

İZAHLI STATİSTİKA TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ

Məsləhətçi: **A.M.Vəliyev**

Elmi redaktorlar: **R.A.Səlimov, S.A.Sadıqova, T.Ə.Paşayev**

Redaktorlar: **Y.X.Yusifov, E.E.Yaqublu, F.Ə.Əliyev, G.A.Ağamoğlanova**

Rəyçilər: **İ.H.Aliyev, R.T.Həsənov, S.M.Yaqubov, V.T.Novruzov**

Lüğət A.H.Mansurovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanaraq tərtib olunmuş və mövzular üzrə aşağıdakı şəxslər tərəfindən redaktə edilmişdir:

Statistika nəzəriyyəsinin ümumi əsasları, rəsmi statistikanın təşkili –
R.A.Səlimov, A.H.Mansurov;
Statistika müşahidələrinin təşkili - R.A.Səlimov, A.H.Mansurov;
Riyazi statistika, statistik modelləşdirmə və proqnozlaşdırma –
S.Ş.Mövlamov, Y.X.Yusifov;
Statistik standartlar, təsnifatlar və registrlər – F.H.Hacıyev, E.H.Hacı, Q.F.Əliyev;
İqtisadi statistika, müəssisələr statistikasına - R.A.Səlimov, Y.X.Yusifov;
Sosial statistika, demoqrafiya statistikasına – A.A.Məmmədov, R.M.Allahverdiyev;
Əhalinin siyahıyaalınması – Z.M.Abbasəliyev;
Ekologiya və sağlamlığın qorunması statistikasına – A.A.Məmmədov, R.Ə.Lazımova;
Milli hesablar, maliyyə və vergi statistikasına, mühasibat uçotu – N.C.Süleymanov;
Əmək statistikasına – E.Y.Əhmədov, N.İ.Xuduzadə;
Əhalinin həyat səviyyəsi və ev təsərrüfatlarının tədqiqatı statistikasına – Y.Ə.Paşa;
Sənaye, nəqliyyat və rabitə statistikasına – Y.X.Yusifov, H.N.Dadaşov, A.B.Orucov;
Kənd təsərrüfatı statistikasına – S.O.Yusifov;
Ərzaq təhlükəsizliyi və balansları statistikasına – Ə.T.Zeynallı;
Tikinti statistikasına – Z.Q.Ağayev, F.B.Qubatov;
Ticarət, xidmət, turizm və gömrük statistikasına – R.S.Suleymanov, A.B.İbrahimova,
Ə.N.Əhmədov, R.A.Əliyev;
Qiymət statistikasına – N.Ə.Quliyeva;
Statistik nəşrlər və təhlil – M.B.Əmirova;
Hüquqi məsələlər – S.E.Əhmədova;
Statistik məlumatların yığılması, işlənməsi və təhlilində istifadə olunan avadanlıq və informasiya texnologiyaları – V.Ə.Allahverdiyev

İzahlı statistika terminləri lüğəti / Redaktor-əlaqələndirici A.H.Mansurov,
Səda nəşriyyatı, Bakı 2010, 720 səh.

Azərbaycanın statistikasında ilk dəfə olaraq sistemli və kompleks şəkildə hazırlanmış bu lüğətdə statistika sahəsində istifadə olunan 3768 anlayış və onların izahları verilmişdir. Statistik lüğət tətbiqi xarakterə malikdir və statistiklər, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan iqtisadçılar, müəllimlər, tələbələr və digər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müqəddimə

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında baş vermiş köklü dəyişikliklər statistika sahəsində də ciddi islahatlara zərurət yaratmışdır. Yeni iqtisadi şəraitdə statistikanın yerinin və rolunun dərk edilməsi, onun gələcək inkişafının ümumi məqsədləri, vəzifələri və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan statistikasının islahatlar strategiyası və taktikası məsələləri ölkə Prezidenti tərəfindən hər beş ildən bir təsdiq olunan Azərbaycanda rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair Dövlət proqramları ilə müəyyənləşdirilir. Həm Proqram çərçivəsində, həm də statistikanın ümumi inkişafı məqsədilə atılmış addımlar nəticəsində ötən dövr ərzində Azərbaycanda statistika sahəsində mühüm işlər həyata keçirilmiş, bir sıra uğurlar əldə edilmişdir.

Bununla yanaşı, bu gün bir çox statistik problemlərin həllinə dair müəyyən nəzəri, metodoloji, həmçinin praktiki materialların olması tələb olunur ki, bunlardan da biri geniş istifadəçi kütləsi üçün nəzərdə tutulan statistik lüğətdir. Statistik lüğət hazırkı islahatlar şəraitində cəmiyyətin statistikanın əsas nəzəri və praktiki məsələləri üzrə məlumatlandırılması, uçot və statistika işçilərinin öyrədilməsi və ixtisaslarının yüksəldilməsi prosesinin kökündən yaxşılaşdırılması, Azərbaycan statistiklərinin qabaqcıl dünya, o cümlədən Avropa statistikləri ilə qarşılıqlı münasibət qurmasının vacibliyi nəzərə alınaraq hazırlanmışdır. Lüğət əyani vəsait kimi sosial-iqtisadi prosesləri, onların ölçülməsi üçün tətbiq olunan metodları xarakterizə edən izahlı göstəricilər sistemi olmaqla, insanların bu sahədə bilik və bacarıqlarının artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Statistik terminlər lüğəti, son illər ərzində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin metodologiya sahəsində həyata keçirdiyi müxtəlif proqramlar çərçivəsində aparılan işlərin məntiqi nəticəsi hesab edilə bilər və o, məlumatların toplanması və təhlili sahəsində yerinə yetirilən bir sıra proqram və işlərin zəruri metodoloji əsasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Statistik lüğətdə 3768 ifadə və anlayışların izahı verilmişdir. Bunlar statistika nəzəriyyəsinin ümumi əsaslarına, riyazi və makroiqtisadi statistikaya, registr və təsnifatlara, milli hesablar sistemində və sahələrarası balanslara, əmtəə bazarları və ticarət statistikasına, əmtəə, fond və valyuta birjalrı, qiymət, maliyyə, kredit, sığorta, bank statistikasına, müəssisələr statistikasına, istehsal və investisiya, sahibkarlıq və innovasiya statistikasına, sosial sfera və xidmət, əhəlinin həyat səviyyəsi, əmək, əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik və natamam məşğulluq, demoqrafiya statistikasına və əhəlinin siyahıyaalınmasına, xarici iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq və gömrük statistikasına, ətraf mühit statistikasına, habelə turizm, telekommunikasiya və poçt, audio-vizual xidmətlər kimi sahələrə aiddir. Lüğətdə həmçinin statistik məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlilində yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqini əks etdirən ifadələr də verilmişdir. Zəruri hallarda, qarışıq sosial-iqtisadi elmlərin ifadə və anlayışlarından istifadə edilmiş və Avropa İttifaqının müəssisələrin struktur statistikasına və müəssisələr statistikasına üzrə metodoloji vəsaiti haqqında qərarında öz əksini tapmış dəyişən kəmiyyətlərin ifadələri də daxil edilmişdir.

Müxtəlif məlumatların yığılması və daha geniş statistik işlər üçün ən vacib şərtlərin bütün dəyişənlərin, adların və xüsusiyyətlərin aydın şərh edilməsinə imkan verən vahid, razılaşdırılmış və dəqiq terminləri özündə cəmləşdirən lüğətdə yeni iqtisadi şəraitdə statistikanın problemlərini də əks etdirən, qanunvericilik aktları nəzərə alınmaqla ən əhəmiyyətli anlayışların açıqlanmasına çalışılmışdır. Belə dəqiq terminologiya vasitəsilə statistik məlumatların müqayisələrinin keyfiyyətinə müsbət təsir ediləcəyi düşünülmüşdür. Bu lüğətin geniş yayılması statistiklər və milli təşkilatlar və peşəkar birliklər kimi digər potensial istifadəçilər arasında əlaqə və dialoqun fəallaşmasına təsir göstərəcəkdir və müxtəlif birgə təşəbbüslərin həyata keçirilməsində onlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, sosial-iqtisadi göstəricilərin mahiyyətinə eyni cür yanaşmanın əldə olunmasına kömək edəcəkdir.

Lüğətdə verilən təriflərdə ifadələrin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən beynəlxalq vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Lüğətdə registrlə bağlı ifadələr özündə “Statistik məqsədlər üçün müəssisələr registri” və “İqtisadi demoqrafiya” vəsaitlərində istifadə olunan ifadələri birləşdirir. Statistik məqsədlər üçün registr statistika müşahidələri üçün istifadə olunan, məlumatların mənbəyi kimi çıxış edən, hüquqi və inzibati fayllarda nəzərə alınan statistik vahidlər və vahidlər arasında “körpünü” (əlaqəni) təmin edən vasitə kimi düşünülmüşdür. Azərbaycan statistikasında belə ifadələr artıq adaptasiya olunmuşdur.

Müəssisələrin struktur statistikasına dair bir çox ifadələr Avrostat məxsus olan “Sənaye və sənayedə müəyinələrin əlaqələndirilməsi” və “Ticarət, xidmət, nəqliyyat” vəsaitlərindən götürülmüşdür. Ümumi ifadələrlə (struktur statistika), sənaye, xidmət və ticarət statistika üçün spesifik ifadələr arasındakı fərqlərin göstərilməsinə xüsusi fikir verilmişdir.

Müəssisələrin uçot və hesabatına aid olan ifadələrin hazırlanmasında Avrostatın “Müəssisələrin uçotu sistemi” lüğətindən istifadə olunmuşdur. Xarici ticarət statistika üzrə ifadələr hazırlanarkən xarici ticarət üzrə Avrostatın vəsaitlərindən, Avropa Komissiyasının Gömrük məəcəlləsinə aid olan qanunvericilik aktlarından istifadə olunmuşdur. İfadələr seçilərkən onların istifadə olunması tezliyi və xarici ticarətə dair məlumatların toplanması və təhlili metodologiyası sahəsində ifadələrin minimuma endirilməsi meyarı əsas götürülmüşdür.

Milli hesablara aid olan ifadələrin seçilməsi BMT-nin MHS-nin (1993) cədvəlləri bazasında həyata keçirilmişdir. Seçilmiş ifadələrə hər bir ifadənin düzgün başa düşülməsi üçün lazımi tərif verilmişdir.

Son illərdə ölkə statistika sisteminin təcrübəsində bir çox ifadələrin və anlayışların Avropa MHS (1995) və MHS (1993) ilə uyğunlaşdırılması istiqamətində böyük işlər aparılsa da, bir sıra ifadələrin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə hələ çoxlu işlərin görülməsi tələb olunur. Buna görə də bu lüğətdə verilən anlayışlar hüquqi cəhətdən məcburi (vacib) hesab edilmir və yaxın gələcəkdə dəyişikliklərə məruz qala bilər.

Bir sıra hallarda lüğətdə istifadəçiləri məlumatlandırmaq üçün sosializm quruluşunu əks etdirən termin və anlayışlar saxlanmışdır ki, gələcək nəşrlərdə onlar lüğətdən çıxarıla bilər.

Statistik lüğət tətbiqi xarakterə malikdir və geniş oxucular dairəsinə hesablanmışdır. O, statistika və uçot işçiləri, fəaliyyətin müxtəlif sferalarının iqtisadçıları və mütəxəssisləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lüğət dövlət və

kommersiya strukturlarının mütəxəssisləri, iqtisadçı-alimlər, ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri və tələbələri üçün faydalı olmaqla, həmçinin mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanmasına müəyyən kömək edə bilər.

Özündə anlayışların tərifini əks etdirən və əks etdirməyən bütün ifadələr mündəricatda və lüğətdə əlifba sırası qaydasında verilmişdir. İfadənin ikili və daha çox tərfi olduğu hallarda onların mənbələrinin göstərilməsinə çalışılmışdır.

Hazırkı nəşrdə ifadələrin təriflərinin tərtibi üçün istifadə olunmuş bütün müxtəlif mənbələr verilmişdir.

Lüğətin müəllifləri istənilən şərh və təklifi əvvəlcədən alqışlayır və lüğətin gələcəkdə daha təkmilləşdirilmiş yeni nəşrlərində nəzərə alınacağını bildirir.

LÜĞƏTDƏN İSTİFADƏYƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

İzahlı statistika lüğəti statistika elminin və təcrübəsinin müxtəlif məsələləri üzrə ayrı-ayrı maddələrdən ibarətdir. Bütün terminlər, anlayışlar və göstəricilər lüğətdə ciddi surətdə əlifba qaydasında yerləşdirilmişdir. Termin olan söz şrifti seçilməklə verilmişdir, məsələn, **“ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL”**.

Hər hansı bir statistik terminə statistika elminin və təcrübəsinin müxtəlif sahələrində istifadə edildiyi hallarda, termin-sözün tətbiq edildiyi sahə eyni şriftlə mötərizədə göstərilir, məsələn, **“5 YAŞADƏK UŞAQLAR ARASINDA AŞAĞI ÇƏKİLİLƏRİN PAYI”** (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən).

İki və daha çox sözlərdən ibarət olan maddələrin adları canlı danışqda və ədəbiyyatda qəbul edilmiş ardıcılığa uyğun olaraq yerləşdirilmişdir.

Lüğətdə istinad etmənin ümumi qəbul edilmiş lüğət sistemindən geniş istifadə edilmişdir. Belə ki, bu ya digər statistik terminin, anlayışın və ya göstəricinin izahının tapılması üçün, onun verildiyi maddəyə və ya məzmununa görə verilmiş terminə uyğun olan maddəyə istiqamətləndirilməsindən (göndərilməsindən) geniş istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, bir çox maddələrin sonunda digər maddələrə istinadlar da verilmişdir ki, bu da oxucuya onu maraqlandıran termin haqqında daha geniş məlumat əldə etmək üçün tövsiyə edilir. Bütün istinad sözləri lüğətin məzmununda kursivlə verilmişdir və onun yanında “bax” sözü göstərilmişdir. Məsələn, **“QİYMƏT İNDEKSLƏRİ SİSTEMİ”** – *“Orta qiymət indeksi”nə bax* və ya **“SEÇMƏ MƏCMU”** – *“Seçmə”yə bax*. Lüğətdə oxşar anlayışlara istinad edilməsi də tətbiq edilir. Məsələn, **“SADƏ AİLƏ”**. *“Nuklear ailə”yə bax*.

Lüğətdə eyni bir ifadəyə bir neçə tərifin verilməsi statistikanın müxtəlif sahələrində onun əhəmiyyətindən asılı olaraq müxtəlif anlayışlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının və Avropa İttifaqının qanunvericilik aktları arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Fərqləri aydın göstərmək üçün ifadənin Avrostatdan götürülmüş versiyasının tərfi rum rəqəminin II, III və ya IV işarələri ilə qeyd edilmişdir.

Əlamətləri düsturla verilən və ya hesablamaları aparılan düstur və hesablamalarda ayrı-ayrı əlamətlərin iqtisadi-statistik əhəmiyyətinin (qiymətinin) mənası lüğətin hər bir konkret maddəsində ayrıca izah edilir.

Statistik lüğətin məzmununda bir sıra sözlərin ixtisarlari və onların birləşmələrindən də istifadə edilmişdir ki, onlar haqqında məlumat ayrıca verilmişdir.

-A-

Abonement	11	Ailəlik əmsalı.....	15
Abonent	10	Ailənin artması ehtimalı	16
Abonent borcu	10	Ailənin həyat tsikli.....	16
ABŞ-da tikinti senzləri.....	10	Ailənin strukturu.....	17
“Açaraltı tikinti	10	Ailənin üzvlərinin sayı	17
Açıq depozit	10	Ailəsiz	17
Açıq əhali	10	Akkreditiv.....	17
Açıq hesab	10	Akselerator (sürətləndirici).....	17
Açıq informasiya ehtiyatlarının elektron		Aksept	17
kataloqu	10	Aksiz	18
Açıq səhmdar cəmiyyəti.....	10	Akt.....	18
Ad (qudvill)	10	Aktivin qalıq dəyəri	18
Adambaşına düşən əmtəə dövriyyəsi.....	10	Aktivlər.....	18
Adambaşına düşən karbon 4-oksidi tullantıları		Aktivlər və passivlər balansı (mühasibat	
və xlor-ftorkarbonun ozonu məhv edən		balansı)	19
birləşmələrinin istehlakı (omq tonla)	10	Aktivlərin dövrəliyi əmsalı.....	19
Adambaşına orta gəlir üzrə əhalinin		Aktivlərin həcmində digər dəyişikliklər	
bölünməsi	11	hesabı.....	19
Adam-gün.....	12	Aktuallaşdırma.....	20
Adam-saatlar.....	12	Aktuari.....	20
Addan istifadə ilə bağlı icarəyə vermə		Aqrar islahat	20
hüquqları.....	12	Aqrar-sənaye kompleksi.....	20
Adi əlavə məhsul	12	Alət.....	20
Adi fəaliyyət növündən gəlir	12	Ali ixtisas təhsilinin təhsil müəssisələri	21
Adi səhm.....	12	Ali təhsil müəssisələrinin növləri	21
Adi veksəl.....	12	Ali təhsilin dövlət təhsil standartı	21
Adlar cədvəli.....	12	Ali təhsilin pillələri	21
Adlı emissiya qiymətli kağızları.....	12	Ali təhsilin ümumi qeydiyyat əmsalı	21
Adlı qiymətli kağızlar	12	Ali və orta ixtisas təhsil alma formaları	21
Adlı səhmlər	12	Alıcı bazarı	21
Adlı veksəl.....	12	Alıcıların sifarişi üzrə proqram təminatı	21
Agent	13	Alıcıların tipləri üzrə dövriyyə	21
Ağacların əsas istifadə üçün kəsilməsi.....	13	Alıcıların yaşayış yerlərinin yaxınlığında	
Ağır cinayət	13	yerləşən mağaza.....	21
Ağır fiziki əməklə məşğulluq	13	Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (aqp)	22
Axenvall	13	Alıcının qiyməti	22
Axınlar.....	13	Alındığı vəziyyətdə təkrar satılmaq üçün	
Axınlar hesabı (cari əməliyyatlar)	13	alınmış əmtəələrin ehtiyatlarının dəyişməsi	
Axşam (qiyabi) ümumi təhsil müəssisələri .	13	Alındığı vəziyyətdə yenidən satılmaq üçün	
Aİ xaricinə əmtəə və xidmətlərin ixracı.....	13	alınmış mal və xidmətlər	22
Ailə.....	13	Alınib-satılmaq üçün mallar	23
Ailə (ev) təsərrüfatı.....	14	Alınma dəyəri	23
Ailə başçısı (ev təsərrüfatının başçısı)	14	Alınma və ödəmələrə aid olan faizlər	23
Ailə büdcəsi	14	Alınmaya və ödənməyə aid olan komisyon	
Ailə kəndli təsərrüfatı.....	14	haqqı.....	23
Ailə müəssisəsində işləyən şəxslər	14	Alınmış qudvill	23
Ailə statistikasının məlumat mənbələri.....	14	Alış (tədarük) üzrə birliyə daxil olma	23
Ailə vəziyyəti.....	15	Alış qiyməti	23
Ailə yükü	15	Alış və təkrar satış üzrə fəaliyyətdən dövriyyə	
Ailələrin tipologiyası.....	15		23

Alış və təkrar satış üzrə ticarət fəaliyyətindən dövryyə.....	24	Atmosferi çirkləndirən qazlardan təmizlənmə	31
Alqoritm	24	Audio-vizual bazarlar və xidmətlər	31
Alqoritmik dil	24	Audio-vizual bölmədə məşğul olan müvəqqəti heyət	31
Alqoritmın blok-sxemi	24	Audio-vizual ev təsərrüfatları.....	31
Alqoritmın mürəkkəbliyinin qiymətləndirilməsi	24	Audit.....	31
Alqoritmləşdirmə	24	Auditor riski.....	32
Altproqram	24	Avadanlığın işləmə və boş dayanma vaxtı ..	32
Ambulatoriya xəstəsinin tibbi kartı.....	24	Avadanlığın vaxt balansı	32
Ambulatoriya-poliklinika müəssisələrinin gücü.....	24	Avadanlığın yaşı (yaş strukturu).....	33
Ambulator-poliklinika (müalicəxana) müəssisələri	25	Avadanlıqlara kapital qoyuluşu	33
Amillərin təsirinin indeks təhlili	25	Avadanlıqlardan istifadə edilməsi	33
Amortizasiya.....	25	Avadanlıqlardan istifadə əmsalları	33
Amortizasiya ayırmaları.....	26	Avadanlıqların işinin növbəlilik əmsalı	33
Amortizasiya fondu.....	26	Avadanlıqların işləmə (tutumdan istifadə) əmsalı	33
Amortizasiya planı	26	Avadanlıqların quraşdırılması	33
Amortizasiyanın indeksləşdirilməsi.....	26	Aval (veksel əmanəti)	33
Amplituda	26	Avans.....	34
Ana ölümü	26	Avans hesabatı	34
Ana ölümü əmsalı	26	Avizo (bildiriş vərəqəsi).....	34
Ana şirkət, müəssisə.....	27	Avropa İttifaqı (Aİ).....	34
Anaların orta yaşı.....	27	Avropa İttifaqı daxilində mal və xidmətlərin alınması	34
Analitik qruplaşdırma.....	28	Avropa İttifaqına üzv ölkələr arasında ticarət.....	35
Analitik modelləşdirmə	28	Avropa İttifaqına üzv-ölkələrin ticarət balansı (dsf-franko-bort)	35
Analitik proqnoz	28	Avropa İttifaqında xarici ticarət üzrə statistika məlumatıları.....	35
Analitik vahid	28	Avropa İttifaqında iqtisadi fəaliyyət növlərinin statistik təsnifatı (NACE - ABFT)	35
Anamnestik metod	28	Avropa İttifaqının xarici ticarət balansı (sif-fob)	35
Anamnestik müşahidə	28	Avropa İttifaqının malları.....	35
Ani statistik toplama	28	Avropa İttifaqının hüdudlarından kənarda olan ölkələrdən mal və xidmətin idxalı	35
Anket	28	Avropa Milli Hesablar Sistemi (AMHS-1995)	36
Anketləşdirmə.....	29	Avropa Şurası (AŞ).....	36
Annuitet	29	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB)	36
Antenatal ölüm.....	29	Avrostat	36
Apartament	29	Avrovalyuta	36
Aralıq istehlak.....	29	Avtobus	37
Aralıq mallar.....	29	Avtokorrelyasiya funksiyası.....	37
Aralıq məhsullar (yarımfabrikatlar).....	29	Avtomagistral	37
Arbitraj	29	Avtomat telefon stansiyaları.....	37
Artıq mövcud olan bina və digər tikililərə investisiya qoyuluşları.....	29	Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası	37
Assimilyasiya həddi	30	Avtomatlaşdırılmış informasiya ehtiyatları.....	38
Assosiasiya əmsalı	30		
Aşağı gəlirin aralığı.....	30		
Aşınan aktivlər	30		
Aşınma	30		
Atmosfer havasının trans-sərhədlərdə çirklənməsi	30		
Atmosfer havasının vəziyyəti və çirklənməsi statistikasını	30		

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri və onların texnologiyalarının təminat vasitəsi .	38
Avtomatlaşdırılmış iş yerləri	38
Avtomatlaşdırılmış məlumat bankında məlumatların qorunması.....	38
Avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankı.....	38
Avtomatlaşdırılmış təsnifatlar bankı.....	38
Avtomobil qoşquları	39
Avtomobil nəqliyyatı vasitəsi.....	39
Avtomobil nəqliyyatı	39
Avtomobil nəqliyyatı müəssisəsi	39
Avtomobil nəqliyyatının infrastrukturunu	39
Avtomobil yollarının dərəcələri.....	39
Avtomobil yollarının uzunluğu.....	39
Avtomobil yolu	39
Avtomobil-gün.....	39
Avtomobilin ümumi yürüşü	39
Avtomobillərə, məişət cihazlarına və şəxsi istifadə əşyalarına texniki xidmət və təmir üzrə xidmətlər	39
Avtonəqliyyat vasitələrinin istehsalçısının törəmə şirkəti kimi çıxış edən avtonəqliyyat vasitələrinin satıcısı.....	40
Avtonəqliyyat vasitələrinin satışı üzrə dilerlər	40
Avtonəqliyyat vasitələrinin satışı üzrə konsessiyaçı	40
Avtoregressiya modeli	40
Avuarlar.....	40
Ayrıca (xüsusi) bölmələr	40
Azad İqtisadi Zona (AİZ)	40
Azərbaycan Respublikası subyektlərinin mülkiyyəti.....	40
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi	40
Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi (AR GM)	42
Azərbaycan Respublikasının Xarici Ticarətinin Gömrük Statistikası	42
Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı	43
Azərbaycan Respublikasının milli təsnifatları	43
Azərbaycanda statistikanın təşkili	43
Azərbaycanın əmtəələri.....	44
Azuşaqly ailə	44

ABONEMENT – bir qayda olaraq, müəyyən müddət ərzində nədənsə (kino-teatrda oturacaq yerindən, telefondan və s.) istifadə etmək hüququ, eləcə də bu hüququ təsdiq edən sənəddir.

ABONENT – 1) abonementdən istifadə edən fiziki və hüquqi şəxsdir; **2)** əşyadan əvəzsiz istifadə (kitabxananın abonenti və s.) etmə və ya əvəzli xidmət göstərmə (telefon şəbəkəsinin abonenti, elektrik enerjisi istehlakçısı və s.) haqqında müqavilənin bir tərəfidir.

ABONENT BORCU - kommunal təsərrüfatı, rabitə müəssisəsi və təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlərin haqqının istehlakçı (abonent) tərəfindən müəyyən edilmiş güzəştli müddətdə ödənilməsi öhdəliyidir.

ABŞ-da TİKİNTİ SENZLƏRİ – tikinti-podrat təşkilatlarının siyahıyaalınmalarıdır. Geniş proqramla hər on ildən bir, qısa proqramla isə hər beş ildən bir keçirilir. Siyahıyaalmanın proqramı tikinti təşkilatlarının ərazilər üzrə bölüşdürülməsini uçota alır. Qruplaşdırma müəssisələrin ixtisaslaşması istehsalın həcmi, məsrəflərin strukturu və işçilərin sayı üzrə aparılır.

“AÇARALTI” TİKİNTİ – *tikintinin* təşkilinin elə formasıdır ki, bu zaman obyektin tikintisi üzrə bütün əsas funksiyalar *podratçıya* həvalə olunur. Bu zaman o, tikintinin bütün dəyərini ödəyən sifarişçiyə obyekti istismara tam hazır vəziyyətdə təhvil verməlidir. “Açaraltı” tikinti zamanı sifarişçi tərəfindən həyata keçirilən bir sıra funksiyalar, xüsusən avadanlıqların alınması, qəbulu və saxlanması *podratçıya* verilir.

AÇIQ DEPOZİT – smüşərinin banka verdiyi qiymətli kağızları bağlı qaydada yerləşdirmədiyi bank əməliyyatıdır. Açıq depozitin aşağıdakı növləri vardır: a) açıq equlyar depozit; b) açıq irrequlyar depozit; c) məhdud requlyar depozit; ç) rəqəm depoziti.

AÇIQ ƏHALİ – ümumi sayı və yaş-cins tərkibi təkcə əhalinin təkrar istehsalı proseslərinin təsiri altında deyil, həm də xarici mənbəyi kimi baxılan miqrasiyanın təsiri altında dəyişən əhəlidir. Açıq əhali 1930-cu illərin ortalarından demografik təhlil və modelləşdirmə obyekti olmuş və 1950-ci illərdən çoxregional modellər inkişaf etmişdir.

AÇIQ HESAB - hesablama-kredit münasibətlərinin formalarından biridir. Açıq hesab zamanı satıcı əmtələri alıcı üçün boşaldılır

və onun ünvanına əmtəə bölüşdürmə sənədlərini göstərir. Bu halda satıcı borc məbləğini alıcının onun üçün açdığı hesabın debetinə aid edir. Alıcı borcu hissə-hissə ödəyir və bu zaman kontraktla şərtləşdirilmiş intervallar da nəzərə alınır. Borc məbləğinin ödənilməsi əmtəələrin hər bir partiyasının boşaldılmasından sonra müəyyən müddətin keçməsilə üst-üstə düşür.

AÇIQ İNFORMASIYA EHTİYATLARI-NIN ELEKTRON KATALOQU – *informasiya ehtiyatlarının* ölkədə və ondan xaricdə olan tutqacları haqqında məlumatların uçot sənədidir.

AÇIQ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ – iştirakçılarının sayı məhdudlaşdırılmayan və səhmləri birja və qeyri-birja *fond bazarlarında* sərbəst tədavüldə olan səhmdar cəmiyyətidir. Onun iştirakçıları özlərinə məxsus olan səhmləri digər səhmdarların razılığı olmadan özgəninkiləşdirmə hüququna malikdirlər.

AD (QUDVİLL) – artıq yaradılmış və şirkət tərəfindən qəbul edilmiş, qiymətləndirilməsi və balansın ayrıca maddəsinə daxil edilməsi mümkün olmayan kapital aktividir. O, şirkətin ticarət potensialının saxlanmasına və inkişafına şərait yaradır, məsələn: müştərilərə, şirkətin adına, əmtəə nişanının, şəkillərinin və modellərinin etibarlılığına, bazarda payına, satış şəbəkəsinə, müştərilərin fayllarına və s.

ADAMBAŞINA DÜŞƏN ƏMTƏƏ DÖVRİYYƏSİ – pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin dövr ərzində əhalinin orta sayına olan nisbəti kimi hesablanan göstəricidir. Bu göstəricidən, ölçü amilinin təsirini istisna etmək və əmtəə istehlakının səviyyəsinin meyl və qanunauyğunluqlarını əks etdirmək zəruri olduqda, dinamiki və regional təhlillərdə istifadə olunur. Adambaşına düşən əmtəə dövriyyəsi ev təsərrüfatları statistikasında bir adama düşən alıcılıq göstəricisinə uyğundur və ondan tələbin proqnozlaşdırılması prosesində geniş istifadə olunur. Bu göstəricinin qanunauyğunluqlarını əks etdirən modelləri qurulur, adambaşına düşən əmtəə dövriyyəsinin orta səviyyəsinin dinamikası indeksləri və demoqrafiya strukturundakı hərəkətin bu prosesə təsir indeksləri, həmçinin onun regional dəyişiklik göstəriciləri hesablanır.

ADAMBAŞINA DÜŞƏN KARBON 4-OKSİD TULLANTILARI VƏ XLORFTORKARBONUN OZONU MƏHV EDƏN BİRLƏŞMƏLƏRİNİN İSTEHLA-

KI (OMQ TONLA) (Minilliyin bəyan-naməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - insan fəaliyyəti (istehsal və istehlak) nəticəsində ölkə tərəfindən atmosfərə atılan karbon 4-oksidin (karbon qazı) ümumi həcmnin bu ölkənin əhalisinin sayına nisbətidir. ABŞ-ın Okric milli laboratoriyası tərəfindən təqdim edilən karbon qazı tullantılarının qlobal qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq ölkənin karbon qazı tullantılarının hesablanması, həmçinin bərk, maye və qaz halında olan yanacağın istehlakında, sement istehsalı və səmt qazının yandırılmasında əmələ gələn tullantılar da nəzərə alınır. İqlim dəyişikliyi üzrə hökumətlərarası qrupun tövsiyələrinə uyğun olaraq, ölkələr iqlim dəyişməsi haqqında BMT-nin Çərçivə Konfransının katibliyinə məlumat təqdim edirlər. Bu məlumatlar da karbon qazının antropogen tullantılarının bütün mənbələri, həmçinin atmosferdə (məsələn, meşə) karbon 4-oksidin səviyyəsinin azalmasına imkan yaradan mənbələr üzrə əldə olunan tullantıların milli qeydiyyatı materiallarına əsaslanır.

OMQ (ozon qatını məhv etmə qabiliyyəti) üzrə tonla xlorftorkarbonun (XFK) ozonu məhv edən birləşmələrinin istehlakı göstəricisi verilmiş qrup üzrə ayrı-ayrı maddələrin ölçülmüş kütlələrinin cəmi, yəni ayrı-ayrı maddələrin (ozon qatını məhv edən maddələr üzrə Monreal protokoluna uyğun olaraq müəyyən edilmiş) onların ozonu məhv etmə qabiliyyətini hesablamaqla metrik tonudur (kütləsidir). *Ozonu məhv edən maddələr* – bu, tərkibində xlor və ya brom olan və stratosferin ozon qatını məhv edən istənilən maddədir. Stratosferin ozon qatı bioloji təhlükə yaradan ultrabənövşəyi şüaların böyük hissəsini udur.

Adambaşına düşən karbon qazı tullantısı göstəricisi - karbon qazının həcmnin müvafiq ölkənin əhalisinin ümumi sayına bölünməsi ilə tapılır. 1950-ci ildən bu günədək karbon qazı tullantıları haqqında məlumatlar “Carbon dioxide emissions from fossil fuelst: a procedure for estimation and results for 1950-82” (“Yer altından çıxan yanacaqdan istifadə nəticəsində əmələ gələn karbon qazı tullantıları: qiymətləndirmə qaydası və 1950-1982-ci illər üzrə əldə edilmiş nəticələr”) sənədində qısaca qeyd edilmiş metodların köməyi ilə BMT tərəfindən dərc edilən enerji statistikasına məlumatlarının bazası əsasında hesablanır. İqlimin dəyişməsi haqqında BMT-nin Çərçivə Konfransının katibliyinə təqdim olunan ölkə hesabatları iqlim dəyişikliyi üzrə hökumətlərarası qrupların tövsiyələrinə uyğun olaraq əldə edilmiş məlumatları əks etdirir. Karbon qazı tullantılarına dair rəqəmlər karbon qazının və ya onun tərkibində olan tullantıları karbona çevrilən həcmi ilə ifadə oluna bilər.

XFK-nin istehlakı göstəricisi - onların milli istehsal həcmindən, üstəgəl idxal, çıxışın belə maddələrin ixracı, həmçinin çıxışın sənaye xammalı qismində istifadə edilmiş və ya məhv edilmiş ayrı-ayrı XFK-ların həcmindən yaranır. XFK-dan illik milli istehlak özündə ayrı-ayrı XFK-ların tonla ölçülmüş cəmini (hesablanmış ozon məhv etmə qabiliyyətinə vurmaqla, tonla istehlakı) əks etdirir.

ADAMBAŞINA ORTA GƏLİR ÜZRƏ ƏHALİNİN BÖLÜNMƏSİ

– gəlir səviyyəsi üzrə əhalinin təbəqələşməsini səciyyələndirir və adambaşına orta gəlirin müəyyən intervallarında qruplaşdırılmış əhali sayının (və ya hissəsinin) göstəricilərini özündə əks etdirir.

Gəlirlər üzrə əhalinin qruplaşdırılması üçün əhalinin gəlirləri haqqında zəruri ilkin statistik məlumatlar aşağıdakı mənbələrdən daxil olur: *ev təsərrüfatları büdcələrinin* müayinəsindən; *əhalinin gəlirlərinin* öyrənmə birdəfəlik *seçmə müayinəsindən* üzrə statistik materiallardan.

Adambaşına gəlir səviyyəsi üzrə bölünmə modelinin qurulmasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, model qurularkən *ev təsərrüfatlarını* xarakterizə edən fərdi göstəricilər səviyyəsində olan ilkin məlumatlardan istifadə olunur. Belə hesablama ailə gəlirlərinin fərqlənməsini dəqiq əks etdirir. Bundan əlavə, modeldə kütləvi statistik məlumatlar və seçmə müayinələrin məlumatları birləşir. Axtarılan bölünmənin iki əsas parametri olduğunu nəzərə alaraq (gəlir loqarifmlərinin orta qiyməti - balans məlumatları əsasında müəyyən edilir, gəlir loqarifminin dispersiyası - ailənin adambaşına gəliri qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi üzrə alınır), loqarifmik normal ayrı üzrə adambaşına gəlirin miqdarına (qiymətinə) görə ev təsərrüfatlarının bir sıra bölgüsünü qurmaq olar. Model elə qurulmuşdur ki, o, hesablamanın çoxvariantlı olmasını nəzərdə tutur. Məsələn, təbəqələşmə prosesinin təhlilindən əlavə istifadə olunduqda, bir sıra qarşılıqlı əlaqəli meyarlardan istifadə edilməsi mümkündür: orta gəlirin və mediananın nisbəti; orta gəlirin və modanın nisbəti; orta gəlirin və *yaşayış minimumunun* həcmnin nisbəti və s. Bu, axtarılan bölünmə modeli üzrə alınan nəticələrdən asılı olmayaraq, bölünmənin tezlik göstəricilərini və orta kvadratik kənarlaşmaları interpolyasiya (əlavə etmək) etməyə imkan verir. Hazırkı dövrdə gəlirlərin təbəqələşməsinin öyrənilməsində əsasən struktur göstəricilərindən (bölünmənin kənar kvantillərinin nisbətindən) istifadə olunur. Lakin bu göstəricilər bir sıra qüsurlara malikdir: 1) bölüşdürmənin yalnız kənar üzləri nəzərə alınır ki, bu da bölünmənin bəzi növlərində adambaşına orta gəlir üzrə əhali

bölgüsünün qeyri-bərabərliyini kifayət qədər səciyyələndirmir; 2) bir qayda olaraq, faktiki bölünmənin kənar intervalları müayinələrin aparılması zamanı seçmə çoxluğunda pis əks olunur. Buna görə də, beynəlxalq təcrübədə qəbul olunduğu kimi, gəlir üzrə bölünmənin qeyri-bərabərliyinin səciyyəsi üçün Lorens əyrisindən (təmərküzləşmə əmsalından) və ya *Cini əmsalından* istifadə olunması məqsədəuyğundur.

ADAM-GÜN – işlənmiş və işlənmemiş (icazəli və icazəsiz səbəblər üzrə) vaxtın ölçü vahididir. İşçinin iş gəldiyi və saatın vaxtından asılı olmayaraq, ona başladığı bu günün faktiki işi və iş günü daxilində olan iş vaxtının itməsi günü (adam-gün) işlənmiş hesab edilir. Həm işlənmiş adam-günlərinin ümumi sayı, həm də işlənmemiş adam-günlərin sayı ümumilikdə və səbəblər (növbəti və əlavə məzuniyyətlər, proqullar, xəstəliklər və s.) üzrə nəzərə alınır.

ADAM-SAATLAR – iş günü hüdudunda işlənmiş və işlənmemiş vaxtın ölçü vahididir. İşlənmiş adam-saatlar – bu, iş vaxtından artıq (növbə ərzində qanunla müəyyənləşdirilmiş iş vaxtının davamlılığından artıq işlənmiş saatlar) işlər də daxil edilməklə, məhsul istehsalına və yerinə yetirilmiş iş faktiki sərf olunmuş saatlardır. İş günü (növbəsi) ərzində işlənmemiş adam-saatlar ümumilikdə və səbəblər (növbə daxili dayanmalar, işə gecikmələr, işdən tez getmələr və s.) üzrə nəzərə alınır.

ADDAN İSTİFADƏ İLƏ BAĞLI İCARƏYƏ VERMƏ HÜQUQLARI - özü istifadə etmədiyi, ancaq başqa sahibkara icarəyə verdiyi müəssisədə və ya müəssisənin bir hissəsində addan istifadəyə malik olan hüquqi şəxsdir.

ADİ ƏLAVƏ MƏHSUL – Bir neçə məhsul qrupuna aid olan digər (əsas) məhsulların istehsalı zamanı texnoloji proseslərin gedişində alınan məhsuldur (məsələn, neft emalı, neft-kimya istehsalı, kömürün karbonlaşdırılması və məhsul alınmasında kimyəvi istehsal ilə bağlı oxşar proseslər zamanı alınan hidrogen). (bu onu göstərir ki, məhsul, bir qrupdakı məhsulların eksklüzivi deyildir).

ADİ FƏALİYYƏT NÖVÜNDƏN GƏLİR – aşağıdakı kimi hesablanır:

- Dövriyyə (dövriyyədən olan mədaxil) üzrə
- + İstismara dotasiyalar üzrə
- + Dividentlər, faizlər və onlara bərabərləşdirilən gəlirlər üzrə.

ADİ SƏHM – *səhmdarların* iclaslarında səsvermə, həcmi ildə bir dəfədən gec olmayaraq müəyyənləşdirilən gəlir (divident) almaq və səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti haqqında məlumatla malik olma hüquqları verən *səhmdir*. Adı səhm sahibinin bütün hüquqları emissiya proqramında göstərilir. Adətən, adı səhmi səsverən səhm adlandırılır. Belə ki, adı səhm sahibləri səhmdarların ümumi iclaslarında səs hüququna malik olurlar.

ADİ VEKSEL – qiymətli kağız, borclu tərəfindən kreditorun adına verilməli olan öhdəlikdir. Adı vekselə solo – tək, yeganə veksel də deyildir. Belə vekselə ancaq bir şəxsin – ödənci ödəməyə borclu olan şəxsin imzası olur. Adı veksel müəyyən məbləğ pulun ayrılmış müddət ərzində və ya tələb üzrə şərtsiz olaraq ödənilməsindən ibarətdir.

ADLAR CƏDVƏLİ – *proqramlaşdırma dilində* yazılmış çıxış proqramının ilkin kodundan obyekt koduna çevrilmə prosesində yaranan cədvəldir. Bu cədvələ dəyişənin və ya onun *identifikatorunun* adı və bir sıra təsvirediciləri daxildir.

ADLI EMİSSIYA QIYMƏTLİ KAĞIZLARI – hüquqların keçməsi və onlarda təsdiq edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi sahibinin mütləq eyniləşdirilməsini tələb edən, sahibləri haqqında məlumat emitentə qiymətli kağızların sahiblərinin reyestri formasında açıqlanmalı olan qiymətli kağızlardır.

ADLI QIYMƏTLİ KAĞIZLAR – üzərində adı yazılmış şəxsə (hüquqi və ya fiziki) aid olması hüququnu təsdiq edən qiymətli kağızdır.

ADLI SƏHMLƏR – nağd, yaxud nağdsız şəkildə buraxılmasından asılı olmayaraq sahiblərinin adları səhmdar cəmiyyətlərinin reyestrlərində əks edildiyi səhmlərdir. Əlavə olaraq, adlı səhm nağd şəkildə mövcuddursa, sahibinin adı səhm blankının və ya sertifikatının üzərində göstərilir. Nağdsız səhmlərə gəldikdə isə, onlar yalnız konkret şəxslərə məxsus xüsusi hesablardakı qeydlər şəklində mövcuddur.

ADLI VEKSEL – vekselə ancaq adı göstərilən şəxsin ödəmə almaq hüququna malik olduğunu legitimləşdirən (qanuniləşdirən, onu səlahiyyətli şəxs qismində təqdim edən) veksel formasıdır.

AEROPORT – hava gəmilərinin qəbul edilməsi və göndərilməsi, yerüstü xidmət

ilədək) əhalinin siyahıyaalınmasında bir-biri ilə qohumluq və qudaliq əlaqəsi ilə bağlı olan, bir yerdə yaşayan və ümumi büdcələri olan iki və daha çox şəxsə ibarət qrup ailə hesab edilirdi. Ailə övladları ilə bərabər, yaxud övladsız və digər qohumları ilə, eləcə də onlarsız bir və ya bir neçə ər-arvaddan ibarət ola bilərdi: tərkibində ər-arvad olmaya da bilər (məsələn, qardaş və bacıdan ibarət ola bilər).

Ailə xaricində yaşayan bütün insanlar ailəsizlər (kimsəsiz və ya ailəsindən ayrı yaşayan üzvlər) kimi xüsusi qrupa daxil edilir. Bu mənada, 1999-cu il siyahıyaalınmasından başlayaraq, Azərbaycan statistikasında BMT-nin tövsiyələrinə uyğun olaraq, ailə məfhumu ev təsərrüfatı məfhumuna yaxındır.

Ev təsərrüfatı ailə məfhumuna bənzər şəkildə, yalnız obyekt olaraq deyil, eyni zamanda müşahidə vahidi, yəni məlumatlarından istifadə edilən özək kimi başa düşülür. Demografik təhlildə ailəyə əsas etibarlı ilə *əhalinin təkrar istehsalının* özü kimi baxılır.

Əhalinin siyahıyaalınması materiallarının işlənilməsi hazırlanmasında ailənin, onun üzvlərinin bu və ya digər əlamətlərə görə qruplaşdırılması həyata keçirilir. Burada ailənin həcmi, ailədə uşaqların sayı, eyni zamanda ev təsərrüfatlarında ailənin yaşı, yəni evli olanların nikahlarının davamlılığı böyük əhəmiyyətə malikdir. Əhalinin ailə tərkibi üzrə xarakteristikasında müxtəlif ümumiləşdirilmiş göstəricilər geniş tətbiq olunur.

AİLƏ (EV) TƏSƏRRÜFATI – nikahdan irəli gələn münasibətlərlə bağlı insanlardan ibarət, başqa sözlə, bir və ya bir neçə qohumluqla bağlı *ailə özəyindən* ibarət *ev təsərrüfatıdır*. Ev təsərrüfatı anlayışı keçmiş SSRİ-də əhalinin siyahıyaalınmasında qəbul olunmuş *ailə* anlayışına yaxındır.

AİLƏ BAŞÇISI (EV TƏSƏRRÜFATININ BAŞÇISI) – rəhbər rolunu yerinə yetirən, *ailə (ev təsərrüfatı)* üzvlərindən biridir. Bir sıra ölkələrdə ailə başçısı xüsusi səlahiyyətlərə malikdir və ailəyə görə cavabdehlik daşıyır. Azərbaycanda ailə münasibətlərində kişi və qadının, valideynlərin bərabərliyi qəbul olunmuşdur.

Əhali statistikasında ailənin hər bir üzvü üçün qohumluq əlaqəsinin göstərilməsi, əhalinin siyahıyaalınmasında və müayinələrində bir ailəni digər ailədən fərqləndirməyə və ailənin hər bir üzvünün ailə vəziyyətini təyin etməyə imkan verir. 1989-cu il siyahıyaalınmasından başlayaraq, ailə başçısı kateqoriyası bu məqsəd üçün tətbiq olunmur, qohumluq əlaqələri isə BMT-nin tövsiyələrinə görə və digər ölkələrdə qəbul

olunduğu kimi, siyahıyaalma vərəqəsində birinci yazılan ailənin (ev təsərrüfatının) yaşlı üzvlərindən birinə görə göstərilir. Bir sıra ölkələrdə ailənin dolanışığında əsas rol oynayan üzv başçı hesab olunur.

AİLƏ BÜDCƏSİ – ailənin faktiki gəlir və xərclərinin həcmi və strukturu, müxtəlif ailə qruplarının *həyat səviyyəsinin* vacib xarakteristikasıdır. Ailənin gəlirlərinə əmək haqqı və əməyin digər ödənilməsi formaları, sahibkarlıq fəaliyyətindən, fermer təsərrüfatından, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gəlirlər, mülkiyyətdən gəlir (faiz, dividend, evin icarəyə verilməsindən gəlir və s.) və digər əlavə mükafatlar, pensiya, təqaüd, müavinət, ssuda və kreditlər, işsizlik müavinəti, aliment, müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsinin ödənilməsi, dotasiya, istirahət və müalicə üçün putyovkanın alınmasında güzəştlər və s. daxil edir. Ailənin xərclərinə əmtəə alınmasına, xidmətin ödənilməsinə, könüllü haqların ödənilməsinə çəkilən bütün pul xərcləri daxildir.

AİLƏ KƏNDLİ TƏSƏRRÜFATI - ailə üzvlərinin və onlarla birgə fəaliyyət göstərən şəxslərin fərdi əməyi və mülkiyyətində və ya icarəsində olan əmlak əsasında hüquqi şəxs yaratmadan kənd yerlərində istehsal və digər təsərrüfat fəaliyyətinin (məhsulların istehsalını, emalını, saxlanması, daşınmasını və satılmasını) birgə həyata keçirilməsidir.

Ailə kəndli təsərrüfatının tərkibi bir nəfərdən, ailə üzvlərindən və onlarla qohumluq və ya digər münasibətlər əsasında birgə fəaliyyət göstərən şəxslərdən ibarət olur. Ailə kəndli təsərrüfatı kənd yerlərində qanunvericiliklə qadağan olunmayan və məhdudiyyət qoyulmayan bütün iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təsərrüfatçılıq subyektidir və onun fəaliyyəti sahibkarlıq sayılmır. Ailə kəndli təsərrüfatının statusu onların uçotunu aparan orqan tərəfindən ailə üzvlərinə verilən sənədlə rəsmiləşdirilir.

AİLƏ MÜƏSSİSƏSİNDƏ İŞLƏYƏN ŞƏXSLƏR (kömək edən ailə üzvləri) – müəssisənin sahibi ilə birlikdə yaşayan, daimi bu müəssisədə işləyən, lakin işə düzəlmə haqqında müqaviləsi olmayan və gördüyü işə görə təsbit edilmiş məbləği almayan şəxslər bu kateqoriyaya daxildir. “Ailə müəssisəsində işləyən şəxs” ifadəsi yalnız ailə müəssisəsində daima işləyən şəxslərə aiddir.

AİLƏ STATİSTİKASININ MƏLUMAT MƏNBƏLƏRİ - *əhalinin siyahıyaalınması*, seçmə demoqrafik müşahidələr və empirik

sosioloji tədqiqatlardır. Bir ailəni digərindən siyahıyaalmada, yaxud müşahidə zamanı ayırmaq üçün ailənin uçot vahidi kimi müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ölkələrdə əhalinin siyahıyaalınmasında belə vahid ev təsərrüfatıdır - bir yerdə yaşayan və ümumi təsərrüfat aparan şəxslərdən ibarət əsas iqtisadi özəkdir; onun tərkibinə qohum olmayanlar (muzdlu işçilər, ev qulluqçuları) da daxil ola bilər. BMT Statistika Komissiyasının tövsiyələrinə görə, ev təsərrüfatı müstəqil yaşayan bir adamdan, yaxud qohum əlaqələri ilə bağlı olan və ya olmayan bir neçə adamlardan, yaxud da hər ikisindən ibarət ola bilər. Ev təsərrüfatı bir və ya bir neçə ailədən ibarət ola bilər. Əksər hallarda ailə bir ev təsərrüfatında birgə yaşayan və öz aralarında qohum və ya nikahdan irəli gələn münasibətlərlə bağlı şəxslər qrupu kimi müəyyən edilir. Ailə özəyini uşaqsız ər-arvad cütünü, yaxud istənilən yaşda bir və ya bir neçə nikahda olmayan (və uşaqları olmayan) uşaqlar, yaxud bir və ya bir neçə nikahda olmayan uşaqlarla bir valideyn yaradır. Ailədən kənar yaşayan insanlar təsərrüfatı müstəqil apardıqda, bir insandan ibarət ev təsərrüfatı, yaxud müxtəlif növ birliklərdə (əllilər, qocalar evlərində və s.) yaşadıqda, *qruplaşmış ev təsərrüfatlarına* aid edilmiş hesab olunur. Onların bir hissəsinə təkcə fərdlər deyil, həm də ər-arvad cütünü (məsələn, qocalar evində yaşayan ər-arvad) daxil ola bilər. Ev təsərrüfatlarına tətbiq olunan təriflər və onların uçotunun xüsusiyyətləri konkret sosial-iqtisadi şəraitdən asılıdır və ölkələr üzrə fərqlənir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ev təsərrüfatlarının əsas hissəsi yalnız qohumlardan ibarətdir. Bu səbəbdən, ev təsərrüfatı və ailə kateqoriyaları çox vaxt üst-üstə düşür.

Ailənin statistik tədqiqində ailənin orta ölçüsü (bütün ailə üzvləri sayını ailələrin sayına bölməklə alınır), yaxud əks kəmiyyət olan ailəlik əmsalı göstəricilərindən, ailənin iqtisadi xarakteristikası üçün isə *ailə yükü* göstəricisindən istifadə olunur.

AİLƏ VƏZİYYƏTİ – insanın ailənin, yaxud ev *təsərrüfatının* demoqrafik strukturundakı vəziyyətidir. *Nikah vəziyyətindən* fərqli olaraq, insanın ailəyə, yaxud ev təsərrüfatına (adətən, ailəvi ev təsərrüfatı) daxil olduğunu və onun başqa üzvləri arasında hansı yeri tutduğunu göstərir. Ailə vəziyyətinin iki iri kateqoriyası fərqləndirilir – ailə (ev təsərrüfatı) üzvləri və ailəyə mənsub olmayan şəxslər. Birinci kateqoriya fərdin ailənin strukturundakı yerinə müvafiq olaraq, subkateqoriyalara bölünür, çox vaxt nəsillər üzrə – ər-arvad, onların uşaqları, valideynləri, baba-nənələri və s. qohumları

(sonuncular qohumluq dərəcələrinə görə də bölünə bilər). İkinci kateqoriyanı tənhalər təşkil edir, onların arasında müstəqil təsərrüfat aparanları və *qruplaşmış ev təsərrüfatının* tərkibinə daxil olanları, bəzən tənhaları və ailədən ayrı yaşayan tənhaları ayırırlar. Ailənin hər bir üzvünün ailə vəziyyəti əsasında nəsillər üzrə ailənin tərkibi öyrənilir və ailənin demoqrafik tipi müəyyən edilir ki, bunun da *ailənin* müxtəlif həyat tsikli fazalarında tərkibini xarakterizə etmək üçün və *əhalinin ailə tərkibinin* təhlili üçün böyük əhəmiyyəti var.

AİLƏ YÜKÜ – müstəqil yaşamaq üçün gəlir mənbəyinə malik olan, orta hesabla bir ailə üzvünün, yaxud məşğuliyyəti olan bir ailə üzvünün öhdəsində olanların sayı. Bəzən ailənin iqtisadi vəziyyətinin ümumi və təxmini xarakteristikası kimi tətbiq olunur. Bu və ya digər sosial-demoqrafik qrupun ailələr məcmusu üçün bəzən ailənin tipləri, yaxud ölçüsünə görə hesablanır.

AİLƏLƏRİN TİPOLOGİYASI – ailələrin sosial-demoqrafik tərkibinin xüsusiyyətlərindən və funksiyalarından asılı olaraq, onların bölünməsidir. Demoqrafiyada əhalinin təkrar istehsalı üçün əhəmiyyətinə görə ayrılan ər-arvad cütliyünün olmasından, onun bütövlüyündən, onların yaşından, yaxud nikahın müddətindən, uşaqların olması, onların sayı və yaşından asılıdır. Ailələrin tipologiyası adətən ailələrin sadə və mürəkkəb ailələrə bölünməsinə nəzərdə tutur. Ümumi qəbul olunmuş ailə tipologiyası mövcud deyil. Buna görə də, ailələrin tiplər üzrə bölünməsi haqda siyahıyaalmaların və müşahidələrin məlumatları çox vaxt heç bir ölkə üçün də belə müqayisə olunmur. Əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) anına ailələrin tiplər üzrə bölünməsi əvvəlki demoqrafik inkişafın, xüsusən ailənin həyat tsiklinin, doğum dinamikasının, nikah-ailə münasibətlərinin inkişafındakı dəyişikliklərin ümumi nəticəsidir. Dəyişikliklərin vaxta görə öyrənilməsi bütün bu proseslərin əhalinin ailə tərkibinə ümumi təsirini müəyyən etməyə imkan verir.

AİLƏLİK ƏMSALI – tənhalər daxil olmamaqla, 1000 nəfər daimi əhaliyə düşən ailələrin sayıdır. Ailənin ölçüsünə əks olan kəmiyyət; hər bir ölkənin, yaxud ərazinin əhalisində insanların ailələrdə “qruplaşma” dərəcəsini xarakterizə edir. Ailəlik əmsalı kəmiyyəti ölkə əhalisində ailə üzvlərinin sayı ilə tənhalərin sayı arasında olan nisbətdən, həmçinin ailənin böyüklüyündən asılıdır və adətən, 200-dən

400-dək tərəddüd edir. Bu göstəricinin artması *ailənin orta kəmiyyətinin* azalmasını əks etdirir.

AİLƏNİN ARTMASI EHTİMALI – *doğumun* xarakteristikasıdır; n uşaq doğan qadınların tərkibində $(n+1)$ uşaq doğan qadınların payını göstərir. Bütün doğumların ardıcılığı üçün belə göstəricilər koqortada real, yaxud hipotetik doğum səviyyəsini tam xarakterizə edir. Ailənin artması ehtimalı, eləcə də hipotetik koqorta üçün əvvəlki doğumdan sonra intervallar üzrə doğumların bölüşdürülməsi əsasında onun təxmini hesablanma metodu fransız demoqrafı L.Anri tərəfindən 1953-cü ildə təklif olunmuşdur. Uşaq doğumunu başa vurmuş real koqorta üçün ailənin artması ehtimalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$a_n = \frac{\sum_{k=0}^{\omega} W_k}{\sum_{k=0}^{\omega} W_k}$$

burada n , $(n+1)$ – doğumların $(n+1)$ ardıcılığı; W_k – k ardıcılıqda uşaq doğan qadınların sayıdır.

Göstərici həm nikahda olanlar koqortasını, həm də anadan olma illəri üzrə koqorta üçün tətbiq oluna bilər. Sonuncu halda o, **sonrakı doğum ehtimalları** adlanır. Hipotetik koqorta üçün ailənin artması ehtimalı xüsusi doğum cədvəllərinin yekun göstəricisi kimi alınə bilər. Ailənin artması ehtimalı doğumun dinamikası və fərqləndirilməsinin öyrənilməsi üçün həm müstəqil, həm də digər xarakteristikalarla birlikdə tətbiq olunur; xüsusilə ailənin formalaşması templərinin təhlilində zəruridir və *intergenetik interval* ölçüləri ilə yanaşı istifadə edilir. Digər doğum göstəriciləri ilə ailənin artması ehtimalı n uşaq doğan qadınların sayı ilə bağlıdır: $W_n = a_0 a_1 \dots a_n (1+n)$.

Əgər hesablama nikahda olanlar koqortası üçün aparılıbsa, onda W_n -dən orta hesab *nikahın məhsuldarlığından*, əgər bütün qadınlar üçün aparılıbsa, onda ümumi nəsilvermə əmsalıdır.

Ailənin artması ehtimalı kəmiyyəti *sonsuzluq* mövcud olduğundan, birə bərabər ola bilməz, lakin 0,96–0,97 çatmaqla ona yaxınlaşa bilər.

AİLƏNİN HƏYAT TSİKLİ – sosial və demoqrafik cəhətdən mühüm vəziyyətlərin ardıcılığı, ailənin yarandığı vaxtdan həyatını dayandıranadək olan müddətdir. Ailənin həyat tsikli anlayışı 1930-cu illərdə kənd əhalisinin sosiologiyasında yaranmışdır, 1950-ci illərdən demoqrafik tədqiqatlarda tətbiq olunur. Zəruri məlumatları toplamaq çətin olduğu üçün, ailənin həyat tsikli nadir hallarda hesablanır.

Ailənin həyat tsikli öyrənilərkən aşağıdakı fazalar seçilir: uşaqların doğulmasınadək, ailənin artması, azalması, qocalması. Bəzən artma fazasında uşaq doğumunun növbəliliyindən və yaşından asılı olan altfazalar, azalma fazasında – yaşlı uşaqların ailədən getməsi ilə bağlı altfazalar seçilir. Bir qayda olaraq, azalma fazasında ailə digər nüvə ailənin (yaxud ailələrin) başlanğıcını (özəyini) qoyur, bu da ailənin inkişafına tsiklik xarakter verir. Fazaların hüdudları ailənin həyatında bu və ya digər hadisənin baş verməsi ilə, məsələn, ailənin yaranması, birinci uşağın doğulması, son uşağın doğulması, birinci uşağın nikah bağlaması (yaxud ailədən ayrılması), ər-arvadın birinin vəfat etməsi (ailənin həyatının dayandırılması) ilə, konkret ailənin müəyyən fazada olması isə – həmin vaxtda onun tərkibi ilə müəyyən edilir.

Çox vaxt ailənin həyat tsikli *nuklear (özək) ailəyə* görə baxılır, lakin əgər böyük oğul və ya qız nikah bağlayıb (arvadı, əri) artma fazasında valideynlərin ailəsinə daxil olursa, ailə mürəkkəb olur. Fazaların normal ardıcılıqdan kənarlaşması, məsələn, ər və ya arvadın uşaq doğulanadək boşanması, yaxud vəfat etməsi hallarına da rast gəlinir.

Ailənin həyat tsiklinə ailənin məcmusunda, bir qayda olaraq, hipotetik nəsil üçün ər və ya arvadın birinin (çox vaxt arvadın) yaş şkalası üzrə, yaxud nikahın müddəti əsasında baxılır. Birinin (yaxud ikisinin) orta yaşı, yaxud ailənin bu və ya digər fazaya keçməsi zamanı nikahın orta müddəti hesablanır; qonşu fazalarda orta yaşların müqayisəsi bütövlükdə dövrlərinə ayrı-ayrı fazaların sürəkliliyini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Orta göstəricilərin hesablanması fazaların normal ardıcılığından bütün kənarlaşmaların təsirini dolayı yolla nəzərə almağa imkan verir.

Tsiklin hər fazasına ailənin müəyyən tərkibi müvafiq olduğu üçün, ailənin həyat tsikli bəzən ailələrin tərkibi və tipləri üzrə bölüşdürmənin köməyi ilə xarakterizə edilir. Bu, qeyri-dəqiqdir, çünki bu, bölüşdürmənin həmin ailənin müasir strukturundan və keçmiş dinamikasından asılıdır. Ailənin həyat tsikli siyahıyaalmaların, xüsusi müşahidələrin məlumatları əsasında, yaxud modellərin köməyi ilə öyrənilir.

Tsikl fazalarının dəyişməsi ailənin tərkibinin dəyişməsinə, həmçinin onun strukturuna və müəyyən dərəcədə həyat tərzinə uyğundur. Bu səbəbdən, ailənin həyat tsiklinin təhlili onun inkişaf xüsusiyyətlərini, tələbat strukturunun dəyişməsinə, xüsusi mənzilə olan tələbatını; demoqrafik aspektdə, mikrosəviyyədə əhalinin təkrar istehsalı xüsusiyyətlərini və əsas demoqrafik proseslərinin ailənin inkişafına ümumi təsirinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

AİLƏNİN STRUKTURU - ailə vəziyyətinə görə, yəni müxtəlif saylı, tərkibli və tipli ailələrə görə əhalinin bölünməsinə əks etdirir. Ailə qohumluğa və ya qudalığa görə birləşən, ümumi büdcə ilə birgə yaşayan və təsərrüfat aparan adamlar qrupudur. Ailənin strukturu haqqında məlumatlar əhali siyahıyaalınmalarından əldə edilir.

AİLƏNİN ÜZVLƏRİNİN SAYI (ailənin ölçüsü) – müəyyən vaxt anında bir yerdə yaşayan, qohum olan və ailənin tərkibinə daxil olan insanların (yaşlıların və uşaqların) sayıdır. Uçot vahidi kimi, ailənin (*ev təsərrüfatının*) qəbul edilməsi birgə yaşayan qohumların büdcə birliyi əlamətindən asılıdır. Ailə onun tərkibi (bir və ya bir neçə *ailə üzvünün* mövcudluğu, uşaqların sayı, həmçinin digər qohumların olması) ilə müəyyən olunur. Ailənin yaşının (ailədə əsas ər-arvad cütlüyünün nikahının davam etmə müddətinin) dəyişməsi əvvəl artır, sonra isə azalır (*“Ailənin həyat tsikli”*nə bax).

Təsvir və təhlil zamanı ailə ölçüsü üzrə bölüşdürülür və yekun xarakteristikası hesablanır. Bu, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{x} = \frac{\sum_i x_i n_i}{\sum_i n_i}$$

burada x_i – ailənin ölçüsü ($i=2, 3, \dots$), n_i – həmin ölçüdə ailələrin sayı, $\sum_i x_i n_i$ - bütün ailələrin

üzvlərinin sayı, həmin ölkənin, yaxud ərazinin, tənhələr və *institusional əhali* çıxmaqla, əhalisinə, yaxud da birgə yaşayan ailə üzvlərinin sayına bərabərdir. Ev təsərrüfatının üzvlərinin sayının orta kəmiyyəti hesablanarkən bir insandan ibarət olan tənhələr ev təsərrüfatları sayılır, onda ev təsərrüfatının üzvlərinin sayının orta kəmiyyəti $t=1, 2, 3, \dots$ bərabər kimi hesablanır. Çox vaxt hesablama yalnız xüsusi ev təsərrüfatlarına aiddir: ev təsərrüfatından kənar yaşayanlar (yəni *qruplaşmış ev təsərrüfatları* üzvləri) istisna olunur. Bəzi hallarda ev təsərrüfatının üzvlərinin sayının orta kəmiyyəti bütün ölkə əhalisinin sayını ev təsərrüfatlarının sayına bölməklə hesablanır və təbii olaraq bir qədər çox olur.

Ailələrin ölçüləri üzrə bölüşdürülməsi və orta ailənin ölçüləri müxtəlif həyat tsikli fazalarında olan, yəni hipotetik nəslə, ailəni xarakterizə edir və ona görə də onların dinamikası əhalinin yaş tərkibi və nikah vəziyyəti üzrə dəyişməsindən asılıdır. Orta ölçülü ailənin kəmiyyəti geniş hədudlarda mürəkkəb ailələrin yayılmasından və ailələrdə uşaqların sayından asılı olaraq dəyişir.

Doğuma uyğun olaraq, “ailənin ölçüləri” termini tez-tez nikahda olan və olmuş qadının nə vaxtsa

diri doğulan uşaqların sayını, yaxud bu və ya digər vaxt anına ər-arvad cütlüyünün uşaqlarının sayını göstərmək üçün istifadə edilir.

AİLƏSİZ (tək) – təklikdə yaşayan adamdır. *Ailə vəziyyəti* kateqoriyalarından biridir. Anlayışın məzmunu əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı qəbul olunmuş *ailənin*, yaxud *ev təsərrüfatının* müəyyən edilməsindən asılıdır. Ev təsərrüfatlarını nəzərə alan siyahıyaalınmalarda ailəsiz ifadəsi aşağıdakı kimi başa düşülür: 1) bir adamdan ibarət olan ev təsərrüfatı kimi; 2) bundan başqa, bir və ya bir neçə ailələr daxil olan ev təsərrüfatlarının elementləri kimi; 3) *qrup* adlanan *ev təsərrüfatlarının* tərkibində. 1939-cu il əhalinin siyahıyaalınmasından sonra ailəsizlərlə yanaşı, ayrıca yaşayan ailə üzvləri, yəni ailədən daima kənar yaşayan, lakin onunla ümumi büdcəyə malik və ya müntəzəm maddi əlaqə saxlayan insanlara ayrılır. “Ailəsiz” anlayışı insanın nikah vəziyyətini deyil, onun ailəyə dair vəziyyətini xarakterizə edir. Buna görə də, bu terminlə nikahda olmayan insanları eyniləşdirmək olmaz.

AKKREDITİV (iqtisadiyyatda) – bir kredit müəssisəsinin (bankın) digərinə depozitə qoyduğu vəsaitdən maddi sərvətin, xidmətlərin ödənişi və ya nağd pul verilməsini həvalə edən pul sənədidir. Akkreditiv – pul və sənədlər, geri çağırılı bilən və geri çağırılı bilinməyən, təsdiq edilmiş və təsdiq edilməmiş kimi olur.

Pul akkreditivləri adlı akkreditivlərdir. Onlar akkreditivlərdə göstərilən məbləği tam həcmdə və ya müəyyən müddət ərzində hissə-hissə almağa imkan verir. Müəssisələr və təşkilatlar arasında nağdsız hesablaşma üsuludur.

AKSELERATOR (SÜRƏTLƏNDİRİCİ) – *ekzogen (xarici) dəyişəndən* (dəyişmənin tezliyi) *endogen (daxili) dəyişənin* asılılığını müəyyənləşdirir. Makroiqtisadi dinamik modellərdə *kapital qoyuluşunun son məhsulun* dəyişməsindən asılılığını əks etdirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, sadə bir halda:

$I_t = r(Y_t - Y_{t-1})$ burada, I_t - t dövründə kapital qoyuluşu; Y_t - t dövründə son məhsul; r – akselerasiya əm-salıdır. Akselerator məfhumu J.M.Keynsom (görməli ingilis iqtisadçısı) tərəfindən təklif edilmişdir.

AKSEPT (nağdsız hesablaşma forması) – ölkədaxili və beynəlxalq əmtəə dövriyyəsində ödəmə sənədlərinə razılıq verilməsidir. Aksept nağdsız hesablaşmalar zamanı alıcının mal göndərənə bank hesabına ödənişin həyata keçirilməsinə razılığını əks etdirir. Aksept ilkin və

növbəti ola bilər. İlk akseptdə mal göndərən ödəmənin vaxtının çatmasına qədər akseptdən imtinasını banka bildirməyibsə, onda mal göndərən hesabı akseptləşdirilmiş hesab olunur. Ödəyici ilə əlaqə çətinləşdikdə və o bankdan uzaq məsafədə olduqda, alıcıya xidmət göstərən bankın rəhbərliyi tərəfindən akseptin vaxtı uzadıla bilər. Növbəti akseptdə tələblər banka daxil olduqca ödənilir, lakin əmtəə sənədlərinin ödənişindən sonra bank tərəfindən nəzərdə tutulmuş vaxtda ödəyicinin akseptdən imtina etmək hüquqi saxlanılır. Əgər ödəyicinin ərizəsi əsaslandırılmışdırsa, onda bank ödənilmiş məbləğin artığını onun hesablaşma (cari) hesabına bərpa edir. Aksept və ondan imtina tərəfləri bir-birinə qarşı iddia qaldırmaq hüququndan məhrum etmir. Bank akseptdən imtina ilə bağlı mal göndərən və tədiyyəçi arasındakı mübahisələrə baxmır.

Bazar iqtisadiyyatında ölkə banklarında tələb-tapşırıq tədiyyəsi ilə hesablaşma tətbiq edilir ki, bunun əsasında da alıcı göndərilən məhsulun (icra edilmiş işin) dəyərini ona göndərilən hesablaşma sənədlərinə əsasən mal göndərənə ödəyir. Tədiyyəçi mal göndərən ödəniş tələb-tapşırığını ona xidmət edən bankda akseptləşdirir. Akseptləşmiş sənəd tədiyyəçinin bankı tərəfindən, onun hesablaşma hesabında vəsait olduqda ödəmək üçün qəbul edilir. Əməliyyat başa çatdıqdan sonra saxlanılmaq üçün sənədlər "günün sənədlərində" yerləşdirilir. Sənədlərin ikinci nüsxəsi isə mal göndərənə xidmət göstərən banka göndərilir. Mal göndərəndən alınan tələb-tapşırıqların tədiyyəçi tərəfindən banka verilmə vaxtı iki tərəf arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir.

AKSİZ – aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən və satan vergi ödəyicilərindən tutulan dolayı vergi növüdür. Bütün dolayı vergilər kimi, aksizlər əmtəənin qiymətini formalaşdırır və onun ödənməsi faktiki olaraq alıcıların üzərinə keçir. Formal olaraq bu verginin ödəyiciləri aksizli mal istehsal edən və ya satan müəssisələr olsa da, faktiki olaraq onun dəyəri istehlakçılar tərəfindən satıcıya ödənilir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan spirtli içkilərdən, pivə və pivə tərkibli içkilərdən, bütün məmulatlarından, neft məhsullarından və s. aksiz vergisi tutulur. Tutulma üsuluna görə aksizlər fərdi və universal aksizlərə bölünür. Fərdi aksizlər malların və xidmətlərin ayrı-ayrı növləri üzrə tətbiq edilir və malın (xidmətin) ölçü vahidindən müəyyən olunmuş norma üzrə tutulur. Universal aksizlər isə ümumi dövriyyədən tutulur və malların və ya xidmətlərin dəyərinə faizlə müəyyən edilir.

AKT (latınca actus-təsir) – **1)** hüquqi qüvvəyə malik olan rəsmi sənəddir. Aktın kim tərəfindən və idarəetmənin hansı səviyyəsində buraxılmasından (qəbul edilməsindən) və onun məzmunundan asılı olaraq dövlət aktları idarə, normativ regional və digər aktlar vardır;

2) müəyyən faktın qeydə alındığı protokoldur. Məsələn, təftiş aktı, malın əskik gəlməsi barədə akt, maddi dəyərlərin verilməsi barədə akt;

3) müəssisələrin, təşkilatların, vəzifəli şəxslərin, vətəndaşların hərəkətləridir, adətən bu cür hərəkətlər əsasında hüquqi normalara riayət edilməsi və pozulması barədə mühakimə yürüdürlər.

AKTİVİN QALIQ DƏYƏRİ - malın istifadə və ya icarə dövrü ərzində gözlənilən dəyəridir.

AKTİVLƏR – (I) 1) təkrar istehsal prosesində roluna görə qruplaşdırılmış vəsaitlərin yerləşdirilməsini və istifadəsini xarakterizə edən mühasibat balansının bir hissəsidir; 2) müəssisənin (firmanın) tələblərinin məbləğinin onun öhdəliklərini üstələməsidir; 3) öz sahibi üçün qiymətli olan, ixtiyari maddi və ya qeyri-maddi obyektidir. Əksər hallarda bu, ya nağd puldur, ya da nağd pula çevrilə bilər. Maddi aktivlərə torpaq, binalar və tikililər, maşın və avadanlıqlar, alət və qurğular, mal ehtiyatları, investisiyalar, debitor borcları və nağd pullar daxildir; qeyri-maddi aktivlərə (faydalı qazıntıların kəşfiyyatı, hesablama texnikası üçün proqram təminatı, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin orijinaları) "goodwill" (qudvil), patentlər, müəllif hüquqları; gələcəkdə reallaşdırılacaq aktivlər aiddir.

(II) - Dəyəri pulla ifadə olunan və balansın aktivində nəzərə alın bilən maddi və qeyri-maddi aktivlərdir.

(III) - Avropa İttifaqı İqtisadi Şurasının dördüncü direktivinin 9-cu maddəsinə uyğun olaraq, mühasibat balansının aktivləri aşağıdakıları əks etdirir:

A. Ödənilməmiş səhmdar kapitalı

B. İlk xərclər

C. Əsas fondlar

I. Qeyri-maddi aktivlər

1. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclər.

2. Konsessiyalar, patentlər, lisenziyalar, ticarət nişanları və oxşar hüquq və aktivlər.

3. Qudvillər.

4. Gələcək dövrün xərcləri (aralıq ödəmələr).

II. Maddi aktivlər

1. Torpaq və binalar.

2. Avadanlıqlar və maşınlar.

3. Qurğular və ləvazimatlar, alətlər.

4. Gələcək dövrün xərcləri (aralıq ödəmələr) və başa çatmamış tikinti.

III. Maliyyə aktivləri

1. Digər müəssisələrin səhmləri.
2. Digər müəssisələrin borcları.
3. Kapitalda iştirak.
4. Kapitalda iştirakı təmin etmək üçün borclar.
5. Əsas fondlar şəklində investisiyalar.
6. Sair borclar.
7. Müəssisənin öz səhmləri.

Ç. Cari aktivlər

I. Maddi dövrüyyə vasitələrinin ehtiyatları

1. Xammal, materiallar və digər əmək əşyaları.
2. Bitməmiş istehsal.
3. Hazır məhsullar və satmaq üçün alınmış mallar.
4. Gələcək dövrün xərcləri (aralıq ödəmələr).

II. Debitorlar

1. Ticarət debitorları.
2. Digər müəssisələrin borcları.
3. Kapitalda iştirakı təmin etmək üçün borclar.
4. Sair debitorlar.
5. İmzalanmış, ödənilməmiş səhmdar kapitalı.
6. Əvvəlcədən ödəmə və əlavə hesablanmış gəlir.

III. İnvestisiyalar

1. Digər müəssisələrin səhmləri.
2. Müəssisənin öz səhmləri.
3. Sair səhmlər.

D. Əvvəlcədən ödəmə və əlavə hesablanmış gəlir.

E. Maliyyə ilində zərər

Qeyd: Əsas fondların tərfi Avropa İttifaqının İqtisadi Şurasının dördüncü direktivində müəyyənləşdirilmişdir. Milli Hesablar Sistemində (MHS) təklif olunmuş tərifdən fərqli olaraq, onlar özündə həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə aktivlərini birləşdirirlər. Burada əsas fondlar MHS ilə müqayisədə daha geniş mənada müəyyənləşdirilmişdir.

AKTİVLƏR VƏ PASSİVLƏR BALANSI (MÜHASİBAT BALANSI) – hesabat dövrünə iqtisadi vahidin mülkiyyətində olan aktivlərin və onun tərəfindən ödənilməmiş öhdəliklərin dəyəri haqqında sənəddir. Balanslaşdırılan maddə xüsusi kapitalın xalis dəyəri adlanır.

Aktivlər və passivlər balansında (mühasibat balansında) qeydə alınmış aktivlərin və öhdəliklərin dəyəri balansın məlumatlarının aid olduğu vaxta üstünlük təşkil edən bazar qiymətləri əsasında qiymətləndirilir.

Milli hesablarda aktivlər və passivlər balansı iqtisadiyyatın sektorları, iqtisadiyyat üzrə və qalan dünya üçün tərtib edilir. İnstitusional sektor üzrə aktivlər və passivlər balansı bütün istehsal olunmuş, istehsal olunmamış maliyyə aktivlərini və öhdəliklərin dəyərini, həmçinin sektorun xüsusi kapitalının xalis dəyərini göstərir.

İqtisadiyyat üçün aktivlər və passivlər balansı balanslaşdırıcı maddə kimi milli sərvəti, yəni qalan dünya ilə münasibətdə qeyri-maliyyə aktivlərini və xalis maliyyə aktivlərini əks etdirir. Xarici aktivlər və öhdəliklər hesabı adlanan qalan dünya üçün aktivlər və passivlər balansı bütövlükdə maliyyə aktivlərindən və öhdəliklərindən ibarətdir.

Şirkətlərin hesablarında mühasibat balansı zamanın hər hansı dövrünə aktivlərin və öhdəliklərin dəyərini əks etdirilir. Balans hesabat dövrünün əvvəlinə (eyni zamanda keçən dövrün sonuna) və sonuna tərtib edilir.

AKTİVLƏRİN DÖNƏRLİYİ ƏMSALI - müəssisənin rentabelliğini xarakterizə etməklə məhsul satışının artımı üçün aktivlərdən səmərəli istifadənin dərəcəsini müəyyənləşdirir. Bu əmsal aktivə qoyulmuş pulun bir vahidinin gətirdiyi məbləği, başqa sözlə, hesabat dövründə aktivlərin neçə dəfə dövr etməsini göstərir. Dövrüyyənin sürəti ilə aktivlərdən istifadənin səmərəliliyi düz mütənəsbidir. Bu əmsal orta illik satışın məbləğinin aktivlərin məbləğinə bölünməsi ilə tapılır.

AKTİVLƏRİN HƏCMİNDƏ DİGƏR DƏYİŞİKLİKLƏR HESABI – (I) - yığının hesablarından biridir, bu hesabda iqtisadiyyat sektorlarının aktiv və passivlərinin dəyişməsinə qeyri-iqtisadi fəaliyyətin təsiri (yeni faydalı qazıntı yataqlarının açılışı, təbii fəlakətlər və s.), həmçinin rezidentlərin xaricdə malik olduqları aktivlərin həcmindəki dəyişikliklər (məsələn, kompensasiya edilməyən müsadirə, kredit verənin qeyri-rezidentə verdiyi borcun alınmaması haqqında etirafı (təsdiqi) və s.) əks olunur. Qızılın monetarizasiyası və demonetarizasiyası da bu hesabda öz əksini tapır.

Bu hesabda balanslaşdırıcı maddə kimi, tərkibi üç elementdən (1. əmanətlər və kapital transferləri nəticəsində kapitaldakı dəyişikliklər; 2. aktivlərin həcmində digər dəyişikliklər nəticəsində kapitaldakı dəyişikliklər; 3. nominal holding gəlirləri (itkiləri) nəticəsində kapitaldakı dəyişikliklər) ibarət olan "Aktivlərin həcmindəki digər dəyişikliklər nəticəsində şəxsi kapitaldakı dəyişikliklər" maddəsi istifadə olunur.

(II) – yalnız dəyərin deyil, eləcə də aktiv və passivlərin həcmində dəyişməsinə səbəb olan xüsusi hadisələri əks etdirir. Yuxarıda qeyd edilən növ hadisələrə müharibə və zəlzələlərin nəticələrini də əlavə etmək olar. Bu hesab kapitalın xalis dəyərinə təsir edən təsnifat və struktur kimi dəyişikliklərin bəzi düzəlişlərini özündə əks etdirir. Balanslaşdırıcı maddə - aktivlərin həcmindəki digər dəyişikliklər

nəticəsində xüsusi kapitalın xalis dəyərindəki dəyişikliklər – hesabın sağ tərəfində yazılır.

AKTUALLAŞDIRMA – iqtisadi göstəricilərin gələcək vəziyyətini onların indiki qiymətlərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarət olan iqtisadi hesablaşma metodudur. Bu metodlar adətən investisiyalar barədə qərarları əsaslandırmaq üçün tətbiq edilir. Bu, bir tərəfdən müəyyən vaxtda zəruri olan kapital qoyuluşlarının həcmi qiymətləndirməyə, digər tərəfdən məsrəflərin və nəticələrin diskontlaşdırılması nəzərə alınmaqla mövcud variantlardan birini seçməyə imkan verir.

AKTUARİ (lat. *actuarius* – mirzə, hesabdar) – həyatın sığortalanması ilə bağlı olan riyazi hesablamalar sahəsi üzrə mütəxəssisdir. Aktuari ixtisası XVIII əsrdə Avropa ölkələrində sığorta işinin inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır. Aktuarinin fəaliyyəti demoqrafik statistikanın təşəkkül tapmasına, xüsusən ölümün ölçülməsinə və ölüm cədvəllərinin işlənilib hazırlanmasına müəyyən təsir göstərmişdir.

ALBOM (STATİSTİKADA) – statistik hesabat formalarının nümunələrinin əks olunduğu topludur. Burada statistikanın aparılması üçün qüvvədə olan bütün hesabat formaları əhatə olunur və istifadəçilər bütün formalar haqqında məlumat əldə etmək imkanı əldə edirlər.

AQRAR İSLAHAT – 1) iqtisadi islahatın tərkib hissəsidir, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş aqrar-sənaye istehsalının kompleks şəkildə yenidən qurulmasıdır; 2) torpaq mülkiyyətçisinin və torpaqdan istifadə sisteminin dəyişdirilməsi, təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən dövlət tədbirləridir. Aqrar islahatların aparılmasında əsas məqsəd xüsusi mülkiyyətə olan münasibətin dəyişməsindən (torpağın və istehsal vasitələrinin müəssisənin işçilərinin, onların kollektivlərinin və ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətinə keçməsindən); mülkiyyətin xüsusi, dövlət, bələdiyyə, şəxsi və digər formaları əsasında çox quruluşlu aqrar iqtisadiyyatın formalaşdırılmasından; bazar şəraitində istehsalın daha səmərəli aparılmasına qabil olan iri, orta və kiçik müəssisə və təsərrüfat sistemlərinin yaradılmasından və bazar münasibətlərinə keçməkdən; kəndin sosial məsələlərinin həll edilməsi və istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi üçün təşkilati-iqtisadi, maliyyə və hüquqi şərtlərin təşkilindən ibarətdir.

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİ – kənd təsərrüfatı xammalından cəmiyyətin tələbatını

ödəmək məqsədilə istehlak malları (ərzaq və qeyri-ərzaq) hazırlayan iqtisadiyyatın sahə və altsahələrinin məcmusudur. Aqrar-sənaye kompleksinin sahələri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və malın istehlakçıya çatan son məhsula çevrilməsi əməliyyatlarının ardıcıl yerinə yetirilməsini təmin edir. Aqrar-sənaye kompleksinin müəssisə, təşkilat və təsərrüfatlarının qarşılıqlı əlaqəsi, kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası prinsipləri ilə bazar şəraiti əsasında həyata keçirilir. (Bu terminə SSRİ dövründə daha geniş istifadə edilmişdir).

ALƏT – vəziyyətinin dəyişməsi məqsədilə əmək alətlərinə təsir üçün nəzərdə tutulmuş texnoloji ləvazimatlardır. Alətlərin müəyyənləşdirilmiş meyarlara cavab verən (xidmət müddəti bir ildən çox, məbləği müəyyən dəyərdən yüksək) hissəsi əsas fondların tərkibinə, qalan hissəsi isə azqiymətli və tez köhnələn alətlərə daxil edilir.

Avadanlıq vahidlərindən istifadənin kəmiyyəti göstəriciləri özündə mövcud ümumi və ya qurulmuş avadanlıqların sayında faktiki işləyən avadanlıqların payını əks etdirir. Mövcud avadanlıqlara müəssisənin balansında olan bütün avadanlıqlar, qurulmuşlara isə istismara verilmiş avadanlıqlar aid edilir.

İstismar vaxtı üzrə alətlər aşağıdakı göstəriciləri xarakterizə edir: 1) hər bir avadanlığın gün ərzində orta hesabla neçə növbə işlədiyini göstərən, quraşdırılmış (işləyən) avadanlığın **növbəlilik əmsalını**. Dövr ərzində iş günlərinin sayının müəyyən olunmuş (işləyən) avadanlıq vahidinin orta sayının hasilinə bərabər olan işlənmiş dəzgah-növbə sayının dəzgah-günlərin maksimum mümkün olan sayına nisbəti ilə hesablanır. Avadanlığın növbəli iş rejimindən istifadə göstəricisi növbəlilik əmsalının müəssisənin növbəsi üçün müəyyən olunmuş sayı ilə müqayisə nəticəsində əldə edilir; 2) qurulmuş avadanlığın faktiki iş vaxtının, onun istifadə edilə biləcəyi vaxta olan nisbəti ilə müəyyənləşdirilən **ekstensiv yüklənmə əmsali**. Sonuncu vaxtın təqvim fondu (saatların sayını təqvim dövrünə və avadanlıq vahidinin orta sayına vurmaqla), yaxud vaxtın rejim fondu (təqvim vaxtından fərqli olaraq, qeyri-iş günlərində və növbə fasilələrindən kənar vaxtlar), yaxud da vaxtın plan fondu (planlı təmir vaxtını çıxmaqla, vaxtın rejim fondu) ilə xarakterizə olunur. Plan fondunun tərkibinə faktiki işlənmiş vaxt və boşdayanmalar daxil edilir. **Avadanlığın boş dayanması** tam günlük (avadanlıq bütün günü işləməyib), tam növbəli (avadanlıq işləyib, amma gün ərzində bütün növbələrdə yox) və növbə daxili boşdayanmalara (növbə çərçivəsində boşdayanmalar) bölünür.

Boşdayanmaların səbəbləri işçilərin, xammalın, yanacağın, enerjinin çatışmaması, avadanlığın nasazlığı və s. hesab edilir.

Avadanlığın orta faktiki gücünün maksimum gücünə (güc dedikdə, vaxt vahidi ərzində istehsal olunmuş məhsul başa düşülür) olan nisbəti ilə müəyyən olunan **güc üzrə alət intensiv yüklənmə əmsalını** əks etdirir. İntensiv yüklənmə əmsalı avadanlığın texniki imkanlarından istifadə dərəcəsini əks etdirir.

İşlənmiş məhsulun və ya yerinə yetirilmiş işlərin faktiki həcmi maksimum mümkün olan həcmə bölməklə, yaxud ekstensiv yüklənmə əmsalının inteqral yüklənmə əmsalına vurmaqla hesablanan, adətən istifadənin səmərəliliyini artırmaq hesabına istehsalın həcmi artırma ehtiyatını müəyyənləşdirməyə imkan verən **inteqral yüklənmə əmsalı istismar müddəti üzrə və güc üzrə alətin ümumiləşdirici xarakteristikasına** xidmət edir.

ALİ İXTİSAS TƏHSİLİNİN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ (ali təhsil müəssisələri) – *hüquqi şəxs* statusuna malik olan və ali ixtisas təhsilinin peşə təhsili proqramlarını həyata keçirən müəssisələrdir. Ali təhsil almaq məqsədilə təhsil verməni təhsil müəssisələrinin aşağıdakı növləri həyata keçirir: akademiyalar, universitetlər, institutlar, konservatoriyalar, kolleclər. Bu təhsil müəssisələrinin filialları, fakültələri, kafedraları, hazırlıq bölmələri, elmi-tədqiqat laboratoriyaları, magistraturaları, doktoranturaları, peşə təhsilinin təhsil bölmələri, təcrübə təsərrüfatları, təhsil teatrları və digər struktur bölmələri ola bilər.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ – universitet, akademiya və institutdan ibarətdir. **Universitet** – fəaliyyəti fundamental elmi axtarışların keçilməsi yolu ilə təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafına və ali, ali təhsildən sonra və əlavə təhsilin bütün səviyyələrində təbii-elmlərin, humanitar elmlərin və elmin, texnikanın və mədəniyyətin sair istiqamətlərinin geniş spektri üzrə öyrədilməsinə yönəldilmiş ali məktəb müəssisəsidir. **Akademiya** – fəaliyyəti fundamental elmi axtarışların keçilməsi yolu ilə təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafına və ali, ali təhsildən sonra və əlavə təhsilin bütün səviyyələrində əsasən elm, texnika və mədəniyyət sahələrindən yalnız biri üzrə öyrədilməsinə yönəldilmiş ali məktəb müəssisəsidir. **İnstitut** – elm, texnika və mədəniyyətin bir sıra istiqamətləri üzrə peşəkar təhsil proqramlarını reallaşdıran və elmi tədqiqatlar həyata keçirən müstəqil ali məktəb müəssisəsidir və ya universitet və akademiyanın bir hissəsidir (struktur bölməsidir).

ALİ TƏHSİLİN DÖVLƏT TƏHSİL STANDARTI – ali peşə təhsil strukturuna və ali təhsil proqramına, onların həyata keçirilmə şərtlərinə, təhsil alanların normativ yüklərinə və onların maksimal həcminə olan ümumi tələbləri özündə birləşdirən sənədlər toplusudur.

ALİ TƏHSİLİN PİLLƏLƏRİ – Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisələrində mütəxəssislər və elmi-pedaqoji kadrlar hazırlığı üç səviyyəlidir: bakalavriat (tibb təhsili istisna olmaqla); magistratura (tibb təhsili istisna olmaqla); doktorantura.

ALİ TƏHSİLİN ÜMUMİ QEYDİYYAT ƏMSALI – ali təhsil yaşında olan əhalinin ali təhsil məktəblərində oxuyan tələbələrə olan nisbətidir. Ali təhsil yaşında olan əhali YUNESKO-nun tövsiyələrinə uyğun olaraq 17-20 yaş həddində olan əhali götürülür.

ALİ VƏ ORTA İXTİSAS TƏHSİL ALMA FORMALARI – ali və orta ixtisas təhsilinin təhsil proqramları müxtəlif formalarda mənimsənilə bilər. Bu formalar müəllimlərin təhsil alanlara keçdikləri mütləq dərslərin həcmi ilə fərqlənir: əyani, əyani-qiyabi (axşam), qiyabi, eksternat formada.

ALICI BAZARI – təklifin tələbi keçdiyi və satıcının alıcı axtardığı, onun tələbatına yönəldiyi (istiqamətləndiyi) vəziyyətdir.

ALICILARIN SİFARİŞİ ÜZRƏ PROQRAM TƏMİNATI – alıcıların tələbatına uyğunlaşdırılmış xüsusi proqram təminatıdır.

ALICILARIN TIPLƏRİ ÜZRƏ DÖVRİYYƏ (yalnız topdansaş ticarət üçün) – “Təkrar satış məqsədi ilə əmtəələrin alınması üzrə ticarət fəaliyyətindən dövriyyə” göstəricisinin alıcıların tipləri üzrə bölüşdürülməsidir. Təxmini qiymətləndirmək mümkündür. İqtisadiyyata əmtəə axınında topdansaş müəssisələrinin rolunu və yerini müəyyənləşdirir. Müxtəlif tipli alıcıların bölgüsü yekuna nisbətən faizlərlə ifadə oluna bilər.

ALICILARIN YAŞAYIŞ YERLƏRİNİN YAXINLIĞINDA YERLƏŞƏN MAĞAZA – kiçik və ya orta ticarət sahəsi olan, əsasən yaxınlıqda yerləşən məhəllələrdə və küçələrdə yaşayan, mağazaya piyada gələn alıcılarla işləyən mağazalardır. Belə mağazalar bir sıra əmtəələri,

hər şeydən əvvəl tez və hazırlıqsız düzəldilmiş şeyləri təklif etməklə, gündəlik tələbatın ödənilməsinə təmin edir. Bir qayda olaraq, qanunvericiliyin imkan verdiyi ölkələrdə bu mağazalar alıcılar üçün gecəyarıyadək açıq olur.

ALICILIQ QABİLİYYƏTİ PARİTETİ (AQP)

– 1) müxtəlif ölkələrin pul vahidləri, valyutaları arasında nisbətən eyni əmtəə və xidmətlər arasındakı nisbətən eyni əmtəə və xidmətlər səbəti əsasında hesablanan alıcılıq qabiliyyəti üzrə müəyyən edilməsidir. Yəni B ölkəsinin (bazis ölkəsi) 1 pul vahidinə və ya ölkələr qrupunun 1 şərti (ümumi) valyuta *vahidinə* alınması mümkün olan, əmtəə və xidmətlərin standart dəstinin A ölkəsindən alınması üçün lazım olan pul vahidinin miqdarıdır. AQP-nin köməyi ilə milli valyutadan müqayisəli valyutaya çevrilmiş göstəricinin qiyməti “real həcmələr” adını daşıyır. Valyuta kursu üzrə müqayisəli valyutada hesablanmış milli valyuta göstəriciləri və beynəlxalq müqayisə üçün qiymətlər “nominal həcmələr” adlanır. Əgər qiymət indeksi dinamikası vaxta görə bir ölkənin valyutasının alıcılıq qabiliyyətindəki dəyişməni ölçürsə, onda AQP məkanda müxtəlif ölkələrin valyutalarının alıcılıq qabiliyyətindəki müxtəlifliyi ölçür. Bununla yanaşı, AQP-nin bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur: 1) milli iqtisadiyyatın miqyası üzrə müxtəlif olan ölkələr müqayisə oluna bilər; 2) müqayisə bazis ili müddətində həyata keçirilir.

Hazırda makroiqtisadi göstəricilərin beynəlxalq müqayisəsinin həyata keçirilməsi üçün qiymətlər üzrə AQP hesablanan təmsilçi malların “səbət”i əsasında indeks metodundan istifadə edilir. Təmsilçi malların siyahısına ÜDM-in son istehlakını təşkil edən (ev təsərrüfatlarının istehlakı, investisiya malları (maşın və avadanlıqlar), tikinti işləri) mal və xidmətlərin məcmusundan seçilmiş mallar, xidmətlər, şərti obyektlər aiddir. “Səbət”ə təmsilçi mal və xidmətlərin seçilməsi AQP-nin və “real həcmlərin” düzgün hesablamalarının alınması üçün beynəlxalq müqayisələrin aparılmasında əsas problemlərdən biri hesab edilir.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti müəyyən əmtəə qrupu üzrə hesablandıqda fərdi, bütün ümumi daxili məhsul üzrə hesablandıqda isə ümumi olur.

Valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin paritetləri insan inkişafı indeksinin hesablanmasında əsas vasitələrdən biridir.

ALICININ QIYMƏTİ – (I) - alınma məntəqəsində əmtəə vahidinə görə alıcının ödədiyi qiymətdir. O, alıcı tərəfindən ödənilən istehsalçının qiyməti üstə gəlinsin ticarət və nəqliyyat əlavələrinə bərabərdir.

(II) - alış anında alıcının qiyməti – alıcının məhsula görə faktiki ödədiyi qiymətdir. Bura, subsidiyalar çıxılmaqla (ƏDV kimi vergilər istisna olmaqla), ayrıca olaraq tələb olunan vaxtda və yerə çatdırılması üçün alıcılar tərəfindən ödənilən istənilən nəqliyyat xərcləri daxil olmaqla; geniş çeşidlənməmiş partiya və ya mövsümi olmayan mallara görə endirimlər (standart qiymətləri ilə müqayisədə) çıxıldıqdan sonra; kreditin təqdim edilməsi şərtlərindən irəli gələn xidmətlərə görə faiz və ya ödəmələr istisna olmaqla; alış zamanı razılaşdırılmış vaxta ödəmədən imtina edilməsi nəticəsində yaranan istənilən əlavə xərclər istisna olmaqla, bütün vergilər daxildir.

ALINDIĞI VƏZİYYƏTDƏ TƏKRAR SATILMAQ ÜÇÜN ALINMIŞ ƏMTƏƏ-LƏRİN EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ

– əlavə dəyər vergisiz, alıcıların qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Bu göstərici yenidən satılmaq üçün alınmış məhsulların dəyərini ölçür və təkrar satış üçün əldə olunmuş malların ehtiyatları ilə, ehtiyatlardan götürülmüş belə məhsullar arasındakı fərqi əks etdirir.

Ehtiyatların bu kateqoriyasına yalnız alındığı vəziyyətdə təkrar satılmaq məqsədilə alınmış mal və xidmətlər daxildir. Üçüncü tərəfə komissiyon əsaslarla təkrar satılan mal və xidmətlər bu kateqoriyaya daxil edilmirlər.

Təkrar satılmaq üçün alınmış və müəssisə tərəfindən xidmət sferasının ehtiyatlarına yönəldilmiş məhsullara mal (mühəndis sövdələşmələri “açar altı” həyata keçirildikdə, sənaye avadanlıqları və ya daşınmaz əmlakla əməliyyatlar zamanı binalar və s.) və xidmətlər (reklam üçün yerlər, nəqliyyat, verilən yerlər və s.) daxil edilə bilər.

Bu göstərici (müsbət və ya mənfi kəmiyyətlə) qalıqların və istehsalın həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir.

ALINDIĞI VƏZİYYƏTDƏ YENİDƏN SATILMAQ ÜÇÜN ALINMIŞ MAL VƏ XİDMƏTLƏR

- emal edilmədən üçüncü tərəfə satılmaq üçün alınmadır. Onlara həmçinin dövryyəsi təkcə xidmətlərin göstərilməsi üzrə (əmlakla əməliyyatlar halındakı kimi) agentlik yığımlarından (qonorar) ibarət olmayan, eyni zamanda xidmətin göstərilməsi üzrə əməliyyatlara daxil olan, məsələn, nəqliyyat agentliklərindən nəqliyyat xidmətlərinin alınması kimi, şirkətlər tərəfindən yerinə yetirilən faktiki həcmərlə toplanan xidmətlərin alınması da daxil edilir. Komissiyon əsasda üçüncü tərəfə satılan mal və xidmətlərin dəyəri istisna edilir. Belə ki, komissiyon alan agent tərəfindən bu mallar alınıb

satılmır, bu da agentin alıcı ilə satıcı arasında vasitəçi olması ilə əlaqədardır.

Alındığı vəziyyətdə yenidən satılması üçün alınan xidmətlərə, digər təşkilatlarla bağlanmış müqavilə üzrə işlər və sifarişləri birinci almış təşkilata edilən ödəmələr də daxil edilir. Məsələn, bu, ixtisas üzrə həmkara verilən iş ola bilər.

Alındığı vəziyyətdə yenidən satılması üçün alınan mal və xidmətlərdən dəyər ifadəsində istehsalın həcmnin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Bu, sahə sektorları və istehsal vahidləri arasında müqayisənin aparılması üçün daha faydalı dəyişəndir.

ALINIB-SATILMAQ ÜÇÜN MALLAR – sonradan emal edilmədən (alıcı üçün cəlbədicə hala gətirilməsi istisna olmaqla), alınıb-satılmaq məqsədilə müəssisələr (məsələn, topdan və pərakəndə satış ticarət müəssisələri) tərəfindən alınan mallardır.

ALINMA DƏYƏRİ – əmtəənin alınma dəyəri aşağıdakı elementlərin toplanması ilə müəyyən edilir:

- razılaşdırılmış alış qiyməti, yəni ticarət əməliyyatının baş verdiyi tarixə, tərəflər arasında müqavilə tərtib edildiyi zaman müəyyən edilmiş, pul ifadəsində olan ümumi məbləğdir;
- qaytarılmayan vergilər və transfer ödəmələri;
- əlavə xərclər, yəni əmtəənin alınmasına birbaşa və ya dolaylı yolla aid olan və komissiyon haqqı və yaxud saxlanma xərcləri (məsələn, nəqliyyat xərcləri, avadanlıqların quraşdırılması və montajı xərcləri, komissiyon haqqı və digər mükafatlandırma növləri) daxil olan xərclər.

ALINMA VƏ ÖDƏMƏLƏRƏ AİD OLAN FAİZLƏR – bu terminə bank fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan bütün mənfəət və zərərlər, o cümlədən aşağıdakılar daxil edilir:

- mühasibat balansının “Aktivlər” maddəsinin 1-5-ci bəndlərində qeyd edilən aktivlərin dövryyəsinə əldə edilən bütün gəlirlər. Bu gəlirlərə, eyni zamanda faizlərin ödənilməsi müddəti üzrə ödənilən məbləğdən kiçik məbləğ üzrə əldə edilən aktivlərin faiz dərəcələri ilə faizlərin ödənilmə müddətinin yetməsi üzrə ödəmələrə aid olan məbləğdən yuxarı məbləğ tərtib edən müqavilə üzrə borcların faiz dərəcələri arasındakı fərqlər nəticəsində əldə olunan gəlirlər də daxil edilməlidir;
- “Passivlər” maddəsinin 1, 2, 3 və 8-ci bəlmələrində qeyd edilən öhdəliklər üzrə hesablanan xərclər. Belə xərclərə ödəmə müddəti üzrə ödənilən məbləğdən yuxarı məbləğ üzrə əldə edilən aktivlər üzrə sığorta ödəmələri ilə ödəmə müddəti üzrə ödənilən məbləğdən aşağı məbləğ

təşkil edən müqavilə üzrə passivlər üzrə sığorta ödəmələri arasındakı fərqlər nəticəsində həyata keçirilən ödəmələr də daxil edilməlidir.

- müqavilənin qüvvədə olduğu faktiki müddət ərzində müddətli müqavilələrlə sığortalamalarla əlaqədar gəlir və xərclər;
- tələblərin və öhdəliklərin vaxtı və məbləğindən asılı olaraq hesablanan və faizlərə uyğun yığım və komissiyon haqları.

ALINMAYA VƏ ÖDƏNMƏYƏ AİD OLAN KOMİSYON HAQQI – alınmaya və ödənməyə aid olan faizlərlə ziddiyyətdən qaçmaq

üçün alınan komissiyon haqlara üçüncü tərəfə göstərilən bütün xidmətlərdən gələn gəlirlər daxil edilməlidir, ödənməyə aid olan komissiyon haqlara isə üçüncü tərəfin göstərdiyi bütün xidmətlərə çəkilən xərclər daxil olmalıdır, o cümlədən:

- digər kreditörlərin adından kreditləri idarəetməyə və üçüncü tərəf adından qiymətli kağızlarla əməliyyatlara zəmanətə görə komissiyon haqları;
- tədiyyə əməliyyatlarından komissiyon haqları və xərclər və digər gəlirlər, hesabların idarə edilməsindən xərclər və qiymətli kağızların saxlanılmasına və idarə edilməsinə görə komissiyon haqları;
- xarici valyutalarla əməliyyatlara və üçüncü tərəf adından qiymətli metalların, sikkələrin alınması və satışından olan komissiyon haqları;
- əmanət və sığorta müqavilələri və kreditləri ilə bağlı broker xidmətlərinə görə alınan komissiyon haqları.

ALINMIŞ QUDVİLL – işgüzar əlaqələrin və etibarın şərti dəyəridir. Fəaliyyətdə olan firma kimi, müəssisəyə görə ödənilən dəyərlə, onun passivlərinin məbləği çıxılmaqla, bütün aktivlərinin məbləği arasındakı fərq kimi tapılır. Buna görə də, qudvillin dəyərinə sərbəst aktiv kimi ayrılmayan hər şey daxil edilir. Bunlar uzun müddətli perspektivdə müəssisəyə gəlir gətirir.

ALİŞ (TƏDARÜK) ÜZRƏ BİRLİYƏ DAXİL OLMA – birlik üzvlərinə mal göndərənə daha əlverişli şəraitdə maliyyə faydasını təmin edən müqavilə hüququ almaq imkanı verir.

ALİŞ QİYMƏTİ – artıq ödənilmiş qiymətlərə təsadüfi xərclərin əlavə edilməsi yolu ilə hesablanır.

ALİŞ VƏ TƏKRAR SATIŞ ÜZRƏ FƏALİYYƏTDƏN DÖVRİYYƏ – vahidin öz adına və özünün şəxsi hesabına alınmış və

dəyişilmədən və ya topdansatış və pərakəndə satış ticarəti müəssisələrində olduğu kimi, markalandıqdan, qablaşdırıldıqdan və büküldükən sonra təkrar satılan əmtəələrin həcmidir. Təkrar satış dövrüyyəsi aşağıdakı şəkildə bölünə bilər:

- digər ticarətçilərə, kommersiya istehlakçılarına və s. təkrar satış (topdansatış ticarəti) dövrüyyəsi;
- əhaliyə (ailələrə) və ya kiçik kommersiya istehlakçılarına təkrar satış (pərakəndə satış ticarəti) dövrüyyəsi.

ALİŞ VƏ TƏKRAR SATIŞ ÜZRƏ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNDƏN DÖVRİYYƏ

– bu, vahidin alış və təkrar satış üzrə ticarət fəaliyyətindən əldə etdiyi dövrüyyənin bir hissəsidir. Vahidin özünün şəxsi adından və öz hesabına aldığı və alınmış vəziyyətdə və ya əmtəə paylaşdıran ticarət müəssisələrində əldə edilən kimi markalandıqdan, qablaşdırıldıqdan və büküldükdən sonra təkrar satılan əmtəələrə uyğundur.

Belə təkrar satışı iki kateqoriyaya bölmək olar:

- başqa ticarətçiyə, kommersiya istifadəçilərinə təkrar satış (topdan ticarət);
- ev təsərrüfatlarına və ya kiçik kommersiya istifadəçilərinə təkrar satış (pərakəndə ticarət).

Bu fəaliyyət növləri iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının müvafiq bölmələrində təsnifləşdirilir. Bu göstərici əsas və ya qeyri-əsas fəaliyyət növünün nəticəsi olan “Alış və təkrar satış üzrə ticarət fəaliyyətindən dövrüyyə”ni əhatə edir. Bu fəaliyyətin bəzi növləri xidmətin başqa sahələrində və ya emal sənayesində də həyata keçirilə bilər.

ALQORİTM – məsələnin həll edilməsinə imkan verən əməllərin (əməliyyatların) ardıcılığıdır. Alqoritm xüsusiyyətləri: determinləşdirmə - ilkin məlumatların toplanması üçün verilmiş tapşırıqların alınan nəticələrinin birmənalılığı; kütləvilik – ilkin məlumatların müxtəlif variantlarda tətbiq olunma imkanı; nəticəlilik – son sayılı addımlar vasitəsilə nəticənin aydın şəkildə alınması; diskretlik – hər birində nəticə almaq imkanı olan ardıcıl addımlara bölünmədən ibarətdir.

Alqoritm Xarəzm şəhərində (indiki Özbəkistanda) yaşamış IX əsrin məşhur özbək riyaziyyatçısı Məhəmməd İbn Musa əl-Xarəzminin adının latın hərfləri ilə olan “alqoritm” yazılışı ilə bağlıdır.

ALQORİTMİK DİL – alqoritm təsviri üçün istifadə olunan və *proqramlaşdırma* dilinin adətən bir hissəsi hesab edilən dil və ya işarə etmə sistemidir. Alqoritmik dildə olan proqram *operatorlar* və verilənlərin təsvirindən ibarətdir. Alqoritmik dilin əsas operatorları – düstur üzrə

hesablama, dövrü operator, şərti operator, keçid operatoru və çağırış operatoru hesab edilir.

Alqoritmik dil birmənalılığı və müəyyənliyi ilə seçilir.

ALQORİTMİN BLOK-SXEMİ – qaydalar ardıcılığının şərti işarələrdən (simvollarından) istifadə etməklə qrafik təsviridir.

ALQORİTMİN MÜRƏKKƏBLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

– kəmiyyət formasında ifadə olunan alqoritm və ya onun işinin keyfiyyət ölçüsüdür. Bu və ya digər məsələnin həllində alqoritmlərin müqayisəsi məqsədilə alqoritmlərin təhlili üçün onların nisbi səmərəliliyi və EHM-də həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi lazımdır. Bu zaman hər alqoritmə onun mürəkkəbliyini xarakterizə edən rəqəm uyğun gəlir: alqoritmə əməliyyatçıların və əməllərin sayı, yazıların uzunluğu və s.

ALQORİTMLƏŞDİRMƏ – alqoritm qurulması üçün vacib olan əməliyyatların məcmusudur. Alqoritməşdirmə prosesinə daxildir: daxili prosesin sərbəst mərhələlərə ayrılması, hər mərhələnin mahiyyətinin formal yazılışı, ayrılmış mərhələlərin yerinə yetirilmə ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi, alqoritm düzgünlüyünün yoxlanılması. Alqoritməşdirmə nəticəsində əməliyyatlar ardıcıl şəkildə sistemləşdirilir.

ALTPROQRAM – digər proqramların bir hissəsi olan və giriş məlumatlarının çevik sazlanmasına imkan verən, müəyyən alqoritm reallaşdıran hesablama maşınlarının proqramıdır. Parametrlərin müxtəlif qiymətlərində məsələlərin həlli prosesində bir alqoritm bir neçə dəfə yerinə yetirilməsi tələb olunduğu vaxt, onların ümumi həcmi ixtisara salınması üçün proqramlardan istifadə olunur.

AMBULATORİYA XƏSTƏSİNİN TİBBİ

KARTI – obyektiv müayinə, əvvəllər keçirilmiş və hazırda mövcud olan *xəstəliklərin* siyahısı, profilaktik baxışlara və s. dair məlumatlar olan ilkin tibbi uçot *sənədidir*. Ambulatoriya xəstəsinin tibbi kartı əhalinin sağlamlığı statistikasında, o cümlədən xəstəliklər statistikasında məlumat mənbəyi kimi xidmət edir.

AMBULATORİYA-POLİKLİNİKA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN GÜCÜ

– müəssisənin layihə sənədində nəzərdə tutulmuş, onun olmadığı halda isə ambulatoriya-poliklinika müəssisəsinin faktiki yerləşdiyi sahənin normativ sahə

göstəricisinə olan nisbəti ilə müəyyənləşdirilən növbə ərzində müraciətlərin sayı göstəricisidir. Ambulatoriya-poliklinika müəssisələrinin gücünün plan göstəricisi, əhaliyə ambulatoriya-poliklinika köməyi göstərən bütün müalicə-profilaktika müəssisələri (bölmələri) üçün müəyyənləşdirilir.

AMBULATOR-POLİKLİNİKA (MÜALİCƏXANA) MÜƏSSİSƏLƏRİ

– əhaliyə müalicə-profilaktika xidməti göstərən müəssisələrdir. Ambulatoriyalar fəaliyyətinin həcmi və strukturuna görə poliklinikalardan fərqlənirlər. Ambulatoriyaya qəbul yalnız həkimlərin əsas *ixtisasları* üzrə aparılır. Ambulatoriyalar və poliklinikalar birləşmiş xəstəxanaların tərkibinə daxil edilir və ya ərazi səhiyyə orqanlarının icazəsi ilə sərbəst fəaliyyət göstərə bilər. Müstəqil dövlət və qeyri-dövlət müalicə-profilaktika müəssisələrinin fəaliyyəti illik hesabatlarında əks olunur. Birləşmiş xəstəxanaların tərkibinə daxil olan ambulator-poliklinika müəssisələrinin fəaliyyətinin hesabatı isə xəstəxananın illik hesabatında öz əksini tapır.

AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN İNDEKS TƏHLİLİ

– ayrı-ayrı amillərin mürəkkəb hadisələrin, yəni əmtəə və xidmətlərin satışının, gəlirlərin, xərclərin, qoyuluşların, maşınların məhsuldarlığının, əmək haqqı fondunun, ümumi məhsul yığımının və s. ümumi həcmünün dəyişməsinə təsir dərəcəsinin öyrənilməsi üçün indeks metodunun tətbiqidir. Təhlil dəyişkən tərkibin ümumi indeksindən onun indeksini təşkil edən kəmiyyət nişanələrinin (məhsulun q və ehtiyatların Q) və keyfiyyət göstəricilərinin x (məhsul və ehtiyat əlamətləri) ayrılması yolu ilə aparılır. Müxtəlif cinsli məhsulların məcmusu üçün ayrılmanın ümumi görünüşü aşağıdakı şəkildə olur:

$$\mathcal{I}_{\text{hadisnin} \sum \text{mumihcmi}} = \mathcal{I}_{\text{fizikihecmvestruktur}} \cdot \mathcal{I}_{\text{kemiyetelameti}}$$

$$\mathcal{I}_n = \frac{W_1}{W_0} = \frac{\sum q_1 x_1}{\sum q_0 x_0} = \frac{\sum q_1 x_0}{\sum q_0 x_0} \cdot \frac{\sum q_1 x_1}{\sum q_1 x_0}$$

burada q_1 və q_0 – məhsul və xidmətin hesabat və baza həcmidir; x_1 və x_0 – məhsul əlamətləridir (qiymət p , maya dəyəri z , əmək tutumu t və s.). Ehtiyatlar (Q) öyrənildikdə də, oxşar təhlil aparılır.

Əgər təhlil $\sum q$ (və ya $\sum Q$) cəminə daxil olan eynicinsli qruplar üzrə aparılırsa, bu zaman indeks

$$I_q = \frac{\sum q_1}{\sum q_0}$$

və məhsulun (ehtiyatların) struktur indeksi

$$I_{\text{struktur}} = \frac{I_{\text{fizikihecmvestruktur}}}{I_{\text{hecm}}} = \frac{\sum q_1 x_0}{\sum q_0 x_0} \cdot \frac{\sum q_1}{\sum q_0}$$

düsturu ilə müəyyənləşdirilir.

Struktur indeksi keyfiyyət göstəricisi x olan göstəricilərin nisbəti vasitəsilə hesablanı bilər:

$$I_{\text{struktur}} = \frac{\sum q_1 x_0}{\sum q_0 x_0} \cdot \frac{\sum q_1}{\sum q_0} = \frac{\sum q_1 x_0}{\sum q_1} \div \frac{\sum q_0 x_0}{\sum q_0} = \bar{x}_{\text{erti}} \div \bar{x}_0$$

Eynicinsli məhsul qrupu üçün göstəricilərin keyfiyyət indeksi orta səviyyənin nisbəti vasitəsilə hesablanı bilər:

$$I_x = \frac{\sum q_1 x_1}{\sum q_1 x_0} \cdot \frac{\sum q_1}{\sum q_1} = \frac{\sum q_1 x_0}{\sum q_1} \div \frac{\sum q_1 x_0}{\sum q_1} = \bar{x}_1 \div \bar{x}_{\text{erti}}$$

Ümumilikdə, eynicinsli məhsul qrupu üzrə dolaşq hadisələrin ümumi həcmnin indeksi aşağıdakı sxem üzrə verilə bilər:

$$I_n = \frac{\sum q_1 x_1}{\sum q_0 x_0} = \frac{\sum q_1}{\sum q_0} \cdot \frac{\bar{x}_1}{\bar{x}_0} = \frac{\sum q_1}{\sum q_0} \cdot \frac{\bar{x}_1}{\bar{x}_{\text{erti}}} \cdot \frac{\bar{x}_{\text{erti}}}{\bar{x}_0},$$

$$\mathcal{I}_n = \mathcal{I}_{\text{hecm}} \cdot \underbrace{\mathcal{I}_{\text{heyatseviyyesi}} \cdot \mathcal{I}_{\text{struktura}}}_{\mathcal{I}_{\text{ortaseviyye}}}$$

AMORTİZASIYA – (I) əsas kapitalın aşınmasının pul ifadəsidir. Fəaliyyət prosesində əsas kapital aşınır və tədricən öz dəyərini istehsal olunan məhsula keçirir. Əsas kapitalın amortizasiya dəyəri məhsulun maya dəyərinə daxil edilir. Məhsul satıldıqca həmin məbləğlər amortizasiya fondlarında yığılır. Onun əsas təyinatı kapitalın tam bərpasını təmin etməkdən ibarətdir. Amortizasiya ayırmalarının məbləğləri amortizasiya fondunda yığılır.

(II) – balansın müvafiq maddələri (məsələn, borcun ödənilməsi) üzrə daxil olan məbləğin müəyyən dövrdə dönmədən azalmasıdır.

(III) - hesabatlarda əsas kapitalın aşınması, yaşı, köhnəlməsi ilə bağlı dəyərinin azalmasını əks etdirilməsidir.

Dəyərin bu azalmasını ölçmək çətin olduğundan, adətən, onların amortizasiya xərclərini nəzərdə tutulmuş xidmət müddəti ərzində normal amortizasiya məbləğinin bölüşdürülməsi əsasında qiymətləndirirlər. Amortizasiya ayırmaları müxtəlif üsullarla hesablana bilinən amortizasiya planı şəklində göstərilir.

(IV) - aktivin balans və qalıq dəyəri arasındakı fərqdır. Vəziyyətdən asılı olaraq, ehtiyat və amortizasiya kimi göstərilir.

AMORTİZASIYA AYIRMALARI – (I) əsas kapitalın istifadəsi dövründə aşınmasını bərpa etmək üçün istehsal olunan məhsula (işə, xidmətə) keçən, istehsal xərclərinə daxil edilən kapitalın dəyərinin bir hissəsidir. Amortizasiya ayırmaları müəyyənləşdirilmiş norma və əsas kapitalın balans dəyəri əsasında hesablanır. Amortizasiya ayırmaları eyni zamanda vergi qoyulmuş əmlakın dəyərinin azalmasıdır (kapitallaşdırılmış vergi məbləği səviyyəsində). Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği aşağıdakı kimi hesablanır:

$$A = \frac{I - L}{M}$$

Burada, I - kapitalın tam ilkin dəyərini, L - kapitalın ləğv dəyərini, M isə kapitaldan istifadənin normativ müddətini göstərir.

(II) - nəticəsinə bərpa olunmaz kimi baxılmayan səbəblər nəticəsində mühasibat uçotunda aktivin dəyərinin azalmasının əks etdirilməsidir.

AMORTİZASIYA FONDU - əsas kapitalın sadə təkrar istehsalı (aşınmanın ödənilməsi) üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitidir. Amortizasiya ayırmaları hesabına yaradılır. Amortizasiya fondu ikili iqtisadi təbiətə malikdir. Yəni o, eyni vaxtda əsas fondların itkilərinin ödənilməsi və onların genişləndirilmiş istehsal prosesinə xidmət edir.

AMORTİZASIYA PLANI – müəyyən dövrə görə əsas kapitalın dəyərinin azalmasını və ayırmaları nəzərdə tutur.

Əsas kapitalın istifadə müddəti üçün amortizasiya planı tərtib olunur. Onların qalıq dəyərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, bu dəyərdən illik hesablamalarda istifadə edildiyinə görə zəruridir.

Amortizasiya planı:

- ayrı-ayrı obyektlər;
- obyektlərin kateqoriyaları;
- balansın xüsusiləşdirilmiş “Binalar və avadanlıqlar” maddəsinə təşkil edən mövqelərin məcmusu üzrə tərtib edilə bilər.

AMORTİZASIYANIN İNDEKSLƏŞDİRİLMƏSİ – inflyasiyanın yüksək artım tempi şəraitində əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsində olan dövr arasında, əsas fondların təkrar istehsalının həyata keçirilməsi üçün zəruri amortizasiya ayırmalarının həcmi müəyyənləşdirilməsinə imkan verən metoddur. Amortizasiyanın indeksləşdirilməsi köhnəlməmiş əsas fondların və onların xidmət dövrü normativinin kəmiyyətində əks edilmir. Onun məqsədi əsas fondların müəyyənləşdirilmiş təkrar istehsal parametrlərinin dəyişməsi deyil, onların inflyasiya şəraitində reallaşdırılmasını təmin edir.

AMPLİTUDA – *dinamik sıranın* orta qiymətdən ən yuxarı (pik) və ya ən aşağı həddə qədər kənarlaşmasıdır. Əgər dinamik sıranın amplitudası getdikcə artırsa (və ya azalırsa), onda belə sıra dəyişən dispersiyaya malikdir.

ANA ÖLÜMÜ – bilavasitə uşaq doğuşu ilə əlaqədar səbəblər üzrə - hamiləliyin, doğuşun çətinləşməsindən və doğuşdan sonrakı ağırlaşmalardan (doğuşdan sonra 6 həftə ərzində) qadınların ölüm hallarının tezliyidir (əmsalıdır). Əsas səbəbləri uşaqlıqdan qan axmalar, hamilə olanların toksikozları, uşaqlıq xaricində olan hamiləlik və s. ibarətdir. Ana ölümü əmsalı ana ölümü hallarının sayının doğulanların sayına (bəzi hallarda doğuşların sayına) nisbəti kimi hesablanır. Ana ölümü 100 min diri doğulanlara, ÜST nəşrlərində, həmçinin 100 min reproduktiv yaşda olan qadınlara hesablanır. Tibbi statistikada ana ölümü halları iki qrupa ayrılır: bilavasitə tibb bacısı səbəbləri ilə bağlı ölüm və tibb bacısı səbəbləri ilə qismən bağlı olan ölüm. İkinci halda ölümün səbəbi bilavasitə tibb bacısı səbəbləri ilə bağlı deyil, lakin hamiləliyin fizioloji təsiri ilə ağırlaşan xəstəlik olur. Ana ölümünün ən yüksək xüsusi çəkisi ən yüksək nəsil vermə yaşlarına (20–34 yaş) təsadüf edir. Ən kiçik göstərici – birinci uşaqlar doğanlarda olur; doğuşların sayı artdıqca, o da artır.

ANA ÖLÜMÜ ƏMSALI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - hamiləliklə bağlı (və ya hamiləliyin ağırlaşması səbəbi ilə) və ya hamiləliyin yanlış aparılması nəticəsində (bədbəxt hadisələr və ya əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış hər hansı bir digər səbəbdən) hamiləlik dövründə və hamiləliyin vaxtından və harada keçməsindən asılı olmayaraq, doğuş vaxtı, ya da azadolmadan sonra 42 gün ərzində qadınların ölüm hadisələrinin sayıdır (hər 100 000 diri doğulana hesablanaraq). Beynəlxalq xəstəlik təsnifatının X

yenidən baxış nəşrinə uyğun olaraq, doğuşdan sonra uşağın 6 aylığından 1 yaşınadək olan dövrdə baş vermiş ana ölümləri də buraya daxil edilir.

Ana ölümü əmsalını eyni bir vaxt dövründə qeydiyyatata alınmış (və ya qiymətləndirilmiş) ana ölümünün sayını həmin dövrdə qeydiyyatdan keçmiş (və ya qiymətlər üzrə çıxarılmış) diri doğulanların ümumi sayına bölməklə, alınmış nəticənin 100 000-ə vurulması yolu ilə hesablamaq olar. Bu göstəricini vətəndaş vəziyyətləri aktlarının qeydiyyatı, ev təsərrüfatları müayinələri və ya xəstəxana müəssisələrindən toplanan məlumatlara əsaslanaraq hesablamaq olar. Alternativ metodların siyahısına reproduktiv yaşda qadınların bütün ölüm hallarının tədqiqatı (reproduktiv yaşlı qadınların ölüm səbəblərinin tədqiqatı adlanan), hamilə qadınlar haqqında lonqityud tədqiqatları və ev təsərrüfatlarının çoxsaylı müayinələrinin aparılması da daxil edilir. Bütün bu metodlar hamilə qadınların ölümünə dair və ölüm səbəbləri haqqında dəqiq məlumatlardan asılıdır və belə məlumatları əldə etmək kifayət qədər çətin olur.

Digər problem mühüm representativ seçmələrə malik olmaq zərurətindən ibarətdir ki, bu da məsrəfləri artırır. Bu halda bacıların sorğusundan istifadə etməklə, problemi aradan qaldırmaq mümkündür. Bu metodla respondentlərə 4 sadə sual verilir: onların neçə bacısı yetkinlik yaşına çatmışdır, onlardan neçəsi ölmüşdür və ölənlərin içərisində hamilə qadınlar olmuşdurmu. Lakin oxşar qiymətləndirmə də müəyinə anınadək 10-12 yaşları təşkil edir. Demografik və tibbi-sanitar müayinələrinin gedişində bacıların sorğusu metodunun birbaşa tətbiq edilməsində respondentlərdən ölüm tarixi haqqında məlumat verilməsi xahiş olunur ki, bu da müəyinəyə başlayan anadək 0-6 yaşlarında olanlar arasında yaxın zamanlaradək aparılmış qiymətləndirmə əsasında hesablamaqlar aparmağa imkan verir.

Ananın ölümünün səbəbləri iki qrupa ayrılır. Qadınların bilavasitə doğuşla əlaqədar ölüm səbəbləri aşağıdakılar ola bilər: ağırlaşmış hamiləlik (ölüm hamiləlik dövründə, doğuş vaxtı, həmçinin puerpal dövrdə baş verə bilər); tibbi müdaxilə, onun olmaması və yaxud düzgün olmayan müalicə, həmçinin göstərilən səbəblərdən istənilən birinin nəticəsində baş verən hadisələr silsiləsi. Doğuşdan əvvəl, doğuş vaxtı və yaxud doğuşdan sonra baş verən qadın ölümünün dolayısı səbəbləri xroniki və inkişaf etmiş xəstəliklər, birbaşa səbəblər isə hamiləliyin özü yox, onun bəzi fizioloji nəticələri ola bilər. Ana ölümü haqqında dərc edilən məlumatlarda həmişə nə qeyd edildiyini (qeydiyyatdan keçmiş ana ölümü hallarını əks etdirən) dəqiqləşdirmək lazımdır: hamiləlik və doğuşla bilavasitə əlaqədar

olan, qeydiyyatdan keçmiş ölüm hallarının sayı və yaxud qeydiyyatdan keçmiş həm bilavasitə, həm də dolayısı səbəblər nəticəsində ana ölümü hallarının sayını. Ana ölümünün ümumi əmsalının hesablanmasında doğuş zamanı İİV/QİÇS və ya yoluxucu xəstəliklərdən ölən ana ölümlərinin sayı da nəzərə alınır.

ANA ŞİRKƏT, MÜƏSSİSƏ – kapitalın xeyli hissəsinə sahib olan və ya onun bölmələrindən biri kimi tanınan, digər şirkət üzərində nəzarət etmək üçün səslərin böyük hissəsinə malik olan şirkətdir.

Qeyd: “Şirkətin rəsmi ünvanı” anlayışından fərqlidir.

ANALARIN ORTA YAŞI – 1) uşaq doğumunda anaların orta yaşıdır. Mövcud təqvim ili üçün doğumun mülahizə edilmiş yaş əmsalı, reproduktiv dövr sərhədlərindəki (beşillik yaş intervallarında intervalın ortası (yarısı) götürülür) yaşların hesabi orta kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Təcrübədə anaların orta yaş kəmiyyəti stabil əhalidə nəslin orta yaş uzunluğuna yaxındır. Anaların orta yaşının dəyişməsi doğum səviyyəsinin tendensiyasının təxmini xarakteristikasına xidmət edir.

2) doğuş zamanı anaların orta yaşıdır. Anaların nəslilə onun uşaqlarının doğulması arasındakı intervalda orta hesabı qaydada aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edilir:

$$T = \frac{\int_0^{\infty} x f(x) l(x) dx}{\int_0^{\infty} f(x) l(x) dx}$$

burada x – yaş, $f(x)$ – doğuşun ananın yaşına görə bölgüsü, $l(x)$ – ömrün yaş funksiyasıdır.

Praktikada anaların orta yaş kəmiyyəti təxminən stabil əhalidə nəslin orta uzunluğuna bərabərdir. Bu modelin xarakteristikası kimi, anaların orta yaş funksional olaraq əhalinin təkrar istehsalının netto əmsalı ilə (R_0) və stabil əhalinin artım əmsalı

(r) ilə müəyyən edilir: $T = \frac{1nR_0}{r}$. Anaların orta

yaşına aid olan hesablamaqlar bu göstəricinin vaxta görə və müxtəlif ölkələr üzrə 26-30 yaş həddində nisbi sabitliyini göstərir. Onun dəyişmələri həm uşaq doğumunun intensivliyi, həm də reproduktiv yaşda qadınların yaş tərkibinin təkamülü ilə bağlıdır. Buna görə də, anaların orta yaşının müəyyən dərəcədə dəyişməsi doğum səviyyəsinin xarakteristikasıdır. Bu zaman düz mütənəşib asılılıq aşkar olunur: anaların orta yaş az olduqca, doğum səviyyəsi də bir o qədər aşağı olur. Çünki doğumun aşağı düşməsi daha böyük yaş

qruplarından olan qadın koqortalarında başlayır, bu isə anaların orta yaşının daha cavan yaşlara keçməsinə gətirib çıxarır.

ANALİTİK QRUPLAŞDIRMA – əlamətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuş statistik qruplaşmadır. Analitik qruplaşdırma qarşılıqlı əlaqəli əlamətlərdən biri üzrə qurulur. Məsələn, amil əlaməti, sonra isə hər bir ayrılmış qrup üzrə digər əlamətin (bu halda nəticəli) orta (və ya nisbi) qiyməti hesablanır. Paralel olaraq onların birgə dəyişmələrinin xüsusiyyəti üzrə hər iki əlamətin qiymətləri müqayisə edilməklə, əlaqələrin mövcudluğu və istiqaməti haqqında nəticə çıxarılır.

ANALİTİK MODELLEŞDİRMƏ – tədqiq olunan sistemləri özündə tənliklər və bərabərsizliklər şəklində ciddi riyazi təsvirlərlə əks etdirir.

ANALİTİK PROQNOZ (yun. *prógnōsis* – gələcəyi görmə, gələcəyi xəbər vermə) – demoqrafik proqnozdur, məqsədi - əhalinin təkrar istehsalının müasir meyllərinin əhalinin gələcək sayına və tərkibinə, həmçinin bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafda onların mümkün təsirini qiymətləndirmək sistemidir. Adətən, əhalinin sayı və cins-yaş tərkibinin qiymətləndirilməsi kimi ifadə olunur, qiymətləndirmə əhalinin təkrar istehsalı dəyişməz olduğu, həmin vaxtda müşahidə olunan doğum, ölüm və miqrasiya meyllərinin saxlandığı, yaxud onlarda bəzi dəyişikliklərin olduğu fərziyyə əsasında edilir. Proqnozun müxtəlif variantlarının müqayisəsi əhalinin artım komponentlərinin hər birinin təsir dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

ANALİTİK VAHİD – (I) statistik məlumatlar hesablanan real və ya süni formalaşdırılmış iqtisadi vahidlərdir. Analitik vahidlər müəssisələri, yerli vahidləri, fəaliyyət növləri vahidlərini, fəaliyyət növlərinin yerli vahidlərini, habelə eyni tipli istehsal vahidlərini və eyni tipli istehsalın yerli vahidlərini özündə əks etdirir.

(II) - statistik müayinənin nəticələrinin təhlili üçün istifadə olunan vahiddir.

ANAMNESTİK METOD (yunan. *Anámnêsis* – yada salma) – *demoqrafik proseslərin retrospektiv müşahidəsi* növlərindən biridir, burada əhalinin keçmişi haqqında məlumatlar, insanlar arasında sorğu aparmaq yolu ilə toplanılır.

Anamnestik metod əhalinin sənədləşdirilməsinin keçmişini öyrənmək zərurəti ilə bağlı yaranmışdır. Keçmiş müttəfiq respublikalarda, o cümlədən

Azərbaycanda 1920-ci illərdən bir sıra azsaylı xalqlarda əhalinin sanitar-gigiyenik həyat şəraitinin tədqiq edilməsi ilə əlaqədar geniş yayılmışdır. Anamnestik metod demoqrafik prosesləri, cari qeydiyyatla nəzərdə tutulmuş məlumatlardan fərqli olaraq, daha müfəssəl əsaslı proqram üzrə öyrənmək imkanı verir.

Doğumun və körpə ölümünün öyrənilməsində anamnestik metoddan istifadə çox faydalı olmuşdur. Bu halda qadınlar arasında sorğu aparılır və onlar bütün həyatı boyu baş vermiş nikah, doğum və uşaqların taleyi haqqında məlumatlar verirlər. Anamnestik metodun səciyyəvi xüsusiyyəti demoqrafik hadisələrin dəqiq baş vermə tarixi və onların xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsindədir.

Anamnestik metod materialın eynicinsliliyini pozمامaq şərti ilə bu və ya digər əlamətə görə ayrı-ayrı məcmular yaratmağa imkan verir. Anamnestik tədqiqatların məlumatları demoqrafik proseslərin öyrənilməsi üçün *uzununa təhlili* tətbiq etməyə imkan verir. Metodun çatışmazlıqları isə vaxta görə keçmişdə baş vermiş hadisələrə sorğu aparılanlar tərəfindən qeyri-dəqiq və natamam cavabların verilməsidir.

ANAMNESTİK MÜŞAHİDƏ – *anamnestik metodu* tətbiq etməklə, demoqrafik hadisələr haqqında məlumatların toplanmasıdır. Bu metod bir anlıq sorğu yolu ilə alınan məlumatlar əsasında tədqiq olunan əhalidə müşahidə anından əvvəl uzun müddət ərzində demoqrafik proseslərin səviyyəsini və dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

ANBAR TƏSƏRRÜFATI – iqtisadi fəaliyyət növüdür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının və s. müvəqqəti saxlanması məqsədilə tikilmiş kompleksdir.

ANİ STATİSTİK TOPLAMA – müəyyən tarixə, ana vəziyyəti əks etdirən statistikadır.

ANKET – 1) hesabat vahidi, respondent, onun fəaliyyəti, gəlirləri və xərcləri, fikirləri, davranışı, üstünlükləri və s. haqqında məlumatlar almaq üçün sorğu-cavab vərəqəsidir; 2) (fr. *enquête* – hərfi, araşdırma) müayinə blankı, sorğu aparan tərəfindən müstəqil formulyar, həmçinin könüllü əsaslarla anketin göndərilməsi və ya paylanması, anketləşdirmə yolu ilə məlumatın toplanması və anket suallarına cavabların ümumiləşdirilməsi metodunun qısa adıdır. Anketin köməyi ilə ictimai rəy, əhalinin əmtəələrə olan tələbatı, doğum, miqrasiya və s. çoxsaylı məsələlərə münasibət

öyrənilir. Statistikada sorğu anketi vərəqəsi ilə oxşar mənədadır.

ANKETLƏŞDİRMƏ (marketingdə) – istehlakçıların sorğu edilməsi üsulu ilə məlumatların yığılmasının əsas formasıdır.

ANNUİTET - inkişaf etmiş ölkələrdə pensiya planlaşdırmasının ən çox yayılmış alətlərindən biridir. Annuitet sığorta edən tərəfindən sığorta edilən tərəfə ödənilən aylıq rentadır. Annuiteti qeyri-dövlət pensiya fondlarından və eləcə də sığorta şirkətlərindən almaq olar. Fərdi pensiya hesablarından fərqli olaraq, sığorta şirkətlərində sığorta edilən şəxs, sığorta şərtlərinə uyğun olaraq, istənilən zaman ödənişi dayandıra bilər və həmin ana qədər yığılmış məbləği götürə bilər.

Annuitet çox çevik bir alətdir. Annuitetlər birbaşa mükafatlar və sığorta olunan şəxs tərəfindən uzun müddət ərzində şirkətə ödənilən daimi mükafatlar şəklində fəaliyyət göstərir. Birdəfəlik annuitet o zaman yaxşıdır ki, pay fonduna uzun müddət vəsait (maya) qoyulur və təqaüdə çıxmamışdan əvvəl həmin məbləğ nağd şəkildə götürülür. Sığorta şirkəti qoyulan vəsaitin müqabilində müəyyən edilmiş həcmdə annuitetin mübadiləsinə təminat verir. Annuitetin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- ömürlük annuitet. Bu annuitet ailə tibbi bioqrafiyalarında uzun ömürlülər və ya varisi olmayan şəxslər olan sağlam şəxslərə aid edilir. Sığorta şirkətinin və ya pensiya fondunun annuitet qarşısında öhdəliyi annuitetin həyatda yaşadığı müddətə qədər davam edir;

- təcili annuitet. Annuitetlərin alınma müddəti 10 il təşkil edərsə, bu o deməkdir ki, annuitet ödənişlərinin başlanması və sığorta şirkətlərinin, pensiya fondlarının öhdəliyinin bitməsi məhz həmin dövrü əhatə edir. Ömürlük və təcili annuitet arasında seçim etsək, görürük ki, müddət az təyin edilərsə, ikinci birincidən daha ucuz başa gələr;

- dövrü ödəniş zamanətli ömürlük annuitet. Annuitetin ölümdən asılı olmayaraq, müəyyən edilmiş vaxt ərzində müntəzəm olaraq annuitetə və onun benefisiarlarına ödənişlər ödənilir. Əgər annuitet müəyyən edilmiş vaxtdan çox yaşayarsa, bu zaman ödəniş ömürlük xarakter alır;

- qaytarılan annuitet. Annuitetin ölümündən sonra benefisiarlar üçün nəzərdə tutulan ömürlük annuitet ödənilmiş mükafatlarla mövcud ödənişin fərqlərini təşkil edir.

ANTENATAL ÖLÜM – “Perinatal ölüm”ə bax.

APARTAMENT - iki və ya daha çox yaşayış otaqlarından (qonaq və yataq otaqları) ibarət olan və mətbəx avadanlığı olan, sahəsi 40 m²-dən az olmayan otel nömrəsidir (bu zaman yemək xərcləri nömrənin qiymətinə daxil edilmir).

ARALIQ İSTEHLAK – (I) - hesabat dövründə istehsal prosesində formasını dəyişən və ya istehsal məsrəflər kimi tam istehlak edilən, istifadə olunmuş məhsul və ya xidmətlərin dəyəridir. Aralıq istehlak aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Mal və xidmətlərin alınması +

Alındığı vəziyyətdə yenidən satılma üçün

mal və xidmətlərin alınması

+/- Xammal, material və digər əmək

əşyaları ehtiyatlarının dəyişməsi

= **Aralıq istehlak**

Avropa milli hesablar sistemi, aralıq istehlakı əsas kapitalın istehlakı kimi qeyd olunan əsas fondların istehlakını istisna etməklə, istehsal prosesinin gedində məsrəflər kimi istehlak olunan mal və xidmətlərin həcmi kimi müəyyən edir. Mal və xidmətlər istehsal prosesində şəklini dəyişdirə və ya istifadə oluna bilər.

(II) - istehlakı əsas kapitalın istehlakı kimi nəzərə alınan əsas fondlar istisna olmaqla, istehsal prosesində məsrəflər kimi istehlak olunan mal və xidmətlərin dəyəridir.

ARALIQ MALLAR – hazır məhsulun istehsalı üçün gələcəkdə emal etmək məqsədi ilə istifadə olunan mallardır.

ARALIQ MƏHSULLAR (YARIMFABRİKATLAR) – başa çatma mərhələsinədək çatdırılan, lakin istehsal dövrünün yeni fazasına daxil olmalı olan məhsullardır (mallardır).

ARBİTRAJ – eyni bazarda, müxtəlif bazarlarda və ya müxtəlif tarixlərdə eyni bir alverçi (ticarətçi) tərəfindən bazarın ixtiyari obyektinin alınması və satılmasından *qiymətlərdəki* fərq şəklində əldə olunan *gəlirə* əsaslanan bazar əməliyyatıdır. Birja, valyuta, idarə, xarici ticarət, ikitərəfli valyuta, fond arbitrajları mövcuddur.

ARTIQ MÖVCUD OLAN BİNA VƏ DİGƏR TİKİLİLƏRƏ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARI - “Maddi aktivlərə investisiya qoyuluşları” maddəsinin tərkib hissəsidir. Bu investisiya qoyuluşlarına həmçinin bina və digər tikililərin tikildiyi torpağın dəyəri də daxildir.

ARTIM SURƏTİ – sosial-iqtisadi hadisələrin dinamik sıralarında inkişaf sürətini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan göstəricidir. Artım sürəti sıranın sonrakı səviyyəsinin əvvəlki səviyyədən neçə dəfə (faiz) çox və ya az artdığını göstərir. Artım sürəti əmsal və ya faiz şəklində hesablanır. Tədqiqatın vəzifəsindən asılı olaraq, artım sürəti silsiləvi və ya əsas qaydada hesablanı bilər. Silsiləvi qaydada artım sürətini hesablamaq üçün sıranın sonrakı səviyyəsini özündən qabaqkı səviyyəyə bölmək və alınan nəticəni faiz şəklində ifadə etmək üçün 100-ə vurmaq lazımdır. Əsas qaydada artım sürətini hesablamaq üçün sıranın hər bir sonrakı səviyyəsini müqayisə üçün əsas götürülmüş səviyyəyə bölmək lazımdır. Artım sürəti faiz şəklində aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$\text{Silsiləvi qaydada} \quad S_i = \frac{Y_i}{Y_{i-1}} \cdot 100$$

$$\text{Əsas qaydada} \quad S = \frac{Y_i}{Y_1} \cdot 100$$

ASSİMLYASIYA HƏDDİ – Aİ-yə üzv ölkələr arasında İntrastat sistemi üzrə statistik məlumat göndərənlər tərəfindən həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarının illik dəyərinin keçməli olmadığı həddir. Onlar statistika bəyannamələrini doldurmaqdan azaddırlar və dövrü vergi bəyannamələrini təqdim etməyə borcludurlar.

ASSOSİASIYA ƏMSALI – sosial hadisələrin tədqiqində alternativ keyfiyyət əlamətləri arasında əlaqənin sıxlığını öyrənmək üçün xüsusi sıxlıq əmsalıdır. Təcrübədə bu əmsalın hesablanması üçün geniş yayılmış düstur aşağıdakı kimidir.

$$A = \frac{ad - bc}{ad + bc}$$

Burda a, b, c və d əlamətlərin tezlikləridir. Assosiasiya əmsalı - $A \geq 0,5$ olarsa, öyrənilən əlamətlər arasında düz və sıx əlaqənin olduğu müəyyən olunur.

AŞAĞI GƏLİRİN ARALIĞI – gəlirin defisitinin (kəsinin) yoxsulluq sərhədinə (yaşayış minimumuna) olan nisbətidir. Bir qayda olaraq, bu göstərici faizlə hesablanır. Aşağı gəlirin aralığından yoxsul ailələrin gəlirlərinin defisitinin nisbi göstəricisi kimi xronoloji və ərazi müqayisələrində istifadə olunur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda yoxsulluğu xarakterizə etmək üçün vaxta görə yoxsulluq indeksi hesablanır. Bu göstərici özlüyündə yoxsulluq və ya yaşayış minimumu həddinin orta çəkili kəmiyyətini əks etdirir. Bir qayda olaraq,

yoxsulluq indeksi inflyasiya indeksi və əhalinin gəlirlərinin artım sürəti ilə müqayisə olunur.

AŞINAN AKTİVLƏR - aktivlər və passivlər balansında yığılmış aşınma çıxılmaqla, qalıq dəyəri üzrə göstərilən aktivlərdir.

AŞINMA – binaların, avadanlığın onlardan istehsalatda istifadə nəticəsində köhnəlməsidir. **Fiziki aşınma** əsas vəsaitlərin istehsal olunduğu materialların aşınmasını, onların ilkin keyfiyyətini itirməsini, konstruksiyaların tədricən dağılmasını səciyyələndirir. **Mənəvi aşınma** isə əvvəlki vaxtlarda yaradılmış əsas istehsal vasitələrinin müasir texniki səviyyədən ardıcıl olaraq geriləməsi ilə bağlıdır.

ATMOSFER HAVASININ TRANS-SƏRHƏDLƏRDƏ ÇİRLƏNMƏSİ

– antropogen mənbələrdən bir dövlətin milli yurisdiksiyası altında olan rayonunun atmosfer havasında olan zərərli maddələrin digər dövlətin yurisdiksiyası altında olan rayonun atmosfer havasına keçməsidir. Atmosfer havasının transsərhədlərdə çirklənməsi hava axınlarının, coğrafi, iqlim və meteoroloji amillərin təbii yerdəyişməsi nəticəsində baş verir. Atmosfer yağıntıları nəticəsində su hövzələrinin və torpaq ehtiyatlarının zərərli birləşmələrlə çirklənməsi ilə müşayiət olunur.

Statistikada atmosfer havasının transsərhədlərdə çirklənməsinin öyrənilməsi üsullarından biri, ərazisindən çirkləndirici aşqarların götürüldüyü dövlətlərin konkret regionlarında ayrı-ayrı zərərli maddələrin havaya atılmasının miqdarının izlənilməsi və təhlil edilməsidir. Eyni zamanda, xaricdən hava axınları ilə daxil olan zərərli məhsulların düşməsi üzərində sistemli müşahidə (monitorinq) həyata keçirilir. Bu məqsədlər üçün biosfer qoruqların ərazisində aparılan müşahidələrdən istifadə olunur.

Atmosfer havasının transsərhədlərdə çirklənmə dərəcəsi üzərində müşahidə dövlətlərarası sıx əməkdaşlıq, səylərin kooperasiyası və qarşılıqlı nəzarəti əsasında milli ixtisaslaşdırılmış xidmətlər tərəfindən həyata keçirilir.

ATMOSFER HAVASININ VƏZİYYƏTİ VƏ ÇİRLƏNMƏSİ STATİSTİKASI

– təbii ehtiyatlar və ətraf mühit statistikasının altbölməsidir, əsas vəzifəsi atmosfer havasının vəziyyəti və onu qorunması üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsi, atmosfərə zərərli maddələrin atılması və s. haqqında məlumatların yığılması və ümumiləşdirilməsi hesab edilir. Atmosferə zərərli maddələri atan istehsalçı müəssisə və təşkilatlar

atmosfer havasının çirklənmədən qorunması haqqında, həmçinin atmosferə zərərli maddələrin (təmizlənməmiş və təmizləmədən sonra) atılması, onların tutulması (zərərsizləşdirilməsi) və istifadə edilməsi, çirklənmə mənbələrinin qəztəmizləmə və toz tutma qurğuları ilə təchizatı haqqında statistika orqanlarına hesabat təqdim edirlər.

ATMOSFERİ ÇIRKLƏNDİRƏN QAZLARDAN TƏMİZLƏNMƏ

– xüsusi mexanizmlərin, qurğuların və avadanlıqların köməyi ilə, çirkləndirmə mənbələrindən atmosfer havasına atılan, insan və ətraf mühit üçün zərərli olan qatışıqların (qaz qarışıqlarından) təmizlənməsidir; qazlarda formalaşan zərərli maddələrin zərərsizləşdirilməsi, zəhərliliyin azaldılması, neytrallaşdırılması, yandırılması buraya daxildir. Bu zaman hər hansı bir xammalın, yarımfabrikatın və ya hazır məhsulun alınması üçün nəzərdə tutulan, hər hansı bir başlanğıc məhsulun tutulması və zərərsizləşdirilməsi mərhələsində texnoloji proseslər nəzərdən keçirilmir və öyrənilmir. Statistika praktikasında maddələrin təmizləmə qurğularında tutulan və zərərsizləşdirilən iki qrupu - bərk və qazşəkilli (maye), həmçinin bu qarışıqların ayrı-ayrı növləri uçota alınır. Uçot ton və kq-la aparılır.

AUDIO-VİZUAL BAZARLAR VƏ XİDMƏTLƏR

– bu bazar və xidmətlər aşağıdakı

növlərə bölünə bilər:

audio-vizual məhsulların istehsalı: kino və video;

audio-vizual məhsulların yayılması: kino və video;

kinoteatr: kinonun göstərilməsi;

video bazarlar: pərakəndə satış;

televiziya verilişləri: televiziya proqramlarının istehsalı;

musiqi məhsullarının istehsalı və buraxılması;

yazılmış valların, lentlərin buraxılması;

audiobazarlar: pərakəndə ticarət;

radio verilişləri: radio proqramların istehsalı;

birbaşa peyk və kabel xidmətləri; radio və teletranslyasiyalar.

AUDIO-VİZUAL BÖLMƏDƏ MƏŞĞUL OLAN MÜVƏQQƏTİ HEYƏT

– audio-vizual və ya kinematografiya məhsullarının yaradılması məqsədi ilə vaxta görə məhdudlaşdırılmış müqavilələr üzrə işləyən rəssam, artist və kino çəkilişi qrupunun texniki heyətini əks etdirir.

AUDIO-VİZUAL EV TƏSƏRRÜFATLARI (televizora (radioya), video-kasetli maqnitofona malik olan) – bu ad altında heç olmasa bir audio-video qəbuledicisi, televizoru, radioqəbuledicisi və ya videokasetli maqnitofonu olan ev təsərrüfatları nəzərdə tutulur. Xəstəxanalar, mehmanxanalar, həbsxanalar, qocalar evləri və s. bu anlayışa daxil edilmir.

AUDİT – müəssisələrin (sığorta şirkətlərinin, birgə müəssisələrin, səhmdar bankların, birjaların və s.) dərc (nəşr) etdirdiyi və ya yuxarı təşkilatlara təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının məlumatlarının, onların istəyi ilə hüquqi, iqtisadi və mühasibat baxımından qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin kompleks yoxlanmasıdır (ekspertizasıdır). Audit daxili və xarici auditə bölünür.

Xarici audit müvafiq təşkilatların rəsmi (illik) maliyyə hesabatlarının və digər rəsmi materiallarının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada müstəqil ekspertiza tərəfindən yoxlanması və təsdiqini özündə birləşdirir. Məsələn, təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi və nizamnamə kapitalının artırılması ilə bağlı olaraq, qiymətli kağızlarının emissiya layihələrinin auditi. **Daxili** audit idarəetmənin cari məsələlərini, uçot siyasətinin seçilməsini, mənfəətliliyin təhlilini, mühasibat uçotunun konkret problemlərini özündə birləşdirir.

Təsərrüfatçılığın müxtəlif fəaliyyət növlərinə uyğun olaraq, ümumi audit; *bank* audit; *sığorta* audit; investisiya fondlarının, birja və birgə müəssisələrin auditi bir-birindən fərqləndirilir. Bu və ya digər təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, audit aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: nizamnamə kapitalının formalaşdırılması və istifadəsi; əmlakın formalaşdırılması və istifadəsi; mədaxilin formalaşdırılması və istifadəsi; gəlirin formalaşdırılması və istifadəsi; mənfəətin formalaşdırılması və istifadəsi; istehlak fondunun formalaşdırılması və istifadəsi; xərclərin formalaşdırılması; debitor hesablarının vəziyyəti; kreditor hesablarının vəziyyəti; xərc hesablarının vəziyyəti; maliyyə sabitliyinin, satıla bilmə qabiliyyətinin, ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi; xarici valyuta ilə əməliyyatların aparılması; digər təsərrüfat (maliyyə) əməliyyatlarının aparılmasının düzgünlüyü.

Auditi, icraçı (audit) və sifarişçi (müəssisə, təşkilat) arasında müqavilə bağlandıqdan sonra müəyyən proqram və plan üzrə həyata keçirilir. Audit proqramında məsələnin həllinin əsas məqsədləri, vəzifələri, istiqamətləri və üsulları

müəyyənləşdirilir. Auditin aparılması planında işin ardıcılığı, onların yerinə yetirilmə vaxtı və müddətləri göstərilir.

Auditin nəticələri auditorun bir neçə, o cümlədən giriş, təhlil və nəticə bölmələrindən ibarət olan rəsmi rəyi ilə təsdiq edilir.

AUDİTOR RİSKİ – auditor yoxlamaları prosesində ortaya çıxan məlumatların real (həqiqi, normativ) vəziyyətdən hər hansı səhv, qeyri-dəqiq və kənara çıxmanın qabaqcadan güman edilən, yol verilən ehtimalıdır.

Auditor riski, auditor yoxlamasının diqqətsiz və ya qeyri-peşəkarlıqla həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan səhvlərdən fərqli olaraq, iki səbəblə müəyyən edilir: 1) materialın müayinəsində seçmə (statistik) metoddan istifadə olunması ilə; 2) yoxlanılan materialda hər hansı bir gizli, müntəzəm səhvlərin mahiyyəti ilə. Birinci səbəb auditin təsadüfi səhvlərinə, ikinci səbəb isə auditorun aşağı səviyyəli ixtisasa malik olması və ya işə diqqətsiz yanaşması ilə bağlı olan kənarlaşma (deviasiya) səhvlərinə gətirib çıxarır. Audit təcrübəsi göstərir ki, təsadüfi səhvlərin azalması kənarlaşmanı artırır və ya əksinə azalda bilər.

Təsadüfi səhvlərlə, kənarlaşmalar və nəzarətin ümumi nəticəsi arasında olan nisbəti aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

təsadüfi səhvlər və kənarlaşmaların (orta kvadratik kənarlaşmaların) kvadrlarının cəmi auditorun ümumi səhvinin və ya onun ehtimal olunan itkilərinin kvadratına bərabərdir;

auditin səmərəliliyi, vahidlə nəzarətin ümumi səhvinin miqdarı arasında olan fərq kimi müəyyən edilir.

Buradan auditor riski ilə bağlı bir sıra tövsiyələr irəli gəlir. Hər şeydən əvvəl səhvlərin buraxılmasını, keyfiyyətsiz məlumatların (sənədlərin) təqdim edilməsini, cərimələr şəklində mümkün olan itkiləri, dəbbələmə və ya əlavə pul xərcləri ehtimalını istisna etmək olmaz. İşin həcmi azaltmaqla, onu araşdırılan materialın reprezentativ seçməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bununla yanaşı, seçmənin səhvinin miqdarını və qiymətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Müayinə olunan materialın 100%-li nəzarəti ilə seçmənin səhvinə sifə endirmək olar. Seçmənin səhvinə aşağı salmaqla, kənarlaşmanın yaranması ehtimalını artırmaq olar.

Kənarlaşmanın aşkar edilməsi üçün hesabatlarda gözlənilən təhrif etmələrin (burada məhkəmə-mühasibat ekspertizasının ümumi nəticəsinə və təcrübəsinə istinad etmək daha yaxşı olardı) əlamətlərinə görə sənədlərin istiqamətlənmiş seçilməsi vacibdir. Təsadüfi səhvi onunla bağlı olan itki kimi də proqnozlaşdırmaq olar.

Kənarlaşmanı proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir, lakin ikinci dərəcəli müntəzəm səhvlərin (ilkin uçot və hesabatlarda təhrif edilmiş hər hansı rəqəmlərin toplama, çıxma, vurulması zamanı) artması və ya azalmasının müəyyən qanunauyğunluqları mövcuddur.

Auditor riskinin qiyməti auditor işinin əsas hissəsi hesab edilir. Auditor riski sığorta obyektini hesab edilir.

AVADANLIĞIN İŞLƏMƏ VƏ BOŞ DAYANMA VAXTI – avadanlığın istehsalatda ekstensiv tətbiqinin xarakteristikasıdır.

Avadanlığın işləmə və dayanma vaxtının maksimum ekstensiv ehtiyatı **avadanlığın təqvim vaxt fondudur** (avadanlıq vahidi üçün təqvim davamiyyəti, onun müəssisənin balansında olmasıdır). Quruluşca onun tərkibinə **rejim, malik olunan və planlı** vaxt fondları, həmçinin **avadanlığın istehsal prosesində iştirak etmə** (bax: "Avadanlığın vaxt balans") vaxtı daxildir. Avadanlığın istehsalda iştirak etmə vaxtı planlı fonda bərabərdir və ya ondan azdır, əgər avadanlığın bir hissəsi müxtəlif səbəblərdən işsiz dayanmışdırsa, onda o, **avadanlığın işçi vaxt fondunu** təşkil edir. Vaxt ərzində avadanlıq istehsal prosesində fəal iştirak edir: (yəni əmək əşyalarına birbaşa təsir göstərir) – **maşın (aparət) vaxtı**; passiv iştirak edir: (avadanlıq boş dayanır, lakin fəhlə ona xidmət göstərir) – **hazırlıq – son və köməkçi vaxt**. Maşın vaxtının tərkibindən yararlı məhsulun hazırlanmasına sərf olunan **faydalı vaxtı** ayırırlar.

AVADANLIĞIN VAXT BALANSI –

avadanlığın vaxt fondunu və ondan istehsalda istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. Balansın tərkibində avadanlığın istifadə və boş dayanma vaxtları ayrılıqda göstərilir. Quraşdırılmış (mövcud) avadanlıqların sayının dövrün təqvim müddətinə vurulması ilə avadanlığın maksimum təqvim fondu hesablanır. Onun əsasında məhdudlaşdırılmış istehsal şəraiti ilə avadanlığın rejim, malik olduğu və planlaşdırılan təqvim fondu hesablanır. **Rejim fondu** - təqvim fondundan istirahət və bayram günlərini və növbələr arası fasilələri çıxmaqla müəyyən edilir. Vaxta **malik olma fondu** rejim fondundan, avadanlığın planlı təmirə və modernləşdirmədə, həmçinin planlı texniki xidmətdə olan vaxtı qədər azdır. Avadanlıq vaxtının **plan fondu** - istehsal proqramının və sifarişlərin yerinə yetirilməsinə lazım olan vaxtdır. **Avadanlığın istehsal prosesində iştirakının** faktiki vaxtı, onun (avadanlığın) saat, növbə, gün ərzində faktiki işlək vaxtı ilə

xarakterizə edilir. Avadanlığın *boş dayanma* vaxtı səbəblər üzrə izah edilir.

AVADANLIĞIN YAŞI (YAŞ STRUKTURU) – avadanlığın fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsinin xarakteristikalarından biridir, yaşından asılı olaraq qruplaşdırılmış avadanlıqların dəyərlərinin nisbətini özündə əks etdirir. *Avadanlığın* texniki (avadanlığın verilən modelinin seriyalarla buraxılışına başlanma tarixi) və faktiki (verilən avadanlıq nümunəsinin buraxılma və ya quraşdırılma tarixi) *yaşı* fərqləndirilir. Avadanlığın orta yaşı maşınların xidməti yaşının orta riyazi qiyməti kimi hesablanır. Mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş avadanlıqların payını müəyyən etmək üçün onlar yaşlarına görə qruplaşdırılır: 5 ilədək; 5 ildən çox - 10 ilədək; 10 ildən çox - 20 ilədək; 20 ildən çox.

AVADANLIQLARA KAPİTAL QOYULUŞU – *tikintinin* smetasında nəzərdə tutulan avadanlıqların (*quraşdırılması* tələb olunan və olunmayan); *tikintinin* smetasına daxil edilmiş alət və inventarların; *tikintinin* smetasına daxil edilməyən maşın və avadanlıqların alınmasına yönəldilmiş xərclərin məcmusudur.

AVADANLIQLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ – avadanlıqların istismarı prosesində onun potensial imkanlarından istifadə edilməsini səciyyələndirir. Avadanlıqlardan istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması amili hesab edilir. Statistika avadanlıqların istifadə edilməsini istismar vaxtı, güc və iş həcmi üzrə öyrənir.

AVADANLIQLARDAN İSTİFADƏ ƏMSALLARI – vaxt və güc (işin həcmi) üzrə qurulmuş və faktiki işləyən avadanlıqlardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edən əmsallardır; *əsas istehsal fondlarından* istifadənin *göstəricilər* sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir. Avadanlıqlardan ekstensiv və intensiv istifadə əmsalları fərqləndirilir. Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə əmsalı iş vaxtının balansı əsasında hesablanır: $K_{E1} = T_p / T_t$ (avadanlıqların iş vaxtının rejim fondunun T_p , təqvim vaxtına T_t olan nisbəti), $K_{E2} = T_f / T_t$ (avadanlığın faktiki iş vaxtının T_f təqvim vaxtına T_t nisbəti), $K_{E3} = T_s / T_t$ (T_s avadanlığın səmərəli iş vaxtı), $K_{E4} = T_f / T_p$, $K_{E5} = T_e / T_p$, $K_{E6} = T_e / T_f$. Avadanlıqlardan intensiv istifadə əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır: $K_{int} = Q_f / Q_b$ (Q_f – natural, şərti-natural və dəyər göstəricilərdə, işlənmiş vaxtda T_f - faktiki yerinə yetirilmiş işin həcmi; Q_b – bu dövr ərzində H_p avadanlığının istehsal qabiliyyəti, yəni $Q_b = T_f * H_p$

(ölçülən göstəricilərlə), mütərəqqi texniki normalardan istifadədə avadanlıqların yerinə yetirdiyi işlərin həcmidir). Avadanlıqlardan inteqral (ümumi) istifadə əmsalı ekstensiv və intensiv amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsini əks etdirir: $K_{interq} = K_e K_{int}$

AVADANLIQLARIN İŞİNİN NÖVBƏLİLİK ƏMSALI - istehsal avadanlıqlarından ekstensiv istifadəni xarakterizə edən göstəricidir. ***Quraşdırılmış avadanlıqlar*** üzrə - bütün növbələrdə faktiki işlənmiş dəzgah-növbələrin (maşın-növbələrin) sayının dəzgah-növbələrin (maşın-növbələrin) maksimum mümkün sayına nisbəti kimi hesablanı bilər. Dəzgah-növbələrin (maşın-növbələrin) maksimum mümkün sayı dedikdə, qəbul edilmiş növbə rejimi və müəssisənin iş qrafiki üzrə və faktiki işləmiş avadanlıqları çıxmaqla, hesabat dövrü ərzində işləyə bilən bütün quraşdırılmış avadanlıqlar başa düşülür. Növbəlilik əmsalının müəyyən olunmuş rejim üzrə müəssisəsinin işindəki növbələrin sayı ilə müqayisəsi növbəlilik rejimindən istifadə əmsalını müəyyən edir.

AVADANLIQLARIN İŞLƏMƏ (TUTUMDAN İSTİFADƏ) ƏMSALI – faktiki işləyən avadanlıqların M_f quraşdırılmış avadanlıqlara olan nisbəti kimi $M_q : K_{fəal} = M_f / M_q$ (istifadəyə verilmiş M_z telefon və teleqraf stansiyalarının tutumunun quraşdırılmış tutuma olan nisbəti $M_m : K_{fəal} = M_z / M_m$). Şəhərlərarası telefon əlaqəsində kanalların fəaliyyətinin xarakteristikası üçün fiziki zəncirlərin sıxlaşdırılması və tutumların işləmə əmsalından istifadə edilir. Rəbət sahəsinin xüsusiyyətləri *rabət xidmətlərinə* artan tələbatların ödənilməsi üçün *rabət şəbəkəsinin* fasiləsiz inkişafından və zaman ötdükcə rabət xidmətinə olan tələbatın qeyri-bərabərliyindən ibarətdir. Buna görə də, rabət obyektlərində güc (tutum) ehtiyatları nəzərdə tutulur.

AVADANLIQLARIN QURAŞDIRILMASI – texnoloji, elektrik, qaldırıcı-nəqliyyat və digər avadanlıqların, onlara nəzarətəddici və avtomatlaşdırma vasitələrinin, habelə avadanlıqların fəaliyyət göstərməsini və istehsal tullantılarının kənar edilməsini təmin edən kommunikasiyaların daimi istismar yerlərində quraşdırılmasıdır.

AVAL (VEKSEL ƏMANƏTİ) – veksel üzrə borclu olan şəxslərdən hər hansı birinin öhdəliyin (borcun) yerinə yetirilməsinə görə cavabdehliyi öz üzərinə götürən fiziki və ya hüquqi şəxsin

(avalistin) müəyyən məbləğdə veksəl zamanətidir. Avalçı kimi bank da çıxış edə bilər. Həmin zamanət veksəl üzərində və ya əlavə vərəqdə avalçı tərəfindən zamanətverici yazı ilə, yaxud da ayrıca sənədlə rəsmiləşdirilir.

AVANS – gələcək ödəniş hesabına əvvəlcədən verilən pul məbləği və ya qiymətli əmlakdır, məsələn: gələcəkdə işin, xidmətin həyata keçirilməsinə, yükün kirayə edilmiş gəmi ilə daşınmasının yerinə yetirilməsinə görə; hesablanmış (verilməli olan) əmək haqqı əvəzinə əmlakın verilməsi; ezamiyyət və ya təsərrüfat xərclərinə və s. vəsaitin əvvəlcədən ödənilməsi. Avans ödənişi alan şəxs təhtəhesab şəxs hesab olunur.

Avans ödənişləri üzrə hesablaşmalar nağd (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş həcmdə) və nağdsız formada həyata keçirilə bilər. Avans alan təhtəl fiziki şəxs xərclənmiş məbləğ haqqında, onları təsdiq edən mal və ya ezamiyyət sənədlərini əlavə etməklə, təyin olunmuş vaxtda avans hesabatı təqdim etməlidir.

Avans alan təhtəl hüquqi şəxs qəbuletmə və təhvil sənədlərinə uyğun olaraq hesabat verir. Mərhələlərlə (hissə-hissə) təqdim edilən mal, iş və xidmətlər müqabilində ödənişlərin hissə-hissə aparıldığı hallarda hesabatın hissələrlə verilməsi də mümkündür.

Avans üzrə müqavilənin pozulduğu və ya öhdəliyin yerinə yetirilmədiyi hallarda avans qaytarılmalıdır. Avansı hüquqi yolla rəsmiləşdirilmiş behlə qarışdırmaq olmaz. Xarici ticarət fəaliyyətində malların ixracı (idxalı) zamanı malın dəyərinin (müəyyən müqaviləyə əsasən təyin olunmuş faizi qədər) alıcıdan mal göndərənə (tədarükçünün) xeyrinə əvvəlcədən (mal göndərilənə qədər) avans tutula bilər. Mal göndərənə avansın verilməsi və onun tutulması şərti son hesablaşmada müqavilə ilə müəyyən olunur. Əgər müəssisədə əmək haqqı ayda iki dəfə verilsə, onda birinci yarımay üçün verilən məbləğ avans hesab edilir.

AVANS HESABATI – təhtəl şəxslər tərəfindən təqdim edilən, standart formada olan sənəddir. Burada təhtəhesab şəxs tərəfindən alınmış məbləğ, faktiki həyata keçirilmiş xərclər, alınmış vəsaitdən qalıq və ya onların artıq xərclənməsi göstərilir. Avans hesabatına təhtəhesab məbləğin xərclənməsini təsdiqləyən sənədlər, ezamiyyətdə olma yeri və vaxtı haqqında qeydlər edilmiş ezamiyyət vəsiqəsi, mehmanxana qəbzləri, material qiymətlilərinin alınmasına dair hesab sənədləri, çeklər və s. əlavə edilir. İnzibati-təsərrüfat xərclərinə avans üzrə hesabat, avans verilən müddət başa çatdıqdan sonra, ezamiyyət

xərcləri üzrə hesabat isə ezamiyyətdən sonra üç gündən gec olmayaraq təqdim edilməlidir. Avans hesabatı ilə birlikdə, ezamiyyət dövründə görülmüş işlər haqqında müəssisənin rəhbərinin adına yazılı hesabat təqdim edilir. Avans hesabatı mühasib tərəfindən yoxlanılır, müəssisənin rəhbəri tərəfindən təsdiq edilir və bu xərclənmiş təhtəhesab məbləğin silinməsinə əsas verir.

AVIZO (BİLDİRİŞ VƏRƏQƏSİ) – qarşılıqlı hesablaşmalarda bank müəssisələri tərəfindən qəbul edilən xüsusi sənəd formasıdır. Məsələn, əməliyyatın yerinə yetirilməsi haqqında bildiriş, müəssisənin, təşkilatın hesabına müəyyən məbləğin köçürülməsi və ya hesabdan silinməsi haqqında A filialının B filialına yazılı sərəncamıdır. Avizo əməliyyatları xüsusiyyətlərinə görə *kredit* və *debet* xarakterli, ötürülmə üsuluna görə *poçtla*, *teleqrafla*, *elektron poçtla* və *digər rabitə vasitələri* ilə göndərilən olurlar.

Avizo çox vaxt qarşılıqlı pul hesablaşmaları və ya pul vəsaitinin hərəkəti ilə bağlı olur. Avizonun göndərilməsi qaydası adətən korrespondensiya, banklararası sazişlərlə və ya müştərilərlə müqavilə ilə şərtləndirilir.

AVROPA İTTİFAQI (Aİ) – altı Avropa ölkəsi tərəfindən (Belçika, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, AFR, Fransa) 1957-ci ildə Avropa Birliyi adında təsis edilmişdir. Avropa Birliyinin ilk üzvləri iqtisadiyyat və sosial siyasət sahəsində birgə tədbirlərin həyata keçirilməsini və gömrük tariflərinin ləğv edilməsi yolu ilə ümumi bazar yaratmağı qarşılarına məqsəd qoymuşlar. 1973-cü ildə Danimarka, İrlandiya və Böyük Britaniya, 1981-ci ildə Yunanistan, 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliya Avropa Birliyinə qoşulmuşlar. Maastrixt razılaşmasına görə, 1992-ci ilin fevralından Avropa Birliyi Avropa İttifaqı adlandırılmışdır. 1995-ci ildən İsveç, Avstriya və Finlandiya, 2004-cü ildən isə Kipr, Çex Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya, 2007-ci ildən Bolqarıstan və Rumıniya Avropa İttifaqına üzv olmuşdur.

AVROPA İTTİFAQI DAXİLİNDƏ MAL VƏ XİDMƏTLƏRİN ALINMASI – belə müəyyənləşdirmədən həm də Aİ daxilində mal və xidmətlərin alınmasına istinad etməklə, “Aİ daxilində mal və xidmətlərin göndərilməsindən dövryyə” termini üçün istifadə olunur. Xidmətə gəldikdə isə, bu müəyyənləşdirmə özünə baş ofisi Aİ-yə üzv olan digər ölkədə yerləşən mal göndərən tərəfindən milli ərazidə göstərilən xidməti birləşdirir.

AVROPA İTTİFAQINA ÜZV ÖLKƏLƏR ARASINDA TİCARƏT - Aİ-yə üzv ölkələr arasında olan ticarətdir. 1993-cü ildən başlayaraq, İntrastat sistemi ilə müəyyən edilir və qiymətləndirilir.

AVROPA İTTİFAQINA ÜZV-ÖLKƏLƏRİN TİCARƏT BALANSI (DSF-FRANKO-BORT) – malların franko-bort şəraitində göndərilmiş həcmi çıxılısın malların DSF şəraitində daxil olması həcmi.

AVROPA İTTİFAQINDA XARİCİ TİCARƏT ÜZRƏ STATİSTİKA MƏLUMATLARI - Aİ-nin üzv dövlətləri ilə Aİ-yə daxil olmayan ölkələr arasında xarici ticarət üzrə mal mübadilələrinə aid Avrostatın statistik məlumatlarıdır. Aİ-yə üzv dövlətlər arasında ticarət üzrə statistik məlumatlar İntrastat sistemində qeydiyyatdan keçir və ayrılıqda nəşr edilir. Aİ-nin xarici ticarət və Aİ-yə üzv dövlətlər arasında ticarət üzrə statistik məlumatların nəticələri xüsusi ticarətə aid edilir.

AVROPA İTTİFAQINDA İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİNİN STATİSTİK TƏSNİFATI (NACE - ABFT) - Avropa İttifaqı çərçivəsində iqtisadi fəaliyyət növlərini statistik məqsədlər üçün təsnifləşdirməyə imkan verən təsnifatdır. ABFT-nin birinci versiyası iqtisadi fəaliyyət növlərinin digər təsnifatlarla müqayisəsini asanlaşdırmaq üçün - 1970-ci ilin versiyası olan ABFT-ni əvəz etmişdir. ABFT-nin I versiyası elə işlənmişdir ki, hər bir vahidin məlumatlarını iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölmək mümkün olsun, məsələn, müəssisə kimi iqtisadi vahidin tərkib hissəsi olan ayrıca zavod və ya zavodlar qrupunu. Bu, belə vahidlərin istehsal prosesləri (əmək, materiallar, enerji və s.), yığımlar və maliyyə əməliyyatları haqqında statistik məlumatların işlənməsi üçün əsas verir. Hazırda Avropa İttifaqı ölkələrində ABFT-nin 2006-cı ilin dekabrında təsdiq olunmuş, yenidən işlənmiş 2-ci redaksiyasından istifadə edilir və onun əsas tərkib hissələri aşağıdakılar hesab edilir:

Seksiyalar (əlifba kodu)

Bölmələr (ikiqiymətli rəqəm kodu)

Qruplar (üçqiymətli rəqəm kodu)

Sınıflar (dördqiymətli rəqəm kodu)

ABFT-nin II versiyasının seksiyaları aşağıdakılara ayrılır:

A Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq

B Mədənçıxarma sənayesi

C Emal sənayesi

D Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalandırılmış hava ilə təchizat

E Su təchizatı; Çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi

F Tikinti

G Topdan və pərakəndə ticarət; Avtomobillərin və motosikletlərin təmiri

H Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı

I Yaşayışın təşkili və ictimai işə

J İnformasiya və rabitə

K Maliyyə və sığorta fəaliyyəti

L Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar

M Peşə, elmi və texniki fəaliyyət

N İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi

O Dövlət idarəetməsi və müdafiə; İcbari sosial təminat

P Təhsil

Q Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi

R İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət

S Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi

T Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti; Fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlərə dair fəaliyyət

U Toxunulmazlıq hüququ olan təşkilatların fəaliyyəti

BMT iqtisadi fəaliyyət növlərini Beynəlxalq standart sahə təsnifatının (BSST) 3-cü versiyasına uyğun olaraq təsnifləşdirir.

AVROPA İTTİFAQININ XARİCİ TİCARƏT BALANSI (SİF-FOB) – FOB şəraitində ixracın həcmi ilə SİF şəraitində idxalın həcmi arasındakı fərqi göstərir.

AVROPA İTTİFAQININ MALLARI – aşağıdakılardan ibarətdir:

- Aİ-nin gömrük ərazisinin tərkibinə daxil olmayan ölkə və ərazilərdən idxal edilmiş mallar nəzərə alınmadan, Aİ-nin gömrük ərazisi hüdudlarında yerləşən ölkələrdən alınmış mallar;

- Aİ gömrük ərazisinin hissəsi hesab edilməyən ölkə və ərazilərdən idxal edilmiş və sərbəst tədaviyə buraxılmış mallar;

- yalnız birinci bənddə göstərilmiş əmtəələr (mallar) və ya birinci və ikinci bəndlərdə göstərilmiş mallar əsasında Aİ-nin gömrük ərazisi hüdudunda yerləşən ölkələrdən alınmış mallar.

AVROPA İTTİFAQININ HÜDUDLARINDAN KƏNARDA OLAN ÖLKƏLƏRDƏN MAL VƏ XİDMƏTİN İDXALI – Avropa İttifaqına (Aİ) üzv ölkələrin milli ərazilərinin hüdudlarında yerləşən rezidentlər tərəfindən Aİ ərazilərindən kənarda istehsal edilən malların alınmasını əhatə edir. Bu kateqoriyaya

Aİ rezidentlərinin Aİ ərazilərindən kənarda istehsal etdiyi və Aİ-nin digər rezidentinə təkrar satdığı mallar daxil edilmir. Bu halda belə alınmalar Aİ-nin daxilində göndərmə kimi təsnifləşdirilir. Bu kateqoriyaya Aİ əraziləri hüduqlarında istehsal edilən və Aİ-yə daxil olmayan ölkələrə (yenidən Aİ-yə idxal edilmək üçün) ixrac edilən əmtəələr daxil edilir. Xidmətlərə gəldikdə isə, bu kateqoriyaya Aİ ərazilərindən kənarda fəaliyyət göstərən iqtisadi vahidlərin Aİ ərazisi hüduqlarında yerləşən vahidlərə göstərdikləri xidmətlər daxil edilir.

AVROPA MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ (AMHS-1995) – üzv ölkələrin iqtisadiyyatının razılaşdırılmış, düzgün və müqayisə oluna bilən statistika məlumatlarının köməyi ilə miqdarca ifadə olunmasını təsvir etmək üçün zəruri uçot qaydalarını müəyyən edir.

AMHS-nin strukturu iki əsas cədvəllər dəstindən ibarətdir:

- **Sektor hesabları:** iqtisadi prosesin müxtəlif mərhələlərinin institusional sektorlar üzrə sisteməlik təsvir edilməsini təmin edir: istehsal, gəlirlərin yaranması, gəlirlərin bölüşdürülməsi, maliyyə və qeyri-maliyyə yığımları. Sektor hesabları həm də hesabat dövründə (ilin əvvəlinə və sonuna) aktivlərin mövcudluğunu, öhdəlikləri və şəxsi kapitalın xalis dəyərini müəyyən etmək üçün aktiv və passivlər balansını özündə birləşdirir.

- **“xərclər-buraxılış” cədvəli və sahələr üzrə hesablar:** istehsal prosesini (xərclərin, yaranmış gəlirlərin və məşğulluğun), mal və xidmət axınlarını (buraxılış, idxal, ixrac, son istehlak, məhsul qrupları üzrə aralıq istehlak və yığım) daha geniş təsvir edir.

AMHS əhəli və məşğulluq konsepsiyalarını da özündə birləşdirir. Bu konsepsiyalar həm sektor hesablarına, həm də “xərclər-buraxılış” cədvəllərinə uyğun gəlir. AMHS illik milli hesablarla məhdudlaşmır, eyni zamanda rüblük və regional hesabları da nəzərdə tutur.

AMHS-nin milli hesabları - Milli hesablar sistemi (MHS) üzrə tövsiyələrin baxılmış ümumdünya versiyaları ilə tamamilə uyğunlaşdırılmışdır və 1970-ci ildə dərc edilmiş, inteqrasiya olunmuş iqtisadi hesabların Avropa sistemini əvəz edir.

AVROPA ŞURASI (AŞ) – Avropa İttifaqının başlıca orqanlarından biridir. Üzv dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları və Avropa Komissiyasının sədri, onun müavinləri – xarici işlər nazirləri və komissiyanın üzvlərindən biri AŞ-nin üzvləridir. AŞ ildə iki dəfədən az olmayaraq həmin vaxtda Avropa İttifaqı

Şurasında başçılıq edən üzv dövlətin nümayəndəsinin sədrliyi altında öz iclasını keçirir.

AVROPA YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAF BANKI (AYİB) – bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə yardım layihələrinə maliyyə köməyi göstərmək üçün 1991-ci ildə yaradılmış beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır. 1990-cı ildə Londonda imzalanmış müqavilə əsasında təşkil edilmişdir. 1995-ci ildə AYİB-in tərkibində 58 ölkə, Avropa İttifaqı və Avropa İnvestisiya Bankı da daxil olmaqla, 60 səhmdar olmuşdur. Müəssisə eyni zamanda həm işgüzar (payçı), həm də investisiya bankı kimi fəaliyyət göstərir. Onun vəzifələrinin 60%-dən çoxu özəl sektorun maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Bank müəssisələr üçün maksimum 10 ilə və marja əlavə edilməklə, bazar tarifləri üzrə infrastrukturların inkişafı layihələrinə 15 il müddətinə istiqrazlar verir. Həmçinin iştirak səhmlərini alır, kreditlərə, istiqraz və səhmlərə yazılmalara zəmanət verir, digər xüsusi və dövlət maliyyə müəssisələri ilə birgə əməliyyatlarda iştirak edir.

AVROPA-QAFQAZ-ASIYA NƏQLİYYAT DƏHLİZİ - tarixi Böyük İpək Yoludur. Avropadan Asiyaya ən qısa marşrut olaraq, cənubi Qafqaz ölkələrinin ərazisindən keçir. Avrasiya İpək Yolu ideyasının yenidən gündəmə gəlməsi TRASEKA proqramında öz təzahürünü tapmışdır. Bu Müstəqil Dövlətlər Birliyinə göstərilən texniki yardım çərçivəsində xüsusi bir layihə olaraq Avropa İttifaqının dəstəyi ilə həyata keçirilir.

AVROSTAT - Avropa İttifaqının Statistika Bürosudur. O, Avropa İqtisadi Komissiyasının əsas direktoratlarından biri kimi çıxış edir. Avrostatın əsas vəzifələri aşağıdakılar hesab edilir: Avropa İttifaqının rəhbərliyi üçün statistik məlumatların hazırlanması və təqdim olunması, statistik məlumatların daima təkmilləşdirilməsi, birlik ölkələrində statistik müşahidələrin təşkilinə vahid qaydada (yanışmada) və vahid metodologiya əsasında göstəricilərin hesablanması milli statistika xidmətlərinə kömək etmək.

AVROVALYUTA - xarici valyutadır. Kommersiya bankları bu valyutalarla emitent-ölkə xaricində qeyri-nağd depozit-ssuda əməliyyatları aparır. Məsələn, ABŞ dolları Böyük Britaniya və Almaniyanın bank hesablarında Avropa dolları adlanır. Avrovalyutadan kredit və istiqrazların verilməsində istifadə olunur; avrovalyuta bazarı satıla bilən vasitələrin ucuz və rahat əldə

edilməsinə imkan verir. Kommersiya və mərkəzi (milli) banklar, iri şirkətlər əsas istiqrazçı və kreditorlar hesab edirlər. Avrovalyutaya cəlb edilən vəsaitlər daha əlverişli şərtlərə və faiz tariflərinə nail olmağa imkan verir. Avrovalyutada istiqrazların əksər hissəsi orta müddətli, əsasən avroistiqraz formasında olur.

AVTOBUS – sürücünün oturacaq yeri daxil olmaqla, oturacaq yerlərinin sayı 9-dan artıq olan və sərnişin daşınması üçün nəzərdə tutulmuş mühərrikli avtonəqliyyat vasitəsidir.

AVTOKORRELYASIYA FUNKSIYASI – vaxtın müxtəlif anlarında müşahidə olunan təsadüfi $X(t)$ kəmiyyətlər arasındakı korrelyasiya əlaqəsini, $X(t+\tau)$ avtokovariyasiya funksiyasının normallaşdırılmış variantını, vaxtın determinant funksiyasını və τ parametrini xarakterizə edən funksiyadır:

$$\text{cov}[X(t), X(t+\tau)] = M\{[X(t) - MX(t)] \times [X(t+\tau) - MX(t+\tau)]\},$$

burada, $MX(t)$ – t anında X təsadüfi kəmiyyətinin riyazi gözləməsidir. $\tau=0$ olduqda, avtokovariyasiya funksiyasının qiyməti t anında X təsadüfi kəmiyyətin dispersiyasına – $DX(t)$ bərabərdir.

Avtokorrelyasiya funksiyası aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$\rho[X(t), X(t+\tau)] = \text{cov}[X(t), X(t+\tau)] / [DX(t) \times DX(t+\tau)]^{1/2}.$$

Normallaşdırılmış avtokorrelyasiya funksiyasının qiyməti $[-1, +1]$ intervalında yerləşir:

$$-1 \leq \rho[X(t), X(t+\tau)] \leq 1.$$

Təsadüfi kəmiyyətin stasionar (dəyişməz) avtokorrelyasiya funksiyası τ -in (laqın) fərqiindən asılıdır, t -nin qiymətindən isə asılı deyildir.

Avtokorrelyasiya funksiyasından *dinamika sıralarının* öyrənilməsində istifadə olunur. Avtokorrelyasiya funksiyasının qurulması üçün avtokorrelyasiya əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$r_x(\tau) = \frac{\frac{1}{n-\tau} \sum_{i=1}^{n-\tau} (x_i - \bar{x})(x_{i+\tau} - \bar{x})}{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2},$$

$$\text{burada } \bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i, \quad \tau = 0, 1, 2, \dots, m < n$$

çoxluğundan avtokorrelyasiya funksiyasının təyin edilməsində istifadə olunur.

AVTOMAGİSTRAL - nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün xüsusi çəkilmiş yoldur və statistikada aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

avtomagistral yolu boyunca yerləşən təsərrüfat, istehsal və ya tikinti təyinatlı obyektlər digər nəqliyyat vasitələri tərəfindən istifadə edilə bilməz; ayrı-ayrı yerləri istisna olmaqla və ya müvəqqəti qaydanın müəyyənləşdirildiyi hallardan başqa, əks istiqamətlərdə hərəkət istiqamətləri üçün ayrı-ayrı hərəkət hissələri vardır, həm də bu hissələr arasında hərəkət üçün nəzərdə tutulmayan ayırıcı zolağın və ya müstəsna hallarda başqa vasitələrin köməyi ilə hədd qoyulmuşdur; dəmiryolu, tramvay yolları və başqa yollarla, habelə piyada zolaqları ilə bir səviyyədə kəsişmələri yoxdur.

AVTOMAT TELEFON STANSİYALARI

– stasionar telefon abonentlərinin kabel və hava xətti vasitəsilə telefon danışqlarının avtomatik mübadiləsini təmin etmək üçün müvafiq texniki vasitələrlə təchiz olunmuş rabitə sistemidir. Telefon stansiyalarının ümumi tutumuna – quraşdırılmış bütün abonent dəstləri, xüsusi dəstlər və ya taksofonların daxil olması üçün avadanlıqlar, idarə stansiyalarına birləşən xətlər, həmişəlik istifadəyə verilən idarə, təcili, sifariş və xidməti məlumat bürosu xətləri daxildir. Avtomat telefon stansiyalarına koordinat və elektron sistemli telefon stansiyaları daxil edilir.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ ƏHALİ KAR-

TOTEKASI – əhalinin cari uçotu sistemi məlumatın yayılması, çoxalması, saxlanması və emalı üçün elektron-hesablama texnikası tətbiq etməklə ölkə, yaxud onun ən böyük regionları üçün vahid əhali registrinin aparılmasını təmin edir. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası və əhali registrinin aparılmasının əsas prinsipləri və qaydaları üst-üstə düşür. Bir çox ölkələrdə avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası mərkəzi statistika orqanları tərəfindən aparılır. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekasının təşkili üçün əsas, əhalinin siyahıyaalınması materiallarıdır. Bir qayda olaraq, müşahidə proqramı ən ümumi əlamətlərdən kənara çıxmır; soyadı, adı, daimi yaşayış yerinin ünvanı, nikah vəziyyəti, yaxın qohumlarına münasibət, müəyyən vaxta olan vəziyyəti – həmin şəxsin/yaşayış məntəqəsində yaşaması, emiqrasiya, ölümü (son iki halda çıxıb getməsi və öldüyü tarixə dair qeyd nəzərdə tutulur), immiqrasiya tarixi (siyahıyaalından sonra ölkəyə gəlmiş şəxslər üçün). Fərdi məlumatlar kodlaşdırılmış halda kompüterlərdə və serverlərdə saxlanılır. Fərdi informasiyanın yayılması, yeniləşdirilməsi və emalı iki hissədən ibarət olan fərdi eyniləşdirilmiş nömrələrin köməyi ilə həyata keçirilir: kodlaşdırılmış anadan olma tarixi (gün, ay, il) və sıra nömrəsi ilə, buna anadan olma yerinin şifri və

həmin tarix üçün anadan olma nömrəsinin özü daxildir. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekasının aparılması şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərdə, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı zamanı, həmçinin vergi, sosial sığorta, səhiyyə sistemində nömrənin eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Avtomatlaşdırılmış əhali kartotekası sistemi çərçivəsində əhalinin ümumi registri ilə yanaşı, ayrı-ayrı əhali kontingentinin (məmurların, müəllimlərin, ali təhsili olan şəxslərin və s.) registrləri də yaradılır. Bu işə konkret şəxslərə aid demoqrafik, iqtisadi və sosial xarakterli informasiyanın böyük həcmdə yayılmasına imkan yaradır.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İNFORMASIYA EHTİYATLARI – müxtəlif məlumat sistemləri vasitəsilə idarə olunan *məlumat ehtiyatlarının* növüdür.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ VƏ ONLARIN TEXNOLOGİYALARININ TƏMİNAT VASİTƏSİ – informasiya sistemlərinin layihələşdirilməsində və onların istismarının təmin edilməsində istifadə olunan, ya da yaradılan proqram, texniki, dilçilik, hüquqi, təşkilati vasitələrdir.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İŞ YERLƏRİ – istifadəçiyə *dialog rejimində* məlumatların işləməsinə imkan verən kompleks texniki və proqram vasitələridir. Hər bir statistika orqanında müstəqil şəkildə və ya lokal (yerli) hesablama şəbəkəsi tərkibində fəaliyyət göstərən fərdi EHM-nin tətbiqi əsasında proqram-texnoloji və *statistikanın məlumat-hesablama sisteminin* texniki vəsaitlərindən istifadə edən iqtisadçının və ya işçinin işinin avtomatlaşdırılmasına xidmət edir.

Avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin tərkibinə istifadəçi ilə FEHM arasında ünsiyyət yaratmağa kömək edən *dialog* proqramı, cədvəllərin qurulmasında əsas əməliyyatların yerinə yetirilməsini təmin edən cədvəl proqramı və *riyazi statistika* metodları ilə məlumatların işlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş statistika proqramı daxildir.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MƏLUMAT BANKINDA MƏLUMATLARIN QORUNMASI – məlumatların mühafizəsini və onların tamlığının qorunmasını təmin edən tədbirlər kompleksidir. Məlumatların icazəsiz girişdən qorunması aşağıdakı yollarla həyata keçirilir: istifadəçinin parolu ilə; onun

avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankında saxlanılan parolunun müqayisəsi ilə; hər bir obyekt üzrə müdafiə kilidinin kataloqunun təşkili ilə (məlumatlara girişi qadağan edilmiş istifadəçidən qorunma məqsədi ilə); müdafiə açarlarının təşkil edilməsi ilə.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MƏLUMATLAR BANKI – statistik məlumatların işlənməsində istifadə edilən informasiya texnologiyasının əsas komponentidir. Özündə məntiqi qurulmuş və fiziki təşkil edilmiş, müəyyən qrup məlumat istifadəçilərinə və müəyyən axtarış və saxlama xidməti göstərməyə qadir olan sistemdir. Avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankı, bu məlumatların mərkəzləşmiş şəkildə yığılması və abonent istifadəsinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş kompleks proqram, texniki, dil və metodiki vasitələri özündə birləşdirir. Avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankı hazır sənədlərin bankı şəklində olan *sənəd qrafiki* və göstəricilərin məlumat bankı şəklində olan *faktoqrafiki* növlərə bölünür və qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlərdən ibarətdir: *məlumatlar bazası*, dil vasitələri, məlumatlar bazasını idarə edən proqram sistemləri, texniki və təşkilati-metodiki vasitələr, məlumat lüğətləri, inzibatçılar.

AVTOMATLAŞDIRILMIŞ TƏSNİFATLAR BANKI – Dövlət Statistika Komitəsinin texniki-iqtisadi və sosial məlumatlar təsnifatlarının elektron daşıyıcılarında aparılmasını və istifadəsini təmin edən məlumat-axtarış sistemidir. Dövlət idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrində analitik xarakterli məsələlərin həllində məlumat bazası kimi istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. *Rəsmi statistikada* iqtisadi-statistik məlumatların elektron işlənməsi komplekslərinin normativ-məlumat təminatı sistemi kimi; siyahıların, registrlərin, kadastrların, kataloqların, qruplaşdırılmış yekun cədvəllərin, məlumatların oxşar elementlərinin siyahısının formalaşdırılması ilə bağlı məsələlərin həlli üçün istifadə olunur. Ölkə səviyyəsində və Dövlət Statistika Komitəsinin yerli orqanlarında olan məlumatların aktuallaşdırılmasını təmin edir. Məlumatların birləşmiş bazası olan avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankı istifadəçiyə müxtəlif təsnifatların mövqelərinə uyğunlaşdırılmış lazımi məlumatın əldə edilməsinə imkan verir. Avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankında təsnifatların özündən başqa, onların tərkibi, strukturu, aparılmış dəyişikliklərin sayı və vaxtı haqqında məlumatlar da mövcuddur.

AVTOMOBİL QOŞQULARI – mexaniki yol nəqliyyat vasitəsinin yedəyə qoşulması üçün nəzərdə tutulan yük daşıyan yol nəqliyyat vasitəsidir. Traktorlu yedəklər, minik avtomobillərinə qoşulan yedəklər, yanacaq saxlamaq üçün istifadə olunan çənli yedəklər, xüsusi təyinatlı digər yedəklər (vaqon – yataqxana, vaqon – yeməkkhana və s. yedəklər) nəqliyyat qoşqularına aid edilmir.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATI VASİTƏSİ – mühərriklə hərəkətə gətirilən yük, sərnəşin və ya xüsusi avadanlığın avtomobil yolları ilə daşınması üçün nəzərdə tutulmuş (bir və ya bir neçə nəqliyyat vasitəsindən ibarət) nəqliyyat vasitəsidir.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATI – avtomobil nəqliyyatı vasitələrindən və avtomobil nəqliyyatı infrastrukturundan istifadə etməklə sərnəşin və yük daşımaları həyata keçirən nəqliyyat növüdür.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATI MÜƏSSİSƏSİ (hüquqi və fiziki şəxslər) – mexaniki avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə bir və ya daha çox yerlərdə daşıma xidmətləri fəaliyyəti həyata keçirən və əsas fəaliyyəti avtomobil daşımaları ilə əlavə dəyər yaradan uçot vahididir.

AVTOMOBİL NƏQLİYYATININ İNFRASTRUKTURU – avtomobil nəqliyyatı ilə sərnəşin və yük daşımaları məqsədləri üçün istifadə olunan avtomobil yolları, avtovağzallar, avtostansiyalar, avtomobil dayanacağı məntəqələri, terminallar və digər qurğular, habelə avtomobil nəqliyyatı vasitələrinə xidmət göstərilməsi və onların saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş nəzarət estakadaları, avtoservis, texniki müayinə və yanacaq doldurma məntəqələridir.

AVTOMOBİL YOLLARININ DƏRƏCƏLƏRİ – hesabı hərəkət şiddətindən (vahid vaxt ərzində yoldan və ya onun hər hansı bir hissəsindən hər iki istiqamətdə keçən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sayı), bir saat ərzində perspektiv hərəkət şiddətinin qiymətindən asılı olaraq, texniki normalarına və nəqliyyat-istismar göstəricilərinə uyğun layihələndirilmə səviyyəsidir.

AVTOMOBİL YOLLARININ UZUNLUĞU – birinci və axırıncı yaşayış məntəqələri, obyektlərlə (dəmir yolu stansiyaları, hava və dəniz limanları ilə) respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları arasında olan yolların uzunluğunu göstərir və statistika uçotunda kilometrə ölçülür.

Məlumatlar ilin sonuna olan vəziyyəti əks etdirir və uçot başlanğıc və son hesablama nöqtələri arasında aparılır.

AVTOMOBİL YOLU – dövlət standartlarına, yol hərəkəti qaydalarına və digər normativ-hüquqi aktlara uyğun olan ölçülərə və kütləyə malik, sürəti tənzimlənən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin bütün il boyu fasiləsiz, təhlükəsiz və rahat hərəkətini təmin edən konstruksiyalar və mühəndis qurğuları sistemidir. Ümumi istifadədə olan avtomobil yolları - təbəçiliyindən asılı olmayaraq, ölkə ərazisində avtomobil yolları istifadəçilərinin tələbatını təmin edən avtomobil yolları şəbəkəsindən ibarətdir. Avtomobil yolları şəbəkəsi müəyyən ərazidə sərnəşin və yük daşımalarını təmin edən bütün avtomobil yollarının vahid sistemidir. Azərbaycan Respublikasında avtomobil yolları respublika və yerli əhəmiyyətli yollara bölünür. Respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları aşağıdakı təsnifat göstəricilərinə uyğun yollar hesab olunur: paytaxt Bakı şəhərini Azərbaycana həmsərhəd ölkələrlə birləşdirən avtomobil yolları; paytaxt Bakı şəhərini ölkənin digər şəhərləri və rayon mərkəzləri ilə birləşdirən avtomobil yolları; respublikanın şəhər və rayon mərkəzlərini bir-biri ilə birbaşa birləşdirən avtomobil yolları; dəmir yolu stansiyalarını, hava və dəniz limanlarını respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları ilə birbaşa birləşdirən avtomobil yolları; respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarını bir-biri ilə birləşdirən avtomobil yolları.

Yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları – kənd və qəsəbələri şəhərlər və rayon mərkəzləri ilə birbaşa birləşdirən avtomobil yollarıdır (bir yoldan artıq olmamaqla).

AVTOMOBİL-GÜN - hər bir avtomobilin təsərrüfatda qaldığı bütün təqvim günlərinin (işdə, təmirdə və ona növbə gözləməkdə olan avtomobil günləri, istirahət və bazar günləri, boşdayanmalar da daxil edilməklə) sayıdır.

AVTOMOBİLİN ÜMUMİ YÜRÜŞÜ - sərnəşinlə, yüklə, boş şəkildə və sıfır yürüşlərin cəmi avtomobil tərəfindən qət edilmiş məsafəni göstərir. Yüklü avtomobillərin yükləmə və boşaltma məntəqələri arasında hər yürüşü (daşınmış yükün miqdarından asılı olmayaraq) yüklü yürüş hesab olunur.

AVTOMOBİLLƏRƏ, MƏİŞƏT CİHAZLARINA VƏ ŞƏXSİ İSTİFADƏ ƏŞYALARINA TEXNİKİ XİDMƏT VƏ TƏMİR ÜZRƏ XİDMƏTLƏR – avtomobillərə texniki

xidmətləri və təmiri, o cümlədən yuma, cilalama, nəql etmə üzrə xidmət və işləri; ayaqqabıların, dəridən və xəzdən məmulatların xarici görünüşlərinin təmiri və bərpa edilməsini; məişət maşınlarının və məişət cihazlarının təmirini; məişət radioelektron aparatlarının təmirini; bütün növlərdən olan saatların və zərgərlik məmulatlarının təmirini; paltarların və ev toxuculuq məmulatlarının təmirini; məişət mallarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmirini özündə birləşdirir.

AVTONƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN İSTEHSALÇISININ TÖRƏMƏ ŞİRKƏTİ KİMİ ÇIXIŞ EDƏN AVTONƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN SATICISI – bu göstəriciyə bütün ticarət fəaliyyətini və ya onun bir hissəsini törəmə şirkətə ayırmış rezident və qeyri-rezident avtomobil istehsalçısı müəssisələri daxildir.

AVTONƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN SATIŞI ÜZRƏ DİLERLƏR – avtonəqliyyat vasitələrinin satışı ilə məşğul olan, lakin sərbəst güzəştə getmək hüququna malik olmayanlardır.

AVTONƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN SATIŞI ÜZRƏ KONSESSİYAÇI – mövcud ərazi həddlərində avtonəqliyyat vasitələrinin satışında və ya satmaq səlahiyyətlərində müstəsna hüquqa malik olan şəxsdir.

Bu kontekstdə avtonəqliyyat vasitələrinin satışına motosikletlərin, avtomobillərin və motosikletlər üçün ehtiyat hissələrinin satışı daxil edilməlidir. Avtonəqliyyat vasitələri istehsalçısının törəmə şirkəti də konsessiyaçı ola bilər.

AVTOREQRESSİYA MODELİ – stasionar *müvəqqəti sırada* x_t -nin cari qiymətinin, onun keçmiş x_{t-1} , x_{t-2} , ..., x_{t-p} qiymətləri ilə xətti əlaqələrini riyazi formada ifadə edən modeldir və aşağıdakı düsturla yazılır:

$$X_t = a_0 + a_1 x_{t-1} + a_2 x_{t-2} + \dots + a_p x_{t-p} + \varepsilon_t,$$

burada $a_0, a_1, \dots, a_p$ – mövcud statistik məlumatlar əsasında qiymətləndirməyə aid olan daimi parametrlərdir; ε_t – təsadüfi komponent və yaxud tənliyin t , $t = 1, 2, \dots, T$ anındakı səhvi; p – avtoeqressiya modelinin ardıcılığıdır.

Müvəqqəti sıranın avtoeqressiya modelinin qurulması üçün əsas onun avtokorrelyasiya xüsusiyyətinin öyrənilməsi hesab edilir ("*Boks-Cenkins modeli*" nə bax).

AVUARLAR – 1) aktivlərdir (pul vəsaitləri, çeklər, veksellər, akkreditivlər); 2) bankın özünün xarici müxbir-bank hesablarında saxlanılan xarici valyuta vəsaitləridir. Avuarlar hesabına xaricdə ödənişlər etmək və öhdəlikləri yerinə yetirmək olur.

Hər hansı bir ölkəyə məxsus vəsaitlərin məcmusu xarici avuar adlanır.

AYRICA (XÜSUSİ) BÖLMƏLƏR – hüquqi şəxsin yerləşdiyi həddlərdən kənarda hər hansı bir prosesi yerinə yetirməsinə ehtiyac olarsa, onun ayrıca bölmələri yaradıla bilər. Bu ayrılmış bölmə hüquqi şəxs sayılmır və hüquqi şəxsin təsisçi sənədlərində təsdiq olunan nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Ayrılmış bölmələr hüquqi şəxslərin *dövlət qeydiyyatına* alındığı andan mövcud olur və ya dövlət qeydiyyatından çıxarıldığı andan ləğv olunur.

Ayrılmış bölmələr özündə hüquqi şəxsin sərbəst balansının bir hissəsini əks etdirən, ayrıca balansda olan əmlaka malik olur. Ayrılmış bölmənin rəhbəri hüquqi şəxsin nümayəndəsi kimi tanınır, ondan etibarnaməyə malik olur.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının, həmçinin unitar müəssisələrin ayrılmış bölmələri yalnız hüquqi şəxsin təsis sənədlərində nəzərdə tutulan fəaliyyət məqsədlərinə uyğun gələn funksiyaları yerinə yetirə bilər.

Kommersiya təşkilatlarının ayrılmış bölmələri, əgər hüquqi şəxslərin təsis sənədlərində digər şərtlər nəzərdə tutulmamışdırsa, qanunla qadağan olunmayan istənilən fəaliyyətlə məşğul ola bilər.

AZAD İQTİSADI ZONA (AİZ) (AZAD SAHİBKARLIQ ZONASI) – 1) malların *gömrük ərazisindən* xaric sayıldığı və *gömrük nəzarətinə* məruz qalmadığı dövlət ərazisinin bir hissəsidir; 2) müvafiq dövlətin ərazisi daxilində milli qanunvericiliklə müəyyən və təsdiq edilən zonadır. Həmin ərazi daxilində təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün gömrük, valyuta, vergi, viza xarakterli müəyyən güzəştli şərtlər müəyyən edilir. Məsələn, azad bank zonası, azad ticarət zonası, texnoloji parklar və s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SUBYEKTLƏRİNİN MÜLKİYYƏTİ – Azərbaycan Respublikasının subyektı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına aid olan mülkiyyətdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİ (Dövləstatkom) – statistika sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən və ölkədə sosial, iqtisadi

demoqrafik və ekoloji vəziyyətə dair rəsmi statistik məlumatları vahid metodologiya əsasında formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Dövləstatkom mərkəzləşdirilmiş ümumdövlət sistemidir. Azərbaycan Respublikasında statistika sisteminin təşkili və onun fəaliyyətinin təmin olunması ilə Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitələri və onların yerli orqanları məşğul olurlar. Yerli orqanlar yalnız Dövlət Statistika Komitəsinə tabedir. Azərbaycan Respublikasında statistika sisteminə həmçinin Dövlət Statistika Komitəsinin tabeliyində olan, onun strukturuna daxil olmayan digər təşkilatlar da (Baş Hesablama Mərkəzi, Statistik Məlumatların Elmi-Tədqiqat və Layihə-Texnoloji Mərkəzi və Tədris Mərkəzi) daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi öz fəaliyyətini Nazirlər Kabineti ilə razılaşdıraraq təsdiq edilən "Statistik işlər haqqında proqram"a uyğun olaraq həyata keçirir. Dövləstatkom tərəfindən hazırlanmış statistik göstəricilərin metodologiyası, statistik məlumatların forma və metodları, onların yığılması və istehsalı ölkə ərazisində rəsmi statistik standart və məlumat kimi qəbul edilir.

Əsas vəzifələr:

Statistika Şurası ilə məsləhətləşmələrdən sonra fəaliyyət proqramının layihəsini və proqramda nəzərdə tutulmuş statistik tədbirləri hazırlamaq, təşkil etmək və həyata keçirmək; proqramla digər orqanlara həvalə edilmiş rəsmi statistika materiallarının istehsalının və müşahidələrin qanunauyğun aparılmasına metodiki köməkliyi və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlarla daha çox müqayisə oluna bilən metodologiyanın, təsnifatların və standartların işlənməsini həyata keçirmək; proqramın yerinə yetirilməsinə dair illik hesabatı müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim etmək və bu hesabatı nəşr etdirmək;

Azərbaycan Respublikasının və onun regionlarının icra hakimiyyəti orqanlarını proqrama uyğun olaraq sosial-iqtisadi vəziyyətə dair zəruri statistik məlumatlarla təmin etmək; statistik vahidlərdən yığılmış zəruri məlumatlar əsasında ölkə və regionlar üzrə ümumiləşdirilmiş və qruplaşdırılmış nəticələri tərtib etmək, statistik məcmuələr, bülletenlər, icmallar, mətbuat buraxılışlar və digər statistik materiallar nəşr etdirmək, onları istifadəçilər arasında yaymaq, ictimaiyyətdə maraq doğuran icmal statistik məlumatları mətbuatda dərc etdirmək; istifadəçilər tərəfindən statistik nəticələrin səhv şərh edilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə onlara izahlar vermək, kütləvi informasiya vasitələrində çıxışlar etmək;

statistik məlumatların doğruluğunu və obyektivliyini, baş verən sosial-iqtisadi hadisələrə və proseslərə onların tam uyğunluğunu, keyfiyyətliliyini və vaxtında toplanmasını, habelə statistik sirr sayılan məlumatların qorunmasını təmin etmək;

rəsmi statistikanın əhəmiyyətinin geniş ictimaiyyətə izah olunmasını təşkil etmək; statistika sahəsində işləyən mütəxəssislərin ixtisas və biliklərinin yüksəldilməsini təşkil etmək; statistik vahidlərin dövlət registrini tərtib etmək və aparmaq;

beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan təsnifatlar əsasında və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarının tələbləri nəzərə alınmaqla, statistik işlərin təşkili üçün zəruri texniki-iqtisadi və sosial məlumatların milli təsnifatlarını hazırlamaq;

hüquqi şəxslərin, dövlət orqanlarının və vətəndaşların müraciətləri əsasında məlumatlar bankında onların özlərinə aid olan məlumatları təqdim etmək;

dövlət statistika hesabatlarını təqdim edən hüquqi və fiziki şəxsləri hesabat formaları və onların tərtibinə dair təlimatlarla pulsuz təmin etmək, onları statistik hesabatların təqdim olunma vaxtı, dövriliyi və digər zəruri tələblər haqqında məlumatlandırmaq.

Dövlət statistika orqanları əldə edilmiş məlumatlardan ayrı-ayrı hüquqi, yaxud fiziki şəxslərə qarşı qərarlar qəbul edilməsində istifadə olunması kimi statistik məqsədlərə aidiyyəti olmayan heç bir vəzifəni yerinə yetirmirlər.

Proqramda başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, dövlət statistika orqanları rəsmi statistika materiallarının proqramda göstərilmiş müddətdə istehsalına görə cavabdehdir.

Dövlət statistika orqanlarına öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquq və səlahiyyətlər verilmişdir:

Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanlarından, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, hüquqi şəxslərdən, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda yerləşən Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxslərindən və Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəliklərindən, filiallarından, həmçinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından və fiziki şəxslərindən haqqı ödənilmədən, qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada, həcmdə və müddətlərdə dolğun və etibarlı statistik məlumatları almaq;

məlumatların təhrif edilməsi halları aşkara çıxarıldığı zaman hesabatlarda düzəliş etmək və

bu haqda statistik vahidlər tərəfindən yerinə yetirilməsi məcburi olan tapşırıqlar vermək; rəsmi statistikanın aparılması üçün məlumatlar təqdim etməyən, yaxud məlumatları gecikdirilməklə və ya təhriflə təqdim edən, statistik sirri yayan şəxslər barəsində qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada inzibati icraat başlamaq və inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq etmək; ölkədə statistikaya dair vahid metodologiyayı tətbiq etmək, rəsmi statistika hesabatlarının formalarını işləyib hazırlamaq, hesabatların toplanması və təqdim olunmasının vaxtını və qaydalarını müəyyənləşdirmək; statistik hesabatları təsdiq və ləğv etmək, hesabatların təkmilləşdirilməsi işlərini əlaqələndirmək; qanunvericiliyə uyğun bağlanmış müqavilələr əsasında, haqqı dövlət büdcəsinə ödənilməklə hüquqi və fiziki şəxslərə proqrama daxil olmayan statistik xidmətlər göstərmək; hazırlanmış statistika materiallarının (külliyyatların), proqramda nəzərdə tutulmayan və əlavə olaraq hazırlanan məlumatların, icra, qanunvericilik və məhkəmə orqanları, kütləvi informasiya vasitələri istisna olmaqla, istifadəçilərə müəyyən olunmuş qaydada, haqqı ödənilməklə satışını təşkil etmək; “Rəsmi statistika haqqında” Qanunla və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyənləşdirilmiş qaydada rəsmi statistika materiallarının istehsalına və hesabat formalarının doldurulmasına dair normativ-hüquqi aktları qəbul etmək. Fəaliyyətdə olan statistik metodologiyanın beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün Dövləstatkom nəzərdə tutulmuş qanunvericiliklə, digər dövlətlərin statistika orqanları, beynəlxalq statistika orqanları və eləcə də statistika məsələləri ilə məşğul olan digər təşkilatlarla, beynəlxalq normalara uyğun olaraq, statistika haqqında əməkdaşlıq müqaviləsi bağlaya bilər. Dövləstatkoma sədr başçılıq edir. Dövləstatkomun sədri vəzifəyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində komitənin sədrindən (kollegiyanın sədri), vəzifəyə görə sədr müavinlərindən, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin sədrindən, Dövləstatkomun Aparatının və tabeliyində olan qurumların rəhbər işçilərindən ibarət kollegiya yaradılır. Statistik göstəricilər sisteminin, onun proqramlarının və metodologiyasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Dövləstatkomda elmi-metodoloji şura, lazım gəldikdə isə alimlərdən, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət məsləhətçilər qrupu yaradılır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK MƏCƏLLƏSİ (AR GM) – gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edən və Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi və iqtisadi təhlükəsizliyinin müdafiəsinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə əlaqələrinin fəallaşmasına, vətəndaşlarının, təsərrüfat subyektlərinin və dövlət orqanlarının hüquqi müdafiəsinin təminatına və onların gömrük işi sahəsində öhdəliklərinə riayət edilməsinə yönəldilmiş dövlət qanunudur. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi struktur və tərkibinə görə, əsas xarici ticarət tərəfdaşı olan Avropa İttifaqının Gömrük Məcəlləsinə maksimum yaxındır. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin 450 maddəsindən əksəriyyəti birbaşa təsir gücünə malikdir. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin ən başlıca vəzifələrindən biri kimi, xarici ticarət iqtisadi əlaqə iştirakçılarının bəyannamə tərtib etdikləri və onun əsasında əmtəənin *gömrük rəsmiləşdirilməsini* həyata keçirdikləri zaman, xarici ticarət iqtisadi əlaqələr iştirakçıları üçün, hər biri, gömrük orqanlarının hüquq və öhdəlikləri dəqiq ifadə olunmuş təsərrüfat fəaliyyətinin optimal şəraitinin yaradılmasına görə seçilən *gömrük rejiminin* praktiki reallaşması yolu ilə xarici ticarət iqtisadi əlaqələrinin inkişafına yardım etməkdir; gömrük orqanlarının xarici ticarət iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının mövqeyinə maksimum yaxınlaşdırmaqdır. Gömrük Məcəlləsi, ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi şəraitində operativ fəaliyyətdə, dövlət büdcəsinə köçürülən və ondan çıxılan gömrük ödənişləri kimi, iqtisadi tərkibə edilən aksentlərin yerdəyişməsinə; valyuta nəzarətinə yardımı; xarici ticarətin gömrük statistikasının aparılmasını və təmsil olunmasını; xarici ticarət iqtisadi əlaqələrinin Gömrük nomenklaturasının aparılmasını şərtləndirir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏTİNİN GÖMRÜK STATİSTİKASI (AR XTGS) – xarici iqtisadi əlaqələr statistikasının əsas hissəsidir. AR XTGS-nin aparılmasının hüquqi əsası Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və Dövlət Gömrük Təsnifatının müddəalarıdır. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin gömrük statistikasını keyfiyyətə yeni əsas üzrə - Azərbaycan Respublikasının *gömrük sərhədindən* keçən malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və nəzarəti üçün, Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri nümayəndələrinin gömrükdə təqdim

etdikləri yük gömrük bəyannamələrindəki göstəricilər məcmusu əsasında qurulur. Malların idxal və ixracı haqqında məlumatların dövlət gömrük bəyannaməsi əsasında yığılması praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin gömrük statistikasına idxal və ixracı ölkənin maddi ehtiyatlarını müvafiq olaraq artıran və ya azaldan bütün mallar (o cümlədən dəyərlər, dövriyyədə olan valyuta dəyərləri istisna olmaqla) daxildir. Gömrükdən bilavasitə daxil olan məlumatların işlənməsi Dövlət Statistika Komitəsində həyata keçirilir, bu da məlumatların operativ işlənməsini təmin edir, həmçinin xarici ticarət gömrük statistikasında məlumatların formalaşdırılmasına geniş imkanlar yaradır. Bu statistika, Azərbaycan Respublikasının yeni uçot və statistika sistemində ölkənin mövcud ixrac imkanları və idxal tələbatlarını qiymətləndirməyə imkan verən və dövlət orqanlarını Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin vəziyyəti haqqında məlumatlarla təmin edən, gömrük rüsumlarının, vergilərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarəti, valyuta nəzarətini, ölkənin xarici ticarətinin vəziyyəti və inkişafının təhlilini, onun ticarət və ödəniş balanslarını və s. həyata keçirən vacib mərhələdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MƏRKƏZİ BANKI – “Banklar bankı” hökumətə və ölkənin kommertiya bankları sisteminə maliyyə və bank xidmətləri göstərir, həmçinin dövlət pul-kredit siyasətini həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının əsas məqsədi manatın sabitliyinin (dayanıqlılığının), o cümlədən xarici valyutalara nisbətən onun alıcılıq qabiliyyətinin və məzənnəsinin müdafiəsi və təmin edilməsi; Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin inkişafı və möhkəmləndirilməsi; hesablaşma sisteminin səmərəli və fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi hesab edilir. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi mənfəət əldə etmək hesab olunmur. O aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: vahid dövlət pul-kredit sistemini hazırlayır və həyata keçirir; nağd pulların emissiyasını həyata keçirir və onların tədaviölünü təşkil edir; son instansiya kreditörü hesab edilir və yenidən maliyyələşdirmə sistemini təşkil edir; Azərbaycanda hesablaşma qaydalarını və bank sistemi üçün bank əməliyyatlarının, mühasibat uçotunun və hesabatının aparılma qaydalarını müəyyənləşdirir; kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatını və onların fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir, kredit təşkilatlarına və onların auditı ilə məşğul olan təşkilatlara lisenziyalar verir və geri alır (ləğv edir); kredit

təşkilatlarının qiymətli kağızlarının emissiyasının qeydiyyatını aparır; Mərkəzi Bankın əsas vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan bank əməliyyatlarının bütün növlərini həyata keçirir; valyuta tənzimlənməsini həyata keçirir və xarici dövlətlərlə hesablaşma qaydalarını müəyyənləşdirir; birbaşa müvəkkil bank vasitəsilə valyuta nəzarətini təşkil edir və həyata keçirir; tədiyyə balansının proqnozlaşdırılmasında iştirak edir və tədiyyə balansını tərtib edir, Azərbaycanın iqtisadiyyatının vəziyyətini (pul-kredit, valyuta-maliyyə və qiymət münasibətləri üzrə) ümumilikdə və regionlar üzrə təhlil edir və proqnozlaşdırır; müvafiq materialları və statistik məlumatları dərc edir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ TƏSNİFATLARI

- Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən qeydiyyata alınmış və hazırlayan tərəfindən əlaqədar nazirliklərin, baş idarələrin razılığı ilə müəyyən fəaliyyət sferalarında tətbiqi məcburi olan təsnifatlardır. Milli təsnifatlar təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və səviyyələrində məlumatların müqayisəliliyini, fəaliyyətdə olan milli təsnifatların informasiya əlaqələrini, *beynəlxalq təsnifatlarla* uyğunluğunu təmin etmək üçün işlənilib hazırlanır.

Milli təsnifatlardan sənədlərin unifikasiya olunmuş formalarında istifadə edilir. *Rəsmi statistika* məqsədləri üçün aşağıdakı milli təsnifatlardan istifadə edilir: iqtisadi fəaliyyət növləri, məhsul növləri, sənaye məhsulları, məşğulluq, kənd təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq və meşə təsərrüfatı məhsullarının statistik, nəqliyyat statistikasına üçün yük, bina və qurğuların funksional təyinatı, iqtisadiyyatın sektorları, dövlət idarəetmə orqanlarının funksiyaları, ev təsərrüfatlarında şəxsi (fərdi) istehlak məqsədləri üçün istifadə edilən mal, məhsul və xidmətlər, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommertiya təşkilatlarının məqsədlər üzrə, məqsədlər üzrə istehsalçıların xərcləri, dünya ölkələri, ölçü vahidlərinin, mülkiyyət formaları, təşkilati hüquqi formalar, inzibati ərazi bölgüsü, milli təhsil, dövlət hakimiyyəti orqanları və idarəetmə hüquqlu təşkilatlar, valyutalar təsnifatları.

AZƏRBAYCANDA STATİSTİKANIN TƏŞKİLİ

– bütövlükdə ölkə, onun regionları, iqtisadi fəaliyyət növləri, ərazilər və s. üzrə sosial-iqtisadi vəziyyətə dair statistik məlumatların daima toplanması, işlənməsi və təhlili vəzifələrinin həllinə tabe edilmişdir. Bu məlumatlar ölkə Prezidentinə, Azərbaycan

Respublikasının hökumətinə, Milli Məclisə, icra orqanlarına, ictimai və beynəlxalq təşkilatlara və digər istifadəçilərə təqdim edilir. Qeyd olunan işlər kompleksi rəsmi statistika sistemi orqanları – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və onların yerli orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Ölkənin statistika orqanları sisteminin işinin mütəşəkkil və səmərəli təşkili üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi məlumatların tamlığını və düzgünlüyünü təmin edən *statistik göstəricilərin* hesablanması, məlumatların toplanmasının və işlənməsinin elmi əsaslandırılmış metodologiyasını işləyib hazırlayır ki, bu da ölkədə rəsmi statistika standartları hesab edilir. Dövlət Statistika Komitəsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını dünya birliyi ilə müqayisə etmək və lazımi göstəriciləri təhlil etmək məqsədi ilə öz işində BMT-nin statistika orqanlarının tövsiyələrindən istifadə edir.

Statistikanın təşkili problemlərinin həllində, statistikada islahatların aparılmasında mərkəzi element Milli Hesablar Sisteminin tətbiqinin də daxil olduğu, respublika hökumətinin 8 dekabr 1992-ci il tarixli, 653 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sisteminə keçilməsi və ölkə Prezidentinin 20 avqust 1998-ci il tarixli, 20 fevral 2003-cü il tarixli və 26 dekabr 2007-ci il tarixli Fərmanları ilə təsdiq edilmiş “1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika sisteminə islahatların aparılmasına dair”, “2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair” və “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair” dövlət proqramlarının böyük rolu olmuşdur. Bu proqramların həyata keçirilməsi Dövlət Statistika Komitəsinin beynəlxalq əlaqələrinin və əməkdaşlığının genişlənməsi şəraitində həyata keçirilmişdir. Statistika orqanlarının statusunun dəyişməsi uçot və statistikanın səviyyəsinin, bazar iqtisadiyyatına keçidin mürəkkəb şəraitində müstəqil sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və ölkə rəhbərliyinin məlumatlarla təmin edilməsinin əsas şərti olmuşdur.

Bu proqramların həyata keçirilməsi ilə statistika sisteminin bütün səviyyələrdə gücləndirilməsi, təşkilati və metodoloji əsasların yaxşılaşdırılması, statistik məlumatların obyektivliyinin yüksəldilməsi təmin edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatında baş vermiş sosial-iqtisadi proseslərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını nisbətən dolğun ifadə edən milli hesablar sahəsində mühüm hesablamaların aparılması,

ÜDM-in həcmnin dinamikasının qiymətləndirilməsi, qiymət statistikasına, məşğulluq, işçi qüvvəsi və əhalinin həyat səviyyəsinə dair statistik göstəricilərin tərkibi müəyyənəndirilmişdir.

Statistika orqanlarının təşkilati vahidliyinin təmin olunmasında, məlumatların toplanmasında, onların işlənməsində, iqtisadi təhlilində, lazımi informasiyanın dövlət və yerli icraedici hökumət orqanlarına təqdim edilməsində statistik (illik) işlər proqramları əhəmiyyətli rol oynayır.

Kütləvi hadisələrin öyrənilməsini, dövlət statistika orqanları ilə yanaşı, alınması və metodologiyasını Dövlət Statistika Komitəsi ilə razılaşmaqla digər nazirlik və baş idarələr də (Mərkəzi Bank, DİN, Səhiyyə Nazirliyi və s.) həyata keçirirlər.

AZƏRBAYCANIN ƏMTƏƏLƏRİ – Azərbaycanda istehsal olunan və ya Azərbaycan ərazisində *sərbəst dövriyyəyə* buraxılan mallardır (əmtəələrdir).

AZUŞAQLI AİLƏ - *demoqrafiyada* aşağı doğum səviyyəsinin ümumi xarakteristikasıdır. *Reproduktiv dövrün* sonuna bir *nəslin* qadınlarında kiçik sayda doğum kimi başa düşülür. Həmişə orta, yaxud tipik (nümunəvi) doğum sayı nəzərdə tutulur, çünki nəsildə həm uşaqsız, həm də çox doğan analar var. Ailənin azuşaqlılığını müəyyən edən doğum sayı subyektiv qiymətdən asılı olaraq 1-dən 3-dək tərəddüd edir və bu, azuşaqlı ailə kateqoriyasını qeyri-müəyyən edir. Azuşaqlı ailəni ailələrdə bu və ya digər vaxta *sağ* uşaqların sayı ilə eyniləşdirmək olmaz. O, müxtəlif nəsillərdə həmin vaxta doğum sayından cəmlənir və onların hər birində uşaq doğumunun məhdudlaşdırılmasının yayılmasından və körpə ölümündən asılıdır. Əhalidə azuşaqlı ailələrin yayılması, adətən *demoqrafik keçidin* tamamlanmasını sübut edir.

-B-

Bağlanmış müəssisələrin sayı.....	48	Baza bank dərəcəsi	54
Bağlı (əlaqəli) məhsullar	48	Baza dövrü	54
Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəməri	48	Baza ili	54
Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac kəməri	48	Baza qiymət indeksi.....	54
Bakı-Tbilisi-Qars-Axalkalaki dəmir yolu xətti	48	Bazar dəyəri	54
Bal istehsalı	48	Bazar xidmətləri.....	54
Balans	48	Bazar iqtisadiyyatı	54
Balans dəyəri.....	48	Bazar iqtisadiyyatında statistika	55
Balans metodu.....	49	Bazar iqtisadiyyatının inkişafının tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş uçot və statistika sisteminə keçilməsi üçün Dövlət Proqramları.....	55
Balansın tərtib olunma tarixi.....	49	Bazar istehlakı	56
Balanslaşdırıcı maddə üzrə nəzərə alınan yardımlar	49	Bazar istehsalçısı	56
Balıqçılıq təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı.....	49	Bazar istehsalı	56
Bank	49	Bazar qiymətləri ilə istehsal üzrə ümumi daxili məhsul.....	56
Bank aktivləri.....	49	Bazar qiymətlərində əlavə dəyər	56
Bank auditi	49	Bazar qiymətlərində ümumi əlavə dəyər	56
Bank balansı.....	50	Bazar məhsulu	56
Bank balansının saldosu.....	50	Bazar payı və beynəlmilləşdirmə.....	56
“Bank cənnəti”	50	Bazar statistikasında balans metodu	57
Bank kapitalı	50	Bazarın dolğunluğu.....	57
Bank konsorsiumu.....	50	Bazarın dövriliyi	57
Bank konsorsiumunun krediti	51	Bazarın fəaliyyətinin təmin olunması üzrə ümumi kommersiya fəaliyyəti xidmətlərinin göstərilməsi.....	57
Bank sistemi	51	Bazarın iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyi ...	57
Bankın nizamnamə fondu	51	Bazarın infrastrukturunu	57
Bankın ödəmə qabiliyyəti	51	Bazarın inhisarlaşdırılması	57
Banklara olan qismüddətli öhdəliklər	51	Bazarın konyunkturunu	58
Banklararası faiz dərəcəsi	51	Bazarın payı və onun beynəlmilləşdirilməsi üzrə göstəricilər	58
Bankların riski.....	51	Bazarın payının təhlili.....	58
Barat veksəl.....	51	Bazarın seqmentləşdirilməsi.....	58
Barter.....	51	Bazarın sosial fəaliyyətinin səmərəliliyi.....	58
Barter sazişi.....	52	Bazarın tutumu.....	58
Baş (yuxarı) bank	52	Bazis	59
Baş dispersiya	52	Bazis göstəricilər	59
Baş məcmu	52	Bazis qiyməti	59
Baş müəssisə	52	BBYÖ haqqında təşəbbüs çərçivəsində qərarın qəbul edilmə anına və prosesin başa çatması anına nail olmuş ölkələrin ümumi sayı	59
Baş podratçı.....	52	BBYÖ haqqında təşəbbüs çərçivəsində borc yükünün yüngülləşdirilməsi üzrə öhdəliklər.....	59
Baş çatdırılmamış tikintilərin siyahıya alınması.....	52	Bekus-naur normal forması	59
Baş çatmamış istehsal.....	53	Beş yaşadək uşaqlar arasında aşağı çəkiliblərin payı	59
Başdan-baş müşahidə	53		
Başlanmış tikinti	53		
Bayes qiymətləndirilməsi.....	53		
Bayes yanaşması	53		
Bayt	53		
Baza.....	54		

Beş yaşadək uşaqlar arasında ölüm əmsalı ..60	
Beşinci sinfədək oxuyacaq birinci sinif	
şagirdlərinin sayı.....60	
Beşlər qrupu 60	
“Beta” əmsalı 60	
Beyin həmləsi.....60	
Beynəlxalq Əmək Təşkilatı.....60	
Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı 61	
Beynəlxalq İnkişaf Birliyi.....61	
Beynəlxalq investisiyalar balansı.....61	
Beynəlxalq miqrasiya.....61	
Beynəlxalq müqayisə etmə 61	
Beynəlxalq müqayisələr.....61	
Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı 62	
Beynəlxalq səviyyədə tövsiyə edilmiş	
vərəmlə mübarizə strategiyası çərçivəsində	
vəram xəstəliyinə tutulanlarda aparılmış	
diaqnostika və müalicə olunanların sayı 62	
Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı 63	
Beynəlxalq statistika 63	
Beynəlxalq Statistika İnstitutu 63	
Beynəlxalq statistika təşkilatları 63	
Beynəlxalq təsnifatlar 64	
Beynəlxalq tranzit 64	
Beynəlxalq Valyuta Fondu.....65	
Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf	
Bankı 65	
Bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən	
sığortalanma 65	
Bələdiyyə qiymətli kağızları 65	
Bələdiyyə mülkiyyəti 65	
Bələdiyyə statistikasını.....65	
Bərpa edilmiş məmulatlar 66	
Bərpa edilmiş torpaqlar.....66	
Bərpa olunan dəyər metodu 66	
Bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii	
ehtiyatlar.....66	
Bixəviorizm.....66	
Bilavasitə müşahidə 66	
Bilik iqtisadiyyatı.....66	
Bilik və informasiya.....66	
Bimetallizm.....66	
Bina 67	
Bina və avadanlıqlar.....67	
Bina və avadanlıqların istismar xərcləri.....67	
Bina və avadanlıqların istismarı ilə əlaqədar	
istehsal xərcləri 67	
Binaların istismarından dövryyə 67	
Binaların tikilməsinə və yenidən qurulmasına	
qoyulan ümumi investisiyalar 67	
Binaların və digər daşınmaz mülkiyyətin	
tikintisi və ya yenidən qurulması 68	

Bioloji təbii ehtiyatlar 68	
Biometrik təhlil 68	
Birdəfəlik müşahidə.....68	
Bir dollarlıq ÜDM-ə enerji sərfi 68	
Bir işçiyə düşən təqvim günləri fondu.....68	
Bir kbt müəyyən edilmiş gücdə elektrik	
enerjisinin həcmi.....69	
Bir kv. saat elektrik enerjisinə sərf olunan	
yanacağın xüsusi çəkisi.....69	
Bir kv.m istehsal sahəsindən məhsul	
götürülməsi 69	
Bir manatlıq tikinti və quraşdırma işlərinə	
çəkilən xərclər.....69	
Bir mənzildə yaşayanların sayı və ya bir	
adama düşən orta yaşayış sahəsi.....69	
Bir neçə maliyyə ili üzrə bölüşdürülən	
xərclərin nəzərdə tutulması.....69	
Bir neçə maliyyə ili üzrə bölüşdürülmüş	
xərclər 69	
Bir səhmin gəlirlilik əmsalı 70	
Bir valideynli ailə 70	
Bir yaşlı uşaqlar arasında qızılcaya qarşı	
peyvənd edilmiş uşaqların payı 70	
Birbaşa əmək sərfi əmsalları.....70	
Birbaşa fond tutumu əmsalları.....70	
Birbaşa xarici investisiya qoyulan	
müəssisə.....70	
Birbaşa xarici investisiyalar.....70	
Birbaşa xarici kapital qoyuluşundan yenidən	
investisiyalaşdırılmış gəlirlər.....71	
Birbaşa kreditləşdirmə 71	
Birbaşa məsrəflər 71	
Birbaşa vergilər.....71	
Birdəfəlik seçmə 71	
Birgə əməliyyatlar 71	
Birja 71	
Birja alverçisi.....71	
Birja dövryyəsi 71	
Birja əmtəəsi 71	
Birja fondu 72	
Birja hərracı 72	
Birja indeksi.....72	
Birja qiyməti 72	
Birja qiymətinin təyin edilməsi 72	
Birja sövdələşmələri 72	
Birja yığımı 72	
Birjaların açılış qiyməti 72	
Birjanın ştatı.....72	
Birjanın üzvü 72	
Birləşdirilmiş (inteqrasiya edilmiş) hesabat	
Birləşdirilmiş seçmə 72	
Birləşmə 72	

Birlik və müəssisələr arasında əməkdaşlıq üzrə ticarət əlaqələri haqqında məlumat	72
Birsektorlu (sahəli) model.....	72
Bisserial korrelyasiya əmsalı	73
Bit.....	73
Bitkiçilik (əkinçilik) statistikasını	73
Biznes.....	73
Biznes statistikasını (sahibkarlıq statistikasını) ..	73
BMT ərzaq və kənd təsərrüfatı təşkilatı	73
BMT-nin büdcəsi	73
BMT-nin Statistika Fəaliyyətinin Əlaqələndirilməsi Komitəsi	74
BMT-nin Statistika Komissiyası	74
Boks-cenkins modeli.....	74
Bonqaarts modeli	75
Borc.....	75
Borc əmək	75
Borc faizi.....	75
Borca xidmət edilməsinə sərf olunan, mal və xidmətlərin ixracından daxilolmaların hissəsi	76
Bortkeviç düzəlişi	76
Boru kəmərinin məhsuldarlığı	76
Boş dayanma	76
Boş iş yerlərinin sayı.....	76
Boş torpaq sahələrinə ümumi kapital qoyuluşu	77
Boşaltma məntəqəsi	77
Boşanma.....	77
Boşanma cədvəlləri.....	77
Boşanma əmsalları	78
Bölmə	79
Bölünmə	79
Brassın ölüm modeli	79
Broker.....	79
Broker kontorı	79
Bronun ləğv edilmə tarixi	79
Brutto çəki.....	79
Bul cəbri	79
Buraxılış kompleksi	79
Büdcə	80
Büdcə gəlirləri.....	80
Büdcə kəsiri.....	80
Büdcə sferasında çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsi üçün vahid tarif cədvəli	80
Büdcə təsnifatı.....	80
Büdcədən kənar fondlar	80
Büdcənin gəlir və xərc maddələri	80
Büdcənin xərcləri	80
Büdcənin profisiti.....	80

BAĞLANMIŞ MÜƏSSİSƏLƏRİN SAYI - bu göstəricinin hesablanmasında müəssisənin tamamilə bağlanması (fəaliyyətinin tam dayandırılması) və ya müvəqqəti bağlanması (fəaliyyətin dayandırılması, sonradan bərpa edilməsi) fərqləndirilir.

BAĞLI (ƏLAQƏLİ) MƏHSULLAR – sənayedə və ya kənd təsərrüfatında bir texnoloji prosesin nəticəsi olan iki və ya bir neçə əsas məhsuldur (məsələn, neft emalında müxtəlif yanacaq növləri; qoyunçuluqda bala artımı, canlı kütlənin artımı, yun və süd və s.) Bağlı məhsullar *əlavə məhsuldan* fərqlidir.

BAKİ-TBİLİSİ-CEYHAN NEFT İXRAC KƏMƏRİ – Azərbaycan neftinin Xəzər dənizindən Türkiyənin Ceyhan limanına, oradan Aralıq dənizi vasitəsilə Avropa bazarlarına nəqli kəməridir. Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda hasil olunacaq xam neftin dünya bazarına çıxışını təmin etmək üçün inşa edilmiş boru nəqliyyat vasitəsidir. Kəmərin uzunluğu 1767 kilometrdir, onun 443 km-i Azərbaycanın, 248 km-i Gürcüstanın, 1076 km-i isə Türkiyənin ərazisindən keçir. Kəmərin istismar müddəti 40 il, orta ötürücülük qabiliyyəti ildə 10 milyon barel nəzərdə tutulub. BTC-nin tarixi: 20 sentyabr 1994-cü il - "Əsrin müqaviləsi" imzalanmış, 18 noyabr 1999-cu ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən xam neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair saziş imzalanmış, 2002-ci ildə kəmərin tikintisini və gələcək istismarını aparmaq üçün BTC Ko şirkəti yaradılmış, 18 Sentyabr 2002-ci ildə Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin, ABŞ-ın energetika nazirinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməli qoyulmuşdur. 25 may 2005-ci ildə kəmərin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirilmiş, Xəzər dənizi sahilində Səngəçal terminalından boru xəttinə ilk neft vurulmuşdur. 2005-ci ilin oktyabr ayında kəmərin Gürcüstan hissəsi istifadəyə verilmiş, 28 may 2006-cı ildə Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatmışdır.

BAKİ-TBİLİSİ-ƏRZURUM QAZ İXRAC KƏMƏRİ (CƏNUBİ QAFQAZ BORU KƏMƏRİ) – nəqletmə layihəsi yeni bir qaz ixracı sistemindən ibarətdir və Gürcüstandan keçməklə Azərbaycandan Türkiyə sərhədinə qədər uzanır. Uzunluğu 690 kilometrden artıq olan

(Azərbaycanda 442 kilometr və Gürcüstanda 248 kilometr) bir boru kəməridir, ətraf mühitə və sosial sahəyə təsirlərin minimuma endirilməsi, eləcə də layihələrin birləşdirilməsi sayəsində əsaslı və əməliyyat xərclərinə qənaət edilməsinə nail olmaq məqsədilə bu kəmər BTC neft ixracı kəməri ilə birlikdə və eyni tikinti dəhlizində inşa olunmuşdur. Boru kəmərinin diametri 42 düyümdür. Tikinti işlərinə 2004-cü ildə başlanmış və 2006-cı ilin iyun ayında sınaq istismarına verilmişdir.

BAKİ-TBİLİSİ-QARS-AXALKALAKİ DƏMİR YOLU XƏTTİ – planlaşdırılmış dəmiryolu lahiyəsidir, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərindən Gürcüstanın Tbilisi və Axalkalaki şəhərindən Türkiyənin Qars şəhərinə gedəcək. Bu dəmiryolu Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirəcək. Xətt vasitəsi ilə Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə çıxış əldə edəcək. Dəmiryolu ilə bir günə Qarsa və iki gün yarım İstanbula getmək mümkün olacaq

BAL İSTEHSALI – arılar tərəfindən toplanmış, şanıdan çəkilmiş balın miqdarı ilə müəyyən olunur.

BALANS – 1) statistik tədqiqatlarda istifadə edilən metodlardan biridir. "Tərəzinin iki gözü" mənasını daşıyır. Tarazlıq yaratmaq deməkdir. Aktivlər və passivlər, ehtiyatlar və istifadəçilər, gəlirlər və xərclər arasında tarazlıq yaradan göstəriciləri özündə əks etdirən ikitərəfli iqtisadi cədvəldir. Enerji məhsulları, ərzaq məhsulları, milli hesablar sisteminin balanslarını misal göstərmək olar; 2) statistik məcmu vahidləri (hüquqi şəxslər) tərəfindən tərtib edilən hesabat formasıdır; 3) müəyyən vaxta mövcud olan aktivlər və passivlər (xüsusi kapitalla müvafiq olan) üzrə hesabatdır. Balans illik mühasibat hesabatının bir hissəsini təşkil edən maliyyə hesabatıdır. Geniş mənada, aktivlərin vəziyyətini müqayisə etmək üçün göstəricilər sistemidir. Hüquqi şəxs təsərrüfat ilinin sonunda kapitalı ilə öhdəlikləri arasında nisbəti göstərən balans gəlirlərin və xərclərin müqayisəli (mənfəətlə zərərin) hesabatını tərtib edir. Balans və mənfəətlə zərərin hesabatı illik (yekun) balansı təşkil edir. İllik balansda bütün əmlak, borclar, ardıcıl hesabat dövrləri arasında məxariclər ilə mədaxilin uçuotu maddələri, habelə xərclər və gəlirlər göstərilir.

BALANS DƏYƏRİ - əsas fondların, onların mühasibat balansında uçota alındıqları anda nəzərə alınan tam ilkin dəyəridir. Balans dəyəri,

bir qayda olaraq, əsas fondların qiymətini göstərir. Inventar obyektlərin bir hissəsi sonuncu qiymətləndirmə anına bərpa dəyəri üzrə balanslara salınır, növbəti dövrdə daxil olan əsas fondlar isə ilkin dəyər (alış dəyəri) üzrə nəzərə alınır.

BALANS METODU – göstəricilər sisteminin bir-biri ilə müqayisəsindən ibarət olan statistik tədqiqat metodudur (məsələn, ehtiyatlar və onlardan istifadə, istehsal və istehlak, əhalinin gəlirləri və xərcləri, aktivlər və passivlər, istehsal və bölüşdürülmə və s.). Balans metodu proporsiyaların natura və dəyər şəklində tədqiqat üsuludur.

BALANS MƏNFƏƏTİ – müəssisənin, firmanın əsas vasitələrinin (uzunmüddətli aktivlərinin), bütün obyektlərinin balans cədvəllərində əks etdirilən və onun balansına daxil edilən dəyəridir. Balans dəyəri köhnəlmə çıxılma şərtlə, əsas vəsaitlərin ilk alınma, obyektlərin isə tikinti dəyəri əsasında hesablanır. Şirkətin, firmanın balans dəyəri onun xalis aktivləri və xüsusi aktivləri və xüsusi kapitalından, daha doğrusu, məcmu aktivlərindən məcmu öhdəlik və borclarını çıxmaq yolu ilə müəyyən edilir.

BALANSIN TƏRTİB OLUNMA TARİXİ – maliyyə ilinin və ya hesabat dövrünün son günüdür. Balansın tərtib olunduğu tarix hesabatlarda göstərilir.

BALANSLAŞDIRICI MADDƏ ÜZRƏ NƏZƏRƏ ALINAN YARDIMLAR – yardım verilməyə baş verə biləcək ümumi itkilərin tam və ya qismən ödənilməsi üçün müəssisə tərəfindən alınmış yardımlardır.

BALIQÇILIQ TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ BURAXILIŞI – bu sahəyə daxil olan bütün altsahələrdə istehsal olunan məhsulların dəyəridir. *MHS*-nin metodologiyasına görə, balıq təsərrüfatlarında balıqyetidirmə, balıq ovu, əhali tərəfindən satış və özünün istehlakı üçün balıq tədarükü, balıqçılıq təsərrüfatında əsas proseslərə xidmət göstərilməsi buraya daxildir. Balıqyetidirmənin məhsul buraxılışının dəyəri, balığın süni su hovuzlarında çoxalmasının və çəki artımının dəyəri və təbii su hövzələrində balıq ehtiyatlarının saxlanması üzrə işlərin dəyərləri ilə müəyyənləşdirilir. Balıqçılıq məhsullarına balıq ovu, dəniz heyvanlarının və dəniz məhsullarının hasilatı daxildir. Sahənin bazar məhsulları - satışın faktiki qiymətlərinə görə; qeyri-bazar məhsulları isə (xidmət istisna olmaqla) serti olaraq orta

qiymətlərə görə qiymətləndirilir. “Balıqçılıq təsərrüfatlarında əsas proseslərə xidmət” altsahəsinin məhsulu bu işlərə çəkilən xərclərin miqdarı ilə qiymətləndirilir.

BANK – fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitini depozitə cəlb etmək, həmin vəsaiti müddətlik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarını açmaq və aparmaq əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsi, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

BANK AKTİVLƏRİ – bankın öhdəlikləri və xüsusi kapitalıdır. Bank kapitalı – mümkün itkilərin ödənilməsi üçün zəmanət fondudur. Bankın aktivlərinə aiddir: banka məxsus tikililər, bankın avadanlıqları, onun yaratdığı ehtiyatlar, həmçinin ona müştərilərindən çatmalı olan məbləğlər (müştərilərin borc öhdəlikləri) və ya onun birbaşa kassasında olan, yaxud depozitdəki (başqa bankda) nağd pul, xarici valyuta, qiymətli metallar, qiymətli kağızlar və s.

BANK AUDİTİ - bankların (bank filiallarının) dərc etdirdiyi (nəşr etdirdiyi) və ya yuxarı təşkilatlara təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının məlumatlarının hüquqi, iqtisadi və mühasibat cəhətdən qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin kompleks yoxlanmasıdır (ekspertizasıdır). Bank strukturlarının auditinin məqsədi - bank hesabatlarının dürüstlüyünün və onların apardıqları maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının normativ aktlarla uyğunluğunun təyin edilməsidir. Bank auditini daxili və xarici auditdən ibarətdir.

Xarici bank auditini səhmdar bankların rəsmi (illik) maliyyə hesabatlarının və digər rəsmi materiallarının məlumatlarının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada müstəqil ekspert tərəfindən yoxlanması və təsdiqini özündə birləşdirir. **Daxili** bank auditini səhmdar bankda idarəetmənin cari məsələlərini, uçot siyasətinin seçilməsini, mənfəətliliyin təhlilini, mühasibat uçotunun konkret problemlərini özündə birləşdirir.

Bank auditinə səbəb - illik hesabatın yoxlanması və təsdiqi, qiymətli kağız emissiyasının hesabatlarının yoxlanması və layihəsinin təsdiqi, bankın uçot və hesabatlarının yoxlanması, xarici

valyuta ilə əməliyyatların aparılmasına lisenziyanın alınmasında bankın sifarişinin təsdiqi, həmçinin bank təsisçilərindən hər hansı birinin yuxarı və ya istintaq orqanlarına tələbləri ola bilər.

Bank auditı aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: bankın nizamnamə kapitalının, fondlarının və digər pul vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi; gəlirlərin, xərclərin bölüşdürülməsinin formalaşdırılması və istifadəsi, mənfəətin formalaşdırılması və istifadəsi də daxil olmaqla, maliyyə nəticələrinin xarakteristikası; bankın kredit ehtiyatları və onların istifadəsinin səmərəliliyi; bankın faiz siyasəti; bankın fəaliyyətinin iqtisadi normativləri; uçot siyasəti və mühasibat uçotunun vəziyyəti; hesablama əməliyyatlarının və xarici valyuta ilə əməliyyatların aparılması və s.

Bank auditinin xüsusiyyətləri ümumilikdə kommersiya bankının müxbir hesablarının, valyuta ilə əməliyyatlarının, vaxtı keçmiş borclarının, gələcək dövrlərdə gəlirlərinin, gəlir və xərclərinin tərkibinin yoxlanması ilə bağlıdır.

Bank auditinin keçirilməsi və yekunlarının rəsmiləşdirilməsi qaydası digər audit formalarında olduğu kimidir.

BANK BALANSI – bankın fəaliyyətini əks etdirən əsas sənəddir. Bank əməliyyatlarının qruplaşdırılması eynitipli əlamətlər üzrə həyata keçirilir, yəni: aktivlərin satıla bilmə qabiliyyətinin aşağı düşmə səviyyəsinə və passivlərə tələbat səviyyəsinin azalmasına görə. Aktiv, passiv və aktiv-passiv kimi balans hesabları bir-birindən fərqləndirilir. **Passiv hesablara** daxil edilir: bankın fondları, fiziki və hüquqi şəxslərin depozitləri, hesablardakı vəsaitlər, mənfəət, kreditor borcları, digər banklardan alınan maliyyələşmə məbləğləri. Passiv hesablardakı vəsaitlər bankın ehtiyatları hesab olunur. Bank balansının **aktiv hesabları** aşağıdakılardan ibarətdir: kassada olan pul vəsaitlərindən, qısa və uzun müddətli kreditlərdən, dövlət büdcəsinin xərclərindən, kapital qoyuluşuna xərclərdən, debitor borclarından, sair mücərrəd vəsaitlərdən. Bank balanslarının aktiv hissəsi ehtiyatların istifadəsini əks etdirir. **Aktiv-passiv** hesablarda nəzərə alınır: xarici və sair əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar, ayrı-ayrı banklarının hesabları, sair debitor və kreditorlar. Bundan başqa, bank balansına mühafizəyə verilmiş malların yolda olmasını və qiymətli əşyaların hərəkətini özündə əks etdirən bir sıra balansdan kənar hesablər, dövlət mülkiyyətinin ödəniş tapşırıqları və nişanları, mühafizəyə verilmiş qiymətli kağızlar da daxildir.

Bank balanslarının likvidliyi müəyyən edilmiş müddətlər üzrə bankın balansının aktiv və passivlərinin nisbətidir. Aktiv və passivlər arasında bərabərliyə nail olduqda, balans likvid hesab edilir.

BANK BALANSININ SALDOSU – müəyyən tarixə, ya da müəyyən dövr üçün bank balansının aktiv və passiv hissələrinin qalıqları arasındakı nisbətin nəticəsidir. Debet qalıqları aktivdə, kredit qalıqları isə passivdə göstərilir. Bank balansının saldosu hər gün balans və qeyri-balans hesabları üzrə tərtib edilə bilər. Onların bazasında dövr üçün bank balansı müəyyənləşdirilir. Bank və bank müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin təhlilində istifadə olunur. Beynəlxalq tədiyyə münasibətləri mövcud olduqda, bank balansının saldosu qeyri-rezidentlərlə bağlı daxilolma və xərclər arasındakı fərq hesab edilir.

“BANK CƏNNƏTİ” – vergi və valyuta qanunvericiliyinin bank fəaliyyətinə aid olan ya kifayət qədər çevik, ya da praktiki olaraq hiss olunmayan (məsələn, İsveçrədə, Kanadada, Lüksemburqda və s.) iqtisadi zonadır.

BANK KAPİTALI – fərdi şəxslər (bankirlər) və ya bankın səhmdarları tərəfindən bank müəssisələrinə qoyulmuş kapitaldır. Bank passivinin daha etibarlı maddəsidir. Nizamnamə, abunə edilmiş, ödənilmiş və ehtiyat bank kapitalları fərqləndirilir. Əgər səhmlərin yerləşdirilməsi zamanı abunəçilərdən səhmin tam dəyərinin ödənilməsi tələb olunmursa, onda ödənilmiş (real olaraq ödənilmiş) bank kapitalı abunə edilmişlərdən az olur. Bankın gəlirlərindən ayırmalar hesabına yaradılmış ehtiyat bank kapitalından gözlənilməyən xərclər və ziyanların ödənməsi üçün istifadə edilir. Bank kapitalı sahibinə sənaye və ticarət mənfəətinə bərabər miqdarda bank mənfəəti gətirir və sahibinin xüsusi kapitalıdır.

BANK KONSORSİUMU – kredit, zəmanət və digər bank əməliyyatlarının birgə aparılması, həmçinin borcu qaytara bilmədikləri halda hər bir üzvə düşən itkinin azaldılması üçün hər hansı konkret bir bank (konsorsiumun başçısı) tərəfindən müvəqqəti yaradılan banklar qrupudur. Bank konsorsiumunun başçısı onun bütün iştirakçılarının adından və marağından çıxış edir. Bank konsorsiumunun başçısının funksiyaları konsorsiumun təşkilindən, bir tərəfdən onun iştirakçıları və müəssisə-müştərilərlə, digər tərəfdən isə dövlət kredit-maliyyə müəssisələri arasında vasitəçilik etməkdən ibarətdir.

BANK KONSORSIUMUNUN KREDİTİ – bir müştəriyə bir neçə bank tərəfindən verilən qısamüddətli və ya uzunmüddətli kreditdir. Bank vəsaitlərinin belə cəlb edilmə formasında bank konsorsiumu kreditinin hər bir iştirakçısı verilən kreditin müəyyən faizini təmin edir. Kreditin strukturlaşdırılması müştəri ilə danışıqlar aparan və banklararası qarşılıqlı əlaqələri razılaşdıran əsas funksionu öz üzərinə götürən bank tərəfindən təmin edilir.

BANK SİSTEMİ – ölkənin mərkəzi (milli) bankı, müxtəlif növ kommersiya bankları, həmçinin ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını aparmaq üçün lisenziya almış digər kredit idarələrinin daxil olduğu bütün bank və bank idarələri sistemidir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) yeni təsnifatına uyğun olaraq, bank sisteminə iki qrup daxildir: *haqiqi banklar* (pul-kredit müəssisələri) və *digər kredit* təşkilatları – maliyyə, sığorta, investisiya cəmiyyətləri, pensiya fondları.

BANK STATİSTİKASI – maliyyə statistikasının sahələrindən biri olaraq, kredit təşkilatlarının nağd pul dövriyyəsi, uzun və qısamüddətli kreditləşmə, nağdsız hesablaşmalar, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, valyuta əməliyyatları sahəsində fəaliyyətini və bank fəaliyyətinin digər istiqamətlərini öyrənir. Pul dövriyyəsi, pul-kredit sisteminin idarə edilməsi, o cümlədən kassa və kredit planlaşdırılması və nəzarəti üçün kredit münasibətlərinin vəziyyəti və inkişafı haqqında müxtəlif məlumatların və analitik materialların işlənilib hazırlanmasını təmin edir. Bank statistikasında bankların pul-kredit əməliyyatlarını (verilmiş və qaytarılmış kreditlərin məbləği, ssudalar üzrə borcların qalıqları, qaytarılmamış borcların orta müddəti, nağdsız və nağd pul dövriyyəsi və s.) əks etdirən göstəricilər sistemi, indekslər üzrə təhlil və korrelyasiya-regressiya təhlilindən istifadə olunur.

BANKIN NİZAMNAMƏ FONDU (KAPİTALI) – kapitalın təşkilatı-hüquqi formasıdır, məbləği bankın yaradılması haqqında nizamnamə və ya müqavilə ilə müəyyənləşdirilir. Bankın nizamnamə fondunun (kapitalının) minimum miqdarı Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bankın nizamnamə fondu (kapitalı) balansın passivində əks etdirilir. Kommersiya bankları üçün onun mütləq kəmiyyəti və quruluşu Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənir (bankın nizamnamə fondunun (kapitalının) qeyri-pul hissəsinin son həddi, yüksək risk aktivləri üçün yaradılan ehtiyatların

minimum miqdarı, digər hüquqi şəxslərin səhmlərinin (paylarının) alınması üçün bankların az vəsaitlərinin istifadə edilməsi normativləri).

BANKIN ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTİ – bankın açıq bazarda öz kontragentləri ilə müştərilərlə əməliyyatlardan irəli gələn öz ödəmə öhdəliklərini vaxtında və tam yerinə yetirmək qabiliyyətidir.

BANKLARA OLAN QISAMÜDDƏTLİ ÖHDƏLİKLƏR – şirkətin normal işləməsi üçün zəruri olan pul vəsaitinə tələbatın ödənilməsinə alınmış istiqrazlarla bağlı banklara olan borclardır.

BANKLARARASI FAİZ DƏRƏCƏSİ – banklar arasındakı gündəlik əməliyyatlarda müəyyən edilən və pul bazarında istifadə üçün təklif olunan faiz dərəcəsidir ("*Libor*"a bax). Məsələn, Paris birjalarının (TIOP və yaxud PIBOR) banklararası faiz dərəcəsi hər gün saat 11 vəziyyətinə Fransanın Banklar Assosiasiyası tərəfindən müəyyən edilir.

BANKLARIN RİSKİ - bankın fəaliyyətinin situativ xarakteristikasıdır. Ölkədə iqtisadiyyatın tənəzzülü ilə əlaqədar qeyri-müəyyənlik və zərərin yaranması və mənfəətin itirilməsi ehtimalı, verilmiş kreditlərin qaytarılmaması, qiymətli kağızların qiymətinin, faiz dərəcələrinin dinamikasının dəyişməsi, ehtiyat bazalarının ixtisarı, balans arxası əməliyyatlar üzrə ödəmələrin həyata keçirilməsi ilə ifadə olunur. Bankların riski *xarici* (sığorta, valyuta, fors-major vəziyyətləri) və *daxili* (kredit, portfel, konkret bank əməliyyatları riski) risklərə bölünür. Bankların riski onun *baş verməsi vaxtına* (keçmişə aid, təcili və gözlənilən) və *dərəcəsinə* (aşağı, orta və yüksək) görə təsnifləşdirilir. Bank riskinin təhlili üçün əsasən bankın alınmış və gözlənilən mənfəətinin orta kvadratik kənarlaşmasının dinamikasından istifadə olunur. Təhlil eyni vaxt üçün və dinamikada aparılır. Riskin səviyyəsi konkret bank əməliyyatları (forfeter və s.) və ya onların sığortalarının köməyi ilə aparılır.

BARAT VEKSEL (TRATTA) – veksəl sahibinin (trassantın) vekseldə göstərilmiş pul məbləğinin üçüncü şəxsə - vekselin birinci sahibinə (remitentə) ödənilməsi haqqında ödəyiciyə (trassata) göndərdiyi yazılı göstərişdir.

BARTER – (ingiliscə barter - dəyişmək, əmtəə mübadiləsi deməkdir) pul şəklində nağd və ya

qeyri-nağd hesablaşma əməliyyatları ilə müşayiət olunmayan əmtəə mübadiləsi növlərindən biridir. Əmtəələrin mübadiləsi ekvivalent əmtəə (pul məbləğləri) ilə həyata keçirilir və barter iştirakçıları üçün mənfəətli xarakter daşıyır. Müasir dövrdə barter sövdələşmələri əsasən xarici ticarətdə həyata keçirilir. Bu zaman barter əməliyyatları, razılaşdırılmış müddətdə çatdırılmaqla kəmiyyəti, dəyəri (müqavilə qiymətləri ilə) və əmtəə çeşidlərini müəyyən edən bir ixrac-idxal müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Barter əməliyyatları üzrə tərəflərin müqaviləyə görə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün bank təminatı, qarşılıqlı akkreditivlər və ya şərti hesablama vahidlərində hesablardan istifadə edilir. Barter əmtəə tədavülünün formalarından biridir və barter əməliyyatlarının uçotu əmtəə satışının digər formalarında olan qaydalarda, əməliyyatın pul şəklində məbləğinin və onun satışının ümumi həcminə daxil olması ilə aparılır. Bir qayda olaraq, barter əməliyyatı birdəfəlik müqavilə əsasında həyata keçirilir. Əgər barter müntəzəm xarakter daşıyarsa, onda müqavilə qiymətləri, onların təyin olunması qaydası və ya qiymətlərinə dair tərəf-müqabilər üçün əsas olan əmtəə birjası qaydaları əsasında uzunmüddətli xüsusi müqavilələr bağlanılır.

BARTER SAZIŞI – idxal-ixrac sazişi kontragentləri arasında mübadilə müqavilələri ilə rəsmiləşdirilən, balanslaşdırılmış əsasda natural əmtəə mübadiləsini nəzərdə tutan sazişdir. Müqavilə malların dəyərinin gömrük nəzarəti üçün və qarşılıqlı əmtəə axınının tarazlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan, mübadilə edilən əmtəələrin hər birinin dəyər qiymətləndirilməsini əks etdirməlidir.

BAŞ (YUXARI) BANK – bölmələri (şöbələri), filialları və özünün müştərisi olan hər hansı müəssisə ilə, digər banklarla münasibətləri təmin edən kommersiya bankıdır. Baş bank – əsas təşkilatçıdır və istiqrazın zəminidir.

BAŞ DISPERSİYA – təsadüfi kəmiyyətlərin, onların riyazi gözləməsindən kənarlaşmasının kvadratının riyazi gözləməsidir. Baş dispersiya həmçinin əlamətlərin kəmiyyətinin, onun *baş məcmuda* orta kəmiyyətindən kənarlaşmasının orta qiyməti də adlanır. Əsas dispersiya D_x və ya σ_x^2 ilə ifadə olunur.

BAŞ MƏCMU – mümkün müşahidələrin sonsuz (hipotetik) məcmusudur. Statistikanın

ümumi nəzəriyyəsində və statistika təcrübəsində – əlamətləri müayinədə öyrənilməli (ölçülməli, qiymətləndirilməli) olan real mövcud obyektlərin (elementar vahidlərin) bütöv məcmusudur. Seçmə müşahidənin təşkilində baş məcmunu seçmənin aparıldığı obyektlərin məcmusu (çoxluğu) adlandırılır. İqtisadi-sosial müayinələrdə, eyni zamanda digər sahələrdə, məsələn, tibdə, texnikada və digərlərində müayinə olunan çoxluqların miqdarı ümumi halda sonludur, amma onlar öz tərkibində çox böyük miqdarda elementdən ibarət ola bilər (məsələn, Azərbaycanın, Bakının və digər şəhərlərin əhalisi). Təcrübədə belə məcmularda sonsuz kimi baxılır. Riyazi statistikada baş məcmu – mövcud şərait kompleksindən əldə edilə bilən bütün mümkün olan müşahidələrin nəticələrinin çoxunu özündə əks etdirən mücərrəd anlayışdır. Ümumilikdə sonsuz baş məcmu anlayışı, hətta bundan təcrübənin hədsiz təkrarının potensial imkanının başa düşüldüyü zamanı belə, şeylərin həqiqi vəziyyətinin ideallaşdırılmasını əks etdirir.

BAŞ MÜƏSSİSƏ (MÜƏSSİSƏLƏR QURUPUNDA) – mövcud ərazidə özünə heç bir başqa vahid tərəfindən nəzarət olunmayan, ancaq digər hüquqi vahidlərə nəzarət edən hüquqi vahiddir.

BAŞ PODRATÇI – texnologiya və digər avadanlıqların quraşdırılması, sazlanması və onlarla bağlı sair iş və xidmətlər də daxil olmaqla, əsaslı tikintiyə dair sifarişçi təşkilatlarla bağlanan podrat müqaviləsi əsasında obyektlərin tikintisi üzrə öhdəçiliyi yerinə yetirən təşkilatdır. Baş podratçı sifarişçinin razılığı ilə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün milli və xarici firmaları cəlb edə bilər, amma o, həmişə subpodratçılar tərəfindən yerinə yetirilən işə görə cavabdeh kimi qalır. Baş podratçı podrat işləri kompleksinin həyata keçirilməsi və onların lazımı keyfiyyəti, qüsurların və çatışmazlıqların vaxtında aradan qaldırılması üçün sifarişçi qarşısında tam məsuliyyət daşıyır.

BAŞA ÇATDIRILMAMIŞ TİKİNTİLƏRİN SİYAHIIYAALINMASI – müəyyən edilmiş kritik dövrə, adətən ilin əvvəli vəziyyətinə rəsmi statistika orqanları tərəfindən həyata keçirilən *başə çatdırılmamış tikintilərin* statistik müayinəsidir. Başə çatdırılmamış tikinti dedikdə, tikinti işləri başlandıqdan istifadəyə verilənə kimi tikilən tikililər və obyektlər üzrə faktiki yerinə yetirilmiş işlərin (xərclərin) həcmi tamamlanmamış tikilini və ya obyekti təşkil edir. Bu işlərin həcmi tikinti-quraşdırma işlərinin tikili və obyektə aid olan avadanlıqların və onların quraşdırılması xərcləri, tikinti sahəsinin

hazırlanması və tikinti işləri ilə əlaqədar digər işlərin dəyərinin cəmindən ibarətdir. Tikintisi başa çatdırılmamış tikili və obyektlərə layihə-smeta sənədlərində nəzərdə tutulmuş vəsaitdən (investisiyadan) tam istifadə olunmayan və tikintisi davam etdirilən, tikintisi müvəqqəti dayandırılan və ya konservasiya olunan və tamamilə dayandırılan, lakin müəyyən edilmiş qaydada silinməyən və yaxud nəzərdə tutulmuş vəsaitdən tam istifadə olunaraq istismarda olan, lakin qəbul aktı müəyyən edilmiş qaydada hələ təsdiq edilməmişlər aid edilir.

Başa çatdırılmamış tikintilərin siyahıyaalınması həm istehsal, həm də qeyri-istehsal təyinatlı tikintilərdə və obyektlərdə keçirilir. Siyahıyaalma blankında hər bir tikintinin və obyektin konkret (müqavilə) dəyərini, tikintinin başlanmasından siyahıyaalınmanın keçirilmə tarixinə qədər istifadə edilmiş əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi, siyahıyaalma tarixindən sonra istismara verilmiş gücləri və s. əks etdirən əsas göstəricilər nəzərdə tutulur. Uzunmüddətli inflyasiya şəraitində başa çatdırılmamış tikintilərin siyahıyaalınması proqramında daha çox üstün tutulan iş həcmi, natural göstəriciləri hesab edilir. Başa çatdırılmamış tikintilərin siyahıyaalınmasından əsaslı tikintinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində və investisiya kompleksinin və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişaf proqnozlarının hesablanması həyata keçirilməsində istifadə olunur.

BAŞA ÇATMAMIŞ İSTEHSAL – bu göstərici istehsalı hələ başa çatdırılmamış məhsulları göstərir. Aşağıdakı növləri mövcuddur: yetişən məhsul, inkişaf edən ağac və mal-qara, yarımçıq konstruksiyalar, məsələn, gəmilər və ya neft-qazma buruqları, qismən başa çatdırılmış tədqiqatlar, filmlərin və ya kompüter proqramlarının istehsalı.

Başa çatmamış istehsal hesabat dövrünün sonunda nəzərə alınır və başa çatmamış istehsalın həcmi azalması (sıfıradək) istehsal prosesi qurtardıqdan sonra müşahidə olunur. Bu mərhələdə bütün başa çatmamış istehsal son məhsula çevrilir.

BAŞDAN-BAŞA MÜŞAHİDƏ – öyrənilən statistik müşahidə obyektlərinin istisnasız bütün vahidlərini əhatə edən ümumi müşahidədir. Məsələn, əhalinin ümumi siyahıyaalınması, təsərrüfat subyektlərinin ümumi siyahıyaalınması.

BAŞLANMIŞ TİKİNTİ – smeta layihə üzrə tikintisinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş və tikilmə mərhələsində olan, lakin müəyyən olunmuş qayda üzrə hələ istifadəyə verilməmiş

tikili və obyektlərdir. Başlanmış tikinti əsas fondların və güclərin vaxtında istismara verilməsini, həmçinin tikintinin ahəngdarlığını təmin edir və müəyyən tarixə hesablanır. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya üzrə başlanmış tikinti, müəyyənləşdirilmiş qaydada istifadəyə verilməmiş, tikililər və tikinti obyektləri üzrə istifadə olunmuş əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi ilə xarakterizə edilir.

BAYES QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ – *Bayes yanaşması* əsasında X əsas çoxluğundan $\mathcal{X} = (x_1, x_2, \dots, x_n)$ seçmə üsulu ilə hesablanan θ parametrinin $\hat{\theta}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ qiymətidir.

$\hat{\theta}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ θ parametrinin bəzi qiymətləri verildikdə, parametrin hər bir qiymətinin (bayes qiymətinin) θ -ya olan yaxınlığı *riyazi gözləmə* - $E_{\theta}(\theta) = M((\hat{\theta} - \theta)^2 / \theta)$ ilə ölçülür. Belə ki, əgər θ təsadüfdirsə, onda $E_{\theta}(\theta)$ da təsadüfi olacaq. $\hat{\theta}_{B_1}$ Bayes qiymətidir və bu zaman $M(E_{\theta}(\theta))$ - riyazi gözləməsi minimumdur, yəni $\theta_{B_1} = \arg \min_{\theta} M(E_{\theta}(\theta))$.

$\hat{\theta}_{B_1} = \int_{\theta} \theta f(\theta / \mathcal{X}) d\theta$ olduğunu isbat etmək olar.

Burada $f(\theta / \mathcal{X})$ - x seçmə müşahidəsindən sonra θ parametrinin paylanması aposterior sıxlığıdır və θ -nın müəyyən edilmiş qiymətində $\mathcal{X}$ seçməsinin paylanma sıxlığı $f(\mathcal{X} / \theta)$ parametrin paylanma aprior sıxlığı $f_0(\theta)$ olan

$$f(\theta / \mathcal{X}) = \frac{f(\mathcal{X} / \theta) f_0(\theta)}{\int_{\theta} f(\mathcal{X} / \theta) f_0(\theta) d\theta} \text{ - Bayes düsturu}$$

üzrə hesablanır.

Bayes qiymətinin digər növləri də vardır.

Məsələn, $\hat{\theta}_{B_2} = \arg \max_{\theta} f(\theta / \mathcal{X})$.

BAYES YANAŞMASI – seçmə üzrə θ parametrinin qiymətinin tapılması üsullarından biridir. θ -nı sabit kəmiyyət fərz edən maksimal doğruluq, anlar üsullarından fərqli olaraq, Bayes qiyməti, θ parametrinin bu və ya digər qiymətləri üstünlüyünün bəzi aprior mülahizələrinin mövcudluğu fərziyyəsində yerləşir. Yəni θ parametrinin təsadüfi qiymətinin bəzi apriori paylanması verilmiş hesab olunur.

BAYT – fərdi kompüterlərdə *məlumatların* ötürülməsi, saxlanması və işlənməsinin informasiya vahididir, 8 bitdən ibarət olub,

məlumat miqdarının minimal vahidini göstərir. İri həcmli məlumatlar üçün kilobayt (KB), meqabayt (MB), gigabayt (GB) və terabayt (TB) kimi ölçü vahidlərindən istifadə edilir.

BAZA – (yunan, vasis. fran base) – **1)** müəyyən vaxt dövrünə (ay, il) aid edilən, digər analoji göstəricilərlə müqayisə üçün əsas sayılan göstəricilər, məlumatlardır. Adətən baza kimi ilkin səviyyə, yəni dövr (il, ay və ya hər hansı beşillik, onillik, yüzillik) qəbul edilir və həmin dövrə nisbətən iqtisadi göstəricilərin dinamikası nəzərdən keçirilir;

2) malların anbarı, onların saxlandığı yeridir.

BAZA BANK DƏRƏCƏSİ – bank tərəfindən müəyyənləşdirilən və verilən müxtəlif növ kreditlər üzrə faizlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas hesab edilən illik faiz dərəcəsidir. Baza faiz dərəcəsinin səviyyəsi kredit resurslarına olan tələb və onun təklifindən pul bazarının faiz dərəcələrinin, həmçinin Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilən faiz dərəcələrindən asılıdır. Məhz baza bank dərəcəsinin səviyyəsinə əsaslanaraq, faiz dərəcələrinin şkalası müəyyənləşdirilir. ABŞ-da baza bank dərəcəsi (prime-rate) dedikdə, həm də daha etibarlı müştərilərə qısamüddətli kreditlərin verildiyi dərəcə başa düşülür.

BAZA DÖVRÜ – **(I)** məlumatları cari (hesabat dövrü) və ya gələcək (proqnoz) dövrün, digər sonrakı dövrün (anın) məlumatları ilə müqayisə olunan vaxtdır (ay, il və an). Dinamikanın, indekslərin, artım sürətlərinin nisbi kəmiyyəti hesablanarkən baza dövrünün göstəricisi kəsrin məxrəcində göstərilir və o, bazis kəmiyyəti adlanır. Başqa sözlə, dinamika sırasını təhlil etmək üçün istifadə edilən anlayışdır. Mütləq artım, nisbi artım sürətini hesablamaq üçün istifadə edilir. Mütləq və nisbi kəmiyyətlərlə ifadə edilir.

(II) - statistik məlumatlar hesabat dövrünün bazasında tərtib olunur. Baza dövrü özlüyündə aşağıdakılar üzrə müəyyənləşdirilmiş təqvim dövrünü əks etdirir:

- gömrük bəyannaməsinin qeydiyyatı tarixini və ya əgər o yoxdursa, onda idxal və ya ixrac haqqında statistik bəyannamənin tarixini;
- əmtəələr daxil olduqda və ya göndərildikdə, əlavə dəyərə vergi tələb olunması mümkün olan ayı.

BAZA İLİ – “Baza dövrü”nə bax.

BAZA QIYMƏT İNDEKSİ – cari dövrdəki qiymətlərin müqayisə bazası kimi qəbul edilmiş dövrün qiymətlərinə nisbəti kimi hesablanır.

Statistika təcrübəsində sabit iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə adətən baza qiymət indeksinə üstünlük verilir. Bununla yanaşı, onun əsas nailiyyətləri kimi aşağıdakılar qeyd olunur: hesablamaların sadəliyi, quruluş konstruksiyası, hesablamaların yüngüllüyü, indekslərlə müqayisədə aydın məna və s. Bir üstünlük də ondan ibarətdir ki, əvvəlki baza qiymət indeksinin hesablamalarında buraxılmış səhv sonrakı baza qiymət indeksinin dəqiq hesablanmasına təsir etmir.

BAZAR DƏYƏRİ – dəqiq müəyyənləşdirilmiş xarakterindən və təyinatından asılı olaraq, konkret tarixə aktivlərin və ya əmtəələrin bazarla müəyyənləşdirilən qiymətidir.

BAZAR XİDMƏTLƏRİ – bazarda satış və alış obyekti ola bilən və pul vəsaitini əsasən müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə bazar xidmətinin satılmasından formalaşdıran (50% və daha çox) vahid tərəfindən təklif olunan bütün xidmətlərdir. Onlar özündə aşağıdakı daha əhəmiyyətli kateqoriyaları birləşdirirlər:

- topdan və pərakəndə ticarət, təmir və bərpa;
- mehmanxanalar, restoranlar, şadlıq sarayları, kafe və yeməxanalar;
- nəqliyyat xidməti (daxili, dəniz, hava);
- rabitə xidməti;
- bank əməliyyatları üzrə və sığortalar üzrə xidmətlər;
- digər bazar xidmətləri (işgüzar müəssisələrə xidmətlər, audiovizual xidmətlər, icarə üzrə xidmətlər, yığışdırma və təmizləmə üzrə xidmətlər, öyrətmə (təhsil) üzrə xidmətlər və s.)

BAZAR İQTİSADİYYATI – sahibkarlar arasında rəqabət və sərbəst formalaşdırılan qiymət şəraitində təkrar istehsalın obyektiv iqtisadi qanunlarına (dəyər qanunu, tələb qanunu, təklif qanunu və s.) əsasən tənzimlənən münasibətlərin məcmusudur. Bazar iqtisadiyyatında ehtiyatların bölüşdürülməsi istehlakçıların, istehsalçıların və ehtiyat sahiblərinin özləri tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bazar iqtisadiyyatı, bir qayda olaraq, inkişaf etmiş dövrüyyə sahəsinə və maliyyə institutları sisteminə malik olur. Bazar iqtisadiyyatı *şəxsi mülkiyyətin* üstünlük təşkil etməsinə əsaslanır və rəqabət və qiymət mexanizminin köməyi ilə özünü tənzimləyir. Bununla yanaşı, müəyyən mənada iqtisadiyyata qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları ilə dövlət tənzimlənməsi də həyata keçirilir.

Xalis bazar iqtisadiyyatı (və ya sərbəst rəqabət iqtisadiyyatı) bir sıra məhdudlaşdırıcı şərtləri nəzərdə tutur – satıcı-istehsalçı və alıcıların çox sayda mövcudluğunu, yeni istehsalçılar üçün

asanlıqla iqtisadi prosesə daxil olmaq imkanlarını, bu və ya digər məhsulun, həmçinin kollektiv əmtəə və xidmətlərin (dövlət idarəetmə xidməti kimi) istehsalında uzunmüddətli üstünlüyün, güclü xarici və digər təsirin olmamasını. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın təşkilinin üstün forması qarışıq bazar iqtisadiyyatı olduğundan, bu məhdudiyyətlərin gözlənilməsi praktiki olaraq mümkün deyildir. Belə iqtisadiyyat planlı təsərrüfat xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, həm də bazar təsərrüfatlı xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, iqtisadiyyatda dövlət və xüsusi mülkiyyət növlərinin payından asılı olaraq, idarəetmənin bu və ya digər üsullarının üstünlüyü müasir bazar iqtisadiyyatının (məsələn, daha liberal olan Amerika və ya iqtisadiyyatın idarə olunmasında və gəlirlərin bölüşdürülməsində əsas rol dövlət oynayan İsveç iqtisadiyyatı – “İsveç sosializmi”) müxtəlif modellərini yaranır. Yaponiyanın bazar iqtisadiyyatı modeli ABŞ, Almaniya, Fransa və digər ölkələrdə tətbiq olunan modellərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bütün bu variantların çoxluğu və spesifikliyi ilə müasir bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri bunlardır: çox yığımlılıq, dövlətin fəal müdaxiləsi, iqtisadi artımın əsası kimi yüksək inkişaf etmiş texnologiyadan istifadə. Bazar sistemində peşəkar və istehlakçı seçiminin azad sahibkarlığı fəaliyyət göstərir. Seçmənin əsasında sahibkarın (istehsalçının) və istehlakçının iqtisadi maraqları durur. Sahibkarlar gəlirlərinin maksimuma çatdırılmasında, istehlakçılar isə vacib əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi zamanı optimal faydalanmalarda maraqlıdırlar. Maraqların toqquşması bazar münasibətləri iştirakçılarının rəqabət, yarışma münasibətləri vasitəsilə meydana çıxır. Sadələşdirilmiş şəkildə bazar şəraitində istehsalçı və istehlakçıların qarşılıqlı təsiri iqtisadi dövriyyə modelində əks olunur.

BAZAR İQTİSADİYYATINDA STATİSTİKA – statistikanın əsas vəzifəsi idarəetmə orqanlarında planların hazırlanması və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməsi üçün məlumatlarla təmin etmək olan mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdakından fərqli olaraq, başqa rol yerinə yetirir. Məcburi qaydada daxil olan, toplanan və işlənən statistik hesabatlar daha ətraflı məhsul nomenklaturası üzrə istehsalın həcmünün əks etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bazar münasibətlərinə keçid prosesində statistikanın yeni sahələrinin yaradılmasına və ənənəvi sahələrin modifikasiya olunmasına zərurət yaranır. İdarəetmə orqanlarının məşğulluq və işsizlik, sosial təbəqələşmə, qiymətlərin dinamikası, işgüzar aktivlik, özəlləşdirmə və inhisarsızlaşdırma, strukturun yenidən qurulması,

investisiyalar, kredit-maliyyə mexanizmi, tədiyyə balansı haqqında keyfiyyətli və operativ məlumata ehtiyacı yaranır. Makroiqtisadi aqreqatlar kompleksi kimi, *milli hesablar sisteminin* rolu artır. Statistikanın qarşısında duran yeni vəzifələr və dəyişən şərait (özlə müəssisələrin sürətli inkişafı və bununla əlaqəli “kommersiya sirləri” problemi), bu şəraitə uyğun olaraq məlumatların yığılması və işlənməsinin yeni metodlarının hazırlanması və tətbiqini, bir çox sahələrdə başdan-başa müşahidələrin müxtəlif seçmə müayinələri ilə əvəz edilməsini tələb edir. Statistik məlumatlara yalnız dövlət idarəetmə orqanlarının deyil, həmçinin kommersiya strukturlarının, ictimaiyyətin, beynəlxalq təşkilatların da tələbatı artır ki, bu da istifadəçilər üçün statistik məlumatların aşkarlığı və əldə edilən olmasına xüsusi tələb irəli sürür. Respondent-statistika-istifadəçi münasibətləri yaranır.

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFI-NIN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN OLARAQ, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ QƏBUL OLUNMUŞ UÇOT VƏ STATİSTİKA SİSTEMİNƏ KEÇİLMƏSİ ÜÇÜN DÖVLƏT PROQRAMLARI (DP) – ölkənin rəsmi statistikasının beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması proqramlarıdır. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ötən dövr ərzində (01.01.2010-cu ilə qədər dövrdə) rəsmi statistikanın inkişafı ilə bağlı dörd Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir: respublika hökumətinin 8 dekabr 1992-ci il tarixli, 653 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş uçot və statistika sistemə keçilməsi”, ölkə Prezidentinin 20 avqust 1998-ci il tarixli və 20 fevral 2003-cü il tarixli fərmanları ilə təsdiq edilmiş “1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika sistemində islahatların aparılmasına dair” və “2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair”, 26 dekabr 2007-ci il tarixli “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair”.

Bu proqramlarda əsas məqsəd ölkədə statistika sahəsində islahatların aparılması üçün beynəlxalq və ölkədaxili sahədəki dəyişikliklərlə, sosial və ictimai-iqtisadi mühitin transformasiyası ilə şərtlənən yeni hadisə və proseslər haqqında obyektiv məlumatlar əldə etmək üçün statistikanın ümumi metodoloji, texniki və təşkilati-hüquqi əsaslarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş

tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir. Göstərilən dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi ölkədə statistika sisteminin beynəlxalq statistika standartlarına uyğunlaşmasına imkan yaratmışdır.

BAZAR İSTEHLAKI – yalnız mənsəyinə görə, pərakəndə ticarət vasitəsilə bölüşdürülən mallar ailələrin bazar istehlakına daxildir. Onlara su, qaz və elektrik üzrə xidmətlər və istehlak daxil edilmir.

BAZAR İSTEHSALÇISI - bazar məhsulunun hamısını böyük hissəsini istehsal edən və ya iqtisadi fəaliyyət növü üzrə yerli vahiddir və ya institusional vahiddir. Əgər yerli və ya institusional vahid bazar istehsalçısı hesab edilsə, onda müəyyənləşdirməyə görə onların əsas məhsulu da bazar məhsulu hesab edilir. Belə ki, bazar istehsalçısı konsepsiyasında nəzərdə tutur ki, yerli və institusional vahidlər tərəfindən istehsal edilən məhsul bazar üçün, özünün son istehlakı üçün və ya digər qeyri-bazar məqsədləri üçün istehsal edilir.

BAZAR İSTEHSALI – mal və xidmətlərə olan tələbatla əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən qiymətlərlə bazarda satılmaq üçün istehsal olunan mal və xidmətlərdir. Bazar istehsalına mal və xidmətlərin satışı, onların *barter* yolu ilə dəyişdirilməsi, muzzdlu işçilərə əmək haqqı kimi natura formasında verilməsi, digər müəssisələrə göndərilməsi, həmçinin illik məhsulun ehtiyatı şəklində yığılması daxildir.

BAZAR QIYMƏTLƏRİ İLƏ İSTEHSAL ÜZRƏ ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL (ÜDM) – xərclər üzrə ÜDM müəyyənləşdirmələrinə uyğun olaraq, bütün istehsalçılar-rezidentlər, yəni istehsal üzrə məlumatlar toplandıqda, aşağıdakı bərabərlik (eynilik) alınır:

a) ÜDM = istehsalçıların qiyməti ilə ümumi əlavə dəyərin məbləği + subsidiyalar çıxılmaqla idxala vergilər + əlavə dəyər vergisinin çıxılmayan məbləği;

b) ÜDM = əsas qiymətlərlə əlavə dəyərin məbləği + subsidiyalar çıxılmaqla məhsula bütün vergilər;

c) ÜDM = faktor dəyərləri ilə əlavə dəyərin məbləği + subsidiyalar çıxılmaqla məhsula bütün vergilər + subsidiyalar çıxılmaqla istehsala bütün digər vergilər. a) və b) hallarında subsidiyalar çıxılmaqla məhsula vergilər maddəsi məhsul istehsalına vergilərə əlavə olaraq, idxala vergiləri və subsidiyaları da birləşdirir. Aİ birləşdirilmiş iqtisadi hesablarının Avropa sistemində ümumi

əlavə dəyər əsas qiymətlərlə müəyyənləşdirilir (b halında).

BAZAR QIYMƏTLƏRİNDƏ ƏLAVƏ DƏYƏR – aşağıdakı kimi hesablanır:

Əsas qiymətlərdə əlavə dəyər

- (çıxılsın) məhsula subsidiyalar

+ (üstə gəl) məhsula vergilər

+ (üstə gəl) ƏDV (yalnız əlavə edilmiş)

- (əlavə edilmiş) ƏDV (alışa)

= (bərabərdir) **Bazar qiymətlərində əlavə dəyər**

BAZAR QIYMƏTLƏRİNDƏ ÜMUMİ ƏLAVƏ DƏYƏR - aşağıdakı kimi hesablanır: dövriyyə + ehtiyatların dəyişməsi - mal və xidmətlərin alınması + xüsusi yığım üçün məhsullar = bazar qiymətləri ilə əks olunmuş ümumi əlavə dəyər.

Amortizasiya ayırmaları onun tərkibinə daxil olduğundan, əlavə dəyər “ümumi” adlanır. Bu əlavə dəyər istehsal vahidinin ümumi daxili məhsula qoyduğu dəyəri müəyyənləşdirir. O, dövriyyənin saldosundan və bir tərəfdən ehtiyatların dəyişməsi, digər tərəfdən isə əmtəə və xidmətlərin (əsas kapitalla aid olanlardan başqa) alınması və sonda kapitallaşdırılmış məhsullarından yaranır. Ehtiyatların dəyişməsi müsbət və ya mənfi ola bilər.

BAZAR MƏHSULU – bazarda satılmaq məqsədi ilə istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin məcmusudur. O, bazarda iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən və ya bazarda istifadə edilən qiymətlərlə satılır. Qiymətlər o zaman iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir ki, istehsalçıların satmağa və alıcıların almağa hazır olduqları əmtəələrin həcmələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

BAZAR PAYI VƏ BEYNƏLMİLƏL-LƏŞDİRMƏ – bu ifadə əsasən ölkə daxilində həyata keçirilən məhsul istehsalının ümumi həcmində rezident vahidlər tərəfindən istehsalın payına aid edilir.

Məhsul üzrə bazar payının təhlili məhsulun zahiri istehlakını təşkil edən müxtəlif komponentlərin (dövriyyə, ixrac, idxal) müqayisəsi yolu ilə aparılır.

Xidmət sahələrinin beynəlmilləşdirilməsinin təhlilini yalnız ixrac və idxalla məhdudlaşdırmaq olmaz. Həmçinin xaricdə olan törəmə şirkətlərin yaradılması faktorunu onlarda yaranan ehtiyatlar və axınlar (xaricdə qoyulan illik investisiyalar) nöqtəyi-nəzərindən nəzərə almaq lazımdır. Nəhayət, “qalan dünya” ölkələrində törəmə şirkətlərin və ya iş yerlərinin yaradılması

nəticəsində baş verən gəlir (xərclər və buraxılış) axınlarının hesablanması zəruridir. Bu dəyişən kəmiyyətlər, sahə sektoru çərçivəsində beynəlmilləşdirmə səviyyəsinin ölçülməsini mümkün etməlidir.

BAZAR STATİSTİKASINDA BALANS METODU - bazarda əmtəələrin hərəkəti prosesinin, ticarətin ehtiyatlarla təminatının aşkar edilməsinin, bazar konyunkturasının təhlili üsuludur. Bazar statistikasında balans metodunun mahiyyəti aşağıdakı balans düsturunda əks olunur ki, onun da sol tərəfi ehtiyatları, sağ tərəfi isə ehtiyatlardan istifadəni göstərir:

$$E_0 + D = R + B + E_s$$

burada, E_0 və E_s - müvafiq olaraq dövrün əvvəlinə və sonuna əmtəə ehtiyatını; D - dövr ərzində daxilolmaları; R - dövr ərzində əmtəələrin satışını; A - əmtəələrin bazardan kənar istifadəsini (qaytarılmadan ötürmə, itkilər, oğurluq və s.) göstərir.

Topdansatış bölməsində əmtəələrin hərəkətini əks etdirən əmtəə balansı, istehlak bazarının əmtəə ehtiyatları mənbəyini aşkara çıxaran pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin əmtəə təminatı balansı və digər balanslar qurula bilər.

BAZARIN DOLĞUNLUĞU - 1) istehlakçılarda əmtəələrin mövcudluğunu xarakterizə edən göstəricidir ("*Bazarın tutumu*"na bax). Bazarın dolğunluğu istehlakçıların xüsusi müayinələrinin məlumatları əsasında, həmçinin balans yolu ilə: dövrün axırına mövcud olan bərabərdir dövrün əvvəlinə mövcud olan, üstə gəl daxilolmalar, çıxılsın - köhnəlmə nəticəsində sıradan çıxılmalar (fiziki və mənavi); 2) çeşid siyahıları üzrə ticarətdə əmtəələrin mövcudluğudur.

BAZARIN DÖVRİLİYİ - müxtəlif davamlılıqla bazarın vəziyyətinin bazar dövriyyəsinin təkrarlanan kənarlaşmaları ilə əlaqədar xarakteristikasıdır. İl ərzində istehsalın və istehlakın mövsümliliyi ilə şərtlənən *mövsümi kənarlaşmalarla* bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqları ilə şərtlənən *bazar dövriyyəsi* fərqləndirilir. İkinci halda artım bazarın doldurulmasına (təmin olunmasına) gətirib çıxarır və tənəzzülü əvəz edən satış böhranı baş verir ki, bu da öz növbəsində canlanmaya səbəb olur və s. dövrlər dəfələrlə təkrarlanır.

BAZARIN FƏALİYYƏTİNİN TƏMİN OLUNMASI ÜZRƏ ÜMUMİ KOMMER-SİYA FƏALİYYƏTİ XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) - bazarda

sövdələşmələrin baş verməsinin təşkili üzrə vasitəçilik xidmətlərinin, həmçinin əmtəənin bazarda hərəkətinə kömək edən və ya nəzarət və uçota almaq fəaliyyəti ilə məşğul olan ayrı-ayrı vahidlərin göstərdiyi xidmətlərin dəyəridir. Bu sahəyə daxildir: broker kontorlarının və ixtisaslaşmayan firmaların əmtəə alış-verişi üzrə agentliklərin vasitəçilik xidmətləri; nəqliyyat, mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət xidmətləri, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və elm, avadanlıqların sazlanmasına yardım, yeni texnologiyaların tətbiqi, nou-hauların satışı və alışı, patentlər, lisenziyalar, digər müəllif hüquqları sahələrindəki vasitəçilik xidmətləri; ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin ifa edilməsinə müəllif hüquqlarının alınması və güzəştlər; reklamlar, təmsiledici xidmətlər, auditor fəaliyyəti, marketinq axtarışları, kommersiya fəaliyyəti və idarəetmə üzrə məsləhətlər. Xidmətlərin göstərilməsi onlara görə sövdələşmələrdən əldə olunan faizlər, komissiyalar və s. şəklində ödəmələrin miqdarı ilə müəyyən edilir.

BAZARIN İQTİSADI FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ - əmtəə kütləsinin istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılma prosesinin səmərəliliyini xarakterizə edən statistik göstəricilər sistemidir. Buraya daxildir: əmtəə dövriyyəsinin ümumi daxili məhsula nisbəti, ticarət fəaliyyətindən əldə olunan gəlir, gəlirlilik (əmtəə dövriyyəsinin 100 pul vahidinə gəliri və dövriyyənin 100 pul vahidinə xərcləri), fond təchizatı, ticarətdə əmək məhsuldarlığı (bir ticarət işçisinə düşən əmtəə dövriyyəsi) və s. Dinamika (indeks) göstəriciləri ilə hesablanır və səmərəliliyin amil modelləri qurulur.

BAZARIN İNFRASTRUKTURU - əmtəələrin alqı-satqısı üzrə əsas bazar fəaliyyətini təmin edən köməkçi sahələrin (iqtisadi institutların) məcmusudur. Özündə ticarət-satış müəssisələrinin və birjalarının maddi-texniki bazalarını (bina, tikili, avadanlıq və s.), onların nəqliyyat və informasiya təminatlarını və digər xidmət formalarını birləşdirir. Bazar infrastrukturunun statistikasi ticarətin həcmi, strukturunu, əsas fondlarının yenilənməsini, investisiyaların səmərəliliyini və özünü ödəməsinə (çıxarmasını); ticarət-satış müəssisələrinin sayını, tərkibini, yerləşməsinə və miqdarının dinamikasını, onların texniki, informasiya və nəqliyyatla təmin edilməsini öyrənir.

BAZARIN İNHİSARLAŞDIRILMASI - bazarda yaranmış elə bir vəziyyətdir ki, bunun nəticəsində müəyyən inhisarçılar əmtəə istehsalı və satışının əksər hissəsini öz əllərində

cəmləşdirirlər və bu yolla bazarda satış şərtlərinə və inhisarçı qiymətlərin müəyyənləşdirilməsinə öz təsirlərinin diktə olunması imkanlarını təmin edirlər. Bazarın inhisarlaşdırılması istehsalçının ticarət və istehlak üzərində hökmranlığına və bunun nəticəsində durğunluğa səbəb olur. Bazarın inhisarlaşdırılması ilə mübarizənin mühüm istiqamətləri orta və kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, marketing prinsiplərinin tətbiqi və antiinhisarçılığa dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi sayılır. Bazarın inhisarlaşdırılmasının statistik xarakteristikası bazar iştirakçılarının ölçüləri və onların bazardakı xüsusi çəkisi hesab edilir.

BAZARIN KONYUNKTURU (VƏZİY-YƏTİ) (latınca conjungere - əlaqələndirmək, birləşdirmək deməkdir) – tələb və təklifin nisbəti, əmtəə ehtiyatlarının həcmi, sifariş portfeli, qiymətin səviyyəsi, məhsul satışının kommersiya şərtləri ilə xarakterizə olunan, dövrün müəyyən anına bazarda iqtisadi vəziyyətdir. Bazarın konyunkturası kəmiyyətə orada baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsinə və onların inkişaf tendensiyasının müəyyənləşdirilməsinə imkan verən göstəricilərin köməyi ilə öyrənilir. Bazarın konyunkturu göstəricilərini 4 qrup üzrə sistemləşdirmək olar: 1. **İstehsal**. Konkret məhsul növünün istehsalının strukturu və dinamikası; əsas əmtəə istehsalçıları; innovasiya fəaliyyəti; istehsal güclərindən istifadə; investisiya layihələri; sifariş portfellerinin dinamikası; maya dəyərinin strukturu; yeni iş yerlərinin yaradılması; məşğul və işsizlərin sayı; qiymətli kağızların kursunun dinamikası haqqında məlumatlardır. 2. **Tələb və təklif**. Bazar ehtiyatlarının (müəssisələr tərəfindən yüklənmiş məhsulların həcmi, idxal, ixrac, hazır məhsulların anbarlarda qalığı), məhsulların çeşidi və keyfiyyəti, bazarın tutumu (konkret məhsul növü üzrə müəyyən vaxt ərzində satılan məhsulun həcmi), kreditlə satışın dinamikası və strukturudur. 3. **Beynəlxalq ticarətin vəziyyəti**. İdxal-ixrac əməliyyatlarının, əsas idxalçı və ixracatçıların strukturu və dinamikasıdır. 4. **Qiymət**. Verilmiş əmtəənin aparıcı istehsalçı və istehlakçı ölkələrdə topdansatış qiymətlərinin, ixrac qiymətlərinin dinamikası; inflyasiyanın, enerji daşıyıcılarının qiymətinin dəyişməsinin, valyuta kursunun dəyişməsinin qiymətlərə təsiri; inhisarın qiymətin səviyyəsinə təsiri, qiymətin yaradılmasının dövlət tənzimlənməsi və s. haqqında məlumat.

BAZARIN PAYI VƏ ONUN BEYNƏLMİLƏLLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ GÖSTƏRİCİLƏR – rezidentlərin nəzarəti altında satılan əmtəəlik məhsulların, məhsulların daxili

istehsalının ümumi həcmində payıdır. Xidmətə gəldikdə isə, beynəlmiləlləşdirmənin təhlili yalnız mal göndərmələrin və almaların ixrac-idxalına dair məlumatlarla məhdudlaşa bilməz. Həmçinin xaricdə olan törəmə şirkətlərin yerləşməsinin, həm onların xaricdə yerləşməsi nöqteyi-nəzərindən, həm də onların axınları nöqteyi-nəzərindən (xaricdə investisiyaların illik həcmi) tədqiqi də zəruridir. Həmçinin Aİ-də yerləşən, qalan dünyaya aid olan müəssisələrin sayını müəyyənləşdirmək də zəruridir. Axırda törəmə şirkətlərin və ya onların iş bölmələrinin qalan dünyada yerləşməsi və işgüzar fəallığı nəticəsində baş verən gəlirlər və xərclər axınının müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu göstəricilər hər bir bölmə üzrə beynəlmiləlləşdirmənin səviyyəsinə təsirini müəyyən etməyə imkan verməlidir.

BAZARIN PAYININ TƏHLİLİ – faktiki istehlak olunmuş məhsulların, onların ayrı-ayrı növləri üzrə tərkibinin (dövriyyə, ixrac, idxal) müxtəlif komponentlərinin müqayisəsi yolu ilə həyata keçirilir.

BAZARIN SEQMENTLƏŞDİRİLMƏSİ – istehlakçıların məcmusunun oxşar qruplara, seqmentlərə bölünməsinin marketing prosesidir. Firma o seqmenti, bazarın o hissəsini (kiçik firmalar – böyük olmayan bazar taxçasını) seçir ki, orada onun malının satılması üçün daha əlverişli şərait vardır: aşağı səviyyəli rəqabət, yüksək gəlir səviyyəsi və s. Bazarın seqmentləşdirilməsində aşağıdakılar nəzərə alınır: bazarın regional-coğrafi quruluşu; istehlakçıların sosial-demoqrafik tərkibi, onların davranışlarının psixoloji xüsusiyyətləri və spesifikasiyası. Bazarın seqmentləşdirilməsinin mühüm ilkin şərti - istehlakçı qrupunun mala və firmanın marketing fəaliyyətinə eyni reaksiyasıdır. Bazarın seqmentləşdirilməsində statistik qruplaşdırmanın metod və prinsiplərindən istifadə edilir.

BAZARIN SOSIAL FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ - aşağıdakıları əks etdirən göstəricilər sistemidir: 1) istehlak bazarında alıcılıq tələbatının ödənilmə səviyyəsi; 2) alıcıların əmtəələrin əldə olunmasına sərf etdikləri vaxt; 3) ticarətdə xidmət səviyyəsi (alıcılara göstərilən ticarət xidmətinin keyfiyyəti).

BAZARIN TUTUMU – hər hansı dövrdə və müəyyən şəraitdə bazarın qəbul edə biləcəyi əmtəələrin miqdarıdır. Fərz edək ki, bazarın tutumu özündə tələbatın yuxarı həddini əks etdirir. Bu göstərici aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$T = \sum_{i=1}^n (N_i \cdot n_i \cdot d_{p.d}) - (B - K_{\phi} - K_m) - I$$

burada: T - bazarın tutumu; N_i - eyni qruplu istehlakçıların sayını; n_i - i qrupuna (normativ-hesabat və ya əsas) daxil olan bir istehlak vahidinin tələbatının orta səviyyəsini; $d_{p.d}$ - tələbatın (qiymət, gəlir və s. tələbatın elastiklik əmsalı) əsas amillərindəki dəyişikliklərə düzəlişi; B - bazarın dolğunluğu; K_{ϕ} - fiziki köhnəlməni; K_m - mənavi köhnəlməni; I - istehlakın (natural istehlak, maddi yardım və s.) alternativ, qeyri-əmtəə mənbəyini; n - istehlakçıların i qrupunun sayını göstərir.

BAZİS – ticarət əşyası olan birja məzənnəsinə edilən əlavə və yaxud ona edilən güzəstdir.

BAZİS GÖSTƏRİCİLƏR – digər göstəricilərlə müqayisə etmək üçün əsas kimi qəbul edilən göstəricilər və iqtisadi kəmiyyətdir. Bazis göstəriciləri təhlillərin aparılması, iqtisadi göstəricilərin nisbi, mütləq dinamikasının müəyyən edilməsi və iqtisadi tədqiqatlar aparılması üçün istifadə edilir.

BAZİS QİYMƏTİ - qiymət indeksinin hesablanması üçün istifadə edilən baza dövrünün qiymətləridir.

BBYÖ (BÖYÜK MƏBLƏĞDƏ BORCU OLAN YOXSUL ÖLKƏLƏR ÜÇÜN TƏŞƏBBÜS) HAQQINDA TƏŞƏBBÜS ÇƏRÇİVƏSİNDƏ QƏRARIN QƏBUL EDİLMƏ ANINA VƏ PROSESİN BAŞA ÇATMASI ANINA NAİL OLMUŞ ÖLKƏLƏRİN ÜMUMİ SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - böyük məbləğdə borcu olan bu və ya digər yoxsul ölkələrdə islahatların davam etdirilməsini və həmçinin yoxsulluğun miqyasının azaldılması strategiyasının işlənməsi və həyata keçirilməsini öhdəsinə götürən, BVF və Dünya Bankı tərəfindən yardım göstərilən təşəbbüs edilmiş proqramların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdiyini dəfələrlə təsdiq edən vaxtı göstərir.

BBYÖ haqqında prosesin başa çatması anı - ölkədə yoxsulluğun miqyasının azaldılması üzrə öz proqramının işlənməsi və həyata keçirilməsi də daxil olmaqla, qərarın qəbul edilməsi anında razılaşdırılmış əsas struktur islahatlarının müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması vaxtını bildirir. Bu zaman BBYÖ haqqında təşəbbüsə müvafiq olaraq, bu ölkənin borcu hər-hansı bir əlavə siyasi şərtlər olmadan yüngülləşir.

BBYÖ HAQQINDA TƏŞƏBBÜS ÇƏRÇİVƏSİNDƏ BORC YÜKÜNÜN YÜNGÜLLƏŞDİRİLMƏSİ ÜZRƏ

ÖHDƏLİKLƏR - (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - inkişaf məqsədilə rəsmi yardımın tərkib hissəsi kimi müxtəlif vaxtlarda müxtəlif cür qeyd edilmişdir. 1992-ci ilədək inkişaf məqsədilə rəsmi yardım meyarlarına uyğun gələn inkişaf məqsədilə, qeyri-rəsmi yardım çərçivəsində borcların silinməsi üzrə belə tədbirlər İRY (İnkişaf məqsədilə rəsmi yardım) kimi nəzərə alınır. 1990-1992-ci illərdə belə tədbirlər haqqında məlumatlar əvvəlki kimi İRY hissəsi kimi verilir. Lakin yekun nəticədə İnkişafa Yardım Komitəsinin məlumatlarında onlar daha nəzərə alınmır. 1993-cü ildən etibarən hərbi məqsədlər üçün götürülmüş borclar “digər rəsmi axın” kimi əks olunur. Bu zaman digər istiqrazların silinməsi üzrə fəaliyyətlər İRY (əsasən ixrac kreditləri) xətti üzrə deyil, İRY çərçivəsində tədbirlər kimi, həm ölkələr üzrə məlumatlarda, həm də yuxarıda göstərilən Komitə tərəfindən tərtib olunan (1989-cu ilədək) İRY üzrə yekun məlumatlarda qeyd olunur.

BEKUS-NAUR NORMAL FORMASI - 1950-ci ildə proqramçı qismində İBM korporasiyasına işə düzələn Con Bekus “Fortran”dan sonra proqramlaşdırma dillərinin sintaksisinin formal təsvir sistemini yaratdı və sonralar danimarkalı alim Piter Naur tərəfindən bu iş başa çatdırılaraq “Bekus-Naur” forması adını aldı. “Fortran”ı hazırladığına görə C.Bekus bir sıra mükafatlara, o cümlədən elm sahəsində xidmətlərinə görə ABŞ-ın milli medalına və Tyuring mükafatına layiq görülmüşdür.

BEŞ YAŞADƏK UŞAQLAR ARASINDA AŞAĞI ÇƏKİLİLƏRİN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 5 yaşınadək uşaqlar arasında yaşlarına görə çəkili 59 ayadək olan əhalinin beynəlxalq müqayisə kontingenti üçün standartdan iki dəfə aşağı olan aşağı çəkili uşaqların faizlə miqdarını əks etdirir. Beynəlxalq müqayisə kontingentinin meyarları Birləşmiş Ştatlar üçün müqayisə meyarları kimi Səhiyyə Statistika üzrə Milli Mərkəz (SSMM) tərəfindən hazırlanmışdır, sonradan isə beynəlxalq səviyyədə tətbiq edilməsi üçün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən (ÜST) qəbul edilmişdir (hazırda daha çox SSMM/ÜST müqayisə kontingentinin meyarları adlandırılır).

Bu və ya digər ölkələrdə 5 yaşadək uşaqlar arasında çəkiyə dair nəzarət məlumatları

SSMM/DST-nin cədvəlində verilmiş hər bir yaş qrupu üzrə uşaqların çəkisi haqqındakı nəzarət məlumatları ilə müqayisə edilir. Sonra hər bir yaş qrupu üzrə çəkili verilmiş qrup üzrə təyin edilmiş orta çəkiddən iki dəfə az olan uşaqlar haqqında faiz məlumatlarının orta qiymətləri tapılır və 5 yaşadək uşaqlar arasında aşağı çəkili uşaqların ümumi faizi çıxarılır.

BEŞ YAŞADƏK UŞAQLAR ARASINDA ÖLÜM ƏMSALI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərin-dən) - əgər verilmiş əmsal yaş qruplarına görə cinslər üzrə bölünməklə cari ölüm əmsalı ilə sıx əlaqədə hesablanırsa, hər hansı bir konkret ildə uşağın doğum anından 5 yaşadək olan dövrdə ölüm ehtimalı (hər 1000 diri doğulan uşağa hesablanmaqla) göstəricisidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ölüm əmsalı ədliyyə orqanlarının qeydiyyat şöbələrində, əhalinin siyahıyaalınması və ev təsərrüfatlarının müayinləri materiallarında mövcud olan doğum və ölüm haqqında məlumatlar əsasında hesablanır. Ev təsərrüfatlarının müayinəsi materialları əsasında əldə edilən qiymətləndirici məlumatlar həm bilavasitə (doğum tarixi məlumatlarından istifadə etməklə, məsələn, bu, demoqrafik və tibbi-sanitar müayinələrin aparılmasında edilir), həm də dolayısı ilə (Brass metodunun tətbiqi ilə - klaster seçməsi tətbiq edilməklə, bir çox göstəricilər üzrə müayinələrin keçirilməsi əsasında) hesablanır. Sonra əldə edilmiş məlumatlar 5 yaşadək uşaq kontingentinə tətbiq edilməklə yekunlaşdırılır və əldə edilmiş nəticə 1000 diri doğulma əmsalı şəklində əks etdirilir.

BEŞİNCİ SİNFƏDƏK OXUYACAQ BİRİNCİ SİNF ŞAĞİRLƏRİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - başqa sözlə, beşinci sinif səviyyəsinə çatma əmsalı adlanan *beşinci sinfədək oxuyacaq birinci sinif şagirdlərinin sayı*, özündə müvafiq tədris ilində ibtidai məktəbin birinci sinfinə qəbul olunmuş və beşinci sinfədək oxuma ehtimalı olan şagirdlərin faizini əks etdirir. Adətən, bu göstərici məktəbə daxil olan və müvafiq siniflərdə iki il dalbadal qalmış şagirdlərin sayı haqqında məlumatlar əsasında çıxarılır ki, bu da yaş kontingentinin bərpası metodu adlanan proses çərçivəsində həyata keçirilir. Verilmiş metod çərçivəsində üç ehtimala yol verilir: güman edilir ki, kənarlaşdırılan uşaqlar heç vaxt məktəbə qayıtmayacaq; növbəti sinfə keçənlərin, növbəti ilə qalanların və kənarlaşdırılan uşaqların əmsalı müvafiq yaş kontingenti üzrə bütün təhsil dövründə dəyişməz qalır, müvafiq səviyyəli siniflərdə təhsil alan

bütün şagirdlərin sayında isə bu şagirdlərin ikinci ilə qalıb-qalmamasından asılı olmayaraq, eyni əmsallar tətbiq edilir.

Hesablama təhsilin müəyyən edilmiş dərəcələri üzrə sinifdən-sinfə uğurla keçən, bu və ya digər yaş qrupuna daxil olan şagirdlərin ümumi sayının verilmiş yaş qrupunu (burada söhbət ilk dəfə ibtidai sinfin birinci sinfinə gedən uşaqlardan gedir) təşkil edən şagirdlərin ümumi sayına bölünməsi yolu ilə aparılır. Bundan sonra, alınmış nəticə 100-ə vurulur.

Ev təsərrüfatlarının müayinəsi məlumatları əsasında qiymətləndirilmənin aparılmasında yuxarıda göstərilən kontingentin sayı şagirdlərin sayının hətta beşinci sinfədək sinifdən-sinfə keçən şagirdlərin sayına vurulması ilə tapılır. Belə qiymətləndirmələr BMT-nin təhsil, elm və mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatının (YUNESKO) nəzərdə tutduğu metodikaya uyğun gəlir.

BEŞLƏR QRUPU – bazarda birgə tədbirlər həyata keçirməklə öz valyuta kurslarını sabitləşdirmək qərarına gəlmiş dövlətlərdir: Fransa, Yaponiya, Böyük Britaniya, ABŞ və Almaniya.

“BETA” ƏMSALI – konkret səhmlərin gəlirlərinin dəyişməsi ilə bazar indeksi üzrə gəlirlərin dəyişməsi arasındakı korrelyasiyanı xarakterizə edən göstəricidir.

BEYİN HƏMLƏSİ - *ekspert qiymətləndirməsinin* metodlarından biridir. İxtisaslı ekspertlər (mütəxəssislər) qrupu tərəfindən problemlərin şifahi müzakirəsindən ibarətdir. Sərbəst fikir mübadiləsi və qeyri-ənənəvi fikirlərin (nəzərlərin) bildirilməsi əsasında əksəriyyətin tərəfdar çıxdığı nöqteyi-nəzərlərdən biri seçilir.

BEYNƏLXALQ ƏMƏK TƏŞKİLATI (BƏT) - BMT-nin əmək qanunvericiliyi məsələlərinə dair konvensiya və tövsiyələrin hazırlanması üzrə ixtisaslaşmış təşkilatlarından biridir. 1919-cu ildə Millətlər Liqasının nəzdində yaradılmışdır. BƏT-in ali orqanı Baş Konfransdır. BƏT-in statistika fəaliyyəti sahəsində işçi orqanı Əmək statistikasına üzrə Beynəlxalq Konfransdır. Onun vəzifəsi əmək statistikasına dair tövsiyə və qətnamə layihələrini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Hazırlanmış materiallar BƏT-in Baş Konfransı tərəfindən təsdiq edilir. Konfransın icraçı orqanı olan Beynəlxalq Əmək Bürosunun (BƏB) statistika şöbəsi, əmək statistikasına dair Konvensiyada nəzərdə tutulmuş bölmələr üzrə məlumatların toplanması və nəşri ilə məşğul olur.

BEYNƏLXALQ HESABLAŞMALAR BANKI (BHB) – ilk yaradılan beynəlxalq maliyyə institutlarından biridir. 1930-cu ildə beynəlxalq xarakterli maliyyə əməliyyatlarının birgə aparılması, həmçinin valyuta-maliyyə məsələləri üzrə məsləhətləşmələr üçün Amerika Bank Konsorsiumunun iştirakı ilə Belçika, Almaniya, Fransa, İngiltərə, İtaliya və Yaponiyanın mərkəzi bankları tərəfindən alınan təminatlar haqqında Haaqa sazişi üzrə yaradılmışdır. 1931-1932-ci illərdə ona Avropanın 19 mərkəzi bankı birləşmişdir. BHB – kapitalı iştirakçı ölkələrin mərkəzi bankları arasında və açıq bazarda səhmlərin satılması yolu ilə yaranan səhmdar cəmiyyətdir. BHB-nin əsas məqsədi, nizamnaməsinə uyğun olaraq, mərkəzi bankların əməkdaşlığına imkan yaratmaq və beynəlxalq maliyyə əməliyyatları üçün əlavə əlverişli şəraiti təmin etmək, həmçinin inanılmış tərəf və ya beynəlxalq maliyyə bazarlarında agent kimi fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir.

BHB aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirir: öz hesabına və ya mərkəzi bankların hesabına qızılı alır, satır və saxlayır; mərkəzi banklara ssudalar verir; asan reallaşdırılan qısamüddətli istiqrazları satır və hesaba alır; valyuta və dövr edən qiymətli kağızları alır və satır; cari və müddətli hesablara mərkəzi banklardan əmanətləri qəbul edir. Bunlardan əlavə, BHB iqtisadiyyat sahəsi və valyuta problemləri üzrə məsləhətlər verir, dünya iqtisadiyyatı və maliyyəsinin vəziyyəti haqqında məlumatları öyrənir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun və digər maliyyə qurumlarının agent rolunda çıxış edir.

BHB-nin yuxarı təşkilatı onun ümumi illik iclasıdır. Cari işlərə BHB-nin prezidentini, Şuranın sədrini və sədr müavinini 3 il müddətinə seçən Direktorlar Şurası rəhbərlik edir. Bankın baş idarəsi Bazel şəhərində yerləşir.

BEYNƏLXALQ İNKİŞAF BİRLİYİ (BİB) – *Dünya Bankına* daxil olan dörd təşkilatdan biridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə Dünya Bankına nisbətən daha güzəştli şərtlərlə kreditlər vermək üçün yaradılmışdır. BİB-dən kredit almaq üçün ölkə dörd meyara cavab verməlidir: ölkə yoxsulluğun yüksək son həddini ötməməlidir; kifayət qədər iqtisadi, maliyyə və siyasi stabilliyə malik olmalıdır; tədiyyə balansında həddindən çox gərginlik olmamalı və xarici valyutada kifayət qədər vəsait almaq imkanına malik olmamalıdır; milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirilməsinə səy göstərilməlidir. BİB krediti 50 il müddətinə faizsiz verilir, yalnız inzibati xərcləri ödəyə biləcək kiçik ödəniş nəzərdə tutulur. Müəyyən

edilmiş 10 illik güzəşt dövrü başa çatdıqdan sonra borcun ödənişinə (qaytarılmasına) başlanılır.

BEYNƏLXALQ İNVESTİSIYALAR BALANSI - xarici aktivlərin ehtiyatlarının yığılması və ölkənin öhdəlikləri, yəni bu ölkənin rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə, həmçinin monetar qızıla və xüsusi borcalma hüquqları üzrə maliyyə tələbi və öhdəliklərinə dair statistik hesabatdır. Qeyri-rezidentlərin torpağa və digər daşınmaz qeyri-maliyyə aktivlərinə olan mülkiyyətinə şərti rezidentlərin maliyyə tələbi kimi baxılır. Belə ki, torpağın və digər daşınmaz maddi qiymətlilərinin sahibi həmişə bu qiymətlilərin yerləşdiyi ölkənin rezidentləri hesab edilir.

BEYNƏLXALQ MİQRASIYA (XARİCİ MİQRASIYA, DÖVLƏTLƏRARASI MİQRASIYA) – yaşayış yerinin dəyişməsi səbəbindən asılı olmayaraq, adamların dövlət sərhədindən keçərək başqa dövlətlərə hərəkətini əks etdirir ("*Miqrasiya*"ya bax).

BEYNƏLXALQ MÜQAYİSƏ ETMƏ - *beynəlxalq statistikanın* istiqamətlərindən biridir. Onun predmeti müxtəlif ölkələr üzrə oxşar statistik göstəricilərin birləşdirilməsindən ibarətdir.

BEYNƏLXALQ MÜQAYİSƏLƏR – ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsi və dinamikasının nisbətini öyrənən statistik metoddur. İqtisadiyyatın müxtəlif göstəricilərinin müqayisə oluna bilən hala salınması üçün tətbiq edilir. Mürəkkəbliyi ilə fərqlənən makroiqtisadi dəyər müqayisələri qiymətli məlumatlar verir. Ölkələri daha tam əhatə etməsinə görə, BMT-nin Beynəlxalq Müqayisələr Proqramı (BMP) daha dolğun hesab edilir. Valyuta məzənnələri əsasında MHS göstəricilərinin və həcmnin müqayisəli valyutada hesablanması ilə müqayisədə daha düzgün məlumatlar əldə etmək məqsədilə, XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (Komissiyasının) qərarına əsasən işlənib hazırlanmışdır. BMT-nin BMP geniş tədqiqat proqramına bənzəyir və onun yerinə yetirilməsinə beynəlxalq təşkilatların statistika orqanlarının, milli statistika təşkilatlarının, elmi təşkilatların, müxtəlif bilik sahələrinin mütəxəssisləri cəlb edilmişdir. Müqayisələrin əsas obyektləri son istifadə metodu ilə hesablanan *ümumi daxili məhsul* (ÜDM) və onun əsas komponentləri hesab edilir. Müqayisənin məqsədi üçün ÜDM verilmiş təsnifatlar üzrə çoxsaylı eyni tipli detallandırılmış

ilkin qruplara bölünür ki, bunlardan da zəruri sayda *təmsilçi-mallar* (representativlər) seçilir. Hər bir ilkin qrup üçün, milli orta illik qiymətlərlə, ən azı 3 təmsilçi-mal (representativ) seçilir. Beləliklə, ən azı 600-900 istehlak malları, 120-300 investisiya malları və 6-20 tikinti təmsilçi-obyektinin seçilməsi lazımdır. Bu, mütəxəssis-əmtəəşünasların, mühəndislərin, smetaçıların, konstruktorların və yalnız statistika sahəsində deyil, digər bilik sahələrində çalışan digər mütəxəssislərin cəlb edilməsi ilə *qiymətlər* üzərində xüsusi müşahidələrin təşkilini tələb edir. Beynəlxalq müqayisələr üzrə işlərin həyata keçirilməsi prosesində iki vəzifə həll edilir: birincisi, qiymətlərin səviyyəsindəki müxtəlifliyin təsirini kənarlaşdırmaq üçün *alicılıq qabiliyyətinin paritetliyi* (AQP) müəyyənləşdirilir; ikincisi, “real həcm” müəyyənləşdirilir.

BMP-nin nəticələrindən aşağıdakı sahələrdə istifadə edilir: ölkənin ümumi iqtisadi inkişafının və əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsində, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində və müqayisə edilməsində, iqtisadi və hərbi potensialın müqayisəsində, ölkənin maliyyə imkanlarının (beynəlxalq təşkilatların və s. büdcəsinə üzvlük haqqının ödənilməsi imkanlarının) təhlilində, inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım siyasətinin və həcmnin hazırlanmasında, bazarın konyunkturasının (bazarın tutumunun) təhlilində, qiymətlərin səviyyəsinin beynəlxalq müqayisəsində, beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın öyrənilməsində, iqtisadi nəzəriyyənin (inkişaf modelləri və s.) işlənilməsində hazırlanmasında. BMP-nin nəticələrindən *Dünya Bankı* və *BVF* tərəfindən həm təhlil, həm də praktiki işlərdə kifayət qədər geniş istifadə edilir. İqtisadi təhlilin bir çox məsələlərində AQP əsasında real ÜDM göstəricisinə (yaxud onun komponentlərinə) valyutaların dəyişmə kursları əsasında hesablanmış məlumatlarla müqayisədə üstünlük verilir. Məsələn, BMT-nin İnkişaf Proqramında (BMT İP) ölkənin ümumi inkişaf indeksini hesablamaq üçün qəbul edilən üç əsas göstəricidən biri olan adambaşına real gəlir ÜDM göstəricisidir və *insan inkişafı indeksi* adlandırılan bu göstərici BMT-nin BMP tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən hesablanır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) və Avropa İttifaqı (Aİ) öz milli hesabları çərçivəsində BMP-nin nəticələrini müntəzəm olaraq dərc etdirirlər. Bu məlumatlardan Aİ-də həm də inzibati məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn, bəzi sosial ödənişlər adambaşına ÜDM-un real həcmindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

BMP BMT-də fazalarla həyata keçirilir. İlk 3 faza 1970, 1973 və 1975-ci ilin məlumatları əsasında həyata keçirilmişdir, və burda çox az sayda dövlətlər iştirak etmişdir (müvafiq olaraq 10, 16 və 34). 4-cü fazadan başlayaraq 1980-ci ildə iştirakçı dövlətlərin sayının artması ilə əlaqədar (60) müqayisənin regional qaydada aparılmasına dair qərar qəbul edilir. Belə ki, əvvəlcə müqayisə dünyanın müxtəlif regionlarında aparılır, sonra regional müqayisənin nəticələri daha global nəticələrin alınması üçün xüsusi metod və düsturlar vasitəsilə birləşdirilir. Bu da ÜDM-in həcminə və ÜDM-in adambaşına düşən səviyyəsinə görə bütün ölkələri sıralamağa imkan verir.

Bu prinsip əsasında 1985 və 1993-cü illərdə uyğun olaraq müqayisənin 5-ci və 6-cı fazası keçirilmişdir.

2005-ci ilin göstəriciləri əsasında ÜDM-in global müqayisəsi regional əsasda aparılmışdır (burda MDB dövlətləri ilə yanaşı, 4 region Asiya-Sakit okean regionu, Qərbi Asiya, Afrika, Latın Amerikasının ölkələri, eləcə də İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı və Aİ-nin Statistika Bürosunun) müqayisəyə daxil etdiyi dövlətlər də iştirak edirdi).

BEYNƏLXALQ MÜLKİ AVIASIYA TƏŞKİLATI (BMAT) – 1944-cü ildə

Çikaqoda Beynəlxalq mülki aviasiya üzrə konfransda hazırlanmış və Beynəlxalq Mülki Aviasiyaya dair Konvensiya 26 dövlət tərəfindən təsdiq edildikdən sonra, 1947-ci ildə yaradılmışdır. BMAT-ın yaradılmasında məqsəd beynəlxalq mülki aviasiyanın təhlükəsizliyini və plana uyğun inkişafını təmin etməkdən; təyyarələrin yaradılmasının və onlardan sülh məqsədləri üçün istifadə edilməsinin, mülki aviasiya üçün hava yollarının (xətlərinin), hava limanlarının, aeronaviqasiya avadanlıqlarının yaradılmasını həvəsləndirməkdən; dünya əhalisinin təhlükəsiz, daimi, səmərəli hava daşımalarına tələbatını ödəməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsinə kömək etmək üçün BMAT bir sıra beynəlxalq standartlar qəbul etmiş və praktiki tədbirlər tövsiyə etmişdir ki, bunlar da təyyarələrin konstruksiyası (layihəsi) və istismar qaydalarının, onların avadanlıqlarının xarakteristikasını, hava nəqliyyatı şirkətlərinin pilotlarının, uçuş ekipajının (heyəti), hava hərəkətləri xidməti üzrə operatorların xidməti vəzifələrini müəyyənləşdirir.

BEYNƏLXALQ SƏVİYYƏDƏ TÖVSIYƏ EDİLMİŞ VƏRƏMLƏ MÜBARİZƏ STRATEGİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ VƏ-RƏM XƏSTƏLİYİNƏ TUTULANLARDA

APARILMIŞ DİAQNOSTİKA VƏ MÜALİCƏ OLUNANLARIN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - *vərəm xəstəliyinə tutulma hallarının aşkar edilmiş sayı* - DOTS (beynəlxalq səviyyədə tövsiyə edilmiş vərəmlə mübarizə strategiyası) çərçivəsində yenidən aşkar edilmiş vərəm xəstəliyinə tutulma hallarının qiymətləndirmə sayının faizlə ifadəsi kimi verilə bilər. DOTS özündə beş elementi birləşdirir: cari strategiyaya bağlılığı, mikroskoplardan istifadə edilməsini, dərman preparatları ilə təmin etməni, nəzarət və kontrol sisteminin mövcudluğunu, həmçinin yüksək səmərəli rejimlərin tətbiq edilməsini (pasiyentin bilavasitə müşahidə edilməsində). *Sağalmanın faiz payı* – bu, sağlması mümkün olmuş və ya müalicəsində DOTS-un tam kursu keçirilmiş vərəmlə xəstələnmənin yenidən qeydə alınmış infeksiya hallarının (pasiyentin bəlgəminin analizində müsbət reaksiyası əsasında müəyyənləşdirilmiş) payıdır. *Vərəmlə xəstələnmə halları* vərəmin mövcudluğunun bakterioloji analizi və ya həkimin diaqnostikası yolu ilə təsdiq olunmuş pasiyentlər kimi müəyyənləşdirilir.

Aşkar edilmiş vərəm xəstəlikləri hallarının sayı bu və ya digər konkret ildə vərəmə yoluxma halları haqqında məlumatların sayının (pasiyentin bəlgəminin analizinin müsbət reaksiya verməsi əsasında müəyyənləşdirilmiş) bu il üzrə belə yeni hadisələrin qiymətləndirmə sayına bölünməsi ilə hesablanır. Bir çox ölkələrdə bu nisbətin məxrəcini kifayət qədər dəqiqliklə müəyyən etmək mümkün olur.

Uğurlu müalicələrin sayı müalicəsi baş tutmuş və ya DOTS-un tam kursunun tətbiq edilməsi nəticəsində vərəmə yoluxma (bəlgəmin analizinin müsbət reaksiya verməsi əsasında müəyyənləşdirilmiş) halları haqqında yenidən qeydə alınmış məlumatların sayının yeni qeydiyyatdan keçmə hallarının ümumi sayına bölünməsi şəklində hesablanır. Müalicəsi DOTS strategiyasının tətbiqi ilə həyata keçirilən pasiyentlər kontingenti üzrə müalicəsinin uğurlu olmasına bilavasitə və kifayət qədər dəqiqliklə nəzarət etmək olur. Surətdə pasiyentlərin vəziyyətinin və müalicələrin nəticələrinin sistematik qiymətləndirmə rəqəmləri göstərilir.

Uğurlu müalicələrin sayı müalicəsi baş tutmuş və ya DOTS-un tam kursunun tətbiq edilməsi nəticəsində vərəmə yoluxma (bəlgəmin analizinin müsbət reaksiya verməsi əsasında müəyyənləşdirilmiş) halları haqqında yenidən qeydə alınmış məlumatların sayının yeni qeydiyyatdan keçmə hallarının ümumi sayına bölünməsi şəklində hesablanır. Müalicəsi DOTS strategiyasının tətbiqi ilə həyata keçirilən pasiyentlər kontingenti üzrə müalicəsinin uğurlu olmasına bilavasitə və kifayət qədər dəqiqliklə nəzarət etmək olur. Surətdə pasiyentlərin vəziyyətinin və müalicələrin nəticələrinin sistematik qiymətləndirmə rəqəmləri göstərilir.

BEYNƏLXALQ STANDARTLAŞDIRMA TƏŞKİLATI (BST) - 1946-cı ildə yaradılmışdır. Təşkilatın məqsədi istehsal olunan məhsulların intellektual, elmi, texniki və iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı inkişafını təmin etməkdir. BST Beynəlxalq Elektrotexniki Komissiyasının nəzdində, hər bir standartlaşma sahəsində fəaliyyət göstərir.

BEYNƏLXALQ STATİSTİKA – rəsmi statistikanın əsas prinsiplərindən biri olaraq, ayrı-ayrı xarici ölkələrin və beynəlxalq birliklərin iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən statistik məlumatların seçilməsi, təhlili və sistemləşdirilməsi ilə məşğul olan statistika bölməsidir. Bu məlumatlar ayrı-ayrı ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların rəsmi statistika nəşrlərində dərc edilir. Beynəlxalq statistika sosial və iqtisadi statistikanın bütün sahələrini əhatə edir.

BEYNƏLXALQ STATİSTİKA İNSTİTUTU (BSİ) – müasir dünyada fəaliyyət göstərən ən yaşlı beynəlxalq cəmiyyətdir. BSİ 1885-ci ildə onun sələfi olan Beynəlxalq Statistika Konqresi isə 1853-cü ildə yaradılmışdır. İnstitut müstəqil cəmiyyətdir, məqsədi statistik üsulların işlənməsi, təkmilləşdirilməsi və onların dünya ölkələrində beynəlxalq fəaliyyət və əməkdaşlığın köməyi ilə tətbiqi, statistika nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqatların inkişafı, məlumatların beynəlxalq müqayisəliliyinin yaxşılaşdırılması, statistika cəmiyyətləri və digər statistika təşkilatları arasında beynəlxalq münasibətlərin inkişafı yolu ilə statistikanın birləşdirilməsidir (əlaqələndirilməsidir).

BEYNƏLXALQ STATİSTİKA TƏŞKİLATLARI - BMT, YUNESKO və Aİ çərçivəsində yaradılmışdır.

BMT-nin statistika fəaliyyəti beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına, statistik məlumatların düzgünlüyünün və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun beynəlxalq müqayisəliliyinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. BMT-nin əsas orqanlarından biri İqtisadi və Sosial Şuradır (Economic and Social Council, ECOSOC) və o, beynəlxalq miqyasda statistika proqramlarının əlaqələndirilməsi ilə məşğul olur. 1946-cı ildə yaradılmışdır və BMT-nin Baş Assambleyasının rəhbərliyi altında iqtisadi və sosial məsələlər üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda BMT-nin məqsəd və prinsiplərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. İqtisadi və Sosial Şuranın tərkibində müxtəlif komitə və komissiyalar fəaliyyət göstərir. BMT-nin beş regional komissiyası fəaliyyət göstərir: Afrika üçün İqtisadi Komissiyası (AİK), Asiya və Sakit okean regionu üçün İqtisadi və Sosial Komissiyası (ASOİSK), Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası (AİK), Latin Amerikası və Karib hövzəsi ölkələri üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası (LAKİK), Qərbi Asiya ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası (QAİK). BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarının statistika fəaliyyətinin razılaşdırılması İqtisadi və Sosial

Şuranın tabeliyində olan Əlaqələndirmə üzrə İnzibati Komitəyə (ƏİK) həvalə olunmuşdur. ƏİK-in tərkibində beynəlxalq statistika proqramlarının əlaqələndirilməsi və təkrarlanmanın azaldılması ilə məşğul olan statistik fəaliyyət üzrə Alt komitəsi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq statistika məsələləri ilə qlobal miqyasda BMT-nin Statistika komissiyası, əhali statistikasına məsələləri və ümumi demoqrafik problemlərlə isə BMT-nin əhali üzrə Komissiyası məşğul olur.

BMT-nin Nyu-York, Cenevrə və yerlərdəki müxtəlif struktur qurumlarına təşkilati-inzibati, maliyyə, texniki və ümumi xidmətləri, onun katibliyinin Beynəlxalq İqtisadi və Sosial məsələlər üzrə Departamenti (Department of International Economic and Social Affairs) həyata keçirir. 1977-ci ildə yaradılmış Departament, BMT-nin bütün sisteminin maraqlarına uyğun olaraq, beynəlxalq ticarət, nəqliyyat, sənaye və tikinti statistikasına dair məlumatları toplayır, təhlil edir və yayır, standartları və statistika təsnifatlarını hazırlayır. Departamentin tərkibində BMT-nin Statistika Bürosu (UN Statistical Office) fəaliyyət göstərir. Büro beynəlxalq statistika məlumatlarının işlənməsi, statistik məcmuələrin hazırlanması, metodoloji işlərin həyata keçirilməsi və BMT-nin Statistika Komissiyasının sessiyaları üçün materialların hazırlanması ilə məşğul olur. BMT-nin Statistika Bürosu regional və milli statistika məlumatlarının müqayisəliliyinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət verir. Bunun üçün statistika məlumatlarının yığılması, işlənməsi, təhlili və yayılması metodlarına dair BMT-nin bütün qurumları üçün məcburi olan standart tövsiyələrdən istifadə edilir (bu standartlar milli statistika xidmətləri üçün təklif xarakteri daşıyır və əsas etibarı ilə statistika məcmuələrinin hazırlanmasında istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur).

BMT-nin statistika proqramlarının və BMT sisteminə daxil olmayan təşkilatların işlərinin əlaqələndirilməsi məqsədilə 1969-cu ildə BMT-nin Statistika Komissiyasının yardımçı orqanları kimi fəaliyyət göstərən təşkilatların beynəlxalq statistika proqramları və statistika fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi üzrə işçi qrupu yaradılmışdır. BMT-nin mərkəzi orqanları ilə ixtisaslaşdırılmış təşkilatları arasında qarşılıqlı əlaqələr müqavilələrlə tənzimlənir. BMT-nin orqanları və ixtisaslaşdırılmış təşkilatları statistik məlumatları hazırlayır, sistemləşdirir və illik məcmuələr, külliyyatlar və s. nəşrlər də dərc etdirir.

Beynəlxalq Statistika İnstitutu – *BSİ* (International Statistical Institute) - statistika metodlarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi və

onların müxtəlif bilik sahələrində tətbiqi ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatıdır. İqtisadi və sosial şurada və YUNESKO-da məsləhət statusuna malikdir. 1885-ci ildə elmi-statistiklərin müstəqil beynəlxalq cəmiyyəti kimi yaradılmışdır. BSİ-nin nəzdində dörd bölmə mövcuddur: Y.Bernulli adına riyazi statistika və nisbilik nəzəriyyəsi cəmiyyəti, Statistik müşahidələr üzrə beynəlxalq cəmiyyət, Regional və şəhər statistikasına üzrə beynəlxalq cəmiyyət, Rəsmi statistika üzrə beynəlxalq ittifaq.

Avrostat (Statistical Office of the European Communities) – Avropa İttifaqının Statistika Bürosudur, Lüksemburqda yerləşir və Brüssel şəhərində departamentə malikdir. Avrostatın əsas vəzifələrinə daxildir: Birlik üzvləri və əsas ticarət partnyorları barədə statistik məlumatlarla təmin edilməsi; statistika standartlarının, metodlarının, konsepsiyalarının vahidliyinin təmin edilməsi; milli statistika institutları (təşkilatları) ilə məlumatlar mübadiləsi üçün vahid Avropa hesablama şəbəkəsinin yaradılması; inkişaf etməkdə olan ölkələrə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə statistikanın inkişaf etdirilməsində yardım göstərmək; nəşriyyat fəaliyyəti.

BEYNƏLXALQ TƏSNİFATLAR – beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş təsnifatlardır. Azərbaycan statistikasında beynəlxalq təsnifatlar tətbiq edilməklə, onların əsasında milli təsnifatların hazırlanması, yaxud keçid açarlarından istifadə etməklə (*“Təsnifatların harmonizasiyası”na* bax) həyata keçirilir.

Beynəlxalq təsnifatlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropa İttifaqı (Aİ), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT), Gömrük Əməkdaşlığı Birliyi (GƏB), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT), Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı (BST) və s. kimi təşkilatlar çərçivəsində işlənilir və hazırlanır.

Statistik məqsədlər üçün ən geniş istifadə olunan beynəlxalq təsnifatlar aşağıdakılardır: iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin beynəlxalq standart sahələr təsnifatı (BSST); Əsas məhsulların beynəlxalq təsnifatı (ƏMBT), Beynəlxalq standart ticarət təsnifatı (BSTT), Dövlət orqanlarının funksiyaları təsnifatı (DOFT) və s.

BEYNƏLXALQ TRANZİT – ölkənin göndərilmə və çatdırılma məntəqələrinin həddləri xaricində olan ölkənin yük daşınmalarının həyata keçirilməsidir. Birbaşa və dolayı tranzitlər fərqləndirilir. Birbaşa tranzitə - gömrük anbarına yerləşdirmədən gömrük təminatı altında xarici əmtəələrin daşınması; dolayı tranzitə - gömrük anbarlarına daxil olan və oradan

xaricə göndərilən xarici əmtəələrin daşınması aiddir.

BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDU (BVF) - BMT-yə üzv dövlətlərin əksəriyyətini birləşdirən ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır və vəzifəsi beynəlxalq valyuta sisteminin fəaliyyətini təkmilləşdirməkdən ibarətdir. BVF beynəlxalq valyuta məsələləri üzrə məsləhət və razılaşdırılmış fəaliyyət üçün mexanizmlə təmin etmək; məşğulluğun və real *gəlirin* yüksək səviyyəsi ilə beynəlxalq *ticarəti* tarazlı inkişaf etdirmək; istehsal imkanlarını inkişaf etdirmək; valyuta sabitliyi və valyuta münasibətlərini nizamlamaq yolu ilə beynəlxalq əməkdaşlığa təsir göstərir. BVF həm də ödəmələrin çoxtərəfli sistemlərinin yaradılması və dünya ticarətinin inkişafına maneçilik törədən valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına çalışmağa; tədiyyə balanslarında tarazlığa nail olmaq, lazımi zamanətlə Fondun ümumi ehtiyatlarından müvəqqəti olaraq üzv-dövlətlərə verilməsinə; tədiyyə balanslarının kəsrinin davamlılığını və miqyasını ixtisara salmağa təsir göstərir. BVF-nin ehtiyatları üzv-ölkələrin üzvlük haqqından və bazar götürmələrindən ibarətdir. BVF-nin idarəedici orqanı idarəetmə şurasıdır və tərkibinə hər ölkədən bir nümayəndə daxildir.

BEYNƏLXALQ YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAF BANKI (BYİK) – BMT-nin valyuta-maliyyə məsələləri üzrə konfransında işlənib hazırlanmış Sazişin 28 ölkə tərəfindən imzalanmasından sonra, 1944-cü ildə Bretton-Vudsda (ABŞ) yaradılmışdır. Onun məqsədi - istehsal məqsədləri üçün kapital qoyuluşu yolu ilə üzv-dövlətlərin ərazilərinin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsinə yardım göstərmək; fərdi xarici kapital qoyuluşunu maraqlandırmaq və hətta fərdi kapitalı əlverişli şərtlərlə almaq mümkün olmadığı hallarda, fərdi kapitalla əlavə olaraq, istehsal məqsədləri üçün maliyyə vəsaitləri ayırmaq; BYİK-yə üzv-dövlətlərin istehsal ehtiyatlarını inkişaf etdirmək məqsədilə, beynəlxalq ticarətin uzunmüddətli tarazlı artımına kömək göstərməkdən və tədiyyə balanslarının tarazlığını saxlamağa yardım etməkdən və beynəlxalq kapital qoyuluşunu həvəsləndirməkdən ibarətdir. BYİK-in bütün səlahiyyətləri idarəetmə şurasına məxsusdur. Bu idarəetmə şurasına hər bir üzv-dövlətdən bir idarəedici və onun bir müavini daxil edilir.

BƏDBƏXT HADİSƏLƏRDƏN VƏ XƏS-TƏLİKLƏRDƏN SİĞORTALANMA – sığortaçının, *tibbi sığortaya* aid olan sığortalar istisna olmaqla, sığorta olunanla sığorta hadisəsi

baş verərsə: bədbəxt hadisə, xəstəlik və ya onların əmək qabiliyyətlərinin həmin səbəblərdən itirilməsi nəticəsində sağlamlığına zərər dəyərsə, çəkdiyi əlavə xərclər müqabilində kompensasiyaların qismən və yaxud tam ölçüdə qəbul olunmuş məbləğdə sığorta ödənişləri üzrə vəzifələrini nəzərdə tutan şəxsi sığorta növlərinin məcmusudur.

BƏLƏDİYYƏ QIYMƏTLİ KAĞIZLARI – bələdiyyənin büdcə kəsirini doldurmaq və büdcədən kənar tədbirlərin yerinə yetirilməsi üçün maliyyə ehtiyatları cəlb etmək məqsədilə, yerli idarəetmə orqanlarının təsis etdiyi qiymətli kağızlardır.

BƏLƏDİYYƏ MÜLKİYYƏTİ – yerli maliyyə, dövlət mülkiyyətində olan və bələdiyyələrin istifadəsinə verilmiş bələdiyyə əhalisinin tələbatının ödənilməsinə xidmət edən bütün növdən olan daşınan və daşınmaz əmlakdır. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanuna uyğun olaraq, bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdcənin vəsaiti, bələdiyyənin büdcədən kənar fondları, bələdiyyə əmlakı, habelə bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə müəssisələri və təşkilatları, bələdiyyə mənzil fondları və qeyri-yaşayış binaları, dövlət mülkiyyətində və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar, bələdiyyə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman müəssisələri, digər daşınan və daşınmayan əmlak daxildir.

Bələdiyyələr bələdiyyə mülkiyyətini idarə edirlər. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlak barəsində mülkiyyət hüququnu bələdiyyələr, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nəzərdə tutulmuş hallarda isə bilavasitə əhali həyata keçirir. Qanuna uyğun olaraq, bələdiyyələr yerli əhalinin mənafeyi naminə bələdiyyənin hüduqları daxilində olan torpaqlardan istifadə şərtlərini müəyyənləşdirə bilərlər.

BƏLƏDİYYƏ STATİSTİKASI – yerli idarəetmə orqanlarının işinin aparılması predmetinə daxil olan kütləvi hadisə və proseslərin vəziyyətini xarakterizə edən statistika məlumatları sistemidir.

Bələdiyyə statistikasının göstəricilər sistemi bələdiyyə mülkiyyətinin miqdarını (ölçüsünü), tərkibini və istifadəsini; bələdiyyələrin yaşayış və qeyri-yaşayış fondlarının tərkibini və istifadəsini; bələdiyyələrin təhsil və səhiyyə idarələrinin orqanlarının təşkilini, saxlanması və inkişafını; ictimai qaydaların mühafizəsinin təşkilini; bələdiyyələrin enerji, qaz, istilik və su təchizatının, kanalizasiya sisteminin saxlanması

və inkişaf etdirilməsini; yerli əhəmiyyətli yolların saxlanmasını; bələdiyyənin ərazisinin abadlaşdırılmasını və yaşıllaşdırılmasını; əhalinin rabitə, ticarət, ictimai işə və məişət xidməti və s. xidmətlərlə təmin edilməsini xarakterizə edir.

Bələdiyyə statistikasını göstəriciləri rəsmi statistika orqanlarının həyata keçirdiyi rəsmi statistika tədqiqatları çərçivəsində işlənilib hazırlanır.

Yerli idarəetmə üçün tələb edilən məlumatların digər hissəsi isə icraedici orqanların ərazi nümayəndəlikləri (Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin yerli orqanları, əmək və məşğulluq təşkilatları, daxili işlər, təhsil, mədəniyyət və səhiyyə şöbələri, torpaq ehtiyatları və yer quruluşu, su təsərrüfatı və su mühafizəsi ilə məşğul olan təşkilatlar və s.) tərəfindən, habelə yerli bələdiyyə orqanlarının özləri, onların müvafiq funksional təşkilatları tərəfindən hazırlanır.

BƏRPA EDİLMİŞ MƏMULATLAR – təkrar işlənmə nəticəsində alınan bütün məmullardır.

BƏRPA EDİLMİŞ TORPAQLAR – təyinatı üzrə (kənd, meşə, su təsərrüfatlarında və s.) istifadə edilmək üçün yenidən yararlı vəziyyətə gətirilmiş torpaqlardır.

Torpaq qatının korlanması ilə nəticələnən faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi ilə məşğul olan, geoloji-kəşfiyyat, axtarış, tikinti və digər işləri yerinə yetirən müəssisə və təşkilatlar tərəfindən bərpa edilmiş torpaqlar qüvvədə olan qaydalara uyğun olaraq aktla torpaq istifadəçilərinə verilir. Statistika bərpa edilmiş torpaqların uçotu *korlanmış və işlənmiş torpaqların* uçotuna oxşardır.

BƏRPA OLUNAN DƏYƏR METODU - aktivlərin mühasibat və statistik uçotda ifadə olunan qiymətlərlə dəyəri haqqında məlumatların, bu aktivlərin yığılmış aşınması nəzərə alınmaqla, fond yaradan məhsulların qiymət indeksindən istifadə etməklə müasir qiymətlərə çevrilməsidir.

BƏRPA OLUNAN VƏ BƏRPA OLUNMAYAN TƏBİİ EHTİYATLAR – su ehtiyatları, heyvanat və bitki aləmi, atmosfer havası və enerji, bunlarla bağlı ehtiyatlar bərpa olunmaya və təkrar istehsalə tabe olan ehtiyatlardır. Uzun illər ərzində bərpa olunmaya və təkrar istehsalə tabe olmayanlara torpaq və faydalı qazıntılar aiddir.

BİXEVİORİZM (marketingdə) – rəyin, zövqün, əxlaqın, istehlakçıların üstünlük

vermələrinin formalaşmasının qanunauyğunluqlarını öyrənən elm sahəsidir.

BİLAVASİTƏ MÜŞAHİDƏ – məlumat mənbəyi təqdim olunmuş sənədlər deyil, bilavasitə sorğular, hesablar, ölçmələr və ya ölçülmələr olan müşahidələrdir. Məsələn, əhalinin siyahıyaalınması, inventarizasiya.

BİLİK İQTİSADIYYATI – “Bilik iqtisadiyyatı” termini ilk dəfə 1962-ci ildə Amerika tədqiqatçısı F.Maxlук tərəfindən tətbiq olunmuşdur. İndi ictimai sərvətin yaradılmasında biliyin həlledici rol oynadığı iqtisadiyyatın xarakteristikası üçün istifadə edilir və iqtisadi artımın və rəqabət qabiliyyətinin ən vacib amilidir. Belə iqtisadiyyat tipinin daha dəqiq xarakteristikası müxtəlif müəlliflərdə müxtəlifdir. Məsələn, Q.Kleynerə görə: “Bilik iqtisadiyyatı” bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatının elə vəziyyəti sayılır ki, bu zaman: a) bilik tam əmtəyə çevrilir; b) istənilən yeni əmtəə özündə nadir bilik daşıyır; c) bilik istehsalın vacib amillərindən birinə çevrilir. L.M.Qohberqə görə: “Bilik iqtisadiyyatı” - biliyin intensiv və effektiv istifadəsinə əsaslanan iqtisadiyyatdır.

BİLİK VƏ İNFORMASIYA – ətraf mühitin əşyaları tərəfindən buraxılan görmə, səs və digər signal və məlumatlar axınının insanın qavrama, dərk etmə, informasiyanı sistemləşdirmək və şərh etmək məqsədi olan düşünmə fəaliyyətidir. İnformasiya – insanın düşünmə fəaliyyəti üçün bilik yaradan bir növ xammaldır. İnformasiyanın elektron daşıyıcıları əsrində - əsasən bu, tərkibi məlumatlar, faktların təsviri, hadisələr, xüsusiyyətlər və digər məlumatlardan ibarət olan iri məlumat bazalarıdır. Bu informasiyaya ehtiyac olduqda yeni biliklərin əldə edilməsi məqsədilə istifadə olunmaq üçün insandan ayrı qalan və ondan ayrı olaraq daşıyıcılara köçürülən bilik şəklini alır.

BİMETALLİZM – iki metala – qızıl və gümüşə əsaslanan pul sistemi olmuşdur. Burada hər iki metal qanuni ödəniş vasitəsidir və onlardan kəsilmiş sikkələr bərabər əsasda dövr edirdilər. Pul vahidində qızıl və gümüşün çəki kəmiyyətləri arasında nisbət qanunvericiliklə təsbit edilirdi və bu da metalların təsbit edilmiş dəyəri ilə bazar dəyəri arasında uyğunsuzluğa gətirib çıxarırdı ki, bunun nəticəsində də dəyəri azaldılmış metallardan olan sikkələr dövriyyədən yox olurdu və dövriyyədə daha ucuz metallardan olan sikkələr qalırdı. Bimetallizm orta əsrlərdə Avropada daha geniş yayılmışdı, lakin qızılın pul materialı kimi rolunun getdikcə artması

nəticəsində bimetallizm tədricən monometalizmlə əvəz olundu. Bimetallizm sistemi 1933-cü ildə tamam ləğv edildi.

BİNA – (I) - daşınmaz və mühafizəedici və ya birləşdirilmiş konstruksiyalardan (daşıyıcı və mühafizəedici) ibarət olan, yerüstü örtülü həcmi əmələ gətirən, funksional təyinatından asılı olaraq, adamların yaşaması və ya qalması və müxtəlif növ istehsal proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş tikili sistemləridir. Təyinatı əhalinin əmək, yaşayış, sosial-mədəni xidmət və material qiymətlilərinin saxlanması üçün şəraitin (atmosfer hadisələrindən müdafiə və s.) yaradılmasından ibarət olan, memarlıq-tikinti obyektləri də daxil olmaqla, əsas fondların bir növüdür. Binalar əsas konstruksiya elementləri kimi divar və dam örtüyünə (açıq havada olan elektrik stansiyalarının kürsülük hissəsi binalara aid edilir) malik olur. Köçürülə bilən evciklər (emalatxanalar, dəmirçixanalar, qazanxanalar, mətbəxlər, avtomatlaşdırılmış telefon stansiyaları, yaşayış, məişət, inzibati və s.) binalara, onlarda quraşdırılan avadanlıq və digər əsas fondlar maşın və avadanlıqlara və ya əsas fondların digər növlərinə aid edilir.

İstifadəyə verilmiş binaların ümumiləşdirici xarakteristikası üçün sahə və həcm göstəricilərindən istifadə edilir.

Binaların ümumi həcmi tikintilərin yeraltı və yerüstü həcmələrinin cəmi kimi müəyyən edilir.

Binaların ümumi sahəsi binanın bütün mərtəbələrinin sahələrinin cəmi kimi müəyyən edilir.

(II) – xarici təsirdən insanların, heyvanların, mal və ya avadanlıqların qorunması (müdafiəsi) üçün istifadəsindən asılı olmayaraq, damla örtülmüş, daimi əsasda tikilmiş tikilidir.

Binaların iki tipini fərqləndirmək olar:

Yaşayış binaları: bu binalar yalnız və ya əsas etibarilə yaşayış məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuşdur; sonuncu halda o zaman yaşayış binası sayılır ki, onun yararlı sahəsinin və ya yaşayış məqsədləri üçün tikilmiş həcmnin 50%-dən çoxu yaşayış üçün əlverişli olsun.

Qeyri-yaşayış binaları: bu binalar yalnız və ya əsas etibarilə yaşayışdan fərqli olaraq, başqa məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur; sonuncu halda o zaman qeyri-yaşayış binası sayılır ki, onun döşəməsinin yararlı sahəsinin və ya tikilmiş həcmnin 50%-dən çoxu yaşayışdan fərqlənən məqsədlər üçün istifadə edilsin.

BİNA VƏ AVADANLIQLAR – istifadə üçün ixtisaslaşdırılmış əsas fondlardır. Bunlara binalar, avadanlıqlar və digər obyektlər daxil edilə bilər. Bunlar ayrı-ayrı komponentlər olmaqla, iş üçün

texniki qarşılıqlı əlaqədirlər və daimi qarşılıqlı əlaqələrinə görə amortizasiyanın eyni bir norması tətbiq edilir.

BİNA VƏ AVADANLIQLARIN İSTİSMAR XƏRCLƏRİ - istismar xərclərinin funksional bölüşdürülməsidir. Daşınmaz əmlakla (icarə və ya maliyyə lizinqi) əlaqədar olan binalara xərclər, istilik və elektrik enerjisinin alınması, texniki xidmət və binanın təmiri, digər avadanlıqlara çəkilən xərclər, icarə və maşın avadanlığı xərcləri, bütün maşınlarla (kompüterlər də daxil olmaqla) texniki xidmət və təmir xərcləri bura daxil edilir.

BİNA VƏ AVADANLIQLARIN İSTİSMAR İLƏ ƏLAQƏDAR İSTEHSAL XƏRCLƏRİ - aşağıdakılardan ibarətdir:

Bina xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

- icarə, qızdırma, elektrik, texniki xidmət üzrə enerji və binanın təmiri xərcləri;

- əməliyyat lizinqlərinə görə ödəmələri;

Avadanlıq xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

- texniki xidmət və bütün maşınların (kompüterlər də daxil olmaqla) təmiri və icarəsinə görə ödəmələr;

- maşınların lizinq əməliyyatlarına görə ödəmələr. Bu göstərici “Əmtəə və xidmətlərin alınması” göstəricisinin bir hissəsi hesab edilir.

BİNALARIN İSTİSMARINDAN DÖVRİYYƏ – iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının müvafiq bölməsində təsnif olunan, tikililərə aid olan və tikinti obyektlərinin növləri təsnifatında bina kimi təsnifləşdirilən obyektlərin istismarından əldə olunan dövriyyənin bir hissəsidir.

Bu göstəriciyə subpodrat münasibətlər obyekti olan əmtəə və xidmətlərin satışından alınan dövriyyə daxildir. Alınmış vəziyyətdə, əməl edilmədən təkrar satılmaq üçün alınan əmtəə və xidmətlər dövriyyəsi istisna edilir.

Binaların istismarından dövriyyə şirkətin hesablarında ayrıca verilə bilməz. Bu göstərici “Xalis dövriyyə”nin və “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər”in bir hissəsidir.

BİNALARIN TİKİLMƏSİNƏ VƏ YENİDƏN QURULMASINA QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSIYALAR – hesabat dövrü ərzində yeni binaların tikilməsinə, yenidən qurulmasına və genişləndirilməsinə sərf olunan məsrəfləri xarakterizə edən göstəricidir. Mövcud kapital (tikinti) mallarının xidmət müddətini və ya istehsal gücünü artıran dəyişikliklərə, əlavələrə,

yaxşılaşdırmalara və yeniləşdirmələrə çəkilən xərcləri özündə birləşdirir.

İnvestisiyalara daxildir: su təchizatı, mərkəzi istilik, havanın kondisiyalaşdırılması, işıqlandırma və s. kimi daimi əsasda fəaliyyət göstərən qurğulara sərf edilmiş investisiyalar, həmçinin neft quyularının qazılması, şaxtaların istismarı, boru kəmərlərinin, enerji ötürücü xətlərinin, qaz borularının və dəmir yollarının çəkilməsi, liman tikililərinin, şosse yollarının, körpülərin, kəsişən yolların üstündən keçən körpülərin, drenaj sistemlərinin və digər obyektlərin tikintisi ilə bağlı məsrəflər.

Texniki xidmətə çəkilən cari xərclər investisiyalara daxil edilmir.

Binaların tikilməsinə və yenidən qurulmasına qoyulan ümumi investisiyalar *“Maddi mallara qoyulan ümumi investisiyalar”* göstəricisinin bir hissəsidir.

BİNALARIN VƏ DİGƏR DAŞINMAZ MÜLKİYYƏTİN TİKİNTİSİ VƏ YA YENİDƏN QURULMASI

- *“Daşınmaz əmlakın alışı”* maddəsinin altbölməsidir. Bu maddə hesabat ilinə aid olan binaların tikinti və yenidən qurulması xərclərini, həmçinin mövcud daşınmaz mülkün genişləndirilməsi, konversiyası, modernləşdirilməsi və təmiri, faydalı xidmət müddətinin uzadılması üzrə işlərə çəkilən xərcləri birləşdirir.

BİOLOJİ TƏBİİ EHTİYATLAR – təbii, becərilməyən bitki ehtiyatlarıdır (meşə, kolluqlar və s.), heyvan aləmi ehtiyatlarıdır (vəhşi heyvanlar, vəhşi quşlar, balıqlar və s.). Bunlara bir dəfə və dəfələrlə məhsul verən bitkilər və heyvanlar aiddir. İnsanlar onların məhsulundan istifadə edirlər, lakin onların təbii artımı və bərpa olunması insanların birbaşa nəzarəti, idarəçiliyi olmadan baş verir. Yalnız iqtisadi məqsədlər üçün istifadə olunan və yaxın gələcəkdə istifadə olunacaq təbii bioloji ehtiyatların uçotu aparılır.

BIOMETRİK TƏHLİL (uşaq ölümünün) – kiçik uşaq yaşlarında, başlıca olaraq ömrünün birinci ilində ölümün təhlili metodudur, bütün ölüm hallarını endogen, yəni uşaq orqanizminin quruluşundakı xüsusiyyətlərə, anadangəlmə və irqi xəstəliklərlə və s. bağlı və ekzogen – orqanizmə xarici təsirlərlə bağlı növlərə bölməyə imkan verir.

Biometrik təhlil ölümün səbəbləri haqqında məlumatlardan istifadə etmir, ölüm hadisələrinin ömrün birinci ilinin ayları üzrə bölünməsinə əsaslanır. Nəzərdə tutulur ki, endogen ölüm birinci ayda təmərküzləşir, ekzogen isə yaş artdıqca, uşaq orqanizmi inkişaf etdikcə elə aşağı

düşür ki, doğulanların ilkin məcmusunda x gün yaşında ölənlərin cəmləşdirilmiş sayı empirik düsturla ($D_x = a + b \ln^3(x+1)$) tapılır, yaxud 1 illik yaş üçün: $D_x = a + b \ln^3 366$ olur. Burada a kəmiyyəti 1 illik yaşa görə endogen səbəblər üzündən ölənlərin sayına bərabərdir. Doğulanların sayı praktikada hər hansı bir sabitə bərabər götürülür. Məsələn, 1000, yaxud 100 000, onda a və $b \ln^3 366$ endogen, ekzogen səbəblərdən ömrünün birinci yaşında *ölüm ehtimalı* müvafiq vahidlərlə ölçülür, $a + b \ln^3 366$ – *körpələrin ölüm əmsalıdır*. Parametrlərin a və b seçilməsi, yaxud qrafik çəkməklə (ölüm əyrilərinin çəkilməsi yolu ilə), yaxud hər hansı bir statistik meyara əsasən, məsələn, ən kiçik kvadratlar metodu ilə aparılır. Komponent a körpələrin ölüm əmsalına nisbətən kiçik olan əhali üzrə 1000 doğulanların 7-dən 20-dək, $b \ln^3 366$ kəmiyyəti – 0-dan 50-dək olur.

BİRDƏFƏLİK MÜŞAHİDƏ – yalnız bir dəfə üçün təşkil olunan və ya dövriliyinə ciddi əməl edilmədən müəyyən vaxtdan bir aparılan və keçirilməsi üçün xüsusi proqram hazırlanan statistik müşahidədir.

BİR DOLLARLIQ ÜDM-ə (ALICILIQ QABİLİYYƏTİ PARİTETİ ÜZRƏ) ENERJİ SƏRFİ (NEFT EKVİVALENTİ ÜZRƏ KİLOQRAMLA) (Minilliyin bəyan-naməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilə-rindən) - kommersiya məqsədləri üçün sərf edilən enerjini əks etdirir və neft ekvivalenti vahidində 1 dollar ÜDM ilə ölçülür ki, bu da öz növbəsində alıcılıq qabiliyyətinin pariteti amilinin tətbiq edilməsi ilə onun milli valyuta səviyyəsində konsertasiyası yolu ilə əldə edilir.

Kommersiya məqsədi ilə sərf edilən enerjinin ümumi həcmi 1 ton neft ekvivalentinə uyğun olan standart cədvəllər üzrə hesablanır. Dəyişməz qiymətlərlə istehsalın həcmnin sərf edilən enerjinin real həcmi ilə müqayisə edilməsi məqsədi üçün, ÜDM-ə dair məlumatlar AQP (alıcılıq qabiliyyətinin pariteti) cədvəllərinə uyğun olaraq hesablanmalıdır. ÜDM haqqında ümummilli rəqəmlər beynəlxalq müqayisələr Layihəsi materialları əsasında hesablanan AQP cədvəllərinə (hazırda AQP-nin səviyyəsi 1995-ci ilin ABŞ dollarının kursu ilə götürülür) uyğun olaraq təshih edilir. Əmsal enerji xərclərinin ÜDM-ə bölünməsi ilə hesablanır.

BİR İŞÇİYƏ DÜŞƏN TƏQVİM GÜNLƏRİ FONDU (*“Təqvim günü fondu”na* bax).

BİR kbt MÜƏYYƏN EDİLMİŞ GÜCDƏ ELEKTRİK ENERJİSİNİN HƏCMİ – enerji qurğuları sistemlərinin, elektrik stansiyalarının, onların qruplarının və yaxud ümumilikdə elektroenergetikanın enerji gücündən istifadəsini xarakterizə edən göstəricidir. Adətən il üzrə istehsal olunmuş elektrik enerjisinin miqdarını elektrik stansiyalarının müəyyən edilmiş orta illik gücünə bölməklə hesablanır və müəyyən edilmiş orta illik gücdən istifadə edilmiş saatların sayını əks etdirir.

Bir kv. saat ELEKTRİK ENERJİSİNƏ SƏRF OLUNAN YANACAĞIN XÜSUSİ ÇƏKİSİ – bütün istilik elektrik stansiyalarında şərti yanacağın qramla müəyyən olunan və elektrik enerjisinin texnoloji sxemi ilə qəbul olunmuş faydalılığını səciyyələndirən göstəricidir. Bu göstərici, istilik-elektrik stansiyasının 1 kv. saat elektrik enerjisinin istilik ekvivalentinin şərti yanacaq vahidinin istilik tutumuna nisbəti kimi faydalılıq güc əmsalının (FGƏ) tam faydalılığını müəyyən etməyə imkan verir.

Bir kv.m İSTEHSAL SAHƏSİNDƏN MƏHSUL GÖTÜRÜLMƏSİ – istehsal binalarının və onlarda qurulan avadanlığın istifadə edilmə səviyyəsini xarakterizə edən ümumiləşdirici göstəricidir. Məhsulun verilən dövr üçün natura və ya pul ifadəsində həcmnin, sexin və ya bütövlükdə müəssisənin istehsal sahəsinə bölünməsi ilə hesablanır. Bu səviyyələrin statistikada və ya dinamikada qarşılıqlı müqayisəsi ilə ayrı-ayrı sexlərin və ya müəssisələrin istehsal sahələrinin istifadə dərəcəsi müəyyən edilir.

BİR MANATLIQ TİKİNTİ VƏ QURASHDIRMA İŞLƏRİNƏ ÇƏKİLƏN XƏRCLƏR – tikinti məhsullarının maya dəyərinin və tikinti istehsalının səmərəliliyinin öyrənilməsində tətbiq edilən göstəricidir. Bu xərclərin səviyyəsi müəssisənin öz gücü hesabına yerinə yetirdiyi tikinti və quraşdırma işlərinin maya dəyərinin müqavilə qiyməti üzrə müəyyənləşdirilmiş dəyərinə bölünməsi ilə hesablanır.

BİR MƏNZİLDƏ YAŞAYANLARIN SAYI VƏ YA BİR ADAMA DÜŞƏN ORTA YAŞAYIŞ SAHƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) – bir mənzildə yaşayanların sayı və ya bir adama düşən orta yaşayış sahəsi sakinlərin sıxlığını qiymətləndirən göstəricilərdən biridir. *Bir mənzildə yaşayanların sayı* – ev təsərrüfatının hər bir üzvünə düşən bu

təsərrüfatdakı otaqların sayıdır. *Hər bir nəfərə düşən orta yaşayış sahəsi* (kvadrat metrə) – bu, orta hesabla hər bir sakinə düşən yararlı sahədir. *Otaqların sayına* mətbəx, vanna otağı, ayaqyolu, eyvan, iş və təsərrüfat otaqları və kirayə verilən otaqlar daxil edilmir.

Ümumi yaşayış sahəsinə mətbəx, vanna otağı, daxili dəhlizlər və kiçik anbarlar da daxildir. Buraya həmçinin dəhlizlər, daxili həyətciklər və ya şüşəbəndlər kimi ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş yerlər (əgər onlar yeməyin hazırlanması və ya qəbul edilməsi, yatmaq və digər ev məşğuliyyətləri üçün istifadə olunursa) da daxildir.

Bir mənzildə yaşayanların sayı ev təsərrüfatında yaşayanların sayının onlar tərəfindən tutulan otaqların ümumi sayına bölünməklə hesablanır. Bu göstərici aşağı olduqda, sıxlıq da aşağı olur. Adambaşına düşən orta yaşayış sahəsi ümumi sahənin (kvadrat metrə) ev təsərrüfatının tərkibinə daxil olan şəxslərin sayına bölünməklə hesablanır. Bu göstərici aşağı olduqda, sıxlıq da yuxarı olur.

BİR NEÇƏ MALİYYƏ İLİ ÜZRƏ BÖLÜŞDÜRÜLƏN XƏRCLƏRİN NƏZƏRDƏ TUTULMASI – onların istehsal olunduğu maliyyə ili ərzində tam ödənilməsi mümkün olmaya biləcək, gözlənilən xərclərin nəzərdə tutulmasıdır.

Məsələn, əsaslı təmirə xərclərin nəzərdə tutulması. Bununla yanaşı, aşağıdakı xərclərə əməl olunmalıdır:

- nəzərdə tutulmuş vəsait bir neçə il üzrə bölüşdürülmüş əsas xərcləri ödəməlidir, həmçinin texniki xidmətlərə və cari təmirə cari xərclər kimi də baxmaq olar;

- vəsaitlərin xərclənməsi, aktivlərin ehtimal edilən faydalı xidmət müddətindən və əsaslı təmir üzrə planlaşdırılan əsas işlərdən asılı olaraq, onların şirkət tərəfindən alınmasından sonra dərhal nəzərdə tutulmalıdır.

BİR NEÇƏ MALİYYƏ İLİ ÜZRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMÜŞ XƏRCLƏR – iki və daha çox illər üzrə mənfəət və zərər hesablarında əks olunan xərclərdir. Onlara aiddir: ilkin xərclər, səhmlərin buraxılmasına xərclər, müxtəlif əməliyyatlara (birləşməyə, əvvəllər birləşmiş müəssisələrin bölünməsinə, konversiyasına və s.) xərclər, istiqrazların buraxılmasına (reklamlara xərclər, komisiyon xərcləri) xərclər və vaxtı uzadılmış xərclər. Onlar müntəzəm olaraq və bir qayda olaraq, beş ildən çox olmayan qısa müddətlərə bölünür.

BİR SƏHMİN GƏLİRLİLİK ƏMSALI – səhm sahibi üçün mühüm maraq daşıyan və müəssisənin rentabelliğini səciyyələndirən göstəricidir. Əmsal təmiz gəlirin səhmlərin miqdarına bölünməsi yolu ilə hesablanır.

BİR VALİDEYNLİ AİLƏ (natamam ailə) – adətən nikahda olmayan bir, yaxud bir neçə uşaqly valideynlərdən biridir. Natamamlığın xarakteristikası ər-arvad cütlüyünə aiddir. Bir valideynli ailə çox vaxt boşanma, ər-arvadın birinin ölümü nəticəsində nikahın ləğv olunması, yaxud onların ayrı yaşaması ilə əlaqədar yaranır, həmçinin uşağın nikahdan kənar doğulması nəticəsində yarana bilər (tək ana). Bu ifadə çox vaxt azyaşly uşaqları olan ailələrə tətbiq edilir.

BİR YAŞLY UŞAQLAR ARASINDA QIZILCAYA QARŞI PEYVƏND EDİLMİŞ UŞAQLARIN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - heç olmasa bir dəfə qızılcaya qarşı vaksın vurulmuş bir yaşly uşaqların faizlə hissəsidir.

Bu göstərici müayinənin keçirilməsinə qədər və yaxud hələ 12 ayı tamam olmamış, heç olmasa bir dəfə qızılcaya qarşı peyvənd qəbul etmiş 12-23 aylıq uşaqların sayına faizlə ifadəsi kimi hesablanır. Adətən, immunizasiya ilə əhatə edilmə haqqında qiymətləndirici məlumatlar iki əsas mənbədən əldə edilir: inzibati orqanlar tərəfindən təqdim edilən məlumatlardan və immunizasiya ilə əhatə səviyyəsinə dair müayinə materiallarından. Söhbət inzibati mənbələrin məlumatlarına əsaslanan qiymətləndirmədən getdikdə, immunizasiya ilə əhatə olunma səviyyəsi peyvəndin ümumi sayının əhalinin bu və ya digər məqsədli qrupundan olan uşaqların sayına bölünməklə tapılır. Peyvəndlərin əksəriyyəti üçün məqsədli qrupu hər hansı bir konkret ildə (belə qrupların göstəriciləri bu və digər ölkədə aparılan siyasətlə, həmçinin müvafiq peyvəndin xarakterindən asılı olaraq dəyişə bilər) doğulan və ya sağ qalan bütün körpələr təşkil edir. Immunizasiya ilə əhatəyə dair müayinə materiallarından çox vaxt inzibati mənbələrdən olan məlumatlarla qarşılıqlı əlaqədə istifadə edilir.

BİRBAŞA ƏMƏK SƏRFİ ƏMSALLARI – məhsul istehsalına canlı əmək sərfinin onun ümumi həcminə olan nisbətidir. Məhsulun əmək tutumunu əks etdirir və

$$T_j = \frac{t_j^{\text{əmc}}}{X_j}$$
 düsturu ilə hesablanır. Burada, T_j - j sahəsinin məhsul vahidinin istehsalına canlı əmək

sərfi əmsalı; $t_j^{\text{əmc}}$ - j sahəsinin məhsul istehsalına canlı əmək xərcləri; X_j - j sahəsinin məhsullarının həcmidir. *Əmək sərfinin sahələrarası balansının və məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının məlumatları əsasında hesablanır.*

BİRBAŞA FONDTUTUMU ƏMSALLARI - əsas fondların orta illik dəyərinin ("Əsas fondların orta illik dəyəri" nə bax) istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin həcminə olan nisbətini əks etdirən göstəricidir. İstehsal olunmuş məhsul (xidmət) vahidinə nə qədər əsas fond düşdüyünü göstərir. Hesablama $K_{b,f} = F_{\text{əsas}} / X$ düsturu ilə hesablanır. Burada: $K_{b,f}$ - birbaşa fondtutumu əmsalı; $F_{\text{əsas}}$ - əsas fondların orta illik dəyəri; X - istehsal olunmuş məhsulun (xidmətin) həcmidir. *Əsas fondların sahələrarası balansı və məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı əsasında hesablanır.*

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYA QOYULAN MÜƏSSİSƏ - institusional vahidlərin, qeyri-rezidentlərin nəzarəti altında olan müəssisələr: qeyri-rezident korporasiyaların filialları; xarici dövlətlərin və ya qeyri-rezident vahidlər qrupunun nəzarətində olan korporasiyalar; qeyri-rezident müəssisələrinin müəyyən iqtisadi ərazidə, uzunmüddətli əsasda istehsalla məşğul olan qeyri-korporativ bölmələridir.

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALAR – bir ölkənin *rezident* vahidinin digər ölkədə müəssisənin fəaliyyətinə davamlı təsir etməsinə nail olması səylərini əks etdirən beynəlxalq investisiya fəaliyyətinin kateqoriyasıdır. Davamlı təsire nail olunması, birbaşa investor və göstərilən müəssisə arasında uzunmüddətli münasibətlərin yaradılmasını, həmçinin investorun bu müəssisənin idarə edilməsində kifayət qədər mühüm rolunu nəzərdə tutur. Birbaşa xarici investisiyalar nizamnamə kapitalına ödəmələr, sair formalarda müəssisənin xarici şərtlərindən alınmış kreditlər (məsələn, investorun birbaşa əldə etdiyi əlavə səhm və paylar; reinvestisiya olunmuş gəlir; investor tərəfindən birbaşa təşkilatə verilmiş avadanlıqlar və s.) kimi həyata keçirilə bilər. Birbaşa investisiyalasdırılmış müəssisə, adi səhmlərin və ya səhmdarların səsinin minimum 10%-nə malik olan (*korporativ müəssisələr* üçün), yaxud belə iştirakın ekvivalenti olan (qeyri-korporativ müəssisələr üçün) korporativ və ya qeyri-korporativ vahid kimi müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, birbaşa investisiya qoyulan müəssisələrə aşağıdakılar aid edilir: qeyri-rezident investorun səhm və ya səslərin 50%-dən çoxuna malik olduğu törəmə müəssisə və ya təşkilatlar; investorun birbaşa kapitalda 50% və ondan az paya malik olduğu birləşdirilmiş müəssisələr; investorların tam və ya birgə mülkiyyətində olan və bilavasitə və dolayısı ilə birbaşa investora aid olan qeyri-korporativ müəssisələrin struktur vahidləri.

BİRBAŞA XARİCİ KAPİTAL QOYULUŞUNDAN YENİDƏN İNVESTİSİYALASDIRILMIŞ GƏLİRLƏR – aşağıdakılara bərabərdir:

- birbaşa investisiya qoyuluşundan müəssisələrin gəlirlərinə;
- üstə gəl mülkiyyətdən gəlirlər və ya alınmış cari transfertlər;
- çıxılsın, birbaşa xarici investorlara faktiki köçürmələr daxil edilməklə, mülkiyyətdən və cari transferlərdən istənilən gəlirlər və birbaşa xarici investisiya qoyuluşundan müəssisənin gəlirlərinə, sərvətinə və s. istənilən cari vergilər.

BİRBAŞA KREDİTLƏŞDİRMƏ (STANDBY) – bankın öz borcları ilə müəssisələrin, birliklərin, təşkilatların dövryyə vəsaitlərinin, əsas fondlarının formalaşdırılmasında, məsrəflərin pul vəsaitləri ilə təminatında bilavasitə iştirakıdır.

BİRBAŞA MƏSRƏFLƏR – aralıq hesablamalar aparmadan, “bir dəfəyə” verilən məhsulun dəyərinə aid edilən xərclərdir.

BİRBAŞA VERGİLƏR – vergi ödəyicisinin gəlirlərindən və ya əmlakından tutulan vergilərdir. Onlar gəlirin nəzərdə tutulmuş xərclənməsindən əvvəl, gəlirin əldə olunması anında tutulur. Birbaşa vergilər vergi ödəyicilərinin gəlirlərini nominal ixtisara salır. Belə ki, vergi tutulmasının obyektı gəlir (əmək haqqı, mənfəət, faiz, renta və s.) və daşınar və daşınmaz əmlakın (torpaq, bina, maşın, vergi ödəyicisinin qiymətli kağızları) dəyəridir. Birbaşa vergi tutulması vergi ödəyicisinin gəlirliliyini və ailə vəziyyətini nəzərə alır.

Birbaşa vergilər real və şəxsi olurlar. *Birbaşa real vergilər* vergi ödəyicisinin əmlakının ayrı-ayrı növlərindən (torpaq, bina, ticarət-sənaye binaları, qiymətli kağızlar) tutulur. Obyektdən asılı olaraq, onlara torpaq vergisi, ev təsərrüfatı (başı) vergisi, sənaye vergisi və qiymətli kağızlara vergi aiddir. Real vergi ödəmədə öz sahibinə obyektin gətirdiyi faktiki gəlirin həcmi deyil, vergiyə cəlb olunan

obyektin xarici əlamətləri (ölçüsü, yerləşdiyi yer) nəzərə alınır.

Birbaşa şəxsi vergilər özündə gəlirin mənbəyindən və ya bəyannamələr üzrə tutulan, fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərindən və əmlakından vergiləri əks etdirir. Əsas birbaşa şəxsi vergilərə əhalidən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi, kapitalın dövryyəindən gəlirlərə vergi, yüksək mənfəətə vergi, əmlak vergisi aid edilir.

BİRDƏFƏLİK SEÇMƏ (QAYITMAZ, TƏKRARSIZ SEÇMƏ) – bu seçmədə bir dəfə seçilən vahid sonrakı seçmələrdən kənarlaşdırılır və buna görə də təkrarən seçilə bilməz.

BİRGƏ ƏMƏLİYYATLAR - iki və ya daha çox şirkət tərəfindən birgə aparılan əməliyyatlardır. İqtisadi maraqlar üzrə birləşmiş və birgə müəssisənin hüquqi struktur hesab edilən bu nümunəsi belə əməliyyatların həyata keçirilməsinə imkan verir.

BİRJA – *birja ticarəti* aparən peşəkar ticarət təşkilatlarında rəsmiləşdirilmiş müəyyən *əmtəə* növünün topdansaş bazarıdır. Əmtəə növündən asılı olaraq, əmtəə birjasını (maddi nemətlər ticarətini), *fond birjasını* (qiymətli kağızların ticarətini), valyuta birjasını (valyuta alqı-satqısını), *fyuçers birjasını* (fyuçers müqavilələri ticarətini), opsiyon birjasını (opsiyon müqavilələrin ticarətini) bir-birindən fərqləndirirlər. Fraxt birjası da mövcuddur.

BİRJA ALVERÇİSİ – birjada *fyuçers müqavilələrinin* və ya *qiymətli kağızların* alqı və satqı qiymətləri arasındakı fərqdən gəlir əldə edən birja taciridir.

BİRJA DÖVRİYYƏSİ – 1) *birja ticarətinin* gedişi prosesində natura və dəyər ifadəsində bağlanmış birja sazişlərinin ümumi həcmidir; 2) fond birjasında müəyyən dövr ərzində satışın məbləğidir və bazarın kapitallaşdırılması səviyyəsindən faizlə ölçülür.

BİRJA ƏMTƏƏSİ – *birja ticarətinin* obyektı olan *əmtəədir*. Müəyyən növdə və keyfiyyətdə olan əmtəənin dövryyədən götürülməməsi; o cümlədən birja tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada birja ticarətinə buraxılan əmtəəyə dair standart kontrakt və konosamentdir. Birja əmtəələrinin əsas qrupları kənd və meşə təsərrüfatı məhsullarından, mineral xammal və yarımfabrikatlardan, *qiymətli kağızlardan*, valyuta qiymətlilərindən və *indekslərdən* ibarətdir.

BİRJA FONDU – *qiymətli kağızların* dövr etməsinə təmin edən təşkilatdır. Birja fondunda dövr edən qiymətli kağızlar fond birjası ticarətinə buraxılması (listing) üsulunu keçməlidir.

BİRJA HƏRRACI – birja iştirakçılarının sövdələşməni bağlayarkən qiymətin rəqabətliliyini əks etdirən qaydaları müəyyənləşdirən mexanizmdir. Birja auksionu təşkili üsuluna görə sadə və ikili hərraca bölünür.

BİRJA İNDEKSI – “*Səhmlərin kurs indeksi*”-nə bax.

BİRJA QIYMƏTİ – nümunələr və təqdim olunmuş normativ-texniki sənədlər üzrə birjada əmtəələrin alqı-satqısı üzrə topdan sövdələşmələrin (ticarətin) həyata keçirildiyi qiymətdir. Birja qiyməti sərbəstdir, tələbin və sövdələşmənin həcmindən asılı olaraq, enib-qalxır; ən xarakterik sövdələşmələr üzrə onun nümunəvi səviyyəsi qiymətləndirilir. Ticarətin yekunu üzrə birja qiymətlərini göstərməklə, birja bülleteni (ongünlük, aylıq, rüblük) buraxılır. Saticının, alıcının və faktiki sövdələşmə qiymətləri üzrə təkliflər birjada bütün sövdələşmələrin uçotunda qeydiyyatdan keçirilir. Birja qiyməti üzrə birja məlumatları müxtəlif əmtəələr üzrə qiymət dinamikasını, tələb və təklifi təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir.

BİRJA QIYMƏTİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ (BİRJA KURSU) – *birja ticarətinin* gedişində formalaşan, *birjada* müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydiyyatdan keçən və bazar prosesinin bütün iştirakçılarının məlumat bildirmə sisteminə daxil olan *birja qiymətidir*.

BİRJA SÖVDƏLƏŞMƏLƏRİ – 1) birjanın müəyyən etdiyi yer və vaxtda, özünün qoyduğu qaydalarda təşkil etdiyi aşkar, ictimai sövdələşmədir; 2) *birja ticarətlərinin* gedişində bağlanan və müəyyən qaydalarla *birjada* qeydiyyatdan keçirilən sövdələşmələrdir.

BİRJA YIĞIMI – birja sövdələşmələri bağlandığı hallarda, birjanın xeyrinə birja ticarəti iştirakçılarının pul ayırmalarıdır.

BİRJALARIN AÇILIŞ QIYMƏTİ – yeni iş günündə birja ticarətinin başladığı qiymətdir. Adətən, birjaların açılış qiyməti kimi, keçən iş günündəki birjanın bağlanmış qiyməti qəbul edilir.

BİRJANIN ŞTATI - birjanın bütün rejimlərində onun işinə xidmət göstərən birja heyətidir.

BİRJANIN ÜZVÜ – birja ticarətində iştirakçı və birjanın idarə edilməsində iştirak hüququna malik olan fiziki və hüquqi şəxslərdir.

BİRLƏŞDİRİLMİŞ (İNTEQRASIYA EDİLMİŞ) HESABAT – statistika müşahidəsi subyektlərinin fəaliyyətini kompleks xarakterizə edən göstəricilər sistemini əks etdirən hesabatdır.

BİRLƏŞDİRİLMİŞ SEÇMƏ – vahidlərin seçməyə daxil edilməsi, müxtəlif seçmə üsullarının birləşdirilməsi yolu ilə aparılan *seçmədir* (məsələn, təsadüf və qrup, mexaniki və qrup, çoxpilləli, qrup və mexaniki və s.).

BİRLƏŞMƏ – onun nəticəsində bir hüquqi vahidin yox olması və onun bütün fəaliyyət növləri və istehsal vasitələrinin digər hüquqi vahidə birləşməsi ilə müşahidə olunan demoqrafik hadisədir.

BİRLİK VƏ MÜƏSSİSƏLƏR ARASINDA ƏMƏKDAŞLIQ ÜZRƏ TİCARƏT ƏLA-QƏLƏRİ HAQQINDA MƏLUMAT - bu məlumat:

- konsessiyaçıları dillərlərdən ayırır;
- müəssisələri törəmə şirkətlər hesab olunan, əsas etibarını öz ticarət fəaliyyətini tam və ya qismən törəmə firmalar şəklində həyata keçirən avtomobil tədarükçülərindən, rezident və qeyri-rezident istehsalçılardan (tədarükçülərdən) fərqləndirir;
- öz tədarükünə görə bir mal göndərəndən çox asılı olan müəssisə nəzərdə tutulur; beləliklə, sonuncu formal və ya qeyri-formal olaraq öz topdansaş ticarəti üzrə fəaliyyətini güzəştə gedir.
- fransızınq üzrə müqavilələr və ya tədarükçü qrupuna daxil olma üzrə sazişlər əsasında bütün qrupu əmtəələrlə təchiz etməyə cavabdeh olan topdansaş ticarətçilərinin (onlardan biri ilə) müəssisələrinə uyğun gəlir.
- tədarük qrupuna, fransızınq şəbəkəsinə və istehlak kooperativlərinə daxil olmanı fərqləndirir.

BİRSEKTORLU (SAHƏLİ) MODEL – *makroiqtisadi modelin* tipik olmayan, fərdi halıdır. Birsektorlu modeldə iqtisadi proseslər maksimum aqreqasiya olunmuş şəkildə, sahələr, sektorlar və ictimai istehsal bölmələri ayrılmadan təsvir edilir.

BİSSERIAL KORRELYASIYA ƏMSALI

– sosial hadisələr arasında əlaqənin öyrənilməsində istifadə olunur və keyfiyyət (alternativ) göstəriciləri ilə kəmiyyət dəyişən göstəriciləri arasındakı əlaqənin səviyyəsini göstərir. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$r = \frac{|\bar{Y}_2 - \bar{Y}_1|}{\sigma_2} \cdot \frac{pq}{Z},$$

$\bar{Y}_2$ və $\bar{Y}_1$ - qruplar üzrə orta; σ - əlamətin orta həddindən faktiki qiymətlərin orta kvadratik kənarlaşması; p - birinci qrupun payı; q - ikinci qrupun payı; Z – P-dən asılı olaraq, Z bölüşdürülməsinin cədvəl şəklinə salınmış kəmiyyətidir.

BİT – məlumatların minimal ölçü vahididir. 0 və ya 1 qiyməti ikili say sistemi adlanır. Fərdi kompüterlərdə informasiyanın ölçülməsində istifadə edilən ən kiçik vahidlərdir.

BİTKİÇİLİK (ƏKİNCİLİK) STATİSTİKASI

– kənd təsərrüfatı statistikasının bölməsidir, torpağın becərilməsi və bitkilərin yetişdirilməsi proseslərini xarakterizə edən göstəricilər sistemini öyrənir. Bitkiçilik (əkinçilik) statistikasına torpaq yerləri, əkin sahələri və uzunmüddətli əkmələrin mövcudluğu, tərkibi, keyfiyyəti, hərəkəti və istifadəsini; məhsulun həcmi və strukturunu; bitkinin yetişməsi prosesində, gedişində və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsullarının yığılmasının başa çatdırılması üzrə ümumi yığım və məhsuldarlığın həcmi; müxtəlif aqro-texniki üsulların səmərəliliyini və yayılma dərəcəsinin və effektivliyinin həcmi səviyyəsini xarakterizə edən statistik göstəriciləri işləyib hazırlayır və tətbiq edir.

BİZNES (ingiliscə *business* – iş, kommersiya fəaliyyəti) – fiziki və hüquqi şəxslərin məhsul və xidmətlərin istehsalı və satılması yolu ilə mənfəətin əldə olunmasına yönəldilmiş sahibkarlıq fəaliyyətinin ixtiyari formasıdır, iqtisadi fəaliyyətdir. İş adamı (sahibkar) yeni müəssisə açmaqla və ya əvvəlcədən mövcud olan müəssisənin bir hissəsini və ya tamamilə almaqla özü üçün iş yeri açə bilər. Onun öz müəssisəsini, dükanını, vasitəçi firmasını açmasının əsas şərti öz riski hesabına şəxsi kapitalından (və ya borc aldığı kapitaldan) istifadə etməsidir. Bu prosesdə bir sahibkar və ya qrup şəklində şərik şəxslər iştirak edə bilərlər.

BİZNES STATİSTİKASI (sahibkarlıq statistikasi) – mənfəət əldə etmək məqsədilə

məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üçün insan əməyinin istehsal vasitələri və digər iqtisadi aktivlərlə birləşməsinə, habelə həmin məqsədlə digər şəxslərə iqtisadi aktivlərin istifadə üçün verilməsinə yönəldilməklə iqtisadi fəaliyyəti öyrənən statistika sahəsidir. Sahibkarlıq anlayışı iqtisadi kateqoriya olmaqla, iqtisadi, hüquqi, sosioloji və digər amillərlə xarakterizə olunur.

BMT ƏRZAQ VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI TƏŞKİLATI (FAO) - 1945-ci ildə

yaradılmış hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatdır. Bütün dünyada kənd təsərrüfatının, balıqçılığın və meşə təsərrüfatının inkişafına kömək edir. FAO texniki yardım və ərzaq köməkliyi göstərir, həmçinin dünya kənd təsərrüfatının inkişafı məəcəllələri üzrə proqnozlar və statistik məlumatlar hazırlayır. FAO kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığa dair metodik təlimatlar və illik statistik məlumatlar dərc etdirir, həmçinin qida, ərzaq və istehlak məsələləri üzrə məlumatları toplayır, təhlil edir, işləyir və yayır.

BMT-nin BÜDCƏSİ – BMT-nin proqramları

üzrə müntəzəm büdcədir. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən iki ildə bir dəfə təsdiq edilir. BMT-nin üzv-dövlətlərinin üzvlük haqları hesabına, üzvlük üzrə Komitənin tövsiyəsinə görə BMT-nin Assambleyası tərəfindən müəyyən edilmiş şkalaya uyğun olaraq iki il üçün formalaşdırılır. Üzvlük şkalasının əsaslandığı əsas meyar üzv-dövlətin real ödəmə qabiliyyəti hesab edilir. Assambleya tərəfindən üzvlük haqqı verən hər bir dövlət üçün maksimum 25%, minimum isə 0,01% təyin edilmişdir. BMT-nin büdcəsi ümumi siyasətin, rəhbərliyin və əlaqələndirmənin formalaşdırılması, siyasi fəaliyyət, beynəlxalq hüquq və qanunlar, inkişaf məqsədli beynəlxalq və regional əməkdaşlıq, insan hüquqları və humanitar siyasət, ictimai məlumatlar, ümumi inzibati xidmətlər, xüsusi xərclər, əsaslı xərclər, heyətə qoyulmuş vergilər üzrə xərclər maddələri üzrə xərclənir.

BMT-nin İQTİSADI VƏ SOSIAL ŞURASI –

BMT-nin əsas orqanlarından biridir və 1946-cı ildə yaradılmışdır. Mənzil qərargahı Cenevrədə yerləşir. Şuranın 54 üzvü vardır. Tərkibinin 1/3-i BMT Baş Məclisi tərəfindən hər il yenidən seçilir (3 il müddətinə). Şuraya seçkilər aşağıdakı yer bölgüsü əsasında keçirilir: Afrika 14 yer, Asiya 11 yer, Latin Amerikası 10 yer, Qərbi Avropa və digər dövlətlər 13 yer. İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOS) BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan nümayəndələrindən təşkil edilir. O, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış idarəsi kimi onun iqtisadi və sosial fəaliyyətini əlaqələndirir,

Nizamnaməsinə uyğun olaraq iqtisadiyyat, mədəniyyət, maarif, səhiyyə sahəsində beynəlxalq məsələlərə dair tədqiqatlar aparır, məruzələr hazırlayır, tövsiyələr verir, BMT Baş Məclisinin iqtisadi və sosial sahələrə dair tövsiyələrini həyata keçirir. EKOSOS-un ali orqanı ildə iki dəfə çağırılan sessiyadır. Xüsusi sessiyalar da çağırıla bilər. Şuranın nəzdində müxtəlif funksional vəzifələri yerinə yetirən komitə və komissiyalar fəaliyyət göstərir. BMT-nin Baş Məclisi hər il EKOSOS-a üç il müddətinə 18 üzv seçir.

BMT-nin STATİSTİKA FƏALİYYƏTİNİN ƏLAQƏLƏNDİRİLMƏSİ ÜZRƏ KOMİTƏSİ

– komitə 2002-ci ildə yaradılmışdır. Komitə beynəlxalq təşkilatların statistik proqramlarının əlaqələndirilməsi və birləşdirilməsi, bu əsasda statistika sahəsində texniki kömək daxil olmaqla, beynəlxalq statistika məlumatlarının yığılmasının, işlənməsinin və yayılmasının birləşmiş sisteminin yaradılması məqsədi ilə təşkil edilmişdir. Komitə həmçinin BMT-yə üzv olan ölkələrin statistika xidmətlərinə statistikanın müxtəlif sahələri üzrə metodoloji işləmələrin əlaqələndirilməsi və uyğunlaşdırılması yolu ilə beynəlxalq statistika təşkilatları tərəfindən hazırlanmış konsepsiya, anlayış və təsnifatlardan istifadə edilməsində kömək göstərir.

Beynəlxalq statistika təşkilatlarının rəhbərləri Komitənin üzvləri hesab edilirlər. Onlara aiddir: BMT-nin və BMT sisteminin regional iqtisadi komissiyalarının (BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Asiya və Sakit Okean hövzəsi ölkələri üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası, BMT-nin Afrika ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Qərbi Asiya ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Latin Amerikası və Karib hövzəsi ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası) katiblikləri, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatları (Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNESKO, YUNİDO, YUNİSEF, Dünya Bankı, BVF, BMT-nin İnkişaf Proqramı, Əhali üzrə BMT Fondu), Dünya Ticarət Təşkilatı, Dünya Turizm Təşkilatı, hökumətlərarası təşkilatlar (İƏİT, Avrostat), Beynəlxalq Statistika İnstitutu və digər qeyri-hökumət təşkilatları, həmçinin regional inkişaf bankları.

BMT-nin STATİSTİKA KOMİSSİYASI – BMT-nin İqtisadi və sosial şurasının qətnaməsinə müvafiq olaraq, 1946-cı ildə yaradılmış və 1947-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. BMT-nin sosial-iqtisadi fəaliyyətini əlaqələndirən İqtisadi və sosial şuranın funksional komissiyalarından biridir. Onun işində coğrafi bölgü prinsipi üzrə

dörd ildən bir seçilən BMT-yə üzv ölkələrin nümayəndələri, həmçinin müşahidəçi qismində statistika xidmətlərinin, BMT sisteminin regional iqtisadi komissiyalarının (BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələri üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyası, BMT-nin Afrika ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Qərbi Asiya ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası, BMT-nin Latin Amerikası və Karib hövzəsi ölkələri üzrə İqtisadi Komissiyası) katiblikləri, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatları (Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Dünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, YUNESKO, YUNİDO, YUNİSEF, Dünya Bankı, BVF, BMT-nin İnkişaf Proqramı, Əhali üzrə BMT Fondu), Dünya Ticarət Təşkilatı, Dünya Turizm Təşkilatı, hökumətlərarası təşkilatlar (İƏİT, Avrostat), Beynəlxalq Statistika İnstitutu və digər qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri iştirak edirlər.

BMT-nin Statistika Komissiyası BMT-nin işi üçün lazım olan statistik məlumatların toplanması və işlənməsi üzrə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasına təklif və tövsiyələr hazırlayır; milli hesablar sisteminə aid olan qlobal metodologiya və təşkilati məsələləri həll edir, BMT-nin regional statistika fəaliyyəti isə regional komissiyalar tərəfindən həyata keçirilir. Onun fəaliyyəti müxtəlif statistika məsələlərini və iri statistika işlərinin aparılmasının təşkilini əhatə edir: əhali və yaşayış fondlarının siyahıyaalınmasını, milli gəlirlərin hesablanması, milli hesablar sisteminin işlənilməsini, beynəlxalq müqayisələri və s. Komissiyanın icraçı orqanı – BMT-nin statistik illik məcmuəsi, BMT-nin illik demoqrafiya məcmuəsi, Milli hesabların illik məcmuəsi və s. kimi statistik nəşrlərinin hazırlanması ilə məşğul olan BMT-nin Statistika Bürosudur.

BOKS-CENKİNS MODELİ - x_t stasionar müvəqqəti sırasının avtokorrelyasiya xüsusiyyətini daha tam və səmərəli əks etdirən - sürüşkən orta avtoregressiya modelidir (SOAR). Aşağıdakı kimi yazılır:

$$\tilde{x}_t - \varphi_1 \tilde{x}_{t-1} - \dots - \varphi_p \tilde{x}_{t-p} = \varepsilon_t - Q_1 \varepsilon_{t-1} - \dots - Q_q \varepsilon_{t-q},$$

burada $\tilde{x}_t = x_t - m_x$ - orta səviyyədən kənarlaşma, ε_t - sıfır riyazi gözlənilmə (ehtimalla) və σ_ε^2 ilə sıfırla ağ səs-küydür.

Sürüşkən orta avtoregressiya modelinin tətbiqi polinomial trendin (meylin) mövcudluğunu xarakterizə edən qeyri-stasionar sıra hallarına şamil edilir.

BONQAARTS MODELİ – bilavasitə doğum amillərinin təsirinin multiplikativ modelidir. Amerika demoqrafi C.Bonqaarts tərəfindən 1978-ci ildə təklif olunmuşdur. Potensial (mümkün olan) doğum səviyyəsi ilə onun real səviyyəsi arasında fərqləri silsilə indekslərlə göstərir, onların hər biri müəyyən amilin təsir dərəcəsini əks etdirir. Bonqaarts modelinin əsas tənlikləri:

$$TFR = C_m \cdot C_c \cdot C_a \cdot C_i \cdot TF$$

$$TMFR = C_c \cdot C_a \cdot C_i \cdot TF$$

$$TNMFR = C_i \cdot TF$$

burada TF – yekun nəsilvermə əmsalı; TFR – ümumi nəsilvermə əmsalı; $TMFR$ – nikahda ümumi nəsilvermə əmsalı; $TNMFR$ – nikahda yekun təbii doğum əmsalı; C_m – nikah vəziyyətinin təsiri indeksi; C_c – kontrasepsiyanın təsiri indeksi; C_a – abortların təsiri indeksi; C_i – doğumdan sonrakı sterilliyin təsiri indeksidir.

Nəzərə alınır ki, həmin əhali üçün yekun nəsilvermə əmsalı patoloji *sonsuzluğun* yayılması ilə müəyyən edilir. Model müəllifinə görə, əhalinin böyük əksəriyyətində yekun nəsilvermə əmsalı 13.0-dan 17.0-dəkdir, TF orta qiyməti isə 15.3-ə bərabərdir.

Doğuşdan sonra *sterillik* indeksi bərabərdir:

$$C_i = \frac{20}{18,5 + i}$$

burada i – laktasiya və özünü cinsi əlaqədən gözlədikdən sonra doğuşdan sonrakı sterilliyin orta uzunluğudur.

Abortların təsiri indeksi bərabərdir: $C_a = \frac{TFR}{TFR + b \cdot TAR}$

burada TAR – yekun abort əmsalıdır, ümumi nəsilvermə əmsalına oxşar hesablanır; b – 0,4(1+ U) bərabər olan bir abortla qabağı alınan doğumun orta sayıdır; U – kontrasepsiyadan istifadə edən qadınların sayıdır.

Kontrasepsiyanın təsiri indeksi bərabərdir:

$$C_c = 1 - 1,08 \cdot U \cdot e,$$

burada e – istifadə olunan kontrasepsiyanın orta effektivliyidir.

Nikah vəziyyətinin təsiri indeksi bərabərdir:

$$C_m = TFR / TMFR.$$

Modeldəki bütün sabitlər müəllif tərəfindən empirik yolla bir çox ölkələrin statistik məlumatlarına əsasən alınmışdır. Bonqaarts modelinin üstünlüyü bütün parametrlərin aydın izahındadır, zəif tərəfi isə ondan ibarətdir ki, indekslərin dəqiq hesablanmasına yalnız dərin tədqiqatlar əsasında alına bilən ətraflı informasiya tələb olunur. Buna görə də, bir qayda olaraq, modeldən istifadə etdikdə lazımi çıxış məlumatların çox və ya az dərəcədə dəqiq qiymətlərlə kifayətlənirlər.

BORC – yerinə yetirilməmiş öhdəliyin, ödənilməmiş borcların məbləğidir. Borc müqaviləsinin iştirakçılarından birinin digərinə geri qaytarma və bir qayda olaraq, müəyyən faizin ödənilməsi şərti ilə pul, ya da material qiymətlilərin verilməsidir. Alqı-satqıdan onunla fərqlənir ki, dəyərin yerdəyişməsi birdəfəlik ikitərəfli xarakter daşımır, ardıcıldır: kreditordan borc alana, sonra isə – borc alandan kreditora.

Borc müddətlərinə görə fərqləndirilir: tələb edilənədək və müddətli – qısamüddətli (1 ilə qədər), uzunmüddətli (1 ildən çox), eyni zamanda növlər üzrə: veksellərin girova verilməsi, əmtəə sənədi və qiymətli kağızlara, əmlaka (ipoteka) və s. qoyulması.

BORC ƏMƏK – nisbətən yeni əmək forması sayılır. Borc əməyin klassik mexanizmi texnoloji formada aşağıdakı kimi görünür: ixtisaslaşdırılmış kommersiya firması (məşğulluq agentliyi) sifarişçi-müəssisələrdən və bəzən fiziki şəxslərdən xidmətə dair daxil olmuş sifarişlərin yerinə yetirilməsi üçün bu işçiləri öz ştatlarına qəbul edir. Borc əməkdən istifadənin belə adlanan bu forması işçi qüvvəsinin lizinqi adlanır. Məşğulluq agentliyi borc əmək xidməti göstərən borc işçiləri müəyyən dövrə sifarişçi-müəssisələrə “müvəqqəti istifadə üçün” icarəyə verir. Məşğulluq agentliyi üçün heyətin icarəyə verilməsi və ya işçi qüvvəsinin lizinqi üzrə xidmət göstərməsi gəlir gətirən sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növüdür.

Borc əməkdən istifadənin digər texnologiyası (autstaffinq, autsorsinq, müvəqqəti muzzla tutulmuş işçi) borc əməyi bazarının göstərilən üç iştirakçısı (məşğulluq agentliyi, sifarişçi-müəssisə, işçi) arasında bu münasibətlərin modifikasiyasını əks etdirir. Bəzən borc əməyin münasibətləri sxeminə dövlət də daxil edilir. Ancaq dövləti bu münasibətlərin tam hüquqlu iştirakçısı saymaq olmaz. O, hər şeydən əvvəl borc əməyin üç iştirakçısının oyun qaydalarını verir, məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsi, işsizlik problemlərinin həll edilməsi və s. üçün borc əməyin texnologiyasından istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məşğulluğun bu forması, insan inkişafı konsepsiyasının həyata keçirilməsi prinsiplərinin iqtisadi əsaslarının formalaşdırılması nöqteyi-nəzərindən bəzən ziddiyyətli görünür.

BORC FAİZİ – borc verən tərəfindən borc alana (müşəriyə) şərtləndirilmiş müddətə müəyyən məbləğdə pulun ödənilməsindən ibarət olan xidmətlərin dəyəridir. Borc faizi ödəyən üçün xərc, alan üçün isə gəlirdir. Borc faizinin kəmiyyəti faiz dərəcəsinin kəmiyyəti ilə müəyyən

edilir (“*Faiz dərəcəsi*”nə bax), yəni borcun məbləği (illik) və borc alınan vasitənin məbləği arasındakı nisbətdir, bununla belə, bu pul məbləği həmişə cari pul vahidində geri qaytarılır.

Borc faizi onluq, ya da natural kəsr şəklində faizlərlə ölçülür. O, sonuncu vəziyyətdə sazişlərdə 1/16-ə qədər dəqiqliklə müəyyən edilir. Faizlərin hesablanması, bir qayda olaraq, diskret qaydada (müəyyən dövrün – ayın, rübün, ilin sonuna) aparılır. Borc faizi onun hesablanmasına uyğun ödənilir, ya da borcun məbləğinə daxil edilir. *Sadə* (bütün ssuda müddəti ərzində eyni başlanğıc məbləğində tətbiq edilir), ya da *mürəkkəb* (borc faizi artıq əvvəlki faiz dövrünə hesablanmış məbləğə əlavə hesablanır) ola bilər. Bundan başqa, ssuda faizi müqavilənin fəaliyyəti ərzində *müəyyən edilmiş*, ya da *dəyişən*, yəni inflyasiya dinamikasından, valyuta kursundan və s. asılı olaraq dəyişə bilər. İkinci halda, ssuda faizinin qiyməti zamana görə dəyişən göstərilən xidmət baza qiyməti və ona əlavənin məbləğinə bərabərdir (“*Marja*” bax).

BORCA XİDMƏT EDİLMƏSİNƏ SƏRF OLUNAN, MAL VƏ XİDMƏTLƏRİN İXRACINDAN DAXİLƏLMƏLƏRİN HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - qeyri-rezidentlərə əsas məbləğin və ya faizlərin xarici valyuta ilə, mal və xidmətlərlə ödənməsidir. *Uzunmüddətli* termini ilk dəfə qəbul edilmiş və yaxud bir ildən artıq müddətə uzadılmış borclara aid edilir.

Mal və xidmətlərin ixracı termini özündə rezidentlərin qeyri-rezidentlərə mal və xidmətlərin alqı-satqısını, barterini, hədiyyə olunmasını və ya əvəzsiz verilməsini əks etdirir. İxrac edilən malların dəyəri FOB qiymətləri ilə qiymətləndirildiyi hallarda, ixrac edilən malların qiymətlərinə ixracçı dövlətin sərhədinə qədər çatdırılması və sığortalıması xərcləri daxil edilir. Xarici səyyahların daxili bazarda xərcləri kimi mal və xidmətlərin çatdırılması ilə bağlı bütün digər sövdələşmələr digər ümumdünya hesabatlarında xidmətlər kimi nəzərə alın bilər. Xaricdə çalışanların köçürmələri ilə yanaşı, ixracdan daxiləlmələr xarici borca xidmət üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün xarici valyutada daxiləlmələr hesab edilir.

Bu göstərici xarici borclara xidmət xərclərinin, mal və xidmətlərin ixracına olan nisbətinin faizi kimi hesablanır.

BORTKEVİÇ DÜZƏLİŞİ – demoqrafiya statistikasında *ölüm cədvəllərinin* qurulması zamanı yaşayanların L_x boşanmaların daha dəqiq

sayını almaq üçün tətbiq edilir. Bortkeviç düzəlişi olmadan bu düstur hesablandıqda,

$$L_x = \int_x^{x+1} l_x d_x$$

müəyyən yaş intervalında sağ qalanların sayının bərabər (xətti) azalması nəzərdə tutulur. Onda yaşayanların sayı müəyyən yaş intervalının başlanmasından əvvəl (l_x) və sonunadək (l_{x+1}) sağ qalanların sayının yarı cəmi kimi müəyyən edilir. Belə bir fərziyə də var ki, sağ qalanların sayının fasiləsiz dəyişməsi üç ardıcıl gedən yaş intervallarında üçüncü sıra parabola ilə təsvir və onlardan orta (ikinci) yaş intervalı üçün tətbiq oluna bilər. Bu fərziyyədən irəli gəlir ki,

$$L_x = 0,5 (l_x + l_{x+1}) + \frac{1}{24} (d_x - d_{x-1})$$

burada d_{x+1} və d_{x-1} – sonrakı və ondan əvvəlki yaş intervalında ölənlərin sayıdır.

1890-ci ildə *V.İ. Bortkeviç* tərəfindən təklif olunmuş bu düsturdakı ikinci cəm Bortkeviç düzəlişi adlanır.

BORU KƏMƏRİNİN MƏHSULDARLIĞI

– vaxt (adətən bir il) vahidində boru kəməri üzrə nəql edilən *neftin*, *neft məhsullarının*, *qazın ötürülməsinin* həcmidir. Həmçinin günlük və saatlıq hesablanmış ötürmələrlə də müəyyən olunur.

BOŞ DAYANMA - istehsal prosesinin pozulması ilə bağlı olaraq, onun dayandırılmasına səbəb olmuş işçilərin işləmədiyi iş vaxtıdır. Boş dayanmalar öz davamiyyət müddətinə görə *gün uzununu* (tam növbəli) və növbə daxili olur. *Gün uzununu* boş dayanmada işə çıxmış işçi işə başlamamışdır və başqa işlərə cəlb olunmamışdır. Gün uzununu boş dayanmalara, həmçinin əmək prosesinin təmin olunmaması ilə bağlı müdiriyyətin icazəsi ilə işçilərin işə çıxmaması da daxildir.

Növbə daxili boş dayanma iş günü (növbə) ərzində 5 dəqiqədən artıq, ayrı-ayrı bəzi istehsallarda (konveyerlərdə, axın xətlərində) isə 1 dəqiqədən artıq vaxt hesab olunur. Boş dayanma, işçinin günahı üzündən və işçinin günahı olmadan yaranan boş dayanmaya bölür.

BOŞ İŞ YERLƏRİNİN SAYI – 1) müəssisədə, (təşkilatda, idarədə) əlavə tələb olunan işçilərin, yəni işə qəbul edilə biləcək işçilərin sayıdır; 2) təşkilatda tələb olunan işçilərin sayı ilə ifadə olunur, bir şərtlə ki, onlar tam məşğulluqla təmin olunsunlar.

BOŞ TORPAQ SAHƏLƏRİNƏ ÜMUMİ KAPİTAL QOYULUŞU – boş torpaq sahələrinin alınmasını göstərir. Alınmış torpaq sahələri müəssisələrin hesablarında kapital kimi nəzərə alınır.

BOŞALTMA MƏNTƏQƏSİ – idxalda Aİ-nin sərhədini keçmiş malların fəal nəqliyyat vasitələrindən boşaldıldığı məntəqədir.

BOŞANMA - *nikahın ləğv edilməsi (boşanma)* nəticəsində kəbin birliyinin dayandırılması prosesidir. Boşanma səviyyəsi sosial-mədəni normalarla, *nikah* və qanunvericiliyin üstün formaları ilə müəyyən olunur. Boşanma haqqında statistik məlumatlar boşanmanın rəsmiləşdirilməsinə dair hüquqi sənədlərin işlənməsinə, həmçinin *əhalinin siyahıyaalınmasının* (məyayinəsini) məlumatlarına əsaslanır. Boşanma haqqında rəsmi sənəd kimi, ədliyyə orqanlarında tərtib olunan nikahın ləğv edilməsinə dair akt qeydləri xidmət edir. Boşanmanın ölçülməsi üçün boşanma əmsalı tətbiq edilir: ümumi - boşananların illik sayının əhalinin ümumi sayına nisbəti, xüsusi - illik boşananların sayının mövcud cütlüklərin (ər-arvadların) orta illik sayına nisbəti; kişi və qadınlar üçün ayrılıqda hesablanan boşanmaların yaş əmsalı; yaşın əvəzinə nikahın bağlandığı andan onun davamlılığı, həmçinin onlardan kumulyativ və yekun əmsalların törəmələri nəzərə alındığı, nikahın uzunmüddətliliyi üzrə boşanma əmsalı. Boşanma səviyyəsinin tədqiqatını dərinləşdirmək üçün boşanma cədvəlləri qurulur.

BOŞANMA CƏDVƏLLƏRİ – nikahların bəzi məcmusunda nikahın pozulması nəticəsində onların ləğv olunmasını xarakterizə edən kəmiyyətlərin nizamlanmış ardıcılığıdır. Real, yaxud hipotetik koqortada *boşanma* prosesinin riyazi modeli, bu prosesin axınına qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi ilə göstərir. Boşanma cədvəllərinin hər göstəricisinə cədvəlin şkalasının qiymətlərinə müvafiq nöqtələr üçün müəyyən demometrik funksiyanın qiymətlər sırası kimi, şkalanın öz qiymətlərinə isə arqumentin qiyməti kimi baxıla bilər. Əhalinin mövcud yaş və nikah strukturundan və digər demoqrafik proseslərdən asılı olmayaraq, boşanma cədvəlləri boşanmanı təsvir etməyə, prosesin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkar etməyə və müxtəlif əhalidə boşanmanı müqayisə etməyə imkan yaradır. İlk boşanma cədvəlləri statistika elmində Y.A.Korcak-Çepurkovski tərəfindən 1926-cı ildə qurulmuşdur. Boşanma cədvəlləri demoqrafik proseslərin ümumi prinsipləri üzrə qurulur. İlk nisbətdən

asılı olaraq, boşanma cədvəlləri ümumi, boşanmaların sayı nikah vəziyyətindən asılı olmayaraq, əhalinin *ümumi* sayına nisbətdə götürülür və *xüsusi* cədvəllərə bölünür. Burada boşanmaların sayı nikahda olanların sayı ilə müqayisə olunur.

Ümumi boşanma cədvəlləri 15-70 intervalında yaş şkalası üçün qurulur. Ümumi boşanma cədvəllərinin əsas göstəriciləri öz aralarında aşağıdakı nisbətdə olur:

$$D_{x/x+k} = d_{x/x+k} \cdot k; \quad D_{16/x} = \sum_{16}^x D_{x/x+k}$$

Cədvəlin həm real, həm də hipotetik nəsil üçün çıxış göstəricisi orta illik boşanma tezliyidir $d_{x/x+k}$ və orta hesabla il ərzində boşanmaların sayının həmin yaşda olan şəxslərin sayına, yaxud daha dəqiq həmin nəsiləndən olan şəxslərin $x/x+k$ yaş intervalında yaşadığı insan-illərə nisbət kimi alınır. Bu göstərici yaşa görə boşanma əmsalından fərqlənir. Ümumi boşanma cədvəlləri tam – bir illik yaş intervalı ilə və qısa – illik və daha iri intervallarla qurulur.

Xüsusi boşanma cədvəlləri nikahın müddəti şkalası üzrə (y) qurulur və hansısa real və ya hipotetik nikah koqortasının boşanmaya görə nikahın müddəti artdıqca, azalmasını göstərir. Lakin çox çətin olduğundan nadir hallarda hesablanır. Xüsusi boşanma cədvəllərində boşanmalara digər demoqrafik proseslərdən (ölüm, dul qalma, miqrasiya) ayrı baxılır və buna görə də xalis demoqrafik cədvəl sayılır. Bu proseslərin hamısı nəzərə alındığı xüsusi cədvəllər nikahın ləğv olunması cədvəlləri adlanır.

Xüsusi boşanma cədvəllərinin əsas göstəriciləri öz aralarında aşağıdakı nisbətlərdədir:

$$M_{y+k} = M_y (1 - d_{y/y+k});$$

$$D_{y/y+k} = M_y - M_{y+k};$$

$$D_{y/\omega} = \sum_y^{\omega} D_{y/y+k} \cdot k;$$

$$d_{y/\omega} = \frac{D_{y/\omega}}{M_y}; \quad \bar{y}_y = \frac{\sum_y^{\omega} D_{y/y+k} \cdot k \cdot y}{D_{y/\xi}} + 0,5.$$

Xüsusi boşanma cədvəllərinin çıxış göstəricisi mövcud olan nikahlar $d_{y/y+k}$ üçün $y/y+k$ intervalında boşanma ehtimalıdır. Bu, real koqorta üçün ya nikah koqortasının əqibətinin uzununa müşahidə məlumatları üzrə, ya da retrospektiv müşahidə yolu ilə; hipotetik koqorta üçün – birdəfəlik müşahidə məlumatlarının xüsusi işlənməsi nəticəsində, yaxud boşanmaların cari uçuotu üzrə məlumatların və siyahıyaalma məlumatlarının müqayisə edilməsi nəticəsində alınır.

BOŞANMA ƏMSALLARI – boşanmalar nəticəsində nikahların dayandırılmasının tezliyini əks etdirən nisbi kəmiyyətlərdir; müəyyən dövrdə boşanma sayının müvafiq əhali sayına, yaxud boşanma ilə nəticələnə bilən nikahların sayına nisbəti kimi hesablanır. Boşanmaların sayı hansı məcmu ilə müqayisə edildiyindən asılı olaraq, fərqlənir. Boşanma əmsalları bir neçə ölkə üzrə, yaxud bir ölkə üzrə müxtəlif vaxta görə müqayisə edildikdə, boşanma əmsalları kəmiyyətinə boşanmalara dair qanunvericiliyin xüsusiyyətləri və onların dəyişə bilən uçot qaydası təsir göstərir.

Ümumi boşanma əmsalları – verilmiş dövr üçün boşanmaların sayının həmin dövr üçün əhalinin orta sayına nisbətidir. Əhalinin yaş və nikah strukturundan asılıdır, çünki boşanmaların sayı nikahda olmayan böyük və uşaqlar daxil olmaqla, bütün əhali ilə müqayisə edilir.

Xüsusi boşanma əmsalları – verilmiş dövr üçün boşanmaların sayının həmin dövrün ortalarına (çox vaxt siyahıyaalma məlumatları üzrə) mövcud nikah cütlüyünün orta sayına nisbətidir. Bu göstərici ümumi boşanma əmsallarından daha dəqiqdir, lakin bu, nikahda olanların yaş strukturundan asılıdır; siyahıyaalmalararası illərdə nikahda olanların sayına dair məlumatlar əldə etmək çətinidir. Bundan əlavə, hesablama bir o qədər də yaxşı müqayisə olunan məlumatlara əsaslanır: boşanmaların sayı hüquqi rəsmiləşdirilmiş nikahın pozulması hallarının cari uçotu məlumatlarından, ailəli olanların sayı isə siyahıyaalma məlumatlarından götürülür. Bu zaman isə sorğu olunan insanlar öz nikah vəziyyətini özləri müəyyən etdiyi kimi qeydə alınırlar.

Bəzi hallarda **boşanma indeksi** hesablanır (V.İ. Pokrovskinin *həyatilik indeksinin* analogiyası üzrə) – verilən dövr üçün boşanmaların sayının həmin dövrdə bağlanmış nikahların sayına nisbəti kimi; bütün yaşlar üçün boşanma indeksindən başqa, yaşlar üzrə boşanma indeksləri də hesablana bilər. Bu göstəricilərin kəmiyyətinə əhalinin yaş və nikahlıq strukturu, keçmişdə nikah və boşanmaların dinamikası təsir göstərir. Bu göstəricilər boşanmanın xarakteristikası üçün yararsızdır.

Yaş boşanma əmsalları – müəyyən vaxt ərzində verilmiş yaşda olan kişilərin (qadınların) boşanma sayının həmin dövrdə həmin yaşda olan bütün kişilərin (qadınların) orta sayına nisbətidir; müxtəlif yaşda olan şəxslərin boşanma tezliyini xarakterizə edir. Bu növ əmsal *boşanma cədvəllərinin* qurulması üçün əsasdır. Bütün yaşlar üzrə boşanmanın yaş əmsallarını cəmləşdirərək **yekun** boşanma əmsalı alınır. Bu əmsal nəsildə (hipotetik, yaxud real) yaşlar üzrə

mövcud boşanma intensivliyində bütün ömrü boyu boşanmaların orta sayını göstərir. Hər iki göstərici əhalinin nikah strukturundan, hipotetik nəsil üçün yekun boşanma əmsalları, həmçinin keçmişdə boşanma dinamikasında və boşanmaların yaşlar üzrə bölgüsündəki dəyişikliklərdən asılıdır.

Boşanma səviyyəsinin daha adekvat xarakteristikası yekun boşanma əmsallarının analoji hesablanmış yekun nikah əmsalına nisbətidir. Boşanmanın **xüsusi yaş** əmsalları – müəyyən vaxt ərzində verilmiş yaşda olan kişilərin (qadınların) boşanma sayının həmin dövr üçün həmin yaşda evli (ərdə) olanların orta sayına nisbətidir. Göstərici ümumi yaş boşanma əmsallarına nisbətən daha dəqiqdir, çünki əhalinin nikahlıq strukturundan asılı deyil. Onun hesablanması kifayət qədər informasiyanın olmamasına görə çətinidir, məlumatlar yalnız siyahıyaalma ilə alınır; onun kəmiyyətinə nikahlıq tarixi təsir edir. Xüsusi boşanma əmsallarının maksimal kəmiyyətləri kişi və qadınlarda müxtəlif yaş qruplarına düşür – kişilərdə 25-29 yaşa, qadınlarda 20-24 yaşa; yaş artdıqca onlar tədricən aşağı düşür.

Nikahın davamiyyət müddəti üzrə xüsusi boşanma əmsalları iki üsulla hesablanır: 1) hər hansı vaxt dövrü üçün müəyyən nikah müddətində boşanma saylarının müvafiq sayda illər əvvəl bağlanmış nikahların nisbəti kimi; 2) hər hansı vaxt dövrü üçün müəyyən nikah müddətində boşanma saylarının müvafiq sayda illər əvvəl bağlanmış nikahlardan həmin dövrə kimi saxlanmış nikahların sayına nisbəti kimi. İkinci üsulla hesablanan boşanma əmsalları daha dəqiqdir, çünki bu üsul təkcə nikahlıq tarixini deyil, həm də koqortada ölümün, boşanmanın tarixini də nəzərə alır. Xüsusi boşanma əmsallarını cəmləyərək nikahın müddətinə görə birinci, yaxud ikinci üsulla alınan nikahlıq koqortasında (hipotetik yaxud real) boşanma tezlikləri göstəriciləri alınır və bəzən gətirilmiş boşanma saylarının cəmi adlandırılır. Hipotetik koqorta üçün bu əmsal koqortada ləğv olunmuş nikahların mümkün payını göstərir, hər nikah ilində, bu təqvim ilində boşanma intensivliyi eyni olduqda.

Nikahın müddəti üzrə xüsusi boşanma əmsalları – bütün əmsallardan daha dəqiqdir, xüsusi boşanma cədvəllərinin qurulması üçündür. Onlar (başqa xüsusi əmsallar kimi) boşanma zamanı uşaqların sayı, nikah bağlanan zaman ər və ya arvadın yaşı, nikahın növbəliliyi, təhsil səviyyəsi və s. bu kimi amillər nəzərə alınmaqla hesablana bilər. Bu xüsusi boşanma əmsallarının təxmini qiymətləndirilməsi üçün bir sıra üsullar mövcuddur, onlar boşanmanın kiçik səviyyədə

olduğu zaman kifayət qədər yaxın nəticələr verir. Lakin boşanma səviyyəsi, yaxud boşanma təqvimini dəyişdikcə mənzərə pozulur. Nikah müddətinə görə xüsusi boşanma əmsalları üçün əvvəlcə artma, sonra isə tədricən aşağı düşmə səciyyəvidir.

BÖLMƏ – müəssisənin, təşkilatın rəsmən fərqləndirilmiş hissəsi və onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə cavabdeh olan işçiləridir. Bölmələr onlara tapşırılmış işin profili əsasında fərqləndirilir. Bölmələrə şöbələr, laboratoriyalar, sexlər, sektorlar aid edilir.

BÖLÜNMƏ – bir hüquqi vahidin bir neçə hüquqi vahidə bölünməsinə dair demoqrafik hadisədir.

Qeyd: bölünmə bölünən vahidin mülkiyyətinin müxtəlif elementlərinin digər şirkətlərə (vahidlərə) verilməsi yolu ilə həyata keçirilir, ancaq bu halda söhbət hüquqi vahidin ləğv edilməsindən getmir.

BRASSIN ÖLÜM MODELİ – ölüm əyrisini təsvir edən riyazi modellərdən biridir. İngilis demoqrafı U.Brass tərəfindən 1968-1971-ci illərdə hesablanmışdır. İki parametri var (yaş və sağ qalanların sayı) və aşağıdakı növ funksiyaya ("loqit" adlanan) əsaslanır.

$$Y_x = \log it({}_0P_x) = 0,5 \ln({}_0P_x / {}_0q_x) \quad (1)$$

burada ${}_0P_x = l_x / l_0 - 0$ yaşdan x yaşadək sağ qalanlar (l_x – yaşadək sağ qalanların sayı, l_0 – ölüm cədvəlinin köküdür); ${}_0q_x = 1 - {}_0P_x$. Bu, düz loqitdir. Ona əks olan *logit*(${}_0q_x$)dir və *logit*(${}_0P_x$) = – *logit*(${}_0q_x$).

${}_0P_x$ -dən fərqli olaraq Y_x funksiyası = $-\infty$ və $+\infty$ arasında müxtəlif qiymətdə ola bilər. Brassın empirik təyin etdiyi kimi, x və ${}_0P_x$ imkanların *logit*-transformasiyası x və ${}_0P_x$ arasında asılılıq xətti transformasiyaya gətirib çıxarır, yəni:

$$Y_x = \alpha + \beta \gamma'_x \quad (2)$$

burada α və β – parametrlər, Y_x – öyrənilən cədvəlin loqitləri (transformasiya edilmiş ${}_0P_x$ oxu), γ'_x – standart cədvəlin loqitləri (transformasiya edilmiş yaş oxu). Standart kimi, tədqiqat məqsədlərinə yararlı olan istənilən cədvəldən istifadə oluna bilər. Lakin geniş miqyaslı müqayisələr üçün adətən "Brassın ümumi standartı", yaxud onun modifikasiyaları tətbiq olunur.

Modelin (2) parametrləri istənilən xətti reqressiya tənliyi əmsallarının mənasını daşıyır. α parametri – ümumi ölüm səviyyəsinin indikatorlarından biridir. Ölümün bir əyrisinin digərinə nisbəti yuxarı və aşağı olduğunu göstərir. β parametri ölüm əyrilərinin ayrılmasını ölçür və bununla da onlar arasındakı keyfiyyət fərqlərini göstərir. XX

əsrə də ömür uzunluğunun artması ilə ölüm əyrisinin profili V -dan J -formayadək dəyişirdi. Bu da uşaq yaşlarında (o cümlədən körpə ölümünün) daha sürətlə aşağı düşməsi ilə bağlıdır. β parametrini ölüm əyrisinin V yaxud ölçüsü kimi təfsir etmək olar (β kəmiyyəti nə qədər çox olursa, bir o qədər ölüm əyrisi J olur). Brassın ölüm modeli ənənəvi sahələrdə tətbiq olunur: ölümün təhlili və proqnozu, natamam informasiya əsasında sağ qalma cədvəllərinin qurulması, əhalinin və ölümlərin uçot keyfiyyətinin diaqnostikası. Brassın ölüm modeli əsasında işlənmiş demoqrafik xarakteristikaların dolayı yolla qiymətləndirilməsi üçün bir sıra metodlar mövcuddur. Bu sahədə Brassın ölüm modeli Koul və Demenin modelləri kimi tez-tez tətbiq olunur.

BROKER – müştəri hesabına alver edən və buna görə komissiyon mükafatı alan birja alverçisi və ya vasitəçisidir. Adətən, agent komissiya və ya tapşırıq müqaviləsi əsasında fəaliyyət göstərirlər. Brokerlər alıcı və satıcı arasında əlaqə yaradaraq ticarət sövdələşməsi bağlanmasını təmin edirlər. Broker rolunda ayrı-ayrı şəxslər, firmalar və təşkilatlar çıxış edə bilərlər.

BROKER KONTORU (FİRMASI) – birja bazarında və ya birja bazarından kənarda olan vasitəçi təşkilatdır.

BRONUN LƏĞV EDİLMƏ TARİXİ - bronlaşdırılmış nömrə istifadə edilmədikdə, onun yenidən satışa qaytarılması tarixidir.

BRUTTO ÇƏKİ – konteyner və digər nəqliyyat avadanlıqlarının çəkisi istisna olmaqla, qablaşdırma materialının çəkisi daxil olmaqla əmtənin çəkisidir.

BUL CƏBRİ - cəbrin bir sahəsidir. Bul cəbri ikili ədədlər üzərində olan bütün əməlləri həyata keçirməyə imkan verir. Fiziki olaraq bunu elementar oyuqlar şəbəkəsi (ventillər) vasitəsi ilə reallaşdırmaq olur. İkili hesabdən istifadə edərək, istənilən ədədi kodlaşdırmaq olar (deməli, istənilən simvolu və əməliyyatı) və yaxud sadə fiziki cihazlar sxemindən ibarət olan qurğudan istifadə etməklə, istənilən hesabi və məntiqi əməllərin yerinə yetirilməsinə nail olmaq olar.

BURAXILIŞ KOMPLEKSİ – energetika, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, rabitə, meydandaxili mühəndis kommunikasiya, abadlıq və digər obyektlərin tikintisinin və ya onun növbələrinin hissəsi hesab edilən əsas istehsal və yardımçı təyinatlı obyektlər (və ya onların hissələri) qrupudur. Buraxılış kompleksinin

tərkibi və həcmi layihə təşkilatının *sifarişçi* və *baş podratçı* ilə razılaşması üzrə müəyyən olunur.

BÜDCƏ – dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının təmin edilməsi üçün pul vəsaitlərinin yaranması və xərclənməsi formasıdır.

BÜDCƏ GƏLİRLƏRİ – ölkənin büdcə fondunun formalaşdırılması prosesində dövlətin müəssisələr (birliklər), təşkilatlar və vətəndaşlarla əmələ gələn iqtisadi münasibətlərini əks etdirir. Bu iqtisadi münasibətlərin təzahürünə müəssisə, təşkilat və əhalinin dövlət büdcəsinə müxtəlif növ ödəmələri xidmət edir, onların maddi ifadəsi isə büdcə fonduna səfərbər edilən pul vəsaitləridir. Büdcəyə ödəmələr məcburidir və geri qaytarılmır. Büdcə gəlirləri cari və əsaslı gəlirlərə bölünür. Cari gəlirlər də öz növbəsində vergi və qeyri-vergi hissələrinə ayrılır. Dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq, büdcəyə yardım və ya digər məqsədlər üçün xarici dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əvəzsiz verilən qrantlar (qrantlardan başqa, elmi-tədqiqat işlərinə ayırmalar) da gəlirlərə daxil edilir.

BÜDCƏ KƏSİRİ - büdcə xərclərinin gəlirlərlə təmin olunmayan məbləğidir

BÜDCƏ SFERASINDA ÇALIŞAN İŞÇİLƏRİN ƏMƏYİNİN ÖDƏNİLMƏSİ ÜÇÜN VAHİD TARİF CƏDVƏLİ – müvafiq sayda tarif dərəcələrindən və onlara uyğun tarif maaşından ibarət olan əmsal şkalasıdır. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisə, idarə və təşkilatlarda iş yerlərinin və işçilərin aylıq tarif (vəzifə) maaşları Vahid Tarif cədvəli ilə müəyyənləşdirilir.

BÜDCƏ TƏSNİFATI - əsasında büdcə tərtib olunan və icra edilən əsas metodoloji sənəddir. Büdcə təsnifatının strukturu gəlirlərin təsnifləşdirilməsindən, xərclərin funksional, müəssisədaxili və iqtisadi təsnifləşdirilməsindən, büdcənin maliyyələşmə mənbələrinin təsnifatından və dövlət borcu təsnifatından ibarətdir.

BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLAR – mərkəzi və yerli hakimiyyət tərəfindən idarə olunur; təşkilati olaraq büdcədən ayrılıqdadır; müəyyən müstəqilliyə malikdir. Vergi və qeyri-vergi ödənişləri vasitəsi ilə yaradılır. Əsas təyinatı – xüsusi məqsədli ayırmalar və digər mənbələr hesabına ayrı-ayrı məqsədli tədbirləri maliyyələşdirməkdən ibarətdir. Büdcə

ehtiyatlarından məqsədli tədbirlərin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ayrılması aşağıdakılara imkan verir: onların təmin edilməsinə yönəldilmiş vəsaitlərin tərkibinin (aşkar edilmiş əlavə gəlirlər və qənaət edilmiş ehtiyatlar, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü üzvlük haqları və ianələri, istiqrazlardan və pul-şey lotereyalarının keçirilməsindən və digər mənbələrdən gələn gəlirlər hesabına) genişləndirilməsinə imkan verir; daxil olan ehtiyatların tam həcmdə məqsədli istifadəsinə zəmanət verir.

Büdcədənkənar fondların sərbəstlik statusu ən vacib sosial proqramların vaxtında maliyyələşməsinə zəmanət verməyə imkan yaradır. Maliyyə çətinlikləri yarandıqda, büdcədənkənar fondlar dövlət idarəetməsinin müxtəlif səviyyəli büdcələrinin müraciət etdiyi maliyyə ehtiyatları rolunu oynayır.

Funksional təyinatına uyğun olaraq, büdcədənkənar fondlar iqtisadi, sosial və təbiəti mühafizə; idarəetmə səviyyələri üzrə isə ümumdövlət, respublika və region (rayon, şəhər) fondlarına bölünürlər.

BÜDCƏNİN GƏLİR VƏ XƏRC MADDƏLƏRİ – büdcənin müxtəlif gəlir və xərc növlərini və müvafiq məbləğləri səciyyələndirən ayrı-ayrı sətirlərdir. Büdcənin məcmu gəlirləri gəlir maddələri üzrə məbləğlərin cəmindən, məcmu xərcləri isə xərc maddələri üzrə məbləğlərin cəmindən yaranır.

BÜDCƏNİN XƏRCLƏRİ – dövlətin pul vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və onların sahə, məqsəd və ərazi təyinatı üzrə istifadəsi ilə əlaqədar baş verən iqtisadi münasibətlərdir. Qaytarılmayan dövlət ödənişləri kimi müəyyən olunur, yəni maliyyə tələbatını yaratmır və ödəmir. Büdcə xərcləri cari və kapital məqsədləri üçün, əvəzi ödənilən və ödənilməyən ola bilər.

BÜDCƏNİN PROFİSİTİ – gəlirlərin xərcləri üstələməsidir. Gəlirlərdən xərcləri və büdcə borclarını çıxmaqla müəyyən olunur.

-C-

Cari.....	82
Cari aktivlər.....	82
Cari dəyişən.....	82
Cari dövrün auditi	82
Cari dövrün əvvəlki illə müqayisəsi üzrə faiz dəyişikliyi.....	82
Cari əməliyyatlar üzrə xarici iqtisadi saldo.....	82
Cari hesab.....	82
Cari xərclər.....	82
Cari qiymət.....	82
Cari məlumatların (əməliyyat) bazası	82
Cari transferlər	82
Cavabdeh tərəf	82
Cəmiyyətin inkişaf faktoru.....	82
Cinayət	83
Cinayət törətmişlərdən aşkar edilmiş şəxslərin sayı	83
Cinayətkarlıq.....	83
Cinayətkarlıq əmsalı	83
Cinayətkarlıq fəallığının səviyyəsi.....	83
Cinayətkarlıq indeksi	83
Cinayətkarlıq statistikasını	83
Cinayətlərin üstünün açılması	83
Cini	83
Cini əmsalı	83
Cinslərin say nisbəti	83
Cip.....	84
Cobber.....	84
Coğrafi bazar üzrə dövriyyə.....	84
Coğrafi mövqe.....	85
Coğrafi yerləşmə və ya ərazi vəziyyəti	85
“Ccomext” məlumatlar bazası	85
“Ccomtrade–komtrejd” məlumatlar bazası	85
Coul.....	85

CARİ – təşkilatın mənfəət əldə etmək məqsədi ilə mal və xidmət istehsalı, həmçinin investisiya və maliyyədən başqa, sair fəaliyyətidir.

CARİ AKTİVLƏR – daimi əsasda istifadə üçün nəzərdə tutulmamış (məsələn, debitorların hesabları, mal ehtiyatları, qısamüddətli investisiyalar, bankın və kassanın nağd pulu), bəzi hallarda əmtəə-material ehtiyatlarında olan və satış üçün nəzərdə tutulmuş əsas fondlar, torpaq sahələri kimi *aktivlərdir*.

CARİ DƏYİŞƏN – *ekzogen və endogen dəyişənlər kateqoriyasına* daxil olan, *laq dəyişənindən* fərqli olaraq, eyni vaxt anına və ya dövrünə aid olan kəmiyyətdir.

CARİ DÖVRÜN AUDİTİ – əvvəlki dövrün maliyyə hesabatlarının başqa auditor tərəfindən yoxlanılması (bu halda cari dövrün auditoru həm də auditor-xələf adlandırılır) və ya auditin ilkin audit tapşırığı olması hallarında cari dövrün maliyyə hesabatlarının auditoru.

CARİ DÖVRÜN ƏVVƏLKİ İLLƏ MÜQAYİSƏSİ ÜZRƏ FAİZ DƏYİŞİKLİYİ – qısa dövrdə xarici ticarətdəki dəyişikliklərin təhlili üçün istifadə olunan faiz dəyişiklikləridir. Belə ki, ticarət əməliyyatlarının dəyişilməsi əsasən mövsümi xarakter daşıyır. Buna görə də, cari ayı əvvəlki ayla müqayisə etmək çətindir. Ən yaxşısı əvvəlki ilin həmin ayı ilə müqayisə etməkdir.

CARİ ƏMƏLİYYATLAR ÜZRƏ XARİCİ İQTİSADİ SALDO – ilkin gəlirlərin və cari transferlərin xarici iqtisadi hesabıdır. Bir tərəfində “qalan dünya”ya (ölkənin ödənişini) ehtiyatların daxil olması kimi və digər tərəfində “qalan dünya”nın (ölkəyə daxil olmanı) istifadəsi üçün ödənişi göstərir:

- a) muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi;
- b) mülkiyyətdən gəlirlər (birbaşa xarici investisiyanın reinvestisiyalanmış gəliri də daxil edilməklə);
- c) istehsala subsidiyalar və idxal çıxılmaqla vergilər;
- ç) gəlirlərə, sərvətə və s. cari vergilər;
- d) sosial sığortalara və sosial müavinətlərə ayırmalar;
- e) sair cari transferlər.

a–c maddələri gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabında, ç–e maddələri isə rezident bölmələrinin gəlirlərinin ikinci dəfə bölüşdürülməsi hesabında, həm də ölkənin bütün iqtisadiyyatı üçün hesabda əks olunur. Əmtəə və xidmətlər üzrə xarici iqtisadi saldo yuxarıda

sadalanan a–e maddələri üzrə əməliyyatlar, birlikdə balanslaşdırıcı maddə olan “cari əməliyyatlar üzrə xarici iqtisadi saldo”nu verir. Əgər bu saldo müsbətdirsə, onda bu, “qalan dünya”nın gəlirlərinin (xərclər üzərində) ölkələrlə cari əməliyyatlardan çox olmasını (ölkə üçün kəsir), mənfəəti saldo olduqda isə cari əməliyyatlar üzrə “qalan dünya”nın kəsirini (ölkənin gəlirlərinin xərclərdən çox olmasını) göstərir.

CARİ HESAB – bankların və əmanət kassalarının əmanət əməliyyatları növlərindən biridir. Cari hesab əmanət müddətsiz qoyulur. Ehtiyac olduqda əmanətçi hesabdakı əmanətindən götürə, eləcə də əlavə pul qoymaqla onu artırabilir. Cari hesabda əsasən müəssisələrin sərbəst pul kapitalı və kassa ehtiyatı, əhalinin isə əmanətləri saxlanılır.

CARİ XƏRCLƏR – istismar (əməliyyat) xərclərindən, üstəgəl maliyyə xərcləri və vergilərdən, həmçinin gözlənilməz hallar üçün nəzərdə tutulmuş xərclərin bir hissəsindən ibarətdir.

CARİ QIYMƏT – qeydiyyat anında baza müəssisəsində qeydiyyata alınmış, müəyyən konkret dövrdəki qiymətdir.

CARİ MƏLUMATLARIN (ƏMƏLİYYAT) BAZASI – cari məlumatların işlənməsi əsasında, yəni cari dövrün məlumatlarının işlənməsi və reqlament cədvəllərinin hazırlanmasına (buraxılmasına) dair ilkin məlumatlar bazasıdır.

CARİ TRANSFERLƏR – kapital transferləri hesab olunmayan bütün transferlərdən ibarətdir. Onlar sərəncamda olan gəlirin səviyyəsinə və mal və xidmətlərin istehlakına təsir göstərir.

CAVABDEH TƏRƏF – o şəxsdir (və ya şəxslərdir) ki, birbaşa hesabat vermə tapşırığında müzakirə mövzuna cavabdehdir və ya müddəalara əsaslanan tapşırıqda müzakirə mövzusu üzrə məlumatlara (müddəalara) və ola bilsin, müzakirə mövzuna cavabdehdir.

CƏMİYYƏTİN İNKİŞAF FAKTORU – epidemioloji keçidin, səhiyyə sisteminin inkişaf səviyyəsinin müəyyən mərhələsində verilmiş ölkənin olduğu yer ölümün sayının təhlili zamanı müəyyənləşdirilir. Epidemioloji keçidin birinci mərhələsində yaş üzrə yüksək ölüm faizi (kişi və qadın cinslərindən olan körpələr və uşaqlar) və qadın uğursuzluğu ilə yüksək ölüm faizi (yüksək

ana ölümü) müşahidə olunur. İnsan cəmiyyətinin tarixi inkişafı yüksək ölüm faizinin gender qütblərini dəyişdirmişdir. Epidemioloji keçidin ilkin mərhələlərində olan nisbətən yüksək qadın ölümü müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə nisbətən yüksək kişi ölümü ilə əvəz edilmişdir. Gigiyena şəraitinin yaxşılaşması və tibbin kütləvi inkişafı bütün əhəlinin ölüm göstəricisinin dinamikasında müsbət rol oynamışdır və bu dəyişikliklərdən daha çox qadınlar qazanmışdır. Belə ki, keçmişdə həddən çox yüksək səviyyədə olan ana ölümü azalmışdır.

CINAYƏT – Cinayət Məcəlləsində cəza və ya cəzanı əvəz edən məsuliyyət tədbirləri müəyyənləşdirilmiş ictimai-təhlükəli hərəkətdir (fəaliyyət və ya qeyri-fəaliyyətsizlikdir).

CINAYƏT TÖRƏTMİŞLƏRDƏN AŞKAR EDİLMİŞ ŞƏXSLƏRİN SAYI - haqlarında ya prokurorluq tərəfindən mühakimə qərarı təsdiq edilmiş, ya da materiallarla protokolun məhkəməyə göndərilməsi və yaxud onlara ictimai cəza tədbiri tətbiq edilməsi üçün materialların verilməsi haqqında icazə verilmiş, rəsmi uçota götürülmüş şəxslərdir.

CINAYƏTKARLIQ – müəyyən dövr ərzində, konkret bir ərazidə törədilmiş cinayətləri birləşdirən və kəmiyyət (dinamika, vəziyyət) və keyfiyyət (quruluş, xüsusiyyət) göstəriciləri ilə xarakterizə olunan sosial-hüquqi təzahürdür. Cinayətkarlıq səviyyəsinə, strukturuna, cinayətkarlar kontingentinin xüsusiyyətlərinə, dinamikasına görə xarakterizə olunur.

CINAYƏTKARLIQ ƏMSALI (İNDEKSİ) – hər 100 min nəfər (və ya 10 min nəfər) əhaliyə (mövcud əhəlinin orta illik sayından istifadə edilir) düşən *cinayətlərin* (cinayət törətmiş şəxslər) sayıdır.

CINAYƏTKARLIQ FƏALLIĞININ SƏ-VİYYƏSİ - əhəlinin müəyyən sosial-demoqrafik qruplarının cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında xüsusi çəkisinin nisbətidir və bu qrupun bütün əhəlinin tərkibində xüsusi çəkisidir.

CINAYƏTKARLIQ İNDEKSİ –
“*Cinayətkarlıq əmsali*”na bax.

CINAYƏTKARLIQ STATİSTİKASI – tədqiqat predmeti cinayətkarlığın (onun səviyyəsi, strukturu və dinamikası; hüquq-mühafizə orqanlarının hüquqpozmalarla mübarizə üzrə fəaliyyəti; cinayətə şərait yaradan və müşayiət

edən fon hadisələri) vəziyyətinin qiymətləndirilməsi olan statistika sahəsidir.

CINAYƏTLƏRİN ÜSTÜNÜN AÇILMASI

- hesabat dövründə işlərin, materialların və protokolların icrasının yoxlanılması ya başa çatdırılmış, ya da həll edilmiş *cinayətlərin* mütləq sayı göstəricisidir. Açılma faizi –cinayətlərin üstünün açılması göstəricisinin, hesabat dövründə icraatda olan cinayətlərin, cinayət işlərinin, materialların və icraat protokollarının ümumi sayına olan nisbətidir və faizlə ölçülür.

CİNİ (Gini Korrado (1884-1965)) – İtaliya statistiki, demoqrafı və sosioloqudur. Bolonya Universitetini bitirmişdir (1905). 1926-32-ci illərdə İtaliya Mərkəzi Statistika İnstitutunun rəhbəri, “Metron” beynəlxalq statistika jurnalının və “Genus” demoqrafik jurnalının əsasını qoymuş və onların redaktoru olmuşdur. Cininin demoqrafiyaya aid işləri müharibələrin İtaliya əhəlisinin ölümünə, diferensial doğumun sosial hadisə olan miqrasiyaların amilləri və nəticələrinə, əhəlinin optimal sıxlığına və təkrar istehsalın müxtəlif aspektlərinə təsirinə həsr olunub. Sosial siniflər arasında əhəlinin təkrar istehsalında fərqləri təhlil etməklə, Cini sosial metabolizm konsepsiyasını irəli sürmüş, cəmiyyətin təkrar istehsal səviyyəsi aşağı olan ali təbəqələrin sayı təkrar istehsal səviyyəsi daha yüksək olan aşağı təbəqələrlə doldurulmadıqda, nəslin kəsilmək təhlükəsi ilə qarşılaşacağı qənaətinə gəlmişdir. Onun, əhəlinin silsiləvi artım nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq, əhəli iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı üç faza keçir: tez artma, stasionar vəziyyətdəki zəif artma, sonra isə siyasi, yaxud iqtisadi vasitələrlə xarici amillər daxil edilməsə, nəslin kəsilmə qorxusu olan azalma fazası. Cininin fikrincə, belə yanaşma iqtisadiyyatın normal inkişafını patologiyadan ayırmağa imkan verir. Cini *komponentlər metodu* ilə bir neçə variantda işlənmiş İtaliya əhəlisinin ilk perspektiv hesablamalarının müəlliflərindən biridir.

CİNİ ƏMSALI - əhəlinin pul gəlirlərinin faktiki bölgüsünün gəlirlərin ölkə sakinləri arasında tamamilə bərabər bölgüsündən kənarlaşması dərəcəsi şəklində onların diferensiallaşmasını səciyyələndirən makroiqtisadi göstəricidir.

CİNSLƏRİN SAY NİSBƏTİ (*cinslərin proporsiyası*) – əhəlidə, yaxud onun bu və ya digər qruplarında kişi və qadın cinsli şəxslərin say nisbətidir. 100, yaxud 1000 qadına düşən kişilərin sayı ilə, bəzən hər iki cinsdən olan şəxslər arasında kişi cinsindən olan şəxslərin payı, yaxud faizi, xüsusi çəkisi ilə ölçülür.

İnsanın həyat dövrlərindən asılı olaraq, cinslərin say nisbəti birinci, ikinci və üçüncüyə bölünür. **Birinci** say nisbəti mayalanma zamanı kişi və qadın ziqotalarının (hüceyrə) sayının nisbətidir, insan biologiyasının tədqiqi obyektini təşkil edir, təqribən 100 qadın rüşeyminə 130 kişi rüşeymi düşür. İkinci və üçüncü cinslərin say nisbəti demoqrafiyanın tədqiqat obyektidir. **İkinci** say nisbəti – sağ doğulmuş uşaqlar arasında oğlan və qızların say nisbətidir. Bir qayda olaraq, kişi dövlətlərinin bətdaxili yüksək ölümü ilə bağlı o, birinci cinslərin say nisbətindən azdır. İkinci cinslərin say nisbəti 105-106-ya yaxındır, yaxud 51.2% oğlana bərabərdir. Bu nisbət ayrı-ayrı ölkələrin əhalisi üçün cüzi fərqlənir və vaxta görə heç dəyişmir. **Üçüncü** say nisbəti *reproduktiv yaşda*, yaxud bu yaşın ayrı-ayrı qruplarında kişi və qadın cinsindən olan şəxslərin nisbətidir. Kişi və qadınların ölüm yaşlarından asılı olaraq, çox tərəddüd edir. Demoqrafiyada həmçinin stasionar və normal say nisbəti fərqləndirilir. **Stasionar** cinslərin say nisbəti – *stasionar əhalinin* yaş qruplarında kişi və qadın cinsli şəxslərin nisbətidir; hər bir yaş üçün kişi və qadınların bütün əvvəlki yaşlarda ölümündən asılıdır. **Normal** say nisbəti – stasionar və ikinci cinslərin say nisbətindən hasilidir (100, yaxud 1000-ə bölünür); təkcə kişi və qadının ölümündən deyil, həm də doğulmuş uşaqların arasında oğlan və qızların sayının nisbətindən asılıdır. Təcrübədə təsdiq olunmuşdur ki, yeni doğulanlar arasında oğlanların üstünlüyü qanunauyğundur, ildən-ilə və ölkələr arasında bu nisbət tədricən azalır. Müəyyən edilmişdir ki, ikinci say nisbəti müharibələr vaxtı və ondan sonrakı illərdə artır. Bunun da bir çox səbəbləri mövcuddur. Müxtəlif ölkələrin və regionların əhalisi üçün, həmçinin ayrı-ayrı yaş qrupları üçün üçüncü say nisbəti ikincidən fərqli olaraq, daha çox (dərəcədə) fərqlənir və əsasən kişi və qadınların ölüm səviyyələrindəki fərqlərlə, həmçinin cins üzrə seçilmiş miqrasiya ilə bağlıdır. Bütün dünya üçün bütövlükdə cinslərin say nisbəti BMT qiymətləndirilməsinə görə 100-ə yaxındır; 0-14 yaş qrupunda – 103.6; 15-64 yaşda – 98.9; 65 yaş və daha çox – 74.8 təşkil edir. Kiçik yaş qruplarında oğlanlar üstünlük təşkil edir, sonrakı qruplarda isə ardıcıl azalır. Kişi və qadınların sayı arasında bərabərliyə çatma (cinslərin say nisbəti = 100) yaşı *nəslin kəsilməsi ardıcılığı*nın yaş xüsusiyyətlərindən asılıdır. Cinslərin ikinci və üçüncü say nisbəti demoqrafiyanın marağı dairəsindədir. Yəni *əhalinin tərkibindən* nikahların sayı və onların tezliyi, bununla da doğumların sayı, yəni son nəticədə əhalinin təkrar istehsalı asılıdır. Üçüncü

say nisbəti verilmiş vaxtda nikah səviyyəsini və əhalinin təkrar istehsalını müəyyən edir, ikinci cinslərin say nisbətindən gələcəkdə nikahların sayı asılıdır. Cinslərin say nisbətindən praktiki olaraq bütün demoqrafik, həmçinin əhalinin bir çox sosial-iqtisadi xarakteristikaları – məşğulluq üzrə əhalinin tərkibi, miqrasiyanın tezliyi və s. asılıdır.

CİP (Carriage and Insurance Paid To (... named place of destination)) – bu terminin mənası odur ki, satıcı malı göstərilmiş daşıyıcıya çatdıracaqdır. Bundan başqa, satıcı göstərilmiş təyinat məntəqəsinə qədər malın daşınması ilə bağlı xərcləri ödəməlidir. Bu o deməkdir ki, bu üsul ilə malın çatdırılmasına qədər alıcı malın itkisi və ya korlanması məsuliyyətini, həmçinin digər xərcləri öz öhdəsinə götürür. Lakin CİP şərtinə əsasən, satıcının üzərinə, həmçinin daşınma zamanı malın itkisi və korlanması təhlükəsinə qarşı sığortanın alınması öhdəliyi alıcının xeyrinə olur. Beləliklə, satıcı sığorta müqaviləsi bağlayır və sığorta haqlarını ödəyir. Alıcı nəzərə almalıdır ki, CİP termininin şərtinə əsasən satıcıdan yalnız minimum ödəmələrlə sığortanın təmin edilməsi tələb edilir.

Əgər alıcı daha böyük ödənişli sığorta istəyirsə, o zaman o bu barədə ya satıcı ilə xüsusi olaraq razılığa gəlməlidir, ya da özü əlavə sığorta müqaviləsinin bağlanması üzrə tədbirlər görməlidir.

“Daşıyıcı” sözü altında daşınma müqaviləsi əsasında dəmir yolu, avtomobil, hava, dəniz və daxili su nəqliyyatı və ya bu nəqliyyat növləri ilə birlikdə daşınmanı özü təmin etmək və ya təşkil etmək öhdəliyini üzərinə götürmüş hər hansı şəxs nəzərdə tutulur.

Razılaşdırılmış təyinat məntəqəsinə bir neçə daşıyıcı tərəfindən daşınmanın həyata keçirilməsi halında məsuliyyətin keçidi malın onlardan birincisinə təhvil verilməsi anında baş verəcəkdir. (“Daşıyıcı”ya bax.).

CİP şərtində tələb olunur ki, malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini satıcı yerinə yetirsin.

Bu termin, qarışıq daşınmalar da daxil olmaqla, hər hansı nəqliyyat növü ilə malın daşınması zamanı tətbiq edilə bilər.

COBBER – 1) satışı - “təkərdən satışı” sürətlə həyata keçirən, anbarlara malik olmayan, əmtələri alan və satan ticarət vasitəçisidir, topdansatış firmasıdır, 2) birja ticarətinin iştirakçısıdır.

COĞRAFİ BAZAR ÜZRƏ DÖVRİYYƏ – bu göstəriciyə daxildir:

- üçüncü ölkələrə əmtəə və xidmətin göndərilməsinin həcmindən dövryyə;
- Region (ərazi) daxilində əmtəə və xidmətin göndərilməsinin həcmindən dövryyə.

COĞRAFİ MÖVQE (YER) – isimdir, yerli vahidin binada yerləşdiyi hissədir.

COĞRAFİ YERLƏŞMƏ VƏ YA ƏRAZİ VƏZİYYƏTİ – regional statistika sahəsində Avropa Komissiyasının tələblərini təmin etmək üçün, yerli vahidlərin, milli ərazilərin inzibati bölünməsinə görə “Aİ-nin regionları”na uyğun olaraq bölünməsidir. Aİ-nin mövcud regionları statistika üçün ərazi vahidləri nomenklaturasına (SÖVN) görə müəyyən və təyin edilmişdir.

“COMEXT” MƏLUMATLAR BAZASI – Avropa İttifaqının xarici ticarətə dair məlumat bazasıdır. Ay, rüb və illər üzrə yığılmış məlumatlar burada saxlanır. Bütün bu məlumatlar Aİ-yə üzv ölkələr və bir sıra üçüncü ölkələr tərəfindən təqdim olunur.

“COMTRADE–KOMTREYD” MƏLUMATLAR BAZASI – BMT-nin xarici ticarət üzrə məlumatlar bazasıdır. 1966-cı ildən başlayaraq BMT-yə üzv-dövlətlərin xarici ticarət üzrə statistik məlumatları burada saxlanır.

COUL – enerji istehlakına dair ölçü vahididir.

1 teracoul = 10^{12} C = 2.78×10^5 kVt. saat

1 teracoul = 23.88459 neft ekvivalenti tonu

Çap məhsullarının ölçü vahidi	87
Çap məhsulu.....	87
Çap vahidi	87
Çarpayı dövryyəsi	87
Çarpayı fondu.....	87
Çarpayı-gün.....	87
Çarpaz elastiklik əmsalı	87
Çarpaz tələbin elastikliyi.....	87
Çatma	87
Çay gəmisinin orta yüklənməsi.....	87
Çeklər	88
Çəkmə	88
Çıxarma.....	88
Çirkab suların təmizlənməsi.....	88
Çirkab suyun axıdılması.....	88
Çirkli axar sular.....	88
Çirkli suların yığılması və emalı	88
Çoxfazlı seçmə	88
Çoxluq (cəm) korrelyasiya əmsalı	89
Çoxməqsədli seçmə.....	89
Çoxməqsədli seçmə şəbəkəsi	89
Çoxölçülü seçmə.....	89
Çoxölçülü dərəcələşdirmə.....	90
Çoxölçülü statistik təhlil	90
Çoxpilləli seçmə.....	90
Çoxprofilli müəssisələr	90
Çoxtərəfli müqayisə	90
Çoxuşaqli ailə.....	92

ÇAP MƏHSULLARININ ÖLÇÜ VAHİDİ

– nəşriyyat işlərinin uçotunda tətbiq edilir. **Kağız vərəqi** – nəşrin buraxılması üçün zəruri olan standart formalı kağız vərəqlərinin sayının hesablanması vahididir; **müəllif vərəqi** – 40 min çap işarəsinə və ya 3000 sm^3 əyani əks etdirilmiş materiala bərabər olan, müəlliflərin əməyinin uçotu üçün qəbul edilmiş, bədii istehsalın həcm vahididir; **uçot-nəşriyyat vərəqi** – nəşrin həcmi hesablanması üçün tətbiq edilir, 40 min çap işarəsinə bərabər olan nəşriyyat həcmi vahididir; **çap vərəqi** – standart formalı kağız vərəqin bir uzununun sahəsinə bərabər olan həqiqi nəşrin ölçü vahididir; **şərti çap vərəqi** – 60×90 formatlı vərəqə bərabər olan nəşrin həcm vahididir. Başqa formatdan olan digər vərəqlər vahid format üzrə hesablanır və istehsal olunur; **nəşrin həcmi** – bir nəşrin tirajında çap edilmiş və ya nəşriyyat uçot vərəqlərinin sayıdır. **Basma vərəqlər** – çap edilmiş basma vərəqlərin sayına bərabər olan vərəq hesabı ilə həcmi ölçü vahididir. **Tiraj** – nəşrin kəmiyyət göstəricisidir, işıq üzü görmüş eyniadlı bütün nümunələrin və ya hər çap vahidlərinin sayıdır.

ÇAP MƏHSULU – mətbəə üsulu ilə istehsal edilmiş nəşrlərdir: kitablar, jurnallar, qəzetlər, uçot və hesabat formalarının blankları, coğrafi xəritələr və atlaslar, not və təsviri məhsullar və s. Kitab-jurnal məhsullarının uçotu nəşrlərin, nömrələrin, tiraj və çap vərəqə-basmalarının sayları üzrə aparılır və bununla yanaşı, jurnallar və digər jurnal növləri məhsulları ayrılıqda göstərilir. Qəzetlər ölkə, şəhər, rayon, yerli, çox tirajlı əlamətlərinə görə qruplaşdırılır. Onların uçotu birdəfəlik və ya illik tirajlarına, nəşrlərinin dövriyyəsinə, sütunlarının sayına görə aparılır.

ÇAP VAHİDİ – çap məhsulunun statistik göstəricisidir. Çap vahidi sərbəst tərtib olunan hər bir poliqrafik çap məhsulu hesab edilir: dəstlə çap edilmiş, plyonka ilə təkrar istehsal edilmiş, diskdən, kitab şəklində bağlanmış və ya bükülmüş kitablar, kitabçalar; qəzetlər, jurnallar, bükülmüş və ya bükülməmiş vərəqdə çap məhsulları. Bütün nəşrlərdə və yenidən nəşr olunmalarda, tərcümələrdə və təkrar işləmələrdə hər bir cild, buraxılış, əsərin bir hissəsi çap vahidi sayılır.

ÇARPAYI DÖVRİYYƏSİ – çarpayı fondundan istifadə göstəricisidir. İl ərzində stasionar (xəstəxana) üzrə orta hesabla bir çarpayaya düşən xəstələrin sayını göstərir. Xəstəxanalara yerləşdirilmiş bütün xəstələrin orta illik sayının çarpayılarda orta illik sayına, yaxud il ərzində çarpayılarda tutulmasının orta günlərinin

sayının xəstənin çarpayıda olduğu orta vaxta bölməklə hesablanır.

ÇARPAYI FONDU – yerləşdiyi ərazinin əhalisinə xidmət üçün nəzərdə tutulmuş stasionar müalicə-profilaktika müəssisələrindəki (xəstəxana, doğum evləri, stasionarlar, ixtisaslaşdırılmış dispanserlər və s.) çarpayılarda məcmusudur. Ayrı-ayrı xəstəxanaların və müalicə müəssisələrin qruplarının çarpayı fondu tibbi ixtisas əlamətlərinə (cərrah, terapevt, vərəm və s.) və xidmət göstərdikləri əhalinin yaşayış yerinə (şəhər, kənd və s.) görə qruplaşdırılır. Əhalinin bütün çarpayılarla və tibbi ixtisaslar üzrə çarpayılarla təmin edilməsi göstəriciləri hesablanır. Göstəricilər, adətən hər 10 min nəfər əhaliyə hesablanır.

ÇARPAYI-GÜN – xəstələrin stasionarda keçirdikləri günlərdir. Xəstəxananın gücünün şərti ölçü vahidi, xəstəxananın çarpayı fondundan istifadədir. Stasionarların işinin həcmi, adətən bütün xəstələrin stasionarda keçirdikləri çarpayı-günlərin sayının cəmi ilə müəyyən edilir.

ÇARPAZ ELASTİKLİK ƏMSALI – qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsinin tələbin strukturuna təsirini əks etdirən göstəricisidir. Belə ki, “a” əmtəəsinin qiymətinin dəyişməsi “b” əmtəəsinə tələbin dəyişməsi ilə nəticələnə bilər. Verilmiş hadisə çarpaz elastiklik əmsalı ilə ölçülür və aşağıdakı düstur vasitəsilə ifadə edilir:

$$\mathcal{E}_{a.B} = \frac{\Delta Q_a}{\Delta Q_B} \div \frac{P_a}{P_B}$$

burada: Q_a və Q_B – satılan “a” və uyğun olaraq “b” əmtəələrinin miqdarı, P_a və P_B – “a” və uyğun olaraq “b” əmtəələrinin qiymətidir.

ÇARPAZ TƏLƏBİN ELASTİKLİYİ – bir əmtəəyə tələbin digər əmtəə qiymətinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişmə dərəcəsidir. Bir qayda olaraq, qarşılıqlı əvəz olunan əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsində müşahidə olunur.

ÇATMA (MALLARIN) – bir qayda olaraq, bu termin Aİ-yə üzv olan ölkəyə başqa ölkədən gətirilən mallara aid edilir.

ÇAY GƏMİSİNİN ORTA YÜKLƏNMƏSİ – gəminin yüklənməsindən (sərnişin tutumu, gücü) istifadə göstəricisidir. Yüklənmiş vəziyyətdə 1 at gücünə düşən yükün (1 t yüklənmə) 1 km daşınmasının tonla miqdarını və ya 1 km daşınmış bir sərnişin-yerə düşən

sərnişinlərin sayını əks etdirir. Ton-kilometrlə yük dövriyyəsinin miqdarının güc-kilometrlə (tonnaj-kilometrlə) yüklə hərəkətə və ya sərnişin-kilometrlə sərnişin dövriyyəsinin kilometrə sərnişin-yerlərə nisbəti kimi müəyyən edilir.

ÇEKLƏR – pul sənədləridir, müştərinin cari hesabını aparan banka, çekin sahibinə müəyyən məbləğin ödənilməsinə dair yazılı əmri əks etdirir. Hesabın sahibi bankda çek kitabçasını alır və öz hesabının məbləği həddində çeklər yazır. Pul məbləğinin alınması metodundan asılı olaraq, çeklər adlı, orderli və ya adsız olur.

ÇƏKMƏ (HESABLAMA) – ümumi məcmuda müəyyən qiymət və ya çəki verilən, hər bir fərdi elementin cəmi kimi yekun göstəricilərin alınması üçün indeks hesablamalarında istifadə olunur. İstehlak bölməsində istehlak qiymətləri indekslərinin hesablanması çəki kimi, ailələrin büdcə müəyinələri bazasından əldə edilən əhalinin istehlak xərclərinin strukturundan; istehsal bölməsində isə istehsalçıların qiymət indekslərinin (ehtiyatların əldə edilməsinin) hesablanması çəki kimi, məhsul istehsalının həcmindən (əldə edilmiş) istifadə edilir.

ÇIXARMA – Avropa İttifaqının xarici ticarəti və Avropa İttifaqına üzv ölkələr arasında ticarət (məsələn, yarmarkalar və sərgilər üçün nəzərdə tutulmuş monetar (sikkə) qızıl, əmtələr, adi formada qablaşdırmaq üçün tara) üzrə statistik məlumatların toplanmasından çıxarılmış əmtələr və ya onların axınlarıdır.

ÇİRKAB SULARIN TƏMİZLƏNMƏSİ – təbii su mənbələrinə axıdılmazdan əvvəl müəyyənləşdirilmiş səviyyəyədək tərkibində olan çirkəndirici qarışıqlardan təmizlənməsi və neytrallaşdırılması məqsədilə çirkab sularının emalıdır. Çirkab sularının təmizlənməsi üçün mexaniki, fiziki-kimyəvi və bioloji metodlardan istifadə edilir.

Statistikada normativ həddədək təmizlənmiş su və natamam təmizlənmiş su göstəricilərindən istifadə edilir. **Normativ həddədək təmizlənmiş su** - su təmizləyici qurğularda müəyyən edilmiş həddə qədər təmizlənən su, **natamam təmizlənmiş su** isə su təmizləyici qurğulardan keçməsinə baxmayaraq, müəyyən edilmiş normalara cavab verməyən sudur.

ÇİRKAB SUYUN AXIDILMASI – bütün növlər üzrə birbaşa təbii hovuzlara, yeraltı laylara, süzülmə sahələrinə, toplayıcılara, axarı olmayan çökəklərə və s. axıdılan, həmçinin sonradan təkrar istehlak üçün müəssisələrə verilən və ya ətraf

mühitə axıdılan çirkab suların həcmidir. Suyun axıdılmasının həcminə bütün istehsal, kommunal, şaxta, filiz suları və digər analoji sular (suvarma, drenaj sistemləri və s. üçün sular) daxildir. Təbii obyektlərə sərbəst su axıntısına malik olmayan müxtəlif təsərrüfat vahidlərinin daxili kommunal və ya istehsal kanalizasiya sularının ötürülməsi də buraya aid edilir.

Statistikada çirkab suların ümumi həcmindən **təbii su obyektlərinin səthinə axıdılan çirkab sular** aşağıdakı növlərə bölünür: 1) normativ (şərti) təmiz sular; 2) normativ həddədək təmizlənmiş çirkab sular; 3) təmizlənmiş çirkab sular.

Suyun axıdılmasını xarakterizə edən yekun məlumatların bütövlükdə və tərkibi üzrə ayrılıqda ümumiləşdirilməsi və təhlili, praktikada sahə, idarə və ərazi bölmələri, həmçinin iri çay, göl və dəniz hövzələri üzrə həyata keçirilir.

ÇİRKLI AXAR SULAR – təbii su obyektlərinə tökülən təmizlənməmiş (və ya kifayət qədər təmizlənməmiş) və tərkibində çirkəndirici maddələr təsdiq edilmiş *son dərəcə yol verilə biləcək tullantı* miqdarından çox olan, istehsal və iaşə (kommunal) axıntılarıdır. Buraya, bir qayda olaraq, torpağın suvarılmasından sonra ayrılan kollektor-drenaj suları daxil edilmir. Su hövzələrinə təmizlənmədən tökülən leysan axınları ayrılıqda qiymətləndirmə *uçotuna* alınır.

ÇİRKLI SULARIN YİĞİLMƏSİ VƏ EMALI – iqtisadi fəaliyyət növüdür. Bu fəaliyyət növünə maye tullantıların emal edilməsi, kanalizasiya sistemi və ya başqa üsullarla çirkli məişət sularının axıdılması, onların emalı və məhv edilməsi, çirkli suların həll etmə, filtrasiya, sedimentasiya, kimyəvi çökdürmə, aktiv lil emalı və başqa vasitələrlə emalı və məhv edilməsi, kanalizasiya sistemlərinə texniki xidmət, qazılmış quyuların və durulducuların boşaldılması və təmizlənməsi, tualetlərin kimyəvi dezinfeksiyası sahəsində fəaliyyət, üzgüçülük hovuzlarından və sənaye müəssisələrindən axan suların emalı daxildir.

ÇOXFAZALI SEÇMƏ – seçmə müşahidənin bir növüdür. Burada *seçmənin* formalaşdırılması müvafiq olaraq ilkin seçməni (birinci faza), ikinci faza olan alt seçməni və s. təşkil edən vahidlərin məcmusundan ikinci, üçüncü və s. fazalarda bir sıra altseçmələrin ardıcılıqla alınması yolu ilə həyata keçirilir. İlkin seçmənin aparılması seçmənin birinci fazası, bu seçmənin özü isə - birinci fazanın seçməsi adlanır; birinci fazanın seçməsindən altseçmənin alınması – seçmənin ikinci fazasını əks etdirir, alınan altseçmə isə ikinci fazanın seçməsi hesab edilir; ikinci fazanın

seçməindən alınan sonrakı altseçmə seçmənin üçüncü fazasını göstərir, alınan altseçmə isə üçüncü fazanın seçməsi adlanır və s. Alt seçmələrin belə aparılması çoxfazalılıq adlanır. Bəzi hallarda müşahidə birinci fazada seçmə deyil, başdan-başa aparıla bilər. Çoxfazalı seçmənin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, altseçmələr əvvəlki fazanın seçmələrindən alınır və beləliklə, bütün fazalarda seçimin eyni vahidlərindən istifadə olunur. Çoxfazalı seçmə əhali siyahıyaalmalarında geniş tətbiq olunur. Çoxfazalı seçmədən istifadə etmək üçün eyni bir çoxluğun seçmə müşahidələrinin bir-birindən müşahidənin genişliyi ilə (yəni altseçmələrdən formalaşdırılmış fazaların hər birində əhaliyə verilən sualların sayı ilə) fərqlənən müxtəlif proqramları üzrə uyğunluğu xarakterikdir. Bundan əlavə, birinci fazada əldə olunan məlumatlar, ikinci fazada öyrənilən əlamətlər üzrə statistik xarakteristikaların qiymətləndirilməsinin dəqiqliyinin yüksəldilməsi üçün əlavə məlumat kimi istifadə oluna bilər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, birinci fazanın məlumatlarından (əgər bu məlumatlar ikinci fazanın məlumatlarından əvvəl yığılıbsa) bu fazanın vahidlərinin təbəqələşdirilməsi üçün istifadə etmək və seçimin vahid və ya dəyişkən payı ilə ikinci fazanın seçməsinin formalaşdırılmasını hazırlamaq olar.

ÇOXLUQ (CƏM) KORRELYASIYA ƏMSALI – Y təsadüfi kəmiyyətlərindən biri və $X_1, X_2, \dots, X_k$ təsadüfi kəmiyyətlər məcmusu ($X_1, X_2, \dots, X_k$ təsadüfi kəmiyyətlərinin xətti kombinasiyası) arasında xətti əlaqələrinin sıxlığı göstəricisidir.

Çoxluq (cəm) korrelyasiya əmsalı 0-dan 1-ə qədər dəyişir və aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$\rho_{y/x_1, x_2, \dots, x_k} = \sqrt{1 - \frac{|R|}{R_{yy}}}$$

burada $|R|$ - R korrelyasiya matrisasının determinantı; R_{yy} - R determinant matrisasında $\rho_{yy} = 1$ diaqonal elementinin riyazi əlavəsidir.

Seçmə çoxluq korrelyasiya əmsalı seçmə korrelyasiya matrisası əsasında bu düsturla təyin edilir.

Çoxluq korrelyasiya əmsalının qiyməti izahedici dəyişənlər dəstinin genişlənməsi ilə azala bilməz. Çoxluq korrelyasiya əmsalının kvadratı *determinasiya əmsalı* adlanır.

ÇOXMƏQSƏDLİ SEÇMƏ – birməqsədli müayinələrin son nəticələrini müəyyən edən,

kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin uyğunluğunu göstərən, seçmənin tipikləşdirilmiş əsaslarından götürülmüş, vahidlərin kombinasiyasının köməyi ilə formalaşdırılmış geniş *seçmədir* (altçoxluğudur). Çoxməqsədli seçmənin xarakterik xüsusiyyəti elə vahidlər sisteminin seçilməsidir ki, bu zaman ondan dəqiqliyin kifayət səviyyəsi ilə müxtəlif məqsədli müayinələrin keçirilməsində istifadə etmək mümkün olsun. Çoxməqsədli seçmənin qurulması öyrənilən hadisələrin və proseslərin xarakterik xüsusiyyətlərini, onların dinamikasını, spesifik xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı şərtlənmələrini daha tam əks etdirən vahid məlumat bazasına əsaslanır.

ÇOXMƏQSƏDLİ SEÇMƏ ŞƏBƏKƏSİ – uzun müddətə planlaşdırılmış bir sıra seçmə (dövri və ya birdəfəlik) müayinələrin aparılması məqsədilə yaradılmış daimi seçmə məcmusudur. Seçmə şəbəkə həm bütün məcmunu, həm də onun müəyyən hissəsini xarakterizə edən qiymətlərin alınması üçün yararlı olmalıdır. Seçmə şəbəkənin təşkili özündə *seçmənin* əsasının və seçilmiş vahidlərin məcmusunun illik aktualaşdırmasını, həm də müəyyən vaxtdan bir onun hər hansı hissəsinin (seçmə məcmusunun formalaşdırmasının bütün qaydaları üzrə) mütləq rotasiya olunmasını birləşdirməlidir.

ÇOXÖLÇÜLÜ SEÇMƏ – 1) seçmənin formalaşma üsullarını xarakterizə edən *seçmə* növüdür; 2) seçmənin tipik əsasının, onların struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin uyğunluğuna görə təşkil olunmuş, müəyyən sayda təsadüfi seçilmiş vahidlərindən ibarət alt çoxluğudur. Seçmənin belə əsaslarında müşahidə obyektinin hər bir elementi, ona xas olan, göstəricinin struktur nisbətlərinin müxtəlif uyğunluqları və onun əlamət hissəsi ilə müəyyənləşdirilən rekvizit-əlamətlərlə təsvir edilir. Bununla əlaqədar olaraq, tipikləşmiş əsasın təsadüfi seçilmiş vahidi eyni zamanda bir sıra rekvizitlər-əlamətlərin təmsilçisi olur, belə vahidlərin alt çoxluğu isə öyrənilən çoxluğun xüsusiyyətlərini bütövlükdə daha tam və uyğun əks etdirməyə imkan verir. Çoxölçülü seçmənin qurulmasının mütləq şərti çoxluq elementlərinin seçilmə ehtimalının təmin olunmasıdır ki, onların hər biri seçməyə daxil olmanın məlum qeyri-sıfır ehtimalına malik olur. Çoxölçülü seçmədən sosial-iqtisadi, demografik və sosial problemlərin öyrənilməsi üçün *əhalinin ərazi üzrə seçməsinin* təşkil edilməsində; statistikanın müxtəlif sahələrində çox dəyişkən olan göstəricilərin böyük sayı üzrə etibarlı məlumatlar almaq tələb olunarkən başdan-başa

aparılan müşahidələrdən seçmə müşahidələrə keçilməsində; fərdi istehlak qiymətlərinin, toplu qiymətlərin (istehsal qiymətlərinin) hesablanması üçün seçmə sistemlərinin qurulmasında; uzun müddət ərzində müşahidələrin aparılması üçün təyin edilmiş kəsişməyən tipik müşahidə obyektlərinin, seçmə şəbəkələrin rotasiyası və aktualaşdırılmasının ayrılmasında geniş istifadə olunur.

Çoxölçülü seçmələrin statistika təcrübəsində tətbiqi seçmənin münasib həcmində, öyrənilən göstəricilərin əksəriyyəti üzrə dəqiqliyin verilən səviyyəsi hüdudunda onun nəticələrinin alınmasına imkan verir.

ÇOXÖLÇÜLÜ DƏRƏCƏLƏŞDİRMƏ (ŞKALALAŞDIRMA)

– əlamətlərin qiymətləri arasındakı müəyyən münasibətlərin rəqəmlər dəsti arasındakı müvafiq münasibətlərə keçdiyi hallarda, rəqəmlər toplusunun əlamətlərinin müxtəlif qiymətlərini müqayisə etmək üçün istifadə edilən riyazi metodlar dəstidir. Ölçmələrin uyğun şkalasının seçilməsi həm keyfiyyət əlamətləri üçün, həm də artıq mövcud olan əlamətlərin kəmiyyət qiymətlərinin yenidən şkalalaşdırılması üçün aparıla bilər. Belə şkalalaşdırma üsulunun məqsədi öyrənilən obyektlər arasındakı bəzi əlaqə ölçülərindən, paralel uyğunluqlardan, yaxınlıqlardan və s. əlaqələrdən istifadə etməklə, öyrənilən obyektlərin geometrik (adətən, evklid) məkanda nöqtələrlə verilməsi yolu ilə məlumatların müəyyən xüsusiyyətlərini aşkar etməkdən ibarətdir.

ÇOXÖLÇÜLÜ STATİSTİK TƏHLİL – tədqiq edilən çoxölçülü əlamətlərin komponentləri (tərkib hissələri) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakter və tərkibinin müəyyənəndirilməsinə yönəldilən, elmi və praktiki nəticələr əldə etmək üçün nəzərdə tutulan, çoxölçülü statistik məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və işlənməsinin optimal planlarının qurulmasının riyazi metodlarına həsr edilən *riyazi statistikanın* bölməsidir. Çoxölçülü statistik təhlilin əhəmiyyətli hissəsi tədqiq edilən x çoxölçülü əlamətinin çoxölçülü *təsadiüfi kəmiyyət* kimi və uyğun olaraq, *baş məcmusundan seçmə* kimi çoxölçülü müşahidənin ardıcılığının aydınlaşdırılması vəziyyətinə xidmət edir. Bu halda ilkin statistik məlumatların işlənməsi metodlarının seçilməsi və onların xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi çoxölçülü (birgə) *ehtimalların* bölgüsü qanununa uyğun gələn bu və ya digər nisbi mahiyyətlərin fərziyyələri əsasında həyata keçirilir.

ÇOXPİLLƏLİ SEÇMƏ – 1) seçmənin formalaşma üsulunun çox pilləliyini xarakterizə edən *seçmə* növüdür; 2) axırıncıdan əvvəlki pillədən seçilmiş vahidlər üzrə tərtib olunmuş seçmə əsasında müşahidə olunacaq, son pillədə təsadüfi və sistemativ (mexaniki) seçilmiş vahidlərdən ibarət olan alt çoxluqdur. Çoxpilləli seçmə əhalinin seçmə müayinələrinin təşkilində xüsusilə geniş tətbiq olunur (*"Əhalinin ərazi üzrə seçməsi"*nə bax); 3) seçmə məcmunun formalaşdırılması prosesi bir neçə ardıcıl mərhələ və yaxud pillədən keçən *seçmədir*. Birinci pillədə daha iri seriyalar (yuvalar) seçilir. Bunlardan, *seçmə müşahidəsinin* planına uyğun olaraq, yenidən nisbətən kiçik seriyaların (yuvaların) seçimi aparılır. Bu proses müşahidəyə aid olan vahid seçilənədək davam etdirilir. Son mərhələdə seçmə vahidi müşahidə vahidi ilə üst-üstə düşür. Seçmə məcmusunun yaradılması prosesi boyunca seçmə dəyişir – getdikcə azalır. Çoxpilləli seçmə ikipilləli, üçpilləli və daha çoxpilləli ola bilər. Çoxpilləli seçmənin əsas üstünlüyü: 1) seçmənin əsasının nisbətən asan formalaşdırılması; 2) formalaşan vahidin öyrənilən vahidin müxtəlif dərəcələrinin çox hissəsinin təbii bölgüsü kimi süni bölgüsündən də istifadə etmək imkanı; 3) növbəti pillədə seçmənin əsasını yalnız birinci pillənin vahidləri əsasında formalaşdırmaq imkanı. Eyni zamanda, çoxpilləli seçmə birpilləli seçməyə nisbətən daha dəqiq nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir.

ÇOXPROFİLLİ MÜƏSSİSƏLƏR - bir neçə fəaliyyət növünü yerinə yetirən müəssisələrdir. Bununla yanaşı, yeni yaradılan müəssisələr qeydiyyatdan keçərkən əsas fəaliyyət növü siyahıda birinci göstərilir. Əsas fəaliyyət növü üzrə rəsmi qeydiyyat Statistik vahidlərin Dövlət registrində informasiya fondu yaradılması üçün əsas sayılır. Statistika təcrübəsində əvvəllər çoxprofilli müəssisələr illik istehsal həcmində üstünlük təşkil edən bu və ya digər istehsal sahəsinə aid edilirdi. Son zamanlar isə bu iş illik dövriyyə həcmi, yaxud illik gəlirin həcmi (müəssisənin istəyindən asılı olaraq) daha çox xüsusi cəkiyə malik olduğu sahəyə aid edilir. Eyni zamanda, iqtisadi qeyri-stabilliyin müasir şəraitində bir neçə fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq kiçik müəssisələr üçün xüsusilə xarakterikdir.

ÇOXTƏRƏFLİ MÜQAYİSƏ - *göstəricilərin* eyni vaxtda bütöv ölkələr qrupu üzrə müqayisəsidir. Bu müqayisənin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində aparılması və onun bütün üzvləri üçün qarşılıqlı razılaşdırılmış nəticələrə və yaxud müxtəlif qrup (blok) ölkələr üzrə

birləşdirilmiş göstəricilərə malik olmanın zəruriliyi ilə əlaqədar olaraq əhəmiyyətlidir. Çoxprofilli müqayisələr üçün metodların xüsusi qrupları işlənib hazırlanmışdır: 1) bütün mümkün ikitərəfli müqayisələrin nəticələrinin ortalaşdırılması (orta kəmiyyət tapılması) əsasında – Uolşa, Edjvort, EKŞ və s. metodları; 2) hesablanmış beynəlxalq orta qiymətlərlə (milli qiymətlərdən müqayisə oluna bilən vəziyyətə) hesablanması əsasında – Van İzerenin, Qiri-Kamisa, Jerardi metodları, İP-metodu və s.

Birinci qrup metodların ümumi sxemi aşağıdakı kimidir. Əvvəlcə ölkələr arasında bütün mümkün ola biləcək qoşa alıcılıq qabiliyyəti paritetlərinin (AQP) hesablamaları aparılır. N ölkənin iştirakı halında, qoşa müqayisələrin ümumi sayı $C = N(N-1)/2$ olur. Sonra alınan nəticələr (birbaşa və yaxud dolayı AQP) bu və ya digər üsullarla ortalaşdırılır. Bu qrupun metodları ilə alınmış nəticələr invariantdır, tranzitivdir və kifayət qədər yüksək səviyyədə xarakterlik tələblərinə cavab verir. Lakin onlar additivlik tələblərinə cavab vermir və buna görə də, struktur müqayisələrində onlardan istifadə edilməsi daxili uyğunlaşdırılmalardan olmaması səbəbindən çətinləşir.

Bu tip metodlardan EKŞ metodu daha çox yayılmışdır (burada hərflər macar statistikləri O.Eltetenin, P.Keveşanın və polyak statistiki B.Şulsun soyadlarının baş hərfləridir). Bu metodun mahiyyəti elə bir tranzitiv AQP tapmaqdan ibarətdir ki, Fişerin AQP-dən (birbaşa və dolayısi ilə) minimum mümkün səviyyədə (ənənəvi ən az kvadratlar metodundan istifadə etməklə) kənarlaşsın. EKŞ metodu üzrə AQP-in hesablama düsturu aşağıdakı kimidir:

$$EKS(l/m) = \sqrt[N]{\prod_{k=1}^N \{I(l/k) / I(m/k)\}}$$

burada $k=1; l=1,2,3,...,N; m=1,2,3,...,N; EKS(l/m)$ - l və m ölkələri üçün EKŞ əmsalı; $I(l/k)$ - l və k ölkələri üçün Fişerin qoşa indeksi; N - iştirak edən ölkələrin sayıdır.

Düsturdan göründüyü kimi, dolayı AQP ilə müqayisədə birbaşa AQP-nə daha çox üstünlük verilir (birbaşa AQP-dən iki dəfə istifadə edilir, amma dolayısi AQP-dən yalnız bir dəfə).

EKŞ metodundan Avropa Müqayisələr Proqramında (AMP) həm ilkin mal qrupları üçün AQP hesablanarkən, həm də daha çox aqreqasiya olunmuş (birləşdirilmiş) göstəricilər səviyyəsində fiziki həcmələrin müqayisəsi üçün geniş istifadə edilir.

İkinci qrup metodlarından istifadə etdikdə, milli valyutaların AQP şərti beynəlxalq valyutaya

nisbət kimi hesablanır. Valyutaların AQP, əvvəllər hesablanmış *paritetlərin* (müqayisə oluna bilən) öz aralarında əlaqələndirilməsi yolu ilə hesablanır.

Müasir şəraitdə beynəlxalq təşkilatların (BMT, İƏİT, Aİ) təcrübəsində Qiri-Kamis metodunun müxtəlif modifikasiyalarından daha fəal istifadə edilir: xətti cəbri metodlarla valyutaların AQP-nin eyni zamanda müəyyənləşdirilməsi ilə orta çəkili beynəlxalq qiymətlərin hesablanması.

Beynəlxalq orta qiymətlər AQP-nin köməyi ilə şərti beynəlxalq valyutaya çevrilmiş milli orta çəkili qiymətlərin (ölkələrdə istehsal olunmuş və yaxud istehlak olunmuş məhsulların fiziki həcmi çəki kimi çıxış edir) kəmiyyəti kimi müəyyənləşdirilir.

Riyazi tapşırıq xətti tənliyin həllinə çevrilir:

$$\begin{cases} \bar{p}_i = \sum_{j=1}^N p_{ij} * f_j * q_{ij} / Q_i, i = 1, 2, 3, \dots, N; \\ f_j = \sum_{i=1}^N \bar{p}_i * q_{ij} / W_j, j = 1, 2, 3, \dots, N, \end{cases}$$

burada p_{ij} , q_{ij} - j ölkəsində i əmtəəsinin qiyməti və miqdarını; Q_i - bütün ölkələr üzrə i əmtəəsinin ümumi miqdarını; W_j - j ölkələrinin milli valyutada göstəricilərinin dəyər ifadəsində həcmi; p_i - i əmtəəsinin orta çəkili beynəlxalq qiymətini; f_i - beynəlxalq valyutaya nisbət üzrə j ölkələrinin valyutalarının AQP-ni; $f_N=1$ olduğunu göstərir.

$f_N=1$ tapşırığı ilə beynəlxalq qiymətlər N ölkələrinin qiymətləri miqyasına gətirilir. Metod miqyasın seçilməsinə invariantdır (uyğundur), yəni hər bir ölkənin valyutası hesablama nöqtəsi (əsas) kimi (bundan nəticələr dəyişmir) seçilə bilər.

Hazırda müqayisələrin regionlaşdırılmasında BMT-nin BMP-da Qiri-Kamisın iki mərhələli metodu adlanan, Qiri-Kamis metodunun modifikasiyası tətbiq edilir. Bu metod bir neçə qrup ölkələrin artıq keçirilmiş müqayisələrinin nəticələrinin birləşdirilməsində tətbiq edilir. Bu metoddan istifadə edilərkən, ölkələr qrupu daxilində qarşılıqlı müqayisələrin nəticələri dəyişməz qalır.

Qiri-Kamis metodu üzrə AQP invariant, tranzitiv və additivlik tələbatlarını ödəyir. Lakin bu metod üzrə hesablanmış beynəlxalq qiymətlər əsas növ məhsulların istehsal (istehlak) edildiyi ölkələrin qiymətlərinə yaxın olur və xarakterlik tələbatın tam ödənilməsini təmin etmir. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, burada Qerşenkron səmərəsi öz təsirini göstərir: Qiri-Kamis metodu üzrə AQP istifadə edilməsi “böyük” (göstəricinin həcminə görə) ölkələr üçün fiziki həcm indeksini

nisbətən azaldır, “kiçik” ölkələr üzrə isə nisbətən artırır.

ÇOXUŞAQLI AİLƏ – doğumun yüksək səviyyəsinin ümumi xarakteristikasıdır. Adətən müəyyən *nəslin* qadınlarında *reproduktiv dövrün* sonuna böyük sayda doğum kimi başa düşülür. Həmişə doğumun orta, yaxud tipik sayı nəzərdə tutulur. Çünki nəsildə həm çox doğmuş, həm də uşaqsız analar olur. Ailənin çoxuşaqlı olmasını müəyyən edən doğuşların sayı subyektiv qiymətlərdən asılı olaraq, 4–5-dən 7–8-dək və daha çox ola bilər. Bu da çoxuşaqlı ailə kateqoriyasını qeyri-müəyyən edir. Nəsildə *doğumun* xarakteristikası olan çoxuşaqlı ailəni bu və ya digər vaxt anına ailələrdə ***sağ*** uşaqların sayı ilə (bu, həmin ana hər nəsildə doğuşların sayından, körpə ölümündən və ailədən böyük uşaqların ayrılması vaxtından asılıdır), həmçinin doğulanların ümumi sayından bu və ya digər yaşadək ***sağ qalmışların*** sayı ilə eyniləşdirilməməlidir. Eyni vaxtda yaşayan böyük sayda uşaqları olan ailələr demoqrafik inqilabın ölüm səviyyəsi aşağı, doğum səviyyəsi isə hələ yüksək olan keçid fazası üçün səciyyəvidir.

-D-

Daha yüksək keyfiyyətli su mənbələrinə fasiləsiz malik olan şəhər və kənd əhalisinin sayı	95
Daxil olma	95
Daxili (reseptiv) turoperatorlar	95
Daxili bazarda topdansatış ticarət	95
Daxili istehlak	95
Daxili miqrasiya	95
Daxili turizm	95
Daimi əhali	95
Daimi işçilər	95
Daimi kapital	95
Dalğavari (şirimli) reqressiya	96
Darbin-uotson meyarları	96
Daşıma sənədləri	96
Daşımaların (yükün) korrespondensiyası	96
Daşımaların ölçü vahidi	96
Daşımaların uçotu anı	97
Daşımaların uzaqlığı (məsafəsi)	97
Daşınan aktivlər	97
Daşınar əmlak	97
Daşınma məsafəsi	97
Daşınmadan gəlir tarifi	97
Daşınmalardan əldə olunan gəlirlər	97
Daşınmanın sıxlığı	97
Daşınmaz aktivlər	97
Daşınmaz əmlak	97
Daşınmaz əmlakla əməliyyatlar üzrə xidmətlər	98
Daşınmaz əmlakla əməliyyatlar üzrə xidmətlərin göstərilməsi	98
Daşınmış yüklər	98
Daşıyıcı	98
Davamlı inkişafın meyar və göstəriciləri	98
Debet	98
Debitor	98
Debitor borcları	98
Dedveyt	99
Deflyasiya	99
Deflyatorlar	99
Deflyatorlaşdırma	99
Deklarant	99
Delisting	100
Demoqrafik amortizasiya	100
Demoqrafik cavanlaşma	100
Demoqrafik cədvəlin kökü	100
Demoqrafik cədvəllər	100
Demoqrafik əmsallar	102
Demoqrafik əmsalların standartlaşdırılması	105
Demoqrafik hadisələrin cari uçotu	106

Demoqrafik hadisələrin sıxlığı	107
Demoqrafik hərəkət	107
Demoqrafik indekslər	107
Demoqrafik informasiyanın mənbələri	108
Demoqrafik qocalma	108
Demoqrafik metodlar	109
Demoqrafik məcmular	109
Demoqrafik müayinə	110
Demoqrafik optimum	110
Demoqrafik proqnoz	111
Demoqrafik proses	111
Demoqrafik prosesin intensivliyi	111
Demoqrafik prosesin qüvvəsi	112
Demoqrafik proseslərin cari uçotu	112
Demoqrafik siyasət	112
Demoqrafik şəbəkə	113
Demoqrafik şərait	113
Demoqrafik təhlil	113
Demoqrafik yük	113
Demoqrafiya statistikasına	114
Demoqrafiyada statistik metodlar	115
Demometriya	116
Denominasiya	116
Depopulyasiya	116
Depozit	117
Depozit sertifikatı	117
Depozitar	117
Drivativ	117
Deskriptore	117
Determinasiya əmsalı	117
Devalvasiya	117
Dezinflyasiya	117
Dəlləliq haqqı	117
Dəmir yolu ilə gətirmə	117
Dəmir yolu kruizi	117
Dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrindən istifadə	118
Dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin vaxt büdcəsi	118
Dəmir yolu nəqliyyatının dövrətmə müddəti	118
Dəmir yolu tranziti	118
Dəmir yolunun (xəttinin) uzunluğu	118
Dəmir yolunun işi	119
Dəniz gəmisinin registr tutumu	119
Dərəcəli (üstlü) trend	119
Dəyər	119
Dəyər	119
Dəyər ifadəsində istehsalın həcmi	119
Dəyər qiymətləndirmələri və əməliyyatların qeydiyyat vaxtı	120

Dəyər və fraxt.....	120	Dövlət bölməsi.....	134
Dəyər, sığorta və fraxt.....	120	Dövlət büdcəsi	134
Dəyəyə əlavə.....	121	Dövlət büdcəsi kəsirinin	
Dəyərlə həyat səviyyəsi	121	maliyyələşdirilməsi.....	134
Dəyişən.....	121	Dövlət büdcəsinin kəsiri	134
Dəyişən qiymət	121	Dövlət ehtiyatı	134
Dəyişən tərkibli indeks.....	121	Dövlət elmi mərkəzi	134
Dəyişənlərin standartlaşdırılması.....	121	Dövlət funksiyalarının	
Daloq rejimi	121	optimallaşdırılması	135
Diferensial ölüm.....	121	Dövlət xidməti	135
Digər istehsal xərcləri	122	Dövlət idarəetmə bölməsi	135
Diler	122	Dövlət idarəetmə orqanları bölməsi.....	135
Dinamik model.....	122	Dövlət idarəetmə orqanlarının aparatı	135
Dinamika sıralarının müntəzəm tərkibi.....	123	Dövlət idarəetməsinin regional orqanları ..	135
Dinamika sıralarının təhlili	123	Dövlət idarələrinin son istehlak xərcləri...	135
Dinamika sıralarının təşhihi metodları.....	124	Dövlət istiqrazı.....	136
Dinamika sırası	124	Dövlət qeydiyyatı.....	136
Diri doğuş.....	125	Dövlət qiymətli kağızları	136
Disket	125	Dövlət qulluğu	136
Diskont.....	125	Dövlət qulluqçusu	136
Diskontetmə əmsalı.....	125	Dövlət məşğulluq fondu	136
Diskontlaşdırıcı vuruq.....	125	Dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında	
Diskontlaşdırmaq	125	rəsmi qeydə alınmış işsizlər.....	137
Diskriminant təhlil	125	Dövlət müəssisəsi	137
Dispanserləşdirmə.....	126	Dövlət mülkiyyəti	137
Dispersiyanın təhlili	126	Dövlət Neft Fondu	137
Distribyutor	126	Dövlət statistika komitəsinin yerli (rayon,	
Diversifikasiya	126	şəhər) statistika orqanları.....	138
Divident.....	126	Dövlət tənzimləməsi	138
Dividentlər, faizlər və onlara bərabər		Dövlət torpaq kadastrı.....	138
tutulan, əldə olunan gəlirlər	126	Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin	
Doğulduğu yer.....	127	özəlləşdirilməsi	139
Doğum.....	127	Dövlətin elmi-texniki proqramı	139
Doğum cədvəlləri.....	127	Dövlətin turizm siyasəti	139
Doğum əmsalları	129	Dövredən kredit	139
Doğum ayrılıqları	130	Dövri müşahidələr	139
Doğum indeksi	131	Dövriyyə	139
Doğumun növbəliliyi	131	Dövriyyə kapitalı	140
Doğumun sayı	131	Dövriyyə vasitələri.....	140
Doğumun yekun əmsalı	132	Dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə qabiliyyəti	
Doğumların sıxlığı	132	göstəriciləri	140
Doktorantura	132	DSF (SİF) – dəyər, sığorta, fraxt	140
Dolaylı xərclər.....	132	Dul qalma.....	140
Dolaylı vergilər	132	Dul qalma cədvəlləri.....	141
Domen.....	132	Dul qalma əmsalı	141
Domna sobasının faydalı həcmindən		Dünya bankı.....	141
istifadə əmsalı	132	Dünya bazarlarının qiyməti	141
Dotasiya	132	Dünya qiymətləri	142
Dou jons indeksi.....	133	Dünya ölkələri təsnifatı.....	142
Dölün ölümü	133		
Dövlət bankı.....	133		
Dövlət borcu.....	133		

DAHA YÜKSƏK KEYFİYYƏTLİ SU MƏNBƏLƏRİNƏ FASILƏSİZ MALİK OLAN ŞƏHƏR VƏ KƏND ƏHALİSİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - özündə aşağıda göstərilən su mənbələrinin istənilən birindən istifadə edən əhalinin faizlə hissəsini əks etdirir: su kəməri, ümumi su qızdırıcısı, quyu və ya nasos qurğusu, mühafizə olunan artezian quyusu, bulaq və ya təmiz yağış suyu çəni. Daha yüksək keyfiyyətli su mənbələri sırasına aşağıdakılar daxil edilmir: su birbaşa satış şəraitində çatdırıldıqda, butulkalarda qablaşdırılaraq satıldıqda, avtosistern-sudaşıyan maşınlarla gətirildikdə, yaxud mühafizə olunmayan quyu və ya bulaqlardan çıxarıldıqda. Bu göstərici su kəmərlərindən, ümumi anbarlardan, quyu və ya nasoslardan, mühafizə olunan artezian quyularından, təmiz yağış sulu bulaq və rezervuarlardan istifadə edən əhalinin sayının ölkənin bütün əhalisinin sayına nisbəti kimi, faizlə hesablanır. Bu hesablama prinsipi, məlumatlar kənd və şəhər əhalisinə bölündükdə də tətbiq edilir.

Sanitariya cəhətdən təhlükəsiz hesab edilən suya malik olma göstəricilərinə - əhalinin təhlükəsiz suyu bilavasitə yaşayış evində və yaxud evə kifayət qədər yaxın məsafədən normal əldə etmək imkanı olan hissəsi aid edilir. *“Global Water Supply and Sanitation Assessment Report 2000”* (“2000-ci ildə su təchizatı və sanitariyanın vəziyyətinin global qiymətləndirilməsi”) sənədində normal suya giriş belə müəyyən edilir: su mənbəyinə 1000 m-dən artıq olmayan məsafədən, adambaşına 20 litrdən az olmamaqla su almaq imkanına malik olmaq. Lakin içməli suya malik olma və onun əldə etmə imkanını ölçmək çətindir. Belə ki, təxmini göstərici qismində o mənbə göstəricilərindən istifadə olunur ki, belə suyu əldə etmək mümkündür.

Birgə monitoring proqramı çərçivəsində BMT-nin Uşaq Fondu (YUNİSEF) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) hər bir ölkə üzrə ev təsərrüfatlarının müayinəsi və əhalinin siyahıyaalınması məlumatlarını ekstrapolyasiya etməklə, “daha yüksək keyfiyyətli su mənbələrinə girişə” yanaşma tendensiyalarını qiymətləndirir. Regional və global qiymətləndirmələrdə orta demoqrafik müayinə rəqəmləri hesablanmaqla, milli göstəricilərin birləşdirilməsi (aqreqasiyası) yolu ilə əldə edilir.

DAXİL OLMA (GİRİŞ) – məlumatların EHM-nin yaddaşında yerləşdirilməsi və ya EHM-nin yaddaşından qəbul edilməsi prosesidir.

DAXİLİ (RESEPTİV) TUROPERATORLAR - bu turoperatorlar turistləri qəbul etdikləri ölkədə turları komplektləşdirirlər və turistlərə xidmət göstərmək üçün bu xidmətləri təqdim edən müəssisələrlə (mehmanxanalar, qidalanma müəssisələri, istirahət-əyləncə obyektləri) birbaşa saziş əsasında fəaliyyət göstərirlər. Bu, turopereytinqin əsas formasıdır.

DAXİLİ BAZARDA TOPDANSATIŞ TİCARƏT – müəssisə yalnız yerləşdiyi ölkədə əmtəə alışı və satışı ilə məşğul olan topdansatış ticarət müəssisəsi hesab edildiyi halda, ona daxili bazarda topdansatış ticarətlə məşğul olan müəssisə kimi baxılır (idxal və ixrac, müvafiq olaraq, bütün əmtəə alışı və satışı həcmnin 50%-dən azını təşkil edərsə).

DAXİLİ İSTEHLAK – əmtəələr sərbəst dövriyyəyə buraxıldıqdan sonra dərhal yerinə yetirilən üsuldur və öz ardınca mövcud rəsmiyyətçiliyin və milli səviyyədə vergilərin tutulmasının tətbiqini tələb edir.

DAXİLİ MİQRASIYA. “*Miqrasiya*”ya bax.

DAXİLİ TURİZM - ölkə vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin ölkənin hüddurları daxilində səyahətləridir.

DAİMİ ƏHALİ (ADİ ƏHALİ) – müəyyən bir yaşayış məntəqəsində, yaxud verilən ərazidə daimi yaşayış yerləri olan əsas *əhali kateqoriyası*, adamların məcmusudur. Müvəqqəti yaşayışdan fərqli olaraq, daimi yaşayışın əsas meyarına hər şeydən əvvəl yaşama müddəti, yaşama məqsədi, digər *yaşayış yerinin* olmaması, bir neçə yaşayış yeri olduğu halda isə - onların hər birində müqayisəli yaşama davamiyyəti və ya ailəsinin yaşayış yeri hesab edilir. Məsələn: Azərbaycanda əhalinin siyahıya alınmalarında 12 aydan çox və ya hətta 12 aydan az, lakin burada işləmiş və oxumuş, yaxud buraya işləməyə, oxumağa və daimi yaşamağa gəlmiş insanlar daimi əhali hesab edilir. Daimi yaşayış yeri olmayanlar siyahıyaalanlarla görüşdükləri yerdə daimi yaşayan sayılırlar.

DAİMİ İŞÇİLƏR - qeyri-müəyyən müddətə, yəni başa çatma müddəti göstərilmədən bağlanmış əmək müqaviləsinə (kontrakta) uyğun olaraq, isə qəbul edilmiş, siyahı tərkibinə daxil edilmiş şəxslərdir.

DAİMİ KAPİTAL – dəyəri istehsal prosesində dəyişməyən istehsal ehtiyatlarının məcmusudur

(xammalın, avadanlığın dəyərinin “istehlak olunmuş” payı).

DALĞAVARI (ŞIRIMLI) REQRESSİYA – multikollinearlıq şəraitində çoxluğun xətti reqressiyasının parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən yanaşmalardan biridir. Belə yanaşma ən kiçik kvadratlar üsulunun qiymətləri ilə müqayisədə daha sabit və kiçik dispersiyalı qiymətlərin alınmasına imkan verir.

Dalğavari reqressiyada ən kiçik kvadratlar üsulundan imtina edilir, yəni qiymətləndirmənin sabitliyi kiçik kənarlaşma olan qiymətləndirmələrə keçid hesabına əldə edilir.

Dalğavari reqressiyanın parametrlərinin vektoru ümumi şəkildə aşağıdakı kimidir:

$$\bar{a}(k) = (X^T \cdot X + K)^{-1} \cdot X^T \cdot \bar{Y}$$

burada $\bar{Y}$ - asılı dəyişənin vektoru; X – sərbəst dəyişənin matrisi; K – simmetrik müsbət müəyyənləşdirilmiş tənzimləyici matrisdir (tənzimləmənin matrisidir).

Dalğavari azalan silsilənin tətbiq edilməsinin əsas çətinliyi K matrisinin düzgün seçilməsindədir. K matrisi tez-tez $X^T \cdot X$ planının matrisinin diaqonal elementlərinə mütənəsb olan elementlərlə diaqonal şəkildə götürülür.

DARBİN-UOTSON MEYARLARI - müvəqqəti sıra modelinin qurulmasında və regression təhlildə alınan, qalıqların avtokorrelyasiyasının mövcudluğunun yoxlanması üçün nəzərdə tutulmuş statistik meyarlardır. Statistika müşahidə edilən qalıqlar vasitəsilə aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

$$DW = \sum_{i=2}^n (\varepsilon_i - \varepsilon_{i-1})^2 / \sum_{i=1}^n \varepsilon_i^2$$

burada: $\varepsilon_i = y_i - \hat{y}_i$ - i obyekt üçün (vaxt anından) $\hat{y}_i$ hesablamasından y_i qiymətinin müşahidə olunan kənarlaşma kəmiyyətidir. Darbin-Uotson statistikasının müşahidə olunan qiyməti üçün son hədd qiymətləri göstərilən cədvəl mövcuddur.

DAŞIMA SƏNƏDLƏRİ – yüklərin daşınması üzrə ilkin uçotun əsas *sənədləridir*. Dəmir yolu və su nəqliyyatında bu fakturadan, yol vərəqəsindən, yüklər üzrə birbaşa dəmir yolu – su nəqliyyatlarının təhvil-təslim siyahısından, yüklər üzrə birbaşa beynəlxalq nəqliyyatda təhvil-təslim siyahısından, vaqon vərəqəsindən, yükvurma orderindən, yük qəbzindən, təhvil vermə sənədindən, yol jurnalından, yükləmə (boşaltma) aktından, konosamentdən; avtomobil nəqliyyatında - yük avtomobillərinin yol

vərəqəsindən, əmtəə-nəqliyyat fakturasından ibarətdir.

Daşıma sənədləri - yükü göndərən və alan haqqında, yükün çəkisi və növünə, daşınma məsafəsinə, məntəqələrə göndərilməsi və qəbul edilməsinə, daşınmanın ödənməsinə dair ümumi nəqliyyat məlumatlarını özündə əks etdirən əmtəə-nəqliyyat qaiməsidir.

Bütün nəqliyyat növlərində sərnişin daşınmasının ilkin uçot sənədləri kimi, satılmış biletlər və gedişə hüquq verən, ona bərabərləşdirilmiş gediş sənədləri hesab olunur.

DAŞIMALARIN (YÜKÜN) KORRESPONDENSİYASI – yol əlaqələri şəbəkəsinin konkret məntəqələri və ya ərazi bölmələri arasında yüklərin daşınmasının ümumilikdə və ya ayrı-ayrı növlər üzrə nəqliyyat əlaqəsidir. Tonla daşımaların həcmi və ya ton-kilometrlərlə *yük dövriyyəsi* ilə xarakterizə olunur. Daşımaların korrespondensiyası haqqında məlumatların təqdim edilməsi üçün şahmat cədvəlindən istifadə edilir ki, burada da korrespondensiya vahidi kimi ərazi müəssisələrinin (dəmir yolu, gəmiçilik) nəqliyyat terminalları (stansiyalar, limanlar və s.) çıxış edir.

DAŞIMALARIN ÖLÇÜ VAHİDİ – daşınan yüklərin, sərnişinlərin və daşınma məsafəsinin ölçülməsinə imkan verən vahiddir. Daşınmış yüklərin ümumi kütləsi tonla, ayrı-ayrı göndərilən yüklər isə kiloqramla ölçülür. Qaz kəmərləri vasitəsilə vurulan qaz, qazın fiziki parametrlərindən asılı olaraq, sonradan tona çevirməklə, m³-lə ölçülür. Yük sənədlərində çəkisi göstərilməyən, ədədlə və s. göstərilən yüklər müvafiq preyskurantlar əsasında, müvafiq əmsallarla hesablanır. Yük konteynerlə daşınırsa, ölçülərinə görə 20 futluq (uzunluğu 20 fut, eni 8 fut) və 40 futluq (uzunluğu 40 fut, eni 8 fut) konteynerlərə və xüsusi böyük tutumlu superkonteynerlərə bölünürlər. Fut ölçü vahidi olmaqla, 0.3048 metrə bərabərdir. Bir sıra hallarda konteynerlər şərti olaraq 20 futluq ekvivalentlə (IFE) ölçülür və 1 IFE 20 futluq konteynerə bərabər götürülür. Məsələn, 40 futluq konteyner 2 IFE-yə bərabərdir.

Daşınan sərnişinlərin ümumi sayı daşınan şəxslərin (sərnişinlərin) sayı ilə, hava nəqliyyatında isə sərnişinlərin çəkisi yüklə birlikdə 90 kiloqrama bərabər olmaqla, həm də çəki (ağırlıq) vahidi ilə ölçülür.

Ayrı-ayrı partiyalarla yük və ya sərnişinlərin daşınma məsafəsi kilometrə, dəniz nəqliyyatında isə millə (1 mil = 1,852 km) ölçülür. Yüklərin ümumi yerdəyişməsi yük partiyasının çəkisinin daşınma məsafəsinə vurulmaqla alınmış ton-kilometrlə ölçülür. Sərnişinlərin ümumi

yerdəyişməsi sərnəşin gedişlərin cəmi kimi, sərnəşin-kilometrə ölçülür.

DAŞIMALARIN UÇOTU ANI – daşımaların həcmi və tərkibini müəyyənləşdirən vaxt anıdır. *Yüklərin daşınması statistikas*ı təcrübəsində vaxt anının daşımalara (yola salmalara) başlanması anı və onların başa çatması (daxil olması) anı üzrə nəzərə alınması qəbul edilmişdir. Belə uçot göndərmə və qəbul etmə məntəqələrində *uçot* sənədlərinin mövcud olması nəticəsində mümkündür. Daşımaların uçotu nəqliyyatın növünə görə fərqləndirilir.

DAŞIMALARIN UZAQLIĞI (MƏSAFƏSİ) – nəqliyyatın müəyyən növü ilə obyektin kilometrərlə (dəniz nəqliyyatında millərlə) göndərilmə məntəqəsindən təyinat məntəqəsinə daşınması (nəql edilməsi) məsafəsidir. ***Yüklərin daşınmasının orta uzaqlığı*** - orta hesabla bir ton yükün daşındığı məsafədir. Bu göstərici, göndərilən yüklərin çəkisi nəzərə alınmaqla, ton-kilometrə ifadə olunan yük dövryyəsinin, tonla göndərmənin həcminə bölməklə tapılır. Göndərilən (daşınan) yüklərin daşınma məsafəsinin orta qiyməti kimi, ümumilikdə nəqliyyat növləri, ayrı-ayrı yük qrupları və əlaqə növləri üzrə müəyyən edilir. ***Sərnəşin daşınmasının orta məsafəsi*** – orta hesabla bir sərnəşin daşındığı məsafədir. Sərnəşin-kilometrərlə sərnəşin dövryyəsinə daşınan sərnəşlərin sayına bölməklə, ayrı-ayrı sərnəşin gedişlərinin məsafələrinin orta qiymət kimi, ümumilikdə nəqliyyat və əlaqə növləri üzrə müəyyən edilir.

DAŞINAN AKTİVLƏR – yerinin dəyişdirilməsi mümkün olan maddi və ya qeyri-maddi aktivlərdir.

DAŞINAR ƏMLAK – torpaqla əlaqədar olmayan, ona təhkim olunmayan, daşınmaz əmlakın əksi olan əmlakdır. Özü hərəkət edə bilən əşyalar (heyvanlar) daşınar əmlaka aid edilir. Pullar, məcburi tələb hüquqları, qiymətli kağızlar, borc şəhadətnamələri, icra vəərəqələri daşınar əmlak hesab olunurlar.

DAŞINMA MƏSAFƏSİ – daşınmanın göndərilən məntəqədən təyinat məntəqəsinədək olan kilometrə məsafəsidir. Yük *sənədləri* üzrə (tarif qaçışı) və ya qatar sənədləri ilə, yəni maşinistlərin marşrutları (istismar qaçışı) üzrə müəyyən edilir.

DAŞINMADAN GƏLİR TARİFİ – 1 ton yükün və ya 1 nəfər sərnəşinin müəyyən edilmiş məsafəyə daşınmasından əldə olunan *gəlirin* milli valyuta ilə ifadə olunmuş orta miqdarıdır. Ümumi daşınma haqqının *yük dövryyəsi* və ya *sərnəşin dövryyəsinin* miqdarına bölünməsi ilə hesablanır. Daşınmadan əldə olunan gəlir sərnəşin və yük daşımaları, nəqliyyat növləri və əlaqə növləri üzrə hesablanır.

DAŞINMALARDAN ƏLDƏ OLUNAN GƏLİRLƏR – nəqliyyat müəssisələrinin yük və sərnəşin göndərənlərə daşınmalar üçün əlavə xidmətlərə və nəqliyyat vasitələrindən istifadəyə görə, yüklərin (poçtlar da daxil olmaqla) və sərnəşinlərin (baqaj daxil olmaqla) daşınmasından əldə etdikləri vəsaitlərin həcmidir. Nəqliyyat müəssisələrinin ümumi gəlirlərinə həmçinin nəqliyyat vasitələrinin icarəyə verilməsindən, yükləmə-boşaltma və nəqliyyat-ekspedisiya işlərinin yerinə yetirilməsindən, çıxış yollarına xidmətdən, dəniz və daxili su yolları təsərrüfatının istismarından, iqtisadiyyatın sahələrində aviasiyanın tətbiqindən, yardımçı-köməkçi fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər də daxil edilir.

DAŞINMANIN SİXLİĞİ – əlaqə yolları şəbəkəsi bölməsində yük daşınmasının (axınının) və ya sərnəşin daşınmasının (axınının) intensivlik göstəricisidir.

Yüklərin daşınmasının sıxlığı – ümumilikdə il üzrə (və ya müəyyən vaxt kəsiyində) və yüklərin ayrı-ayrı növləri üzrə məntəqədə bir və ya hər iki istiqamətdə daşınmış yüklərin tonla həcmidir. Bölmələrin daşınma sıxlığının qiymətlərindən bölmələrin məcmusu üzrə yüklərin orta daşınma sıxlığı, bölmələrin uzunluğu nəzərə alınmaqla, yük dövryyəsinin bölmənin istismar uzunluğuna nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

DAŞINMAZ AKTİVLƏR – torpaq sahəsi və insan tərəfindən yaradılan abadlaşdırmalar, o cümlədən yeraltı sərvətlər və yerüstü tikililərin məcmusudur.

DAŞINMAZ ƏMLAK – torpaq sahələri, onun üzərində yerləşən binalar, sair tikililər və obyektlərdir. Azərbaycan hüququna uyğun olaraq bütün əşyalar daşınar və daşınmaz əşyalara bölünürlər. Torpaq yeraltı sərvətlər, sular, meşələr və s. Bu kimi obyektlər üçün müəyyən edilən xüsusi rejim onların iqtisadi təyinatından irəli gəlir. Müasir dövlətlərdə daşınmaz əmlaka (xüsusilə də torpağa) mühüm əhəmiyyət verilir.

DAŞINMAZ ƏMLAKLA ƏMƏLİYYATLAR ÜZRƏ XİDMƏTLƏR – şəxsi və ya icarəyə götürülmüş *daşınmaz əmlakın* (çoxmənzilli evlərin, yaşayış evlərinin, qeyri-yaşayış tipli binaların) alınması, satılması, icarəyə verilməsi və ya istifadə edilməsi; əmlakın abadlaşdırılması və bölmələrə ayrılması və s. ilə bağlı xidmətlərdir. İstehsal və qeyri-istehsal sferasında *özəlləşdirmələr*; torpaq və qəbiristanlıq sahələrinin abadlaşdırılması və satışı; mehmanxana tipli evlərin və səyyar evlərdə yaşamaq üçün sahələrin istifadə edilməsi üzrə xidmətlər, həmçinin daşınmaz əmlakla birjalarda yerinə yetirilən xidmətlər daxildir.

DAŞINMAZ ƏMLAKLA ƏMƏLİYYATLAR ÜZRƏ XİDMƏTLƏRİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – daşınmaz əmlakın (mənzildən başqa) satışı və icarəsi üzrə xidmətlərin dəyəridir. Mülkiyyətçi və vasitəçi (alqı-satqı üzrə birjalar, broker kontorları, icarəyə vermə agentlikləri, ayrı-ayrı şəxslər) tərəfindən həyata keçirilir.

DAŞINMIŞ YÜKLƏR - nəqliyyat vasitəsilə daşınmış yüklərin tonla miqdarıdır. Nəqliyyatın, əlaqələrin növləri, yüklərin çeşidi, daşımaların istiqamətləri üzrə uçota alınır. Yüklərin daşınması prosesinin ilkin anı “yüklər(in) göndərilmişdir (göndərilməsi)” *göstəricisi* ilə, son anı isə “yüklər(in) gəlib çıxmışdır (çıxması)” *göstəricisi* ilə əks olunur. Ayrı-ayrı *nəqliyyat müəssisələri* üzrə işin bütün həcmi xarakterizə etmək üçün “yük(ün) daşınmışdır (daşınması)” *göstəricisi* tətbiq edilir ki, bu da göndərilmiş yüklərin və daşınmaq üçün digər nəqliyyat müəssisələrindən qəbul olunmuş yüklərin cəmi kimi müəyyənləşdirilir.

*Yüklərin daşınması statistikasında müşahidə obyekt*i göndərilmə, yəni daşınma müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilmiş yük partiyalarının daşınması hesab edilir.

DAŞIYICI – daşınma müqaviləsi və ya digər əsaslarla sərnişinlərin, poçtun və yükün daşınmasını həyata keçirən hüquqi və ya fiziki şəxslərdir.

DAVAMLİ İNKİŞAFIN MEYAR VƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ (İNDİKATORLARI) - yaşayış keyfiyyətini, iqtisadi inkişafın səviyyəsini, ekoloji sabitliyin, davamlı (dayanıqlı) inkişafın ümumi məqsədəuyğun istiqamətlərini əhatə edən sistemdir. Sabit inkişafın və sabit insan inkişafının əlamətləri və indikatoru insan yaşayışının keyfiyyətinə, zəif və güclü dayanıqlılığın

təbəqələşməsinə, təbii ehtiyatların çirklənməsinin təsnifləşdirilməsinə, təbii tutumun göstəricilərinə, dinamika sırasına və s. əsaslanır.

Yaşayış keyfiyyəti sabit inkişafın və sabit insan inkişafının əsas əlamətlərindən sayılır. Həyat keyfiyyətinin əsas indikatorları arasında aşağıdakılar seçilir:

- insan ömrünün uzunluğu;
- insanın sağlamlıq vəziyyəti;
- ətraf mühitin normativlərdən kənara çıxması;
- yaradıcılıq qabiliyyətinin və ya biliyin səviyyəsi;
- gəlir (adambaşına ÜDM);
- məşğulluq səviyyəsi;
- insan hüquqlarının reallaşma dərəcəsi.

Davamlı inkişafın əlamətlərinə zəif və güclü dayanıqlılıq mövqeyindən yanaşılsa və əsas parametrlər nəzərə alınsa, davamlı inkişafın ümumi görünüşünü aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$F_t (L, K, P, I) \leq F_{t+1} (L, K, P, I)$$

$F_t (L, K, P, I)$ - *davamlı* (dayanıqlı) inkişafın amilləri;

L – insan kapitalı;

K - fiziki/süni kapital;

P - təbii ehtiyatlar (kapital);

I - institusional amil;

$t \geq 0$.

DEBET – müəssisənin (bankın) borclarının miqdarını göstərən, mühasibat hesablarının sol tərəfidir. Aktiv hesablarda debet sayılan məbləğin artmasını, passiv hesablarda isə azalmasını göstərir. Bütün iqtisadi hesablaşmalar bir hesabın debetinə və digər hesabın kreditinə yazılır.

DEBİTOR – kredit (borc) verilmiş hüquqi və ya fiziki (borclu) şəxslərdir.

DEBİTOR BORCLARI – (D) - 1) debitorlardan, yəni hüquqi və ya fiziki şəxslərdən müəssisəyə çatacaq borcun məbləğidir. Debitor borcu iqtisadi fəaliyyətin normal prosesi və ya maliyyə, yaxud ödəmə intizamının pozulması ilə əlaqədar ola bilər. Debitor borcu xammal və materialların alınması üçün dövrüyyə vəsaiti çatışmazlığında vaxtsız ödəmə hallarında, müəssisə dayanarkən işçilərə əmək haqqının verilməsində müəssisənin dövrüyyəsindən vəsaitin ayrılmasını əks etdirir. Debitor borclara daxil edilir: mal, iş və xidmətlərə görə debitorlarla hesablaşmalar üzrə; alınmış veksellər üzrə; törəmə müəssisələrlə, büdcə ilə, heyətlə; digər əməliyyatlar üzrə (müəssisənin vəsaiti və ya bank krediti hesabına müəssisənin işçilərinə verilmiş ssuda və istiqraz borcları daxil olmaqla), digər debitorlarla (gözlənilən (qarşıdan gələn)

hesablaşmalar üzrə digər müəssisələr tərəfindən ödənilmiş avansların cəmini uçota almaqla, hesabat verməli olan şəxsin (təhtəlahesab), mal göndərən və podratçılara verilən avanslar daxil edilməklə) olan borclar. İqtisadi fəaliyyətdə normal (qanuni) və müddəti keçmiş debitor borcları fərqləndirilir. Qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vaxt ərzində alınmamış debitor borcları kreditor müəssisənin zərərinə yazılır. Debitor borclarının təhlili üçün debitor borclarının ödənməsinin (dövriyyəsinin) orta müddəti: təhlil aparılan dövrdə debitor borcunun orta kəmiyyətinin bu dövr ərzində göndərilmiş məhsulun həcminə olan nisbəti kimi hesablanır; 2) müəyyənləşdirilmiş vaxt (dövr) və şərtlər əsasında bankın qaytarmalı olduğu, bankın müştərisinin (kontragentinin) aktivində olan pulun miqdarıdır.

(II) – şirkətin gəlirlərinin ümumi məbləğinin qeyri-müəyyənliyi nəticəsində, hələlik üçüncü şəxs tərəfindən daxilolmaların hesaba yazılmamış gəlirləridir.

DEDVEYT - gəminin texniki sənədinə müvafiq olaraq, icazə verilə bilən yükün və gəminin yanacaq ehtiyatının, ekipajın və onun baqajının, içməli suyunun, azuqəsinin və s. birgə çəkisini əks etdirir.

DEFLYASIYA (tədavüldə olan kağız pulların miqdarının azaldılması) – dövlət tərəfindən inflyasiyanın aşağı salınması məqsədilə tədavüldə olan pul vəsaitlərinin bir hissəsinin çıxarılmasıdır.

DEFLYATORLAR – beynəlxalq təcrübədə iqtisadi göstəricilərin, o cümlədən ÜDM-un komponentlərinin müqayisəli qiymətlərdə hesablanması üçün və qiymət dinamikasının ümumiləşdirici məcmu *göstəricilərinin* xarakteristikası üçün istifadə edilən müxtəlif indekslərin məcmusudur. Qiymət statistikasında deflyator indeksləri inflyasiyanın miqyasını qiymətləndirən geniş əhatəli göstərici hesab edilir. Deflyatorların tətbiq edilməsi *təmsilçi-malların* vahid dəsti əsasında indeksin bilavasitə hesablanması yolu ilə qiymətin məcmu dəyişməsinə müəyyən etməyə imkan verməyən, müxtəlif mürəkkəb struktura malik olan, makro-səviyyəli göstəricilərin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Deflyatorlar təhlil olunan göstəricinin faktiki qiymətlərdə kəmiyyətinin onun sabit qiymətlərdə olan kəmiyyətlərə nisbəti ilə xarakterizə olunur. İndeks deflyatorların əsas xüsusiyyəti onların tərtib olunması üçün lazım olan məlumatların, adətən xüsusi olaraq toplanmaması hesab edilir. Bu, onların həm yaxşı cəhətləri, həm də nöqsanları hesab olunur. Belə ki, indeks deflyatorlar ÜDM-un komponentlərinin yenidən

qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan məlumatların toplanması və işlənməsində meydana çıxan bütün problemləri əks etdirir. Makro səviyyədə aqreqasiya olunmuş göstəricilərin əldə edilməsi üçün göstəricinin komponentlərinin faktikidən müqayisəli qiymətlərə keçirilməsi həyata keçirilir. Yenidən qiymətləndirilmənin bir neçə metodu mövcuddur: 1) hesabat dövrünün ayrı-ayrı məhsullarının baza dövrünün qiymətlərində qiymətləndirilməsinə imkan verən, məhsulların bilavasitə qiymətləndirilməsi metodu. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsində tətbiq olunur; 2) qüvvədə olan *qiymət* və qiymət indekslərindən müvafiq göstəricilərin həcmnin dəyəri haqqında məlumatlarda istifadə olunan qiymət indekslərinin deflyasiyalaşdırılması metodu; 3) fiziki həcm indeksləri vasitəsilə ekstrapolyasiya metodu; yenidən qiymətləndirmə baza dövrünün dəyər kəmiyyətləri və fiziki həcm indeksi əsasında yerinə yetirilir. Həcmi müqayisəli qiymətlərdə istehsalının və ya satışının fiziki həcmnin dəyişdirilməsi ilə müəyyənləşdirilən komponentlərin müqayisəli qiymətlərdə hesablanması istifadə edilir.

DEFLYATORLAŞDIRMA (DEFLYASI-YALAŞDIRMA) – cari qiymətlərlə ifadə olunmuş göstəricilərin daimi, müqayisə edilən qiymətlərə çevrilməsidir. ÜDM (əlavə dəyər) göstəricisinin daimi qiymətlərə çevrilməsi üçün iki üsuldən istifadə edilir – birbaşa və ikiqat deflyasiyalaşdırma üsullarından. *Birbaşa deflyasiyalaşdırma üsulu* tətbiq edildikdə, həm ümumi buraxılış göstəricisi, həm aralıq istehlak, həm də əlavə dəyər eyni qiymət indeksi (ümumi buraxılışın qiymət indeksi) vasitəsilə sabit qiymətlərə çevrilir. Bu üsuldən aralıq istehlak üçün ayrıca deflyatorların (qiymət indekslərinin) mövcud olmadığı və ya ümumi məhsul buraxılışı və aralıq istehlaka dair etibarlı, dürüst məlumatların olmadığı hallarda istifadə olunur. *İkiqat deflyasiyalaşdırma üsulunda* isə ÜDM (əlavə dəyər) müvafiq qiymət indeksləri vasitəsilə ayrılıqda deflyasiyalaşdırılmış ümumi buraxılış və aralıq istehlak göstəriciləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

DEKLARANT (BƏYANNAMƏÇİ) – gömrük rəsmiləşdirilməsi məqsədilə malları və nəqliyyat vasitələrini bəyan edən, təqdim edən, göstərən hüquqi şəxsdir (və ya malları və nəqliyyat vasitələrini sərhəddən keçirən şəxs, yaxud gömrük brokeridir). Azərbaycan Respublikasında deklarant, malları və nəqliyyat vasitələrini gömrük sərhədindən

keçirən və ya gömrük brokeri olub-olmamasından asılı olmayaraq, bütün vəzifələri yerinə yetirən şəxsdir və o, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində nəzərdə tutulan qaydada tam məsuliyyət daşıyır.

DELİSTİNQ (QİYMƏTLİ KAĞIZLARIN SİYAHIDAN ÇIXARILMASI) – hər hansı bir şirkətin *fond birjasına* təqdim olunmuş *səhm* və ya *istiqrazlarının birja dövriyyəsi*ndən çıxarılmasıdır. Adətən, şirkət siyahının tələblərini pozduğu və ya fəaliyyətini dayandırdığı hallarda, birjanın qərarına əsasən həyata keçirilir. Siyahıdan çıxarılma nəticəsində, çıxarılmış səhmlərlə birja ticarəti və onların *birja qiymətlərinin* dərc edilməsi dayandırılır.

DEMOQRAFİK AMORTİZASIYA (keç. lat. *amortisatio* – ödənmə, aşağı salma) - *amortizasiya qaydası*, əhalinin doğum, ölüm və təbii artımının ümumi əmsallarının dinamikasının empirik müəyyən edilmiş qanunauyğunluğudur. Onunla ifadə olunur ki, demoqrafik proseslərin yaş intensivliklərinin kəskin dəyişməsi vaxt keçdikcə yavaş-yavaş sönür və sabitləşir. Demoqrafik amortizasiya ümumi əmsalların əhalinin yaş tərkibinə təsirindən və yaş tərkibinin ümumi əmsalların kəmiyyətinə əks təsirindən irəli gəlir. Məsələn, ümumi doğum əmsalının artması uşaqların sayının artmasına və müvafiq olaraq, reproduktiv yaşlarda olan şəxslərin payının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə ümumi doğum əmsalı aşağı düşür, bu da öz növbəsində uşaqların sayının azalması və reproduktiv yaşlarda olan şəxslərin payının müvafiq olaraq artması ilə nəticələnir. Real əhalidə demoqrafik amortizasiya hadisəsi, bir qayda olaraq, demoqrafik proseslərin gedişinin başqa dəyişiklikləri ilə mürəkkəbləşir.

DEMOQRAFİK CAVANLAŞMA – əhalinin ümumi sayında uşaqların (0–14 yaş), yaxud cavanların payının artmasıdır. Demoqrafik cavanlaşmanın əsas amilləri doğumun artması və körpələrin və uşaqların ölümünün azalması ola bilər. *Demoqrafik keçid* konsepsiya ilə təsvir olunan demoqrafik proseslərin müxtəlif ölkələrdə təkamülünü nəzərə alaraq, demoqrafik cavanlaşma prosesi əsasən müvəqqəti xarakter daşıyır və sonra yaş strukturunun ümumi dəyişmə qanunauyğunluğu – *demoqrafik qocalma* ilə əvəz olunur. Ayrı-ayrı ərazilər üçün demoqrafik cavanlaşmaya cavan yaşda adamların intensiv immiqrasiyası da səbəb ola bilər.

DEMOQRAFİK CƏDVƏLİN KÖKÜ – şərti kəmiyyət; demoqrafik cədvəlin bəzi göstəricilərini hesablamaq üçün qəbul olunmuş

miqyasdır. Adətən 10 minə, yaxud 100 minə bərabər qəbul olunur. Nadir hallarda demoqrafik cədvəlin kökü kimi 10-a bölünə bilən digər kəmiyyətlərdən də istifadə olunur. Demoqrafik cədvəlin kökü seçilərkən nəzərə alınır ki, demoqrafik cədvəlin göstəricilərinin dəqiqliyi ilə demoqrafik cədvəlin kökü arasında əks əlaqə mövcuddur. Belə ki, əgər cədvəlin çıxış göstəricisinin dəqiqliyi 0,0001 təşkil edirsə, onda demoqrafik cədvəlin kökü 10 mindən artıq olmamalıdır. Demoqrafik cədvəli hər hansı *koqortanın* (real, yaxud hipotetik) şərti tarixi kimi qəbul etdikdə, koqortanın başlanğıc sayı (*ölüm cədvəllərində* doğulanların, *boşanma cədvəllərində* nikaha daxil olanların sayı) demoqrafik cədvəlin kökünə bərabərləşdirilir.

DEMOQRAFİK CƏDVƏLLƏR – koqortada bir və ya bir neçə demoqrafik proseslər axınını xarakterizə edən, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan kəmiyyətlərin nizamlanmış sıralarıdır. Rəqəmli modellərdir, müvafiq demoqrafik prosesin koqortanın öz vaxtından asılı olaraq (məsələn, yaş, nikahın müddəti), intensivliyinin dəyişməsini və müvafiq prosesin təsiri altında koqortanın öz sayının dəyişməsini əks etdirir. Demoqrafik cədvəllər – demoqrafik prosesləri göstərmək üçün ən çox yayılmış cədvəl növlərindən biridir.

Demoqrafik cədvəllərin qurulması nəzəriyyəsi daim inkişafdadır, onlar demoqrafik təhlilin ən effektiv alətidir və demoqrafik modellərin çoxunun əsasını təşkil edir.

Demoqrafik cədvəllər demoqrafik prosesləri həm real, həm də hipotetik *koqortada* xarakterizə edə bilir. Cədvəl qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər dəstindən ibarətdir. Eyni tipli göstəricilərin hər sırası cədvəlin vahid şkalası üzrə hesablanır. Koqortanın yaranmasından keçmiş vaxt cədvəlin şkalasıdır – yaşdır (doğulduğu andan keçmiş vaxt), nikahın müddəti (nikahın bağlanmasıdan keçmiş vaxt) və s. Cədvəlin şkalasındakı vaxt illərlə, həmçinin illər və günlərlə ölçülür. Şkalanın addımından asılı olaraq, cədvəllər *tam* – addımı 1 il, *qısa* – daha iri addım, adətən 5, yaxud 10 il, cədvəllərə bölünür. Cədvəlin şkalası sol sütunda yerləşir. Demoqrafik cədvəllərin bütün göstəriciləri vahid miqyasda demoqrafik cədvəlin kökü adlanır və hər hansı bir bütöv rəqəmə, adətən 10 000, yaxud 100 000-ə bərabər qəbul olunur; bu rəqəm koqortanın şərti çıxış sayıdır.

Demoqrafik cədvəllərin iki əsas tipi mövcuddur – *ümumi* və *xüsusi*, onlar həm göstəricilərin tərkibi ilə, həm də onların interpretasiyaları ilə fərqlənir. Demoqrafik cədvəllərin tipi prosesin demoqrafik hadisəsinə insanın həyatında təkrar olunan, yaxud təkrar olunmayan hadisə kimi baxılmasından asılıdır. Prinsipcə, təkrar olunmayan hadisə

ölümdür, başqa hadisələr (nikah, boşanma) təkrar olunan hadisələrdir və bunlar üçün ümumi demoqrafik cədvəllər, təkrar olunmayanlar üçün – xüsusi cədvəllər qurulur. Demoqrafik cədvəllərin bütün göstəriciləri öz aralarında müəyyən nisbətlərlə qarşılıqlı bağlıdır. Bu nisbətlərin iki forması var: **nəzəri** (analitik), bunda rəqəm (cədvəl) formasında verilmiş kəmiyyətlərlə yalnız müəyyən dəqiqlik dərəcəsində yerinə yetirilən hərəkətlər ola bilər (loqarifmləşdirmə, integrasiya və s.); **praktiki** forma, burada bütün analitik nisbətlər elə sadələşdirilir ki, dəqiq hesablanırsa bilər. Bütün göstəricilər bu nisbətlərin köməyi ilə istənilən göstəricidən alınır. Lakin bu nisbətlərdən yalnız biri çıxış göstəricisidir və ondan müəyyən qaydada qalanları alınır. Çıxış göstəricisi kimi sadə yolla və ən az ehtimallarla statistik məlumatlardan alınan göstərici seçilir.

Bütün demoqrafik cədvəllərdə hesablanan ən universal göstəricilər **cədvəl əmsallarıdır** (ölüm əmsalları, nikah əmsalları, doğum əmsalları və s.). Onlar həm **sadə**, yəni koqortanın bir ömür intervalında verilmiş vaxt ərzində hadisələrin orta sayını, yaxud **diferensial**, yəni həmin növdən olan hadisələrin orta tezliyini göstərir. Məsələn, verilmiş səbəbdən ölümlər, həmin yaşda olan partnyorlarla nikahlar və s.

Ümumi demoqrafik cədvəllərdə əmsallar əsas göstəricidir. O, şkalanın addımından dəyişməyən və cədvəlin kökünə bərabər qalan koqortanın bütün sayına qarşı hesablanır.

Xüsusi demoqrafik cədvəllər daha dərin və mürəkkəb göstəricilər sistemini təşkil edir. Burada interval əmsallarından başqa, şkalanın verilmiş intervalında hadisənin baş vermə ehtimalı əsas yeri tutur, əmsaldan fərqli olaraq, verilmiş interval üçün məcmunun ilk sayına nisbətlə hesablanır. Əmsallar kimi, ehtimallar da sadə və diferensial ola bilər. Hadisənin baş vermə ehtimalından başqa, cədvəldə çox vaxt onun 1-dək tamamlanması, yəni koqortanın tərkibindən çıxmaq ehtimalı verilir. Ehtimal və cədvəl əmsalları öz aralarında belə nisbətlərlə bağlıdır: a -dan $a+1$ -dək hər intervalda k_a əmsalı və p_a ehtimalı aşağıdakılara bərabərdir:

$$p_{a/a+1} = 1 - e^{-\int_a^{a+1} \gamma(x) dx},$$

$$k_{a/a+1} = \frac{1 - e^{-\int_a^{a+1} \gamma(x) dx}}{\int_a^{a+1} e^{-\int_a^y \gamma(x) dx} dy}$$

Göründüyü kimi, bu əlaqə düz yox, dolayıdır, hər iki nisbətə $\gamma(x)$ kəmiyyət daxildir. Prosesin gücü adlanan bu kəmiyyətin özü hesaba gəlmir. Lakin

riyazi demoqrafiyada mühüm əhəmiyyətə malikdir və demoqrafik cədvəllər nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutur. Çünki ayrı-ayrı göstəriciləri öz aralarında bağlayır və onların interpretasiyasına kömək edir.

Koqortanın formalaşması anından şkalanın verilmiş anınadək olan bütün vaxt kəsiyi ərzində koqortanın tərkibində **qalmaq ehtimalı** demoqrafik cədvəllərin mühüm göstəricisidir və koqortanın çıxış sayına nisbətən hesablanır. Demoqrafik cədvəllərin əsas göstəricilərinin sayına həmçinin şkalanın həmin intervalında koqortadan çıxma ehtimalı daxildir və bütün çıxışlar məcmuya nisbətən hesablanır.

Xüsusi cədvəllərdə ehtimallılıq göstəricilərindən başqa, şkalanın **verilmiş intervalında** baxılan hadisənin baş vermədiyi şəxslərin **yaşamış insan-illərin sayının** göstəricisi var. Bu göstəricinin başqa göstəricilərlə əlaqəsi analitik ifadə ilə müəyyən edilir:

$$L_{a/a+1} = \int_a^{a+1} e^{-\int_0^y \lambda(x) dx} dy$$

burada onun, əmsallar və ehtimallara nisbəti görünür.

Sadəliyinə və informasiya daşıyıcısı olduğuna görə, demoqrafik cədvəllərdə verilmiş demoqrafik vəziyyətdə gözlənilən, yaxud orta yaşama müddəti (gözlənilən ömür uzunluğu, nikaha daxil olmanın orta yaş cədvəli və s.) xüsusi yer tutur.

Xüsusi cədvəllər bir və ya bir neçə demoqrafik proseslərin eyni vaxtda hərəkətini (ölüm və miqrasiyanı, subayların ölümü, nikah vəziyyəti və s.) təsvir edə bilər. Bir cədvəldə bir neçə proseslərin eyni vaxtda təsviri o zaman tətbiq olunur ki, onların hərəkəti qarşılıqlı əlaqədədir və koqortanın sayının azalmasına müxtəlif növ hadisələr səbəb olur. Adətən, əsas təsvir olunan proses bu prosesin təsiri altında şəxslərin çıxmasına gətirib çıxaran digəri ilə kombinasiya edilir. Məsələn, heç vaxt nikahda olmayanlar üçün **kombinasiya** edilmiş nikah və ölüm cədvəlləri, nikahda olanlar üçün boşanma və dul qalma cədvəlləri və s. qurulur. Kombinasiya edilmiş cədvəllərdən fərqli olaraq, yalnız bir prosesi təsvir edən cədvəl xalis cədvəl adlanır. Xalis cədvəlin göstəricilərini almaq üçün nəzərdə tutulur ki, proseslər (i) müstəqildir və onların hərəkəti additivdir, bundan çıxış edərək proseslərin gücləri toplanır. Xalis cədvəldə ehtimalın nisbəti $\tilde{p}_a^i$ (qeyri-asılı ehtimal) və kombinasiya edilmiş cədvəldəki ehtimalların p_a^i (asılı ehtimal) aşağıdakı düsturda ifadə olunur:

$$\tilde{p}_a^i = 1 - \left(1 - \sum_i p_a^i \right)^w$$

burada

$$w = \frac{\int_a^{a+1} \gamma^i(x) dx}{\sum_i \int_a^{a+1} \gamma^i(x) dx}.$$

Adətən kombinasiya edilmiş demoqrafik cədvəllər və müvafiq xalis cədvəllər istifadə üçün rahatlığa görə yanaşı yerləşir. Çünki, onların müqayisə edilməsi təhlil üsullarından biridir.

Çox vaxt demoqrafik cədvəllərin kompleksləri qurulur. Bu cədvəllər onunla bağlıdır ki, bir prosesin nəticəsində koqortadan çıxanlar eyni zamanda digər prosesə mail olan koqortaları formalaşdırır. Cədvəllər kompleksinin başqa tipi o vaxt alınır ki, eyni tipli şkalaları olan ardıcıl, yaxud paralel prosesləri təsvir edən cədvəllər vahid sistemə birləşir, bir koqortadan çıxmış şəxslər yenisini formalaşdırır, başqa cədvəldə təsvir olunan koqortanı doldurur. *Multistatus cədvəllərinin* bütün növləri demoqrafik proseslərin təhlili və proqnozu üçün işlənmiş multiregional cədvəllərin kompleksindən ibarətdir.

DEMOQRAFİK ƏMSALLAR – bir neçə kəmiyyət tiplərinin ümumi adıdır; əhalinin, onun strukturunun, ayrı-ayrı demoqrafik proseslərin və bütövlükdə əhalinin təkrar istehsalının müxtəlif adda xarakteristikalarının nisbətini ifadə edir. Demoqrafik əmsallar növündə belə nisbətlərin kəmiyyətə ifadəsinə zərurət ondan irəli gəlir ki, demoqrafik hadisələrin (doğum, ölüm və s.) mütləq rəqəmləri əhalinin (yaxud *koqortanın*) sayından, əhalinin bu və ya digər qruplarının (ərdə olan qadınların, bu və ya digər yaşda olan şəxslərin və s. sayı) mütləq rəqəmləri isə qrupun daxil olduğu əhalinin bütün sayından asılıdır. Buna görə də, müxtəlif əhali, yaxud müxtəlif vaxt dövrü üçün mütləq rəqəmlərin birbaşa müqayisəsi həqiqi nisbətləri təhrif edə bilər. Növündən asılı olmayaraq, bütün demoqrafik əmsallar bu və ya digər kəmiyyətlərin əhalinin, yaxud onun hər hansı bir hissəsinin sayına, koqortanın sayına, yaxud demoqrafik hadisələrin ümumi sayına nisbətidir. Onlar buna görə hesablanır ki, bu kəmiyyətlər əhalinin, yaxud müqayisə bazası kimi qəbul olunmuş başqa qrupun sayından asılı olmasın və beləliklə, onlar müqayisə edilən şəkllə salınsın.

Müxtəlif adda kəmiyyətlərin nisbi rəqəmlərlə hesablanması yolu demoqrafik təhlil praktikasına XIX əsrin əvvəlindən daxil olmuşdur. Müxtəlif

növ demoqrafik əmsallar demoqrafik metodikaların qırılmaz hissəsi, onların hesablanması isə – statistik-demoqrafik təhlilin standart üsulu olmuşdur. Demoqrafik əmsallar dünya statistika praktikasında demoqrafik hadisələrin tezliyinin düzgün ölçülməsi, demoqrafik proseslərin, həmçinin əhali və onun qruplarının strukturunu, zaman və məkanda onların dəyişməsinə öyrəndikdə, təsvir və təhlil etmək üçün, yəni başlıca olaraq müxtəlif növ müqayisələr üçün geniş tətbiq olunur. Ümumi qəbul olunmuş və beynəlxalq statistika təşkilatları tərəfindən tövsiyə edilmiş göstəricilərdən başqa, bir çox demoqrafik əmsallar ayrı-ayrı demoqrafik tədqiqatlarda verilir və bu da onların sayını xeyli artırır. Bəzi xarakteristikalar demoqrafik əmsallar adını daşımır, lakin hesablanma üsuluna görə əmsaldır. Digərləri isə əmsal adlandırılrsa da, başqa mahiyyətə malikdirlər.

Statistikada qəbul olunmuş göstəricilərin təsnifatına görə, demoqrafik əmsallar nisbi kəmiyyətlərdir və onlar üçün qəbul olunmuş qaydalara uyğun hesablanır: müxtəlif adda kəmiyyətlər tutuşdurulduqda, nəzərə almaq lazımdır ki, onlar bir vaxt dövrünə, eyni ərazinin əhalisinə aid olsun, eyni əsaslar üzrə ayrılan eyni əhali qrupuna aid olsun. Məlumatlar müxtəlif mənbələrdən alınarkən onların müqayisə edilməsi təkcə zamana və əraziyə görə deyil, həmçinin hər mənbənin əhatə etdiyi əhali kateqoriyasının müəyyən etmə metodologiyasına, qəbul olunmuş qruplaşmanın məzmununa aid müqayisə də vacibdir. Demoqrafik əmsalların ifadə üsulları hər birinin mümkün olan kəmiyyət diapazonundan, tələb olunan dəqiqlikdən, təsvir və təhlil məntiqindən asılı olaraq, fərqlənir. Adətən onlar vahidlər, faiz, yaxud promil (hər 1000 nəfərə) ilə ifadə olunur.

Demoqrafik əmsalların ümumi qəbul olunmuş sistemi və təsnifatı olmasa da, onlar iki böyük sinfə ayrılır: “A” – əhalinin *dəyişmə* (hərəkət) *sürəti* və demoqrafik proseslərin *intensivliyi* əmsalları; “B” – *struktur* əmsalları.

“A” sinfinin göstəriciləri müəyyən intensivliklə keçən fasiləsiz proses kimi, əhalinin təkrar istehsalı haqqında təsəvvürü əks etdirir. Intensivliyin nəzəri ölçüsü *demoqrafik prosesin gücüdür*, yaxud əhalinin artma gücüdür. Yəni əhali sayının, yaxud koqortanın sonsuz kiçik vaxt intervalında – koqortanın təqvim, yaxud özəl vaxtında (yaşı, nikah müddəti və s.) dəyişmə ehtimalıdır. Əhalinin artma intensivliyini, yaxud demoqrafik prosesin intensivliyinin ümumiləşdirilmiş xarakteristikasını vaxt intervalında gücün orta kəmiyyəti olan əmsal verir:

$$k = \frac{\int_0^t S_t \mu_t dt}{\int_0^t S_t dt} \quad (1)$$

burada S_t – t anına əhalinin, yaxud qoqortanın sayı, μ_t – t anında demoqrafik prosesin gücüdür. Əmsalın sürəti (0, t) vaxt intervalında həmin növdən olan hadisələrin sayıdır (əhalinin artdığı insanların sayı, doğumların, ölümlərin sayı), məxrəci isə əhali, yaxud qoqortanın bu intervalda yaşadığı ümumi vaxtdır. Demoqrafik əmsalların belə interpretasiyası qəbul olunub. Əhalinin artımı öyrəniləndə μ_t artma gücü kimi, verilmiş prosesin təsiri altında qoqortanın dəyişməsi öyrəniləndə – müvafiq demoqrafik prosesin gücü kimi başa düşülür (“Demoqrafik cədvəllər”ə bax).

Real məlumatlar üzrə intensivlik əmsalının hesablanması öz xüsusiyyətləri var. Vaxt intervalı kimi onun bütöv və rahat müddəti – adətən il götürülür. Demoqrafik əmsalların məxrəcində orta illik əhali, yaxud həmin ildə əhalinin və ya qoqortanın yaşadığı adam-ilin sayı olur, bu şərtlə ki, il ərzində əhalinin sayı bərabər dəyişsin. Aid olduğu dövr göstərilmədən təqdim olunan əmsallar illikdir. Demoqrafik əmsalların kəmiyyəti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$k = \frac{H}{\bar{S}T} \quad (2)$$

burada H – verilmiş növdən olan hadisələrin sayı, yaxud əhalinin artımı; $\bar{S}$ – orta əhali; T – dövrün uzunluğu, illərdə. Keçmiş SSRİ və bəzi digər ölkələrin statistika praktikasında demoqrafik əmsalların məxrəcində orta illik əhali rolunda ilin əvvəlinə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması məlumatları üzrə əhalinin, yaxud onun qruplarının sayı çıxış edirdi. Belə hallarda hadisələrin sayı adətən 2 illik (bir il siyahıyaalmadan qabaq və bir il ondan sonra), sürətində isə onların cəminin yarısı götürülür. Beləliklə, əmsallar ilə gətirilmiş olur, lakin onların kəmiyyəti prosesin orta intensivliyini 2 il üçün xarakterizə edir. Ancaq əksər hadisələrdə Demoqrafik əmsalın məxrəci kimi, ilin ortasına olan əhalinin sayı, yaxud ilin ortasına yaxın keçirilmiş siyahıyaalmanın məlumatları qəbul olunur.

“A” sinfi. Bu sinfdə aşağıdakıları xarakterizə edən demoqrafik əmsalların növləri ayrılır: 1) demoqrafik hadisələrin təsiri altında onu artıran (doğum, həm də gəlmələr), yaxud azaldan (ölüm, həm də getmələr) daima dəyişən insanların məcmusu kimi bütövlükdə əhalinin dəyişmə sürəti; 2) əhalidə və qoqortalarda demoqrafik hadisələrin intensivliyi; 3) bir nəslin digərləri ilə əvəz olunması dərəcəsi.

1) Əhalinin dəyişmə sürətlərinə dair əmsallar **əhalinin artma əmsallarını** (əhalinin sayının vaxtın iki anına, iki tarixə nisbəti) və **əhalinin**

artım əmsallarını (əhalinin sayının vaxtın iki anına, iki tarixinə fərqi, yəni mütləq artımın illik əhaliyə nisbətidir) artımın mənbələrindən asılı olmayaraq əks etdirir. Miqrasiyaya məruz qalan əhali üçün, məsələn, ölkənin ayrı-ayrı hissələri üçün, yaxud intensiv xarici miqrasiyası olan ölkələr üçün əmsallar hesablanarkən əhalinin müxtəlif artma mənbələri nəzərə alınır. Bu halda, ənənəvi olaraq **ümumi artım əmsalı** (orta illik əhaliyə bölünən ümumi artım), **təbii artım əmsalı** (təbii artım, yəni doğum və ölüm sayının fərqi orta illik əhaliyə bölünür) və **miqrasiya artımı əmsalı** (miqrasiya artımı, yəni gələnlər və gedənlərin sayının fərqi orta illik əhaliyə bölünür); üç göstəricidən birincisi qalan ikisinin cəbri cəminə bərabərdir.

2) Demoqrafik proseslərin intensivlik əmsalları iki qrupa ayrılır və bütövlükdə əhalidə və qoqortalarda (nəsillərdə) bu proseslərin getməsinə xarakterizə edir. Birinci qrupa ənənəvi olaraq ayrı-ayrı demoqrafik proseslərin (doğum, ölüm, nikah, boşanma) təbii artım əmsalları; ikinci qrupa qoqortalarda müvafiq göstəricilər daxildir.

1-ci qrup. Əhalinin komponentlərini qiymətləndirmək üçün düsturda (1) olduğu qaydada, aşağıdakılar hesablanır: **doğumun ümumi əmsalı** (il ərzində doğulanların 1000 nəfər əhaliyə sayı), **ölümün ümumi əmsalı** (il ərzində ölənlərin 1000 nəfər əhaliyə sayı), bəzən isə həmçinin **gəlmələrin əmsalı** və **getmələrin əmsalı**. Bu qaydada həmçinin nikahın ümumi əmsalı (il ərzində nikahların 1000 nəfər əhaliyə sayı) və boşanmanın ümumi əmsalı (il ərzində boşanmaların 1000 nəfər əhaliyə sayı) hesablanır. Bu göstəricilərdən bütün əhalidə gedən proseslərin xarakteristikasını yalnız ölüm əmsalları verir, çünki bütün insanlar ölür.

Ümumi əmsallara əsaslanan nəticələr vəziyyəti düzgün xarakterizə etməyə bilər, çünki onlar əhalinin yaş strukturundan və prosesin keçmişdə intensivliyindən asılıdır.

Müəyyən mühitdə bu və ya digər hadisələrin tezliyini xarakterizə edən, yəni yalnız müvafiq hadisəni törədə bilən əhalinin hissəsinə tətbiq olunan intensivlik prosesini ölçən **xüsusi əmsallar** daha ciddidir. Onlar hadisələrin sayının bütün əhalinin deyil, yalnız bu hadisələri törədə bilən hissələrinin orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır; doğum üçün doğulanların sayının *reproduktiv yaşda* olan qadınların sayına nisbəti, nikah üçün – nikaha daxil olanların sayının nikahda olmayan nikah qabiliyyətli yaşda olan şəxslərin sayına nisbəti, boşanma üçün – boşanmaların sayının nikahda olanların, yaxud mövcud nikahların sayına nisbətidir.

Xüsusi əmsalların ümumi təsviri:

$$f = \frac{H}{F} \quad (3)$$

burada F – həmin növ hadisəni törədən əhali qrupunun sayıdır.

Ümumi və xüsusi əmsallar aşağıdakı nisbətlə bağlıdır:

$$\frac{F}{S} = f \cdot d \quad (4)$$

f – xüsusi əmsal, d – bütün əhalinin sayında həmin qrupun payıdır.

Lakin əhalinin həmin qrupunun həddlərində də onun müxtəlif hissələrində demoqrafik hadisələrin tezliyi eyni deyil və xüsusi əmsallar buna görə həmin qrupun tərkibindən asılıdır. Bu isə hadisələrin sayının əhalinin qrupu hissəsində bu hissənin orta (adətən orta illik) sayına nisbəti kimi **fərdi** əmsalların hesablanması zəruri etmişdi. Məsələn, uşaq doğumunun tezliyi nikahda olan və olmayan qadınlarda çox fərqlənir və müvafiq məlumatlar olduqda, nikahda doğulmuş və nikahdankənar doğulmuş uşaqların müvafiq sayının ərdə olan və ərdə olmayan qadınların orta sayına nisbəti kimi nikahda doğum əmsalı və nikahdan kənar doğum əmsalı hesablanı bilər. Əhalinin istənilən hissəsi üçün tələb olunan məlumatlar olduğu halda, fərdi əmsallar hesablanı bilər. Onlar hadisələrin tezliyini daha dəqiq qiymətləndirir. Lakin, bütün əhali üçün hadisələrin tezliyini bir rəqəmlə ifadə etməyə imkan vermədiyi üçün, əlverişli deyil.

Fərdi əmsallarla xüsusi əmsallar aşağıdakı nisbətlə bağlıdır:

$$f = \frac{H}{F} = \frac{\sum_i H_i}{\sum_i F_i} = \frac{\sum_i f_i F_i}{\sum_i F_i} = \sum_i f_i d_i \quad (5)$$

burada f_i – qrupun i -hissəsi üçün fərdi əmsal; F_i – qrupda ayrı-ayrı hissələrin sayları; $d_i = F_i / \sum_i F_i$ – qrupda i -hissəsinin payı,

cəmləmə isə bütün ayrılmış hissələrə ($\sum_i F_i = F$; $\sum_i H_i = H$) yayılır. Sonda ümumi əmsal aşağıdakı hasil kimi təqdim olunur

$$k = d \sum_i f_i d_i \quad (6)$$

Ümumi, xüsusi və fərdi əmsalların qarşılıqlı əlaqəsi artım əmsallarının komponentlərə ayırma metoduna əsaslanır. Ümumi və xüsusi əmsallar, (6) düsturundan göründüyü kimi, əhalinin müxtəlif qruplarında hadisələrin tezliyindən, həmçinin əhali tərkibində bu qrupların nisbətindən çox asılıdır. Müqayisə olunan əhalinin, yaxud əhali qruplarının tərkibində güclü fərqlər, həmçinin eyni əhalinin tərkibində müxtəlif vaxt

dövrələrində dəyişikliklər olduğu halda, ümumi əmsallar hadisələrin tezliklərinin nisbətləri haqda yanlış təsəvvür verir və onların müqayisəsi düzgün olmayan nəticələrə gətirib çıxara bilər. Onlar yalnız prosesin ümumi xarakteristikası üçün yararlı və bəzən “kobud” adlandırılır.

Əmsallar zaman və məkan üzrə müqayisə edildikdə, əhali tərkibinin təsirini istisna etmək üçün **standartlaşdırılmış** adlanan əmsallar hesablanır (“*Demoqrafik əmsalların standartlaşdırılması*”na bax). Bu zaman “standart” kimi qəbul olunmuş əmsal eyni struktur şəraitində verilmiş və standart əhali xarakteristikalarının nisbətini ifadə edən kəsre bölünür (“*Demoqrafik indekslər*”ə bax). Əmsalların standartlaşdırılması təkcə ümumi və xüsusi əmsallar üçün deyil, həmçinin şəxsi əmsallar üçün aparıla bilər. O, əmsalın səviyyəsini dəyişdirir, lakin onların təhlil imkanlarını genişləndirir. Adi əmsalların standartlaşdırılmış əmsallarla müqayisəsi standartlaşdırma zamanı istisna olunmuş struktur amilinin ümumi və xüsusi intensivlik əmsallarının kəmiyyətinə təsirini ölçməyə imkan verir. Bu yolla çox vaxt ən əhəmiyyətli olan yaş tərkibindəki fərqlərin təsiri tədqiq olunur, lakin bu üsul əhalinin tərkibində digər əlamətlərə görə fərqlərin təhlili üçün də tətbiq oluna bilər.

2-ci qrup. XX əsrin ortalarından demoqrafik təhlildə **demoqrafik proseslərin** koqortada **intensivlik əmsalları** daha çox yayılırdı. Onlar koqortada demoqrafik hadisələrin onun öz vaxtında (yaşında, nikah müddətində və s.) tezliyini xarakterizə edən göstəricilər sırasındır; hər əmsalın məxrəci kimi adətən koqortanın çıxış (ilkin) sayıdır. Çox vaxt təhlildə bu və ya digər prosesin koqortalar üçün doğrulduğu il üzrə (nəslin), yaşa dolduqca onların dəyişməsi üzrə intensivlik əmsalları hesablanır: ölüm üçün – doğrulduğu vaxtdan başlayaraq, nikah dövrü və uşaq doğumu üçün – koqortada bu hadisənin başlanması mümkün olduğu yaşıdan başlayaraq (adətən 6 yaşıdan). Başqa əlamətlərlə birləşdirilən koqortalar üçün göstəricilər müvafiq hadisənin başlanması anından hesablanır, məsələn, nikah koqortalarında doğum üçün – nikaha daxil olma anından.

Təhlil metoduna görə, **real** və **hipotetik** koqortalarda intensivlik əmsalları fərqləndirilir. Birinci halda bəzən hadisələrin gətirilmiş sayları hesablanır və əmsalın əsası kimi koqortanın çıxış sayı qəbul olunur (məsələn, nikahın t il uzunluğunda boşanmaların gətirilmiş saylarının t il əvvəl bağlanmış nikahların sayına nisbəti). Hipotetik koqortalar üçün əmsallar 1-ci qrup şəxsi əmsallara müvafiqdir və bu da hipotetik nəsilərdə

proseslərin təhlilindən müxtəlif nəsilərdən ibarət faktiki əhaliyə keçməyə imkan verir.

Koqorta əmsallarını cəmləmək olar. Ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə, koqortalar üçün fasiləli (interval), kumulyativ (toplanmış) və yekun əmsallar fərqləndirilir: **fasiləli** əmsallar koqortanın yaşadığı vaxt intervalında hadisələrin nisbi sayına (məsələn, 20–24 yaşlarda doğumların sayı), **kumulyativ** – koqortada mövcud olduğu vaxtda baş vermiş hadisələrin nisbi sayına (məsələn, 25 yaşa doğumun sayı), yekun – koqortada həmin prosesin fəaliyyət göstərə bilən dövrün sonuna, fəaliyyətinin yekununa (məsələn, qadınlarda reproduktiv dövrün sonuna doğumların nisbi sayı) ölçülür. Ümumi nəsilvermə əmsalı daha çox istifadə olunur.

Prosesin adekvat əks olunması baxımından, **faktiki və cədvəl** intensivlik əmsalları fərqləndirilir. Faktiki demoqrafik əmsallar koqortası təkcə verilmiş prosesin deyil, həmçinin digər proseslərin, o cümlədən miqrasiyanın təsiri altında dəyişməsi prosesinin intensivliyini əks etdirir.

3) Bir nəslin digəri ilə əvəz olunması dərəcəsini xarakterizə edən əmsallar, yaxud *əhalinin təkrar istehsalı* əmsalları nəsillərin sayının eyni zamanda doğum və ölümün təsiri altında dəyişməsinin ümumi ölçüsüdür. Onlar həm hipotetik, həm də real əhali üçün hesablanı bilər. Nəsillərin əvəz olunma dərəcəsinin əhalinin artması ilə əlaqəsini *stabil əhali* nəzəriyyəsi göstərir.

“B” sinfi. Bu sinfin əmsalları iki növə ayrılırlar. Birinci – yüklənmə göstəriciləri əhalinin ayrı-ayrı hissələrinin öz aralarında və əhalinin digər hissələri arasında nisbətləri öyrənir. Məsələn, cinslərin say nisbətləri (1000 qadına düşən kişilərin sayı), *demoqrafik yük*, həmçinin uşaqlı olma əmsalı (indeksi).

Bu sinifdən olan ikinci əmsal növü bu və ya digər əhali qruplarında müəyyən əlamətlərə malik olan insanların (yaxud hadisələrin) payını xarakterizə edir. Məsələn, məşğulluq əmsalı – verilmiş yaş və cinsdən olan şəxslər arasında məşğuliyyəti olan şəxslərin sayı (əmək ehtiyatları öyrəniləndə tətbiq olunur) və s. Bu növ göstəricilərə ailəlik əmsalı da – 1000 nəfərə ailələrin sayı (ailənin orta kəmiyyəti göstəricisinə əks olan kəmiyyət) aiddir. Bu növ göstəricilər prosesin intensivlik xarakteristikası kimi tətbiq olunur (müəyyən yaşda olan analarda doğulmuş uşaqların payı, yaxud ümumi doğum sayında ilk uşaqların payı) ki, bu da düzgün deyil. Çünki bu əmsalların səviyyəsi əhalinin strukturundan xeyli asılıdır.

DEMOQRAFİK ƏMSALLARIN STANDARTLAŞDIRILMASI (*standartlaşdırma metodu*) – *demoqrafik əmsalların* müqayisəsi

zamanı struktur fərqlərin təsirinin aradan qaldırılması üsuludur. Ümumi əmsalların kəmiyyətinə əhalinin yaşı, cinsi, nikah vəziyyəti, nikahın müddəti, təhsil səviyyəsi və s. üzrə tərkibinin xüsusiyyətləri təsir göstərdiyi üçün, ümumi əmsalların müqayisəsi aparılan əhalidə, yaxud əhali qruplarında bu və ya digər demoqrafik proseslərin intensivliyindəki fərqlər haqda düzgün təəvvür yaranmır. Buna görə də, ümumi əmsallar birbaşa yox, ilkin təshihdən, yaxud **standartlaşmadan** sonra müqayisə edilir. Bu zaman prosesin intensivlik göstəriciləri və müəyyən əhalinin strukturu standart kimi qəbul olunur və müqayisə olunan hər bir əhali üçün indeks hesablanır. Bu indeksi standart üçün ümumi əmsala vuraraq, müqayisə olunan əhalilər üçün standartlaşdırılmış əmsallar alınır və onlarda əhalinin strukturunun fərdi xüsusiyyətləri aradan götürülmüş olur.

Demoqrafik əmsalların standartlaşdırılması metodu ilk dəfə XIX əsrin ortalarında ingilis statistiki U.Farr tərəfindən *ölüm* əmsallarının müqayisəsi zamanı tətbiq edilmişdir. Bu metod ölümün öyrənilməsində geniş yayılmışdır, həmçinin nadir hallarda *doğumun*, *nikahın* və digər proseslərin təhlilində də tətbiq olunur. Ondan həm ərazi üzrə, həm də vaxta görə müqayisələr zamanı istifadə olunur.

Əhalinin yaş tərkibindəki fərqlərin təsirini aradan götürmək məqsədilə, ölüm əmsalını hesablamaq üçün demoqrafik əmsalların standartlaşdırılmasının tətbiq olunmasına baxaq. Standartlaşdırılmış əmsalın ümumi düsturu:

$$m_{st}^i = m^0 \cdot I$$

burada

$$m^0 = \frac{\sum_x S_x^0 m_x^0}{\sum_x S_x^0}$$

– yaş əmsallarında orta əmsala bərabər ($m_x = M_x / S_x$) standartın ümumi əmsalı, ölçülmüş S_x rəqəmləri, yaxud x yaşda insanların payı, I isə – standartlaşdırma indeksidir.

Hesablama üsullarından asılı olaraq, I düz, dolayısı və əks metodları fərqləndirilir. Standartlaşdırmanın **düz** metodundan ilk dəfə Böyük Britaniyanın bəzi şəhərlərinin əhalisinin ölüm əmsallarını müqayisə etdikdə istifadə edilmişdir. Bu üsulda

$$I = \frac{\sum_x S_x^0 m_x^i}{\sum_x S_x^0} : \frac{\sum_x S_x^0 m_x^0}{\sum_x S_x^0} = \frac{\sum_x S_x^0 m_x^i}{\sum_x S_x^0 m_x^0}$$

burada t nişanı – müqayisə olunan əhali üçün göstəricidir, 0 – standart üçündür; burada və sonra cəmləşdirmə x -in bütün qiymətləri üzrə aparılır. Göstərilən halda ölüm əmsallarının müqayisəsi

onun yaş ölüm göstəricilərinin, əhalinin yaş bölgüsünə cavab verən eyni çəkilər üzrə ölçülməsi yolu ilə, standart kimi qəbul olunmuş və aşağıdakına bərabərdir:

$$m_{st}^i = m^0 I = \sum S_x^0 m_x^i$$

Düz üsulla standartlaşdırmaq üçün, müqayisə olunan əhali qruplarının yaş göstəriciləri və standart əhalinin (standartın) yaş strukturu olmalıdır. Düz üsulla standartlaşdırılmış ölüm əmsalı təsadüfən öyrənilən əhalidə böyük xüsusi çəkiyə malik yaş üçün ölüm əmsalının təsiri altında və standartın yaş strukturunda xeyli xüsusi çəkiyə malik ola bilər. Demografik əmsalların standartlaşdırılmasının dolayı üsulu bundan qaçmağa imkan verir.

Standartlaşdırmanın **dolayı** metodu ilk dəfə XIX əsrin ortalarında Farr tərəfindən tətbiq edilmişdi. Bu üsulla

$$I = \frac{\sum S_x^i \cdot m_x^i}{\sum S_x^i} : \frac{\sum S_x^0 \cdot m_x^0}{\sum S_x^0} = \frac{\sum S_x^i \cdot m_x^i}{\sum S_x^i \cdot m_x^0}$$

yəni verilmiş əhalinin ölüm göstəriciləri standart kimi qəbul olunmuş, həmin əhalinin yaş bölgüsü üzrə ölçülmüş əhali üçün olan göstəricilərlə müqayisə olunur. Müqayisə olunan qrupların standartlaşdırılmış ölüm əmsalları bərabərdir:

$$m_{st}^i = m^0 \cdot \frac{\sum S_x^i \cdot m_x^i}{\sum S_x^i \cdot m_x^0}$$

Kəsrin məxrəci “ölümlərin gözlənilən sayı” adlandırılır; onu göstərir ki, verilmiş əhalidə hər bir yaşdakı şəxslərin ölümü standartda olduğu kimi olsaydı, nə qədər ölümlər olardı. Bu metod müqayisə edilən əhalinin yaş strukturu haqda məlumatlar, həmçinin standartın yaşlar üzrə ölüm göstəriciləri olduqda tətbiq edilir.

Əgər müqayisə olunan əhali üçün yaşlar üzrə ölənlərin sayı (M_x^i) məlumdursa, lakin onların yaş tərkibi haqda məlumat yoxdur, amma standartın yaşlar üzrə ölüm əmsalı məlumdursa (m_x^0), onda standartlaşdırmanın əks metodu (“əhalinin gözlənilən sayı” metodu) tətbiq oluna bilər. Belə ki, $m_x = M_x / S_x$ olduqda, onda $S_x = M_x / m_x$ standartlaşdırma indeksini aşağıdakı kimi vermək olar:

$$I = \sum \frac{M_x^i}{m_x^0} : \sum S_x^i$$

burada kəsrlərin cəmi “əhalinin gözlənilən sayı”dır.

Müqayisə olunan əhalinin standartlaşdırılmış ölüm əmsalları

$$m_{st}^i = m^0 I = \sum \left(\frac{1}{d} M_x^i \right) : \sum S_x^i$$

bərabər olacaq, burada $d = m_x^0 \cdot m^0$.

Müqayisə olunan əhalilərin strukturları öz aralarında iki və daha çox əlamətlər üzrə fərqləndiyi halda **ikili standartlaşdırma** metodu tətbiq oluna bilər. Bu zaman standartlaşdırma bir əlamət üzrə aparılır, sonra isə alınmış standartlaşdırılmış əmsallar digər əlamət üzrə standartlaşdırılır. Standartlaşdırılmış əmsallar müstəqil əhəmiyyətə malik deyil, çünki istənilən halda standartdan asılıdır; onlar yalnız müqayisə üçün yararlıdır.

Standartın seçilməsi təkcə standartlaşdırılmış əmsalların özünə deyil, həmçinin onlar arasında fərqlərin kəmiyyətinə təsir göstərir. Buna görə də, standart kimi müqayisə olunan əhalinin yaş strukturlarına ən yaxın yaş strukturu olan əhali seçilməlidir. Praktikada standart kimi bütün müqayisə olunan əhalinin orta yaş tərkibi, yaxud hər hansı üçüncü əhalinin yaş bölgüsü qəbul oluna bilər.

Doğum əmsallarının müqayisəsində standartlaşdırma metodu statistika təcrübəsində ilk dəfə S.A.Novoselski tərəfindən təsvir olunub. Onun inkişafına Amerika demoqrafı A.Koul tərəfindən təklif olunan indekslər sistemi xidmət edir. Koulun indekslər sistemi doğumun öyrənilməsi zamanı demoqrafik əmsalların standartlaşdırılmasının dolayı metodunun tətbiqinin özünəməxsus nümunəsidir (“*Demografik indekslər*”ə bax).

DEMOQRAFİK HADİSƏLƏRİN CARİ UÇOTU (*əhalinin təbii adlanan hərəkətinin cari uçotu*)

– doğum, ölüm, nikah və boşanma halları, bu hadisələrin baş verməsi haqqında məlumatların toplanmasıdır. Məqsəd – əhalinin sayı və tərkibi (doğum və ölüm nəticəsində daim dəyişən) haqqında məlumatın, həmçinin demoqrafik proseslərin xarakteristikalarının müntəzəm alınmasıdır. Demoqrafik hadisələrin cari uçotunun spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, demoqrafik hadisələr hüquqi rəsmiləşmədən sonra müşahidə oluna bilər, çünki onların hər biri hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Cari qeydiyyat olmadıqda, yaxud pis təşkil olunduqda, analogi məlumatlar bəzən retrospektiv *əhalinin siyahıya alınması*, yaxud müşahidəsi zamanı alınır (məsələn, siyahıyaalmadan qabaqkı il ərzində ailədə doğum və ölənlərin sayı haqda).

XX əsrin ortalarından inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda demoqrafik hadisələrin cari uçotu xüsusi dövlət orqanlarında, yaxud səhiyyə orqanlarında məcburi qeydiyyatı kimi mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında demoqrafik hadisələrin cari uçotu vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatına əsaslanır. Uşağın doğulması haqda qeydiyyat uşağın doğulduğu yer üzrə, yaxud valideynlərinin (yaxud onlardan

birinin) yaşadığı yer üzrə doğum evindən (xəstəxanadan) verilmiş arayış əsasında aparılır. Nikahda olan ata və ana onların birinin ərizəsinə əsasən valideynlər kimi yazılır. Nikahda olmadıqda, uşağın anası haqda qeydiyyat onun ərizəsi əsasında, atası haqda qeydiyyat – ata və ananın birgə ərizəsi, yaxud məhkəmə qərarı üzrə yazılır. Doğum haqda aktda aşağıdakılar göstərilir: cinsi, doğulduğu tarix və yer, anadan doğulmuş neçənci uşaqdır, bir döllü, yaxud çoxdöllü doğumda, diri, yaxud ölü, həmçinin valideynlərin doğulduğu tarix, yaşı, milliyyəti, təhsil səviyyəsi, iş yeri, vəzifəsi, yaxud yaşamaq üçün vəsait mənbəyi, onların daimi yaşadığı yer və orada yaşadığı müddət, nikahlarının qeydiyyat tarixi və atası haqda qeydiyyatın əsası.

Ölümün qeydiyyatı ölənün yaşadığı yer üzrə və ölüm haqda həkim şəhadətnaməsinin əsasında ölümün baş verdiyi yer üzrə aparılır. Ölüm haqda aktda ölüm tarixi, yeri və səbəbi, ölənün cinsi, doğulduğu tarix və yer, yaşı, nikahlıq vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, milliyyəti, harada və hansı vəzifədə işləmiş, yaxud yaşamaq üçün vəsait mənbəyi, daimi yaşayış yeri və orada yaşadığı müddət, 1 yaşadək ölənlər üçün isə – ananın müvafiq xarakteristikaları, həmçinin sayca neçənci uşaqdır və özünün yaşı göstərilir.

Nikahın qeydiyyatı nikaha girənlərin birinin yaşadığı yer üzrə Ədliyyə Nazirliyinin müvafiq orqanlarına verdiyi birgə ərizə əsasında və ərizə verildiyi gündən bir aydan tez olmayaraq aparılır. Nikaha girmək üçün nikaha girən şəxslərin qarşılıqlı razılığı və onların nikah yaşına çatması tələb olunur.

Boşanmanın qeydiyyatı ər-arvadın, yaxud onlardan birinin yaşadığı yer üzrə müvafiq qeydiyyat orqanına ərizəsi əsasında, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlar olduqda, yaxud ər-arvad arasında mübahisə olduqda, məhkəmənin qərarı ilə yazılır. Nikah ər-arvadın bir tərəfli ərizəsi ilə də ləğv edilə bilər, əgər o biri tərəf ruhi xəstəlik və s. bu kimi hallar nəticəsində məhkəmə tərəfindən iş bacarığı olmayan, itkin düşmüş və 3 ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum olunmuşdursa. İstənilən halda, yalnız nikahın pozulması haqda aktın qeydə alındığı andan nikah pozulmuş hesab olunur.

Aktlar iki nüsxədən ibarət yazılır. Birinci nüsxə qeydiyyat orqanlarının arxivinə, ikinci isə statistik işləmələr üçün yerli statistika orqanlarına verilir.

DEMOQRAFİK HADİSƏLƏRİN SİXLİĞİ – insanların müəyyən məcmusunda vaxt vahidində baş verən demoqrafik hadisələrin sayıdır. Demoqrafik proseslərin öyrənilməsində onların vaxta görə intensivliyini ölçmək üçün tətbiq olunur.

Demoqrafik təhlildə demoqrafik prosesin intensivliyinə koqortanın (nəslin) sayından və demoqrafik hadisələr (doğum, ölüm və s.) götürülmüş vaxtdan asılı olan dəyişən kəmiyyət kimi baxılır. Əgər baxılan vaxt kəsiri 0 (sıfır) olarsa, onda demoqrafik hadisələrin sıxlığı həmin koqortada (nəsildə) olacaq.

$$D = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{E}{t}$$

burada E – hadisələrin sayı, t – vaxtdır. Bununla həm təqvim vaxtı, həm də koqortanın öz vaxtı başa düşülür (məsələn, yaş).

Konkret demoqrafik tədqiqatlarqə demoqrafik hadisələrin sıxlığı demoqrafik hadisələrin vaxta görə bölüşdürülməsinin xarakteristikasında, yaxud yaşa görə vaxt intervalları qeyri-bərabər olduğu halda hadisələrin sayı vaxt intervalının kəmiyyətinə bölünməklə hesablanır.

DEMOQRAFİK HƏRƏKƏT (statistik registrdə) – vahidin registrə yazılması və ya registrdən çıxarılması, yaxud vahidlər arasında əlaqənin yaradılması və kəsilməsi əks olunan hadisələrin nəticəsidir.

DEMOQRAFİK İNDEKSLƏR – bir əhali qrupunda etalon (standart) kimi qəbul olunan digər əhaliyə nisbətən demoqrafik proseslərin intensivliyini xarakterizə edən göstəricilərdir. Ərazi üzrə müqayisələr zamanı demoqrafik proseslərin sosial və iqtisadi əlamətlərə görə fərqlənməsinin təhlilində tətbiq olunur. Hər bir ümumi demoqrafik əmsal xüsusi əmsalların əhali sayının müvafiq payına vurma hasilinin cəmi kimi təqdim oluna bilər. Əgər öyrənilən əhalidə prosesin intensivliyinin ümumi əmsalı

$m' = \sum S'_x \cdot m'_x$ standart kimi qəbul olunan əhali üçün analogi əmsal isə

$m^0 = \sum S_x^0 \cdot m_x^0$ (burada S_x^0 və S'_x – müvafiq strukturlar, m_x^0 və m'_x – müvafiq xüsusi əmsallar) olarsa, onda əmsallar arasındakı nisbəti aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$\frac{m'}{m^0} = I_i \cdot I_s, \text{ burada}$$

$$I_i = \frac{\sum S'_x \cdot m'_x}{\sum S'_x \cdot m_x^0} - \text{intensivlik indeksi,}$$

$$I_s = \frac{\sum S'_x \cdot m_x^0}{\sum S_x^0 \cdot m_x^0} \text{ isə - strukturun indeksidir.}$$

İntensivlik indeksinin məxrəc və surətinə eyni əhalinin strukturu daxildir. Buna görə də, indeks hadisələrin real sayının həmin əhalinin hipotetik sayına nisbətidir. Belə etalon (standart) əmsallar

kimi bəzən bütün öyrənilən qruplar üzrə ən tipik, yaxud orta, maksimum götürülür. İntensivlik indeksinin I_i standart qəbul edilmiş əhali üçün ümumi əmsalına (m_0) hasili *demoqrafik əmsalların standartlaşdırılmasının* dolayı metodu ilə standartlaşmış əmsala bərabərdir. Bu prinsipə əsaslanan indekslər daha geniş yayılmışdır və doğumda nikah strukturunun, nikahda və nikahdankənar doğumun intensivliklərinin təsirini müqayisə etməyə imkan verir. Doğum indeksi doğumların real sayının (N) hipotetik sayın nisbətində bərabərdir, hər yaşda olan (S_x) qadınlar həmin sayda olduqda və doğumun maksimum xüsusi yaş əmsallarında (F_x):

$$I_f = \frac{N}{\sum S_x \cdot F_x} \text{ Nikahda doğum indeksi də}$$

oxşar qaydada hesablanır:

$$I_g = \frac{N^m}{\sum S_x^m \cdot F_x} \text{ burada } N^m - \text{nikahda doğumların}$$

sayı, S_x^m – nikahda olan x yaşda qadınların sayıdır.

Nikahdankənar doğum indeksi:

$$I_h = \frac{N^{\bar{m}}}{\sum S_x^{\bar{m}} \cdot F_x}, \text{ burada } N^{\bar{m}} - \text{nikahdan kənar}$$

doğulanların sayı, $S_x^{\bar{m}}$ – nikahda olmayan x yaşda qadınların sayıdır. $N = N^m + N^{\bar{m}}$ və $S_x = S^m + S^{\bar{m}}$ olduğundan, doğum indeksləri arasında aşağıdakı nisbət mövcuddur:

$I_f = I_g \cdot I_m + I_h \cdot (1 - I_m)$, burada I_m – nikah strukturu indeksidir, nikahda doğulanların hipotetik sayının bütün doğulanların hipotetik sayının nisbətində bərabərdir:

$$I_m = \frac{\sum S_x^m \cdot F_x}{\sum S_x \cdot F_x}.$$

DEMOQRAFİK İNFORMASIYANIN MƏNBƏLƏRİ – əhali və demoqrafik proseslər haqqında məlumatların cari nəşrləridir. **Əhatə dərəcəsi** (dünya, region, ölkə və ya onun hissələri – rayon, ərazi, yaxud ayrıca yaşayış məntəqəsi), **milli mənsubiyyəti** (milli və beynəlxalq), **məlumatların xarakteri** (vaxta görə əhalinin sayı və tərkibi, hər bir dövr üçün demoqrafik hadisələrin xarakteristikaları, demoqrafik proseslərin qarışıq xarakteristikaları), məlumatların aid olduğu **dövr** (tarixi-demoqrafik, retrospektiv, cari, demoqrafik proqnozlar), **məlumatların əldəetmə növü** (rəsmi nəşrlər, xüsusi tədqiqatların materialları), **nəşrin xarakteri** (xüsusi, ümumi tipli) üzrə fərqlənilir. İnformasiyanın dolğun və dəqiqliyi baxımından, demoqrafik informasiyanın mənbələrini **ilkin** –

toplanmış statistik məlumatların işlənməsi və müqayisəsinin bilavasitə nəticələrini və onların əsasında hesablama yolu ilə alınan göstəriciləri olan və **ikinci** – ilkin məlumatlar üzrə qiymətləndirmə və müxtəlif növ hesablamaların nəticələri olan mənbələrə bölmək çox vacibdir. Bəzən demoqrafik informasiyanın mənbələrinə həmçinin illik müşahidə, yaxud demoqrafik hadisələrin uçot sənədləri aid edilir. Demoqrafik hadisələri izah etmək üçün başqa mənbələrdən: birbaşa kəmiyyət məlumatlarını əks etdirməyən ədəbi, sənədli, qanunvericilik aktlarından və s. istifadə olunur.

Ölkələrin əksəriyyətində demoqrafik informasiya əhalinin siyahıyaalmaları, *demoqrafik hadisələrin cari uçotu* və əhalinin müşahidələri vasitəsilə statistika xidmətlərində toplanır. Bu məlumatlar demoqrafik informasiyanın əsas mənbələrini təşkil edir. İlkin demoqrafik informasiyanın mənbələrinin başqa növü qeyri-hökumət (elmi-tədqiqat, layihə, ictimai və s.) təşkilatları tərəfindən aparılan seçmə müşahidələrin nəticələridir. Onlar ancaq əhalinin ayrı-ayrı qruplarını əhatə edir, lakin seçmənin düzgün təşkili zamanı demoqrafik hadisə haqqında qiymətli məlumatlar verə bilər. İkinci (təkrar) informasiya ilkin məlumatlar əsasında yerinə yetirilmiş, yaxud qeyri-demoqrafik məqsədlər üçün toplanmış materiallar üzrə tədqiqat işlərində olur.

Demoqrafik informasiyanın mənbələrində məlumatların konkret məzmunu qəbul olunmuş müşahidə və məlumatların işlənməsi proqramlarında və bəzi hallarda beynəlxalq sazişlərdə dünya, yaxud regional səviyyədə nizama salınmasından (məsələn, BMT, Avropa Şurası və başqa beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində) asılıdır. Bu zaman məlumatların təkcə məzmunu qeyd edilmir, həm də müəyyən dərəcədə informasiyanın dövriliyi, əsas anlayışları, kateqoriya və metodları şərtləndirilir. Bu da beynəlxalq müqayisələr zamanı məlumatların müqayisəsini asanlaşdırır.

DEMOQRAFİK QOCALMA – əhalinin ümumi sayında ahıl (yaşa dolmuş) və qocaların payının artmasıdır. Demoqrafik qocalmanın səbəbi əhalinin təkrar istehsalının xarakterində uzun sürən (uzunmüddətli) dəyişikliklər hesab olunur. Doğumun azalması nəticəsində uşaqların nisbi sayının tədricən ixtisara düşməsi ilə bağlı baş verən “aşağıdan” qocalma, uşaqların sayının zəif artmasına nisbətən qocalıq yaşlarında olanlar arasında **ölümün** azalması nəticəsində qoca adamların sayının artması ilə müşahidə olunan “yuxarıdan” qocalma fərqləndirilir. Bu terminlər (anlayışlar) əhalinin yaş strukturunun qrafik

təsviri (yaş piramidası) ilə bağlıdır. Demografik qocalmaya müxtəlif səviyyədə ayrı-ayrı yaş qruplarına toxunan əhalinin miqراسiyası və yaxud gənclərin böyük hissəsinin müharibədə həlak olması da səbəb ola bilər. Demografik qocalığın qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif qocalıq əmsallarından istifadə edilir ki, onlar arasında da daha çox istifadə edilənlər aşağıdakılardır:

$$1) W_{60} = \frac{S_{60+}}{S} \times 100; 2) W_{65} = \frac{S_{65+}}{S} \times 100$$

Burada: S_{60+} və S_{65+} - 60 yaş və yuxarı, 65 yaş və yuxarı (qocalığın başlanğıcı) yaşlarında olan adamların sayını; S isə əhalinin ümumi sayını göstərir.

Azərbaycan Respublikasında əsasən 1-ci göstəricidən istifadə edilir. BMT-nin nəşrlərində 65 yaş qocalığının başlanma dövrü hesab olunur. Əhalinin qocalığının müəyyən edilməsində, həmçinin hər 100 nəfər yaşlıya düşən qocaların sayı; 1 qocaya düşən yaşlıların sayı; 1 qocaya düşən uşaqların sayı və s. göstəricilərdən də istifadə edilir. BMT təsnifatına əsasən, 65 və yuxarı yaş həddində olan əhalinin sayı 7%-dən yuxarı olduqda, əhali qoca sayılır.

DEMOQRAFİK METODLAR – demografik proseslərin, bütövlükdə əhalinin struktur və təkrar istehsalının öyrənilməsinin xüsusi üsullarının məcmusudur. Bir sıra elmlər üçün sosial-iqtisadi və təbiət hadisələrinin öyrənilməsində ümumi olan kəmiyyət metodlarından fərqli olaraq, demografik metodların əsasını demografik yekunları *əhalinin təkrar istehsalına* tətbiqində – əhalinin sayını, yaxud *koçortanı* artıran (doğum, nikah) və onu azaldan (ölüm, boşanma) demografik hadisələrə görə öyrənilməsi üsulları təşkil edir. Hadisələrin sayının vaxtdan və əhalinin sayından, yaxud müəyyən demografik vəziyyətdə olan insanların sayından asılılığı bu kəmiyyətlərin demografik proseslərin müxtəlif intensivlik göstəricilərini hesablamaq yolu ilə müqayisə oluna bilməsini tələb edir. Demografik hadisələr fasiləsiz baş verir və onların intensivliyinə koçortanın yaş funksiyası, yaxud hər hansı demografik vəziyyətdə qalma vaxtı kimi – *demometrik* adlanan *funksiya* kimi baxılır. Demografik metodların mühüm hissəsini belə funksiyaların kəmiyyət göstəricilərinin təqdim və təhlil üsulları təşkil edir. Demografik proseslərin (doğum, ölüm, nikah, boşanma) intensivliyi nəslin müxtəlif mərhələlərində müxtəlifdir. O həm verilmiş nəslin tarixindən, həm də onun yaşadığı müasir şəraitdən asılıdır. Bu isə demografik funksiyaları analitik şəkildə təqdim etməyi çətinləşdirir və demografik proseslərin rəqəmli modellərinin həmin prosesin intensivliyini, nəslin

həyatı boyunca kəmiyyət dəyişikliyinə xarakterizə edən *demografik cədvəllər* şəkilində yayılmasını şərtləndirir.

Demografik proseslər üçün təkcə onların fasiləsizliyi deyil, həm də insan nəslinin dəyişməsinin fasiləsizliyi səciyyəvidir. Buna görə də, əhalidə hər anda müxtəlif yaşda olan nəsillər mövcuddur. Demografik proseslərin ya real nəsillərdə həmyaşıdların bütün həyatı boyu, ya da hipotetik nəsillərdə müasirlərin demografik proseslərin yaş intensivliyi şəraitində həmin anda, yaxud dövrdə ömrünü yaşayanlarda öyrənmək mümkündür. Müvafiq olaraq *uzununa (şaquli)* və *eninə (ufuqi)* təhlil metodları tətbiq olunur.

Demografik proseslərin tərkib hissələri olan bəzi hadisələr yalnız müəyyən yaşlarda (məsələn, doğum), yaxud müəyyən olunmuş yaşdan tez olmayaraq (məsələn, nikaha daxil olmaq) mümkündür. Bu zaman bütün demografik proseslərin intensivliyi cins və yaş üzrə fərqlənir. Buna görə də, əhalidə və onun qruplarında hadisələrin sayı əhalinin cins-yaş strukturundan asılıdır və demografiyada buna əhali sayının dəyişməsinin vacib komponenti kimi baxılır. Bununla əlaqədar olaraq, *demografik əmsalların standartlaşdırılması* metodları (onlar göstəricilərin müqayisəsində strukturdakı fərqlərin təsirinə istisna imkanı vermişdir), həmçinin demografik proseslərin və strukturların qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi metodları yayılmışdır. Yaş strukturunun demografik hadisələrə və proseslərə təsirini və müxtəlif yaşların əhalinin sayının və tərkibinin dəyişməsində qeyri-bərabər rolunu nəzərə almaq cəhdləri *potensial demografiya* metodlarının işlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu metoda əsasən ayrı-ayrı yaş qruplarının əhalinin sayı və tərkibinin dəyişməsinə töhfəsi insanların sayı ilə deyil, gələcək ömrün insan-ıl sayı ilə ölçülür.

Demografik prosesləri əyani göstərmək üçün müxtəlif qrafik metodlar – *demografik şəbəkə, yaş piramidası* və s. tətbiq olunur.

DEMOQRAFİK MƏCMULAR – demografik proseslərin təhlili, cədvəllərin qurulması və digər hesablamalarda ayrılan insan qrupları və onların həyatında baş verən demografik hadisələrdir. *Demografik hadisələrə* (məsələn, nikaha daxil olma, uşağın doğulması, ölüm) *demografik təhlildə* müəyyən *demografik vəziyyətdə* olan (nikahda olan, nikahda olmayan, yaxud ümumiyyətlə istənilən vəziyyətdə yaşayan) insanlarla baş verən hadisələr kimi baxılır. Bu zaman onlar üç zaman (vaxt) koordinata malik ola bilər: insanın verilmiş demografik vəziyyətə girməsinin təqvim tarixi (məsələn, doğum günü, nikah bağlaması günü), hadisənin baş vermə anına

onun bu vəziyyətdə qalmasının uzunluğu (məsələn, yaş, nikahın davamiyyəti) və hadisənin başlanmasının təqvim tarixi (məsələn, ölüm tarixi, boşanma tarixi). İnsanların nəslində *demoqrafik proseslərin* sürətini ölçən bu və digər demoqrafik hadisənin (doğumun, nikahın, ölümün) tezliyi belə hadisələrin sayının belə hadisələrin baş verə biləcəyi insanların sayı ilə tutuşdurulması yolu ilə müəyyən edilir. Buna müvafiq olaraq, ***hadisələrin məcmusu*** (ölüm, boşanma hadisəsi) və ***əhali məcmusu*** – müəyyən demoqrafik vəziyyətdə olan insanlar qrupu (məsələn, yaşayanlar, nikahda olanlar) fərqləndirilir. Demoqrafik hadisələr nəticəsində insanların bir hissəsi verilmiş vəziyyətdən digərinə keçdiyi üçün, belə hadisələrin sayına həm də demoqrafik vəziyyətin həmin prosesin təsiri altında dəyişməsi hallarının sayı kimi (ölüm nəticəsində məcmudan çıxmaq daxil olmaqla) baxıla bilər.

Demoqrafik məcmular haqda təsəvvürlər XVIII əsrin ikinci yarısında *ölümün* yaşdan asılılığının öyrənilməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

Demoqrafik təhlildə ən çox nəzəri və praktiki əhəmiyyətli hadisələrin beş növ məcmusu mövcuddur: göstərilən koordinatların cüt birləşməsi ilə yaranan üç növ məcmu və bütün üç koordinatlarla müəyyən edilmiş elementar adlanan məcmunun iki növü.

Hadisələrin birinci məcmuları hər hansı dövrdə bu vəziyyətə düşmüş insanların hər hansı vəziyyətdə qalma uzunluğunun ***müəyyən kəsiyi ərzində*** onlarda baş vermiş hadisələri əhatə edir.

Hadisələrin ikinci məcmuları hər hansı dövrdə bu vəziyyətə düşmüş insanların ***təqvim vaxtının hər hansı intervalı*** ərzində onlarda baş vermiş hadisələri əhatə edir. ***Hadisələrin üçüncü məcmuları təqvim vaxtının hər hansı intervalında*** insanların həmin vəziyyətdə ***qalma uzunluğunun*** müəyyən kəsiyində baş vermiş hadisələri əhatə edir. ***Hadisələrin elementar məcmuları*** bütün üç koordinatlarla – müşahidənin ***təqvim vaxtı***, həmin vəziyyətə düşmə ***vaxtı*** və onda qalma ***uzunluğu*** ilə müəyyən edilən hadisələri əhatə edir.

Əhalinin məcmuları – müvafiq demoqrafik vəziyyətdə olan və bu vəziyyətə müəyyən təqvim dövrü ərzində daxil olmuş insanlar qrupudur (məsələn, eyni bir ildə doğulmuş, yaxud eyni vaxtda nikah bağlamışlar). Dövr kimi bir il, yaxud beş il qəbul olunur. İki növ belə məcmular fərqləndirilir.

Əhalinin birinci məcmuları – verilmiş vəziyyətdə qalma uzunluğunun dəqiq qiymətə çatmış insanlar qrupudur. ***Əhalinin ikinci məcmuları*** verilmiş vəziyyətdə hər hansı təqvim anına çatmış insanlar qrupudur.

Demoqrafik məcmular haqda təsəvvürlərin demoqrafik təhlildə böyük əhəmiyyəti var. Onlar arasında sıx əlaqə *demoqrafik hadisələrin ehtimallarının* və *demoqrafik əmsalların* hesablanması və demoqrafik şəbəkələrin qurulmasının əsasında durur, eninə təhlil və *uzununa təhlil* metodları demoqrafik məcmular haqqında təsəvvürlər və onların öyrənilməsinə əsaslanır.

DEMOQRAFİK MÜAYİNƏ – *əhalinin təkrar istehsalının* ayrı-ayrı tərəflərini və onun amillərini öyrənmək üçün ölkə sakinləri və ya əhalinin bir hissəsi haqqında məlumatların yığılmasıdır. Bu müayinələr adətən seçmə, çox vaxt birdəfəlik, bəzən isə dövrü gəzmə üsulu, ya da anket sorğusu vasitəsilə həyata keçirilir. Demoqrafik müayinənin mövzusu müxtəlifdir və əhalinin problemlərinin aktuallığı ilə müəyyənləşdirilir. Demoqrafik faktlara dair məlumatların toplanması ilə yanaşı, çox vaxt onlarda istiqamət, meyl, məqsədlər də (məsələn, ailədə gözlənilən uşaqların sayı haqqında qadınların rəyi) öyrənilir.

DEMOQRAFİK OPTİMUM (əhali optimumu, *optimum* – ən yaxşı) – seçilmiş meyar (yaxud onların sistemi) nöqtəyi-nəzərinə, bütün mümkün olanlardan ən rəşional (səmərali) *əhalinin təkrar istehsalı tipi*, doğum və ölüm proseslərinin təkə optimal intensivliyi deyil, həm də demoqrafik strukturların müvafiq təkrar istehsalıdır (əhalinin miqrasiyası daxil olmaqla). Demoqrafik optimumda demoqrafik proseslərin və demoqrafik strukturların inkişafının istənilən intensivliyi ilə xarakterizə olunan ***dinamik*** və müəyyən tarixə onların vəziyyətini ifadə edən ***statik*** demoqrafik məcmular fərqlənir. Əhalinin optimumu problemi hələ qədim mütəfəkkirlər tərəfindən (*Konfusi, Platon, Aristotel* və b.) irəli sürülmüşdür. XX əsrin əvvəlindən bir sıra alimlər özlərinin demoqrafik optimum konsepsiyasını qurduqda, iqtisadiyyatda böhran hadisələri ilə törənmiş demoqrafik problemlərin həllini tapmağa cəhd göstərmişlər.

Demoqrafik optimumun parametrləri onun müəyyən edilməsi üçün seçilmiş meyarlardan asılıdır. Belə meyarlar cəmiyyətin optimal inkişafı meyarları sisteminə daxil olan iqtisadi, sosial və digərləri ola bilər. Riyazi modellər əsasında aparılan tədqiqatlar, uzunmüddətli perspektivdə əhalinin təkrar istehsalının optimal tipi, bəzi iqtisadi meyarlara (iqtisadi-demoqrafik optimum) görə və əhalinin inkişafının baş tendensiyası nəzərə alınmaqla, 1,0-dən 1,1-dək intervalda (əhalinin stabil yaş strukturunda) olan *əhalinin*

təkrar istehsalının netto-əmsalı ilə xarakterizə oluna bilər.

DEMOQRAFİK PROQNOZ – əhalinin hərəkətinin və gələcək demoqrafik vəziyyətinin əsas parametrlərinin qabaqcadan elmi cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Bunlara əhalinin sayı, cins-yaş və ailə strukturu, *doğum, ölüm, miqrasiya* haqqında məlumatlar aiddir. Adətən, əhalinin proqnozunun hesablanması – doğum, ölüm və miqrasiyanın bu və ya digər xarakteristikasının gələcək dinamikasına münasibətdə bəzi fərziyyələr əsasında qurulmuş əhalinin say və cins-yaş tərkibinin (bir qayda olaraq, çoxvariantlı) hesablanması formasında çıxış edir. Bəzən demoqrafik proqnoz gələcəkdə əhalinin sayının yalnız ümumi qiymətləndirilməsini göstərir.

Demoqrafik proqnozun düzgünlüyü *əhalinin siyahıyaalınması, demoqrafik hadisələrin cari uçotu* və əhalinin seçmə müayinələrinin məlumatlarını təşkil edən ilkin məlumatların dəqiqliyindən, sosial-iqtisadi şəraitin bütün kompleks təsiri altında demoqrafik proseslərin dəyişilməsinə dair fərziyyələrin əsaslandırılmasından, demoqrafik proqnozun davamiyyət dövründən asılıdır. Qısa müddətli, orta müddətli və uzun müddətli proqnozlar fərqləndirilir və onlar bir-biri ilə müqayisə edilərək fərqləndirilir.

Demoqrafik proqnoz əhali sakinliyi nəzəriyyəsi və ümumi qanunauyğunluqlarına aid biliklərə, yaxın tarixi perspektivdə əhalinin təkrar istehsalının baş meyllərinin uçotuna əsaslanır.

Demoqrafik proqnoz gələcək əmək ehtiyatlarının sayını və strukturunu (cins-yaş) müəyyən etməyə, həm də əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının müxtəlif əmtəələrə və xidmətlərə mümkün olan tələbatlarını qiymətləndirməyə kömək edir. Əhalinin proqnoz sayını, onun cins və yaş üzrə bölgüsünü və hər hansı ərzağın, yaxud xidmətin istehlakı göstəricilərini (normativləri) bilməklə, ərzaq məhsullarına, geyimə, mənzilə və s. ümumi tələbat istehlakın cins-yaş diferensiasiyası nəzərə alınmaqla hesablanır. Demoqrafik proqnoz sosial sfera obyektlərinin inkişafı və yerləşdirilməsini perspektivə qiymətləndirmək üçün zəruridir. İstehlak qruplarının (demoqrafik seqmentlərin) dinamikasının proqnozu marketinqdə (malların satış bazarlarının öyrənilməsi və formalaşması) istifadə olunur. Demoqrafik proqnoz məlumatlarından sosial təminat üzrə dövlət tədbirlərinin hazırlanmasında da istifadə olunur. Demoqrafik proqnoz əhalinin konkret tibbi xidmət formalarına perspektiv tələbatını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İlk əhali proqnozları XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəlinə aiddir. L.Eyler əhali artımının riyazi nəzəriyyəsini yaratmışdı. XVIII və XIX əsrlərdə *T.Maltusun* əhalinin artma nəzəriyyəsi meydana çıxmışdır. Sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə XIX əsrin sonunda əhali artımının yavaşması ilə Maltusun həndəsi proqressiyasını Pirl – Ridin logistik əyrisi əvəz etdi. Bəzi proqnozların əsasına riyazi və bioloji nəzəriyyələr qoyulurdu. XX əsrin 20-ci illərində əhalinin perspektiv hesablamaları metodikasını ölüm və doğumun dinamikasının müxtəlif hipotezalarından istifadə etməklə təkmilləşdirmək cəhdləri də olmuşdur. BMT himayəsi altında edilmiş demoqrafik proqnoz beynəlxalq inkişaf strategiyasının və əhali sakinliyi sahəsində tövsiyələrin işlənməsi, global və regional iqtisadi, siyasi və ekoloji problemlərin həlli üçün istifadə edilir. BMT qiymət və proqnozlarına hər ikinci ildə yeni məlumatlar əsasında yenidən baxılır.

DEMOQRAFİK PROSES (lat. *processus* – irəliləmə) – insanların nəsillərini dəyişmək üçün əhəmiyyəti olan, onların həyatında eyni adlı hadisələrin ardıcılığıdır. Əsas demoqrafik prosesə – *doğum, ölüm, nikah, boşanma* – demoqrafiyada nəsillərin, yaxud *koqortanın* azalma prosesi kimi baxılır. Demoqrafik təhlildə nəslin sayının dəyişməsi bir (məsələn, ölüm), iki (məsələn, ölüm və nikah), yaxud bir neçə demoqrafik prosesdir (məsələn, ərələrin, arvadların ölümünün və boşanmasının təsiri altında nikahlar koqortasının azalması). Demoqrafik proses sırasında artma (doğum, nikah) və azalma (ölüm, boşanma) prosesləri ayrılır. Demoqrafik proses vaxtdan və yaşıdan, həmçinin əhalinin müxtəlif qruplara keçməsinin xarakterindən asılı olaraq öyrənilir. Demoqrafik prosesin əsas xarakteristikası *demoqrafik prosesin intensivliyidir*, nəsildə yaxud ailədə demoqrafik hadisələrin tezliyi ilə ölçülür.

DEMOQRAFİK PROSESİN İNTENSİVLİYİ – demoqrafik prosesin gərginlik dərəcəsi, onun əsas xarakteristikasıdır. Demoqrafik prosesin intensivliyi haqqında təsəvvür *demoqrafik təhlilin*, demoqrafik prosesin modelləşdirilməsinin əsasıdır. Bu təhlilin zəruriliyi onunla şərtlənir ki, koqortada *demoqrafik hadisələrin* sayı koqortanın öz sayından və baxılan vaxt arasının kəmiyyətindən asılı olsun. Hərçənd ki, koqortanın sayı fasiləsiz olaraq dəyişir, o cümlədən həm də baxılan prosesin təsiri altında, vaxt vahidində bir adam hesabında demoqrafik hadisələrin sayı – *demoqrafik hadisələrin ehtimalı* ola bilər. Bu kəmiyyət müəyyən vaxtda baş verən dəyişikliklərin ümumi xarakteristikasını verir,

lakin bu vaxt intervalı ərzində baxılan prosesin dəyişikliklərinin müntəzəmlik dərəcəsini nəzərə almır və vaxta düz münasibət deyil. Buna görə də, demoqrafik təhlildə intensivliyin daha dəqiq ölçüsü *demoqrafik prosesin gücüdür*, yaxud vaxtın intervalı sıfıra doğru yönəldikdə, hadisənin ehtimalının can atdığı həddir. Demoqrafik prosesin intensivliyini bütöv, bəzən isə kifayət qədər böyük vaxt arasında ölçmək tələb olunur. Praktikada *demoqrafik əmsallar* intensivlik göstəriciləri kimi yayılmışdır.

Demoqrafik prosesin intensivliyi göstəriciləri koqortanın bir, yaxud iki (bir neçə) (məsələn, *ölüm* və *nikah*) prosesin təsiri altında dəyişdiyindən asılı olaraq, fərqlənir. İkinci halda əmsalı hesablamaq üçün məxrəc kimi həmin hadisənin riski altında yaşamış insan-ıl götürülür. Bütün bu göstəricilər adətən demoqrafik cədvəl şəkilində təqdim olunur.

Konkret əhalidə demoqrafik proseslər təsvir olunduqda, əmsal müəyyən vaxt ərzində hadisələrin sayını bu hadisənin baş verdiyi əhalinin sayı ilə müqayisə etməklə hesablanır.

DEMOQRAFİK PROSESİN QÜVVƏSİ – sonsuz kiçik vaxt arasında demoqrafik hadisənin ehtimalıdır. *Demoqrafik prosesin intensivliyinin* analitik ölçüsü onun dəqiq ifadəsini verir. Əgər *koqorta* (nəsl) öz sayını yalnız həmin prosesin təsiri altında dəyişirsə və Δt vaxt ərzində E *demoqrafik hadisələr* baş verirsə və koqortanın sayı P_t -dən $P_{t+\Delta t}$ -dək dəyişirsə, onda vaxt vahidinə gətirilmiş dəyişiklik ehtimalı aşağıdakı kimi olacaq:

$$P_t = \frac{P_{t+\Delta t} - P_t}{P_t \Delta t} = \frac{E}{P_t \Delta t}$$

Əgər hadisələrin sayına koqortanın sayı kimi arası kəsilməyən vaxt funksiyası şəklində baxılsa, onda $\Delta t \rightarrow 0$ dəyişmə ehtimalı demoqrafik prosesin qüvvəsi olur və aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$\mu_t = \frac{P_{t+dt} - P_t}{P_t dt} = \frac{dP_t}{P_t dt} = \frac{P'(t)}{P_t}$$

burada d – diferensial nişanı, $P'(t)$ – vaxta görə P_t törəmə funksiyasıdır. Əgər surətdə əhalinin artım kəmiyyəti götürülərsə, onda analoji düstur doğum və ölümlərin təsiri altında əhalinin artması üçün də ədalətlidir.

Demoqrafik təhlildə koqortaya adətən demoqrafik prosesin (məsələn, *ölümün*) təsiri altında azalan kimi baxılırsa, $P_{t+\Delta t} < P_t$ və Δt – mənfi kəmiyyətdir. Adətən prosesin intensivliyi müsbət kəmiyyətlərdə ifadə edilir və buna görə son olaraq:

$$\mu_t = -\frac{P'(t)}{P_t} \text{ olur.}$$

DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN CARİ UÇOTU (ƏHALİNİN TƏBİİ HƏRƏKƏTİNİN CARİ UÇOTU) – demoqrafik proseslərin baş verdiyi anda olan qeydiyyatıdır (doğum, ölüm, nikah və boşanmalar).

Onlar haqqında məlumat bazası kimi, bir qayda olaraq, səhiyyə sistemi ilə bağlı olan *vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının* qeydiyyatı götürülür. Uçotun ilkin sənədləri, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının ikinci nüsxələri olur və onlarda faktiki hadisənin təsdiqlənməsindən başqa, bu hadisənin baş verdiyi şəxslər haqqında məlumatlar da olur. Bu xarakteristikaların uçotu, verilən hadisəni əhalinin bu və ya digər sosial-demoqrafik qrupuna və ya digər məkan və zamana aid etməyə imkan verir. Bu hadisələr haqqında statistik məlumatları demoqrafik proseslərin cari uçotu (əhalinin təbii hərəkəti) materiallarının işlənməsi yolu ilə əldə edirlər.

DEMOQRAFİK SİYASƏT - əhalinin təkrar istehsalı proseslərinin tənzimlənməsi sferasında dövlət orqanlarının və digər sosial institutların məqsədyönlü siyasətidir. İstənilən digər siyasi fəaliyyətlərdə olduğu kimi, demoqrafik siyasətin strukturu da özündə iki əsas və qarşılıqlı əlaqəli komponenti birləşdirir: məqsədin sisteminin müəyyənləşdirilməsini və şərhini və onlara nail olunması üçün vasitələrin reallaşdırılmasını. Demoqrafik siyasətin məqsəd və vəzifələri siyasi proqramlarda və bəyannamələrdə, indikativ və direktiv planlarda, hökumətin və digər icra orqanlarının strateji məqsədli proqramlarında və operativ planlarında, qanunvericilik və digər hüquqi aktlarda, siyasi tədbirlərin yenilərinin aparılmasının müəyyənləşdirilməsi və mövcud olanların inkişaf etdirilməsi qərarlarında formalaşdırılır.

Demoqrafik siyasətin obyektləri ölkənin bütün və ya ayrı-ayrı regionlarının əhalisi, sosial-demoqrafik qruplar, əhali koqortaları, müəyyən tip ailələr və ya həyat dövrəsinin mərhələləri ola bilər.

Demoqrafik siyasətin əsas istiqamətlərinə daxildir: uşaqly ailələrə dövlət köməyi, ailə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə fəal peşəkar fəaliyyətin birləşdirilməsi üçün şəraitin yaradılması, xəstələnmənin və ölümün azaldılması, həyatın davamlılığının artırılması, əhalinin keyfiyyət xarakteristikasının yaxşılaşdırılması, miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və s. Bu istiqamətlər sosial siyasətin aşağıdakı əsas sferaları ilə razılaşdırılmalıdır: məşğulluq, gəlirlərin tənzimlənməsi, təhsil və səhiyyə, peşə hazırlığı, mənzil tikintisi, xidmət sferasının inkişafı,

əlillərin, ahılların və əmək qabiliyyəti olmayanların sosial təminatı.

Demoqrafik siyasət, bir qayda olaraq, müxtəlif kompleks tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir: iqtisadi, inzibati-hüquqi, tərbiyəvi və təbliğatçılıq.

DEMOQRAFİK ŞƏBƏKƏ – insanların və onların həyatındakı hadisələrin məcmusunu təsvir etmək üçün qrafik quruluşdur; nəşildə demoqrafik proseslərin əsas xarakteristikalarını hesablamaq və onların zamana görə keçməsinə təhlil etmək üçün nəzərdə tutulur. Demoqrafik məcmular arasında həndəsi yolla məntiqi nisbətləri əsaslandırmaq, bəzi bilavasitə müşahidə olunmayan kəmiyyətlərin (məsələn, insanların *dəqiq yaşda* sayı) rəqəmlə alınması üçün və eninə təhlil, uzununa təhlil, həmçinin demoqrafik şəbəkələr hesablanarkən hesablamanı yüngülləşdirmək üçündür.

Demoqrafik şəbəkə demoqrafik proseslərin həm real, həm də hipotetik nəşildə təsvirini, həmçinin əhalinin, yaxud müxtəlif nəşillərin nümayəndələrindən olan əhali qrupunun müasir tərkibinin formalaşması haqda təsəvvür yaradır. Bununla, müxtəlif nəşillərdə keçmişdə baş verən demoqrafik dəyişikliklərinin, əhalinin müasir tərkibinə təsirinin başa düşülməsi yüngülləşir. Onun qurulma prinsipləri *əhalinin miqrasiyası*, əhalinin *sosial mobilliyi*, onun sağlamlığının dəyişməsi və s. bu kimi sosial proseslərin öyrənilməsi üçün tətbiq oluna bilər.

DEMOQRAFİK ŞƏRAİT – demoqrafik proseslərin, əhalinin tərkibi və müəyyən bir vaxtda, çox zaman bu və ya digər ildə yerləşməsinin vəziyyətidir. Adətən bütövlükdə ölkə, yaxud onun ayrı-ayrı hissələri (regionları) üzrə baxılır. Bir-birini dəyişən demoqrafik şəraitin ardıcılığı *əhalinin təkrar istehsalı* və əhalinin yerləşdirilməsinin əsas qanunauyğunluqlarının ifadəsidir. Demoqrafik şəraitin öyrənilməsi üçün informasiya bazası *əhalinin siyahıyaalınması*, seçmə müşahidələri, həmçinin *demoqrafik hadisələrin cari uçotu* məlumatlarıdır. Demoqrafik şərait müxtəlif demoqrafik təhlil metodları ilə və müxtəlif göstəricilər sisteminin köməyi ilə öyrənilir. Böyük həcmdə *əhalinin miqrasiyası* olan ölkələrdə, yaxud regionlarda demoqrafik şərait tədqiq edildikdə miqrantların gəlmə və getməsinin əhalinin sayı və tərkibinin dəyişməsinə təsiri nəzərə alınmalıdır.

Demoqrafik şəraitin əsas təhlil prinsipləri: hər bir ölkədə, yaxud regionda spesifik üzə çıxan sosial-iqtisadi amillərin təsirinin tədqiq edilməsi; demoqrafik proseslərin intensivliyinin nisbi dəyişməsinin və struktur amillərinin keçici təsirinin aşkar edilməsi; informasiya mənbələri və

təhlil metodlarından kompleks istifadədən ibarətdir.

Demoqrafik proseslərin və əhalinin tərkibinin müasir vəziyyəti keçmişdə baş vermiş demoqrafik hadisələrdən çox asılıdır. Belə ki, hər il doğum və ölümlərin sayına xeyli təsir göstərən *əhalinin yaş strukturu* müxtəlif tarixi hadisələrin təsiri altında bir çox illər ərzində formalaşır. Tarixi inkişafın xüsusiyyətlərindən müxtəlif əhali qruplarında mövcud olan demoqrafik göstəricilər və *demoqrafik əxlaq* da asılıdır. Buna görə də, demoqrafik şərait və onun dəyişmə imkanları öyrənilərkən bu amillərlə şərtlənən demoqrafik proseslərin inersiyası, onların inkişafının başlıca meylləri nəzərə alınmalıdır.

DEMOQRAFİK TƏHLİL (yunanca *analysis* – ayırma, parçalama) – insan nəslinin və onun amillərinin dəyişməsi prosesinin öyrənilməsidir. Tədqiqat obyektlərinə görə - doğum, ölüm, nikah və nikahın pozulması, əhalinin təkrar istehsalının və bütövlükdə artımının, həmçinin ailənin həyat dövrünün, bəzən əhalinin miqrasiyasının təhlili; əhatə dərəcəsinə görə – demoqrafik proseslər, əhalinin strukturu və artımı arasında kəmiyyət nisbətlərinin vaxta görə, adətən xüsusi riyazi və demoqrafik metodlarının köməyi ilə öyrənilməsi, bu proseslərə və strukturlara sosial-iqtisadi, sosial-psixoloji, ekoloji və digər amillərin təsirinin təhlili ayrılır. Əhalinin vaxta görə dəyişməsinə yanaşmadan asılı olaraq, uzununa təhlil (koqortanın həyatında müxtəlif dövrlərdə baş verən demoqrafik hadisələrin tezliklərinin öyrənilməsi) və eninə təhlil (bu tezliyin müxtəlif koqortalarda, lakin eyni bir təqvim dövründə öyrənilməsi) fərqləndirilir.

DEMOQRAFİK YÜK – qeyri-məhsuldar əhalinin cəmiyyətə (iqtisadiyyata) düşən yükünü göstərən xarakteristikadır. Yuxarı *yaş qruplarının* müxtəlif nisbətlərdə sayı müəyyənləşdirilir: uşaqlar (0-14 yaş), ahıl və qocalar (kişilər 62, qadınlar isə 57 yaş və yuxarı), əmək qabiliyyətli (kişilər 15-61, qadınlar 15-56). Bilavasitə qiymətləndirmək üçün əhali qruplarının məhsuldar və qeyri-məhsuldar nisbətləri tətbiq olunur. Demoqrafik yük hesablamalarının real nisbətə yaxınlığı bu qrup əhalinin ictimai istehsalda iştirak səviyyəsindən asılıdır. Demoqrafik yükün aşağıdakı göstəriciləri fərqləndirilir: uşaq və qocaların ümumi sayının əmək qabiliyyətli adamların sayına olan nisbəti; qocaların və ya uşaqların sayının böyüklərin (birinci nisbət qocalığa görə pensiya fondlarının hesablanması praktikasında tətbiq olunur) sayına olan nisbəti; qocaların və uşaqların sayının nisbəti (əsas etibarilə əhalinin qocalma səviyyəsinin

qiymətləndirilməsinə xidmət edir, amma nadir hallarda istifadə edilir).

Demoqrafik yük konsepsiyasını ilk dəfə 1913-cü ildə K.Balodis yazmışdır. Sonralar demoqrafik yük göstəricilərinin hesablanması əhalinin artan qocalma prosesi ilə şərtlənirdi və bu şəraitdə demoqrafik yük onun iqtisadi nəticələri ilə əlaqələndirilirdi. İrəliləndirilmiş *yaş qruplarının* müxtəlif təsnifatları təklif olunurdu: 20–59 yaş, 15–64 yaş və s.

İstehsalın və istehlakın yaş normaları əsasında uşaqların və qocaların saxlanması bir əmək qabiliyyətliliyə və digər orta xərclərin iqtisadi hesablamları aparılır. Macar demoqrafı E.Valkoviçin işləri sayəsində demoqrafik yükün hesablanması əhalinin istehsal və istehlakı iqtisadi xarakteristikalarının sistemli izahına və buradan isə “nəsillərin rentabelliği” göstəricilərinə transformasiya olmuşdur. İqtisadi yaş piramidalarının müvafiq metodiki aparatı işlənib hazırlanmışdır. Beləliklə, demoqrafik yük iqtisadi yüklənmə ilə sıx bağlıdır və onun öyrənilməsi iqtisadi demoqrafiyanın inkişafının başlanğıcını qoymuşdur.

DEMOQRAFIYA STATİSTİKASI (ƏHALİ STATİSTİKASI) – əhalinin və ya onun qruplarının say tərkibini, yerləşməsinə və təkrar istehsalını xarakterizə edən məlumatların toplanması, işlənməsi, şərh edilməsi və təhlilinin statistik metodları ilə məşğul olan sosial-iqtisadi statistika sahəsidir. Demoqrafiya statistikasını ifadəsi həmçinin əhali və demoqrafik proseslər üzrə say məlumatlarının məcmusunu, bəzən isə məlumatların toplanması, işlənməsi və təhlilinin praktiki fəaliyyətini ifadə edir.

Demoqrafiya statistikasını əhalinin və demoqrafik hadisələrin (*doğum, ölüm, nikah və boşanma*) statistik müşahidə metodlarını, xüsusilə əhalinin siyahıyaalınmasının keçirilməsi və əhalinin müşahidələri metodlarını, demoqrafik hadisələrin cari uçotu və miqrasiyanın uçotu metodlarını, məlumatların ümumiləşdirilməsi və qruplaşdırılması qaydalarını, ölçülmə qaydalarını, intensivliyin müqayisəsini və demoqrafik proseslərin səbəblərinin öyrənilməsinə işləyib hazırlayır.

Tarixən demoqrafiya statistikasını çərçivəsində digər qeyri-statistik (xüsusilə demoqrafik) metodlar, o cümlədən *demoqrafik cədvəl* şəklində verilən demoqrafik funksiyaların təhlili, əhalinin təkrar istehsalı qaydalarının ümumiləşdirilmiş göstəricilərinin və əhalinin riyazi modellərinin qurulması qaydaları inkişaf etmişdir.

Demoqrafiya statistikasında əhaliyə insanların məcmusu kimi baxılır ki, bu da onlarda baş verən demoqrafik hadisələrin (onların sayı və tərkibi

dəyişir) təsiri altında daim dəyişir. Bu hadisələrin tezliyi, adətən onların bu və ya digər əhali qrupunda müəyyən dövr ərzində sayının həmin qrupun öz sayına, yaxud həmin dövr ərzində qrup tərəfindən yaşanmış insan-ıl sayına nisbəti, yəni *demoqrafik əmsallarla* ifadə olunur. Demoqrafiya statistikasını üçün zəruri olan bütün məlumatlar müxtəlif növ əhali uçotu yolu ilə alınır. Ənənəvi olaraq, əhalinin vəziyyətinin uçotu və hərəkətinin uçotu ayrılır, sonuncu doğumun və ölümün uçotuna (əhalinin təbii hərəkəti) və yaşayış yerlərinin dəyişməsi hallarının uçotuna (əhalinin mexaniki hərəkəti) bölünür. Əhali hərəkətinin hər iki növünün sosial təbiəti var, ona görə birincini çox vaxt əhalinin təkrar istehsalı, ikincini isə onun miqrasiyası adlandırırlar. Buna baxmayaraq, statistika praktikasında və elmi ədəbiyyatlarda ənənəvi terminlərdən də istifadə olunur.

Ölkənin, yaxud onun regionlarının əhalisinin vəziyyəti haqqında, yəni əhalinin sayı və onun cins, yaş, nikah vəziyyəti və digər əlamətlərə görə bölüşdürülməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən vaxta bütün ölkə üçün vahid proqram üzrə keçirilən əhalinin siyahıya alınması əsasında əldə olunur və onlar əhali vəziyyətinin, sanki, dərhal fotosəkilini verir. Əhalinin təkrar istehsalı, təbii hərəkəti haqqında, yəni demoqrafik hadisələrin sayı haqqında məlumatlar xüsusi təşkil olunmuş *vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı* yolu ilə alınır; həmçinin əgər məlumatların toplanmasında insanın, yaxud ailənin həyatındakı keçmiş hadisələr xüsusilə qeyd edilsə, onları əhalinin siyahıya alınması, müşahidəsi zamanı da əldə etmək mümkündür.

Ayrı-ayrı ərazilərin əhalisi miqrasiya nəticəsində də dəyişir. Yaşayış yerinin dəyişməsi faktları cari qaydada köçüb getdikdə, yaxud siyahıyaalma zamanı keçmişdə yaşayış yerinin dəyişdirilməsi haqqında sualın köməyi ilə əldə olunur.

Bəzi ölkələrdə daimi siyahılar, yəni əhali registrləri aparılır və onlarda ailələrdə baş verən bütün demoqrafik hadisələr və müvafiq dəyişiklik başlandığı andan göstərilir. Əhali və demoqrafik hadisələr haqqında məlumatları həmçinin müntəzəm, yaxud epizodik seçmə müşahidələrdən alırlar. Mikrosiyahıyaalma tipində olan seçmə müşahidələr əhalinin təkrar istehsalının daha dərinədən öyrənilməsi üçün məlumatlar almaq məqsədi güdür.

Bir qayda olaraq, demoqrafik göstəricilər təkcə bütün ölkə üçün deyil, həmçinin şəhər və kənd əhalisi, ayrı-ayrı ərazilər və hətta yaşayış məntəqələri üçün hesablanır. Onların dəqiqliyi resurs və hadisələrin məcmusunun kəmiyyətindən asılıdır. Buna görə də, kiçik ərazilər və ərazi qrupları üçün o, kiçik ola bilər. Demoqrafiya statistikasını alınan göstəricilərin dəqiqliyinin

xüsusi qiymətləndirmə metodlarını işləyib hazırlayır. Əhalinin siyahıyaalmaları 5 il, yaxud 10 ildən bir, demoqrafik hadisələrin cari qeydiyyatı isə fasiləsiz aparılır. Halbuki onun məlumatları (doğum və ölüm haqqında yaş və cins üzrə) adətən ildə 1 dəfə ümumiləşdirilir. Bu, siyahıyaalma məlumatlarının üstünə il ərzində doğulanları gəlməklə, hər yaşda ölənləri çıxıb və bu ili yaşamış insanları sonrakı yaşa keçirməklə, hər il əhalinin sayının və cins-yaş tərkibinin ilin əvvəlinə (bəzən – ilin ortasına) *cari qiymətlərini* almağa imkan yaradır. Ayrı-ayrı ərazilər üçün analoji yolla miqrasiya nəticəsində əhalinin dəyişməsi nəzərə alınır: gələnlər üstə gəlir, gedənlər isə çıxılır.

Siyahıyaalma (yaxud cari qiymətləndirmə nəticələri) üzrə əhalinin sayı, cins-yaş tərkibi və gələcəkdə nəzərdə tutulmuş doğum və ölüm səviyyələri haqda məlumatlara əsasən əhalinin gözlənilən sayı və cins-yaş tərkibi hesablanır.

Demoqrafiya statistikasının məlumatları sosial-iqtisadi təhlildə və demoqrafiya ilə əhalinin təkrar istehsalının qanunauyğunluqlarının, digər elmlərlə insanların ictimai həyatlarında baş verən müvafiq amil və qanunauyğunluqların öyrənilməsində tətbiq olunur.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da əhali haqqında məlumatlar əsasən dövlət statistika orqanlarında toplanır və işlənir. Məlumatların yığılması və işlənməsindən başqa, onun funksiyalarına həmçinin demoqrafik təhlilin elementləri, demoqrafik cədvəllərin hesablanması, əhalinin sayının və cins-yaş tərkibinin cari hesablamaları, əhalinin perspektiv hesablanması da daxildir.

Demoqrafiya statistikasının məlumatları xüsusi bülletenlərdə, statistik və illik demoqrafik məcmuələrdə nəşr edilir.

DEMOQRAFİYADA STATİSTİK METODLAR – demoqrafik proseslərin və hadisələrin müşahidəsi, təsviri və kəmiyyət təhlili üsullarının statistikasi prinsiplərinə əsaslanan məcmudur. Tarixən əhalinin statistik uçotu obyektlərindən biri olmuşdur və onunla əlaqədar olaraq, statistika onda kütləvi hadisələrin kəmiyyətcə öyrənilməsi metodları haqda elm kimi inkişaf etmişdir. Buna görə də, demoqrafiyada statistik metodların çoxu ümumi statistika metodları, başqaları isə kəmiyyət təhlili obyektini kimi əhalinin spesifikasiyaya uyğun dəyişərək *demoqrafik metodlara* çevrilmişlər.

Müasir *demoqrafiyada* statistik metodlar əsasən dörd istiqamətdə: əhali və demoqrafik proseslər haqda məlumat almaq üçün, natamam məlumatlar üzrə onların rekonstruksiyası daxil olmaqla; məlumatların işlənməsi və demoqrafik prosesləri

statistik təsvir etmək üçün; demoqrafik qanunauyğunluqların və sosial-demoqrafik əlaqələrin təhlili üçün; demoqrafik proseslərin xarakteristikalarını ümumiləşdirmək və əhalinin təkrar istehsalının və hərəkətinin bəzi toplu göstəricilərini hesablamaq üçün tətbiq olunur.

Statistik müşahidə konkret rəqəmli nəticələr verir, onlar da demoqrafik vəziyyəti təsvir etmək - demoqrafik proseslərin qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün əsasdır. Bu səbəbdən, demoqrafiyada statistik metodların sayına belə məlumatların alınması yolları, məsələn, *əhalinin siyahıya alınması, demoqrafik hadisələrin cari uçotu, əhalinin müşahidələrinin* keçirilməsi və s. metodlar daxildir.

Empirik məlumatların işlənməsi və təhlili üçün statistik metodların tətbiqi *demoqrafik hadisələrin* təsadüfi dəyişənlər kimi, demoqrafik proseslərin isə ehtimal olunan proseslər kimi şərhinə əsaslanır.

Hər bir demoqrafik hadisə həm ümumi, həm də xüsusi təsadüfi səbəblərin təsiri altında baş verir. Çoxlu ardıcıl gələn hadisələrdən ibarət olan demoqrafik prosesdə bu səbəblər dəyişir. Bu zaman təsadüfi səbəblər hadisəyə xas olan qanunauyğunluğu üzə çıxararaq qarşılıqlı dəyişməyə meyl edir.

Kütləvi demoqrafik məlumatları emal və təhlil etmək üçün tətbiq olunan metodlar – **interval sıralarının** təsviri və təhlilidir. Demoqrafiyada belə sıraların üç növü fərqləndirilir: əhalinin özünün bu və ya digər əlamətləri üzrə interval sıraları (əhalinin yaş və cins üzrə bölüşdürülməsi); bəzi insanlar qrupunun interval sıraları (ailələrin, yaxud məskənlərin böyüklüyə görə bölüşdürülməsi); demoqrafik hadisələrin bölgü sıraları (doğumların ananın yaşına, yaxud boşanmanın – nikahın müddətinə görə bölüşdürülməsi). Bu intervalları təsvir və təhlil etmək üçün **nisbi kəmiyyətlər** sistemi tətbiq olunur – intervalın ümumi xarakteristikasını verən (orta kəmiyyətlər), onun formasını təsvir edən (orta mövqeli, yaxud kvantilli) və sıranın dəyişmə dərəcəsini xarakterizə edən (müxtəlif variasiya ölçüləri).

Demoqrafik prosesləri təsvir və tədqiq etmək üçün adətən əhalinin bu və ya digər qruplarında demoqrafik hadisələrin tezliyini xarakterizə edən nisbi kəmiyyətlər hesablanır – *demoqrafik əmsallar* və demoqrafik hadisələrin asılı olan və asılı olmayan ehtimalları. Demoqrafik proseslərin ümumi **intensivlik göstəricilərinin** öyrənilməsi əhalinin strukturunun və onun ayrı-ayrı hissələri arasında göstəricilərin fərqlərinin təhlili ilə tamamlanmalıdır. Əhali strukturunun demoqrafik proseslərin xarakteristikasına təsirini öyrənmək

üçün *demoqrafik əmsalların standartlaşdırılması* kimi xüsusi üsullar tətbiq olunur.

Demometrik funksiyalar demoqrafiyada geniş kəmiyyət sinfini təşkil edir, vaxt keçdikcə, yaxud bu və ya digər demoqrafik vəziyyətdə olma müddəti keçdikcə, bu və ya digər demoqrafik proseslərin intensivliyinin dəyişməsinə xarakterizə edir.

Əhali tərkibinin ətraflı xarakteristikasını almaq, demoqrafik proseslərin meyl və amillərini öyrənmək üçün bəzi ölkələrdə (məsələn, Hindistanda) demoqrafik hadisələr haqda cari məlumatları alma üsulu kimi statistik müşahidənin *seçmə metodu* tətbiq olunur. Məlumat almaq üçün bütün ölkə əhalisi üzrə representativ olan əhalinin bəzi hissəsi seçilir. Xüsusi seçmə üsulları işlənir. Demoqrafik statistikada seçmə metodunun spesifikasiyası insanların yuva xarakterinə malik məskunlaşma xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur (insanlar yaşayış məntəqələrində, onların daxilində isə evlərdə, mənzillərdə cəmləşir). Bu isə *çoxpilləli seçmənin* tətbiqini əsaslandırır. Əhalinin müxtəlifliyi tipik, yaxud təbəqələrə *ayrılmış seçimi* nəzərdə tutur. Ərazilərin seçmə metodları böyük əhəmiyyətə malikdir. Seçmə müşahidədən dəqiq məlumatlar almaq üçün *seçmə məlumatlar üzrə parametrlərin qiymətləndirilməsi* metodları tətbiq olunur.

Demoqrafik proseslər arasında əlaqələrin öyrənilməsi və başlıca olaraq, demoqrafik proseslərin bu və ya digər sosial-iqtisadi amillərdən *asılılığının öyrənilməsi* demoqrafiyada statistik metodların tətbiqinin inkişaf etmiş sahəsidir. Bunun üçün müxtəlif *korrelyasiya modelləri* işlədilir. Korrelyasiyanın tətbiqi zamanı yalnız əlaqənin sıxlığı ölçülür; səbəb-nəticə asılılığın xarakterini açmağa imkan vermir və onun müəyyən edilməsi nəzəri demoqrafik təhlilin vəzifəsi olaraq qalır. Demoqrafik proseslərin göstəricilərinin, xüsusən ölüm səviyyələri oxşar olan bir sıra ərazilər üçün ölüm cədvəlləri göstəricilərinin nümunəvi ölüm cədvəllərinin qurulması korrelyasiya asılılığının ölçülməsinə əsaslanır. Analoji üsullar nümunəvi nikah və doğum cədvəllərinin tərtibi üçün də tətbiq olunur. Lakin korrelyasiya təhlili qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəb xarakteri və alınan nəticələrin interpretasiyasındakı çətinliklərlə bağlı demoqrafiyada geniş tətbiqini tapmamışdır.

DEMOMETRİYA (yunan. *dēmos* – xalq və *metréō* – ölçürəm) – demoqrafik proseslərin ölçülməsi, demoqrafiyada riyazi metodların tətbiqidir. Termin 1966-cı ildə İsveç alimi X.Xürenius tərəfindən “riyazi demoqrafiya” anlayışına sinonim kimi təklif olunmuşdur. 1969-cu ildə Avstriya demoqrafı V.Vinklerin eyni adlı

kitabının çıxması ilə “demometriya” termini yayılmışdır. Kitabda müəllif demometriyanı geniş şərh edir, ona həm riyazi demoqrafiyanın özünü, həm də demoqrafik modelləri və demoqrafik əmsalları almaq üçün nəzəriyyəni daxil edərək göstərir ki, demometriya ilə demoqrafiyanın müqayisəsi sosiologiya və sosiometriyanın, psixologiya və psixometriyanın və s. müqayisəsinə oxşardır.

DENOMİNASİYA (kağız pulun qiymətinin dəyişdirilməsi) – ölkədə pul tədaviyünün qaydaya salınması, uçot və hesablaşmaların asanlaşdırılması məqsədilə köhnə pul nişanlarının müəyyənləşdirilmiş nisbətlərdə yeniləri ilə əvəz edilməsi yolu ilə milli pul vahidlərinin iriləşdirilməsidir. Bu nisbətlərlə də əmtəə və xidmətlərin qiymətləri, tariflər, əmək haqları, pensiyalar, bank hesablarında pul vasitələrinin qalıqları, ölkənin bütün iqtisadi subyektlərinin balansları hesablanır. Denominasiya nəticəsində valyuta kursunun dəyişməsi və *pul kütləsinin* nominal azalması halları baş verir.

Denominasiyaya çox zaman texniki təminatın (pul nişanlarının çapı, müxtəlif əsginaslar arasında zəruri qarşılıqlı əlaqəyə əməl olunması, iri nominallı dəyişdirmə sikkələrinin (xırda pul sikkələrinin) hazırlanması) mürəkkəbliyi (xüsusilə də inflyasiya şəraitində) səbəb olur.

2006-cı il yanvarın 1-i tarixindən “Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və digər normativ hüquqi aktlarında manatın denominasiyasının tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmiş, həmin qanuna uyğun olaraq, göstərilən tarixədək mütləq rəqəmlərlə müəyyən olunan 5000 manat 2006-cı il yanvarın 1-dən 1 manata bərabər tutulmuşdur.

DEPOPULYASIYA (frans. *dépopulation* – əhalinin azalması) – hər hansı bir ölkənin və ya regionun əhalisinin mütləq sayının sistemə azalması (nəslin pozulması) əhalinin aşağı təkrar istehsalı nəticəsində baş verir, sonra gələn nəsillər sayca əvvəlki nəsillərdən az olur. Depopulyasiya dedikdə, bəzən demoqrafik böhranın təzahür formalarından biri başa düşülür. Depopulyasiyanın təzahürü kimi, ölüm saylarının doğum saylarını davamlı olaraq üstələməsi, doğumun intensivliyinin aşağı düşməsi və ölümün artması, yaş strukturundakı qeyri-mütənasiblik, miqrasiyaların, müharibələrin və digər ekstremal və böhran hadisələrinin nəticəsi ola bilər. Depopulyasiya əhalinin təkrar istehsalı üzrə göstəricilər sistemi, o cümlədən *əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalı* ilə xarakterizə olunur (onun kəmiyyəti uzun müddət ərzində vahiddən aşağı olur).

DEPOZİT – 1) hər hansı bir şirkətə və yaxud şəxsə mənsub olan, müəyyən edilmiş və ya tələb olunan vaxta qədər bank-kredit müəssisələrində saxlanılmağa verilmiş pul vəsaitləri və qiymətli kağızlardır; 2) hüquqi və ya fiziki şəxslərin bankdakı əmanətləridir. Təcili depozitlər, tələb olunan vaxta qədər depozitlər, şərti depozitlər, xərclənmə qrafikli depozitlər bir-birindən fərqlənilir. Əmanətlərin saxlanması müddətindən və digər şərtlərdən asılı olaraq, depozitlər bank tərəfindən ödənilir. Depozitlər kreditlərin verilməsinə, investisiyaya və digər məqsədlərə yönəldilən bankın borc fondunun yaradılması mənbəyi hesab olunur; 3) alıcı tərəfindən müvafiq əmtəəni özü üçün ehtiyatda saxlamaq məqsədilə ödənilmiş əmtəənin qiymətinin bir hissəsidir. Müqavilənin şərtlərindən asılı olaraq, satınalma baş tutmadığı halda, depozit qaytarılan və qaytarılmayan ola bilər; 4) alınmış əmtəənin dəyərinin hissə-hissə ödənilməsi barədə müqaviləyə əsasən ilkin ödənilmiş məbləğdir. Adətən, alıcı tərəfindən əmtəələri idarə etmək hüququ aldığı andan ödənilir; 5) kreditora verilməsi üçün borclu tərəfindən məhkəməyə ödənilən pul məbləğidir (və ya qiymətli kağızdır))

DEPOZİT SERTİFİKATI – kredit müəssisələrinin özündə pul vəsaitlərinin depozitə qoyulmasını, əmanətçinin (hüquqi şəxsin) depozit və faiz götürmə hüquqlarını təsdiqləyən yazılı şəhadətnaməsidir. Depozit sertifikatı iki yerə: pul sertifikatı təqdim edildikdə müəyyən məbləğin götürülməsinə hüquq verən **tələb olunan vaxta qədər** olan depozit və əmanətin götürülmə vaxtı və çatacaq faizin miqdarı göstərilən **təcili** depozit sertifikatlarına bölünür.

DEPOZİTAR – *qiymətli kağızların* saxlanması və onlarla bağlı hüquqların uçuotu funksiyalarını həyata keçirən təşkilatdır.

DERİVATİV - dəyəri bazis aktivlərinin dəyərinə görə müəyyənləşdirilən, təcili sövdələşmələr bazarında dövr edən təcili sazişlərdir. Başqa sözlə, törəmə qiymətli kağızlardır, birja aktivinin bu qiymətli kağız əsasında olan qiymətinin dəyişməsi ilə bağlı baş verən əmlak hüququnun (öhdəliklərinin) ifadəsinin sənədləşdirilməmiş formasıdır. Derivativlərin tədaviülünün əsas məqsədi müvafiq aktivlərin qiymətlərinin dəyişməsindən gəlir əldə etməkdən ibarətdir.

DESKRİPTORE (ingiliscə: **teq**) – kodlaşdırılmanın əsas elementi kimi, HTML standartında qəbul olunmuş işarələrdir.

DETERMINASIYA ƏMSALI – *korrelyasiya əmsalının* kvadratıdır (*qoşa, fərdi və ya çoxluq*); regressiyanın xətti bərabərliyinə aid olan, arqumentlərin təsiri ilə izah olunan, nəticəli əlamətlərin dispersiyasının payını xarakterizə edir. Bu halda determinasiya əmsalı korrelyasiya nisbətinin kvadratı ilə üst-üstə düşür.

DEVALVASIYA – inflyasiya, tədiyyə balansının defisiti (kəsiri), pul dövriyyəsinin pozulması nəticəsində digər ölkələrin valyutası ilə müqayisədə bir ölkənin valyutasının dəyişmə məzənnəsinin birdəfəlik aşağı düşməsi, qiymətdən düşməsidir. Devalvasiya zamanı ixrac olunan mallar ucuzlaşır, idxal olunan mallar isə bahəlaşır.

DEZİNFLYASIYA – *işsizliyin* səviyyəsini kəskin artırmadan *inflyasiyanın* məhdudlaşdırılması məqsədilə aparılan deflyasiyanın (tədavüldə olan kağız pulların miqdarının azaldılması) yüngül formasıdır. Hər şeydən əvvəl, faiz tariflərinin artırılması yolu ilə istehlak xərclərinin məhdudlaşdırılmasında, kreditlə alışa dair müqavilələrin bağlanmasına məhdudiyyətlərin qoyulmasında, defisit malların qiymətləri üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində özünü göstərir.

DƏLLALLIQ HAQQI – birja sövdələşmələrinin həyata keçirilməsində vasitəçiliyinə görə brokerə (dəllala) haqqın ödənilməsidir. Adətən, bağlanmış sazişin məbləğinin faizi kimi hesablanır və brokerə həm satıcı, həm də alıcı tərəfindən ödənilir. Dəllallıq haqqının miqdarı sövdələşmələrin həcmi, birja nizamnaməsi və ya sövdələşmə iştirakçıları arasında olan müqavilə ilə müəyyən edilir.

DƏMİR YOLU İLƏ GƏTİRMƏ (GÖNDƏRMƏ) – daşıma prosesinin başladığı nəqliyyat növündən asılı olmayaraq son məntəqəsi dəmir yolu stansiyasında qurtaran birbaşa nəqliyyatla yük və sərnişin daşınmalarıdır. Yükün gətirilməsinin həcmi - gəlib çıxma anına görə tonla və ton-km ilə, sərnişin gətirilməsinin miqdarı isə - biletdən satılan ana görə sərnişinlərin sayı və sərnişin-km ilə hesaba alınır.

DƏMİR YOLU KRUİZİ - müəyyən müddət ərzində dairəvi dəmir yolu marşrutu üzrə turist səyahətidir. Qatar bu zaman nəqliyyat vasitəsi kimi deyil, yerləşdirmə, qidalanma yeri və s. məqsədilə istifadə olunur və marşrutun dayanacaqları üzrə ekskursiya nəzərdə tutulur.

DƏMİR YOLU NƏQLİYYATI VASİTƏ-LƏRİNDƏN İSTİFADƏ – bir sıra texniki-iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu göstəricilərə dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin sürəti, məhsuldarlığı, onun işinin müxtəlif səmərəlilik göstəriciləri daxildir. Bir qayda olaraq, nəqliyyatın işinin təhlilində bu göstəricilərin faktiki səviyyəsi normativ və ya keçən dövrdə əldə olunmuş göstəricilərlə müqayisə olunur.

DƏMİR YOLU NƏQLİYYATI VASİTƏ-LƏRİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) VAXT BÜDCƏSİ – istifadə (istismar) növləri üzrə mövcud parkın (donanmanın) və müəssisənin sərəncamında olan parkın (donanmanın) və kateqoriyalarla istismar olunmayan (fəaliyyətsiz) parkın təqvim vaxtının bölüşdürülməsini və ya dəmir yolu nəqliyyatının (nəqliyyat vasitələrinin) istehsal dövrünün (silsiləsinin) elementləri üzrə istismar olunan (işlək) parkın vaxtının bölüşdürülməsini xarakterizə edən *göstəricilər* sistemidir. Park (donanma) üzrə təqvim dövrü ərzində bütövlükdə vaxt, parkın hər bir kateqoriyasında olma və ya dövrün ayrılıqda əməliyyatları üzrə sərf olunan vaxtların cəmi kimi hesablanır. Orta hesabla nəqliyyat vahidi üçün gün ərzində vaxt, sərf olunan ümumi vaxtın cəminin gün ərzində nəqliyyat vahidlərinin orta sayına və təqvim dövründə olan günlərin sayına bölməklə hesablanır. Dəmir yolu nəqliyyatının (nəqliyyat vasitələrinin) vaxt büdcəsi həm də nəqliyyat vasitələrinin yük və sərnişin götürmə qabiliyyəti və gücü (ton-saatla və ton-günlə, sərnişin-oturacaq-saatla və sərnişin-oturacaq-günlə, güc-saatla və güc-günlə) *nəzərə alınmaqla* müəyyən edilir.

DƏMİR YOLU NƏQLİYYATININ (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) DÖVR-ETMƏ (REYS) MÜDDƏTİ – saatla və ya günlə bir istehsal dövrünə orta hesabla sərf olunan vaxtdır. İşçi (istismar olunan) parkın *dəmir yolu nəqliyyatının (nəqliyyat vasitələrinin) vaxt büdcəsi* göstəricisi həcmnin nəqliyyat vasitəsinin yük-götürmə, sərnişin yerləşdirmə qabiliyyəti və gücü *nəzərə alınmaqla* və ya alınmamaqla tapılan istehsal dövrlərinin sayına bölünməsi ilə bütövlükdə və dövrün elementləri üzrə müəyyən edilir. Dövr ərzində dəmir yolu nəqliyyatının (nəqliyyat vasitələrinin) dövretmə (reys) müddətində məsafə, dövr ərzindəki hərəkətin sürəti, yükü, intensivliyi və tezliyini və digər texniki əməliyyatları müəyyənləşdirən amillər *göstəriciləri* sistemində öyrənilir.

İşçi parkın vaqonunun dövr etməsinin orta müddəti *dəmir yolunun işinin* vahidi üçün müəyyən edilir.

Lokomotivin orta dövr müddəti hazırda hesablanmır. Bu göstərici istismar olunan parkın lokomotivlərinin bir günlük büdcə vaxtı göstəricisi ilə əvəz edilmişdir (*“Dəmir yolu nəqliyyatının vaxt büdcəsi” nə bax*).

Gəminin orta reys (dövr) müddəti, gəminin yük-götürmə qabiliyyəti və ya gücü *nəzərə alınmaqla*, başa çatmış reysə görə hesablanır.

DƏMİR YOLU TRANZİTİ - yük və sərnişin daşınmalarının daşınma yolunun hüdudları xaricində yerləşən göndərilmə və çatdırılma stansiyaları arasında həyata keçirilməsidir. Yük daşınmalarının tranzit həcmi çatdırılma anına, tonla və ton-kilometrlə, sərnişin daşınmaları isə - göndərilmə anına gözlənilən kəmiyyət kimi sərnişin və sərnişin-kilometrlə müəyyən edilir.

DƏMİR YOLUNUN (XƏTTİNİN) UZUNLUĞU – ayrı-ayrı dəmir yolu xətlərinin uzunluqlarının cəmi kimi hesablanır, ayrı-ayrı dəmir yolu xətlərinin uzunluğu isə baş yol (əsas) xətti ilə stansiyalar arasında olan məsafə ilə müəyyən edilir. Dəmir yolunda ümumi istifadədə olan və ümumi istifadədə olmayan xətlər ayrıca öyrənilir. Ümumi istifadədə olan dəmir yolu bilavasitə sərnişin və ya yük daşınmasını həyata keçirmək məqsədilə istismar olunan xəttin ümumi uzunluğudur. Ümumi istifadədə olmayan dəmir yolu xətti dedikdə isə, istismar edilən dəmir yolu xəttinin “giriş yolunun sərhədi” işarəsi ilə nişanlanmış yerdən başlayaraq dəmir yolu xəttinin sonuna qədər olan və istifadə olunan hissə başa düşülür. Bu yol müəssisələr və ümumi istifadədə olan dəmir yolu arasındadır və ayrı-ayrı təsərrüfatlara xidmət edir. Ümumi istifadədə olan dəmir yolu şəbəkəsinə çıxışı olmayan yolların istismar edilən hissəsi müəssisələrin obyektlərinin son məntəqələri arasında olan yolların istiqamətlərinə əsasən müəyyən edilir. Dəmir yolunun uzunluğu mənzillər, stansiyalar, sahələr, yolun distansiyaları (məsafələri), dəmir yolu şöbələri və dəmir yolu şəbəkələri üzrə müəyyənləşdirilir.

Dəmir yolunun *mümkün* uzunluğu – müəyyən edilmiş plan və profil sahəsində düz üfüqi sahənin istismar uzunluğunun kilometrə ifadə olunmuş şərti məsafəsidir. İstiqamətlər üzrə konkret sahələr üçün onların istismar uzunluğunun *mümkünlük əmsalına* vurulması ilə müəyyən edilir.

Dəmir yolunun *tikinti* uzunluğu – stansiya oxları, dalanların dirəkləri, stansiya və xüsusi yolların

birləşmə nişanları arasında ölçülmüş dəmir yolunun faktiki məsafəsidir.

Dəmir yolunun **istismar** uzunluğu – stansiyaların oxları arasında iki stansiya arasındakı məsafəni (mənzili) məhdudlaşdırən, yolun faktiki məsafəsidir. Çox yollu sahələrdə ən kiçik yol məsafəsi üzrə müəyyən edilir. Dəmir yollarının məsafələrinin xarakteristikasına xidmət edir.

Dəmir yollarının **tikintisi genişləndirilmiş** uzunluğu – sahələrdə olan bütün dəmir yollarının tikinti uzunluğunun cəminin kilometrə yekun məsafəsidir. Bütövlükdə və ayrılıqda baş yollar (keçmə yollar və stansiyalarda onların davamları) üçün, stansiya yolları (qəbul etmə - yola salma, yükləmə-boşaltma, depo və s.) üçün və xüsusi yollar (anbarlara, karxanalara, xəbərdaredici dalanlarda şaxələr) üçün müəyyən edilir. Eyni zamanda, torpağın döşənməsi və yolun yuxarı hissəsinin tikilməsinin yekun kəmiyyətinin xarakteristikasına xidmət edir.

Dəmir yolunun **salınmış** uzunluğu – sahədə birinci baş yolun tikinti uzunluğunun kilometrə konstruktiv elementlərini nəzərə almaqla, dəmir yollarının şərti xarakteristikasıdır. Salınmanın əsasında müxtəlif elementlərin cari saxlanması bərabər əmək sərfi durur.

DƏMİR YOLUNUN İŞİ – dəmir yolu stansiyalarında yüklənmiş və daşımanı davam etdirmək üçün yüklənmiş vəziyyətdə digər yollardan qəbul olunmuş vaqonların sayı ilə ölçülən yük daşımaları üzrə işin həcmidir. Şəbəkə üçün dəmir yolunun işi yüklü vaqonların sayına uyğun gəlir.

DƏNİZ GƏMİSİNİN REGİSTR TUTUMU – gəmidəki bütün yerlərin həcmələrinin cəmidir, registr tonnajıdır: korpus, qurğu və tikililər – gəmilərin ölçmə qaydalarına uyğun müəyyən edilərək, 2,83 m³-ə bərabər registr tonla ölçülür. Registr tutumunun iki növü fərqləndirilir: ümumi (brutto, brutto-registr tonnaj tutumu) və xalis (netto, netto-registr tonnaj tutumu). Ümumi registr tutumu gəminin bütün ölçüləri haqqında, xalis tutum isə gəminin yük və sərnişin yerlərinin həcmələri, yəni *gəlir* gətirən yerlər (kommersiya məqsədilə istismar edilən yerlər) haqqında məlumat verir. Gəmiçilik və gəmiqayıma haqqında statistik məlumatlar, bir qayda olaraq, gəmilərin ümumi tutumuna əsaslanır.

DƏRƏCƏLİ (ÜSTLÜ) TREND - $Y_t = a \cdot t^b$ (burada t vaxtı göstərir) funksiyası ilə göstərilən trenddir. a və b parametrləri funksiya loqarifmləşdirildikdən sonra müəyyən edilir: $\ln Y_t = \ln a + b \cdot \ln t$.

b parametri - artım səviyyəsidir. $b > 1$ olduqda, artım xətti trenddəki artımdan çox olur. $b < 1$ olduqda isə, artım xətti trenddəki artımdan az olur.

DƏYƏR – bazar şəraitində məhsul, xidmət, iqtisadi aktiv qiymətlilərinin pul ilə ifadəsidir. Əmtəə vahidinin qiymətinin onun sayına olan hasili, istehsal xərclərinin cəmi (qeyri-bazar məhsulu) kimi və ekspert qaydasında müəyyən edilir.

Dəyər qiymətlərin ölçüldüyü və mühasibat uçotunun aparıldığı vahiddir və pulun funksiyalarından biridir.

DƏYƏR (XƏRCLƏR) - mühasibat uçotunun xüsusi maddəsinə aid olan xərclərin cəmidir. Dəyər aşağıdakı üç xarakteristika ilə müəyyən edilir:

- dəyərin hesablanması tətbiq edildiyi sahə: istismar üsulu, məhsul, məhsulun hazırlanması prosesində istehsal mərhələsi;
- tərkib: konkret göstərilmiş dövr ərzində tam və ya qismən qeyd edilmiş və hesaba alınmış xərclər;
- konkret baxılan dövrdən əvvəlki (əvvəlcədən müəyyən edilmiş dəyər) və ya sonrakı (müşahidə olunan dəyər) hesablama vaxtı.

DƏYƏR İFADƏSİNDƏ İSTEHSALIN HƏCMİ – satılan məhsulun həcmi, maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi və əmtəə və xidmətlərin təkrar satışından əldə olunan xalis gəlir əsasında, dəyər ifadəsində vahidin faktiki istehsal etdiyi məhsulun miqdarını əks etdirir.

İstehsal edilmiş məhsulun dəyəri aşağıdakı kimi müəyyən edilir: dövriyyə, (+/-) hazır məhsul ehtiyatlarının, başa çatmamış istehsalın və təkrar satış üçün alınmış əmtəə və xidmətlərin ehtiyatlarının dəyişməsi, (-) təkrar satış üçün əmtəə və xidmətlərin alınması, (+) müəssisənin özünün istifadəsi üçün istehsal etdiyi məhsullar.

Təkrar satış üçün alınmış əmtəə və xidmətlərə alınmış vəziyyətdə heç bir dəyişiklik etmədən təkrar üçüncü tərəfə satılan əmtəə və xidmətlər aiddir.

Öz istifadəsi üçün istehsal olunan məhsullar - öz gücünə istehsal olunmuş və istehsalçıdan onun son istehlakı və ya investisiyası üçün saxlanılan əmtəələrin dəyərləri daxildir. Sonuncuya əsas maddi fondlar (bina və s.) daxil olduğu kimi, qeyri-maddi aktivlər (proqram vasitələrinin hazırlanması və s.) də daxildir. Öz istifadəsi üçün istehsal olunan məhsul - satılmayan məhsuldur və onun dəyəri belə məhsul üçün mövcud olan əsas qiymətlərlə və ya əgər bu mümkün deyilsə, əsas istehsal məsrəfləri ilə qiymətləndirilir. Qeyd

etmək lazımdır ki, kapital şəklində olan mallar da investisiyalara daxil edilə bilər.

Milli hesablar sistemində (MHS) istehsal konsepsiyasından “xərclər-buraxılış” cədvəllərində istifadə olunur. İstehsal olunan məhsulun dəyəri “dövriyyə” göstəricisindən “satış-istehsal” göstəricisinə keçidin köməyi ilə hesablanır. “Ümumi” əsasla məlumatları yığan müəssisələr statistikasında “istehsal”ı MHS-də müəyyənləşdirilən mənada təyin etmək mümkün olmur. Beləliklə, “aralıq istehlak” termininin dəqiq mənası müəssisələr statistikasında deyil, MHS-də verilmişdir.

Buna görə də, dövriyyə ilə əlavə dəyər arasında aralıq dəyər ifadəsi olmalıdır ki, fəaliyyət növündən və əməliyyatların hesab-fakturada əks olunma üsulundan və ya uçot üsulundan asılı olmayaraq, ayrı-ayrı vahidlərlə sənaye sektorları arasında müqayisə aparmaq mümkün olsun. Bir məşğula düşən istehsal olunmuş məhsulun dəyəri – tutuşdurma və müqayisə üçün bir məşğula düşən dövriyyədən daha əlverişlidir.

İstehsal olunmuş məhsulun dəyərinin müəyyən edilməsi üçün, hər bir fəaliyyət növü üçün spesifik olan bütün hallarda “təkrar satış üçün alışlar”ı çıxmaq vacibdir və bu üsulla göstərilən xidmətlərin dəyəri, gəlir norması və əmtəə istehsalı (bu terminin klassik mənasında) daxil olan məhsul istehsalının dəyərini almaq olur. İstehsal olunan məhsulların dəyəri aqreqasiya oluna (birləşdirilə) bilməz. Belə ki, ona aralıq istehlak daxildir, lakin bütün fəaliyyət növləri və müəssisələr arasında müqayisə aparmağa əhəmiyyətli dərəcədə imkan verir. Beləliklə, bu andan ümumi gəlirin, əlavə dəyərin və s. müəyyən edilməsinin standart üsulundan istifadə oluna bilər.

İstehsal olunmuş məhsulun dəyəri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Dövriyyə

- alınmış vəziyyətdə təkrar satış üçün alınan əmtəə və xidmətlər
- +/- istehsal vahidinin istehsal etdiyi hazır məhsul və natamam istehsal ehtiyatlarının dəyişməsi
- +/- alınmış vəziyyətdə təkrar satış üçün alınan əmtəə ehtiyatlarının dəyişməsi
- + özünün istifadəsi üçün məhsullar

= Dəyər ifadəsində istehsalın həcmi

Dəyər ifadəsində istehsalın həcmindən “əsas qiymətlərlə əlavə dəyər”in və digər aqreqasiya edilmiş və qalığı çıxardılmış göstəricilərin hesablanmalarında istifadə olunur.

DƏYƏR QIYMƏTLƏNDİRMƏLƏRİ VƏ ƏMƏLİYYATLARIN QEYDİYYAT

VAXTI –*tədiyyə balansında* əməliyyatlar bazar qiymətləri ilə qeyd olunurlar. Yəni verilən məbləğə əmtəə/xidmət satmağa hazır olan, satıcıya alıcının ödəməyə hazır olduğu məbləğ göstərilir və bu zaman iki asılı olmayan tərəf arasında mübadilə, istisna olaraq kommersiya baxımından əsaslandırılır. Qəbul edilmişdir ki, əksər hallarda əməliyyatın dəyər göstəricisi verilən tələblərə uyğundur. Faktiki dəyər naməlum olduğu hallarda (məsələn, xaricdən olan humanitar yardımlar), dəyər dünya bazarı qiymətlərinə və ya tədarükçü üçün dəyərin qiymətinə əsaslanaraq hesablanır. Əməliyyatlar mülkiyyət hüququnun keçmə anına yazılır, yəni əmtəəyə mülkiyyət hüququnun bir vahiddən digərinə keçmə anına; xidmətin göstərilmə anına; gəlirin əldə olunması anına; transferlərlə əlaqədar hesab əməliyyatlarının icrası anına; maliyyə əməliyyatları aparan tərəflərin sənədlərinə müvafiq qeydlərin yazılması anına.

DƏYƏR və FRAXT (...təyinat limanının adı), CFR (Cost and Freight (... named port of destination)) – bu terminin mənası odur ki, mal yükləmə limanında gəminin məhəccərindən keçdikdə, satıcı çatdırılma üzrə öz öhdəliyini yerinə yetirmiş olur.

Satıcı malın göstərilmiş təyinat limanına çatdırılması üçün lazımi xərcləri və fraxtı ödəməlidir, lakin malın yüklənməsindən sonra malın itirilməsi və ya korlanması məsuliyyəti, həmçinin yaranan hər hansı əlavə xərclər satıcıdan alıcıya keçir.

CFR şərtində tələb olunur ki, malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini satıcı yerinə yetirsin. Bu termin yalnız dəniz və ya daxili su nəqliyyatı ilə malın daşınması zamanı tətbiq edilə bilər. Əgər tərəflər malı gəminin məhəccərindən keçirmək niyyətində deyillərsə, o zaman CPT termini tətbiq edilməlidir.

DƏYƏR, SİĞORTA VƏ FRAXT (...təyinat limanının adı), CIF (Cost, Insurance and Freight (... named port of destination)) - bu terminin mənası odur ki, mal yükləmə limanında gəminin məhəccərindən keçdikdə, satıcı çatdırılma üzrə öz öhdəliyini yerinə yetirmiş olur. Satıcı malın göstərilmiş təyinat limanına çatdırılması üçün lazımi xərcləri və fraxtı ödəməlidir, lakin malın yüklənməsindən sonra malın itirilməsi və ya korlanması məsuliyyəti, həmçinin yaranan hər hansı əlavə xərclər satıcıdan alıcıya keçir.

Lakin CIF şərtinə əsasən satıcının üzərinə, həmçinin daşınma zamanı malın itirilməsi və korlanması məsuliyyətinə qarşı alıcının xeyrinə dəniz sığortasının alınması öhdəliyi düşür.

Beləliklə, satıcı sığorta müqaviləsi bağlamalı və sığorta haqlarını ödəməlidir. Alıcı nəzərə almalıdır ki, CİF şərtinə əsasən, satıcıdan yalnız sığortanın minimal ödəmələrlə təmin edilməsi tələb edilir. Əgər alıcı daha böyük ödənişli sığorta istəyərsə, o zaman o bu barədə ya satıcı ilə xüsusi olaraq razılığa gəlməlidir, ya da özü əlavə sığorta müqaviləsinin bağlanması üzrə tədbirlər görməlidir.

CİF şərtində tələb olunur ki, malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini satıcı yerinə yetirsin.

Bu termin yalnız dəniz və ya daxili su nəqliyyatı ilə malın daşınması zamanı tətbiq edilə bilər. Əgər tərəflər malı gəminin məhəccərindən keçirmək niyyətində deyilsə, o zaman CİF termini tətbiq edilməlidir.

DƏYƏRƏ ƏLAVƏ – öz iş fəallığının gəlirliliyini təmin etmək məqsədi ilə alınan mal və xidmətlərin dəyərində şirkət tərəfindən əlavə edilən dəyərdir.

DƏYƏRLİ HƏYAT SƏVİYYƏSİ – “sağlam həyat tərzinin keçirilməsi, ərazi və sosial səfərbərliyin təmin edilməsi, informasiya mübadiləsi və cəmiyyətin həyatında iştirak etmə” daxil olmaqla, dəyərli mövcudluq üçün zəruri olan maddi resurslarla təmin olunma ilə bağlıdır. Bu element insanlara malik olduqları imkanları açır, ancaq onlardan istifadəni müəyyənləşdirmir. İnsan bacarığının inkişafı və həyata keçirilməsi imkanları çoxsaylı amillərdən asılıdır. Bu amillər aşağıdakılar hesab edilir: şəxsi gəlir; cəmiyyətin təbəqələri arasında gəlirlərin bölüşdürülməsi; əvvəllər toplanmış mülk (əmlak); resurslar və kredit əldə etmə imkanı; infrastrukturun inkişafı və səhiyyəyə, təhsilə, nəqliyyata, kommunal xidmətlərə və s. malik olma mexanizmi; həyatın fərdi üslubu; ailənin ölçüsü və strukturu; ev təsərrüfatında istehsal olunan nemətlər; yaşayış yerində təbii-iqlim və ekoloji şərait və s.

DƏYİŞƏN - proqramlaşdırma dilində mürəkkəb informasiya obyektidir. Dəyişən, verilmiş sadə element, ya da strukturlaşdırılmış obyektədən ibarətdir.

DƏYİŞƏN QIYMƏT – istehsalına uzun müddət tələb olunan məhsula qoyulan qiymətdir. Belə qiymətlər həmin məhsulun hazırlanması dövründə olan istehsalat xərclərinin (mal-material, yanacaq və s.) dəyişməsinə nəzərə alan dəyişkənlik prinsipi əsasında hesablanır. Məsələn, gəmi tikintisi, iri tikinti komplekslərinin hazırlanması və s.

DƏYİŞƏN TƏRKİBLİ İNDEKS – müxtəlif amillərin müqayisədə birgə təmsilçiliyini əks etdirən indekslər orta səviyyə indeksi və yaxud dəyişən tərkibli indeks adlanır. Dəyişən tərkibli indeks indeksləşdirilən kəmiyyətin təsirini xarakterizə edən sabit tərkibli indeksə və quruluşun dəyişilməsi təsirini xarakterizə edən quruluş dəyişilməsi indeksinə ayrılır. Sabit tərkibli indekslər isə ancaq bir amilin - indeksləşdirilən göstəricinin dəyişilməsini xarakterizə edir. Bu məqsədlə göstəricinin quruluşu sabit götürülür. Quruluş dəyişilməsi indeksində indeksləşdirilən göstərici sabit qalır və əsas dövrün səviyyəsində ifadə olunur və dəyişən hadisənin quruluşu olur.

DƏYİŞƏNLƏRİN STANDARTLAŞDIRILMASI – μ riyazi gözləməsi olan və σ orta kvadrat kənarlaşması olan x *təsadüfi kəmiyyətindən* standartlaşdırılan, ya da normalaşdırılmış dəyişən adlanan

$$t = \frac{x - \mu}{\sigma}$$
 köməkçi kəmiyyətinə keçiddir.

Dəyişənlərin standartlaşdırılması hesablamalarda statistik cədvəllərdən istifadə olunmasına imkan verir ki, bu da statistik məlumatların işlənməsini və bir çox məsələlərin həllini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır.

DİALOQ REJİMİ – EHM ilə istifadəçinin interaktiv qarşılıqlı əlaqəsidir; məlumatların ikitərəfli mübadiləsi xüsusi dil və *terminalın* köməyi ilə yerinə yetirilir.

Dialog rejimindən ən çox *hesablama sistemində (məlumat-sorğu xidməti)* saxlanılan məlumatlara sorğuların təşkilində, proqramların hazırlanmasında və məlumatların təshih edilməsində, təlim proseslərində, konstruktor işlərində və s. işlərdə istifadə edilir.

DİFERENSIAL ÖLÜM – *ölümün* demoqrafik təhlilində istiqamətdir, ayrı-ayrı demoqrafik və sosial-iqtisadi qrupların ölüm səviyyələrindəki fərqlərin öyrənilməsinə əsaslanır. Diferensial ölümün təhlili həm bütün yaş qrupları, həm də ayrıca kontingentlər (əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali, yaşlılar, uşaqlar) üzrə aparılır. Diferensial ölümün təhlilinə formal olaraq şəhər və kənd əhalisinin ölümündəki cins-yaş fərqlərinin öyrənilməsi də aid edilir. Lakin demoqrafik təhlil praktikasında çox vaxt diferensial ölümün irqi və etnik mənşəyindən, dinindən, sosial statusundan, gəlirlərin səviyyəsindən, məşguliyyətindən (*peşə ölümü*), təhsilindən, nikah vəziyyətindən, doğulan uşaqların sayından və s. asılı olaraq ölumdəki fərqləri də aid edirlər. Nəzərdə tutulur ki,

ölümdəki fərqlər sosial qrupların həyat tərzı və səviyyəsi xüsusiyyətlərini, həmçinin gigiyenik normalardakı fərqləri, sağlamlığının qorunmasına, həyat və ölüm problemlərinə münasibəti və s. əks etdirir.

Diferensial ölümün təhlilinin əsasını *ölüm əmsalları* təşkil edir. Onların hesablanması üçün əhalinin baxılan dövrdə tədqiq olunan hər yarımqrupu üzrə ölənlərin və yaşayanların (dövrün ortalarına) sayı haqqında məlumatlara malik olmaq lazımdır. Bu saylardan heç olmasa biri yaş (birillik, 5 yaxud 10 illik) qrupu üzrə bölüşdürülməlidir, çünki *əhalinin yaş strukturu* nəzərə alınmadan hesablanmış göstəricilər real vəziyyəti əks etdirmir. Əgər hər iki say yaşlar üzrə bölüşdürülsə, onda ölümün yaş əmsalları, lazım gəldikdə isə *ölüm cədvəlləri*, yaxud düz metodla standartlaşdırılmış ölüm əmsalları hesablanır. Əgər yaşayanlar haqqında məlumatlar yaş üzrə bölüşdürülsə, onda dolayı metodla standartlaşdırılmış ölüm əmsallarından, əgər ölənlər haqqında məlumatlarsa – əks metodla standartlaşdırılmış ölüm əmsallarından istifadə olunur.

Əhali yarımqrupları üzrə yaşayanlar və ölənlərin sayı haqqında uyğunlaşan məlumatlar almaq üçün statistika praktikasında bir neçə yanaşmalar mövcuddur. Birinci yanaşma *əhalinin siyahıyaalınması* və ölüm haqqında məlumatların cari uçotu proqramlarına identik sualların daxil edilməsinə əsaslanır. Bu, yaşayanlar və ölənlər haqqında məlumatların tam müqayisə edilməsinə zəmanət vermir. Çünki ölənin qohumlarından alınan məlumatlar siyahıyaalma zamanı alınan cavablardan fərqlənə bilər. İkinci yanaşma siyahıyaalmadan sonra gələn illərdə ölənlər haqqında məlumatlardan istifadəni nəzərdə tutur. Ölənlərin sosial-demoqrafik xarakteristikaları haqqında fərdi məlumatların siyahıyaalma zamanı onun haqqında alınan məlumatla birləşdirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Dövrün ortalarına ölənlərin sayı hesablama yolu ilə müəyyən edilir. Bu cür alınan məlumatlar daha dəqiqdir, lakin siyahıyaalma materiallarında hər bir ölən haqda məlumatın axtarışı zamanı zəhmət tələb edən işdir. Üçüncü yanaşma *əhali registrində* ölənlər haqqında olan statistik informasiyanın tətbiqi ilə bağlıdır. Bütün sadalanmış hallarda yaşayanlar və ölənlərin sayı haqqında məlumatlar identik proqram üzrə fərdi məlumatların işlənilib hazırlanması yolu ilə alınır. Dördüncü yanaşma fərdə həmin yaşayış yeri üçün (siyahı sahəsi, şəhər məhəlləsi, yaxud yaşayış məntəqəsi) səciyyəvi (tipik) olan sosial-demoqrafik xarakteristikaların verilməsinə əsaslanır. Belə yanaşma ölümün sosial fərqləndirmə səviyyəsi haqda yalnız qismən danışmağa imkan verir.

Ömrünün birinci ilində diferensial ölümün təhlili hər qrup üçün körpə yaşda ölüm əmsallarının hesablanmasına əsaslanır. Bunun üçün müvafiq dövr üzrə əhalinin müəyyən yarımqrupları üçün doğulanların və ölənlərin sayı haqqında məlumatlar, ömrünün birinci ilində doğum və ölümlərin qeydə alınması zamanı valideynlər haqqında identik məlumatlar olmalıdır.

Demoqrafiyada geniş yayılmış nəzər nöqtəsinə görə, ayrı-ayrı demoqrafik və sosial-iqtisadi qrupların ölüm səviyyələrində fərqlər tarixin bütün mərhələlərində mövcud olmuşdur. Onlar *demoqrafik keçidin* başlanması ilə xeyli artmışdır. Çünki ölüm səviyyəsinə nəzarət vasitələri və metodları əhalinin ayrı-ayrı qrupları üçün qeyri-bərabər dərəcədə əlçatan idi.

Diferensial ölümün təhlilinin ilk cəhdləri italyan həkimi B.Ramassininin adı ilə bağlıdır. O, peşə xəstəliyini öyrənmiş və peşə ilə ölüm səviyyəsi arasındakı əlaqəni aşkar etmişdir.

Ölümün sosial fərqlənməsinin öyrənilməsi elmi tədqiqatların vacib məsələlərindən biri kimi qalmaqdadır, çünki ölümün azalması bu demoqrafik prosesə ayrı-ayrı sosial-iqtisadi amillərin təsirinin neqativ nəticələrini aradan götürmədən mümkün deyildir.

DİĞƏR İSTEHSAL XƏRCLƏRİ – özündə mühasibatlıq məsrəfləri, məsləhət xidmətləri, dəftərxana malları, işçi heyətin toplanması, sığorta ödəmələri, kollektiv nəqliyyat, bank xidmətləri (faizlərin ödənilməsi də daxil olmaqla), poçt və rabitə (telefon, teleks) məsrəflərini birləşdirir. Bu göstərici “Mal və xidmətlərin alınması” göstəricisinin bir hissəsi hesab edilir.

Topdansatış ticarət və yenidən satışa münasibətdə “Mal və xidmətlərin alınması” göstəricisinin digər hissəsini “Alındığı vəziyyətdə yenidən satılma üçün əmtəə və xidmətlərin alınması”, “Bina və avadanlıqların istismarı ilə əlaqədar istehsal xərcləri” və “Satış xərcləri” təşkil edir.

DİLƏR (ticarətçi) – 1) istehsalçıdan malı topdansatış qiymətində alan və onu, adətən, satışdan sonra xidmət göstərməklə istehlakçılara satan topdan-pərakəndə satış müəssisəsidir (sahibkardır). Bir qayda olaraq, iri sənaye korporasiyalarının agentı olur və onun diler şəbəkəsində fəaliyyət göstərilir; 2) ticarət sövdələşmələrində, o cümlədən birjalarda agent-vasitəçilərlər. Öz vəsaitləri hesabına fəaliyyət göstərir, işə öz şəxsi pullarını qoyur, qiymətli kağızların, valyutanın, qiymətli metalların sərbəst alqı-satqısını həyata keçirirlər.

DİNAMİK MODEL – prosesin inkişafını və ya vaxta görə modelləşdirilən obyektin hərəkətini

təsvir edən modeldir. Statistik modeldən fərqli olaraq, dinamik model cari dövrün modelləşdirilən *endogen dəyişikliklərinin* əvvəlki dövrün (və yaxud *gecikmiş paylama* hallarında əvvəlki dövrlərin) *ekzogen* və *endogen dəyişikliklərindən* asılılığını müəyyənləşdirir.

DİNAMİKA SİRALARININ MÜNTƏZƏM TƏRKİBİ – aşağıdakı şəkildə verilmiş *vaxt sırasının* bir sıra komponentlərinin cəmidir:

$$X_t = U_t + V_t + W_t + E_t, \quad t = 1, 2, \dots, T$$

burada, X_t – t zamanında vaxt sırasının müşahidə edilən dəyəridir, U_t – trend, ya da sistematik hərəkət adlanan tərkib hissəsidir, V_t – böyük, ya da kiçik muntəzəmliklə trendə aid titrəyişi əks etdirən komponentdir; W_t – zamanın bərabər aralığında təkrarlanan, dövrü titrəyişin böyük, ya da kiçik daimi formalarıdır; E_t – səbəblərinin təyin edilməsi mümkün olmayan nizamsız titrəyişdir; bu, qalıq titrəyişlər adlandırılır.

X_t sırasının $E_t = V_t + W_t = S_t$ cəmi dinamika sıralarının muntəzəm tərkibi adlanır.

$E_t = X_t - S_t$ qalığı dinamika sırasının təsadüfi tərkib hissəsi sayılır.

DİNAMİKA SİRALARININ TƏHLİLİ – dinamika sıralarının kəmiyyətinin dəyişməsi qanunauyğunluğunun aşkar edilməsi üçün aparılan elmi tədqiqatdır.

Dinamika sıralarının təhlilinin əsas şərti onların zamana görə müqayisəliliyi hesab edilir. Statistik məlumatlar hər şeydən əvvəl vaxta görə müqayisə oluna bilməlidir. Müqayisəsizlik müxtəlif səbəblərdən irəli gələ bilər: ərazinin dəyişməsi; müşahidə vahidinin dəyişməsi; valyutanın dəyişməsi; hadisələrin statistik müşahidələrlə əhatə dərəcəsinin müxtəlifliyi; statistik müşahidənin metodologiyasının mükəmməl olmaması və s.

Sosial-iqtisadi hadisələrin zaman ərzində dəyişməsinə xarakterizə edən statistika göstəriciləri sırasına *dinamika sırası* deyilir. Dinamika sıralarının elementləri aşağıdakılardır: 1) statistika məlumatının aid olduğu vaxt anı (adətən, tarix və yaxud dövrüdür) - gün, ay, rüb, il; 2) sıranın səviyyəsi adlanan məlumatın özüdür. Hər iki element, vaxt və səviyyə dinamika sırasının üzvləri adlanır.

Dinamika sıralarını düzgün tədqiq etmək üçün onların növlərini bilmək lazımdır. Vaxt əlamətinə görə dinamika sıraları *an və fasiləli dinamika sıralarına* ayrılır. An dinamika sıralarında sıranın səviyyəsi müəyyən tarixə verilir. Fasiləli dinamika sıralarında sıranın səviyyəsi sosial-iqtisadi hadisələri müəyyən vaxt ərzində ifadə edir. An dinamika sırasından fərqli olaraq, fasiləli

dinamika sıralarının səviyyələrini cəmləmək olar və iqtisadi mənası olan göstəricilər alınar. Belə cəmləmə nəticəsində daha iri dövr ərzində hadisənin səviyyəsini xarakterizə etmək mümkündür.

Dinamika sıralarını *tam və tam olmayan dinamika sırasına* ayırmaq olar. Dinamika sıralarının təhlili zamanı istifadə edilən göstəricilərdən *mütləq artımı, artım sürətini, nisbi artımı və bir faiz nisbi artımın mütləq qiymətini* göstərmək olar. *Mütləq artım*. Sosial-iqtisadi hadisələrin mühüm göstəricilərindən biri mütləq artımdır. *Dinamika sırasının sonrakı səviyyəsi ilə müqayisə üçün əsas götürülmüş səviyyə arasındakı fərq mütləq artım deyilir*. Mütləq artımı *silsiləvi qaydada hesablamaq üçün* sıranın hər sonrakı səviyyəsindən əvvəlki səviyyəsini çıxmaq lazımdır. Mütləq artımı *əsas qaydada hesablamaq üçün* sıranın hər bir sonrakı səviyyəsindən müqayisə üçün əsas götürülmüş səviyyəni çıxmaq lazımdır.

Dinamika sırasının ilk səviyyəsini Y_1 , son səviyyəsini Y_n , sıranın cari səviyyəsini Y_i , özündən qabaqkı səviyyəni Y_{i-1} , mütləq artımı Δ ilə işarə etsək, o zaman mütləq artım *silsiləvi qaydada* $\Delta_i = Y_i - Y_{i-1}$, *bazis qaydada isə* $\Delta_i = Y_i - Y_1$ düsturları ilə hesablanı bilər.

Artım sürəti. Sosial-iqtisadi hadisələrin inkişaf sürətini xarakterizə etmək üçün artım sürəti göstəricisindən tez-tez istifadə olunur. Artım sürəti sıranın cari səviyyəsinin əvvəlki səviyyəsindən neçə dəfə (faiz) çox və ya az dəyişdiyini göstərir. Artım sürəti faiz və ya əmsal şəklində hesablanır. Təhlilin məqsədindən asılı olaraq, artım sürəti də silsiləvi və ya bazis qaydada hesablanı bilər.

Silsiləvi qaydada artım sürətini hesablamaq üçün sıranın cari səviyyəsini özündən qabaqkı səviyyəyə bölmək və alınan nəticəni faiz şəklində ifadə etmək üçün 100-ə vurmaq lazımdır.

Bazis qaydada artım sürətini hesablamaq üçün sıranın cari səviyyəsini müqayisə üçün bazis götürülmüş səviyyəyə bölmək lazımdır. Artım sürəti faiz şəklində aşağıdakı kimi hesablanır:

$$S_{\text{silsiləvi}} = \frac{Y_i}{Y_{i-1}} \cdot 100, \quad \text{bazis qaydada}$$

$$S = \frac{Y_i}{Y_1} \cdot 100$$

Nisbi artım. Mütləq artımın müqayisə üçün bazis götürülmüş səviyyəyə nisbəti nisbi artım adlanır. Nisbi artımın hesablanması digər üsulundan biri də artım sürətindən 100-ü çıxmaqdır (artım sürəti əmsal şəklində hesablanırsa, vahidi çıxmaq lazımdır). Nisbi artım faizlə ifadə olunursa, onun

hesablanması aşağıdakı düsturlar vasitəsilə həyata keçirilir:

Silsiləvi qaydada $n_i = \frac{\Delta_i}{y_{i-1}} \cdot 100$, yaxud $N_i = S_i - 100$

Bazis qaydada $n = \frac{\Delta}{y_1} \cdot 100$, yaxud $N = S - 100$

1% nisbi artımın mütləq qiyməti. Bir faiz nisbi artımın mütləq qiymətini hesablamaq üçün mütləq artımı nisbi artıma bölmək lazımdır. Bu göstəricini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$m = \frac{\Delta_i}{n_i \%}$$

burada Δ_i silsiləvi mütləq artım, $n_i \%$ isə faiz ifadəsində silsiləvi nisbi artımdır.

Dinamika sırasının təhlilində mühüm əhəmiyyətə malik olan orta göstəricilərdən biri orta **mütləq artımdır**. Orta mütləq artım müəyyən dövr ərzində sıranın səviyyəsinin orta hesabla nə qədər artdığını və ya azaldığını göstərir.

Orta illik mütləq artım silsiləvi mütləq artımlar əsasında aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\bar{\Delta}_y = \frac{\Delta_1 + \Delta_2 + \dots + \Delta_n}{n-1} = \frac{\sum \Delta_i}{n-1}$$

burada Δ_i - silsiləvi mütləq artımdır, n – sıranın sayıdır.

Sosial-iqtisadi hadisələrin inkişafının intensivliyinin ümumiləşdirici göstəricisi kimi, təhlil prosesində orta illik artım sürəti və orta illik nisbi artım göstəriciləri hesablanır. Orta illik artım sürəti silsiləvi artım sürəti əsasında həndəsi orta kəmiyyətin aşağıdakı düsturu ilə hesablanır:

$$\bar{S} = \sqrt[n]{S_1 \cdot S_2 \cdot \dots \cdot S_n}$$

Burada $\bar{S}$ - orta illik artım sürəti, $S_1 \cdot S_2 \cdot \dots \cdot S_n$ - silsiləvi artım sürətinin əmsalları, n – silsiləvi artım sürəti əmsallarının sayıdır.

DİNAMİKA SIRALARININ TƏSHİHİ METODLARI – vaxta görə hadisələrin inkişafının əsas meylini əks etdirən qiymətlərlə hesablanmış *dinamika sırasının* faktiki səviyyəsinin dəyişdirilməsidir.

Sürüşkən orta kəmiyyət metodu. Bu metoddan istifadə edilərkən dinamika sırasının səviyyəsinin faktiki qiymətləri bir neçə qonşu səviyyələrin orta qiyməti ilə əvəz olunur. Fərz edək ki, $y_1, y_2, \dots, y_n$ ilkin dinamika sırasıdır. Onda hər bir m qonşu səviyyələr üçün orta hesabi qiymət hesablanıla bilər:

$$\bar{y} = \frac{1}{m} \sum_{i=k}^{i=k+m-1} y_i; k = 1, 2, \dots, n - m + 1,$$

burada m düzəldilmə intervalının həcmidir (sayıdır).

Əgər m tək ədəddirsə, onda yuxarıda göstərilmiş düstur əsasında hesablanmış qiymətlə düzəldilən intervalın ortasında yerləşən sıranın səviyyəsini əvəz edir. m cüt ədəddirsə, onda hesablanmış qiymət guya düzəldilən intervalın ortasına aid olur (məsələn, $m = 4$ olduqda, hesablanan qiymət ikinci və üçüncü səviyyələrin arasına düşür). Düzəldilmə intervalı sıranın səviyyəsindəki təsadüfi kənarlaşmaların ödənilməsi üçün kifayət qədər böyük olmalıdır. Çox vaxt 5-10 illik intervaldan istifadə edilir. Metodun çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, düzəldilmə səviyyələrinin sayı verilmiş $m-1$ sayından az olur. Belə ki, $m=3$ olduqda, iki kənar (son), $m=5$ olduqda, 4 kənar qiymətlər itirilir.

Çəkili sürüşkən orta kəmiyyətdən istifadə etmə hallarında hər bir səviyyəyə orta kəmiyyət hesablandıqda, çəki verilir. Çəkinin verilməsi üsulu təhlilin məqsədindən asılı olur. Əgər məlumatların əhəmiyyətlik dərəcəsi vaxtdan asılı olaraq artırsa, onda daha sonrakı müşahidələrə yüksək çəki verilir və əksinə.

Eksponensial düzəltmə metodu. Bu metod zamanı sadə orta qiymətlər əvəzinə eksponensial orta kəmiyyətlərdən istifadə edilir.

Analitik düzəltmə metodu. Bu metod dinamika sırasının inkişaf meylini əks etdirən müəyyən əyrinin seçilməsindən ibarətdir.

Argument t vaxtı kimi çıxış etdikdə, əyri formasının seçilməsi nəzəri təhlil, ilkin dinamik sıranın qrafik təsviri və digər üsullar əsasında həyata keçirilir. Düzəltmə düz xətt, parabol, hiperbol, eksponensial əyrisi və s. üzrə tətbiq edilir. Parametrlərin hesablanması çox vaxt *ən az kvadratlar metodu* ilə həyata keçirilir. Hazırda FEHM-nin statistik proqramlar paketinə ayrıların hesablanması geniş spektri daxildir və bununla əlaqədar hesablama problemi ikinci plana keçir. Ən yaxşı əyrinin seçilməsinin formal amili Y_x -dən faktiki Y -ə kimi düzəldilən dinamika sırasının kənarlaşması üçün minimum qalıq dispersiyası hesab edilir

$$\sum (Y - Y_x)^2 = \min.$$

DİNAMİKA SIRASI (DİNAMİKİ SIRA) – müəyyən statistik göstəricinin və ya sıranın səviyyələri adlanan *çoxluq vahidi əlamətinin* xronoloji ardıcıl qiymətləridir. Hər bir səviyyə müəyyən ana (anlı dinamika sırası) və ya vaxt intervalına (intervallı dinamika sırası) aiddir. Dinamika sırasının səviyyəsi mütləq, nisbi və ya orta kəmiyyətlə xarakterizə oluna bilər. Intervallı dinamika sırasına öyrənilən dövrü fasiləsiz (tam dinamika sırası) və ya fasilələrlə (natamam

dinamika sırası) əhatə olunan səviyyələr daxildir. Anlı dinamika sıraları həmişə natamam olur. Dinamika sırası baxılan obyektin və onun ayrılıqda xüsusiyyətlərinin inkişaf prosesinin öyrənilməsi və say xarakteri üçün mühüm məlumatdır. Dinamika sıralarının ardıcıl səviyyələrinin bir-birindən fərqi inkişafın səbəb və şərtlərinin kompleksi ilə izah olunur. Bu fərq tərkib elementlərinə görə statistik üsulla düzülə bilər. Tərkib elementləri: dəyişiklik meyilləri və ya *trend* – inkişaf amillərinin sabit, uzunmüddətli təsiri altında dinamika sırasının rəvan artması və ya azalması; dövrü enib-qalxmalar – dövrü dəyişən amillərin təsiri altında dinamika sırası səviyyələrinin artıb və azalmalarının müəyyən vaxt intervalları ilə müntəzəm təkrarlanması, məsələn, ilin fəsilələrinin, günəşin fəallığının dövrəsinin dəyişməsi; enib-qalxmalar zamanı təsadüfi paylanmalar – obyektin əsas inkişaf səbəbləri ilə əlaqədar olmayan amil və vəziyyətlərin təsiri altında səviyyələrin qeyri-müntəzəm dəyişməsidir.

DIRİ DOĞUŞ – doğuşların sayının uçota alınmasında istifadə olunan və diri doğulmuş uşaqların sayını göstərən anlayışdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müəyyənləşdirmələrinə görə, diri doğulma, hamiləliyin müddətindən asılı olmayaraq, dövlətə məhsulunun ana orqanizmindən tam qovulması və xaric edilməsidir. Bu zaman döl nəfəs alır, göbək ciyəsinin kəsilməsindən və ya ciftin ayrılmasından asılı olmayaraq, digər həyat əlamətləri, yəni ürək döymə, göbək ciyəsinin pulsasiyası və ya əzələlərin ixtiyari hərəkəti kimi təzahür edir. Statistika baxımından doğuşların təhlil edilməsi nəticəsində, müəyyən vaxt ərzində müvafiq ərazidə doğulanların ümumi sayı (diri və ölü doğulanlar ayrı-ayrılıqda) haqqında məlumat əldə edilir. Diri doğulanlar üçün onların cinsi, ananın yaşı, doğum sırası, doğulduğu ay, ananın ailə vəziyyəti, yaşayış yeri (kənd və ya şəhər) üzrə bölgüsü haqqında məlumatlar da hesablanır. Doğum səviyyəsini səciyyələndirmək üçün, mütləq kəmiyyətlərlə yanaşı, nisbi göstəricilər də tətbiq edilir. Doğumun ümumi əmsalından daha geniş istifadə edilir.

DİSKET – “Maqnit disk”-nə bax.

DİSKONT (veksellərin uçotu) – 1) *bank praktikasında*: bank tərəfindən veksellərin uçota alınması vaxtı tutulan, vekselin məbləği ilə ödəmə vaxtı çatanadək onun alınmasına bank tərəfindən ödənilən məbləğ arasındakı fərqi göstərən *uçot faizidir*. Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya veksellərinin yenidən uçota

alınmasında kredit müəssisələrindən yığılan diskontlar rəsmi uçot tarifi hesab olunur; 2) təcili valyuta sövdələşmələrində *valyuta* və *əmtəə riskləri praktikasında* – nağd əməliyyatlar zamanı valyuta kurslarında güzəştlərdir; əmtələrin qiymətlərində əvvəlcədən müəyyən olunmuş güzəştlərdir; 3) *fond birjalari praktikasında* – qiymətli kağızların nominalı ilə onların birja kursları arasında olan (sonuncunun aşağı olduğu halda) fərqi; 4) forvard kursu ilə valyutaların təcili tədarükü zamanı mövcud olan kurs arasındakı müxtəliflikdir.

DİSKONTETMƏ ƏMSALI (DİSKONT-EDİCİ VURUQ) – maliyyədə mürəkkəb faizlərin hesablanmasında istifadə edilən termdir. Vaxtın bir dövrü üçün $q=(1+r)^{-1}$, vaxtın n dövrü üçün $q_n=(1+r)^{-n}$ olur, burada r – diskontun normasıdır.

DİSKONTLAŞDIRICI VURUQ – “Yerdəyişmə əmsalına” bax.

DİSKONTLAŞDIRMAQ - vaxtın müxtəlif anlarına aid olan xərclərin və nəticələrin qiymətlərinin qeyri-bərabərliyini araşdırmaq məqsədilə tez-tez maliyyə və iqtisadi hesablamalarda tətbiq olunan əməliyyatlardır. Müxtəlif dövrlərin kəmiyyətlərinin tutuşdurulması və müqayisəsi üçün istifadə edilir, məsələn, diskontlaşdırıcı vuruq (diskontlaşdırma əmsalı) kimi.

DİSKRİMİNANT TƏHLİL – çoxölçülü müşahidələrin təsnifləşdirilməsinin statistik metodlarının çoxölçülü məcmusudur.

Fərz edək ki, müşahidənin nəticəsi olan k ölçülü $\chi = (\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_k)^T$ təsadüfi vektor hesab edilir. Müşahidə olunan X vektorunun qiyməti üzrə obyektin π_i $i = 1, 2, \dots, l$ çoxluqlarından birinə aid olmasına dair qayda müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Diskriminasiya (bərabərsizlik) qaydası, π_i obyektindən seçilmiş π_i çoxluqları və p_i ehtimalları haqqında aprior (fərz olunan) optimal məlumatlar əsasında, müəyyən prinsiplərə uyğun seçilir.

Adətən, fərqləndirmə məsələsində seçilmiş nöqtələr çoxluğunu daha yaxşı bölən, obyekti xarakterizə edən əlamətlər vektorundan, onlardan xətti funksiya, diskriminant funksiyasından hipermüstəviyə keçir.

Əlamət vektorlarının normal paylanması (bu paylanmanın parametrləri haqqında məlumat olmadıqda) daha çox öyrənilmişdir.

Diskriminasiya funksiyasında paylanmanın naməlum parametrləri onların ən yaxşı qiymətləri ilə əvəz edilir. Diskriminasiya qaydaları həqiqətə uyğunluğa əsaslanır.

DİSPANSERLƏŞDİRMƏ (dispanserlər vasitəsilə görülməli sağlamlıq tədbirləri) – sağlamlığın vəziyyətinə, aktiv dinamik müşahidəyə və xəstəliklərə qarşı profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsaslanan əhaliyə tibbi xidmətin göstərilməsi metodudur. Əhalinin dispanserləşdirilməsi haqqında məlumatlar *səhiyyə statistikas*ı tərəfindən öyrənilir. Dispanserləşdirmə göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir: xəstəliklərin ayrı-ayrı növləri üzrə dispanser müşahidəsi ilə əhatə olunma faizi (dispanser müşahidəsində duranların sayının burada olanların ümumi sayına olan nisbətidir); dispanser müşahidəsinin səmərəliliyi (sağlamlıq ilə əlaqədar uçotdan çıxarılanlar, faizlə); dispanser müşahidəsində olanlar arasında cari ildə səhhəti kəskinləşməyənlərin sayı, faizlə).

DİSPERSİYANIN TƏHLİLİ - əlaqələrin ölçülməsinin statistik metodudur. Nəticə əlamətləri ilə faktor əlamətləri arasında əlaqələrin strukturunu müəyyənləşdirir. Əlaqənin ölçülmə məsələsinin həlli, Y nəticə əlamətinin müşahidə olunan qiymətlərinin Y-nin dəyişməsinə şərtləndirən ümumi ortadan kənarlaşmalarının kvadratları cəminə əsaslanır.

DİSTRİBYUTOR – 1) geniş mənada ticarət vasitəçisidir; 2) anbarlara malik olan, əmtəələrin alqı-satqısı ilə məşğul olan iri topdansatış təşkilatıdır. Əmtəələri satın alır, öz adından və öz vəsaiti hesabına satır. Bəzən öz mütəxəssisləri vasitəsilə əmtəələrin texniki müşayiətini həyata keçirir. İstehsalçı ilə distribyutor arasında bağlanmış müqavilə bəzən qarışıq xarakter daşıyır və özündə franşizmi öhdəliyini əks etdirir.

DİVERSİFİKASIYA (latınca diversio – kənarlaşma, dəyişmə) - *bazarın konyunkturasının, rəqabətin, iqtisadi münasibətlərin dəyişməsinin təsiri ilə istehsalda baş verən dəyişikliklərdir. Aşağıdakılar fərqləndirilir: 1) istehsalın diversifikasiyası – tez-tez yalnız bir məhsulun istehsalına əsaslanan birtərəfli istehsal strukturundan geniş nomenklaturalı məhsul buraxan çoxprofilli istehsala keçid. Bunun nəticəsində diversifikasiya olunmuş müəssisələr ümumilikdə dar ixtisaslaşmış müəssisələrlə müqayisədə daha sabit və rəqabətə davamlı olurlar. Belə ki, onlar yeni fəaliyyət sferasına daxil olur, buraxılan məhsulların çeşidlərini genişləndirirlər; 2)*

məhsulların diversifikasiyası – müasir bazar iqtisadiyyatı şərtlərində rəqabət mübarizəsinin formalarından biridir. İstehsalda eyni bir məhsulun modifikasiyalarının sayının əhəmiyyətli dərəcədə olması ilə ifadə olunur. Baxmayaraq ki, bu, məhsulun bahalaşmasına səbəb olur və ancaq konkret istehlakçıların maraqlarına cavab verir. Məhsulun keyfiyyət xarakteristikası dəyişmədiyi halda, yalnız onun dizaynının, qablaşdırılmasının və s. dəyişdirilməsi mümkündür və bu, zəhəri diversifikasiyadır. Buna baxmayaraq, bazarda belə mallar təzə kimi və daha yüksək qiymətə təklif olunur; 3) kapital qoyuluşunun diversifikasiyası – investisiya riskini azaltmaq üçün investorun kapitalının müxtəlif qiymətli kağızlar arasında bölüşdürülməsidir; 4) marketingin diversifikasiyası, istehsalı əsas fəaliyyətlə bağlı olmayan, yeni məhsullar (iş, xidmət) bazarında müəssisənin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsinə yönəldilmiş marketing strategiyasının növüdür.

DİVİDENT (müəssisə şəriklərinin qoymuş olduqları kapitala görə aldıkları gəlir) – (I) - səhmlər üzrə gəlirdir. Adətən, ildə 1-4 dəfə ödənilir. Cəlb edilmiş dividendlər *imtiyazlı səhmlər* üzrə ödənilir. *Adi səhmlər* üzrə dividendlər şirkətlərin işlərinin nəticəsindən və onun gəlirlərinin (vergilər ödəndikdən sonra) – yenidən kapital qoyma və dividendlərin ödənilməsinə bölüşdürülməsi nisbətlərindən asılı olaraq dəyişir. Divident pulla, səhmlərlə və ya digər formalarda ödənilə bilər.

(II) - səhm sahiblərinin maliyyə vəsaitlərinin korporasiyanın sərəncamına verilməsi nəticəsində qazanılan hüquqa görə mülkiyyətdən əldə etdikləri gəlir formasıdır. Səhmlərin buraxılması yolu ilə səhmdar kapitalının artması maliyyə vəsaitlərinin artmasının alternativini hesab edilir. Borc kapitalının əksinə olaraq, səhmdar kapital monetar mənada təsbit edilmiş öhdəlikləri artırmır və korporasiyanın səhmdarlarına təsbit edilmiş və ya əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş gəliri vermir.

(III) – şirkətlərin partnyorlar tərəfindən bölüşdürülən gəlirləridir.

DİVİDENTLƏR, FAİZLƏR VƏ ONLARA BƏRABƏR TUTULAN, ƏLDƏ OLUNAN GƏLİRLƏR – şirkətlər üzrə paylaşılan dividendlər və digər gəlirlər, istehsal fəaliyyətinin nəticələri nəzərə alınmaqla, müşahidə olunan vahidin qismən şəxsi mülkiyyəti hesab edilən səhmdar kapitaldır. Faizlər və onlara bərabərləşdirilən əldə olunan gəlirlər qısamüddətli və uzunmüddətli depozitlərə, istiqrazlardan olan gəlirlərə, müvafiq istiqrazlardan əldə olunan faizlərə və cari debitor hesabları üzrə borclara,

kommersiya kreditlərinə aid edilir. Valyuta bazarındakı əməliyyatlardan olan gəlirlər də bura daxil edilir.

DOĞULDUĞU YER (doğuşların cari uçotunun məlumatlarının işlənməsində) – bir qayda olaraq, doğuş yerindən və ya *doğuşun* qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq, ananın daimi yaşadığı yerdir (“Yaşayış yeri”nə bax).

DOĞUM – nəslin təşkil edən insanlar məcmusunda, yaxud nəsillər məcmusunda uşaq doğumu prosesidir. Doğumla *ölümün* qarşılıqlı əlaqəsi *əhalinin təkrar istehsalını* təşkil edir. Müasir demoqrafiya ondan çıxış edir ki, doğumun səviyyəsi və xarakteri cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturundan asılıdır, onun qanunauyğunluqları isə tarixi xarakter daşıyır.

Doğumun bioloji əsası – insanın nəslin təkrar istehsal etmək qabiliyyətidir (döllənmə, uşağı bətnində saxlama). Törəmə qabiliyyəti – uşaq doğumunun potensial imkanı qadınlar məcmusunun reproduktiv əxlaqı nəticəsində reallaşır. Həyat tərzində uşaqlar ailənin iqtisadi və sosial fəaliyyəti üçün vacib olan sosial rol oynayır. Həyat tərzini, ailənin strukturu və funksiyaları ilk növbədə cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşu ilə bağlıdır və tarixin gedişində dəyişir. Tarixən reproduktiv əxlaqı tənzimləyən sosial normalar da dəyişir. Bir nəslin insanların reproduktiv əxlaqı törəmə qabiliyyəti dövrü ərzində real əhalinin doğumunu müəyyən edir. Müəyyən vaxt ərzində əhalidə doğumun eyni vaxtda yaşayan nəsillərin reproduktiv əxlaqından asılıdır.

Maksimum mümkün olan doğumun səviyyəsi törəmə qabiliyyəti səviyyəsinə görə qiymətləndirilir. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında demoqrafiyaya aid ədəbiyyatlarda “doğum” və “törəmə qabiliyyəti” anlayışları arasında dəqiq fərq qoyulurdu və sinonim kimi işlədilir. Təbii doğumun səviyyəsi orta hesabla ayrı-ayrı əhali və insanlar qrupları üzrə qiymətləndirilirdi. Təbii doğumun maksimum qiyməti kimi adətən *qutteritlərin* (ABŞ) dini sektasının koqortalarından biri üçün götürülən orta qiymət götürülür və o, 12,44 təşkil edir; V.A.Borisovun təbii doğumun hipotetik minimumu 20–49 yaş intervalı üçün 7,95-ə bərabərdir. Bu qiymətlər doğum indekslərinin qurulması zamanı etalon kimi götürülür. Real doğumun səviyyəsi həmişə təbiidən aşağıdır, çünki hər hansı əhalidə uşaq doğumunun bilərəkdən məhdudlaşdırılması olmasa da, burada qadınların bir hissəsi nikahda olmur. Nikah institutlarında və onun müxtəlif cəmiyyətlərində yayılmasında fərqlər böyükdür və buna görə də

doğumun haqqında məlumatların müqayisəsi natamamdır, lakin nikahda olanlarda doğum həmişə nikahda olmayanlara nisbətən çoxdur. Nikahdankənar doğulan uşaqların sayı bir çox ölkələrdə cüzidir. Doğumun səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərən və onun potensial mümkün olan doğum səviyyəsindən fərqi müəyyən edən amillərin kompleks təsvirini *Bonqaartsın modeli* üzrə qurulmuş indekslər sistemi verir.

Doğumun *ölçülməsi* əmsallar sistemi və doğum cədvəllərinin köməyi ilə aparılır. Onların seçilməsi konkret ölçülmə məqsədlərindən, doğumun xüsusiyyətlərindən və mövcud olan informasiyadan asılıdır. Ölçülərin çoxunun əsasında qadının yaşından, onların nikah vəziyyətindən, nikahın müddətindən və artıq doğulmuş uşaqların sayından asılı olaraq, uşaq doğumunun tezliyindəki fərqləri nəzərə almaq, yaxud kənarlaşdırmaq cəhdi durur. Doğumun ölçüləri arasında xüsusi yeri, bu prosesi xarakterizə edən insanlar arasında aparılan xüsusi sorğular zamanı uşaqların ideal, arzuladığı və gözlədiyi saylar haqqında alınan təsəvvür və niyyətləri kəmiyyətə qiymətləndirməklə, bu prosesi xarakterizə edən göstəricilər tutur.

Doğumun tənzimləməsinin statistik göstəricilərinin qurulması metodologiyası milli və beynəlxalq səviyyələrdə əhalinin müxtəlif sosial-mədəni qruplarında demoqrafik siyasətin effektivliyinin qiymətini almaq üçün işlənir.

Doğum haqqında *informasiya* demoqrafik statistikanın müxtəlif mənbələrindən alınır: əhalinin siyahıyaalınması, doğumların xüsusi idarələr tərəfindən cari uçotu, əhalinin seçmə müşahidələri. İnformasiya mənbələrinin xüsusi qrupunu arxiv materialları təşkil edir. Onlardan tarixi demoqrafiyanın xüsusi metodları ilə keçmiş dövrlərdəki doğumun xarakteristikaları alınır.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi müxtəlifliyi doğumun aşağı düşməsi dövründə onun xeyli diferensiasiyasını törətmişdir ki, bu da doğum səviyyəsini savad, təhsil səviyyəsi, qadınların məşğulluğu, gəlir, ixtisas və s. kimi əlamətlərlə əks əlaqədə təzahür etdirir. Ailənin yaşadığı, yaxud ər-arvadın doğulduğu yerlərin tipi və ölçüləri doğumun səviyyəsi ilə əks əlaqədə olduğu təsdiq olunmuşdur. Doğumun diferensiasiya xarakteri və onun miqyası təkcə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni müxtəlifliyi ilə deyil, həm də yeni reproduktiv əxlaq tipinə keçid prosesinin mərhələsindən, azuşaqlılığa göstərişlərin yayılmasından və uşaq doğumuna nəzarətin effektivlik dərəcəsindən asılıdır.

DOĞUM CƏDVƏLLƏRİ – müəyyən qadınlar çoxluğunda uşaq doğmaq tezliyinin və digər xüsusiyyətlərinin vaxt ərzində dəyişməsinə

göstərən ədədlərin nizamlanmış sırasıdır. Real və ya fərz olunan koqortda doğumun ədədi modelidir. Doğum cədvəlləri, yaranmış demoqrafik strukturlardan asılı olmayaraq, doğum prosesinin tam təsvirini verir, müxtəlif məskunlarda və bir məskunda doğumun bilavasitə müqayisəsini dinamikada verməyə, prosesin daxili qanunauyğunluğunu aşkara çıxarmağa imkan verir; əhalinin proqnoz say hesabında tətbiq olunur. Ümumi doğum cədvəlləri doğum ardıcılığının uçota alınmaması ilə, xüsusi doğum cədvəlləri isə doğum ardıcılığının uçotu ilə qurulur. Cədvəllərin hər iki tipi ya yaşa görə doğumun dəyişməsinə göstərməklə bütün qadınlar üçün, ya da ərdə olan qadınlar üçün *nikah davamiyyətindən* asılı olaraq doğumu xarakterizə etmək üçün (nikahın məhsuldarlıq cədvəli) hesablanır. Ümumi doğum cədvəlləri dolğun və qısa olur, müvafiq olaraq bir illik və beş illik və ya daha böyük yaş intervalı və ya nikah davamiyyəti ilə qurulur. Ümumi doğum cədvəllərində göstəricilərin bir hissəsi, demoqrafik proseslərdən asılı olmayaraq, doğum səviyyəsini, bir hissəsi isə *ölüm* nəzərə alınmaqla doğum səviyyəsini xarakterizə edir. Xüsusi doğum cədvəlləri, doğulan uşaqların sayı nəzərə alınmaqla, doğumu xarakterizə edir və iki növdə olur, şkala kimi yaş və ya əvvəlki doğumdan sonra keçən interval götürülür.

Ümumi doğum cədvəlləri adətən şkaladan və 10 000, yaxud 100 000 nəfərə hesablanan 6 əsas göstəricidən ibarətdir. Qısa doğum cədvəllərində yaş şkalası, yaxud nikahın uzunluğu şkalasının addımının R qiyməti ilə tamamlanır. Birinci göstərici – *doğumun yaş əmsalı* $f_{x/x+R}$, ikinci – *doğumun kumulyativ əmsalıdır*:

$$F_x = \sum_{15}^x f_{x/x} \cdot k;$$

onun son sətirdəki qiyməti *ümumi nəsilvermə əmsalıdır*. Üçüncü göstərici – $x/x+R$ yaş *intervalında qızların doğulduğunun orta sayıdır* və

$$\varphi_{x/x+k} = f_{x/x+k} \cdot k \cdot \delta_x$$

bərabərdir, burada δ_x – həmin yaşda doğulanlar arasında qızların payıdır. Dördüncü göstərici – x - *yaşına doğulan qızların orta sayıdır*:

$$\Phi_x = \sum_{15}^x \varphi_{x/x+k}$$

onun son sətirdə qiyməti – əhalinin təkrar istehsalının brutto-əmsalıdır. Beşinci və altıncı göstəricilər doğumu *stasionar əhalidə* xarakterizə edir – x -*yaşında qızların doğulmasının orta sayı* və *bu göstəricinin kumulyatıdır*; son sətirdə *əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalını* göstərir.

Ümumi doğum cədvəllərinin əlavə göstəricilərindən ən çox analitik əhəmiyyətə y -*yaşa qadınların diri uşaqlarının orta sayı* malikdir:

$$S_y = \int f(x) \cdot l(y-x) \cdot dx \approx \sum_{15}^y f_{x/x+k} \cdot L_{y-x}$$

burada L_{y-x} – iki cinsdə olan stasionar əhalinin sayıdır. Bundan əlavə, doğum cədvəllərinin məlumatları üzrə *uşağın doğulduğu zaman ananın orta yaşı* hesablanır:

$$\bar{x}_f = \frac{\sum_{15}^{\omega} f_x \cdot \left(x + \frac{k}{2}\right)}{\sum_{15}^{\omega} f_x}$$

burada ω - uşaq doğumunun son yaşıdır (reproduktiv dövrün yuxarı sərhədi).

Nikahda olan qadınlar üçün ümumi doğum cədvəllərində bütün qadınlar üçün olan doğum cədvəllərindəki eyni əsas göstəricilər var. Ölüm əvəzi burada nikahın möhkəmliyi qəbul olunur və hesablamaq üçün məlumatlar *ölüm cədvəllərindən* deyil, nikahın pozulması cədvəllərindən götürülür. Son göstəricilər kimi, nikahın brutto-törəmə qabiliyyəti və nikahın netto-törəmə qabiliyyəti çıxış edir. Buna görə də, belə cədvəllər *nikahların törəmə qabiliyyəti cədvəlləri* adlanır.

Xüsusi doğumun cədvəllərində doğumu doğulmuş uşaqların sayı nəzərə alınmaqla xarakterizə edilir və bu, iki növdə ola bilər, şkala kimi yaş (yaxud ərdə olanlar üçün nikahın müddəti) götürüldükdə; əvvəlki doğumdan sonra (t) keçmiş interval. Cədvəllər hissələrə bölünür, onların hər biri uşaqların müəyyən növbəliliklə doğulması qanunauyğunluqlarını təsvir edir, hər bir hissəyə öz növbəsində eyni göstəricilər sistemi daxildir.

Xüsusi doğum cədvəllərində əsas göstəricilər: şkalanın $W_{t,n-1}$ *nöqtəsindəki sonrakı uşağı doğmamaq ehtimalı*; şkalanın *həmin intervalında bu intervalın başlanmasında doğmamışlar üçün sonrakı uşağı doğmaq ehtimalı* $f_{t/t+1,n}$; şkalanın *həmin intervalında əvvəlki uşağı doğanların hamısı üçün sonrakı uşağı doğma ehtimalı* ($N_{t/t+1,n}$). Bu göstəricilər aşağıdakı nisbətlərdə olur:

$$W_{t+1,n-1} = W_{t,n-1} - N_{t/t+1,n}$$

$$N_{t/t+1,n} = W_{t,n-1} \cdot f_{t/t+1,n}$$

Şkala kimi yaş, yaxud nikahın müddəti götürüldüyü halda, $W_{t,n}$ – *şkalanın t anına n -dəfə doğma ehtimalı* kimi interpretasiya olunur. Bu zaman:

$$N_{t/t+1,n} = W_{t,n-1} \cdot f_{t/t+1,n},$$

$$W_{t,n} = \sum_0^{t-1} N_{t,n} - \sum_0^{t-1} N_{t,n+1}.$$

Sonrakı uşağı doğmaq ehtimalı yekun göstəricilərdir

$$a_n = \frac{\sum_0^{\omega} N_{t,n}}{\sum_0^{\omega} N_{t,n-1}}$$

və verilmiş növbəlikdə uşağın doğulması zamanı orta yaşıdır (nikahın orta uzunluğudur).

$$\bar{t}_n = \frac{\sum_0^{\omega} N_{t,n} \cdot t}{\sum_0^{\omega} N_{t,n}} + 0,5$$

Real nəsilər üçün xüsusi doğum cədvəllərinin qurulmasının çıxış göstəriciləri $N_{t,n}$ -dir, burada t – müvafiq şkaladır, hipotetik nəsil üçün isə – $f_{t,n}$. Hipotetik nəsil üçün göstəricilər cədvəlin hesablanması qəbul olunmuş şkaladan (yaş, nikahın müddəti, yaxud əvvəlki doğum anından interval) asılı olaraq fərqlənir. Bütövlükdə doğum cədvəlləri nisbətən nadir hallarda qurulur, çox vaxt yalnız onların ayrı-ayrı göstəriciləri hesablanır.

DOĞUM ƏMSALLARI – doğum səviyyəsinin ölçüləridir, diri doğulan uşaqların sayının müvafiq əhali sayına nisbəti kimi müəyyən edilir. Demografik proseslərin digər intensivlik əmsalları kimi, doğum əmsalları da ümumi, xüsusi (kişi və qadın) və fərdi (yaş, kumulyativ və s.) əmsallara bölünür. Daha çox yayılmış ümumi doğum əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$n = \frac{N}{T \cdot P} \cdot 1000$$

burada T – dövr (il); P – dövrün ortasına əhalinin sayı (orta illik əhali); N – bu dövrdə doğulan uşaqların sayı promille ilə ifadə olunur (‰). B.Urlanis və V.A.Borisov tərəfindən təklif olunmuş təxmini qiymət şkalası üzrə 16‰-dən az olan ümumi əmsallar aşağı, 16-dan 24‰-dək – orta, 25-dən 29‰-dək ortadan yuxarı, 30-dan 39‰-dək – yüksək, 40‰ və daha yuxarı – çox yüksək sayılır. Ümumi doğum əmsalının kəmiyyəti təkcə doğum prosesinin intensivliyindən yox, həmçinin əhalinin yaş-cins və nikah strukturundan da asılıdır. Buna görə də o, doğum səviyyəsi haqda təxmini təsəvvür verir. Xüsusi doğum əmsalı (F) – doğulanların sayının (N) reproduktiv yaşda (adətən 15–49 yaş) olan qadınların sayına nisbətidir, (doğum səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə 15–44 yaş (W)).

$$F = \frac{N}{T \cdot \bar{W}} \cdot 1000$$

Ümumi əmsal xüsusi ilə aşağıdakı nisbətdə bağlıdır: $n = F \cdot k$, burada k – bütün əhali tərkibində 15–49 yaşda olan qadınların payıdır. Xüsusi əmsalın kəmiyyəti 15–49 yaşda olan qadınların yaş strukturundan asılıdır. 15 yaşda doğum səviyyəsi minimaldır, 20 və 30 yaş arasında maksimuma çatır, 50 yaşa çatanda isə doğum səviyyəsi yox dərəcəsinə enir. Xüsusi doğum əmsalı bəzən kişilər üçün də hesablanır – (F^M) doğulanların sayının (N) 15–49 yaşda olan kişilərin sayına nisbət kimi (M):

$$F^M = \frac{N}{T \cdot \bar{M}} \cdot 1000$$

Adi xüsusi doğum əmsalı daha yüksək olur, çünki 15–49 yaşda kişilər daha yüksək ölüm səviyyəsi ilə qadınlara nisbətən az olurlar. Kişilər üçün yaş intervalı bəzən 15–54, yaxud 15–59 götürülür. Çünki kişilərin reproduktiv yaşının yuxarı həddi çox şərtdir. Belə hallarda kişilər və qadınlar üçün xüsusi əmsallar müqayisə olunmazdır. Doğum səviyyəsinin daha dəqiq ölçüləri fərdi əmsallardır. Çox vaxt doğumun yaş əmsalları götürülmüş $F_{x/x+y}$, yəni x -dən $x+y-1$ yaş daxil olmaqla ($N_{x/x+y}$), analarda doğumların sayı bu yaşda qadınların orta sayına nisbəti ($\bar{W}_{x/x+y}$) ilə təbiiq olunur:

$$F_{x/x+y} = \frac{N_{x/x+y}}{T \cdot \bar{W}_{x/x+y}} \cdot 1000$$

Kişilər üçün doğumun yaş əmsallarını hesablamaq üçün doğulanlar atanın yaşı üzrə bölüşdürülməlidir. Adətən belə məlumatlar olmur və müvafiq olaraq göstəricilər nadir hallarda hesablanır. Doğumun yaş əmsallarının kəmiyyətləri nikahda olan C_x^m x -yaşda qadınların payından və nikah və nikahdankənar doğumun səviyyəsindən (F^m və F_x^s müvafiq) asılıdır, buna görə də $F_x = F_x^m \cdot C_x^m + F_x^s (1 - C_x^m)$.

Bu əmsal il ərzində doğumların orta sayını xarakterizə edir, y il üçün isə, yəni bütün yaş intervalı ərzində doğum y dəfə çox olur. y dəfə artırılmış yaş əmsalı $F_{x/x+y}^y$ yaş intervalında doğum əmsalı adlanır və $F_{x/x+y}^y = y \cdot F_{x/x+y}$ bərabərdir.

Ümumi nəsilvermə əmsalı (F_{yek}) bütün yaş intervalllarında doğumun yaş əmsalının cəminə, yaxud reproduktiv dövrün sonuna doğumun kumulyativ əmsalına bərabərdir. y -illər intervalları üzrə:

$$F_{yek} = F_{kum}^{50} = \sum_{x=15}^{x=50-y} F_{x/x+y}^y = \sum_{x=15}^{x=50-y} y \cdot F_{x/x+y}$$

1-illik intervalları üzrə:

$$F_{yek} = \sum_{x=15}^{x=49} F_{x/x+1}$$

Ümumi nəsilvermə əmsalı doğum səviyyəsinin daha dəqiq ölçüsüdür. Çünki hipotetik nəsilə bütün ömrü boyu bir qadına düşən doğumların orta sayını hər yaşda mövcud doğum səviyyələrini saxlayaraq ölümdən və yaş tərkibinin dəyişməsindən asılı olmayaraq xarakterizə edir. 4,0-dən yuxarı olan ümumi nəsilvermə əmsalları yüksək, 2,15-dən az olan isə aşağı hesab olunur. 1-illik yaş intervallarında hesablanmış ümumi nəsilvermə əmsalı əhalinin yaş strukturundan asılı deyil, lakin ona nikah səviyyəsi təsir göstərir.

Nikah strukturunun təsirini çıxartmaq üçün nikahda doğum əmsalı (F^m), yəni nikahda doğulanların sayının (N^m) 15–49 yaşlı ərdə olan qadınların ($\bar{W}^m$) sayına nisbəti tətbiq edilir:

$$F^m = \frac{N^m}{T \cdot \bar{W}^m} \cdot 1000$$

Analoji olaraq, nikahdankənar doğum əmsalı (F^s), yəni qeydə alınmamış nikahdan doğulanların sayının (N^s) ərdə olmayan 15–49 yaşda qadınların sayına ($\bar{W}^s$) nisbəti kimi hesablanır:

$$F^s = \frac{N^s}{T \cdot \bar{W}^s} \cdot 1000$$

Əgər nikahdankənar doğumların sayı nikahda olmayan reproduktiv yaşda olan qadınların hissəsindən asılıdırsa, buna görə doğumun dəqiq xarakteristikasını verə bilmir. Nikahdan kənar doğum əmsalı isə ərdə olmayan qadınlarda nəsilvermə intensivliyini düzgün xarakterizə edir. Anada uşaq *doğumunun növbəliliyi* (n_i) üzrə doğum əmsalı – i növbəliliyində doğumların sayının (N_i) əhalinin orta sayına (P) nisbətidir:

$$n_i = \frac{N_i}{T \cdot P} \cdot 1000$$

Ümumi doğum əmsalı bütün doğum növbəlilikləri üzrə əmsalların cəminə bərabərdir:

$$n = \sum_{i=1}^{i=k} n_i = n_1 + n_2 + \dots + n_k,$$

burada k – son doğumun növbəliliyidir. Belə bölgünü daha dəqiq qiymətləndirmək üçün çox vaxt *ailənin artması ehtimalı* (a_n) hesablanır.

Fərdi əmsallardan başqa, bir əlamət üzrə (ananın yaşı, onun nikahlıq vəziyyəti, uşaq doğumunun növbəliliyi və s.) mövcud məlumatlar olduqda, bir neçə əlamətlər üzrə aşağıdakı şəxsi əmsallar: nikah və nikahdankənar doğumun yaş əmsalları, nikahın davamətmə müddəti üzrə və doğum növbəliliyi üzrə nikahda doğum əmsalı, ana və

atanın yaşlarının uyğun gəlməsi üzrə nikahda doğum əmsalı və s. hesablanı bilər. Bu əmsallardan hər biri hesablanarkən, dərhal bir neçə struktur amillərin təsiri çıxarıldığına görə, onlar ailələrin demoqrafik əxlaqının qiymətli xarakteristikaları kimi qəbul olunurlar. Eyni zamanda, bu xarakteristikaların çoxluğu ümumiləşdirilmiş göstəricini müəyyən etməyə çətinlik törədir. Buna görə, doğum prosesini dərinlən öyrənmək üçün qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi tətbiq olunur.

Bütün doğum əmsallarının təhlili demoqrafik vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək və *demoqrafik proqnozları* tərtib etmək üçün zəruridir.

DOĞUM ƏYRİLƏRİ – nəsilə yaşdan, nikahın sürəkliliyindən, intergenetik intervaldan asılı olaraq, uşaq doğma tezliyinin qrafik təsviridir. Doğumun öyrənilməsi və əyani təsəvvürü metodlarından biridir. Doğum əyrilərinin müəyyən etmə sahəsi reproduktiv dövr, yaxud bu dövr hədudlarında nikahın sürəkliliyi ilə məhdudlaşır. Bir qayda olaraq, doğum əyrilərinin kəmiyyəti 1 il, yaxud 5 il aralarında verilir; ilin hissələri, yaxud aylarından intergenetik intervaldan asılı olaraq, doğum əyrilərinin qurulduğu zaman istifadə olunur.

Yaşdan asılı olaraq, qadınların (kişilərin) bütün nikah vəziyyətləri üçün ümumi doğum cədvəlində $f_x(x+k)$ funksiyası) ümumi doğum əyrisinin kəmiyyəti reproduktiv dövrdən kənarda bütün yaşlarda 0-dır. Yaş artdıqca funksiyanın kəmiyyəti əvvəl kəskin artır, sonra isə rəvan 0-dək aşağı düşür. Bu əyri 20–30 yaşda qadınlar üçün və bir qədər böyük yaşlarda kişilər üçün bir maksimuma malik olur; onun forması mühüm dərəcədə doğumun səviyyəsindən və hər yaşda nikahda olanların payından asılıdır.

Kiçik fertil yaşlarında nikahda olanların payı nikahda yaş doğumunun əyrisinə güclü təsir göstərir. Əhəlidə bu pay yüksək olduqda, nikahda doğum təxminən 20 yaşda maksimuma çatır; aşağı olduqda isə maksimum 20 yaşadək olur, bəzən 600–700 faiz kəmiyyətinə çatır, bundan sonra doğum əyrilərinin tədricən 50 yaşa yaxın 0-a yönələrək aşağı düşür (daha aşağı doğum zamanı – daha erkən yaşlarda). Bu doğum əyrilərində maksimumların yerləşməsi onunla bağlıdır ki, cavan yaşlarında nikahda olanlar arasında erkən nikah ənənəsi olan əhəlidə yeniyetmələrə xas nəsilvermə qabiliyyəti aşağı olan qadınların payı yüksəkdir; erkən nikah bağlayanların arasında gec nikaha girən əhəlidə nikahdan əvvəl dövlənmə gedən şəxslərin payı yüksəkdir. Nikahdankənar doğum əyrisinin səviyyəsi və xarakteri nikahın, nikahda və nikahdankənar doğumun

müəyyənləşdirilməsindən qəbul olunmuş meyarlardan, həmçinin nikahdankənar doğumun cəmiyyət tərəfindən pislənilməsi dərəcəsiindən asılıdır. Adətən o, bir maksimuma malikdir.

Doğum əyrilərinin analitik ifadələri yoxdur. Buna görə də, adətən rəqəm növündə verilir. Onlar doğumun bu və ya digər bölgüsü olduğundan (nisbi, bəzən isə mütləq rəqəmlərdə), onları təsvir etmək üçün istənilən bölgü xarakteristikaları – hesabi orta (məsələn, uşaq doğulduğu zaman ananın orta yaşı, yaxud nikahın orta müddəti), moda, mediana, kvartil, müxtəlif variasiya göstəricilərindən istifadə edilir.

Doğum əyrilərini qurmaq üçün zəruri olan informasiya uçotun səhvlərini, yaxud hadisələrin sayının təsadüfi enib qalxmasını (az sayda müşahidə zamanı) əks etdirə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, doğum əyrilərinin düzləşdirmə zərurəti yaranır. Bunun üçün ümumi qəbul olunmuş metodlar yoxdur, çox vaxt doğum əyrilərinin müxtəlif sahələri başqa-başqa funksiyalara yaxınlaşdırılır. Eyni metodla verilmiş 5-illik intervallardan birillik intervallara doğum əyrilərinin interpolasiya edilməsi üçün də istifadə olunur.

DOĞUM İNDEKSİ – *doğumun* səviyyəsini onun etalon (standart) kimi qəbul edilmiş səviyyəsi ilə müqayisədə əks etdirən göstəricilər sistemidir. Ümumi doğum I_f , nikahdan doğum I_g , nikahdan kənar doğum I_h və kəbinin strukturu I_m indekslərini özündə birləşdirir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I_f = \frac{B}{\sum W_x f_x}, I_g = \frac{B^m}{\sum W_x^m f_x},$$

$$I_m = \frac{\sum W_x^m f_x}{\sum W_x f_x}, I_h = \frac{B^U}{\sum W_x^U f_x}$$

burada B – doğumun ümumi sayını; B^m – nikahlı doğumun sayını, B^U – qeyri-nikahlı doğumun sayını; W_x – x yaşında qadınların sayını; W_x^m – x yaşında ərdə olan qadınların sayını; f_x – standart kimi qəbul edilmiş nikahlı doğumun sayını; W_x^U – x yaşında ərdə olmayan qadınların sayını göstərir. Doğum indeksləri arasında aşağıdakı əlaqə vardır:

$$I_f = I_g I_m + I_h (1 - I_m)$$

DOĞUMUN NÖVBƏLİLİYİ (doğumun ardıcılığı) – doğulanın xarakteristikasıdır, anada uşağın hansı sıra sayı ilə doğulduğunu göstərir. Doğumun növbəliyi qadında bütün doğumlara, yalnız həmin (çox vaxt birinci) nikahda və bütün

ər-arvadlıq həyatında fərqləndirilir. Adətən yalnız diri doğumlar nəzərə alınır. Onların sırasına təkcə diri doğumla nəticələnən hamiləliklər deyil, həm də ölü doğumla və *abortla* bitənlər daxildir. Adətən çoxdöllü (əkiz, üçəm) və s. doğumlar hesabına doğumun növbəliliyi çox olur, çünki onlar bir-bir doğumların sayına daxil edilir.

Demoqrafik təhlildə doğumun növbəliliyi real və hipotetik *koqortada* qadınların doğulduğu il üzrə, yaxud nikahlı koqortada bütün doğumların məcmusuna nisbətən baxılır. Doğumun növbəliyi koqortada uşaq doğumu prosesini xarakterizə edən mühüm əlamət kimi çıxış edir.

Doğumun növbəliliyi “Anada həmin uşaq hansı sıra sayı ilə doğulub?” sualı verilməklə; siyahıyaalmada və müşahidələr zamanı “Neçə uşaq doğub?” sualı ilə, yaxud ananın bütün doğumları növbəlik qaydasında yazılmaqla nəzərə alınır. Birinci sualın köməyi ilə məlumatların alınması həmin ildə doğulanları doğumun növbəliliyi üzrə bölüşdürməyə imkan verir. Bu göstəricilər qadının son doğum sayı haqda təsəvvür yaratmır.

Ən dəqiq nəticələr il ərzində həmin növbəliklə doğumların sayını bir uşaq az doğmuş həmin yaşda olan qadınların sayı ilə müqayisə etdikdə alınır (məlumatlar siyahıyaalma materialından götürülür), yəni *ailənin artması ehtimalları* hesablandıqda. Bu xarakteristikalar xüsusi *doğum cədvəllərini* hesablamaq üçün çıxış məlumatlarıdır. Bu cədvəllər əsasında həmin koqortadakı qadınların doğum saylarına görə bölüşdürülməsi və hər doğumun növbəliliyi üzrə uşağın doğulması zamanı ananın orta yaşı hesablanır. *Nikahların məhsuldarlığı cədvəllərində*, müvafiq olaraq, nikahın doğumların sayına görə və hər doğumun növbəliliyi üzrə uşağın doğulması zamanı nikahın orta müddəti hesablanır.

DOĞUMUN SAYI – *nəsl*i və ya nəsillərin məcmusu olan əhalini təşkil edən, insanların məcmusunda uşaq doğumu prosesidir. İnsanların doğum potensialı qabiliyyəti sosial normalarla tənzimlənən həyatın bərpa tərzini kimi ifadə olunur. Doğumun xüsusiyyəti və səviyyəsi mövcud informasiya və konkret vəzifələrdən asılı olaraq formalaşdırılan göstəricilər sistemi ilə ölçülür. Doğumun sayı doğum əmsalı ilə ölçülür. Daha geniş təhlilə imkan verən sistem *doğum cədvəllərində* verilmiş əmsallardır. Son zamanlar doğum indeksi daha geniş yayılmışdır və onun nisbi səviyyəsi bir neçə vahidlə ölçülür. Uşaq doğumunun və demoqrafiya siyasətinin aparılması üçün əhalinin siyahıyaalınması və ya xüsusi müşahidələr vasitəsilə alınmış aşağıdakı göstəricilər mühüm əhəmiyyət kəsb edir: qadınların doğulmuş uşaqların sayına görə

bölgüsü; uşaqların orta sayı; ailələrin artması ehtimalı və s. Doğumun əlavə xüsusiyyətlərini doğum təqvimini – bütün və ya müəyyən vaxtda uşaq doğumuna görə qadınların orta yaşı, nikahın orta davamətmə müddəti, intergenetik və protogenetik intervallardır.

DOĞUMUN YEKUN ƏMSALI – yaşa görə *doğum əmsallarının* cəmidir, yəni müvafiq yaş həddində olan qadınların hər bir yaşına aid edilən qadınların yaşı üzrə doğulanların sayıdır. Doğum intensivliyinin ölçüsü (adətən hipotetik nəsil üçün) əhalinin yaş tərkibindən birbaşa asılı deyildir.

DOĞUMLARIN SIXLIĞI – vaxt vahidində doğumların sayıdır. Doğumların illik sıxlığı $\frac{N}{t}$ bərabərdir, N – t ildə doğulmuş uşaqların sayıdır. X -yaşda həmin vaxtda yaşayanların sayı x -il bundan əvvəl doğulanların sayından asılı olduğu üçün, doğumların sıxlığı əhalinin təkrar istehsalı rejiminin vacib xarakteristikasıdır. *Demografik təhlildə* doğumların sıxlığına $N(t)$ – aramsız vaxt funksiyası kimi baxılır və sonsuz kiçik vaxt kəsiyində dt doğumların sayı onun uzunluğuna bölünür. Stasionar əhali modelində doğumların sıxlığı daimidir, *stabil əhalidə* eksponensial dəyişir.

DOKTORANTURA – ali təhsilin ən yüksək səviyyəsi olmaqla, elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasını, ixtisas və elmi dərəcələrin yüksəldilməsini təmin edir. Doktorantların hazırlanması *elmi işçilərin ixtisaslarının mövcud nomenklaturasına* uyğun olaraq əyani formada aparılır və onun müddəti üç ildən artıq olmamalıdır. Statistika elm sahələri üzrə doktorantların sayını, onların qəbulu və buraxılışını (o cümlədən dissertasiya müdafiəsi ilə), həmçinin yaş, cins strukturunu öyrənir.

DOLAYI XƏRCLƏR – “dərhal” bölüşdürülməsi mümkün olmayan xərclərdir. Onlar verilmiş məhsulun dəyərində daxil edilməzdən əvvəl aralıq hesablamaların aparılmasını tələb edir.

DOLAYI VERGİLƏR – mal və xidmətlərin qiymət və ya tariflərinə əlavədir. Malın mülkiyyətçisi və ya xidmət göstərən şəxs verginin ödəyicisi sayılır. Belə ki, sonda onun ödəyicisi bu mal və xidməti onun maya dəyərindən artıq olan qiymətə alan istehlakçı olur.

Nəzəri cəhətdən birbaşa vergidən qaçmaq olmaz, dolayısı vergidən isə mal və xidmətin alınmasından imtina etməklə qaçmaq olar.

DOMEN – internet şəbəkəsində domen adlar fəzasının sahəsidir.

Domen ad dedikdə, domenin simvolik adı nəzərdə tutulur. Domen ad bir domen daxilində istənilən hərf və rəqəm birləşməsi ola bilər. Domenin tam adı nöqtə ilə ayrılmış bütün domenlərin adlarından təşkil olunur və internetdə yerləşdirilmiş hər hansı veb-saytın ünvanını göstərir.

Domen - sadə dildə desək, saytın ünvanıdır, məsələn, www.microsoft.com. Domenlər birinci, ikinci və üçüncü səviyyəli olurlar.

Birinci səviyyəli domen bir vahiddən ibarətdir - www.com.

İkinci səviyyəli domenə isə www.sayt.com növlü ünvanlar daxildir, məsələn, www.microsoft.com

Üçüncü səviyyəli domenə isə www.sayt.hosting.com növlü ünvanlar daxildir.

Saytların rəqəm şəklində verilmiş IP ünvanlarını yadda saxlamaq çox çətin olduğundan, DNS sistemi vasitəsi ilə bu ünvanlar domen adları ilə əvəz olunur. Beləliklə, domen adı – istənilən Internet istifadəçisinin sayta müraciətinə şərait yaradan ünvandır.

DOMNA SOBASININ FAYDALI HƏC-MİNDƏN İSTİFADƏ ƏMSALI – qara metallurgiyada texniki-iqtisadi göstəricidir. Sobanın nominal metr-sutkalıq işinin əridilmiş çuqunun miqdarına bölünməsi ilə müəyyən edilir. Nominal metr-sutkaların kəmiyyəti domna sobasının faydalı həcmindən m^3 -lə nominal sutkaya (sobanın təqvim vaxt fondu minus onun soyuq boş dayanmaları) vurulması ilə müəyyən edilir. Domna sobasının faydalı həcmindən istifadə əmsalı nə qədər kiçik olursa, domna sobasından bir o qədər yaxşı istifadə edilir.

DOTASIYA - (xərclərini ödəmək üçün idarələrə, müəssisələrə və ya təşkilatlara dövlət tərəfindən verilən yardım - pul) – əgər məhsulun istehsalına və satışına çəkdiyi xərcləri əldə edilən gəlir ödəmirsə, geri qaytarılmamaq şərti ilə, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları tərəfindən itkilərini tam və ya qismən ödəmək üçün fiziki və hüquqi şəxslərə, həmçinin əhalinin ayrı-ayrı qruplarına verilən pul vəsaitidir. Dotasiya büdcə və müəssisənin öz ehtiyatları (öz işçilərinə verilən dotasiya) hesabına verilir. Qeyri-səmərəli fəaliyyətli müəssisələrə dotasiyaların verilməsindən imtina edilməsi nəticəsində dotasiyaların həcmi tədricən azalır. Dotasiya əsasən bir sıra fəaliyyət növlərinə (kənd

təsərrüfatı) və əhalinin sosial cəhətdən müdafiə olunmayan qrupuna kömək kimi verilir.

DOU JONS İNDEKSİ – ABŞ-ın 65 ən stabil və etibarlı şirkətlərinin *səhmlərinin* orta qiymətinin gündəlik hesablanan indeksidir. Qiymətlər Nyu-York *fond birjasının* bağlanma anındakı qiymətlərə uyğun olur. Hesablama üçün baza 1920-ci il hesab edilir. Dou Jons indeksinin dinamikası ümumilikdə ABŞ-ın nominal *ümumi milli məhsulunun* dinamikasını əks etdirir.

DÖLÜN ÖLÜMÜ – hamiləliyin 9-cu həftəsindən başlayaraq, doğum anınadək insan orqanizminin tələf olmasıdır. Döllərin ölüm göstəricisi faizlə ifadə olunur və aşağıdakı düsturla hesablanır: hamiləliyin 28 həftəsindəki biixtiyar uşaqsalmaların sayı bölünsün biixtiyar uşaqsalmaların sayı + ölü doğulanların sayı + diri doğulanların sayı, vurulsun 100.

Hamiləliyin ilk 27 həftəsi ərzində döl yaşamağa az qabil hesab olduqda, həyat əlamətləri olmayan ölü dölün ananın orqanizmindən tamamilə qovulması və ya çıxarılması *uşaqsalma*, yaxud biixtiyar abort, hamiləliyin 28 həftəsindən sonra isə – ölü doğulmuş adlanır.

Döllənmədən embrionun bətdaxili inkişaf prosesi orta hesabla 280 sutka (10 mehtab ayı) davam edir və üç dövrə bölünür: ilkin (1-ci inkişaf həftəsi), embrion (2–8 inkişaf həftəsi) və döl (9-cu həftədən hamiləliyin başa çatmasınaqədər). Erkən dölün ölümü (9–21 həftə), orta (22–27 həftə) və gec (28 həftə və daha gec) hamiləlik müddətləri fərqləndirilir. Hamiləliyin ən erkən müddətlərində (12 həftəyədək) uşaqsalma nəticəsində hər nəslin itkiləri ən yüksəkdir. Sonra onlar tədricən aşağı düşür. Hamiləliyin erkən, orta və gec müddətlərində dölün ölümünün nisbəti təxminən 15:3:1-ə bərabərdir. Lakin, hamiləliyin erkən müddətlərində embrionların və döllərin məhv olunması hallarının uçuotu və bunun tamamilə dürüst statistikasının aparılması çətindir.

Həyat tsiklinin müxtəlif mərhələlərində nəslin döllənmiş insan ömrünün ölümü bütöv qabiliyyətinin vacib xarakteristikalarından biridir. *Ətraf mühitin* müxtəlif zəhərli amilləri, valideynlərin irsi və əldə edilmiş xəstəlikləri döllənmiş ömürlərin təxminən $\frac{1}{5}$ hissəsinin məhvə, dönməz patologiyaya gətirib çıxarır. Onlarda 12–15% biixtiyar abortlar, 1–2% ölü doğumlar, 4–8% – irsi xəstəliklərlə və eybəcərliklərlə olan uşaqlar təşkil edir. Onların çoxu doğulduqdan sonra müxtəlif müddətlərdə ölür, yaxud uşaqlıqdan əlil olur.

DÖVLƏT BANKI – 1919-cu il mart ayının 7-də Azərbaycan Demokratik Respublikası

Hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Dövlət Bankının (Mərkəzi Bankın) təşkil edilməsi təklifi bəyənilmiş və onun nizamnaməsinin hazırlanması Maliyyə Nazirliyinə tapşırılmışdır. 16.09.1919-cu ildə ölkə parlamenti Maliyyə Nazirliyinin kredit şöbəsi tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan Dövlət Bankının Nizamnaməsinə təsdiq etmişdir. 1919-cu il sentyabrın 30-da isə Azərbaycan Dövlət Bankının təntənəli açılışı olmuş və həmin gündən etibarən fəaliyyətə başlamışdır. 1919-cu il noyabr ayının 9-da Dövlət Bankının Gəncə bölməsi, sonralar isə digər regionlarda bölmələri açılmışdır.

Azərbaycan Dövlət Bankının əsas məqsədi pul dövriyyəsinə asanlaşdırmaq, ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinə yardım etmək, habelə pul sistemini möhkəmlətməkdən ibarət olan hökumət idarəsi idi. Pul nişanlarının emissiyası səlahiyyətləri də Dövlət Bankına mənsub idi.

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli fərmanı ilə Dövlət Bankının, keçmiş SSRİ Sənaye-Tikinti Bankının, SSRİ Aqrar-Sənaye Bankının Azərbaycan Respublikası bankları bazasında Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı yaradılmışdır.

1992-ci il dekabrın 1-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında" qərar qəbul etmişdir. 1992-ci il avqustun 7-də "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə yanaşı, "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" Qanun da qəbul olunmuşdur. 1996-cı il iyunun 10-da qanun yeni redaksiyada qəbul edilmişdir. Yeni bank qanunları respublikanın bank sisteminin qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yiyələnməsində və etibarlı kredit təşkilatlarının yaradılmasına imkan yaratdı.

18 mart 2009-cu il tarixində keçirilmiş "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Referendumunun yekunlarına uyğun olaraq, Milli Bank Mərkəzi Bank adlandırılmışdır.

DÖVLƏT BORCU – daxili və xarici dövlət borcundan ibarət olmaqla, ölkənin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi xərclərinin və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün qəbul edilən, ölkə hökumətinin hüquqi və fiziki şəxslərə, habelə xarici dövlətlərə müvafiq faiz ödənilməklə qaytarılmalı olan, milli və xarici valyuta ilə ifadə edilmiş borc öhdəlikləridir. Azərbaycanda dövlət borcunun mütləq və nisbi həddini Milli Məclis qarşıdakı maliyyə ilinin büdcəsi ilə eyni vaxtda

təsdiq edir. Dövlət borcuna hökumətin sərəncamında olan bütün aktivlərlə təminat verilir. Dövlət borcu aşağıdakı formalarda ola bilər: hökumətin aldığı kreditlər, hökumətin adından buraxılan qiymətli kağızlar şəklində olan dövlət istiqrazları və hökumətin təminat verdiyi digər borc öhdəlikləri.

Dövlət borcu ötən illərdən qalan və yeni yaranan borcdan ibarətdir.

Dövlət borcu qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli borc öhdəlikləri şəklində ola bilər.

DÖVLƏT BÖLMƏSİ (SEKTORU) – (I) – iqtisadiyyatın dövlət orqanları tərəfindən idarə edilən və dövlət mülkiyyətində olan hissəsidir; **(II)** - dövlətin inzibati idarələri və müəssisələrinin kompleksidir.

Müəssisənin bölgüsü Mülkiyyət Növləri Təsnifatı əsasında həyata keçirilir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİ – müvafiq icra hakimiyyəti orqanları vasitəsi ilə dövlətə məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün lazım olan pul vəsaitinin qanunla müəyyən olunmuş qaydada yığılması və xərclənməsi sistemidir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumdövlət vergiləri, rüsumlar və məcburi ödənişlər hesabına (müxtərək respublikanın və yerli büdcəyə daxil olan hissə çıxılmaqla) yaranır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilir: ümumdövlət sosial proqramlarının maliyyələşdirilməsi; sosial və iqtisadi infrastrukturların maliyyələşdirilməsi (buraya hərbi xərclər, hüquq-mühafizə, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanmasına çəkilən xərclər daxildir); dövlətdaxili vəzifələrin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər; xarici iqtisadi fəaliyyətə çəkilən xərclər; elmin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər və s. Büdcə ili yanvar ayının 1-dən dekabr ayının 31-dək olan bir illik dövrdür. *Dövlət büdcəsinin kassa icrası* büdcə gəlirlərinin daxil olmasını və xərclərinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq xəzinədarlıq vasitəsilə ünvanlı istifadəsini təmin edən icra mexanizmidir.

Azərbaycanda büdcə təsnifatı dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, yerli büdcələrin və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlirlərinin, xərclərinin və maliyyələşmə mənbələrinin funksional, iqtisadi və digər prinsiplər əsasında qruplaşdırılmasıdır.

DÖVLƏT BÜDCƏSİ KƏSİRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ – kəsiri ödəmək üçün borc vəsaitlərinin mənbə kimi dövlət tərəfindən cəlb edilməsidir. Maliyyələşmə formaları bunlardır: dövlət öhdəliklərinin

buraxılışı və yerləşdirilməsi; ölkənin mərkəzi bankından, digər banklardan və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan borclar; dövlət hakimiyyətinin digər səviyyələrindən və ya dövlət qeyri-büdcə fondlarından və xarici dövlətlərdən alınan borclar. Maliyyələşdirmə formalarına həm də büdcə hesablarındakı vəsait qalıqlarının dəyişməsi və dövlətin Maliyyə Nazirliyi tərəfindən idarə olunan qızıl-valyuta ehtiyatlarının dəyişməsi daxildir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN KƏSİRİ – dövlət büdcəsinin xərclər hissəsinin gəlir hissəsindən artıq olmasıdır. Dövlət büdcəsinin kəsirləri dövlət öhdəliklərinin buraxılması və əhali və müəssisələr arasında yerləşdirilməsi ilə tənzimlənir.

DÖVLƏT EHTİYATI – dövlətin maddi sərvətlər ehtiyatıdır. Bu sərvətlər dövlətin səfərbəredici ehtiyatlarının, fəvqəladə halların nəticələrinin ləğvində birinci növbəli işlərin təmin edilməsini; sənayenin və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə, idarə, müəssisə və təşkilatlara dövlət yardımı göstərilməsini; daxili bazarda tələblə təklif arasında disporsiyanın yarandığı halda xammalın mühüm növləri ilə yanacaq-enerji ehtiyatları ilə təchizatın müvəqqəti pozulması zamanı iqtisadiyyatı sabitləşdirmək məqsədilə dövlət tərəfindən kömək edilməsini; humanitar yardım göstərilməsini və bazara tənzimləyici təsir edilməsini nəzərdə tutur.

DÖVLƏT ELMI MƏRKƏZİ – nadir təcrübə-eksperimental avadanlıqlarına və yüksək ixtisaslı kadrlara, beynəlxalq aləmdə tanınmış elmi-tədqiqatların nəticələrinə malik olan ayrı-ayrı elmi təşkilatlara, müəssisələrə, ali təhsil müəssisələrinə hökumətin qərarı ilə verilən statusdur. Belə təşkilatlara dövlət əhəmiyyətli obyektlər kimi baxılır və onların fəaliyyəti xüsusi formalarla kompleks dövlət təminatında olur. Təşkilata Dövlət Elmi Mərkəzi statusu verilməsi onun təşkilati-hüquqi formasında dəyişikliklərə səbəb olmur. Dövlət Elmi Mərkəzinin fəaliyyəti müvafiq qaydada təsdiq edilmiş işlər proqramına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Dövlət Elmi Mərkəzinin fəaliyyətinin statistik müşahidəsi elmin büdcə maliyyələşdirilməsi statistikasına çərçivəsində həyata keçirilir (*“Elm və innovasiya statistikasına”* bax). O, Dövlət Elmi Mərkəzinin proqramlarının maliyyələşdirmə həcmi, həmçinin elmin sahələrini, işləri (*“Elmi tədqiqatlar və işləmələr”*ə bax), sosial-iqtisadi məqsədlər üzrə xərclərin növünü (*“Elmi tədqiqat və işləmələrə ayrılan xərclər”*ə bax), habelə elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayı və tərkibini əhatə edir.

DÖVLƏT FUNKSIYALARININ OPTİ-MALLAŞDIRILMASI

– özündə ictimai prioritetlərin təminatını, ilk növbədə insan potensialının inkişafı nöqteyi-nəzərindən onların məqsədəuyğunluğunun təhlilini nəzərdə tutur. Praktiki olaraq, istənilən müdiriyyətin funksiyalarının real yığımı, bir qayda olaraq, optimallıqdan kənarda qalır. Adətən, əvvəlki struktur quruluşundan irsi olaraq qalan elə əhəmiyyətli sayda dövlət vəzifələri var ki, dövlətin, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin indiki inkişafı əvvəllər vacib sayılan bu vəzifələrin lazımsızlığını labüd edir. Lakin bürokrat idarəçilər öz səlahiyyətlərini qoruyub saxlamaq və genişləndirmək məqsədilə, nəinki lazımsız vəzifələri ləğv edir, hətta oxşar vəzifələrin meydana çıxmasına şərait yaradırlar. Bu, bir tərəfdən müdiriyyət arasında narazılığa, konfliktə gətirib çıxarır, eyni zamanda müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq ehtimalını çətinləşdirir. Digər tərəfdən isə, səmərəsiz və özünü doğrultmayan nəticələr birbaşa və dolayı məsrəflərə gətirib çıxarır. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq, dövrü olaraq dövlət tərəfindən nəzarət həyata keçirilməli, aktuallaşdırılması labüd olan lazımsız və oxşar dövlət vəzifələrinin ixtisar edilməsi təklifi irəli sürülməli və bu vəzifələrin dövlət səviyyəsində bölüşdürülməsi variantına baxılmalıdır. Bu prosesə insan inkişafını nəzərə alan vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının cəlb olunması daha vacibdir.

Vəzifələrin paylaşdırılmasını təhlil etdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları müəyyən dövlət vəzifələrini öz üzərilərinə götürə bilərlər. Özünü tənzimləmə sisteminin inkişafı nəinki iqtisadi sahələrdə, insan inkişafı ilə bağlı olan digər sahələrdə, təhsildə, səhiyyədə və mədəniyyət sahəsində də mümkündür.

DÖVLƏT XİDMƏTİ – ümumi qanunvericilik qaydalarına uyğun olaraq, idarə edilməsi həyata keçirilən ictimai-faydalı fəaliyyət növüdür. Dövlət hakimiyyəti dövlət sferasında əhaliyə xidmətin təşkilinə cavabdeh hesab edilir, lakin onun tərəfindən göstərilən xidmətlərin xarakterindən (bazar və ya qeyri-bazar) asılı olaraq, xidmətlər inzibati idarələr, dövlət müəssisələri, şəxsi müəssisə və firmalar tərəfindən də göstərilə bilər.

DÖVLƏT İDARƏETMƏ BÖLMƏSİ (SEKTORU) – qanunvericilik, məhkəmə və icra hakimiyyəti orqanlarının, sosial təminat fondlarının və onların nəzarət etdikləri *qeyri-kommersiya təşkilatlarının* məcmusudur. Dövlət idarəetmə bölməsinin əsas funksiyaları - cəmiyyətə və ya ev təsərrüfatlarına əmtəələrin çatdırılmasının və xidmət göstərilməsinin təşkil

edilməsi və bu xidməti vergi qoyma vəsaitlərindən və ya digər gəlirlərdən maliyyələşdirməkdən; transferlər yolu ilə gəlir və maddi nemətlərin yenidən bölüşdürülməsindən; qeyri-bazar xidmətlərinin istehsalından ibarətdir. Dövlət idarələri bölməsinə mərkəzi və yerli səviyyələr daxildir.

DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARI BÖLMƏSİ

- aşağıdakı institusional rezident vahidlər qruplarından ibarətdir:

- a) mərkəzi, regional və yerli səviyyələrdə idarəetmə orqanlarının bütün vahidlərindən;
- b) hər bir idarəetmə səviyyəsində bütün dövlət sosial təminat fondlarından;
- c) dövlət vahidləri tərəfindən nəzarət edilən və əsasən maliyyələşdirilən bütün qeyri-kommersiya təşkilatlarından.

Hətta bütün səhmləri dövlət vahidlərinin mülkiyyəti olan dövlət korporasiyaları bu bölməyə daxil edilmir. Bura həmçinin dövlət vahidlərinin mülkiyyətində olan və onun tərəfindən nəzarət olunan kvazikorporasiyalar da daxil edilmir. Lakin dövlət vahidlərinin mülkiyyətində olan və kvazikorporasiya hesab olunmayan qeyri-korporativ müəssisələr bu vahidlərin ayrılmaz bir hissəsidir və buna görə də dövlət idarəetmə orqanları bölməsinə daxil edilməlidir.

DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARI-NIN APARATI

– qanunvericilik, icraedici, məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında və digər dövlət orqanları sistemlərinin aparatında məşğul olan işçilərin məcmusudur. Azərbaycanda dövlət idarəetmə orqanlarının aparatının tərkibinə aşağıdakılar daxildir: mərkəzi və yerli orqanların aparatı.

DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNİN REGIONAL ORQANLARI

– dövlət idarəetməsinin regional orqanlarının alt bölmələri ayrıca institusional vahidlər hesab edilən idarəetmənin dövlət orqanlarından və dövlət idarələri tərəfindən nəzarət olunan və əsasən onlar tərəfindən maliyyələşdirilən qeyri-kommersiya təşkilatlarından ibarətdir.

DÖVLƏT İDARƏLƏRİNİN SON İSTEHLAK XƏRCLƏRİ

– kollektiv xidmətlər və ya fərdi mal və xidmətlərə aid olub-olmamasından asılı olmayaraq, dövlət idarəetmə orqanlarının müxtəlif istehlak mal və xidmətlərinə çəkdiyi xərclərdir. Bu xərclər əsasən vergi qoyma vəsaitlərindən və ya dövlət daxilolmalarından

maliyyələşdirilir. İdarəetmə orqanlarının funksiyalarının və ya əsas məhsul növlərinin təsnifləşdirilməsinə uyğun olaraq, dövlət xərclərinin təsnifləşdirilməsi müxtəlif əlamətlər (bazar və ya qeyri-bazar istehsalçılarının məhsulları; kollektiv xidmətlər və ya fərdi əmtəə və xidmətlər) üzrə həyata keçirilə bilər.

DÖVLƏT İSTİQRAZI – kredit münasibətləri formasıdır, dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün borc alan dövlətin adından pul vəsaitlərini səfərbər edir və ya dövlətin (və ya onun yerli orqanlarının) borclu və kreditor kimi çıxış etdiyi kredit münasibətlərinin növüdür. İstiqraz vərəqəsi müəyyən edilmiş müddətdə qiymətli kağızın nominal dəyərinin sabit faizi ilə onun sahibinə ödəmək barəsində (əgər buraxılışın şərtlərində başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa) emitentin öhdəliyini təsdiqləyən, adətən pul ifadəsində olan qiymətli kağızdır.

Azərbaycan Respublikasında daxili istiqrazlar üzrə istiqraz vərəqəsini buraxmaq hüququ dövlətə məxsusdur. İstiqraz vərəqəsi xüsusi növ mülki-hüquq öhdəliyini rəsmiləşdirir. Burada borc alan dövlət, borc verən isə vətəndaşlardır. İstiqraz vərəqələri hüquqi və fiziki şəxslər, kredit-maliyyə təşkilatları və xarici şirkətlər tərəfindən əldə edilə bilər.

İstiqraz vərəqəsini banklar sərbəst satır və alırlar. İstiqraz vərəqələrindən və onun uduşlarından vergi tutulmur.

İstiqraz vərəqələri manatla buraxılır.

DÖVLƏT QEYDİYYATI – ölkə ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, habelə xarici hüquqi şəxslərin ölkə ərazisində yaratdığı nümayəndəlik və ya filialların hüquqi statusunun təsdiq edilməsi, müəyyənləşdirilməsi və onlara dair məlumatların (qeydlərin) hüquqi şəxslərin vahid dövlət reyestrinə daxil edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Qanuna əsasən, ölkədə vahid dövlət qeydiyyatı sistemi həyata keçirilir. Göstərilən qanunda aşağıdakılar müəyyənləşdirilmişdir: a) bütün hüquqi şəxslər müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında dövlət qeydiyyatından keçməlidirlər; b) bütün ölkə üzrə hüquqi şəxslər üçün vahid dövlət qeydiyyatı həyata keçirilir; c) dövlət qeydiyyatını həyata keçirən orqan hüquqi şəxslərin yaradılmasında müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməli və onların yaradılması üçün lazım olan sənədlərin qanuna uyğunluğunu yoxlamalıdır; ç) dövlət qeydiyyatından imtina ilə bağlı məhkəməyə müraciət edilə bilər.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişliliyinin daha da

artırılması və biznesə başlama proseduralarının sadələşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25.10.2007-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq, 01 yanvar 2008-ci il tarixindən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin dövlət qeydiyyatında “bir pəncərə” prinsipinə keçilmişdir.

DÖVLƏT QİYMƏTLİ KAĞIZLARI (DQK) – dövlətin emitent üzrə əmlak hüquqlarını və ya borc münasibətlərini təsdiqləyən pul sənədidir. Qiymətli kağızlar kağızda çap edilmiş sertifikat blankları şəklində və ya hesablardakı qeydlər formasında ola bilər.

Qiymətli kağızların elementi qiymətli kağızları buraxan (emissiya edən) və qiymətli kağızlara görə onların sahibləri qarşısında məsuliyyət daşıyan hüquqi şəxsdir. Emitent kimi dövlət və yerli hakimiyyət orqanları çıxış edir. Bir sıra hallarda qeyri-dövlət qiymətli kağızları da dövlət statusu ala bilər.

Dövlət qiymətli kağızları daha etibarlı qiymətli kağız hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızları ilə yanaşı, müəssisələr və ölkə ərazisində qeydə alınmış digər hüquqi şəxslər (o cümlədən birgə və xarici müəssisələr) də emitent rolunda çıxış edə bilərlər.

DÖVLƏT QULLUĞU (XİDMƏTİ) – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsidir.

DÖVLƏT QULLUQÇUSU (Azərbaycan Respublikasında) – “Dövlət qulluğu haqqında” Qanunda müəyyən edilmiş qaydada maaşlı (maaş yalnız dövlət büdcəsi vəsaitindən verilə bilər) dövlət qulluğu vəzifəsini tutan və inzibati vəzifə üzrə dövlət qulluğuna qəbul edilərkən Azərbaycan Respublikasına sadıq olacağına and içən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. İnzibati vəzifə tutan və hakimiyyət səlahiyyətləri alan dövlət qulluqçusu vəzifəli şəxsdir. Deputatlar və hakimlər dövlət qulluqçuları sayılmırlar.

DÖVLƏT MƏŞĞULLUQ FONDU - əsasən dövlət və yerli büdcələrin vəsaitləri, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq respublika ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin və fərdi qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin məcburi ayırmaları, hüquqi şəxslərin və vətəndaşların könüllü ianələri, Dövlət Məşğulluq Fondunun

vəsaitini artırmaq məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətindən götürülən gəlir hesabına yaranır. Hüquqi şəxslər Dövlət Məşğulluq Fonduna hesablanmış əmək haqqı fondunun 1 faizi məbləğində məcburi ayırmalar köçürürlər. Fərdi qaydada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin Dövlət Məşğulluq Fonduna məcburi ayırımlarının məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Dövlət Məşğulluq Fondunun vəsaiti barəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı sərəncam verir. Dövlət Məşğulluq Fondunun hesabat ilində istifadə edilməmiş vəsaiti ondan alınmır və növbəti maliyyə ilinə keçirilir. İşsizlik müavinətləri üzrə bank əməliyyatlarına görə haqq ödənilmir.

DÖVLƏT MƏŞĞULLUQ XİDMƏTİ ORQANLARINDA RƏSMİ QEYDƏ ALINMIŞ İŞSİZLƏR

– dövlət məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən işsiz statusu alan şəxslərdir. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub, dövlət məşğulluq xidməti orqanında işaxtaran kimi qeydiyyatda alınan əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli vətəndaşlar işsiz hesab olunur. Müəssisə, idarə və təşkilatların ləğv edilməsi, yenidən qurulması, işçilərin sayının və ya ştatların ixtisarı ilə bağlı işdən azad edilməsi zamanı verilən müavinətlər qazanc kimi sayılır.

15 yaşına çatmayan, ailə başçısını itirməyə görə uşaqlar üçün təyin olunmuş pensiyalar istisna olmaqla, pensiya hüququ qazanmış vətəndaşlar, qeydiyyatda alındıqdan sonrakı 10 gün müddətində münasib iş axtarmaq məqsədilə üzrsüz səbəbdən dövlət məşğulluq xidməti orqanına gəlməyənlər və ya bu müddət ərzində təklif edilən iki münasib işdən imtina edənlər (vətəndaşa eyni iş təkrarən təklif oluna bilməz), ilk dəfə işaxtaranlar, azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkənlər, muzzla işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə tam və tam olmayan iş vaxtı ərzində müəyyən haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (xidməti) olanlar, sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, məzuniyyət, ixtisasartırma, tətillər, istehsalatın dayandırılması və ya başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlar, ölkənin silahlı qüvvələrində xidmət edənlər, ölkə ərazisində (əcənəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər) və ölkə hüddudlarından kənarda (ölkə vətəndaşları) qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər işsiz sayılır.

Dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi qeydə alınan işsizlərin sayı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən keçirilən müəyinələrdən əldə olunan işsizlərin sayından fərqlənir.

DÖVLƏT MÜƏSSİSƏSİ – (I) – Azərbaycan Respublikasının qanunlarına görə, təhkim olunmuş əmlak üzərində mülkiyyət hüququ olmayan unitar müəssisədir - kommersiya təşkilatıdır. Onun əmlakı dövlətin əmlakıdır və müəssisəyə yalnız əməli idarəetmə hüququ əsasında məxsus olur. Dövlət müəssisələrinə əsaslanan aşağıdakı növ müəssisələr fəaliyyət göstərirlər: əmlakı tamamilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr; səhmlərinin nəzarət paketi dövlət orqanlarına aid olan müəssisələr. Dövlət mülkiyyətinin firma adı özünə əmlakın mülkiyyətçisini ehtiva edir. Dövlət mülkiyyətinin idarəetmə orqanı mülkiyyətçi tərəfindən təyin edilən rəhbər hesab olunur və rəhbər mülkiyyətçiyə hesabat verir.

(II) - mülkiyyət hüququna, maliyyə iştirakına və ya müəssisənin idarə olunmasının normativ aktlarına görə, hakimiyyət orqanlarının birbaşa və ya dolayısı yolla əsas təsir göstərdiyi müəssisədir. Müəssisəyə əsas təsir o halda göstərilir ki, hakimiyyət orqanları birbaşa və ya dolayısı yolla aşağıdakılara malik olur:

- a) iltizam üzrə buraxılan səhmdar kapitalının böyük hissəsinə malik olduqda;
- b) proporsional olaraq, müəssisənin buraxdığı qiymətli kağızlara əsasən səsələrin əksər hissəsinə malik olduqda;
- c) müəssisənin inzibati orqanı üzvlərinin, idarəetmə və ya nəzarət etmə orqanlarının üzvlərinin yarısından çoxunu təyin etdiyi halda.

DÖVLƏT MÜLKİYYƏTİ (DÖVLƏT SEKTORU)

– Azərbaycan Respublikasında ölkə Konstitusiyasına əsasən, dövlətə məxsus və dövlət mülkiyyətinin aparıcı formasıdır. Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur. Ölkənin ərazisi hüddudlarında, torpaq, yerin təki, daxili və ərazi suları, qitə şelfi, bitki və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə ehtiyatları hesabına yaradılmış və başqa dövlətlərin ərazisində yerləşən müəssisələr və ya onların hissələri də Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir.

DÖVLƏT NEFT FONDU - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondu təsis

edilmişdir. Neft Fondunun fəaliyyəti neft və qazın kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Fondun öz fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitin toplanması və səmərəli idarə edilməsi vasitəsi ilə ölkə qarşısındakı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həllinə yönəlmişdir:

- böyük həcmdə daxil olan xarici valyuta gəlirləri şəraitində ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması və maliyyə-vergi intizamının təmin edilməsi, eyni zamanda, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi;

- neft və qazın bərpa edilməyən təbii ehtiyat olduğunu nəzərə alaraq, onlardan əldə edilən gəlirin nəsillər arasında bərabər bölüşdürülməsi və gələcək nəsillər üçün ehtiyat vəsaitinin toplanması;

- ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə əlaqədar mühüm ümummilli layihələrin maliyyələşdirilməsi.

DÖVLƏT STATİSTİKA KOMİTƏSİNİN YERLİ (RAYON, ŞƏHƏR) STATİSTİKA ORQANLARI

– Azərbaycan Respublikasının vahid statistika sisteminə, yəni Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin bilavasitə tabeliyində olaraq, onların strukturuna daxil olan və onlara hesabat təqdim edən orqanlardır.

Yerli (rayon, şəhər) statistika idarələri (şöbələri) “Yerli statistika orqanları üçün statistik işlər haqqında Proqram”ın yerinə yetirilməsini və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş statistik göstəricilərin metodologiyasından, statistik məlumatların yığılması, işlənməsi forması və metodlarından istifadə etməklə, istifadəçilərə, o cümlədən yerli icra hakimiyyəti orqanlarına rəsmi statistika məlumatlarının təqdim olunmasını təmin edirlər.

Yerli (rayon, şəhər) statistika idarələri (şöbələri), mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, rayonun (şəhərin) ərazisində yerləşən statistik vahidlərin registrini aparır, statistik məlumatların yığılması, işlənməsi, saxlanması və dövlət və kommertiya sirlərinin qorunmasını həyata keçirir, sorğu bülletenlərini və digər təhlili məlumatları nəşr edir, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri ilə müntəzəm əlaqə saxlayırlar.

Yerli (rayon, şəhər) statistika idarələri (şöbələri) rayonun (şəhərin) ərazisində yerləşən bütün hüquqi və fiziki şəxslərə, digər təsərrüfatçılıq subyektlərinə yerinə yetirilməsi məcburi olan statistika məsələləri üzrə göstərişlər verə bilər, həmçinin statistika müşahidələrinin keçirilməsi və

ya Statistik vahidlərin Dövlət registrinin aparılması üçün zəruri olan məlumatların təqdim edilməməsinə və ya vaxtında təqdim edilməməsinə, yaxud hesabatların təhrif edilməsinə görə statistik vahidlərin rəhbərləri və ya digər vəzifəli şəxsləri barədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada inzibati icraat başlama və inzibati tədbirlər tətbiq edə bilərlər.

Yerli (rayon, şəhər) statistika orqanları öz fəaliyyətlərini Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təsdiq olunan rayon və şəhər statistika idarəsi (şöbəsi) haqqında Əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirirlər.

DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏSİ - bazar tarazlığının saxlanması məqsədi ilə sosial, vergi, maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi yolu ilə bazar iqtisadiyyatı amillərinin qarşılıqlı münasibətlərinə dövlətin birbaşa və dolayı müdaxiləsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin siyasi vasitələrinə ictimai-zəruri mal və xidmətlərin istehsalı üçün dövlət sifarişləri, bir sıra tariflərin nizamlanması, vergi tariflərindən, xarici iqtisadi tariflərdən, maliyyə yardımlarından, kredit güzəştlərindən və s. çevik istifadə, iqtisadi və sosial sahələrdə kompleks məqsədli proqramların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi aiddir.

DÖVLƏT TORPAQ KADASTRI – torpaqların hüquqi vəziyyəti, torpaq mülkiyyətçiləri, sahibləri, istifadəçiləri və icarəçiləri arasında, eləcə də kateqoriyalar üzrə bölüşdürülməsi haqqında, torpağın kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasına və təsərrüfat üçün dəyərli olmasına dair zəruri məlumatları özündə əks etdirən sənədlər toplusudur.

Torpaq sahələrinin hüquqi vəziyyəti haqqında məlumatlar torpaqların dövlət kadastrı kitabında əks olunur və istifadə rejimində torpaq mülkiyyətinin obyekt və subyektləri, torpağa sahiblik, torpaqdan istifadə və torpaq icarəsi, torpaq sahələrinin məqsədli təyinatı haqqında məlumatlar verilir. Torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətinin uçotu onların faktiki vəziyyəti və istifadəsi üçün aparılır və bütün dəyişikliklər onlar baş verəndən sonra təsbit edilir.

Azərbaycan Respublikasında torpaqların uçotu şəhər və kənd yaşayış məntəqələri, qəsəbələr, rayonlar və ümumilikdə ölkə üzrə aparılır.

Bütün kateqoriyalı torpaqlar uçota alınır. Torpaqların uçotunun aparılmasında məhsuldar torpaqların qiyməti təyin olunur və qeyri-səmərəli istifadə olunan, aşınmış və az məhsuldar torpaqlar ayrılır.

Torpaq-kadastr rayonlaşdırılması, torpaqların təsnifləşdirilməsi, onların ekoloji, texnoloji və

şəhərsalma xüsusiyyətləri üzrə xarakteristikası, dayaq qruplaşması, torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsi torpağın keyfiyyət uçotuna daxildir.

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ÖZƏLLƏŞDİRİLMƏSİ

- vətəndaşlar, səhmdar cəmiyyətlər tərəfindən dövlətə, dövlət idarəetmə orqanlarına, subyektlərinə, bələdiyyə orqanlarına məxsus müəssisələrin, istehsalın, sahələrin, müstəqil istehsallara ayrılmış bu müəssisələrin digər bölmələrinin; avadanlıqların, binaların, qurğuların, lisenziyaların, müəssisələrin patentlərinin və s. material və qeyri-material aktivlərinin (mülkiyyətçinin adından belə qərarların qəbul edilməsində səlahiyyəti olan orqanların qərarı ilə fəaliyyət göstərən və ləğv olunan); digər səhmdar cəmiyyətlərin (yoldaşlıqların) kapitalında özəlləşdirilən müəssisələrə mənsub olan payın (səhmlərin) səhmdar cəmiyyətlərin (yoldaşlıqların) kapitalında dövlət və bələdiyyə orqanlarının payı (səhmləri), həmçinin birgə müəssisələrin, kommersiya banklarının, assosiasiyaların, konsernlərin, ittifaqların və s. birliklərin mülkiyyətlərinin alınmasıdır.

DÖVLƏTİN ELMİ-TEXNİKİ PROQRAMI

– elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətlərdə vacib elmi-texniki problemlərin səmərəli həllini təmin edən, tədbirlərin ehtiyatları, müddətləri və iştirakçıları üzrə qarşılıqlı əlaqə kompleksidir.

Proqramın seçilməsi aşağıdakı şərtləri gözləməklə, sosial-iqtisadi prioritetlərə, proqnozlara, struktur siyasətinin məqsədlərinə, beynəlxalq öhdəliklərə uyğun həyata keçirilir: yeni texnoloji sistemlərin formalaşdırılmasına yönəldilmiş, böyük struktur dəyişiklikləri üçün onların əhəmiyyətinin vacibliyinə; mütərəqqi elmi-texniki nailiyyətlərin geniş miqyasda yayılması üçün vacib olan, əsasən yeni və qarşılıqlı əlaqəli proqram tədbirlərinə (layihələrinə).

Azərbaycanda dövlətin elmi-texniki proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə işlərin təşkili, onların maliyyələşdirilməsi, eyni zamanda bir çox hallarda proqramların dövlət sifarişçisi kimi çıxış edən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına həvalə edilmişdir. Proqrama rəhbərlik edən dövlət sifarişçisi (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) proqramın məqsədlərinə nail olmaq üçün vacib olan tədbirlərin kompleksliyi və tamlığına, onların həyata keçirilmə səviyyəsinə və elmi-texniki qərarların qəbul edilməsinə cavabdehlik daşıyan

elmi şura yaradır; müəyyən edilmiş qaydada icraçıların seçilməsini, alınmış nəticələrin ekspertizasını təşkil edir.

Dövlət elmi-texniki proqramları təsdiq edilmək üçün ölkə Prezidentinə təqdim edilir.

Dövlət büdcəsi hesabına, həmçinin digər mənbələr hesabına elmi tədqiqat və işləmələr, elmi-texniki xidmətlər və digər fəaliyyət növlərinin (*“Elmi-texniki fəaliyyət”ə* bax) maliyyələşməsinə əhatə edir. Elmi tədqiqat və işləmələrə, daxili cari xərclərə (*“Elmi tədqiqat və işləmələrə xərclər”ə* bax) istiqamətlər (altproqramlar) və elmin mühüm sahələri (*“Elmin sahələri”nə* bax) bölməsində baxılır.

DÖVLƏTİN TURİZM SİYASƏTİ

- turizm sferasında sosial-iqtisadi kompleksin qorunub saxlanması və inkişafında konkret məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin bu sahəyə təsir etmə metod, forma və istiqamətlərinin məcmusudur.

DÖVREDƏN KREDİT – *“Dövrədən (rolover) kredit”ə* bax.

DÖVRİ MÜŞAHİDƏLƏR

– müəyyən vaxtdan bir, bərabər vaxt fasilələri ilə təkrarlanan statistik müşahidələrdir. Məsələn, aylıq, rüblük, illik statistika hesabatları.

DÖVRİYYƏ – (I)

– hesabat dövrü ərzində müşahidə vahidi tərəfindən yığılmış (qoyulmuş) hesabların ümumi məbləğini birləşdirir ki, bu da əmtəə və xidmətlərin üçüncü tərəfə bazar satışının həcminə uyğundur. Mühəsibat hesablarında bu satışlar “Xalis dövriyyə” və ya “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər” maddələrinə daxil edilə bilər.

Hesabatın “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər” maddəsində göstərilən tərkib elementlərinə (dövriyyə kimi baxılmalı olan) konsessiyalardan, patentlərdən, ticarət markalarından və oxşar gəlirlərdən olan digər gəlirlər daxildir.

Vahidin öz alıcısına hesabladığı ƏDV və dövriyyə ilə bilavasitə bağlı olan digər vergilər istisna olunmaqla, əmtəə və xidmətlərin vahid tərəfindən hesab-fakturaya daxil edilən bütün rüsum və vergiləri dövriyyəyə daxildir. Həmçinin alıcıdan çıxılan bütün xərclər (nəqliyyat, qablaşdırma və s.), hətta onlar hesab-fakturada ayrılıqda göstərilərsə belə, daxil edilir. Qiymətlərin aşağı salınması, güzəşt və razılaşmalar, həmçinin qaytarılan taraların dəyərləri dövriyyənin həcmindən çıxıla bilər (nağd pulla hesablaşmadakı güzəştlərdən başqa).

Dövriyyə yalnız tipik fəaliyyətə aiddir və özünə əsas fondların satışını daxil etmir. İstehsal üçün

Avropa İttifaqının dövlət orqanlarından və ya idarələrindən alınan subsidiyalar daxil edilmir. Maliyyə sektoru üçün dövriyyə anlayışı başqa cür müəyyən edilməlidir.

Qeyd: Şuranın Dördüncü Direktivinə uyğun olaraq, “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər” “Dövriyyə”dən çıxılır ki, bu da müəssisələr statistikasından fərqlənə bilər.

(II) – müəssisənin, hesabat dövrü ərzində üçüncü tərəfə təqdim etdiyi mal və xidmətlər satışının həcminə uyğun olaraq, hesabdan çıxardığı ümumi məbləğdir. Həmçinin mal və xidmətlərə müəssisənin (və ya vahidin) hesab-fakturası üzrə yazılan bütün vergi və rüsumlar da (vahidin bilavasitə öz alıcısına yazdığı ƏDV-dən başqa) dövriyyəyə daxildir. Bundan başqa, alıcıya yazılan digər (nəqliyyat-daşıma, qablaşdırma və s.) xərclər (bu xərclər hesab-fakturada ayrılıqda otursa belə) daxildir. Qiymətlərin düşməsi, güzəştlər, diskont, həmçinin qaytarılmış taraların dəyərləri çıxıla bilər, ancaq nağd hesablaşmaya görə güzəştlər çıxıla bilməz. Əsas kapitalın satışının həcmi dövriyyəyə daxil edilmir. Dövlət orqanlarından və Avropa İttifaqından alınmış əməliyyat subsidiyaları da həmçinin çıxılır. Müəssisənin uçot və hesabatlarındakı, istehsalla bilavasitə bağlı ƏDV kimi baxılan digər vergilər dövriyyəyə daxil edilmir.

(III) - şirkətin özünün adi sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində üçüncü tərəflə apardığı əməliyyatların dəyər ifadəsində həcmidir.

DÖVRİYYƏ KAPİTALI – şirkətin (bankın) gündəlik fəaliyyətində hərəkət edən kapitalın bir hissəsidir.

DÖVRİYYƏ VASİTƏLƏRİ – şirkətdə uzun müddətə saxlanılması nəzərdə tutulmayan, istifadə olunan və ya istifadə olunmayan bütün aktivlərdir (şirkətin işgüzar fəaliyyətinin xüsusi xarakterinin nəticəsi olan bəzi müstəsna hallardan başqa).

DÖVRİYYƏ VƏSAİTLƏRİNİN DÖVR ETMƏ QABİLİYYƏTİ GÖSTƏRİCİLƏRİ – dövriyyə vəsaitlərindən istifadə olunmasının səmərəliliyini əks etdirir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə qabiliyyəti göstəricilərinə dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə sürəti, yəni avans verilmiş vəsaitlərin tam dövriyyəsinin başa çatdığı vaxt və dövriyyənin davamiyyət müddəti aiddir.

Dövriyyənin sürəti – verilən müddət ərzindəki dövrlərin sayı ilə ifadə olunur və təhlil olunan dövr ərzində dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyərinin bu dövr ərzində satılan məhsulların (işin, xidmətin) istehsalına çəkilən xərclərin kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır. **Bir dövriyyənin davamiyyət müddəti** – təqvim

müddətinin davamiyyətindən və dövrlərin sayından asılıdır:

Burada D bərabərdir $\frac{1}{2}$ (dövrün əvvəlinə dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri + dövrün sonuna dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri) bölünsün satılan məhsulların istehsalına çəkilən xərclər vurulsun dövrə olan günlərin sayı.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövr etmə qabiliyyəti dövriyyə vəsaitlərinin cəmi üzrə həm ümumilikdə, həm də onların ayrı-ayrı elementləri (maddi ehtiyatlar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul və s.) üzrə hesablanır.

DSF (SİF) – DƏYƏR, SİĞORTA, FRAXT

– şərti təyinat limanına qədər malın göndərilməsi şərtlərinə uyğun olaraq, malın qiymətinə daxil edilən dəyər, sığorta və fraxtdır.

DUL QALMA – ər-arvaddan birinin ölümü ilə nəticələnmiş nikahın dayandırılması; nəticədə evli kişinin, yaxud ər-də olan qadının nikah vəziyyətinin dəyişməsidir. Demografiyada *boşanma* ilə yanaşı *koqortada* nikahların dayandırılması ilə nəticələnən proses kimi və müvafiq olaraq, əhalinin və ailələrin təkrar istehsalı komponentlərindən biri kimi baxılır. Dul qalmanın öyrənilməsi ölümün tədqiqi ilə sıx bağlıdır. Başqa *demoqrafik proseslərdən* fərqli olaraq, dul qalmanın tezliyi həmin insanlarda deyil, başqa insanlarda baş verən hadisələrlə müəyyən edilir, yəni ərinin ölməsi nəticəsində nikahın dayandırılması (qadının dul qalması) və arvadının ölməsi nəticəsində (kişinin dul qalması). Dul qalmanın demoqrafik əhəmiyyəti ondadır ki, qanunverici, dini və s. normalara müvafiq olaraq dul qalmış yenidən nikaha girmə qabiliyyətinə malik olur (istisna – induizm-də dul arvadın ərə getməsi məzəmmətə məruz qalır). Dul qalmanın tezliyi nikahda olan digər cinsdən olan şəxslərin ölüm səviyyəsi ilə müəyyən edilir. O, ölümün strukturundan asılıdır və kişi və qadın üçün müxtəlifdir; dünya ölkələri üzrə nisbətən geniş tərəddüd edir və ömür uzunluğu artdıqca, aşağı düşür.

Demografiyada dul qalmanı xarakterizə edən göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Xüsusi dul qalma əmsalı ən geniş yayılmış göstəricidir və həmin cinsdən olan şəxslər arasında dul qalma halları sayının nikahda olan həmin cins şəxslərin orta sayına nisbətidir. Monoqam nikah şəraitində bir cinsdən olan şəxslərin xüsusi dul qalma əmsalı nikahda olan başqa cins şəxslərin xüsusi ölüm əmsalına bərabərdir. Kişilərdə qadınlara nisbətən dul qalma aşağıdır. Bu da bir çox yaş qruplarında kişilərin ölüm səviyyəsinin yüksək olmasının nəticəsidir. Hesablamaq çətin olduğu üçün, dul qalma yaş əmsallarından az istifadə olunur və

həmin cinsdən və yaşda 1000 nikahda olan şəxslərin dul qalma hallarının sayını göstərir. Dul qalma ehtimalı *dul qalma cədvəllərinin* əsas göstəricisidir. Qadınlar üçün o, kişilərə nisbətən çoxdur. Ölümün aşağı düşməsi ilə nəsildə dul qalma riski uzaqlaşır, lakin azalmır. Ümumi dul qalma ehtimalı kişi və ya qadın üçün yalnız əks cinsdən olan şəxslərin ölüm səviyyəsinin üstün azalması, yaxud boşanma riskinin artması nəticəsində aşağı düşə bilər.

Yüksək ölüm olduqda, 20–40 yaşlarda yüksək dul qalma səviyyəsi qeyd olunur; dul qalmanın doğum səviyyəsini mühüm dərəcədə aşağı salan amil kimi çıxış edir. Ömür uzunluğu artdıqca, dul qalmanın doğum səviyyəsinə təsiri azalır. Uşaq doğumunun ailədaxili tənzimlənməsinin yayılması ilə dul qalmanın təsiri lap cüzi olur, çünki çox vaxt uşaqların doğulması bağlanan nikahın birinci illərinə təsadüf edir.

DUL QALMA CƏDVƏLLƏRİ – kişi və qadınların müəyyən məcmusunda hər (arvad) ölümü nəticəsində nikahların pozulmasını xarakterizə edən kəmiyyətlərin nizamlanmış ardıcılığıdır. Real, yaxud hipotetik koqortada dullaşma prosesinin axınına qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi növündə təsvir edən bu prosesin rəqəmli modelidir. Başqa demoqrafik proseslərdən və mövcud yaş və nikah strukturundan asılı olmayaraq, dullaşma prosesini təsvir etmək, dullaşma intensivliyini müxtəlif əhalidə müqayisə etmək və nikahın stabilliyinə ölümün təsirini təhlil etmək üçündür. Hər cins üçün ayrıca qurulur. Nikahların sayından asılı olmayaraq, bütün ömrü boyu dullaşma riskini xarakterizə edən ümumi və yalnız bir nikahda dullaşma riskini nəzərə alan xüsusi dul qalma cədvəllərinə bölünür. Şkalanın intervalına görə, dul qalma cədvəlləri tam – birillik intervalları və qısa – beş illik və ya daha böyük intervalları olan cədvəllərə bölünür.

Ümumi dul qalma cədvəlləri yaş şkalası üzrə qurulur və nəslin ömrü ərzində dullaşma nə qədər tez baş verdiyini göstərir. Əsas göstəriciləri: x -dən $x+k$ -dək yaş intervalında il ərzində dullaşmanın orta sayıdır, burada x – yaş, k isə – yaş şkalası intervalının kəmiyyətidir; x -dən $x+k$ -dək dövrdə dullaşmanın orta sayı; x -yaşadək dullaşmanın orta sayıdır. Əlavə göstəricilər ümumi *nikah cədvəllərindən*, yaxud *boşanma cədvəllərindən* alınır. Ümumi dul qalma cədvəlləri nadir hallarda qurulduğundan, xüsusi dul qalma cədvəlləri müəyyən nikah koqortası üçün qurulur və göstərir ki, nikahın müxtəlif müddətlərində dullaşma nə qədər tez baş verir (y) və nikahın müddəti artdıqca, bütün nikah bağlayanlar tədricən dullaşır. Xüsusi dul qalma cədvəllərinin

əsas göstəriciləri öz aralarında aşağıdakı nisbətlərdə olur:

$$M_{y+k} = M_y \cdot (1 - w_{y/y+k});$$

$$W_{y/y+k} = M_y \cdot w_{y/y+k};$$

$$e_y = \frac{1}{M_y} \int_y^w M(y) dy \approx \frac{\sum_y^w W_{y/y+k} \left(y + \frac{k}{2} \right)}{M_y}$$

Lazımi informasiya olmadığından, real nikah koqortaları üçün xüsusi dul qalma cədvəlləri nadir hallarda qurulur. Hipotetik nəsil üçün isə nikahda olan əks cinsli şəxslərin ölümü haqda məlumatlar bu şəxslərin həmin dövr üçün nikaha daxil olma yaşları üzrə bölgüsünü tələb edir. Belə ki, əgər S_x – x -yaşda nikah bağlamış kişilərin sayı, L_x^M isə müvafiq ölüm cədvəllərindən $x/x+1$ yaş intervalında ölümün insan-ıl göstəricisidirsə, onda

$$M_y = \frac{1}{\sum_x S_x} \cdot \sum_x S_x \cdot \prod_{y=0}^y \frac{L_{x+y+1}^M}{L_{x+y}^M}.$$

Beləliklə, xalis dul qalma cədvəlləri göstəricisi kimi, hipotetik nəsil üçün M_y -dir, bundan götürülmüş nisbətlər üzrə bütün qalan göstəricilər alınır.

DUL QALMA ƏMSALI – dul qalan kişi (qadın) sayının nikahda olan həmin cinsə məxsus şəxslərin orta sayına nisbətidir. Adətən bir il üçün hər 1000 nəfərə hesablanır. Monoqrafiyada hər il dul qalan kişilərin sayı ərdə olan ölənlərin sayı qədərdir və əksinə. Buna görə də, dul qalma əmsalı kişilərdə ərdə olan qadınların ölüm əmsalına, qadınlarda isə evli kişilərin ölüm əmsalına bərabərdir.

DÜNYA BANKI – dörd təşkilatdan - 1945-ci ildə əsas qoyulmuş Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankından (BYİB), 1956-cı ildə yaradılmış Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasından (BMK), 1960-cı ildə yaradılmış Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasından (BİA) və 1988-ci ildə yaradılmış İnvestisiya Təminatları üzrə Çoxtərəfli Agentlikdən (İTÇA) ibarət olan beynəlxalq maliyyə orqanıdır. Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə inkişaf etmiş ölkələrdən bu ölkələrə maliyyə ehtiyatlarının göndərilməsinə kömək üçün yaradılmışdır.

DÜNYA BAZARLARININ QIYMƏTİ – dünya bazarında əsas əmtəələrin qiymətidir və sərbəst konversiya olunan valyuta ilə müəyyənləşdirilir. Müasir şəraitdə dünya bazarlarının qiymətləri ilə müntəzəm xarakterə

malik olan ixrac və idxal əməliyyatları həyata keçirilir. Ondan ölkədə tənzimlənən qiymətlər üzrə daxili münasibətlərin formalaşdırılmasında baza kimi istifadə edilir. Oxşar qiymətlər üzrə dünya bazarlarının qiymətlərinin nisbəti həmçinin daxili bazarda *sərbəst qiymətlərin* səviyyəsinin təhlilində də istifadə edilir, baxmayaraq ki, tələb və təklifin təsiri ilə qiymətlərin daxili nisbəti və onların səviyyəsi fərqlənə bilər. Statistik təhlillərin aparılmasında dünya bazarlarının qiymətinin səviyyəsi yüklərin çatdırılması üzrə xərclərin təshih edilməsi ilə SİF (dəyər, sığorta, fraxt) mal göndərmə şərtlərinə uyğunlaşdırılır və bu, qiymətdə orta hesabla 10-15% təşkil edir.

DÜNYA QİYMƏTLƏRİ - dünya bazarında formalaşan *qiymətlərdir*. Müasir dünya təsərrüfatı üçün müxtəlif qiymətlər xarakterikdir: bu, əsas ixracatçıların və idxalçıların qiymətləridir, həmçinin sərbəst konvertasiyalasdırılan valyuta ilə ödənilən, açıq ticarət-siyasi rejim şəraitində həyata keçirilən, adi iri müntəzəm müstəqil *əməliyyatlara* aid olan, dünya ticarətinin əsas mərkəzlərinin qiymətləridir. Dünya qiymətləri iki əsas tələbi təmin etməlidir: beynəlxalq mübadilə sferasındakı ticarət əməliyyatlarında iştirak etmək niyyətində olan istənilən satıcı və alıcı üçün əlverişli (əl çatan) olmalıdır; dünya əmtəə dövriyyəsi üçün təmsilçi olmalıdır. Eyni bir əmtəə üzrə öz səviyyəsinə görə müxtəlif qiymətlər fəaliyyət göstərir. Dünya qiymətlərinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: sərbəst konvertasiyalasdırılan valyutalarla ödənişlərlə kommersiya sövdələşmələrinin qiymətləri üzrə; qeyri-sərbəst konvertasiyalasdırılan valyutalarla ödənişlərlə kommersiya sövdələşmələrinin qiymətləri üzrə, klirinq razılaşmaları üzrə, “yardım proqramları” və s. xüsusi əməliyyatlar üzrə.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİ TƏSNİFATI – BMT-nin Statistika Şöbəsi tərəfindən işlənmiş, dünya ölkələri və ərazilərinin *təsnifatıdır*.

-E-

Edifakt.....	145	Ekzogen dəyişən	151
Edikom.....	145	Elastik tələb	151
EHM şəbəkəsinin inzibatçısı.....	145	Elastiklik	151
EHM yaddaşı.....	145	Elastiklik əmsalı.....	152
EHM-in arxitekturası	145	Elektrik enerjisi.....	152
EHM-in etibarlılığı.....	145	Elektrik rabitəsi.....	152
EHM-in əməliyyat yaddaşı	145	Elektrik stansiyasının gücü	152
Ehtimal	145	Elektriklə silahlanma (təchiz olunma)	
Ehtimal statistikasi.....	145	əmsalları.....	152
Ehtimallı seçmə.....	145	Elektrikləşdirilmiş yol	152
Ehtiyat aktivləri.....	145	Elektron hesablama maşınları şəbəkəsinin	
Ehtiyat avadanlıq.....	146	ötürmə səviyyəsi	152
Ehtiyat əmsalı.....	146	Elektron hesablama maşınlarının yaddaşının	
Ehtiyat fondu.....	146	qorunması	152
Ehtiyat mövqeyi	146	Elektron nəşr	153
Ehtiyat sazişlər	146	Elektron poçt.....	153
Ehtiyat tələbləri.....	146	Elektron sənəd	153
Ehtiyat vəsaitlər.....	146	Elektron-hesablama maşını.....	153
Ehtiyatlar	146	Elektrovoz.....	153
Ehtiyatlar və başa çatdırılmamış istehsal ...	146	Elementar vahid	153
Ex ante proqnozu	147	Elm və elmi xidmətlərin göstərilməsi.....	153
Ex post proqnozu	147	Elm və innovasiya statistikasi.....	153
Ekologiya xarakterli xidmətlər.....	147	Elm və innovasiya statistikasi üzrə	
Ekoloji çirklənmənin texnoloji azalması ilə		beynəlxalq standartlar	154
bağlı avadanlıqlara və qurğulara, tikililərə		Elm və innovasiyaların maliyyələşmə	
investisiyalar	147	mənbələri	155
Ekoloji ekspertiza.....	147	Elm və texnikanın inkişafının prioritet	
Ekoloji fondlar	147	(üstün) istiqamətləri	155
Ekoloji qəzalar	148	Elmi (fəaliyyət) bölmələr.....	155
Ekoloji nəzarət	148	Elmi işçilərin ixtisaslarının	
Ekoloji normativlər	148	nomenklaturası	156
Ekoloji ödənişlər	148	Elmi kadrların mobilliyi	156
Ekoloji sertifikatlaşdırma.....	148	Elmi təcrübə bazaları	156
Ekoloji sığorta.....	148	Elmi tədqiqat və işləmələrin yerinə	
Ekoloji-iqtisadi tənzimləmə	148	yetirilməsinə çəkilən daxili xərclər.....	156
Ekonometrik model.....	149	Elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan	
Ekonometrik tənliklər sistemi	149	heyət.....	157
Ekonometriya	149	Elmi tədqiqat və işləmələrlə tam məşğul	
Eksklüziv əlavə məhsul.....	149	olma ekvivalenti.....	157
Ekskursiya-gəzinti xətləri	149	Elmi tədqiqatlar və işləmələr	158
Ekspert qiymətləndirməsi	150	Elmi tədqiqatlara və işləmələrə dövlət	
Ekspert qiymətləndirməsinin delfi-metodu	150	büdcəsindən ödəmələr	158
Eksponensial əhali.....	150	Elmi tədqiqatlara və işləmələrə xərclər	158
Eksponensial hamarlama.....	151	Elmi tədqiqatların və işləmələrin sosial-	
Eksponensial hamarlamamanın fundamental		iqtisadi məqsədləri	159
nəzəriyyəsi	151	Elmi təşkilat	160
Eksponensial trend	151	Elmin maddi-texniki bazası	160
Ekstensiv iqtisadi inkişaf	151	Elmin maddi-texniki və təcrübə bazasının	
Ekü	151	statistikası	160
Ekvireprezentativlik	151	Elmin sahələri	161
Ekvivalent mallar	151	Elmi-texniki fəaliyyət	161

Elmi-texniki kadrlar	161	Evdə işləyən işçilər	171
Elmi-texniki proqram	162	Evdə işləyənlərin sayı	171
Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərində işləyənlərin sayı	162	Evə çatdırmadan, malı nağd pula satan mağaza	171
Emal	162	Evli	172
Emal əməliyyatları	162	Evlilik	172
Emal sənayesi	163	Evristik proqnozlaşdırma metodları	172
Emiqrasiya	163	Eyler metodu	172
Emissiya	163	Eyni çəkili (mütənasib) seçmə	172
Emitent	163		
Empirik elastiklik əmsalı	163		
Endogen dəyişən	163		
Energetika avadanlığı	163		
Enerji ilə təchiz olunma əmsalı	164		
Enerji məhsullarının alınması	164		
Enerji tutumu	164		
Engel əyrisi	164		
Engel qanunu	164		
Eninə təhlil	164		
Etibarlılıq	164		
Etibarlılıq həddi	164		
Etibarnamə	165		
Etnik miqrasiyalar	165		
Etnik statistika	165		
Ev təsərrüfatı	165		
Ev təsərrüfatı müəssisələri	166		
Ev təsərrüfatının orta ölçüsü	166		
Ev təsərrüfatları bölməsi	166		
Ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatı	166		
Ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiqatı üçün seçmənin təşkili	167		
Ev təsərrüfatları statistikasına	168		
Ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri- kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri	169		
Ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri- kommersiya təşkilatları bölməsi	170		
Ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri- kommersiya təşkilatları bölməsi	170		
Ev təsərrüfatlarında ərzağın dəyəri	170		
Ev təsərrüfatlarının büdcəsi	170		
Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı	170		
Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri	170		
Ev təsərrüfatlarının istehlakı	170		
Ev təsərrüfatlarının qənaət edərək yığdığı pul	171		
Ev təsərrüfatlarının pul gəlirləri	171		
Ev təsərrüfatlarının pul xərcləri	171		
Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan gəlirləri	171		
Ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri ...	171		

EDİFAKT - idarəetmə, ticarət və nəqliyyat sahəsində məlumatların elektron mübadiləsidir.

EDİKOM - ticarət sahəsində məlumatların elektron mübadiləsidir. KOMEDİ adı ilə 1992-ci ildən başlanmış layihədir. Layihənin əsas məqsədi İntrastatın texniki struktur sistemi üçün əsas şərtlərin tərtib və müəyyən edilməsidir.

EHM ŞƏBƏKƏSİNİN İNZİBATÇISI – hesablama maşınlarının strukturlaşdırılmış qovşağında *lokal (yerli) hesablama qovşağının* fəaliyyətinə, məsələlərin yerinə yetirilməsində onun tamlığının və prioritetinin saxlanmasına (mühafizəsinə), qovşağın məlumat ehtiyatlarının qorunmasına, onun inkişafına cavabdeh şəxs və ya bir qrup şəxslərdir.

EHM YADDAŞI – *məlumatların* qəbul olunması, saxlanması və işlənməsi qabiliyyətinə malik olan, seçmənin həcmi və vaxtı üzrə müxtəlif tipli iyerarxik yaddaş qurğularının məcmusudur. İyerarxik səviyyə üzrə yaddaş qurğularının bölüşdürülməsi məlumatların seçmə vaxtının azalması və yaddaş tutumunun çoxalması qaydasında həyata keçirilir.

EHM-in ARXİTEKTURASI – 1) hesablama sistemlərinin istifadəçi tərəfindən proqramlaşdırılmasının mümkünlüyünü, yeni əməliyyat sistemlərinin öyrənilməsinə, lokal və qlobal şəbəkə sistemlərinin qurulmasını, müxtəlif servis proqramların yoxlanılmasını, əməliyyat sistemləri arasında interfeyslərin yaradılması məsələlərini, idarə, yaddaş və yönəltmə sistemlərini və s. öyrənmək və qismən təsvir etməkdir;

2) müəyyən ümumi səviyyədə *proqramlaşdırmadan istifadəçilərin istifadə imkanının*, əmrlər sisteminin və istifadəçilərin *interfeys* vasitələrinin, yaddaşın və ünvanlaşdırma sisteminin təşkilinin, giriş-çıxış əməliyyatlarının və idarəetmənin və s. təsvirini özündə birləşdirən *hesablama sisteminin* təsviridir.

EHM-in ETİBARLILIĞI – EHM-in müəyyən dövr ərzində dayanmadan işləmə qabiliyyətidir. EHM-in etibarlılığının ölçüsü EHM-in dayanmadan işləmə ehtimalını əks etdirir. EHM-in etibarlılıq göstəricisi aşağıdakılardan ibarətdir: dayanmadan orta işləmə vaxtı, orta axtarış vaxtı, sıradan çıxmış elementlərin lokallaşdırılması və bərpa edilməsi, müəyyən t vaxt anına vaxt vahidində sıradan çıxmaların orta sayı, hazırlıq əmsalı (iki texniki xidmət dövrü arasındakı vaxt ərzində EHM-in sərbəst işləmə ehtimalı), texniki istifadə əmsalı (ümumi işləmələrdə və vaxtda bir

neçə istismar dövrünə görə ölçü vahidində işləmələrin hissəsi (çəkisi) və həmin istismar dövründə təmir və texniki xidmətə sərf edilən vaxt).

EHM-in ƏMƏLİYYAT YADDAŞI – vəzifələrin həll edilməsində prosesorda istifadə olunan işçi və xidmətedici proqramlar, çıxış məlumatları, aralıq və son nəticələr saxlanılan EHM-in qurğusudur.

EHTİMAL – müvafiq şəraitdə (qeyri-məhdud sayda sınaqlarla) müəyyən hadisələrin imkanlarının kəmiyyət xarakteristikasıdır.

A hadisəsinin ehtimalının klassik müəyyənləşdirilməsi, bütün digər hadisələrdən ibarət olan eyni imkanlı elementar hadisələr anlayışına əsaslanır. Ehtimal $P(A) = m/n$ düsturu ilə müəyyən edilir, burada m - əlverişli nəticələrin sayı, n – nəticələrin ümumi sayını göstərir. Əgər elementar hadisələrin sayı sonsuzdursa, onda ehtimal, ehtimal nəzəriyyəsinin aksiomatik qurulmasında istifadə olunan hadisələr çoxluğundakı ehtimal həddində müəyyən edilir.

EHTİMAL STATİSTİKASI – baş (və ya seçmənin) məcmuların paylanması haqqında fərziyyənin bir-birinə zidd olmayan çoxluğu. Ehtimal statistikasi – əgər ehtimalların bölünməsinə birmənalı olaraq müəyyən edirsə, sadədir, əks halda isə, mürəkkəbdir.

EHTİMALLI SEÇMƏ – məcmunun hər bir elementinin seçməyə düşmə şansının sıfıra bərabər olmayan ehtimalı olmasıdır. Ehtimallı seçmədə həm həmişə $S_1, S_2, \dots, S_n$ müxtəlif seçmələr çoxluğunu konkret məcmudan seçmənin bu metodu ilə necə alınə biləcəyini, həm də lazım olan formalaşdırılmış seçmə ilə müvafiq seçmə vahidini dəqiq göstərmək imkanı olur. Bununla yanaşı, mümkün seçmədən hər biri üçün onun alınma ehtimalı, statistik göstəricilərin qiymətlərinin hesablanması metodu aydındır. Yalnız ehtimallı seçmənin təşkili zamanı seçmə müayinənin nəticələrini bütün məcmuya obyektiv və elmi əsaslandırılmış tətbiq etmək olar. Ehtimalsız seçmənin tətbiqi yalnız ayrı-ayrı qarşılıqlı əlaqələri dərindən öyrənmək məqsədi güdən nisbətən kiçik müayinələrdə məqbul ola bilər. Seçmənin ehtimalsız metodlarına norma, qiymətləndirmə, ekspert mülahizələri və yaxud hər hansı digər meyarlar əsasında məcmunun formalaşdırılması sxemləri aiddir.

EHTİYAT AKTİVLƏRİ – tədiyyə balansı statistikasında maliyyə hesabının mühüm elementidir. Ölkənin xarici-iqtisadi vəziyyətinin

təhlilində əhəmiyyətli rol oynayır. Ehtiyat aktivləri ölkənin xarici aktivlərindən ibarətdir, pul-kredit tənzimləyici orqanlarının nəzarəti altındadır və istənilən an bu orqanlar tərəfindən tədiyyə balansının kəsirlərinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. Ehtiyat aktivləri kateqoriyasına aşağıdakı komponentlər daxil edilir: *monetar qızıl, xüsusi borcalma hüquqları, Beynəlxalq Valyuta Fondunda (BVF) ehtiyat mövqe*, xarici valyutalarda aktivlər və digər tələblər.

EHTİYAT AVADANLIQ – texnoloji ehtiyatda olan, qurulmuş işlək avadanlıqların bir hissəsidir. Ehtiyat avadanlıq işləyən avadanlığın təmiri dövründə, qəzalar və avadanlığın digər plandankənar sıradan çıxmaları zamanı onun əvəz edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Ehtiyat avadanlıq vahidlərinin sayı fəaliyyət göstərən normativlər və ya layihə ilə müəyyən olunur və sənədlər əsasında təsdiq edilir. İstehsal üçün lazım olmayan avadanlıqlar ehtiyat avadanlığına aid edilmir.

EHTİYAT ƏMSALI – ehtiyat vasitələrinin həcmnin dövriyyə kapitalına nisbətidir.

EHTİYAT FONDU – dövriyyəyə buraxılmamış banknot və sikkə ehtiyatlarıdır ki, ölkənin Mərkəzi Bankının sərəncamı üzrə müəyyən səviyyədə yaradılır və saxlanılır. Ehtiyat fondlarına obyektiv tələbat hər bir konkret halda iqtisadiyyatın nağd pula ehtiyacının ödənilməsinin zəruriliyi ilə müəyyənləşdirilir: banknotların köhnəlməsi ilə bağlı pul kütləsinin təzələnməsi; ölkə üzrə pul kütləsinin optimal pul tərkibinin saxlanması; pul nişanlarının daşınması və saxlanmasına xərclərin ixtisara salınması.

EHTİYAT MÖVQEYİ – Beynəlxalq Valyuta Fondunda (BVF) beynəlxalq və ehtiyat vəsaitlərinin məbləği, onların üzvlərinin paylarına və əlavə kredit sazişləri çərçivəsində Fonda verdikləri istiqrazlarına ekvivalentdir. Hər bir üzvün ehtiyat mövqeyinin ölçüsü mümkün kreditlərin kəmiyyətini və onların verilməsi şərtlərini müəyyənləşdirir.

EHTİYAT SAZİŞLƏR – BVF ilə üzv-ölkələr arasındakı, bu ölkəyə BVF-dən müəyyən məbləğdə və əvvəlcədən məlum olan müddətə valyuta almasına imkan verən sazişdir. Ehtiyat sazişi – bu fondun üzv-ölkəyə Ehtiyat Sazişinin qüvvədə olduğu müddətdə istənilən an əlavə rəsmiləşdirmə olmadan kredit xəttinin açılması haqqında qərarıdır. BVF-nin rəhbərliyi memorandumu alandan və ya niyyət haqqında Mərkəzi Bankın idarəetmə heyətinin sədri və ya

maliyyə naziri tərəfindən imzalanmış ərizədən sonra sazişin bağlanması haqqında qərar qəbul edir. Bu sənəddə daxili iqtisadiyyatın stabilliyi və kreditin qaytarılmaması riskinin aşağı salınması üzrə iqtisadi və maliyyə tədbirlərinin siyahısı əks olunur.

EHTİYAT TƏLƏBLƏRİ – Mərkəzi (milli, dövlət) Bankın xüsusi hesablarında saxlanılan, kommersiya banklarının və digər kredit-maliyyə idarələrinin ehtiyatlarının bir hissəsidir.

EHTİYAT VƏSAİTLƏR – (I) - milli hesablar sisteminin maliyyə hesabının göstəricisidir. Kreditor və ya debitorun valyuta vahidində ifadə oluna bilən qeyri-rezidentlərə qarşı maliyyə tələbidir. Ehtiyatlara sahib olma hüququ yalnız Mərkəzi Banka və ya Mərkəzi Hökumətə məxsusdur. Lakin hər maliyyə tələbi ehtiyatlara aid edilə bilməz. Ehtiyatlar - istənilən an təmin oluna bilən, yəni likvidlik dərəcəsi yüksək olan maliyyə tələbləridir.

(II) - haqqında nəzarətedici orqanlar tərəfindən qərar qəbul edilənədək şirkətdə daimi ehtiyat kimi qalan mənfəətin kəmiyyətidir. Belə qərar ya ehtiyatların miqdarını müəyyən edən qanunvericiliyə (qanunvericiliklə müəyyən edilən ehtiyatlar) uyğun olaraq qəbul edilə bilər, ya da şirkətin nizamnaməsinin (nizamnamə ehtiyatları) dəyişməsi nəticəsində dəyişə bilər. İstisna hallarda onlar xüsusi kapitallarının elementlərindən birinin transferinin nəticəsi ola bilər.

EHTİYATLAR – iqtisadiyyatda aktivlərin və passivlərin bütün növlərini əks etdirir və müəyyən tarixə onların uçotunu göstərir.

EHTİYATLAR VƏ BAŞA ÇATDIRILMAMIŞ İSTEHSAL - aşağıdakı məqsədlərlə şirkətin istehsal silsiləsinə daxil edilən bütün mallar və xidmətlərdir:

- onlar olduğu kimi və ya emaldan sonra (hazırda və ya gələcəkdə) satıla bilər;
 - onlar birinci istifadədəcə istehlak oluna bilər.
- Başa çatdırılmamış istehsal şəklində olan ehtiyatlar fərqləndirilir. Belə ehtiyatlara daxildir:
- xammal ehtiyatları: xammal və materiallar;
 - məmulatlar: aralıq məmulatlar (yarımfabrikatlar), hazır məmulatlar, qalıq məhsullar;
 - əmtəəlik mallar.

Ehtiyatlar təsnifata uyğun olaraq bir başa nəzərə alına bilər.

Başa çatdırılmamış istehsal – bu, istehsal mərhələsində olan mallardır (və ya xidmətlərdir).

Onlar təsnifatlara görə “sair mallar” və ya “digər qruplara aid edilməyən mallar” kimi nəzərə alına bilər.

1) *Mənşəyindən və emal səviyyəsindən asılı olaraq, qablaşdırma materialları yuxarıda göstərilən kateqoriyalardan birinə aid edilə bilər.*

2) *Əsas kapital kimi saxlanılan mallar (məhsullar) ehtiyatlar kateqoriyasına aid olunmur, “əsas kapital” maddəsində göstərilir.*

EX ANTE PROQNOZU – ekonometrik modellərin parametrlərinin və *dəyişən ekzogenin* qiymətləri haqqında bu və ya digər fərziyələrin qiymətləndirilməsi əsasında *ekonometrik dəyişən endogen modelinin* gələcək qiymətlərinin qabaqcadan xəbər verilməsidir.

EX POST PROQNOZU – *ekonometrik modelin* parametrlərinin və *dəyişən ekzogenin* keçmiş dövr üçün faktiki qiymətlərinin qiymətləndirilməsi əsasında dəyişən endogenin keçmiş qiymətlərinin qabaqcadan xəbər verilməsidir. Modelin dəqiqliyinin, etibarlılığının yoxlanması üsullarından biri hesab edilir, strukturun, dəyişənlərin tərkibinin və parametrlərin qiymətləndirilməsi üsullarının dəqiqləşdirilməsi üçün məlumat verir.

EKOLOGIYA XARAKTERLİ XİDMƏTLƏR – kənar obyektlər üçün təbiəti mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə kommersiya, müqavilə və ya ödənişsiz əsasda müxtəlif təşkilatlar (idarələr) tərəfindən reallaşdırılan tədbirlərdir. Statistikada ekologiya xarakterli xidmətlər təbiəti mühafizə fəaliyyəti növlərinin xüsusi təsnifatı əsasında tənzimlənir.

EKOLOJİ ÇİRKƏNMƏNİN TEXNOLOJİ AZALMASI İLƏ BAĞLI AVADANLIQLARA VƏ QURĞULARA, TİKİLİLƏRƏ İNVESTİSIYALAR – ekoloji təmiz texnologiya ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması məqsədilə işlənmiş və tətbiq edilmiş konkret proseslər, texniki vasitələr, qurğular, avadanlıqlar şəklində ifadə oluna bilər. Son mərhələdə zərərli maddələrin və tullantıların tutulması, təmizlənməsi, zərərsizləşdirilməsi və ləğv edilməsini həyata keçirən avadanlıqlara (qurğulara, tikililərə) investisiyalardan fərqli olaraq, ekoloji elementlər birbaşa istehsal prosesinə daxil edilir. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə avadanlıqlara belə investisiya, avadanlıqlara integrasiya nəticəsində əsas kapitalla əlavə xərclərdən ibarətdir. Əgər ətraf mühitin müdafiəsi üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqlar istehsal prosesinin ayrıca hissəsi kimi

müəyyənləşdirilmirsə (tanınmırsa), onda xərclər ətraf mühitin qorunması üzrə normalara uyğun gəlməyən, avadanlıqların (və ya onların hissələrinin) sərəncamda olan alternativ variantlarının müqayisəsi yolu ilə fərqləndirilə bilər.

EKOLOJİ EKSPERTİZA – təsərrüfat və digər fəaliyyətin cəmiyyət üçün ekoloji təhlükəsizliyinə uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə keçirilən ekspertizadır (dövlət və ictimai). Dövlət ekoloji ekspertizası *ətraf təbii mühitin* qorunmasının vacib tədbiridir. Bu tədbirlər dövlət və ya yerli təyinatlı obyektlərdə qüvvədə olan qanunvericiliklə tənzimlənir. Nəticələrin elmi və qanuni əsaslandırılmasında, təşkilində və nəticələrin elan edilməsində idarə üst təşkilatlardan asılı olmadan, cəmiyyətin iştirakı prinsipləri ilə həyata keçirilir. Layihə və proqramların maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi yalnız dövlət ekoloji ekspertizasının müsbət rəyi olduqda mümkündür. İctimai ekoloji ekspertiza elmi kollektivlər, ictimai birliklər tərəfindən onların təşəbbüsü ilə keçirilir və onun nəticələri müvafiq dövlət ekoloji ekspertiza təşkilatlarının təsdiqindən sonra hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış olur.

EKOLOJİ FONDLAR – təbiətin qorunması məsələlərinin həlli, itkilərin bərpa edilməsi, vurulan ziyanın kompensasiya edilməsi və s. təxirəsalınmaz işlər üçün yaradılmış qeyri-büdcə fondlarıdır. Dövlət, ölkə, respublika və yerli fondlar ekoloji fondun vahid qeyri-büdcə sistemini təşkil edir. Fondlar – ətraf təbii mühitə atılan və tökülən zərərli maddələrə, tullantıların və çirklənmənin digər növlərinin yerləşdirilməsinə görə müəssisə, idarə, təşkilatlardan, həmçinin xarici hüquqi və fiziki şəxslərdən ödəniş formasında daxil olan vəsaitlər hesabına yaradılır. Buraya həm də təbiətin qorunması haqqında iddialar (tələblər) üzrə məbləğlər daxildir: cərimələr; qaçaqmalçılardan müsadirə edilən təchizat və məhsulların satışından əldə olunan vəsaitlər; əmanətlərə, bank depozitlərinə, fondun öz vəsaitlərindən müəssisənin iş fəaliyyətində istifadəsinə görə faizlər, daxil olan xarici valyutalar və s. Ekoloji fondda olan vəsaitlər xüsusi bank hesablarına köçürülür və yerli, ölkə və dövlət ekoloji fondlar arasında müəyyən faiz nisbətində paylanır. Ekoloji fondan vəsaitlər - sağlamlaşdırma və ətraf təbii mühitin qorunması üzrə tədbir və proqramların həyata keçirilməsinə, təbii ehtiyatların təkrar istehsalına, elmi axtarışlara, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə, təmizləyici qurğuların tikintisinə,

zərərin ödənilməsi üçün kompensasiyaların ödənişinə və s. xərclənir.

EKOLOJİ QƏZALAR – texnoloji pozuntular: zərərli maddələrin axması, tökülməsi, yayılması, tullanması və onların *ətraf təbii mühitə* düşməklə atılmasıdır. Statistikada ekoloji qəzaların sayı, onların növləri və təsir sahələri üzrə, həmçinin dəymiş və əvəzi ödənilmiş zərərlər, inzibati tədbirlər və digər hallar nəzərə alınır.

EKOLOJİ NƏZARƏT - ətraf təbii mühitin vəziyyətinə yoxlama və nəzarət sistemidir, ətraf təbii mühitin vəziyyətinə müşahidə dövlət xidməti, həmçinin dövlət, ictimai və istehsalat nəzarətçiləri tərəfindən həyata keçirilir. Ekoloji nəzarət: ətraf təbii mühitin nəzarəti və onun təsərrüfat və digər fəaliyyət təsiri altında dəyişməsinin müşahidəsidir; təbiətin qorunması üzrə plan və tədbirlərin yerinə yetirilməsinin, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinin, təbiətin qorunması qanunvericiliyinin və ətraf təbii mühitin keyfiyyət normativləri tələblərinə riayət edilməsinin yoxlanılmasıdır. **Dövlət** ekoloji nəzarəti ölkə və yerli səviyyəli yuxarı qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları ilə, həmçinin təbiətin qorunması, sanitariya-epidemioloji nəzarət sahəsindəki xüsusi təyinatlı dövlət orqanlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

İstehsalat ekoloji nəzarəti müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların ekoloji xidməti ilə həyata keçirilir. Məsələn - təbiətin qorunması üzrə plan və tədbirlərin yerinə yetirilməsini, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini, ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasını, ətraf təbii mühitin keyfiyyət normativlərinə riayət edilməsini, təbiətin qorunması haqqında qanunvericiliyin tələblərinin yerinə yetirilməsinin yoxlaması. **İctimai** ekoloji nəzarət ictimai birliklər, həmkarlar ittifaqları, əmək kollektivləri və vətəndaşlarla həyata keçirilir.

EKOLOJİ NORMATİVLƏR – insanın onu əhatə edən təbii mühitə təsirinin elmi əsaslandırılmış və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş kəmiyyətləridir. Ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinin məzmununa ümumi tələblər belədir: əhalinin ekoloji təhlükəsizliyi; həm canlı təbiətin, həm insanın özünün genetik fondunun saxlanılması; təbiətdən səmərəli istifadənin, əhalinin normal təkrar istehsalının təmin olunması. Normativlərin məqsədi – cəmiyyətin inkişafında iqtisadi və ekoloji maraqların təmin olunmasıdır. Bu məqsədlərdən asılı olaraq, ekoloji normativlər cəmiyyətin həll etdiyi məsələlərdən çıxış edərək, dəyişə bilər.

Ekoloji normativlər təhlükə həddi əsasında – insanın sağlamlığı üçün *ətraf mühitdə* zərərli qarışıqın səviyyəsi ilə müəyyən edilir; sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq, ölkə hökuməti tərəfindən verilmiş vaxt dövrünə təyin edilir; qanun qüvvəsinə malikdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ətraf mühitin vəziyyətinin gigiyenik meyarlarını hazırlamış, bu da onun keyfiyyət standartlarını dəqiqləşdirməyə imkan vermişdir. Bir çox ölkələrdə müəyyən texnologiyalar, stasionar və səyyar çirkənmə mənbələri üçün təyin edilmiş ayrı-ayrı çirkəndirici maddələrin tullantılarının ekoloji normativləri geniş tətbiq olunur. Çox vaxt fəaliyyətdə olan və yeni iş salınan güclər üçün standartlar ayrılır.

EKOLOJİ ÖDƏNİŞLƏR – mülkiyyət növündən və aid olduqları sahədən asılı olmayaraq, müxtəlif təsərrüfatçılıq subyektlərinin *ətraf təbii mühitin* çirkənməsinə, zərərli maddələrin havaya və su hövzələrinə atılması və tullanmasına görə, həmçinin istehsal və istehlak tullantılarının yerləşdirilməsinə görə ödənişləridir. Adətən, bu ödənişlər normativlər həddində ayrılıqda ekoloji çirkənməyə və normativdən artıq çirkənməyə görə təyin edilir. Ekoloji ödənişlərə həmçinin daxildir: müəssisə və təşkilatların təbiətə tullantıları və qəza çirkəndirmələrinə görə ona dəyən zərərin əvəzini ödəmək məqsədilə verdikləri ödənişlər, həmçinin digər qanun pozuntularına görə təbiətin qorunmasına dair qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş cərimələr. Ekoloji ödənişlərdə, eyni zamanda təbii ehtiyatlara görə ödənişlər də uçota alınır, yəni onlardan istifadə etmək və onları idarə etmək hüququna görə ödənişlər.

EKOLOJİ SERTİFİKATLAŞDIRMA – müxtəlif əmtələr istehsalının və ya konkret istehsalçılar üçün göstərilən xidmətlərin, həmçinin satılan məhsulun ekoloji keyfiyyətinin (təmizliyinin), ekoloji təhlükəsizliyinin dövlət səviyyəsində təsdiq edilməsidir.

EKOLOJİ SİĞORTA – müəssisələrin və təşkilatların, həmçinin vətəndaşların, onların mülkiyyət və gəlir obyektlərinin ekoloji fəlakət və qəzalardan könüllü və ya məcburi *sığortalanmasıdır* (dövlət və ya kommertiya sığortası). Sığorta ödənişləri nəticəsində yaranan ekoloji sığorta fondları proqnozlaşdırmaya, həmçinin ekoloji fəlakətlərin və digər oxşar fəlakət və qəzaların qarşısının alınmasına və aradan qaldırılmasına istifadə edilir.

EKOLOJİ-İQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ – ümumi iqtisadi vasitələrin istifadəsinin üstünlük

təşkil etməsi ilə təbiətdən istifadənin yaxşılaşdırılmasına və *ətraf təbii mühitə* mənfi təsirin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlər kompleksidir. Ekoloji iqtisadi tənzimləmə, paralel olaraq, inzibati tənzimləmə üsulları (qadağanedici-məhdudlaşdırıcı) ilə qüvvədə olan qanunvericilik çərçivəsində sıx əlaqədə olduğu kimi, təhsil və maarifçilik, məlumat, təbliğat və digər ekoloji fəaliyyətdə gücləri uzlaşdırən beynəlxalq kooperasiyalar çərçivəsində də sıx əlaqəlidir.

Ekoloji-iqtisadi tənzimləməyə daxildir: 1) ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisə və fiziki şəxslərə qarşı yönəldilmiş, vurduqları ekoloji zərərin əvəzinin ödənilməsinə, təbiətin qorunması haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə cərimələr yolu ilə tətbiq olunan tədbirlər; 2) müəssisələrə (təşkilatlara), həmçinin ayrı-ayrı vətəndaşlara, təbiəti qoruyucu tikililərin və s. tikintisində və yenidən qurulmasında onlar tərəfindən az tullantılı və ya təbii ehtiyatlara qənaət edən texnologiyaların tətbiqi zamanı verilən kredit və digər güzəştlər, ekoloji ödənişlərin təxirə salınması və azaldılması yolu ilə təbiətin qorunması tədbirlərinin həvəsləndirilməsi.

Ekoloji-iqtisadi tənzimləmənin tərkib hissəsi, təbiətin qorunması fəaliyyətinin səmərəli dövlət planlaşdırılmasının və maliyyələşdirilməsinin təşkili, o cümlədən ümumdövlət və regional məqsədli proqramların təşkilidir. Statistika təcrübəsində ekoloji-iqtisadi tənzimləmə ekoloji xərc və ödənişlərin miqdarı, həmçinin təbiətin qorunmasında onların səmərəliliyi haqqında məlumatların yığılması və təhlili yolu ilə həyata keçirilir.

EKONOMETRİK MODEL – *iqtisadi-statistik modelin* növ müxtəlifliyidir. Ekonometrik modelə, adətən özlüyündə qarşılıqlı əlaqəli, eynivaxtlı reqressiyalı tənliklər və bərabərliklər sistemlərini əks etdirən *ekonometrik tənliklər sistemi* aid edilir. Dəyişənlər eyni zamanda bir qrup tənliklərdə nəticə kimi, digər qrup tənliklərdə isə şərt kimi, həmçinin istehsalın nəticəsi (səmərəliliyi) ilə əsas fondlar və canlı əmək ehtiyatları (xərcləri) arasındakı kəmiyyət əlaqələrini (reqressiya asılılığını) müəyyənləşdirən istehsal funksiyası kimi çıxış edə bilər.

EKONOMETRİK TƏNLİKLƏR SİSTEMİ – bir sıra iqtisadi obyekt, proses və ya hadisələri təsvir edən, qarşılıqlı əlaqəli reqressiya tənlik və bərabərliklər sistemidir. Xətti tənliklər sisteminin struktur forması aşağıdakı şəkildədir: $Ay_t + Bx_t = E_t$, burada A – məchul parametrlərin

matrisini ($m \times m$); y_t – endogen dəyişənlər vektorunu ($m \times 1$); B – məlum parametrlərin matrisini ($m \times k$); x_t – ekzogen dəyişənlər vektorunu ($k \times 1$); E_t – müşahidə xətlərinin təsadüfi vektorunu, ($m \times 1$); $t=1,2,\dots, T$ – müşahidənin vaxtını göstərir.

Ekonometrik tənliklər sisteminin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, endogen dəyişən, tənliklər sisteminin birində asılı dəyişən, başqa birində isə sərbəst dəyişən rolunda ola bilər. Ekzogen dəyişənlərin tərkibinə laqla endogen dəyişənlər daxil ola bilər.

Ekonometrik tənliklər sisteminin parametrlərinin eyni vaxtda qiymətləndirilməsində daha çox işlənən iki addımlı və üç addımlı ən kiçik kvadratlar metodlarıdır.

EKONOMETRİYA – vacib amillər, iqtisadi-riyazi modellər əsasında, iqtisadi obyekt və proseslərin, onların qanunauyğunluqlarının və qarşılıqlı əlaqələrinin riyazi-statistik və iqtisadi-riyazi üsulların çoxluğu.

Ekonometriyaya yalnız statistik məlumatlar üzrə kəmiyyətə müəyyənləşdirilmiş modellərin qurulması üsulları deyil, həm də optimal həllərin hazırlanması və əsaslandırılması, iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində mürəkkəb sosial-iqtisadi sistemlərin işləmə proseslərinin modelləşdirilməsi ilə əlaqədar suallar da daxildir.

Ekonometriya riyaziyyatın bir çox bölmələrində məsələnin həlli anlayışını, qoyuluşunu və üsullarını, o cümlədən riyazi statistikanı, ehtimal nəzəriyyəsini, xətti cəbrin üsullarını istifadə edir, stoxastik quruluşlu əks və yanlış məsələlərlə də əlaqəsi olur.

Ekonometriyanın standart modellərinə aiddir: müxtəlif səviyyəli iqtisadi obyektlərin istehsal fəaliyyətlərinin məsrəf və nəticələri arasında sabit və qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəni ifadə edən istehsal funksiyaları; əmək məhsuldarlığının amil modelləri; eyni vaxtlı reqressiya tənlikləri sistemi və s.

EKSKLÜZİV ƏLAVƏ MƏHSUL - eyni bir qrupun əsas məhsulunun istehsalının texnoloji prosesinin gedişində əldə edilən, lakin hər hansı bir digər qrupda istehsal edilə bilməyən məhsuldur (məsələn, şəkər istehsalında əldə edilən patka). Eksklüziv əlavə məhsul müxtəlif məhsul növlərinin hazırlanması üçün əsas xammal kimi istifadə edilə bilər.

EKSKURSİYA-GƏZİNTİ XƏTLƏRİ - birdəfəlik gediş biletləri üzrə fərdi və ya qrup şəklində gedişlə, sənişinlərin dincəlməsi və ya yadda qalan, yaxud maraqlı yerlərlə tanış edilməsi

üçün nəzərdə tutulmuş, davamlılığı bir gündən az olan xətlərdir.

EKSPERT QIYMƏTLƏNDİRMƏSİ – mütəxəssislər qrupunun – ekspertlərin kollektiv fikirlərinin yaranması, adi yolla (hesabat, başdan-başa və ya seçmə sorğuların aparılması ilə və s.) məlumatların əldə edilməsi mümkün olmadıqda, tətbiq olunur. Ekspert qiymətlərinin alınması və onların etibarlılığının yoxlanmasının xüsusi metodologiyası hazırlanmışdır. Daha çox məlum olan *Delfi-üsulu*, *beyin hücumu* üsulu, sinektik və s. üsullardır. Ekspert qiymətləndirməsinin sadə üsulu – konyunktur məsləhətləşməsidir.

EKSPERT QIYMƏTLƏNDİRMƏSİNİN DELFİ-METODU – ekspertlər qrupunun sorğusu əsasında qiymətləndirmə və proqnoz məlumatlarının alınması üsuludur. Adını Qədim Yunanıstanda məşhur olan, taleyi qabaqcadan söyləyən Delfiya kahininin (rəmmalının) adından götürülmüşdür. Bazarın statistikasında və *marketing tədqiqatlarında* geniş tətbiq olunur. Hazırlıq mərhələsində tədqiqatın məqsədləri müəyyənləşdirilir və növbələşdirilir, sorğu anketləri hazırlanır, ekspertlər qrupu seçilir. Sonra anonim anketləşdirmə (ekspertlər bir-biri haqqında məlumata malik olmurlar) həyata keçirilir. Cavablar növbələşdirilir (sıralanır), bir sıra bölüşdürmələr tərtib olunur. Mediana ekspertlərin qrup rəyi kimi, dispersiya – onların fikir ayrılığının səviyyəsi kimi, kvartillərarası məsafəyə isə (1-ci kvartildən 3-cü kvartilədək) – rəylərin razılaşdırılması kimi baxılır. Əgər fikir ayrılığı böyükdürsə, onda ikinci tur keçirilir və bu turda qiymətləri kvartillərarası məsafənin hüdudunda yerləşən ekspertlər iştirak edir. Bu zaman onlar digər ekspertlərin cavabları ilə tanış edirlər və onlara ilkin rəyləri dəyişdirməyə icazə verilir. Adətən, bu, qiymətlərin yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. Orta kəmiyyət ekspert qiyməti və ya proqnoz hesab edilir. Zəruri hallarda üçüncü tur keçirilir.

EKSPONENSIAL ƏHALİ (lat. *exponens* – göstərən) – riyazi modeldir; vaxta görə əhalinin artma tempi və onun təkrar istehsalını (yaş strukturu, yaxud sağ qalma funksiyası ilə) təsvir edir. Əhalinin ümumi sayının dəyişmə tendensiyasını müəyyən edən ən sadə modeldir. Əgər $N(t)$ – t -anına əhalinin ümumi sayıdırsa, onda eksponensial əhalinin dinamikası $N(t)=N(0)e^{rt}$ olacaq, burada $N(0)$ əhalinin ilk sayı, r – təbii artım əmsalı, e – natural loqarifmlərin əsasıdır. $q>0$, yaxud $r<0$ olduqda, əhalinin sayı eksponensial qanuna görə artır, yaxud azalır. Əgər $q=0$ olarsa, onda əhalinin ümumi sayı daimi qalır.

Bu modeldə yaş strukturu və təkrar istehsalın parametrləri (doğum və ölüm) haqqında heç bir şey məlum deyil. Buna görə də, müasir eksponensial əhali anlayışında təkcə r yox, həm də təkrar istehsal prinsipini nəzərə alırlar. Eksponensial əhali *stabil əhali* nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutur, çünki *integral tənlik* əsasında təkrar istehsalın parametrləri arasında əsas qarşılıqlı əlaqələri analitik ifadə etməyə imkan verir:

$$\int_u^v e^{-rx} l(x) f(x, t) dx = 1$$

burada u və v – reproduktiv dövrün ilk və son yaşı, $l(x)$ – sağ qalma funksiyası, r – artım tempi, $f(x, t)$ – doğum funksiyasıdır.

J.Burjua-Pişa eksponensial əhalinin iki təsnifat metodunu təklif etmişdir. Birinci metod verilmiş sağ qalma funksiyasının $l(x)$ və r müəyyən qiymətlərini nəzərə alır. Onlar arasında asılılığı ifadə edən düsturlar eksponensial əhalinin əsas xarakteristikalarını hesablamağa imkan verir. Bu zaman x -dən $x+d_x$ -yaşadək qadınların payı $C(x)$ bərabərdir:

$$C(x) = \frac{e^{-rx} l(x)}{\int_0^{\omega} e^{-rx} l(x) dx}$$

Doğumun ümumi əmsalı:

$$b = \frac{1}{\int_0^{\omega} e^{-rx} l(x) dx}$$

Digər metod əhalinin müəyyən yaş tərkibinin $C(x)$ hansısa r verilmiş qiyməti ilə əlaqəsindən ibarətdir. Bu halda r ilə $C(x)$ arasında analitik asılılıq var, bu da eksponensial əhalinin çatışmayan xarakteristikalarını hesablamağa imkan verir. Bu zaman doğumun ümumi əmsalı:

$$b=C(0); \quad \text{ömür funksiyası: } l(x) = \frac{C(x)}{C(0)} e^{rx}.$$

Buradan əhalinin təkrar istehsalının integral tənliyi aşağıdakı şəkildə alınır:

$$\int_u^v \frac{C(x)}{C(0)} e^{rx} f(x, t) dx = 1.$$

dəyişiklik nəticəsində

$$\int_u^v C(x) f(x, t) dx = b \quad \text{alınır.}$$

Eksponensial əhaliyə verilmiş doğum funksiyasının $f(x)$ salınması bir modelə gətirib çıxarır, bunda sərbəst r parametri hesablama r – təkrar istehsalın integral tənliyinin həqiqi kökü ilə əvəz olunur. Belə eksponensial əhali modelini

A.C.Lotka $l(x)$ və $f(x)$ funksiya müvafiq olan stabil əhali adlandırmışdır.

İlk əvvəl eksponensial əhali yalnız qadın əhali üçün hesablanmışdır. XX əsrin 40-cı illərində hər iki cins üçün ümumiləşdirmə aparılmışdır. Bu halda eksponensial əhalidən aşağıdakıları daimi əhali kimi ifadə etmək olar: a) oğlanların doğulması payı; b) 4 funksiya üçün: qadınların sağ qalması; qadınların yaş üzrə bölüşdürülməsi; kişilərin sağ qalması; kişilərin yaş üzrə bölüşdürülməsi.

EKSPONENSİAL HAMARLAMA - *dinamika sıralarının* hamarlaşdırılmasının yayılmış üsullarından biridir, şəkli dəyişdirilmiş *ən kiçik kvadratlar üsuludur*, bu zaman daha son müşahidəyə onun böyük məlumat dəyərini nəzərə almaq üçün böyük çəki verilir. Sürüşkən orta eksponensial-ölçülmüş və ya qısa olaraq, orta eksponensialların köməyi ilə həyata keçirilir. Müvəqqəti sıranın hamarlanması zamanı, səs-küy adlanan, orta eksponensial *riyazi gözləmə* sırasının malik olduğu riyazi gözləmə ilə eyni olur, lakin dispersiyası kiçik olur. Eksponensial proseduranın şəkil dəyişmələri və onun ümumiləşdirilməsi müxtəlif xüsusiyyətli adaptiv modellərin bütöv ailələrinin yaranmasına gətirib çıxarır.

EKSPONENSİAL HAMARLAMAMIN FUNDAMENTAL NƏZƏRİYYƏSİ - *dinamika sırasının* proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunan çoxhədli uyğunlaşma parametrləri ilə, X_t sırasının çoxlu *eksponensial hamarlanması* ilə alınan müvafiq ardıcılığın orta eksponensial parametrləri arasında əlaqə yaradan nəzəriyyədir. Ümumi halda irəli sürülən fərziyyəyə görə, t anında öyrənilən sıra n ölçülü çoxhədli ilə lokal təsvir edilir, r addımda proqnoz isə aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$\hat{X}_t(\tau) = \hat{\epsilon}_{0,t} + \hat{\epsilon}_{1,t}\tau + \hat{\epsilon}_{2,t}\tau^2 + \dots + \hat{\epsilon}_{n,t}\tau^n$$

burada $\hat{\epsilon}_{0,t}, \hat{\epsilon}_{1,t}, \dots, \hat{\epsilon}_{n,t}$ - t anına müəyyən etmək lazım olan parametrlərin qiymətləridir.

Eksponensial hamarlaşmanın fundamental nəzəriyyəsi matris şəklində aşağıdakı kimi yazılır:

$$\hat{\epsilon}_t = M s_t$$

burada, s_t - orta eksponensial ardıcılığın $0 < \alpha < 1$ sabit eksponensial hamarlaşması ilə hesablanmış cari qiymətlərinin $p=1, \dots, n+1$ vektorudur; $\hat{\epsilon}_t$ - çoxhədli proqnozlaşdırılan parametrlərin lokal qiymətlərinin vektorudur; M - elementləri yalnız α - dan asılı olan $(n+1) \times (n+1)$ ölçülü matrisidir.

EKSPONENSİAL TREND - $Y_t = ae^{bt}$

funksiyası ilə göstərilən trenddir. b parametri sıra artımının orta illik tempinə uyğundur. a və b parametrlərinin funksiyası ($\ln Y_t = b \cdot t + \ln a$) loqarifmalasmadan sonra ən kiçik kvadratlar üsulu ilə aparılır. Bu zaman trenddəki təsadüfi kənarlaşma multiplikativ formada olmalıdır.

EKSTENSİV İQTİSADI İNKİŞAF - cəmiyyətdə əmək məhsuldarlığı dəyişmədən, əlavə resursların cəlb edilməsi hesabına həyata keçirilən iqtisadi artımdır. Şərti olaraq ekstensiv inkişafı "eninə" inkişaf da adlandırırlar.

EKÜ - Avropa İttifaqı ölkələrinin Avropa pul vahidi olmuşdur. 1979-cu ildə Avropa İttifaqı üzvlərinin - ölkə valyuta "səbəti" əsasında yaradılmışdır. "Səbətin" hər bir vahidinin xüsusi çəkisi İttifaqın məcmu ümumi daxili məhsulunda ölkənin payı ilə müəyyən edilirdi. Hazırda ondan istifadə olunmur.

EKVİREPREZENTATİVLİK - təmsilçi-əmtənin siyahıdan seçilməsi şərtidir. Təmsilçi əmtəə istehlak üçün bir çox ölkələrdə eyni dərəcəli standart olmalıdır.

EKVİVALENT MALLAR - ödənişin qaytarılması üsulları altında əvəz edildikləri mallarla görünüş, keyfiyyət və texniki baxımdan oxşar olan daxili və ya beynəlxalq mallardır.

EKZOGEN DƏYİŞƏN - modelləşdirilən obyektin daxili strukturundan asılı olmayan dəyişəndir. Ekzogen dəyişənin təsiri modeldən kənarda müəyyənləşdirilir.

ELASTİK TƏLƏB - qiymətlər düşən zaman artan tələbdır (ya da qiymətlər artanda onun azalmasıdır). Belə ki, qiymətlər düşəndə (qiymətlər artanda azalır) bütün satıcıların ümumi gəliri (bütün istehlakçıların xərcləri) artır.

ELASTİKLİK - amilin (arqumentin) hər hansı kəmiyyətin artımını müəyyənləşdirən nisbi dəyişməsinin xüsusiyyətidir. *Elastiklik əmsalı* ilə ölçülür.

Elastiklik əmsalının hesablanmasından istehlakın tədqiqatlarında geniş istifadə edilir. Hər hansı bir əmtəənin, onun qiymətindən asılı olan elastikliyi və istehlakçının gəlirdən olan elastikliyi fərqləndirilir.

ELASTİKLİK ƏMSALI – bir əlamətin nisbi dəyişməsinə digər əlamətin nisbi dəyişməsi ilə xarakterizə edilən artımdır:

$$k_E = \frac{\Delta Y}{Y} \div \frac{\Delta X}{X}$$

burada: ΔY - Y göstəricisinin artımı, ΔX - X göstəricisinin əmsalındır.

X bir faiz dəyişdikdə elastiklik əmsalı, Y -in neçə faiz dəyişdiyini göstərir. Statistik tədqiqatlarda istehsal amilləri üzrə elastiklik əmsalını özündə birləşdirən *Kobba-Duqlas istehsal funksiyasından* tez-tez istifadə edilir.

Elastiklik əmsalından amil və nəticə əlamətləri arasındakı əlaqəni iqtisadi cəhətdən xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Xətti asılılıq halında a parametrinin iqtisadi mənasını vermək üçün elastiklik əmsalının düsturu aşağıdakı kimi yazılır:

$$E = a_1 \cdot \frac{\bar{x}}{\bar{y}}$$

ELEKTRİK ENERJİSİ - geniş istifadə olunan enerji daşıyıcısıdır. Elektrik enerjisi həm ilkin, həm də yanacaqdan yaranan enerji kimi istehsal olunur. İlkin elektrik enerjisi su, külək, günəş, suyun qabarma-çəkilməsi və dalğaların enerjisindən əldə olunur. Azərbaycanda enerji əsasən, istilik elektrik və su elektrik fəaliyyəti hesabına əldə olunur. SES-də suyun potensial və kinetik enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi, İES-də isə təbii qaz və neft məhsulları kimi yanar yanacağın yandırılması ilə əldə olunur. Su elektrik stansiyalarının elektrik enerjisi istisna olmaqla, bərpa olunan enerji mənbələri (günəşin istilik enerjisi, geotermal enerji, külək enerjisi, biokütlə enerjisi) və tullantılar hesabına istilik elektrik stansiyalarında və kiçik həcmli səyyar generator qurğuları vasitəsilə istehsal olunmuş ikinci (təkrar) elektrik enerjisi də istehsal olunur.

ELEKTRİK RABİTƏSİ – işarələrin, siqnalların, məktub mətnlərinin, səslərin, radio və digər elektromaqnit sistemlərinin qəbulu və ötürülməsini təmin edir. Bu alt sahəyə şəbəkə və vasitələrin, telefon, teleqraf, faksimil əlaqəli məlumatların və digər sənədli məlumatların (elektron hesablama maşınları arasında mübadilə əməliyyatları da daxil olmaqla), həmçinin televiziya və radio səslərinin və televiziya təsvirlərinin, radio və naqillə verilişlərin yayılması da daxildir. Elektrik rabitəsi məlumatların ötürülməsi qaydasından asılı olaraq sənədli və digər elektrik rabitəsi növlərinə ayrılır.

ELEKTRİK STANSİYASININ GÜCÜ – texniki-iqtisadi göstəricidir. Elektrik generatorlarının quraşdırılmış uzunmüddətli maksimal, səmərəli məcmu gücü üzrə müəyyənləşdirilir (*"Mühərrikin gücü"* nə bax), bir şərtlə ki, bu göstərici texnoloji prosesin əvvəlki mərhələsindəki avadanlıqların (qazanların, turbinlərin və s.) gücünü aşmır. Əgər elektrik mühərriklərinin quraşdırılmış gücü qazan və turbinlərin gücündən çox olarsa, onda elektrik stansiyalarının gücü bu avadanlığın mümkün imkanları və onun artırılması üzrə mümkün tədbirləri nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir.

ELEKTRİKLƏ SİLAHLANMA (TƏCHİZ OLUNMA) ƏMSALLARI – orta hesabla bir işçiyə və yaxud işçilər tərəfindən işləmiş bir adam-günə (adam-saata) düşən elektrik enerjisinin və ya elektrik gücünün miqdarıdır. Potensial elektrikli silahlanma əmsalları orta hesabla bir işçiyə düşən elektrik ötürücü cihazlarının gücünün kəmiyyətini xarakterizə edir. Faktiki elektrikli silahlanma əmsalları istehsalatda orta hesabla bir işçi tərəfindən istehlak edilmiş enerjinin miqdarını xarakterizə edir. İşlənmiş bir adam-günə (adam-saata) dair hesablanmış sonuncu əmsal əməyin elektrikli silahlanma əmsalı adlanır.

ELEKTRİKLƏŞDİRİLMİŞ YOL – dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin hərəkət etməsi üçün dərəcələrin elektrik enerjisi ilə təmin olunması məqsədilə kompleks quraşdırılmış əsas dəmir yol xətti başa düşülür. Sahə xətti olan stansiyalara bitişik, yalnız manevr əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün elektrifikasiya edilmiş, lakin növbəti stansiyaya qədər xətt boyu tam elektrifikasiya edilməmiş xətt bura aid edilmir.

ELEKTRON HESABLAMA MAŞINLARI (EHM) ŞƏBƏKƏSİNİN ÖTÜRMƏ SƏVİYYƏSİ – 1) istifadəçiləri şəbəkənin hesablama ehtiyatlarından istifadə ilə təmin edən terminalların (abunə məntəqələrinin) məcmusudur; 2) uzaqlaşdırılmış terminalların hesablama sistemləri ilə və müxtəlif *hesablama sistemlərini* bir-biri ilə əlaqələndirən məlumat ötürücü sistemlərdir.

ELEKTRON HESABLAMA MAŞINLARININ (EHM) YADDAŞININ QORUNMASI – əməliyyatçının yanlış fəaliyyəti, *proqramlaşdırma səhvlər*, icazəsiz *girişlər* nəticəsində avadanlıqlarda nasazlıqlar meydana çıxdıqda, EHM-nin *yaddaşında* məlumatların qorunmasını (saxlanmasını) təmin edən proqram-texniki vasitələr kompleksidir.

ELEKTRON NƏŞR - kompüter və ya digər elektron qurğulardan istifadə etməklə çoxaldılan və ya bir, yaxud bir neçə şəkil, təsvir, işarə, sənəd və ya söz kimi göstərilə bilməklə üzərində məlumatın qeyd olunduğu və ya saxlanıldığı əşyadır (disk və ya elektron faylı da daxil olmaqla).

ELEKTRON POÇT – 1) fiziki poçt xidməti formasında qəbul edilə və ya yayımlana bilən, həmçinin məlumatların (göndərişlərin) elektron ötürülməsi üçün müəyyən edilmiş xidmətdir.

2) məlumatların yüksək sürətlə verilməsi, hesablama texnikası vasitələrinə daxil edilməsi, xüsusi rabitə vasitələri ilə hazırlanması və qaydaya salınması üçün elektrorabitə kanallarının aralıq “elektron poçt qutuları”dır.

ELEKTRON SƏNƏD – informasiya sistemində istifadə üçün elektron formada təqdim edilən və elektron imza ilə təsdiq olunmuş sənəddir.

ELEKTRON TİCARƏT – müəssisə tərəfindən internet vasitəsilə əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısını aparmasıdır. Telefon, faks və ya əllə yazılan elektron məktublarla qəbul edilən sifarişlər elektron-ticarət hesab edilmir. Marketing, menecement, ardıcıl təminat və informasiya sistemləri kimi bir-birindən fərqli olan təşkilat funksiyalarını birləşdirir.

ELEKTRON-HESABLAMA MAŞINI (EHM) – elektron elementlərdən təşkil olunmuş universal *hesablama sistemidir*. Verilmiş alqoritmlər üzrə məntiqi-məlumat və hesablama tapşırıqlarının həllinin avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. EHM tərkibinə daxildir: *prosessor, əməliyyat yaddaşı, məlumatların ötürülməsi və rabitə kanalları, xarici yaddaş, məlumatların daxil edilməsi-alınması və teleişləmə qurğuları*. EHM onların funksional şəraitini, texniki vasitələrin siyahısını genişləndirmək və proqram təminatını inkişaf etdirmək əsasında təkmilləşdirilməsi imkanları ilə açıq sistem kimi yaradılmışdır.

ELEKTROVOZ - ümumi olaraq kontakt naqilləri və ya kontakt relsləri, yaxud lokomotivdə yerləşən enerji mənbəyindən elektrik cərəyanı ilə qidalanan bir və ya bir neçə elektrik mühərrikli lokomotivdir. Bu kateqoriyaya kontakt naqillərindən və kontakt relslərindən qidalana bilməyən, lakin elektrik mühərriklərinin qidalanması üçün cərəyanın digər enerji mənbələrindən (dizel və s.) alınması məqsədilə

avadanlıqlarla təchiz olunmuş elektrovozlar da daxildir.

ELEMENTAR VAHİD - əlamətləri statistik müşahidələrin (başdan-başa və ya seçmə) aparılmasında öyrənilməli (ölçülməli) olan müəyinə məcmusunun tərkib elementidir. Elementar vahid anlayışı *müşahidə vahidi* və ya *məcmu vahidi* anlayışı ilə oxşar mənalıdır.

ELM VƏ ELMİ XİDMƏTLƏRİN GÖS-TƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – bu sahəyə aid olan müəssisə və idarələr (aparıcı elmi-axtarış işləri üzrə müəssisələr, konstruktor və layihələşdirmə təşkilatları, öz sənaye məhsullarını kənara buraxmayan təcrübə zavodları, elmi müəssisələrə xidmət göstərən təşkilatlar) tərəfindən göstərilən bazar və qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəridir. Dövlət büdcəsindən və qeyri-büdcə fondlarından məqsədli maliyyələşmə hesabına yerinə yetirilən elmi-texniki işlərin buraxılışı bu sahə üzrə *qeyri-bazar* buraxılışına aid edilir və cari xərclər və əsas kapitalın istehlakının cəmi ilə müəyyən edilir. Büdcə təşkilatları daxil olmaqla, müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri hesabına müqavilə qiymətləri ilə sifariş üzrə yerinə yetirdikləri elmi-texniki işlərin buraxılışı bu sahə üzrə *bazar buraxılışına* aiddir və bu işlərin dəyəri kimi müəyyən edilir.

ELM VƏ İNNOVASIYA STATİSTİKASI – elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətində hadisələrin və proseslərin kəmiyyət tərəfini tədqiq edən statistika sahəsidir. Elm və innovasiya statistikasının əsas vəzifəsi - elmi tədqiqat və işləmə ehtiyatlarının kəmiyyəti, strukturu və dinamikası haqqında dəqiq və etibarlı statistik məlumatlara ictimaiyyətin ehtiyacını təmin etməkdir. Bu, kadrlar və onların hazırlanması; elmin maddi-texniki bazası; maliyyə vasitələri (eyni zamanda, büdcədən pul ayırmaları); elmi təşkilatlar şəbəkəsi, onların elmin bölmələri, iqtisadiyyat sahələri, regionlar, elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətləri üzrə bölünməsi (elmi-texniki dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi və dövlət elm mərkəzlərinin proqramları daxil edilməklə); elmi tədqiqat və işlərin səmərəliliyi (tapılmış, kəşf edilmiş, yaradılmış yeni məhsul növü nümunələri), onların sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərində əksi; texniki innovasiyanın (növlər üzrə) həyata keçirilməsi, bunun üçün xərcləri, innovasiya məhsulunun həcmi, innovasiya fəaliyyətinin məqsədləri üzrə innovasiyanın bölünməsi; daxili və xarici texnika mübadiləsi (texnologiyanın kəşf edilməsi və keçirilməsi formaları üzrə) haqqında məlumatlardır. Elm və innovasiya statistikasının

predmeti müvafiq göstəricilər sisteminin və onların hesablanma metodologiyalarının müəyyən edilməsi və təsnifatının hazırlanmasıdır.

Elmi-texniki məqsədlər və innovasiya siyasəti və məlumat tələbatının təsiri ilə əlaqədar son illərdə elmi tədqiqatların və işlərin yerinə yetirilməsinə lazım olan statistik müşahidə alətlərinə və metodologiyaya yenidən baxılma həyata keçirilmiş, innovasiya statistikasına tarixində beynəlxalq standartlar nəzərə alınmış (*"Elm və innovasiya statistikasına üzrə beynəlxalq standartlar"*a bax) və bazar iqtisadiyyatı şəraitində elm və innovasiya fəaliyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, inkişaf əldə edilmişdir. Qoyulmuş beynəlxalq statistika prinsiplərinə uyğun olaraq, elmi tədqiqat və işləmələr haqqında məlumatların yığılması iki statistik məcmunun – elmi tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların (elmi təşkilat) və onları maliyyələşdirən təşkilatların (nazirlik və idarələr) müayinəsi yolu ilə təmin edilir. Elm və innovasiya statistikasına elmi tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsi haqqında elmi təşkilatların hesabatlarına; nazirlik və idarələrin elmi tədqiqat və işləmələrinin dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi haqqında məlumatlara; elmi təşkilat və müəssisələrin kəşfləri, faydalı modellər və sənaye nümunələri haqqında, yeni maşın, avadanlıq, aparat və alət növlərinin nümunəsinin yaradılması haqqında hesabatlara; elmi-tədqiqat institutları, fəlsəfə doktorlarının və doktorantların hazırlanması üzrə ali məktəblərin hesabatlarına; sənaye məhsullarının istehsalından alınan texniki innovasiya, mənimsəmə, sertifikatlaşdırma haqqında hesabatlara, eyni zamanda birdəfəlik müayinələrin materiallarına (elmin maddi-texniki və təcrübə bazası, elm işçilərinin pul gəlirləri və yaşayış şəraiti və s.) əsaslanır. Elm və innovasiya statistikasının gələcək inkişafının perspektiv məsələləri arasında – elmin ayrı-ayrı sektorlarının xüsusiyyətlərinə nisbətən statistik müşahidə alətlərinin təkmilləşdirilməsi; elmi-texniki kadrların hərəkəti və onların sosial-iqtisadi vəziyyətinin monitorinqinin təşkili; texnikada tədiyyə balansının tərtibi üçün xarici ölkələrlə texnikanın kommersiya mübadiləsi haqqında məlumatların toplanması; elmin inkişafının regional aspektlərinin, xidmətlər sferasında innovasiya fəaliyyətləri, elm haqqında ictimai rəyin, eyni zamanda beynəlxalq müqayisələrin metodları və praktikasındakı inkişafın öyrənilməsi mühüm yer tutur.

ELM VƏ İNNOVASIYA STATİSTİKASI ÜZRƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR

– *elm və innovasiya statistikasının sistemli təsvir metodologiyasını təmin edən və beynəlxalq*

statistika standartları kimi qəbul edilmiş, elm və innovasiya statistikasına sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilatların kompleks tövsiyələridir. Elm statistikasında standartlaşdırma və göstəricilərin uçotu təcrübəsində milli fərqlərin aradan qaldırılmasına zərurilik ilk dəfə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafı, onların iqtisadiyyatının inteqrasiyası prosesində yaranmışdır. Onlar tərəfindən elmi tədqiqat və axtarış işlərinə ayrılan ehtiyatların sürətlə artımı müvafiq məlumatların yığılması və işlənməsinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Ölkələrin səylərini əlaqələndirmək üçün 1957-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) (1960-cı ilədək Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı adlanırdı) nəzdində elm və texnika göstəriciləri üzrə milli ekspertlər Qrupu yaradılmışdır. Bu qrup tərəfindən elm və innovasiya üzrə beynəlxalq standartların əsaslarını təşkil edən "Fraskati Əsasları" hazırlanmışdır və müntəzəm olaraq dəqiqləşdirir. Sonralar elm və texnikanın inkişafının, onların ehtiyatlarla təminatının, nəticəliliyinin, milli və beynəlxalq səviyyələrdə iqtisadi artıma təsirinin aktual aspektlərinin statistik öyrənilməsi məsələləri üzrə xüsusi standartlaşdırılmış tövsiyələrin işlənməsinə tələbatı nəzərə alaraq, İƏİT-in ekspertləri tərəfindən "Fraskati Ailəsi" adlandırılan metodoloji əsaslar, o cümlədən *texnologiyaya dair tədiyyə balansının* məlumatlarının ölçülməsi və şərhinə dair qaydalar (1990-cı ildə); texnoloji innovasiyalara dair məlumatların toplanması – Oslo Əsasları (1992-ci ildə) (*"İnnovasiya fəaliyyəti"*nə, *"İnnovasiya"*ya bax); patent məlumatlarından elm və texnika göstəriciləri kimi istifadə (1994-cü ildə); elm və texnika üzrə kadr ehtiyatlarının ölçülməsi – Kanber əsasları (1995-ci ildə Avrostatla birlikdə) (*"Elmi-texniki kadrlar"*a bax) hazırlanmışdır. Həmçinin yüksək, orta və aşağı texnologiyalı məhsul və sahələrin ölçülməsi üzrə, bibliometrik statistika haqqında standartların hazırlanması işləri təşkil edilmişdir. Elm və innovasiyaya dair yeni beynəlxalq standartların yaradılması və mövcud olanların dəqiqləşdirilməsində Avropa İttifaqının (Aİ) statistika təşkilatı olan Avrostatın fəal rolu vardır. 1969-cu ildə Avrostat tərəfindən elmi proqram və büdcənin təhlili və müqayisəsi üçün Siyahının (Nomenklaturanın) birinci redaksiyası (hazırda onun 1992-ci il redaksiyasından istifadə edilir) işlənilib hazırlanmışdır. Bu Siyahı Aİ-yə üzv ölkələrdə sosial-iqtisadi problemlər üzrə elmi tədqiqat və axtarış işlərinə ayrılmış büdcə məbləğinə dair məlumatların toplanması, onların yekunlaşdırılması və Aİ-də elmin dövlət maliyyələşdirilməsinə dair illik məruzələrin

hazırlanması üçün əsas hesab edilir. Təsnifləşdirmə həll edilməsi üçün dövlət maliyyələşdirilməsi ayrılan elmi tədqiqatların və işləmələrin qlobal vəzifələrini əks etdirir. AI-yə üzv ölkələrlə elmi-texniki siyasətə dövlətin məqsədlərinin transformasiyasına uyğun olaraq, bu vəzifələr, dəyişikliklərə məruz qalır. Avrostat tərəfindən həm də elm və innovasiya statistikasının regional aspektlərinin əsasları hazırlanmışdır.

Elm və texnikaya dair məlumatların toplanması, təhlili və nəşr olunması istiqamətində YUNESKO-nun statistika şöbəsi tərəfindən müntəzəm işlər həyata keçirilir

Məlumatların standartlaşdırılması müntəzəm olaraq ayrı-ayrı ölkələr üzrə elmi potensialın həcmi və tərkibinin qiymətləndirilməsinin aparılmasına, elmi-texniki və innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanmasına, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına imkan verir.

ELM VƏ INNOVASİYALARIN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ

– elmi tədqiqatların və işləmələrin yerinə yetirilməsinə və *innovasiya fəaliyyətinin* həyata keçirilməsinə sərf olunan pul vəsaitlərinin ilkin mənbəyidir. Elm və innovasiyanın maliyyələşmə mənbəyi ilkin olaraq bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş və faktiki olaraq istifadə olunmuş vəsaitlərin, uyğun olaraq cari və kapital xərclərinin birbaşa ötürülməsi meyarları üzrə müəyyənləşdirilir. Maliyyələşmənin mənbələri arasında (tərkibində) statistika aşağıdakıları fərqləndirir: elmi tədqiqatları və işləmələri yerinə yetirən və ya innovasiyaları həyata keçirən (gəlirlərdən, yaxud buraxılan məhsulun, işlərin, xidmətin maya dəyərindən) təşkilatların (müəssisələrin) *xüsusi vəsaitləri; büdcə vəsaitləri*, o cümlədən ölkə büdcəsindən; təşkilatların (müəssisələrin) bilavasitə və ya sifarişçilərin müqavilələr üzrə aldıkları *yerli büdcə vəsaitləri; qeyri-büdcə fondlarının vəsaitləri* (iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi fondu, regional inkişaf fondu, sahələr və sahələrarası elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin büdcədən kənar fondları, texnoloji inkişaf fondu, konversiya fondu və s.); *xarici mənbələr* – dövlətin sərhədindən kənarda olan fiziki və hüquqi şəxslərdən, o cümlədən beynəlxalq təşkilatlardan əldə edilmiş vəsaitlər. Elmi tədqiqatlara və işləmələrə müvafiq olaraq, statistika həmçinin digər *elm sektorları* təşkilatlarının - dövlət, sahibkarlıq, ali təhsil və şəxsi təşkilatların vəsaitlərini də öyrənir. Ali təhsil müəssisələri ayrılmış ümumi büdcə hesabına (o cümlədən kreditrlərə) elmi tədqiqat və işlərin maliyyələşdirilməsi haqqında da hesabat verirlər.

İlkin maliyyə mənbəyi qismində, qaytarılmaq şərti ilə verilmiş istiqraz vəsaitləri (bank, kommersiya kreditləri və s.) nəzərə alınmır.

ELM VƏ TEXNİKANIN İNKİŞAFININ PRIORİTET (ÜSTÜN) İSTİQAMƏTLƏRİ

- elm və texnikanın, sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın cari və perspektiv məqsədlərinə nail olmaq üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən tematik sahələridir. Onlar növbədə milli sosial-iqtisadi prioritetlərin, siyasi, ekoloji və s. amillərin təsiri altında formalaşırlar; inkişaf surətinin intensivliyi ilə, əmək, material və maliyyə ehtiyatlarının daha yüksək təmərküzləşməsi ilə fərqlənilirlər. Elm və texnikanın inkişafının miqyasından asılı olaraq, qlobal (ümumdünya), beynəlxalq (bir sıra ölkələr üçün) və milli (ayrı-ayrı dövlətlər çərçivəsində) prioritetlər fərqlənilirlər.

Prioritetlərin seçilməsi və onların əsasında konkret tədqiqat və işlərə və ayrı-ayrı elmi təşkilatlara (selektiv) seçmə qaydada kömək göstərilməsi dövlətin elmi-texniki siyasətinin əsas elementi hesab edilir. Elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətləri iqtisadiyyatın texnoloji bazisində əsaslı dəyişmələrə səbəb olan texnologiyaların yaradılması, mənimsənilməsi və yayılması üzrə, fundamental tədqiqatların inkişafı, sosial proqramların elmi-texniki təminatı, beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə iri sahələrarası layihələr şəklində reallaşdırılır. Elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətləri sahələrarası xarakter daşıyan, elm və texnikanın bir çox sahələrinin inkişafı üçün əsaslı zəmin yaradan, göstərilən istiqamətlərin reallaşdırılmasının əsas problemlərinin həllini təmin edən ağır (çətin) texnologiyaların siyahısında təfəssilatı ilə göstərilir. Ağır (kritik) texnologiyalar seçilərkən, məhsulların və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinə, ömrünün uzunluğuna, ekoloji şəraitin yaxşılaşmasına və s. onların təsiri nəzərə alınır.

ELMİ (fəaliyyət) BÖLMƏLƏR – elmi iş və tədqiqatları həyata keçirən təşkilatları birləşdirən və əsas funksiyaların və göstərilən xidmətlərin, maliyyə mənbələrinin, hüquqi statusun oxşarlığını xarakterizə edən təsnifləşdirmə qrupudur (“*Elmi təşkilat*”a bax). Elmi təşkilatların strukturlaşdırılmasına belə yanaşma *Fraskati Dərslində* tövsiyə edilmişdir. Məqsəd *elmi-texniki fəaliyyəti* həyata keçirən və təmin etdikləri ictimai tələblər qruplarına əsaslanan iqtisadi sahələrin eyniləşdirilməsidir. Bu zaman MHS-də qəbul olunmuş təsnifatla müqayisəliyyə xüsusi diqqət verilir ki, bu da *elmi iş və tədqiqatların* göstəricilərini, digər statistik məlumatlarla müqayisə etməyə və elmin ölkə iqtisadiyyatında

birbaşa və ya dolayısı ilə yerini və iqtisadi artımda iştirakını qiymətləndirməyə imkan verir.

Ölkə elminin inkişafında on illər boyu dəyişmədən elm bölməsinin təsnifatı tətbiq olunmuşdur ki, onun da əsasında elmi təşkilatların idarə təbəçiliyinin əlamətləri qoyulmuşdur. Ona akademiya, ali məktəb, sahə və zavod əlamətləri daxil idi. MHS-yə keçid, *elm və innovasiya statistikasının beynəlxalq standartlara adaptasiyası*, elmin müasir şəraitdə və perspektivdə inkişaf istiqamətlərinin uçota alınması elm bölməsinin təsnifatına, elmi iş və tədqiqatların yerinə yetirilməsinin statistik müşahidəsinə yenidən baxılmasını tələb etdi. Hazırda Azərbaycanda elm bölməsi dövlət, sahibkar, universitet (ali təhsil) və xüsusi gəlirsiz bölmələrə ayrılır.

ELMI İŞÇİLƏRİN İXTİSASLARININ NOMENKLATURASI (SİYAHISI) –

Azərbaycan Respublikasında yüksək ixtisaslı elmi kadrların – elmlər namizədləri və elmlər doktorlarının hazırlanması və attestasiyası sferasında tətbiq edilən elm sahələrinin və elmi ixtisasların siyahısıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 24 oktyabr 2003-cü il tarixli (protokol №14) qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında Elmi və Elmi-Pedaqoji işçilərə alimlik dərəcələri verilməsi üzrə hazırkı nomenklaturaya 25 elmi sahə daxildir: fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya, geologiya-mineralogiya, texniki, kənd təsərrüfatı, tarix, iqtisadi, fəlsəfə, filologiya, coğrafiya, hüquq, pedaqoji, tibbi, əczaçılıq, baytarlıq, sənətsüənəslıq, arxitektura, psixologiya, hərbi, sosiologiya, siyasi və mədəniyyət. Ümumilikdə, elm sahələri 334 elmi ixtisası əhatə edən ixtisas qruplarına (riyaziyyat, mexanika, astronomiya, fizika, maşınqayırma, maşınsüənəslıq və s.) bölünür. Elmi işçilərin ixtisaslarının nomenklaturasından aspirant və doktorantların, həmçinin tədqiqatçıların sayının statistik müşahidəsi zamanı istifadə olunur.

ELMI KADRLARIN MOBİLLİYİ (HƏRƏKƏTİ, ÇEVİKLİYİ) –

alimlərin ixtisaslaşmasının, tədqiqat obyektinin, iş və yaşayış yerlərinin dəyişməsinə uyğunlaşması qabiliyyətidir. Elmi kadrların mobilliyi yeni elmi istiqamətlərin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir, müxtəlif bilik sahələrinin integrasiyasının gücləndirilməsinə, ictimai tələbatın daha dolğun ödənilməsinə imkan yaradır. İqtisadi artım şəraitində o, elm və texnika bölməsində ölkənin nailiyyətlərini təmin edən həlledici amil kimi qiymətləndirilir. Elmi

kadrların mobilliyinin müxtəlif aspektləri əhalinin siyahıyaalınmalarında (peşənin, iş və yaşayış yerlərinin dəyişməsi), alimlərin müayinələrində (ixtisaslarının artırılması, ikinci məşğulluq), elmi-texniki kadr bazasının təhlili və proqnozlaşdırılmasında (elm və iqtisadiyyatın digər bölmələri arasında kadr mübadiləsi, kadrların peşəkarlıq strukturunun dinamikası, alimlərin emigrasiyası və s.) statistik təhlilin obyektii olmalıdır. Elmi kadrların mobilliyinin öyrənilməsi onların tərkibinin dəyişməsi perspektivlərinin qiymətləndirilməsinə, elmi kadrların hazırlanması istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsinə, onların bölüşdürülməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir.

ELMI TƏCRÜBƏ BAZALARI –

təcrübə, eksperimental işləri yerinə yetirən təcrübə istehsalatlarının cəmidir. Elmi təcrübə bazaları ölkənin elmi potensialının tərkib hissəsi hesab edilir, onun vəziyyəti və ondan istifadə innovasiya prosesinin fasiləsizliyinin təmin olunması məqsədilə elmi tədqiqatların və işləmələrin nəticələrinin təcrübədə yoxlanması həyata keçirilir. Elmi təcrübə bazaları özündə təcrübə, eksperimental işlərinin aparılması üçün nəzərdə tutulmuş əmək və maddi-texniki ehtiyatları birləşdirir. Təcrübə istehsalatı müxtəlif təşkilati formalarda (tiplərdə) ola bilər – zavod, sex, emalatxana, təcrübə-eksperimental bölmə, təcrübə stansiyası və s.; təsərrüfat sərbəstliyinin müxtəlif səviyyəsində – elmi təşkilatların balansında ola bilər və yaxud sərbəst balansla malik ola bilər. Sərbəst balansda olan təcrübə müəssisələrinin sırasına, kənara sənaye məhsulu buraxıb-buraxmamasından asılı olmayaraq, elmi təşkilatların tabeliyində olan bütün istehsalatlar daxildir.

Statistika təcrübə, eksperimental işlərin, məhsulların seriyalı istehsalının, elmi təşkilatların təcrübə bazalarının təmiri və avadanlıqlara xidmət üzrə yerinə yetirilmiş işlərin və s. həcmi daxil edilməklə, təcrübə bazasının yerinə yetirdiyi işlərin (istehsal olunmuş məhsulların) ümumi həcmi nəzərə alır. Elmi təcrübə bazalarının əsas təyinatı, yəni elmi tədqiqat və işləmələr məqsədi üzrə onun ümumiləşdirici istifadə göstəricisi təcrübə istehsalı işinin ümumi həcmində təcrübə, eksperimental işlərinin xüsusi çəkisi hesab edilir.

ELMI TƏDQIQAT VƏ İŞLƏMƏLƏRİN YERİNƏ YETİRİLMƏSİNƏ ÇƏKİLƏN

DAXİLİ XƏRCLƏR – hesabat verən təşkilatın öz qüvvələri ilə elmi tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclərdir. Daxili xərclərin tərkibinə cari və əsaslı xərclər aiddir.

Daxili cari xərclər – bütün növ kompensasiyalar, əlavələr, məzuniyyətə əlavə ödəmələr və sosial güzəştlər daxil olmaqla, siyahı tərkibində olan işçilərin də (mühasibatlığın, kadr xidmətlərinin, maddi-texniki təchizat bölmələrinin və s.) əməyinin ödənilməsi xərcləridir. Əməyin ödənilməsi xərclərinin tərkibinə əvəzçilərin əməyinin ödənilməsi də daxil edilir.

Əsaslı xərclər – binaların tikintisinə və alınmasına, irimiqyaslı yenidənqurmanın həyata keçirilməsinə, elmi tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış binaların modernləşdirilməsinə və təmirinə; əsas fondların tərkibinə daxil edilən avadanlıqların alınmasına, elmi tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsi üçün torpaq sahələrinin alınmasına çəkilən xərcləri əhatə edir.

ELMI TƏDQIQAT VƏ İŞLƏMƏLƏRLƏ MƏŞĞUL OLAN HEYƏT

- ardıcıl olaraq həyata keçirdiyi yaradıcılıq fəaliyyətini elmi biliklərin artırılmasına, bu biliklərin yeni tətbiq sahələrinin axtarılmasına yönəldilmiş, eləcə də tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan xidmətlərin bilavasitə göstərilməsi ilə məşğul olan şəxslərin məcmusudur. Statistikada tədqiqat və işləmələr ilə məşğul olan heyət tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların (ali məktəblərin, sənaye müəssisələrinin və sair müvafiq bölmələrin) işçilərinin siyahı sayı kimi nəzərə alınır.

Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olan heyət dörd kateqoriyaya ayrılır: tədqiqatçılar, texniklər, köməkçi heyət və sair heyət.

Tədqiqatçılar – elmi tədqiqat və işləmələrlə peşəkarcasına məşğul olan və yeni biliklərin, məhsulların, proseslərin, metodların və sistemlərin yaradılmasını bilavasitə həyata keçirən, eləcə də göstərilən fəaliyyət növlərinin idarə edilməsini təmin edən işçilərdir. Mütəxəssis-tədqiqatçılar, adətən ali peşə təhsilinə malik olurlar.

Texniklər – bir qayda olaraq, tədqiqatçıların rəhbərliyi altında texniki vəzifələri (elmi cihazların, laboratoriya avadanlığının, hesablama texnikasının istismarı və onlara xidmət göstərilməsi, materialların, çertyojların hazırlanması, eksperimentlərin, sınaqların və təhlillərin aparılması və s.) yerinə yetirməklə elmi tədqiqat və işləmələrin həyata keçirilməsində iştirak edən işçilərdir.

Köməkçi heyət – tədqiqat və işləmələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan köməkçi vəzifələri yerinə yetirən: plan-iqtisad, maliyyə bölmələrinin, elmi-texniki informasiya bölmələrinin, elmi-texniki kitabxanaların, patent xidmətlərinin işçilərini, eləcə də elmi avadanlığın və cihazların

qurulmasını, sazlanmasını, təmirini və onlara xidmət göstərilməsini həyata keçirən işçiləri əhatə edir.

Sair işçilər – təsərrüfat xidməti üzrə işçilər və bütünlükdə təşkilatın fəaliyyəti ilə əlaqədar ümumi xarakterli vəzifələri yerinə yetirən işçilərə aid edilir. Bu işçilərə mühasibat, kadr xidməti, dəftərxana, maddi texniki təminat və s. ümumi xarakterli vəzifələri yerinə yetirən işçilər daxil edilir.

Statistika elmi işlər və tədqiqatlarla məşğul heyətin sayını heyətin kateqoriyası, təhsil səviyyəsi (ali, o cümlədən elmlər doktoru və ya elmlər namizədi dərəcəsi, orta ixtisas və s.), onun hərəkəti (işə qəbul olunub və işdən çıxan işçilərin qeyd edilməsi) üzrə hesaba alır. Tədqiqatçıların sayına həmçinin cins, yaş, elm sahəsi üzrə də baxılır. Fraskati tövsiyələrinə uyğun olaraq, elmi tədqiqat və işlərlə məşğulluğun miqyasını müəyyən etmək məqsədi ilə, elmi tədqiqat və işlərlə əvəzçi kimi məşğul olan şəxslər faktiki işçi sayına daxil edilir, vətəndaş-hüquqi xarakterli müqavilələr üzrə və onu nəzərə almaqla ümumi sayə hesablanır, *elmi tədqiqat və işlərlə tam məşğulluğa ekvivalent* hesab edilir.

ELMI TƏDQIQAT VƏ İŞLƏMƏLƏRLƏ TAM MƏŞĞUL OLMA EKVİVALENTİ

– elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul heyətin bu işlərin yerinə yetirilməsinə faktiki sərf etdikləri vaxt hissələrinin cəmini əks etdirən göstəricidir və adam-illə ölçülür. Elmi tədqiqat və işləmələrlə məşğul olanlar arasında eyni vaxtda bir neçə layihədə iştirak edən şəxslər olduğu kimi, buna iş vaxtının bir hissəsini sərf edən şəxslər də vardır (əvəzçilər, məsləhətçilər, ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri və s.). Buna görə də, onların yalnız fiziki şəxslərə görə say hesabı təhrif olunmuş nəticəyə gətirib çıxara bilər. Bu, statistik təcrübəyə elmi tədqiqat və işləmələrin yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyəti real ölçən göstəricinin daxil edilməsinə zərurət yaradır. Məsələn, əgər bir alim elmi tədqiqatlarla öz vaxtının 30%-ni, ikincisi – 50%-ni, üçüncüsü – 70%-ni, qalan hissəsini isə digər fəaliyyətlə məşğuldursa, onda tədqiqatçıların sayı tam məşğulluq ekvivalentində fiziki şəxslərin uçotunda olduğu kimi 3 yox, 1,5 olur.

Elmi kadrların elmi tədqiqat və işləmələrə faktiki sərf etdikləri iş vaxtının həcmi üzrə qiymətləndirilməsi bazar iqtisadiyyatı inkişaf edən ölkələrin statistikasında daha geniş yayılmışdır və beynəlxalq müqayisələrdə geniş tətbiq olunur. (*“Elm və innovasiya statistikasi üzrə beynəlxalq standartlar”*a bax). Elmi tədqiqat və işləmələrlə tam məşğulluq ekvivalentinin hesablanması üçün ilkin məlumat mənbəyi alimlər

arasında sorğular ola bilər. Bu sorğular çərçivəsində onların həftə ərzində fundamental və tətbiqi tədqiqatlara, işlərə və onların digər fəaliyyət növlərinin idarə olunmasına (tədrisə, istehsalə, məsləhətləşməyə və s.) sərf etdikləri vaxta görə özünü qiymətləndirilməsi keçirilir. Məlumatların əldə olunması, həm də elmi təşkilatların və ali təhsil müəssisələrinin, elmi işçilərin və ali məktəblərin professor-müəllim heyətinin vaxt büdcələrinin öyrənilməsinə yönəldilmiş seçmə müayinələrin aparılması əsasında da mümkündür.

ELMI TƏDQIQATLAR VƏ İŞLƏMƏLƏR – insan, təbiət və cəmiyyət haqqında biliklərin artırılması, həmçinin bu biliklərin tətbiqinin yeni sahələrinin axtarışı məqsədilə sistemli əsasda həyata keçirilən yaradıcılıq fəaliyyətidir. Elmi tədqiqatlar və işləmələr *elmi-texniki fəaliyyətin* əsas növlərindəndir və elm statistikasında əsas müşahidə obyektlərindəndir (“*Elm və innovasiyalar statistikasına*” bax), onlara aid olan anlayışlar və təriflər isə beynəlxalq statistika təşkilatlarının tövsiyələrində əsas yeri tutur (“*Elm və innovasiyalar statistikasına üzrə beynəlxalq standartlar*”a bax). Elmi tədqiqatlar və işləmələr özündə fundamental və tətbiqi tədqiqat və işləmələri birləşdirir. **Fundamental** tədqiqatlar dedikdə, bu biliklərdən istifadə edilməsi ilə əlaqədar, hər hansı konkret məqsədsiz, yeni biliklərin əldə edilməsinə yönəldilən eksperimental və nəzəri tədqiqatlar başa düşülür. Onların nəticələri – fərziyyələr, nəzəriyyələr, metodlar (üsullar) və sairədir. Fundamental tədqiqatlar alınmış elmi nəticələrdən praktiki istifadə imkanlarının aşkara çıxarılması üçün tətbiqi tədqiqatların aparılması, elmi nəşrlər və s. haqqında tövsiyələrlə başa çatır. **Tətbiqi tədqiqatlar** özündə konkret praktiki məsələləri həll etmək məqsədi ilə yeni biliklərin əldə edilməsinə yönəldilən orijinal işləri əks etdirir. Onlar fundamental tədqiqatların nəticələrindən, əvvəlcədən formalaşdırılmış problemlərin həllinin yeni metodlarından istifadənin mümkün yollarını müəyyənləşdirir. **İşləmələr** dedikdə, elmi tədqiqatlar və ya əməli təcrübələr nəticəsində alınan mövcud biliklərə əsaslanan və yeni materialların, məhsulların və ya mexanizmlərin yaradılmasına, yeni proseslərin, sistem və xidmətlərin tətbiq edilməsinə və ya artıq buraxılan, yaxud istifadəyə verilmişlərin əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsinə yönəldilən müntəzəm işlər başa düşülür. İşləmələrin tərkibinə statistika, həmçinin təcrübə nümunələrinin yaradılmasını və onların sınaqdan keçirilməsini aid edir.

Elmi-tədqiqatlar və işləmələr işinin növlər üzrə təsnifləşdirilməsi ilə yanaşı, statistikada *elmin bölmələri, elmin sahələri, elmi tədqiqatların və işləmələrin sosial-iqtisadi məqsədləri* üzrə də təsnifləşdirilir.

Statistik müşahidə məqsədləri üçün elmi tədqiqatlar və işləmələrin geniş spektrindən elmi-texniki, istehsal və digər fəaliyyət növləri ayrılmalıdır. Elmi tədqiqat və işləmələrin digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirilməsinə imkan verən meyarlar, onlarda əhəmiyyətli dərəcədə yenilik elementlərinin olması hesab edilir. Bu meyarlara uyğun olaraq, layihənin məqsədindən, onun məzmunundan (yeniliklər nöqtəyindən), elmi metodlardan istifadədən, yeni yekunların və ya nəticələrin əldə edilməsindən asılı olaraq, konkret layihə olacaqdır və ya əksinə, elmi tədqiqatlar və işləmələrə aid edilməyəcəkdir.

ELMI TƏDQIQATLARA VƏ İŞLƏMƏLƏRƏ DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN ÖDƏMƏLƏR

– elmi tədqiqatlara və işləmələrə dövlət büdcəsindən ayrılmış pul vəsaiti və ya büdcədən digər növ ödəmələrdir. Statistikada təxsis etmə fərqləndirilir: *nəzərdə tutulmuş təxsisat* (“Büdcə haqqında” Qanunla təsdiq edilmiş və il ərzində dəqiqləşdirilmiş) və *faktiki xərclər* kimi. Onların təhlili və müqayisəsi elmin büdcədən maliyyələşdirilməsi strukturunu, dövlətin elmi-texniki siyasətinin istiqamətlərini və onların praktiki həyata keçirilmə dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Elmi tədqiqatlara və işləmələrə ayrılan vəsaitlər haqqında məlumatların yığılması elm statistikasının ayrılmaz hissəsidir. Elmi tədqiqatlara və işləmələrə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin təhlili və planlaşdırılması təcrübəsinin xüsusiyyətlərindən, həmçinin göstərilən məlumatın statistik hesabat məlumatları ilə uzlaşdırılmasının vacibliyi və beynəlxalq statistika ilə müqayisəsinin təminatından asılı olaraq, vəsaitlərin nazirlik və idarələrarası xərc maddələri, iş növləri, elm sahələri və sosial-iqtisadi məqsədlər üzrə paylanması haqqında məlumatın alınması vacibdir. Bunun üçün elmin maliyyələşdirilməsinin büdcə göstəricilərinin yığılması və emalı sistemi qurulmuşdur.

ELMI TƏDQIQATLARA VƏ İŞLƏMƏLƏRƏ XƏRCLƏR

– elmi tədqiqatların və işləmələrin yerinə yetirilməsinə çəkilən faktiki xərclərin pul formasında ifadəsidir. Elmi tədqiqatlar və işləmələr müntəzəm həyata keçirilən bütün işləri əhatə edir və tədqiqatlar prosesində əldə edilən və təcrübədə təsdiq olunmuş biliklərə əsaslanan xərclərdir. Onlar yeni materialların, cihazların, məmulatların, yeni

texnologiyaların, sistemlərin və xidmətlərin istehsalı və ya onların keyfiyyətinin daim yaxşılaşdırılması məqsədi ilə həyata keçirilir.

Maliyyələşmə mənbəyindən asılı olmayaraq, təşkilatların öz gücü ilə yerinə yetirdiyi **daxili** elmi tədqiqat və işləmələrin uçotuna statistikada xüsusi diqqət yetirilir. Onların bazasında müqavilələr üzrə kənar təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilmiş xərcləri təkrar uçota (hesaba) almadan, ölkədə bütövlükdə, sahələrdə, regionlarda, elmin bölmələrində elmi tədqiqatlara və işləmələrə xərclərin **aqreqasiya edilmiş qiymətləndirilməsini** əldə etmək olar. Daxili xərclərin tərkibində aşağıdakılara baxılır: **cari xərclərə**, o cümlədən əməyin ödənilməsinə (əvəzedicilərsiz elmi tədqiqatları və işləmələri yerinə yetirən işçilərin və vətəndaş-hüquqi xarakterli müqavilə üzrə işləyənlərin əmək haqqı ayrılmaqla), sosial ehtiyaclara ayırmalara, işin maya dəyəri hesabına avadanlıqların alınmasına xərclərə və digər maddi xərclərə (kənardan alınan xammalın, materialların, komplektləşdirici məmulatların, yarımfabrikatların, yanacaq, enerji, istehsal xarakterli iş və xidmətlərin və s. dəyəri), digər cari xərclərə;

əsaslı xərclərə, o cümlədən torpaq sahələrinin alınmasına, tikintiyə və ya binaların alınmasına, əsas fondların tərkibinə daxil edilən avadanlıqların alınmasına və s. Fraskati rəhbərliyinin (dərsliyinin) tövsiyələrinə uyğun olaraq, cari xərclərin tərkibindən amortizasiya ayırmaları çıxılır. Çünki onlar (kapital qoyuluşu ilə cəmlənməsi) xərclərin iqtisadi hesablanmasına gətirib çıxara bilər. Elmi-tədqiqatların və işləmələrin daxili xərcləri elm sahələri (*"Elm sahələri"*nə bax), maliyyələşmə mənbələri (*"Elm və innovasiyanın maliyyələşmə mənbələri"*nə bax) və sosial-iqtisadi məqsədlər (*"Elmi tədqiqatların və işləmələrin sosial-iqtisadi məqsədləri"*nə bax) bölgüsündə uçota alınır. Elmi-tədqiqatlara və işləmələrə daxili cari xərclər iş növləri üzrə (əsaslı, tətbiqi tədqiqatlar, işləmələr (*"Elmi tədqiqatlar və işləmələr"*ə bax), həmçinin iqtisadi fəaliyyətin konkret növlərində (sahələrində) istifadə üçün elmi tədqiqatların və işləmələrin (məhsulların, texnoloji proseslərin, idarəetmə sistemlərinin və s.) nəticələrinin təyin edilmə meyarlarına görə məhsul və xidmət növləri üzrə qruplaşdırılır. Sonuncuların siyahısı və ətraflı tərkibi iqtisadi fəaliyyət növləri və məhsul növləri təsnifatlarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Statistika daxili xərclərdən başqa, **xarici xərcləri** də, yəni hesabat verən müəssisələrlə müqavilələr üzrə kənar təşkilatların yerinə yetirdikləri elmi tədqiqatlar və işləmələrin dəyərini də öyrənir.

Ölkədə elmi tədqiqatların və işləmələrin miqyasının ümumiləşdirici statistik göstəriciləri kimi mütləq ifadədə və ümumi daxili məhsula

faizlə nisbi ifadədə hesabat ili ərzində (xaricdən maliyyələşmə daxil edilməklə, xaricdən edilən ödəmələr istisna olmaqla) milli ərazidə onların yerinə yetirilməsinə çəkilən **ümumi daxili xərclər** çıxış edir.

ELMI TƏDQIQATLARIN VƏ İŞLƏMƏ-LƏRİN SOSIAL-İQTİSADI MƏQSƏD-LƏRİ

– yerinə yetirilən elmi tədqiqatlar və işləmələrdə nailiyyət üçün son məqsədlərdir. Elmi tədqiqatların və işləmələrin sosial-iqtisadi məqsədlərinin təsnifləşdirilməsi elmin inkişafında toplanmış prioritetləri qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (*"Elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətləri"*nə bax) və elmi-texniki siyasətin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli alət kimi xidmət edir. Azərbaycanda statistika elmində təsnifləşdirmə dövlətin elmi-texniki siyasətindən irəli gələn vəzifələrə uyğun tərtib edilir, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı və Avrostatın tövsiyələrinə uyğundur (*"Elm və innovasiya statistikasını üzrə beynəlxalq standartlar"*ə bax).

Elmi tədqiqatların və işləmələrin sosial-iqtisadi məqsədlərinin tərkibində aşağıdakılar ayrılır: 1. İqtisadiyyatın inkişafı: 1.1. Kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq; 1.2. Enerjinin istehsalı, paylanması və səmərəli istifadəsi; 1.3. Sənaye, o cümlədən: 1.3.1. Sənayenin iqtisadi səmərəliliyinin və texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi; 1.3.2. Qeyri-enerji minerallarının hasilatı və emalı; 1.3.3. Kimya sənayesi; 1.3.4. Avtomobil və digər nəqliyyat vasitələrinin istehsalı; 1.3.5. Elektron sənayesi, radio, televiziya və rabitə üçün avadanlıqlar istehsalı; 1.3.6. Proqram təminatı vasitələrinin işlənilməsi; 1.3.7. Elektrik maşın və aparatlarının istehsalı; 1.3.8. Cihazların istehsalı; 1.3.9. Digər maşın və avadanlıqların istehsalı; 1.3.10. Paltar, toxuculuq və dəri məmulatlarının istehsalı; 1.3.11. Qida məhsulları və içkilərinin istehsalı; 1.3.12. Sənayenin digər sahələri; 1.4. Tikinti; 1.5. Nəqliyyat; 1.6. Rabitə; 1.7. Şəhər və kənd yaşayış yerlərinin infrastrukturunu və planlaşdırılması; 1.8. Xidmət sahəsi; 2. Sosial məqsədlər; 2.1. Ətraf mühitin qorunması; 2.2. Əhəlinin sağlamlığının qorunması; 2.3. Sosial inkişaf və ictimai strukturlar; 3. Elmin ümumi inkişafı; 4. Yer və atmosferin tədqiqi və istifadəsi; 5. Kosmosun dinc məqsədlər üçün istifadəsi; 6. Müdafiə.

Elmi tədqiqatların və işləmələrin sosial-iqtisadi məqsədlər üzrə işlərin bölüşdürülməsi statistikada konkret elmi araşdırma və tədqiq etmə layihələrinin bilavasitə məqsədli təyinatı meyarı üzrə həyata keçirilir. Ayrı-ayrı məqsədlərin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün iqtisadi

fəaliyyət, məhsul və xidmət növləri təsnifatlarında istifadə olunur.

ELMI TƏŞKİLAT – 1) iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinə aid olmasından, təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, əsas fəaliyyət kimi *elmi tədqiqatlar və işləmələr* yerinə yetirən, ya da tərkibində əsas fəaliyyəti elmi tədqiqatların və işləmələrin yerinə yetirilməsi hesab edilən bölməyə malik olan təşkilatdır (idarədir, müəssisədir). Statistika müşahidəsi təcrübəsində elmi tədqiqatların və işləmələrin yerinə yetirilməsinə görə hesabat vahidi kimi həmişə sərbəst balansda olan və hüquqi şəxs hüquqlarında olan təşkilatlar (idarələr, müəssisələr) çıxış edirlər. Əgər elmi-tədqiqatların və işləmələrin yerinə yetirilməsi hesabat verən təşkilatın əsas fəaliyyətidirsə, onda o həm hesabat vahidi, həm də müşahidə vahidi hesab edilir. Əks halda, müşahidə vahidi kimi, təşkilatın tərkibində olan, əsas funksiyası elmi tədqiqatlar və işləmələr olan ixtisaslaşmış bölmələr hesab edilir. *Fraskatinin rəhbərlik* üçün tövsiyələrinə uyğun olaraq, statistikada elmi təşkilatların aşağıdakı təsnifləşməsi nəzərdə tutulur: *elmin sektorları* və təşkilati əlamətləri üzrə birləşmiş təşkilatların tipləri, yerinə yetirilən işlərin xüsusiyyəti və ixtisaslaşması və s. Elmin dövlət sektoruna (ali təhsildən başqa) nazirlik və mərkəzi idarələrin (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və sahə akademiyları daxil edilməklə) elmi təşkilatları aid edilir. Sahibkarlıq sektoruna – (ali təhsildən başqa) sahə elmi-tədqiqat institutları, konstruktor, layihə-konstruktor, texnoloji təşkilatlar, layihə və layihə-axtarış təşkilatları, sənaye müəssisələri, təcrübə mərkəzləri və digərləri daxildir. Ali təhsil sektoruna – universitetlər və digər ali təhsil müəssisələri, ali təhsil müəssisələrinin və ya Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan elmi-tədqiqat institutları (mərkəzləri); ali məktəblərin və ya Təhsil Nazirliyinin tabeliyində olan konstruktor və layihə-konstruktor təşkilatları; ali təhsil müəssisələrinin tabeliyində olan klinikalar, hospitallar, digər tibbi təşkilatlar aiddir. Gəlirsiz xüsusi sektoru özündə könüllü elmi və professional cəmiyyətləri və assosiasiyaları; ictimai təşkilatları; xeyriyyəçilik fondlarını və digərlərini birləşdirir; 2) təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fəaliyyət göstərən hüquqi şəxs, habelə əsas elmi və (və ya) elmi-texniki fəaliyyəti elmi işçilərin hazırlığını həyata keçirən elmi işçilərin birliyi.

ELMİN MADDİ-TEXNİKİ BAZASI – elmi tədqiqat və işləmələr sferasında istifadə edilən vasitə və əmək əşyalarının kompleksidir. Elmin

maddi-texniki bazası ölkənin elmi potensialının (əmək, maliyyə və informasiya ehtiyatları ilə yanaşı) vacib tərkib hissəsi sayılır, həm də elmi tədqiqat və işləmələrin nəticəliliyinə səbəb olur.

Elmi tədqiqat və işləmələrin əsas fondları (vasitələri) elmin maddi-texniki bazasının vacib hissəsini təşkil edir. Bu əsas fondlara elmi təşkilatların və onların təcrübə bazalarının balansında olan və onların əsas fəaliyyətlərində istifadə edilən bina və tikililər; ötürücü qurğular; maşın və avadanlıqlar, o cümlədən təcrübə-sınaq qurğuları (elmi tədqiqat gəmiləri, radioteleskoplar və s.), elmi cihazlar, avtomatlaşdırma vasitələri, hesablama texnikası və s; nəqliyyat vasitələri; alətlər, inventarlar və s. daxildir.

ELMİN MADDİ-TEXNİKİ VƏ TƏCRÜBƏ BAZASININ STATİSTİKASI

– elm və innovasiya statistikasının bölməsidir, elmi tədqiqat və işləmələrin vəziyyətini, kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını, maddi-texniki vasitələrin inkişaf və istifadə səviyyəsini, onların nəticələrinin təcrübə-eksperimental yoxlanmasını öyrənir. Elmin təcrübə bazası statistikasına ayrıca sahə kimi, elmi təşkilatların təcrübə bazalarının ilk dəfə 1983-cü ildə keçirilmiş birdəfəlik müayinəsindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Statistika elmin təcrübə bazasının təşkilat strukturu və mövcudluğunu; eksperiment, təcrübə işlərinin keçirilməsi üçün xüsusi avadanlıqlar daxil edilməklə, istehsal təchizat parkını, onun yaş strukturunu; təcrübənin aparılma yerinin, sahəsinin, binasının ölçüsü və vəziyyətini; təcrübə bazası işinin, eyni zamanda eksperiment, təcrübə işlərinin ümumi həcmi və tərkibini; təcrübə-eksperiment istehsalının səmərəliliyini, eyni zamanda işçilərin miqdar və qruplaşdırma göstəricilərini xarakterizə edən məlumatların yığılması, işlənməsi və təhlilini həyata keçirir. Elmin təcrübə bazası ilə təminatının təhlili həm sifarişçi tərəfindən, həm də təcrübə, eksperiment işlərini həyata keçirən tərəfdən həyata keçirilir. Elmi təcrübə bazaları statistikasının daha sonrakı inkişafı elmin maddi-texniki baza statistikasına çərçivəsində 1989 və 1992-ci illərdə keçirilən birdəfəlik müayinələrlə bağlıdır. Statistika elmi təşkilatların əsas fondlarının və dövrüyyə vəsaitlərinin həcmi və strukturunu; elm texnikaları və alətlərinin son dərəcə ətraflı təsnifləşdirilməsi ilə texniki vasitələrin tərkibini, yaş strukturunu və avadanlığın texniki səviyyəsini; texniki vasitələrdən, eyni zamanda, idxal olunmuş və bahalı avadanlıqlardan istifadəni; elm təşkilatlarının bina ilə təmin edilməsini (*“Elmin maddi-texniki bazası”* və *“Elmin təcrübə bazası”na* bax) xarakterizə edən göstəriciləri hazırlayır.

ELMİN SAHƏLƏRİ – elmi tədqiqat və işləmələri həyata keçirən elmi fənlərdir. Müayinələrin konkret tədqiqat obyektlərinin və alimlərin maraq dairələrinin, onların kooperasiyalarının təşkilati formalarının, dövrü elmi və digər nəşrlərinin, müvafiq profillər üzrə kadrların hazırlanması sisteminin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Elmin sahələrinin təsnifatı, onların tədqiqat (predmet), metodoloji və funksional əlamətləri üzrə qurulur və iyerarxik (aşağının yuxarıya tabeliyi) quruluşa malikdir: *elmin sahələri* (I səviyyə); *elmin fəaliyyət növləri* (II səviyyə); *elmi ixtisaslar* (III səviyyə). Statistika elmin sahələrinin təsnifatının əsası YUNESKO-nun tövsiyələri hesab edilir (*“Elm və innovasiya statistikasi üzrə beynəlxalq standartlar”*a bax). Ona uyğun olaraq, elmi fənlərin ümumi məcmusunun tərkibində elmin 6 iri sahəsi ayrılır: *təbiyyat, texniki tibbi, kənd təsərrüfatı, ictimai, humanitar*. Statistika göstəricilərinin elmi sahələr və elmi ixtisaslar üzrə qruplaşdırılması üçün *“Elmi işçilərin ixtisas nomenklaturası”ndan (siyahısından)* istifadə edilir. Qeyd olunan nomenklaturanı beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə, ölkə statistikasında elmin daha iri sahələri üzrə elmin fəaliyyət növləri təsnifatı tətbiq olunur. Təbiyyat elmlərinə aiddir: riyaziyyat, mexanika, fizika, astronomiya, kimya, əczaçılıq kimyası, biologiya elmləri, psixofiziologiya; geologiya-mineralogiya elmləri; iqtisadi, sosioloji və siyasi coğrafiyadan başqa coğrafi elmlər. Texniki elmlərə texniki elmlər, bina və tikililərin arxitekturası daxildir. Tibbi elmlərə tibb elmi, əczaçılıq kimyasından başqa, digər əczaçılıq elmləri aid edilir. Kənd təsərrüfatı elmlərinə kənd təsərrüfatı elmləri, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, baytarlıq elmləri aiddir. İctimai elmlərə, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatından başqa, iqtisadi elmlər, hüquq elmləri, pedaqoji elmlər, psixoloji elmlər (psixofiziologiyadan başqa), sosioloji elmlər; siyasi elmlər; digər ictimai elmlər: iqtisadi, sosioloji və siyasi coğrafiya, həmçinin şəhərsalma, rayon planlaşdırılması, yaşayış yerlərinin landşaft arxitekturası və planlaşdırılması daxil edilir. Humanitar elmlərə - tarix, fəlsəfə və filologiya elmləri, incəsənət, arxitekturanın tarixi və nəzəriyyəsi, arxitektura abidələrinin bərpası aiddir.

ELMİ-TEXNİKİ FƏALİYYƏT – elmin və texnikanın bütün sahələrində elmi-texniki biliklərin yaradılması, inkişafı, yayılması və tətbiqi ilə sıx bağlı olan sistemli fəaliyyətdir. Elmi-texniki fəaliyyət anlayışı YUNESKO tərəfindən işlənib hazırlanmışdır, elm və texnika statistikasında beynəlxalq standartların baza

kateqoriyası hesab edilir. YUNESKO-nun tövsiyələrinə uyğun olaraq, elmi-texniki fəaliyyət statistikanın obyektı kimi, onun 3 növünü əhatə edir: a) *elmi tədqiqatlar və işləmələr*; b) elmi-texniki təhsil və kadrların hazırlığı; c) elmi-texniki xidmətlər.

Elmi-texniki təhsil və kadr hazırlığı özündə ixtisaslaşdırılmış qeyri-universitet ali təhsil və hazırlığını; universitet dərəcəsinə aparan ali təhsil və hazırlığı; aspirant və sonrakı (növbəti) təhsili; alim və mühəndislərin təşkil olunmuş fasiləsiz hazırlığını birləşdirən fəaliyyət kimi müəyyənləşdirilir. Fəaliyyətin bu növləri Təhsilin Beynəlxalq Standart Təsnifatının əsasən 5 və 6-cı dərəcələrinə uyğun gəlir.

Elmi-texniki xidmətlər dedikdə, elmi tədqiqatlar və işləmələrlə əlaqədar və elmi-texniki biliklərin yaradılması, yayılması və tətbiq edilməsinə kömək edən fəaliyyət başa düşülür. Elmi-texniki xidmətlər *elmi təşkilatlarda* qeyri-əsas fəaliyyət növü kimi, ya da bu məqsəd üçün yaradılmış sərbəst təşkilatlar (elmi-texniki informasiya institutları, kitabxanalar, arxivlər, muzeylər və s.) tərəfindən həyata keçirilə bilər. Statistika elmi-texniki xidmətlərə elmi-texniki məlumatlar sahəsindəki fəaliyyəti; muzeylərin, botanika və zoologiya bağlarının və sairin elmi-texniki fəaliyyətini; elmi-texniki ədəbiyyatların tərcüməsi, təshihə və nəşrini; axtarışları (geoloji, hidroloji, topoqrafik, meteoroloji və s.); faydalı qazıntıların kəşfiyyatını (axtarışını); sosial-iqtisadi hadisələrə dair məlumatların toplanmasını; sınaqdan keçirməni, standartlaşdırmanı, metrologiyanı, keyfiyyətin yoxlanmasını; konkret layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə (elmi tədqiqatlar və işləmələrdən, istehsal xarakterli mühəndis xidmətlərindən başqa) müştərilərə məsləhətlərin verilməsini; patent-lisenziya fəaliyyətini aid edir.

ELMİ-TEXNİKİ KADRLAR – beynəlxalq statistika ölkədə yaşayan, elm və texnika sahəsində 3 dərəcəni qurtarmış təhsilə malik olan (Təhsilin Beynəlxalq Standart Təsnifatı üzrə) və yaxud belə təhsilə malik olmayan, lakin yerinə yetirilməsi üçün adətən ətraflı ixtisas tələb olunan *elmi-texniki fəaliyyətlə* məşğul olan şəxslərin məcmusu kimi müəyyənləşdirilir. Bu kateqoriya tədqiqatçılar və ya texniklər kimi işləmək üçün zəruri ixtisasa malik olan (*“Elmi tədqiqatlarla və işləmələrlə məşğul heyət”*a bax), yəni müvafiq ali və orta ixtisas təhsil səviyyəsinə və yaxud bunun üçün lazımı peşəkarlıq təcrübəsinə malik olan şəxsləri əhatə edir. Kanberri təlimatına (dərsliyinə) uyğun olaraq (*“Elm və innovasiya statistikasi üzrə beynəlxalq standartlar”*a bax),

elmi-texniki kadrlar ixtisas (təhsil) səviyyəsinə, elmin sahələrini ("Elmin sahələri"nə bax) peşələrə, məşğulluq kateqoriyaları (işsizlər və iqtisadiyyatda məşğul olmayanlar daxil edilməklə), fəaliyyət növləri, regionlar, cinslər, yaşlar və milli mənsubiyyətinə görə təsnifləşdirilir. Bundan əlavə, kadrların gəlməsi (təhsil müəssisələrinin buraxılışlarının hesabına tamamlanma daxil edilməklə, mənbələr üzrə) və getməsinə də (istiqamətlər üzrə, o cümlədən xaricə) baxılır. Elmi-texniki kadrların, iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamasını nəzərə alaraq, müasir dövrdə bu kadrların mövcudluğu və hərəkəti üzərində kompleks statistik müşahidənin aparılması zərurəti yaranmışdır. Müşahidə obyekt elmi-texniki kadrların mövcudluğu, formalaşma mənbələri, çevikliyi, miqراسiyası, həyat səviyyəsi olmalıdır ki, bu da elm və innovasiya, əmək və məşğulluq, təhsil, əhali və sosial-iqtisadi statistikanın digər sahələrinin statistikasına üzrə işlərin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur.

ELMI-TEXNİKİ PROQRAM – ölkə hakimiyyəti tərəfindən təsdiq edilmiş ehtiyatlar, icraçı və həyata keçirmək müddəti üzrə əlaqələndirilmiş elmi iş və tədqiqatlar kompleksi, həmçinin elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətlərində vacib problemlərin səmərəli həlli üçün onların təminatı üzrə tədbirlərdir.

Dövlətin elmi-texniki proqramının məqsədləri bunlardır: fundamental və tətbiqi elm sahəsində yeni biliklərin əldə edilməsi; elmi-texniki problemlərin həlli; keyfiyyətə yeni elmi ideya və texnologiyanın bilik səviyyəsinin ümumi cəhətdən yüksəldilməsini və praktiki həyata keçirilməsini təmin edən texnika, texnologiya, materiallar üzrə rəqabət qabiliyyətli konkret obyektlərin yaradılması; ölkənin elmi-texniki və ixrac potensialının inkişafı.

Dövlətin elmi-texniki proqramı - ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılması və proqramları haqqında qanunlarına uyğun olaraq, müəyyən dövr üçün (məsələn, beş illik) hazırlanan, sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın məqsəd və vəzifələrini həyata keçirən tədbirlər sisteminin tərkib hissəsidir.

Proqramların dövlət səviyyəsində seçilməsi üçün aşağıdakı əsas şərtlərin mövcudluğu vacibdir: proqramın və ona daxil olan layihələrin elmi və texniki inkişafının prioritet istiqamətləri və sadalanan texnologiyalarla uyğunluğu; həll olunan problemin gözlənilən son nəticələrindən, onun iqtisadiyyat, sosial sahə və ixracat ehtiyacları, elm və texnikanın inkişafı üçün tələbatından irəli gələn əhəmiyyəti; problemin, fəaliyyət göstərən bazar mexanizmindən istifadə etməklə, qəbul

olunmuş dövr ərzində həll olunmasının qeyri-mümkünlüyü və dövlət yardımının vacibliyi; iqtisadiyyatın texnoloji qurumunda və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində struktur mütənasibliyinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə qabil elmi-texniki nəticələrin prinsipial yeniliyi və texnoloji tərəqqisi; nəticələrin tətbiq sahəsinin miqyaslılığı; texnoloji əlaqədar sahələrin və istehsalın sahələrarası əlaqələrinin qurulmasının vacibliyi; qoyulmuş məsələlərin səmərəli həlli üçün tədbirlər proqramı sisteminin kafiliyi (tamlığı və qarşılıqlı uyğunluğu); problemin həllinin, yaradılmış artıq məhsulun, kadrların, maddi-texnoloji bazanın və digər vacib ehtiyatların mövcudluğundan irəli gələn reallığı.

Dövlətin elmi-texniki proqramları dövlət sifarişçiləri ilə müsabiqə əsasında seçilən, proqram tədbirlərinin icraçıları arasında bağlanan müqaviləyə əsasən həyata keçirilir.

Statistikada dövlətin elmi-texniki proqramının həyata keçirilməsi, dövlət məqsədli proqramları, həmçinin elm və texnikanın inkişafının prioritet istiqamətləri müşahidə çərçivəsində öyrənilir.

ELMI-TƏDQİQAT VƏ TƏCRÜBƏ-KONSTRUKTOR İŞLƏRİNDƏ (ETTKİ) İŞLƏYƏNLƏRİN SAYI

– bu göstərici bilavasitə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə məşğul olan, eyni zamanda bu işlərə birbaşa xidməti təmin edən bütün şəxslərə (məsələn, menecerlər, inzibatçılar və dəftərxana işçilərə) aid edilir.

Dolayısı ilə xidməti təmin edən (məsələn, hətta əmək haqları əlavə xərc kimi ümumi xərclərə daxil edilən yeməcxana və mühafizə işçiləri) şəxslərin sayı bu göstəriciyə daxil edilmir.

EMAL – həyata keçirilmə vaxtı, yeni malların alınması məqsədi ilə xammalın, yarımfabrikatların xassəsini, tərkibini və ya formasını dəyişən, bəzi məmulatların yaxşı saxlanılması, onlara müəyyən xüsusiyyət verilməsi və ya onlardan istifadə edilməsi zamanı zərərli təsirə məruz qalmasının qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən prosesdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının, ağac, metal və tullantıların emalını misal göstərmək olar.

EMAL ƏMƏLİYYATLARI – quraşdırma, yığılma, bərpa olunma, qaydaya salınma və başqa mallara uyğunlaşdırılma da daxil olmaqla, malın hazırlanması, emalı və təkrar emalı, təmiri, emal məhsullarının istehsalına xidmət edən və ya istehsalı asanlaşdıran bəzi mallardan tamamilə və ya qismən istifadə edilməsidir.

EMAL SƏNAYESİ – sənayenin hasilat və digər sahələrindən daxil olan xammal, material və yarımfabrikatların, həmçinin kənd təsərrüfatı, meşə və digər xammalların emalını həyata keçirən sənaye müəssisələrinin məcmusudur. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatına görə, bura qida məhsullarının istehsalı, içki istehsalı, tütün məmulatlarının istehsalı, toxuculuq sənayesi, geyim istehsalı, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı, mebdən başqa, ağacın emalı və ağacdən məmulatların və tıxacın istehsalı; hopdurma və hörmə materiallarının istehsalı, kağız və karton istehsalı, poliqrafiya fəaliyyəti və yazılmış məlumatların daşıyıcılara çoxaldılması, koks və təmizlənmiş neft məhsullarının istehsalı, kimya sənayesi, əczaçılıq məhsullarının istehsalı, rezin və plastmas məmulatların istehsalı, digər qeyri-metal mineral məhsulların istehsalı, metallurgiya sənayesi, maşın və avadanlıqlardan başqa, hazır metal məmulatlarının istehsalı, kompüter, elektron və optik məhsulların istehsalı, elektrik avadanlıqlarının istehsalı, maşın və avadanlıqların istehsalı, avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, mebellərin istehsalı, sair sənaye məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin fəaliyyəti daxil edilir.

EMİQRASIYA (lat. *emigro* – çıxıram, gedirəm) – 1) daimi, yaxud müvəqqəti (uzun müddətə) yaşamaq üçün başqa ölkəyə (könüllü, yaxud məcburi, özbaşına və mütəşəkkil), bir çox hallarda vətəndaşlığı dəyişdirməklə köçməldir (*“Beynəlxalq miqrasiya”ya* bax). Emiqrasiyanın səbəbləri sosial-iqtisadi amillər (işsizlik, yaşadığı yerlərdə gəlirlərin və həyat səviyyəsinin aşağı olması, köçdüyü yerdə daha yaxşı şəraitin olması və s.), həmçinin siyasi, hərbi (müharibələr, münaqişələr, yeni dövlətlərin yaranması, dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi), milli (etnik), dini və s. amillərdir. XX əsrin ikinci yarısında dünyanın bir sıra ölkələri və regionlarında (Orta və Yaxın Şərq, Hindistan, Pakistan, Yuqoslaviya, Şimali və Cənubi Qafqaz, Tacikistan və s.) hərbi, milli və dini münaqişələr əhalini kütləvi qaçmağa məcbur etdi. Emiqrasiya əhalinin demoqrafik, milli, konfessional və ümumi sayını nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişdirə bilər (hətta onun mütləq azalmasınadək).

2) Hər hansı bir ölkədə yaşayan emiqrantların məcmusu (məsələn, Fransada – rusların, Argentinada – italyanların emiqrasiyası və s.).

EMİSSIYA – maliyyələşdirmə üçün istifadə olunan ödəniş vəsaiti və sənədlərinin yaradılması və dövriyyəyə daxil edilməsidir. Emissiyanı qısa

mənada, bank sistemi və maliyyə institutları, başlıca olaraq, mərkəzi (milli) bank, dövlət xəzinədarı (Maliyyə Nazirliyi) və digər banklar ilə valyuta yaradılması adlandırırlar.

EMİTENT – qiymətli kağızları dövriyyəyə buraxan hüquqi şəxsdir. Öz adından onlara görə alıcılar və sahibkarlar qarşısında cavabdehlik daşıyır. Emitentlər dövlət – mərkəzi hökumət, bələdiyyə orqanları; dövlət tərəfindən himayəsi olan idarələr və təşkilatlar; xüsusi müəssisələr və təşkilatlar; ölkənin qeyri-rezidentləri; istehsal və maliyyə səhmdar institusional vahidlər ola bilərlər.

EMPIRİK ELASTİKLİK ƏMSALI – sosial-iqtisadi amillərin, hər şeydən əvvəl qiymət və gəlirlərin dəyişməsinə tələb və təklifin reaksiyasının ölçüsüdür. Empirik elastiklik əmsalı amil əlamətinin 1% artması nəticəsində tələbin (təklifin) faizlə dəyişməsinə əks etdirir. O, A.Marşall tərəfindən təklif edilmiş düsturla hesablanır:

$$E = \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \frac{x}{y}$$

burada y - tələb; x – amil əlaməti; Δ -artım işarəsidir.

Çox vaxt cari dövrdə artım bazis dövrü ilə müqayisədə müəyyənləşdirilir; bu zaman empirik elastiklik əmsalı nəticə və amil əlamətlərinin artım templərinin nisbətinə uyğun gəlir:

$$E = \frac{y_1 - y_0}{x_1 - x_0} \div \frac{y_0}{x_0} = T.ar._y \div T.ar._x$$

burada: y_0 və x_0 baza dövrünün tələb və amil əlamətləri; y_1 və x_1 cari dövrün tələb və amil əlamətləri; $T.ar._y$, $T.ar._x$ – tələb və amil əlamətlərinin artım tempidir.

ENDOGEN DƏYİŞƏN – öyrənilən obyektin daxili strukturundan asılı olan dəyişəndir. Ekzogen dəyişəndən fərqli olaraq, endogen dəyişənin təsiri modeldə müəyyənləşdirilir.

ENERGETİKA AVADANLIĞI – enerjinin yaranması üçün nəzərdə tutulmuş energetika təsərrüfatının bir hissəsidir: buxar qazanları, bütün mühərrik növləri, elektrik generatorları, elektrik cihazları, qızdırıcı qurğular, güc transformatorları və dəyişdiriciləri.

ENERJİ İLƏ TƏCHİZ OLUNMA ƏMSALI – orta hesabla bir işçiyə və ya bir işçi tərəfindən işlənmiş adam-günə (adam-saata) düşən mexaniki və elektrik enerjisinin miqdar göstəricisidir. Potensial enerji ilə təchiz olunma əmsalı mexaniki ötürücü, elektrik mühərrikləri və elektrik aparatlarının gücünün cəmi daha çoxsaylı növbədə işləyənlərin sayına bölünməklə hesablanır. Faktiki enerji ilə təchiz olunma əmsalı istehsal prosesində istehlak olunan elektrik və mexaniki enerjinin cəminin işçilərin orta siyahı sayına və yaxud onlar tərəfindən işlənmiş adam-günlərin (adam-saatların) ümumi miqdarına bölünməsi ilə hesablanır.

ENERJİ MƏHSULLARININ ALINMASI (dəyər ifadəsində) – hesabat dövrü ərzində alınan və ancaq yanacaq kimi istifadə edilməsi nəzərdə tutulan enerji məhsullarını əks etdirir. Xammal kimi və ya yenidən satılmaq üçün alınmış enerji məhsulları buraya aid edilmir. Məlumatlar yalnız dəyər ifadəsində verilir.

ENERJİ TUTUMU - müəyyən ərazidə (ölkədə) istehlak olunmuş enerjinin həmin ərazidə (ölkədə) istehsal olunmuş ümumi daxili məhsula nisbətidir və inkişafın sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərdən hesab olunur. Göstərici son istehlak, həmçinin ümumi istehlak əsasında eyni şərti ölçü vahidinə - neft ekvivalenti tonuna çevrilməklə hesablanır, ümumi daxili məhsul isə faktiki qiymətlərlə götürülür.

ENGEL ƏYRİSİ – d tələbinin, iki - p dəyişənindən və m gəlirindən asılılığını əks etdirən əyridir: $d=f(m, p)$. Əgər ehtimal edilsə ki, qiymətlər daimidir (dəyişməzdir), (məsələn, $p=p_1$), onda bu qiymət üçün $d=f(m, p_1)$ tələbi m gəlirinin funksiyası hesab edilir. Əgər nəzərə alınsa ki, gəlir daimidir, məsələn, $m=m_1$, onda bu gəlir üçün $d=f(m_1, p)$ tələbi p qiymətinin funksiyası hesab edilir. Verilmiş qiymətdə tələbin gəlirdən asılılığını əks etdirən $p_1, p_2, \dots, p_n$ daimi qiymətləri üçün “tələb–gəlir” əyrisi və $m_1, m_2, \dots, m_n$ daimi gəlirlərində tələbin qiymətlərdən asılılığını əks etdirən “tələb–qiymət” əyrisi statistik Ernest Engelin (1821-1896) şərəfinə Engel əyrisi adını almışdır.

ENGEL QANUNU – alınan nemətləri qiymətlər sabit qaldıqda ailənin gəlirlərinin artıb və ya azalmasından asılı olaraq, ailələrin xərclərinin strukturunun dəyişməsi qanunauyğunluğudur (ilk dəfə XIX əsrdə prussiya statistiki E.Engel tərəfindən formalaşdırılmışdır). Engel qanununa uyğun olaraq, gəlir artdıqca aşağı keyfiyyətli və ucuz nemətlərə olan tələb azalır və

yığım artaraq daha bahalı, yüksək keyfiyyətli nemətlərin istehlakı çoxalır.

ENİNƏ TƏHLİL (şərti nəsil və ipotetik nəsil metodları) – demoqrafik proseslərin öyrənilmə üsuludur, qısa təqvim dövrü (adətən 1–2 il üçün) üçün hər hansı demoqrafik vəziyyətlərin uzunluq intervalları üzrə alınmış demoqrafik hadisələrin tezlik göstəricilərinin *koqortanın* (nəslin) ömrü boyu belə hadisələrin ardıcıl tezlikləri dəsti kimi, interpretasiyasına əsaslanır. Əhalidə istənilən anda həmin vəziyyətin (məsələn, hər *yaş intervalında*) hər uzunluğu intervalında olan insanların olması sayəsində və həmin ildə onların bir hissəsində hər intervalda həmin növ demoqrafik hadisə (məsələn, uşaqlar doğulur) baş verir, bu dövr üçün hesablanmış demoqrafik hadisələrin intervallar üzrə tezlik göstəriciləri həmin vəziyyətin uzunluq kəmiyyətlərinin tam dəstini (məsələn, qadınların *reproduktiv dövrünün* birinci ilindən son ilinədək yaşlar üzrə doğum əmsalları) əhatə edir. Eninə təhlildə həmin demoqrafik vəziyyətin uzunluğunun belə ardıcıl kəmiyyətləri üçün sıraya müəyyən xəyali hipotetik nəslə xarakterizə edən sıra kimi baxılır. Qrafik təsvirdə bu, demoqrafik cədvəldə hadisələr məcmusunun ömür xəttinin eninə keçən təsvirinə uyğundur, buradan da metodun adı verilib.

Eninə təhlilin ən yayılmış üsulu demoqrafik təsvir və təhlildir. Verilmiş təqvim dövrü (il) üçün dərc olunan xüsusi demoqrafik xarakteristikaların əksəriyyəti – doğum, ölüm, nikah yaş əmsallarının sıraları, həmçinin demoqrafik cədvəllərin göstəriciləri və ümumiləşdirilmiş demoqrafik göstəricilər (ümumi nəsilvermə əmsalı, gələcək ömrün gözlənilən uzunluğu, əhalinin təkrar istehsalının brutto və netto-əmsalları) – adətən real nəsil üçün deyil, hipotetik nəsil üçün göstəricilərdir. Onlar demoqrafik proseslərin müasir vəziyyəti haqda təsəvvür yaradır və yalnız *stabil əhalidə* real nəsillərin müvafiq göstəriciləri ilə üst-üstə düşür.

ETİBARLILIQ (QUDVİLL) – müəssisənin qiymətləndirilə və balansın ayrıca maddəsinə salına bilinməyən kapital aktivini özündə əks etdirir. Müəssisənin ticarət potensialının saxlanması və inkişafına (müşərilər, müəssisənin adı, əmtəə nişanının nüfuzu, şəkillər və modellər, bazaradakı pay, satış şəbəkəsi, müşərilərin faylları və s.) imkan yaradır.

ETİBARLILIQ HƏDDİ – *interval qiymətləndirilməsinin* həddidir (etibarlılıq intervalının sonudur).

ETİBARNAMƏ – təqdim edən (etibar olunan) digər şəxsin (etibar edən) adından sövdələşmələri və ya qanunauyğun fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün səlahiyyətləri qeyd olunmuş sənəddir. Etibarnamə - etibar edilən şəxsin səlahiyyətlərinin tərkibini və həddlərini müəyyən edən birtərəfli sövdələşmədir. Etibarnamə etibar edilən şəxs üçün bilavasitə vəzifə və hüquqlar yaradır.

Etibarnamənin üç növü fərqləndirilir: hər hansı konkret bir fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün **birdəfəlik** etibarnamə; hər hansı birtərəfli fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün **xüsusi** etibarnamə; etibar edən əmlakının idarə edilməsi, müqavilələrin bağlanması, məhkəmə və arbitrajlarda çıxış edilməsi və s. üçün **ümumi** və ya **baş** etibarnamə. Aşağıdakıları misal kimi göstərmək olar: maddi qiymətlilərin, pul vəsaitlərinin, sənədlərin bir dəfə alınması üçün etibarnamə; müəssisə üçün ənənəvi olan (ümumi etibarnamədən fərqli olaraq, burada verilən səlahiyyətlər qanunla məhdudlaşdırılır), daimi sövdələşmələrin aparılmasına hüquq verən, ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün etibarnamə; əmanət banklarında olan əmanətlərin hamısının və ya müəyyən bir hissəsinin (birdəfəlik və ya üç illik verilə bilər) alınması üçün digər şəxsə hüquq verən əmanətçinin sərəncamı olan - əmanət üzrə etibarnamə; səhmdarın hüquq etibarnaməsi – səhmdarın öz rəsmi səlahiyyətlərini onun adından fəaliyyət göstərən şəxsə verməsidir.

Etibarnamə nümunəvi formada olan blankla rəsmiləşdirilir. Onda göstərilməsi vacib sayılan məlumatlar aşağıdakılar hesab olunur: müəssisənin adı; onun bank rekvizitləri (bankın adı, hesablaşma hesabının nömrəsi, yerləşdiyi yer); etibarnamənin fəaliyyət müddəti; qiymətli şeylərin alınmasının kimə etibar edilməsi və kimdən alınması (və ya fəaliyyətin harada və kim tərəfindən yerinə yetirilməsi); etibarnaməni alan şəxsin imzası; müəssisə rəhbərinin və baş mühasibinin möhürlə təsdiqlənmiş imzaları.

ETNİK MİQRASIYALAR – müəyyən etnik (milli) mənsubiyyətə malik insanların iştirak etdiyi əhali miqrasiyalarıdır. Beynəlxalq miqyasda miqrasiya edənlərin tərkibinin belə seçilməsi bir milli ölkədən köçürülmələr zamanı (məsələn, portuqallların Braziliyaya miqrasiyası) özünü göstərir; bundan əlavə, beynəlxalq və daxili miqrasiyalarda seçim ölkənin müxtəlif sahələrində yaşayan xalqların (məsələn, rusların Sibirə köçürülməsi) qeyri-bərabər sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı; milli əsarət və ya qeyri-bərabərlik, ayrı-ayrı xalqlar arasında hərbi toqquşmalar, dini təqib (din etnik mənsubiyyətlə üst-üstə düşür) və s. ilə şərtləşə bilər. Uzaq

məsafəyə, xarici dilli mühitə etnik miqrasiyalar insanların əsas etnik özəkdən ayrılmasına gətirib çıxarır, digər xalqlarla qarışmağa, onlar arasında əlaqələrin güclənməsinə və etnik proseslərin inkişafına səbəb olur.

ETNİK STATİSTİKA – *demografiya statistikasının* bir bölməsidir, ona əhalinin etnik (milli) tərkibi haqda məlumatların toplanması və işlənməsi daxildir. Əhalinin siyahıyaalınmasından əldə olunan məlumatlar etnik statistika üçün əsas bazadır. Onların sorğu vərəqəsinə etnik mənsubiyyət, yaxud milliyyət haqda sual, etnik mənşəyi, bir valideyn, yaxud hər iki valideyn üzrə sual, həmçinin ana dili haqda sual daxil edilir. Əhalinin xüsusi müşahidələri, cari uçotu materialları da etnik statistika üçün mühüm rol oynayır. Bəzən etnik statistika sözün geniş mənasında etnosun xarakteristikası ilə sıx bağlı olan dil, din və irqi statistika daxil edilir.

EV TƏSƏRRÜFATI – sosial-iqtisadi özəkdir; insanları birgə məişətin təşkili: ümumi ev təsərrüfatının aparılması, birgə yaşaması və s. zamanı yaranan münasibətlərlə birləşdirir. Başqa sözlə, bir evdə yaşayan, bütün gəlirlərini və qiymətlilərini (və ya onların bir hissəsini) birləşdirən, əmtəə və *xidmətlərə*; əsas etibarilə yaşayış və ərzaqlara olan tələbatlarının ödənilməsinə çəkilən xərcləri birlikdə həyata keçirən şəxslər qrupudur (və ya tək şəxsdir) və iqtisadi fəaliyyətin üç əsas subyektlərindən (dövlət, müəssisə, ev təsərrüfatı) biridir. Adət-ənənədən, dini, tarixi və digər sosial-iqtisadi amillərdən asılı olaraq, ev təsərrüfatı istənilən forma və ölçüyə malik ola bilər. Uzun müddət ərzində müxtəlif müəssisələrdə (xəstəxanalarda, həbsxanalarda, qocalar evlərində) yaşayan və təsərrüfat müstəqilliyinə malik olmayan şəxslər ev təsərrüfatlarına deyil, digər müvafiq institusional vahidlərə aid edirlər. Eyni zamanda, oxşar müəssisələrdə qısa müddətdə yerləşdirilmiş şəxslərə, adətən, onların aid olduqları ev təsərrüfatlarının üzvləri kimi baxılır. Ailədən fərqli olaraq, bir ev təsərrüfatı üzvləri arasında qohumluq münasibətləri, yaxud xassələri mütləq deyil: onların arasında pensiyaçılar, ev qulluqçuları və başqaları, həmçinin müstəqil yaşayan bir nəfər ola bilər. Şəxslər qrupu kimi ev təsərrüfatını iqtisadi fəaliyyəti növü üzrə ev təsərrüfatı fəaliyyətindən fərqləndirmək lazımdır. Azərbaycanda yalnız 1999-cu ildə keçirilən əhali siyahıyaalınmasında ilk dəfə olaraq BMT-nin tövsiyələrinə uyğun olan ev təsərrüfatları kateqoriyası nəzərə alınmışdır.

Ev təsərrüfatının izahı konkret sosial-iqtisadi şəraitdən asılıdır və ölkələr üzrə fərqlənir. BMT

tövsiyələrinə görə, əhalinin siyahıyaalınması üçün ev təsərrüfatı anlayışı məişət tərzinə əsaslanır, onun çərçivəsində ayrı-ayrı şəxslər, yaxud şəxslər qrupu özünü həyatı üçün lazım olan yeməklə və hər şeylə təmin edir. Ev təsərrüfatı bir, yaxud öz gəlirlərini birləşdirib birgə təsərrüfat kimi bir neçə şəxslərdən, həm qohum olan, həm də olmayan, yaxud onlardan və başqalarından ibarət ola bilər. Beləliklə, ev təsərrüfatına istehlak özəyi kimi baxılır, istehsal fəaliyyətinin elementləri isə yalnız o dərəcədə nəzərə alınır ki, ev təsərrüfatı özünün ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olsun. Bu mənada ev təsərrüfatı bir və ya bir neçə ailədən ibarət ola bilər. Ölkələrin əksəriyyəti BMT izahını qəbul etsələr də, fərqli mövqelər də mövcuddur: bir halda ön plana birgə yaşama, digərlərində – birgə qidalanma çıxarılır. ABŞ, İsveç, İsveçrə və bir sıra başqa ölkələrdə ayrıca yaşayış sahəsi tutan şəxs, yaxud şəxslər qrupu ev təsərrüfatı sayılır. Məskunlaşdığı yerlər müxtəlif olduğu üçün, belə izah aydın olmur. Adətən, ev təsərrüfatı bir, yaxud çox mənzilli evlərdə yerləşir, lakin düşərgələrdə çadır, mehmanxanalarda otaq, idarə binalarında xidməti otaqlar və s. ola bilər, yaxud ümumiyyətlə, məskunlaşmaq üçün yeri olmaya bilər; bəzi *mürəkkəb ailədən* ibarət olan ev təsərrüfatı bir başçı altında birləşməsinə və ümumi yemək qazanından istifadə olunmasına baxmayaraq, onlar ayrı-ayrılıqda yaşayış sahəsinə malik ola bilərlər. Keçmiş SSRİ-də əhalinin siyahıyaalınması zamanı ev təsərrüfatına yaxın olan ailə kateqoriyası tətbiq olunurdu; ev təsərrüfatından fərqli olaraq, ailənin tərkibinə qohumluqla, yaxud xüsusiyyəti ilə bağlı olmayan şəxslər daxil edilirdi. Lakin yalnız iki və daha çox insandan ibarət olan şəxslər qrupu ailə sayılırdı.

Ev təsərrüfatının izahındakı fərqlər müxtəlif ölkələr üzrə məlumatların müqayisəsini çətinləşdirir. Müqayisə o vaxt asanlaşır ki, ev təsərrüfatına daxil olan adamların qohumluq və iqtisadi münasibətlərinin xarakterinə görə onun tərkibi məlum olsun. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində ev təsərrüfatının böyük hissəsi bir ailədən ibarət olur və tərkibində qohum olmayanlar yoxdur.

Qrup ev təsərrüfatları xüsusi bir kateqoriya təşkil edirlər, yəni qohumluqla bağlı olmayan, lakin yataqxana tipli yaşayış sahələrində birgə yaşayan insanlar qrupudur (məsələn, kazarmalar, xroniki xəstələr üçün xəstəxanalar və s.). Keçmiş Sovet İttifaqında keçirilmiş əhali siyahıyaalınmalarında belə adamlar tək, yaxud əvvəllər tərkibinə daxil olan ailə ilə müntəzəm maddi əlaqə saxlamağından asılı olaraq, ailənin ayrıca yaşayan üzvü hesab olunurdu.

Demoqrafiyada qohumluqla bağlı olmayan şəxslərin daxil olmadığı *ailə ev təsərrüfatı*, yəni

praktiki olaraq bir kiçik qrup kimi ailə öyrənilmə obyektidir.

Tədqiqat obyektini kimi, demoqrafiyada ailə ev təsərrüfatı götürülür ki, burada da qohumluq əlaqələri olmayanlar ailəyə daxil edilmir, yəni ailəyə kiçik qrup kimi baxılır. Şəxslər qrupu kimi ev təsərrüfatlarını iqtisadi fəaliyyət növü kimi ev təsərrüfatından fərqləndirmək lazımdır.

EV TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİ – ev təsərrüfatı üzvlərinə mənsub olan və onlar tərəfindən nəzarət olunan qeyri-korporativ (ev *təsərrüfatlarından* ayrılıqda təsis olunmayan) istehsal müəssisələridir. Bu müəssisələrin aktivləri, istehsalın gedişində öhdəlik qəbul etmiş və ona görə məsuliyyət daşıyan sahibinə malikdir. Belə müəssisələrin sahibləri eyni zamanda həm sahibkar, həm də muzzdlu işçilər olurlar (hesab edirlər). Belə müəssisələrin xalis mənfəəti sahibkarlıq mənfəətindən və işə görə muzzddan ibarət *qarışıq gəlir* adlanır; bu kəmiyyətlər arasındakı nisbət müəssisənin istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyətindən asılıdır. Bazar və qeyri-bazar ev təsərrüfatı müəssisələri bir-birindən fərqlənilirlər (*“Mal və xidmətlərin qeyri-bazar istehsalçıları”na* bax).

EV TƏSƏRRÜFATININ ORTA ÖLÇÜSÜ – əhalinin ev təsərrüfatları məcmusunun ən sadə və geniş yayılmış ümumiləşdirici xarakteristikasıdır. Şəxsi ev təsərrüfatlarının üzvlərinin sayının (ev təsərrüfatı xaricində yaşayan şəxslərsiz *daimi əhalinin* miqdarına bərabərdir (*“İnstitusional əhali”yə* bax.)) ev təsərrüfatlarının sayına nisbəti kimi hesablanır.

EV TƏSƏRRÜFATLARI BÖLMƏSİ (SEKTORU) – onlara aid olan qeyri-korporativ müəssisələri və ev təsərrüfatları tərəfindən yaradılan *kvazikorporasiyalar* da daxil olmaqla, bütün *ev təsərrüfatlarının* məcmusudur. Gəlirlərin növündən (əsas mənbəyindən) asılı olaraq, ev təsərrüfatlarının aşağıdakı alt bölmələrini fərqləndirmək olar: işə götürənləri; muzzdlu işçiləri; muzzdlu şərtlərlə işləyən şəxsləri; xüsusi mülkiyyətindən və transferlərdən gəlir əldə edənləri. Alt bölməyə bölünmənin digər üsulu, ev təsərrüfatının başçısı sayılan şəxsin məşğuliyyət mənsəyinin, əmək sahəsinin, təhsilinin və ixtisasının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Ev təsərrüfatları bölməsinin alt bölmələri ümumi gəlirin həcminə, üzvlərinin sayına və ya onun yerləşdiyi yerə uyğun olaraq yaradıla bilər.

EV TƏSƏRRÜFATLARI BÜDCƏLƏRİNİN SEÇMƏ TƏDQIQATI - əhalinin həyat səviyyəsinin, onların gəlir və xərclərinin və s.

göstəriciləri üzrə faktiki vəziyyətini öyrənmək məqsədilə aparılan statistik müşahidə metodudur.

EV TƏSƏRRÜFATLARI BÜDCƏLƏRİNİN TƏDQIQATI ÜÇÜN SEÇMƏNİN TƏŞKİLİ

- ev təsərrüfatlarının seçmə məcmusunun bazasını ölkədə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınmasının materialları təşkil edir. Yeni təmsilli ev təsərrüfatları şəbəkəsinin yaradılması üçün siyahıyaalma materiallarından istifadə olunaraq, yaşayış məntəqələri üzrə ailələrin ünvanları, ailə başçısının soyadı, adı və atasının adı kompüterə daxil edilir. Məlumat bazası kompüterlərdə aşağıdakı dəyişənlər üzrə yaradılır: yaşayış məntəqəsinin kodu, ailə üzvlərinin sayı, ev təsərrüfatı başçısının soyadı, adı, atasının adı, şəhər yerlərində konkret ünvan, kənd yerlərində isə yaşayış məntəqəsinin adı. Yaradılmış bazada siyahıyaalma şəbəsi – ilkin seçmə vahidi, təlimatçı məntəqəsi – ikinci seçmə vahidi, sayıcı məntəqəsində isə ailələr növbəti mərhələdə seçmə obyektini kimi nəzərə alınmışdır.

İqtisadi rayonlar üzrə ev təsərrüfatlarının hər seçilmə mərhələsində təbəqələşmə üsulundan istifadə etməklə, ikipilləli ehtimal (təsədüfi) modeli tətbiq olunmuşdur. Təbəqələşmə prosedurası əhalinin ərazi üzrə yerləşmə xüsusiyyətlərinə, onun demoqrafik və sosial-iqtisadi strukturuna, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində struktur dəyişikliklərinin obyektiv təsvirinə əsaslanaraq ev təsərrüfatının təmsilli seçmə məcmusuna yönəlmişdir.

Təbəqələşmə üsulu iki səviyyədə ibarətdir:

1. Əhalinin yaşayış yerini nəzərə almaqla, ərazi təbəqələşməsi (iki təbəqə) şəhər yerləri və kənd yerləri üzrə aparılır;
2. Sosial-iqtisadi və demoqrafik göstəricilərin strukturunu nəzərə almaqla, hər təbəqədə yarım təbəqələrin formalaşdırılması.

Müşahibəçilərin işi üçün ərazilərin seçilməsi başa çatdıqdan sonra, həmin ərazilər üçün ev təsərrüfatlarının tam siyahısından istifadə olunur. Hər bir ərazi üzrə ev təsərrüfatlarının seçilməsi müşahibəçilərin hamısı üçün eyni sayda olan ev təsərrüfatlarının sadə təsədüfi seçilmənin köməkliyi ilə aparılır. Bu cür üsul, yəni əvvəlki mərhələlərdə ərazilərin seçilməsinin ərazidəki ev təsərrüfatlarının sayı ilə mütənəsbibliyi ehtimallarının nəzərə alınması, ölkənin bütün ev təsərrüfatlarının seçməyə eyni ehtimalla düşmə imkanı, habelə müşahibəçilərin hamısı arasında görülən işin bərabər surətdə bölüşdürülməsini təmin edir.

İlkin seçmə ərazilərinin seçimindən sonra, müşahibəçilərin keyfiyyətli işləmələri üçün onların lazım olan ölçülərdə ərazilərə bölünməsi və seçmənin növbəti addımını həyata keçirmək

üçün təşkil olunmuş ərazilərin kəmiyyəti haqqında zəruri olan məlumatlar hazırlanır və müşahibəçilərin işləməsi üçün ərazi seçilir.

Əhalinin siyahıyaalınması zamanı istifadə olunan xəritələrdən istifadə etməklə, ilkin seçmə ərazilərinin hər biri öz coğrafi ölçülərinə və müşahibəçilərin işlədikləri ərazilər qismində yararlı olan ev təsərrüfatlarının sayına görə seçmə ərazilərinə bölünür. İlkin seçmə ərazilərinin əksəriyyətinin ikinci seçmə əraziləri kimi götürülməsində müvafiq siyahıyaalma şəbələrinin təlimatçı məntəqələrindən istifadə olunur. Kənd yerlərinin ilkin seçmə ərazilərinin hər birindən bir ikinci seçmə ərazisi seçilib ayrılır. Seçmə ikinci seçmə ərazilərinin ev təsərrüfatlarının sayına mütənəsbil olan ehtimallarla aparılır. Şəhər yerlərində hər bir ilkin seçmə ərazisində ikinci seçmə ərazilərinin ev təsərrüfatlarının sayına mütənəsbil olan ehtimallarla iki ikinci seçmə əraziləri seçilib ayrılır.

Hər bir müşahibəçi üçün ev təsərrüfatlarının seçilməsi ikinci seçmə ərazilərinin hüdudları daxilində sadə təsədüfi seçmə ilə, yəni bir yaşayış məntəqəsindən artıq olmayan ev təsərrüfatlarının yaşadığı ərazilər üçün sadə, təsədüfi üsuldən bir o qədər də fərqli olmayan üsulla aparılır. Bununla yanaşı, kənd yerlərində hər bir müşahibəçinin işi yalnız bir ikinci seçmə ərazisində, şəhərlərdə isə hər bir müşahibəçi iki ikinci seçmə ərazisində təşkil edilir.

Ev təsərrüfatlarının 13 müxtəlif cütlüyünün hər bir müşahibəçinin rüblük seçməsinin tədqiqinin təşkil edilməsinin ümumi sxeminə uyğun olaraq, iki həftəlik dövr ərzində rübün 13 müxtəlif həftələrinin xərclərinin qeydiyyatına şərait yaradır. Seçmənin aparılmasının sonuncu mərhələsində ehtimalların hesablanması zamanı seçmə özündən sonra gələn hər addımda əvvəlki seçmələrin addımlarının nəticələrindən asılı olmadan, keçirildiyindən, ixtiyari ev təsərrüfatının seçilmə ehtimalını seçmənin keçirilməsinin ayrı-ayrı addımlarına uyğun gələn seçmə vahidlərindən törəyən ehtimallar kimi hesablamaq olar.

Hər bir təbəqədə (stratada) ilkin seçmə əraziləri ərazilərdəki ev təsərrüfatlarının sayına mütənəsbil olan ehtimallarla seçilir. Ona görə də, h təbəqəsindəki ilk addımda ixtiyari (s - qəbildən olan) ilkin seçmə ərazilərinin seçilmə ehtimalı

$$p_I(h, s) = \frac{m_h \cdot \mathcal{N}_{h,s}}{\mathcal{N}_h} \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

Burada, m_h - h təbəqəsindəki (stratasındakı) seçilmiş seçmə ilkin seçmə ərazilərinin sayıdır;

$N_{h,s}$ - h stratasındakı (təbəqəsindəki) S qəbildən olan ilkin seçmə ərazilərindəki ev təsərrüfatlarının sayıdır;

$N_h = \sum_s \hat{N} - h$ təbəqəsindəki ev təsərrüfatlarının sayıdır.

Hər bir ilkin seçmə ərazilərinin hüdudları daxilində ikinci seçmə ərazilər yaradılmış registrdəki ev təsərrüfatlarının sayına mütənasib ehtimallarla seçilir. Ona görə də, h təbəqəsinin seçmə ərazisinin ixtiyari S -dən olan ikinci seçmə ərazisi hüdudları daxilində seçmə ehtimalı

$$p_{II}(h, s, j) = \frac{k_{h,s} \cdot N_{h,s,j}}{N_{h,s}} \quad \text{düsturu ilə}$$

hesablanır.

Burada, $k_{h,s}$ - h təbəqəsinin S -dən olan ilkin seçmə ərazisindəki ikinci seçmə ərazilərinin seçilməsinin kəmiyyətidir ($k_{h,s}$ kənd əraziləri üçün 1-ə, şəhər ilkin seçmə əraziləri üçün 2-yə bərabərdir);

h təbəqəsindəki S - qəbilli ilkin seçmə ərazidəki j qəbilli ikinci seçmə ərazisinin registrdəki ev təsərrüfatlarının sayıdır.

$$N_{h,s} = \sum_j N_{h,s,j}$$

h təbəqəsindəki S qəbilli ilkin seçmə ərazilərdəki ev təsərrüfatlarının sayıdır.

Ev təsərrüfatlarının h təbəqəsinin S qəbilli ilkin seçmə ərazilərinin j qəbilli ikinci seçmə ərazilərinin hüdudları daxilində ev təsərrüfatlarının sadə təsadüfi seçilməsində ixtiyari ev təsərrüfatlarının daxil edilməsinin ehtimalı ($p_{III}(h, s, j)$) olarsa, onda

$$p_{III}(h, s, j) = \frac{n_{h,s}}{N_{h,s,j}} \quad \text{düsturu ilə hesablanır.}$$

Burada, $N_{h,s}$ - h təbəqəsinin s qəbildən olan seçmə ərazisinin j -dən olan ikinci seçmə ərazilərindəki seçilmiş ev təsərrüfatlarının sayıdır.

EV TƏSƏRRÜFATLARI STATİSTİKASI (EV TƏSƏRRÜFATLARININ BÜDCƏSİNİN SEÇMƏ MÜAYİNƏSİ)

– mikro səviyyədə əhalinin həyat səviyyəsinin tədqiqatı üçün əsas məlumat bazası hesab edilir. Ev təsərrüfatları statistikasını sosial-iqtisadi statistikanın əsas sahələrindən biridir və ölkə

əhalisinin həyat səviyyəsini və əsas etibarlı ilə onun maddi vəziyyətini öyrənir. Ev təsərrüfatlarının müayinəsinin materialları müxtəlif əhali qruplarının gəlirlərinin, xərclərinin, şəxsi istehlakının, gəlir və istehlak xərclərinin səviyyəsinin struktur dəyişmələrini xarakterizə edir; ailənin tərkibindən, onun üzvlərinin məşğulluğundan asılı olaraq, bu səviyyələrdəki müxtəlifliyin ortaya çıxarılmasına imkan verir; gəlirlərin formalaşdırılmasında, istehlakın gəlir səviyyələrindən asılılığında müxtəlif mənbələrin rolunu göstərir, istehlak tələbindəki dəyişmələri izləməyə imkan verir; əhalinin gəlirləri, xərcləri, istehlakı və s. üzrə təbəqələşməsinə xarakterizə edir.

Ev təsərrüfatları statistikasının məlumatlarından ümumi daxili məhsulun iqtisadi hesablamalarında; milli hesabların hazırlanmasında; istehlak qiymətləri indeksinin, əhalinin real gəlirlərinin hesablanması; istehsal balansının tərtibində, əhalinin həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin təhlil edilməsi və əhalinin sosial müdafiəsi üçün tədbirlər sisteminin hazırlanmasında, kənd təsərrüfatı məhsullarının və s. istifadəsində geniş istifadə olunur.

Azərbaycanda ev təsərrüfatlarının seçmə məcmusu bütün regionların sərhədləri daxilində “bütün əhali” kateqoriyasının təmsil edilməsi prinsipi əsasında təşkil edilmişdir. Ev təsərrüfatı seçməsinin formalaşdırılması Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təsdiq edilən ev təsərrüfatlarının seçilməsi alqoritmi əsasında elmi əsaslandırılmış metodlarla həyata keçirilir. Seçmədə ümumi məcmu, kollektiv yaşayanlar (uzun müddət xəstəxanada, qocalar üçün internat evlərində, internat məktəblərdə və s. institusional müəssisələrdə, dini təşkilatlarda və digər kollektiv yaşayış yerlərində olan şəxslər) istisna olmaqla, bütün növ ev təsərrüfatlarını əhatə edir.

Seçmənin son vahidi özlərini yemək və həyat üçün lazım olan bütün hər şeylə birlikdə təmin edən, yəni öz vəsaitlərini tamamilə, ya da hissə-hissə birləşdirən və xərcləyən, qohumluq əlaqəsi ilə bir-birinə bağlı olan, eləcə də qohumluq əlaqəsi olmayan, bir yaşayış yerində, yaxud onun bir hissəsində yaşayan şəxslərin məcmusunu təmsil edən ev təsərrüfatıdır. Ev təsərrüfatı sərbəst yaşayan bir insandan da ibarət ola bilər.

Ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə tədqiqatı əhalinin həyat səviyyəsinin dövlət tərəfindən statistik müşahidə metodudur. Azərbaycanda ev təsərrüfatları büdcələri tədqiqatının böyük tarixi təcrübəsi var. İlk tədqiqatlar XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakı neftçilərinin ailələrində aparılmışdır. Hazırda mövcud olan ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqatının metodoloji şəbəkəsi 50-ci illərin əvvəllərində yaradılmışdır.

İlk vaxtlar 600-dək ev təsərrüfatında, 1969-cu ildən isə 1150 ev təsərrüfatında tədqiqat aparılmışdır. Reprezentativliyi (təmsilliliyi) və məlumatların düzgünlüyünü təmin etmək məqsədilə 1988-ci ildən tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının sayı 1625-ə çatdırılmışdır. 1990-cı ildən başlayaraq, ölkədə aparılan iqtisadi islahatlarla bağlı yeni təsərrüfatçılıq formaları yaranmış və bununla bağlı əhalinin yeni sosial-iqtisadi qrupları əmələ gəlmişdir. Əhalinin bu qruplarını tədqiq etmək üçün 2000-ci ilin iyulundan yeni tədqiqat forması işə tətbiq edilmiş və tədqiq olunan ev təsərrüfatlarının sayı bütün iqtisadi rayonları əhatə etməklə, hər rübdə rotasiya olunmaqla 2200-ə, 2006-cı ilin yanvarından isə daimi əsaslarla 4250-yə çatdırılmışdır. Tədqiqat ev təsərrüfatı üzvlərinin bilavasitə sorğusu və gündəlik gəlir və xərclər barədə yazıların aparılması qaydası ilə keçirilir.

Ev təsərrüfatlarının seçmə tədqiqatı Dünya Bankı və inkişaf etmiş dövlətlərin statistika qurumlarının mütəxəssislərinin bilavasitə iştirakı və tövsiyələri nəzərə alınmaqla, yeni metodologiya üzrə həyata keçirilir. Yeni təmsilli seçmə aparmaq məqsədilə əhalinin siyahıyaalınmasının materiallarından istifadə etməklə, ölkədə bütün ailələrin bazası yaradılmışdır. Bu baza əsasında iqtisadi rayonların hər birində bir nəfər məsləhətçi çalışmaqla 125 ilkin seçmə vahidindən ibarət yeni təmsilli seçmə şəbəkəsi yaradılmışdır.

Seçmənin formalaşdırması üsullarına tələbat aşağıdakıların hesabına təmin olunur: 1) ehtimallar seçməsi tədqiq edilən göstəricilər sisteminin əsas qrupları üzrə və onda cüzi xüsusi çəkisi olan qruplar üzrə tipik əsasların tərtibi və onlardan təmsilçi məcmular formalaşdırılması üsulları ilə uyğunlaşdırmaqla, seçmənin təşkilinin bütün mərhələlərində tətbiq edilməsi; 2) yeri dəyişdirilməmiş qiymətlərin əldə edilməsinə gətirib çıxaran tənliklərin dəqiqliyinin ölçülməsi və parametrlərin qiymətləndirilməsi üçün cəlb edilməsi; 3) əhalinin siyahıyaalınması və mikro siyahıyaalınmasının məlumat massivinin seçilməsi üçün baş məcmu kimi istifadə edilməsi.

Ev təsərrüfatlarının seçmə məcmusunun formalaşdırılması üçün iki pilləli seçmə tətbiq edilir. Birinci pillənin formalaşdırılması şəhər və kənd əhalisi üzrə ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində keçirilir (sorguçu tətbiq olunan yükə görə). Birinci pillədə seçmənin əsası – əhalinin siyahıyaalınması, yaxud mikro siyahıyaalınmasının sayıcı məntəqələrinin məcmusu, onlardan hər birinin öz nömrəsi var və müvafiq olaraq müəyyən inzibati rayona aiddir; ikinci pillədə - sayıcı məntəqəsinin sərhədləri çərçivəsində ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına tərtib edilən əhalinin siyahıyaalınma və ya mikro

siyahıyaalınma blanklarının məcmusudur. Seçmə özündə yaşayış məntəqələrinin siyahısını və hər birindən məlumat toplanılan respondentlərin sayını əks etdirir. Sorgu ancaq bu yaşayış məntəqələrində keçirilməlidir. Əgər hər hansı bir səbəbdən orada keçirmək mümkün deyilsə (məsələn, ucqar dağ kəndi), məntəqənin əvəz edilməsi Dövlət Statistika Komitəsi ilə razılaşdırılır.

Ev təsərrüfatlarının büdcəsinin müşahidə proqramı ev təsərrüfatında ay ərzində gəlir və xərc vəsaitlərinin (pul və natura ifadəsində) balanslaşdırılmış uçot sistemini özündə əks etdirir. Ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarının müşahidə dövrü respondentin istəyi ilə təyin edilir və müəyinənin başlama anından 12 ayı keçməməlidir. Məlumatların toplanmasını xüsusi hazırlanmış işçilər həyata keçirir – yerli statistika orqanlarındakı büdcə üzrə məsləhətçilər – təqvim ayı keçəndən sonra baş çəkmə və ev təsərrüfatının yaşlı üzvlərinin şəxsən sorğusunun aparılması vasitəsilə həyata keçirilir. Sorğunun nəticələri müəyinənin xüsusi formasında qeyd edilir. Əldə edilən yekunların dəqiqləşdirilməsi üçün ev təsərrüfatlarında gəlir və xərclər haqqında müntəzəm olaraq (gündəlik) aparılmış qeydiyyatdan istifadə olunur. Gündəlik qeydiyyatın aparılması müəyinənin zəruri elementi hesab edilir.

Büdcə üzrə məsləhətçilər, hesabat dövründən sonrakı ayın 15-dən gec olmamaq şərti ilə, müəyinə formasını Dövlət Statistika Komitəsinin Baş Hesablama Mərkəzinə (BHM) təqdim edir. Ev təsərrüfatlarının büdcə müəyinəsinə cəlb edilən işçilər fərdi ev təsərrüfatı üzrə məlumatların məxfiliyinin qorunmasına şəxsən məsuliyyət daşıyırlar.

Əldə edilmiş məlumatlara toplanması, işlənməsi məntiqi nəzarəti və saxlanmasını BHM-nin müvafiq bölməsinin işçiləri həyata keçirir. Müəyinənin nəticələri kompüterdə xüsusi hazırlanmış proqramda işlənir. Yerlərdə müəyinənin keçirilməsi və təşkilinə cavabdehlik yerli statistika orqanlarına həvalə edilmişdir.

EV TƏSƏRRÜFATLARINA XİDMƏT GÖSTƏRƏN QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ (ETXQKT) SON İSTEHLAK XƏRCLƏRİ – üzvlük haqlarından, ianələrdən və ya mülkiyyətdən gəlirlər hesabına maliyyələşdirilən müxtəlif istehlak əmtəə və xidmətlərinə çəkilən xərclərdir. Bu xərclərin təsnifləşdirilməsi *dövlət idarələrinin son istehlakına xərclərin* təsnifləşdirilməsi ilə oxşardır. ETXQKT-lərin istehlak xərcləri yalnız fərdi xidmətlərin göstərilməsinə çəkilən xərclərə aid edilə bilər.

EV TƏSƏRRÜFATLARINA XİDMƏT GÖSTƏRƏN QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARI (ETXQKT) BÖLMƏSİ (SEKTORU)

– öz üzvlərinə və ya digər ev təsərrüfatlarına əmtəə və xidmətləri pulsuz və ya iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməyən qiymətlərlə təqdim edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının məcmusudur. Qeyri-kommersiya təşkilatları – əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün yaradılmış və onları yaradan, maliyyələşdirən və ya onlara nəzarət edən vahidlər üçün gəlir və ya digər maliyyə mənfəəti mənbəyi ola bilməyən hüquqi şəxslər və ya sosial subyektlərdir.

QKT-lər digər institusional vahidlər üçün gəlir mənbəyi olmadığına baxmayaraq, onların bir hissəsini, təqdim etdikləri xidmətlərə görə təyin olunan qiymətlər həmin xidmətlərin istehsal və istehlakının həcminə təsir edə biləcək səviyyədə olduqda bazar istehsalçılarına aid edilə bilər. Bu cür QKT-lər, dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən yaradılan və maliyyələşdirilənlər istisna olunmaqla, müəssisə və təşkilatlara xidmət göstərən bütün QKT-ləri əhatə edir.

Lakin, QKT-lərin çox hissəsi əsasən qeyri-bazar əmtəə və xidmətlərin istehsalçılarıdır.

Qeyri-bazar QKT-lərini dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən nəzarət olunan və maliyyələşdirilən QKT-lərə və digərlərinə bölmək olar. Sonuncu kateqoriya “Ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən QKT-lər” kimi xarakterizə edilir. ETXQKT-lər bölməsi ETXQKT-lərin iki əsas növünü özündə birləşdirir:

- a) həmkarlar ittifaqları, peşə və ya elmi cəmiyyətlər, istehlakçılar assosiasiyaları, siyasi partiyalar, dini icmalar, ictimai klublar, idman cəmiyyətləri, istirahət və mədəniyyət evləri;
- b) xeyriyyə təşkilatları, digər institusional vahidlərin pul və ya natura şəklində transferləri hesabına maliyyələşdirilən zərərçəkmişlərə kömək və iqtisadi kömək göstərən təşkilatlar (məsələn, Qızıl Aypara və Qırmızı Xaç cəmiyyətləri) daxildir. Belə qeyri-kommersiya təşkilatları ictimaiyyətdən, *şirkətlərdən*, hökumətdən və ya digər ölkələrdəki oxşar qeyri-kommersiya təşkilatlarından daxil olan nağd və ya natura dotasiyaları hesabına həyata keçirilir.

EV TƏSƏRRÜFATLARINA XİDMƏT GÖSTƏRƏN QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARI BÖLMƏSİ

– ev təsərrüfatlarına qeyri-bazar mal və ya xidmətləri göstərən, əsasən dövlət tərəfindən nəzarət edilən və maliyyələşdirilən rezidentlər istisna olmaqla, bütün qeyri-kommersiya təşkilatlarını - rezidentləri əhatə edir.

EV TƏSƏRRÜFATLARINDA ƏRZAĞIN DƏYƏRİ - ev təsərrüfatlarında istehlak üçün ərzaq məhsullarının alınmasına və evdən kənarda qidalanmaya çəkilən pul xərclərindən, eləcə də natura şəklində daxil olmuş ərzaq məhsullarının dəyərindən ibarətdir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ BÜDCƏSİ – müəyyən dövrə (ay, rüb, il) görə *ev təsərrüfatlarının* faktiki gəlir və xərc balansıdır. Ev təsərrüfatları büdcəsinin gəlir hissəsində aşağıdakı mənbələr üzrə onun üzvlərinin bütün gəlirləri əks olunur: əmək haqqı, *sahibkarlıq* və digər fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər; pensiya, təqaüd, maddi yardım, *dividentlər*, *faizlər*, *mülkiyyətdən* gələn gəlirlər, *icarə*, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan və s. gələn gəlirlər. Büdcənin xərc hissəsində təyinatlarına görə ev təsərrüfatlarının aşağıdakı xərcləri göstərilir: ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının alınması, mənzil və kommunal xidmətlərinin və mədəni-məişət təyinatlı xidmətlərin, nəqliyyat xərclərinin ödənişi, şəxsi yardımçı təsərrüfatı aparmaq üçün çəkilən xərclər, vergilər və s. Büdcənin gəlir və xərc hissələri, mövcud pul məbləğinin dəyişməsi, bank hesablarındakı əmanətlərin artımı və s. şəklində ev təsərrüfatının pul yığımları nəzərə alınmaqla balanslaşdırılır. Ev təsərrüfatları büdcəsi məlumatlarının mənbəyi ev təsərrüfatlarının seçmə statistik müayinəsi hesab edilir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ FAKTİKİ SON İSTEHLAKI – son istehlaka ev təsərrüfatlarının xərcləri hesabına və ya ümumi dövlət idarələri və ya qeyri-kommersiya təşkilatlarından natura şəklində sosial transferlər vasitəsilə alınan əmtəə və xidmətlərin istehlakıdır.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ İSTEHLAK XƏRCLƏRİ – tələbatın ödənilməsi üçün ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının, alkoqollu içkilərin alınmasına, xidmətlərin ödənilməsinə çəkilən xərcləri əhatə edir. Ev təsərrüfatlarının vergi, rüsum, ödəmə, borc, aliment, qohumlara yardım, cərimə, kreditlərin ödənilməsi və s. xərcləri istehlak xərclərinə aid edilmir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ İSTEHLAKI – milli hesablar sistemində, öz tələbatlarını ödəmək üçün ev təsərrüfatları tərəfindən istifadə olunan mal və xidmətlərin dəyərlərinə yanaşmada bu termindən istifadə edilir. Malları (ərzaq və qeyri-ərzaq) və xidmətləri, həmçinin öz istehlakları üçün istehsal olunmuş malları özündə birləşdirir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ QƏNAƏT EDƏRƏK YIĞDIĞI PUL

– son istehlaka xərclər çıxıldıqdan sonra sərəncamda qalan gəlirin bir hissəsidir (və ya faktiki son istehlak çıxıldıqdan sonra sərəncamda qalan gəlirin təshih edilmiş hissəsidir). Qənaət edilmiş yığım özündə ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirlərinin istifadə olunması və təshih edilmiş sərəncamda qalan gəlirlər hesablarında balanslaşdırıcı maddəni əks etdirir.

Ev təsərrüfatlarının qənaət edilmiş yığını iqtisadiyyata investisiyanın maliyyələşdirilməsində əsas mənbə hesab edilir. Qənaət edilmiş yığının sərəncamda qalan gəlirə nisbəti qənaət edilmiş yığının norması hesab edilir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ PUL GƏLİRLƏRİ

– əmək gəlirləri, pensiyalar, müavinətlər, təqaüdlər və digər sosial transferlər, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə olunan gəlirlər, mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər, qiymətli kağızların faizləri, dividendlər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin gəlirləri, xarici valyutaların satışından əldə olunan gəlirlər və ailə üzvlərinin digər gəlirlərindən ibarətdir. Natura şəklində daxil olmuş ərzaq məhsullarının, yardım və güzəştlərin pulla ifadəsi də pul gəlirlərinə aid edilir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ PUL XƏRC-LƏRİ

– tədqiqatda iştirak etdiyi dövr ərzində ev təsərrüfatı üzvlərinin cəmi xərclərini özündə əks etdirir. İnvestisiyalar, xarici valyuta və qiymətli kağızların alınmasına çəkilən xərclər və banklara qoyulan vəsaitlər pul xərclərinin tərkibinə daxil edilmir.

EV TƏSƏRRÜFATLARININ SƏRƏNCAMINDA QALAN GƏLİRLƏRİ

– ev təsərrüfatında xərcləri təmin etmək və əmanətlər üçün pul vəsaitlərinin, eləcə də natura şəklində daxil olmuş ərzaq məhsullarının, yardım və güzəştlərin dəyərinin cəmindən ibarətdir. Ssuda və kreditlərin, əvvəl yığılmış pul kütləsinin və ev təsərrüfatlarının ümumi gəlirinin cəmi kimi hesablanır (tədqiqat müddətində ev təsərrüfatının təmin olunmuş xərcləri ölçüsündə).

EV TƏSƏRRÜFATLARININ SON İSTEHLAK XƏRCLƏRİ

– öz şəxsi istehlaklarını ödəmək üçün istifadə etdikləri əmtəə və xidmətlərin alınmasına *rezident ev təsərrüfatlarının* çəkdiyi xərclərdir. Bu xərclərə ev və mənzil şəklində əsas fondların və qiymətli əşyaların alınması xərcləri daxil edilmir. Bu

əmtəə və xidmətlər bazardan satın alın və ya transfer şəklində daxil ola bilər. Beləliklə, ev təsərrüfatlarının göstərilən xərcləri, onlara dövlət idarəetmə orqanları və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən natura şəklində təqdim edilən sosial transferlərin həcmi qədər ev təsərrüfatlarının faktiki istehlakından fərqlənir.

Ev təsərrüfatlarında qeyri-korporativ müəssisə olduqda, verilən göstəricinin müəyyən olunması, bu müəssisənin istehlak xərclərindən məhsul və xidmətlərin istehsalına çəkdiyi xərclərin çıxılması yolu ilə həyata keçirilir. *Barter sazişlərində* istifadə etmək üçün əldə olunan əmtəə və ya xidmətlər ev təsərrüfatlarının xərclərinə şərti hesablanmış dəyərlə daxil edirlər. Muzdlu işçilərin natura şəklində aldığı əmək haqqı mükafatları da ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinə daxil edilir. Qeyri-korporativ müəssisələrin istehsal etdikləri və onların mənsub olduqları ev təsərrüfatlarının istehlak etdikləri əmtəə və xidmətlərin dəyəri şərti olaraq hesablanır. Ev təsərrüfatlarının özləri tərəfindən istehsal və istehlak edilən əmtəə və xidmətlərin dəyəri də oxşar qaydada müəyyən edilir.

EVDƏ İŞLƏYƏN İŞÇİLƏR – (I)

– müəssisədə muzdla işləyən və peşə fəaliyyətini öz evində həyata keçirən şəxslərdir. Bu kateqoriyaya yalnız müşahidə vahidinin siyahı tərkibində olan şəxslər daxildir.

(II) – müəssisə ilə əvvəlcədən bağlanmış sövdələşmə və ya müqavilə əsasında ayrı bir müəssisə üçün işləməyə və ya ayrı bir müəssisəni müəyyən miqdarda əmtəə və ya xidmətlə təmin etməyə razılaşan, lakin iş yeri bu müəssisənin aid olduğu hər hansı bir idarənin daxilində olmayan şəxsdir.

EVDƏ İŞLƏYƏNLƏRİN SAYI

– müşahidə edilən vahidin muzdlu işçilərinin evdə işləyən altqrupudur. Evdə işləyən şəxslərin altqrupuna yalnız müşahidə edilən vahidin ödəmə cədvəlində iştirak edənlər daxil edilir.

EVƏ ÇATDIRMADAN, MALI NAĞD PULA SATAN MAĞAZA

(və ya **özünəxidmət topdansatış**) – topdansatış ticarətçi kimi, özünəxidmət üsulunu tətbiq edən və satışda malların geniş çeşidini (əsasən qida məhsullarını və istehlak mallarını) təklif edən yerli vahiddir. Alıcı malı seçərək, onların yığılması və daşınması xərclərini öz üzərinə götürməklə, onlara görə nağd pulu ödədikdən sonra malı dərhal apara bilər.

EVLI – nikahda olan fərddir; *nikah vəziyyətinin* kateqoriyalarından biridir. *Əhalinin siyahıyaalınması* və *əhalinin müşahidəsi* zamanı bu kateqoriyanın sayı nikahın müəyyən edilməsindən (ifadəsindən) asılıdır: rəsmi qeydə alınmış nikahda olanlar, həm də bundan asılı olmayanlar.

EVLİLİK – nəsil təşkil edən insanlar məcmusunda və ya əhali təşkil edən nəsilər məcmusunda evli cütlüklərin yaranması prosesidir. Evlənmə – sosial-demoqrafik prosesdir, sosial-mədəni normalarla müəyyənləşdirilir və tənzimlənir. Nikahın əsas kəmiyyət xarakteristikaları aşağıdakılar hesab edilir: hər nəsiləndən olan şəxslərin nə vaxtsa nikahda olanlarının və ya nikahda olmayanlarının sayı (nikahsızlıq dərəcəsinin ölçüsü); birinci nikaha *daxil olma yaşı*; *boşanma* və ya *dul qalmadan* sonra təkrar nikaha daxil olan şəxslərin payı; boşanma (dul qalma) və təkrar nikah arasındakı fasilə. Bundan başqa, bütün əhali (ümumi nikah əmsalı) və ayrı-ayrı əhali qrupları (xüsusi nikah əmsalı) üzrə nikaha daxilolma tezliyini ölçən evliliyin nikah əmsalı hesablanır. Nikah əmsalı bütün əhali arasında il ərzində bağlanmış nikahın və ya hər hansı qrup əhali arasında bağlanmış nikahın əhalinin (və ya qrupların) orta illik sayına nisbəti əsasında hesablanır. Real və ya gələcək nəslin nikahının hərtərəfli təhlili nikah cədvəli vasitəsilə aparılır. Əhalinin siyahıyaalınmasının məlumatları üzrə ayrı-ayrı cins-yaş qruplarının evlilik strukturunun xarakteristikası evliliyin vacib ölçülərindəndir. Evliliyin əksər göstəriciləri kişi və qadınlar üçün ayrılıqda hesablanır. Əhalinin siyahıyaalınması, demoqrafik müayinələr və ədliyyə orqanlarında qeydə alınan nikahlar haqqında məlumatlar evlilik haqqında statistik məlumatların əsas mənbəyidir. Bu mənbələrdən hər biri özünün xüsusiyyətlərinə malikdir: siyahıyaalma və statistik müayinə zamanı nikah vəziyyəti və nikahın bağlanma və pozulması faktlarının hüquqi rəsmiləşdirilməsindən asılı olmayaraq, özü təyinetmə prinsipi üzrə, demoqrafik hadisələrin cari uçuşu zamanı isə yalnız rəsmiləşdirilən nikahlar qeydə alınır. Müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatların müqayisə səviyyəsi qeydə alınmayan nikahların yayılmasından asılıdır.

EVRİSTİK PROQNOZLAŞDIRMA METODLARI – proqnozlaşdırmanı həyata keçirən mütəxəssisin təcrübə və intuisiyasından irəli gələn hesablama üsullarına və qaydalarına əsaslanan proqnozlaşdırma metodlarıdır. Bu modeldən proqnozların əsasında yerləşən şərtlər proqnozlaşdırılan proses və obyektin hərəkətinin

real xüsusiyyətinə uyğun gəlmədiyindən, dəqiq riyazi modellərin tətbiqi proqnozun nəticələrinin dəqiqliyini təmin etmədiyi hallarda istifadə edilir.

EYLER METODU (*ölüm cədvəllərinin qurulması üçün*) – ölənlərin yaş tərkibi haqda məlumatlardan və keçən dövr üçün əhalinin təbii artım əmsalından (r) istifadəyə əsaslanır. Eyler metodu, nəsil kəsilsə, getmə ardıcılığı dəyişməz olan və sayı həndəsi qaydada artma ilə bağlı əhalinin (miqrasiyasız) ölüm səviyyəsini adekvat qiymətləndirməyə imkan verir. XVIII əsrin ortalarında L.Eyler tərəfindən işlənmişdir. Ölüm siyahıları metodundan fərqli olaraq, bu metod illik doğuşların sayının həndəsi qaydada artmasını nəzərdə tutur. Bu isə demoqrafik proseslərin real gedisinə müvafiqdir. Eyler metodu ilə hesablamaların aparılması zamanı ölənlərin rəqəmlər sırası d_x çıxış göstəricidir. Əhalidə yaşlar üzrə ölənlərin sayı (M_x) haqda irəli sürülmüş fərziyyələrdə $d_x e^{-rx}$ kəmiyyəti kimi əlaqələndirilir. burada x – yaş, e – natural loqarifmlərin əsasıdır və

$$d_x = M_x e^{rx} / \sum_x M_x e^{rx}$$

Müasir demoqrafiyada natamam demoqrafiya statistikası olan ölkələr üçün *nümunəvi ölüm cədvəlləri* ilə birlikdə, həmçinin tarixi-demoqrafik tədqiqatlarda istifadə olunur.

EYNI ÇƏKİLİ (MÜTƏNASİB) SEÇMƏ – hər bir vahidin seçməyə düşmək üçün eyni sıfır olmayan şansa bərabər olduğu *seçmədir* (sadə təsadüfi seçmə eyni çəkili seçmənin oxşarı hesab edilir). Çoxpilləli seçmələrdən istifadə edərkən eyni çəkili seçməni almaq olar, əgər pillələrdən birində vahidin seçilməsi onların ölçüsünə mütənasib şəkildə ehtimalla, digərində isə mütənasibliyin əksinə ehtimalla həyata keçirilsə. Eyni çəkili seçmədə seçmə qiymətləri məlumatları çəkilmədən almaq olar, sonra isə onların nəticələrini (zəruri olduqda) daimi çoxaldıcıların köməyi ilə bütün məcmuya yaymaq (şamil etmək) olar.

Ədəd formatı	176	Əhalinin pul gəlirləri.....	183
Ədliyyə nazirliyinin qeydiyyat şöbələri.....	176	Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı ...	183
Əhali.....	176	Əhalinin pul xərcləri.....	185
Əhali kateqoriyaları.....	176	Əhalinin pul yığımı.....	185
Əhali müayinələri.....	176	Əhalinin real gəlirləri.....	185
Əhali registri	177	Əhalinin sağlamlığı statistikasını.....	185
Əhali statistikasının obyektini.....	177	Əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə	
Əhali tərəfindən əsas qida məhsullarının		etdiyi gəlirlər.....	185
istehlakı	177	Əhalinin say və tərkibinin cari	
Əhali təsərrüfatları	177	hesablamaları	185
Əhalinin adambaşına düşən orta pul		Əhalinin sayının qiymətləndirilməsi.....	185
gəlirlərinin ölçüsünə görə bölgüsü.....	178	Əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər ..	185
Əhalinin artım əmsalları.....	178	Əhalinin sıxlığı	185
Əhalinin artım sürəti	178	Əhalinin siyahıyaalınması	185
Əhalinin artımı	178	Əhalinin siyahıyaalınması (müayinəsi)	
Əhalinin beynəlxalq miqrasiyası.....	178	metodları	186
Əhalinin bərk yanacaqdan istifadə edən		Əhalinin siyahıyaalınması (müayinəsi)	
hissəsi.....	179	proqramı.....	186
Əhalinin cinsi strukturu.....	179	Əhalinin siyahıyaalınması materiallarının	
Əhalinin cins-yaş tərkibi	179	işlənməsi proqramı.....	186
Əhalinin etnik tərkibi	179	Əhalinin siyahıyaalınmasının kritik anı.....	186
Əhalinin ev telefonu aparatları ilə təmin		Əhalinin sosial müdafiəsi	187
olunması	179	Əhalinin şəxsi gəlirləri.....	187
Əhalinin ərazi üzrə seçməsi	179	Əhalinin şəxsi sərəncamında qalan gəliri ..	187
Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyası	179	Əhalinin şəxsi yardımçı təsərrüfatlarından	
Əhalinin gəlirlərinin seçmə müayinəsi	180	əldə etdiyi gəlirlər	187
Əhalinin hərəkət əmsalı	180	Əhalinin televiziya verilişləri ilə əhatə	
Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasını	180	olunması.....	187
Əhalinin istehlak etdiyi maddi nemət və		Əhalinin təbii artım əmsalı	187
xidmətlərin ümumi həcmi	181	Əhalinin təbii artımı.....	187
Əhalinin istehlak xərcləri.....	181	Əhalinin təbii hərəkəti	187
Əhalinin kasib hissəsi.....	181	Əhalinin təkrar istehsalı	187
Əhalinin qida kalorisi minimum səviyyədən		Əhalinin təkrar istehsalı əmsalları	187
aşağı olan hissəsi.....	181	Əhalinin təkrar istehsalı rejimi	188
Əhalinin mənzillə təmin olunması	182	Əhalinin təkrar istehsalının brutto-əmsalı ..	188
Əhalinin mərkəzləşdirilmiş su təchizatı ilə		Əhalinin təkrar istehsalının kobud əmsalı ..	188
təmin olunması.....	182	Əhalinin təkrar istehsalının netto əmsalı ...	188
Əhalinin məşğulluğu üzrə dövlət xidməti ..	182	Əhalinin tərkibi.....	188
Əhalinin miqrasiya artımı	182	Əhalinin vaxt büdcəsi	188
Əhalinin miqrasiya əmsalları	182	Əhalinin yaşayış yerlərinin yaxınlığında	
Əhalinin miqrasiya strukturu	182	yerləşən xidmətlər.....	188
Əhalinin milli tərkibi.....	182	Əhalinin yerləşdirilməsi.....	188
Əhalinin mülkiyyətdən əldə etdiyi		Əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcm	
gəlirlər	182	indeksi.....	189
Əhalinin mülkiyyətində olan qiymətli		Əhaliyə xidmət bazarı.....	189
kağızlar.....	183	Əhaliyə xidmət təsnifatı.....	189
Əhalinin naqillli radio verilişləri ilə əhatə		Əhaliyə pullu xidmətlər və onların	
olunması	183	strukturu	189
Əhalinin nikah tərkibi	183	Əhəmiyyətlilik	189
Əhalinin perspektiv hesablanması.....	183	Əhəmiyyətlilik (kəmiyyət) səviyyəsi.....	189
Əhalinin profilaktik tibbi müayinəsi	183	Əxlaq (davranış) faktoru.....	190

Əkin sahələri	190
Əkin yerləri	190
Əqli mülkiyyət	190
Əlaqə (nəqliyyatla) növləri	191
Əlaqə kanalı	191
Əlaqə kanalları və məlumatların ötürülməsi.....	191
Əlaltı hesablar	191
Əlamət əlaqələrinin statistik öyrənilməsi...	191
Əlavə (ikinci) məşğulluq.....	192
Əlavə dəyər	192
Əlavə dəyər vergisi	192
Əlavə dəyərdə işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin payı.....	193
Əlavə kod	193
Əlavə məhsul.....	193
Əlavə pensiya sığortası və təminatı	193
Əlavə vahidlər	194
Əlavə, ikinci dərəcəli	194
Əlillik	194
Əlverişsiz əmək şəraitində məşğulluq.....	194
Əmanət bankı	194
Əmanət funksiyası.....	194
Əmanətlər və kapital transferləri nəticəsində xüsusi kapitalın xalis dəyərinin dəyişməsi.	194
Əmanətlərin qalığı.....	194
Əmək.....	194
Əmək bazarı	194
Əmək bazarı statistikası	195
Əmək ehtiyatları.....	195
Əmək ehtiyatları balansı	195
Əmək əşyalarına (və ya məhsul və xidmətlərə) birbaşa sərf əmsalları	195
Əmək əşyalarına (və ya məhsul və xidmətlərə) tam xərc əmsalları.....	195
Əmək əşyalarının birbaşa məsrəfləri.....	196
Əmək əşyalarının tam məsrəfi	196
Əmək haqqı	196
Əmək haqqı fondu.....	196
Əmək haqqı sistemi.....	197
Əmək haqqına sərf olunan ödəmələr	197
Əmək haqqının alıcılıq qabiliyyəti.....	197
Əmək haqqının formaları	197
Əmək haqqının minimum məbləği	197
Əmək haqqının ümumi məbləği.....	198
Əmək qabiliyyətli yaş	198
Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhəlinin məşğulluq səviyyəsi	198
Əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhali.....	198
Əmək məhsuldarlığı.....	198

Əmək məhsuldarlığı əmsalına nisbət üzrə əmək haqqı.....	198
Əmək miqrasiyası	198
Əmək miqrasiyası kvotası.....	198
Əmək mübahisəsi.....	199
Əmək sərfinin sahələrarası balansı	199
Əmək statistikası haqqında 1985-ci il konvensiyası	199
Əməliyyat	199
Əməliyyat (sövdələşmə)	199
Əməliyyat borcları	199
Əməliyyat debitor borcları.....	199
Əməliyyat lizinqi	199
Əməliyyat sistemi	199
Əməliyyat subsidiyaları	199
Əməliyyatların (sövdələşmələrin) xarakteri	200
Əməyin elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsi.....	200
Əməyin enerji təchizatı.....	200
Əməyin fondla təchizatı.....	200
Əməyin tam sərfi əmsalları.....	200
Əməyin texnika ilə təchiz edilmə (silahlanma) əmsalı	200
Əmlak	200
Əmlak cinayəti.....	200
Əmlak sığortası	201
Əmlakın bazar dəyəri.....	201
Əmlakın bərpa dəyəri	201
Əmtəə.....	201
Əmtəə çeşidi	201
Əmtəə dövriyyəsi.....	201
Əmtəə dövriyyəsinin fiziki həcm indeksi ..	201
Əmtəə dövriyyəsinin sürəti.....	202
Əmtəə ehtiyatı.....	202
Əmtəə krediti	202
Əmtəə nişanı (xidmət nişanı).....	202
Əmtəə nomenklaturası	202
Əmtəə vahidi	202
Əmtəələr bazarı.....	202
Əmtəələrin emal edilmədən alınıb satılması	202
Əmtəələrin idxal-ixrac balansı.....	203
Əmtəələrin ixracı	203
Əmtəələrin satışından mənfəət	203
Əmtəələrin tədarükünün ahəngdarlığı	203
Əmtəənin artikulu	203
Əmtəənin dövriyyə qabiliyyəti	203
Əmtəənin hərəkəti.....	203
Əmtəənin hərəkəti hissəsi (anbar)	203
Əmtəə hərəkətinin hissəsi (kommersiya və ya hesablanmış)	203

Əmtənin həyat dövrü.....	203	Əsas kapitala investisiyalar.....	210
Əmtənin kəmiyyəti.....	203	Əsas kapitalda digər mənbələrin payı.....	210
Ən kiçik kvadratlar üsulu.....	203	Əsas kapitalın istehlakı.....	210
Ərazi qruplaşmaları.....	203	Əsas kapitalın satılması.....	210
Ərazinin meşəliliyi.....	204	Əsas kapitalın ümumi yığımı.....	210
Ərzaq məhsulları balansları.....	204	Əsas qeyri-istehsal fondları.....	211
Əsas fəaliyyət növü.....	204	Əsas qiymət.....	211
Əsas aktivlər.....	204	Əsas qiymətlərlə əlavə dəyər.....	211
Əsas mal göndərən.....	204	Əsas qiymətlərlə ümumi əlavə dəyər.....	211
Əsas yol.....	204	Əsas maddi vasitələr şəklində	
Əsas ərzaq məhsulları dəstinin dəyəri.....	204	kapitallaşdırılmış məhsul.....	211
Əsas fəaliyyət.....	205	Əsas massiv metodu.....	212
Əsas fəaliyyət heyəti.....	205	Əsas məhsul.....	212
Əsas fəaliyyət növü.....	205	Əsas məhsulların təsnifatı.....	212
Əsas fondlar.....	205	Əsas seçmə.....	212
Əsas fondlar balansı.....	205	Əsas sistem.....	212
Əsas fondların (əsas kapitalın) əldə		Əsas telefon aparatları.....	212
olunması.....	205	Əsas vəsaitlərin hərəkəti.....	212
Əsas fondların aşınma çıxılmaqla bərpa		Əsasən ərzaq mallarının satışı.....	212
dəyəri.....	206	Əsaslı qiymətləndirmə.....	212
Əsas fondların bərpa dəyəri.....	206	Əsaslı təmir.....	212
Əsas fondların cari təmiri.....	206	Əsaslı tikinti statistikası.....	213
Əsas fondların çıxma (və ya ləğvi) əmsalı.....	206	Əsaslı tikintidə hesabat.....	213
Əsas fondların daxil olması.....	206	Əsaslı tikintinin maliyyələşdirilməsi.....	213
Əsas fondların əsaslı təmiri.....	206	Əsaslı tikintinin podrat üsulu.....	213
Əsas fondların faydalı iş əmsalı.....	206	Əsaslı tikintiyə podrat müqaviləsi.....	213
Əsas fondların fiziki həcm indeksi.....	206	Əsassız veksəl.....	213
Əsas fondların fiziki köhnəlməsi.....	207	Ətraf mühit.....	213
Əsas fondların xidmət müddəti.....	207	Ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə və	
Əsas fondların ilkin dəyəri.....	207	xüsusi çirkləndirmə əleyhinə aparatlar üçün	
Əsas fondların istifadəyə verilməsi.....	207	nəzərdə tutulmuş avadanlıqlar və qurğulara	
Əsas fondların köhnəlməsi.....	207	investisiyalar.....	213
Əsas fondların qalıq dəyəri.....	208	Ətraf mühitin çirklənməsinə nəzarət üçün	
Əsas fondların qiymətləndirilməsi.....	208	avadanlıq və qurğulara və çirklənməyə qarşı	
Əsas fondların ləğvi.....	208	xüsusi aparatlara investisiyalar.....	214
Əsas fondların mənəvi (texniki, funksional)		Ətraf mühitin çirklənməsinin texnoloji	
köhnəlməsi.....	208	cəhətdən azaldılması üçün istifadə olunan	
Əsas fondların mövcudluğu.....	208	avadanlıq və qurğulara investisiyalar.....	214
Əsas fondların növləri.....	208	Ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən cari	
Əsas fondların orta illik dəyəri.....	208	xərclər.....	215
Əsas fondların sahələrarası balansı.....	209	Ətraf mühitin mühafizəsinə xərclər.....	215
Əsas fondların sıradan çıxması.....	209	Ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət üzrə	
Əsas fondların tam bərpa dəyəri.....	209	xidmətlər.....	215
Əsas fondların təmiri.....	209	Ətraf təbii mühitin qorunması xərcləri.....	215
Əsas fondların yararlılıq əmsalı.....	209	Əvəzçilər.....	216
Əsas fondların yaş xarakteristikaları.....	209	Əvəzçilik.....	216
Əsas fondların yaşı.....	209	Əvəzedici əmtəə.....	216
Əsas fondların yeniləşmə əmsalı.....	209		
Əsas istehsal fondları.....	209		
Əsas iş.....	209		
Əsas kapital.....	210		
Əsas kapital (əsas fondlar).....	210		

ƏDƏD FORMATI – *elektron hesablanma maşınlarının yaddaşında rəqəmlərin təşkilini müəyyənləşdirən parametrlər çoxluğu*dur.

ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİNİN QEYDİYYAT ŞÖBƏLƏRİ (Azərbaycan Respublikasında) – fəaliyyəti ölkənin Ailə Məcəlləsi və ona uyğun qəbul edilmiş qanunlarla, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı qaydası haqqında təlimatlarla, vətəndaşlıq vəziyyəti aktları qeydiyyatının dəyişdirilməsi, bərpası və pozulması qaydalarını müəyyən edən müddəalar, akt kitablarının və digər normativ aktların saxlanması müddət və qaydaları ilə nizamlanır. Şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində qeydiyyat Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələri tərəfindən aparılır. Bu orqanlar doğumun, *nikahın* bağlanması, onun pozulmasının, övladlığa götürmənin, atalığın müəyyənləşdirilməsinin, ölümün, adın, soyadın və atasının adının düzəldilməsinin, dəyişdirilməsinin qeydiyyatını aparır, itirilmiş qeydiyyatları bərpa edir, akt kitablarını saxlayır, təkrar şəhadətnamələr verirlər. Qəsəbələrdə və kənd yaşayış yerlərində doğumun, nikahın bağlanması, onun pozulmasının, atalığın müəyyənləşdirilməsinin və ölümün qeydiyyatını yerli inzibati orqanlar aparır.

ƏHALİ (demoqrafiya statistikasında) – yer kürəsində, qitələrdə, ölkələrdə, onun ərazisində, ayrı-ayrı hissələrində və regionlarda, eləcə də yaşayış məntəqələrində yaşayan insanların cəmidir.

Ayrılıqda hər bir ölkədə dövlət statistika xidməti tərəfindən aparılan *əhalinin siyahıyaalınması daimi əhalini*, yaxud *mövcud əhalini* və eyni zamanda hər iki əhali kateqoriyasını əhatə edir. İnsanlar yaşayış binalarında (evlərində) qeydiyyata alındıqlarından, siyahıyaalma zamanı həmin ərazi daxilində yolda olanlar və qeyri-yasayış tikintilərində yaşayanlar üçün xüsusi qeydiyyat qaydaları nəzərdə tutulur. Ölkənin əhalisinə *siyahıyaalmanın kritik anında* ölkənin ərazisində olan, onun bütün vətəndaşları, həmçinin onun hüduqlarından kənarda yaşayan diplomatlar, onların ailə üzvləri və dənizçilər də daxil olmaqla, hərbi qulluqçular, ticarət donanmasının dənizçiləri və dənizdə səfərdə olan balıqçılar (gəmi kayutasından başqa, digər yaşayış yeri olmayanlar daxil edilməklə), başqa ölkələrdə mövsümi işləyənlər, bəzi hallarda isə bu ölkənin xaricdə daimi və ya müvəqqəti yaşayan vətəndaşları aid edilir. Eyni zamanda, göstərilən səbəblər üzrə bu ölkədə olan əcnəbilər, onun əhalisinin sayına (son nəticədə daimi əhaliyə) daxil edilmir. Əhalinin siyahıyaalınması yalnız əhalinin sayı haqqında deyil, həm də müxtəlif

əlamətlərinə görə əhalinin tərkibi, *ev təsərrüfatlarının, ailələrin* sayı və tərkibi, institusional obyektlərdəki əhali haqqında, həmçinin ölkənin ərazisi və onun regionları, *şəhər yerləri və kənd yaşayış məntəqələri* üzrə əhalinin *yerləşməsi* haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Əhalinin sayında mütəmadi olaraq baş verən dəyişikliklər *demoqrafik hadisələrin* (doğum və ölüm) *cari uçuotu*, həmçinin *miqrasiyanın cari uçuotu* yolu ilə qeydə alınır. Həmin mənbələrin məlumatları əsasında müntəzəm olaraq *əhalinin sayı və tərkibinin cari hesablanması* aparılır. Bütün bu materiallar *əhalinin təkrar istehsalı* meyllərinin təhlil olunmasına və *demoqrafik proqnozların hazırlanmasına* imkan verir.

ƏHALİ KATEQORİYALARI (demoqrafiya statistikasında) – hər hansı bir yaşayış məntəqəsində və ya ərazidə, bu ərazi ilə əlaqəsindən asılı olaraq, məskunlaşmış sakinlərin məcmusunun ümumi xarakteristikasıdır. Əhalinin üç kateqoriyası fərqləndirilir: *daimi əhali*, *mövcud əhali*, *hüquqi əhali*. Bu və ya digər kateqoriyaya aid etmək üçün ölkənin bütün ərazisi üçün vahid meyar müəyyən edilir.

Əhalinin siyahıyaalınmasında və ya müayinələrdə əhalinin ya bir, ya da iki əhali kateqoriyalarından, daha çox daimi və mövcud əhali kateqoriyalarından istifadə edilir. Belə hesab edilir ki, hər iki əhali kateqoriyasının uçotunun eyni vaxtda aparılması siyahıyaalmanın dəqiqliyini təmin edir. Siyahıyaalma materiallarının işlənməsi əsasən bir kateqoriya üzrə, daha çox daimi əhali kateqoriyası üzrə aparılır. Əhalinin iki kateqoriyasının uçotu eyni vaxtda aparılan zaman hər bir yaşayış məntəqəsində, onda yaşayan daimi sakinlərdən mövcud olanlar, həmçinin *müvəqqəti qayıqlar* və *müvəqqəti yaşayanlar* yazılır. Birinci və ikincinin cəmi daimi əhalinin sayını, birinci və üçüncünün cəmi isə mövcud əhalinin sayını verir.

ƏHALİ MÜAYİNƏLƏRİ (DEMOQRAFİK MÜAYİNƏLƏR) – əhalinin tərkibini, sosial və demoqrafik prosesləri və yaxud ictimai rəyi öyrənmək üçün ərazidə yaşayanların müəyyən hissəsindən məlumatların toplanmasıdır. Əhali müayinələri (demoqrafik müayinələr) *əhali siyahıyaalmalarında* və yaxud cari qaydada toplanması mümkün olmayan və yaxud məqsədəuyğun olmayan ətraflı məlumatların əldə edilməsi üçün aparılır. Siyahıyaalmadan fərqli olaraq, əhali müayinələri (demoqrafik müayinələr) ölkə əhalisinin müəyyən hissəsinə aid olur və adətən özündə seçmə müayinələri əks etdirir. Müayinə olunan hissə elə seçilir ki, o bütün əhalini təmsil etmiş olsun. Bütün ölkə üzrə

əhalinin seçmə müayinəsi (demoqrafik müayinəsi) *mikrosiyahıyaalma* adlanır.

ƏHALİ REGİSTRİ – əhalinin inzibati uçotu məqsədlərinə xidmət edən, sakinlərin adbaad və müntəzəm aktualaşdırılan siyahısıdır. Əhalinin registri bir sıra ölkələrdə ayrı-ayrı şəxslərin, ev təsərrüfatlarının və ya ən kiçik inzibati-ərazi vahidlərinin (yaşayış məntəqələrinin, bələdiyyələrin, məhəllələrin və s.) siyahısı və ya qeydiyyatı şəklində aparılır. İqtisadi inkişaf etmiş (əsasən Avropa) ölkələrdə bu registrlər məlumatların ötürülməsi, saxlanması və işlənməsi üçün EHM-in tətbiqi ilə əhalinin avtomatlaşdırılmış kartotekasını əks etdirir. Əhalinin bu şəkildə uçotunun xüsusiyyəti – hər bir sakinə verilən, onun cinsinin, anadan olma tarixinin (gün, ay, il) və doğulduğu yerin kodlarından, həmçinin müvafiq ərazi və tarix üçün doğuşun sıra nömrəsindən tərtib olunmuş, təkrar olunmayan identifikasiya nömrəsinin köməyi ilə fərdi məlumatların saxlanması və müntəzəm olaraq yeniləşdirilməsindən ibarətdir. Nömrə, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatında şəxsiyyəti təsdiq edən və sosial sığorta, səhiyyə və vergi qoyma müəssisələrinin registrlərində digər əlamətlərin dəyişməsinə nəzərə alan sənədlərdə göstərilir. Nömrə hər bir sakin haqqında məlumatın EHM-də yığılmasına, saxlanmasına və aktualaşdırılmasına imkan verir. Müşahidə proqramı ümumi əlamətlərlə məhdudlaşdırılır – sabit (məsələn, nikaha daxil olma tarixi) və dəyişkən. Dəyişmələr cari qaydada (məsələn, nikah vəziyyəti) sənədlərlə nəzərə alınır. Əhali registrində *ev təsərrüfatlarının və ailələrin* uçotu zamanı onların üzvləri identifikasiya nömrələrinin qarşılıqlı əlaqədə göstərilməsi yolu ilə və ya ailənin digər üzvləri haqqında yazılmış məlumatlarla əlaqələndirilir (məsələn, ana üçün – uşağın anadan olma tarixi və cinsi). Hər bir doğulan uşağa (və ölkəyə gələn hər bir kəsə) fərdi qeydiyyat açılır və sonradan uçotla əhatə olunaraq bütün məlumatlar oraya əlavə edilir. Ölənlərin və birdəfəlik ölkədən kənarda yaşamağa gedənlərin kartoçkalı arxivə verilir. Yaşayış yeri dəyişilən zaman məlumatlar müvafiq ərazinin əhali registrinə verilir. Dəyişikliklər sənədlər əsasında nəzərə alındığına görə, əhali registri *hüquqi əhali* kateqoriyası üzrə aparılır.

Əhali registri yerli inzibati idarələr tərəfindən aparılır, onlara ümumi rəhbərlik isə müxtəlif ölkələrdə müxtəlif orqanlar: daxili işlər, ədliyyə nazirlikləri, dövlət statistika xidməti və ya xüsusi orqan tərəfindən edilir. Azərbaycanda əhali registrinə rəhbərlik Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Ümumi əhali registri ilə yanaşı, bəzən ayrılıqda sosial-peşə qruplarının (dövlət qulluqçularının, müəllimlərin, həkimlərin) registrləri də yaradılır. Əhali registrinə özləri haqqında məlumatların bildirilməsi vətəndaşların vəzifəsidir. Əhali registrinə giriş qaydası və fərdi məlumatların məxfiliyi qanunla tənzimlənir.

Əhali registrinin məlumatlarından ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidinin sakinləri haqqında (vergi ödəyicilərinin, hərbi vəzifəlilərin, seçicilərin və s. siyahısının tərtibi üçün onun əhalisinin say və tərkibi haqqında) cari və ya dövrü qaydada fərdi məlumatların alınması üçün istifadə olunur. Bu məlumatlardan statistik-demoqrafik təhlil üçün istifadə imkanları məhduddur. Belə ki, ayrı-ayrı şəxslərdə olan dəyişikliklərin uçotunu aparmaq çətin olduğundan, əhali registrində sosial-iqtisadi əlamətlər (məsələn, məşğulluq, təhsil səviyyəsi və s.) azlıq təşkil edir. Buna görə də, əhali registri müntəzəm *əhali siyahıyaalmalarını* istisna etmir.

ƏHALİ STATİSTİKASININ OBYEKTİ – müəyyən ərazidə yaşayan insanların məcmusudur. Əhali statistikasına vaxtın müəyyən anında və dinamikada əhalinin sayını, tərkibini və yerləşməsinə öyrənir. Əhali statistikasına əhalinin təbii hərəkətinin - doğum və ölümün təsiri altında sayının və tərkibinin, həmçinin dolayısı ilə nikahların və nikahların pozulmasının dəyişməsinin kəmiyyət xarakteristikasını, miqrasiya və ya mexaniki hərəkətin – adamların ərazilərdə yerdəyişməsi hesabına əhalinin hərəkəti məsələlərinə baxır.

ƏHALİ TƏRƏFİNDƏN ƏSAS QIDA MƏHSULLARININ İSTEHLAKI – məhsulların aşağıdakı qruplar üzrə istehlak və əhaliyə *satılma* üsulundan asılı olmayaraq, bütün istehsal edilmiş və ölkəyə idxal olunmuş *məhsulların* həm birbaşa, həm də dolayısı ilə *istehlakı nəzərə alınmaqla* müəyyən edilir: ət və ət məhsulları; süd və süd məhsulları; yumurta; balıq və balıq məhsulları; şəkər; bitki yağı; kartof; tərəvəz və bostan bitkiləri; çörək məmulatları. Yeyinti maddələrinin kimyəvi tərkibi və məhsulların istehlak kaloriliyi, ərzaq elementlərinin tərkibinin normativlərinə və bir *ailə* üzvü hesabına yeyinti məhsullarının faktiki istehlakına əsasən hesablanır.

ƏHALİ TƏSƏRRÜFATLARI – vətəndaşların öz əməkləri ilə onlara ayrılmış torpaq sahələrini hazırladıqları, kənd təsərrüfatı bitkilərini, meyvə-giləmeyvə və əkilmiş üzümlükləri becərdikləri, kənd təsərrüfatı heyvanlarını yetişdirdikləri, bitkiçilik və

heyvandarlıq məhsulları istehsal etdikləri təsərrüfatlardır.

Əhali təsərrüfatlarının mövcudluğu və fəaliyyəti haqqında göstəricilər kənd inzibati orqanlarının təsərrüfatbaşına kitablarında, dövlət idarə etməsinin digər orqanlarının registrlərində əks etdirilir. Əhali təsərrüfatlarının statistik öyrənilməsi heyvanların və əkmələrin bilavasitə siyahıya alınması, ev təsərrüfatları büdcəsinin seçmə müayinəsi və statistika müşahidələrinin digər formaları ilə həyata keçirilir.

ƏHALİNİN ADAMBAŞINA DÜŞƏN ORTA PUL GƏLİRLƏRİNİN ÖLÇÜSÜNƏ GÖRƏ BÖLGÜSÜ - verilmiş müəyyən intervallar üzrə adambaşına pul gəlirlərinin ölçüsünə görə əhalinin sayını (xüsusi çəkisini) və əhalinin maddi vəziyyətinə görə təbəqələşməsinə səciyyələndirir.

ƏHALİNİN ARTIM ƏMSALLARI – “*Əhalinin artımı*”na bax.

ƏHALİNİN ARTIM SÜRƏTİ – əhali sayının iki ardıcıl tarixlə müqayisəsidir:

$$T_p = \frac{P_{t+1}}{P_t}.$$

Adi kəsrlə və ya faizlə ifadə olunur. Əhalinin artım sürəti kəsr ədəd ola bilər. $T_p > 1$ ($>100\%$) olduqda, əhalinin sayı artır, $T_p < 1$ ($<100\%$) olduqda, azalır, $T_p = 1$ ($=100\%$) olarsa, dəyişməz qalır.

Eyni böyüklükdə olan intervallar – aylar və ya illər – müddəti ərzində əhalinin orta artım sürəti həndəsi orta kimi hesablanır.

ƏHALİNİN ARTIMI – müəyyən olunmuş dövrün axırına və əvvəlinə əhalinin sayı arasındakı fərkdir. Əhalinin ümumi artımı *əhalinin təbii artımı* və *miqrasiya artımının* cəmindən ibarətdir. Orta əhaliyə aid edildikdə, onlar, müvafiq olaraq əhalinin ümumi artımı, təbii artımı və miqrasiya artımı əmsallarını verir.

ƏHALİNİN BEYNƏLXALQ MİQRASIYASI (əhalinin xarici, dövlətlərarası miqrasiyası) - əhalinin dövlət sərhədlərini keçməsi vasitəsilə ərazi hərəkətidir. Bu və ya digər ölkədən gedən miqrantlar axınını ayırmaq üçün *emiqrasiya* termini və ölkəyə axını ayırmaq üçün *immigrasiya* termini tətbiq olunur. 1901-ci ildən dünya birliyi tərəfindən beynəlxalq əhali miqrasiyası göstəricilərini unifikasiya etmək cəhdlərinə baxmayaraq, onların tərifində milli

fərqlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, Almaniyada “ölkədə qalmaq niyyəti ilə sərhədi keçən şəxslər” immiqrant hesab olunur, Yaponiyada “xaricdən gələn milli vətəndaşlar və əcnəbilər”, ABŞ-da “ölkədə daimi yaşamaq məqsədilə qanuni əsaslarla buraxılmış əcnəbilər” hesab olunur. Bu sahədə “əməkçi miqrantlar” (haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qanuni əsaslarla bir ölkədən başqa ölkəyə miqrasiya edən fiziki şəxs), “qaçqınlar” və s. ifadələr də mövcuddur.

Əhalinin beynəlxalq miqrasiyasının təhlili zamanı ortaya çıxan çətinliklər məlumat mənbələrinin müxtəlifliyi ilə bağlı ola bilər. BMT ekspertlərinin fikrincə, üç əsas mənbəni ayırmaq zəruridir: sərhəd nəzarəti; əhali registrləri (məsələn, xarici pasport verilən zaman alınmış məlumatlar); müxtəlif müşahidələr. Onların arasında əhalinin siyahıyaalınması xüsusi yer tutur. Bilavasitə mənbədən alınan məlumatlar ən dəqiq hesab olunur.

Əhalinin beynəlxalq miqrasiyası aşağıdakı növlərə ayrılır. **Qayıtmaz** (dönməz, daimi) əhali onu qəbul edən ölkədə daimi yaşayış məqsədilə baş verir. **Müvəqqəti-daimi**: bir qayda olaraq, getdiyi ölkədə qalma müddəti 1 ildən 6 ilədək (çıxdığı ölkədən, miqrantların cins-yaş, ailə və peşə xarakterindən asılı olaraq) məhdudlaşır. Beynəlxalq statistikada belə növ miqrantlar “uzunmüddətli emiqrant və immiqrantlar”, “müqavilə üzrə müvəqqəti fəhlələr”, “daimi zəhmətkeş-miqrantlar” adlandırılır. **Mövsümi**: mövsümi xarakter daşıyan təsərrüfat sahələrində işləmək üçün qısamüddətli (bir il müddətində) gəlmə ilə bağlıdır. Qərbi Afrika və Yaxın Şərqdə qalmış *köçərilik* və müqəddəs yerlərə zəvvarlıq mövsümi miqrasiyanın növləridir. Beynəlxalq statistikada mövsümi miqrantlara “qısamüddətli immiqrantlar və emiqrantlar”, “miqrant-mövsümi işçi” və s. terminləri uyğundur. **Mütərəddid** (kəfkarlı) *miqrasiya* (məlik, sərhədyanı) – bir ölkədən digərinə və əksinə gündəlik, nadir hallarda həftəlik gedib-gəlmə. Belə şəkildə digər ölkədə işləmək üçün sərhədi keçən miqrantlar “frontalyer fəhlələr” adlanır. Əhalinin beynəlxalq miqrasiyasının müasir növü – **qeyri-leqal** (gizli) immiqrasiyadır. Qeyri-leqal miqrantlar – iş axtarışı ilə başqa ölkələrə qeyri-qanuni gedən şəxslərdir. Həm də qanuni əsaslarla sərhədi keçən (xüsusi dövətlə, turist kimi və s.) və sonra qeyri-leqal işə düzələn şəxslərdir. *Məcburi miqrasiya* ilk əvvəl siyasi və ekoloji amillərlə bağlıdır; qaçqınların, məcburi köçkünlərin və s. hərəkətində ifadə olunur. Əhalinin beynəlxalq miqrasiyasının xüsusi növü – **epizodik** miqrasiyadır və ilk növbədə beynəlxalq turizmle və buna oxşar digər xaricə getmələrlə bağlıdır.

ƏHALİNİN BƏRK YANACAQDAN İSTİFADƏ EDƏN HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən)

- əhalinin yeməyin hazırlanması və mənzilin qızdırılması üçün məişətdə tələb olunan əsas enerji mənbəyi kimi, biokütlədən (odun, ağac kömürü, küləş və təzək), həmçinin daş kömürdən istifadə edən hissəsidir.

Bu göstərici, yeməyin hazırlanması və istilik üçün bir və ya bir neçə emal edilməmiş yanacaq növündən (təzək, saman, odun, ağac və daş kömürdən) istifadə edən ev təsərrüfatlarının sayını ölkənin ümumi əhalisinin sayına bölməklə, alınmış qismət kimi hesablanır və faizlə ifadə olunur.

ƏHALİNİN CİNSİ STRUKTURU - əhalinin cinsi tərkibidir, yəni əhalinin kişi və qadınlara bölünməsidir. Mayalanma və doğuşda, cinslərin nisbəti, yaşama dövrü ərzində kişi və qadınların yaşlar üzrə ölümünün nisbəti, əhalinin miqrasiyası kimi müxtəlif demoqrafik amillərin təsiri altında formalaşır.

ƏHALİNİN CİNS-YAŞ TƏRKİBİ (STRUKTURU) - əhalini təşkil edən adamların yaş və cins üzrə bölünməsidir. Kişi və qadınların yaş qruplarının nisbətini xarakterizə edir. Yaş üzrə qruplaşdırma üçün, adətən, birillik və beşillik, tək-tək hallarda isə onillik intervallardan istifadə edilir. Əhalinin yaş-cins tərkibinin ümumi qiymətləndirilməsi üçün onların iriləşdirilmiş üç yaş qrupuna bölünməsi istifadə edilir: 0-17 yaş (uşaqlar), 18-64 (böyüklər), 65 yaş və çox (yaşlı və qoca adamlar). Ölkənin və onun regionlarının bütün əhalisinin yaş və cins üzrə bölünməsi haqqında məlumatların əsas mənbəyi *əhali siyahıyaalınmalarıdır*. Qrupların mütləq sayından əlavə, qadın və ya kişilərin ümumi sayında hər bir yaş qrupunun payının nisbi göstəriciləri, həmçinin ayrı-ayrı yaşlarda cinslərin sayının müqayisəli göstəriciləri də tətbiq edilir. Demoqrafik təhlildə əhalinin cins-yaş tərkibinin (strukturunun) qrafiki təsvirindən – *yaş piramidasından* istifadə edilir.

ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ (ƏHALİNİN ETNİK STRUKTURU) - *əhali siyahıyaalınmaları* və statistik uçotun digər formaları zamanı əhalinin etnik (milli) əlamətlərinə görə bölünməsidir. Əhalinin etnik tərkibi, ayrılıqda bir ölkə və onun inzibati-ərazi bölgələri (rayon, şəhər və s.) üçün müəyyən olunduğu kimi, ölkələr üzrə və bütövlükdə dünya üçün də müəyyən edilə bilər. Siyahıyaalınmalar zamanı sorğu olunanlar tərəfindən bilavasitə

müəyyən edilməsindən başqa, etnik mənsubiyyəti əlavə xarakterizə edən ana dili haqqında məlumatlardan da istifadə edilir. Etnik statistikasını inkişaf etməyən region və ölkələrdə danışiq dili, dini mənsubiyyət və digər əlavə göstəricilər haqqında məlumatlara əsaslanan qiymətləndirmə və hesablamalar əsasında aparılır.

ƏHALİNİN EV TELEFONU APARATLARI İLƏ TƏMİN OLUNMASI – mənzillərdə olan telefon aparatlarının ailələrin sayına (adətən 100 ailəyə) olan nisbətidir. Bu zaman əsas telefon aparatları nəzərə alınır və təşkilatlarda olan aparatların sayı isə çıxılır.

ƏHALİNİN ƏRAZI ÜZRƏ SEÇMƏSİ – cəmiyyətin həyat fəaliyyətindəki yeni iqtisadi və sosial-demoqrafik hadisələr haqqında etibarlı məlumatların əldə edilməsi, həmçinin əhali haqqında ənənəvi məlumat mənbələrinin genişləndirilməsi, əlavə edilməsi və dərinləşdirilməsi məqsədi ilə, çoxlu əhali müayinələrinin keçirilməsi üçün müəyyən olunan çoxməqsədli seçmədir. Əhalinin ərazi üzrə seçməsi – ölkənin, təsadüfi seçilmiş müəyyən sayda siyahı vahidlərindən, yaşayış yerlərindən (evlərdən, mənzillərdən və s.), ev təsərrüfatlarından ibarət əsas ərazi vahidi çərçivəsində altıoxludur. Əhalinin ərazi üzrə seçməsinin təşkili zamanı: 1) əhali siyahıyaalmalarının; 2) siyahıyaalmalar arasındakı dövrlərdə əhalinin sosial-demoqrafik müayinələrinin keçirilməsi üçün müəyyən olunan iri seçmə massivlərinin; 3) müxtəlif növ cari məlumatların materiallarından istifadə olunur. Seçmənin əsaslarından və ya ərazi üzrə seçmənin təşkili zamanı tərtib edilməsinin vacibliyindən asılı olaraq, üç pilləli seçmədən (birinci pillə - inzibati-ərazi vahidi; ikinci pillə - ərazinin yaşayış sahələri, məsələn, sayıcı və ya seçki sahələri; üçüncü pillə - yaşayış yerləri və ya ev təsərrüfatları) və ya əgər vacib informasiya (əhalinin siyahıyaalınmasının və ya digər iri müayinələrin) elektron daşıyıcılarında olarsa, iki pilləli seçmədən istifadə olunur (birinci pillə - siyahıya alınan vahid, məsələn, sayıcı sahəsi; ikinci pillə - siyahıyaalma blankı və ya ev təsərrüfatlarına və ya yaşayış ünvanlarına tərtib edilmiş siyahıyaalma vərəqələri). Əhalinin ərazi üzrə seçilmə bazası əsasında sosial-iqtisadi, demoqrafik və sosial problemlərin öyrənilməsi üçün çoxlu sayda müayinələr keçirilir (ictimai rəylərin sorğusu daxil olmaqla).

ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNİN DİFERENSIASIYASI (dərəcələrə ayrılması) – əhalinin müxtəlif qrupları tərəfindən əldə olunan,

nemətlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi dərəcəsini ifadə edən və gəlir payının müxtəlifliyini göstərən, mövcud istehsal əlaqələri sistemi ilə obyektiv şərtlənmiş, gəlirlərin bölüşdürülməsinin nəticəsidir. Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyası məşğulluq növlərinin təsiri, ailədə işləyənlərin sayı, uşaqların sayı, ailə üzvləri ilə işləyənlər arasındakı nisbət kimi demoqrafik amillərin, sosial transferlərin səviyyəsinin və s. təsiri altında formalaşır. Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının ifadə üsullarından biri bölüşdürmə sırasının qurulması hesab olunur. Sıralanmış və uyğun olaraq qruplaşdırılmış müşahidə sıraları məcmunun ayrı-ayrı hissələrinin nisbətlərini əks etdirir. Bunu bölüşdürmənin histqramlarında, poliqonlarda, kumulyasiyalarında aydın göstərmək olar. Gəlirlərin diferensiasiyası haqqında məlumatlardan təcrübədə istifadə etmək üçün bir sıra göstəricilər hesablanmalıdır: mərkəzi tendensiya göstəricilərinə (moda, limit, mediana, orta kəmiyyət və s.); diferensiasiyanın ümumiləşdirici göstəricilərinə (dispersiyaya, kınarlaşmaya). Diferensiasiyanın öyrənilməsi (gəlirlər üzrə qeyri-bərabərlik) bir çox ölkələrdə sosial-iqtisadi statistikanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Bütün əhali miqyasında gəlirlərin diferensiasiyasının ümumiləşdirici qiymətini daha adekvat ifadə edən, gəlirlərin təmərküzləşməsi (yığılması) indeksi (Cini əmsalı) hesab edilir.

ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİNİN SEÇMƏ MÜAYİNƏSİ – *ev təsərrüfatlarının* müxtəlif qruplarında *şəxsi gəlirlər* və onların yaranma mənbələri haqqında iqtisadi-statistik məlumatların əldə edilməsini nəzərdə tutan, dövrü keçirilən xüsusi müayinələrdir. Eyni zamanda, əhalinin cinsi və yaş tərkibi, məşğulluğu, mənzil şəraiti, mədəni-məişət təyinatlı əşyalarla təmin olunması, həm də şəxsi yardımçı təsərrüfatları haqqında məlumatlar yığılır. Müayinələrin materialları geniş proqram üzrə işlənir. Müayinə məlumatlarının ev təsərrüfatları qruplarında orta hesabla adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə və digər sosial-iqtisadi əlamətlərə görə işlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki belə işləmə əhali təbəqələşməsinə maddi rifaha, yaşayış şəraitinə, şəxsi yardımçı təsərrüfatlarının göstəricilərinə və s. görə təhlil etməyə imkan verir. Belə qruplaşmaların məlumatlarının əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin hazırlanmasında böyük təcrübə əhəmiyyəti vardır. Belə seçmə müayinələr üçün ev təsərrüfatları məcmusunun formalaşdırılmasında ikipilləli *mexaniki seçmə* metodundan istifadə edilir (*baş məcmuda* əhalinin tipik qrupları həddində). Müayinələrin nəticələri bütövlükdə ölkə üzrə

deyil, həm də müxtəlif regionlar üzrə də kifayət qədər mötəbər məlumatların alınmasını təmin edir.

ƏHALİNİN HƏRƏKƏT ƏMSALI – müəyyən dövr (adətən il) ərzində orta hesabla bir sakinə (yaşayana) düşən səfərin sayıdır. Nəqliyyat və əlaqə növləri üzrə qruplaşdırmaqla, verilmiş yaşayış məntəqələri üzrə göndərilmiş sənişinlərin ümumi sayının, bu məntəqələrdə yaşayan əhalinin ümumi sayına bölünməsi ilə tapılır.

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ STATİSTİKASI – sosial həyat şəraiti və istehsalın inkişafı ilə ayrılmaz əlaqədə əhalinin maddi və mədəni rifaha tələbatlarının ödənilməsinə tədqiq edir. Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasına - ölkənin milli gəlirinin bölünməsi və yenidən bölünməsi nəticəsində əhalinin gəlirlərinin yaranmasını, bu gəlirlərin real tərkibini, maddi rifah və mədəni-məişət təyinatlı xidmətlərin istehlakını, mənzillə təminatını, əhalinin məşğulluğunu, onların qeyri-iş vaxtından istifadəsini, səhiyyə, təhsil və bədən tərbiyəsi, sosial təminat və s. sistemlərin inkişafını tədqiq edir.

Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının göstəriciləri ümumilikdə ölkə, onun ayrı-ayrı ərazi qruplarının, maddi gəlirlərindən asılı olaraq, *ev təsərrüfatlarının* növlərinin, həmçinin regionların iqtisadi, təbii-iqlim, milli və digər xüsusiyyətləri ilə əlaqədar əhalinin həyat səviyyələri arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək üçün əhalinin faktiki həyat səviyyəsini əks etdirir. Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının əsas vəzifələrindən biri – əhalinin maddi rifah halındakı dəyişikliklərin meyllərini və qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə, həyat səviyyəsi göstəricilərindəki dəyişikliklərin quruluşu, dinamikası və sürəti; müxtəlif əhali qruplarının gəlir və istehlakın səviyyəsinə görə bölüşdürülməsi və müxtəlif sosial-iqtisadi amillərin onun dinamikasına təsiri və s. tədqiq edilir.

Əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının məlumatları sosial normativlərlə müqayisədə əhalinin maddi nemətlər və müxtəlif xidmətlərə tələbatının ödənilməsi səviyyəsini təhlil etməyə imkan verir. Eyni zamanda, Azərbaycanın və xarici ölkələrin əhalisinin maddi və mədəni rifah vəziyyəti haqqında məlumatların müqayisə edilməsi də əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının vəzifələrinə aiddir. Bir çox sahə statistika sahələri, xüsusi uçotlar, siyahıyaalmalar, seçmə statistik və sosioloji müayinələr, ekspert qiymətləndirmələri və s. əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının mənbələri hesab edilir.

ƏHALİNİN İSTEHLAK ETDİYİ MADDİ NEMƏT VƏ XİDMƏTLƏRİN ÜMUMİ HƏCMİ

– həm bütün növ fərdi *gəlirlər* (dəyər və natura formasında, əməyin ödənilməsi, şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gəlirlər, həmçinin pensiya, yardım və təqaüdlərin ödənilməsi də daxil olmaqla) hesabına, həm də tam və yaxud qismən dövlət ehtiyatlarından ödənen maddi nemətlərin və xidmətlərin (xəstəxanalarda qidalanma, nəqliyyatda pulsuz və ya güzəştli gediş, təhsil, səhiyyə və mədəniyyətdə ödənişsiz xidmət, kommunal xidmətlərin ödənilməsi üzrə güzəştlər və s.) kollektiv istehlakı formasında daxil olan, əhali tərəfindən istehlak olunan maddi nemətlərin (mal və maddi xidmətlər) və qeyri-istehsal xidmətlərinin məbləğidir. Əhalinin istehlak etdiyi maddi nemət və xidmətlərin ümumi həcmi əhalinin real gəlirlərinin həcmindən çoxdur. Belə ki, onda həm pullu, həm də pulsuz qeyri-istehsal xidmətlərin bütün dəyəri nəzərə alınır. Əhalinin real gəlirlərinin həcminə gəldikdə isə, onda yalnız əhaliyə qeyri-istehsal sferasının göstərdiyi pullu, pulsuz və güzəştli xidmətlərlə əlaqədar maddi xərclər nəzərə alınır.

ƏHALİNİN İSTEHLAK XƏRCLƏRİ -

əhalinin pul xərclərinin istehlak malları və xidmətlərinin əldə edilməsinə yönəldilmiş bir hissəsidir.

ƏHALİNİN KASIB HİSSƏSİ (ƏHALİNİN MİLLİ YOXSULLUQ HƏDDİNDƏN AŞAĞI YAŞAYAN HİSSƏSİNİN FAİZİ)

(Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - hər hansı bir ölkənin əhalisinin gəlirlərinin, bu dövlətin hökuməti tərəfindən müəyyən edilmiş rəsmi yoxsulluq həddindən (və ya hədlərindən) aşağı olan hissəsidir. Milli yoxsulluq həddi adətən müxtəlif ölçülü və müxtəlif tərkibli ev təsərrüfatlarına uyğun olan diapazon qismində müəyyən olunur. Rəsmi yoxsulluq həddi müəyyən edilmədiyi hallarda, onu ev təsərrüfatı üzvlərinin təmin edilməsi üçün zəruri gəlir səviyyəsi kimi, ya ərzaq məhsullarının minimum dəsti, ya da ərzaq üstəgəl ilkin zəruri predmetlər kimi müəyyən etmək olar.

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin (və ya istehlakının) səviyyəsinin və onların bölüşdürülməsi variantlarının qiymətləndirilməsi də həmçinin ev təsərrüfatlarının müayinələrinə əsaslanır. Sonra müxtəlif növ ev təsərrüfatlarının gəlirləri onların tərkibindən asılı olaraq bu növ ev təsərrüfatları üçün nəzərdə tutulmuş yoxsulluq həddi ilə müqayisə edilə bilər. Yoxsulluq həddinin ev təsərrüfatının bir böyük üzvünün gəlirinin ekvivalenti formasında və ya hər hansı digər oxşar

göstərici formasında müəyyən edildiyi hallarda, ev təsərrüfatlarının gəlirləri də eyni əsasda hesablanmalıdır. Ev təsərrüfatlarının gəlirini İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında (İƏİT) tətbiq edilən ekvivalentliyin yenidən baxılmış şkalası ilə ev təsərrüfatının bir böyük üzvünün gəlirinə ekvivalent kimi, ya da ekvivalentliyin hər hansı digər şkalasından istifadə etməklə hesablamaq olar (yuxarıda qeyd olunan şkalaya uyğun olaraq, ev təsərrüfatlarının 16 yaşdan yuxarı olan bir üzvünə 1 qiyməti, ev təsərrüfatlarının 16 yaşdan yuxarı olan bütün digər üzvlərinə 0,5 qiyməti, 16 yaşa çatmamış bütün digər üzvlərinə isə 0,3 qiyməti verilir). Sonra ev təsərrüfatlarının gəlirləri onun “ekvivalentlik əmsali üzrə hesablanmış” (məsələn, İƏİT-in şkalası üzrə ev təsərrüfatının iki yaşlı üzvü 1,5 ekvivalent ala bilər) üzvlərinin sayına bölünür və nəticə adama düşən gəlirin miqdarını verir.

Yoxsulluq həddindən aşağı vəziyyətdə yaşayan əhalinin payını müəyyənləşdirmək üçün, yoxsulluq həddində olan ev təsərrüfatlarının təxmini sayı müəyyən edildikdən sonra bu ev təsərrüfatlarının üzvlərinin ümumi sayının tapılması həyata keçirilir.

ƏHALİNİN QIDA KALORİSİ MİNİMUM SƏVİYYƏDƏN AŞAĞI OLAN HİSSƏSİ

(Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - əhalinin kalori üzrə qida rasionu normal həyat fəaliyyəti üçün vacib olan minimumdan aşağı olan faizini əks etdirir. Bu göstəricini həm də əhalinin tam qidalanmamasından əziyyət çəkən hissəsini faizlə ifadə edən geniş yayılmış tam qidalanmama göstəricisi də adlandırırlar.

Əhalinin tam qidalanmayan (acliqdan əziyyət çəkən) hissəsinin hesablanması digər dəqiqləşdirmələrlə yanaşı, qidaları onların kaloriliyi üzrə bölüşdürülməsi xarakterinin dəqiqləşdirilməsini, həmçinin ərzağın (milli və dünya statistika məlumatları əsasında) mövcudluğunun ümumi vəziyyətinin və ərzaq əldə etmənin mümkünlüyündəki qeyri-bərabərliyin (ev təsərrüfatları müayinələrinin milli məlumat bazası əsasında) öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Nəzərdə tutulur ki, belə bölüşdürmə birbaşa və qeyri-bərabərdir. Əhalinin qida kalorisi minimum səviyyədən aşağı olan hissəsinin müəyyən edilməsində loqarifmik normal funksiya və yaxud ayırma nöqtəsi tətbiq edilir. Ayırma nöqtəsi müxtəlif həddi buluğa çatmış qrupların kalori tələblərindən asılı olan adambaşına orta rəqəm qismində və hər yaş qrupu üzrə verilmiş əhali hissəsi üçün hesablanır.

Adətən, ölkələrdə bu formada qiymətləndirmə məlumatları olmur. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) ölkələr səviyyəsində belə qiymətləndirici məlumatlar hazırlayır. Sonra bu məlumatlar toplanır və onların əsasında regional və ümumdünya qiymətləndirilməsi aparılır.

ƏHALİNİN MƏNZİLLƏ TƏMİN OLUNMASI – bir nəfər sakinə düşən ümumi və yaşayış sahəsinin miqdarıdır; ilin axırına bütün yaşayış fondunun sahəsinin həmin tarixə daimi əhalinin orta sayına nisbəti kimi hesablanır.

ƏHALİNİN MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ SU TƏCHİZATI İLƏ TƏMİN OLUNMASI – bir nəfər sakinə orta günlük su buraxılışıdır; il ərzində əhaliyə və kommunal-məişət ehtiyacları üçün buraxılan suyun, həmçinin ildəki təqvim günlərinin sayı nəzərə alınmaqla əhalinin orta illik sayına nisbəti kimi hesablanır.

ƏHALİNİN MƏŞĞULLUĞU ÜZRƏ DÖVLƏT XİDMƏTİ – ölkə ərazisində digər dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları ilə birlikdə əhalinin məşğulluğuna yardımçı dövlət siyasətinin hazırlanmasını və tətbiqini həyata keçirən, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərən dövlət xidmətidir. Əhali məşğulluğunun dövlət xidmətinin əsas vəzifələri bunlardır: vətəndaşlara müvafiq iş axtarışında, işverənlərə isə - lazımlı işçilərin seçilməsində yardımçı olmaq, işsiz vətəndaşların, ehtiyac olarsa, peşə istiqamətlərini, hazırlıqlarını, ixtisas artırmalarını və yenidən hazırlanmalarını təşkil etmək; işsizliyə görə müavinət şəklində sosial ödənişlərin verilməsini, məşğulluq xidməti orqanlarının göndərişi ilə dərs dövründə tələbələrə müavinətlərin verilməsini həyata keçirmək, işsiz vətəndaşlara və onların ailə üzvlərinə maddi və digər yardımlar göstərmək; əhali məşğulluğunun qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, bazarda işçi qüvvəsinin vəziyyəti haqqında məlumatlandırmanı həyata keçirmək; əhalinin məşğulluğuna yardım haqqında dövlət, ərazi və digər məqsədli proqramlar (işdən azad olmaq riski altında olan işçilərin məşğulluğuna yardım proqramı daxil olmaqla) hazırlamaq.

ƏHALİNİN MİQRASIYA ARTIMI (XALIS MİQRASIYA, SALDO (QALIQ) MİQRASIYA) – müəyyən dövr ərzində (rüb, il, əhali siyahıyaalmaları arasındakı dövrdə və s.) hər hansı bir əraziyə gələnlərin sayı ilə həmin

ərazidən gedənlərin sayı arasındakı fərkdir. *Əhali artımı* komponentlərindən biridir.

Aşağıdakılar fərqləndirilir: xarici miqrasiyanın saldosu və daxili miqrasiyanın saldosu; müsbət, mənfi və sifira bərabər miqrasiya saldosu; şəhər və kənd yerləri, iqtisadi rayonlar və s. arasında miqrasiya saldosu. Hesablama metodikasının seçimi miqrasiya uçotunun dolğunluğu, əhalinin təbii hərəkətinin, həmçinin əhalinin sayının dəqiq müəyyənəşdirilməsi ilə təyin edilir. Miqrasiya saldosu əhalinin ayrı-ayrı cins-yaş, sosial və digər qrupları üçün hesablanı bilər.

ƏHALİNİN MİQRASIYA ƏMSALLARI – *miqrasiyanın* təhlili üçün tətbiq edilən nisbi göstəricilərdir. Mövcud ərazidə əhalinin *yaşayış yerinin* dəyişməsi hallarının tezliyini, yəni miqrasiyanın intensivliyini xarakterizə edir. Mövcud ərazidə əhalinin orta illik sayı ilə miqrasiyanın mütləq göstəricilərinin (gələnlərin sayı, gedənlərin sayı, miqrasiya artımı və miqrasiya dövriyyəsi) müqayisəsinə əsaslanır. Bu və ya digər dövr üçün hər 1 000 və 10 000 nəfər adama hesablanır. Əhalinin miqrasiya əmsalları həm bütün əhali üçün, həm də onun ayrı-ayrı qrupları üçün – cins, yaş, milliyyət və digər əlamətləri üzrə hesablanı bilər.

Ən çox aşağıdakı ümumi miqrasiya əmsallarından istifadə edilir:

Gəlmə intensivliyi əmsalı - $K_g = G/\bar{\Theta}$;

Getmə intensivliyi əmsalı - $K_{get} = Get/\bar{\Theta}$;

Miqrasiya artımının intensivlik əmsalı - $K_a = (G - Get)/\bar{\Theta}$;

Miqrasiya dövriyyəsinin intensivlik əmsalı - $K_d = (G + Get)/\bar{\Theta}$.

Burada: G - əraziyə gələnlərin ümumi sayı; Get - ərazinin sərhədlərindən çıxanların ümumi sayı; $\bar{\Theta}$ - ərazidə əhalinin orta illik sayıdır.

Bunlarla yanaşı, bir neçə ərazi arasında miqrasiya axınını və onların hər birində əhalinin sayını nəzərə alan əhalinin digər miqrasiya əmsalları da tətbiq edilir.

ƏHALİNİN MİQRASIYA STRUKTURU - əhalinin mövcud yaşayış yerində məskunlaşdığı müddət üzrə bölünməsinə əks etdirir. Aşağıdakı qruplar üzrə bölünə bilər: doğulduğu gündən, 20 ildən çox, 10-20 il, 10 ildən az.

ƏHALİNİN MİLLİ TƏRKİBİ (MİLLİ STRUKTUR) - əhalinin müəyyən etnik qrupa mənsub olma əlamətinə görə bölgüsüdür ("Əhalinin etnik tərkibi" nə bax).

ƏHALİNİN MÜLKİYYƏTDƏN ƏLDƏ ETDİYİ GƏLİRLƏR – öz *mülkiyyətini* istehsalın aparılmasına və digər gəlir gətirən işlərə

qoyan mülkiyyətçilərin (investisiya qoyanların) sahibkar kimi, həm də əhalinin qalan hissəsinin əldə etdiyi vəsaitdir.

ƏHALİNİN MÜLKİYYƏTİNDƏ OLAN QİYMƏTLİ KAĞIZLAR - əhali tərəfindən alınan və ya *özəlləşdirmə* prosesinin gedişində onlar tərəfindən əldə olunan səhmdar cəmiyyətlərin və dövlətin səhmləri və istiqrazlarıdır.

ƏHALİNİN NAQİLLİ RADIO VERİLİŞ-LƏRİ İLƏ ƏHATƏ OLUNMASI – naqil vasitəsi ilə verilişlər, o cümlədən çoxproqramlı verilişlər şəbəkəsinə malik olan yaşayış məntəqələrinin sakinlərinin sayının əhalinin sayına nisbətidir.

ƏHALİNİN NİKAH TƏRKİBİ (NİKAH STRUKTURU) – kişi və qadınların *nikah vəziyyətinin* - heç vaxt *nikahda* olmayanlar, nikahda olanlar, dullar və boşananlar (bəzən ayrılanlarla birlikdə) kateqoriyaları üzrə bölgüsüdür. Sonuncu 3 qrup nə vaxtsa nikahda olanlar qrupunu təşkil edir. Qanunvericilikdə ərlə arvadın ayrı yaşamasına baxılırsa, onda ayrılıqda yaşayan ər-arvad kateqoriyası ayrılır. Nikah vəziyyətində cins və yaşa görə fərqlər olduqda, əhalinin nikah tərkibi kişi və qadının *yaş qrupları* üzrə ayrı-ayrılıqda aparılır.

ƏHALİNİN PERSPEKTİV HESABAN-MASI (ƏHALİNİN SAYININ VƏ TƏRKİBİNİN PERSPEKTİV HESAB-LANMASI) – ölkə və (və ya) onun hissələrinin *əhalisinin* gözlənilən sayının və *yaş-cins tərkibinin* hesablanmasıdır. Hesablamanın komponentləri kimi, hesablama dövrünün əvvəlinə əhalinin faktiki cins-yaş tərkibi və ya doğum və ölümün və miqrasiya tendensiyaalarının (demoqrafik proqnoz) faktiki fərziyyə olunan mövcud səviyyələri götürülür. Bu, komponentlər metodu adlanan üsulla həyata keçirilir: yaş üzrə hərəkət yolu ilə hesablama ilinin əvvəlinə sağ qalanların sayından hər bir yaşda sağ qalanların sayı, reproduktiv yaşda olan qadınların sayı və doğum hallarının yaş göstəricisi haqqında məlumatlardan istifadə etməklə isə - gələcək doğuşların sayı müəyyən edilir. Göstərilənlərdən əlavə, ayrı-ayrı ərazilər üçün əhalinin perspektiv hesablanması gözlənilən *miqrasiya artımı* da nəzərə alınır. Hesablama, adətən gələcəkdə hesablama komponentlərinin dəyişməsi haqqında müxtəlif fərziyyələrə uyğun olaraq, ilbəlil, 10-15 il əvvəlcədən bir neçə variantda aparılır.

ƏHALİNİN PROFİLAKTİK TİBBİ MÜAYİNƏSİ – həkimlər tərəfindən əhalinin müayinəsi və *xəstəliklərin* müəyyən edilməsi məqsədilə laboratoriya-diaqnostik tədqiqatların aparılması və müalicəvi-sağlamlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Statistik göstəricilərə müayinə olunmuşların sayının müayinə olunmalı olanların və ya bütün əhalinin sayına nisbəti, müayinə olunmuşların sayından aşkar olunmuş xəstələrin sayı daxil edilir.

ƏHALİNİN PUL GƏLİRLƏRİ - əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının gəlir hissəsidir, özündə əhalinin bütün mülkiyyət formalarından olan müəssisə və təşkilatlardan daxil olan bütün pullarını, nağdsız hesablaşmalarını və vergi ödəmələrinə və digər ödəmələrə tutulan məbləğləri, əhaliyə hesablanmış pul gəlirləri hesabına, ona verilmiş məhsul və göstərilmiş xidmətlərin dəyərini birləşdirir. Balansda əhali qrupları arasında olan pul dövriyyəsi nəzərə alınmır.

ƏHALİNİN PUL GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİ BALANSI - *əhalinin pul gəlirlərini*, mənbəyini, həmçinin *pul xərclərini*, strukturunu və əhalinin əmanətlərini əks etdirir. *Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı* ölkənin ümumi daxili məhsulunun pul gəlirləri formasında əhalinin sərəncamında qalan, onlar tərəfindən əmtəələrin alınmasında və xidmətlərin, ödənişlərin, üzvlük haqlarının ödənilməsində istifadə olunan və bütün növ əmanətlərə (banka qoyulan əmanətlərə, valyutaların alınmasına, qiymətli kağızlara və s.) yönəldilən hissəsinin hərəkətini əks etdirir. Pul gəlirlərinə daxildir: iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrində işləyən şəxslərin əmək haqqı şəklində bütün pul daxilolmaları; pensiyalar, təqaüdlər, müxtəlif maddi yardımlar; mülkiyyətdən faizlər, dividendlər, rentalar və s. şəklində əldə olunan gəlirlər; səhmlərin və digər qiymətli kağızların satışından daxil olan pullar; əmlakın, mal-qaranın və kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlər; sığorta ödəmələrindən, ssudalardan və s. daxil olan pullar.

Əhalinin xərclərinin əsasını əmtəələrin alınması və xidmətlərin ödənilməsinə, məcburi ödəmələrə və müxtəlif üzvlük haqlarına, əmanətlərdəki yığımlara, qiymətli kağızlara və digər *aktivlərə* çəkilən xərclər təşkil edir.

Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının aşağıdakı *maddələr*ivardır:

Gəlirlər

1. Əmək haqqı

2. İşçilərin müəssisə və təşkilatlardan aldığı əmək haqqından başqa gəlirləri
 3. Dividentlər
 4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlər
 5. Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər
 6. Pensiya və maddi yardımlar
 7. Təqaüdlər
 8. Maliyyə sistemlərindən daxil olan gəlirlər, o cümlədən:
 - a) sığorta ödəmələrindən;
 - b) fərdi yaşayış tikintisi və ya digər məqsədlər üçün alınan ssudalardan;
 - c) istehlak məqsədləri üçün verilmiş ssudalar üzrə borcların dəyişməsindən;
 - ç) qoyulmuş əmanətlərə görə faizlərdən;
 - d) istiqrazlardan, uduşlardan və ödənişlərdən;
 - e) lotereyalar üzrə uduşlardan;
 - ə) əmtəələrin kreditlə alınmasında əhalinin borclarının dəyişməsindən (artım +, azalma -);
 - f) hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən şəxslərin ssudalara görə borclarının dəyişməsindən (artım +, azalma -);
 - g) əlillərə çəkilmiş xərclərin qaytarılmasından;
 - ğ) repressiya olunmuş vətəndaşlara maddi zərərin ödənilməsindən.
 - 9) Xarici valyutanın satışından əhalinin gəliri
 - 10) Sair gəlirlər:
 - a) əşyaların komissiyon mağazaları və satınalma məntəqələri vasitəsilə satılmasından;
 - b) istifadəyə yararlı xammalın, metal tullantılarının və s. satışından (qeyri-kənd təsərrüfatı tədarükləri);
 - c) sair gəlirlər.
 11. Köçürmə yolu ilə alınan pullar (köçürülmüş və ödənilmiş məbləğ çıxılmaqla)
- Pul gəlirləri - cəmi
- Xərclərin gəlirləri üstələməsi
- Gəlirlərin cəmi
- Xərclər və əmanətlər**
1. Malların alınması və xidmətlərin ödənilməsi o cümlədən:
 - a) malların alınması;
 - b) xidmətlərin ödənilməsi və digər xərclər o cümlədən:

yaşayış və kommunal xidmətlərin ödənişi;

məişət xidmətlərinin ödənişi;

təhsil xərcləri;

sanatoriya və istirahət evlərinə putyovkalara, turizm və tibbi xidmətlərə çəkilən xərclər;

kino, teatr və s. tamaşalara çəkilən xərclər;

bütün növ nəqliyyat vasitələrinə çəkilən nəqliyyat xərcləri;

rabitə xidmətlərinin ödənilməsi;

sair xərclər.
 2. Məcburi ödənişlər və könüllü üzvlük haqları o cümlədən:

- a) vergi və rüsumlar;
 - b) sığortalar üzrə ödənişlər;
 - c) ictimai və kooperativ təşkilatlara üzvlük haqları;
 - ç) ssudaların qaytarılması;
 - d) lotereya biletlərinin əldə edilməsi;
 - e) əmtəə kreditinə faizlər;
 - ə) pensiya fonduna məcburi sığorta haqları.
 - 3) əmanətlərdə və qiymətli kağızlarda yığılmış pulların artması o cümlədən:
 - a) banklarda əmanətlərin artması;
 - b) Azərbaycan Respublikasının sertifikatlarının əldə edilməsi;
 - c) plastik kartlardan istifadə etməklə hesablaşma üçün fiziki şəxslərin banklarda depozitə qoyduğu vəsaitlərin artması (azalması);
 - ç) müəssisənin səhmlərinin əldə edilməsi.
 4. Yaşayış yerlərinin alınması
 5. Xarici valyutanın alınmasına əhalinin xərcləri
 6. Köçürmə yolu ilə göndərilən pullar (alınan məbləğ çıxılmaqla)
- Cəmi pul xərcləri və əmanətlər
- Gəlirlərin xərcləri aşması
- Xərclərin cəmi
- Balans
- Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı göstəricilərindən (əhalinin pul gəlirləri, adambaşına pul gəlirləri və s.) bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bir sıra MDB ölkələrində bu günə kimi əhalinin həyat səviyyəsinin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilir.
- Azərbaycanda əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının göstəriciləri 2006-cı ilədək tətbiq olunmuşdur. Həmin balansın strukturu və göstəricilərinin tərkibi və əhatəliliyi beynəlxalq standartların, xüsusilə də Milli Hesablar Sisteminin tələblərinə cavab vermədiyindən, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı müasir şəraitdə öz aktuallığını itirmişdir. Əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansında, MHS-nin gəlir anlayışına zidd olaraq, son istehlakın maliyyələşdirilməsi üçün əhali tərəfindən əmlak, xarici valyuta və qiymətli kağızların satışı, bank hesablarından pulun çıxarılması, kredit və borcların alınması hesabına, başqa sözlə, sərəncamda olan kapitalın azaldılması və ya müvafiq maliyyə öhdəliklərinin qəbul edilməsi nəticəsində əldə olunan vəsaitlər gəlirlərə aid edilir, natura formasında daxilolmalar isə əksinə - gəlirlərdə nəzərə alınmır. Bu və digər çatışmazlıqlar əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının göstəriciləri əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin və investisiya yönəltmə qabiliyyətinin obyektiv təhlil imkanlarını məhdudlaşdırır.

ƏHALİNİN PUL XƏRCLƏRİ - əhali tərəfindən pul gəlirlərinin xərclənməsi formasıdır. Onun əsas istiqamətləri əmtəələrin alınmasına, kommunal, nəqliyyat, tamaşa, məişət və digər müəssisə və təşkilatların xidmətlərinin ödənilməsinə, vergilərə və yığımlara, sığorta ödəmələrinə və ictimai və digər təşkilatlara, mənzil-tikinti kooperativlərinə haqların ödənilməsinə yönəldilən xərclərdən ibarətdir. Əhalinin pul gəlirlərinin bir hissəsi yığılmaq üçün əmanət banklarına, kommersiya banklarına və digər maliyyə-kredit (sığorta, maliyyə, investisiya şirkətlərinə, pensiya fondlarına) təşkilatlarına, təkrar bazarlarda dövlət və sair qiymətli kağızların alınmasına, valyutanın alınmasına yönəldilir. Əhalinin pul xərclərinin məbləği və onların istiqamətləri *əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansında* müəyyənləşdirilir.

ƏHALİNİN PUL YIĞIMI - əhalinin əlində olan nağd pulları, əmanət və digər banklarda olan əmanətlərini, *istiqrazları, xəzinə öhdəliklərini, sertifikatları, səhmləri* və digər *qiymətli kağızları* birləşdirən pul vasitələrinin məcmusunun kəmiyyətidir.

ƏHALİNİN REAL GƏLİRLƏRİ – ölkə əhalisinin yaşayış səviyyəsinin ümumiləşdirici göstəricisidir. Gəlirlərə görə əldə oluna bilən maddi rifah və xidmətlərin real kəmiyyətini xarakterizə edir. Əhalinin real gəlirlərinin səviyyəsi əhalinin son gəlirlərinin həcmindən, qiymətlərin, əmtəə və xidmətlərin tariflərinin səviyyəsindən asılıdır. Onun həcmi, *son gəlirlərin* həcmindən *istehlak qiymətləri indeksinə* bölməklə alınan nisbət kimi müəyyən edilir. Əhalinin real gəlirinin ümumi həcmindən başqa, orta hesabla əhalinin bir nəfərinə düşən gəlir də hesablanır.

ƏHALİNİN SAĞLAMLIĞI STATİSTİKASI – əhalinin ümumilikdə və onun ayrı-ayrı kontingentlərinin sağlamlıq vəziyyətinin kəmiyyət xarakteristikasını öyrənir, əhalinin sağlamlıq səviyyəsinin təbii ətraf mühitin amilləri ilə mənalı statistik əlaqəsini aşkar edir. Əhalinin sağlamlığı statistikasına xəstəlik, əlillik, fiziki inkişaf, uşaqların sağlamlığının mühafizəsi statistikası daxildir.

ƏHALİNİN SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏN ƏLDƏ ETDİYİ GƏLİRLƏR – öz iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində *fərdi sahibkarın* əldə etdiyi və sonradan istehsal təyinatlı (yığım və s.) məqsədlərə və *şəxsi istehlaka* yönəldilmiş gəlirin bir hissəsidir. Özü məşğul fəaliyyətdən

(fermerlər, sənətkarlar, kiçik alverçilər) gəlirlər sahibkarlıq gəlirləri və əməyin ödənilməsinin birləşməsinə əks etdirir.

ƏHALİNİN SAY VƏ TƏRKİBİNİN CARİ HESABLAMALARI – əhalinin ümumi sayının və əhalinin cins və yaş üzrə sayının *əhali siyahıyaalmaları* arasındakı dövrdə həyata keçirilən hesablamalarıdır.

Əhalinin ümumi sayı (şəhər və kənd yerləri üzrə) bütövlükdə ölkə və onun ayrı-ayrı regionları üzrə hesablanır. Cari hesablamaların bazası kimi, müvafiq ölkənin (dövlətin) əhali siyahıyaalmalarının, *demoqrafik proseslərin cari uçotunun* və *əhali miqrasiyasının cari uçotunun* məlumatları götürülür.

Əhalinin cins və yaş strukturu üzrə sayının hesablanması əsas birillik yaş üzrə siyahıyaalmaların məlumatları olur. Yaş strukturu üzrə hesablamalar müvafiq göstəricilərin sürüşdürülməsi üsulu ilə aparılır.

ƏHALİNİN SAYININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ – ölkənin bütün ərazisində və ya onun bir hissəsində xüsusi *siyahıyaalmalar* və uçot aparılmadan *əhalinin* sayının təqribi müəyyən edilməsidir. Adətən, axırncı siyahıyaalma və ya əhalinin birbaşa uçota cəlb edilməsi, bunlar olmadıqda doğum, ölüm haqqında sənədlər, *miqrasiya* hadisələri (dolay göstəricilərlə) əsasında da aparıla bilər. Bu zaman, adətən göstərilən məlumatlar üzrə düzəlişlər edilir.

ƏHALİNİN SƏRƏNCAMINDA QALAN REAL GƏLİRLƏR – *əhalinin ümumi real gəlirlərindən* vergilər, mütləq ödənişlər və könüllü üzvlük haqları çıxılmaqla müəyyən edilən gəlirlərdir.

ƏHALİNİN SIXLIĞI - konkret ərazidə əhalinin sıxlıq dərəcəsidir. Sahə vahidinə düşən sakinlərin sayı ilə ifadə olunur.

ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASI – müəyyən vaxt anına ölkənin, yaxud onun yaşayış məntəqələrinin hər bir sakinini xarakterizə edən demoqrafik, iqtisadi və sosial *məlumatların toplanması* prosesidir. Əhalinin siyahıyaalınması anlayışına həm də bu məlumatların yekunlaşdırılması, işlənməsi və dərc edilməsi prosesi daxil edilir. BMT-nin Statistika Komissiyasının metodologiyasına uyğun olaraq, əhalinin siyahıyaalınması – “müəyyən vaxt vəziyyətinə ölkədə və ya ölkənin məhdud bir

hissəsində bütün şəxslərə aid coğrafi demoqrafik, iqtisadi və sosial, etnik-mədəni əlamətlər üzrə məlumatların toplanmasının, ümumiləşdirilməsinin, təhlilinin və dərc edilərək yayılmasının vahid prosesidir”.

Əhalinin siyahıyaalınması əhali haqqında digər müşahidələrlə əldə oluna bilməyən məlumatlar (məsələn, insanların özlərinin müəyyənləşdirdiyi etnik mənsubiyyəti, faktiki nikah vəziyyəti) barədə əsas məlumat mənbəyidir. Əhalinin siyahıyaalınması materiallarının statistik işlənməsi yolu ilə əhalinin müxtəlif əlamətlərinə görə bölgüsü haqqında məlumatlar alınır.

Əhalinin siyahıyaalınması, istisnasız olaraq, ölkənin bütün sakinlərini, həm də, müvəqqəti qaib olanlar da daxil edilməklə, ölkənin bütün vətəndaşlarını, ölkə daxilində - hər bir ərazinin daimi sakinlərini, yaxud müəyyən anda həmin ərazidə olanları, yaxud həm onları, həm də digərlərini əhatə edir. Bir qayda olaraq, əhalinin siyahıyaalınması bilavasitə yaşayış yerlərini gəzməklə və “*siyahıyaalınmanın kritik anı*” vəziyyətinə, hər sakin haqqında sorğu yolu ilə adbaad məlumat toplamaqla, qısa müddətə (bir-iki həftə ərzində) həyata keçirilir. Bütün ölkə əhalisi üçün eyni (vahid) proqram əsasında toplanan belə məlumatların dairəsi siyahıyaalma proqramı ilə müəyyənləşdirilir.

ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASI (MÜAYİNƏSİ) METODLARI - *əhalinin siyahıyaalınması*, yaxud *müayinəsi* prosesində adamlar, yaxud ailələr haqqında məlumatların əldə edilməsi üsullarıdır. Bir qayda olaraq, belə məlumatları xüsusi olaraq cəlb edilmiş işçilər (qeydçilər, təlimatçılar və s.) toplayırlar. Odur ki, əhalinin siyahıyaalınması (müayinəsi) metodlarında, qeydçilər və məlumat verən şəxs arasındakı əlaqə xarakterinə (yaşayış yerlərinin, evlərin, mənzillərin gəzintisi, poçt və yaxud telefonla) görə, məlumatların mənbəyinə (onlar adamların özləri, onun *ailə* və ya *ev təsərrüfatlarının* üzvləri, yaxud yaşayış vahidinin rəhbərliyi tərəfindən verilir) görə və onların bilavasitə əldə etmə üsuluna görə fərqlənir. Məlumatların əldə olunmasının müxtəlif üsulları mövcuddur: sorğu edilənlə şifahi müsahibə yolu ilə aparılan - şifahi *sorğu*; sorğu edilənin ona verilmiş, yaxud poçtla (internet vasitəsilə) göndərilmiş sorğu vərəqlərinin şəxsin özü tərəfindən doldurulması - özü hesablamaş yolu ilə. Əhalinin siyahıyaalınması (müayinəsi) metodunun seçilməsi onu həyata keçirən təşkilati imkanlardan, siyahıyaalma və yaxud müayinə proqramlarının mürəkkəbliyindən, əhalinin sorğuya hazırlıq səviyyəsindən asılıdır.

ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASI (MÜAYİNƏSİ) PROQRAMI - *əhalinin siyahıyaalınması*, *mikrosiyahıyaalınması* və ya *müayinəsi* zamanı adamların, *ailələrin* (ev *təsərrüfatlarının*) əlamətlərinin və ya onlar haqqında məlumatların siyahısıdır. Əhalinin siyahıyaalınması (müayinəsi) proqramına uyğun olaraq, *siyahıyaalma vərəqinə* (müayinə və sorğu blankına) lazımı məlumatlar (ünvan məlumatları, *əhali kateqoriyalarının* uçotu ilə bağlı suallar, demoqrafik əlamətlər (cinsi, yaşı, ailə vəziyyəti), vətəndaşlıq, etnik xüsusiyyətlər (özünü hansı xalqa və ya etnik qrupa aid edir, dil), dini mənsubiyyət, təhsil və tədris, sosial-iqtisadi əlamətlər (fəaliyyət növü, məşğuliyyət və məşğulluq vəzifəsi), nikahın vəziyyəti və uşaqların sayı, miqrasiya və s. haqqında məlumatlar) əldə etməyə imkan verən bir sıra suallar və əlamətlər daxil edilir. Əlamətlər elə seçilir ki, siyahıyaalınmanın materialları işləndikdə, onlar əhalinin və onun sosial-demoqrafik qruplarının tərkibi haqqında hərtərəfli məlumatların əldə olunmasına imkan versin.

ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASI MATERIALLARININ İŞLƏNMƏSİ PROQRAMI - qruplaşdırma və əlamətlərin uzlaşdırılması (birləşdirilməsi) sistemidir. Onun əsasında *əhalinin siyahıyaalınması ilə (müayinəsi ilə)* əldə edilmiş fərdi məlumatlar, əhalinin ümumilikdə, yaxud onun müxtəlif əlamətləri üzrə sayını, tərkibini, yerləşməsinə və təkrar istehsalını səciyyələndirən yekun ümumiləşdirici kəmiyyətlərin məcmusuna çevrilir. Əhalinin siyahıyaalınması materiallarının işlənməsi proqramı təsərrüfatçılıq, idarəetmə və elmi tədqiqatlar üçün əhalinin siyahıyaalınması nəticəsində əldə edilməsi zəruri olan məlumatların məzmun və əhatə dairəsini müəyyən edir və siyahıyaalma materiallarının işlənməsi prosesində reallaşdırılan, siyahıyaalmanın tanınma vəzifələrinin (məsələlərinin) formal ifadəsinə xidmət edir. Onun əsasında *əhalinin siyahıyaalınması proqramı*, yəni sorğu vaxtı nəzərə alınan əlamətlərin siyahısı və müvafiq sualların dürüst ifadə edilməsi müəyyən edilir.

ƏHALİNİN SİYAHİYAALMASININ KRİTİK ANI - adətən siyahıyaalmanın başladığı günün gecə yarısı, əhalinin siyahıyaalınmasında toplanan məlumatlara aid edilən, bütün ölkə üçün vahid olan dəqiq vaxtdır (andır). Əhalinin siyahıyaalınmasının kritik anının müəyyən edilməsi, əhalinin ani anda fotoqrafiyasını əldə etməyə imkan verir ki, bu da fasiləsiz olaraq dəyişir, *mövcud əhalinin* sayının

dəqiq hesablanmasına, adamların qeydə alınmaması və iki dəfə hesaba alınması imkanının azaldılmasına kömək edir. Əhalinin siyahıyaalınmasının kritik anından sonra doğulanlar siyahıyaalmada nəzərə alınmır. Əksinə, əhalinin siyahıyaalınmasının kritik anından sonra ölənlər siyahıyaalma vərəqinə yazılır.

ƏHALİNİN SOSIAL MÜDAFİƏSİ – özündə əhalinin yaşına, işsizliyinə, iş qabiliyyətini və s. itirməsi ilə itirilmiş gəlirlərinin ödənilməsinə, həmçinin əhalinin müxtəlif konkret qruplarına, o cümlədən uşaqlara, xəstələrə, əlillərə, qocalara, yoxsullara və dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olan ayrı-ayrı əhali qruplarına və ya böhran vəziyyətində olan qruplara müxtəlif şəkildə kömək göstərilməsinə zəmanət verən, qanunvericiliklə əsaslandırılmış iqtisadi, hüquqi və sosial tədbirlərin məcmusunu əks etdirir. Sosial müdafiə fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənən dövlət və digər institusional vahidlərin əsas funksiyası hesab edilir. Sosial müdafiənin hazırkı dövlət siyasəti iki istiqamətin – *sosial sığorta* və *sosial köməyin* birləşdirilməsinə əsaslanır.

ƏHALİNİN ŞƏXSİ GƏLİRLƏRİ – maddəli işə görə *əhalinin* haqq şəklində əldə etdiyi dəyər və natura şəklində bütün gəlirlər; *şəxsi yardımçı təsərrüfatlardan gəlirlər*; fərdi əmək fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər; pensiyalar, təqaüdlər və yardımlar şəklində əldə olunan pul daxil olmaları; maliyyə-kredit sistemlərindən və s. əldə olunan gəlirlərdir.

ƏHALİNİN ŞƏXSİ SƏRƏNCAMINDA QALAN GƏLİRİ – vergilər, məcburi ödənişlər və əhalinin ictimai təşkilatlara könüllü üzvlük haqları çıxılmaqla, əhalinin şəxsi gəliri kimi müəyyənləşdirilir.

ƏHALİNİN ŞƏXSİ YARDIMÇI TƏSƏRRÜFATLARINDAN ƏLDƏ ETDİYİ GƏLİRLƏR - təsərrüfat üzrə maddi istehsal xərcləri (toxum, yem, gübrə) və bu təsərrüfatın aparılması ilə bağlı digər xərclər çıxılmaqla, yardımçı təsərrüfatın (bitkiçilik və heyvandarlıq) məhsullarının dəyəridir və adətən ilin yekununa görə hesablanır. Bu gəlirlər özündə yardımçı təsərrüfatdan daxil olmuş və *ev təsərrüfatında* istehlak olunmuş müxtəlif məhsulların dəyərini, həmçinin təsərrüfatın məhsullarının satılmasından əldə olunan gəlirləri əks etdirir.

ƏHALİNİN TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİ İLƏ ƏHATƏ OLUNMASI – televiziya

proqramlarını qəbul etmək imkanına malik olan sakinlərin sayının əhalinin ümumi sayına nisbətidir.

ƏHALİNİN TƏBİİ ARTIM ƏMSALI – müəyyən dövrdə *əhalinin təbii artımının* əhalinin orta sayına olan nisbətidir. Bu göstərici həmçinin *doğum* və *ölüm* əmsallarının fərqi kimi də alına bilər. Əhalinin təbii artım əmsalı, doğum və ölümün səviyyəsi və dinamikası arasındakı nisbətdən asılı olaraq, müsbət, mənfi, sıfıra bərabər ola bilər. Əhalinin təbii artım əmsalı adətən promillə (bir ədədin mində biri, min nəfərə) ifadə olunur.

ƏHALİNİN TƏBİİ ARTIMI - verilmiş ərazidə müəyyən vaxtda (adətən il ərzində) doğulanların sayı ilə ölənlərin sayı arasındakı fərkdir. Ölənlərin sayı çox olduqda, artım mənfi olur. Əhalinin təbii artımını *əhalinin orta sayı* ilə müqayisə etdikdə, əhalinin təbii artım əmsalı hesablanır.

ƏHALİNİN TƏBİİ HƏRƏKƏTİ – *doğum* və *ölüm* kimi demoqrafik hadisələrin məcmusunun ümumiləşdirilməsidir. Əhalinin ümumi sayının dəyişməsinə birbaşa təsir göstərməyən nikah və boşanmalar da əhalinin təbii hərəkətinə daxil edilir. Ancaq onlar doğum və ölüm kimi eyni qaydada nəzərə alınır. Əhalinin təbii hərəkətinin daha geniş yayılmış göstəriciləri – doğum, ölüm və təbii artımın ümumi əmsalıdır.

ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALI – insan *nəsillərinin* *doğum* və *ölüm* nəticəsində dəyişməsi prosesidir. Nisbətən sərbəst olan *doğum* və *ölüm* kimi iki demoqrafik prosesin cəmlənməsindən alınır. Əhalinin təkrar istehsalı prosesinin miqdar həddi, *əhalinin təkrar istehsal rejiminin* göstəricilərini verir.

ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALI ƏM-SALLARI – *nəsillərin* əvəz edilməsi prosesinin intensivliyinin ümumiləşdirilmiş miqdar qiymətləndirilməsini verən göstəricilərdir. Bir qayda olaraq, kişilər və qadınlar üçün ayrılıqda hesablanır. Əhalinin təkrar istehsalı əmsallarının tətbiq edilməsinin məqsədi – *əhalinin* yaş strukturundan asılı olmayaraq, əhalinin artımı haqqında məlumat verməkdir. Ən geniş sabit əhali modelinə əsaslanan əvəzetmə göstəriciləri: *əhalinin təkrar istehsalının brutto-əmsalı* və *əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalı* göstəricilərindən ibarətdir.

ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALI REJİMİ – müəyyən olunmuş anda baxılan, *əhalinin təkrar istehsalı* prosesinin konkret kəmiyyət xüsusiyyətlərinin məcmusunu göstərən demografik kateqoriyadır. Əhalinin təkrar istehsal rejimi verilmiş *doğuş* və *ömrün qalan hissəsi* funksiyasına uyğun gələn (əhalinin yaş strukturu $C(x)$, *əhalinin təkrar istehsalının* R_0 *netto-əmsalı*, təbii artımın r şəxsi əmsalı və digər hesablanan kəmiyyətlər) sabit əhaliyə aiddir. Adətən, bu funksiyaların ümumiləşdirici xüsusiyyətləri kimi, uyğun olaraq, *əhalinin təkrar istehsalının* R *brutto-əmsalı* və e_0 *doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu* götürülür. Əhalinin təkrar istehsalı rejiminin parametrləri, bir qayda olaraq, qadın əhali üçün hesablanır.

ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALININ BRUTTO-ƏMSALI (əhalinin təkrar istehsalının kobud (qeyri-xalis) əmsalı) – *ölüm* nəzərə alınmamaqla nəsillərin əvəz edilməsi; *əhalinin təkrar istehsalı rejiminin* ümumiləşdirici xüsusiyyətlərindən biri və *doğumun yekun xarakteristikası* göstəricisidir. Əksər hallarda qadınların (hipotetik nəsil üçün) təkrar istehsalının brutto-əmsalı tətbiq olunur, bu da hər bir qadının reproduktiv (məhsuldar) dövrünün sonunadək doğduğu qızların orta sayını göstərir. Belə ki, əhalinin təkrar istehsalının brutto-əmsalı, analıq yaşı dövrünə çatanadək ölmüş qızları nəzərə almır (əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalından fərqli olaraq) və həmin qızlar analıq nəslinin əvəzedilmə göstəricisi kimi qəbul edilə bilməz.

ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALININ KOBUD ƏMSALI. “*Əhalinin təkrar istehsalının brutto-əmsalı*”na bax.

ƏHALİNİN TƏKRAR İSTEHSALININ NETTO ƏMSALI (XALIS ƏMSALI) - *əhalinin təkrar istehsalı əmsalı* sistemində mərkəzi yer tutan, ana nəslinin qızlarla əvəz olunmasının kəmiyyət ölçüsüdür; *doğum* və *ölümü* nəzərə almaqla, *əhalinin təkrar istehsalı rejiminin* ümumiləşdirici xarakteristikasıdır. Əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalı hər bir cins üçün ayrılıqda hesablanır. Əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalı qadınlar üçün daha çox tətbiq olunur. O, özündə mövcud təqvim ilində hər yaşda doğum və ölümün səviyyəsini saxlamaqla, *reproduktiv dövrün* sonunadək yaşayan bir qadının bütün ömrü boyu doğduğu qızların orta sayını əks etdirir.

ƏHALİNİN TƏRKİBİ – əsas məlumat mənbəyinə əhalinin siyahıyaalınması aid edilir. Əhalinin tərkibi özündə müxtəlif meyarlara uyğun olaraq qruplar üzrə əhalinin bölüşdürülməsini əks etdirir. Hər bir belə bölüşdürmə əhalinin quruluşu hesab edilir. Əhalinin siyahıyaalınmasının məlumatları əsasında alınmış əhalini üç qrupa ayırmaq olar: 1) demografik quruluş (əhalinin təkrar istehsalı ilə birbaşa əlaqəlidir); 2) əhalinin təkrar istehsalına birbaşa təsir göstərməyən, onunla sıx əlaqəli olan quruluş; 3) əhalinin təkrar istehsalına dolayısı ilə təsir göstərən müxtəlif sosial-iqtisadi quruluş.

ƏHALİNİN VAXT BÜDCƏSİ – ailə üzvlərinin cinsindən, yaşından, yaşayış yerindən, məşğuliyyətindən və bir sıra digər əlamətlərindən asılı olaraq, ayrı-ayrı şəxslərin, *ailələrin*, əhalinin müxtəlif qruplarının vaxt fondunun (iş, istirahət günləri və həftənin günlərinə görə orta hesabla) gündəlik sərf olunma strukturunu xarakterizə edir. Gündəlik vaxt fondunda: 1) *iş vaxtı*; 2) işlə bağlı vaxt (növbənin qəbulu və təhvil verilməsi, işdən sonra özünə qulluq, iş yerinə və geri qayıtmağa, yeməyə sərf olunan vaxt və s.); 3) sosial tələbatın və məişətin (*mal* və xidmətlərin alınması, yeməyin hazırlanması, yaşayış yerində xidmət göstərilməsi, paltarın yuyulması, tikiş və s.) təşkili ilə bağlı qeyri-*iş vaxtı*; 4) fizioloji ehtiyacların (qidanın qəbulu, yatmaq və s.) ödənilməsinə sərf olunan vaxt; 5) sərbəst vaxt (təhsil, mədəni maarif səviyyəsinin artırılması, ictimai fəaliyyət, istirahət, idmanla məşğuliyyət, teatra, kinoya, idman tədbirlərinə getmək, televiziya verilişlərinə baxmaq, radioya qulaq asmaq və s.) mövcuddur. Əhalinin vaxt büdcəsi haqqında materiallar dövrü olaraq *əhalinin seçmə müayinələrinin* keçirilməsi yolu ilə yığılır.

ƏHALİNİN YAŞAYIŞ YERLƏRİNİN YAXINLIĞINDA YERLƏŞƏN XİDMƏTLƏR - öz sərəncamında alıcılara birbaşa hesab-faktura yazan böyük olmayan mağazalar, piştaxtaları olan xidmətlərdir, həmçinin əsasən kiçik, məsələn, bərbərxana, camaşırxana və s. kimi vahidlərdən ibarət olan xidmət sahələridir.

ƏHALİNİN YERLƏŞDİRİLMƏSİ - müəyyən dövr ərzində əhalinin məkana görə bölüşdürülməsi və yaşayış məntəqələrinin formalaşdırılması prosesinin nəticəsidir. Əhalinin yerləşdirilməsi və onun ayrı-ayrı xarakteristikaları coğrafi xəritələrdə və ya planlarda (məsələn, əhalinin sıxlığı xəritələrində) əks olunur.

ƏHALİYƏ GÖSTƏRİLƏN PULLU XİDMƏTİN HƏCM İNDEKSİ – *fiziki həcm indeksidir* və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I_{jh} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Pullu xidmətlərin dəyər indeksi

$$I_{st} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Düsturu ilə, tariflərin və xidmətlərin qiymət indeksi isə:

$$I_{qiy} = \frac{\sum q_0 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

düsturu ilə hesablanır.

Burda q_1, q_0 - hesabat və baza dövründə fiziki vahidlərə göstərilən xidmətlərin sayı, p_1, p_0 – hesabat və baza dövründə xidmətlərin tarif və qiymətləridir.

ƏHALİYƏ XİDMƏT BAZARI – *xidmətin istehsalçıları ilə - satıcılar, istehlakçılar və alıcılar arasında xidmətlərin alış-verişində istehsalçıların xərclərini ödəyən və onun mənfəətini təmin edən qiymətlər üzrə baş verən münasibətlərin (sosial-iqtisadi, hüquqi, material, maliyyə) məcmusudur.* Pullu xidmət göstərən və istehlak edən müəssisələr, təşkilatlar və fiziki şəxslər bu münasibətlərin subyektləri kimi çıxış edirlər. Əhaliyə xidmət bazarı xidmət istehlakı bazarı hesab edilir və o, faktiki xidmət növləri ilə yanaşı, şərti-bazar xidmətlərini də birləşdirir. Şərti-bazar xidmətlərinə müəssisələr tərəfindən öz işçilərinə pulsuz və ya güzəştli qiymətlər üzrə göstərilən xidmətlər, öz mənzilində (xərclər üzrə) yaşama, maliyyə vasitəçilərinə şərti hesablanmış məhsullar üzrə xidmətlər daxildir. Bazarın əsas elementlərinə tələb, təklif, konyunktura, rəqabət və qiymətlər daxildir.

ƏHALİYƏ XİDMƏT TƏSNİFATI – göstərilmə forma və *metodlarından* asılı olmayaraq, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatlar və vətəndaşlar tərəfindən əhaliyə göstərilən bütün növ xidmətlərin (pullu, pulsuz) siyahısıdır.

Əhaliyə xidmət təsnifatı xidmət göstəricilərinin hesablanması üçün uyğunluğu təmin edir, hesablama texnikasının daha geniş tətbiqinə, əhaliyə xidmət dinamikasının təhlil edilməsinə və proqnozlaşdırılmasının sadələşdirilməsinə,

müxtəlif xidmət növlərinə əhalinin tələbatının daha dərinlən öyrənilməsinə imkan verir.

Bu təsnifat çoxpilləlidir: əhaliyə xidmət çoxluğu əvvəlcə qruplara, qruplar altqruplara bölünür. Hər bir altqrupunda məqsədli funksional təyinat üzrə xidmətin müxtəlif növləri ayrılır.

Bu cür təsnifat hər bir xidmət növünün iqtisadi fəaliyyətdə dəqiq yerini müəyyən etməyə imkan verir və əhaliyə xidməti xarakterizə edən statistik göstəricilərin müqayisəliliyinə nail olmağa imkan yaradır.

ƏHALİYƏ PULLU XİDMƏTLƏR VƏ ONLARIN STRUKTURU

- alış-satışın obyektləri sayılan bazar *istehlak xidmətləridir*. Bütünlükdə və ya əhəmiyyətli dərəcədə satışdan əldə olan gəlirlər hesabına tədavi xərclərini ödəyən və mənfəəti təmin edən *qiymət* üzrə satılır. Beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmişdir ki, bazar xidmətlərinin qiymətləri 50%-dən az olmamaq şərti ilə, onların istehsalı ilə bağlı olan xərcləri ödəməlidir. Əhaliyə pullu xidmətlərin strukturu ayrı-ayrı xidmət növlərinin onların ümumi dəyərinə faizlə nisbətidir. Aşağıdakı qruplaşmalar əsasında öyrənilir: onların istehsal sferasına görə (maddi və qeyri-maddi xidmətlər); sahə mənsəyinə görə (idarəetmə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və s. xidməti); istehsalçıların mülkiyyət formalarına görə (dövlət, şəxsi); xidmət növlərinə görə (məlumat, təhsil, nəqliyyat, məişət və s.); əraziyə görə (yerli təşkilatların xidmətləri, ümumi ölkə səviyyəli xidmət); hüquqi əsaslara görə (leqal və qeyri-leqal); xidmətlərin göstəridikləri yerlərə görə (daxili və xarici); statistika ilə əhatə olunma dərəcəsinə görə (müşahidə olunmuş və müşahidə olunmamış) və s.

ƏHƏMİYYƏTLİLİK – α səhvinin ehtimalı ilə əlaqənin olmaması haqqında (ölçən əlaqənin parametrləri sıfıra bərabər olduqda) sıfır hipotezasının kənarlaşmasında təsdiqlənən əlaqənin xarakteristikasıdır (parametrləridir, əmsallarıdır) və ya onun (əlaqənin-asılılığın, təsirin, fərqi) statistik əhəmiyyətliyi. α - hipoteza yoxlamanın meyarlarının əhəmiyyətlik səviyyəsidir. Əgər göstərilən hipoteza tətbiq edilsə, əlaqə, parametrlər əhəmiyyətsiz (statistik əhəmiyyətsiz) adlanır.

ƏHƏMİYYƏTLİLİK (KƏMİYYƏT)

SƏVİYYƏSİ – H_0 “sıfır” fərziyyəsinin doğru olduğu halda, onun kənara çıxmasının səhv ehtimalıdır. Seçmənin n ölçülü həcmi əsasında H_0 fərziyyəsinin yoxlanması zamanı, adətən α əhəmiyyətlik səviyyəsi verilir. α -nın seçilməsi birinci dərəcəli səhvdən itkinin kəmiyyəti ilə

müəyyənləşdirilir. Təcrübədə ən çox α -nın 0,1; 0,05; 0,01; 0,001 kimi kəmiyyətlərindən (qiymətlərindən) istifadə olunur. Əhəmiyyətlik səviyyəsinin ən geniş yayılması $\alpha = 0,05$ hesab edilir. α kəmiyyətinin azalması ilə ikinci dərəcəli səhvin - β ehtimalı artır ki, bu da h_0 fərziyyəsinin sıfır qəbul edilməsi ilə nəticələnir, eyni zamanda 0 səhv hesab edilir.

ƏXLAQ (DAVRANIŞ) FAKTORU - əhalinin özünü müdafiə davranışının aşağı səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu faktor əmək qabiliyyəti (reproduktiv) yaşında meydana çıxır. Kişilərdə bu, həddindən artıq alkoqol qəbulu, siqaret çəkmə, tibb idarələrinə getmə mədəniyyətinin və özünün kapitalı kimi, öz sağlamlığına diqqətli münasibətin olmaması ilə ifadə olunur. Qadınlarda isə reproduktiv sağlamlığa münasibətdə, bir tərəfdən aşağı özünü müdafiə davranışının aşağı səviyyəsi ilə, digər tərəfdən isə “kişi” davranışı ilə (kobud karyera, alkoqol) ifadə olunur.

ƏKİN SAHƏLƏRİ - kənd təsərrüfatı bitkilərinin tutduğu şumlanmış yerin bir hissəsidir. Əkin sahələri bitkilər, bitki qrupları və uçot kateqoriyaları üzrə bölünürlər. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin bioloji xüsusiyyətlərinə görə bütün əkinlər bir illik (payızlıq və yazlıq), iki illik və çoxillik əkinlərə bölünürlər. Texniki-istehsal xüsusiyyətləri kompleksi üzrə kənd təsərrüfatı bitkiləri aşağıdakı qruplara bölünür: dənli və dənli-paxlalı (çovdar, buğda, yulaf, qarabaşaq və s.); texniki (şəkər çuğunduru, günəbaxan, uzunlifli kətan, çətənə və s.); kartof, tərəvəz (xiyar, pomidor, kələm, soğan və s.); bostan (qarpız, yemiş); yem (yem kökümeşvələri, silos bitkiləri, çoxillik otlar, birillik otlar və s.) bitkilərinə. Bitkilər və bitki qrupları üzrə üzvi gübrələrlə və mineral gübrələrlə gübrələnmiş sahələr nəzərə alınır.

Əkin sahələri uçot kateqoriyaları üzrə bölünürlər: 1) kənd təsərrüfatı bitkilərinin toxumlarının səpilib qurtardığı - əkilmiş sahə. Əkilmiş sahə iki variantda hesablanır: cari ildə əkilmiş sahələr və cari ilin məhsulu üçün əkilmiş sahə; 2) yazlıq səpininin axırına sərbəst səpinlə tutulmuş yazlıq məhsuldar sahələr. Onun tərkibinə daxildir: payız-qışda və yazda tələf olanlar çıxılmaqla, keçən ilin payızında aparılmış payızlıq bitkilərin səpini; cari ildə məhv olmuş yazlıq və təmiz çoxillik otların yenidən səpilməsi daxil edilməklə, bu ilin yazlıq bitkilərinin səpini; keçən illərin çoxillik ot səpini sahəsindən qalmışlar (çalım sahələri); payızda yazlıq məhsuldar sahələrin ölçüləri faktiki istifadə olunmuş bitki əkinləri nəzərə alınmaqla

dəqiqləşdirilir; 3) əkin altında olan sahələr, yəni yazlıq əkinin axırına fiziki, toxum səpilməmiş sahə. Yazlıq məhsuldar sahənin həcmindən asılı olaraq, ona yaşıl gübrələnmiş və tələf olmuş payızlıq, yazlıq təkrar əkilməmiş sahələri əlavə edilməklə hesablanır. Statistika praktikasında bu kateqoriyadan əkin yerlərindən istifadə olunma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur; 4) cari ildə məhsul yığımı aparılmalı olan yığım sahəsi. Yazlıq məhsuldar sahədən həmin ilin yayında tələf olmuş əkinləri, bu ildə məhsul verməyən çoxillik ot əkinlərini, otarma üçün istifadə olunmuş əkinlərini çıxmaqla, onun ölçüsü müəyyən edilir. Yığım sahələri göstəricilərindən məhsul yığımının aparılmasına lazım olan işçi qüvvəsinin, kənd təsərrüfatı texnikasının sayının, material və pul xərclərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilir; 5) yığım işləri aparılmış, faktiki yığılmış sahələr. Yığılmış sahələrdən hər hansı bir səbəbə (meteoroloji, təsərrüfat) görə yetişmiş məhsulu yığılmayan sahələr, əvvəlcə yığma nəzərdə tutulmuş, ancaq mal-qaranın otarılması üçün istifadə edilmiş sahələr, gübrə altında şumlanmış sahələr çıxılmaqla hesablanır. Faktiki yığılmış sahələr haqqında məlumatlardan yığım işlərinin gedişinin təhlilində və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsullarının miqdarının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur. Yığılmış sahə, səpilməmiş sahələrdə olduğu kimi, iki və daha çox dəfə yığılan (otların biçilməsi və s.) bitkilərin hesabına təkrar hesaba alınır.

ƏKİN YERLƏRİ - əkilmiş çoxillik otlar, həmçinin təmiz heriklər də daxil olmaqla, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkilməsi üçün müntəzəm olaraq hazırlanan və istifadə edilən kənd təsərrüfatı yerləridir.

ƏQLİ MÜLKİYYƏT - ədəbi, bədii, musiqi, xoreoqrafik, audiovizual, elmi, törəmə (tərcümə edilmiş) əsərlərə; törəmə məcmuələrə (ensiklopediya və s.); xəritə və texniki çertyojlara; fotoqrafiyalara; məlumatlar bazasına; proqram təminatına; elmi kəşflərə; insan fəaliyyətinin bütün sahələrində ixtiralara; sənaye nümunələrinə, əmtəə nişanlarına; xidmət nişanlarına; firma adlarına və kommersiya nişanlarına və s. aid olan müəlliflik və onunla sıx əlaqədar olan hüquqları əhatə edən, yəni istehsal, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində əqli və yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün hüquqlarına aid olan hüquqi anlayışdır.

Əqli mülkiyyət, sahibinə onu təsərrüfat dövryyəsinə daxil etməyə imkan verən, qeyri-maddi obyektlərin (tam hüquq) mühafizəsinin hüquqi münasibətlərə aid olunur. Əgər müəssisələrin, təşkilatların əqli mülkiyyət obyektlərindən təsərrüfat fəaliyyətinə gəlir əldə

etməkdə istifadə olunursa, onda onlar müəyyən olunmuş qaydada, qeyri-maddi aktivlərin tərkibinə daxil edilir.

Bu halda əqli mülkiyyət obyektlərinin ilkin dəyəri aşağıdakı qaydalarla hesablanır: a) əqli mülkiyyət nizamnamə fonduna daxil edilərkən, tərəflərin razılaşmasına görə; b) digər müəssisələrdən və şəxslərdən pulla aldıqda – almaq və onu hazır vəziyyətə gətirmək üçün çəkilən faktiki xərclərə görə; c) əqli mülkiyyəti digər müəssisə və şəxslərdən pulsuz aldıqda – ekspertin rəyinə görə.

ƏLAQƏ (NƏQLİYYATLA) NÖVLƏRİ – daşınmalarda nəqliyyat və ərazilərin bölmələrinin iştirak xarakterini əks etdirən əlamətdir. Əlaqələrin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: yerli əlaqə - bir bölməsinin iştirakı ilə; birbaşa əlaqə - bir növ nəqliyyatın iki və daha çox bölmələrinin iştirakı ilə; birbaşa qarışıq əlaqə – nəqliyyatın bir neçə növü ilə; birbaşa beynəlxalq əlaqə – bir neçə ölkənin dəmir yolu ilə. Dəmir yolu nəqliyyatında birbaşa əlaqədə ixrac, idxal və tranzit fərqləndirilir. Sərnişin daşınmasında şəhərtrafi əlaqə ayrılır. Digər nəqliyyat növlərində daşınmalar şəhərdaxili, şəhərtrafi (yerli), şəhərlərarası (uzaq) və beynəlxalq daşınmalara bölünür. Dəniz nəqliyyatında xaricə və daxilə üzümə növləri əlamətindən istifadə edilir.

ƏLAQƏ KANALI – *informasiyanın* (məlumatın) bir əlaqə məntəqəsindən (istehlakçıları *əlaqə xidmətləri* ilə təmin edən yerdən) digərinə ötürülməsini təmin edən qurğular kompleksidir. Texnoloji reallaşmasından asılı olmayaraq, əlaqə kanalı keçirmə qabiliyyətinə (keçirmənin tezlik zolağı), ötürmənin istiqamətinə (simpleks, dupleks) görə, ötürülən informasiyanın növünə görə (telefon, teleqraf, səs verilişli kanallar, televiziya, signal və s.), *əlaqə şəbəkəsində* roluna görə (birbaşa, sonuncu məntəqələr arasında, kommutasiya olunan) fərqlənilirlər. İki məntəqə arasındakı əlaqə kanalının məcmusu *əlaqə xəttini* yaradır. Statistik hesabatlarda fəaliyyətdə olan müxtəlif növ əlaqə kanallarının miqdarı və onların kanal-kilometrə ölçülən uzunluğu əks etdirilir.

ƏLAQƏ KANALLARI VƏ MƏLUMATLARIN ÖTÜRÜLMƏSİ – signal şəklində informasiyaların bir qurğudan digərinə ötürülməsinin həyata keçirilməsinə imkan verən texniki vasitədir. *Avtomatlaşdırılmış məlumat bankları və avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin* imkanlarından istifadə etməklə, məlumatların teleişlənməsini həyata keçirən EHM şəbəkəsində *hesablama texnikası* vasitələrinin birləşdirilməsinə imkan yaranır.

ƏLALTI HESABLAR - MHS-də özünəməxsus detallandırılmış əlavələri əks etdirir və s. və natural göstəricilər arasında istifadə edilir. Onlar yalnız milli iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin ətraflı təsvirinə imkan vermir, həm də milli iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında əsas rol oynayır.

ƏLAMƏT ƏLAQƏLƏRİNİN STATİSTİK ÖYRƏNİLMƏSİ

– bir sıra metodlardan istifadəni nəzərdə tutur: məcmunun vahidləri üzrə, ya da dinamika sıralarında əlamətlərin paralel sıralarının müqayisəsi; qrafiki təsvir; göstəricilərin tərkib hissələrinə ayrılması; indeks; təhlili qruplaşmalar; dispersiya; eksperimental və s. Statistika qarşılıqlı əlaqə bir əlamətin dəyişməsi ilə əlaqədar digər əlamətin də dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Onlar nəticə və səbəb kimi əlaqəli ola bilər, onda onları nəticəli və səbəbli əlamətlərə uyğun adlandırırlar. Qarşılıqlı əlaqəli əlamətlər eyni səbəbin və təsadüfin nəticəsi olaraq, eyni zamanda dəyişə bilər.

Əlamətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteristikasının əldə edilməsi üçün *reqressiya və korrelyasiya təhlili* tətbiq edilir. Funksional əlaqədən fərqli olaraq, hər bir konkret halda yox, sadəcə orta hesabla, kifayət qədər böyük olan müşahidədə ortaya çıxan korrelyasiya əlaqəsi aşağıdakı funksiya ilə ifadə edilir

$$\bar{y}_x = a_0 + a_1 x$$

Burada, $\bar{y}_x$ - nəticə əlamətinin dəyişən orta kəmiyyətidir;

a_0 və a_1 – düz xəttin

parametrləridir;

x – amil əlamətidir.

Bu tənlikdə amil əlamətinin (x) qiyməti həmişə

məlumdur. Deməli, nəticə əlamətinin orta kəmiyyətini ($\bar{y}_x$) müəyyən etmək üçün a_0 və a_1 parametrlərini hesablamaq lazımdır. a_0 və a_1 parametrlərinin tapılması ən kiçik kvadratlar üsulu ilə aparılır, bu da iki xətti tənlik sistemə gətirib çıxarır:

$$\left. \begin{aligned} a_0 n + a_1 \sum x &= \sum y \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 &= \sum xy \end{aligned} \right\}$$

Sistem tənliyini həlli a_0 və a_1 parametrlərinin tapılmasını aşağıdakı düsturlarla həyata keçirməyə imkan verir:

$$a_0 = \frac{\sum y \sum x^2 - \sum xy \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum x};$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum y \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum x}$$

Amil və nəticə əlamətləri arasındakı əlaqəni iqtisadi cəhətdən xarakterizə etmək üçün elastiklik əmsalından istifadə etmək daha əlverişlidir. Xətti asılılıq halında a_1 parametrlərinin iqtisadi mənasını vermək üçün elastiklik əmsalının düsturu aşağıdakı kimi yazılır:

$$E = a_1 \cdot \frac{\bar{x}}{\bar{y}}$$

Elastiklik əmsalı nisbi ədəd olub amil əlamətinin bir faiz dəyişməsi nəticəsində nəticə əlamətinin orta hesabla neçə faiz dəyişdiyini göstərir.

Əsaslanmış nəticələrin əldə olunması üçün, tədqiq olunan hadisə haqqında bütün bilik məcmusuna əsaslanaraq, nəticə və amil əlamətlərini düzgün seçmək və onlar arasında əlaqə formasını qurmaq, keyfiyyətli yekcins məcmu üzrə hesablama aparmaq vacibdir.

X_i amil sırasının Y_i nəticə əlamətlərinə təsiri zamanı əlaqənin müxtəlif - düzxətli, əyrixətli, pilləli formalarında çoxamilli korrelyasiya tənliyini qururlar. Onlar həmçinin, ən kiçik kvadratlar üsulu ilə, adətən EHM-in **standart proqramlarından** istifadə edilməklə həll olunurlar.

Təcrübədə bir çox hallarda sosial-iqtisadi hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək üçün parabola tənliyinin ikinci qaydasından istifadə edilir. Bu tənlik aşağıdakı kimi yazılır:

$$y_x = \bar{a}_0 + a_1 x + a_2 x^2$$

Ən kiçik kvadratlar üsulunun tələblərini ödəyən a_0 , a_1 və a_2 parametrlərini hesablamaq üçün aşağıdakı normal sistem tənlik tərtib edilir.

$$\left. \begin{aligned} a_0 n + a_1 \sum x + a_2 \sum x^2 &= \sum y \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 + a_2 \sum x^3 &= \sum xy \\ a_0 \sum x^2 + a_1 \sum x^3 + a_2 \sum x^4 &= \sum x^2 y \end{aligned} \right\}$$

Amil əlamətinin bərabər inkişaf meyli nəticə əlamətinin qeyri-bərabər inkişafına səbəb olduqda, əlaqənin tədqiqinin parabola tənliyi ilə həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Nəzəri korrelyasiya nisbətinin kəmiyyəti sıfırla (əlaqə olmadıqda) vahid arasında gözlənilir. Cavab vahidə bərabər olduqda əlaqə funksional əlaqə olur. Nəzəri korrelyasiya nisbəti hər cür

əlaqə forması üçün hesablanı bilər. Düzxətli əlaqənin sıxlığını ölçmək üçün xətti korrelyasiya əmsalı hesablanır. Xətti korrelyasiya əmsalının düsturu aşağıdakı kimi yazılır:

$$r = \frac{\sum xy - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \cdot \sigma_y}$$

Burada,

$\sum xy$ – amil əlamətinin (x) nəticə əlamətinə hasilinin orta kəmiyyətidir, özü də düsturla $\sum xy/n$ hesablanır;

$\bar{x}$ – amil əlamətinin orta kəmiyyətidir, aşağıdakı düsturla $\bar{x} = \sum x/n$ hesablanır;

$\bar{y}$ – nəticə əlamətinin orta kəmiyyətidir, aşağıdakı düsturla $\bar{y} = \sum y/n$ hesablanır;

σ_x – amil əlamətinin orta kvadratik uzaqlaşmasıdır.

ƏLAVƏ (İKİNCİ) MƏŞĞULLUQ - əsas işi olan şəxsin əlavə işə (gəlirli məşğuliyyətə) malik olduğunu göstərir. Əlavə iş istənilən növdə əvəzçilik (“Əvəzçilər”ə bax), müqavilə üzrə digər işlər və ya təsadüfi, birdəfəlik işlər ola bilər. Əgər bir neçə müəssisədə işləmək, yəni eza miyyətlər və s., habelə həyatı sahədə, bağ sahəsində işlər, təmir işlərinin görülməsi, satış üçün deyil, özünün ev təsərrüfatı ehtiyaclarını ödəmək üçün geyim, ayaqqabı, mebel və s. istehsalı əsas iş yeri üzrə fəaliyyət növü ilə şərtlənmişdirsə, onda bunlar əlavə məşğulluq sayılır.

ƏLAVƏ DƏYƏR – “Ümumi əlavə dəyərə” bax.

ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİ (ƏDV) (I) – məhsullara vergi qrupuna aid edilən, məhsul və xidmətlərin istehsalında yaradılmış əlavə dəyərə vergidir. Praktikada əlavə dəyər vergisi buraxılan bütün məhsulların dəyərində hesablanır, ancaq onun istehsalda istifadə olunan məhsul və xidmətlərə əvvəlcədən ödənilmiş hissəsi ümumi məbləğdən çıxılır. Qalan “çıxılmayan” hissə büdcəyə ödənilməlidir. Beləliklə, texnoloji mərhələlər keçildikcə, vergi hər bir mərhələdə hər istehsalçıya hesablanır, lakin tam həcmdə sonuncu istehlakçı tərəfindən ödənilir. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, ƏDV ölkə ərazisində malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavi prosesində onların dəyərində əlavənin bir hissəsinin, gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. ƏDV malların istehsalının və göndərilməsinin, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin bütün mərhələlərində

ödənilir. Vergi tutulan dövrüyyədən ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği bu cür dövrüyyədən hesablanan verginin məbləği ilə, vergi qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun olaraq, verilən hesab-fakturalara müvafiq surətdə əvəz edilməli olan verginin məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

(II) - müəssisələr tərəfindən mərhələlərlə yığılan, son hesabda axırncı alıcılardan tam tutulan mal və xidmətlərə qoyulan vergidir.

Əlavə dəyər vergisi dövlət orqanları tərəfindən yığılır və milli, yaxud idxal olunan məhsullara tətbiq olunur.

İstehsalçılar yalnız məhsulun satış həcminin ƏDV-si ilə özünün aralıq istehlakı üçün və ya əsas kapitalın ümumi yığımını üçün alınmış məhsulun ƏDV-si arasındakı fərqi ödəyirlər.

(III) - əmtəənin satış qiyməti əsasında vergiqoymanın ümumi sisteminə aid olan və aparılan alqı-satqı sövdələşməsinə münasibətdə tədarükçü tərəfindən alıcıdan silinmə hesabına verginin məbləğinə daxil edilən əlavə vergidir.

ƏLAVƏ DƏYƏRDƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNƏ ÇƏKİLƏN XƏRCLƏRİN PAYI - işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin, bazar qiymətlərində ümumi əlavə dəyərə nisbətidir.

ƏLAVƏ KOD - hesabi əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün EHM-də istifadə olunan ədədlərin kodudur.

ƏLAVƏ MƏHSUL – eyni texnoloji prosesin gedişində əsas məhsulla birgə alınan (məsələn, yağ zavodlarında jmix) məhsuldur.

ƏLAVƏ PENSİYA SİĞORTASI VƏ TƏMİNATI – dövlət pensiya təminatına və məcburi pensiya sığortasına əlavə olaraq, işverənlərin və sığortalanmış şəxslərin könüllü üzvlük haqlarının yığımını hesabına pensiyaların verilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında pensiyalar ölkədə daimi yaşayan, 63 yaşa çatan kişilər, 60 yaşa çatan qadınlar və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər əmək qabiliyyətini itirmiş vətəndaşlara təyin olunur.

Məcburi pensiya sığortası ilə əhatə olunan muzzdlu və özü məşğul işçilərin - 5 ildən az olmayan sığorta stajı olan kişilər üçün 63 yaşa, qadınlar üçün 60 yaşa çatanların üç hissədən - baza, sığorta və yığım hissələrindən ibarət əmək pensiyalarını almağa hüquqları vardır.

Qocalığa görə əmək təqaüdünün baza hissəsi, sığorta stajının davamlılığından və əmək haqqının miqdarından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında təsbit edilmiş ölçüdə və bu

ölçünün mərhələ-mərhələ təqaüdcünün minimum yaşayış həddinə çatdırılması ilə təyin edilir.

Qocalığa görə əmək pensiyasının sığorta hissəsi sığortalanmış şəxsin şəxsi hesablarında əks olunan üzvlük haqlarının yığım məbləğlərindən ibarət hesablanmış pensiya kapitalından və pensiyanın ödəniş dövründən aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$SH = PK / D,$$

burada SH – pensiyanın sığorta hissəsinin miqdarı;

PK – hesablanan pensiya kapitalı;

D – qocalığa görə əmək pensiyasının gözlənilən ödəniş dövrüdür (aylarla).

Qocalığa görə əmək pensiyasının yığım hissəsi sığortalanmış şəxsin şəxsi hesablarının xüsusi hissələrində əks olunan investisiya gəlirindən və yığılan üzvlük haqlarından və qocalığa görə əmək pensiyalarının gözlənilən ödəniş dövründən hesablanır.

Ailə başçısını itirməklə əlaqədar verilən əmək pensiyası iki hissədən ibarətdir: pensiya alanın qocalığa görə əmək pensiyasının baza (və ya 0,5 baza) hissəsi səviyyəsində təyin etdiyi - baza hissəsindən, ölənlə başçısının hesablanmış pensiya kapitalının məbləğindən, onun sığorta stajının normativ davamiyyətindən və onun əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin sayından asılı olaraq hesablanan – sığorta hissəsindən. Ailə başçısını itirdikdə, pensiyanın sığorta hissəsinin ödənişi sığortalanmış ölənlə şəxslərin hesablanmış pensiya kapitalı hesabına həyata keçirilir. Ölənlə başçısının şəxsi hesabının xüsusi hissəsindəki yığım onun doğmalarına bərabər payla ödənilir və ya ailə başçısının Azərbaycan Respublikasının pensiya fondundakı ərizəsində göstərilmiş şəxsə ödənilir.

Əlilliyə görə əmək pensiyası üç hissədən ibarətdir: pensiya alanın qocalığa görə əmək pensiyasının baza hissəsindən və əmək qabiliyyətinin məhdudiyyət (I, II, III) dərəcəsindən asılı olaraq təyin etdiyi - baza hissəsindən; əlillərin sığorta stajının normativ davamiyyətindən asılı olan pensiyanın ödənilməsi dövrünə düzəliş əmsalının tətbiqi ilə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması düsturu ilə təyin edilən - sığorta hissəsindən. Bu zaman əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsinin hesablanması aşağıdakı düsturla həyata keçirilir:

$$SH = PK / (D \times \Theta),$$

burada SH – əlilliyə görə əmək pensiyasının sığorta hissəsi;

PK – sığortalanmış şəxsin hesablanan pensiya kapitalının məbləği;

D - əlilin iş stajının müddəti;

Θ – əlilin əmək stajının normativ davamiyyətinin 180 aya nisbəti olan düzəliş əmsalındır.

$$\Theta = (12 + [Y - 18] \times 4) / 180,$$

burada 12 - əlilin 19 yaşa çatmasınadək onun sığorta stajının normativ davamiyyətidir;
Y - əlilin ona əlilliyə görə pensiya təyin edildiyi günə olan yaşıdır (18 yaşdan çox);
4 - ayların sayıdır, hansına ki, əlilin əmək stajının normativ davamiyyəti hər il artırılır;
180 - əlilin sığorta stajının (ayların) maksimal normativ davamiyyətidir.

ƏLAVƏ VAHİDLƏR – kiloqramla ifadə olunan, kütlə ölçü vahidindən fərqlənən miqdar ölçü vahidləridir. Onlar qəbul olunmuş birləşdirilmiş (kombinə edilmiş) nomenklaturaya uyğun olaraq göstərilir.

ƏLAVƏ, İKİNCİ DƏRƏCƏLİ – bu anlayışdan “iqtisadi fəaliyyət növü” termini kimi istifadə olunur. O, əsas və köməkçi hesab edilməyən fəaliyyət növünə aiddir.

ƏLİLLİK (latınca invalidus - zəif, gücsüz deməkdir) – orqanizmin funksiyasının davamlı olaraq pozulması ilə (xəstəliklə) şərtlənən, zədə və qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyətini məhdudlaşdıran və zəruri sosial yardıma səbəb olan səhhətin pozulmasıdır. Əlillik xəstəlik, yaxud şikəstlik nəticəsində öz peşəsi (ixtisası) üzrə əmək qabiliyyətinin həmişəlik və ya uzun müddətə tam və ya qismən itirilməsidir. Əlil kimi tanınmış 18 yaşdan yuxarı şəxslər üçün əlillik qrupları, 18 yaşınadək olan uşaqlar üçün isə “sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar” kateqoriyası müəyyənləşdirilir. Qanunvericilikdə əmək qabiliyyətinin itirilməsindən asılı olaraq, əlilliyin 3 qrupu nəzərdə tutulur. Əlillik faktı Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyası (TSEK) tərəfindən müəyyən edilir. *Statistik müşahidələrdə* əlillik, ilkin əlillik – hesabat ilində ilk dəfə əlil kimi müəyyənləşdirilmiş şəxslər və əlil olma vaxtından asılı olmayaraq, sosial müdafiə şöbəsində uçotda olan əlilləri xarakterizə edən kontingent - ümumi əlillər fərqləndirilir. Əlillik öz səviyyəsinə görə əhalinin müxtəlif növ tibbi yardıma olan ehtiyacının, sosial yardımın və dövlət yardımının, əmək güzəştlərinin və maddi təminatın ölçüsü ilə müəyyən edilir.

ƏLVERİŞSİZ ƏMƏK ŞƏRAİTİNDƏ MƏŞĞULLUQ – zərərli və ağır, xüsusilə zərərli və ağır əmək şəraitində işlədiklərinə görə bir və ya bir neçə növ güzəşt və ya kompensasiya almaq hüququna malik olan şəxsləri əhatə edən statistik göstəricilərdir ki, bu göstəricilərə də aşağıdakılar aiddir: əlavə məzuniyyət, qısaldılmış iş günü, pulsuz müalicə-profilaktika qidası, pulsuz süd və ya digər eyni əhəmiyyətə malik olan ərzaq məhsulları, yüksəldilmiş tarif dərəcəsi (maaş),

əmək şəraiti və intensivliyinə görə əlavələr, güzəştli şəraitdə pensiya. Əlverişsiz təbii-iqlim şəraitində çalışan şəxslər, həmçinin məktəb və digər uşaq müəssisələrində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün müəyyən edilmiş güzəştlərə malik olan işçilər, teatrlar və digər teatr-tamaşa müəssisə və kollektivlərində yaradıcılıq işi ilə əlaqədar uzun müddət xidmətə görə pensiya almaq hüququna malik olanlar bu kateqoriyaya daxil edilmir.

ƏMANƏT BANKI – kredit müəssisəsidir. Əsas funksiyası əhalinin sərəncamında sərbəst qalan pul vəsaitlərini və yığımlarını müvəqqəti olaraq cəlb etməkdən ibarətdir.

ƏMANƏT FUNKSİYASI - əmanətlərin ümumi səviyyəsi ilə əhalinin real gəlirləri arasında asılılıq yaradan əlaqədir.

ƏMANƏTLƏR VƏ KAPİTAL TRANS-FERTLƏRİ NƏTİCƏSİNDƏ XÜSUSİ KAPİTALIN XALIS DƏYƏRİNİN DƏYİŞMƏSİ – kapitalla əməliyyatlar hesabının sağ tərəfində ehtiyatların ümumi məbləği əks etdirilir və əmanətlər və xalis kapital transfertləri nəticəsində xüsusi kapitalının xalis dəyərinin dəyişməsi kimi xarakterizə olunur. O, özündə maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi üçün vahidlərin və ya bölmənin sərəncamında olan müsbət və mənfi məbləğləri əks etdirir.

ƏMANƏTLƏRİN QALIĞI – müəyyən tarixə əmanət və kommersiya banklarında fiziki şəxslərin hesablarında olan əmanətlərin ümumi miqdarıdır. Əmanətlərin qalığı əsasında əhalinin əmanətlərinin artması və ya azalması, mal və xidmətlərə yığılmış və ya ödənilməmiş tələbatının miqdarının, həyat, rifah halının səviyyəsinin, istehlak səbətinin tərkibinin təhlili aparılır.

ƏMƏK – insanın, insanların dərk edilmiş, enerjitutumlu, hamı tərəfindən məqsədəuyğun sayılan, səylərin göstərilməsini, işin görülməsini, işin görülməsini tələb edən fəaliyyəti, istehsalın dörd amillərdən biridir.

ƏMƏK BAZARI – işçi qüvvəsinin bölüşdürülməsi və istifadə edilməsini əlaqələndirən və tənzimləyən iqtisadi, sosial, təşkilati, hüquqi tədbirlər və institutlar sistemidir. Əmək bazarının fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ayrılmaz hissəsi sayılır. Əmək bazarı statistikasını yalnız tələb və təklifin məcmusu olan işçi qüvvəsini öyrənmir. O, eyni

zamanda əmək haqqı, əmək şəraiti və kadrların peşə hazırlığını, əmək bazarı siyasətinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri olan bir sıra digər problemləri də öyrənir.

Başlangıç mövqeyindən asılı olaraq, bu sahədə iki siyasət növü fərqləndirilir: əmək bazarında ümumi iqtisadi siyasət və fəal siyasət.

ƏMƏK BAZARI STATİSTİKASI - həm iqtisadi, həm də sosial statistikanın mühüm tərkib hissəsidir. Əmək ehtiyatlarına, əhalinin iqtisadi fəallığına, məşğulluq və işsizliyə dair məsələləri öyrənir, əmək haqqının səviyyəsi və dinamikasını, əmək haqqının miqdarına görə işləyənlərin təbəqələşməsinə, işləyənlərin əmək şəraitini tədqiq edir.

ƏMƏK EHTİYATLARI – iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan və işləmək qabiliyyətinə malik olan, lakin müəyyən səbəbdən işləməyən əhalidir. Əmək ehtiyatlarına daxildir: I və II dərəcəli işləməyən əlillərdən və imtiyazlar əsasında pensiya alan işləməyən şəxslərdən başqa, əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali; işləyən yeniyetmələr və pensiya yaşında olan işləyən şəxslər.

ƏMƏK EHTİYATLARI BALANSI – əmək ehtiyatlarının mövcudluğunu, onların sahələr və fəaliyyət növləri üzrə bölüşdürülməsini əks etdirən göstəricilər sistemidir. Hər il üçün şəhər və kənd yerlərinə bölünməklə, ölkə üzrə tərtib olunur. Əmək ehtiyatları balansı iki - ehtiyat və istifadə bölməsindən ibarətdir. Birinci bölmədə əmək ehtiyatları və onların formalaşma mənbələri xarakterizə edilir: əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali və yaşı əmək qabiliyyətli yaş həddində olmayan işləyən şəxslər (pensiya yaşında olan şəxslər və yeniyetmələr). Birinci bölmənin məlumatlarını tərtib etmək üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilir: demografiya statistikasının əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali sayı haqqında cari məlumatlarından; imtiyazlı şərtlərlə təqaüd alan şəxslərin və işləməyən əlillərin sayı haqqında sosial müdafiə təşkilatlarının məlumatlarından; işləyən pensiyaçıların və yeniyetmələrin sayı haqqında məşğulluq üzrə işçi qüvvəsi müayinəsinin məlumatlarından. İkinci bölmədə əmək ehtiyatları iqtisadi fəal əhaliyə (iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanlar və işsizlər) və ayrıca bir mövqe ilə ayrılan, gündüz təhsil alan, işləmək istəməyən əmək qabiliyyətli yaşda iqtisadi qeyri-fəal əhaliyə bölünür. İqtisadi fəal əhali fəaliyyət növləri və mülkiyyət formaları üzrə bölünür. İkinci bölməni tərtib etmək üçün məlumat mənbəyi müddəli şərtlərlə işləyənlər haqqında müəssisə və təşkilatların məlumatları hesab edilir: məşğulların

və işsizlərin sayı haqqında məşğulluq üzrə əhalinin müayinə materiallarının məlumatları; rəsmi olaraq dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında qeydə alınmış işsizlərin sayı haqqında məlumatlar; təhsil müəssisələrində gündüz təhsil alanların sayı haqqında məlumatlar. Balansın ehtiyat və istifadə hissələrindəki (I və II bölmələr) məlumatların uyğunluğunu əldə etmək məqsədilə ölkə ərazisində işləmək üçün cəlb edilmiş xarici işçi qüvvəsi haqqında məlumatlar ayrıca element kimi əmək ehtiyatlarına daxil edilir.

Əmək ehtiyatları balansı əmək ehtiyatlarının iqtisadi fəallığını, məşğulluq və işsizliyin səviyyəsini müəyyən etməyə, məşğulların sayının, onların fəaliyyət sahələri üzrə bölüşdürülməsi haqqında məlumatların əldə edilməsinə imkan verir.

ƏMƏK ƏŞYALARINA (və ya MƏHSUL və XİDMƏTLƏRƏ) BİRBAŞA SƏRF ƏMSALLARI - bir məhsulun (xidmətin) digər məhsul (xidmət) vahidinin istehsalına sərfini və yaxud bir sahənin məhsulunun digər sahənin məhsul istehsalına sərfini əks etdirən göstəricilərdir. Hesablamalar

$$a_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_j} \text{ düsturu üzrə hesablanır. Burada, } a_{ij} -$$

i sahəsinin və ya i məhsulunun (xidmətinin) j sahəsinin vahidinə və ya j məhsuluna (xidmətinə) birbaşa sərfi əmsalı; X_{ij} – i sahəsinin məhsulunun və ya i məhsulunun (xidmətinin) j sahəsinin məhsul istehsalına və yaxud j məhsuluna (xidmətinə) sərfi; X_j – j sahəsinin bütün məhsulları və ya j məhsullarıdır (xidmətidir). *Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı* əsasında hesablanır.

ƏMƏK ƏŞYALARINA (və ya MƏHSUL və XİDMƏTLƏRƏ) TAM XƏRC ƏMSALLARI – məhsulların və ya xidmətlərin verilmiş növünün istehsalı ilə bağlı digər sahələrdə olan yalnız birbaşa xərcləri deyil, həm də dolayı xərcləri nəzərə alan bir sahənin digər sahənin son məhsul vahidinin istehsalına əmək əşyaları (və ya məhsul və xidmət) xərclərini ifadə edən göstəricilərdir. *Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının* məlumatları üzrə hesablanır. Əmək əşyalarına tam xərc əmsalları birbaşa xərclər əmsalı əsasında aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$(E-A)^{-1},$$

burada: A – birbaşa xərclərin matrisi; E – vahid matrisidir. Matrisin dövr etmə əməliyyatının

riyazi düsturu xüsusi proqram üzrə hesablama texnikasında yerinə yetirilir.

ƏMƏK ƏŞYALARININ BİRBAŞA MƏSRƏFLƏRİ – məhsul və xidmətlərin istehsal və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı əsasında hesablanan, bir məhsulun (xidmətlərin) digər məhsulların istehsalına məsrəfləri və ya bir sahənin məhsullarının digər sahənin məhsullarının istehsalına sərf edilməsidir. Natural və pul ifadəsində (məsələn, kömürün elektrik enerjisinin istehsalına natural ifadədə sərfi və ya qara metallurgiya sahəsinin məhsullarının dəzgahqayırma sahəsinin məhsulunun istehsalına dəyər ifadəsində xərcləri) hesablanır. Mövcud məhsul növünün istehsalı ilə bilavasitə bağlı olan məsrəfləri qeydə alan mühasibat uçotundan fərqli olaraq, sahələrarası balansda göstərilmiş birbaşa məsrəflərə həmçinin ümumzavod və sex xərclərinə məsrəflər də daxil edilir. Bu, iqtisadiyyatda məhsulların və xidmətlərin istehsal və bölüşdürülməsi prosesində yaranan ayrı-ayrı sahələr arasında olan qarşılıqlı əlaqələri daha dolğun qeydiyyata almağa imkan verir.

ƏMƏK ƏŞYALARININ TAM MƏSRƏFİ – *məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının məlumatları əsasında hesablanan, verilmiş məhsul (xidmət) növünün istehsalı ilə bağlı olan xammal və materialların, yanacaq və enerjinin, komplektləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların birbaşa və dolayısı ilə sərfidir.* Məsələn, dəzgahların istehsalında elektrik enerjisinin tam məsrəfinin müəyyən edilməsi üçün yalnız dəzgahqayırma müəssisələrində birbaşa məsrəflər deyil, həm də dəzgahlar hazırlanan poladın əridilməsinə, metalların emalına və digər materialların istehsalına sərf olunan elektrik enerjisi; dəzgahqayırma istehsalı prosesində istehlak olunan yanacağın istehsalı; bütün bu materialların ilkin istehsal olunduğu yerdən istehlakçı müəssisələrə qədər daşınma xərcləri də nəzərə alınır. Beləliklə, dəzgahların istehsalında elektrik enerjisinin tam sərfinin müəyyən edilməsi üçün ictimai əmək bölgüsünün ümumi sistemində dəzgahqayırmanın başqa sahələrlə zəncirvari texnoloji əlaqələrinin mövcud olduğu bütün sahələrin məsrəflərini nəzərə almaq lazımdır.

ƏMƏK HAQQI – (I) - işlənmiş vaxta və ya yerinə yetirilmiş iş görə, həmçinin işlənməmiş, ancaq ödəməyə aid olan vaxta (məsələn, illik məzuniyyətə) görə muzdlu işçilərin aldığı pul və ya natural formada ödəmələrin məbləğidir. Bu məbləğə əmək haqqına edilən əlavələrin, mükafatların və digər ödəncələrin məbləği də daxil

edilir. Aylıq iş vaxtı normasını işləmiş və əmək funksiyasını yerinə yetirmiş işçinin əmək haqqı müəyyən edilmiş minimum əmək haqqından aşağı ola bilməz.

(II) - ödəmələrin əməyin vaxtamuzd və ya işəmuzd ödənilməsi əsasında həyata keçirilməsindən və onların müntəzəm və ya qeyri-müntəzəm aparılmasından asılı olmayaraq, hesabat dövrü ərzində yerinə yetirilən iş görə ödəmə cədvəlində (evdə iş görənlər də daxil edilməklə) adları göstərilmiş bütün şəxslərə ödənilən pul və ya natural formada haqdır.

Əmək haqqına muzdlu işçilər tərəfindən sosial sığortaya, gəlirə vergilərə və s. (hətta əgər onlar işverən tərəfindən faktiki tutulursa və muzdlu işçilərin adından birbaşa sosial sığortaya, vergi xidmətlərinə və s. ödənilirsə də) istənilən ödəmələr daxil edilir. Əmək haqqına işverənin özü tərəfindən sosial sığortaya ödəmələr daxil edilmir.

Muzdlu işçilərin əmək haqqına daxildir: bütün həvəsləndirici ödəmələr, mükafatlar, xeyriyyə ödəmələri, on üçüncü əmək haqqı, işdən çıxmaya görə ödəmələr, ev kirayə etməyə və nəqliyyat xərclərinə vəsait, həyat səviyyəsini saxlamaq üçün müavinətlər və ailə müavinətləri, çaypulu, komissiya haqqı, peşə təhsilinə və ixtisasartırma üzrə kurslara getməyə vəsait, işverən tərəfindən tutulan vergilər, sosial sığorta üzrə ödəmələr və digər məbləğlər. Konkret iqtisadi vahid tərəfindən tətbiq olunan uçot təcrübəsindən asılı olaraq, işverən tərəfindən xəstəlik, istehsalat zədəsi hallarında, hamiləlik və doğuş üzrə məzuniyyətlərdə, iş vaxtının ixtisara salınmasına görə ödənilən əmək haqqı və ya sosial sığortaya xərclər nəzərə alın bilər.

(III) - evdə iş görənlərə onlar tərəfindən yerinə yetirilən iş görə ödəmələr də daxil edilməklə, ödəmə cədvəlinə daxil edilmiş bütün işləyən şəxslərə vahid tərəfindən hesablanmış nağd pul və natura şəklində ödəmələrin bütün növləri (birbaşa vergilər və işçilərin sosial sığortaya üzvlük haqları tutulmamışdan əvvəl) və pensiya fondlarına ödəmələr daxildir.

(IV) – işverən tərəfindən sosial sığortaya ayrımlar istisna olmaqla, muzdlu işçilərin əmək haqqından ibarətdir.

ƏMƏK HAQQI FONDU – geniş mənada, muzdlu işçilərin gördükləri işin miqdar və keyfiyyətinə uyğun olaraq, onların əmək haqlarına sərf olunan *milli gəlirin* istehlak fondunun bir hissəsidir.

Əmək üzrə dövlət statistika müşahidəsinin aparılması zamanı, əmək haqqı fonduna müəssisələrin (idarələrin, təşkilatların) köçürdüləri pul məbləğləri, onların ödəniş

mənbəyindən və smetalarından asılı olmayaraq, daxil edilir. Bütün məbləğlər, işçilərə ödəniş müddətindən və onların faktiki ödənişlərindən asılı olmayaraq, əmək haqqına, mükafatlara və s. görə hesablaşmalar aparılan ödəniş sənədlərinə uyğun olaraq nəzərə alınır.

Əmək haqqı fondunun tərkibinə daxil olan əlavə edilən məbləğlər: işlənmiş və işlənməmiş iş vaxtına görə əmək haqları (pul və natura şəklində); həvəsləndirici əlavələr və artımlar; iş rejimi və əmək şəraiti ilə əlaqədar kompensasiya ödənişləri, mükafatlar və birdəfəlik həvəsləndirici ödənişlər, həmçinin müntəzəm xarakter daşıyan qidaya, yaşayışa, yanacağa görə ödənişlərdən ibarətdir.

Əmək haqqının natura şəklində ödənişi zamanı, məbləğ, müvafiq regionda hesablama anında tətbiq olunan bazar qiymətləri üzrə hesablamağa uyğun olaraq daxil edilir. Əgər əmtəə və ya məhsullar aşağı qiymətlərlə verilsə, onda onların tam dəyərləri ilə işçilərə ödənilən dəyərləri arasındakı fərq də daxil edilir.

ƏMƏK HAQQI SİSTEMİ – əməyin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin forma və şərtlərindən asılı olaraq, əmək haqqının hesablanması üsullarıdır (“*Əmək haqqının formaları*”na bax). Əmək haqqı vaxt hesabı formasına görə iki sistemə bölünür: sadə vaxt hesabı ilə və vaxt hesabı-mükafat. Əmək haqqının miqdarının *sadə vaxt hesabı* üsulu ilə müəyyən edilməsi üçün bir iş saati, ya da günü üçün hesablanan ödəmə tarifini işlənmiş iş saati, ya da gününə vurmaq lazımdır. *Vaxt hesabı mükafat* sistemində sadə vaxt hesabı üzrə əmək haqqı, ödəmə miqdarının işin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə, mükafat şəklində əlavə ödəmələrlə artırılır (məsələn, təmirçilərə qəzasız iş və onların xidmət etdikləri mexanizmin boş dayanmadan işi üçün; yağlayıcıların yağlama materiallarında qənaətli istifadəsi üçün və s.). *İşəmuзд formada* əmək haqqı aşağıdakı əsas sistemlərə ayrılır: işlənmiş malların iş normalarının yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılı olaraq, işlənmiş məhsul vahidi üçün qiymətin dəyişmədiyi *birbaşa işəmuзд sistemi*; birbaşa işəmuзд qiymətləndirmə üzrə ödəmədən başqa işçilərə yerinə yetirmə və vaxtından əvvəl yerinə yetirmə üçün mükafat verilən *işəmuзд-mükafat sistemi*; ödəmə müəyyənləşdirilmiş istehsal həddində birbaşa işəmuзд qiymətləri üzrə icra edilən, lakin müəyyənləşdirilmiş istehsal tapşırığından çox istehsal olunan məhsul üçün qiymət müəyyən edilmiş istehsal normasını artıqlaması ilə yerinə yetirmənin dərəcəsiindən asılı olaraq, progressiv artan *işəmuзд-progressiv sistemi*; ödəmə təyin edilmiş müqavilə miqdarında

ümumilikdə (iş növləri kompleksi üçün) bütün iş üçün icra *edilən akkord sistemi*; birbaşa akkord sistemi üzrə ödəmədən başqa, işçilərə işin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinə görə mükafatların verildiyi *akkord-mükafat sistemi*.

ƏMƏK HAQQINA SƏRF OLUNAN ÖDƏMƏLƏR – aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- müəssisə tərəfindən işçi heyətinə ödənilən əmək haqqının bütün növlərini. Həmçinin yerinə yetirilmiş işə görə təkbəşinə sahibkara kompensasiya kimi ödəniş də daxil edilə bilər;

- əmək haqqı ilə əlaqədar olan və müəssisədə işləyənlərin xeyrinə həyata keçirilən xərclər: sosial sığortaya ödəmələr, bayram günlərinin ödəmə fondlarına ödənişlər, çoxuşaqlı ailələrə müavinətlər, xeyriyyə məqsədlərinə xərclər, qarşılıqlı yardım kassalarına, pensiya fondlarına və s. xərclər.

ƏMƏK HAQQININ ALICILIQ QABİLİYYƏTİ - mal və xidmətlərin əldə edilməsi üzrə əhalinin potensial imkanları göstəricisidir. Ölkə (region) üzrə əmək haqqının orta mal ekvivalenti və onun *yaşayış minimumunun* müvafiq kəmiyyətinə nisbəti vasitəsi ilə ifadə olunur.

ƏMƏK HAQQININ FORMALARI - əmək haqqının təşkilinin növ müxtəlifliyidir. Əmək haqqının iki forması fərqləndirilir: vaxtamuzd və işəmuзд. *Əməyin işəmuзд* ödənilməsi – işəmuзд qiymət müəyyən edilmiş iş dərəcələri, əməyin ödənilmə dərəcələri, tarif maaşları və hasilat normaları əsas götürülməklə müəyyən edilir. *Əməyin vaxtamuzd* ödənilməsi – vaxtamuzd qiymət görülmə işin dərəcəsinə uyğun olan gündəlik və ya saatlıq tarif maaşının günlə (və ya saatla) müəyyən edilmiş vaxt normasına vurulması yolu ilə tapılır. İşəmuзд ödəmələr fərdi və kollektiv (qrup, briqada) olur. Kollektiv işəmuзд əməyə görə, ödəmələr zamanı əmək haqqı bütün kollektivə (qrupa, briqadaya) hesablanır və kollektivin üzvləri arasında mütənəsisə olaraq, hər bir kollektiv üzvünün tarif əmsalı və tarif üzrə ona verilən dərəcə nəzərə alınmaqla işlənmiş saatlarına görə və ya xüsusi hesablanmış əməkdə iştirak əmsalının köməyi ilə bölüşdürülür.

ƏMƏK HAQQININ MİNİMUM MƏBLƏĞİ – normal iş şəraitində işçilər tərəfindən sadə işlərin yerinə yetirilməsində onlara ödənilən əmək haqqının minimum həddidir. Əmək haqqının minimum miqdarı

Azərbaycan Respublikasında qanunla müəyyənləşdirilir. Qanuna görə ay ərzində müəyyən iş vaxtı normalarını tam işləmiş və özünün əmək vəzifəsini (əmək normasını) tam yerinə yetirmiş işçinin aylıq əmək haqqı müəyyənləşdirilmiş minimum həddən az ola bilməz.

ƏMƏK HAQQININ ÜMUMİ MƏBLƏĞİ – evdə (onlar tərəfindən görülmüş işlərin ödənilməsi yolu ilə) işləyənlər də daxil olmaqla, müəssisədə işləyənlərin hamısına, birbaşa vergilər və işçilərin sosial sığorta və pensiya fondlarının üzvlük haqları çıxılmazdan əvvəl nağd pul və natura ilə ödənilən əmək haqlarının ümumi cəmidir.

Əmək haqqının ümumi məbləğinə bütün pul müavinətləri, mükafatlar, “on üçüncü maaş”, işdən çıxma pulu (işdən çıxan zaman işçiyə verilən kompensasiyalar), mənzilə görə maddi yardımlar (icarə haqqı), nəqliyyat yardımları, minimum əmək haqqına görə müavinətlər, çoxuşaqlı ailələrə maddi yardımlar, çaypulu, komisiyon mükafatlandırmalar (iclaslarda iştiraka görə) və işçilərin aldığı digər ödənişlər, həmçinin sosial sığortaya üzvlük haqları və işçilərin ödədiyi və işverənin hesablanmış məbləğdən tutduğu digər məbləğlər daxildir.

Bu göstəriciyə həmçinin xəstəlik, bədbəxt hadisələr, hamiləlik zamanı işverənin işçiyə ödəməyi davam etdirdiyi əmək haqqı da daxildir. İstisna edilən yardımlar: işverənin ödədiyi sosial sığorta və pensiya fondunun üzvlük haqları, ailə müavinətləri, qocalığa görə pensiyalar, əmək haqqına olan vergilər. Əmək haqqının ümumi məbləği bir işçiyə və ya bir saata düşən orta əmək haqqının hesablanması üçün bazadır.

ƏMƏK QABİLİYYƏTLİ YAŞ (İŞÇİ YAŞ)

– insan yaşının, onun istehsalda iştirak etməsindən asılı olan, şərti dərəcə elementlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətli yaşa 15-63 yaşda kişilər, 15-60 yaşda qadınlar daxildir. Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayı doğum və ölümle, ayrı-ayrı ərazilər üçün həm də miqrasiya ilə müəyyən edilir. Bu proseslərin intensivliyindən asılı olaraq, əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşmalar ola bilər. Əmək qabiliyyətli yaşda olanlar arasındakı əmək ehtiyatlarının təhlili zamanı, cavan əmək qabiliyyətli yaşdakılar 40 yaşadək, yaşlı əmək qabiliyyətli yaşdakılar 40 yaşdan sonra seçilir. Bu da onların əmək məhsuldarlığı, peşəkarlığı, ərazidə hərəkət etmələri və s. ilə əlaqədardır.

ƏMƏK QABİLİYYƏTLİ YAŞDA OLAN ƏHALİNİN MƏŞĞULLUQ SƏVİYYƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş

inkişaf göstəricilərindən) - 15-64 yaşında olan insanları əhatə edir. *Məşğulluq* beynəlxalq təriflərə uyğun başa düşülür və konkret hesabat dövründə bu və ya digər gəlir gətirən iqtisadi fəaliyyət növlərində iştirakı, yaxud müvəqqəti iştirak edilməsini bildirir. *İqtisadi fəallıq* haqqı ödənilməklə və ya gəlir əldə etmək məqsədi ilə, yaxud ev təsərrüfatında istifadə üçün mal və xidmətlərin istehsalını əhatə edir.

Əmək qabiliyyətli yaş bu və ya digər milli reallıqlardan asılı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, uşaqların əksəriyyəti məcburi təhsili başa vurur və müvafiq pensiya sisteminin ümumi şərtlərinə uyğun olaraq, müvafiq yaş həddinə çatdıqda adamlar pensiyaya çıxmaq hüququ alırlar. BMT siyahıyaalma cədvəllərində əhalinin məşğulluğunu 15 yaş və daha böyük, hələ 15 yaş olmayan adamları isə işə götürməyə hədd qoymağı tövsiyə edir.

İşləyənlərin sayı əhalinin seçilmiş əmək qabiliyyətli yaş diapazonuna daxil olan (adətən 15-64 yaş) adamların ümumi sayına bölünür.

ƏMƏK QABİLİYYƏTLİ YAŞDA OLAN ƏMƏK QABİLİYYƏTLİ ƏHALİ - I və II

qrup işləməyən əlillərdən, imtiyazlar əsasında pensiya alan işləməyən şəxslərdən başqa, əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalidir.

ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI (bir işçiyə hesablamaqla) – bu göstərici uçotda aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: “Bazar qiymətlərində ümumi əlavə dəyər / muzzdlu işçilərin sayı”.

ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI ƏMSALINA NİSBƏT ÜZRƏ ƏMƏK HAQQI

– bazar qiymətləri ilə ümumi əlavə dəyərin heyətin əmək haqqı xərclərinə nisbətidir.

ƏMƏK MİQRASIYASI – iş yerinin dəyişməsi ilə əlaqədar məşğul əhalinin yerdəyişməsidir. Daxili və xarici əmək miqrasiyası fərqləndirilir. Daxili əmək miqrasiyasına ölkənin daxilində ayrı-ayrı regionlar, şəhərlər, şəhər və kənd arasındakı miqrasiyalar aiddir. Xarici əmək miqrasiyasına isə işləmək məqsədi ilə ölkədən kənara hərəkət daxil edilir.

ƏMƏK MİQRASIYASI KVOTASI – il ərzində ölkə ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaları nəzərdə tutulan əcnəbilərin sayının son həddidir. Kvota yerli əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi və əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsi

sahəsindəki işlərin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə tətbiq edilir.

Kvota daxili əmək bazarının vəziyyəti, işçi qüvvəsinə tələbat, iş yerinin tələblərinə cavab verən peşə hazırlığına və ixtisasa malik ölkə vətəndaşının iddia etmədiyi boş iş yerlərinin mövcudluğu, məşğulluq xidməti orqanlarının işəgötürənlərin işçi qüvvəsinə olan ehtiyaclarını yerli əmək ehtiyatları hesabına təmin etmək imkanı nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

ƏMƏK MÜBAHİSƏSİ – müəyyən məsələlər üzrə işçilər və işverənlər arasında narazılıq baş verdiyi vəziyyətdir.

ƏMƏK SƏRFİNİN SAHƏLƏRARASI

BALANSI – məhsul (xidmət) istehsalı və sahələr arasındakı əlaqələr prosesi əmək sərfi ilə ifadə olunmuş iqtisadi cədvəldir. Əmək sərfinin sahələrarası balansı məlumatları ayrı-ayrı məhsulların (xidmətlərin) istehsalında canlı və maddiləşmiş əmək sərfinin ümumi həcmi müəyyənləşdirməyə, bu sərfin hər bir sahə üzrə ayrılıqda nisbətini müəyyənləşdirməyə, ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalına *birbaşa* və tam əmək sərfləri əmsalını hesablamağa və bir sıra digər hesablamaları aparmağa imkan verir.

Balansda əmək sərfləri orta illik işçilərə görə göstərilir. Onu həm də adam-günlə hesablamaq olur.

Hər bir sahə üzrə maddiləşmiş əməyin sərfi göstəriciləri, müəyyən sahənin məhsullarının digər sahələrdə istifadəsinə uyğun olaraq, sahədə mütənasib bölünən canlı əmək sərfi haqqında məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilir. Belə bölgü şərti xarakter daşıyır, lakin sahələr üzrə məhsul istehsalına maddiləşmiş əmək sərfi haqqında təxmini təsəvvür verir.

Əmək sərfinin sahələrarası balansının hər bir sətri müvafiq sahənin məhsul istehsalına canlı əmək sərfinin, onun məhsulundan istifadə edən bütün sahələr arasında, həmçinin son istehlaka və *ümumi kapital yığımina* necə bölüşdürüldüyünü göstərir. Əgər balansın məlumatlarına şaquli xətt üzrə baxsaq, onda əməyin bu sərfinin ayrı-ayrı sahələrin aralıq istehlakında sərfi kimi istifadə olunan, məhsullarda maddiləşmiş keçmiş əmək sərfi kimi çıxış etdiyini görürük. Bundan əlavə, hər bir sütunda canlı əməyin sərfi göstərilir. Yekunda sahələrin hər bir qrupu üzrə, hər bir sahə üzrə məhsul istehsalına canlı və maddiləşmiş əməyin sərfinin cəmi (məcmu əmək sərfi) barədə məlumatlar əldə edilir. Əmək sərfinin sahələrarası balansının tərtib edilməsi üçün əsas mənbə sahələrarası balansın (SAB) və əmək statistikasının məlumatları hesab edilir.

ƏMƏK STATİSTİKASI HAQQINDA

1985-ci il KONVENSİYASI – 25 iyun 1985-ci ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının baş konfransı tərəfindən qəbul edilmişdir, əmək statistikasının müntəzəm toplanmalı və dərc edilməli olan əsas göstəricilərinin siyahısını əhatə edir. Göstəricilər aşağıdakı bölmələrdə qruplaşdırılmışdır: a) iqtisadi fəal əhali, məşğulluq, işsizlik; natamam məşğulluq; b) iqtisadi fəal əhəlinin strukturu və bölünməsi; c) orta əmək haqqı, əmək haqqının vaxtamuzd tarifi, iş vaxtının davamlılığı; ç) əmək haqqı; d) iş qüvvəsinin dəyəri; e) istehlak mallarının qiymət indeksi; ə) ev təsərrüfatlarının xərcləri, ev təsərrüfatlarının gəlirləri; f) istehsal zədələri və peşə xəstəlikləri; g) əmək mübahisələri.

ƏMƏLİYYAT – iqtisadi qiymətlilərin yaradılması, dəyişdirilməsi, mübadiləsi, ötürülməsi və ya ləğv edilməsini əks etdirən və mal və ya maliyyə aktivlərinə mülkiyyət hüququnun dəyişməsinə, xidmət göstərilməsini, yaxud əmək və kapitalın verilməsini birləşdirən iqtisadi axındır.

ƏMƏLİYYAT (SÖVDƏLƏŞMƏ) - xarici ticarət statistikasına əhatə olunan, əmtəələrin hərəkətini öz arxasınca çəkən ixtiyari kommersiya və ya qeyri-kommersiya əməliyyatlarıdır.

ƏMƏLİYYAT BORCLARI - əməliyyat dövrləri (silsiləsi) ilə əlaqəli və öhdəliklərə ekvivalent olan borclardır.

ƏMƏLİYYAT DEBİTOR BORCLARI - əməliyyat dövrləri (silsiləsi) ilə bağlı və debitor öhdəliklərinə ekvivalent olan debitor borclarıdır.

ƏMƏLİYYAT LİZİNQİ – maşın və avadanlıqların texniki xidmətləri və təmiri də daxil olmaqla, onların icarəyə verilməsi ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi üzrə istehsal fəaliyyəti növüdür. Bu xidmətlərin dəyəri icarə haqqı ilə müəyyənləşdirilir.

ƏMƏLİYYAT SİSTEMİ – məlumatların *işlənməsi* prosesinin planlaşdırılması və təşkili, onların daxil edilməsinin-çıxışının və məlumatların idarə olunmasının, EHM ehtiyatlarının bölüşdürülməsinin, proqram və xidmətin digər köməkçi əməliyyatlarının hazırlanması və sazlanması üçün nəzərdə tutulmuş *proqram təminatının* özək hissəsidir.

ƏMƏLİYYAT SUBSİDİYALARI – əsas iş fəaliyyətindən gəlir üzrə mövcud çatışmazlığı

kompensasiya etmək və ya bəzi istismar xərclərini örtmək məqsədi ilə şirkətin aldığı subsidiyadır (köməkdir).

ƏMƏLİYYATLARIN (SÖVDƏLƏŞMƏLƏRİN) XARAKTERİ – bir əməliyyatı digərindən fərqləndirən bütün xarakteristikalardır (məsələn, alqı-satqı, lizinq, emal və s.).

ƏMƏYİN ELEKTRİK ENERJISI İLƏ TƏCHİZ EDİLMƏSİ – istehsalda elektrik enerjisinin və ya iş vaxtı vahidində elektrik gücünün istehlak səviyyəsini xarakterizə edən göstəricidir. Burada iki göstərici hesablanır: əməyin elektrik enerjisi ilə təchizi əmsalı və işçilərin elektrik enerjisi ilə təchizi əmsalı. Əməyin elektrik enerji ilə təchizatı əmsalı - dövr ərzində istehsalda istehlak olunan elektrik enerjisinin ümumi həcmnin işçilərin orta siyahı sayına və ya onların işlədikləri vaxta (adam-gün və ya adam-saata) bölünməsi ilə müəyyən edilir. İşçilərin elektrik enerjisi ilə təchizatı əmsalı - istehsal prosesinə xidmət edən elektrik mühərriklərinin və elektrik cihazlarının elektrik güclərinin cəminin növbədə ən çox məşğul olan işçilərin sayına bölünməsi ilə hesablanır.

ƏMƏYİN ENERJİ TƏCHİZATI - əməyin, enerjinin bütün növləri ilə təminatını xarakterizə edən göstəricidir. Əməyin enerji təminatının potensial və faktiki əmsallarından istifadə edilir. Əməyin enerji təminatının *potensial* əmsalı, bütün maşın və mexanizm mühərriklərinin, həmçinin istehsal prosesinə xidmət edən elektrik cihazlarının güclərinin, işçilərin ümumi sayına bölünməsi ilə müəyyən edilir. Əməyin enerji təminatının *faktiki* əmsalı, istehsalda sərf edilmiş mexaniki və elektrik enerjisinin orta hesabla bir işçiyə və ya bir işlənmiş adam-saata (adam-günə) düşən miqdarını xarakterizə edir.

ƏMƏYİN FONDLA TƏCHİZATI – müəssisə və ya sahə işçilərinin *əsas fondlarla* təchizatını xarakterizə edən göstəricidir. Əməyin fondla təchizatı əsas fondların orta illik dəyərinin işçilərin və ya fəhlələrin orta illik sayına nisbəti ilə müəyyən edilir.

ƏMƏYİN TAM SƏRFİ ƏMSALLARI – verilmiş sahənin digər sahələrlə texnoloji əlaqələrinin bütün silsiləsi üzrə əlaqədar sahələrdə məhsulların istehsalı ilə həm birbaşa, həm də dolayısı ilə bağlı olan əməyin (canlı və maddiləşmiş) tam sərfini xarakterizə edir. *Əmək sərfinin sahələrarası balansının* hər bir elementi üzrə və hər bir sahə üzrə ümumilikdə hesablanır.

bilər. Birinci halda, əməyin tam sərfi əmsallarının matrisi sahələrarası balansın I kvadrantının elementləri üzrə alınır. Hesablama $D_{tr} = K_{m.o.} * (E-A)^{-1}$ düsturu (matrisa qeydi) ilə hesablanır, burada D_{tr} - tam əməyin tam sərfi əmsalının matrisi; $K_{m.o.}$ - məhsul istehsalına maddiləşmiş əməyin birbaşa sərfi əmsalının matrisası; $(E-A)^{-1}$ - məhsul istehsalında *aralıq istehlakı* elementlərinin tam sərfi əmsalının matrisasıdır. İkinci halda hər bir sahələrarası balansın hər bir sahəsi üzrə bütün məhsulların istehsalına əməyin tam sərfinin vektoru alınır. Hesablama $t = T(E-A)^{-1}$ düsturu ilə aparılır. Burada, t - sahələrarası balansın sahələri üzrə əməyin tam sərfi əmsalının vektoru; T - sahələrarası balansın sahələri üzrə canlı əməyin birbaşa sərfi vektorudur. Təcrübədə adətən t , yəni sahələrarası balansın sahələri üzrə əməyin tam sərfi əmsalının vektoru hesablanır.

ƏMƏYİN TEXNİKA İLƏ TƏCHİZ EDİLMƏ (SİLAHLANMA) ƏMSALI – işçilərin istehsal avadanlıqları ilə (iş və güc maşın və avadanlıqları, ölçü və tənzimedicisi cihaz və qurğular, nəqliyyat vasitələri və s.) təchiz edilməsi göstəricisidir. Əməyin texnika ilə təchiz edilməsi əmsalı özündə, istehsal avadanlıqlarının dəyərinin işçilərinin sayı çox olan növbədə məşğul olan işçilərin sayına olan nisbəti əks etdirir.

ƏMLAK – aşağıdakıları ifadə etmək üçün tətbiq olunan anlayışdır: 1) vətəndaşların şəxsi mülkiyyətində, yaxud təşkilatın mülkiyyətində olan şeylərin və maddi sərvətlərin məcmusudur. Pul və qiymətli kağızlar da əmlaka aiddir. Əmlakın tərkibinə aid olan obyektlərin dairəsi əmlakın hansı mülkiyyət formasına daxil olmasından asılıdır; 2) başqa şəxslərdən şeylərin alınması, yaxud əmlak xarakterli digər hüquqların məcmusudur (aktiv); 3) şəxsin əmlak vəziyyətini (aktiv və passiv) xarakterizə edən şeylərin, əmlak hüquqlarının və vəzifələrinin məcmusudur. Vərəsəlikdə və yenidən qurulması nəticəsində hüquqi şəxsə xitam verilməsi ilə əlaqədar ümumi hüquq varisliyi (aktiv və passivin, yəni hüquq və vəzifələrin başqasına keçməsi) də əmlakın bu cür başa düşülməsi ilə bağlıdır. Əmlak iki yerə bölünür - daşınar və daşınmaz əmlaka.

ƏMLAK CİNAYƏTİ – oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, fırıldaqçılıq, zorakılıq, şantaj yolu ilə dövlətin, müəssisələrin, idarələrin, ictimai təşkilatların və vətəndaşların əmlak hüququ və maraqlarına qəsd etmək, həvalə edilmiş əmlakı mənimsəmək, qəsdən əmlakı məhv etmək və ya korlamaqdır.

ƏMLAK SIĞORTASI – sığorta obyektinin məruz qaldığı zərərə görə tam ölçüdə və ya qismən kompensasiya ödənilməsinin (verilməsinin) sığorta ödənişləri üzrə sığortaçının vəzifələrini nəzərdə tutan sığorta növlərinin məcmusudur. Bu zaman sığorta obyektini şəxsin əmlak maraqları olur, çünki onun əmlaka malik olmaq, idarə etmək, istifadə etmək, habelə əmlaka (yerüstü, hava və su nəqliyyat vasitələrinə, yüklərə, ev əmlakına, avadanlıqlara, əmtəə-mal qiymətlilərinə və s.) zərər dəyərsə və ya əmlak dağılırsa, onun sığortası haqqında bağlanmış müqavilədə (sığorta olunanın müqaviləsi) nəzərdə tutulduğu həcmdə ödəniş almaq hüququna malik olur. Əmlak sığortasına həm də *maliyyə risklərinin sığortası* aiddir.

ƏMLAKIN BAZAR DƏYƏRİ - əmlakın pul ifadəsində qiymətidir və o, açıq bazarda əmlakın xüsusiyyətləri haqqında xəbərdar olanların və tipik səbəbləri olan və əmlakın satışa kifayət qədər uzun müddətə qoyulması şəraitində öz xeyrini güdmək maraqlarına malik alıcı və satıcıları məcbur etmədən, fəaliyyət göstərənlərin arasındakı rəqabət şəraitində bir əldən o biri ələ keçməsidir. Əmlakın dəyəri, onun satış xərclərini çıxmaqla, xalis bazar dəyəridir.

ƏMLAKIN BƏRPA DƏYƏRİ – əmlakın, onu əvəz edən oxşar funksiya xüsusiyyətlərinə malik, lakin müasir tikinti norma, material və texnologiyanın tətbiqi ilə yenidən yaradılması üzrə çəkilən cari xərcləridir.

ƏMTƏƏ – (I) - yararlı xüsusiyyətlərə malik olan və satış üçün nəzərdə tutulmuş bazar iqtisadiyyatının ən vacib kateqoriyasıdır, fəaliyyət obyektidir, maddi və ya qeyri-maddi substansiyadır. Əmtəəyə aid edilir: əmək və ya təbii fəaliyyətin nəticəsi olan, əşya formasına malik olan - məhsullar; tikililər, müəssisələr, firmalar; maliyyə, məlumat və intellektual məhsullar; məhsulun qeyri-maddi formaları, məsələn, firmanın adı, əmtəənin markası və s., həmçinin xidmətlər.

(II) - mübadilə predmeti ola bilən məhsuldur. O, çeşid növlərindən biri, yeganə əsər (məsələn, rəsm əsərləri), ya da iş üçün aralıq material (proqram təminatı üçün disket) ola bilər. Bu anlayışdan gömrük təsnifatlarında istifadə edilir.

ƏMTƏƏ ÇEŞİDİ – çeşid əlamətləri adlanan əmtəələrin sortları, növləri, tipləri, *markaları*, onların siyahısı və tərkibidir. Əmtəə çeşidi genişliyi (çeşid qruplarının sayı) və əhatəliliyi

(çeşid dairəsində əmtəə variantlarının sayı) ilə xarakterizə olunur.

ƏMTƏƏ DÖVRİYYƏSİ - əmtəələrin pulla mübadiləsi prosesini xarakterizə edən göstəricidir. Əmtəə dövriyyəsi əmtəə kütləsinin dəyərini, satıcıların pul qazanclarını və eyni zamanda alıcıların əldə etdikləri əmtəələrə çəkdiqləri xərcləri əks etdirir. Əmtəə dövriyyəsinin aşağıdakı növləri vardır: *Ümumi* əmtəə dövriyyəsi – çoxhəlqəli əmtəə hərəkəti zamanı bütün satışların məbləği; *xalis* əmtəə dövriyyəsi – təkrar hesabdən azad; *topdansatış* əmtəə dövriyyəsi – topdan satış bazarda əmtəə satışı, *pərakəndə satış* əmtəə dövriyyəsi - əhaliyə əmtəə satışı. Əmtəə dövriyyəsinin statistikasi əmtəə dövriyyəsinin dinamikasını, strukturunu və regional fərqliliyini öyrənir və modelləşdirir.

ƏMTƏƏ DÖVRİYYƏSİNİN FİZİKİ HƏCM İNDEKSİ - əmtəə kütləsinin (əmtəə dövriyyəsinin kəmiyyət amilinin) həcmnin dəyişməsinə əks etdirən nisbi kəmiyyətdir. Bir əmtəə (fərdi, satılmış əmtəə kəmiyyətinin indeksi) üzrə o, artım tempi kimi hesablanır:

$$i_q = \frac{q_{i1}}{q_{i0}}$$

q_{i0} və q_{i1} – uyğun olaraq baza və cari dövrdə i satılmış əmtəənin kəmiyyətidir (natural ifadədə). Əmtəələrin məcmusu üzrə o müqayisəli qiymətlərdə əmtəə dövriyyəsi indeksinin dəyəri kimi hesablanır.

Laspeyres sxemi üzrə qurulmuş əmtəə dövriyyəsinin fiziki həcm indeksi aşağıdakı düsturlardan biri ilə hesablanırsa bilər.

$$I_{\text{for}} = \frac{\sum_{i=1}^n p_{i0} q_{i1}}{\sum_{i=1}^n p_{i0} q_{i0}} = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{1}{i_p} p_{i1} q_{i1}}{\sum_{i=1}^n p_{i0} q_{i0}} = \frac{\sum_{i=1}^n i_q p_{i0} q_{i0}}{\sum_{i=1}^n p_{i0} q_{i0}}$$

burada $i_p = \frac{p_{i1}}{p_{i0}}$ - qiymətlərin fərdi indeksi,

$i_q = \frac{q_{i1}}{q_{i0}}$ - kəmiyyətin fərdi indeksi, p_{i0} və p_{i1} –

uyğun olaraq baza və cari dövrdə i əmtəəsinin qiymətləri, q_{i0} və q_{i1} – uyğun olaraq baza və cari dövrlərdə i əmtəəsinin kəmiyyəti; n – tədqiq edilən məcmuda i əmtəəsinin sayıdır.

Birinci (indeksin aqreqat forması) əmtəələrin satışı natural vahiddə nəzərə alındığı halda istifadə edilir; ikinci - əmtəənin satışı dəyər vahidində nəzərə alındıqda istifadə edilir, bu

zaman müqayisəli qiymətlərdə baza dövrünün dəyər göstəricilərinin təkrar sayılması həyata keçirilir; üçüncüsü (orta riyazi indeks forması) - əmtənin kəmiyyət indeksi və baza dövrünün əmtə dövryyəsinin struktur göstəriciləri mümkün olduqda tətbiq olunur. Bütün üç indeks düsturları uyğundur (eynidir).

Deflyatordan istifadə zamanı (Laspeyres düsturu üzrə fəaliyyətdə olan təcrübəyə uyğun olaraq qurulmuş ümumi qiymət indeksi) əmtə dövryyəsinin fiziki həcm indeksi cari dövrün (Paaşe düsturu üzrə indeks hesabı sadələşir, amma dinamiki sıralarının aparılması çətinləşir) qiymətləri ilə hesablanır.

$$I_{\text{fot}} = \frac{\sum_{i=1}^n p_{i1} q_{i1}}{\sum_{i=1}^n p_{i0} q_{i0}} = \frac{\sum_{i=1}^n p_{i1} q_{i0}}{\sum_{i=1}^n p_{i0} q_{i0}} = \frac{\sum_{i=1}^n p_{i1} q_{i1}}{\sum_{i=1}^n p_{i1} q_{i0}}$$

ƏMTƏ DÖVRİYYƏSİNİN SÜRƏTİ -

əmtə dövryyəsinə, əmtələrin tam dövr etmə (anbara daxil olan andan onun son satışına qədər) sayını xarakterizə edən birbaşa göstəricidir. *Əmtə dövryyəsinin* dövr ərzində orta əmtə ehtiyatlarına nisbəti və ya dövrdə olan günlərin sayının *əmtənin dövr etdiyi vaxta* olan nisbəti kimi hesablanır.

ƏMTƏ EHTİYATI - əmtə dövryyəsi sahəsində, həmçinin istehsalçıda və yolda olan əmtələrdir. Əmtə ehtiyatları əmtə dövryyəsinin normal prosesinin fasiləsiz olmasını təmin etmək, əmtələrin daxil olmasında gözlənilməyən fasilələri sığortalamaq üçün lazımdır. Bundan başqa, onların mövcudluğu, əmtələrin alıcıların tələbatına uyğun olmaması, həmçinin təklifin tələbdən çox olması nəticəsində (satış böhranı) ticarətdə əmtələrin yığılması ilə bağlıdır. Əmtə ehtiyatlarının normal saxlanması və əmtə ehtiyatlarının qeyri-müntəzəm yeniləşdirilməsi fərqləndirilir (əmtələrin mövsümi və uzun müddətə saxlanması, uzaq və çətinliklə gedilə bilən rayonlara çatdırılması). Əmtə ehtiyatlarının ölçüsü əmtə dövryyəsinin həcmindən və tələb və təklifin balanslaşdırılmasından asılıdır. Buna görə də, əmtə ehtiyatları göstəricilərindən konyunktur (vəziyyət) indikatorları kimi istifadə edilir. Əmtə ehtiyatları – ani kəmiyyət, dövrün (ayın, rübün, ilin) sonuna olan vəziyyət üzrə nəzərə alınır. Əmtə ehtiyatları statistikasını əmtə ehtiyatlarının həcmi, strukturunu və dinamikasını, əmtə dövryyəsinin ehtiyat həcmi səviyyəsini və onun optimallaşdırılması dərəcəsini öyrənir.

ƏMTƏ KREDİTİ – 1) Malın dəyərinin ödənilməsinə möhlət şəklində satıcı tərəfindən alıcıya təqdim edilən kreditin xüsusi növüdür; 2) Əmtə şəklində təqdim edilən kreditdir.

ƏMTƏ NİŞANI (XİDMƏT NİŞANI) – bir istehsalçının əmtə və xidmətlərini digər istehsalçının buna oxşar əmtə və xidmətlərindən fərqləndirmək üçün orijinal tərtibat, qrafiki təsvir, rəqəm, hərflər və ya söz birləşməsidir; müəssisələrin, təşkilatların qeyri-maddi aktivlərinin tərkibinə daxildir; lisenziya müqavilələrinin mövzudur və *sənayedə xüsusi mülkiyyətin* mühafizə obyektidir. Ölkələrin qanunvericilikləri mühafizə qabiliyyətli əmtə nişanlarının əlamətlərini və mühafizə qabiliyyətli əmtə nişanları dairəsindən kənarlaşma meyarlarını müəyyən edirlər.

Statistika, *texnologiyaya görə ödəniş balansının* qurulması məqsədi ilə beynəlxalq sazişlər əsasında istehsal olunan əmtə nişanlarının ticarət mübadiləsi zamanı ödəniş və daxil olmalarını nəzərə alır və müqayisə edir.

ƏMTƏ NOMENKLATURASI - əmtələrin siyahısıdır, *əmtə vahidlərinin* çoxluğudur.

ƏMTƏ VAHİDİ - əmtənin bütün əlamət, xüsusiyyət və atributlarına malik olan ayrıca kəmiyyətdir; onun xüsusiyyətlərini itirməməklə, əmtəni bölməklə, minimum kəmiyyəti tapılır.

ƏMTƏLƏR BAZARI – 1) onların qarşılıqlı axtarış mexanizmi daxil edilməklə, iqtisadi müstəqil satıcıların və alıcıların alış-veriş münasibətləri sistemidir; 2) əmtələrin pula dəyişdirildiyi sferadır.

ƏMTƏLƏRİN EMAL EDİLMƏDƏN ALINIB SATILMASI – “Fəaliyyət növü üzrə dövryyə” maddəsinin alt bölməsidir.

Müəssisənin öz adından və öz xüsusi hesabına aldığı və dəyişilməz vəziyyətdə, yaxud topdan və adətən, pərakəndə ticarət müəssisələrinin təcrübəsində olduğu kimi, qablarının, sarğılarının markalanmasından sonra yenidən satılan əmtələrin satışdır. Alınib satmaların belə növləri aşağıdakı kimi bölüşdürülə bilər:

- digər ticarətçilərə, kommersiya istehlakçılara və digərlərinə satış (topdan ticarət);
- əhaliyə (ev təsərrüfatlarına) və ya xırda (kiçik) kommersiya istehlakçılara satış (pərakəndə ticarət).

ƏMTƏƏLƏRİN İDXAL-İXRAC BALANSI – ərazi əmtəə əlaqələrini, onların dövryyəsinin intensivliyini və optimallığını, regionun statusunu (idxal-ixrac qalıqları (saldosu) üzrə) əks etdirən balansdır. Şahmat sxemi üzrə qurulur.

ƏMTƏƏLƏRİN İXRACI - əsasən üçüncü ölkələr və ixracatçı gömrük rejimində və yaxud passiv emal və ya aktiv emaldan sonra yenidən ixrac üçün nəzərdə tutulan əmtəələrdir.

ƏMTƏƏLƏRİN SATIŞINDAN MƏNFƏƏT - ticarət fəaliyyətinin əsas nəticə göstəricisidir və satış qiymətlərinin artımı ilə tədavi xərcləri arasındakı fərqlə hesablanır.

ƏMTƏƏLƏRİN TƏDARÜKÜNÜN AHƏNGDARLIĞI – əmtəələrin müqavilədə nəzərdə tutulduğu vaxtda və miqdarda daxil olmasıdır. Əmtəələrin tədarükünün ahəngdarlığı faktiki tədarüklərin müqavilədə nəzərdə tutulduğundan orta xətti kənarlaşmanın köməyi ilə qiymətləndirilir.

ƏMTƏƏNİN ARTIKULU – əmtəənin qısa tərif, şifri, onun nömrəsidir.

ƏMTƏƏNİN DÖVRİYYƏ QABİLİYYƏTİ - əmtəələrin dövr etmə prosesidir, onların istehsalçıdan istehlakçıya kimi əmtəə hərəkətinin tam dövrünü bərpa edən əmtəə tədavi sahəsindən keçməsidir. Bazar proseslərinin səmərəliliyinə, xüsusilə də əmtəənin satış gəlirliyinə əhəmiyyətli təsir edir. İki statistik göstərici ilə xarakterizə olunur: əmtəə dövryyəsinin sürəti və əmtəənin dövretmə vaxtı. Əmtəənin dövryyə qabiliyyətinin statistikasi onun dinamikasını və regional qanunauyğunluğunu öyrənir, faktor indekslərini və reqressiya modellərini qurur.

ƏMTƏƏNİN HƏRƏKƏTİ - əmtəənin coğrafi məkanda yerdəyişməsi ilə bir sahibkardan digərinə keçməsi prosesidir.

ƏMTƏƏNİN HƏRƏKƏTİ HİSSƏSİ (ANBAR) – istehsalçıdan istehlakçıya gedən yol üzrə əmtəənin bir anbardan digərinə dəyişmələrinin sayıdır. Mühasibat uçotunun məlumatları üzrə “yük boşaltma məntəqələrinin” sayı kimi müəyyən edilir.

ƏMTƏƏ HƏRƏKƏTİNİN HİSSƏSİ (KOMMERSİYA və ya HESABLANMIŞ) - əmtəənin sahiblərinin dəyişməsini, onun alınıb

satılma sayını xarakterizə edən göstəricidir. Əmtəə hərəkətinin hissəsi əhəmiyyətli dərəcədə özünü *əmtəə dövryyəsinə* və *dövryyə xərclərinə*, nəticə etibarilə isə bazar proseslərinin iqtisadi səmərəliliyində göstərir. Əmtəə hərəkətinin hissəsi hissə əmsalı ilə ölçülür.

ƏMTƏƏNİN HƏYAT DÖVRÜ – hər hansı bir əmtəənin bazarda mövcud olmasından bazardan çıxdığı vaxta qədər olan bütün müddətdə bazanın əsas parametrlərini əks etdirən modeldir. 1965-ci ildə Amerika marketoloqu T.Levitt tərəfindən təklif edilmişdir. Əmtəənin həyat dövrü aşağıdakı mərhələlərə bölünür: əmtəənin hazırlanması (əmtəənin buraxılışa texnoloji, iqtisadi və marketinq hazırlığı); məhsulun bazara çıxarılması; artım; sabitlik və ya yetkinlik; azalma.

Statistikanın və marketinq tədqiqatının əsas vacib vəzifəsi - əmtəənin həyat dövrünün hər mərhələsində tələbatın proqnozlaşdırılmasıdır; onun həlli hər mərhələnin sürəkliliyinin tənzimləməsinə, tələbatın stimullaşdırılmasına, gəlirlərin əldə edilməsinin təmin edilməsinə, bazanın tam doldurulma anının qabaqcadan xəbər verilməsinə imkan verir.

ƏMTƏƏNİN KƏMİYYƏTİ (MİQDARI) - onun netto çəkisi üzrə, kombinə edilmiş nomenklaturada baxılıqda isə əlavə vahidlərlə müəyyən edilən miqdarıdır.

ƏN KİÇİK KVADRATLAR ÜSULU – *baş məcmunun* parametrlərinin qiymətlərinin tapılmasının statistik metodudur. Ən kiçik kvadratlar üsulu interpolyasiya çoxhədlisinin qurulması üçün nəzərdə tutulmuşdur, faktiki və hesablama məlumatları arasındakı kənarlaşmaların kvadratlarının cəminin minimuma endirilməsi meyarlarına əsaslanır. *Reqressiya təhlilində* ən kiçik kvadratlar üsulu nominal tənliklər sisteminin həll edilməsi yolu ilə reqressiyanın əsas əmsalının qiymətinin tapılmasında istifadə edilir. Müntəzəm olmayan səhvlərə malik xətti əlaqələr üçün ən kiçik kvadratlar üsulu dəyişdirilməmiş qiymətdir. Əgər normal məcmudan seçmə tədqiq edilirsə, onda ən kiçik kvadratlar üsulu səmərəli qiymətdir. Beləliklə, ən kiçik kvadratlar üsulunun göstərilən şərtlərin yerinə yetirilməsində ən yaxşı qiymətlərin əldə edilməsinə imkan verir.

ƏRAZİ QRUPLAŞMALARI - son 10 il ərzində topdan və pərakəndə ticarətin inkişafının vacib xarakteristikası ticarət vahidlərinin coğrafi zona və ya ərazi ticarət mərkəzlərində cəmlənməsi hesab olunur. Xüsusilə, topdansa satış ticarəti üçün,

bu onun müasirləşdirilməsi, torpaq sahələrindən səmərəli istifadə problemlərinin həlli və şəhərin mərkəzinə malik olma aspektlərindən biridir. Pərakəndə ticarətə gəldikdə isə, yerli ticarət vahidlərinin cəmlənməsi elə metodlardan biridir ki, bunun nəticəsində sərbəst ticarətlə məşğul olan şəxsə, xüsusilə də qeyri-ərzaq məhsullarının ticarəti ilə məşğul olanlara supermarketlərin rəqabətinə cavab verməyə və davam gətirməyə imkan verir. Nəticə etibarı ilə, söhbət çox vacib və əhəmiyyətli göstəricidən gedir. O, sorğular vasitəsilə müayinələrin aparılması yolu ilə ticarət mərkəzlərinin və digər cəmlənmə formalarının təriflərinin tənqidi surətdə öyrənilməsi və təhlilindən sonra müəyyənləşdirilməlidir.

ƏRAZİNİN MEŞƏLİLİYİ – *faizlə*, meşə ilə örtülmüş sahənin regionun bütün ərazisinə olan nisbətidir. Ərazinin meşəliliyi ölkədə meşə örtüklü əraziləri (regionları) əks etdirir. Məlumatların və meşə örtüyünün mənbəyi meşələrin uçotunun statistik məlumatları hesab edilir.

ƏRZAQ MƏHSULLARI BALANSLARI - əsas ərzaq ehtiyatlarının formalaşma mənbələrini və onlardan istifadə yollarını xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. Ərzaq məhsulları balansları məhsulun istehsalı prosesindən onun son istifadəsinədək hərəkətini əks etdirir, ərzaq bazarında cari vəziyyəti təhlil etməyə və inkişafını proqnozlaşdırmağa, idxala tələbatı qiymətləndirməyə, ərzaq məhsullarının istehlak fondunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ərzaq məhsulları balansı statistika orqanları tərəfindən təqvim ili üçün ət, süd, yumurta, buğda, buğda emalı məhsulları, kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri, meyvə, bitki yağı, şəkər və s. məhsullar üzrə natura ifadəsində tərtib olunur. Ərzaq məhsulları balansına həm xam məhsul dair məlumatlar, həm də əsas məhsul növünə çevirməklə emal məhsulları haqqında məlumatlar daxildir (taxıl istisna olmaqla).

Ərzaq məhsulları balansının tərtib edilməsində rəsmi statistika müşahidəsi formalarının, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və ev təsərrüfatları müayinələrinin, birdəfəlik uçot və siyahıyaalmaların, gömrük statistikasının, illik xüsusiləşdirilmiş mühasibat hesabatı formalarının məlumatlarından istifadə edilir.

Dənlilər üçün balansın sxemi aşağıdakı kimidir: İlin əvvəlinə qalıq + İstehsal + İdxal = Toxum üçün istifadə + Mal qara və quş yemi üçün istifadə + Ərzaq məhsullarının alınması üçün emal edilmiş məhsullar + Ərzaq məhsulu kimi birbaşa istifadə edilmiş məhsullar + Emalın digər növləri + İtkilər + İxrac + İlin sonuna qalıq.

ƏSAS FƏALİYYƏT NÖVÜ – müşahidə vahidinin fəaliyyət növüdür. Bu, vahidin ən mühüm fəaliyyət növüdür ki, onu həyata keçirərkən ən yüksək əlavə dəyər yaranır. Müəssisə hüquqi vahidlərin kombinasiyasına uyğun gəldiyi vaxt, onlardan biri baş vahid olaraq, istehsal prosesində köməkçi kimi iştirak edən digər vahidlərin istismarına və nəzarətinə görə hüquqi məsuliyyət daşıyır.

ƏSAS AKTİVLƏR – iki ümumi kateqoriyaya bölünən maddi və *qeyri-maddi aktivlər* ("*Qeyri-maddi aktivlər*"ə bax): təşkilatın fəaliyyətində daimi əsasda istifadə üçün nəzərdə tutulmuş aktivlər (əsas fondlar, torpaq, amortizasiya fondu) və təşkilatın fəaliyyətində daimi əsasda istifadə üçün nəzərdə tutulmamış digər uzunmüddətli aktivlərdir. Bu aktivlər təşkilatın mülkiyyətində (uzunmüddətli investisiyalar və debitor borcları, qudvill, vaxtı uzadılmış borclar və s.) uzun müddət qala bilər.

ƏSAS MAL GÖNDƏRƏN – podrat müqaviləsinə əsasən, tikilən tikinti obyektı üçün avadanlıq və materiallar dəstinin göndərilməsi üzrə öhdəlikləri yerinə yetirən təşkilatdır. Baş mal göndərən həmişə *sifarişçi* qarşısında öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə cavabdeh olmaqla, sifarişçinin razılığı ilə müqavilə əsasında yerli və xarici təşkilatları mal göndərən kimi işə cəlb edə bilər. Əsas mal göndərən adətən *baş podratçı* ilə birlikdə avadanlıqlar dəstinin və ya bütövlükdə tikinti obyektinin sifarişçiyə təhvil verilməsində iştirak edir.

ƏSAS YOL - stansiyalar arasında qatarların hərəkətini fasiləsiz olaraq təmin edən yol hesab olunur.

ƏSAS ƏRZAQ MƏHSULLARI DƏSTİNİN DƏYƏRİ – əsas ərzaq məhsullarının Azərbaycanın müşahidə olunan bütün şəhər və rayonları üçün vahid təsbit edilmiş çəki üzrə qiymət səviyyələrinin və onların dinamikasının statistik müqayisəsi üçün istifadə olunur. Ərzaq dəstinə çörək (bir neçə növdə), ət, vermişel (əriştə), kolbasa, yumurta, süd, yağ (bir neçə növdə), xama, kartof, soğan, təzə kələm, pendir, alma, siqaret və s. vacib qida məhsulları daxildir. Hesablamaya yalnız o şəhər və rayonlar daxildir ki, onlarda cari və əvvəlki *qiymət qeydiyyatı* dövrü ərzində, yuxarıda qeyd olunan əmtəələrdən ən çoxu üçü olmasın.

Bu dəst, tərkibinə və ərzaq normasına görə *yaşayış minimumu* dəstindən fərqlənir.

ƏSAS FƏALİYYƏT – əlavə dəyəri müəssisə tərəfindən yerinə yetirilən istənilən digər fəaliyyətlərin əlavə dəyərindən artıq olan fəaliyyət növüdür. Əsas fəaliyyətin məhsulu digər müəssisələrə göndərilmək üçün yararlı olmalıdır və müəssisənin öz istehlakı və öz kapital yığımları üçün istifadə edilə bilər. Statistikada təsərrüfat subyektlərinin əsas fəaliyyət növü illik məlumatlar əsasında, buraxılmış məhsulların və göstərilmiş xidmətlərin ümumi həcmində ən böyük xüsusi çəkiyə malik olan fəaliyyət növü hesab edilir.

ƏSAS FƏALİYYƏT HEYƏTİ – statistik işləmələrdə verilmiş təsərrüfat subyektinin aid edildiyi fəaliyyət növü ilə məşğul olan işçilərdir. Təsərrüfat subyektinin statistikasını işləmələrin bu və ya digər fəaliyyət növünə (sahəyə) aid edilməsi, bu obyektin ümumi məhsul (xidmət) istehsalı həcmində kəmiyyətə üstünlük təşkil edən istehsal etdiyi məhsula (xidmətə) görə müəyyən edir, yəni o fəaliyyət növünə (sahəyə) ki, bu fəaliyyət növü üzrə istehsal olunan məhsulun (xidmətin) xüsusi çəkisi digər fəaliyyət növlərinin məhsulundan (xidmətindən) daha çoxdur.

ƏSAS FƏALİYYƏT NÖVÜ – həmin iqtisadi vahidin hüdudunda həyata keçirilən, istənilən digər fəaliyyətin ümumi əlavə dəyərindən artıq əlavə dəyər yaradan fəaliyyət növüdür.

ƏSAS FONDLAR – (I) - uzun müddət dəfələrlə və yaxud daima dəyişmədən, natural-əşya formasında iqtisadiyyatda istifadə edilən, tədricən öz dəyərini yaradılan məhsul və xidmətlərin üzərinə keçirən, milli sərvətin bir hissəsidir. Uçot və statistika təcrübəsində əsas fondlara xidmət müddəti bir ildən az olmayan və dəyəri fond əmələ gətirən sahələrin məhsullarının qiymətlərinin dinamikasından asılı olaraq müəyyənləşdirilən obyektlər aid edilir.

Bilavasitə (birbaşa) əmək əşyalarına (maşınlar, avadanlıqlara, alətlərə və s.) təsir göstərən əsas fondların məcmusu əsas fondların **aktiv hissəsi** adlanır. **Passiv hissəyə** isə onun vasitəsilə istehsal prosesinin normal axını üçün şəraiti təmin edən əsas fondlar (bina, qurğu və s.) aid edilir. Əsas fondlar müəssisələrin mülkiyyət növləri, ərazi və iqtisadiyyatın sahələri üzrə qruplaşdırılır. Əsas fondların mövcudluğu haqqında məlumatlardan istehsalda *əməyin fondla silahlanması, fondverimi, fondtutumu*, fondla təchizatın qiymətləndirilməsində istifadə edilir.

(II) – milli hesablar sistemində (MHS) istehsal olunan aktivlər kimi müəyyən edilmişdir, ondan

istehsal prosesində bir ildən çox müddət ərzində dəfələrlə və ya davamlı surətdə istifadə olunur.

Əsas fondları fərqləndirən xüsusiyyət fiziki mənada uzunmüddətli olmaları deyil, onların istehsal prosesində uzun müddət ərzində (bir ildən çox olmaqla) dəfələrlə və ya davamlı surətdə istifadə olunmalarıdır.

Əsas fondlara yalnız qurğular, maşınlar və avadanlıqlar deyil, həm də yetişdirilən aktivlər, məsələn, bar vermə yaşında olan çoxillik əkmələr, məhsuldar mal-qara və iş heyvanları da daxildir. Onlara, həmçinin, kompüter proqram təminatı və ya istehsalda istifadə olunan bədii əsərlərin orijinalları kimi qeyri-maddi aktivlər də daxildir.

İstehsal olunan aktivlərə nəinki əsas fondlar, həm də maddi dövriyyə vasitələrinin və qiymətlilərinin ehtiyatları daxildir. İstehsal olunan aktivlər istehsal olunmayan aktivlərlə birlikdə qeyri-maliyyə aktivlərinin bir hissəsini təşkil edir.

Qeyd: Milli hesablar sistemində torpaq və maliyyə aktivləri əsas fondlara daxil edilmirlər.

Şirkətin hesablarında əsas fondlar istehsal olunan aktivlərlə məhdudlaşmır, ona həmçinin torpaq da daxildir. Buna görə də, bəzi istisnalar olmaqla, onlara qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinin geniş hissəsi də daxildir.

Müəssisələr statistikasında əsas fondlara maraq ənənəvi olaraq maddi aktivlərə yönəldilmişdir. Lakin son vaxtlar bu maraq daha da genişlənməmiş və qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinə də yayılmışdır.

ƏSAS FONDLAR BALANSI – bütövlükdə iqtisadiyyat, fəaliyyət sahələri və mülkiyyət növləri üzrə əsas fondların təkrar istehsalını, həcmi və strukturunu əks etdirən statistik cədvəllərdir. Statistika orqanları tərəfindən tam balans dəyəri və qalıq dəyəri (tam balans dəyərindən köhnəlmə çıxılmaqla) ilə tərtib olunur. Əsas fondlar balansında tam dəyər əsasında ilin əvvəlinə mövcud olan əsas fondlar; istifadəyə verilən yeni fondlar; digər mənbələrdən daxilolmalar; ləğvetmə və başqa səbəblərdən sıradan çıxmalar; ilin sonuna mövcud olan əsas fondlar əks olunur. Bunlardan başqa, qalıq dəyəri ilə əsas fondların *köhnəlməsi* və təmiri nəticəsində dəyərinin dəyişməsinə xarakterizə edən göstəricilər də göstərilir.

ƏSAS FONDLARIN (ƏSAS KAPİTALIN) ƏLDƏ OLUNMASI – bu satınalmalar aşağıdakı maddələri özündə birləşdirir:

- mövcud binaları;
- binaların və digər daşınmaz əmlakların tikintisi və yenidən qurulmasını;

- müəssisələrin (nəqliyyat birliklərinin) binalarından kənarda istifadə üçün nəqliyyat vasitələrini;
- maşınlar və avadanlıqları.

ƏSAS FONDLARIN AŞINMA ÇIXILMAQLA BƏRPA DƏYƏRİ – *əsas fondların* yaradılan məhsula keçməyən faktiki dəyəridir. Əsas fondların tam bərpa dəyəri ilə onların həqiqətən aşınmasının pulla qiymətinin fərqi kimi, əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələri üzrə müəyyən edilir.

ƏSAS FONDLARIN BƏRPA DƏYƏRİ – verilən *əsas fondların*, oxşar materiallardan istifadə etməklə və bütün istismar parametrlərinin saxlanması şərti ilə, müasir şəraitdə dəqiq surətinin yaradılmasına hesablanmış xərclərdir. Bu dəyər, tam bərpa dəyərinə və qalıq dəyərinə (aşılma çıxılmaqla, tam bərpa dəyəri) bölünür. Əsas fondların **tam** bərpa dəyəri - yeni əsas fondların yenidən yaradılmasına çəkilən xərclərlə, **qalıq** dəyəri əsas fondların, onların faktiki vəziyyətində yenidən yaradılmasına çəkilən xərclərlə müəyyən edilir. Əsas fondların tam bərpa dəyəri - əsas fondların müasir şəraitdə təkrar istehsalının dəyəri kimi, onların **yenidən qiymətləndirilməsi** zamanı müəyyən edilir. O, əsas fondların təkrar istehsalı şəraitinin qiymətləndirilməsi anına real yaranan: tikinti-quraşdırma işlərinin aparılmasının müqavilə qiyməti və smeta tariflərinə; tikinti materiallarına, yanacağa, enerjiyə, maşınlara, avadanlığa, inventara olan topdansaş qiymətlərinə; nəqliyyat tariflərinə istinadla hesablanır.

ƏSAS FONDLARIN CARİ TƏMİRİ - bir ildən az dövriliklə təmir növüdür, əsas fondların vaxtından əvvəl köhnəlməsinin qarşısını alan, kiçik zədə və nasazlıqların aradan qaldırılması üzrə profilaktik tədbir və işlərin sistemli və vaxtında keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman, təmir olunan obyekt qismən sökülür, aqrekat və bəndlərdə olan nasazlıqlar aradan qaldırılır. Əsas bənd və detallar isə dəyişdirilmir və təmir olunmur. Əsas fondların cari təmiri üzrə xərclər müəssisənin hesabat ilindəki məsrəflərinə daxil edilir.

ƏSAS FONDLARIN ÇIXMA (VƏ YA LƏĞVİ) ƏMSALI - *əsas fondların* təkrar istehsalı ilə xarakterizə olunur. İl ərzində sıradan çıxmış (və ya ləğv olunmuş) əsas fondların ilin əvvəlində mövcud olanların sayına olan nisbəti ilə müəyyən edilir. İnflyasiyanın yüksək artım şəraitində müqayisəli qiymətlərlə hesablanır. Əsas fondlar üzrə ümumilikdə və onun ayı-ayrı növləri

üzrə; dəyər ifadəsində - qrup və növlərin məcmusu üzrə; natural ifadədə (miqdarı və gücü) ayı-ayrı qrup və növlər üzrə - hesablanır. Bir sıra illər üzrə müqayisə *əsas fondların çıxışının* intensivliyinin dəyişməsinə xarakterizə edir.

ƏSAS FONDLARIN DAXİL OLMASI - yeni əsas fondların işə salınmasını, onların satın alınmasını (əldə edilməsini) və əvəzsiz əldə edilməsini əks etdirən *əsas fondlar balansının* göstəricisidir.

ƏSAS FONDLARIN ƏSASLI TƏMİRİ – köhnəlmiş əsas fondların əvəzlənməsidir (dəyişdirilməsidir). Dövri olaraq (bir ildən artıq davam edən vaxt ərzində) əsas fondların texniki-istismar xüsusiyyətlərinin reabilitasiyası yolu ilə onların işlək vəziyyətdə saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsas fondların əsaslı təmiri zamanı adətən obyektlərin sökülməsi və ya bütün köhnəlmiş konstruksiyaların, detalların, hissələrin əvəz edilməsi və ya bərpa edilməsi, həmçinin obyektin yığılması, nizama salınması və sınağı həyata keçirilir. Əsaslı təmirə bir vaxtda əsas fondların modernləşdirilməsi, yəni təmir olunan obyektlərin istehlak xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, *əsas fondların mənəvi köhnəlməsinin* ("*Əsas fondların mənəvi köhnəlməsi*" nə bax) qismən əvəz edilməsi həyata keçirilməlidir. Hazırkı dövrdə əsaslı təmir və modernləşdirmə istehsalın cari xərclərinin, yaxud müəssisədə yaradılan təmir fondunun hesabına yerinə yetirilir. Büdcə təşkilatlarında əsaslı təmir üçün vəsait xərclərin illik smetasına daxil edilir.

ƏSAS FONDLARIN FAYDALI İŞ ƏMSALI - *əsas fondların* istifadəsinin səmərəliliyinin vacib göstəricisidir. Müəyyən dövr üçün istehsalın nəticələri göstəricisinin, bu dövr üçün əsas fondların tam orta illik dəyərinə nisbəti ilə müəyyən edilir. Fondun faydalı iş əmsalı göstəricisinin əksi olan kəmiyyət məhsulun fondtutumudur.

ƏSAS FONDLARIN FİZİKİ HƏCM İNDEKSİ – baza dövrü ilə müqayisədə cari dövrdə *əsas fondların* maddi-natural kütləsinin dəyişməsinə əks etdirən nisbi göstəricidir. Bu göstəricidən əsas fondların fiziki həcmnin dinamikasının təhlilində istifadə olunur və onlar yalnız fiziki həcm dəyişməsinə səbəb olan və qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olmayan dəyərin dəyişməsinə əks etdirir. Əsas fondların fiziki həcm indeksi cari dövrdə əsas fondların dəyərinin (müqayisəli qiymətlərlə) baza dövründəki əsas fondların dəyərinə (eyni müqayisəli qiymətlərlə) bölünməsi ilə

müəyyənləşdirilir. Cari dövrdə əsas fondların müqayisəli qiymətlərlə həcmi qiymət indeksinə bölünmüş əsas fondların cari dövrdə faktiki qiymətlərlə dəyərini göstərir.

ƏSAS FONDLARIN FİZİKİ KÖHNƏLMƏSİ - əsas fondların maddi köhnəlməsi, istismar və fəaliyyətsizlik, təbiətin və ya fəvqəladə vəziyyətlərin - zəlzələ, daşqın, yanğın və s. təsiri nəticəsində, onların tədricən təbii (fiziki, kimyəvi, bioloji və s.) xüsusiyyətlərini və dəyərini itirməsidir. Əsas fondların fiziki köhnəlməsi – son nəticədə əsas fond obyektlərinin yararsızlığına gətirib çıxarır və onların yeniləri ilə əvəz edilməsi zərurətini yaradır. Mühasibat uçotunda fiziki köhnəlmənin mütləq kəmiyyəti əsas fondların tam bərpasına ayrılmış məbləğlə, nisbi kəmiyyətdə isə köhnəlmə əmsalı köhnəlmə məbləğinin, ilin sonunda əsas fondların balans dəyərinə olan nisbəti ilə ölçülür. Müəyyən dövr üçün hesablanmış köhnəlmə və əsas fondların fəaliyyətə başlanmasından yığılmış köhnəlmə fərqləndirilir.

ƏSAS FONDLARIN XİDMƏT MÜDDƏTİ – əsas fondların istifadəyə verilməsi və onun silinməsi (ləğv edilməsi) arasındakı vaxt intervalıdır. Əsas fondların ayrı-ayrı növləri müxtəlif yaşlarda ləğv edildiyinə görə onların orta faktiki müddətinin təyin edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu, cari ildə istifadəyə verilənlərdən gələcəkdə neçə il istismarda ola biləcəklərini və hər il silinmə (yəni ləğv hissəsi) intensivliyini saxlayırsa (qoruyursa), cari ildə istifadəyə verilən əsas fondların istismarda gözlənilən ömür müddətini göstərir. Əsas fondların xidmətinin orta müddətinin hesablanması tətbiq edilən metodologiyada, keçmiş dövrdə illər üzrə əsas fondların istifadəyə verilməsinin həcmələri, hesablama tarixində əsas fondların mövcudluğu və onların yaş strukturu nəzərə alınır. Faktiki xidmət müddəti ilə müqayisə üçün, eyni zamanda əsas fondların normativ xidmət müddəti müəyyən olunur. O, əsas fondların tam bərpasına qüvvədə olan amortizasiya ayrılmaları normalarının qiymətlərinin əks kəmiyyətini özündə əks etdirir.

ƏSAS FONDLARIN İLKİN DƏYƏRİ - əsas fondlar balansla salınarkən, nəzərə alındıqları qiymətlərlə dəyəridir. Bina və tikililərin ucaldırılmasına; əsas fondların əldə olunması və onların təyin olunmuş yerə çatdırılmasına; maşın, avadanlıq və əsas fondların digər növlərinin tikinti dövrünə və ya bu obyektlərin əldə olunması anına olan qiymətlərdə quraşdırılmasına çəkilən pul xərclərini ifadə edir.

Əsas fondların ilkin dəyəri tam və qalıq dəyərlərinə bölünür.

Tam ilkin dəyər əsas fondların işə salınmasının faktiki dəyəridir. Əsas fondların istismara verilməsindən sonra o, mühasibat balansı aktivinin “Əsas vəsaitlər” maddəsində əks olunur və əsas fondlar yenidən qiymətləndirilənədək (nəticədə, obyektlərin ilkin dəyərləri onların bərpa dəyərləri ilə əvəz olunur və ya kapital qoyuluşları hesabına obyektlərin genişləndirilməsi, müasirləşdirilməsi və yenidən qurulması zamanı çəkilən xərclər ilkin dəyərə əlavə olunur) orada qalır. Əsas fondların **ilkin qalıq dəyəri** – əsas fondların, indiki zamanda aşınması nəzərə alınmaqla, balansla salındığı qiymətlərdə dəyəridir.

ƏSAS FONDLARIN İSTİFADƏYƏ VERİLMƏSİ – (I) tikintisi başa çatmış və müəyyənləşdirilmiş qaydada istismara qəbul edilmiş tikinti obyektlərinin, binaların, tikililərin (qurğuların), müəssisələrin, buraxılış komplekslərinin, həmçinin avadanlıqların, alətlərin, inventarların, çoxillik əkmələrin, işçi və məhsuldar mal-qaranın dəyəridir. Əsas fondların istifadəyə verilməsi *kapital qoyuluşlarının* həyata keçirilməsinin nəticəsi hesab edilir və statistik hesabat formalarında, *tikintisi başa çatmış obyektlərin istismarına dair dövlət komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş qəbul aktlarına* əsasən, istehsal və mülki-yaşayış təyinatlı obyektlərin güclərinin istifadəyə verilməsi ilə eyni vaxtda əks etdirilir. Göstərilən obyektlərin *dəyərinin* istifadəyə verilmiş *əsas fondların* tərkibində əks etdirilməsi əsas vəsaitlərin təhvil-təslim aktı əsasında həyata keçirilir. Əsas fondların tərkibinə torpaqların yaxşılaşdırılmasına çəkilən kapital xərcləri də daxildir. Kompleks işlərin qurtarmasından asılı olmayaraq, belə xərclərin illik məbləği hesabat ili üçün istismara verilmiş sahələrə mütənasib müəyyənləşdirilir.

(II) - əsas fondların və tikililərin dəyər ifadəsində istifadəyə verilməsidir. Tikinti statistikasında əsas fondların istifadəyə verilməsi tikinti dövründə sifarişçi tərəfindən həyata keçirilən, xərclərin real məbləğini əks etdirən sifarişçilər üçün faktiki dəyərlə ifadə olunur.

ƏSAS FONDLARIN KÖHNƏLMƏSİ – istismar prosesində təbii qüvvələrin təsiri altında, texniki inkişaf və *istehsalın səmərəliliyinin* artması nəticəsində *əsas fondların* istehlak xüsusiyyətlərinin və dəyərinin bir hissəsinin və ya tam itməsidir. Köhnəlmənin intensivliyi əsas fondların növündən, onların konstruksiyasının (quruluşunun) xüsusiyyətlərindən, keyfiyyətindən, istismarının xarakteri və şəraitindən, xidmətin

vəziyyətindən və digər amillərdən asılıdır. Əsas fondların mənəvi köhnəlməsi və əsas fondların fiziki köhnəlməsi fərqləndirilir.

ƏSAS FONDLARIN QALIQ DƏYƏRİ – müəyyən tarixə əmək vasitələrinin hazır məhsula (xidmətlərə) keçirilmədən qalmış dəyərinin pulla ifadəsidir. Əsas fondların qalıq dəyəri əsas fondların tam dəyərindən köhnəlmələr çıxılmaqla müəyyənləşdirilə bilər və onların ilkin və ya bərpa dəyərindən çıxılmaqla hesablanır.

ƏSAS FONDLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ - *əsas fondların* dəyərinin həmin dövr müəyyən edilməsidir.

ƏSAS FONDLARIN LƏĞVİ – xidmət müddətinin başa çatması ilə əlaqədar olaraq, əsas fondların fəaliyyətdə olanların tərkibindən çıxarılmasının *əsas fondların balansında* əks etdirilməsidir. Təşkilatlar səviyyəsində əsas fondların ləğvi aşağıdakı səbəblər üzündən baş verir: 1) obyektin gələcəkdə istifadəsini yararsız edən fiziki aşınma və köhnəlmə; 2) fiziki vəziyyətindən asılı olmayaraq, ondan istifadə edilməsi iqtisadi nöqteyi-nəzərdən səmərəli olmayan, mənəvi aşınma; 3) təbii fəlakət və fəvqəladə hadisələr (daşqın, zəlzələ, yanğın və s.); 4) müəssisələrin ləğv edilməsi; 5) sair səbəblər. Ləğv edilən əsas fondlar tam ilkin dəyər və yaxud bərpa dəyəri ilə mühasibat balansından silinir.

ƏSAS FONDLARIN MƏNƏVİ (TEKNİKİ, FUNKSIONAL) KÖHNƏLMƏSİ – fəaliyyətdə olan təkrar istehsalın ucuzlaşması və ya təzə və daha müasir *əsas fondların* yaradılması nəticəsində əmək vasitələrinin və uzunmüddətli maddi nemətlərin dəyərinin azalmasıdır. Əsas fondların dəyərinin dəyişməsinə müəyyənləşdirən iki mənəvi köhnəlmə forması fərqləndirilir: 1) əmək məhsuldarlığının artırılmasına səbəb olan, əsas fondların obyektləri və həmçinin onların hazırlanması üçün zəruri olan xammal, material, yarımfabrikatlar, hazır məhsulları yaradan ictimai zəruri xərclərin onların təkrar istehsalına görə azalması; 2) əsas fondların, elmi texniki tərəqqinin təsiri altında əvvəllər fəaliyyətdə olmuş fondlardan daha yaxşı texniki-iqtisadi xarakteristikalarının (gücünün, səmərəliliyinin, faydalılığının, təmirə yararlılığının, rahatlığının və s.) meydana çıxması.

ƏSAS FONDLARIN MÖVCUDLUĞU – müəyyən tarixə dəyər ifadəsində əsas fondların həcmi əks etdirən göstəricidir. Bütövlükdə, iqtisadiyyat, fəaliyyət növləri, müəssisələr,

mülkiyyət formaları, ərazilər üzrə hesablanır. Əsas fondların dəyərini faktiki (qarışıq) və müqayisəli qiymətlərlə əks etdirmək olur.

ƏSAS FONDLARIN NÖVLƏRİ – müəyyən təbii-maddi əlamətlərə görə formalaşdırılan *əsas fondların* qruplarıdır. Nümunəvi təsnifat əsas fondları binalara, tikililərə (qurğulara), maşın və avadanlıqlara (o cümlədən güc və işçi maşın və avadanlıqlarına, ölçü və tənzimləyici cihaz və qurğulara, laboratoriya avadanlıqlarına, hesablama texnikasına, digər maşın və avadanlıqlara), nəqliyyat vasitələrinə, istehsal və təsərrüfat inventarlarına, işçi, məhsuldar və cins mal-qaraya, çoxillik əkmələrə, torpaqların yaxşılaşdırılmasına çəkilən əsaslı xərclərə və digər maddi əsas fondlara, həmçinin qeyri-maddi əsas fondlara bölür. Statistik hesabatlarda əsas fondlar nümunəvi təsnifat bazası əsasında növlər üzrə qruplaşdırılır. Lakin bu zaman onların tərkibinin sahə xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, kənd təsərrüfatında tikililərin (qurğuların) tərkibində irriqasiya, meliorasiya və su vermə qurğuları ayrılıqda göstərilir. Milli hesablar sistemində əsas fondların aşağıdakı təsnifatı qəbul edilmişdir:

AN.11 Əsas fondlar

AN.111 Maddi əsas fondlar

AN.1111 Yaşayış binaları və evləri
AN.1112 Digər binalar və qurğular
AN.11121 Qeyri-yaşayış binaları
AN.11122 Digər tikili və qurğular
AN.1113 Maşın və avadanlıqlar
AN.11131 Nəqliyyat avadanlığı
AN.11132 Digər maşın və avadanlıqlar
AN.1114 Kultivasiya olunan aktivlər
AN.11141 Damazlıq, südverən və işlək heyvanlar və s.

AN.11142 Üzümlüklər, meyvə bağları və müntəzəm bar verən ağac plantasiyaları

AN.112 Qeyri-maddi əsas fondlar

AN.1121 Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı
AN.1122 Hesablama texnikası üçün proqram təminatı
AN.1129 Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin orijinalları

ƏSAS FONDLARIN ORTA İLLİK DƏYƏRİ - il ərzində mövcud olan əsas fondların malik olduğu dəyər göstəricisinin orta qiymətidir. Statistika təcrübəsində, bütün əsas fondların ilin əvvəlinə və sonuna yarı dəyərlərinin və onların hesabat ilinin qalan aylarının birinci gününə olan dəyərlərinin cəmindən alınan məbləğin 12-yə bölünməsindən alınan qismət kimi, orta xronoloji düsturla hesablanır. Əsas fondların orta illik balans dəyərləri ilə yanaşı, əsas fondların orta illik

qiymətlərdə orta illik dəyərlərini də hesablamaq olur. Qalıq ilkin dəyər, əsas fondların obyektləri aşındıqca, həmçinin onların genişləndirilməsi, müasirləşdirilməsi və yenidən qurulması ilə əlaqədar dəyişir. Əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi zamanı qalıq bərpa dəyəri ilə əvəz olunur.

ƏSAS FONDLARIN SAHƏLƏRƏRASI

BALANSI - məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının siyahısında sahələr üzrə əsas fondların mövcudluğu və növ tərkibini xarakterizə edir. Əsas fondların sahələrarası balansının məlumatları müfəssəl sahə bölgüsündə əsas fondların mövcudluğu və tərkibinə dair ətraflı məlumat almağa, buraxılan məhsulların həcmi ilə əlaqədə onun növ tərkibini dərinlən və hərtərəfli öyrənməyə, əsas fondları məhsul istehsalı ilə əlaqələndirən məhsulların *birbaşa* və tam *fondtutumu əmsallarını* hesablamağa imkan verir. Əsas fondların sahələrarası balansında əsas fondların mövcudluğu ortaillik hesablama ilə balans dəyərində əks etdirilir.

Əsas fondların sahələrarası balans hesabatı fond istehsal edən (maşınqayırma, tikinti) sahələrlə və bu fondlardan məhsul və xidmətlər istehsalı üçün istifadə edən sahələr arasında sahələrarası əlaqələri aşkar etməyə, bir sıra digər iqtisadi hesablamları həyata keçirməyə imkan verir.

ƏSAS FONDLARIN SIRADAN ÇIXMASI

– (I) - əsas fondların ləğvi və sair çıxılmalardır (satışı, kənara verilməsi).

(II) - əsas fondların satılması, sökülməsi, dağılması və qırıntılara çevrilməsidir. Müəssisələr statistikasına üçün əsas fondların məxarici onların satılmasıdır, çünki onlar daha asanlıqla qiymətləndirilir.

Əsas fondların satışı balans dəyərləri ilə deyil, faktiki alış qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Burada həm maddi aktivlərin, həm də qeyri-maddi aktivlərin çıxılması qeydiyyatla alınır.

Əldə olunan və ya çıxılan (silinən) əsas fondların saldosu iqtisadi vahidin və ya sahənin hesabat ili ərzindəki investisiyasını hesablamağa imkan verir.

ƏSAS FONDLARIN TAM BƏRPA DƏYƏRİ

– yenidən qiymətləndirmənin keçirildiyi dövrə mövcud olan qiymətlər və tariflər üzrə oxşar mövcud yeni obyektlərin təkrar istehsalına (hazırlanmasına, nəqlinə, qurulmasına və s.) çəkilən xərclərin dəyəridir.

ƏSAS FONDLARIN TƏMİRİ – işçi vəziyyətində saxlanması üçün əsas fondların qismən bərpasıdır. Sənayedə təmir - cari, orta və

əsaslı təmirə bölünür. Təmirin bütün növlərinin xərcləri istehsal xərclərinə daxil edilir. Əsas fondların təmiri planlaşdırılmış və müəyyənləşdirilmiş vaxtdan əvvəl yerinə yetirilən və qəzaya görə təmirdən ibarət ola bilər.

ƏSAS FONDLARIN YARARLILIQ

ƏMSALI - əsas fondların qalıq dəyərinin onların tam ilkin (bərpa) dəyərinə olan nisbətidir ("Əsas fondların ilkin dəyəri"nə bax). Əsas fondların yararlılıq əmsalı - əsas fondların köhnəlmə (aşınma) səviyyəsi göstəricisinin əksidir.

ƏSAS FONDLARIN YAŞ XARAKTERİSTİKALARI

– mövcud əsas fondların orta yaşını, onların yaş qruplarını, sıradan çıxmış əsas fondların orta yaşını, orta xidmət (faktiki və normativ) müddətini əks etdirən göstəricilərdir.

ƏSAS FONDLARIN YAŞI – istismara verilmə tarixi ilə müşahidə tarixi arasındakı vaxtdır. Əsas fondların yaşını xarakterizə etmək üçün həm də onların qruplaşdırılmasından istifadə edilir. Məsələn, 5 ilədək, 5 ildən çox - 10 ilədək, 10 ildən çox - 20 ilədək, 20 ildən çox. Əsas fondların ayrı-ayrı növlərinin yaşlarının müxtəlif olduqlarını nəzərə alaraq, onların orta yaşının müəyyən edilməsi daha məqsəduşğundur.

ƏSAS FONDLARIN YENİLƏŞMƏ

ƏMSALI - əsas fondların təkrar istehsalını xarakterizə edir. İlin sonuna bütün fondların ümumi həcmində yeni işə salınmış bütün fondların xüsusi çəkisini əks etdirir. İl ərzində istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərinin ilin sonuna əsas fondların dəyərinə nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. *İnflyasiyanın* yüksək artım şəraitində müqayisəli qiymətlərlə hesablanır. Əsas fondların yeniləşmə əmsalı həm ümumilikdə əsas fondlar üzrə, həm də onların ayrı-ayrı növləri üzrə dəyər və natural ölçülərdə müəyyənləşdirilir.

ƏSAS İSTEHSAL FONDLARI – sosialist iqtisadiyyatında məhsulların istehsalı və ya xidmətlərin (nəqliyyat, rabitə, ticarət və s. xidmətlərin) göstərilməsi üçün istifadə edilən *əsas fondlar olmuşdur*.

ƏSAS İŞ (GƏLİRLİ MƏŞĞULLUQ) – *iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanlara* aid olan və əlavə işi (gəlirli məşğulluğu) olan bütün şəxslər üçün müəyyən edilir. Əsas iş (gəlirli məşğulluq) şəxsin özü üçün əsas hesab etdiyi, yaxud daha artıq iş saati işləyən və ya daha çox gəlir gətirən iş hesab edilir. Əsas işdən başqa, şəxs ona gəlir

gətirən ikinci işdə də işləyə bilər və bu iş həmin şəxs üçün *əlavə (ikinci) məşğulluq* hesab edilir.

ƏSAS KAPİTAL – təqribən “əsas fondlar”ın müəyyənləşdirilməsinə (anlayışına) uyğun olan kateqoriyadır, uzun müddət işçi (əməliyyat) dövrləri ərzində istifadə oluna bilən maddi, qeyri-maddi və maliyyə aktivləridir. Əsas kapital, əsas fondların tərkibinə daxil olan elementlərdən başqa, özündə *başa çatdırılmamış tikinti* hissəsini - başa çatdırılmamış tikinti işlərinin dəyərini də birləşdirir, bu şərtlə ki, tikilmiş obyekt üçün alıcı tapılmış və əvvəlcədən onunla satış haqqında müqavilə imzalanmış olsun. Əsas kapitalla torpaq və binalar, istehsal tikililəri, maşın və avadanlıqlar, investisiyalar aid edilir. Əsas kapitalla xərclər onlardan gözlənilən istifadə müddəti ərzində *gəlirdən* silinir, bununla yanaşı, onlar əsas fondların balans dəyərindən çıxılır və amortizasiya ayırmalarının hesabına aid edilir.

ƏSAS KAPİTAL (ƏSAS FONDLAR) - istehsal aktivləri kimi müəyyənləşdirilir və istehsal prosesində bir ildən çox dəfələrlə və ya daima istifadə olunur.

ƏSAS KAPİTALA İNVESTİSİYALAR – bütün növ əsas vəsaitlərin alınmasına, yaradılmasına və istehsalına yönəldilmiş xərclərin məcmusudur. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar - tikinti-quraşdırma işlərinə, quraşdırılması tələb olunan və ya tələb olunmayan, tikili və obyektlərin smetasına daxil olan və ya daxil olmayan maşın və avadanlıqların alınmasına və quraşdırılmasına, işçi və məhsuldar heyvanların alınmasına, çoxillik əkmələrin və meşə zolaqlarının salınmasına, istehsal olunmayan aktivlərə mülkiyyət hüququnun verilməsinə, qeyri-maddi əsas fondların (layihə-axtarış işləri proqram təminatı, məlumat bazası, incəsənət və əyləncəli janr əsərlərinin orijinalları və s.) alınması və hazırlanmasına və əsas fondların dəyərinin artırılmasına yönəldilən sair işlərin yerinə yetirilməsinə sərf edilən xərclərin cəmindən ibarətdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələri müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri, büdcə vəsaitləri (dövlət büdcəsi və ya yerli büdcələr), əhalinin şəxsi vəsaitləri, bank kreditləri, büdcədən kənar fondların vəsaitləri və digər vəsaitlər ola bilər.

ƏSAS KAPİTALDA DİGƏR MƏNBƏLƏRİN PAYI – yeni biznesin təşkili üçün özünün xüsusi vəsait, dotasiya və istiqrazlarından başqa, digər vəsait mənbələrindən istifadə edən müəssisələrin faizidir.

ƏSAS KAPİTALIN İSTEHLAKI – (I) - istehsalçıda mövcud olan *əsas kapitalın* dəyərinin müəyyən hesabat dövrü ərzində *fiziki, mənəvi aşınması* və ya korlanması nəticəsində azalmasıdır.

(II) - özündə müvafiq dövr ərzində normal olaraq fiziki köhnəlmiş və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş əsas fondların istehlak məbləğini, o cümlədən sığortalanması mümkün olan bədbəxt hadisələr nəticəsində itirilmiş əsas fondlar da daxil olmaqla, nəzərdə tutulmuş itkiləri əks etdirir.

(III) – istehsal xərclərinə aiddir. O, ümumi sözlə hesabat dövrü ərzində istehsalçıya aid olan və onun tərəfindən istifadə olunan əsas kapitalın cari ehtiyatlarının dəyərinin normal fiziki və mənəvi aşınma və ya qəzadan adi korlanma nəticəsində azalması kimi ifadə olunur. Əsas kapitalın istifadə olunmasına hərbi əməliyyatlar və ya çox gec-gec baş verən iri təbii fəlakətlər kimi xüsusi hadisələrdə dağılmış əsas kapitalın dəyəri daxil edilmir. Bu itkilər MHS-də “Aktivlərin həcmində digər dəyişikliklər” hesabında yazılır. MHS-də əsas kapitalın istehlakı elə müəyyənləşdirilmişdir ki, o nəzəri cəhətdən düzgündür və iqtisadi təhlilin məqsədlərinə uyğundur. Onun kəmiyyəti mühasibat uçotunda əks olunan və ya vergi ödəmə məqsədi ilə, xüsusən inflyasiya mövcud olduqda müəyyənləşdirilən amortizasiya ayırmalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

ƏSAS KAPİTALIN SATILMASI – əsas kapitalın satılmasının həcmi balans dəyəri üzrə deyil, əlavə dəyər vergisi çıxılmaqla, faktiki qiymət üzrə müəyyənləşdirilir. Həm material, həm də qeyri-material aktivlərinə investisiyaların nəticəsi hesab edilən əsas kapitalın satışının növləri qeydiyyatdan keçirilir.

Qeyd: Qazancların və əsas kapitalın satışı balansı hesabat dövrü ərzində vahidin və ya bölmənin investisiyalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

ƏSAS KAPİTALIN ÜMUMİ YIĞIMI – (I) – rezidentlərin gələcək dövrlərdə istehsalda istifadə edəcəkləri və beləliklə, yeni gəlir yaradacaq əsas kapital obyektlərinə qoyduqları vəsaitdir. MHS-nin “Kapitalla əməliyyatlar” hesabının göstəricisidir. Sıradan çıxmışlar çıxılmaqla alınmış əsas fondların dəyəri, üstəgəl qeyri-istehsal maddi aktivlərin yaxşılaşdırılmasına və bütün qeyri-istehsal aktivlərlə bağlı mülkiyyət hüquqlarının verilməsinə xərclərin dəyəri kimi müəyyən edilir.

(II) - Avropa hesablar sisteminə (AHS) görə, əsas kapitalın ümumi yığımı əsas fondların silinməsi çıxılmaqla, istehsalçı-rezidentlərin əldə etdikləri əsas fondlar, üstəgəl istehsalçı və ya institusional

vahidlərin həyata keçirdikləri istehsal fəaliyyəti nəticəsində qeyri-istehsal aktivlərinin dəyərlərinə bəzi əlavələr kimi müəyyən edilir. Qeyri-istehsal aktivlərinin dəyərinə olan əlavələrə - torpaq bəndlər tikilməklə meliorasiya nəticəsində torpağın yaxşılaşdırılmasına çəkilən kapital xərcləri daxil edilir.

Əsas kapitalın ümumi yığımı müsbət və ya mənfi ola bilər.

Müsbət yığım daxildir: satın alınmış, barter vasitəsilə əldə olunmuş, təbii şəkildə kapital transferləri köçürmələri kimi alınmış və ya maliyyə lizinqi üzrə istifadəçi tərəfindən əldə olunmuş yeni və ya mövcud əsas fondların dəyələri; istehsal edilmiş və istehsalçı tərəfindən özünün şəxsi istifadəsi üçün saxlanmış əsas fondların dəyərləri; əsas fondların və mövcud tarixi abidələrin, fondların təbii artması və əsaslı yaxşılaşdırılması dəyərləri.

Mənfi dəyərlərə daxildir: əsas fondların silinməsi, məsələn, satılan, barter yolu və ya kapital transferi köçürmələri kimi təbii şəkildə verilən mövcud əsas fondlar. Əsas fondların silinməsi mənfi əldə etmə kimi uçota alınır və əsas fondların istifadəsi və fəvqəladə hadisələr (quraqlıq və ya digər təbii fəlakətlər) nəticəsindəki itkilər ona daxil deyildir.

(III) – institusional vahidlərin və ya sektorun əsas kapitalının ümumi yığımı yeni və ya mövcud əsas fondlardan sıradan çıxmışlar çıxılmaqla alınmışların dəyərinə görə müəyyən edilir. Çıxılmaya əsas kapitalın istehlakı daxil edilmir.

ƏSAS QEYRİ-İSTEHSAL FONDLARI – sosialist iqtisadiyyatında qeyri-maddi xidmətlərin göstərilməsi üçün istifadə edilən *əsas fondlar olmuşdur*.

ƏSAS QIYMƏT – (I) - mal və xidmət vahidinin dəyərini əks etdirən MHS göstəricisidir. Bu qiymətə məhsula vergilər, yaxud subsidiyalar, həmçinin ayrılıqda hesablanan tədarük üzrə xərclər daxil edilmir.

(II) - istehsal olunmuş mal və xidmət vahidinə görə istehsalçıların alıcılardan aldığı qiymətdir ki, burada onun istehsalı və satışı ilə bu vahid tərəfindən ödənilən vergilər (yəni məhsula vergi) çıxılır, məhsulun istehsalı və satışının nəticəsi kimi bu vahidin aldığı hər hansı subsidiya (yəni məhsula subsidiya) üstə gəlir. Ona istehsalçı tərəfindən hesab-fakturaya daxil edilmiş nəqliyyat əlavələri daxil edilmir, hətta hesabda ayrıca maddə kimi göstərsə belə.

ƏSAS QIYMƏTLƏRLƏ ƏLAVƏ DƏYƏR - əsas qiymətlərlə ifadə olunmuş ümumi məhsul buraxılışından istehlakçı qiymətləri ilə ifadə olunmuş aralıq istehlakın çıxılması yolu ilə

hesablanır. *Əsas qiymət* – məhsula görə ödənilməsi nəzərdə tutulan bütün vergilər çıxılmaqla və məhsula görə subsidiyalar daxil edilməklə, istehsalçının məhsul (xidmət) vahidinin satışından əldə etdiyi məbləğdir. *Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı* - nəzərdən keçirilən dövr ərzində təsərrüfat vahidlərinin-rezidentlərin istehsal fəaliyyətinin nəticəsi olan məhsul və xidmətlərin dəyəri olmaqla istehsal fəaliyyətinin həcmi səciyyələndirir. İstehsal fəaliyyətinin MHS-də qəbul edilmiş sərhədlərin anlayışına uyğun olaraq buraxılış aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- 1) istehsalçısı olmayan vahidlərə göndərilən məhsul və xidmətlər;
- 2) istehsalçının maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarına aid olan məhsul da daxil edilməklə, özünün son istehlakı və ya yığımı üçün istehsal olunan məhsul;
- 3) özünün son istehlakı üçün istehsal edilən bəzi xidmətlər.

Aralıq istehlak - məhsul və xidmətlərinin istehsalı ilə əlaqədar istehsal prosesində istifadə olunan əmək və xidmət predmetlərindən ibarət xərclər göstəricisidir.

Məhsula görə vergilər - adətən məhsul və ya xidmət vahidinə görə, yəni rezidentlər tərəfindən istehsal edilən, satılan və ya idxal edilən məhsul və xidmətlərin miqdarına, yaxud dəyərinə mütənasib olaraq alınan vergilərdir. Bu vergilərə əsasən əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər və s. aiddir.

Məhsula görə subsidiyalar - adətən rezidentlər tərəfindən istehsal edilən, satılan və ya idxal edilən məhsul və xidmətlərin miqdarına və ya dəyərinə proporsional olaraq ödənilən subsidiyalardır. Müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun satış qiymətinin orta istehsal xərclərindən aşağı təyin edilməsi nəticəsində baş verən daimi zərərlərə görə dövlət büdcəsindən müntəzəm ödəmələr, ixrac və idxal subsidiyaları və s. aiddir.

ƏSAS QIYMƏTLƏRLƏ ÜMUMİ ƏLAVƏ DƏYƏR – alıcıların qiymətlərindən aralıq istehlak çıxılmaqla, əsas qiymətlərlə qiymətləndirilmiş buraxılışdır.

ƏSAS MADDİ VASİTƏLƏR ŞƏKLİNDƏ KAPİTALLAŞDIRILMIŞ MƏHSUL – öz işçi qüvvəsinin köməyi ilə və öz istifadəsi üçün müəssisə tərəfindən istehsal olunmuş və ya tikilmiş əsas maddi vasitələrin dəyəri, həmçinin müəssisənin özü tərəfindən müstəqil aparılan iri təmir işlərinin dəyəridir.

Əsas maddi vasitələr şəklində kapitallaşdırılmış məhsul maddi aktivlərə qoyulan investisiyanın hissəsi hesab edilir.

ƏSAS MASSİV METODU – müayinəyə ən iri, əhəmiyyətli (çox mühüm) müşahidə vahidlərinin məruz qaldığı qeyri-ümumi müşahidə metoddur.

ƏSAS MƏHSUL - müəssisənin istehsalının yönəldildiyi və müəssisənin ümumi məhsulunun həcmində daha çox xüsusi çəkiyə malik olan məhsuldur.

ƏSAS MƏHSULLARIN TƏSNİFATI (ƏMT) – BMT-nin Əsas Məhsulların Təsnifatı yalnız malların deyil, həm də xidmətləri əhatə edən məhsulların tam təsnifatıdır. ƏMT mal, xidmət və aktivlərlə bağlı iqtisadi prosesləri əks etdirən müxtəlif növlü statistik məlumatların beynəlxalq müqayisəsinin əsasını təmin edir.

ƏMT-də mal və xidmətlərin hər bir növü elə müəyyənləşdirilmişdir ki, onlar, bir qayda olaraq, iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin Beynəlxalq standart sahə təsnifatında (BSST) yalnız bir fəaliyyət növünün məhsulu hesab edirlər və əksinə, Beynəlxalq standart sahə təsnifatının (BSST) hər bir iqtisadi fəaliyyət növü elə müəyyənləşdirilmişdir ki, o, bir qayda olaraq, ƏMT-də (hər bir məhsul növü eyni kodla məhsulun ayrılıqda bir sıra növ müxtəlifliklərinə malik olduqda) nəzərdə tutulmuş məhsullardan yalnız bir növünü istehsal edir. Praktiki imkanlar daxilində bu iki təsnifat arasında bir-bir uyğunluq tapmağa cəhd edilmişdir. ƏMT-də məhsulun hər bir kateqoriyası BSST sinfinə (haradək, bu məhsul və ya xidmət əsasən istehsal olunur) istinad edilməklə müşayiət olunur. Lakin həmişə bir-bir uyğunluğuna nail olmaq mümkün deyildir. Buna görə də, praktikada bir məhsuldan artıq, onun nə qədər məhdud səciyyələndirilməsindən asılı olmayaraq, sahənin məhsuluna birləşdirilməsi tendensiyası mövcud olur.

Məhsulların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə təsnifatı Avropa Birliyi səviyyəsində statistik təsnifatlar sistemi hesab edilir.

ƏSAS SEÇMƏ – müşahidə obyektinin çoxməqsədli müayinələrinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş iri ölçülü (həcmli) seçmədir. Bu seçmədən xüsusilə işçi qüvvəsinin müayinələri zamanı geniş istifadə edilir.

ƏSAS SİSTEM – mühasibat uçotunun genişləndirilmiş sistemi tətbiq olunmayan

şirkətlər üçün nəzərdə tutulmuş mühasibat uçotu sistemidir.

ƏSAS TELEFON APARATLARI – şəhər telefon stansiyalarında sərbəst mövcud nömrələrə malik olan telefon aparatlarıdır. Bura əsas telefon aparatının xəttinə birləşdirilmiş, stansiyada müstəqil nömrəsi olmayan telefon aparatları daxil edilmir.

ƏSAS VƏSAİTLƏRİN HƏRƏKƏTİ – hər hansı bir dövr ərzində əsas vəsaitlərin daxil olması və çıxmasını, onların həcmnin və strukturunun dəyişməsinə xarakterizə edən prosesdir. Əsas vəsaitlərin daxil olması əsas etibarilə tikintisi başa çatmış yeni obyektlərin istifadəyə verilməsi və yaxud onların hazır şəkildə əldə edilməsi (alınması) ilə baş verir. Əsas vəsaitlərin çıxması, onların fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi, təbii fəlakətlərdən dağılması, başqa müəssisə və təşkilatlara satılması nəticəsində baş verir. Əsas vəsaitlərin hərəkətinin intensivliyi (səmərəliliyi) əsas vəsaitlərin yeniləşmə və çıxma əmsalları ilə xarakterizə olunur. **Yeniləşmə əmsalı** dövr ərzində istifadəyə verilmiş yeni əsas vəsaitlərin bütün vəsaitlərin onların dövrün sonuna olan ümumi dəyərində nisbəti kimi müəyyən edilir. **Çıxma əmsalı** dövr ərzində çıxmış əsas vəsaitlərin dəyərində bütün vəsaitlərin dövrün əvvəlinə olan dəyərində nisbəti kimi müəyyən edilir. Əsas vəsaitlərin hərəkəti haqqında daha dolğun məlumatı *əsas fondların balansı* verir.

ƏSASƏN ƏRZAQ MALLARININ SATIŞI – ixtisaslaşdırılmamış mağazalarda ümumi satışın həcmində ərzaq mallarının satışı 35%-dən çox olan satışdır.

ƏSASLI QIYMƏTLƏNDİRMƏ – qeyri-müəyyən artma zamanı n müşahidə sayının θ həqiqi parametrinə yönələn T_n nöqtəli qiymətləndirilməsidir. Burada bütün $\varepsilon > 0$ halları üçün

$$\lim P \{ |T_n - \theta| > \varepsilon \}$$

n zamanı dispersiya sıfıra doğru istiqamətləndikdə, əsas qiymətləndirmə istənilən dəyişməyən qiymətləndirilmədir.

ƏSASLI TƏMİR – istehsal xidmətləri (işləri) formasında müxtəlif *tikinti məhsullarıdır*. Bina və tikililərin ayrı-ayrı köhnəlmiş konstruktiv element və hissələrinin yeniləri ilə dəyişdirilməsindən ibarətdir. Əsaslı təmir əsasən məhsulun (işin) *mayə dəyəri* hesabına normativlər üzrə əmələ

gələn (yaranan) təmir fondunun vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Avadanlıqların əsaslı təmiri onların keyfiyyətinin və iş qabiliyyətinin bərpa edilməsi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir və bu zaman avadanlıqların müasirləşdirilməsi də həyata keçirilir.

ƏSASLI TİKİNTİ STATİSTİKASI – *təkrar istehsal* hadisələri və proseslərini və yeni *əsas fondların* yaradılmasını öyrənən statistika sahəsidir. Əsaslı tikinti statistikasını iki tədqiqat obyektinə malikdir: kapital qoyuluşu sahəsində - kapital qoyuluşunu həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslərin məcmusu (investisiya layihəsinin reallaşdırılması); tikinti fəaliyyəti sahəsində - maddi istehsal sahəsi kimi tikinti.

Əsaslı tikinti sahəsinin predmetinə tikintidə kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi vasitəsi ilə əsas fondların təkrar istehsalı sahəsində baş verən və inkişaf edən, kütləvi amillərin və proseslərin kəmiyyət ifadəsi və münasibətləri xidmət edir. Əsaslı tikinti statistikasının əsas vəzifəsi tikinti və əsas fondların təkrar istehsalında kapital qoyuluşu haqqında düzgün və elmi əsaslandırılmış məlumatların vaxtında əldə edilməsi və işlənməsindən ibarətdir.

ƏSASLI TİKİNTİDƏ HESABAT – sifarişçi, podratçı müəssisələrinin (təşkilatlarının), tikintiyə xidmət edən layihə və axtarış təşkilatlarının fəaliyyəti üzərində statistik müşahidənin əsas formasıdır. Əsaslı tikintidə hesabat, özündə təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, əsas kapitalla investisiya yönəldən (investisiya layihəsini reallaşdıran), tikintidə podrat müqavilələri, həmçinin təsərrüfat üsulu üzrə tikintidə iş yerinə yetirən, fiziki və hüquqi şəxslərin dövrü təqdim etdikləri statistika müşahidəsi formalarının məcmusunu əks etdirir.

ƏSASLI TİKİNTİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ - (*“İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələri”*nə bax,).

ƏSASLI TİKİNTİNİN PODRAT ÜSULU – müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatdan keçmiş və tikinti fəaliyyətinə *lisenziya* almış, ixtisaslaşdırılmış tikinti təşkilatları (əsas podratçı və subpodratçı) tərəfindən tikinti, həmçinin digər işlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formasıdır. Əsaslı tikintinin podrat üsulunda, tikinti prosesində iki tərəf iştirak edir – sifarişçi və əsas podratçı (müqaviləçi). Onların qarşılıqlı əlaqələri tikinti üzrə müqavilə ilə

müəyyənləşdirilir. (*“Əsaslı tikintiyə podrat müqaviləsi”*nə bax).

ƏSASLI TİKİNTİYƏ PODRAT MÜQAVİLƏSİ – icraçı ilə sifarişçi arasında bağlanmış müqavilə (kontrakt) əsasında onların qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən əsas hüquqi sənəddir. Podratçı (*kontraktor*) tərəfindən öz riski hesabına müqavilədə nəzərdə tutulmuş vaxtda öhdəsinə götürdüyü obyektin tikilməsi və təhvil verilməsi, yaxud müqavilədə şərtləndirildiyi kimi, tikinti işlərinin yerinə yetirilməsi, *sifarişçi* tərəfindən podratçıya tikinti sahəsinin verilməsi, yaxud işin hərtərəfli təmin edilməsi, onun qəbulu və ödənilməsinə dair müqavilədir. Əsaslı tikintidə podrat müqaviləsi mülki-hüququ müqavilənin bir növüdür.

Əgər podratda hər hansı məmulatın hazırlanması nəzərdə tutulursa və podratçı onu özünün əldə etdiyi materiallardan hazırlayarsa, hazırlanmış məmulatın dəyəri sifarişçi tərəfindən ödənilirsə, onda mülkiyyət hüququ sifarişçiyə keçir. Əgər əvəz edilən əşya hazırlanmışdırsa, burada alqı-satqı qaydaları tətbiq edilir. Əgər razılaşmada başqa qayda müəyyənləşdirilməyibsə, podratla bağlı smetanın tərtibi ödənilmir.

ƏSASSIZ VEKSEL (VALYUTASIZ VEKSEL) - əsassız və ya kifayət qədər əsası olmadan verilməsi faktı sübut olunmuş vekseldir.

ƏTRAF MÜHİT - insanların həyatı, həyat şəraitinin keyfiyyəti və heyvan və bitkilərin yaşayışı üçün normal şəraitli təbii mühit kimi müəyyən edilir.

Ətraf mühitin aşağıdakı komponentləri eyniləşdirilə (identifikasiya edilə) bilər:

- Atmosfer
- Su
- Bitki aləmi
- Heyvanlar aləmi
- Torpaq
- Yaşayış məntəqələri.

ƏTRAF MÜHİTİN ÇİRLƏNMƏSİ İLƏ MÜBARİZƏ VƏ XÜSUSİ ÇİRLƏNDİR-MƏ ƏLEYHİNƏ APARATLAR (ƏSASƏN TEXNOLOJİ PROSESİN SONUNDA YERLƏŞƏN TƏMİZLƏYİCİ VƏ TULLANTI EMAL EDƏN TİKİLİLƏR) ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULMUŞ AVADANLIQLAR VƏ QURĞULARA İNVESTİSİYALAR - ətraf mühitin qorunması kontekstində istifadə olunan texniki qurğuları əks etdirir. Bu ekoloji aqreqatlar, istehsal avadanlıqlarından asılı olmayaraq (onlarla

paralel), fəaliyyət göstərir və çirkləndirici maddələrin və çirkləndirici maddələrin tullantılarının birləşdirilməsini, emal edilməsini, təmizlənməsini, zərərsizləşdirilməsini, kənarlaşdırılmasını və s., həmçinin dağıdılmasını (ekologiyanı pozmadan yayılmasını) həyata keçirir. Buraya ətraf mühitin çirkləndirilməsi səviyyəsinin ölçülməsi üzrə avadanlıqlara investisiyalar da daxil edilir. Avadanlıqların layihələşdirilməsi və quraşdırmaya xərclər də daxil olmaqla, investisiyalar qurğuların alınması və ya tikilməsini ödəyir. Bu qurğular üçün zəruri torpaq sahəsinin alınması da buraya daxil edilir.

ƏTRAF MÜHİTİN ÇIRKLƏNMƏSİNƏ NƏZARƏT ÜÇÜN AVADANLIQ VƏ QURĞULARA VƏ ÇIRKLƏNMƏYƏ QARŞI XÜSUSİ APARATLARA (ƏSASƏN TEXNOLOJİ PROSESİN TAMAMLAYICI MƏRHƏLƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN AVADANLIQLARA) İNVESTİSİYALAR - fəaliyyət növü ilə bağlı, əsas məqsədi ətraf mühitin çirklənməsinin və ya digər pisləşməsinin qarşısının alınması, azaldılması və ya ləğv edilməsi hesab edilir.

Ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdıran, lakin ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olmayan fəaliyyət növləri istisna edilir. Beləliklə, ətraf mühitə əlverişli təsir edən, əsasən müəssisənin təhlükəsizliyi üçün daxili texniki tələbləri təmin edən bütün işlər istisna edilir. Bu məhdudiyyətlər əksər hallarda "İqtisadi fəaliyyət növləri" təsnifatının 37.00 (tullantıların emalı) siniflərində göstərilən tullantıların emalı ilə bağlı fəaliyyət növlərinə aiddir. Belə fəaliyyət növləri İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının digər qruplaşmalarına daxil edilməməlidir.

İstehsalın tamamlayıcı mərhələsində istifadə olunan avadanlıqlar ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə olunan əlavə texniki qurğuları birləşdirir. Bu qurğular müstəqil fəaliyyət göstərir və ya istehsal avadanlığının bir hissəsi hesab olunur, ətraf mühitin çirklənməsini aradan qaldırır, tullantıların və ya zərərli maddələrin yayılmasının qarşısını alır və ya çirklənmənin səviyyəsini ölçür. Investisiyaların həcmi, qurğuların layihələşdirilməsi və quraşdırma xərcləri də daxil edilməklə, onların alınma qiyməti və ya qurğuların tikilməsinin dəyəri ilə hesablanır. Quraşdırma üçün lazım olan torpağın alınmasına çəkilən xərclər də həmçinin buraya daxil edilir. Lakin iş yerlərində sağlamlığın təhlükəsizliyi şəraitinin yaradılması məqsədi ilə birbaşa edilmiş məsrəflər istisna olunur.

Bu investisiyaları ətraf mühitin aşağıdakı 4 və ya daha çox sahələrinə ayırmaq olar:

- tullantılar;
- havaya atılan zərərli maddələr;
- su mühitinin qorunması;
- səs-küy və vibrasiya.

ƏTRAF MÜHİTİN ÇIRKLƏNMƏSİNİN TEXNOLOJİ CƏHƏTDƏN AZALDILMASI ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNAN AVADANLIQ VƏ QURĞULARA İNVESTİSİYALAR (İNTEQRASIYA OLUNMUŞ TEXNOLOGİYA) - fəaliyyət növü ilə bağlı, əsas məqsədi ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, azaldılması və ya ləğv edilməsi hesab edilir.

Ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdıran, lakin ətraf mühitin qorunması ilə bağlı olmayan fəaliyyət növləri istisna edilir. Beləliklə, ətraf mühitə əlverişli təsir edən, lakin əsasən müəssisənin təhlükəsizliyi üçün daxili texniki tələbləri təmin edən bütün işlər istisna edilir. Bu məhdudiyyətlər əksər hallarda İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının 37.00 (tullantıların emalı) siniflərində göstərilən tullantıların emalı ilə bağlı fəaliyyət növlərinə aiddir. Belə fəaliyyət növləri İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının digər qruplaşmalarına daxil edilməməlidir.

Ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması məqsədilə hazırlanmış qurğular, daha təmiz texnologiyanı təmin etmək üçün istifadə olunan qurğular hesab edilir. Bu məqsəd üçün istehsalın tamamlanma mərhələsində tətbiq olunan avadanlıqdan fərqli olaraq, daha təmiz texnologiyanı təmin edən avadanlıqlar istehsal prosesinə inteqrallaşır (birləşir). Bununla əlaqədar olaraq, belə avadanlıqlara investisiyaya əlavə kapital xərcləri daxil edilir. Belə avadanlıqlara istehsal prosesi ilə əlaqədar olmayan ayrıca bir hissə kimi baxılmır, ona görə də ona çəkilən xərclər aşağıdakı kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn, ətraf mühitin qorunmasına dair hüquqi aktlara düşməyən mövcud alternativ qurğulara (və ya onların hissələrinə) çəkilən xərclərlə müqayisə yolu ilə qiymətləndirilməlidir.

Mövcud avadanlığın məcburi dəyişdirilməsi hallarında bu avadanlığın qalıq dəyərini investisiyaya əlavə etmək lazımdır. İş yerlərində sağlamlığın təhlükəsizliyi şəraitinin yaradılması məsrəflərini çıxmaq lazımdır.

Məcburi dəyişdirilmiş mövcud avadanlığın qalıq dəyərinin məbləği aşağıdakı kimi tapılır:

Mövcud avadanlığın bərpa dəyəri, vurulsun dəyişdiriləcək avadanlığın gözlənilən qalan xidmət müddəti, bölünsün dəyişdiriləcək avadanlığın ümumi xidmət müddəti.

Bu investisiyaları ətraf mühitin aşağıdakı 4 və ya daha çox sahələrinə ayırmaq olar:

- tullantılar;
- havaya atılan zərərli maddələr;
- su mühitinin qorunması;
- səs-küy və vibrasiya.

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİNƏ ÇƏKİLƏN CARİ XƏRCLƏR

- ətraf mühitin qorunması üçün avadanlıqlara investisiya qoyuluşu həyata keçirildikdə əmələ gəlir. Onlara aşağıdakılar daxildir: işçilərin əmək haqqının ödənilməsi, icarə haqqı, ətraf mühitin qorunması üçün vasitə və avadanlıqların istismarı və təmiri üçün zəruri olan əmtəə və xidmətlərin (enerji, materiallar, təmir, daşınma, məlumatların alınması, sığorta və s.) istehlakı. Lakin, bir sıra hallarda həyata keçirilən fəaliyyətlər istehsal prosesi ilə birbaşa əlaqəli olmur və işlərin əlaqələndirilməsi, tədqiqatlar, torpağın təmizlənməsi, tullantıların kənarlaşdırılması və s. kimi ətraf mühit üçün normal şərtlərin dəstəklənməsi məqsədini daşıyır. Cari xərclərə eyni zamanda ətraf mühitin qorunması üçün alınmış xidmətlərin və iqtisadi vahidin öz işçi heyətindən istifadə etməklə ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarətin təmin edilməsinin dəyəri, həmçinin ətraf mühitə müsbət təsir göstərən, üçüncü tərəfdən alınmış əlavə xərclər də daxil edilir. Buna görə də, xərclərin ümumi məbləği bu xərclərin toplanması yolu ilə qiymətləndirilməli və “Ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri – dövlət və iqtisadiyyatın bölməsində məlumatların toplanması metodu”na dair sorğu kitabçasında (Avrostat, Seriya 8D, 1994) göstərilmiş mənfəət çıxılmaqla göstərilməlidir.

Aşağıdakı maddələr əlavə edilməlidir:

Ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət üzrə xidmətlər:

- öz işçi heyətindən istifadə etməklə və onların əməyinin də ödənilməsi daxil olmaqla ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət üzrə xidmətlərin istehsalı üçün iqtisadi vahid tərəfindən alınmış bütün əmtəə və xidmətlərin cari xərcləri;
- ətraf mühitin vəziyyətinə nəzarət üzrə xidmətlərin göstərilməsi üçün üçüncü tərəfə ödəmələr;
- ətraf mühitin vəziyyətinə xüsusi nəzarətlə əlaqədar olmayan fəaliyyətdə istifadə olunan əmtəə və xidmətlər (istehsal, idarəetmə, alışı və marketing, tədqiqat və s.);
- xammal və ya köməkçi material və yaxud digər əmək əşyaları (yalnız əlavə xərclər daxil edilir) qismində istifadə olunan, ətraf mühit üçün nisbətən təhlükəsiz olan məhsullara çəkilən cari xərclər;

- şəxsi istehlak üçün (bir qayda olaraq, əmtəə vahidinin yüksək olmayan dəyəri ilə və müntəzəm əsasda əvəz edilən) nəzərdə tutulmayan maddi əmtəələrin dəyərinə müvafiq əmtəələrin tam dəyəri və məhsulların əvəz edilməsi üçün yararlı olan əlavə xərclər daxil edilir.

Aşağıdakı maddələr əlavə edilməməlidir:

- amortizasiya;
 - faizlər;
 - ətraf mühitlə əlaqədar qəbul edilmiş qaydaların pozulmasına görə cərimələr və ya ətraf mühitə vurulan ziyanı görə üçüncü tərəfə ödənilən kompensasiya və oxşar xərclər.
- Bu investisiyalar ətraf mühitin müxtəlif mühafizə sahələrinə aid olan dörd və ya daha çox hissələrə bölünə bilər:
- tullantılar;
 - atmosfərə atılan zərərli tullantılar;
 - su mühitinin qorunması;
 - səs-küy və vibrasiya.

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİNƏ XƏRCLƏR

- ətraf mühitin çirklənməsinin və ona hər hansı digər zərərin vurulmasının qarşısının alınması, azaldılması və ləğv edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətlə bağlı olan xərclərdir.

Əsasən digər məqsədlərə xidmət edən, lakin ətraf mühitə faydalı təsir göstərən fəaliyyət ətraf mühitin mühafizəsi kimi təsnifləşdirilə bilməz. Beləliklə, bu kateqoriyadan ətraf mühit üçün əlverişli sayılan, müəssisənin texniki tələblərini ödəyən və ya müəssisənin sağlam şəraitini və təhlükəsizliyini təmin edən daimi fəaliyyət tələbi çıxılır.

ƏTRAF MÜHİTİN VƏZİYYƏTİNƏ NƏZARƏT ÜZRƏ XİDMƏTLƏR

- aşağıdakılardan ibarətdir:

- öz işçi heyətindən istifadə etməklə, ətraf mühitə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün alınmış bütün mal (avadanlıq) və xidmətlərə çəkilən cari xərclərdən;
- ətraf mühitə nəzarət üzrə xidmətlərə görə üçüncü şəxsə ödəmələrdən.

ƏTRAF TƏBİİ MÜHİTİN QORUNMASI XƏRCLƏRİ

- məqsədli və ya dolayısı ilə təbiətin qorunmasında əhəmiyyətə malik olan dövlətin, müəssisənin (təşkilatın, idarənin) xərclərinin ümumi məbləğidir. Buraya həm təbiəti mühafizə üzrə əsas fondların saxlanması və istismarına kapital qoyuluşu və cari xərclər, həm də əsas fəaliyyəti *ətraf təbii mühitin* qorunması ilə əlaqədar olan dövlət strukturlarının saxlanması üzrə əməliyyat büdcə xərcləri daxildir.

Eyni zamanda, ətraf təbii mühitin qorunması xərclərinin tərkibinə kommersiya, ictimai və digər təşkilatların təbiətin mühafizəsi fəaliyyəti ilə bağlı elmi-texniki, reklam, təhsil və digər xidmət xərcləri də daxil edilə bilər.

ƏVƏZÇİLƏR – əsas işlə yanaşı, müntəzəm olaraq digər işləri yerinə yetirən şəxslərdir. Əvəzçilər həm kənardan cəlb oluna bilərlər, həm də həmin (mövcud) müəssisədə (idarədə, təşkilatda) işləyənlər ola bilərlər. Kənardan cəlb edilən əvəzçilər xüsusi siyahıda qeydə alınırırlar və onlar əvəzçilik üzrə işlədiyi müəssisənin işçilərinin siyahı tərkibinə daxil edilmirlər. Bir müəssisədə iki, bir yarım, birdən aşağı aylıq maaş alan işçilər və ya bir müəssisə daxilində əvəzçi kimi qeydiyyatda olanlar siyahı və orta siyahı sayında bir nəfər (bütöv vahid) kimi nəzərə alınırırlar.

Əvəzçiliyə qanunla nəzərdə tutulan hallarda müvəqqəti tədbir kimi icazə verilir. Azərbaycan Respublikasında əvəzçilik üzrə yalnız başqa idarə, müəssisə və ya təşkilatlarda işləməyə icazə verilir.

ƏVƏZÇİLİK – işçinin əsas vəzifəsi ilə yanaşı eyni vaxtda digər vəzifəni (əməkhaqqı ödənilməklə) də tutması, habelə əsas işdən başqa digər daimi işi (əməkhaqqı ödənilməklə) yerinə yetirilməsidir. Əvəzçiliyə qanunla nəzərdə tutulan hallarda müvəqqəti tədbir kimi icazə verilir. Əvəzçilik üzrə yalnız başqa-başqa idarə, müəssisə və təşkilatlarda (bir sıra istisnalardan başqa) işləməyə icazə verilir.

ƏVƏZEDİCİ ƏMTƏƏ (SUBSTITUT) – bərabər dəyərli istehlak xüsusiyyətlərinə və keyfiyyət xarakteristikalarına malik olan oxşar əmtəədir.

-F-

Faiz.....	218	Fərdi sahibkar	223
Faiz dərəcəsi.....	218	Fərdi seçmə	223
Faiz ödəmələri.....	218	Fərdi tikinti	223
Faiz tarifi.....	218	Fərman	223
Faizlə istehsalçıdan alınan pay.....	218	Filial.....	223
Faizlə peşəkar istifadəçilərə düşən dövryyə payı.....	218	Fillips ayrısı	223
Faizlə pərakəndə satış ticarətçilərinə düşən dövryyə payı.....	218	Fiziki şəxs	223
Faizlə son istehlakçılara düşən dövryyənin payı.....	218	Fob	224
Faizlə topdansatış ticarətçilərdən və tədarükçü qruplarından alınan pay	218	Fond bazarı	224
Faizlərin ödənilməsi əmsalı	219	Fond qiymətliləri	224
Faktiki nikah	219	Fond vasitəçisi	224
Faktiki parametr	219	Fondtutumu.....	224
Faktiki yazma.....	219	Forfeyting	224
Faktor (amil) təhlili	219	Formal parametr.....	224
Faktor dəyəri üzrə əlavə dəyər	219	Fraxt/daşıma və sığortalama	224
Faktor gəliri.....	219	Françayzinq.....	224
Faktoring	219	Françayzinq zəncirinin və ya alıcı qrupunun mal göndərəni	225
Fasiləli qiymət.....	220	Franko bort.....	225
Fasiləli müşahidələr	220	Franko daşıyıcı.....	225
Fasiləsiz inventarlaşdırma metodu.....	220	Franko qiyməti.....	225
Fasiləsiz müşahidə	220	Franko zavod	225
Faydalı iş əmsalı.....	220	Franko zonasi (gömrüksüz ticarət zonasi) və franko-anbarlar	226
Faydalı qazıntı ehtiyatları.....	220	Franşayzinq zənciri ilə birləşmələr	226
Faydalı qazıntıların balans ehtiyatları	221	Franşiz	226
Faydalı qazıntıların balansdan kənar ehtiyatları	221	Franşiz müqaviləsi	226
Faydalı qazıntıların yerin təkində və zənginləşdirmədə itkisi	221	Franşizlər və onlara bərabər tutulan hüquqlar, patentlər, lisenziyalar, əmtəə nişanları, texnoloji proseslər, mülkiyyət hüququ və onlara bərabər olan qiymətlilər	226
Faydalı model.....	221	Fraskati dərslisi	226
Fayl.....	221	Friksion işsizlik.....	227
Feminizasiya	221	Fundamental tədqiqatlara xərclər	227
Fəal nəqliyyat vasitələri	221	Funksional təhlil	227
Fəaliyyət göstərən güclərin saxlanması	221	Fyuçer	227
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin yeni texniki vasitələrlə təchiz edilməsi	221	Fyuçer bazarı	227
Fəaliyyət növləri və sənaye məhsulları təsnifatı.....	222	Fyuçer müqaviləsi.....	227
Fəaliyyət növü üzrə dövryyə.....	222		
Fəaliyyətdə olan müəssisənin mülkiyyəti	222		
Fəaliyyətə yenidən başlama	222		
Fəaliyyətin coğrafiyası.....	222		
Fərdi (ailə) müəssisə	222		
Fərdi (tək) istehsal.....	222		
Fərdi EHM	223		
Fərdi əsasda işləyən şəxs.....	223		
Fərdi qeyri-bazar mal və xidmətləri.....	223		
Fərdi qiymətləndirmə.....	223		

FAİZ - % işarəsi ilə ifadə olunan, tam kimi qəbul edilən ədədin yüzdə bir hissəsidir. Bütün maliyyə hesablamaları sadə və mürəkkəb faiz anlayışlarına əsaslanır. Məsələn, banka qoyulmuş əmanət bir ildə p % bəndi artır və t ildən sonra: $x = a(1+pt/100)$ -yə bərabər olacaq – bu sadə faizlərin düsturudur (hər bir il başa çatdıqdan sonra bu il üçün olan gəlirin əmanətçi tərəfindən götürüldüyünü fərz etsək). Əgər başlanğıc məbləğə illik gəliri əlavə etsək, t ilindən sonra əmanətin məbləği: $y=a(1+p/100)^t$ -yə bərabər olacaq – bu mürəkkəb faiz düsturudur.

Sadə faiz bir çox hallarda dövrünün bir ildən artıq olmayan dövrü üçün tətbiq olunur. Onlar kapitalla hesablanarkən adi və dəqiq faizlər fərqləndirilir. Adi faiz 360 gündən ibarət olan ilə görə, dəqiq faiz isə 365 gündən ibarət olan ilə görə hesablanır. Mürəkkəb faizdən əldə olunmuş məbləğin səviyyəsinin özü artımın əsası olduğu yerdə istifadə olunur. Maliyyə hesabatlarında mürəkkəb faiz təkcə illik gəlirin ilkin məbləğə deyil, həmçinin əvvəlki dövrün artırılmış məbləğinə hesablandığı hallarda da tətbiq olunur. Mürəkkəb faiz bütün uzunmüddətli əməliyyatların əsasını təşkil edir.

FAİZ DƏRƏCƏSİ (TARİF) – kreditin dəyərinin istehlak normasıdır, verilmiş pul kapitalına görə ödəmədir. Faiz dərəcəsi sistemində əsas rolu Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirilmədə rəsmi dərəcəsi oynayır. Onun əsasında qısamüddətli ssuda almaqla və ya kommersiya veksellərini yenidən uçota almaqla, kredit təşkilatları yenidən Mərkəzi Bankda maliyyələşdirilir.

Baza faiz dərəcəsinin iki forması mövcuddur: yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi və yenidən uçota alma (diskont etmə) dərəcəsi.

FAİZ ÖDƏMƏLƏRİ - (I) – bu maddəyə kreditorlara faiz ödəmələri, o cümlədən bütün mənbələrə, özəl və dövlətə faiz ödəmələri daxildir. Bank komisiyon ödəmələri, həmçinin borcların ödənilməsinə sərf edilən illik ödəmələrin bir hissəsi istisna edilir.

(II) - bütün özəl (şəxsi) və dövlət mənbələrinə faiz ödəmələri də daxil edilməklə, özündə kredit verənlərə faiz ödəmələrini birləşdirir. Bankların komisiyon ödəmələri, həmçinin illik ödəmələrin borcların ödənməsinə sərf olunan hissəsi çıxılır.

FAİZ TARİFİ – müəyyən dövr müddətində (adətən ilə görə) kredit verənin borcludan aldığı borcun pul qiymətidir. Borc üçün verilən pulun məbləğinin borcun kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyən olunur. Faiz tarifi pul vəsaitlərinin dərhal istifadəsi imkanlarının itirilməsini, onların

kreditin fəaliyyəti müddəti ərzində inflyasiya nəticəsində qiymətdən düşməsinə və vəsaitlərin özgəninkiləşdirilməsi ilə bağlı riski kompensasiya edir. Faiz tarifi səviyyəsi və dinamikası maliyyə bazarının ayrı-ayrı segmentləri üzrə fərqlənilir: pul bazarının tarifləri (faizin uçot tarifi, xəzinədarlıq öhdəliklərinə görə tariflər və s.); fond bazarının tarifləri; kredit idarələrinin əməliyyatları üzrə tariflər və s. Faiz tarifi dinamikası əhəmiyyətli dərəcədə kredit bazarının *konyunkturasi* və inflyasiya proseslərinin inkişaf meylli ilə müəyyən olunur.

FAİZLƏ İSTEHSALÇIDAN ALINAN PAY – bu göstərici “Faizlə topdan satış ticarətçilərdən və tədarükçü qruplarından alınan pay” göstəricisi kimi əmtəələrin pərakəndə satış ticarətinə göndərilməsi şəbəkəsini təsvir edir. Bu təqribi kəmiyyət pərakəndə satış ticarətçisinin bilavasitə istehsalçıdan birbaşa aldığı payın qiymətləndirilməsi üçün hesablanır.

FAİZLƏ PEŞƏKAR İSTİFADƏÇİLƏRƏ DÜŞƏN DÖVRİYYƏ PAYI (topdansatış ticarətçilər və digərləri) - topdansatış ticarəti müəssisələrinin peşəkar istifadəçilərə aid olan dövrüyyə payıdır. Belə peşəkar istifadəçilər digər topdansatış ticarətçilər və ya bir neçə topdan satış ticarətçisi daxil olan əmtəələrin (əmtəənin son istifadəçiyə düşməsindən əvvəl) yayılmasının daha mürəkkəb strukturlu şəbəkəsi ola bilər.

FAİZLƏ PƏRAKƏNDƏ SATIŞ TİCARƏTÇİLƏRİNƏ DÜŞƏN DÖVRİYYƏ PAYI – topdansatış müəssisəsinin dövrüyyəsindən pərakəndə satış ticarətçisinə aid olan paydır. Bu pay ənənəvi “istehsalçı - topdansatış ticarətçisi – pərakəndə satış ticarətçisi – istehlakçı” sxemində uyğundur.

FAİZLƏ SON İSTEHLAKÇILARA DÜŞƏN DÖVRİYYƏNİN PAYI – topdan satış ticarət müəssisəsinin son istehlakçılara aid olan dövrüyyə payıdır. Bu, pərakəndə satış ticarətçiləri kimi, fəaliyyət göstərən topdansatış ticarətçilərinin ikinci fəaliyyətinə uyğundur.

FAİZLƏ TOPDANSATIŞ TİCARƏTÇİLƏRDƏN VƏ TƏDARÜKÇÜ QRUPLARDAN ALINAN PAY – bu xarakteristika eyni vaxtda əmtəələrin pərakəndə satış ticarətinə göndərilməsi şəbəkəsini təsvir etməklə yanaşı, bilavasitə topdansatış ticarətçilərindən və tədarükçü qruplardan aldıkları payların qiymətləndirilməsi üçün pərakəndə satış ticarətçilərinin hesabladıkları təqribi kəmiyyətdir.

FAİZLƏRİN ÖDƏNİLMƏSİ ƏMSALI - vergilər və faizlər ödənilənə qədər gəlirlərin faiz üzrə borc ödəmə xarakteristikasını əks etdirən əmsaldır. Kreditlərə uzunmüddətli və yaxud uzunmüddətli, qısamüddətli və overdraftın toplusu kimi də baxmaq olar. Sonuncu variant daha sərfəlidir. Faizlərin ödənilməsi əmsalı gəlirlərin struktur göstəricisinin əks kəmiyyətidir.

FAKTİKİ NİKAH – qanunla müəyyən olunmuş qaydada rəsmiləşdirilmiş ər-arvad münasibətləridir. Bəzi ölkələrdə əhalinin siyahıyaalınmasında nikahın qeydiyyatından asılı olmayaraq, onun faktiki vəziyyəti nəzərə alınır.

FAKTİKİ PARAMETR – *formal parametru* uyğun qoyulan və *alqoritm*in (proqramın) bir hissəsinin icrasına verilən müəyyən qiyməti alan kəmiyyətdir.

FAKTİKİ YAZMA (məlumatların işlənməsində) – xarici yaddaş qurğularına yazılan və ya *hesablama texnikası* vasitələri ilə onlardan oxunan məlumatlar çoxluğu.

FAKTOR (AMİL) TƏHLİLİ – çoxölçülü statistik təhlilin, tədqiq olunan əlamət ölçülərinin kiçildilməsinin riyazi-statistik bölməsidir. Məsələnin belə qoyuluşunun formalaşdırılmasının olduqca sadə variantı səbəb təhlilinin, ümumi amillərlə və nəzəri cəhətdən əsaslandırılan həllinin bir-birindən asılı olmayan qalıqlarla qarşılıqlı olan xətti normal modelidir. Təcrübədə səbəb təhlilinin daha ümumi versiyasından geniş istifadə olunur: ilkin məlumatların üçölçülü matrislərindən istifadə edən, qeyri-kəmiyyət dəyişənlər üzərində qurulan qeyri-xətti model. Belə modellər bir qayda olaraq, onların xüsusiyyətlərinin az da olsa inandırıcı riyazi-statistik təhlili ilə müşayiət olunmur, lakin evristik və ya yarım evristik xüsusiyyətli hesablama tövsiyələrinə əsaslanır. Səbəb təhlili iqtisadiyyatda, sosiologiyada, səhiyyədə və s. daxili qanunauyğunluqların aşkar olunması üçün tətbiq olunur.

FAKTOR DƏYƏRİ ÜZRƏ ƏLAVƏ DƏYƏR – əsas qiymətlərlə əlavə dəyərlərin istehsalla bağlı vergi, rüsum və istehsala olan əməliyyat subsidiyalarının miqdarına təshih edilməsi yolu ilə hesablanır.

İstehsala olan subsidiyaları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa birbaşa dövriyyə ilə bağlı olan və məhsullara subsidiyalar kimi tanınan subsidiyalar daxildir. İkinci qrup subsidiyalar istehsalla bağlı subsidiyalar kimi tanınır.

İstehsalla bağlı subsidiyalar – istehsal olunmuş və ya satılmış əmtələrin dəyəri və ya keyfiyyəti ilə bağlı olmayan alınmış subsidiyalardır. Bu subsidiyalara əmək haqqına və əmək ehtiyatlarına subsidiyalar, ətraf mühitin qorunmasına subsidiyalar və vergilər üzrə faiz ödənişlərinə olan dotasiyalar (imtiyazlar) daxildir. İnvestisiya subsidiyaları istisna olunur.

Dolayı vergiləri iki qrupa bölmək olar:

- Birinci qrupa əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və müəssisənin mühasibat hesabatında dövriyyəyə daxil edilməyən, yəni faktor dəyəri üzrə əlavə dəyərin hesablanması zamanı, əsas qiymətlərə olan əlavə dəyərdən çıxılmayan birbaşa dövriyyə ilə bağlı digər vergilər daxildir.

- İkinci qrupa istehsalla bağlı digər bütün vergi və rüsumlar aiddir. Bunlar dövlət və ya digər orqanlar tərəfindən əmtəə və xidmətlərin istehsalı və idxalı, əmək ehtiyatlarından istifadə, istehsalda istifadə olunan torpağa, binalara və ya digər aktivlərə sahib olmaq və ya onlardan istifadə ilə əlaqədar alınan pul və ya natura şəklində məcburi və qaytarılmaz ödənişlərdir. Onlara daxildir: aksizlər; müəyyən məhsulların satışına olan rüsumlar; maliyyə və kapital əməliyyatlarına olan vergilər; avtonəqliyyatların qeydiyyatına vergilər; əyləncə vergiləri; lotereyalardan, qumar oyunlarından və bağlanmış mərcələrdən vergilər; sığorta mükafatlarından vergilər və s. Bu vergilər gəlirin olub-olmamasından asılı olmayaraq ödənilir. Faktor dəyəri üzrə əlavə dəyəri hesablamaq üçün, dolayı vergilərin bu ikinci qrupu əsas qiymətlərlə əlavə dəyərdən çıxılır.

Faktor dəyəri üzrə əlavə dəyər “ümumi” kəmiyyət kimi hesablanır. Belə ki, əlavə dəyərdən əsas kapitalın istehlakı çıxılmır.

Faktor dəyəri üzrə əlavə dəyər aşağıdakı kimi hesablanır:

Əsas qiymətlərdə əlavə dəyər

+ İstehsalla bağlı subsidiyalar

- İstehsalla bağlı vergi və rüsumlar (dövriyyə ilə birbaşa bağlı olan ƏDV və sair vergilərdən başqa)

= **Faktor dəyəri üzrə əlavə dəyər**

Faktor dəyəri üzrə əlavə dəyər “Ümumi gəlirin (istehsaldan)” və MHS-in digər aqreqatlarının hesablanmasında istifadə edilir.

FAKTOR GƏLİRİ – beynəlxalq metodologiyaya görə, istehsal amili olan işçi qüvvəsi, kapital və torpağın yaratdığı gəlirdir.

FAKTORİNG (şəxsi borclarını ödəmək məqsədi ilə malik olduqları borc tələblərinin satılması) – 1) bank fəaliyyətində - müştərilərin (fiziki və ya hüquqi şəxslərin) kapital dövriyyələrinin kreditləşməsinə və komissiyon-

ticarət əməliyyatlarının elementlərini birləşdirən bank əməliyyatıdır. Faktoring, həm bank idarələrinin, həm də müştərilərin risk səviyyələrinin optimallaşdırılması məqsədilə, debitor borclarının inkasso edilməsini birləşdirir. Banklar müqavilələr əsasında faktoringi həyata keçirirlər. Bu zaman tədarük olunan əmtəələrə, yerinə yetirilən işlərə, göstərilən xidmətlərə görə tədarükçünün ödəniş tələbləri üzrə ödənişlərin alınması hüququ banka verilir. Belə hallarda bankın bürünc vekseli əldə etmək imkanına diqqət yetirmək vacibdir; 2) **ticarətdə və satışda** – komissiyon əməliyyatıdır, bu zaman bir şirkət əmtəə tədarük edənə, ondan müştərinin debitor borclarını almaqla, ona müvafiq faizlərlə (komissiyon) kredit verir. Mahiyyətinə görə, belə ticarət borc öhdəlikləri ilə olan ticarətdir.

FASILƏLİ QIYMƏT – baş məcmunun naməlum parametrinin, sərhədləri nöqtəli qiymətləndirmə olan interval şəklində verilən ehtimalı qiymətdir. Intervalın sərhədləri seçmənin nəticələrindən alınan qaydalar üzrə hesablanır və beləliklə, seçmə funksiyası təsadüfi kəmiyyət hesab edilir. Fasiləli qiymət θ naməlum parametrinin nəzərdə tutulan $(1-\alpha)$ ehtimalı ilə tamamlanan intervalının sərhədlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu naməlum qiymət etibarlılıq və ya etibarlılıq sahəsi, onun sərhədi isə etibarlılıq sərhədi adlanır. Etibarlılıq ehtimalının səviyyəsi onu göstərir ki, $(1-\alpha) \times 100\%$ hadisənin təkrarlanmasının qiymətləndirilməsi zamanı parametr həqiqətən etibarlılıq intervalı ilə bağlanır (tamamlanır). Etibarlılıq ehtimalının genişliyi qiymətləndirmənin dəqiqliyini əyani surətdə göstərir: etibarlılıq intervalı nə qədər geniş olarsa, qiymətləndirmə bir o qədər dəqiqləşir. Məsələnin qoyuluşundan asılı olaraq, interval ikitərəfli və birtərəfli ola bilər. Interval qiymətləndirmənin hesablanması zamanı onların bölgüsü və seçmənin həcmi hökmən öyrənilir. Seçmənin böyük olmayan həcmi ($n \leq 60$) və verilən etibarlılıq ehtimalı ilə t etibarlılıq sərhədi cədvəl (Student bölgüsü) üzrə sərbəst pillələrlə hesablanır.

FASILƏLİ MÜŞAHİDƏLƏR – müəyyən vaxtdan bir keçirilən statistik müşahidələrdir ("*Dövri müşahidələr*"ə, "*Birdəfəlik müşahidə*"yə bax).

FASILƏSİZ İNVENTARLAŞDIRMA METODU – keçən (əvvəlki) dövr ərzində kapital qoyuluşuna dair illik məlumatlar əsasında müəyyən dövrə əsas kapitalın mövcudluğunun müəyyənləşdirilməsinə və əsas kapitalın orta xidmət müddəti və onun sıradan çıxmasının qanunauyğunluğu haqqında təkliflər verilməsinə

imkan verən, bir çox ölkələrin statistikasında tətbiq edilən metoddur. Bir çox xarici ölkələrdə bu metodun geniş tətbiqi, hər şeydən əvvəl, bu ölkələrdə əsas kapitalın mövcudluğu haqqında birbaşa məlumatların olmamasından irəli gəlir.

FASILƏSİZ MÜŞAHİDƏ – faktların, onlar baş verdikcə müntəzəm qeydə alınmasıdır. Məsələn, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının, yol-nəqliyyat hadisələrinin, yanğınların və s. qeydə alınması. Fasiləsiz müşahidələr həm də cari müşahidələr adlanır (gündəlik və ya həftəlik statistika hesabatları və yaxud *monitorinqlər*).

FAYDALI İŞ ƏMSALI – müəyyən vaxt dövrü üçün alınmış istiqrazın faktiki dəyəri və borc kapitalının ümumi dəyəri arasındakı nisbəti əks etdirən əmsaldır. Hesablama üsulları və faiz məbləğinin ödənilməsi, qiymətlərdə fərqlər və faktiki mövcud olan kapitalın ümumi miqdarı nəzərə alınmaqla, istiqrazın nominal faiz tarifi (bankla müştəri arasındakı müqavilədə şərtləşdirilmiş tarif) əsasında hesablanır. Ümumi faydalılıq əmsalı hər bir müştəri-vergiödəyicisi üçün konkret müəyyən edilmiş vergi ödəmələrinin miqdarını nəzərə almır; xalis faydalılıq əmsalı vergi ödəmələrini nəzərə alır.

FAYDALI QAZINTI EHTİYATLARI – geoloji kəşfiyyat nəticəsində yerin altında aşkara çıxarılmış müəyyən miqdarda mineral xammalın mövcudluğudur. Yataqların kəşf olunma dərəcəsi və dağ şəraitindən asılı olaraq, statistikada balans arxası, balans və proqnoz növlərinə bölünən faydalı qazıntıların müxtəlif növləri (konkret növ mineral xammalı nəzərə alınmaqla, ton və ya m^3 ilə) öyrənilir. *Statistik hesabatlarda* A , B , S_1 və S_2 kateqoriyaları üzrə, yəni onların geoloji öyrənilməsi səviyyəsindən asılı olaraq, balans və balans arxası faydalı qazıntı ehtiyatlarını göstərir. A kateqoriyası – detallarına qədər kəşf edilmiş və öyrənilmiş, yerləşmə şəraitinin tam aydınlaşdırılması təmin edilmiş, mineral xammalların təbii tipləri və sənaye növləri, onların nisbətləri, yerləşmə vəziyyəti, keyfiyyəti, faydalı qazıntıların texnoloji xüsusiyyətləri və dağ-istismar işlərinin aparılması şəraitini müəyyənləşdirən təbii amilləri aşkarlanmış ehtiyatlardır. B kateqoriyası – faydalı qazıntı ehtiyatlarının şəraitini, forma və xarakterini, mineral xammalların təbii tiplərinin və sənaye növlərinin aşkara çıxarılmasını və hər bir növün yerləşmə vəziyyəti qanunauyğunluqlarını, dağ-istismar işlərinin aparılması şərtlərini müəyyənləşdirən və əsas təbii amillərin keyfiyyətinin, əsas texnoloji xüsusiyyətlərini

müəyyən edən, detallarına qədər kəşf edilmiş və öyrənilmiş ehtiyatlardır. S_1 kateqoriyası - filiz ehtiyatlarının yatum, forma və quruluşunun ümumi xüsusiyyətlərinin, onların sənaye növlərinin, keyfiyyətinin, texnoloji xassələrinin aşkara çıxarılmasını təmin edən, detallarına qədər kəşf edilmiş və öyrənilmiş ehtiyatlardır. S_2 kateqoriyası – ya ayrı-ayrı nöqtələrdə açılması və yaxud da əvvəllər öyrənilmiş sahələrə oxşar olaraq müəyyənləşdirilməsi əsasında, şəraiti ilkin qiymətləndirilmiş ehtiyatlardır.

Proqnozlaşdırılmış (geoloji) faydalı qazıntı ehtiyatları – kəşf edilməmiş, geoloji inkişaf tarixi və geoloji-kəşfiyyat xüsusiyyətləri üzrə məlumatlar əsasında güman edilən ehtiyatlardır. Proqnozlaşdırılmış ehtiyatlar haqqında məlumatlar perspektiv üçün sənaye ehtiyatlarının aşkara çıxarılmasını göstərir və axtarış işlərinin təşkilinin məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirir; bir qayda olaraq onlar statistika hesabatlarında əks etdirilmir (əlavə olaraq qiymətləndirilir).

Faydalı qazıntı ehtiyatları haqqında yekun statistik məlumatlar, hər bir mineral xammal növləri və kateqoriyaları üzrə (ayrı-ayrı yataqlar göstərməklə) balans cədvəlləri şəklində verilir. Bununla yanaşı, balans cədvəllərində hesabat dövrünün (adətən, ilin) əvvəlinə və axırına ehtiyatların mövcudluğu, geoloji kəşfiyyatlar (kəşfiyyata qədər) nəticəsində artım, hasilat nəticəsində azalma, yerin altında itkilər və təsdiq edilməmiş ehtiyatların silinməsi ayrıca göstərilir.

FAYDALI QAZINTILARIN BALANS EHTİYATLARI – müasir şəraitdə iqtisadi cəhətdən faydalı (qazancılı) olan, geoloji işlər nəticəsində öyrənilmiş, yerin altında onların hesablanması və istifadə edilməsi (hasilatı) üçün müəyyənləşdirilmiş kondisiyaları (standartları, normaları) təmin edən (ödəyən) mineral xammal ehtiyatlarıdır. Faydalı qazıntıların balans ehtiyatları mədənlərdə müəyyən miqdarda ehtiyatlar olması ilə, faydalı qazıntı komponentlərinin yüksək tərkibi və keyfiyyəti ilə, hasilatın, zənginləşdirilməsinin və sonradan emalının texnoloji cəhətdən əlverişliliyi (asanlığı) ilə xarakterizə olunur.

FAYDALI QAZINTILARIN BALANS-DAN KƏNAR EHTİYATLARI – yerin altında olan və hazırda istifadəsi (hasilatı) müxtəlif səbəblərə: yatağın az gücə malik olmasına, faydalı komponentlərin keyfiyyət və tərkibinin aşağı olmasına, hasilat və emalı daxil olmaqla istismar şəraitinin mürəkkəbliyinə görə iqtisadi cəhətdən səmərəli (əlverişli) olmayan mineral xammal ehtiyatlarıdır.

Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və *faydalı qazıntı ehtiyatlarının* istismarı üçün daha müasir metodların tətbiqi, həmçinin iqtisadi səmərəli yataqların işlənməsindən (tükənməsi səbəbindən) *balansdan kənar ehtiyatlar balans* kateqoriyasına keçirlər.

FAYDALI QAZINTILARIN YERİN TƏKİNDƏ VƏ ZƏNGİNLƏŞDİRMƏDƏ İT-KİSİ

1) **hasilat** vaxtı yerin təkindəki mineral xammalın itkisidir – yataqlar işlənərkən yerin təkindən çıxarılmamış, həmçinin hasil edilmiş, lakin süxur tullantılarına göndərilmiş, anbarlaşdırma, yükləmə və dağ-mədən müəssisələrinin nəqliyyat yollarında qalmış faydalı qazıntı ehtiyatlarının bir hissəsidir; 2) **zənginləşdirmə** vaxtı faydalı qazıntının və faydalı komponentin itkisi - hasil edilmiş (emal edilmiş) ehtiyatlardan əldə edilməmiş və zənginləşdirmə vaxtı tullantılarda (quyruqlarda) qalmış mineral xammalın və onun tərkibindəki faydalı komponentlərin bir hissəsidir.

FAYDALI MODEL – istehsal vasitələrinin, istehlak əşyalarının və onların tərkib hissələrinin yeni texniki həllidir, konstruktiv yerinə yetirilməsidir; sənaye mülkiyyətinin mühafizə obyektidir. Yenilik və sənayedə tətbiq olunması faydalı modelin mühafizə qabiliyyətliyi şərtləri hesab edilir, ona yüksək ixtiraçılıq səviyyəsi tələbi irəli sürülmür.

FAYL – eyni təyinatla birləşdirilmiş, məntiqi yazılardan ibarət məlumatlar çoxluğu.

FEMİNİZASIYA (lat. *femina* – qadın) - **demoqrafiyada** əhalinin cins üzrə tərkibində qadınların sayının artmasıdır.

FƏAL NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ - əmtəələrin daşınmasını təmin edən nəqliyyat vasitələridir. Əgər nəqliyyat vasitəsi qoşqulu mexaniki nəqliyyat vasitəsidirsə, onda fəal nəqliyyat vasitəsi avtomobil hesab edilir.

FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN GÜCLƏRİN SAXLANMASI – istehsal fəaliyyəti prosesində sıradan çıxmış *əsas fondların* daima təzələnməsi ilə bağlı tədbirlərdir.

FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN MÜƏSSİSƏ-LƏRİN YENİ TEXNİKİ VASİTƏLƏRLƏ TƏCHİZ EDİLMƏSİ – yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, köhnəlmiş və fiziki cəhətdən aşınmış

avadanlığın yeniləri, daha məhsuldarları ilə əvəz edilməsi, istehsalın təşkili və strukturunun yaxşılaşdırılması ilə istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ VƏ SƏNAYE MƏHSULLARI TƏSNİFATI – bu və ya digər təsnifat vahidi tərəfindən qəbul edilmiş, müəyyən edilmiş məhsulun alınmasına gətirib çıxaran, sənayedə istehsal prosesi kimi başa düşülən fəaliyyət növləridir. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatına uyğun şəkildə, fəaliyyət növündən asılı olaraq, hər bir sənaye müəssisəsi təsnifatda göstərilmiş sənaye sahəsinin birinə aid edilir. Hər bir sahə isə öz növbəsində daha kiçik təsnifat qruplarına (qrupa, sinfə, altsinfə) bölünür. Eynilik dərəcəsindən asılı olaraq sənaye məhsulları təsnifatına əsasən, siniflərə, siniflər altsinflərə, altsinflər isə məhsul növlərinə bölünür.

FƏALİYYƏT NÖVÜ ÜZRƏ DÖVRIYYƏ - burada aşağıdakı tiplərdən istifadə olunur:

- istehsal fəaliyyəti növlərindən dövriyyə;
- alış və təkrar satış üzrə fəaliyyətdən dövriyyə;
- xidmət göstərilməsi üzrə işgüzar fəallıqdan dövriyyə;
- vasitəçilik fəaliyyətində dövriyyə.

Bu fəaliyyət növləri üzrə dörd rəqəm səviyyəsində Avropa İttifaqının fəaliyyət təsnifatında dövriyyənin müəyyənləşdirilməsi üçün maraq yarada bilər.

FƏALİYYƏTDƏ OLAN MÜƏSSISƏNİN MÜLKİYYƏTİ (BİZNESİN BÜTÖVLÜK-DƏ DƏYƏRİ) – qeyri-material aktivləri də daxil edilməklə, fəaliyyətdə olan müəssisənin bütün əmlak kompleksinin dəyəridir. Fəaliyyətdə olan müəssisənin mülkiyyətinin kəmiyyəti birinci növbədə onun gələcəkdəki gəlirlərinin proqnozlaşdırılan miqdarı ilə müəyyən edilir.

FƏALİYYƏTƏ YENİDƏN BAŞLAMA – müvəqqəti dayandırılmadan sonra müəssisənin yenidən fəaliyyətə başlamasıdır.

FƏALİYYƏTİN COĞRAFIYASI – müəssisələrin əraziyə uyğun olaraq bölüşdürülmüş qruplarıdır. Məsələn, Avropa ölkələrinin ərazilərində onların fəaliyyəti aşağıdakı kimi baş verir:

- əsasən öz ölkəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr;
- əsasən öz ölkəsindən xaricdə, lakin Aİ daxilində fəaliyyət göstərən müəssisələr;

- əsasən Aİ xaricində fəaliyyət göstərən müəssisələr.

Bir qayda olaraq, müəssisələrin bu şəkildə bölüşdürülməsi əsas fəaliyyəti *topdansatış* olan müəssisələr üçün istifadə olunur.

Topdansatışın aşağıdakı növləri bir-birindən fərqləndirilir:

- **Əsasən öz ölkəsində topdansatış ticarəti:** müəssisələr o zaman öz ölkəsində topdansatış ticarətlə məşğul olan hesab edilir ki, onlar topdansatış ticarətçilər olaraq öz alışlarını və marketinqlərini yalnız və ya əsasən yerləşdikləri ölkədə həyata keçirirlər (əmtələrin alış və satışının və təkrar satışının ümumi həcmnin 50%-dən azını idxal və ixrac təşkil edir);

- **Ölkə xaricindəki topdansatış ticarət** müəssisələri o zaman öz ölkəsindən xaricdə topdansatış ticarətlə məşğul olan hesab edilir ki, onların yeganə və ya əsas fəaliyyəti aşağıdakılardan birini təşkil edir:

a) əmtələrin xaricdən alınması və onların müəssisəsinin yerləşdiyi ölkədə təkrar satışı (idxal ticarəti);

b) əmtələrin müəssisənin yerləşdiyi ölkədə alınması və onların xaricdə satışı (ixrac ticarəti);

- əmtələrin müəssisənin yerləşdiyi ölkənin ərazisindən keçməsindən asılı olmayaraq, xarici ölkələrdə alış və satışı (tranzit ticarəti). (Təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş əmtələrin idxalı və ya əmtələrin ixracı əmtələrin alış və təkrar satışının ümumi həcminə bərabərdir və ya 50%-dən çoxunu təşkil edir).

FƏRDİ (AİLƏ) MÜƏSSISƏ – vətəndaşın mülkiyyətində və ya onun ailə üzvlərinin, əgər onlar arasında sazişdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, ümumi pay mülkiyyətində olan müəssisədir.

FƏRDİ (TƏK) İSTEHSAL – müxtəlif məhsul növləri bir və ya bir neçə nüsxədə (ədədlə buraxılış) istehsal edilən, istehsalın təşkili formasıdır (emal prosesinin növüdür). Son məhsulun hər biri konstruksiyasına görə, yerinə yetirilən vəzifələrə və digər əlamətlərə görə unikaldir. Fərdi istehsalda universal avadanlıqlar tətbiq olunur, yığma proseslərinin əhəmiyyətli hissəsini əl işlərinin təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur, heyət universal vərdislərə malikdir. Fərdi istehsalda məhsulun hazırlanmasının istehsal prosesi fasiləli xarakter daşıyır. Məhsul buraxılışının hər birinə nisbətən uzun müddət: bir neçə həftə, ay, il sərf olunur. Qara metallurgiya və energetika, kimya sənayesi üçün iri maşınların istehsalı xidmət sahəsində geniş yayılmışdır. Qərb ölkələrinin ədəbiyyatlarında fərdi istehsalı adətən layihə istehsalı adlandırırlar.

FƏRDİ EHM - fərdi istifadə üçün elektron hesablama maşını, kompüter, tərkibi sistem blokdan, klaviaturadan, displeydən və xarici yaddaş qurğusundan ibarət olan stolüstü cihazdır. Ona çap (printer) və səs qurğularının qoşulması mümkündür. *Xarici yaddaş* kimi, sərt diskler, CD-lər, flş-kartlar və s. istifadə olunur.

FƏRDİ ƏSASDA İŞLƏYƏN ŞƏXS – sərbəst bir və ya bir neçə işgüzar tərəfdaşla gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olan, mizdlü işçilərin əməyindən istifadə etməyən və yaxud onlardan çox qısa müddətdə (mövsümü və təsadüf işlərə) istifadə edən şəxsdir. Bu halda işgüzar əməkdaşların hamısı fərdi əsasda işləyən şəxslər sayılır.

FƏRDİ QEYRİ-BAZAR MAL VƏ XİDMƏTLƏRİ – fərdi ev təsərrüfatlarına ümumi dövlət idarələrinin qeyri-bazar istehsalçı bölmələri və ya qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən, pulsuz və yaxud iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməyən qiymətlərlə təqdim olunan əmtəə və xidmətlərdir.

FƏRDİ QİYMƏTLƏNDİRMƏ – yaradılmış məhsul və ya xidmət növü vahidinin normativ dəyəridir. Özündə işçilərin əsas əmək haqqını, materialların, məmulatların, konstruksiyaların dəyərini, maşın və mexanizmlərin istismarına normativ xərcləri birləşdirir. İşçilərin əməyi, material ehtiyatları, maşın və mexanizmlərin xərcləri smeta və ya istehsal normaları əsasında təyin edilir. *Tikintinin* yerli şəraiti nəzərə alınmaqla, hər hansı rayonun ərazisində yerləşən tikinti üçün rayonun vahid fərdi qiymətləndirilməsi işlənilib hazırlanır. Tikinti və montaj işlərinin smeta dəyərini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilir.

FƏRDİ SAHİBKAR – hüquqi şəxs yaratmadan təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan, fəaliyyət göstərdiyi yer üzrə vergi orqanlarında *dövlət qeydiyyatından* keçmiş və qeydiyyatdan keçməsi haqqında şəhadətnamə almış vətəndaşdır (fiziki şəxsdir). Fərdi sahibkar aşağıdakı səbəblərdən təsərrüfat fəaliyyətinə olan hüququnu itirir: a) əgər o, ona verilən şəhadətnamənin və keçdiyi qeydiyyatın ləğvi haqqında ərizə təqdim edərsə; b) əgər məhkəmə onun imkansız (müflis) olması haqqında qərar çıxarsa.

FƏRDİ SEÇMƏ – hər dəfə bir vahidin seçilməsinə əsaslanan müşahidə vahidinin

seçilməsidir. Fərdi seçmə müşahidə üçün lazım olan vahidlərin sayı qədər təkrarlanır.

FƏRDİ TİKİNTİ – vətəndaşların xüsusi mülkiyyəti hesab edilən, əhalinin öz vəsaiti hesabına və əvəzi ödəniləcək bank kreditlərinin köməyi ilə yaşayış evlərinin ucaldılmasıdır. Fərdi tikinti həm öz gücünə, həm də cəlb edilmiş işçi qüvvələrinin və podrat təşkilatlarının köməyi ilə həyata keçirilir.

FƏRMAN – 1) ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının (dövlət başçısının) hüquqi aktıdır. Hüquqi məzmununa görə normativ fərman, yaxud müəyyən normalarını müəyyənləşdirən fərman və fərdi fərman, yaxud hüquq normasını konkret hadisəyə tətbiq edən fərman mövcuddur (məsələn, şəxsin vəzifəyə təyin edilməsi, mükafatlandırılması barədə fərman); 2) Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinə əsasən, fərman vermək səlahiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məxsusdur; 3) parlamentli dövlətlərdə fərman dövlət başçısının (prezidentin) verdiyi hüquqi aktıdır. Fövqəladə fərmanların verilməsi də geniş yayılmışdır. Belə fərmanlar qanun qüvvəsinə malikdir və parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanunların qüvvəsini dayandıra bilər.

FİLİAL – hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölmədir. Filialların rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir.

FİLLİPS ƏYRİSİ – iqtisadi nəzəriyyədə *inflyasiyanın* səviyyəsi ilə *işsizliyin* səviyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərən əyridir. 1958-ci ildə onu ilk dəfə təsvir edən Avstraliya iqtisadçısı A.V.Fillipsin adından götürülmüşdür. Absis oxu üzrə faizlə işsizliyin səviyyəsi, ordinat oxu üzrə isə inflyasiyanın illik artımını əks etdirilir. Fillips əyrisinə uyğun olaraq, inflyasiyanın yüksək səviyyəsi *bazar iqtisadiyyatında* işsizliyin yüksək səviyyəsi ilə müşahidə olunur və əksinə.

FİZİKİ ŞƏXS – (İ) – a) hüquqi şəxs statusu yaratmadan mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olan vətəndaşdır (mülki hüquq və öhdəlikləri daşıyan vətəndaşdır). Fiziki şəxs iqtisadi aktivlərə malik ola bilər, sazişlər bağlaya bilər, öhdəliklərinə görə cavabdeh ola bilər; b) hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən

insan fərdidir. Azərbaycan Respublikasında bütün vətəndaşlar, Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər fiziki şəxslərdir.

(II) – fiziki şəxs terminindən hüquqi statusu ifadə edən hüquqlar verilmiş adamları qeyd etmək üçün qanunvericilikdə və müxtəlif inzibati idarələrdə istifadə edilir.

FOB (FRANKO-BORT) - əmtəənin qiymətinə onun dəyəri, daşınma xərcləri və müəyyən edilmiş limanda əmtəənin yüklənmə xərclərinin daxil edildiyi halda çatdırılma şərtləridir.

FOND BAZARI – maliyyə bazarının *qiymətli kağızlarla* əməliyyatlar həyata keçirilən bir hissəsidir (“*Qiymətli kağızlar bazarı*”na bax). Emitentlər tərəfindən qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi ilkin fond bazarına aid edilir, qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə sonrakı əməliyyatlar təkrar fond bazarını yaradır. İştirakçıları *fond birjalari*, əmtəə və valyuta birjalarının fond şöbələri hesab edilən birja fond bazarı, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirən *investisiya fondları, bankları, broker firmaları* və digər təşkilatların iştirakçısı olduğu qeyri-birja fond bazarlarından fərqləndirilir. Fond bazarlarında daima və fəal ticarət aparılan qiymətli kağızlara hazırkı dövrdə *dövlət, qısamüddətli istiqraz vərəqələrini, xəzinədarlıq öhdəliklərini*, özəlləşdirilmiş müəssisələrin *səhmlərini* və s. aid etmək olar.

FOND QİYMƏTLİLƏRİ – mülkiyyət hüququnu təsdiq edən müəyyən forma və rekvizit sənədləridir, yalnız bu, sənədlərin təqdim edilməsi ilə mülkiyyət hüquqlarını həyata keçirmək və vermək mümkün olar.

FOND VASİTƏÇİSİ – *fond bazarında* vasitəçidir; adətən bu, broker (və ya diler) firmasıdır. Fond vasitəçisi kimi çox vaxt kommersiya bankları və maliyyə şirkətləri iştirak edirlər.

FOND TUTUMU – əsas vasitələrin dəyərinin bu vasitələrin köməyi ilə buraxılmış illik məhsul miqdarına bölünməsindən alınan qiymətə bərabərdir. Əsas vəsaitlərin istifadə edilməsi səmərəliliyinin əks göstəricisi fondverimi adlanır.

FORFEYTING – kommersiya kreditinin bank kreditinə transformasiya formasıdır. Forfeter (alıcı) kimi, adətən bank, satıcı kimi isə ixracatçı iştirak edir, hansı ki, nağd vəsaitlərin çıxardılması, özünün likvidliyinin yaxşılaşdırılması, kredit

riskinin aşağı salınması və öz balansının debitor borc hissəsindən azad edilməsi məqsədi ilə hesablaşma sənədlərini inkassa edir.

FORMAL PARAMETR – alqoritmin (proqramın) standart sahəsinin tərtibi üçün istifadə olunan şərti dəyişən kəmiyyətdir.

FRAXT/DAŞIMA VƏ SIĞORTALAMA ... QƏDƏR ÖDƏNİLİB (... təyinat yerinin adı), CIP (Carriage and Insurance Paid To (... named place of destination)) - satıcı malı göstərilmiş daşıyıcıya çatdıracaqdır mənasını daşıyır. Bundan başqa, satıcı göstərilmiş təyinat məntəqəsinə qədər malın daşınması ilə bağlı xərcləri ödəməlidir. Bu üsul ilə malın çatdırılmasına qədər alıcı malın itkisi və ya korlanması məsuliyyətini, həmçinin digər xərcləri öz öhdəsinə götürür. Lakin CIP şərtinə əsasən, satıcının üzərinə, həmçinin daşınma zamanı malın itkisi və korlanması təhlükəsinə qarşı sığortanın alınması öhdəliyi alıcının xeyrinə olur. Beləliklə, satıcı sığorta müqaviləsi bağlayır və sığorta haqlarını ödəyir. Alıcı nəzərə almalıdır ki, CIP şərtinə əsasən, satıcıdan yalnız minimum ödəmələrlə sığortanın təmin edilməsi tələb olunur. Əgər alıcı daha böyük ödənişli sığorta istəyərsə, o zaman o bu barədə ya satıcı ilə xüsusi olaraq razılığa gəlməlidir, ya da özü əlavə sığorta müqaviləsinin bağlanması üzrə tədbirlər görməlidir.

“Daşıyıcı” sözü altında daşınma müqaviləsi əsasında dəmir yolu, avtomobil, hava, dəniz və daxili su nəqliyyatı və ya bu nəqliyyat növləri ilə birlikdə daşınmanı özü təmin etmək və ya təşkil etmək öhdəliyini üzərinə götürmüş hər hansı şəxs nəzərdə tutulur.

Razılaşdırılmış təyinat məntəqəsinə bir neçə daşıyıcı tərəfindən daşınmanın həyata keçirilməsi halında məsuliyyətin keçidi malın onlardan birincisinə təhvil verilməsi anında baş verir.

CIP şərtində tələb olunur ki, malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini satıcı yerinə yetirsin.

Bu termin, qarışıq daşınmalar da daxil olmaqla, hər hansı nəqliyyat növü ilə malın daşınması zamanı tətbiq edilə bilər.

FRANÇAYZING – iri şirkətlər (françayzerlər) tərəfindən kiçik müəssisələrlə, sahibkarlarla (françayzi) françayzer adından fəaliyyət göstərmək hüququ verən müqavilə əsasında həyata keçirilən iri və kiçik sahibkarlığın qarışıq formasıdır. Bu zaman kiçik müəssisə öz sahibkarlıq fəaliyyətini yalnız françayzerin müəyyən etdiyi formada, vaxtda və yerdə həyata keçirir. Françayzer isə françayzingi mallar və

texnologiyalar ilə təmin edir, habelə onun sahibkarlıq fəaliyyətinə hərtərəfli kömək göstərir.

FRANÇAYZINQ ZƏNCİRİNİN VƏ YA ALICI QRUPUNUN MAL GÖNDƏRƏNİ

– bu göstərici topdan satıcı (və ya topdan satıcılardan biri) hesab edilən və fransız dair sazişə və yaxud alıcı qrupuna üzv olması haqqında kontraktla malik olan və bu qrupa malların çatdırılmasına cavabdeh olan müəssisələrə aiddir.

Françayzinq - bir müəssisənin müəyyən qədər haqq ödənilməklə bəzi xüsusi şəraitlərdə istifadə edilməsi üçün təyin edilmiş simvolla xarakterizə olunan ticarət markasının digərinə verilməsi üzrə müqavilə ilə əlaqədar iki müstəqil müəssisə arasında əməkdaşlıq sistemidir. Eyni zamanda, fransayzinq qeyd olunan markadan istifadə etməyə imkan verən yardım və müntəzəm xidmətlərə təminat verir.

Alıcı qrupu – ayrı-ayrı müəssisələrin müstəqil əldə edə biləcəyinə nisbətən, malgöndərənlərdən daha səmərəli şərtlər əldə etmək məqsədilə yaradılmış müəssisələr qrupudur.

FRANKO BORT (...yükləmə limanının adı), FOB (Free On Board (... named port of shipment)) – bu terminin mənası odur ki, mal göstərilmiş yükləmə limanında gəminin məhəccərindən keçdikdə, satıcı daşınma üzrə öz öhdəliyini yerinə yetirmiş olur. Bu andan etibarən malların itkisi və ya korlanması üzrə bütün xərcləri və zərərləri alıcı ödəyir. FOB şərtində tələb olunur ki, malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini satıcı yerinə yetirsin. Bu termin yalnız dəniz və ya daxili su nəqliyyatı ilə malın daşınması zamanı tətbiq edilə bilər. Əgər tərəflər malı gəminin məhəccərindən keçirmək niyyətində deyillərsə, o zaman FCA termini tətbiq edilməlidir.

FRANKO DAŞIYICI (... yerin adı), FCA (Free Carrier (...named place)) - terminin mənası odur ki, satıcı malı gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçirdikdən sonra, alıcı tərəfindən təyin olunmuş daşıyıcıya, razılaşdırılmış yerə çatdıracaqdır. Çatdırılma yerinin seçilməsi həmin yerdə malın yüklənməsi və boşaldılması üzrə öhdəliklərə təsir edir. Əgər çatdırılma satıcının binasında həyata keçirilərsə, o zaman satıcı yüklənməyə görə cavabdehlik daşıyır. Əgər çatdırılma digər yerdə həyata keçirilərsə, o zaman satıcı malın yüklənməsinə görə cavabdehlik daşımır.

Bu termin, qarışıq daşımalar da daxil olmaqla, hər hansı nəqliyyat növü ilə daşınma zamanı istifadə edilə bilər.

«Daşıyıcı» sözü altında daşınma müqaviləsi əsasında dəmir yolu, avtomobil, hava, dəniz və daxili su nəqliyyatı və ya bu nəqliyyat növləri ilə birlikdə daşınmanı həyata keçirmək və ya təmin etmək öhdəliyini üzərinə götürmüş hər hansı şəxs nəzərdə tutulur. Əgər alıcı daşıyıcı olmayan digər şəxsə malın qəbul edilməsini etibar edərsə, o zaman satıcı malın çatdırılması üzrə öz öhdəliyini malın həmin şəxsə verilməsi zamanından etibarən yerinə yetirmiş hesab edilir.

FRANKO QIYMƏTİ – yüklərin çatdırılması üzrə nəqliyyat xərclərinin istehlakçı tərəfindən ödənilməsindən asılı olaraq, qiymətlərin təsnifləşdirilməsini əks etdirir. Əmtəələrin çatdırılmasının son məntəqəsinin (vaqon, anbar, gəmilərin bortu, dəmir yol stansiyası və s.) göstərilməsi ilə əlaqədə tətbiq edilir. Franko-stansiya göndərmə qiymətində əmtəə alıcıya onun istehsal olunduğu yerdə satılır və alıcı təyinat yerində məhsulun daşınması üzrə bütün faktiki xərcləri ödəyir; franko-stansiya təyinat qiymətində istehlakçıların yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, onların hamısı üçün vahid qiymət formalaşdırılır. Ona bütün daşımalar üzrə orta tarif və məsafə üzrə hesablanan nəqliyyat xərclərinin eyni məbləği daxil edilir.

Beynəlxalq ticarətdə daşınmalar üzrə xərclərin ödənilməsi qaydaları göndərmələrin bazis şərtləri ilə müəyyənləşdirilir və 13 variantı özündə birləşdirir ki, bunlar da mal göndərənlərin və alıcıların xərclərinin həcmi və nəqliyyatın növünə görə fərqləndirilir.

FRANKO ZAVOD (... yerin adı) - EX Works (... named place) – bu termin onu göstərir ki, satıcı malı öz müəssisəsində və ya digər göstərilmiş yerdə alıcıya təhvil verdiyi andan öhdəliyini yerinə yetirmiş olur (məsələn, zavodda, fabrikdə, anbarda və s.). Satıcı malın nəqliyyat vasitəsinə yüklənməsinə və ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsinə cavabdehlik daşımır.

Beləliklə, bu termin satıcının üzərinə minimum öhdəliklər qoyur və alıcı malın satıcı-müəssisədən təyinat yerinə qədər daşınması ilə əlaqədar bütün riskləri və xərcləri özü çəkir. Lakin tərəflər göndərilmə yerində malın yüklənməsi üzrə öhdəliyin satıcının öz üzərinə götürməsinə və belə yükləmə üçün bütün riskləri və xərcləri çəkməsinə istəyirlərsə, o zaman bu, alqı-satqı müqaviləsinə müvafiq əlavədə dəqiq qeyd edilməlidir. Alıcı ixracat formallıqlarını birbaşa və ya qismən yerinə yetirmək iqtidarında olmadığı zaman, bu termin tətbiq edilə bilməz. Bu halda FCA (franko daşıyıcı) termini tətbiq edilməlidir, bir şərtlə ki, satıcı malın yüklənməsi üçün təhlükəsizliyə və xərclərin çəkilməsinə razı olsun.

FRANKO ZONASI (GÖMRÜKSÜZ TİCARƏT ZONASI) VƏ FRANKO-ANBARLAR - bir qayda olaraq, gömrük ərazisinin hissəsi və ya onun ərazisində yerləşən yer hesab edilir. Onlar qalan hissədən ayrılmış şəkildə olurlar. Mallara idxal rüsumlarının tutulması və qeyri-gömrük ərazisində olan əmtəələr kimi, ticarət idxalı siyasəti tədbirlərinin tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən baxılır.

FRANŞAYZINQ ZƏNCİRİ İLƏ BİRLƏŞ-MƏLƏR (ƏMƏKDAŞLIQ) - franşiz haqqında Avropa Birliyinin Nizamnaməsinə uyğun olaraq, müqavilə əsasında müəyyənləşdirilmiş pərakəndə ticarətçilərlə mal göndərənlərin (mal və xidmət istehsalçılarının və ya topdansaş ticarətçilərin) əlaqələrini özündə əks etdirir. Pərakəndə ticarətçi öz maliyyə qoyuluşuna cavab olaraq, texniki köməkdən istifadə edilməsində və adətən, mal göndərənin məhdud miqdarda yaydığı malların göndərilməsində üstünlük hüququ qazanır. Pərakəndə ticarətçi mal göndərən tərəfindən strateji planların qəbul edilməsində iştirak edə bilməz.

Məqsədindən asılı olaraq, franşizlər bir neçə növə bölünə bilər: sənaye franşizası əmtəə istehsalına, ticarət franşizası əmtəələrlə ticarətə və xidmət franşizası xidmət göstərilməsinə aiddir.

FRANŞİZ (LİSENZİYA, HÜQUQ) - (I) müəssisənin və ya yerli vahidin istismar (istifadə) formasıdır. O, texnologiya, ticarət və idarəetmə sahəsində zəruri yardımın göstərilməsi ilə xüsusi texnoloji proseslərlə məşğul olan, "lisenziar" adlanan bir müəssisənin orijinal firma nişanından istifadə lisenziyasının "lisenziat" adlanan digər müəssisəyə verməsi ilə ifadə olunur. Lisenziar buna görə lisenziya haqqı alır və müəssisənin kapitalında iştirak hüququna malik olur. Lisenziat öz investisiyalarına görə tam məsuliyyət daşıyır.

(II) - qeyri-maddi məhsullarla - əmtəə markaları, firmaların adları, patentlər, nou-haullarla ticarət növləridir (icarələr, lisenziyalasdırma).

(III) - franşiz haqqında xüsusi müqavilədir. Franşizing iki müxtəlif müəssisə arasında müqavilə əsasında əməkdaşlıq sistemi hesab edilir. Belə ki, bu müqavilə ilə bu müəssisələrdən biri icarə haqqını, dəqiq müəyyən edilmiş şərtlərlə öz ticarət nişanını və ticarət simvolunu digərinə verir, həmçinin icarə edilmiş ticarət nişanından daha səmərəli istifadə üçün təyin edilmiş yardıma və müntəzəm xidmətlərin təmin edilməsinə zəmanət verir.

FRANŞİZ MÜQAVİLƏSİ - turist xidmətləri istehsalçısının turizm məhsulunun reallaşdırılması üzərində olan hüquq və imtiyazlarının ötürülməsi müqaviləsidir. Bu zaman franşiza verənin ticarət markasının istifadə edilməsi xidmətin keyfiyyətinin təminatı kimi çıxış edir.

FRANŞİZLƏR VƏ ONLARA BƏRABƏR TUTULAN HÜQUQLAR, PATENTLƏR, LİSENZİYALAR, ƏMTƏƏ NİŞANLARI, TEXNOLOJİ PROSESLƏR, MÜLKİYYƏT HÜQUQU VƏ ONLARA BƏRABƏR OLAN QIYMƏTLİLƏR - müəyyən şərtlər daxilində ixtiraçıya, müəllifə və yaxud patent, lisenziya, əmtəə nişanı, texnoloji proseslərdən istifadə, yaxud ədəbi və ya bədii əsərlərə sahib olma, yaxud franşiz sahibinə verilmiş hüququn qorunmasının təmin edilməsi ilə əlaqədar xərclərdir.

FRASKATİ DƏRSLİYİ ("TƏDQIQAT-LARIN VƏ EKSPERİMENTAL İŞLƏ-MƏLƏRİN MÜAYİNƏSİ ÜÇÜN TƏKLİF OLUNAN STANDART TƏCRÜBƏ") - elm və texnika göstəriciləri üzrə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) Milli ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmış elmi tədqiqatlar və işləmələr statistikasını üzrə İƏİT-in rəsmi tövsiyələrdir. Tövsiyələrin birinci versiyası, İƏİT-ə üzv olan ölkələrdə elmi axtarış və tədqiqatların statistik müayinəsinin keçirilməsinin yeganə üsulu kimi, İƏİT-in Milli ekspert qrupunun 1963-cü ilin iyun ayında İtaliyanın Fraskati şəhərində keçirilən müşavirəsində qəbul edilmiş və tövsiyə şəhərin adı ilə adlandırılmışdır. Həmin andan belə müayinələr müntəzəm xarakter almışdır; onlardan nəinki milli qiymətləndirmənin bazası kimi, həm də elmi axtarış və tədqiqatlara çəkilən xərclər və heyətin göstəricilərinin beynəlxalq müqayisəsi, onların təşkilinin müqayisəli təhlili və elmi-texniki siyasətinin maliyyələşdirilməsində baza kimi istifadə olunur. Fraskati dərsliyi özündə elmin inkişafı haqqında statistik məlumatların yığılması, işlənməsi və təhlilinə dair ümumiləşdirilmiş çoxillik beynəlxalq təcrübəni tam əks etdirir. 1980-ci illərin sonlarından o, elmi tədqiqat və işləmələr statistikasını üzrə əsas beynəlxalq standart olmuşdur ki, buna da İƏİT-in müxtəlif təşəbbüsləri, o cümlədən keçid iqtisadiyyatlı Avropa ölkələri və İƏİT-ə üzv olmayan ölkələr üçün seminarların təşkili səbəb olmuşdur. Elmi tədqiqatların və işləmələrin təşkilində milli və beynəlxalq səviyyədə elmi-texniki siyasətin strategiyasında dəyişikliklərlə, həmçinin beynəlxalq statistik standartlara (*Milli hesablar sistemi*, beynəlxalq təsnifatlar və s.)

yenidən baxılması, üzv-ölkələrdə praktiki təcrübənin toplanması ilə əlaqədar Fraskati dərsləri dövrü olaraq dəqiqləşdirilir. Fraskati dərslərinin axırıncı, beşinci redaksiyası 1993-cü ildə qəbul edilmiş və ingilis və fransız dillərində 1994-cü ildə nəşr edilmişdir. O, elmi tədqiqatlara və işləmələrə, institusional və funksional təsnifatlar sisteminə, elmi tədqiqatlarla və işləmələrlə məşğul olan heyətin sayının və bu məqsəd üçün xərclərin ölçülməsinə yanaşmalara, müayinələrin aparılması üsullarına, elmi tədqiqatların və işləmələrin büdcə təxsisatlarının qiymətləndirilməsi və təhlili üzrə tövsiyələrə, deflyatorların və valyuta prioritetlərinin hesablanmasına aid olan əsas anlayışları müəyyən edir. Fraskati dərslərinin inkişaf ideyası üzrə ayrı-ayrı spesifik problemlərə dair silsilə beynəlxalq standartlar hazırlanmışdır (*“Elm və innovasiya statistikasının beynəlxalq standartları”na* bax) və onların dairəsi daima genişlənir.

FRİKSİON İŞSİZLİK – (*“İşsizlik”ə* bax).

FUNDAMENTAL TƏDQİQATLARA XƏRCLƏR – yalnız fundamental tədqiqatların aparılmasında aşkar olunmuş faktlara ümumi qanunların (qrafik təsvirlərin və izahedici tezislərin) tətbiqi məqsədi ilə aparılan fiziki və təbii xüsusiyyətlərin, strukturların və hadisələrin təhlili üçün ayrılan xərclərdir.

FUNKSIONAL TƏHLİL – institusional vahid tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin tədqiqinə xidmət edir. Belə ki, fəaliyyətin bir sıra növləri hesab-fakturada əks olunmur, statistik məqsədlər üçün məlumatların normal qeydiyyatı və ölçülməsi olmur və bu da onlardan istehsalın təhlilində və sahələr üzrə təhlildə istifadəyə imkan vermir. Funksional təhlil iqtisadi hesablarda əks olunan və olunmayan bütün fəaliyyət növlərinin tədqiqatına aiddir.

Müəssisələr statistikasında aşağıdakı funksiyalar fərqləndirilir: istehsal, tədarük, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruksiya işləri, satış və marketinq, inzibatçılıq, mühasibat uçotu, idarəetmə, nəqliyyat (daxili), təmir, ticarət və s. Bu funksiyalar köməkçi fəaliyyət (müəssisə daxilində digər fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsini mümkün etmək üçün göstərilən xidmət növləri) kimi olduqda, adətən hesablarda əks etdirilmir.

Funksiyalar üzrə təhlilin digər tərfi bu və ya digər tələbatın ödənilməsi ilə bağlı olan istehsal fəaliyyətinin bütün növlərini özündə birləşdirir. Aşağıda göstərilən funksiyaları fərqləndirmək olar: təhsil, müdafiə, mənzil tikintisi, geyim istehsalı, marketinq, nəqliyyat, mühasibat uçotu, ticarət və s. Buna görə də, funksiyalar üzrə təhlil

çoxsaylı sahə bölmələrini əhatə edə bilər. Bu təhlilin məqsədi istehlakın ödənilməsini nəzərə almaqdan ibarətdir, məsələn, təhsil müxtəlif sahə bölmələri tərəfindən təmin edilir.

Funksional təhlil bir sıra xüsusi təsnifatların yaradılmasına səbəb olmuşdur: məqsədlər üzrə fərdi istehlaka xərclərin, ev təsərrüfatı xərclərinin, dövlət idarəetmə orqanlarının, dövlət idarəetmə xərclərinin təhlili təsnifatlarının.

FYUÇER - əmtəə və fond birjalarında həyata keçirilən təcili sazişlərdir. Sazişlərin bağlandığı anda xammalın, qızılın, valyutanın, maliyyə və kredit alətlərinin qeydə alınmış qiymətlərlə alış-verişidir. Əməliyyatlar müəyyən vaxt intervalında həyata keçirilir. Maliyyə bazarlarının beynəlmilləşdirilməsi ilə əlaqədar, keçən əsrin 80-ci illərində fyuçer bazarlarının beynəlmilləşdirilməsi və sürətləndirilməsinə başlanmışdır. Bir sıra birjalar birgə ticarət sisteminin tətbiqi haqqında müqavilə bağlamışlar (Çikaqo-Sinqapur, Amsterdam-Monreal və digər).

FYUÇER BAZARI – fyuçer müqavilələrinin bağlanması səbəbi üzrə iqtisadi münasibətlərdir. Fyuçer bazarı – yalnız birja bazarıdır. Dəyərlər riskinin real bazara (nağd, fiziki) münasibətində sığorta funksiyasını yerinə yetirir.

FYUÇER MÜQAVİLƏSİ – gələcəkdə saziş bağlanarkən tərəflərin müəyyən etdikləri qiymətlərdə, birja aktivinin alış-verişi haqqında vaxtın verilən anına standart birja müqaviləsidir.

-G-

Gecikmə	228	Gömrük birliyi	235
Gender	229	Gömrük brokeri	235
Gender qaydaları faktoru	229	Gömrük ekspertizası	235
Generativ ölüm	229	Gömrük ərazisi	235
Geologiya və yeraltı kəşfiyyat, geodeziya və hidrometeoroloji sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	229	Gömrük nəzarəti	235
Geoloji kəşfiyyat işləri	229	Gömrük rejimi	235
Geoloji-kəşfiyyat işləri statistikasi	229	Gömrük rəsmiləşdirməsi	236
Geonomenklatura	230	Gömrük sərhədi	236
Geriyə idxal	230	Gömrük statistikasi	236
Geriyə ixrac etmə	230	Gömrük statistikasi üzrə konfidensial məlumat	236
Getmə vərəqəsinə qoşulan statistik uçot talonu	230	Gömrük statistikasi üzrə nəşrlər	237
Gələn	230	Gömrük tarifi	237
Gəlir və istehlakın təbəqələşməsinin desil əmsalları	230	Gömrük tranziti	237
Gəlirin kəsiri	230	Gömrük yük bəyannaməsi	237
Gəlirlər	230	Gömrüxana ərazisindən kənarda malların emalı	237
Gəlirlər (gəlirlər və xərclər hesabında)	231	Gömrüyün təyinatı	238
Gəlirlər əmsalı	231	Göndərilmiş (yüklənmiş) məhsulların həcmi	238
Gəlirlərə vergilər	231	Göndərmə (malın) ölkəsi	238
Gəlirlərə, sərvətə və sairə cari vergilər	231	Göndərmə (malların)	238
Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı	231	Göndərmə ayı	238
Gəlirlərin indeksləşdirilməsi	231	Göndərmə kateqoriyası	238
Gəlirlərin natura şəklində təkrar bölüşdürülməsi hesabı	232	Göstərici (işarə)	238
Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı	232	Göstəricilər	238
Gəlirlərin təmərküzləşmə indeksi	232	Gözləmə müddəti	238
Gəlmə vərəqəsinə qoşulan statistik uçot talonu	232	Gözlənilməyən nəticələr	238
Gəmi	232	Güclərin (istehsal obyektlərinin) istifadəyə verilməsi	238
Gəmi bortu boyunca franko	232	Gücün və enerjinin ölçü vahidi	239
Gəmidən göndəriş	232	Gündəlik gəlirləri alıcılıq qabiliyyəti paritetinə (AQP) görə çevrilmiş 1 dollardan az olan əhalinin xüsusi çəkisi	239
Gəmilərin fraxti	233	Gündəlik müşahidə metodu	239
Gəminin yan aldığı körpüdən göndəriş	233	Gündəlik tələbat malları mağazası	240
Gəminin yükdaşıma qabiliyyətindən istifadə əmsalı	233	Gündüz stasionarları	240
Gənc əhali	233	Güzəştli kredit	240
Giriş baza məlumatları	233		
Giriş nöqtəsi	233		
Giriş-çixış qurğusu	233		
Girov	233		
Girovla borc	234		
“Gizli (kölgə) iqtisadiyyat”	234		
Gizli cinayətkarlıq	234		
Gömrük anbarı	234		
Gömrük bəyanetməsi	234		
Gömrük bildirişi	235		

GECİKMƏ ((LAQ - ingiliscə gecikmədir), MÜVƏQQƏTİ LAQ, GECİKMƏ LAQI) – argument dəyişməsinin nəticə göstəricisinin dəyişməsinə səbəb olan vaxtdır. Gecikmə zamanı, dəyişən X-in dəyişən Y-ə təsiri dərhal baş vermir, hər hansı vaxta gecikmə ilə baş verir. Məsələn, iqtisadiyyatda hər hansı məsələnin baş verdiyi vaxtdan etibarən qərarın qəbul edilməsi anıadək vaxt laq hesab edilir.

GENDER – fərdlərin sosial cinsləridir, cəmiyyətin mədəni və sosial inkişafı ilə verilmiş şəxsiyyət və rolların xüsusiyyətlərinin dəstidir ki, bununla da kişilərin və qadınların əxlaqı, onlar arasında münasibətlər və kişilərə və qadınlara, oğlanlara və qızlara münasibətlər müəyyənləşdirilir. Son nəticədə bunlar həyat fəaliyyətinin bütün sferalarında cinslər arasında hakimiyyətin və resursların bölüşdürülməsi göstəricisi hesab edilir. Resursların bölüşdürülməsinin gender təhlili vaxt, gəlir, əmlak, ictimai nemətlərin, torpağın, istehsal resurslarının, siyasi qərarların əldə olunması kimi resurslara əsaslanır.

Gender qeyri-bərabərliyi çox çətin keçilən problemlərdən biridir. Gender qeyri-bərabərliyinin səbəbləri və səviyyəsi üç əsas faktorla izah edilir:

- 1) Cəmiyyətin inkişaf faktoru ilə (sosial-iqtisadi, demoqrafik, texnoloji);
- 2) Gender qaydaları faktoru ilə (ayrı-seçkilik faktoru);
- 3) Əxlaq (davranış) faktoru ilə.

Göstərilənlər arasında ən güclü faktor ayrı-seçkilik faktoru (və ya gender qaydaları faktoru) hesab edilir.

Gender qaydaları – bu, siyasi institutların və siyasi mədəniyyətlərin, gender məsələlərinə cəmiyyətin münasibətinin sosial normalar sistemidir. Əksər cəmiyyətlərdə gender qaydası patriarxat hesab edilir ki, burada da kişi hakimiyyəti güclü olur.

GENDER QAYDALARI FAKTORU - hüquq bərabərliyinin pozulması faktoru ilə gender yüksək ölüm faizi mövcud cəmiyyətdə müəyyən edilmiş gender qaydalarının patriarxatlığın səviyyəsi ilə tapılır. Gender yüksək ölüm faizi kişi və qadınların müxtəlif yaş qruplarında müxtəlif formada üzə çıxır. Körpə, uşaq və yeniyetmə yaşlarında hüquq bərabərliyinin pozulması praktikası qızlar üçün daha geniş yayılmışdır. Bu, qızlarda immunizasiyanın aşağı olması, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qızlar üçün pis qulluğun və qidanın yayılması və oğlan uşağının doğulmasına üstünlüyün verilməsi ilə bağlıdır.

GENERATİV ÖLÜM – uşaq doğma funksiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı qadınların ölümüdür. Səbəbləri – abortun, hamiləliyin, doğuşun və doğuşdan sonrakı dövrün fəsadları (qanaxma, toksikozlar, sepsis, doğum zədəsi və s.), həmçinin hamiləliklə və doğuşla bağlı olmayan, lakin onların gedişini ağırlaşdıran xəstəliklər. Generativ ölümün intensivlik göstəricisi (əmsalı) 100 min diri doğulmuş uşaqlara hesablanır.

GEOLOGİYA VƏ YERALTİ KƏŞFİYYAT, GEODEZİYA VƏ HİDROMETEOROLOJİ SAHƏLƏRDƏ XİDMƏTLƏRİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – yeraltı geoloji kəşfiyyat, yer səthinin çəkilişi və yer qabığının dərinədən öyrənilməsi ilə; neft, qaz və digər faydalı qazıntıların və yeraltı suların axtarışı və kəşfiyyatı ilə; hidrometeoroloji xidmət tərəfindən göstərilən xidmətlə; qızılaxtaran və faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və hasilatı üzrə digər ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlı olan işlərin dəyəridir.

GEOLOJİ KƏŞFİYYAT İŞLƏRİ – yer altında olan faydalı qazıntı ehtiyatlarının vəziyyətinin öyrənilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir. Geoloji kəşfiyyat prosesləri və qiymət xarakteristikaları da daxil olmaqla, geoloji kəşfiyyat işləri onun cari vəziyyəti üzrə fəaliyyətini xarakterizə edir və bu işlərlə məşğul olan təşkilatların material, əmək və maliyyə ehtiyatlarını nəzərə alır. Statistikada geoloji kəşfiyyat işləri ixtisaslaşdırılmış göstəricilər sistemi üzrə öyrənilir (*“Geoloji kəşfiyyat işləri statistikasına bax)”*).

GEOLOJİ-KƏŞFİYYAT İŞLƏRİ STATİSTİKASI – faydalı qazıntıların ölçüsünü, keyfiyyətini və yerləşməsinə; *geoloji-kəşfiyyat* işləri nəticəsində faydalı qazıntı ehtiyatının artması üzrə planların yerinə yetirilməsinin gedişini; geoloji-kəşfiyyat müəssisələrinin xərclərinin miqdarı və xarakterini; onların fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş iqtisadi səmərəliliyi əks etdirən mineral ehtiyatların vəziyyəti və istifadəsinin statistika bölməsidir. Geoloji-kəşfiyyat işləri statistikasına daxildir: faydalı qazıntılar ehtiyatı; dəyər və natura ifadəsində yerinə yetirilmiş işlərin həcmi; geoloji-kəşfiyyat təşkilatının texniki-iqtisadi göstəriciləri. Statistika təcrübəsində geoloji-kəşfiyyat işi üzrə aşağıdakı təsnifatlardan istifadə edilir: 1) məqsədli təyinat üzrə - ehtiyatların artması, digər geoloji məsələlər; 2) maliyyələşmə mənbələri üzrə -

dövlət büdcəsinin əməliyyat vəsaitləri, kapital qoyuluşu, mədənçıxarma müəssisələrinin əsas (istismar) fəaliyyəti, digər mənbələr; 3) istiqamətlər üzrə – işin mərhələsi (regional geoloji plana (şəklini çəkmə) alma və geofiziki işlər, faydalı qazıntı yataqlarının axtarılması, ilkin və hərtərəfli kəşfiyyat, ayrılmış dağ sərhədləri daxilində istismar edilən yatağın kəşfiyyatı, istismar kəşfiyyatı); 4) iş və xərc strukturunda; 5) işin istehsal üsulları üzrə – təsərrüfat, ya da podrat üsulları.

GEONOMENKLATURA (GEONOM) – Aİ (Avropa İttifaqı) ölkələrinin xarici ticarət statistikasına üçün və Aİ-yə üzv ölkələr arasında ticarət üçün nomenklaturadır.

GERİYƏ İDXAL – 1) ölkənin xaricdə emala məruz qalmamış əmtəələrinin alınması və gətirilməsidir; 2) əvvəllər müvəqqəti olaraq ixrac edilmiş əmtəələrin geriye idxalıdır.

GERİYƏ İXRAC ETMƏ – 1) başqa xarici ölkədən gətirilmiş malın heç bir emala məruz qalmadan yenidən həmin ölkəyə ixrac edilməsi, yəni ölkədən kənara göndərilməsidir; 2) əvvəllər müvəqqəti olaraq idxal olunmuş əmtəələrin geriye ixracıdır.

GETMƏ VƏRƏQƏSİNƏ QOŞULAN STATİSTİK UÇOT TALONU – miqrasiyanın cari uçotunun ilkin sənədlərindən biridir. *Gəlmə vəərəqəsinə qoşulan statistik uçot talonuna* analoji qaydada tərtib edilir və istifadə olunur. Onda miqrasiya edənlərin analoji xarakteristikaları var; bu talonda hara və nə vaxt getdiyi, tərk edilən ərazidə neçənci ildən yaşadığı haqda məlumatlar da olur.

GƏLƏN (TURİST) – bu ifadə (daxili və ya beynəlxalq) turistlərə və birgünlük gələnlərə aid edilir.

“Gələn” ifadəsi aşağıdakı kimi izah olunur: 12 ardıcıl aydan az müddətdə olmaq şərti ilə, yaşadığı yerdən fərqli yerə səyahət edən və əsas məqsədi getdiyi yerdə hər hansı bir ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmayan istənilən şəxsdir”.

Gələnləri digər səfər edənlərdən fərqləndirmək üçün aşağıdakı üç əsas meyar kifayət edir:

- səfərin öz yaşadığı yerdən fərqli olması;
- səfərin müddətinin 12 ardıcıl aydan az olması;
- səfərdə əsas məqsədin, getdiyi yerdə hər hansı bir növ gəlir (qazanc) əldə etmək olmaması.

GƏLİR VƏ İSTEHLAKIN TƏBƏQƏLƏŞMƏSİNİN DESİL ƏMSALLARI –

məcmunun ondan bir hissəsi əhalinin pul gəlirlərinin və xərclərinin adambaşına səviyyəsi üzrə bölünməsi sırasının müxtəlif sonluğunda yerləşən, müvafiq göstəricilərin aşağı və yuxarı səviyyələrinin nisbəti kimi hesablanır.

GƏLİRİN KƏSİRİ – *yaşayış minimumunun* səviyyəsində gəlirlərin yüksəldilməsi üçün zəruri olan vəsaitin məbləğidir; əhalinin sayı və orta adambaşına düşən gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin gəlirlərinin miqdarı haqqında məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilir. Yoxsul ailələrin sayına aid edilənlərin gəlirlərinin kəsiri özündə hər bir yoxsul ailənin gəlirlərinin yoxsulluğun səviyyəsinin müəyyən həddinə qədər yüksəldilməsi üçün zəruri olan vəsaitin məbləğini əks etdirir.

GƏLİRLƏR – (I) - gəlirlər kateqoriyası *rezident* və *qeyri-rezidentlər* arasındakı əməliyyatların iki növünü əhatə edir: 1) qeyri-rezident işçilərin əməyinin ödənilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar; 2) xarici aktivlər və ya öhdəliklər üzrə *investisiya gəlirlərinin* alınması və ya ödənilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar. İkinci növ əməliyyatlara gəlirlərin birbaşa, portfel və digər investisiyalarla daxil olması və ödənilməsi, həmçinin ehtiyat aktivləri üzrə vəsaitlərin daxil olması aid edilir.

Gəlir anlayışı aşağıdakılara tətbiq edilir: bütövlükdə dövlətə (milli gəlir), müəssisəyə, firmaya (ümumi gəlir, müəssisənin xalis gəliri), ayrı-ayrı şəxslərə (əhalinin gəlirləri, şəxsi gəlir). Müəssisənin **ümumi gəlirinə** hasilat, malların, xidmətin və görülmüş işlərin satışından daxil olan pullar, əmlak qiymətlilərinin satışından daxil olan pullar, pulların kreditə verilməsindən alınan faizlər və digər maddi daxilolmalar aid edilir.

Dövlət gəlirini əsasən dövlət xəzinəsinə daxil olan vergilər, ödəmələr, ayırmalar, renta, rüsumlar təşkil edir. **Vətəndaşların gəliri** əmək haqqı, pensiya, təqaüd, dividend, ev təsərrüfatı məhsullarının satışı hesabına formalaşır. Tez-tez **xalis gəlir** ifadəsi işlənir. Bu, ümumi gəlirlə material rüsumları məsrəfləri arasındakı fərkdir.

(II) - gəlirlərə aşağıdakı maddələr daxil edilir:

1. Xalis dövriyyə;
2. Hazır məhsul və başa çatmamış istehsal;
3. Müəssisənin öz ehtiyatları üçün yerinə yetirdiyi iş;
4. İstehsaldan digər gəlirlər;
5. Müəssisələrin birləşməsindən daxil olan hissəsini ayırmaqla, kapitalda iştirakdan gəlirlər;
6. Müəssisələrin birləşməsindən daxil olan hissəsini ayırmaqla, əsas fondların bir hissəsini

təşkil edən digər investisiya və ssudalardan olan gəlirlər;

7. Müəssisələrin birləşməsindən daxil olan hissəsini ayırmaqla, digər alınmalı olan faiz və buna oxşar gəlirlər;

8. Vergiləri çıxmaqla, tipik fəaliyyətdən olan mənfəət və ya zərərlər;

9. Gözlənilməyən gəlirlər;

10. Maliyyə ili ərzindəki mənfəət və ya zərərlər.

GƏLİRLƏR (GƏLİRLƏR VƏ XƏRCLƏR HESABINDA) – alınmış və ya alınacaq məbləğ və ya dəyərlərdir. Onun tərkibinə daxildir:

- şirkətin göndərdiyi əmtəələrə və ya yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərə görə, həmçinin şirkət (müəssisə) tərəfindən göstərilən imkanlara görə kompensasiyalar şəklində məbləğ və ya dəyərlər;
- üçüncü şəxs tərəfindən mövcud olan hüquqi öhdəliklərə görə məbləğ və ya dəyərlər;
- yaxud istisna hallarda birinci iki hallara aid olmayan digər səbəblərdən məbləğ və ya dəyərlər. İlin nəticələrini müəyyənləşdirərkən həmçinin gəlirlərə daxil edilir:
- il ərzində ehtiyatlara aid edilən məhsulların həcmi;
- əsas kapital şəklində saxlanılan məhsullar;
- amortizasiya ayrımalarından və digər mənbələrdən alınmış məbləğlər;
- aktivlərin satışından alınmış məbləğlər
- aktivlərin hərəkəti ilə bağlı gəlir və xərclər.

GƏLİRLƏR ƏMSALI – yuxarı və aşağı desil sərhədlərində – gəlirlərin (istehlak) - əlamətlərin orta qiymətinin nisbətidir. Gəlirlərin (istehlakın) səviyyəsi arasında nisbət kimi sosial təbəqələşmə dərəcəsinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur: 10% əhalinin ən yüksək gəlirli təbəqəsi və 10% əhalinin ən aşağı gəlirli təbəqəsi.

GƏLİRLƏRƏ VERGİLƏR – MHS-nin gəlir, mənfəət və qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində kapitalın dəyərinin artmasına görə vergiləri birləşdirən kateqoriyadır. Ona ayrı-ayrı şəxslər, ev təsərrüfatları və ya şirkətlər cəlb edilir. Azərbaycan Respublikasında gəlir vergisi ölkə vətəndaşlarından, xarici ölkə vətəndaşlarından, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən tutulur.

GƏLİRLƏRƏ, SƏRVƏTƏ VƏ SAİRƏ CARİ VERGİLƏR - əsas etibarilə ev təsərrüfatları və korporasiyaların gəlirlərindən yığılmış vergilərdən ibarətdir. Onlar özlərində gəlirlərdən olan ödəmələri əks etdirir və gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabında ev təsərrüfatları və korporasiyalar sektoru üçün istifadədə qeyd olunur. Bu vergilər həmçinin qeyri-rezidentlər,

dövlət vahidləri və ya qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən də ödənilə bilər.

GƏLİRLƏRİN İLKİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ HESABI – istehsal prosesində iştirakları

nəticəsində iqtisadiyyatın bölmələri və institusional vahidlərin əldə etdikləri gəlirlərin müəyyən edilməsi üçün tərtib olunan, MHS-nin hesabıdır. İlk gəlirlər istehsalda yaranan əlavə dəyərdən, həmçinin rezidentlərin “*Qalan dünya*” ilə münasibətlərinin nəticəsindən formalaşdırılır.

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı iki hesabdən ibarətdir: gəlirlərin yaranması hesabından və ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabından. *Gəlirlərin yaranma hesabında* ehtiyatlarda *ümumi əlavə dəyər*, istifadədə isə - *rezident və qeyri-rezidentlərin ilkin gəlirləri* göstərilir. *İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabında* ehtiyatlarda rezidentlərin ilkin gəlirləri, maddəli işçilərin əmək haqları, istehsalda və idxala vergilər, mənfəət və qarışıq gəlirlər: mülkiyyətdən gəlirlər (faizlər, dividendlər, renta), həmçinin “*Qalan dünya*”dan alınan gəlirlər əks olunur. Beləliklə, ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabının köməyi ilə, iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə ÜDM-in kateqoriyalarından ümumi milli gəlirin (ÜMG) kateqoriyalarına keçid baş verir və burada rezidentlərin ilkin gəlirləri və “*Qalan dünya*”dan ilkin gəlirlərin saldosu iqtisadiyyat üzrə ümumilikdə cəmlənir.

GƏLİRLƏRİN İNDEKSLƏŞDİRİLMƏSİ

– istehlak qiymətlərinin artması ilə əlaqədar olaraq, vətəndaşların *pul gəlirlərinin* və əmanətlərinin artırılmasının dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş mexanizmdir. Gəlirlərin indeksləşdirilməsinin məqsədi – vətəndaşların pul gəlirlərinin və əmanətlərinin alıcılıq qabiliyyətinin saxlanmasıdır. O həm uyğunlaşdırıla bilər, həm də müəyyən hallarda əhalinin gəlirlərini tənzimləyən digər dövlət metodları ilə (əmək haqqı səviyyəsinə, pensiya, təqaüd və sosial müavinətlərin miqdarına yenidən baxılmaqla) dəyişdirilə bilər. Gəlirlərin indeksləşdirilməsi obyektləri aşağıdakılar ola bilər: pensiya, təqaüd, sosial müavinətlər (uşaqlı ailələrə, işsizlərə, müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirmişlərə və s.); mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların işçilərinin əməyinin ödənilməsi; vətəndaşların *kommersiya banklarındakı* əmanətləri; *dövlət istiqrazları* və digər *dövlət qiymətli kağızları*, sosial sığorta təşkilatlarına ödəmələr və s. Gəlirlərin indeksləşdirilməsi üçün əsas *istehlak qiymətləri indeksi* hesab olunur. Dünya təcrübəsində gəlirlərin indeksləşdirilməsinin iki əsas forması mövcuddur – avtomatik və yarım avtomatik.

Gəlirlərin *avtomatik* indeksləşdirilməsində əmək haqqı və digər gəlirlər proporsional olaraq artırılır. Gəlirlərin *yarım avtomatik* indeksləşdirilməsi (müqavilə ilə) aşağıdakı qaydada aparılır: dövlət səviyyəsində alim-mütəxəssislər cəlb edilməklə, işverənlər, həmkarlar ittifaqı və hökumət orqanlarının iştirakı ilə danışıqlar aparılır. Danışıqların nəticəsi kollektiv müqavilələrin bağlanması üçün sosial müdafiənin ən aşağı həddini təyin edən tövsiyələr hesab edilir. Hər bir müəssisədə işçilərin müxtəlif sosial müdafiə tədbirlərini nəzərə alan öz daxili kollektiv müqavilələri bağlanır.

GƏLİRLƏRİN NATURA ŞƏKLİNDƏ TƏKRAR BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ HESABI

– MHS-nin hesabıdır. Bu hesabda *sərəncamda olan təshih edilmiş gəlir* yaranır və pul formasında sərəncamında qalan gəlirlərdən başqa, bazar və qeyri-bazar məhsul və xidmətlər şəklində natura formasında sosial *transferlər* də daxil edilir.

GƏLİRLƏRİN TƏKRAR BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ HESABI

– Milli hesablar sisteminin hesabıdır, *institusional vahidin* və ya bölmələrin əldə etdiyi *ilkin gəlirlərinin*, cari transferlərin alınması və verilməsi nəticəsində sərəncamda qalan gəlirlərə necə çevrilməsini göstərir. Cari transferlər gəlir vergisindən, maddi qiymətilərə və s. vergilərdən, sosial sığortaya, dövlətin və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının sosial transferlərinə üzvlük haqlarından, maddi yardımlardan, digər transferlərdən (həyat sığortası ilə bağlı olmayan sığorta müqavilələri və sığorta iddiaları) ibarətdir.

GƏLİRLƏRİN TƏMƏRKÜZLƏŞMƏ İNDEKSİ (CİNİ ƏMSALI)

– *gəlirlərin* bərabər ölçüdə bölüşdürülməsi xəttindən onun əhali arasında faktiki bölüşdürülməsi həcmnin kənarlaşma səviyyəsini əks etdirir. Gəlirlər bərabər bölüşdürüldükdə Cini əmsalı 0-a yaxın olur; əhəlinin polyarlaşması səviyyəsi artdıqca, əmsal 1-ə yaxınlaşır.

GƏLMƏ VƏRƏQƏSİNƏ QOŞULAN STATİSTİK UÇOT TALONU

– miqrasiyanın cari uçotunun ilkin sənədlərindən biridir. Vətəndaşların qeydə alınması zamanı pasport işinin aparılmasına səlahiyyət verilən şəxslər tərəfindən tərtib olunur. Talonda miqrasiyanın axınları və miqrasiya edənlərin tərkibi haqda toplu məlumatları almaq üçün zəruri olan məlumatlar verilir: miqrasiya edənin doğulduğu tarix və yer, milliyyəti, təhsili, haradan

və nə vaxt gəlib, əvvəlki yaşayış yerində harada və nə vəzifədə işləmiş, neçə il orada yaşamış, nikah vəziyyəti və ər (arvadı) ilə və ya onsuz gəlib, əgər 15 yaşınadək uşaqlarla gəlibsə, onda hər valideynin talonunda uşaqların sayı, valideynlərdən birinin talonunda isə – hər bir gələn uşağın cinsi, doğulduğu il və ay göstərilir. Ərazi daxili işlər orqanları ayda 1 dəfədən az olmayaraq doldurulmuş talonları işlənmək üçün yerli statistik orqanlarına təqdim edirlər.

GƏMİ – yük və sərnişin daşımaq, təsərrüfat, elmi-tədqiqat, ov, idman, turizm, faydalı qazıntı hasilatı, habelə hərbi məqsədlər üçün quraşdırılmış suda üzən qurğudur. Gəmilərin adı dedikdə istismarçı tərəfindən gəmiyə şərti olaraq verilmiş ad nəzərdə tutulur. Onların tipi texniki-istehsal göstəricilərinə (registr tutumu, sərnişin tutumu, gücü və s.) uyğun olaraq gəmilərin qruplaşdırılmasıdır. Gəminin gücü – gəminin mühərrikinin mexaniki gücünü, avar vintinə ötürülən gücünü göstərir və kVt və ya At Gücü ilə ölçülür. $1 \text{ kVt} = 1.36 \text{ a.g}$ və ya $1 \text{ a.g} = 0.735 \text{ kVt}$. Statistikada gəminin balans dəyəri inventar uçotunun muhasibat sənədlərinə uyğun olaraq ilin sonuna manatla göstərilir.

GƏMİ BORTU BOYUNCA FRANKO

(...*yükləmə limanının adı*), **FAS (Free Alongside Ship (... named port of shipment))** – «Gəmi bortu boyunca franko» termininin mənası odur ki, satıcı malı razılaşdırılmış yükləmə limanına gətirir və onu gəmi bortu boyunca sahilə və ya lixterlərdə yerləşdirdikdə, öz öhdəliyini yerinə yetirmiş olur. Bu andan etibarən, malların itkisi və ya korlanması üzrə bütün xərcləri və zərərləri alıcı ödəyir. FAS şərtində tələb olunur ki, malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini satıcı yerinə yetirsin. “İnkoterms”-in əvvəlki nəşrlərində malın ixracının gömrük rəsmiləşdirilməsi öhdəliyi alıcının üzərinə düşürdü. Lakin əgər tərəflər malın ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə öhdəliyi alıcının öz üzərinə götürməsinə istəyirlərsə, o zaman bu, alqı-satqı müqaviləsinə müvafiq əlavədə dəqiq qeyd edilməlidir.

Bu termin yalnız dəniz və ya daxili su nəqliyyatı ilə malın daşınması zamanı tətbiq edilə bilər.

GƏMİDƏN GÖNDƏRİŞ (... təyinat

limanının adı), DES (Delivered Ex Ship (... named port of destination)) – mənası odur ki, satıcı idxal gömrük rəsmiləşdirilməsini keçməmiş malı razılaşdırılmış təyinat limanında gəminin bortunda alıcıya təhvil verdiyi zaman çatdırılmanı yerinə yetirmiş sayılır. Malın boşaldılması anına qədər təyinat limanına malın çatdırılması üzrə

bütün xərcləri və məsuliyyəti satıcı çəkməlidir. Əgər tərəflər malın boşaldılması üzrə xərcləri və məsuliyyəti satıcının öz öhdəliyinə götürməsini istəyirlərsə, o zaman DEQ (gəminin yan aldığı körpüdən göndəriş) termini tətbiq edilməlidir.

Bu termin yalnız dəniz və ya daxili su nəqliyyatı vasitəsilə daşınmalar zamanı və ya mal təyinat limanına gəmidə gətirilən zaman qarışıq daşınmalarda tətbiq edilə bilər.

GƏMİLƏRİN FRAXTI (KİRAYƏLƏN-MƏSİ) – yük daşınması üçün gəmilərin kirayə edilməsi haqqında fraxt (çarter) müqaviləsinin bağlanmasıdır. Çarter gəmi sahibi ilə kirayəçi arasında bütün gəminin və ya onun bir hissəsinin müəyyən reys və ya müddətə kirayə edilməsi haqqında tərtib edilir və onda, tərəflərin adları (gəmini kirayəyə verən və kirayəçi), onların olduqları yer, kirayənin miqdarı, gəmi və yükün xüsusiyyətləri və s. qeyd olunur. Kirayəçi – kirayələmə müqaviləsi üzrə müəyyən məbləğə, müəyyən yükün kirayələnmiş gəmidə və ya onun bir hissəsində dəniz yolu ilə daşınmasına hüququ olan şəxsdir. Gəmini kirayəyə verən – kirayələnmə müqaviləsi üzrə yük daşınması üçün gəmini, onun bir hissəsini və ya konkret gəmi yerini verən şəxsdir. Fraxt – yükün dəniz yolu ilə daşınmasının ödəniş haqqıdır.

GƏMİNİN YAN ALDIĞI KÖRPÜDƏN GÖNDƏRİŞ (... təyinat limanının adı), DEQ (Delivered Ex Quay (... named port of destination)) - mənası odur ki, satıcı idxal gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçməyən mali razılaşdırılmış təyinat limanında gəminin yan aldığı körpüdə alıcıya təhvil verdiyi zaman çatdırılmanı yerinə yetirmiş sayılır. Satıcı malın daşınması və gəminin yan aldığı körpüyə boşaldılması ilə bağlı bütün risk və xərcləri çəkməlidir. DEQ (gəminin yan aldığı körpüdən göndəriş) termini alıcının üzərinə idxal gömrük rəsmiləşdirilməsi, eləcə də rüsum, vergi və idxal zamanı digər yığımların ödənilməsi öhdəliyini qoyur.

Lakin tərəflər malın idxalı üzrə xərclərin hamısını və ya bir hissəsinin satıcının öz üzərinə götürməsini istəyirlərsə, o zaman bu, alqı-satqı müqaviləsinə müvafiq əlavədə dəqiq qeyd edilməlidir.

Bu termin yalnız dəniz və ya daxili su nəqliyyatı vasitəsilə daşınmalar zamanı və ya mal təyinat limanında gəmidən gəminin yan aldığı körpüyə boşaldılan zaman qarışıq daşınmalarda tətbiq edilə bilər. Əgər tərəflər malın limanda gəminin yan aldığı körpüdən digər yerə (anbara, terminala və s.) və ya limandan kənarda yerdəyişməsi ilə bağlı məsuliyyət və xərcləri satıcının öhdəliklərinə

daxil etmək istəyərlərsə, o zaman DDU (rüsum ödənilmədən göndəriş) və DDP (rüsum ödənilməklə göndəriş) terminləri istifadə edilməlidir.

GƏMİNİN YÜKDAŞIMA QABİLİYYƏ-TİNDƏN İSTİFADƏ ƏMSALI – nəqliyyat gəmisində yükdaşıma qabiliyyətindən istifadə dərəcəsidir. Hesabat dövrü ərzində gəmi ilə yerinə yetirilmiş *yük dövriyyəsinin* (ton-millərlə və ya ton-kilometrlərlə), bu dövr ərzində limanda boş və ya yüklənmiş vəziyyətdə olan gəmilərin yolda olma vaxtına (ton-millərlə və ya ton-kilometrlərlə) nisbəti ilə müəyyənləşdirilir.

GƏNC ƏHALİ – əhalinin yaş strukturunun ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır ki, burada uşaqların xüsusi çəkisi çox, ahıl və qoca adamların payı isə azdır. BMT-nin təsnifatına görə, gənc əhali o əhali sayılır ki, onda 65 və daha yuxarı yaşda olan şəxslər 4%-dən az təşkil edir. Əhalinin təkrar istehsalının daxili qarşılıqlı əlaqələrində gənc əhali yüksək doğum və ölüm səviyyələrinin saxlanılmasının nəticəsidir, *yaş piramidasının* konfigurasiyası isə enli oturacağa və daralmış təpəyə malikdir. Gənc əhali üçün əhalinin yüksək artım templəri səciyyəvidir.

GİRİŞ BAZA MƏLUMATLARI – müşahidə obyektləri tərəfindən elektron şəkildə verilən statistik hesabat blanklarından məlumatların daxil edilməsi və ya fayllardan məlumatların yüklənməsindən sonra informasiyaları qəbul edən məlumatlar bazasıdır.

GİRİŞ NÖQTƏSİ (proqramlaşdırmada) – əməliyyatçının simvolik adı, işarəsi və ya ünvanıdır. Onun vasitəsilə proqramlar üçün mümkün olan (altproqramlar, modullar, bölmələr, fazalar, qaydalar) müstəqil proqram vahidlərinin çıxışı zamanı müraciətin idarəetmə vasitəsidir.

GİRİŞ-ÇIXIŞ QURĞUSU - giriş məlumatlarının və proqramlarının EHM-in yaddaşına daxil edilməsini, həmçinin əlifba-rəqəm və qrafik məlumatların alınmasını həyata keçirən qurğudur.

GİROV – borclu tərəfindən qəbul edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi qismində ona verilmiş əmlaka münasibətdə, kreditorun müəyyən hüquqlarını birləşdirən, sazişin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə təminatın növüdür. Əmlak üzərində girov hüququna malik olan kreditor girov alan, özünə və ya digər şəxsə (onun razılığı ilə) məxsus olan mülkü girov verən borclu isə girov verən adlanır. Qanunla qadağan

edilən xüsusi hüquqların (aliment haqqında tələb, səhhətə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi və s.) başqasına güzəştə gedilməsi istisna olmaqla, girov əşyası kimi bütün əmlak çıxış edə bilər. Girov haqqında müqavilə yazılı formada bağlanır və girova qoyulmuş əşya, onun qiyməti, mövcudluğu, ölçüsü və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi müddəti göstərilir. Girov əmlakı həm əmlakın fiziki verilməsi, həm də onsuz, yəni verilmədən (daşınmaz əmlak girov-ipoteka) həyata keçirilə bilər. Borclu vəzifələrini yerinə yetirmədiyi təqdirdə, girov alan kreditor girova qoyulmuş əmlakın satılması yolu ilə kompensasiya (gəlir) əldə etmək hüququna malikdir. Girov qoyanın öz vəzifələrini yerinə yetirməsi girov müqaviləsində natura şəklində deyil, dəyər ifadəsində göstərilir. Girov dövrüydə olur, yalnız borcun qaytarılma vaxtı çatarkən müştərinin ödəmə qabiliyyəti aşağı olduqda, satış üçün təklif oluna bilər, yəni borclu əmlakdan təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması üçün istifadə etmə hüququna malikdir və eyni zamanda istər onun üçün, istərsə də kreditor üçün riskin səviyyəsi azalır.

GİROVLA BORC – banklar tərəfindən açılan və müştəriyə aid olan mal, ya da qiymətli kağızlar (daşınan əmlaka) hüququna zəmanətlə girova verilən kreditdir.

“GİZLİ (KÖLGƏ) İQTİSADİYYAT” – 1) məcmu məlumatlarda öz əksini tapmayan, “ənənəvi müşahidə metodları ilə müşahidə olunmayan” iqtisadiyyatın bir hissəsidir. Gizli iqtisadiyyat MHS-93-də iqtisadiyyatda qanuni fəaliyyət olmaqla aşağıdakı səbəblərə görə məlumatların gizlədilməsi kimi başa düşülür: gəlir, əlavə dəyər və digər vergilərini ödəməkdən yayınma; sosial sığorta ayırmalarını ödəməkdən yayınma; qanunvericiliklə müəyyən olunmuş standartlarda, məsələn, əməyin ödənilməsinin minimum əmək haqqı ilə uzlaşması, iş vaxtının uzunluğu, təhlükəsizlik və sanitariya normalarına uyğunluq baxımından yayınma; müəyyənləşdirilmiş inzibati qaydalardan, o cümlədən statistika və digər inzibati hesabatların doldurulmasından yayınma. Gizli iqtisadiyyat aşağıdakı formalarda özünü göstərir: statistik hallarda – hesabatın təqdim olunmaması, aktual olmayan informasiyanın təqdim olunması, qeydiyyatdan keçməmək, məlumatları bilərəkdən təhrif etmək. Statistika gizli iqtisadiyyat termini ilə yanaşı, müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın “qeyri-qanuni”, “qeyri-formal” istehsal (xidmət) və “ev təsərrüfatlarının öz istehlakı üçün” istehsalı da istifadə olunur. 2) qanunla qadağan olunmayan mal və xidmətlər istehsalı ilə məşğul olan, lakin

müəyyən səbəblərə görə fəaliyyətini dövlət orqanlarından gizlədən istehsal vahidlərinin məcmusudur. Bu vahidlər tərəfindən fəaliyyətləri barədə məlumatların gizlədilməsi və ya təhrif edilməsinə aşağıdakılar səbəb ola bilər:

- vergilər və sosial təminat ödəmələrindən boyun qaçıрмаq;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş bəzi standartlara (minimum əmək haqqı, iş vaxtı, əməyin təhlükəsizliyi və sanitariya normaları və s.) riayət olunmaması;

- müəyyən inzibati proseduralardan (statistik və digər hesabatların təqdim edilməsi) boyun qaçıрмаq.

Gizli fəaliyyət nəticəsində real və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən həcmərdə məhsul və xidmətlər istehsal olunursa, bu fəaliyyət istehsal sərhədlərinə daxil edilir və Milli Hesablar Sistemi göstəricilərində nəzərə alınmalıdır.

Gizli istehsal qeyri-qanuni və qeyri-formal istehsalla birlikdə müşahidə olunmayan iqtisadiyyatı təşkil edir.

GİZLİ CİNAYƏTKARLIQ – real *cinayətkarlığın* müəyyən səbəblər üzündən statistika uçota alınmayan hissəsinin qeydə alınması üçün qəbul edilmiş şərti anlayışdır.

GÖMRÜK ANBARI – (I) - malların, gömrük rüsumu və vergilər ödənilmədən, həmçinin onlara ticarət siyasəti tədbirləri tətbiq edilmədən, gömrük nəzarəti altında olan ərazidə gömrük nəzarəti altında saxlanılmasından ibarət gömrük qaydalarıdır.

(II) - malların saxlanıla biləcəyi, gömrük orqanları tərəfindən bəyənilən və nəzarət olunan istənilən yerdir. Anbarlaşdırmanın belə üsulları aşağıdakı malların gömrük anbarlarında saxlanmasına imkan verir:

- Aİ-yə üzv ölkələrin malları hesab olunmayan, idxal rüsumları və ya ticarət siyasəti tədbirlərinə məruz qalmamış əmtəələr;

- Aİ-yə üzv dövlətlərin mallarıdır və bunlar üçün Aİ-nin xüsusi qaydasında nəzərdə tutulur ki, onların gömrük anbarlarında yerləşdirilməsi malların ixracı ilə əlaqədar tədbirlərin tətbiq edilməsinə səbəb olacaqdır. Müəyyən edilmiş şərtlərlə, mallar gömrük anbarlarında yerləşdirilməməklə də gömrük qaydalarına məruz qala bilər.

GÖMRÜK BƏYANETMƏSİ – xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən dövlət üsullarından biridir. Gömrük sərhədindən keçirilən mallar və nəqliyyat vasitələri və ya aid olduğu gömrük rejimi dəyişdirilən mallar və nəqliyyat vasitələri, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik

aktları ilə müəyyən olunan digər hallarda mallar və nəqliyyat vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarına verilən sənəddir. Bəyanətmə müəyyən olunmuş formada (yazılı, şifahi, elektron cihazlar vasitəsilə və digər formalarda) mallar və nəqliyyat vasitələri, onların gömrük rejimi haqqında və gömrük məqsədləri üçün lazım olan digər dəqiq məlumatların verilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Gömrük bəyanətməsində xarici ticarət əməliyyatlarının növü, əmtəəni göndərən və alan, ödəmə valyutası, ümumi faktura dəyəri və əmtəələrin mahiyyətini və valyuta gəlirlərinin əldə edilməsinin xüsusiyyətlərini açıqlayan digər məlumatlar göstərilir. Bu və digər məlumatlar xarici ticarətin gömrük statistikasına üzrə rəsmi nəşrlərin formalaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında bəyanətmə formasını və qaydalarını, həmçinin gömrük məqsədləri üçün lazım olan məlumatların siyahısını Dövlət Gömrük Komitəsi müəyyən edir.

Mallar onların gömrük rəsmiləşdirilməsini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanına bəyan edilir.

Dəniz, çay və hava gəmiləri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində, gəldikləri su və ya hava limanında, yaxud Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisindən yola düşdükləri su və ya hava limanında bəyan edilir.

Boş nəqliyyat vasitələri və sərnəşin daşıyan nəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədini keçərkən bəyannamə təqdim edirlər.

GÖMRÜK BİLDİRİŞİ – xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin üsullarından biridir.

GÖMRÜK BİRLİYİ – iki və ya daha çox ölkənin üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid gömrük tarifi və qarşılıqlı münasibətdə rüsumların tam ləğvi ilə əhatə olunan ümumi gömrük ərazisidir.

GÖMRÜK BROKERİ - öz adından başqa şəxsin əvəzinə hərəkət etdiyini bildirən hər bir şəxs gömrük brokeri hesab edilir və yalnız öz adından başqa şəxsin əvəzinə hərəkət etməklə, gömrük ərazisində gömrük bəyannaməsinin təqdim edilməsi zamanı digər şəxsləri onların əvəzinə təmsil etmək hüququna malikdirlər

GÖMRÜK EKSPERTİZASI - gömrük orqanları tərəfindən gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı mübahisəli məsələləri həll etmək məqsədilə, gömrük laboratoriyaları

tərəfindən aparılan ekspertizadır. Gömrük ekspertizasının məqsədi gömrük sərhədindən keçirilən malların tərkibinin keyfiyyətini müəyyən etmək üçün tədqiqatlar aparmaqla, onların xarici iqtisadi fəaliyyətinin mal siyahısına uyğun düzgün təsnifləşdirilməsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

GÖMRÜK ƏRAZİSİ – dövlətin quru ərazisi, onun ərazi və daxili suları və üzərində olan hava məkanıdır. Azərbaycan Respublikasında gömrük ərazisinə, onun yalnız iqtisadi dəniz zonasında yerləşən süni adaları, Azərbaycan Respublikasının hüquqi cəhətdən malik olduğu qurğu və tikililər daxildir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərbəst gömrük zonaları və sərbəst anbarlar yerləşə bilər. Sərbəst gömrük zonası və sərbəst anbar əraziləri Azərbaycan Respublikasının *Gömrük Məcəlləsi* və gömrük işləri üzrə Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarının müəyyən etdikləri hallar istisna olmaqla, gömrük ərazisi xaricində sayılır.

GÖMRÜK NƏZARƏTİ – *gömrük sərhədindən* keçən mal və nəqliyyat vasitələrinin bütün növləri üzrə həyata keçirilir. Gömrük nəzarəti – gömrük işi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, həmçinin icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanlarına həvalə edilmiş, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrinə riayət edilməsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər toplusudur. Mal və nəqliyyat vasitələri nəzarətin başladığı andan qurtarmasınadək, *gömrük rejiminə* uyğun olaraq, *gömrük nəzarəti* altında olur. İdخال zamanı gömrük nəzarəti mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədlərini keçdiyi andan, ixrac zamanı isə - gömrük bəyannaməsinin qəbul edildiyi andan başlanır. Gömrük ərazisi sərhədlərindən xaricə göndərilən mal və nəqliyyat vasitələrinin buraxılışı zamanı, gömrük nəzarəti onların ölkənin gömrük sərhədini keçdiyi andan başa çatmış olur.

GÖMRÜK REJİMİ – Azərbaycan Respublikasının *gömrük sərhədindən* keçən mal və nəqliyyat vasitələrinin statusunu müəyyən edən *Gömrük Məcəlləsində* nəzərdə tutulan maddələrin (hüquqi təyinatların) məcmusudur. Mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçməsi, bu mal və nəqliyyat vasitələrinin istifadə və idarə olunmasının həyata keçirilməsi gömrük rejiminə uyğun olaraq baş verir. Malların yerdəyişməsinə həyata keçirən şəxs istənilən vaxt istənilən gömrük rejimini seçməyə və yaxud onu, malın

xarakterindən, sayından, təyinat ölkəsindən və ya mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq, dəyişmək hüququna malikdir. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində gömrük rejimi tətbiqinin bəzi məsələlərini tənzimləyən maddələr nəzərə alınmadığı halda, müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsindən öncə, Azərbaycan Respublikasının hökumətinin və Dövlət Gömrük Komitəsinin özünün səlahiyyətləri çərçivəsində gömrük rejiminin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, həmçinin Gömrük Məcəlləsində nəzərə alınmamış gömrük rejimini təyin etməyə hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasında gömrük tənzimləməsi məqsədləri üçün mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rejiminin aşağıdakı növləri vardır: 1) sərbəst dövriyyə üçün buraxılış; 2) yenidən idxal; 3) tranzit; 4) gömrük anbarı; 5) rüsumsuz ticarət mağazası; 7) gömrük nəzarəti altında emal; 8) müvəqqəti idxal (ixrac); 9) sərbəst gömrük zonası; 10) sərbəst anbar; 11) gömrük ərazisindən kənarda emal; 12) ixrac; 13) yenidən ixrac; 14) məhvetmə; 15) dövlətin xeyrinə imtina.

GÖMRÜK RƏSMİLƏŞDİRMƏSİ - mal və nəqliyyat vasitələrinin müəyyən *gömrük rejimi* altında yerdəyişmə prosesi və bu rejim fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının *Gömrük Məcəlləsinin* maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq başa çatmasıdır. Gömrük rəsmiləşdirməsi mal göndərən və ya mal alanın, yaxud onun alt strukturlarının yerləşdiyi, gömrük orqanının fəaliyyət göstərdiyi regionun bunun üçün müəyyən olunmuş yerlərində aparılır. Gömrük rəsmiləşdirməsi mənfəət götürənin xahişi ilə, onun hesabına və razılığı ilə digər yerlərdə və gömrük orqanının iş vaxtından kənar vaxtlarda aparıla bilər. İdxal və ixrac zamanı, gömrük rəsmiləşdirməsi gömrük orqanının vəzifəli şəxsi tərəfindən, əməliyyatların əvvəlcədən aparılma qaydalarının gözlənilməsi ilə, yük gömrük bəyannaməsinin qəbulu anından başlayır. Gömrük rəsmiləşdirməsi, yük gömrük bəyannaməsinə “Buraxılışa icazə var” möhürünün vurulması anına aid olur. Gömrük rəsmiləşdirməsi başa çatdırılmayınca mal və nəqliyyat vasitələrindən, heç kimin istifadə etməyə hüququ yoxdur (Gömrük Məcəlləsi və Dövlət gömrük normativ aktlarında nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla). Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərini keçən, mal və nəqliyyat vasitələrinə görə səlahiyyətə malik olan şəxs, yük aparan şəxs, anbar sahibi və ya digər şəxslər gömrük orqanlarının tələblərinə uyğun olaraq, yükün nəql edilməsini, çəkilməsini və ya mal sayının digər şəkildə müəyyənləşdirilməsini, yükün vurulmasını, boşaldılmasını, yenidən

yüklənməsini, zədələnmiş qablaşdırmanın bərpa edilməsini, qablaşdırmanın açılmasını, gömrük rəsmiləşdirməsi aparılmış malların və nəqliyyat vasitələrinin qablaşdırılmasını və ya yenidən qablaşdırılmasını, həmçinin onların yerləşdiyi yerlərin, tutumların və digər yerlərin açılmasını həyata keçirməyə borcludurlar. Gömrük orqanlarının gömrük rəsmiləşdirməsi üçün malların nümunələrini götürmək, onları tədqiq etmək hüquqları vardır.

GÖMRÜK SƏRHƏDİ – ölkənin gömrük ərazisinin hüdudlarıdır, həmçinin sərbəst gömrük zonalarının və sərbəst anbarların perimetrləridir. Azərbaycanda bu, Azərbaycan Respublikasının quru ərazisindən, daxili sulardan, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən (o cümlədən onda yerləşən adalar, qurğular və tikililər) və onların üzərindəki hava məkanından ibarət olan sərhəddir.

GÖMRÜK STATİSTİKASI – xarici əlaqələr statistikasının tərkib hissəsidir və ölkənin sərhədindən keçən mallarla yanaşı, həm də göstərilən xidmətləri öyrənir. Gömrük statistikasi xarici ticarətin gömrük statistikasına və xüsusi statistikaya bölünür.

GÖMRÜK STATİSTİKASI ÜZRƏ KONFİDENSIAL MƏLUMAT – xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçıları ilə bağlanmış konkret sövdələşmələr haqqında yük gömrük bəyannamələrində əks olunan məlumatdır. Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydalara uyğun olaraq, konfidensial məlumat qismində *xarici ticarətin gömrük statistikasının* formalaşması prosesində meydana gələn digər məlumat və göstəricilər də ola bilər. Azərbaycan Respublikasının dövlət müəssisələri, idarələri, təşkilatları və vətəndaşları haqqında gömrük orqanları tərəfindən təqdim olunan xarici ticarət üzrə məlumatlar yalnız gömrük məqsədləri üçün istifadə oluna bilər. Konfidensiallıq rejiminin tətbiq edilməsi zamanı statistik hesabatlarda təhrif etmələrin əmələ gəlməsinə yol verməmək üçün, həmçinin nəşr olunan məlumatların tamlığını saxlamaq məqsədi ilə, xarici ticarətin gömrük statistikasında nəşr olunan ümumi massivdə konfidensial məlumatların seçilməsinə imkan verməyən xüsusi texniki üsullardan istifadə edilir. Xarici iqtisadi əlaqələrin konkret iştirakçılarının idxal-ixrac əməliyyatları haqqında məlumatların təqdim edilməsi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, qadağan edilir.

GÖMRÜK STATİSTİKASI ÜZRƏ NƏŞRLƏR

- müvafiq olaraq, rüblük və illik dövriyyədə nəşr olunan rəsmi statistika məcmuələri və bülletenləridir. Ölkənin xarici ticarətinin vəziyyətini xarakterizə edən əsas məlumatları əks etdirir: bütövlükdə və ölkələr və ölkə qrupları üzrə bölgədə ixrac və idxalın dəyərini, xarici ticarət balanslarının saldosunu; bu və ya digər məhsulun məhsul və təyinat ölkələri haqqında məlumatları. İxracın və idxalın dəyəri haqqında məlumatlar ölkələrin aşağıdakı iqtisadi qrupları üzrə bölgədə verilir: MDB, Avropa İttifaqı, Mərkəzi və Şərqi Avropa, İƏİT, OPEK ölkələri və s. Malların ixracı və idxalı haqqında məlumatlar natural və dəyər ifadəsində Xarici İqtisadi Fəaliyyətin Əmtəə Nomenklaturasının kodlarında “məhsul-ölkə” və “ölkə-məhsul” bölgüsündə verilir. Xarici ticarətin gömrük statistikasına nəşrlərində yerləşdirilmiş statistik məlumatlar, iqtisadi məzmunu və hesablama üsulları xarici ticarətin gömrük statistikasının metodologiyası ilə müəyyən olunan xüsusi göstəricilər üzrə verilir. Bu, ölkələr arasında və illər üzrə məlumatların müqayisəliliyini təmin edir. Məcmuə və bülletenlərdə nəşr olunan göstəricilərə və ayrı-ayrı cədvəllərə qısa metodoloji izahatlar verilir.

Xarici ticarət gömrük statistikasına üzrə rəsmi nəşrlər beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş rəqlament müddətlərində: illik məcmuə - hesabat dövründən sonrakı 120-ci gün, rüblük bülletenlər – hesabat rübündən sonrakı 60-cı gün çıxır. Xarici ticarətin gömrük statistikasına üzrə rəsmi dövrü nəşrlər, dövlət hakimiyyəti və idarələri üçün xarici ticarətin dövlət tənzimləməsi məsələləri üzrə qərarların qəbulu zamanı məlumatların təminatının mühüm mənbəyidir.

GÖMRÜK TARİFİ – ölkənin *gömrük sərhədlərindən* keçən mallara tətbiq olunan gömrük rüsumlarının normaları (Gömrük tarifləri) haqqında məlumatdır. Azərbaycan Respublikasında gömrük tariflərinin tərtib edilməsi və tətbiqi qaydaları, həmçinin sərhəddən keçən mallara vahid *gömrük ərazisində* fəaliyyət göstərən (“Gömrük rüsumları haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş) gömrük rüsumlarının tətbiqi qaydalarıdır. Gömrük tarifi Azərbaycan Respublikasının *Xarici ticarət fəaliyyətinin mal nomenklaturasına* uyğun olaraq, sistemləşdirilmiş mallara tətbiq edilir, gömrük rüsumları normalarını, norma növlərini və onların təyinat qaydalarını: mövsümi və xüsusi rüsumların tətbiqini; malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirməsinin sistem və üsullarını və onların tətbiqi qaydalarını; malların məhsul ölkəsinin müəyyənləşdirmə prinsiplərini; tarif imtiyazlarını, üstünlüklərini təyin edir.

Azərbaycan Respublikasının dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqəsində onun ticarət siyasətinin və daxili əmtəə bazarında dövlət tənzimlənməsinin aləti kimi iştirak edən Gömrük tarifi əsas məqsədləri bunlardır: 1) ölkəyə mal idxalının mal strukturunun səmərələşdirilməsi; 2) ölkə ərazisinə mal idxal və ixracının, valyuta gəlirləri və xərclərinin səmərəli nisbətində kömək edilməsi; 3) ölkədə malların istehsal və istehlak strukturunda progressiv dəyişikliklər üçün şəraitin yaradılması; 4) ölkə iqtisadiyyatının arzu olunmayan xarici *rəqəbat* təsirindən müdafiəsi; 5) Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün şərtlərin təmin edilməsi.

GÖMRÜK TRANZİTİ - malların bir gömrük orqanından gömrük nəzarəti altında digər gömrük orqanına daşınması və nəqlidir.

GÖMRÜK YÜK BƏYANNAMƏSİ (GYB)

– rezidentliyindən, hüquqi statusundan, coğrafi mövqeyindən, *gömrük güzəştlərinin* istifadəsindən asılı olmayaraq, xarici ticarət *əməliyyatı* iştirakçılarının Azərbaycan Respublikasının *gömrük sərhədlərindən* keçirilən malların hər partiyası üçün tərtib edilən gömrük məqsədləri üçün unifikasiya edilmiş *sənəddir*. GYB-də xarici ticarət əməliyyatının növü, rekvizitləri, malı göndərən və qəbul edən, *ödəmə valyutası*, ümumi faktiki dəyəri və malın və valyuta mədaxilinin mahiyyətini göstərən məlumatlar əks olunur. GYB universal statusa malikdir. O, xarici ticarətin gömrük statistikasının formalaşdırılmasına xidmət edən baza sənədi olmaqla yanaşı, həm də maliyyə sənədlərinə *gömrük nəzarətinin* həyata keçirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələr üzrə iştirakçıların dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas hesab edilən hüquqi sənəddir.

Azərbaycan Respublikasında GYB-nin doldurulması qaydası Gömrük Məcəlləsinə əsasən hazırlanmışdır, gömrük orqanlarının və xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının uzunmüddətli perspektivdə işlərinin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir.

GÖMRÜKXANA ƏRAZISİNDƏN KƏNARDA MALLARIN EMALI

- ölkənin mallarının iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq olunmadan ixrac edilməsinin və ölkənin *gömrükxana ərazisindən* kənarda onların emalı (quraşdırma, emal, təmir, bərpa və malın emalının özü) məqsədi ilə və ölkənin gömrükxana ərazisində sərbəst tədavi ilə sonrakı buraxılış üçün əvvəlcədən ödənilmiş ümumi ixrac rüsumlarının, vergilərinin qaytarılması ilə, tam və ya qismən vergi, ixrac rüsumlarının yığılmasından azad

edilməsi, həmçinin məhsullara iqtisadi siyasət ölçüsü tətbiq edilməsinin *gömrükhana qaydalarıdır*. Gömrükhana ərazisindən kənarda məhsulların emalı lisenziya ilə aparılır. Gömrük ərazisindən kənarda emal ölkənin gömrük orqanı tərəfindən təyin olunmuş və gömrük orqanlarının qaydaları ilə müəyyən olunmuş vaxtda aparılmalıdır. Vaxtın müəyyən edilməsi məhsul emalı işinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış davamiyyətinə əsaslanır. Gömrük orqanı həmçinin (gömrük məqsədi ilə) məhsul emalından alınan çıxışın mütləq kəmiyyətini də müəyyən edə bilər. Gömrükhana ərazisindən kənarda malların emalı zamanı gömrük rejimindən aşağıdakı hallarda istifadə oluna bilməz: 1) əgər malların ixracı idxal gömrük rüsumlarının, vergilərinin qaytarılmasını, onlardan azad etməni, yaxud ixrac zamanı verilən ödəmələri tələb etmək üçün əsas verirsə; 2) əgər mallar ixrac edilməzdən əvvəl idxal gömrük rüsumlarından, vergilərdən tamamilə azad olunmaqla sərbəst dövriyyəyə buraxılıbsa, azad etmədən istifadə başa çatanaq; 3) ölkə gömrük işini aparan Dövlət Gömrük Komitəsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə razılaşdırma əsasında müəyyən etdiyi hallarda.

GÖMRÜYÜN TƏYİNATI - vahid inzibati sənəddə nəzərdə tutulmuş üsullardır ki, bunun əsasında malların idxal və ya ixracı bəyan (rəsmi surətdə elan) edilir.

GÖNDƏRİLMİŞ (YÜKLƏNMİŞ) MƏHSULLARIN HƏCMİ – istehsalçının hesablaşma hesabına pul vəsaitinin daxil olması faktından asılı olmayaraq, istehlakçıya faktiki göndərilmiş öz istehsal etdiyi məhsulların (yerində akt üzrə sifarişçiyə təqdim olunmuş məhsullar da daxil edilməklə), sifarişçi tərəfindən qəbul edilmiş, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyəridir.

GÖNDƏRMƏ (MALIN) ÖLKƏSİ - malın hərəkətinin fasiləsizliyinə əməl etməklə və ya tranzit ölkədə müvafiq olmayan daşınmalarla hüquqi əməliyyatların həyata keçirilməməsi şərtləri ilə, idxalçı ölkəyə əmtəəni göndərən ilkin ölkədir.

GÖNDƏRMƏ (MALLARIN) - malların ölkələrin birindən o birisinə göndərilməsidir və mallar göndərmənin predmeti hesab edilir.

GÖNDƏRMƏ AYI - fyuçer müqaviləsinin (gələcəyə dair müqavilə) satıcısı ona uyğun olaraq əmtəələri göndərməli olduğu, fyuçer müqaviləsinin alıcısının isə həmin malları qəbul etməli olduğu aydır.

GÖNDƏRMƏ KATEQORİYASI – vaqon və konteynerlərin verilməsi, istifadə edilməsi və daşımaların təşkil edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirən, dəmiryol nəqliyyatında konkret yük partiyasının (dəstinin) əlamətidir (nişanəsidir). Aşağıdakı kateqoriyalar fərqləndirilir: *xırda* (kiçik) – ayrıca vaqon verilməsini tələb etməyən, *konteyner* – konteyner və konteyner qruplarının verilməsini tələb edən, *vaqon* – vaqonun və ya kiçik vaqonlar qrupunun verilməsini tələb edən, *marşrut* – şəbəkənin konkret poliqonuna çevrilən, qatar karvanına bərabər olan vaqonlar qrupunun verilməsini tələb edən.

GÖSTƏRİCİ (İŞARƏ) (məlumatların işlənməsində) – EHM-in *yaddaşında* saxlanan məlumatların elementlərini göstərə bilən *informasiya* növüdür.

GÖSTƏRİCİLƏR – hadisələr və onların inkişafı haqqında fikir yürütməyə imkan verən məlumatlardır (artım göstəriciləri, orta göstəricilər və sair).

GÖZLƏMƏ MÜDDƏTİ – 1) kütləvi xidmət sistemində tələbin yarandığı anla bu tələbin ödənilməsinə başlanılan an arasındakı müddətdir; 2) sorğuya cavab almaq üçün gözlənilən müddətdir; 3) mərkəzi prosessorun gözləmə vəziyyətində olma müddətidir.

GÖZLƏNİLMƏYƏN NƏTİCƏLƏR – müəyyən bir dövrdə aşağıdakı gözlənilməyən vəziyyətləri əhatə edən nəticələndir:

- şirkətin iş fəallığının adi növlərinə uyğun gəlməyən və nadir hallarda baş verən vəziyyət;
 - metodiki dəyişikliklərin və səhvlərin təşhii edilməsinin nəticəsi;
 - bölmələrin və yaxud iş fəallığının ayrı-ayrı növlərinin satılmasının və yaxud bağlanması nəticəsi;
 - qanunla müəyyənləşdirilmiş ehtiyatların hərəkəti.
- Onlar adətən mənfəətə vergilər çıxılmaqla göstərilir.

GÜCLƏRİN (İSTEHSAL OBYEKTLƏRİNİN) İSTİFADƏYƏ VERİLMƏSİ – *əsas fondlara* investisiya qoyuluşu nəticəsində yaranan güc (*məhsuldarlıq*, tutum, buraxılış qabiliyyəti, sahə, uzunluq (məsafə) və s.) göstəricisidir. İstehsal, mülki-yaşayış təyinatlı obyektlər və əsas fondlara dair güclərin istifadəyə verilməsinin statistik *hesabatlara daxil edilməsi*, güclərin və

obyektlərin müəyyənləşdirilmiş qaydada istismara qəbulundan sonra, dövlət komissiyasının təsdiq etdiyi qəbul aktlarında göstərilmiş faktiki ölçülərdə göstərilir.

GÜCÜN VƏ ENERJİNİN ÖLÇÜ VAHİDİ

– avadanlıqların gücünün, istehsal və ya istehlak olunmuş enerjinin ölçülməsi üçün istifadə edilən kəmiyyətdir. İstehsal prosesinə xidmət edən mühərriklərin gücü və istehsal (istehlak) olunmuş mexaniki və elektrik enerjisinin miqdarı, uyğun olaraq, kilovat və kilovat-saatla (kVt və kVt.saat) müəyyənləşdirilir. İstilik qurğularının gücü onlarda - saatda kilocoullarla (kC,saat) istehsal olunan istiliyin miqdarı ilə, buxar qazanlarının gücü onlarda – saatda istehsal olunan normal buxarın (normal buxar kimi 100°S və 98,0665 kPa-da, yəni 1 kiloqramda olan 2679,552 kC istilik hesab edilir) miqdarı ilə xarakterizə edilir. İstehsal (istehlak) olunmuş istilik enerjisinin miqdarı gigacoulla ifadə edilir. Güc və enerjinin əvvəllər istifadə edilən ölçü vahidləri (at gücü, kalori) tədricən yeniləri ilə əvəz olunur. Zəruri hallarda onların hazırda istifadə olunan ölçü vahidlərinə keçirilməsi aşağıdakı nisbətdə götürülür: 1a.g.=0.736kVt; 1kkal=4,1868kC; 1atm (fiz.)=1013,25qPa; 1atm(texn.)=980,665qPa.

GÜNDƏLİK GƏLİRLƏRİ ALICILIQ QABİLİYYƏTİ PARİTETİNƏ (AQP) GÖRƏ ÇEVRİLMİŞ 1 DOLLARDAN AZ OLAN ƏHALİNİN XÜSUSİ ÇƏKİSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 1993-cü ilin beynəlxalq qiymətlərinə görə, əhalinin 1,08 dollardan az gündəlik məbləğlə yaşayanların faizlə ifadə olunan hissəsidir. Yoxsulluğun rəsmi səviyyəsi günə 1 dollarda əhalinin hər nəfərinə düşən istehlak və ya gəlirin səviyyəsi ilə müqayisə edilir və şəxsi istehsal məhsullarının istehlakını və natural ifadədə gəlirləri də özündə birləşdirir. Yoxsulluğun bu həddi müxtəlif ölkə və rayonlarda alıcılıq qabiliyyətinin qeyd olunmuş səviyyəsini göstərir və çox vaxt “yoxsulluğun mütləq həddi” və ya ifrat yoxsulluğun meyarı adlandırılır.

Dünya Bankı, müntəzəm olaraq, günə 1 dollarla yoxsulluq həddi əsasında yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsini aparır. Belə qiymətləndirmələrin əsasını ev təsərrüfatlarının müayinəsi nəticəsində əldə edilmiş gəlir və ya istehlakın səviyyəsinə dair məlumatlar təşkil edir. Yoxsulluğun səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün, imkanlara görə istehlaka dair məlumatlar daha üstün hesab edilir. Gəlirlər haqqında məlumatlardan, istehlaka dair məlumatlar olmadığı hallarda istifadə edilir.

Dünya Bankı, müntəzəm olaraq, günə 1 dollarla yoxsulluq həddi əsasında yoxsulluq səviyyəsinin qiymətləndirilməsini aparır. Belə qiymətləndirmələrin əsasını ev təsərrüfatlarının müayinəsi nəticəsində əldə edilmiş gəlir və ya istehlakın səviyyəsinə dair məlumatlar təşkil edir. Yoxsulluğun səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün, imkanlara görə istehlaka dair məlumatlar daha üstün hesab edilir. Gəlirlər haqqında məlumatlardan, istehlaka dair məlumatlar olmadığı hallarda istifadə edilir.

İstehlakın, o cümlədən şəxsi istehlak məhsullarının və yaxud hər bir adamın gəlirlərinin göstəriciləri, həmçinin onların bölgü variantları ev təsərrüfatlarının müayinə məlumatları əsasında qiymətləndirilir. Adambaşına düşən gəlirin müəyyən edilməsi üçün istehlak və ya gəlir göstəriciləri həmin ev təsərrüfatlarının üzvlərinin sayına bölünür.

İstehlakın və gəlirlərin bölüşdürülməsi ev təsərrüfatlarının ölçüləri üzrə cəkkili empirik (bölgüyə münasibətdə) Lorens əyrisinin tətbiq edilməsi ilə qiymətləndirilir. Bütün hallarda Lorens əyrisinin alınması üçün kasıblıq həddi mövcud qiymətləndirmələr əsasında deyil, məlumatların ilkin mənbələri əsasında hesablanır. Bu və ya digər ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi Dünya Bankının qiymətləndirmə məlumatlarından götürülmüş istehlak üzrə alıcılıq qabiliyyəti paritetinin mübadilə kursları haqqında son məlumatlardan istifadə etməklə, yerli valyuta ilə gündəlik gəliri 1 dollar olan yoxsulluq həddinin konvertasiyası yolu ilə qiymətləndirilir. Sonra müayinələrin keçirilməsi zamanı fəaliyyətdə olan qiymətlərlə münasibət üzrə, yerli valyuta ilə ifadə edilən, yoxsulluq həddinin beynəlxalq göstəricilərinin təshih edilməsi məqsədi ilə istehlak qiymətlərinin yerli indekslərindən istifadə edilir. Beynəlxalq yoxsulluq həddinin bu göstəricisindən gəliri gündə 1 dollardan az olan adamların sayını müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Alıcılıq qabiliyyətinin paritetinə (AQP) əsaslanan beynəlxalq yoxsulluq həddi göstəricisi yalnız müxtəlif ölkələrdən alınan məlumatların müqayisə edilməsi üçün və yoxsulluq səviyyəsinin yekun qiymətləndirilməsini çıxarmaq üçün zəruridir. Bir çox ölkələrdə həmçinin ölkə üzrə yoxsulluq həddi müəyyənləşdirilir.

GÜNDƏLİK MÜŞAHİDƏ METODU -

turist xərcləri haqqında statistik məlumatların toplanılması zamanı istifadə olunan metodlardan biridir. Onun köməyi ilə bir müştərinin gün ərzində xərcləri müəyyənləşdirilir. Daxilolmaların ümumi həcmi gələn turistlərin sayını bir nəfərə düşən orta xərclərə və bir turistin ölkə ərazisində qalmasının orta davamiyyət müddətinə vurmaqla hesablanır. Səyahətin əvvəlində müştərilərə xüsusi blanklar (gündəliklər) paylanılır və onu səyahət ərzində doldurmaq və səfərin sonunda qaytarmaq xahiş olunur. Bu blanka xərclərin ümumi məbləği, onun xərc maddələri və günlər üzrə bölgüsü daxil edilir, səyahətin məqsədi, əsas təyinat yeri, turist qaldığı rayonlar və gecələmələrin sayı qeyd olunur. Daha dərin müayinələr zamanı gündəliyə turisti (yaş, cins), istifadə olunmuş nəqliyyat

növlərini və xərclərin həyata keçirildiyi yerləri xarakterizə edən bölmələr artırılır.

GÜNDƏLİK TƏLƏBAT MALLARI MAĞAZASI (aşağı qiymətlərlə) – pərakəndə satış mağazası olub, aşağı qiymətli və çox da yüksək olmayan xidmət səviyyəsi olan, müxtəlif şöbələri, çox da mürəkkəb olmayan gündəlik tələbat mallarının nisbətən geniş çeşidlərini təqdim edən, özünəxidmət və ya əvvəlcədən malların seçilməsi üsulu ilə işləyən mağazadır. Belə növ mağazalar, məsələn, ABŞ-da “on sentilli” adı altında tanınırlar. Belə mağazaların ərzaq şöbələri tutduğu sahədən və əmtəə dövriyyəsiindən asılı olaraq, özünü super-market kimi təqdim edə bilər.

GÜNDÜZ STASİYONARLARI – ambulator-poliklinika müəssisələrində (ambulator-poliklinika müəssisələrində gündüz stasionarları), xəstəxanalarda (xəstəxanalarda gündüz qalmaların olması) və yaxud gündüz vaxtlarında əhaliyə tibbi yardım göstərilməsi üçün evlərdə cərpayılarla təchiz olunmuş bölmələrdir.

GÜZƏŞTLİ KREDİT – (I) – xüsusi proqramlar üzrə, yaxud beynəlxalq banklar və fondlar tərəfindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım çərçivəsində verilən kreditlərdir;
(II) - borc alana (kredit təşkilatları istisna olmaqla) verilmə anında qüvvədə olan yenidən maliyyələşdirmə tarifiindən aşağı tarif faizində verilən kreditdir.

-H-

Hadisə.....	243	Hər 100 000 nəfərə düşən qəsdən adam öldürmələrin sayı	249
Hadisənin nöqtəsi	243	Hər 100 nəfərə düşən fərdi kompüterlərin sayı	249
Haqqı ödənilmədən məşğul şəxslər tərəfindən işlənmiş saatların miqdarı	243	Hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı	249
Haqqı ödənilməyən ailə işçisi	243	Hər 100 nəfərə düşən telefon xətlərinin və mobil rabitə abunəçilərinin sayı.....	249
Harmonik çəkilər metodu.....	243	Hərəkət əmsalı	250
Harmonizasiya edilmiş sistem	243	Hərəkət heyəti (nəqliyyat vasitələri) parkının texniki hazırlıq əmsalı.....	250
Hava nəqliyyatında qeyri-müntəzəm daşımalar	243	Hərəkət heyəti (nəqliyyat vasitələri) parkından istifadə əmsalı	250
Hava nəqliyyatında müntəzəm daşımalar ..	243	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) döviyyəsi	250
Havaya atılan tullantıların yol verilə bilən son həddi	243	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) işi və istifadəsinin statistikasını	251
Hazır məhsul	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) işinin ölçü vahidi.....	251
Hazır məmulatlar.....	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) məhsuldarlığı	251
Hazır sənədlər bankı.....	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) parkı	251
Herfindal-Qrişman indeksi.....	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) sənişin tutumundan istifadə əmsalı.....	252
Hesab.....	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) vaxtdan istifadə əmsalı	253
Hesabat forması.....	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yükdaşıma qabiliyyətindən istifadə əmsalı	253
Hesabat vahidi.....	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yürüşü	253
Hesabat, statistika hesabatı	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yürüşündən istifadə əmsalı	253
Hesab-faktura	244	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) gücü.....	254
Hesabi orta	245	Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) hərəkət sürəti.....	254
Hesablama (klirinq) palatası	245	Hərəkətdə olan (kəfkiqli, mütərəddid) miqrasiya.....	254
Hesablama xərcələri.....	245	Hərəkətin sıxlığı.....	254
Hesablama maşınlarının proqramı	245	Hərəkətin təhlükəsizliyi	255
Hesablama mərkəzi	245	Hərrac	255
Hesablama prosesi.....	245	Hərrac (auksion) qiyməti	255
Hesablama sahəsi	245	Həyat potensialı	255
Hesablama sistemi.....	245	Həyat səviyyəsi	255
Hesablama şəbəkəsi	246	Həyat sığortası	256
Hesablama texnikası	246	Həyatda sağ qalma funksiyası	256
Hesablanmış (əlavə) faizlər.....	246	Həyatilik indeksi	256
Hesablanmış gəlirlər	246	Həyatın keyfiyyəti	257
Hesablanmış qırılacaq meşə sahəsi	246	Himayədə olanlar	257
Hesablanmış qiymət indekslərinin representativliyi	246	Hiperinflyasiya	257
Hesablara izahlar.....	247		
Hesablaşma qiyməti	247		
Heyətin ixtisas səviyyəsi.....	247		
Heyətin ixtisaslaşma səviyyəsi üzrə (məşğulluq statusu üzrə) göstəricilər	247		
Heyvandarlıq məhsulları	247		
Heyvandarlıq statistikasını	247		
Heyvandarlıqda yem bazası	248		
Həddi-buluğa çatmamışların cinayətkarlığı.....	248		
Həddi-buluq (məhsuldar) dövrü.....	248		
Həkim və orta tibbi heyət vəzifələrinin komplektliliyi	248		
Həqiqi əmsal	248		
Həqiqi-təsədüfi seçmə.....	249		

Hipermarket və ya supermarket	257
Hissə (həlqə) (kommersiya) əmsalı.....	257
Holdinq.....	258
Holdinq mənfəəti.....	258
Homogen (oxşar) istehsal vahidləri	258
Hompers ayrısı	258
Hospitala yerləşdirilmiş xəstələrin tərkibi	258
Html	258
Hüquq statistikasını.....	258
Hüquq subyekti	259
Hüquqi ad	259
Hüquqi əhali	259
Hüquqi status.....	259
Hüquqi şəxs.....	259
Hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatı.....	260
Hüquqi şəxslərin, onların xüsusişdirilmiş bölmələrinin və sahibkarların dövlət statistik registri	260
Hüquqi ünvan.....	260
Hüquqi vahid.....	261

HADİSƏ – müşahidə olunan vahidlər məcmusunda olan dəyişikliklərdir. Nəticə etibarilə qeydiyyatdan keçmiş vahidlərin mövcudluğu, quruluşu və ya xarakteristikası haqqında olan məlumatların aktuallaşdırılması məqsədilə inzibati registrdə qeydə alınan və baş verən dəyişikliklər haqqında məlumatdır.

HADİSƏNİN NÖQTƏSİ – demoqrafik cədvəldə insanın həyatında hər hansı demoqrafik hadisənin şərti təsviridir. Ölüm hadisəsi öyrənilərkən hadisənin nöqtəsi, yaxud **ölüm nöqtəsi** insan ömrünün başa çatması anına uyğun gəlir, bu nöqtədə həyat (ömür) xətti qurtarır; başqa demoqrafik proseslər üçün (*nikah, nikahın pozulması, doğum*) müvafiq demoqrafik hadisənin başlanması (nikah bağlama, boşanma, uşağın doğulması və s.), yaxud başqa *demoqrafik vəziyyətə* keçmə anına qurtarır. Hadisənin nöqtəsinin absisi təqvim vaxtında hadisənin tarixinə, ordinat isə hadisənin başlanması anına hər hansı bir vəziyyətdə qalma müddətinin dəqiq qiymətinə uyğundur. Ömür xətti hadisənin nöqtəsinin üçüncü koordinatını – insanın doğulduğu tarixi, yaxud onun həmin vəziyyətə girməsi tarixini müəyyən etməyə imkan verir. Hadisənin nöqtəsi, adətən demoqrafik şəbəkənin cizgisinə salınmır və onu yalnız təsəvvür edirlər.

HAQQI ÖDƏNİLMƏDƏN MƏŞĞUL ŞƏXSLƏR TƏRƏFİNDƏN İŞLƏNMİŞ SAATLARIN MİQDARI – haqqı ödənilməyən şəxslər, işverənlər və ailə müəssisələrində haqqı ödənilməyən işçilər tərəfindən işlənmiş saatların ümumi miqdarıdır, hesabat dövründə özünün istehsal vahidi üçün faktiki işlədikləri saatların cəmini ifadə edir. Bu göstəricidən xəstəliyə görə məzuniyyət, nahara ayrılan vaxt, işə getməyə və qayıtmağa lazım olan vaxt çıxılır, iş yerində istirahət üçün kiçik fasilələr, istirahət və bayram günlərindəki iş, gecə növbəsindəki iş, müəssisə üçün kənarda görülmə iş daxil edilir.

HAQQI ÖDƏNİLMƏYƏN AİLƏ İŞÇİSİ (AİLƏ MÜƏSSİSƏSİNİN HAQQI ÖDƏNİLMƏYƏN İŞÇİSİ) – qohumunun sahib olduğu xüsusi ailə müəssisəsində muzzsuz işləyən şəxsdir.

HARMONİK ÇƏKİLƏR METODU – təsdiq (aproksiya) edilmiş xəttin kəsikləri ilə, həmin xətt üzərindəki nöqtələrin *çəkilməsinin (ölçülməsinin)* sürüşkən trendinin (meylinin) ekstrapolyasiyasına əsaslanan proqnozlaşdırma metodudur.

HARMONİZASIYA EDİLMİŞ SİSTEM (HS) – dünyanın 120-dən çox ölkəsində istifadə olunan məhsul (məmulat) nomenklaturasıdır. Bu sistem xarici ticarət və gömrük tarifləri üzrə statistik məlumatlar nomenklaturası üçün əsas sayılır. HS Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şuranın Nomenklaturanın və Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatının bazası əsasında hazırlanmışdır. Buraya təxminən dörd və ya altı rəqəmli kodla kodlaşdırılmış, 21 bölməyə və 96 qrupa bölünmüş ayrıca 5000 adlı əmtəə qrupları daxildir. Harmonizasiya edilmiş sistem Gömrük Əməkdaşlığı üzrə Şuranın himayəsi altında hazırlanmış və imzalanmaq üçün 1983-cü il iyunun 14-də Brüsseldə Beynəlxalq Konvensiyaya təqdim olunmuş və bu konvensiya 1988-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

HAVA NƏQLİYYATINDA QEYRİ-MÜNTƏZƏM DAŞIMALAR – çarter (sifariş) uçuşları və xüsusi reyslər, yəni müntəzəm daşımalarda öz əksini tapmayan, müqavilə əsasında yerinə yetirilən reyslərlə, həmçinin müntəzəm daşıymalarda əks etdirilməyən turist marşrutları ilə uçuşlarda həyata keçirilən daşımalardır.

HAVA NƏQLİYYATINDA MÜNTƏZƏM DAŞIMALAR – elan edilmiş cədvələ uyğun olaraq, planlaşdırılmış və yerinə yetirilmiş daşımaların uçuşlarla təmin edilməsi və ya elə müntəzəm və ya kifayət qədər sıx uçuşlarla təmin edilməsidir ki, bunlar müəyyən sistemləşməyə uyğunlaşdırılır və ictimai istifadə üçün əlverişlidir; buraya həmçinin, müntəzəm reyslərin həddindən artıq yüklənməsi ilə əlaqədar olaraq əlavə edilən ticarət reysləri də daxildir.

HAVAYA ATILAN TULLANTILARIN YOL VERİLƏ BİLƏN SON HƏDDİ - verilən yaşayış məntəqəsində (şəhərdə, regionda, rayonda) stasionar və hərəkət edən mənbə tərəfindən atmosfərə atılmaq üçün qaz-hava qarışığında yol verilə bilən maddələrin maksimum miqdarıdır. Havaya atılan son dərəcə yol verilə bilən tullantılar atmosferi çirkləndirən hər bir mənbə üçün o şərtlə müəyyən edilir ki, şəhərin havanı çirkləndirən mənbələr çoxluğunun havaya atdığı zərərli maddələr əhali, bitki və heyvanlar aləmi üçün maddələrin yol verilə bilən qatılıq həddini aşmasın.

Bir çox hallarda iqtisadiyyat və istehsalat reallığından irəli gələn, konkret bir müəssisə (təşkilat, obyekt) üçün havaya atılan **müvəqqəti razılaşdırılmış tullantılar** – verilən müəssisə

tərəfindən, hava mühafizəsi tədbirlərinin yerinə yetirilməsi şərti ilə, ciddi məhdudlaşdırılmış zaman ərzində atmosfərə yol verilə bilən hədd daxilində atılan zərərli maddələrin miqdarı müəyyən olunur.

HAZIR MƏHSUL – istehsalı başa çatdırılmış, tam dəyişdirilmiş və qüvvədəki standartlara uyğun olan, anbara təhvil verilmiş və təhvil sənədləri ilə rəsmiləşdirilmiş və satışa, yaxud sifarişçiyə göndərmək, istehsalçı müəssisədən aparılmaq üçün hazır olmuş məhsuldur.

HAZIR MƏMULATLAR – tam komplektləşdirilmiş, hazırlığını və standartlara uyğunluğunu təsdiq edən sənədlərlə rəsmiləşdirilmiş, müəssisə tərəfindən istehsalı qurtarmış məmullatlardır. Əgər müqavilədə məhsulun istehlakçıya bilavasitə təhvil verilməsi nəzərdə tutulmuşsa, bu zaman hazır məmulat sifarişçinin nümayəndəsi tərəfindən qəbul edilmiş və “Qəbul aktı” ilə rəsmiləşdirilmiş məmulat hesab edilir.

HAZIR SƏNƏDLƏR BANKI – cədvəllər, qrafiklər, təhlili və metodiki materiallar şəklində olan hazır statistik materialların saxlanması və yayılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

HERFİNDAL-QRİŞMAN İNDEKSİ (H1) – statistika təcrübəsində tətbiq olunan təmərküzləşmə dərəcəsinin göstəricisidir. Sahənin məhsulunun ümumi həcmində hər 5-10 ən iri təsərrüfat subyektlərindən hər birinin payının kvadratının cəmi kimi müəyyənləşdirilir. H1 kəmiyyəti 0-dan (tam qeyri-təmərküzləşmə) 10000-dək (mütləq inhisar) dəyişir. H1 hesablanarkən təsərrüfat subyektlərinin payı faizlə ifadə edilir. *Təmərküzləşmə əmsalından* bazarın inhisarlaşma səviyyəsini tənzimləmək üçün istifadə edilir.

HESAB – 1) bankın mühasibat balansının registridir, onun köməyi ilə iqtisadi tərkiblərinə görə bankın müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri qruplaşdırılır və əks etdirilir. Detallaşdırma dərəcəsi üzrə hesablar *birinci* və *ikinci* dərəcəli balans hesablarına bölünür. İqtisadi əlamətinə və ya nəzərə alınan əməliyyatların xüsusiyyətinə görə, birləşdirilmiş göstəricilər birinci dərəcəli hesablarda əks etdirilir. İkinci dərəcəli hesablarda isə pul vəsaitlərinin növünə və təyinatına, sahə əlaməti və hesab sahiblərinin təbəçiliyinə, hesab-pul əməliyyatlarının xarakterinə görə detallaşdırılırlar. Birinci və ikinci dərəcəli hesablar üzrə sintetik uçotu aparılır. Analitik uçot ikinci dərəcəli hesablarda aparılır.

Hesabı balans hesabına və qeyri-balans hesabına bölürlər. **Balans** hesabları qarşılıqlı əlaqədirlər, öz aralarında uyğun gəlirlər, onlar üzrə uçot ikili yazı ilə aparılır. **Qeyri-balans** hesablarında müvafiq hesabların mədaxil və məxarici üzrə sadə yazı üsulu ilə müxtəlif qiymətlilər və sənədlər uçota alınır. Hesablar aktiv, passiv və aktiv-passiv hesablara ayrılır. **Passiv** hesablardan bankın şəxsi və cəlb edilmiş ehtiyatlarının, onların yaranma və təyinat mənbələrinə görə uçotu üçün istifadə olunur. **Aktiv** hesablardan şəxsi və cəlb edilmiş vəsaitlərin yerləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Hesabların müəyyən hissəsi qarışıq xarakterə malik olurlar və buna görə də, onları **aktiv-passiv** hesablar adlandırırlar;

2) bankda yığılan və lazım olduqda istifadə olunan sərbəst vəsaitlərin əmanətçilərinin (fiziki və ya hüquqi şəxslərin) registridir. Hesab **cari**, **əmanət**, **çek**, **depozit** hesabı ola bilər. Bank və müştəri arasındakı sövdələşməyə görə, hesab **təcili** və **tələb olunanadək** ola bilər, yəni ondan müəyyən vaxt keçdikdən sonra və ya daima istifadə etmək olar.

HESABAT FORMASI – *statistik hesabat* qaydasında müəssisələrdən (təşkilatlardan, idarələrdən) və fərdi sahibkarlardan ilkin statistik məlumatların yığılması üçün nəzərdə tutulmuş *statistik formulyardır*.

HESABAT VAHİDİ – (I) - müayinənin təşkilatçılarına hesabatlar təqdim edən vahiddir. O, müşahidə olunan vahid üzrə məlumat təqdim edir. Müəyyən hallarda hesabat vahidi müşahidə olunan vahid ola bilər.

(II) – sorğu vərəqəsi göndərilən vahiddir, respondentdir.

HESABAT, STATİSTİKA HESABATI – qanunvericiliyə uyğun qaydada müəyyən olunmuş şəkildə, məlumatların etibarlılığına və təqdim olunmasına cavabdeh olan şəxslərin imzası ilə, müvafiq orqanlar tərəfindən müəssisələrdən (təşkilat və idarələrdən), fiziki şəxslərdən alınan rəsmi statistika müşahidəsi formasıdır. Təqdim edilmə üsuluna görə, hesabatlar **poçt** və **təcili** (teleqraf, elektron poçt və s.) olmaqla fərqlənilirlər. Dövriliyinə görə hesabatlar **dövri** və **birdəfəlik** hesabatlara bölünürlər. Dövri hesabatlar **cari** və **illik** hesabatlara bölünürlər.

HESAB-FAKTURA – 1) əmtəələrin faktiki tədarükünü və *xidmətin* göstərilməsini, onların dəyərlərini təsdiq edən sənəddir. Əmtəənin son qəbulundan sonra satıcı (tədarükçü, podratçı) tərəfindən sonda alıcının (istehlakçının, sifarişçinin) adına yazılır. Hesab-fakturada

tədarük edilən məhsulun və (və ya) göstərilən xidmətlərin tam təsviri və qiyməti, yüklənmə sənədinin nömrəsi, hesab məbləği və digər rekvizitlər olur və əmtəə ilə göndərilən qaimə, xüsusi blankın tərtibi zamanı isə əmtəənin mənşəyi haqqında sertifikat ola bilər.

2) daxili gömrük tranziti üsulunun həyata keçirilməsi üçün vacib olan sənəddir; milli və ya ingilis dillərində tərtib edilir və *gömrük nəzarəti* üçün vacib olan məlumatlara malik olur (tərtib olunma tarixi, idxalçı və ixracatçının adı və poçt ünvanı, müqavilənin nömrəsi və tarixi, tədarük şəraiti, əmtəənin adı və əmtəə nomenklaturası (ƏN) üzrə kodu, yük yerlərinin növü və keyfiyyəti və onların markalanması haqqında məlumatlar, brutto çəkisi, əmtəənin ölkənin Mərkəzi Bankı ilə təyin edilmiş valyutada dəyəri, ixracatçının möhürü).

HESABI ORTA – *MX riyazi gözlənilənin* empirik (seçmə) oxşarıdır. Əgər $x_1, x_2, \dots, x_n, X$ kəmiyyətinin faktiki müşahidə edilmiş qiymətidirsə, onda $\bar{x} = \text{Const.}$ (sabit) olur, əgər $x_1, x_2, \dots, x_n$ *təsadüfi kəmiyyət* kimi şərh edilərsə, kəmiyyətin mümkün qiyməti X olar, onda $\bar{x}$ – təsadüfi kəmiyyətdir.

HESABLAMA (KLİRİNG) PALATASI – *fyuçers müqavilələrinin* ticarətində kliring və hesablamaları təmin edən təşkilatdır. Sövdələşmələrin yerinə yetirilməsində təminatçı kimi çıxış edir, fyuçers müqavilələrinin yerinə yetirilməsini təşkil edir. Bir hesablama (kliring) palatası bir sıra birjalara xidmət göstərə bilər; 2) dövlətdə ali maliyyə (maliyyə-iqtisadi) nəzarəti üzrə kollegial orqanın dünyada geniş yayılmış adıdır. ABŞ-da Baş Hesablama İdarəsi, Braziliyada, Əlcəzairdə, Fransada və Rumıniyada Hesablama Məhkəməsi adlanır. Hesablama Palatasının hüquqi vəziyyəti və səlahiyyət dairəsi müxtəlifdir. Dövlətlərin əksəriyyətində onlar parlamentin köməkçi orqanı kimi çıxış etməklə, onun büdcə üzrə nəzarət funksiyasının icrasını təmin edirlər.

Azərbaycan Respublikasında Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə nəzarəti orqanıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən, Milli Məclis tərəfindən yaradılır.

HESABLAMA XƏRCLƏRİ - heç bir ödəmə nəzərdə tutulmayan amortizasiya ayırmaları və uçot ehtiyatlarıdır.

HESABLAMA MAŞINLARININ PROQRAMI – elementar əməliyyatların terminlərində yazılmış, məsələlərin həlli *alqoritm*inin təsviridir. Hesablama maşınlarının proqramı EHM-in qəbul etdiyi formada məsələnin həlli alqoritmini verir. Alqoritmlərin maşında reallaşdırılması üçün onların yazılma vasitəsi *proqramlaşdırma dili* hesab edilir. Hesablama maşınlarının proqramı özündə proqramlaşdırmanın konkret dilində əməliyyatların ardıcılığını əks etdirir. Proqramlaşdırmanın hər hansı bir dildə verilmiş hesablama maşınlarının proqramının maşın dilinə çevrilməsi translyatorun köməyi ilə həyata keçirilir.

HESABLAMA MƏRKƏZİ (HM) – böyük əmək tələb edən hesablama işlərinin avtomatlaşdırılmasına imkan verən EHM ilə məlumatların hazırlanması, ötürülməsi və digər *hesablama texnikası* vasitələri ilə təchiz edilmiş müəssisədir. İdarəetmə, elmi-texniki, iqtisadi, statistik və digər geniş əhatəli məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hesablama Mərkəzinin təşkilati strukturu onun təyinatı, yerinə yetirəcəyi funksiyalar, işlənəcək məlumatların həcmi, məlumatların ötürülmə vasitələri, hesablama və təşkilati texnikası ilə müəyyən edilir.

HESABLAMA PROSESİ – konkret ilkin məlumatlar əsasında nəticənin alınması məqsədi ilə hesablama *alqoritm*inin yerinə yetirilməsidir. Hesablama prosesinin xətti, budaqlı və dövri növləri fərqləndirilir. Xətti hesablama prosesində sərbəst mərhələlər onların yazılışının xətti ardıcılığı ilə yerinə yetirilir. Budaqlı hesablama prosesində ilkin şərtlərdən və ya aralıq nəticələrdən asılı olaraq, hesablama prosesinin istiqaməti əvvəlcədən nəzərə alınmış mümkün istiqamətlərdən birinə yönəldilir. Dövri hesablama prosesi, özlüyündə, hesablamanın çox sayda təkrarlanması deməkdir.

HESABLAMA SAHƏSİ – əhalinin siyahıya alınması (müşahidəsi) zamanı siyahıyaalma sayıçısının sakinlər haqqında məlumat topladığı ərazidir; *siyahıyaalma sahəsinin* növü, *siyahıyaalma rayonlaşdırmanın* ilkin ünsürlərindən biridir. Hesablama sahəsi siyahıyaalma heyətinə düşən yükün orta normalarına müvafiq yaradılır.

HESABLAMA SİSTEMİ – 1) EHM-in ümumi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün istifadə olunan hesablama və proqram vəsaitləri kompleksidir. Çoxprosessorlu hesablama sistemləri bir neçə prosessoradan ibarətdir və onların hər biri ümumi *əməliyyatlar sisteminin*

idarəsi altında işləyir, operativ yaddaşın və xarici qurğuların ümumi sahəsinə daxil olmaq imkanına malikdir. İstifadəçinin proqramı ardıcıl olaraq bir prosessorda və ya paralel olaraq bir neçə prosessorda yerinə yetirilə bilər. Çoxməhsullu hesablama sistemləri xüsusi vasitələrlə birləşdirilən iki və ya daha çox seriyalı EHM-dən ibarət olur. Çox prosessorludan fərqli olaraq, onlar ümumi operativ yaddaş *sahəsinə* malik olmurlar; 2) rəqəmlərin (işarələrin) qeyd edilmə (yazılma) üsullarının məcmusudur. Rəqəmlər mövqelərdən ibarətdir. Əgər işarənin mənası onun mövqeyindən asılı deyilsə, belə sistem mövqesiz (roma) adlandırılır; əgər asılıdırsa – mövqeli hesablama sistemidir (məsələn, ikili sistem).

HESABLAMA ŞƏBƏKƏSİ (EHM ŞƏBƏKƏSİ) – hesablama mərkəzinin rabitə kanalları ilə birləşdirilmiş, bir-birindən uzaqda yerləşən məntəqələrin məcmusudur. Hər bir belə mərkəzin EHM-in baş mərkəzinə çıxışı vardır; hesablama, proqram və məlumat vasitələri birlikdə istifadə olunur. Hesablama şəbəkəsinin tərkibinə EHM və ya hesablama sistemləri, rabitə kanalları, məlumatları ötürmə aparatları, terminallar, unifikasiya edilmiş (vahid şəkllə salınmış) *interfeyslər* daxildir. Hesablama şəbəkəsinin idarə edilməsi *əməliyyatlar sistemi* ilə həyata keçirilir.

HESABLAMA TEXNİKASI – məlumatların işlənməsinin avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vəsaitlərin məcmusudur. Hesablama texnikasından böyük hesablama həcmi olan məsələlərin həllində, avtomat və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində, *məlumatların işlənməsi* sistemlərində və s. istifadə olunur. Hesablama texnikasına məlumatların hazırlanması, ötürülməsi, işlənməsi, təsvir edilməsi kimi texniki vasitələr daxildir.

HESABLANMIŞ (ƏLAVƏ) FAİZLƏR – (I) - bank xidmətlərinin göstərilməsinə görə bankın aldığı haqdır. Hesablanmış faizin iki növü mövcuddur: bankların əsas fəaliyyətinin iki növünə – fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətlərinin saxlanmasına və kreditlərin verilməsinə uyğun olan kredit-faiz və debet-faiz. Bu halda bankın mənfəəti, alınmış pulun məbləğindən xərclər çıxılmaqla müəyyən olunur. Bundan başqa, bank qeyri-ənənəvi bank xidmətlərinin, o cümlədən məsləhət, vasitəçilik xidmətlərinin yerinə yetirilməsinə görə də faiz alır.

(II) borclunun kreditora ödədiyi pul ssudasının “qiymət”idir. Hesablanmış faizlərin miqdarı, faizin pul ssudasına nisbəti kimi müəyyən edilən faiz dərəcəsi ilə ifadə olunur. Kredit (depozit) üzrə faizi bank və ya bank xidmətlərini həyata keçirən

idarələr alır (ödəyir). Adətən bu məbləğ kreditin (depozitin) növündən və alınma (verilmə) şərtlərindən asılı olur. Sadə və mürəkkəb faizlər fərqləndirilir. **Sadə faizlər** $I = P \cdot R \cdot t$

düsturu ilə hesablanır ki, burada da I – faizin kəmiyyətini, P - kreditin (depozitin) əsas məbləğini, R – faiz dərəcəsinin miqdarını, t – kreditin (depozitin) verildiyi (alındığı) vaxt dövrünü göstərir. **Mürəkkəb faizlər** $I = P(1+R)^n - P$ düsturu ilə hesablanır. Burada n - faizin ayrılıqda hesablandığı müvəqqəti dövrlərin sayını göstərir. Faizlərin hesablanması əsas məqsəd kapital qoyuluşunu həyata keçirmək məqsədilə bankın aktiv və passivləri arasında tarazlığa, gəlirlərin və banklararası kreditlərin alınmasına, həmçinin maliyyə bazarında tələb və təklif arasında tarazlığa nail olunması hesab edilir. Bundan əlavə, hesablanmış faizlər ümumi – ən çox dövlət qiymətli kağızlarının tədaviyəsində istifadə olunan brutto (vergilər ödəməyə qədər) və xalis – netto (vergilər ödəniləndən sonra) ola bilər.

HESABLANMIŞ GƏLİRLƏR – iş və yaxud ona aid olan əmtələrin tədarükü yerinə yetirilməmişdən və ya göndərilməmişdən əvvəl alınmış və yaxud hesablanmış gəlirdir. Bu halda şirkət öz borcunu natura formasında ödəməlidir. Gəlirin bu növü onun götürüldüyü hesaba daxil olur.

HESABLANMIŞ QIRILACAQ MEŞƏ SAHƏSİ – ağacların əsas istifadəyə kəsilməsinin və meşə bərpası üçün kəsilmələrin illik həcmi normasıdır. Qırılacaq meşə sahəsi meşə təsərrüfatının təşkili və aparılması ilə əlaqədar tədbirlər zamanı yetkin ağacların mövcudluğu, təkrar istehsalın xarakteri, ağaca olan tələbat və s. amillər əsasında, həmçinin meşənin fasiləsiz və tükənməz istifadəsi nəzərə alınmaqla hesablanır. Qırılacaq meşə sahəsinin hesablanması ərazi bölgüsündə hər bir meşə təsərrüfatı müəssisəsi üzrə, həmçinin meşə və təsərrüfat (iynəyarpaqlı, bərkyarpaqlı və yumşaqyarpaqlı) qrupları üzrə aparılır. Qırılacaq meşə sahəsinin hesablanması meşə ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi üçün vacib meyardır.

HESABLANMIŞ QIYMƏT İNDEKSLƏRİNİN REPREZENTATİVLİYİ - hesablanan *qiymət indeksi sistemlərinin etibarlılığı*, onların hesablanması üçün qəbul edilmiş metodologiyadan, onun çərçivəsi daxilində qiymətlər üzərində *seçmə müşahidənin təşkili* üçün istifadə olunan informasiya bazasının təmsilçiliyi və keyfiyyətindən asılıdır. Seçmə müşahidələrin nəticələrinin representativlik ölçüsü kimi, seçmənin səhvləri xidmət edir ki, bu

da seçmə məlumatları üzrə alınmış statistik parametrlərin öyrənilən hadisənin bütün məcmusuna yayılmasının dəqiqliyini xarakterizə edir. Hesablamaların representativliyi həm təmsilçi-məhsulların, həm də baza müəssisələrinin məcmusunun formalaşdırılması zamanı müəyyən edilir. Hesablanan indekslərin representativliyinin əsaslandırılması müşahidə obyektlərinin seçilməsinin optimal variantının axtarılması metodologiyasının işlənməsi, iqtisadi hesablamaların qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və yol verilə biləcək xətanın həddinin müəyyənəşdirilməsi əsasında aparılır. Qiymət indeksi sisteminin hesablanması representativliyinin yüksəldilməsi üzrə işlərin əsas istiqamətlərindən biri qiymət indeksinin hesablanması üçün informasiya bazasının formalaşdırılmasının elmi əsaslandırılmış metodlarının işlənməsidir.

HESABLARA İZAHLAR – illik mühasibat hesabatlarında mövcud olan maliyyə hesabları ilə əlaqədar izahlardır. Bu izahlar balansın və mənfəət və zərər hesablarının yaxşı başa düşülməsi üçün verilir, bu hesabların nə qədər zəruri olduğunu tamamlayır və ya istifadəçilər üçün zəruri olan məlumatları başqa formada göstərir.

HESABLAŞMA QIYMƏTİ – ticarətin bağlanması rəsmi *birja qiymətidir*. Müəyyən müvəqqəti intervala görə orta çəkili qiymət kimi hesablana bilər və ya son sövdələşmənin qiyməti ola bilər. Birja ticarətində *fyuçers müqavilələri* və opsiyonlardan istifadə olunur.

HEYƏTİN İXTİSAS SƏVİYYƏSİ – əmək statistikasi sahəsində müxtəlif sosial kateqoriyaları müqayisə etmək üçün aparılır. Belə bölgü investisiyaların qeyri-maddi aktivlərə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə müəssisələr statistikasına da istifadə edilə bilər. Sənayedə yüksək səviyyəli ixtisas qeyri-maddi aktivlərin yüksək dəyərinin izah edilməsi ola bilər.

HEYƏTİN İXTİSASLAŞMA SƏVİYYƏSİ ÜZRƏ (MƏŞĞULLUQ STATUSU ÜZRƏ) GÖSTƏRİCİLƏR - əmək haqqı alan şəxslər yüksək səviyyəli ixtisasa malik olan rəhbərlərə və mütəxəssislərə, həmçinin xidmət sahəsinin fəhlə və işçilərinə bölünürlər. Əmək haqqı almayan şəxslər isə rəhbərlərə (işverənlərə və sərbəst əməklə məşğul olan şəxslərə) və ailənin kömək edən üzvlərinə bölünürlər.

Qruplaşmalar arasında aparılması mümkün olan fərqlər hər bir işçiyə əmək haqqının və əlavə

məbləğin səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsində müəyyənəşdirici amil hesab edilir.

HEYVANDARLIQ MƏHSULLARI – mal-qaranın, quşların və digər kənd təsərrüfatı heyvanlarının bəslənməsi və kökəldilməsinin nəticəsidir; mal-qaradan və quşlardan təsərrüfat istifadəsi prosesində alınmış (ət, süd, yun, yumurta) məhsullar, həmçinin arıçılığın, baramaçılığın, balıqçılığın və s. məhsullarıdır. Mal-qaranın və quşların bəslənməsinin məhsulları canlı artım çəkisini, cavan mal-qara və quşların və yemlənmədə və kökəltmədə olan mal-qaranın çəki artımını toplamaqla müəyyənəşdirilir. Əgər cavan heyvanların çəki artımının birbaşa uçotu haqqında məlumat yoxdursa, onda mal-qaranın və quşların bəslənməsinin məhsul istehsalı balans metodu ilə hesablanır. Təsərrüfatdan kənara satılmış və təsərrüfatda kəsilmiş mal-qaranın çəkisinə heyvanların ilin əvvəlinə olan sayının ilin sonuna mövcud olan sayı ilə müqayisədə çəki artımı əlavə edilir və kənardan daxil olmuş mal-qaranın kütləsi çıxılır. Süd istehsalı, təsərrüfatda cavan heyvanlara içirdilmiş süd də daxil edilməklə, inəkdən, camışdan, keçidən, qoyundan və dəvədən faktiki sağılmış südlə müəyyən olunur. Yun istehsalının uçotu zamanı qoyundan, keçidən, dəvədən faktiki qırılmış bütün yun və keçi tükü nəzərə alınır: onun istifadə istiqamətlərindən asılı olmayaraq, yunun faktiki və ya təmiz lifə (yuyulmuş yun) çevrilmiş çəkisi göstərilir. Yumurta istehsalına, quşların təkrar istehsalına (inkubasiya) istifadə olunmuş yumurta uçota alınmaqla, bütün növ ev quşlarından alınmış yumurta daxil edilir. Bal alınması - arılar tərəfindən yığılmış, həm şandan çıxarılmış, həm də qış-yaz dövründə arıların yemlənməsi üçün saxlanılmış balın miqdarı ilə müəyyən olunur.

HEYVANDARLIQ STATİSTİKASI – heyvandarlığın vəziyyətinin göstəricilər sistemini öyrənən kənd təsərrüfatı statistikasının bölməsidir. Heyvandarlıq – kənd təsərrüfatının yeyinti məhsulları (süd, ət, yumurta, bal və s.) və emal sənayesi üçün xammal (yun, tiftik, təbii ipək, dəri və s.) istehsalı məqsədilə kənd təsərrüfatında heyvanların yetişdirilməsi ilə məşğul olan altbölməsidir. Heyvandarlıq statistikasının göstəricilər sistemində aşağıdakılar daxildir: mal-qaranın sayı, mal-qaranın növ və cins tərkibi, mal-qaranın kökəldilməsi və kökəldilmə dərəcəsi, təsərrüfat kateqoriyası və ərazi üzrə yerləşməsi, sürünün təkrar istehsal göstəriciləri (dişi heyvanların süni mayalandırılması, onların artımı, nəsil vermə, körpə heyvanların saxlanması və yetişdirilməsi və s.), heyvandarlıq məhsullarının həcmi, kənd təsərrüfatı heyvanlarının

məhsuldarlığı. Heyvandarlıq statistikasız zootexniki tədbirləri, yem bazasının vəziyyətini, yem xərclərini, onunla təmin olunan heyvanları, onların istifadəsinin səmərəliliyini nəzərə alır.

HEYVANDARLIQDA YEM BAZASI – göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunan, yemlərin həcmi, keyfiyyəti və tərkibidir. Daxil olma mənbəyindən asılı olaraq, yemlər kənd təsərrüfatından və sənayenin emal və digər sahələrindən daxil olan yemlərə bölünür.

Kənd təsərrüfatından daxil olan yemlərin mənbəyi biçənlər, otlaqlar, yem bitkilərinin əkin; yem üçün nəzərdə tutulmuş dənli bitkilərin və kartofun səpini; yemləmə üçün istifadə olunan süd, yumurta və digər heyvandarlıq məhsulları; ikinci dərəcəli ərzaq və texniki bitki məhsulları hesab edilir. Emal sənayesindən kombinə edilmiş yem, balıq, ət-süd, yağ-ekstrakt və un sənayesi tullantıları, digər sahələrdən – mikrobiologiya və kimya sənayesi məhsulları daxil olur.

Mənşələrinə görə yemlər fərqləndirilir: heyvani, kimyəvi və mikrobioloji sintez və mineral. Bitki yemləri qaba (quru ot, senaj, küləş, saman və s.), şirəli (silos, kartof, yem üçün meyvəköklülər) yeyinti sənayesinin tullantıları (cecə, barda), yaşıl (yaşıl (tər) yem və əlavə tər qidaları), qüvvətli (yem taxılı, taxıl tullantıları, kombinə edilmiş yem və s.) yemlərə bölünür. Heyvanların saxlanması üsulundan asılı olaraq, burdaq və otlaq yemləri fərqləndirilir. Yemlər özü tərəfindən istehsal edilmiş və alınmış ola bilər.

Yemlərin həcmi ayrı-ayrı növlər üzrə naturada, həmçinin yem vahidi ilə ifadə olunmuş ümumi qidalıq üzrə nəzərə (hesaba) alınır. Yem vahidi kimi 1 kq quru (standart) yulafın qidalılığı qəbul edilir.

Yemlərin keyfiyyəti onun tərkibindəki quru maddələrlə, həzm olunan proteinlə, nişasta, şəkər, sellüloz, makro və mikroelementlərlə, vitaminlərlə, amin turşuları və digər maddələrlə xarakterizə olunur. Qaba və şirəli yemlər keyfiyyət üzrə siniflərə bölünür.

Heyvandarlıqda yem bazasının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün alınmış yemlərin həcmi ilə yanaşı, yem sahələrinin ölçüləri, onların ümumilikdə və bitki növləri üzrə məhsuldarlığı, həmçinin heyvanların növlər üzrə və şərti baş hesabı ilə yemlə təmin edilməsi də nəzərə alınır.

HƏDDİ-BULUĞA ÇATMAMIŞLARIN CİNAYƏTKARLIĞI – 14-18 yaşlarında olan yeniyetmələr tərəfindən törədilmiş cinayətlərin məcmusudur

HƏDDİ-BULUQ (MƏHSULDAR) DÖVRÜ – qadın həyatının faktiki olaraq uşaq doğduğu

hissəsidir. Adətən, reproduktiv yaş həddindən çıxmış, yəni 50 yaşdan yuxarı olan qadınlar üçün müəyyənləşdirilir. Doğum dövrü özündə qadının sonuncu uşağı doğduğu yaşla birinci uşağı doğduğu yaş arasındakı fərqi göstərir. Qadınlar koortası (dəstəsi) üçün doğum dövrü yalnız orta səviyyədə müəyyənləşdirilə bilər.

HƏKİM VƏ ORTA TİBBİ HEYƏT VƏZİFƏLƏRİNİN KOMPLEKTLİLİYİ – tutulmuş vəzifələrin sayının ştat sayına nisbətidir.

HƏQİQİ ƏMSAL (Lotka əmsalı) – əhalinin təkrar istehsalının verilən rejiminə müvafiq olan stabil əhalinin təbii artım əmsalıdır. Həqiqi əmsal demoqrafik vəziyyəti əhalinin gələcək dinamikasına proyeksiya etmək yolu ilə onun təhlil vasitəsidir. Bu məqsədlə, həqiqi əmsalla (r) yanaşı, doğumun (b) və ölümün (m) həqiqi əmsalı stabil əhalinin müvafiq xarakteristikalarına bərabər olan $r=b-m$ düsturu ilə öyrənilir.

Stabil əhali nəzəriyyəsindən elə nəticəyə gəlinir ki, doğum və ölümün yaş intensivliyi dəyişməz qalan istənilən əhali vaxtın son aralığı qurtardıqdan sonra stabil əhaliyə çevrilir. Bu zaman bir sıra müxtəlif kəmiyyətlərdən keçərək, təbii artımın ümumi əmsalı əhalinin təkrar istehsalı rejiminin integral xarakteristikasından biri olan həqiqi əmsala çevrilir. Həqiqi əmsal anlayışı (ing. – *true rate of natural increase*) elmə A.Lotka tərəfindən daxil edilmişdir. Müasir xarici ədəbiyyatda belə terminlərdən intrinsic [rate] (ing.), [taux] intrinsèque (fr.) – “**şəxsi**”, “**daxilən xas olan**” kimi istifadə olunur.

Qadının sağ qalma funksiyası $l^F(x)$ və doğum funksiyası $f(x)$ ilə həqiqi əmsal tapmaq üçün aşağıdakı tənliyi həll etmək (təxmini) lazımdır:

$$\int_0^{\infty} e^{-rx} \cdot \delta(x) f(x) l^F(x) dx = 1$$

burada $\delta(x)$ – ananın yaşından asılı olaraq yeni doğulanlar arasında qızların sayıdır. Bu tənliyin bir həqiqi kökü var, yəni hər cütlük üçün $f(x)$ və $l^F(x)$ bir və yalnız bir həqiqi əmsal mövcuddur. Tənliyi həll etmək üçün ehtimal olunur ki, δ ananın yaşından asılı deyil. Birinci yanaşmada

$$r = \frac{\ln R_0}{T}$$

burada R_0 – təkrar istehsalın netto-əmsalıdır:

$$R_0 = \delta \int_0^{\infty} l^F(x) f(x) dx$$

T – uşaq doğulduğu zaman ananın yaşı $T = \frac{R_1}{R_0}$

olur;

$$R_1 = \delta \int_0^{\infty} x l^F(x) f(x) \cdot dx$$

r – daha dəqiq kvadrat tənliyin kökü kimi tapıla bilər

$$\frac{1}{2} \beta r^2 + Tr - \ln R_0 = 0$$

burada

$$\beta = \left(\frac{R_1}{R_0} \right)^2 - \frac{R_2}{R_0};$$

$$R_2 = \delta \int x^2 \cdot l^F(x) f(x) dx.$$

Göstərilən integrallar adətən sayca integrasiya metodlarının köməyi ilə hesablanır.

Diskret modeldə həqiqi əmsalın təkrar istehsalı matrisi müsbət xüsusi λ rəqəmin loqarifmi kimi tapılır: $r = \ln \lambda$, λ belə şərtlə müəyyən edilir:

$A \cdot P = \lambda P$ kimi P vektoru mövcuddur, burada A – təkrar istehsalın matrisidir.

Təbii artım əmsalından fərqli olaraq, həqiqi əmsal – əhalinin mövcud yaş strukturundan asılı deyil və yalnız doğum rejiminin və nəslin kəsilməsi ardıcılığının əhalinin sayının dinamikasına birgə təsirini ölçür. Stasionar əhalidə $r=0$ olduqda (sadə təkrar istehsalı) valideynlərin nəslinin uşaqların nəsli ilə kəmiyyətcə əvəzlənməsi baş verir; stabil əhalidə $r<0$ olduqda (dar təkrar istehsalı) nəsilərin kəmiyyətcə əvəzlənməsi təmin olunur; $r>0$ olduqda (geniş təkrar istehsalı), əhalinin sayı nəsildən nəslə artır. Real əhaliyə tətbiqində göstərilən nisbətlər onun sayının müşahidə anına həqiqi artma ölçüsünü xarakterizə etmir, çünki keçmişdəki təkrar istehsal rejiminin təsiri altında təşəkkül tapmış, doğum və ölümün dəyişməyən yaş intensivlikləri şəraitində mümkün olan hipotetik vəziyyətdir. Bir qayda olaraq, həqiqi əmsal faktiki müşahidə olunan təbii artım əmsalına bərabər olmur.

HƏQİQİ-TƏSADÜFİ SEÇMƏ – hər bir vahidin seçməyə düşmə və ya baş məcmunun (seçmənin əsasının) eyni saylı elementar vahidlərinin hər bir mümkün kombinasiyasının eyni dərəcədə seçməni təşkil etmə ehtimalı olan *seçmə* əsasından təsadüfi seçilmiş vahidlərdən ibarət altıoxluqdur. Həqiqi-təsadüfi seçmə heç bir hissələrə və qruplara bölünmədən, elementar vahidlərin (müşahidə vahidlərinin) əsasından təsadüfi (təkrar) seçilməsinə əsaslanır. Bu zaman

seçmənin çoxluğu təsadüfi, sıralaşdırılmış, nizamsız (sistemləşdirilməmiş) ola bilər.

HƏR 100 000 NƏFƏRƏ DÜŞƏN QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏLƏRİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - cinayət və ədalət məhkəməsi məsələləri üzrə BMT-nin Regional Elmi-Tədqiqat İnstitutunun verdiyi tərifə uyğun olaraq, *qətl* gücün tətbiqi, onun baş verməsinə kömək və ya digər adam tərəfindən güc göstərilməsi yolu ilə insanı həyatdan məhrum etməkdir (*qəsdən adam öldürmə* termini qanunazidd və ya əvvəlcədən düşünülərək insanı həyatdan məhrum etmə zamanı işlədilir).

Bu göstərici qəsdən adam öldürmələrin sayının əhalinin ümumi sayına bölünməsi və 100 000-ə vurulması yolu ilə hesablanır.

HƏR 100 NƏFƏRƏ DÜŞƏN FƏRDİ KOMPÜTERLƏRİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - istənilən vaxt anında bir istifadəçinin işləməsi üçün nəzərdə tutulmuş kompüterlərdir. Mövcud olan fərdi kompüterlərin (FK) ümumi sayı əhalinin sayına bölünür və 100-ə vurulur.

HƏR 100 NƏFƏRƏ DÜŞƏN İNTERNET İSTİFADƏÇİLƏRİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) – internetdən istifadə etmiş əhali son 12 ay ərzində istifadə yerindən asılı olmayaraq internet vasitəsilə hər hansı məqsəd üçün internetdən istifadə etmiş şəxslərdir. İnternetdən istifadə edənlərin ümumi sayı əhalinin sayına bölünür və 100-ə vurulur.

HƏR 100 NƏFƏRƏ DÜŞƏN TELEFON XƏTLƏRİNİN VƏ MOBİL RABİTƏ ABUNƏÇİLƏRİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - abunəçilərin telefon qurğularını ümumi istifadədə olan telefon şəbəkəsinə birləşdirən və bölünmüş ATS avadanlıqları portuna malik olan telefon xətlərinin sayını bildirir.

Mobil rabitə abunəçiləri termini mobil texnologiyaya əsaslanmaqla, ümumi istifadədə olan telefon şəbəkəsinə qoşulmuş və avtomatik ictimai telefon xidmətinin abunəçisi hesab edilən mobil telefon istifadəçilərini bildirir.

Telefon xətlərinin ümumi sayı əhalinin sayına bölünür və 100-ə vurulur. Mobil rabitə abunəçilərinin ümumi sayı əhalinin sayına bölünür və 100-ə vurulur.

HƏRƏKƏT ƏMSALI – “*Ömrün qalan hissəsinin əmsali*”na bax.

HƏRƏKƏT HEYƏTİ (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ) PARKININ TEXNİKİ HAZIRLIQ ƏMSALI –

müəssisənin sərəncamında olan nəqliyyat vasitələrinin ümumi sayında texniki cəhətdən saz olan nəqliyyat vasitələrinin payıdır. Konkret vaxta texniki cəhətdən saz vasitələrin, müəssisənin sərəncamında olanların ümumi sayına olan nisbəti və istismarda (iş parkında) və saz vəziyyətdə boş dayanma vaxtlarının cəminin, müəssisənin sərəncamında olan hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) ümumi vaxt büdcəsinə nisbəti ilə hesablanır. Nəqliyyat vasitəsinin yükləmə qabiliyyəti, sərnişin tutumu və ya gücü nəzərə alınmaqla və ya alınmamaqla hesablanır.

HƏRƏKƏT HEYƏTİ (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ) PARKINDAN İSTİFADƏ

ƏMSALI – nəqliyyat vasitəsinin müəssisəsinin sərəncamında olduğu ümumi vaxtdan onun istismarda (işçi parkda) olduğu vaxt hissəsidir. Yükgötürmə, sərnişin tutumu və ya nəqliyyat vasitəsinin gücü nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmamaqla ölçülməklə, dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin istismarda olduğu vaxtın müəssisənin sərəncamındakı park vaxtının kəmiyyətinə olan nisbətlə müəyyənləşdirilir (“*Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) vaxt büdcəsi*”na bax).

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) DÖVRİYYƏSİ (REYSİ)

– bir-birinə yaxın yüklərlə və digər əməliyyatlarla məhdudlaşan nəqliyyat vasitələrinin işinin istehsal dövrəsidir. Müəyyən strukturla (texniki əməliyyatların tərkibi ilə) xarakterizə olunur, qət edilən məsafə, sərf edilən vaxt, daşınan yüklərin (daşınmış sərnişinlərin) miqdarı, yerinə yetirilmiş işlərin həcmi və s. üzrə hesaba alınır. Bunun üçün nəqliyyat vasitələrinin gücü nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmamaqla, bir dövrüyyəyə (reysə) orta hesabla aşağıdakı göstəricilər hesablanır: yük dövrüyyəsinin (brutto yük dövrüyyəsi, *kommersiya yüklərinin yük dövrüyyəsi, istismar netto yük dövrüyyəsi*) yerinə yetirilmiş dövrüyyələrin (reyslərin) sayına nisbəti kimi dövrüyyələrin (reyslərin) orta məhsuldarlığı; qaçışın məsafəsinin (ümumi, yüklə, yüklənməmiş) yerinə yetirilmiş dövrüyyələrin (reyslərin) sayına nisbəti kimi dövrüyyənin (reysin – ümumi, yüklə, yüksüz) məsafəsi; ümumilikdə və dövrənin elementləri üzrə nəqliyyat vasitələrinin iş vaxtının yerinə yetirilmiş dövrüyyələrin (reyslərin) sayına nisbəti kimi ümumilikdə və istehsal dövrəsinin

elementləri üzrə dövrüyyənin (reysin) orta müddəti; növlər üzrə əməliyyatların ümumi sayının yerinə yetirilmiş dövrüyyələrin (reyslərin) sayına nisbəti kimi növlər üzrə texnoloji əməliyyatların orta sayı.

Avtomobilin yürüşü - yüksüz vəziyyətdə yürüş də daxil edilməklə, yükləmə məntəqələri arasında avtomobilin hərəkət etmə dövrəsidir. Yol getməyə sıfır qaçışda (məsafədə) - qarajdan yükləmə məntəqəsinə və yükboşaltma məntəqəsindən qaraja hərəkət də daxil edilir. Aşağıdakı əməliyyatlar daxil edilir: yüklə hərəkət, yüksüz hərəkət, yük əməliyyatları altında boş dayanma, texniki səbəblərə görə xətdə boş dayanmalar, sair səbəblərə görə boş dayanmalar.

Yük vaqonunun dövrüyyəsi – vaqonların yüklənmə anından növbəti yüklənməsi anına qədər olan iş prosesidir. Buraya aşağıdakı əməliyyatlar aiddir: mənzillər üzrə hərəkətlər, aralıq stansiyalarda boş dayanmalar, yükləmə əməliyyatları, texniki əməliyyatlar (yenidən işləmələrlə və onlarsız).

Qatar dövrüyyəsi - əsas depodan sonrakınadək bir buraxılışda lokomotivin iş prosesidir. Bura aiddir: vaqonların başında sahədə iş, çoxlu vahidlər sistemi üzrə ikinci, ikili maşınlarda (dartıcı qüvvəsində), hərəkətə gətirməkdə və yaxud təklikdə hərəkətdə (o cümlədən mənzillər üzrə hərəkətlər və aralıq stansiyalarda olmalar), dönmə məntəqələrində (o cümlədən stansiyalarda və depolarda) boş dayanmalar, qeydiyyat məntəqələrində (o cümlədən stansiyalarda və depolarda) boş dayanmalar, lokomotiv briqadalarının dəyişdirilməsi stansiyalarında boş dayanmalar.

Təyyarə reysi – hərəkət cədvəlində (planda) nəzərdə tutulan, başlanğıc məntəqəsindən sonuncu məntəqəyədək bir istiqamətdə hava yolu üzrə nəqliyyat uçuşudur.

Dəniz gəmisi nəqliyyatının reysi – iki və bir neçə liman arasında yüklərin və sərnişinlərin daşınması üzrə gəminin nəqliyyat işinin tam istehsal dövrəsidir. Onun davamlılığı hərəkətdə və dayanacaqda vaxtların cəmi kimi hesablanır. Gəminin hərəkət vaxtı gəminin hərəkətə sərf etdiyi vaxt, yəni gəminin baş maşınının iş vaxtı hesab edilir. Gəminin dayanma vaxtına gəminin limanlarda və ya reydlərdə bütün dayanma vaxtları aiddir, onlardan gəminin yük əməliyyatları istehsalına sərf etdiyi vaxt ayrılır.

Çay gəmisi nəqliyyatının reysi – nəqliyyat işlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar göndəriş limanından təyinat limanına qədər işlərin dövrəsidir. Reyslərin iki növü fərqləndirilir: özü hərəkət edən yük gəmisinin yüklə və yaxud yedək-itələmə üçün yüklənmiş özü hərəkət etməyən gəminin (heyətin) yüklə üzməni; yüksüz

gəminin və yaxud yedək-itələmək üçün yüksüz gəminin (heyətin) yüksüz üzməni.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) İŞİ VƏ İSTİFADƏSİNİN STATİSTİKASI (İSTİSMAR STATİSTİKASI) – dövr ərzində və dinamikada hərəkət heyətinin mövcudluğunu və işini öyrənən *nəqliyyat statistikasının* bölməsidir. Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) işinin, eyni zamanda istismarda (işçi parklarda) olmamasının uçot sənədlərində nəqliyyat vahidlərinin işinin istehsal dövrlərində ayrı-ayrı əməliyyatların qeydiyyatına əsaslanır. Əsas göstəricilər sisteminə (mövcudluq kateqoriyaları üzrə bölünməklə) mövcud park göstəriciləri, işlərin həcmi, istehsalat dövrləri və texniki əməliyyatların sayı, *hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) qaçışı (getdiyi məsafə), hərəkət heyətinin vaxt büdcəsi, hərəkət heyətinin məhsuldarlığı, nəqliyyat vasitələrinin yüklənməsi, istehsalat dövrlərinin arası və davamlılığı, hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) hərəkət sürətləri* daxildir. Əsas qruplaşdırma əlamətləri – nəqliyyat vasitəsinin növündən, hərəkətin növündən, işin növündən, boş dayanmaların və işsiz vəziyyətin növündən, yerləşdiyi yerdən ibarətdir.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) İŞİNİN ÖLÇÜ VAHİDİ – hərəkət heyətinin iş prosesinin uçotu üçün sadə və kombinasiya edilmiş vahidlərin məcmusudur. Təcrübədə nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin aşağıdakı ölçü vahidlərindən istifadə edilir: *faydalı səmərəliliyin ölçülməsi* üçün – ton-kilometr, ton-mil, sənişin-kilometr, sənişin-mil; *hərəkətdə olma* (keçilmiş məsafə) – avtomobil-kilometr, avtomobil-ton-kilometr, vaqon-kilometr, lokomotiv-kilometr, sənişin-yer-kilometr, qoşqu-ton kilometr, təyyarə-kilometr, güc-kilometr, gəmi-kilometr, tonnaj-kilometr; *iş vaxtı* (parkda, flotun tərkibində olma) – avtomobil-gün, avtomobil-saat, avtomobil-ton-saat, avtomobil-ton-gün, vaqon-gün, lokomotiv-saat, sənişin-yer-gün, təyyarə-gün, təyyarə-saat, güc-gün, tonnaj-gün, maşın-gün, maşın-saat; *istehsal dövrəsinin sayı* (texnoloji əməliyyatlar) – avtomobil, vaqon, lokomotiv, qoşqu, güc-reys, gəmi, tonnaj-reys, qatar-reys.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) MƏHSULDARLIĞI – orta hesabla vaxt vahidində nəqliyyat vasitəsi vahidinə düşən nəqliyyat işlərinin həcmidir. Nəqliyyat işlərinin (faydalı nəticənin) həcmi göstəricilərinin nəqliyyat vasitələrinin

yükgötürməsi, sənişin tutumu və ya onların gücü nəzərə alınmaqla və ya nəzərə alınmamaqla, həmin dövrdə nəqliyyat vasitələrinin istismarda (iş parkında) olduğu ümumi vaxta bölünməsi yolu ilə müəyyən olunur.

Avtomobilin məhsuldarlığı tonla daşınmış yükün və ton-kilometrlə yük dövriyyəsinin 1 ton yükgötürmə qabiliyyətinə, avtobuslar üçün – sənişin-kilometrlərlə sənişin dövriyyəsinin sənişin tutumunun 1 yerinə, avtomobil-taksilər üçün – manatla mədaxilin növbədə olduğu vaxtın 1 saatına və avtomobilin işdə olduğu müddətin 1 gününə olan nisbəti kimi ölçülür.

Yük vaqonunun məhsuldarlığı – ton-kilometrlərlə netto istismar yük dövriyyəsinin həcmi orta hesabla bir gündə işçi parkın 1 vaqonuna, lokomotivin məhsuldarlığı – ton-kilometrlə *yük dövriyyəsinin* brutto həcmi orta hesabla istismar parkının 1 lokomotivinə nisbəti kimi ölçülür.

Dəniz nəqliyyatı gəmisinin məhsuldarlığı ton-millə yük dövriyyəsinin həcmi gəminin istismarda (ton-gün) olduğu vahid vaxtda yükgötürmə qabiliyyətinin 1 tonuna nisbəti kimi ölçülür.

Nəqliyyat təyyarəsinin (helikopter) məhsuldarlığı ton-kilometrlə *kommersiya yük dövriyyəsinin* həcmi dövr üçün orta siyahı tərkibli 1 nəqliyyat təyyarəsinə, uçuşun məhsuldarlığı isə – istehsal saatının 1 saatlıq uçuşuna nisbəti kimi ölçülür.

Çay gəmisinin məhsuldarlığı gəminin müəyyən vaxtda istismarda olduğu (ümumi) və yüklə gedişinin faktiki işin həcmi ilə (xalis) ölçülür. Sənişin yüklü və yük gəmiləri üçün ton-kilometrlərlə yük dövriyyəsinin həcmi yükgötürmə qabiliyyətinin 1 tonuna, sənişin və sənişin yüklülər üçün – sənişin-kilometrlə sənişin dövriyyəsinin həcmi sənişin tutumunun 1 yerinə, yedəklər üçün – ton-kilometrlərlə yük dövriyyəsinin həcmi 1 güc vahidinə nisbəti kimi ölçülür.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) PARKI – müəssisənin balansında (inventar) və ya müəssisənin ərazisi hüdudunda (mövcud), yaxud müəssisənin sərəncamında (sərəncamda olan park) olan müəyyən növ nəqliyyat vasitələrinin məcmusudur. Müəyyən ana və dövrə görə orta hesabla nəqliyyat vasitələrinin fiziki vahidlərinin sayı ilə hesablanır. Orta günlük mövcudluq konkret parkda nəqliyyat vahidinin olmasının ümumi vaxtının və günlərdə (saatlarda) onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının hesabat dövründəki təqvim günlərə (saatlara) bölünməsi ilə tapılır.

Avtomobil parkı - müəssisənin balansında olan avtomobillərin fiziki vahidlə sayıdır. Avtomobillərin uçuş tipləri (yük, minik, pikaplar və minik furqonları, avtobuslar, xüsusi təyinatlı avtomobillər), istifadə etdiyi yanacağın növləri (benzin, dizel, mayeləşdirilmiş neft qazı, sıxılmış təbii qaz və dizel-qazı), markalar üzrə aparılır. Parkda, müəssisənin sərəncamında olan avtomobilləri növbədə olanlara, boş dayananlara, texniki saz vəziyyətdə olanlara, təmirdə və onu gözləyənlərə bölünür. Inventar vaqonlar parkı – ümumi istifadədə olanlar və yollara təhkim edilənlərdən ibarətdir. Hər hansı tarixə təyinatına (yük, sərnişin), növünə, tipinə, aidiyyətinə, qurulma ilinə, texniki xarakteristikasına bölünməklə nəzərə alınır. Mövcud vaqonların parkı – şəbəkənin hüdudunda, dəmir yolunda, bölmədə, stansiyada, nəqliyyat müəssisələrinin parkında və qeyri-nəqliyyat müəssisələrinin mülkiyyətində olan vaqonların sayıdır. Yolun sərəncamında (işçi və qeyri-işçi) olan və yolun sərəncamında olmayan parklara bölünür. İşçi parkı ümumilikdə daşıma ilə məşğul olan vaqonları və növləri üzrə yüklü və boş vaqonları birləşdirir. Qeyri-işçi park ehtiyatda saxlanan, nasaz, o cümlədən təmirdə olan, texniki və xüsusi ehtiyaclar altında olan və digər vaqonları birləşdirir.

Inventar lokomotiv parkı – Dəmir Yolu İdarəsinə aid, yollara və yollarda depolara təhkim edilmiş lokomotivlərin sayıdır. Təyinatı (qatarına, manevrinə), tipi, hərəkət növü, seriyası, qurulma ili və modernləşdirmə elementləri ilə təchiz etmə üzrə bölünməklə nəzərə alınır. Mövcud parklar yolun sərəncamında (istismar olunan və istismar olunmayan) olan və yolun sərəncamında olmayan parklara bölünür. İstismar olunan parklar 24 saata qədər işləyən, daşıma ilə və digər işlərlə məşğul olan parkları birləşdirir, hərəkət növünə, iş növünə, dəmir yolu nəqliyyatı vasitələrinin (nəqliyyat vasitələrinin) boş dayanmaları üzrə bölünməklə, gün ərzində orta göstərici ilə müəyyənləşdirilir. İstismar olunmayan park isə ehtiyatda olan, nasaz, o cümlədən təmirdə olan lokomotivləri birləşdirir.

Təyyarələrin parkı isə maksimum uçuş çəkisi, uçuş məsafəsi, mühərrikin növü və təyinatına görə qruplaşdırılır. Helikopter parkının vahidləri də oxşar qaydada qruplaşdırılır.

Dəniz ticarət donanması – sərnişin və yüklərin daşınması, faydalı qazıntıların hasilatı, balıqçılıq və adamların hərbi xarakter daşımayan digər fəaliyyət növlərinə gəmiçilik xidməti göstərilməsi üçün istifadə olunan bütün növ gəmilərin məcmusudur. Özündə, Dəniz Gəmiçilik və texniki nəzarət orqanında (təsnifləşdirmə cəmiyyəti üzrə) qeydiyyatdan keçmiş, idarə aidiyyətindən, qanuni-

təşkilatı və gəmi sahiblərinin idarələrinin mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, qanunvericiliyə görə dövlət gəmiçilik qeydiyyatına daxil edilən ölkənin balıq və ticarət limanları, gəmiçilik şəhadətnamələri (gəmiçilik patentı və bileti), dövlət bayrağı altında üzməyə sənədi və gəmiyə və ondan istifadə etmək üçün sənədləri olan bütün gəmiləri birləşdirir. Gəmilər yükün tutumuna, dedveytinə (tam yükqaldırma qabiliyyətinə), gücünə, sərnişin tutumluğuna görə (vahidlə) nəzərə alınır.

Çay donanması – yük və sərnişin daşımaları, daxili su yollarında bu və ya digər məqsədlər üçün xidmətlər göstərən, qanuni-təşkilatı və gəmi sahiblərinin idarələrinin mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq, çayda hərəkət edən gəmilərin məcmusu daxildir. Gəmilər yük və sərnişin tutumuna, yük götürmə və gücünə görə (vahidlə) nəzərə alınır.

Donanmanı qruplaşdırarkən gəmilər təyinatına görə (nəqliyyat, texniki, köməkçi-işçi), yükün növünə görə (tökmə, quru yüklər, qarışıq), mühərrikinə, korpusun materialına, üzmə rayonu və s. əlamətlərinə görə bölünür. Vaxta görə dəniz gəmilərindən istifadə edilməsinin uçuşu iki bölmə üzrə aparılır: istismarda (daşımalar, icarə və ekspedisiyalarda vaxt, digər işlərə çəkilən vaxt, istismar ehtiyatı) və istismardan kənar (təmir, qışlama və s.). Naviqasiya dövründə vaxta görə daxili su nəqliyyatının uçuşu istismarda olan (yük və sərnişin daşıyan, reyddə olan, köməkçi, ödənişli işlər və icarə) və istismarda olmayan (soyuq çöküntüdəki ehtiyatlar, sona çatmamış təmir, döymə, əsaslı təmir, təmir və silinmə kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinin gözlənilməsi) gəmilər üzrə həyata keçirilir.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) SƏRNIŞIN TUTUMUNDAN İSTİFADƏ ƏMSALI

– nəqliyyat vasitələrinin sərnişin tutumunun orta hesabla bir yerinə düşən sərnişinlərin miqdarıdır. Sərnişinlərlə ya hərəkət anına (statik), ya da hərəkətin bütün yolboyu (dinamik) üzrə müəyyən edilir. *Statik* hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) sərnişin tutumundan istifadə əmsalı daşınmış (yola salınmış) sərnişinlərin sayının yola salınmış sərnişin qatarlarındakı, yerinə yetirilmiş reyslərdəki, uçuşlardakı yerlərin sayına olan nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. *Dinamik* hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) sərnişin tutumundan istifadə əmsalı sərnişin-kilometrə (sərnişin-millə) ifadə olunan sərnişin dövriyyəsinin sərnişin-yer-kilometrə (sərnişin-yer-millə) ifadə olunan sərnişin tutumu nəzərə alınmaqla nəqliyyat vasitələrinin qət etdiyi məsafəyə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Təyyarə

və helikopterlərdən, avtobus və sərnəşin donanmasından istifadəni səciyyələndirərkən hesablanır.

Dəmir yolu nəqliyyatında sərnəşin tutumundan istifadə *sərnəşin vaqonunun sərnəşin sıxlığı göstəricisi* ilə xarakterizə olunur.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) VAXTDAN İSTİFADƏ ƏMSALI

– işdə (istismarda) olan, hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) ümumi vaxt büdcəsində məhsuldar vaxtın payıdır. Avtomobil nəqliyyatında, avtomobil (qoşqu) – saatla işdə olan avtomobillərin (qoşquların) vaxtının naryadda (növbədə) olan avtomobillərin (qoşquların) vaxtına olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

Hava nəqliyyatında, təyyarə (helikopter) - saatla məhsuldar uçuş saatları vaxtının məhsuldar təyyarələrin (helikopterlərin) ümumi park vaxtına olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

Dəmir yolu nəqliyyatında lokomotivlərin və vaqonların stansiyalar arasında hərəkətdə olduğu və stansiyalarda durduğu ümumi vaxtın lokomotiv parklarının ümumi vaxt büdcəsinə olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir və lokomotiv-saatla, işçi vaqon parkında isə vaqon-saatla ifadə edilir.

Su nəqliyyatında, ton (güc)-günlə gəmi nəqliyyat qrupları üçün ümumi gediş vaxtının istismarda olan flot nəqliyyatının ümumi vaxt büdcəsinə olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) YÜKDAŞIMA QABİLİYYƏTİNDƏN İSTİFADƏ ƏMSALI

– yükqötürmə anında (statikada) və orta hesabla hərəkət etmədə bütün yol boyu (dinamikada) *hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yükdaşıma qabiliyyətindən* istifadə dərəcəsidir. Faktiki orta statik və dinamik yüklənmə kəmiyyətinin nəqliyyat vasitələrinin orta statik və ya dinamik yük qaldırma qabiliyyətinin kəmiyyətinə olan nisbətini göstərir. Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) *statik* yükdaşıma qabiliyyəti tonla yüklənmiş yüklərin ümumi kütləsinin ayrı-ayrı hallarda, reyslərdə, uçuşlarda, gedişlərdə yüklərlə məşğul olan hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yükdaşıma qabiliyyətinin cəmi kimi müəyyən olunan tonnajın ümumi həcminə nisbəti kimi hesablanır. Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) *dinamik* yükdaşıma qabiliyyəti ton-kilometrlərlə yük dövriyyəsinin yolda olma vaxtının ton-kilometrlərlə nəqliyyat vasitələrinin yükdaşıma qabiliyyəti nəzərə alınmaqla, *hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin)* yolda olma vaxtına nisbəti kimi hesablanır.

Vaqon və avtomobil parklarından istifadə edilməsi səciyyələndirilərkən hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) *statik* yükdaşıma qabiliyyəti, gəmilərdə isə nəqliyyat vasitələrinin (nəqliyyat vasitələrinin) *dinamik* yükdaşıma qabiliyyəti hesablanır. Hava nəqliyyatında isə oxşar olaraq təyyarələrin kommersiya yüklənməsinin dinamik əmsalı hesablanır. (*"Kommersiya hava gəmisinin yüklənməsi"* nə bax).

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) YÜRÜŞÜ

– dəmir yolu şəbəkəsinin sahələri üzrə nəqliyyat vasitələrinin öz dərəcə qüvvəsi (özüyeriyən) və ya qatarın tərkibində (qoşqular, vaqonlar, barjlar) yerini dəyişdiyi məsafəsidir. Yükqötürmə, sərnəşin tutumu və ya nəqliyyat vasitələrinin gücü hesaba alınmaqla və ya alınmamaqla saygacın və ya dəmir yolu nəqliyyatının iş sənədlərinin göstəriciləri əsasında faktiki qət olunmuş məsafə ilə ölçülür. Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yürüşü nəqliyyat vasitələrinin tipləri (növləri), işin növləri və nəqliyyat vasitələrinin istismar vəziyyətinə görə təyin edilir.

Hərəkətin konkret növündə lokomotivlərin xətti yürüşü lokomotivlərin sahələrdəki işinin növlərinə görə bölünür. Qatarların başındakı yürüşə qatarın qatar-kilometrlə yürüşü bərabər götürülür. Yük vaqonlarının ümumi yürüşü yüklü və yüksüz yürüşlərə, sərnəşin vaqonları – təşkil olunmuş qatarlarda yürüşlərə və s. bölünür.

Təyyarələrin uçuş məsafələri nəqliyyat reysləri məsafələrinə (daşımalar üçün) və qeyri-nəqliyyat məsafələrinə (manevr və s.) bölünür.

Avtomobillərin (qoşquların) yürüşü məhsuldar (yüklə, sərnəşinlə), boş və sıfır yürüşlərə bölünür.

Dəniz nəqliyyat gəmilərinin yürüşündən yüklü yürüş fərqləndirilir; çay nəqliyyat gəmiləri – özü hərəkət edən maye daşıyan və quru yükdaşıyan gəmilərin yürüşü, yedəklilər üçün - yüklü gəmilərin (bərələrin) tərkibində yürüş, boş gəmilərin tərkibində yürüş reyslərinə ayrılır.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN) YÜRÜŞÜNDƏN İSTİFADƏ ƏMSALI

– ümumi (xətti) yürüşdə səmərəli (yüklə, marşrut üzrə sərnəşinlərlə, qatarın tərkibi ilə) yürüşlərin payıdır. Yükqötürmə, sərnəşin tutumu və ya nəqliyyat vasitələrinin gücünün nəzərə alınması ilə və ya nəzərə alınmadan ölçülən səmərəli yürüşlərin kəmiyyətinin ümumi (xətti) yürüşlərin kəmiyyətinə bölünməsi ilə hesablanır.

Eyni zamanda, köməkçi yürüşün kəmiyyətinin ümumi (xətti) yürüşün kəmiyyətinə olan nisbəti kimi, köməkçi yürüşün (boş vəziyyətdə, köməkçi

işlərdə və s.) payını xarakterizə edən göstəricini hesablayırlar.

Avtomobil nəqliyyatında yüklə yürüş (avtomobil, qoşqular üçün), faydalı yürüş (avtobuslar üçün marşrut üzrə), ödənişli yürüş (taksilər üçün) əmsalları hesablanır. Dəmir yolu nəqliyyatında ümumilikdə vaqonların yüklü yürüş faizi, xətt üzrə qatarların önündə lokomotivin yürüş faizi, xətt üzrə lokomotivin tək yürüş faizi hesablanır. Dəniz nəqliyyatında ballast yürüş əmsalı (gəminin məsafənin yüksüz keçdiyi hissəsi) hesablanır.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏSİNİN) GÜCÜ – dəmir yolu nəqliyyatının daşıma prosesində məhsuldarlığını müəyyənləşdirən texniki-konstruksiya xarakteristikasıdır. Hərəkət heyətinin növ və tipindən asılı olaraq, müxtəlif ölçmələr vardır. Sərnişin daşıma üçün nəzərdə tutulmuş vasitələr sərnişin yerlərinin sayı ilə, yükdaşıma üçün nəzərdə tutulmuş isə yükləmə ilə, mümkünlüyü, dartıcı qüvvə üçün (lokomotivlər, yedəklər və s.) - kilovat və yaxud at gücündə mühərrik qurğularının gücü üzrə xarakterizə olunur.

Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) gücü müəyyən vaxt və yaxud dövr üçün ya hərəkət heyəti parkının nəqliyyat vahidlərinin güclərinin cəmi kimi, yaxud da nəqliyyat vahidlərinin orta gücü kimi hesablanır.

HƏRƏKƏT HEYƏTİNİN (NƏQLİYYAT VASİTƏSİNİN) HƏRƏKƏT SÜRƏTİ – nəqliyyat vasitələrinin nəqliyyat yolları şəbəkəsinin məntəqələri üzrə yol getməsinin zaman vahidində orta yerdəyişmə məsafəsidir. Hərəkət heyətinin yükləmə qabiliyyəti, sərnişin daşıma qabiliyyəti və ya gücü nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmadan hesablanır. Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitəsinin) hərəkət sürəti texniki olaraq nəqliyyat vasitəsinin getdiyi yolun hərəkət (yol) vaxtına nisbəti kimi və məntəqə (manevrlərin, bağlamaların və s. uçuğu ilə) nəqliyyat vasitəsinin getdiyi yolun məntəqədəki hərəkət vaxtına nisbəti kimi hesablanır. Avtomobilin hərəkətinin orta sürəti avtomobilin naryadda olduğu zaman vahidində istismarı kimi hesablanır. Lokomotivin hərəkətinin texniki və məntəqə orta sürəti lokomotivin işdə və qatarın başında işdə vaxt vahidinə və hərəkətdə vaxt vahidinə görə müəyyən olunur. Qatarın hərəkətinin orta sürəti və vaqonun hərəkətinin orta sürəti lokomotivlərin qatarların başında hərəkətinin orta sürətinə bərabərləşdirilir. Dəniz gəmisinin hərəkətinin orta sürəti ümumi məsafənin – istismar (təmiz) və məsafənin zaman vahidi, yoldakı ləngimələr,

manevrlər və bağlamalar da daxil edilməklə, zaman vahidində yükləmə qabiliyyətinin nəzərə alınması ilə təyin edilir. Çay gəmisinin orta sürəti, yük gəmilərinin yükləmə qabiliyyəti və sərnişin, yük-sərnişin gəmilərinin və yedək gəmilərinin gücü, zaman vahidində təmiz gedişi – texniki və zaman vahidində yolda dayanmalarla hərəkəti – yolu nəzərə alınmaqla hesablanır. Təyyarənin (helikopterin) orta sürəti müəyyən edilmir.

HƏRƏKƏTDƏ OLAN (KƏFKİRLİ, MÜTƏRƏDDİD) MİQRASIYA - əhalinin müntəzəm olaraq bir yaşayış məntəqəsindən digərinə işə və ya təhsil almağa getməsi və geriye hərəkətidir. Müntəzəmlik əmək fəaliyyəti və ya təhsil rejiminə uyğun gəlir. Hərəkətdə olan miqrasiya urbanizasiya şəraitində inkişaf etməyə başlamışdır. Hərəkətdə olan miqrasiyanın əsas istiqamətləri kənddən şəhərə, kiçik şəhərlərdən iri şəhərlərə hərəkətlərdən ibarətdir. Hərəkətdə olan miqrasiya ən çox iri şəhərlərin şəhəratı zonalarında və şəhərlərə toplaşmalarda (aqlomerasiyalarda), orta və kiçik şəhər məntəqələrində (zonalarında), urbanizasiya ərazilərinin kənd yerlərində müşahidə olunur. Ümumilikdə, şəhərlərin şəhəratı rayonlarında hərəkətdə olan miqrasiyanın sabit zonaları formalaşır ki, onun da əsas şərti nəqliyyatın inkişafıdır.

Hərəkətdə olan miqrasiya şəhərlərdə əmək ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyi hesab edilir və o iş yerinin, peşə təhsilinin seçilməsində eyni dərəcəli şərait yaradır. O, əhalinin səfərbərliyinə, dəyişkənliyinə, kənd sakinlərinin sosial quruluşunun dəyişməsinə və şəhər həyat tərzinin yayılmasına təsir göstərir. Bununla yanaşı, iqtisadi, nəqliyyat və sosial nöqtəyi-nəzərindən, müəyyən mənfi cəhətlərə malikdir, xüsusən yola vaxt sərfi nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksək olur.

Hərəkətdə olan miqrasiya üzrə saldo (qalıq) müəyyən regiona gələnlərlə həmin regiondan digər regionlara gedənlər arasındakı fərq kimi müəyyənləşdirilir. Əmək ehtiyatları balansının qurulmasında tətbiq edilir. Onun köməyi ilə əhalinin yaşayış yeri üzrə, iş yeri üzrə qeydiyyatdan irəli gələn məsuliyyət balansın ehtiyat və bölünmə hissələri arasındakı uyğunsuzluqlar aradan qaldırılır.

HƏRƏKƏTİN SİXLİĞİ – gün ərzində, orta hesabla, əlaqə yolları şəbəkəsi bölməsindən bir və ya hər iki istiqamətdə keçmiş nəqliyyat vahidlərinin sayıdır. Hərəkətin intensivlik (gərginlik) göstəricisi kimi xarakterizə olunur. Bölmələrin məcmusu üçün bölmələrin hərəkətinin

sıxlığının qiymətinin orta kəmiyyəti, onların uzunluğu nəzərə alınmaqla, qatarların (gəmilərin, avtomobillərin) hərəkətdə olma məsafəsinin bölmələrin istismar uzunluğuna və hesabat dövründəki günlərin sayına nisbəti kimi hesablanır.

HƏRƏKƏTİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ - dövlət hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanlarının, müəssisələrin, idarələrin və vətəndaşların fəaliyyətinə aid olan, daşınma əməliyyatları prosesində nəqliyyatın fasiləsiz işləməsinə və qəza vəziyyətlərinin yaranmasına yol verilməməsinə, həmçinin mümkün qəzaların nəticələrinin azaldılmasına yönəldilmiş kompleks şəraitdir. Hərəkətin təhlükəsizliyi vəziyyəti nəqliyyat hadisələrinin sayı, onlarda ölənlərin və yaralananların, korlanmış nəqliyyat vasitələrinin sayı və s. *göstəricilərlə* xarakterizə olunur.

HƏRRAC (AUKSİON) – əvvəlcədən qoyulmuş hər hansı bir şərt olmadan müəssisənin, əmlakın, qiymətli kağızların və s. qabaqcadan müəyyən edilmiş vaxtda və qabaqcadan təyin edilmiş yerdə açıq satışdır. Satışa çıxarılan “obyekt” ən yüksək qiymət təklif edən tərəfindən əldə edilir.

HƏRRAC (AUKSİON) QIYMƏTİ – hərracın aparılmasında əmtəənin qeydə alınmış rəsmi qiymətidir. *Bazar qiymətindən* əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər, belə ki, əmtəənin nadir, az rast gəlinən xüsusiyyətlərini və əlamətlərini əks etdirir. Hərrac qiyməti hərrac edənin ustalığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

HƏYAT POTENSİALI – müəyyən yaşda şəxsin, yaxud şəxslər qrupunun gələcək ömür yaşlarının sayıdır; *ölüm cədvəlləri* əsasında yaşlar üzrə ölümün həmin səviyyəsini saxlamaq şərti ilə hesablanır. *Potensial demografiyanın* mərkəzi anlayışı və əsas ümumiləşdirilmiş göstəricisidir. Adam-ıl ilə ölçülür; “nəslin əmək potensialı” anlayışı ilə qarşılıqlı bağlıdır.

Dəqiq x yaşda şəxsin bu yaşda orta ömür uzunluğu ilə müəyyən edilir. Şəxsin x , $x+1$ intervalında orta həyat potensialı x və $x+1$ arasındakı yaşlarda olan bütün şəxslərin həyat potensialından orta kəmiyyətdir. Əhalinin məcmu həyat potensialı bütün yaşayanların həyat potensialının cəmi ilə müəyyən edilir; həyat potensialının artımı - əsasən doğulanların və gələnlərin sayı ilə, azalması – ölənlərin və gedənlərin sayı ilə müəyyən edilir. Bir şəxs üçün orta kəmiyyət kimi hesablanan həyat potensialı **tək** (fərdi) həyat potensialı adlanır. Fərdin, yaxud şəxslər qrupunun gələcək ömür illərinin ümumi

sayı ümumi, yaxud tam həyat potensialıdır və onu xüsusi, yaxud qismi həyat potensialına bölmək olur.

Şəxslər qrupunun m -dən M -dək yaşda bütün gələcək ömrünün (son w yaşa çatanaqəd) həyat potensialı (V) bərabərdir:

$$V(m, M; 0, w) = \sum_m^{M-1} P_x \cdot \frac{e_x + e_{x+1}}{2}$$

burada P_x – x yaşda olan şəxslərin sayı, e_x – gələcək ömrün orta uzunluğudur.

m -dən M -dək yaşda olan əhalinin n -dən N -dək gələcək ömrü dövrünün həyat potensialına bərabərdir:

$$V(m, M; n, N) = (l_n e_n - l_N e_N) \cdot \sum_m^{M-1} \frac{P_x}{\frac{1}{2}(l_x + l_{x+1})}$$

m -dən M -dək yaşda olan şəxslər qrupunun həmin dövrə, yəni m -dən M -dək qismi potensialı bərabərdir:

$$V(m, M; m, M) = V(m, M; 0, w) - V(m, M; M, w) = \\ = \sum_m^{M-1} P_x \cdot \frac{e_x + e_{x+1}}{2} - l_M e_M \sum_m^{M-1} \frac{P_x}{\frac{1}{2}(l_x + l_{x+1})}$$

burada l_x – ölüm cədvəlində x yaşadək sağ qalanların sayıdır.

Müəyyən qrup əhalinin həyat potensialı onun tərkibinə daxil olan şəxslərin sayından, qrupun yaş üzrə strukturundan və ayrı-ayrı yaşlar üçün (tam və ya natamam – hansı potensialın tədqiq olunduğundan asılı) gələcək ömrün orta uzunluğundan asılıdır.

Əhali qrupunun həyat potensialının dəyişməsi doğulanların və ölənlərin sayı ilə, yaş üzrə ölənlərin strukturu, ayrı-ayrı yaş qrupları üçün gələcək ömrün orta uzunluğunun dinamikası, əhalinin qocalması, həmçinin gələnlərin və gedənlərin sayı və onların yaş strukturu ilə müəyyən edilir.

HƏYAT SƏVİYYƏSİ – ayrıca ölkənin, yaxud ərazinin vətəndaşları və ya sosial qruplarının rifah halını və həyatının keyfiyyətini xarakterizə edən kompleks göstəricidir.

Əhalinin **rifah halı** əhali gəlirlərinin səviyyəsi, toplanmış maddi əmlak (mənzil, məişət texnikası əşyaları daxil olmaqla) və dövlət tərəfindən pulsuz göstərilən (təhsil, tibbi xidmət və s.) sosial xidmətlərin sayı ilə müəyyən edilir.

Həyat səviyyəsini müəyyən etmək üçün müxtəlif metodikalardan, məsələn, minimum istehlak büdcələri sistemindən (fizioloji, yaşayış və sosial minimumlar) istifadə olunur, onların köməyi ilə müvafiq həddən (kasıblıq, yoxsulluq və s.) aşağı səviyyədə yaşayan şəxslərin payı, yaxud *ailə büdcələrinin* statistik müşahidəsi ilə müəyyən

olunur. Müxtəlif ölkələrdə iqtisadi inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq, bu göstərici çox və ya az sosial yükü (minimum gəlirin əlavə sosial tələbatları ödəmək qabiliyyətini, adətən, mühüm tələbatların məhdud dairəsi) özündə daşıyır. Həyat səviyyəsini daha dolğun müəyyən etmək məqsədilə əhalinin müəyyən əmtəə növləri (bir insanın il ərzində istehlak etdiyi ətin miqdarı və s.), yaxud xidmətləri (min nəfərə düşən xəstəxana çarpayılarının sayı) ilə təmin olunmasının statistik göstəricisi də tətbiq olunur.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin həyat səviyyəsinə dair əsas vəzifə ayrı-ayrı əhali kateqoriyaları üçün onun lazımı səviyyədə saxlanmasıdır. Bu əhali kateqoriyasına əhalinin əmək qabiliyyəti olmayan qrupları, yaxud gəlir səviyyəsini öz əməyi ilə kifayət qədər təmin etməyə imkanı olmayan şəxslər aiddir. Bu halda müxtəlif sosial təminat sistemləri – əlillərə, işsizlərə, uşaqlı qadınlara müavinətlər, pensiyalar, maddi yardım, vergi güzəştləri tətbiq olunur.

Əmək qabiliyyətli əhalinin həyat səviyyəsinin ümumi dövlət müdafiə sisteminə, inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq, gəlirlərin indeksasiyası, yaxud ölkə iqtisadiyyatı və maliyyənin stabilləşməsinə yönələn siyasətin aparılması daxildir. Əhalinin sahibkarlıqla məşğul olan təbəqəsinin həyat səviyyəsinin əsas tənzimləmə üsulu – vergi siyasətidir. Bu siyasət gəlirlərdə diferensiasiyayı ya artırır, ya da onu tarazlaşdırır bilər.

HƏYAT SIĞORTASI – aşağıdakı hallarda sığorta ödənişi üzrə sığortaçının vəzifələrini nəzərdə tutan şəxsi sığorta növlərinin məcmusudur: sığorta olunanın sığorta müddətində və ya onun sığorta müqaviləsində müəyyən olunan yaşınadək yaşaması, sığortalananın ölümü, həmçinin sığorta olunana sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulan hallarda pensiyanın (rentanın) ödənilməsi üzrə (“*Sığorta müqaviləsi*”nə bax) (sığorta müqaviləsinin müddətinin qurtarması, sığorta olunanın müəyyən yaşa çatması, ailəni dolandıranın ölməsi, əmək qabiliyyətinin daimi itirilməsi, sığortanın qüvvədə olduğu dövrdə cari ödənişlər (annuitetlər) və s.). Həyat sığortası müqavilələri bir ildən az olmamaq şərti ilə bağlanır.

HƏYATDA SAĞ QALMA FUNKSIYASI – ömür prosesinin kəmiyyət xarakteristikasıdır və funksiya elə ehtimala bərabərdir ki, yeni doğulmuş uşaq hər hansı dəqiq x -yaşadək sağ qalacaq, burada x – istənilən həqiqi rəqəmdir. Demografiya ədəbiyyatında, adətən, $l(x)$ kimi işarələnir. X -arqumentin tam qiymətinə müvafiq olan həyatda sağ qalma funksiyası qiymətləri

ölüm cədvəllərində (sağ qalanların sayı) verilir, bu zaman ömür ehtimalı 1000, 10 000, yaxud 100 000-ə bərabər olan cədvəlin kökünə vurulur. Həyatda sağ qalma funksiyası *əhalinin təkrar istehsalının* riyazi *modelləri* sahəsində tətbiq olunur, burada həyatda sağ qalma funksiyası ölümün əsas xarakteristikası kimi istifadə olunur. Kəsilməz həyatda sağ qalma funksiyası əsasən modellərdən istifadə edir və burada nəzərdə tutulur ki, $l(x)$ x -dən olan kəsilməz və diferensiasiyalanan funksiya. Determinist modellərdə hər hansı x -yaşına sağ qalma ehtimalı və bu yaşa çatmış şəxslərin payı üst-üstə düşür. Bundan çıxış edərək, həyatda sağ qalma funksiyası əhalinin təkrar istehsalının *integral tənliyində* doğulanların sayı əsasında müəyyən yaş intervalında yaşayanların sayını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Həyatda sağ qalma funksiyası üçün universal riyazi düsturu tapmaq üçün bir neçə cəhdlər edilmişdir, lakin riyazi modellərin qurulması əsasında həyatda sağ qalma funksiyası daha geniş yayılmışdır. Həyatda sağ qalma funksiyası əsasında bir sıra digər ölüm xarakteristikaları hesablanır. Belə ki, ölümün gücü $\mu(x)$ həyatda sağ qalma funksiyasının loqarifmin törəməsinə bərabərdir:

$$\mu(x) = -\frac{d}{dx} \ln l(x)$$

x -yaşa gözlənilən ömür uzunluğu aşağıdakı kimi hesablanır:

$$e_x = \frac{1}{l(x)} \int_x^{\infty} l(x) dx$$

yeni doğulanlar üçün müvafiq göstərici əyrinin altında olan sahəyə bərabərdir $l(x)$.

HƏYATİLİK İNDEKSİ – müəyyən vaxt ərzində, adətən bir ildə, doğulanların sayının ölənlərin sayına nisbəti, demoqrafik indekslərdən biridir. *Əhalinin müsbət təbii artımı* zamanı həyatilik indeksi birdən çox, mənfidə isə birdən azdır. Hesablanması üçün əhalinin sayı haqqında məlumat tələb etməyən nəsilin təzələnməsinin şərti ölçüsü kimi, XIX əsrin ikinci yarısında yayılmağa başlamışdı. Rusiyada həyatilik indeksi (“yaşamaq qabiliyyəti əmsalı”) birinci V.İ. Pokrovski (1897), Amerikada R. Pirl tətbiq etmişdi. Əhalinin sayı haqqında düzgün məlumatların meydana çıxması ilə əhalinin təkrar istehsalı ölçüsü kimi həyatilik indeksi əvvəl əhalinin təbii artımı əmsalı ilə, sonralar əhalinin yaş tərkibindən asılı olmayan digər göstəricilərlə, məsələn, *əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalı* ilə sıxışdırıldı. Müasir tədqiqatlarda həyatilik indeksi demək olar ki, tətbiq olunmur.

HƏYATIN KEYFİYYƏTİ – (I) əhalinin həyat səviyyəsi və şəraitinin xarakteristikasıdır. Müəyyən ərazinin, yaxud dövlətin əhalisinin həyat keyfiyyəti bir sıra iqtisadi, sosial, demografik, ekoloji, coğrafi, siyasi və mədəni amilləri ilə müəyyən edilir. Obyektiv amillər sırasında qida məhsullarının istehsalı, mənzil şəraiti, məşğulluq, xidmət sahəsinin inkişafı, təhsil, sosial təminat səviyyəsi və s. subyektiv amillər sırasında – iş və həyat şəraiti, fərdin sosial statusu, ailənin vəziyyəti və s. göstərilə bilər.

Ölkələrin çoxu BMT ekspertlərinin (1961) hazırladığı əhalinin keyfiyyət və həyat səviyyəsi göstəricilərinin təsnifatından istifadə edir. Belə ki, BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının təsnifatı həyatın keyfiyyətini 8 qrup göstəricilərinə ayırır. Əgər 60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəlində işlənmiş həyatın keyfiyyətinin İsveç modelində birinci yerdə əmək və onun şərtləri, insanın iqtisadi və siyasi imkanları dururdusa, hazırda bütün ölkələrə (o cümlədən inkişafda olan) yayılan BMT-nin təsnifatında ərzaq (qida) məhsullarının istehlakı, əhalinin sağlamlıq vəziyyəti, təhsil səviyyəsi durur. Ölkələrarası müqayisələri aparmağa imkan verən həyatın səviyyəsinin və həyatın keyfiyyətinin vacib göstəricilərinə körpə ölümü əmsalı, həmçinin əhalinin qida rasionunun strukturu aiddir. Həyatın keyfiyyəti xarakteristikasında İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən işlənib hazırlanmış sosial göstəricilər sisteminin böyük əhəmiyyəti var və o həyat fəaliyyətinin 8 əsas aspektini: sağlamlıq və əmək həyatının keyfiyyətini, boş vaxt və istirahəti, istehlak əmtəə və xidmətlər bazarının, ətraf mühitin vəziyyətini, şəxsi təhlükəsizliyi, sosial imkanları və sosial fəallığı əhatə edir.

Həyatın keyfiyyətinin artması uzun müddət istifadədə olan malların (məsələn, məişət texnikası) istehlakının artımında, bunun hesabına vaxtın və ev əməyinə məsrəflərin qənaətində, boş vaxtın genişlənməsində, xidmətlərə, istirahətə, mədəni istirahətə, turizmə və səyahətlərə xərclərin artımında əksini tapır. Həyatın keyfiyyəti əhalinin məlumatlanma səviyyəsindən və informasiyaya çatmasının mümkünliyündən, vətəndaş və siyasi azadlıqlar səviyyəsindən və s. asılıdır.

(II) - şəxsiyyətin mövcudluğu, inkişaf səviyyəsi və insanların tələblərinin və maraqlarının bütün kompleksinin ödənilməsi dərəcəsi üçün, bütün mövcud olanları birləşdirən mürəkkəb sintetik kateqoriyadır. Bu kateqoriyanın komponentlərinə mal və xidmətlər, gəlirlər, yığımlar, mədəni tələblər, şəxsi təhlükəsizlik və sosial rahatlığın digər atributları, həmçinin ekoloji vəziyyət aid edilir.

HİMAYƏDƏ OLANLAR – digər şəxsin himayəsində olan və ya ondan, özünün yaşamasının əsas vəsait mənbəyi hesab edilən, daimi yardım alan şəxslərdir. Əgər himayədə olan şəxslərin əsas və daimi vəsait mənbəyi digər şəxslərin yardımı hesab olunursa, bu zaman pensiya və təqaüdlərin alınması və yaxud müstəqil olaraq əldə etdikləri gəlir bu şəxslərin himayədə olanlar kimi tanınmasına maneə (əngəl) kimi xidmət edə bilməz. Əhalinin siyahıyaalınması zamanı himayədə olanlar yaşama vəsaiti mənbəyindən asılı olaraq, ayrıca qrup kimi nəzərə alınır.

HİPERİNFLYASIYA – ölkənin aşağıdakı göstəricilərini əks etdirən iqtisadi vəziyyətdir:

- alış və satış üzrə ticarət əməliyyatları kreditin verildiyi bütün müddət ərzində (verilən müddət davamiyyətli olmasa da) alıcılıq qabiliyyətinin gözlənilən azalmasını nəzərə alan qiymətlərlə həyata keçirilir;
- əhali öz pullarını nisbətən sabit xarici valyutada saxlamağa üstünlük verir;
- tarif faizləri, əmək haqqı və qiymətlər qiymət indekslərindən asılı olur;
- son üç ildə inflyasiyanın ümumi səviyyəsi 100%-i aşır.

HİPERMARKET VƏ YA SUPERMARKET – ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının geniş çeşidini təklif edən, maşınlar üçün dayanacaq yeri və müəyyən iri ticarət meydanına malik olan özünəxidmət formasında pərakəndə satış obyektləridir (dükanlarıdır) (Məsələn, Belçika, Danimarka, İspaniya, Yunanıstan, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Portuqaliyada ticarət meydanlarının sahəsi 2500 kv. m. və ya daha çox; Almaniyada 1500 kv. metrədən – 4999 kv. metrədək, iri supermarketlərin sahəsi 5000 kv. metr və ya daha çox; İrlandiya, Böyük Britaniyada 2323 kv. m. və ya daha çoxdur).

Qitədə yerləşən hipermarketlərdən fərqli olaraq, İrlandiya və Böyük Britaniyadakı supermarketlərdə qeyri-ərzaq mallarının çox kiçik seksiyaaları mövcuddur.

HİSSƏ (HƏLQƏ) (KOMMERSİYA) ƏMSALI – malın istehsalçıdan istehlakçıya keçdiyi yolda həlqələrin orta sayını xarakterizə edir və malın neçə dəfə alınıb-satıldığını göstərir. Həlqə (hissə) əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_z = \frac{O_u \pm \Delta E}{O_i \pm \Delta E}$$

burada: O_u və O_i uyğun olaraq, ümumi və xalis mal dövriyyə, ΔE - mal ehtiyatlarının artımıdır ($+\Delta E$ - artım; ΔE - ixtisardır). Mal ehtiyatları çoxaldıqda onların artımı hissə əmsalının sürət və məxrəcəinə əlavə edilir, ixtisarında (azalmasında) isə əksinə, çıxılır.

HOLDİNG – öz aktivlərinin tərkibində digər şirkətlərin səhmlərinin nəzarət paketlərinə malik olan səhmdar şirkətlər və ya korporasiyalardır. Səhmlərin nəzarət paketi dedikdə, digər şirkətlərin və korporasiyaların kapitalında iştirak payı başa düşülür. Bu, onların fəaliyyəti üzərində tam nəzarətin və səhmdarların və ya bu şirkətlərin idarəetmə orqanlarının ümumi iclaslarında qəbul edilən ən vacib qərarların qəbul edilməsi və ya rədd etmə hüququnun təminatına imkan verir. Bunun nəticəsində onlar fəaliyyətin vahid strategiyasını, siyasətini və taktikasını, holding kompaniyasının bütün bölmələrinin maraqlarının razılaşdırılmasını və nəzərə alınmasını həyata keçirir və ya fəaliyyətin, uyğun olaraq riskin diversifikasiya prosesini sürətləndirir.

Holdinglər iri müəssisələrin tərkibindən hüquqi sərbəst törəmə müəssisələr kimi bölmələrin ayrılması; hüquqi sərbəst müəssisələrin səhm paketlərinin birləşdirilməsi; yeni səhmdar cəmiyyətlərinin təşkil edilməsi şəklində yaradılır. Holding şirkətlərinin ana firması digər şirkətlərin səhmlərinin çox da böyük olmayan hissəsinə malik olmaqla, onların fəaliyyətinə nəzarət edir, yəni mülkiyyətinə sərəncam verir.

Holding şirkətlərinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır: investisiyalaşdırma, innovasiyalaşdırma və marketinq.

Holding şirkətləri iki yerə bölünür: səhmdar holding şirkətləri və qeyri-səhmdar holding şirkətləri.

HOLDİNG MƏNFƏƏTİ (ZƏRƏRİ) – inflyasiyaya görə aktivlərin qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində onların sahiblərinin əldə etdikləri mənfəətdir (zərərdir). MHS-də yenidən qiymətləndirmə hesabı göstəricisidir. Holding mənfəətinin hesablanması üçün fərdi qiymət indeksindən istifadə etməklə, orta illik qiymətlə aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi metodu tətbiq edilir.

HOMOGEN (OXŞAR) İSTEHSAL VAHİDLƏRİ – müşahidə vahidləri deyil, statistik təhlil vahidləri hesab edilir. O, xərclərin və istehsal prosesinin yekcinsliyi üzrə müəyyənləşdirilən vahid iqtisadi fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi, həmçinin yekcins məmulatların buraxılması ilə xarakterizə olunur. Öz növbəsində, məhsullar təsnifatına uyğun

olaraq, sərf olunan (ilkin) və buraxılan məhsullar öz fiziki xarakteristikalarına, emal səviyyəsinə və tətbiq olunan istehsal texnologiyalarına görə birbirindən fərqlənirlər. Homogen istehsal vahidləri bir institusional vahidə və ya onun hissəsinə uyğun ola bilər və əksinə, o heç vaxt iki müxtəlif institusional vahidə aid ola bilməz.

HOMPERS ƏYRİSİ – S şəkilli əyrilərə aid olan trend növüdür. Bu əyrinin tənliyi aşağıdakı şəkildə olur:

$$y_t = k * a^{b^t}$$

a və b parametrləri Hompers əyrisinin formasını müəyyən edir. Əgər $\ln a < 0$ -sa, əyri S şəkilli formanı alır. Bununla yanaşı, funksiya k parametrlərinin qiymətinə bərabər olan yuxarı asimptota malik olur.

Əgər $\ln a > 0$ olarsa, onda asimptota əyrinin aşağısından keçir, bununla yanaşı, $b < 1$ üçün monoton əyri aradan çıxır (azalır), $b > 1$ üçün isə monoton artır.

Hompers əyrisində ən çox diqqəti cəlb edən $\ln a < 0$ və $b < 1$ olan hallarda, bu növ əyridən təcrübədə “doyma” ilə müxtəlif proseslərin təsvir edilməsi üçün istifadə edilir.

Hompers əyrisi tənliyinin loqarifmləşdirilməsi yolu ilə şəkli dəyişdirilmiş eksponentə keçilir:

$$\ln y_t = \ln k + b^t * \ln a$$

HOSPİTALA YERLƏŞDİRİLMİŞ XƏSTƏLƏRİN TƏRKİBİ

– stasionarda müalicədə olan xəstələrin yaş, cins, xəstəlik, bölmə profili üzrə bölünməsidir. Bu əlamətlər üzrə aşağıdakı göstəricilər hesablanır: hospitalda yerləşdirilənlərin strukturu, müalicənin orta uzunluğu, əhalinin ayrı-ayrı qruplarının hospitalda yerləşdirilmə tezliyi, ölüm hallarının sayı.

HTML (HYPERTEXT MARKUP LANGUAGE)

– brauzerin oxuya biləcəyi hər hansı sənədi və ya səhifəni yaratmaq üçün xüsusi hipermetn dilidir. HTML İnternetin fundamental baza texnologiyasıdır. HTML veb-səhifənin növünü və funksiyasını təyin edən diskriptorlar əsasında yaradılmış dildir. Hipermetn koduna malik olan fayllar (.htm) və (.html) genişləndirməsi ilə göstərilir.

HÜQUQ STATİSTİKASI – hüquqi pozuntuların və onlar üzərində sosial nəzarət tədbirlərinin öyrənilməsi sahəsində tətbiq olunan, hüquq elminin ümumi prinsiplərinə və mahiyyətinə əsaslanan statistikanın ümumi nəzəriyyəsinin əsasları və üsulları sistemidir. Hüquq statistikasının göstəriciləri ictimai və dövlət quruluşunun və mülkiyyətin müxtəlif

formalarının qorunmasını, ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin Konstitusiyaya ilə verilmiş hüquq və maraqlarının müdafiə olunmasını əks etdirir. Hüquq statistikasının əsas məqsədi – Daxili İşlər Nazirliyi, Prokurorluq və məhkəmələr tərəfindən qanun pozuntularının hesaba alınması və qanun pozuntularına qarşı həyata keçirilən tədbirlərdən ibarətdir.

Hüquq statistikasını cinayət hüququunu, ictimai və dövlət quruluşunun inzibati – mülki hüquqlarını, mülkiyyətin bütün formalarında vətəndaşların, təşkilatların hüquq və maraqlarının mühafizəsini həyata keçirən bütün dövlət orqanlarının işlərini nəzərə alır.

Hüquqi pozuntuların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, hüquq statistikasını aşağıdakılara bölünür:

- a) cinayət-hüquq statistikasını;
- b) mülki-hüquq statistikasını;
- c) inzibati-hüquq statistikasını.

HÜQUQ SUBYEKTİ – 1) qanuna görə, birbaşa özü və ya nümayəndəsi vasitəsi ilə hüquqi qayda və vəzifələrə malik olan və onları həyata keçirən şəxsdir (fiziki və ya hüquqi). Hüquq subyekti – hüquq sahəsinin bütün sahələrində hüquqi münasibətlərin vacib elementidir, baxmayaraq ki, o, bu sahələrin hər birində müəyyən spesifik xüsusiyyətə malikdir; 2) dövlət tərəfindən mühafizə olunan subyektiv hüquqlara və hüquqi vəzifələrə malik olan vətəndaşlar və təşkilatlardır. Hüquq subyektləri hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərinə malik olmalıdırlar. Hüquq subyektlərinə vətəndaşlar (fiziki şəxslər), dövlət, dövlət orqanları, ictimai birliklər və siyasi partiyalar daxildir. Azərbaycan Respublikasında “Vətəndaşlar” kateqoriyasına ölkə vətəndaşları, Azərbaycan Respublikasında olan əcnəbilər (onlara verilmiş hüquq qabiliyyəti həddində), həmçinin vətəndaşlığı olmayan şəxslər daxildir. Azərbaycan dövləti hüququn xüsusi subyektidir. O, hüququn subyekti kimi, konstitusiyaya hüquq münasibətləri sahəsində çıxış edir.

HÜQUQİ AD - təsisçiləri tərəfindən hüquqi subyektə verilən və qanuna müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınmış addır. Bu ad səhmdarlar və ya tərəfdaşlar tərəfindən dəyişdirilə bilər.

HÜQUQİ ƏHALİ (YAZILMIŞ ƏHALİ, SİYAHİ ƏHALİSİ) - hər hansı qeydiyyatla, məsələn, qeyd etmə ilə, verilmiş yaşayış məntəqəsi ilə bağlı adamların məcmusunu birləşdirən əhalinin əsas kateqoriyalarından biridir. Hüquqi əhali nə daimi əhaliyə, nə də mövcud əhaliyə bərabər (eyni) deyil. Belə ki, bu iki kateqoriya adamların inzibati rəsmiləşdirilməsi

əsasında deyil, onların yaşına xarakterik olaraq bir-birindən fərqləndirilir. Hazırkı vaxtda hüquqi əhali çox vaxt statistika müşahidələrinin obyektidir. Belə ki, bir qayda olaraq, faktiki əhali ilə uyğun gəlmirlər.

HÜQUQİ STATUS – (I) - Aİ-nin əksər üzvlərində aşağıdakı hüquqi status formalarına rast gəlmək olar:

- **tərk (vahid) sahib olma:** müəssisəyə yalnız bir fiziki şəxs sahiblik edir.

- **yoldaşlıq:** kollektiv ad altında sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən şəxslərin assosiasiyasıdır. O, adətən məhdud məsuliyyətlə yoldaşlıq formasını qəbul edir.

- **məhdud məsuliyyətli şirkət:** məhdud məsuliyyətlə səhmdar kapitalı ilə şirkətə, yoldaşlığa və məhdud məsuliyyətlə özəl şirkətə daxil olan müəssisədir. Avropa səviyyəsində bu kimi şirkətlər üçün hesabların nəşrinin ümumi qaydaları Şuranın 4-cü direktivində göstərilmişdir.

- **korporativ cəmiyyət:** belə təşkilatların mövcudluğu hər bir ölkənin qanunvericiliyi ilə şərtlənir və müəyyən hüquqi statusa malik olur. Onlar ümumi prinsiplər üzrə fəaliyyət göstərir: məsələn, onlara öz xidmətlərini cəmiyyətin üzvlərinə təqdim etmək, fəaliyyətlərinə mütənasib olaraq, onlar arasında gəlirləri bölüşdürmək hüququ verilir.

- **digər hüquqi formalı müəssisələr:** bu qrupa milliləşdirilmiş müəssisələr, dövlət müəssisələri, həmçinin dövlət və yerli icra orqanlarının inhisarında olan müəssisələr daxildir.

(II) - qanuni tanınmış hüquq və vəzifələrin toplusudur: mülkiyyət hüququdur. O, fiziki şəxsə xüsusi mülkiyyətə malik olmağa aşağıdakı imkanları verir:

- öz adından müxtəlif fəaliyyət növlərini həyata keçirmək və şəxsi bizneslə məşğul olmaq hüququ;

- digər şəxslərlə müqavilələr bağlamaq hüququ;

- məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi iştirak etmək hüququ. Bu, öz maraqlarını qorumaq deməkdir.

Hüquqi status istehsal hüquqları ilə də müəyyən edilir: öz əmlakı və pul vəsaitinə malik olmaq və onları idarə etmək hüququna malik olmaq.

Bütün ölkələrdə hüquqi statusu təşkil edən hüquq, qanuna müvafiq olaraq, fiziki şəxslər üçün qəbul edilir, hüquqi şəxslər üçün isə onlar müəyyən edilmiş rəsmiyyətlər yerinə yetirildikdən sonra qəbul edilir.

HÜQUQİ ŞƏXS (VƏ YA HÜQUQİ SUBYEKT) – (I) – qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu

əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Hüquqi şəxsin müstəqil balansı olmalıdır.

Hüquqi şəxslər bir fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən, yaxud fiziki və hüquqi şəxslərin toplusu tərəfindən yaradıla bilər, üzvlüyə əsaslanıla bilər, üzvlərin olmasından asılı ola və ya asılı olmaya bilər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya məşğul olmaya bilər.

Hüquqi şəxs 4 xarakterik əlamətə malikdir:

- müstəqil balansın (kommersiya təşkilatında), yaxud müstəqil smetaların (qeyri-kommersiya təşkilatında) mövcudluğu. Hüquqi şəxsin əmlakı mülkiyyət hüququ ilə və ya digər məhdud əşya hüququ ilə (təsərrüfat və ya əməli idarə etmə) ona aid olmalıdır;

- müstəqil əmlak cavabdehliyi. Hüquqi şəxs öz öhdəlikləri üzrə xüsusilaşmış əmlakı ilə (yalnız mülkiyyətçisi tərəfindən maliyyələşdirilən istisna təşkil edir) cavab verir;

- öz adından mülki dövriyyəyə müstəqil daxil olma. Hüquqi şəxs öz adından mülki-hüquqi müqavilələri (alış-veriş, mal göndərmə, daşıma, borc, icarə, podrat və digər) bağlamaq, yaxud digər üsullarla hüquqlar əldə etmək və ya cavabdehlik daşımaq hüququna malikdir;

- təşkilatı vahidlik. Hüquqi şəxslər, onun təsisçilərinin sənədlərində möhkəmləndirilmiş müvafiq sabit quruluşa malikdir.

Hüquqi şəxslər iki əsas meyar üzrə təsnifləşdirilir: fəaliyyətin məqsədi; təsisçilərin hüquqi şəxsin əmlakına hüququnun növlərinə görə.

Fəaliyyətin məqsədindən asılı olaraq, bütün hüquqi şəxslər iki kateqoriyadan birinə aid olurlar: öz fəaliyyətlərində əsas məqsəd mənfəət əldə etmək olan kommersiya təşkilatları (təsərrüfatçılıq yoldaşlıqları və cəmiyyətləri, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə müəssisələri) və əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olmayan və əldə olunmuş mənfəətin iştirakçılar arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulmayan qeyri-kommersiya təşkilatları (müəssisənin mülkiyyətçisi tərəfindən maliyyələşdirilən istehlak kooperativləri, ictimai birliklər, dini təşkilatlar, xeyriyyəçilik və digər fondlar, assosiasiyalar).

Təsisçilərin hansı hüquqları özlərində saxlanması asılı olaraq, hüquqi şəxsləri üç qrupa bölmək olar:

- təsisçilərin məcburi hüquqlara malik olduqları, lakin əmlak hüququna malik olmayan hüquqi şəxslər (təsərrüfatçılıq yoldaşlıqları və birlikləri, istehsal və istehlak kooperativləri);

- əmlaka təsisçilərin öz mülkiyyət hüquqlarını saxladığı hüquqi şəxslər (dövlət və

bələdiyyələrin unitar müəssisələri, o cümlədən törəmə müəssisələr, həmçinin müəssisənin mülkiyyətçiləri tərəfindən maliyyələşdirilən);

- təsisçilərinin onlara münasibətdə əmlaka heç bir hüquqa malik olmadığı hüquqi şəxslər (ictimai və dini təşkilatlar (birliklər), xeyriyyəçilik və digər fondlar, hüquqi şəxslərin birlikləri - assosiasiyalar və ittifaqlar).

Hüquqi şəxslər onun təşkilatı hüquqi forması və yerləşdiyi yeri göstəricilərini əks etdirən adla malik olurlar. Hüquqi şəxsin adı və yerləşdiyi yer onun təsis sənədlərində göstərilir.

(II) - bir çox ölkələrin qanunvericiliyində istifadə edilən “hüquqi subyekt” və ya “hüquqi şəxs” (“fiziki şəxs” termininin əksi kimi) termini ölkələrin konstitusiyaya və qanunlarına və hüquqi status üçün xarakterik olan xüsusi hüquq və vəzifələrə uyğun olaraq, tam hüquqi normalar kompleksinə cavab verir.

HÜQUQİ ŞƏXSİN DÖVLƏT QEYDİYYATI

– dövlət reyestrinə (rəsmi siyahı) yeni yaradılmış, yaxud yenidən təşkil edilmiş təşkilatların daxil edilməsi, onlara müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsərrüfat subyektinin **dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin** verilməsidir. Bu cür qeydiyyat vasitəsilə onların hüquqi statusu müəyyənləşdirilir və maliyyə orqanlarında (vergi, sosial-müdafiə) qeydiyyatı üçün əsas sayılır.

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN, ONLARIN XÜSUSİLƏŞDİRİLMİŞ BÖLMƏLƏRİNİN VƏ SAHİBKARLARIN DÖVLƏT STATİSTİK REGİSTRİ

- hüquqi şəxslər, onların xüsusiləşdirilmiş bölmələri və sahibkarlar haqqında, onların illik mühasibat hesabatları və dövlət statistika sisteminin bütün səviyyələrində vahid metodoloji, texnoloji-proqram və texniki qərarların istifadəsi ilə statistik müşahidələr nəticəsində əldə edilmiş digər göstəricilər də nəzərə alınmaqla, məlumatların toplanmasını, işlənməsini, saxlanması, axtarışını və yayılmasını təmin edən informasiya sistemidir. Hüquqi şəxslərin, onların xüsusiləşdirilmiş bölmələrinin və fərdi sahibkarların dövlət statistik registri hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən, bütün mülkiyyət və təsərrüfatçılıq növlərindən olan müəssisə və təşkilatları özündə cəmləşdirən Statistik vahidlərin Dövlət registrinin (SVDR) inkişaf etdirilmiş forması hesab edilir.

HÜQUQİ ÜNVAN – hüquqi şəxsin rəsmi qeyd olunmuş, reyestrə daxil edilmiş, qeydiyyat zamanı yazılmış ünvanıdır.

HÜQUQİ VAHİD – hüquqi status verilmiş vahiddir. Hüquqi vahid statistik vahid kimi təsnifləşdirilmir. Hüquqi vahid fiziki və ya hüquqi şəxs ola bilər. Aşağıdakılar hüquqi vahid hesab edilirlər:

- şəxslərdən və ya onların malik olduqları və ya üzvü olduqları idarələrdən və ya ayrı-ayrı fərdi şəxslərin və ya müəssisələrin mülkiyyəti çərçivəsində həyata keçirilməsindən və ya onlar bu müəssisənin işçiləri hesab edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, mövcudluğu qanunla tanınmış hüquqi şəxslər;
- müstəqil surətdə iqtisadi fəaliyyət həyata keçirən fiziki şəxslər.

Hüquqi vahidlər təkliddə, bəzən isə digər hüquqi vahidlərlə birlikdə statistik vahid olan “müəssisə”nin hüquqi əsası hesab edilir.

-X-

X12-arima	262	Xərclər üzrə ümumi daxili məhsul	269
“Xalis”	264	“Xərclər-buraxılış” cədvəlləri	269
Xalis aktivlərin dəyəri	264	“Xərclər-buraxılış” modeli	269
Xalis daxili məhsul	264	Xərclərin inflyasiyası	269
Xalis dövriyyə	264	Xərclərin və gəlirlərin tənzimlənməsi və	
Xalis əlavə dəyər	264	bölüşdürülməsi hesabları	270
Xalis investisiyalar	264	Xəstəxana çarpayıları	270
Xalis kredit vermə və ya borc alma	264	Xəstəxana müəssisələri	270
Xalis milli gəlir	264	Xəstələnmə	270
Xalis registr tutumu	264	Xəstələnmə cədvəlləri	270
Xalis səhvlər və buraxılışlar	264	Xəstələnmə səviyyəsi	270
Xalq	264	Xəstəlik statistikasını	270
Xalq təsərrüfatı balansı	264	Xəstəlik, zədə və ölümün səbəbləri	
Xammal	265	təsnifatı	271
Xammal vahidindən alınan məhsul	265	Xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatı	271
Xammal və materiallar	265	Xəstənin stasionarda qalma müddətinin orta	
Xammal, material və digər əmək əşyalarının		uzunluğu	271
ehtiyatlarının dəyişməsi	265	Xətəli seçmə	271
Xammal, material, digər əmək əşyaları və		Xətti istehsal funksiyası	272
xidmətlərin alınması	265	Xətti trend	272
Xarici bazarda ixracın payı	266	Xəzinə istiqraz kağızı	272
Xarici bazarda topdansa satış ticarəti	266	Xidmət	272
Xarici əmtəələr	266	Xidmət sahələrinin fəaliyyətinin nəticələri	272
Xarici gömrük sərhədində nəqliyyat növü	266	Xidmət sahəsi	272
Xarici iqtisadi əlaqələr	266	Xidmət sahəsində ümumi əlavə dəyər	272
Xarici iqtisadi əlaqə statistikasını	266	Xidmət sahəsinin infrastrukturunu	273
Xarici iqtisadi fəaliyyətdə xidmətlər	266	Xidmət sahəsinin mənfəəti	273
Xarici investisiyalar	266	Xidmət sahəsinin sosial-iqtisadi potensialı	273
Xarici investorlar	266	Xidmət səviyyəsi	273
Xarici kredit	266	Xidmət statistikasını	273
Xarici miqrasiya	266	Xidmət tarifləri	273
Xarici mülkiyyət	266	Xidmətin göstərilməsinə görə fəaliyyətdən	
Xarici portfel investisiyaları	266	dövriyyə	273
Xarici ticarət	267	Xidmətin satışından mədaxilin həcmi	273
Xarici ticarət balansı	267	Xidmətlər	273
Xarici ticarət qiyməti	267	Xidmətlərə tələbat	274
Xarici ticarət müqaviləsi	267	Xidmətlərin kollektiv istehlakı	274
Xarici ticarət üzrə gömrük statistikasının		Xidmətlərin son istehlakı	274
metodologiyası	267	XML - extensible markup language	274
Xarici ticarətdə orta qiymət indeksi	267	Xüsusi (şəxsi) kapital	274
Xarici ticarətin fiziki həcm indeksi	267	Xüsusi avtokorrelyasiya funksiyası	274
Xarici ticarətin qiymət indeksləri	267	Xüsusi borcalma hüquqları	275
Xarici ticarətin ölçü vahidi təsnifatı	268	Xüsusi fondlardan sosial sığortalar üzrə	
Xarici ticarətin uçot sistemi	268	müavinətlər	275
Xarici turizm statistikasını	268	Xüsusi gömrük statistikasını	275
Xarici valyuta	268	Xüsusi iqtisadi zona (xiz)	275
Xarici yaddaş	268	Xüsusi korrelyasiya əmsalı	275
Xedjer	268	Xüsusi mülkiyyət	275
Xedjerləşdirmə	268	Xüsusi təşkil edilmiş müşahidə	275
Xərclər	268	Xüsusi təyinatlı avadanlıqlar	276
Xərclər mərkəzi	269		

Xüsusi təyinatlı mənzil fondunun yaşayış	
sahələri	276
Xüsusi təyinatlı minik avtomobilləri.....	276
Xüsusi ticarət.....	276

X12-ARİMA – dəyişən (sürüşən) kəmiyyətlərdən istifadə edərək mövsümi kənarlaşmaların hamarlaşdırılması üzrə kompüter proqramıdır. Sıralar ARİMA modellərinə uyğun olaraq mövsümi kənarlaşmaların hamarlaşdırılması üzrə proqnozlaşdırılır.

“XALİS” - MHS-nin termini kimi iki əsas mənbəyə malikdir: 1) əsas kapitalın istehlakı nəzərə alınmır, məsələn, iqtisadiyyatın xalis gəliri, xalis mənfəəti; 2) balanslaşdırıcı hesab edilir, yəni əks iqtisadi faydaya malik məbləğin ondan çıxılması yolu ilə müəyyənləşdirilir, məsələn xalis vergilər (subsidiyalar çıxılmaqla vergilər), xalis ixrac (idxal çıxılmaqla ixrac).

XALİS AKTİVLƏRİN DƏYƏRİ - əgər müəssisənin daimi fəaliyyət göstərə bilməyəcəyi nəzərə alınarsa, xərclər çıxılmaqla aktiv və passivlərin satışının dəyəridir.

XALİS DAXİLİ MƏHSUL - bazar qiymətləri üzrə xalis daxili məhsul ÜDM-dən əsas kapitalın istehlakını çıxmaq yolu ilə əldə edilir.

XALİS DÖVRIYYƏ - (Avropa İttifaqı Şurasının 4-cü direktivinin 28-ci maddəsində müəyyən edildiyi kimi) əmtəə və xidmətə görə artıq ödənişlərin qaytarılması, ƏDV və dövriyyə ilə əlaqədar olan digər vergilər çıxılmaqla, şirkətin tipik fəaliyyətinə aid olan əmtəələrin satılması və xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlərin məbləğindən ibarətdir.

XALİS ƏLAVƏ DƏYƏR - aralıq istehlakın və əsas kapitalın istehlakının dəyəri çıxılmaqla, məhsulun dəyəri kimi müəyyənləşdirilir.

XALİS İNVESTİSİYALAR - əsas fondların amortizasiyasının həcmindən investisiya çıxılmaqla, *ümumi investisiyadır*.

XALİS KREDİT VERMƏ VƏ YA BORC ALMA - kapitalla əməliyyatlar hesabında balanslaşdırıcı maddədir və aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- a) xalis yığım üstəgəl əldə edilmiş kapital transferlər, çıxılışın ödənilmiş kapital transferlər;
- b) əsas kapitalın istehlakı, silinmiş qeyri-maliyyə aktivləri çıxılmaqla alınmış dəyər.

XALİS MİLLİ GƏLİR - istehsal prosesində əldə olunmuş ilkin gəlirlərin MHS-də ümumi kəmiyyətidir və qalan dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində mülkiyyətdən gəlirlərin saldodur. Xalis milli gəlir ümumi milli gəlirdən

əsas kapitalın istehlakının çıxılması ilə bazar qiymətləri üzrə müəyyənləşdirilir.

XALİS REGİSTR TUTUMU (netto) - gəminin kommersiya məqsədilə istismar olunan həcmidir. Bu göstərici gəminin tam registr tutumundan yük və sərnişin daşımaq üçün istifadə edilə bilməyən hissələrini çıxmaqla müəyyənləşdirilir.

XALİS SƏHVLƏR VƏ BURAXILIŞLAR (MÜHASİBAT UÇOTUNDA) - ikili yazmanın nəzəri sistemidir, kredit üzrə yazmaların məbləğinin debet üzrə yazmaların məbləğinə bərabər olmasını, başqa sözlə, hesabların saldosunu ifadə edir. Təcrübədə, məlumatların müxtəlif keyfiyyət üzrə fərqlənən mənbələrindən istifadə edilməsinə uyğun olaraq, bir sıra əməliyyatlar üzrə göstəricilər qeyri-dəqiq müəyyənləşdirilə bilər və ümumiyyətlə, müəyyənləşdirilə bilməz. Bu ona gətirib çıxarır ki, kredit və debet yazmalarını balanslaşdırmaq mümkün deyildir, onlar “xalis səhvlər və buraxılışlar” adlanan balanslaşdırıcı yazmaları aparmaq hesabına kənarlaşdırılır. Bu yazma müəyyən dəqiqliyi təmin edir, lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, kredit və debet üzrə yazmalardakı səhvlərin özü balanslaşdırıla bilər, buna görə də, bu yazmanın adı “xalis” terminini özündə birləşdirir.

XALQ – etnik mənada *etnosdur*.

XALQ TƏSƏRRÜFATI BALANSI (XTB) – planlı iqtisadiyyat şəraitində, təkrar istehsalın əsas iqtisadi göstəricilərini, artım sürətini və proporsiyalarını əks etdirən balans cədvəlləridir. Keçmiş SSRİ-də ölkə üzrə XTB ilk dəfə 1923/24-cü maliyyə ili üçün tərtib edilmişdir və 1991-ci ilədək hazırlanmışdır. XTB aşağıdakı üç hissədən ibarət olmuşdur: 1) ümumi məhsulun və milli gəlirin təkrar istehsalı balansı; 2) əmək balansı; 3) milli sərvət balansı. XTB *ümumi məhsulun istehsalı, istehlakı və yığını balansı* (toplu maddi balansı); ümumi məhsulun və milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və son istehlakı balansı (yekun maliyyə balansı); ümumi məhsulun dövriyyəsi balansı; *məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı*; əhali balansı (demoqrafik balansı); əmək ehtiyatları balansı; fəhlə və mütəxəssislərin ixtisaslı kadrlar balansı; əsas fondlar balansı; kapital qoyuluşları balansı; əmək və əsas fondların sahələrarası balansı; dövlətin maliyyə ehtiyatları balansı, əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı göstəriciləri daxil edilirdi.

XTB-də xalq təsərrüfatı iki: istehsal (maddi nemətlər yaradan) və qeyri-istehsal (maddi nemətləri istehlak edən) sahələrinə bölünürdü.

İstehsal sferasında yaradılan məhsullar bölünürdü: maddi-əşya forması baxımından istehsal vasitələrinə və istehlak mallarına; dəyər baxımından digər malların üzərinə keçirilmiş və yeni yaradılmış (ödəmələr və milli gəlir) dəyərə. Ölkənin təsərrüfat fəaliyyətinin və maddi istehsalının son nəticəsi bütövlükdə milli gəlirin həcmi ilə müəyyən edilirdi. Beləliklə, XTB-də qeyri-istehsal sahəsində əhaliyə (maarif, səhiyyə, mədəni xidmət) və cəmiyyətə göstərilən xidmətlər (elm, idarəetmə) kənarda qalırdı. XTB-də cədvəllər sahələr və mülkiyyət növlərinə görə tərtib edilirdi.

Hazırda XTB əvəzinə Milli Hesablar Sistemi (MHS) tətbiq olunur.

XAMMAL – hasil edilmiş faydalı qazıntılar və başqa təbii resurslar, onlardan hazırlanmış, sonradan yenidən emal edilməli olan materiallardır.

XAMMAL VAHİDİNDƏN ALINAN MƏHSUL – hazır məhsul istehsalında xammaldan istifadənin texniki-iqtisadi göstəricisidir. Müəyyən növ hazır məhsul buraxılışının, məhsulun istehsalına sərf olunan əsas xammalın və ya yarımfabrikatın miqdarına olan nisbəti kimi hesablanır; xammal nə qədər yaxşı istifadə olunarsa, xammal vahidindən alınan məhsul bir o qədər çox, xammal sərfinin xüsusi çəkisi isə az olar. Xammal vahidindən alınan məhsul göstəricisi məhsul vahidinə sərf olunan xammalın xüsusi çəki göstəricisinə tərs mütənəsib göstəricidir və bu, daha çox kənd təsərrüfatı məhsullarının təkrar emalı sahəsində tətbiq olunur.

Xüsusi çəki sərfi (m) adətən, maddi ehtiyatların hər bir növünün ayrı-ayrılıqda fiziki vahidlərdə məhsul növünün natura formasında verilən

vahidinə bölünməsi ilə, $m = \frac{M}{g}$ düsturu ilə

hesablanır (burada M - bütün məhsul həcmi istehsalı üçün verilən ehtiyat növünün ümumi sərfi; g – istehsal edilmiş yararlı məhsul vahidlərinin sayıdır). Xammal vahidindən alınan məhsul göstəricisi (G) oxşar olaraq hesablanır və aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$G = \frac{1}{m} \text{ və ya } G = \frac{g}{M}$$

Xammal vahidindən alınan məhsul göstəricisinin dinamika əmsalı ümumi şəkildə aşağıdakı kimi olur:

$$\frac{m_0}{m_1} = \frac{g_0}{M_0} : \frac{g_1}{M_1}$$

XAMMAL VƏ MATERIALLAR – (I) - böyük və ya kiçik dərəcədə emala məruz qalmış, sonradan hazır məhsulun hissəsi olacaq əşya və maddələrdir.

(II) - mal və xidmətlərin istehsalı və əsas fondların artırılması üçün alınmış əşya və materiallardır. Köməkçi və qablaşdırıcı materiallar kimi istehlak olunan xammal özündə birləşdirir.

(III) - öz istehsalı prosesində aralıq ehtiyatlar qismində sahibkarın istifadə üçün nəzərdə tutduğu mallardır (yanacaq, alınmış yarımfabrikatlar və komplektləşdirici məmulatlar, konstruksiyalar və detallar, ehtiyat hissələri, məhsulların (malların) qablaşdırılması və nəqli üçün taralar, tikinti materialları, toxum və əkmək materialları, yem, mineral gübrələr, zəhərli kimyəvi preparatlar, biopreparatlar). Belə mallar yenidən satılmaq üçün nəzərdə tutulmamışdır.

XAMMAL, MATERIAL VƏ DİGƏR ƏMƏK ƏŞYALARININ EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ – ƏDV (əlavə dəyər vergisi)

çıxılmaqla, alıcıların qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Bu ehtiyatlar istehsalda aralıq məsrəflər kimi istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulur. Müsbət və mənfi olan bu göstəricilər əlavə dəyərin hesablanmasına imkan verir.

İstehsal prosesində istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar həm mal, həm də xidmətlər kimi ola bilər.

İstifadəçilərdə ehtiyatların dəyişməsi istehsal vahidində olan xammal, material və digər əmək əşyalarının bütün ehtiyatlarına bərabərdir. Belə ki, bu ehtiyatlar iqtisadi vahidin istehsal prosesində istifadə olunur və onlar “aralıq istehlakın” makroiqtisadi kateqoriyasının bir hissəsini formalaşdırır.

XAMMAL, MATERIAL, DİGƏR ƏMƏK ƏŞYALARI VƏ XİDMƏTLƏRİN ALINMASI - mülkiyyət və avadanlıqların icarəsi,

lizinq, müvəqqəti heyət və ümumilikdə şəxsi istifadə (təhlükəsizlik xidməti, süpürgəçilər və s.) üçün kənar təşkilatların bütün xidmətləri kimi istehsal amillərinin təmin edilməsinə aid edilən istehsal prosesində və xidmət göstərilməsində istifadə olunan bütün mallar hesab edilir.

Alındığı vəziyyətdə yenidən satılmaq üçün alınmış xammal, material, digər əşyalar və xidmətlər bu maddədən çıxarılır və “Alındığı vəziyyətdə yenidən satılması üçün əmtəə və xidmətlərin alınması” başlığı altına daxil edilir.

Xammal, material, digər əmək əşyaları və xidmətlərin alınması Avropa Milli Hesablar Sistemində (AMHS) müəyyənləşdirildiyi kimi, milli hesablar sistemində “Aralıq istehlak” sərlövəsi altında təsnifləşdirilir.

Xammal, material, digər əmək əşyaları və xidmətlərin alınması “Əmtəə və xidmətlərin alınması” göstəricisinin bir hissəsi hesab edilir.

XARİCİ BAZARDA İXRACIN PAYI – ölkənin dünya tələbatında ixracatının həcmidir.

XARİCİ BAZARDA TOPDANSATIŞ TİCARƏTİ – müəssisələrə o zaman xarici bazarda topdansatış ticarət fəaliyyətli kimi baxılır ki, onların əsas və yeganə iş fəaliyyəti aşağıdakı fəaliyyət növlərindən biri olsun:

- əmtəənin xaricdə alınması və onların topdansatış ticarəti müəssisəsinin yerləşdiyi ölkədə təkrar satışı (idxal ticarət);
 - əmtəələrin topdansatış ticarəti müəssisəsinin yerləşdiyi ölkədə alınması və onların xarici ölkələrdə təkrar satışı (ixracat);
 - əmtəələrin xarici ölkələrdə alışı və təkrar satışı.
- Bu zaman müəssisənin yerləşdiyi ölkədə bu əmtəələrin sərhədi keçməsi faktı əhəmiyyət kəsb etmir (tranzit ticarət). Təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş əmtəələrin idxalı və ya əmtəələrin ixracı, müvafiq olaraq, əmtəə alışı və ya təkrar satışının ümumi həcmnin 50%-nə bərabər və ya ondan çoxdur.

XARİCİ ƏMTƏƏLƏR – 1) xarici mənşəli olub, müəyyən ölkə xaricində *sərbəst dövriyyəyə* buraxılan əmtəələrdir; 2) *Azərbaycan əmtəələri* kateqoriyasına düşməyən istənilən əmtəələrdir.

XARİCİ GÖMRÜK SƏRHƏDİNDƏ NƏQLİYYAT NÖVÜ – “fəal nəqliyyat növü” kimi müəyyənləşdirilmiş növdür. Burada,

- ixracda əmtəələr ölkənin statistik ərazisindən çıxarılmalıdır;
- idxalda əmtəələr ölkənin statistik ərazisinə daxil olmalıdır.

XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR (XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏT) - dövlətin xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlığının, valyuta-maliyyə və kredit münasibətlərinin istiqamət, forma, üsul və vasitələrinin məcmusudur.

XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏ STATİSTİKASI – xarici ölkələrlə ticarət, xidmət, xarici investisiya, turizm, istehsal kooperasiyaları və

valyuta əməliyyatlarını xarakterizə edən statistikadır.

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTDƏ XİDMƏTLƏR – istehsal prosesi ilə sıx bağlı olan xidmətlərlə beynəlxalq ticarətdir. Belə ki, xidmətin istehsalı prosesi azı iki tərəfin – *rezidentlərin* və *qeyri-rezidentlərin* iştirakını nəzərdə tutur. Xidmətin fərqləndirici cəhəti istehsal və istehlak arasında qarşılıqlı əlaqə hesab edilir. Bu onu göstərir ki, yeni yaradılan xidmət sonrakı istehlak üçün saxlanıla bilməz.

Beynəlxalq xidmətin əsas növlərinə aşağıdakılar daxildir: nəqliyyat və turist xidmətləri (səfərlər), *rabitə xidmətləri*, tikinti xidmətləri, sığorta və maliyyə xidmətləri, kompüter və informasiya xidmətləri, lizinq mükafatlandırılması və digər işgüzar xidmətlər, mədəniyyət və istirahət sahələrində xidmətlər, təhsil xidmətləri, hüquq və mühasibat xidmətləri, dövlət xidmətləri və göstərilənlərə daxil olmayan digər növ xidmətlər.

XARİCİ İNVESTİSİYALAR – xarici investorların gəlir əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyduqları bütün növ əmlak və intellektual dəyərlərdir. Xarici fiziki və hüquqi şəxslər, dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar xarici investor ola bilərlər. Xarici investisiyalar birbaşa, portfel və sair investisiyalara bölünür.

XARİCİ İNVESTORLAR – hər hansı bir ölkədə, yerləşdikləri ölkənin qanunvericiliyinə əsasən investisiyalar həyata keçirən ölkələrin xarici fiziki şəxsləri, həmçinin dövlət və beynəlxalq təşkilatlarıdır.

XARİCİ KREDİT – borc kapitalının valyuta və əmtəə resurslarının qaytarılma, müddətililik və faizlərin ödənilməsi şərtləri ilə müvəqqəti istifadəyə verilməsi ilə bağlı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsindəki hərəkətidir.

XARİCİ MİQRASIYA - “*Beynəlxalq miqrasiya*”ya bax.

XARİCİ MÜLKİYYƏT – beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin, xarici hüquqi şəxslərin, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülkiyyətidir.

XARİCİ PORTFEL İNVESTİSİYALARI – *səhmlərə investisiyaların* qoyulması, digər *qiymətli kağızlar* və onların birbaşa investisiyalara daxil olmayan, “portfel investisiya”nı təşkil edən törəmə maliyyələridir. Qiymətli kağızlara

səhmlərdən başqa *istiqrazlar*, bonlar (pul və s. almaq üçün kredit kağızı), *veksellər*, köçürülmüş depozit *sertifikatları*, imtiyazlı səhmlər, bank *akseptləri* (pul sənədinin ödənməsinə razılıq haqqında qeyd) və bazar borc qəbzləri aid edilir.

XARİCİ TİCARƏT – ixrac və idxaldan ibarət ölkələrarası ticarətdir. Xarici-ticarət maliyyə əməliyyatları müəssisə və təşkilatlar tərəfindən sərbəst keçirilir, silah və strateji xammal ticarəti isə dövlətin səlahiyyətində qalır.

XARİCİ TİCARƏT BALANSI – digər ölkələrlə ixrac və idxalın həcmi əks etdirən sənəddir. İxracın həcmi idxalın həcmindən çox olduqda, xarici ticarət balansı aktiv, əksinə olduqda isə passiv sayılır.

XARİCİ TİCARƏT QIYMƏTİ – idxal və ixrac məhsullarının satış qiymətidir. Onun formalaşdırılmasında dünya qiymətinin səviyyəsi və bazarın konkret segmentində qiymət səviyyəsi, rəqiblərin təklif etdikləri məhsulların satış şərtləri, satışın həcmi, əmtələrin çatdırılması vaxtı, onun yenilikləri və keyfiyyəti nəzərə alınır. Xarici ticarət təcrübəsində məhsulların satışının müxtəlif variantları yayılmışdır ki, bu da mal göndərmə (göndərmə, təyinat və s. məntəqələr) şərtlərindən fərqlənir. Vergilərin ödənilməsi, əmtələrin sığortalanması və nəqliyyat xərclərinin ödənməsi sövdələşmənin şərtləri ilə müəyyən edilir.

XARİCİ TİCARƏT MÜQAVİLƏSİ (SAZİŞİ) – tərəflərdən biri (kontragent) xarici *hüquqi şəxs* olan və həm alıcı (idxalçı), həm də satıcı (ixracatçı) tərəfindən imzalanan müqavilədir (sazişdir). Müqavilədə *mal*, *xidmət* və s. mübadiləsi üzrə idxal-ixrac *əməliyyatları* sahəsində tərəflərin (kontragentlərin) müəyyən hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilir. *Müqavilənin* əsas şərti əmtəənin *mülkiyyət* hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsidir.

XARİCİ TİCARƏT ÜZRƏ GÖMRÜK STATİSTİKASININ METODOLOGİYASI – ölkənin xarici *ticarətinə* dair məlumatların kontragent-ölkələrin məlumatları ilə müqayisəliliyini təmin etmək məqsədilə tətbiq edilən, xarici ticarət üzrə statistik göstəricilərin unifikasiyası, onların hesablanması metodları, təsnifat və siyahılarına dair materiallardır. Bu metodologiya Gömrük Əsasnaməsi və “Gömrük tarifləri barədə” ölkənin qanunvericilik aktlarına əsaslanır, ölkənin bu sahədə qanunvericilik aktlarında BMT-nin Statistika Komissiyasının təklifləri və Aİ Statistika Bürosunun “Xarici

ticarət statistikasını” üzrə istifadəçilər üçün tövsiyə”ləri nəzərə alınmışdır. Metodologiyada *xarici ticarətin gömrük statistikasının* uçot obyektləri və onların, o cümlədən boru kəmərləri ilə nəql edilən və elektrik ötürücüləri vasitəsilə ötürülən *malların* (əmtələrin) uçotu qaydalarını müəyyənləşdirir. Bütün idxal olunan və ölkədən ixrac edilən malların uçotunun əsas prinsipləri gömrük rejimi ilə müəyyənləşdirilir. Metodologiyada həmçinin kontragent-ölkənin, malların uçotu anlarının, malların statistik dəyərinin, malların təsnifatının və s. müəyyənləşdirilməsi prinsipləri də verilir. Xarici ticarətin gömrük statistikasında malların idxal və ixracının *uçotu ticarətin* uçotunun ümumi sistemi əsasında aparılır. Materiallarda istifadə edilən göstəricilərin eyni qaydada şərh edilməsinin təmin olunmasına dünya təcrübəsində və özündə əsas gömrük rejimi anlayışlarını əks etdirən Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində verilmiş termin və anlayışların köməyi ilə nail olunur.

XARİCİ TİCARƏTDƏ ORTA QIYMƏT İNDEKSİ – vaxt və ya ərazi üzrə ixrac (idxal) məhsullarının orta qiymət səviyyəsinin nisbi dəyişməsinə əks etdirən göstəricidir.

XARİCİ TİCARƏTİN FİZİKİ HƏCM İNDEKSİ – daimi qiymətlərlə əmtələrin ixracının (idxalının) həcmi nisbi dəyişməsinə əks etdirən göstəricidir.

XARİCİ TİCARƏTİN QIYMƏT İNDEKSLƏRİ (İXRAC VƏ İDXAL QIYMƏTLƏRİ İNDEKSLƏRİ) – xarici ticarət yollarına daxil olan məhsulların qiymət dinamikasını əks etdirir. İlk məlumat daxili qiymət indeksindən prinsipial olaraq fərqlənir. Xarici ticarət indeksinin hesablanması əksər ölkələrdə konkret qiymət deyil, özündə idxal (ixrac) edilən məhsul növünün ümumi dəyərinin, onun natural idxal (ixrac) həcmi olan nisbətini göstərən əmtəə qruplarının orta qiymətindən geniş istifadə edilir. Mahiyyətə xarici ticarət indeksi orta qiymət indeksi hesab edilir. Bu indeks xarici ticarət fəaliyyətini həyata keçirən bütün təşkilatların uçotunun xüsusiyyətləri ilə şərtlənir və yalnız əmtəə dövriyyəsinin dəyərlə həcmi və satılmış əmtələrin miqdarının yekun göstəricilərinin hesablanması üçün istifadə etməyə imkan verir. Əmtəə bölmələri və həmçinin ölkə üzrə xarici ticarət fəaliyyətində ayrı-ayrı əmtəə nomenklaturaları və altqrupları, qrupları üzrə qruplaşmalarda hesablanır. Daxili qiymətlərlə

hesablamalar, hesabat ilinin əmtəə strukturu üzrə aparılır.

XARİCİ TİCARƏTİN ÖLÇÜ VAHİDİ TƏSNİFATI – məlumatların vahid təsnifləşdirmə və kodlaşdırma sistemində (VTKS) istifadə olunan ölçü vahidləri təsnifatıdır.

XARİCİ TİCARƏTİN UÇOT SİSTEMİ – ticarəti “ümumi” və “xüsusi” hissəyə bölür və bu ayırma 1973-cü ildə Kiotoda imzalanmış gömrük qaydalarının sadələşdirilməsi və uyğunlaşdırılması üzrə Beynəlxalq Konvensiya qərarı əsasında aparılır. Daxili istifadə üçün ölkə ərazisinə gətirilən xarici mənşəli məhsullar; gömrük nəzarəti altında malların ölkə ərazisində yenidən işlənməsi üçün idxal edilməsi; ölkənin gömrük anbarlarında daxili istifadə üçün elan edilmiş malların ölkəyə idxal edilməsi *xüsusi idxala* aid edilir. *Ümumi idxal* xarici mal idxalının bütün həcmi, eyni zamanda daha sonrakı təxsis edilmədən asılı olmayaraq (ölkə daxilində istifadə, ya da növbəti təkrar-ixrac üçün), ölkənin sərbəst anbarlarına və sərbəst gömrük zonalarına idxalı əhatə edir. *Xüsusi ixrac* aşağıdakı növ tədarüklərdən ibarətdir: ölkə mənşəli malların sərhədlərdən xaricə aparılması; gömrük nəzarəti altında malların yenidən işlənməsindən sonra ixracı; “milliləşdirilmiş” malların ixracı (verilən ölkə ərazisində sərbəst tədaviyə olan xarici mənşəli məhsullar). *Ümumi ixracı* adı çəkilən əməliyyatlardan əlavə, sərbəst anbarlardan və sərbəst gömrük zonalarının ərazilərindən sərhədlərin xaricinə ixrac edilən xarici mənşəli mallar da aid edilir. Beləliklə, uçotun ümumi sistemində mənşəyi və təyinatından asılı olmayaraq, xüsusi sistem sayəsində – ölkənin gömrük sərhədlərindən keçirilərək yeri dəyişdirilmiş mallar ölkəyə gələn (idxal) və ölkədən çıxan (ixrac) bütün mallar əks etdirilir.

XARİCİ TURİZM STATİSTİKASI – “turist girişi” (xarici vətəndaşın və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hər hansı bir ölkəyə səyahətə gəlmələri) və “turist çıxışı”na (hər hansı bir ölkənin vətəndaşının digər ölkəyə səyahəti) dair göstəriciləri xarakterizə edən statistikadır. Turistlərin uçotunun əsas şərtlərindən biri ölkə ərazisində 1 gündən 12 aya qədər müddət ərzində olması hesab edilir.

XARİCİ VALYUTA – 1) müvafiq xarici dövlətin və ya dövlətlər qrupunun ərazisində tədaviyə olan və qanuni ödəniş vasitəsi sayılan, eləcə də tədaviyə çıxarılmış və ya çıxarılan, lakin həmin ərazidə tədaviyə olan pul nişanlarına

dəyişdirilə bilən banknotlar, xəzinə biletləri və sikkələr şəklində pul nişanlarıdır. Başqa sözlə, xarici valyuta beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə edilən xarici ölkələrin pul nişanlarıdır, tədaviyə və ödənişlərin kredit vasitəsidir; 2) xarici dövlətlərin pul nişanıdır, həmçinin xarici pul vahidləri ilə ifadə olunmuş və beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə olunan tədaviyə və ödəmənin kredit vasitəsidir. Azərbaycanda Azərbaycan manatından başqa bütün valyutalar xarici valyuta hesab edilir. Valyuta əməliyyatları valyuta tənzimlənməsi sistemində rezidentlərə və qeyri-rezidentlərə bölünən təsərrüfatçılıq subyektləri və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

XARİCİ YADDAŞ – elektron hesablama maşınlarının (EHM), müxtəlif texniki xüsusiyyətli xarici yaddaş qurğularının köməyi ilə reallaşan yaddaşdır. Xarici yaddaş yerləşdirilən məlumatlar yalnız operativ yaddaş yerləşdirdikdən sonra maşın əməlləri ilə işləyə bilər. Xarici yaddaş EHM-in ayrılmaz hissəsi hesab olunmur növünə və tutumuna görə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

XEDJER – qiymət riskini minimuma endirmək (xedjerləşdirmə) üçün təcili və opsiya əməliyyatlarından istifadə edən hüquqi və ya fiziki şəxslərdir.

XEDJERLƏŞDİRMƏ – fyuçers (təcili) sövdələşmələrinin yerinə yetirilməsində qiymət və mənfəətin sığortalanması formasıdır. Sövdələşmə müddəti ərzində qiymətlərin dəyişməsində mümkün itkilərdən xedjerləşdirmənin köməyi ilə bazar subyektlərinin sığortalanması yolu ilə bank risklərinin bütün növləri optimallaşdırılır. Geniş mənada xedjerləşdirmə müxtəlif metodlarla valyuta risklərinin sığortalanması anlayışı ilə, o cümlədən xarici ticarət və kredit əməliyyatları, təcili valyuta sövdələşmələri; valyuta ticarətinin və ya kredit sövdələşmələrinin dəyişməsi; valyuta riskinin dövlət sığortalanması; valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində mümkün itkilərin ödənməsi üçün ehtiyatların yaradılması ilə eyniləşdirilir.

XƏRCLƏR – (I) - milli hesablarda xərclər alıcıların əmtəə və xidmətlərə görə satıcılara ödədikləri və ya ödəməyə razı olduqları dəyər kimi müəyyənləşdirilir. Göstərilən əmtəə və xidmətləri satıcılar ya alıcılara, ya da onların göstərişi ilə digər institusional vahidlərə göndərilir. Ödəməyə öhdəlik qəbul edən alıcı, həmin əmtəə və xidmətin mülkiyyətçisi olmaq istəyən iqtisadi vahidin olması mütləq deyildir.

Şirkətlərin hesablarda xərclər bütün ödəmələrin cəmi kimi müəyyənləşdirilə bilər və nəticə etibarilə məxaricin sinonimi kimi baxıla bilər.

Qeyd: Milli hesablarda xərclər çox böyük mənada müəyyənləşdirilmişdir. Milli hesablar sistemi (MHS) özündə bütün növ alıcı və satıcıları birləşdirir, burada işçi öz iş qüvvəsini satan, sahibkar isə işçi qüvvəsini alan sayılır.

(II) – ödənilmiş və ya ödənilməyə aid edilən məbləğdən ibarətdir. Ona daxildir:

- ya şirkət tərəfindən istehlak edilmiş, göndərilmiş əmtəə, işlər və xidmətlərlə mübadilə xərcləri, həmçinin ona verilmiş güzəştlər;
- ya da hüquqi öhdəçiliyə uyğun olaraq, şirkətin ödəməli olduğu xərclər;
- və yaxud istisna olaraq, kompensasiyasız xərclər.

Maliyyə ilinin nəticələrini hesablamaq məqsədi ilə xərclərə həm də aşağıdakılar daxil edilir:

- amortizasiya ayırmalarına və ya ehtiyatlara xərclər; verilmiş aktivlərin qalıq dəyəri.

XƏRCLƏR MƏRKƏZİ - xərcləri istehsal məsrəflərinə bölüşdürülə bilən uçot vahididir.

XƏRCLƏR ÜZRƏ ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL (ÜDM) – xərclər üzrə ÜDM istehlakçı qiymətləri ilə müəyyənləşdirilir və aşağıdakı qaydada hesablanır: istehlakçı qiymətləri ilə ev təsərrüfatlarının son istehlakına xərclər + alıcıların qiyməti ilə qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri + istehlakçı qiymətləri ilə dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlak xərcləri + istehlakçı qiymətləri ilə əsas kapitalın ümumi yığımı (sıradan çıxmışlar çıxılmaqla alınmışlar) + maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi + FOB qiymətləri ilə mal və xidmətlərin ixracı – FOB qiymətləri ilə mal və xidmətlərin idxalı.

“XƏRCLƏR-BURAXILIŞ” CƏDVƏLLƏRİ – məhsul və xidmətlərin istehsalı və istifadəsini, həmçinin istehsal prosesində yaranan gəlirləri xarakterizə edən cədvəllər sistemidir. “Xərclər-buraxılış” cədvəllərinin iki növü vardır: ehtiyatlar və onların istifadəsi cədvəlləri və “xərclər-buraxılış”ın simmetrik cədvəlləri. Sonuncular ölkə təcrübəsində istehsalın, məhsul və xidmətlərin istifadəsinin sahələrarası balans adlanır. Onlar MHS nəzəriyyəsi sahəsində, anlayışlar və təsnifatların müqayisəsini təmin edən əlaqələndirici sistem olduğu kimi, statistika təcrübəsində də müxtəlif mənbələrdən alınan göstəricilərin ədədi müqayisəsini təmin edən əlaqələndirici sistemdir; istehsalın strukturunun, tələbin, idxalın, ixracın mütənasibliyinin, kapital

qoyuluşlarının səmərəliliyinin, iqtisadiyyatın müxtəlif faktorların təsirinə məruz qalan iqtisadiyyatın və s. təhlili üçün böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

“Xərclər-buraxılış” cədvəllər sisteminə “Ehtiyatlar” cədvəli özündə ehtiyatların əmtəə və xidmətlərin yerli istehsalından və idxaldan formalaşmasını və onların son istehlakda qiymətlərinin yaranmasının əsas komponentləri haqqında məlumatları əks etdirir. Özündə mübtədası – eyni mənsəli məhsul qrupları, xəbəri - sahələr (eyni təsnifat koduna aid olan müəssisə qrupları) və məhsul qruplarının son istehlak qiymətlərinin yaranma komponentləri olan düzbucaqlı matrisanı əks etdirir. Cədvəlin sütunlarında iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində buraxılan məhsulların istehsal həcmələri haqqında məlumat verilir. Cədvəlin sətirləri üzrə yekunlar eyni mənsəli məhsul qruplarının ümumi istehsal həcmələrini, sütunlar üzrə yekunlar - iqtisadiyyat sahələrinin ümumi istehsal həcmi xarakterizə edir.

“Xərclər-buraxılış” cədvəllər sisteminin “Əmtəə və xidmətlərin istifadəsi” cədvəlində əmtəə və xidmətlərdən istifadə növləri, həmçinin sahələr üzrə xərclər haqqında məlumatlar vardır. Cədvəllərin sxemi sahələrarası balansın sxeminə oxşardır ki, o da 3 kvadranta ayrılır: aralıq istehlak (1), son istifadə (2), əlavə dəyər (3). Cədvəl, sahələrarası balansdakı “məhsul-məhsul” prinsipindən fərqli olaraq, “sahə-məhsul” prinsipləri üzrə qurulur. Bu cədvəldə məhsul qrupları və sahələrin təsnifatı, onların “Əmtəə və xidmətlər ehtiyatları” cədvəlindəki təsnifatına uyğun olur.

“XƏRCLƏR-BURAXILIŞ” MODELİ - “Leontyev modeli”nə bax.

XƏRCLƏRİN İNFLYASIYASI – bazar iqtisadiyyatında *istehsal amillərinə qiymətlərin* kəskin artmasına görə məcmu təklifin məcmu tələb üzərində qısamüddətli artması ilə şərtlənən inflyasiyadır. Belə artım, əsasən məhsulun olmamasından, ixrac xammallarının (məsələn, neftin) əhəmiyyətli bahalaşmasından, yaxud milli valyutanın kursunun düşməsindən əmələ gəlir. Bazar iqtisadiyyatında xərclərin inflyasiyası *istehsalın* həcmi ixtisara düşməsi və *işsizliyin* artması ilə müşahidə olunur. Dəyişməz məcmu tələbatda əmək haqqının ixtisara düşməsinə və digər istehsal amillərinə xərclərin azalmasına səbəb olur ki, bu da nəticədə qiymətlərin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Əgər pulların təklifi çoxalarsa və nominal *büdcə xərcləri* artarsa, bu zaman məcmu tələbat və uyğun olaraq istehsalın

həcmi artır, işsizlik azalır, ancaq son məhsula qiymət artımı baş verir.

XƏRCLƏRİN VƏ GƏLİRLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

HESABLARI – il ərzində baş vermiş bütün xərc və gəlirlərin bir maliyyə ilində bağlanması üçün vaxt üzrə xərc və gəlirlərin bölüşdürülməsidir.

Bu kateqoriyaya aşağıdakı mövqelər daxildir:

- bir neçə maliyyə ili üzrə bölüşdürülmüş gəlirlər;
- əlavə edilmiş xərclər;
- ödənməyə aid olan xərclər;
- əlavə edilmiş gəlirlər;
- debitor borcları.

Xərclərin və gəlirlərin tənzimlənməsi və bölüşdürülməsi hesabları müvafiq balansın bölmə və maddələri üzrə təsnifləşdirilmiş hesablara daxildir. Beləliklə, ödəməyə aid olan xərclər hesabı və debitor borcları üçüncü tərəfə aid olan müvafiq hesablara əlavə edilir.

XƏSTƏXANA ÇARPAYILARI – xəstələrin stasionar müalicəsi üçün tibb müəssisələrində yerləşdirilmiş çarpayılardır. Smeta üzrə çarpayılarını və faktiki açılmış çarpayıları özündə birləşdirir. Smeta çarpayısı – tibb müəssisələrinin smeta-maliyyə planlarına uyğun olaraq maliyyələşdirilir. Faktiki açılmış çarpayı – inventarlarla təchiz olunmuş, xəstələrin qəbulu üçün hazır olan və xəstəxananın smetası üzrə maliyyələşdirilən çarpayılardır.

XƏSTƏXANA MÜƏSSİSƏLƏRİ (İDARƏLƏRİ)

- hospitallaşdırılmış xəstələrə tibbi xidmət həyata keçirən müəssisələrdir. Birləşmiş xəstəxanaların tərkibinə stasionarlar və poliklinikalar daxil olurlar. Xəstəxana müəssisələri müxtəlif növlərə bölünürlər: ərazi əlamətləri üzrə - Muxtar Respublika, şəhər, rayon, sahə və digərləri; ixtisaslaşma üzrə - yoluxucu, əsəb, ciyər və digər; yaşa görə - uşaq, yaşlı, həmçinin digər əlamətlər üzrə.

XƏSTƏLƏNMƏ – ayrı-ayrı adamların xəstələnmə hallarıdır. Onlar əhalinin xəstələnməsi statistikasında uçot vahidi kimi iştirak edir.

XƏSTƏLƏNMƏ CƏDVƏLLƏRİ – əhalinin yaşdan asılı olaraq *xəstələnmə* tezliyinin dəyişməsinə və başqa xarakteristikalarını göstərən kəmiyyətlərin nizamlanmış ardıcılığıdır; fərz olunan koqortada xəstələnmənin rəqəmli modelidir.

Əhalinin xəstələnmə cədvəlləri ümumi xəstələnmə statistikasının göstəricilərini hesablamaq üçün istifadə olunur, verilmiş dövrdə

bu və ya digər xəstəlikdən sosial-iqtisadi ziyanı müəyyən etmək üçün, riyazi modellərin qurulmasına imkan yaradır. Demografik təhlil aləti kimi, xəstələnmə cədvəlləri geniş tətbiqini tapmamışdır.

Xəstələnmə cədvəlləri 3 növdə olur: inteqral (bütöv); ayrı-ayrı xroniki (uzun sürən) xəstəliklər; kəskin xəstəliklər üzrə. Birinci və üçüncü xəstələnmə cədvəlləri üçün əhalinin təkrar istehsalının brutto və netto-əmsallarının hesablanma metodikası tətbiq olunur.

Ayrı-ayrı xroniki xəstələnmələrin cədvəlləri aşağıdakı şərtlərə əməl edilməklə hesablanır: a) müəyyən dövr üçün bilavasitə tibbi müşahidələrdən alınan xəstələnmə halları haqda məlumatların doğruluğu; b) ayrı-ayrı yaş-cins qruplarında əhalinin sayı haqda dəqiq məlumatların olması. Belə cədvəllər, halların təkrar olunmazlığı mövcud olan və bütün əhali xəstələrə və qeyri-xəstələrə bölünə bilən yalnız bir neçə xroniki xəstəliklər üzrə tutulur. Bu zaman il ərzində tibbi yardım üçün müalicə-profilaktika idarələrinə müraciətlər üzrə qeydə alınmış xroniki xəstəliklərin yeni halları, həmçinin kompleks tibbi müayinələrin məlumatları üzrə xəstələnmələrin ilk dəfə qeydə alınan halları nəzərə alınır. Xəstələnmə əmsalı (m_x), xəstələnmə ehtimalı (q_x), xəstələnlərin sayı, stasionar əhalidə xəstələnmələrin sayı, həmin xroniki xəstəlik olmadıqda orta ömür dövrü hesablanır. Xəstələnmə cədvəlləri modeli, *ölüm cədvəllərində* olduğu kimi, eyni əsas biometrik funksiyalardan ibarətdir. Bu cədvəllər xəstələnmə proqnozlarını tərtib etmək üçün istifadə olunur.

XƏSTƏLƏNMƏ SƏVİYYƏSİ - əhali arasında xəstəliyin yayılmasını xarakterizə edən statistik göstəricidir. Əhalinin müvafiq sayına hesablamaqla, ümumilikdə əhali və onun ayrı-ayrı qrupları (yaş, cins, peşəkarlıq və s.) arasında ilk dəfə qeydiyyatda düşmüş *xəstələnmə* hallarının sayını əks etdirir. Müasir statistikada "xəstəlik" terminindən – həm yeni baş vermiş xəstəliklərin, həm də keçən illərdə aşkara çıxarılmış və həmin ildə müraciət etmiş xəstələrin sayında istifadə edilir. Ümumi (bütün xəstəliklərin cəmi), hospitallaşdırılmış (xəstəlik kartına görə qeydə alınmış və müalicədən sonra stasionardan çıxmış xəstələrin sayı), peşə (hər 10 min nəfərə hesablamaqla işçilərdən peşə xəstəliyinə tutulanların sayı), yoluxucu, əsas qeyri-yoluxucu xəstəliklərlə xəstələnmə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməklə nəticələnən xəstələnmələr fərqləndirilir.

XƏSTƏLİK STATİSTİKASI – *əhalinin səhiyyə statistikasının* bölməsidir. Əhalinin əsas

xəstəlik siniflərini və ayrı-ayrı xəstəliklərin yayılmasını öyrənir.

XƏSTƏLİK, ZƏDƏ VƏ ÖLÜMÜN SƏBƏBLƏRİ TƏSNİFATI – tibb elmində xəstəliklərin qəbul edilmiş adlarının siyahısı və müəyyən prinsiplər üzrə xəstəliklərin qruplaşdırılmasıdır. Azərbaycan Respublikasında X baxış Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatından istifadə edilir və bu, normativ sənəddir. Xəstəlik, zədə və ölümün səbəbi təsnifatı xəstəliklərin öyrənilməsi, ölümün səbəbi və səhiyyə orqanlarının fəaliyyətinin müşahidə edilməsinin sistemləşdirilməsində əsas hesab edilir.

XƏSTƏLİKLƏRİN BEYNƏLXALQ TƏSNİFATI, *xəstəliklərin, zədələrin və ölümün səbəblərinin beynəlxalq statistik təsnifatı* – tibb elminin indiki inkişafı mərhələsində qəbul edilmiş xəstəliklərin adlarının siyahısı, xəstəliklərin müəyyən əsas üzrə qruplaşdırılmasıdır. Xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatı xəstələnmənin, ölümün səbəblərinin və səhiyyə idarələrinin fəaliyyətinin öyrənilməsi zamanı müşahidələri sistemləşdirmək üçün əsas sənəddir. Onluq sistemi üzrə qurulub və bütün patoloji vəziyyətləri əhatə edir.

J.Bertilyon tərəfindən təklif olunmuş xəstəliklərin birinci beynəlxalq təsnifatını (ölümün səbəblərinin siyahısı) 1893-cü ildə Beynəlxalq Statistika İnstitutu qəbul etmişdir. 1900-cü ildən müntəzəm olaraq xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatına yenidən baxılır (1900, 1910, 1920, 1929, 1938, 1948, 1955, 1965, 1975, 1992). ÜST tərəfindən yenidən baxılma üzrə çağırılmış 6-cı konfrans (1948) xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatına ən mühüm dəyişikliklər etmişdir. 1970-ci ildən xəstəliklərin 8-ci beynəlxalq təsnifatı qüvvədə olub, 1981-82-ci illərdən 9-cu tətbiq edilib və bu, özündə 17 xəstəliklər sinfini birləşdirir, 106 qrup və 999 sərlövəyə bölünüb. Xəstəliklərin 10-cu beynəlxalq təsnifatı 1985-ci ildən tətbiq edilir, orada tibb elminin son nailiyyətləri nəzərə alınmış, müxtəlif xəstəliklər qrupunun mümkün detallaşma həcmi genişlənməmiş, xəstəliklər sinfi və qrupların məzmununun hərfi ifadəsi tətbiq edilmişdir. Xəstəliklərin X baxış beynəlxalq təsnifatı – aşağıdakı xəstəliklər siniflərinə ayrılmışdır:

I – bəzi yoluxucu və parazitər xəstəliklər (rubrika A00–B99); II – yenitörəmələr (C00–D48); III – qan, qanyaradan orqanların xəstəlikləri və immun mexanizmin prosesə cəlb olunması ilə gedən ayrı-ayrı pozğunluqlar (D50–D89); IV – endokrin sistemin xəstəlikləri, maddələr mübadiləsinin və qidalanmanın pozğunluqları (E00–E90); V – psixi pozuntular və əxlaq pozuntuları (F00–F99); VI –

əsəb sistemi xəstəlikləri (G00–G99); VII – göz və gözün əlavə aparatının xəstəlikləri (H00–H59); VIII – qulaq və məməyəbənzər çıxıntının xəstəlikləri (H60–H95); IX – qan dövranı sisteminin xəstəlikləri (I00–I99); X – tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri (J00–J99); XI – həzm orqanlarının xəstəlikləri (K00–K93); XII – dərinin və dərialtı birləşdirici toxuma xəstəlikləri (L00–L99); XIII – sümük-əzələ sistemi və birləşdirici toxumaların xəstəlikləri (M00–M99); XIV – sidik-cinsiyyət sistemi xəstəlikləri (N00–N99); XV – hamiləlik, doğuş və zahılıq dövrün ağırlaşmaları (O00–O99); XVI – perinatal dövrdə meydana çıxan ayrı-ayrı vəziyyətlər (P00–P96); XVII – anadangəlmə anomaliya (inkişaf qüsurları), deformasiyalar və xromosom pozğunluqları (Q00–Q99); XVIII – kliniki və laborator tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş və başqa rubrikalarda təsnifləşdirilməmiş simptomlar, əlamətlər və normadan kənarlaşmalar (R00–R99); XIX – travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələri (S00–T98); XX – xəstələnmə və ölümün xarici səbəbləri (U01–Y98); XXI – əhalinin sağlamlıq vəziyyətinə və səhiyyə idarələrinə müraciət etməyə təsir edən amillər (Z00–Z99).

Demək olar ki, bütün xəstəliklərin üçrəqəmli təsnifatı sərlövhələri dördəqəmliyə bölünüb, bəzi hallarda fakultativ beş-rəqəmli daxil edilib. Xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatında vəziyyətin ikiqat kodlaşdırılması prinsipi təsdiq olunmuşdur, onlarda xəstəliyin etnologiyası və onun təzahür formaları haqqında informasiyanın müstəqil əhəmiyyəti var (vərəm meningiti, diabetik katarakt və s.). Xəstəliyin əlavə təzahür kodundan planlaşdırmada, ayrı-ayrı həkim ixtisasları üzrə tibbi yardımın həcmi və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunur. Xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatına tibb idarələrinin əsas fəaliyyət növləri, cərrahiyyə növləri və proseduraları üzrə əlavə təsnifləşdirmə sistemi, laboratoriya proseduraları, rentgen-radioloji, müalicəvi və diaqnostika işinin təsnifatı, xəstəliklərin nəticələrinin və s. təsnifatı əlavə edilir.

XƏSTƏNİN STASİONARDA QALMA MÜDDƏTİNİN ORTA UZUNLUĞU – stasionarların işlərinin göstəricisidir. İl ərzində xəstələrin stasionarda keçirdiyi çarpayı-günlərin sayının çıxıb getmiş xəstələrin (önlər daxil edilməklə) sayına bölünməsi ilə hesablanır.

XƏTALI SEÇMƏ – tərkibində “kobud səhvləri” olan seçmə müşahidəsidir. Xətali seçmədə “tipik” elementlərin məlum ehtimalı, paylanmanın (1-ε) qanuna tabe olan *X təsadüfi*

kəmiyyətidir. Adətən, paylanma qanunu qeyri-məlum olan Y təsadüfi kəmiyyətinin digər elementləri, ε ehtimalı olur. Y kəmiyyətinin elementləri “kobud səhvlər” adlanırlar. Mövcud “kobud səhvlərin” uçuğu üçün robast (etibarlı) qiymətləndirilməsi metodundan istifadə edilir.

XƏTTİ İSTEHSAL FUNKSIYASI – *istehsal funksiyalarından* ən sadəsidir. Xəttilik fərziyyəsi çox hallarda reallığı uyğun olmur, buna görə də xətti istehsal funksiyası kifayət qədər mücərrəddir və aşağıdakı şəkildədir:

$$y = a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n$$

burada a_i - parametrdir. Əvəzetmənin bütün maksimum normalarının sabit olması fərziyyə olunur, *elastikliyin* maksimum normaları isə sonsuzluğa bərabərdir, x_i - istehsal ehtiyatlarıdır, $i = 1, \dots, n$; y – *buraxılışdır*. Əgər asılı olmayan dəyişənlər kimi x_i iştirak edərsə, onda xətti istehsal funksiyası buraxılış funksiyası adlanır. Əgər buraxılış həcmi qeydə alınmışdırsa, onda xətti istehsal funksiyasını xərclər funksiyası adlandırırlar.

Əgər istehsalın buraxılış və xərcləri arasında miqdarca əlaqə statistik xarakter daşıyarsa, onda xətti istehsal funksiyası reqressiya modelidir.

XƏTTİ TREND - $Y_t = a + b \cdot t$ (t vaxtı göstərir) asılılığı ilə göstərilən trenddir. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə a və b parametrləri müəyyən edilir. b parametri Y_t -nin orta mütləq artımını müəyyən edir.

XƏZİNƏ İSTİQRAZ KAĞIZI – sahibinin büdcəyə pul vəsaiti ödəməsinə təsdiqləyən və xəzinədarlıq istiqraz kağızına sahib olduğu dövrdə ona müəyyən edilmiş gəlirin əldə olunmasına hüquq verən dövlətin qiymətli kağızıdır. Azərbaycan Respublikasında xəzinə istiqraz kağızının ilkin yerləşdirilməsi prosesində, onun köməyi ilə müəssisələr arasında, müəssisələrlə büdcə arasında hesablamlar aparılır. Xəzinə istiqraz kağızından bir neçə dəfə istifadə edildikdən sonra, onlar ikinci dəfə bazara daxil olur və istənilən hüquqi şəxslərə, o cümlədən müəyyən güzəştli qiymətlərlə kommersiya banklarına satılır. Hər biri seriyalarla buraxılır və müəyyən banklar vasitəsilə xidmət göstərilir. Xəzinə istiqraz kağızlarının alqı-satqı əməliyyatları və cari kurs üzrə faiz gəliri vergiyə cəlb olunmur.

XİDMƏT – müəyyən tələbatı ödəyən, lakin maddi-əşya (maddi) formasına çevrilməyən

fəaliyyətin faydalı nəticəsidir. Xidmətlər maddi və qeyri-maddi, bazar və qeyri-bazar xidməti ola bilər, ümumilikdə cəmiyyətə və onun ayrı-ayrı üzvlərinə göstərilə bilər. Bazar xidmətinin dəyəri alınmış ödənişin miqdarı ilə, qeyri-bazar xidmətinin dəyəri isə onların göstərilməsinə çəkilən xərclərin məbləği ilə müəyyənləşdirilir.

XİDMƏT SAHƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİ – göstərilmiş xidmətlərin və əldə olunmuş gəlirlərin ümumi həcmidir. Xidmət sahələrinin fəaliyyət *göstəriciləri* sisteminə MHS-də əks olunan göstərilmiş xidmətlərin həcmi, ümumi buraxılış, ümumi gəlir, əlavə dəyər və xalis əlavə dəyər, xidmətlərin satışından ümumi və xalis mənfəət, həmçinin xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlər aiddir. Nəticələrin göstəricilərinin sayına, həmçinin əhalinin hər nəfərinə düşən xidmətin səviyyəsi göstəricisi də daxil edilir.

XİDMƏT SAHƏSİ - nəticəsi istehsal fəaliyyəti olaraq, ictimai zərurət hesab edilən, müəyyən şəxsi və ictimai tələbatları ödəyən, lakin məhsullarda təmsil olunmayan sahələri birləşdirir. Beynəlxalq metodologiyaya keçidlə əlaqədar olaraq, xidmət sahəsi istehsal sahəsi kimi qəbul olunmuşdur və fəaliyyəti bütün cəmiyyətə, ayrı-ayrı kollektivlərə, hüquqi şəxslərə və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərməkdən ibarətdir. Xidmət sahəsi *ümumi daxili məhsulun* (ÜDM) istehsalında iştirak edir, ÜMD-in yaranmasında onun iştirakını *ümumi əlavə dəyər* əks etdirir. Xidmət sahəsinin sahələr üzrə bölgüsü İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı ilə müəyyən edilir.

XİDMƏT SAHƏSİNDƏ ÜMUMİ ƏLAVƏ DƏYƏR – *xidmət sahəsinin* ümumi daxili məhsulun istehsalında payını əks etdirən, fəaliyyət nəticələrinin ümumiləşdirici göstəricisidir. Xidmət sahəsində ümumi əlavə dəyər ümumi məhsul buraxılışı ilə aralıq istehlak arasındakı fərq kimi hesablanır. Ümumi buraxılış, mülkiyyət növündən və təbəçiliyindən asılı olmayaraq, xidmət göstərən bütün iqtisadi vahidlər üzrə müəyyən olunur və xidmətlərin ümumi dəyəri əsas qiymətlərlə qiymətləndirilir. Aralıq istehlaka maddi xərclər, qeyri-maddi xidmətlərin ödənilməsi, ezamiyyət xərcləri (yol pulu və mehmanxana xərcləri) daxildir. Aralıq istehlak faktiki xərclərin məlumatları əsasında müəyyən edilir və onun tərkibinə maddi, habelə ona bərabər tutulan xərclər (alınmış nemətlər və xidmətlər onların satınalma qiymətləri ilə, öz istehsalı isə istehsalın faktiki xərcləri ilə qiymətləndirilir) daxildir.

XİDMƏT SAHƏSİNİN İNFRASTRUKTURU - ticarət, nəqliyyat, marketing, məlumat xidmətlərini birləşdirən, istehsal və satışa xidmətlər göstərən fəaliyyət növləri kompleksini özündə birləşdirir. Xidmət sahəsinin infrastrukturunun inkişafı xidmət göstərilməsi kanallarının müxtəlifliyinə, xidmətin geniş spektrinə malik olmalıdır.

XİDMƏT SAHƏSİNİN MƏNFƏƏTİ – onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin əsas göstəricilərindən biridir. *MHS*-də əks olunur və gəlirliyin (əsas və dövrüyyə fondlarının həcmələri və ya aralıq istehlak nisbətində) qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Ümumi və xalis mənfəət fərqləndirilir. Xidmət sahəsinin ümumi mənfəəti – ümumi əlavə dəyər, maddi işçilərin əmək haqları və xalis əlavə vergilər arasındakı fərqə ölçülür. Xidmət sahəsinin xalis gəliri – ümumi gəlirdən əsas fondların istehlakının (yəni amortizasiyanın illik fondu üstəgəl (+) əsas fondların amortizasiyasının başa çatmamış dəyəri) çıxılması ilə müəyyən edilir.

XİDMƏT SAHƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADI POTENSİALI – xidmət sahəsinin mövcud əmək, maddi-texniki, maliyyə və təbii ehtiyatlarının məcmu qabiliyyəti hazırkı şəraitdə həm bütün cəmiyyət üçün, həm də onun ayrı-ayrı üzv və kollektivləri üçün maksimum xidmət həcmi istehsal edir. Xidmət sahəsinin sosial-iqtisadi potensialının artma amilləri ehtiyatların həcmi bəyüklüyündən – potensial daşıyıcıları (ekstensiv amillər), onların keyfiyyətinin artması, istifadənin balanslaşdırılmasının və səmərəliliyinin gücləndirilməsindən (intensiv faktorlar) ibarətdir.

XİDMƏT SƏVİYYƏSİ – bir sakinə düşən *xidmətin* həcmidir. Regionlar üzrə xidmət sahəsinin inkişafı və bazarının müqayisəsi, *xidmətlərə tələbatın* ödənilməsinin qiymətləndirilməsi və xidmət sahəsinin inkişafının xarakteristikası üçün istifadə olunur.

XİDMƏT STATİSTİKASI – tədqiqat mövzusu istehsal, satış və *xidmətlərin istehlakı* prosesləri və onların nəticələrinin kəmiyyət xarakteristikası hesab edilən elmi və praktiki statistika sahəsidir.

XİDMƏT TARİFLƏRİ – xidmət sahəsi müəssisələrinin istehlakçılara xidmət göstərdiyi tarif sistemidir. Əhaliyə xidmət tarifləri və istehsal xarakterli xidmət tarifləri vardır.

Əhaliyə xidmət tarifləri mahiyyətinə görə pərakəndə satış qiymətləridir və bu qayda ilə də yaranır. Xidmət növlərinin əksəriyyətinə (iaşə xidmətləri, mədəni-iaşə və təsərrüfat təyinatlı əmtəələrə texniki xidmət və təmir və s.) istehsal xərclərini kompensasiya edən və onlara, bu xidmətlərə olan tələbat nəzərə alınmaqla, gəlirlər, həmçinin əlavə gəlir vergisi daxil olan sərbəst (bazar) tariflər tətbiq edilir. Əhaliyə xidmət göstərmək üçün materiallar, ehtiyat hissələri, yardımçı məmulatlar iaşə müəssisələrinə pərakəndə satış *qiymətləri* üzrə buraxılır. Azərbaycan Respublikasında mənzil-kommunal, xidmətlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının tənzimlədiyi tariflər üzrə ödənilir. İstehsal xarakterli xidmət tarifləri öz təbiətinə görə topdansa satış qiymətləridir və bu qayda ilə də, əsas rabitə xidmətlərinə və dəmir yolu nəqliyyatı ilə yüklərin daşınmasına (tənzimlənən tariflər tətbiq edilir) olan tariflər istisna olmaqla, sərbəst (bazar) topdansa satış qiymətlər kimi yaranır.

XİDMƏTİN GÖSTƏRİLMƏSİNƏ GÖRƏ FƏALİYYƏTDƏN DÖVRİYYƏ – bütün göstərilmiş xidmətlərdən gələn gəlirlərdir (bank və işgüzar xidmətlər, sığorta xidmətləri, həmçinin avadanlığın quraşdırılması, texniki xidmət, təmir və icarəsi kimi köməkçi xidmətlər). Bu, iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının müvafiq sekiyalarında təsnifləşdirilir. Əsas və qeyri-əsas fəaliyyətin nəticəsi hesab olunan bu göstərici “Xidmətin göstərilməsi üzrə fəaliyyətdən dövrüyyə”ni əks etdirir və bəzi xidmət növləri sənaye müəssisələri tərəfindən də yerinə yetirilə bilər.

XİDMƏTİN SATIŞINDAN MƏDAXİLİN HƏCMİ – bütün mülkiyyət formalarından və təşkilatı-hüquqi formalarından olan, rəsmi qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin pullu xidmətlərinin həcmələrinin, xidmət göstərməsi əsas fəaliyyət hesab edilməyən sənaye, tikinti və digər sahələrin kiçik müəssisələrinin pullu xidmətlərinin həcmələrinin, həmçinin birgə müəssisələrin göstərdikləri xidmətlərin həcmələri və ekspert yolu ilə qiymətləndirilən, fərdi sahibkarlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin həcmələrinin cəmi kimi müəyyənləşdirilən pullu xidmət istehsalçıların fəaliyyətinin nəticəsinin göstəricisidir.

XİDMƏTLƏR – (İ) - milli hesablar sistemində xidmətlər istehlakçıların sifarişləri ilə istehsalçılar tərəfindən yerinə yetirilən və adətən bu xidmətləri istehlak edən vahidlərin vəziyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxaran müxtəlif növ fəaliyyətin nəticəsi kimi müəyyən edilir. Xidmətlər mülkiyyət hüququ

şamil edilə bilən maddi obyektlər formasına düşə bilməz və onların istehsalı istehlakı ilə eyni vaxtda baş verir. Yəni xidmətlərin istehsalının başa çatması anı onların istehlakçılara təqdim edilmə anı ilə üst-üstə düşür.

(II) - iqtisadi vahidin (şəxs, müəssisə, inzibati təşkilat və s.) və ya bu iqtisadi vahidə mənsub olan əmtəənin vəziyyətinin birinci vahidlə ilkin razılaşmaya uyğun olaraq digər iqtisadi vahidin fəaliyyəti nəticəsində dəyişməsi kimi (məsələn, təmir işləri) müəyyənləşdirilə bilər.

XİDMƏTLƏRƏ TƏLƏBAT – ödənilmə qabiliyyəti ilə təsdiq edilməmiş *xidmətlərlə* təmin olma vacibliyi, meylidir.

XİDMƏTLƏRİN KOLLEKTİV İSTEHLAKI – (I) - eyni vaxtda cəmiyyətin bütün üzvlərinə (müdafiəyə, idarəetməyə, elmə) və ya ayrı-ayrı ictimai qrupların üzvlərinə (maarif, səhiyyə, sənətin nəqliyyatı) göstərilən xidmətlərdir.

(II) - cəmiyyətin bütün üzvlərinə və ya ayrılıqda bir regionda yaşayan bütün ev təsərrüfatları kimi, cəmiyyətin ayrılıqda bir hissəsinin bütün üzvlərinə eyni vaxtda göstərilən xidmətdir. Kollektiv xidmətlər avtomatik olaraq cəmiyyətin və ya yuxarıda göstərilən ev təsərrüfatı qruplarının bütün üzvləri (onlar tərəfindən heç bir cəhd olmadan) tərəfindən alınır və istehlak edilir.

XİDMƏTLƏRİN SON İSTEHLAKI – ev təsərrüfatları, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən dövlət və qeyri-dövlət qeyri-kommersiya (ictimai) təşkilatları tərəfindən xidmətin istehlakıdır. *Milli hesablar sistemində* (MHS) gəlirlərindən istifadə edilməsi hesabında əks etdirilir. Müasir MHS-də son istehlak xərcləri və faktiki son istehlak fərqləndirilir. Xidmətlərin son istehlakına müəssisələrin öz işçilərinə pulsuz və ya qismən ödənilməklə göstərdikləri sosial-mədəni xidmətlər daxildir: ödənişlə (fərdi sifarişlərlə) ev təsərrüfatları tərəfindən alınmış bütün növ *xidmətlər*; dövlət idarələrindən və ictimai təşkilatlardan natural formada sosial müavinətlər; şəxsi istehlak üçün istehsal olunmuş məhsullar; şəxsi mənzillərdə yaşayış üzrə xidmətlərin şərti *dəyəri* və s.

XML - EXTENSİBLE MARKUP LANGUAGE (genişləndirilə bilən işarələmə dili) - veb səhifələr və ya sənədlər düzəltmək üçün istifadə olunan markup dilidir. Markup dillərinə misal olaraq, html, wml, sgml və s. göstərmək olar. XML SGMLin (Standart Generalized Markup Language) sadələşdirilmiş və istifadə üçün daha əlverişli formaya salınmış

variantıdır (və ya SGMLdən istifadə etməklə daha sadə və əlverişli formaya salınmış bir markup dilidir).

XÜSUSİ (ŞƏXSİ) KAPİTAL – 1) balansın təhlili nöqteyi-nəzərdən, xüsusi kapital şirkətin bütün aktivləri və onun passivləri (üçüncü tərəfin passivləri) arasındakı fərq üzrə müəyyən edilir. Xüsusi kapital həmçinin kapitalla ümumi qoyuluşlara, kreditlərin artmasının qiymətləndirilməsinə, bölüşdürülməmiş gəlirlərə, itkilərə, investisiya yardımlarına və qanunla müəyyən edilmiş (verginə çıxmaqla) ehtiyatlara uyğun gəlir. Milli qanunvericilik tələb etdiyi hallarda xüsusi kapitalla xüsusi uzunmüddətli istiqrazlar (borclar) (müəyyən edilməmiş vaxta) da daxil edilə bilər; 2) tamamilə sahibkarın mülkiyyətində olan aktivlərin məcmusudur. O, hesabına dəymiş ziyanın ödənməsi üçün iddia qaldıra bilər. Bütün aktivlərin - istehsal, qeyri-istehsal və maliyyə aktivlərinin dəyərləri və cari vaxt ərzində bütün öhdəliklər arasındakı fərq kimi hesablanır. Belə hesablama üçün hər bir aktiv və hər bir öhdəçilik ayrılıqda eyniləşdirilməli və qiymətləndirilməlidir. Balanslaşdırıcı maddə kimi, xüsusi kapital institusional vahid və sektor, o cümlədən bütövlükdə iqtisadiyyat üçün hesablanır.

XÜSUSİ AVTOKORRELYASIYA FUNKSİYASI – $X(t)$ erqodik stasionar təsadüfi kəmiyyət ardıcılığın $\rho_x(k)$ funksiyasıdır,

$$x_1 = x(t_1), x_2 = x(t_2 = t_1 + h), \dots,$$

$$x_n = x(t_n = t_{n-1} + h) \text{ müvəqqəti sırası ilə}$$

hesablanır və $x_{i+1}, x_{i+2}, \dots, x_{i+k-1}$ müvəqqəti sırasının aralıq üzvlərinin, onlara orta xətti təsirinin aradan qaldırılması ilə $i=1,2,\dots, n-k$; $k=0,1,2, \dots, l < n$ olduqda, x_i və x_{i+k} aralarındakı asılılığın xüsusiyyəti üçün istifadə olunur.

Bu funksiyanın qiymətləri belə tapılır:

$$\rho_x(0) = 1; \quad \rho_x(1) = \rho(X_{1,n-1}; X_{2,n}),$$

$$X_{1,n-1} = (x_1, x_2, \dots, x_{n-1}) \quad \text{və}$$

$$X_{2,n} = (x_2, x_3, \dots, x_n) \text{ sıraları arasındakı korrelyasiya əmsalıdır;}$$

$$X_{1,n-2} = (x_1, x_2, \dots, x_{n-2}) \text{ və}$$

$$X_{3,n} = (x_3, x_4, \dots, x_n) \text{ sıralarının hər birinə}$$

$$X_{2,n-1} = (x_2, x_3, \dots, x_{n-1}) \text{ sırasının xətti təsiri}$$

istisna olmaqla $\rho_{x^{(2)}} = \rho_{x_{1,n-2}; x_{3,n} / x_{2,n-1}}$ onlar arasındakı birinci dərəcəli xüsusi korrelyasiya əmsalıdır.

XÜSUSİ BORCALMA HÜQUQLARI (XBH) – *Beynəlxalq Valyuta Fondu* (BVF) tərəfindən buraxılan beynəlxalq ehtiyat aktivləridir. Xüsusi borcalma hüquqları – süni, şərti pul vahididir. Onda milli valyutaların məzənnələri ifadə olunur, valyuta ehtiyatları qiymətləndirilir. BVF-yə üzv dövlətlərin hesablarında xüsusi qeyd kimi çıxış edir. 1969-cu ildə həyata keçirilmiş və başlanğıcda onun qızıl miqdarı 0,889 qram təmiz qızıl olaraq təyin edilmişdir. 1974-cü ildən xüsusi borcalma hüququnun məzənnəsi valyuta “səbət”i əsasında təyin edilməyə başlanmışdır. 1981-ci il yanvar ayının 1-dən “səbət” beş aparıcı ölkənin valyutasından ibarətdir. Xüsusi borcalma hüquqları sərbəst enib-qalxan valyuta sistemi şəraitində yeni *paritet* müəyyən etmə üçün “qiymətin yeni miqyası” funksiyasını yerinə yetirir. Yalnız mərkəzi banklar vasitəsi ilə hökumətlərarası hesablaşmalar üçün istifadə olunur.

XÜSUSİ FONDLARDAN SOSIAL SİĞORTALAR ÜZRƏ MÜAVİNƏTLƏR – xüsusi sosial sığorta fondlarını idarə edən sığorta şirkətləri və digər institusional vahidlər tərəfindən ev təsərrüfatlarına ödənilən sosial sığorta üzrə müavinətlərdir.

XÜSUSİ GÖMRÜK STATİSTİKASI - gömrük orqanlarında, onlara həvalə olunmuş məsələlərin həllini təmin etmək məqsədi ilə, gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada xüsusi gömrük statistikasını aparıla bilər. Xüsusi gömrük statistikasına daxil olan məlumatlar gömrük orqanları tərəfindən yalnız gömrük məqsədləri üçün istifadə olunur.

XÜSUSİ İQTİSADI ZONA (XİZ) – sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi hüquqi rejimin tətbiq edildiyi müəyyən ölkənin ərazisinin məhdud hissəsidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin güzəştli şərtlərlə həyata keçirilməsi üçün xüsusi iqtisadi zonanın ərazisində onun rezidentlərinə xüsusi hüquqi rejim tətbiq olunur. Xüsusi iqtisadi zonanın rezidentləri müvafiq qanunvericiliyə əsasən dövlət qeydiyyatına alınmış, xüsusi iqtisadi zona ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün mövcud qaydalara uyğun olaraq xüsusi iqtisadi zonanın qeydiyyat şəhadətnaməsini almış hüquqi və fiziki şəxslərdir. Xüsusi iqtisadi zonanın fəaliyyət müddətində onun ərazisində yaradılan səlahiyyətli orqanın yerli qurum xüsusi iqtisadi zonanın administrasiyası adlanır. Xüsusi iqtisadi zonanın operatoru idarəetmə sazişi çərçivəsində

XİZ-in idarə olunması və inkişaf etdirilməsinə cavabdehlik daşıyan, bu sahədə böyük təcrübəyə malik olan şirkətdir.

XÜSUSİ KORRELYASIYA ƏMSALI – 1) birinci sırada $\rho_{12/3}$ – X_3 təsadüfi kəmiyyətinin X_1 -ə (X_2) orta təsirini kənarlaşdırdıqdan sonra X_1 və X_2 təsadüfi kəmiyyətləri arasındakı xəttilik dərəcəsi ölçüsüdür. Yəni $\rho_{12/3} =$

$$\frac{\rho(X_1 - M(X_1/X_3), (X_2 - M(X_2/X_3)))}{\sigma(X_1 - M(X_1/X_3)) \sigma(X_2 - M(X_2/X_3))}$$
və

$$\frac{M(X_1/X_3) = a_0 + a_1 X_3}{M(X_2/X_3) = b_0 + b_1 X_3}$$
 X_1 -in X_3 -ə xətti reqressiyası, X_2 -nin X_3 -ə xətti reqressiyasıdır.

2) ikinci sırada $\rho_{12/34 \dots n}$ – X_3 və X_4 təsadüfi kəmiyyətlərinin X_1 -ə (X_2) orta təsirini kənarlaşdırdıqdan sonra X_1 və X_2 təsadüfi kəmiyyətləri arasındakı asılılıqda iştirak edən xəttilik dərəcəsi ölçüsüdür. Xüsusi korrelyasiya əmsalının $\rho_{12/34 \dots n}, n \geq 3$ ($n-2$)-ci sırasının hesablanmasında qoşa korrelyasiya əmsalının $R = (\rho_{ij})_{n \times n}$ matrisindən istifadə edilir.

XÜSUSİ MÜLKİYYƏT – ayrı-ayrı şəxslərə (vətəndaşlara) aid olan mülkiyyətdir. Onun əsas təşkilati-hüquqi formaları aşağıdakılar hesab edilir: fərdi əmək fəaliyyəti; əmək təsərrüfatı; kəndli və şəxsi yardımçı təsərrüfatlar; kiçik və digər fərdi və ailə müəssisələri; dövlət mülkiyyəti iştirak etmədən səhmdar cəmiyyətləri. Xüsusi mülkiyyət hüquqi istehsal vasitələri, qeyri-istehsal təyinatlı əşyalar və sərvətlər, pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar, onlardan istifadənin nəticələrinə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam vermək sahəsində ayrı-ayrı şəxslərin qanunla qorunan hüquqlarının məcmusundan ibarətdir. Xüsusi mülkiyyət hüququ həyata keçirərkən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və hədlərdə maddəli əməyin tətbiqi mümkündür. Vətəndaş məhsuldar və ya yaradıcı əməkdə öz qabiliyyətindən istifadə etməkdə müstəsna hüquqa malikdir. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Dövlət vərəsəlik hüququna zəmanət verir.

XÜSUSİ TƏŞKİL EDİLMİŞ MÜŞAHİDƏ - hesabatda olmayan məlumatların yığılması məqsədilə aparılan statistik müşahidə növüdür. *Siyahıyaalma, birdəfəlik müşahidə* və *seçmə*

müşahidə növlərinə bölünür (*“Başdan-başa müşahidə”yə, “Seçmə müşahidə”yə və “Birdəfəlik müşahidə”yə* bax).

XÜSUSİ TƏYİNATLI AVADANLIQLAR

– spesifik istehsal məqsədlərində istifadə üçün nəzərdə tutulmuş və onun haqqında ayrılıqda uçotun aparılması üçün kifayət qədər iri olan avadanlıqdır.

XÜSUSİ TƏYİNATLI MƏNZİL FONDU- NUN YAŞAYIŞ SAHƏLƏRİ

– aşağıdakı növlərdən ibarətdir:

- xidmət yaşayış sahələri;
- yataqxanalarda yaşayış sahələri;
- manevr fondu yaşayış sahələri;
- əhaliyə sosial xidmət sisteminə daxil olan binalarda yaşayış sahələri;
- məcburi köçkünlərin müvəqqəti yerləşdirilməsi fondunun yaşayış sahələri;
- qaçqın statusuna malik olan şəxslərin müvəqqəti yerləşdirilməsi fondunun yaşayış sahələri;
- ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün yaşayış sahələri.

Xüsusi təyinatlı yaşayış sahələri qismində dövlət və bələdiyyə mənzil fondunun (*“Mənzil fondu”na* bax) yaşayış sahələri istifadə edilir. Yaşayış sahəsinin xüsusi təyinatlı yaşayış sahəsi qismində istifadəsinə yalnız həmin sahə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qayda və tələblərə riayət etməklə xüsusi təyinatlı mənzil fonduna aid edildikdən sonra yol verilir. Yaşayış sahəsinin xüsusi təyinatlı yaşayış sahələrinin növlərindən birinə aid edilməklə, xüsusi təyinatlı mənzil fonduna daxil edilməsi və ondan çıxarılması dövlət və ya bələdiyyə mənzil fondunun idarəetməsinə həyata keçirən orqanın qərarı əsasında həyata keçirilir.

Xüsusi təyinatlı yaşayış sahələri özgəninkiləşdirilə, icarə və kirayəyə verilə bilməz.

XÜSUSİ TƏYİNATLI MİNİK AVTOMO- BİLLƏRİ

- yük və sərnişin daşınmasına xidmət etmir, onlar xüsusi işləri yerinə yetirmək üçün təyin olunmuşdur. Xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələrinə sanitar və yanğın söndürən maşınlar, avtokranlar, avtotəmir emalatxanaları və s. daxildir.

XÜSUSİ TİCARƏT

- aşağıdakı əmtəə axınlarını əhatə edən xüsusi ticarət sistemidir:

- sərbəst tədavülə və ya onların daxil olmasından sonra anbarlarda saxlanılaraq istehlaka buraxılmış malların idxalıdır - aktiv emal üçün idxal (giriş) və passiv emaldan sonra idxal (çıxış);

- ölkədə istehsal olunmuş və ya bu ölkədə sərbəst tədavülə buraxılmış malların ixracıdır - aktiv emaldan sonra ixrac və passiv emaldan sonra ixrac.

Tranzit mallar və anbarlar üzrə mal dövriyyəsi xüsusi ticarət sisteminə daxil edilmir.

İaşə dövriyyəsi	277	İxtisaslaşdırılmış tibbi heyətin yardımı ilə baş verən doğum hallarının payı	288
İbtidai təhsillə əhatə olunmanın xalis əmsali	282	İxtisaslaşdırılmış ticarət.....	288
İbtidai, orta və ali təhsil sistemlərində qız və oğlanların nisbəti.....	282	İİV/QİÇS haqqında tam və düzgün təsəvvürü olan 15-24 yaşlı əhəlinin sayı	288
İcarə.....	282	İkiaddımlı ən kiçik kvadratlar metodu	288
İcarə ilə bağlı xidmətlər.....	282	İkili qeydiyyat (yazma) sistemi	288
İcarədar.....	282	İkili sistem	289
İcarəyə verən.....	282	İkinci dərəcəli fəaliyyət.....	289
İcbəri pensiya sığortası.....	282	İkitərəfli əsasda İƏİT/İYK-nin donor ölkələri tərəfindən ayrılmış şərtləşdirilməmiş İRY hissəsi	289
İcmal hesabat	282	İkitərəfli müqayisə	289
İctimai birlik	282	İqtisadi aktivlər	290
İctimai birliklərin mülkiyyəti.....	282	İqtisadi balanslar	290
İctimai iaşə.....	283	İqtisadi böhran	290
İctimai istehlak.....	283	İqtisadi cinayət.....	290
İctimai iş	283	İqtisadi demoqrafiya	291
İdarə	283	İqtisadi dəyişənlərin növləri	291
İdarə statistikasi	283	İqtisadi dövr.....	291
İdarəçilik uçotu	283	İqtisadi dövriyyə modeli.....	291
İdarəetmə haqqında razılaşma	283	İqtisadi ərazi	291
İdarəetmə xidmətlərinin göstərilməsi.....	284	İqtisadi fəal əhali.....	292
İddia	284	İqtisadi fəaliyyət	292
İdentifikasiya	284	İqtisadi fəaliyyət növləri.....	293
İdentifikasiya əlaməti.....	284	İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məhsul növləri təsnifatı.....	293
İdentifikasiya kodu.....	284	İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə vahidlərin sayı	294
İdentifikator	284	İqtisadi fəaliyyət növlərinin beynəlxalq standart sahə təsnifatı	294
“İdep”	284	İqtisadi fəaliyyət növlərinin düzgün nəticəsi.....	294
İdxal gömrük rüsumu	284	İqtisadi fəaliyyət növü üzrə yerli vahid....	294
İdxal və ixracın kvotalaşdırılması və lisenziyalaşdırılması.....	284	İqtisadi fəaliyyət vahidi.....	294
İdxal, əmtəələrin idxalı.....	285	İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanın statusu .	294
İdxala maliyyə yardımları	285	İqtisadi fəaliyyətlə məşğulluq.....	294
İdxala vergilər.....	285	İqtisadi fəalliq səviyyəsi.....	295
İƏİT/İYK-ə üzv olan ölkələr-donorlar tərəfindən xalis İRY şəklində bütün inkişaf etməkdə olan və qismən inkişaf etmiş ölkələrə ayrılan ümumi milli gəlirin payı	285	İqtisadi göstəricilər.....	295
İƏİT-ə üzv olan ölkələrdən kənd təsərrüfatı istehsalına dəstək üçün ayrılan ÜDM-in hissəsinin hesablanmış göstəricisi	286	İqtisadi inkişaf	295
İxrac gömrük rüsumu	286	İqtisadi inkişafın amilləri.....	295
İxrac, malların ixracı.....	286	İqtisadi istehsal	295
İxracı maliyyə yardımları	286	İqtisadi qeyri-fəal əhali.....	295
İxracı vergilər.....	286	İqtisadi maliyyə göstəricisinin qiymətləndirilməsi	296
İxracın (idxalın) fiziki həcm indeksi.....	286	İqtisadi maraq mərkəzi.....	296
İxtira	287	İqtisadi maraqlara görə birləşmə.....	296
İxtisas	287	İqtisadi nəzəriyyə.....	296
İxtisaslaşdırılmamış ticarət.....	287	İqtisadi potensial	296
İxtisaslaşdırılmış böyük ticarət sahəsi.....	287	İqtisadi sanksiyalar.....	296
İxtisaslaşdırılmış iri mağaza	287	İqtisadi siyahıyaalma.....	297

İqtisadi statistika	297	İnformasiyaların açıq mənbələri	304
İqtisadi təhlil	297	İnformasiyalaşdırma.....	304
İqtisadi-riyazi model	297	İnformasiyanın teleişlənməsinin texniki	
İqtisadi-statistik model	297	vasitələri	304
İqtisadiyyat	297	İnformasiya-texniki qulluq xidmətlərinin	
İqtisadiyyata kredit qoyuluşu.....	298	göstərilməsi.....	305
İqtisadiyyatın (sahələrin) ümumi mənfəəti	298	İnformasiya-təhlil mərkəzi	305
İqtisadiyyatın bölmələri (sektorları)	298	İnfrastruktur.....	305
İqtisadiyyatın xalis mənfəəti.....	298	İnfrastruktur tikililəri.....	305
İqtisadiyyatın sahələri	298	İnhisar.....	305
İqtisadiyyatın sahələrinin ümumi məhsulu	298	İnjiniring.....	305
İl ərzində çarpayıların tutulduğu günlərin		İnkasso.....	305
orta sayı	298	İnkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətləri	
İl ərzində gəlir və zərər.....	299	tərəfindən alınan İRY-nin onların ÜMG-də	
İl ərzində mənfəət və zərər	299	hissəsi	305
İlkin gəlirlər	299	İnkişaf etməkdə olan, okeana çıxışı olmayan	
İlkin gəlirlərin saldosu.....	299	ölkələr tərəfindən alınan İRY-nin onların	
İlkin hesabat.....	299	ÜMG-də hissəsi	306
İlkin xərclər (məsrəflər)	299	İnkişaf etmiş ölkələr tərəfindən inkişaf	
İlkin uçot.....	299	etməkdə olan ölkələrdən gətirilən kənd	
İlkin uçot göstəriciləri	299	təsərrüfatı məhsullarına, parçalara və hazır	
İllik mühasibat hesabatı.....	299	paltarlara qoyulmuş gömrük rüsumlarının orta	
İmitasiya modeli	299	tarifi	306
İmitasiya modelləşdirmə metodu.....	300	İnkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməkdə olan	
İmmiqrasiya	300	və ən az inkişaf etmiş ölkələrdən gömrüksüz	
İmtiyazlı səhm	300	idxalının hissəsi	307
İndaktiv tənzimləmə.....	300	İnkişaf məqsədi ilə rəsmi yardımın sektorları	
İndeks	300	bölüşdürülə bilən, İƏİT/İYK ölkələri-	
İndeks–deflyatorlar	301	donorları tərəfindən ikitərəfli əsasda əsas	
İndekslər arasında əlaqə	301	sosial xidmətlərə ayrılan məcmunun payı .	307
İndikator	301	İnnovasiya.....	308
İndossament	301	İnnovasiya fəaliyyəti	308
İnflyasiya	301	İnnovasiya fəaliyyətinin nəticə	
İnflyasiya proseslərinin təhlili	302	göstəriciləri	309
İnformasiya prosesləri.....	302	İnnovasiya məhsulu.....	309
İnformasiya.....	302	İnnovasiyaya xərclər	309
İnformasiya cəmiyyəti.....	302	İnsan inkişafı indeksi	310
İnformasiya ehtiyatları	302	İnsan inkişafı konsepsiyası.....	310
İnformasiya fəaliyyəti	303	İnsan inkişafının dayanıqlılığı	311
İnformasiya infrastruktur.....	303	İnstitusional bölmə.....	312
İnformasiya mühiti.....	303	İnstitusional əhali.....	312
İnformasiya texnologiyası	303	İnstitusional vahid.....	312
İnformasiya təhlükəsizliyinə xəta	303	İnteqral tənlik.....	313
İnformasiya və kommunikasiya		İntensivlik	314
texnologiyaları məhsulları	303	İnterfeys.....	314
İnformasiya və kommunikasiya		İntergenetik interval	314
texnologiyaları sektoru.....	303	İnternet abunəçiləri	314
İnformasiya və kommunikasiya		İnternet istifadəçiləri	314
texnologiyaları statistikasını	303	İnterpolyasiya etmək	314
İnformasiya və kommunikasiya		İntervallı proqnoz.....	314
texnologiyalarının (İKT) inkişaf indeksi...	304	İntervü (sorgu) aparmaq	315
İnformasiyalara icazəsiz giriş	304	İntrastat.....	315

İnventar uçotunun və nəqliyyat (hərəkət edən) vasitələrinin qeydiyyatı sənədləri	315
İnventarlaşdırma	315
İnventarlaşdırma siyahısı.....	315
İnventarlaşdırma tarixi	315
İnventarlaşdırmanın daimi metodu	315
İnventarlaşdırmanın dövrü metodu.....	316
İnvestisiya.....	316
İnvestisiya dəyəri	316
İnvestisiya fəaliyyəti	316
İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi.....	316
İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələri	316
İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri	317
İnvestisiya fəaliyyətli obyektlər.....	317
İnvestisiya fondu.....	317
İnvestisiya gəliri.....	317
İnvestisiya kompleksi.....	317
İnvestisiya qoyuluşuna meylliliyin son həddi.....	317
İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyi	317
İnvestisiya mühiti.....	318
İnvestisiya müsabiqəsi	318
İnvestisiya subsidiyaları	318
İnvestisiyadan gəlir	318
İnvestisiyalarda digər mənbələrin payı	318
İnvestisiyalarda dotasiyaların payı.....	318
İnvestisiyalarda xüsusi vəsaitlərin payı.....	318
İnvestisiyalarda istiqrazların payı	318
İnvestisiyalarda səhmlər paketlərinin satış payı.....	318
İnvestor smetası	318
İnvestorlar	318
İnzibati fayl.....	319
İnzibati məlumat mənbələri.....	319
İnzibati registr.....	319
İnzibati statistika	319
İpoteka.....	319
İpoteka bankı	319
İpoteka krediti.....	319
İri müəssisə	319
İri seriyalı istehsal	319
İri supermarket, böyük sahəli ticarət zalı olan pərakəndə satış mağazası.....	319
İri universal mağaza	319
İstehlak	319
İstehlak (pərakəndə) qiymətləri və tarifləri.....	320
İstehlak bazarı.....	320
İstehlak bazarının xidmətlər tutumu	320
İstehlak funksiyası	320
İstehlak xidməti bazarında tələb	320

İstehlak xidməti bazarının konyunkturu (vəziyyəti).....	320
İstehlak xidmətləri	320
İstehlak xidmətləri bazarında təklif	320
İstehlak kooperasiyası	320
İstehlak kooperasiyasına daxil olma	320
İstehlak qiyməti.....	320
İstehlak qiymətləri indeksi	321
İstehlak malları	321
İstehlak malları və xidmətləri	321
İstehlak mallarının pərakəndə satış qiymətləri indeksləri	322
İstehlak səbəti	322
İstehlak tullantıları	323
İstehlaka meyl.....	323
İstehlakçı	323
İstehlakçı xidməti bazarının seqmentləşdirilməsi.....	323
İstehlakçı kooperativlərlə birləşmələr (əməkdaşlıq)	323
İstehsal.....	323
İstehsal (buraxılış).....	323
İstehsal aktivləri.....	324
İstehsal amilləri.....	324
İstehsal avadanlığı.....	324
İstehsal avadanlıqlarının gücü	324
İstehsal avadanlıqlarının gücünün ölçü vahidi.....	324
İstehsal edilməmiş aktivlər	324
İstehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivləri.....	324
İstehsal edilmiş aktivlər.....	324
İstehsal ehtiyacları üçün istehlak edilmiş elektrik enerjisi	324
İstehsal fəaliyyəti üzrə dövriyyə.....	325
İstehsal fəaliyyətindən əldə olunan digər gəlirlər	325
İstehsal funksiyası.....	325
İstehsal gücləri.....	325
İstehsal gücləri balansı	325
İstehsal güclərindən istifadə	325
İstehsal hesabı.....	326
İstehsal xərcləri	326
İstehsal xərcləri (ticarət müəssisələri üçün).....	326
İstehsal istehlakı.....	326
İstehsal kooperativi (arteli).....	326
İstehsal məsrəfləri	326
İstehsal olunan aktivlərə qoyulan investisiyalar	326
İstehsal olunmayan aktivlər	326

İstehsal olunmayan aktivlərə qoyulan investisiyalar	326
İstehsal olunmuş aktivlər	326
İstehsal prosesinə xidmət göstərən enerji avadanlığının gücü	327
İstehsal təhlili	327
İstehsal tikintisi	327
İstehsal tullantıları	327
İstehsal vahidi	327
İstehsal vahidinin son məhsul və natamam istehsal ehtiyatlarının dəyişməsi	327
İstehsal vasitələri	327
İstehsal və idxala görə subsidiyalar	328
İstehsal zədələnməsinin səviyyəsi və ya istehsal zədələnməsinin tezliyi əmsalı	328
İstehsala digər vergilər	328
İstehsala xərclərin uçotu	328
İstehsala maliyyə yardımları	328
İstehsala vergilər	328
İstehsalat zədələnməsinin statistikasına	328
İstehsalçı	328
İstehsalatda zədələnmənin ağırlıq əmsalı ..	328
İstehsalçı müəssisənin qiyməti	328
İstehsalçının qiyməti	328
İstehsalda bədbəxt hadisələr haqqında akt	329
İstehsalda zədə	329
İstehsaldan sonrakı investisiyalar	329
İstehsalın dəyəri	329
İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi	329
İstehsalın sərhədi	329
İstehsalın ümumi xərcləri	329
İstehsalla bağlı vergilər və rüsumlar	329
İstehsalla əlaqədar rüsum və vergilər	330
İstehsal-texniki təyinatlı məhsulların alınmasının orta qiymət indeksi	330
“İsti (qaynar) pullar”	330
İstiqamətlər üzrə daşınmaların qeyri-bərabərlik əmsalı	330
İstiqraz	330
İstiqraz üzrə faiz	331
İstiqraz və rəqəsi	331
İstiqrazlar üzrə borclar	331
İstiqrazların gəlirliliyi	331
İstilik elektrik stansiyalarının faydalı iş əmsalı	331
İstirahət müəssisəsi	331
İstirahətin, idman tədbirlərinin və mədəniyyət sahəsinin təşkili üzrə xidmətlər	331
İstismar	332
İstismar dövrü	332
İstismar netto yük dövryyəsi	332

İstisna (kənar etmə) həddi	332
İş buraxma	332
İş tapmaqdan ümidini üzən şəxs	332
İş vaxtı	332
İş vaxtının yarısından az işləyənlərin sayı və iş vaxtının yarısından çox işləyənlərin sayı	333
İş verənlər	333
İş yeri	333
İşçi (iş) qüvvəsi	333
İşçi heyəti	334
İşçi heyətin əməyinin ödənilməsinə sərf olunan xərclər	334
İşçi heyətin kateqoriyası	334
İşçi qüvvəsi bazarı	334
İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərdən başqa, digər istismar xərcləri	334
İşçi qüvvəsinə çəkilən ümumi xərclər	335
İşçi qüvvəsinin müayinəsi	335
İşçi qüvvəsinin növbəlilik əmsalı	335
İşçi qüvvəsinin sayının artma (azalma) indeksi	335
İşçi qüvvəsinin ümumi dövryyəsi	335
İşçilərin hərəkəti	335
İşçilərin işinin növbəlilik əmsalı	335
İşçilərin orta gəliri və orta əmək haqqı	335
İşçilərin orta siyahı sayı	336
İşçilərin siyahı sayı	336
İşçilərin siyahı tərkibinə əmək haqqı xərcləri	336
İşçilərin yerinin doldurulması əmsalı	337
İşçinin tarif dərəcəsi	337
İşdən azad edilmiş işçilər	337
İşə çıxan işçilərin sayı	337
İşə götürənlərin sosial sığortaya ayırmaları	337
İşə götürənlərin sosial sığortaya şərti hesablanmış ayırmaları	337
İşəgötürən	337
İşgüzar fəaliyyət indeksi	338
İşgüzar fəallıq	338
İşgüzar turizm	338
İşlənən məlumatların həcmi	338
İşlənmiş vaxta görə ödəmələr	339
İşlənmiş torpaqlar	339
İşlənmiş vaxta görə ödəmələr	339
İşləyənlərin ümumi sayından qeyri-formal sektorda məşğulların sayı	339
İşsizlər	339
İşsizlərin qeydiyyat əmsalı	339
İşsizlik	340
İşsizlik səviyyəsi	340

İşsizliyə görə müavinət.....	340
İşsizliyin davamlılığı.....	340
İşsizliyin səviyyəsi	340
İtki.....	340
İzləyən nəzarətçi signal	340
İzokvant	341
İzotermik vaqon	341

İAŞƏ DÖVRIYYƏSİ – fərdi kulinariya məhsullarının, həmçinin yerində kulinariya emalı olmadan istehlak üçün əhaliyə satılmış əmtəələrin dəyəridir.

İBTİDAİ TƏHSİLLƏ ƏHATƏ OLUNMANIN XALİS ƏMSALI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - rəsmi olaraq müəyyən edilmiş məktəb yaşına (bu, milli təhsil sistemində müvafiq olaraq müəyyən edilir) çatmış və ibtidai məktəbə daxil olmuş uşaqların sayının rəsmi məktəb yaşlı uşaqların ümumi sayına olan nisbətidir. *İbtidai təhsil* çərçivəsində uşaqlara əsasən oxuma, yazma və hesab bacarığı öyrədilir, həmçinin onlara tarix, coğrafiya, təbiət elmləri, sosial elmlər, təsviri sənət və musiqi haqqında da biliklər verilir.

Bu göstərici müvafiq yaş qrupu (təhsil müəssisələrinin Təhsil Nazirliyinə hesabat qismində təqdim etdiyi sənədlərə əsasən) çərçivəsində əhatə olunmuş şagirdlərin sayının ibtidai təhsil yaşında olan uşaqların sayına bölünməsi ilə hesablanır.

İBTİDAİ, ORTA VƏ ALİ TƏHSİL SİSTEMLƏRİNDƏ QIZ VƏ OĞLANLARIN NİSBƏTİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - dövlət və qeyri-dövlət ibtidai, orta və ali təhsil müəssisələrində oxuyan qadın cinsində olanların sayının kişi cinsində olan şagirdlərin sayına nisbətidir.

Bu göstərici, yaşıdan asılı olmayaq, təhsillə əhatə olunmuş qızların sayının oğlanların sayına olan nisbətini özündə əks etdirir.

İCARƏ – müqavilə kimi müəyyənləşdirilir və bunun nəticəsində qabaqcadan şərtlənmiş dövrdə icarəyə verən ödəməyə görə mülkiyyət vahidindən istifadə hüquqlarını icarədara verir.

İCARƏ İLƏ BAĞLI XİDMƏTLƏR – maşın və avadanlıqların (kənd təsərrüfatı, tikinti, ofislər üçün habelə hesablama texnikası vasitələri daxil edilməklə və s.), heyətlə (əməliyyatçılar, sürücülər, ekipaj) xidmət göstərməməklə nəqliyyat vasitələrinin (quru, su, hava) lizinqi və icarəsi, məişət mallarının və şəxsi istifadə əşyalarının (televizorların, radioqəbuledicilərin, audio və videoyazan qurğuların, binaların interyerləri üçün mebel və əşyaların, elektrik-məişət cihazlarının və s.) icarəsi üzrə xidmətlərdir.

İCARƏDAR (İCARƏÇİ) - icarə obyektini sayılan əmlakdan istifadə hüququna görə icarəyə verənə icarə haqqı ödəyən hüquqi və fiziki şəxslərdir.

İCARƏYƏ VERƏN – icarə obyektini sayılan əmlakın qanuni sahibidir və ya əmlakını icarəyə vermək hüququna malik olan mülkiyyətçidir.

İCBARİ PENSİYA SİĞORTASI – muzzdlu və özü məşğul işçilərə qocalıq və əlilliyə görə verilən əmək pensiyasının siğorta və yığım hissələrinin, ölən ailə başçısının ailə üzvlərinə verilən əmək pensiyalarının və onun pensiya yığımlarının siğorta hissəsinin, həmçinin ölüm gününə işləməyən ölən pensiyaçıların dəfninə olan sosial müavinətlərin məcburi siğorta üzvlük haqları hesabına təmin olunan pensiya sisteminin bir hissəsidir.

İCMAL HESABAT – *ilkin hesabatlarda* olan statistik məlumatların yekun nəticəsi hesab edilən statistik məlumatdır.

İCTİMAİ BİRLİK – mənafə ümumiliyi əsasında vətəndaşların öz iradəsini azad ifadə etməsi nəticəsində yaratdıqları könüllü birləşmədir.

İCTİMAİ BİRLİKLƏRİN MÜLKİYYƏTİ – hüquqi şəxs statusuna malik olan ictimai təşkilatların, hərəkət və fondların, partiyaların, peşəkar ittifaqların, dini, xeyriyyə və digər təşkilatların mülkiyyətidir. İctimai təşkilatın üzvlərinin ictimai təşkilata aid olan əmlaka mülkiyyət hüququ yoxdur.

İctimai birliklərin, onların təşkilatlarının mülkiyyətində binalar, qurğular, mənzillər, avadanlıq, inventar, pul vəsaiti, səhmlər, digər qiymətli kağızlar və onların nizamnamələrində (digər əsas sənədlərində) nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin maddi təminatı üçün lazım olan başqa əmlak ola bilər. İctimai birliklərin mülkiyyətində həmin birliklərin nizamnamələrində (digər əsas sənədlərində) onların məqsədlərinə müvafiq surətdə öz vəsaitləri hesabına yaradılan nəşriyyatlar, digər müəssisələr, xeyriyyə idarələri də ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət təhlükəsizliyi və ictimai təhlükəsizlik baxımından, yaxud beynəlxalq müqavilələrə müvafiq surətdə ictimai birliklərin mülkiyyətində ola bilməyən əmlakın növləri qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilə bilər.

İCTİMAİ İAŞƏ – dərhal istehlaka və yaxud istehlakçılara satışa yararlı olan qida məhsullarının hazırlanması və istehlak prosesinə xidmət üzrə ixtisaslaşmış alt ticarət sahəsidir. İctimai iaşə statistikasının onun əhalinin tələbatının təmin edilməsində rolunu; müəssisələrin mülkiyyət formaları üzrə bölgüsünü; məhsulların həcmi, strukturunu və dinamikasını; ictimai iaşənin əmtəə dövriyyəsini; onun infrastrukturunun vəziyyəti və inkişafını; ictimai iaşənin sosial və iqtisadi səmərəliliyini öyrənir.

İCTİMAİ İSTEHLAK – cəmiyyətin və cəmiyyət üzvlərinin birgə (idarəçilik, müdafiə, təhlükəsizlik və s. xidmətlər) tələbatlarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş xidmətlərin dəyərinin məcmusudur.

İCTİMAİ İŞ – adətən, işçilərdən ilkin peşə hazırlığı tələb etməyən və sosial faydalı istiqamətə malik olan, müvəqqəti məşğulluq şəraitində əmək fəaliyyətinin ümumi mümkün növüdür. İctimai iş işsiz vətəndaşlara maddi kömək göstərmək, həmçinin azgəlirli əhalinin ikinci məşğulluqla təmin edilməsi üçün ölkənin məşğulluq xidməti orqanlarının təkliflərinə əsasən ölkənin icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən təşkil olunur. İctimai işdə iştirak edən vətəndaşların uçotu əsasən məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən aparılır.

İDARƏ – 1) müəyyən növ işlərin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyət yeridir. Azərbaycan Respublikasında dövlət idarələri və ictimai idarələr fəaliyyət göstərir.

2) hüquqi şəxsin idarəetmə, sosial-mədəni və ya digər qeyri-kommersiya xarakterli funksiyaların həyata keçirilməsi üçün yaratdığı təşkilat sayılır. İdarə hüquqi şəxs deyildir və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamə üzrə fəaliyyət göstərir. İdarə ona təhkim edilmiş əmlak barəsində qanunla müəyyənləşdirilmiş hədlərdə, öz fəaliyyətinin məqsədlərinə, hüquqi şəxsin tapşırıqlarına və əmlakın təyinatına uyğun sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. İdarənin öhdəlikləri üçün məsuliyyət idarəni yaratmış hüquqi şəxsin üzərinə düşür. Dövlət idarələrinin və digər idarələrin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi vəziyyətinin xüsusiyyətləri qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

İDARƏ STATİSTİKASI – sahədaxili və idarə xarakterli məsələlərin həlli üçün xüsusi məlumatların əldə edilməsi məqsədi ilə dövlət idarəetmə orqanlarının (nazirliklər, idarələr) müvafiq təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən,

statistik məlumatların toplanması və işlənməsinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş sistemidir.

İDARƏÇİLİK UÇOTU – baş verdiyi yer üzrə həyata keçirilən, müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin məsrəflərinin və nəticələrinin uçotudur. İdarəçilik uçotu müəssisələrin cari istehsal və kommersiya fəaliyyətinin planlaşdırılması və nəzarəti üçün menecerlərə lazım olan məlumatların hazırlanması prosesini özündə əks etdirir. Onun məqsədi istehsalda səmərəli idarəetməni təmin etməkdən ibarətdir. Metodoloji və təşkilati cəhətdən uçotu maliyyə və idarəçilik uçotlarına bölmək olar. Maliyyə və idarəçilik uçotunda eyni bir hesab planından istifadə edilir ki, burada da müəssisənin hərəkətdə olan vəsaitləri ifadə olunur. Bununla yanaşı, maliyyə uçotu vəsaitlərin vəziyyətini, idarəçilik uçotu isə onların hərəkətini əks etdirir. Mühəsibat hesabı bu və ya digər qiymətləri və maliyyə nəticələrinin axınıni əks etdirməklə, idarəçilik uçotunun məqsədini həyata keçirir.

Əgər müəssisənin fəaliyyətinin çıxış nəticələri maliyyə uçotu ilə formalaşarsa, onda onların daxili qruplaşması və xarici konyunkturanın tərtibləri nəzərə alınmaqla, çıxış parametrləri ilə qurulması idarəçilik uçotu vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əgər maliyyə uçotu bir qayda olaraq dərc (yayılma) üçün lazımdırsa, onda idarəçilik məlumatları bağlı xarakter daşıyır (o cümlədən kommersiya sirrinin mövcudluğu ilə bağlı).

İdarəçilik uçotunun birbaşa predmeti istehsal məsrəfləri (xərcləri); məqsədi – xərclərin (maya dəyərinin) formalaşması prosesinin idarə olunması və müəssisənin funksional bölmələrində məhsul və xidmət növlərinin gəlirliliyi; vəzifələri – müəssisənin “büdcəsinin” hesablanması, plan balansının proqnozları və son hesabatda müəssisənin real maliyyə nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri olan məlumatların əldə edilməsi hesab edilir. İdarəçilik uçotu yüksək dərəcəli analitikliyə malikdir ki, bunun nəticəsində də müəssisənin istehsal fəaliyyəti maliyyə nəticələri ilə sıx bağlı olur, hazır məhsulların xərcləri, maya dəyəri, buraxılışı və satışı ilə bağlı müəssisələrin daxili statistikasının formalaşdırılması üçün zəruri məlumatların əldə olunması imkanı yaranır. Məsrəflərə (xərclərə) uyğun olaraq, idarəçilik uçotu direkt-kostinq, standart-kostinq və məhsulların uçot xərcləri və maya dəyərinin kalkulyasiyasının digər metodları ilə sıx bağlıdır.

İDARƏETMƏ HAQQINDA RAZILAŞMA (MÜQAVİLƏ) - özü üçün gəlir əldə etmək məqsədi ilə hüquqi vahidə sahibi olmadığı

müəssisəni və ya onun bir hissəsini (yerli vahidi) istismar etməyə imkan verən müqavilədir.

İDARƏETMƏ XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – hüquq-mühafizə və müdafiə orqanlarının, *büdcədənkanar fondlar* da daxil olmaqla, dövlət idarəetmə müəssisələrinin xidmətlərinin dəyəridir. Bu xidmətlərin göstərilməsinin əsas hissəsi qeyri-bazar xidmətləridir və onlar istehsalə çəkilən cari xərclərin və əsas kapitalın istehlakının həcmindən cəmi kimi qiymətləndirilir. Müdafiə sahəsinin xidmətlər buraxılışının müəyyənləşdirilməsinin öz xüsusiyyəti vardır. Belə ki, cari xərclərdən və əsas *kapitalın istehlakından* başqa, silahların alınması (silahlı qüvvələrin texniki təchizatı) xərcləri də ona daxildir.

“İdarəetmə” sahəsinin *bazar buraxılışına* hüquq məsləhətxanalarının xidmətləri, həmçinin öz fəaliyyətlərini ayrı-ayrı şəxslər kimi həyata keçirən hüquqşünasların xidmətləri daxildir və bu, xidmətlərin ödənişləri həcmində qiymətləndirilir.

İDDİA (TƏLƏB) – 1) iddiaçının məhkəmə və ya arbitrajda cavabdehə qarşı irəli sürdüyü tələbdir. 2) pozulmuş və yaxud mübahisəli hüququn və yaxud qanunla qorunan mənafenin hüquq müdafiə vasitəsidir. Mülki prosesdə maraqlı şəxslər müəyyən edilmiş qaydada iddia verə bilər. İddia iddia ərizəsi formasında verilir. Ərizə cavabdehlərin sayına görə surətləri ilə verilir və bu zaman dövlət rüsumu ödənilir.

İDENTİFİKASIYA (EYNİLƏŞDİRMƏ) – **(I)** - *ekonometrik modellərin* parametrlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Modelin parametrlərinin müəyyənləşdirilməsinin mümkünliyi onun identifikasiya olunmasını xarakterizə edir. İdenifikasiya olunmayan ekonometrik modellər üçün hətta informasiyanın hədudsuz həcmi (*seçmə*) əsasında belə parametrləri birmənalı qiymətləndirmək olmaz.

(II) - registrdə yazılmış vahidlə digər vahid arasında fərq uyğunluğuna nəzarətə imkan verən üsuldur.

İDENTİFİKASIYA (EYNİLƏŞDİRMƏ) ƏLAMƏTİ – kod işarələri şəklində verilmiş, *registr* obyektinin xarakteristikasıdır. Məlumatların kodlaşdırılması üçün milli dövlət təsnifatlarından istifadə olunur.

İDENTİFİKASIYA (EYNİLƏŞDİRMƏ) KODU - vahidin kompüter fayllarında uçotunun sadələşdirilməsi məqsədilə ona verilən işarələr yığımıdır ki, bu da əksər hallarda müəyyən

alqoritmlə hesablanmış nəzarət rəqəminə malik olan ədəd (identifikasiya (eyniləşdirmə) nömrəsi) olur. İdentifikasiya (eyniləşdirmə) kodu vahidin mövcud olduğu bütün dövr ərzində dəyişməz olaraq qalmalıdır və heç bir mənə yükü daşımamalıdır. İdentifikasiya kodu təkrarlanmır və yalnız bu vahidə məxsusdur.

İDENTİFİKASIYA (EYNİLƏŞDİRMƏ) NÖMRƏSİ (SAYI) – faylda uçotunu sadələşdirmək üçün vahidə verilən simvollar dəstidir. İdentifikasiya nömrəsi (identifikator) qeyddən keçmiş vahidin bütün mövcudluğu dövründə daimi olaraq qalmalıdır və mənə əhəmiyyəti daşımamalıdır.

İDENTİFİKATOR (EYNİLƏŞDİRİCİ - proqramlaşdırmada) – proqramın bəzi elementlərinin identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) üçün istifadə olunan simvollar sətridir. Adlandırılan elementin növü proqramlaşdırma dilindən asılıdır dəyişənlər, məlumatların strukturu, yüksək səviyyəli konstruksiya və proqramın özü ola bilər. *Məlumatların işlənməsində* məlumatların bir hissəsinin, yaddaş sahələrinin, yaddaş məkanının, cildlərin genişliyinin və s. identifikatoruna baxılır. İdentifikator proqram obyektlərinin qeyd edilməsi sisteminin yaradılması zamanı proqramçı tərəfindən təyin edilir.

“İDEP” - İntrastatın “Data Entry Package”sidir. Avropa Statistika Bürosu tərəfindən hazırlanmış, çıxış məlumatlarının işlənməsinin təmin edilməsi proqramıdır. Məlumatların elektron şəklində çıxarılmasında, format Edikfat-Kyusdr/İnstat məlumatının standartlarına uyğun olur.

İDXAL GÖMRÜK RÜSUMU - pul yığımıdır, mallar ölkəyə gətirilərkən (idxal edilərkən) dövlət tərəfindən yığılır; idxal olunmuş malların ölkə daxilində qiymətlərinin qaldırılması və ölkənin malları ilə müqayisədə onların rəqabət qabiliyyətlərinin aşağı salınması vasitəsidir; dövlət büdcəsinin *gəlirinə* daxil olur.

İDXAL VƏ İXRACIN KVOTALAŞDIRILMASI VƏ LİSENZİYALAŞDIRILMASI – müvafiq ölkəyə gətirmənin (aparmanın) kəmiyyət və dəyərinin məhdudlaşdırılması; ölkə və ölkələr qrupu üçün müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində müəyyənləşdirilmiş məhsullara, nəqliyyat vasitələrinə, işlərə, xidmətlərə və s. tətbiq edilir; xarici iqtisadi tənzimləmənin qeyri-tarif, sığının tənzimləyicisi və daxili bazarda tələb, xarici

ticarət tərəfdaşlarının diskriminasiya olunmuş səhmlərinə cavab tədbirləri qismində çıxış edir.

İDXAL, ƏMTƏƏLƏRİN İDXALI – (I) - xarici mənşəli əmtəələrin, texnologiyaların, xidmətlərin (xarici firmaların xidmətlərindən pullu istifadə etmə), kapitalın (kredit və istiqrazların təqdim edilməsi formasında) bilavasitə istehsalçı (produsent) və ya vasitəçi ölkədən daxili bazarda satmaq üçün, həmçinin üçüncü ölkəyə tranzit (bir ölkədən başqasına göndərilən malların və ya gedən sərnişinlərin yolda üçüncü bir ölkədən keçməsi) üçün gətirilməsidir. Görünən idxal (maddi dəyərlərin gətirilməsi) və görünməyən idxal (idxal olunan yük, sərnişin, turizm, sığorta, xidmətlərin daşınması, həmçinin *hüquqi və fiziki şəxslərin* sərhəddən kənara pul köçürmələri) fərqləndirilir. İdxal milli qanunvericilik, siyasi-hüquqi məhdudiyyətlər, gömrük tarifləri, sistem lisenziyalasdırılması və digər xarici qeyri-tarif iqtisadi tənzimləmələrlə tənzimlənir. İdxalın həcminə reimport (yenidən idxal) da daxil edilir. İdxalın uçot vaxtı yükün buraxılmasına gömrük orqanının yük gömrük bəyannaməsinə icazə verdiyi vaxt hesab edilir. İş, xidmət, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin uçot vaxtı təhvil-təslim aktı və ya iş, xidmət, intellektual fəaliyyətin nəticələrinə görə ödəmə vaxtı hesab olunur.

(II) – üçüncü ölkədən daxil olan və aktiv emalın və ya gömrük nəzarəti altında emalın sərbəst tədavi ilə buraxılması üçün bilavasitə gömrük rejiminin anbarlarında yerləşdirilən əmtəələrdir.

İDXALA MALİYYƏ YARDIMLARI – əmtəə və xidmət idxalı dövlət tərəfindən mükafatlandırılan, rezident-idxalçılara verilən *maliyyə yardımı* növüdür. Bunlara məsələn, milli iqtisadiyyatın maraqları dairəsində olan yüksək texnologiyaların və ya buraxılışı yerli istehsalçılar tərəfindən kifayət qədər olmadıqda, sosial əhəmiyyətli istehlak mallarının idxalı aiddir.

İDXALA VERGİLƏR – mallar faktiki və ya gömrük sərhədlərini keçərək iqtisadi zonaya daxil olarkən və yaxud *rezidentlərə qeyri-rezidentlər* tərəfindən xidmətlər göstərildikdə ödənilməli olan vergiləri (ƏDV-dən başqa) göstərən, MHS-də istifadə olunan termindir.

İƏİT/İYK-ə (İƏİT-in İNKİŞAFA YARDIM KOMİTƏSİ) ÜZV OLAN ÖLKƏLƏR-DONORLAR TƏRƏFİNDƏN XALIS İRY (İNKİŞAF MƏQSƏDİLƏ RƏSMİ YARDIM) ŞƏKLİNDƏ BÜTÜN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN VƏ

QİSMƏN İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRƏ AYRILAN ÜMUMİ MİLLİ GƏLİRİN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - İƏİT/İYK tərəfindən tərtib olunmuş yardım alanların siyahısına daxil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkə və ərazilərə təqdim olunan subsidiya və istiqrazları birləşdirir ki, bu da əsas etibarilə iqtisadi inkişafa yardım və güzəştli maliyyə şərtləri ilə (istiqrazı təqdim etdikdə, onun qaytarılmayan hissəsi 25%-dən az olmamalıdır) rifaha nail olunması məqsədilə rəsmi sektor tərəfindən ayrılır. Həmçinin, texniki əməkdaşlıq da bura daxildir. Belə yardımlara hərbi məqsədlər üçün ayrılmış subsidiyalar, istiqraz və kreditlər daxil edilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha inkişaf etmiş ölkələrə, həmçinin İYK-da müəyyən edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə edilən yardımlar da bu kateqoriyaya daxil edilmir.

Donor ölkələrin ümumi milli gəliri (ÜMG) bazar qiymətləri ilə özündə debitorlar hesab edilən həm təsərrüfat vahidlərinin-rezidentlərin, həm də iqtisadiyyatın sektorlarının ümumi ilkin gəlirlərinin məbləğini əks etdirir. Bazar qiymətləri ilə hesablanmış ÜMG 1993-cü ilin Milli hesablar sistemində Ümum milli məhsul (ÜMM) kimi qeyd edilmişdir. ÜDM-dən fərqli olaraq, ÜMG anlayışı əlavə dəyərə deyil, gəlirə (ilkin gəlirə) aid edilir.

Baş Assambleya İqtisadi və Sosial Şuranın rəyinə əsaslanaraq, inkişaf sahəsində siyasət üzrə Komitənin tövsiyəsi üzrə bu və ya digər ölkələrin ən az inkişaf edən ölkələrin (AİÖ) siyahısına daxil edilməsinə dair qərarlar qəbul edir. 2003-cü ilin yanvar ayna olan vəziyyətə görə, cari siyahıya aşağıdakı ölkələr (regionlar üzrə bölünməklə) daxildir: *Afrikada –* Anqola, Benin, Burkina-Faso, Burundi, Qambiya, Qvineya, Qvineya-Bisau, Konqo Demokratik Respublikası, Cibuti, Zambiya, Kabo-Verde, Komor adaları, Lesoto, Liberiya, Mavritaniya, Madaqaskar, Malavi, Mali, Mozambik, Niger, Tanzaniya Birləşmiş Respublikası, Ruanda, San-Tome və Prinsipi, Senegal, Somali, Sudan, Serra-Leone, Toqo, Uqanda, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad, Ekvator Qvineyası, Eritriya və Efiopiya; *Asiya və Sakit okean rayonunda –* Əfqanıstan, Banqladeş, Butan, Vanuatu, Yəmən, Kamboca, Kiribati, Laos Xalq Demokratik Respublikası, Maldiv adaları, Myanma, Nepal, Samoa, Solomon adaları, Timor-Leşti və Tuvalu; *Latın Amerikası və Karib dənizi hövzəsində –* Haiti.

ÜMG bərabərdir ÜDM (özündə istehsalçı rezident-vahidlərin istehsal fəaliyyətinin yekun nəticəsini əks etdirən), çıxılışın qeyri-rezident vahidlərə ödənilməli olan ilkin gəlirlər, üstəgəl

qeyri-rezident vahidlərdən daxil olan ilkin gəlirlər. Başqa sözlə, ÜMG ÜDM-dən istehsalə və idxala xalis (subsidiyalarsız) vergilər, digər ölkələrə ödənilməli olan əmək haqqı və mülkiyyətdən gələn gəlirlər çıxılmaqla və digər ölkələrdən alınmalı olan müvafiq gəlir maddələri əlavə olunmaqla hesablanır.

İƏİT-ə ÜZV OLAN ÖLKƏLƏRDƏN KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALINA DƏSTƏK ÜÇÜN AYRILAN ÜDM-in HİSSƏSİNİN HESABLANMIŞ GÖSTƏRİCİSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən)

- məqsədindən və kənd təsərrüfatı istehsalına və gəlirlərə və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakına təsirindən asılı olmayaraq, büdcə daxilolmalarını nəzərə almadan, il ərzində ölkə və xarici vergi ödəyicilərindən və istehlakçılardan (siyasi tədbirlər nəticəsində təqdim edilən və kənd təsərrüfatı istehsalının dəstəklənməsinə yönəldilən subsidiyalar şəklində) bütün ümumi daxilolmaların pul şəklində dəyəridir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına gəldikdə isə, müvafiq kənd təsərrüfatı siyasətinin aparılması nəticəsində subsidiyanın ümumi qiymətləndirici həcmi vergi ödəyiciləri və istehlakçılar üçün onların ümumi dəyərini əks etdirir. ÜDM-in hesablanmış müvafiq hissəsi onu göstərir ki, bu dəstək ümumilikdə iqtisadiyyat üçün kifayət edir. Yardımın hesablanmış ümumi həcmi özündə ticarət maneələrini keçmək üçün fərdi fermerlərə yardım göstərilməsini əks etdirir. Bu, aşağıdakılarla bağlıdır: kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili qiymətlərinin dünya qiymətlərindən yüksək olması ilə; büdcədən ödəmələrin həyata keçirilməsi ilə; qoyulan ehtiyatların subsidiya olunması ilə; ərzaq məhsullarının istehlak qiymətlərinin subsidiya olunması və ümumilikdə kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi xarakterli xidmətlərinin dəstəklənməsi ilə.

İXRAC GÖMRÜK RÜSUMU – pul yığıdır, mallar ölkədən çıxarılarkən (ixrac olunarkən) yığılır; ixracatın inkişafı hesabına dövlət büdcəsinin gəlirlərini artırmaq vasitəsidir və ixrac zamanı *gəlirlərin* aşağı salınması hesabına daxili bazarda mal tədarükünü stimullaşdırır. Xarici mallar və onların təkrar istehsal məhsulları ixracın gömrük rüsumundan azad edilir.

İXRAC, MALLARIN İXRACI – 1) əmtəələrin, texnologiyaların, işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyət nəticələrinin, o cümlədən

milli istehsal və mənşəyə son dərəcə malik olma hüquqlarının; əvvəllər xaricdən idxal olunan və emal edilən əmtəələrin; “milliləşdirilmiş” əmtəələrin (əvvəllər sərbəst dövriyyə üçün buraxılmış və emal edilməmiş şəkildə ölkədən çıxarılan xarici mənşəli əmtəələr) və s. verilən ölkədən çıxarılmasıdır. Əmtəələrin ixracat uçotu anı onların sərhəddən keçmələrinə icazə verən sərhəd gömrüyünün yük gömrük bəyannaməsində qoydğu möhürdəki tarixdir. İşlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyət nəticələrinin ixracat uçotu anı, qəbul-təhvil aktının tarixi və ya göstərilən iş, xidmət, intellektual fəaliyyət nəticələrinə görə ödənişlərin ödənilməsi tarixidir; 2) gömrük rejimidir, bu zaman əmtəələr gömrük sərhədlərindən, onların bu əraziyə gətirilməsi haqqında öhdəlikləri olmadan çıxarılır. Gömrük rejimində əmtəələrin çıxarılması zamanı ixrac olunan əmtəələr, onların gömrük bəyannamələrinə qəbulu günündə olduqları vəziyyətdə, daşınmanın və saxlanılmanın normal şəraitində əmtəələrin təbii aşınması və ya azalması istisna olmaqla, ölkə ərazisi xaricinə çıxarılmalıdırlar. Azərbaycan Respublikasında ixracat, əmtəə ixracı, ixrac rüsumları və digər gömrük rüsumlarının ödənişi ilə, iqtisadi siyasət ölçülərinin gözlənilməsi və *Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsində* nəzərdə tutulmuş digər tələblərin və gömrük işi üzrə qanunvericiliyin digər aktları tələblərinin yerinə yetirilməsi ilə həyata keçirilir. İxracatda əmtəə ixracı zamanı əmtəələr vergilərdən azad edilir, yaxud ödənilən vergi məbləğləri vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, qaytarılır.

İXRACA MALİYYƏ YARDIMLARI – ixracatçıların, ixracı dövlət tərəfindən mükafatlandırılan mal və xidmətlərə görə aldıkları maliyyə yardımlarıdır.

Mallar iqtisadi ərazini tərk etdiyi və ya qeyri-rezident vahidlərə xidmət göstərildiyi vaxt ödənilən bütün mal və xidmətlərə verilən yardımları əhatə edir.

İXRACA VERGİLƏR - mallar inzibati ərazidən çıxarıldıqda və ya xidmətlər rezidentlər tərəfindən qeyri-rezidentlərə göstərildikdə, ödənilməli olan mal və xidmətlərə vergilər qrupuna aid edilən, MHS-də qəbul edilmiş termindir.

İXRACIN (İDXALIN) FİZİKİ HƏCM İNDEKSİ – keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə hesabat dövründə ixrac (idxal) olunmuş malların fiziki həcmnin nisbi orta dəyişməsini səciyyələndirir. Fiziki həcm indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I_f = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Burada: q_1 – hesabat dövründə malların miqdarı;

q_0 – baza dövründə malların miqdarı;

p_0 – baza dövründə əmtəə vahidinin qiymətidir.

Bu indeks hesablanarkən hesabat və baza dövrlərində ixracın və ya idxalın eyni qiymətlə, yəni baza qiyməti ilə qiymətləndirilməsi qiymətlərin dəyişməsinin indeksə təsirini aradan qaldırır.

İdxalın (ixracın) fiziki həcm indeksi ayrı-ayrı əmtəələr, əmtəə qrupları və bütövlükdə ölkənin ixracı üzrə hesablanır.

İXTİRA – iqtisadiyyatın istənilən sahəsində, sosial sferada, müdafiədə tapşırıqların həllində texniki cəhətdən əhəmiyyətli fərqlərə malik olan elmi tədqiqatların nəticəsi və cəmiyyətin müəyyən edilmiş tələbatlarını təmin etmək üçün istehsal fəaliyyətinin, intellektual fəaliyyətin məhsulu olan yeni ideyaların texniki ifadəsidir. Başqa sözlə, dövlətin ixtira kimi tanıdığı və ölkənin mövcud qanunvericiliyinə uyğun olaraq mühafizə etdiyi texniki nəticədir. Yeni qurğular, üsullar, maddələr, mikroorqanizm şamları (vaksin, serum hazırlamaq üçün bir mənbədən: xəstələnmiş heyvan və ya insan orqanizmindən saf mikroorqanizmin hazırlanması), seleksiya nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, həmçinin əvvəllər mövcud olan qurğuların, üsulların, maddələrin, mikroorqanizm şamlarının yeni təyinatla tətbiq olunması ixtiraların obyektləri hesab edilir.

İxtiralar – müəssisə və təşkilatların qeyri-maddi aktivlərinin tərkibinə daxil olan, elmi-texniki nailiyyətlərin mübadiləsi sahəsində lisenziya predmeti; *sənaye mülkiyyətinin* qorunması obyekti hesab olunur. İxtiraların yaranması, qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar olan hüquqi münasibətlərin qanunla tənzimlənməsi yalnız qoruna bilən ixtiralar üçün mümkündür. Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, dünya ölkələrinin qanunvericiliyində yeni, ixtiraçılıq səviyyəsi yüksək olan və sənayedə tətbiq edilən ixtiralar da daxil olmaqla, vahid şəkllə salınmış qoruna bilən ixtiralarından istifadə edilir.

Statistika ixtiraların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini (o cümlədən Beynəlxalq Patent Təsnifatının bölmələri, sinifləri və tematik qrupları üzrə), həmçinin onların istifadə edilməsini öyrənir. İxtiradan istifadə etmək, onun texnoloji proseslərdə hazırlanan və ya istismara verilən məhsullara tətbiq edilməsini; müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində maraqlanan şəxslərə (lisenziyalı müqavilə əsasında) və eləcə də xaricə ötürülməsini; təcrübə qismində istismara

verilmiş məhsullara tətbiqini əks etdirir. Bununla belə, ixtiradan istifadə etmə faktlarının sayı ilə yanaşı, ixtiradan istifadə nəticəsində əldə olunan gəlirin həcmi də müəyyənləşdirilir. Bu göstərici ixtiradan istifadə edən müəssisənin mühasibat hesabatlarında mövcud olur və bütün müəssisə və təşkilatlar üçün vahid metodika üzrə hesablanır.

İXTİSAS – 1) məcmusu hər hansı bir peşə, vəzifə üzrə müəyyən mürəkkəblikdə işlərin yerinə yetirilməsi üçün zəruri ilkin şərtləri yaradan təhsil səviyyəsi (peşəkar hazırlıq) və praktiki işin təcrübəsidir. İşçilərin ixtisası, tarif dərəcələrinə uyğun olaraq, ona verilmiş tarif dərəcələri ilə qiymətləndirilir. Bir sıra peşələr üçün (avtomobil sürücüləri və s.) ixtisasın səviyyəsi dərəcələrlə (1, 2, 3) müəyyənləşdirilir; 2) insanın əmək fəaliyyətinin bir növüdür. İxtisas hər hansı istehsal sahəsində məşğul olmağa imkan verən bilik və əməli vərdişlərin kompleksidir; 3) mütəxəssis tərəfindən təhsil prosesində əldə edilmiş və ixtisasın müəyyən səviyyəsini təmin edən biliklərin, bacarığın, vərdişlərin məcmusu və insanın əmək fəaliyyətinin bir növüdür.

İXTİSASLAŞDIRILMAMIŞ TİCARƏT –

(I) - bir neçə əmtəə növü üzrə pərakəndə satış ticarətidir, bəzən ayrı-ayrı xidmət növlərini də əhatə edir.

(II) – birdən çox məhsullar məcmusuna aid olan məhsullarla yanaşı, bəzən bir neçə xidmətlə müşayiət edilən ixtisaslaşdırılmamış pərakəndə ticarəti həyata keçirir.

İXTİSASLAŞDIRILMIŞ BÖYÜK TİCARƏT SAHƏSİ – 2500 kv.m və ya ondan da çox sahəsi olan, əmtəələrin xüsusi çeşidi üzrə

ixtisaslaşdırılmış pərakəndə ticarətin iri mağazasıdır (məsələn, mebel, evlərdə istifadə olunan müxtəlif xırda əşyalar üçün mallar, geniş alıcı kütləsi üçün elektron malları, idman malları, avtomobillər üçün mallar və ya xüsusi istehlak üçün əmtəə dəstləri (məsələn: boş vaxtın keçirilməsi, daşınma üçün mallar, ev üçün mallar)). Adətən, əcazılıq, ətriyyat malları, ayaqqabı və hazır paltar mağazaları kimi kiçik ixtisaslaşdırılmış mağazalar şəbəkəsi də bu kateqoriyaya daxil edilir.

İXTİSASLAŞDIRILMIŞ İRİ MAĞAZA –

2500 kv.m və ya daha çox sahəyə malik olan, əmtəələrin müəyyən xüsusi çeşidləri üzrə (məsələn, mebel, mənzili cari təmir etmək və bəzəmək üçün mallar, elektron istehlak malları, idman malları, avtomobillər üçün mallar) və ya xüsusi tələbat üçün komplektləşdirilmiş əmtəələr (məsələn, asudə vaxt üçün mallar, nəqliyyat

vasitələri, ev üçün mallar) üzrə ixtisaslaşdırılmış pərakəndə ticarət mağazasıdır. Bir sıra ölkələrdə məsələn, Almaniyada bu kateqoriyaya həmçinin apteklər, kosmetik mallar mağazaları, ayaqqabı və hazır paltar mağazaları kimi, ölçüsünə görə kiçik olan ixtisaslaşdırılmış mağazalar da daxil edilir.

İXTİSASLAŞDIRILMIŞ TİBBİ HEYƏTİN YARDIMI İLƏ BAŞ VERƏN DOĞUM HALLARININ PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - zəruri müşahidənin aparılmasını, hamiləlik dövründə qadınlara qulluq edilməsini və onlara məsləhətlər verilməsini təmin edən, həmçinin hamilələrə tibbi yardımı və cavabdehliyi həyata keçirən və yeni doğulmuş körpələrə qulluq edən heyətin yardımı ilə doğulan körpələrin faizlə miqdarıdır.

İxtisaslaşdırılmış tibbi heyətin sayına yalnız lazımi peşəkar hazırlıq keçmiş, həmçinin müvafiq avadanlıq və dərmanlarla işləməyi bacaran əməkdaşlar daxil edilir. Hətta qısa təlim kursu keçmiş ənənəvi mamaçılar onların sayından çıxılır.

İxtisaslaşdırılmış tibbi heyətin (həkimlərin, tibb bacılarının və ya mamaçaların) yardımı ilə həyata keçirilən doğuşların sayı müvafiq hesabat dövrü ərzində doğuşların (və ya uşaq doğmaların, əgər yalnız uşaq doğma faktları üzrə məlumatlar mövcuddursa) faiz hissəsi kimi ifadə olunur.

İXTİSASLAŞDIRILMIŞ TİCARƏT – (I) - yalnız bir məhsul növünün və ya bu növə aid olan məhsulların məcmusunun (məsələn, paltar və ayaqqabı, ətriyyat, dəmir məmulatları) satış mərkəzi hesab edilən topdan və pərakəndə ticarət növüdür.

(II) - topdan və ya pərakəndə ticarət formasıdır, eyni tipli fəsilələrə aid olan məhsulların və ya qarışıq məcmuya aid olan məhsulların (paltar və ayaqqabı, ətriyyat, metal məmulatları) satışını həyata keçirir.

İİV/QİÇS HAQQINDA TAM VƏ DÜZGÜN TƏSƏVVÜRÜ OLAN 15-24 YAŞLI ƏHALİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 15-24 yaşlı oğlan və qızların İİV (insanın immun çatışmazlığı virusu)-infeksiyasının cinsiyyət yolu ilə keçməsinin qarşısının alınmasının iki əsas üsulunun (prezervativdən istifadə edilməsinin və yalnız bir etibarlı və infeksiyaya düşər olmamış tərəfdaşla cinsiyyət əlaqəsinin) əhəmiyyətini düzgün başa düşən hissəsidir. Onlar İİV-infeksiyasının ötürülməsinə münasibətdə iki ən çox yayılmış

prezervativdən istifadə etməmək və indeksiyaya düşər olanla cinsi əlaqədə olmaq kimi səhvi bölüşdürürlər. Məlumdur ki, zahirən sağlam adam İİV-infeksiyasının daşıyıcısı ola bilər.

Nəzərə alaraq ki, əsasında bu göstəricinin, yuxarıda müəyyən edildiyi kimi, hesablanması mümkün olan müayinə kifayət qədər aparılmır, BMT-nin Uşaq Fondu, BMT-nin İİV/QİÇS üzrə Ümumi Proqramı və Dünya Səhiyyə Təşkilatı birlikdə nəzərdən keçirilən göstəricinin iki komponentini təqdim edən iki əvəzedici göstərici işləyib hazırlamışdır:

“prezervativdən daima istifadə” ilə özlərini İİV-infeksiyasından qorumağın nə demək olduğunu başa düşən 15-24 yaşlı qadın və kişilərin faizlə payı. Bu göstərici müvafiq təbliğat kampaniyasına cavab olaraq, İİV-ə yoluxmadan qorunma vasitəsi kimi, prezervativlərdən müntəzəm istifadə etməyi düzgün anlayın 15-24 yaşlı respondentlərin 15-24 yaşlı bütün respondentlərin sayına nisbəti kimi hesablanır;

zahirən sağlam görünən adamın İİV-infeksiyası daşıyıcısı ola bilməsi haqqında məlumatı olan 15-24 yaşlı qadın və kişilərin faizlə payı. Belə göstərici müvafiq təbliğat kampaniyasına cavab olaraq, zahirən sağlam görünən insanın İİV daşıyıcısı ola bilməsi haqqında məlumatı olan 15-24 yaşlı respondentlərin 15-24 yaşlı bütün respondentlərin sayına nisbəti kimi hesablanır.

İKİADDIMLI ƏN KİÇİK KVADRATLAR METODU (2AKM) – eyni vaxtlı ekonometriya tənliklər sistemlərinin parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən metoddur. İkiaddımlı ən kiçik kvadratlar metoduna uyğun olaraq, ilk addımda hər bir *dəyişən endogen* üçün *ən kiçik kvadratlar metodunun* köməyi ilə bütün *dəyişən ekzogenlərə reqressiya* tənliyi qurulur. Bu tənliklərlə *dəyişən endogenlərin* hesablama qiymətləri tapılır. İkinci addımda *ən kiçik kvadratlar metodunun* köməyi ilə sistemin hər bir tənliyinin parametrləri qiymətləndirilir. Bu zaman matrisada arqumentin qiymətlərində *dəyişən endogenlərin* birinci addımında hesablanmış qiymətlərindən istifadə edilir. Alınmış qiymətləri ikiaddımlı ən kiçik kvadratlar metodunun-qiymətləri adlandırırırlar. İkiaddımlı ən kiçik kvadratlar metodunun-qiymətlərinin parametrləri sistemləri eyni vaxtlı ekonometriya tənliklər sistemlərinin eynisi sayılır.

İKİLİ QEYDİYYAT (YAZMA) SİSTEMİ – mühasibat uçotunda iqtisadi əməliyyatların qeydiyyatı üsuludur ki, bunun köməyi ilə hər bir iqtisadi əməliyyatın yekunu iki hesabda yazılır. İkili qeydetmə mühasibat uçotunun iki obyektində baş verən dəyişikliklərə səbəb olan təsərrüfat

əməliyyatlarının iqtisadi məhiyyəti ilə şərtlənir. İkili qeyd etmə iqtisadi əməliyyatların düzgün əks etdirilməsi üzərində nəzarət etmək imkanını təmin edir. Hər bir məbləğ bir hesabın debeti və digər hesabın kreditində öz əksini tapdığından, bütün hesabların debet üzrə dövryyəsinin yekunu bütün hesabların krediti üzrə dövryyəsinin yekununa bərabər olmalıdır. İkili qeyd etmə ilk dəfə italyan riyaziyyatçısı Luka Poçolinin 1494-cü ildə dərc etdirdiyi “Hesablar və qeydlər haqqında elmi əsər”ində məntiqi cəhətdən əsaslandırılmışdır. İkili qeyd etmə sadə uçot sistemi ilə müqayisədə daha təkmilləşdirilmiş hesab edilən və fərdi kapitalın düzgün əks etdirilməsini təmin edən mühasibat uçotunun ikili sisteminə əsaslanır.

İKİLİ SİSTEM – məlumatları ekranda göstərərək istifadə edilən ikili kodlaşma sistemidir. İkili rəqəm (bit) “0” (sıfır) və ya “1” (bir) ola bilər.

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ FƏALİYYƏT – müəssisədə *əsas fəaliyyətin* əlavəsi kimi həyata keçirilən və bu zaman istehsal olunan məhsulu digər müəssisələrə göndərmək üçün yararlı olan fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin ikinci dərəcəli adlandırılması üçün burada yaradılan əlavə dəyər əsas fəaliyyətin əlavə dəyərindən az olmalıdır. İkinci dərəcəli fəaliyyətin məhsulları ikinci dərəcəli məhsullar hesab edirlər.

İKİTƏRƏFLİ ƏSASDA İƏİT/İYK-nin DONOR ÖLKƏLƏRİ TƏRƏFİNDƏN AYRILMIŞ ŞƏRTLƏŞDİRİLMƏMİŞ İRY HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - İƏİT/İYK tərəfindən tərtib olunmuş yardım alanların siyahısına daxil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkə və ərazilərə təqdim olunan subsidiya və borcları birləşdirir ki, bu da əsas etibarilə iqtisadi inkişafa yardım və güzəştli maliyyə şərtləri ilə (borc təqdim etdikdə, onun qaytarılmayan hissəsi 25%-dən az olmamalıdır) rifaha nail olunması məqsədilə rəsmi sektor tərəfindən ayrılır. Həmçinin, texniki əməkdaşlıq da bura daxildir. Belə yardımlara hərbi məqsədlər üçün ayrılmış subsidiyalar, borc və kreditlər daxil edilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha inkişaf etmiş ölkələrə, həmçinin İYK-da müəyyən edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə edilən yardımlar da bu kateqoriyaya daxil edilmir. *İkitərəfli əsasda inkişaf məqsədi ilə ayrılmış rəsmi yardım* – bir ölkənin digərinə göstərdiyi yardımdır.

İkitərəfli əsasda ayrılan, inkişaf məqsədi ilə şərtləşdirilməmiş rəsmi yardım özündə bir ölkənin digərinə yardım etməsini əks etdirir ki, bu

yardımın göstərilməsi, ölkənin əmtəə və xidmətlərinin tam həcmdə və sərbəst əsasda bütün ölkələrdə praktiki olaraq əldə edilməsi məqsədi güdür.

İKİTƏRƏFLİ MÜQAYİSƏ – iki ölkə arasında olan müqayisədir. Hər hansı iki ölkənin valyutaları arasında *alıcılıq qabiliyyətinin pariteti* (AQP), qiymətlərin müqayisəsində istifadə olunan indeks növlərindən istifadə edilməklə hesablanır. İlk əmtəə qrupları səviyyəsində qiymətlərin fərdi nisbətində orta həndəsi çəki indeksi düsturundan istifadə edilir:

$$\bar{i}_{gr}(A/B) = \sqrt[m]{\prod_{j=1}^m i_j(A/B)},$$

burada: $i_j(A/B)$ - “A ölkəsindən B ölkəsinə” fərdi qiymət indeksi, $\bar{i}_{gr}(A/B)$ - “A ölkəsindən B ölkəsinə” orta qrup qiymət indeksi, m - qrupda təmsilçi-əmtəənin miqdarıdır. Çəki indeksi düsturunun tətbiqi beynəlxalq miqyasda fərdi nümayəndələrin çəkisinə dair etibarlı müqayisə oluna bilən informasiyaların olmaması ilə izah edilir. Orta həndəsi indeks düsturunun seçilməsi formal-təhlili mülahizələrlə (orta həndəsi indeks invariantlıq, yəni indeksin qayıda bilmə qabiliyyətini təmin edir) müəyyən edilir. Birləşdirilmiş səviyyədə AQP-ni milli valyutada AQP-nin yuxarıda göstərilmiş orta qrup düsturu ilə hesablanmasından və əmtəə qruplarının çəkisindən istifadə etməklə, Paaşe və Laspeyresin aqreqat indekslərinin köməyi ilə almaq olar. Əgər P_A, Q_A, P_B, Q_B - A və B ölkələrində əmtəələrin qiyməti və kəmiyyəti (sadəlik üçün ayrı-ayrı əmtəələrin əlamətləri (işarələri) buraxılmışdır), W_A, W_B - A və B ölkələrində əmtəə qruplarının milli valyuta ilə həcmli olarsa, onda AQP Paaşe düsturuna görə aşağıdakı kimi olur:

$$P^{A/B} = \frac{\sum P_A \cdot Q_A}{\sum P_B \cdot Q_B} = \frac{\sum W_A}{\sum W_A / (P_A / P_B)} = \frac{\sum W_A}{\sum W_A / i_{gr}(A/B)}$$

Laspeyres düsturuna görə AQP aşağıdakı kimi olur:

$$L^{A/B} = \frac{\sum P_A \cdot Q_B}{\sum P_B \cdot Q_B} = \frac{\sum W_B \cdot (P_A / P_B)}{\sum W_B} = \frac{\sum W_B \cdot i_{gr}(A/B)}{\sum W_B}$$

AQP Paaşə düsturuna görə Laspeyresin fiziki həcm indeksinə uyğun gəlir və əksinə. Adətən Paaşə və Laspeyres indekslərinin ədədi qiymətləri arasında xeyli böyük fərqlər olur. Bir qayda olaraq ədədi qiymətlərlə Laspeyres indeksi Paaşə indeksindən böyük olur. Bu onunla izah olunur ki, ölkələr arasında nisbi qiymətlər və miqdarların mənfi korrelyasiyaya (yəni *Qenşenkron səmərəliliyi* adlanan) meylliliyi mövcuddur: adətən institusional vahidlər öz ölkəsində nisbətən çox məhsul və xidmətlər alır, çünki, burada nisbətən daha ucuzdur, nəinki digər ölkələrdə.

Beynəlxalq müqayisələrdə Paaşə və Laspeyres indeksləri arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcud olduqda, adətən rəsmi nəticə kimi Fişer indeksi yuxarıda göstərilmiş indekslərin orta həndəsi kəmiyyəti kimi tətbiq edilir:

$$i = \sqrt{P \cdot L}$$

Fişer indeksi qoşa müqayisələrdə nəticələrin invariantlığını təmin edir və onun beynəlxalq müqayisələrdə geniş istifadə edilməsi məhz bununla izah olunur. Bundan əlavə, Fişer indeksi AQP-nin bir çox daha mürəkkəb hesablama metodlarında xüsusi hal hesab edilir. Məsələn, Van İzeren, Qenşenkron səmərəliliyi metodları.

İQTİSADI AKTİVLƏR – institusional vahidlərin fərdi və ya kollektiv qaydada mülkiyyətinə verilə bilən (mülkiyyət hüququ tətbiq edilə bilən) və istifadə edildiyi dövr ərzində mülkiyyətçilərinə iqtisadi fayda gətirən iqtisadi dəyərin saxlanması vasitələridir. İqtisadi aktivin dəyəri onun saxlanması və/və ya istifadəsi nəticəsində sahibi tərəfindən əldə edilə bilən iqtisadi faydadan asılıdır. İqtisadi aktivlərin dəyəri onların istifadəsindən əldə edilə biləcək faydanın (mənfəətin) azalmasına mütənəsib dəyişir.

İqtisadi aktivlərin istifadə edilməsindən əldə edilən fayda həmin aktivlərin növündən asılıdır. İqtisadi fayda bina, maşın və avadanlıq kimi aktivlərin istehsalda istifadə edilməsi nəticəsində, maliyyə aktivlərinin sahibləri və torpaq mülkiyyətçiləri tərəfindən isə faiz, dividend, renta və s. şəkildə alınan mülkiyyət gəlirləri kimi əldə edilə bilər. Bundan əlavə, qiymətli daşlar, qızıl və zinət əşyaları kimi bəzi aktivlərdən yalnız dəyərin saxlanması vasitəsi kimi istifadə edilir.

Vaxt keçdikcə, xüsusilə əgər aktiv istehsal prosesində fiziki istifadə olunursa, aktivdən əldə edilən gəlir azala və son nəticədə sıfıra enə bilər. Bununla yanaşı, vaxtın ixtiyarı anında aktivdən əldə olunan fayda aktivin digər institusional

vahidə satılması yolu ilə reallaşdırıla bilən dəyər ehtiyatıdır.

İQTİSADI BALANSLAR – balans üsulu əsasında qurulan iqtisadi cədvəllərdir.

İQTİSADI BÖHRAN – bazar və qarışıq iqtisadiyyatlı ölkələrə məxsus olan iqtisadi dövrün fazalarından biridir. İqtisadi böhran XIX əsrin əvvəllərindən, iri maşın sənayesinin inkişaf etdiyi və sərbəst rəqabətin hökmranlığı zamanı xüsusilə dərinləşən, o cümlədən sahibkarların (müəssisələrin, bankların) inhisar birləşmələrinin yarandığı zaman bazar iqtisadiyyatının fərqləndirici xüsusiyyəti olmuşdur. Ən böyük dünya iqtisadi böhranı 1929-1933-cü illərdə olmuş, sonuncu isə 2008-ci ilin ikinci yarısından başlamışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra sənaye inkişafı əksər ölkələr bu və ya digər həcmdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini tətbiq etmişlər ki, bu da iqtisadi böhranın dərinləşməsinə zəiflətməyə kömək edir. Sovet dövründə hesab edilirdi ki, planlaşdırma iqtisadiyyatın sabit inkişafını və onun böhransız olmasını təmin edir. Lakin, mərkəzi planlaşdırmanın SSRİ-də və Avropanın digər Şərq ölkələrində tətbiqi, güclənən iqtisadi artımı uzun müddətə saxlamağa acizliyi bəlli oldu. Onu bürüyən böhran sistemli xüsusiyyət daşıyırdı və 90-cı illərdə bu ölkələrdə mövcud olan iqtisadiyyatın dağılmasına gətirib çıxartdı.

İQTİSADI CİNAYƏT – maddi səhədə mal və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakında, o cümlədən xidməti statusundan qeyri-qanuni istifadə ilə əlaqədar törədilmiş cinayət məsuliyyətli əməldir (həvalə olunmuş mülkün mənimsənilməsi yolu ilə oğurluq, fırıldaqçılıq, valyuta qiymətliləri ilə qeyri-qanuni sövdələşmələr, saxta pul və ya qiymətli kağızların hazırlanması və ya satışı, istehlakçıların aldadılması, təhlükəsizlik baxımından tələblərə cavab verməyən əmtəələrin satışı və xidmətlərin göstərilməsi, gəlirlərin və ya digər vergiqoyma obyektlərinin gizlədilməsi, ticarət sahəsində qeyri-qanuni sahibkarlıq, rüşvətxorluq, kontrabanda və gömrük qanunvericiliyinin pozulması, özəlləşdirmə ilə əlaqədar cinayətlər və s.).

İqtisadi cinayətkarlığın strukturunda xarici iqtisadi cinayətlərin, o cümlədən onların qeyri-ənənəvi formalarının – valyutaların saxtalaşdırılmasının, dövlət orqanları məmurlarının korrupsiyasının, proqram vasitələrinin və informasiyanın digər növlərinin EHM-in yaddaşından oğurlanmasının, rəqabətçilərin kommersiya sirlərini əldə etməsi və s. xüsusi çəkisi artır.

Müasir iqtisadi cinayətkarlıq üçün, sadəcə olaraq, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə qəsd edən konkret cinayətlərin deyil, həm də ictimai nəzarətdən altından çıxan cinayətkar iqtisadi fəaliyyətin sürətlə yayılması səciyyəvidir.

İQTİSADI DEMOQRAFIYA - vahidlərin məcmusunun və onların fəaliyyət növlərinin strukturunun və dəyişməsinin təhlilidir.

İQTİSADI DƏYİŞƏNLƏRİN NÖVLƏRİ - biznes statistikanın ümumi konseptual çərçivəsində aşağıdakı növ iqtisadi dəyişənlər fərqləndirilir:

I. Statistik elementlər: bu dəyişənlər aşağıdakı qruplar üzrə toplanır və ya hesablanır:

- cari istehsal gəlirləri;
- əsas fəaliyyət üzrə cari xərclər;
- kapital xərcləri;
- İstehlak (istifadə).

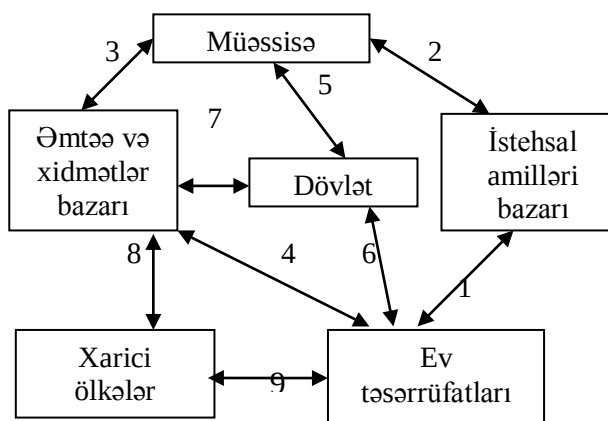
II. Hesablanan dəyişənlər: bu dəyişənlər birbaşa hesablana bilər və cədvələ və ya statistik elementlər bazasına daxil edilə bilər. Onları aşağıdakı kimi bölmək olar:

- statistik vahidlərin məlumatları;
- toplu mühasibat məlumatları;
- nisbi göstəricilər (əmsallar).

III. Subyektlər: əslində, onlar dəyişən hesab edilmirlər.

İQTİSADI DÖVR – istehsal prosesinin ardıcıl mərhələlər çoxluğu. İqtisadi dövrə istehsalın, dövriyyənin, bölüşdürmənin, yenidən bölüşdürmənin və istehlakın qarşılıqlı əlaqəli mərhələləri daxildir. Əmtəə istehlakçıya çatmayınca, iqtisadi dövr qurtarmış sayıla bilməz.

İQTİSADI DÖVRİYYƏ MODELİ – bazar şəraitində istehsalçı və istehlakçıların qarşılıqlı əlaqələrini sadələşdirilmiş əks etdirən makroiqtisadi modeldir.

Sxemdə ox işarəsi ilə göstərilmişdir:

1 və 2 - istehsal vasitəçiliyinin göstərilməsi üzrə ev təsərrüfatları və istehsalçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və onlardan istifadəyə görə haqqın alınmasını əks etdirir. Sonuncu özündə əmək haqqını və müxtəlif növ gəlirləri (sahibkarlıq gəlirini, renta gəlirini, dividendləri, faizləri) birləşdirir. Oxların ikitərəfli istiqamətləndirilməsi, bir istiqamətdə fiziki axını (məsələn, ev təsərrüfatları tərəfindən müəssisələrə işçi qüvvəsinin verilməsini), əks istiqamətdə isə pul axını (məsələn, əmək haqqını) əks etdirir;

3 və 4 - istehsalçılar ilə ev təsərrüfatları arasındakı əlaqələri əks etdirir;

5 - bir tərəfdən, məqsədli kapital qoyuluşu, subsidiya, dotasiya və s. şəklində dövlət tərəfindən istehsalçılara yardımlar göstərilməsini, digər tərəfdən isə dövlətin müəssisələrdən aldığı vəsaitləri, ilk növbədə isə vergi ödənişlərini göstərir;

6 - bir tərəfdən, əhalidən dövlət büdcəsinə vergi və qeyri-vergi daxil olmalarını, digər tərəfdən isə dövlətin gəlirlərinin tarazlaşdırılmasında və sosial yardımlar sistemi vasitəsilə ayrı-ayrı sosial qruplara kömək edilməsində iştirakını göstərir;

7 - dövlət tərəfindən bilavasitə bazarda bir sıra əmtəə və xidmətlərin (müdafiə təyinatlı malların, yaşayış sahələrinin, dövlət ehtiyatlarına daxil olan malların və s.) alınmasını göstərir;

8 və 9 - xarici iqtisadi əlaqələri göstərir. Belə ki, istənilən ölkənin müasir bazar iqtisadiyyatı xarici istehsalçılar və istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqə üçün çox və ya az dərəcədə açıq hesab edilir.

İQTİSADI ƏRAZİ – (I) - müvafiq ölkənin dövlət yurisdiksiyası altında olan coğrafi ərazisidir. Bu ərazinin hüdudlarında işçi qüvvəsi, əmtəələr və kapital hər hansı gömrük və ya immiqrasiya rəsmiləşdirilməsi olmadan sərbəst hərəkət edə bilər. Buraya, hava fəzası, ərazi suları, beynəlxalq sulara yerləşən kontinental şelfin bir hissəsi (ölkə öz hüquqlarını həyata keçirdiyi hüdud), həmçinin digər dövlət eksterritorial (toxunulmaz) ərazilərində yerləşən səfirliklər, konsulluqlar və s., sərbəst zonalar, təhkim edilmiş gömrük anbarları daxildir (müvafiq ölkənin ərazilərində yerləşən səfirliklər, konsulluqlar və s., sərbəst zonalar, təhkim edilmiş gömrük anbarları isə daxil edilmir).

(II) – “İqtisadi ərazi” termini aşağıdakı mənaları daşıyır:

- dövlət orqanları tərəfindən idarə olunan, hüdudlarında adamların, əmtəə, xidmət və kapitalın sərbəst yer dəyişə bildiyi coğrafi ərazidir;
- gömrük anbarları və faktorları da daxil olmaqla, istənilən azad zonalardır;

- milli hava məkanları, ərazi suları, ölkə tərəfindən müstəsna hüquqlarla istifadə olunan, beynəlxalq sularda olan kontinental şelflərdir;
 - ərazi anklavları, yəni dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr və ya razılaşmalara müvafiq olaraq dövlət müəssisələri tərəfindən istifadə olunan digər ölkələrdə yerləşən coğrafi ərazilər (səfirlik, konsulluq, hərbi bazalar və s);
 - ölkənin kontinental şelfi hüduqlarından kənarda beynəlxalq sularda yerləşən və ölkənin rezident iqtisadi vahidləri tərəfindən, yuxarıdakı alt paraqraflarda müəyyən edildiyi kimi, ərazidə işlənən neft, təbii qaz və s. yataqları.
 İqtisadi əraziyə ekstra anklavlar (digər ölkənin dövlət orqanları, dövlətlər arasındakı beynəlxalq müqavilələr və ya razılaşmalara uyğun olaraq, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən istifadə olunan, müvafiq ölkənin xüsusi coğrafi ərazisinin hissəsi) daxil edilmir.

İQTİSADI FƏAL ƏHALİ – 1) *işçi qüvvəsi bazarının* xarakteristikası zamanı istifadə olunan əsas kateqoriyalardan biridir. İqtisadi fəal əhali – müəyyən dövr ərzində əmtəə və xidmət istehsalı üçün işçi qüvvəsinə tələbatı təmin edən əhəlinin bir hissəsidir. Beynəlxalq standartlarda iki göstərici nəzərdə tutulur, iqtisadi fəal əhali, onun ölçüldüyü dövrün davamiyyətindən asılı olaraq – **adi fəal əhali**, yəni davamlı dövr ərzində fəal sayılan əhali; **indiki an üçün fəal əhali** (cari fəallıq). İqtisadi fəal əhali nisbətən qısa dövr üçün ölçülür (həftə, gün) və ona bu dövr ərzində *iqtisadi fəaliyyətlə məşğullara* və ya *işsizlərə* aid olmaları üçün qoyulan tələblərə cavab verən şəxslər daxil edilir. Adətən nisbətən davamlı (məsələn, il) hesabat dövrü üçün ölçülən fəal əhali - əhəlinin verilən dövr ərzində əsas fəallıq statusu “məşğul” və ya “işsizlik” kimi müəyyən olan hissəsidir. Fəallığın əsas statusu əhəlinin həftə ərzində tam məşğul olduğu həftələrin cəmi sayı ilə müəyyən edilir. Adətən fəal əhali aydınlaşdırılarkən, baxılan şəxsin iqtisadi fəal olduğu verilən dövr ərzində məşğulluq və işsizlik dövrlərinin davamlılığından asılı olaraq, onlar məşğul və işsizlərə bölünə bilər; 2) müstəqil gəliri olan şəxslərdir; məşğul olanlar və iş axtaranlar (“*İşsizlik*”ə bax) daxildir. İqtisadi fəal əhali məşğulluq növlərinə görə aşağıdakı kimidir: iqtisadiyyatda məşğul olanlar, din xadimləri, hərbi qulluqçular və işsizlər. Həm muzzdla (işin daimi, müvəqqəti, mövsümi, təsadüfi və ya birdəfəlik olub-olmamasından asılı olmayaraq), həm də müstəqil iqtisadi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar da buraya aid edirlər. Dövlət müəssisə və təşkilatlarında, xüsusi və qarışıq mülkiyyətdə olan müəssisələrdə, ailə kəndli təsərrüfatlarında işləyənlər, habelə fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul

olanlar, öz şəxsi təsərrüfatlarında çalışanlar və ayrı-ayrı şəxslərə xidmət edənlər məşğulların sayında nəzərə alınır.

İqtisadiyyatda məşğul olanlar və işsizlər birgə iqtisadi fəal əhalini təşkil edirlər, işçi yaşında olan qalan əhali isə qeyri-fəal hesab olunur.

İQTİSADI FƏALİYYƏT – (I) - institusional vahidin fəaliyyətidir, bu zaman əmək və ya kapital, əmtəə və xidmət məsrəfləri digər bazar və qeyri-bazar xarakterli əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün həyata keçirilir. (“*Bazar istehsalı*”na və “*Qeyri-bazar istehsalı*”na bax). İqtisadi fəaliyyətə daxildir: digər institusional vahidə onun son istehlakı üçün veriləcək əmtəə və xidmətlərin istehsalı və yığımlar (şəxsi evdə yaşayışın dəyəri və xidməti ödənilən ev qulluqçularının göstərdiyi xidmətlər də daxil olmaqla).

Milli hesablar sistemi iqtisadi istehsal sərhədlərinə qeyri-leqal istehsalın xeyli hissəsinin daxil edilməsini nəzərdə tutur, bir şərtlə ki, o, alıcılıq qabiliyyətli tələbat əsasında həyata keçirilsin (məsələn, narkotik vasitələrin qanunsuz istehsalı və dövriyyəsi, silah alveri və ya kontrabanda).

Milli hesablar sisteminin iqtisadi istehsal sərhədlərinə *ev təsərrüfatlarında* özünün istehlakı üçün istehsal edilən şəxsi və ya ev xidmətləri daxil edilmir, məsələn, qida hazırlığı üzrə xidmətlər, həmçinin bir institusional vahid daxilində onu təşkil edən bölmələr arasında təchizat.

(II) - avadanlıq, işçi qüvvəsi, istehsalat texnologiyası, informasiya şəbəkəsi və ya məhsullar kimi ehtiyatların birləşməsidir ki, bunun nəticəsində də müxtəlif növ əmtəə və xidmətlərin yaranması baş verir. İqtisadi fəaliyyət ehtiyatlardan (əmtəə və xidmətlər) istifadə, istehsal prosesinin mövcudluğu və məhsulların buraxılışı ilə xarakterizə olunur.

Təcrübədə iqtisadi vahidlərin böyük hissəsi qarışıq xarakterli iqtisadi fəaliyyət həyata keçirirlər. Üç növ iqtisadi fəaliyyət növü fərqləndirilir:

- **Əsas fəaliyyət:** əsas (və ya baş) fəaliyyət iqtisadi vahidin ümumi əlavə dəyərinin yaradılmasına daha çox imkan yaradan fəaliyyət kimi müəyyənləşdirilir. Bu üsulla müəyyən edilən əsas fəaliyyətin payına, verilmiş vahidin ümumi əlavə dəyərinin 50% və ya daha çox hissəsi düşür. Əsas fəaliyyətlərin təsnifləşdirilməsi İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının köməyi ilə, başlanğıcda daha yüksək (ümumiləşdirilmiş) səviyyədə, daha sonra isə daha ətraflı səviyyələrdə (“aşağı-yuxarı” metodu) aparılır.

- **Qeyri-əsas fəaliyyət:** əmtəə və xidmətlərin istehsalında iqtisadi vahidin istənilən digər fəaliyyətidir.

- **Köməkçi fəaliyyət:** əsas və qeyri-əsas fəaliyyət növləri, adətən, mühasibat uçotu, nəqliyyat, saxlanma, alış, əmtəələrin bazara çıxarılması, təmir və əsas fondlara texniki yardım kimi “köməkçi fəaliyyət növləri”nin dəstəyi ilə həyata keçirilir. Beləliklə, köməkçi fəaliyyət qısamüddətli istifadə üçün əmtəə və xidmətlər təqdim etməklə, yalnız iqtisadi vahidin əsas fəaliyyətinə yardım etmək məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Statistik vahidlər haqqında əsasnaməyə uyğun olaraq, fəaliyyət aşağıdakı şərtləri təmin etdikdə, köməkçi kimi müəyyən edilə bilər:

- o, yalnız aid olduğu vahidə xidmət edir, başqa sözlə, onun tərəfindən istehsal olunan əmtəə və xidmətlər bazarda satıla bilməz;

- oxşar miqyasda oxşar fəaliyyət oxşar istehsal vahidlərində həyata keçirilir;

- o, xidmətlər, istisna hallarda isə verilmiş iqtisadi vahidin son məhsulunun hissəsi hesab edilməyən (məsələn, böyük olmayan alət və ya tikinti ağacları), qısamüddətli istifadə üçün əmtəələr istehsal edir;

- onun xərcləri istehsal vahidinin istehsal xərclərinə daxil edilir, yəni o, əsas kapitalın ümumi yığımını yaratmır;

Yuxarıda göstərilənlərə müvafiq olaraq, aşağıdakı fəaliyyət növləri köməkçi fəaliyyət növü kimi **müəyyən edilmir:**

- əsas kapitalın yaradılması ilə nəticələnən əmtəələrin istehsalı və ya işlərin həyata keçirilməsi: xüsusilə, təsərrüfat üsulu ilə həyata keçirilən tikinti işləri. Bu vahidlər təsərrüfat üsulu ilə tikinti işləri həyata keçirdikdə, İqtisadi Fəaliyyət Növləri təsnifatında istifadə olunan yanaşmaya uyğun gəlir, əgər məlumatlar mövcuddursa, tikinti sahəsinə aid olanlar kimi təsnifləşdirilir.

- buraxılışının əhəmiyyətli hissəsi kommersiya əsaslarında satılan istehsal, hətta həmin məhsul buraxılışının əksər hissəsi əsas və ya qeyri-əsas fəaliyyətlə əlaqədar istehlak edildikdə belə;

- nəticədə, əsas və ya qeyri-əsas fəaliyyətin məhsulunun ayrılmaz hissəsinə çevrilən istehsal, məsələn, müəssisənin bölmələrindən biri tərəfindən onun məhsulunun qablaşdırılması üçün qutu, konteyner və s. istehsalı;

- hətta müəssisənin əsas və ya qeyri-əsas fəaliyyəti tərəfindən tam istehlak olunduğu halda belə, enerji istehsalı (inteqrasiya edilmiş elektrostansiya və ya qazanxanalar);

- görünüşünü dəyişmədən satmaq məqsədilə əmtəələrin alınması;

- elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işləri. Bu fəaliyyət növləri çox geniş yayılmamışdır və cari istehsalda istifadə olunan xidmətlər istehsal etmir.

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ - müəssisələr üçün fəaliyyətdə olmaq (müxtəlif fəaliyyət növü həyata keçirmək və ya fəal olmaq) – iqtisadi “fəal”lığı göstərir. Bu anlayışda fəaliyyət növünün xarakteri heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Fəaliyyət həyata keçirmək dedikdə, Fəaliyyət Növləri Təsnifatına uyğun olaraq, təsnifləşdirilməsi mümkün olan iqtisadi fəaliyyətin hər hansı dəqiq növü başa düşülür.

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ MƏHSUL NÖVLƏRİ TƏSNİFATI (İFNMT)

– iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məhsul növləri təsnifatı Avropa İttifaqı səviyyəsində statistik təsnifat hesab edilir. Bu təsnifat, milli və Avropa İttifaqı səviyyəsində əldə olunmuş statistik məlumatlar arasında qarşılıqlı müqayisənin təmin edilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır.

Məhsullar daşına bilən və daşınması mümkün olmayan mal və xidmətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

İFNMT aşağıdakı struktura malikdir:

Seksiyalar (hərfi kod)

Bölmələr (ikiqiymətli rəqəm kodu)

Qruplar (üçqiymətli rəqəm kodu)

Siniflər (dördqiymətli rəqəm kodu)

Kateqoriyalar (beşqiymətli rəqəm kodu)

Altkateqoriyalar (altıqiymətli rəqəm kodu)

İFNMT-nin bölmələri aşağıdakı bölgüyə malikdir:

A Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq məhsulları

B Dağ-mədən sənayesi və karxana hasilatı

C Emal sənayesi məhsulları

D Elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırılması

E Su təchizatı; kanalizasiya, çirkli suların və tullantıların yığılması və təmizlənməsi üzrə xidmətlər

F Tikinti və tikinti işləri

G Topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər

H Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı xidmətləri

İ Yaşayış üçün xidmətlərin göstərilməsi və yeməklərin çatdırılması xidmətləri

J İnformasiya və rabitə

K Maliyyə və sığorta fəaliyyəti üzrə xidmətlər

L Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər

M Peşə, elmi və texniki xidmətlər

N İnzibati və yardımçı xidmətlər

O Bütövlükdə cəmiyyətə təqdim olunan dövlət idarəetməsi və müdafiə sahəsində xidmətlər; məcburi sosial təminat üzrə xidmətlər

P Təhsil sahəsində xidmətlər

Q Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlər göstərilməsi sahəsində xidmətlər

R İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində xidmətlər

S Sair xidmətlər

T Ev təsərrüfatları üzrə xidmətlər; fərdi istehlak üçün ev təsərrüfatlarının istehsal etdiyi mal və xidmətlər

U Toxunulmazlıq hüququ olan təşkilat və orqanlar tərəfindən göstərilən xidmətlər

Qeyd: əsas məhsulların təsnifatı (ƏMT) – BMT-nin istifadə etdiyi təsnifatdır.

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ VAHİDLƏRİN SAYI

- bu göstəricidən müəssisələr registrində qeydiyyatdan keçmiş iqtisadi fəaliyyət vahidləri üzrə vahidlərin uçuotu üçün istifadə edilir.

Bu göstəricinin hesablanması ani statistik müşahidə əsasında aparılır və müəyyən dövrə vəziyyəti əks etdirir.

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİNİN BEYNƏLXALQ STANDART SAHƏ TƏSNİFATI (BSST, 4-cü versiya)

– məhsuldar (istehsaledici) iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin standart sahə təsnifatıdır. Onun əsas məqsədi fəaliyyət növləri üzrə statistik məlumatların təhlili zamanı istifadə edilən bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin siyahısını təqdim etməkdən ibarətdir. Bu təsnifatın müfəssəl qruplaşdırılması müəssisələrin iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifləşdirilməsi üçün uyğun gəlir.

BSST-nin 4-cü versiyası Fəaliyyət Növləri Təsnifatıdır. Konkret bir statistik vahidin fəaliyyəti özündə onun məşğul olduğu istehsal növünü göstərir.

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİNİN DÜZGÜN NƏTİCƏSİ (müəssisəyə xas olan)

– müəssisə üçün xas olmayan fəaliyyət növləri istisna olmaqla, müəyyən dövrə görə müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu, müəssisənin gəlir vergisi çıxılmaqla, göstərilən iqtisadi fəaliyyətin cari nəticələridir.

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVÜ ÜZRƏ YERLİ VAHİD

– fəaliyyət növü üzrə vahidin bir hissəsi hesab edilir və ərazicə ayrılmış vahidə uyğun gəlir. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə yerli vahid statistik vahid növlərindən biri hesab edilir.

Statistik vahidlər haqqında Əsasnaməyə və Avropa milli hesablar sisteminə uyğun olaraq, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə yerli vahidlər onların yerinə yetirdikləri funksiyalara görə müəssisələrin müəyyənləşdirilməsinə uyğun gəlir.

İQTİSADI FƏALİYYƏT VAHİDİ (profil vahidi)

- statistik vahiddir. Yerləşməsindən asılı olmayaraq, bu vahidlər (fəaliyyəti nəticəsində) müəssisəyə gəlir gətirir, onun bütün daxili struktur bölmələrini birləşdirir. Burada söhbət müəssisənin bir və ya bir neçə struktur bölməsinə uyğun gələn iqtisadi subyektlərdən gedir.

Qeyd: 1) Müəssisə öz sərəncamında iqtisadi fəaliyyət vahidinin hər biri üçün istehsalın dəyəri, aralıq istehlakın dəyəri, işçi qüvvəsinə xərclər, gəlir, həmçinin məşğulluq və ümumi əsas kapitalın yığılmasını göstərən və ya onun hesablanması imkan verən və ona qabil informasiya sisteminə malik olmalıdır. Bunun üçün statistika həmişə bu müəssisənin struktur vahidlərindən daxil olan məlumatları qruplaşdırmalıdır. 2) Belə ki, bu vahid İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının siyahısı əsasında müəyyən edilir və o müxtəlif siyahılardan istifadə edən ölkələr üçün eyni sayılır.

İQTİSADI FƏALİYYƏTLƏ MƏŞĞUL OLANIN STATUSU

– müəyyən səlahiyyətlər verilmiş şəxsin (müəyyənləşdirilmiş vəzifələr çərçivəsində) digər şəxslər və müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin bir növü hesab edilən iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan və iqtisadi riskin dərəcəsindən asılı olaraq, ictimai münasibətlər sisteminə təsnifləşdirilən şəxslərin müxtəlif qruplarının hüquqi vəziyyətidir. Məşğul olanların statusa görə təsnifləşdirilməsi işləyənlərin iki əsas qruplara ayrılmasını nəzərdə tutur: *muzdlı işləyənlər* və *muzdsuz işləyənlər*. Muzdsuz işləyənlərin tərkibi: *işverənlər*; *fərdi əsaslarla işləyən şəxslər*; *haqqı ödənilməyən ailə işçiləri* altbölmələrinə ayrılır. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanların statusu üzrə şərti olaraq, işsizlik tərkibinə keçənədək işləyən işsizləri də təsnifləşdirmək olar. Bu halda, təsnifləşdirmənin əsası kimi, onların işsizlik tərkibinə daxil olanadək əvvəlki məşğulluğu üzrə mövcud olmuş statusu götürülür.

İQTİSADI FƏALİYYƏTLƏ MƏŞĞUL LUQ (MƏŞĞUL OLANLAR)

– maddi nemətlər və xidmət növləri istehsalında iştirak edən və öz gəlirlərini artırmaq üçün digər şəxslərlə, şəxslər qrupu və ya birliklərlə münasibətlərə girən şəxslərdir. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanlara hər iki cinsdən 15 və ondan çox yaşı olan şəxslər, həmçinin baxılan dövr ərzində

aşağıdakı hallara cavab verən kiçik yaşlılar daxil edilir: a) tam və natamam iş vaxtı şəraitində haqqı ödənilən muzzdlu iş yerinə yetirmişlər, həmçinin öz fəaliyyətinə görə ödənişin alınma vaxtından asılı olmayaraq müstəqil və ya ayrı-ayrı vətəndaşlardan gəlir gətirən işdə işləyənlər; b) xəstəlik və zədə üzündən müvəqqəti olaraq işdə olmayanlar; xəstələrə qulluq edənlər; illik məzuniyyət və istirahət günləri; kompensasiya məzuniyyəti və ya otqullar; iş vaxtından artıq işin və ya bayram (istirahət) günlərində işləmənin əvəzinin ödənilməsi; xüsusi qrafik üzrə işlər; ehtiyatda olmalar (belə yerlər nəqliyyatda işləyərkən olur); qanunla təsdiq edilmiş hamiləliyə, doğuşa və uşağa baxmağa görə məzuniyyətlər; iş yerindən kənarda təlim və yenidən hazırlanma; təlim məzuniyyəti; rəhbərliyin təşəbbüsü ilə məvəcibin saxlanması və ya saxlanmaması ilə məzuniyyət; tətillər; digər oxşar səbəblər; c) ailə müəssisəsində haqqı ödənilmədən iş yerinə yetirənlər. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan *muzzdlu və muzzdsuz işləyənlər* öz statuslarına görə təsnifləşdirilirlər (*"İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanın statusu"*na bax).

İQTİSADI FƏALLIQ SƏVİYYƏSİ – baxılan dövrdə iqtisadi fəal əhalinin sayının əhalinin ümumi sayında payıdır (hissəsidir). İqtisadi fəallığın səviyyəsi əhalinin müxtəlif yaş qrupları, kişilər və qadınlar, müxtəlif təhsil səviyyəli şəxslər və digər əlamətlər üzrə hesablanı bilər.

İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR - iqtisadi sahədə baş verən kütləvi-ictimai hadisə və proseslərin kəmiyyət xarakteristikasıdır. İqtisadi göstəricilər istehsalçı qüvvələr və istehsal münasibətləri ilə vəhdətdə istehsalı, tədavülü, bölüşdürməni və istehlakı; təbii və texniki amillərin iqtisadiyyatda kəmiyyət dəyişikliklərinə təsirini; cəmiyyətin, istehsalın inkişafının ətraf mühitə təsirini əks etdirir.

İqtisadi göstəricilər üç kateqoriyaya bölünür:

- vahidlərin struktur xarakteristikası;
- vahidlər üzrə uçot məlumatları;
- vahidlərin məşğulluğuna dair məlumatlar.

Vahidlərin struktur xarakteristikası üzrə göstəricilər istehsal sistemi və onun inkişafının öyrənilməsinə olduqca yüngülləşdirir. Müəyyən edilmiş uçot məlumatları əsasında gəlirlər hesabının sadə işlənməsini həyata keçirmək olar ki, bu da kapitallaşdırılmış məhsulların dövriyyəsi üzrə məlumatlar, xərclər və maddi-istehsal ehtiyatları haqqında məlumatlar əsasında fəaliyyətdən (müəssisənin) əlavə dəyər və əldə edilmiş ümumi gəliri müəyyənləşdirir.

İQTİSADI İNKİŞAF – iqtisadiyyatda real gəlirlərin (ÜDM və ya ÜMG) artması, həmçinin adambaşına hesablamaqla real buraxılışın (istehsalın) artımı başa düşülür. Həmçinin, bir məşğul adam hesabı ilə gəlirin artımı da seçilir. Bu göstərici adambaşına hesablanan gəlirlərin artımı göstəricisindən fərqlənə bilər. Belə ki, o, əhalinin iqtisadi fəallığının və məşğulluğunun səviyyəsini və dinamikasını əks etdirir. Uyğun olaraq, iqtisadi artımı ölçmək üçün mütləq artım və ümumilikdə və ya adambaşına buraxılışın (istehsalın) həcmnin real artım sürəti göstəricilərindən istifadə edilir.

İQTİSADI İNKİŞAFIN AMİLLƏRİ (FAKTORLARI) – çox vaxt iqtisadi artımın növlərinin amillərinə uyğun olaraq qruplaşdırılır. Ekstensiv amillərə kapital, əmək, informasiya məsrəflərinin artımı aid edilir. İntensiv amillərə isə texniki tərəqqi, miqyasa qənaət, işçilərin peşə və təhsil səviyyəsinin artırılması, onların səfərbərliyinin yüksəldilməsi, resursların bölüşdürülməsinin yaxşılaşdırılması, istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, uyğun olaraq qanunvericiliyin yaxşılaşdırılması və s., yəni həm istehsalın amillərinin özlərinin, həm də onların istifadə edilməsi proseslərinin keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə imkan verən hər şey aid edilir. İqtisadi artımın yüksək səviyyəsi insan inkişafı üçün iqtisadi əsasları əks etdirən əsas göstərici hesab edilir. Lakin onların qarşılıqlı əlaqəsi xətti sayılmır.

İqtisadi inkişafın qarşısını alan səbəb kimi, resurs və ekoloji məhdudluq, istehsalın artması ilə bağlı sosial xərclər, həmçinin hökumətin qeyri-səmərəli iqtisadi siyasəti göstərilir.

İQTİSADI İSTEHSAL - məhsul və ya xidmətlərin istehsalı məqsədilə əmək, kapital, əmtəə və xidmətlərdən istifadə edən, institusional vahidin nəzarəti və cavabdehliyi ilə yerinə yetirilən fəaliyyət kimi müəyyən edilir. Bu, istehsal prosesinə cavabdeh və məhsul kimi istehsal olunan istənilən əmtəəyə mülkiyyət hüququna malik və yaxud təqdim etdiyi xidmətə görə ödəmə və ya digər kompensasiya almaq hüququna malik olan institusional vahid ola bilər.

İQTİSADI QEYRİ-FƏAL ƏHALİ – işçi qüvvəsi və ya iqtisadi fəal əhalinin tərkibinə daxil olmayan əhalidir, yəni müəyyən dövr ərzində məşğul və ya işsiz olmayanların hamısıdır. İqtisadi qeyri-fəal əhaliyə daxil olan kateqoriyalar: a) gündüz təhsil müəssisələrində təhsil alanlar: məktəblilər və tələbələr, kursantlar və dinləyicilər (əyani aspirantlar və doktorantlar

daxil olmaqla); b) bütün əsaslarla təqaüd alanlar; c) ev təsərrüfatlarında məşğul olanlar, uşaqlara, xəstə qohumlarına qulluq edənlər və s.; ç) iş tapmaq ümidini itirmiş şəxslər, yəni iş axtarmağı, onun əldə olunması imkanlarını itirməklə dayandıran, lakin işləyə bilən və işləməyə hazır olan şəxslər; d) gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq, işləməyə ehtiyacı olmayan digər şəxslər.

İQTİSADI MALİYYƏ GÖSTƏRİCİSİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

– keçid iqtisadiyyatında maliyyə münasibətlərindən irəli gələn və statistik müşahidələrin nəticələrində bilavasitə əks olunmayan hadisələrin obyektiv xüsusiyyətlərinin alınmasına yönəldilən statistik işlərin bir hissəsidir. Bu maliyyə hesabları əmək statistikasını göstəricilərinin və vergi statistikasını üzrə rəsmi statistika hesabatlarına göstəricilərin əlavə edilməsi yolu ilə ən mühüm maliyyə göstəricilərinin (məhsul satışından mədaxil, onun istehsalına çəkilən xərclər, mənfəət və s.) formalaşdırılmasını tələb edir. Məsələn, mənfəətin dəqiqləşdirilməyən həcmnin qiymətləndirilməsində, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin müəssisə və təşkilatlarının mənfəətinin ümumi həcmnin müəyyən edilməsi üçün vergi xidməti orqanları və rəsmi statistika orqanlarında mənfəətə görə vergi üzrə göstəricilərin müqayisəli təhlili aparılır. Alınan göstəricilərlə mənfəətə görə vergi tarifləri hesabları arasındakı fərq qeydə alınmayan mənfəətin həcmi göstəricisinin alınmasına xidmət edir. Oxşar hesablamlar müəssisələr üzrə işçilərin sayı haqqında statistik hesabatlarda təqdim olunmayan maliyyə göstəriciləri üzrə məlumatlardan istifadə etməklə də aparıla bilər.

İQTİSADI MARAQ MƏRKƏZİ – (I) - *institusional vahidin* uzun müddət ərzində (bir qayda olaraq, bir ildən çox) təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olduğu və əməliyyatlar həyata keçirdiyi, daşınmaz əmlaka malik olduğu yerdir.

(II) - institusional vahid ölkə daxilində iqtisadi maraq mərkəzinə malikdir, əgər o qeyri-müəyyən və ya müəyyən vaxtda, ancaq uzun müddətə iqtisadi fəaliyyətlə və irimiqyaslı əməliyyatlarla məşğuldursa, ya da məşğuliyyətini davam etdirmək fikrindədirsə və bunun üçün həmin ölkənin iqtisadi ərazisində müəyyən yerləşdiyi yer (yaşamaq, istehsal və ya digər yerlər) varsa. Əgər ölkənin iqtisadi ərazisində qalmaqda davam edirsə, bu zaman yerin daimi olması vacib deyildir.

İQTİSADI MARAQLARA GÖRƏ BİRLƏŞMƏ

– iştirakçıların iqtisadi fəaliyyətinin

inkışafı və genişləndirilməsi, həmçinin onların iş fəaliyyətinin nəticələrinin yüksəldilməsi məqsədi ilə yaradılan iqtisadi maraqlara görə birləşmədir. Bu, birliyə daxil olan şirkətlərin birgə əməliyyat həyata keçirməsinə imkan verən hüquqi formadır.

İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ – iqtisadi sistemlərə, iqtisadi inkışafa və iqtisadi qanun və qanunauyğunluqlara elmi baxışların məcmusudur. İqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi proseslərə daxilən məxsus bazar inkışafının və digər iqtisadi tiplərin vacib asılılıq səbəblərinin daha ümumi əhəmiyyətli əlaqələrini tədqiq edir. İstehsalın inkışaf və bölüşdürmə üsullarını, əmək nəticələrinin istifadə istiqamətlərini, mülkiyyət münasibətlərini öyrənir. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadi inkışafın qiymətləndirilməsi metodologiyasının statistik əsasında durur. İqtisadi, ictimai-istehsal münasibətlərinin nəzəri ifadəsi iqtisadi kateqoriyalardan yaranır (əməyin, əmtəənin, pulun, kapitalın, milli sərvətin və s. ictimai bölüşdürülməsi).

İQTİSADI POTENSİAL – mövcud olan əmək, maddi-texniki, təbii və digər ehtiyatların müvafiq şəraitdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) mümkün olan maksimum istehsal həcmi təmin etmək, iqtisadiyyatın güclənən inkışafı üçün tələbatların və qənaətlərin maksimum həcmələrini daha tam ödəmək imkanları çoxluğudur. Bu sosial-iqtisadi kateqoriyadan iqtisadiyyatın makro səviyyəsində istifadə edildiyi kimi, eləcə də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, bölmələrinin, müəssisə və təşkilatların vəziyyətlərinin və inkışaf imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. İqtisadi potensialın saxlanması və artırılması amilləri ehtiyat həcmələrinin artması – iqtisadi potensialın təmsilçiləri (səmərəlilik amilləri); bütün ehtiyatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi; ayrı-ayrı ehtiyat növlərinin öz aralarında balanslaşdırılmasının yüksəldilməsi; onların istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsidir.

İQTİSADI SANKSIYALAR – maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması üçün qoyulmuş qaydaları pozanlara tətbiq olunan və onlar üçün müəyyən arzu olunmayan nəticələrə gətirib çıxaran məcburi təsir vasitələridir. Beləliklə, təsərrüfat müqaviləsinin şərtlərinin yerinə yetirilməməsinə görə nəzərdə tutulur: dəbbələmə ödənişi, cərimələr, ödəniş tələbinin akseptindən imtina etmək və s. İqtisadi subyektlər kredit intizamını pozduqları halda, banklar tərəfindən həmçinin müəyyən iqtisadi təsir ölçüləri tətbiq olunur (kredit vermənin xüsusi rejimə keçirilməsi, verilən ssudaların vaxtından əvvəl çıxılması, vaxtı

keçmiş ödənişlərin çıxılması, kredit vermənin müvəqqəti dayandırılması və s.).

İQTİSADI SİYAHİYAALMA –

iqtisadiyyatın inkişafı və strukturu haqqında vacib məlumatların ilkin mənbəyi, *statistik müşahidənin* əsas növlərindən biridir. İqtisadi siyahıyaalmanın məlumatlarından *milli hesablar sisteminin* balanslarının qurulması üçün də istifadə olunur. İqtisadi siyahıyaalmalar müəyyən dövriliklə keçirilir, məsələn, ABŞ-da beş ildən bir, müəssisələrə sorğu vərəqələrini yaymaq yolu ilə. Siyahıyaalmalar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri (sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı, xidmətlər və s.) üzrə keçirilir və ona, bütövlükdə sahənin inkişafına aid ümumi suallar olduğu kimi, ayrılıqda müəssisənin inkişafına dair xüsusi suallar da daxil edilir.

İQTİSADI STATİSTİKA – iqtisadiyyatda baş verən hadisə və proseslərin kəmiyyətə xarakteristikasını verən, əsas nisbətləri, istiqamətləri və iqtisadi inkişafın qanunauyğunluğunu aşkara çıxaran göstəricilər sistemi əsasında təmin edən ictimai elm və praktiki statistika sahəsidir. Əmtəə və xidmətlərin istehsal prosesi, onun nəticələri, onların əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri İqtisadi statistikanın diqqət mərkəzində durur.

İqtisadi statistika makroiqtisadi və mikroiqtisadi statistikaya bölünür. **Makroiqtisadi** statistikanın tədqiqat obyekti, bütövlüklə iqtisadiyyatdır, onun bütün sahə, bölmə və regionlarının məcmusudur. **Mikroiqtisadi** statistikanın tədqiqat obyektləri müəssisə, müəssisələr qrupu və ya ayrılıqda istehsalıdır.

İQTİSADI TƏHLİL – iqtisadiyyatın bütün proseslərinin məcmusunun, həm də onların hər birinin ayrılıqda tədqiqatı metodudur. İqtisadi təhlil iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərini və qanunauyğunluqlarını, onların qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirini, bu və ya digər nəticələri müəyyən edən amilləri, əsas uyğunluq və nisbətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilir. İqtisadi təhlilin **alətləri** – balans və indeks üsulları; amil təhlili; qruplaşdırma, müqayisə, nisbi kəmiyyətlərin hesablanması üsulları; müasir riyazi-statistik üsullardır. İqtisadi təhlilin **məlumat bazası** sosial-iqtisadi statistikadır. Ayrı-ayrı firma, müəssisə səviyyəsində aparılan iqtisadi təhlil, adətən, təsərrüfat fəaliyyətli təhlil adlanır. İqtisadi təhlil – tədqiqatın son vacib mərhələsidir və bundan nəticələrin düzgünlüyü və əsaslılığı asılıdır.

İQTİSADI-RİYAZİ MODEL – bir və ya bir neçə riyazi ifadənin (tənliyin, funksiyanın, qeyri-bərabərliyin, bərabərliyin) köməyi ilə yazılan, hadisələrin və proseslərin mühüm qarşılıqlı əlaqələrini, onların inkişaf etmə şəraiti və qanunauyğunluqlarını, məhdudiyyətlərini, tələblərini və s. əks etdirən iqtisadi hadisə və proseslərin modelidir. İqtisadi-riyazi model özündə təhlil obyekti haqqında ümumiləşdirilmiş əhəmiyyətli kəmiyyət və keyfiyyət məlumatlarını əks etdirir və eksperiment hesablamalar aparılması üçün əsas sayılır ki, bu da öyrənilən obyektin inkişafının verilmiş şərtləri üçün müxtəlif, çox vaxt isə müşahidə olunmayan xarakteristikasını və parametrlərini əldə etməyə imkan verir.

İQTİSADI-STATİSTİK MODEL –

parametrləri statistik metodların (nəzəri-iqtisadi modeldən fərqli olaraq) köməyi ilə faktiki məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilən (qiymətləndirilən), bir sıra obyekt, proses və yaxud hadisələri təsvir edən riyazi münasibətlər sistemidir. İqtisadi-statistika modelinin strukturu və konkret növü modelləşdirilən obyektin xüsusiyyəti, tədqiqatçının nəzəri təsəvvürü, tədqiqatın məqsədi, məlumatların əldə olunması, məlumatların işlənməsində istifadə edilən metodlar ilə müəyyənləşdirilir. Modelləşdirmənin qurulması prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki mərhələyə bölünür: modellərin əlaqələrinin ümumi növlərinin və onlara daxil olan dəyişənlərin müəyyənləşdirilməsi və müşahidə məlumatları əsasında parametrlərin qiymətlərinin statistik qiymətləndirilməsi. Daha çox istifadə edilən iqtisadi-statistika modelinə trendlər, müvəqqəti sıraların uyğunlaşma modelləri, reqressiyanın ayrılmış tənlikləri, *ekonometrik modellər* aid edilir. İqtisadi-statistik model iqtisadi sistemin planlaşdırılması və təhlilində, fəaliyyətin xarici və daxili şəraitin dəyişməsinə onların reaksiyasının öyrənilməsində, habelə gələcək inkişafın proqnozlaşdırılması və müxtəlif ssenarilərin hazırlanmasında geniş tətbiq edilir.

İQTİSADIYYAT – 1) həyatı təmin etmək, əməyin istifadəsi ilə insana lazımi səviyyədə rifahın, şəraitin və yaşamaq üçün vasitələrin yaradılması yolu ilə insanların ehtiyaclarını təmin etmək üçün təsərrüfatçı insanlar tərəfindən istifadə edilən vəsaitlərin, obyektlərin, proseslərin məcmusudur;

2) təsərrüfat, onun insanlar tərəfindən aparılması üsulları, malların istehsalı və mübadiləsi prosesində insanlar arasında münasibətlər,

təsərrüfat proseslərinin qanunauyğunluğu haqqında elmdir;

3) hər hansı bir ictimai quruluşun, cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin inkişafına uyğun olan istehsal münasibətlərinin məcmusudur;

4) hər hansı bir ölkənin, regionun və s. təsərrüfatının durumudur. Təsərrüfatın hər hansı bir sahəsinin maliyyə və maddi cəhətdən quruluşu, vəziyyətidir;

5) cəmiyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində ictimai istehsal və onun paylaşdırılması qanunlarını öyrənən elmdir.

İQTİSADIYYATA KREDİT QOYULUŞU

– iqtisadiyyatda bank tərəfindən verilən ssudadır. İqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi həm kredit banklarının xüsusi vəsaitləri hesabına, həm də kredit banklarına Mərkəzi Bankın verdiyi vəsait hesabına həyata keçirilir.

İQTİSADIYYATIN (SAHƏLƏRİN) ÜMUMİ MƏNFƏƏTİ – (I) - 1)

muzdlu işçilərin əmək haqqına, istehsala və idxala vergilərin ödənilməsinə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra istehsalçılarda qalan əlavə dəyərin bir hissəsidir; 2) *MHS-də* “Gəlirlərin yaranması” hesabının göstəricisidir. Mülkiyyətdən gəlirlər ödənildikdən (əldə edildikdən) əvvəl istehsaldan alınmış mənfəəti (zərəri) ölçür. Qarışıq gəlir də bura daxil edilir.

(II) ümumi mənfəət (istehsaldan) - əmək amilinin xərcləri ödənildikdən sonra istehsal fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətdir. Faktor dəyərləri ilə qiymətləndirilən əlavə dəyərdən siyahı tərkibi üzrə işçilərin əmək haqlarına çəkilən xərcləri çıxmaq yolu ilə hesablanı bilər.

Ümumi mənfəət göstəricisi (istehsaldan) hesabat dövrü ərzində istehsal fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən edir.

Ümumi mənfəət (istehsaldan) aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Faktiki qiymətlərlə ümumi əlavə dəyər – (çıxılın) siyahı tərkibli işçilərin əmək haqlarına çəkilən xərclər = ümumi mənfəət (istehsaldan).

Ümumi mənfəət göstəricisindən (istehsaldan) “Ümumi yekun mənfəət”in və digər birləşdirilmiş və saldolaşdırılmış kəmiyyətlərin hesablanması istifadə edilir.

İQTİSADIYYATIN BÖLMƏLƏRİ (SEKTORLARI)

– oxşar iqtisadi məqsədləri, funksiyaları və hərəkətləri olan *institusional rezident-vahidlərinin* məcmusudur. *Qeyri-maliyyə sektoru bazar istehsalı* ilə məşğul olan korporasiyaları özündə birləşdirir; *maliyyə bölməsi maliyyə vasitəçiliyi* ilə məşğul olan institusional vahidləri özündə cəmləyir; *dövlət*

idarələri bölməsi qeyri-bazar istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin məcmusudur; *ev təsərrüfatları bölməsinə* əsasən istehlak vahidləri daxildir; ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları bölməsi ev təsərrüfatlarına qeyri-bazar xidmətləri göstərir.

İQTİSADIYYATIN XALIS MƏNFƏƏTİ

– muzdlu işçilərin əməyinin, istehsala və idxala xalis vergilərin və əsas kapitalın istehlakı ilə bağlı xərclər çıxıldıqdan sonra mənfəətin qalan hissəsidir. MHS-də gəlirlərin yaranması hesabı kimi istifadə olunur (“*Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı*”na bax) və özündə xalis mənfəəti və xalis qarışıq gəliri birləşdirir.

İQTİSADIYYATIN SAHƏLƏRİ

– müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ictimai əmək bölgüsü sistemində yerinə yetirilən, ümumi funksiyalarda birləşən müəssisə və təşkilatların cəmlənmiş məcmusudur. Hər bir müəssisə (təşkilat) iqtisadi fəaliyyət növünün müəyyən sahəsinə aid edilə bilər. Bundan başqa, statistikada “xalis” sahə anlayışı tətbiq edilir ki, bu da həmcins məhsul və xidmətlərin məcmusunu əks etdirir. “Xalis” sahənin formalaşdırılması zamanı nəzərə alınır ki, həmcins məhsulların (xidmətlərin) məcmusunun bir hissəsi bu iqtisadi fəaliyyət növlərinə aid olmayan müəssisələrdə (təşkilatlarda) istehsal olunur. “Xalis” sahə anlayışından balansların qurulmasında, xüsusən sahələrarası balansların qurulmasında geniş istifadə olunur.

İQTİSADIYYATIN SAHƏLƏRİNİN ÜMUMİ MƏHSULU

– iqtisadiyyatın (xidmətlərin) ayrı-ayrı sahələrində istehsal olunan məhsulun həcmi xarakterizə edən statistik göstəricidir. Cari və sabit qiymətlərlə (dəyər ifadəsində) müəyyən olunur. Müxtəlif sahələrdə ya zavod metodu ilə (bu və ya digər sahənin bütün müəssisələrinin buraxılışının cəmi kimi), ya da ümumi dövriyyə üsulu ilə (sahədə istehsal olunmuş bütün məhsul növləri və xidmətlərin dəyərlərinin cəmi kimi) hesablanır.

İL ƏRZİNDƏ ÇARPAYILARIN TUTULDUĞU GÜNLƏRİN ORTA SAYI

– stasionarda (xəstəxana, dispanser, doğum evi, sanatoriya), ya da bölmələrdə çarpayılarda işi və şəhər, rayon, ölkə üzrə bütövlükdə çarpayı fondundan istifadə göstəricisidir. İl ərzində stasionarda bütün xəstələrin keçirdiyi çarpayı-günlərin ümumi sayının çarpayılarda orta-illik sayına bölünməsi ilə hesablanır.

İL ƏRZİNDƏ GƏLİR VƏ ZƏRƏR - aşağıdakına uyğundur: ümumi adi gəlir (vergilər ödənilənə və dəyər düzəlişləri edilənədək)

+ digər ehtiyatlar

- digər məsrəflər.

İki sonuncu bəndlər vergilər, dəyər düzəlişləri (təshihləri) maddələrini və cari fəaliyyətlə əlaqədar olmayan maddələri birləşdirir.

İL ƏRZİNDƏ MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏR - müəssisənin tipik və ya qeyri-adi fəaliyyətinin mühasibat balansının yekun nəticəsini əks etdirir. İstehsal, maliyyə və qeyri-adi fəaliyyətlərdən olan mənfəətin bu məbləği ödənilmiş vergilər və dəyərlərin nizamlanması nəzərə alınmaqla hesablanır.

Tipik fəaliyyətdən əldə olunan ümumi mənfəət əlavə olaraq, digər ehtiyat və xərclər də nəzərə alınır.

Digər ehtiyatlar qeyri-adi fəaliyyətlərdən əldə edilən mənfəətlərə aid olan maddə kimi müəyyən edilir.

Digər xərclər, məbləğlərin təshih, mənfəət və zərərlərə olan birbaşa vergilər və qeyri-adi maddələr də daxil edilir. Bura maddi, qeyri-maddi və maliyyə əsas fondlarının yığılmasına xərclər, həmçinin döviyyə vasitələrinə investisiyalar və verilmiş vahid üçün normal hesab edilən dəyər təshihinin miqdarının keçdiyi səviyyədə digər döviyyə vasitələri ilə münasibətdə yerinə yetirilən məbləğlərin düzəldilməsi daxil edilir. Mənfəət və zərərlərə olan vergilərə tipik fəaliyyətdən olan mənfəət və ya zərərlərə vergilər, qeyri-adi mənfəət və ya zərərlərə vergilər və bu maddələrə aid olmayan digər birbaşa vergilər daxil edilir.

İL ərzində mənfəət və zərərlər aşağıdakı qaydada hesablanı bilər:

Tipik fəaliyyətdən (vergilərin çıxılması və məbləğlərin təshihinə qədər) ümumi mənfəət

+ digər ehtiyatlar

- digər xərclər

= İL ərzində mənfəət

İLKİN GƏLİRLƏR - istehsal prosesində onun iştirakçıları tərəfindən əldə olunan gəlirlərdir. Planlı iqtisadiyyat dövründə Xalq Təsərrüfatının Balansı (XTB) sistemində ilkin gəlirlər yalnız maddi istehsal sahələrində nəzərə alınır. Bu sferanın bütün sahələri üzrə onların cəmi istehsal olunmuş *milli gəlirin* məbləğinə bərabər olurdu. XTB-də ilkin gəlirlərə əmək haqqı və gəlir; məhsulun satışından *əlavə dəyərə və aksizlərə vergi; istehsal vergiləri*; məhsulun maya dəyərinə daxil edilən sosial sığortalar və sosial təminat üzrə ödəmələr; müəssisələr tərəfindən büdcəyə

ödənilən cərimələr; idxal məhsullarına rüsumlar; şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gəlirlər daxil edilirdi.

Milli Hesablar Sistemində (MHS) ilkin gəlirin tərkibinə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin institusional vahidləri tərəfindən yaradılan oxşar gəlirlər nəzərə alınır.

İLKİN GƏLİRLƏRİN SALDOSU - ödənişə aid olan ilkin gəlirlərin məbləği çıxılmaqla, ilkin gəlirlərin ümumi dəyəri kimi müəyyənləşdirilən institusional vahid və ya sektor tərəfindən əldə edilmiş ilkin gəlirlərin saldosudur. Bütün iqtisadiyyat səviyyəsində o, milli gəlir kimi xarakterizə olunur.

İLKİN HESABAT – dövlət statistika orqanları tərəfindən müəyyən edilən vaxtda və ünvana hesabat vahidlərinin bilavasitə təqdim etdikləri hesabatdır.

İLKİN XƏRCLƏR (MƏSRƏFLƏR) – şirkətin yaradılması ilə bağlı xərclərdir. Bu xərclər mal və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərcləri özündə birləşdirməyə də bilər (təşkilati xərclər, bazarın öyrənilməsinə, reklama və digər xərclər daxildir).

İLKİN UÇOT – bir qayda olaraq, ilkin uçot sənədlərində (məsələn, doğum haqqında şəhadətnamə, tapşırıq, faktura, qəbzlər, aktlar və s.) müxtəlif faktlar (hadisələr, proseslər və s.) baş verdikcə aparılan qeydiyyatdır. İlkin uçotun funksiyalarına müşahidə əməliyyatları, yəni məlumatların və yekunların hesablanması qeydiyyatı aid edilir. İlkin uçot sənədləri digər uçot növləri – mühasibat, statistika üçün məlumat mənbəyi hesab edilir.

İLKİN UÇOT GÖSTƏRİCİLƏRİ – ilkin uçot sənədlərində (qaimələrdə, qəbzlərdə, aktlarda və s.) olan əşyaların, təsərrüfat fəaliyyəti aktivlərinin, müxtəlif hadisələrin kəmiyyət-keyfiyyət və ya dəyər xarakteristikasıdır.

İLLİK MÜHASİBAT HESABATI – balans, mənfəət və zərərlərin hesabları və hesablara şərhləri özündə birləşdirən maliyyə hesabatlarının məcmusudur. Bu hesabatlar bütöv bir tamliq təşkil edir və müəssisələrin aktivləri, maliyyə vəziyyəti və onun mənfəəti/zərəri haqqında düzgün məlumat verir.

İMİTASIYA MODELİ – strukturundakı və fəaliyyətinin xarici şəraitindəki dəyişikliklərin modelləşdirilən sistemə təsirinin təhlili üçün nəzərdə tutulan modeldir. Bu zaman retrospektiv

təhlil vəzifəsi və yaxud gələcək inkişafın spektrlərinin mümkün istiqamətləri həll edilir. İstehsalda imitasiya modeli istehsal bölməsi, sex, daşıma sistemi və s. kimi modelləşdirmə sistemlərinin əməli idarə edilməsində, ehtiyatların axtarılmasında və səmərəli inkişaf variantlarının tapılmasında tətbiq edilir. Model bu halda öyrənilən obyektin maddi və informasiya strukturunu və fəaliyyət alqoritmlərini kifayət qədər dəqiq təsvir etməlidir.

İMİTASIYA MODELLEŞDİRMƏ METODU - hesablama sisteminin ən universal tədqiqat metodudur. Bu metod öyrənilən sistemlərin statistik modellərinin və sınaq zamanı alınmış böyük həcmli statistik məlumatların elektron hesablama maşınlarında dəfələrlə işlənməsi üzrə (mürəkkəb dinamik proseslərin) tədqiqat metodu kimi müəyyənləşdirilir. İmitasiya modellərinin hazırlanması, baş verən hadisələrin ardıcılığını əks etdirən alqoritminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Son vaxtlar modelləşdirmənin imitasiya-təhlil metodu geniş yayılmışdır.

İMMİQRASIYA (MÜHACİRƏT) - (I) - daimi və ya müvəqqəti (əsasən uzunmüddətli) yaşamaq üçün başqa ölkənin vətəndaşlarının köçüb ölkəyə gəlməsidir;

(II) - (lat. *immigro* – yerləşirəm) – başqa ölkə vətəndaşlarının çox vaxt yeni vətəndaşlıq almaqla daimi, yaxud müvəqqəti (əsasən, uzun vaxta) yaşamaq üçün digər ölkəyə daxil olmasıdır (yerləşməsidir). İmmiqrasiya bir sıra səbəblərlə müəyyən edilir: sosial-iqtisadi, siyasi, etnik (milli), dini və s. İmmiqrasiya dünyanın bəzi hissələrində məskunlaşmada vacib və bir çox ölkələrdə (məsələn, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, İsrail, Argentina və s.) əhalinin formalaşmasında mühüm, bəzən həlledici rol oynamışdır. İmmiqrasiya əhali sayının dinamikasına xeyli təsir göstərir, onun demoqrafik nəticələrinə təkcə miqrantların sayı deyil, hətta onun cins-yaş strukturunun xüsusiyyətləri də səbəb olur. İmmiqrasiya əhalinin müxtəlif etnik qruplarının qarışmasına gətirib çıxarır və nəticədə etnoslar törəyir.

İMTİYAZLI SƏHM – *səhmdarların* iclasında səsvermə hüququ, emissiya proqramında qeyd edilmiş gəlirin (*dividentin*) alınması, həmçinin korporativ müəssisə ləğv edildikdə onun qalıq dəyərinin bölüşdürülməsində iştirak etmə hüququ ilə əvəz olunmuş *səhmdir*. İmtiyazlı səhm sahibinin bütün hüquqları emissiya proqramında göstərilir. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə

kapitalında imtiyazlı səhmin payı qanunvericiliyə uyğun olaraq məhdudlaşdırılır.

İNDAKTİV TƏNZİMLƏMƏ - dövlətin iqtisadi vasitələrin köməyi ilə istehsala təsiridir. İqtisadi vasitələr dedikdə, dövlət investisiyaları, şəxsi və digər sektor məhsullarının dövlət istehlakı, dövlət vergi siyasəti, borc kapitalı bazarının köməyi ilə istehsalın tənzimlənməsi və iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulur.

İNDEKS (latınca “index” – göstərici) – eyni bir hadisənin iki vəziyyətinin (orta ölçülərinin) nisbi kəmiyyətidir və ya müəyyən dövr ərzində iqtisadi və sosial proseslərin göstəricilərinin dəyişməsinin nisbi şəkildə səciyyələndirən iqtisadi və statistik göstəricidir. İndeksin köməyi ilə qiymətləndirilən hesabat məlumatları keçən dövrün bazis məlumatları ilə, normativ və *müqavilələrlə*, digər məcmu və ya ərazilər üzrə məlumatlarla müqayisə edilir. Tədqiq edilən indeksin elementlərinin ümumiləşdirilməsinin məruz qaldığı əhatə dərəcəsindən asılı olaraq, indekslər fərdi və toplu (ümumi və qrup üzrə) indekslərə bölünür. Fərdi indekslər *statistik məcmuların* ayrı-ayrı elementlərinin dəyişməsinə xarakterizə edir, məsələn, ayrı-ayrı malların qiyməti, eyni zamanda dinamikasının nisbəti hesab edilir:

$$I_{qiy} = \frac{p_1}{p_0}$$

Burada: p_1 və p_0 - hesabat və baza dövrlərində ayrı-ayrı əmtəələrin qiymətidir.

Toplu (ümumi) indekslər statistik məcmunu (məsələn, müxtəlif malların qiymətlərini) əmələ gətirən bütün vahidlərin birlikdə dəyişməsinə əks etdirir və aşağıdakı düsturla ifadə edilir:

$$I_{qiy} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

Burada: p_1 və p_0 - hesabat və baza dövrlərində ayrı-ayrı əmtəələrin qiyməti; q_1 - əmtəə və xidmətlərin həcmidir.

Ümumi indeksdən öyrənilən statistik məcmunun qrup indeksi (subindeksi) ayrılır.

Toplu (ümumi) indekslərin əsas xüsusiyyəti, onların sintetik və analitik xassələrə malik olması hesab edilir. İndeksin sintetik xüsusiyyəti indeks metodu vasitəsilə statistik məcmunun müxtəlif cinsli çoxsaylı vahidlərinin birləşdirilməsindən ibarətdir. İndeksin analitik xüsusiyyəti indeks metodunun vasitəsilə öyrənilən *göstəriciyə* amillərin təsirinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Analitik məqsədlər üçün indeksdən istifadə iqtisadi işlərdə vacib aspektlərdən biridir.

Amillərin tərkibinin və rolunun öyrənilməsi əsasında, iqtisadi proseslərin inkişafının lazımı istiqamətlərdə idarə edilməsi əvvəlcədən verilmiş göstəricilər üzrə həyata keçirilir.

İNDEKS-DEFLYATORLAR - cari (qüvvədə olan) qiymətlərlə ifadə olunan dəyər göstəricilərinin *baza qiymətlərində*, yəni bazis kimi qəbul olunmuş ilin qiymətlərində yenidən hesablanması üçün tətbiq olunan qiymət indeksidir. İndeks deflyatorların köməyi ilə toplu iqtisadi-statistik göstəricilərin – ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul), kapital qoyuluşu və s. fiziki həcm dinamikası hesablanır.

İNDEKSLƏR ARASINDA ƏLAQƏ - sosial-iqtisadi hadisələr arasında əlaqə və asılılıq mövcud olduğu kimi, onların göstəriciləri arasında da sıx qarşılıqlı əlaqə və asılılıq vardır. İndeks nəzəriyyəsində indekslərin qarşılıqlı əlaqələri haqqında məsələ mühüm problemlərdən biridir. Sosial-iqtisadi hadisələrin olduqca mürəkkəb olması, onların arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların çoxtərəfli mövcud olması ona gətirib çıxarır ki, ayrıca götürülmüş göstərici hadisənin ancaq bir tərəfini xarakterizə edə bilər. İqtisadi fəaliyyət sahələri miqyasında bütövlükdə indekslərin qarşılıqlı əlaqələrinin böyük əhəmiyyəti vardır. İndekslər sistemi elə qurulmalıdır ki, indekslərin qarşılıqlı əlaqələri hadisələr arasında real mövcud olan iqtisadi əlaqələri ifadə edə bilsin. Belə bir qarşılıqlı əlaqə bu və ya digər hadisələrin inkişafını müəyyən edən amilləri ölçməyə imkan verə bilər. Məsələn, istehsal olunmuş məhsulun həcmi əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin məhsul istehsalına sərf edilmiş vaxta olan hasilinə bərabərdir. Ona görə də, məhsulun həcmi indeksi və əmək məhsuldarlığı indeksləri elə qurulmalıdırlar ki, onlar qarşılıqlı əlaqə şəklində uzlaşa bilsinlər. Bu indeks sistemində sərf edilmiş iş vaxtının dəyişilməsi əlaqələndirici həlqə rolunu yerinə yetirir. Bu indekslərin qarşılıqlı əlaqələrini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$J_q = J_w \times J_t, \text{ yəni}$$

$$\frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} = \left(\frac{\sum q_1 p_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum T_0} \right) \times \frac{\sum T_1}{\sum T_0}$$

Burada, $\frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$ - məhsulun fiziki həcm indeksi,

$\frac{\sum q_1 p_0}{\sum T_1} : \frac{\sum q_0 p_0}{\sum T_0}$ - əmək məhsuldarlığı indeksi,

$\frac{\sum T_1}{\sum T_0}$ - əmək məsrəfi indeksidir. Bu indekslər

belə də yazıla bilər:

$$\frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_0 t_0} = \frac{\sum t_0 q_1}{\sum t_1 q_1} \times \frac{\sum T_1}{\sum T_0}$$

Birinci kəsir vaxt normativi əsasında hesablanan məhsulun fiziki həcm indeksidir, ikinci kəsir vaxta görə əmək məhsuldarlığı indeksidir, üçüncü kəsir isə əmək məsrəfi indeksidir.

Bunlardan əlavə, əsas və silsiləvi qaydada hesablanmış indekslər və s. arasında riyazi əlaqə vardır.

İNDİKATOR – iqtisadi proseslərin necə cərəyan edəcəyini əvvəlcədən görməyə imkan verən, istiqamətləndirən iqtisadi göstəricidir.

İNDOSSAMENT – 1) onun vasitəsilə hüquqların yeni sahibinə verilməsinin həyata keçirilməsi haqqında arxa tərəfində keçmə qeydi olan adlı qiymətli kağızdır (qəbzdir, vekseldir). İndossament indossant tərəfindən digər indossantın və yaxud təqdim edənin xeyrinə edilə bilər. Veksel indossament yolu ilə məhdud olmayan sayda ötürülə bilər; güman edilir ki, indeks qiyməti kağızda hansı vəziyyətdədirsə, o qayda ilə də aparılır və buna görə də arxasındakı siyahıda göstərilən sonuncu şəxs onun sahibi sayılır və ödənişi də o almalıdır. Ötürmə qeydində adın olmaması halında İndossament onu təqdim edənə hesablanır; 2) sənədin hüquqi qüvvəyə minməsi üçün zəruri olan imzadır; 3) sığorta polisində (vəsiqəsində) aparılan istənilən düzəlişdir və ya sığortanın şərtlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, sığorta haqqında müvəqqəti şəhadətnamədir.

İNFLYASIYA – ölkənin pul-kredit və maliyyə sisteminin (ödəməmə, dövlətin qeyri-məhsuldar xərcləri, kredit vermənin, vergi qoymanın və s. qeyri-səmərəli sistemi) funksiyalarının pozulması, struktur disproporsiyaları, ayrı-ayrı malların və xidmətlərin qiymət nisbətlərinin pozulması, həmçinin digər amillərin pozulması ilə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin artımı ilə müşahidə edilən, kağız pulların və nağdsız pul vəsaitlərinin qiymətdən düşməsidir. Tənzimlənən qiymətlərlə olan inzibati iqtisadiyyat üçün əmtəələrin defisitliyi, *istehlak bazarının* pozulması, *barter sövdələşmələrinin* inkişafı, artıq pul kütləsinin əllərdə yığılması və s. kimi meydana çıxan, boğulan inflyasiya xarakterikdir. *Qiymətlərin liberallaşdırılması* ilə inflyasiya əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin fasiləsiz artımı ilə xarakterizə olunan açıq

formaya keçir. Tempinə görə, sənaye cəhətdən inkişaf edən ölkələr (artım tempi müxtəlif qiymətləndirmələrlə 3%-dən 10%-dək təşkil edir) üçün xarakterik olan **sürüşkən** (inzibati) inflyasiyaya; inkişaf etməkdə olan ölkələr və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün (10-50%-dən 200-300%-dək) **qaçan** (çaparaq) inflyasiyaya; **hiperinflyasiyaya** (ayda 50%-dən çox artım tempinə malik olan, əgər onlar yarım il və daha çox müddətə davam edərsə) ayrılır. Statistika **ÜDM-un indeks-deflyatoru** və istehlakçı qiymətlərin indeksləri hesab olunan vacib komponentlərlə qiymət indeksləri sistemindən istifadə etməklə inflyasiyanın səviyyəsini ölçür və öyrənir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, inflyasiyanın məsrəf, idxal edilən, kredit, gözlənilməyən, gözlənilən, açıq, gizli, sürüşən (mötədil), tələb kimi forma və növləri də mövcuddur. Onlar aşağıdakı kimi meydana çıxır: sürüşkən (inzibati) inflyasiya qiymətlərin inzibatçılıq vasitəsilə tənzimlənməsindən doğur; qaçan (çaparaq) inflyasiya qiymətlərin sıçrayışlı qalxması ilə səciyyələnir; qiymətlərin çox böyük sürətlə artdığı hiperinflyasiya; resursların istehsal amillərinin qiymətlərinin qalxması, bunun nəticəsində isə istehsal və tədavül məsrəflərinin artması və buraxılan məhsulun qiymətlərinin qalxmasında təzahür edən məsrəf inflyasiyası; xarici amillərin təsiri ilə, məsələn, ölkəyə xarici valyuta axımının genişlənməsindən və idxal qiymətlərinin qalxmasından irəli gələn idxal edilən inflyasiya; hədsiz kredit ekspansiyasından doğan kredit inflyasiyası; cari dövrdə gözlənilən səviyyədən üstün olan gözlənilməyən inflyasiya; cari dövr amillərinin fəaliyyəti nəticəsində inflyasiyanın gələcəkdə gözlənilən səviyyəsi, yəni gözlənilən inflyasiya; istehlak mallarının və istehsal resurslarının bahalaşması hesabına baş verən açıq inflyasiya; dövlət orqanlarının qiymətləri əvvəlki səviyyədə saxlamaq cəhdləri ilə müşayiət olunan mal çatışmazlığı nəticəsində yaranan gizli inflyasiya. Bu zaman əmtəələrin açıq bazarlardan “qara” bazarlara axını və burada bahalaşması baş verir; qiymətlərin uzunmüddətli, mütəmadi qalxmasında özünü göstərən sürüşkən (mötədil) inflyasiya; tələbin təklifdən çox olmasında, bunun nəticəsində isə qiymətlərin qalxmasında təzahür edən tələb inflyasiyası.

İNFLYASIYA PROSESLƏRİNİN TƏHLİLİ – inflyasiya proseslərinin təhlilinin bir neçə istiqamətləri mövcuddur. Regionların coğrafi, təbii-iqlim şəraiti, iqtisadi və sosial xüsusiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqləndiyindən, ərazinin təhlili aktual sayılır və bu da regionlarda, həmçinin iqtisadiyyatın

bölmələrində onların sosial-iqtisadi inkişafını təyin edən inflyasiya proseslərinin obyektiv müqayisəsini təmin edir. Inflyasiya proseslərinin təhlilinin digər bir istiqaməti müxtəlif amillərin iqtisadi bölmələrdə qiymət dinamikasına təsirini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərin ekspert yolu ilə seçilmiş sistemindən istifadə edilməsidir: sənaye məhsullarının *istehsalının* dinamikası və onun daxili və xarici bazarlarda rəqabətlik qabiliyyəti, *pul tədavülünün* və maliyyə bazarlarının inkişafı göstəriciləri, əhalinin *pul gəlirlərinin* dinamikası, əhalinin məşğulluğu problemləri və onun gözlənilən dəyişiklikləri, ölkənin *valyutasının* xarici dövlətlərin valyutası ilə müqayisədə vəziyyəti və s. Inflyasiya proseslərinin sistemli təhlilindən başqa, qarşıda cari an üçün ayrı-ayrı bölmələrdə inflyasiya proseslərinin öyrənilməsi üzrə konkret vəzifələr də dura bilər. Bu halda qiymətlərin mövcud səviyyəsindən və iqtisadiyyatın həm istehlak, həm də istehsal bölmələrində olan qiymət indeksləri sistemindən istifadə olunur. I səviyyədən başlayaraq, qiymətlər, onların konkret əmtəələr üzrə dəyişməsi, keçmiş dinamikası və II səviyyəyə keçməklə (qiymətlərin regional və sahə dinamikasının tədqiqatı aparıldığı halda) dəyişmənin gözlənilən trayektoriyası və təhlilin III səviyyəsi bütövlükdə tədqiqat aparılan istiqamətdə (istehlak bazarı, sənaye müəssisələrinin istehsalçı və sənaye məhsulları istehlakçıların qiymətləri, daxili və dünya qiymətlərinin bir-birinə münasibəti və s.) olan hadisələrin gedişi təhlil edilir.

İNFORMASIYA PROSESLƏRİ – məlumatların toplanması, işlənməsi, yığılması, arxivləşdirilməsi, saxlanması, axtarılması və bölüşdürülməsi prosesləridir.

İNFORMASIYA (MƏLUMAT) – təqdim edilmə formalarından asılı olmayaraq, şəxslər, əşyalar, faktlar, hadisələr, amillər və proseslər haqqında məlumatlardır.

İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ – informasiya məkanında məlumatları generasiya edən, müxtəlif növ vasitəçi və ya məlumat istehlakçısı kimi fəaliyyət göstərən subyektlərin (təşkilatların və fiziki şəxslərin) məcmusudur.

İNFORMASIYA EHTİYATLARI – ayrı-ayrı sənədlərdir və ya ayrı-ayrı sənədlər massivləridir, informasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) sənədlər və sənəd massivləridir.

İNFORMASIYA FƏALİYYƏTİ – informasiya məhsul və xidmətlərinin istehsalı məqsədilə *informasiya ehtiyatlarından* və *infrastrukturundan* istifadə etməklə, həyata keçirilən proses və fəaliyyətlərin məcmusudur.

İNFORMASIYA İNFRASTRUKTURU – *informasiya fəaliyyətini* təmin edən informasiya kanallarının, *informasiya texnologiyalarının*, *informasiya cəmiyyətlərinin* fəaliyyətlərinin hüquqi və maliyyə-iqtisadi bazalarının, həmçinin digər metod və vasitələrin məcmusudur.

İNFORMASIYA MÜHİTİ – *informasiya infrastrukturunu* da daxil edilməklə, məlumatların formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi sisteminin, məlumat ehtiyatlarının məcmusudur.

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYASI – məlumatların yığılması, saxlanması, təhlili və işlənməsi metodlarının məcmusudur.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ XƏTƏ – informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasına təhlükə yaradan səbəblər və ya səbəblər məcmusudur.

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI MƏHSULLARI - elektron formada məlumatların işlənməsi və rabitə funksiyasının, o cümlədən fiziki hadisələrin yazılması, ölçülməsi, ötürülməsi və göstərilməsi, habelə fiziki proseslərin nəzarəti funksiyalarını yerinə yetirən avadanlıqlar hesab olunur. Beynəlxalq səviyyədə BMT, ÜTT və digər beynəlxalq təşkilatların ümumi rəyinə görə, İKT məhsullarına ümumilikdə 179 adda məhsul növü daxil edilmişdir. Bura 18 adda telekommunikasiya avadanlıqları, 10 adda kompüter və kompüter avadanlıqları, 44 adda elektron hissələr, 45 adda audio və video avadanlıqları və 62 adda digər İKT məhsulları daxil edilmişdir.

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI SEKTÖRÜ - informasiya və məlumatların elektron formada saxlanması, ötürülməsi və göstərilməsini əhatə edən istehsal və xidmət sahələrindən ibarətdir. Buraya daxildir: 1. ofis avadanlıqlarının istehsalı; 2. elektron-hesablama maşınlarının və informasiyanı işləmək üçün sair avadanlıqların istehsalı; 3. izolə edilmiş məftillərin və kabellərin istehsalı; 4. elektron və radioelementlərin istehsalı; 5. ötürücü cihazların istehsalı; 6. səsi və təsviri qəbul etmək, yazmaq və göstərmək üçün cihaz istehsalı; 7. nəzarət-ölçü cihazlarının

istehsalı; 8. texnoloji proseslərin tənzimlənməsi və nəzarət cihazlarının quraşdırılması; 9. elektrik-məişət mallarının və radio-televiziya aparatlarının topdansatışı; 10. kompüterlərin, kompüter periferiya avadanlıqlarının topdansatışı və proqram təminatı; 11. sair ofis maşınları və avadanlıqların topdansatışı; 12. elektrik rabitəsi; 13. hesablama texnikası daxil olmaqla, ofis maşınları və avadanlıqlarının icarəsi; 14. hesablama texnikası və qurğu vasitələri üzrə məsləhətlər; 15. proqram təminatının nəşri; 16. sair məsləhətlər və proqram təminatının göndərilməsi; 17. məlumatların işlənməsi; 18. məlumat bazaları ilə əlaqədar fəaliyyət; 19. hesablama texnikasının və ofis maşınlarının təmiri və onlara texniki xidmət göstərilməsi; 20. hesablama texnikası ilə bağlı sair fəaliyyət növləri.

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARI STATİSTİKASI – müasir statistikanın yeni çox inkişaf edən istiqamətlərindən biridir. *Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) istehsalı və yayılması onların iqtisadiyyatda və ictimai həyatın digər sahələrində tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət aspektlərinin tədqiqinə yönəldilmişdir.*

Informasiya və kommunikasiya texnologiyaları dedikdə, məlumatların, mətnlərin, nümunələrin və səslərin yığılması, saxlanması, işlənməsi, axtarılması, ötürülməsi və təqdim edilməsi üçün mikroelektronika vasitələrindən istifadə edən texnologiya başa düşülür.

Informasiya texnologiyaları (informasiya və kommunikasiya texnologiyaları) statistikasında əsas fəaliyyəti ofis avadanlıqlarının istehsalı; elektron-hesablama maşınlarının və informasiyanı işləmək üçün sair avadanlıqların istehsalı; izolə edilmiş məftillərin və kabellərin istehsalı; elektron və radioelementlərin istehsalı; ötürücü cihazların istehsalı; səsi və təsviri qəbul etmək, yazmaq və göstərmək üçün cihaz istehsalı; nəzarət-ölçü cihazlarının istehsalı; texnoloji proseslərin tənzimlənməsi və nəzarət cihazlarının quraşdırılması; elektrik-məişət mallarının və radio-televiziya aparatlarının topdan satışı; kompüterlərin, kompüter periferiya avadanlıqlarının topdan satışı və proqram təminatı; sair ofis maşınları və avadanlıqların topdan satışı; elektrik rabitəsi; hesablama texnikası daxil olmaqla, ofis maşınları və avadanlıqlarının icarəsi; hesablama texnikası və qurğu vasitələri üzrə məsləhətlər; proqram təminatının nəşri; sair məsləhətlər və proqram təminatının göndərilməsi; məlumatların işlənməsi; məlumat bazaları ilə əlaqədar fəaliyyət; hesablama texnikasının və ofis maşınlarının təmiri

və onlara texniki xidmət göstərilməsi; hesablama texnikası ilə bağlı fəaliyyət göstərən müəssisələr İKT müəssisələri hesab olunurlar (BMT TİK).

Belə məlumatlar qismən ənənəvi statistikadan əldə edilə bilər. Lakin məsələlərin böyük hissəsi, xüsusilə informasiya texnologiyalarından istifadə ilə əlaqəli olanlar xüsusi müayinələrin keçirilməsini tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrin (Yaponiya, İsveç, ABŞ, Böyük Britaniya və s.) statistika praktikasında bu sahədə əhəmiyyətli təcrübə toplanmışdır. Informasiya texnologiyaları statistikasını informasiya texnologiyasının baza elementlərini (mikroelektronikanı, integral sxemləri, yarımkeçiriciləri); geniş tətbiq dairəsi olan ayrı-ayrı məhsulları (kompüterləri, telekommunikasiya avadanlıqlarını, elektron cihazları); bir sıra xüsusi məhsulları (televiziya avadanlıqlarını və videotexnikanı), həmçinin informasiya texnologiyaları sahəsində xidmətləri (kompüter və telekommunikasiya xidmətlərini, informasiya texnologiyası mal və xidmətlərinin topdan və pərakəndə ticarətini, bu sahədə kadrlara təhsil verilməsi və hazırlanmasını, elmi tədqiqat və işləri) əhatə edir. Informasiya texnologiyalarının məhsul və xidmətlərinin istehsalı, ticarəti və istifadəsi fəaliyyət növlərinə, iqtisadiyyatın sahələrinə, təşkilatın ölçüsü və mülkiyyət formalarına və s. görə uçota alınır. Informasiya texnologiyalarının infrastrukturunu statistikasını informasiya texnologiyaları üzrə telekommunikasiya, elmi tədqiqat və işləmələrin, kadrların, təhsil sisteminin, informasiya texnologiyasının ekoloji xarakteristikasının, informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinin inkişafının təhlilini nəzərdə tutur.

İT statistikasını özündə əsas infrastruktur göstəriciləri və onlara giriş imkanları, ev təsərrüfatlarında İKT sistemlərinin mövcudluğu və istifadə olunması, müəssisələr (biznes statistikasını üzrə) üzrə əsas İKT göstəriciləri, İKT sektoru və İKT məhsullarının ticarəti üzrə əsas göstəriciləri birləşdirir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müxtəlif göstəricilər də müəyyənləşdirilir.

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ (İKT) İNKİŞAF İNDEKSİ - dünya ölkələrində İKT-nin inkişaf dinamikasını xarakterizə edən əsas göstərici hesab olunur və BTİ tərəfindən müəyyənləşdirilmiş bu göstərici İKT üzrə əsas göstəricilərin birgə təmsil olunması və ümumiləşdirilməsi, onların müvafiq dövrlər üzrə müqayisəsi ilə xarakterizə olunur. İndeks hesablanarkən 11 göstəricidən istifadə olunur və dünya səviyyəsində hər bir göstərici üzrə ideal orta göstərici (median göstəricisi) və aqreqasiya

üçün onların xüsusi çəkili müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir göstərici üzrə ayrı-ayrı ölkələrin fərdi məlumatları müəyyən olunmuş orta göstəriciyə bölünür və həmin göstərici üzrə müəyyənləşdirilmiş xüsusi çəkiyə vurulur. Aqreqasiyada "İKT-yə giriş" adlı birinci və "İKT-dən istifadə" adlı ikinci qrupun hər birinin xüsusi çəkisi 40%, "İKT bilikləri" üzrə üçüncü qrupun xüsusi çəkisi isə 20%-dir. Birinci qrupun tərkibində hər bir göstəricinin xüsusi çəkisi 20%, ikinci və üçüncü qrupda isə hər bir göstəricinin xüsusi çəkisi 33% səviyyəsindədir. Göstəricinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, dünya ölkələri üzrə İKT-nin inkişaf səviyyəsini hər hansı fərdi göstərici ilə deyil, aqreqasiya olunmuş orta göstəricilər əsasında müqayisə etmək mümkündür. Birinci qrupda əhalinin hər 100 nəfərinə düşən əsas telefon aparatları, əhalinin hər 100 nəfərinə düşən mobil telefon abunəçiləri, bir internet istifadəçisinə düşən beynəlxalq internet kanalın həcmi, kompüterləri olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi, evdə internetə girişi olan ev təsərrüfatlarının xüsusi çəkisi, ikinci qrupda hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı, hər 100 nəfərə düşən geniş zolaqlı internet istifadəçilərinin sayı, hər 100 nəfərə düşən geniş zolaqlı mobil istifadəçilərin sayı, üçüncü qrupda isə əhalinin savadlılıq səviyyəsi, ali və orta təhsilin ümumi qeydiyyat əmsalı göstəriciləri əsas götürülür.

İNFORMASIYALARA İCAZƏSİZ GİRİŞ – *informasiyaların* müəyyən olunmuş qaydaların pozulması ilə əldə olunmasıdır.

İNFORMASIYALARIN AÇIQ MƏNBƏLƏRİ – öz xarakterinə görə, hər hansı bir istisna olmadan istifadəçilər tərəfindən əldə oluna bilən, yayılan məlumatların informasiya mənbəyidir.

İNFORMASIYALAŞDIRMA (MƏLUMATLANDIRMA) – *informasiya (məlumat) ehtiyatlarının* formalaşdırılması və istifadəsi əsasında vətəndaşların, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünü idarəetmə orqanlarının, təşkilatların, ictimai birliklərin informasiya tələbatlarının ödənilməsi və vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün optimal şəraitin yaradılmasının təşkilati sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesidir.

İNFORMASIYANIN TELEİŞLƏNMƏSİNİN TEXNİKİ VASİTƏLƏRİ – *məlumatların işlənməsi* və ötürülməsi üçün əlaqə kanallarının, rabitə mərkəzlərinin, abonent məntəqələrinin, siqnalların dəyişdirilməsi

qurğularının, EHM-ə qoşulma vasitələrinin kompleksidir.

İNFORMASIYA-TEKNIKİ QULLUQ XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞ) – məlumatların işlənməsi, məlumat-hesablama xidmətləri, *məlumat bazalarının* yaradılması, proqram təminatı üzrə məsləhətlər və s. üzrə bazar xidmətlərinin dəyəridir. Bu xidmətlərin satışından əldə edilən məbləğin cəmi ilə müəyyən edilir.

İNFORMASIYA-TƏHLİL MƏRKƏZİ (İTM) – zəruri *məlumatların* yığılması və təhlili üzrə mütəxəssislərin ştatları ilə komplektləşdirilmiş və məlumatların işlənməsi üçün avadanlıqlarla təchiz edilmiş dövlət və ya qeyri-dövlət idarələrinin tərkibində olan bölmələrdir.

İNFRASTRUKTUR (latınca *infra* - aşağı, alt; *strukturs* - quruluş, yerləşmə) – istehsala və ya əhaliyə xidmət edən sahələrin və təsərrüfat bölmələrinin kompleksidir. İstehsal və qeyri-istehsal (sosial) infrastrukturuları fərqli olurlar. İstehsal bölmələrinin tərkibinə daxil olmayan, təşkilati formada onlardan ayrı olan və həqiqətdə isə istehsala xidmət edən sahələr və ya təsərrüfat bölmələri istehsal infrastrukturuna, əhaliyə xidmət edənlər isə qeyri-istehsal (sosial) infrastrukturuna daxil edilir.

İNFRASTRUKTUR TİKİLİLƏRİ – yerin üstündə, yerin altında, dəmir yolunda, suda, həmçinin su anbarlarının bəndlərində və qalxmənmə zolaqlarında əlaqələri (rabitəni) təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş tikililərdir (binalardır).

İNHİSAR - bir istehsalçının əlində əmtəə istehsalının əhəmiyyətli hissəsinin cəmləşdirilməsi və onun bazarda hökmran mövqeyinin bərqərar edilməsidir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistemdə istehsal münasibətlərinə dövlət müdaxiləsi şəraitində istehsalın həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi nəticəsində sənayenin bütün sahələrində inhisarçı qurumlar dövlətə aid olmuşdur. Həm istehsalın təmərküzləşməsinin, həm də ayrı-ayrı istehsalçıların bazarda hakim vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verən inhisarın kəmiyyət xarakteristikası təmərküzləşmə əmsali hesab edilir.

İNJİNİRİNG (ingiliscə *engineering*, hərfi mənada mühəndislik sənəti) – sifarişçi ilə bağlanmış müqavilə üzrə məhsulun istehsalı və

satışı prosesinin hazırlanmasının təmin edilməsi, tikintiyə xidmət və sənaye, infrastruktur və digər obyektlərin istismarı üzrə mühəndis-məsləhət xidmətlərinin yerinə yetirilməsidir. Statistika, *texnologiyaya görə tədiyə balansının* qurulması məqsədilə, beynəlxalq razılaşmalar əsasında injiniring xidmətlərinin göstərilməsi üçün daxilolma və ödəmə göstəricilərini öyrənir. İnjiniring xidməti 2 qrupa bölünür: 1) istehsal prosesinin hazırlığı ilə bağlı xidmətlər; 2) istehsal prosesi gedişinin normal təminatı və məhsulların satılması üzrə xidmətlər.

İNKASSO – bankın, malgöndərənin ödəmə sənədlərinin alıcıya təqdim edilməsi yolu ilə, onun üçün alıcıdan ödəmələri almaq haqqında malgöndərənin tapşırıqlarını yerinə yetirmək öhdəliyini öz üzərinə götürməsinə dair bank əməliyyatıdır. İnkasso əməliyyatı malgöndərənə alıcı arasında nağdsız hesablaşma formasını nəzərdə tutur.

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN KİÇİK ADA DÖVLƏTLƏRİ TƏRƏFİNDƏN ALINAN İRY-nin ONLARIN ÜMG-də HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - İƏİT/İYK tərəfindən tərtib olunmuş, yardım alanların siyahısına daxil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkə və ərazilərə təqdim olunan subsidiya və borcları birləşdirir ki, bu da əsas etibarilə iqtisadi inkişafa yardım və güzəştli maliyyə şərtləri ilə (borcu təqdim etdikdə, onun qaytarılmayan hissəsi 25%-dən az olmamalıdır) rifaha nail olunması məqsədilə rəsmi sektor tərəfindən ayrılır. Həmçinin texniki əməkdaşlıq da bura daxildir. Belə yardımlara hərbi məqsədlər üçün ayrılmış subsidiyalar, borc və kreditlər daxil edilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha inkişaf etmiş ölkələrə, həmçinin İYK-da müəyyən edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə edilən yardımlar da bu kateqoriyaya daxil edilmir.

Resipiyent alan ölkələrin ümumi milli gəliri (ÜMG) bazar qiymətləri ilə özündə debitorlar hesab edilən ölkə iqtisadiyyatının rezident vahidlərini, həm də iqtisadiyyatın sektorlarının ümumi ilkin gəlirlərinin məbləğini əks etdirir. Bazar qiymətləri ilə hesablanmış ÜMG əvvəllər (1993-cü ilədək) milli hesablar sistemində Ümumi milli məhsul (ÜMM) kimi qeyd edilmişdir. ÜDM-dən fərqli olaraq, ÜMG anlayışı əlavə dəyərə deyil, gəlirə (ilkin gəlirə) aid edilir.

İnkişaf etməkdə olan kiçik ada dövlətlərinə aşağıdakılar aid edilir (regionlar üzrə bölünməklə): *Afrikada* – Qvineya-Bisau, Kabo-Verde, Komor adaları, Mavrikiya, San-Tome və Prinsipi və Seyşel adaları; *Asiya və Sakit Okean*

rayonunda – Bəhreyn, Vanuatu, Kiribati, Maldiv adaları, Marşal adaları, Nauru, Niue, Kuk adaları, Palau, Papua-Yeni Qvineya, Samoa, Singapur, Solomon adaları, Timor-Leşti, Tokelau, Tonqa, Tuvalu, Mikronezi Federativ Ştatları və Fici; *Latın Amerikas*ı və *Karib hövzəsində* - Antiqua və Barbuda, Arbuə, Baham adaları, Barbados, Beliz, Vircinya adaları (ABŞ), Haiti, Hayana, Qrenada, Dominika, Dominikan Respublikası, Kuba, Niderland Antil adaları, Sent-Vinsent və Qrenadin, Sent-Kits və Nevis, Sent-Lüsiya, Trinidad və Tobaqo, Surinam və Yamayka.

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN, OKEANA ÇIXIŞI OLMAYAN ÖLKƏLƏR TƏRƏFİNDƏN ALINAN İRY-nin ONLARIN ÜMG-də HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - İƏİT/İYK tərəfindən tərtib olunmuş, yardım alanların siyahısına daxil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkə və ərazilərə təqdim olunan subsidiya və borcları birləşdirir ki, bu da əsas etibarilə iqtisadi inkişafa yardım və güzəştli maliyyə şərtləri ilə (borcu təqdim etdikdə, onun qaytarılmayan hissəsi 25%-dən az olmamalıdır) rifaha nail olunması məqsədilə rəsmi sektor tərəfindən ayrılır. Həmçinin texniki əməkdaşlıq da bura daxildir. Belə yardımlara hərbi məqsədlər üçün ayrılmış subsidiyalar, borc və kreditlər daxil edilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha inkişaf etmiş ölkələrə, həmçinin İYK-da müəyyən edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə edilən yardımlar da bu kateqoriyaya daxil edilmir.

Resipiyent olan ölkələrin ümumi milli gəliri (ÜMG) bazar qiymətləri ilə özündə debitorlar hesab edilən ölkə iqtisadiyyatının rezident vahidlərini, həm də iqtisadiyyatın sektorlarının ümumi ilkin gəlirlərinin məbləğini əks etdirir. Bazar qiymətləri ilə hesablanmış ÜMG əvvəllər (1993-cü ilədək) milli hesablar sistemində Ümumi milli məhsul (ÜMM) kimi qeyd edilmişdir. ÜDM-dən fərqli olaraq, ÜMG anlayışı əlavə dəyərə deyil, gəlirə (ilkin gəlirə) aid edilir.

Okeana çıxışı olmayan ölkələr sırasına aşağıdakılar aid edilir (regionlar üzrə bölünməklə): *Afrikada* – Botsvana, Burkina-Faso, Burundi, Zambiya, Zimbabve, Lesoto, Malavi, Mali, Niger, Ruanda, Svazilend, Uqanda, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad və Efiopiya; *Asiya və Sakit Okean rayonunda* – Azərbaycan, Əfqanıstan, Butan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Laos Xalq Demokratik Respublikası, Monqolustan, Nepal, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan; *Avropada* – keçmiş Yuqoslaviya Respublikası olan Makedoniya və Moldova Respublikası

(təxminən 2003-cü ildən); *Latın Amerikas*ı və *Karib hövzəsində* - Boliviya və Paraqvay.

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏR TƏRƏFİNDƏN İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏN GƏTİRİLƏN KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ MƏHSULLARINA, PARÇALARA VƏ HAZIR PALTARLARA QOYULMUŞ GÖMRÜK RÜSUMLARININ ORTA TARİFİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən)

- ikitərəfli əsasda həyata keçirilən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə idxala görə tətbiq edilən bütün advalor rüsumlarının (daha doğrusu, idxalın dəyəri əsasında müəyyənləşdirilən gömrük rüsumlarının tarifi) riyazi orta həddidir. *Kənd təsərrüfatı məhsullarının* tərkibinə ağac bitkiləri daxil edilməklə (oduncaq və balıq məhsulları istisna olmaqla) bitki və heyvan mənşəli məhsullar daxil edilir. *Hazır paltarlara və parçalara* təbii (natural) və süni (sintetik) liflər, həmçinin onlardan hazırlanmış parça və hazır paltarlar aiddir.

Razılaşdırılmış sistemdə özünün altırəqəmli kodu olan ikitərəfli ticarətdə hər bir əmtəə növü üzrə gömrük rüsumlarının orta tariflərinin hesablanması onlara eyni çəki verilir. Sonra hər bir inkişaf etmiş ölkə üzrə nəticələr idxalın standart sxemi üzrə birləşdirilir ki, bundan da bütün idxalçılar üçün istifadə olunur. Çəkili qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi sistemi – ən az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən bütün inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarına daxil olan idxal əmtələrinin orta strukturudur. Bu zaman gömrük rüsumu tarifi qismində həm belə rejimin ən çox yayılmasına əlverişli şərait yaradılan ölkələr (əsasən preferensial), həm də belə rejim yayılmamış ölkələr üçün tariflər də daxil olmaqla, mövcud advalor rüsumunun tariflərindən istifadə edilir. Nə qədər ki, advalor rüsumundan başqa digər rüsum növlərini dəyər ekvivalentində hesablamaq mümkün deyil, hesablamalardan qeyri-advalor tariflərlə olan gömrük tariflərinin bütün mövqeləri çıxarılır. Bu, xüsusilə razılaşdırılmış sistemdə nəzərdə tutulmuş altırəqəmli indeksli məhsullar kateqoriyasının təxminən 25%-nin minimum birində dəyərsiz tarif mövqeyinə malik olan kənd təsərrüfatı məhsullarına aiddir. Buna görə də, bu göstəricinin kənd təsərrüfatı sahəsinə aid olan hissəsi qeyri-advalor rüsumların uçotunun müvafiq metodu işlənənə qədər məlumatların ilkin dəstindən çıxarılmışdır.

**İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN İNKİŞAF
ETMƏKDƏ OLAN VƏ ƏN AZ İNKİŞAF
ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏN GÖMRÜKSÜZ
(RÜSUMSUZ) İDXALININ (DƏYƏR
İFADƏSİNDƏ VƏ SİLAH İSTİSNA
OLMAQLA) HİSSƏSİ (Minilliyin bəyanna-
məsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən)**

- bu və ya digər ölkənin iqtisadi ərazisinə daxil olmaqla, onun maddi resurslarının ehtiyatlarını artırır. Sadəcə olaraq, ölkə vasitəsilə daşınan (tranzit yük) və yaxud onun ərazisinə müvəqqəti əsasda (daxili emal üçün nəzərdə tutulanlardan başqa) buraxılan mallar ölkənin maddi ehtiyatlarını artırmır və əmtəələrin beynəlxalq ticarət statistikasına daxil edilmir. Bir çox hallarda ölkənin iqtisadi ərazisi onun gömrük ərazisi ilə üst-üstə düşür və bu ərazidə ölkənin gömrük qanunvericiliyi tam gücü ilə işləyir.

Gömrük rüsumu olmadan buraxılan mallar – bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən gələn (silah istisna olmaqla) və gömrük (rüsum) ödənmədən inkişaf etmiş ölkələrə buraxılan idxal mallarıdır.

BMT sistemində hansı ölkənin *inkişaf etmiş*, hansı ölkənin isə *inkişaf etməkdə olan* ölkə hesab olunması üçün qəbul olunmuş hər hansı bir meyar yoxdur. Ümumilikdə, qəbul edilmiş təcrübədə “inkişaf etmiş” regionlar aşağıdakılar hesab edilir: Asiyada – Yaponiya, Şimali Amerikada – Kanada və ABŞ, Okeaniyada – Avstraliya və Yeni Zelandiya və həmçinin Avropa ölkələri. Beynəlxalq ticarət statistikasının məlumatlarında Gömrük İttifaqı ilə əhatə olunan Afrikanın cənub ölkələri regionları inkişaf etmiş hesab edilir; İsrail inkişaf etmiş ölkə sayılır, lakin keçmiş Yuqoslaviyanın əvəzində meydana gələn ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələr hesab edildiyi halda, Avropanın şərq hissəsinin ölkələri və keçmiş Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan Avropa ölkələri nə inkişaf etmiş, nə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin siyahısına daxil edilmir.

Baş Assambleya İqtisadi və Sosial Şüaranın rəyinə əsaslanaraq, inkişaf sahəsində siyasət üzrə Komitənin tövsiyəsi üzrə müvafiq ölkənin *ən az inkişaf edən* ölkələrin siyahısına daxil edilməsinə dair qərarlar qəbul edir. 2003-cü ilin yanvar ayına olan vəziyyətə görə, cari siyahıya aşağıdakı ölkələr (regionlar üzrə bölünməklə) daxildir: *Afrikada* – Anqola, Benin, Burkina-Faso, Burundi, Qambiya, Qvineya, Qvineya-Bisau, Konqo Demokratik Respublikası, Cibuti, Zambiya, Kabo-Verde, Komor adaları, Lesoto, Liberiya, Mavritaniya, Madaqaskar, Malavi, Mali, Mozambik, Niger, Tanzaniya Birləşmiş Respublikası, Ruanda, San-Tome və Prinsipi, Seneqal, Somali, Sudan, Serra-Leone, Toqo, Uqanda, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad, Ekvator Qvineyası, Eriteriya və Efiopiya; *Asiya və*

Sakit okean rayonunda – Əfqanıstan, Banqladeş, Butan, Vanuatu, Yəmən, Kamboca, Kiribati, Laos Xalq Demokratik Respublikası, Maldiv adaları, Myanma, Nepal, Samoa, Solomon adaları, Timor-Leşti və Tuvalu; *Latın Amerikasını və Karib dənizi hövzəsində* - Haiti.

Öz ixracatının dəyərini müəyyənləşdirmək üçün ölkələr yalnız əmtəələrin ixracatçı-ölkələrin sərhədinə qədər daşınması üzrə əmtəə və xidmətlərin razılaşdırılmış dəyəri, yaxud da əmtəənin sığortası və fraxtını (SİF) (bura malların ixracatçı ölkə tərəfindən idxalçı ölkənin sərhədlərinə qədər daşınması üzrə xidmətlərin dəyəri də əlavə edilir) əhatə edən qiymətlər nəzərə alınmaqla, franko-bort (FOB) qiymətlərindən istifadə edə bilərlər. Statistik məqsədlər üçün idxal olunan malları SİF qiymətləri üzrə qiymətləndirmək tövsiyə olunur. Rüsumsuz əsasda buraxılan malların hesablanmasına gəldikdə isə, elan edilmiş dəyərin hissəsi kimi göstərilməyən xüsusi rüsumları nəzərə almaq və ya almamaq olar.

**İNKİŞAF MƏQSƏDİ İLƏ RƏSMİ
YARDIMIN SEKTORLARI BÖLÜŞ-
DÜRÜLƏ BİLƏN, İƏİT/İYK ÖLKƏ-
LƏRİ-DONORLARI TƏRƏFİNDƏN İKİ-
TƏRƏFLİ ƏSASDA ƏSAS SOSIAL
XİDMƏTLƏRƏ (BAZA TƏHSİLİNƏ,
İLKİN TİBBİ-SANİTAR XİDMƏTLƏRƏ,
QİDALANMAYA, TƏHLÜKƏSİZ SUYA
VƏ SANİTAR-TEXNİKİ VASİTƏLƏRƏ
MALİK OLMAYA) AYRILAN MƏC-
MUNUN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində
əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən)** - İƏİT/İYK tərəfindən tərtib olunmuş yardım alanların siyahısına daxil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkə və ərazilərə təqdim olunan subsidiya və borcları birləşdirir ki, bu da əsas etibarilə iqtisadi inkişafa yardım və güzəştli maliyyə şərtləri ilə (borc təqdim etdikdə, onun qaytarılmayan hissəsi 25%-dən az olmamalıdır) rifaha nail olunması məqsədilə rəsmi sektor tərəfindən ayrılır. Həmçinin texniki əməkdaşlıq da bura daxildir. Belə yardımlara hərbi məqsədlər üçün ayrılmış subsidiyalar, borc və kreditlər daxil edilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha inkişaf etmiş ölkələrə, həmçinin İYK-da müəyyən edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə edilən yardımlar da bu kateqoriyaya daxil edilmir. *İkitərəfli əsasda inkişaf məqsədi ilə ayrılmış rəsmi yardım* bir ölkənin digərinə göstərdiyi yardımdır. Baza təhsili özündə ibtidai təhsili, gənclərə və yaşlılara əsas həyatı vərdişlərin öyrədilməsini, həmçinin uşaqlığın kiçik yaşlarında verilən təhsili əks etdirir. *İlkin tibbi-sanitar xidmət* - əsas tibbi-

sanitar xidmətlərini, səhiyyənin infrastrukturunu və əsas qida məhsullarını, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizəni, tibbi maarifləndirməni və tibbi personalın ixtisaslarının artırılmasını özündə birləşdirir.

İNNOVASİYA – (I) - bazarda tətbiq edilmiş yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul; praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji proses; sosial xidmətlərə yeni yanaşma şəklində həyata keçirilmiş *innovasiya fəaliyyətinin* son nəticəsidir. Bu ifadə müxtəlif kontekstdə müxtəlif mənə kəsb edə bilər, onların seçimi ölçmənin və ya təhlilin konkret məqsədindən asılıdır. İqtisadi nəzəriyyə innovasiyanın 5 növünü fərqləndirir: yeni məhsulun tətbiq edilməsi; istehsalın yeni metodunun tətbiq edilməsi; yeni bazanın yaradılması; xammal və ya yarımfabrikatların tədarükünün yeni mənbəyinin mənimlənməsi (istifadə edilməsi); idarəetmənin strukturunun yenidən təşkili.

Hazırda fəaliyyətdə olan Oslo əsasnaməsi (*“Elm və innovasiya statistikası üzrə beynəlxalq standartlar”a* bax) əsasında müəyyən olunmuş, innovasiya haqqında məlumatların toplanmasının beynəlxalq norması və yalnız texnoloji innovasiyaya uyğun olaraq işlənmişdir. Onlar yeni məhsul və prosesləri, həmçinin məhsul və proseslərin əhəmiyyətli texnoloji dəyişikliklərini əhatə edir. Innovasiya bazarda və yaxud istehsal prosesində tətbiq edildikdə, həyata keçirilmiş hesab edilir. Uyğun olaraq, texnoloji innovasiyanın iki növü fərqləndirilir: məhsul və proses. Məhsul innovasiyası yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların tətbiq edilməsini əhatə edir. Əgər funksional xarakteristikası, xüsusiyyətləri, konstruktiv və ya istifadə olunmuş materialları və komponentləri əhəmiyyətli dərəcədə əvvəl buraxılmış məhsullardan fərqlənən məhsula aiddirsə, bu zaman yeni məhsulun tətbiqi **radikal məhsul innovasiyası** kimi müəyyənləşdirilir. Belə innovasiyalar prinsipial olaraq yeni texnologiyalara və ya mövcud texnologiyanın yeni tətbiq edilməyə uyğunlaşdırılmasına əsaslanı bilər.

Məhsulun təkmilləşdirilməsi (Oslo əsasnaməsinin terminologiyası üzrə - **inkremental məhsul innovasiyası**) daha səmərəli komponent və materialların dəyişməsi, bir və ya bir sıra altsistem texnologiyasının (çətin məhsul halında) müəyyən qədər dəyişməsi hesabına artıq mövcud olan məhsulun keyfiyyət və dəyər xarakteristikasının nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşmasına təsir göstərir.

Proses innovasiyası – bu, yeni və ya nəzərəcarpacaq dərəcədə təkmilləşdirilmiş istehsal

metodlarının mənimlənməsi; avadanlıqların və ya istehsalın təşkilinin dəyişməsidir. Belə innovasiyalar əsasən mövcud olan avadanlıqlardan istifadə etməklə və yaxud metodları istehsalda tətbiq etməklə və ya mövcud olan məhsulların istehsalının səmərəliliyinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artırılması mümkün olmayan yeni və təkmilləşdirilmiş məhsulların yaradılmasına yönəldilmişdir.

İstehsalın, informasiya texnologiyalarının, kommunal və sosial xidmətlərin təşkili və idarə edilməsi sahəsində yeniliklərə texnoloji innovasiyanın tərkibində baxılır.

(II) – texnoloji yeni məhsul və proseslərin, həmçinin texniki cəhətdən təkmilləşdirilmiş məhsul və proseslərin tətbiqini nəzərdə tutur. Texniki cəhətdən təkmilləşdirilmiş məhsul və proseslər öz tətbiqini o zaman tapmış sayılır ki, onlar (təkmilləşdirilmiş məhsullar) bazara buraxılmış olsunlar və ya istehsal prosesində onlardan (təkmilləşdirilmiş proseslərdən) istifadə etməyə başlasınlar. Innovasiyalar bir sıra elmi, texnoloji, təşkilati, maliyyə və kommersiya növlü fəaliyyətlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Məhsul və proseslərin texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsini həyata keçirən şirkətlər o şirkətlər sayılır ki, onlar hesabat dövründə texnoloji yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş məhsul və prosesləri tətbiq etmiş olsunlar.

İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİ – bazarda tətbiq edilmiş yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsula; praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji prosesə; sosial xidmətlərə yeni yanaşmaya ideyaların (adətən, *elmi tədqiqatların* və işlənmiş digər elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin) transformasiyası ilə əlaqədar olan fəaliyyət növüdür. Innovasiya fəaliyyəti yekunda *innovasiyaya* səbəb olan elmi, texnoloji, təşkilati, maliyyə və kommersiya tədbirlərinin tam kompleksini nəzərdə tutur. Adətən, innovasiya fəaliyyəti 6 əsas növə bölünür: a) istehsalın təşkilati hazırlığı və təşkili; b) yeni texnologiya və avadanlıqların tətbiqi üçün məhsulun və texnoloji proseslərin modifikasiyasını, işçi heyətin yenidən hazırlanmasını özündə birləşdirən istehsalın və istehsalqabağı işləmələrin işə salınması; c) yeni məhsulların marketinqi; ç) *patent, lisenziya* formasında kənardan yeniləşdirilmiş texnologiyanın alınması, nou-haunun, ticarət markasının, konstruksiyaların, modellərin və texnoloji tərkibli xidmətlərin açılışı; d) məhsul və proses innovasiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar olan maddiləşdirilmiş texnologiyaların - maşın və avadanlıqların alınması; e) yeni məhsulların və

proseslərin istehsalı və marketinqinin konsepsiyasının yaradılması, işlənməsi üçün zəruri olan istehsalın layihələşdirilməsi. Beynəlxalq statistika təcrübəsində qəbul edilmiş innovasiya fəaliyyətinin statistik öyrənilməsi metodologiyasının əsas vəziyyəti Oslo əsasnaməsində (*“Elm və innovasiya statistikasız üzrə beynəlxalq standartlar”*a bax) ifadə edilmişdir.

İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN NƏTİCƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ – yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların və texnoloji proseslərin tətbiqinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər dəstidir. Adətən, statistika onların tərkibində iki qrup göstəricilərə baxır.

Birinci qrup - yeni (yeni tətbiq olunmuş) məhsulların; təkmilləşdirilmiş məhsulların; digər innovasiya məhsullarının ümumi həcmində (o cümlədən ixrac) **innovasiya məhsullarının xüsusi çəkisi** göstəricilərini əhatə edir. Əlavə göstərici kimi, innovasiya statistikasız üzrə Oslo materialları (dərsliyi), kütləvi istehsalın mənimsənilməsi və bazara daxil olma mərhələsində olan məhsulların satışının payını da nəzərə almağı tövsiyə edir. Qeyd olunan göstəricilərin hesablanması zamanı keçən 3 il ərzində tətbiq olunan innovasiyalar nəzərə alınır.

İkinci qrup - innovasiya məhsullarının satışından əldə olunan mənfəətin məbləği və mənfəətin ümumi məbləğində onun payı; xarici və daxili bazarlarda innovasiya məhsullarının satışının həcmi və onların satışın ümumi həcmindəki payı; yeni satış bazarlarına çıxış; satışın ənənəvi bazarlarda payı ilə müəyyənləşdirilən, **innovasiyaların müəssisələrin fəaliyyət nəticələrinə təsirini** əks etdirən göstəriciləri əhatə edir. Buraya, həmçinin, innovasiyaların tətbiqi nəticəsində istehsal xərclərinin (əmək haqqına, materiallara, enerjiyə və s. məsrəflərin) azaldılmasını, fondveriminin yüksəldilməsini və s. əks etdirən göstəricilər də daxil edilir.

İNNOVASIYA MƏHSULU – müxtəlif səviyyədə texnoloji dəyişikliklərə məruz qalmış məhsuldur. Onun tərkibi texnoloji innovasiyanın (*“Innovasiya”*ya bax) növlərinə uyğun müəyyənləşdirilir. Innovasiya məhsulları yeni (yeni tətbiq edilmiş) və ya təkmilləşdirilməyə məruz qalmış, həmçinin yeni və əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş metodlara əsaslanan istehsalı (digər innovasiya məhsulu) əhatə edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, **yeni (yeni tətbiq edilmiş) məhsulun** müəyyənləşdirməsi **radikal məhsul innovasiyası** anlayışı ilə, **təkmilləşdirilmiş məhsulun** müəyyənləşdirməsi

isə **inkremental məhsul innovasiya** anlayışına uyğun gəlir.

Qeyri-innovasiya məhsulu proses innovasiyasının tətbiqinin nəticəsi hesab edilir. Bir qayda olaraq, bu, müəssisədə artıq istehsal olunan məhsullara aid edilir. Bundan əlavə, verilmiş kateqoriya istehsalın yeni və təkmilləşdirilmiş, o cümlədən digər ölkələrin və müəssisələrin istehsal təcrübəsində əvvəllər tətbiq olunmuş və texnoloji mübadilə yolu ilə (ödənişsiz *lisensiya*, *nou-hau*, *injiniring* və s.) yayılmış metodun tətbiq edilməsi ilə, qabaqcıl təcrübəyə əsaslanan məhsulları özündə birləşdirir. Statistika innovasiya fəaliyyətinin həcmi əlavə dəyərə və aksizlərə vergisiz, müəssisənin buraxılış qiymətləri ilə yüklənmiş məhsulun həcminə oxşar qaydada öyrənir.

İNNOVASIYAYA XƏRCLƏR – müəssisə (sahə, region, ölkə) miqyasında yerinə yetirilən müxtəlif növ *innovasiya fəaliyyətinin* həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan faktiki xərclərin pul formasında ifadəsidir. Innovasiya dedikdə texnoloji cəhətdən yeni və təkmilləşdirilmiş məhsulların tətbiqi və prosesin texnoloji cəhətdən əsaslı surətdə təkmilləşdirilməsi başa düşülür. Ümumi innovasiya xərclərinin tərkibində statistika cari və əsaslı xərcləri öyrənir. Əsas etibarilə, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri hesabına həyata keçirilən **cari xərclər** texnoloji innovasiyanın işlənməsi və tətbiqi ilə məşğul olan işçilərin əmək haqqının ödənilməsi xərcləri; sosial ehtiyacları ayırmaları və həmçinin innovasiya fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan xammalın, materialların, avadanlıqların və s. alınmasına çəkilən, əsaslı xərclərə aid olmayan digər xərcləri özündə birləşdirir. **Kapital qoyuluşu** (uzunmüddətli investisiya) özündə texnoloji innovasiyanın işlənməsi və tətbiqi ilə əlaqədar həyata keçirilən, satış üçün nəzərdə tutulmayan, uzun müddətli istifadə (bir ildən yuxarı) üçün qeyri-dövriyyə aktivlərinin yaradılmasına və miqdarının artırılmasına, həmçinin alınmasına çəkilən illik xərcləri əks etdirir. Onlar innovasiya fəaliyyətində istifadə üçün zəruri olan maşın, avadanlıq və digər əsas vasitələrin əldə edilməsi, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün tikililərin, torpaq sahələrinin və təbiətdən istifadə obyektlərinin alınması xərclərindən ibarətdir. Uçot və təhlilin məqsədindən asılı olaraq, innovasiya xərclərinin ölçülməsində iki yanaşma mövcuddur: il ərzində (başla çatdırılmamışlar da daxil edilməklə) müəssisədə (sahədə, regionda, ölkədə) həyata keçirilən innovasiyalar üzrə, ya da il ərzində (keçən illərin xərcləri daxil olmaqla, ancaq başla çatdırılmamış innovasiyalar çıxılmaqla) tətbiq edilən innovasiyalar üzrə.

Statistikada göstərilənlərdən əlavə, innovasiyaya xərclərin innovasiya fəaliyyətinin növləri və maliyyələşmə mənbələri üzrə təsnifləşdirilməsi də nəzərdə tutur. ***Innovasiya fəaliyyətinin növündən*** asılı olaraq, yeni məhsulların və texnoloji proseslərin tətbiq edilməsi ilə bağlı elmi-tədqiqat və işləmələrə xərclərə; maddiləşdirilməmiş texnologiyalardan-ixtiralardan, sənaye nümunələrindən, faydalı modellərdən istifadə üçün lisenziyaların alınmasına, patent hüquqlarına, patentsiz lisenziyalara (nou-hau üzrə sənədləşmə şəklində texnologiyanın, elmi-texniki nailiyyətlərin nəticələrinin ötürülməsinə razılığa), texnoloji tərkibli xidmətlərə çəkilən xərclərə; istehsal layihələşdirmələrinə (***“Innovasiya fəaliyyəti”***nə bax) xərclərə; istehsalın hazırlanması vasitələrinə, təşkilinə və işə salınmasına, o cümlədən yeni məhsulların və texnoloji proseslərin tələblərinə uyğunlaşdırılmış proqram təminatına, yeni məhsul və texnoloji proseslərin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar olaraq heyətin hazırlanması və yenidən hazırlanmasına (heyətin ixtisasının artırılmasına çəkilən digər xərclər istisna olmaqla), nümunə istehsalına və sınağa (elmi tədqiqat və işləmələrə aid olanlardan başqa) xərclərə; yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul və ya texnoloji proseslərin tətbiq edilməsi ilə bağlı maşın və avadanlıqların alınmasına xərclərə; bazarın qabaqcadan öyrənilməsi, məhsulun müxtəlif bazarlara uyğunlaşması, reklam da daxil olmaqla, yeni məhsulun bazara çıxarılması üzrə marketinq tədqiqatlarına xərclərə bölünür. Bunlarla yanaşı, innovasiya məhsullarının yayılması şəbəkəsinin yaradılmasına xərclər buraya daxil edilmir. Innovasiyaya xərclər həm də ***maliyyələşmə mənbələrinə*** görə (***“Elm və innovasiyaların maliyyələşmə mənbələri”***nə bax) qruplaşdırılır. Xərclərin növü üzrə təsnifləşdirmə cari və əsaslı xərclərin ayrılmasını nəzərdə tutur.

İNSAN İNKİŞAFI İNDEKSİ – insan inkişafının ümumiləşdirici göstəricisidir. İnsan inkişafı adamlar üçün rifah halının yüksəldilməsi prosesi kimi müəyyənləşdirilir. Amma bu proses təkcə bir *gəlirlə* ölçülə bilməz və xüsusi indeks olan – insan inkişafı indeksi təklif edilmişdir. Bu indeks üç göstəricini birləşdirir (əhalinin sayına görə ÜDM, savadlılığı və həyatın qarşıdakı davamlılığını) və insan inkişafına kompleks qiymət verir. Bu göstərici ilk dəfə 1990-cı ildə BMT-nin İnkişaf Proqramının tədqiqatçılar qrupu tərəfindən təklif edilmişdir. İnsan inkişafı indeksi digər sosial-iqtisadi göstəriciləri əvəz etmək üçün nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, onlar müxtəlif ölkələrin vəziyyətinin tam təsvir edilməsi üçün vacibdir. Ümumi insan inkişafı indeksindən

başqa, hazırda kişi və qadınlar, müxtəlif etnik və sosial qruplar, regionlar üçün insan inkişafı indeksi hesablanır və müntəzəm olaraq hesablamaların metodologiyaları təkmilləşdirilir. Hazırda insan inkişafı indeksi özünün iki komponenti əsasında: təhsil və gəlir (əhalinin sayına görə ÜDM) göstəricilərində modifikasiyalasdırılmışdır. Orta təhsil ilini nəzərə almaqla, təhsil göstəricisi əhalinin savadlılığı kimi müəyyənləşdirilir. Gəlir sahəsində hədd miqyası kimi, əhaliyə düşən ÜDM-nin orta dünya qiymətindən istifadə edilir. Əgər ölkə ÜDM əhaliyə düşən orta dünya səviyyəsindən yuxarıda yerləşirsə, bu zaman əhaliyə düşən gəlirin artımına onun insan inkişafına qoyuluşunun azalması kimi baxılır.

İnsan inkişafı indeksində natura və dəyər göstəriciləri birləşir. Bu birləşmə üçün 0-dan 1-ə qədər şkala tətbiq edilir. Kənarlaşmanın ölçülməsi bu şkala həddində müxtəlif vahidlərdə ölçülmüş göstəricilərin birləşməsinə, həmçinin kənarlaşmanın maksimum və minimum qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. İnsan inkişafı indeksi 0-dan 1-ə qədər olan şkalada hər bir təşkiləddici göstərici üçün ekstremal qiyməti müəyyənləşdirir və üç mərhələdə yaradılır. Birinci mərhələdə göstəricilərin kənarlaşması ölkənin üç əsas dəyişkən göstəricisi əsasında müəyyənləşdirilir: qarşıdakı həyatın davamlılığı (X_1), təhsil (X_2), hər bir əhaliyə düşən ÜDM (loqarifm) (X_3). Hər bir göstərici üçün ekstremal (maksimum və minimum) qiymət: qarşıdakı həyatın davamlılığı üçün – 25 və 85 yaş; böyüklərin savadlılığı – 0 və 100 faiz; təhsilin orta müddəti – 0 və 15 il; əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM – 200 və 40 000 ABŞ dolları. 1994-cü ildə gəlirin orta həddi kimi əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-un orta dünya norması 5120 ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Minimum qiymət son 30 il ərzində müşahidə olunan minimumlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir, maksimum isə 2020-ci ilə proqnozlaşdırılmışdır. Hər il müəyyənləşdirilən, faktiki minimum və maksimum qiymətlərlə ekstremal qiymətlərin təhrif olunmuş nəticələrə gətirə biləcəyini nəzərə alaraq, o yuxarıda göstərilənlərlə əvəz olunmuşdur ki, bu da ölkələr arasında və vaxta görə əyani müqayisə aparılmasına imkan verməsidir. Ölkədə insan inkişafı indeksi 0,5-dən aşağı olarsa, bu zaman insan inkişafı aşağı səviyyədə; 0,5-0,8 – orta səviyyədə; 0,8 və yuxarı olduqda isə, insan inkişafı yuxarı səviyyədə hesab edilir.

İNSAN İNKİŞAFI KONSEPSİYASI - istehsal, əmtəə və xidmətlərin bölüşdürülməsi məsələlərinin həlli ilə gəlirlərin əmələ gəlməsinə

birbaşa təsir edən, ictimai tərəqqinin son məqsədi kimi qiymətləndirilən insan bacarığından və imkanlarından istifadənin formalaşdırılması məsələlərinin həllini özündə birləşdirir.

Buna uyğun olaraq, insan inkişafının konseptual sxemi 4 əsas elementin üzərində qurulmuşdur və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- **məhsuldarlıq** - insanlar öz fəaliyyətlərinin məhsuldarlığını yüksəltməli, gəlirlərin əmələ gəlməsi prosesində fəal iştirak etməli və pullu müqafatlandırılma üçün çalışmalıdırlar. Buna görə də, iqtisadi artım, əmək haqqının və məşğulluğun dinamikası insan inkişafını təşkil edən modellərdir;

- **bərabərlik** – ilk əvvəl bütün insanlar bərabər imkanlara malik olmalıdırlar. İnsanların iqtisadi və siyasi həyatda öz imkanlarını həyata keçirməsi və bunlardan faydalanması üçün onların cinsi, irqi, milli, sinfi mənsubiyyəti, yaşayış yeri, firavanlıq səviyyəsi və s. ilə bağlı olan bütün maneələr ləğv edilməlidir.

- **davamlılıq** - konsepsiyanın bu elementinin əsasını “insan hüquqlarının universallığı” prinsipi təşkil edir ki, buna müvafiq olaraq, imkanlardan istifadə nəinki indiki nəsillər üçün, gələcək nəsillər üçün də təmin olunmalıdır. Gələcək nəsillər qarşısında borc saxlamamaq üçün bütün növ, fiziki, insani, ekoloji kapitalların təkmilləşdirilməsinin təminatı həyata keçirilməlidir. Belə borclar aşağıdakı formalarda ola bilər:

a) *malıyyə*, uzunmüddətli xarici və daxili borclarla şərtləndirilən;

b) *sosial*, insan potensialının inkişafında investisiyalara laqeydlik;

c) *demoqrafik*, əhalinin say artımına nəzarətsizliyin davamlılığı (və ya əhalinin uzunmüddətli azalmasının miqyası) ilə əlaqədar;

ç) *ekoloji*, təbii ehtiyatların tükənməsindən və ətraf mühitin çirklənməsindən doğan.

İnkişaf imkanlarının indiki və gələcək nəsillər arasında ədalətli bölgüsü, həmçinin hər bir nəslin daxilində hər hansı bir kəsin maraq və tələbatının digərinin maraq və tələbatına qurban verilməməsi davamlılığa daxildir. Bununla bərabər, bu ədalətlik imkanların bərabərliyidir. Son nəticələrin bərabərliyi heç də vacib deyil, belə ki, imkanların reallaşdırılması hər bir nəslin öz seçimidir.

- **imkanların genişləndirilməsi** inkişaf insanların yalnız maraqları ilə deyil, həm də şəraitləri ilə həyata keçirilməlidir. İnsanlar onlarla bağlı qərarların qəbul edilməsi prosesində və digər proseslərdə hər cəhətdən iştirak etməlidirlər. Bazar və tənzimlənmə arasındakı münasibət indiki zamanda olduğu kimi, gələcəkdə də yumşalmalıdır. İmkanların genişləndirilməsi

insanların öz ailələrinin, ölkənin və bütövlükdə bəşəriyyətin taleyinə görə olan məsuliyyətinin artırılması deməkdir, xüsusilə nəzərə alsaq ki, insanların müasir bacarığı təbiəti bərpa olunmaz dağıntıya gətirib çıxara bilər.

1990-cı illərdən başlayaraq, yuxarıdakı elementlərdən istifadə edilməklə, insan inkişafı haqqında məruzələrdə insan potensialının inkişafı indeksi dərc olunur. Bu indeks insan inkişafı sahəsində üç əsas istiqamət üzrə ölkənin əldə etdiyi nailiyyət göstəricilərini əks etdirir və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: sağlam həyat tərzində əsaslı uzun ömürlülük; bilik və həyatın dəyərli səviyyəsi.

Ümumiyyətlə, insan inkişafı onun potensialının reallaşmasını əks etdirir. İnkişaf - insanlar nəyi edə bilər və nəyə nail ola bilərlər, yəni insanların öz həyatlarında həqiqi seçim etmələri onların imkanlarından və malik olduqları sərbəstlik dərəcəsi ilə asılıdır.

İNSAN İNKİŞAFININ DAYANIQLILIĞI

– insan konsepsiyasının sürətli inkişafının və davamlı inkişafın son nəticəsidir. İnsan inkişafının dayanıqlılığının mahiyyəti həm hazırda, həm də gələcəkdə inkişafın imkanlarına girişdə bərabərliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu anlayış, həmçinin davamlı inkişafın müəyyənləşdirilməsində olduğu kimi, ekoloji faktor və yoxsulluq problemlərini nəzərə alır. İnsan inkişafının dayanıqlılığı yalnız iqtisadi inkişafı tələb etmir, o eyni zamanda onun nəticələrinin ədalətli bölüşdürülməsini, adamların ətraf mühitin bərpa edilməsində cavabdehliyinin artırılmasını tələb edir. Belə inkişaf ilk növbədə yoxsullara, onların həyatına təsir göstərən qərarların qəbul edilməsində iştirak imkanlarının artırılmasına və təmin edilməsinə yönəldilir. Bu inkişaf adamların, təbiətin inkişafı, iş yerlərinin sayının artırılması və cəmiyyətdə qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçündür.

İnsan inkişafını onun seçiminin genişlənməsi prosesi kimi ifadə etmək olar. Burada dayanıqlılıq xüsusi əhəmiyyətə malikdir və insanın və onun potensialının inkişafının əsas əlamətlərindən biri sayılır. Beləliklə, dayanıqlı inkişaf və insan inkişafı konsepsiyası bir çox ümumi mövqeləri və prioritetləri birləşdirir. Dayanıqlı inkişaf və insan inkişafı konsepsiyası üçün xarakterik olan prinsiplər ümumi əsaslar aşağıdakılardan ibarətdir:

- hər iki konsepsiyanın mərkəzində insan durur;

- insan inkişafı konsepsiyası çərçivəsində davamlı insan inkişafı nəzəriyyəsinin öz yeri vardır ki, bu da hər iki konsepsiya üçün “dayanıqlılıq” məfhumunun vacibliyini göstərir;

- nəsillər arasında və onların daxilində bərabərliyin olması prinsiplial məsələdir;
- ekoloji faktor insanların həyatını həm yaxşılaşdırmağa, həm də pisləşdirməyə imkan yarada bilər;
- hər iki konsepsiyada vacib yeri yoxsulluqla mübarizə tutur;
- insanın sağlamlığı, sağlam yaşayış mühitinin təminatı məsələləri həll olunmadan nə davamlı inkişaf, nə də insan inkişafı mümkün deyildir;
- təhsil, xüsusilə də ekoloji təhsil insan inkişafının vacib vasitəsidir;
- ekoloji faktor insanın seçim imkanına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir;
- gəlirlərin, maddi rifahın artması məqsəd deyil, təmiz ətraf mühitin vacib rol oynadığı insan həyatının keyfiyyətə yaxşılaşdırılması vasitəsidir;
- davamlı inkişafda və insan inkişafında əhəmiyyətli rol istehlak modellərinin, istehlakçı davranışlarının dəyişməsidir. Sonrakı insan inkişafına və davamlı inkişafa keçid dünyəvi insan problemlərini yüngülləşdirmədən və həll etmədən mümkün deyildir;
- davamlı inkişafın və insan inkişafının reallaşdırılmasının təmin edilməsi üçün əhalinin əsas qrupunun rolu güclənir: qadınların, yerli əhalinin, qeyri-dövlət təşkilatlarının, həmkarların, yerli hakimiyyətin, işgüzar və sənaye dairələrinin;
- zənginliyə, yoxsulluğa, təbiətə, nəsillərə münasibətdə etik, dini, mədəni, mənəvi problemlər davamlı inkişaf və insan inkişafı konsepsiyasının formalaşdırılmasında əsas rol oynayır;
- davamlılıq və insan inkişafı nöqteyi-nəzərindən “nəsillər arasındakı borc” problemi aktualdır. Burada borcların üç növü nəzərdə tutulur: sosial (təhsil və səhiyyənin axıracan investisiya olunmaması), iqtisadi, ekoloji (təbii sərvətlərin tükənməsi və ətraf mühitin çirkləndirilməsi). Bu konsepsiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr insan inkişafı və davamlı inkişaf üçün yuxarıda sadalanan müddəalarla bitmir. Bunlardan əlavə, bir çox ümumi problem və prioritetlər də vardır.

İNSTITUSİONAL BÖLMƏ – (I) - bütün iqtisadiyyatı təşkil edən rezident institusional vahidlərdir. Onda ayrı-ayrı (qarşılıqlı istisna edilən) aşağıdakı beş institusional bölmə birləşmişdir:

- qeyri-maliyyə korporasiyaları bölməsi;
- maliyyə korporasiyaları bölməsi;
- dövlət idarəetmə orqanları bölməsi;
- ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları bölməsi;
- ev təsərrüfatları bölməsi.

(II) - institusional sektor Avropa milli hesablar sistemində (AMHS) institusional vahidlərin məcmusu kimi müəyyən edilir. Birtipli iqtisadi fəaliyyət növlərini həyata keçirən institusional vahidlər sektor və altsektorlar (qeyd: “İnstitusional sektor”u “Səhə sektoru” ilə səhv salmaq olmaz) üzrə qruplaşdırılır.

“Birtipli fəaliyyət növü” meyarı aşağıdakılara görə müəyyən edilir:

İstehsalçının tipi:

- xüsusi və dövlət bazar istehsalçıları;
- özünün son istifadəsi üçün xüsusi məhsul istehsalçıları;
- digər xüsusi və dövlət qeyri-bazar istehsalçıları.

Əsas fəaliyyət və funksiyalar.

Avropan Milli Hesablar Sistemi aşağıdakı institusional sektorları fərqləndirir:

- qeyri-maliyyə korporasiyaları;
- maliyyə korporasiyaları;
- dövlət idarəetməsi;
- ev təsərrüfatları (istehlakçı və ya sahibkar kimi);
- ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya idarələri;
- “qalan dünya”.

İNSTITUSİONAL ƏHALİ – müəssisə adlanan yerlərdə daimi yaşayan şəxslərdən ibarət olan ölkə *əhalisinin* bir hissəsidir. Belə şəxslər birlikdə yaşayır, adətən birlikdə qidalanırlar, yaşamının ümumi məqsədilə əlaqəlidirlər və bir sıra ümumi qaydalara tabedirlər, yəni əhalinin xüsusi sosial qrupunu təşkil edirlər. Onlara internat tipli məktəblərdə və universitet yataqxanalarında, qocalar və əlillər evlərində, digər ümumi himayə və dini müəssisələrdə, hərbi və polis kazarmalarında, islah müəssisələrində və digər müəssisələrdə yaşayanlar aiddirlər. Belə sosial qrupların üzvləri adi “şəxsi” ev təsərrüfatından fərqlənən qrup ev təsərrüfatlarını və ya kollektiv ev təsərrüfatlarını təşkil edirlər. Müəssisələrdə yaşayan, lakin orada yaşayanların sayına daxil olmayan (məs: xidmətedici heyət) şəxslər adi ev təsərrüfatlarına aid edirlər.

İNSTITUSİONAL VAHİD – (I) - aktivlərə sahib olmaq, öz üzərinə öhdəlik qəbul etmək və təsərrüfat fəaliyyəti və digər təsərrüfat vahidləri ilə əməliyyatlarla məşğul olmaq hüququna malik olan təsərrüfat vahididir. Hər bir institusional vahid aktivlər və öhdəliklər üzrə balans cədvəlləri də daxil olmaqla, ya təsərrüfat vahidinin uçotunu aparmalı, ya da zəruri hallarda onu aparmaq imkanına malik olmalıdır. İnstitusional vahidin iki növü mövcuddur: 1) ev təsərrüfatlarında məşğul olan fiziki şəxslər və ya şəxslər qrupu; 2) korporasiyaları, dövlət müəssisələrini və digər təşkilatları təmsil edən hüquqi şəxslər. Vahid-

rezidentlər iqtisadiyyatın 5 bölməsini əhatə edir: qeyri-maliyyə korporasiyalarını, maliyyə korporasiyalarını, dövlət müəssisələrini, ev təsərrüfatlarını, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarını.

(II) - milli hesabların tərtib edilməsi üçün, istifadə edilən statistik vahiddir. Ev təsərrüfatları bölməsindən başqa bütün institusional bölmələrdə institusional vahid statistik vahidlə - "müəssisə" ilə eynidir. İnstitusional vahid iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üzrə element sayılır. O, inkişafının və hərəkətinin bərabərliyi ilə, həmçinin öz əsas funksiyalarını yerinə yetirərkən qərarların qəbul edilməsində müstəqilliyi ilə xarakterizə olunur. Vahidə o vaxt institusional vahid kimi baxılır ki, o öz funksiyalarının yerinə yetirilməsində müstəqil olur və tam mühasibat uçotu və hesabat aparır.

Vahidin mühasibat uçotunu tam həcmdə aparması o deməkdir ki, o, hesabat dövrü ərzində bütün iqtisadi və maliyyə əməliyyatları üzrə qeydlər aparır, həmçinin mühasibat balansını tərtib edir.

(III) – öz adından aktivlərə malik ola bilən, öhdəlik götürə bilən, iqtisadi fəaliyyət və digər vahidlərlə əməliyyatlar həyata keçirə bilən iqtisadi vahiddir.

İnstitusional vahidlərin əsas xarakteristikası aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilə bilər:

- İnstitusional vahid öz adından əmtəələrə və ya aktivlərə malik ola bilər; beləliklə, o digər institusional vahidlərlə əməliyyatlarda əmtəə və aktivlərə mülkiyyət hüququnu dəyişdirə bilər;
- O iqtisadi qərar qəbul edə və özü bilavasitə cavabdehlik daşıdığı iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilər və qanun qarşısında hesabat verə bilər;
- O öz adından maliyyə öhdəliyi qəbul edə bilər, digər öhdəlikləri qəbul edə və sazişlər bağlaya bilər;
- Bu vahid üçün aktivlər və passivlər balansı da daxil olmaqla, tam hesablar dəsti mövcuddur və ya həm iqtisadi, həm də hüquqi nöqteyi-nəzərdən tələb olunduğu zaman tam hesablar dəsti tərtib etməsi mümkündür.

İNTEQRAL TƏNLİK, əhalinin təkrar istehsalının integral tənliyi – riyazi tənlik, bir tərəfdən əhalinin sayı və yaş strukturu və digər tərəfdən doğum və ölümün yaş intensivlikləri arasında əlaqəni müəyyən edir. A.C.Lotka tərəfindən 1907-39-cu illərdə bir sıra işlərdə tətbiq edilmişdir. Integral tənlik aşağıdakı kimidir:

$$N^F(t) = S(t) \int_0^\infty N^F(t-x) l^F(x, t-x) f(x, t-x) dx$$

(1)

burada $N(t)$ – doğulanların bölgü sıxlığı, yəni t_1, t_2 dövründə həmin cinsdən doğulanların sayı

$$\int_{t_1}^{t_2} N(t) dt$$

bərabərdir; F indeksi – qadın, M – kişi cinsidir, $l(x, t)$ – sağ qalmaq funksiyasıdır, yəni t anına doğulanlar üçün dəqiq x il yaşa qədər sağ qalma ehtimalı; $f(x, t)$ – doğum funksiyası, $f(x_1 t) \Delta x$ isə t anında doğulmuş və $x, x + \Delta x$ yaş intervalında x yaşa çatmış qadında uşağın doğulması ehtimalı; $\delta(t)$ – t anında doğulanlar arasında qızların payıdır və bu, doğan qadınların yaş tərkibindən asılıdır. Doğulan oğlanların paylanma sıxlığı bərabərdir:

$$N^M(t) = \frac{1 - \delta(t)}{\delta(t)} \cdot N^F(t) \quad (2)$$

Əhalinin yaş strukturunun sıxlığı $P(x, t)$ aşağıdakı nisbətdən tanınır:

$$P^F(x, t) = l^F(x, t-x) N^F(t-x),$$

$$P^M(x, t) = l^M(x, t-x) N^M(t-x) \quad (3)$$

x_1, x_2 yaş intervalında t anına əhalinin sayı

$$\int_{x_1}^{x_2} P(x, t) dx$$

bərabərdir. t anına doğulmuş qızların sayı

$$N(t) = \delta(t) \int_0^\infty P^F(x, t) f(x, t) dx \quad (4)$$

bərabərdir.

(1) tənlik (4) və (3) nisbətlərin kompozisiyasıdır və **eynincinsli** integral tənlik adlanır. Tənlikdən göründüyü kimi, $N(t_0)$ müəyyən etmək üçün $t - \beta_2 < t < t - \beta_1$ -də $N(t)$ bilmək zəruridir, burada β_1, β_2 – reproduktiv intervalın başlanğıcı və sonudur, çünki reproduktiv yaş intervalllarından kənar $f(x, t) = 0$. Belə hesablama heç də həmişə statistik informasiya ilə təmin olmur, buna görə də eyni cür integral tənliklə yanaşı, əhalinin təkrar istehsalının müxtəlif cür integral tənlik tətbiq olunur; hesab olunur ki, doğulanların bölgü sıxlığı yalnız $t \geq t_0$ zaman məlum olur, lakin $t_0 P(x_1 t_0)$ anına əhalinin yaş sayı məlumdur. Bu halda (1) tənlik aşağıdakı formanı alır:

$$N^F(t) = \delta(t) \int_0^{t-t_0} N^F(t) l^F(x, t-x) f(x, t-x) dx + \int_{t-t_0}^\infty P^F(x-t+t_0) \frac{l^F(x, t-x)}{l^F(x-t+t_0, t-x)} \times f(x, t-x) dx$$

Müvafiq olaraq (3) tənlik $t-x \leq t_0$ olduqda dəyişir:

$$P(x, t) = \frac{l(x, t-x)}{l(x-t+t_0, t-x)} P(x-t+t_0, t_0)$$

Adətən qəbul edirlər ki, $\delta(t)$ ($\delta(t)=\delta$) vaxtdan asılı deyil. Əgər fərz etsək ki, doğum və ölüm funksiyaları doğum anından asılı deyil, onda (1) tənlik *stabil əhali* üçün İ.t. dönür:

$$N^F(t) = \delta \int_0^{\infty} l^F(x) f(x) N^F(t-x) dx.$$

Əhalinin təkrar istehsalı modellərinin elementi kimi, integral tənlik *əhalinin təkrar istehsalı rejiminin* parametrlərinin qarşılıqlı asılılığının təhlili zamanı tətbiq olunur.

İNTENSİVLİK – intensiv inkişaf istehsala daha mükəmməl faktorların və texnologianın tətbiqi ilə bağlıdır. Bu zaman inkişaf sərf olunan resursların həcmnin artırılması hesabına deyil, onların faydalılıq əmsalı, əmək məhsuldarlığının artımı ilə əldə olunur.

İTERFEYS – *hesablama sisteminin* və ya proqram qurğularının qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edən texniki vasitə və qaydaların məcmusudur.

İTERGENETİK İNTERVAL (latınca *inter* – arasında və yunanca *gēnesis* - doğulma) – nəşildə ardıcıl doğuşlar (qonşu ardıcılıqla uşaqların doğuşları) arasında orta intervaldır. İntergenetik interval paylanması təhlili çox vaxt anamnestic tədqiqatların nəticələri üzrə həyata keçirilir və protogenetik intervalın öyrənilməsi ilə yanaşı, ailənin formalaşması haqqında fikir söyləməyə imkan verir. İntergenetik interval kəmiyyəti fizioloji və sosial amillərindən asılıdır, sonuncular uşaq doğuşu tənzimləyən şəraitdə həlledici rolə malik olur. Əgər intergenetik interval dövlənmədən sonra yalnız fizioloji amillərə məruz qalarsa (hamiləliyin uzunluğu, laktasiya dövrü), onun kəmiyyəti 24 aydan 34 ayadək dəyişə bilər. İntergenetik intervalın orta fizioloji səviyyədə çox artması protogenetik intervalın artması ilə yanaşı, uşaq doğuşunun şüurlu məhdudlaşdırılması əlamətlərindən biridir. İntergenetik intervalın artması müharibələr vaxtında, həmçinin sosial-iqtisadi sabitsizlik dövründə kütləvi xarakter alır. Çoxuşaqlı ailələrdə intergenetik interval ortausaqlı və azuşaqlı ailələrə nisbətən az olur. R.İ.Sifmanın intergenetik interval təhlili aşağıdakı qanunauyğunluqları aşkar etməyə imkan vermişdir: doğum sayının həm orta hesabla doğumların bütün ardıcılıqları üzrə, həm də hər bir ardıcılıq üzrə ayrıca artması ilə intervalların azalması; təsbit edilmiş doğum sayı olan hər qrup daxilində doğumun ardıcılığının artması ilə intervalların uzanması; son intervalın xeyli artması. Sosial-gigiyenik tədqiqatlarda intergenetik interval təhlili ananın

sağlamlığı, uşaqların sağlamlığı və normal inkişafın nöqtəyi-nəzərindən, onun ən əlverişli kəmiyyətini müəyyən etmək məqsədilə aparılır. İntergenetik interval kəmiyyətində dəyişikliklər hipotetik nəsəl üçün doğum göstəricilərinə təsir göstərir: intergenetik intervalın azalması müəyyən illərdə doğumun toplanmasına, uzanması – doğum səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İntergenetik interval doğuşun proqnozlaşdırılması zamanı (demoqrafik təhlildə) istifadə olunur.

İNTERNET ABUNƏÇİLƏRİ – internet şəbəkəsinə qoşulmaq üçün qoşulma haqqını ödəmiş fərdlər hesab olunur. Qoşulma sürətindən, internetə çıxış və ödəmə formasından asılı olmayaraq bütün abunəçilər nəzərə alınır.

İNTERNET İSTİFADƏÇİLƏRİ – internet şəbəkəsinə qoşulmuş, internetdən istifadə etmiş şəxslər hesab olunur. İstifadəçilərin sayını əhalinin ümumi sayına bölmək və 100-ə vurmaqla hər 100 nəfərə düşən internet istifadəçilərinin sayı tapılır. İnternet istifadəçisi tələbə və ya şagird olduqda, o, internetdən “təhsil müəssisəsində” (təhsil aldığı yerdə) istifadə etmiş, müəllim olduqda “iş yerində” internetdən istifadə etmiş şəxs kimi nəzərə alınır.

İTERPOLYASIYA ETMƏK – 1) müəyyən siniflərin funksiyalarının, onun məlum olan ayrı-ayrı qiymətləri və ya ayrı-ayrı nöqtələrdə onun törəmələrinin qiymətləri üzrə bərpa edilməsidir (bəzən təxminən). Riyazi hesablamada - bu kəmiyyətin və ya onunla əlaqəli digər kəmiyyətlərin məlum ayrı-ayrı qiymətləri üzrə hər hansı kəmiyyətinin təmini və ya dəqiq tapılması üsuludur. İnterpolysiyadan riyazi tapşırıqların həllində bir sıra təqribi metodların qurulması üçün istifadə edilir; 2) statistikada sosial-iqtisadi hadisələrin dinamikasının tədqiqində müəyyən dövr daxilində naməlum səviyyənin tapılması dinamika sırasının interpolysiyası adlanır. Dinamika sırasının səviyyələri sabit dəyişərsə, sıranın interpolysiyasının orta mütləq artım və ortaillik artım sürəti əsasında aparmaq olar. Bu göstərici eyni keyfiyyətli dövr üçün hadisənin inkişaf qanunauyğunluğunu düzgün xarakterizə etmək imkanına malikdir.

İNTERVALLI PROQNOZ – proqnozlaşdırılan kəmiyyətin qiymətlərinin məcmusunu müəyyənləşdirən, interval şəkilli *proqnozdur*. Intervallı proqnoz, bir qayda olaraq, proqnozun etibarlı sərhədlərinin hesablanması əsasında müəyyən olunur. *Etibarlı intervalın* eni nəzərəcarpacaq dərəcədə qəbul olunmuş etibarlılıq *ehtimalından* asılıdır. Bu ehtimal (etibarlılıq) nə

qədər yüksək olursa, interval bir o qədər enli olur, ancaq proqnozun aprior (təcrübədən asılı olmayan) dəqiqliyi azalır. Intervallı proqnoz, nöqtəli proqnoz əsasında aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir:

$$\tilde{y} = \tilde{y} \pm t_a \cdot s_p$$

burada,

$\tilde{y}$ - nöqtəli proqnoz;

t_a – Student statistikasının t qiyməti;

s_p - proqnozun orta kvadratik xətasıdır.

INTERVÜ (SORĞU) APARMAQ (marketingdə) – respondentlərlə şifahi sorğu aparma metodudur. Fərdi və qrup sorğuları fərqləndirilir. Çox vaxt sorğu nümunə marketinginə uyğun gəlir.

İNTRASTAT – Avropa İttifaqı ölkələri-üzvlərinin arasındakı sərhəd nəzarətinin sadələşdirilməsi ilə bağlı, vahid bazarın yaradılması proqramına uyğun olaraq, Avropa İttifaqına üzv ölkələr arasında 1993-cü ildən tətbiq olunan əmtəə ticarətinə dair statistik məlumatların yığılması sistemidir. Bu sistem üzrə Avropa İttifaqı daxilində ticarət haqqında məlumatlar birbaşa ticarət əməliyyatlarının iştirakçılarından toplanır və əlavə dəyər vergisi haqqında məlumatların yığılması və qiymətləndirilməsi sistemi ilə birlikdə istifadə olunur.

İNVENTAR UÇOTUNUN VƏ NƏQLİYAT (HƏRƏKƏT EDƏN) VASİTƏLƏRİNİN QEYDİYYATI SƏNƏDLƏRİ – vaqonun, lokomotivin, gəminin, avtomobilin pasportudur. İstehsalçı zavod tərəfindən tərtib edilir. Nəqliyyat vasitələrinin bütün texniki-konstruksiya və istismar xarakteristikasını əks etdirir. Hərəkət edən (nəqliyyat) vasitələrin təmiri, modernləşdirilməsi və yenidən qurulmasında baş verən bütün dəyişikliklər pasporta əlavə edilir.

İNVENTARLAŞDIRMA – (I) – material-qiymətlilərin və pul vasitələrinin mövcudluğunun və vəziyyətinin, onların hesablanması, ölçülməsi, qiymətləndirilməsi yolu ilə dövrü olaraq yoxlanması üsuludur. Inventarlaşdırma, vasitələrin mühasibat uçotu göstəricilərinin doğruluğunun və saxlanmasının təmin edilməsi məqsədilə aparılır. Inventarlaşdırmaya əsas fondlar; qeyri-maddi aktivlər; maliyyə qoyuluşu, material-əmtəə qiymətliləri; tamamlanmamış istehsal və özünün xüsusi yarımfabrikatları; tamamlanmamış əsaslı tikinti; əsaslı təmir; gələcək dövrün xərcləri; yetişdirilmədə və

kökəldilmədə olan heyvanlar; ticarət müəssisələrinin əmtəə və taraları; pul vəsaitləri və pul sənədləri; ciddi hesabat blankları; hesablarda olan vəsaitlər, həmçinin debitor və kreditor hesablarının vəsaitləri və s. aiddir. Inventarlaşdırmaya həmin müəssisəyə aid olmayan qiymətlilər (icarəyə götürülmüş əsas fondlar, məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan və ya emal üçün qəbul edilmiş qiymətlilər) də aid edilir. Inventarlaşdırma mühasibat uçotu və hesabatlara dair əsasnamə ilə tənzimlənir.

Bu sənəddə inventarlaşmanın məqsədi və vəzifələri; inventarlaşmanın aparılmasının ümumi qaydaları; inventarlaşma zamanı uçot məlumatlarından kənarlaşmalar aşkar edildikdə əmlak üzrə müqayisə cədvəllərinin tərtib olunması; inventarlaşma nəticələrinin əks etdirilmə qaydaları müəyyənləşdirilir.

(II) – şirkətin aktivlərinin və passivlərinin bütün məcmusunun uçota alınması (miqdar göstəricilərində və dəyər ifadəsində) məqsədilə ən azı ildə bir dəfə (adətən, maliyyə ili başa çatdıqda) aparılan əməliyyatdır (tədbirdir).

İNVENTARLAŞDIRMA SİYAHISI – müəyyən tarixə *inventarlaşdırmanın* aparılması və material-əmtəə qiymətlilərinin və digər inventarlaşdırılan obyektlərin faktiki mövcudluğu haqqında tərtib edilən sənədlərdir. Inventarlaşdırma siyahısı müəyyən olunmuş forma üzrə inventarlaşdırma komissiyası tərəfindən tərtib olunur.

Müəssisəyə aid olmayan qiymətlilərə (emal üçün qəbul edilmiş, məsuliyyətli mühafizədə saxlanılan, icarəyə götürülmüş əsas fondlara) ayrıca inventarlaşdırma siyahısı tərtib olunur. Qiymətlilər inventarlaşdırma siyahısında uçota qəbul edilmiş nomenklatura (siyahı) və ölçü vahidi üzrə göstərilir. Inventarlaşdırma siyahısı inventarlaşdırma komissiyasının bütün üzvləri tərəfindən imzalanır, cavabdeh şəxs isə bütün qiymətlilərin komissiya tərəfindən mövcudluğunun naturada yoxlanmasını, siyahıya daxil edilməsini, komissiyaya heç bir iradə olmadığını və siyahıda göstərilmiş bütün qiymətlilərin öz yerində olduğunu imzası ilə təsdiq edir. Inventarlaşdırma siyahısının və mühasibat uçotunun məlumatlarından maddi-əmtəə qiymətlilərin artığının və çatışmazlığının aşkar edilməsində istifadə edilir.

İNVENTARLAŞDIRMA TARİXİ – inventarlaşdırma keçirilən tarixdir. Adətən, bu həm də balansın tərtib olunduğu tarix olur.

İNVENTARLAŞDIRMANIN DAİMİ METODU – bütün dəyişikliklərin qeydiyyatı

yolu ilə ehtiyatların uçotunun elə təşkilidir ki, maliyyə ilinin istənilən anında onların həcmi və dəyəri məlum olsun.

İNVENTARLAŞDIRMANIN DÖVRİ METODU – ehtiyatların həcmi və dəyərinin müəyyən vaxt dövrü ərzində (maliyyə ilində heç olmazsa bir dəfə) birdəfəlik inventarlaşdırılması yolu ilə uçotunun təşkilidir.

İNVESTİSIYA - gəlir əldə edilməsi və müsbət sosial səmərəyə nail olunması üçün ölkə daxilində, eləcə də ölkə xaricində *kapital* qoyuluşudur. İnvestisiya kimi pul vasitələrindən, məqsədli bank əmanətlərindən, paylardan, *səhmlərdən* və digər *qiymətli kağızlardan*, *kreditlərdən*, istiqrazlardan, *girovlardan*, texnologiyalardan, torpaqdan, *binalardan*, tikililərdən, maşınlardan, avadanlıqlardan, lisenziyalardan, o cümlədən əmtəə nişanlarından, istənilən mülk və mülkiyyət hüququndan, intellektual dəyərlərdən istifadə edilir. İqtisadi obyektlər – yeni yaradılmış və modernləşdirilmiş əsas fondlar və iqtisadiyyatın bütün bölmə və sahələrində dövrü vasitələri, qeyri-istehsal aktivləri, qiymətli kağızlar, məqsədli pul qoyuluşları, elmi-texniki məhsullar, digər mülkiyyət obyektləri, həmçinin mülkiyyət hüququ və intellektual mülkiyyət hüquqları investisiya fəaliyyətinin obyektini hesab olunur. İnvestisiya maliyyə mənbələri üzrə təsnifləşdirilə bilər. İnvestisiya fəaliyyəti xüsusi maliyyə resursları və investorların təsərrüfatdaxili ehtiyatları, həmçinin investorların istiqraz və cəlb edilmiş maliyyə vasitələri, müəyyənləşdirilmiş qaydada müəssisə birlikləri (ittifaqları) tərəfindən mərkəzləşdirilmiş pul vasitələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsindən investisiya ayırmaları, ölkə daxilindəki muxtar respublika büdcəsi, yerli büdcə və uyğun qeyri-büdcə fondları, xarici investisiyalar hesabına həyata keçirilə bilər. Ümumi və xalis, real və maliyyə investisiyaları fərqləndirilir. Mühasibat uçotunda isə *uzunmüddətli investisiya* və *uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları* formaları ayrılır. İnvestisiyaları aşağıdakı növlərə də ayırmaq olar: dövlət investisiyaları, xarici investisiyalar, özəl investisiyalar; istehsal investisiyaları, intellektual investisiyalar, nəzarət investisiyaları, qeyri-nəzarət investisiyaları.

İNVESTİSIYA DƏYƏRİ – investisiya qoyuluşunun konkret investor (investor qrupu) üçün mülkiyyət dəyəridir. İnvestisiya dəyəri – alıcının özünün investisiya məqsədlərini güdməklə, əmlaka görə verməyə hazır olduğu qiymətdir. Yəni, investisiya dəyəri subyektiv

anlayışdır, konkret mülkiyyət obyektini, müəyyən məqsəd və (və ya) meyarları olan konkret investor ilə əlaqələndirilir.

İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİ – *investisiyanın* reallaşdırılması üzrə praktiki fəaliyyətdir. İnvestisiya fəaliyyəti investisiya prosesini ümumilikdə və onu təşkil edən komplekslər, o cümlədən *kapital yaradan və maliyyə investisiyalarının* inkişafını, istehsal və qeyri-istehsal sahələrində investisiya proseslərini; iqtisadi regionların, iqtisadiyyatın əsas bölmələrinin inkişafını müəyyənləşdirir.

İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ - investorun fəaliyyətini həyata keçirdiyi təşkilati-hüquqi formaların qanunvericiliklə təsbit edilmiş, dövlət yanaşması və qərarlarının məcmusudur. Dövlətin investisiya siyasəti inkişafın hər bir konkret mərhələsində həll olunan iqtisadi, elmi-texniki və sosial məsələlərin məzmunundan asılıdır. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət nizamlanması dövlət investisiyalarının birbaşa idarə olunmasında; vergi sistemində vergi norması və vergi güzəştlərinin fərqləndirilməsi; dotasiya, maddi yardım, büdcə borcları, güzəştli kredit şəklində maliyyə köməkliyi; maliyyə və kredit siyasətində, qiymətin əmələ gəlməsində, qiymətli kağızların dövrüyyəyə buraxılmasında, amortizasiya siyasətində ifadə olunur.

İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ – xüsusi maliyyə vəsaitləri (gəlir, yığım, *amortizasiya ayırmaları*, ziyanın ödənilməsi qismində sığorta təşkilatları tərəfindən ödənilən məbləğlər və s., həmçinin *aktivlərin* digər növləri - *əsas fondlar*, torpaq sahələri, sənaye mülkiyyəti və s.); cəlb edilmiş vəsaitlər (*səhmlərin* satışından əldə edilən vəsait, xeyriyyə və digər ödəmələr, yuxarı holding və səhmdar şirkətləri, sənaye maliyyə qrupları tərəfindən qaytarılmamaq şərti ilə ayrılmış vəsaitlər); qaytarılmaq və qaytarılmamaq şərti ilə dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən ayırmalar; birgə müəssisələrin nizamnamə kapitalında maliyyə və digər formada iştirakını təmin edən, o cümlədən beynəlxalq təşkilat və maliyyə institutlarının, müxtəlif mülkiyyət növü müəssisə və təşkilatların, fiziki şəxslərin birbaşa qoyuluşu formasında (pul formasında) olan *xarici investisiyalar*; istiqraz vəsaitləri (dövlət tərəfindən verilən *kredit*, xarici *investorlar* tərəfindən verilən kreditlər, istiqraz vəərəqləri, bankların və digər institusional investorların kreditləri).

İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN SUB-YEKT LƏRİ – investorlar, sifarişçilər, iş icraçıları, investisiya fəaliyyətli obyektlərin istifadəçiləri, həmçinin tədarükçülər, bank, sığorta və vasitəçi təşkilatlar, investisiya birjalrı və digərləridir. İnvestisiya fəaliyyətli subyektlər - fiziki və ya hüquqi şəxslər, o cümlədən xarici hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət və beynəlxalq təşkilatlar ola bilər.

İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTLİ OB-YEKT LƏR – iqtisadiyyatın bütün sferalarında və sahələrində yenidən yaradılan, modernləşdirilən (yenidən qurulan) və yaxud genişləndirilən əsas fondlar və dövlətyə vasitələridir; bir vəzifənin (proqramın) həll olunmasına yönəldilən, tikilən və yenidən qurulan obyektlərin kompleksidir; fəaliyyətdə olan istehsal və təşkilatlar çərçivəsində, mövcud istehsal meydançalarında yeni məmulatların (xidmətlərin) istehsalıdır; qiymətli kağızlar; məqsədli pul əməlləridir; elmi-texniki məhsullar, mülkiyyətin digər obyektləridir; əmlak hüquqlarıdır və əqli mülkiyyətə və qiymətlərə hüquqdur. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ekoloji, sanitariya-texniki və digər normaların tələblərinə cavab verməyən və yaxud vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və dövlətin qanunla qorunan hüquq və maraqlarına zərər gətirən obyektlərə investisiya qoyuluşları qadağan hesab olunur.

İNVESTİSIYA FONDU – *qiymətli kağızların* ilkin *bazarının* formalaşması və səhm alıcılarının riskinin azaldılması üçün yaradılan maliyyə bazarının subyektlərindən biridir. İnvestisiya fondu bir səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin 10%-dən çox olmayan hissəsinə sahib ola bilər və onun qiymətli kağızlarının 5%-dən çox olmayan hissəsini öz aktivlərində yerləşdirə bilər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, öz səhmlərinin emissiyası hesabına kapital qoyuluşları üçün vəsaitlər cəlb edən, habelə investisiya qiymətli kağızlarına malik olan açıq səhmdar cəmiyyətidir. Banklar, sığorta şirkətləri investisiya fondu ola bilməzlər. İnvestisiya fondu açıq tipli və qapalı tipli ola bilər.

İNVESTİSIYA GƏLİRİ – *maliyyə aktivlərinə* sahibkarlıqdan *investorların* əldə etdikləri gəlirdir. Əsasən faizlərdən, dividendlərdən (müəssisə şəriklərinin qoymuş olduqları kapitalla görə aldıkları mənfəət), bölüşdürülmüş gəlirlərdən və bölüşdürülməmiş gəlirlərdə birbaşa investorların payından ibarətdir.

İNVESTİSIYA KOMPLEKSİ – iqtisadiyyatın sahələrinin *əsas fondlara* olan tələbatını təmin edən məcmudur. İnvestisiya kompleksinin aparıcı sahəsi kimi, *tikintini* göstərmək olar. Belə ki, əsas fondların və *istehsal güclərinin* istifadəyə verilməsinə hazırlıq əsaslı tikintinin məhsulu hesab olunur. Tikintinin ətrafında əsas etibarilə maşınqayırma müəssisələri və tikinti materialları sənayesini əhatə edən sahə və istehsalla bağlı kompleks formalaşır.

İNVESTİSIYA QOYULUŞUNA MEYLLİ-LİYİN SON HƏDDİ – institusional vahidin, investisiya qoyuluşunun sərfinə yol verə biləcəyi maksimum məbləğlə xarakterizə olunan kəmiyyətdir.

İNVESTİSIYA LAYİHƏLƏRİNİN SƏ-MƏRƏLİLİYİ – investisiya layihəsi iştirakçılarının maraqlarına münasib olan məsrəf və nəticələrin nisbətini əks etdirən göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunan kateqoriyadır. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin aşağıdakı göstəriciləri fərqləndirilir:

- layihənin, onun bilavasitə iştirakçıları üçün həyata keçirilməsinin maliyyə nəticələrini nəzərə alan kommersiya səmərəliliyi göstəriciləri. Layihənin kommersiya səmərəliliyi tələb olunan gəlir normasını təmin edən maliyyə məsrəfləri ilə nəticələrin nisbətini müəyyən edir;
- dövlət, region və ya yerli büdcə üçün həyata keçirilən layihələrin maliyyə nəticəsini əks etdirən büdcənin səmərəlilik göstəriciləri. Büdcə səmərəliliyinin əsas göstəricisi, müvafiq layihənin həyata keçməsi ilə əlaqədar gəlir və xərclərin fərqi kimi müəyyən edilmiş büdcə səmərəsidir.

- layihənin həyata keçməsi ilə əlaqədar, investisiya layihəsi iştirakçılarının birbaşa maliyyə maraqlarından kənara çıxan və dəyər ölçüsünə yol verən məsrəf və nəticələri nəzərə alan iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı, eyni dövrə aid olan göstəricilərin ölçülməsi, onların qeydə alınma anına uyğunlaşdırılması (diskont edilməsi) yolu ilə baş verir.

Layihəyə vəsaitlərin investisiya qoyuluşu haqqında qərar, investisiya layihəsinin iştirakçılarının bütün meyar və maraqları nəzərə alınmaqla qəbul edilməlidir. İnvestisiya layihələrinin səmərəlilik göstəricilərinə regionların, sahələrin, təşkilatların və müəssisələrin layihəsinin həyata keçməsində iştirak edənlərin milli iqtisadiyyat nöqtəyindən baxıla bilər. Dəyərli qiymətləndirilə bilinməyən sosial, iqtisadi, siyasi və digər nəticələrə səmərəliliyin əlavə göstəriciləri kimi

baxılır və layihənin həyata keçməsi haqqında qərarın qəbul edilməsində və ya dövlətin köməkliyində nəzərə alınır.

İNVESTİSIYA MÜHİTİ – bu və ya digər ölkəyə xas olan və *investorları* cəlb edən və ya uzaqlaşdıran siyasi, sosial-iqtisadi, maliyyə, sosial-mədəni, təşkilati-hüquqi və coğrafi amillərin məcmusudur.

İNVESTİSIYA MÜSABİQƏSİ – özəlləşdirmədə və kapital qoyuluşu layihələrinin seçilməsində sövdələşmənin həyata keçirilməsi formalarından biridir. İnvestisiya müsabiqəsi üzrə satış alıcılardan özəlləşdirmə obyektinə münasibətdə müəyyən edilmiş şərtlərin yerinə yetirilməsi hallarında fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən şəxsi mülkiyyət obyektlərinin alınması hesab olunur. Alıcılardan investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi tələb olunduğu hallarda, dövlət və bələdiyyə müəssisələri investisiya müsabiqəsi əsasında satılır. Bu zaman mülkiyyət hüququ özəlləşdirmə planı ilə müəyyənləşdirilmiş meyarlara uyğun olaraq alıcıya verilir.

İNVESTİSIYA SUBSİDİYALARI – (I) - şirkət tərəfindən kapital aktivlərinin (avadanlıqlara subsidiyalar) alınması və ya yaradılması, yaxud işgüzar aktivlərin uzun müddətli növlərinin uzun müddətli maliyyələşdirilməsi məqsədilə alınmış subsidiyalardır (köməkdir).

(II) - pul və natura formasında kapital transfertlərindən ibarətdir. Dövlət idarələri tərəfindən digər institusional vahidlərə - rezidentlərə və ya qeyri-rezidentlərə əsas kapitalın alınmasına çəkilən xərclərin tamamilə və ya bir hissəsinin maliyyələşdirilməsi üçün verilir.

İNVESTİSIYADAN GƏLİR - iqtisadi aktivlərə qoyulmuş vəsaitdən əldə olunmuş faydanı əks etdirir və bu zaman gəlirin növü investisiyalaşmanın həyata keçirildiyi iqtisadi aktivin forması ilə müəyyənləşdirilir.

“Qalan dünya” ölkələrinə rezidentlərin investisiyalarından gəlirləri aşağıdakı kimi bölünür: birbaşa investisiyadan gəlir; reinvestisiyadan (təkrar investisiyadan) gəlir; bölüşdürülmüş gəlir; portfel investisiyasından gəlir; sair investisiyalardan gəlir. Reinvestisiyadan gəlir özündə dividendləri və müəssisələrin (korporasiyaların) sahibkarları tərəfindən götürülən gəlirləri birləşdirir.

İNVESTİSIYALARDA DİGƏR MƏNBƏ-LƏRİN PAYI – digər mənbələri investisiyanın əsas mənbəyi kimi istifadə edən müəssisələrin faizidir.

İNVESTİSIYALARDA DOTASIYALARIN PAYI – dotasiyalardan investisiyaların əsas mənbəyi kimi istifadə edən müəssisələrin faizlə ifadə olunan payıdır.

İNVESTİSIYALARDA XÜSUSİ VƏSAİT-LƏRİN PAYI – investisiyaların əsas mənbəyi kimi öz xüsusi vəsaitlərindən istifadə edən müəssisələrin faizidir.

İNVESTİSIYALARDA İSTİQRAZLARIN PAYI – investisiyaların əsas mənbəyi kimi istiqrazlardan istifadə edən müəssisələrin faizidir. İstiqrazlar lizinqlərdən istifadə etməklə yaradılan investisiyaları özündə birləşdirir.

İNVESTİSIYALARDA SƏHMLƏR PAKETLƏRİNİN SATIŞ PAYI – investisiyaların əsas mənbəyi kimi, səhm paketlərinin satışından istifadə edən müəssisələrin faizidir.

İNVESTOR SMETASI – sifarişçi tərəfindən *kapital qoyuluşunun* miqdarının müxtəlif mərhələlərində tikintinin dəyərinin ilkin qiymətləndirilməsi, podrat sövdələşmələri və ya podratçı ilə (kontraktorla) danışıqlar üçün nəzərdə tutulmuş tikinti üzrə layihədən əvvəl və layihə-smeta sənədlərinin tərkibinə daxil edilən sənədlər kompleksidir. İnvestisiya smetasına avadanlıqların, *layihə-axtarış işlərinin*, tikinti ilə məşğul olan sifarişçi xidmətlərinin saxlanması və s. dəyərləri daxil olmaqla, tikintinin tam dəyəri daxil edilir.

İNVESTORLAR – investisiya layihələrinə şəxsi, istiqraz və ya cəlb edilmiş vəsaitlərin *investisiya* formasında qoyuluşunu həyata keçirən və qərar qəbul edən, onlardan məqsədli istifadə edilməsini təmin edən investisiya fəaliyyətinin subyektləri olan hüquqi və fiziki şəxslərdir. İnvestor qismində dövlət və bələdiyyə mülkiyyətini və ya mülkiyyət hüququnu idarə etmək səlahiyyətində olan orqanlar; vətəndaşlar, müəssisələr, sahibkarlar birliyi və digər hüquqi şəxslər; xarici fiziki və hüquqi şəxslər, hökumət və beynəlxalq təşkilatlar çıxış edə bilər. İnvestorlar tərəfindən qoyulan investisiya kapitalı maliyyə ehtiyatları, əmlak, intellektual məhsul şəklində ola bilər.

İNZİBATİ FAYL – inzibati idarələrə və ya dövlət təşkilatlarına aid olan, xüsusi meyarlar üzrə müəyyənləşdirilmiş vahidlərin məcmusuna dair məlumatlar yığımıdır (dəstidir).

İNZİBATİ MƏLUMAT MƏNBƏLƏRİ – məlumatların rəsmi mənbəyidir (dövlət statistika orqanları və onların ərazi strukturları).

İNZİBATİ REGİSTR – yalnız rəsmi inzibati informasiya mənbələrindən olan məlumatlar əsasında *registrə* daxil edilən vahidlərin (müşahidə obyektlərinin) siyahısıdır.

İNZİBATİ STATİSTİKA – müvafiq normativ hüquqi aktlar əsasında dövlət orqanları tərəfindən öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar istehsal olunan məlumatlarıdır.

İPOTEKA – istənilən pul öhdəliklərinin təmin edilməsində daşınmaz əmlakın (əsasən, torpaq və tikililərin) girov qoyulmasıdır. Bu, kreditora (kredit verənə) girov qoyulmuş məbləğdə borcluya iddialarını bildirmək hüququnu verir.

İPOTEKA BANKI – daşınmaz əmlakın alınması üçün uzun müddətli ipoteka kreditini verən bank təşkilatıdır.

İPOTEKA KREDİTİ – kredit-maliyyə təşkilatları tərəfindən daşınmaz əmlakın (torpağın, yaşayış tikililərinin, istehsal binalarının, bütöv komplekslərin) girov qoyulması ilə bağlı verilmiş uzunmüddətli pul ssudasıdır (borcdur).

İRİ MÜƏSSİSƏ – sahənin ümumi məhsul istehsalının böyük və mühüm hissəsini istehsal edən və ya həcm göstəricilərinə (işçilərinin sayı, satış həcmi, aktivlərinin həcmi) görə iri subyekti kimi səciyyələndirilən firmadır. İri müəssisələr məlumatların müqayisə olunması və ya qanunvericilik baxımından müxtəlif meyarlar, ölçülər əsasında müəyyənləşdirilə bilər.

İRİ SERİYALI İSTEHSAL – kütləvi istehsalda keçid hesab olunan istehsalın təşkili formasıdır. İri seriyalı istehsalda məmulatların buraxılışı uzun dövr ərzində iri partiyalarla həyata keçirilir. Adətən, bu növ müəssisələr ayrı-ayrı məmulatların və ya onların komplektlərinin əşya əlaməti üzrə buraxılışında ixtisaslaşırlar.

İRİ SUPER-MARKET, BÖYÜK SAHƏLİ TİCARƏT ZALI OLAN PƏRAKƏNDƏ SATIŞ MAĞAZASI – ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının geniş çeşidini təqdim edən, maşın üçün

dayanacağı olan və ayrı-ayrı ölkələrdə aşağıdakı ölçülərdə ticarət sahəsinə malik özünəxidmət pərakəndə satış mağazasıdır:

- Belçika, Danimarka, Fransa, Yunanistan, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Portuqaliya, İspaniyada: 2500 kv.m və ya daha çox;

- Almaniyada: 1500 – 4999 kv. m. (Super-market); 5000 kv.m və ya daha çox (SB-Warenhaus);

- Birləşmiş Krallıqda (İngiltərə və İrlandiyada): 2323 kv.m (25000 kv. fut) və ya daha çox. “Superstores (böyük sahəli ticarət zalı olan pərakəndə mağazalar) adlanan belə mağazalar Avropa super-marketləri ilə müqayisədə qeyri-ərzaq mallarının çox kiçik seksiyaasına malik olur.

İRİ UNIVERSAL MAĞAZA – iri ticarət sahəsinə malik, alıcılar üçün əlverişli (çox hallarda şəhərin mərkəzində) olan, bir dam altında və ya bir neçə binada yerləşən, istehlak mallarının çox geniş və nisbətən ciddi çeşidinə (xüsusilə paltar və ev üçün lazım olan avadanlıqlara) malik pərakəndə satış ticarəti müəssisəsidir.

Burada malların (və bəzi xidmətlərin), hər biri xüsusişdirilmiş mağaza kimi fəaliyyət göstərən bölmələrdə (seksiyalarda) satıcı və xidmət heyəti tərəfindən təqdim edilir və satılır. Malların sərbəst seçilməsi və özünəxidmətin təşkil edilməsi prinsipləri belə mağazalarda get-gedə normal hala çevrilir. Özünəxidmət üsulu, əsasən ərzaq malları bölmələrində, həmçinin universamın özünün daxilində yerləşən super-marketlərdə (satıcıların satdığı şirniyyat və delikates məmulatlar istisna olmaqla) tətbiq edilir.

İSTEHLAK – (I) - tələbatın ödənilməsi prosesində mal və xidmətlərin istifadə edilməsidir, təkrar istehsal prosesinin son fazasıdır. İstehlak aşağıdakılardan asılı olaraq bölüşdürülür: 1) istehlakın ödənilməsi xarakterindən - *istehsal və qeyri-istehsal istehlakı*; 2) istehlak nemətlərinin növündən - əşya formasına malik olan maddi nemətlər və *xidmətlərin istehlakı*; 3) istehlakın ödənməsi üsulundan – fərdi və kollektiv. Üzvi şəkildə istehlak istehsalla, bölgü ilə və mübadilə ilə əlaqədardır. İstehsal istehlak üçün həyata keçirilir və onun səviyyəsini və strukturunu müəyyənləşdirir. İstehlak da öz növbəsində istehsalın inkişafını stimullaşdırır və ona fəal təsir göstərir. Statistika istehlak aşağıdakı bölmələrlə təmsil olunur: milli hesablar sistemi, həyat səviyyəsi, əhali büdcəsi statistikas, qiymət statistikas, sahələr statistikas.

(II) - əmtəə (uzun və qısa müddətli istifadə üçün) və xidmətlərin alınmasına xərclənən, sərəncamda qalan gəlirin (yəni vergilər ödənildikdən sonra

qalan hissə) hissəsidir. Nəticə etibarı ilə, sərəncamda qalan gəlirlə yığım arasındakı fərqdır.

İSTEHLAK (PƏRAKƏNDƏ) QİYMƏTLƏRİ VƏ TARİFLƏRİ - bazarlar, ticarət müəssisələri, pullu xidmət sahələri vasitəsilə əhaliyə, habelə müəssisə və təşkilatlara satılan xalq istehlakı mallarının (ərzaq və qeyri-ərzaq) və əhaliyə pullu xidmətlərin *qiymət və tarifləridir*.

İSTEHLAK BAZARI – alıcı kimi son istehlakçının, əhalinin çıxış etdiyi bazardır.

İSTEHLAK BAZARININ XİDMƏTLƏR TUTUMU – bazarın inkişafının əsas göstəricisidir. Potensial və real istehlak bazarlarının xidmətləri bir-birindən fərqlənirlər. **Potensial** tutum göstərilən *xidmət* növünə tələbatın ödəmə qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirilir; bazarın **real tutumu** müəyyən vaxt ərzində həyata keçirilmiş xidmətlərin miqdarı ilə müəyyənləşdirilir. Bazarın real tutumunu hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$R = D - E + \dot{I}$$

Burada: R – bazarın real tutumu; D – göstərilən xidmətlərin dəyəri; E – xidmətlərin ixracı; $\dot{I}$ - xidmətlərin idxalıdır. Hesablama pul ifadəsində yerinə yetirilir.

İSTEHLAK FUNKSİYASI – bütövlükdə, real istehlak asılılığını və ya ayrı-ayrı nemətlər istehlakı səviyyələrinin gəlirlər səviyyəsindən və ya adambaşına düşən orta gəlir səviyyəsinə görə asılılığını ifadə edən əlaqədir. Bir qayda olaraq, konkret istehlak funksiyasının əsasında, Engel qanunundan çıxan asılılıqlar durur ("*İstehlaka meyl*"ə bax).

İSTEHLAK XİDMƏTİ BAZARINDA TƏLƏB – cəmiyyət və onun ayrı-ayrı üzvlərinin zəruri pul ehtiyatları ilə təmin olunmuş *xidmətlərə* tələbatıdır. İstehlak bazarında tələb əhalinin tədiyə qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Tədiyə qabiliyyətli tələb – alıcının ödəməyə hazır olduğu və xidmətin istehsalçısının xərclərini ödəyən və gəlir əldə etməsini təmin edən qiymət üzrə xidmətdir. Tələbin funksiyasının tipik növü – qiymətdən geriye doğru asılılıqdır. Təkrar (ikinci) tələb artıq həyata keçirilmiş xidmət və malların (tipik misal – təmir xidmətləri) nəticəsi kimi meydana gəlir.

İSTEHLAK XİDMƏTİ BAZARININ KONYUNKTURU (VƏZİYYƏTİ) – dövrün verilmiş istənilən anına bazarda və *xidmətlərin* kommersiya qiymətində vəziyyəti

müəyyənləşdirən müxtəlif *amillərin* (iqtisadi, sosial, təbii) qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsidir. Bazar konyunkturunu müəyyənləşdirən əsas iqtisadi amillər bazarda xidmətlərə tələb və təklif və onların əlaqəsi (nisbəti) hesab edilir.

İSTEHLAK XİDMƏTLƏRİ - əhalinin şəxsi tələbatını ödəyən, lakin məhsullarda təcəssüm olunmayan fəaliyyətin nəticələridir. İstehlak xidmətləri maddi və qeyri-maddi, bazar və qeyri-bazar xarakterli ola bilərlər.

İSTEHLAK XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA TƏKLİF - optimal fəaliyyət şəraitində pullu xidmətlərin bütün istehsalçıları - müəssisə və təşkilatlar, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən əhaliyə satış üçün təklif oluna biləcək pullu xidmətlərin həcmidir. Əhaliyə göstərilən xidmətlər bazarında təklif, xidmət sahəsinin iqtisadi potensialından və onun istifadə dərəcəsindən asılıdır. Təklif həm də qiymətlə bağlıdır. Tələb funksiyasından fərqli olaraq, təklif funksiyası qiymətə nisbətən artandır.

İSTEHLAK KOOPERASIYASI - pul və material ödəmələri hesabına, özlərinin mal və xidmətlərə olan tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə nizamnaməyə uyğun olaraq payçıların (şəriklərin) istehlak cəmiyyətində könüllü birləşməsidir. İstehlak kooperasiyasının əmlakı xüsusi (ümumi, paylı, müştərək) mülkiyyət hüququ əsasında şəriklərə məxsusdur. İstehlak kooperasiyası tədarük, ticarət-satış, istehsal, vasitəçilik və digər fəaliyyətləri həyata keçirir, özünün infrastrukturuna malik olur, beynəlxalq kooperativ hərəkətində iştirak edir. İstehlak cəmiyyətləri hüquqi şəxsdir, onun ali orqanı - şəriklərin (və yaxud onlar tərəfindən müvəkkil edilənlərin) ümumi iclasıdır, seçilmiş işçi orqanı - idarə heyətidir. İstehlak cəmiyyətləri sərbəst olaraq ittifaq və assosiasiyalarda birləşə bilərlər.

İSTEHLAK KOOPERASIYASINA DA-XİL OLMA – mal göndərməyə əlverişli şərait hüququnun alınmasını, kooperativ üzvlərinin onun kapitalında iştirakı şərti ilə, kooperativin qərarlarının qəbul edilməsində iştirakını əks etdirir.

İSTEHLAK QİYMƏTİ – satış qiymətlərinin və malın istehlakının istismar dövründə (məsələn, texniki xidmətlərin dəyəri, sığortanın miqdarı, vergilər və s.) istifadə olunması dəyərinin məbləğidir.

İSTEHLAK QIYMƏTLƏRİ İNDEKSİ -

əhali tərəfindən alınan əmtəə və xidmətlərin istehlak səbətinin dəyərinin dəyişməsinə xarakterizə edən nisbi göstəricidir. Bu göstərici müəyyən dövr ərzində istehlak edilən malların və xidmətlərin dəyişməz qaldığı şəraitdə əhalinin istehlak xərclərinin ümumi məbləğinin dəyişməsinə əks etdirir. İQİ-nin başlıca təyinatı istehlak mallarının və xidmətlərinin qiymət dinamikasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İQİ Laspeyres düsturu ilə hesablanır. İndeksin hesablanmasında ölkənin milli xüsusiyyətlərini nəzərə alan representativ (təmsilçi) mal və xidmət qrupları üzrə toplanmış qiymət və tariflərdən istifadə edilir. İstehlak qiymətləri indeksi tərtib edilərkən ev təsərrüfatlarının büdcə müayinələri əsasında bazis dövründə əhalinin müəyyənləşdirilən faktiki istehlak xərclərinin strukturu çəki rolunu oynayır.

İQİ istehlak sektorunda inflyasiyanın səviyyəsini xarakterizə edir və milli hesablar sisteminin göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsində ümumi daxili məhsulun son istifadəsinin ən mühüm komponentlərindən olan ev təsərrüfatlarının son istehlakına çəkilən xərclərin sabit qiymətlərlə hesablanmasında, eləcə də əhalinin gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsində istifadə olunur.

Qiymət haqqında ilkin məlumat bütün indekslərin hesablanmasının bazası hesab edilir. Fərdi indekslərin istinad göstəriciləri məhz onun əsasında formalaşır.

İstehlak malları və əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin qiymət və tarifləri indeksinin hesablanması üçün informasiya bazası mağazaların, bazarların, ticarət və xidmət sferası müəssisələrinin məlumatları hesab olunur. Yəni qiymət və tariflərin qeydiyyatı malların satıldığı və xidmətlərin göstərildiyi yerdə aparılır.

Müayinə sferasına mülkiyyətin bütün növlərindən olan ticarət və xidmət müəssisələrində (dövlət, icarə, kommersiya, şəxsi ticarət məntəqələri və s., şəhər bazarları və yarmarkalar) satılan mallar və göstərilən xidmətlər daxil edilir.

Xidmət sferası üzrə baza müəssisələrinin seçilməsi zamanı əhaliyə daha çox çeşiddə xidmət göstərən müəssisələrə (məişət evləri, kompleks qəbul məntəqələri), eləcə də əhalinin daha çox istifadə etdiyi, bütün il ərzində fəaliyyət göstərən müəssisələrə üstünlük verilir.

Ticarət növlərindən asılı olmayaraq, qiymətlərin qeydiyyatı və qiymət indekslərinin hesablanması hər ay aparılır.

Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin ayrı-ayrı növlərinin qiymət və tariflərinin qeydiyyatı, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin qiymət və tarifləri üzərində müşahidə bütün mülkiyyət

növlərindən olan xidmət müəssisələrində və fiziki şəxslərə xidmət edilən yerlərdə aparılır.

Qiymət və tariflərin qeydiyyatı konkret təmsilçi xidməti üzrə aparılır. Təmsilçi xidmətlər dəstinə əhalinin əsas kütləsi tərəfindən daha tez-tez istifadə olunan xidmətlər daxil edilir. Seçimin əsasında əhalinin yaşayış fəaliyyətinin sosial şərtlərini təmin edən mühüm xidmətlərin qiymət və tariflərinin dəyişməsi prosesini daha obyektiv əks etdirmə prinsipi durur.

Qiymət və tariflərin müşahidəsi və qeydiyyatı əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin aşağıdakı növlərinə əsasən aparılır: 1) məişət; 2) mənzil-kommunal təsərrüfatı; 3) mədəniyyət; 4) pullu təhsil; 5) sərnişin nəqliyyatı və rabitə; 6) turist-ekskursiya; 7) səhiyyə; 8) sanatoriya-kurort və sağlamlıq; 9) hüquqi xarakterli və bank müəssisələri; 10) bədən tərbiyəsi və idman.

Pullu xidmətlərin alt sahələrinə (növlər), sosial əhəmiyyətliliyi və istehlak xarakteri nəzərə alınaraq, mövcud xidmət növünün representativliyini təmin edən təmsilçi-xidmətlərin nomenklaturası daxil edilir.

Müşahidə və qeydiyyat nəticəsində qiymət və tariflər haqqında alınmış məlumatlardan istehlak qiymətləri indeksinin qurulmasında və qiymət səviyyələrinin təhlilində istifadə edilir.

İSTEHLAK MALLARI - bir qayda olaraq, ev təsərrüfatlarında şəxsi və ailə üçün və eləcə də xırda əmtəə istehsalında əhali tərəfindən istifadə olunan məhsullardır. İstehlak mallarına qida məhsulları; içki; paltar, ayaqqabı, gön-dəri və toxuculuq qalantereyası; mebel; mürəkkəb məişət texnikası malları; şəxsi istifadə nəqliyyat vasitələri; çap məhsulları və s. aiddir. İstehlak malları həmçinin *uzun müddətli istifadə* üçün (mebel, televizor, soyuducu, paltaryuyan maşın və s.), *orta müddətli istifadə* üçün (paltarın, ayaqqabıların, qab-qacağın və s. bəzi növləri), *qısa müddətli istifadə* üçün (ətriyyat-kosmetika və tütün-tənbəki sənayesinin məhsulları, kibrit və s.) mallara bölünürlər. İstehlak mallarının ümumi həcmi cari və müqayisəli qiymətlərlə dəyər ifadəsində qiymətləndirilir.

İSTEHLAK MALLARI VƏ XİDMƏTLƏRİ

– ev təsərrüfatlarının, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının və ya fərdi ehtiyacların və tələbatların və yaxud cəmiyyətin üzvlərinin kollektiv tələbatının bilavasitə ödənilməsi üçün dövlət təşkilatlarının istifadə etdikləri (sistemdə göstərildiyi kimi, gələcəkdə istehsal emalından keçmədən) mal və xidmətlər kimi müəyyənləşdirilir.

İSTEHLAK MALLARININ PƏRAKƏNDƏ SATIŞ QIYMƏTLƏRİ İNDEKSLƏRİ

- baza ilində bütün mülkiyyət formalarında olan rəsmi qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrdən baza və hesabat dövrlərinin qiymətləri ilə əhaliyə satılmış bütün əmtəə kütləsinin Laspeyres düsturu ilə müəyyənləşdirilir:

$$I_p = \frac{\sum p_0 q_0 \cdot \frac{p_1}{p_0}}{\sum p_0 q_0}$$

Pərakəndə satış qiymətlərinin indeksləri, tərkibinə və istehlak təyinatına görə eyni olan istehlak mallarının müəyyənləşdirilmiş dəstinin qiymətlərinin hər ay qeydə alınması yolu ilə tərtib edilir; müəyyənləşdirilmiş dəst qruplarından hər birini təmsil edən konkret təmsilçi malları bilavasitə qeydiyyat aparan mütəxəssislər (dövlət statistika orqanlarının işçiləri) yerli istehlak bazarının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, qiymətlərin səviyyəsi üzərində müşahidələr aparmaq üçün seçib ayırırlar.

Qiymətlər üzərində müşahidə ölkə daxilində - rayon və şəhərlərdə həyata keçirilir.

Müşahidə şəhərin (mərkəzin) işgüzar hissəsində, yaşayış massivlərində, şəhər kənarında və s. yerləşən istər iri, istər orta, istərsə də kiçik mağazalarda aparılır; onunla müxtəlif mülkiyyət formalarında olan (dövlət, bələdiyyə, kommunal, qeyri-dövlət – şəxsi, kooperativ, kommersiya-komisiyon) mağazalar, habelə şəhər bazarları əhatə olunur. Müxtəlif mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarında olan müəssisələr seçilərkən, onların satışın həcmində nisbətən riayət olunur. Qiymətlər hər həftə qeydə alınır.

Əmtəələrin qiymətləri üzərində aparılan müşahidələr əsasında iriləşdirilmiş qruplar üzrə əmtəələrin qiymətlərinin toplu indeksləri hesablanır. İndekslər hər ay əvvəlki aya, əvvəlki ilin müvafiq ayına, ilin əvvəlindən artan yekunla əvvəlki ilin müvafiq dövrünə və əvvəlki ilin dekabr ayına nisbətən hesablanır.

İstehlak mallarının qiymətlərinin aşağıdakı indeksləri hesablanır:

- toplu (şəhər bazarları da daxil edilməklə);
- pərakəndə satış;
- şəhər bazarları.

Pərakəndə satış qiymətlərinin aylıq toplu indeksləri hesablanarkən rekursiv metoddan – pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin dəyişən strukturundan, yəni cari ilin müvafiq dövrünün qiymətlərinə çevirməklə baza dövrünün strukturundan istifadə edilir. Bu, strukturu hesabat qabağı dövrə (aya) daha çox yaxınlaşdırır. Belə ki, hesabat aymadək başa çatmış dövrün qiymətlərinin dəyişməsinin müxtəlifliyini nəzərə alır, qiymətlərin baza və zəncirvari metodla

hesablanmış toplu indekslərinə uyğunsuzluğunu praktiki olaraq aradan qaldırmağa imkan verir.

İSTEHLAK SƏBƏTİ - əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirmək üçün natural və dəyər ifadəsində istehlak mallarının və xidmətlərin toplusudur və ya istifadə məqsədi ilə mal və xidmətlərin müvafiq qaydada tərtib edilmiş dəstidir. İstehlak səbətinə *istehlak qiymətləri indeksinin* hesablanması, yaşayış minimumunun, beynəlxalq müqayisələr üçün minimum və səmərəli istehlak büdcəsinin müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur. Normativ faktiki və kombinə olunmuş istehlak səbəti tətbiq edilir. **Normativ** istehlak səbəti əsas etibarlı ilə istehlak qiymətləri indeksinin hesablanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Normativ məhsul dəstindən həmçinin *yaşayış minimumunun* müəyyən edilməsində istifadə olunur. **Faktiki** istehlak səbəti – *ev təsərrüfatları statistikasının* məlumatlarına görə müəyyən edilən, əhalinin müxtəlif sosial-iqtisadi və gəlir qruplarının mal və xidmətlərinin faktiki dəstidir. Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin sosial müdafiəsi, həyat şəraitinin sabitləşməsi və ya yüksəldilməsi üçün cari və perspektiv tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında istifadə olunur. **Kombinə olunmuş** istehlak səbətinə əsasən yaşayış minimumunun, minimum və səmərəli istehlak büdcəsinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur. İstehlakın inkişafı, bazarın mallarla təchiz edilməsi (doldurulması), yüksək keyfiyyətli malların istehsalının genişləndirilməsi nəzərə alınmaqla, istehlak səbəti təshih (düzəlişlər) edilə bilər.

İstehlak qiymətləri indeksinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada hesablanması, təmsilçi mallar və təmsilçi xidmətlər üzrə istehlak səbətlərinin yaradılmasını tələb edir. Təmsilçi-mal (xidmət) – bu, müəyyən parametrlərlə və texnologiya səciiyyətlərlə məmulatların adlarıdır. Bəzi ölkələrdə bu cür istehlak səbəti əhali tərəfindən daha çox üstünlük verilən müəyyən mallar və xidmətlər üzrə müəyyən edilir.

İstehlak səbəti, bir qayda olaraq, bir neçə onluqdan yüz adadək (ölkədən asılı olaraq) ərzaqların daxil olan ərzaq, qeyri-ərzaq və xidmətlər səbətinə ibarət olur, istehlak səbətinin ümumi dəyərində onun payı ölkənin sosial-iqtisadi səviyyəsini (əks əsillik) və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin və ayrı-ayrı ailələrin həyat səviyyəsini əks etdirir.

İstehlak səbətinin tərkibi və dəyəri bütün inkişaf etmiş ölkələrdə müntəzəm keçirilən ailələrin xüsusi büdcə müşahidələrinin gedişində alınmış məlumatlar əsasında (alınmış malların yığını, onların qiymətləri və s. haqda) müəyyən olunur. Minimum istehlak səbəti əhalinin aztəminatlı

təbəqələrinin istehlak strukturunu və xərclərini əks etdirir və minimum adlanan normalar əsasında qurulur. Minimum istehlak səbətinin dəyərini hesablamaq üçün ən ucuz malların qiymətlərindən, yaxud ən aşağı gəlirləri olan ailələrin xərclərindən istifadə olunur. Minimum istehlak səbətinin tərkibi və dəyəri haqda məlumatlar dövlət *sosial yardım* proqramlarının tutulması üçün tətbiq olunur.

İstehlak səbəti əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün demoqrafik, təbii-iqlim, regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla formalaşdırılır. Bir müddətdən sonra onun tərkibinə yenidən baxılır. Belə ki, istehsalın strukturunda və malların istehlakında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verə bilər.

İSTEHLAK TULLANTILARI – fiziki və mənəvi aşınma nəticəsində öz istehlak xüsusiyyətini itirmiş, müəyyən olunmuş qaydada silinmiş və ya əhali tərəfindən tullanmış (məişət tullantıları) istehlakda və ya istismarda olmuş məmulatlar və materiallardır. İstehlak tullantılarına köhnəlmiş (dağılmış) toxunma mallar, kağız, karton, dəridən məmulatlar, tərkibində rezin olan məmulatlar, metal tullantıları və bir sıra digər tullantılar daxildir. İstehlak tullantılarının tərkibinə həm qeyri-toksiki tullantılar, həm də əhali və ətraf mühit üçün bilavasitə təhlükəli olan tullantılar da daxildir. Statistika istehlak tullantılarının mövcudluğu, yaranma mənbələri, istifadə olunması (işlədilməsi) və məhv edilməsi (basdırılması) ayrı-ayrı növlər üzrə öyrənilir.

İSTEHLAKA MEYL – əhalinin mövcud real gəlirinin istehlak məqsədlərinə yönəldilmiş hissəsidir (real hesablama). İqtisadi nəzəriyyədə və iqtisadi-riyazi modelləşdirmədə son istehlaka meyl – mövcud real gəlirin əlavə vahidinin əlavə real istehlaka yönəldilmiş hissəsi göstəricisindən istifadə edilir. Son istehlaka meyl məbləğinin və *son yığım meylinin* cəmi vahidə bərabərdir.

İSTEHLAKÇI – şəxsi tələbatını ödəmək məqsədi ilə mal, iş və xidmətlərdən istifadə edən, onları alan, sifariş verən, yaxud almaq və ya sifariş vermək niyyəti olan şəxsdir.

İSTEHLAKÇI XİDMƏTİ BAZARININ SEQMENTLƏŞDİRİLMƏSİ – bazarın ayrıca tərtib edilməsinə, formalaşdırılmasına görə müəyyən əlamətlər üzrə bölüşdürülməsidir. Tələb və təklifin aşkara çıxarılmasına və onların balanslaşdırılmasının təmin edilməsinə imkan yaradır.

İSTEHLAKÇI KOOPERATİVLƏRLƏ BİRLƏŞMƏLƏR (ƏMƏKDAŞLIQ) – istehlak kooperativinə aid olma, kooperativin aktivində payı olmaq şərti ilə ilk növbədə mal göndərilmə hüququnu, kooperativin qərarlarının qəbul edilməsində iştirak hüququnu əks etdirir.

İSTEHSAL – (I) – istehsal prosesi amillərindən, yəni zəruri malların hazırlanması və xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün təbii ehtiyatlar və materiallarla əlaqəli şəkildə işçi qüvvəsi və kapitaldan istifadə prosesidir. İstehsal iqtisadi fəaliyyətin digər növləri üçün maddi əsas kimi xidmət edir. İstehsalın iki tərəfi – məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri – istehsal üsulunu yaradır. İstehsalın məhsulları – təbii ehtiyatlar və materiallarla birgə əmək xidmətləri və avadanlıqların istifadəsi nəticəsində bazara çıxarılan mal və xidmətlərdir. İstehsal, istehsal olunan mal və xidmətlərin növündən, istifadə olunan istehsal amillərindən, istehsal metodundan, məhsulların istifadəsi üsullarından asılı olaraq təsnifləşdirilə bilər. İstehsalda aşağıdakı fəaliyyət növləri fərqləndirilir: əsas, köməkçi, ikinci dərəcəli. Milli iqtisadiyyatda istehsal prosesləri statistikanın aşağıdakı bölmələrində əks etdirilir: sənaye və digər sahələrin müəssisələr statistikasında, əmək bazarı statistikasında, maliyyə, qiymət, xidmət statistikasında, sosial sahələr statistikasında və məhsul bazarları statistikasında.

(II) – mal və xidmətlərin istehsalı üçün əmək və kapital, mal və xidmət məsrəflərini həyata keçirən institusional vahidin idarəçiliyi və cavabdehliyi altında aparılan fəaliyyətdir. İstehsal insanın hər hansı bir müdaxiləsi və ya rəhbərliyi olmadan baş verən xalis təbii prosesləri əhatə etmir. Məsələn, beynəlxalq sularda balıq ehtiyatlarının idarə olunmadan artımı (lakin, balıq yetişdirilməsi istehsal hesab edilir).

(III) – nəticədə məhsul alınan fəaliyyət istehsal hesab edilir. İstehsal iqtisadi fəaliyyət komplekslərini əhatə edir. “İstehsal” termini kənd təsərrüfatı, tikinti, mədənçıxarma və ya emal sənayesi ilə məhdudlaşmır, həmçinin xidmət sferasını da əhatə edir. Daha dəqiq terminlərdən istehsalın ifadəsi üçün aşağıdakı hallarda istifadə etmək olar: xidmətin göstərilməsi, emal, istehsal etmə və s. İstehsal ya fiziki vahidlərlə, ya da dəyər ifadəsində ölçülə bilər.

İSTEHSAL (BURAXILIŞ) – (I) iqtisadiyyatın bütün sahə və bölmələrində buraxılan bazar və qeyri-bazar məhsul və xidmətlərinin dəyəridir. *MHS*-nin istehsal hesabının ehtiyat hissəsinin göstəricisidir. Faktiki (əsas və bazar) daimi qiymətlərlə qiymətləndirilir. İstehsalın *dəyəri*

sahənin (fəaliyyət növünün) məhsulunun növündən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

(II) - istehsalın dəyəridir.

İSTEHSAL AKTİVLƏRİ – MHS-də istehsalın sərhədinə düşən məhsul prosesi kimi, baş verən qeyri-maliyyə aktivləri kimi müəyyənləşdirilir.

İSTEHSAL AMİLLƏRİ (iqtisadi nəzəriyyədə) - eyni vaxtda istifadəsi olmadan ictimai miqyasda istehsal prosesi mümkün olmayan əsas komponentlərdir. İstehsal amillərinə aiddir: əmək (işçi qüvvəsi), təbii ehtiyatlar (birinci növbədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar), kapital (birinci növbədə maddi - real formada - əsas istehsal fondları və əmək əşyaları).

İSTEHSAL AVADANLIĞI – məhsulların istehsalı prosesində əmək əşyalarına bilavasitə, mexaniki, termiki və yaxud kimyəvi təsir göstərən müxtəlif növ maşın və mexanizmlərin məcmusudur. İstehsal avadanlıqlarının tərkibinə müxtəlif sahələrdə istifadə oluna bilən ümumi təyinatlı (məsələn, metal emalı dəzgahları) və müəyyən sahələr üçün ixtisaslaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş (məsələn, toxuculuq dəzgahları) avadanlıqlar daxildir. İstehsal avadanlıqlarına həmçinin ölçmə və nizamlayıcı cihazlar, qaldırıcı-nəqliyyat və yükləmə-boşaltma avadanlıqları və bir sıra digər avadanlıq növləri də aiddir. Müəssisələrin istehsal avadanlıqları ilə təchiz olunması və ondan istifadə dərəcəsini göstərmək üçün tətbiq olunan statistik göstəricilər sisteminə aşağıdakılar aiddir: *quraşdırılmış avadanlıqlar parkından istifadə əmsalı*, *avadanlıqların işlərinin növbəlilik əmsalı*, gücün maksimum uzunmüddətli səmərəlilik göstəricisi, faktiki orta güc göstəricisi, gücə görə və vaxta görə avadanlıqdan istifadə əmsalı, avadanlıqdan istifadənin integral əmsalı, istehsal prosesinə xidmət göstərən enerji gücü göstəricisi, mexaniki və elektrik ötürücülərinin gücü göstəricisi.

İSTEHSAL AVADANLIQLARININ GÜCÜ – vaxt vahidi ərzində avadanlığın məhsuldarlığıdır. **Nəzəri (pasport)** və **faktiki orta** güc fərqləndirilir. **Nəzəri (pasport)** güc vaxt vahidi ərzində avadanlıq vahidinin gücünü, onun mümkün ola bilən maksimum məhsuldarlığını göstərir (müəyyən növ yararlı məhsulun miqdarı və yaxud yerinə yetirilən işin həcmi ilə, bəzi hallarda isə vaxt vahidi ərzində emal edilən xammalın həcmi ilə ifadə olunur). Verilmiş növ avadanlıq vahidinin **faktiki orta** gücü bir müddətdə faktiki istehsal edilmiş məhsulun (işin)

həcmnin faktiki iş vaxtına nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

İSTEHSAL AVADANLIQLARININ GÜCÜNÜN ÖLÇÜ VAHİDİ – vaxt vahidi ərzində avadanlıqların məhsuldarlığının ölçülməsi əsasında qəbul edilmiş kəmiyyətdir. İstehsal avadanlıqlarının və onların köməyi ilə istehsal olunan məhsulların müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq, istehsal avadanlıqlarının gücünün ölçü vahidlərinin bir neçə növündən istifadə edilir. İstehsal avadanlıqlarının gücünün ölçü vahidinin konstruktiv (əməli) forması həcm, çəki, uzunluq və s. ölçü vahidləri və vaxt vahidi ilə (məsələn, kömür kombaynı üçün – 1 saatda hasil edilən 1 t kömür, torpaqqazan maşın üçün – 1 saat ərzində 1 m³ süxurun təmizlənməsi və s.) əlaqəli verilir. Eyni növ məhsul istehsal edən eyni növlü avadanlıqlar üçün güc (məsələn, domna sobasının m³-lə faydalı həcmi, ekskavator üçün çalovun tutumu) vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsulların miqdarı ilə ifadə olunur. Bir sıra hallarda istehsal avadanlıqlarının gücün fiziki güc vahidləri – kVt, at gücü. və s. ilə ifadə edilir.

İSTEHSAL EDİLMƏMİŞ AKTİVLƏR – istehsal prosesi nəticəsində əmələ gəlməyən, təbiətdə mövcud olan, ya da hüquqi və ya uçot fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn *qeyri-maliyyə aktivləridir*. İstehsal edilməmiş aktivlər maddi və qeyri-maddi aktivlərə bölünür. Maddi istehsal edilməmiş aktivlər – təbii aktivlərdir: yəni istifadəyə verilə bilən torpaq, yeraltı sərvətlər, təbii, bioloji və su ehtiyatları. Qeyri-maddi istehsal edilməmiş aktivlərə satılması və ya verilməsi mümkün olan patentlər, müəllif hüquqları, müqavilələr, qudvillər (firmaların adı, ticarət nişanı, markası) və s. daxildir.

İSTEHSAL EDİLMƏMİŞ QEYRİ-MALİYYƏ AKTİVLƏRİ – torpaq, əmtəə və xidmətlərin, qeyri-maddi aktivlərin istehsalında istifadə oluna biləcək digər maddi aktivlərdir.

İSTEHSAL EDİLMİŞ AKTİVLƏR – istehsal prosesində yaradılan *qeyri-maliyyə aktivləridir*.

İSTEHSAL EHTİYAQLARI ÜÇÜN İSTEHLAK EDİLMİŞ ELEKTRİK ENERJİSİ – elektrik mühərrikləri və elektrik cihazları vasitəsilə müəssisələrin istehlak etdikləri və istehsal ehtiyaqları üçün sərf etdikləri bütün elektrik enerjisinin bir hissəsidir. Elektrik enerjisinin ötürülməsi və transformasiyasındakı itkilər buraya daxil edilmir.

İSTEHSAL FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ DÖVRİYYƏ – vahidin özünün istehsal etdiyi (məsələn, vahidə mənsub olan torpaq sahələrində yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsulları) və ya ekstensiv emala məruz qalan əmtəələrin (məsələn, vahid tərəfindən hazırlanan şirniyyat məmulatların və s., vahidə mənsub olan emalatxanalarda hazırlanmış paltar və digər geyimlərin) satışının həcmidir.

İSTEHSAL FƏALİYYƏTİNDƏN ƏLDƏ OLUNAN DİGƏR GƏLİRLƏR - göstərici müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan gəlirlərin köçürülməsi kimi müəyyən edilir və mülkiyyətdən, əməliyyat və maliyyə fəaliyyətindən əldə olunan köçürmələr bura daxil edilmir.

Verilmiş göstərici patentlərin ödənilməsi, ticarət markası, lisenziya və ya əməliyyat subsidiyaları kimi digər qruplara daxil edilməyən əməliyyat fəaliyyətinə aid olan qalıq göstərici hesab edilir.

İSTEHSAL FUNKSİYASI – iqtisadiyyatın y nəticəsi ilə istehlak olunan ehtiyatlarının $x_1, x_2, \dots, x_m$ amilləri arasındakı əlaqəni ifadə edən $y = F(x_1, x_2, \dots, x_m)$ funksiyasıdır. Funksiya əgər aşağıdakı şərtləri ödəyirsə, o, neoklassik adlanır: a) heç olmazsa ehtiyatlardan biri olmazsa, məhsul buraxılışı mümkün deyil; b) i amilinin maksimum məhsul buraxılışı $\frac{\partial F}{\partial x_i} > 0, i = 1, 2, \dots, m$, yəni amil artdıqca məhsul buraxılışı da artır; c) ehtiyatlardan heç olmazsa birinin qeyri-məhdud artması ilə məhsul buraxılışı qeyri-məhdud artır; ç) $\frac{\partial^2 F}{\partial x_i^2} < 0, i = 1, 2, \dots, m$, yəni amilin artması ilə məhsul buraxılışı azalır. Bu şərtləri *Koba-Duqlas istehsal funksiyası* ödəyir.

İstehsal funksiyasının görünüşü və onun parametrlərinin qiymətləri, iqtisadiyyatın nəzəri təsvirindən və *müvəqqəti sıraların regressiya üsullarının* cəlb edilməsi ilə mövcud ədədi informasiyadan müəyyən edilir.

Koba-Duqlas funksiyası ilə yanaşı, iqtisadiyyatda əvəz etmənin sabit elastikliyi *Leontyev tipli istehsal funksiyalarından*, *xətti istehsal funksiyalarından* və digər funksiyalardan da istifadə edilir.

İSTEHSAL GÜCLƏRİ – iqtisadi təhlildə geniş istifadə olunan anlayışdır. Bu anlayışın şərhinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, ideal şəraitdə fəaliyyət göstərən istehsalda məhsul buraxılışının maksimal imkanına **nəzəri güc** kimi baxılır. Onu, əmək vasitələrinin fiziki xidmətinin

tam dövrü ərzində, iş vaxtının tam illik təqvim vaxtı fondunda onların saatlıq məcmu gücü ilə müəyyən edirlər.

Maksimal güc - hesabat dövrü ərzində mənimsənilən məhsulun adi tərkibində, əmək və material amillərində məhdudiyyət olmadan, növbə və iş günlərinin artırılması və yalnız işləməyə hazır olan qurulmuş avadanlıqlardan istifadə imkanlarında müəssisə tərəfindən nəzəri cəhətdən mümkün olan məhsul istehsalı kimi şərh olunur. **İqtisadi güc** dedikdə, müəssisənin keçmək istəmədiyi istehsal həddi (istehsal xərclərinin çox olması üzündən və ya başqa səbəblərdən) başa düşülür. **Praktiki güc** dedikdə, real iş şəraiti çərçivəsində müəssisənin məhsul buraxılışının ən yüksək səviyyəsi başa düşülür. Müəssisə üçün praktiki istehsal gücü iqtisadi istehsal gücünə bərabər və ya ona yaxındır.

İSTEHSAL GÜCLƏRİ BALANSI – müəyyən dövr ərzində (il, yarımil və s.) konkret bir məhsulun natura ifadəsində buraxılışı üzrə istehsal güclərinin mövcudluğunu, tərkibini və dəyişməsinə (hərəkətinə) əks etdirən cədvəllərdir. İstehsal güclərinin balansını qarşılıqlı əlaqədə olan iki bölmədən ibarətdir. *Birinci* bölməyə dövrün əvvəlinə mövcud olan istehsal gücləri, dövr ərzində yenilərinin tikilməsi hesabına güclərin artması, rekonstruksiyası, genişləndirilməsi və fəaliyyətdə olan güclərin tamamilə yeniləşdirilməsi hesabına istehsal güclərinin artımı haqqında məlumatlar daxildir. Balansın yekunu dövr ərzində mövcud olan ümumi istehsal gücünü göstərir. *İkinci* bölməyə müxtəlif səbəblər üzündən sıradan çıxmış və dövrün sonuna mövcud olan güclər haqqında məlumatlar daxil edilir. İstehsal gücləri balansının məlumatlarına əsasən dövr ərzində onlardan istifadə, orta güc göstəricilərini müəyyən etmək və marketinq araşdırmasında müəssisələrin məhsul istehsalını proqnozlaşdırmaq (planlaşdırmaq) olar.

İSTEHSAL GÜCLƏRİNDƏN İSTİFADƏ – faktiki buraxılan məhsulun müəssisə, firma, bölmə, sahə və s. orta illik istehsal gücünə olan nisbətidir. İstehsal güclərindən istifadə əmsalı məhsulun natural və dəyər göstəriciləri əsasında tapılır. Məhsul həcmının natural göstəricilər üzrə əmsalı daha obyektivdir və istehsal güclərindən istifadəni daha dəqiq xarakterizə edir. Dəyər məmulatlarına görə əmsalın hesablanmasında istehsal gücünün müəyyən edilməsində qəbul edilmiş əmtəə çeşidi ilə müqayisədə onun dəyişməsinə, həmçinin məhsulun qiymətinin dəyişməsinə nəzərə almaq vacibdir.

İSTEHSAL HESABI – MHS-nin ardıcıl hesablar sırasında birinci hesabdır və bu hesabda istehsal prosesində əlavə dəyərin və ÜDM-in nə cür formalaşması göstərilir. İstehsal prosesinə birbaşa aid olan əməliyyatları əks etdirir, bütövlükdə iqtisadiyyat, institusional bölmə və sahələr üçün tərtib edilir.

İstehsal hesabının ehtiyat hissəsində mal və xidmətlər buraxılışının (istehsalının) həcmi yazılır. Bununla yanaşı, bazar buraxılışı - məhsul istehsalının aid olduğu dövrdə üstünlük təşkil edən bazar qiymətlərində, qeyri-bazar məhsulları isə onların istehsalına çəkilməmiş xərclər əsasında qiymətləndirilir.

İstifadədə, mal və xidmətlərin *aralıq istehlakı* və buraxılışla aralıq istehlak arasındakı fərq kimi, müəyyənləşdirilən ümumi əlavə dəyər əks olunur. İstehsal prosesində istehlak olunan mal və xidmətlərin dəyəri onların alınma qiymətləri ilə və ya faktiki xərclərlə (özünün istehsalı olan məhsul üçün) müəyyən olunur. Əlavə dəyər ümumi və xalis əsasda hesablana bilər. Ümumi əlavə dəyər xalis əlavə dəyərdən *əsas kapitalın istehlak* dəyəri qədər çoxdur.

İSTEHSAL XƏRCLƏRİ – aşağıdakı elementlərin cəmləşdirilməsi yolu ilə hesablanır:

- məhsulların istehsalı üçün zəruri olan xammal və materialların alınmasının dəyəri;
- şirkətin xərclərinin digər növləri: məhsulların əmtəə şəklinə gətirilməsi ilə bağlı və onun istifadə yerinə çatdırılması ilə bağlı olan birbaşa istehsal xərcləri, həmçinin bu məhsul növünə aid edilə biləcək ölçüdə əlavə xərclər.

İSTEHSAL XƏRCLƏRİ (TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜÇÜN) – bu göstəricini iqtisadi funksiyalar üzrə topdan və pərakəndə ticarətdə aşağıdakı kimi bölmək olar:

- alındığı vəziyyətdə yenidən satılma üçün əmtəə və xidmətlərin alınması;
- siyahı sayı üzrə işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə çəkilən xərclər;
- satışa çəkilən xərclər;
- bina və avadanlıqların istismarı ilə əlaqədar istehsal xərcləri;
- digər istehsal xərcləri.

İSTEHSAL İSTEHLAKI – istehsal prosesində dəyəri hazır məhsula keçən əmək əşyalarından və əsas fondlardan istifadə edilməsidir. Statistikada maddi istehsal xərcləri göstəricilərinin köməyi ilə qiymətləndirilir.

İSTEHSAL KOOPERATİVİ (ARTELİ) - birgə istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyəti üçün (istehsal, emal, sənaye, kənd təsərrüfatı və ya

digər məhsulun satışı, işlərin yerinə yetirilməsi, ticarət, məişət xidməti, digər xidmətlərin göstərilməsi) vətəndaşların şəxsi əmək və ya digər iştirakına və onların üzvlərinin (iştirakçıların) əmlak şəklində üzvlük ödəmələrinin birləşdirilməsinə əsaslanan üzvlük əsasında könüllü birliyidir.

İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİ – məhsul və xidmətlərin istehsalına sərf edilən əmək və vəsait məsrəflərinin pulla ifadə olunan məcmusudur.

İSTEHSAL OLUNAN AKTİVLƏRƏ QOYULAN İNVESTİSİYALAR – əsas

kapitala investisiyaları, maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarını, qiymətliləri özündə birləşdirən kapital yaradan investisiyaların bir hissəsidir. (Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatları, yenidən işlənmə, satılana və ya digər vasitələrlə istifadə edilməsinə qədər müəssisənin sərəncamında olan məhsul ehtiyatlarından, həmçinin istifadə və ya növbəti emalsız alınıb-satılması üçün nəzərdə tutulmuş məhsul ehtiyatlarından ibarətdir. Buraya xammal və materiallar, natamam istehsal, hazır məhsul, alınıb-satılma üçün əmtəələr daxildir. Qiymətlilər dəyərin saxlanması vasitəsi kimi istehsal və istehlak məqsədləri üçün istifadə edilməyən əhəmiyyətli dəyərli malları özündə əks etdirir. Onlar qiymətli metal və daşlardan, zərgərlik məmulatlarından, incəsənət əsərlərindən və s. ibarət olur.)

İSTEHSAL OLUNMAYAN AKTİVLƏR – təbii mənşəyə malik olan və yaxud MHS-də istehsal prosesi kimi baxılmayan fəaliyyət nəticəsində insan tərəfindən yaradılan qeyri-maliyyə aktivləridir.

İSTEHSAL OLUNMAYAN AKTİVLƏRƏ QOYULAN İNVESTİSİYALAR – istehsal

prosesinin nəticəsi olmayan *aktivlərə yönəldilən kapital əmələ gətirən investisiyanın* bir hissəsidir. Torpaq, yeraltı sərvətlər, yetişdirilməyən (təbii) bioloji ehtiyatlar, su ehtiyatları kimi istehsal olunmayan aktivlərin təbii aktivləri və istehsal prosesi ilə əlaqədar olaraq tərtib olunan və dövrü olaraq bir institusional vahiddən digərinə keçən istehsal olunmayan qeyri-maddi aktivlər - hüquqi formaları fərqləndirilir.

İSTEHSAL OLUNMUŞ AKTİVLƏR – MHS-də istehsal prosesi kimi baxılan fəaliyyətin nəticəsi olan, qeyri-maliyyə aktividir.

İSTEHSAL PROSESİNƏ XİDMƏT GÖSTƏRƏN ENERJİ AVADANLIĞININ GÜCÜ – enerji avadanlıqlarının müəyyən işləri yerinə yetirmək qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricidir. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G_{i.p.} = G_{i.m.} + G_{e.m.} + G_{e.a.}$$

burada $G_{i.p.}$ - istehsal prosesinə xidmət göstərən enerji avadanlığının gücünü; $G_{i.m.}$ – bilavasitə işçi maşını və zavoddaxili nəqliyyatlara xidmət göstərmək üçün fəaliyyət göstərən ilkin mühərriklərin gücünü; $G_{e.m.}$ - elektrik mühərriklərinin gücünü və $G_{e.a.}$ – elektrik aparatlarının gücünü göstərir. Bu düstur mexaniki ötürücülərin güclərini ($G_{i.m.}$) və elektrik ötürücülərinin güclərini ($G_{e.m.} + G_{e.a.}$) ayırmağa imkan verir.

İSTEHSAL TƏHLİLİ – eyni tipli istehsal və ya eyni tipli sahələrin vahidlərinə yönəldilmiş iqtisadi təhlil metodudur. Ancaq gələcəkdə xalis statistik quruluşlu olacaq eyni tipli istehsal vahidi, bir qayda olaraq, müşahidə üçün uyğun vahid hesab edilmir. Beləliklə, yekun məhsul yalnız müxtəlif əməliyyatlar yolu ilə ayrı-ayrı vahidlər səviyyəsində ümumilikdə hesablanırlar. Məhsulları təsnifləşdirmək üçün aşağıdakı təsnifatlardan istifadə edilir: İqtisadi Fəaliyyət Növləri üzrə Məhsul Təsnifatından, kombine edilmiş (birləşdirilmiş) nomenklaturadan (beynəlxalq adı CN), Harmonlaşdırılmış Sistemdən (HS), Məhsul Növləri Təsnifatından (CPC, CPA).

İstehsal üzrə təhlili sahələr üzrə təsnifatdan fərqləndirmək vacibdir.

İSTEHSAL TİKİNTİSİ – tikilib başa çatdırıldıqdan və istifadəyə verildikdən sonra: sənayedə, tikintidə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda, rabitə sahəsində və s. fəaliyyət göstərəcək obyektlərin tikintisidir.

İSTEHSAL TULLANTILARI – məhsulların hazırlanması prosesində əmələ gələn və ilkin materialların istehlak xüsusiyyətlərini (kimyəvi və fiziki) tam və ya qismən itirmiş xammal, material, *yarımfabrikat* qalıqlarıdır. Onlara, istehsal prosesinin məqsədi hesab edilməyən, xammalın fiziki-kimyəvi emalından, həmçinin faydalı qazıntıların çıxarılması və zənginləşdirilməsindən alınmış məhsullar; texnoloji qaz və çirkab su tullantılarının təmizlənməsində tutulan maddələr daxildir. İstehsal tullantıları istifadə edilən və istifadə edilməyən tullantılara bölünür. **İstifadə olunmayanlara** hal-hazırda müxtəlif səbəblərə görə tətbiqi (istifadəsi) tapılmamış tullantılar aiddir. Tullantıların tərkibinə xammalın fiziki-kimyəvi emalı, faydalı qazıntıların çıxarılması və

zənginləşdirilməsi nəticəsində əsas məhsulla bərabər yaranan əlavə məhsullar aid edilmir.

Statistikada istehsal tullantıları konkret tullantıların növləri və onların mövcudluğu, daxil olması, istifadəsi (işlədilməsi), təmizlənməsi və məhv edilməsi (basdırılması, anbara yığılması) üzrə natura ifadəsində öyrənilir. Məhsulun *uçotu* və *maya dəyərinin* kalkulyasiyası (hesablanması) praktikasında istehsal tullantıları **qayıdan** (təkrar xammal) və **qayıtmayan** tullantılara bölünür. Qayıdan tullantıların dəyəri (mümkün istifadə və satış qiymətləri üzrə) məhsul istehsalına sərf olunmuş xammal və əsas materialın dəyərindən (məhsulun maya dəyəri) çıxılır. Ehtiyatlara qənaət və ətraf mühitin qorunması nöqtəyi-nəzərindən, bütün növ istehsal tullantılarının kompleks istifadəsini təmin edən tullantısız (az tullantılı) texnologiyanın tətbiqi mütləq hesab edilir.

İSTEHSAL VAHİDİ - mal və xidmətlərin istehsalı üçün əmək və kapital, mal və xidmət məsrəflərini həyata keçirən institusional vahidin rəhbərliyi və cavabdehliyi altında öz iqtisadi fəaliyyətini həyata keçirən vahiddir.

İSTEHSAL VAHİDİNİN SON MƏHSUL VƏ NATAMAM İSTEHSAL EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ – hesabat dövrünün birinci və axıncı günləri arasında vahidin istehsal etdiyi, lakin hələlik satılmamış son məhsul ehtiyatlarının dəyişməsi və ya natamam istehsalın dəyərinin dəyişməsidir.

Bu məhsula müəssisənin (vahidin) xammalından üçüncü şəxslər üçün hazırlanmış hazır məmulatlar daxil edilir, bu istehsal olunmuş məmulatlar üçüncü tərəfin mülkiyyəti olsa belə. Sahibi vahid hesab edilən əmtəələr və üçüncü şəxsin xammalından istehsal olunmuş əmtəələr bu məhsula daxil edilmir. İstehsal olunmuş, lakin satılmamış sənaye və qeyri-sənaye növlü xidmətlər daxil edilir.

Ehtiyatlar istehsal xərcləri üzrə qiymətləndirilir və amortizasiya nəzərə alınır.

İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ – məhsulların istehsalı prosesində istifadə edilən və əmək prosesi amillərindən hesab edilən maddi elementlərin məcmusudur. İstehsal vasitələri istehsalda yerinə yetirdiyi roldan asılı olaraq, əmək vasitələrinə və əmək əşyalarına ayrılır.

Əmək vasitələri öz dəyərlərini məhsula tədricən aşınaraq, hissə-hissə, **əmək əşyaları** isə – bir istehsal dövrü ərzində dərhal keçirirlər. İstehsal vasitələri (əsas fondlar və dövriyyə vasitələri) qeyri-istehsal vasitələrindən (torpaq, su və təbii ehtiyatlar, meşə və s.) fərqli olaraq, dəyər qiymətinə malikdirlər.

İSTEHSAL VƏ İDXALA GÖRƏ SUBSIDİYALAR - müəssisələrin cari istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq dövlət tərəfindən verilən və qaytarılmayan cari ödəmələrdir. Əsas kapitalın yığımını maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş qaytarılmayan investisiya qoyuluşları buraya daxil edilmir və kapital transferlərə aid edilir. İstehsal və idxala subsidiyalar məhsula görə subsidiyalardan və istehsala görə digər subsidiyalardan ibarətdir.

Məhsula görə subsidiyalar - adətən, rezidentlər tərəfindən istehsal edilən, satılan və ya idxal edilən əmtəə və xidmətlərin miqdarına və ya dəyərində mütənasib olaraq ödənen subsidiyalardır. Məsələn, müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun satış qiymətinin orta istehsal xərclərindən aşağı təyin edilməsi nəticəsində baş verən daimi zərərlərə görə dövlət büdcəsindən müntəzəm ödəmələr, ixrac və idxal subsidiyaları və s. bunlara aiddir.

İstehsala görə digər subsidiyalara istehsal amillərindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq müəssisənin dövlətdən aldığı subsidiyalar daxildir və onların əsas növləri aşağıdakılardır:

- şəxslərin xüsusi kontingentinin (əlillərin, oxuyanların və s.) əməyindən istifadə ilə əlaqədar olaraq ödənilən subsidiyalar;
- digər istehsal amillərindən istifadə etməklə bağlı olan subsidiyalar (məsələn, müəyyən xammal, enerji və s. növlərindən istifadənin stimullaşdırılması üçün subsidiyalar);
- ətraf mühitin çirkləndirilməsini azaltmaq üçün subsidiyalar (məsələn, istehsal tullantılarının əlavə emalının dəyərinin ödənilməsi üçün subsidiyalar).

İSTEHSAL ZƏDƏLƏNMƏSİNİN SƏVİYYƏSİ VƏ YA İSTEHSAL ZƏDƏLƏNMƏSİNİN TEZLİYİ ƏMSALI – istehsalda bir gün və daha çox əmək qabiliyyətini itirməklə və ölümə nəticələnən hadisələrə məruz qalanların ümumi sayının hesabat ilində işləyənlərin orta siyahı sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Alınmış nəticə 1000-ə vurulur. Ölümə nəticələnmiş istehsal zədələnməsinin səviyyəsi də oxşar qaydada hesablanır.

İSTEHSALA DİGƏR VERGİLƏR – müəyyən iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq, təbii materiallardan və ya ehtiyatlardan, işçi qüvvəsindən istifadə etmək hüququna görə ödənilən vergiləri ifadə edən, MHS-də tətbiq olunan termindir. Belə vergilərə peşə lisenziyaları, əsas fondlara, əmək ehtiyatlarına və s. görə vergilər aiddir.

İSTEHSALA XƏRCLƏRİN UÇOTU - şirkətin idarə edilməsi üçün zəruri olan faydalı məlumatların təqdim edilməsinə imkan verən mühasibat uçotu metodudur.

İSTEHSALA MALİYYƏ YARDIMLARI – yardım növü olub, istehsalçıya mövcud fəaliyyət növünə kömək məqsədi ilə dövlətin verdiyi ödənişdir. İstehsala olan maliyyə yardımının ölçüsü buraxılan məhsulun dəyəri ilə birbaşa bağlı deyildir, yalnız fəaliyyət növündən asılıdır. Məsələn, əlillərin əməyinə, iqtisadi zəif istehsala, istehsalın xüsusi şəraitinə maliyyə yardımları göstərilə bilər.

İSTEHSALA VERGİLƏR – bilavasitə məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə əlaqədar olan, vergilər qrupunu ifadə edən, MHS-də tətbiq olunan termindir. İstehsala vergilərdən və *istehsala digər vergilərdən* ibarətdir.

İSTEHSALAT ZƏDƏLƏNMƏSİNİN STATİSTİKASI – xəstələnmə statistikasının bir bölməsidir. İstehsalat zədələnməsinin kəmiyyət xarakteristikasını: istehsalatla məşğul olarkən bədbəxt hadisələr nəticəsində zərərçəkmişlərin, eyni zamanda axırı ölümə qurtaranların sayı, istehsalatda zərərçəkmişlərin iş qabiliyyətli olmadığı günlərin sayını öyrənir.

İSTEHSALÇI – mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, satış üçün mal istehsal edən idarə, müəssisə, təşkilat və ya sahibkardır.

İSTEHSALATDA ZƏDƏLƏNMƏNİN AĞIRLIQ ƏMSALI – hesabat dövründə baş vermiş bədbəxt hadisələr nəticəsində zərərçəkənlərin sayının əmək qabiliyyəti itirilmiş adam-günlərin ümumi sayına nisbətidir. Bu göstərici bir zərər çəkənə düşən əmək qabiliyyəti itirilmiş günlərin sayı kimi hesablanır.

İSTEHSALÇI MÜƏSSISƏNİN QIYMƏTİ - əmtəənin satılmasına (xidmətin göstərilməsinə) görə istehsalçının aldığı qiymətdir. Adətən, göndərmənin franko-stansiya qiyməti kimi (yəni məhsulun istehlakçıya çatdırılmasının dəyəri nəzərə alınmadan) formalaşdırılır və özündə əlavə dəyərə və dotasiyaya vergiləri birləşdirmir.

İSTEHSALÇININ QIYMƏTİ – (I) - əlavə dəyər vergisindən başqa, istehsalçının məhsula görə ödədiyi vergi və alınmış borclar daxil edilməklə, buraxılmış mal və ya xidmət vahidinə görə istehsalçının aldığı qiymətdir. Onlara

istehsalçı tərəfindən ayrılıqda nəzərə alınan göndərmə üzrə xərclər daxil edilmir.

(II) - məhsul kimi istehsal olunmuş əmtəə və xidmət vahidinə görə alıcıdan istehsalçının aldığı məbləğ, çıxılışın istənilən ƏDV və ya ona bərabər tutulan, alıcının hesab-fakturasına daxil edilən, çıxılmış vergi hesab edilir. Ona, istehsalçı tərəfindən ayrılıqda hesab-faktura yazılan istənilən nəqliyyat xərcləri daxil edilmir.

İSTEHSALDA BƏDBƏXT HADİSƏLƏR HAQQINDA AKT

– aşağıdakı məlumatları özündə əks etdirən hüquqi sənəddir: bədbəxt hadisənin tarixi və vaxtı, təşkilatın adı, ünvanı və fəaliyyət sahəsi, zərər çəkənin şəxsiyyət vəsiqəsinin (pasportunun) məlumatları, onun *sənəti (vəzifəsi)*, bədbəxt hadisə şəraitinin təsviri, hadisənin növü və bədbəxt hadisəni törədən səbəblər, xəsarət almanın diaqnozu haqqında tibbi arayış. Vaxtın müəyyən anında təşkilatlarda, iqtisadi sahələrdə və s. yerlərdə bədbəxt hadisələrin başvermə tezliyinin hesablanması üçün aktın məlumatlarından əhalinin sağlamlığı statistikasında məlumat mənbəyi kimi istifadə olunur.

İSTEHSALDA ZƏDƏ – müəssisənin, təşkilatın ərazisində əmək öhdəliklərini yerinə yetirdiyi zaman, həmçinin işə gedərkən və ya işdən qayıdarkən müəssisənin işçilər üçün ayırdığı nəqliyyatda bir və ya daha çox iş günündə əmək qabiliyyətini itirməklə və ya ölümlə nəticələnən bədbəxt hadisələrdən zərər çəkmiş şəxslərin sayını xarakterizə edir.

İSTEHSALDAN SONRAKI İNVESTİSİYALAR – istehsal prosesinə daxil (inteqrasiya) edilməmiş, onun başa çatma mərhələsində qoyulmuş investisiyalardır. Avadanlıqlara münasibətdə bu termindən istifadə olunur. Göstərilən investisiyalar əsasən ətraf mühitin mühafizəsi investisiyalarına aid edilir.

İSTEHSALIN DƏYƏRİ - vahid tərəfindən həyata keçirilmiş faktiki istehsalın həcminin dəyərini müəyyən edir və aşağıdakı kimi hesablanır:

dövriyyə (satışdan mədaxil)

+ vahid tərəfindən hazırlanmış məhsul ehtiyatlarının və başa çatmamış istehsalın dəyişməsi

+ yenidən satış üçün alınan və sub podratçılara verilən əmtəə ehtiyatlarının dəyişməsi

- yenidən satış və sub podratçılara verilmək üçün əmtəə və xidmətlərin alınması

+ öz yığımı üçün istehsal olunan məhsul

= İstehsalın dəyəri

Başqa sözlə, o “gəlir və xərclər” cədvəlindəki müəyyənləşdirilmələrə uyğun olaraq, əlavə dəyər və “aralıq istehlakın”ın cəmidir.

İSTEHSALIN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

- iqtisadi fəaliyyətin son nəticəsinin və onun əldə olunması üçün tətbiq və sərf olunan vəsait və ya ehtiyatların nisbətlərini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriyalar kompleksidir. Kəmiyyətə ölçülməsi üçün, istehsalın müxtəlif amilləri ilə təmin olunan, son nəticənin miqdarını əks etdirən **göstəricilər sistemindən** istifadə olunur. Məsələn, *əmək məhsuldarlığı* - canlı əmək məsrəflərinin səmərəliliyini; *fondverimini* - əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edir və s. Adı çəkilən hər bir göstərici təhlildə sərbəst mənə kəsb edir. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin **ümumiləşdirici göstəricisi** nəzəri olaraq ümumi daxili məhsulun ya məsrəflər çoxluğuna, ya da ehtiyatlar çoxluğuna olan nisbəti ilə müəyyən edilir.

İSTEHSALIN SƏRHƏDİ – Sistemdə (Aİ-də) istehsalın sərhədləri ümumilikdə istehsal sərhədlərindən daha dardır. Buna görə də, Sistemin istehsal sərhədinə düşən fəaliyyət növləri aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

a) digər vahidlərə verilən (öz istehsalçısından başqa) və ya belə əmtəə və xidmətlərin istehsalı prosesində istifadə olunan əmtəə və xidmətlərin istehsalı daxil olmaqla, göndərilmək üçün nəzərdə tutulan bütün şəxsi və ya kollektiv əmtəə və xidmətlərin istehsalı;

b) istehsalçılar tərəfindən özünün son istehlakı və ya ümumi kapital yığımı üçün saxlanılan, öz gücünə istehsal olunan bütün əmtəələr;

c) öz şəxsi yaşayış yerində yaşamaq üzrə xidmətlərin istehsalı, həmçinin maddəli xidmətçilərin ödədiyi ev və şəxsi xidmətlərin istehsalı.

İSTEHSALIN ÜMUMİ XƏRCLƏRİ – satış dəyəri də daxil olmaqla, məhsulun son mərhələdə ümumi dəyəridir.

İSTEHSALLA BAĞLI VERGİLƏR VƏ RÜSUMLAR (ƏDV-dən başqa)

– istehsalla bağlı vergi və rüsumlara aşağıdakılar daxildir:

- istehlaka vergilər, aksiz yığmaları satılmış məmulatlarla bağlı zinət əşyalarına və yaxud hesabat vahidlərinin öz müştərilərinə yazdığı hesab-faktura üzrə göstərilmiş xidmətlərə vergilər;

- istehsalla bağlı və hesabat vahidi tərəfindən ödənilmiş (və yaxud ödənilməsi gözlənilən) bütün digər dolayı vergilər. Buraya əsas kapital kimi baxılan avtomobillərə və digər nəqliyyat

vasitələrinə vergilər, gerb yığımı, qeydiyyatata görə yığım, torpağa və daşınmaz əmlaka vergilər (vergi qoyma və gəlirlərə ümumi verginin yığılması üçün inzibati vasitə hesab edildiyi hallar istisna olmaqla), muzzdlu işçilərin əmək haqqının ümumi məbləğinə vergilər, lisenziya yığımları, yerli vergilər, sığortaya vergilər, dövlət rüsumları və dövrü ödəmələr, yəni tədbirlər və çəkilər sistemlərinin yoxlanmasına görə rüsumlar, məhkəmə sənədlərindən çıxarışlara və s. yığımlar kimi xüsusi dövlət xidmətlərinə görə ödənilən vergilər daxildir. Mənfəətə vergilər daxil edilmir. *Qeyd: İstehsalla bağlı vergilər və rüsumlar təsərrüfat fəaliyyətinin sadə hesabının tərtib edilməsi üçün lazımdır. Yuxarıda göstərilmiş vergi və rüsumlardan bəziləri həmişə daimi xərclər hesab edirlər. Məsələn: torpağa və daşınmaz əmlaka vergilər və yaxud istehsal gücləri ilə birbaşa bağlı vergilər. Digər vergi və rüsumlar isə özündə maliyyə hesabat ili ərzində istehsalın həcmi ilə birbaşa bağlı olan dəyişən məsrəfləri əks etdirir.*

İSTEHSALLA ƏLAQƏDAR RÜSUM VƏ VERGİLƏR (ƏDV VƏ DÖVRİYYƏ İLƏ ƏLAQƏDAR OLAN DİGƏR VERGİLƏR İSTİSNA OLMAQLA) - pul və natural

formada məcburi əvəzsiz ödəmədir və mal və xidmətlərin idxalı, işçi qüvvəsinin tutulması, sahibkarlıq və torpaqdan istifadə, istehsalatda istifadə edilən bina və digər aktivlərlə əlaqədar olaraq, dövlət idarəetmə orqanları və ya Avropa İttifaqının təşkilatları tərəfindən toplanılır.

Bu rüsum və vergilər əməliyyatın həcmi ilə birbaşa əlaqədar olan məhsullarla bağlı rüsumlardan və qeyd edilmiş xərcləri əks etdirən rüsumlardan ibarətdir. Onlara həmçinin aksiz rüsumları, xüsusi məhsulların satışında gerb rüsumları, maliyyə əməliyyatları və kapitalla olan əməliyyatlardan vergilər, avtomobillərin qeydiyyatı vergisi, əyləncə vasitələri, lotereya, qumar oyunları, mərcərdən vergilər, sığorta pulu vergiləri və s. daxil edilir. Bu vergilər, mənfəət əldə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, ödənilməlidir.

İstehsala olan digər vergilər, müəssisələrin istehsal etdiyi və yaxud satdığı mal və xidmətlərin kəmiyyətindən və ya dəyərindən asılı olmayaraq, onların istehsalla məşğul olması ilə əlaqədar ödəməli olduqları bütün vergilərdən ibarətdir. Onlar torpağa, istehsalda istifadə edilən əsas fondlara və ya əmək ehtiyatlarına görə və yaxud müəyyən növ fəaliyyət və əməliyyatlara görə ödənilə bilər.

İSTEHSAL-TEXNİKİ TƏYİNATLI MƏHSULLARIN ALINMASININ ORTA

QIYMƏT İNDEKSİ – sənaye müəssisələri və tikinti təşkilatları üçün əsas material-texniki qrupların alış qiymətləri əsasında hesablanır. *Statistik müşahidələr* özündə yanacağı, elektrik enerjisini və cari istehlakda istifadə olunan, əsas struktur müəyyənləşdiriciləri olan xammalların, materialların, komplektləşdiricilərin növlərini birləşdirən məhsul qrupları üzrə aparılır. Alışın orta qiyməti özündə istehsal qiymətləri ilə yanaşı, nəqliyyat, satış xərclərini, vergi və aksizləri də birləşdirir və müşahidə ilə əhatə olunmuş müəssisələrin məhsulun kəmiyyət və dəyəri haqqındakı məlumatları əsasında hesablanır. Alışın qiymət indeksinin quruluşu müəssisənin müqayisəli dairəsi üzrə baza dövründə alınmış məhsulun dəyəri haqqında məlumatlar əsasında ölçülməsi sistemini nəzərdə tutur.

“İSTİ (QAYNAR) PULLAR” – borc kapitalı bazarında təkrar istehsal prosesinin normal olması üçün onların miqdarının lazım olandan çox olan ehtiyatıdır və müasir şəraitdə milli və beynəlxalq borc kapitalı hissələrinin mövcud olması formalarından biridir. “İsti (qaynar) pullar” – bazara daha yüksək faiz dərəcələri və arbitraj imkanları ilə yönəldilən qısamüddətli kapital axınıdır.

İSTİQAMƏTLƏR ÜZRƏ DAŞINMALARIN QEYRİ-BƏRABƏRLİK ƏMSALI

– yük axınının (sərnişin axınının) yüksüz istiqamətdə kəmiyyətinin, yük axınının (sərnişin axınının) yüklənmiş istiqamətə olan kəmiyyətinə nisbətidir. Məntəqə üçün bir istiqamətdə (boş) daşınmaların minimum sıxlığının, digər istiqamətdə (yüklənmiş) daşınmaların maksimum sıxlığına olan nisbəti müəyyən edilir. İstiqamətlər üzrə (hər iki tərəfə) daşınmaların bölüşdürülməsində məntəqələrin məcmusu üçün daha az yüklənmiş istiqamətdə *yük dövriyyəsinin* (sərnişin dövriyyəsinin) daha çox yüklənmiş istiqamətdə *yük dövriyyəsinə* (sərnişin dövriyyəsinə) olan nisbəti hesablanır.

İSTİQRAZ – 1) öz sahibinin nəzərdə tutulan müddət ərzində istiqrazı buraxan şəxsdən onun nominal dəyərini və ya sair əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsdiq edən *qiymətli kağızlarıdır*. İstiqrazların gəliri faiz adlanır və ödənilməli olan öhdəliklərin hesabına daxil edilir. Vaxtı qurtardıqdan sonra istiqraz nominal dəyər üzrə emitentlə alınır. Əgər istiqraz nominal dəyərindən aşağı qiymətə satılırsa, onda ondan gələn gəlir qiymətdə göstərilən fərqi təşkil edir və diskont adlanır; 2) dövlət və korporasiyalar tərəfindən buraxıla bilən, sahibi ilə emitenti arasındakı borc münasibətlərini təsdiqləyən və sahibinə

emitentdən buraxılış şərtlərində nəzərdə tutulan müddətdə borcun nominal dəyərini və ya başqa əmlak ekvivalentini, həmçinin təsbit edilmiş şəkildə illik gəlir almağa hüquq verən fond qiymətli kağızıdır. Aşağıdakı istiqraz növləri fərqləndirilir: istiqrazsız, faizsiz, müddətsiz, xarici, daxili, uduşlu, zamanətli, dövlət, qızıl istiqraz, hökumətlərarası istiqraz, istiqraz vərəqəsi, opsiyon istiqraz, açıq istiqraz, faizli istiqraz, rentalı istiqraz, “yonulmuş istiqraz”, subordinasiyalı istiqraz, məqsədli istiqraz.

İSTİQRAZ ÜZRƏ FAİZ – istiqraz emitentinin ildə 1-2 dəfə istiqraz sahibinə ödədiyi gəlirdir.

İSTİQRAZ VƏRƏQƏSİ – öz sahibinə müəyyən edilmiş faiz formasında gəlir əldə etmək hüququ verən qiymətli kağızdır. Gəlir xüsusi tirajlarda oynanılan uduş, yaxud kupon ödəmək formasında ola bilər. Azərbaycan Respublikasında daxili istiqrazlar üzrə istiqraz vərəqəsi buraxmaq hüququ dövlətə məxsusdur. İstiqraz vərəqəsi xüsusi növ vətəndaş-hüquq öhdəliyini rəsmiləşdirir. Burada borc alan dövlət, borc verən isə vətəndaşlardır. İstiqraz vərəqəsini əmanət bankları sərbəst satır və alırlar. İstiqraz vərəqəsindən və onun uduşlarından vergi tutulmur. Səhmdar cəmiyyətləri də istiqraz vərəqlərini buraxırlar.

İSTİQRAZLAR ÜZRƏ BORCLAR - istiqrazlar şəkildə verilən borclar sərbəst dövr edən sertifikatlardır. Kreditorlara həmin buraxılışda istiqrazların nominal dəyərini almaq hüququ verir.

İSTİQRAZLARIN GƏLİRLİLİYİ – aşağıdakı düsturlarla hesablanan kəmiyyətdir:
a) əgər istiqraz satılmamışdırsa (istiqrazın cari gəlirliliyi):

$$P = (F + Q_n - Q_a) : Q_a \cdot 100\%$$

burada: F – il ərzində əldə olunmuş faiz; Q_n – istiqrazın nominalı; Q_a – istiqrazın alış qiyməti; P – faizlə gəlirliliyidir;

b) əgər istiqraz satılıbsa və ya ödənilibse (istiqrazın yekun gəlirliliyi):

$$P = (F_a + Q_n - Q_a) : Q_a \cdot H \cdot 100\%$$

burada: F_a - istiqrazı sahib olunan bütün illər ərzində alınmış faiz; Q_n – istiqrazın nominalı və ya istiqrazın satış qiyməti; H – istiqrazı sahib olma müddətidir.

İSTİLİK ELEKTRİK STANSİYALARININ FAYDALI İŞ ƏMSALI – istiliyin elektrik enerjisinə çevrilməsinin bütün mərhələlərində, yandırılmış yanacağın tərkibində olan, istilik enerjisindən istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricidir. Enerji istehsalının ayrı-ayrı mərhələlərinin faydalılığı **qazanın netto** faydalı iş əmsalı (FİƏ) – qazanxanadan maşın zalına ötürülən, buxarın tərkibində olan istilik enerjisinin miqdarının qazanxanada yandırılan yanacağın tərkibində olan istilik enerjisinin miqdarına nisbətini xarakterizə edir; maşın zalının FİƏ – istilik ekvivalentində şindən (özü qızmadan, çox güclü elektrik cərəyanını nəql edən xüsusi məftildən) stansiyadan kənara buraxılan elektrik enerjisinin miqdarının və maşın zalından istehlakçılara buraxılan istilik enerjisinin miqdarının maşın zalında alınmış buxarın tərkibində olan istilik enerjisinin miqdarına nisbətidir.

İstilik elektrik stansiyalarının faydalı iş əmsalını tam (iqtisadi) hesablayarkən əlavə olaraq enerjinin qazanxanadan maşın zalına (buxar ötürücülərinin FİƏ, adətən, 0,984-ə bərabər götürülür) ötürülməsi zamanı baş verən itkilər də nəzərə alınır.

İstilik elektrik stansiyalarının tam faydalı iş əmsalını stansiyadan kənara buraxılan enerjinin (istilik ekvivalentində elektrik və istilik) miqdarının qazanxanada yandırılmış yanacağın tərkibində olan enerjinin miqdarına nisbəti və ya üç hissəli əmsalın hasili kimi müəyyənləşdirmək olar.

İSTİRAHƏT MÜƏSSİSƏSİ – qanuniləşdirilmiş şəkildə, əməli olaraq, sağlam adamların istirahəti üçün nəzərdə tutulmuş, bir qayda olaraq kurortların, müalicə-sağlamlıq yerlərinin hədudlarında şəhəratrafi zonalarda yerləşən sağlamlıq müəssisələridir (evlər, pansionatlar, bazalar və digər istirahət müəssisələri aid edilir).

İSTİRAHƏTİN, İDMAN TƏDBİRLƏRİNİN VƏ MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNİN TƏŞKİLİ ÜZRƏ XİDMƏTLƏR – kinofilmlərin və videofilmlərin istehsalı, yayılması və nümayişi üzrə xidmətləri; radio və televiziya verilişləri sahəsində; teatr işlərinin, bədii qalereyaların və incəsənət əsərlərinin sərgilərinin təşkili üzrə xidmətləri; kitabxanaların, arxivlərin, mədəni-maarifləndirmə təşkilatlarının, muzeylərin xidmətləri; tarixi abidələrin, yerlərin və binaların qorunması üzrə xidmətləri; mədəni-maarifləndirmə fəaliyyəti sahəsində xidmətləri; nəbatat bağlarının, heyvanat parklarının, qoruqlarının və s. xidmətləri; idman, istirahət və

əyləncə məşğuliyyətinin təşkili üzrə xidmətləri özündə birləşdirir.

İSTİSMAR - (fəaliyyətdir) 1) istismar prosesidir; 2) istismar formasıdır.

Hüquqi əsaslarla müəssisəyə xidmət edən hüquqi vahidlə digər hüquqi vahid arasında münasibətləri təsnifləşdirir. Müəssisəni istismar edən şəxs sahibkar, icarədar, fermer, həmçinin digər hüquqi vahidin səlahiyyətli nümayəndəsi ola bilər.

İSTİSMAR DÖVRÜ – nəvəsiya dövründə gəmilərin nəqliyyat və qeyri-nəqliyyat (köməkçi) işlərində olma vaxtıdır.

İSTİSMAR NETTO YÜK DÖVRİYYƏSİ (İSTİSMAR NETTO TON-KİLOMETR-LƏR) – faktiki hərəkət yolu üzrə, vaqonlarda yüklərin yerinin dəyişməsinin yekun göstəricisidir. Bütün sahələr və qatarlar üzrə sonradan yekunlaşdırmaqla, qatarın *netto kütləsinin* (çəkisinin) çəkini dəyişmədən keçilmiş yolun uzunluğuna vurulması ilə müəyyən olunur. Yolların ayrılması üçün yük daşınmalarının həcmi göstəricisindən istifadə edilir.

İSTİSNA (KƏNAR ETMƏ) HƏDDİ - Aİ-yə üzv ölkələr arasında İntrastat sistemi üzrə statistik məlumat göndərənlər tərəfindən həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarının illik dəyərinin keçməli olmadığı həddir. Onlar statistika bəyannamələrini doldurmaqdan azaddırlar. Belə ki, onlar dövrü vergi bəyannamələrini təqdim etməkdən azad edirlər.

İŞ BURAXMA (ÜZÜRSÜZ SƏBƏBDƏN İŞƏ ÇIXMAMA) – işçinin icazəsiz və səbəbsiz işdə olmaması ilə əlaqədar işlənməmiş iş vaxtıdır. Statistika adam-günlərlə hesablanır və onların tərkibinə həm icazəsiz işə çıxılmamış, həm də bir neçə gün ərzində 3 saatdan artıq işdə olunmamış (fasiləsiz və ya cəmləməklə) adam-günlər daxil edilir.

İŞ TAPMAQDAN ÜMİDİNİ ÜZƏN ŞƏXS – hazırkı anda işləmək istəyən və işə başlamağa hazır olan, lakin iş tapa bilməyəcəyinə əmin olduğuna görə fəal iş axtarmağı dayandıran şəxsdir. İş axtarmağı dayandırmağın səbəbi ya əmək bazarında yaranmış vəziyyətlə (məsələn, yaşadığı rayonda münasib iş yerinin olmadığına əmin olduğuna), ya da şəxsi mülahizələrlə (peşə və bacarığına uyğun gələn işlərin olmaması, yaxud işəgötürənin namizədin həddindən çox gənc və yaxud yaşlı olmasını bildirməsi ilə) əlaqəli ola bilər. İş tapmaqdan ümidini üzən şəxs

iqtisadi qeyri-fəal əhali kateqoriyasına daxil edilir. Belə ki, fəal iş axtarmağı dayandırmışdır və mövcud qaydalara görə o, *işsiz* əhali qrupuna daxil edilməməlidir. Əmək bazarının vəziyyətini təhlil edərkən, iqtisadi qeyri-fəal əhəlinin belə kateqoriyasına ayrıca baxılır, çünki onların işsizlər sırasına keçməsi ehtimalı daha çoxdur. İş tapmaqdan ümidini üzən şəxslər barədə məlumatlar *işçi qüvvəsi müəyinələrinin* materialları əsasında hazırlanır.

İŞ VAXTI - 1) məhsulun istehsalına və ya müəyyən həcmdə işin və xidmətlərin yerinə yetirilməsinə sərf edilmiş təqvim vaxtının bir hissəsidir; 2) işçinin yerinə yetirdiyi, yaxud yerinə yetirməli olduğu iş və ya digər əmək vəzifələri üçün zəruri olan vaxtın davamlılığıdır. Statistika anlayışında iş vaxtı üç kateqoriyanı birləşdirir: normal iş vaxtı; faktiki işlənmiş vaxt; haqqı ödənilmiş vaxt. **Normal** iş vaxtı qanunla və ya kollektiv müqavilə ilə müəyyən edilmiş iş vaxtının davamlılığı (müddəti) ilə müəyyən edilir (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş gündəlik və həftəlik iş saatları ərzində işçilərin əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün müəyyən edilmiş zaman hesab olunur) və gündəlik (həftəlik) saatların sayı ilə ölçülür (Əmək Məcəlləsinə görə, gündəlik normal iş vaxtının müddəti 8 saatdan artıq ola bilməz. Gündəlik normal iş vaxtına uyğun olan həftəlik normal iş vaxtının müddəti 40 saatdan artıq müəyyən edilə bilməz). Normal iş vaxtından əlavə işlənmiş iş vaxtı yüksəldilmiş maaş dərəcəsi üzrə ödənilir və hər hansı müəssisədə (təşkilatda) bu kateqoriya işçilər üçün istisna sayılır. **Faktiki işlənmiş vaxt** normal iş vaxtı müddətində işlənən vaxt daxildir: normal iş vaxtı işlənmiş vaxt, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada normal iş saatlardan artıq işlənmiş vaxt; iş yerlərində, ona xidmət edilməsi və işə hazırlanması üçün keçirilən vaxt; işçinin günahından asılı olmayaraq, iş yerlərində işçilərin boş dayandıqları vaxt, işdə istirahət üçün ayrılmış qısa fasilə üçün vaxt. Faktiki işlənmiş vaxta haqqı ödənilmiş, ancaq işlənməmiş vaxtlar, məsələn, illik məzuniyyət və ya xəstəlik dövrü aid edilmir. **İşlənilməmiş** vaxt icazəli səbəbdən istifadə edilməyən (xəstəliyə görə, məzuniyyətlə əlaqədar, qanunla icazə verilən digər işə çıxmamalar) və icazəsiz səbəbdən istifadə edilməyən - itirilmiş iş vaxtına (boş dayanmalar, üzrsüz işə gəlməmələr) bölünür. **İşlənmiş** iş vaxtı işlənmiş iş vaxtına görə işçilərə hesablanmış əmək haqqının ödənilməsi vaxtı özündə birləşdirir. İşçilərin iş vaxtının ölçülməsi adam-gün və adam-saatlar ölçülür. Ay, rüb, il üzrə iş vaxtının faktiki orta davamlılıq müddəti hesablanı bilər. Bunun üçün müvafiq

dövr üzrə faktiki işlənmiş adam-günləri (adam-saatları) həmin dövr üzrə işçilərin orta siyahı sayına bölmək lazımdır. İş vaxtından istifadə səviyyəsi iş ilindən, rübündən, ayından, həftəsindən, günündən istifadə əmsalını xarakterizə edir və faktiki iş dövrünün davamlılığının onun müəyyənləşdirilmiş davamlılığına bölünməsi yolu ilə tapılır.

Göstərilənlərdən əlavə, statistikada natamam və qısaldılmış iş vaxtı ifadələrindən də istifadə olunur. **Natamam iş vaxtı** əmək müqaviləsi bağlanarkən, habelə əmək münasibətləri prosesində işçi ilə işəgötürənin qarşılıqlı razılığı ilə natamam iş vaxtı – natamam iş günü, yaxud natamam iş həftəsi müəyyən edilə bilər. Natamam iş vaxtının müddəti və onun qüvvədə olduğu zamanın - ayın, ilin davamiyyəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. **Qısaldılmış iş vaxtı** - əmək şəraiti, əmək funksiyasının xüsusiyyətləri, işçinin yaşı, səhhəti və digər hallarla əlaqədar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş iş vaxtıdır.

İŞ VAXTININ YARISINDAN AZ İŞLƏYƏNLƏRİN SAYI VƏ İŞ VAXTININ YARISINDAN ÇOX İŞLƏYƏNLƏRİN SAYI

- həftə ərzində işlənmiş və ödənilmiş saatların miqdarı üzrə bölüşdürülmüş işçilərin sayıdır; saatların bu miqdarına Aİ-yə üzv ölkələrdə və ya vahidin aid olduğu iqtisadiyyat sahəsində tam iş həftəsi hesab edilən iş həftəsinə uyğun olaraq baxılır və qiymətləndirilir. Əgər milli səviyyədə belə norma hələ müəyyən edilməmişdirsə, bu zaman əvvəl şərtləndirilmiş 40 saatlıq iş həftəsi tətbiq edilir.

İŞ VERƏNLƏR – xüsusi, şəxsi (ailə) müəssisəsini, fermasını müstəqil və ya bir, yaxud bir neçə işgüzar partnyoru (şəriki) ilə idarə edən şəxsdir, həmçinin fərdi əsasda peşə fəaliyyəti ilə və ya sənətkarlıqla məşğul olan və muzzdlu işçilərin əməyindən istifadə edən şəxslərdir (*“Fərdi əsasla işləyən şəxslər”ə* bax).

İŞ YERİ – (I) – müəyyən peşə sahibi olan işçi (və ya işçilər qrupu) tərəfindən istehsalat funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan müəyyən məkanın bir hissəsidir;

(II) - ayrı-ayrı şəxslərlə və institusional vahid-rezident arasındakı faktiki və ya ehtimal olunan müqaviləyə (mal və xidmətlərin buraxılmasının təmin edilməsinə dair deyil, əmək məsrəflərinə aid olan) əsasən müəyyənləşdirilən, müqavilədə göstərilmiş dövr ərzində və ya işin qurtarması haqqında müvafiq bildirişdə, kompensasiyası (özüməşğul şəxslərin qarışıq gəlirləri də daxil olmaqla) ödənilməklə nəzərdə tutulmuş işin (əmtəə və xidmətlərin istehsalına qoyulan

fəaliyyət növünün) yerinə yetirildiyi yerdir. Belə müəyyənləşdirməyə həm muzzdlu işçilərin, həm də özüməşğul şəxslərin iş yerləri düşür: yəni - muzzdlu işçinin iş yeri, əgər bu şəxs, işverəndən fərqli olaraq, başqa institusional vahidə aiddirsə və özüməşğul şəxsin iş yeri, əgər o işverənlə eyni bir institusional vahidə aiddirsə.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iş yeri konsepsiyası məşğulluq konsepsiyasından fərqlənir.

O eyni bir şəxsin ikinci, üçüncü və sair iş yerlərini birləşdirir. Bu iş yerlərindən hesabat dövrü ərzində bir-birinin ardınca, yaxud hər hansı bir kəs gecə vaxtı bir işə, gündüz vaxtı isə digər işə malikdirsə, paralel istifadə edilə bilər.

Digər tərəfdən, müvəqqəti olaraq işləməyən, lakin “onların iş yerləri formal olaraq adlarına yazılmış” şəxslər bu konsepsiyaya daxil edilmir. Məsələn, “onların işə qayıtmasına zəmanət və ya qayıtma vaxtına görə müqavilə” formasında. İşə götürənlə işini dayandırmış şəxs arasındakı belə sövdələşmə (məsələn, təhsilə görə), Milli Hesablar Sisteminə uyğun olaraq iş yerinin konsepsiyasına düşmür.

İŞÇİ (İŞ) QÜVVƏSİ – bir çox ölkələrin iqtisadi nəzəriyyəsi və statistikasında *iqtisadi fəal əhalidir*. İşçi qüvvəsi anlayışı məzmunca *əmək ehtiyatları* termininə yaxındır. İngilis dilli ədəbiyyatlarda *labour*, *labour force* terminlərindən; nadir hallarda – *manpower* (peşə-ixtisas xarakteristikaları kontekstində) terminindən istifadə olunur. İş qüvvəsi – iqtisadi nəzəriyyədə insanın işinin fiziki və mənəvi qabiliyyətinin məcmusu kimi ifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu terminlər çox vaxt sinonim anlayışlardır.

Demoqrafiya üçün işçi qüvvəsinin ayrı-ayrı yaş-cins xarakteristikaları: kişi və qadın işçi qüvvəsi, əmək qabiliyyətli yaş həddindən kənar işçi qüvvəsi, o cümlədən uşaqlar və yeniyetmələr ən çox maraq doğurur. İki son qrupa aid olan məlumatlar BƏT tərəfindən onların əməkdə iştirakına qoyulan mövcud məhdudiyyətlərlə əlaqədar işlənir.

İşçi qüvvəsinin dəyəri ilk növbədə ölkənin iqtisadi səviyyəsindən, onun sənaye cəhətdən inkişafı tarixindən, ilk növbədə təhsillə, o cümlədən peşəkar biliklərlə müəyyən edilən keyfiyyətindən asılıdır. Lazımi keyfiyyətdə işçi qüvvəsinin çatışmaması istehsal strukturunu mövcud olan işçi qüvvəsinə uyğun qurulmasına məcbur edə bilər (məsələn, Böyük Britaniya sənayesi), yaxud iqtisadi böhrana gətirib çıxara bilər (Portuqaliyalı mütəxəssislərin kütləvi çıxıb getməsindən sonra, Anqola).

Qərb ədəbiyyatında ilkin və ikinci işçi qüvvəsi fərqləndirilir; əgər ilkin işçi qüvvəsinin daha

yüksək əmək haqqı varsa və sosial cəhətdən nisbətən yaxşı müdafiə olunursa, ikinci (qadınlar, qocalar, xırda şirkətlərin qulluqçuları) cüzi əmək haqqı və sosial müdafiə ilə xarakterizə olunur, lakin məhz bu, ikinci işçi qüvvəsi bazarında yüksək axın olduqda, bir çox ölkələrə *işsizliyi* aşağı səviyyədə saxlamağa imkan verir.

İŞÇİ HEYƏTİ (tikintidə) – həm əsas, həm də ikinci dərəcəli-köməkçi fəaliyyətlə məşğul olan və tikinti məhsulunun istehsalı ilə bağlı olan funksiyaları birbaşa və ya dolayısı ilə yerinə yetirən tikinti, quraşdırma və layihə-axtarış təşkilatlarının işçiləridir. Tikinti və quraşdırma təşkilatlarının heyəti iş sahələrinə və yerinə yetirilən istehsal funksiyalarına görə bölünürlər. İşçi heyət say göstəricisi ilə xarakterizə olunur: siyahı sayı (tarixə görə) və orta siyahı sayı (dövrə görə).

İŞÇİ HEYƏTİN ƏMƏYİNİN ÖDƏNİLMƏSİNƏ SƏRF OLUNAN XƏRCLƏR – hesabat dövrü ərzində ödəmə cədvəlinə daxil edilən evdə iş görən işçilər də daxil edilməklə, müşahidə olunan vahid tərəfindən özünün daimi və müvəqqəti işçilərinə, onlar tərəfindən görülmüş işə görə haqqa xərclənmiş müqavilələr üzrə bütün ödəmələri, mükafatları və natura şəklində ödəmələri əhatə edir. Həmçinin vahid tərəfindən tutulan, işçilərdən tutulan vergilər və sosial sığortaya ayırmalar, habelə sosial sığortaya işverənin məcburi və könüllü üzvlük haqları buraya daxil edilir. *Bu göstəricini “İşçi qüvvəsinə xərclərlə” göstəricisi ilə qarışdırmaq olmaz.*

İŞÇİ HEYƏTİN KATEQORİYASI – onların yerinə yetirdikləri funksiyalardan asılı olaraq, mizdlə işləyənlərin (*“Mizdlə işləyənlər”*ə bax) təsnifatıdır. Mizdli işçiləri qruplara bölüşdürərkən “Məşğulluq təsnifatı”ndan istifadə edilir. Mizdli işçilər iki qrupa bölünür: fəhlə və qulluqçular. Qulluqçular qrupu aşağıdakı kateqoriyalara ayrılır: rəhbərlər, mütəxəssislər və qulluqçulara aid olan digər işçilər. Rəhbərlər - müəssisənin və onun struktur bölmələrinin rəhbərləri vəzifələrini tutanlar aid edilir. Rəhbərlərə, xüsusilə direktor, müdir, baş mütəxəssislər və s. aid edilir. Mütəxəssislər - mühəndis-texniki, iqtisadi və digər işlərlə məşğul olanlar, xüsusilə aqronomlar, inzibatçılar, mühasiblər, mühəndislər, normallaşdırma mütəxəssisləri, iqtisadçılar, energetiklər, məsləhətçi-hüquqşünaslar və s. aid edilir. Qulluqçular - sənədləşmələrin, uçot və nəzarətin rəsmiləşdirilməsini, təsərrüfat xidmətini həyata keçirənlər, xüsusilə agentlər, arxiv müdirləri, növbətçilər, karguzarlar, kassirlər, katibə-

makinaçılar, statistiklər, stenoqraflar, hesablayıcılar, çertyojçular aiddir.

Fəhlələr - əsasən, fiziki əməklə funksiyasını yerinə yetirən, birbaşa maddi sərvətlərin yaradılması ilə bilavasitə məşğul olan, maşın, mexanizm və istehsalat tikililərini iş vəziyyətində saxlayan şəxslər aid edilir.

İŞÇİ QÜVVƏSİ BAZARI – normal təkrar istehsalın və əmtəədən - “işçi qüvvəsindən” səmərəli istifadənin təmin edilməsinə yönəldilmiş ictimai münasibətlər sistemini özündə əks etdirən, *bazar iqtisadiyyatının* əsas elementidir. Bu, bazar istehsal sferaları və təsərrüfatın sahələri, fəaliyyətin növləri və formaları üzrə işçi qüvvəsinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi mexanizminin funksiyasını yerinə yetirir. İşçi qüvvəsi bazarının əsas elementləri – tələb və təklifin konyunkturasını müəyyənləşdirən, işçi qüvvəsinin dəyər və qiymətinə, rəqabətə təsir göstərən tələb və təklifdir. **Tələb** bazarda təklif olunan işçi qüvvəsinə və işçi qüvvəsindən istifadə edilməsi üçün, uyğun olaraq, istehsal vasitələri təmin olunmasına ictimai tələbatın həcm və strukturunu əks etdirir, *iqtisadi fəaliyyətlə məşğulların*, həmçinin vakansiyaların (boş yerlərin) sayı və strukturu ilə xarakterizə olunur. **Təklif** iş (əmək) qabiliyyəti olan, iş almağa marağı və ehtiyacı olan insanların sayı və tərkibini (cinsi, yaşı, təhsili, peşəsi, ixtisası və digər keyfiyyətlərini) xarakterizə edir. Hər bir mövcud anda bu say *iqtisadi fəal əhəlinin* sayı ilə ölçülür. İşçi qüvvəsi bazarının **konyunkturası** – bu, konkret iqtisadi vəziyyətin, işçi qüvvəsinin qiymətinin və ölkədə əhəlinin adambaşına düşən istehlakının səviyyəsinin təsiri üzrə əmələ gələn işçi qüvvəsinə tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi və nisbətidir. Konyunkturaya bir çox amillər təsir göstərir. Onlar ümumilikdə xırda çəkili, işçi artıqlığı və işçi çatışmazlığı ola bilər, həmçinin işçi qüvvəsi bazarında çıxış edən müxtəlif əhəli qruplarının qeyri-bərabər vəziyyətini əks etdirə bilər. Təcrübədə işçi qüvvəsinə tələb və təklifin ümumi və strukturunda bərabərliyinə nail olmaq çox çətindir.

İŞÇİ QÜVVƏSİNƏ ÇƏKİLƏN XƏRC-LƏRDƏN BAŞQA, DİGƏR İSTİSMAR XƏRCLƏRİ - bu “əmtəə və xidmətlərin alınmasının ümumi həcmi” ilə “alındığı vəziyyətdə yenidən satılması üçün əldə edilmiş əmtəə və xidmətlərin alınmasının ümumi həcmi” arasındakı fərqi ekvivalentidir. Beynəlxalq statistikada bu bölmə hazırda aşağıdakı iqtisadi funksiyalara uyğun gəlir:
- bina və avadanlıqlarla əlaqədar istismar xərcləri;

- satış üzrə xərclər;
- digər istismar xərcləri.

İŞÇİ QÜVVƏSİNƏ ÇƏKİLƏN ÜMUMİ XƏRCLƏR

- işverənin muzzdlu işçiyə çəkdiyi xərcdir. İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərə muzzdlu yerinə yetirilmiş işlərlə bağlı birbaşa əmək haqqı, hər ödəniş dövründə verilməyən mükafat və xeyriyyə ödənişləri, qeyri-iş günlərinə görə ödəmələr, işdən çıxarmaya görə pul, natura ilə ödənişlər kimi birbaşa xərclər daxildir. Həmçinin muzzdlu işçilərlə bağlı, işverən tərəfindən haqqın ödənilməsindən asılı olmayaraq, sosial sığorta üzrə kollektiv şəkildə qəbul edilmiş konkret və könüllü üzvlük haqları, birbaşa sosial müavinətlər, peşə təhsilinə çəkilən xərclər, alınmış istənilən subsidiyalar çıxılmaqla, məşğulluğa aid olan digər sosial xərclər (mədəni və tibbi xidmətlər, nəqliyyat və s. xərclər) və vergilər kimi əlavə xərclər də daxil edilir.

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN MÜAYİNƏSİ – məşğulluq problemləri üzrə ev təsərrüfatlarının seçmə statistik müayinəsidir. Azərbaycanda statistika orqanları tərəfindən 2003-cü ildən keçirilməyə başlanmışdır, 15 və yuxarı yaşda olan əhalini əhatə edir; bunun əsasında işsizliyin səviyyəsi və tərkibi, iqtisadi fəal və məşğul əhali haqqında məlumatlar hazırlanır.

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN NÖVBƏLİLİK ƏM-

SALI – müəssisənin mövcud növbəli iş rejimində sayə görə daha çox işçi olan növbəyə hesablamaqla faktiki iş növbələrinin orta sayının nisbi göstəricisidir. Faktiki bir məşğul işçinin iş yerindən istifadəsini xarakterizə edir. Müəyyən tarixə bütün növbələrdə məşğul işçilərin sayının, növbədə sayına görə daha çox məşğul işçilərin sayına nisbəti ilə müəyyən edilir. Vaxt müddəti ərzində işçi qüvvəsinin növbəlilik əmsalı bütün növbələrdə işlənmiş adam-günlərin sayının növbədə miqdarına görə daha çox işlənmiş adam-günlərin sayına bölməklə hesablanır. Əgər ən böyük növbədə bütün iş yerləri doldurulmuşsa (yüklənmişə), onda ən böyük növbəyə hesablamaqla, hesablanmış işçi qüvvəsinin növbəlilik əmsalı iş yerlərindən istifadəni dəqiq əks etdirir. Əgər bütün iş yerləri doldurulmamışsa, onda iş yerlərinin (işlənmiş adam-günlərin) sayının iş yerlərinin (adam-yerlərin) sayı daha çox olan növbəyə bölünməsi ilə *fasiləsizlik* (iş yerlərindən istifadə) əmsalı müəyyən edilir. Növbəlilik əmsalını müəssisənin iş rejimi üzrə növbələrin sayı ilə müqayisə etmək lazımdır, yəni *növbəlilik rejimindən istifadə* əmsalını növbəlilik əmsalını verilmiş müəssisə üçün müəyyənləşdirilmiş iş növbələrinin sayına

(məsələn, üç növbəyə) bölmək yolu ilə hesablamaq lazımdır.

Növbə rejimindən istifadə əmsalının və fasiləsizlik əmsalının hasili iki amilin (növbə rejimindən istifadənin və ən çox doldurulmuş (yüklənmiş) növbədə iş yerlərindən istifadənin) təsirini əks etdirən *iş yerlərindən istifadənin integral əmsalını* verir.

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN SAYININ ARTMA (AZALMA) İNDEKSİ

– baxılan dövrün sonuna işçilərin sayının onların bu dövrün əvvəlinə olan sayına nisbəti ilə hesablanır.

İŞÇİ QÜVVƏSİNİN ÜMUMİ DÖVRİY-

YƏSİ – hərəkətin intensivliyini əks etdirir və baxılan dövr ərzində bütün işə götürülənlərin və işdən çıxanların cəminin bu dövrdə işləyənlərin orta sayına nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

İŞÇİLƏRİN HƏRƏKƏTİ

– işçilərin işə qəbulu və işdən azad edilməsi nəticəsində işçilərin siyahı sayının (*“İşçilərin siyahı sayı”na bax*) dəyişməsidir. Hesabat dövrü üzrə işçilərin hərəkəti balans şəklində verilə bilər: hesabat dövrünün əvvəlinə işçilərin siyahı sayı üstə gəl hesabat dövründə işə qəbul edilənlərin sayı, çıxılsın hesabat dövründə işdən azad edilənlərin sayı, bərabərdir hesabat dövrünün sonuna olan işçilərin sayına. İşçilərin hərəkəti *kadrların dövryyəsi* və daimiliyi (*“Kadrların daimiliyi əmsalı”na bax*) göstəriciləri ilə xarakterizə olunur.

İŞÇİLƏRİN İŞİNİN NÖVBƏLİLİK ƏM-

SALI – orta hesabla bir işçiyə düşən iş növbəsinin faktiki sayıdır. İşçilərin işinin növbəlilik əmsalı müəyyən tarixə işə çıxmış bütün işçilərin sayının bu tarixə növbədə ən çox məşğul olan işçilərin sayına nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. Vaxtın hər hansı bir dövrü ərzində işçilərin işinin növbəlilik əmsalı bu dövrdə bütün növbələrdə işlənmiş adam-günlərin sayının, bu dövr ərzində növbədə daha çox işləmişlərin sayı üzrə işlənmiş adam-günlərin sayına bölünməsi ilə hesablanır.

İŞÇİLƏRİN ORTA GƏLİRİ VƏ ORTA ƏMƏK HAQQI

– müəssisə, təşkilat və idarələrin işçinin istehlakına verilən, bir muzzdlu işçiyə hesablanmış vəsaitin orta kəmiyyətidir. İstehlaka yönəldilən vəsaitə pul və natura şəklində aşağıdakı ödəmələr daxil edilir: əmək haqqının ödənilməsinə sərf olunan xərclər; pul ödəmələri və mükafatlar; dividendlər; əmək kollektivinin səhmləri üzrə və müəssisənin, idarənin, təşkilatın

mülkündəki əmək kollektivinin əmanətlərindən ödənen faizlər.

İşçilərin orta əmək haqları əmək haqqı fondlarına, il ərzində işin yekunları üzrə mükafatlara və birdəfəlik mükafatlara görə hesablanır.

İŞÇİLƏRİN ORTA SİYAHİ SAYI – hesabat dövründə (ay, rüb, ilin əvvəlindən, il) işçilərin orta sayıdır. İşçilərin orta siyahı sayını müəyyənləşdirmək üçün işçilərin siyahı sayından aşağıdakılar çıxarılır: hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətdə və uşağa qulluğa görə məzuniyyətdə olan qadınlar; təhsil müəssisələrində təhsil alan və əmək haqqı saxlanılmadan məzuniyyətdə olan işçilər. Natamam iş vaxtına işə qəbul edilmiş işçilər faktiki işləmiş vaxta mütənasib olaraq nəzərə alınır. Hesabat ayında işçilərin orta siyahı sayı tabel uçotunun məlumatları üzrə ayın hər bir təqvim gününün işçilərinin siyahı sayının tərkibinin toplanması və alınmış yekunun ayın təqvim günlərinin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Rüb, ilin əvvəlindən və ilə görə işçilərin orta siyahı sayı hesabat dövrünə daxil olan bütün aylar üzrə işçilərin orta siyahı sayının toplanması və alınmış yekunun ayların sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Əgər müəssisə ili tam işləməmişsə (işin mövsümi xarakteri və ya yeni istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq), onda işçilərin orta siyahı sayı müəssisənin işlədiyi bütün aylar üzrə işçilərin orta siyahı sayının toplanması və alınmış yekunun 12-yə bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir.

İŞÇİLƏRİN SİYAHİ SAYI – bağlanmış əmək müqavilələrinə (sazişlərinə) uyğun olaraq, daimi, mövsümi və müvəqqəti işə götürülmüş müəssisələrin (idarələrin, təşkilatların) bütün işçilərinin sayıdır.

Natamam iş vaxtı, həmçinin evdə işləri yerinə yetirmək üçün (evdə işləyən işçilər) işə qəbul edilən işçilər siyahı sayında tam vahid kimi nəzərə alınır. Əmək üzrə rəsmi statistika müşahidələri aparılarkən, siyahı işçilərinin sayı müəyyən tarixə göstərilir, məsələn, hesabat dövrünün birinci və axıncı tarixinə.

İşçilərin siyahı sayı özündə həm faktiki işləyənləri, həm də hər hansı səbəblərə görə işdə olmayanları, yəni xidməti ezamiyyətləri; illik və əlavə məzuniyyətlər; xəstəliklər; hamiləliyə və doğuşa görə məzuniyyətləri və uşağa qulluğa görə əlavə məzuniyyətləri; təhsil müəssisələrində oxumaq; rəhbərliyin icazəsi ilə dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi; proqul və digər işdə olmayanları birləşdirir.

İşçilərin siyahı sayına əvəzedicilər, həmçinin mülki müqavilə bağlamış və ya əmək müqaviləsi

bağlamadan haqq (qonorar) alan şəxslər daxil edilmirlər.

İŞÇİLƏRİN SİYAHİ TƏRKİBİNƏ ƏMƏK HAQQI XƏRCLƏRİ

– hesabat dövrü ərzində işçilərin yerinə yetirdiyi işin əvəzinə muzzdlu işçiyə (daimi və ya müvəqqəti işçilərə və ya qulluqçulara, həmçinin evdə iş görənlərə) işverənin ödədiyi pul və ya natura formasında haqdır (muzddur). Siyahı tərkibinin işçilərinə əmək haqqı xərclərinə həmçinin müəssisə tərəfindən tutulan vergilər və işçilərin sosial sığortaya ayırmaları, həm də işverənlərin sosial sığortaya məcburi və könüllü ayırmaları daxildir.

İşçilərin siyahı tərkibinə əmək haqqı xərcləri muzzdlu işçilərin əmək haqqının və işverənin sosial sığortaya xərclərinin cəmindən ibarətdir.

Xərclərə onların vaxtamuzd və ya işə muzzd əsasda, müəyyən miqdarda məhsul buraxılışına və ya müvəqqəti yerinə yetirilmiş işə görə ödənilməsindən və ödəmələrin müntəzəm və ya qeyri-müntəzəm həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, hesabat dövrü ərzində ödənilmiş bütün haqlar (muzzdlar) daxildir. Xərclərə xidmət illərinə görə bütün ödəmələr, tutduğu vəzifəyə və yüksək məhsuldarlığa görə mükafatlar, xeyriyyə köməkləri, on üçüncü əmək haqqı (və oxşar qeyd olunmuş mükafatlar), işdən çıxan işçilərə işdən çıxmağa görə pul, ev kirayə etmə üçün vəsait, nəqliyyat xərcləri, yaşayış səviyyəsinə görə müavinətlər və ailə müavinətləri, komissiyon haqları, peşə təhsili üzrə məşğələlərə getməyə vəsait, normadan artıq işlənmiş və gecə saatlarına və s. görə ödəmələr, həmçinin işçilər tərəfindən alınan və işverən tərəfindən tutulan vergilər, sosial sığortaya ayırmalar və digər ödəmələr daxil edilir.

Həmçinin işverənin sosial sığortaya xərcləri də daxil edilir. Bu xərclərə qocalığa, xəstəliyə, hamiləliyə, iş bacarığı olmadığına, işsizliyə, peşəkar zədələnməyə və xəstələnməyə, ailə müavinətinə, həmçinin digər sxemlərə görə işverənin sosial sığortaya ödəmələri daxildir. Bu xərclər onların qanunla müəyyənləşdirilməsindən, kollektiv müqavilələrlə, öz təbiətinə görə sazişlər və ya könüllülük əsasında qəbul edilməsindən asılı olmayaraq daxil edilir.

İstehsal vahidləri üçün siyahı tərkibinin işçilərinə əmək haqqı xərcləri hesabat dövrü ərzində işə ödənilmiş xərcləri özündə əks etdirir. Bu xərclərə ezamiyyət xərclərinin ödənilməsi daxil edilmir.

Siyahı tərkibinin işçilərinə əmək haqqı xərcləri aşağıdakı kimi hesablanı bilər:

Muzzdlu işçilərin əmək haqqı

+ Sosial sığortaya ödəmələr

= siyahı tərkibinin işçilərinə əmək haqqı xərcləri

İŞÇİLƏRİN YERİNİN DOLDURULMASI

ƏMSALI – müxtəlif səbəblər üzrə təşkilatdan çıxmış işçilərin yerinin yeni işə götürülənlərlə doldurulmasını əks etdirir. Müəyyən dövr ərzində işə götürülən işçilərin sayının həmin dövr ərzində işdən çıxmış işçilərin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır.

İŞÇİNİN TARİF DƏRƏCƏSİ – müəyyən peşə üzrə işçinin yerinə yetirdiyi işin mürəkkəblilik dərəcəsi və ixtisas səviyyəsinin göstəricisidir. İşçinin təhsil müəssisəsində və ya istehsalatda aldığı peşəkar hazırlığının nəticəsi kimi, ona verilir. İşçilərə əmək haqlarının tarif norması üzrə verildikdə, hər bir işçinin tarif dərəcəsinə müəyyən ölçüdə tarif norması uyğun olur. İşçilərin orta tarif norması, işçilərin sayı üzrə müəyyənləşdirilmiş, işçilərin tarif dərəcələrinin məcmusundan orta ədəd kimi hesablanır.

İŞDƏN AZAD EDİLMİŞ İŞÇİLƏR – müəssisə ləğv edildikdə, işçilərin sayı və ya ştatları ixtisar edildikdə, peşəkarlıq səviyyəsi, ixtisası (peşəsi) kifayət dərəcədə olmadığına görə, müvafiq qərar qəbul edən təşəbbüsü ilə işçinin tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmədiyi barədə səlahiyyətli orqan tərəfindən əmək müqaviləsi pozulan işçilərdir.

İŞƏ ÇIXAN İŞÇİLƏRİN SAYI - verilmiş gündə işə çıxanların (əzamiyyətdə olanlar daxil edilməklə) siyahı tərkibindəki şəxslərin sayıdır. İşə çıxan işçilərin sayı tabel uçotunun məlumatlarına görə hər gün müəyyən edilir. İşə çıxan işçilərin sayı bütün işçilər üzrə, o cümlədən növbələr üzrə ilin sonuna ümumilikdə müəssisələr üzrə və əsas sexlər (bölmələr) üzrə əks olunur. İşçilərin işə çıxma sayından işçilərin növbəlilik əmsalının hesablanmasında istifadə olunur. Bunun üçün bütün işçilərin işə çıxma sayı daha çoxsaylı növbədə işləyənlərin sayına bölünür.

İŞƏ GÖTÜRƏNLƏRİN SOSIAL SIĞORTAYA AYIRMALARI – *sosial sığortaya ayırma* növüdür. MHS-də *gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi* göstəricisidir. Muzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi göstəricisinin tərkibində nəzərə alınır. Öz işçilərini sosial yardımla təmin etmək üçün işə götürənlərin sosial sığorta proqramlarını idarə edən sığorta müəssisələrinin və ya digər institusional vahidlərin sosial təminat fondlarına sosial sığortaya görə bilavasitə ödədikləri məbləğlərdir. MHS-nin gəlirlərin

yarınması hesabında (*“Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı”na* bax) *İşə götürənlərin sosial sığorta ayirmaları* göstəricisinin əsas tərkib hissəsi kimi istifadə olunur.

MHS-də qəbul olunur ki, hətta əgər praktikada işə götürənlər bu məbləği sosial və pensiya fondlarına bilavasitə ödəsələr də, onlar bu məbləği işçilərin əvəzinə ödəyirlər. İşə götürənlərin sosial sığortaya ayirmaları **faktiki** və **şərti** olur. Onlar, müəyyən hadisələr baş verdikdə və ya işçilərin gəlirlərinə və ya rifahına pis təsir göstərə bilən müəyyən şərait baş verdikdə (xəstəlik, bədbəxt hadisələr, işçinin ştatı ixtisara düşəndə, pensiyaya çıxanda və s.), muzdlu işçilərin sosial müavinətlər almaq hüququ ilə təmin olunması üçündür.

İŞƏ GÖTÜRƏNLƏRİN SOSIAL SIĞORTAYA ŞƏRTİ HESABLANMIŞ AYIRMALARI

- əgər işə götürənlər üçüncü tərəfi, yəni ixtisaslaşmış sığorta və ya pensiya fondunu cəlb etmədən muzdlu işçilərin sosial hüquqlarının təmin edilməsi öhdəliyini öz üzərlərinə götürürlərsə, bu halda icarəyə götürənlər müəyyən normativlər üzrə sosial sığortaya ehtiyat görməli olduqları kəmiyyətdir. Bu kəmiyyət sosial müavinətlərin və pensiyaya əlavələrin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İcarəyə götürənin sosial sığortaya şərti ayirmaları göstəricisi *sosial sığortaya işə götürənlərin faktiki ayirmaları* ilə birlikdə icarəyə götürənlərin sosial sığortaya ayirmalarını təşkil edir ki, bu da muzdlu işçilərin əmək haqqının tərkibində *gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi* hesabında əks etdirilir.

İŞƏGÖTÜRƏN – tam fəaliyyət qabiliyyətli olub işçilərə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlamaq, ona xitam vermək, yaxud onun şərtlərini dəyişdirmək hüququna malik mülkiyyətçi və ya onun təyin etdiyi (müvəkkil etdiyi) müəssisənin rəhbəri, səlahiyyətli orqanı, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsdir. Əmək münasibətləri sahəsində işəgötürən aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- qanunla müəyyən edilmiş qaydada işçilərlə əmək müqavilələri bağlamaq, onların şərtlərini dəyişdirmək, habelə əmək müqavilələrini ləğv etmək;
- işçilərdən əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş şərtlərin, öhdəliklərin vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilməsini tələb etmək;
- işgüzar keyfiyyətinə, əməyinin nəticələrinə, peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun olaraq, işçini müvafiq vəzifələrə (peşələrə) irəli çəkmək;
- işçilər əmək müqaviləsinin şərtlərini, müəssisədaxili intizam qaydalarını pozduqda,

qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada onları intizam məsuliyyətinə cəlb etmək;

- işçilərin ona və ya mülkiyyətçiyə vurduğu maddi ziyanın ödənilməsi üçün qanunvericiliyə müvafiq tədbirlər görmək;

- əmək kollektivləri ilə və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatı ilə kollektiv müqavilə bağlamaq və bu müqavilə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;

- əmək müqaviləsi bağlayarkən müəyyən edilmiş qaydada və müddətə sınaq müddətini müəyyən etmək.

İşəgötürənin əsas vəzifələri əmək müqaviləsinin şərtlərinə və onlarda nəzərdə tutulmuş öhdəliklərə əməl etmək, müvafiq normativ hüquqi aktların tələblərini yerinə yetirmək, kollektiv müqavilələrin, sazişlərin şərtlərinə, onlarda nəzərdə tutulmuş öhdəliklərə əməl etmək, fərdi, kollektiv əmək mübahisələri üzrə məhkəmə qərarlarını (qətnamələrini) yerinə yetirmək, işçilərin ərizə və şikayətlərinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müddətdə və qaydada baxmaq və s. ibarətdir.

İşçilərin hüquqlarını pozan, əmək müqaviləsi üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən işəgötürən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyətə cəlb edilir.

İŞGÜZAR FƏALİYYƏT İNDEKSİ - əsas bazar xarakteristikalarının dinamik göstəricilər kompleksidir: investisiya indeksi, qiymət, satış, gəlir, səhmlərin birja indeksi, sifariş və satış indeksi və s. Bəzən bazarın konyunkturasının xarakteristikası qismində nəzərdən keçirilən inteqral, çoxşaxəli göstəricilər hesablanır.

İŞGÜZAR FƏALLIQ – bazarın vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir; investisiyanın həcmi ilə, razılaşmaların sayı və miqdarı, sifarişlər portfelinin vəziyyəti, bazarın əsas parametrlərinin dinamikası ilə xarakterizə olunur. Bazar münasibətlərinin formalaşması zəminində sahibkarlar mövcud realıqda öz resurslarını qiymətləndirir, bazarda baş verən proseslərə adekvat olaraq öz işlərini qurur, özlərinin gələcək perspektivlərini qiymətləndirirlər. Qısamüddətli belə planlaşdırmalar ölkənin cari və növbəti dövrlər üçün iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir edir. Statistika sahəlikliq mühitinin formalaşdırılması, iqtisadi fəallığın yüksəldilməsi istiqamətində zəruri qərarların qəbul edilməsi üçün uçot təşkil olunur və işgüzar mühitin öncədən qiymətləndirilməsi üçün qabaqlayıcı məlumatlar hazırlanır. Bu proseslər çərçivəsində istehsalın həcminə görə işçilərin sayının yetərliliyi; müəssisənin məhsuluna daxili və xarici bazarda tələbat, ümumi və innovasiya xarakterli

məhsul istehsalı, qalığı və xammal, material ehtiyatları; müəssisənin istehsal gücündən istifadə səviyyəsi; növbəti dövrlər üçün müəssisənin istehsal gücünün qiymətləndirilməsi; qiymətlərin, o cümlədən xammal və materialın, satılmış məhsulun qiymətlərinin dəyişməsi; müəssisənin maliyyə göstəriciləri, o cümlədən mənfəəti (zərəri), maliyyə resursları ilə təminatı; müəssisənin ümumi iqtisadi vəziyyəti; müəssisənin istehsal fəaliyyətini məhdudlaşdıran amillər və yeni iş yerləri və s. haqqında məlumatlar toplanır. (*“İşgüzar fəaliyyət indeksi”*nə bax).

İŞGÜZAR TURİZM - təqdimat mərasimlərində, konfranslarda, sərgilərdə, yarmarkalarda, birjalarda iştirak etmək, biznes qərarlarının qəbulu, işçi heyəti ilə təlimlər aparılması, işgüzar əlaqələrin yaradılması məqsədilə nümayəndə heyəti ilə həyata keçirilən turist səfərləri nəzərdə tutulur. Bu, eyni zamanda kollektiv üzvləri arasında qeyri-formal münasibətlərin yaradılmasına təşəbbüs göstərmək və iştirakçıların əhval-ruhiyyəsinin qaldırılması üsuludur.

İŞLƏNƏN MƏLUMATLARIN HƏCMİ – məlumat-hesablama sistemində giriş və çıxış məlumatlarının cəmi kimi müəyyən edilir. Qiymətləndirmə hər bir iş üzrə aparılır və sonra bütün işlər üzrə işlənən məlumatların həcmi ümumi qiyməti alınır. İş dedikdə, statistik işlər proqramına uyğun olaraq yerinə yetirilən, başa çatmış texnoloji dövrə (statistik məlumatların toplanması, işlənməsi və buraxılması) malik olan əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. Hər bir statistik iş üzrə işlənən məlumatların həcmi aşağıdakı düsturla müəyyənləşdirilir:

$$V_{\text{ümumi}} = V_{\text{giriş}} + V_{\text{çixış1}} + V_{\text{çixış2}}$$

Burada $V_{\text{ümumi}}$ – hər bir statistik iş üzrə işlənən məlumatların ümumi həcmi,

$V_{\text{giriş}}$ - statistik işlər proqramına uyğun olaraq, hər bir statistik iş üzrə giriş məlumatlarının həcmi,

$V_{\text{çixış1}}$ - statistik işlər proqramına uyğun olaraq, statistika orqanlarına təqdim olunan hər bir statistik iş üzrə çıxış məlumatlarının həcmi,

$V_{\text{çixış2}}$ - statistik işlər proqramına uyğun olaraq, yerli hakimiyyət orqanlarına təqdim olunan çıxış məlumatlarının həcmi göstərir.

Giriş məlumatlarının həcmi - statistik işlər proqramına uyğun olaraq, statistika şöbələri və idarələri, nazirliklər, komitələr, baş idarələr tərəfindən statistika orqanlarına təqdim olunan hesabat sənədlərinin sütun xanalarının cəmi kimi

və normativ-sorğu məlumatlarının göstəricilərinin cəmi ilə tapılır.

Çıxış məlumatlarının həcmi dedikdə, statistik işlər proqramına uyğun olaraq, yuxarı səviyyədə təqdim olunan məlumatlar başa düşülür. Çıxış məlumatlarının həcmi yuxarı səviyyəyə ötürmək üçün formalaşdırılan sənədlərdəki göstəricilərin cəmi üzrə birbaşa hesabla müəyyən edilir. Bununla yanaşı, ötürülən sənədin başlığı və kodları çıxış məlumatlarına daxil edilmir. Formalaşdırılan sənəddəki sıfır göstəricilər isə nəzərə alınır.

İŞLƏNMƏMİŞ VAXTA GÖRƏ ÖDƏMƏLƏR - illik, əlavə və tədris məzuniyyətlərinin; yeniyetmələrin güzəştli saatlarının; donorların qan vermə günlərinin; işçilərin günahı olmadan boşdayanmaların; məcburiyyət üzündən proqulların, müdiriyyətin təşəbbüsü ilə məcburi məzuniyyətlərin və s. ödənilməsinə göstərir.

İŞLƏNMİŞ TORPAQLAR – faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi, layların formalaşdırılması, geoloji-kəşfiyyat, tikinti və torpaq örtüyünün pozulması ilə bağlı digər işlər başa çatdırılmış (tam və ya qismən), korlanmış torpaq sahələridir. İşlənmiş torpaqlar yenidən kultivasiya (bərpa edilmə) təyinatı və ya digər məqsədlər üzrə gələcək istifadəyə aiddir. Statistikada işlənmiş torpaqların uçotu tamamilə *korlanmış torpaqların* uçotuna oxşar həyata keçirilir.

İŞLƏNMİŞ VAXTA GÖRƏ ÖDƏMƏLƏR - *əmək haqqının* bir hissəsidir. İşlənmiş vaxta görə tarif dərəcələri, maaş, tərtib edilmiş tariflər üzrə hesablanmış əmək haqqı; ödənilmə mənbəyindən asılı olmayaraq, müntəzəm və yaxud dövrü xarakter daşıyan mükafatlar və haqlar; həvəsləndirmə ödəmələri və əlavələri; iş rejimi və əmək şəraiti ilə əlaqədar kompensasiya ödəmələri; müvəqqəti əvəzetmələr zamanı maaş fərqlərinin ödənilməsi və s. daxil edilir.

İŞLƏYƏNLƏRİN ÜMUMİ SAYINDAN QEYRİ-FORMAL SEKTORDA MƏŞĞULLARIN SAYI (Minilliyin bəyan-naməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - *qeyri-formal sektorda məşğul olanların* sayına müəyyən dövr ərzində onların məşğulluq sahəsindəki vəziyyətindən (işverenin, fərdi məşğul işçinin, ailə müəssisəsində işləyənin, mizdlə işləyən və yaxud istehsal kooperativinin üzvünün), həmçinin bu işin onlar üçün əsas və ya əlavə iş olmasından asılı olmayaraq, minimum bir qeyri-formal sektor müəssisəsində çalışan bütün adamlar daxildir.

Qeyri-formal sektor müəssisələri aşağıdakı meyarlarla müəyyən edilir: onlar, MHS 1993-də qəbul olunmuş tərifi uyğun olaraq, özündə ev təsərrüfatlarının qeyri-korporativ müəssisələrini ehtiva etdirir (kvazikorporasiyalar istisna olmaqla); onlar tərəfindən istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin heç olmasa müəyyən bir hissəsinin satış və ya barter mübadiləsi üçün təyin edilmişdir; onlar kənd təsərrüfatı fəaliyyətində iştirak etmirlər (o cümlədən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ikinci dərəcəli qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətində); bundan əlavə, onların ölçüləri (mizdlü işçilərin sayı üzrə) milli şərtlərdən asılı olaraq, müəyyənləşdirilmiş maksimumu aşmır və onlar milli qanunvericilik aktlarının (kommersiya fəaliyyətinə aid olan aktlar, vergi qanunvericiliyi, yaxud bu və ya digər analogi aktları nizamlayan sosial təminat və həmkarlar qruplarına dair qanunvericilik, qanunvericilik orqanları tərəfindən qəbul edilmiş digər qanun və ya qanunaltı aktlar) xüsusi maddələrinə uyğun olaraq qeydiyyatdan keçmir və onlardan heç biri mizdlü işçiləri qeydiyyatdan keçirmir.

İŞSİZLƏR – əmək qabiliyyətli şəxslər üçün müəyyən olunmuş əmək qabiliyyətli yaşda: a) işi (pul və ya gəlir gətirən məşğuliyyəti) olmayan, b) iş axtarmaqla məşğul olan, yəni dövlət və ya kommersiya məşğulluq xidmətinə müraciət edən, mətbuatda elanlardan istifadə edən, birbaşa müəssisənin müdiriyyətinə və ya işəgötürənə müraciət edən, şəxsi əlaqələrdən istifadə edən və ya şəxsi işini təşkil etmək üçün təşəbbüs göstərən, c) müəyyən vaxt ərzində işə başlamağa hazır olan şəxslərdir.

Məktəblilər, tələbələr, pensiyaçılar və əlillər o zaman işsizlərə aid edirlər ki, onlar iş axtarmaqla məşğul olmuşlar və işə başlamağa hazır olmuşlar. Əmək Statistikalərinin Beynəlxalq Konfransı tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplər bu tərif üçün əsas kimi götürülmüşdür. İşsizlərin sayına, cinsinə, yaşına, təhsil səviyyəsinə, yaşayış yerinə, ixtisasına, iş axtarmaq davamiyyətinə (işsizlik davamiyyətinə bax) və s. görə məlumatlar əhalinin iqtisadi fəallığına dair müayinələrin məlumatlarına əsaslanır ("*İşçi qüvvəsinin müayinəsi*")na bax). İşsizlərin tərkibindən dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan alınmış işsizlər ayrılır.

İŞSİZLƏRİN QEYDİYYAT ƏMSALI – işsizlərin ümumi sayında *dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin* xüsusi çəkisi. Azərbaycanın regionları üzrə bu əmsalın əhəmiyyəti geniş diapazona malikdir. Həm kəmiyyət, həm də istiqamətlər üzrə, yəni

həm artma, həm də azalmağa doğru dəyişir. İşsizlərin qeydiyyat əmsalının hesablanması üçün ümumi işsizlərin sayı və dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı vahid metodoloji əsasə gətirilir, yəni işsizlərin ümumi sayından, qanunvericiliklə işsiz hesab edilməyən işsizlər çıxılır. Sonunculara təqaüdcülər (pensiyaçılar) və əyani təhsil alan tələbələr daxildir.

İŞSİZLİK – iqtisadi fəal əhalinin tərkib hissəsindən biridir. İqtisadi fəal əhalinin bir hissəsinin özünə iş (gəlirli məşğuliyyət) tapa bilməməsini göstərən sosial-iqtisadi hadisədir (“İşsizlər”ə bax). İşsizlik statistikasına statistika orqanlarının məşğulluq üzrə müntəzəm apardığı müayinələrə və işsizlərin qeydiyyatı ilə məşğul olan dövlət xidməti orqanlarının məlumatlarına əsaslanır. Təhlil məqsədləri üçün işsizlik yaranma səbəblərinə görə bəzən aşağıdakı formalarda təsnifləşdirilir:

friksiyon işsizlik - işçilərin könüllü surətdə bir işdən digər işə keçməsi ilə bağlıdır;

struktur işsizlik – işsizlərin və vakansiyaların demoqrafik, peşəkar-ixtisas və coğrafi uyğunsuzluğu səbəbindən, müəssisənin boş iş yerləri olsa da, onları komplektləşdirə bilməməsidir;

dövri işsizlik – iqtisadi dövriyyənin azalması səbəbindən məşğul əhalinin bir hissəsi ixtisara düşür və uyğun olaraq, işsizlik artır;

klassik işsizlik – qalan işçilərin maaşının artırılması məqsədilə işçilərin bir hissəsinin işdən azad edilməsindən yaranır;

texnoloji işsizlik – avtomatlaşdırma və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar istehsalatda məşğul olanların ixtisara düşməsidir;

mövsümi işsizlik – yalnız müəyyən dövrdə (məsələn, kənd təsərrüfatı işlərinin qızğın çağında) işə malik olan, ilin qalan dövründə isə məşğuliyyəti olmayanlara aiddir.

İşsizlərin işsizliyin bu və ya digər növünə aid edilməsi haqqında məlumatları yalnız xüsusi şərti hesablamaların köməyi ilə almaq olar.

İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİ – baxılan dövrdə, *işsizlərin* sayının *iqtisadi fəal əhalinin* sayına faizlə nisbətidir. İşsizlik səviyyəsi əhalinin müxtəlif yaş qrupları, kişilər və qadınlar, müxtəlif təhsil səviyyəli şəxslər və s. üzrə hesablanı bilər.

İŞSİZLİYƏ GÖRƏ MÜAVİNƏT - rəsmi surətdə işsiz hesab edilən, vətəndaşların hüquqi cəhətdən malik olduğu, dövlət tərəfindən zəmanət verilən maddi (pul) yardımudur. İşsizliyə görə müavinətin miqdarı və ödəniş müddəti qanunla müəyyən edilir.

İŞSİZLİYİN DAVAMLILIĞI – şəxsin, istənilən axtarış üsulundan istifadə etməklə, müəyyən dövr ərzində iş axtardığı müddətdir. İşsizliyin davamlılığı iki xarakteristikaya malikdir: **başə çatmış** (bitmiş) işsizliyin davamlılığı - burada iş axtarmanın başlanma vaxtından işə düzəlməyə qədər olan müddət nəzərə alınır, yəni işsiz işə düzəlməsinin davamlılığı; **başə çatmamış** işsizliyin davamlılığı – iş axtarışının başlanma anından onun qeyd edilmə faktını keçən ana qədər olan müddət (sorgu və işçi qüvvəsinin digər müayinə formaları). İşsizliyin davamlılığının xarakteristikası üçün təhlildə iki göstəricidən istifadə olunur: işsizlərin baxılan tərkibi üçün orta ölçülü kəmiyyət kimi hesablanan işsizliyin orta davamlılığı və işsizliyin median (ortalama) davamlılığının kəmiyyəti. Bu göstəricilərin hesablamasının informasiya əsaslarını *işçi qüvvəsinin müayinəsi* zamanı alınan göstəricilər və əhalinin işə düzəlməsi haqqında dövlət məşğulluq xidmətlərinin hesabatlarının göstəriciləri təşkil edir. İşə düzəlmə haqqında hesabatların göstəricilərinə əsasən, orta və meridian göstəricilərin müddəti həm başə çatmış, həm də başə çatmamış işsizlik üçün, ancaq rəsmi qeydə alınmış işsizlərə görə hesablanır. İşçi qüvvəsinin müayinəsi zamanı bu göstəricilər ancaq başə çatmamış işsizliyə görə (“İşsizlər”ə bax) bütün işsizlər üçün hesablanı bilər.

İŞSİZLİYİN SƏVİYYƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - *işsizliyin* tərfi müəyyən dövr ərzində işi olmayan, lakin işləməyə hazır olan və maddə və ya özüməşğulluq üzrə iş axtarmaq üçün konkret addımlar atan adamların hamısını əhatə edir. *İşçi qüvvəsi* işə malik olan, həmçinin müəyyən dövr ərzində işə malik olmayan adamları özündə birləşdirir. *Məşğulluq* – bu, konkret hesabat dövründə bu və ya digər gəlir gətirən iqtisadi fəaliyyət növündə iştirak edən və ya müvəqqəti olaraq iştirak etməyən adamdır. *İqtisadi fəallıq* haqqı ödənilməklə və ya gəlir əldə etmək məqsədi ilə, yaxud şəxsi ev təsərrüfatında istifadə üçün mal və xidmətlərin istehsalını əhatə edir. İşsizlərin sayı işçi qüvvəsinin ümumi sayına bölünür.

İTKİ – “*Mənfəət*”ə bax.

İZLƏYƏN NƏZARƏTÇİ SİQNAL – real prosesə uyğunlaşmış modelin uyğunsuzluğunun daha cəld aşkar edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş siqnaldır. Onların mütləq qiymətinin eksponensial

ortaya bölünməsi yolu ilə proqnozlaşdırmanın eksponensial orta xətası kimi tapılır. İzləyən nəzarətçi siqnal eksponensial hamarlanmaya əsaslanan, modelin uyğunlaşma prosesinin avtomatlaşdırılmış tənzimlənməsi üçün tətbiq edilir.

İZOKVANT (BƏRABƏR BURAXILIŞ XƏTTİ) – istehsalın faktorlarının müxtəlif birləşmələrinin buraxılan məhsulların eyni kəmiyyətini verən nöqtələrinin həndəsi yeridir.

İZOTERMİK VAQON - istilik keçirməyən divarları, qapıları, döşəməsi və tavanı olan, ətraf və daxil səthləri arasında istilik mübadiləsi məhdud olmaqla nəqliyyat vasitəsinin ümumi istilik keçirmə əmsalı aşağıdakı 2 kateqoriyalardan birinə məxsus qapalı vaqon: $\dot{I}_n$ =Adi izotermik vaqon-K əmsalı $0.7 \text{ Bt/m}^2\text{C}$ -dən çox olmayan; $\dot{I}_r$ =Gücləndirilmiş izolyasiyaya izotermik nəqliyyat vasitəsi – K əmsalı $0.4 \text{ Bt/m}^2\text{C}$ -dən çox olmayan vaqon.

-J-

Jar fayl.....	343
Java	343
Jirohesab (jirohesablaşma)	343
JVM.....	343

JAR fayl – JAVA arxividir (ingiliscə Java ARchive). JAVA proqramlaşdırma dilində yazılmış proqramların saxlanıldığı adi ZIP - arxiv rolunu oynayır. JAR faylın işlək olması üçün, o, META-INF kataloqunda MANIFEST.MF faylını saxlamalıdır.

JAVA - obyekt yönlü proqramlaşma dilidir. Java - Sun Microsystems şirkəti tərəfindən təqdim olunan dil və texnologiyalara verilən ümumi addır. Java - hər hansı platformada kompayl edilən kodun başqa platformalarda da dəyişdirilmədən işlədilə bilməsinə olan ehtiyacdır. Dilin bu xüsusiyyəti Java Virtual Maşını sayəsində həyata keçirilir. Java texnologiyasının köməyi ilə səhifəyə interaktiv elementlər daxil etmək, sürüşkən pəncərələrin və qurulmuş freymlərin formatlarını bütünlüklə nəzarətdə saxlamaq mümkündür. Bu dil vasitəsilə «saat», «qaçan sətir», digər animasiyalar və çat yaratmaq mümkündür.

Üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, serverdə Java proqramının işini təmin etmək məqsədilə, əlavə modulların yüklənmə və qurulması lazım gəlmir.

JİROHESAB (JİROHESABLAŞMA - hesablaşma çekləri vasitəsilə nağdsız hesablaşmalar) - məbləğin bir hesabdən digərinə köçürülməsi yolu ilə kredit müəssisələri

tərəfindən həyata keçirilən nağdsız hesablaşmaların müxtəlifliyidir (müxtəlif növləridir). Jirohesab terminindən həm də nağdsız hesablaşmaların bütün sistemlərinin ifadə edilməsində istifadə olunur. Jirohesab müştərilərə öz hesablarında olan pullardan bankda hesabı olmayanlara müəyyən məbləğlərin köçürülməsinə imkan verir.

JVM (JAVA VIRTUAL MACHINE) – JAVA Virtual maşın-proqram şəklində bir kompüterdir. Həmin virtual maşında işləyən proqramlar virtual maşına normal kompüter kimi müraciət edir və virtual maşın öz növbəsində həmin müraciətlərə kompüter kimi reaksiya göstərir. Bir sözlə, kompüter emulyasiya edir. Nəticə etibarı ilə, Javada yazılmış proqramları istənilən yerdə, istənilən arxitekturalı kompüterdə, istənilən əməliyyatlar (Operating System) sistemində işə salarkən, onlar eyni cür işləyir. Yəni, proqram kompüterin heç bir fiziki vəziyyətindən asılı olmur. Həmin proqramın işləməsi üçün yalnız onun işləyə biləcəyi virtual maşın lazımdır. Java üçün virtual maşın (**JRE - Java Runtime Environment**) bir çox əməliyyatlar sistemi və bir çox arxitekturalı kompüterlər üçün mövcuddur. JRE Sun şirkəti tərəfindən yaradılmışdır.

-K-

Kadr dövriyyəsi.....	347	Kənd təsərrüfatı istehsalının	
Kadastr	347	mexanikləşdirilməsi.....	354
Kadrların daimilik (dəyişməzlik) əmsalı.....	347	Kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı ..	354
Kafi qiymət	347	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal	
Kalman yoxlaması.....	347	indeksi.....	354
Kanonik (qaydaya uyğun) korelyasiya		Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış	
təhlili	347	qiyməti	354
Kapital.....	348	Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı	354
Kapital (əsaslı) mallar	348	Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı	
Kapital aktivləri, əsas vəsaitlər	348	statistikası	355
Kapital hesabı.....	348	Kənd təsərrüfatı məhsulunun maya dəyəri	355
Kapital qoyuluşlarının təkrar istehsalının		Kənd təsərrüfatı müəssisəsi	355
strukturu	348	Kənd təsərrüfatı siyahıya alınması.....	355
Kapital qoyuluşlarının sahə quruluşu.....	348	Kənd təsərrüfatı statistikası.....	355
Kapital qoyuluşlarının texnoloji strukturu	348	Kənd təsərrüfatı tikintisi	356
Kapital qoyuluşu	348	Kənd təsərrüfatı yerləri	356
Kapital qoyuluşu mərhələsi.....	349	Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma	356
Kapital qoyuluşunun xüsusi çəkisi.....	349	Kənd təsərrüfatında material xərcləri	356
Kapital qoyuluşunun təsnifatı	349	Kənd təsərrüfatının energetik gücləri	356
Kapital transferlər	349	Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi	356
Kapital tutumu.....	349	Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu	357
Kapital verimi	349	Kənd və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, sənaye	
Kapital yaradan investisiyalar.....	349	və tikinti fəaliyyətindən dövriyyə.....	357
Kapitala cari vergilər.....	349	Kənd yaşayış məntəqələri	357
Kapitala investisiya	349	Kəndli (fermer) təsərrüfatı.....	357
Kapitala vergilər.....	349	Kəsilmək üçün mal-qara və quşların	
Kapitalla əməliyyatlar hesabı.....	349	istehsalı	358
Kapitallaşdırılmış məhsul	349	Kəsmə xətası	358
Kapitallaşma.....	350	Kiçik biznes	358
Karqo.....	350	Kiçik müəssisə	358
Kassa	350	Kiçik sahibkarlıq subyekti	358
Kassa əməliyyatı	350	Kiçik seriyalı istehsal.....	358
Kassa güzəştləri.....	350	Kiçik və orta müəssisələr.....	358
Kassada nağd pul	350	Kinoqurğu	359
Kassada olan nağd pulla əməliyyatlar.....	350	Kino-video prokat.....	359
Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr	350	Kioti konvensiyası	359
Keçirilmiş dəyər.....	350	Kitab	360
Keyfiyyət.....	350	Kitabça	360
Keyfiyyət əlamətlərinin əlaqə əmsalı.....	351	Kitabxana.....	360
Keyfiyyət göstəriciləri indeksi	351	Kitabxana fondu.....	360
Keyfiyyətə statistik nəzarət.....	352	Kitabxana fondunun dövr etməsi.....	360
Keyfiyyəti nəzərə almaqla təshih.....	352	Kitabxana proqramları	360
Keyns	352	Kitabxananın oxucularının sayı	360
Kənd əhalisi.....	353	Kitabın verilməsi	360
Kənd təsərrüfatı.....	353	Kitabların oxunaqlılığı.....	360
Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının		Klaster təhlili	360
ümumi yığımı.....	353	Klaster təhlilin iyerarxiya alqoritmləri	361
Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı	353	Klaviatura	361
Kənd təsərrüfatı heyvanlarının		Klavişa	361
məhsuldarlığı.....	353	Klirinq.....	361
		Klirinq sazişi.....	361

Klub tipli mədəniyyət müəssisələri.....	361	Kontokorrent hesab.....	370
Koba-duqlas istehsal funksiyası.....	361	Kontokorrent kredit	370
Kod.....	362	Kontrakt qiyməti	370
Kodlaşdırma	362	Kontrollinq.....	370
Kodlaşdırma	362	Konversiya edilən müəssisə.....	370
Kodlaşdırma	363	Konvertasiya olunan (dönərli) valyuta	370
Koqorta.....	363	Konveyer istehsalı	370
Koqorta ölüm cədvəlləri.....	364	Konyunktur məsləhətləşmələri	371
Kollektiv əmək mübahisəsi.....	364	Kooperasiya	371
Kollektiv xidmətlər	364	Kooperativ cəmiyyətlər	371
Kollektiv istehlak	364	Kooperativ mülkiyyəti	371
Kollektiv mülkiyyət	365	Kooperativ tikintisi	371
Kombinasiya edilmiş		Korlanmış (pozulmuş) torpaqlar	371
(birləşdirilmiş) nomenklatura.....	365	Korporasiya.....	371
Komisiyon ticarəti.....	365	Korporativ qiymətli kağızlar.....	372
Komisiyonçular	365	Korporativ müəssisələr	372
Kommersiya (kommersiya fəaliyyəti)	365	Korrelyasiya matrisi.....	372
Kommersiya (sahibkar) riski.....	365	Korrelyasiya təhlili	372
Kommersiya bankı	365	Korrespondensiya	372
Kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər.....	366	Kostinq–standart	372
Kommersiya hava gəmisinin yüklənməsi	366	Kotirovka	373
Kommersiya müsabiqəsi.....	366	Kovariasiya əmsalı.....	373
Kommersiya sirri.....	366	Kovariasiyalı təhlil.....	373
Kommersiya şirkətinin adı.....	366	Köçürmə	373
Kommersiya yüklənməsinin yük		Köhnəlmə dərəcəsi.....	373
dövriyyəsi.....	366	Köməkçi.....	373
Kommunal təsərrüfatı xidmətlərinin		Köməkçi fəaliyyət növü.....	373
göstərilməsi	366	Köməkçi xərclər.....	374
Kommunal təsərrüfatı statistikasi.....	366	Köməkçi maliyyə idarələri	374
Kompleks və ya birləşdirilmiş ticarət	366	Körpə ölümü	374
Komplekt sənaye obyekti.....	366	Körpə ölümü əmsalı.....	375
Komponent təhlil.....	366	Körpələr evi	375
Komponentlər metodu.....	367	Kredit	375
Kondominium	367	Kredit kartı.....	376
Konfidensial məlumatlar.....	367	Kredit multiplikatoru	376
Konflyuent təhlil	368	Kredit riski	376
Konkordasiya əmsalı.....	368	Kredit təşkilatı	376
Konosament	368	Kreditə görə faiz	376
Konsensusun əldə olunması	368	Kredit-icarə əməliyyatı	376
Konsert təşkilatları	368	Kreditlərin ödəniş (verilmə) sürəti.....	377
Konservasiya	368	Kreditor borcları	377
Konsessiya	369	Kreditor	377
Konsessiyaçı.....	369	Kuk əmsalı	377
Konsessiyaçı, konsessiyanın sahibi.....	369	Kütləvi (ictimai) kitabxana	377
Konsessiyalara, patentlərə, lisenziyalara,		Kütləvi xidmət nəzəriyyəsi	377
əmtəə nişanlarına və onlara bərabər tutulan		Kütləvi istehsal	377
hüquqlara (icazələrə) investisiya		Kvalimetriya	377
qoyuluşları.....	369	Kvantil	378
Konsessiyalara, patentlərə, lisenziyalara, mal		Kvazikorporasiya.....	378
nişanlarına və oxşar hüquqlara qoyulan		Kvazikorporasiyaları gəlirlərindən	
ümumi investisiyalar	369	götürmə	378
Konteyner.....	369	Kvintil	378

Kota.....	378
Kotalaşdıma	378
Kusdek (gömrük bəyannaməsi) instat.....	378

KADR DÖVRİYYƏSİ – müəyyən dövr ərzində işə qəbul edilən və siyahı tərkibinə daxil olan (“*İşçilərin siyahı sayı*”na bax) və ya işdən azad edilən işçilərin sayıdır. Kadr dövryyəsinin intensivliyi, hesabat dövründə işə qəbul edilənlərin sayının, işçilərin bu dövrdəki orta siyahı sayına olan nisbətini əks etdirən işə qəbul üzrə ümumi dövryyə əmsalı ilə və hesabat dövründə işdən çıxanların bu dövrdəki işçilərin orta siyahı sayına nisbətini əks etdirən işdən çıxma üzrə ümumi dövryyə əmsalı ilə xarakterizə olunur. Çıxanlar arasında öz arzusu üzrə işdən çıxanlar və üzrsüz iş buraxdığına və əmək intizamını digər formada pozduğuna görə işdən azad edilənlər xüsusi ayrılır. Bu səbəblərə görə işdən azad edilənlərin sayı – çıxıb getmə (kadr axını) üzrə izafi dövryyənin mütləq göstəricisidir. Hesabat dövrü üzrə bu sayın işçilərin həmin dövrdəki orta siyahı sayına nisbəti – kadr axıcılığı əmsalıdır (“*İşçilərin hərəkəti*”na bax).

KADASTR – özündə obyektlərin qiyməti və orta mənfəətliyi haqqında məlumatları ehtiva edən reyestr, rəsmi orqanların tərtib etdiyi siyahı, reyestrdir.

KADRLARIN DAİMİLİK (DƏYİŞMƏZ-LİK) ƏMSALI – bütün hesabat ilində siyahı tərkibində olan işçilərin sayının (“*İşçilərin siyahı sayı*”na bax) hesabat ili üzrə işçilərin orta siyahı sayına (“*İşçilərin orta siyahı sayı*”na bax) nisbətidir. Yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək siyahı tərkibində olan işçilərin sayı daxil olmaqla, yəni bütün il ərzində işləyənlər aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilir: ilin əvvəlində (1 yanvar) siyahıda olan işçilərin sayından, hesabat dövründə qəbul olunanlardan çıxanlar istisna olmaqla (belə ki, yanvarın 1-i vəziyyətinə onlar müəssisənin siyahısında olmamışdır), il ərzində bütün səbəblər üzrə işdən çıxanlar çıxılır. Yanvarın 1-i vəziyyətinə tərtib olunmuş siyahıda olan işçilərin sayından həmçinin digər müəssisələrə köçürülənlər də çıxılır.

KAFİ QIYMƏT – parametrlərin statistik qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsinin ən əsas anlayışlarından biridir. Əgər seçmənin sıxlığı (və ya diskret hadisənin ehtimalı) $T(X_1, X_2, \dots, X_n) = t$ olmaqla bu parametrdən asılı deyilsə, $T = T(X_1, X_2, \dots, X_n)$ qiymətləndirilməsi (statistik) θ parametri üçün kifayətedici sayılır. Kafi qiymət seçmədə mövcud olan θ parametri haqqında bütün informasiyanı özündə saxlayır. Kafi qiymətin sadə meyarı mövcuddur. Qiymətləndirmənin kafi, lazımi olması üçün $T(X_1, X_2, \dots, X_n) = q^*(T\theta)h(X_1, X_2, \dots, X_n)$ olmalıdır.

Burada birinci çoxluq qiymətləndirmədən və parametrin özündən, ikinci isə ancaq seçmədən asılıdır.

KALMAN YOXLAMASI – əvvəlcə aprior, sonra isə $E(\varepsilon_t, \varepsilon_t')$, $E(a_t, a_t')$ kovariasion matrisinin və əgər ε_t, a_t və S_t çoxölçülü normal dəyişənlədirsə, t anında alınan müşahidələrin S_{t-1} aposterior paylanması parametrlərinin qiymətləri əsasında S_t aprior paylanmasının riyazi gözləməsinin və dispersiyasının rekurrent tapılmasına imkan verən tənliklər sistemidir.

KANONİK (QAYDAYA UYĞUN) KORRELYASIYA TƏHLİLİ – iki təsadüfi kəmiyyət çoxluğu, $X_1, X_2, \dots, X_p$ və $X_{p+1}, X_{p+2}, \dots, X_{p+q}$, (burada $p \leq q$) arasındakı (iki təsadüfi kəmiyyətin arasındakı) əlaqənin strukturunun (quruluşunun) tədqiqatı metodudur. $X_1, X_2, \dots, X_p$ və $X_{p+1}, X_{p+2}, \dots, X_{p+q}$ təsadüfi kəmiyyətlərin birləşmiş sisteminin kovariyasiya və ya *korrelyasiya matrislərinin* vektorlarının qiymətlərinin xətti dəyişməsinin hesablanması ilə kanonik formada təqdim olunan $Y_1, Y_2, \dots, Y_p$ və $Y_{p+1}, Y_{p+2}, \dots, Y_{p+q}$ kəmiyyətlərinin çoxluğuna çevrilir. Kanonik $Y_1, Y_2, \dots, Y_p$ və $Y_{p+1}, Y_{p+2}, \dots, Y_{p+q}$ normalaşdırılmış təsadüfi kəmiyyətin kovariyasiya matrisi aşağıdakı şəkildə olur:

$$\begin{matrix} & & R_1 & 0 & & \\ & E_p & & & & 0 \\ & & 0 & R_p & & \\ R_1 & 0 & & & E_p & 0 \\ 0 & R_p & & & & \\ & & 0 & 0 & & E_{q-p} \end{matrix}$$

burada E_k - k ölçülü vahidin matrisidir; R_1 - mərkəzə uyğunlaşdırılmış $X_1, X_2, \dots, X_p$ və $X_{p+1}, X_{p+2}, \dots, X_{p+q}$ təsadüfi kəmiyyətlərin xətti kombinasiyası olan Y_1 və Y_{p+1} qaydasına uyğun təsadüfi kəmiyyətlər arasındakı mütləq qiymət üzrə maksimum korrelyasiya əmsalıdır; R_2 - kanonik korrelyasiyanın ikinci əmsalıdır, Y_1 və

Y_{p+1} ilə korrelyasiya olunmayan təsadüfi kəmiyyətlərin ilkin çoxluğunun Y_2 və Y_{p+2} xətti kombinasiyaları arasındakı korrelyasiya əmsalının mütləq qiyməti üzrə maksimalına uyğundur. Kanonik dəyişənlərin sonradan gələn hər bir cütü analogi olaraq müəyyən edilir.

KAPİTAL – adətən, milli hesablarda sərvətin tərkibi (müəssisələrə və ev təsərrüfatlarına mənsub olan aktivlərin məbləği) kimi müəyyən edilir.

Kapital iqtisadi nəzəriyyədə istehsal faktoru anlayışına uyğundur. Müəyyən bir fəaliyyət növü üçün bütün istehsal prosesinə bu faktorun təsiri ölçülür.

Mühasibat uçotunda kapital mühasibat balansı maddələrinə uyğundur (əsas fondlar, kapital və ehtiyatlar). Bu göstəricidən şirkətin daxili səmərəliliyini misallarla aydınlaşdırmaq üçün istifadə oluna bilər, lakin aktivlərin əldə olunmasının ilkin dəyərləri üzrə onun qiymətləndirilməsinin mövcud prinsipləri, ayrılıqda şirkətin şəxsi kapitalının xalis real dəyərini dəqiq ölçməyə imkan vermir.

KAPİTAL (ƏSASLI) MALLAR – İqtisadi Fəaliyyət və Məhsul Növləri Təsnifatına uyğun olaraq, müəssisələr statistikasında kapital əmtəələr (mal) kimi müəyyənləşdirilmişdir. Material ehtiyatları və yanacaqlar buraya daxil edilmirlər, onlardan istehsal prosesinin gedində dəyişmədən digər mal və ya xidmətlərin istehsalında istifadə olunur. Kapital mallarına istehsal binaları, maşınlar, lokomotivlər, yük maşınları və traktorlar daxildir. Torpaq və qeyri-maddi aktivlər kapital mallar sayılmırlar.

Şirkətlərin hesablarında kapital mallar maddi əsas fondların hissəsi hesab edilir və onlar da “maşın və avadanlıqlar” maddəsi üzrə hesaba alınırırlar.

Milli hesabda kapital mallar maddi əsas fondların hissəsi hesab edilir və maşınlar və avadanlıqlar kimi təsnifləşdirilir.

KAPİTAL AKTİVLƏRİ, ƏSAS VƏSAİTLƏR - şirkətin fəaliyyətində uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulmuş aktivlərdir. Çox qısa müddət ərzində aşınan avadanlıqların bəzi ucuz qiymətli vahidlərinə istismara verildikləri maliyyə ili ərzində bütünlüklə istifadə olunan aktivlər kimi baxmaq olar və təbii ki, onlar kapital aktivləri kimi təsnifləşdirilə bilməzlər. (“*Maddi aktivlər*”ə “*Uzunmüddətli aktivlər*”ə və “*Qeyri-maddi aktivlər*”ə bax).

KAPİTAL HESABI – kapital transferləri və qeyri-istehsal qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması

və ya satılmasını əks etdirir. Kapital transferlər həm dəyər, həm də natura formasında ola bilər. Dəyər formasında transfer əsas kapitalın alınması və satılması ilə əlaqədardır. Natura formasında kapital transfer ya mülkiyyətçilik hüquqlarının əsas kapitalın hər hansı elementlərinə verilməsini (keçirilməsini), ya da borclu ilə qarşılıqlı razılaşma əsasında borcun tutulmasında kreditordan imtina edilməsini əks etdirir.

KAPİTAL QOYULUŞLARININ TƏKRAR İSTEHSALININ STRUKTURU

– bütün kapital qoyuluşlarının (*əsas fondların* təkrar istehsalının istiqamətlərinə uyğun olaraq) aşağıdakı qruplara bölünməsidir: yeni tikinti, genişləndirmə, yenidənqurma, fəaliyyət göstərən müəssisələrin texniki təchizatının yeniləşdirilməsi və fəaliyyət göstərən istehsal güclərinin saxlanması.

Kapital qoyuluşlarının təkrar istehsalının strukturunun təhlili həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə aparılır.

KAPİTAL QOYULUŞLARININ SAHƏ QURULUŞU

– həmcins məhsullar istehsal edən və yaxud oxşar tələbatları ödəyən müəssisə və obyektlərin tikintisi üçün istifadə edilən *kapital qoyuluşlarının* əlamətləri üzrə bölüşdürülməsidir. Kapital qoyuluşları yeni tikilən, yenidən qurulan, genişləndirilən müəssisələrin hansı fəaliyyət növünə aid olmasından asılı olaraq, iqtisadi fəaliyyət növləri və sənayenin sahələri üzrə bölüşdürülür. Kapital qoyuluşlarının sahə quruluşunun əsasında İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı durur.

KAPİTAL QOYULUŞLARININ TEXNOLOJİ STRUKTURU

– iş və məsrəflərin aşağıdakı növlərinin dəyərini birləşdirən kateqoriyadır: tikinti işlərinin bütün növlərini; avadanlıqların quraşdırılması üzrə işləri; tikinti smetasında nəzərdə tutulan avadanlıqları (quraşdırma tələb edən və quraşdırma tələb etməyən); tikinti smetasına daxil edilmiş alət və inventarları; tikinti smetasına daxil edilməyən maşın və avadanlıqları (“*Avadanlıqlara kapital qoyuluşu*”na bax); sair əsaslı tikinti işləri və xərcləri.

KAPİTAL QOYULUŞU – (I) kapital yaradan investisiyanın tərkib hissəsidir. *Əsas fondların* yaradılmasına və təkrar istehsalına yönəldilmiş xərclərin məcmusunu özündə əks etdirir.

(II) - şirkətin əsas kapitalla (aktivlərə) xərcləridir.

KAPİTAL QOYULUŞU MƏRHƏLƏSİ (LAQI) – *kapital qoyuluşunun* həyata keçirilməsi ilə nəticənin əldə edilməsi arasındakı müddətdir.

KAPİTAL QOYULUŞUNUN XÜSUSİ ÇƏKİSİ – istifadəyə verilən güc vahidinə və ya obyektin ölçüsünə, həmçinin məhsulun həcmnin illik artım vahidinə düşən *kapital qoyuluşunun* həcmidir. Kapital qoyuluşunun xüsusi çəkisi *istehsal gücləri* və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlər üzrə müəyyənləşdirilir. Kapital qoyuluşunun faktiki xüsusi çəkisi kapital qoyuluşunun layihənin texniki-iqtisadi hissəsində göstərilmiş xüsusi çəkisi ilə müqayisə oluna bilər.

KAPİTAL QOYULUŞUNUN TƏSNİFATI – xarakter və istifadə istiqamətlərinə uyğun olaraq, kapital qoyuluşunun qruplaşdırılmasıdır.

KAPİTAL TRANSFERLƏR – birinci halda əgər o, dövrü maddi vəsait ehtiyatları istisna olmaqla, aktivlərə mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə bağlıdırsa, onda natura şəklində transfer kapital transferidir. İkinci halda isə, əgər o, əməliyyat iştirakçılarının hər iki tərəfi üçün aktivin (dövrü maddi vəsait ehtiyatlarından başqa) alınması və ya çıxması (ləğvi) ilə bağlıdırsa və ya şərtlənirsə, pul şəklində transfer kapital transferidir (məsələn, investisiya subsidiyaları).

KAPİTAL TUTUMU - *əsas kapitalın* müvafiq dövrdə istehsal edilmiş məhsula və ya onun hissəsinə - xalis gəlirə, *mənfəətə, milli gəlirə* olan nisbətini müəyyən edən göstəricidir. Məhsul, əmtəə, xidmətlərin dəyərinin bir vahidinin istehsalı üçün tələb olunan əsas kapitalı səciyyələndirir. Əks göstərici kapital verimidir.

KAPİTAL VERİMİ – kapitaldan istifadə səmərəliliyinin – kapital tutumunun tərsi olan göstəricidir.

KAPİTAL YARADAN İNVESTİSİYALAR – *tikinti* (genişləndirmə, yenidənqurma, müasirləşdirmə) və investisiya qoyulan obyektlərin avadanlıqlarla təchiz edilməsi, təşkilatların normal fəaliyyəti üçün vacib olan, əsaslı tikintiyə hazırlıq və dövrü və vasitələrinin və qeyri-maddi aktivlərin çoxaldılması xərcləri üçün zəruri olan vəsaitlərin cəmi kimi müəyyənləşdirilən qoyuluşdur.

KAPİTALA CARİ VERGİLƏR – qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində gəlirlərə, mənfəətə və kapitalın dəyərinin artmasına görə vergilərin daxil olduğu, MHS-də qəbul edilmiş

vergilər qrupunun göstərilməsidir. Onlar, ayrı-ayrı şəxslərin, ev təsərrüfatlarının, qeyri-kommersiya təşkilatlarının və korporasiyaların faktiki və ya ehtimal olunan gəlirlərinə tətbiq olunur.

KAPİTALA İNVESTİSİYƏ – onun maliyyələşdirilməsi üçün bir neçə müxtəlif mənbələr müəyyənləşdirilə və aşağıdakı təsnifləşdirmədən istifadə edilə bilər:

- xüsusi vəsait;
- subsidiyalar;
- istiqrazlar.

KAPİTALA VERGİLƏR – miras qalma, hədiyyə etmə və digər transferlər nəticəsində *institusional vahidə* mənsub olan xüsusi kapitalın aktivlərinə və ya xalis dəyərinə qoyulan, MHS-də qəbul edilmiş qeyri-müntəzəm vergiləri əks etdirir.

KAPİTALLA ƏMƏLİYYATLAR HESABI – yığıcı xarakterizə edən hesablardan biridir. Kapitalla əməliyyatlar hesabında qeyri-maliyyə aktivləri ilə əməliyyatlarda uçota alınır və “İstifadə” bölməsində hesabın sol tərəfində əks olunur; bu əməliyyatlar yeni qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması və mövcud qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyərinin xalis artmasından ibarətdir. Hesabın sağ tərəfində passivlərdə olan dəyişikliklər və kapitalın xalis dəyəri göstərilir. Kapitalla əməliyyatlar hesabının balanslaşdırıcı maddəsi – xalis kreditlər və ya borclardır; o, qeyri-maliyyə aktivlərinə çəkilən xərclərlə müqayisədə maliyyə mənbələrinin çox və ya kifayət qədər olmamasını göstərir. Hesabın sol tərəfində əks etdirilən aktivlərdəki dəyişikliklər *əsas kapitalın ümumi yığıcısını, əsas kapitalın istehlakını, maddi və dövrü vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsini*, dəyərlərin, torpağın və s. xalis əldə olunmasını birləşdirir. İqtisadiyyat səviyyəsində bütövlükdə, xalis kreditləşdirmə və ya xalis borc ehtiyatlarının miqdarını göstərir. Bu, ölkənin “*Qalan dünya*”ya verdiyi və ya əksinə, “*Qalan dünya*”nın bu ölkəyə verdiyi ehtiyatların miqdarıdır.

KAPİTALLAŞDIRILMIŞ MƏHSUL – öz işçi qüvvəsindən istifadə etməklə və öz istifadəsi üçün müəssisə tərəfindən istehsal olunmuş və ya tikilmiş kapital mallarının, həmçinin müəssisənin özü tərəfindən aparılan iri təmir işlərinin dəyəridir.

Kapitallaşdırılmış məhsul əsas kapital hesabına daxil olan qeyri-bazar məhsuludur və o, istehsal xərcləri əsasında qiymətləndirilir. Müəssisə daxilində istifadə üçün hazırlanmış xüsusi maşın və avadanlıqları da bu məhsula daxil etmək olar.

Onlara, həmçinin maddi əsas vasitələri (məsələn, əgər söhbət dəmir yolu müəssisələrindən gedirsə, dəmir yolu xətləri) və qeyri-maddi aktivlərə investisiyaları da (məsələn, əgər söhbət filmlərin buraxılışı üzrə müəssisələrdən gedirsə, kompüter proqram təminatı və ya kinofilmlər) aid etmək olar. Birinci göstərilən əsas vasitələr “Maddi aktivlərə investisiyalar”a, ikinci göstərilənlər isə “Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar”a daxil edilir. Bu, “məhsulu” MHS-ə uyğun olaraq müəyyən etməyə imkan verir.

KAPİTALLAŞMA – 1) şirkətin (bankın) kapitalının digər hüquqi şəxsə ötürülməsi aktıdır; 2) aşağıdakıları xarakterizə edən göstəricilərdir: xüsusi (səhmdar) və borc kapitalı (borc əmsalı K_b , 0,3-0,5 çərçivəsində yerləşən optimal qiymət) arasındakı nisbətlə ifadə olunan şirkətin (bankın) kapitalının strukturu; qiymətli kağızlar portfelinin strukturu, yəni *adi və imtiyazlı səhmlər* arasındakı nisbət (əlaqə); 3) şirkətin (bankın) ehtiyatlarının səhmlərin “bonus” emissiyası yolu ilə kapitalla çevrilməsi, yəni ehtiyat fondlarında gəlirlərin toplanması nəticəsində yaranan səhmlərin yeni sertifikatlarının səhmdarlar arasında yayılması. Səhmdarlar yeni səhmləri pulsuz olaraq elə müəyyən nisbətdə (məsələn, 1:3, yəni bir köhnə səhmə 3 yeni səhm) əldə edirlər ki, bu da onların rifahına təsir etmir, amma gələcəkdə səhmin qiyməti artdıqda, onun yüksəlməsi ehtimalını artırır.

KARQO – gəmidə daşınan və sığortalanmaya məruz qalan yüklərin dəqiq adı göstərilmədiyi hallarda istifadə olunan termindir.

KASSA – 1) müəssisədə olan nağd puldur; 2) müəssisələrin, təşkilatların kassa əməliyyatlarını yerinə yetirən struktur bölməsidir; 3) mühasibat uçotunda nağd pulun hərəkətini, daxil olmasını və verilməsini əks etdirən hesabdır; 4) pul və digər qiymətliyərin qəbul edilməsi, saxlanması, verilməsi üçün xüsusi təchiz edilmiş yerdır.

KASSA ƏMƏLİYYATI – nağd pulların qəbulu, saxlanması və verilməsidir. Bu qayda maliyyə hüquq normaları ilə tənzimlənir və xüsusi hüquq institutunu təşkil edir.

KASSA GÜZƏŞTLƏRİ – müştərinin cari hesabında müvəqqəti və məcburi olaraq yaranan debet saldosuna (qalıqına) bankirin yol verilə bilən münasibətidir. Kassa güzəştləri danışqsız razılaşma üzrə, yaxud xüsusi icazə üzrə qısa müddətə verilir. O, müştərinin əlavə maliyyələşdirilməsi vasitəsi hesab edilmir, amma müştəriyə öz borclarının ödənilməsi və pul

vəsaitlərinin daxil olması arasındakı vaxt intervalında “ayaqda durmağa” imkan verir. Bank güzəştlərindən daimi və ya dövrü (silsiləvi, mövsümi) istifadə edilməsi qısamüddətli təmin olunmamış kredit adlanır.

KASSADA NAĞD PUL – şirkətin kassasında olan nağd puldur, nağd pulun daxil olmasından və bankdan alınmış nağd vəsaitlərdən yaranır.

KASSADA OLAN NAĞD PULLA ƏMƏLİYYATLAR – iqtisadi subyektlər tərəfindən pul vəsaitlərinin əldə olunması məqsədilə pul hesabları, asan satılan (pula satıla bilən) qiymətli kağızlarla, depozit, yaxud kontokorrent hesablarla maliyyə əməliyyatlarıdır. Monetar hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilən kassada olan nağd pulla əməliyyatlar aşağıdakıları birləşdirir: dövlət kassalarının ödəniş vəsaitləri ilə təmin edilməsini; köçürülən veksellərin (“*Barat veksəl*”ə bax) və dövlət istiqrazlarının uçotu və inkasasiyasını; müxbir hesabların və onlarla əməliyyatların idarə olunmasını; emissiyasını, konvertasiyasını; istiqraz vərəqlərinin və dövlətin digər borc öhdəliklərinin idarə olunması və ödənilməsini.

KEÇİD İQTİSADİYYATLI ÖLKƏLƏR – keçmişdə mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatı olan, bazar iqtisadiyyatına keçən Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş SSRİ-nin respublikalarıdır. 2009-cu ilin əvvəlinə Şərqi Avropa ölkələri: Albaniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, keçmiş Çexoslovakiya dövlətləri (Çexiya və Slovakiya) və keçmiş Yuqoslaviya Federativ Respublikaları Birliyinin dövlətləri (Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Sloveniya, Makedoniya, Monteneqro (keçmiş Yuqoslaviya Respublikası) və Serbiya). SSRİ-i ərazisində: Baltik ölkələri (Latviya, Litva və Estoniya) və Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri.

KEÇİRİLMİŞ DƏYƏR - istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyərində maddiləşmiş, keçmiş əməyi əks etdirən əmtəələrin dəyərinin bir hissəsidir. Əmək vasitələrinin (binaların, maşınların, avadanlıqların və s.) dəyərinin keçməsi tədricən, hissə-hissə baş verir, əmək əşyalarınıninkı (xammalın, materialların, yanacağın) isə bütövlükdə, birdəfəlik baş verir.

KEYFİYYƏT – BMT-nin standartlar üzrə beynəlxalq təşkilatının ISO 8402-1986 sənədində keyfiyyəti: “məhsul və xidmətlərin verilməsi və ya nəzərdə tutulmuş ehtiyacları (tələbi) ödəmək qabiliyyətini təsdiq edən xassə və xüsusiyyətlərinin məcmusu” kimi səciyyələndirir.

Bu anlayışı “Keyfiyyətin ümumi idarə edilməsi” sərlövhəsi çərçivəsində təhlil etmək olar. Statistik məlumatların keyfiyyəti əsasən aşağıda sadalanan bir sıra meyarlar üzrə müəyyənləşdirilir:

İstifadəçilərin tələblərinə uyğunluq: əgər istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun gəlirsə, sorğu münasibdir. İstifadəçilərin və onların sorğularının eyniləşdirilməsi vacib şərt hesab edilir.

Dəqiqlik (doğruluq): verilmiş statistik məlumatlarla bağlı yekun səhvlərin bir sıra qiymətləndirilməsindən ibarətdir və bu, düzgün (naməlum) və qiymətləndirilən kəmiyyətlər arasındakı fərq kimi tapılır.

Nəticələrin vaxtında əldə olunması: əksər istifadəçilərin hesab etdikləri kimi, statistik müayinələrin nəticələrinin maraqlı olması üçün, onların əldə edilməsi mümkün qədər tez olmalıdır.

Müxtəlif mənbələrdən alınan statistik məlumatların uyğunluğu: müxtəlif mənbələrdən alınan statistik məlumatlar, əgər onlar eyni bir “hadisəyə” aiddirlərsə, uyğun olmalıdır (yəni eyni nəticəni verməlidir).

Nəticələrin yayılması: statistik məlumatların yayılmasının düzgün təşkili statistikanın qiymətləndirilməsində çox vacib sayılır, çünki bu məlumatlar yalnız istifadəçilərə çatdırıldığı halda faydalı olur.

Xərclərin miqdarı: məlumatların dəqiqliyi ilə onların vaxtında əldə olunması, yayılmasının təşkili və büdcəsi arasında ciddi qarşılıqlı əlaqə olmasını nəzərə alaraq, bunları həmişə statistik materialların qiymətləndirilməsi prosesində yadda saxlamaq vacibdir.

Müqayisəlilik: əsas məsələ ondan ibarətdir ki, milli konsepsiyalar arasında fərq ola bilər və bu da öz növbəsində Avropa səviyyəsində qəbul edilmiş nəzəri müəyyənləşdirmələrdən (təriflərdən) fərqlənə bilər. Avropa Statistika Bürosunun yanaşmasına görə bu, məlumatların birləşdirilməsində və ya müqayisələrin aparılmasında bir sıra səhvlərə gətirib çıxara bilər.

KEYFİYYƏT ƏLAMƏTLƏRİNİN ƏLAQƏ ƏMSALI – iki keyfiyyət əlaməti arasındakı əlaqələrin qiymətləndirilməsinə və birinin əsasında digərinin hərəkətinin proqnozlaşdırılmasına imkan verən qiymətin miqdar xarakteristikasıdır. Sıra əlamətləri üçün daha çox Spirmen, Kendall dərəcə korrelyasiyası əmsalından və Kemen məsafəsindən, nominal əlamətlər üçün isə daha çox Piron və Çuprov əmsallarından istifadə edilir. İki keyfiyyət əlaməti arasındakı əlaqəni birləşdirilmiş cədvəl şəklində vermək olar.

KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ İNDEKSİ – dinamika ərazilər üzrə, həmçinin layihələrlə, müqavilələrlə müqayisədə x məcmusunun vahidlərinin əlamətlərinin (məhsulun qiyməti P , maya dəyəri Z , əmək tutumu t , material tutumu L , bitkilərin məhsuldarlığı və ya heyvanların məhsuldarlığı Y , maşınların məhsuldarlığı V və s.) dəyişməsi səviyyəsini xarakterizə edir.

Ayrı-ayrı məhsul və ehtiyatlar (maşınlar, fəhlələr, əkinlər, heyvanlar) üzrə ümumi formada fərdi indekslər alınır:

$$i_x = \frac{x_1}{x_0}$$

Burada x_1 - öyrənilən səviyyə (hesabat dövründə);

x_0 - baza səviyyəsidir.

Eynicinsli məhsul qrupu üzrə orta səviyyə indeksi müəyyənləşdirilir:

$$i_{\bar{x}} = \frac{\bar{x}_1}{x_0}$$

Müxtəlifcinsli məhsul q_1 və ya müxtəlif ehtiyat Q_1 qrupları üzrə aqreqat indeksləri, adətən, hesabat dövrünün çəkilərində (məhsulun q_i və resursların Q həcmi) alınır. Bu, ümumi formada aşağıdakı kimidir:

$$I_x = \frac{\sum q_1 x_1}{\sum q_1 x_0} \text{ və ya } I_x = \frac{\sum Q_1 x_1}{\sum Q_1 x_0}$$

Fərdi indekslərin $I_x = \frac{x_1}{x_0}$ və $q_1 x_1$ və yaxud $Q_1 x_1$

aqreqatlarına dair məlumatların mövcudluğunda orta harmonik indeks, məsələn, qiymət indeksi müəyyənləşdirilir:

$$I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0}$$

Eyni ilə bu qaydada qrup indeksləri ($\bar{I}_{qr}$) alınır. Keyfiyyət göstəriciləri indeksi qrupuna qeydə alınmış tərkibinin geniş istifadə olunan, vacib indeksləri daxil edilir:

$$\text{qiymət indeksi } I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0};$$

$$\text{maya dəyəri indeksi } I_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0}$$

$$\text{əməyin məhsuldarlığı indeksi: } I_t = \frac{\sum q_1 t_0}{\sum q_1 t_1}$$

eynicsinli qrup üzrə bitkilərin məhsuldarlığı

$$\text{indeksi: } I_y = \frac{\sum S_1 y_1}{\sum S_1 y_0} \text{ və ya müxtəlifcinsli bitki}$$

qrupları üzrə:

$$I_{yp} = \frac{\sum S_1 y_1 p_0}{\sum S_1 y_0 p_0}$$

burada: S - əkin sahələri; y - əkin sahəsi vahidində məhsulun dəyəridir. Oxşar olaraq təhlilin vəzifələrindən və çıxış məlumatlarının xarakterindən asılı olaraq, digər göstəricilərin indeksləri də əldə edilir.

Keyfiyyət göstəricilərinin dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün həmçinin dəyişən tərkibin orta səviyyəsi indeksindən də istifadə

edilir:

$$I_{1pmhsulazekilenortaxerc} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 p_0} \div \frac{\sum q_0 z_0}{\sum q_0 p_0}$$

$$I_{emeyinsemerelilikdeyeri} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_1 t_1} \div \frac{\sum q_0 p_0}{\sum q_0 t_0}$$

Onların miqdarına ən keyfiyyətli əlamətlərlə (maya dəyəri, əməyin məhsuldarlığı ilə) yanaşı, məhsulun tərkibində 1 manatlıq məhsula çəkilən xərclərin müxtəlif səviyyələri və ya əmək xərcləri vahidində məhsulun buraxılışında olan irəliləyiş də təsir göstərir.

KEYFİYYƏTƏ STATİSTİK NƏZARƏT – əldə olunan keyfiyyət səviyyəsinin və ondakı dəyişikliklərin meyillərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan metodlardır, riyazi statistikanın bölməsidir. Keyfiyyətə statistik nəzarət məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi üzrə tədbirlərin ümumi sistemində mühüm rol oynayır.

KEYFİYYƏTİ NƏZƏRƏ ALMAQLA TƏSHİH – beynəlxalq müqayisələrin aparılmasında *təmsilçi-malların keyfiyyətində* fərqlərin uçotudur. Təmsilçinin qeyri-oxşar olduğu və onun əvəz edilməsi və ya kənarlaşdırılması yolu ilə aradan qaldırılması

mümkün olmadıqda, malın keyfiyyətindəki fərqliliyin uçotu nümayəndənin *qiymətinə* düzəliş əmsali daxil edilməklə həyata keçirilir. Təshih, *mal* haqqında doğru və tam *məlumat* olduğu hallarda aparılır. Bəzən elə vəziyyət mövcud olur ki, belə hallarda ölçülən parametrlərə (S-tipli təshih) və bilavasitə keyfiyyət tipli (R-tipli təshih) ölçülməyən fərqlərə kənarlaşmanın düzəliş əmsalının daxil edilməsi zəruriliyi yaranır.

C-tipli ölçülən parametrlərdə kənarlaşmalar xətti (düz mütənasib) yenidən hesablamaların (məsələn, qablaşdırmanın ölçülərindəki fərqlərin uçotu üçün) köməyi ilə və ya bir əsas və yaxud bir neçə qiymət əmələ gətirən parametrlər mövcud olduqda, qedonizm *metodunun* köməyi ilə müqayisəli şəkllə gətirilə bilər. Çoxamilli mürəkkəb statistik metodlardan istifadə heç də həmişə qənaətbəxş nəticə vermir, xüsusilə “Maşın və avadanlıqlar” qrupunun mürəkkəb texniki məmulatları üçün.

Bilavasitə ölçülməyən parametrlər üzrə mal və xüsusilə də xidmətlərin fərqlərinə aid olan keyfiyyətdəki (R-tipli təshih) fərqləri uçota (nəzərə) almaq daha çətindir. Malın qiymət və xüsusiyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə onun çoxamilli asılılıq formasında verilməsi vasitəsilə baxılır. Hal-hazırda dəqiq metodiki tövsiyələr işlənməmişdir və onlara münasibət ziddiyyətlidir. Geniş mənada həmçinin standartda, tərtibatda, orijinallıqda mövcud olan fərqləri də qiymətləndirmək lazımdır. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif nəsiləndən olan mallar (avtomobillər, EHM, təyyarələr, tozсорanlar, maşınlar və s.) bir çox hallarda qiymət və qiymət əmələgətirmə parametrlərində müxtəlif qarşılıqlı əlaqəyə malik olurlar ki, bu da sadə təshihə imkan vermir.

Eyni zamanda, “sair hallar” adlanan hallar da mövcuddur ki, burada keyfiyyətdəki fərqlərin şübhəsizliyinə baxmayaraq, fərqlərin ölçülməsinin özü və qiymətləndirmə standart metodlardan (*poçt və rabitənin*, ictimai nəqliyyatın, bərbərxananın və s. *xidməti*) fərqlənir. Qiymətləndirmənin bütün bu hallarının tərkibində subyektiv elementlər mövcuddur. Bu növlərin qiymətlərinin təshih edilməsi, bir qayda olaraq, zəif əsaslandırılmışdır və ondan mümkün qədər ehtiyatlı istifadə edilməlidir. Belə ki, onlar paritetlərə və müvafiq olaraq, dəyərin real həcminə təsir göstərir. Buna görə də, belə təshihlərin aparılmasında onların qaçılmaz olduğuna əmin olmaq lazımdır.

KEYNS (Keynes) Con Meynard (1883–1946) – ingilis iqtisadçısı, publisist, Kembridj Universitetinin professoru (1920) - dövlət tənzimləməsi nəzəriyyəsində müəyyən məşğulluq və kapital qoyuluşu siyasətinin nəticələri əsasında

əhalinin artması və iqtisadi dinamikasının asılılığını təhlil etmişdir; kapitalın yenidən toplanması və işçi qüvvəsinin artıq olmasını iqtisadiyyatın inkişafında zəruri nəticə hesab edərək, “investisiyaların sosiallaşması” zəruriliyini müdafiə etmişdir. İlk dəfə valyuta-maliyyə siyasətinin həyatın dəyəri dinamikasına, məşğulluğun nominal əmək haqqının dəyişməsinə təsirini tədqiq etmişdi. Hesab edirdi ki, əgər sənaye ölkələri daxili siyasətin köməyi ilə tam məşğulluğu təmin edə və əhalinin dinamikasında tarazlığa nail ola bilsələr, onların arasında iqtisadi ziddiyyətlər yox ola bilər. “Tam məşğulluq” dedikdə, Keyns normal işsizlik səviyyəsinin saxlanılması kimi və bu səviyyənin fəhlələrin əmək haqqına müəyyən təzyiq göstərməsi funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün kifayət olduğu, lakin bütövlükdə cəmiyyət üçün ciddi təhlükə yaratmayan səbəb kimi başa düşürdü.

Keyns doktrinası və onun modifikasiyaları iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsində iqtisadi nəzəriyyə və praktikada mühüm rol oynamaqda davam edir. Məşğulluq, sosial təminat, səhiyyə və digər sahələrdə dövlət proqramlarına yönəldilmiş sosial-iqtisadi siyasət obyektiv olaraq əhalinin təkrar istehsalının şərtlərini müəyyən edir.

Ən məşhur əsərlərindən biri “Məşğulluq, mənfəət, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi”dir (1936).

KƏND ƏHALİSİ - ölkənin kənd yaşayış məntəqələrində yaşayan insanlardan ibarətdir. Kənd təsərrüfatı əhalisindən fərqli olaraq, insanların kənd əhalisinə aid olmaları üçün onların məşğuliyyət xarakteri deyil, yalnız yaşadıkları məkan əsas götürülür.

KƏND TƏSƏRRÜFATI – kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi və kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi əsasında yeyinti məhsulları və sənaye üçün xammal mənbəyi olan iqtisadiyyat sahəsidir. Heyvandarlıq və bitkiçilik (əkinçilik) kimi altsahələri vardır. Kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi torpaqdır. Kənd təsərrüfatına bir sıra xüsusiyyətlər xasdır: istehsal prosesində bioloji və təbii amillərdən istifadə edilməsi, istehsalın mövsümliliyi, təsərrüfatçılıq obyektlərinin yerləşdirilməsi (kiçik hissələrlə) və s.

KƏND TƏSƏRRÜFATI BİTKİLƏRİ MƏHSULLARININ ÜMUMİ YIĞIMI – bütün əkin sahələrindən istehsal olunmuş (faktiki yığılmış) məhsulların həcmidir. Ayırı-ayrı bitkilər (kartof, şəkər çuğunduru, günəbaxan və s.) və ya bitki qrupları (dənli və paxlalı, tərəvəz, bostan, yem üçün kökümeyvəli və s.) üzrə hesablanır. Statistika orqanları kənd təsərrüfatı bitkiləri

məhsullarının ümumi yığımının miqdarını ölkə, region, həm də hər bir inzibati rayon səviyyəsində, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə və ayrılıqda kənd təsərrüfatı müəssisələri, fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə uçota alır.

Məhsulun yığımdan əvvəlki görünən mənzərəsini faktiki yığımdan fərqləndirilir.

Statistika təcrübəsində əksər kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları ilkin mədaxil çəkisi ilə (pambıq və tütün hesablamada çəkisində) uçota alınır. Dənli bitkilərin və dən üçün günəbaxanın ümumi yığımları həm ilkin mədaxil çəkisində, həm də təmizlənmədən sonrakı çəkiddə göstərilir. Yağlı bitkilər (qıvrım-kətan, xardal, soya, gənəgərçək və s.) üzrə döyülərək təmizlənməmiş toxumların miqdarı əks olunur. Keşniş toxumunun yığımı hesablamada çəkisində göstərilir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI BİTKİLƏRİNİN MƏHSULDARLIĞI

– vahid sahədən (örtülü torpağın hektarından və ya m²-dən) kənd təsərrüfatı məhsullarının orta toplanışını xarakterizə edən göstəricidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağıdakı göstəricilər sistemi tətbiq olunur: bitkilərin vegetasiyası (cücərməsi) və ya məhsuldarlıq növlərinin müəyyən dövr ərzində formalaşan məhsuldarlığının miqdarı; yığımdan əvvəl köküstü məhsuldarlıq; kənd təsərrüfatı bitkilərinin yığım sahəsinə görə faktiki məhsuldarlığı. Statistika məhsuldarlıq demək olar ki, bütün kənd təsərrüfatı bitkilərində yazda dəqiqləşdirilmiş məhsuldar sahənin 1 hektarına hesabı ilə də hesablanı bilər. Çətənə və kənaf (toxumçuluğa), birillik və çoxillik otlar (quru ot, yaşıl yem və toxum üçün), təbii biçənəklər, mədəni və yaxşılaşdırılmış otlaqlar üzrə orta məhsuldarlıq yalnız faktiki yığılmış sahə vahidinə hesablanır. Əksər kənd təsərrüfatı bitkilərində faktiki məhsuldarlığı hesablamaq üçün ilkin mədaxil edilmiş çəkiddə (dənlilər üzrə - iş tam başa çatdırıldıqdan sonra) ümumi yığım göstəricisindən istifadə edilir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI HEYVANLARININ MƏHSULDARLIĞI

– müəyyən dövrdə bir heyvan hesabı ilə orta məhsul verimidir. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığı göstəriciləri faktiki məhsul verən heyvanlar qrupu üzrə və ya bu məhsulun istehsalı üçün saxlanılan bütün heyvan qrupları üzrə hesablanır. Göstəricilərin hesablanması zamanı bu məhsulun istehsalında, onlar üçün ikinci dərəcəli olan heyvanlar nəzərə alınmamalıdır. Bir inək və camışdan orta süd sağımı ilin əvvəlinə süd verən sürüdəki bir inək və camışdan, onların orta illik sayı hesabı ilə hesablanı bilər. Bir qoyundan orta

yun qırımı ümumi yun qırımını qoyunların ilin əvvəlinə olan sayına bölməklə hesablanır; bu göstərici ayrıca olaraq zərifyunlu, yarım zərifyunlu, yarım qabayunlu, qabayunlu qoyunlar üzrə də hesablanır. Bəslənmədə, kökəltmədə və yemləmədə olan bir baş malın kütləsinin orta günlük artımı bəslənmədə, kökəltmədə və yemləmədə olan malın ayrıca olaraq hər bir heyvan növləri və qrupları üzrə malın saxlanması yem günlərinin həcminə; müəyyən vaxt anına bir baş malın orta kütləsi (yemləmədən çıxarılma, satış və s.) – malın ümumi kütləsini onun sayına bölməklə hesablanır. Yumurtlayan toyuqların orta yumurtlama qabiliyyəti - il üçün toyuq yumurtalarının sayını yumurtlayan toyuqların orta illik sayına bölməklə hesablanır. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, məhsuldarlığın aşağıdakı göstəriciləri müəyyən olunur: bir baş quşun orta çəkisi, bir dovşanın orta çəkisi, ilin əvvəlinə və ya bal yığımı dövründə olan bir arı ailəsindən orta bal alınması, bir barama toxumu qutusunda (barama qurdunun yumurtası) düşən barama alınması.

KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALININ MEXANİKLƏŞDİRİLMƏSİ - əsas

(texnoloji) işlərin yerinə yetirilməsi üçün maşın, mexanizm və avadanlıqların istehsalda tətbiqi prosesidir.

Statistika təcrübəsində *işlərin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi* hesablanır. Bitkiçilikdə bu göstərici maşınlarla yerinə yetirilmiş müəyyən növ işin həcmnin, həmin növ işin (tərəvəz, kartof, şəkər çuğunduru və s. yığımı) ümumi həcmə nisbəti kimi hesablanır; heyvandarlıqda - konkret növ işlərin (suyun verilməsi, yemin paylanması, tövlənin (yerin) təmizlənməsi və s.) mexanikləşdirildiyi fermalarda və komplekslərdə olan mal-qaranın bu növdən olan mal-qaranın ümumi sayında payı kimi tapılır; Heyvandarlıqda mexanikləşdirmə səviyyəsinin müəyyənlişdirilməsində ümumiləşdirici göstərici suyun verilməsi, yemlərin paylanması, tövlənin peyindən təmizlənməsi kimi işlərin eyni vaxtda mexanikləşdirilməsi daxil olan fermalarda və komplekslərdə işlərin kompleks mexanikləşdirilməsi hesab edilir; göstərilənlərdən əlavə, bu göstəricilərə inək tövlələrində inəklərin sağılması, yumurtlayan toyuqlar üçün isə yumurtaların yığılması daxildir. *Əməyin mexanikləşdirilməsi səviyyəsi* mexanikləşdirilmiş əmək sərfinin ümumi əl işi və mexanikləşdirilmiş əmək sərfinə olan nisbəti kimi hesablanır.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI-NIN BURAXILIŞI – kənd təsərrüfatı

bitkilərinin becərilməsi, kənd təsərrüfatı heyvanlarının, quşların, dovşanların, arıların, ipək qurdlarının və xəz dəri heyvanların yetişdirilməsindən alınan məhsulların, həmçinin bu məqsədlər üzrə göstərilən aqrotexniki, zootexniki, baytarlıq, meliorasiya və su təsərrüfatı təşkilatları xidmətlərinin dəyəridir. Bazar məqsədləri və ya istehsalçının öz tələbatını (şəxsi istehlak, toxuma, yemə və s. məsrəflər) təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı qismən aşağıdakı kimi qiymətləndirilir: bazar məhsulları satışının faktiki qiymətləri üzrə; qeyri-bazar məhsulları – oxşar bazar məhsullarının əsas qiymətləri və ya istehsal olunmuş məhsulun maya dəyəri üzrə.

Kənd təsərrüfatı məhsulları buraxılışının tərkibindəki xidmətlər, onların faktiki ödənişləri ilə, bu xidmətlər pulsuz göstərildikdə isə xərclər üzrə qiymətləndirilir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI-NIN İSTEHSAL İNDEKSİ – hesablanarkən

keçən ilin müqayisəli qiymətləri ilə onun həcm göstəricilərindən istifadə edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal indeksi müqayisə edilən dövrlərdə istehsal olunan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının kütləsinin dəyişməsinə xarakterizə edən nisbi göstəricidir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI-NIN SATIŞ QIYMƏTİ – kənd təsərrüfatı

müəssisələri və təşkilatlarının istehsal etdikləri kənd təsərrüfatı məhsullarını satdıqları qiymətdir. Belə qiymətlərlə müqavilələr əsasında tədarüklə məşğul olan təşkilatlar icarədarlarla, fərdi təşkilatlar, ailə kəndli təsərrüfatları ilə hesablaşmaları həyata keçirirlər. 1992-ci ildən satış qiymətləri sərbəstdir və tərəflərin razılığına əsasən müəyyən edilir.

Onların quruluşu məhsulların istehsalına xərcləri və tələb və təklifin təsiri altında əmələ gəlmiş mənfəəti nəzərə alır. Satış qiymətləri kənd təsərrüfatı xammalından hazırlanan yüngül və yeyinti məhsullarının pərakəndə qiymətləri ilə sıx bağlıdır; onların səviyyəsinə kənd təsərrüfatı üçün satılan sənaye məhsullarının (texnika, gübrə, bitkilərin qorunmasının kimyəvi vasitələri, elektrik enerjisi, yanacaq-sürtgü materialları və s.) topdanasatış qiymətləri də təsir göstərir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI-NIN SATIŞI – bilavasitə kənd təsərrüfatı

mallarının istehsalçıları tərəfindən məhsulun satışı prosesidir. Satılmış məhsula həm məbləği faktiki ödənilən yüklənmiş (buraxılmış) məhsul, həm də ödənişi müəssisənin hesabına hələlik daxil olmamış və ya ödəniş hesabına veksəl alınmış

məhsul daxil edilə bilər. Satışın həcminə - kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, ailə kəndli təsərrüfatlarının bazarda satışları, tədarük qaydasında birjalarda, hərraclarda, özünün şəxsi ticarət şəbəkəsindən və ictimai işə müəssisələrindən, barter və s. üzrə satdıqları məhsul, həmçinin əhali tərəfindən bazarda tədarük qaydasında əmtəə və xidmətlərin ödənişinə görə satdıqları, bağışladıkları, borcların ödənilməsinə görə verdikləri məhsul və s. daxil edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının həcmi natura ilə və hesabat dövründə faktiki mövcud qiymətlərlə dəyər ifadəsi ilə hesablanır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü – dövlətin kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammallarının və ərzağın sonrakı təkrar istehsalı və ya qarşılıqlı mənfəət şəraitində istehlakçıya (alıcıya) satışı üçün əmtəə istehsalçılarından təşkil olunmuş alış formasında olan, məhsul satışının formalarından biridir. Tədarük əsasında dövlətin ehtiyacları üçün məhsul, xammal və ərzaq fondu formalaşdırılır. Məhsul tədarükünü ölkə və ya icra hakimiyyəti orqanları, yaxud onların tapşırığı ilə müəssisələr, təşkilatlar, kommersiya strukturları və s. tərəfindən müəyyən edilmiş dövlət sifarişçiləri həyata keçirirlər.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ SATIŞI STATİSTİKASI – kənd təsərrüfatı statistikasının bir bölməsidir, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı prosesini öyrənir; ölkənin ərzaq və xammal fondlarının formalaşdırılması üzərində operativ müşahidəni təmin edir, özünün ticarət şəbəkəsi və ictimai işə müəssisələri vasitəsilə, barter üzrə, əmək haqqı formasında və s. kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarlara, birjalara, hərraclara satış həcmi qeydə alır; kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların və alıcıların (müəssisələrin, təşkilatların, fiziki şəxslərin) tərkibini; bazarın infrastrukturunu və rəqabət vasitələri, qiymət səviyyəsi və s. vəziyyətini öyrənir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULUNUN MAYA DƏYƏRİ – məhsulun (işin, xidmətin) istehsalı prosesində istifadə olunan xammalın, materialların, yanacağın, enerjinin, əsas fondların (amortizasiya həcmində), əmək ehtiyatlarının (ayırımlarla əmək haqqı ölçüsündə), həmçinin istehsal xərclərinin (istehsal maya dəyəri) dəyər qiymətidir. Maya dəyərinin hesablanmasında aşağıdakı əsas məsrəf hissələri konkret becərilən bitki, ya da heyvanların növünə aid edilir: əmək haqqının ödənilməsi xərcləri, yanacağın dəyəri, sürtgü materialları, toxum, yemlər, döşəmə, gübrələr, bitki və heyvanları qoruma vasitələri, konkret kalkulyasiya obyektləri ilə əlaqəli digər

xərclər. Müəyyən məhsul növlərinin maya dəyərinə birbaşa daxil edilməsi mümkün olmayan xərclər (köməkçi istehsal xərcləri, ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərcləri) dolayı metodlarla bölüşdürülür. Tam, ya da kommersiya maya dəyərini istehsal maya dəyərinin və məhsulların satış xərclərinin (məhsulun satışı ilə əlaqədar xərclər: saxlama, qablaşdırma, nəqliyyat xərcləri) cəmi yaradır.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏSİ – mülkiyyətində və ya təsərrüfatının aparılmasında torpağı, həmçinin digər xüsusiləşdirilmiş əmlakı olan və bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalını, kənd təsərrüfatına xidməti həyata keçirən hüquqi şəxsdir. Təsərrüfatçılığın kənddə üstünlük təşkil edən təşkilati-hüquqi formalı ailə kəndli təsərrüfatlarıdır. Bu təsərrüfatlarla yanaşı, həmçinin digər müəssisələr fəaliyyət göstərir: təsərrüfatlararası, sənaye, nəqliyyat və digər müəssisə və təşkilatların, elmi-tədqiqat idarə və təşkilatlarının yardımçı təsərrüfatları. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin statistik öyrənilməsi statistika orqanlarının apardığı statistik müşahidələr, seçmə müayinələr, həmçinin *registr* vasitəsilə həyata keçirilir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI SİYAHİYAALINMASI - kənd təsərrüfatının vəziyyəti haqqında statistik məlumatların toplanmasının xüsusi təşkil olunmuş birdəfəlik prosesidir. Siyahıyaalma ölkənin bütün ərazisini və ya onun hissələrini əhatə edə, kənd təsərrüfatı istehsalının ayrı-ayrı elementlərini və ya onun bütün məcmusunu öyrənə bilər. Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması eyni bir ana müşahidə vahidlərinin qeydiyyatı ilə, vahid proqram və metodologiya əsasında həyata keçirilir. 1950-ci ildən BMT-nin FAO təşkilatı 10 ildə bir dəfə ümumi kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması keçirilməsi üçün metodologiya hazırlayır və onun keçirilməsi üçün bütün ölkələrə tövsiyələr verir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ilk kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması 2005-ci ildə keçirilmişdir.

KƏND TƏSƏRRÜFATI STATİSTİKASI – 1) sosial-iqtisadi statistika sahəsidir, kənd təsərrüfatı istehsalının kütləvi hadisələri və proseslərinin statistik göstəricilər sistemini öyrənir, onların dərk etmə metod və üsullarını işləyib hazırlayır; 2) kənd təsərrüfatı istehsalının şəraiti, hərəkəti, nəticələri və səmərəliliyi haqqında statistik məlumatların toplanmasını, işlənməsini, təhlilini və yayılmasını təmin edən praktiki fəaliyyət sahəsidir; 3) kənd təsərrüfatının vəziyyəti haqqında məlumatların məcmusudur. Kənd təsərrüfatı statistikasında əsas müşahidə

vahidləri müxtəlif növ və formaldakı kənd təsərrüfatı müəssisələri, ailə kəndli və ev təsərrüfatları hesab edilir. İstehsalın şəraiti və nəticələrinin tədqiqində eyni zamanda torpaq sahələri, heyvanlar, işçilər və s. müşahidə vahidi ola bilər. Onlar haqqında məlumatların toplanması statistika müşahidələrinin köməyi ilə həyata keçirilir. Məlumatların mənbəyi ilkin hesabat sənədləri, ya da vətəndaşların bilavasitə sorğusudur.

Statistik məlumatlar bütünlükdə kənd təsərrüfatı statistikasına, bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri üzrə, mülkiyyət formaları və təsərrüfat kateqoriyaları üzrə, inzibati-ərazi bölmələri üzrə birləşdirilir (*“Kənd təsərrüfatı”, “Bitkiçilik (əkinçilik) statistikasına”, “Heyvandarlıq statistikasına”, və “Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması”na* bax).

KƏND TƏSƏRRÜFATI TİKİNTİSİ – kənd təsərrüfatı sahəsinə xidmət edən su təsərrüfatı tikintisi də daxil olmaqla, kənd təsərrüfatı təyinatlı istehsal əsas fondlarının yenilərinin yaradılması, fəaliyyət göstərənlərinin genişləndirilməsi, yenidən qurulmasıdır.

KƏND TƏSƏRRÜFATI YERLƏRİ – kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə edilməsi üçün müntəzəm istifadə olunan torpaq yerləridir. Bunlara əkin yerləri, dincə qoyulmuş torpaqlar, çoxillik əkmələr, biçənək və otlaqlar daxildir.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İXTİSASLAŞMA – əməyin ictimai bölünməsi və onun səmərəli təşkili formalarından biridir. Özünü öz aralarında bazar əlaqələri olan sərbəst sahələrdə, istehsalda və müəssisələrdə ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları növlərinin istehsalının bir yerə toplanmasında göstərir. Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma iqtisadi, sosial, demografik, elmi-texniki və təbii amilləri, bitki və heyvanların bioloji xüsusiyyətlərini, torpaqdan, maddi vasitələrdən və s. istifadənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir. *Zona* (ölkə, iqtisadi rayon, bölgə, kənd təsərrüfatı zonası və s.), *sahədaxili* (əlaqədar məhsulların ayrı-ayrı növlərinin istehsalının, ya da onun mərhələlərinin nisbətən sərbəst sahə və altsahələrə ayrılması), *təsərrüfat* (az ixtisaslaşmış müəssisələr və s.), *təsərrüfatdaxili* (müəssisənin struktur bölmələrinin məhsulun, işin ayrı-ayrı növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşması) ixtisaslaşdırmalar bir-birindən fərqləndirilir. İxtisaslaşma *şey* (oxşar məhsulların ayrılmış istehsalı, məsələn, südün, taxılın, yunun), *mərhələli* (məsələn, quşçuluqda ana quşların ayrılması, yumurtaların inkubasiyası və s.), *funksional* ola bilər. İxtisaslaşma haqqında

ümumi və əmtəəlik məhsulların, əkin sahələrinin, heyvanların sayının strukturları üzrə də mühakimə yürütmək olar.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA MATERIAL XƏRCLƏRİ – kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan material ehtiyatlarının və istehsal xarakterli işlərin (xidmətlərin) ödənilməsinə xərclərin dəyəridir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışına material xərclərinin tərkibində toxum və əkin materialları; yem, o cümlədən sənaye istehsalı olan yemlər, kənd təsərrüfatının sair məhsulları (peyin, döşəmə materialları, inkubasiya üçün yumurta); mineral gübrələr; neft məhsulları; elektrik enerjisi; yanacaq; ehtiyat hissələri; təmir üçün təmir və tikinti materialları; kənar təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin haqqının ödənilməsi və sair material (yükklərin daşınması üzrə, torpağın yaxşılaşdırılması və yerin kimyələşdirilməsi və digər aqrokimyəvi işlər, texnikanın təmiri, zootexniki və zoobaytar və xidmətlər və s. üzrə) xərcləri daxildir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində material xərcləri faktiki qiymətlərlə onların mühasibat uçotunun məlumatlarına, ailə-kəndli və ev təsərrüfatlarının isə müvafiq material ehtiyatlarının (iş, xidmət) müvafiq növlərinin orta alış qiymətlərinə uyğun olaraq qiymətləndirilir.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ ENERGETİK GÜCLƏRİ (at gücündə) – istehsal prosesinə xidmət edən bütün enerji mənbələrinin güclərinin cəmidir və ona daxildir: mexaniki və elektrik mühərriklərinin, elektrik qurğularının gücləri, canlı qoşqu gücləri. Kənd təsərrüfatının energetik güclərinin göstəricilərindən biri – enerji təminatı göstəricisidir, enerji gücləri cəminin əkin sahəsinə nisbəti ilə müəyyən edilir, digər göstərici – əməyin elektrikle təchizatıdır, bir işçiyə düşən orta illik energetik gücü xarakterizə edir.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ – torpaq sahəsi (mal-qaranın baş sayı) vahidinə hesablamaqla, əlavə vəsait qoyuluşu, hər şeydən əvvəl müasir tipli istehsal avadanlıqları və qabaqcıl texnologiya əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının artımının təmin edilməsidir.

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi torpaq və ya əmək ehtiyatlarını, mal-qaranın baş sayını dəyişmədən və ya ixtisara salmaqla istehsalın həcmi artırmağa imkan verir. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin istiqamətləri: yüksək məhsuldarlıqlı bitki növlərinin, heyvan növləri və hibridlərinin (iki müxtəlif cinsli növün və ya sortun cütləşdirilməsindən əmələ gələn

heyvan) yaradılması və tətbiq edilməsindən, kənd təsərrüfatının kompleks mexanikləşdirilməsi və kimyalaşdırılmasından, torpaqların meliorasiyasından, yemlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, daha qabaqcıl texnologiyanın və istehsalın təşkili formalarının seçilməsi, daha ixtisaslaşdırılmış əməyin tətbiq edilməsindən və s. ibarətdir. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi, qanunauyğun olaraq, məhsulun maya dəyərinin azalmasına, istehsalın səmərəliliyinin artmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin səviyyəsi tətbiq edilən istehsal vasitələrinin və canlı əməyin xərclərinin həcmi və keyfiyyəti ilə, mal-qaranın sayının çoxluğu ilə, torpaq sahəsi vahidindən məhsulun alınması ilə, əkin sahələrinin strukturu ilə xarakterizə olunur. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin səmərəliliyi xərclər və əldə edilmiş məhsul və gəlirlərin həcmi nisbəti ilə, əlavə qoyuluşların səmərəliliyi, əməyin məhsuldarlığının artması və məhsulun əmək tutumunun azalması ilə müəyyənləşdirilir.

KƏND TƏSƏRRÜFATININ ÜMUMİ MƏHSULU – özündə hesabat ilinin cari (faktiki) qiymətləri ilə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının yekun dəyərini (ümumi dövriyyəsinə) əks etdirən kənd təsərrüfatı istehsalı həcmi ümumiləşdirici göstəricisidir.

Bitkiçilik məhsulları – hesabat ilinin məhsulundan əldə edilmiş xammal məhsullarının dəyərini – taxıl, texniki bitki məhsulları (yağlı bitki toxumları, kətan və çətənə məhsulları, şəkər çuğunduru, tütün, pambıq, maxorka və s.), kartof, tərəvəz və bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, yem bitkiləri (kökümeyvəli yem bitkiləri, birillik və çoxillik əkilmiş bitkilər, toplanmış quru ot, yaşıl kütlə və silos), kənd təsərrüfatı məhsullarının toxumları və əkmə materialları və çoxillik bitkilər, güllərin becərilməsinin dəyəri və dekorativ məqsədlər üçün əkin materialları və ilin əvvəlindən axırına bitkiçiliyin (kənd təsərrüfatı məhsullarının və çoxillik əkilmələrin əkilməsi və bar verənə qədər becərilməsi) natamam istehsalının dəyərinin dəyişməsinə və s. əks etdirir.

Heyvandarlıq məhsulları – kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşlarının yetişdirilməsi və təsərrüfat istifadəsi nəticəsində əldə edilmiş xam məhsulların (süd, yun, yumurta və s.) dəyərini, satılmış mal-qara və quşların dəyərini, cavan heyvanların bəslənməsi və mal-qaranın il ərzində kökəldilməsi üzrə çəki artımının dəyişməsinə, arıçılıq məhsullarının, hovuzlarda su sürünənlərinin və qurbağaların, yağış (Kaliforniya) sürfələri və s. yetişdirilməsinin dəyərini əks etdirir.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu kənd təsərrüfatı müəssisələrində, fərdi sahibkar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarında yaradılır.

Cari (faktiki) qiymətlər əmtəəlik məhsulların çəkisinə, həm də təqvim ili üçün istehsal məqsədlərinə sərf olunan məhsula görə hesablanır. Əmtəəlik məhsullar kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal məqsədləri üçün istifadə edilmiş satışın orta qiymətləri ilə - maya dəyərinə görə, fərdi sahibkar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarında isə təsərrüfatın bütün kateqoriyaları üzrə malların əmtəəlik məhsullarının orta satış qiymətlərinə görə qiymətləndirilir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının fiziki həcmi dinamikasının qiymətləndirilməsi üçün daimi qiymətlərlə dəyər göstəricisindən istifadə edilir.

KƏND VƏ MEŞƏ TƏSƏRRÜFATI, BALIQÇILIQ, SƏNAYE VƏ TİKİNTİ FƏALİYYƏTİNDƏN DÖVRİYYƏ - iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının müvafiq bölmələrində təsnif olunan müvafiq fəaliyyət növləri üzrə alınan hissədir.

Bu göstəriciyə subpodrat münasibətlər obyektə olan əmtəə və xidmətlərin satışından alınan dövriyyə daxildir. Alınmış vəziyyətdə təkrar satılmaq üçün alınan əmtəə və xidmətlər dövriyyəsi istisna edilir.

Sənaye fəaliyyətindən dövriyyə şirkətin hesablarında ayrıca göstərilə bilməz. Bu göstərici “Xalis dövriyyə”nin və “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər”in bir hissəsidir.

Bu göstərici əsas və ya qeyri-əsas fəaliyyət növünün nəticəsi olan “Sənaye fəaliyyətindən dövriyyə”ni əhatə edir. Sənaye və tikinti fəaliyyətinin bəzi növləri həmçinin xidmət sahəsində də həyata keçirilə bilər.

KƏND YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ (KƏND MƏSKUNLAŞMA YERLƏRİ) – qanunvericilikdə şəhər yaşayış məntəqələri kateqoriyasına aid edilməyən və kənd yerlərində yerləşən yaşayış yerləridir. Kənd yaşayış məntəqələri (kənd məskunlaşma yerləri) tiplərə görə bölünürlər: kənd təsərrüfatı (arasında rayon mərkəzləri seçilən), qeyri-kənd təsərrüfatı, qarışıq (aqrar-sənaye), həmçinin sakinlərin sayına görə.

KƏNDLİ (FERMER) TƏSƏRRÜFATI – mülkiyyətinə verilmiş torpaq üzərində əmtəəlik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emalı və satışı ilə məşğul olan vətəndaşların əmək birliyi olmaqla, sərbəst sahibkarlıq formalarından biridir. Kənd təsərrüfatı ailə üzvlərinin və onlarla birgə daimi işləyən digər şəxslərin ümumi mülkiyyətində olan istehsal aləti və vasitələrinə,

əsasən, bir ailə üzvlərinin əməyinə əsaslanan, hüquqi şəxs statusuna malik olan müstəqil təsərrüfat subyektidir. Kəndli təsərrüfatı bir nəfərdən də ibarət ola bilər.

Kəndli təsərrüfatının başçısı, maraqlarını təmsil edən, onun tam hüquqlu üzvü olur. Təsərrüfat fəaliyyəti iqtisadi mənafe prinsiplərinə əsasən aparılır.

KƏSİLMƏK ÜÇÜN MAL-QARA VƏ QUŞLARIN İSTEHSALI - ətliyə kəsilmək üçün mal-qara və quşların istifadə nəticəsini əks etdirən göstəricidir. Kəsilmək üçün mal-qara və quşların istehsalının ümumi həcminə, kəsim çəkisinə hesablanmaqla həm kəsime aid olan mal-qara və quşların satılması, həm də kənd təsərrüfatı müəssisələrində, kəndli (fermer) təsərrüfatlarında, fərdi sahibkarlar və əhali təsərrüfatlarında kəsilmiş mal-qara və quşlar aid edilir.

KƏSMƏ XƏTASI – bir sıra qaydalara uyğun olaraq, hesablama prosesinin dayandırılması nəticəsində meydana çıxan xətdir. Ona A ədədinin dəqiq qiyməti və n-ci dərəcəyə qədər kəsilmə A' ədədinin qiyməti uyğun gəlir ($A - A'$).

KİÇİK BİZNES – kiçik sahibkarlıq subyektlərinin: *kiçik müəssisələrin* və fərdi sahibkarların fəaliyyətlərinin məcmusudur.

KİÇİK MÜƏSSISƏ – 1) bazar strukturlarının mühüm elementlərindən biridir. Kiçik müəssisələrin yaradılması rəqabət mühitinin formalaşdırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması, bazarların mal və xidmətlərlə təchiz edilməsi üçün zəruri şərait yaradır. Orta və iri müəssisələrə nisbətən kiçik müəssisələr bazar konyunkturasının (tələbatının) dəyişikliklərinə daha tez reaksiya göstərmək, istehsalını təkmilləşdirmək, innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək imkanlarına malikdir.

Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin statistik uçotunun metodoloji əsasları sahibkarlığa, o cümlədən kiçik sahibkarlığa dair qanunvericilik aktlarına müvafiq surətdə, habelə kiçik müəssisələrin inkişafının iqtisadi şərtlərinin dəyişdirilməsi nəzərə alınmaqla yaradılmış və təkmilləşdirilmişdir; 2) işçilərin məhdud sayı ilə bir neçə yüzdən çox olmayaraq səciyyələnən və müəssisə üçün profilli olan ölkə, region üzrə ümumi fəaliyyət həcmində çox az payı olan hər hansı mülkiyyət formalı müəssisədir. Belə müəssisələrə istehsal firma və müəssisələrindən başqa, kommersiya və konsaltinq firmaları, pərakəndə ticarətin xidmət sferasının bir çox müəssisələri də aid edilir. Kiçik müəssisələrə dövlət himayəsi göstərilir. Bununla əlaqədar

olaraq, Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığa dövlət köməyinin iqtisadi, hüquqi, təşkilati əsasları, forma və üsullarını müəyyən edən “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Qanun qəbul edilmişdir.

KİÇİK SAHİBKARLIQ SUBYEKTİ – *kiçik sahibkarlıq* sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektidir. Bu kateqoriyaya kiçik müəssisələr daxil edilir.

Bir neçə fəaliyyət növünü həyata keçirən (çox profilli) müəssisələr o fəaliyyət növü meyarına aid edilir ki, onların illik dövrüyə həcmində və ya illik gəlir həcmində payı ən çox olsun.

Kiçik sahibkarlıq subyektinə fermer təsərrüfatları və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər də əlavə edilir.

KİÇİK SERİYALI İSTEHSAL – istehsalın təşkilinin fərdi məhsul istehsalından seriyalı istehsala keçid formasıdır. Məmulatın buraxılışı kiçik partiyalarla həyata keçirilə bilər. İş yerləri əməliyyatların funksional planlaşdırılmasına malik ola bilər, bu zaman avadanlıqlar yerinə yetirilmiş işlərin əlamətləri üzrə qruplaşdırılır. Məsələn, avtomobil gövdələrinin hazırlanması sahəsi, qabaq asmaların təmiri sahəsi və s. Hazırda maşınqayırmada rəqabət qabiliyyəti amillərindən biri, şirkətlərin alıcıların xüsusi sifarişində kiçik partiyalarla unikal, çox vaxt yüksək dərəcəli mürəkkəb avadanlıqlar hazırlamaq bacarığına malik olmasıdır. Kompüterləşmə istehsalın çevikliyinə yüksəltməyə və kiçik seriyalı istehsala konveyer cizgiləri gətirməyə imkan verir. Məsələn, avadanlığı yenidən qurmaq üçün minimal vaxt sərf etməklə bir konveyer xəttində bir neçə növ məmulat hazırlamaq imkanı yaranmışdır.

KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSISƏLƏR – Avropa Komissiyası kiçik və orta müəssisələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyi təklif etmişdir (30.04.1996-cı il, İJ №L107 tövsiyələrində):

Mikro müəssisələr: 10 nəfərdən az işçisi olanlar;

Kiçik müəssisələr: 50 nəfərdən az işçisi və illik dövrüyəsi 7 milyon avro və ya mühasibat balans 5 milyon avrodan çox olmayanlar;

Orta müəssisələr: 250 nəfərdən az işçisi və illik dövrüyəsi 40 milyon avrodan və ya mühasibat balans 27 milyon avrodan çox olmayanlar.

Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi onlarda çalışan işçilərin sayı və illik dövrüyəsi göstəriciləri əsasında aparılır. “İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının hədləri” haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 18 dekabr tarixli

192 nömrəli qərarında kiçik sahibkarlıq subyektləri aşağıdakı meyar hədləri üzrə müəyyənləşdirilir.

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının hədləri*

İqtisadi fəaliyyət növləri	İşçilərin sayı	İllik dövriyyə
Sənaye (İFNT üzrə B, C, D və E seksiyaları)	50 nəfərdən az	500 min manatdan az
Tikinti (İFNT üzrə F seksiyası)	50 nəfərdən az	500 min manatdan az
Topdansatış ticarət (İFNT üzrə 45 və 46-cı bölmələr)	15 nəfərdən az	1.0 milyon manatdan az
Pərakəndə satış ticarəti (İFNT üzrə 47-ci bölmə)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Yaşayışın təşkili və ictimai iasə (İFNT üzrə I seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı (İFNT üzrə H seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
İnformasiya və rabitə (İFNT üzrə J seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Maliyyə və sığorta (İFNT üzrə K seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar (İFNT üzrə L seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət (İFNT üzrə M seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Təhsil (İFNT üzrə P seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi (İFNT üzrə Q seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az
İstirahət, əyləncə və incəsənət (İFNT üzrə R seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az

Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi (İFNT üzrə S seksiyası)	10 nəfərdən az	250 min manatdan az

*) cədvəl qərar əsasında, İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatına uyğun tərtib edilmişdir.

Qərara müvafiq olaraq sahibkarlıq subyektinin kiçik sahibkarlıq sektoruna aid edilməsi üçün hər iki göstərici – işçilərin sayı və illik dövriyyə göstəriciləri bu sektor üçün müəyyənləşdirilmiş hədlər daxilində olmalıdır. Yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlıq subyektləri üçün 1 il müddətində bu hədlərlə müəyyən edilmiş işçilərin say meyarı əsas götürülür.

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər üçün bu hədlərlə müəyyən edilmiş illik dövriyyə meyarı əsas götürülür.

KİNOQURĞU (KİNOTEATR) – kinofilmlərin nümayişi üçün istifadə olunan ləvazimatlar kompleksidir. Kinoqurğular xüsusi təchiz olunmuş yerdə (kinoteatrda, klub tipli mədəniyyət binasında və s.) daimi quraşdırılmış stasionar və yalnız kinofilmlərin göstərilməsi zamanı quraşdırılan aparatlardan ibarət hərəkətdə olan qurğular olmaqla, iki hissəyə bölünür. Stasionar kinoqurğularda filmlərin göstərilməsi üçün təchiz olunmuş bina – kinoteatr; kinoproyeksiya aparatı, işığı əks etdirən səseçirici ekranla və səsucaldıcı ilə təchiz olunmuş tamaşaçı zalları əsas hesab edilir. Biletlərin satışı ilə film nümayiş etdirən kinoqurğular *statistik hesabat* təqdim edirlər. Biletlərin satışı olmadan tədris və s. filmlər nümayiş etdirən kinoqurğular ümumi ekranlı kino şəbəkəyə daxil edilmir və onlar tərəfindən statistik hesabatlar tərtib olunmur. Kinoqurğunun işi aşağıdakı *göstəricilərlə* xarakterizə olunur: kiçik və böyük üçün nümayiş etdirilən kinoseansların sayı, tamaşaçıların və ümumi yığılan vəsaitin miqdarı, işlənən günlərin və kinoqurğuların dayanmalarının sayı və onların səbəbləri.

KİNO-VIDEO PROKAT – yerli və xarici kino-videofilmlərin nümayişi, onların reklam edilməsi, əhaliyə yaxşı yeni və köhnə kinolentlərin daha çox göstərilməsi şəraitinin yaradılması, film fondunun formalaşdırılması və qorunması, onun texniki vəziyyəti və səmərəli istifadəsinə nəzarət üzrə kino-video prokat təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən təşkilati-mədəni fəaliyyət növüdür.

KİOTİ KONVENSİYASI – gömrük əsasnaməsini və konsepsiyasını müəyyənləşdirmiş

və təsdiq etmiş beynəlxalq gömrük müqaviləsidir. Konsepsiyanın məlumatlarının bəzilərindən bu konvensiyanı bəyənmiş və imzalamış ölkələr üçün xarici ticarətin müəyyənləşdirilməsində baza kimi istifadə olunur.

KİTAB – əsasən, üzlənmiş və ya cildlənmiş, çap materialının həcmi 48 səhifədən çox olan, kitab şəklinə salınmış qeyri-dövri nəşrdir.

KİTABÇA (BROŞÜRA) – həcmi 4 səhifədən çox, lakin 48 səhifədən çox olmayan qeyri-dövri mətnlərin nəşridir.

KİTABXANA – 1) elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur; 2) tirajı müəyyən olunmuş *sənədlər* (kitablar, köhnəlmiş nəşrlər, audiovizual və texniki vasitələrlə oxunan materiallar və digər sənədlərin dövri nəşrləri) fonduna malik olan informasiya idarəsidir. Kitabxana müstəqil, təşkilatın və ya müəssisənin, idarənin, təşkilatın struktur bölməsi ola bilər. Kitabxanalar təyinatına, fəaliyyət xüsusiyyətlərinə, kitab fondlarının tərkibinə görə *kütləvi* (ümumi), *tədris, elmi, texniki* və digər *ixtisaslaşdırılmış* kitabxanalara bölünürlər. *Statistikada* kitabxanalar illik müşahidələrdə nəzərə alınır.

KİTABXANA FONDU – 1) fondun tərkibinə kitab, jurnal, qəzet, digər çap məhsulları, audiovizual və texniki vasitələrlə oxunan materiallar, əlyazmalar və başqa informasiya daşıyıcıları daxildir. Kitabxana fondları universal, sahəvi, çoxsahəli və ixtisaslaşdırılmış ola bilər; 2) *sənədlərin* təşkil edilmiş toplusudur. *Kitabın, kitabçanın* nüsxələri, böyük həcmli aylıq jurnalların ayrı-ayrı nömrələri, kiçik həcmli jurnalların nömrələrinin cildlənmiş komplektləri, qəzetlərin illik tikmələri, notların, kartoqrafik və izonəşrlərin ayrı-ayrı nüsxələri, pozitivlər üçün komplektlər, audiovizual və texniki vasitələrlə oxunan sənədlərin ayrı-ayrı nüsxələri uçot vahidi hesab edilir. Kitabxana fondu inventar kitablarında aşağıdakı sxem üzrə hesaba alınır: hesabat ilinin əvvəlində mövcud olan, il ərzində daxil olan, il ərzində çıxarılan, hesabat ilinin sonuna mövcud olan.

KİTABXANA FONDUNUN DÖVR ETMƏSİ – fondan istifadənin intensivlik göstəricisidir. *Kitab vermələrin* sayının fondun həcminə nisbəti kimi müəyyən edilir.

KİTABXANA PROQRAMLARI – ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş ayrı-ayrı proqramlar və proqram paketlərinin məcmusudur. Kitabxana proqramlarının komponentlərinin bir-biri ilə əlaqədar olması məcburi deyildir. Proqram translyatorları xidmətedici proqramlar, riyazi hesablamalar üçün proqram paketləri və s. özündə birləşdirir.

KİTABXANANIN OXUCULARININ SAYI – kitabxanadan istifadə edən oxucuların ümumi sayıdır. Kitabxana oxucularının uçotu abonement qeydlərinə və ya oxucuların formulyar siyahısına əsasən aparılır. İl ərzində fərdi abonement üzrə kitab alan oxucuların ümumi sayı il ərzində sonuncu formulyarın sıra nömrəsi ilə müəyyən olunur. Kitabxananın oxucularının hərəkətinin uçotu kitabxananın iş gündəliyindəki qeydlərə əsasən aparılır: ayın əvvəlində qeydiyyatda idi, ay ərzində yazılmışdır, ayın axırına qeydiyyatdadır.

KİTABIN VERİLMƏSİ – oxu zalında və ya abunəçiyə müvəqqəti istifadə üçün *sənədlərin* (kitabın, dövrü nəşrlərin, audiovizual və məşin oxuma materialları da daxil olmaqla, digər sənədlərin) bir nüsxəsinin verilməsidir. *Statistik hesabatlarda* sənəd (nəşr, audiovizual materiallar və s.) növləri üzrə kitabların verilməsinin bölüşdürülməsi verilir.

KİTABLARIN OXUNAQLILIĞI – oxucuların kitabxana fondundan istifadə etməsi dərəcəsini göstərir. İl ərzində verilən kitabların sayının kitablardan istifadə edən oxucuların sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır

KLASTER TƏHLİLİ – aralarındakı məsafə və yaxud əlaqələr (yaxınlıq ölçüsü) haqqında məlumatlar üzrə bir-birindən nisbətən “uzaqlaşdırılmış” “eyni cinsli” obyektlər qrupunun formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş, çoxölçülü statistik metodların məcmusudur. Aralarındakı korrelyasiya əmsalının verilmiş matrisası üzrə sosial-iqtisadi göstəricilərin məcmusunun strukturunun, çoxsaylı təcrübədən asılı olmayaraq, eyni hüquqlu əlamətlərlə təsvir edilmiş sosial-iqtisadi obyektlərin (müəssisələrin, regionların və s.) təhlili üçün istifadə edilir. Klasterlərin axtarılıb tapılmasından asılı olaraq, klaster təhlili metodlarının iki əsas tipi fərqlənir: eyni vaxtlı (1) və ardıcıl (2). Birincilər arasında klaster strukturu ilə aşkar edilmiş bu və ya digər keyfiyyət göstəricilərinin optimallaşdırılmasına əsaslanan variyasiya metodu və ən yaxın klaster kütlüyünün

ardıcıl birləşməsinə əsaslanan aqlomerativ metod geniş yayılmışdır. İkincilər arasında klaster anlayışının müəyyən edilməsinə əsaslanan metodları, bir qayda olaraq, maksimum mümkün “radius” və ya əlaqələrin “zərurilik astanası” terminlərini qeyd etmək olar.

Klaster təhlilin aqlomerativ qaydaları, adətən tədqiqatçı tərəfindən bir sıra qərarların qəbuluna imkan verən, tədqiqatçı üçün şərh edilmə nöqtəyindən daha mükəmməl olan parametrləri birləşdirir.

KLASTER TƏHLİLİN İYERARXİYA ALQORİTMLƏRİ

– daha geniş yayılmış “öyrətmədən” təsnifləşdirmə metodu (EHM-də həyata keçirilmə mənasında) hesab olunur və iki növdə ola bilər: aqlomerativ və divizim. Aqlomerativ üsullardan bir elementlərdən ibarət olan siniflərin bölüşdürülməsinin ilkin, bir sinifdən olanların bölüşdürülməsi isə sonuncu hesab olunur, divizim üsullarda isə - əksinə.

İyerarxiya aqlomerativ (divizim) alqoritmlərinin prinsipi ardıcıl olaraq əvvəlcə ən yaxın (uzaq), sonra isə bir-birindən (bir-birinə) daha uzaq (yaxın) elementlər qrupunun birləşməsindən (bölünməsindən) ibarətdir. Bu alqoritmlərin əksəriyyəti məsafə (oxşarlıq) matrisasından çıxır və siniflər arasındakı məsafənin hesablanması metodu ilə bir-birindən fərqlənir. Obyektlər arasındakı məsafə qismində daha çox Maxalanobis, evklidov və hemminqov məsafəsindən, siniflər arasında isə - “yaxın qonşu”, “uzaq qonşu”, “ağırlıq mərkəzi” sinifləri və “orta əlaqə” prinsipləri əsasında ölçülən məsafədən istifadə edilir.

Klaster təhlilin iyerarxiya alqoritmlərində təsnifat qismində daha geniş yayılmış meyar, siniflər daxili dispersiyanın minimuma endirilməsi meyarı hesab olunur.

KLAVİATURA - informasiyanın kompüterə və ya digər qurğulara daxil edilməsində istifadə edilən, üzərində düymələr olan qurğudur. Kompüterə məlumatı (verilənləri və əmrləri) daxil edən əsas xarici qurğulardan biri hesab olunur. Klaviaturanın köməyi ilə maşına istənilən simvolları (rəqəm, hərflər, heroqriflər və s.) daxil etmək mümkündür.

KLAVİŞA - klaviaturanın üzərində olan düymələrdir. Bəzən açar da adlandırılır.

KLİRİNG (dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağd pulsuz haqq-hesab) – qarşılıqlı tələb və öhdəlik hesablaşmalarına əsaslanan, mal və xidmətlərə görə nağdsız hesablaşma sistemidir. Banklararası klirinq (ölkə daxili) və beynəlxalq

valyuta klirinqi fərqləndirilir. **Banklararası klirinqdə** (ölkə daxili) banklar arasında hesablaşmalar hər hansı bir ölkənin hüquqi şəxslərinin qarşılıqlı pul tələblərinin hesablaşması yolu ilə həyata keçirilir. **Beynəlxalq valyuta hesablaşmaları** sahəsində klirinq dövlətlər arasında ödəmə sazişləri (klirinq sazişləri) əsasında həyata keçirilir.

Klirinqin mahiyyəti aşağıdakından ibarətdir. Müəyyən təqvim dövründə (adətən, il götürülür) qarşılıqlı mübadilənin məbləği xüsusi *klirinq sazişi* əsasında yalnız müxtəlif tərəflərin konkret bank hesablarında dövr edir. Klirinqi həyata keçirərək hər bir ixracçı-tərəf öz bankından ixrac etdiyi əmtəənin dəyərini alır. Bank, öz tərəfindən, idxalçı bankdan köçürməni gözləmədən öz müştərisindən klirinq hesabını debetə yazır və debet avizosunu (bildiriş vərəqəsini) müvafiq banka göndərir. Adətən klirinq sazişi dövrünün sonunda tərəflərdən biri öz xeyrinə üstünlük, yəni avuar əldə edir. O, onun ödənilməsinə tələb edə və ya vasitəçi vasitəsilə üçüncü tərəfə sata bilər.

KLİRİNG SAZİŞİ – qarşılıqlı ticarətdə tarazlığın əldə olunması məqsədilə idxalçı ilə hesablaşmaq üçün ixracatçının gəlirlərindən istifadə edilməsini nəzərdə tutan ticarət sazişidir.

KLUB TIPLİ MƏDƏNİYYƏT MÜƏSSİSƏLƏRİ

- mədəni-maarif müəssisələridir. Onlara əhalinin istirahətlərini təşkil edən klublar, mədəniyyət evləri, istirahət mərkəzləri; avtoklublar; bazalar və s., özfəaliyyət xalq yaradıcılığı kollektivlərinin fəaliyyəti və digər klub formalaşmaları aid edilir. Statistika göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir: maddi-texniki baza, klub formalaşmalarının, mədəni istirahət tədbirlərinin və onların tamaşaçılarının sayı, işçilərin sayı və onların təhsil səviyyəsi.

KOBA-DUQLAS İSTEHSAL FUNKSİYASI

SI – Y buraxılışı ilə K istehsal fondlarının həcmi və L canlı əmək xərclərini əlaqələndirən funksiyadır. Bu funksiya aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$Y = q \cdot K^{\alpha} \cdot L^{1-\alpha}$$

ABŞ-in emal sənayesi üzrə statistik məlumatlar əsasında 1899-1922-ci illər üzrə aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

$$Y = 1,01 \cdot K^{0,27} \cdot L^{0,73}$$

Funksiya müxtəlif müəlliflərlə ümumiləşdirilmişdir. Beləliklə, texniki tərəqqinin e^{vt} vuruğu daxil edilmişdir, burada e – natural loqarifmlərin əsası; v – inkişaf artımını xarakterizə edən sabitdir. Dinamiki istehsal funksiyası: $P = q \cdot L^{\alpha} \cdot K^{\beta} \cdot e^{vt}$ kimi göstərilirdi,

burada α və β məhsul buraxılışının xərclərin hər bir komponentinə nisbətən elastiklik əmsalıdır. Koba-Duqlas istehsal funksiyasının təkmilləşdirilməsi davam etdirilir.

KOD (şərti ixtisarlar sistemi) – təsbit edildikləri məlumat elementlərinin və siqnalların köməyi ilə onlar arasında uyğun olaraq ötürülən *məlumatların* əks etdirilməsinin universal üsuludur. Kod məlumatı verilmiş söz görünüşündən bir neçə əlifbanın simvollarında təsvir edilir. Koddan məlumatın ötürülməsi, işlənməsi və saxlanması istifadə olunur. Kodun köməyi ilə məlumatlar hesablama sistemləri qurğularının işi üçün yararlı formada təqdim edilir. İstənilən kod öz əlifbasına malik olur. EHM-nin işində proqramların alqoritmik dildə yazılması üçün kodlardan və EHM ilə bilavasitə əlaqədar olan maşın kodlarından istifadə edilir.

KODLAŞDIRMA – işarələrin (simvolların) köməyi ilə seçilmiş kodlaşdırma *metoduna* uyğun olaraq, təsnifatlarda təsnifləşdirmə qruplarının və ya təsnifat obyektlərinin eynimənəli identifikasiyasını təmin etmək üçün onlara kodun verilməsidir.

Kodlaşdırma verilmiş obyektlər çoxluğunun formalaşdırılmış təsviri üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da *məlumatların* səmərəli avtomatlaşdırılmış işlənməsini yerinə yetirməyə imkan verir. Kodlaşdırma prosesinin təsvir edilməsi üçün anlayışların aşağıdakı termin və təriflərindən istifadə edilir.

Kod – təsnifləşdirmə qruplarının və (və ya) *təsnifat* obyektinin qeyd edilməsi üçün qəbul edilmiş işarə və ya işarələr məcmusudur. Kodun sinonimi kimi aşağıdakı anlayışlardan istifadə edilir: kod işarəsi, kod kombinasiyası, obyektin kodu. Kod işarəsi kodlaşdırmanın verilmiş sistemində qəbul edilmiş kodlaşdırma qaydalarına uyğun olaraq yaradılır və işarələrin uzunluğu-sayı (dərəcə) və strukturu – tərkibin şərti işarələri və kodda işarələrin yerləşmə ardıcılığı ilə xarakterizə olunur. **Kodlaşdırma sistemi** – verilmiş çoxluğun təsnifləşdirmə qrupunun və təsnifat obyektlərinin kodlaşdırma metod və qaydalarının məcmusudur. **Kodun uzunluğu** – boşluqlar nəzərə alınmadan, kodda işarələrin sayıdır. **Kodun dərəcəsi** – işarələrin kodda mövqeyidir. **Kodun strukturu** – kodda işarələrin tərkibinin və yerləşmə ardıcılığının şərti işarələridir. **Kod əlifbası** – kodun yaradılması üçün qəbul edilmiş işarələr sistemidir. **Hərfi kod əlifbası** – işarələri adi əlifba hərfləri olan kod əlifbasıdır. **Hərflə-rəqəmli kod əlifbası** – işarələri adi dillərin əlifbasının hərfləri və rəqəmlərdən

ibarət olan kod əlifbasıdır. **Rəqəmli kod əlifbası** – işarələri rəqəmlər olan kod əlifbasıdır.

Kodlaşdırmanın bir neçə növü mövcuddur. **Ardıcıl** kodlaşdırma metodu – təsnifləşdirmənin iyerarxiya metodu ilə (*“Təsnifləşdirmə”yə bax*) əldə edilmiş, tabe qrupların ardıcıl yerləşmə kodlarından istifadə etməklə təsnifləşdirmə qruplarının və ya təsnifat obyektlərinin kodlarının yaradılmasıdır. **Paralel** kodlaşdırma metodu – təsnifləşdirmənin faset metodu ilə (*“Təsnifləşdirmə”yə bax*) əldə edilmiş, müstəqil qrupların kodlarından istifadə etməklə təsnifləşdirmə qruplarının və ya təsnifat obyektlərinin kodlarının yaradılmasıdır. **Sıra** kodlaşdırma metodu – təbii sıra rəqəmlərindən kodun yaradılmasıdır. **Seriya-lı-sıra** kodlaşdırma metodu – natural ədədlərin ayrı-ayrı seriyalarının və ya diapazonlarının eyni əlamətli təsnifat obyektlərinə təhkim edilməsi (qoşulması) yolu ilə təbii rəqəmlərdən kodun yaradılmasıdır

KODLAŞDIRMA (əhəlinin siyahıyaalınması və müayinəsi materiallarının kodlaşdırılması) – əhəlinin siyahıyaalınması və müayinəsi, yaxud demoqrafik hadisələrin cari uçotu zamanı alınan məlumatlara, həmçinin başqa fərdi və ya qrup məlumatlara şərti işarələrin (kodların) verilməsi; onların hesablama texnikası vasitəsilə qavranmasını, işlənməsini və saxlanmasını təmin edir. Adətən, şərti işarələr rəqəmli koddur, o sorğu vərəqəsində, müşahidə blankında, yaxud digər uçot sənədində sözlə yazılmış hər cavaba verilir. Yeri və vaxtına görə 3 kodlaşdırma üsulu fərqlənir: xüsusi hazırlanmış işçilər tərəfindən insanlarla sorğu prosesini həyata keçirən qeydçilər (*siyahıyaalma sayıcıları*) tərəfindən; əhəlinin siyahıyaalınması, müayinəsi qurtardıqdan sonra, yaxud emal üçün sənədlər daxil olduqca, həmçinin məlumatları sənəddən maqnit informasiya daşıyıcısına heyət EHM köməyi ilə keçiriləndə; birinci ikisinə görə ikinci adlanan avtomatik kodlaşdırma – informasiyanın EHM-də emalı zamanı, bu, qabaqcadan əl ilə siyahı vərəqlərində, müşahidə blanklarında, başqa sənədlərdə, yaxud heyət EHM-lə qoyulmuş kodlar əsasında aparılır.

Birinci kodlaşdırma üsulu siyahı vərəqlərində (müşahidə blanklarında, anketlərdə və başqa sənədlərdə) suallara qabaqcadan çap olunmuş cavablar variantlarının və hər variantın kodlarının olması ilə təmin olunur. Sorğu gedişində siyahıyaalma sayıcıları müvafiq cavabın və kodun altından xətt çəkməklə cavab variantını kodlaşdırır. Belə üsul əl ilə kodlaşdırmada daha səmərəlidir, çünki kodlaşdırmanın təşkilinə xüsusi vaxt və vəsait məsrəfi tələb edilmir. Lakin o sualların cavablarını kodlaşdırmaq olar ki,

variantlarının sayı nisbətən kiçik olsun və onları siyahı vərəqinin (müşahidə blankının) müvafiq zonasında əvvəlcədən yerləşdirmək mürəkkəb olmasın, məsələn, cins, nikah vəziyyəti, miqrasiyanın səbəbi, yaşayış evinin tipi və s. Sorğu zamanı məlumatların siyahıyaalma sayıcıları vasitəsi ilə kodlaşdırılması əksər ölkələrdə ümumi siyahıyaalmalarda geniş tətbiq olunur. Kodlaşdırma qabaqcadan çap olunmuş cavab variantlarının birinin və onun rəqəmli kodunun altından xətt çəkmək yolu ilə aparılır.

İkinci kodlaşdırma üsulu siyahıyaalma sayıcısının sözlə deyilən yazılar əsasında siyahı vərəqində (müşahidə blankında) kodların yazılmasından ibarətdir. O, adətən, daha mürəkkəb suallara qarşı tətbiq olunur, onlara cavablar variantı müxtəlifliyinə görə lap çox saydadır və siyahı vərəqlərində çap oluna bilmir (məsələn, doğulduğu yer, işlədiyi yer, məşğuliyyəti). Kodlaşdırmanın özü isə mərkəzləşdirilmiş qaydada xüsusi hazırlanmış heyət tərəfindən yerinə yetirilir. Bu üsul əmək tutumludur, çünki xüsusi vasitələrin: təlimatların, siyahıların, sorğu kitabçalarının, əlifba və sistematik lüğətlərin tətbiqini tələb edir. Əmək tutumu və beləliklə, əl ilə kodlaşdırmanın keyfiyyəti kodların əhəmiyyətindən (dərəcələrindən) və onların yaxşı yadda saxlanmasıdan asılıdır. Buna görə də, az əhəmiyyətli, həm də asan yadda qalan kodlar ən çox rast gəlinən əlamətlərin kəmiyyətinə verilir. Siyahı vərəqində (müşahidə blankında) ya müvafiq suala yazılan cavabın yanında, ya da adətən maşınla oxunan sənədlərdə, sənədin xüsusi zonasında qoyulur.

Üçüncü kodlaşdırma üsulu siyahıyaalma, müşahidə materiallarının işlənməsi üçün yalnız EHM tətbiq edilməklə mümkündür. Xüsusi alqoritmə müvafiq olaraq, maşın qoyulmuş, yaxud əl ilə daxil edilmiş kodlar və onların uyğunlaşdırılması əsasında avtomatik zəruri törəmə kodlarını formalaşdırır, məsələn, ailə tipinin kodunu ailə başçısına, cinsə, yaşa, hər bir ailə üzvünün nikahda olmasına, həmçinin ailə üzvlərinin sayına verilən kodlar əsasında. Törəmə kodlaşdırma fərdi məlumatları istənilən əlamətlərin uzunluğu üzrə qruplaşdırmağa imkan verir.

KODLAŞDIRMA (məlumatların işlənməsində) – kodların köməyi ilə hesablama texnikası vasitəsilə məlumatların qəbul edilməsi, onların işlənməsi və saxlanması imkanını təmin edən prosesdir; bir kodun simvolu və ya simvollar qrupu ilə, uyğun olaraq, digər kodun simvolları və ya simvollar qrupu qoyulur (müəyyən edilir). EHM ilə işləyərkən daxil olan məlumatlar EHM-

də işlənmə və saxlanılma üçün əlverişli formaya gətirilməsi üçün kodlaşdırılır.

KOQORTA – eyni bir vaxt dövrü ərzində müəyyən demoqrafik hadisələrin (məsələn: təqvim ili ərzində nikaha girmiş şəxslərin sayı; təqvim ilinin bir müddətində ilk övlad dünyaya gətirmiş qadınlar, eyni bir ildə nikahları pozulmuş və ya dul qalmışlar və s.) baş verdiyi insanların məcmusudur. Təqvim dövrünün bir müddətində doğulmuş insanları həm də *nəsil* adlandırırlar. Koqortanın ayrılması üçün seçilmiş vaxt intervalı (bir və ya bir neçə il) əsas materialın təhlilinin məqsədindən və xüsusiyyətlərindən asılıdır. “Koqorta” termini 1947-ci ildə P.Uelpton tərəfindən uzununa təhlil metodu çərçivəsində tətbiq edilmiş, lakin sonralar universal xarakter almışdır.

Müasir demoqrafiyada real (eninə təhlil obyekt) və hipotetik (*uzununa təhlil* obyekt) koqorta fərqləndirilir. Hər bir koqorta demoqrafik hadisə ilə, onun başlanması ilə insanları koqortada birləşdirir və formalaşmasının təqvim dövrü ilə müəyyən edilir. Bu və ya digər demoqrafik prosesin təsviri zamanı real koqortanın formalaşma dövrünün tezliyi ölçülən hadisədən qabaq olan demoqrafik hadisənin başlanması dövrü hesab olunur. Hipotetik koqortanın formalaşma dövrü tezliyi ölçülən demoqrafik hadisənin başlanması dövrü hesab olunur.

Beləliklə, real koqortada insanları koqortada birləşdirən bütün hadisələr təqvim vaxtının müəyyən intervalında baş verir, tezliyi ölçülən mümkün ola bilən sonrakı hadisələr koqortanın formalaşmasının təqvim dövrünə dair vaxta görə gələcəyə uzanır. Məsələn, real nikah koqortasında doğumu təsvir etdikdə, həmin təqvim dövründə nikaha daxil olmuş şəxslərin məcmusu və sonrakı nikahlıq həyatı dövründə bu koqortada hər bir doğuş anına nikahın müddəti üzrə bölüşdürülmüş doğumlar öyrənilir. Bu zaman nikahın müəyyən müddətində doğuşların tezliyi bərabərdir:

$$f_{\tau} = \frac{N_{t+\tau}}{W_t}$$

burada $W_t - t$ ilində (real nikah koqortanın formalaşmasının təqvim ili) nikaha daxil olan qadınların sayı; τ – nikaha daxil olan anından uşağın doğulması anınadək keçən interval; $N_{t+\tau} - W_t$ nikahın davamiyyəti $N_{t+\tau}$ real koqortada doğuşların sayı.

Tezlikləri ölçülən bütün hadisələr hipotetik koqortada təqvim vaxtının müəyyən intervalında baş verir və hipotetik koqortanın formalaşması dövrü hesab olunur; qabaqkı hadisə isə bu dövrə nisbətən vaxta görə keçmişə uzanır. Məsələn,

hipotetik nikah koqortasında doğum təsvir olunduqda, müəyyən təqvim dövründə bu dövrdə yaşamış bütün ərdə olan qadınlarda uşağın doğulması anına (τ) nikahın müddəti üzrə bölüşdürülmüş bütün doğuşlar öyrənilir. Hipotetik nikah koqortasında doğuşların tezliyi bərabərdir:

$$f_{\tau} = \frac{N_{t,\tau}}{W_{\tau}}$$

burada $N_{t,\tau}$ – τ nikah uzunluğunda t təqvim dövründə doğuşların sayı; W_{τ} – τ nikah uzunluğunda həmin t təqvim ilində ərdə olan qadınların sayıdır.

Koqortada demoqrafik proseslərin təhlili bu və ya digər demoqrafik hadisənin əvvəlki hadisənin başlanması anından keçən vaxt intervalından asılı olaraq, başlanması tezliyinin ölçülməsinə əsaslanır. Məsələn, müəyyən təqvim dövründə birinci uşağı doğmuş qadınların koqortasında doğumun təhlili birinci doğuşdan sonra keçmiş vaxt intervalından asılı olaraq, ikinci doğuşların tezliyinin ölçülməsinə əsaslanır; doğulma illəri üzrə koqortada ölümün təhlili doğulduğu andan, yəni yaşından keçmiş intervaldan asılı olaraq, ölüm hallarının tezliyinin ölçülməsinə əsaslanır. Koqortada bu və ya digər demoqrafik prosesi xarakterizə edən qarşılıqlı əlaqədə olan sistemi demoqrafik cədvəl təşkil edir.

KOQORTA ÖLÜM CƏDVƏLLƏRİ – rəqəmlər sırasıdır, yaşlaşdıqca ölüm nəticəsində *koqortanın* azalmasını göstərir. Doğulduğu il üzrə koqorta olduqda, koqorta ölüm cədvəlləri real əhalinin ölüm cədvəlləri ilə üst-üstə düşür.

KOLLEKTİV ƏMƏK MÜBAHİSƏSİ - əmək şəraitinin (əmək haqqı daxil edilməklə) yaradılması və dəyişdirilməsi; kollektiv müqavilələrin bağlanması, dəyişdirilməsi və yerinə yetirilməsi; sosial-əmək münasibətləri məsələləri ilə bağlı sazişlər üzrə muzzdlu işçilərlə işverən (sahibkar) və ya müəssisə rəhbərliyi arasında tənzimlənməmiş fikir ayrılığıdır. Kollektiv əmək mübahisəsinin həll olunmasının son həddi tətillər hesab edilir. Statistikada tətillə nəticələnmiş kollektiv əmək mübahisələri ayrıca nəzərə alınır. Kollektiv əmək mübahisələri üzrə məlumatlar aşağıdakı əsas göstəriciləri əhatə edir: əmək mübahisələrinin, o cümlədən tənzimlənməmiş əmək mübahisələrinin sayı; əmək mübahisələrində iştirak edən işçilərin sayı; əmək mübahisələrinin baş vermə səbəbləri. Kollektiv əmək mübahisələrinin sayına müəssisə daxilində tənzimlənməmiş və tətildən əvvəl barışıq qaydalarının aparılması üçün verilmiş; kollektiv müqavilələrin bağlanması, dəyişdirilməsi, əlavələr

edilməsi və ya sosial-əmək münasibətləri məsələləri üzrə işçilərin tələblərinə baxılmasına dair danışıqlarda fikir ayrılığı üzrə protokollaşdırılmış mübahisələr; kollektiv müqavilələrin bağlanması, dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsi və ya işçilərin sosial-əmək münasibətləri məsələləri üzrə işçilərin tələblərinə baxılmasından imtina nəticəsində yaranan mübahisələr; mitinqlər, yığıncaqlar, sosial-əmək münasibətləri məsələləri üzrə tələblə piketlərdə irəli sürülən tələblərin işverən tərəfindən təmin edilməməsi nəticəsində yaranan mübahisələr daxil edilir. Kollektiv əmək mübahisələrinin sayına mübahisələr, kollektiv müqavilələrin bağlanması, dəyişdirilməsi və ona əlavələr edilməsi və ya işçilərin sosial-əmək münasibətləri məsələləri üzrə tələblərinə baxılması zamanı danışıqlar aparılarkən tətillə nəticələnmiş mübahisələr, həmçinin onların həll edilməsi prosesində tənzimlənməmiş mübahisələr daxil edilmir.

KOLLEKTİV XİDMƏTLƏR – cəmiyyətə, həm bütün ev təsərrüfatlarına, həm də onun ayrı-ayrı qruplarına pulsuz və ya nominal ödənişlə göstərilən xidmətdir.

Kollektiv xidmətlərin buraxılışına şərtlilik daxilində həmişə qeyri-bazar xidmətləri sayılan (məsələn, dövlətin, milli müdafiə ilə, məcburi sosial təminatın, ictimai işlə, həmkarlar ittifaqlarının, dini təşkilatların və s. göstərdiyi xidmətlər), həmçinin əgər istehsal vahidinin vəsaitləri (pul) əsas etibarilə (50% və ya daha çox) satışdan deyil, digər mənbələrdən əldə edilərsə (məsələn, məktəb və uşaq bağçaları, elmi-tədqiqat müəssisələri, xəstəxana və klinikalar, peşəkar assosiasiyalar, həmçinin iqtisadi təşkilatlar, kitabxanalar, dövlət arxivləri, muzeylər, botanika və zoologiya bağları və s.), qeyri-bazar xidmətləri kimi baxılan xidmətlər daxildir.

Kollektiv xidmətlər xidməti göstərən institusional vahidin dövlət sektoruna və ya xüsusi qeyri-kommersiya təşkilatlarına aid olmasından asılı olaraq, dövlətin qeyri-bazar sektorları və ya ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

KOLLEKTİV İSTEHLAK – cəmiyyətdə ümumilikdə və ya *ev təsərrüfatı* qruplarında kollektiv istehlak olunan xidmətlərin həcmi əks etdirən MHS kateqoriyasıdır, məsələn, müdafiə, şəhərin abadlığı və s. xidmətlər. Ümumi halda kollektiv xidmətin göstərilməsində bu xidmətdən istifadə edən ev təsərrüfatlarının konkret razılığı tələb olunmur. Göstərilən kollektiv xidmətlərin ümumi miqdarı onların ayrı-ayrı ev təsərrüfatları tərəfindən istehlakının ölçüsündən asılı deyildir.

KOLLEKTİV MÜLKİYYƏT – bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinə görə, dövlət mülkiyyəti və xüsusi (şəxsi) mülkiyyətlə yanaşı mövcud olan mülkiyyətin müstəqil formasıdır. kollektiv mülkiyyət dedikdə, adətən, kooperativlərə məxsus olan mülkiyyət başa düşülür.

KOMBİNASİYA EDİLMİŞ (BİRLƏŞDİRİLMİŞ) NOMENKLATURA – Ümumi gömrük tarifi (ÜGT) və Avropa statistikasının nomenklaturası (ASN) əsasında işlənərək genişləndirilmiş Harmonikləşdirilmiş Sistemdir (HS). Ümumi gömrük tarifi və Avropa statistikasının nomenklaturasından 1987-ci ilin dekabrınadək istifadə edilmişdir. Kombinə edilmiş nomenklaturaya təxminən 10 000 qrup əmtəə adları daxildir. Bu qruplar 21 bölməyə və 98 qrupa bölünən 4 rəqəmli kodla (mövqe) və ya 8 rəqəmli kodla (altmövqe) identifikasiya edilmişdir. Ondan istifadə haqqında Əsasnamə 01.01.1988-ci ildə qüvvəyə minmişdir (Əsasnamə (AİB) N 2658/87).

KOMİSYON TİCARƏTİ – (I) – komitentin tapşırığı ilə komisiyonçunun öz adından, lakin komitent hesabına ticarətin həyata keçirilməsidir. **(II)** - topdansaş komisiyon ticarətinə əsas fəaliyyət növü üçüncü tərəfin xeyrinə əmtəə ticarəti olan bütün vahidlər daxildir. Onlar, üçüncü tərəfin hesabına sövdələşmələri həyata keçirən ticarət agentləri, brokerləri və ya ticarət birlikləri ola bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, komisiyon pərakəndə ticarətdə ayrılıqda göstərilir, təsnifat üzrə müəyyən qrupa daxil edilir.

KOMİSYONÇULAR – özləri mal sahibi olmadan, satıcı və alıcı arasında əlaqə yaradılmasına kömək edən ayrı-ayrı şəxslər və ya şirkətlərdir. Onların haqqı fəhlə və qulluqçulardan fərqli olaraq ödənilir. Danışqlar aparan brokerlər, ticarət təmsilçiləri, vasitəçilər (dəllallar) komisiyonçulara aid ola bilər. İşəməzd haqqında müqavilə ilə bağlı olmayan ticarət nümayəndələri - ayrı-ayrı şəxslər, müvəkkil nümayəndələri olduqları istehsalçılar və ticarətçilər adından alqı-satqı, icarə haqqının məbləği və ya onların adından və hesabına xidmətin göstərilməsi haqqında müntəzəm danışqlar aparır və bir sıra hallarda müqavilələr bağlayır. Ticarət nümayəndəsinin peşəsi xüsusi qanunlarla və sazişlərlə nizamlanır.

KOMMERSİYA (KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİ) – gəlirin əldə olunmasına yönəldilmiş - 1) ticarətdir, ticarət fəaliyyətidir; 2) istənilən bazar fəaliyyətidir. Hər iki tərif (anlayış) eynidir. Belə ki, gəlir yalnız şəxsi fəaliyyətin və ya alver məqsədilə alınmış malların, məhsulların satılması nəticəsində əldə edilə bilər.

KOMMERSİYA (SAHİBKAR) RİSKİ – maddi ziyan gətirən hadisələrin baş vermə mümkünlüyüdür. Hər bir sahibkarlıq və innovasiya fəaliyyəti bu və ya digər səviyyədə kommersiya (sahibkarlıq) riski ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq, mümkün hadisələrin baş verməsinin neytrallaşdırılması şərtlərindən biri kommersiya (sahibkarlıq) risklərinin sığortalanmasıdır.

KOMMERSİYA BANKI – mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq və Mərkəzi Bank tərəfindən verilən *lisenziya* əsasında, fiziki və hüquqi şəxslərdən pul vəsaiti cəlb etmək və öz adından onları qaytarmaq, ödəmək və təcillik şərti ilə yerləşdirmək, həmçinin digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququ olan, hüquqi şəxs hesab olunan kommersiya müəssisəsidir. Kommersiya bankı konkret bank əməliyyatlarının aparılması üçün xüsusi Dövlət (Mərkəzi Bank və ya digər maliyyə orqanlarının) icazəsinə malik ola, yəni *müvəkkil* və *qeyri-müvəkkil* ola bilər. Yerinə yetirilən əməliyyatların əhatə dairəsindən asılı olaraq, kommersiya bankları universal, sahə və ixtisaslaşdırılmış banklara bölünür. *Universal* kommersiya bankları bütün növ müştərilər üçün ənənəvi və qeyri-ənənəvi bank xidmətlərinin əsasən bütün növlərini həyata keçirir. *Sahə* kommersiya bankları öz xidmətlərini konkret bazar segmentində həyata keçirir. *İxtisaslaşdırılmış* kommersiya bankları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər: funksional ixtisaslaşma - uçot-depozit kommersiya bankları (adətən, fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst vəsaitlərinin qısamüddətli, altı aydan üç ilə qədər olan vaxt ərzində kredit əməliyyatlarına cəlb edilməsini və ya yerbəyer edilməsini həyata keçirir, həmçinin qiymətli kağızlarla kredit və uçot əməliyyatlarını həyata keçirir); *investisiya və innovasiya* kommersiya bankları (hər şeydən əvvəl, uzunmüddətli vaxt ərzində pul vəsaitlərini, o cümlədən istiqraz və rəqələrinin buraxılması və uzunmüddətli ssudaların verilməsi vasitəsilə ilə qiymətli kağız şəklində toplayır); *əmanət* kommersiya bankları (ayrı-ayrı şəxslərdən kiçik əmanətləri müəyyən müddətə cəlb edir – təcili və ya tələbli əmanətlər); *ipoteka, torpaq* kommersiya bankları (daşınmaz əmlakın uzunmüddətli girovu əsasında vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerbəyer

edilməsi üzrə kredit əməliyyatlarını həyata keçirir, ipoteka istiqrazlarını buraxır);

- müştərilərin müəyyən növlərinə xidmətlər üzrə ixtisaslaşma - birja, istehlakçı kredit bankları, kommunal, sığorta bankları;

- əraziyə görə ixtisaslaşma – beynəlxalq, milli, rayon, bələdiyyə.

Nizamnamə kapitalının həcmindən asılı olaraq, kommersiya bankları kiçik, orta və iri ola bilər.

KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİ İLƏ BAĞLI XİDMƏTLƏR – idarəetmənin ümumi məsələləri üzrə, maliyyə idarəciliyi məsələləri üzrə (korporativ vergidən başqa), marketinqin, əmək ehtiyatlarının, istehsalın idarə edilməsi üzrə, ictimai təşkilatlarla əlaqələr üzrə, arbitraj və bəzi işlər üzrə, layihələrə rəhbərlik üzrə (tikinti layihələrinə rəhbərlik üzrə xidmətdən başqa) və s. məsləhət xidmətləridir.

KOMMERSİYA HAVA GƏMİSİNİN YÜKLƏNMƏSİ – hava limanında təyyarəyə kommersiya əsasında qəbul edilmiş sərnişinlərin və yüklərin (tonla) kütləsidir. Poçtun, yüklərin tonla çəkisinin və sərnişinlərin şərti kütləsinin, sərnişinlərin və onların şəxsi yüklərinin orta kütləsinin (hər sərnişin üzrə 90 kq) təyyarədəki sərnişinlərin sayına vurmaqla müəyyənləşdirilir.

KOMMERSİYA MÜSABİQƏSİ – özəlləşdirmədə ticarətin aparılması növlərindən biridir. Fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən özəlləşdirilən obyektlər şəxsi mülkiyyətə alınarkən alıcıdan özəlləşdirmə obyektinə münasibətdə müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsi tələb edildikdə, o, kommersiya müsabiqəsi üzrə satış hesab edilir. Müsabiqənin qalibi təklifi tamamilə kommersiya müsabiqəsinə cavab verən və qalibin aşkar edilməsi meyarlarına uyğun olan, yəni özəlləşmənin digər şərtlərinə əməl edərək maksimum qiymət təklif edən iştirakçı hesab edilir.

KOMMERSİYA SİRRİ – müəssisənin iqtisadi möhkəmliyini və rəqibləri qarşısında üstünlüklərini təmin edən istənilən məlumatlardır.

KOMMERSİYA ŞİRKƏTİNİN ADI – sahibkar tərəfindən yerli vahidə verilən hüquqi addır.

KOMMERSİYA YÜKLƏNMƏSİNİN YÜK DÖVRİYYƏSİ (hava nəqliyyatında) – hava gəmilərinin normativ kommersiya yük götürmə qabiliyyətindən tam istifadəsində *yük dövriyyəsinin* mümkün həddidir. Hava gəmisi

tərəfindən yerinə yetirilən hər reys üçün kilometrə tarif uçuş məsafəsinin *kommersiya hava gəmisinin yüklənmə* səviyyəsinə hasillərinin cəmi ilə təyin olunur.

KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – kommunal-məişət ehtiyaclarına və əhaliyə qaz, su, istilik paylaşdırılması, həmçinin yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması ilə məşğul olan müəssisələrin bazar və qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəridir. Bu xidmətlərin *bazar buraxılışı* onların satışının dəyərlərini ifadə edir. *Qeyri-bazar buraxılışı* şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması üçün dövlət büdcəsinin və qeyri-büdcə fondlarının cari xərclərinin miqdarı, həmçinin sahənin əsas kapitalının sərfi (istehlakı) ilə müəyyən edilir.

KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI STATİSTİKASI - əhəlinin yaşayış şəraitini öyrənir və buraya əhəlinin kommunal və məişət su təchizatı, qaz və istilik təchizatı, kanalizasiya və çirkab suların təmizlənməsi üzrə bölüşdürücü şəbəkələrinin saxlanması və istismarı; şəhərlərin və yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması (yollar, səkilər, körpülər, kəşşən yolların üstündən körpülərin salınması, tunel, piyada keçidləri, hidrotexniki tikililər, xarici işıqlandırma, yaşıllaşdırma, sanitariya təmizləmələri və s.); abadlaşdırma obyektlərinin və s. saxlanması və təmiri daxildir.

KOMPLEKS VƏ YA BİRLƏŞDİRİLMİŞ TİCARƏT - müəssisənin vahid kimi fəaliyyət göstərərək eyni zamanda pərakəndə və topdansa satış ticarəti apardığı, bəzi hallarda isə tedarükçü (məsələn, universal mağaza, aşağı qiymətli mağaza, universal mağazalar şəbəkəsi, istehlakçı kooperativlər) kimi çıxış etdiyi ticarət növləridir.

KOMPLEKT SƏNAYE OBYEKTİ – Harmonikləşdirilmiş Sistemin nomenklaturasının müxtəlif mövqelərinə uyğun gələn maşın və avadanlıqların, cihazların, alətlərin və materialların komplektidir. Mal istehsal edən və ya xidmət göstərən iri müəssisələrin işi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

KOMPONENT TƏHLİL – ilkin əlamətlər məkanının ölçüsünün azalması metodlarından biridir. Güman edilir ki, əlamətlər çoxşaxəli normal bölüşdürmə qanununa tabedir. İlkin əlamətlərin xətti kombinasiyalarının yenidən yaranması əsas komponentlər adlanır. Onlar

mərkəzləşmiş əlamətlərin normallaşdırılmış düz xətlə kombinasiyaları hesab edilir.

Birinci əsas komponent qalan digərləri ilə müqayisədə daha böyük dispersiyaya malik olur. İkinci baş komponent birinci baş komponentlə korrelyasiya edilməmiş bütün sonrakılarla müqayisədə daha böyük dispersiyaya malikdir və s.

Əsas komponentlərin çəki əmsallarının hesablanması ilkin əlamətlərin xüsusi vektorları və kovariasiya matrisasının xüsusi sırasının köməyi ilə həyata keçirilir. Alınmış xüsusi rəqəmlər əsas komponentlərin dispersiyasına bərabərdir. Həndəsi cəhətdən əsas komponentlər elliptik hiper səthin düzbucaqlı oxu boyunca yerləşir.

KOMPONENTLƏR METODU – 1) əhalinin gələcək sayının hesablanma prinsipidir, onun dinamikasını müəyyən edən müxtəlif komponentlərin mümkün dəyişikliklərini uçota almağa əsaslanır. *Demoqrafik proqnozda* belə komponentlər kimi doğumda, ölümdə, miqrasiyada gələcək meyllər, əhalinin cins-yaş strukturunda dəyişikliklər, habelə bu meyl və dəyişikliklərin nəticələrinin əhalinin gələcək sayına təsiri nəzərdə tutula bilər. Komponentlər metodunu yaşlar üzrə yer dəyişdirmə ilə eyniləşdirmək olmaz; 2) **ölümün təhlilində** – iki əhalinin ölüm göstəricilərini müqayisə etdikdə, istifadə olunan demoqrafik statistika metodudur. Ayrı-ayrı yaş qruplarının ölüm göstəricilərindəki və ölüm səbəblərinin strukturundakı fərqlər gözlənilən *ömür uzunluğunun* diferensiasiyasına təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Komponentlər metoduna görə, ölüm əmsallarındakı fərqlərin t ölüm səbəbindən x , $x+\tau$ il yaşda təsiri aşağıdakı kimi ölçülə bilər:

$$\Delta = \frac{1}{2} \left((l_{x+\tau}^{(1)} + l_{x+\tau}^{(2)}) (e_{x+\tau}^{(1)} - e_{x+\tau}^{(2)}) - (l_x^{(2)} + l_x^{(1)}) (e_x^{(2)} + e_x^{(1)}) \right) * \\ * \frac{\tau m_x^{i(1)} - \tau m_x^{i(2)}}{\tau m_x^{(1)} + \tau m_x^{(2)}}$$

burada l_x , e_x , τm_x , $\tau m_x^i - x$ il yaşadək sağ qalanların müvafiq sayları, x yaşda gözlənilən ömür uzunluğu və x , $x+\tau$ yaş intervalında (ümumi və i səbəbindən) ("*Ölüm cədvəlləri*" nə bax).

Ölüm səbəbləri nəzərə alınmadan komponentlər metodunu ilk dəfə rus alimi Y.A.Korçak-Çepurkovski (1968) təklif etmiş və səbəblər üzrə ölüm halları üçün E.M.Andreyev tərəfindən (1982) ümumiləşdirilmişdir. Oxşar metodikalar müstəqil olaraq fransız demoqrafı R.Pressa (1985) və Avstraliya demoqrafı C.Pollard (1988) tərəfindən də təklif olunmuşdur.

KONDOMINIUM (birgə) – 1) mənzil sahəsində daşınmaz əmlak mülkiyyətçilərinin cəmiyyətidir (yoldaşlıqdır). Evlərin istismarının, yaşayış binalarının və ümumi *əmlakın* istifadəsinin təmin edilməsi məqsədilə yaradılır; beynəlxalq hüquqda kondominium müəyyən dövlətin ərazisində hakimiyyətin iki və ya daha çox dövlət tərəfindən birgə həyata keçirilməsi deməkdir.

KONFİDENSİAL MƏLUMATLAR – (I) - Azərbaycan Respublikasında istifadəsi qanunvericiliyə uyğun olaraq məhdudlaşdırılan sənədləşdirilmiş məlumatlardır.

(II) - Avropa İttifaqında statistik məxfiliyə əməl edilməsinə dair rəsmi qəbul olunmuş tərif yoxdur. Avropa Statistika Bürosunun məqsədləri üçün məxfi statistik məlumatlar, Şuranın 1588/90 nömrəli təlimatında müəyyənləşdirildiyi kimi, Aİ-yə üzv ölkələrin öz milli qanunvericilikləri ilə və ya təcrübədə qəbul etdikləri məxfi elan edilmiş "məlumatlar" kimi müəyyən edilmişdir. Adətən, Avropa İttifaqına üzv olan ölkələr tərəfindən elan edildiyi kimi məxfi məlumatların iki əsas kateqoriyası mövcuddur: bunlar fərdi məlumatlar və dolayısı yolla fərdi məlumatların eyniləşdirilməsinə (açıqlanmasına) imkan verən cədvəl məlumatlarıdır. Onlar həmçinin ilkin və təkrar məxfilik kimi məlumduurlar.

Fərdi məlumatlar - bu, ayrıca bir iqtisadi vahidə aid olan məlumatlardır. Onların birbaşa tanınması statistik vahidin adı, ünvanı və ya rəsmi qaydada ona verilən və ya dərc olunan nömrədə baş verə bilər. Alternativ olaraq, iqtisadi vahid dolayısı yolla tanına bilər. Belə ki, ayrıca şəxsin (ayrıca iqtisadi vahidin) tanınması üçün imkan verən əlavə məlumat varsa, buna müəyyən vaxt, pul və əmək sərf etməklə şəxsi (iqtisadi vahidi) eyniləşdirmək (tanımaq) olar.

Cədvəl məlumatları – bu, statistik üsulların nəticəsi olan məlumatlardır. Onlar yekun (cəm) şəklində təqdim olunurlar və hər bir rəqəm müvafiq xanada müvafiq fərdi məlumatın aqreqasiya edilmiş nəticəsidir. Bu məlumatlar adətən məxfiliklə əlaqədar olaraq məhdudlaşdırılırlar (ayrıca iqtisadi vahidi eyniləşdirmək imkanının yaranması halları istisna olmaqla). Belə hallara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- cədvəlin xanaları ayrılıqda götürülmüş bir iqtisadi vahid haqqında məlumatları əks etdirir ki, bu da yuxarıda təsvir edilmiş fərdi məlumatlardan başqa bir şey deyildir;

- cədvəlin xanaları ayrıca iki iqtisadi vahid haqqında məlumatları əks etdirir. Adətən, belə məlumat konfidensial hesab edilir. Belə ki, hər bir

iqтisadi vahid digərinin məlumatlarını hesablaya bilər;

- cədvəl xanalarında bir və ya iki iqtisadi vahid statistik nəticəyə hakim (üstün) təsir göstərir. Bir iqtisadi vahid halında (və ya iki iqtisadi vahid halında birgə üstünlükdə) xanaların məxfiliyinin eyniləşdirilməsinə gətirən məhdudluğun üstün səviyyəsinin son həddi, bir qayda olaraq, 50-85% arasında müəyyənləşdirilir.

Məxfi məlumatların təsadüfi açılması, yuxarıda təsvir edilmiş üç kateqoriyadan birinə uyğun olaraq, məxfi xanada nəticələrin hesablanması üçün bir cədvəl və ya müxtəlif cədvəllər hüdudunda bir neçə xananın kombinasiyada istifadə olunma bildiyi zaman baş verə bilər.

Məxfi məlumatların açılmasından qaçmaq üçün müxtəlif metodlar mövcuddur, o cümlədən qeyri-məxfi məlumatların yayılmasının məhdudlaşdırılması.

KONFLYUENT TƏHLİL – dəyişən $X^{(s)}$ deyil,

$$\tilde{X}_i^{(s)} = X_i^{(s)} + \varepsilon_i^{(s)}, i=1, \dots, n$$

düsturu vasitəsilə ifadə olunan təsadüfi kəmiyyət müşahidə olunduğu şərtlərdə $X^{(1)} \dots X^{(p)}$ dəyişkən kəmiyyətləri (təsadüfi və ya qeyri-təsadüfi) arasında fərz edilən funksional əlaqələrin təhlilinə aid olan, məlumatların işlənməsinin riyazi-statistik metodunun məcmusudur. Burada: $\varepsilon_i^{(s)}$ - müşahidəsində $X^{(s)}$ -yə dəyişən $X_i^{(s)}$ -nin ölçülməsində təsadüfi səhvdir; n - müşahidənin ümumi sayıdır. Bu halda müşahidə olunmayan $X^{(1)} \dots X^{(p)}$ dəyişənləri arasında istifadə edilən müşahidə olunan funksional ("struktur") münasibətlərin ümumi məqsədi verilmiş hesab edilir. Konflyuent təhlilin vəzifələrinə (tapşırıqına) tədqiq edilən "struktur" münasibətlərin eyniləşdirilməsində iştirak edən göstəricilərin qeyri-müəyyən qiyməti üçün statistik qiymətləndirilmə cərgəsi, həmçinin təhlil olunan əlaqələrin xassələri haqqında müxtəlif hipotezaların (ehtimal) yoxlanması üçün müəyyənləşdirilmiş statistik meyarlar daxil edilir. Konflyuent təhlilin nəzəri və tətbiqi aspektlərinin (baxışlarının) işlənməsi əsas etibarilə tədqiq olunan struktur münasibətlərin xətti növünə uyğun olaraq aparılır. Bununla yanaşı, konflyuent təhlil tapşırığının əlaqədar xarakteri və *regressiya (tənəzzül edən) təhlildən* danışmaq olar.

KONKORDASIYA ƏMSALI – sıra şkalasında ölçülən bir neçə əlamətlər arasında əlaqənin xarakteristikasıdır. M-ölçülü

$X = (X_1, X_2, \dots, X_m)^t$ baş məcmusundan n həcmnin seçilməsində X_j əlamətlərini sıra şkalasında ölçmək olar.

Konkordasiya (uyğunluq) əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_m = \frac{12}{m^2(n^3 - n)} \sum_{k=1}^n \left[\sum_{j=1}^m (i_k)_j - \frac{m(n+1)}{2} \right]^2$$

burada: $(i_k)_j$ – j əlamətinin rəngi, yəni əlamətin *variyaasiya sırasının* i_k -ci üzvüdür.

KONOSAMENT (gəmi ilə göndərilən yükə görə verilən sənəddir) – dəniz yolu ilə daşınan yükü göndərənə gəmi sahibinin (daşıyıcının) verdiyi sənəddir. Konosament yükün daşınmaya qəbul edilməsini təsdiq edən və müvafiq sənəd almaq müqabilində təyinat limanında daşıyıcının yükü yük alıcısına verməyi öhdəsinə qoyan, malı müşahidə edən sənəd hesab edilir. Konosament – dənizdə daşınan yüklərin gömrük nəzarətində zəruri olan əsas sənədlərindən biridir. Konosament göndərənə və ya alanın (orderlə) əmrinə görə, təqdim edənə və ya qəbul edənə (adlı) tərtib edilə bilər. Bu halda bank tərəflərdən birinin maliyyə agentı və ya sövdələşmənin bütün iştirakçıları arasında maliyyə vasitəçisi hesab olunur.

Çarterdən fərqli olaraq konosament daşıyıcıya yük sahibi üçün yük anbarı və ya gəmisi təqdim etmək öhdəliyinə baxmır. Bu sənəd beynəlxalq gəmiçilikdə daşıyıcı ilə yük sahibi arasındakı münasibətləri müəyyən edir.

KONSENSUSUN ƏLDƏ OLUNMASI – partnyorların bir-birini başa düşməsi və tərəflər üçün qəbul olunan bir mövqeyə gəlməsidir.

KONSERT TƏŞKİLATLARI – konsert fəaliyyətinin təşkili ilə məşğul olan müəssisədir: filarmoniyalar, konsert birlikləri və zalları, müstəqil balansda olan və *hüquqi şəxs* hesab edilən fərdi (musiqi, xor, rəqs və s.) kollektivlərdir. *Statistika hesabatlarına* aşağıdakı *göstəricilər* daxil edilir: konsertlərin sayı, dinləyicilərin sayı, konsert fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər və s. Yekun məlumatlar ərazilər və kollektiv və ya ifaçıların (filarmoniya, estrada ifaçılarının) janrları üzrə işlənir.

KONSERVASIYA – müvəqqəti dayandırılmış tikintilərdə *binaların* və tikililərin qurulmuş hissələrinin dayandırılması və gələcəkdə *tikintinin* davam etdirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən işlərdir. Konservasiyanın aparılması üçün zəruri *kapital qoyuluşu* nəzərdə tutulur. Müvəqqəti

dayandırılmış tikinti və obyektlərə bunun üçün sənədi rəsmiləşdirilmişlər daxildir.

KONSESSİYA (dövlət xidmətləri) – (I) – faydalı qazıntıların çıxarılması, müxtəlif qurğuların tikintisi və sair hüququ torpaq sahəsinin dövlət tərəfindən sahibkarlara və xarici firmaların sənaye müəssisələrinə istifadəyə verilməsinə dair müqavilədir.

(II) - “konsessiya” anlayışından o halda istifadə olunur ki, hüquqi şəxs statuslu dövlət kooperativ müəssisələri (konsessiyanı təmsil edən şəxs) və dövlət və ya xüsusi şəxs (konsessiyanı alan), aşağıdakı elementlər daxil edilməklə, müqaviləyə və qanuna əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrə girsinlər:

- özünün məsuliyyəti və riski hesabına konsessiyanı alana xidmətlərin göstərilməsi;
- dövlət sektoru mülkiyyətindən istifadə edilməsinə müstəsna hüququn verilməsi;
- və/və ya konsessiyanı təmsil edən, tapşırılmış və ya nümayəndə göndərilmiş şəxslərə istismar üçün müstəsna hüququn verilməsi;
- ümumi xarakterli (montaj və lazımı avadanlıqlara texniki xidmət, texniki şərtlərə uyğun olaraq onun təzələnməsi) xidmətlərin göstərilməsi üzrə öhdəliklərin konsessiyanı alanlardan qəbul edilməsi;
- konsessiya verən şəxs öz sərəncamında olan vasitələri uzun müddətə konsessiyanı alana verir;
- konsessiyanı alan tərəfindən avadanlıq və digər əsas fondların (ödənişlə və ya ödənişsiz) qaytarılması;
- konsessiya alana, müqavilədə şərtləndirilmiş tarifə uyğun olaraq, konsessiya çərçivəsində istifadəçilərə göstərilən xidmətlərdən çıxılan haqlar hesabına ödənişlər.

KONSESSİYAÇI (konsessiya sahibi) - bu, mövcud ərazidə satışlara və ya bütün satışlardan komissiyon haqqına müstəsna hüququ olan, fransız müqaviləsindən qazanc əldə edən şəxsdir.

KONSESSİYAÇI, KONSESSİYANIN SAHİBİ - fransız (benefisiar) şərtlərlə bağlanan müqavilədən alınan gəlirdən istifadə edən şəxsdir. Bu müqavilə - konsessiyaçıya mövcud ərazidə satışa və ya bütün növ satışlardan olan komissiyon haqqına müstəsna hüquqa malik olmağa imkan verir.

KONSESSİYALARA, PATENTLƏRƏ, LİSENZİYALARA, ƏMTƏƏ NİŞANLARINA VƏ ONLARA BƏRABƏR TUTULAN HÜQUQLARA (İCAZƏLƏRƏ) İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI – məlumatlardan istifadə hüququna malik olan, nou-

hou vahidinin məlumatlarından istifadəsini məhdudlaşdıran hüquqların (onun milli qanunvericiliyə uyğun olaraq investisiyalaşdırıla bilmək dərəcəsində) dəyəridir. Həmçinin vahidin hesabat dövrü ərzində aldığı və hazırladığı hüquqlar da (1 ildən çox dövr ərzində onlardan istifadə etmək nəzərdə tutulduğu halda) bura daxil edilir. Bu hüquqlar satış qiyməti və ya istehsal xərclərinə görə qiymətləndirilir. Üçüncü tərəfdən alınan lisenziyaların, əmtəə nişanlarının, patentlərin, konsessiyaların və onlara bərabər tutulan hüquqların əldə olunmasına çəkilən xərclər də bura daxildir. Həmçinin vahid tərəfindən hazırlanan hüquqların dəyərində əlavə edilmiş bu hüququn qeydiyyatının dəyəri, hüquqların qeydiyyatından əvvəlki biliklərin və nou-haunun inkişafının, yeni ilkin informasiyanın yığılmasının dəyəri hesab edilir.

Artıq “Elmi tədqiqatlara və işləmələrə çəkilən xərclər” maddəsinə daxil olunmuş xərclər istisna edilir.

KONSESSİYALARA, PATENTLƏRƏ, LİSENZİYALARA, MAL NİŞANLARINA VƏ OXŞAR HÜQUQLARA QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSİYALAR

– məlumatlardan, biliklərdən və “nou-hau”dan istifadə hüquqlarının dəyərlərini onların sahibinin xeyrinə (milli qanunvericiliyə görə kapitallaşdırıla biləcək dərəcədə) məhdudlaşdırır. Bu kateqoriyaya hesabat dövrü ərzində həm satın alınmış hüquqlar, həm də mövcud iqtisadi vahidin istehsal etdiyi hüquqlar (onların istifadəsi 1 ildən çox müddətdə nəzərdə tutulursa) daxildir. Bu hüquqlar satın alınma qiyməti və ya onların istehsalına çəkilmiş xərclərin həcmi ilə qiymətləndirilir.

Bu növ investisiyalara lisenziyaların, mal nişanlarının, patentlərin, konsessiyaların və oxşar hüquqların üçüncü tərəfdən satın alınması xərcləri daxildir. Mövcud iqtisadi vahid tərəfindən istehsal edilən hüquqların dəyərində, bu hüquqların qeydiyyat dəyəri ilə yanaşı, onların qeydiyyatınadək olan biliklərin əldə edilməsi, “nou-hau”ların işlənilib hazırlanması və yeni məlumatların yığılması dəyərləri də daxildir. Kompüter proqramı təminatlarının işlənilib hazırlanması, geoloji kəşfiyyat və əyləncəli, ədəbi və bədii əsərlərin orijinallarının istehsalı məlumatların yığılması və biliklərin əldə olunmasına nümunədir.

Tədqiqat və inkişaf xərclərinə daxil edilmiş xərclər məsrəflərə daxil edilmir.

KONTEYNER (NƏQLİYYATDA)- dedikdə yük daşınması üçün münasib olaraq quraşdırılaraq möhkəmləndirilmiş xüsusi qutu başa düşülür.

Konteynerlərin daxili həcmi bir kub metrədən az olmamaq şərtlə uzun müddətli istifadə olunur və yükün bir neçə nəqliyyat vasitəsi ilə ötürülməsinə imkan verir. Dəniz nəqliyyatında konteynerlər ölçülərinə görə 20 futluq (uzunluğu 20 fut, eni 8 fut) və 40 futluq (uzunluğu 40 fut, eni 8 fut) konteynerlərə və xüsusi böyük tutumlu superkonteynerlərə bölünürlər. Fut ölçü vahidi olmaqla, 0.3048 metrə bərabərdir. Bir sıra hallarda konteynerlər şərti olaraq iyirmi futluq ekvivalentlə (İFE) ölçülür və bir İFE 20 futluq konteynerə bərabər götürülür. Məsələn, 40 futluq konteyner iki İFE-yə bərabərdir. Konteynerlər Beynəlxalq Standartlar Təşkilatının (BST və ya İSO) standartlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1. Ümumi təyinatlı konteynerlər; 2. Xüsusi təyinatlı konteynerlər: ventilyasiya olunan bağlı konteynerlər; üstüaçıq konteynerlər; platforma üzərində yan tərəfdən açıq konteynerlər; platforma üzərində yuxarısı çərçivəli yan tərəfdən açıq konteynerlər; platforma üzərində yuxarısı yarımçərçivəli və dikinə bərkidilmiş yan tərəfdən açıq və bu tipli konteynerlər; konteyner-platformalar; 3. Xüsusi yüklər üçün konteynerlər: izotermik konteynerlər (eyni temperaturu saxlayan); istilik keçirməyən (termoizolyasiya) konteynerlər; soyuducu amillə (soyutma prosesini gücləndirən kimyəvi mahlulla) təchiz olunmuş refrijeratorlu konteynerlər; soyutma maşınli refrijeratorlu konteynerlər; istilik sistemli konteynerlər; refrijerator və istilik sistemli konteynerlər; konteyner-sisternlər; səpilən (dənəvər) məhsullar üçün konteynerlər; digər növ yük daşımaq üçün konteynerlər (avtomobil, mal-qara daşımaq üçün və s.).

KONTOKORRENT HESAB – bankda müştəri üçün açılmış vahid cari və ssuda hesabıdır; vəsaitlərin saxlanması və hesabların həyata keçirilməsinə xidmət edir. Kontokorrent hesab üzrə həm ssudalar, həm də əmanətlər, ssudaların qaytarılması və s. şəkildə müştərilərdən banka daxil olan vəsaitlər keçir.

KONTOKORRENT KREDİT – bankda cari hesabı olan müştərilərə verilən bank krediti növüdür. Ssudanın həcmi və müddəti müştərinin təsərrüfat tələbatı əsasında, ancaq kredit müqavilələrində müəyyənləşdirilmiş limit çərçivəsində hər bir borc alan üzrə, onun maliyyə vəziyyəti və etibarlı nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Cari hesabdakı dövriyyələr saldolaşdırılır. Mənfə (debet) saldonun baş verdiyi vaxt müştəriyə ssuda verilir. Cari hesabdən krediti nağd, digər hesaba köçürmə, veksellərin ödənilməsi, qiymətli kağızların əldə edilməsi və s. vasitəsilə almaq olar. Kontokorrent kreditə görə

ödəmələr mövcud tarif faizləri, müştəri tərəfindən faktiki istifadə edilmiş kreditin həcm və müddəti nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

KONTRAKT QIYMƏTİ – malın alqı-satqısına dair sazişdə, o cümlədən xarici ticarət əməliyyatlarında qeyd edilən qiymətdir. O, aşağıdakı formalarda ola bilər: 1) **qəti qiymət** – belə qiymət kontrakt bağlanan anda müəyyən səviyyədə qəti müəyyən edilir;

2) **sonralar təsbit edilən qiymət** – belə qiymət tərəflərin razılaşdırıldığı müddətlərə müəyyən edilir;

3) **qeyri-sabit sürüşkən qiymət** – kontraktın qüvvədə olduğu dövr ərzində razılaşdırılmış sxem üzrə dəyişdirilir.

KONTROLLİNG (marketingdə) – bazarın əsas parametrlərini daimi yoxlayan, bazarda vəziyyətin dəyişməsinə uyğun olaraq marketing fəaliyyətinə zəruri düzəlişlər verən və marketingin səmərəliliyini qiymətləndirən, marketing tədbirləri planının və proqramının yerinə yetirilməsinə nəzarət sistemidir.

KONVERSIYA EDİLƏN MÜƏSSİSƏ – hərbi ehtiyaclar üçün elmi və ya istehsal fəaliyyəti ixtisas edilən və ya dayandırılan və mülki məhsulların buraxılması üzrə tədbirlər həyata keçirən, istənilən mülkiyyət formasından olan müəssisədir (və ya təşkilatdır). Konversiya edilənlərə həmçinin, profillərinin dəyişdirilməsi texniki-iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmadığına görə, fəaliyyətlərinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edilmiş müdafiə müəssisələri də daxildir.

KONVERTASIYA OLUNAN (DÖNƏRLİ)

VALYUTA – 1) *sərbəst konvertasiya edilən valyutadır* – milli valyutaya və beynəlxalq ödəniş vəsaitlərinə məhdudiyyətsiz dəyişdirilən pul vahididir; 2) *qismən konvertasiya edilən valyutadır* – yalnız bəzi xarici valyutaya və bəzi beynəlxalq ödəniş vəsaitlərinə dəyişdirilən pul vahididir.

KONVEYER İSTEHSALI – müəssisədə istehsalın təşkili üsuludur (istehsalın planlaşdırılmasının növüdür), verilmiş ritmlə işləyən, avadanlıqlar kompleksindən ibarət olan konveyer xətlərində yerinə yetirilən istehsal prosesinin ayrı-ayrı əməliyyatlara bölünməsi ilə xarakterizə olunur. İstehsal prosesinin fasiləsizliyi ixtisaslaşmanın yüksək səviyyəsini təmin edir və avtomatlaşdırılmış avadanlıqlardan istifadə üçün şərait yaradır. Konveyer istehsalı kimya sənayesi, avtomobilqayırma, qida məhsulları istehsalı və

digərləri üçün xarakterikdir. Konveyer istehsalında istehsala buraxılmış məmulatın “itələmə” və “çəkib çıxarma” sistemləri fərqləndirilir. Çox zaman məmulatın “itələmə” sistemi tətbiq olunur. Bu sistem məmulatın hazırlanmasının istehsal xəttinin bir başından başlayaraq, ardıcıl olaraq bir sıra texnoloji əməliyyatlardan keçməsinə və istehsal zəncirinin digər başında emalının başa çatmasını nəzərdə tutur. Bu zaman bir sahədə emal başa çatdıqdan sonra, növbəti sahənin məmulatı emala qəbul etməyə hazır olub-olmamasından asılı olmayaraq, oraya “itələnilir”. Hər bir sahə istehsal planına malik olur. Konveyer istehsalında məmulatları “çəkib çıxarma” sistemi məmulatın əvvəlki sahədən zərurət yarandıqca alınmasını nəzərdə tutur. Bu sistem “just in time” (“dəqiq vaxtda”) və ya “kan-ban” adını almışdır. Bu sistemin çevikliyini yüksəltməyə və artıq istehsal ehtiyatlarını azaltmağa imkan verir. İlk dəfə 1972-ci ildə “Toyota” şirkətində tətbiq olunmuşdur. Bu sistemin müəllifi T.Ono sənaye istehsalı üçün super-marketlərdə tətbiq olunan, alıcının zəruri kəmiyyətdə, çeşiddə və s. məlumat mənbəyi olan, “sonuncu bənd” prinsipindən istifadə etmişdir; istehlakçıların müəyyən etdiyi tələbat bu sistemin işlənməsinə xidmət edir. Oxşar olaraq, sənaye müəssisələrində yalnız son yığım xətti plana malikdir və buradan müəyyən hissələrin istehsalının zəruriliyi haqqında məlumat qabaqdakı sahələrə daxil olur. Sahələrdə plan hər gün formalaşdırılır ki, bu da sistemin çevikliyini şərtləndirir.

KONYUNKTUR MƏSLƏHƏTLƏŞMƏLƏRİ – hər bir iştirakçının bazarın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi haqqında öz rəyi ilə çıxış etdiyi, firma (müəssisə) rəhbərlərinin və aparıcı mütəxəssislərinin toplantısıdır. Müzakirələrin gedişində qiymətləndirmələr yaxınlaşır və razılaşdırılır. Daha çox müdafiə olunan qiymətləndirmə qəbul edilir. Konyunktur məsləhətləşmələri beyin həmləsinin (hücumunun) əlamətlərinə malikdir.

KOOPERASIYA (lat. *Cooperatio* - *əməkdaşlıq*) – sosial-iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində ümumi məqsədə nail olmaq üçün fiziki şəxslərin təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilmiş könüllü birliyi. Kooperasiyanın yaşı o qədər də qədim deyildir. O, sosial-iqtisadi problemlərin həlli vasitəsi kimi XIX yüzilliyin ortalarında Qərbi Avropada meydana gəlmişdir. Kooperasiyanın növlərinə mənzil-tikinti kooperativi, təchizat kooperativi, kəndli (fermer) kooperativi və s. daxildir.

KOOPERATİV CƏMIYYƏTLƏR – hər bir ölkədə kooperasiyanın hüquqi statusunu müəyyənləşdirən qanunlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərən təşkilatlardır. Onlar bir sıra ümumi prinsiplərə riayət edirlər, məsələn, onlar yalnız öz üzvlərinə xidmət göstərməlidirlər, gəlirlər müvafiq cəmiyyətin işinə üzvlərin pul qoyuluşlarına mütənəsib bölüşdürməlidir və s.

KOOPERATİV MÜLKİYYƏTİ – ayrı-ayrı kooperativlərin və kooperasiya birliklərinin mülkiyyətidir. Kooperativ təşkilatları, onların birlikləri və nizamnamələri əsasında mülkiyyət hüququ ilə onlara məxsus olan əmlaka sahiblik edir, həmin əmlakdan istifadə edir və onun üzərində sərəncam verir. Kooperativ təşkilatları və onların birliklərinin mülkiyyətində olan əmlak üzərində sərəncam vermək hüququ yalnız mülkiyyətçiyə məxsusdur.

KOOPERATİV TİKİNTİSİ – əhalinin öz vəsaitləri hesabına və bank kreditlərinin köməyi ilə yaşayış-tikinti kooperativlərinin tikdikləri yaşayış evlərindən ibarətdir.

KORLANMIŞ (POZULMUŞ) TORPAQLAR – təsərrüfat fəaliyyətləri nəticəsində ilkin dəyərini (əhəmiyyətini) itirmiş və torpaq qatının korlanması, hidroloji rejimin dəyişməsi və s. ilə əlaqədar olaraq, ətraf mühitə mənfi təsir göstərən mənbə hesab edilən torpaq sahəsidir. Korlanmış torpaqlara karxana çuxurları, torf mədən yerləri, çuxurlar, şaxta sahələrinin deformasiyaya uğramış (çökmələr, əyilmələr, uçurumlar) üst səthləri, durulducu və toplayıcı hovuzlar, terrikonlar (şaxtalardan çıxan boş süxurlardan düzələn konusşəkilli təciklər), zənginləşdirici fabriklərin qalıqlarının saxlandığı yer, elektrik stansiyalarının kül tullantıları, metallurgiya zavodlarının şlak layları (filizdən metal əridildikdən sonra qalan qalıqlar), neft və digər yataqlarda çirkləndirilmiş torpaqlar, zibilxanalar, tullantıların basdırılması üçün sahələr və s. aiddir. Statistikada korlanmış torpaqlar hər-hansı bir ana (vaxta) və baxılan dövrə (toplanmış yekuna) görə sahə üzrə ümumilikdə və ayrı-ayrı pozuntu növləri üzrə öyrənilir. İstifadə edilmiş və tam və ya qismən bərpa göstəriciləri ilə bərabər korlanmış torpaqların sahələri torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə səviyyəsinin xarakteristikası hesab edilir. Yekunlar fəaliyyət sahəsi və region üzrə həyata keçirilir.

KORPORASIYA (latınca corporatio) – (I) – birlik, cəmiyyətdir. İdarəetmə funksiyasının muzdla işləyən, yuxarı eşelonun peşəkar idarəedənlərin (menecerlərin) əlində toplanmasını

nəzərdə tutan sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili formasıdır. Korporasiya dövlət, şəxsi, milli və xarici nəzərdə ola bilər. Fəaliyyət xarakterinə görə iqtisadiyyatın müvafiq sektorlarına daxil olmaqla, maliyyə və qeyri-maliyyə korporasiyaları fərqləndirilir. Korporasiyalar **məhdud cavabdehlikli cəmiyyət** hesab edilir. Bu o deməkdir ki, müflisləşmə və ya qeyri-ödəmə qabiliyyəti hallarında öhdəliyinə korporasiya öz mülkiyyətçilərinin və *səhmdarlarının* əmlakı ilə deyil, yalnız öz əmlakı ilə cavab verir. Müasir korporasiyalarda əksər hallarda – səhmdar kapitallı cəmiyyətlər zəruri hallarda onlara səhmlərin satılması yolu ilə maliyyə ehtiyatlarının sürətlə toplanmasına imkan verir.

(II) - bazarda satılmaq məqsədi ilə mal və ya xidmətlərin istehsalı üçün yaradılmış hüquqi şəxs kimi müəyyən edilir. Öz mülkiyyətçisi (mülkiyyətçiləri) üçün gəlir və ya digər maliyyə qazancı mənbəyi ola bilər. O, onun ümumi idarə edilməsində cavabdeh direktorların təyin olunmasına hüququ olan səhmdarların kollektiv mülkiyyətində olur.

Korporasiya ya bir müəssisəyə, ya da müəssisələr qrupuna uyğun ola bilər.

(III) - bazar üçün mal və xidmətlərin istehsalı məqsədi ilə yaradılmış hüquqi şəxsdir. Öz sahibi üçün gəlir və ya digər maliyyə qazancı mənbəyi ola bilər. O, korporasiyanın ümumi idarə edilməsi üçün məsuliyyət daşıyan direktoru təyin etmək hüququna malik səhmdarların kollektiv mülkiyyətidir.

KORPORATİV QIYMƏTLİ KAĞIZLAR

– müəssisə, təşkilat və ya şirkət tərəfindən buraxılmış *qiymətli kağızlar*dır.

KORPORATİV MÜƏSSİSƏLƏR

– *mülkiyyəti* paylara bölünmüş, müstəqil hüquqi subyekt kimi mövcud olan müəssisələrdir (firmalardır). *Sahibkarlıq fəaliyyətinin* korporativ forması üstünlük təşkil edən hesab edilir və nəhəng birliklərin yaradılmasının, beynəlxalq ticarətin inkişafının müasir tendensiyasına uyğun gəlir. Əsas çatışmazlıqları yaradılmasının mürəkkəbliyi və *korporasiyanın gəlir və dividəntlərinə* ikiqat vergi qoyulmasıdır. Əsas üstünlüyü – məhdud cavabdehlik və yüksək əlavə kapital cəlb edilməsi qabiliyyətidir.

KORRELYASIYA MATRİSİ

– sıfır dispersiyalı K ölçülü təsadüfi vektorun elementlərinin korrelyasiya əmsallarından simmetrik müsbət yarım müəyyənləşdirilmiş R matrisası. Korrelyasiya matrisinin əsas diaqonallarında vahidlər yerləşir. Seçmə

korrelyasiya matrisi korrelyasiyanın qiymətlərindən ibarət olur.

Əgər təsadüfi vektorlar çoxölçülü normal bölgüyə malik olursa, onda seçmə korrelyasiya matrisi R matrisinin maksimum həqiqətə uyğun qiyməti hesab edilir. Korrelyasiya matrisindən çoxölçülü statistik təhlillərdə istifadə edilir.

KORRELYASIYA TƏHLİLİ (KORRELYASIYA METODU, KORRELYASIYA MODELİ)

– normal çoxölçülü bölgüyə malik olan, *təsadüfi cəmiyyət* hesab edilən, *baş məcmuda* əlamətlərin qarşılıqlı asılılığının tədqiqi metodudur.

Korrelyasiya təhlilinin əsas vəzifəsi çoxölçülü normal bölüşdürülmüş baş məcmunun (əsas orta, dispersiya və cüt korrelyasiya əmsalının) parametrlərinin, korrelyasiyanın çoxluq və xüsusi əmsallarının qiymətləndirilməsi; qarşılıqlı əlaqə göstəricilərinin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətinin yoxlanması, onlardan əhəmiyyətli olanlar üçün interval qiymətinin alınması, əlamətlərin qarşılıqlı asılılıq strukturlarının aşkar edilməsi hesab edilir.

KORRESPONDENSİYA - məktub, poçt açıqcası, çap edilmiş sənədlər, ünvansız əşyaların göndərişi və kiçik paketlərə münasibətdə ümumi termindir.

KOSTİNQ-STANDART

– standartlar və standartlardan kənarlaşmalar üzrə istehsal xərclərinin uçot sistemidir. Bunun üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət etmək lazımdır: müəssisədə fəaliyyətdə olan norma və smeta əsasında hər bir məmulat üzrə normativ maya dəyəri kalkulyasiyasının əvvəlcədən (ilkin) tərtib olunmasına; ay ərzində normativ maya dəyərinin təshih edilməsi üçün fəaliyyətdə olan normada dəyişmənin uçotunun aparılması, bu dəyişmələrin məhsulun maya dəyərinə və normanın dəyişmə səbəbinə xidmət edən tədbirlərin səmərəliliyinə təsirinin təyin edilməsi; normalar və normalardan kənarlaşmalar baş verdiyi yerlər üzrə onların səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və təhlili; buraxılan məhsulların faktiki maya dəyərinin normativ maya dəyəri, normadan kənarlaşma və normanın dəyişməsinin cəmi kimi müəyyən edilməsi. Bu prinsiplərə tam həcmdə riayət edilməsi uçot obyektlərinin xərclərinin iriləşdirilməsinə, analitik uçotun məmulatlar üzrə deyil, eyni cinsli məmulatlar qrupu üzrə aparılmasına imkan yaradır. Məmulatların məcmusu müəssisədə təyin edilir. Məmulatları qruplara daxil edərkən, onların konstruksiya və hazırlanma texnologiyası üzrə həmcins olması şərtinə riayət edilməlidir.

Faktiki maya dəyərinin kalkulyasiyasının tərtib edilməsinin hazırkı ardıcılığı, qiymət yaranmanın və xərclərə nəzarət üçün vacib olan xərclər haqqında etibarlı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Amma bu variant daha çox zəhmət tələb edir. Daha az zəhmət tələb edən variant aşağıdakı normativlər dəstinin olmasını tələb edir: istehsal (dəyişən) xərcləri; başa çatmamış istehsal, bu zaman normalar dəyişəndə başa çatmamış istehsalın qalıqları yenidən hesablanmır, norma və kənarlaşmalardan bütün dəyişikliklər isə mal buraxılışına aid edilir; əgər hesabat dövrü ərzində əhəmiyyətli norma dəyişikliyi olmayıbsa, onda onların ayrıca uçotu aparılmır, onların təsirinə normalardan kənarlaşmalarla birlikdə baxılır. Beləliklə, kostinq-standart ilkin maya dəyərinin variantlarından birini əks etdirir və məmulata xərclərin kəmiyyətini maddələr üzrə və fəaliyyətdə olan, cari, normalar, normativlər və smetalar üzrə müəyyən edir.

KOTİROVKA - 1) qiymətli kağızların və malların birja qiymətinin təyin olunmasıdır; 2) qiymətli kağızların və malların birjadakı dövriyyəsidir; 3) qiymətli kağızların, xarici valyutaların və malların birja kursu (dəyəri) barədə rəsmi dərcdir.

KOVARİASIYA ƏMSALI – iki *təsadüfi kəmiyyətin* birgə bölüşdürülməsinin miqdarla xarakteristikasıdır. İki mərkəzləşmiş X_1 və X_2 təsadüfi kəmiyyətləri arasındakı stoxastik qarşılıqlı əlaqəni xarakterizə edir:

$$\text{cov}(X_1, X_2) = M[(X_1 - MX_1)(X_2 - MX_2)]$$

burada: MX_1 və MX_2 – uyğun X_1 və X_2 təsadüfi kəmiyyətlərinin riyazi gözləməsidir.

Ayındır ki,

$$\text{cov}(X_1, X_1) = DX_1, \text{cov}(X_2, X_2) = DX_2,$$

burada: DX_1 və DX_2 – uyğun X_1 və X_2 təsadüfi kəmiyyətlərinin dispersiyasıdır.

KOVARİASIYALI TƏHLİL – bir sıra Y *təsadüfi kəmiyyətinin* orta qiymətinin eyni zamanda F qeyri-kəmiyyət dəstindən və X kəmiyyət amilindən asılılıq modelinin riyazi-statistik təhlilinə aid olan üsul və nəticələrin məcmusudur. X dəyişənləri Y -ə münasibətdə müşayiət edən adlanırlar; F amilləri keyfiyyətli xassələrin uyğunlaşdırılmış şəraitini verir. Burada alınan Y və X müşahidələri dəyişən indikatorlarla təsvir edilir; əlaqədar və dəyişən indikatorlar arasında həm təsadüfilər, həm də qeyri-təsadüfilər (eksperimentdə nəzarət olunan) ola bilər; əgər Y

təsadüfi kəmiyyəti vektordursa, onda çoxölçülü Kovariasiya təhlilindən danışılır.

Kovariasiya təhlilinin əsas nəzəri və tətbiqi problemləri xətti modellərdən istifadə edilməklə həll olunur. Xüsusi hallar *dispersiya təhlili* və *regressiya təhlili* modellərinə çevrilir.

Kovariasiya təhlili öz adına görə onun hesablamalarında Y və X kəmiyyətlərinin kovariasiya bölünməsində istifadə olunduğu kimi, dispersiya təhlili də Y kənarlaşmalarının kvadratları cəminin bölünməsində i istifadə olunmasına borcludur.

KÖÇÜRMƏ (lat. *evacuo* – boşaldıram) – əhalinin hərbi, silahlı və s. münaqişələr rayonlarından, sənaye və digər fəlakətlər, atom radiasiyası olan, təbii fəlakət, yaxud belə təhlükələr altında olan rayonlardan, həmçinin həmin ərazidə iri tikinti işlərinin aparıldığı (su anbarlarının və s. yaradılması) zamanı köçürülməsidir.

KÖHNƏLMƏ DƏRƏCƏSİ – müəyyən tarixə əsas fondların yığılmış köhnəlməsinin (onların tam uçot və qalıq balans dəyərləri arasındakı fərq) bu tarixə onların tam uçot dəyərinə olan nisbəti ilə (faizlə) müəyyənləşdirilir və əsas fondların köhnəlmə dərəcəsini əks etdirir.

KÖMƏKÇİ – müəssisənin köməkçi hüquqi əsası hesab edilən, hüquqi vahidin xarakteristikası üçün istifadə edilən anlayışdır.

“Köməkçi” anlayışından:

1) müəssisənin bir və ya bir neçə iqtisadi fəaliyyət vahidinin (İFV) xeyrinə və ya marağına uyğun həyata keçirdiyi fəaliyyət növünün xarakteristikası üçün istifadə olunur;

2) bir sıra əsasnamələrdə hələlik “köməkçi hüquqi vahid” anlayışına rast gəlinərsə də, hazırda Avropa Statistika Bürosunda yeni “Əlavə hüquqi vahid” terminindən istifadə edilir.

KÖMƏKÇİ FƏALİYYƏT NÖVÜ – fəaliyyət növünə o zaman köməkçi kimi baxılır ki, o aşağıdakı şərtlərə cavab versin:

a) yalnız özünün aid olduğu vahidlərə xidmət edir, başqa sözlə, onun fəaliyyəti nəticəsində istehsal olunan məhsullar və göstərilən xidmətlər bazar sövdələşməsinin obyektı olmamalıdır, bazara buraxılmamalıdır (və ya köməkçi fəaliyyət nəticəsində əldə olunan məhsul və xidmətlərin yalnız cüzi bir hissəsi satışa aid ola bilər);

b) öz tipinə və əhəmiyyətlik səviyyəsinə görə, o bu cür istehsal vahidlərinin fəaliyyətinə oxşar olmalıdır;

c) həmin müəssisənin son məhsulunun tərkibinə daxil olmayan xidmətlər göstərir və ya müstəsna

hallarda yalnız keçici xarakterli mallar buraxır, yəni:

- onlar əsas və ya əlavə fəaliyyət növünün həyata keçirilməsində buraxılan məhsulların tərkib hissəsi hesab edilmirlər;

- istehsal edilən enerjinin hər hansı növü hesab edilmirlər;

- ç) vahidin özünün cari xərclərində iştirak edir, bu isə o deməkdir ki, kapital qoyuluşunun formalaşdırılmasına təsir göstərmir, xüsusən xüsusi əsaslı tikinti əlavə fəaliyyət növünə aid edilmir. Beləliklə, əsas qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir: nə qədər ki, istehsal prosesi yalnız müəyyən əlavə fəaliyyət növlərinin köməyi ilə fəaliyyət qabiliyyətli olurlar, onda onlar iqtisadi vahidlər yaradılarkən hökmən nəzərə alınmalıdırlar, hətta əgər bu fəaliyyət növləri ayrıca hüquqi vahid tərəfindən və ya başqa coğrafi ərazidə yerinə yetirilirsə və əgər onlar ayrıca uçotun obyektini hesab edilsələr belə.

KÖMƏKÇİ XƏRCLƏR – *istehsalın* təşkilinə ümumi şəraitin yaradılması ilə əlaqədar xidmətlərə, onun təşkilinə və idarə edilməsinə çəkilən xərclərdir. Köməkçi xərclər daimi və dəyişkən istehsal xərclərinə bölünür. Dəyişkən xərclər işin, xidmətlərin həcmindən artmasından (azalmasından) asılı olaraq artır (azalır) (məsələn, sosial ehtiyacları ayırmalar, enerji təchizatına ödəmələr və s.). Daimi köməkçi xərclər yerinə yetirilən işin (xidmətin) həcmindən asılı olmayaraq, fasiləsiz olaraq nisbətən eyni miqdarda müxtəlif hesabat dövrlərində (hesabat ili ərzində) yaranır (məsələn, əsas fondların *amortizasiyası*, istifadəyə görə icarə haqqı və s.).

KÖMƏKÇİ MALİYYƏ İDARƏLƏRİ – öz hesabına maliyyə aktivləri alan və bazarda öz üzərinə maliyyə öhdəlikləri götürən, tələb ediləndə depozitlər və əmanətlər qəbul edən, bəzən isə pul-kredit nizamlanması funksiyalarını yerinə yetirən maliyyə idarələridir.

KÖRPƏ ÖLÜMÜ – doğulduğu andan 1 yaşa tam olanadək *ölüm* hallarını göstərir. Körpə ölümü əmsalı ilə hesablanır ki, bu da doğulmuş nəsil üçün bu *nəsildən* 1 yaşa qədər ölənlərin sayının həmin nəsildən olan doğulanların sayına nisbətində bərabərdir, hər 1000 nəfər diri doğulana hesablanır. Körpə ölümü əmsalı təqvim ili üçün hesablanır ("*Körpə ölümü əmsalı*"na bax).

Körpə ölümünün ətraflı təhlilində həyatın birinci ili ayrı-ayrı dövrlərə bölünür: 0-27 günlük neonatal dövr, o cümlədən 0-6 günlük erkən neonatal dövr, 7-27-ci günlük gec neonatal dövr və 28-364 günlük postneonatal dövr. Neonatal, erkən neonatal, gec neonatal və postneonatal ölüm

səviyyələrini müvafiq dövrlər ərzində ölənlərin sayının bu dövrdə doğulanların sayına nisbəti kimi hesablanır; postneonatal ölüm səviyyəsini ölçmək üçün postneonatal dövründə ölənlərin sayı bəzən ömrünün 28-ci gününə qədər yaşayanların sayına (həyatın birinci 27 günü ərzində və doğulanların və ölənlərin fərqi) aid edilir. Erkən neonatal körpə ölümünə həmçinin perinatal ölüm komponenti kimi baxılır.

Körpə ölümü sonrakı bütün yaş qruplarındakı ölümü xeyli üstələyir. Ahıl və qoca yaşlar istisna olmaqla, əhəlinin sağlamlıq vəziyyətini xarakterizə edən əsas (xəstələnmə ilə, ölümlə və s. yanaşı) göstəricilərdən biridir. Körpə ölümünün aşağı düşməsi əhəlinin gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisinin artmasına səbəb olur.

XX əsrin 70–90-cı illərində körpə ölümünün əsas səbəbləri inkişaf etmiş ölkələrdə perinatal dövrün xəstəlikləri ("*Perinatal ölüm*"ə bax) olmuşdur. Körpə ölümünün göstəricilərinə və səbəblərinə hamiləliyin yarımçıq qalması daha çox təsir göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində vaxtından əvvəl doğulmuş uşaqların payına 60%-dən çox körpə ölümü hadisəsi düşür. Körpə ölümü göstəricisi həm də doğuşların sayından, ananın yaşından, onun xəstəliklərindən, sosial və məişət şəraitindən və s. asılıdır. Oğlan uşaqları arasında körpə ölümü 10–20% qızlardan çoxdur. Körpə ölümü aşağıdakı kimi hesablanır: (ömrünün 1-ci ili ərzində verilən ildə ölən uşaqların sayı / verilən ildə diri doğulan uşaqların sayı) x 1000.

Körpə ölümünün göstəricisini (%) hesablamaq üçün bir neçə metod tətbiq edilir. Ən sadəsi aşağıdakıdır: (ömrünün 1-ci ili ərzində verilən ildə ölən uşaqların sayı / verilən ildə doğulan uşaqların 2/3 + keçən ildə doğulan uşaqların 1/3) x 1000.

Bu metod belə əsaslandırılır ki, XX əsrin birinci rübündə inkişaf etmiş ölkələrdə 1 yaşadək ölən uşaqlar arasında 60–70% həmin ildə doğulanların payına, 30–40% isə keçən ildə doğulmuş uşaqların payına düşürdü. Bu metod, empirik olaraq, körpə ölümü göstəricisinin doğulan uşaqların proporsional (mütənasib) bölünməsi üsulu ilə hesablanırdı. Lakin XX əsrdə körpə ölümünün aşağı düşməsi inkişaf etmiş ölkələrdə əsasən postneonatal ölüm hesabına baş verirdi. Nəticədə, körpə ölümünün strukturunda neonatal ölümün payı kəskin artmış və beləliklə, 1 yaşadək olan uşağın ölmək ehtimalı da artmışdır. Körpə ölümünün səviyyəsi ömrünün 1-ci ilində ölən uşaqlar arasında 20–30% olduqda, keçən ildə doğulan uşaqlara 30–40% yox, 15–25% düşürdü. Buna görə, körpə ölümü əmsalını daha dəqiq aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar: (verilən təqvim ilində 1 yaşadək ölən uşaqların sayı/keçən il doğulan uşaqların 1/5 + həmin ildə doğulan uşaqların 4/5) x 1000.

Uşaqların ömrünün 1 yaşına qədər müxtəlif yaş intervallarında ölüm səviyyəsini müəyyən etmək üçün ən dəqiq metod – ölüm cədvəllərinin qurulmasıdır.

KÖRPƏ ÖLÜMÜ ƏMSALI – (I) 0 yaşında olan uşaqların *ölüm* səviyyəsini və 1 yaşadək uşaqların ölüm ehtimalı səviyyəsini göstərən demoqrafiya statistikasını göstəricisidir. Körpə ölümü əmsalının hesablanması mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki *körpə ölümünün* səviyyəsi növbəti *yaş qruplarındakı* ölüm səviyyəsindən mühüm dərəcədə yüksəkdir. Digər yaş qruplarındakı *ölüm əmsallarından* fərqli olaraq, körpə ölümü əmsalının hesablanmasında ölənlərin sayı əhalinin orta sayına deyil, diri doğulanların orta sayına olan nisbətindən istifadə edilməklə hesablanır. Verilmiş təqvim ilində 1 yaşadək ölən uşaqlar iki nəslə - cari ildə və keçən ildə doğulanlara ayrıldığından, körpə ölümü əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$m_0 = \left[\frac{M^0}{N^0} + \frac{M^1}{N^1} \right] \cdot 1000$$

burada: M^0 - əmsal hesablanan ildə doğulan uşaqlardan 1 yaşadək ölənlərin sayı; M^1 - əvvəlki ildə doğulan uşaqlardan 1 yaşadək ölənlərin sayı; N^0 - əmsal hesablanan ildə doğulan uşaqların sayı; N^1 - əvvəlki ildə doğulan uşaqların sayıdır.

Real əhali üçün körpə ölümü əmsalı 1 yaşadək ölənlərin sayı (verilmiş və sonrakı təqvim ili ərzində) həmin ildə diri doğulanların sayına nisbət kimi alınır və doğulanların həmin nəslindən 1 yaşadək uşaqların ölüm ehtimalını xarakterizə edir. Təqvim dövrü (q_0) üçün körpə ölümü əmsalı adətən həmin dövrdə (ildə) 1 yaşadək ölən uşaqların sayının keçmiş və həmin dövrlərdə (illərdə) müəyyən çəkirlə götürülmüş doğulanların sayına nisbət kimi hesablanır:

$$q_0 = \frac{M_0}{N_1 + N_0}$$

burada M_0 - həmin dövrdə 1 yaşadək ölən uşaqların sayı; N_1 və N_0 - keçmiş və həmin dövrlərdə doğulanların sayı; a və b - çəkirlər. Çəkirlərin nisbəti 2:1-dən 4:1-dək olur.

R.Böka metodu ilə hesablanmış körpə ölümü əmsalının düsturu belədir:

$$q_0 = 1 - \frac{L_0 - M_0^{-1}}{L_0} \frac{N_0 - M_0^0}{N_0}$$

burada L_0 - keçmiş ildə doğulmuş, həmin ilin əvvəlinə sağ qalmış nəslədən 1 yaşadək olan uşaqların sayıdır. Körpə ölümü əmsalının kəmiyyəti “ölmüş” və “ölü doğulmuş” uşaqların

müəyyən olunması prinsiplərindən asılıdır. 1990-cı illərin əvvəlindən demoqrafik statistikada bu tərifin beynəlxalq meyarları və prinsipləri və müvafiq olaraq körpə ölümü əmsalının hesablanmasından istifadə olunur.

(II) konkret il ərzində 1 yaşadək körpələr (hər 1000 diri doğulana) arasında ölüm hallarının sayı ilə hesablanır.

Bu göstərici konkret ildə hər 1000 diri doğulana 1 yaşadək körpələr arasında həmin ildə baş vermiş ölüm hallarının sayını göstərir.

Hesablamalar ədliyyə orqanlarının qeydiyyat şöbələrinin məlumatları əsasında aparıldıqda (əgər onlar etibarlı xarakter daşıyarsa), 1 yaşa qədər diri doğulmuş və ölmüş uşaqların sayı haqqında məlumatların qiymətləndirilməsi eyni bir il üzrə həyata keçirilir. Ölənlərin sayı diri doğulanların sayına bölünür, nəticə isə 1000-ə vurulur.

Hesablamalar ev təsərrüfatlarının müəyinə materialları əsasında aparıldıqda isə, körpə ölümü haqqında qiymətləndirici məlumatlar həm bilavasitə (uşaqların doğum tarixi məlumatlarından istifadə etməklə, məsələn, demoqrafik və tibbi-sanitar müayinələrin aparılmasında), həm də dolayısı ilə (Brass metodunun tətbiq edilməsi ilə, məsələn, klaster seçməsi tətbiq edilməklə bir çox göstəricilər üzrə müayinələrin keçirilməsində) əldə edilir. Körpə ölümü haqqında qiymətləndirici məlumatların dolayısı ilə əldə edilməsi 5 yaşadək uşaq ölümü parametrlərinə münasibətdə əsaslı hesab edilməlidir (**Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən**).

KÖRPƏLƏR EVİ – yetim, fiziki və əqli inkişafında qüsurları olanların yerləşdirilməsi və tərbiyəsi üçün nəzərdə tutulmuş müəssisədir. Körpələr evi səhiyyə orqanlarının tabeliyində olur və oraya səhiyyə orqanlarının göndərişi əsasında 3 yaşına qədər olan uşaqlar qəbul edilir. Uşaqların körpələr evindən çıxarılması valideynlərin istəyi və təkidi ilə və ya uşaqlığa götürmə zamanı baş verir. Uşaqlar 3 yaşına çatdıqdan sonra onlar uşaq evlərinə və ya sosial müdafiə sisteminin müvafiq müəssisələrinə köçürülürlər.

KREDİT – (I) - kreditörə borc alan (debitor) arasında iqtisadi münasibətləri əks etdirən borc kapitalının hərəkət formasıdır. Kredit qaytarmaq müddətli və adətən, faizin ödənilməsi şərti ilə verilir. Kreditin aşağıdakı növləri mövcuddur: dövlət krediti – dövlət tərəfindən borc şəklində cəlb olunan vəsait, qiymətli kağızların emissiyası; bank krediti – banklar tərəfindən müəssisə və təşkilatlara, o cümlədən banklar tərəfindən qısa müddətə, depozit formasında bir-birində yerləşdirilən pul vəsaitləridir (yəni banklararası

kreditdir). Bank kreditləşmələri həmçinin obyektlər üzrə fərqlənir: alt əsas vəsaitlər, ehtiyat və xərclər, əmək haqqının ödənilməsi və s. kimi əsaslandırılmış vəsaitlər. Kreditlər **verilmə müddətindən** asılı olaraq, uzunmüddətli və qısamüddətli olurlar; **təminat növlərinə** görə təmin edilən və təmin edilməyən kreditlərə bölünür ki, bunlar da öz növbəsində şəxsi və bank kreditlərinə ayrılır; **kreditörün spesifik xüsusiyyətlərinə** görə - dövlət, bank, kommersiya, rolover, revolver, konsorsional banklara bölünür ki, bunlar da öz növbəsində klub (kreditörün məhdudlaşdırılmış sayı ilə) və açıq banklara ayrılır; **debitorların növünə** görə - sənaye, kənd təsərrüfatı, kommunal, şəxsiyə bölünür; **təqdim etmə qaydalarına** görə - birbaşa, veksellə, konsiqnasiya (xaricə gedən malın mal sahibi hüququna malik olan ticarət agentinin vasitəsilə satılması).

(II) – vaxtında ödənilməli olan, ssudanın verilməsinin nəticəsi hesab edilən borc öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühasibat uçotu sistemində istifadə olunan termindir.

KREDİT KARTI – 1) hesabların həyata keçirilməsini öz üzərinə götürən hər hansı bir bank tərəfindən debitorun (müşərisinin) adına verilmiş şəxslərin əmtəə və xidmətlərin ödənilməsində istifadə etdiyi plastik kartdır. Belə hesablama texnikası ABŞ-da keçən əsrin 40-cı illərinin axırlarında meydana gəlmişdir. Bu forma tədricən bütün dünyada yayılmağa başlamışdır və bu, ödəmənin çek formasını məhdudlaşdırır; 2) bank və ya ticarət firması tərəfindən buraxılan, sahibinə pərakəndə satış ticarətində nağdlı ödəmə olmadan malların və xidmətlərin əldə etməsinə hesab hüququ verən adlı pul sənədidir.

KREDİT MULTIPLİKATORU – oxşar kredit təşkilatları qrupu tərəfindən həyata keçirilən kreditləşmənin həcmnin dinamikasının kreditlərin həcmnin dəyişməsinə səbəb olmuş ehtiyat aktivlərin dinamikasına (müsbət və ya mənfi) nisbətidir. İstənilən halda, multiplikatorun miqdarı məcburi ehtiyatların normasından və kreditləşmənin həcmnin dəyişməsi nəticəsində ehtiyat aktivlərin azalmasının miqdarından asılıdır.

KREDİT RİSKİ – müştərinin portfelinin keyfiyyəti ilə əlaqədar bank ssudası və ya qiymətli kağızlar üzrə ödəməmə riskidir. Kredit riski müxtəlif növlüdür: sui-istifadə riski; xarici kredit üzrə risk; daxili borclar (istiqrazlar) üzrə ödəməmə riski. Kredit riskinin səviyyəsi müxtəlif metodlarla optimallaşdırılır. Onlardan

aşağıdakıları göstərmək olar: təkrar yaradılan kredit təşkilatları üçün nizamnamə kapitalının minimum ölçüsü; nizamnamə kapitalının qeyri-pul hissəsinin son həddi; bir borclu və ya borclular qrupu ilə əlaqədar riskin maksimum ölçüsü; bir kreditora (əmanətçi) maksimum risk; kapitalın satıla bilmə və kafilik normativləri; əhalinin cəlb edilmiş depozitlərinin maksimum ölçüsü; ehtiyatların minimum ölçüsü; digər hüquqi şəxslərin səhmlərin əldə edilməsi üçün xüsusi bank vəsaitlərindən istifadə normativləri; kredit təşkilatları tərəfindən öz səhmdarlarına (payçılarına) təqdim edilən kredit, təminat və zəmanətlərin maksimum ölçüsünü.

KREDİT TƏŞKİLATI – (I) – xüsusi icazə (lisenziya) əsasında fəaliyyətinin başlıca məqsədi borc vəsaitlərinin təqdim edilməsindən gəlir əldə etməkdən ibarət olan hüquqi şəxsdir. Kredit təşkilatı mülkiyyətin istənilən forması əsasında yaradıla bilər və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malikdir.

(II) - fəaliyyəti əmanətlərin və ya digər qaytarılmalı vəsaitlərin qəbul edilməsindən və öz xüsusi hesabına kredit verilməsindən ibarət olan müəssisədir.

KREDİTƏ GÖRƏ FAİZ – kreditörün borc verdiyi (banklar və digər maliyyə-kredit institutlarından) vəsaitlərdən istifadəyə görə borc götürəndən (hüquqi və fiziki şəxsdən, dövlətdən) aldığı ödənişdir. Kreditə görə faiz borcun məbləği, xüsusiyyəti və müddəti ilə müəyyən olunur; kreditin məbləğinə (şərti olaraq il ərzində kreditdən istifadəyə görə hesablamaya əsaslanaraq) nisbətən faizlə hesablanır. Kreditə görə faiz qısamüddətli (bir ildən az olan müddətə verilən) və uzunmüddətli (bir ildən artıq müddətə verilən) borclara bölünür. Təsbit edilmiş və dəyişən faizlər tətbiq olunur. Kreditə görə təsbit edilmiş faiz bazar konyunkturasından asılı deyil. Dəyişən faiz bütün kredit müddətinə qeydə alınmır və müvafiq kredit bazarındakı vəziyyətin dəyişməsindən asılı olaraq, kreditör və borclu arasında razılaşdırılmış müddətlərdə (faiz dövrləri) yenidən baxılır. Bütövlükdə, kreditə görə faiz bazis tariflərindən və müxtəlif əlavələrdən (komissiya haqqı və s. yığım) toplanır.

KREDİT-İCARƏ ƏMƏLİYYATI – kreditləşdirmə texnikasıdır ki, bu zaman lap əvvəldən borc alan əmlakını bankın mülkiyyətinə verir, o isə satış haqqında birtərəfli öhdəçiliyə dair icarə müqaviləsinə uyğun olaraq mülkiyyəti tədricən almaq hüququna malikdir.

KREDİTLƏRİN ÖDƏNİŞ (VERİLMƏ)

SÜRƏTİ – kommersiya bankları (KB) tərəfindən verilən kreditlər iki üsulla ödənilə bilər: birdəfəlik və möhlətlə. Möhlətlə ödəmə uzunmüddətli böyük kreditlərin qaytarılması və ya istehlak borcları zamanı istifadə olunur. Borclar üzrə ödəniş möhlətinin, ehtiyacı olan müştərinin maliyyə vəziyyətinin və təsərrüfatın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, bir neçə növü vardır. Möhlətin növündən asılı olaraq, borc məbləği dəyişir. Belə ki, borc faizi borcun ödənilməmiş hissəsinə hesablanır. Borc alan borcun hissəsini nə qədər tez ödəsə, sonda kredit ona bir o qədər ucuz başa gəlir. Borc ödənişlərinin digər üsulları da mümkündür: ödənişlərin reqressiyası ilə; müştərinin istəyi ilə - vaxtından əvvəl; kredit verənin tələbi ilə - borc alanın əvvəlcədən xəbərdarlıq edilməsi ilə. Kommersiya bankları öz müştərilərinə müxtəlif borclar təqdim edirlər: cari hesabdan (kontokorrent), kredit kartı əsasında, akseptli, hesabaalma ilə, çeklə və s.

KREDİTOR BORCLARI – müvafiq hüquqi və fiziki şəxslərə qaytarılmalı olan, istiqraz vəsaitlərinin dövrüyyəsində istifadə olunan, kreditlərə olan borcların məbləğidir. Özündə aşağıdakıları birləşdirir: mallara, işlərə (xidmətlərə), o cümlədən daxil olmuş material qiymətlilərinə görə kreditörə hesablaşmalar üzrə; törəmə müəssisələrlə, əmək haqqı üzrə fəhlə və qulluqçulara verilmiş veksellər üzrə; büdcə və qeyri-büdcə fondları ilə hesablaşmalar üzrə; növbəti ödəmələr üzrə alınmış avansların məbləği də daxil edilməklə, alınmış avanslar üzrə borclar. Vaxtın bitməsi ilə əlaqədar qaytarılması tələb olunmamış kreditör borclarının məbləği kreditör müəssisənin gəlirinə silinir.

KREDİTOR – 1) kredit təqdim edən (verən) hüquqi və ya fiziki şəxslərdir; 2) mülki hüquqda öhdəlik üzrə digər tərəfdən – borcludan müəyyən hərəkətləri etməklə, yaxud onları etməkdən çəkinməklə əlaqədar vəzifələrin icrasını tələb etmək hüququna malik olan tərəfdir. İkitərəfli müqavilələrdə tərəflərin hər ikisi kreditör hesab olunur. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində alıcı-kreditör satıcıdan malın ona verilməsini, satıcı-kreditör isə alıcıdan həmin malın dəyərinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir; 3) əsassız əldə edilmiş əmlakı geri tələb etmək hüququna malik olan şəxsdir.

KUK ƏMSALI – kredit müəssisələrində tətbiq olunan və öz risk dərəcəsi üzrə qiymətləndirilən, xüsusi fond və aktivləri arasında 8% səviyyəsində nisbəti tələb edən ödəmə qabiliyyəti əmsalıdır.

KÜTLƏVİ (İCTİMAİ) KİTABXANA - təhsil səviyyəsi, ixtisası, dini etiqadı və digər əlamətlərinə görə məhdudiyyət qoyulmadan əhalinin bütün təbəqələrinə öz fondundan istifadə imkanı verən təşkilatdır. Rəsmi statistikada hər il aşağıdakı göstəricilər üzrə nəzərə alınır: kitabxanaların maddi bazası və texniki vasitələri; gəlmələrin və oxucuların sayı; kitabxana fondunun tərkibi və hərəkəti; kitabxanalararası abonement; təhsil səviyyəsinə və iş stajına görə kitabxana işçilərinin sayı; maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsi. İcmal məlumatlar ərazi və təbəçilik üzrə işlənilib hazırlanır.

KÜTLƏVİ XİDMƏT NƏZƏRİYYƏSİ (NÖVBƏLƏR NƏZƏRİYYƏSİ)

– ehtimal nəzəriyyəsinin bölməsidir, təsadüfi proseslər olan və kütləvi xidmət prosesi adlanan kütləvi xidmətlərin modellərini öyrənir. Vəzifəsi daha səmərəli kütləvi xidmət sisteminin seçilməsi və təşkilidir. Kütləvi xidmət sisteminə daxildir: xidmətlərə daxil olan təsadüfi tələb axını; xidməti həyata keçirən mexanizm; daxil olan tələblər axını.

Xidmətin müxtəlif alqoritmləri mövcuddur. Olduqca sadə sistemlər dərəcələrə bölünür: gözləmə ilə sistemlər və ya növbə ilə sistemlər, məhdud uzunluqlu növbəli sistemlər, imtinalarla sistemlər, çoxkanallı sistemlər, dəstə ilə daxil olan axınlı və dəstə ilə xidmət göstərilən sistemlər. Bu təsnifləşmədən başqa, daxil olan ərizələrə görə xidmətin prioritetləri ilə dərəcələrinin, alqoritmlərinin birləşməsi ola bilər.

KÜTLƏVİ İSTEHSAL – eyni vaxtda və paralel hazırlanan, təyinatı, konstruksiyası, texnoloji növü, eyni cinsli (yalnız ayrı-ayrı parametrlərində və quruluşunda nəzərə çarpmayan fərqlər ola bilər) məmulatların ciddi məhdud nomenklaturada daimi buraxılışı ilə xarakterizə olunan istehsalın təşkil formasıdır (istehsalın növüdür). Məhsul vahidinin sistemdən keçid vaxtı nisbətən qısadır. Məmulatların adlarının sayı aylıq və illik proqramlarda uyğun gəlir. Kütləvi istehsalda xətlərin və detalların yüksək standartlaşması və unifikasiyası və texnoloji proseslərin yüksək dərəcədə kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması xasdır. Kütləvi istehsal avtomobil zavodları, kənd təsərrüfatı maşınları zavodları, ayaqqabı sənayesi və digər müəssisələr üçün xarakterikdir.

KVALİMETRİYA (marketingdə) – malın keyfiyyət xarakteristikasına kəmiyyət qiyməti verilməsinə imkan verən elm sahəsidir.

KVANTİL – riyazi statistikada tətbiq edilən təsadüfi kəmiyyətlərin say xarakteristikalarından biridir. $F_x(x)$ fasiləsiz paylama funksiyası ilə X -in fasiləsiz *təsadüfi qiyməti* üçün q səviyyəli Kvantil - u_q -nin elə təsadüfi qiymətidir ki, burada $F_x(u_q) = P(X \leq u_q) = q$ olur. Xüsusi hallarda Kvantillər aşağıdakı kimi olurlar:

$u_{0,5}$ - median; $u_{0,25}$, $u_{0,5}$, $u_{0,75}$ - kvartillər; $u_{0,1}$, $u_{0,2}$, ..., $u_{0,9}$ - desillər; $u_{0,01}$, $u_{0,02}$, ..., $u_{0,99}$ - faizlərdir.

q təsadüfi diskret kəmiyyəti üçün Kvantil, bu kəmiyyətin mümkün iki qonşu $\chi_{(i),q}$ və

$\chi_{(i+1),q}$ (hansılar üçün $F_x(\chi_{(i),q}) < q$, lakin

$F(\chi_{(i+1),q} \geq q)$) qiymətləri arasında yerləşən ədəd kimi müəyyən edilir.

Seçmə Kvantillər – $\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n$ seçməsi üzrə qurulan $\chi_{(1)}, \chi_{(2)}, \dots, \chi_{(n)}$ variasiya (dəyişən) sırasının üzvləridir.

Adətən Kvantil əvəzinə faiz nöqtələri istifadə olunur. X fasiləsiz kəmiyyətinin Q – faiz nöqtəsi dedikdə, onun elə ω_Q qiyməti başa düşülür ki,

orada da $1 - F_x(\omega_Q) = P(X \geq \omega_Q) = \frac{Q}{100}$.

$u_q = \omega_{100(1-q)}$ ehtimal olunur.

KVAZİKORPORASIYA – (I) - qeyri-korporativ müəssisədir. Fəaliyyət xüsusiyyətləri korporasiyalarla, yəni törəmə müəssisələrlə eynidir. Kvizikorporasiyalar hüquqi cəhətdən məxsus olduqları vahiddən asılı hesab edilmirlər. Buna görə də, sahibləri *ev təsərrüfatları* və ya *dövlət idarəetmə orqanları* hesab edilən kvazikorporasiyalar, *maliyyə* və qeyri-maliyyə korporasiyaları sektorlarının korporasiyaları ilə qruplaşdırılır. Milli Hesablar Sistemində kvazikorporasiyanın 3 əsas növü qəbul edilir: 1) dövlət idarəetmə orqanlarına aid olanlar; 2) ev təsərrüfatlarına aid olanlar; 3) sərhəddən kənarda yerləşən institusional vahidlərə aid olanlar. Kvizikorporasiya müəssisələrinin tanınmasının vacib şərti - hesabların tam komplektinin, o cümlədən balans cədvəllərinin mövcudluğu hesab edilir.

(II) - a) institusional rezident vahidə mənsub olan, sərbəst korporasiyada olduğu kimi fəaliyyət göstərən, öz sahibinə faktiki münasibəti korporasiyanın öz səhmdarlarına olan münasibəti kimi olan qeyri-korporativ müəssisədir. Belə müəssisə hesabların tam dəstinə malik olmalıdır. b) institusional qeyri-rezident vahidə mənsub olan, uzun müddət və ya qeyri-müəyyən dövr

ərzində iqtisadi ərazidə əhəmiyyətli həcmdə istehsalla məşğul olduğu üçün institusional rezident vahid kimi baxılan qeyri-korporativ müəssisədir.

KVAZİKORPORASIYALARIN GƏLİRLƏRİNDƏN GÖTÜRMƏ – kvazikorporasiyalara elə baxılır ki, əgər onlar korporasiya olsaydılar, onda öz mülkiyyətçisinə dividend ödəmək yolu ilə gəlirlərini bölə bilməzdilər. Lakin kvazikorporasiyaların mülkiyyətçisi və ya mülkiyyətçiləri müəssisənin bütün sahibkarlıq gəlirini götürə bilirlər.

KVİNTİL - ev təsərrüfatlarının sərəncamda qalan gəlirlərini artan qaydada düzərək, ev təsərrüfatlarının sayına görə 5 bərabər 20%-lik qrupun yaradılmasıdır. Bu zaman birinci kvintilə ən az gəlirləri olan, beşinci kvintilə isə ən çox gəlirləri olan ev təsərrüfatları düşür. **Desil (10%) qruplarında** eyni qayda ilə məlumatlar düzülərək 10 bərabər hissəyə bölünür. Təhlil və müqayisə üçün eyni göstəricilər istehlak xərclərinə görə də hesablanır.

Azərbaycanda tətbiq olunmuş və göstəricilərin əksəriyyəti beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Qruplar ilk dəfə olaraq yüksək analitik keyfiyyətə malik olan SPSS proqram paketindən istifadə əsasında hazırlanmış, yekun cədvəllər alınmışdır. Tədqiqatda bütün seçmə müşahidələrə xas olan bir sıra göstəricilərin baş məcmudən orta hesabı kənarlaşması və bəzi göstəricilərin çatışmazlığı halları mövcuddur.

KVOTA – (lat.- *quota* - hər nəfərə düşən hissə, lat. *nə qədər*) – 1) pay, hissə, normadır. Vergi kvotası – müəyyən əsaslı qoyuluş vahidindən tutulmalı olan verginin həddi;

2) kartel sazişi iştirakçıları arasında mənfəət kvotasının həcmində uyğun surətdə bölüşdürülür.

KVOTALAŞDIRMA – malların (işlərin, xidmətlərin) müəyyən nomenklaturasının natural və dəyər ifadəsinin ("*Lisenziya*"ya bax) idxal və ixrac həcmində müəyyən dövr üçün dövlət tərəfindən müəyyən edilən kəmiyyət və ya dəyər məhdudiyyətləridir. Kvotalaşdırmadan idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsinin qeyri-tarif vasitəsi kimi istifadə olunur.

KYUSDEK (GÖMRÜK BƏYANNAMƏSİ) İNSTAT – gömrük bəyannaməsi (Kysudek) əsasında tərtib olunan statistik məlumatdır; vahid inzibati sənəd üçün elektron format müəyyənləşdirilir. Bu standart Edifakt sisteminin işçi qruplarından biri tərəfindən hazırlanmışdır.

-Q-

“Qaçqın”.....	381	Qeyri-maddi əsas vasitələrə kapital	
Qadın əməyi	381	qoyuluşları	386
Qadın nəsli	381	Qeyri-maddi iqtisadi aktivlər.....	386
Qadınların sayının üstünlüyü	381	Qeyri-maliyyə aktivləri.....	386
Qaimə	381	Qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyalar.....	386
“Qalan dünya” bölməsi	381	Qeyri-maliyyə dövlət korporasiyaları.....	386
Qalan dünya hesabı	381	Qeyri-maliyyə korporasiyaları.....	386
Qalma yeri.....	382	Qeyri-maliyyə korporasiyaları bölməsi	387
Qanunla baxılmış xərclər	382	Qeyri-material aktivlərə investisiyalar	387
Qanunsuz sahibkarlıq.....	382	Qeyri-metal standartı	387
Qapalı əhali	382	Qeyri-parametrik statistik metodlar	387
Qapalı səhmdar cəmiyyəti.....	382	Qeyri-rezidentlər	387
Qapalı valyuta	382	Qeyri-rezidentlər tərəfindən xidmət sahəsi	
Qarışıq gəlir.....	382	müəssisələrinə nəzarət	387
Qarışıq gəlir də daxil olmaqla, iqtisadiyyatdan		Qeyri-rəsmi (qeyri-formal) bölmə	387
mənfəət.....	382	Qeyri-ümumi müşahidə	388
Qarışıq mülkiyyət.....	382	Qərarın qəbul olunmasında sərbəstlik	388
Qarışma	382	Qəza halları	388
Qarşılıqlı təsirli seçmələr	383	Qısa ölüm cədvəlləri	388
Qarşılıqlı asılı dəyişənlər	383	Qisamüddətli dövlət istiqraz vərəqəsi.....	388
Qarşılıqlı korrelyasiya funksiyası	383	Qisamüddətli statistika.....	388
Qatarın kütləsi	383	Qisamüddətli kağızlar	389
Qatarın tərkibi	383	Qismən stabil əhali	389
Qatışığın (maddənin) qatılığının yol verilə		Qiymət	389
bilən son həddi	383	Qiymət fas.....	389
Qaz kəmərlərində yük dövriyyəsi	384	Qiymət fob	389
Qaz kəmərlərinin uzunluğu	384	Qiymət indeksi.....	389
Qeyd etmə (yazma)	384	Qiymət indeksləri sistemi	389
Qeyd olunmuş cinayət.....	384	Qiymət qoyan.....	390
Qeydə alınmamış nikah.....	384	Qiymət sif	390
Qeydə alınmış nikah.....	384	Qiymətdə mövsümiyyənin tərtib edilməsi	390
Qeydin (yazmanın) tarixi	384	Qiymətləndirmə anındakı vəziyyətində	
Qeydiyyat xətası.....	384	müəssisənin dəyəri.....	390
Qeyri-bank maliyyə idarələri	384	Qiymətləndirmənin dəqiqliyi göstəriciləri.....	391
Qeyri-bazar xidmətləri	384	Qiymətlərin əsaslılığı	391
Qeyri-bazar istehsalı	384	Qiymətlərin qeydiyyatı	391
Qeyri-bazar məhsulları.....	384	Qiymətlərin quruluşu	391
Qeyri-bərabər ehtimalı seçmə	385	Qiymətlərin proqnozlaşdırılması	392
Qeyri-dövlət təhsil müəssisələri.....	385	Qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi	392
Qeyri-dövri müşahidə	385	Qiymətlərin tənzimlənməsi.....	392
Qeyri-elastik tələb	385	Qiymətli daşlar.....	392
Qeyri-istehsal fondları.....	385	Qiymətli kağızın sahibi.....	392
Qeyri-istehsal növlü məişət qulluğu		Qiymətli kağızlar	392
xidmətlərinin göstərilməsi.....	385	Qiymətli kağızlar bazarı	392
Qeyri-istehsal təyinatlı tikinti.....	385	Qiymətli kağızlar portfeli	392
Qeyri-kənd təsərrüfatı sektorunda mizdlə		Qiymətli kağızlar üzrə mükafat, təsisəddici	
işləyən qadınların payı	385	(müəssisə) mükafatı, səhmlərin nominal	
Qeyri-kommersiya təşkilatları.....	385	kurslarına əlavələr.....	392
Qeyri-maddi aktivlər.....	385	Qiymətli kağızların buraxılışı	392
Qeyri-maddi əsas fondlar	386	Qiymətli kağızların buraxılışının həcmi	392
Qeyri-maddi əsas fondların əldə edilməsi.....	386	Qiymətli kağızların emissiyası	392

Qiymətli kağızların emitenti	393
Qiymətli kağızların nominalı	393
Qiymətli kağızların tədavülü.....	393
Qiymətli metallar	393
Qiymətli metalların affınajı.....	393
Qiymətlilər	393
Qızdırma xəstəliyinə meyilli rayonlarda səmərəli profilaktika vasitələrindən istifadə edən və malyariyadan müalicə olunan əhalinin sayı	393
Qızdırma xəstəliyinə tutulma və ondan ölmə səviyyəsi.....	393
Qızıl.....	394
Qızıl hədlər.....	394
Qızıl külçə standartı	394
“Qızıl səhm”	394
Qızıl sikkə standartı	394
Qızıl standart.....	394
Qızıl valyuta standartı	395
Qocalar	395
Qocalıq	395
Qohumluq.....	395
Qohumluq dərəcəsi	395
Qohumluq xətti	396
Qoruqlar	396
Qoşa korrelyasiya əmsalı	396
Qoşalanmış yük əməliyyatları əmsalı	396
Qrafik metodlar	396
Qreşem qanunu	397
Qrup	397
Qrup (yuva) seçməsi	397
Qrup (yuva) siyahıyaalınması	397
Qruplaşmış ev təsərrüfatı	397
Qudvill	397
Quraşdırılmış avadanlıq parkından istifadə əmsalı	398
Quraşdırma üçün avadanlıqlar	398
Quruluş qruplaşdırma.....	398
Quruluşun nisbi kəmiyyətləri.....	398

“QAÇQIN” - milliyyətinə, irqi və vətəndaşlıq əlamətinə, dini etiqadına, dilinə, habelə siyasi əqidəsinə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə təqibə məruz qalan, həyatına, ailəsinə, əmlakına real təhlükə yaranması ilə əlaqədar daimi yaşadığı dövlətin onu müdafiə etməsindən istifadə edə bilməməsi, yaxud təhlükəyə görə bu müdafiədən istifadə etmək istəməməsi üzündən, yaşadığı ölkənin hüddurlarından kənarda olan şəxslərdir.

QADIN ƏMƏYİ – ictimai istehsal prosesində qadınların iştirakıdır. Qadın əməyinin xarakteri cəmiyyətin sosial-siyasi quruluşu və iqtisadi quruluşu ilə müəyyən edilir. Qadınlar dünyada işçi qüvvəsinin böyük potensialını təşkil edirlər. Onların yeni istehsal sahələrində - elektronika, elektrotexnika, radio-televiziya və s. sahəsində əməyinin rolu xeyli genişdir.

QADIN NƏSLİ – hər hansı müəyyən vaxt dövründə (çox vaxt təqvim ili, yaxud beşillikdə) doğulan qadınların məcmusudur; doğulduğu il (illər) üzrə qadınlar *koqortasıdır*. Demografiyada “Qadın nəslı” termini çox vaxt qadınların nəslinin uzunluğu mənasında da tətbiq olunur (“*Nəslin uzunluğu*”na bax).

QADINLARIN SAYININ ÜSTÜNLÜYÜ – əhalinin ümumi sayında (yaxud onun ayrı-ayrı qruplarının sayında – çox vaxt yaş qrupları) qadınların sayının kişilərin sayını ötüb keçməsidir. Əhalinin cins üzrə strukturundakı pozuntuları əks etdirir. Kişilərin müharibədəki itkiləri, onların daha yüksək ölümü, ayrı-ayrı ərazilər üzrə işə miqrasiya nəticəsində kişilərin yaşayış məntəqəsini (ölkəsini) tərk etməsi buna səbəb olur. Adətən, qadın və kişilərin mütləq rəqəmlərinin fərqi ilə, hər iki cinsdən olan insanların sayında qadınların payı ilə yaxud 100 (1000) kişiə düşən qadınların sayı ilə ölçülür.

QAİMƏ – 1) əmtəə qaiməsi – ilkin mühasibat sənədidir; bu sənəd əmtəə-maddi sərvətlərin buraxılması və qəbulu üçün nəzərdə tutulur. Sənəddə onu yazmış təşkilatın adı, verilmə tarixi və nömrəsi, əmtəənin adı, sayı, çeşidi, qiyməti, kim tərəfindən buraxılması və s. haqqında məlumatlar ehtiva olunur; 2) nəqliyyat qaiməsi – yükü dəmir yolu, daxili su yolları, hava və avtomobil nəqliyyatı ilə daşıyan, göndərən və alan arasında münasibətləri müəyyən edən yük daşıma sənədi; yük daşıma müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir və təsdiq olunur. Nəqliyyat qaiməsi məlum yükü alanın adına yükü göndərən tərəfindən tərtib edilir (müəyyən edilmiş formada) və imzalanır. Yük göndərən nəqliyyat qaiməsində göstərilən

məlumatların düzgünlüyü üçün yükdaşıyan qarşısında məsuliyyət daşıyır. Yükdaşıyan öz növbəsində həmin məlumatların düzgünlüyünü yoxlayır. Nəqliyyat qaiməsi bütün yol boyu yükü müşayiət edir və yükü alana təyinat yerində yüklə birlikdə təqdim olunur. O, yükün daşınmasına aid bütün mühüm məlumatları (adını, çəkisini, yerinin sayını, daşımaya qəbul və təyinat yerinə çadırılması vaxtını və s.) təsdiqləyir. Buna görə də, nəqliyyat qaiməsi daşıma müqaviləsinin bağlanması faktının təsdiqi üçün böyük sübuti əhəmiyyət kəsb edir.

“QALAN DÜNYA” BÖLMƏSİ (SEKTORU) – *rezident* vahidlərlə iqtisadi əlaqələri olan (saziş bağlayan, transfer həyata keçirən və s.) xarici ölkələrin *institusional vahidlərinin* məcmusudur. Bunlar ölkənin sərhədlərindən xaricdə yerləşən korporasiyalar, kvazikorporasiyalar, qeyri-kommersiya təşkilatları, ev təsərrüfatları ola bilərlər. Fiziki olaraq ölkə ərazisində yerləşən (səfirlik, konsulluq, hərbi baza) qeyri-rezident vahidlər, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar da həmçinin “Qalan dünya” bölməsinə aid edilir. “Qalan dünya” bölməsinin hesab və cədvəlləri rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasındakı əməliyyat və digər iqtisadi əlaqələri (məsələn, öhdəlikləri) əks etdirir.

QALAN DÜNYA HESABI – MHS-nin hesablarından biridir. Verilən ölkə ilə dünyanın qalan ölkələri arasında aparılan maliyyə əməliyyatlarının bütün növləri əks olunur. Bu hesab qalan dünya ölkələrinin nöqtəyi-nəzərindən tərtib olunur, buna görə də o şey ki, qalan ölkələr üçün ehtiyat sayılırsa, həmin şey müvafiq ölkənin iqtisadiyyatı üçün istifadə növü olur və əksinə. “Qalan dünya” ölkələri hesabına daxildir: 1) əmtəə və xidmətlərin xarici hesabları; 2) ilkin gəlirlərin və cari transferlərin xarici hesabları; 3) yığımların xarici hesabları; 4) aktiv və öhdəliklərin xarici hesabı. Xarici hesabın balanslaşdırıcı maddəsinin müsbət qiyməti: 1) “Qalan dünya” üçün gəliri və müvafiq ölkənin iqtisadiyyatı üçün defisiti və ya əksini göstərir. Xarici hesab: 2) “Qalan dünya” ölkələrinin aldığı (ehtiyatları) və ödədikləri (istifadə), əmək haqları, xüsusi mülkiyyətdən gəlirləri, istehsala və idxala xalis vergiləri, cari vergiləri, sosial üzvlük haqlarını və müavinətləri, digər cari transferləri əhatə edir. Xarici hesabların yekunu 3) və 4) – “Qalan dünya” ölkələrinin “Xalis kredit vermə və ya xalis borc vermə” balanslaşdırıcı maddəsi hesab edilir.

QALMA YERİ – vətəndaşların müvəqqəti olduğu yer (mehmanxana, sanatoriya, istirahət evləri, pansionat, kempinq, xəstəxana, tur baza və digər oxşar yerlər), habelə *yaşayış yeri* sayılmayan digər yaşayış yerləridir.

QANUNLA BAXILMIŞ XƏRCLƏR – adi xərclərlə ödəniləndən fərqlənən və vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, hesablarda qeyd olunan xərclərdir.

QANUNSUZ SAHİBKARLIQ – iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin bir növüdür. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmadan və ya xüsusi razılıq (lisenziya) almadan, həmçinin lisenziyalasdırma şərtlərinin pozulması ilə və ya xüsusi icarə olmadan mülki dövriyyəsi ilə məşğul olma vətəndaşlara, təşkilatlara və ya dövlətə xeyli miqdarda ziyan vurulmasında, xeyli miqdarda gəlir əldə edilməsi ilə törədilməsində ifadə olunur.

QAPALI ƏHALİ – miqrasiyaya meyli olmayan əhalidir; öz sayını və yaş-cins tərkibini yalnız doğum və ölüm nəticəsində dəyişir. Qapalı əhalinin təkrar istehsalı, onun yaş-cins strukturunun xarakteristikaları yalnız cins və yaş üzrə fərqləndirilmiş *doğum* və *ölüm* göstəriciləri və doğulanlar arasında kişi və qadınların sayının nisbəti ilə müəyyən edilir. Daxili demografik qarşılıqlı əlaqəni aşkar etmək üçün qapalı əhali konsepsiyasını ilk dəfə XVIII əsrdə L.Eyler irəli sürmüşdü. Real şəraitdə qapalı əhaliyə digər ərazi ilə əhali mübadiləsi olmayan bir ərazinin əhalisi aiddir. Keçmişdə təcrid olunmuş rayonların, adaların və hətta bütöv qitələrin əhalisi qapalı idi. Qapalı əhaliyə şərti olaraq xarici miqrasiya həcmi kiçik olan ölkələrin əhalisini aid etmək olar. Bütün yer kürəsinin əhalisini də mütləq qapalı əhali hesab etmək olar.

QAPALI SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ – iştirakçılarının sayı Mülki Məcəlləyə əsasən məhdudlaşdırılmış səhmdar cəmiyyətidir. Qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmdarları bu cəmiyyətin digər üzvlərinin satdıqları *səhmləri* almaqda hüquqi üstünlüyə malikdirlər. Səhmlər bir şəxsin mülkiyyətindən digərinin mülkiyyətinə yalnız səhmdarların çoxunun razılığı ilə keçə bilər.

QAPALI VALYUTA (KONVERTASIYA EDİLMƏYƏN) – ölkədə fəaliyyət göstərən və xarici valyutaya sərbəst dəyişdirilməyən və ya dövlətin qoyduğu *valyuta nəzarətinin* şərtləri ilə

əlaqədar olaraq, ölkədən kənara çıxarılmayan milli valyutadır.

QARIŞIQ GƏLİR – ev təsərrüfatı üzvlərinə aid olan qeyri-korporativ müəssisələrin gəliridir. Burada, müəssisə sahibinin orada əmək haqqı almadan işləməsi mümkündür; əmək haqqı və istehsalıdan gəlir elementlərini özündə birləşdirir ki, onları da ayırmaq mümkün deyildir. “Gəlirin yaranma mənbələri” hesabında istifadə olunan MHS göstəricisi iqtisadiyyatın ümumi gəliri göstəricisinə daxil edilir.

QARIŞIQ GƏLİR DƏ DAXİL OLMAQLA, İQTİSADİYYATDAN MƏN-FƏƏT – korporativ və qeyri-korporativ müəssisələrin əldə etdikləri ilkin gəlir növüdür. Muzdlu işçilərin əmək haqları və istehsalı olan xalis vergilər çıxılmaqla, əlavə dəyər kimi müəyyən edilir. Göstərici, ümumi və ya xalis əsasda, yəni əsas kapitalın istehlakının daxil edilməsi və ya çıxılması ilə ölçülə bilər.

QARIŞIQ MÜLKİYYƏT – təsərrüfatçılıq fəaliyyəti subyektlərinin (sahibkarların) ümumi mülkiyyətidir. Mülkiyyətin formaları fərqləndirilir: qarışıq Azərbaycan mülkiyyəti – müxtəlif milli mülkiyyət formalarını təmsil edən subyektlərin ümumi mülkiyyəti; qarışıq Azərbaycan və xarici mülkiyyət – milli və xarici mülkiyyət formalarını təmsil edən subyektlərin ümumi mülkiyyətidir.

QARIŞMA (YERİNİ DƏYİŞDİRMƏ) – seçmə xətlərinin növlərindən biridir. Bütün məcmu üçün qiymətləndirmənin gözlənilən kəmiyyəti ilə (yəni hazırkı şərtlərlə müayinənin hipotetik mümkün təkrar edilmələrinin orta kəmiyyəti) göstəricinin həqiqi qiyməti arasındakı fərkdir. Qarışmanın xüsusiyyəti seçmənin həcmünün artmasının təsiri ilə, seçmənin təsadüfi xətasının orta hesabla azalması hallarında olduğu kimi, çoxsaylı məcmunun seçmə sayının artması ilə azalmayan xətanın daimi tərkib hissəsini özündə əks etdirməsidir. Qarışmanın əsas səbəblərinə aşağıdakılar aid edilir: seçmənin formalaşdırılmasında seçməyə yönəldilmiş (ehtimalsız) istifadə; seçmə prosesinin tədqiqat obyektlərinə xidmət edən, onun vahidlərinin xassələri ilə əlaqəli olan hər hansı göstəricidən asılılıq; təsadüfi seçmənin çıxarışında qəsdən, ya da qeyri-iradi qarışma (yəni təsadüfi seçmə xətası); bir vahidin digəri ilə qəsdən dəyişdirilməsi (məlumatların yığılma prosesi); əldə edilmiş seçmənin müayinəni natamam əhatə etməsi; qiymətlərin hesablanması üsullarının səhv tətbiq edilməsi.

QARŞILIQLI TƏSİRLİ SEÇMƏLƏR

– baş məcmudan təsadüfi seçilmiş (yəni seçmənin həcmi hesablanır, iki və ya bir neçə təsadüfi, bir-birindən asılı olmayan seçmələr formalaşdırılır) vahidlərin müəyyən sayından (n) ibarət olan, bir-birindən asılı olmayan eyniölçülü *seçmələrdir* (altcoxlulardır). Qarşılıqlı təsirli seçmələrin formalaşdırılmasının daha sadə üsulu aşağıdakı kimidir: n vahid həcmli təsadüfi seçmə təsadüfi olaraq, hərəsində n/k vahid olan k altseçmələrinə bölünür. Bu üsulun üstünlüyü - irimiqyaslı müayinə nəticələri üzrə qabaqcadan yekunların operativ əldə edilməsi, seçmənin bir sıra tədqiq olunan göstəriciləri üzrə xətlərin hesablanması və onlar üzrə ayrılıqda və asılı olmayan qiymətlərin alınması, həm də qarşılıqlı təsirli seçmələrin təbəqələnməmiş və çoxpilləli seçmələrdə istifadəsi imkanlarından ibarətdir.

QARŞILIQLI ASILI DƏYİŞƏNLƏR

– sosial-iqtisadi hadisələrin mövcud qarşılıqlı asılılığını obyektiv əks etdirən, aralarında əlaqəsi olan dəyişənlərdir. Dəyişənlərin qarşılıqlı əlaqəsinin sıxlığı *korrelyasiya təhlil* metodu ilə araşdırılır.

QARŞILIQLI KORRELYASIYA FUNKSIYASI

– iki təsadüfi $X(t)$ və $Y(t)$ proseslərin xətti əlaqəsi üçün istifadə olunan $\rho_{xy}(t, t')$ funksiyasıdır. Bu proseslərin arqumentlərinin mümkün ola bilən hər bir t_i və t_j cütliyündə $\rho_{xy}(t_i, t_j)$ bərabərdir, $X(t_i)$ və $Y(t_j)$ təsadüfi qiymətlərin $\rho[X(t_i), Y(t_j)]$ *korrelyasiya əmsalına*. $X(t_i)$ və $Y(t_j)$ - $X(t)$ və $Y(t)$ proseslərinin *ordinatıdır*: $\rho_{xy}(t_i, t_j) = \rho[X(t_i), Y(t_j)]$. Bəzən

$\rho_{xy}(t, t')$ əvəzinə $K_{xy}(t, t')$ qarşılıqlı kovariasion funksiyası istifadə olunur, hansının ki, $K_{xy}(t_i, t_j)$ qiyməti $K[X(t_i), Y(t_j)]$ kovariasiyasına bərabərdir, $X(t_i)$ və $Y(t_j)$ - *ordinat*:

$$K_{xy}(t_i, t_j) = K[X(t_i), Y(t_j)] \\ \equiv \rho[X(t_i), Y(t_j)] \sigma_{x(t_i)} \sigma_{y(t_j)}.$$

Əgər $X(t)$ və $Y(t)$ – birlikdə stasionar erqodik təsadüfi ardıcılıqdırsa,

$$x(t_0), x(t_1 = t_0 + h), \dots, x(t_n = t_0 + nh) \text{ isə}$$

müvəqqəti sıralar və $y(t_0), y(t_1), \dots, y(t_n)$ bu ardıcılıqların trayektoriyasıdırsa, onda qarşılıqlı *korrelyasiya* $\rho_{xy}(mh)$ funksiyası

$$x(t_0), x(t_1), \dots, x(t_{n-m}) \text{ və}$$

$y(t_m), y(t_{m+1}), \dots, y(t_n)$ (burada $m=0, 1, \dots, k < n$) sıraları arasındakı *korrelyasiya əmsalına* bərabərdir.

QATARIN KÜTLƏSİ (ÇƏKİSİ) – qatarla daşınan yükün tonla miqdarıdır. Qatarın vaqonlarına yüklənmiş, qablaşdırılmış yükün tonla miqdarını göstərən qatarın netto kütləsini (çəkisini), qatarın tərkibinə daxil edilən, özünün vaqonlarının, soyuducu lokomotivlərin, vaqon-mexanizmlərin tonla miqdarını göstərən tara ilə qatarın kütləsini (çəkisini) və qablaşdırılmış yükün, sərnişinlərin, poçtun, baqajın, vaqonların tarasının, vaqon-mexanizmlərin və soyuducu vaqonların çəkisi daxil olmaqla, qatarların tərkibinin ümumi çəkisinin tonla miqdarını göstərən qatarın brutto kütləsi (çəkisini) bir-birindən fərqləndirilir.

Qatarın kütləsinin (çəkisinin) orta qiyməti – qatarın getdiyi (dinamikada) bütün yolda orta hesabla bir qatara düşən kütlənin tonla miqdarıdır. Yük dövryyəsinin kəmiyyətinin (istifadə edilmiş netto ton-kilometr, taralar, müvafiq brutto), lokomotiv başda olmaqla, qatarın lokomotiv-kilometrlərlə hərəkətinin kəmiyyətinə olan nisbəti kimi hesablanır və qatar-kilometrlərlə qatarların hərəkətinə bərabər götürülür.

QATARIN TƏRKİBİ – qatarın tərkibində olan vaqonların (vaqon-mexanizmlər və soyuducu lokomotivlər daxil edilməklə) miqdarıdır. Qatarların məcmusu üçün onların hərəkət etdikləri bütün yollarda qatarların orta tərkibi müəyyənləşdirilir. Qatarların orta tərkibi vaqonların ümumi gedişinin kəmiyyətinin (vaqon-kilometrlərlə) qatarların gedişinin kəmiyyətinə (qatar-kilometrlərlə) nisbəti kimi hesablanır.

QATIŞIĞIN (MADDƏNİN) QATILIĞI-NIN YOL VERİLƏ BİLƏN SON HƏDDİ - əhali və *təbii ətraf mühit* üçün daimi və ya dövrü mənfəətlərin təsirinə səbəb olmayan, müxtəlif təbii mühit obyektlərində və süni yaradılmış mühitlərdə qatışıqın (maddənin) maksimal qatılığıdır. Qatışıqların olması və onların normativlərinin gözlənilməsi mühitin aşağıdakı obyektlərində nizama salınır: yaşayış yerlərinin atmosfer havasında; kurort ərazilərinin atmosfer havasında; işçi zonalarının (sənaye ərazilərinin və istehsalat yerlərinin) havasında; təsərrüfat-icmə və mədəni-məişət istifadəsi üçün su obyektlərində; balıq-təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan su obyektlərində; torpaqda; ətraf mühitin digər obyektlərində.

Qatışıqın qatılığının yol verilə bilən son həddi səhiyyə, balıq mühafizəsi (balıq və hidrobiontlar üçün), meşə təsərrüfatları (bitkiçilik üçün) orqanları və digər orqanlar tərəfindən işlənilib hazırlanır və təsdiq edilir.

Ətraf mühit statistikasında qatışıqın qatılığının yol verilə bilən son həddindən təbii mühitin müxtəlif obyektlərinin çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün baza kimi və atmosfərə atılan və su hövzələrinə tökülən tullantıların yol verilə bilən son hədd normativlərinin hesablanması üçün əsas kimi istifadə olunur.

QAZ KƏMƏRLƏRİNDƏ YÜK DÖVRİY-YƏSİ – nəql edilmiş qazın qaz kəmərlərində hərəkətini göstərir və nəql edilmiş qazın onun nəqlətmə məsafəsinə hasili kimi hesablanır. Yük (qaz) dövriyyəsi hesablanarkən nəql edilmiş qazın həcmi magistral qaz kəmərlərinin ümumi uzunluğuna deyil, yalnız nəql edildiyi məsafəyə vurulmalı və alınan hasillər cəmlənməlidir. Ümumi əmtəə-nəqliyyat işinin həcmi ayrı-ayrı qaz kəmərləri üzrə hesablanmış əmtəə-nəqliyyat işlərinin cəminə bərabərdir.

QAZ KƏMƏRLƏRİNİN UZUNLUĞU - qazın nəql edilməsini təmin edən magistral qaz kəmərlərinin uzunluğudur. Qaz kəmərləri bir xətt üzrə ölçülür, hətta eyni istiqamət üzrə iki xətt mövcuddursa, onların uzunluğu cəmlənməlidir. İstismar olunan qaz kəmərlərinin uzunluğu hesabat dövrü ərzində faktiki (ən azı bir dəfə) istismar olunmuş boru kəmərləri hesab olunur.

QEYD ETMƏ (YAZMA) – 1) periferiya cihazları və onlardan göndərilən birgə işlənən məlumatların əlaqəli elementlərinin məcmusudur. Vahid blokla ötürülən məlumatların məcmusu fiziki qeyd etmə adlanır; 2) eyni bir növdən olması vacib olmayan, adətən tərkibi müəyyən sayda adı çəkilmiş komponenti əhatə edən məlumatların strukturudur.

QEYD OLUNMUŞ CİNAYƏT – Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulan ifşa edilmiş və rəsmi şəkildə qeydə alınmış ictimai-təhlükəli hərəkətdir.

QEYDƏ ALINMAMIŞ NİKAH – “*Faktiki nikah*”a bax.

QEYDƏ ALINMIŞ NİKAH – “*Nikah*”a bax.

QEYDİN (YAZMANIN) TARİXİ – aktiv və passivin şirkətin balansına yazıla biləcəyi tarixdir.

QEYDİYYAT XƏTASI - müşahidə vahidlərinin *statistik müşahidədə* qeyd olunmuş əlamətlərinin qiymətləri ilə *sorğu vərəqlərindəki* suallara cavabların səhv, yanlış qeydiyyatı nəticəsində əmələ gələn kənarlaşmadır. **Təsadüfi və sistematik** qeydiyyat xətası fərqləndirilir. Təsadüfi qeydiyyat xətası təsadüfi halların (məsələn, yazıda səhv) birləşməsi nəticəsində meydana gəlir və bir qayda olaraq, müşahidələr çox saylı olduqda belə, səhvlər onların nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərmir (müqayisə etmə və xətalərin qarşılıqlı ödənilməsi nəticəsində). Sistematik xəta – bir istiqamətdə statistik müşahidə prosesi boyunca müəyyən edilmiş və daima təsir edən səbəblər nəticəsində əmələ gələn qeydiyyatın qeyri-dəqiqliyidir (məsələn, ölçü cihazlarının, qurğularının qeyri-dəqiqliyi, hesabatlarda artırımlar və s.).

QEYRİ-BANK MALİYYƏ İDARƏLƏRİ – bir sıra bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi hüququna malik olan təşkilatlardır.

QEYRİ-BAZAR XİDMƏTLƏRİ – 1) polis xidmətləri, təhsil üzrə xidmətlər kimi öhdəliksiz və istifadəçilər tərəfindən birbaşa ödənişi həyata keçirilməyən göstərilən xidmətlərin məcmusudur. Milli hesablarda bu xidmətlər onların istehsal xərcləri üzrə qiymətləndirilir: aralıq istehlak, muzzdlu işçilərin əmək haqları, rent, amortizasiya ayrımları, vergilər.

2) qeyri-bazar xidmətləri aşağıdakıları əhatə edir:
- eyni vaxtda ödənişli heyətin (ailə üzvlərinin) işə götürəni sayılan, rezident ev təsərrüfatlarının özləri üçün həyata keçirdikləri xidmətləri;
- kollektiv xidmətlər, yəni bütün cəmiyyət üçün, yaxud ev təsərrüfatlarının bir qrupu üçün pulsuz və ya nominal ödənişlə göstərilən xidmətləri.

QEYRİ-BAZAR İSTEHSALI – müəssisənin son istifadəsi üçün nəzərdə tutulan, həmçinin digər istehlakçılara ödənişsiz və yaxud tələbata əhəmiyyətli təsir göstərməyən qiymətlərlə verilən (göstərilən) məhsul və xidmətlərin istehsalıdır. MHS-də qeyri-bazar məhsul və xidmətlərinin buraxılışının dəyəri, onların istehsalına çəkilən cari xərclərin səviyyəsində müəyyən edilir.

QEYRİ-BAZAR MƏHSULLARI – ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları və yaxud dövlət idarələri tərəfindən istehsal edilən, pulsuz və ya iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməyən qiymətlərlə digər institusional vahidlərə və ya bütövlükdə cəmiyyətə çatdırılan mallar, fərdi, yaxud kollektiv məhsullardır.

QEYRİ-BƏRABƏR EHTİMALLI SEÇMƏ – hər bir elementar vahidin (və ya vahidlər qrupunun) seçməyə düşməsi müxtəlif şanslara malik olan *seçimdir*. (Qəti seçmə qeyri-bərabər ehtimallı seçmənin nisbətən sadə formasıdır). Qeyri-bərabər ehtimallı seçmə daha çox təbəqəli seçmədə, o cümlədən müxtəlif tərkibli məcmunun kəmiyyətə öyrənilməsində istifadə edilir. Qeyri-bərabər ehtimallı seçmə zamanı seçmə qiymətinin alınması üçün yenidən seçilmədən, məlumatların yayılması isə yayılmanın müxtəlif çoxaldıcıların köməyi ilə həyata keçirilir.

QEYRİ-DÖVLƏT TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ – maliyyələşdirilməsi dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilib-keçirilməməsindən asılı olmayaraq, hər hansı bir dövlət orqanının sərəncamında olmayan təhsil müəssisəsidir. Qeyri-dövlət təhsil müəssisələri dövlət orqanlarından maliyyə dəstəyi ala bilər, ancaq bu, mütləq deyildir.

QEYRİ-DÖVRİ MÜŞAHİDƏ – qeyri-bərabər vaxt fasilələri ilə təkrar olunan statistik müşahidədir.

QEYRİ-ELASTİK TƏLƏB – qiymətlərin aşağı düşməsi (artması) ilə dəyişən tələbdir, belə ki, bütün satıcıların ümumi gəliri (bütün alıcıların xərcləri) qiymətlərin düşməsi ilə azalır (qiymətlərin yüksəlməsi ilə artır). Bir qayda olaraq, mallara qeyri-elastik tələb və ya az elastik tələb birinci növbəli həyat tələbatını təmin edən tələbdir.

QEYRİ-İSTEHSAL FONDLARI - (“Əsas qeyri-istehsal fondları”na bax)

QEYRİ-İSTEHSAL NÖVLÜ MƏİŞƏT QULLUĞU XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – bu sahənin müəssisələri (fotoqrafxanalar, hamamlar, duş pavilyonları, bərbərxanalar, ev yığışdırıcılar, mərasim xidmətləri göstərənlər, arayışların verilməsi üzrə təşkilatlar, lombardlar) tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyəridir. Bu xidmətlərin satışından əldə olunan gəlirlərin cəmi kimi müəyyən edilir.

QEYRİ-İSTEHSAL TƏYİNATLI TİKİNTİ – mülki-yaşayış və sosial-mədəni təyinatlı obyektlərin (yaşayış evlərinin, məktəbəqədər müəssisələrin, təhsil və səhiyyə obyektlərinin, idman qurğularının, teatr-tamaşa müəssisələrinin, kommunal təsərrüfatı obyektlərinin) tikintisi, yenidən qurulmasıdır.

QEYRİ-KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNDA MUZDLA İŞLƏYƏN QADINLARIN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - qeyri-kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan qadınların bu sektorlarda bütün çalışanların ümumi sayına nisbətdir.

Qeyri-kənd təsərrüfatı sektoruna sənaye və xidmət sahələri daxildir. Bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin Beynəlxalq Standart Sahə Təsnifatına (BSST) uyğun olaraq, “sənaye” anlayışına daxil olan sənayesi və faydalı qazıntıların işlənməsi (o cümlədən neft hasilatı), emal sənayesi, tikinti, həmçinin elektrik, qaz və hidroenergetika sahələri daxildir. “Xidmət sahəsi”nə topdan və pərakəndə satış, restoran-məhmanxana təsərrüfatı, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və kommunikasiya, maliyyə, sığorta, daşınmaz əmlakla əməliyyatlar və sahibkarlıq sahələrində xidmətlərin göstərilməsi, həmçinin kommunal, sosial və fərdi xidmətlərin göstərilməsi daxildir.

“Məşğulluq” termini müəyyən edilmiş yaşdan yuxarı əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan və yaxud hesabat dövründə işə malik olan insanlara tətbiq edilir. Məşğulluq haqqında məlumatlara ştat işçiləri ilə yanaşı, natamam iş günü məşğul olan işçilər haqqında, real və gözlənilən gəlirdən asılı olmayaraq, onlar tərəfindən işlənmiş iş saatlarına və yaxud istehsal edilən məhsul vahidinə görə təyin edilən muzzdlar haqqında məlumatlar aid edilir.

QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARI – gəlir əldə etmək məqsədi ilə deyil, müəssisələr, dövlət idarəetmə orqanları və yaxud ev təsərrüfatları üçün nəzərdə tutulmuş mal və xidmətlər istehsalı üçün yaradılan *institusional vahiddir*. *Şirkətlərdən* fərqli olaraq, qeyri-kommersiya təşkilatları öz təsisçiləri üçün maliyyə gəliri mənbəyi ola bilməz. Əsasən qeyri-bazar istehsalı fəaliyyəti göstərərək, qeyri-kommersiya təşkilatları öz xidmətlərinə görə ödənişlər tələb edə bilər, xüsusi cari istehsal xərclərini ödəyə bilər. Qeyri-kommersiya təşkilatları xeyriyyəçilik və sosial məqsədlər üçün, müəyyən qrup şəxslərin maraqları naminə yaradılır. Bir qayda olaraq, kollektiv xidmətlər deyil, fərdi xidmətlər göstərilməsi üçün nəzərdə tutulur.

QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏR – istehsalın ayrı-ayrı amillərindən (sahibkarlıq idarəçiliyindən, ideyalar, maliyyə və əmək resurslarından) işləməyə qabil müəssisənin yaranması, həmçinin müəssisənin səmərəli fəaliyyəti prosesində əmələ gələn *aktivlərdir*.

Müəssisələrin qeyri-maddi aktivləri çox vaxt müştəriləri onun xidmətinə yenidən müraciət etməyə təhrik edən amillərin məcmusu kimi şərtlənir. Belə amillərə aiddir: daimi müştərilər dairəsi, etibar, müəssisənin adı, istifadə edilən ticarət nişanları, rəhbərliyin təcrübəsi, heyətin ixtisası, istehsalın patentləşmiş üsulları və s. Qeyri-maddi aktivlər qeyri-maddi əsas fondlardan (faydalı qazıntıların kəşfiyyatı, hesablama texnikası üçün proqram təminatı, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin orijinalları) və qeyri-maddi istehsal edilməmiş aktivlərdən ibarətdir.

QEYRİ-MADDİ ƏSAS FONDLAR – faydalı qazıntıların kəşfiyyatına, istehsal olunmayan aktivlərə mülkiyyət hüququnun verilməsi üçün çəkilən xərclərdən və əqli mülkiyyət obyektlərindən (proqram təminatı, məlumat bazaları, ədəbiyyat, incəsənət və əyləncəli janr əsərlərinin orijinalları və s.) ibarətdir.

QEYRİ-MADDİ ƏSAS FONDLARIN ƏLDƏ EDİLMƏSİ - iqtisadi vahid tərəfindən həyata keçirilən bütün qeyri-maddi əsas fondlarının əldə edilməsini nəzərdə tutur. Onlar Avropa Şurasının 4-cü direktivində (Elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktiv işlərin dəyəri, konsessiyaların, patentlərin, lisenziyaların, ticarət markaları və analoji hüquq və aktivlərin, qudvill və gələcək dövrlərin xərcləri) nəzərdə tutulan bütün növ qeyri-maddi aktiv növlərini əhatə edir. Avropa milli hesablar sistemi (AMHS) bu sərlövhəyə daxil olan geoloji axtarış, kompüter proqram təminatı, orijinal bədii və ədəbi əsərlər və yeni məlumat, xüsusi bilik kimi qeyri-maddi əsas fondları və istehsalı onlara mülkiyyət hüququ verən iqtisadi vahidlər və ya mülkiyyətçidən bu aktivlərin istismarına görə lisenziya alan digər vahidlər tərəfindən məhdudlaşdırılan, hər hansı bir digər sərlövhəyə aid olmayan digər aktivlər də daxil olmaqla, qeyri-maddi əsas fondları müəyyən edir.

Qeyri-maddi əsas fondların əldə edilməsi aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

Geoloji tədqiqat, digər institusional vahidlərlə bu tədqiqatların xeyrinə olaraq bağlanmış müqavilələr üzrə ödənməmiş, toplanmış dəyər əsasında və ya təsərrüfat üsulu ilə aparılmış tədqiqatlara çəkilmiş xərclər əsasında qiymətləndirilməlidir. Hesabdan tam silinməyən, tədqiqatların keçmişdə aparılmış dəyərinin hissəsini cari dövrdəki qiymətlərlə və ya xərclərin dəyəri ilə yenidən qiymətləndirmək lazımdır.

Kompüter proqram təminatı alıcıların bazarda ödədiyi qiymətlər əsasında, şəxsi qüvvə ilə istehsal edildiyi vaxt şərti hesablanmış qiymətlər

əsasında və ya belə qiymətlər əldə etmək mümkün olmadıqda, istehsal xərcləri əsasında qiymətləndirilməlidir. Övvəlki illərdə əldə edilmiş və tam olaraq hesabdan silinməmiş proqram təminatı cari qiymətlərlə və ya xərclərin dəyəri (bunlar ilkin qiymətlərdən və ya xərclərdən az ola bilər) ilə yenidən qiymətləndirilməlidir.

Ədəbi və bədii əsərlərin orijinalları və digər qeyri-maddi əsas fondlar bu qeyri-maddi aktivlərin faktiki olaraq bazarda satıldığı qiymətlərlə qiymətləndirilməlidir. Qeyri-maddi aktivlərin təsərrüfat üsulu ilə istehsal edildiyi hallarda isə cari dövrün qiymətləri ilə və aşınma təshih edilməklə onları yenidən qiymətləndirməklə öz istehsal xərcləri əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Digər hallarda isə belə aktivlərin mülkiyyətçiləri tərəfindən əldə edilməli olan, gələcəkdə gözlənilən gəlirlərinin qiymətləndirilməsindən istifadə etmək olar.

QEYRİ-MADDİ ƏSAS VASİTƏLƏRƏ KAPİTAL QOYULUŞLARI – “*Qeyri-material aktivlərə investisiyalar*” a bax.

QEYRİ-MADDİ İQTİSADI AKTİVLƏR – maddi-əşya formasına malikdir, ancaq onların dəyərləri aktivlərin digər xüsusiyyətləri ilə - bu aktivlərlə bağlı məlumatlarla və hüquqlarla müəyyənləşdirilir.

QEYRİ-MALİYYƏ AKTİVLƏRİ – maliyyə aktivlərinə daxil edilməyən iqtisadi *aktivlərdir*. Qeyri-maliyyə aktivlərinə *istehsal edilən aktivlər* (əsas fondlar, maddi dövriyyə vəsaitləri və qiymətlilərin ehtiyatları) və *istehsal edilməyən aktivlər* (maddi və qeyri-maddi) daxildir.

QEYRİ-MALİYYƏ AKTİVLƏRİNƏ İNVESTİSİYALAR – istehsal aktivlərinə (əsas kapitalla, maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarına, qiymətlilərə) və qeyri-maliyyə aktivlərinə (torpağa, təbiətdən istifadə obyektlərinə, istehsal olunmayan qeyri-maddi aktivlərə) investisiyaların məbləği kimi müəyyənləşdirilir.

QEYRİ-MALİYYƏ DÖVLƏT KORPORASIYALARI – fəaliyyətinə dövlət tərəfindən nəzarət olunan qeyri-maliyyə korporasiyalarının və kvazikorporasiyaların–rezidentlərin məcmusudur. Korporasiyalar üzərində nəzarətə dövlətin iqtisadi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi imkanı kimi baxılır.

QEYRİ-MALİYYƏ KORPORASIYALARI (CƏMİYYƏTLƏRİ) - əsas fəaliyyət növü

maliyyə vasitəçiliyi və ya maliyyə vasitəçiliyinə münasibət üzrə köməkçi fəaliyyəti olmayan korporasiyalar və ya kvazikorporasiyalardır.

QEYRİ-MALİYYƏ KÖRPORASIYALARI BÖLMƏSİ (SEKTORU) - gəlir əldə etmək məqsədi ilə əmtəə və xidmət istehsal edən qeyri-maliyyə korporasiyalarının, qeyri-maliyyə kvazikorporasiyalarının və məhsul və qeyri-maliyyə xidmətlərinin, bazar istehsalı ilə məşğul olan qeyri-kommersiya təşkilatlarının (QKT) məcmusudur. Korporasiyalara nəzarətin kim tərəfindən həyata keçirilməsindən asılı olaraq, qeyri-maliyyə korporasiyalarının üç alt bölməsi fərqləndirilir: dövlət qeyri-maliyyə korporasiyaları; xüsusi (şəxsi) milli qeyri-maliyyə korporasiyaları; xarici qeyri-maliyyə korporasiyaları. Qeyri-maliyyə korporasiyaları bölməsi ÜDM-in istehsalına ən çox gəlir gətirir, lakin son istehlakda iştirak etmir.

QEYRİ-MATERIAL AKTİVLƏRƏ İNVESTİSIYALAR – (I) - maddi aktivlərə və ya qiymətli kağızlara qoyulan investisiyalara daxil edilməyən investisiyalardır; onlara patentlərin, ticarət nişanlarının, modellərin, müəlliflik hüquqlarının, həmçinin yer və onun təkinin konsessiyasına və s. hüquqların yaradılması və alınmasına xərclər aid edilir.

(II) - şirkətin hesablarında həm qudvillər, konsessiyalar, patentlər, lisenziyalar, əmtəə nişanları maddələrində (bu maddələr əsas fondların bir hissəsini təşkil edir), həm də elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclər, marketinq xərcləri (bu maddələr belə işlərin şəxsi və qeyri-şəxsi istifadə üçün aparılmasını ehtimal edə bilər və bir çox hallarda onlar istehsaldan gələn cari gəlirlərin bir hissəsi hesab edilir) kimi əks oluna bilər.

Həqiqətən də, qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar kapital xərcləri nəticəsində (yəni patent və lisenziyaların alınması) və ya şirkətlərin birləşməsi (qudvilərin artması), yaxud da istehsal xərcləri hesabına həyata keçirilə bilər. Sonuncu, məsələn, proqram təminatına çəkilən xərclər halında daha xarakterikdir.

QEYRİ-METAL STANDARTI – pul ekvivalenti rolunu yerinə yetirən, tərkibindəki hər hansı metalın çəki təminatı ilə pul vahidinin əlaqəsini müəyyən etməyən *pul sistemidir*. Qeyri-metalizm qeyri-konvertasiya banknotları tətbiq edən, demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində müasir pul sistemlərinə məxsusdur. Beynəlxalq pul rejimi də həmçinin o dərəcədə qeyri-metal hesab edilir ki, qızıla döndərmə (çevirmə), yalnız pul vahidi ilə onların qızıl tərkibinin birbaşa

əlaqəsini nəzərdə tutmayan köməkçi vasitə hesab edilir. Qeyri-metal standart sikkələrin pul kütləsinin hissəsi olmadığını ifadə etmir. Onlar müxtəlif ərintilərdən hazırlanır ki, onların da xüsusi dəyərləri sikkələrin dəyərlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas kimi xidmət etmir.

QEYRİ-PARAMETRİK STATİSTİK METODLAR – paylanmadan azad metodlardır, paylanmanın naməlum funksional formasında baş məcmunun tədqiqatı üçün tətbiq edilir. Belə ki, rəqəmsiz məlumatların təhlilində dərəcəyə (rang), sıra statistikasına, seçmə hissəsinə, məlumatların rəqəmləşdirilməsinə əsaslanan metodlardan geniş istifadə edilir.

QEYRİ-REZİDENTLƏR – ölkə ərazisində yerləşən xarici ölkələrin dövlət idarəetmə orqanları, beynəlxalq təşkilatlar, həmçinin onların nümayəndəlikləri və ofisləri, xarici səfirliklərdir. Bundan əlavə, qeyri-rezidentlərə mövcud ölkənin mülkiyyətində olan, onun sərhədindən kənarda yerləşən xarici müəssisələr, adətən, xaricdə yaşayan, o cümlədən mövcud ölkədə olan fərdi şəxslər aid edilir.

QEYRİ-REZİDENTLƏR TƏRƏFİNDƏN XİDMƏT SAHƏSİ MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ NƏZARƏT - əgər B ölkəsinin bir və ya bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxsi A ölkəsindəki xidmət sahəsi müəssisəsinin kapitalının 50 faizinə malikdirsə və ya onun rəhbərliyinin əksəriyyətini təyin etmə hüququna malikdirsə, onda B ölkəsinin rezidentləri tərəfindən A ölkəsinin xidmət sahəsi müəssisəsinə nəzarət edilə bilər.

QEYRİ-RƏSMİ (QEYRİ-FORMAL) BÖLMƏ (SEKTOR) - onda iştirak edən şəxslərin iş və gəlirlə təmin edilməsi məqsədi ilə mal və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan və ev təsərrüfatı müəssisələrinin xarakterik əlamətlərinə malik olan vahidlərin məcmusudur. (Əmək statistiklərinin 15-ci beynəlxalq konfransının qətnaməsi ilə müəyyənləşdirilmişdir). Qeyri-rəsmi bölmənin istehsal vahidləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- təşkil etmənin aşağı səviyyəsi və fəaliyyətin kiçik miqyası;
- istehsal vahidləri ev təsərrüfatlarından və yaxud onun üzvlərindən ayrılıqda yaradılmış sərbəst hüquqi törəmə sayılır;
- əsas fondlar və digər aktivlər istehsal vahidlərinə deyil, onların sahiblərinə məxsusdur;
- vahidlər digər vahidlərlə saziş və yaxud digər müqavilə münasibətlərinə girişə və öz şəxsi adlarından özlərinə öhdəlik götürə bilməzlər;

- sahibkarlar istehsal fəaliyyətini öz risklərinə təşkil edirlər və şəxsən istehsal prosesi ilə bağlı istənilən öhdəlik üzrə qeyri-məhdud dərəcədə cavabdehliklər;
- əmək münasibətləri (əgər belə hal mövcuddursa) təminatla (zəmanətə) formal rəyət edilmə müqavilələri deyil, təsadüfi məşğulluğa və yaxud qohumluq və şəxsi münasibətlərə əsaslanır;
- sahibkarlıq fəaliyyəti ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən və yaxud ailənin haqqı ödənilməyən üzvlərinin köməyi ilə və yaxud bir və ya bir neçə müddətli işçinin cəlb edilməsi ilə həyata keçirilir;
- əsas fondlardan adətən həm istehsal, həm də şəxsi məqsədlər üçün istifadə edilir;
- mütəşəkkil bazarlara, kredit müəssisələrinə, müasir texnologiyaya, peşəkar təhsilə və s. malik olmama (az malik olma);
- fəaliyyət adətən daimi bina olmadan və yaxud sahibkarın evində həyata keçirilir;
- vəziyyət bəzən qanun çərçivəsindən kənara çıxmağa vadar edir (məsələn, vergi ödənilməsində, sosial fondlara ayırmalarda, əmək qanunvericiliyində);

QEYRİ-ÜMUMİ MÜŞAHİDƏ – statistik müşahidə ilə öyrənilən obyektlərin vahidlərinin bir hissəsinin müşahidəsidir. Müşahidə üçün vahidlərin seçilməsinin xarakterindən asılı olaraq, qeyri-ümumi müşahidənin növləri fərqlənir: *əsas kütlə metodu, seçmə müşahidə, monoqrafik tədqiqatlar*.

QƏRARIN QƏBUL OLUNMASINDA SƏRBƏSTLİK – iqtisadi vahidlərin özlərinin funksiyalarına dair qərarın qəbul edilməsi haqqında danışmaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, onlara özləri tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara və işə başlamağa görə cavabdehlik verilmişdir və onları təmin etmək üçün iqtisadi vahidlər müvafiq uçot sistemində malikdirlər.

QƏZA HALLARI – nəqliyyat hadisələrini, onlarda ölə və yaralanan adamların, korlanmış nəqliyyat vasitələrinin sayı göstəricilərini özündə birləşdirir.

Avtomobil nəqliyyatında yol-nəqliyyat hadisəsi - yollarda, küçələrdə, meydanlarda, dəmiryol keçidlərində nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti prosesində baş verən və adamların həlak olmasına və ya müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almasına, heyvanların və ya hərəkətsiz maneənin vurulmasına, nəqliyyat vasitələrinin, yolların, qurğuların zədələnməsinə və ya başqa maddi zərər dəyməsinə səbəb olan hadisədir.

QISA ÖLÜM CƏDVƏLLƏRİ – 5-illik, yaxud (nadir hallarda) 10-illik yaş intervalları

üçün hesablanmış *ölüm cədvəlləridir. Tam ölüm cədvəllərindən* fərqli olaraq, qısa ölüm cədvəllərinin hesablanması üçün ölənlərin və yaşayanların sayı haqqında 1-illik yox, 5-illik, yaxud hətta 10-illik yaş intervalları üzrə məlumatlardan istifadə olunur. Qısa ölüm cədvəlləri əsasında onun göstəricilərindən birinin interpolasiyası köməyi ilə 1-illik intervallar üzrə ölüm cədvəlini almaq olar. Xeyli *yaş akkumulyasiyası* və çıxış məlumatlarında digər qüsurlar olduqda, bu, 1-illik yaş intervalları üzrə məlumatlar əsasında tam ölüm cədvəllərini birbaşa almaqdan daha üstün ola bilər. Qısa ölüm cədvəlləri tez-tez rast gəlinən tam cədvəllərin qısaldılmış nəşrləri ilə qarışdırılmamalıdır, onlarda göstəricilər “bütöv” yaşlar üçün, məsələn, beşə bölünənlər kimi göstərilir. Qısa ölüm cədvəlləri tam cədvəllərə nisbətən daha çox ölkələrarası müqayisələrdə və beynəlxalq nəşrlərdə istifadə olunur.

QISAMÜDDƏTLİ DÖVLƏT İSTİQRAZ VƏRƏQƏSİ – Azərbaycan Respublikasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (emitent) tərəfindən buraxılan və istiqraz vərəqəsi sahibinin müəyyən edilmiş dövrdən sonra istiqraz vərəqəsinin nominal dəyərini emitentdən almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır. Qısamüddətli istiqraz vərəqəsi ilə birjanın üzvləri Bakı Fond Birjası vasitəsilə (“Hərrac iştirakçıları”) öz adlarından və öz hesablarına və ya öz adlarından müştərilərinin (“investor”) hesabına və onların tapşırığı ilə əldə edilə bilər. İstiqraz vərəqələrinin sahibi Azərbaycan Respublikasının rezidentləri və qeyri-rezidentlər ola bilərlər.

İstiqraz vərəqələrinin müddəti bir ildən çox olmamaq şərti ilə, ayrı-ayrı buraxılışlarla, adlı, sənədləşdirilməmiş formada buraxılır. İstiqraz vərəqələrinin nominal dəyəri emitent tərəfindən müəyyən edilir. İstiqraz vərəqələri üzrə gəlir istiqraz vərəqələrinin nominal dəyəri ilə satış qiyməti arasındakı fərqdən ibarətdir.

QISAMÜDDƏTLİ STATİSTİKA - biznes statistikasına dair məlumatların aylıq və rüblük dövrilikdə hazırlanmasıdır. Qısamüddətli statistika göstəriciləri Aİ-nin statistikaya dair əsas tələblərindən sayılır və iqtisadiyyatın sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət və bazar xidmətləri sektorlarını əhatə edir. Sənaye istehsalı indeksi, sənaye dövriyyəsi indeksi, yeni sifarişlər üzrə indeks, məhsulların istehsalçı qiymətləri, sənaye məhsullarının idxalı indeksi, əmək, tikinti məhsulu, pərakəndə ticarət dövriyyəsi və s. kimi əsas göstəricilərin toplanması nəzərdə tutulur.

QISAMÜDDƏTLİ KAĞIZLAR – 1 il müddətinə buraxılan *qiymətli kağızlar*dır.

QİSMƏN STABİL ƏHALİ – vaxta görə daimi yaş bölgüsü olan nəzəri əhalidir. Bu termindən ilk dəfə 1966-cı ildə BMT-nin nəşrlərində istifadə olunmuşdur. Onun nəzəriyyəsi əsasən J.Burjua-Pişanın əsərlərində işlənmişdi. O, göstərmişdi ki, qismən sabit əhali istənilən vaxt anında *stabil əhali* ilə üst-üstə düşür və bu əhali müəyyən vaxt dövründə doğum rejiminə və nəslin kəsilməsi ardıcılığına cavab verməlidir. Xassələri empirik müşahidələr və hesablamalar əsasında öyrənilən kvazistabil əhalidən fərqli olaraq, qismən sabit əhali nəzəriyyəsi ciddi riyazi, deduktiv xarakter daşıyır. Məsələn, sübut olunmuşdur ki, ölümün yaş intensivliyi bütün yaşlarda bərabər aşağı düşən əhali qismən sabit əhalidir.

QİYMƏT – (I) - 1) əmtənin dəyərinin pulla ifadəsidir. Qiymətin köməyi ilə iqtisadi mütənasiblik, istehsalın səmərəliliyi, istehsalçı və istehlakçı üçün məhsulun faydalılığı təhlil edilir və proqnozlaşdırılır. Onunla mübadilənin ekvivalentliyi ölçülür, əhalinin həyat səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Beləliklə, onda cəmiyyətin iqtisadi və sosial problemləri öz əksini tapır.

Qiymət əmtənin dəyər ölçüsü hesab edilir. Qiymətə qiymət statistikasının öyrənmə obyektini kimi makro və mikroiqtisadi mövqedən baxmaq lazımdır. Makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən qiymətə sahə nisbətləri, milli gəlirin bölüşdürülməsi, vergi qoyma və kreditləşdirmə sistemləri, məsrəflərin formalaşdırılması qaydaları sistemləri və s. təsir göstərir. Mikroiqtisadi mövqedən qiymətə konkret müəssisə, firma səviyyəsində fəaliyyət göstərən mexanizm kimi baxılır ki, onun köməyi ilə də mənfəəti təmin etmək olur.

Qiymətin aşağıdakı funksiyaları fərqləndirilir: uçot, həvəsləndirici və bölüşdürücü. Qiymətin **uçot** funksiyasında məhsulun istehsalı və satışına zəruri ictimai əmək sərfi əks etdirilir, həmçinin istehsalın xərcləri və nəticələri qiymətləndirilir. Qiymətin **həvəsləndirici** funksiyasından elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdirilməsi, ehtiyatlara qənaət edilməsi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilir. **Bölüşdürücü** funksiya əmtəələrin ayrı-ayrı qrupları və növlərinə *aksizlərin*, *əlavə dəyərə vergilərin* və ölkə və yerli büdcəyə daxil olan mərkəzləşdirilmiş xalis gəlirin digər formalarının qiymətlərlə uçotunu nəzərdə tutur. Bu funksiyanın köməyi ilə sosial vəzifələr həll edilir. Qiymət təklif və tələbin uçotu funksiyasını reallaşdırır,

istehsalçının keyfiyyətin yüksəldilməsində və təklif nəzərə alınmaqla, əmtəələrin çeşidlərinin genişləndirilməsində marağını artırır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sərbəst (bazar) və dövlət qiymətləri tətbiq edilir. Pul tədavülü stabilləşdikcə, iqtisadiyyatda bazar strukturu yaradıldıqca və istehsal inhisarsızlaşdıqca sərbəst qiymətlərin tətbiqi sahəsi genişlənir, dövlət qiymətinin tətbiqi sahəsi isə təbii inhisar və müdafiə müəssisələrinin məhsulları ilə məhdudlaşır; 2) mülki hüquqa görə, əmtəə dəyərinin pul ilə ifadəsidir. Qiymət əmtəə istehsalına sərf olunmuş ictimai zəruri iş vaxtı miqdarının dolaylı ölçülməsinə xidmət edən kateqoriyadır. Qiymətdən həmçinin müqavilənin məbləğinin və ya tərəflərin pul öhdəliklərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur.

(II) - şirkətin xarici əməliyyatlarının xarakteristikası üçün istifadə edilən anlayışdır: alıcının qiymətidir, satış qiymətidir. Qiymət anlayışı nəticənin əldə edilməsini nəzərdə tutur.

QİYMƏT FAS – yükü göndərən yükü körpüyədək daşıma ilə nəqliyyat-ekspeditor xərclərini məhdudlaşdıran qiymətdir.

QİYMƏT FOB – satıcının daşıma və sığorta üzrə xərclərinin yalnız bir hissəsini (o cümlədən malın ancaq gəminin bortuna daşınması anıadək olan xərcləri) ödədiyini nəzərdə tutan qiymətdir.

QİYMƏT İNDEKSİ – müəyyən dövr ərzində qiymətlərin nisbi dəyişməsinə, qalxmasına və ya enməsinə əks etdirən göstəricidir. **Fərdi qiymət indeksi** müəyyən əmtənin hesabat ilindəki qiymətinin baza dövründəki qiymətinə olan nisbətidir. **Ümumi indeks** hesabat dövründə satılmış əmtəələr qrupunun faktiki qiymətlərlə və baza dövrü qiymətlərlə ölçülmüş dəyərləri arasındakı nisbətinə bərabərdir.

QİYMƏT İNDEKSLƏRİ SİSTEMİ – dövlət statistika orqanları tərəfindən hesablanan və aşağıdakı qiymət indekslərini özündə birləşdirən sistemdir: *istehsalçı-müəssisələrin sənaye məhsulları; kənd təsərrüfatı məhsulları; tikinti üzrə; rabitə xidmətləri üzrə; ixrac və idxal orta qiymətləri; eyni zamanda istehlak qiyməti indeksi və yüklərin daşınmasına tariflər*. Bu indekslər təmsilçi-malların qiymətləri üzərində müşahidələrin nəticələri üzrə hesablanır. Beynəlxalq standartlara əsaslanan və ölkənin iqtisadi inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alan belə hesablama, qiymət dinamikası haqqında məlumat alınmasında əsas üsuldur. Qiymət indeksləri fəaliyyət növü, yerləşdiyi yer, məhsulun həcmi, əmtəə dövriyyəsi kimi

xarakterik xüsusiyyətlərə malik qruplar üzrə təmsilçi malların seçmədən nümunə metodu ilə hazırlanır. Metodun tətbiq edildiyi ümumi cəmdə onların payının hesablanması ilə müəyyən edilən mühüm mal qrupları təmsilçi-mallar dəstinə daxil edilir. Qiymət indeksinin əsasında baza ağırlığı və daha seyrək hesabat dövrləri dayanır. Çəkirlərin seçilmiş strukturundan asılı olaraq, standart düsturlardan istifadə edilir.

Hesabat dövrünün çəkirləri əsasında qurulmuş düstur (Paaşe düsturu):

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum (p_1 q_1 / p_1 q_0)} = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum (p_1 q_1 / i_p)}, \quad (1)$$

kimidir. Düstur (1) və (2) üçün şərti işarələr q_1 – hesabat dövründə məhsulun miqdarı, xidmətlərin alınması hallarının sayı; q_0 – baza dövründə məhsulun miqdarı, xidmətlərin alınması hallarının sayı; p_1 – hesabat dövründə məhsul, xidmət vahidinin qiyməti; p_0 – baza dövründə məhsul, xidmət vahidinin qiyməti; i – məhsulun, xidmətin qiymət indeksidir.

Paaşe qiymət indeksi özündə cari dövrün fiziki həcmi üzrə ölçülmüş aqreqatlaşdırılmış qiyməti, ya da cari dövrdə dəyər üzrə ölçülmüş orta harmonik qiymət indeksini təmsil edir.

Baza dövrünün çəkirləri əsasında qurulmuş düstur (Laspeyres düsturu):

$$I_p = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum p_1 q_0 (p_1 / p_0)}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum p_0 q_0 i_p}{\sum p_0 q_0} \quad (2)$$

kimidir. Laspeyres qiymət indeksi özündə baza dövrünün fiziki həcmi üzrə ölçülmüş aqreqatlaşdırılmış qiyməti, ya da baza dövründə dəyər üzrə ölçülmüş orta riyazi qiymət indeksini təmsil edir.

Hal-hazırda çox vaxt statistika təcrübəsində standart Laspeyres düsturunun modifikasiyasına üstünlük verilir. Yeni forma belədir:

$$I_p = \frac{\sum \frac{p_t}{p_{t-1}} \cdot p_{t-1} q_0}{\sum p_0 q_0^i},$$

$$p_{t-1} q_0 = p_0 q_0 * p_1 / p_0 * p_2 / p_1 * \dots * p_{t-1} / p_{t-2}.$$

Modifikasiya ondan ibarətdir ki, qiymət dəyişmələri qiymətlər üzərində ardıcıl müşahidələr əsasında hesablanır, yəni hər bir bazis çəkisi dövrün qiymət indeksinin son kəmiyyətinə vurulur. Bu üsul mal qrupları üzrə qiymət dəyişmələrinə müvafiq olaraq, onların

mahiyyət qiymətlərindəki dəyişmələrin çəkirlərinin natural əsasını daima qorumağa imkan verir.

Bu ifadə standart Laspeyres düsturu ilə müqayisədə daha universal mahiyyət daşıyır, onda istehsal və satışın qeyri-stabil vəziyyətində malın əvəz etmə məsələsini sadələşdirən fasiləsiz hesablama silsiləsindən istifadə edilir.

Qiymətlərin qeydiyyatı və konkret təmsilçi-mal üzrə qiymət indeksinin hesablanması ilə yanaşı, mal (xidmət) qrupları üzrə orta qiymət və orta qiymətin dəyişməsi də ("Orta qiymət indeksi"nə bax) hesablanır.

QIYMƏT QOYAN (TƏYİN EDƏN) – qiymətdəyişməyə dair ümumi qəbul edilən elmi metodlar əsasında *əsas fondların* və digər əmlakın dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə məşğul olan mütəxəssisdir. Adətən, mütəxəssis bir və ya bir neçə sahə üzrə ixtisaslaşır: daşınmaz əmlak, müəssisə (biznes), qeyri-maddi aktivlər, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, zərgərlik məmulatları, incəsənət əşyaları, əntiq əşyaları və bir sıra digər şəxsi əmlak növləri.

QIYMƏT SİF – yükün daşınması, gömrük tutmalarının və sığortanın ödənilməsi, habelə malın məhv olması və ya xarab olması riski üçün satıcının malların təyinat yerinə çatdırılmasınadək məsuliyyət daşması üzrə bütün xərcləri özündə ehtiva edən qiymətdir.

QIYMƏTDƏ MÖVSÜMİLİYİN TƏRTİB EDİLMƏSİ – *mövsümlilik əmsali* kimi təsvir edilir. Məhsulun konkret bir ayda qiymətinin bu məhsulun orta illik qiymətinə nisbətini özündə əks etdirir, mövsümi xarakter daşımayan qiymət dəyişmələri amilləri (həm təsadüfi, həm də qeyri-təsadüfi) əldə edilən qiymətdən çıxılır. Bu amillərin çıxılması iki mərhələdə aparılır: 1) qeyri-təsadüfi amillərin təsirinin hamarlanması (təcrübənin göstərdiyi kimi, bu amillər – aydan-aya keçən daimi dəyişmə prosesidir); 2) təsadüfi amillərin təsirinin hamarlanması (bu əməliyyat üçün, dörd ildən az olmamaqla, informasiyaya malik olmaq lazımdır).

QIYMƏTLƏNDİRMƏ ANINDAKI VƏZİYYƏTİNDƏ MÜƏSSİSƏNİN DƏYƏRİ – şirkətin mövcud vəziyyəti və yerləşdiyi yerdə mümkün alıcısının razılaşa biləcəyi, nəzərdə tutulan dəyər üzrə aktivlərin inventarlaşdırılma zamanı aldığı qiymətdir. Fəaliyyətdə olan müəssisənin dəyəri şirkətdəki işlərin vəziyyətindən asılı olaraq da müəyyənləşdirilə bilər.

QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN DƏQIQLIYI GÖSTƏRİCİLƏRİ - parametrin həqiqi qiymətindən qiymətlərin mümkün kənarlaşmasının kəmiyyət ölçüsünün xarakteristikasıdır.

Qeyri-dəqiq qiymət ehtimalı (qiymətləndirilən parametrin onun həqiqi qiymətinə uyğun gəlməməsi) təsadüfi kəmiyyət kimi onun mahiyyətindən irəli gəlir.

Əsasında standart xətalər olan dəqiqliyin kəmiyyət ölçülərinə aşağıdakılar aiddir:

a) **standart xəta** (μ) - mümkün kənarlaşma qiymətləri kəmiyyətinin parametrdən fərqi göstərir;

b) seçmənin **son xətası** ($\Delta = t_a \mu$). Bu praktiki olaraq, qiymətin parametrdən gözlənilən maksimum kənarlaşmasıdır. Yalnız nadir halda α ehtimalı ilə əmələ gələ bilən kənarlaşma (seçmənin xətası) Δ -dan böyük ola bilər. α ehtimalı o qədər az seçilir ki, birdəfəlik həyata keçirilmədə əmələ gələn mümkün xəta həddini keçən kənarlaşmaya fikir verməmək olar;

c) **etibarlılıq intervalının kəmiyyəti** $\pm t \mu$ ($QP = 0,9545$ $t = 2$; $P = 0,95$ $t = 1,96$ olduqda, t - arzu olunan etibarlılıq ehtimalına uyğun olan normal paylanmanın kvantilidir). O, naməlum parametr yerləşən diapazonu göstərir;

ç) **nisbi dəqiqlik göstəricisi** – nisbi standart xətdir (qiymətin variasiya əmsalıdır). Bu göstərici mütləq dəqiqlik kəmiyyətinin riyazi gözlənilən təsadüfi kəmiyyətə nisbəti kimi hesablanır. Nisbi dəqiqliyin ölçüləri qiymətin parametrdən neçə faiz (ehtimal və ya maksimum) kənarlaşa bilməsini göstərir;

d) göstərilən göstəricilərdən başqa, standart xəta əsasında seçmənin strukturunun onun xətasının kəmiyyətinə ümumi təsirini əks etdirən bir sıra digər göstəricilər də hesablanır. Bu göstəricilərə aiddir: **plan faktoru** – seçmənin həyata keçirilmiş planı üçün standart xətasının və həmin həcmə sadə təsadüfi seçməsinin standart xətasına nisbəti kimi müəyyən edilir; **“planın effekti”** (təsiri) (“plan faktoru”nun qiymətcə bərabər ölçüsü) – faktiki dispersiyanın sadə təsadüfi seçmənin dispersiyasına olan nisbəti kimi müəyyən edilir (bəzi hallarda “dizayn” “effekt” kimi də adlanır; Lesli Kiş (1965) tərəfindən təklif olunmuş **oxşarlıq əmsali** (*roh*) – daxili-qrup korrelyasiyası nəzərə alınmaqla hesablanır.

QIYMƏTLƏRİN ƏSASLILIĞI – *baş məcmunun* parametrlərinin, ya da paylanma qanunlarının qiymətlərinə irəli sürülmüş əsas tələblərdən biridir. Əgər qiymət paylanma qanunu, ya da qiymətləndirmə parametrlərinə yönəldilmişdirsə (ehtimal üzrə), onda o əsaslı

adlandırılır. Qiymətlərin əsaslılığının xüsusiyyəti seçmənin kifayət qədər böyük həcmdə olduğu vaxt naməlum parametrlərin qiymətlərini qiymətlərin əsaslılığı nöqtəsi ilə dəyişdirməyə imkan verir. Məsələn, baş orta və baş dispersiyanı orta hesabı seçmə və seçmə dispersiya ilə dəyişmək mümkündür.

QIYMƏTLƏRİN QEYDİYYATI – iqtisadiyyatın istehsal və istehlak sektorlarında əmtəələrin (xidmətlərin) – təmsilçilərin formalaşdırılmış dəstinə daxil olan əmtəələrin (xidmətlərin) qiymətləri haqqında məlumatların yığılması üsuludur. Baza müəssisələrinin seçmə reprezentativ məcmusunda həyata keçirilir

QIYMƏTLƏRİN QURULUŞU – ayrı-ayrı iqtisadi elementlər üzrə qiymətlərin tərkibinin qruplaşdırılmasıdır. Qiymətin əsas elementi *maya dəyəri* hesab edilir. Sənayenin hasilat sahələrinin məhsulu üzrə maya dəyərinə ehtiyatların təkrar istehsalı (geoloji-kəşfiyyat və axtarış işləri) üzrə xərclər və yeraltı sərvətlərdən istifadə hüququna görə ödənişlər daxildir. Sənayenin bir sıra sahələrində *investisiyaya* çəkilən xərclər maya dəyərinə daxil edilir ki, bu da mərkəzləşdirilmiş sahə fondlarına köçürülür və kapital qoyuluşlarının mənbəyi olurlar (neft və qaz sənayesi, energetika, qara və əlvan metallurgiya). Qiymətin quruluşuna maya dəyəri ilə yanaşı, tələb və təklifin təsiri altında yaranan sərbəst (bazar) qiymətlərində (tariflər) yaranan *mənfəət* və tənzimlənən qiymətlərlə (tariflərlə) normativ mənfəət də daxil edilir. Son illərdə qiymət quruluşuna həm də *əlavə dəyərə vergi* daxil edilir. Əhaliyə əmtəələrin (işlərin, *xidmətlərin*) satışı əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) məbləğini özündə birləşdirən qiymət və tariflər üzrə həyata keçirilir. Əmtəələrin ayrı-ayrı növlərində (məsələn; avtomobillər, likör-araq məmulatları, şampan, kürü, siqaretlər, zərgərlik məmulatları, farfor, bullur, xalçalar və s.) qiymətin quruluşuna *aksiz* də daxil edilir.

Məhsulun tədarük müəssisələri tərəfindən satışı zamanı qiymətin quruluşunda tədarük artımları, əhali istehlakı mallarının və qida məhsullarının ticarət təşkilatları tərəfindən satışı zamanı isə ticarət əlavələri nəzərə alınır.

Daxili bazarın idxal məhsullarına olan qiymət quruluşu aşağıdakılardan ibarətdir: idxal ödənişinə dair sənədlərin tərtib edilmə tarixindən, Mərkəzi Bankın təyin etdiyi kursla müqavilə qiymətindən; əlavə xərclərdən (nəqliyyat, ekspeditor, sığorta, bank borclarından istifadəyə görə manatla faiz ödənişləri); gömrük ödənişlərindən; xarici iqtisadi təşkilatlar tərəfindən mərkəzləşdirilmiş (baş) sifarişinin

razılığı ilə müəyyən edilən komissiya mükafatlandırmasından (manatla); qoyulmuş vergilərdən (ƏDV, aksiz və s.); bazarın konyunkturasi nəzərə alınmaqla, gəlirlərdən.

QIYMƏTLƏRİN PROQNOZLAŞDIRILMASI – cari iqtisadi vəziyyətin təhlilini və iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsini, ümumilikdə iqtisadiyyatda və ya onun ayrı-ayrı bölmələrində ümumi qiymət dinamikasını müəyyənləşdirən proqnoz hesablamalarının aparılmasından ayrıca həyata keçirmək mümkün deyildir. Perspektiv üçün qiymətlərin dinamikasının qiymətləndirilməsində gözlənilən qiymət dəyişikliklərinin aşağıdakı tərkib hissələrinin təyin edilməsi tələb olunur: qiymətin fon səviyyəsinin, onların dəyişməsinin mövsümi tərkib hissəsinin, hadisəli tərkib hissəsinin (məsələn, siyasi vəziyyətin inkişaf variantları), mümkün qeyri-dəqiq amilləri özündə birləşdirən qalıq tərkib hissəsinin. Qiymətlərin dinamikasının proqnozlaşdırılması iki əsas metoddan istifadə etməklə həyata keçirilir: proqnoz qiymətlərinin ekspert hesablanması; qiymətlərin perspektiv dinamikasına təsir edən iqtisadi göstəricilərin (daxili valyutaya nisbətən xarici valyutanın məzənnəsi, əhalinin adambaşına düşən orta gəliri, istehsal sektorunda qiymətlərin dinamikası, ölkədə işsizliyin səviyyəsi və s.) ayrı-ayrı amillərə görə proqnozlaşdırılmasının standart paketləri əsasında riyazi modelləşdirilməsi metodundan istifadə edilməsi.

QIYMƏTLƏRİN SƏRBƏSTLƏŞDİRİLMƏSİ (liberallaşdırılması) - əsasən istehsal-texniki təyinatlı məhsulların, əhalinin son istehlakı *mallarının*, iş və *xidmətlərin sərbəst (bazar)* qiymət və tariflərindən istifadə edilməsinə keçidin tətbiq edilməsidir. *Bazar iqtisadiyyatının* əsas şərtlərindən biri olmaqla, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi, tələb və təklifi nəzərə almaqla, bazarın tarazlaşdırılmasına imkan yaradır.

QIYMƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ – dövlət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən istehsalda strateji zəruri əmtəələrə və iqtisadiyyatın istehlak sektorunda sosial-əhəmiyyətli əmtəələrə qiymətlərin müəyyən edilməsi və onlara yenidən baxılması hüquqlarını özlərində saxlamasıdır.

QIYMƏTLİ DAŞLAR - işlənmiş və işlənilməmiş şəkildə olan təbii almaz, zümrüd, yaqut, sapfir, aleksandrit aiddir.

QIYMƏTLİ KAĞIZIN SAHIBI – qiymətli kağızın sahibi hesab olunan fiziki və ya hüquqi şəxslərdir.

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR – (I) - ümumi əlamətlə birləşmiş pul və ya əmtəə sənədləridir, yəni bu sənədlər əmlak hüququnun verilməsi üçün müəyyən məbləğdə pulun, mənfəət payının, əmtəənin və s. alınmasına imkan verir. Qiymətli kağızların iqtisadi rolu sənaye, ticarət və bank kapitalının dövr etməsinin fasiləsizliyini, büdcə gəlirlərinin və xərclərinin hərəkətinin müntəzəmliyini təmin etməkdən ibarətdir. Kapitalın mövcudluğunun bu forması onun mal, məhsuldar və pul formasından fərqlənir. Qiymətli kağızların funksional xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: tədavül və satıla bilmə qabiliyyəti.

(II) - qısamüddətli gəlir qazanmaq üçün əldə edilir. Onlar əməliyyatın satılma və etibarlılığına zamanətlə və ya zamanətsiz bazarda alqı-satqı predmeti ola bilər.

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI - *qiymətli kağızların: səhmlərin, istiqraz vəərəqlərinin, veksellərin* (borc sənədlərinin) və s. alqı-satqısı üzrə iqtisadi münasibətlərdir.

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR PORTFELİ - hüquqi və ya fiziki şəxslərin malik olduğu müxtəlif növ qiymətli kağızların məcmusudur.

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR ÜZRƏ MÜKAFAT, TƏSİSEDİCİ (MÜƏSSİSƏ) MÜKAFATI, SƏHMLƏRİN NOMİNAL KURS-LARINA ƏLAVƏLƏR – səhmdar kapitala daxil olmayan kapitaldan gəlirlərin bir hissəsidir. Məsələn, qiymətli kağızlar üzrə mükafat səhmdarlar arasında bölüşdürülən, səhmlərin və ya səhmlər paketinin nominal dəyərindən artıq olan buraxılış qiymətidir.

QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN BURAXILIŞI – sahiblərinə eyni həcmdə hüquqları təmin edən, eyni emissiya şərtləri və bir dövlət qeydiyyat nömrəsi olan bir emitentin qiymətli kağızlar məcmusudur.

QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN BURAXILIŞININ HƏCMİ – qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsinin (emissiyasının) ümumi dəyəridir.

QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN EMİSSİYASI – səhmdar cəmiyyətlərin təxsis, tənzimləmə kapitalının artması və *istiqrazların* buraxılması

zamanı *qiymətli kağızların* ilkin yerləşdirilməsidir. Qiymətli kağızların açıq emissiyası – qiymətli kağızların bütün arzu edənlər arasında paylanmasıdır. Qiymətli kağızların qapalı emissiyası – qiymətli kağızların məhdud sayda investorlar arasında yerləşdirilməsidir. Qiymətli kağızların emissiyasına daxildir: qiymətli kağızların buraxılışı haqqında qərarın qəbul edilməsi, onun qeydiyyatı, emissiya prospektinin işlənilməsi, onun qeydiyyatı, qiymətli kağızların nəşri (açıq emissiyada) və ilkin investorlar arasında yerləşdirilməsi (buraxılışı), emissiya nəticələri haqqında hesabatın qeydiyyatı.

QİYMƏTLİ KAĞIZLARIN EMİTENTİ – qiymətli kağızların sahibi qarşısında onlarda təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi üzrə öz adından öhdəliklər daşıyan hüquqi şəxs, icra hakimiyyəti və ya bələdiyyə orqanıdır.

QİYMƏTLİ KAĞIZLARIN NOMİNALI – qiymətli kağızın özündə göstərilmiş və (və yaxud) onun *emissiya* layihəsində bəyan edilmiş dəyəridir.

QİYMƏTLİ KAĞIZLARIN TƏDAVÜLÜ – qiymətli kağızlara mülkiyyət hüquqlarının keçməsinə səbəb olan mülki-hüquqi əqdlərin bağlanmasıdır.

QİYMƏTLİ METALLAR - istənilən şəkildə, vəziyyətdə, o cümlədən külçə və affina olunmuş (saflaşdırılmış, təmizlənmiş halda), habelə xammalda, xəlitələrdə, yarımfabrikatlarda, sənaye məhsullarında, kimyəvi birləşmələrdə, zərgərlik və digər məişət məmulatlarında, sikkələrdə, qırıntılarda, istehsal və məişət tullantılarında olan qızıl, gümüş, platin və platin qrupu metalları (palladium, iridium, osmium, rodium və rutenium) daxildir. Qiymətli metaların hasilatı, istehsalı, satışı ilə bağlı məlumatların statistikasi aparılır.

QİYMƏTLİ METALLARIN AFFİNAJI – hasil edilmiş qiymətli metalların qarışıqlardan və kənar komponentlərdən təmizlənməsi, qiymətli metalların dövlət standartlarına, texniki şərtlərə və beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə çatdırılması prosesidir.

QİYMƏTLİLƏR (QİYMƏTLİ, DƏYƏRLİ ŞEYLƏR) – (I) - uzunmüddətli istifadə üçün bəla qiymətli mallardır. Onlar zaman müddətində aşınırlar, bir qayda olaraq, istehlak və ya istehsal üçün istifadə edilmirlər. Onlar dəyərin

saxlanması vasitəsi kimi əldə edirlər. Belə ki, onların dəyəri qiymətin ümumi səviyyəsinə nisbətən azalmamalıdır. Bəla qiymətli metallar, daşlar və onlardan zərgərlik məmulatları, incəsənət əsərləri və s. qiymətlilər hesab edirlər. MHS-də qiymətlilərin alınması istehlaka xərclər kimi deyil, aktivlərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının əldə edilməsi kimi əks olunur.

(II) - əsasən istehsal və ya istehlak üçün istifadə edilməyən aktivlərdir, normal şəraitdə vaxt keçdikcə dəyişmir, əsas etibarilə dəyərinin saxlanması üçün alınır və saxlanılır. Onları vaxt keçdikcə qiymətlilərinin sabit qalacağı və digər əmtəə və xidmətlərə nisbətən daha da artacağı ümidi ilə saxlayırlar. Başqa sözlə, güman edilir ki, qiymətlilər öz real dəyərlərini saxlayacaqlar, hətta bir müddət bu real qiymət aşağı düşə bilər. Onlara aiddir:

- müəssisələr tərəfindən istehsal üçün ehtiyatlar kimi istifadə olunmayan qiymətli metallar və daşlar;

- əntiq şeylər (antikvarlar) və incəsənət əsərləri (əntiq şeylərlə) və incəsənət əsərlərinə bərabər götürülən şəkillər (tablolar), heykəllər və s.);

- qiymətli daşlardan və metallardan hazırlanmış, əhəmiyyətli dəyərə malik kolleksiyalar və zərgərlik məmulatları kimi digər kateqoriyalara aid edilməyən qiymətlilər.

QIZDIRMA XƏSTƏLİYİNƏ MEYLLİ RAYONLARDA SƏMƏRƏLİ PROFİLAKTİKA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ EDƏN VƏ MƏYARİYADAN MÜALİCƏ OLUNAN ƏHALİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - *qızdırmanın profilaktika səviyyəsi* insektisid preparatlarından emal edilmiş miğməyə əleyhinə torda yatan 5 yaşadək uşaqların faizlə sayı kimi ölçülür. *Qızdırmadan müalicə göstəricisi* müayinənin aparılmasından əvvəlki iki həftə ərzində xəstəliyin qızdırma vəziyyətində olan 5 yaşadək uşaqların sayının qızdırma əleyhinə müvafiq dərman preparatları qəbul etmiş uşaqların sayına bölünməsi ilə müəyyən edilir.

Qızdırma profilaktikası sahəsindəki göstərici keçən gecəni insektisid preparatları ilə emal edilmiş miğməyə əleyhinə torda keçirmişlərlə, müayinə ilə əhatə olunmuş 5 yaşadək uşaqların faiz payı kimi hesablanır.

QIZDIRMA XƏSTƏLİYİNƏ TUTULMA VƏ ONDAN ÖLMƏ SƏVİYYƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - hər 100 000 nəfərə hesabında malyariya xəstəliyinə tutulanların sayını əks

etdirir. *Qızdırmadan ölmə əmsalı* hər 100 000 nəfərə hesabında qızdırma nəticəsində ölənlərin sayını əks etdirir.

Əgər qızdırmanın yayılması haqqında məlumatlar yalnız müvafiq tibbi xidmətlərin göstərilməsinə dair materiallar əsasında əldə edilirsə, belə məlumatlar hər 100 000 nəfərə hesablanır, bununla belə, məxrəc qismində əhəlinin sayı haqqında qiymətləndirici məlumatlardan istifadə edilir.

Əgər 5 yaşadək uşaqlara aid olan müvafiq məlumatlar ev təsərrüfatları müayinələrinin materiallarından əldə edirsə, bu məlumatlar 5 yaşadək uşaqlar arasında son iki həftə ərzində qızdırma müşahidə edilən uşaqların faizlə miqdarı kimi hesablanma bilər. 100 000 nəfərə hesablamaqla əmsalı almaq üçün bu məlumatları 1000-ə vurmaq olar.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı müvafiq modellər əsasında məhz malyariyadan ölənlər haqqında məlumatların qiymətləndirilməsini aparır.

QIZIL – ənənə üzrə ehtiyat vasitə və tezavrsiya (banka və ya əmanət kassasına qoymayıb, evdə saxlama) obyekt kimi çıxış edən qiymətli metaldır.

Azərbaycan Respublikasının qızıl ehtiyatı affinaj edilmiş qızıl külçələrdən ibarətdir, dövlət mülkiyyətidir və dövlətin qızıl-valyuta ehtiyatlarının tərkib hissəsidir. Qızıl ehtiyatı dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi və Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə hallarda yaranan tələblərinin ödənilməsi üçün təxsis edilir. Azərbaycan Respublikasının qızıl ehtiyatının bir hissəsi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına verilir və “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatları kimi saxlanılır və idarə olunur. Azərbaycan Respublikasının qızıl ehtiyatının digər hissəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada saxlanılır və istifadə olunur.

QIZIL HƏDLƏR – beynəlxalq qızıl standart sistemləri şəraitində - konkret valyutanın mübadilə kurslarının son həddidir; bu həddən kənara çıxmaq – müvafiq olaraq yuxarı və ya aşağı – özü ilə ödəmə vasitəsi kimi qızılın, uyğun olaraq ya idxalına (gətirilməsinə) və yaxud da ixracına (göndərilməsinə) səbəb olur. Beynəlxalq hesablaşmalar qızılın yerdəyişməsi vasitəsilə və ya valyutada rəsmiləşdirilmiş köçürmə veksellərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Valyuta bazarında köçürmə vekselinin qiyməti qızılın göndərilmə qiymətindən yüksək olduqda, borclu kreditorla öz Mərkəzi Bankından əldə etdiyi

qızılı hesablaşmağa üstünlük verir. Başqa sözlə, qızılın göndərilmə həddinə o zaman nail olunur ki, digər ödəmə formalarına nisbətən qızılı ödəmə daha ucuz başa gəlsin. Bu qızıl hədd qızıl sikkələrin daşınması üzrə xərclərin kəmiyyəti qədər artırılmış milli valyutanın nominalına bərabərdir. Əksinə, qızılın gətirilməsi həddinə o vaxt nail olunur ki, köçürmə veksellərinin səviyyəsi kreditorların gəlirlərinin aşağı səviyyəsini təmin etsin ki, bunun nəticəsində də kreditorlar xarici borclulardan daşınmaya görə onların öz öhdələrinə götürdükləri ödəmənin qızılı aparılmasını tələb edə bilsinlər. Beləliklə, qızılın gətirilmə həddi pulların köçürülmə xərcləri çıxılmaqla nominala bərabərdir.

QIZIL KÜLÇƏ STANDARTI – *pul dövriyyəsi* qızıl külçələrinə konversiya olunan bank biletlərindən (banknotlarından) ibarət olan *qızıl standartı* rejimidir. Metala qənaət etmək məqsədilə, belə rejimdə qızıl dövriyyədən yox olur. Mərkəzi banklar əhaliyə sikkələr deyil, ehtiyat kimi mümkün qədər daha çox qızıl ehtiyatının yaradılması məqsədilə müəyyən olunan, yüksəldilmiş ədəd hesabı qiyməti üzrə ödəmələrdə külçələrə konversiya edilən banknotlar verir.

“QIZIL SƏHM” – 1) öz sahibinə *səhmdarların* ümumi yığınağında bir sıra məsələlər üzrə, xüsusən cəmiyyətin Nizamnaməsinə dəyişiklik və əlavələr edilməsi, istənilən formada əmlakın özgeninkiləşdirilməsi haqqında, digər müəssisələrdə iştirak etməyə dair, cəmiyyətin ləğv edilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsində “veto” hüququ verən adi *səhmdir*; 2) öz sahibinə - dövlətə bütün digər səhmdarlarla müqayisədə özəlləşdirilməli olan müəssisələrə dövlət nəzarətini həyata keçirmək məqsədi ilə xüsusi hüquqlar verən xüsusi səhm növüdür.

QIZIL SİKKƏ STANDARTI – pul tədavülü qızıl sikkələrdən və qızılı konversiya edilən banknotlardan ibarət olan qızıl standartlar sistemidir. Qızıl sikkə standartı rejimi qızıl külçələrdən metal sikkələrin kəsilməsi ilə xarakterizə olunur. Kəsilmə sərbəst və demək olar ki, pulsuzdur, sikkələr isə *pul kütləsinin* üstün (çox) hissəsini təşkil edir. Banknotlar da sikkələrlə eyni hüquqda dövr edir və bütövlükdə qızılı konversiya olunur, *emissiya*nın səviyyəsi isə bu konversiyaanın təmin olunma dərəcəsi ilə məhdudlaşır.

QIZIL STANDART – metalın etalonu kimi qızılı əsaslanan *pul sistemidir*. İlkin olaraq qızıl-etalon qeyri-məhdud miqdarda konversiya

edilmişdir və yalnız sonradan bu terminlə pul sistemi qızılın məhdud, qismən konversiyası ilə ifadə edilmişdir. Pul sistemində qızıl ekvivalent rolunu oynayır, tədaviyə isə qızıl sikkələr, yaxud qızıla dəyişdirilən pul nişanları işlədilir.

QIZIL VALYUTA STANDARTI – qızıldan əmələ gəlmiş, *qızıl standartı* kimi qızıla əsaslanan *pul sistemidir*. Bu sistemdə pulun qızıla daxili dönməsi (qayıtməsi) təmin edilmir. Xarici valyutaya gəldikdə isə, pul hakimiyyəti onu mübadilə vasitəsi ehtiyatı kimi saxlaya bilər. Sistem Breton-Vudsdə qəbul edilmişdir (BVF-yə bax).

QOCALAR (demoqrafiya) – qoca və ahl insanlardır. Demoqrafik tədqiqatlarda bu anlayışdan *əhalinin yaş strukturunun* təkamülünü öyrənmək üçün, həmçinin əhalinin qocalmasının demoqrafik, sosial və iqtisadi nəticələrini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. (*“Demoqrafik qocalma”*ya bax). Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq, əhalinin bu kateqoriyasının aşağı yaş həddi 60-dan 75-dək dəyişə bilər. Qocalar qrupundan *uzunömürlüləri* ayırmaq olar.

QOCALIQ – insan ömrünün yaş dövrü, onun son fazasıdır, onun başlanma xarakteri və vaxtı orqanizmin *fizioloji qocalması* prosesi ilə şərtlənir. Qocalıq – təkcə biopsixoloji deyil, həm də sosial-tarixi anlayışdır. Onun vaxt çərçivələri şərtidir və müxtəlif insan cəmiyyətlərində və sosial qruplarda, insan tarixinin müxtəlif mərhələlərində xeyli dəyişir. Fərdi xüsusiyyətlərdən və həyat tərzindən asılıdır.

QOHUMLUQ – insanlar arasında əlaqədir; nikah münasibətləri və törəmə əsasında yaranan mənşeyini ümumiliyi ilə şərtlənir. İki növ qohumluq mövcuddur. Birinci – təbii, yaxud bioloji qohumluq insanlar arasında genetik yaxınlıqla müəyyən edilir. Bioloji qohumluq – açıq strukturdur, qohumluq dərəcəsindən və şəcərəsindən asılı olmayaraq, bütün qohumlar bura daxil ola bilər. İkinci növ – sosial qohumluqdur (yaxud qohumluq sistemidir) – sosial cəhətdən təsdiq edilmiş və cəmiyyətin təşkili xüsusiyyətləri ilə şərtlənən qohumluq münasibətlərinin qruplaşma sistemidir. Müəyyən etnososial orqanizmdə işləməklə, qohumluq sistemi açıq strukturdan hər hansı bir qohumluq münasibətlərinin məcmusunu çıxarır, ondan kənar, hətta bioloji yaxın qohumlar da bu sıraya daxil edilir. Qohumluq sistemi həmişə bağlı struktur olub və eqosentrik xarakter daşıyır: onun mərkəzi həmin insandır (eqo), qohumluq

terminləri ilə onunla bu və ya digər qohum (alter) arasında sistemdə mövcud olan münasibətlər ifadə olunur.

Qohumluq sistemlərinin elmi öyrənilməsinin başlanğıcı XIX əsrin ikinci yarısında Amerika etnoqrafı L.Q.Morqan tərəfindən qoyulmuşdur. O, “Qohumluq sistemləri və insan ailəsinin xüsusiyyətləri” (1870) və “Qədim cəmiyyət...” (1877) kitablarında dünya xalqlarının qohumluq sistemlərini şərh etmişdir.

Dünya xalqlarının çoxlu qohumluq sistemlərində dörd əsas tarixi tipləri ayırmaq olar.

Birinci – Avstraliya, yaxud bifurkativ (təzə lat. *bifurcatio* – haçalanma, şaxələnmə) tipi, burada qohumların ata xətti və ana xətti ilə ayrılması prinsipi ardıcıl aparılır, qan qohumluğu münasibətlərinin və xassələrinin qarşıqoyulması yoxdur. Bifurkativ tipli qohumluq sistemlərində qohumluq dərəcələri fərqləndirilir və fərdi qohumluq deyil, qohum qrupları arasında münasibətləri ifadə edirlər.

Tarixən daha gec ailə təşkili forması – böyük ailənin və onun əsasında qəbilənin yaranması ikinci tip – ərəb, yaxud bifurkativ – xətti qohumluq sistemini törədir. Bu tip sistemin xüsusiyyəti ondadır ki, onlarda həm bifurkasiya, həm də xəttilik (qohumların düz və ya xətlər üzrə ayrılması) bərabər reallaşır. Cəmiyyət bu inkişaf mərhələsində belə bir şəraitdə qalırdı ki, qəbilənin normal, ekzoqam forması mümkün olmurdu və bu hallarda qəbilə təşkilinin endoqam variantı yaranır və onun əsasında qohumluq sisteminin üçüncü tipi – Havaya, yaxud generasiya tipi yaranırdı. Onlarda qohumların həm bifurkasiya, həm də xəttilik prinsipi üzrə ayrılma yox idi.

Cəmiyyət təkamül etdikcə, vacib sosial özək kimi kiçik ailənin meydana gəlməsi ilə qohumluq sisteminin dördüncü tipi – ingilis, yaxud xətti tipi yaranır. Bu tip qohumluq sistemlərində qohumlar ata xətti və ana xətti ilə fərqləndirilir, düz qohumluq xətti yan xətlərə qarşı qoyulur.

QOHUMLUQ DƏRƏCƏSİ – iki qohum arasında geneoloji məsafəni hesablamaq üçün elementar vahiddir. Qohumluq dərəcəsi öz məcmusunda *qohumluq* sistemi ilə əlaqələndirilir, lakin ona analoji olmayan müəyyən sistemi təşkil edir. Qohumluq sistemi cəmiyyətin sosial strukturu ilə törəyir, qohumluq dərəcəsi sistemi isə qohumların müəyyən kateqoriyalarının sosial cəhətdən təsdiq olunmuş qarşılıqlı hüquq və vəzifələrini birbaşa əks etdirir. Qohumluq dərəcəsi hüquqda, xüsusən vərəsəlik hüququnda nəzərə alınır.

Soy quruluşunu əks etdirən bifurkativ tipli qohumluq təsnifat sistemlərində qohumluq dərəcəsi tamamilə yox idi. Sonralar qohumluq

dərəcəsinin ayrılması prinsipləri mühüm təkamülə məruz qalmış və sonradan özünün bu və ya digər tarixi formasında müasir hüquq normalarında modifikasiya olunmuşdur.

Roma hüququnda qohumluq dərəcəsi “genealoji addımların” cəminə bərabərdir, onlardan hər biri bir törəmədədir. Ata birinci qohumluq dərəcəsinin, qardaş – ikinci; atanın qardaşı (əmi) – üçüncü qohumluq dərəcəsinin qohumudur və s. Digər ölkələrdə başqa qohumluq dərəcəsi sistemləri yaranırdı.

QOHUMLUQ XƏTTİ – öz arasında törəmə münasibətləri ilə bağlı olan qohumların ardıcılığıdır. Adətən, bilavasitə və yandan qohumluq xətti fərqləndirilir. Bilavasitə qohumluq xətti ilə bir-birindən əmələ gələn şəxslər bağlıdır; yüksələn (gələcək nəsilədən əcdadlara) və azalan (əcdadlardan gələcək nəslə) qohumluq xətti fərqlənir. Yandan qohumluq xətti ümumi əcdadı olan qohumlar yaradır (ata və oğul – düz qohumluq xətti, dayı (əmi) və dayı (əmi) oğlu qohumluq xəttinə mənsubdur, onlardan hər birinə digər qohumun bilavasitə qohumluq xəttinə nisbətə yandan qohumluq xətti kimi baxılır). Bilavasitə və yandan qohumluq xətti ayrılması ilk dəfə qəbilə təşkilini əks etdirən qohumluq sistemlərində yaranmışdı; bu, dual-qəbilə quruluşu ilə törədilən qohumluq təsnifat sistemlərində yox idi. Bilavasitə və yandan qohumluq xətti, başqa ata və anaya görə qohumluq xətti də fərqlənir, onların biri-birinə qarşı qoyulması ekzoqam təşkil olunması (qəbilə) ilə şərtlənən qohumluq sistemlərində mövcuddur. Buna görə də, müasir Avropa qohumluq sistemlərinin əksəriyyətində ata terminoloji cəhətdən öz qardaşlarından fərqlənir, ata və ananın qardaşları isə eyni terminlə ifadə olunur.

QORUQLAR – təbii kompleksin ekoloji etalon kimi saxlanması və öyrənilməsi üçün, həmçinin qiymətli heyvan və bitkilərin bərpa edilməsi üçün təsərrüfat istifadəsindən çıxarılmış, unikal və yaxud daha tipik konkret coğrafi ərazi zonalarıdır. Statistika qoruqların sayını və sahələrini, onların hər birində mövcud olan nadir və itməkdə (yox olmaqda) olan heyvan və bitki növlərini, biotexniki tədbirlərin aparılmasını, həmçinin müxtəlif dəyər xarakteristikalarını (saxlanılmaya xərcləri) və digər göstəriciləri öyrənir. Həmçinin müvafiq ekoloji monitoring (müşahidə) aparılan, global (dövlətlərarası və regionlararası) əhəmiyyətə malik olan biosfera qoruqları mövcuddur.

Qoruq-ovçuluq təsərrüfatları (təsərrüfatın özgəninkiləşdirilməsi və mühafizə səviyyəsinin ekoloji status üzrə qoruqlara yaxın olması) – vəhşi

heyvan və quşların qorunması, öyrənilməsi və bərpa edilməsi üçün təsərrüfat istifadəsindən çıxarılmış ərazi sahəsidir. Ayrı-ayrı hallarda ciddi tənzimlənən tutma və ov etməyə imkan verilir. Qoruq-ovçuluq təsərrüfatlarının uçot qaydaları qoruqların statistik uçot qaydaları ilə eynidir.

Qoruqların və qoruq-ovçuluq təsərrüfatlarının tərkibinə **müvəqqəti qoruqlar** – ayrı-ayrı bir neçə təbiət komponentlərinin qorunması, təkrar istehsalı və bərpa edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş ərazi sahələri daxil edilmir. Müvəqqəti qoruqlar bir qayda olaraq təsərrüfat fəaliyyətindən tam çıxarılmır, ancaq təbiətdən xüsusi müəyyən edilmiş məhdudlaşdırılmış istifadə rejiminə malik olurlar.

QOŞA KORRELYASIYA ƏMSALI – iki *təsadüfi kəmiyyətin* qarşılıqlı əlaqəsini, onların xətti asılılıq dərəcəsini ifadə edən kəmiyyətdir. Çoxölçülü hallarda, $X=(X_1, X_2, \dots, X_k)^T$ ifadəsində k - ölçülü vektordursa, qoşa korrelyasiya əmsalı iki təsadüfi kəmiyyət arasındakı xətti asılılığın dərəcəsini xarakterizə edir. Məsələn, qalan $(k-2)$ -x kəmiyyətinin təsiri şəraitində X_1 və X_2 kəmiyyətləri arasında ρ_{12} olur.

Qoşa korrelyasiya əmsalı -1 və $+1$ aralığında $(-1 \leq \rho \leq +1)$ dəyişir. Məsələn, $\rho_{12} = 0$ olduqda, bu zaman X_1 və X_2 kəmiyyətləri korrelyasiya olunmamış olur və bir-birindən xətti asılı olmurlar. $\rho = \pm 1$ olduqda, kəmiyyətlər arasında funksional asılılıq baş verir. Seçmə qoşa korrelyasiya əmsalı olan r ikiölçülü təsadüfi kəmiyyətlərin seçmə müşahidəsi nəticəsində hesablanır və ρ -un *nöqtəli qiyməti* hesab edilir. ρ kimi r kəmiyyəti də kəmiyyətlər arasındakı $(-1 \leq \rho \leq +1)$ xətti asılılığı ölçür.

QOŞALANMIŞ YÜK ƏMƏLİYYATLARI ƏMSALI – stansiyada bir yerli vaqonla orta hesabla yerinə yetirilən yük əməliyyatlarının sayıdır. Yük əməliyyatlarının sayının stansiyada bir və ya ikiqat əməliyyat aparan yerli vaqonların sayına olan nisbəti kimi hesablanır.

QRAFİK METODLAR (demoqrafiyada) – əhalinin inkişafı və yerləşməsi qanunauyğunluqlarının, demoqrafik proseslərlə strukturlar arasında asılılığın təsviri üsullarının məcmusudur, şəkillərin (həndəsi şəkil, kontur fiqurları, nöqtələr, xətt kəsikləri, səthlər, şərti işarə-simvollar) köməyi ilə edilir. Cəbr (analitik) və rəqəmli modellərə nisbətən qrafik metodlar demoqrafik hadisələrin strukturunun elementlərinin əyani sinoptik təsvirini verir. Qrafik metodların demoqrafiyada tətbiqi onların

istifadə məqsədləri, “məna yükünün” həddləri, məqbul nisbətini, əyaniliyin və dəqiqliyin qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Qrafik metodların demoqrafiyada tətbiqinə XIX əsrdə başlanıb və alman statistikləri Q.Knapp, K.Bekker, V.Leksis, Q.Mayr və s. adları ilə bağlıdır.

Demoqrafik strukturların təsviri zamanı qrafik metodların geniş sinfi tətbiq olunur. Ən çox yayılmış *yaş piramidasıdır*. Üçbucaq diaqram da tətbiq edilir və bu zaman o imkan verir ki, üçbucaq sxemdə əhalinin üçkomponentli yaş strukturunu (uşaqlar, böyüklər, qocalar) nöqtə ilə göstərməyə imkan verir.

QREŞEM QANUNU – “pis (keyfiyyətsiz) pulların yaxşı (keyfiyyətli) pulları sıxışdırıb aradan çıxarmasına” dair pul dövriyyəsi qanunudur. İngilis kralı VII Eduardın məsləhətçisi, Tomas Qreşem (1519-1579) tərəfindən formalaşdırılmışdır və bildirir: nə vaxt ki, tədaviyə (dövriyyəyə) müxtəlif dəyərli pullar olur, daha çox “çəkili, bahalı, dəyərli” pullar tədaviyədən çıxarılır və beləliklə, tədaviyədə yalnız “pis (keyfiyyətsiz) pullar” qalır. Qreşem qanununun təzahürünün şərtləri aşağıdakılardır:

- dövriyyədə eyni metaldan olan müxtəlif sikkələr mövcuddur, ancaq onlardan bəziləri şübhə doğurur (tərkibində metal-etalon azdır, daha az əyərli və s.);

- *bimetallizm* şəraitində (müxtəlif metallardan kəsilmiş sikkələr müxtəlif dəyərlərə malik olduqda);

- konvertasiya edilməmiş əsginas valyutalarla yanaşı, metal pullar da tədaviyədə olur.

Konkret vəziyyətdən asılı olaraq, Qreşem qanununun pul tədaviyəsinə mənfi təsirini tezavrsiya (pulunu banka və ya əmanət kassasına qoymayıb evdə saxlama), dövlət (xəzinədarlıq) tərəfindən unifikasiyalasdırma, yaxud “yaxşı (keyfiyyətli)” pulları tələb edən xarici kreditrlərə verilməsi ilə aradan qaldırmaq olar.

QRUP (birləşmə) – baş təşkilatdan (müəssisədən) və onun nəzarətində və ya əhəmiyyətli dərəcədə onun təsiri altında olan təşkilatlardan (müəssisələrdən) ibarətdir. Birləşdirilmiş hesablar təşkilatların (müəssisələrin) bütün qrupları üçün baş təşkilat tərəfindən tərtib edilə bilər.

QRUP (YUVA) SEÇMƏSİ – seçmə vahidi kimi yuva (seriya) və yaxud vahidlər qrupundan (elementlərdən) istifadə edilən seçmədir (“*Seriya seçmə*”yə bax). Kəşməyən (üst-üstə düşməyən) yuvaların (seriyaların və yaxud elementlər qrupunun) məcmusu, müfəssəl baş məcmu ilə birlikdə *seçmənin əsası* hesab edilir. Seçmə

formalaşdırılarkən onun tərkibinə bütün elementləri və yaxud ancaq müəyyən hissəsi müəyinə olunan vahidlər qrupu (yuvaları, seriyaları) aid edilir.

QRUP (YUVA) SİYAHİYAALINMASI – qeyri başdan-baş siyahıyaalmanın xüsusi növüdür. Bu siyahıyaalmada tərkibinin və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi üçün, müəyyən yuvaları (məsələn, ərazi qruplarını) təşkil edən müşahidə vahidləri yazılır. Siyahıyaalmaya aid olan yuvalar, təsadüfi qaydada və ya mexaniki seçmə yolu ilə seçilir.

QRUPLAŞMIŞ EV TƏSƏRRÜFƏTİ (kvazi ev təsərrüfatı, kollektiv ev təsərrüfatı) – qohumluq, yaxud qudalıq münasibətləri ilə bağlı olmayan, lakin yaşayış vasitələrinin ümumi mənbəyi, sosial funksiyaların eynicinsliyi ilə birləşmiş və birgə yaşayan (qocalar üçün evdə, kazarmada, uşaq evlərində və s.) insanların məcmusudur.

Qruplaşmış ev təsərrüfatına daxil olanları digər yataqxanalarda (tələbə, fəhlə və s.) yaşayan – burada onları yalnız birgə yaşayış birləşdirir – insanlardan fərqləndirmək lazımdır. Əgər *ailədən kənar* yaşayan və müstəqil bir adamdan *ev təsərrüfatı* yaradan fərdlərə adi ev təsərrüfatları kimi baxılırsa, onda bütün qruplaşmış ev təsərrüfatı üzvləri *institusional əhalini* təşkil edir və *əhalinin ailə tərkibini* öyrənərkən, adətən, xüsusi qrup yaradılır. Qruplaşmış ev təsərrüfatına adətən bir cinsdən (hərbi kazarma), eyni yaşlarda (uşaq evi, qocalar üçün ev), çox vaxt nikahda olmayan (qocalar evindən başqa, burada ər-arvad da qala bilər) və spesifik sosial-iqtisadi şəraitdə yaşayan insanlar daxildir. Bu isə onlara xüsusi sosial qrup kimi baxmağa əsas verir.

Spesifik yaşama forması qruplaşmış ev təsərrüfatına daxil olan şəxslərin siyahıyaalmanın (yoxlamanın) xüsusi təşkilini və xüsusi uçot sənədlərinin, məsələn, çox vaxt siyahı formasında blankların olmasını tələb edir.

QUDVİLL – iqtisadi qiymətli kimi alınmış olan əsas fondların bir hissəsidir. Qudvill özlüyündə müəssisənin qiymətləndirmə dəyərini əks etdirir. Ona müəssisənin yalnız xüsusi kapitalının xalis dəyəri deyil, həm də onun əmtəə nişanının, şəbəkəsinin, müəssisənin bazarda olan payının, strateji yerləşməsinin və s. dəyəri daxildir.

Qudvillin qiymətləndirilməsinin mühasibat prosesi, müəssisənin xüsusi kapitalının (bütün maliyyə parametrləri daxil edilməklə) xalis real dəyərinin qiymətləndirilməsinin mümkün olmamasına görə çətindir. Buna görə də, qudvill çox vaxt lazımı qədər qiymətləndirilmir.

Qudvill yalnız maliyyə bazarları vasitəsilə, xüsusən müəssisələrin birləşməsi və alınması zamanı dəqiq ölçülə bilər. Qudvill, müəssisələrinin birləşməsi və ya digər müəssisənin alınması kimi, müəssisənin struktur dəyişiklikləri zamanı aktivlər və passivlər balansında qeydə alınır. Belə ki, bu fəaliyyət nəticəsində əldə olunan aktivlər, müəssisələr statistikasının “investisiya” maddəsinə daxil edilmədiyindən, qudvill müəssisələr statistikasi sahəsindən çıxarılır.

QURAŞDIRILMIŞ AVADANLIQ PARKINDAN İSTİFADƏ ƏMSALI – say üzrə avadanlıqlardan ekstensiv istifadə göstəricisidir. Faktiki işləmiş avadanlıq vahidlərinin sayının quraşdırılmış avadanlıq vahidlərinin sayına olan nisbəti ilə müəyyənləşdirilir.

QURAŞDIRMA ÜÇÜN AVADANLIQLAR – anbarda saxlanılan və kapital qoyuluşları hesabına tikilən tikinti obyektlərində quraşdırılmaq üçün nəzərdə tutulan avadanlıqlardır.

QURULUŞ QRUPLAŞDIRMA - yekcins statistika məcmusunun vahidlərinin hər hansı bir əlamət üzrə bölgüsünü xarakterizə edən qruplaşdırma. Quruluş qruplaşdırması sosial-iqtisadi hadisələrin quruluşunun konkret məkan və zaman daxilində necə dəyişdiyini xarakterizə etməyə imkan verir. Quruluş qruplaşdırmasından istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin tədqiqində, sosial-iqtisadi hadisələrin quruluşunun və quruluşda baş vermiş dəyişikliklərin öyrənilməsində tez-tez istifadə edilir.

QURULUŞUN NİSBI KƏMIYYƏTLƏRİ – hər hansı bir kəmiyyətin hissələri və bütövü (təmə) arasında olan nisbətdir. Məsələn, kişi və qadınlardan sayının ayrılıqda əhalinin ümumi sayına nisbəti, avadanlıqların və tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərinin *kapital qoyuluşunun* ümumi həcminə nisbəti və s. Quruluşun nisbi kəmiyyətləri məcmunun tərkibini, quruluşunu, öyrənilən prosesin quruluşunu, yəni bu və ya digər əlamətlərə görə onların daxili quruluşlarını səciyyələndirir. Quruluşun nisbi kəmiyyəti vahidin hissəsi (payı) və ya faiz şəklində hesablanır (Quruluşun nisbi kəmiyyəti həmçinin hissənin (payın) nisbi kəmiyyəti, xüsusi çəki də adlandırılır). Quruluşun nisbi kəmiyyəti qruplar əsasında hesablanır.

-L-

Laq	400
Laq dəyişəni	400
Laqın spektri	400
Latın kvadratı	400
Layihə gücü	400
Layihə məhsulu	400
Layihə və axtarış təşkilatları	400
Layihə-axtarış işləri	400
Layihələşdirmənin avtomatlaşdırılması	400
Layihənin texniki səviyyəsi	401
Leontyev modeli	401
Leontyev tipli istehsal funksiyası	401
Ləğv dəyəri	401
Ləğvetmə dəyəri	401
Ləğvetmə qalığı	401
Ləngidilmiş amortizasiya	401
Liberallaşma	401
Libor	401
“Lidz-end-leqz”	401
Likvidlik	402
Likvidlik “spazm”ası	402
Limanda yüklərin mövcudluğu	402
Limanın buraxılış qabiliyyəti	402
Limanın yük dövriyyəsi	402
Lisenziya	402
Lisenzialaşdırma	404
Listinq	404
Lizinq	404
Lokal hesablama şəbəkəsi	405
Lokaut	405
Lokomotiv	405
Lokomotivin gücündən istifadə əmsalı	405
Loqistik əhali	405
Loqistik əyri	405
Loqistika	405
Lorens əyrisi	406
“Loro”, “nostro”	406
Lot	406
Lotereya	406

LAQ – gecikmə, iki qarşılıqlı surətdə bağlı olan iqtisadi hadisə, biri səbəb, ikincisi isə nəticə arasındakı müvəqqəti fasiləni xarakterizə edən iqtisadi göstəricidir. Məsələn, malların istehsal buraxılışı ilə onların kütləvi satışı arasında, tikintiyə kapital qoyuluşu ilə tikinti obyektinin işə salınması arasında zaman fərqi mövcuddur. İqtisadi-riyazi modellərdə istifadə edilən laq iki müxtəlif hissələr olan hadisə-səbəb və hadisə-nəticə arasında müxtəlif müddətin olmasını bildirir. Misal üçün, nəzərə alınır ki, mal-buraxılışından sonra o, satışa hissələrlə, müxtəlif vaxt fasilələri (laq) ilə daxil olur.

LAQ DƏYİŞƏNİ - χ_1 dəyişənin baxılan y_1 iqtisadi prosesinə təsiri t zamanı anında ani olaraq baş vermir, müəyyən aralıq zaman müddətinə uzanır.

Ekonometrik modellərdə laq istehsala investisiyalar ilə alınan səmərə arasında hesablanır.

LAQIN SPEKTRİ – dinamika sıralarında, aşağıdakı reqressiya, ya da ekonometrik tənlikdə ekzogen dəyişən X_t -in müxtəlif laqlarında (gecikmə, ləngimə) müvafiq $a_0, a_1, \dots, a_p$ əmsallarının məcmusudur:

$Y_t = a_0X_t + a_1X_{t-1} + a_2X_{t-2} + \dots + a_pX_{t-p} + Z_t + \varepsilon_t$,
burada, Y_t – endogen dəyişən; X_t – ekzogen dəyişəndir, haradakı Y -yə təsiri zaman üzrə paylanmışdır; Z_t – hər hansı digər ekzogen dəyişən; ε_t – təsadüfi komponentdir (tənliyin xətasıdır).

X_t dəyişənin Laqının spektri absis oxu üzrə laqların 1,2, ..., p , ordinat oxu üzrə əmsalları $a_0, a_1, \dots, a_p$ qiymətlərində qrafik şəklində təsvir edilə bilər.

LATIN KVADRATI – hər birinin n səviyyəsi olan üç amilin son göstəricilərinə təsirinin tədqiqatı üçün nəzərdə tutulmuş eksperimentin planıdır. Belə plan üç amilli *dispersiya təhlili* ilə müqayisədə müşahidələrin həcmi n dəfə azaldılmasına imkan verir.

Latin kvadratının plan tipi (4x4) cədvəlində göstərilmişdir.

I amillərin səviyyəsi	II amillərin səviyyəsi			
	1	2	3	4
1	A	B	C	D
2	D	A	B	C
3	C	D	A	B
4	B	C	D	A

Latin kvadratı planlarının tətbiqi amillərin qarşılıqlı əlaqələrinin olmadığını nəzərdə tutur. Əgər qarşılıqlı əlaqə mövcuddursa, onda bu, planın təsirliliyinin azalmasına aparır.

LAYİHƏ GÜCÜ – istismara (istifadəyə) verilmiş müəssisə, sex, aqreqat və ya qurğunun təsdiq edilmiş layihədə nəzərdə tutulmuş istehsal gücüdür.

LAYİHƏ MƏHSULU (tikintidə) – *tikinti məhsulunun* texniki təkliflərdən və layihənin eskizlərindən bina və qurğuların istismarınadək, onun yaradılmasının bütün mərhələlərində layihələşdirilməsi, texniki-iqtisadi əsaslandırılması və ekspertizası ilə bağlı layihə və axtarış təşkilatlarının fəaliyyətinin faydalı nəticəsidir. Layihə məhsulu növləri layihə və istismar sənədləri; layihələşdirilən bina və ya qurğulara məmulat və materialların komplektləşdirici siyahısı; tikinti məhsulu üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırma; arxitektura-tikinti qərarı; tikinti məhsulunun yaradılması və istismarının bütün kompleks sualları üzrə ekspert rəylərindən ibarətdir.

LAYİHƏ VƏ AXTARIŞ TƏŞKİLATLARI – müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş və müvafiq fəaliyyət üçün *lisenziya* almış, tikinti üçün layihə-axtarış, elmi-tədqiqat və digər işləri yerinə yetirən və layihə-smeta sənədlərini yaradan təşkilatlardır ("*Layihə məhsulu*"na bax).

LAYİHƏ-AXTARIŞ İŞLƏRİ – obyektlərin, binaların, qurğuların tikintisini (yeni tikinti, genişləndirmə, yenidənqurma, texniki cəhətdən yenidən təchiz etmə) həyata keçirmək üçün mühəndis axtarışlarının aparılması, tikintinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının işlənilib hazırlanması, layihələrin, işçi sənədlərin hazırlanması, smeta sənədlərinin tərtib edilməsi üzrə kompleks işlərdir. Axtarış işləri özündə tikintinin kompleks texniki və iqtisadi tədqiqatlarını əks etdirir ("*Layihə məhsulu*"na bax).

LAYİHƏLƏŞDİRMƏNİN AVTOMAT-LAŞDIRILMASI – hesablama texnikası vasitələrindən istifadə etməklə, layihələşdirmənin işlənməsidir. Layihələşdirmənin avtomatlaşdırılmasına layihələşdirmə obyektinin təsviri, fəaliyyət alqoritm, layihələşdirmə modeli və həlli variantının, normativ-sorğu məlumatlarının, məlumat-axtarış sistemlərinin, alqoritm və proqramın seçilməsi daxil edilir. Layihələşdirmənin aşağıdakı metodları fərqləndirilir: elementli (nümunəvi layihə həlli),

altsistemli (tətbiqi proqramlar paketi), obyektli (nümunəvi obyektlər) və modelli (obyektin modeli aydın şəkildə təqdim edilməklə).

LAYİHƏNİN TEXNİKİ SƏVİYYƏSİ – layihələşdirilən obyektin texniki parametrlərinin (istismar, texnoloji və s.) bazis qiymətləri ilə qarşılıqlı müqayisəsinə əsaslanan keyfiyyət xarakteristikasıdır. Müqayisə üçün elm və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinə uyğun olan texniki parametrlər götürülür. Layihənin texniki səviyyəsi layihədə istifadə olunan ixtiraların sayını, layihələşdirilmiş obyektlərin istismar və texnoloji parametrlərini, onların ən yaxşı yerli və dünya nailiyyətlərinə uyğunluq dərəcəsini xarakterizə edir.

LEONTYEV MODELİ - ədəbiyyatlarda *məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansı modeli* adında qəbul edilmişdir.

LEONTYEV TIPLİ İSTEHSAL FUNKSIYASI – *istehsal funksiyasıdır*, məhsul buraxılışı ilə onun istehsalına sərf olunan hər hansı bir amil xərci arasındakı xətti mütənəşib asılılığı göstərir. Ümumi buraxılış, limitləşdirilmiş amilin həcmi ilə müəyyən edilir, yəni

$$Y = \min\left(\frac{x_1}{a_1}, \dots, \frac{x_n}{a_n}\right)$$

burada Y – buraxılışın həcmi; x_i - i istehsal amilinin həcmi; a_i - parametrdir.

LƏĞV DƏYƏRİ – ləğv edilmiş obyektin aktiv və passiv elementlərinin xalis satış dəyəridir, obyektin ləğvi nəticəsində onun ləğv olunma xərclərini çıxmaqla, yararlı tikinti materiallarının, ayrı-ayrı detal və qovşaqların, dəmir qırıntılarının və s. satışından əldə olunan mədaxildir. Ləğv dəyəri fiziki və mənəvi aşınma nəticəsində istismar üçün yararsız olan əsas fondların ləğvi ilə müəyyənləşdirilir.

LƏĞVETMƏ DƏYƏRİ – obyektlərin ləğv edilməsindən sonra əsas fondların, yararlı tikinti materiallarının, ayrı-ayrı qovşaqların və hissələrin, metal qırıntılarının və s. satışından əldə edilən puldur. Ləğvetmə dəyəri həm də fiziki və mənəvi aşınma nəticəsində gələcəkdə istismara yararlı olmadığına görə ləğv edilmiş əsas fondlar üzrə də müəyyənləşdirilir.

LƏĞVETMƏ QALIĞI – ləğv edilməli olan müəssisələrin, bankın bütün *aktivlərinin* satışından, borclarının ödənilməsindən və

səhmdarlarla hesablaşmalardan sonra qalan məbləğdir. Adətən, əsasnamədə xüsusi şərtlər olmadığı halda, ləğvetmə qalığı səhmdarların mülkiyyəti sayılır və onlar arasında bölüşdürülür.

LƏNGİDİLMİŞ AMORTİZASIYA – əsas kapitalın təkrar istehsalını göstərən parametrlərdən kənarlaşmağa, *amortizasiya ayırmalarının* səviyyəsini azaltmağa və uyğun olaraq məhsulun (xidmətin) maya dəyərinin azaldılmasına, normativlərlə müqayisədə *əsas kapitalın* xidmət müddətini artırmaqla onların əvəz edilməsinin ləngidilməsinə imkan verən metoddur. Əsas kapitalın amortizasiyasının ləngidilməsi (silinməsi) hüququ və onun həyata keçirilməsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Amortizasiyanın ləngidilməsinə uyğun olaraq, amortizasiya ayırmalarının və *əsas kapitalın aşınmasına* hesablanan əlavələrin miqdarı da azalır. Ləngidilmiş amortizasiya əsasında əsas kapitalın amortizasiyası haqqında müəssisələr tərəfindən hesablanmış məlumatlar, bir qayda olaraq, MHS tələblərinə cavab vermədiyinə görə (MHS-də əsas kapitalın bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir), əsas kapitalın istehlakının hesablanmasında istifadə edilə bilməz. Bundan əlavə, ləngidilmiş amortizasiya metodundan 01.01.2006-cı il tarixindən Azərbaycan Respublikasında istifadə edilmir.

LİBERALLAŞMA – iqtisadiyyatın, qiymətin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət azadlığının genişləndirilməsi, iqtisadi fəaliyyətə məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, sahibkarlığın azad edilməsidir. Dövlət tərəfindən təyin olunan qiymətlərdən (dövlət qiymətmələgəlməsi) azad bazar qiymətləri (bazar qiymətmələgəlməsi) sisteminə keçid **qiymətlərin liberallaşdırılmasını** adlandırılır.

LİBOR (London İnterbank Offer Rate) – London banklararası bazarda müəyyən edilmiş, London bankları tərəfindən, adətən 3-6 aya verilən qısamüddətli kredit (borc) üzrə faiz dərəcəsidir. Ayrı-ayrı hallarda kreditin (borcun) vaxtı bir gecədən 5 ilə kimi də dəyişə bilər. Tez-tez hər bir bank tərəfindən özünün kredit faizlərinin uçot dərəcələrini müəyyən etmək üçün baza dərəcəsi əsas istiqamət kimi istifadə edilir.

“LİDZ-END-LEQZ” – 1) borc tələbnaməsinin irəli sürülməsi və borcun ödənilməsi arasında ehtiyat yaranması ilə beynəlxalq hesablaşmaların ahəngliliyinin dəyişməsidir. Bu zaman bir əməliyyat sürətlənir, digəri isə gecikir. Razılaşma bağlanan anı ödəniş aparılan andan ayıran vaxt

əməliyyatın xarakterindən asılı olaraq dəyişir və valyuta bazarında tələb və təklifin səviyyəsinin dəyişməsinə təsir göstərir. Kapitaldan istifadənin belə metodu təkcə aktiv və passivlər arasındakı nisbətin kifayət qədər çevik idarə olunmasına şərait yaratmır, həm də xarici valyutaların *paritetliyinin* dəyişməsindən gəlir əldə etməyə imkan verir; 2) sahibkarlar, firmalar tərəfindən xarici iqtisadi, valyuta əməliyyatlarının aparılma üsuludur, məhiyyəti maliyyə səmərəsi əldə etmək məqsədilə pul hesablaşmalarının aparılması müddətlərində manipulyasiyadan, manevr etməkdən ibarətdir.

LİKVIDLİK – 1) a) biznes terminologiyasında firmanın aktivlərinin, qiymətlilərinin nağd pula çevrilməsi qabiliyyəti, aktivlərin sürətlə hərəkət etmə qabiliyyətidir;

b) borcalanın öz borc öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyətidir; ödəmə qabiliyyətidir

c) bazarın qiymətli kağızları udmaq qabiliyyətidir; mövcud qiymətlər səviyyəsi şəraitində onların əsaslı dəyişdirilməsi baş vermədən, satış tədbirləridir;

ç) sözün geniş mənasında səmərəlilik, aktivlikdir.

2) təqdim edilmiş öhdəlik və qanuni tələbləri ödəmək üçün müəssisələrin, bankların aktivlərinin tez bir zamanda pula dəyişdirilməsinə imkan verən çeviklik xüsusiyyətidir. Likvid aktivlərə aiddir: fond bazarında tələblə istifadə edilən dövlət qiymətli kağızları, səhmlər, istiqrazlar; banklar tərəfindən maneəsiz (sərbəst) uçota və təkrar uçota qəbul edilən müddətli veksellər; qızıl və qiymətli metallar; sənaye və ticarət müəssisələrində tez satıla bilən mal-material qiymətliləri və s.

LİKVIDLİK “SPAZM”ASI – bazarın konyunkturasının və bir sıra digər daxili amillərin qəflətən pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq, pul vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamasıdır.

LİMANDA YÜKLƏRİN MÖVCUDLUĞU (qalıqı) - yükləmək və ya boşaltmaq üçün limana gətirilmiş, lakin hesabat dövrünün sonuna qədər müxtəlif səbəblərdən yükləmə boşaltma işləri aparılmamış (göndərilməmiş) idxal, ixrac, kabotaj və tranzit yüklərin qalıqıdır. Dənizlə göndərilməsi nəzərdə tutulan yüklər dedikdə gəmilər vasitəsilə göndərməli olan qalıq yüklərin həcmi hesab olunur. Dəmir yolu ilə göndərilməsi nəzərdə tutulan yüklər dedikdə dəmir yolu ilə göndərməli olan beynəlxalq tranzit yüklərin və idxal yüklərin həcmi başa düşülür. Digər nəqliyyat vasitələri ilə göndərilməsi nəzərdə

tutulan yüklər isə avtomobil və boru kəməri ilə göndərməli olan qalıq yüklərdir.

LİMANIN BURAXILIŞ QABİLİYYƏTİ - naviqasiyanın müəyyən davamiyyəti müddətində, əmək məhsuldarlığının verilmiş normalarında və yükləmə işlərinin qabaqcıl texnologiyası şəraitində il ərzində limanın gəmilərə yükləyə və boşalda biləcəyi müəyyən kateqoriyalı yüklərin ən böyük miqdarıdır. Limanın buraxılış qabiliyyətini müəyyən etmək üçün hesablanmış kəmiyyət, körpünün sutka ərzində yük buraxma qabiliyyəti hesab edilir ki, bu da yükləmə maşınlarının sayından, onların məhsuldarlığından, normalarda nəzərdə tutulmayan köməkçi işlərə və texnoloji əməliyyatlara vaxt sərfini və meteoroloji şəraiti nəzərə almaqla işin gündəlik davamiyyət müddətindən asılıdır. Buraxılış qabiliyyəti sahil və reydlə körpülərinin illik buraxılış qabiliyyətlərinin cəmi kimi müəyyən olunur.

LİMANIN YÜK DÖVRIYYƏSİ – gəminin mənsubiyyətindən (bayrağından) asılı olmayaraq, bütün gəmilər vasitəsilə müəyyən vaxt ərzində bir limandan göndərilmiş və limana daxil olmuş yüklərin tonla həcmidir. Limanın yük dövriyyəsinə liman körpüsündən keçən yüklərin həcmi, reyddə bir gəmidən digərinə yüklənən-boşaldılan, həmçinin müştərilərin körpülərində yüklənən-boşaldılan yüklərin həcmi daxil edilir.

LİSENZİYA (“licentia” latın sözü olub hüquq, icazə mənasını daşıyır) – (I) - 1) xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən icazədir; 2) hər hansı fəaliyyət növü və yaxud ayrı-ayrı əməliyyatlar, məsələn, fərdi tibbi iş, balıq tutulması, heyvanların vurulması və s. üçün səlahiyyətli dövlət orqanları və müstəsna mülkiyyət hüququna malik olan sahibkarlar tərəfindən verilən icazədir; 3) lisenziyalı-sahibkara bu və ya digər sənaye mülkiyyətindən (ixtira, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s.) və yaxud *nou-haudan* istifadə üçün maraqlı şəxsə (lisenziya alana) müəyyən şərtlər və razılaşdırılmış ödənişlər əsasında müstəsna hüquqların verilməsidir. Hüquqların verilməsi lisenziya müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilir. *Sənaye mülkiyyəti obyektinə və nou-hau* müqavilənin mövzusu olur.

Lisenziya alana verilən hüququn xarakteri və həcminə görə, tam, müstəsna, fərdi və qeyri-müstəsna olmayan lisenziyalar fərqləndirilir. **Tam lisenziya**-əsasən, patentlidir (haqqı ödəniləndir). Müqaviləyə uyğun olaraq, lisenziya verən (patent sahibi) lisenziya alana mühafizə sənədinin qalan bütün fəaliyyət müddətində ixtiradan tam istifadə

olunmasına dair mövcud olan bütün hüquqları verir. Patentin satılmasından fərqli olaraq, tam lisenziya verilən halda patentə sahiblik hüququ lisenziya verənə məxsus olur. Patent satılan halda isə, patentə sahiblik və onun üzərindəki bütün hüquqlar patent alana keçir. **Müstəsna lisenziya** lisenziya alana müəyyənləşdirilmiş vaxt ərzində, müəyyən bazarda ona verilmiş icazəyə uyğun gələn hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Bununla yanaşı, lisenziya verən mövcud ərazidə və verilmiş vaxtda lisenziya mövzusunda istifadə etmək, həmçinin lisenziyanı başqasına vermək hüququna malik olmur. **Fərdi lisenziya** hallarında müəyyən ərazidə lisenziya yalnız bir lisenziya alana verilir və bu halda lisenziya verən ixtira və digər elmi-texniki nailiyyət və xidmətlərdən istifadə etmək hüququnu özündə saxlayır. **Qeyri - müstəsna** (sadə) lisenziya hallarında lisenziya alana adi istifadə hüququ verilir və bu, üçüncü şəxsin iştirak etmək hüququnu istisna etmir.

Lisenziya mövzusunun hüquqi mühafizəsi baxımından lisenziyanın iki növü vardır: **patentli lisenziya** - onun vasitəsilə patentlə mühafizə edilən sənaye mülkiyyəti obyektlərinin istifadə hüququnun verilməsi təmin edilir və **pulsuz lisenziya** - nou-haudan istifadə hüququ verilir.

Verilmə üsuluna və istifadə şərtlərinə görə, lisenziyalar xalis, əlavə, qaytarılan, çarpazlaşan (qarşılıqlı), məcburi, açıq, vacib və sublisenziya formalarına bölünür. Əgər kommersiya sövdələşmələrinin məqsədi ticarət sövdələşmələri ilə deyil, müstəqil lisenziya müqaviləsi çərçivəsində hesab edilsə, sənaye mülkiyyətli obyektlərdən istifadə hüququ verən digər lisenziya **xalis** hesab edilir. Xalis lisenziya ilə ticarət çox vaxt lisenziyanın tətbiqi və istifadə edilməsi üçün zəruri olan avadanlıq, komplektləşdirici hissələr, xammal və materialların göndərilməsi ilə müşahidə olunur.

Əlavə lisenziya sənaye mülkiyyətli obyektlərdən istifadə hüququnun lisenziya formasında verilməsini digər kommersiya (komplektləşdirici avadanlıqların göndərilməsi, podrat işləri, mühəndis xidmətləri, texniki yardımların göstərilməsi, istehsal kooperasiyaları, birgə müəssisələrin yaradılması və s.) sövdələşmələrinin tərkibində nəzərdə tutur. Belə razılaşmalarda lisenziyanın mövzusu köməkçi, əlavə rol oynayır, onların verilməsi ya əsas lisenziya sövdələşməsinə əlavə hesab edilən lisenziya müqaviləsi çərçivəsində, yaxud da bu sövdələşmələr üzrə müqavilələrin ayrı-ayrı bölmələri şəklində həyata keçirilir. **Qaytarılan lisenziya** lisenziya verənə əsas lisenziya müqaviləsi üzrə lisenziya alan tərəfindən alınmış ilkin biliklər əsasında işlənmiş texnika və

texnologiya obyektlərindən istifadə hüquqlarının verilməsini nəzərdə tutur. **Çarpaz** (qarşılıqlı) **lisenziya** (kross-lisenziya) müxtəlif patent sahibləri tərəfindən patent hüququnun bir-birinə qarşılıqlı verilməsini göstərir. Bu, onların bir-birinin hüququnu pozmadan istehsal və ya kommersiya fəaliyyətini həyata keçirə bilmədikləri vaxt baş verir. **Məcburi lisenziya** patent sahibləri tərəfindən öz işləməsinə uzun müddət istifadə etmədiyi və yaxud kifayət qədər istifadə etmədiyi, habelə lisenziyanı satmaqdan imtina etdiyi hallarda, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən maraqlı şəxslərə patentləşdirilmiş ixtiralarından, faydalı modellərdən və yaxud sənaye nümunələrindən istifadə etməyə hüquq verən icazədir. Bu orqanlar tərəfindən patentdən istifadə şərtləri və lisenziyanın bazar qiymətlərindən az olmamaqla, lisenziya haqqının ödənilməsi müəyyənləşdirilir. **Açıq lisenziya** vasitəsilə patent sahibi tərəfindən patent təşkilatına lisenziyanı istənilən maraqlı şəxsə satmağa hazır olduğu barədə verilən rəsmi ərizə əsasında sənaye mülkiyyəti obyektindən istifadə hüququ verilir. **Vacib lisenziya** vasitəsilə ölkənin müdafiəsi və milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə, patent sahibinin razılığı olmadan, hökumətin qərarı ilə sənaye mülkiyyəti obyektlərdən istifadəyə hüquq verilir. **Sublisenziya** vasitəsilə lisenziya verənin razılığı əsasında lisenziya alan tərəfindən sənaye mülkiyyətli obyektlərdən istifadə hüququnun üçüncü şəxsə verilməsi həyata keçirilir. Bu məsələnin həlli lisenziya verənlə lisenziya alan arasında imzalanmış əsas müqavilədə öz əksini tapmalıdır.

Mövzunun işlənmə və istehsalat mənimlənməsi (istifadəsi) səviyyəsində aşağıdakı lisenziya formaları fərqləndirilir: layihə, sxem, elmi hesabat, metodika, düstur və s. şəklində verilməsi mümkün olan nəzəri işləmələr, ideyalar, laboratoriya tədqiqatlarının nəticələri; konstruktor sənədləri, nümunələr, modellər və s. şəklində verilən hər hansı bir yeniliyin texniki həlli; düzəldilmiş (sazlanmış) texnoloji prosesi nəzərdə tutan və lisenziya alana qısa müddət ərzində lisenziya mövzusunun tətbiqini və zəruri texniki-iqtisadi göstəricilərin əldə olunmasını təmin edən istehsalatda mənimlənməmiş yeniliklər.

Statistika sənaye mülkiyyəti obyektlərinin mübadiləsi üçün lisenziyanın kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini öyrənir. Dəyər göstəriciləri lisenziyaya görə müxtəlif növ ödənişləri, o cümlədən royaltini (hazır məhsul buraxılışına başlanan vaxtdan, ya satışdan daxil olan məbləğdən faiz formasında ayırmalar kimi və lisenziya üzrə istehsal olunan məhsul vahidinə görə yığım formasında lisenziya müqaviləsinin

fəaliyyət göstərdiyi müddətdə lisenziya haqqının ödənilməsi), pauşal (ümumi) ödənişi (əvvəlcədən müəyyən edilmiş məbləğdə birdəfəlik və yaxud hissə-hissə ödənilən lisenziya haqqı) və s. birləşdirir.

(II) – konsessiyalara, patentlərə, ticarət nişanlarına və oxşar hüquqlara ümumi investisiyadır.

LİSENZİYALAŞDIRMA – 1) xarici ticarət əməliyyatlarında sahibkarlıq və peşəkar fəaliyyətin tənzimlənməsi alətlərindən biridir. Əmtəələrin ixracı və idxalına dair müəyyən növ fəaliyyətin həyata keçirilməsi haqqında səlahiyyətli rəsmi orqanlar tərəfindən icazə verilməsini nəzərdə tutur; 2) müəyyən şərt daxilində müəyyən əməliyyatların həyata keçirilməsi hüququ verən icazənin verilməsidir; bir şəxs tərəfindən digər şəxsə qonorar və ya lisenziya ödəməsi əvəzində hüquq verilməsidir. Lisenziyalaşdırma, lisenziyaların verilməsi, lisenziyaların olduğunu təsdiq edən sənədlərin yenidən rəsmiləşdirilməsi, lisenziyaların fəaliyyətinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlərdir.

LİSTİNQ – *ticarət birjalarına qiymətli kağızların* seçilməsi və buraxılışının *fond birjalari* tərəfindən tənzimlənməsi üsuludur. Əgər buraxılmış qiymətli kağızlar birjada qeydiyyatdan keçmişdirsə, onların alqı-satqı əməliyyatlarını keçirmək mümkün olur. Listinqə daxil edilməmiş səhmlər “piştaxtalarda”, “küçə” bazarlarında satılır.

LİZİNQ (ingiliscə “leasing” sözü icarə deməkdir) - **(I)** – mülkiyyət hüququ icarəyə verəndə saxlanılmaqla, lizinq alanlar tərəfindən istehsal məqsədləri üçün istifadə edilən avadanlığın, texnikanın, nəqliyyat vasitələrinin, istehsal təyinatlı tikililərin orta və uzun müddətə icarəyə götürülməsidir. Lizinq ənənəvi bank kreditləşdirməsinə və fərdi maliyyə ehtiyatlarından istifadəyə alternativ olan, kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin xüsusi formasıdır. Lizinq əsasında icarə həm bahalı avadanlıqlara (neftçıxarma avadanlıqlarına, nəqliyyat vasitələrinə və s.), həm də nisbətən ucuz olan idarə avadanlıqlarına və mürəkkəb olmayan texniki vasitələrə münasibətdə əlverişlidir. Lizinqin əsas formaları - *maliyyə* və *əməliyyat* lizinqləridir. **Maliyyə** lizinqi icarə dövrü ərzində icarə haqqının, avadanlıqların amortizasiya məbləğinin və icarə verənin gəlirinin maksimum ödənməsini nəzərdə tutan razılaşmadır. Belə razılaşma başa çatdıqdan sonra icarəyə götürən icarə götürdüyü obyekti icarəyə verənə qaytara

bilər, bu avadanlığın icarəyə götürülməsinə dair yeni razılaşma bağlaya bilər, lizinq obyektini qalıq dəyəri ilə satın ala bilər. **Əməliyyat** lizinqində razılaşma müddəti lizinq obyektinin amortizasiya müddətindən qısadır. İcarə vaxtı qurtardıqdan sonra lizinq obyektini sahibinə qaytarıla və yenidən icarəyə verilə bilər. Ölkədaxili lizinqlə yanaşı, müxtəlif formalarda sürətlə inkişaf edən beynəlxalq lizinqlər də mövcuddur: məsələn, xarici icarədarlara mürəkkəb avadanlıqların, gəmilərin, təyyarələrin icarəyə verilməsi; xaricdən alınmış bahalı maşın və avadanlıqların ölkə daxilindəki firmalara icarəyə verilməsi.

Maşın və avadanlıqların ixracının icarə forması hər iki tərəf üçün iqtisadi fayda (mənfəət) yaradır: icarəyə götürən böyük məbləğdə ilkin kapital qoymadan bahalı texnikadan istifadə etmək imkanı əldə edir və icarə haqqını icarə götürdüyü maşın və avadanlıqların istismarından əldə etdiyi gəlirə uyğun olaraq ödəyir; sifarişçilərinin ödəmə qabiliyyəti olmadıqda, icarəyə verən ehtimal olunan itki riskini nisbətən azaltmaqla satışını genişləndirir. Lizinq çox mürəkkəb əməliyyat sayılır. Onun tətbiqi texniki xidmət bazasının yaradılmasını, yerli kadrların hazırlanmasına kapital qoyuluşunu, həmçinin kreditlər verilməsini tələb edir. Lizinqlə həm istehsalçı-firmalar, həm də ixtisaslaşmış firmalar məşğul olurlar; həmçinin lizinq bankları da bu əməliyyatlarda fəal iştirak edirlər.

Lizinq müqavilələrində çox vaxt icarə müddəti başa çatdıqdan sonra, icarə edənin icarə etdiyi maşın və avadanlıqları satın almasına dair hüquq və vəzifələri nəzərdə tutulur; icarəyə verilmiş mallara (maşın və avadanlıqlara) mülkiyyət hüququnun saxlanması, tərəflərin texniki xidmət, istismar və s. üzrə vəzifələri qeyd edilir. Baza dövrünün müəyyən edilməsi müqavilələrin şərti sayılır ki, bu müddət ərzində də tərəflərin müqaviləni pozmaq hüquqları olmur.

(II) – müəssisənin icarədara verdiyi mülk, maddi və ya qeyri-maddi kapital əmtəələrinin (proqram təminatı və s.) icarəsidir.

Lizinq il və əvvəlki illər ərzində həyata keçirilən və hələlik başa çatmamış (“Mal və xidmətlərin alınması” və ya “Maliyyə xərcləri” maddələri üzrə göstəricilərin bir hissəsi) lizinq əməliyyatları daxilində icarədar tərəfindən icarə verən müəssisəyə **ödənilən icarə haqqının ümumi həcmi** üzrə və ya lizinq əməliyyatları nəticəsində il ərzində əldə olunmuş kapital əmtəələrinin dəyəri üzrə ölçülür. Lizinq üzrə maliyyələşdirilən mal və xidmətləri aşağıdakılara bölmək olar:

- torpaq;
- mövcud binalar;

- binaların və digər əmlakların tikintisi və ya yenidən qurulması;
- nəqliyyat avadanlıqları;
- qurğular və maşınlar;
- qeyri-maddi aktivlər.

Müəssisələrin lizinq əməliyyatlarından istifadə etməsi, nəticədə onların istehsal gücünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır.

LOKAL HESABLAMA ŞƏBƏKƏSİ (LHŞ) - bir müəssisənin müxtəlif bölmələrində məlumat-hesablama xidmətlərinə olan tələbatın eyni zamanda ödənilməsi üçün *hesablama texnikası* vasitələri və *məlumatların işlənməsi* kompleksidir. Fərdi elektron hesablama maşınları əsasında qurulur. LHŞ-nin *proqram təminatına* lokal və yaxud paylanmış məlumat bazalarının aparılması, hesablama və proqram ehtiyatlarının idarə edilməsi daxildir.

LOKAUT – 1) bir və ya bir neçə iş yerinin tam və qismən bağlanmasıdır. Əsas məqsədi öz tələblərini işçilərə qəbul etdirmək və ya onlara qarşı durmaq üçün bir və ya bir neçə işverən tərəfindən işçilərin normal əmək fəaliyyətinə mane olmaq təşəbbüsüdür, öz narazılıqlarını işçilərə bildirməkdir, ya da digər işverənlərin tələblərini və ya narazılıqlarını müdafiə etməkdir; 2) kollektiv əmək mübahisəsi və tətillər elan olunması, habelə idarənin, filialın, yaxud nümayəndəliyin ləğv edilməsi (yenidən təşkili) ilə əlaqədar işəgötürənin təşəbbüsü ilə işdən çıxarmadır.

LOKOMOTİV - yalnız dəmiryol nəqliyyatı vasitələrinin dərəcəsi üçün istifadə olunan və mühərrikdən və ya mühərriklə təchiz olunmuş, dərəcə qarmaqlarının gücü 110 kVt-dan az olmayan dərəcə dəmir yolu nəqliyyat vasitəsidir.

LOKOMOTİVİN GÜCÜNDƏN İSTİFADƏ ƏMSALI – *qatar kütləsinin* faktiki bruttosu və qatarların hərəkət cədvəli ilə müəyyən edilmiş normativ kütlə arasındakı nisbətdir.

LOQİSTİK ƏHALİ (yunanca logistika – hesablamaq, düşünmək məharəti) – əhalinin nəzəri modelidir, sayı vaxta görə logistik əyri tənliyinə müvafiq dəyişir:

$$P(t) = \frac{K}{1 + e^{\alpha - rt}} \quad (1)$$

burada $P(t)$ – əhalinin t anına olan sayı; e – natural loqarifmlərin əsası; K , α , r – loqistik əyri düsturunun parametrləridir. Loqistik əhali konsepsiyası ilk dəfə A.Ketle (1835) tərəfindən irəli sürülmüş və Belçika riyaziyyatçısı

P.Ferxyulst tərəfindən (1838) inkişaf etdirilmişdir; XX əsrdə R.Pirl və L.Rid (ABŞ) tərəfindən tədqiq edilmişdir. Loqistik əhali əsasında “doyma” fərziyyəsi durur, yəni verilmiş konkret şərait üçün son əhali sayının mövcudluğu, ona yaxınlaşdıqca əhali artımı bəzi mane edən qüvvələrin təsiri altında zəifləyir. Ketle yazırdı ki, “onun (əhalinin) artmasına müqavimət, yaxud maneələrin cəmi digər bərabər şərtlər olduqda, əhalinin malik olduğu artma meylinin sürət kvadratı kimi təsir edir”. Bu şərt riyazi düstur kimi yazılır:

$$dP(t) = (rP(t) - kP^2(t))dt \quad (2)$$

burada r – kiçik vaxt intervalında əhalinin artımını ölçən parametr (1) tənliyinin parametri ilə üst-üstə düşür;

$$k = \frac{r}{K}.$$

(2) tənliyinin həlli (1) verir.

LOQİSTİK ƏYRİ (PERLA-RİDA ƏYRİSİ) – S-ə bənzər əyrilərə aid olan trend (meyl) növüdür. Təcrübədə bazarı “doldurmaq” prosesini təsvir etmək üçün istifadə edilir. Əyri düsturu çox vaxt aşağıdakı kimi yazılır:

$$y_t = \frac{k}{1 + a * e^{-at}}.$$

Tərs qiyməti modifikasiya edilmiş eksponentlə təsvir edilir:

$$\frac{1}{y_t} = k + a * b^t$$

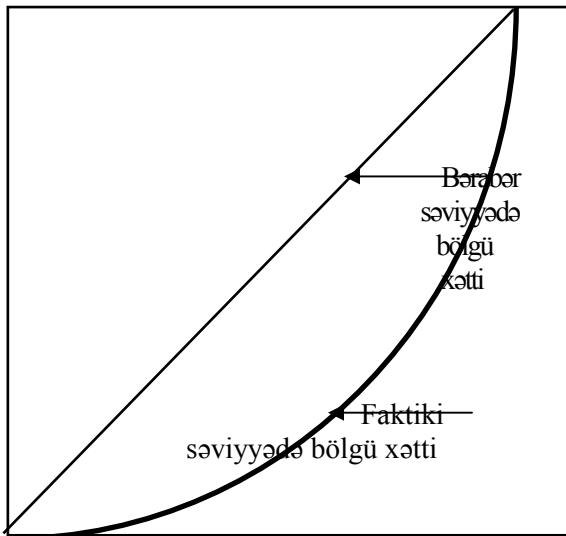
k parametri loqistik əyrinin yuxarı asimptotu hesab edilir. Funksiya aşma (əyilmə) nöqtəsinə nisbətən simmetrikdir və koordinatları $t = \ln b/a$; $y = k/2$ -dir.

Loqistika əyrisi üç fazlı inkişafı xarakterizə olunan prosesləri yaxşı təsvir edir: zəif artımı, sürətli artımı, dolğunluğu.

LOQİSTİKA (ticarət-satış) – ekonometrik modelləşməyə, kompüterləşməyə və nəqliyyat-anbar infrastrukturunun inkişafına əsaslanan marketinqdə perspektiv istiqamətdir, əmtələrin yerinin dəyişdirilməsi və anbarlaşdırılması (saxlanması) idarə edilməsi) sistemidir. Onun vəzifələrinə daxildir: göndərmə və daşımaların operativ idarə edilməsinin əlaqələndirilməsi; mal ehtiyatlarının tənzimlənməsi; əmtələrin hərəkətinin texnoloji tərkibinin optimallaşdırılması, əmtələrin hərəkətinin loqistik sisteminin modellərinin qurulması, onların fəaliyyətinin davamlılığının təhlili; nəqliyyat sisteminin kompleks optimallaşdırılması; kompüterləşdirilmiş və

mexanikləşdirilmiş anbar şəbəkəsinin yaradılması. Bir sıra qiymətləndirmələrə görə, loqistika qalıqların səviyyəsini 30-50% aşağı salmağa və əmtəələrin hərəkət vaxtını 25-45% ixtisar etməyə imkan verir.

LORENS ƏYRİSİ - əhalinin onların gəlirlərinin səviyyələrinə görə bölgüsünün qrafik vasitəsilə təsviridir. Bu qrafik vasitəsilə az və çoxgəlirli ailələrin nisbətini, müxtəlif qruplar üzrə gəlirlərin bölgüsünü görmək mümkündür və Lorens əyrisi bilavasitə gəlirlərin bərabər bölgüsü ilə faktiki bölgünün fərqi xarakterizə edir.

“LORO”, “NOSTRO” - “loro” hesabıdır - 1) banklar tərəfindən özünün korrespondent (müxbir) bankları üçün açdığı hesablardır və bu hesablara onların tapşırığı ilə alınan və ya ayrılan pul (məbləğ) köçürülür. Müxbir əlaqələrini müəyyənləşdirərkən aşağıdakılar nəzərə alınır: hesab hansı valyuta ilə aparılacaq; ödənişlər hesabdakı məbləğ çərçivəsində aparılmalıdır və yaxud overdraft (kreditin yüksəlməsi və ya banka borc) mümkündürmü? “Loro” hesabı üzrə, bir qayda olaraq, tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə faizlər və komissiyon ödənişləri hesablanır;

2) bank yazışmalarında “loro” anlayışından üçüncü bankın müxbir hesablarına münasibətdə istifadə edilir. Bu hesab bu kredit müəssisəsinin müxbir bankında açılır və “nostro” adlanır.

“Nostro” hesabları – kredit təşkilatının müxbir banklarındakı hesablardır və qarşılıqlı ödənişləri əks etdirir. “Nostro” hesablarının aparılması şərtləri iki kredit təşkilatı arasında müxbir münasibətlərini müəyyənləşdirərkən razılaşdırılır. Bununla yanaşı, çox vaxt hesabların hansı valyuta ilə aparılacağı, ödənişlərin hesabdakı məbləğ çərçivəsində və yaxud overdraft (banka borc) qaydasında aparılması nəzərdə tutulur. “Nostro” hesabı üzrə, adətən, tapşırıqların yerinə

yetirilməsinə görə faizlər və komissiyon ödənişləri hesablanır.

LOT – 1) əmtəə dəstinin birja vahididir; 2) müqavilə üzrə göndərməli olan malların partiyasıdır. Bu addan hərrac ticarətində geniş istifadə olunur. Sıra nömrəsinə malik olan hər bir hərrac lotunun öz qiyməti müəyyən edilir. Tam lot birjada satılan qiymətli kağızların, malların miqdarına görə qeyd edilmiş partiyasını, məsələn 100 səhmi əks etdirir. Natamam lot miqdarına görə tam lot malının vahidindən fərqlənən partiyanı əks etdirir; 3) ticarət əməliyyatlarında istifadə olunan qeyri-metrik ölçüdür. Qədim rus ölçüsü kimi – 12,8 qrama bərabər olmuşdur; Almaniyada lot – 16,67 qrama bərabərdir.

LOTEREYA - lotereya təşkilatçısı tərəfindən lotereya biletlərinin (onlara bərabər tutulan digər məlumat daşıyıcılarının) yayılması, lotereya iştirakçıları arasında uduş fondunun oynanılması və uduşlu lotereya biletlərinin (onlara bərabər tutulan digər məlumat daşıyıcılarının) sahiblərinə uduşların verilməsi (ödənilməsi) yolu ilə keçirilən kütləvi oyundur. Bir neçə forması fərqləndirilir: stimullaşdırıcı lotereya - malın (işin, xidmətin) satışını stimullaşdırmaq məqsədilə həmin malı (iş, xidməti) almış şəxslər arasında keçirilən lotereya forması; tirajlı lotereya uduş fondu əvvəlcədən təyin edilmiş vaxtda oynanılan lotereyanın keçirilməsi forması; ani lotereya-uduş lotereyanın iştirakçısı tərəfindən lotereyada iştirak hüququnu təsbit edən lotereya bileti əldə etdikdən dərhal sonra digər lotereya iştirakçılarından asılı olmadan müəyyən olunan lotereyanın keçirilməsi forması; məqsədli lotereya-müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə dövlət əhəmiyyətli layihənin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə keçirilən lotereya forması və s.

-M-

Maaş, məvacib	412	Maliyyə fəaliyyəti	418
Maastrixt müqaviləsi.....	412	Maliyyə gəlirləri	419
Maddi istehsal sferasının digər fəaliyyət növlərinin məhsul buraxılışı.....	412	Maliyyə hesabatları.....	419
Maddi aktivlər	412	Maliyyə hesabı.....	419
Maddi aktivlik	412	Maliyyə xərcləri.....	419
Maddi dövriyyə vasitələri ehtiyatlarının dəyişməsi.....	412	Maliyyə xidməti.....	419
Maddi investisiya mallarının satışı	412	Maliyyə icarəsi, maliyyə lizinqi	419
Maddi qeyri-istehsal aktivləri	412	Maliyyə idarələri.....	419
Maddi məhsullara qoyulan ümumi investisiyalar	412	Maliyyə ili.....	419
Maddi vasitələrə investisiya qoyuluşları.....	413	Maliyyə investisiyaları.....	420
Maddiləşmiş əmək xərcləri əmsalları	413	Maliyyə kapitalı	420
Magistral qaz kəmərləri	413	Maliyyə korporasiyaları.....	420
Magistral neft kəmərləri.....	413	Maliyyə korporasiyaları bölməsi	420
Mağaza	414	Maliyyə lizinqi.....	420
Mağazalarda ticarət.....	414	Maliyyə lizinqindən istifadə etməklə əldə edilmiş maddi əmtəələrin dəyəri.....	420
Makroiqtisadi model	414	Maliyyə mənfəəti	421
Makroiqtisadiyyat	414	Maliyyə risklərinin sığortalanması	421
Maksimum mümkün olan (malik olunan) iş günü fondu	414	Maliyyə statistikasını	421
Maqnit disk	414	Maliyyə təhlili.....	422
Mal dövriyyəsinin müddəti	414	Maliyyə tələbi	422
Mal dövriyyəsinin əmtəə strukturu	414	Maliyyə uçotu	422
Mal göndərənlərin (yalnız pərakəndə ticarətdə) tipləri üzrə alışı bölüşdürülməsi.....	415	Maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış məhsulları	422
Mal göndərmənin bazis (ilkin) şərtləri.....	415	Maliyyə vasitəçiliyi	422
Mal göndərmənin bərabərliyi.....	415	Maliyyə vasitəçiliyi üzrə xidmətlər	423
Mal göndərmənin şərtləri.....	415	Maliyyə yardımları (subsidiyaları)	423
Mal satışı (alışı) ölkəsi	415	Maliyyə, kredit, sığorta, pensiya təminatı xidmətlərinin buraxılışı.....	423
Mal və xidmət ehtiyatlarının dəyişməsi	416	Maliyyə-sənaye qrupu	423
Mal və xidmətlər hesabı.....	416	Mal-qara və quşların sayı.....	423
Mal və xidmətlər üzrə xarici iqtisadi saldo.....	416	Mal-qaranın ümumi baş sayı	424
Mal və xidmətlərə vergilər	416	Mallar.....	424
Mal və xidmətlərin alınması	416	Malların aparılmasının gömrük məntəqəsi	424
Mal və xidmətlərin alınmasının ümumi dəyər və həcmi	417	Malların gətirilməsi və göndərilməsinə müvəqqəti icazə	424
Mal və xidmətlərin xarici iqtisadi hesabı.....	417	Malların gətirilməsinin gömrük məntəqəsi.....	424
Mal və xidmətlərin qeyri-bazar istehsalçıları	417	Malların hərəkət kanalları.....	424
Mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasına idxalı və Azərbaycan Respublikasından ixracı	417	Malların hərəkəti haqqında məlumatların konfidensiallığı	424
Malın gömrük dəyəri.....	418	Malların hərəkətinin xüsusi növləri.....	425
Malın keyfiyyəti.....	418	Malların keyfiyyəti haqqında sertifikat	425
Malın təyinat (istehlak) ölkəsi.....	418	Malların passiv (çıxış) emalı	425
Maliyyə	418	Malların rəqabətə davamlılığı.....	425
Maliyyə aktivləri.....	418	Malların sərbəst dövriyyəyə buraxılması.....	425
Maliyyə ehtiyatları və məsrəfləri balansı.....	418	Mal nişanı	425
		Manat	425
		Mantissa.....	425
		Marja.....	425
		Marker.....	425
		Marketing.....	425

Marketing xərcləri.....	426	Metodologiya.....	433
Marketing xidməti.....	426	Metodoloji tövsiyə.....	433
Marketing məlumatları.....	426	Meyarın gücü.....	433
Marketing tədqiqatı.....	426	Məcburi köçkün.....	433
Marketingə investisiya qoyuluşları.....	427	Məcburi miqrasiya.....	433
Marketingin ətraf mühiti.....	427	Məcburi sosial sığorta sahəsində	
Market-meyker.....	427	xidmətlər.....	433
Markov prosesi.....	427	Məcmu pul kütləsi.....	434
Marten sobasının faydalı həcmindən istifadə		Məcmu tələb.....	434
əmsalı.....	427	“Məcmu tələb – məcmu təklif”.....	434
Maska.....	427	Məcmu vahid.....	434
Maskulinizasiya.....	427	Məcmu vahidlərinin əlamətləri.....	434
Maşın qrafikası.....	427	Mədən (mədənçıxarma) sənayesi.....	435
Maşın və avadanlıqlar.....	427	Mədəniyyət statistikasına.....	435
Maşın və avadanlıqlara investisiya		Mədəniyyət və incəsənət xidmətlərinin	
qoyuluşları.....	428	göstərilməsi.....	435
Maşın və avadanlıqlara qoyulan ümumi		Mədəniyyət və istirahət parkı.....	435
investisiyalar.....	428	Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət.....	435
Material dövryyə vasitələrinin ehtiyatları.....	428	Məhdud məsuliyyətli şirkət.....	435
Materialın faydalı məsrəfi.....	428	Məhdudlaşdırılmış girişlə məlumatlar.....	435
Matrilokal nikah.....	428	Məhkəmə statistikasına.....	435
Maya dəyəri.....	428	Məhkum olunanların sayı.....	435
Maya dəyəri üzrə göstəricilərin		Məhkumların tərkibi.....	435
qiymətləndirilməsi prinsipləri.....	429	Məhkumluğun indeksi.....	436
Maya dəyərinin kalkulyasiyası.....	429	Məhsul.....	436
Median yaş.....	430	Məhsul istehsal edən sahələr və xidmət	
Mediana.....	430	göstərən sahələr.....	436
Mehmanxana xidmətləri.....	430	Məhsul vahidinə sərf edilən yanacağın xüsusi	
Mehmanxana və mehmanxana tipli		çəkisi.....	436
müəssisələr.....	430	Məhsul vahidinə sərf olunan elektrik	
Mehmanxanalar (motellər, gəlmələr üçün		enerjisinin xüsusi çəkisi.....	436
yataqxanalar) tərəfindən verilən çarpay- günlər.....	430	Məhsul vahidinə sərf olunan material və	
Mehmanxanaların (motellərin, gəlmələr üçün		xammal sərfinin xüsusi çəkisi.....	436
yataqxanaların) birdəfəlik tutumu.....	430	Məhsul vahidinin əmək tutumu.....	436
Mehmanxanaların (motellərin, gəlmələr üçün		Məhsul və xidmətlər istehsalı və	
yataqxanaların) ümumi sahəsi.....	430	bölüşdürülməsinin sahələrarası balansına.....	436
Mexaniki seçmə.....	430	Məhsuldarlıq.....	437
Merçendayzinq.....	431	Məhsullar üzrə maliyyə yardımları.....	437
Menecment.....	431	Məhsullara vergilər.....	437
Meşə bərpası.....	431	Məhsulların çeşidi.....	437
Meşə ehtiyatları statistikasına.....	431	Məhsulların qalığı.....	437
Meşə fondu.....	431	Məhsulların tipi üzrə dövryyənin faiz	
Meşə ilə örtülü sahə.....	432	ifadəsində bölüşdürülməsi.....	437
Meşə ilə örtülü torpaq sahələrinin payı.....	432	Məhsulun fiziki həcm indeksi.....	438
Meşə təsərrüfatı məhsullarının buraxılışı.....	432	Məhsulun istehsalı və satışına xərclər.....	438
Meşələrin əkilməsi və səpini.....	432	Məhsulun material tutumu.....	439
Meşələrin ziyanvericilərdən və xəstəliklərdən		Məhsulun rəqabətə davamlılığı.....	439
qorunması.....	432	Məxfi məlumatlar.....	439
Meşəyə qulluqla bağlı ağacların kəsilməsi.....	433	Məktəbdənkənar təhsil üçün təhsil	
Metod.....	433	müəssisələri.....	439
Metodika.....	433	Məktəbəqədər təhsil müəssisələri.....	439

Məktəbəqədər yaşda olan uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yerlərlə təminatı.....	439	Mənəviyyat statistikasını	443
Məqsədli registr.....	440	Mənfəət (zərər)	443
Məlum (daşınan) mallar	440	Mənfəət və qarışıq gəlir	444
Məlumat axtarış dili	440	Mənfəət və zərərlər hesabı.....	444
Məlumat bankı	440	Mənimsəmə mərhələsi	444
Məlumat bazalarının idarə edilməsi sistemi	440	Mənşə ölkə.....	444
Məlumat bazasının inzibatçısı.....	440	Mənşə regionu	444
Məlumat bolluğu.....	440	Mənzil	444
Məlumat ehtiyatlarının, məlumat sistemlərinin, texnologiyalarının sahibi	440	Mənzil fondu.....	444
Məlumat formatı	440	Mənzil sahibliyinə zamanətli hüququ olan ev təsərrüfatlarının payı	445
Məlumat istifadəçisi.....	440	Mənzil təsərrüfatı xidmətlərinin buraxılışı	445
Məlumat kitabı	440	Mənzil tikintisi.....	445
Məlumat massivləri üzərində əməliyyatlar	440	Mənzil-kommunal təsərrüfatı	445
Məlumatlandırma sahəsində beynəlxalq standartlar	440	Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətləri	446
Məlumatlar	440	Mənzil-kommunal təsərrüfatı statistikasını	446
Məlumatlar bazası	440	Mənzillərin özəlləşdirilməsi	446
Məlumatlar bazasının idarəetmə sistemi	441	Mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları.....	446
Məlumatlar dəsti	441	Mərkəzləşdirilmiş kreditlər.....	446
Məlumatlar massivi.....	441	Məskən tipləri	446
Məlumatlara nəzarət.....	441	Məskənlərin əhali çoxluğu.....	446
Məlumatların seçmə işlənməsi.....	441	Məskənlərin sıxlığı	446
Məlumatların (yekunların) statistik metodlar bankı.....	441	Məskunluq arealı	446
Məlumatların düzgün təqdim edilməsi	441	“Məsrəflər-buraxılış”ın (input-output analysis) təhlili.....	446
Məlumatların hazırlanması vasitəsi	441	Məsuliyyətin sığortalanması	446
Məlumatların işlənməsi.....	441	Məşğul qadınların sayı.....	447
Məlumatların işlənməsi sistemi	441	Məşğul şəxslər	447
Məlumatların işlənməsində indekslər	442	Məşğul şəxslərin sayı.....	447
Məlumatların işlənməsinin avtomatlaşdırılması	442	Məşğulların sayı.....	447
Məlumatların qorunması barədə qanun.....	442	Məşğulluğa aid proqnoz	447
Məlumatların maşın daşıyıcısı	442	Məşğulluq	448
Məlumatların ötürülməsi.....	442	Məşğulluq xidməti işçilərinə ödənişlər.....	449
Məlumatların strukturu	442	Məşğulluq statistikasını	449
Məlumatların texnoloji bazası.....	442	Məzənnənin tənzimlənməsi	449
Məlumatların teleişlənməsi	442	Məzuniyyət	449
Məlumatların təhlili.....	442	MHS variantları	450
Məlumatların təsnifləşdirilməsinin və kodlaşdırılmasının vahid sistemi.....	442	Mikro ehm	450
Məlumatların vaxtın bölüşdürülməsi rejimində işlənməsi	442	Mikrofişləmə.....	450
Məlumatların verilməsi	443	Mikroiqtisadi model.....	450
Məlumatların yayılmasının xüsusi standartları.....	443	Mikroiqtisadiyyat.....	450
Məlumat-sorgu xidməti.....	443	Mikroprosessor	450
Məlumat-telekommunikasiya sistemi	443	Mikrosiyahıyaalma	450
Mənəvi aşınmanın müddəti.....	443	Miqrant	451
		Miqrantların statistik qeydiyyat və rəqəsinə qoşulan kəsmə talon.....	451
		Miqrasiya	451
		Miqrasiya axını	451
		Miqrasiya amilləri.....	451
		Miqrasiya dövryyəsi	452
		Miqrasiya göstəriciləri	452
		Miqrasiya koqortası	453

Miqrasiyaların illik sayı	454	Mövsümlilik göstəriciləri.....	461
Miqrasiyanın cari uçotu	454	Mövsümlilik indeksi	462
Miqrasiyanın intensivliyi	454	Mövsümlilik kütləsi	462
Miqrasiyanın öyrənilmə metodları.....	454	Multikollinearlıq	462
Miqrasiyanın uçotu	455	Multiplikasion nəticə	462
Milli gəlir	455	Multiplikator	462
Milli gəlirin fiziki həcm indeksi.....	455	Multiproqramlaşdırma	463
Milli hesablar	455	Multiprosessor rejimi.....	463
Milli hesablar sistemi	455	Muzdlu işləməyən şəxslər.....	463
Milli hesablar sistemində xidmətlər	455	Muzdlu işləyənlər.....	463
Milli hesabların tərtibi.....	456	Muzdlu heyətin sayı.....	463
Milli istehlak strukturunda əhalinin yoxsul kvintil hissəsi.....	456	Muzdlu işçi qüvvəsi ilə şəxsi ev təsərrüfatlarının aparılması üzrə xidmətlər	463
Milli nəqliyyat vasitələri	456	Muzdlu işçilər	463
Milli parlamentlərdə qadınlar tərəfindən tutulan yerlərin payı	456	Muzdlu işçilər tərəfindən işlənmiş saatların miqdarı	464
Milli sərvət	456	Muzdlu işçilərin əmək haqqı	464
Milli son istehlak.....	456	Muzdlu işçilərin sayı.....	465
Milli yığım	457	Muzdlu işçilərin sosial sığortaya ayırmaları	465
Mini EHM.....	457	Muzdsuz işləyənlər	465
Minilliyin inkişaf məqsədləri	457	Muzey	465
Mini-market	457	Müayinə olunan məcmu	465
Minimum istehlak büdcəsi	457	Müəssisənin məşin	465
Mnemokod	457	Müəssisənin üsul	465
Moda	457	Müəssisənin sənayesinin konversiyası.....	465
Modelin eyniləşdirilmə şərti	457	Müəssisənin (menecer)	465
Modelin struktur forması	458	Müəssisənin hüquq obyektini kimi	466
Modellər bankı	458	Müəssisənin iqtisadi anlayış kimi	466
Modellərin qiymətləndirilməsi.....	458	Müəssisənin iqtisadi kateqoriya kimi	466
Modellərin salınmış forması	458	Müəssisə, firma, şirkət.....	466
Modellərin spesifikasiyası.....	458	Müəssisədən kənarda istifadə olunan nəqliyyat vasitələri.....	466
Modelləşdirmə metodu	458	Müəssisələr qrupu	467
Monetar qızıl.....	458	Müəssisələr statistikasını	467
Monetarizm	458	Müəssisələr statistikasının iqtisadi statistikada yeri	469
Monitor.....	458	Müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən ticarət formaları	469
Monitoring	459	Müəssisələr üçün statistik yük	469
Monoqrafik tədqiqat.....	459	Müəssisələrin (iş verənin) işçi qüvvəsinə çəkdiqləri xərclər	469
Monolokal nikah	459	Müəssisələrin (və ya yerli vahidlərin) əlavə dəyər və ya dövriyyə üzrə bölüşdürülməsi	470
Monometalizm	459	Müəssisələrin (və ya yerli vahidlərin) məşğul işçilərin sayı və ya işlənmiş saatların miqdarına görə bölüşdürülməsi	470
Mono-regional göstəricilər.....	459	Müəssisələrin (və ya yerli vahidlərin) səciyyəvi xüsusiyyətləri və sayı üzrə göstəricilər	470
Mövcud bina və tikililərə qoyulan ümumi investisiyalar	459	Müəssisələrin birlikləri və kooperasiyaları	471
Mövcud əhali.....	459	Müəssisələrin daxili təsnifatı	471
Mövcud mallar	460		
Mövsümi dəyişmə.....	460		
Mövsümi dəyişmələrə düzəlişlər	460		
Mövsümi dəyişmələrin hamarlanması	460		
Mövsümi dəyişmələrin təshih edilməsi.....	460		
Mövsümi istehsal	460		
Mövsümi işçilər.....	460		
Mövsümlilik	461		
Mövsümlilik əmsali.....	461		

Müəssisələrin demoqrafiyası.....	471	Müstəqil dəyişən.....	483
Müəssisələrin innovasiya fəallığı səviyyəsi		Müstəsna maliyyələşdirmə.....	484
göstəriciləri.....	471	Müşahidə proqramı.....	484
Müəssisələrin maliyyə sabitliyi əmsalları..	471	Müşahidə vahidi.....	484
Müəssisələrin meydana gəlməsi.....	472	Müşahidə vaxtı.....	484
Müəssisələrin sayı.....	472	“Müşahidələr”in məlumat bazalarının	
Müəssisələrin və rabitə məntəqələrinin		aparılması.....	484
sıxlığı.....	473	Müştərək (birgə) müəssisələr.....	484
Müəssisənin “xalis” yaradılması.....	473	Müştərilərə borclar.....	484
Müəssisənin assosiasiyada iştirakı və ya digər		Mütəşəkkil cinayətkarlıq.....	484
müəssisələrlə əməkdaşlığı haqqında saziş	473	Mütləq xəta.....	485
Müəssisənin fəaliyyətinin dayanması.....	474	Mütləq kod.....	485
Müəssisənin genişləndirilməsi.....	474	Mütləq statistika göstəriciləri.....	485
Müəssisənin istehsal etdiyi malların satışı	474	Mütləq yoxsulluq.....	485
Müəssisənin rentabelliği.....	474	Müvəqqəti (mövsümi) miqrasiya.....	485
Müəssisənin səlahiyyətli işlər müdiri.....	474	Müvəqqəti idxal.....	486
Müəssisənin statusu.....	474	Müvəqqəti işçilər.....	486
Müəssisənin ümumi enerji gücü.....	474	Müvəqqəti qayıblar.....	486
Müəssisənin ümumi məhsulu.....	474	Müvəqqəti yaşayanlar.....	486
Müəssisənin yenidən qurulması.....	474		
Müəyyən ölüm səbəbindən ölmək			
ehtimalı.....	475		
Müflisləşmə.....	475		
Mühasibat balansı.....	475		
Mühasibat standartı.....	477		
Mühasibat uçotu.....	477		
Mühasibat uçotu göstəriciləri.....	479		
Mühasibat uçotunun əmsalları			
göstəriciləri.....	479		
Mühasibat uçotunun hesabları.....	480		
Mühasibat uçotunun qayda və prinsipləri..	480		
Mühərrikin gücü.....	480		
Müxtəlif qoruyucu vasitələrdən istifadə edən			
əhəlinin sayı.....	481		
Müxtəlif qoruyucu vasitələri tətbiq edənlər			
arasında prezervativlərdən istifadə edənlərin			
sayı.....	481		
Müqavilə.....	481		
Müqavilə qiyməti.....	482		
Müqavilə üzrə sifarişçinin xammalının			
emalı.....	482		
Müqaviləçi.....	482		
Müqayisə edilən.....	482		
Müqayisə olunan məhsullar.....	482		
Mülki tikintidən dövryyə.....	482		
Mülkiyyət.....	482		
Mülkiyyətdən (əmlakdan) gəlir.....	482		
Mümkün yaddaş.....	483		
Mümkünlük əmsalı.....	483		
Mürəkkəb ailə.....	483		
Mürəkkəb qiymətləndirmə.....	483		
Müsabiqə yolu ilə satınalma.....	483		

MAAŞ, MƏVACİB – tutduğu vəzifəyə görə işçiyə təyin edilmiş nominal aylıq əmək haqqının həcmidir. Maaş ştat cədvəlinə və kateqoriyalar dərəcəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir. İş stajından, peşə səviyyəsindən və s. üstünlüklərindən asılı olaraq, vəzifə maaşına əlavələr müəyyən edilir. Əlavələr və işin görülmə keyfiyyəti, təciliyyəsinə görə mümkün ola bilən mükafatlarla birlikdə maaş real əmək haqqını təşkil edir.

MAASTRİXT MÜQAVİLƏSİ – 1992-ci il fevralın 7-də Avropa Birliyinə üzv olan 12 dövlət tərəfindən imzalanmış müqavilədir. Bu müqaviləyə əsasən Avropa İttifaqı təsis edilmiş və 4.11.1993-cü ildən qüvvəyə minmişdir. Maastrixt müqaviləsi Qərbi Avropanın iqtisadi birliyini ümumi çərçivədə başa çatdırmışdır.

MADDİ İSTEHSAL SFERASININ Dİ-GƏR FƏALİYYƏT NÖVLƏRİNİN MƏHSUL BURAXILIŞI – bu sahəyə daxil olan bütün altsahələrdə yaradılan məhsulların dəyəridir. *MHS*-nin metodologiyasına görə, ona daxildir: redaksiya və nəşriyyat fəaliyyəti, metal qırıntıları və tullantılarının tədarükü və emalı, idarədən kənar mühafizə. Redaksiya və nəşriyyatın məhsul buraxılışı kitabların, jurnalların, qəzetlərin və s. nəşr edilmiş məhsulların orijinallarının dəyəri ilə müəyyən edilir. Metal qırıntılarının və tullantılarının tədarükü və emal olunan məhsullar satışa qoyuluşun tipinə görə, yəni təkrar xammalın tədarükü və satışının dəyərləri arasındakı fərqlə, “İdarədən kənar mühafizə” altsahəsinin buraxılışı isə göstərilən xidmətlərə görə istehlakçının ödənişlərinin dəyəri ilə müəyyən edilir.

MADDİ AKTİVLƏR – mülkiyyət hüququ tətbiq olunan maddi qiymətlilərdir. Belə aktivlər tam başa çatmış şəkildə balansda aşağıdakı bölmələr üzrə nəzərə alınır:

- torpaq (ərazinin abadlaşdırma ilə bağlı planlaşdırılması daxil olmaqla);
- tikililər;
- texniki qurğular və sənaye avadanlıqları;
- digər maddi-cismi aktivlər.

Başa çatmış şəkildə olan maddi aktivlər “tamamlanmamış maddi aktivlər” bölməsində nəzərə alınır.

MADDİ AKTİVLİK – maddi və fiziki mövcud olan ixtiyari maldır.

MADDİ DÖVRİYYƏ VASİTƏLƏRİ EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ – (I) - eyni

qiymətlərlə hesablanan, dövrün əvvəlinə və sonuna mövcud olan maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatları arasındakı fərkdir. Bu, istehsal ehtiyatlarının, natamam istehsalın, hazır məhsulların və yenidən satılmaq üçün malların dəyərinin dəyişməsidir. Yüksək inflyasiya şəraitində bu məqsədlər üçün dövrün orta qiyməti tətbiq edilir.

(II) - maddi dövriyyə vasitələrinin qeydiyyatı ilə bağlı əməliyyatlar, istənilən digər maliyyə və ya qeyri-maliyyə aktivləri ilə bağlı əməliyyatlar kimi izah edilir. Beləliklə, kapitalla əməliyyatlar hesabında əks etdirilən bu ehtiyatların dəyərinin dəyişməsi, müəssisələr tərəfindən alınmış ehtiyatların dəyəri ilə hesabat dövrü ərzində sıradan çıxmış ehtiyatların dəyəri arasında olan fərqə bərabərdir. Bu əldə edilmiş və sıradan çıxmışların bəziləri özlüyündə faktiki alınmışları və satılmışları əks etdirir, digərləri isə eyni vaxtda müəssisənin öz daxilində həyata keçirilən əməliyyatları əks etdirir.

MADDİ İNVESTİSİYA MALLARININ SATIŞI – bu göstəriciyə üçüncü tərəfə satılmış mövcud maddi kapital mallarının dəyəri daxildir. Onlar balans dəyəri ilə deyil, mülkiyyət hüququnun verilməsində məruz qaldığı istənilən xərclər çıxıldıqdan sonra satıcının faktiki alış qiyməti üzrə qiymətləndirilməlidir. Satışdan başqa, dəyərin təshihə və digər çıxılma növləri daxil edilmir.

MADDİ QEYRİ-İSTEHSAL AKTİVLƏRİ – təbii yolla bərpa olunmayan və ya bərpa olunan (yəni institusional vahidlər tərəfindən birbaşa nəzarət olunmadan, cavabdehlik olmadan və idarə edilmədən) təbii mənşəli iqtisadi aktivlərdir. Onlara torpaq, yeraltı su ehtiyatları, yeraltı sərvətlər, təbii bioloji ehtiyatlar aiddir.

MADDİ MƏHSULLARA QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSİYALAR – hesabat dövründə bütün maddi məhsullara çəkilən xərcləri özündə əks etdirir. Onlara aiddir: xidmət müddəti bir ildən çox olan yeni və ya mövcud, digər müəssisələrdən alınmış və ya özünün istifadəsi üçün istehsal edilmiş kapital malları; torpaq kimi qeyri-istehsal maddi məhsullar da bura daxildir.

Bütün investisiyalar dəyərin düzəlişindən (yəni tam dəyər üzrə) və satışdan əldə olunmuş məbləğin çıxılmasından əvvəl qiymətləndirilir. Nəqliyyat və quraşdırma xərcləri, komissiyon yığımları, vergilər və mülkiyyətin verilməsi ilə əlaqədar digər xərclər daxil edilməklə, satın alınmış əmtəələr alış qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Şəxsi istifadə üçün istehsal

edilən maddi əsas fondlar istehsal dəyəri ilə qiymətləndirilir. İri investisiyalar zamanı xərclər bir hesabat dövründən çox dövrdə istehsal olunursa, onda bu xərclər həyata keçirildikləri hesabat dövründə investisiya kimi yazılmalıdır. Müəssisələrin birləşməsi nəticəsində əldə olunan əsas fondlar çıxılır. Kapital yaratmayan, kiçik və az qiymətli alətlərin alınması ilə bağlı xərclər cari xərclərə aid edilir.

Kapital aktivlərinin normal xidmət vaxtını uzadan və ya istehsal gücünü artıran genişləndirmə, yenidənqurma, təkmilləşdirmə və modernləşdirmə ilə bağlı bütün investisiyalar da bura daxil edilir.

Cari xərclərə daxil edilmir: texniki xidmətə çəkilən xərclər; icarə və lizinq müqaviləsi üzrə istifadə olunan kapital aktivlərinin dəyəri və onlara çəkilən cari xərclər. Qeyri-maddi və maliyyə aktivlərinə investisiyalar çıxılır.

Maddi məhsullara qoyulan ümumi investisiyaları aşağıdakı kimi bölmək olar:

- **torpağa;**
- **mövcud bina və tikililərə;**
- **binaların tikilməsi və ya yenidən qurulmasına** hesabat dövründə binaların və digər mülklərin tikintisinə və ya yenidən qurulmasına çəkilən xərclər, həmçinin müəssisənin sahib olduğu və ya icarəyə götürdüyü binaların və digər mülklərin saxlanmasına məsrəflər daxildir; binaların saxlanılması üzrə cari məsrəflər çıxılır;
- **obyektdən kənarda istifadə üçün nəqliyyat vasitələrinə** (nəqliyyat vasitələri parkı): obyektdən kənarda istifadə olunan bütün quru və su nəqliyyat vasitələri, yəni minik və yük avtomobilləri, həmçinin bütün növlərdən olan xüsusi nəqliyyat vasitələri, su və dəmir yolu nəqliyyatı və s. daxildir;
- **maşın və avadanlıqlara** idarə avadanlıqları, obyekt daxilində istifadə olunan xüsusi maşın vasitələri, digər maşın və avadanlıq növləri daxildir.

Müəssisələrin birləşməsi nəticəsində əldə olunan başa çatdırılmamış istehsala və maddi aktivlərə qoyulan investisiyaları da həmçinin nəzərə almaq lazımdır.

Maddi məhsullara qoyulan ümumi investisiyalar aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Torpağa qoyulan ümumi investisiyalar + mövcud bina və tikililərə qoyulan ümumi investisiyalar + binaların tikilməsinə və yenidən qurulmasına qoyulan ümumi investisiyalar + maşın və avadanlıqlara qoyulan ümumi investisiyalar = **Maddi məhsullara qoyulan ümumi investisiyalar.**

MADDİ VASİTƏLƏRƏ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARI (BOŞ QALMIŞ TOR-

PAQ SAHƏLƏRİ İSTİSNA OLMAQLA) – xidmət müddətləri bir ildən çox olan və vahidin (müəssisənin) istifadəsi üçün nəzərdə tutulan, digər müəssisələrdən alınmış və ya özünün istifadəsi üçün istehsal edilmiş bütün yeni və ya istifadədə olan investisiya mallarına çəkilən xərclərdir.

Yalnız maddi vasitələr nəzərə alınır (mebel, maşın və nəqliyyat avadanlıqları, digər investisiya malları, binaların tikintisi, torpaq sahələrinin və binaların alınması və s.). Əksinə, qeyri-maddi aktivlərə (qeyri-maddi aktivlərə hüquqların alınması məqsədi ilə bağlanmış ticarət sövdələşmələrinə), həmçinin səhmlərin və digər qiymətli kağızların alınmasına qoyulan investisiyalar daxil edilmir.

Bu anlayışa həmçinin əsas fondların genişləndirilməsi, yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi və normal xidmət müddətlərini uzadan və ya iqtisadi səmərəliliyini artıran təmir işləri daxildir. Cari təmirə və texniki xidmətlərə çəkilən xərclər daxil edilmir.

MADDİLƏŞMİŞ ƏMƏK XƏRCLƏRİ ƏMSALLARI

- əmək vahidlərində ifadə edilən ayrı-ayrı xərc növlərinin istehsal edilmiş məhsulun dəyər ifadəsində ümumi həcmində olan nisbətidir. Məsələn, elektrik enerjisinin istehsalı üçün sərf edilmiş kömürün çıxarılmasına əmək xərcləri. Maddiləşmiş əmək xərcləri əmsalları $K_{ij} = t_{ij} X_j$ düsturu ilə hesablanır. Burada: K_{ij} - j sahəsində məhsul vahidinin istehsalı üçün istifadə edilən i sahəsinin məhsul istehsalında maddiləşmiş əmək xərcləri əmsalları, t_{ij} - j sahəsinin məhsul istehsalı üçün (cari xərclər qismində) istifadə edilən i sahəsinin həmin hissəsinin istehsalında maddiləşmiş əmək xərcləri; X_j - j sahəsinin məhsulunun həcmidir. *Əmək xərclərinin sahələrarası balansının və məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının məlumatları əsasında* hesablanır.

MAGİSTRAL QAZ KƏMƏRLƏRİ

- mədənlərdən uzaq məsafəyə nəql edilməsi üçün təbii qazın yüksək təzyiqlə qaz paylayıcı stansiyalara, kompressor stansiyalarına, yeraltı qaz anbarlarına və yeraltı qaz anbarlarından qəbul edilən qazı nəql edən boru kəmərləri və onlardan ayrılan qollardır. Əhaliyə, müəssisə və təşkilatlara qazın bölüşdürülməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş qaz təchizatı şəbəkələri magistral qaz kəmərlərinə aid edilmir.

MAGİSTRAL NEFT KƏMƏRLƏRİ

- neftin və emal olunmuş maye neft məhsullarının nəql edilməsini təmin etmək üçün quraşdırılmış

boru kəmərləridir. Neft (neft məhsulları) kəmərləri yeraltı, sualtı, yerüstü və yerüstü dayaqlarda qoyulmuş neft (neft məhsulları) kəmərləri və onunla bağlı olan, neftin nəqlini, qəbulunu, istehlakçıya çatdırılmasını və ya digər nəqliyyat vasitələrinə boşaltma-yükləməsinə təmin edən nasos stansiyaları, neft (neft məhsulları) anbarları və digər texnoloji obyektlərdən ibarət mühəndis qurğuları şəbəkəsindən ibarətdir.

MAĞAZA – 1) malları yerləşdirmək üçün ticarət zalına, yerə və köməkçi yerə malik olan, ayrıca binada yerləşən pərakəndə ticarət müəssisəsinin əsas növüdür. Mağazalar müəyyən növ mal və ya mal qruplarının satışını həyata keçirən *ixtisaslaşdırılmış* mağazalara və faktiki olaraq özündə ixtisaslaşdırılmış mağazaları birləşdirən, bölmələr (seksiya) üzrə qruplaşdırılmış, geniş çeşidli müxtəlif əmtəələrin satılması ilə məşğul olan *universal* mağazalara bölünür. Mağazaların ölçüsü onun ümumi sahəsi və ticarət zalının sahəsinə görə müəyyənləşdirilir; 2) hüquqi şəxs kimi çıxış edən, yaxud əlahiddə otaqda, ticarət yerində yerləşən hər hansı pərakəndə ticarət müəssisəsidir.

MAĞAZALARDA TİCARƏT - zəruri əmtəələrin alınması məqsədi ilə alıcıların gəldikləri daimi yerdir, mağazadır.

MAKROİQTİSADİ MODEL – bir qayda olaraq, tam vahid kimi aqreqasiya olunmuş (birləşdirilmiş) makroiqtisadi indikatorlara və aqreqasiya olunmuş iqtisadiyyat sahələri bölgüsündə göstəricilərə əsaslanan, ölkənin iqtisadi modelidir. Tipik olmayan hadisə kimi, makroiqtisadi model ümumilikdə iqtisadiyyat sahələri üçün Kobba-Duqlasın *istehsal funksiyası*, məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balans modelini hesab edilir.

MAKROİQTİSADIYYAT – iqtisadiyyat elminin bir hissəsidir, ümumiləşdirilmiş (yekun) iqtisadi göstəricilər (aqreqatlar) əsasında iqtisadiyyatı həm bütövlükdə, həm də onun mühüm məcmusu olan ev təsərrüfatını, biznes, dövlət bölmələrini və s. öyrənir. Makroiqtisadiyyatın vəzifəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini və quruluş sxemini və iri göstəricilər arasında iqtisadi əlaqələri əks etdirməkdən ibarətdir. Makroiqtisadiyyat məcmusu bazarların: mal və xidmətlərin, işçi qüvvəsinin, kapital və qiymətli kağızların təhlili ilə məşğuldur. Bununla yanaşı, tədqiqat obyekti kimi məhsulların ümumi həcmi, məşğulluq səviyyəsi, gəlir və xərclərin həcmi, qiymətlər və s. çıxış edir.

Makroiqtisadiyyatın tədqiqat obyekti kimi milli sərvət, ümumi daxili məhsul, milli gəlir, məcmu dövlət və özəl investisiyaları, tədavildə olan pulların ümumi miqdarı da çıxış edir. Makroiqtisadiyyat bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Makroiqtisadi təhlil üçün, praktiki olaraq, statistikanın bütün bölmələrindən, birinci növbədə isə milli hesablar statistikasından istifadə edilir. Makroiqtisadi proseslər əmtəə bazarları, müəssisələr, maliyyə və qiymət, ev təsərrüfatları, vergi qoyma statistikasına da konkretləşdirilir.

MAKSİMUM MÜMKÜN OLAN (MALİK OLUNAN) İŞ GÜNÜ FONDU - əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müəyyən dövr ərzində maksimum işlənmiş mümkün olan iş vaxtıdır. Bu göstərici bayram və bazar adamlarının, həmçinin növbəti məzuniyyət (illik) adamlarının təqvim günlərindən çıxılması ilə hesablanır.

MAQNİT DİSKİ – bir və yaxud hər iki tərəfindən maqnit materialları ilə örtülmüş, özlüyündə yastı (düz) plastini (ləvhəni) əks etdirən məlumatların elektron daşıyıcısıdır. Məlumatların yazılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MAL DÖVRİYYƏSİNİN MÜDDƏTİ - mal dövriyyəsi göstəricisinin əksidir və malın istehsalıdan istehlakçıya çatana qədər əmtəə tədavülü sferasında keçirdiyi günlərin sayı ilə xarakterizə olunur. Dövr ərzində mal ehtiyatlarının bir günlük əmtəə dövriyyəsinə olan orta nisbəti və ya dövrdəki günlərin sayının *mal dövriyyəsinin sürətinə* olan nisbəti kimi hesablanır. Mal ehtiyatları və mal dövriyyəsi statistikasında mal dövriyyəsi müddətinin amil, indeks və geriləmə modelləri qurulur.

MAL DÖVRİYYƏSİNİN ƏMTƏƏ STRUKTURU – əmtəə dövriyyəsinin tərkibidir, ümumi əmtəə dövriyyəsində ayrı-ayrı əmtəə və əmtəə qrupları arasındakı nisbətdir. Mal dövriyyəsinin əmtəə strukturu hər bir əmtəənin nisbi göstəricisinin – faizlə xüsusi çəkisinin yekuna nisbəti ilə onun ümumi satışda yerini əks etdirir. Mal dövriyyəsinin əmtəə strukturunun birbaşa hesablanması ticarət prosesi uçotunun tam kompüterləşməyə keçməsinə tələb edir. İndiki zamanda hesablamaların $P = Z_n + P - V - Z_k$ balans düsturunun köməyi ilə dolaylı üsulundan istifadə edilir ("*Bazar statistikasında balans üsulu*"na bax).

MAL GÖNDƏRƏNLƏRİN (YALNIZ PƏ- RAKƏNDƏ TİCARƏTDƏ) TİPLƏRİ ÜZRƏ ALIŞIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

– pərakəndə ticarətin təchizatı şəbəkəsinin təsvirini verir. O, birbaşa istehsalçılarda alışın payının (hissəsinin) müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə pərakəndə ticarətçilər tərəfindən edilmiş təxmini qiymətləndirmə sayılır. Tədarükçülərin müxtəlif tipləri üzrə alışın bölüşdürülməsi faizlə ifadə oluna bilər.

MAL GÖNDƏRMƏNİN BAZİS (İLKİN) ŞƏRTLƏRİ

– *əmtəənin* çatdırılması, müvafiq *sənədlərin* rəsmiləşdirilməsi və nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi, *əmtəə* üzərində *mülkiyyət hüquqlarının* satıcıdan alıcıya keçmə məqamının müəyyənləşdirilməsi, *əmtəənin* təsadüfi korlanması və ya itməsi riski, habelə mal göndərmə tarixi üzrə satıcı və alıcı arasında vəzifə bölgüsünü (öhdəlikləri) özündə əks etdirən xarici ticarət sazişinin şərtləridir. Bazis şərtləri beynəlxalq ticarət təcrübəsinə uyğun hazırlanır. Beynəlxalq ticarətin müasir praktikasında xarici ticarət (gömrük) statistikasında “İnkoterms-2000” ticarət terminlərinin beynəlxalq qaydalar toplusundan geniş istifadə edilir.

MAL GÖNDƏRMƏNİN BƏRABƏRLİYİ
– malların eyni fasilələrlə və bərabər partiyalarla daxil olmasıdır, variasiya göstəricilərinin köməyi ilə öyrənilir.

MAL GÖNDƏRMƏNİN ŞƏRTLƏRİ – Beynəlxalq Ticarət Palatasının “İnkoterms” ticarət terminlərinin toplusuna uyğun olaraq, alıcı və satıcıların qarşılıqlı öhdəliklərini müəyyən edən “alqı-satqı” müqaviləsinin əsaslarıdır.

Beynəlxalq ticarətdə göndərmənin və malların haqqının ödənilməsi qaydalarını müəyyənləşdirən kommersiya şərtləridir.

SİF – “Dəyər, sığorta və fraxt (təyinat limanının adı)” onu göstərir ki, satıcı malların göstərilmiş təyinat limanına çatdırılması üçün zəruri olan xərclərin və fraxtın ödənilməsinə borcludur, həmçinin malların məhv olması və ya daşınma vaxtı malların zədələnməsi təhlükəsindən dəniz sığortasını təmin etməlidir.

SİP – “Daşınma haqqı və sığorta əvvəlcədən (təyinat məntəqəsi göstərilməklə) ödənilir”, onu göstərir ki, satıcı göstərilən təyinat yerindəki malların daşınmasına görə fraxtı ödəyir, həmçinin daşınma vaxtı malların məhv olması və ya zədələnməsi təhlükəsindən nəqliyyat *sığortasını* təmin edir.

SFR – “Dəyər və fraxt (təyinat limanının adı)”, onu göstərir ki, satıcı malların göstərilən təyinat

limanına çatdırılması üçün zəruri olan xərcləri və fraxtı ödəməyə borcludur. Ancaq malların itkisi və ya zədələnməsi təhlükəsi, həmçinin malların gəminin bortundan keçdikdən sonra baş verən xərclərin istənilən artma təhlükəsi malların gəminin tutacağı vasitəsilə yüklənmə limanına keçməsi anından satıcıdan alıcıya keçir.

SPT – “Daşınma əvvəlcədən ödənilmişdir (təyinat məntəqəsi göstərilməklə)”, onu göstərir ki, satıcı malların göstərilən təyinat yerinə daşınmasına görə fraxtı ödəyir. Malların məhv və zədələnməsi təhlükəsi, həmçinin malların daşıyıcıya verilməsindən sonra əmələ gələn xərclərin istənilən artımı, malların daşıyanın sərəncamına verildiyi vaxtdan satıcıdan alıcıya keçir.

DAF – “Sərhəddə qədər mal göndərmə (məntəqə göstərilməklə)”, onu göstərir ki, malların göndərilməsi üzrə satıcının öhdəlikləri o zaman yerinə yetirilmiş sayılır ki, göndərilmə üçün rüsumdan azad edilmiş mallar qəbul edən ölkənin *gömrük sərhədinə* daxil olanadək, sərhəddə göstərilən məntəqəyə və ya yerə daxil olur (gəlir). EXW – “Zavoddan (məntəqə göstərilməklə)”, onu göstərir ki, satıcı göndərmə üzrə öz öhdəliklərini, öz *müəssisəsində* (zavodunda, fabrikində və s.) malları alıcının sərəncamına verdiyi vaxt yerinə yetirmiş olur.

FAS - “Gəminin bortunadək sərbəst (yükləmə limanı göstərilməklə)”, onu göstərir ki, satıcı göndərilmə üzrə öz öhdəliklərini o zaman yerinə yetirmiş hesab edilir ki, mallar razılaşdırılmış yükləmə məntəqəsində, körpüdə və ya lixterlərdə gəminin bortu boyunca yerləşdirilsin. Bu onu göstərir ki, bu mərhələdən sonra alıcı bütün *xərcləri* malların məhv və ya zədələnməsi risklərinə cavabdehlik daşıyır.

FCA – “Franko daşıyıcı (məntəqə göstərilməklə)”, onu göstərir ki, satıcı malların göndərilməsi üzrə öz öhdəliklərini o zaman yerinə yetirmiş hesab edilir ki, göndərilmə üçün gömrük nəzarətindən keçmiş malları *şərtləşdirilmiş məntəqədə daşıyanın* sərəncamına versin.

FOB – “Bortda müstəqil (yükləmə limanının adı)”, onu göstərir ki, satıcı mal göndərilməsi üzrə öz öhdəliklərini, malları yükləmə limanında gəmiyə verməsi anından yerinə yetirmiş hesab edilir. Bu andan alıcı bütün xərclər və malların məhv və zədələnməsinin təhlükəsizliyinə cavabdehlik daşıyır.

MAL SATIŞI (ALİŞ) ÖLKƏSİ - mal satan və ya alan firma və təşkilatların yerləşdikləri ölkədir. Malların satış (alış) ölkəsi üzrə, əgər tədarük zamanı təyinat ölkəsi və ya malın mənşəyi məlum deyilsə, *ixrac* və *idxal* əks olunur.

MAL VƏ XİDMƏT EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ – (I) - ehtiyatların dəyişməsi (müsbət və ya mənfi) maliyyə hesabat ilinin (hesabat dövrünün) sonuna və əvvəlinə ehtiyatların dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Ehtiyatların tərkibində (onların dəyişməsində) aşağıdakı növləri fərqləndirmək olar:

- vahid tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların ehtiyatları (son məhsul);
- yenidən satmaq və subpodratçılara vermək üçün alınmış əmtəələr;
- xammalların, istehlak mallarının və xidmətlərin sair alışı.

Ehtiyatlar əlavə dəyər vergisi çıxılmaqla uçota alınır.

(II) - hesabat ilinin (dövrünün) əvvəlinə və sonuna maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarının dəyərlərinin fərqidir (müsbət və ya mənfi). Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarının dəyişməsi, ehtiyatlara daxil olmaların dəyəri ilə ehtiyatlardan çıxarılnların dəyərlərinin, həmçinin ehtiyatlardan olan cari itkilərin dəyərinin fərqi kimi ölçülə bilər. Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatları əlavə dəyər vergisi çıxılmaqla və əgər onlar digər iqtisadi vahiddən alınmışsa, alıcıların qiymətləri ilə, əks halda isə maya dəyərinə görə əks etdirilir.

Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarının aşağıdakı kateqoriyalarını fərqləndirmək olar:

- hazır məhsul ehtiyatları;
- natamam istehsal ehtiyatları;
- alındığı vəziyyətdə qalmaqla, satılmaq üçün alınmış mal və xidmətlərin ehtiyatları;
- xammal, material və digər əmək əşyalarının ehtiyatları.

Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlar kateqoriyasına iqtisadi vahid tərəfindən istehsal edilmiş, lakin hələ satılmamış hazır məmulatlar və natamam istehsal daxildir. Bu kateqoriyaya iqtisadi vahidə mənsub olan, istehsalı başa çatmamış məmulatlar (hətta bu məhsullar üçüncü tərəfin sərəncamında olsa belə) daxildir. Müvafiq olaraq, maddi dövriyyə vasitələri ehtiyatları kateqoriyasına iqtisadi vahiddə olan, lakin üçüncü tərəfə mənsub olan məhsullar daxil edilmirlər.

Mal və xidmətlərin ehtiyatları kateqoriyasına yalnız olduğu vəziyyətdə satılmaq üçün əldə olunmuş mal və xidmətlər daxil edilir. Komissiya əsasda üçüncü tərəfə satılan mal və xidmət ehtiyatları buraya daxil edilmir. Təkrar satılmaq üçün alınmış və müəssisə tərəfindən xidmət sferasının ehtiyatlarına yönəldilmiş məhsullara mal (mühəndis sövdələşmələri “açar altı” həyata keçirildikdə sənaye avadanlıqları və ya daşınmaz əmlakla əməliyyatlar zamanı binalar və s.) və

xidmətlər (reklam üçün yerlər, nəqliyyat, verilən yerlər və s.) daxil edilə bilər.

Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarına həmçinin iqtisadi vahidə mənsub olan material və xammal, aralıq məhsullar, detallar, enerji daşıyıcıları, kiçik alətlər və xidmət ehtiyatları da daxil edilir.

Maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatları (əgər onlar digər iqtisadi vahiddən alınmışsa) alışı qiymətinə görə, əks halda isə maya dəyərinə görə qiymətləndirilir.

MAL VƏ XİDMƏTLƏR HESABI – MHS-nin hesabıdır, burada mal və xidmətlərin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üzrə daxil olma mənbələri və onların istifadə istiqamətləri əks olunur. Hesabın ehtiyat hissəsində buraxılışın həcmi və idxalın dəyəri; istifadə hissəsində - *aralıq istehlak, son istehlak, ümumi yığım, ixracın* həcmi göstərilir. Ehtiyat məbləği ilə istifadə məbləği arasındakı, hesab və məlumat xətalrı ilə əlaqədar uyğunsuzluqlar “Statistik kənarlaşmalar” maddəsində əks olunurlar (“Statistik kənarlaşmalar” bax).

MAL VƏ XİDMƏTLƏR ÜZRƏ XARİCİ İQTİSADI SALDO - mal və xidmətlərin xarici iqtisadi hesabında balanslaşdırıcı maddədir. Əgər saldo müsbətdirsə, onda bu, “Qalan dünya” üçün əmtəə və xidmət əməliyyatları üzrə gəlirlərin xərclərdən çox olduğunu göstərir, müvafiq olaraq, ölkələr üçün xərclər gəlirlərdən çox olduqda isə, əksinə, saldonun mənfi olduğunu göstərir.

MAL VƏ XİDMƏTLƏRƏ VERGİLƏR - mal və xidmətlərə görə iqtisadi vahidlərdən tutulan vergilərdir.

MAL VƏ XİDMƏTLƏRİN ALINMASI – hesabat dövründə yenidən satılmaq üçün və ya istehsal prosesində istifadə edilmək üçün alınmış bütün mal və xidmətlərin dəyərini özündə birləşdirir, lakin əsas kapitalın istehlakı kimi qeydiyyatdan keçmiş kapital əmtəələri bura daxil edilmir. Yuxarıda qeyd edilmiş mal və xidmətlər emal edilərək və ya emal edilmədən yenidən satıla bilər, istehsal prosesində tam istifadə oluna bilər və nəhayət, anbarda saxlana bilər.

Statistik məqsədlər üçün bu alınmaların dəyərinə mühasiblərin xidmət haqqı, sığorta mükafatları, nəqliyyat xidmətləri kimi istehsal xərcləri də daxil edilir.

Alınmış əmtəə və xidmətlərin dəyəri, ƏDV və dövriyyə həcmi ilə bilavasitə əlaqədar olan vergi növləri istisna olmaqla, bütün vergi və rüsumlar daxil olmaqla alıcının qiymətləri ilə qiymətləndirilir.

Mal və xidmətlərin alınması aşağıdakı kimi paylaşıdırıla bilər:

- mal və xidmətlərin alındığı vəziyyətdə yenidən satılması üçün alınması;
- xammal, material, digər əmək əşyalarının və xidmətlərin alınması;
- bina və avadanlıqların istismarına çəkilmiş istehsalat xərcləri;
- satışa xərclər;
- digər istehsal xərcləri.

Mal və xidmətlərin alınması, Avropa Milli Hesablar Sistemində (AMHS) müəyyən edildiyi kimi, aşağıdakı səbəblərə görə “aralıq istehlak”dan fərqlənir:

- onlar hesabat dövründəki “istifadəyə” deyil, “alınmalar”a aiddirlər. İstifadə edilməmiş alınmalar anbarlara yığıla bilər və əksinə, istifadə edilmiş məhsullar ehtiyatlardan çıxarıla bilər və beləliklə, onlara hesabat dövrü ərzində alınmalar kimi baxılır.

- gələcəkdə emal edilmədən satılmaq məqsədi daşıyan mal və xidmətlər onlara daxil edilir.

Qeyd: Avropa İqtisadi Şurasının 4-cü direktivinə uyğun olaraq və biznes statistikada qəbul edildiyindən fərqli olaraq, “İstehsal xərcləri” “Mal və xidmətlərin alınması”ndan ayrı aparılır.

MAL VƏ XİDMƏTLƏRİN ALINMASININ ÜMUMİ DƏYƏR VƏ HƏCMİ

– istehsal vahidlərinin mal və xidmətlərin alınmasının həcminə – istehsal faktorlarının təqdim edilməsi (icarə, lizinq, müvəqqəti işçi heyəti və s.) üzrə və texniki xidmətlər, hesabat dövrü ərzində alınan və alındığı vəziyyətdə təkrar satılan və ya emaldan və məmulata daxil edildikdən sonra ya satış üçün və ya vahidin cari işi üçün nəzərdə tutulan bütün mal və xidmətlərin dəyəri daxil edilməklə, bütün mal və xidmətlərin dəyəri daxildir. Hesabat dövrü ərzində alınan, lakin istifadə olunmayan mallar anbarlara yığılır. Xırda və çox da qiymətli olmayan alətlər və kapitallaşdırılmayan avadanlıq növləri, həmçinin köməkçi materialların (sürtgü materialları, su, qablaşdırma materialları, enerji məhsulları) dəyərləri bu maddəyə daxil edilirlər. Mal və xidmətlərin alış qiymətləri, əlavə dəyər vergisi istisna olmaqla (ƏDV) və bütün vergi və rüsumlar daxil olmaqla alış qiymətlərində hesablanır.

MAL VƏ XİDMƏTLƏRİN XARİCİ İQTİSADI HESABI

– malların və xidmətlərin ixracı dedikdə, rezidentlərdən qeyri-rezidentlərə mal və xidmətlərin satışını, barter sövdələşmələrini, hədiyyələri və ya qrantları (kömək şəklində əvəzsiz mal göndərmələri), idxalı dedikdə isə rezidentlərin qeyri-rezidentlərdən əmtəə və xidmətlərin alqısını, barterini, hədiyyələrin və ya

grantların alınmasını göstərir. Milli hesablar sistemində ixrac və idxalın şərhli tədiyə balansının hesablarındakı şərhli oxşardır.

MAL VƏ XİDMƏTLƏRİN QEYRİ-BAZAR İSTEHSALÇILARI – (I)

– buraxdıqları mal və xidmətlərin böyük hissəsinin və ya buraxılışın hamısının bazar qiymətləri (“*Bazar istehsalı*”na bax) ilə satış üçün nəzərdə tutulmayan *institusional vahidlərdir*. Mal və xidmətlərin qeyri-bazar istehsalçıları mal və xidmətlərin az hissəsini bazar qiymətləri ilə sata bilərlər ki, bu da “təsədüfi satış” kimi izah edilir.

(II) – pulsuz və yaxud iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb etməyən qiymətlərlə ev təsərrüfatlarına və ya bütövlükdə cəmiyyətə mal və xidmətlər çatdıran dövlət vahidlərinə aid olan idarələr və ya ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır.

MAL VƏ NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA İDXALI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDAN İXRACI

– Azərbaycan Respublikasının *gömrük sərhədini* keçməyin əsas prinsiplərindən biridir. Bütün şəxslər eyni əsasla Azərbaycan Respublikasına idxal etmək və Azərbaycan Respublikasından ixrac etmək, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının *Gömrük Məcəlləsində* baxılmış qaydada xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Azərbaycan Respublikasına idxal etmək və Azərbaycan Respublikasından ixrac etmək o halda qadağan edilir ki, bu, ölkənin maraqlarına zidd olsun və ölkə özünün dövlət təhlükəsizliyini və ictimai asayışı, xalqın həyatını, sağlamlığını və əxlaq qaydalarını, bədii, tarixi və arxeoloji sərvətlərini, *təbii ətraf mühitini*, heyvanat və bitki aləmini, həmçinin mülkiyyətin çoxtərəfli hüquqlarını, idxal edilən mal və xidmətlərdən Azərbaycan istehlakçılarının hüquqlarını və s. qorumağa məcbur olsun. Bu zaman milli qanunvericiliyə riayət edilir və ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirilir. Qadağaya düşən ayrı-ayrı əmtəə və nəqliyyat vasitələri (onların müsadirə olunması nəzərdə tutulmayıbsa) təxirə salınmadan ya ölkə ərazisindən xaric edilməyə, ya da ölkə ərazisinə qaytarılmağa məruz qalır. İdxal və ixraca qoyulan məhdudiyyətlər ölkənin iqtisadi siyasətindən, ölkənin iqtisadi suverenliyinin əsaslarını və onun istehlak bazarını qorumaqdan, həmçinin ölkənin beynəlxalq öhdəliklərindən və ölkə vətəndaşlarının hüquqlarını pozan və digər bədxah *aksiyalara* cavabdan irəli gələrək müəyyənləşdirilir.

MALIN GÖMRÜK DƏYƏRİ – malın (malların və nəqliyyat vasitələrinin), “Gömrük tarifləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq müəyyən edilən və ona gömrük rüsumu qoyulan zaman, xarici ticarət gömrük statistikasının və xüsusi gömrük statistikasının aparılması, həmçinin malların dəyəri ilə əlaqədar, xarici ticarət sazişlərinə valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin və onlara görə dövlətin qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, bank hesablamaları daxil edilməsi ilə, ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimləməsinin digər dövlət üsullarının tətbiqindən istifadə edilən dəyəridir.

Malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi sistemi beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş belə qiymətləndirmənin ümumi prinsiplərinə əsaslanır və ölkənin *gömrük ərazisinə* gətirilən mallara şamil edilir. Onun tətbiqi qaydaları “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun müddəaları əsasında təyin edilir. Malların gömrük dəyərinin düzgün müəyyən edilməsinə nəzarət malların gömrük rəsmiləşdirilməsini aparan gömrük orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Malların gömrük dəyərinin məlumatı bəyannamə verilərkən kommersiya sirri və ya məxfi məlumat kimi müəyyənləşdirilsə, bu informasiya yalnız gömrük orqanı tərəfindən gömrük məqsədləri üçün istifadə oluna bilər və üçüncü şəxsə (digər dövlət təşkilatları daxil olmaqla) bəyannamə sahibinin xüsusi razılığı olmadan (Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla) verilə bilməz.

MALIN KEYFİYYƏTİ – müəyyən tələbatın ödənilməsi imkanlarını təmin edən və malı satıcı üçün cazibədar edən xüsusiyyətlərinin (fiziki, funksional, estetik və s.) məcmusudur. Malın keyfiyyəti hər bir bərk (texnoloji) və yumşaq (estetik) parametrlərin ekspert balla qiymətləndirilməsindən istifadə edilən parametrik indekslər sisteminin köməyi ilə qiymətləndirilir. Malın keyfiyyəti – onun rəqabət qabiliyyətinin vacib komponentlərindəndir.

MALIN TƏYİNAT (İSTEHLAK) ÖLKƏSİ - malın yükləndiyi andan məlum olan, istehlak, istifadə və ya sonrakı emalı üçün təyin edildiyi sonuncu ölkədir. Mal təyinat (istehlak) ölkəsi üzrə *ixrac*la ifadə olunur.

MALİYYƏ – ümumiləşdirici iqtisadi termindir. O, özünü istər pul vəsaitlərinin, maliyyə resurslarının, onların yaranma və hərəkət etməsində, bölüşdürülməsində və yenidən bölüşdürülməsində, istifadə edilməsində, istərsə

də təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı hesablaşmalarla, pul vəsaitlərinin hərəkət etməsi ilə, pul tədavülü ilə, pulların istifadəsilə şərtləşdirilmiş iqtisadi münasibətlərdə göstərir.

MALİYYƏ AKTİVLƏRİ – (I) maliyyə tələbatları, monetar qızıl, səhm, xüsusi borcalma hüquqları və s. formalarda olurlar. Digər iqtisadi aktivlər qeyri-maliyyə aktivlərinə aid edirlər.

(II) bir qayda olaraq, digər sahibkarın maliyyə öhdəliklərinə qarşı duran *aktivlərdir*. Maliyyə öhdəliyi bir institusional vahid tərəfindən vəsaitin digərinə verildiyi və bu vəsaitlərə malik olan institusional vahidin (kreditörün) digər vahiddən (borcludan), onlar arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, tədiyə (ödəniş) və ya bir sıra tədiyələr aldığı zaman əmələ gəlir. Belə maliyyə öhdəliyi kreditör üçün maliyyə aktiv, borclu üçün isə maliyyə passivdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun monetar qızılı və xüsusi borc alma hüquqları da həmçinin *maliyyə aktivləri* kimi qəbul edilir, baxmayaraq ki, onlar üçün müvafiq maliyyə passivləri yoxdur.

MALİYYƏ EHTİYATLARI VƏ MƏS-RƏFLƏRİ BALANSI – ərazi və ölkə səviyyəsində maliyyə və kredit-pul münasibətlərini kompleks xarakterizə edir.

Maliyyə ehtiyatlarının tam tərkibini, onların bölünmə kanallarını, ərazidə maliyyə ehtiyatlarını yaranan və xərcləyən təsərrüfatçılıq subyektlərini əhatə edir. Maliyyə ehtiyatlarının hərəkətinin ardıcıl mərhələlərini aşağıdakılar təkrar yaradır: təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyəti prosesində maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və kredit-bank sistemlərinin və əhalinin vəsaitlərinin müəyyən hissəsinin cəlb edilməsi; bu ehtiyatlardan konkret pul vəsaiti fondlarının (ilk növbədə büdcə sisteminin) artırılması; bu fondlar arasında maliyyə ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsi, onların kapital qoyuluşuna, qeyri-istehsal istehlakına və sosial transfertlərə istifadəsi. Statistik məlumatlar, bank və mühasibat hesabatları, həmkarlar ittifaqı və s. təşkilatların məlumatları əsasında matrisa şəklində tərtib edilir.

MALİYYƏ FƏALİYYƏTİ – təşkilatların qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, qısamüddətli xarakterli istiqrazların və digər qiymətli kağızların buraxılması, əvvəllər alınmış 12 aya qədər müddəti olan səhmlərin, istiqrazların və s. çıxması ilə bağlı fəaliyyətdir. Beləliklə, uzunmüddətli maliyyə investisiyaları investisiya fəaliyyətinə, qısamüddətli maliyyə investisiyaları isə maliyyə fəaliyyəti sahəsinə aiddir.

MALİYYƏ GƏLİRLƏRİ - səhmlərdən alınan gəlirlərdən, faizlərdən və oxşar gəlirlərdən ibarətdir.

Səhmlərdən alınan gəlirlər – digər korporativ müəssisələrdən alınan gəlirlər, verilmiş iqtisadi vahidin mülkiyyətində olan kapital və ya onun hissəsidir. Bu gəlirlər dividendlərə və korporativ müəssisələrin kapitalının sahibkarı tərəfindən bölüşdürülən digər gəlirlərə uyğun gəlir.

Faizlər və alınmış oxşar gəlirlər – qısa və uzun müddətli bank depozitləri, borc və istiqrazdan gəlirlər, razılaşdırılmış borclar və cari hesab üzrə debitor borcları, ticarət kreditləri və s. aid olan faizlərdir.

Maliyyə gəlirlərinə əlavələri və mal göndərənlərdən gələcəkdə olan gəlirləri və mübadilə kurslarının müxtəlifliyindən olan gəlirləri (valyuta bazarında mənfəət) də daxil etmək olar.

MALİYYƏ HESABATLARI - şirkətin maliyyə vəziyyəti və gəliri/zərəri haqqında məlumatları göstərən dövrü hesabatlardır. Onlara illik hesabatlar (balans, gəlir və ziyanların hesabı və hesablara izahlar) daxil edilir ki, bu da onlarla birlikdə vahid tamı təşkil edir. Maliyyə hesabatlarına maliyyə ili üzrə vəsaitlərin mənbələri və onlardan istifadə haqqında hesabatlar əlavə edilə bilər.

MALİYYƏ HESABI – maliyyə aktivlərinin və maliyyə öhdəliklərinin qeydiyyatı aparılan hesabdır. Hesabın sol tərəfi – satılan aktivlər çıxılmaqla alınan aktivlər; yekun - əldə olunan xalis aktivlərdir. Hesabın sağ tərəfi – ödənişlər çıxılmaqla qəbul edilən öhdəliklərdir, yekun – qəbul edilmiş xalis maliyyə öhdəlikləridir. Maliyyə hesabının saldosu, “Kapital ilə əməliyyatlar” hesabının balanslaşdırıcı maddəsinə miqdarca bərabər və işarəcə (əlamətcə) əksdir.

Milli hesablar sistemində maliyyə aktivləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) monetar qızıl və xüsusi borcalma hüquqları; 2) nağd pullar və depozitlər; 3) səhmlərdən başqa, qiymətli kağızlar; 4) ssudalar və borclar; 5) səhmlər və digər qiymətli kağızlar; 6) texniki sığorta ehtiyatları; 7) digər debitor borcları.

Maliyyə hesabı iqtisadiyyatın bölmələri və altbölmələr arasında maliyyə ehtiyatlarının hərəkətinin yekununu əks etdirir, bu prosesdə müxtəlif maliyyə aktivlərinin rolunu qiymətləndirməyə imkan verir. Qapalı tipli iqtisadiyyatda xalis kredit vermənin ümumi məbləği, iqtisadiyyatın bölmələrinin qəbul etdikləri xalis öhdəliklərin ümumi məbləğinə bərabərdir; açıq iqtisadiyyatda xalis kredit

vermələrin və bütün bölmələr üzrə qəbul edilmiş xalis öhdəliklərin məbləğlərinin cəmi, digər ölkələrə olan xalis kredit vermələrə və ya xaricə olan xalis borclara bərabər olmalıdır.

MALİYYƏ XƏRCLƏRİ - ödənilmiş faizlərdən və oxşar xərclərdən ibarətdir.

Ödənilmiş faizlər bu aktivlərin nominal dəyərindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxtda qeyd edilmiş faizlərin ödənilməsinə xarakterik olan bəzi maliyyə aktivlərinin (depozitlər, veksellər, istiqraz və kreditlər) ödənilməsinə uyğun gəlir. Əsasən, bu xərclərə istiqraz vərəqələri (və digər istiqraz növləri), ticarət kreditləri, cari hesab üzrə kredit kreditorlarının faizləri və s. daxildir.

Maliyyə xərclərinə müştərilərlə razılaşdırılmış əlavə gəlir və nağd pulların itirilməsi (valyuta bazarlarında itkilər) də daxil edilə bilər.

MALİYYƏ XİDMƏTİ – akkreditivlər, bank akseptləri, xarici valyuta, maliyyə lizinqləri, kredit xətlərinin verilməsi və s. ilə əməliyyatlarda maliyyə vasitəçilərinin xidmətinin ödənilməsi aid edilən xidmətdir. Valyuta əməliyyatlarında xidmətə görə ödəniş valyuta məzənnəsinin orta kəmiyyəti ilə alıcı (və ya satıcı) məzənnəsinin arasındakı fərqə bərabər nəzərdə tutulur. Bu kateqoriyaya həmçinin qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə komissiya haqları və broker sövdələşmələrinə, qiymətli kağızların yerləşdirilməsinə, borcun alınmasına, svopların, opsiyonların və xedjerləşdirmənin digər alətlərinin təşkilinə, maliyyə aktivlərinin saxlanmasına, maliyyə bazarlarının təşkilinə, bank kreditlərinin istifadə olunmamış hissəsinə və s. görə ödəmələr də daxil edilir.

MALİYYƏ İCARƏSİ, MALİYYƏ LİZİN-Qİ – bu, lizinq növündə icarə müddəti əmlakın nəzərdə tutulmuş xidmət müddətini təxminən tam əhatə edir, icarədar onun istifadəsindən ümumi mənfəət əldə edir və əmlaka sahib olma ilə əlaqədar bütün riskləri öz üzərinə götürür. Nəticədə, mövcud əmlak satıla və ya satılmaya bilər. Verilmiş lizinq növünə eyni zamanda əməliyyat lizinqi də daxil edilir.

MALİYYƏ İDARƏLƏRİ (“Maliyyə korporasiyaları bölməsi (sektoru)”na bax).

MALİYYƏ İLİ – dövlət büdcəsinin işləndiyi və qüvvədə olduğu müddətdir. Maliyyə ili astronomik, təqvim ili üst-üstə düşməyə bilər.

MALİYYƏ İNVESTİSİYALARI – *maliyyə aktivlərində* vəsaitlərin yerləşdirilməsidir. Maliyyə investisiyası *səhmlər, istiqrazlar*, digər *qiymətli kağızlar* şəklində çıxış edə bilər. Maliyyə investisiyasının yaranması ayrı-ayrı bölmələr və institusional vahidlər arasında maliyyə vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi və buna görə də qarşılıqlı tələb və vəzifələrin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Maliyyə investisiyasından məqsədli istifadə müəyyənləşdirilməmişdir, onlar həm kapital qoyuluşunun əlavə mənbəyi, həm də *qiymətli kağızlar bazarında* birja oyunlarının obyekti ola bilərlər.

Maliyyə investisiyaları qısamüddətli və uzunmüddətli investisiyalardan ibarətdir. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq, qısamüddətli investisiyalara öz dövründə sərbəst satılan və bir ildən çox olmayaraq mülkiyyətdə olma üçün nəzərdə tutulan investisiyalar daxildir. Digər investisiyalar uzunmüddətli investisiyalar hesab edirlər.

MALİYYƏ KAPİTALI – sənayenin inhisarçı kapitalı ilə birləşən bankın inhisarçı kapitalıdır. XIX əsrin sonunda - XX əsrin əvvəlində yaranmışdır. İstehsalın təmərküzləşməsi prosesinin bilavasitə təsiri ilə bank kapitalının yığılması və mərkəzləşdirilməsi güclənir, bu da bankların rollarının dəyişməsinə gətirib çıxarır: onlar kiçik vasitəçilərdən qüdrətli inhisarçılara çevrilirlər. Həmçinin, sənaye ilə bank arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri dəyişir: sonuncular sənaye müəssisələrinə məhdudiyyət qoymadan kredit verməklə daha çox onlara tətbiq olunur, onlara şərik çıxırlar. Qovuşmanın yol və formaları müxtəlifdir: bankların sənaye müəssisələrinin səhmlərini alması; bankların sənaye şirkətlərinin səhmlərini yerləşdirməsi; yeni səhmdar müəssisələrin yaradılmasında bankların iştirak etməsi. Bank inhisarçılığının sənayeye nüfuz etməsi ilə eyni zamanda, inhisarçı sənaye kapitalının da bank sahəsinə tətbiqi baş verir. Yəni, bank və sənaye inhisarçıları arasında çox sıx qarşılıqlı əlaqə yaranır.

MALİYYƏ KORPORASIYALARI - əsasən *maliyyə vasitəçiliyi* ilə məşğul olanlar və ya maliyyə fəaliyyəti ilə əlaqəli müəssisələrdir.

MALİYYƏ KORPORASIYALARI BÖLMƏSİ (SEKTORU) – əsas fəaliyyət növü maliyyə vasitəçiliyi hesab olunan korporasiyaların və kvazikorporasiyaların məcmusudur. Maliyyə korporasiyalarına Mərkəzi Bank; kommersiya bankları, digər maliyyə vasitəçiləri (investisiya fondları, lizinq təşkilatları və s.); köməkçi maliyyə idarələri (fond birjalrı), qiymətli

kağızlarla əməliyyatlar üzrə dəllallar və brokerlər; sığorta korporasiyaları və pensiya fondları daxildir. Dövlət, milli, xüsusi və xarici korporasiyaları fərqləndirmək lazımdır.

MALİYYƏ LİZİNQİ - (I) icarəyə verənlə icarəyə götürən arasında müqavilədir ki, onun əsasında da icarəyə verən əmtəə kapitalını alır, icarəyə götürən isə icarəyə verənə xərclərinin ödənməsi və faiz əldə etməsi imkanını verən icarə haqqının ödənilməsinə dair öhdəlik götürür. Əməliyyat lizinqinin əksinə olaraq, maliyyə lizinqi istehsal fəaliyyətinin növü sayılır; o özündə kreditə alternativ, maşın və avadanlıqların alınmasının maliyyələşdirilməsi üsulunu əks etdirir. İcarə haqqına bu halda kreditin qaytarılması və faizin ödənişi kimi baxılır.

Belə ki, lizinq alan lizinq müqaviləsinin qüvvədə olduğu dövrdə lizinq şirkətinə, amortizasiyanın tam dəyərində və avadanlıqlardan istifadəyə görə əldə edilən mənfəətdən ona çatması paya bərabər məbləği ödəyir. O, müqavilə müddəti qurtardıqdan sonra avadanlıqları qalıq dəyəri ilə almaq, avadanlıqları qaytarmaq və ya müqavilə müddətini uzatmaq hüququnu əldə edir.

(II) - maşın və avadanlıqların alınmasının maliyyələşdirilməsi metodu kimi, alternativ kreditləşdirmə hesab olunur. Bu, kreditordan borc alana verilən vəsait üzrə müqavilədir: icarəyə verən avadanlığı alır, icarədar isə müqavilədə qeyd edilmiş dövr ərzində, faizlər də daxil olmaqla, icarəyə verənə bütün və ya praktiki bütün xərcləri əhatə etməyə imkan verən icarə haqqını ödəməyi öhdəsinə götürür.

(III) - gözlənilməz risklərin və hadisələrin bütün növlərinin böyük hissəsinin icarəyə verəndən (əmlak sahibindən) hüquqi sahibkara (icarəyə götürənə) ötürdüyü lizinqdır. Zəruri hallarda mülkiyyətə sahiblik hüququnu təsdiq edən sənəd verilir və ya verilməyə bilər. Aİ-nin xarici ticarəti və üzv dövlətlər arasında ticarət üzrə statistik məlumatların tərtib olunmasında qərara alınmışdır ki, növbəti lizinq ödəmələri hesablasın və əmtəənin əhatə etdiyi bütün dəyər orada əks olunsun. Müqavilə bitdiyi vaxt icarədar qanuni sahibkara çevrilir.

MALİYYƏ LİZİNQİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ MADDİ ƏMTƏLƏRİN DƏYƏRİ - lizinq (kirayəyə vermək, icarəyə vermək) – tərəflər arasındakı razılaşma əsasında müəyyən vaxt ərzində icarəyə verən öz əmlakının bir hissəsindən istifadə hüququnu icarəyə götürənə verməsi haqqında razılaşma kimi müəyyənləşdirilir. Maliyyə lizinqi lizinqin formalarından biridir və bunun əsasında

əmlakın bir hissəsinə sahib olma hüququ ilə bağlı bütün risk və öhdəliklər nəzərəcarpacaq dərəcədə icarəyə götürənə ötürülür. Mülkiyyətə sahiblik adətən verilə və verilməyə də bilər. Bu göstəriciyə maliyyə lizinqi haqqında müqavilə əsasında vahidin istifadə etdiyi bütün maddi əmtəələrin dəyəri (və ya dəyərin qiyməti) daxil olunur. Maliyyə lizinqi üzrə istifadə olunan əmtəələrin dəyəri lizinq haqqında müqavilənin fəaliyyətə başladığı hesabat dövrünün hesabatında nəzərə alınmalıdır.

“Maddi kapital əmtəələrinə ümumi investisiya” bölgüsünə uyğun olaraq maddi əmtəələrin bütün kateqoriyaları daxil edilir:

- binaların tikintisi və yenidən qurulmasına ümumi investisiya;
- mövcud bina və tikililərə ümumi investisiya;
- tikilməmiş (boş) əraziyə ümumi investisiya;
- maşın və avadanlıqlara ümumi investisiya.

Maliyyə lizinqi üzrə istifadə olunan aktivlərə görə ödəmələr çıxılmalıdır. Həmçinin maliyyə lizinqi üzrə istifadə olunmayan əmtəələrin dəyəri də çıxılmalıdır.

1993-cü ilin MHS və Avropanın baxılmış 1995-ci il MHS versiyasına uyğun olaraq, müəssisələrin struktur statistikası haqqında Əsasnaməyə görə, lizinq formaları arasında müxtəliflik müəyyənləşdirilir.

Əməliyyat lizinqi üzrə icarə haqqı aralıq istehlak forması kimi izah edildiyi halda, maliyyə lizinqi üzrə alınmış əmtəələrin dəyəri milli hesablar sistemində “Əsas kapitalın ümumi yığımı”nın bir hissəsini təşkil edir.

Lakin maliyyə və əməliyyat lizinqləri arasındakı fərqlər çox vaxt icarəyə verənə aid edilir. Avropa İttifaqına daxil olan bir sıra üzv ölkələrdə maliyyə lizinqi əvvəllər hüquqi cəhətdən müəyyən maliyyə institutlarına xas idi, eyni vaxtda bu əməliyyat lizinqinə aid deyildi.

MALİYYƏ MƏNFƏƏTİ – dividendlər, faizlər və analoji gəlirlər kimi maliyyə gəlirləri və ödənilmiş faizlər və analoji xərclər kimi maliyyə xərcləri arasında olan fərqdır.

Maliyyə mənfəəti aşağıdakı kimi hesablanı bilər: maliyyə gəlirləri çıxılsın (-) maliyyə xərcləri, bərabərdir (=) **maliyyə mənfəəti**.

Dividentlər, faizlər və analoji gəlirlər qısa və uzun müddətli bank depozitlərinə, borc və istiqrazdan gəlirlərə aid olan faizlər, razılaşdırılmış borclar və cari hesab üzrə debitorların borclarından faizlər, ticarət kreditləri, mal göndərənlərdən gələcək dövrlərdə gəlir və əlavələr, mübadilə kurslarının fərqliliyindən gəlirlər, səhmlərin satılmasından mənfəət və digər analoji gəlirlər kimi müəyyən edilə bilər.

Faizlər və oxşar ödəmələr bu aktivlərin nominal dəyərindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxtda qeyd edilmiş faizlərin ödənilməsi xarakterik olan bəzi maliyyə aktivlərinin (depozitlər, veksellər, istiqraz və kreditlər) ödənilməsinə uyğun gəlir. Bura borclar, ticarət kreditləri və cari hesab üzrə kreditorların kreditləri üzrə faizlər də daxil edilir. Aşağıdakı maddədən maliyyə xərcləri kimi şirkətin mühasibat uçotunda tez-tez rast gəlinir: müştərilərlə razılaşdırılmış qabaqcadan ödənişlər və əlavə gəlirlər, mübadilə kurslarının müxtəlifliyindən zərərlər (valyuta bazarlarında zərərlər), maliyyə aktivlərinin satışından zərərlər (qeyd edilmiş maliyyə aktivləri və cari investisiya aktivləri) və oxşar xərclər.

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN SIĞORTALANMASI – sığortaçının, şərtləşdirilmiş hadisələrdən sonra istehsalın dayandırılması və ya istehsal həcmi azaldılması; iş yerinin itirilməsi (fiziki şəxslər üçün), müflisləşmə; gözlənilməyən məsrəflər; sövdələşmə üzrə kreditor olan sığortalanan şəxsin kontragenti tərəfindən müqavilə vəzifələrinin yerinə yetirilməməsi (yerinə yetirilməsi lazım olmayan); sığorta olunan şəxsin xidməti xərcləri (məsrəfləri) və digər hadisələr nəticəsində gəlirlərini itirmiş şəxslərin qismən və ya tam ölçüdə kompensasiyalarının sığorta ödənişləri ilə əlaqədar bağlanmış sığorta müqavilələri üzrə vəzifələrini nəzərdə tutan sığorta növlərinin məcmusudur.

MALİYYƏ STATİSTİKASI – sosial-iqtisadi statistika sahəsidir. Onun tədqiqat obyekti təkrar istehsal prosesində yaranan maliyyə-pul münasibətlərinin kəmiyyət və keyfiyyətinin təhlilidir. Maliyyə statistikası tərəfindən həll edilən məsələlərə aşağıdakılar daxildir: maliyyə-kredit idarə, müəssisə və təşkilatları üçün, hesabat formalarının işlənilib hazırlanması da daxil edilməklə, maliyyə ehtiyatları üzərində statistik müşahidələrin təşkili və metodologiyasının işlənilib hazırlanması; xüsusi balans hesablamalarının aparılması; məlumatların işlənməsinin statistik metodlarının seçilməsi; nəşrlər sisteminin işlənilib hazırlanması. Azərbaycanda statistika praktikasında uzun müddət ərzində maliyyə statistikası aşağıdakı bölmələrə ayrılmışdır: dövlət maliyyəsinin statistikası; sığorta statistikası; kredit və hesablaşmalar statistikası; əmanət kassaları və istiqrazlar statistikası; maliyyə müəssisələrinin statistikası.

XX əsrin sonlarından etibarən, Azərbaycan Respublikasında maliyyə statistikasının tədqiqi sahəsi dövlət statistika orqanları çərçivəsində dövlət maliyyəsi və pul-kredit sferasının vəziyyəti ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bu keçid

mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatla müqayisə üzrə keçid iqtisadiyyatında maliyyə sferasının vəziyyətindəki – maliyyə bazarlarının inkişafı, Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bankın rolları və funksiyalarındakı dəyişikliklər, müəssisələrin fəaliyyətinin bazar prinsiplərinə keçidi kimi əsaslı dəyişmələrin nəticəsində olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə statistikasını dövlət maliyyəsi statistikasına, vergi statistikasına, eyni zamanda dövlət idarəetmə orqanlarının işçilərinin sayı haqqında və dövlət idarəetmə orqanlarının büdcələrinin balanslaşdırılmış statistikasına deməkdir.

MALİYYƏ TƏHLİLİ – təsərrüfat subyektlərinin, sahələrin və ərazilərin maliyyə vəziyyətinin araşdırılmasına yönəldilmiş təhlildir. Bu iş maliyyə təhlilinin istiqamətlərindən və tərkibindən irəli gələn göstəricilər sisteminin işlənməsi və onun tətbiqi metodlarının seçilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Onların arasında pul vəsaitlərinin qalıqlarının və dövriyyəsinin balans uyğunluğu (əlaqəsi) metodunu; indeks metodundan və orta kəmiyyət metodundan istifadə etməklə maliyyə göstəriciləri dinamikasının statistik xüsusiyyətlərini; qruplaşdırma metodunu; hadisələrin struktur xüsusiyyətlərini; maliyyə vəziyyətinin *trendlərinin* müəyyənəndirilməsini; maliyyə-pul dəyişmələrinin *regressiyalı, korrelyasiyalı və dispersiyalı təhlilini*; təhlil olunan hadisələrin qrafiki xüsusiyyətlərini ayırmaq olar.

MALİYYƏ TƏLƏBİ - öz aralarında razılaşdırılmış müqavilədə göstərilmiş bəzi xüsusi vəziyyətlərdə sahiblərinə, kreditora digər vahiddən, debitorlardan ödəmə və ya bir sıra ödəmələr almaq hüquqı verən aktivlər hesab olunur.

MALİYYƏ UÇOTU – (I) - müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında (onun gəlirli və ya zərər gətirən olması) məlumatların formalaşmasıdır. Bu məlumat daxili istifadə üçün nəzərdə tutulduğu kimi, istənilən kənar hüquqi və fiziki şəxslər: investorlar, səhmdarlar, təchizatçılar, banklar, vergi orqanları üçün də nəzərdə tutulur.

Maliyyə uçotunun predmeti, müvafiq mühasibat hesablarında əks olunan maliyyə əməliyyatlarıdır; onun məqsədi – mənfəətliliyin, müəssisənin özünün və alınmış vəsaitlərinin vəziyyətinin, onun istifadəsinin və pula çevrilə bilməsinin maliyyə sabitliyinin müəyyən edilməsidir. Maliyyə hesabının vəzifəsi – müəssisə fəaliyyətini xarici, konyunktur (müəyyən qədər vergi vasitəçiləri vasitəsilə yaranan) şəraitlər və *idarəetmə uçotunun* istifadəsi ilə müəyyən edilən daxili

(istehsalat) imkanlarla əlaqələndirməkdir. Maliyyə uçotunun yekunları aşağıdakı maliyyə hesabatlarında öz əksini tapır: balansda, mənfəət və zərər haqqında hesabatda, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda, xalis gəlirlərin bölüşdürülməsi haqqında hesabatda, hesablar üzrə izahatlarda.

Maliyyə uçotu müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti göstəriciləri ilə sahələrarası maliyyə axınları və Milli hesablar sistemində özünün son əksini tapan təsərrüfat fəaliyyəti sahələri arasında əlaqələndirici halqadır. Kommersiya müəssisələrinin illik maliyyə hesabatı auditor yoxlamalarından sonra nəşr olunur.

Analitik maliyyə uçotu müəssisənin gəlirlərlə, vergilərlə, pul vəsaitlərinin hərəkəti və s. ilə bağlı olan xarici statistika məlumatlarının formalaşmasının əsasıdır.

(II) - standartlaşdırılmış dildə müqayisəli maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş mühasibat uçotu metodudur.

MALİYYƏ VASİTƏÇİLƏRİNİN ŞƏRTİ HESABLANMIŞ MƏHSULLARI

– maliyyə vasitəçilərinin (*“Maliyyə korporasiyaları bölməsi (sektoru)”na* bax) ümumi buraxılışının şərti dəyərini xarakterizə edən, MHS-də qəbul edilmiş göstəricidir. Cəlb olunmuş investisiyalaşdırmadan əldə olunmuş bütün gəlirlərlə faizlərin, mükafatların və s. bütün ödəmələri arasındakı fərq kimi hesablanır. Maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış məhsullarının istehlakının əks etdirilməsinin xüsusiyyətləri, onun bütünlükdə şərti sahənin istehlakına *“maliyyə vasitəçilərinin xidmətlərinin ödənilməsinin şərti hesablanması”na* aid edilməsi hesab edilir, o müvafiq sahələrin *aralıq istehlakına* aid edilmir. MHS-93-ün tövsiyələrinin maliyyə vasitəçilərinin şərti hesablanmış məhsulları təcrübəsində tətbiqi, bu xidmətlərin istehlakçı – sahələrin aralıq istehlakı arasında bölüşdürülməsinə imkan yaratmışdır.

MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ – (I) - istehsal fəaliyyətidir, bu zaman maliyyə vasitəçiləri kredit verəndən kapitalı alır və borc alanların tələbatını ödəmək üçün onları dəyişdirirlər. Onlar, depozitləri qəbul etmək və veksəl, istiqraz və digər qiymətli kağızlar buraxmaqla kapital əldə edirlər və avans ssuda və borc verməklə, qiymətli kağızlar almaqla, bu kapitaldan istifadə edirlər. Maliyyə vasitəçiləri özlərinin sonda gəlir əldə etmək məqsədləri ilə öhdəlikləri öz üzərlərinə götürərək, riskə gedirlər.

(II) - bazarda maliyyə əməliyyatlarından gəlir əldə etmək məqsədilə, institusional vahidin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik istehsal fəaliyyəti növü

kimi müəyyənləşdirilə bilər. Maliyyə vasitəçilərinin rolu onların vasitəçiliyi ilə vəsaitlərin kreditorlardan borc alanlara hərəkətini təmin etməkdən ibarətdir.

MALİYYƏ VASİTƏÇİLİYİ ÜZRƏ XİDMƏTLƏR – sığorta və pensiya təminatı məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuşlardan başqa, maliyyə vəsaitlərinin alınması və yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı xidmətlərdir. Ona dövlət, *kommersiya banklarının* və pul və maliyyə vasitəçiliyinin sair formaları (maliyyə lizinqi, müxtəlif növlərdə kreditləşdirmə, maliyyə aktivlərinin formalaşdırılması) üzrə xidmətlər daxildir.

MALİYYƏ YARDIMLARI (SUBSİDIYALARI) – institusional vahidlərin-rezidentlərin, müəyyən iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalarını stimullaşdırmaq üçün dövlətin onlara verdiyi əvəzsiz ödənişlərdir.

MALİYYƏ, KREDİT, SİĞORTA, PENSİYA TƏMİNATI XİDMƏTLƏRİNİN BURAXILIŞI – maliyyə-vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların (banklar, sığorta təşkilatları, pensiya və digər fondların) xidmətlərinin dəyəridir.

Bankların bazar xidmətləri buraxılışı maliyyə vasitəçiliyinin şərti qiymətləndirilmiş xidmət haqlarının (kreditə görə bankların aldığı və verdiyi faizlərin fərqi) həcmi və digər bank xidmətlərinin (hesabların açılması və digər bank əməliyyatları üzrə ödənişlərin) dəyərləri cəmindən ibarətdir. **Köməkçi maliyyə - vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin xidmətləri buraxılışı** maliyyə-bazarlarının (fond, valyuta, valyuta-fond birjalari) qeyri-dövlət idarəetmə xidmətlərini və broker, makler, diler firmalarının fond sərvətləri ilə birja əməliyyatları xidmətlərini əhatə edir. **Broker xidmətlərinin buraxılışı** bank və ya digər hüquqi şəxs və ya fiziki şəxs tərəfindən alınan mükafatın (bir qayda olaraq, sövdələşmə məbləğinin faizi ilə ifadə olunan) məbləği ilə müəyyən edilir. **İnvestisiya fondları xidmətlərinin buraxılışı** aşağıdakı kimi hesablanır: dividendlər, faizlər şəklində gəlirlər + (üstə gəl) cəlb edilmiş fond vəsaitlərinin maliyyə qoyuluşları üzrə digər növ gəlirlər – (çıxılsın) onun səhmdarlarına ödənilən gəlirlər. **Sığorta xidmətlərinin ümumi buraxılışı** sığortanın bütün növ mükafatları + (üstə gəl) sığortanın texniki ehtiyatlarının kapital qoyuluşlarından əldə edilmiş xalis gəlir – (çıxılsın) sığortanın bütün növləri üzrə sığorta ödəmələri, – (çıxılsın) sığortanın texniki ehtiyatlarının dəyişməsi.

MALİYYƏ-SƏNAYE QRUPU – maliyyə-sənaye qrupunun yaradılması haqqında müqavilə əsasında özlərinin maddi və qeyri-maddi aktivlərini bütünlüklə və ya qismən birləşdirən (iştirak sistemi), əsas və törəmə cəmiyyət kimi fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin məcmusudur. Maliyyə-sənaye qrupuna müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, maliyyə-kredit idarələri, investisiya institutları daxil olur. Maliyyə-sənaye qrupları texnoloji və ya iqtisadi məqsədlərlə, əmtəə və xidmətlər satışının genişləndirilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş investisiya və digər layihə və proqramların həyata keçirilməsi üçün; istehsalın səmərəlilik və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, yeni iş yerlərinin təşkili üçün; səmərələşdirici kooperasiya əlaqələrinin yaradılması, ixrac potensialının artırılması, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, müdafiə müəssisələrinin konversiyası üçün yaradılır. Maliyyə-sənaye qrupunun iştirakçısı, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, istənilən təşkilati-hüquqi formalı müəssisələr, həmçinin maliyyə-kredit və digər idarələr, investisiya institutları, o cümlədən xarici təşkilatlar ola bilər.

MAL-QARA VƏ QUŞLARIN SAYI – ev heyvan və quşlarının sayı - təsərrüfatda istifadəsi, növü, yaşı, cinsi, istehsal-iqtisadi təyinatı, cinslik tərkibi kimi bir sıra əlamətlərinə görə xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. **Təsərrüfat istifadəsi** üzrə mal-qara məhsuldar və işçi heyvanlara bölünür. **Məhsuldar mal-qara** – süd, ət, yumurta, yun və s. məhsulların alınması üçün yetişdirilən heyvanlar aid edirlər. **İşçi mal-qara** kənd təsərrüfatı və digər işlərdə qoşqu gücü kimi istifadə olunan heyvanlar aid edilir. **Kənd təsərrüfatı** heyvanlarının aşağıdakı növləri nəzərə alınır: iri buynuzlu mal-qara, qoyunlar, keçilər, donuzlar, atlar, dəvələr, kəllər, yalqlar, zebular, şimal maralları və ov maralları. Həmçinin növlərə görə quşların (qazların, toyuqların, ördəklərin, hinduşkaların və s.), dovşanların, qəfəslərdə yetişdirilən xəzli heyvanların, arı ailələrinin, ipək qurdlarının və digərlərinin uçotu aparılır.

Yaş təsnifatında yaşlı və cavan heyvanlar ayrılır. Yaşlı heyvanlar cinslərinə görə ana inəklər (camışlar) və erkək-damazlıqlar və ayrılıqda kökəltmədə olan yaşlı mal-qara kimi nəzərə alınır. Anaların sayına bütün inəklər, camışlar (südü qurumuşlar və qısırlar daxil olmaqla), əsas və yoxlanmış donuzlar, həmçinin 3 yaşdan böyük madyanlar və bir yaşdan yuxarı dişi qoyunlar, dişi keçilər və toğlular (onların bala verib-verməməsindən asılı olmayaraq) daxil edilir. Cavan heyvanlara yetişdirilmiş cavan heyvanlar,

ətə kəsilmək üçün nəzərdə tutulmuş kökəltmədə olan cavan heyvanlar aid edilir. Kiçik yaşda olan cavan heyvanlar yaş qruplarına və cinslərinə görə bölüşdürülür. **İstehsal – iqtisadi təyinatına** görə mal-qara əsas və dövriyyə fondlarına aid edilir. **Cinslik tərkibinə** görə mal-qaranın hər bir qrupu cinsliyi üzrə bölünür, cinslik hüdudunda təmiz cinsli heyvanlar ayrılır, o cümlədən siniflər və qatışıqlar üzrə.

Kənd təsərrüfatı heyvanları müəyyən tarixə (ayın, ilin əvvəlinə) fiziki vahidlərlə (başla) nəzərə alınır. Bir sıra göstəricilərin təhlili və hesablanması üçün dövrə görə (ay, rüb, il) orta göstəricilər müəyyənləşdirilir. Ən dəqiq verilmiş heyvan qrupu üzrə yem günlərinin cəminin dövrdə olan günlərin sayına bölünməsi ilə tapılır (yem günü – gün ərzində bir baş heyvanın təsərrüfatda olmasıdır). Orta say hər ay ayın əvvəlinə heyvanların mövcudluğu haqqında məlumatlar əsasında orta xronoloji düstur üzrə hesablana bilər. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının bütün növ və qruplarının ümumi göstəricilərini müəyyənləşdirmək üçün heyvanların ayrı-ayrı növlərinin və qruplarının sayları şərti başa bölünür. Şərti vahid kimi yaşlı iri buynuzlu mal-qaranın baş sayı qəbul edilmişdir.

MAL-QARANIN ÜMUMİ BAŞ SAYI - müvafiq mal-qara növünün bütün yaş qrupları üzrə sayını əks etdirir.

MALLAR – (I) - natura vahidləri ilə (ədədlə, tonla, metrə və s.) ifadə oluna bilən, müəssisələrdə istehsal olunmuş məmulatlar, detallar, komplektləşdirici hissələr və s. hesab edilir.

(II) - tələbat olan, mülkiyyət hüququ müəyyənləşdirilə bilən və bazarda əməliyyatların həyata keçirilməsi yolu ilə mülkiyyət hüququ bir institusional vahiddən digərinə verilə bilən fiziki predmetdir (əşyadır). Onlara tələbat var, çünki ev təsərrüfatlarının və cəmiyyətin tələbatının və ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilir bilər və ya digər mal və xidmətlərin istehsalı üçün istifadə olunurlar. İstehsal və mal mübadiləsi tamamilə ayrı-ayrı fəaliyyət növləri hesab edilir. Bir sıra mallar mübadiləyə heç vaxt daxil olunmaya bilər, digərləri isə dəfələrlə satıla və alına bilər. Malların istehsalının onun sonrakı satışı və ya yenidən satışından ayrılması xidmətlər üçün xas olmayan iqtisadi vacib xarakteristika hesab edilir.

MALLARIN APARILMASININ GÖMRÜK MƏNTƏQƏSİ – ölkənin gömrük ərazisindən malların aparıldığı ərazidir.

MALLARIN GƏTİRİLMƏSİ VƏ GÖNDƏRİLMƏSİNƏ MÜVƏQQƏTİ İCAZƏ – bu prosedura bir ölkənin gömrük ərazisində ölkənin malları sayılmayan, aşınma nəticəsində normal qiymət azalması istisna olmaqla, dəyişməz vəziyyətdə reeksport üçün nəzərdə tutulmuş malların idxalı zamanı ticarət siyasəti tədbirlərinə məruz qalmadan bütövlükdə və ya qismən rüsumlardan azad olunmasına imkan verir.

MALLARIN GƏTİRİLMƏSİNİN GÖMRÜK MƏNTƏQƏSİ – ölkənin gömrük ərazisinə malların gətirildiyi məntəqədir.

MALLARIN HƏRƏKƏT KANALLARI - malların hərəkəti prosesinin iştirakçılarının məcmusudur. Malın istehsalçıdan istehlakçıya gedən yolda hərəkətinin sürəti və ardıcılığı malların hərəkəti kanalından asılıdır. Malların hərəkəti kanalı birbaşa və dolaylı olmaqla, iki hissəyə ayrılır. **Birbaşa** mal hərəkəti kanalı və ya sıfır səviyyəli kanal - istehsalçı öz şəxsi ticarət şəbəkəsindən istifadə etməklə istehlak bazarında, vasitəçilərin iştirakı olmadan özü çıxış etdiyi vaxt yaradılır. **Dolaylı** mal hərəkəti kanalı müstəqil ticarət vasitəçilərinin (distrübütorların) iştirakını nəzərdə tutur və bir pilləli (bir vasitəçi - adətən, pərakəndə və ya topdansatış - pərakəndə ticarət firması), iki pilləli (iki vasitəçi - topdansatış və pərakəndə), üç və daha çox səviyyəli formalara bölünür. Müstəqil vasitəçilərin pillələrinin sayı mal hərəkəti kanalının uzunluğunu müəyyən edir. Mal hərəkəti kanalının iştirakçıları məlumat mübadiləsini həyata keçirir, bəzən isə razılaşdırılmış və qarşılıqlı sərfəli olan bazar siyasətinin işlənməsi, öz potensiallarından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə müqavilə (şərti və vertikal marketing sistemi adlanan sistem yaradılır) münasibətlərinə girişirlər.

MALLARIN HƏRƏKƏTİ HAQQINDA MƏLUMATLARIN KONFİDENSİALLIĞI - ölkələrin əksəriyyəti mal axınlarının hərəkəti haqqında məlumatların konfidsiallığının təmin olunması üçün tədbirlər görürlər. Ölkədən asılı olaraq, bu sahədə qanunvericilik, məxfiliyin tətbiqi şərtləri və vacibliyi dəyişir.

Konfidsiallıq təsnifatın ən aşağı səviyyəsinə tətbiq edilir; buna görə də o, Kombinə edilmiş Nomenklaturanın bütün kompleksinə və ya altmövqələrin yalnız bir hissəsinə aid ola bilər. Məxfilik xüsusiyyəti idxal və ixrac haqqında məlumatlarla məhdudlaşar və yalnız ayrı-ayrı elementlərə aid ola bilər: dəyər, statistik üsullar, miqdar, partnyor-ölkə və s.

Konfidensiallığın iki növü fərqləndirilir: məhsulların konfidensiallığı və ticarət partnyoru olan ölkənin konfidensiallığı.

MALLARIN HƏRƏKƏTİNİN XÜSUSİ NÖVLƏRİ – mal hərəkətinin xüsusi növləri dedikdə, hərəkət, malın mənsəyi, əmtəə hərəkətini aparıcı edən ticarət əməliyyatının xüsusiyyəti, ya ixracatçı və ya idxalçı haqqında məlumatları şərh etməyə imkan verən xüsusi xarakteristikaya malik növlər nəzərdə tutulur (məsələn, poçt, təyyarə, dəniz, avtonəqliyyatla göndərilmə).

MALLARIN KEYFİYYƏTİ HAQQINDA SERTİFİKAT – malların keyfiyyətini təsdiq edən şəhadətnamədir. Bu şəhadətnamədə məhsulun xarakteristikası verilir, yaxud malların keyfiyyətinin müəyyən standartlara, ya da sifarişin texniki şərtlərinə uyğun olduğu təsdiq edilir. Malların keyfiyyəti haqqında sertifikat müvafiq komponentlərə malik olan təşkilatlar, dövlət orqanları, ticarət palataları, xüsusi laboratoriyalar tərəfindən, həm ixrac edən ölkədə, həm də idxal olunan ölkədə verilir. Bəzən tərəflər sertifikatın müxtəlif nəzarət və yoxlama idarələri, institutlar, ölçü və çəki palataları və digər təşkilatlar tərəfindən verilməsi haqqında razılığa gəlirlər. Malların keyfiyyəti haqqında sertifikatı istehsalçı firma da (müqavilənin şərtlərinə müvafiq olaraq) verə bilər.

MALLARIN PASSİV (ÇIXIŞ) EMALI – bu qayda gömrük ərazisindən malların emal olunması (məsələn, sifarişçinin xammalının emalı, təmir, ...) məqsədi ilə müvəqqəti ixracına imkan verir, yuxarıda göstərilən əməliyyat nəticəsində əldə olunan mallar isə idxal rüsumunun ödənilməsindən tam və ya qismən azad edilməklə, azad tədaviyə buraxılır.

MALLARIN RƏQABƏTƏ DAVAMLILIĞI – alıcının konkret tələbatının ödənilməsini təmin edən malın keyfiyyət və dəyər xarakteristikalarının məcmusudur. Malın rəqabətə davamlılığı onun rəqib maldan ilk növbədə səmərəli yekun xərclərinə (malın əldə edilməsi və onun istismar xərcləri də daxil olmaqla), ikinci növbədə isə yalnız rəqib mala müqavimət göstərmək deyil, hətta onu üstələməklə fərqləndirən bazar tələbatına uyğunluğunu nəzərdə tutur.

MALLARIN SƏRBƏST DÖVRİYYƏYƏ BURAXILMASI – bu rejimdə malların gömrük statusu verilir. Bu rejimə uyğun olaraq, ticarət siyasəti tədbirləri tətbiq edilir, malların idxalında

digər zəruri rəsmiyyətçiliklər, həmçinin qanuni qaydada vergi qoyma üzrə rəsmiyyətçiliklər (milli səviyyədə və ya vergilərdə rəsmiyyətçiliklər istisna olmaqla, məsələn, ƏDV) yerinə yetirilir.

MAL NİŞANI (TİCARƏT NİŞANI) - malların identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) üçün istifadə edilən, özündə simvol, şəkil və yazını əks etdirən əmtəə adıdır. Mal nişanı özündə oxuma və tələffüz etmə hissəsini birləşdirən *nişan adını* və şəkindən, monoqramdan, çalar və ya malın, yaxud firmanın adını əmələ gətirən xüsusi şriftdən, bəzəkli yazılan hərflərdən (loqotipdən) ibarət olan *nişan işarəsini* (emblemi) birləşdirir. Mal nişanı qanuni olaraq qeydiyyatdan keçirilir və mühafizə olunur. Mal nişanları bir istehsalçının və ya satıcının malını başqa satıcıların, istehlakçıların oxşar əmtəələrindən fərqləndirməyə imkan verir.

MANAT – Azərbaycan Respublikasının pul vahididir (Azərbaycan manatı), 100 qəpiyə bölünür. 1992-ci ildən dövriyyəyə buraxılmışdır.

MANTİSSA (loqarifmin əsir hissəsi) – üzən nöqtələrin sayının əhəmiyyətli hissəsidir. Üzən nöqtə ilə istənilən rəqəm mantissanı əks etdirən ədədlərin hasili şəklində verilir və üzən nöqtələrin sayına bərabər səviyyəyə yüksəldilmiş, üzən nöqtələrlə miqdarın hesablanması sisteminin əsasıdır.

MARJA – (I) - 1) malların birja bülletenlərində göstərilən satıcı qiyməti ilə alıcı qiyməti arasındakı fərkdir; **2)** faiz tarifrərinin (məsələn, bank tərəfindən cəlb edilən əmanətlər və verilən ssuda (borc) üzrə tariflər arasında), yaxud Mərkəzi Bank tərəfindən yenidən maliyyələşdirmə tarifi və bank kapitalından müəssisələrə verilən kredit tarifi (dərəcəsi) arasındakı fərqi miqdarıdır. Marja kredit təşkilatının xərclərinin ödənilməsinin zəruriliyi və müəyyən gəlirin təmin edilməsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

(II) - satış qiyməti ilə maya dəyəri arasındakı fərkdir.

Marja, bir qayda olaraq, onun uyğun gəlidiyi maya dəyəri əsasında müəyyən edilir.

MARKER - məlumatların işlənməsini təmin edən, xidməti funksiyaları yerinə yetirmək üçün *məlumatların maşın daşıyıcılarına* köçürülən xüsusi işarədir. Qeyd olunan zonanın əvvəlinə və yaxud ondan sonra yerləşdirilir.

MARKETİNG – (I) - tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş və bazar konyunkturuna haqqında məlumat əsasında həyata keçirilən, bazarın

öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışının idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətdir. O, malların satışının stimullaşdırılması, tədavi üçün inkişafı və sürətləndirilməsi, tələbatın daha yaxşı təmin edilməsi naminə və mənfəətin alınması məqsədilə həyata keçirilir. Bazar konyunkturası haqqında məlumat bazardakı əmtəələrin vəziyyəti və xarici amillər haqqında aşağıdakı məlumatları əhatə edir: istehlakçıların davranışı; rəqabət; nailiyyət və texnologiya; yeniliklər; hökumətin fəaliyyəti və qanunvericilik aktları; kütləvi informasiya vasitələri; iqtisadiyyatın vəziyyəti və inkişaf proqnozları; inflyasiya səviyyəsi; istehsal xərclərinin dinamikası və s. *Marketing tədqiqatları* bazarda əmtəələrin vəziyyətinin idarə olunması və tənzimlənməsi üzrə qərarların qəbul edilməsi üçün əsas hesab edilir və məhsulların xarici görünüşünə və qiymətinə, istehsal və satışın parametrlərinə (satışın həcmi və yeri, satış kanalları və nəqliyyat növləri, malgöndərənlər, vasitəçilər və s.), əmtəələrin hərəkət şərtlərinə (reklam, satışın stimullaşdırılması) və sairə bilavasitə təsir göstərir. İstehlakçılardan asılı olaraq, marketingin üç növü bir-birindən fərqlənir: sənaye (sənaye müəssisələri); istehlak (əhali); beynəlxalq.

Reklam marketingin tərkib hissəsidir. Fərqləndirilmiş, konversiya, təmərküzlənmiş, kütləvi, əks təsir göstərən, inkişaf etdirən, strateji və məqsədli marketing formaları mövcuddur.

(II) – bazarın genişlənməsinə və saxlanmasına yönəldilmiş işgüzar fəallığın bütün növləridir. Marketing özündə bazarın öyrənilməsi və tədqiqatını, reklamların təşkilini, satışın stimullaşdırılmasını, sponsorların axtarışını, firmalar üçün ayrı-ayrı şəxslərlə və ya ictimai təşkilatlarla əlaqələrin axtarışını birləşdirir. Bu xidmətlər “müəssisə daxilində” də göstərilə bilər. Bu zaman investisiya qoyuluşu, iş qüvvəsinə sərf olunan xərclər də daxil olmaqla, istehsal dəyəri üzrə müəyyənləşdirilməlidir və ya üçüncü tərəfdən alın bilər.

MARKETING XƏRCLƏRİ – bazarın genişləndirilməsinə və ya xidmətinə yönəldilmiş işgüzar fəallığın bütün növləri kimi müəyyənləşdirilir. Marketingə bazarın öyrənilməsi, reklamların təşkili, satışın stimullaşdırılması, sponsorlaşdırma və ictimaiyyətlə əlaqələr daxildir. Bu xidmətlər müəssisənin özü tərəfindən həyata keçirilə bilər və bu halda kapital qoyuluşu, işçi qüvvəsinə məsrəflər də daxil edilməklə, istehsal xərclər üzrə hesablanmalıdır və ya üçüncü şəxslərdən alın bilər. Bu xərclərin yalnız bir hissəsi investisiya xarakterinə malikdir, qalan hissəsi isə

istehlak hesab edilir. Marketingə xərclərdə investisiya ilə istehlak arasında dəqiq sərhəd qoymaq mümkün deyildir və onların dəqiq müəyyənləşdirilməsi ehtimal ki, məlumatların yığılmasında böyük problemlərə səbəb olardı. Belə problemləri azaltmaq üçün məlumatları yığmaq məqsədi ilə bir sıra parametrik sadələşdirmələrin aparılması zəruri olur.

Marketingə xərclərin ölçülməsi aşağıdakılarla məhdudlaşdırılmalıdır:

- gözlənilən qazancın bir ildən artıq (keçmiş) müddət ərzində əldə edilməsi mümkün olacaq yeni məhsulları əhatə edən uzunmüddətli marketing xərcləri ilə;
- gözlənilən qazancı bir ildən artıq (keçmiş) müddət ərzində əldə edilməsi mümkün olacaq yeni sahələri və ya bazarın segmentlərini əhatə edən marketing xərcləri ilə;
- müəssisənin strateji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan marketing xərcləri ilə.

MARKETING XİDMƏTİ - tələbatı ödəmək və gəlir əldə etmək məqsədilə *xidmətin* göstərilməsinə (istehsalı və satışına) yönəldilmiş fəaliyyət növlərinin məcmusudur.

MARKETING MƏLUMATLARI – *marketing tədqiqatlarında* istifadə edilən rəqəmli məlumatlar, faktlar, qiymətlər və informasiyalardır. Marketing məlumatları iki növə bölünür: xarici və daxili. **Xarici** – müəyyən məqsədlər üçün müxtəlif idarə və təşkilatlar tərəfindən yığılan, ancaq firmanın marketingində istifadə edilən məlumatlardır. Belə məlumatlar bazar strukturları vasitəsilə kommersiya əsasında əldə olunur. Dövlət Statistika Komitəsinin, digər dövlət, ictimai və elmi təşkilatların məlumatları, kütləvi informasiya vasitələrinin materialları, reklam nəşrləri və s. bura daxildir. **Daxili** məlumatlar firmanın özü tərəfindən yığılır və işlənib hazırlanır. Daxili məlumatlar öz növbəsində konkret marketing fəaliyyəti üçün xüsusi yığılan **birinci** məlumatlara, digər məqsədlər üçün toplanan, lakin marketingin ehtiyacları üçün istifadə edilən (məsələn, mühasibat hesabları) **ikinci** məlumatlara bölünür.

MARKETING TƏDQIQATI – *marketingin* tərkib hissəsidir, onun məlumat-təhlil tələbatını təmin edən, istənilən tədqiqat fəaliyyətidir. Marketing tədqiqatı metodologiya baxımından özündə statistika, ekonometriya, sosiometriya, kvalimetriya, bixeviorizm və spesifik (xüsusi) marketing metodlarının mürəkkəb birliyini əks etdirir. Marketing tədqiqatının iki istiqaməti fərqləndirilir: kəmiyyət qiymətləri, hesablamaları

və modellərindən istifadə edən **formalaşdırılmış** və keyfiyyət, atributiv və alternativ xüsusiyyətlərdən istifadə edən **təsviri** istiqamət. Bir sıra ölkələrdə marketing tədqiqatı və marketing strategiyasının əsaslandırılması əmtəəni istehsal edən və satan firmaların (xüsusən orta və kiçik) özləri deyil, onların sifarişi ilə və kommersiya əsasında ixtisaslaşdırılmış marketing və konsaltinq firmaları tərəfindən həyata keçirilir. Marketing tədqiqatının məqsədi mallar və xidmətlər, tələb və təklif bazarının, istehlakçıların davranışının, bazar konyunkturasının, qiymətlərin dinamikasının vəziyyətini öyrənməkdən ibarətdir.

MARKETINGQƏ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARI – xərclərin bir hissəsi marketing üzrə investisiyaya daxil edilən, qalan hissəsi isə faktiki istehlak xərcləri hesab olunan qoyuluşdur. İnvestisiyalar və istehlak xərcləri arasında marketing üzrə xərclərə aşkar hədd qoyulması, ehtimal ki, çoxsaylı suallara gətirib çıxaracaqdır. Bu problemin asanlıqla həlli üçün bir sıra pragmatik sadələşdirmə etmək lazımdır. Marketingə investisiyalar uzunmüddətli marketing ilə məhdudlaşdırıla bilər ki, bu da yeni məmulatın marketingini, yeni satış rayonları və ya bazar segmentləri üzrə xərcləri və vahidin strateji mövqelərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş marketing üzrə tədbirlərə çəkilən xərcləri əhatə edir.

MARKETINGQİN ƏTRAF MÜHİTİ – marketing fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir göstərən daxili, xarici güclərin və amillərin məcmusudur. Marketingin ətraf mühiti mikro və makro səviyyələrə bölünür. **Mikro mühitə** firma tərəfindən nəzarət olunan qeyri-tipik **daxili** amillər (firmanın ölçüsü və strukturu, onun rəhbərliyi, işçi heyəti, marketing xidməti) və **xarici** güc və amillər (mal göndərənlər, ticarət vasitəçiləri, müştərilər, rəqiblər, ictimai rəy) aid edilir. **Makromühit** qlobal, ümumilikdə bazara, həm də hər bir firmaya təsir göstərən, firma tərəfindən nəzarət olunmayan amilləri təşkil edir. Onlara sosial-demoqrafik və iqtisadi amillər; əhalinin mədəni-maarif səviyyəsi, elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi, təbii-coğrafi və ekoloji şərait, siyasi-hüquqi mühit, məlumat mühiti aiddir. Firma makromühit amillərinə nəzarət olunması imkanına malik deyil və onların fəaliyyətinə uyğunlaşmalıdır. Bu məqsədlə, marketing tədqiqatları və biznes-statistika makromühit amillərinin bazar fəaliyyətinə təsirini öyrənir və modelləşdirir.

MARKET-MEYKER – 1) birja və birjadan kənar *qiymətli kağızlar bazarının* dileri

(vasitəçisi) hesab edilən maliyyə şirkətidir və öz fəaliyyət miqyasının təsiri ilə özü tərəfindən qiymətləndirilən kağızların bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində iştirak edir; 2) fond bazarında proseslərin gedişini izləyən, inkişaf meyllərini, gözlənilən gəlirliliyi, qiymətli kağızların etibarlılığını qiymətləndirən bazar iştirakçılarına qiymətlər, məzənnə, dividendlər haqda məlumat verən fond birjasının yüksək ixtisaslı işçisi, qiymətli kağızlar bazarının meneceridir.

MARKOV PROSESİ – istənilən t_n vaxt anında prosesin ehtimal olunan xüsusiyyətinin sistemin necə və nə vaxt müəyyən vəziyyətə çatmasından deyil, gələcəkdə yalnız onun t_n vaxt anındakı vəziyyətindən asılı olduqda, sistemdə baş verən nəticəsiz, təsadüfi prosesdir. Markov prosesinin bir neçə növü fərqləndirilir.

MARTEN SOBASININ FAYDALI HƏC-MİNDƏN İSTİFADƏ ƏMSALI – sutka ərzində marten sobasının 1 m² sahəsindən çıxarılan poladla xarakterizə edilən, qara metallurgiyada texniki-iqtisadi göstəricidir. Əridilmiş poladın kəmiyyətinin təqvim metr-sutkaların kəmiyyətinə bölünməsi ilə təyin edilir. Təqvim metr-sutkaların həcmi marten sobasının dibinin sahəsinin (m²) dövr ərzindəki təqvim sutkaların sayına vurması ilə təyin edilir. Marten sobasının faydalı həcmindən istifadə əmsalı nə qədər yüksək olursa, marten sobasından istifadə də bir o qədər yaxşı olur.

MASKA (proqramlaşdırmada) – işarələrin, simvolların, ikilik rəqəmin kombinasiyasıdır. Belə kombinasiyalar EHM-də əməliyyatların yerinə yetirilməsi şərtlərini müəyyənləşdirir.

MASKULİNİZASIYA (lat. *masculus* – kişi), (**demoqrafiyada**) – əhali strukturunun cinsə görə kişilərin payının artması tərəfinə dəyişməsidir.

MAŞIN QRAFİKASI – *hesablama texnikası* vasitələrindən istifadə etməklə, qrafik məlumatların işlənməsidir.

MAŞIN VƏ AVADANLIQLAR – (I) - natura-maddi əlamətlərinə görə *əsas fondların* növləridir. Maşın və avadanlıqlara enerjini, materialları və informasiyanı başqa şəkllə salan qurğular aiddir. Əsas (üstün olan) təyinatından asılı olaraq, maşın və avadanlıqlar energetika (güc), işçi və informasiya maşın və avadanlıqlarına bölünürlər.

Energetika avadanlıqlarına (güc maşın və avadanlıqlarına) istilik və elektrik enerjisi istehsal edən maşın-generatorlar, istənilən növdən olan enerjini (su, külək, istilik, elektrik və s. enerjini) mexaniki, yəni hərəkət enerjisinə çevirən maşın-mühərriklər aid edilir.

İş maşın və **avadanlıqlarına** əmək əşyalarına (emal edilən əşyalara) mexaniki, termiki və kimyəvi təsir göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş maşın, alət, aparat və digər avadanlıqlar aid edilir. Göstərilən əmək əşyaları bərk, maye və qazabənzər vəziyyətdə ola bilər. Onların forma, xüsusiyyət, hal və vəziyyətini dəyişmək məqsədilə istifadə edilən sənaye məhsullarının istehsalı üçün avtomatlaşdırılmış maşın və avadanlıqlar, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət, anbar, su təchizatı və kanalizasiya, sanitariya-gigiyena avadanlıqları, energetika və informasiya maşın və avadanlıqlarından başqa, maşın və avadanlıqların bütün digər növləri daxil olmaqla, texnoloji avadanlıqların bütün növləri daxildir.

İnformasiya maşın və avadanlıqları informasiyaların dəyişdirilməsi (şəklinin) və saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur (rabitə sistemi avadanlıqları, həmçinin ölçü və idarəetmə vasitələri; hesablama texnikası və orqtexnika; informasiyaların vizual və akustik əks etdirilməsi; informasiyanın saxlanması və s.).

(II) - “Əsas kapitalın alınması” bölməsinin alt bölməsidir.

Bu bölməyə müəssisələrdə və ona bitişik binalarda və sahələrdə istifadə olunan maşın avadanlıqları (ofis avadanlıqları və s.), nəqliyyatın xüsusi vasitələri, digər maşınlar və avadanlıqlar daxildir. İnvestisiyalar ümumi dəyər üzrə, başqa sözlə, satış və ya yenidən qiymətləndirmə nəzərə alınmadan qiymətləndirilir.

MAŞIN VƏ AVADANLIQLARA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI

– ofis avadanlıqlarına, bilavasitə müəssisələrdə istifadə olunan xüsusi nəqliyyat vasitələri daxil edilməklə, maşın və avadanlıqlara, digər maşın və avadanlıqlara, müəssisənin ərazisindən kənarda istifadə olunan avtonəqliyyat və gəmilərin bütün növlərinə, məsələn, avtomobillərə, yük maşınlarına və avtobuslara, həmçinin bütün növlərdən olan xüsusi nəqliyyat vasitələrinə, gəmilərə, dəmir yolu vaqonlarına və s. investisiya qoyuluşlarıdır.

MAŞIN VƏ AVADANLIQLARA QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSİYALAR

– obyekt daxilində istifadə olunan maşınların (idarə avadanlıqlarının və s.), xüsusi nəqliyyat vasitələrinin, obyekt xaricində istifadə olunan digər maşın və avadanlıqların, bütün növ hərəkət

vasitələrinin və gəmilərin, yəni avtomobillərin, ticarət nəqliyyat vasitələrinin və yük maşınlarının, həmçinin hesabat dövrü ərzində əldə edilmiş yeni və ya işlənmiş bütün növ xüsusi hərəkətedici vasitələrin, gəmi, dəmir yolu vaqonlarının və s. dəyərləri daxildir. Mövcud kapital mallarının istehsal gücünü artıran və ya xidmət vaxtını uzadan bütün dəyişikliklərin, yaxşılaşdırmaların, yeniləşdirmələrin və əlavələrin dəyərləri də həmçinin bu göstəriciyə daxildir.

Şirkətlərin birləşməsi yolu ilə əldə olunmuş maşın və avadanlıqların dəyərləri, texniki xidmətə çəkilən cari xərclər isə bu göstəriciyə daxil edilmir.

Maşın və avadanlıqlara qoyulan ümumi investisiyalar “*Maddi mallara qoyulan ümumi investisiyalar*” göstəricisinin bir hissəsidir.

MATERIAL DÖVRİYYƏ VASİTƏLƏRİNİN EHTİYATLARI

– aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) sonradan emal edilmək, satılmaq, digər vahidlərə göndərmək və ya digər məqsədlər üçün istifadə etmək üçün onu hazırlayan vahiddə (müəssisədə) qalan məhsul ehtiyatlarından;
- b) digər vahidlərdən alınmış və ondan aralıq istehlak kimi istifadə üçün və ya sonradan emal edilmədən, yenidən satılmaq üçün nəzərdə tutulmuş məhsul ehtiyatlarından.

MATERIALIN FAYDALI MƏSRƏFİ

– hazır məmulatın kütləsini təşkil edən materialın həcmidir (kütləsidir). Məmulatın çertyoju və hesablanmış kütləsi (həcmi) üzrə müəyyən edilir. Materialın faydalı məsrəfinin ümumi məsrəfə olan nisbəti *materialdan istifadə əmsali* adlanır. Bu göstərici (*materialdan istifadə əmsali*) ən çox maşınqayırmada öz praktiki istifadəsini tapır. Materialın faydalı məsrəfi əsas materialdan istifadənin səmərəliliyini əks etdirir. Belə ki, vahid və materialdan istifadə əmsali arasındakı fərq - emal zamanı yaranmış tullantıların və itkinin nisbi kəmiyyətidir.

MATRİLOKAL NİKAH (lat. *mater* – ana və *logus* – yer) – nikah bağlandıqdan sonra ər-arvadın arvadın valideynlərinin evində (ev təsərrüfatında) yerləşməsidir.

MAYA DƏYƏRİ – müəssisənin məhsulun istehsalına və satışına çəkdiyi cari xərclərin pul formasında ifadəsidir. Maya dəyəri – müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricidir və gəlirlərin hesablanması üçün zəruri bazadır. Məhsulların istehsalı və satışı (işin yerinə yetirilməsi, xidmət göstərilməsi) prosesində istifadə olunan təbii ehtiyatlar, xammallar,

materiallar, yanacaq, enerji, istehsal vasitələri (əsas vasitələr), əmək ehtiyatları və s. üzrə bütün xərclər, faktiki xərclərin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qüvvədə olan norması həddində və ya onlardan artıq olmasından asılı olmayaraq, maya dəyərinə daxil edilir. Maya dəyərinin (iş, xidmət) müəyyən edilməsində kalkulyasiyaya məhsulun istehsalı, işin yerinə yetirilməsi, xidmət göstərilməsi və onların satışı ilə əlaqəli bütün faktiki məsrəflər daxil edilir. İstehsal və satışla əlaqəli olmayan məsrəflər maya dəyərinə daxil edilmirlər.

Gəlirə vergisi məqsədləri üçün faktiki istehsal məsrəfləri qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş, qüvvədə olan normativlərə qarşı faktiki məsrəflər nəzərə alınmaqla təshih edilə bilər.

İstehsaldan buraxılmış mallarla birlikdə, o, istehsal fazasından tədavül fazasına keçir. Buraxılmış məhsulun maya dəyərini müəyyən etmək üçün dövrlər üzrə məsrəflərə hədd qoyulması zəruridir. Müəyyənləşdirmək lazımdır ki, onlardan hansı digər dövr ərzində istehsal olunan, digər məhsulun maya dəyərinə aiddir. Məhsulun maya dəyərinin müəyyən edilməsi zamanı, onun istehsal və satışına məsrəflərin yekunu qalıqların dəyişməsi ilə təshih edilir.

MAYA DƏYƏRİ ÜZRƏ GÖSTƏRİCİLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

- şirkətin öz əsas fondlarını onların faktiki alınma qiymətləri və ya istehsal xərcləri üzrə qeydiyyatdan keçirməli olduğunu göstərir. Bu prinsip vaxt keçdikcə əsas fondların dəyərində baş verən dəyişikliyə görə şirkətə məxsus olan əsas fondların real qiymətləndirməsini əldə etməyə imkan vermir.

Avropa Şurasının 4-cü direktivinin 35-ci bəlməsində əsas fondları qiymətləndirərkən aşağıdakıların nəzərə alınmasını tövsiyə edən əsasnamə vardır:

(a) aşağıdakı (b) və (c) maddələrinə əks olmamaqla, əsas fondlar alınma qiyməti və ya istehsal xərcləri üzrə qiymətləndirilməlidir;

(b) məhdud səmərəli xidmət müddətli əsas fondların alınma qiyməti və ya istehsal xərcləri bütün səmərəli xidmət müddəti ərzində belə aktivlərin dəyərini sistematik olaraq hesabdan silmək üçün hesablanmış təshihlərin miqdarı qədər azaldılmalıdır;

(c) (aa) məbləğ təshihləri maliyyə əsas fondları ilə münasibətdə elə aparılmalıdır ki, onlar daha aşağı qiymətlə qiymətləndirilsin və bu da mühasibat balansında onun tərtib edilməsi vaxtına qeyd edilə bilsin;

(bb) məbləğ təshihləri maliyyə əsas fondları ilə münasibətdə, səmərəli xidmət müddətinin məhdudlaşdırılıb-məhdudlaşdırılmamasından asılı

olmayaraq, elə aparılmalıdır ki, onlar daha aşağı qiymətlə qiymətləndirilsin və bu da mühasibat balansında onun tərtib edilməsi vaxtına qeyd edilə bilsin (əgər onların qiyməti daimi olaraq enirsə);

(dd) (aa) və (bb) maddələrində göstərilmiş daha aşağı qiymətlə qiymətləndirmə, məbləğ təshihinin aparıldığı səbəb aradan qalxmışsa, davam etdirilməyə bilər;

(d) əgər əsas fondların dəyəri yalnız vergi məqsədləri üçün təshih edilsə, bu zaman bu təshihlərin miqdarı və onları əmələ gətirən səbəblər hesabların qeydlərində göstərilməlidir.

MAYA DƏYƏRİNİN KALKULYASIYASI (HESABLANMASI)

– hər növ məhsul, iş və ya xidmət vahidinə düşən məsrəf maddələri üzrə xərclərin müəyyən edilməsidir. Maya dəyərinin kalkulyasiyası məhsul vahidinin istehsalına və satışına, konkret məhsul növlərinə, həmçinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işlərin ayrı-ayrı növlərinin yerinə yetirilməsinə pul formasında müəssisənin xərclərinin əks etdirilməsini təmin edir.

Məhsul vahidinin maya dəyəri məsrəfin kalkulyasiya maddələri – kalkulyasiyada ayrılan məsrəf qrupları üzrə müəyyənləşdirilir. Kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırma bilavasitə texnoloji proseslərlə əlaqədar olan xərcləri və istehsal və idarəetməyə xidmətə aid olan xərcləri ayırmağa imkan verir.

Xərclərin qruplaşmasından müəssisələr ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərinin müəyyən edilməsində istifadə edirlər. Xərc maddələrinin siyahısı, onların tərkibi və məhsul (iş, xidmət) növləri üzrə bölüşdürülməsi metodu, istehsalın xüsusiyyəti və strukturu nəzərə alınmaqla, məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin uçotu və kalkulyasiyası məsələləri üzrə sahə metodiki tövsiyələri ilə müəyyənləşdirilir. Bununla yanaşı, müvafiq sahələr üçün müəyyən edilən maddələr üzrə xərclərin qruplaşması *birbaşa (müstəqim) xərclərin* ayrılmasını təmin etməlidir. Onlara birbaşa uçot və ayrı-ayrı məmulat növlərinə birbaşa aid olan məlumatlar əsasında məhsul vahidinə və ya istehsalın ayrı-ayrı bölmələri üzrə müəyyən edilən, konkret növ məmulatların hazırlanmasının texnoloji prosesi ilə bilavasitə əlaqədar olan xərclər aid edilir. *Dolaylı xərclər* sexin və ya ümumilikdə müəssisənin işi ilə əlaqədardır və ayrı-ayrı məmulat növlərinə aid edilə bilməz. Amma onlar arasında dolaylı şəkildə, yəni hər hansı bir şərti əlamət üzrə bölüşdürülməlidir.

Sənaye sahələrinin əksəriyyətində kalkulyasiya maddələrinin siyahısında xərclər aşağıdakılara ayrılır: xammal və materiallara; texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerjiyə; alınmış

istehsal xarakterli məmulatlara, yarımfabrikatlara və xidmətlərə; əmək haqqına və sosial ehtiyacları ayırmalara; ümumi istehsal və ümumi təsərrüfat xərclərinə, zay məhsul itkilərin, kommersiya xərclərinə.

MEDİAN YAŞ - əhalinin yaş strukturunun, onun *qruplarının* və yaxud demoqrafik hadisələrin *yaşa* görə bölgüsünün (məsələn, nikah bağlayanları, anaların doğuş ardıcılıqları üzrə uşaq doğmasının və s. median yaşı) ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Bütün əhalinin, nəslin və yaxud hadisələrin sayı iki bərabər hissəyə - biri median yaş qrupundan cavan, digəri isə ondan yaşlı qruplara bölünür. Adətən, yaşa görə adamların, yaxud hadisələrin sayı qeyri-bərabər bölündüyü hallarda tətbiq edilir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M.y. = X_m + I * \frac{\sum S - S_{m-1}}{S_m},$$

burada X_m – median intervalının aşağı həddidir və median yaşda yerləşir; I - bu intervalın sayıdır; S - əhalinin və yaxud hadisələrin sayıdır; $\sum S$ – bütün yaşlarda; S_m – median intervalda; S_{m-1} - median intervalına qədər olan bütün yaşlarda.

MEDİANA – 1) təsadüfi hallı *kvantilin* paylanması miqdarca xarakteristikasıdır: $\frac{1}{2}$ mediana sırasının kvantili m ədədi adlandırılır ki, bu da $F(m) \leq 0,5$ və $F(m+0) > 0,5$ şərtlərini təmin edir. Burada $F(m)$ – X *təsadüfi kəmiyyətlərin* paylanma funksiyasıdır. *Riyazi statistikada* asılı olmayan $x_1, x_2, \dots, x_n$ müşahidə sırası üçün mediananın qiymətləndirilməsi üçün variasiya sırasının mərkəzində yerləşən, seçmə mediana (M_e) adlandırılan əlamətin qiymətindən istifadə edilir. Əgər sıra müşahidələrin tək sayına malikdirsə (2_n+1) , onda mediana $(n+1)$ -m qiymətinə uyğun gəlir, cüt (2_n) olduqda isə sıranın mərkəzində yerləşən iki əlamətin qiymətlərinin orta hesabı kəmiyyəti kimi müəyyən edilir; 2) müəyyən qaydada düzülmüş variasiya sırasını tən iki bərabər hissəyə bölən ədəd mediana adlanır. Tək üzvlü variasiya sırasında sıranın mərkəzində yerləşən variant mediana hesab olunur və ardıcıl düzülmüş variasiya bölgü sırası cüt olarsa, mediana ortada yerləşən iki variantın hesabı orta kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Fasiləli variasiya sıraları əsasında mediananı hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$M_e = X_0 + d \frac{\sum f - S_{m-1}}{f_m}$$

Burada X_0 – median fasiləsinin aşağı sərhədini, d - median variantında fasilənin böyüklüyünü.

$\sum f$ - variasiya sırasında çəkilərin (tezliklərin) cəmini, $S_{(m-1)}$ - mediana fasiləsindən əvvəl olan variantların çəkilərinin artan yekunla cəmini, f_m - mediana fasiləsində variantın çəkisini göstərir.

MEHMANXANA XİDMƏTLƏRİ – mehmanxanalarda, kempinqlərdə və ya kempinqlərin ərazilərindəki tikililərdə, konkret təşkilatın məhdud və ya qeyri-məhdud üzvləri ilə əhali üçün açıq qısamüddətli yaşayış təqdim edilməsi üzrə ödənişli xidmətlərdir; həmçinin motellər, yataqxanalar, gözləmə salonları, gələnlər üçün evlər, gecələmə evləri və s. göstərilən xidmətlərdir.

MEHMANXANA VƏ MEHMANXANA TIPLİ MÜƏSSİSƏLƏR - nömrələrin sayı müəyyən edilmiş minimum saydan çox olan, vahid rəhbərliyə malik, nömrələrində gündəlik yataqların səliqəyə salınması və sanitariya qovşaqların yığışdırılması daxil edilməklə, turistlərə müəyyən xidmətlər göstərilən, xidmətlərin və mövcud avadanlıqların səviyyəsinə əsasən qrup və kateqoriyalara bölünən müəssisələr aiddir.

MEHMANXANALAR (MOTELLƏR, GƏLMƏLƏR ÜÇÜN YATAQXANALAR) TƏRƏFİNDƏN VERİLƏN ÇARPAYI-GÜNLƏR – əvvəlcədən ayrılan nömrə və yerlər daxil olmaqla, daimi və müvəqqəti istifadə olunan yerlərin sayıdır və yaşayanların qeydiyyat kitabı əsasında müəyyən edilir.

MEHMANXANALARIN (MOTELLƏRİN, GƏLMƏLƏR ÜÇÜN YATAQXANALARIN) BİRDƏFƏLİK TUTUMU – bütün nömrələrdə quraşdırılmış daimi çarpayıların sayıdır.

MEHMANXANALARIN (MOTELLƏRİN, GƏLMƏLƏR ÜÇÜN YATAQXANALARIN) ÜMUMİ SAHƏSİ – bütün nömrələrin və yardımçı yerlərin (mətbəxin, vanna və yaxud duşxanalar, tualetlər, saxlanma yerləri, bufetlər, anbar və məişət otaqları, dəhlizlər, girəcəklər, gözləmə otaqları və s.) ümumi sahəsidir.

MEXANİKİ SEÇMƏ – 1) seçmə məcmusuna vahidlərin daxil edilməsi üçün hər hansı bərabər intervallarla (addımlarla) həyata keçirilən

seçmədir. Məsələn, seçməyə hər 5; 10; 15; 20-ci və s. vahidlər (seçmə intervalı 5-ə bərabərdir) daxil edilir. Seçmənin başlangıcı cədvəldəki nömrələrin təsadüfi sayından 1-ci intervala uyğun olaraq (məsələn, 1, 2, 3, 4, 5), püşkatma yolu ilə, hesablama yolu ilə (məsələn, seçmə addımını 2-yə bölməklə) və ya təsadüfi rəqəmlər cədvəlindən təyin edilir;

2) seçmə məcmusunun sistematik (mexaniki) seçilmiş vahidlərdən ibarət olan sistemləşdirilməmiş və ya sistemləşdirilmiş altçoxluğu: əlifba sırası üzrə, coğrafi prinsiplər üzrə, hər hansı bir əlamətin artması və ya azalması qaydasında və s.

MERÇENDAYZİŦQ (əmtəəşünashıq) – ticarət və satış işlərində əmtəələrin satışının intensivləşdirilməsinə (qiymətlərin çevik tənzimlənməsinə, iri alıcılara həvəsləndirici güzəşt və imtiyazların verilməsinə, satış və satışdan sonrakı xidmətlər dəstinin, əmtəələrin reklamının (firma qablaşdırmaları, əmtəələrin açıq qoyulması və nümayişi və s.) genişləndirilməsinə) yönəldilən kompleks marketinq tədbirləridir.

MENECMENT – idarəetmə elminin nailiyyətlərinin istifadə edilməsi ilə istehsalın və istehsal heyətinin idarə edilməsi prinsiplərinin, formalarının, metodların, üsulların və vasitələrin məcmusudur. Menecmentin əsas məqsədi – istehsalın yüksək səmərəliliyinə nail olmaq, müəssisənin, firmanın, şirkətin resurs potensialından düzgün istifadə etməkdir.

MEŞƏ BƏRPASI – 1) talalarda, yanmış meşə ərazilərində, boş yerlərdə, ağacları kəsilmiş yerlərdə və əvvəllər meşə altında olmuş digər sahələrdə meşələrin bərpası üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Meşə bərpası meşələrdən səmərəli istifadəni xarakterizə edən əsas göstəricidir (ona ağacların basdırılması və əkini, həmçinin ən qiymətli ağac növlərinin cavan və körpələrinin törəməsi və qorunmasına imkan verən və onun təbii bərpasını təmin edən tədbirlər, o cümlədən meşənin təzələnməsini təmin etmək üçün qırılmış və ağac altındakı yerlərin yumşaldılması; talaların çəpərlənməsi, meşələrin kəsilməsində qiymətli ağac növlərinin qorunması və s. daxildir). Meşələrin bərpası statistikasında baxılan dövrdə müvafiq işlərin yerinə yetirilməsi əsasən sahələrin ölçüləri üzrə öyrənilir. Meşə bərpası işlərinin səmərəliliyi yetişmə qabiliyyəti göstəricisi ilə, yəni yetişmiş meşələr kateqoriyasına keçirilmiş cavan meşələrin sahəsinin *basdırılmış və əkilmiş meşələrin* ümumi sahəsinə olan nisbəti ilə xarakterizə edilir; 2) əvvəllər meşə yerləri olmuş, kəsilmiş, yanmış və

boş yerlərdə, açıqlıqlarda və digər sahələrdə meşələrin bərpa edilməsi üzrə aparılan tədbirlərdir. Meşə bərpa işləri ağacların basdırılmasını, əkilməsinə və təbii təzələnməsinə (bərpə edilməsinə) yardımı birləşdirir.

MEŞƏ EHTİYATLARI STATİSTİKASI – meşələrin mövcudluğunu, vəziyyətini, istifadəsini, bərpasını, konkret yer və zaman şəraitində onlara xidmət üzrə tədbirləri, həmçinin meşə təsərrüfatının aparılması üçün əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadəni əks etdirən statistika sahəsidir. Meşə ehtiyatları statistikasının göstəricilər sistemi meşə fondları ərazisinin torpaq kateqoriyaları üzrə bölünməsinə, meşələrin qorunmasının (suyun qorunması, mühafizə və s.) qruplar və kateqoriyalar üzrə mövcudluğu və vəziyyətini, meşəni təşkil edən əsas növlər (iynəyarpaqlı, yarpaqlı), yaş və s. üzrə meşələrin qruplaşdırılmasını əks etdirir. Meşə ehtiyatları statistikasının göstəriciləri meşə ehtiyatlarını, onun istifadəsi və yenidən bərpa edilməsini (meşənin kəsilməsi, meşə yangınları, ziyanvericilərdən və xəstəliklərdən məhv olmalar, meşəyə qulluq etmək üçün kəsmələr, təbii təzələnməyə yardım və s.) müəyyən edir. Göstəricilər meşə ehtiyatlarının və onlardan istifadənin vəziyyətinə nəzarətin, qiymətləndirilməsinin və təhlilinin və onlardan istifadənin, meşə təsərrüfatı istehsalının aparılmasının uçuotu, həmçinin meşə təsərrüfatının inkişafının perspektiv və problemlə məsələlərinin həll edilməsi üçün tətbiq edilir.

MEŞƏ FONDU – 1) ölkənin ərazisinin meşə örtüyü altında olan, həmçinin meşə örtüyü altında olmayan, lakin meşə təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan bir hissəsidir. Meşə fondu torpaqlarına daxildir: a) meşə sahələri (meşə ilə örtülmüş və meşə ilə örtülməmiş); b) qeyri-meşə sahələri (meşələrdəki biçənəklər, otlaqlar, yollar, keçidlər, sular, bataqlıqlar və s.). Meşə fondu torpaqları **dövlət əhəmiyyətli meşələrdən** (meşə təsərrüfatlarının xüsusi təşkilatlarının istifadəsində olan meşələr; nazirlik və baş idarələrə məxsus olan meşələr; qoruq meşələri və s.), habelə **ictimai kənd təsərrüfatı istehsalına məxsus meşələrdən** ibarətdir.

Meşə ehtiyatları **iqtisadi əhəmiyyətinə və yerinə yetirdiyi funksiyaya** görə xarakterizə olunur və üç qrupa bölünür: 1) daha çox su mühafizəedici, qoruyucu, sanitar-gigiyenik və sağlamlasdırıcı funksiyaları yerinə yetirən meşələr, o cümlədən su mühafizəsi zonalarının meşələri, şəhəratrafi yaşıllaşdırma zonaları, *qoruqlara* məxsus meşələr və s; 2) az meşəli rayonlarda yerləşən və məhdud istifadə əhəmiyyətinə malik meşələr; 3) çox-

meşəli rayonlarda yerləşən və mühüm istifadə əhəmiyyəti olan meşələr. Meşələr **yetkinlik dərəcəsinə** görə, təzə basdırılan, inkişafda olan, yetişmiş, qocalmış və s. meşələrə; **cins tərkibinə** görə isə iynəyarpaqlı, enliyarpaqlı, bərkyarpaqlı, yumşaq yarpaqlı və s. meşələrə bölünür.

Meşələrin **uçotuna** dair materiallar meşə fondu haqqında statistik məlumatların mənbəyi hesab edilir. Meşə fondunun öyrənilməsi həm meşəaltı sahə **göstəriciləri** üzrə, həm də meşə mənbələrinin ehtiyatları (həcmi) üzrə həyata keçirilir. 2) Azərbaycan Respublikasında meşə qanunvericiliyinə uyğun olaraq, müdafiə torpaqlarında və yaşayış məntəqələrində, habelə meşə ilə örtülü (meşə və qeyri-meşə torpaqları) olmasa da, meşə fonduna aid edilən torpaqlarda yerləşən meşələr istisna olmaqla, bütün meşələrin məcmusudur.

MEŞƏ İLƏ ÖRTÜLÜ SAHƏ - *meşə fondunun* bir hissəsi hesab edilən, faktiki olaraq meşəsalmanı təşkil edən meşə (ağac) növlərindən ibarət olan ərazidir. Meşə ilə **örtülməmiş** ərazi meşəsalmanı təşkil edən meşə (ağac) növlərindən ibarət olan ərazidir. Meşə ilə örtülməmiş ərazi məhv olmuş ərazini, qırılmış, boş yerləri, talaları, seyrək yerləri və digər sahələri əhatə edir; meşə ilə örtülməmiş ərazi sonradan meşəsalma üçün nəzərdə tutulmuşdur. Meşə ilə örtülmüş sahə meşə ehtiyatlarının dövlətlərarası müqayisəsinin həyata keçirilməsi üçün mühüm beynəlxalq məlumat (xarakteristika) hesab edilir.

MEŞƏ İLƏ ÖRTÜLÜ TORPAQ SAHƏLƏRİNİN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - ümumi torpaq sahəsinin tərkibində meşə massivlərinin payıdır. *Torpaq sahəsi* – iri çay və göllər kimi daxili sularla örtülmüş rayonlar istisna olmaqla, müvafiq ölkənin ümumi sahəsinin səthidir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının “Global Forest Resources Assessment, 2000” (Meşə ehtiyatlarının global qiymətləndirilməsi, 2000-ci il) sənədindəki tərifə görə, meşə anlayışı özündə həm təbii meşələri, həm də salınmış meşə sahələrini birləşdirir. Bu anlayış, mövcud və mümkün ağac örtüyü 10 faizdən çox olan, sahəsi 0,5 ha-dan az olmayan və ağaclarının hündürlüyü 5 m-dən az olmayaraq bitə bilən torpaq sahələrinə aiddir. Meşə həm ağacların mövcudluğu meyarı üzrə, həm də onların sahələrində torpaqdan istifadənin digər metodlarının tətbiq olunmaması faktı üzrə müəyyənləşdirilir. Meşəsi silinmiş, lakin yaxın gələcəkdə meşənin bərpası işlərinin aparılması nəzərdə tutulan torpaq sahələri də bura aiddir. Birinci növbədə kənd təsərrüfatı istehsalı

üçün yaradılmış meşələr, o cümlədən meyvə ağaclarının əkilməsi buraya aid deyildir. Ümumi torpaq sahəsinin tərkibində meşələrin payı ölkələr tərəfindən təqdim olunan peyklərdən alınmış görüntülər əsasında və yaxud məsafədən zond etmə məlumatlarının təhlilinin digər alətlərinin köməyi ilə alınmış məlumatlar əsasında hesablanır. Meşə göstəricilərinin müvafiq dəyişmə tendensiyalarının aşkar edilməsi məqsədilə kompüter işləmələrindən istifadə edilir.

MEŞƏ TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ BURAXILIŞI – bu sahəyə daxil olan bütün altsahələrdə istehsal olunan məhsulların dəyəridir. İqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatına görə, meşə təsərrüfatına meşəçilik, yabanı ağac və qeyri-ağac meşə məhsullarının yığılması, meşə təsərrüfatında əsas proseslərə xidmət göstərilməsi daxildir.

Meşəçilik məhsullarının buraxılışı meşə əkmələrinin becərilməsi və təbii meşələrə qulluq üzrə çəkilən xərclərdən ibarətdir. Meşəçilik məhsulları buraxılışının həcmi meşə bitkilərinin salınmasına, onlara qulluq edilməsinə çəkilən xərclərin miqdarı, həmçinin meşələrin təbii təzələnməsinə yardımçı olan işlərin dəyəri ilə müəyyən edilir. Məhsulun bazar üçün olan hissəsi (toxumlar, tinglər, toxmacarlar (toxumdan cücərən bitkilər)) satışın faktiki qiymətləri ilə qiymətləndirilir.

Məhsul buraxılışına ev təsərrüfatlarının satış və özünün istehlakı üçün tədarük etdikləri odunun, torfun, göbələyin, meyvənin, giləmeyvənin, müalicəvi və digər bitkilərin dəyəri daxildir. Bazar məhsulları satışın faktiki qiymətləri ilə, qeyri-bazar məhsulları isə şərti olaraq orta qiymətlərlə qiymətləndirilir.

“Meşə təsərrüfatında əsas proseslərə edilən xidmətlər” (meşələrin zərərvericilərdən, yanğınlardan qorunması və s. altsahəsinin məhsul buraxılışı bu işlərə çəkilən xərclərin miqdarı ilə qiymətləndirilir.

MEŞƏLƏRİN ƏKİLMƏSİ VƏ SƏPİNİ - *meşələrin salınması və bərpası* üzrə tədbirlərdir. Meşə **əkininə** meşə bitkiləri sahələrində toxmacarların, tingələrin, şitillərin, qələmlərin və s. əkin materiallarının əkini aiddir. Meşənin **səpilməsi**, səpin üsulundan (əllə, mexanikləşdirilmiş, havadan) asılı olmayaraq meşə bitkiləri sahələrində ağac toxumlarının səpinini özündə əks etdirir. Meşələrin əkilməsi və səpilməsi meşə bərpasının **intensivliyinin** əsas xarakteristikası hesab edilir.

MEŞƏLƏRİN ZİYANVERİCİLƏRDƏN VƏ XƏSTƏLİKLƏRDƏN QORUNMASI –

meşənin ziyanvericilər tərəfindən korlanmasının qarşısının alınması və ziyanverici və xəstəlik mənbələrinin məhv edilməsinə yönəldilmiş kompleks tədbirlərdir. Əsasən bioloji və kimyəvi *metodlarla* həyata keçirilir. **Bioloji** metod meşə ziyanvericilərinin mənbələrinə yırtıcıların və parazit həşəratlarının (böcəklərin) buraxılmasına, göbələk, bakterial və virus preparatlarının tətbiq edilməsinə əsaslanır. **Kimyəvi** metod pestisidlərin (zəhərli-kimyəvi maddələrin) tətbiq edilməsi ilə əlaqədardır. Statistika meşələrin ziyanvericilərdən və xəstəliklərdən qorunması müvafiq tədbirlər (ümumilikdə və mühafizənin növləri üzrə) aparılmış ümumi sahə üzrə öyrənilir.

MEŞƏYƏ QULLUQLA BAĞLI AĞAC-LARIN KƏSİLMƏSİ - salınmış meşə sahələrində ağac və kolların inkişafdan qalan və əsas cins ağacların inkişafına mane olan hissələrinin vaxtaşırı kəsilməsidir. Meşəyə qulluqla bağlı ağac kəsilmələrində aşağıdakılar fərqləndirilir: cavan meşəyə qulluq (ışığılandırma və təmizləmə), seyrəkləşdirmə, keçid və seçmə sanitar kəsilmələr (ağacların doğranması və meşənin qurumuş, tufandan yıxılmış və külək yıxmış ağaclardan, həmçinin meşə zərərvericiləri tərəfindən və xəstəliklər nəticəsində zədələnmiş ağaclardan təmizlənməsi). Statistika meşəyə qulluq üzrə ağac kəsilmələrini sahə (ha), kəsilən ağacları isə m^3 ilə nəzərə alır. Meşəyə qulluqla bağlı ağac kəsilmələri haqqında məlumatlar dövrü statistik hesabatlardan alınır.

METOD – hər hansı məqsədin tədqiqatı və ona nail olunması, konkret vəzifələrin həlli üsuludur.

METODİKA – hər hansı bir işin praktiki yerinə yetirilməsi *metodlarının* məcmusudur; metodiki (ardıcıl) – ciddi ardıcılıq, sistemli və plana dəqiq əməl edilməsidir.

METODOLOGİYA – ayrı-ayrı elmlərdə tətbiq olunan *metodların* məcmusudur. Statistika metodologiya - statistik məlumatların toplanması, işlənilib hazırlanması, hesablanması və təhlilinin elmi əsaslandırılmış təşkilı qaydalarını müəyyən edən, sosial-iqtisadi proseslərin statistik tədqiqatının üsul, qayda və metodlarının məcmusudur.

METODOLOJİ TÖVSIYƏ - statistik göstəricilərin hesablanması qaydalarını və ya onların təhlilini müəyyənləşdirən, habelə konkret hesabat formalarının tərtibi qaydalarını, konkret göstərişləri əks etdirən izahdır.

MEYARIN GÜCÜ – sıfır hipotezlərinin (H_0) düzgün kənarlaşma (yayınma) ehtimalıdır, başqa sözlə, ikinci sırada xətalara yol verməmək ehtimalıdır ($1-\beta$). Beləliklə, meyarın gücü elə bir ehtimala bərabərdir ki, sıfır hipotezi (H_0) aldadıcı (yalançı) olduğu halda, meyarın *seçmə xarakteristikası* (statistika) kritik sahəyə düşür.

MƏCBURİ KÖÇKÜN – milliyyətinə, irqi və vətəndaşlıq əlamətinə, dini etiqadına, dilinə, habelə siyasi əqidəsinə, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyətinə görə təqibə məruz qalan, həyatına, ailəsinə, əmlakına real təhlükə yaranması ilə əlaqədar daimi yaşadığı dövlətin onu müdafiə etməsindən istifadə edə bilməməsi, yaxud təhlükəyə görə bu müdafiədən istifadə etmək istəməməsi üzündən ölkə ərazisində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub, başqa yerə köçən şəxslərdir.

MƏCBURİ MİQRASIYA – ərazi yerdəyişmənin məcmusu; insanların onlardan asılı olmayan səbəblər üzündən, bir qayda olaraq, onların arzusuna baxmayaraq (təbii fəlakətlər, sənaye qəzaları, ekoloji bədbəxt hadisələr, hərbi əməliyyatlar, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının pozulması), daimi, yaxud müvəqqəti yaşayış yerinin dəyişməsi ilə bağlıdır. **İcbari miqrasiyadan fərqləndirmək lazımdır.**

Beynəlxalq hüquqda məcburi miqrasiya qurbanları *qaçqın* və yerlərini dəyişmiş şəxslər (köçkün) kimi müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində həmçinin “Məcburi köçkünlər” (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslər) kateqoriyası var. Məcburi köçkün – Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxslərdir.

Başqa ölkədəki daimi yaşayış yerini bu maddənin birinci hissəsində göstərilən əsaslara görə tərk etməyə məcbur olub Azərbaycan Respublikasına gəlmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşına müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə məcburi köçkün statusu verilə bilər.

MƏCBURİ SOSIAL SIĞORTA SAHƏ-SİNDƏ XİDMƏTLƏR – dövlət icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən sosial təminatın göstərilməsi ilə bağlı xidmətlərdir. Özündə sosial sığortalar (ixtisarlar, gəlirlərin itirilməsi və ya qazanmaya kifayət qədər qabiliyyəti olmadıqda kompensasiya şəklində ödəmələr) üzrə və məcburi sosial sığortalar (xəstəlik, bədbəxt hallar və işsizlik, istefaya çıxma halları üzrə pensiyalar) üzrə xidmətləri birləşdirir.

MƏCMU PUL KÜTLƏSİ (M3 PUL AĞREQATI) - ölkədə dövriyyədə olan bütün nağd və nağdsız pulların cəmidir. Mərkəzi Bank tərəfindən bank sistemlərinin yekun balanslarının məlumatları əsasında ayın 1-ci gününə olan vəziyyətə görə hesablanır. Məcmu pul kütləsinə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

1. M0 pul aqreqatı – dövriyyədə olan nağd pullar;
2. Müəssisələrin, əhəlinin və yerli büdcələrin hesablaşma, cari və xüsusi hesablarındakı vəsait (pul);

3. Əhəlinin və müəssisələrin kommersiya banklarındakı depozitləri;

4. Əhəlinin əmanət banklarındakı tələb edilənədək saxlanılan depozitləri;

5. Dövlət sığortasının vəsaitləri (pulları);

Pul aqreqatı $M1 = (M0 + m.2 + m.3 + m.4 + m.5)$;

6. Əhəlinin əmanət banklarında olan təcili pul depozitləri;

Pul aqreqatı $M2 = (M1 + m.6)$

7. Dövlət istiqrazının sertifikat və istiqraz vərəqələri.

Pul aqreqatı $M3 = (M2 + m.7)$

MƏCMU TƏLƏB – 1) bütün istehlakçıların tədiyə qabiliyyətliliyidir (daxili bazarda son mal və xidmətin əldə edilməsi imkanındır). Məcmu tələb əhəlinin gəlir səviyyəsindən, qənaətcilik meyindən, dövlət xərclərindən, qiymətlərin səviyyəsindən və pul təklifindən asılıdır; 2) istehlakçıların, müəssisələrin və hökumətin müəyyən qiymət səviyyəsində almağa hazır olduqları milli istehsal məhsullarının real həcmi əks etdirən makroiqtisadi göstəricidir. Cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı, müəyyən dövrdə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətindən irəli gələn, ümumi məhsulun istehsal strukturu, milli gəlirin həcmi, onun hissələri və bölünmə mexanizmləri, əhəlinin yaşayış səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Məcmu tələb – makro səviyyədə bazar mexanizminin əsas elementlərindən (növbə ilə qiymət və tələb) biridir. Məcmu tələbin modelinin qrafiki alınan real ÜMM və qiymət səviyyəsi arasında asılılığı göstərən müsbət meylli əyri şəklində göstərilə bilər. Əyrinin azalan trayektoriyası faiz tarifləri, real kassa qalıqları və idxal alışlarının təsiri ilə şərtlənmişdir. Məcmu tələb statistikanın müvafiq bölmələrində: milli hesablar sistemində, maliyyə və qiymət statistikasında, əmək bazarı statistikasında, sahə statistikalarında öyrənilir.

“MƏCMU TƏLƏB – MƏCMU TƏKLİF” (model) – qiymət səviyyəsi və real xalis məhsul anlayışlarının izahı üçün istifadə edilən makroiqtisadi modeldir. Məcmu tələb və məcmu təklif əyrilərinin kəsişməsi qiymətin tarazlıq

səviyyəsini və real milli istehsalın həcmi tarazlığını müəyyən edir. Məcmu tələb və məcmu təklifin əsas modeli iqtisadi problemlərin daha ətraflı təhlili üçün “trampolin” hesab edilir.

MƏCMU VAHİD – statistik məcmunun fərdi tərkib obyektidir (elementidir). Məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin (və ya sənaye müəssisələrinin), ölkə sakinlərinin, ev təsərrüfatlarının və s. məcmusunda məcmu vahid müvafiq olaraq, kənd təsərrüfatı (sənaye) müəssisələri, sakinlər, ev təsərrüfatları hesab olunur. Öyrənilən əlamətə (sakin, dəzgah və s.) münasibətdə daxili struktura malik olmayan sadə məcmu vahid, daxili struktura malik olan mürəkkəb məcmu vahidindən fərqləndirilir. Statistik müşahidələrdə öyrənilən mürəkkəb məcmu vahidlərin (müəssisə, sahə, rayon və s.) fərdi əlamətləri, bir qayda olaraq, bu məcmu vahidlərin daxilindəki altməcmular (işçilər, sexlər, müəssisələr, əhəli və s.) üzrə yekun (toplu) xarakter daşıyır.

MƏCMU VAHİDLƏRİNİN ƏLAMƏTLƏRİ - statistik məcmunun ayrı-ayrı elementlərinin (vahidlərinin) malik olduğu fərqləndirici xassələr, əlamətlər və ya xüsusiyyətlərdir. İfadə formasına görə iki növ dəyişən əlamətlər fərqləndirilir: kəmiyyət və atributiv.

Kəmiyyət əlaməti – bu əlamətin ayrı-ayrı qiymətləri (variantları) rəqəmlərlə ifadə olunur. Diskret (tam bölünən) və fasiləsiz dəyişən əlamətlər fərqləndirilir (müvafiq kəmiyyətin müəyyən həddində kəsirlə qiymətin istənilən məcmusunda iştirak edən). **Atributiv** əlamətlər ancaq sözlə, müxtəlif növ variantları, dərəcələri ifadə edən müxtəlif anlayışların təsviri formasında ifadə oluna bilər. Məsələn, ailə vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, sənəti, mənsubiyyəti, məhsulun növü, iqtisadiyyatın sahələrini və s. ifadə edir. Atributiv əlamətlər arasında bir-birini inkar edən, əks istiqamətli iki müxtəlif variantı olan alternativ əlamətlər ayrılır: məsələn, əhəli – şəhər və kənd; məmulat – yararlı və zay. Atributlar arasında ayrı-ayrı variantların öyrənilən xüsusiyyətinin təzahürünün intensivlik dərəcəsiindən asılı olaraq, müəyyən qayda verilən əlamətlər üzrə bölünür, məsələn, təhsil: ibtidai, natamam orta, ümumi orta, orta xüsusi, natamam ali, ali. İntensivlik dərəcəsi bəzən şərti olaraq rəqəm formasında ifadə olunur (fəhlənin dərəcəsi, müvəffəqiyyət dərəcəsinin qiymətləndirilməsi), ancaq onlar rəqəm xüsusiyyətlərinə malik olmurlar. Variantların düzülüşündə müəyyən qaydaya yol verən əlamətlər qaydaya salınmış, sıralanmış və ya dərəcələnməmiş adlanırlar. Ayrı-ayrı vahidlərin

qarşılıqlı əlaqə əlamətləri səbəb və nəticə əlamətlərinə ayrılır.

MƏDƏN (MƏDƏNÇIXARMA) SƏNAYESİ – daş kömür, liqnit, xam neft və qaz, metal filizləri, daş, qum, gil və digər filiz və qeyri-filiz faydalı qazıntılarının hasilatını və zənginləşdirilməsini həyata keçirən müəssisələrin məcmusudur. İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatında B – “Mədənçəxarma və hasilat” seksiyasında cəmlənmiş müəssisələri əhatə edir.

MƏDƏNİYYƏT STATİSTİKASI – əqli, maddi və mənəvi dəyərlərin statistika sahəsidir. Mədəniyyət və incəsənət müəssisələrinin: *kitabxanaların, klub tipli mədəniyyət idarələrinin, muzeylərin, bədii qalereyaların və sərgi salonlarının, teatrların, konsert təşkilatlarının, mədəniyyət və istirahət parklarının, sirklərin, zooparkların, kino qurğularının işini öyrənir; kitab, jurnal və qəzet məhsullarının buraxılmasını* əks etdirir. Göstəricilər sistemi bu müəssisələrin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini, onların maddi-texniki bazalarının vəziyyətini, işçilərin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibini əks etdirir. Mütləq məlumatlar üzrə mədəniyyət və incəsənət müəssisələrinə gəlmələrin sayını (bir sakin bir dəfə), orta kəmiyyətini (nəşriyyatın orta tirajını) xarakterizə edən, mədəniyyət və incəsənət müəssisələri və əhalinin sayı (10000 nəfərə, 1000 nəfərə düşən yerlərin sayı) arasındakı nisbəti müəyyən edən statistik göstəricilər hesablanır.

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – bu sahənin təşkilatları (kitabxanalar, muzeylər, sərgilər, tamaşa müəssisələri, zooparklar və s.) tərəfindən göstərilən bazar və qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəridir.

Bazar buraxılışı göstərilən pullu xidmətlərin dəyərini ifadə edir.

Qeyri-bazar buraxılışı dövlət büdcəsindən və qeyri-büdcə fondlarından maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatların cari xərclərinin, həmçinin sahənin əsas kapital sərfəsinin həcmi cəmi kimi hesablanır.

MƏDƏNİYYƏT VƏ İSTİRAHƏT PARKI - şəhərin (qəsəbənin, kəndin) təbii və mədəni istirahət sahəsi hesab edilən, əhali arasında asudə vaxtın mədəni və idman-sağlamlıq ruhunda keçirilməsini təşkil edən kompleks, çoxfunksiyalı mədəniyyət müəssisəsidir. Rəsmi statistika hesabatları aşağıdakı göstəriciləri birləşdirir: maddi-texniki baza; park tikililəri, obyektləri və

attraksionlarla əhatə olunan ərazi; işçilərin sayı və onların təhsil səviyyəsi, parkda xidmət olunanların sayı; asudə vaxtda mədəni tədbirlərin sayı; maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsi.

MƏHDUD MƏSULİYYƏTLİ CƏMİYYƏT – mülki qanunvericiliyə görə, bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən cəmiyyətdir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır, cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların dəyəri həddində risk daşıyırlar. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin firma adında “məhdud məsuliyyətli cəmiyyət” sözləri göstərilməlidir.

MƏHDUD MƏSULİYYƏTLİ ŞİRKƏT – orta q (payı olan) şirkətlərin xüsusiyyətlərinə malik şirkətdir, lakin onun üzvləri bu şirkətin kapitalına qoyduqları əmanətlərdən asılı olaraq və onun həddində borclara görə məsuliyyət daşıyırlar. O, eyni zamanda səhmdar şirkətlərinin (üzvlərinin məsuliyyətinin məhdudluğuna görə) və orta q (payçı) şirkətlərin (yeni üzvlərin qəbulu üçün digər ortaqların (payçıların) razılığı tələb olunur) xüsusiyyətlərinə malik olan şirkət tipidir.

MƏHDUDLAŞDIRILMIŞ GİRİŞLƏ MƏLUMATLAR - toplanması, saxlanması, işlənməsi, yayılması və istifadə edilməsinə müəyyənləşdirilmiş xüsusi icazə rejimi tətbiq edilən məlumatlardır.

MƏHKƏMƏ STATİSTİKASI – statistikanın sahələrindən biridir. Məhkəmə statistikasi səlahiyyətli dövlət orqanlarında cinayətlərə və sair hüquq pozuntularına dair məlumatları toplayır, öyrənir və belə hallarla mübarizə tədbirlərinin uçuğunu aparır. Məhkəmə statistikasi hüquq pozuntularının vəziyyətini, dinamikasını və artma (enmə) səviyyəsini əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə statistikasının işinə Ədliyyə Nazirliyi rəhbərlik edir.

MƏHKUM OLUNANLARIN SAYI – haqqında məhkəmələr tərəfindən ittihamedicə hökm çıxarılmış və qanuni qüvvəyə minmiş şəxslərin sayıdır.

MƏHKUMLARIN TƏRKİBİ – məhkumların ümumi sayının cinsiyyət, yaş, məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəza tədbiri, törədilmiş cinayətlər üzrə bölünməsidir.

MƏHKUMLUĞUN İNDEKSİ - cinayətkarlığın ictimai təhlükəliliyinin dolayı göstəricisidir. Müəyyən dövrdə əhalinin 100 000 nəfərinə hesablanan, müəyyən ərazidə (yaşı 14 yaşdan yuxarı olan əhali arasında) törədilmiş cinayətə görə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə cinayət cəzasına məhkum olunmuş şəxslərin sayı ilə səciyyələndirilir.

MƏHSUL – iqtisadi fəaliyyətin nəticəsidir. Bu, mal və xidmətlərin ifadə edilməsi üçün istifadə olunan ümumi termindir.

MƏHSUL İSTEHSAL EDƏN SAHƏLƏR VƏ XİDMƏT GÖSTƏRƏN SAHƏLƏR – milli hesablar sisteminin praktiki olaraq qurulmasında və yekunların nəşrində, onlara iqtisadiyyatın məhsul istehsal edən fəaliyyət növləri və xidmət göstərən fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü tətbiq olunur. Birinciyə, yəni məhsul istehsal edən sahələrə sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikinti və digər iqtisadi fəaliyyət növləri (nəşriyyat fəaliyyəti, təkrar xammalın istifadə edilməsi, yabanı göbələk və giləmeyvələrin yığılması və s.) daxildir. Xidmət göstərən fəaliyyət növlərinə aid edilən digər sahələr (nəqliyyat, rabitə, ticarət, səhiyyə, təhsil, ümumi dövlət idarə edilməsi, müdafiə və s.) daxildir ki, bunlar da bir qayda olaraq, bazar və qeyri-bazar xidmətlərinə bölünür. Bəzən də bazar və qeyri-bazar xidmətləri göstərən qarışıq sahələr də fərqləndirilir.

MƏHSUL VAHİDİNƏ SƏRF EDİLƏN YANACAĞIN XÜSUSİ ÇƏKİSİ – faktiki sərf olunan yanacağın (natura şəklində və ya şərti yanacağa çevirməklə) miqdarının faktiki istehsal olunmuş müəyyən məhsul vahidinin miqdarına bölünməsi ilə müəyyən edilən göstəricidir.

MƏHSUL VAHİDİNƏ SƏRF OLUNAN ELEKTRİK ENERJİSİNİN XÜSUSİ ÇƏKİSİ – sərf olunan elektrik enerjisinin ümumi miqdarının müəyyən yararlı məhsul növünün miqdarına olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

MƏHSUL VAHİDİNƏ SƏRF OLUNAN MATERIAL VƏ XAMMAL SƏRFİNİN XÜSUSİ ÇƏKİSİ – natura şəklində hazırlanan məhsul vahidinə material ehtiyatlarının məsrəfinin miqdarını (kəmiyyətini) əks etdirən göstəricidir (dəmir filizinin 1 ton çuqunun əridilib alınmasına, onun 1 ton çörəyin bişirilməsinə, sementin 1 m³ betonun alınmasına, yemlərin heyvanların çəkisinin 1 kq artmasına və s. məsrəfidir). Məhsul

vahidinə material və xammalın xüsusi çəkisinin miqdarı, *materialların faydalı* məsrəfindən (təmiz çəkisi, məmulatın həcmi) emalda *istifadə edilmiş* və *istifadə edilməmiş* tullantılardan və *itkilərdən* (zay, tullantı və s.) alınır. Faktiki məsrəf məhsul vahidinə məsrəfin müəyyənləşdirilmiş norması ilə müqayisə oluna bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir istehsal müəssisəsi məhsul vahidinə material və xammal məsrəfinin xüsusi çəkisinin azaldılması üzrə tapşırıq işləyib hazırlayır və müəyyənləşdirir ki, bu da müəssisənin maliyyə vəsaitinin sabitliyinə təsir göstərir. Bu tapşırıqlar kommersiya sirri sayılır və yayılmır. Məsrəfin xüsusi çəkisinin əks göstəricisinin kəmiyyəti – material vahidindən məhsul çıxışı bu növdən məhsul istehsalının həcmnin onun istehsalına sərf edilmiş materiala və ya xammallara nisbəti ilə müəyyənləşdirilir.

MƏHSUL VAHİDİNİN ƏMƏK TUTUMU – məhsul vahidinin hazırlanmasına sərf olunan əməyi xarakterizə edir. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$T = \frac{t}{g} \text{ və ya } T = \frac{1}{w}$$

burada T - məhsul vahidinin əmək tutumu; t – məhsul istehsalına sərf olunan vaxt; g – məhsulun natura və ya şərti-natura ifadəsində buraxılışı; w – vaxt vahidində məhsul buraxılışıdır. Əmək sərfi, təhlildən asılı olaraq, fərqləndirilir: yalnız əsas istehsalat işçilərinin sərf etdikləri iş vaxtı nəzərə alınmaqla, *texnoloji əmək tutumu; sex; ümumistehsal və zavod; ümumtəsərrüfat*. Sonuncu, müəssisənin əsas fəaliyyəti ilə məşğul işçilərin sərf etdikləri əməyi əhatə edir.

MƏHSUL VƏ XİDMƏTLƏR İSTEHSALI VƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİNİN SAHƏ-LƏRARASI BALANSI (MHS SAB) - “Xərclər-buraxılış” cədvəllər sisteminə aiddir (xarici təcrübədə ““Xərclər-buraxılış” simmetrik cədvəli” adını daşıyır), MHS-nin tərkib hissəsidir. Balans məhsul və xidmətlərin sahə qrupları səviyyəsində istehsalı, gəlirlərin yaranması və istifadəsi hesablarını detallaşdırır (təfərrüatı ilə göstərir); bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatda baş verən təkrar istehsal proseslərini əks etdirir; MHS-nin əsas göstəricilərinin sistemli hesabını hazırlamağa, əsas iqtisadi mütənasibliyi üzə çıxarmağa, istehsal və tələbatın quruluş dəyişikliklərini öyrənməyə, iqtisadiyyatın sahələrinin qarşılıqlı əlaqələrini, ixracı, kapital qoyuluşu və kapitalı, idxala tələbatı, qiymətin yaranması xüsusiyyətlərini və s. təhlil etməyə imkan verir. MHS sahələrarası balansının riyazi modellərində istehsal sferalarının geniş

anlayışına (ona həm bazar, həm də qeyri-bazar xidmətləri sferası daxil edilir) və son məhsulun iqtisadi məzmununa yeni məna verilir. **Birinci kvadrantın** sətir və sütunlarında məhsul və xidmətlərin oxşar (həmcins) qrupları verilir, onda iqtisadiyyatın sahələrində aralıq istehlakı əks etdirilir və sahələr arasındakı kəmiyyət əlaqələri açıqlanır. **İkinci kvadrantın** sütunları son istehlak kateqoriyalarını əks etdirir: **son istehlak** - ev təsərrüfatlarının, dövlət idarəetmə orqanlarının, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının istehlaka xərcləridir; **ümumi yığım** - əsas kapitalın ümumi yığını, maddi dövriyyə vasitələrinin ehtiyatlarının dəyişməsi, qiymətlilərin xalis alınmasıdır; **məhsul və xidmətlərin ixracı**.

İkinci kvadrantın sətirlərində məhsul və xidmətlər qruplarının son istifadəsi (istehlakı) əks etdirilir.

Üçüncü kvadrantda ÜDM-un dəyər ifadəsində gəlirlər üzrə quruluşu verilir. Onun sütunları birinci kvadrantda verilmiş iqtisadiyyatın sahələrinə uyğun gəlir. Sətirlər ÜDM-un əsas dəyər komponentlərini göstərir: muzzdlu işçilərin əmək haqqını, ümumi gəliri, istehsala vergilər və subsidiyaları, əsas kapitalın istehlakını, məhsullara vergi və subsidiyaları. Beləliklə, balansın məlumatlarına şaquli istiqamətdə baxdıqda, onda hər sütunda iqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi istehsalın tərkibi aralıq istehlakın və əlavə dəyərin elementləri ilə əks etdirilir. Sətirlər üzrə hər bir sahədə ehtiyatlardan istifadənin istiqamətləri əks etdirilir: istehsal məqsədlərinə, son istehlaka, yığma və ixraca.

Milli təcrübədə sahələrarası balans “xalis” sahələr (oxşar məhsul və xidmətlər qrupu) üzrə tərtib edilir. Onun qurulmasında məhsulun istehsalı və axınının qiymətləndirilməsinin iki sistemindən (məhsulların aralıq və son elementləri) istifadə edilir: baza qiymətlərində və alış (istehlakçı) qiymətlərində. Azərbaycanda ilk dəfə MHS üzrə sahələrarası balans Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən 2003-cü ildə (geniş proqram üzrə) işlənilib hazırlanmışdır.

MƏHSULDARLIQ – nəticələrin (ölkə üzrə ÜDM və fəaliyyət növləri və müəssisələr üzrə əlavə dəyərin həcmi), bu nəticələrin alınmasını təmin etmiş xərclərə nisbətidir, nəticənin vahidlərinin sayının məsrəflər vahidinə nisbəti ilə ölçülür. Nəticələr natural, şərti və ya pul vahidlərində, xərclər də eyni vahidlərdə və ya əmək məsrəfləri vahidində ölçülə bilər. Əmək məsrəfləri vahidi: adam-saat, adam-gün, adam-ay, adam-il hesab olunur. Nəticələrin əmək məsrəflərinə nisbəti kimi ölçülən məhsuldarlıq *əmək məhsuldarlığı* adlanır. Məhsuldarlıq ölçülərkən nəticə və məsrəflərin ölçülməsinin

zaman sərhədinin eyni olmasına riayət etmək lazımdır. Məsələn, illik ümumi milli məhsulun nəticələri (“*Ümumi milli məhsul*”a bax), illik ümumi daxili məhsul (“*Ümumi daxili məhsul*”a bax) və ya digər həcm göstəriciləri ölçülərkən, bu nəticələrin alınması üçün məsrəflər də bu ilə uyğun olaraq ölçülməlidir.

**MƏHSULLAR ÜZRƏ MALİYYƏ YAR-
DIMLARI** - istehsal olunmuş mal (xidmət) vahidinə görə dövlət tərəfindən istehsalçıya ödənilən *yardım* növüdür. Ən çox sosial əhəmiyyətli mallara (xidmətlərə) *yardımlar* göstərilir. Bu, ondan irəli gəlir ki, bu məhsulların istehsalına yardımlar ayrılmasa, onlar kütləvi istehlak üçün çox yüksək qiymətə başa gələrdi.

MƏHSULLARA VERGİLƏR – miqdarı bilavasitə istehsal olunan məhsulun və ya xidmətlərin dəyərindən asılı olan vergiləri göstərən, MHS-də tətbiq olunan termdir. Məhsullara vergilərə dövriyyədən vergi, *əlavə dəyər vergisi*, *aksizlər* və s. daxildir.

MƏHSULLARIN ÇEŞİDİ – istehsal olunan məhsulların (mal və xidmətlərin) adlarının sayıdır. Məhsulların çeşidinin genişliyi (məhsulların adlarının sayı) və əhatəliliyi (bir məhsul adında olan məmulat növlərinin sayı) fərqləndirilir. Məsələn, toxuculuq-bəzəkvermə fabriki 1 il ərzində 10 müxtəlif növ parça üçün 100 çeşiddə rəsm təklif edə bilər. Bu o deməkdir ki, çeşid 1000 məmulatdan ibarətdir. Bazarda tələbat artdıqca, məhsul çeşidi məhsul satışının tənzimləmə alətinə çevrilir.

MƏHSULLARIN QALIĞI – müəyyən tarixə müəssisə və təşkilatlarda məhsulların faktiki mövcudluğudur. Cari hesabatlar əsasında, həmçinin material ehtiyatlarının dövrü olaraq keçirilən siyahıyaalınmasında inventarlaşdırılma yolu ilə müəyyən edilir.

**MƏHSULLARIN TİPİ ÜZRƏ DÖVRİY-
YƏNİN FAİZ İFADƏSİNDƏ BÖLÜŞDÜ-
RÜLMƏSİ** - əmtələrin alınmasına və yenidən satılmasına yönəldilmiş ticarət fəaliyyətinin dövriyyəsidir ki, bunun əsasında da mallar növlər (siniflər, kateqoriyalar) üzrə bölüşdürülə bilər. Bu növlər məhsul növləri təsnifatında və müvafiq izahlı qeydlərdə müəssisənin əsas fəaliyyət növünü müəyyən etmək və təsnifləşdirmək üçün müəyyən edilmişdir.

Belə bölüşdürmə satışın həcmının xüsusi hesablanmasına əsaslanma bilməz. Satışın həcminin müəyyənləşdirilməsində təxmini düzgün

kəmiyyətlərdən istifadə edilməsi, xüsusən kiçik müəssisələr üçün qaçılmazdır və təcrübədə geniş istifadə edilir.

MƏHSULUN FİZİKİ HƏCM İNDEKSİ - layihələrlə, müqavilələrlə müqayisədə ərazilər üzrə dinamika məhsulun həcmində dəyişmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulur. Natural ifadədə götürülmüş ayrı-ayrı məhsullar və eynicinsli məhsul qrupları üzrə məhsulun fərdi fiziki həcm indeksi hesablanır. $i_q = q_1 \div q_0$, burada q_1 və q_0 – hesabat və baza dövründə istehsal edilmiş, satılmış, istehlak edilmiş və s. məhsulun həcmələridir. Müxtəlifcinsli (ölçülü) məhsul qrupları üzrə məhsulun aqreqat fiziki həcm indeksi müəyyənəldirilir:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

burda p_0 – müxtəlifcinsli məhsulların müqayisə əmsalıdır, adətən baza dövründə məhsul vahidinin qiyməti və ya müqayisə qiyməti adlandırılır. Onlar məhsul qrupları üzrə, alt sahə, sahə, sahələr qrupu üzrə və ya bütün sahələr üzrə hesablanırlar.

Fərdi $i_q = q_1 \div q_0$ indeksinin və məhsulun dəyəri $q_0 p_0$ haqqında məlumatların mövcudluğunda ümumi indeksin hesablanması üçün aqreqat deyil, orta ölçü indeksindən istifadə edilir:

$$I_q = \frac{\sum q_0 p_0 i_q}{\sum q_0 p_0}$$

Həmçinin qrup indekslərindən istifadədə də I_{qr} daxil olur. Kütlələr qismində məhsulun dəyəri $q_0 p_0$ deyil, onun ümumi cəmdə xüsusi çəkisi istifadə edilə bilər:

$$d_0 = \frac{q_0 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Belə olduqda ümumi məhsulun fiziki həcmi aşağıdakı iki halda ola bilər.

$$I_q = \sum d_0 i_q \text{ və ya } I_q = \sum d_0 I_q \text{ qr. } (d_0=1)$$

Məhsulun real dövriyyəsi hər qiymət vahidi üçün müxtəlif olduqda, bazar şəraitində, məhsulun fiziki həcm indeksinin qiymətləndirilməsi ilkin olaraq cari qiymətlərlə hesablanır, sonra isə həcmə alınmış dəyər indeksinin qiymətinin (*indeks-deflyator*) dəyişmə səviyyəsinə uyğun

düzəlişlər aparılır. Nəticədə, I_q aşağıdakı şəkildə düşür:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} : I - \text{deflyator.}$$

Belə hesablamalar ÜDM və onun tərkib hissələri olan sahələr üzrə ümumi buraxılış və əlavə dəyər və s. üçün aparılır. Bu qayda ilə həyata keçirilmiş xidmətlərin həcm indeksi qurulur.

İstifadə olunan, müqayisəli X_0 (fondların, güc və istehsal maşınlarının qiymətləndirilməsi, dövriyyə vasitələri vahidinin qiyməti və s.) əmsalına malik olan Q_1 və Q_2 ehtiyatlarının həcmində dəyişmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aqreqat indeksdən

$$I_q = \frac{\sum Q_1 X_0}{\sum Q_0 X_0} \text{ və ya}$$

orta ölçülü indeksdən

$$I_Q = \frac{\sum Q_0 X_1}{\sum Q_0 X_0}$$

istifadə edilir.

MƏHSULUN İSTEHSALI VƏ SATIŞINA

XƏRCLƏR – istehsal prosesində əsas fondlardan, təbii ehtiyatlardan, xammal və materiallardan, yanacaq, enerji, əmək, qeyri-maddi aktivlərindən istifadəsi ilə bağlı xərclərin, həmçinin məhsulun istehsalı və satışına digər xərclərin pul ifadəsində dəyəridir. Xərclərin uçotu haqqında məlumatlardan müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin (gəlir və ya ziyanın), əlavə dəyərin, ümumi daxili məhsul istehsalının, onun ayrı-ayrı mərhələlərinin hesablanması üçün istifadə edilir. Göstərilən xərclərə qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyənəldirilmiş normalar həddində və yaxud faktiki xərcləri aid etmək lazımdır.

Vergi məqsədləri üçün faktiki xərclər qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş limit, norma və normativlər nəzərə alınmaqla təşhildir.

Məhsulun maya dəyərində daxil olan xərclər aşağıdakı iqtisadi elementlərin xərc maddələri üzrə qruplaşdırılır: material xərcləri; əməyin ödənilməsi xərcləri; sosial ehtiyacları ayırmalar; əsas fondların amortizasiyası; digər xərclər.

Xərclərin elementlər üzrə qruplaşdırılması xərclərin bu və ya digər sahələrdə məhz hansı məhsul istehsalına sərfini göstərir, sahələrarası

axını müəyyənləşdirir. İstehsal xərcləri müxtəlif sahələrdə xərclərin strukturunu xarakterizə edir.

MƏHSULUN MATERIAL TUTUMU – məhsul vahidinin istehsalına sərf olunan material ehtiyatları göstəricisidir və ümumi ictimai məhsul və yaxud *milli gəlir, sahənin ümumi və yaxud xalis məhsul* vahidinə hesabı ilə hesablanır, *MHS*-də isə *ÜDM* və yaxud sahənin əlavə dəyər vahidinə hesablanır. Məhsulun material tutumu istehsala sərf olunan material ehtiyatlarının ümumi həcmi, cari material sərfinin həcmi (əsas fondların amortizasiyası daxil edilmədən) və yaxud material ehtiyatlarının ayrı-ayrı növlərinin sərfi (yanacaq, enerji, metal və s.) nəzərə alınmaqla hesablanır. Məhsulun material tutumu (material ehtiyatı) hesablanarkən dəyər və ya natura ifadəsindən istifadə edilə bilər.

MƏHSULUN RƏQABƏTƏ DAVAMLILIĞI – baxılan dövrdə məhsulun daxili və xarici bazarın tələbatını ödəmə qabiliyyətini müəyyənləşdirən keyfiyyət və dəyər xarakteristikalarının məcmusudur. Məhsulun rəqabətə davamlılığının qiymətləndirilməsi onun məcmu xarakteristikasının, rəqib-malın konkret tələbatı (etibarlılıq, texnologiya, enerji və material tutumu, ekoloji estetik keyfiyyətləri, təhlükəsizlik və s. göstəriciləri) ödəmə səviyyəsi və qiyməti üzrə xarakteristikası ilə müqayisəsinə əsaslanır. Məhsulun rəqabətə davamlılığının qiymətləndirilməsi üçün nümunə-oxşarın seçilməsi marketing tədqiqatları ("*Marketing*"ə bax) prosesində satış bazarlarının konyunkturasının təhlili əsasında həyata keçirilir. Məhsulun rəqabətə davamlılığının dolayı (əlavə) qiymətləndirilməsinə məhsulun ixrac göstəriciləri (ixrac olunan məhsulun həcmi), məhsulun yeniləşdirilməsi (prinsipial yeni məhsulların istehsalı), patent-lisenziya göstəriciləri ("*Yeni məhsul statistikas*"na bax) xidmət edə bilər.

MƏXFİ MƏLUMATLAR – Fərdi statistik məlumatların məxfiliyi rəsmi statistikanın əsas prinsiplərindən biridir. Əgər məlumatlar statistik vahidin birbaşa və ya dolayısi ilə tanınmasına və beləliklə də, fərdi xarakterli məlumatın sızmasına şərait yaradırsa, bu halda rəsmi statistikanın aparılması üçün toplanmış, işlənmiş və məlumat bazalarına daxil edilmiş bütün məlumatlar məxfi sayılır. Statistik vahidin birbaşa tanınması dedikdə, vahid üçün ayrılmış rəsmi identifikasiya kodunun və ya vahidin adı, ünvanı haqqında məlumatların açıqlanması başa düşülür. Statistik vahidin dolayı yolla tanınması isə - digər məlumat vasitəsilə (birbaşa tanınmadan başqa) onun eyniləşdirilməsini mümkün edən imkandır.

Statistik vahidlərin dolayı yolla tanınması imkanını müəyyənləşdirərkən həmin statistik vahidin tanınmasında istifadəsi mümkün olan bütün vasitələr nəzərə alınmalıdır. Əgər yayımlanan statistik məlumatlar fərdi statistik məlumatların açılmasına gətirib çıxarırsa, istifadəçilərə belə məlumatların təqdim edilməsi qadağandır. Ümumiləşdirilmiş məlumatlarda ən azı 3 vahidin məlumatı öz əksini tapmalı, hər bir vahidin payı isə yekun məlumatın 85%-dən çox olmamalıdır. Yalnız bu şərtlə statistik məlumatlar yayımlana bilər. Yəni statistik qrup 1-2 müəssisə ilə təmsil olunubsa və ya öyrənilən məcmuda bir müəssisənin payı 85%-dən çoxdursa, belə məlumatlar yayımlana və heç kimə təqdim edilə bilməz. Həqiqətən də, yalnız 2 vahidi özündə ehtiva edən yekun məlumat nəşr olunduğu halda, bir müəssisə öz məlumatını yekundan çıxaraq ikinci müəssisənin məlumatını asanlıqla əldə edə bilər, bu isə qanun pozuntusu deməkdir.

MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏHSİL ÜÇÜN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ – əsas vəzifələri şəxsiyyətin inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılmasının təmin olunması, sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, peşənin və yaradıcı əməyin müəyyən edilməsi; ümumi mədəniyyətin formalaşdırılması; xüsusilə 6-18 yaşda olan uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtlarının maraqlı təşkili hesab edilən müəssisələrdir. Məktəbdənkənar təhsil üçün təhsil müəssisələrinin aşağıdakı növləri vardır: uşaq yaradıcılıq mərkəzləri, uşaq-gənclər idman məktəbləri, uşaq-gənclər şahmat məktəbləri, ekoloji tərbiyə və təcrübə mərkəzləri, texniki yaradıcılıq mərkəzləri, turizm və diyarşünaslıq mərkəzləri, məktəbdənkənar iş mərkəzləri, estetik tərbiyə və bədii yaradıcılıq mərkəzləri və s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ – müxtəlif istiqamətlərdə məktəbəqədər təhsilin ümumtəhsil proqramını həyata keçirən təhsil müəssisəsinin növüdür. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri 2 ayıqdan 6 yaşa qədər olan uşaqların tərbiyəsini, təhsil verilməsini, nəzarət edilməsini, qulluq göstərilməsini və sağlamlaşmasını təmin edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri öz istiqamətlərinə görə aşağıdakı növlərə ayrılır: körpələr evi; körpələr evi-uşaq bağçası; uşaq bağçası; xüsusi uşaq bağçası.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞDA OLAN UŞAQLARIN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YERLƏRLƏ TƏMİNATI - $B = a/b \cdot 100$ düsturu ilə

hesablanan göstəricidir və burada *a* – məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sayı, *b* – onlarda yerlərin sayı, *B* – hər 100 yerə düşən uşaqların sayıdır. Göstərici bütün region, həmçinin şəhər və kənd yerləri üzrə hesablanır.

MƏQSƏDLİ REGİSTR – fəaliyyətin müəyyən sahəsində həll edilən məsələlərə uyğun olaraq yaradılan vahidlərin (müşahidə obyektlərinin) siyahısıdır.

MƏLUM (DAŞINAN) MALLAR – ölkə ərazisinə gətirilən və ölkə ərazisindən çıxarılan və gömrük baxışına aid olan mallardır. Yüklərin növləri, müvafiq olaraq, nəqliyyat statistikasi üçün yük təsnifatı üzrə statistik uçota alınır.

MƏLUMAT AXTARIŞ DİLİ – sonradan məlumat axtarış sistemində istifadə etmək məqsədi ilə semantik məlumat yazılışı üçün vasitəyə malik olan süni dildir.

MƏLUMAT BANKI – cədvəllər, kartoçka, dosye və ya kağızsız informasiya texnologiyası (disket, maqnit lent) şəklində formalaşdırılan məlumatların saxlanması və istifadəsi üzrə operativ sistemidir.

MƏLUMAT BAZALARININ İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİ (MBİES) – çoxsaylı istifadəçilərə məlumatlar bazasının yaradılması, aparılması və rəqabət istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş, dil və proqram vasitələrinin məcmusudur.

MƏLUMAT BAZASININ İNZİBATÇISI - məlumat bankının layihələndirilməsinə, reallaşdırılmasına, səmərəli istifadəsinə nəzarət edən şəxsdir.

MƏLUMAT BOLLUĞU – məlumat sisteminin etibarlılığının yüksəldilməsi məqsədi ilə, sistemdə onların vacib minimal sayından əlavə komponentlərin mövcud olmasıdır. *Məlumatların işlənməsinin* avtomatlaşdırılmış sistemində məlumat bolluğu məlumatların inteqrasiya olunmuş saxlanması və istifadəsi hesabına azalır.

MƏLUMAT EHTİYATLARININ, MƏLUMAT SİSTEMLƏRİNİN, TEXNOLOGİYALARININ SAHİBİ (SAHİBKARI) – göstərilən obyektlərə malik olan, onlardan istifadəni həyata keçirən və qanunvericilik hüquq normaları daxilində sərəncam vermək ixtiyarını reallaşdıran subyektdir.

MƏLUMAT FORMATI – verilən informasiyanın qeyd edilməsinin, saxlanılmasının və yenidən verilməsinin təşkil edilmiş maddi mühitidir.

MƏLUMAT İSTİFADƏÇİSİ (İSTEHLAKÇISI) - sonradan istifadə etmək məqsədilə ona lazım olan *məlumatları* əldə etmək üçün məlumat sistemində və ya vasitəçiyə müraciət edən subyektdir.

MƏLUMAT KİTABI (illik siyahı) - bir sıra ölkələrdə fayl və ya registrin sinonimi kimi istifadə olunan illik siyahıdır. Adı hər il nəşr olunma ideyasından irəli gəlmişdir.

MƏLUMAT MASSİVLƏRİ ÜZƏRİNDƏ ƏMƏLİYYATLAR – EHM-də yerinə yetirilən və mövcud verilənlər əsasında yeni məlumatlar massivinin alınmasını nəzərdə tutan fəaliyyətdir.

MƏLUMATLANDIRMA SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR – sosial-iqtisadi hadisələrə dair məlumatların yığılması və tədqiq edilməsi sahəsində mütərəqqi texnologiya və metodika standartlarıdır.

MƏLUMATLAR – hesablama texnikası vasitələrinin köməyi ilə ötürülməsi və ya işlənməsinə imkan verən, formallaşdırılmış şəkildə təqdim edilən informasiyalardır. Məlumatlar adətən kağızlarda (blanklarda, cədvəllərdə və s.) və elektron vasitələrdə (lazer disklərində, maqnit disklərində, maqnit lentlərdə və s.) təqdim edilir.

MƏLUMATLAR BAZASI (MB) – statistik məlumatların işlənməsi prosesində formalaşan və istifadə edilən informasiya sistemidir (arxivdir). Statistik məlumatların işlənməsi prosesindəki roluna görə, 5 qrup funksional məlumatlar bazası mövcuddur: 1) məlumatların işlənməsi və istifadəçilərə təqdim edilməsi üçün istifadə olunan və özündə metaməlumatları əks etdirən məlumatlar bazası; 2) statistik hesabat formalarından məlumatların daxil edilməsindən və ya müşahidə obyektlərindən elektron formada daxil olan (faylların yüklənməsindən sonra məlumatları qəbul edən) - giriş məlumatlar bazası; 3) məlumatların cari işlənməsi əsasında alınan cari (əməliyyat) məlumatlar bazası; 4) uzun müddət saxlanılan məlumatlar bazası – bir çox müşahidə dövrləri üzrə ardıcıl yüklənmiş informasiyanı saxlamaq və onunla işləmək üçün məlumatlar bazası. Bu qrupda məlumatlar bazasının 2 növü fərqləndirilir: *sahə, tematik*

məlumatlar bazaları – ayrı-ayrı mövzular və ya fəaliyyət növləri üzrə uzun müddət saxlanılan məlumatlar bazası və *statistik məlumatların mərkəzi bazası* – bütün fəaliyyət növləri üzrə mühüm göstəriciləri özündə əks etdirən məlumatlar bazası; 5) məlumatların yayılması üçün məlumatlar bazası (hazır sənədlərin bazası). Məlumatlar bazasında saxlanılan məlumatlardan asılı olaraq, statistik məlumatlar bazalarını iki cür təsnifləşdirmək olar: saxlanma vahidi statistika göstəricisi olan və bir qayda olaraq, statistik məlumatların işlənməsində istifadə olunan faktoqrafik məlumatlar bazası və saxlanma vahidi sənəd (cədvəl, mətn və s.) olan və məlumatların yayılmasında istifadə olunan sənədli-qrafik məlumatlar bazası. Məlumatlar bazasını aşağıdakı formalara bölmək olar: mikro, mezo və makro-məlumatlar bazası.

MƏLUMATLAR BAZASININ İDARƏET-MƏ SİSTEMİ (MBİS) – hər hansı bir tətbiqi informasiya sisteminə əsaslanan, xarici və daxili yaddaşdakı məlumatları, tranzaksiyanı (qrup şəklində əməliyyatları) idarə edən, məlumatlar bazasının bərpa edilməsini təmin edən, məlumat bazaları dillərini dəstəkləyən sistemdir.

MƏLUMATLAR DƏSTİ – müəyyən təşkilə və ada malik, ümumi təyinatla birləşən, öz aralarında məntiqi əlaqəli olan məlumatların məcmusudur. Məlumatlar dəsti məlumatların işlənməsi prosesində, onların qorunması, daxil edilməsi və çıxışı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MƏLUMATLAR MASSİVİ – eyni adla qeyd edilmiş, quruluşuna və istifadə edilmə üsuluna görə eyni tipli elementlərin qaydaya salınmış son məcmusudur. Vahid bir tam kimi baxılır. Birölçülülük (vektor), ikiölçülülük (matrisa), üçölçülülük (tenzor) və s. ola bilər.

MƏLUMATLARA NƏZARƏT – *məlumatların* qiymətinin etalon qiymətlərlə müqayisəsindən ibarət olan texnoloji əməliyyatdır. Bununla yanaşı, sənədlərin rekvizitlərinin doldurulmasının və mümkün hesabi və məntiqi səhvlərin tapılması və aradan qaldırılması məqsədi ilə onlarda olan məlumatların düzgünlüyünün yoxlanması həyata keçirilir.

MƏLUMATLARIN SEÇMƏ İŞLƏNMƏ-Sİ – statistik müşahidə məlumatlarının təsadüfi seçilmiş hissəsinin işlənməsidir. İlk yekunların operativ əldə edilməsi üçün və ya materialların yekununun genişləndirilmiş proqramına uyğun

olaraq, əlavə məlumatların əldə edilməsi üçün aparılır.

MƏLUMATLARIN (YEKUNLARIN) STATİSTİK METODLAR BANKI – bazar proseslərinin qiymətləndirilməsinin və səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkar edilməsinin alınmasına imkan verən məlumatların təhlilinin qruplaşmasıdır və marketing tədqiqatlarında mövcud olan üç anlayışdan biridir.

MƏLUMATLARIN DÜZGÜN TƏQDİM EDİLMƏSİ – uçotun əsas vəzifələrindən biridir. Maliyyə hesabatları müəssisənin aktivləri, maliyyə vəziyyəti və ya gəlirləri (itkiləri) haqqında düzgün məlumat verməlidir. Buna hesabatın müəyyən edilmiş qayda və prinsiplərinə riayət edilməsi (lakin nadir hallarda onlardan kənara çıxmalar ola bilər) yolu ilə nail olunur.

MƏLUMATLARIN HAZIRLANMASI VASİTƏSİ – *məlumatların* ilkin sənədlərdən informasiya daşıyıcılarına keçirmə vasitələri kompleksidir, burada məlumatların EHM yaddaşına yığılması həyata keçirilir. Məlumatların hazırlanması vasitələrinin köməyi ilə ilkin məlumatların qeydiyyatı, məsafədən yığılı, toplanması (təmərküzləşməsi) və işlənməsinin avtomatlaşdırılması aparılır, hesablanmış avtomatlaşdırılır.

MƏLUMATLARIN İŞLƏNMƏSİ – məlumatların vəziyyətini əks etdirən, göstəricilərdən heç olmasa birinin öz qiymətini dəyişməsi ilə nəticələnən texnoloji əməliyyatların sistemləşdirilmiş ardıcılığıdır. Statistik məlumatların işlənməsi zamanı hesabatların növlərə ayrılması, seçilməsi, qruplaşdırılması, təshih edilməsi, formalaşdırılması kimi nümunəvi üsullardan istifadə edilir.

MƏLUMATLARIN İŞLƏNMƏSİ SİS-TEMİ – obyektlərin idarə edilməsinin təşkili üçün zəruri olan məlumatların yığılması, saxlanması və işlənməsində qarşılıqlı əlaqəli olan üsul və vasitələrin kompleksidir. Məlumatların işlənməsi sistemi EHM və digər müasir informasiya texnikaları vasitələrinin tətbiqinə əsaslanır. EHM-in tətbiqi yerinə yetirilmiş informasiya-hesablama işlərinin məcmusunun onların texnoloji birliyi əsasında həyata keçirilən bir kompleksdə toplanmasına imkan verir. Məlumatların işlənməsi sisteminin funksiyaları – məlumatların ən az xərclərlə yığılması, saxlanması, axtarışı və işlənməsindən ibarətdir.

MƏLUMATLARIN İŞLƏNMƏSİNDƏ İNDEKSLƏR – *Faylda məlumat* qeydlərinin tapılmasına imkan verən göstəricilərin məcmusudur. Məlumatların işlənməsində indeks simvol və ya rəqəm, cədvəl, nizamlanmış sorğu siyahısı, kodların yığılması şəklində ola bilər.

MƏLUMATLARIN İŞLƏNMƏSİNİN AVTOMATLAŞDIRILMASI - məlumatların hesablama texnikası vasitəsi ilə işlənməsidir (məlumatların yığılması, ötürülməsi, saxlanması, yekun məlumatların alınması və onların təqdim edilməsi).

MƏLUMATLARIN QORUNMASI BARƏDƏ QANUN - Avropa Şurası Konvensiyasının prinsiplərinə uyğun olaraq, məlumatların qorunması barədə qanundur. 1984-cü ildə Böyük Britaniyada qəbul edilmişdir.

MƏLUMATLARIN MAŞIN DAŞIYICISI – *məlumatların* yazılması, saxlanması və yenidən istehsal edilməsində istifadə olunan materialdır (cisimdir).

MƏLUMATLARIN ÖTÜRÜLMƏSİ – *hesablama sisteminin* bir hissəsindən digərinə, yaxud bir hesablama sistemindən digərinə məlumatların ötürülməsidir. Məlumatların işlənməsi prosesində məlumatların ötürülməsi (operativ (təcili) yaddaş və *xarici yaddaş* arasında məlumatlar mübadiləsi yolu ilə), giriş-çıxışı (simvol və yazılışların axını formasında), rabitə kanalları vasitəsilə abonent məntəqələri və EHM arasında ötürmə fərqləndirilir.

MƏLUMATLARIN STRUKTURU – saxlanılması üsulundan asılı olmayaraq, *məlumat bazasında* istifadəçilərə təqdim olunan *məlumatlar* haqqındadır.

MƏLUMATLARIN TEXNOLOJİ BAZASI (MTB) – qurulmuş cədvəllər və mübadilə formatlarının faylları üzrə statistik məlumatların və normativ-sorğu məlumatlarının konversiya edilmə, seçmə və çıxarış proqramlarının avtomatlaşdırılmış işlənməsi üçün proqram-instrumental vasitəsidir.

MƏLUMATLARIN TELEİŞLƏNMƏSİ (TELEEMALI) – *məlumatların* işlənməsi üsuludur. Bu zaman informasiyanın EHM-də işlənməsi məqsədi ilə informasiyanın işlənmə vasitələri, *rabitə kanalları* vasitəsi ilə məlumat mübadiləsinin təşkili üçün məlumatın ötürülmə

vasitələri ilə birlikdə istifadə olunur. Məlumatların maşında işlənmə paketi ilə EHM-in ehtiyatları məsələlər üzrə bölünür, lakin istifadəçilərlə EHM arasında əlaqə seans üzrə bölünür.

MƏLUMATLARIN TƏHLİLİ – çoxsaylı əlamətlərlə xarakterizə edilən müşahidə *məlumatlarının* statistik araşdırılmasıdır. Klassik riyazi-statistik təhlil metodlarından fərqli olaraq, məlumatların təhlili metodlarında yalnız bu məlumatlarda qeydə alınmış informasiyalardan istifadə edirlər. Bu metodlardan istifadə edilməsi, nəticələrin dolğun təhlili tədqiq edilən sistemdə bu və ya digər qanunauyğunluqların formalaşdırılmasına kömək edir.

Məlumatların təhlili aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir: tiplər üzrə - bir əlamətin digər əlamətlərlə təsvir edilməsi və yeni əlamətlərin qurulması; informasiyaların təqdim edilməsinin formal dili üzrə – kəmiyyət təhlili (nəticələr düstur şəklində təqdim edilir) və keyfiyyət təhlili (informasiyalar qruplaşdırılmış, nizama salınmış terminlərlə təqdim edilir).

Məlumatların təhlili metodlarından istifadə edilməsi sistem daxili əlaqələrin fərz edilən variantlarının sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, bəzi hallarda isə məlumatların toplanmasında tamamilə nəzərə alınmamış əlaqə və əlamətlərin aşkar edilməsinə imkan verir.

MƏLUMATLARIN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİNİN VƏ KODLAŞDIRILMASININ VAHİD SİSTEMİ (MTKVS) – texniki-iqtisadi və sosial məlumatların milli *təsnifatları* , təsnifatların aparılması vasitələri, onların işlənməsi, aparılması və tətbiqi üzrə normativ və metodiki sənədlərin məcmusudur. MTKVS texniki-iqtisadi və sosial məlumatların təsnifləşdirilməsi və kodlaşdırılması üzrə işlərin aparılmasının vahid metodoloji və təşkilati əsaslarını, onların aparılmasının tərkibini, məzmununu və qaydalarını müəyyən edir. Bundan əlavə, təsnifatlarda istifadə edilən təsvirlərin və lüğətlərin, terminlərin və anlayışların yaradılmasından ibarət olan, təsnifatlara semantik (məna) və terminoloji kömək göstərilməsi üzrə işlər aparılır. Standartlaşdırılmış və tövsiyə edilən terminlərin və təriflərin həcmi daima genişləndirilir və təkmilləşdirilir.

MƏLUMATLARIN VAXTIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ REJİMİNDƏ İŞLƏNMƏSİ – EHM-də istifadəçilərə xidmətin təşkilidir. Bu zaman bilavasitə giriş rejimində fərdi pulqlarla işləyən bir neçə istifadəçiyə eyni vaxtda xidmət olunması təmin edilir. Hər bir istifadəçiyə

hesablama sisteminin zəruri ehtiyatları ayrılır: cəld və xarici yaddaş, xarici qurğu. Mərkəzi prosessorun vaxtının istifadəçilər arasında bölgüsü bərabər vaxt intervalları ilə və ya müəyyən edilmiş üstünlüyə uyğun ayrılır.

MƏLUMATLARIN VERİLMƏSİ (məlumat emalına) – müəyyən olunmuş qaydalar dəstindən istifadə etməklə *məlumatların* verilməsidir.

MƏLUMATLARIN YAYILMASININ XÜSUSİ STANDARTLARI - 1996-cı ildə Beynəlxalq valyuta fondu Məlumatların yayılmasının xüsusi standartını (MYXS) işləyib hazırlamışdır və həmin vaxtdan etibarən bu standartı beynəlxalq bazarlarda kapitalla malik olan və ya onu qazanmaq istəyən BVF-na üzv ölkələrin milli statistikalarının iş təcrübəsinə tətbiq olunmasına aktiv yardım edir. Standart bütün dünyada iqtisadi ekspertlərin vaxtında və tam məlumat almaq imkanını genişləndirir və bununla uyğun makroiqtisadi siyasətin aparılmasına kömək edir. MYXS-ə qoşulan ölkələrin statistik məlumatlarının operativ analizi iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına, dünya maliyyə bazarlarında baş verən böhranların qarşısını almaq və ya ən azı bu böhranların ağırlığını azaltmağa yardım edə bilər.

MƏLUMAT-SORĞU XİDMƏTİ – sifarişçilərin və abonentlərin sorğu xarakterli məlumatlarla təmin edilməsidir. Bu məqsədlə, *hesablama texnikası* və rabitə vasitələrindən istifadə etməklə məlumat sorğu sistemindən – təşkilati qaydaya salınmış sənədlərin (sənədlər massivinin) məcmusundan və informasiya texnologiyalarından istifadə edilir.

MƏLUMAT-TELEKOMMUNİKASIYA SİSTEMİ (MTS) – hesablama texnikası və telekommunikasiya vasitələrindən ibarət olan kompleksdir. Öz aralarında əlaqə kanalları ilə birləşmiş rabitə qovşağı və abonent məntəqələrinin məcmusunu özündə əks etdirir. Məlumat-telekommunikasiya sistemi *məlumatların* teleişlənməsini və onun rabitə kanalları ilə ötürülməsini həyata keçirir.

MƏNƏVİ AŞINMANIN MÜDDƏTİ – bu müddət keçdikdən sonra elmi-texniki tərəqqinin, modaların və digər səbəblərin təsiri altında alınmış əmlak əhalinin tələbatının ödənilməsinə cavab vermir. Bir qayda olaraq, mənəvi aşınmanın müddəti fiziki aşınmanın müddəti ilə üst-üstə düşür.

MƏNƏVİYYAT STATİSTİKASI (əxlaqi statistika) - XIX əsrin ikinci yarısında bir sıra alimlər tərəfindən əhali sakinliyinin tərkibində öyrənilən sahədir. Bu sahəyə onlar təkcə cinayətlərin statistikasını deyil, həm də əhalinin təkrar istehsalının bəzi hadisələrini aid edirdi. “Mənəviyyat statistikasi” termini fransız alimi A.Qarri (1830) tərəfindən elmə daxil edilmiş və A.Ketle (1848) tərəfindən tətbiq olunmuşdur. XIX əsrin sonunda bir sıra alimlər, əsasən Almaniyada (V.Leksis və başqaları) əhali statistikasını (yəni onların anlayışında demografiyanı), insana bioloji proseslər nöqtəyi-nəzərindən baxan bir elm sahəsi kimi xarakterizə edərək, ondan başqa sahəni – “şəxsi statistikanı” ayırmağa cəhd göstərmişlər. İnsan bu sahədə “şüurlu və üzərində mənəvi məsuliyyət olan şəxsiyyət” kimi çıxış edir. Lakin belə şərh olunan mənəviyyat statistikasının məzmununu müəyyən etmək cəhdləri (məsələn, ona nikah və qismən doğumu aid etmək) baş tutmadı. Bu mənəviyyat statistikasi konsepsiyası XX əsrin əvvəlində tənqid (M.V.Ptuxa və b.) və rədd edilmişdi. Lakin “Mənəviyyat statistikasi” termini öz ilkin mənasında (cinayətlər və sosial normalardan baş kənarlaşmalar statistikasi) bir müddət istifadə olunurdu.

MƏNFƏƏT (ZƏRƏR) – mülkiyyətin bütün növlərindən olan təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsidir. Özündə təşkilatların fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirlə bu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərqi əks etdirir. Mənfəət, pul vəsaitlərinin daha əlverişli sahəyə qoyulmasına yönəldilməsi, kapitalın, əmək və maddi ehtiyatların cəlb edilməsi ilə əmtəə istehsalı və (və ya) satışından əldə olunan nəticə hesab edilir. Əmtəə istehsalçıları sabit iqtisadiyyatda fəaliyyətlərini həmçinin istehsalın genişləndirilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına mənfəətin artırılmasına yönəldirlər. Keçid iqtisadiyyatında, inflyasiya sürəti artdığı bir dövrdə mənfəətin artması, əsasən inflyasiya xarakteri daşıyır və bu, çox vaxt buraxılan məhsulun qiymətinin artması hesabına baş verir.

Kəmiyyətə mənfəət, təsərrüfat subyektləri səviyyəsində təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotu əsasında hesablanır. Hesabatlarda və təhlildə mənfəətin aşağıdakı göstəricilərindən istifadə olunur: hesabat dövründə mənfəətin (zərərin) ümumi miqdarı, vergiyə cəlb olunan mənfəət, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən mənfəət (zərər), satışdan mənfəət (zərər), xalis mənfəət (vergi ödənişindən, icarə

haqlarının yığılmasından sonra müəssisənin sərəncamında qalan gəlirin balans hissəsi), təsis mənfəəti (səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin ilkin yerləşdirilməsi zamanı mövcud olan bazar dəyəri ilə, onların, səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi və səhmlərin ilkin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər çıxılmaqla, nominal dəyəri arasındakı fərq).

Hesabat dövrünün mənfəəti (zərəri) - məhsulun, əsas vəsaitlərin, təşkilatın digər əmlaklarının satışından və satışdankənar mənfəətdən ibarətdir. Mənfəətin (zərərin) əsas həcmi *əmtəə məhsulunun satışından* əldə olunan gəlirdir və satışdan gələn gəlirlə (ƏDV və aksizlərsiz) istehsal və satışa çəkilmiş xərclər arasındakı fərqlə hesablanır. *Satışdankənar mənfəəti* müəyyən etmək üçün, iddia vaxtının müddəti qurtarmış kreditör və debitor borclarını əks etdirən iqtisadi sanksiyaların (cərimələrin, pensiyaların, dəbbələmələrin) ödənişi, alınması qeyri-real olan borclar və digər icarəyə verilmiş əmlak, qiymətli kağızların buraxılması və s. ilə bağlı olan satışdankənar əməliyyatlar üzrə mədaxil və məsrəflərin saldosundan istifadə edilir.

MƏNFƏƏT VƏ QARIŞIQ GƏLİR – müxtəlif müəssisə tipləri (korporasiyalar və ya kvazikorporasiyalar) üçün istifadə olunan eyni bir balanslaşdırıcı maddənin iki alternativ adlarıdır. Mənfəət və ya qarışıq gəlir gəlirlərin yaranması hesabında balanslaşdırıcı maddə hesab edilir. O, aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- əlavə dəyər;
- çıxılısın muzzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi;
- çıxılısın istehsalə ödənilən vergilər;
- üstə gəlinsin alınmış subsidiyalar.

MƏNFƏƏT VƏ ZƏRƏRLƏR HESABI – maliyyə ilinə görə hesabat sayılır və iki geniş kateqoriyanı əhatə edir: “**Gəlirlər**” və “**Xərclər**”.

Gəlir özündə şirkətin aktivlərinin faktiki gözlənilən axınını və ya əsas fəaliyyətinin nəticəsi kimi öhdəliklərinin azalmasını əks etdirir. Bu zaman **xərclər** isə aktivlərin istehlak edilməsini və ya gəlir axınlarını təmin etmək üçün şirkətin öhdəliklər qəbul etməsini əks etdirir.

Şüranın (AİK) dördüncü Qərarının 22, 23 və 26-cı maddələrində verilmiş bir və ya bir neçə sxemlərə uyğun olaraq, Avropa müəssisələri üçün mənfəət və zərərlər hesabının standart müəyyənləşdirilməsi verilmişdir.

Sığorta şirkətləri və kredit təşkilatları üçün gəlir və xərclər hesabının təqdim edilməsi Şüranın 19.12.1991-ci il (91/674/AİK) və 08.12.1986-cı il (86/635/AİK) tarixli qərarlarında formalaşdırılmış göstərişlərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

MƏNİMSƏMƏ MƏRHƏLƏSİ (LAQI) – istifadəyə verilmiş *əsas fond* və *istehsal güclərinin* layihə üzrə nəzərdə tutulmuş faydalı iş əmsalının səviyyəsinə çatmaq üçün müddətdir.

MƏNŞƏ ÖLKƏ - malın tam istehsal olunduğu və ya kifayət qədər emala məruz qaldığı ölkədir. Azərbaycanda mənşə ölkəsini müəyyən edən prinsiplər “Gömrük tarifləri haqqında” Qanunda öz əksini tapmışdır. Verilən ölkədə tam istehsal olunan mallara aiddir: 1) onun ərazisində, ərazi sularında, kontinental şelflərdə və dəniz altında (əgər ölkə bu yeraltı tədqiqatların aparılmasına görə son dərəcə hüquqa malikdirsə) hasil edilən faydalı qazıntılar; 2) onun ərazisində yetişdirilən və ya yığılan bitki məhsulları; 3) onda doğulan və yetişdirilən diri heyvanlar; 4) onda yetişdirilən heyvanlardan alınan məhsullar; 5) ölkədə istehsal olunan ovçuluq, balıqçılıq və dəniz məhsulları; 6) verilən ölkənin gəmiləri və ya icarəyə (kirayəyə) götürdüləri gəmilər vasitəsilə onların dünya okeanından istehsal etdikləri və (və ya) tutduqları dəniz məhsulları; 7) verilən ölkədə baş verən istehsal və digər əməliyyatların nəticəsi olan təkrar xammal və tullantılar; 8) verilən ölkəyə aid olan və ya onun icarəyə götürdüyü kosmik gəmilərdə açıq kosmosda aldıkları yüksək texnoloji məhsullar; 9) yalnız yuxarıda adı çəkilən məhsullardan verilən ölkədə istehsal olunan mallar.

Mənşə ölkəsindən asılı olaraq, mallara güzəştli gömrük rüsumları qoyula və ya rüsum ödənişlərindən tam azad edilə bilərlər. Malın mənşə ölkəsi olan Azərbaycan Respublikası *xarici ticarətin gömrük statistikasında* – *idxal* zamanı ölkə-kontraagentinin müəyyən edilməsinin əsasıdır.

MƏNŞƏ REGIONU – Aİ-yə üzv ölkənin mallarının göndərildiyi regiondur, o yerdə ki onlar hazırlanmış, quraşdırılmış, yığılmış, emal və təmir edilmiş və ya lazımı qaydada saxlanmışdır. Bunlar olmadıqda, mənşə regionu dəyişdirilir.

MƏNZİL – bir və ya bir neçə otaqdan, habelə yaşama ilə əlaqədar məişət və digər ehtiyacların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yardımçı sahələrdən ibarət, çoxmənzilli binanın ümumi istifadəsində olan sahələrinə birbaşa daxil olmaq imkanını təmin edən strukturca ayrıca sahədir.

MƏNZİL FONDU – Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən bütün yaşayış sahələrinin məcmusudur. Mülkiyyət formasına görə mənzil fondu aşağıdakılara bölünür:

- özəl mənzil fondu – fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan yaşayış sahələrinin məcmusu;

- dövlət mənzil fondu – mülkiyyət hüququ əsasında Azərbaycan Respublikasına məxsus olan yaşayış sahələrinin məcmusu;

- bələdiyyə mənzil fondu – bələdiyyələrə mülkiyyət hüququ əsasında məxsus olan yaşayış sahələrinin məcmusu.

İstifadə məqsədlərinə görə dövlət və bələdiyyə mənzil fondu aşağıdakılara bölünür:

- sosial təyinatlı mənzil fondu – dövlət və bələdiyyə mənzil fondlarından sosial kirayə müqavilələri əsasında vətəndaşlara verilən yaşayış sahələrinin məcmusu;

- xüsusi təyinatlı mənzil fondu – Mənzil Məcəlləsinin qaydalarına uyğun olaraq verilən ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan vətəndaşların yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş dövlət və bələdiyyə mənzil fondlarının yaşayış sahələrinin məcmusu.

Mənzil fondu qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövlət uçotuna alınmalıdır.

Mənzil fondunun dövlət uçotu mənzil fondunun uçotunun digər formaları ilə yanaşı, onun texniki uçotunun aparılmasını, o cümlədən mənzil fondunun inventarlaşdırılmasını və texniki pasportlaşdırılmasını (yaşayış sahələrinin müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunun təmin edilməsi ilə əlaqədar yaşayış sahələri barədə texniki və digər məlumatları özündə əks etdirən sənədlərin-yaşayış sahələrinin texniki pasportlarının tərtib edilməsi (rəsmiləşdirilməsi) də daxil olmaqla) nəzərdə tutur.

MƏNZİL SAHİBLİYİNƏ ZƏMANƏTLİ HÜQUQU OLAN EV TƏSƏRRÜFATLARININ PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) –

bu göstərici şəhərin yoxsullar yaşayan ən pis hissəsindəki şəhər əhalisini əks etdirir. Şəhərin yoxsullar yaşayan ən pis hissəsinin sakinlərinin sayı haqqında məlumatlar olmadıqda, BMT-nin yaşayış məntəqələri üzrə Proqramı (BMT-HABİTAT) 2002-ci il üçün şəhər göstəriciləri üzrə ekspertlər qrupunun iclasında razılaşdırılmış şəhərin yoxsullar yaşayan ən pis hissəsinin tərifinə əsaslanan qiymətləndirmələr aparır.

Mənzil sahibliyinə zəmanətli hüquq ifadəsi öz mənzillərinin sahibi hesab edilən, onları əldə etmək mərhələsində olan, onları xüsusi icarə edən və yaxud sosial təminat xətti üzrə, ya da ikinci icarəçi hüququnda mənzil alan ailələrə aid edilir. Mənzil sahibliyinə zəmanətli hüquqa malik olmayan əhali *skvatterlər* (mənzilə görə onların haqq ödəyib-ödəməməsindən asılı olmayaraq), evsiz və evə sahib olmaya dair rəsmi müqaviləsi olmayan ailələr kimi müəyyən edilir.

BMT-HABİTAT *şəhərin yoxsullar yaşayan ən pis hissəsinin sakinlərinin* ev təsərrüfatlarını

aşağıdakı bir və ya daha çox (bəzi şəhərlərdə iki və ya daha çox) şəraitin olmadığı halda bir dam altında yaşayan şəxslər qrupu kimi müəyyən edir: mənzil sahibliyinə zəmanətli hüquq; konstruksiyanın lazımi keyfiyyətdə olması və mənzilin uzun ömürlüüyü; təhlükəsiz suya malik olma; sanitar-texniki vasitələrə və kifayət qədər yaşayış sahəsinə malik olma.

MƏNZİL TƏSƏRRÜFATI XİDMƏTLƏRİNİN BURAXILIŞI –

yataqxana, öz xüsusi mənzilində yaşamağa görə ev təsərrüfatları xidmətləri də daxil olmaqla mənzilin kirayəyə verilməsi üzrə xidmətlərin dəyəridir. Mənzil təsərrüfatları xidmətlərinin *bazar buraxılışı* mənzilin kirayəyə verilməsindən əldə olunan (kirayə və icarə ödənişi) gəlirlərlə, həmçinin şəxsi mənzili kirayəyə verəcəkləri halda ev təsərrüfatlarının ala biləcəkləri şərti gəlirlərlə müəyyən edilir.

Xidmətlərin *qeyri-bazar* buraxılışına müxtəlif xüsusi mülkiyyət müəssisələrinin, ictimai təşkilatların kirayə və icarə haqları ödəməməsindən, onlara aid olan mənzillərin dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına saxlanılmasına sərf olunan cari xərclər, həmçinin bu təşkilatların mülkiyyətində olan mənzil təsərrüfatlarına *əsas kapitalın sərfi* daxildir. Hazırda mənzilin bazar dəyəri haqqında toplu məlumatlar olmadığından, şəxsi mənzildə yaşamağa görə ev təsərrüfatlarının xidmətləri bu mənzilin saxlanmasına çəkilən cari xərclərin miqdarı və vətəndaşların mülkiyyətində olan mənzil təsərrüfatlarının əsas kapitalının sərfi ilə müəyyən edilir və qeyri-bazar xidmətlərinə aid olunur.

MƏNZİL TİKİNTİSİ – yaşayış binalarının, daimi tipli yataqxanaların; əlil və qocalar üçün evlərin, uşaq evlərinin yataq korpuslarının və s. ucaldılmasıdır. Mənzil tikintisinin həcmi, istismara verilmiş ümumi və *yaşayış sahəsi* (m^2 -lə), tikilmiş mənzillərin, *binaların* sayı ilə xarakterizə edilir. Statistik müşahidə formalarının tərkibinə həm də tikilən yaşayış evlərinin abadlığı, mərtəbələrin sayı, rahatlıq səviyyəsi göstəriciləri də daxildir.

MƏNZİL-KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI

- əhalinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə asılı olduğu iqtisadiyyatın əsas fəaliyyətlərindən biridir. Mənzil-kommunal təsərrüfatı çoxsahəli struktura malikdir. Mövcud təsnifatlara görə, mənzil-kommunal təsərrüfatında statistik müşahidələr 15-dən çox fəaliyyət növü üzrə aparılır və iki əsas altqrupa bölünür: *mənzil təsərrüfatı* və *kommunal təsərrüfatı*.

MƏNZİL-KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI XİDMƏTLƏRİ

– mənzil-kommunal xidmətlərindən; mənzillərin, binaların təmiri və fərdi evlərin tikintisi və mənzillərin dəyişdirilməsi xidmətlərindən; toxuculuq məmulatlarının, xəzdən və dəridən məmulatların yuyulması, təmizlənməsi və rənglənməsi üzrə təşkilatlar (firmalar) və fərdi şəxslər tərəfindən göstərilən xidmətlərdən; bərbərxana, gözəllik salonlarının və müalicə-kosmetika müəssisələrinin xidmətlərindən; hamam və duşxanaların, lombardların xidmətlərindən; dəfn, basdırma və kremasiyaların təşkili üzrə xidmətlərdən; informasiya-sorğu xidmətlərinin xidmətlərindən ibarətdir.

MƏNZİL-KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI STATİSTİKASI

– yaşayış fondlarının, onun abadlığının, əhalinin mənzil şəraitinin, əhalinin su, istilik, qaz, mehmanxanalar və əhali məntəqələrini digər abadlıq növləri ilə təmin edən müəssisə və xidmətlərin istehsal fəaliyyətinin mövcudluğu, vəziyyəti və tərkibini öyrənən elmi və praktiki statistika sahəsidir.

MƏNZİLLƏRİN ÖZƏLLƏŞDİRİLMƏSİ

– dövlətin və bələdiyyənin yaşayış fondunda olan mənzillərin könüllü olaraq orada yaşayan vətəndaşların mülkiyyətinə verilməsidir.

MƏRKƏZİ DÖVLƏT İDARƏETMƏ ORQANLARI

– mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının alt sektoru mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının institusional vahidlərindən və ya vahiddən, üstəgəl, əsasən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və nəzarət olunan qeyri-kommersiya təşkilatlarından ibarətdir.

MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ KREDİTLƏR

– konkret işi (xidməti) maliyyələşdirmək üçün hökumət (mərkəzi bank) tərəfindən yerli orqanlara və hakimiyyətə, konkret sahələrə (müəssisələrə, idarələrə) verilən kreditlərdir. Adətən, mərkəzləşdirilmiş kreditlər investisiyanın inkişafını həvəsləndirmək məqsədi ilə daha aşağı faizlə verilir.

Mərkəzləşdirilmiş kredit milli iqtisadiyyatı, kredit-pul və bank sistemini stabilləşdirmək üzrə hökumətin (mərkəzi bankın) aləti hesab olunur.

MƏSKƏN TIPLƏRİ

– bir, yaxud bir neçə mühüm əlamətlərin məcmusu əsasında ayrılan məskən qruplarıdır. Ən mühüm əlamət olan hər bir məskənin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti, onun istehsal və qeyri-istehsal (məsələn, inzibati,

ticarət, mədəni-sağlamlıq, elmi-informasiya və s.) funksiyalarının ahəngi ilə müəyyən edilir; başqa mühüm əlamətlər – məskənlərdə əhali çoxluğu, iqtisadi-coğrafi vəziyyət, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, memarlıq-planlaşdırma üslubudur. İki əsas məskən tipləri olan şəhər və kənd məskənləri arasında, bir qayda olaraq, funksional strukturda və əhali çoxluğunda mühüm fərqlər var. Yerləşmə sistemində tutduğu yerdən asılı olaraq, yerləşmənin dayaq mərkəzləri, periferiya, şəhər ətrafı şəhər və peyk-şəhərlər fərqləndirilir.

MƏSKƏNLƏRİN ƏHALİ ÇOXLUĞU

– şəhər və kənd məskənlərinin daimi əhalisinin sayı məskənlərin böyüklüyünü xarakterizə etdikdə və onları təsnifləşdirdikdə, əsas göstəricilərdən biridir. Məskənlərin əhali çoxluğu adətən yerləşmə sistemində məskənin yerinə yetirdiyi sosial-iqtisadi funksiyalarla bağlıdır.

MƏSKƏNLƏRİN SİXLİĞİ

– ölkənin, yaxud rayonun bir vahid sahəsinə düşən məskənlərin sayıdır. Kənd məskənlərinin sıxlığı 100 km²-lə, şəhər məskənlərinin sıxlığı isə 10000 kv.km-lə hesablanır. Azərbaycanda orta hesabla əhalinin ən yüksək sıxlığı Bakıda, ən aşağı sıxlıq isə Xızı rayonunda müşahidə olunur.

MƏSKUNLUQ AREALI

(lat. *area* – sahə, məkan) – əhali coğrafiyasında hər hansı bir əlamətə görə ayrılmış əhalinin yayılma ərazisidir.

“MƏSRƏFLƏR-BURAXILIŞ”IN (INPUT-OUTPUT ANALYSIS) TƏHLİLİ

– *məhsulun (xidmətin) istehsalının və bölüşdürülməsinin sahələrarası balans*ı metodlarının qərb ədəbiyyatında qəbul edilmiş adıdır.

MƏSULİYYƏTİN SİĞORTALANMASI

– sığortaçının, sığorta obyektinə zərərin dəydiyi hallarda, sığorta ödənişləri üzrə daşdığı məsuliyyəti nəzərdə tutan sığorta növlərinin məcmusudur. Sığorta obyekti şəxsin əmlak maraqlarıdır, o halda ki, sığortası haqqında bu şəxsin vətəndaşlıq qanunvericiliyində qoyulan qaydalarda məsuliyyəti ilə əlaqədar müqavilə (sığortalanan şəxsin müqaviləsi) bağlanmışdır və bu müqaviləyə əsasən ona üçüncü şəxs tərəfindən: avtonəqliyyat vasitələrinin istifadəsi ilə; daşıyıcı kimi iştirak edən (daşıyanın vətəndaşlıq məsuliyyəti) sığortalanmış nəqliyyat vasitəsinin istifadəsi ilə; ətrafdakılar üçün təhlükə yaradan sığortalanmış (müəssisələrin – yüksək dərəcəli təhlükəli mənbələrin vətəndaşlıq məsuliyyətinin sığortalanması) fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə; sığortalanmış peşə fəaliyyətinin həyata

keçirilməsi ilə (peşə məsuliyyətinin sığortalanması); sığortalanmış öhdəçilik, o cümlədən müqavilə öhdəçiliyi borclarının (yerinə yetirilməmiş öhdəçiliyə görə cavabdehlik sığortası) yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar dəyən zərərin əvəzi ödənilməlidir.

MƏŞĞUL QADINLARIN SAYI – bu göstəricidən əməklərinin ödənilib-ödənilməməsindən və ya işlənmiş saatların miqdarından asılı olmayaraq, məşğul qadınların uçotunda istifadə olunur.

Əgər məşğul qadınlar haqqında məlumatlar məşğul əhalinin ümumi sayı ilə birgə istifadə olunursa, onda bu məlumatların əldə edilməsi verilmiş (müəyyənləşdirilmiş) tarixdə keçirilmiş statistik sorğuya uyğun olaraq, həmin tarixdə olan vəziyyətə əsaslanmalıdır.

Əgər müəyyənləşdirilmiş vaxtda (tarixdə) keçirilmiş statistik müşahidə əsasında əldə edilən qadınların sayı haqqında məlumatlar ani statistik müşahidə əsasında ölçülərsə, onda mövsümi işgüzar fəallıq bu göstəricini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, hətta ümumi məşğulluğun orta illik kəmiyyətindən yüksək olan rəqəm əldə edilə bilər.

MƏŞĞUL ŞƏXSLƏR – müşahidə olunan vahiddə işləyən (mülkiyyətçi işləyənlər, müntəzəm partnyor işləyənlər və ailə müəssisəsinin haqqı ödənilməyən işçiləri daxil edilməklə), həmçinin bu vahiddən kənarda işləyən, ancaq ona aid olan və onun tərəfindən haqqı ödənilən (yəni ticarət nümayəndələri, tədarükçülər, təmir və istismar briqadaları) şəxslərdir.

Qısa dövr ərzində işdə olmayan (yəni xəstəliyə görə, haqqı ödənilən və ya xüsusi məzuniyyətlərdə olanlar) və tətillikdə olan şəxslər məşğullara aid edilir. Ancaq qeyri-müəyyən müddət ərzində işdə olmayanlar buraya daxil edilmir. Həmçinin hər bir ölkənin qanunlarına uyğun olaraq, natamam iş vaxtı işləyənlər və ödəmə cədvəlinə daxil edilmiş mövsümü işçilər, təhsil alan şəxslər və evdə iş görənlər də daxil edilməklə, əmək haqqı alan şəxslər məşğullara daxildir.

Müəyinə olunan vahidə digər müəssisə tərəfindən verilmiş kadrlar, digər müəssisələrin tapşırığı əsasında istismar və təmir işləri aparanlar, həmçinin məcburi hərbi xidmət keçənlər məşğulların sayına daxil edilmirlər. Uzun müddətli müqavilə əsasında müəssisənin sərəncamında olan şəxslərə (böyük univermaqlarda nümayiş etdirənlərə) bu müəssisədə məşğul kimi baxılmalıdır.

Ailə müəssisəsinin haqqı ödənilməyən işçilərinə müəssisə sahibi ilə birlikdə yaşayan, müntəzəm

olaraq ona işləyən, ancaq hər-hansı müqaviləyə malik olmayan və yerinə yetirilmiş işə görə müəyyən məbləğ almayan şəxslər daxildir. Bu, yalnız özlərinin əsas məşğuliyyətinə görə digər təşkilatların ödəmə cədvəllərinə daxil edilməmiş şəxslərə aid edilir.

Bu göstəriciyə sığorta agentləri kimi müstəqil işçilər daxil edilmir.

Məşğullar aşağıdakı kimi bölünə bilər:

- muzzdlu işçilər;
- evdə iş görənlər;
- haqqı ödənilməyən şəxslər: məsələn, ailə müəssisələrinin işçiləri;
- özü məşğul şəxslər.

MƏŞĞUL ŞƏXSLƏRİN SAYI - müşahidə olunan vahiddə işləyən (bu vahidə işləyən sahibkarlar, müəssisədə daimi işləyənlərin tərəfdaşları və ev müəssisəsində işləyən və muzzd verilməyənlər daxil edilməklə) işçilərin, həmçinin müəssisədən kənarda işləyən, lakin həmin müəssisəyə malik olan və ondan əmək haqqı alan (məsələn, ticarət nümayəndələri, tədarükçülər, təmir və texniki xidmət briqadaları) şəxslərin ümumi sayıdır. Qısa dövr ərzində işdə olmayan şəxslər (məsələn, xəstəliyə görə məzuniyyət, haqqı ödənilən növbəti məzuniyyət, xüsusi hallara görə məzuniyyət), həmçinin qeyri-müəyyən vaxta qədər olmayanlardan başqa, tətillikdə olan şəxslər daxil edilir. Buraya, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada, natamam iş vaxtı ilə işləyən və əmək haqqı cədvəlində iştirak edən işçilər, həmçinin əmək haqqı cədvəlində hesablanan mövsümü işçilər, şagirdlər, evdə işləyənlər də daxildir. Mövcud müəssisə tərəfindən digər müəssisəyə göndərilən şəxslər, digər müəssisənin hesabına müşahidə edilən vahiddə təmir və texniki xidmət işlərini yerinə yetirən şəxslər, həmçinin hərbi xidmətdə olanlar istisna edilir.

MƏŞĞULLARIN SAYI – bu göstəricidən məşğulların uçota alınmasında istifadə edilir.

Avropa milli hesablar sistemində (AMHS 1995-ci il) müəyyən edildiyi kimi məşğulların sayı iş yerlərinin sayına uyğun gəlir və orta illik kəmiyyət kimi hesablanır.

MƏŞĞULLUĞA AİD PROQNOZ – əmək bazarında, o cümlədən məşğul olanlara və işsizlərə dair vəziyyətin kompleks sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsidir; qısa, orta və uzunmüddətli perspektivə nəzərdə tutulur. Məşğulluq proqnozu metodologiyasına iki yanaşma mümkündür. Birinci - ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının bu və ya digər variantlarının nəzərdə tutulan reallaşması nəticəsində məşğulluq sferasında nəticələri göstərməkdən ibarətdir. Digər yanaşma - məqsədli

proqnozun işlənməsi ilə bağlıdır, bu zaman birinci yerə məşğulluqda perspektivdə təmin olunması məqsədəuyğun olan dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi əsas götürülür. Bir qayda olaraq, ikinci yanaşma orta və uzunmüddətli məşğulluq proqnozunda istifadə olunur, çünki əmək sferasında keyfiyyət dəyişiklikləri üçün investisiya proqramları və ETT proqramlarının, sosial siyasətin və s. məqsədyönlü şəkildə yenidən istiqamətləndirilməsinə çox və ya az müddət lazım gəlir.

Məşğulluğa aid proqnozla iqtisadiyyatın inkişafının ümumi strateji istiqamətləri nəzərə alınır. Məşğulluq proqnozu üçün ilkin informasiya *demoqrafiya proqnozudur*, xüsusən əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayı və cins-yaş strukturu, proqnozdan qabaqkı dövrdə məşğulluq sahəsində və əmək bazarında vəziyyətin sosial-iqtisadi qiyməti, əmək potensialının formalaşma və istifadə meylləri, makroiqtisadi göstəriciləridir. Məşğulluq proqnozunun işlənməsi zamanı ekspert qiymətləndirmənin böyük rolu var; digər ölkələrlə oxşarlıq və müqayisələr metodundan da istifadə olunur.

Məşğulluğun və əmək bazarının vəziyyətini xarakterizə edən əsas parametrlər proqnozlaşdırılır. Bu, bütövlükdə və sosial-demoqrafik qruplar üzrə işçi qüvvəsinin (*iqtisadi fəal əhali*) təklifi; iqtisadiyyatın işçi qüvvəsinə tələbatı (yaxud məşğul əhalinin), o cümlədən kişi və qadınların mümkün sayı; iqtisadiyyatda məşğulluq səviyyəsi (iqtisadi fəal əhaliyə, yaxud əmək qabiliyyətli yaşdakı əmək qabiliyyətli əhalinin sayına və ya *əmək ehtiyatlarının* sayına nisbətə), məşğul olanların sahə və peşə strukturu; tələb və təklifin tarazlaşma dərəcəsi, *işsizliyin* miqyası və səviyyəsi kimi göstəriciləri əhatə edir. Məşğulluq proqnozu əsasında onun tənzimləmə tədbirləri işlənir və onlar neqativ meyllərin yaranması, yaxud güclənməsini qabaqlaya bilər, yaxud da iqtisadi inkişafın gedişində məşğulluq sahəsində gözlənilən mənfə nəticələri yumşalda bilər.

MƏŞĞULLUQ – (I) - insanın keçmişdə, hazırda və gələcəkdə real və ya potensial olaraq qazanc və ya gəlir əldə etməsi üçün nəzərdə tutulmuş fəaliyyətinin istənilən növüdür. Məşğulluq, əsasını ixtisas (peşəkar ustalıq) və ya peşəkar ixtisaslaşma təşkil edən, yerinə yetirilən və ya yerinə yetirilməli olan funksiyalardan asılı olaraq təsnifləşdirilir. Məşğulluğu sənət (peşə) və ya ixtisasla qarışdırmaq olmaz. Vəzifə, sənət və məşğulluq (məsələn, vəzifəsi - elmi işçi, məşğulluğu isə bioloq) arasındakı uyğunsuzluq çox hallarda formal xarakter daşıyır. İnsanların konkret məşğulluğu haqqında məlumatlar *əhalinin*

siyahıyaalınmalarından və müvafiq müayinələrdən əldə edilir. Bu zaman əsas məşğulluq, yaxud əsas və əlavə məşğulluq nəzərə alınır. İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olanlar üçün əsas məşğulluq sorğu edilənin özünün əsas hesab etdiyi fəaliyyət, ya da onun yaşamasına əsas vəsait verən fəaliyyət (gəlirin əsas mənbəyi kimi xidmət edən) hesab edilir. Siyahıyaalmada sorğu edilənin siyahıyaalmanın müəyyənləşdirildiyi dövrdəki məşğulluğu nəzərə alınır. Bu dövrdə işi və ya gəlir gətirən məşğulluğu olmayanlar üçün məşğulluq axırıncı iş yerinə görə yazılır.

Azərbaycan qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, məşğul əhaliyə muzzdlə işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (xidməti) olanlar; sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar; haqqı ödənilən vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər; Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər; əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, məzuniyyət, ixtisasartırma, tətill, istehsalatın dayanması və ya başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlar; Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər; Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları aiddir. Qeyri-məşğulluq kəmiyyəti əmək ehtiyatlarına daxil olan işsiz və ya iqtisadi qeyri-fəal əhalinin sayı ilə müəyyən olunur. Buraya iş axtaranlar, işini dəyişdirənlər, müvəqqəti işləməyən və oxumayan gənclər, mövsümi məşğulluqla əlaqədar müvəqqəti işləməyənlər və işləmək istəməyənlər aiddir.

Vətəndaşların iş yerlərinin təminatı ilə bağlı məşğulluğun münasibətləri iqtisadi, demoqrafik və sosial proseslərlə şərtlənir. Məşğulluğun iqtisadi məzmunu ictimai istehsalın səmərəliyini, sosial məzmunu – işçinin şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafını, demoqrafik – məşğulluğun işçilərin cins-yaş xarakteristikaları ilə qarşılıqlı təsirini əks etdirir.

(II) – Avropa Milli Hesablar Sisteminə (AMHS) görə, məşğulluq hər hansı istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan həm muzzdlu işçiləri, həm də özüməşğulları ifadə edən kateqoriyadır.

1). **Muzzdlu işçilər:**

Razılılaşmaya əsasən digər institusional rezident-vahidlərə işləyən və öz əməyinə görə haqq alan bütün şəxslərdir. “İş verən – muzzdlu işçi” tipli

əlaqələr müəssisə ilə şəxs arasında razılaşma olduqda və həmin şəxs pul və ya natura formasında haqqın əvəzinə müəssisəyə işlədikdə mövcud olur. Bu növ razılaşmalar formal və qeyri-formal ola bilər və hər iki tərəfdən könüllü surətdə baş verir.

2) **Özüməşğul şəxslər:**

Xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs, kvazikorporasiyalar kimi təsnifləşdirilən qeyri-korporativ müəssisələr istisna olmaqla, qeyri-korporativ müəssisələrin təkbaşına mülkiyyətçisi və ya birgə mülkiyyətçisi hesab edilən şəxs kimi müəyyənləşdirilir. Özüməşğul şəxslər özlüyündə onların əsas fəaliyyətlərini təşkil edən, haqqı ödənilən muzzdlu işçi kimi fəaliyyət göstərmir. Əks halda, onlar muzzdlu kimi təsnifləşdirilərdilər. Özüməşğul şəxslər aşağıdakı kateqoriyalari özündə birləşdirir: ailə müəssisələrinin haqqı ödənilməyən işçilərini, evdə işləyən işçiləri, özlərinin son (şəxsi) istehlakı və ya kapitalın şəxsi yığımi üçün bütövlükdə məhsul istehsalı ilə fərdi və ya kollektiv şəkildə məşğul olanları.

Məşğul şəxslərə müəyyən kiçik dövr ərzində (bir həftə və ya bir gün) aşağıdakı kateqoriyalarda olmuş və müəyyən yaşdan yuxarı bütün şəxslər daxildir:

I. **“Ödənilən məşğulluq”**

- **“işdə olmuşlar”**: göstərilən dövr ərzində pul və ya natura formasında haqqı ödənilməklə bir sıra işlər yerinə yetirmişdir;

- **“işləri olmuşdur, ancaq işdə olmamışlar”**: artıq özlərinin hazırkı işlərini işləmişlər, ancaq göstərilən dövr ərzində faktiki işdə olmamışlar (formal olaraq olmuşlar). Bu formal aidyyət aşağıdakı meyarlardan bir və ya daha çoxuna uyğun olaraq, milli vəziyyət nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir:

- əmək haqqının alınmasının davam etməsi;

- işdə müvəqqəti qayıqlıqla nəticələnmiş səbəb və ya qayıtma tarixi haqqında razılıq başa çatdıqdan sonra işə qayıtmaya zəmanət;

- işdə olmama vaxtının başa çatması. Bu, işçilərin başqa iş qəbul edilərkən öhdəliksiz kompensasiya güzəşti ala bilmək vaxtına uyğun gələ bilər.

II. **“Özü məşğulluq”**

- **“işdə olmuşlar”**: göstərilən dövr ərzində pul və ya natura formasında mənfəət və ya ailə gəliri əldə etmək üçün bir sıra işləri həyata keçirmiş şəxslər;

- **“müəssisələri olmuşdur, ancaq işdə olmamışlar”**: əmtəə istehsal edən müəssisələri, xidmət göstərən ferma və ya müəssisələri ola bilən, göstərilən dövr ərzində hər hansı xüsusi səbəbə görə işdə olmayan şəxslər.

Müəssisələr statistikasında ailə sahibkarlığında çalışan, haqqı ödənilməyən işçilər özüməşğul şəxslər kateqoriyasına daxil edilmir.

MƏŞĞULLUQ XİDMƏTİ İŞÇİLƏRİNƏ ÖDƏNİŞLƏR – işçi qüvvəsi ilə təmin etdiyinə görə məşğulluq xidməti və oxşar təşkilatlara ödəmələr bu göstəriciyə daxildir. Bura yalnız sənaye və ya qeyri-sənaye xarakterli xüsusi xidmətlərin təqdim edilməsi ilə əlaqədar olmayan işçi qüvvəsi ilə təmin edilməyə görə ödəmələr daxildir.

MƏŞĞULLUQ STATİSTİKASI – rəsmi statistika orqanları tərəfindən toplanan və sistemləşdirilən əhali *məşğulluğu* haqqında məlumatların məcmusudur. Məşğulluq statistikasının beynəlxalq normaları informasiyanın demoqrafik parametrləri üzrə (cins, yaş, ailə vəziyyəti) ayrılmasını nəzərdə tutur. Xüsusi demoqrafik tədqiqatlarda məşğulluq statistikası məşğulluqla demoqrafik proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili üçün məlumat mənbəyi ola bilər.

Ümumi məşğulluq məlumatlarından kadrların hərəkətini (işə qəbul, işdən çıxarma, o cümlədən ştatların ixtisarı üzrə), boş yerlərin dinamikasını, ikinci məşğulluğu (əvəzetmə və podrat müqaviləsi üzrə iş), rəhbərliyin təşəbbüsü ilə qismən məşğulluğu (natamam iş vaxtı, istehsal həcmnin azalması ilə bağlı məcburi məzuniyyət) müşahidə etmək olur.

Müasir məşğulluq statistikasında *işsizlik* haqqında məlumatların mənbəyi yerli məşğulluq xidmətləri orqanlarının hesabatları və statistika orqanları tərəfindən əhalinin iqtisadi fəallığına dair ev təsərrüfatlarında keçirilən müayinələrin məlumatlarıdır.

MƏZƏNNƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ – birjada valyuta məzənnəsinin və ya dövlətin və digər qiymətli kağızların məzənnələrinin enib-qalxmalarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. Mərkəzi Bank və ya emitentlərin özləri (öz səhmdarları vasitəsilə və ya bankların özləri) tərəfindən həyata keçirilir. Zərurət yarandıqda, bazar agentləri açıq bazarda fəal surətdə valyutanı alıb-satmaqla, tələb və təklifin nisbətini dəyişdirir və bununla da qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərilir. Həmçinin depozit kassaları və sığorta şirkətləri, investisiya şirkətləri və pensiya fondları səhmləri aşağı qiymətlərlə əldə etməklə və onları yuxarı məzənnə ilə satmaqla tənzimləyici rol oynayirlar. Bu əməliyyatlar valyuta səviyyələrinin və portfel risklərinin yüksək peşəkarlıqlı təhlili ilə müşayiət olunmalıdır (*“Bankların riski”* nə bax).

MƏZUNİYYƏT – iş yerini (vəzifəsini) saxlamaqla muzzdlu işləyən işçilərə verilən qeyri-iş vaxtıdır (bazar və bayram günlərindən başqa).

Ödənişli, müəyyən hissəsi ödənilən və ödənişsiz məzuniyyətlər fərqləndirilir. Ölkə Konstitusiyasına və əmək qanunvericiliyinə görə, əmək müqaviləsi üzrə işləyənlərə hər il müddəti qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğundan az olmayan ödənişli məzuniyyətin verilməsinə zəmanət verilir. Statistika illik məzuniyyət iş günləri və illik iş günlərinə uyğun gələn iş günləri (bazar günləri və bayram günləri – qeyri-ış günləri daxil olmadan) və beşgünlük iş həftəsinin ikinci istirahət günü daxil olmaqla, adam-günlə hesablanır. Ödənişli məzuniyyətdə həm əsas, həm də qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş əlavə ödənişli (zərərli iş şəraitində məşğul olan işçilərə verilən məzuniyyət; bir təşkilatda, müəssisədə uzunmüddətli iş stajına görə müəyyən edilən məzuniyyət və s.) adam-günlər nəzərə alınır.

MHS VARIANTLARI – MHS-in müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tövsiyə edilən və müxtəlif ölkələrdə istifadə olunan variantlarıdır. Milli hesablar sistemi, makroiqtisadi göstəricilərin məcmusu kimi, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə İkinci Dünya Mühəribəsindən əvvəl tətbiq edilməyə başlanmışdır. Milli təcrübələrin ümumiləşdirilən və tətbiq edilmək üçün tövsiyə edilən BMT-nin MHS-in birinci variantı 1952-ci ildə meydana çıxmışdır. MHS-in 1968-ci il versiyası və Avropanın birləşmiş iqtisadi hesablar sistemi (Avrostatın MHS-i) daha geniş yayılmışdır. Lakin bu sistemlər tövsiyə xarakteri daşıyır və milli statistika xidmətləri bu sistemlərdən tam istifadə etmirlər. Bir çox ölkələr, məsələn, Fransa özünün orijinal milli hesablar variantından istifadə edir (axmayaraq ki, bu variantların hamısı BMT və digər beynəlxalq təşkilatların variantlarındakı əsas anlayış və təyinatlara görə unifikasiya edilmişdir). MHS-nin sonuncu variantı 1993-cü ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş və 2008-ci ildə yenidən baxılmışdır. Bu sistemin hazırlanmasında BMT-nin Statistika Komitəsindən başqa, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF), Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankının (İYBB), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT), Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) ekspertləri də iştirak etmişdir.

MİKRO EHM – EHM-in 4-cü nəslindən olan mikro elektron hesablama maşınıdır. *Mikroprosessor*dan, böyük inteqral sxemlərdə yerinə yetirilən yaddaşdan və *giriş-çıxış qurğuları* ilə rabitə vasitələrindən ibarətdir. Həm *terminal*, həm də *fərdi* EHM kimi istifadə edilir. Mikro EHM əsasında istifadəçilərə istiqamətləndirilmiş hesablama kompleksləri yaradılır.

MİKROFİŞLƏMƏ – mətnli *informasiyaların* kadrların matrisasında mikrofişlərə - nazik fotopolyonkalara məlumatların çıxarılmasıdır.

MİKROİQTİSADI MODEL – lokal iqtisadi obyektin və yaxud prosesin (müəssisələr, sahələr) hərəkətini (fəaliyyətini) xarakterizə edən modeldir. Bununla yanaşı, belə hərəkətin (fəaliyyətin) makroiqtisadi vəziyyətdən asılılığını müəyyən edən parametrlər ekzogen formada verilir.

MİKROİQTİSADIYYAT – iqtisadiyyat elminin bir hissəsidir, ayrı-ayrı iqtisadi vahidləri (sahələri, firmaları, *ev təsərrüfatlarını*) və ayrı-ayrı bazarları, müəyyən qiymətləri, mal və xidmətləri araşdırır. Məhdud iqtisadi ehtiyatlar şəraitində *istehsal*, bölgü və *istehlakı*, ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər: istehlakçılar, işçilər, investisiyaçıları, ehtiyat sahibləri, ayrı-ayrı firmalar tərəfindən qərarların qəbul edilməsi mexanizmini öyrənir. Bazarları və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini formalaşdıran istehlakçıların və firmaların qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edir. Mikroiqtisadiyyat ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin bazardakı fəaliyyətini izah etməyə və gələcək üçün proqnozlaşdırmağa imkan verən riyazi modellər nəzəriyyəsindən istifadə edir. Modellər göndərilən və satılan mal və xidmətlərin həcmi (kəmiyyəti), əmək məhsuldarlığının artım sürəti, bank faizlərinin dərəcələri, *işsizlik*, *inflasiya* və s. kimi ümumi iqtisadi göstəricilər əsasında işlənilir. İqtisadiyyatdakı mikroiqtisadi proseslər əmək statistikasına, əmtəə bazarının statistikasına, müəssisələr, qiymət, ev təsərrüfatları statistikalara; sahə statistikalara; vergi statistikasına kimi statistika bölmələrində əks etdirilir.

MİKROPROSESSOR – inteqral mikrosxem bazasında yerinə yetirilən, fiksasiya ilə *məlumatları* işləyib hazırlayan proqram-idarəedici qurğudur. Mikroprosessor verilmiş komanda sistemlərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hesabi-məntiqi qurğudan, daxili yaddaşdan və idarəetmə qurğusundan ibarətdir. Fərdi EHM-də mərkəzi idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir.

MİKROSIYAHİYAALMA (MİKRO-SENZ) – bütün ölkə üçün təmsilçi (reprezentativ) əhəlinin seçmə müşahidəsidir, mikrosiyahıyaalmanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müşahidə üçün adətən ərazi sahələri (əhəlinin siyahıyaalmasının hesablama sahələri, yaşayış məhəllələri, evlər və hətta yaşayış otaqları) seçilir və bu ərazidə yaşayanların hamısından sorğu

aparıılır, bunun sayəsində seçmədə bütün regionlar və əhalinin bütün qrupları təmsil olunur. Ölkə sakinlərinin sayından və ətraflı məlumatlara tələbatdan asılı olaraq, seçmənin payı müəyyən olunur. Əhalinin ümumi siyahıyaalınmasından fərqli olaraq, mikrosiyahıyaalma böyük məsrəflər tələb etmir və müşahidə proqramı nisbətən müfəssəl və hər hansı bir mövzuya aid olur. Mikrosiyahıyaalmanın Avropa ölkələrində XX əsrin ortalarından seçmə texnikası və məlumatları qiymətləndirmə metodları işləndiyi zaman yayılmağa başlamış və əksəriyyətinin mövzusu doğuşun və onun amillərinin öyrənilməsi olmuşdur.

MİQRANT (lat. *migrans*, yiyəlik halda *migrantis* – köçən) – miqrasiya edən şəxs, yəni daimi yaşayış yerini həmişəlik, yaxud uzun müddətə dəyişdirməklə bu və ya digər ərazilərin sərhədlərini keçən şəxsdir. “Miqrant” terminini geniş şərh etdikdə, *mütərəddid* (kəfkiqli) *miqrasiya* edən şəxslər də ona daxil edilir.

MİQRANTLARIN STATİSTİK QEYDİYYAT VƏRƏQƏSİNƏ QOŞULAN KƏSMƏ TALON - əhalinin *miqrasiyasının* (mexaniki hərəkətinin) *cari uçuğunu* aparmaq üçün ilkin sənədlərdən biridir. Vətəndaşları yeni yaşayış yerlərində qeydiyyatla almaq üçün daxili işlər və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən tərtib edilir. *Miqrantların* (daimi yaşayış yerini dəyişənlərin) sayı və tərkibi, miqrasiya axınları, istiqamətləri barədə icmal məlumatları işləmək və əldə etmək məqsədilə statistika orqanlarına təqdim edilir.

MİQRASIYA (demoqrafiya statistikasında) - bu və ya digər ərazinin sərhədlərini keçməklə, daimi, yaxud uzun müddətə yaşayış yerini dəyişməklə, əhalinin (miqrantların) hərəkətidir. Miqrasiya miqrantların axınından cəmləşdirildiyindən, “miqrasiya” termini həm də cəm halında istifadə edilir.

Miqrasiya vaxtı hansı inzibati ərazinin - ölkənin və ya onun hissəsinin (ölkə, şəhər, rayon və s.) sərhədini keçməsindən asılı olaraq, *beynəlxalq miqrasiya* (*emiqrasiya* – ölkədən gedənlər, *immigrasiya* – ölkəyə gələnlər) və *daxili miqrasiya* fərqləndirilir. Həmçinin kənd və şəhər əhalisinin miqrasiyası, şəhərlərarası miqrasiya, kənd yerlərindəki miqrasiya – “kənd-şəhər”, “şəhər-şəhər”, “şəhər-kənd”, “kənd-kənd” - miqrasiya axınları fərqləndirilir. İri ərazi vahidləri hüddudunda miqrasiya axını (iqtisadi rayon, ölkə) rayondaxili miqrasiya, onlar arasındakı isə rayonlararası miqrasiya adlanır.

Yaşayış yerinin dəyişməsi müddətindən asılı olaraq, daimi və müvəqqəti (mövsümi),

qayıtmamaqla və qayıtmaqla olan miqrasiya fərqləndirilir. Yaşayış yerini dəyişməklə əlaqədar olmayan, müntəzəm olaraq iş və ya təhsil yerlərinə gedişlər də həmçinin miqrasiya (hərəkətdə olan, rəqs edən) adlanır.

Miqrasiyanın əsas məlumat mənbəyi *miqrasiyanın cari uçuğundan*, *əhalinin siyahıyaalınmaları* və *müayinələrindən* ibarətdir. Miqrasiyanı miqrasiya haqqında göstəricilər sisteminin köməyi ilə tədqiq edirlər ki, bu göstəricilər də hadisələrin ayrılıqda bu və ya digər tərəflərini öyrənir (miqrantların sayını, tərkibini, yerdəyişmənin istiqamətlərini, onların nəticələrini və s.).

Miqrasiyanın müxtəlif növlərinə baxılması onun vahid bir proses kimi təhlil edilməsinə və ayrı-ayrı növləri arasındakı əlaqələrin aşkar olunmasına imkan verir.

MİQRASIYA AXINI – müəyyən vaxt kəsiyində ümumi gəlmə və getmə rayonları olan miqrantların (yaxud miqrasiyanın) ümumi sayı; miqrasiya istiqamətləri göstəricilərindən biridir. Birbaşa və qayıdan miqrasiya axını ayrılır. Bir-birinə qarşı iki istiqamətləndirilmiş miqrasiya axınından ölçüsünə görə böyük olanı əsas (üstün) axın kimi, az intensivliyi – əks axın kimi ifadə edilir. Əsas axınla əks axın arasında fərq iki rayon arasında təmiz (xalis) axın adlanır, əsas axınla əks axının cəmi – iki rayon arasında əhali mübadiləsi adlanır. Müxtəlif əmsalların köməyi ilə aparılan miqrasiya axınının təhlili (“*Miqrasiya göstəriciləri*”nə bax) miqrasiya əlaqələrinin səmərəliyini müəyyən etmək üçün vacibdir.

MİQRASIYA AMİLLƏRİ – miqrasiya prosesi nəzəriyyəsində miqrasiya haqda qərar qəbul etməyə təsir edən obyektiv və subyektiv səbəblərin məcmusudur. 1960-cı illərin sonunda miqrasiya amillərinin təsnifatı işlənilib hazırlanmışdır və bu təsnifata görə miqrasiya amilləri 3 qrupa bölünür: idarə olunmayan, daim təsir göstərən amillər; “müvəqqəti” adlanan amillər, onlar dolayısı yolla tənzim oluna bilər; tənzim olunan dəyişən amillər.

Birinci miqrasiya amilləri qrupuna ərazinin coğrafi yerləşməsi və onun təbiət komponentləri: meteoroloji, geoloji, fito- və zoocoğrafi və s. daxildir. Mövsümi temperatur fərqlərində yüksək fərqlər, bataqlıqlar, zəlzələlər, daşqınlar, qan içən həşəratlar bütün başqa amillərə nisbətən əhalinin bu yerlərdən qaçmasına səbəb olur.

İkinci qrupa tədricən dəyişdirilə bilən amillər daxildir. Bu, ərazinin mənimsənilmə səviyyəsi, o cümlədən istehsal və sosial infrastrukturun yaradılması; əhalinin cins, yaş, etnik tərkibindən ibarətdir. Müvəqqəti amil əhalinin miqrasiya proseslərinə güclü təsir göstərir.

Üçüncü qrupa – cari tənzimləmə amillərinə – əmək haqqının artırılması, müəyyən güzəştlərin təyin, yaxud ləğv edilməsi; kadr siyasəti, milli siyasətdə dəyişikliklər və s. aiddir. Nisbətən stabil sosial-siyasi şəraitdə bu qrup amillər üçün əhalinin həyat şəraitinin və əməklə təmin olunmanın çox böyük əhəmiyyəti var.

MİQRASIYA DÖVRİYYƏSİ – müəyyən dövrdə, adətən bir il ərzində verilmiş əraziyə gəlmiş və bu ərazidən getmiş insanların sayıdır. Miqrasiyanın ümumi həcminə dair məlumat verir.

MİQRASIYA GÖSTƏRİCİLƏRİ – miqrasiya prosesinin müxtəlif mərhələlərində (potensial miqrasiya, köçürülmə, yeni köçənlərin uyğunlaşması) onun mütləq və nisbi rəqəmli xarakteristikalarıdır; ölkə, region, məskun yeri səviyyəsində miqrasiya situasiyasının təhlilində istifadə olunur. Miqrasiya göstəriciləri ərazi əhalisinin ümumi hərəkətilik səviyyəsini, bu və ya digər dövrdə miqrasiya axınlarının miqyasını, strukturunu, istiqamətlərini və səmərəliliyini xarakterizə edə bilər. Əsasən, hesablanmış nisbi göstəricilərdir (miqrasiya əmsalı), mütləq göstəricilərin (gəlmə, getmə, miqrasiya artımı; *miqrasiya saldosu*, miqrasiya dövriyyəsi və s.) müəyyən dövr üçün öyrənilən əhali cəminin orta sayı ilə tutuşdurulmasına əsaslanır. Təbii hərəkət göstəriciləri ilə müqayisə etmək məqsədilə, miqrasiya əmsalları müvafiq ərazinin, yaxud əhalinin sosial-demoqrafik qrupunun 1000 nəfərinə hesablanır. Miqrasiya nəzəriyyəsi və praktikasında potensial miqrasiya və yeni köçənlərin uyğunlaşması göstəriciləri az işlənmişdir.

Potensial miqrasiyanın ən ümumi göstəriciləri kimi, potensial miqrantların (həmin yaşayış məntəqəsindən çıxıb getməyi qərara almış, lakin onu realizə etməmiş şəxslər) və əhalinin bütün cəmində, həmçinin onu təşkil edən sosial-demoqrafik qrupların (cins, yaş, milliyyət, peşə, təhsil və ailə statusu, doğulduğu yer, əvvəlki yaşayış yeri və s. üzrə) tərkibində müvafiq stabil kontingentlərin payı istifadə oluna bilər. Miqrasiya hərəkətiliyi səviyyəsinin ən dəqiq göstəricisi müəyyən yaşda olan şəxslərin, yaxud bütövlükdə əhalinin bütün ömrü boyu köçmələrin sayıdır. Miqrasiya hərəkətlərində fərqləri uçota almaq üçün yaşama müddətindən asılı olaraq və göstəricilərin dinamikada müqayisəsini təmin etmək məqsədilə onları köçmə yerində 2 ilədək, 5 ilədək və 10 ilədək yaşayan yeni köçənlər üçün, həmçinin 10 və daha çox il əvvəl köçənlər (*çoxdan yaşayanlar*) üçün hesablamaq məqsədəuyğundur. Əhalidə yeni köçənlərin payı nə qədər çoxdursa, bir o qədər baş tutmuş və

mümkün olan miqrasiyalar nöqtəyi-nəzərindən əhali hərəkətilidir və həmin ərazinin əhalisinin formalaşmasında miqrasiyanın rolu böyükdür.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, əhalinin hərəkətililiyinin qiymətləndirilməsində ehtimal göstəriciləri də və ilk növbədə miqrasiyanın yaş

ehtimalları (U_x): $U_x = \frac{M_x}{S_x}$ tətbiq olunur. Burada

M_x – x -yaşda olan miqrantların sayı; S_x – öyrənilən dövrün əvvəlinə x -yaşda olan əhalinin ümumi sayıdır. Birinci miqrasiyanın yaş ehtimalları əsasında əhalinin müxtəlif qruplarının miqrasiya prosesinə tədricən cəlb olunması prosesi bənzədilir. Bu prosesin sistematik təsviri ehtimal hərəkətililik cədvəlinin qurulmasına imkan yaradır. Cədvəldə aşağıdakı qrafalar olur: heç vaxt miqrasiya etməmiş əhalinin sayı (R_x); x -yaşda miqrasiya etmək ehtimalının təsiri altında azalan əhalinin sayı; yaş miqrasiyası ehtimalları – U_x ; miqrantların sayı M_x – dir. Cədvəlin funksiyaları arasında aşağıdakı asılılıq mövcuddur: $R_{x+1} = R_x - M_x$. Burada $R_0 = 1$ və $M_x = R_x U_x$ olur. Təmiz və kombinasiya edilmiş hərəkətililik cədvəlləri fərqləndirilir. Sonuncuda ölüm nəticəsində əhalinin azalması nəzərə alınır. Eyni zamanda, edilən miqrasiya sırası üzrə differensiallaşdırılmış hərəkətililik cədvəlləri qurulur. Bütövlükdə belə ehtimal cədvəlləri hipotetik xarakter daşıyır və proqnozlaşdırmada onlardan istifadə məhduddur. Çünki onlar üçün ətraflı ilkin məlumatlar tələb olunur və əhalinin miqrasiya davranışının dəyişən stereotiplərini nəzərə almır.

Faktiki miqrasiyanın (köçürülmələrin) göstəriciləri üç qrupa bölünə bilər: ərazi üçün toplu miqrasiya proseslərini xarakterizə edən ümumi; konkret sosial-demoqrafik qrupların miqrasiyasını xarakterizə edən xüsusi (struktur) göstəricilər və konkret miqrasiya mübadilə əraziləri arasında miqrasiya əlaqələrini xarakterizə edən rayonlararası (ərazilərarası) mübadilə göstəriciləri. Onlar öz tərkibinə miqrasiyanın gücü, intensivliyi və səmərəliliyi göstəricilərini daxil edir. Miqrasiyanın miqyası və gücü birincisi mütləq göstəriciləri – gəlmiş, tərk etmişlərin sayı, yaxud onların cəmini (miqrasiya dövriyyəsi), ikincisi, nisbi göstəriciləri – müxtəlif çıxış rayonlarından miqrantların köçmə rayonu miqrantlarının ümumi sayında xüsusi çəkisini əks etdirir. Miqrasiyanın nisbi gücünün xarakteristikası kimi, **miqrasiyanın intensivlik əmsalları** da çıxış edə bilər (MİƏ). Miqrasiyanın intensivlik anlayışı müəyyən ərazi-demoqrafik qruplarında onun tezliyini xarakterizə edir və düz kəsirlə ifadə olunur, onun surəti – miqrantların sayı (gəlmiş və tərk etmişlərin, yaxud onların cəmi), məxrəcində – dövrdə əhalinin orta sayı.

MİƏ həmin ərazidə həm bütün əhali üçün, həm də onun müxtəlif struktur elementləri – cins, yaş, milliyyət və s. üzrə hesablanı bilər.

Miqrasiyanın ümumi intensivlik göstəriciləri: gəlmə üzrə

$$I_j^{gel} = \frac{\sum_{i=1}^m P_{ij}}{\bar{S}_j} \cdot 1000$$

gəlmə üzrə

$$I_j^{get} = \frac{\sum_{i=1}^m B_{ij}}{\bar{S}_j} \cdot 1000$$

dövriyyə üzrə

$$J_j^{dov} = \frac{\sum_{i=1}^m P_{ij} + \sum_{i=1}^m B_{ij}}{\bar{S}_j} \text{ yaxud } I_j^{dov} = I_j^{gel} + I_j^{get},$$

burada $\sum_{i=1}^m P_{ij}$ – j ərazisinə bütün ərazilərdən

gələnlərin ümumi sayı; $\sum_{i=1}^m B_{ij}$ – j ərazidən

gələnlərin ümumi sayı; $\bar{S}_j$ – j ərazinin əhalisinin orta sayıdır.

Ümumi MİƏ konkret ərazinin əhalisinin hərəkətilik səviyyəsini (o cümlədən dinamikada) qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin bu göstəricilərdən ərazilərarası təhlildə istifadəsi onunla məhdudlaşır ki, onların kəmiyyəti təkcə bu və ya digər ərazinin başqa ərazilərlə miqrasiya əlaqələrinin intensivliyindən, həmçinin yerləşdirilən ərazilərində miqrasiya tutumundan və çıxma ərazilərinin miqrasiya imkanlarından asılıdır. **Miqrasiya əlaqələrinin intensivlik əmsalları** (MİƏ) ərazilərarası miqrasiyanın intensivliyinə çıxış və yerləşdirmə ərazilərinin əhalisinin sayının təsirini istisna etməyə imkan verir. Gəlmə üzrə MİƏ

$$K_{ij}^{gel} = \frac{P_{ij}}{\sum_{i=1}^m P_{ij}} : \frac{\bar{S}_i}{\sum_{i=1}^m \bar{S}_i} \cdot 1000$$

gəlmə üzrə MİƏ

$$K_{ij}^{get} = \frac{B_{ij}}{\sum_{i=1}^m B_{ij}} : \frac{\bar{S}_i}{\sum_{i=1}^m \bar{S}_i} \cdot 1000$$

burada P_{ij} – i ərazisindən j rayonuna gələnlərin sayı; B_{ji} – j ərazisindən i ərazisinə gələnlərin sayı; $\bar{S}_i$ – i ərazisinin dövr üçün əhalinin orta sayıdır;

$\sum_{i=1}^m \bar{S}_i$ – j ərazisi ilə miqrasiya əlaqəsi saxlayan

çıxış ərazilərinin əhalisinin ümumi sayıdır. MİƏ-in orta qiyməti həmişə birə bərabərdir. Miqrasiya əlaqələri yüksək intensivlikdə olan ərazilərdə MİƏ qiymətləri birdən çoxdur və əksinə.

Əhali miqrasiyasının nəticələri bir sıra mütləq və nisbi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Ümumi və təbii artımda, yaxud əhalinin sayında onun payı əhalinin formalaşmasında miqrasiyanın rolunu qiymətləndirməyə imkan verir. Əhali miqrasiyasının səmərəliliyi həmçinin həmin əraziyə gələnlərin 1000 nəfərlə hesabında gələnlərin sayı ilə xarakterizə olunur. Bu göstərici həm ümumi, həm də rayonlararası kimi hesablanı bilər. Birinci halda ərazinin miqrasiya mübadiləsinin ümumi nəticələri, ikinci halda – onun hər bir konkret ərazi ilə mübadiləsi qiymətləndirilir.

Miqrasiyanın ümumi səmərəlilik əmsalı:

$$\frac{\sum_{i=1}^m B_{ji}}{\sum_{i=1}^m P_{ij}} \cdot 1000$$

Miqrasiya əlaqələrinin səmərəlilik əmsalı:

$$\frac{B_{ji}}{P_{ij}} \cdot 1000$$

Səmərəli mübadilə halında əmsalın qiyməti 1000-dən az olmalıdır və əksinə.

Uyğunlaşma göstəriciləri. Miqrasiya prosesinin son mərhələsini – təzə gələnlərin uyğunlaşmasını xarakterizə etmək üçün əhalinin hərəkətiliyi göstəricilərindən (həmin rayona köçən əhalinin sayı ilə yerli sakinlər, yeni köçənlərlə köhnə köçənlər arasında nisbətləri; köçmə vaxtından asılı olaraq, gələnlərin əhalinin bölüşdürülməsi) istifadə edilir. Uyğunlaşma keçmiş yerlərində təzə köçənlərin yaşadığı illərin orta sayı ilə xarakterizə oluna bilər. Mövcud informasiyadan asılı olaraq, bu göstəricilər müəyyən cinsə, yaşa, milliyyətə və s. mənsub olan şəxslər üçün hesablanı bilər.

MİQRASIYA KOQORTASI – miqrantların məcmusudur, müəyyən yaşayış məntəqəsinə, yaxud rayona miqrasiyanın ümumi dövrü ilə birləşir. Miqrasiya koqortası əhalinin siyahıyaalmalarının nəticələri üzrə yaşama müddəti haqda məlumatlar əsasında ayrılır. Miqrasiya koqortası haqda məlumatlar miqrasiyanın tarixi, onun ərazi və vaxt qanunauyğunluqları nöqtəyi-nəzərdən maraqlandırır, lakin faktiki miqrasiya koqortasının sayını və həmin yerdə sağ qalanların sayını

fərqləndirmək lazımdır. Çünki, faktiki koqortalar miqrantların sonrakı miqrasiyası və ölümü ilə bağlı azalır; yaşama müddəti artdıqca, bu amillərin təsiri çoxalır.

MİQRASIYALARIN İLLİK SAYI – il ərzində müəyyən ərazi üçün (ölkə, region, məskən) miqrasiya yerdəyişmələrinin məcmusudur və miqrasiyanın əsas xarakteristikalarından biridir. Miqrasiyaların illik sayı həmişə miqrasiya edən əhalinin sayından çox olur, çünki miqrantların bir hissəsi ildə bir neçə dəfə yerini dəyişir.

MİQRASIYANIN CARİ UÇOTU – yaşayış yerinin dəyişməsi hallarının qeydiyyatıdır. Daxili işlər orqanları tərəfindən vətəndaşların yeni yaşayış yerlərindəki qeydiyyatları və axırncı yaşayış yerlərindən qeydiyyatdan çıxmaları haqqında sənədlər (miqrantın statistik uçot vərəqəsi və onlara aid talonlar) əsasında həyata keçirilir. Dövlət statistikasının apardığı statistik işləmələrə, bir kənd yaşayış məntəqəsindən bir inzibati rayon daxilində digər kənd yaşayış məntəqəsinə köçənlər, şəhər rayonlarına bölünməmiş bir şəhər daxilində yaşayış yerini dəyişənlər, həmçinin şəhər rayonları (vilayətləri) və ya qəsəbə daxilində yaşayış yerini dəyişənlər istisna olmaqla, yaşayış yerini dəyişən bütün şəxslərin statistik uçot vərəqələri aid olur. Vərəqələrin işlənməsi proqramları, miqrasiyanın istiqamətləri, miqrasiya edənlərin yaş və cins tərkibi, onların milli mənsubluğu, təhsil səviyyəsi, nikahda olmaları və s. haqqında məlumat almağa imkan verir.

MİQRASIYANIN İNTENSİVLİYİ – “Əhalinin miqrasiya əmsalları”na bax.

MİQRASIYANIN ÖYRƏNİLMƏ METODLARI – əhalinin miqrasiya hərəkəti və onun sosial mexanizmləri amillərinin göstəricilərinin xüsusi öyrənilmə üsullarının məcmusudur.

Əsas olan *statistik* miqrasiyanın öyrənilmə metodları hər bir ayrıca hərəkət etmə halının həm miqrasiyaların getmə yerinə, həm də onların gəlmə yerində bilavasitə qeydə alınmasıdır. Bu yolla konkret dövr üçün gələnlərin və gedənlərin sayı, miqrantların tərkibi və miqrasiyanın istiqamətləri müəyyən edilir. Dolayı hesablama metodlarından da istifadə olunur. Məsələn, təbii hərəkət statistikasının köməyi ilə müəyyən dövr üçün ərazi vahidləri üzrə *miqrasiya saldosunu* əhalinin ümumi artımından təbii artımı çıxmaq yolu ilə hesablamaq olar. Digər metod əhalinin siyahıyaalınması zamanı hər bir şəxsin doğulduğu

yerin qeydə alınmasına əsaslanır. Doğulduğu yer və yaşadığı yer haqda məlumatlar müqayisə edildikdə, yerli olmayan əhalinin sayı müəyyən edilir və bu da dolayı miqrasiya saldosunu xarakterizə edir. Kənd əhalisinin təsərrüfatlar üzrə uçot metodu kənd əhalisinin miqrasiya saldosunu hesablamağa imkan verir. Miqrasiya ölçüləri və istiqamətlərinin dolayı hesablama metodları əmək statistikasına və nəqliyyat statistikasına materiallarından istifadəni nəzərdə tutur. Statistik miqrasiyanın öyrənilmə metodlarına həmçinin müəyyən yerdə yaşaması müddəti haqqında, əvvəlki yaşayış yeri haqqında məlumatlar üzrə miqrasiyanın ölçülməsi metodları, ömür əmsalının hesablanması və kənd yerlərindən şəhərlərə miqrasiyanın öyrənilməsi metodları aiddir. Qaytarılmaz və xüsusən qaytarılan (mövsümi, mütərəddid) miqrasiyanın seçmə statistik öyrənilməsi metodları tətbiq olunur.

Miqrasiyanın dərinədən öyrənilməsi üçün riyazi statistika (dispersiya və korrelyasiya təhlili, seçmə nəzəriyyəsi, dinamik sıraların və nisbi kəmiyyətlərin hesablanması və s.), oyunlar nəzəriyyəsi, modelləşdirmə, sistemli analiz və s. tətbiq olunur. Miqrasiya balansları və axınları haqda məlumatların verilməsi üçün qarışıq statistika və kartoqrafiya metodlarından istifadə olunur.

Sosioloji miqrasiyanın öyrənilmə metodlarının rolu əhalinin miqrasiyası amillərini, onun potensial ehtiyatlarını, mexanizmlərini və hərəkət qüvvəsini aşkar etməkdir. Bu və ya digər metodlar seçildiyi zaman ərazi xüsusiyyətləri, miqrasiya proseslərinin istiqaməti və formaları nəzərə alınmalıdır. Bu seçimlə tədqiqat proqramının vəzifə və məqsədi, əsas hipotezləri, bilavasitə öyrənilən vahidlərin xarakteri (miqrantlar, müəssisələr, yaşayış məntəqələri və s.) müəyyən edilir.

Əhali miqrasiyasının istənilən tədqiqatı müşahidə vahidlərinin müəyyən edilməsindən başlayır. Bu, başdan-başa və seçmə ola bilər. İlkin informasiyanın toplanması müşahidə, sənədlərin öyrənilməsi və sorğu vasitəsilə həyata keçirilir. Müşahidə metodu, yaxud hadisələrin şahid tərəfindən birbaşa qeydiyyatı miqrasiya proseslərinin ayrıca təşkilatı miqyasında (daxil olunmuş analiz) öyrənilməsi, *mütərəddid (kəfkarlı) miqrasiyanın* öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Sənədlərin öyrənilməsi metodu – müxtəlif statistik hesabat formalarından zəruri informasiyanın toplanmasıdır. Əhali miqrasiyası haqqında informasiyanın toplanması birdəfəlik xarakter daşıyır, miqrasiya isə – vaxta görə keçən bir prosesdir. Bu ziddiyyəti aradan götürmək üçün təkrar tədqiqatlar və ekspert qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilir. Miqrasiya haqqında

ilkin informasiyanın emalı adekvat riyazi metodların, texniki vasitələrin, alınmış nəticələrin qruplaşdırılması və təqdim olunması üsulunun seçilməsini nəzərdə tutur.

MİQRASIYANIN UÇOTU – miqrantlar tərəfindən yaşadığı yerin dəyişdirilməsi hallarının qeydiyyatıdır. Cari qaydada, əhalinin siyahıyaalınmasında, xüsusi seçmə müşahidələr zamanı aparılır.

XIX əsrin sonunda – XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, cari miqrasiyanın uçotu aparılır.

Cari miqrasiyanın uçotunu daxili işlər orqanları həyata keçirir. Bu zaman *gəlmə vərəqəsinin* və *getmə vərəqəsinin statistik uçot talonlarından* istifadə olunur.

Əhali miqrasiyası haqda məlumatın ilk uçot sənədləri dövlət statistika orqanları tərəfindən hər rüb qısa proqram, ildə 1 dəfə – tam proqram üzrə işlənir. Qısa proqram rübün hər ayında gəlmiş və getmişlərin sayı haqda məlumatın alınmasını təmin edir, bu isə əhalinin miqrasiyasında mövsümliliyi müəyyən etmək üçün zəruridir. Tam proqram miqrasiyanın istiqamətləri, rayonlararası və rayondaxili miqrasiyanın sayı, onların milliyyəti, təhsil səviyyəsi, nikahda olma vəziyyəti haqda məlumat almağa imkan yaradır.

MİLLİ GƏLİR – xalq təsərrüfatı balansının göstəricilər sistemində maddi istehsal sferasında canlı əmək sərfini ifadə edən yeni yaradılmış dəyəri səciyyələndirən göstərici olmuşdur; istehsal prosesində istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin dəyərini çıxdıqdan sonra qalan ümumi ictimai məhsulun bir hissəsi olmaqla, cəmiyyətin qeyri-istehsal tələbatını ödəmək və istehsalı genişləndirmək üçün nəzərdə tutulurdu.

Milli gəlir 3 metodla hesablanırdı: *istehsal* metodu ilə – sahələrin xalis məhsulunun cəmi kimi; *bölüşdürmə* metodu ilə – istehsal iştirakçılarının ilkin gəlirlərinin cəmlənməsi yolu ilə; *son istifadə* metodu üzrə – istehlak fondunun və yığım fondunun itkilər və idxal-ixrac saldusunun cəmi kimi. Balanslarda aşağıdakı göstəricilər fərqləndirilir: istehsal edilmiş milli gəlir və istifadə olunmuş milli gəlir. *İstifadə edilmiş milli gəlir istehsal olunmuş* milli gəlirdən əvəzi milli gəlirdən ödənilən itkilər (təbii fəlakətdən, dayandırılmış tikintidən və s.) və idxal-ixrac saldosu qədər fərqlənirdi.

MİLLİ GƏLİRİN FİZİKİ HƏCM İNDEKSİ – baza dövrü ilə müqayisədə cari ildə son istehlaka, yığma, ixraca və itkilərin yerinin doldurulmasına yönəldilmiş yenidən yaradılmış maddi nemətlərin kütləsinin dəyişməsinə əks etdirən nisbi göstəricidir. Xalq təsərrüfatı

balansında milli gəlirin (MG) natura-əşya kütləsinin dinamikasının təhlilində istifadə olunur, onun həcmində qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olmayan dəyişiklikləri əks etdirirdi. Milli gəlirin fiziki həcm indeksi cari dövrdə müqayisəli milli gəlirin həcmnin, həmin müqayisəli qiymətlərlə hesablanmış baza dövründəki milli gəlirin həcminə bölünməsinə əks etdirir.

MİLLİ HESABLAR – milli gəlirin mənbəyini təşkil edən hesablardır; iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında istehsal, gəlir mənbələri, ayrı-ayrı mal növlərinin qiymətləri, onların əldə edilməsi xərcləri haqqında məlumatlardır.

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİ (MHS) – beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş anlayış və təriflər əsasında işlənmiş makroiqtisadi göstəricilərin ardıcıl, bir-biri ilə əlaqəli inteqrasiya olunmuş hesablar, balanslar və cədvəllər sistemidir. Makroiqtisadi təhlil və iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MHS-nin əsasında istehsal prosesində iqtisadiyyatın bölmələri arasında gəlirlərin yaranması, bölüşdürülməsi və son istifadəsini, eyni zamanda yığım hesablarının və balans cədvəllərinin *dəyər axınlarını* əks etdirən hesabların ardıcılığı durur. Sistemin hər hesabı ehtiyatlar və onların istifadəsi arasındakı fərq kimi müəyyən edilən balansedic maddələrlə bağlanır. MHS-də bir hesabın balansedic maddəsi o biri hesaba nəticə maddəsi kimi keçirilir və nəticədə bütöv vahid hesablar sistemini təşkil edən ikili qeydiyyat prinsipi tətbiq edilir. Adətən, balansedic maddə müvafiq hesabda nəzərə alınan fəaliyyətlərin nəticələrini əks etdirir və buna görə də, böyük marağı və təhlili əhəmiyyəti əks etdirən iqtisadi göstəricilər şəklində çıxış edir (məsələn, ÜDM, sərəncamda qalan gəlir və yığım). Milli hesablar iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə hazırlanır (birləşdirilmiş hesablar adlandırılan). Hesabların tam dəsti iqtisadiyyatın hər bölməsi üçün qurulur ("*İqtisadiyyatın bölmələri*"nə bax). Hər bir fəaliyyət sahəsi üçün istehsal və gəlirlərin yaranması hesabı tərtib edilir.

MHS tədiyyə balansı və digər makroiqtisadi modellərlə bir çox parametrlər üzrə unifikasiya edilmişdir, 150-dən çox ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müxtəlif səviyyələrdə tətbiq edilir.

MİLLİ HESABLAR SİSTEMİNDƏ XİDMƏTLƏR – xidmətin istehsalı və onların son istehlakının (aralıq və son istehlak, ixrac və s.) göstəriciləri ilə xarakterizə olunur; bundan əlavə, MHS-də xidmət göstərən sahələrdə yaradılan

əlavə dəyər göstəricisi də nəzərdə tutulmuşdur. MHS-də xidmət göstəriciləri xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul sahələrin iqtisadiyyatın inkişafında, xüsusən ÜDM-in həcmində payını qiymətləndirməyə imkan verir.

MİLLİ HESABLARIN TƏRTİBİ – MHS göstəricilərinin hesablanması istiqamətində həyata keçirilən böyük həcmli statistik məlumatların yekunlaşdırılmasından, yoxlanmasından və balanslaşdırılmasından ibarət olan statistik işlər kompleksidir. Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildən başlayaraq, Dövlət Statistika Komitəsinin xüsusi bölməsi tərəfindən müxtəlif mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında işlənilib hazırlanan məlumatlar əsasında illik və rüblük MHS-nin tərtib olunması həyata keçirilir. Azərbaycanda MHS-nin əhəmiyyətli hesabı olan – “İstehsal hesabı” aylıq qurulur və əldə edilən məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin xüsusi nəşrlərində çap edilir, ondan ölkədəki makroiqtisadi vəziyyətin təhlili və proqnozlaşdırılması üçün geniş istifadə edilir. Milli hesablar sisteminin tərtibi prosesi mütəmadi olaraq inkişaf etdirilir, onun tərkibi genişləndirilir, məlumat bazası yaxşılaşdırılır, metodologiyası təkmilləşdirilir.

MİLLİ İSTEHLAK STRUKTURUNDA ƏHALİNİN YOXSUL KVİNTİL HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - əhalinin 20 faiz ən yoxsul hissəsinə düşən gəlirdir.

Ev təsərrüfatları arasında onların gəlirlərinin və onun bölüşdürülməsi parametrlərinin qiymətləndirilməsi, bu ev təsərrüfatlarının müəyinə materialları əsasında aparılır. Adambaşına istehlakın məqsədləri üçün gəlirlər haqqında daha müqayisəli məlumat əldə edilməsi məqsədilə, ev təsərrüfatlarının gəlir göstəriciləri bu təsərrüfatların ölçülərinə görə təshih edilir. Adambaşına düşən gəlirlərin həcmi müəyyən etmək üçün, ev təsərrüfatının gəlirləri bu təsərrüfata aid olan üzvlərin sayına bölünür. Bundan sonra, gəlirlərin səviyyəsinə görə əhalinin stratifikasiyası aparılır. Əhalinin 20 faiz ən yoxsul hissəsinin gəlirləri ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin birləşmiş (aqreqasiya olunmuş) göstəricilərindən faizlə ifadə olunur. Hesablamalar milli valyuta ilə aparılır və qiymətlər dəyişdikdə, təshih edilmir. Belə ki, bu ölkələrdə belə hesablamalar üçün mübadilə kursları və ya yaşayış dəyərindəki yerli fərqlər haqqında zəruri məlumatlar olmur.

MİLLİ NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ – fəal nəqliyyat vasitələrinin milliliyi, onun qeydiyyatdan keçdiyi ölkə üzrə sayılır.

MİLLİ PARLAMENTLƏRDƏ QADINLAR TƏRƏFİNDƏN TUTULAN YERLƏRİN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - parlamentdə qadınların tutduğu yerlərin sayının ümumi yerlərin sayına faizlə nisbətidir.

Bu göstərici parlamentdə qadınlar tərəfindən tutulan yerlərin sayının parlamentdəki yerlərin ümumi sayına bölünməsi ilə tapılır. Milli parlamentlər bir və yaxud iki palatadan ibarət olur. Bu göstəricinin müəyyən edilməsində beynəlxalq müqayisə məqsədləri üçün mövcud olan bir palatalı və ya iki palatalılardan aşağı palata nəzərə alınır.

MİLLİ SƏRVƏT – 1) ictimai istehsalın və insanların həyatının zəruri şəraitini təşkil edən ölkənin ehtiyatlarının məcmusudur. Vaxtın müəyyən anına hesablanır. Xalq təsərrüfatı balansları sistemində milli sərvətə ancaq maddi ehtiyatlar, yəni əməyin təcəssüm olunduğu istehsal və qeyri-istehsal fondları – toplanmış maddi nemətlər, əhalinin yığdığı əmlak, həmçinin iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmiş təbii sərvətlər daxil edilirdi.

MHS-də milli sərvəti xarakterizə etmək üçün “iqtisadi aktivlər” terminindən istifadə edilir ki, bunun da çox mühüm əlaməti onların mülkiyyətçisinin həmin aktivlərin istifadəsindən iqtisadi fayda əldə etmə imkanı hesab edilir. İqtisadi aktivlər *istehsal olunan qeyri-maliyyə aktivlərindən* (sahələrdə fəaliyyət göstərən, mal istehsal edən və xidmət göstərən əsas fondlar; maddi dövriyyə vəsaitləri və qiymətlilərinin ehtiyatları) və *istehsal olunmayan qeyri-maliyyə aktivlərindən* (torpaq, yeraltı sərvətlər və istehsal olunmayan digər maddi aktivlər, qeyri-maddi istehsal olunmayan aktivlər) və maliyyə aktivlərindən ibarətdir. Ayrılıqda, həmçinin uzunmüddətli istifadə üçün istehlak malları, birbaşa xarici investisiyalar da nəzərə alınır.

Milli sərvətin həcmi adətən dəyər ifadəsində müəyyənləşdirilir. Milli sərvətin və onun ayrı-ayrı elementlərinin fiziki həcmnin dinamikasını öyrənmək üçün müqayisəli qiymətlərdən istifadə edilir; 2) ölkənin malik olduğu təbii sərvətlərin, yaradılmış istehsal vasitələrinin, maddi nemətlərin müəyyən tarixə qiymətlərinin məcmusudur.

MİLLİ SON İSTEHLAK – ölkə üzrə son istehlakdır. Özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- son istehlaka ev təsərrüfatlarının xərclərini;
- son istehlaka dövlət idarələrinin (dövlət idarəetmə sektorunun) xərclərini;
- ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının xərclərini.

MİLLİ YIĞIM – son istehlaka istifadə olunmamış, ölkə iqtisadiyyatının *sərəncamında qalan gəlirin* bir hissəsidir. MHS-nin “İstifadə hesabı”nın balanslaşdırıcı maddəsidir. Milli yığım kateqoriyasından yığımın hansı səviyyədə milli iqtisadiyyatın vəsaitindən və hansı səviyyədə xaricdən cəlb edilən vəsait hesabına maliyyələşdirildiyini aydınlaşdırmaq üçün kapitalla əməliyyatlar hesabının təhlilində istifadə edilə bilər.

MİNİ EHM – 3-cü nəsil, kiçik qabaritli stasionar hesablama maşınlarıdır. Problem-istiqamətləndirmə maşınlar sinfinə daxil edilir, real vaxt sistemlərində işlər üçün idarəedici hesablama kompleksi kimi istifadə edilir.

MİNİLLİYİN İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ - BMT tərəfindən üzv ölkələrin birgə bəyannaməsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Burada 8 məqsədə çatmaq qarşıya qoyulmuşdur. İfrat yoxsulluğu və aclığı aradan qaldırmaq, ümumi ibtidai təhsilə nail olmaq, gender bərabərliyini təmin etmək və qadınlara səlahiyyət vermək, uşaq ölümü hallarını azaltmaq, ana sağlamlığını yaxşılaşdırmaq, HIV/AIDS, malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq, ətraf mühitin davamlılığını təmin etmək, inkişaf üçün global tərəfdaşlığı inkişaf etdirmək.

MİNİ-MARKET - əsasən ərzaq mallarını satan və aşağıdakı ticarət sahələrinə malik olan özünəxidmət mağazasıdır:

Belçika: 100-400 kv.m

Almaniya: 100-400 kv.m

İspaniya: 120-400 kv.m

Fransa: 120-400 kv.m

Yunanıstan: 200 kv.metrədən az

Portuqaliya: 200 kv.metrədən az

İngiltərə: 186 kv.m və ya daha çox.

MİNİMUM İSTEHLAK BÜDCƏSİ - ölkənin mövcud sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində insanın normal həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün lazım olan minimal vəsaitdir. Minimum istehlak büdcəsi əhalinin müxtəlif qrupları üzrə (cinsindən, yaşından, əməyin intensivliyi və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq) həm pəhriz məhdudiyyətlərini nəzərə alan və minimum zəruri kalori miqdarı olan ərzaqların natural dəstinin dəyəri kimi, həm də aşağı gəlirli *ev təsərrüfatlarının büdcələrindən* qeyri-ərzaq mallarına və xidmətlərə çəkilən xərclər, vergilər və vacib ödənişlərlə bağlı çəkilən xərclər kimi müəyyən edilir.

MNEMOKOD - assembler dilinin sadələşdirilmiş növüdür. Burada əməliyyat kodları mnemonik abreviatura şəklində yazılır (sözlərin baş hərfləri ilə müxtəsər yazılışı; məsələn: 1. BDU - Bakı Dövlət Universiteti, RİH - rayon icra hakimiyyəti; 2. İki və daha çox sözdən ixtisarla düzəldilmiş bir söz; məsələn: kolxoz, sovxoz).

MODA – 1) *təsadüfi kəmiyyətlərin* elə mümkün qiymətidir ki, onun vasitəsilə fasiləsiz hallarda $p(x)$ paylananının sıxlığı və yaxud diskret hallarda $P(X=x)$ ehtimalı maksimum qiymət alır. Bir moda mövcud olduqda, paylanma bir modalı, iki moda mövcud olduqda, biomodalı, üç və daha çox moda mövcud olduqda isə multimodalı paylanma (bölgü) adlandırılır. Multimodalı paylanmadan bədcə tədqiqatlarında seçilmiş vahidlərin təbəqələrə ayrılmasında (qruplaşdırma, təsnifləşdirmə və sistemləşdirmədə) daha çox istifadə edilir; 2) Sosial-iqtisadi hadisələrin quruluşunu öyrənmək məqsədi ilə variasiya bölgü sıralarının quruluşunu xarakterizə edən göstəricilərdən biridir və öyrənilən hadisədə ən çox təsadüf olunan variant və ya yüksək tezliyə malik olan variantdır. Diskret variasiya bölgü sıralarında modanı hesablamaq üçün heç bir riyazi hesablama aparılmır və ən çox rast gəlinən göstərici moda hesab olunur. Bərabər fasiləli variasiya bölgü sıralarında moda aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_0 = X_0 + d \frac{f_2 - f_1}{(f_2 - f_1) + (f_2 - f_3)}$$

Burada X_0 - modal fasiləsinin aşağı sərhəddini, fasilə kəmiyyətini, f_1 - modal variantdan əvvəlki çəkini, f_2 - modal variantın çəkisini, f_3 - modal variantdan sonrakı çəkini göstərir.

MODELİN EYNİLƏŞDİRİLMƏ ŞƏRTİ – *ekonometrika modelinin* qurulmuş forması üzrə onun struktur forması parametrlərinin birmənalı müəyyənləşdirilməsi şərtidir. Modelin qurulmuş formasından struktur model formasına keçid, struktur forma parametrlərinə aprior məhdudiyyətlərin verilməsini və modelin eyniləşdirmə şərtinin yerinə yetirilməsini tələb edir. Ekonometrik modellərin eyniləşdirilməsinin aşağıdakı meyarları mövcuddur.

Dərəcə qaydası: modelin struktur forma tənliklərinin eyniləşdirilə bilinməsi üçün, modelin struktur formasının parametrlərinin matrisləri ilə struktur parametrlərə olan məhdudiyyətlərin matrislərinin hasil dərəcəsi 1 çıxılmaqla modelin *endogen dəyişənlərinin* sayına bərabər olması vacib və kifayətdir.

Sıra qaydası: struktur forma tənliklərinin eyniləşdirilməsi üçün, vacibdir ki, struktur parametrlərinə olan məhdudiyyətlərin aprior sayı 1 çıxılmaqla model tənliklərinin sayından az olmasın.

MODELİN STRUKTUR FORMASI – *ekonometrik modelin* tətbiq olunan hadisəni və ya obyektı təsvir edən dəyişənlərin səbəb-nəticə, korrelyasiya və digər əlaqələrini əks etdirən ilkin formasıdır. Ekonometrik modelin statistik qiymətləndirilməsi və asılı dəyişənlərin qiymətlərinin alınması üçün struktur formanı modelin *alınmış formasına* dəyişdirirlər.

MODELLƏR BANKI – optimal qərarların seçilməsinin təmin edilməsinə imkan verən statistik və xüsusi marketinq modelləri dəsti formasında marketinq tədqiqatlarının nəticəsidir (qruplaşmasıdır) və marketinq tədqiqatlarında mövcud olan üç anlayışdan biridir.

MODELLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ – modelin parametrlərinin qiymətləndirilməsi metodudur. (*“Parametrlərin qiymətləndirilməsi”nə bax.*)

MODELLƏRİN SALINMIŞ FORMASI – ilkin ekonometrik modelin dəyişənlərin səbəb-nəticə, korrelyasiya və oxşar münasibətlərini əks etdirən struktur formada olan formasıdır. *Struktur model formasında* bir *endogen dəyişən* digər endogen dəyişənin funksiyası ola bilər. Modellərin forması, endogen dəyişənlərin cari qiymətlərinə nisbətə ilkin tənliklər sisteminin həlli nəticəsində alınır. Ekonometrik modelin forması modelin statistik qiymətləndirilməsi və asılı dəyişənlərin qiymətlərinin alınması üçün istifadə olunur.

MODELLƏRİN SPESİFİKASIYASI – modellərin riyazi formada yazılmasıdır. Bir qayda olaraq, modellərin spesifikasiyası özündə ekonometrik tədqiqatın birinci mərhələsini əks etdirir, bundan sonra isə modeldə əks olunan iqtisadi sahə haqqında məlumatların toplanması, onun parametrlərinin qiymətləndirilməsi, onun xüsusiyyətinin öyrənilməsi və onunla əldə edilən nəticələrin reallığının yoxlanılması həyata keçirilir. Modellərin tam spesifikasiyası endogen və ekzogen dəyişənlərinin müəyyən edilməsini, onlar arasındakı əlaqələrin tənliyinin yazılmasını, modelin parametrlərinə məhdudiyyətin qoyulmasını, bölünməyə nisbətən ehtimal olunan və təsadüfi komponentin kovariasiyasının qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

MODELLƏŞDİRMƏ METODU (demoqrafiyada) – demoqrafik təhlil metodudur, əhalinin təkrar istehsalını bütöv, yaxud onun müxtəlif elementlərini bir-biri arasında müəyyən şəkildə bağlı olan və adətən, riyazi formada, yəni *demoqrafik modellərin* qurulması yolu ilə ifadə olunan bu əlaqələrin kəmiyyət xarakteristikasına yol verən orqanik dəyişən şəkildə təsvir etməyə əsaslanır. Modelləşdirmə metodu praktiki olaraq demoqrafiyanın bütün bölmələrində tətbiq olunur. Modelləşdirmə metodunun metodoloji məsələlərinə *riyazi demoqrafiyada* baxılır. Modelləşdirmə metoduna təhlil metodu kimi daxildir: 1) demoqrafik modelin və qanunların əsas elementlərinin müəyyən edilməsi, onların əsasında onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan demoqrafik proseslərin, hadisələrin və s. qanunauyğunluqların öyrənilməsi vasitəsilə; 2) konkret əhaliyə tətbiqində hesablamalarda demoqrafik modeldən istifadə; 3) bu hesablamaların nəticələrinin faktiki məlumatlarla tutuşdurma, kənarlaşmaların aşkar edilməsi; 4) demoqrafik modelin qeyri-müvafiqliyi səbəblərinin və real demoqrafik prosesin təhlili, modelin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə modelləşdirmə metodunun tətbiqində müvəffəqiyyət modelin ilk şərtinin real demoqrafik əlaqələrə və qanunamüvafiq olması ilə müəyyən edilir. Belə uyğunluğa demoqrafik qanunauyğunluqların qabaqcadan dərin və keyfiyyətli təhlili əsasında nail olunur.

MONETAR QIZIL – pul-kredit tənzimləyici orqanlarına məxsus olan və ehtiyat aktivı kimi çıxış edən qızıldır.

MONETARİZM – iqtisadi nəzəriyyədir və buna uyğun olaraq, dövryyədə olan pulun miqdarı təsərrüfat konyunkturasının formalaşdırılmasının müəyyənləşdirici amili hesab edilir. Dövryyədə pul kütləsinin dəyişməsi ilə ümumi milli gəlirin miqyası arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə, inflyasiyasız iqtisadi artıma dövryyədəki pul kütləsi üzərində nəzarət yolu ilə nail olunur. Onun artımının həddindən artıq olması dövlət büdcəsinin kəsiri, hökumətin nəzarətinin zəifliyi ilə izah olunur. Bu nəzəriyyə M.Fridmenin tədqiqatlarına əsaslanır və XX əsrin 70-80-ci illərindən geniş yayılmağa başlamışdır.

MONİTOR – 1) digər sistemlər üzərində nəzarət sistemidir; 2) digər proqramlar üzrə daxil etmə və icranı idarə edən proqramdır; 3) müəyyən növ hadisələr barədə *məlumatların* toplanması üçün xidmət proqramıdır; 4) informasiyanın EHM-dən mətn və təsvirlər formasında insanlara

ötürülməsi üçün nəzərdə tutulan yardımçı qurğudur.

MONİTORİNG – (I) - dəyişkən dövriliklə xüsusi hazırlanmış müşahidə proqramı üzrə fasiləsiz müşahidə növüdür və müşahidə olunan hadisələrin dinamikasındakı dəyişmələrdən asılıdır. Məsələn, sosial-əmək sferasının (o cümlədən işsizliyin), bazar qiymətlərinin və s. monitorinqi.

(II) – (lat. *monitor* – yada salan, nəzarət edən) - ictimai rəyin, əhalinin, ekspertlərin, sosioloji – öyrənilən obyektin dəyişməsi haqqında obyektiv məlumat verən xüsusi tərtib olunmuş anketlər və sonradan onların analizi əsasında müntəzəm aparılan kütləvi sorğulardır.

Əhalinin monitorinqi, bir qayda olaraq, ailə səviyyəsində (həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin dəyişməsi, gəlirli qrupa mənsubiyyəti, işləyən üzvlərin müəssisələri ilə münasibəti və s.) situasiyaya qiymət verir. Əhalinin sosial-demoqrafik müşahidələri əslində monitorinqdir və hər hansı ailə seçimində eyni müntəzəmliklə aparılır.

Ətraf mühitin monitorinqi – insanın təsərrüfat və digər fəaliyyəti ilə bağlı *ətraf mühitin* müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və vəziyyətinin proqnozudur. “Monitorinq” termini BMT-nin ətraf mühitə dair Stokholm konfransının keçirilməsi (1972) ərəfəsində, insanı əhatə edən təbiət mühitinin vəziyyəti üzərində müşahidə sisteminin yaradılması və kritik vəziyyətlərin qarşısının alınması üzrə ilk təkliflərin işlənib hazırlanması zamanı meydana çıxmışdı. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, həmçinin beynəlxalq səviyyədə müxtəlif miqyaslı monitorinq sistemləri yaradılmışdır; onların çoxu konkret təbiət obyektləri və ya təbii mühitin elementlərinin öyrənilməsində cəmləşmişdir. Monitorinqin vəzifəsi ilk növbədə antropogen çirklənmə proseslərinin müşahidəsi ilə bağlıdır, lakin bəzi alimlər öz çıxışlarında monitorinq funksiyalarının genişləndirilməsini, hətta onun ekoloji xidmətə çevrilməsini bildirirlər. Aşağıdakı monitorinq formaları fərqlənir: **baza** monitorinqi, yaxud fon (ümumi biosfer, əsasən təbiət hadisələrini izləmə, onların üzərinə regional antropogen hadisələri qoymadan), **global** monitorinq (Yer biosferində və onun ekosferində ümumbəşəri prosesləri və hadisələri izləmə, onların bütün ekoloji komponentləri və yaranan ekstremal vəziyyət haqda xəbərdarlıq daxil olmaqla); **regional** (ayrıca region hüdudunda izləmə, burada proseslər və hadisələr həm təbii xarakterizə, həm də bütün biosfer üçün səciyyəvi olan baza fondundan antropogen təsirə görə fərqlənə bilər); **impakt** (xüsusən təhlükəli zonalarda və yerlərdə regional

və lokal antropogen təsirlərin müşahidəsi). Kompüter qovşaqlarından istifadə müxtəlif miqyaslı monitorinq sistemləri arasında qarşılıqlı təsiri və informasiya mübadiləsini təmin etməyə imkan verir.

MONOQRAFİK TƏDQIQAT – seçmə müşahidə metodudur. Bu metodla hadisələrin hər hansı növünün təmsilçiləri olan müşahidə obyektlərinin ayrı-ayrı vahidləri əsaslı tədqiqata məruz qalır. Monoqrafik tədqiqat yeni hadisələrin qanunauyğunluqlarının və meyllərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MONOLOKAL NİKAH (yunan. *mónos* – bir, vahid və lat. *locus* – yer) – bu nikah tipində ər-arvad bir ev təsərrüfatının tərkibinə daxil olur. Ən geniş yayılmış müasir nikah tipidir.

MONOMETALİZM – bir metalın ümumi ekvivalent kimi çıxış etdiyi və *pul dövriyyəsinin* əsasında durduğu *pul sistemidir*. Monometalizmdə qızıl, gümüş və mis fərqləndirilir. Monometalizmdə keyfiyyətsiz sikkələr, banknotlar və kağız pullar sərbəst surətdə qızılla dəyişdirilir.

MONO-REGIONAL GÖSTƏRİCİLƏR – işçilərinin 80 faizinə qədər bir regionda yerləşən müəssisələr mono-regional sayılır.

Qeyd: “Müəssisənin fəaliyyətinin əsas regionu” termini ilə *səhv salmaq* olmaz

MÖVCUD BİNA VƏ TİKİLİLƏRƏ QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSİYALAR – mövcud bina və tikililərin dəyərləri ilə yanaşı, hesabat dövrü ərzində əldə edilmiş bina və tikililərin və onların tikildiyi torpaq sahələrinin dəyərlərini əks etdirir. Torpaq onda mövcud olan bina və tikililərlə birlikdə alındıqda, bu iki komponentin dəyərləri bölünmür və ümumi məbləğdə bina və tikililərin dəyəri torpaqdan bahadırsa, bu maddə üzrə qeydiyyatla alınır. Əgər torpağın dəyəri onda mövcud olan bina və tikililərin dəyərindən bahadırsa, onda ümumi məbləğ “*torpağa qoyulan ümumi investisiyalar*” maddəsi ilə qeydiyyatla alınır. Bu maddəyə birləşmə yolu ilə əldə olunan bina və tikililərin dəyərləri daxil edilmir.

Mövcud bina və tikililərə qoyulan ümumi investisiyalar “*Maddi məhsullara qoyulan ümumi investisiyalar*” göstəricisinin bir hissəsidir.

MÖVCUD ƏHALİ – *siyahıyaalmanın kritik anında* (siyahıyaalmanın başlandığı gün saat 00-da) müəyyən *yaşayış məntəqəsində*, yaxud

müəyyən ərazi vahidində olan adamların məcmusunu (cəmini) əks etdirən əhali kateqoriyasıdır. Statistik mənada mövcudluq fiziki mənada mövcudluqdan fərqlənir. Məsələn, siyahıyaalmanın kritik anında təkcə evdə olanlar deyil, həmin yaşayış məntəqəsinin ərazisində olan (qonaqlıqda, işdə, teatrda və s.), eləcə də yaşayış məntəqəsinin hüdudlarından kənarda, hər hansı bir yaşayış evi ilə əlaqəsi olmayan (siyahıyaalmanın keçirilməsi mümkün olmayan yerdə) yerdə xidməti vəzifəni yerinə yetirənlər də mövcud əhali hesab edirlər.

MÖVCUD MALLAR – istifadəçi vahidlərin (müəssisələrin) sərəncamına verilmiş, cari və əvvəlki dövr ərzində istehsal edilmiş və ya idxal edilmiş mallardır.

MÖVSÜMİ DƏYİŞMƏ – istehsalın il ərzində təkrarlanan dəyişməsi, məhsul buraxılışının ümumilikdə və ayrı-ayrı növlər üzrə ildən-ilə dövrü olaraq müəyyən aylarda (dövlərdə) artması və ya azalmasında ifadə olunur. Əsasən kənd təsərrüfatı xammalını (şəkər, meyvə-tərəvəz sənayesi və s.) emal edən sahələrə aid edilir. Bir çox hallarda bu, həmçinin temperatur rejimi (ilin müxtəlif vaxtlarında elektrik və istilik enerjilərinin istehsalında olan dəyişmələr) və ya təbii amillərdən (məsələn, oduncağın hazırlanması, müxtəlif növ metalların hasil edilməsi və s.) asılı olaraq, istehsal dövrünün xüsusiyyətləri ilə də əlaqədardır. Sənaye məhsullarının istehsalında olan ənənəvi mövsümi dəyişmələr kifayət qədər sabit xarakter daşıyır və ayrı-ayrı dövrlərdə aylıq (rüblük) dinamikaya nəzərəcarpacaq təsir göstərir.

Mövsümi dəyişmələr, dəyişmələr dövrünün uzunluğu ilə (maksimum və minimumun qonşu nöqtələr arasında vaxt kəsiyi), amplituda (göstəricilərin maksimum və minimum qiymətləri arasındakı fərq) və vaxta görə maksimumların yerləşməsi ilə xarakterizə olunur.

İqtisadi-riyazi modellərdə mövsümi dəyişmələr ya orta illik səviyyəyə (additiv mövsümi səmərə) əlavə edilmiş *additiv* üzv şəklində, yaxud da orta illik səviyyənin (multiplikativ mövsümi səmərə) qiymətinə vurulan *multiplikativ* üzv şəklində əks olunur.

Additiv mövsümi səmərə metodundan istifadə hallarında, mövsümi dəyişmə orta illik səviyyədən asılı olduğu, multiplikativ metoddan istifadə etdikdə isə mövsümi dəyişmənin kəmiyyəti orta illik səviyyənin kəmiyyətinə mütənəsis olduğu nəzərdə tutulur.

Qeyri-sabit trend və mövsümi dəyişməni əks etdirən vaxt sıralarının modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün çox vaxt

uyğunlaşdırılmış modellər (Vinters, Teyla-Veyc, Boksa-Cenkins) tətbiq edilir.

MÖVSÜMİ DƏYİŞMƏLƏRƏ DÜZƏLİŞ-LƏR – ehtimal edilir ki, sıra üç komponentdən ibarətdir: dəyişmələrdən, mövsümi və təsadüfi komponentlərdən; mövsümi dəyişmələrin düzəldilməsi (təshih) mövsümi komponenti sıradan çıxarır. Beləliklə, təshih edilmiş sıraları bir dövrü digəri ilə müqayisə etmək yolu ilə təhlil etmək olar. Avropa Statistika Bürosunun xarici ticarət, habelə iqtisadi sahələr üzrə aqreqasiya olunmuş məlumat sıralarının təshih üçün əsas etibarilə istifadə olunan proqram X12-ARİMA adlanır.

MÖVSÜMİ DƏYİŞMƏLƏRİN HAMAR-LANMASI – dinamika sırasından bu və ya digər üsullarla *mövsümi dəyişmələrin kənarlaşdırılmasıdır*. Bu əməliyyat üçün indeks metodları, sürüşən orta, regressiya metodu, uyğunlaşma metodu və s. tətbiq edilə bilər.

Riyazi modelləşdirmədə mövsümi dəyişmələrin iki növünü fərqləndirmək olar: dəyişmənin genişliyi *müvəqqəti sıranın* orta səviyyəsinə (trendin səviyyəsinə) mütənəsis olan multiplikativ dəyişməni və dövrün müvafiq fazası üçün mövsümi dəyişmələrin genişliyi təxminən daimi və sıranın orta səviyyəsindən asılı olmayan additiv dəyişməni. Multiplikativ mövsümi effektlər halında mövsümi dəyişmələr sıranın qiymətinin müvafiq mövsümlilik əmsalına bölünməsi yolu ilə aradan qaldırılır; mövsümi effektdə mövsümi əmsallar sıranın qiymətindən çıxılır.

MÖVSÜMİ DƏYİŞMƏLƏRİN TƏSHİH EDİLMƏSİ – həm təshih edilən, həm də mövsümi təsirlərə meyilli olan dəyişənlər arasında ekonometrik əlaqələrin qiymətləndirilməsinin ənənəvi vəzifəsidir.

MÖVSÜMİ İSTEHSAL – şəraiti və nəticələri əhəmiyyətli dərəcədə təbii şəraitin (ilin fəsillərindən, gün ərzindəki işıqlı vaxtdan və s.) vaxtaşırı dəyişikliklərindən asılı olan istehsalıdır. Mövsümi istehsala kənd təsərrüfatı xammalının bir çox növlərinin emalı ilə bağlı istehsal, elektrik və istilik enerjisi istehsalı, torfun hasilatı və s. aiddir.

MÖVSÜMİ İŞÇİLƏR – davamlılığı altı ayı keçməyən, ilin müəyyən dövründə bağlanmış əmək müqavilələrinə uyğun olaraq işə qəbul olunan (şəkər istehsalı, meyvə və tərəvəzin emalı və s.), siyahı tərkibinə daxil edilən şəxslərdir.

MÖVSÜMİLİK – dinamika da müntəzəm olaraq amillərin təkrarlanan dəyişmələrini əks etdirən anlayışdır. O, müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər, o cümlədən ilin vaxtının əvəz edilməsi ilə (qış, yaz, yay, payız) əlaqədar olaraq, təbiət hadisələri ilə (yağışlar dövrü və s.), dənli bitkilərin, tərəvəz və meyvələrin yetişmə və onların emalı dövrü ilə, müəyyən işlərin yerinə yetirilməsi, eyni zamanda adətlər, ənənələr, bayramlar və s. ilə əlaqədar olaraq. Mövsümlilik kənd təsərrüfatının və sənaye müəssisələrinin istehsal fəaliyyətində, ticarət və nəqliyyat işlərində, əhəlinin miqrasiyası prosesində və s. müşahidə olunur. Mövsümliliyin ölçülməsi mövsümlilik dəyişmələrinin, mövsümlilik kütləsinin müəyyənəşdirilməsindən, mövsümlilik indeksinin hesablanmasından ibarətdir. Statistik metodlar mövsümi düzəlişlərin meydana gəlməsinin miqdarca ifadə olunmasına, onların güc və xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə, amillərin açılmasına, mövsümliliyin təzahürlərinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Əgər müəssisə və ya yerli vahid müəyyən mövsüm ərzində işgüzar fəaliyyətlə məşğuldursa, ilin digər vaxtında isə fəaliyyətsiz qalırsa, onda müəssisənin işinin bu xüsusiyyətini registrdə qeyd etmək lazımdır.

MÖVSÜMİLİK ƏMSALI – *mövsümi dəyişmələrin* intensivlik göstəricisidir. Ümumi şəkildə aylıq (rüblik və s.) məlumatların dinamiki səviyyəsi müqayisələr bazası kimi qəbul edilən, bəzi nəzəri və ya orta səviyyəyə nisbəti kimi müəyyən edilir və aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$I_s = \frac{Y_i}{\bar{Y}} \quad (1) \text{ və ya } I_s = \frac{Y_i}{Y} \quad (2)$$

burada: Y_i - dinamika sırasının faktiki səviyyəsi; Y_t – dinamika sırasının sadələşdirilmiş (əks halda, bərabərləşdirilmiş) səviyyəsi; $\bar{Y}$ - dinamika sırası səviyyələrindən orta kəmiyyətdir.

Mövsümlilik əmsalının məcmusu mövsümi axınları xarakterizə edir. Mövsümi axınların müəyyənəşdirilməsi üsulları hər şeydən əvvəl dinamika sırasının meyllərinin xarakterindən asılıdır.

Bir sıra illər ərzində mövsümi axınları müşahidə etməklə, mövsümi axınların xarakteristikası kimi qəbul edilən, hər bir ay, rüb və s. üçün ortanı (medianı) hesablamaq olar. Məsələn, bir neçə il ərzində müşahidə etmək olar ki, yanvar ayı üzrə göstəricilər orta illik göstəricidən neçə faiz

fərqlənir və buradan da ortanı (medianı) tapmaq və oxşar qaydada fevral, mart və s. aylar üçün də hesablamalar aparmaq olar. Bütün 12 belə ortalar mövsümi axınların ümumi xarakteristikasını verir. Mövsümlilik əmsalının hesablanmasını hesabi orta üsulla, (2) düsturu ilə həyata keçirmək olar. Bu üsulda eyni adlı ayların orta səviyyəsi, əgər aylıq dinamika bir neçə il üzrə götürülmüşsə, onda dinamika sıraları ilə əhatə olunmuş bütün dövr üzrə orta aylıq səviyyə ilə müqayisə edilir. Mövsümi əmsalın hesablanmasında, həmçinin dəyişən (sürüşkən) orta metodlar əsasında hesablama üsulları da tətbiq edilir, o halda ki, sıranın konkret səviyyəsi üzrə düzəldilmiş dəyişkən orta hesablanır. Burada hərəkətli cəmdən toplanan göstəricilərin sonradan mövsümi tərkibinin uzunluğuna uyğun olaraq tarixlərin sayına (yəni 4 rübə, 12 aya, 7 günə və s.) bölünməsi ilə bir tarix qədər sürüşmə yolu ilə alınan hamarlanmış sürüşkən orta qiymət hesablanır.

Mövsümlilik əmsalının müəyyən edilməsində həm də analitik bərabərləşdirmə metodları da tətbiq edilir ki, bu da aşağıdakı düsturla fiziki həcmə ümumi indeksini bölüşdürməyə imkan verir: $Y_t = U_t \cdot V_t + E_t$, burada Y_t – t ($t=1, 2, \dots, T$) vaxt anında sıranın səviyyəsi; U_t – t vaxtı ərzində trend; V_t – mövsümi komponent; E_t - təsadüfi komponentdir.

MÖVSÜMİLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ – adətən, ilin fəsilələrinin dəyişməsi və istehsalda və cəmiyyətin həyatındakı dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq il ərzində əlamətlərin kəmiyyətlərinin qalxması və enməsinin müntəzəm, dövrü olaraq baş verməsini ifadə edir. Mövsümi dəyişmələr birinci növbədə ildən-ilə, ayrı-ayrı aylar və ya rüblər üzrə əlamətlərin kəmiyyətinin sisteməlik dəyişməsində əks olunur.

Hər ay (rüb) üçün mövsümi dəyişiklikləri təhlil etmək üçün nisbi kəmiyyət – mövsümlilik indeksi hesablanır. Ən sadə üsul, ildən-ilə hadisələrin səviyyəsinin dəyişməsi tendensiyası olmadıqda, istifadə olunan hər ay üzrə əlamətin kəmiyyətinin (günlərin eyni sayına və ya sutkada orta hesabla) il ərzində orta aylığa faizlə hesablanmasından ibarətdir. Mövsümlilik olmadıqda bu göstəricilər bütün aylar üçün eyni (100%), mövsümi dəyişikliklər olduqda isə 100%-dən aşağı, ya da yuxarı olur. Mövsümliliyin sabit göstəricilərinin əldə edilməsi məqsədi ilə bir neçə il üçün orta məlumatların hesablanması aparılır. İkinci üsul - hər bir növbəti ayın əlamətinin qiyməti keçmiş aya nisbətə hesablanır (bir neçə illərin ortalamə qiymətində).

Mövsümi enib-qalxmaların təsir göstərdiyi, öyrənilən dinamika sırasında illər üzrə tendensiyalar mövcud olduqda, əvvəlcə bu

tendensiyaları əks etdirən dinamika sırasının sərbəst hamarlaşdırılmış (ortalasdırılmış dövrün 7-ci ayına mərkəzləşdirilmiş 12 aya görə sürüşkən ortalama üsulu ilə və ya analitik olaraq) səviyyəsi tapılır. Sonra, mövsümlilik göstəricisi hər ay üçün əlamətin faktiki qiymətinin sərbəst hamarlanmış səviyyəyə olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Əgər dövr bir neçə ildən ibarətdirsə, onda məlumatlar hər ay üçün ortalənir. Alınan mövsümlilik indeksindən, *mövsümi dalğanın* aylıq səviyyəsinin faktiki dinamikasından normativ hesablamaların alınması üçün istifadə edilir. Bunun üçün, həmçinin hər ay (rüb) üçün dinamikanın faktiki göstəricisi və mövsümlilik dəyişiklikləri çəkilmiş xətti qrafiklərdən də səmərəli istifadə olunur.

MÖVSÜMİLİK İNDEKSİ - mövsümün dəyişməsi ilə əlaqədar il ərzində hadisələrdəki az-çox sabit tərəddüdlər mövsümlilik adlanır. İl daxilində məlumatlara nəzər yetirdikdə, sosial-iqtisadi hadisələrin səviyyələrinin müəyyən dövrdə artmasına, müəyyən dövrdə isə azalmasına təsadüf edilir. Belə tərəddüdlərə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində təsadüf olunur və bu, mövsümliliklə əlaqədardır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, xüsusilə kənd təsərrüfatında və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan emal sənayesi sahələrində mövsümlilik daha çox müşahidə olunur. Ömtəələrə olan tələbatın ödənilməsində də mövsümi tərəddüdlər baş verir. Mövsümi tərəddüdlərin ölçülməsi metodu aylıq və yaxud həqiqi səviyyələrin orta kəmiyyətlə, hamarlaşdırılmış səviyyələrlə müqayisəsinə əsaslanır. Mövsümi tərəddüdlər xüsusi göstərici olan mövsümlilik indeksləri ilə xarakterizə olunur. Mövsümlilik indeksləri eyni adlı ayların həqiqi səviyyələrinin orta səviyyəyə və yaxud hamarlaşdırılmış səviyyələrə nisbətinin faizlə ifadəsinə deyilir. Mövsümü tərəddüdləri aşkar etmək üçün adətən aylar və rüblər üzrə bir neçə ilin məlumatı götürülür. Bir neçə ilin məlumatı əsasında hesablanmış mövsümlilik indeksləri ayrı-ayrı illərin təsadüfi şəraitini özündə əks etdirmir.

MÖVSÜMİLİK KÜTLƏSİ – hadisələrin il ərzində daxili dinamikasını əks etdirən, ilin hər ayı (rübü və s.) üçün hesablanan *mövsümlilik əmsalları* dövrlərinin məcmusudur. Mövsümlilik kütləsinin aşkar edilməsi və ölçülməsi üçün orta hesabi, nisbi kəmiyyətlər, mexaniki və analitik bərabərləşdirmənin istifadəsinə əsaslanan bir sıra metodlar tətbiq edilir. Metodun seçilməsi dinamika sıralarının dəyişməsinin xarakterindən asılıdır. Mövsümlilik kütləsini daha aydın təsəvvür etmək üçün mövsümlilik əmsalı xətti qrafik şəklində göstərilir.

MULTİKOLLINEARLIQ – çoxsaylı *regressiyaların* arqumentləri arasındakı xətti asılılıqdır. Əgər $X_1, X_2, \dots, X_n$ arqumentlədirsə, onda dəqiq multikollinearlıqda hamısı sıfıra bərabər olmayan $a_1, a_2, \dots, a_n$ mövcud olur, yəni $a_1X_1 + a_2X_2 + \dots + a_nX_n = 0$ (1) olur.

Təcrübədə faktor əlamətləri arasında korrelyasiya əlaqələri çoxluq təşkil etdikdə, (1) bərabərliyi müəyyən yaxınlaşmalarla həyata keçirilir. Əgər sıfıra yaxın matrisa müəyyənləşdirilsə, onda belə hesab edilir ki, matrisa zəif şərtləndirilmişdir (asılıdır).

MULTİPLİKASİON NƏTİCƏ (EFFEKT)

- $x_q(t)$ dinamika sırası
 $t = t_1, t_2 = t_1 + h, \dots, t_n = t_{n-i} + h$ və $q = 1, 2, \dots, Q$ olduqda, aydın ifadə olunmuş $u(t)$ trendə və s_q "mövsümi" tərkib hissəsinə malik olduğu halda yaranır. Belə sıra üçün, adətən $x_q(t) = u(t)s_q + \varepsilon_q(t)$ multiplikasion modeldən

istifadə olunur. Burada bütün $\varepsilon_q(t)$ təsadüfi qalıqları sərbəstdirlər və orta kəmiyyət sıfıra bərabər və σ^2 sabit dispersiya ilə normal paylaşıdırılmışlar. Qeydə götürülmüş t -də s_q mütənəsiblik əmsalı ilə nəticə yaranır. Əgər trend kiçikdirsə, *mövsümliliyi* additiv tərkib hissə ilə xarakterizə etmək olar və onda $x_q(t) = u(t) + s_q + \varepsilon_q(t)$ iki amilli *dispersiya təhlilinin* adi modelidir. Aydın ifadə olunmuş trenddə 0 , xətanı $\ln x_q(t) = \ln u(t) + \ln s_q + \eta_q(t)$ modelindən daha böyük verir.

Multiplikasion model istifadəsinin sadə yolu qeydə götürülmüş hər bir t -də $x_q(t)$ -ni orta $u(t)$ -yə bölmək və alınan nisbətə, müvafiq q -də mövsümliliyin tərkib hissəsini göstərən s_q -nin qiyməti kimi baxılmalıdır.

MULTİPLİKATOR – aqreqat kəmiyyəti ilə onun tərkib hissəsinin elementləri arasındakı münasibəti xarakterizə edən əmsaldır. Multiplikatorun say qiyməti vahiddən az ola bilməz. Multiplikator anlayışı C.M.Keyns tərəfindən *son məhsul (milli gəlir)* - Y ilə onun tərkibinə daxil olan *kapital qoyuluşu* (I) arasındakı münasibəti xarakterizə etmək üçün tətbiq edilmişdir:

$$Y = \frac{1}{1-k} * I,$$

burada $1/(1-k)$ -multiplikator; k -son məhsulda kapital qoyuluşunun xüsusi çəkisini göstərir. *Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının modelində* multiplikator matrisasının rolunu, ümumi buraxılış və son məhsulun vektorları arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirən tam xərclər əmsallarının matrisası oynayır.

MULTİPROQRAMLAŞDIRMA – məlumatların işlənməsinin idarə edilməsidir. Burada *hesablama sisteminin* ehtiyatlarından eyni zamanda birdən çox vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilir. Prosessorun vaxtı, proqramların əhəmiyyətinə uyğun olaraq, onlar arasında bölüşdürülür, proqramların dəyişdirilməsi proqramın idarəedici tərəfindən həyata keçirilir.

MULTİPROSESSOR REJİMİ – multiprocessor *hesablama sistemlərinin*, yəni bir neçə prosessoru olan sistemlərin köməyi ilə, tapşırıqların həllini təşkil etmək üsuludur. Multiprocessor rejiminin tətbiqi bir neçə prosessorların *alqoritmlərinin* yerinə yetirilməsində sistemin “paralelsizləşdirilməsi” yolu ilə hesablama sisteminin işini tezləşdirməklə səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədini daşıyır. Prosesin prosessorlar arasında bölüşdürülməsi və onların sinxronlaşdırılması *əməliyyat sistemləri* vasitəsilə həyata keçirilir.

MUZDLA İŞLƏMƏYƏN ŞƏXSLƏR (ÖZÜMƏŞĞULLAR) – öz işi ilə məşğul olan işçilərdir. Bu şəxslər təkbəşinə sahibkarlardır və ya kvazikorporasiya kimi təsnifləşdirilən qeyri-korporativ müəssisələr istisna olmaqla, onlar işlədikləri müəssisələrin həmsahibidirlər.

MUZDLA İŞLƏYƏNLƏR – 1) Fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün mülkiyyətində əsas fondları, bir sıra və ya bütün alətləri olmayan və istənilən mülkiyyət formasında olan müəssisənin rəhbəri və ya fiziki şəxslə fəaliyyətin şərtləri barədə yazılı əmək müqaviləsi, saziş və ya şifahi razılaşma bağlayan şəxslərdir ki, bunun əsasında da bağlanmış müqavilədə razılaşdırılmış qaydada nağd pulla və ya natura şəklində haqq alırlar. Direktorlar, müəssisələrin rəhbərləri və din xadimləri də daxil olmaqla, haqqı ödənilən vəzifəyə seçilmiş, təyin edilmiş və ya təsdiq olunmuş şəxslər müzdla işləyənlər sayılırlar. Bu kateqoriyalı işçilərə həmçinin Silahlı Qüvvələrdə, daxili və dəmiryolu qoşunlarında, daxili işlər və dövlət təhlükəsizlik orqanlarında xidmət göstərənlər də aid edirlər. Müzdla işləyənlər aşağıdakı yarımqruplara bölünürlər: a) mülki

əhali; hərbi qulluqçular. Hərbi qulluqçulara hərbi rütbəsi olan və çağırışla və ya müqavilə ilə hərbi xidmətdə fəaliyyət göstərən şəxslər aid edirlər. Müzdla işləyənlər dövriliyinə görə *daimi işçilərə, müvəqqəti işçilərə, mövsümi işçilərə* və təsadüfi cəlb edilmiş işçilərə bölünürlər.

2) Məşğul şəxs kimi təsnif edilmək üçün, yəni müzdlu əməklə məşğul olan şəxsin və ya müzdla işləməyən şəxsin – Aİ sistemində istehsal sərhədlərinə daxil olan fəaliyyətlə məşğul olması zəruridir. İşə götürənlə müzdlu işçi arasında münasibətlər müəssisə və şəxs arasında rəsmi və ya qeyri-rəsmi şəkildə bağlanmış müqavilə olduğu halda mövcud olur. Adətən, müqavilə hər iki tərəfin razılığı əsasında bağlanır. Bu müqaviləyə görə, şəxs müəssisə üçün pul və ya natura şəklində haqq almaq üçün işləyir. Haqq adətən bu işə sərf olunan vaxta və ya görülmüş işin həcmnin digər obyektiv göstəricisinə əsaslanır.

MUZDLU HEYƏTİN SAYI - işəgötürənə (korporativ müəssisə və ya fərdi sahibkar) və müzdla dair müqavilə əsasında əmək haqqı, məvacib, qonorar, mükafat, komisiyon və ya natura şəklində kompensasiya alan şəxsdir.

MUZDLU İŞÇİ QÜVVƏSİ İLƏ ŞƏXSİ EV TƏSƏRRÜFATLARININ APARILMASI ÜZRƏ XİDMƏTLƏR – fərdi qaydada yerinə yetirilən ev xidmətçiləri tərəfindən göstərilən bütün növ xidmətlərdir (ev qulluqçuları, ofisiantlar, xidmətçilər, paltaryuyanlar, bağbanlar, qapıçılar, gəlib-gedən dayələr, mürəbbiyələr, katibələr və s.).

MUZDLU İŞÇİLƏR – iş verən üçün işləyən, öz əməyini vermək üçün onunla müqavilə bağlayan və bunun müqabilində əmək haqqı, komisiyon, çaypulu (bəxşiş), işəməzd və ya natura şəklində ödəniş formasında kompensasiya alan şəxslərdir. Bu kateqoriyaya həmçinin müəssisədən kənarda işləyən, lakin müəssisəyə aid olan və müəssisə tərəfindən maaş verilən şəxslər də daxildir (məsələn, alınmış malları alıcılara çatdıran ticarət nümayəndələri, işçiləri, təmir işlərini və texniki xidmətləri həyata keçirən briqadalar).

İşverənlə müzdlu işçi arasında əlaqə hər iki tərəfin könüllüliyi əsasında razılaşma olduqda mövcud olur ki, bu da müəssisə və şəxs arasında rəsmi və ya qeyri-rəsmi ola bilər. Bu razılaşma ilə şəxs, əməyi pul və ya natura şəklində ödənilməklə, müəssisəyə işləyir.

İşin harada (istehsalçı vahidin ərazisində və ya ondan kənarda) görülməsindən asılı olmayaraq, əgər şəxs mövcud vahiddən əmək haqqı alırsa, onda həmin işçi iqtisadi vahidin işçisi və yaxud

qulluqçusu sayılır. Müvəqqəti işədüzəltmə üzrə xidmətdən olan işçilər işlədikləri iqtisadi vahidin (sifarişçinin) işçiləri deyil, işədüzəltmə xidmətinin işçiləri sayılırlar.

Xüsusilə aşağıdakı kateqoriyalar muzzdlu işçilər sayılırlar:

Müəssisələrin ödənişli sahibkarları, şəxsən öz müəssisələrində işləyən və öz əməkləri müqabilində muzzd alanlar;

Tələbələr, muzzd və ya təhsil almağa kömək göstərilməsi müqabilində iqtisadi vahidin istehsalı prosesində öz əməklərini sərf etməyə rəsmi öhdəlikləri olanlar;

Evdə işləyən işçilər, əgər evdə işləyən işçilərin gördüyü işə görə haqq alması və həmin iqtisadi vahidin işçilərinin siyahı tərkibinə daxil olması haqqında razılaşma mövcuddursa;

Muzzdlu işçilər, işsiz şəxslərin işə qəbul edilməsinin həvəsləndirilməsi üçün xüsusi işlənmiş (hazırlanmış) müqavilə üzrə işə götürülənlər;

Muzzda görə iş haqqında müqavilə üzrə işverən tərəfindən işə götürülən işçilər, həm fiziki, həm də qeyri-fiziki əmək işçiləri, idarə heyəti, ev xidmətçiləri və məşğulluq proqramı üzrə ödənişli istehsal fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər;

Mülki qulluqçular və dövlət idarələrinin digər işçiləri;

Silahlı qüvvələrdə xidmətçilər, könüllü qulluq edənlər və ya hərbi xidmətə çağırılanlar;

Din xadimləri, əgər onların əməyi birbaşa dövlət idarəetmə orqanları və ya qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən ödənilirsə;

Əlillər, bir şərtlə ki, işverənlərlə muzzdlu işçilər arasında rəsmi və ya qeyri-rəsmi əlaqə mövcuddur;

Müvəqqəti işə düzəltmə üzrə xidmətlər tərəfindən işə götürülən şəxslər. Onların faktiki işlədikləri müəssisənin aid olduğu sahəyə deyil, onları işə götürən xidmətin aid olduğu sahəyə daxil edilməlidirlər;

Müvəqqəti olaraq işləməyən şəxslər, lakin formal olaraq işə aidliyyəti olduqda, bu, onunla ifadə olunur ki, ya onlar əmək haqqı almaqda davam edirlər və onların müvəqqəti olaraq işə çıxmamalarının səbəbi aradan qaldırıldıqdan sonra işə qayıtmalarına zəmanət verilmişdir, ya da işə qayıtmaları haqqında razılaşma mövcuddur. Bu kateqoriyaya xəstəlik, zədə alma, məzuniyyətə çıxma, tətillə və təhsillə əlaqədar məzuniyyətə çıxma, uşağın anadan olması və ya uşağın xəstələnməsi səbəbindən işləməyən şəxslər daxildir.

Natamam iş vaxtı işləyənlər, mövsümi işçilər, tətilləndən işçilər və ya qısamüddətli icazəsiz işdən gedənlər muzzdlu işçilər kateqoriyasına daxildir,

uzunmüddətli icazəsiz işdən gedənlər isə buraya daxil edilmirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, burada Avropanın MHS-də qəbul edilmiş daha geniş təriflərdən istifadə olunur. Sonuncuya onların əsas fəaliyyəti hesab edilən, sərbəst sahibkarlıqla məşğul olan muzzdlu işçilər daxil edilmirlər. Milli hesabların məqsədləri üçün bu şəxslər yalnız özüməşğul kimi təsnifləşdirilirlər. Müəssisələr statistikasında isə onlar, öz işlərinə uyğun olaraq, işçilərin hər bir kateqoriyasına daxil edirlər.

Muzzdlu işçilər həmçinin aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilər:

Fəhlələr: əsasən fiziki əməklə məşğul olan işçilər (“mavi yaxalıqlılar”),

Qulluqçular: əsasən qeyri-fiziki işlə məşğul olan işçilər (“ağ yaxalıqlılar”).

Fəhlə və qulluqçular: işçi o zaman müşahidə olunan vahidin fəhlə və ya qulluqçusu sayılır ki, onlar işin harada (istehsalçı vahidin ərazisi daxilində və ya ondan kənarda) görüldüyündən asılı olmayaraq, bu vahiddən əmək haqqı alırlar. Fəhlə və qulluqçular muzzdlu işçilərin böyük bir hissəsini təşkil edirlər. Bu aqreqat (hissə) daha çox məlumdur, nəinki, “haqqı ödənilməyən işçilər”; bu dəyişkən kəmiyyətdə dəyişmələr yalnız müəssisələrin sayı ilə əlaqədar deyil, həm də iqtisadi fəallığın səviyyəsi ilə bağlıdır; buna görə də bu dəyişkən kəmiyyət öz böyüklüyünə münasibətdə və öz dəyişkənliyinə (tendensiyasına) münasibətdə çox əhəmiyyətlidir.

MUZZDLU İŞÇİLƏR TƏRƏFİNDƏN İŞLƏNMİŞ SAATLARIN MİQDARI –

hesabat dövründə müşahidə olunan vahid tərəfindən məhsulların istehsalı üçün faktiki işlənmiş saatların ümumi miqdarını özündə əks etdirir.

Ödənilmiş, lakin işlənməmiş saatların miqdarı, məsələn, illik məzuniyyətlər, bayram və xəstəlik günlərinin saatlarının miqdarı, həmçinin nahar fasilələrinə, ev və iş yoluna sərf olunan vaxt çıxılır.

Normal iş saatlarında faktiki işlənmiş saatlar, bu vaxta əlavə işlənmiş saatlar, iş yerinin hazırlanmasına sərf olunan vaxt və iş günü ərzində istirahət üçün ayrılan kiçik fasilələr bu göstəriciyə daxil edilir.

Əgər faktiki işlənmiş saatların dəqiq miqdarı məlum deyilsə, onu iş saatlarının nəzəri miqdarı və işçilərin iş yerlərində olmamalarının (xəstəlik, uşağa baxmaq və s. səbəbdən) orta əmsalı əsasında hesablamaq olar.

MUZZDLU İŞÇİLƏRİN ƏMƏK HAQQI –

hesabat dövrü ərzində yerinə yetirdiyi işə görə müəssisə tərəfindən pul və ya natura şəklində

muzdlu işçiyə ödənilən haqqın ümumi məbləği kimi müəyyən edilir.

MUZDLU İŞÇİLƏRİN SAYI - əmək müqaviləsi əsasında muzdlu şərtlərlə işləyənlərin sayıdır, iş yerlərinin sayı kimi hesablanır və orta illik kəmiyyət kimi ölçülür.

MUZDLU İŞÇİLƏRİN SOSIAL SİĞORTAYA AYIRMALARI (ÜZVLÜK HAQLARI) – (I) - muzdlu işçilərin sosial təminat fondlarına, sığorta təşkilatlarına və ya onların sosial sığorta proqramları ilə idarə olunan institusional vahidlərinə ödədikləri *sosial sığortaya ayırma növüdür*. MHS-də *gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi hesabı* göstəricisidir.

(II) - muzdlu işçilər tərəfindən sosial təminat fondlarına və sosial sığortanın xüsusi fondlarına ödənişlərdir. Onlar iş yerinə yetirildiyi və sosial sığortaya ayırımların ödənilməsi üzrə öhdəçilik meydana çıxdığı anda nəzərə alınır.

Muzdlu işçilərin sosial sığortaya ödəmələrinə daxildir: hər bir müəyyən dövrdə ödənilən faktiki ayırımlar, + xüsusi fondlar halında xüsusi mülkiyyət (sığorta polisləri sahiblərinə aid olan və verilən proqramlarda iştirak edən muzdlu işçilər tərəfindən alınan) gəlirlərindən əlavə ayırımlar, çıxılsın (-) müvafiq xidmətlərin ödənişi.

MUZDSUZ İŞLƏYƏNLƏR – özünü müstəqil olaraq gəlir gətirən işlə təmin edən şəxslərdir. Onların (və ya onların ailələrinin) gəliri bilavasitə mal və xidmətlərin istehsalı üzrə fəaliyyətlərinin nəticələrindən asılıdır. Bu şəxslər müəssisənin əmlakına sahib olmaqla, onun fəaliyyətinə təsir göstərən idarəetmə qərarlarını özləri qəbul edirlər və ya bu səlahiyyəti başqalarına verirlər, lakin istənilən halda, müəssisənin müvəffəqiyyəti üçün tam cavabdehlik daşıyırlar. Muzdsuz işləyənlər *işverənə və fərdi əsasda işləyənlərə* bölünürlər. Muzdsuz işləyənlərə həmçinin *əməyi ödənilməyən ailə üzvləri* də aid edirlər.

MUZHEY – tarixi abidələrin, mədəni və təbii obyektlərin komplektləşdirilməsini, uçotunu, saxlanmasını, tədqiqatını və təbliğatını həyata keçirən elmi-tədqiqat və mədəni-maarif müəssisəsidir. Muzeylər aşağıdakılara görə bölünürlər: *yerləşdiyi yerə görə* - ölkə, muxtar respublika, şəhər, rayon, kənd əhəmiyyətli; *profil qrupuna və tipinə görə* - tarixi, bədii, ədəbi, təbii-elmi, texniki, arxitektura, kompleks (ölkəşünaslıq), muzey-qoruq, sahə və s. Statistika hesabatları aşağıdakı göstəriciləri əks etdirir: növlər üzrə bölünməklə, əsas muzey fondunda saxlanılan vahidlərin (rəssamlıq, qrafiki, heykəltəraşlıq, tətbiqi incəsənət məmulatları,

sənədlər, qiymətli metallar və s.) sayı; ekspozisiyalarda (sərgilərdə) eksponatların sayı, həmçinin elmi-maarifləndirmə işlərinin göstəriciləri, sərgilərin sayı, sərgiyə gələnlərin sayı; muzey işçilərinin sayı və tərkibi, muzey sahələrinin rayonlar üzrə, maliyyə vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsi göstəricilərini. Yekun məlumatlar ərazilər, tabeçilik, muzeylərin profil qrupları və növləri üzrə işlənir.

MÜAYİNƏ OLUNAN MƏCMU – seçmənin həyata keçirildiyi məcmudur; nəzəri cəhətdən öyrənilən məcmu ilə eyni olmalıdır, amma təcrübədə ondan fərqli də ola bilər. Məsələn, seçmənin əsaslarının tərtibində siyahılardan, kartotekalardan, ailələrin elektron siyahısından, telefon sorğusundan və s. istifadə olunur. Bu materiallarda real fəaliyyətdə olan obyektlər qismən olmur, ya da praktiki mülahizələrə görə, yaxud da münasiblik üçün öyrənilən məcmu ilə müqayisə üzrə məhdudlaşdırılır. Belə hallarda seçmə üzrə əldə edilmiş nəticələr yalnız müayinə olunan seçməyə, yəni seçmənin əsasında tərtib edilən hissənin məcmusuna aid edilir.

MÜCƏRRƏD MAŞIN – mücərrəd hesablama maşını real maşın yaratmadan onun tərkibinə daxil olan resurslara və bu resurslar arasındakı qarşılıqlı təsirə əsaslanaraq təyin edilir.

MÜCƏRRƏD ÜSUL - istifadəçi tərəfindən tamamilə sona çatdırılmış kimi göstərilən mücərrəd nəticədir.

MÜDAFİƏ SƏNAYESİNİN KONVERSIYASI – müdafiə və onunla bağlı müəssisə və təşkilatların hərbi ehtiyaclardan mülki ehtiyaclara keçməsi nəticəsində azad olmuş istehsal güclərinin, elmi-texniki potensialın və əmək ehtiyatlarının qismən və ya tamamilə istiqamətinin dəyişməsidir. Konversiyanın əsas məqsədi – iqtisadiyyatın ən vacib sahələrinin yenidən təchiz edilməsinin, ixrac potensialının inkişafının və iqtisadiyyatın məhsulun ixracından asılı olmasından azad edilməsinin təmin olunması məqsədilə yüksək texnologiyalı və rəqabətə davamlı mülki məhsulların hazırlanmasının və kütləvi istehsalının təşkilidir.

MÜDİR (MENEGER) - 1) Müəssisənin səlahiyyətli işlər müdiri qismində şirkətə operativ rəhbərliyi həyata keçirən şəxsdir (*"Müəssisənin səlahiyyətli işlər müdiri"*nə bax);

2) Şirkətin və ya məhdud məsuliyyətli ortaqlığın, qeyri-məhdud məsuliyyətli şirkətin, yaxud mülki şirkətin rəhbəri (direktoru): şirkəti idarə edən şəxs;

3) Müəssisələr registri istisna olmaqla, bu terminin digər mənası tez-tez işlədilir, məsələn, etibardan (reputasiya) istifadəyə cavabdeh olan şəxs (qudvill): mövcud müqavilə idarəetmə haqqında müqavilə adlanır (*"İdarəetmə haqqında razılaşma"*ya bax).

MÜƏSSISƏ HÜQUQ OBYEKTİ KİMİ – müəssisənin fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuş, bütün əmlak çoxluğunu özündə birləşdirən, *sahibkarlıq fəaliyyətinin* həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan müəyyən əmlak kompleksidir. Hazırda fəaliyyətdə olan qanunvericilikdə müəssisəyə hüquq subyektinin təşkilati-hüquqi formalarından biri kimi, o cümlədən dövlət unitar müəssisəsi, bələdiyyə unitar müəssisəsi, dövlət müəssisəsi kimi baxılır.

MÜƏSSISƏ İQTİSADI ANLAYIŞ KİMİ – müxtəlif əmlak kompleksidir. Müəssisə bütövlükdə və ya onun bir hissəsi, ona olan sahibkarlıq hüququnun müəyyən edilməsi, dəyişməsi və ləğv edilməsi (hazırda çox vaxt müəssisənin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar onun satılması) ilə əlaqədar alış-veriş, girov (ipoteka), icarə obyekti və digər sövdələşmə obyekti ola bilər. Xüsusi müəssisə varislik üzrə verilə bilər.

MÜƏSSISƏ İQTİSADI KATEQORIYA KİMİ – gəlir qazanmaq və onu maksimuma çatdırmaq məqsədi ilə bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən, mal və (və ya) xidmətlərin istehsal və satışı ilə məşğul olan iqtisadi agentlər və ya şəxslərdir. Bazar iqtisadiyyatında istehsal dedikdə, maddi istehsal və ya xidmət sahəsində fəaliyyətindən asılı olmayaraq, gəlir gətirən istənilən fəaliyyət növü nəzərdə tutulur. Müəssisələr əmtəə yaratmaq və xidmət göstərmək üçün istehsal amillərindən istifadə edir ki, onlardan da əmək, kapital və təbii ehtiyatlar əsas sayılır. İstehsalda istifadə olunan əmək, sərf olunan vaxt və işçilərin ixtisası nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirilir. Material ifadəsində kapital məsrəfi özündə binaların, tikililərin, ötürmə qurğularının, avadanlıqların və s. istifadəsini əks etdirir. Təbii ehtiyatların əsas tərkib hissəsi istehsal prosesində istifadə olunan torpaq və onun yeraltı sərvətləridir. İstehsal amillərinin dəyəri əsas etibarilə bazardakı tələb və təklif vasitəsilə müəyyən edilir. İstehsalçının malik olduğu istehsal amilləri arasındakı qarşılıqlı münasibət və texnologiyanın müəyyən səviyyəsində istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin optimal həcmi $Q = F(L, K, R)$ istehsal funksiyası ilə ifadə olunur. Burada Q – maksimuma çatdırılmış nəticə; F – istehsal funksiyası əmsali;

L – əmək; K – kapital; R – istehsalın digər amilləridir.

MÜƏSSISƏ, FİRMA, ŞİRKƏT - 1) Mülkiyyətçinin təşkilati-hüquqi formasından, adından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaratdığı hüquqi şəxs, onun filialı, nümayəndəliyidir.

2) Müəssisə qərarların, xüsusilə özünün cari ehtiyatlarından istifadə edilməsi üzrə qərarların qəbul edilməsində müəyyən müstəqilliyə malik olan mal və xidmət istehsalçısının təşkilati vahidi hesab edilir. Müəssisə bir və ya bir neçə yerdə, bir və ya bir neçə fəaliyyət növünü həyata keçirir. Bu müəyyənləşdirmə müəssisələr və hüquqi vahidlər arasındakı münasibətlər haqqında tamamlanır: müəssisə ya bir hüquqi vahidə, ya da yuxarıda göstərilən meyarlara cavab verən hüquqi vahidlərin ən kiçik birləşməsinə (kombinasiyasına) uyğun gəlir. Statistik vahidlər haqqında və registrlərin uyğunlaşdırılması (harmonizasiyası) haqqında əsasnamələr bu münasibətləri müxtəlif qaydada təyin edir:

- müəssisə bir və ya bir neçə hüquqi vahidə aiddir;
- hüquqi vahid müəssisəyə görə cavabdehlik daşıyır;
- hüquqi vahid həmişə müəssisənin hüquqi əsası sayılır.

Bu müəyyənləşdirmə aşağıdakı kimi başa düşülür: hüquqi vahid bir və yalnız bir müəssisənin (müəyyən milli ərazidə) əsas hüquqi əsası hesab edilir; istisna yalnız dövlət inzibati idarələri bölməsində təsnifləşdirilən müəssisələr üçün ola bilər.

Müəssisə İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı (ikinci versiya) sistemindəki əsas fəaliyyətinə müvafiq olaraq təsnifləşdirilir. Müəssisələrə yalnız göstərilən müddət ərzində faktiki öz fəaliyyətlərini həyata keçirən vahidlər aid edilir. Buna görə də, fəaliyyətə hələ başlamayan fəaliyyətsiz vahidlər bura daxil edilmir.

Müəssisə tam uçot sisteminə malik olduğundan, o, əlavə dəyər, ümumi mənfəət və şirkətin əsas hesablarında hesablanan digər aqreqlər kimi göstəricilərin əldə olunması üçün, bütün zəruri məlumatların təmin edilməsində daha münasib vahid hesab edilir.

MÜƏSSISƏDƏN KƏNARDA İSTİFADƏ OLUNAN NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ - (NƏQLİYYAT PARKI) - "Əsas kapitalın əldə edilməsi" maddəsinin altbölməsidir. Ona müəssisədən kənarda istifadə edilən bütün avtonəqliyyat və gəmi vasitələri, fərdi istifadə üçün avtomobillər, yük avtomobilləri və

avtobuslar, həmçinin bütün növ avtomobillər, gəmilər, dəmir yolu vaqonları və s. daxildir.

MÜƏSSİSƏLƏR Qrupu – (I) bir-biri ilə hüquqi və ya maliyyə əlaqələri ilə bağlı olan müəssisələr assosiasiyasıdır. Müəssisələr qrupunun istehsal, satış, mənfəət, siyasət və digər məsələləri üzrə qərar qəbul etmək üçün bir və ya bir neçə mərkəzi ola bilər. Onlar maliyyə və vergi ödənişlərinin idarə olunmasının bəzi cəhətlərini mərkəzləşdirə bilirlər. Müəssisələr qrupu özlüyündə ona daxil olan vahidlərdə seçim edilməsində kömək edən iqtisadi törəməni əks etdirir.

(II) - eyni bir hüquqi vahid, baş müəssisə tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə nəzarət olunan müəssisələr qrupundan ibarət statistik vahiddir. Müəssisələr qrupunda istehsal, satış və gəlir siyasəti haqqında qərar qəbul edən bir neçə mərkəz ola bilər. Müəssisələr qrupu ona daxil olan qarşılıqlı əlaqədə olan vahidlərə aid qərar qəbul etmək hüququ olan iqtisadi vahid hesab edilir.

MÜƏSSİSƏLƏR STATİSTİKASI - iqtisadi statistikanın mühüm hissəsi olmaqla, təsnifatlar sistemi və müəssisələr registri kimi statistik təməllər üzərində qurulan, göstəricilər sisteminin əsasını beynəlxalq səviyyədə uzlaşdırılmış tərif və anlayışlar təşkil edən, struktur (illik), qısamüddətli (cari) və konyunktur (keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanan) statistika müşahidələrini inzibati statistika ilə əlaqələndirərək onlardan qidalanan, iqtisadiyyatda baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini özündə əks etdirən *informasiya sistemidir*.

Avropa Statistika Bürosunun anlayışlarına görə, *müəssisələr statistikas*ı demoqrafik məlumatlardan başlamış, məşğulluq məlumatları və milli hesabdarlığadək olan bütün fəaliyyətləri əhatə edir. Müəssisələr statistikası istifadəçiləri müəssisələrin fəaliyyəti və rəqabət qabiliyyətliliyi haqqında statistik məlumatlarla təmin edir. Bu məlumatlar - 1) müəssisələrin strukturu və onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin; 2) müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı meyllərin; 3) istehsal və müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyətinin digər amillərinin; 4) bazarın və sahibkarlığın inkişafının regional, milli, ictimai və beynəlxalq; 5) kiçik və orta müəssisələrin işinin təhlili zamanı istifadə edilə bilər.

Müəssisələr statistikası sisteminin Azərbaycanda yaradılmasını şərtləndirən əsas amil - keçmiş SSRİ-də tətbiq olunan və planlı iqtisadiyyat üçün nəzərdə tutulmuş Xalq Təsərrüfatının Balansı (XTB) sisteminin əvəzinə 1993-cü ildən *Milli Hesablar Sisteminin (MHS)* tətbiqi olmuşdur.

XTB-dən fərqli olaraq, MHS – ölkənin ümumi milli gəlirini və ümumi daxili məhsulun istehsalını, bölüşdürülməsi və istifadəsini əks etdirən, məntiqi cəhətdən ardıcıl və inteqrasiya olunmuş hesab və cədvəllər məcmusundan ibarətdir. Bu sistem XX əsrin ortalarında yaradılaraq bazar iqtisadiyyatının makrosəviyyədə təsviri və təhlili üçün inkişaf etmiş dünya ölkələrində istifadə olunan əsas informasiya sistemidir. Onun göstəriciləri və təsnifatları bazar iqtisadiyyatının strukturunu və seqmentlərini əks etdirir.

*Müəssisələr statistikas*ına keçidin əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakıları əhatə edir.

Məqsədlər:

- Milli Hesablar Sistemi səviyyəsində makroiqtisadi göstəricilərin formalaşdırılması üçün zəruri yeni məlumatların əldə edilməsi;
- beynəlxalq analoqlar əsasında işlənib hazırlanmış milli təsnifatlar sistemi və müəssisələr registrinin yaradılması və tətbiqi;
- milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemində tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsi üçün ölkələrarası müqayisələrin təmin edilməsi;
- statistik göstəricilər sistemi anlayışlarının beynəlxalq təriflər əsasında qurulmasının təmin edilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- statistik hesabat formalarının sayının azaldılması, unifikasiyası;
- respondentlərə düşən statistika yükünün azaldılması.

Vəzifələr:

- iqtisadi siyasətin formalaşdırılması, müxtəlif dövlət proqramlarının işlənib hazırlanması ilə bağlı qərarların qəbulu üçün dövlət idarəetmə orqanlarına zəruri məlumatların təqdim olunması;
- ölkənin iqtisadi ehtiyatlarının, onların quruluşu və dinamikasının, iqtisadiyyatın sahələr üzrə bölgüsünün daim statistik öyrənilməsi və təhlili;
- iqtisadi prosesin əsas nəticələri, iqtisadi artım sürəti, istehsal edilən məhsulun həcmi və quruluşunun təhlili;
- iqtisadiyyatın əsas sahələrində müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri, mühüm məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi haqqında aktual məlumatların əldə edilməsi;
- təsərrüfat subyektlərinin xarakteristikalarının təhlili;
- iqtisadi inkişafın əsas yekunları və meylləri haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılması.

*Müəssisələr statistikas*ı sisteminin əsasını 3 təməl - təsnifatlar sistemi, müəssisələr registri və mühasibat uçotunun ümumi hesab planı təşkil edir.

*Müəssisələr statistikas*ının öyrəndiyi hadisələr mürəkkəb olduğundan, onların mahiyyətini bir göstərici vasitəsi ilə əks etdirmək qeyri-

mümkündür. Məhz bu səbəbdən, göstəricilər sistemindən istifadə edilir. *Müəssisələr statistikasının göstəricilər sistemi* 400-dən artıq göstəricini özündə əks etdirir. “*Göstəricilər sistemi*” dedikdə, bütövlükdə iqtisadiyyatı və iqtisadi prosesin əsas aspektlərini xarakterizə edən, qarşılıqlı əlaqələndirilmiş və razılaşdırılmış göstəricilərin nizama salınmış çoxluğu başa düşülür. Qarşılıqlı əlaqələndirmə - göstəricilərin uzlaşdırılmış konsepsiyalara, təriflərə və təsnifatlara əsaslanmasını ifadə etdirir. İqtisadi prosesin bu və ya digər aspektlərini xarakterizə edən müəssisələr statistikasının göstəriciləri müəssisələr statistikasının altsistemlərini (məsələn, sənaye statistikasını, ticarət statistikasını, tikinti statistikasını və s.) təşkil edir. Deməli, müəssisələr statistikasının göstəricilər sistemi iqtisadi informasiyanın bir-biri ilə uzlaşdırılmış altsistemlərinin məcmusundan ibarətdir.

Müəssisələr statistikasını çoxsaylı məsələləri əhatə etsə də, onun sisteminin əsasını təşkil edən məhdud sayda əsas dəyişən kəmiyyətlərdir: fəaliyyətdən əldə olunan gəlir (dövriyyə), ticarət xərcləri, məhsulun dəyəri, aralıq istehlak, ümumi əlavə dəyər, heyətin saxlanılmasına xərclər, vasitəli (dolay) vergilər, vasitəli (dolay) dotasiyalar, ümumi əməliyyat mənfəəti, kapital xərcləri, amortizasiya, xalis əməliyyat mənfəəti, ödənilmiş faizlər, icarə haqqı, gəlirin digər mənbələri, mənfəət, zərər, habelə məqsəddən asılı olaraq və s. mövcuddur.

Statistika göstəriciləri bir tərəfdən hadisənin konkret rəqəmlə ifadə olunan xarakteristikasını əks etdirir, digər tərəfdən isə göstəricinin tərkibinə daxil edilməli olan elementlərin, yəni bu və ya digər göstəricinin məzmununu müəyyən edir. Müəssisələr statistikasını göstəricisinin məzmununun və onun qiymətləndirilmə metodlarının müəyyənləşdirilməsinə göstəricinin metodologiyası deyilir. Metodologiyanın işlənilməsi hazırlanması mərhələləri aşağıdakılardır:

- statistik öyrənilməsi vacib olan hadisə və proseslərin müəyyən edilməsi;
- hər hansı göstəricinin hesablanması məqsədlərinin: məsələn, ÜDM-nin hesablanması məqsədi – iqtisadi artım sürətinin, əmtəə istehsalı və xidmətlərin göstərilməsinin ölçülməsi və s. müəyyən edilməsi;
- göstəricinin tərkibinin müəyyən edilməsi;
- bu və ya digər meyarlar əsasında öyrənilən iqtisadi hadisələrin həmcins qruplara bölüşdürülməsi üçün tətbiq ediləcək əsas təsnifatların müəyyənləşdirilməsi;
- göstəricilərin hesablanması üçün zəruri məlumat mənbələrinin müəyyən edilməsi;

- ümumiləşdirici göstəricilər əldə etmək məqsədilə toplanmış məlumatların işlənilməsi, hazırlanma üsulunun müəyyən edilməsi.

Müəssisələr statistikasını iki hissədən ibarətdir: *kəmiyyət* göstəricilərinin statistikasını və *keyfiyyət* göstəricilərinin statistikasını. Kəmiyyət göstəricilərinin statistikasını öz növbəsində: müəssisələrin qısamüddətli (cari) statistikasını və struktur statistikasını ayırır.

Müəssisələrin qısamüddətli statistikasını cari statistika adlanır. Onun təyinatı sənayenin, tikintinin, ticarətin, nəqliyyatın, rabitənin və s. vəziyyətini xarakterizə edib, qısamüddətli göstəricilərin meyllərini izləməkdən ibarətdir.

Müəssisələrin struktur statistikasının vəzifəsi - konyunktur dəyişikliklərə birbaşa aid olmayan illik məlumatların verilməsidir. Statistikanın digər sahələrindən fərqli olaraq, struktur statistikasını bütövlükdə müəssisənin özünün, habelə onun strukturunu təşkil edən tərkib hissələrinin – fəaliyyət növü vahidlərinin, yerli vahidlərin, fəaliyyət növünün yerli vahidlərinin və s. əsas makroiqtisadi göstəricilərini öyrənir.

Keyfiyyət göstəricilərinin statistikasını aylıq və ya rüblük dövriyyə, bir qayda olaraq, respondentlər üçün məcburi xarakter daşımayan konyunktur sorğulara əsaslanır. Bu sorğuların keçirilməsində əsas məqsəd - ümumi iqtisadi meyllərin proqnozlaşdırılması üçün müəssisə rəhbərlərinin cavabları əsasında iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinin mövcud vəziyyəti və gələcək inkişafı, əsas göstəricilərin dəyişməsi haqqında qabaqlayıcı məlumatların əldə edilməsidir. Müəssisə rəhbərlərinə müəssisənin əldə etdiyi son nailiyyətlər barəsində suallar verilir və yaxın gələcəkdə müəssisənin inkişaf perspektivlərinə dair onların rəyi öyrənilir.

Müəssisələr statistikasını iqtisadi-demoqrafik vəziyyəti müəyyən vaxt anına təsvir edir. Lakin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin əsas demoqrafik dəyişiklikləri təhlil edilmədikdə, bu nəticələr dolğun olmur. Müəssisələr statistikasında “demoqrafiya” termini altında müəssisələrin *əmələ gəlməsi* (yaranma, birləşmə və s.) və *fəaliyyətinin qurtarması* (bağlanma, udulma, ayrılma və s.) başa düşülür. Məsələn, əgər il ərzində kimya sənayesi müəssisələrinin sayında artım müşahidə olunmuşdursa, bu o deməkdir ki, artım il ərzində müəssisələr məcmusuna daxil olan və oradan çıxan bütün halların fərqi göstərir. Bu cür demoqrafik dəyişikliklərin statistikasını struktur statistikasının atributudur.

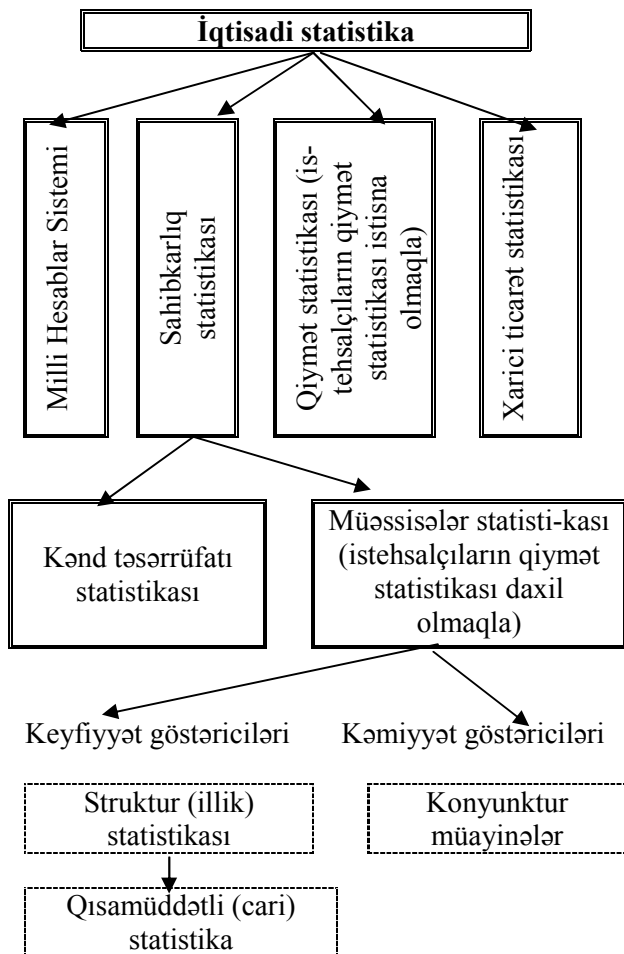
Müəssisələr statistikasına *iqtisadi fəaliyyət növləri* üzrə kənd və meşə təsərrüfatı, ovçuluq, balıqçılıq və balıq təsərrüfatı, maliyyə, sığorta, elmi tədqiqat və işləmələr, dövlət idarəetməsi, sosial təminat, təhsil, səhiyyə, ictimai birliklərin fəaliyyəti aid

olan müəssisələr istisna olmaqla, iqtisadiyyatın qalan sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyəti aid edilir.

MÜƏSSİSƏLƏR STATİSTİKASININ İQTİSADI STATİSTİKADA YERİ –

iqtisadi statistikaya daxil olan sahibkarlıq statistikasına ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, iqtisadi statistika rəsmi statistika orqanlarının mühüm fəaliyyət sahəsi olmaqla, iqtisadiyyatda baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini öyrənir.

İqtisadi statistikanın strukturunu və müəssisələr statistikasının yerini şərti olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Sxemdən görüldüyü kimi, qiymət statistikasının bir hissəsi – istehsalçıların qiymət statistikasına müəssisələr statistikasına aid edilmişdir. *Istehsalçıların qiymət indeksi (IQİ)* məhsul (və ya xidmət) istehsalçıları üzrə qiymətlərin dəyişmə dinamikasını xarakterizə edir.

MÜƏSSİSƏLƏR TƏRƏFİNDƏN HƏYATA KEÇİRİLƏN TİCARƏT FORMALARI

- təklif edilmiş bir və ya bir neçə növ (dükən, şəhər bazarında səyyar köşk və ya sifariş poçtu üzrə satış) üzrə təsnifləşdirilə bilər.

MÜƏSSİSƏLƏR ÜÇÜN STATİSTİK

YÜK - bütün inzibati tələbatlarla müəssisələrə həvalə edilən, onların rəqabət qabiliyyətinə maneçilik kimi baxılan inzibati yüküdür. İnzibati tələbatla aşağıdakılar aiddir: milli statistika orqanlarından və milli və statistik məlumatların toplanmasına cavabdeh olan digər inzibati idarələrdən göndərilən (çıxan) tələblər. Müəssisə üçün statistik yükə baxılması vaxtı iki terminin fərqləndirilməsi faydalıdır: “yükəlmə” və “yük”. “Xalis yük” müayinəsi aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

Xalis yük = müəssisələrin statistik məlumatlarının toplanmasına çəkilən xərc (yükəlmə) – müəssisələrin statistik məlumatların istifadəsindən əldə etdikləri mənfəət (gəlir).

Lakin təcrübədə bu suala cavab olaraq, müəssisələr müşahidəni yük kimi qəbul edirmə, ya yox sualı faktiki xərclərlə və gəlirlərlə əlaqəli olmaya bilər. Beləliklə:

Hiss edilən yük = hiss edilən yükəlmə - hiss edilən gəlirlər.

Respondentlərə düşən informasiya yükünün nəzərə alınması BMT-nin “Rəsmi statistikanın əsas prinsipləri”ndə (5-ci prinsip), Avropa İttifaqına üzv ölkələrin və ittifaqın statistika orqanları üçün Avropa statistikasının Normalar Məcəlləsində və digər beynəlxalq təşkilatların rəsmi sənədlərində öz əksini tapmışdır. Burada məlumatların təqdim olunması üzrə yükün istifadəçilərin tələbatlarına proporsional olması və yükün müəyyənləşdirilməsi üçün monitorinqlərin həyata keçirilməsi qeyd olunur. İnformasiya yükünün müəyyənləşdirilməsində sorğu edilən məlumatların respondentin mühasibat sənədlərində mövcudluğu, inzibati mənbələrdən daha çox istifadə, məlumat sorğularının təkrarlanması və s. kimi məsələlərin öyrənilməsi qarşıya qoyulur.

MÜƏSSİSƏLƏRİN (İŞ VERƏNİN) İŞÇİ QÜVVƏSİNƏ ÇƏKDİKLƏRİ XƏRCLƏR

– (I) - müəssisə və təşkilatlar (iş verənlər) tərəfindən yerinə yetirilmiş işlərə görə işçilərə verilmiş haqq və əlavə xərclərin məbləğidir.

Müəssisənin (iş verənin) işçi qüvvəsinin saxlanma xərcləri, işlənmiş və işlənməmiş vaxta görə ödəmələri; həvəsləndirici ödəmə və hədiyyələri; həm qanunvericilikdə müəyyən olunmuş məcburi (icbari) xərcləri, həm də işçilərə verilən yaşayış, yemək ödəmələri, nəqliyyat, sağlamlıq və mədəni-maarif tədbirləri ilə əlaqədar könüllü xərcləri; formalı və xüsusi geyim və ayaqqabı xərclərini; ezamiyyət xərclərini özündə birləşdirir.

Müəssisənin (iş verənin) işçi qüvvəsinə çəkdiyi xərclərə həm müəssisənin sosial fondlara sığorta ödəmələri, həm də muzzdlu işçi qüvvəsindən istifadə etməklə bağlı vergi xərcləri də aiddir. Müəssisənin (iş verənin) işçi qüvvəsinə çəkdiyi xərclər orta hesabla bir işçiyə və işlənmiş bir adam-saata görə hesablanır. Müəssisənin (iş verənin) işçi qüvvəsinə çəkdiyi xərclər statistika orqanları tərəfindən müəssisə və təşkilatların seçmə müayinəsi əsasında da öyrənilə bilər. Əldə edilən məlumatlar müəssisənin (iş verənin) işçi qüvvəsinə çəkdiyi xərcləri iqtisadiyyatın sahələri, fəaliyyət növləri, ərazilər, mülkiyyət formaları üzrə səviyyə və strukturunu tutuşdurmağa, beynəlxalq müqayisələr aparmağa imkan verir.

(II) – öz kəmiyyətinə görə müəssisənin heyətə ödədiyi əmək haqqı xərclərindən böyükdür. Birbaşa müəssisənin hesabından götürülməsi mümkün olan qədər, müəssisədən alınması nisbətən asan olan, onların heyətə ödədiyi əmək haqqına xərclər haqqında məlumatlara əlavə olaraq, bu məcmu kəmiyyəti özündə digər xərc maddələrinin bir sıra miqdarını birləşdirir. Məsələn, peşəkar təhsilə xərclər, işçilərin cəlb edilməsinə, yeməxanaya, nahar talonuna xərclər, sosial sığortaya, həmçinin vergi və subsidiyalarla bağlı digər xərclər. Bu xərclərə həmçinin məşğulluq xidmətlərinin işçi qüvvəsinin göndərilməsinə (daimi və ya müvəqqəti əsasda) xərcləri də daxil edilir.

MÜƏSSİSƏLƏRİN (VƏ YA YERLİ VAHİDLƏRİN) ƏLAVƏ DƏYƏR VƏ YA DÖVRIYYƏ ÜZRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

– təmərküzləşmənin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. İqtisadiyyatın bölmələri üçün əlavə dəyərin həcminə görə bölüşdürülməsindən istifadə etmək olar. Altbölmələr üçün isə daha yüksək səviyyədə aqreqasiya olunmuş bölüşdürmələrinədən istifadə olunur. Dövriyyənin həcminə görə bölüşdürmə zamanı qruplaşdırmanın meyar göstəriciləri ikiqat artırılmalıdır. Əlavə dəyər və ya dövriyyə valyuta vahidi ilə ifadə olunmalıdır. Yerli vahidlərin mühüm rol oynadığı sahələrdə (sənaye, pərakəndə satış, mehmanxanalar, restoranlar, kafelər və s.) dövriyyə üzrə bu göstəricilər həm də yerli vahidlərə görə yığıla bilər. Müəssisələrin əlavə dəyər və ya dövriyyə üzrə bölüşdürmə növünün seçilməsi bölmələrdən asılı olur. İqtisadiyyatın oxşar dövriyyəli bölmələrində (məsələn, pərakəndə ticarət) dövriyyə üzrə bölüşdürmə seçilə bilər, digər hallarda isə əlavə dəyərin həcminə görə bölüşdürmə məqsədəuyğun sayılır.

MÜƏSSİSƏLƏRİN (VƏ YA YERLİ VAHİDLƏRİN) MƏŞĞUL İŞÇİLƏRİN SAYI VƏ YA İŞLƏNMİŞ SAATLARIN MİQDARINA GÖRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

– bir sıra göstəricilərin bölüşdürülməsi işçilərin sayı və ya işlənmiş saatların miqdarına görə müəyyənləşdirilmiş müəssisələrin ölçüsü üzrə həyata keçirilə bilər. Bu kateqoriyalı ölçüdə olan müəssisələrin təhlilinin aparılması üçün oxşar ölçülərin 10 kateqoriyasından istifadə etmək kifayətdir. Dərc üçün daha aqreqasiya olunmuş bölüşdürməni həyata keçirmək lazımdır. Müəssisələrin muzzdlu işləyən işçilərin sayına görə bölüşdürülməsi təmərküzləşmənin müəyyən edilməsinə və qiymətləndirilməsinə imkan verir. Əgər işləyən heyətin sayı tam komplektləşdirilməmişdirsə, onda müəssisə əmək haqqı alan işçilərin sayına uyğun olaraq bölüşdürülə bilər. Yerli vahidlərin kifayət qədər böyük olduğu və əsas rol oynadığı (pərakəndə ticarət, mehmanxanalar, kafe və s.) bir sıra iqtisadiyyat sahələrində (bölmələrində) bu göstərici həmçinin yerli vahidlər üçün də yığıla bilər. Əgər tam yüklənməmə ilə işləyən işçilərin sayı kifayət qədər çoxdursa, onda işçi heyətinin sayına görə vahidlərin bölüşdürülməsi səhv ola bilər. Bu halda vahidlərin bölüşdürülməsini, “İşləyən heyət tərəfindən işlənmiş saatların miqdarı” maddəsində olduğu kimi, işlənmiş saatların miqdarına görə hesablamaq lazımdır. Bu tip bölüşdürmədən mövsümi xarakterli fəaliyyət növləri üçün də istifadə etmək olar.

MÜƏSSİSƏLƏRİN (VƏ YA YERLİ VAHİDLƏRİN) SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SAYI ÜZRƏ GÖSTƏRİCİLƏR

– müəssisələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və sayını izah edən amillərdir. Müəssisələrin sayını işgüzar fəallıq üzrə vahidlərin sayının dəyişməsi üzərində müşahidə yolu ilə müəyyənləşdirmək olar. Bu, yaradılmış və bağlanmış müəssisələrin saldosunu almağa imkan verir, lakin vahidlərin sürətlə inkişaf demoqrafiyasının amillərinin izahını vermir. Buna görə də, aşağıdakı dəyişkən kəmiyyətlər maraq doğura bilər:

- yaradılmış və bağlanmış yararlı müəssisələrin tarixi və sayı;
- müəssisəyə aid olan yerli vahidlərin sayı;
- monoregional dəyişkən kəmiyyətlər;
- istismarın əsas regionu;
- müəssisənin müəssisələr qrupuna birləşməsi.

Bu göstəricilər yalnız məlumat üçün sayılır. Hətta registr mövcud olsa da, vahidlərin sayının dəyişməsinə izləmək həddən artıq çətinidir. Bu məlumatlar çox önəmli sayılan bir sıra bölmələr

üçün (sənaye, pərakəndə ticarət, mehmanxana, restoranlar, kafelər və s.) həmçinin yerli vahidlər üçün də toplana bilər.

MÜƏSSİSƏLƏRİN BİRLİKLƏRİ VƏ KOOPERASIYALARI – tədarükçü qruplara, istehlak kooperativlərinə, fransayzinq qrupuna aid olan, müəssisələrin birliklərində və ya digər müəssisələrlə əməkdaşlıq haqqında sazişlərdə iştirak edən vahidlərdir.

MÜƏSSİSƏLƏRİN DAXİLİ TƏSNİFATI – müəssisələr və ya müəssisələr birliyi tərəfindən qəbul edilmiş və yalnız bu təsərrüfat subyektləri tərəfindən tətbiq edilən təsnifatlardır. Müəssisələrin daxili təsnifatı milli və sahə təsnifatlarında olmayan sənədlərin vahid şəkllə salınmış sahə formalarını saxlayan və yaxud onlarda çatışmayan obyektlərin və (və ya) təsnifat əlamətlərinin davam etməsinə imkan verən milli təsnifatlardan seçmələri özündə birləşdirən *məlumatları* daxil etdikdə işlənir (hazırlanır). Müəssisələr təsnifatının işlənməsi, qəbulu, *uçotu*, aparılması, nəşri və tətbiqi qaydaları müəssisələrin özləri tərəfindən müəyyənəndirilir.

MÜƏSSİSƏLƏRİN DEMOQRAFIYASI – (I) - müəssisələrin yaradılması, ləğv edilməsi, yenidən təşkil olunması (birləşdirilməsi, qatılması, bölünməsi, ayrılması, yenidən yaradılması) da daxil edilməklə, vəziyyəti haqqında məlumatların dəyişdirilməsi; bağlanması; rəsmi bağlanma olmadan təsərrüfat fəaliyyətinin dayandırılması; ayrı-ayrı rekvizitlərinin dəyişdirilməsi və s. haqqında olan məlumatlardır. Müəssisənin vəziyyətinin və strukturunun dəyişməsinin təhlilində aşağıdakılara: işləyənlərin sayı, istehsal olunmuş məhsulun həcmi, əmtəə dövriyyəsi və ya əlavə dəyər vasitəsilə ifadə olunmuş müəssisənin struktur ölçülərinə; fəaliyyət növləri strukturuna, həmçinin müəssisənin öz strukturuna baxılır. Müəssisələrin demoqrafiyası müəyyən dərəcədə əhali demoqrafiyasında hesablanan əmsallara oxşar əmsalların (doğulması, yaranma tarixi nəzərə alınmaqla müəssisənin məhvi və ləğv edilməsi) hesablanmasını nəzərdə tutur. Müəssisələrin demoqrafiyasının öyrənilməsi müəssisələrin müntəzəm olaraq xüsusi sorğusu və müəssisələrin *registrində* müvafiq informasiya bazalarının formalaşdırılması əsasında həyata keçirilir.

(II) - fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrin sayının dəyişməsidir. Bu göstərici açılmış və bağlanmış müəssisələrin təmiz balansını versə də, demoqrafiyada iqtisadi vahidlərin tez-tez dəyişməsinin səbəbini göstərən amilləri izah

etmir. Aşağıdakı dəyişənlər bu halın daha ətraflı tədqiqini verə bilər:

- həqiqi açılan və həqiqi açılmayan (mövcud müəssisələrin fəaliyyətinin bərpası) müəssisələr arasındakı fərqlə açılmış müəssisələrin sayı;
- həqiqi bağlanan (fəaliyyətini həmişəlik dayandıran) və həqiqi bağlanmayan (fəaliyyətini dayandıran və sonradan bərpa edən) müəssisələr arasındakı fərqlə bağlanmış müəssisələrin sayı;
- müəssisələrin açılış tarixi;
- müəssisənin hüquqi statusu (hüquqi kateqoriyası): bir fərdin mülkiyyəti, şərik olmaq (xüsusi, məhdud məsuliyyətli və s.), mülki qanunla yaranan şirkət, səhmdar kapitalla malik şirkət, cəmiyyət və s.
- müəssisəyə mənsub olan yerli vahidlərin sayı;
- mono-regional göstəricilərlə: müəssisə o vaxt mono-regional sayılır ki, onun işçilərinin 80%-i bir regionda yerləşmiş olsun;
- yerli vahidlərin sayı vasitəsilə hesablanan əsas fəaliyyət regionu;
- müəssisənin müəssisələr qrupuna mənsub olması.

Yerli vahidlərin (pərakəndə ticarət, mehmanxanalar, restoranlar, kafelər və s.) olması çox vacib olan bəzi fəaliyyət növləri üçün də bu dəyişənlər alınmalıdır.

MÜƏSSİSƏLƏRİN INNOVASIYA FƏALLIĞI SƏVİYYƏSİ GÖSTƏRİCİLƏRİ – müəyyən dövr ərzində (statistik müşahidələrin dövriliyindən asılı olaraq, 1 il, yaxud 3-5 il) *innovasiya fəaliyyətinin* bütövlükdə və ya onun ayrı-ayrı növləri üzrə həyata keçirilməsində müəssisənin iştirak səviyyəsini əks etdirən nisbi göstəricilərdir. Müəssisələrin innovasiya fəallığının səviyyəsi, adətən, müəssisənin innovasiya-fəallığının, yəni hər-hansı bir innovasiya fəaliyyəti növü ilə məşğul olmasının sayının müəyyən dövr ərzində ölkədə, regionda, sahədə və s. müəyinə olunan müəssisələrin ümumi sayına nisbəti kimi müəyyən edilir. Analitik təcrübədə, müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin baxılan dövr ərzində bütün növlərini əhatə edən, innovasiya fəallığı səviyyəsinin inteqral qiymətləndirilməsindən; innovasiya fəaliyyətinin yalnız hər-hansı bir növü ilə məşğul olan müəssisənin innovasiya fəallığının keyfiyyətini nəzərə alan, həmçinin innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin ölçülməsinə əsaslanan qiymətindən istifadə olunur. (*“Innovasiya fəaliyyəti nəticələrinin göstəriciləri”*nə bax).

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ SA-BİTLİYİ ƏMSALLARI – istehsal prosesi və fəaliyyətlərinin maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən, müəssisələrin

maliyyə ehtiyatlarının vəziyyətini və dinamikasını xarakterizə edir. Maliyyə sabitliyinin təhlili üçün 4 əsas göstəricidən - müstəqillik, maliyyə dayanıqlığı, borc, *əsas kapitalın* manevrliliyi əmsallarından istifadə edilir.

Müstəqillik əmsali (M.ə) – kreditorlar və investorlar üçün iqtisadi subyektlərin maliyyə sabitliyinin ən vacib göstəricisidir. O, mülkiyyətçilər tərəfindən əmlaka qoyulmuş vəsait payını xarakterizə edir, kreditorlardan asılı olmama səviyyəsini müəyyənləşdirir:

$M.ə = \text{Şəxsi vəsaitin mənbələri} / \text{balans aktivinin yekunu}$

Dünya təcrübəsində belə hesab edilir ki, əmsalın qiyməti 0.5-dən artıq olduqda, kreditorun riski minimaldır. Ən əlverişli qiymət 0.5-0.7 intervalında yerləşir. Lakin iqtisadi subyekt əmsal 0.5-dən az qiymətdə olduqda da maliyyə müstəqilliyini saxlaya bilər. Bu aktivlərin yüksək dövriliyi, məhsula sabit tələbat və daimi xərclərin aşağı səviyyəsi ilə şərtlənir.

Maliyyə dayanıqlığı əmsali (M.d.ə) (sabitliyi) iqtisadi subyektin uzun müddət öz fəaliyyətində istifadə edə biləcəyi maliyyə mənbələrinin xüsusi çəkisini göstərir:

$M.d.ə = \text{Şəxsi vəsaitlərin mənbələri} + \text{uzun müddətli kreditlər və istiqrazlar} /$

Balans aktivinin yekunu

Verilmiş əmsal üçün tövsiyə edilən standart kimi 0.5 – 0.7 intervalının qiymətlərindən istifadə edilir.

Borc əmsali (B.ə) (maliyyə riskinin) iqtisadi obyektlərin borc və şəxsi vəsaitləri arasındakı nisbət kimi müəyyənləşdirilir. Bu göstərici subyektin borc vəsaiti təqdim edən kreditorlardan maliyyə asılılığı olmaması xarakteristikasını tamamlayır.

$B.ə = \text{Borc vəsaitləri} / \text{şəxsi vəsaitlərin mənbələri}$
Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq tövsiyə olunan standart əmsalın 0.5–1 qiyməti hesab edilir.

Dövriyyə kapitalının manevrlilik əmsali (D.k.m.ə) şəxsi vəsaitlərin daha mobil (çevik) aktivlərə qoyulmasını xarakterizə edir:

$D.k.m.ə = \text{Cari aktivlər} - \text{Qısamüddətli öhdəliklər} / \text{Şəxsi vəsaitlərin mənbələri}$

Cari aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərdən çox olması *dövriyyə kapitalının* mövcudluğunu, təsərrüfat subyektinin *satıla bilinməsini*, *cari aktivləri* satmaqla, onun qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyətini təsdiq edir. Manevrlilik əmsalının yüksəlməsi maliyyə sabitliyinin artmasını bildirir. Müəssisənin maliyyə sabitliyinin əmsallarının hesablanması statistika və mühasibat hesabatlarına əsaslanır.

MÜƏSSİSƏLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ - aşağıdakı halların biri nəticəsində baş verə bilər:

- müəssisənin **yaradılması**;
- müəssisələrin **birləşməsi**;
- müəssisələrin **ayrılması**;
- mövcud **yerli vahid (və ya onun bir hissəsi)** əsasında **yeni müəssisənin** yaradılması;
- müəssisələr qrupu daxilində **strukturun yenidən təşkili**;

- müəssisənin **yeni fəaliyyət sahəsinə** keçməsi nəticəsində yeni müəssisənin yaranması.

Yuxarıda göstərilən hadisələr nəticəsində yaranan müəssisələr haqqında geniş məlumatları müəssisələr statistikasına üzrə əsasların tövsiyələrində tapmaq olar.

Müəssisələr registri üzrə göstərişlərdə müəssisələrin (əgər onlar 1 il ərzində tam məşğulluğa hesablamada heç olmasa 6 ay ərzində bir adamın muzzdlu əməyindən istifadə ediblərsə) statistik məqsədlər üçün registrə daxil olması tələbi mövcuddur.

MÜƏSSİSƏLƏRİN SAYI – bu göstəricidən müəssisələr registrində qeydiyyatdan keçmiş müəssisələrin uçuotu üçün istifadə edilir (fəaliyyətsiz müəssisələr istisna edilir). Bu göstəricinin hesablanması ani statistik müşahidə əsasında aparılır və müəyyən edilmiş dövrə vəziyyəti əks etdirir. Müəssisələrin registri üzrə tövsiyələrdə il ərzində tam iş vaxtı ilə işləyənlərin yenidən hesablanması yalnız sayı 0,5 adamdan az olmayan müəssisələrin statistik məqsədlər üçün onlara daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu göstərici bazar və ya qeyri-bazar məhsulları istehsal edən bütün müəssisələrə aiddir.

Bu göstərici müəssisələrin əsas demoqrafiya göstəricilərindən biri hesab edilir və müəyyən edilmiş vaxtda, xüsusilə də əsas iqtisadi fəaliyyət növlərinə əsasən bölündükdə, onların məcmusuna dair ümumi mənzərəni əldə etməyə imkan verir. Müəssisəni İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatındakı qruplar üzrə də təsnifləşdirmək olar. Müəssisələrin ölçü siniflərinə görə bölünməsi artım potensialını və müəssisənin məcmusunun adaptasiyasını müşahidə etməyə, həmçinin hansı müəssisəni, daha dəqiqi, mikro, kiçik, orta və ya iri müəssisələrə aid etməyə, hansının iqtisadiyyatda üstünlük təşkil etdiyini görməyə imkan verir.

Müəssisələrin sayının artmasının təhlili bazarın dinamikasını, iqtisadi subyektlərin təmərküzləşməsini və yeni müəssisələrin yaranmasını izləməyə imkan verir.

Müəssisələri ölçülərinə görə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. Kiçik müəssisələr, hətta heç bir

muzdlu işçisi olmayan müəssisələr belə nəzərə alınmalıdır.

Müəssisə tam mühasibat uçotu sisteminə malikdir və o əlavə dəyərin və ümumi əməliyyat mənfəətinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan bütün məlumatları təqdim edə bilər.

(II) – müəssisələrin demoqrafiyası statistikasının əsas göstəricilərindən biri hesab edilir. Bu göstərici ani statistik şəkil əsasında əldə edilə bilər və müəyyən vaxta vəziyyəti xarakterizə edir. Yalnız hesabat dövrü ərzində həqiqi iqtisadi fəaliyyət həyata keçirən vahidlər nəzərə alınır. Nəticə etibarilə, “yatmış” və ya hələlik fəaliyyətə başlamamış vahidlər istisna edilir (çıxılır). Müəssisələri ölçülərinə görə fərqləndirmək lazım gəlmir. Ən kiçik müəssisələr, hətta heç bir muzdlu işçisi olmayan müəssisələr belə, nəzərə alınmalıdır.

MÜƏSSİSƏLƏRİN VƏ RABİTƏ MƏNTƏQƏLƏRİNİN SİXLİĞİ – əraziyə nisbətində görə (*rabitə müəssisələrinin* xidmət göstərdikləri ərazinin orta sahəsi, xidmət göstərəninin orta radiusu) və əhalinin, fəhlə və qulluqçuların sayına nisbətində görə (100 nəfərə düşən telefonların sayı, 1000 fəhlə və qulluqçulara düşən abonent teleqraf qurğularının sayı və s.) müəssisələrin və rabitə məntəqələrinin sıxlığı fərqləndirilir. Rabitə xidməti istehlakçılarına xidmət göstərilməsinin keyfiyyət göstəriciləri sisteminə daxildir.

MÜƏSSİSƏNİN “XALIS” YARADILMASI - “boş yerdə” yeni statistik vahidin törənməsinə dair demoqrafik hadisədir.

MÜƏSSİSƏNİN ASSOSİASIYADA İŞTİRAKI VƏ YA DİGƏR MÜƏSSİSƏLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞI HAQQINDA SAZİŞ - bu fəsil İqtisadi Fəaliyyət Növlər Təsnifatının üçüncü versiyasının G seksiyasında əks etdirilən ticarət əlaqələri növlərini göstərir.

Bu seksiya üçün avtomobil istehsal edən konsessiyaçıları, dilerlər və köməkçi şirkətlərin assosiasiyaları arasında aşağıdakı fərqləri aparmaq zəruridir:

- **Konsessiyaçıları** verilmiş ərazi həddlərində müstəsna satış hüququ və ya satış səlahiyyətinə malikdirlər. Avtomobil istehsalı üzrə köməkçi müəssisələr də (avtomobil satışı ilə məşğul olan dilerlər kimi, lakin bu, nadir hallarda olur) konsessiyaçı ola bilər;

- **Dilerlər** avtomobillərin satışı ilə məşğul olur, lakin konsessiyaçı hüququna malik olmur;

- Avtomobil istehsal edən **köməkçi** şirkət şirkətlərin filiallarından (müstəqil sahibkarlara ümumi nəzarət) fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir

ki, onlar rezident və qeyri-rezidentlərin avtomobil istehsalı qruplarına aiddirlər, hansı ki, belə şirkətlərin köməyi ilə öz kommersiya fəaliyyətlərinin hissəsini və ya hamısını genişləndirirlər.

Bu seksiyada müəssisələrin mümkün iki növ əməkdaşlıq forması nəzərdən keçirilir:

- əhəmiyyətli dərəcədə bir mal göndərəndən asılı olan müəssisə. Əksər hallarda belə müəssisə imtiyazlara malik olur və güzəşt şərtləri ilə bu əmtəələrlə ticarət etmək hüququndan istifadə edir. Mal göndərən rəsmi olaraq topdansatış taciri qismində müəssisə ilə müqavilə bağlaya və bağlamaya bilər və əksər hallarda digər firmaya mənsub olan müəssisənin istismarı hüququna malik olan şirkət kimi imtiyazların hissələrinə malik olur;

- İmtiyazlı müqavilələrdə iştirak etmək və ya onlara üzv olmaq məqsədilə güzəştli şərtlərlə əmtəələrlə ticarət etmək və ya alıcı qrupunun üzvü hüququndan istifadə etməklə, müəssisələrə daşımaları həyata keçirən alıcı qrupları ilə, bir və ya bir neçə topdansatış tacirləri ilə müqavilələr bağlayan müəssisə.

Bu seksiya üçün müəssisənin üç mənsub olma növünü fərqləndirmək lazımdır:

- alıcı qrupuna mənsub olma;

- fransayzinq şəbəkəsi müəssisəsinə mənsub olma;

- istehlakçı kooperativinə mənsub olma.

Tədarükçü kooperativə mənsub olma əmtəələrin çatdırılması üçün əlverişli imkanların və şirkət korporativ aktivlərdən faiz əldə etdiyi şərtlərdə kooperativin qərarlarının qəbul edilməsində iştirak hüququnun mövcudluğunu ehtimal edir.

Alıcı qrupu bir və ya daha çox müəssisədən ibarətdir və əmtəələrin çatdırılmasında mal göndərəndən daha əlverişli imkanların əldə edilməsi (bir xüsusi müəssisənin etdiyindən daha çox) məqsədilə yaradılmışdır.

Fransayzinq özündə müstəqil fəaliyyət göstərən, lakin müqavilə (Aİ-nin fransız haqqında nizamnaməsinə uyğun olaraq, hansı ki, onlardan biri (imtiyazlara malik olan müəssisə) digərinə (məhsulların satışında güzəşt şərtlərindən istifadə edən müəssisə) müəyyən edilmiş şərtlər daxilində öz ticarət markası və ya simvolundan istifadə etmək hüququ verir) ilə əlaqəli olan iki müəssisənin əməkdaşlıq sistemini əks etdirir.

Məqsədlərinə görə bir neçə növ imtiyazlar fərqlənir: məhsul istehsalında imtiyazlar, məhsulların satışında imtiyazlar və xidmətlərin göstərilməsində imtiyazlar (belə müəyyənləşdirmə Aİ Komissiyasının 30 noyabr 1988-ci il, 4087/88/AİB sayılı Əsasnaməsində aparılır).

Hər bir ölkədə əməkdaşlığın hüquqi statusunu müəyyən edən qanunlara uyğun olaraq yaradılan

təşkilatlar **korporativ cəmiyyətlər** hesab olunur. Onlara ümumi prinsiplərlə rəhbərlik edilir, məsələn, öz xidmətlərinin öz kooperativ üzvlərinə təqdim edilməsi, kooperativin fəaliyyətində iştirak etməsinə mütənasib olaraq onlar arasında qazancın bölüşdürülməsi və s.

MÜƏSSISƏNİN FƏALİYYƏTİNİN DAYANMASI - aşağıdakı hallardan birinin nəticəsində ola bilər:

- müəssisənin bağlanması;
- müəssisənin birləşməsi;
- filialın udulması (başqası tərəfindən);
- ayrılma;
- mövcud yerli vahidin (və ya onun bir hissəsinin) yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar bağlanması.

Yuxarıda qeyd edilən səbəblərdən, müəssisənin fəaliyyətinin dayandırmasına dair daha ətraflı məlumat Avrostatın biznes statistika haqqında təlimatında verilmişdir.

MÜƏSSISƏNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

– fəaliyyət göstərən müəssisədə (tikildə) əlavə istehsalın tikintisidir, həmçinin əlavə istehsal gücləri yaratmaq məqsədi ilə, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi ərazidə və ya bu əraziyə bitişik olan meydançalarda əsas, köməkçi və xidmət təyinatlı mövcud ayrı-ayrı sex və obyektlərin genişləndirilməsi və yenilərinin tikintisidir. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin genişləndirilməsinə həm də onların tərkibinə daxil olan və işə salındıqdan sonra sərbəst balansda olmayacaq filialların və istehsalatın tikintisi daxildir.

MÜƏSSISƏNİN İSTEHSAL ETDİYİ MALLARIN SATIŞI - “Fəaliyyət növü üzrə dövriyyə” maddəsinin alt bölməsidir.

Müəssisələrin özləri tərəfindən istehsal olunmuş malların (məsələn, müəssisəyə aid olan təsərrüfatdan daxil olmuş kənd təsərrüfatı məhsulları) və ya nəzərəcarpacaq dərəcədə emala məruz qalmış malların (məsələn, müəssisə tərəfindən istehsal olunmuş, hazırlanmış yeməklərin, qənnadı mallarının və s., müəssisəyə aid olan atelye tərəfindən tikilmiş paltarların və digər qarderob əşyalarının və s.) satışdır.

MÜƏSSISƏNİN RENTABELLİYİ – müəssisənin əsas vəsaitlərinin, istehsal resurslarının istifadə edilməsi səmərəliliyi göstəricisidir. Müəssisənin ümumi rentabelliği mənfəətin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin orta dəyərinə olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

MÜƏSSISƏNİN SƏLAHİYYƏTLİ İŞLƏR MÜDİRİ - sahibkarın xeyrinə və maraqları çərçivəsində müəssisəyə və ya yerli vahidə rəhbərlik edir.

MÜƏSSISƏNİN STATUSU - əmlak dövriyyəsində müəssisənin hüquqi vəziyyətidir. Əgər bu vəziyyətə *hüquqi şəxsin* təşkilatı-hüquqi formasının növlərindən biri kimi baxılırsa, bu halda müəssisənin hüquqi şəxsə verilmiş bütün hüquq və öhdəliklərə malik olur. Əgər müəssisəyə mülkiyyət kompleksi kimi baxılırsa, bu halda müəssisə statusu altında - sahibkarın *əmlakı* başa düşülür və o, əmlakdan öz istədiyi kimi istifadə edə bilər.

MÜƏSSISƏNİN ÜMUMİ ENERJİ GÜCÜ

– istehsal prosesində ($G_{i.p.}$) istifadə olunan (“*İstehsal prosesinə xidmət göstərən enerji avadanlıqlarının gücü*”-nə bax) və isitmə, işıqlandırma və digər təsərrüfat ehtiyaclarına ($G_{təs.eht.}$) istifadə edilən enerji güclərini (yekun) xarakterizə edən ümumi göstəricidir ($G_{ümumi}$).

$$G_{ümumi} = G_{i.p.} + G_{təs.eht.}$$

MÜƏSSISƏNİN ÜMUMİ MƏHSULU – hesabat dövründə özünün və sifarişçinin materiallarından hazırlanmış bütün hazır məhsulların və yarımfabrikatların dəyəri, eləcə də daxili istehsalda istifadə edilən, özünün istehsalı olan hazır məmulatların və yarımfabrikatların dəyəri çıxılmaqla, yerinə yetirilmiş işlərin dəyəridir. Müəssisənin ümumi məhsulu müəssisənin istehsal fəaliyyətinin son nəticələrini xarakterizə edir və müəssisə daxilində eyni məhsulların dəyərini təkrar hesaba daxil etmir.

MÜƏSSISƏNİN YENİDƏN QURULMASI (TƏŞKİLİ) - mövcud müəssisələrin tərkibinə daxil olan sexlərin, əsas, köməkçi və yardımçı təyinatlı obyektlərin yenidən qurulmasıdır.

Bu zaman mövcud binaların və əsas istehsal avadanlıqlarının genişləndirilməsi həyata keçirilmir, onun yenidən qurulması əsas etibarilə istehsalın təkmilləşdirilməsi və onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi (innovasiyanın) hesabına aparılır. Yenidən təşkil olunmanın ümumi məqsədi, əsasən, müəyyən dövr ərzində işçilərin sayını artırmamaqla, əmək şərtlərinin və ətraf mühitin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması zəminində məhsul çeşidinin dəyişməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

MÜƏYYƏN ÖLÜM SƏBƏBİNDƏN ÖLMƏK EHTİMALI (yeni doğulmuş uşaq üçün) – bütün ömrü boyu həmin ölüm səbəbindən nəsiləki ölənlərin payı; *ölümün səbəbləri üzrə ölüm cədvəllərinin* göstəricisidir. Bir qayda olaraq, təqvim dövrünün hipotetik nəslə üçün bu şərtlə hesablanır ki, bu nəslin ömrü boyu bütün səbəblərdən və həmin səbəbdən hər bir yaşda ölüm səviyyəsi öyrənilən dövrdəki kimi olacaqdır. Bunu, əhalidə ölənlərin ümumi sayında həmin səbəbdən ölənlərin payı ilə qarışdırmaq olmaz.

MÜFLİSLƏŞMƏ – müəssisənin öz borcunu ödəyə bilməməsidir, yəni maliyyə müflisliyidir. Balans strukturunun qənaətbəxş olmaması və ya borc öhdəçiliyinin əmlakın dəyərini üstələməsi səbəbindən müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirməsi mümkün olmur. Müəssisənin borcunu ödəyə bilməməsini (onun müflisləşməsini) tanımaq üçün aşağıdakı meyarlardan istifadə olunur: cari satıla bilmə qabiliyyəti əmsali; xüsusi dövrəyə vəsaitləri ilə təminat əmsali; borc ödəmə qabiliyyətinin bərpa (itirilmə) əmsali.

Cari satıla bilmə əmsali müəssisə tərəfindən iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi və təcili öhdəlikləri vaxtında ödəyə bilməsi üçün onda dövrəyə vəsaitlərinin mövcudluğunu xarakterizə edir. Müəssisənin istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, pul vəsaitləri, debitor borcları və digər dövrəyə aktivləri şəklində olan mövcud dövrəyə vəsaitlərinin faktiki dəyərinin, onun bankların qısamüddətli kreditləri və istiqrazlarının, müxtəlif kredit borcları şəklində daha təcili öhdəçiliklərinin faktiki dəyərində olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

Xüsusi dövrəyə vəsaitləri ilə təminat əmsali xüsusi vəsaitlərin və əsas fondların və digər dövrəyədən kənar aktivlərin faktiki dəyərlərinin müəssisədə istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, pul vəsaitləri, debitor borcları və digər dövrəyə aktivləri şəklində mövcud olan dövrəyə vəsaitlərinin faktiki dəyərində nisbəti arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Borc ödəmə qabiliyyətinin bərpa (itirilmə) əmsali hesablanmış cari satıla bilmə əmsalının, onun müəyyən edilmiş kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyən edilir. Balans strukturunun qeyri-qənaətbəxş olduğunu, müəssisənin isə borc ödəmə qabiliyyətini itirdiyini tanımaq üçün aşağıdakı şərtlərdən birinin yerinə yetirilməsi hesab edilir: hesabat ilinin sonuna cari satıla bilmə əmsalının kəmiyyəti 2-dən azdır; hesabat ilinin sonuna xüsusi vəsaitlərlə təminat əmsalının kəmiyyəti 0,1-dən azdır. Bununla yanaşı, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin bərpa edilməsi imkanlarına da baxılır, yəni borc ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi birmənalı olaraq müflisləşmə ilə

əlaqələndirilmir. Müflisləşmə faktı, müəssisənin iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması işində yenidən qurulma yolu ilə onun saxlanması üçün yalnız arbitraj məhkəməsi tərəfindən son tədbir kimi müəyyənləşdirilir (sağlamlaşdırmadan, kreditorların tələblərinin vaxtının uzadılması və borc ödəmə qabiliyyətini bərpa etmək məqsədilə xaricdən idarəetmədən istifadə etməklə). Əgər müəssisənin borc ödəmə qabiliyyətinin bərpa üçün həyata keçirilən müxtəlif tədbirlər arzu olunan nəticəni vermirsə, onda istehsal müsabiqəsi keçirilir və müəssisə rəhbərliyinin bütün səlahiyyət və vəzifələri satılma tədbirlərinin gedişinə rəhbərlik edən müsabiqədə qələbə çalmış idarə başçısına verilir.

MÜHASİBAT BALANSI – müəssisələrin vəsaitlərinin (əmlakının) növlərinə və yaranma mənbələrinə görə (qruplaşdırılmış və ümumiləşdirilmiş) manat və ya xarici valyuta ilə əks etdirmə metodudur. Mühasibat balansı müəyyən dövrün (ayın, rübün, ilin) sonuna və ya əvvəlinə vəsaitlərin vəziyyətini və onların yaranma mənbələrini əks etdirir.

Bazar iqtisadiyyatında mühasibat balansı əsas informasiya mənbəyidir. Müəssisənin balansı sahibkarlara, menecerlərə və s. şəxslərə iqtisadi subyektin əmlakının vəziyyəti ilə tanış olmağa imkan verir. Mühasibat balansının məlumatları əsasında müəssisənin yaxın zamanda üçüncü şəxslər – səhmdarlar, investorlar, kreditorlar, alıcılar, tədarükçülər və s. qarşısında öz öhdəçiliyini yerinə yetirə biləcəyini və ya maliyyə çətinlikləri qarşısında olduğunu müəyyən etmək olur. Mühasibat balansında müəssisənin işinin son maliyyə nəticəsi, onun xalis mənfəəti və ya itkiləri müəyyən edilir. Balansın məlumatları əsasında ixtiyari müəssisənin maliyyə planı tərtib olunur, əldə olunmuş mənfəətə uyğun olaraq, pul dövrəyəsi üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Mühasibat balansının qurulması uçot obyektlərinin ikili qruplaşdırılması prinsipi üzrə təşkil edilir. Mühasibat balansında bütün məlumatlar eyni pul vahidi ilə əks etdirilir.

Mühasibat balansı iki bölmədən ibarət olur: birində vəsaitlərin tərkibi və yerləşdirilməsi, digərində isə onların əmələ gəlmə mənbələri əks olunur. Balansın birinci bölməsi **aktiv**, ikinci bölməsi isə **passiv** adlanır. Mühasibat balansının vacib prinsipi aktiv və passiv hissələrinin yekunlarının bir-birinə bərabər olmasıdır, çünki həm aktivdə, həm də passivdə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən eyni şey – müəssisənin iqtisadi vəsaitləri əks olunur: aktivdə vəsaitlərin tərkibi, passivdə isə onların əmələ gəlmə mənbələri göstərilir.

Əmlakın, öhdəliyin, əmlakın əmələ gəlmə mənbəyinin növünə uyğun gələn balans maddələri

mühasibat balansının əsas elementləri hesab edilir. Balans maddələri qruplar üzrə (balansın bölmələri üzrə) birləşdirilir. Balans maddələrinin qruplar və ya bölmələr üzrə birləşdirilməsi onların iqtisadi tərkibinə görə həyata keçirilir. Balansın hər bir sətrinin (maddəsinin) sıra nömrəsi olur ki, bu da onun tapılmasını və ayrı bir maddəyə istinadını asanlaşdırır.

Balansda vəsaitlərin vəziyyətinin əks etdirilməsi üçün iki sütun nəzərdə tutulmuşdur: hesabat dövrünün əvvəlinə və hesabat dövrünün sonuna. İkinci sütunda balansın tərtib edilmə tarixinə vəsaitlərin əmələ gəlmə mənbələri göstərilir.

Balansın brutto-balans (xalis olmayan) və netto-balans (xalis) növləri fərqləndirilir və ən çox ikincisi tətbiq edilir.

Mühasibat balansının aktivində üç, passivində isə iki bölmə mövcuddur. Aktivdə: I. Əsas vəsaitlər və digər dövriyyədən kənar aktivlər; II. Ehtiyatlar və xərclər; III. Pul vəsaitləri, hesablar və digər aktivlər. Passivdə: I. Şəxsi vəsaitlərin mənbələri; II. Hesablaşmalar və digər passivlər. Balansın aktiv və passiv üzrə yekunu balansın valyutası adlanır. Balansın sadalanan hər bölməsinə müvafiq maddələr daxil edilir.

Balansda bəzi maddələr geniş şəkildə əks etdirilir. Məsələn, “Qeyri-maddi aktivlər”, “Əsas vəsaitlər”, “Azqıymətli və tez köhnələn əşyalar” maddələri üzrə ilkin dəyər, köhnəlmə və qalıq dəyəri göstərilir; “Ömtəə malları” maddəsində isə qalıq alınmış dəyərlə əks etdirilir; gəlir və ziyanlar üzrə keçən il və hesabat ilinin məbləği, həmçinin hesabat ilinin bölüşdürülməmiş gəliri passivdə göstərilir. Balans maddəsinə qeyri-maddi aktivlərin, əsas vəsaitlərin, azqıymətli və tez köhnələn əşyaların yalnız qalıq dəyərləri daxil edilir, digər məlumatlar arayış şəklində verilir. Balans maddəsinə hesabat ilinin bölüşdürülməmiş gəliri daxil edilir. Lakin hesabat ilinin gəliri və istifadə olunmuş gəlirlər arayış şəklinə gətirilir. Bu maddələr üzrə məbləğlər balans valyutasında nəzərə alınmır.

İqtisadi fəaliyyəti nəticəsində müəssisənin vəsaitlərinin tərkibində və onların yaranma (formalaşma) mənbələrində fasiləsiz dəyişikliklər baş verir ki, bunlar da mühasibat balansında öz əksini tapır. Balans maddələrinin dəyişmələri yalnız mühasibat balansının aktivində (təsərrüfat vəsaitləri tərkibində) baş verirsə, onda eyni məbləğdə aktivin bir maddəsi artır, digəri isə azalır, balans maddəsi dəyişmir, balansın aktiv (A) və passivi (P) arasındakı bərabərlik dəyişməz qalır. Balans maddələrinin bu növ dəyişmələrini $A + \chi - \chi = P$ tənliyi ilə ifadə etmək olar.

Əgər balans maddələrinin dəyişmələri birinci ilə oxşar olursa, lakin dəyişmələr vəsait mənbələri

tərkibində baş verirsə, tənlik aşağıdakı şəkllə düşür: $A = P + \chi - \chi$

Dəyişikliklər balans maddəsinin artmasına səbəb olursa, yəni balansın aktiv və passivi eyni zamanda və eyni səviyyədə artırsa, onda tənlik aşağıdakı şəkllə düşür: $A + \chi = P + \chi$.

Əgər dəyişikliklər zamanı balans maddəsi azalırsa, onda tənlik belə yazılır: $A - \chi = P - \chi$.

Təsvir edilən əməliyyatların təsirinin ikili xüsusiyyəti müəssisəyə verilmiş vəsaitləri eyni məcmuda göstərən, balansın strukturunun ikili, ikitərəfli prinsiplərinin təbiəti ilə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Mühasibat balansının müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilən növləri mövcuddur.

Vaxta görə tərtib edilən mühasibat balansı – giriş, dövrü və illik, ləğvedici, bölüşdürücü, birləşdirici ola bilər. Giriş mühasibat balansı müəssisənin yaranma anında tərtib edilir. Dövrü (cari) balanslar müəssisənin bütün mövcud olma müddəti zamanı dövrü olaraq tərtib edilir. Ləğvedici balans müəssisənin ləğv edilməsi zamanı formalaşdırılır. Bölüşdürücü mühasibat balansı iri bir müəssisənin bir neçə kiçik struktur vahidlərinə bölünməsi zamanı tərtib edilir. Birləşdirici balans bir neçə müəssisənin bir müəssisədə birləşdirilməsi zamanı tərtib edilir.

Mənbələrə görə tərtib edilən mühasibat balansları – inventar, kitab və baş balanslara ayrılır. Inventar balansları yalnız *inventarlaşdırma* əsasında tərtib edilir. Ona tələbat ya müəssisənin əvvəlcədən mövcud olan vəsaitləri əsasında yeni müəssisə yaradıldıqda, ya da təsərrüfatın özünün mülkiyyət növü dəyişdirildikdə yaranır. Kitab balansı inventarizasiya yolu ilə əvvəlcədən yoxlama keçirilmədən, yalnız kitab yazıları əsasında tərtib edilir. Baş balans uçot yazılarına və inventarizasiya məlumatlarına əsaslanır. Həllədiçi balansa uyğun olaraq, vəsaitlərin qalığı dəqiqləşdirilir və bu da balansın reallığını artırır.

Məlumatların həcminə görə balanslar vahid və toplu balanslara bölünürlər. Vahid balans yalnız bir müəssisənin fəaliyyətini əks etdirir. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o cari uçotun məlumatları əsasında tərtib edilir. Toplu balanslar tək balansların maddələrinə aid məbləğlərin mexaniki cəmlənməsi və aktiv və passivlərin ümumi yekunlarının hesablanması yolu ilə əldə edilir.

Mülkiyyət növlərinə görə dövlət, bələdiyyə, şəxsi müəssisə, habelə ictimai təşkilatların balansları fərqləndirilir. Məsələn, dövlət müəssisələrinin xüsusi vəsaitlərinin yaranmasının əsas mənbəyi nizamnamə fondudur; kooperativlərininki isə əsas, pay və digər fondlardır və s.

Obyektlər üzrə mühasibat balansları müstəqil və bölmə balanslarına bölünürlər.

Müstəqil balansla yalnız hüquqi şəxs olan müəssisələr (təsərrüfatlar) malik olurlar. Bölmə balansını müəssisənin struktur bölmələri tərtib edirlər.

Mühasibat balansına aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

düzgünlük, reallıq, vahidlik, vərəsəlik, aydınlıq.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş “1 №-li kommersiya təşkilatları üçün milli mühasibat uçotu standartı”nda mühasibat balansının yeni strukturu aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir.

AKTİVLƏR

I. Uzunmüddətli aktivlər

10. Qeyri-maddi aktivlər
11. Torpaq, tikili və avadanlıqlar
12. Daşınmaz əmlaka investisiyalar
13. Bioloji aktivlər
14. Təbii sərvətlər
15. İştirak payı metodu ilə uçota alınmış investisiyalar

16. Təxirə salınmış vergi aktivləri
17. Uzunmüddətli debitor borcları
18. Sair uzunmüddətli maliyyə aktivləri
19. Sair uzunmüddətli aktivlər

II. Qısamüddətli aktivlər

20. Ehtiyatlar
21. Qısamüddətli debitor borcları
22. Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri
23. Sair qısamüddətli maliyyə aktivləri
24. Sair qısamüddətli aktivlər

KAPİTAL VƏ ÖHDƏLİKLƏR

III. Kapital

30. Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapital
31. Emissiya gəliri
32. Geri alınmış kapital (səhmlər)
33. Kapital ehtiyatları
34. Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər)

IV. Uzunmüddətli öhdəliklər

40. Uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər
41. Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər
42. Təxirə salınmış vergi öhdəlikləri
43. Uzunmüddətli kreditor borcları
44. Sair uzunmüddətli öhdəliklər

V. Qısamüddətli öhdəliklər

50. Qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər
51. Qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər
52. Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər
53. Qısamüddətli kreditor borcları
54. Sair qısamüddətli öhdəliklər

MÜHASİBAT STANDARTI – *mühasibat uçotunun* aparılmasının konkret metod və formalarının, mühasibat sənədlərində olan

göstəricilərin hesablanması metodlarının, mühasibat uçotu sahəsində mühasibat uçotunun normativ-sorğu sənədlərinin məcmusudur.

MÜHASİBAT UÇOTU – iqtisadi subyektin xərcləri və nəticələri haqqında cari və hesabat məlumatlarını əldə etmək məqsədilə onun əmlakının, öhdəliklərinin və iqtisadi əməliyyatlarının dəyəri haqqında məlumatları başdan-başa, fasiləsiz, qarşılıqlı müşahidə edən, ölçən, qeydə alan, işləyib hazırlayan və qruplaşdırən sistemdir. Statistikadan fərqli olaraq, mühasibat uçotu müəssisənin bütün əmlakının və onların yaranma mənbələrinin, istehsal ehtiyatlarının bütün növlərinin, əsas fondlarının, məhsul istehsalı və satışına çəkilən xərclərinin, pul vəsaitlərinin, hər növ hesablaşmalarının, pul ifadəsində iqtisadi fəaliyyətini əks etdirən bütün əməliyyatlarının maliyyə və iqtisadi fəaliyyətini yalnız başdan-başa və fasiləsiz qaydada əks etdirir.

Mühasibat uçotunun əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: operativ rəhbərlik və idarəetmə üçün müəssisənin iqtisadi əməliyyatları və fəaliyyətinin nəticələri barədə tam və etibarlı məlumatların formalaşdırılması; mülkiyyətin qorunması və ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin olunması; maliyyə-iqtisadi fəaliyyətində neqativ təzahürlərin qarşısının vaxtında alınması; daxili ehtiyatların aşkar edilməsi, onların səfərbər olunması və mənfəət əldə etmək məqsədilə səmərəli istifadəsi.

Hər bir iqtisadi əməliyyat hüquqi əsası olan sənədlə və ya məlumatın elektron daşıyıcıları ilə rəsmiləşdirilir, beləliklə, yerinə yetirilmiş iqtisadi əməliyyata görə məsuliyyət müəyyən olunur, ilkin sənəd isə hüquqi cəhətdən qüvvəyə minir.

Mühasibat uçotu müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətində olan qarşılıqlı əlaqə və asılılığı əks etdirir və idarəetmənin müxtəlif səviyyələrinin uçot məlumatları ilə təmin olunması vasitəsilə idarəetmənin, təhlilin təkmilləşdirməsinə kömək etməyə yönəldilir. Mühasibat uçotu yalnız retrospektiv (keçmiş üçün) deyil, həm də perspektiv xarakter daşıyır.

Bazar münasibətləri şəraitində mühasibat uçotu planlaşdırma, tənzimləmə, təşkil etmə və stimullaşdırma ilə yanaşı, idarəetmənin əsas funksiyalarından biri kimi çıxış edərək, mahiyyət etibarlı ilə *idarəetmə* (istehsalat) və *maliyyə* uçotunu birləşdirir.

İdarəetmə sistemində mühasibat uçotu bir sıra funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlardan da əsasları nəzarət, məlumat, təhlil, mülkiyyətin qorunmasının təmin olunması və əks əlaqədən ibarətdir. Bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif mülkiyyət növlü müəssisələrin mövcudluğu və

ölkə iqtisadiyyatında onların hüquqlarının genişləndiyi bir dövrdə maliyyə nəzarəti, istehsal və məhsul satışına, yerinə yetirilən iş və xidmətlərə çəkilən xərclərə nəzarət zəifləməməlidir. Mühasibat uçotunun vahid sistemində **nəzarət funksiyasının** rolu artır və daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müdiriyyət yalnız öz müəssisəsinin maliyyə vəziyyəti ilə deyil, həm də rəqib müəssisənin maliyyə vəziyyəti və ödəmə qabiliyyəti ilə maraqlanır. Buna görə də, uçot aparatının, nəzarət-təftiş xidmətinin, bankların, audit firmalarının, vergi orqanlarının işçiləri təsərrüfatçılığın yeni metodlarına əsaslanaraq, müxtəlif ehtiyat növlərindən istifadə üzərində fəal nəzarət həyata keçirməlidirlər.

Mühasibat uçotu xüsusi üsul və qaydaların köməyi ilə üç növ nəzarəti həyata keçirir: ilkin – iqtisadi əməliyyat baş verənədək; cari – əməliyyatın baş verdiyi vaxt; sonuncu (yekun) – əməliyyat baş verdikdən sonra.

Müasir şəraitdə uçot məlumatları müvafiq idarəetmə qərarlarının hazırlanması və qəbul edilməsi üçün istifadə edən müəssisənin, onun bölmələrinin müxtəlif idarəetmə xidmətləri, menecerləri üçün mühüm məlumat mənbəyi hesab edilir. Beləliklə, mühasibat uçotunun bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında və idarəetmə sistemində əsas funksiyalarından biri, **informasiya funksiyasıdır**. Mühasibat uçotu iqtisadi fəaliyyət haqqında qərar qəbul edən şəxs arasında birləşdirici rolunu oynayır. İqtisadi fəaliyyət haqqında məlumatlar mühasibat uçotu sistemində girişdə, qərar qəbul edən şəxslər üçün zəruri məlumatlar isə ondan çıxışda əks etdirilir.

Mülkiyyətin qorunmasının təmin olunması funksiyası mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi və onun nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi üçün müvafiq zəmin lazımdır: nəzarətedici və ölçü cihazları ilə təchiz olunmuş anbarlar. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması, sahibkarların sayının artması və xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etməsi şəraitində mühasibat uçotunun bu funksiyasının əhəmiyyəti daha da artır.

Mühasibat uçotu idarəetmə işçilərini müəssisənin fəaliyyəti haqqında faktiki məlumatlarla təmin etməklə yanaşı, idarəetmə sisteminin fəaliyyəti onsuz mümkün olmayan **əks əlaqə funksiyasını** yerinə yetirir.

Müasir şəraitdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və bazar münasibətlərinin formalaşdırılması üçün **analitik funksiya** da vacibdir. Belə ki, dürüst və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış mühasibat məlumatlarından müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin təhlilində istifadə olunur. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi mühasibat

uçotunun bütün bölmələri üzrə təhlil aparmağa, o cümlədən ehtiyatların bütün növlərindən istifadənin, məhsulun istehsal və satışına xərclərin, bazar qiymətlərinin fəaliyyəti, inflyasiya prosesləri və s. şəraitdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən tətbiq olunan qiymətlərin düzgünlüyünün təhlilini aparmağa imkan verir.

Mühasibat uçotu və xüsusilə analitik uçot həm daxili, həm də xarici statistik məlumatların formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Mühasibat uçotunun əsas prinsipləri aşağıdakılardır: fasiləsizlik, metodlarda ardıcılıq, müəssisənin gəlir və xərclərinin onların yarandığı vaxta görə eyniləşdirilməsi, müəssisənin gəlirliliyinin qiymətləndirilməsində ehtiyatlılıq, təsərrüfat əməliyyatının məzmununun onların uçotda əks olunması forması üzərində üstünlüyü.

Mühasibat uçotu bütün müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda, onların mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, yarandığı gündən ləğv olunduğu günə qədər aparılır. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər və ya müəssisələr qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada uçot aparır və hesabat tərtib edirlər.

Mühasibat uçotunun mahiyyəti tərkibinə və yerləşməsinə, yaranma mənbəyinə və təyinatına görə ayrılmış iqtisadi vəsaitlərin dövriyyəsi, həmçinin bir qayda olaraq, ilkin mərhələlərdə baş verən iqtisadi proseslərdir. Bu dövriyyə fasiləsiz aparılır, vəsaitlər isə onun müxtəlif mərhələlərində olur.

Mühasibat uçotu əsasında təsərrüfatda olan maddi qiymətlilərin müxtəlif növlərinin və pul vəsaitləri, hesablaşmaların vəziyyəti, onun ehtiyatlarının ümumi səviyyəsi haqqında məlumatları alırlar; tədarük edilmiş materialların, istehsal olunmuş və satılmış məhsulların (əmtələrin, işlərin, xidmətlərin) həcm və maya dəyərini müəyyən edirlər; müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini aşkar edirlər və s.

Mühasibat uçotu müəssisənin əmlakı, öhdəlikləri və iqtisadi əməliyyatları haqqında bütün məlumatlara əsaslanır. Bununla, müəssisənin vəsaitinin dəyər ifadəsində və iqlat qeydiyyat üsulu ilə iqtisadi fəaliyyətini əks etdirən bütöv, fasiləsiz, sənədlərlə əsaslandırılan xüsusiyyəti şərtlənir.

Mühasibat uçotunun obyektləri aşağıdakılardır: müəssisənin əmlakı; xüsusi kapital; digər müəssisələrin borcu və müəssisənin kənar müəssisə və şəxslər qarşısında öhdəçiliyi; əmlak və öhdəliklərdə dəyişikliklərə səbəb olan iqtisadi əməliyyatlar.

Mühasibat uçotunda müəssisənin təsərrüfat vəsaitinə iki nöqtəy-nəzərdən baxılır: 1) bu vəsaitlərin hansı növlərdən ibarət olduğu (əmlak

tərkibi), hansı sahədə (sferada) yerləşdirildiyi (ticarət, istehsalat və s.) və kimin əmlak cavabdehliyi altında olduğu müəyyən olunur; 2) bu əmlakın hansı mənbə hesabına əldə olunduğu və ya formalaşdırıldığı müəyyən olunur.

Mühasibat uçotunda aktivlərin cəmi həmişə əmələ gəlmə mənbələrinin cəminə bərabər olmalıdır.

Mühasibat uçotunun obyektlərini əks etdirmək üçün müəyyən ardıcılıqla və qarşılıqlı əlaqə ilə tətbiq edilən üsul və qaydaların məcmusu mühasibat uçotunun təşkilinin metodoloji əsasını, təşkil edir.

Mühasibat uçotunun metodları aşağıdakılardır: *sənədləşdirmə, inventarizasiya, mühasibat uçotunun hesablari, ikili yazma, maya dəyərinin kalkulyasiyası, mühasibat balansı*, mühasibat hesabatları.

Mühasibat uçotu sisteminin qurulması üçün müəssisənin əmlakının qiymətləndirilməsinin real və düzgün olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətləndirmə müəssisənin əmlakını, əmlakın yaranma mənbələrini və aparılan əməliyyatların pulla ifadə edilməsi üsullarını özündə əks etdirir. Balansda əks etdirmək üçün əmlak və onun mənbələrinin qiymətləndirilməsi məqsədilə, bütün müəssisələrdə qiymətləndirmə, qiymətləndirmənin müəyyənləşdirilmiş əsas və qaydalarına əməl etməklə nail olmaq olar.

Mühasibat uçotunun hər bir obyekti haqqında yekun məlumat almaq üçün qiymətləndirmədən sonra bütün əməliyyatlar ümumiləşdirilir və müəyyən bir qaydada qruplaşdırılır. Bu məqsədlə, mühasibat hesablari üsulundan istifadə edilir.

Mühasibat uçotu hesablarında iqtisadi əməliyyatların qeydiyyatı (əks etdirilməsi) ikili yazma üsulu ilə aparılır.

Pul formasında ifadə olunmuş, mühasibat uçotu hesablarında ikili yazının tətbiqi ilə qruplaşdırılmış və inventarizasiyanın köməyi ilə yoxlanmış, sənədlərlə əsaslandırılmış məlumatlar əmək vasitələrinin və əşyalarının, həmçinin hazır məhsulların və göstərilən xidmətlərin maya dəyərinin kalkulyasiyası üçün əsas kimi çıxış edir. Müəssisənin fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricilərini əldə etmək üçün, ikili yazı ilə alınmış hesablar üzrə yekun məlumatlar və hesablanmış maliyyə nəticələri sonradan daha iri qruplarda birləşməyə məruz qalırlar. Bu məqsədlə, balans və hesabat tətbiq edilir. Mühasibat uçotu obyektlərinə nəzarət balans ümumiləşdirməsinin köməyi ilə təsərrüfat vasitələrinin onların mənbələri ilə (bunlar ümumi cəm üzrə bir-birinə bərabər olmalıdır) müqayisə kimi həyata keçirilir. Mühasibat balansı müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir. Müəssisənin fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatlar balansdan başqa, mühasibat

hesabatının digər formalarında da əks olunur. Mühasibat hesabatı bir sıra hesabat formalarından (cədvəllərdən) ibarətdir və müəssisənin fəaliyyətinə operativ rəhbərlikdə, iqtisadi təhlildə və müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Mühasibat balansının və digər hesabat formalarının tərtib edilməsi üçün məlumatlar mühasibat hesabatlarından alınır.

Mühasibat uçotunun səmərəli təşkili üçün uçot məlumatlarının qruplaşdırılmasının ən müasir üsul və qaydaları və registrlərin uçot formalarından istifadəsinin, analitik və sintetik uçotun optimal uyğunluğunun və sonda mühasibat uçotunun daha progressiv formalarının tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Mühasibat uçotunun forması – iqtisadi əməliyyatların müəyyən ardıcılıqla əks etdirilməsi və yazıların müvafiq qaydalarla qruplaşdırılması üçün uçot registrlərinin zəruri məcmusudur. Mühasibat uçotunun formaları sadə mühasibat kitablarından (memorial-order formalarından) tutmuş, müasir səmərəli qurulmuş avtomat sistemlərin registrlərindəki fasiləsiz inkişaf etmişdir. Çoxlu miqdarda kiçik sahibkarlıq subyektlərinin yaranması ilə əlaqədar olaraq, mühasibat uçotunun sadələşdirilmiş formaları daha da inkişaf etmişdir.

MÜHASİBAT UÇOTU GÖSTƏRİCİLƏRİ

- iqtisadi subyektlərin mühasibat sənədlərində (aktlarda, tələbnamələrdə, məxaric-kassa orderlərində, limit kartlarında, yol vərəqələrində, hesabatlarda, registrlərdə, balanslarda) olan əmlakının, öhdəçiliyinin və təsərrüfat əməliyyatlarının dəyər xarakteristikasıdır. Mühasibat uçotu göstəricisi iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin təsərrüfat vəsaitlərini və maliyyə-iqtisadi dövryyəsinə əks etdirir.

MÜHASİBAT UÇOTUNUN ƏMSALLARI GÖSTƏRİCİLƏRİ

– statistik elementlər və ya hesablanmış aqreqasiya olunmuş (birləşdirilmiş) göstəricilər əsasında hesablanan və məhsuldarlıq, gəlirlilik (rentabellik) və digər bölmələrin göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verən göstəricilərdir.

Bölmənin xarakteristikası və qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna biləcək göstəricilər mövcuddur. Burada məhsuldarlığa, işçilərin əmək haqqına əlavə dəyərin bölüşdürülməsinə aid olan bir neçə nümunəni göstərmək olar:

- hər bir işləyənin hesablanmış məhsuldarlıq;
- hər işçi saata hesablanmış məhsuldarlıq;
- hər bir işləyənin əmək haqqı;
- əlavə dəyər üzrə işçi qüvvəsinə xərclərin payı;
- ümumi gəlirin faizi.

Müxtəlif bölmələr üçün xüsusi göstəricilər hesablanı bilər. Məsələn, ehtiyatların hərəkəti faizi və ya topdan və pərakəndə ticarət üçün ticarət əlavəsinin faizi.

MÜHASİBAT UÇOTUNUN HESABLARI

- iqtisadi qruplaşma və təsərrüfat vəsaitləri və təsərrüfat əməliyyatları üzərində operativ nəzarətin cari əks olunması üsuludur. Hər bir hesab iki hissədən ibarətdir: debet və kredit. Hesablarda təsərrüfat əməliyyatlarının əksi ikili yazı ilə aparılır, yəni hər bir təsərrüfat əməliyyatı bir hesabda debet üzrə və digər hesabda kredit üzrə yazılır. Beləliklə, hesablar və onlarda əks olunan təsərrüfat əməliyyatları arasında əlaqə yaradılır. Hesabın debetində əks olunan bütün əməliyyatların yekunu debet dövryyəsi; kredit üzrə əks olunan bütün əməliyyatların yekunu kredit dövryyəsi adlanır. Hesab üzrə dövryyə vəsaitlərin hesab üzrə hərəkətinə, yəni müəyyən təsərrüfat prosesinə əks etdirir. Debet və kredit dövryyələrinin müqayisəli ölçülməsinin nəticəsi hesab üzrə qalıq (saldo) kimi müəyyən edilir. Saldo təsərrüfat vəsaitlərinin və onların mənbələrinin vəziyyətini əks etdirir.

Mühasibat uçotunun hesabları balansla sıx əlaqədardır. Balans aktiv əsasında açılmış hesablar aktiv hesablar adlanır, onlarda müxtəlif əmlak növləri, onların mövcudluğu, tərkibi, hərəkəti əks olunur. Aktiv hesablarda saldo yalnız debet saldodur. Balans passiv əsasında açılmış hesablar passiv hesablar adlanır, onlarda əmlakın yaranma mənbələri, onların mövcudluğu, tərkibi, hərəkəti, həmçinin öhdəçilikləri nəzərə alınır. Passiv hesablarda saldo yalnız kredit saldodur.

Aktiv və passiv hesablarda debet və kreditin mənalı müxtəlifdir. Aktiv hesablarda hesab üzrə artım debet üzrə yazılır, azalma isə kredit üzrə. Passiv hesablarda əksinə: artım kredit üzrə, azalma isə debet üzrə yazılır.

Mühasibat uçotunun hesabları sintetik və analitik olur. **Sintetik hesablarda** iqtisadi qruplaşmanın məlumatları – müəssisələrin əmlakı, onların yaranma mənbələri və pul ifadəsində ümumi şəkildə təsərrüfat əməliyyatları əks olunur. Lakin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün, onun iqtisadiyyatda tutduğu yerinin, qarşı tərəflə hesablaşma vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ümumi göstəricilərin əldə olunması üçün kifayət deyildir. Bunun üçün müfəssəl məlumatların olması vacibdir. Buna görə də, sintetik hesablarda qruplaşmadan başqa, **analitik** hesablarda natura və pul ölçüsündə uçot aparılır.

Analitik və sintetik mühasibat uçotunun hesabları qarşılıqlı əlaqəlidir. Belə ki, analitik hesablarda da sintetik hesablarda əks olunan əmlak növləri,

onların yaranma mənbələri və təsərrüfat əməliyyatları əks olunurlar, lakin daha ətraflı iqtisadi elementlərlə. Bu o deməkdir ki, analitik hesablarda yekun məlumatları sintetik hesabın yekun məlumatlarına bərabər olmalıdır.

Analitik hesab mühasibat uçotu sistemində çox zəhmət tələb edən iş sahəsidir, lakin o, vacibdir, belə ki, məhz analitik hesabda statistik məlumatların böyük hissəsi formalaşır.

Mühasibat uçotunda çoxlu sayda müxtəlif hesablar tətbiq olunur, onlardan düzgün istifadə etmək üçün onların təsnifləşdirilməsi vacibdir.

Bu təsnifat iki əlamət üzrə aparılır: hesabların təyinat və strukturu və onların iqtisadi tərkibi üzrə.

Təyinat və struktur üzrə hesabların təsnifatı, hansı göstəricilərin alınması üçün bu və ya digər hesabların lazım olmasını və onların necə tərtib edilməsini, yəni debet və kreditin qiymətlərini, həmçinin saldonun xarakterinin necə olmasını göstərir.

İqtisadi tərkib üzrə hesabların təsnifatı hesabda nəyin nəzərə alınmasını, hansı konkret iqtisadi obyektin olmasını göstərir. Bu da verilən obyektin hərtərəfli xarakteristikası üçün hansı hesab növlərinin tərtib olunmasını müəyyən etməyə imkan verir.

MÜHASİBAT UÇOTUNUN QAYDA VƏ PRİNSİPLƏRİ

– mühasibat uçotunun əsas prinsipləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırıla bilər:

- ilkin çıxış nöqtəsi: fəaliyyətin fasiləsizliyi və maliyyə illərinin bölüşdürülməsi (ayrılması);
- baza vəziyyəti: ehtiyatlılıq prinsipi, metodların daimiliyi, tarixi dəyər, hər bir il üçün giriş balansı keçən ilin yekun balansına uyğun olmalıdır, əhəmiyyətlik konsepsiyası və ödəmənin olmaması.

MÜHƏRRİKİN GÜCÜ – mühərrikin məhsuldarlığını (vaxt vahidində faydalı işini) xarakterizə edən göstəricidir. Mühərrikin enerji itkisinin tam uçota alınması nöqtəy-nəzərindən, **konstruktiv** mühərrik gücü müəyyənləşdirilir və bununla yanaşı, **nəzəri** (mühərrikdə enerji itkisi nəzərə alınmadan), **indikator** (yalnız istilik itkisi nəzərə alınmaqla), **səmərəli** gücləri və yaxud mühərrikin işlək vəziyyətdəki gücü (istilik və mexaniki itkilər nəzərə alınmaqla) bir-birindən fərqləndirilir. Yüklənmə imkanına görə **yüklənmiş** mühərrik gücü ayrılır. Yüklənmiş mühərrik gücü **normal** güclə (normal güc sayılır və mühərrik maksimum səviyyədə işləyir), **maksimum qısamüddətli** güclə (yalnız qısa müddətdə qəza təhlükəsizliyi olan inkişaf edən mühərriklərlə) və **maksimum uzunmüddətli** güclə (uzun müddətdə qəza təhlükəsizliyi olan inkişaf edən

mühərriklərlə) xarakterizə olunur. Həm də pasport adlanan səmərəli uzunmüddətli maksimal mühərrik gücündən mühərrikin tətbiqini xarakterizə etmək üçün istifadə edilir.

Mühərrikdən faktiki istifadə onun *istismar* gücünü xarakterizə edir. Buraya aiddir: güc stansiyalarında (qovşaqlarında) quraşdırılmış, bütün mühərriklərin hesablanmış uzunmüddətli maksimal güclərinin cəmindən ibarət olan **quraşdırılmış** güc; ehtiyatda olan və planlı təmirə dayanan aqreqlərin gücü çıxıldıqdan sonra, qalan quraşdırılmış gücə bərabər **sərəncamda** olan güc; öyrənilən dövr ərzində mühərriklə artan ən yüksək güc, **pik** (zirvə) gücü; mühərrikin müəyyən dövrdə işlədiyini göstərən, gücün orta kəmiyyətini xarakterizə edən (istehsal edilən enerjinin mühərrikin faktiki işlədiyi müddətə bölünməsi ilə hesablanır), **faktiki orta** güc; enerji istehlakçılarının mühərriklərinə və yaxud mühərriklər sisteminə (güc stansiyalarına, şəbəkələrinə) qoşulmuş güclərin cəmini göstərən **qoşulmuş güc**; bu dövrdə istifadə edilmədən qalmış **ehtiyat** güc.

MÜXTƏLİF QORUYUCU VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ EDƏN ƏHALİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - müxtəlif qoruyucu vasitələrdən istifadə edənlərin sayı – hamiləliyə qarşı bu və ya digər qoruyucu vasitələrdən istifadə edən (özü və ya cinsiyyət tərəfdaşı) qadınların sayıdır. Adətən, belə məlumatlar rəsmi və yaxud mülki nikahda olan 15-49 yaşlı qadınlar barəsində toplanır.

Rəsmi və yaxud mülki nikahda olan və müayinənin gedişində özlərinin (və yaxud cinsi tərəfdaşlarının) qoruyucu vasitələrdən istifadə etmələri haqqında məlumat verən 15-49 yaşlı qadınların sayı müayinə ilə əhatə edilmiş bu yaş qrupunda olan bütün qadınların sayına bölünür (bunun tətbiqi mümkün olduqda, eynilə ailə vəziyyətinə).

MÜXTƏLİF QORUYUCU VASİTƏLƏRİ TƏTBİQ EDƏNLƏR ARASINDA PREZERVATİVLƏRDƏN İSTİFADƏ EDƏNLƏRİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 15-49 yaşlarında rəsmi və yaxud mülki nikahda olan və qoruyucu vasitə kimi prezervativlərdən istifadə edən qadınların sayının özləri və yaxud partnyorları tərəfindən hamiləliyin qarşısını alan bu və ya digər vasitələrdən istifadə edən, müvafiq yaş qrupları üzrə bu və ya digər kəbin ittifaqında olan qadınların sayına nisbətini əks etdirir.

Rəsmi və yaxud mülki nikahda olan və hamiləliyin qarşısını almaq üçün qoruyucu

vasitələrdən (onların digər qoruyucu vasitələrdən istifadə edib-etməmələrindən asılı olmayaraq) istifadə etmələri haqqında məlumat verən 15-49 yaşlı qadınların sayı bu və ya digər nikah formasında olanların özləri və yaxud cinsiyyət tərəfdaşları tərəfindən hər hansı bir qoruyucu vasitədən istifadə edən 15-49 yaşlı qadınların ümumi sayına bölünür.

Bu göstərici rəsmi və ya mülki nikahda olan və ya özləri, ya da onların cinsiyyət tərəfdaşları tərəfindən qoruyucu vasitələrdən istifadə edən 15-49 yaşlı qadınların sayının, müvafiq müayinələrə məruz qalan bu yaş qrupunun (və nə vaxt ki bu, oxşar nikah statusuna tətbiq edilə bilər) qadınlarının ümumi sayına nisbəti üzrə faiz payında ifadə olunan qoruyuculardan istifadənin yayılma göstəricisi ilə eyni qiymətə malik deyildir. Əhalinin hansı hissəsinin qoruyucu vasitələrdən istifadə etməsindən asılı olmayaraq, əgər onlardan 10%-i prezervativdən istifadə edərsə, bu göstərici 10%-ə bərabər olacaqdır.

Əgər baxılan göstəricidən yalnız qoruyucu vasitələrdən istifadənin monitorinqi üçün istifadə edilirsə, o, bu zaman başqa cür müəyyən edilir və hesablanır. Belə hallarda rəsmi və yaxud mülki nikahda olan və hamiləliyin qarşısını almaq üçün əsas qoruyucu vasitə kimi prezervativdən istifadə etmələri haqqında məlumat verən 15-49 yaşlı qadınların sayı göstərilir.

MÜQAVİLƏ – 1) sövdələşmənin məqsədini və razılaşan tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərini, həmçinin müqavilənin pozulmasına görə sanksiyaları özündə əhatə edən müqavilədir, razılaşmadır (çox vaxt yazılı); 2) mülki hüquqda iki və daha çox şəxs (fiziki və ya hüquqi) arasında mülki hüquq və vəzifələrin (istiqlal, alqı-satqı, podrat və s.) müəyyən edilməsi, dəyişdirilməsi və dayandırılmasına dair razılıqdır. Müqavilə yazılı və notarius tərəfindən təsdiq edilmiş formada ola bilər.

İştirakçıların sayından asılı olaraq, ikitərəfli və çoxtərəfli olur. Müqaviləyə görə, bir tərəf üçün yalnız hüquq, digər tərəf üçün isə yalnız vəzifə öhdəliyi yarandıqda, müqavilə birtərəfli, hər iki tərəf üçün həm hüquq, həm də öhdəlik yarandığı hallarda müqavilə ikitərəfli adlanır.

Müqavilənin bəzi növləri (məsələn, yaşayış evlərinin alqı-satqı müqaviləsi) dövlət orqanlarında qeydiyyatla məxsusdur. Təsərrüfat və digər müqavilələrin nümunəvi formalarının məcmuələri mövcuddur ki, iş prosesində onlara əsaslanmaq lazım gəlir. Lakin iqtisadi sahədə konkret müqavilənin tərtib edilməsində mütəxəssislərin - yalnız hüquqi qanunları deyil, həm də vergi qanunvericiliyini bilən

hüquqşünasların, auditorların köməyindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

MÜQAVİLƏ QIYMƏTİ – ixrac və ya idxal olunan məhsulların (xidmətlərin) müqavilədə müəyyən edilmiş qiymətinin valyuta ilə ifadəsidir.

MÜQAVİLƏ ÜZRƏ SİFARİŞÇİNİN XAMMALININ EMALI – üçüncü tərəfin hesabına, gömrük idarəsinin nəzarəti altında və ya nəzarətsiz həyata keçirilən malların emalı üzrə əməliyyatdır.

MÜQAVİLƏÇİ – *investorla* münasibət quran və müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq istehsal obyektlərinin yaradılması, istifadəyə verilməsi və mənimsənilməsi üzrə öz üzərinə vəzifələr və cavabdehlik götürən investisiya aktının iştirakçısıdır. Müqaviləçi həmçinin investisiya aktının digər tərəfləri ilə də (son məhsul istehlakçısından əlavə) əlaqələrdə iştirak edir. İnvestisiya proqramının yerinə yetirilməsi üçün müqaviləçi müvafiq istehsal obyekti-istiqamətli və təşkilati-məqsədli struktur yaradır. Müqaviləçi – investisiya layihəsinin yerinə yetirilməsi prosesinə məqsədli-proqram idarə edilməsini həyata keçirən, hazır tikinti məhsullarının vahid əmtə istehsalçısıdır.

MÜQAYISƏ EDİLƏN – eyni bir ticarət (xidmət sahəsi) müəssisəsində və ya onunla müqayisə oluna bilən ticarət tipi, mülkiyyət növü üzrə eyni və ya keyfiyyəti üzrə ona oxşar əmtəənin qeyd olunmuş qiymətidir. Qiymət məlumatının müqayisəliliyini təmin etmək üçün, məsələn, konkret ticarət müəssisəsində və bütün regionda satışda həmin əmtəə olmadıqda, əmtəə və xidmətin əvəz edilməsi metodundan istifadə edilir.

MÜQAYISƏ OLUNAN MƏHSULLAR – bazis və hesabat dövrlərində, konstruksiyasında standartların və ya texnoloji şərtlərin yenidən baxılmasını tələb edən əhəmiyyətli dəyişikliklər aparılmamaq şərti ilə, sənaye müəssisələrinin istehsal etdiyi məmulatdır. Bazis ilində təcrübə nümunələri, quraşdırma və birinci sənaye seriyası kimi buraxılmış məmulatlar müqayisə olunan məhsulların tərkibinə daxil edilmir (*“Təcrübə istehsalı”na* bax). “Müqayisə olunan məhsullar” anlayışından qiymət indeksinin və digər göstəricilərin hesablanmasında istifadə olunur.

MÜLKİ TİKİNTİDƏN DÖVRİYYƏ – fəaliyyət növü təsnifatında tikinti obyektlərinin bir

növü olan, mülki tikinti kimi təsnifləşdirilən fəaliyyətdən alınan dövriyyənin bir hissəsidir. Subpodrat münasibətlərin obyektə olan əmtəə və xidmətlərin satışından dövriyyəni birləşdirir. Alındığı vəziyyətdə təkrar satılmaq üçün alınan əmtəə və xidmətlərin dövriyyəsi istisna olunur. Mülki tikintidən dövriyyə şirkətin hesablarında ayrıca göstərilə bilməz. Bu göstərici “Xalis dövriyyə”nin və “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər”in bir hissəsidir.

MÜLKİYYƏT – subyektin mülkündə olan daşınan və daşınmaz əmlakdır (*“Daşınar əmlak”a* və *“Daşınmaz əmlak”a* bax). O, bu əmlak haqqında istədiyi kimi sərəncam verə bilər: onlardan istehsal, istehlak və yığım üçün istifadə edə bilər, sata bilər, icarəyə verə bilər, digər şəxsə verə bilər və hətta məhv edə bilər. Hüquqi mənada “mülkiyyətə hüquq” ifadəsindən istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququ qanunvericilikdə (Mülki Məcəllədə) nəzərdə tutulmuş qaydada və şərtlərlə yaranan hüquqdur. Mülkiyyət hüququna görə, mülkiyyətçi özünə məxsus əmlaka öz mülahizəsi əsasında sahiblik, ondan istifadə etmək və onun üzərində sərəncam vermək hüququna malikdir. Mülkiyyətçi bu hüquqları başqa şəxsə verə bilər, əmlakdan girov kimi və ya əməli idarəçilik kimi başqa şəxsə verə bilər, habelə öz əmlakı barəsində qanunazidd olmayan istənilən hərəkətləri etməyə haqqı var. Mülkiyyətçi əmlakdan hər hansı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə edə bilər və qanunla qadağan olunmamış digər fəaliyyətlə məşğul olmaq məqsədləri üçün istifadə edə bilər. Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət dövlət mülkiyyətindən, bələdiyyələrin mülkiyyətindən və xüsusi (şəxsi) mülkiyyətdən ibarətdir. Statistik məqsədlər üçün müştərək, xarici investisiyalı və beynəlxalq və beynəlxalq təşkilatlar mülkiyyəti də ayrılır.

MÜLKİYYƏTDƏN (ƏMLAKDAN) GƏLİR - (I) – istehsal olunmayan və ya *maliyyə aktivlərinin* sahibinin onları digər şəxsin sərəncamına verməklə əldə etdiyi gəlirdir. Belə gəlirin aşağıdakı formaları mövcuddur: faiz; korporasiyaların bölüşdürülən gəliri (kvazikorporasiyaların gəlirlərindən götürülmüş dividendlər); birbaşa xarici maliyyə qoyuluşundan reinvestisiya olunmuş, sığorta polislərinin sahiblərinə aid olan mülkiyyətdən gəlir; renta. Mülkiyyətdən gəlirlər ilkin gəlirlərin bir hissəsi hesab edilir.

(II) - maliyyə aktivinin və ya maddi istehsal olunmayan aktivin sahibinin vəsaitlərini və ya maddi qeyri-istehsal aktivlərini digər institusional

vahidin sərəncamına verdiyinə görə əldə etdiyi gəlirdir.

MÜMKÜN YADDAŞ – qismən sürətlə işləyən yaddaşa malik olan qurğuların işçi sahəsidir. Bu yaddaşın həcmi operativ yaddaşın fiziki tutumundan çox olduğundan, istifadəçiyə proqram və məlumatların yerləşdirilməsi üçün ünvanlanmış (müraciət olunmuş) yaddaşın ümumi sahəsindən istifadə etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, *hesablama texnikasından* istifadənin səmərəliliyi artır və *proqramlaşdırma* prosesi sadələşir.

MÜMKÜNLÜK ƏMSALI – müəyyən plan və profilə faktiki sahə üzrə qatarın hərəkətində lokomotivin işi və həmin uzunluqda birbaşa horizontal sahə üzrə bu qatarın hərəkətində işi arasındakı nisbətdir. Konkret istiqamətdə sahə üzrə müəyyən seriyalı lokomotivlərin hərəkət sürəti və vaxt sərfi *göstəriciləri* üzrə dartı hesablamalarının gedişində müəyyən edilir.

MÜRƏKKƏB AİLƏ – bir neçə qohumluq münasibətləri ilə birləşmiş *nuklear ailələrdən* ibarət olan ailədir. Onlardan hər biri tam və natamam ola bilər və həmçinin düz, yaxud yan xətlər üzrə ər-arvadın qohumları da bura daxil ola bilər. Məsələn, ər-arvad cütünü oğlu və qızını ilə, yaxud ər-arvad cütünü baldızı və arvadın anası mürəkkəb ailə yaradır. Əhalinin siyahıyaalınması, yaxud müşahidəsi zamanı ailə başçısı ayrıldığı halda mürəkkəb ailə iki, yaxud bir neçə ailə özəyi olan ailə kimi müəyyən edilir və onların birində ailə başçısı olmur.

MÜRƏKKƏB QIYMƏTLƏNDİRMƏ – məlumatdan, qiymətləndirilənlə korrelyasiyalı əlaqəli əlamətə görə əlavə istifadəyə əsaslanan qiymətləndirmədir. Mürəkkəb qiymətləndirməyə nisbət üsulu ilə qiymətləndirmə və tənəzzül (yəni tənəzzül üsulu ilə) qiymətləndirmə aiddir. *Nisbət üsulu* üzrə ilkin çoxluq üçün seçmənin məlumatlarına görə, $\sum y / \sum x$ nisbəti qiymətləndirilir; alınan qiymət $\sum x(\bar{x})$ vurulur - ilkin çoxluq üçün dəyişənin qiymətlərinin cəmi (orta qiyməti) $\sum x(\bar{x})$ və çoxluq üçün dəyişənin cəmi (orta), yəni $\sum x(\bar{x})$ - qiyməti

alınır. *Regressiya üsulu* ilə x -in qiymətinin dəyişməsinə uyğun olaraq, y -in qiymətinin hesablanmasıdır. Bu kəmiyyət regressiya funksiyasının əmsalıdır, seçmədə və ilkin çoxluqda orta qiymətləri arasındakı fərqlərin

olduğu zaman seçmə məlumatlarının düzəlişləri üçün istifadə olunur. Regressiya üsulu nisbət üsulundan onunla fərqlənir ki, birincidə seçmənin qiymətlərini bərabərləşdirən düz xətt, ikincidə isə koordinat mərkəzindən keçən düz xətt götürülür.

MÜSABİQƏ YOLU İLƏ SATINALMA (SÖVDƏLƏŞMƏ)

– Azərbaycan Respublikasında dövlət müəssisə və təşkilatları (idarələri), nizamnamə fondunda dövlətin payı 30 faiz və daha çox olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) dövlət vəsaitləri, dövlətin aldığı və dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər və qrantlar hesabına satın alınmasına şamil edilir. Alış-verişin müsabiqə üsuludur, bu zaman alıcı satıcılar üçün müəyyən texniki-iqtisadi xarakterli əmtəəyə görə müsabiqə elan edir. Müsabiqə yolu ilə satınalma açıq tender, ikimərhələli tender, məhdud iştiraklı və qapalı tender, təkliflər sorğusu və kotirovka sorğusu metodları ilə həyata keçirilir. Satınalmaların təşkil olunması üçün satınalan təşkilat tender komissiyasını formalaşdırır, tenderin əsas şərtlər toplusunu hazırlayır, tender elanını dərc etdirir və ya malgöndərənlərə (podratçılara) tenderdə iştirak üçün fərdi dəvət göndərir. Tender prosedurası tender komissiyası tərəfindən müəyyən olunmuş yerdə və vaxtda tenderin əsas şərtlər toplusunda nəzərdə tutulmuş proseduralara müvafiq olaraq aparılır və tender təklifləri daxil olduqları ardıcılıqla açılır. Gecikmiş tender təklifləri tender komissiyası tərəfindən qəbul olunmur və açılmadan geri qaytarılır. Tender prosedurasının açılışında iştirak edən şəxslərə hər bir iddiaçının adı, ünvanı, tender təklifinin qiyməti, tender təklifinin təminatı elan olunur. İddiaçı və ya onun notarial qaydasında təsdiqlənmiş sənədlə müvəkkil etdiyi şəxs tender proseduralarının açılışında iştirak edir və tender təkliflərinə dair elan olunan məlumatı təsdiqləyir. Tender Komissiyasının üzvləri əvvəlcədən elan olunmuş meyarlar əsasında təklifləri qiymətləndirir və müvafiq olaraq birinci, ikinci və üçüncü yerləri müəyyənləşdirir. Satın alan təşkilat qalib malgöndərən (podratçı) ilə müqavilə imzalayır. Tenderin nəticəsində bağlanmış satınalma müqaviləsi barədə məlumat 5 bank günü ərzində tender haqqında elanın verildiyi mətbuat orqanında dərc etdirilir.

MÜSTƏQİL DƏYİŞƏN – iqtisadi obyektin fəaliyyətinin şərtlərini təsvir edən “giriş” dəyişənidir. Müstəqil dəyişən tənzimlənməyə və qismən idarəetməyə məruz qalır. Riyazi-statistik modellərə uyğun olaraq müstəqil dəyişən eyni zamanda səbəb-nəticə, *ekzogen dəyişən*i, prediktor və ya izahedici adlandırılır.

MÜSTƏSNA MALİYYƏLƏŞDİRMƏ - tədiyyə balansının mənfi saldusunun ehtiyat aktivlər, BVF-dən alınmış kreditlər və borclar kimi mənbələrlə yanaşı, əlavə və ya alternativ mənbələrlə bağlıdır. O, tədiyyə balansının kəsirinin bağlanması məqsədi ilə, ölkənin rəsmi orqanları tərəfindən müəyyən olunan, maliyyələşdirmənin istənilən alternativ metodlarını özündə birləşdirir.

MÜŞAHİDƏ PROQRAMI – statistika müşahidəsinin aparılması prosesində qeydiyyatı aid olan müşahidə vahidlərinin əlamətlərinin siyahısıdır və ya statistik müəyinə blankında olan sualların siyahısıdır. Müşahidə proqramının tərkibi statistika müşahidəsinin məqsədi və konkret vəzifələri ilə müəyyən edilir. Elmi işlənmiş və əsaslandırılmış müşahidə proqramı bütün statistika tədqiqatları üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidə proqramına əsas əlamətlər daxil edilməlidir, o, qarşıya qoyulmuş məsələləri həll etmək üçün kifayət qədər tam olmalı, lakin ikinci dərəcəli, az əhəmiyyətli və “ehtiyat” adlanan sualları özündə əks etdirməməlidir.

MÜŞAHİDƏ VAHIDI – (I) əlamətləri müəyinə zamanı ölçülməli və qiymətləndirilməli olan müşahidə obyektlərinin tərkib elementidir (xarici ədəbiyyatlarda “*elementar vahid*” terminindən də istifadə edilir). Məsələn, demoqrafiya müəyinələrində qarşıda qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq, müşahidə vahidi həm adam, həm də ev təsərrüfatı ola bilər. Müəssisələrin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin öyrənilməsində isə müşahidə vahidi müəssisə hesab edilir.

(II) - məlumat toplamaq məqsədilə müşahidə aparılan vahiddir.

(III) – özündə məlumatları ola biləcək vahidlərin eyniləşdirilməsini əks etdirir.

Belə məlumatların yığılması zamanı bu vahid haqqında məlumatlar qeyd edilir. Belə vahidlər hesabat vahidi kimi ola da bilər, olmaya da bilər.

MÜŞAHİDƏ VAXTI – statistika müşahidələrinin aparılmasında məlumatların qeydiyyatı alındığı müəyyən vaxtdır (ayın, rübün, ilin əvvəlinə və ya sonuna tarix) və ya müddətdir (gün, bir neçə gün, ay, rüb, il). Məsələn, statistik hesabat müəyyən tarixə (ana) təqdim edilir; maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti xarakterizə edən kəmiyyət göstəriciləri müəyyən müddət üzrə hesablanır; müşahidə bir neçə gün ərzində aparılır.

“MÜŞAHİDƏLƏR”İN MƏLUMAT BAZALARININ APARILMASI - “müşahidələr”in məlumat bazalarının doğru vəziyyətdə saxlanmasıdır. “Müşahidələr”in məlumat bazasının aparılması obyektlər üzrə rəsmi statistika orqanlarına daxil olan və işlənən dövlət statistika hesabatlarının göstəriciləri, həmçinin mühasibat hesabatları və digər mənbələrin məlumatları əsasında həyata keçirilir.

MÜŞTƏRƏK (BİRGƏ) MÜƏSSİSƏLƏR (MM) – yaradılmasında və fəaliyyətində Azərbaycanın hüquqi şəxsləri ilə yanaşı, xarici firmaların, şirkətlərin, təşkilatların da iştirak etdiyi müəssisə, müəssisə və təşkilatlar birliyidir. Müştərək müəssisələrin fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılar hesab edilir: partnyorların mülkiyyətlərinin birləşdirilməsi, müəssisənin idarə edilməsində birgə iştirak; mənfəətin partnyorlar arasında bölüşdürülməsi; işin səmərəliliyinə görə kollektiv məsuliyyət. Müştərək müəssisələrə həmçinin, iştirakçıların əmlakında mülkiyyətin saxlanması, öz xərcini ödəmə və özünü maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında ayrı-ayrı firma və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi üçün yaradılan beynəlxalq müştərək istehsal birlikləri də aid edilir. Zəruri hallarda belə müəssisələrin iştirakçılarına ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının aparılması, ya da uzun müddət ərzində fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün öz əmlaklarını qismən birləşdirmə hüququ verilmişdir.

MÜŞTƏRİLƏRƏ BORCLAR – təyinatından asılı olmayaraq, kredit müəssisələri hesab edilməyən borc verənlərdən götürülmüş borcun ümumi məbləğidir.

Yeganə istisna borcun borc qiymətli kağızları ilə və ya hər-hansı digər qiymətli kağızlarla verilməsi öhdəliyi ola bilər

Yalnız milli qanunlarda baxılmış şərtləri təmin edən depozitlər əmanət depozitləri kimi şərh edilə bilər.

MÜTƏŞƏKKİL CİNAYƏTKARLIQ – sabit təşkil edilmiş cinayətkar qruplar tərəfindən törədilmiş *cinayətlərdir*. Təşkil edilmiş cinayətkar qrup – cinayət məqsədlərinə nail olmaq, sabit fəaliyyət göstərmək, daxili iyerarxiyaya malik və öz fəaliyyətini planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirmək üçün xüsusi yaradılmış şəxslər qrupudur. Cinayətkar qruplar həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə müəyyən struktura malik olur və fəaliyyət göstərirlər.

MÜTLƏQ XƏTA (SƏHV) - əlamətin (göstəricinin) statistika müşahidəsi əsasında müəyyən edilmiş kəmiyyəti ilə onun həqiqi kəmiyyəti arasındakı kənarlaşmanın mütləq kəmiyyətidir. Mütləq xəta anlayışından əsasən seçmə müşahidələrdə istifadə olunur.

MÜTLƏQ KOD - simvolla əsaslandırma tələb etməyən, mərkəzi prosessorda birbaşa icra edilən proqram kodudur (şərti ixtisarlar sistemidir).

MÜTLƏQ STATİSTİKA GÖSTƏRİCİLƏRİ – konkret məkan və zaman daxilində iqtisadi, demoqrafik, sosial və ekoloji hadisələri səciyyələndirən əlamətləri ifadə edən göstəricilərdir. Statistika göstəriciləri miqdar (və ya ölçü vahidi), uzunluq, sahə, kütlə (çəki məcmusunda), vaxt vahidi, pul vahidi ilə və ya elementlərin (vahidlərin) sayı şəklində, onların əlamətlərinin ölçülərini bilavasitə (mütləq) səciyyələndirən, statistika tərəfindən öyrənilən statistik məcmunun ilkin ifadə formasıdır. Mütləq göstəricilər *fərdi* və *yekun* göstəricilərə ayrılır. *Fərdi mütləq göstəricilər* bilavasitə statistik müşahidələr əsasında alınır. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı müəssisələrində (ailə (kəndli) təsərrüfatlarında) taxılın, kartofun, pambığın və s. kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi, ayrı-ayrı sənaye müəssisələrində işləyənlərin sayı, əsas istehsal fondlarının dəyəri, ümumi məhsulun həcmi, mənfəətin məbləği və s. fərdi mütləq göstəricilərdir. Fərdi mütləq göstəricilər müşahidə obyektlərinin ayrı-ayrı vahidlərini xarakterizə edir. *Yekun mütləq göstəricilər* öyrənilən statistika məcmusunun bütün vahidlərini, yaxud da onun ayrı-ayrı qruplarını xarakterizə edir. Yekun mütləq göstəricilər əsasən müşahidə nəticəsində əldə edilmiş fərdi mütləq göstəricilərin cəmlənməsi yolu ilə müəyyən edilir. Mütləq göstəricilər həmişə adlı kəmiyyətlər olurlar və mütləq ölçü vahidlərində - *natural* (ton, kiloqram, kv.metr, kub metr, kilometr, litr, ədəd və s.), *dəyər* (manat və s.) və *əmək* (adam-saat, adam-gün və s.) ölçü vahidlərində ifadə olunurlar.

Bəzən mütləq göstəricilər haqqında bir ölçü vahidi aydın təsəvvür yaratmır. Belə halda *iki ölçü vahidindən* istifadə edilir. Məsələn, elektrik generatorları və mühərriklər istehsal edən müəssisələrin işlərini xarakterizə etmək üçün iki ölçü vahidindən - ədəd və güc ölçü vahidlərindən istifadə olunur. Həmçinin bir çox kənd təsərrüfatı maşınları da ədəd və güc ölçü vahidlərində uçota alınrlar.

Bir sıra hallarda sosial-iqtisadi hadisələrin həcmi iki ölçü vahidlərinin hasili şəklində ifadə olunur. Məsələn, nəqliyyatda yük və sərnişin daşınması ton-kilometrə (ton/km) və sərnişin-kilometrə

(sərnişin/km), elektrik enerjisi istehsalı kilovatt-saatla (kVt/saat), işlənmiş vaxt adam-saat, adam-gün və s. ilə ifadə olunur.

Statistik müşahidə məlumatlarının yekunlaşdırılması prosesində mütləq statistik göstəricinin iki altnövlünü alırlar:

a) məcmunun həcmi adlanan, məcmu vahidlərinin ümumi sayı - müəssisələrin, işçilərin, maşınların, mal-qaranın və s. sayı. Bu, bir qayda olaraq, müəyyən tarixə və ya ana (zaman kəsiyinə) qeydə alınan səviyyədir;

b) məcmuda X_i - dəyişən əlamətlərin ümumi miqdarı (hadisələrin miqdar əlamətlərinin cəmi

şəklində $\sum_{i=1}^n X_i$ və ya hasili şəklində

$$\prod_{i=1}^n x_i \cdot x_i).$$

Adətən göstəricilər müəyyən dövrü (ay, rüb, il) əhatə edir. Onların qiyməti fasilənin müddətindən asılıdır.

MÜTLƏQ YOXSULLUQ – yoxsulluğun ilk anlayışdır. XIX əsrin sonlarında İngiltərədə formalaşdırılmışdır. O həm elmi təfəkkürlərdə, həm də sosial siyasətdə XX əsrin birinci yarısında üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Mütləq yoxsulluq ailənin cari pul gəlirlərinin qidaya, paltara, mənzilə olan tələbatını ödəməyə imkan vermədikdə ortaya çıxır.

Gəlirləri müəyyənləşdirilmiş yaşayış minimumundan az olanlar mütləq yoxsul adamlar sayılırlar. Bu, minimum yoxsulluq həddi sayılır. Mütləq yoxsulluq konsepsiyası əsas tələbatın (yaşayış minimumunun) minimum tərkibinin və bu tələbatın ödənilməsi üçün tələb olunan resursların miqdarının müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır. Mütləq yoxsulluğun müəyyənləşdirilməsinin üç yanaşması mövcuddur. Birincidə yoxsulluq həddinin insanın baza tələbatının (ərzaq və qeyri-ərzaq) dəyəri səviyyəsində götürülməsi; ikincidə qida məhsullarında insanın enerji tələbatının (istehlak üçün zəruri olan kalori, zülal, piy və karbohidratın fizioloji normaları) ölçülməsi; üçüncüdə bütün istehlak səbətinin dəyərində minimum ərzaq səbətinə sərf edilmiş xərclər göstərilir. Birinci yanaşmadan bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrdə yoxsulluğun həddinin müəyyən edilməsində, ikinci yanaşmadan hələ də təsərrüfatçılığın natural forması yayılmış üçüncü dünya ölkələrində, üçüncü yanaşmadan isə ABŞ-da istifadə edilir.

MÜVƏQQƏTİ (MÖVSÜMİ) MİQRASI-YA - müəyyən müddətə, adətən, ilin bu və ya digər mövsümündə əhalinin həm ölkə daxilində,

həm də onun sərhədlərindən kənara yaşayış yerini dəyişməsidir. İqtisadi müvəqqəti (mövsümi) (kənd təsərrüfatı, tikinti, balıqçılıq, meşə təsərrüfatı və sənayenin digər sahələrində işlərin mövsümi artması ilə əlaqədar olaraq, müəyyən dövrdə əlavə işçilərin cəlb olunmasına zərurətin yaranması səbəbindən olan) miqrasiya və sosial-mədəni müvəqqəti (mövsümi) (təhsil almağa, müalicəyə, istirahətə, səyahətə və s. ilə əlaqədar olan) miqrasiya bir-birindən fərqləndirilir.

Müvəqqəti mövsümi miqrasiya daimi yaşayış yerinin dəyişməsinə səbəb olmur, o bir çox ölkələrdə hesaba alınmır və onun haqqında məlumatlar dolaylı yolla əldə edilir.

Müasir mövsümi miqrasiyanın sayca qiymətləndirilməsi çətindir, çünki mövsümi miqrantlar xüsusən nəzərə alınmır, lakin ayrı-ayrı məlumatlar onun mürəkkəb strukturda olmasına dəlalət edir.

Xaricdə mövsümi miqrasiya (o cümlədən dövlətlərarası) geniş inkişaf etmişdir, məsələn, Cənubi Avropada, ABŞ-da (Kaliforniya, Florida), Qərbi Afrikada (Qana, Seneqal), Rusiya Federasiyasında və s. kənd təsərrüfatı işlərinə iqtisadi mövsümi miqrasiya.

MÜVƏQQƏTİ İDXAL (İXRAC) – gömrük ərazisində və ya ondan kənarda əmtəələrdən istifadəni tam və ya qismən gömrük rüsumlarından, vergilərdən azad edən və iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilməyən *gömrük rejimidir*. Əmtəələrin müvəqqəti idxalına (ixracına) icazə, Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş qayda da, etibarlı eyniləşdirmə ilə təminat mövcud olduqda gömrük orqanları tərəfindən verilir. Müvəqqəti idxal (ixrac) edilmiş əmtəələr dəyişməz vəziyyətdə (təbii köhnəlmə və ya normal şəraitdə daşınma və saxlanma nəticəsində baş verən dəyişikliklərdən başqa) geri qaytarılmalıdır. Gömrük orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş hallarda, əmtəələrin müvəqqəti idxalına (ixracına) yalnız onların geri qaytarılması (gətirilməsi) haqqında öhdəçiliyin təqdim edilməsi və gömrük rüsumlarının ödənilməsinin təmin edilməsindən sonra yol verilir. Gömrük orqanlarının müvəqqəti idxalı (ixracı) mümkün olmayan əmtəə kateqoriyalarını müəyyən etməyə ixtiyarı vardır. Əmtəələrin müvəqqəti idxalının (ixracının) müddəti, belə idxal və ya ixracın məqsədindən və şəraitindən asılı olaraq, Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir və iki ildən çox ola bilməz. Dövlət Gömrük Komitəsi əmtəələrin ayrı-ayrı kateqoriyaları üçün daha qısa və ya daha uzun müvəqqəti idxal (ixrac) müddəti qoya bilər. Təyin edilmiş müddət qurtaran gün, qaytarılmayan müvəqqəti idxal (ixrac) olunmuş

əmtəələr digər gömrük rejiminə bildirilməli, ya da ölkənin gömrük orqanlarının müvəqqəti saxlanma anbarlarına yerləşdirilməlidir.

MÜVƏQQƏTİ İŞÇİLƏR – bağlanmış əmək müqaviləsinə (sazişinə) müvafiq olaraq, müəyyən müddətə işə götürülmüş şəxslərin siyahı sayıdır (*"İşçilərin siyahı sayı"*-na bax).

MÜVƏQQƏTİ QAİBLƏR - əhalinin siyahıyaalınmasında ayrılan köməkçi kateqoriyadır; mövcud yaşayış məntəqəsində və ya ərazidə daimi yaşayan, lakin *siyahıyaalmanın kritik anında* başqa yerdə (tətildə, ezamiyyətdə, istehsalat təcrübəsində, istirahətdə və s.) olan adamların məcmusudur. *Daimi əhali* kateqoriyasına daxildirlər. Əhalinin siyahıyaalınmasında *müvəqqəti qayıblar* 6 aydan az müddətdə daimi yaşayış yerindən çıxmışlar sayılır. Oxumağa, daimi iş yerlərinə, həqiqi hərbi xidmətə gedənlər, həmçinin siyahıyaalma anında 12 aydan çox olmayanlar mövcud yerdə yaşamayanlar hesab edirlər.

MÜVƏQQƏTİ YAŞAYANLAR - əhalinin siyahıyaalınmasında ayrılan köməkçi kateqoriyadır; *siyahıyaalmanın kritik anında* mövcud yaşayış məntəqəsində və ya ərazidə olan, lakin başqa yerdə daimi yaşayan (ezamiyyətə, müvəqqəti və ya mövsümi işə, istehsalat təcrübəsinə, tətildə, qonaqlığa və s. gələn) adamların məcmusudur, *mövcud əhali* kateqoriyasına daxildir. Əhali siyahıyaalmalarında müvəqqəti yaşayanlara 12 aydan çox olmayaraq daimi yaşayış yerlərində yaşamayanlar daxildir.

-N-

Nağd hesablaşma.....	489	Nəsilvermə dövrü.....	496
Nağd pul.....	489	Nəsilvermə qabiliyyəti.....	496
Nağd pul dövriyyəsi.....	489	Nəslin əmək potensialı.....	497
Nağd pulla (ümumi dəyərlə hesablanmış) alınmış müəssisələrin adlarına investisiya qoyuluşları.....	489	Nəslin kəsilməsi ardıcılığı.....	497
Nağdsız dövriyyə.....	489	Nəslin sürəkliliyi.....	497
Nağdsız hesablaşmaların formaları.....	489	Nəslin uzunluğu.....	497
Nağdsız pul dövriyyəsi.....	489	Nəşriyyat.....	498
Natamam iş vaxtı.....	489	Nəşriyyat məhsulu.....	498
Natamam iş vaxtı ilə işləyən mizdlu işçilərin sayı.....	489	Nəticələr.....	498
Natamam məşğulluq.....	490	Nəzarət.....	498
Natura formasında olan sosial transferlərdən başqa, sosial müavinətlər.....	490	Nəzarət müşahidəsi.....	498
Natura formasında sosial transferlər.....	490	Nəzəri elastiklik əmsalı.....	498
Natura formasında transferlər.....	491	Nikah.....	499
Natural göstəricilər.....	491	Nikah cədvəlləri.....	499
Naviqasiya dövrü.....	491	Nikah dairəsi.....	499
Neft xammalının emalının səviyyəsi.....	491	Nikah əmsalları.....	499
Neft kəmərlərinin uzunluğu.....	491	Nikah indeksi.....	500
Neftin (neft məhsullarının və qazın) nəqli.....	491	Nikah indeksləri.....	500
Neolokal nikah.....	491	Nikah koqortası.....	501
Neonatal ölüm.....	491	Nikah səviyyəsi.....	501
Netting.....	492	Nikah təqvimini.....	502
Netto çəki.....	492	Nikah vəziyyəti.....	502
Nəqliyyat balansı.....	492	Nikah yaşı.....	502
Nəqliyyat daşımaları.....	492	Nikaha daxil olma yaşı.....	502
Nəqliyyat xətləri.....	492	Nikahdan əvvəl dövlənmə.....	503
Nəqliyyat xidmətləri.....	492	Nikahdan kənar doğuş.....	504
Nəqliyyat xidmətlərinin göstərilməsi.....	492	Nikahın brutto-məhsuldarlığı.....	504
Nəqliyyat məhsulu.....	492	Nikahın davamiyyəti.....	504
Nəqliyyat müəssisələrinin istismar xərcləri.....	492	Nikahın məhsuldarlığı.....	504
Nəqliyyat müəssisəsi.....	493	Nikahın məhsuldarlıq dövrü.....	505
Nəqliyyat statistikasi.....	493	Nikahın netto-məhsuldarlığı.....	505
Nəqliyyat statistikasi üçün yük təsnifatı.....	494	Nikahın pozulması.....	505
Nəqliyyat tarifləri.....	494	Nikahın pozulması (boşanma).....	505
Nəqliyyat vasitələrinin yükləyici qabiliyyəti.....	494	Nikahın pozulması cədvəlləri.....	505
Nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin müntəzəmliyi.....	494	Nikahın strukturu.....	506
Nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatı.....	495	Nikahların məhsuldarlıq cədvəlləri.....	506
Nəqliyyat yolları şəbəkələrinin sıxlığı.....	495	Nikahlıq.....	506
Nəqliyyat yolları şəbəkəsinin uzunluğu.....	495	Nikahsız doğuş.....	507
Nəqliyyatda əmək məhsuldarlığı.....	495	Nikahsızlıq.....	507
Nəqliyyatın daxili növü.....	495	Nisbət.....	507
Nəqliyyatın gətirilmiş məhsulu.....	495	Nisbi xəta.....	508
Nəqliyyatın sərnişin dövriyyəsi.....	495	Nisbi qiymət.....	508
Nəqliyyatın yük dövriyyəsi.....	495	Nisbi statistika göstəricisi.....	508
Nəsil.....	496	Nizamnamə kapitalı.....	508
		Nizamnamə kapitalında dotasiyaların payı.....	508
		Nizamnamə kapitalında xüsusi vəsaitlərin payı.....	508
		Nizamnamə kapitalında istiqrazların payı.....	508
		Nomenklatura.....	508
		Nominal dəyər.....	508
		Nominal əmək haqqı.....	508

Normadan artıq eyniləşdirmə	509
Normal forma	509
Normativ-təmiz axar sular	509
Normativ-təmizlənmiş axar sular	509
Nou-hau	509
Nöqtəli qiymətləndirmə	509
Nöqtəli proqnoz	509
Növbə	509
Növbəti yaşa qədər yaşama ehtimalı	509
Nuklear ailə	509
Nümayəndəlik	510
Nümunəvi layihələşdirmə	510
Nümunəvi ölüm cədvəlləri	510

NAĞD HESABLAŞMA – 1) alınmış əmtəələrin dəyərinin təxirə salınmadan ödənilməsinə nəzərdə tutan əməliyyatdır. Sənaye və ticarət sferalarında, valyuta, əmtəə və fond bazarlarında istifadə edilir; 2) pul dövriyyəsinin bir formasıdır. Alınmış malların, görülmüş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin haqqının alıcı və ya sifarişçi tərəfindən nağd pulla ödənilməsidir. Bu hesablaşma nəticəsində nağd pullar tərəflərdən birinin kassasından digərinin kassasına keçir.

NAĞD PUL – 1) banknot və sikkə, plastik kart, çek, nağd vəsait formalarında qanuni ödəmə vəsaitidir; 2) özünün ilk yaranma formasında olan pul vəsaitləridir; 3) müəssisələrin, xərclənmək üçün nəzərdə tutulmuş, lakin xərclənməmiş pul vəsaitlərinin keçid qalığı olan pul vəsaitləridir.

NAĞD PUL DÖVRİYYƏSİ - əmtəələrin tədavülü, xidmətlərin göstərilməsi və müxtəlif ödəmələrin həyata keçirilməsi prosesində nağd pulun hərəkətidir. Tədavüldə olan nağd pul daim dövr edir. Onlar tədavülə emissiya bankının kassasından daxil olur. Müəssisə və təşkilatların fəhlə və qulluqçularının əmək haqlarının ödənməsi vaxtı çatdıqda, onların bank hesablarında saxlanılan pul vəsaitləri nağd pula çevrilir. Nağd pulun sonrakı hərəkəti əhali tərəfindən əmtəələrin alınması, xidmətlərin ödənməsi prosesində baş verir. Əhaliyə xidmət göstərən ticarət müəssisə və təşkilatlarının kassalarına daxil olan pul yenidən bankların kassalarına qayıdır. Bunlardan əlavə, nağd pulla təqaüdlərin, pensiyaların, müavinətlərin ödənilməsi həyata keçirilir. Azərbaycanda tədavüldə olan nağd pulun miqdarına dövlət adından nəzarəti Mərkəzi Bank və Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir.

NAĞD PULLA (ÜMUMİ DƏYƏRLƏ HESABLANMIŞ) ALINMIŞ MÜƏSSİSƏLƏRİN ADLARINA İNVESTİSIYA QOYULUŞLARI – hesabat ili ərzində alınmış müəssisənin adının investisiyalaşdırılmış dəyəridir. O, alış qiyməti üzrə qiymətləndirilməlidir. Birləşmə zamanı alınmış ad (müəssisələrin) daxil edilməməlidir.

NAĞDSIZ DÖVRİYYƏ - nağd pulun iştirakı olmadan dəyər hərəkətidir. Məsələn, büdcəyə ödəmələr və ondan maliyyələşdirmə, kredit idarələrinin hesablarına pul vəsaitlərinin köçürülməsi, qarşılıqlı tələblərin ödənilməsi və s.

NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN FORMALARI – qanunvericiliyə, görə nağdsız

hesablaşmalar aparılarkən ödəniş tapşırıqları ilə, akkreditiv üzrə hesablaşmalara, inkassa üzrə, ödəniş kartları ilə, elektron şəkildə hesablaşmalarla, müəyyənləşdirilmiş bank qaydaları ilə və bank təcrübəsində tətbiq edilən işgüzar dövriyyə adətləri ilə nəzərdə tutulmuş digər formalarda hesablaşmalara yol verilir.

NAĞDSIZ PUL DÖVRİYYƏSİ – müəyyən məbləğin tədiyyəçinin hesabından alanın hesabına köçürülməsinin və ya qarşılıqlı tələblərin hesablanması, yəni nağd pulun iştirakı olmadan pulun hərəkətinin baş verdiyi pul dövriyyəsinin bir hissəsidir. Bir qayda olaraq, nağdsız pul dövriyyəsi təşkilatlar arasında bütün hesablaşmaların aparılmasının əsas formasıdır. Bu hesablaşmalar kredit idarələri tərəfindən və ya onların nəzarəti altında tədiyyəçinin razılığı ilə (göstərilmiş xidmətlərə görə) və onun hesabında vəsait olduqda və ya qabaqcadan (əvvəlcədən ödəmə yolu) aparılır. Tədiyyəçinin hesabında vəsait olmadıqda, hesablaşma sənədləri normativ sənədlərdə müəyyən edilmiş ardıcılıqla ödənilir. Nağdsız hesablaşmaların aparılması tədiyyəçi və vəsait alan arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyən edilmiş akseptli, akkreditiv, vekselli, qarşılıqlı hesablaşmalar formalarından biri ilə həyata keçirilir.

NATAMAM İŞ VAXTI – (I) - iş həftəsi və ya günün ərzində natamam iş vaxtı şəraitində muşdla işləyənlərin əməyinin davamlılığının xarakteristikasıdır. Natamam iş vaxtı işçilərin verilmiş kateqoriyası üçün qanunvericilikdə və yaxud kollektiv sazişdə müəyyən edilmiş saatlardan az işləməsinə göstərir.

(II) - məşğul olduğu iş vaxtı adi iş vaxtından az olan işçilərdir. Bu göstərici natamam iş vaxtının bütün formalarını əhatə edir (günün yarisını, həftədə bir, iki və ya üç gün və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, nisbətən eyni tipli olan “tam vaxtda məşğul olan işçilər” kateqoriyasından fərqli olaraq, “natamam vaxtda məşğul olan işçilər” kateqoriyası eyni tipli sayılır.

Tam və natamam vaxtı dəqiq ayırmaq mümkün deyildir. Belə ki, Avropa İttifaqına üzv-ölkələrdə və həmçinin sahələrdə mövcud təcrübə müxtəlifdir.

Natamam vaxtda məşğul işçiləri (davamlılığı normadan az) və mövsümi işçiləri qarışdırmaq olmaz (qısa dövr ərzində tam iş vaxtı işləyə bilərlər, məsələn, müvəqqəti işçilər, kinoçəkiliş qruplarının iştirakçıları və s.).

NATAMAM İŞ VAXTI İLƏ İŞLƏYƏN MUŞDLU İŞÇİLƏRİN SAYI – həftə ərzində işlənmiş və ödənilmiş saatların miqdarına uyğun

olaraq, muzzdlu işçilərin sayının bir hissəsidir. Ödənilmiş iş saatlarının həcm qəbul edilmiş tam iş həftəsinin davamlılığı əsasında bölmə vahidində, ya da vahidin özündə müəyyən edilir. Bu göstərici milli, regional, sahə səviyyəsində və ya vahid səviyyəsində müəyyən edilə bilər.

Muzzdlu işçilərin ümumi sayı həftə ərzində işlənmiş saatların miqdarı üzrə bölünə bilər. Bu saatların miqdarı Aİ-yə üzv ölkələrdə, regionlarda, sahə və vahidlərdə qəbul olunmuş standart tam iş vaxtının davamlılığı əsasında müəyyən edilir.

Natamam iş vaxtı işləyən işçilərin sayına - verilmiş vahiddə müəyyən edilmiş normal iş vaxtının davamlılığından az olan saatları işləyən bütün işçilər daxil edilir. Bu norma milli, regional, sahə səviyyəsində və ya vahid səviyyəsində müəyyən edilə bilər. Bu yerləşdirməyə, saat hesabı ilə gündəlik natamam və ya həftədə bir neçə gün işləmələrindən asılı olmayaraq, yuxarıda qeyd edilənlərə uyğun gələn şəxslər daxil edilir.

NATAMAM MƏŞĞULLUQ – işçi qüvvəsindən istifadə edilməsinin sosial-iqtisadi xarakteristikasından biridir. Natamam (qismən) məşğulluğun iki forması fərqləndirilir: *aşkar* – məşğulluğun yarımçıq həcmi əks etdirir; *gizli* (aşkar olmayan) – işçi qüvvəsindən lazımı səviyyədə istifadə olunmadığı ilə xarakterizə olunur. Aşkar natamam məşğulluq baxılan dövr ərzində iş vaxtının müəyyən edilmiş davamlılığından az işləmə məcburiyyətində olan (mədiriyyətin, işverənin təşəbbüsü ilə, həmçinin işçi qüvvəsi bazarında tam məşğulluqlu iş yerlərinin olmaması ilə) muzzdlu işçilərin sayı (*“Muzzdlu işləyənlər”ə* bax) ilə müəyyən edilir. Bunlar natamam iş həftəsi və yaxud natamam iş günü, yəni mövcud müəssisənin daxili nizam qaydaları ilə, qrafiki ilə, yaxud da işçilərin bu kateqoriyası üçün qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş saatdan az (məsələn, səkkiz saat əvəzinə dörd saat) və yaxud iş həftəsi ərzində az iş günləri işləmək məcburiyyətində qalan şəxslərdir. Aşkar natamam məşğulluq haqqında informasiya mənbəyi məşğulluq problemlərinə dair əhali müayinələrinin (*“İşçi qüvvəsinin müayinəsi”ə* bax), müəssisələrin, təşkilatların əmək üzrə rəsmi statistika hesabatlarının məlumatları hesab edilir. İşçi qüvvəsi müayinələrinin keçirilməsi zamanı, tam iş günlü iş axtarmalarına baxmayaraq, işə düzəlməyə tam iş günlü (həftəli) iş tapmaları ilə bağlı natamam iş vaxtı işləmək məcburiyyətində qalan şəxslərin sayı haqqında əlavə məlumatlar toplanılır. Özlüyündə analitik anlayışı əks etdirən və aşkar natamam məşğulluğun ölçülməsində tətbiq edilən üsullarla ölçülə bilinməyən gizli (aşkar olmayan)

natamam məşğulluq belə aydınlaşdırılır. Gizli natamam məşğulluğun əlamətlərinə aiddir: işçilərin aşağı gəlirləri, işçilərin ixtisaslarından qeyri-səmərəli istifadə olunması, aşağı əmək məhsuldarlığı. Gizli natamam məşğulluğun səbəblərinin analitik tədqiqatı gəlirlərin səviyyəsi, işləyənlərdən öz ixtisas səviyyələrinə uyğun istifadə edilməsi haqqında məlumatlara və əmək məhsuldarlığının səviyyəsini əks etdirən göstəricilərə əsaslanır.

NATURA FORMASINDA OLAN SOSIAL TRANSFERLƏRDƏN BAŞQA, SOSIAL MÜAVİNƏTLƏR - natura formasında sosial transferlər istisna olmaqla, qalan bütün sosial müavinətlərdən ibarətdir. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- dövlət müəssisələri, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən verilən – pul formasında olan bütün sosial sığortalar üzrə müavinətlər və sosial kömək üzrə müavinət;

- müvafiq fondlarla əlaqəsi olmayan, özəl fondlar və ya sosial sığorta proqramları tərəfindən təqdim edilən pul və ya natura formasında olan sosial sığorta üzrə bütün müavinətlər.

NATURA FORMASINDA SOSIAL TRANSFERLƏR – (I) - dövlət idarəetmə bölməsi və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən istehsal olunan fərdi təyinatlı qeyri-bazar xidmətlərinin (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və s. xidmətlərin) dəyərini, həmçinin ev təsərrüfatlarına vermək üçün bu bölmələr tərəfindən alınmış mal və xidmətlərin dəyərini özündə əks etdirir.

Daxili iqtisadiyyat üçün iqtisadiyyatın bölmələri tərəfindən alınan və verilən cari transferlər, bir qayda olaraq, bərabər olmur. Buna görə də, iqtisadiyyatın hər bir bölməsinin ödədiyi və aldığı cari transferlərin saldosu sıfıra bərabər olmur. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində ev təsərrüfatı bölməsində saldo müsbət və qeyri-maliyyə müəssisələri və maliyyə idarələri bölmələrində isə mənfi olur.

(II) - balanslaşdırıcı maddədən başqa, yeganə maddədir ki, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi hesabında natura formasında əks olunur və natura formasında sosial transfer hesab edilir. Onlara, bazardan alınmasından və yaxud dövlət vahidlərinin və ya ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının qeyri-bazar məhsulu kimi istehsal etməsindən asılı olmayaraq, dövlət müəssisələri (sosial təminat fondları daxil olmaqla) və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən fərdi ev

təsərrüfatlarına natura formasında transfer kimi təqdim olunan fərdi mal və xidmətlər daxildir.

NATURA FORMASINDA TRANSFER-LƏR - transferin xüsusi halıdır, bu zaman köçürmə nağd puldan başqa formada, əmtəə və ya aktiv halında həyata keçirilir və ya hər hansı bir ekvivalent almadan təmənnasız xidmət göstərilir, məsələn, əlillərə pulsuz avtomobillərin və ya sağirdlərə pulsuz səhər yeməklərinin verilməsi.

NATURAL GÖSTƏRİCİLƏR – ev təsərrüfatlarının, müəssisələrin, dövlətin iqtisadi fəaliyyətini, istehsalın, tələbatın, miqdarın, çəkinin, uzunluğun, sahənin, həcmnin fiziki vahidləri ilə ifadə edilmiş (pul formasında ifadə olunmuş dəyər göstəricilərindən fərqli olaraq) göstəriciləri, ölçüləridir. Natural göstəricilər kəmiyyəti xarakterizə edir və ölçü vahidi olur.

NAVİQASIYA DÖVRÜ (NAVİQASIYANIN DAVAMLILIĞI) – nəqliyyat məqsədilə su yollarından istifadə dövrüdür (gəmi ilə istifadəsi mümkün olan vaxtdır). Naviqasiyanın fiziki və faktiki davamlılığı fərqləndirilir. **Fiziki** – su yolunun buzdan təmizlənmə anından növbəti dövrdə buzun görünmə anına qədər olan dövrüdür; **faktiki** – yazda birinci gəminin keçdiyi andan payızda axırıncı gəminin keçdiyi ana qədər olan dövrüdür.

NEFT XAMMALININ EMALININ SƏVİYYƏSİ – emal olunan neft xammalından alınan neft məhsullarını (mazut yanacağı istisna olmaqla) xarakterizə edən göstəricidir.

Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D_e = \frac{(N_x - M - I)}{N_x}$$

burada D_e -%-lə neft xammalının emalının səviyyəsini; N_x - emal olunmuş neft xammalının miqdarını; M - emal prosesində alınan mazut yanacağının (ümumi buraxılış) miqdarını; I - neft emalı prosesində xammal və neft məhsullarının bərpa olunmaz itkilərini göstərir.

Texnoloji qurğularda xammalın emalı, o cümlədən tutucu və qaz yandırıcı təsərrüfatlardan qaytarılan neft məhsullarının miqdarı çıxılmaqla, duzsuzlaşdırma və emulsiyasızlaşdırma nəticəsində yaranan neft və neft məhsulları bərpa olunmayan tullantı sayılır.

NEFT KƏMƏRLƏRİNİN UZUNLUĞU – neftin və emal olunmuş maye neft məhsullarının nəql edilməsini təmin edən neft kəmərlərinin uzunluğudur. Neft kəmərləri bir xətt üzrə ölçülür,

hətta eyni istiqamət üzrə iki xətt mövcuddursa, onların uzunluğu cəmlənir. İstismar olunan boru kəmərlərinin uzunluğu hesabat dövrü ərzində faktiki (ən azı bir dəfə) istismar olunmuş boru kəmərləri hesab olunur.

NEFTİN (NEFT MƏHSULLARININ VƏ QAZIN) NƏQLİ - xam neftin və emal olunmuş maye neft məhsullarının boru kəmərləri ilə ötürülməsidir. Nəql olunan yükün həcmi ilkin yükləmə məntəqələrindən – hasilat sənayesi müəssisəsindən, terminallardan, vaqonsisternlərdən, tankerlərdən, avtomobil-sisternlərdən və s. daxil olma anına uçota alınır. Nəqlətmə ölkə daxilində yerləşən mənbələrdən və xarici ölkələrdən gətirilmiş neftin və emal olunmuş maye neft məhsullarının ötürülməsini göstərir. Magistral qaz kəmərləri ilə nəqlətmə - qaz paylayıcı stansiyalar, kompressor stansiyaları, yeraltı qaz anbarları və yeraltı qaz anbarlarından qəbul olunmuş qazın həcmidir. Nəql edilən qazın həcmi (miqdarı) əsasən kub-metrlə ölçülür. Lakin zəruri hallarda nəqlətmə prosesinin hesabatlarında nəql işinin həcmi və ya yük dövrüyyəsinə tona da çevirmək olar. Bu, əsasən nəqlətmənin digər nəqliyyat növləri ilə müqayisəsini, eyni ölçü vahidinə gətirmək məqsədini daşıyır. Qazın həcmnin kub-metrdən tona çevirmə əmsalı qazın həcmnin (Vm^3) həmin sahədən keçən qazın xüsusi çəkisinə (kq/m^3) hasilidir. Nəqlətmə ölkə daxilində yerləşən mənbələrdən və xarici ölkələrdən qəbul olunmuş qazın ötürülməsini göstərir.

NEOLOKAL NİKAH (yunan. *néos* – yeni və lat. *locus* - yer) - nikahın bağlanmasıdan sonra ər-arvadın valideynlərindən asılı olmayan, özlərinin xüsusi yeni ev təsərrüfatını yaratmasıdır.

NEONATAL ÖLÜM (YENİ DOĞULANLARIN ÖLÜMÜ) – uşaqların doğulduğu andan həyatlarının 28 gününədək ölməsidir. *Körpə ölümünün* əsas göstəricilərindən biridir (promille ilə ifadə olunur - %). İnkişaf etmiş ölkələrdə ömrünün birinci ayında ölənlərin payı bir ilədək bütün ölənlər arasında 60–80% təşkil edir. Buna görə, adətən, ayrıca həm neonatal ölüm əmsalı (1), həm də birinci ilin ardıcıl 11 ayında körpə ölümü göstəricisi hesablanır (*postneonatal ölüm*) (2):
(0–27 günlük yaşda ölən uşaqların sayı/diri doğulan uşaqların sayı) x 1000;
(28 gündən yuxarı yaşda ölən uşaqların sayı/doğulanların sayı – ömrünün 1-ci ayında (0–27 gündə) ölən uşaqların sayı) x 1000.

Neonatal ölüm səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir – orta hesabla 15–20. **Erkən** və **post** neonatal ölüm ayrılır (müvafiq olaraq, ömrünün 1-ci və 2–4-cü həftəsində ölən uşaqların sayı). Körpə ölümü səviyyəsi 40–60 % təşkil edən erkən neonatal ölümün əsas səbəbləri: anadangəlmə inkişaf qüsurları, doğum zədələri, postneontal asfiksiyalar, pnevmoniyalardır. Buna görə, erkən neonatal ölüm və ümumi körpə ölümünün aşağı salma templəri xeyli fərqlənir.

NETTİNG – bankın valyuta risklərinin səviyyəsinin aşağı salınması üsullarıdır ki, bu da onların iriləşdirilməsi yolu ilə valyuta əməliyyatlarının sayının maksimum ixtisar olunmasında ifadə olunur.

NETTO ÇƏKİ - tarasız və qablaşdırma materiallarının bütün növləri nəzərə alınmadan, əmtənin xalis çəkisidir.

NƏQLİYYAT BALANSI (GƏTİRMƏ (GÖNDƏRMƏ) BALANSI) – müəyyən dövr (adətən, il) ərzində yüklərin bütün növlərinin və ya hər hansı bir hissəsinin nəqliyyat növü (növləri) vasitəsilə göndərilməsi və gətirilməsini xarakterizə edən göstəricilər sistemidir. Bütün yüklərin və ayrı-ayrı yüklərin ölkələrarası və ölkədaxili daşınmasına dair məlumatlar əsasında hazırlanır. Balans aşağıdakı sxem üzrə qurulur: göndərilib (daxili və kənara daşımalar) – gətirilib (daxili və kənardan daşımalar) = nəqliyyat saldosu. “-” işarəli nəqliyyat saldosu gətirmələr çoxluğunu, “+” isə göndərmələr çoxluğunu göstərir.

Nəqliyyat balansından ərazilərin iqtisadiyyatının öyrənilməsində və daşımaların proqnozlaşdırılmasında istifadə olunur.

NƏQLİYYAT DAŞIMALARI – istənilən nəqliyyat şəbəkələrindən istifadə etməklə, mal (yük) və ya sərnişinlərin istənilən yerdəyişməsi kimi müəyyən edilir.

Nəqliyyat xidmətlərinə bütün növ daşımalar, yəni dəniz, hava, kosmik və yerüstü daşımalar daxildir. Yerüstü daşımalar aşağıdakılara bölünür:

- dəmiryol nəqliyyatı;
- avtomobil yolu nəqliyyatı;
- çay nəqliyyatı;
- neft və qaz boru kəməri nəqliyyatı.

Nəqliyyat xidmətlərinin böyük hissəsi əsasən korporasiyalar tərəfindən, onların nəqliyyat və digər oxşar avadanlıqlarının köməyi ilə yerinə yetirilir.

NƏQLİYYAT XƏTLƏRİ - əvvəlcədən dərc olunmuş cədvəllər üzrə, cədvəldə nəzərdə

tutulmuş bütün dayanacaq məntəqələrində və ya bilavasitə gəmilərdə biletlərin təşkil olunmuş satışı ilə gəmilərin müntəzəm hərəkəti və yaşayış məntəqələri arasında sabit nəqliyyat əlaqəsinin təmin olunmasıdır.

NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİ – dəniz yolu, avtomobil yolu, su və ya hava nəqliyyatının hərəkət cədvəllərinə tabe olan və tabe olmayan sərnişin və yük nəqliyyatının xidmətidir, həmçinin köməkçi xidmətlərdir (terminalların və dayanacaq yerlərinin, yüklərin nəqliyyat emalının, saxlanılma xidmətləri və s.).

NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – yük və sərnişinlərin hər hansı məsafəyə yerinin dəyişməsinin dəyərlə ifadəsidir. Xidmətlərə görə faktiki alınan haqların cəmi kimi müəyyən edilir. Nəqliyyat xidmətlərinin buraxılışına yük və sərnişin daşımaları, poçtun nəqliyyatla göndərilməsi, yükvurma-yük boşaltma işləri, anbarların istismarı və digər xidmətlər daxildir.

“Nəqliyyat” sahəsinə aşağıdakı nəqliyyat növləri daxildir: dəmir yolu, o cümlədən tramvay və metropoliten; şose, o cümlədən avtomobil və şose təsərrüfatı; trolleybus; boru kəməri; su, o cümlədən dəniz və çay; aviasiya və digər növ nəqliyyat. Bundan başqa, nəqliyyat fəaliyyətinin bütün sahələrdə köməkçi fəaliyyət kimi yeri vardır. Nəqliyyatda bu fəaliyyət, xüsusən kənara buraxılan xidmətlər qismən nəzərə alınır. Məsələn, sənaye müəssisəsi ərazisində dəmir yolunun istismarı nəqliyyata aid edilmir. Şose təsərrüfatının məhsul buraxılışı nəqliyyata aiddir və yolların cari təmiri və saxlanması üzrə işlərin dəyərlərinin cəmi kimi müəyyən edilir. Yolların tikintisi və əsaslı təmiri tikintiyə aiddir.

NƏQLİYYAT MƏHSULU (XİDMƏTLƏRİ) – sərnişin və yüklərin daşımalarıdır; pul və şərti-natural ölçülərdə ifadə olunur. Nəqliyyat məhsulu (xidmətləri) aşağıdakı göstəriciləri əks etdirir: dəyər ifadəsində - daşımалardan və yük və sərnişinlərin daşınması ilə (yükləmə-boşaltma, anbar, nəqliyyat-ekspedisiya və digər) bağlı işlərdən nəqliyyat müəssisələrinin gəlirləri; şərti-natural ifadədə - *nəqliyyatla daşınmış yüklər, nəqliyyatın yük dövriyyəsi, sərnişin dövriyyəsi və s.*

NƏQLİYYAT MÜƏSSISƏLƏRİNİN İSTİSMAR XƏRCLƏRİ - müəssisənin yük daşımaların yerinə yetirilməsi ilə birbaşa bağlı olan xərclərinin cəmidir; yük daşınması ilə məşğul olan işçilərin əmək haqqı xərclərindən,

material, yanacaq və enerjinin dəyərlərindən, əsas vəsaitlərin cari saxlanması və təmiri üzrə xərclərdən və əsas fondların amortizasiyasından ibarətdir. Nəqliyyat müəssisələrinin istismar xərcləri bir sıra əlamətlərə görə xərclərin bölünməsinə nəzərdə tutan, qəbul olunmuş təsnifatə uyğun olaraq uçota alınır: iqtisadi məzmunu, vəsaitlərin istiqamətinə, istehsalın bölmələrinə və istehsal proseslərinə görə. Nəqliyyat müəssisələrinin istismar xərcləri daşınma növlərinə görə bölünərkən, xərclərin xarakterindən asılı olaraq, onlardan biri bütünlüklə daşınmanın müəyyən bir növünə aid edilir, digərləri xərclərin ölçüsünü müəyyən edən göstəricinin qiymətinə və ya əvvəlcədən bölüşdürülmüş xərclərə görə mütənasib bölüşdürülür. İstismar xərclərinin tərkibi nəqliyyat növlərinə görə fərqlənir. Daxili su və avtomobil nəqliyyatının xərclərinə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən yol təsərrüfatlarının saxlanılmasına çəkilən xərclər daxil edilmir. Dəniz nəqliyyatının xərclərində liman və yol təsərrüfatlarının və icarəyə verilmiş donanmanın saxlanılmasına çəkilən xərclər nəzərə alınmır. Müxtəlif nəqliyyat növlərinin nəqliyyat müəssisələrinin istismar xərclərinin tərkibindəki müxtəliflik onlarda daşımaların maya dəyəri göstəricilərini müqayisə olunmaz edir.

NƏQLİYYAT MÜƏSSİSƏSİ - qanunvericiliyə və öz təsis sənədlərinə uyğun fəaliyyət göstərən, yük, sərnişin, baqaj və poçt daşımaları, nəqliyyat vasitələrinin saxlanması, texniki xidmət və təmir, yükləmə-boşaltma və liman xidmətləri göstərən təsərrüfat subyektləridir. Şəhərlərarası əlaqədə sərnişin və yük daşınması, metro, tramvay və trolleybus nəqliyyatı ilə şəhərdaxili əlaqədə sərnişin daşınması, hərəkət cədvəlinə tabe olan və cədvələ tabe olmayan avtobus nəqliyyatı ilə şəhərdaxili, şəhəratrafi və şəhərlərarası əlaqədə sərnişin daşınması, taksi fəaliyyəti, yük avtomobil nəqliyyatı, boru kəməri ilə nəql, o cümlədən neft kəmərləri ilə neftin, qaz kəmərləri ilə qazın nəqli, dəniz nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınması, hava nəqliyyatı ilə yük və sərnişin daşınması, liman fəaliyyəti, yük daşınmasının təşkili, nəqliyyat-ekspeditor fəaliyyəti, quru, su və hava nəqliyyatının yardımçı fəaliyyəti nəqliyyat növləri fəaliyyətinə daxil edilir.

NƏQLİYYAT STATİSTİKASI - nəqliyyatda baş verən hadisələri və prosesləri öyrənən statistika sahəsidir.

Müşahidənin əsas formaları – başdan-başa cari və illik *statistika hesabatlarıdır*; bir sıra hallarda – seçmə müayinələrdən ibarətdir. Nəqliyyatın daha

kütləvi növünün öyrənilməsində – kiçik sahibkarlığın inkişaf etdiyi yerdə - avtomobil nəqliyyatında hesabat yükünün azaldılmasında başdan-başa olmayan müşahidədən – əsas massiv (senz) metodundan istifadə olunur.

İqtisadi, ərazi, texniki və texnoloji əlamətlər üzrə qruplaşma ilə nəqliyyat statistikasının **göstəricilər sistemi** ölkənin nəqliyyat sisteminin öyrənilməsinin əsası sayılır. Ayrı-ayrı istifadəçi qruplarının nəqliyyat göstəricilərinə olan fərqli tələbatlarını nəzərə almaqla bu sahədə hazırlanan statistika məlumatlarını da xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Ümumi iqtisadi aspektləri əhatə edən göstəricilər üzrə: yaradılmış əlavə dəyər (nəqliyyatın bütün növləri və ümumilikdə); nəqliyyat fəaliyyətinə çəkilən xərclər (nəqliyyatın bütün növləri və ümumilikdə); tariflər (nəqliyyatın bütün növləri və ümumilikdə); 2) Nəqliyyata olan tələbə görə: nəqliyyatın yekun göstəriciləri – yük və sərnişin daşınması, yük və sərnişin dövriyyəsi (nəqliyyatın bütün növləri); xüsusi göstəricilər – yük və sərnişinin daşınma məsafəsi, marşrut və reyslərin sayı və s. (nəqliyyatın bütün növləri); mənbə və təyinat göstəriciləri – əlaqə növləri üzrə daşımalar, yükləmə (minmə) və boşaltma (düşmə) məntəqəsi haqqında məlumatlar (nəqliyyatın bütün növləri); nəqliyyat şəbəkəsində hərəkət axını və onun intensivliyi – maşın-km, vaqon-km (avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı); 3) Nəqliyyatın təklifi üzrə: müəssisələr, işsizlik - müəssisələrin sayının artması, demografik dəyişikliklər, işçilərin sayının dəyişməsi (dəmir yolu və boru kəməri nəqliyyatı istisna olmaqla digər nəqliyyat növləri); nəqliyyat vasitələri – mövcudluğu, hərəkət heyəti və s. (nəqliyyatın bütün növləri); nəqliyyatın infrastrukturunu – yolların, relslərin uzunluğu, yol şəbəkəsinin texniki göstəriciləri və s. (avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı); 4) Nəqliyyatın təsiri üzrə: təhlükəsizlik – yol-nəqliyyat hadisələri, baş vermiş qəzalar haqqında (avtomobil, dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatı haqqında), ətraf mühit – atmosfərə atılan zəhərli maddələr, yanacaq-enerji sərfi və s. (nəqliyyatın bütün növləri haqqında); xüsusi, iqtisadi və sosial təsir – nəqliyyatın artımı, sıxlıq və s. (o cümlədən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkələri haqqında). Sahə əlaməti üzrə nəqliyyat statistikasını nəqliyyatın ayrı-ayrı növləri statistikasına bölünür: dəmir yolu, avtomobil, şəhər elektrik qatırı, yol təsərrüfatı, boru kəməri, dəniz, daxili su yolları, hava nəqliyyatı; mövzular üzrə – yük, sərnişin daşınması; nəqliyyat vasitələrinin mövcudluğu və onların istifadəsi; nəqliyyat yolu; hərəkət təhlükəsizliyi; əmək; maddi ehtiyatlar; maliyyə nəticələri; investisiya və innovasiya statistikas.

NƏQLİYYAT STATİSTİKASI ÜÇÜN YÜK TƏSNİFATI (siyahısı) - nəqliyyat vasitələri ilə daşınmış yüklərin növlər üzrə bölgüsü, qruplaşdırılması və kodlu siyahısıdır. Təsnifat nəqliyyat statistikası sahəsində məlumatların mübadiləsinə təmin etməyə imkan verir və əsas beynəlxalq təsnifatlarla uzlaşdırılmışdır. Azərbaycanca ilk dəfə 2005-ci ildə milli versiyası hazırlanmış və beynəlxalq təsnifatlarla - "Fəaliyyət növü üzrə Məhsul Növləri Təsnifatı"nın (Milli versiyası: Məhsul Növləri Təsnifatı) və "Bütün İqtisadi Fəaliyyət Növlərinin Beynəlxalq Standart Sahə Təsnifatı" (Milli versiyası: İqtisadi Fəaliyyət Növlərinin Təsnifatı) ilə uzlaşdırılmışdır.

"Nəqliyyat Statistikası üçün Yük Təsnifatına" uyğun olaraq yüklər növlərinə görə 20 bölmədə qruplaşdırılmışdır: kənd təsərrüfatı yükləri, meşə təsərrüfatı və ov məhsulları, balıq və balıq məhsulları, diri heyvan və quşlar (01); daş və qonur kömür, torf, xam neft və təbii qaz, uran filizləri (02); qara metal xammalı və mədənçıxarma sənayesinin digər məhsulları və karxana istehsalı yükləri (03); qida məhsulları, içki və tütün yükləri (04); toxuculuq sənayesi məhsulları, dəri və dəridən hazırlanmış məmulatlar (05); ağac və ağacdən hazırlanmış məmulatlar (mebeldən başqa), sellüloz və kağız yüklər, çap məhsulları və informasiya daşıyıcıları (06); koks və neftayırma məhsulları və nüvə yanacağı yükləri (07); kimyəvi yüklər, üzvi maddələr, rezin və plastik kütlə məmulatları (08); digər qeyri-metal yüklər (09); əsas metallar, maşın və nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla hazır metal məhsulları (10); digər qruplara daxil edilməyən maşın və avadanlıqlar, kənd təsərrüfatı texnikası, elektrik avadanlıqları və radio və televiziya avadanlıqları, tibb aparatları və optik cihazlar (11); nəqliyyat vasitələri (12); mebel, digər qruplara daxil edilməyən sənaye yükləri (13); məişət və kommunal tullantıları (14); poçt və poçt göndərişləri (15); yüklərin nəqlində istifadə olunmuş avadanlıq və materiallar (16); ev və sərnəşinlərin şəxsi əşyaları, təmir üçün aparılan nəqliyyat vasitələri, başqa qruplara daxil edilməyən digər qeyri-kommersiya yükləri (17); müxtəlif yığma (qarışıq) yüklər (18); konteynerlərdə və açılan banlarda daşınan və digər identifikasiya olunmamış yüklər (19); digər yüklər (20).

NƏQLİYYAT TARİFLƏRİ – müştərilərdən nəqliyyat vasitəsi ilə yük daşınmasına görə alınan yığım və tarif (daşınma haqqı) sistemidir. Nəqliyyat tarifləri nəqliyyat müəssisələrinin xərclərini ödəyir və özündə onların gəlirlərini birləşdirir. Nəqliyyat tarifləri dəmir yolu, dəniz,

çay, avtonəqliyyat və hava nəqliyyatı daşınmalarında tətbiq olunur. Dəmir yolu daşınmalarının nəqliyyat tarifləri, *daşınma məsafəsi*, dəmir yolu vasitələrinin tipi və göndərilən yükün ölçüsü nəzərə alınmaqla qurulur. Nəqliyyat tariflərinin səviyyəsi daşınma məsafəsinin uzaqlığından (km-lə) və vaqonun yükünün çəkisindən (tonla) asılı olaraq, fərqləndirilir. Dəmir yolu nəqliyyatına dövlət tarifləri ilə yanaşı, nəqliyyat preyskurantında (çatdırılma vaxtına, yeni vaqon tiplərinə və s. görə) göstərilənlərdən əlavə, daha yüksək keyfiyyətli xidmətlərə görə sərbəst (bazar) tariflər də mövcuddur. Nəqliyyat tarifləri struktur quruluşuna görə üç əsas ödəniş qrupuna bölünür: vaqon sayına görə daşınmalar (universal və xüsusi vaqonlarda), xırda daşınmalar və konteynerlərdə daşınmalar.

Dəniz daşınmaları nəqliyyat tarifləri, gəmiçilik və dəniz hövzəsi üzrə fərqləndirilərək müəyyən edilir və təbii-iqlim şəraiti amilləri, naviqasiya müddətləri və donanmanın ixtisaslaşması nəzərə alınır. Hava nəqliyyatında nəqliyyat tarifləri daşınma məsafələrindən və tarif dərəcələrindən asılı olaraq təyin edilir. Avtomobil nəqliyyatında nəqliyyat tarifləri tarif sxemləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN YÜK-GÖTÜRMƏ QABİLİYYƏTİ – nəqliyyat vasitələrinin konstruksiyasına və ya istismar planına uyğun olaraq, onun götürə biləcəyi yükün tonla miqdarıdır.

Avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatında yükötürmə avtomobilin, qoşqunun, vaqonun zavod xarakteristikası hesab edilir. Dəniz gəmiləri üçün tam, yəni gəminin qəbul etdiyi yanacaq, şirin su ehtiyatı və gəminin normal təchizatı nəzərə alınmaqla, yükötürmə və pasport – az miqdarda yanacaq və su ehtiyatları olmaqla, təmiz yük qaldırma fərqləndirilir. Çay gəmilərinin yükötürmə qabiliyyəti yanacaq, su və digər ləvazimatlar mövcud olduqda, təmiz yükqaldırma kimi müəyyən edilir.

Nəqliyyat vasitələrinin yük qaldırma qabiliyyəti həm nəqliyyat vasitələrinin yükötürmə qabiliyyətinin məcmu qiymətinin yekunu kimi, həm də nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı vahidlərinin yükötürmə qabiliyyətinin qiymətlərinin orta miqdarı (səviyyəsi) kimi istismarda olan və ya daşımalarla məşğul olan park (donanma) üzrə müəyyənləşdirilir.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN HƏRƏ-KƏTİNİN MÜNTƏZƏMLİYİ – qatarların yola salınması, getməsi və çatması üzrə hərəkət

qrafikinin yerinə yetirilməsidir. Dəmir yolu nəqliyyatında hərəkət cədvəli (yola salma, getmə və gəlib çatma) üzrə hərəkət edən qatarların sayının, müvafiq olaraq, yola düşən, gedən və çatan qatarların ümumi sayına olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

Su nəqliyyatında faktiki yola düşən gəmilərin sayının cədvəl üzrə yola düşməli olan gəmilərin sayına nisbəti kimi müəyyən edilir.

Avtomobil və hava nəqliyyatında – cədvəl üzrə yerinə yetirilən reyslərin sayının cədvəldə plan üzrə nəzərdə tutulan reyslərin sayına olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN QEYDİYYATI - nəqliyyat vasitələrinin inzibati qurumlar tərəfindən qeydiyyatı, o cümlədən ilk dəfə qeydiyyata alınması və ya qeydiyyatdan çıxarılması başa düşülür.

NƏQLİYYAT YOLLARI ŞƏBƏKƏLƏRİNİN SİXLİĞİ - ölkənin və ya regionun ərazisinin sahə vahidinə (adətən 1000 kvadrat-kilometr) düşən nəqliyyat yollarının kilometrə uzunluğudur.

NƏQLİYYAT YOLLARI ŞƏBƏKƏSİNİN UZUNLUĞU – nəqliyyat əlaqəsi yolları sahələrinin kilometrə uzunluğunun cəmidir. Müəyyən vaxta şəbəkəni yaradan ayrı-ayrı sahələrin uzunluğunu cəmləmək yolu ilə müəyyən olunur. Avtomobil yollarının uzunluğunda ümumi istifadə və ərazi əhəmiyyətli olan yollar, idarə və xüsusi yollar, müxtəlif örtüklü və torpaq yollar seçilir. Dəmir yollarının uzunluğu dəmir yolu xətlərinin müxtəlif enlərə ayrılması ilə bölmələrin istismar uzunluğuna və bölmələrdə yolların sayına, elektrikləşdirilməsinə, qatarların hərəkətini nizama salan avtomatik qurğular sistemi, mərkəzləşdirilmiş dispetçer və s. ilə təchiz olunmasına əsasən müəyyən olunur. Magistral boru kəmərlərinin uzunluğu birxətli uzunluqla ölçülür. Xidmət olunan daxili su gəmi yollarının uzunluğu sərbəst vəziyyətdə olan (çaylar, göllər) və süni (kanallar) su yollarının uzunluğuna, bütün naviqasiya ərzində və naviqasiyanın ayrı-ayrı dövrlərində xidmət olunanlara, işıqlandırılan və işıq əks etdirmə şəraitli, dərinliyə zəmanətli yollara bölünür.

NƏQLİYYATDA ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI – müəyyən dövrdə (adətən, rüb, il) orta hesabla daşımaqla məşğul olan bir işçiyə düşən nəqliyyat yükünün (bir qayda olaraq, şərti-natural ifadədə) miqdarıdır. *Gətirilmiş (yola salınmış) nəqliyyat yükünün* kəmiyyətinin daşımaqla

məşğul olan işçilərin orta siyahı sayının kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır. Nəqliyyatın ayrı-ayrı növlərində əmək məhsuldarlığının səviyyələrində olan fərqlər, həm texniki cəhətdən silahlanmadakı, daşımaqların xarakterindəki fərqlərlə və s., həm də daşımaqlarla məşğul olan işçilərin sayı göstəricilərinin müəyyən edilməsi metodologiyasındakı fərqlərlə əlaqədardır. Hava və avtomobil nəqliyyatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, həmçinin orta hesabla daşımaqlarla məşğul olan bir işçiyə düşən daşıma fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin həcmi ilə ölçülür.

NƏQLİYYATIN DAXİLİ NÖVÜ – fəal nəqliyyat növü kimi müəyyənləşdirilən və Avropa Birliyi daxilində istifadə olunan nəqliyyat növüdür. Bu zaman:

- ixracda əmtəələr göndəriş məntəqəsini tərk etməlidir;
- idxalda əmtəələr son təyinat məntəqəsinə gətirilməlidir.

NƏQLİYYATIN GƏTİRİLMİŞ MƏHSULU - şərti-natural ifadədə yük və sərnişinlərin daşınması üzrə nəqliyyatın işinin həcmidir. Gətirilmiş ton-kilometrlərlə ölçülür. Gətirilmiş ton-kilometrlər ifadəsində *nəqliyyatın yük dövriyyəsinin* və *sərnişin dövriyyəsinin* kəmiyyətlərinin cəmi kimi müəyyən olunur. Nəqliyyatın gətirilmiş məhsulu göstəricisinin hesablanması zəruriliyi, eyni nəqliyyat yolları ilə və eyni vasitələrlə, eyni zamanda həm yüklər, həm də sərnişinlərin daşınmasının həyata keçirilməsi ilə şərtlənir. Nəqliyyatın gətirilmiş məhsulundan daşımada məşğul olan işçilərin əmək məhsuldarlığının və məhsulların maya dəyəri göstəricilərinin hesablanması üçün istifadə olunur.

NƏQLİYYATIN SƏRNIŞIN DÖVRİYYƏSİ - sərnişinlərin daşınması üzrə nəqliyyatın işinin həcmidir. Ölçü vahidi sərnişin-kilometr hesab edilir, yəni sərnişinlərin 1 km məsafəyə hərəkəti ilə ölçülür. Hər bir mövqe üzrə daşınmış sərnişinlərin cəminin ümumi daşınma məsafəsinə bölünməsi ilə tapılır; sərnişin dövriyyəsi nəqliyyatın növləri, daşıma əlaqələri, digər əlamətlər üzrə ayrılıqda hesablanır.

NƏQLİYYATIN YÜK DÖVRİYYƏSİ – yüklərin daşınması üzrə nəqliyyatın işinin həcmidir və ton-kilometrlə ifadə olunur. Kilometrlə (millə) daşınmış məsafənin tonla daşınmış yüklərin kütləsinə vurulması ilə hesablanır. Nəqliyyatın yük dövriyyəsi nəqliyyat

növü, dəmir yolunun eni, əlaqə növü, yüklərin növü və s. əlamətlərə görə qruplaşdırılır.

Avtomobil nəqliyyatının yük dövrüyyəsi hər getmədə (gəlmədə) daşınmış yükün kütləsinin (avtoqoşqularda daşınmış yüklər də daxil edilməklə) daşınma məsafəsinə hasili ilə təyin edilir və həyata keçirilmiş bütün daşınmalar sonda cəmlənir.

Hava nəqliyyatının yük dövrüyyəsi daşınmış yük və poçtların bütövlükdə həcmi xarakterizə edir. Uçuşun tarif məsafəsində yerinə yetirilmiş reyslərlə hər reysdə çatdırılmış poçt və yükün məsafəyə hasili ilə müəyyən edilir.

Dəmiryol nəqliyyatının yük dövrüyyəsi tarif yük dövrüyyəsinin göstəricilərini xarakterizə edir.

Dəniz nəqliyyatının yük dövrüyyəsi hər bir yük göndərilməsində göndərmə və təyinat limanları arasında gəmi vasitəsilə qısa məsafə üzrə daşınmış yüklərin, onun daşınma məsafəsinə vurulması və hasillərinin cəmlənməsi ilə təyin edilir. Üzmə növlərinə, yük növlərinə (quru yüklər, maye yüklər), gəmilərin aid olduqları gəmiçilik və limanlar üzrə nəqliyyat gəmilərinin qruplaşması ilə bütövlükdə hesablanır.

Çay nəqliyyatının yük dövrüyyəsi göndərilmə və təyinat limanları (sahilləri) arasında gəmi hərəkət edə biləcək qısa məsafə üzrə tonlarla daşınmış yüklərin kütləsinin bütün göndərmələr üzrə əldə edilmiş məsafələrə hasillərinin cəmlənməsi ilə təyin edilir. Ayrı-ayrı gəmiçilik, limanlar və yüklərin növləri üzrə daşımalara görə hesablanır.

Boru kəməri nəqliyyatının yük dövrüyyəsi magistral boru kəmərləri ilə neft, neft məhsulları və qazın yerdəyişməsi (daşınması) üzrə işin həcmi xarakterizə edir. Neftin (neft məhsullarının, qazın) tonla baş nasos stansiyasının kollektorundan çıxışından zavodun, tökülmə məntəqəsinin, neft bazasının, qaz bölüşdürücü sistemlərin və s. kollektorlarına girişinə qədər olan məsafəyə (kilometrlərlə) ötürülməsinin cəmi kimi müəyyən edilir. Bütün neft kəmərləri üzrə bütövlükdə və neft kəmərləri, məhsul növləri (neft məhsullarının növləri üzrə) və qaz kəmərləri üzrə ayrılıqda müəyyənləşdirilir.

NƏSİL – (I) - 1) müəyyən dövrdə (əksər hallarda təqvim ilində), o cümlədən eyni bir ildə doğulan insanların məcmusudur. Real nəslə təşkil edən yaşlıların məcmusu və hipotetik nəslə təşkil edən müxtəlif yaşda olub, eyni dövrdə yaşayanların məcmusu bir-birindən fərqləndirilir; 2) ər-arvad cütlüyündən törəyən nəsil və ya qohumluq dərəcəsinə görə ər-arvad cütlüyünün məcmusudur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cütlüyün özü (valideynlər) sıfır dərəcəli nəsil, onların uşaqları - birinci nəsil, nəvələri – ikinci nəsil və sair hesab edilirlər; 3) nəsil budağı - düz xətt üzrə iki qohum,

yəni ümumi kökdən törəyənlər (ana-qız və ya ata-oğul) arasında qohumluq əlaqəsinin müəyyən mərhələsidir. Doğuşlar arasındakı vaxt fasilə ilə ölçülür. *Demografiya statistikasında* ayrı-ayrı adamlar və ya ailələr deyil, bütövlükdə insanların məcmusu əsas götürüldüyündən, bu mənada nəsil yalnız orta göstərici ola bilər və valideynlərin müəyyən məcmusunun doğulması ilə bütün uşaqların doğulması arasındakı orta müddət kimi müəyyən edilir. Bu zaman kişi və qadın nəslinin orta uzunluğu fərqləndirilir.

(II) - bir valideyndən, yaxud ulu babadan (ümumi ata-babadan) törəmiş insanların məcmusudur. Adətən, demografiyada bir *koqortaya* məxsus anaların, yaxud ər-arvad cütlüyünün məcmusunun nəslə öyrənilir. *Doğumun* öyrənilməsi zamanı “nəsil” termini bəzən həmin koqortadan olan qadında, yaxud ər-arvadın reproduktiv dövrünün sonuna doğulan uşaqları ifadə etmək üçün istifadə olunur.

NƏSİLMƏ DÖVRÜ – qadın həyatının faktiki uşaq doğma dövrüdür. *Reproduktiv yaşdan* çıxmış, yəni 50 və yuxarı yaşlı qadınlar üçün müəyyən edilmir. Kəmiyyətə nəsilermə dövrü son uşağı doğduğu zaman qadının yaşı ilə birinci uşağı doğduğu yaş arasındakı fərkdir. Qadınlar koqortası üçün nəsilermə dövrü yalnız orta hesabla müəyyən edilə bilər.

NƏSİLMƏ QABİLİYYƏTİ – qadının, kişinin, nikah cütlüyünün döllənməyə və diri uşaq doğmağa bioloji qabiliyyətidir. Uşaq doğma qabiliyyəti ilə faktiki uşaq doğma fərqləndirilir və uşaq doğma doğulan uşaqların sayı ilə xarakterizə olunur. Nəsilermə qabiliyyəti ər və arvadın genetik xüsusiyyətlərindən və sağlamlıq vəziyyətindən, nikahda ər-arvadın xasiyyətlərinin tutmasından asılıdır. Qadının nəsilermə qabiliyyəti döllənmə, döln saxlanması və diri uşağın doğulması ilə, kişinin nəsilermə qabiliyyəti – mayalanma ilə xarakterizə olunur. Ayrılıqda normal nəsilermə qabiliyyəti olan bəzi ər-arvadda müntəzəm cinsi əlaqələr olduqda, kontrasepsiya tədbirləri görülmədən bioloji uyusmazlıq səbəbindən döllənmə baş vermir. Fərdi nəsilermə qabiliyyəti genişdir, lakin o, nadir hallarda tam reallaşır. Bioloji növ kimi, insanın orta nəsilermə qabiliyyəti ömrü ərzində 10–12 diri doğuş, yaxud 12–15 hamiləlik (ölü doğuşlar və qeyri-ixtiyari abortlar nəzərə alınmaqla) təşkil edir. Faktiki isə nikahın məhsuldarlıq göstəricisi 15 yaşdan 50 yaşadək nikahda olan ömür ərzində 8 diri doğuşdan çox olmur.

Demografik tədqiqatlarda nəsilermə qabiliyyəti doğumun və reproduktiv əlaqənin amillərindən biri

kimi öyrənilir. O, uşaq doğumunu məhdudlaşdırmayan əhali qruplarında doğum göstəriciləri və sonsuzluğun yayılma göstəriciləri üzrə qiymətləndirilir.

Hər bir faktiki doğum göstəricilərinə əsaslanan qiymət nəsilvermə qabiliyyətinin həqiqi səviyyəsini azaldır. Birincisi, bütün xalqlarda cinsi və nikah əxlaqını tənzimləyən qanun və ənənələr var. İkincisi, bəzi xəstəliklər (vərəm, malyariya, zöhrəvi xəstəliklər və s.) nəsilvermə qabiliyyətini aşağı salır. Üçüncüsü, bütün xalqlar az dərəcədə olsa da, kontrasepsiya metodlarından, yaxud süni abortlardan istifadə edir.

Uşaq doğumuna qabiliyyət gənclərdə nikah bağlamaq və ailə qurmaq üçün tam iqtisadi müstəqilliyə çatdıqdan əvvəl yaranır. Buradan da, nikaha qədər cinsi əlaqələrlə və nikahsız hamiləliklərin qabağını almaqla bağlı mürəkkəb problemlər yaranır. Digər tərəfdən, qadınlarda nəsilvermə qabiliyyəti 50 yaşa yaxın qurtarır və bu da faktiki uşaq doğumunun bitməsinə nisbətən gec baş verir.

Demoqrafların nəsilvermə qabiliyyətinə marağı *reproduktiv göstərişlərin*, onların reallaşması motivləri və planlarının sosial-demoqrafik tədqiqatlarının inkişafı ilə bağlı artmışdı. Nəsilvermə qabiliyyəti haqda məlumatlar sorğu yolu ilə, anketlərə müvafiq sualları daxil etməklə alınır.

NƏSLİN ƏMƏK POTENSİALI – əhəlinin əmək fəallığının ümumi iqtisadi-demoqrafik xarakteristikasıdır. Verilmiş ölüm səviyyəsi və əmək fəallığı səviyyəsində iqtisadi fəal əhali tərkibində həmin nəslin yaşamaqlı olan əmək həyatının orta insan-ıl sayı ilə ifadə olunur.

Gələcək əmək həyatının maksimal, hipotetik, potensial və real uzunluğu fərqləndirilir. Maksimal uzunluq dedikdə, iş dövrünün yuxarı və aşağı həddləri arasındakı illərin sayında olan fərq başa düşülür. Hipotetik uzunluq isə əmək fəallığının cins-yaş səviyyələri nəzərə alınmaqla, həmin fərqdır. Gələcək əmək həyatının potensial uzunluğu – iş dövrünün yuxarı və aşağı həddləri arasında illərin sayıdır (həmin əhəlinin yaş ölümü səviyyəsinə düzəliş edilməklə). Gələcək əmək həyatının real uzunluğu – həmin əhəlinin həm əmək fəallığının yaş səviyyələri, həm də ölüm yaş səviyyələri uçota alınmaqla, iş dövrünün yuxarı və aşağı həddlərindəki illərin sayıdır.

Gələcək əmək həyatının maksimal və real uzunluğu arasındakı fərq əmək potensialının ümumi itkilərinin səviyyəsini verir, onların bir hissəsi verilmiş əhəli ölümünün yaş səviyyələri ilə (əmək potensialının mütləq itkiləri), bir hissəsi – əmək fəallığının yaş səviyyələri ilə (əmək potensialı ehtiyatı) şərtlənir.

Əmək potensialı itkilərinin strukturundan asılı olaraq, onun təkrar istehsalının bir neçə mərhələləri seçilir. Birinci mərhələyə əmək qabiliyyətli kontingentin vaxtından əvvəl ölümü hesabına itkilər üstünlük təşkil edir, son mərhələdə isə əmək potensialı ehtiyatı (təhsil müddətinin uzadılması, daha tez pensiyaya çıxmaqla əlaqədar məhsuldar əmək fəallığının dayandırılması).

NƏSLİN KƏSİLMƏSİ ARDICILLIĞI – doğulanların müəyyən çıxış cəminin ömür uzunluğu üzrə, yəni ölüm yaşı üzrə bölüşdürülməsidir. Nəslin kəsilməsi ardıcılığı ya verilmiş yaş intervalında d_x *önlərlərin say* sırası ("Ölüm cədvəlləri"nə bax), ya da sağ qalanların say sırası l_x , yəni doğulanların əvvəlki cəmindən x yaşadək sağ qalmış şəxslərin payı ilə təsvir olunur. Göstərilənlərin hər ikisi ekvivalentdir, çünki $d_x = l_x - l_{x+t}$. Nəslin kəsilməsi ardıcılığı göstəriciləri əsasında doğulanların verilmiş cəminin (nəslin) istənilən digər ölüm göstəriciləri hesablanı bilər.

Müasir demoqrafiya ədəbiyyatlarında nəslin kəsilməsi ardıcılığı daha geniş, ölüm intensivliyinin yaşdan asılılıq kimi, az istifadə olunan "ölüm qanunu", yaxud "ölüm rejimi" terminlərinin sinonimi kimi, ingilis *mortality pattern*, yaxud *mortality schedule* terminlərinin (və başqa dillərdə onların analoqlarının) ekvivalenti kimi başa düşülür.

NƏSLİN SÜRƏKLİLİYİ – qızları doğduğu vaxt anaların (qadın nəslinin uzunluğu) və ya oğulları doğulduğu vaxt ataların (kişi nəslinin uzunluğu) orta yaşıdır. Əhəlinin artım tempi və nəsilərin əvəz edilməsi səviyyəsi arasında asılılıq xarakterizə edən, əhəlinin təkrar istehsalı göstəricilərdən biridir. Nəslin sürəkliliyi nisbətən sabit kəmiyyətdir və aşağıdakılardan ibarətdir: qadın nəslinin sürəkliliyi – təxminən 27-28 yaş, kişi nəslinin sürəkliliyi 31-33 yaş.

NƏSLİN UZUNLUĞU – valideynlərin və onların uşaqlarının nəsilərinə ayıran orta vaxt intervalıdır. Nəslin uzunluğunun düz (birbaşa) və dolaylı hesablama metodları fərqləndirilir. Düz metod real nəsil sxeminə əsaslanır və valideynlərin orta yaşı ilə uşaqlarının orta yaşı arasında fərqi müəyyən edir. Alim Y.S.Ulitski bu metodun aşağıdakı modifikasiyalarını ayırır: valideynlərlə bütün uşaqları arasında; valideynlərlə ortancıl uşaq arasında; valideynlərlə böyük, yaxud kiçik uşaq arasında; ata ilə nəslə davam etdirən oğulları arasında (kişi xətti); ata ilə ortancıl uşaq arasında (kişi xətti); ata ilə böyük, yaxud kiçik qızı arasında (qadın xətti). Təhlilin

konkret məqsədlərindən asılı olaraq, nəslin uzunluğu düz metod üzrə bu və ya digər hesablamanın nəticələri kişi və qadın xətləri üzrə mühüm dərəcədə fərqlənə bilər.

Demoqrafik təhlil praktikasında real nəsillərin demoqrafik tarixini bərpa etmək mürəkkəb olduğu üçün, dolayı metod daha geniş yayılmışdır və hipotetik (şərti) nəsil sxeminə əsaslanır. Nəslin uzunluğunun hesablanması dolayı metodunu 1920-ci ildə *stabil əhali* nəzəriyyəsini işləmiş A.Lotka təklif etmişdi. Stabil əhalinin modelinin vacib xüsusiyyəti təkrar istehsalın netto əmsalı R_0 , stabil əhalinin təbii artım əmsalı r və nəslin uzunluğu (T) arasında funksional asılılıqdır: $R_0 = e^{rt}$, burada e – natural loqarifmlərin oturacağıdır. Buradan nəslin uzunluğu bərabərdir:

$$T = \frac{\ln R_0}{r}.$$

Lotka göstərdiyi kimi, nəslin uzunluğu həmçinin hipotetik nəsildən olan anaların və onların uşaqlarının doğulması arasındakı intervalda yaşların orta sayına bərabərdir:

$$T = \frac{\int_0^w x l(x) f(x) dx}{\int_0^w l(x) f(x) dx}$$

burada $l(x)$ – x yaşında sağ qalanların sayı, $f(x)$ – yaş üzrə doğum funksiyasıdır. Stabil əhali modelində real əhalinin yaş strukturunun təsiri kənar edildiyi üçün, real və model əhalidə nəslin uzunluğu *əhalinin artım potensialı* kəmiyyəti qədər fərqlənir.

Nəslin uzunluğunu müəyyən etmək üçün başqa cəhdlər də edilmişdi. Belə ki, ingilis statistiki L.Konnor 1926-cı ildə nəslin uzunluğunu orta nikah yaşı üstəgəl orta atalıq yaşı kimi hesablamağı təklif etmişdi; son kəmiyyət orta ailədə uşaqların orta sayıdır. Ailədə uşaqların sayı və nəslin uzunluğu ilə əhalinin orta artım tempi arasındakı asılılıq aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$r = T \sqrt{\frac{B}{B_0}}$$

burada B və B_0 – cari və bazis dövrlərində ailədə uşaqların sayıdır.

NƏŞRİYYAT – 1) əsas fəaliyyət sahəsi müəllifə sifariş verilməklə və ya müəllifin sifarişi ilə nəşriyyat məhsullarının hazırlanması, istehsalı və yayımından ibarət olan ixtisaslaşmış fəaliyyət sahəsidir; 2) çap məhsullarının hazırlanması və buraxılmasını həyata keçirən müxtəlif *mülkiyyət* formalı müəssisələrdir. Öyrənilən nəşriyyat aşağıdakı növlərə bölünür: buraxılan *nəşriyyat məhsullarının* növləri üzrə - *kitab və broşuraları*

(kitabçaları) buraxan *kitab* nəşriyyatları; kitablarla (broşuralarla) yanaşı, jurnal buraxan *kitab-jurnal* nəşriyyatları; bütün məsələlər və bütün qrup oxucular üçün buraxılan ədəbiyyatın tərkibinə və təyinatına görə - *universal* nəşriyyatlar; müəyyən oxucu qrupu və ya müəyyən elm sahəsi üçün ədəbiyyat buraxan *ixtisaslaşdırılmış* nəşriyyatlar. *Statistik hesabatlarda* aşağıdakı *göstəricilər* öyrənilir: adların sayı, nüsxəsi, vərəq-şəkillərin çap sayı, vərəqlərdə həcmi və s.

NƏŞRİYYAT MƏHSULU – çap üsulundan və formasından asılı olmayaraq, nəşriyyatların (naşirlərin) sifarişi ilə istehlakçı üçün nəzərdə tutulan kitab, risalə, albom, plakat, buklet, açıqca, elektron nəşrlər və digər nəşriyyat məhsullarının məcmusudur.

NƏTİCƏLƏR (MALİYYƏ İLİNDƏ) – gəlirlər və xərclər arasındakı fərqdır. Maliyyə ilinə görə nəticələr, həmçinin ilin əvvəlinə və sonuna öz xüsusi kapitalının dəyişməsi kəmiyyətinə bərabərdir. Çox vaxt bu kəmiyyətin miqdarını ilkin təhlilsiz müəyyən etmək mümkün deyildir, xüsusən də əgər öz xüsusi kapitalının miqdarına birbaşa təsir göstərən əməliyyatlar nəticələrdə öz əksini tapmırsa.

NƏZARƏT – (I) – dövlət orqanlarının qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsi üzrə fəaliyyətinin formalarından biridir. Məhkəmə, konstitusiya nəzarəti və inzibati nəzarət növləri bir-birindən fərqləndirilir. Müəllif nəzarəti nəzarətin xüsusi formasıdır.

(II) - hüquqi vahidlər arasında qarşılıqlı asılılıqdır. Aşağıdakı hallarda bir hüquqi vahid digər hüquqi vahidə birbaşa və ya dolayısi ilə nəzarət etmək hüququna malikdir:

- a) şirkətin abunə üzrə buraxdığı səhmdar kapitalının böyük hissəsinə malikdir;
- b) müəssisənin buraxdığı səhmlər üzrə böyük səs çoxluğuna malikdir;
- c) müəssisənin idarə heyətinin, idarə heyətinin və ya işinə nəzarət orqanının üzvlərinin yarısından çoxunu təyin edə bilər.

NƏZARƏT MÜŞAHİDƏSİ – başa çatdırılmış müşahidənin yoxlanması məqsədi ilə aparılan statistik müşahidədir. Bu müşahidə, bir qayda olaraq, başdan-başa deyil, seçmə və ya monoqrafik olur.

NƏZƏRİ ELASTİKLİK ƏMSALI – digər amillərin təsirindən azad olmuş, hər bir ayrıca faktorun dəyişməsinə istehlakçıların reaksiyasının ölçüsüdür. Empirik elastiklik əmsalı hesablamalarının bütün sadəliyində və

interpretasiyasında (izahında) ciddi çatışmazlıqlara malikdir. Belə ki, bütün digər amillərin təsirindən təcrid edilir. Bu çatışmazlıq nəzəri adlanan Allen-Bouli elastiklik əmsalı düsturu ilə həll edilmişdir. O regressiyanın çoxamilli bərabərliyinə əsaslanır:

$$E_i = y' \frac{\bar{x}_i}{\bar{y}_x}$$

burada E_i - x_i amilindən tələbin elastiklik əmsalını; y' - birinci törəmə funksiyası (xətti regressiya üçün o regressiya əmsalına bərabərdir); $\bar{x}_i$ - i amilinin orta qiyməti; $\bar{y}_x$ nəticə əlamətinin bərabərləşdirilmiş qiymətinin orta qiymətdir (təcrübədə $\bar{y}_x \cong \bar{y}$ bərabərliyi hesablamayı sadələşdirir).

NİKAH (demoqrafiya statistikasında) – ər və arvadın hüquq və vəzifələrini ifadə edən kişi və qadının ailə qurmaq, nəsil davam etdirmək məqsədilə bağlanan könüllü və bərabərhüquqlu ittifaqdır. Çox vaxt bu ittifaq təsərrüfat-məişətə uyğun olur və ər-arvad eyni *ailənin* və *ya ev təsərrüfatının* tərkibinə daxil olurlar. Azərbaycan Respublikasında ədliyyə orqanları tərəfindən qeydə alınmış nikah, demoqrafik hadisənin cari uçotunun statistik müşahidə obyektini kimi xidmət edir. Ədliyyə orqanları tərəfindən nikahın bağlanması, nikahın pozulması, doğum və ölüm haqqında yazılan aktlar ilkin uçot sənədləri sayılır (*“Vətəndaşlıq vəziyyəti aktları”*na bax). Əhalinin siyahıyaalınmasında və xüsusi müayinələrdə nikah vəziyyəti, onun bağlanma və pozulma tarixlərinə dair suallara verilən cavablar sənəd tələb etmədən, sorğu edilir: uçot obyektini kimi, qeydiyyat faktından asılı olmayaraq, hər hansı bir davamlı ittifaq qəbul edilir. Yəni nikahlara dair müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatların müqayisəliliyi, qeydə alınmamış ittifaqların yayılmasından asılı olur.

NİKAH CƏDVƏLLƏRİ – bir sıra məcmuya mənsub olan insanların *nikah* bağlamaq vaxtlarını xarakterizə edən kəmiyyətlərin qaydaya salınmış ardıcılığıdır. Nikah cədvəlləri, əhalinin yaranmış yaş strukturundan asılı olmayaraq, yaranmış nikah prosesinin təsvirini verməyə, əhalinin müxtəlif qruplarında müqayisə aparmağa, proseslərin daxili qanunauyğunluqlarını təhlil etməyə və onun xarakterik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

İnsanların əvvəlki *nikah vəziyyətində* olmalarının və yalnız müəyyən bir nikah sıraları və ya bütün nikahlar və nikah vəziyyətlərinin ayrı-ayrı

kateqoriyalarının uçotu nikah cədvəllərinin ümumi və xüsusi cədvəllərə ayrılmasına əsas verir. Hər bir yaş səviyyəsinin nikahlarına vahid məcmu kimi baxılırsa və ya cütlərin müəyyən bir əlamətinə (xüsusiyyətinə) görə bir neçə məcmuya ayrılırsa, onda nikah cədvəlləri sadə və təbəqələşdirilmiş cədvəllərə bölünür; ancaq nikah və ya nikah və *ölüm* təsiri baxımından asılı olaraq – təmiz və kombinə edilmiş; *yaş intervalının* kəmiyyətindən asılı olaraq – tam (birillik) və qısa cədvəllərə bölünür.

NİKAH DAİRƏSİ – mümkün olan nikah partnyorlarının məcmusudur. Nikah dairəsi (cəmiyyəti) qanunvericilik və məənəvi-etik normalar sistemi ilə, həmçinin partnyorların sosial-iqtisadi vəziyyəti, onların şəxsi keyfiyyətlərinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Nikah dairəsini müəyyən edən ünsiyyət sisteminə fərdi şəxsiyyətlərarası əlaqələrdən başqa, həmçinin nikah cütlüyünün seçimi də daxil ola bilər. Monoqam nikah şəraitində nikah dairəsinə formal olaraq nikahda olan şəxslər daxil deyil. Lakin boşanma azad olduqda, ər-arvad cütlüyünün bəzi hissəsi həmin nikah vəziyyəti kateqoriyasından olan şəxslər arasında seçilir. Qanunla, yaxud adətlərlə nikahı qadağan edilmiş şəxslərə potensial nikah partnyoru kimi baxmaq olmaz. Bəzi cəmiyyətlərdə nikah dairəsi sosial, milli, dini maneələrlə məhdudlaşır; onların aradan qaldırılması nikah dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Nikah dairəsinin həddləri və tərkibinin dəyişməsinə həmin şəxsin yaşı çox təsir göstərir.

NİKAH ƏMSALLARI – nisbi kəmiyyətlərdir, nikah bağlamanın tezliyini əks etdirir; müəyyən dövr ərzində bağlanmış nikahların sayının, yaxud nikah bağlayan kişilərin (qadınların) sayının nikaha daxil ola bilən müvafiq əhali sayına, yaxud insanların məcmusuna nisbəti kimi hesablanır. Nikahların sayının, yaxud nikah edənlərin sayının hansı məcmu ilə müqayisə edilməsindən asılı olaraq, fərqləndirilir.

Ümumi nikah əmsalları – müəyyən ərazidə və müəyyən dövr üçün nikahların sayının bu ərazinin orta əhali sayına nisbətidir. Nikah əmsalları dinamikası nikaha müxtəlif amillərin, həmçinin əhalinin yaş strukturunun təsirini əks etdirir. Ümumi nikah əmsalları beynəlxalq müqayisələr üçün yararlı deyil, çünki əhalinin yaş strukturundan və nikahlıq vəziyyətindən (ölkələr üzrə nikahların bağlanma tezliyi eyni olduqda, nikah əmsalları xeyli fərqlənir – əhali tərkibində uşaqların payı çox olan ölkələrdə ümumi nikah əmsalları əhali tərkibində uşaqların payı kiçik olan ölkələrə nisbətən aşağı olur); nikahların

bağlanma və pozulma şərtlərini müəyyən edən qanunlardan; hər ölkədə statistik uçotun xüsusiyyətlərindən (statistika həmin ölkənin qanunvericiliyinə müvafiq bağlanmış nikahları uçota alır və adətlərə, yaxud dini qanunlar üzrə bağlanmış nikahları nəzərə almır, nəzərə alınmayan *faktiki nikahların* payı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir) asılıdır.

Uşaqların payında olan fərqlərin nikah əmsalları kəmiyyətinə təsirini aradan qaldırmaq üçün nikahların sayını bütün əhali ilə deyil, nikah qabiliyyətli yaşda olan əhali ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Bu, xüsusi nikah əmsalıdır:

$$k = \frac{B}{P_{16+}}$$

burada B – il ərzində nikahların ümumi sayı; P_{16+} – nikah qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayıdır. Bu göstəricinin sonrakı dəqiqləşdirilməsi: nikah qabiliyyətli yaşda olan əhalinin sayından nikah qabiliyyətli əhalinin ayrılmasıdır (kişi və qadınlar üçün ayrı-ayrı müəyyən edilir):

$$k = \frac{B}{P_{16+}^b}$$

burada B – il ərzində nikahların ümumi sayıdır; P_{16+}^b – subay, dul və boşananların sayı. Bu göstərici beynəlxalq müqayisələr üçün, həmçinin həmin ölkədə nikahın dəyişməsinin xarakteristikası üçün yararlıdır, lakin ölkələr üzrə nikah qabiliyyətli əhalinin yaş tərkibində olan fərqləri nəzərə almır.

Yaş nikah əmsalları – müəyyən yaşda nikah bağlamış şəxslərin sayının həmin yaşda nikah qabiliyyətli əhalinin sayına nisbətidir. Bütün nikahlıq vəziyyətində olan şəxslər üçün, həm də hər bir nikahlıq vəziyyəti üçün: subay, dul, boşananlar üçün hesablanı bilər. Bu növ əmsallar *nikah cədvəllərinin* hesablanması üçün əsasdır. Çox vaxt xüsusi yaş nikah əmsalları heç vaxt nikahda olmayanlar üçün (birinci nikahların yaş əmsalları) və dul və boşananlara ayırmadan nikahda olanlar üçün (təkrar nikahların yaş əmsalları) hesablanır. Əhalinin strukturu haqqında informasiya siyahıyaalmada əldə edildiyindən, bu əmsalların qurulması yalnız əhalinin siyahıyaalınmasına yaxın olan illər üçün mümkündür.

70-ci illərin sonunda nikahın təhlili üçün yaş nikah əmsallarından istifadə olunmağa başladı və müəyyən yaşda nikah saylarının (bütün və birinci) həmin yaşda əhalinin ümumi sayına nisbəti kimi hesablanırdı. Bütün sadalanmış yaş nikah əmsalları, adətən, hipotetik əhali üçün qurulur; real əhali üçün lazımi informasiya olmadığı üçün, bu göstərici daha az hesablanır.

Yekun nikah əmsalları – müəyyən nəsə aid olan insanların ömür boyu ölümün və nəslin sayını dəyişdirən başqa səbəblərin olmadığı şəraitdə bağlanan nikahların şərti orta sayıdır. Yaş nikah əmsallarının cəmi müəyyən cins üçün 16 yaşdan 69 yaşadək hesablanır. 70 yaşdan sonra bağlanan nikahlar əvvəlki yaş qrupuna aid edilir. Yekun nikah əmsalları 1 nəfər hesabında müəyyən edilir. O, hamısı üçün ümumi əmsal kimi, həm də birinci, ikinci, yaxud bütün təkrar nikahlar üçün ayrıca hesablanı bilər. Real nəsil üçün yekun nikah əmsalları verilmiş nəsildə nikahların bağlanması tezliyini ümumən xarakterizə edir. Onun kəmiyyətinə həm nikahsızlığın, həm də təkrar nikahların yayılması təsir edir; nikaha daxil olma yaşı onun kəmiyyətində özünü göstərmir. Nikahın təhlili zamanı yekun əmsal “nikaha daxil olmanın orta yaşı” göstəricisi ilə yaxşı uyğunlaşır. Sonuncu göstərici yekun əmsal əsasında mütləq rəqəmlərə nisbətən daha dəqiq müəyyən edilir, çünki əhalinin yaş strukturunun təsiri kənar edilir. Birinci nikahların yekun əmsalı birinci nikaha daxil olan nəslin payını xarakterizə edir. Onun birədək tamamlanması nikahsızlıq səviyyəsini göstərir. Təkrar nikahların yekun əmsalı həmin nəsildə təkrar nikahların yayılma tezliyini xarakterizə edir. Hipotetik əhali üçün yekun əmsal həmin təqvim dövründə nikahların bağlanması tezliyini xarakterizə edir. Onun kəmiyyətinə *nikah səviyyəsindən* başqa, nikah bağlayanların yaş strukturu və real əhalinin *nikah təqvim*i təsir göstərir. Bu amillərin hipotetik əhalinin yekun nikah əmsallarına təsiri ona gətirib çıxarır ki, birinci nikahların yekun əmsalı təklidən yuxarı olur (əgər həmin anda nikahlar artmış, yaxud cavan yaşlı tərəf irəliləmiş olarsa). Hipotetik nəsil üçün birinci nikahların yekun əmsallarının çox aşağı səviyyəsi nikahın azalmasından xəbər verir. Bu proseslərin təhlili real və hipotetik nəsillərin xarakteristikalarına kompleks yanaşıldıqda mümkündür.

NİKAH İNDEKSİ (HOMOQAMİYA VƏ QETERQAMİYA İNDEKSLƏRİ, CƏZB ETMƏ VƏ İTƏLƏMƏ İNDEKSLƏRİ) – həyat yoldaşının seçilməsində bu və ya digər əlamətlərinə görə partnyorların üstünlük dərəcəsinin ölçülməsi üçün tətbiq edilən demoqrafik göstəricilərdir.

NİKAH İNDEKSLƏRİ – kişi və qadın qrupları üzrə nikah partnyorlarının hər hansı bir əlamətə (məsələn, yaşa, milliyyətə, təhsil səviyyəsinə, gəlirin məbləğinə və s.) görə üstünlük səviyyəsini ölçmək üçün tətbiq olunan demoqrafik göstəricidir. Nikah indekslərinin hesablanması əsasında, yaranan nikah

cütlüyündə ər-arvadin xarakterlərinin faktiki uyğunlaşma tezliklərinin (məsələn, müəyyən millətdən olan bəy və gəlinin bir-birinə uyğunlaşması) nikah cütlüyünün təmiz təsadüfi seçilməsi zamanı nəzəri cəhətdən mümkün olan tezliklə müqayisəsi durur.

İlk dəfə nikah indeksləri fransız demoqrafı J.Bertilyon tərəfindən (1882) təklif olunmuşdur. Statistik informasiyanın müxtəlif mənbələrindən istifadə edən bir neçə nikah indeksləri sistemi mövcuddur. Nikahın üstünlüyü olan halda qomoqamiya dərəcəsi (cazibə) bu sistemdə ayrıca kişilər və qadınlar üçün nikahların cari uçotu məlumatları ilə aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$S' = \frac{AT - CL}{L(T - C)}; \quad S'' = \frac{AT - CL}{C(T - L)},$$

burada S' və S'' – kişi və qadın üçün müvafiq qomoqamiya indeksləri; L və C – verilən əlamətin baxılan kəmiyyətinə malik nikah bağlayan kişi və qadının sayı (məsələn, verilən təhsil səviyyəsi); A – onlar arasında nikahların sayı; T – nikahların ümumi sayıdır. Hər iki cins üçün qomoqamiya indeksi, adətən, kişi və qadın üçün indekslərin orta həndəsi kəmiyyətləri kimi, aşağıdakı düstur üzrə tanınır:

$$S = \sqrt{S' \cdot S''} = \frac{AT - CL}{\sqrt{CL(T - C)(T - L)}}$$

Homoqamiya indeksi +1-dən 0-dək, yəni maksimum üstünlük dərəcəsindən partnyorun verilən xarakteristikasına tam laqeydliyədək dəyişə bilər.

Nikah cütlüyü seçilən zaman həmin qrupdan ($AT - CL < 0$) olan partnyorlarla nikaha mənfə münasibət müşahidə olunursa, onda hər iki cins üçün (a) geteroqamiya indeksi (uzaqlaşma) hesablanır:

$$a = \frac{AT - CL}{CL} = \frac{AT}{CL} - 1$$

Geteroqamiya indeksi 0-dan 1-dək, yəni tam etinasızlıqdan maksimum geteroqamiyayadək, yaxud həmin qrupdan olan partnyorların maksimum uzaqlaşmasınadək dəyişə bilər. Nikah indeksləri nikah partnyorlarının üstünlük dərəcəsini yalnız əlamətlərdən birinin təsiri ilə eyni vaxtda nəzərə almağa imkan verir. Bu zaman qomoqamiya və geteroqamiya indeksləri şkalaları öz aralarında müqayisə edilməzdir və hər bir indeksin hesablanması nəticələri yalnız kəmiyyətə eyni məcmular üçün müqayisəlidir. Nikah indekslərinin qurulması zamanı qəbul edilən həmin qrupun potensial nikah partnyorları arasında kontaktların bərabər ehtimalı haqqında fərziyyə yalnız kiçik məskun yerlərində nikah kontingentləri üçün həqiqətə yaxındır. Buna görə də, nikah indekslərinin məzmunlu interpretasiyası

zamanı onların hesablama nəticələrindən istifadə edildikdə, ehtiyatlı olmaq lazım gəlir.

NİKAH KOQORTASI – eyni dövrdə, adətən bir il, yaxud beş il ərzində nikah bağlamış şəxslərin məcmusudur. Nikah koqortası təhlili əsasən nikahda doğumun və nikahın pozulması (boşanma, dul qalma) prosesinin təsvirində və təhlilində tətbiq olunur. Nikah koqortasının bu və ya digər demoqrafik hadisənin baş verməsi tezliyinə nikah bağlandıqdan sonra keçən intervaldan asılı olaraq baxılır.

NİKAH SƏVİYYƏSİ – əhali arasında nikahın yayılma dərəcəsidir. Nikahda ömür uzunluğunun real, yaxud hipotetik nəşildə ümumi ömür uzunluğuna nisbəti ilə ölçülür. Bu nisbətin qiymətləndirilməsi üsulları müxtəlifdir. Ümumi ömür uzunluğu *ölüm cədvəlləri* üzrə alınır. Nikahda yaşamağın dəqiq illərinin sayını stabil əhalidə nikahda olan son payını bilməklə hesablamaq olar; bu məlumatları nadir hallarda almaq mümkün olduğu üçün, adətən dolayı yolla qiymətləndirmə həyata keçirilir – ölüm cədvəllərində real əhalinin hər yaşında nikahda olanların payını stasionar əhalinin müvafiq yaş saylarının üstünə qoymaqla. Bu zaman nəzərdə tutulur ki, hər yaşda stasionar əhalinin nikah strukturu həmin dövrün real əhalisinin nikah strukturuna müvafiqdir. Sonra hər yaşdakı nikahda olanların sayını nəslin ilk (çıxış) sayına bölməklə, stasionar əhalidə bir insana düşən nikah həyatı illərinin orta sayı alınır. Əhalinin nikah strukturunda görünən dəyişikliklərin və sıçrayışların olmadığı şəraitdə belə qiymətləndirmə məqbuldur. Lakin nikah strukturu müharibə nəticələrinin güclü təsiri altında olduqda, onlar nikah səviyyəsi haqda düzgün təsəvvür yaratmır. Əhali sayında cinslər arasında nisbət uyğunsuzluğu və son yüz ildə kişi və qadınların ömür uzunluğunun qeyri-bərabər artması nəticəsində kişilərin nikah səviyyəsi bir qədər artmış, qadınların nikah səviyyəsi isə aşağı düşmüşdür.

Nikah səviyyəsi nikahsızlığın yayılmasından, birinci nikaha daxil olmadan dul qalmaq və boşanmaq nəticəsində nikahları pozulanların təkrar nikahlarla kompensasiya olmasının dolğunluğu və müddətlərindən asılıdır.

Əhalinin təkrar istehsalının təhlilində reproduktiv yaşda olan qadınların nikah səviyyəsinin böyük əhəmiyyəti var. Bu göstərici nikahda yaşamış illərin sayının reproduktiv yaşda ömrün illərindəki ümumi sayında payı kimi hesablanır. Nikahın doğuma təsiri nöqtəyi-nəzərindən, nikah səviyyəsi xüsusi indekslə də qiymətləndirilə bilər:

$$I = \frac{\sum_{15}^{49} W_x^M \cdot f_x}{\sum_{15}^{49} f_x} \cdot 100$$

burada W_x^M – stabil (və ya real) əhalidə x -yaşda nikahda olan qadınların payı; f_x – x -yaşda olan qadınlar üçün nikahda doğum əmsalıdır.

NİKAH TƏQVİMİ – real nəsillərdə yaş üzrə nikaha daxil olanların bölgüsüdür. Bu termin hipotetik nəslin nikah göstəricilərində real nəsillərdə *nikaha daxil olma yaşının* dəyişməsinin təsiri altında irəliləmələrin təhlilində tətbiq olunur.

NİKAH VƏZİYYƏTİ – şəxsin nikah institutuna qarşı olan vəziyyəti ölkənin ənənələri və hüquqi normaları ilə müəyyən edilir. Nikahın növləri və formalarından asılı olmayaraq, nikahda olanlar və nikahda olmayanlar fərqləndirilir. Monoqam nikahın olduğu şəraitdə nikahda olmayanlar heç vaxt nikahda olmayanlara, dul qalanlara və boşananlara ayrılırlar. Sadalanan nikah vəziyyəti kateqoriyaları əsas sayılır və statistik məlumatların işləmələrində ayrıca seçilir. Nikah, boşanma, dul qalma zamanı şəxsin nikah vəziyyətinin bir kateqoriyadan digərinə keçməsi baş verir. Bu keçidlərin məcmusu əhalinin nikah strukturunun təkrar istehsalı prosesidir və demoqrafiyada buna “əhalinin təkrar istehsalı” kimi baxılır.

Nikah vəziyyətinin sadalanan kateqoriyalardan başqa, bəzi ölkələrin statistikasında nikahda olanlar nikahın növündən və formalarından asılı olaraq bölünür. Belə ki, konsensual (hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməmiş) nikah və qanuni nikah fərqləndirilir. Bəzi hallarda ayrı yaşayan ər-arvad, həmçinin birinci və ikinci nikahda olanlar da seçilir. Nikah vəziyyətinin kateqoriyaları üzrə əhalinin bölüşdürülməsinin uçota alınması *nikahlığın, nikahın pozulması, ailənin formalaşması və inkişafı, həmçinin doğum və ölüm* proseslərinin öyrənilməsi üçün zəruridir. Əhalinin siyahıyaalınması zamanı şəxsin nikah vəziyyətini adətən şəxsin özü müəyyən edir. Bu prinsip (yəni sorğuya cavab verənlərin sözlərinə görə) üzrə nikah vəziyyəti müəyyən edilir və bu, sənəddə yazılanlarla üst-üstə düşmür. Nəticədə, müxtəlif mənbələrdən götürülən məlumatların natamam müqayisəsinə gətirib çıxarır.

NİKAH YAŞI – minimum nikah yaşıdır, bu yaşdan başlayaraq, qanun və ya adət nikaha daxil olmağa yol verir. Bir çox ölkələrdə nikah yaşı qanunvericiliklə yetkinlik yaşına çatmaq yaşı, nikah bağlayanların psixoloji və sosial yetkinliyi,

həmçinin həmin ölkənin adət-ənənələri və s. nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında Ailə Məcəlləsinə görə, nikah yaşı kişilər üçün 18, qadınlar üçün 17 yaş müəyyən olunmuşdur.

Bir çox ölkələrin qanunlarına görə, nikah yaşı yerli hakimiyyət orqanları, məhkəmə, yaxud qəyyumluq orqanları tərəfindən 1–2 yaş aşağı salına bilər. Üzrlü səbəblər olduqda, nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər. Müəyyən olunmuş qaydada nikah yaşı azaldılmış şəxslər nikah bağladığı vaxtdan hüquqi səlahiyyətli olurlar. Yetkinlik yaşına çatmamış və nikah yaşı azaldılmamış şəxs tərəfindən bağlanmış nikah, onun maraqları bunu tələb etdiyi halda, qeyri-qanuni hesab oluna bilər.

BMT-nin Baş Assambleyası 7 noyabr 1962-ci ildə nikah bağlamağa razılıq, nikah yaşı və nikahın qeydə alınması haqqında xüsusi Konvensiya qəbul etmişdir. Konvensiyada BMT üzvü olan dövlətləri qanunvericilik qaydasında minimum nikah yaşını müəyyən etməyə məcbur edən müddəalar var. BMT-nin Baş Assambleyası 3 noyabr 1965-ci ildə BMT üzvü olan dövlətlərdə minimum nikah yaşını 15 ildən aşağı olmayan yaşda müəyyən edən qanunvericilik aktlarının nəşri haqqında tövsiyə qəbul etmişdir. Daha erkən yaşda isə nikah bağlamaq yalnız səlahiyyətli orqanların razılığı əsasında mümkündür.

NİKAHA DAXİL OLMA YAŞI – *nikahın* əsas xarakteristikalarından biridir. Fərdin doğulma tarixi ilə nikahın bağlandığı tarixin arasında vaxt intervalı kimi ölçülür (adətən, bütöv illərdə). Nikaha daxil olma yaşı haqda informasiya həm *əhalinin siyahıyaalınması* və *əhalinin müşahidəsi* zamanı, həm də demoqrafik hadisələrin cari uçot məlumatları üzrə alına bilər. Birinci halda - siyahıyaalma (müşahidə) anına bütün nikahda olanlar, yaxud əvvəllər nikahda olmuş və bu ana kimi sağ qalanlar üçün alınır və nikaha daxil olma yaşı hər nəsildə bütün yaşayan insanlar üçün müəyyən edilə bilər. İkinci halda - cari qaydada hər nəsil üçün yalnız həmin ildə bağlanmış nikahlar qeydə alınır və nəsil üzrə nikaha daxil olma yaşını qiymətləndirmək üçün bir sıra illərin məlumatları lazım gəlir. Bundan əlavə, cari qaydada nikahın hüquqi rəsmiləşməsi tarixi, əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı isə çox vaxt ər-arvad həyatının faktiki başlanğıc tarixi göstərilir və yazı sorğu aparılanın sözlərinə əsasən aparıldığına görə, cavablarda adət və ənənələrdə təsbit olunmuş mövcud nikah anlayışı əks oluna

bilər ki, bu da məlumatların şərhı zamanı nəzərə alınmalıdır.

Nikahın bağlanma tarixi fərdlər üçün nəzərə alındığına görə, demoqrafik təhlildə nikaha daxil olma yaşı həmişə insanlar məcmusu üçün baxılır və bu göstərici onların bölüşdürülməsi, yaxud bu bölgünün ümumiləşdirilmiş xarakteristikası kimi – orta nikaha daxil olma yaşı kimi çıxış edir. Hesablamalar birinci və təkrar nikahlar üçün ayrıca aparılır. Orta nikaha daxil olma yaşı həmin ildə nikaha daxil olanların yaşlar üzrə bölüşdürülməsi əsasında, real və hipotetik nəslin nikah cədvəlləri üzrə, əhalinin siyahıyaalma məlumatları üzrə hesablana bilər. Nikaha daxil olma yaşı üzrə bölüşdürmə və orta nikaha daxil olma yaşı ən geniş yayılmış göstəricilərdir. Nikaha daxil olanların orta yaşı bu halda orta hesabi kəmiyyət kimi hesablanır və nəzərdə tutulur ki, x -yaşında nikaha daxil olanın hər biri üçün bu hadisə x -dən $x+1$ ilədək yaş intervalının ortasına düşür:

$$\bar{x} = \frac{\sum (x + 0,5) B_x}{\sum B_x}$$

burada x – fərdin nikaha daxil olma yaşı, B_x – x -yaşında nikaha daxil olanların sayıdır. Daha 2 növ orta kəmiyyət hesablanır – median və modal. **Median** (M_e) aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$M_e = j + n \frac{0,5 \sum m - \sum_{j-1} m}{m_j}$$

burada j – yaş intervalının aşağı həddini, bütün nikaha daxil olanların sayının yarisını (medianı) göstərir, n – bu intervalın kəmiyyəti (illərlə), $\sum m$ – bütün nikaha daxil olanların sayı, $\sum_{j-1} m$ –

median yaşınadək bütün yaşlarda nikaha daxil olanların sayı, m_j – median intervalında nikaha daxil olanların sayıdır.

Modal nikaha daxil olma yaşı (M_0) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_0 = j + n \frac{m_j - m_{j-1}}{(m_j - m_{j-1}) + (m_j - m_{j+1})}$$

burada j – yaşın modal intervalının aşağı həddi, n – bu intervalın kəmiyyəti, illərlə, m_j – modal intervalda nikaha daxil olanların sayı; m_{j-1} – m modalda əvvəl intervalda nikaha daxil olanların sayı, m_{j+1} – modalda sonra gələn intervalda nikaha daxil olanların sayıdır.

Müxtəlif növ orta kəmiyyətlərin tətbiqi ilə yanaşı, nikaha daxil olma yaşının təmərküzləşməsi xarakteristikasından istifadə olunur: ən çox birinci (Q_1) və üçüncü (Q_3) kvartillər hesablanır. Onlar həmin nəsilədən (real və hipotetik) nə vaxtsa nikaha daxil olan şəxslərin sayından, müvafiq

olaraq, 25% və 75% nikaha daxil olanların yaşını müəyyən edir.

Bu göstəricilər ərazi üzrə müqayisə və uzun müddət ərzində nikah dinamikasının təhlili üçün yararlı deyil. Bu məqsədlər üçün *nikah cədvəlləri* əsasında hesablanmış və yaş strukturundan asılı olmayaraq, real, yaxud hipotetik nəsilərdə nikah bağlama prosesini xarakterizə edən analogi göstəricilər tətbiq olunur.

Demoqrafiyada əhalinin siyahıyaalınması məlumatları üzrə ingilis demoqrafı C.Xacnal tərəfindən təklif olunmuş birinci nikaha daxil olmanın orta yaşının təxmini hesablama metodu geniş tətbiq olunur. Hesablama adlanan orta yaş (SMAM – Singulate Mean Age at Marriage) düsturu üzrə hesablanır:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{15-19}^{45-49} W_x \cdot 5 + 1500 - \frac{(W_{45-49} + W_{50-54}) 50}{2}}{100 - \frac{W_{45-49} + W_{50-54}}{2}}$$

burada W_x , W_{45-49} , W_{50-54} – x -yaşda nikaha daxil olan şəxslərin payıdır, müvafiq olaraq 45–49 və 50–54 yaş qruplarında.

Nikaha daxil olmada kişi və qadınların yaşları geniş şəkildə dəyişir: elə nikahlara rast gəlmək olur ki, ər arvadından çox yaşlı və ya əksinə, arvad kişidən yaşca böyük olur. Lakin bəy və gəlinin yaşlarında uyğunsuzluq kiçikdir, orta hesabla kişi 2–3 yaş böyük olur. Doğumun enib-qalxması, miqrasiya və keçmişdə baş verən digər hadisələr nəticəsində cins-yaş strukturundakı güclü deformasiyalar zamanı bəy və gəlinlərin bəzi nəsilələr üçün konyunkturasi pisləşir və azsaylı nəsilərdə nikah partnyorlarının çatışmaması daha gənc və daha yaşlı nəsilələr hesabına əvəz olunur. Xüsusi müşahidələrdən alınan “İdeal” adlanan nikaha daxil olma yaşı nikaha dair sosial-psixoloji göstərişi birtərəfli xarakterizə edir. “İdeal” nikaha daxil olma yaşının kəmiyyəti haqda məlumatların azlığı və onun real kəmiyyətdən kənarlaşması göstərir ki, cavan yaşda nikahlar üstünlük təşkil edən ölkələrdə “ideal” nikaha daxil olma yaşı real yaşdan yüksəkdir, nisbətən gecikmiş nikahlar üstün olan ölkələrdə isə realdan aşağıdır. Təhsil səviyyəsi aşağı olan qadınlar arasında “ideal” nikaha daxil olma yaşı realdan yüksəkdir, təhsil səviyyəsi yüksək olduğu halda isə real yaşdan az fərqlənir. Üzrlü səbəblər olduqda, nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşını 1 ildən çox olmayaraq azalda bilər.

NİKAHDAN ƏVVƏL DÖLLƏNMƏ – qadının nikahdan əvvəl uşağa qalmasıdır. Nikah

qeydə alındıqdan sonra 9 aydan tez uşaq doğulmasının bütün halları statistikada nikahdan əvvəl döllənməyə aid edilir. Yəni, yalnız *hüquqi nikahlar* nəzərə alınır və bu zaman vaxtından əvvəl doğuşlar ayrılır. Nikahdan əvvəl döllənmənin yayılma dərəcəsi sosial-mədəni xüsusiyyətlərdən asılıdır və buna görə də dünya ölkələri, müxtəlif xalqlar və əhalinin müxtəlif qrupları üzrə fərqlənir. Seksual əxlaqın liberallaşması ilə nikahdan əvvəl döllənmə nəticəsində doğuşların payı artır, xüsusilə də kontrasepsiya mədəniyyəti yüksək olmadıqda. Nikahdan əvvəl döllənmə çox vaxt nikaha girməni stimullaşdırır. Deməli, ərdə olmayan qadınlar tərəfindən döllənmiş uşaqların bir hissəsi nikah dövründə doğulur. Lakin hesab edilir ki, bu nikahlar daha çox boşanmaya məruz qalır.

NİKAHDAN KƏNAR DOĞUŞ – *nikahdan kənar doğuşlarla* nəticələnən doğuşun bir hissəsidir. Doğuşların ümumi sayında nikahdan kənar doğuşların payı ilə, nikahdan kənar doğuş əmsalı ("*Doğum əmsalları*"na bax), yaxud indekslərlə ("*Demoqrafik indekslər*"ə bax) ölçülür. Əgər nikahdan kənar doğuş haqqında məlumatlar müxtəlif mənbələrdən alınarsa, onda nikahda, yaxud nikahdan kənar doğuş anlayışlarının traktovkası nöqteyi-nəzərindən, onların tutuşdurula bilməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Xüsusən doğuşların cari uçotu zamanı ananın nikahda olmasının hüquqi traktovkası (göstəricinin surəti üçün informasiya) adətən *əhalinin siyahıyaalınmasındakı* traktovkası ilə (göstəricilərin məxrəci üçün informasiya) üst-üstə gəlmir. Bu isə nikahdan kənar doğuş əmsallarının onun intensivliyinə tam uyğun gəlmədiyini göstərir.

Nikahdan kənar doğuş səviyyəsi əhalinin *matrimonial* və *reproduktiv davranışından* asılıdır. Eyni zamanda, ona ölkənin qanunları və milli statistika praktikası təsir göstərir. Bir qayda olaraq, nikahdan kənar doğuş səviyyəsi nikahdakı doğumdan xeyli aşağıdır.

NİKAHIN BRUTTO-MƏHSULDARLIĞI (SƏMƏRƏLİLİYİ) – *nikahlı* doğuşların orta sayıdır, *reproduktiv dövrün* sonunadək nikahın dayandırılması mümkünliyünü uçota almadan hesablanır ("*Nikahın məhsuldarlığı*"na bax).

NİKAHIN DAVAMIYYƏTİ – *nikahın* bağlanması anından bu və ya digər demoqrafik hadisənin (nikahın cari davamiyyəti) müşahidəsi, yaxud başlanması anınadək, yaxud nikahın dayandırılması (son nikahın *davamiyyəti*) anınadək davamını xarakterizə edən kəmiyyətdir. Adətən, il ilə (nadir aylarla) real və ya hipotetik

nikah koqortası üçün orta nikahın davamiyyəti kimi ölçülür.

Hüquqi və faktiki nikahın davamiyyəti fərqlənir, onlardan birincisi hüquqi nikahın, ikincisi – faktiki nikahın xarakteristikasıdır (nikahın qeydə alınmasınadək nikahlıq həyatının dövrü daxil ola bilər). Nikahın pozulması zamanı faktiki nikahın davamiyyəti, bir qayda olaraq, hüquqi nikahdan az olur, çünki nikahın faktiki pozulması onun hüquqi rəsmiləşdirilməsindən qabaq olur. *Konsensual nikaha* (hüquqi rəsmiləşdirilməyən) yalnız faktiki nikahın davamiyyəti xasdır. Hər hansı bir şəxsin bütün nikahlarının müddəti cəmdə onun nikahda olan ümumi müddətini təşkil edir.

Demoqrafiyanı faktiki nikahın davamiyyəti maraqlandırır. Lakin nikahlıq həyatının faktiki başlanmasını təyin etmək çətin olduğu üçün, adətən, hüquqi nikahın davamiyyətinə baxılır. Nikahın davamiyyəti haqda informasiya mənbələri əhalinin siyahıyaalınması və xüsusi müşahidələr, həmçinin demoqrafik hadisələrin cari uçotu materiallarıdır.

Bu mənbələrin məlumatlarına əsasən, nikahın davamiyyəti siyahıyaalma, yaxud qeydiyyat zamanı nəzərə alınan nikahın bağlama tarixi və siyahıyaalma (müşahidə) tarixi arasında fərq kimi hesablanır. Nikahın davamiyyəti həmçinin nikahın dayandırılması cədvəlləri, dullaşma cədvəlləri və boşanma cədvəlləri əsasında hesablanı bilər. Son nikahın davamiyyəti kəmiyyətinin dəyişməsi ər-arvadın yaş fərqiindən asılıdır. Çünki bu fərq artdıqca ər-arvadın birinin ölümü, yaxud boşanma nəticəsində nikahın dayandırılması ehtimalı artır. Birinci nikahların orta son müddəti təkrar nikahlara nisbətən çoxdur. Boşanma nəticəsində dayandırılan nikahlar üçün o, ər-arvadın birinin ölümü ilə dayandırılan nikahlara nisbətən azdır. Son nikahın davamiyyəti nikahın dayandırılmasını və onun əhalinin təkrar istehsalı üçün əhəmiyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir.

Demoqrafik tarixin xeyli dövrü ərzində orta son nikahın davamiyyəti kəmiyyəti demək olar ki, sabit olmuş, demoqrafik inqilabın gedişində isə orta ömür uzunluğunun artması ilə xeyli artmışdır. Lakin boşanmaların artması bu göstəricinin azalmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə, müasir şəraitdə nikahın davamiyyəti göstəricisi təqribən 100-150 il əvvəl olduğu səviyyədədir.

NİKAHIN MƏHSULDARLIĞI – ər-arvad cütlüyündə *doğumların* tamamlanmış sayı əsasında doğumu xarakterizə edən göstəricidir; nikah *koqortasında* (real və hipotetik) bir nikaha düşən doğulan uşaqların orta sayı kimi hesablanır. Nikahın məhsuldarlığı doğum göstəricilərindən çıxış edərək müəyyən edilir, göstəricilər *nikahın*

müddət şkalası üzrə həm onun dayandırılması uçota alınmaqla – *nikahın brutto-məhsuldarlığı*, həm də bu amil nəzərə alınmaqla – *nikahın netto-məhsuldarlığı* kimi hesablanır.

$$\text{Brutto N.m.: } F = \int_0^{\omega} F(z) \cdot dz$$

burada $F(z)$ – z -uzunluğunda olan nikahlarda uşaq doğuşunun tezliyidir.

$$\text{Netto N.m.: } F_0 = \int F(z) \cdot P(z) \cdot dz$$

burada $P(z)$ – z -uzunluğundakı nikahın saxlanması ehtimalıdır.

Nikahın məhsuldarlığı həm koqortanın bütün nikahları üçün, həm də onların hər hansı bir hissəsi üçün hesablanı bilər. Məsələn, qadının, yaxud kişinin nikah bağladığı zaman yaşından, həmçinin ər-arvadın yaşlarının kombinasiyasından asılı olaraq. Nikahın məhsuldarlığı birinci və təkrar nikahlar üçün ayrıca hesablanı bilər. Real nikah koqortası üçün nikahın məhsuldarlığı həm cari müşahidə metodu ilə, həm də retrospektiv sorğu yolu ilə *anamnestik metodla* müəyyən edilir. Lakin sonuncu halda müşahidə anınadək ölənlər (yaxud getmişlər) hesaba düşür. Bu da nəticəni təhrif edə bilər, əgər ölüm (yaxud miqrasiya) doğumla korrelyasion bağlıdırsa. Netto nikahın məhsuldarlığına ölüm və boşanma səviyyələri mühüm təsir göstərir.

Nikahın məhsuldarlığının qiyməti erkən nikahlarda uşaq doğuşuna ailədaxili məhdudlaşdırma olmadıqda və sonsuzluq səviyyəsi aşağı olduqda, bir nikaha 11-12 doğum, gecikmiş nikahlar üçün isə çox aşağı kəmiyyətlərədək düşür.

Nikahın məhsuldarlığı – ərdə olan qadınlar üçün hesablanmış *doğum cədvəllərinin* yekun göstəricilərindən biridir; doğumun təhlili zamanı geniş tətbiq olunur, lakin onun hesablanma metodikasına həmişə ciddi riayət olunur.

NİKAHIN MƏHSULDARLIQ DÖVRÜ – nikah bağlandığı vaxtla sonuncu doğuş arasında olan intervaldır. Doğum olmadıqda (infertil nikah) nikahın məhsuldarlıq dövrü sıfıra bərabər sayılır. Real *nikah koqortası* üçün nikahın məhsuldarlıq dövrü son uşağın doğulması anına olan nikahın orta müddətinə bərabərdir (“*Nikahın məhsuldarlığı*”na bax).

NİKAHIN NETTO-MƏHSULDARLIĞI – bir nikaha reproduktiv dövrün sonunadək düşən nikah doğumlarının nikahın pozulması nəzərə alınmaqla hesablanmış orta sayıdır.

NİKAHIN POZULMASI - ər-arvaddan birinin *ölməsinin* (*dul qalması*) və ya nikah birliyinin dağılmasının nəticəsidir. Hüquqi nikah üçün nikahın pozulması, nikahın qüvvədən düşməsi təsdiq olunduqdan sonra baş verir. Demografiya statistikasında nikahın pozulmasını xarakterizə edən göstəricilər sistemi mövcuddur.

NİKAHIN POZULMASI (BOŞANMA) – ər-arvadın arzusu ilə, ölkənin qanunları və ya adətlərinə uyğun olaraq, *nikahın dayandırılmasıdır*. Azərbaycan Respublikasında nikahın pozulması qaydası Ailə Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Nikahın pozulması ər-arvaddan biri və ya hər ikisi tərəfindən verilən ərizə üzrə ədliyyə orqanlarında məhkəmə qaydasında həyata keçirilir. Nikahın pozulması haqqında məlumatlar *vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının* qeydiyyatı kitabında qeydiyyatdan keçirildikdən sonra pozulmuş sayılır. Nikahın pozulması haqqında akt tərtib edilir ki, bu da hüquqi sənəd və eyni zamanda statistik uçotun ilkin sənədi sayılır (“*Vətəndaşlıq vəziyyəti aktları*”na bax).

NİKAHIN POZULMASI CƏDVƏLLƏRİ – ər-arvadın ölümü, yaxud boşanma nəticəsində nikahların hər hansı məcmusunda vaxt keçdikcə onların pozulmasını xarakterizə edən kəmiyyətlərin nizamlanmış ardıcılığıdır. Nikahın pozulması prosesini qarşılıqlı əlaqədə olan göstəricilər sistemi növündə göstərən bu prosesin rəqəmli modelidir. Nikah koqortasının strukturundan və konkret əhalinin digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, bu cədvəllərin əsas təyinatı nikahın pozulması prosesinin və *boşanma* və *dul qalmanın* müqayisəli təhlilidir. Onlar həmçinin əhalinin nikah və ailə strukturunun proqnozu üçün də tətbiq oluna bilər. Nikahın pozulması cədvəlləri birinci nikahlar üçün çıxma *demoqrafik cədvəldir*; koqortanın onun üzvləri tərəfindən təkrar nikah bağlanması nəticəsində dolması nəzərə alınmır. Cədvəllər adətən nikahın müddəti şkalası üzrə qurulur. Demoqrafik cədvəlin kökü müəyyən yaşda olan nikah bağlamış kişi və qadınların sayıdır. Nikah bağlayanların yaşlarının müxtəlif olması mümkün olduğundan, nikahın pozulması cədvəlləri fərqlənir: *ümumi* – nikah bağlayanların bütün yaşları üçün və *xüsusi* cədvəllər sistemi – müxtəlif nikaha daxil olma yaşları üçün. Birinci halda nəzərdə tutulur ki, bütün bəy və gəlinlərin yaşları çox vaxt eynidir, onlar müvafiq nikaha daxil olan kişi və qadınların orta yaşına yaxındır; ikinci halda cədvəllər yaş qrupları və bəy və gəlinlər üçün bu qruplarda yaş şkalasına görə ən geniş yayılmış birləşmələr üzrə qurulur. Adətən

nikah müddətinin intervalı 1 il olan tam cədvəllər qurulur.

Nikahın pozulması cədvəllərinin çıxış göstəriciləri – ərin öldüyünə görə (q_y^m) nikahın y -ildə pozulmasının müstəqil ehtimalları; arvadın ölməsinə görə (q_y^f) və boşanmaya görə (q_y^d). Bu səbəblərin heç olmasa birinin nəticəsində nikahın pozulmasının ümumi ehtimalı:

$$q_y = 1 - (1 - q_y^m)(1 - q_y^f)(1 - q_y^d).$$

Əsas funksiyaları aşağıdakılardır: nikahın verilmiş ilində ərin ölmək ehtimalı; nikahın verilmiş ilində arvadın ölmək ehtimalı; nikahın verilmiş ilində boşanma ehtimalı; nikahın verilmiş ilində nikahın pozulmasının ümumi ehtimalı; nikahın verilmiş ilində qalmaqda olan nikahların sayı $U_{y+1} = U_y(1 - q_y)$; verilmiş nikah ilində pozulmuş nikahların ümumi sayı $d_y = U_{y+1} - U_y$; nikahın verilmiş ilində pozulmuş nikahların sayı aşağıdakılara görə: ərin

ölməsinə $d_y^m = d_y \frac{q_y^m}{q_y}$; arvadın ölməsinə

$d_y^f = d_y \frac{q_y^f}{q_y}$; boşanmaya $d_y^d = d_y \frac{q_y^d}{q_y}$; nikahın

gözlənilən müddəti:

$$e_0^u = \left(0,5 \sum_{y=0}^{\omega-1} d_y + \sum_{y=0}^{\omega-1} d_y \cdot y \right) : \sum_{y=0}^{\omega-1} d_y$$

burada ω - nikahın son müddətidir və bu müddətə koqortada bütün nikahlar mövcud olmur.

Bəzən digər göstəricilər də hesablanır, məsələn, hər bir səbəbdən, yaxud bütün səbəblərdən birlikdə pozulanadək nikahda yaşamış insan-ilin sayı; hər bir səbəbə görə verilmiş ilə pozulmuş nikahların payı və s.

Nikahın pozulması cədvəllərini qurmaq üçün çıxış məlumatlar kimi ölüm cədvəllərindən müvafiq göstəricilər götürülür, nikahların pozulması nəzərə alınrsa, onda boşanma cədvəllərindən də istifadə olunur. Lakin bütün məlumatlar lazımi həcmdə və qruplaşmada bütün ölkələrdə olmadığı üçün, bu cədvəllər nisbətən nadir hallarda tutulur.

NİKAHIN STRUKTURU – nikahın vəziyyəti üzrə əhalinin bölgüsünü göstərir. Nikahın strukturu üzrə məlumat mənbəyi əhalinin siyahıyaalmaları hesab edilir. Nikah strukturuna aşağıdakı kateqoriyalar daxildir: nikahda olanlar, o cümlədən faktiki nikahda olanlar; nikahda heç vaxt olmayanlar; dullar; boşanmışlar; ayrılmışlar.

NİKAHLARIN MƏHSULDARLIQ CƏDVƏLLƏRİ – ərdə olan qadınlar üçün tərtib olunmuş *doğum cədvəlləridir*.

NİKAHLIQ – əhalidə nikah (ər-arvad) cütlüyünün yaranması prosesidir; ona birinci və təkrar nikahlar daxildir. *Dul qalma* və *boşanma* prosesləri ilə əhalinin nikah strukturunda təkrar istehsalını müəyyən edir. “Nikah bazarında” vəziyyətdən, *nikah dairəsinin* formalaşmasından, *nikah seçiminin* olmasından asılıdır. Nikahlıq sosial-demoqrafik proses olmaqla, sosial-mədəni normalarla şərtlənir və tənzimlənir. Hüquqi, sosial, iqtisadi və digər aspektləri var. Nikahlığın demoqrafik əhəmiyyəti onun əhalinin təkrar istehsalı ilə sıx əlaqəsindədir. Nikahlıq doğumun, ailənin formalaşması və əhalinin ailə strukturunun dəyişməsinin mühüm demoqrafik amilidir. Demoqrafiyada nikahlıq əsasən reproduktiv yaşlar çərçivəsində öyrənilir və bu zaman kişilərin nikahlığından daha çox qadınların nikahlığı götürülür.

Nikahlıq prosesinin əsas kəmiyyət xarakteristikaları: hər nəsilədən nikah bağlayan şəxslərin payı və nikah bağlamayan şəxslərin payı (*nikahsızlıq*); birinci nikah bağlayanların yaşı; boşanmadan sonra və dul qaldıqdan sonra təkrar nikah bağlayan şəxslərin payı (boşanma və dul qalma dərəcəsi); boşanma (dul qalma) ilə təkrar nikah arasındakı interval. Nikah üstünlüyü və “nikah bazarında” vəziyyət nikahlıq indeksi və digər göstəricilərlə verilir. Nikahlıq prosesinin ölçüləri sırasında *nikah əmsalları* daha çox yayılmışdır, bütün əhali arasında (ümumi nikahlıq əmsalları) və nikah qabiliyyətli əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında (xüsusi nikahlıq əmsalları) nikah bağlamanın intensivliyini, həmçinin müəyyən vaxt anında əhalinin nikah strukturunun xarakteristikalarını göstərir. Bu göstəricilər nikahlığı dolayı yolla təsvir edir; düzgün ölçü *nikah cədvəllərinin* köməyi ilə mümkündür. Nikahların formalaşması və dayandırılması üzrə bütün proseslər kompleks şəkildə əhalinin nikah strukturunun təkrar istehsalında əks olunur. *Nikah səviyyəsinə* həmin cəmiyyətdə hakim olan dəyərlər, hüquqi amillər, xüsusən də hüquqi normalarda həmin cəmiyyətdə müəyyən edilmiş minimum *nikah yaşı* təsbit edilməsi – müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində 12-14 yaşından 21-22 yaşadəkdir; boşanmalara yol verilməsi və onların prosessual cəhətdən mürəkkəbliyi təsir edir. Nikahlıq səviyyəsinə həmçinin dini normalar da təsir göstərir.

Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydlərinin statistik emalı nəticələri, əhalinin siyahıyaalınması və xüsusi yoxlamaların nəticələri nikahlıq haqqında informasiya mənbəyidir. Siyahıyaalmalarda və yoxlamalarda insanın həmin ana nikah vəziyyəti və bütün nikah bioqrafiyası haqqında informasiya özünün müəyyən etmə prinsipi əsasında alınır və bu hadisələrin hüquqi

sənədlərdə əks olunduğu kimi, üst-üstə gəlməyə bilər. Bu uyğunsuzluq nə qədər çox olarsa, bir o qədər siyahıyaalma və yoxlama nəticələrini bir tərəfdən və cari uçot məlumatlarını digər tərəfdən müqayisə etmək çətinləşir. Əvvəllər nikahlıq göstəriciləri sistemi xeyli dərəcədə müxtəlif statistik mənbələrdən birgə istifadəyə əsaslanırdı. Başqa sosial və mədəni normaları olan ölkələrdə nikahlıq haqqında informasiya genişləndikcə, nikahlığın təhlili bir mənbədən siyahıyaalma və yoxlama zamanı alınan məlumatlara istiqamətlənir. Ölkələr arasında, bəzən isə bir ölkə içərisində əhali qrupları arasında sosial-mədəni fərqlər müqayisəni çətinləşdirir. Bu, bir çox inkişaf edən ölkələrdə nikahlığın zəif öyrənilməsi ilə daha da ağırlaşır.

Nikahlığın məskunlaşma əlaməti (şəhər, kənd), təhsil səviyyəsi, əməyin xarakteri üzrə fərqlənmə qeyd olunur. Bu fərqlər cüzi olur və təhsilin müddəti və sosial yetkinlik yaşının digər amilləri ilə bağlıdır.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf edən ölkələrdə nikahlıq böhranlar müddətlərində aşağı düşməklə, iqtisadi konyunkturadan asılılığını göstərir. Həmçinin nikah bağlama intensivliyinin mövsümi enib-qalxması da mövcuddur. Bu da kənd təsərrüfatı işləri və dini təqvimin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

NİKAHSIZ DOĞUŞ – doğuşun bir növüdür. Azərbaycan Respublikasında doğuşlar o vaxt nikahsız sayılır ki, uşağı doğulan şəxslər öz aralarında nikah qeydiyyatında olmasınlar. Belə hallarda uşaqlarının doğum haqqında qeydiyyat aktında uşağın atası valideynlərin birgə verdikləri ərizəyə, atanın ərizəsinə və ya məhkəmənin çıxartdığı qərara görə göstərilir. Nikahsız doğuşlar doğuşun ümumi sayında bir hissə kimi, nikahsız doğuş əmsalı və ya indeksi ilə ölçülür. Əgər nikahsız doğuşlar haqqında məlumatlar müxtəlif mənbələrdən alınarsa, onda nikah anlayışının və nikahlı və ya nikahsız doğuşun şərhli nöqtəyindən onların müqayisəsi vacib olur. Xüsusi hallarda, əgər ananın nikah vəziyyətinin hüquqi şərhli, doğuşun cari uçotu zamanı, məsələn, əhalinin siyahıyaalınmasındakı şərhli ilə nikah vəziyyətində olma faktı üst-üstə düşmürsə, onda bu, nikahsız doğuş əmsalının, onun həqiqi səmərəliliyinin qeyri-adekvatlığına gətirib çıxarır. Bir qayda olaraq, nikahsız doğuşların səviyyəsi nikahlı doğuşların səviyyəsindən xeyli aşağı olur.

NİKAHSIZLIQ (subay) – həyatı boyunca nikaha daxil olmamaq, evlənməməkdir (ərə getməmək). Nikahsızlıq: 1) məcburi (səhhətin pis olması, fiziki və ya psixi anomaliyaların olması); 2) “nikah bazarında” vəziyyətin pis olması; 3)

müəyyən sosial qrupa (məsələn, rahibliyə) aid olması kimi səbəblərdən olur. Nikahsızlığın yayılması doğuma güclü təsir edən *nikahlığın* əsas parametrlərindən biridir. Nikahsızlığın səviyyəsi adətən kişilərə nisbətən qadınlar arasında, şəhər sakinlərinə nisbətən kənd sakinləri arasında daha yüksək olur; bu, həmçinin sosial-mədəni və iqtisadi amillərdən asılıdır. Dinin, ənənələrin, ailə formalarının da buna təsiri böyükdür.

Nikahsızlığın səviyyəsi nəsilə (real, yaxud hipotetik) nikaha girməmiş bu cinsdən olan şəxslərin müəyyən yaşdakı (adətən, 50 yaşa) payı ilə ölçülür. Pay müxtəlif əsaslara qarşı hesablanır və bu və ya digər dərəcədə ölüm və miqrasiyanın təsirinə məruz qalır. Əsasən, seçilməsi konkret məqsəddən və informasiyanın olmasından asılıdır. Geniş beynəlxalq və tarixi müqayisələr üçün əsasən siyahıyaalmaların məlumatlarından istifadə olunur.

NİSBƏT (ƏMSALLAR) – nisbət və əmsallar statistika göstəricilərindən və ya aqreqasiya olunmuş məlumatlardan istifadə edilməklə hesablanır və onların əsasında məhsuldarlıq, gəlirlilik, rəqabət aparmaq qabiliyyəti və müxtəlif sahələrin sektorlarının istehsalının səmərəlilik xüsusiyyəti göstəriciləri hesablanır.

Bir sıra nisbət və əmsallar mövcuddur ki, onlardan bu və ya digər sahənin sektorlarının iqtisadi əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Onlardan əmək məhsuldarlığını, maddi işçilərin əmək haqlarını və əlavə dəyərin bölüşdürülməsini ölçənlər aşağıda göstərilir:

Bir saata düşən əmək məhsuldarlığı – “bazar qiymətlərində əlavə dəyər / işlənmiş saatların sayı”;

Bir məşğula düşən əmək məhsuldarlığı – “bazar qiymətlərində əlavə dəyər / məşğul olanların sayı”;

Əmək haqqı vahidinə hesablanan əmək məhsuldarlığı – “bazar qiymətlərində əlavə dəyər / fəhlə və qulluqçuların əmək haqları” (siyahı tərkibli işçilərin əmək haqlarına çəkilən xərclər);

Bir saata düşən əmək haqqı – “fəhlə və qulluqçuların əmək haqları / maddi işçi tərəfindən işlənmiş saatların sayı”;

Siyahı tərkibli işçilərin əmək haqlarına çəkilən xərclərin əlavə dəyərdə payı (norması) – “fəhlə və qulluqçuların əmək haqlarına çəkilən xərclər / bazar qiymətlərində əlavə dəyər”;

İnvestisiya qoyuluşunun norması – “investisiya / bazar qiymətlərində əlavə dəyər”;

Maliyyə xərclərinin payı (norması) – “maliyyə xərcləri / ümumi gəlir” (istehsaldan);

Əlavə dəyərin payı (norması) – “bazar qiymətlərində əlavə dəyər / dəyər ifadəsində istehsalın həcmi”;

Gəlirin ümumi normada payı – “ümumi gəlir / bazar qiymətlərində əlavə dəyər”

NİSBİ XƏTA – adətən faiz şəklində ifadə olunan *mütləq xətanın* öyrənilən əlamətin həqiqi qiymətinə olan nisbətidir.

NİSBİ QIYMƏT – vahid üçün qəbul edilmiş əmtəə-etalonun qiyməti ilə müqayisə edilməklə, ölçülən *qiymətdir*. Əmtəə-etalon qiyməti kimi, adətən iqtisadiyyatın müvafiq sektorunda qiymətin bütün sisteminin formalaşmasında baza hesab olunan əmtəənin qiyməti qəbul edilir (məsələn, istehsal sahəsində 1 ton neftin qiyməti, istehlak sahəsində 1 kq sümüklü mal ətinin qiyməti). Konkret şərtədən və təhlilin vəzifəsindən asılı olaraq, etalon əvəzi istənilən digər əmtəə ola bilər.

NİSBİ STATİSTİKA GÖSTƏRİCİSİ – mütləq, orta və ya əvvəllər alınmış nisbi göstəricilərin kəmiyyət münasibətini ifadə edir. Nisbi kəmiyyət bir kəmiyyətin cari və ya hesabat kəmiyyətinin digər kəmiyyətə, adətən bazis və ya bazis kimi götürülən kəmiyyətə (nisbi kəmiyyətin əsası) bölünməsi yolu ilə alınır. Bazis kəmiyyəti vahidə və ya 10, 100, 1000 və s. bölünən rəqəmlərə bərabərləşdirilir, hesaba isə, bölmə münasibəti də (əmsal) ifadə edilməklə, cari kəmiyyət bazis kəmiyyətindən neçə dəfə böyük olmaqla, vahidin hissələri, faiz, promillə əks etdirilir.

Həll olunan məsələdən asılı olaraq nisbi statistik göstəricilərin bir neçə tipi fərqləndirilir:

- planın (müqavilənin, layihənin) yerinə yetirilməsi - müqavilənin və s. faktiki (hesabat) həcmində olan nisbəti;
- dinamika – vaxta görə həmcins kəmiyyətlərin nisbəti;
- müqayisə - müxtəlif məcmuların həmcins kəmiyyətlərinin nisbəti;
- quruluş (struktura) – hissələrin və tamın nisbəti;
- əlaqələndirmə - tamın iki hissəsinin öz aralarında nisbəti;
- intensivlik əmsalı – eyni bir məcmunun iki müxtəlif cinsli əlamətlərinin nisbəti.

İntensivlik əmsalı həmişə konkret ölçü vahidinə malik olur: bir nəfərə manatla, 1 hektara, dənə ilə, 1 m² -ə və s. İntensivlik əmsalı əməyin və maşının məhsuldarlığı, işçiyə və əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir, maya dəyəri, gəlirlilik və s. kimi anlayışları ifadə etdiyindən, o keyfiyyət göstəricisi adını almışdır.

NİZAMNAMƏ KAPİTALI - daimi cari fəaliyyət üçün yaranan və ya əldə edilən vəsaitin ilkin xərcləridir; kapitalın artırılması və ya

istiqrazın buraxılması üçün təşkilati xərclərdir. Nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsi üçün bir neçə müxtəlif mənbələr müəyyənləşdirilə bilər:

- şəxsi vəsait (“Nizamnamə kapitalında şəxsi vəsaitlərin payı”na bax),
- dotasiyalar (“Nizamnamə kapitalında dotasiyaların payı”na bax),
- istiqrazlar (“Nizamnamə kapitalında istiqrazların payı”na bax),
- digər mənbələr.

NİZAMNAMƏ KAPİTALINDA DOTASIYALARIN PAYI - dotasiyanı yeni biznesin təşkili üçün kapitalın əsas mənbəyi kimi alan müəssisələrin faizidir. Dotasiyalar, adətən, dövlət sektoru (dövlət idarələri və dövlət idarəetmə orqanları) tərəfindən verilir.

NİZAMNAMƏ KAPİTALINDA XÜSUSİ VƏSAİTLƏRİN PAYI - yeni biznesin təşkili üçün xüsusi vəsaitlərindən əsas kapital mənbəyi kimi istifadə edən müəssisələrin faizidir. Xüsusi vəsaitlərə maliyyə idarələrində olan şəxsi istiqrazlar, bazar səviyyəsindən aşağı faizlə xüsusi fərdi şəxslərdə olan şəxsi istiqrazlar, mülkiyyətçinin və onun ailəsinin nağd pulu daxildir.

NİZAMNAMƏ KAPİTALINDA İSTİQRAZLARIN PAYI - istiqrazlardan yeni biznesin təşkili üçün əsas kapital mənbəyi kimi istifadə edən müəssisələrin faizidir. İstiqrazlar sahibkarlara özəl sektoru (banklar və digər maliyyə idarələri, həmçinin bazar tarifi və ya ondan yüksək tarif üzrə faiz alan fərdi şəxslər) və ya dövlət sektoru (dövlət idarələri və ya dövlət idarəetmə orqanları) tərəfindən verilə bilər.

NOMENKLATURA – 1) statistik vahidlərin məcmusunun bölmələrini müəyyən etməyə imkan verən dəyişkən kəmiyyətlərin xüsusiyyətlərinin (xarakteristikalarının) siyahısıdır; 2) vergi qoyma sisteminin, bütün gömrük qaydalarının və statistik məlumatların əsaslandığı əmtəələrin müfəssəl təsnifatıdır.

NOMİNAL DƏYƏR – pul nişanlarının, qiymətli kağızların, bank biletlərinin, sikkələrin üzərində göstərilən, rəsmi elan edilmiş dəyərdir.

NOMİNAL ƏMƏK HAQQI – 1) əmək haqqının pul vahidi ilə ifadə olunan kəmiyyətidir; 2) hesablaşma cədvəlində və ya digər sənədlərdə müəyyən edilmiş, qeyd olunmuş əmək haqqının pulla ifadə olunmuş həddidir. Bu əməyin

ödənilməsinin malların, xidmətlərin qiymətləri ilə və işçinin pul xərcləri ilə əlaqədar olmayan səviyyəsini xarakterizə edir.

NORMADAN ARTIQQ EYNİLƏŞDİRMƏ – gətirilmiş formalardan struktur formaya keçiddə *ekonometrik modellərin* struktur formalarının parametrlərində məhdudlaşdırmanın artıq sayıdır.

NORMAL FORMA - normal görünüş, kanonik növ – məlumat bazasında istifadə edilən termdir. Normal görünüşün məqsədi hər cür korreksiya zamanı kompüterin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmamasıdır.

NORMATİV-TƏMİZ AXAR SULAR – su obyektlərinə təmizlənmədən ötürülən və nəzarət olunan sudan istifadənin tədqiq olunduğu yerdə və ya məntəqədə suyun keyfiyyət və normasını pozmayan axarlardır.

NORMATİV-TƏMİZLƏNMİŞ AXAR SULAR – müvafiq qurğularda təmizlənən, su obyektlərinə tökülməsinə nəzarət olunan, sudan istifadənin tədqiq olunduğu yerdə və ya məntəqədə suyun keyfiyyət normasını pozmayan axarlardır. Belə axar suların tərkibindəki çirkləndirici maddələr təsdiq edilmiş *son dərəcə yol verilə biləcək tullantıya* uyğun olmalıdır.

NOU-HAU (ingiliscə know-how, hərfi mənada “necə bilirəm”) - onu alan şəxsin müəyyən üstünlüklərini və kommersiya xeyrini təmin etmək üçün texniki, iqtisadi, inzibati, maliyyə və digər xarakterli məlumatlar da daxil edilməklə, tam və ya qismən mühafizə sənədinə malik olmayan məxfi biliklərdən, təcrübədən, bacarıqlardan (vərdişlərdən) istifadədir. Nou-hau dedikdə, patentləşdirməmiş gizli sayılan texnoloji biliklər və hər hansı bir məmulatın, elmi tədqiqatın və işləmələrin layihələndirilməsi, hesablamaları, tikintisi və istehsalı üçün zəruri olan metodlar, üsullar və vərdişlər daxil edilməklə, praktiki təcrübələr; materialların, maddələrin, qatışıqların və s. tərkibi və qaydaları; faydalı qazıntıların çıxarılmasının metod və üsulları; xüsusiyyətlər, düsturlar və resepturalar; sənədlər, istehsalın təşkilinin sxemi, dizayn, marketinq, idarəetmə, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində təcrübə; geniş cəmiyyət üçün əlçatmaz olan digər informasiyalar başa düşülür. Nou-hau sahibinin mülkiyyət maraqları, istehsal, ticarət və işgüzar sirləri vətəndaş, ticarət, əmək hüquqları, qeyri-rəqəbatlılıq haqqında qanunvericilik aktları ilə qorunur. Azərbaycanda sahibkarların (müəlliflərin) məxfi informasiya hüquqlarının təmin olunması “Mülki Məcəllə” ilə qorunur.

Nou-haunun kommersiya ötürməsi lisenziya razılaşmalarında, texnologiyanın verilməsi, texniki (investisiya) əməkdaşlıq, mühəndislik xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilələrdə nəzərdə tutulur.

Statistika, texnologiya üçün tədiyyə balansının qurulması məqsədi ilə nou-haunun verilməsi üzrə beynəlxalq razılaşmaların dəyər göstəricilərini; texnikanın yeni növlərinin nümunələrindən və yaradılan və tətbiq edilən yeniliyin elmi-texniki səviyyəsinin təyin edilməsində yeni məhsulların mənimsənilməsində, həmçinin sənaye müəssisələrinin *innovasiya fəaliyyətinin* öyrənilməsində nou-haundan istifadəni öyrənir.

NÖQTƏLİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ – qiymətləndirilən parametrlərdən asılı olmayaraq, seçmə funksiyası kimi hesablanan baş məcmunun naməlum parametrlərinin qiymətidir. Qiymətləndirmə bu funksiyanın bir qiymətinin (nöqtəsinin) hesablanması zamanı alınır. Nöqtəli qiymətləndirmənin dəqiqliyinin xarakteristikası üçün θ naməlum parametrdən mümkün kənarlaşmanın kəmiyyətinin dürtüslüyünü (dəqiqliyini) müəyyən edən qiymətləndirmənin standart xətasından istifadə edilir.

NÖQTƏLİ PROQNOZ – göstəricinin *proqnozunun* vahid qiymət şəklində verilməsidir. Nöqtəli proqnoz əsasında *interval proqnozu* təyin edilir.

NÖVBƏ - növbə, sıra – müntəzəm, ardıcıl siyahı, növbələnmədir. İki növ növbə mövcuddur: paylanmış və əlaqəli.

NÖVBƏTİ YAŞA QƏDƏR YAŞAMA EHTİMALI – mövcud yaş intervalının əvvəlinə yaşamışlardan həmin intervalın sonunadək yaşaya biləcək insanların sayını əks etdirən ölüm cədvəlinin göstəricisidir. Yaşama ehtimalı bərabərdir: $p_x = 1 - q_x$, burada mövcud yaş intervalında p_x - yaşama ehtimalı, q_x - ölüm ehtimalıdır.

NUKLEAR AİLƏ (lat. *nucleus* – özək) – uşaq, yaxud uşaqsız ər-arvad cütliyündən, yaxud nikahda olmayan öz uşaqları ilə valideynlərin birindən ibarət ailədir. ər-arvadın bütün nəslə daxil olan *bioloji ailədən* fərqli olaraq, adətən, ər-arvad və yalnız müşahidə anına (siyahıyaalma, yaxud müşahidə anına) valideynləri ilə birlikdə yaşayan onların uşaqları nuklear ailə hesab olunur; məsələn, ana və onun uşağı nuklear ailə yaradır, nəvə ilə nənə isə yox. Qohum olan və

birgə yaşayan bir neçə nuklear ailə *mürəkkəb ailə* yarada bilər.

“Nuklear ailə” anlayışı bir sıra ailə tipologiyalarının əsasında durur. Tarixi inkişafın gedişində ailənin transformasiyası öyrənilən zaman vacibdir. Nikaha daxil olmaqla bağlı böyük uşaqların ailədən erkən ayrılması meyləli və əhəlidə nuklear ailə payının artması ailənin **nuklerizasiyası** adlanır. Nuklear ailə həmişə kiçik ailə olmur.

NÜMAYƏNDƏLİK – hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölmədir. Nümayəndəliklər hüquqi şəxs deyildirlər və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamələr üzrə fəaliyyət göstərirlər. Nümayəndəliklərin rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir.

NÜMUNƏVİ LAYİHƏLƏŞDİRMƏ (tikintidə) – *tikintidə* dəfələrlə istifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuş hazır nümunəvi layihə həllərinin və bütöv nümunəvi layihələr fondunun yaradılmasından ibarət olan layihələndirmənin bir istiqamətidir. Nümunəvi layihələndirmə obyektlərin layihələrində təkmilləşdirilmiş detalların, bəndlərin, aşırımların, nümunəvi həllərin, sekiyaların, blokların və s. işlənməsi və istifadəsi əsasında qurulur. Layihələndirmə və tikintidə davamiyyətin, əmək məsrəfinin, dəyərin azalmasına və keyfiyyətin yüksəlməsinə təsir göstərir. Nümunəvi layihələndirmənin tətbiqi müəssisələrin, binaların və tikililərin bir mərhələdə həyata keçirilməsinə imkan verir.

NÜMUNƏVİ ÖLÜM CƏDVƏLLƏRİ – *ölüm cədvəlləri* sistemidir, onların hər biri oxşar nəslin kəsilməsi ardıcılığı olan əhali üçün yaşlaşdıqca ölüm intensivliyinin dəyişməsinə əks etdirir. Nümunəvi ölüm cədvəllərinin hər hansı sistemə daxil olan ölüm cədvəlləri bir sıra parametrlərlə fərqlənə bilər, onların sırasına, bir qayda olaraq, gözlənilən ömür uzunluğu daxildir. Ömür uzunluğu kəmiyyəti üzrə nizamlanmış nümunəvi ölüm cədvəllərinin sırasına (nümunəvi ölüm cədvəlləri ailəsi) nəslin kəsilməsi ardıcılığının təkamül modeli kimi baxıla bilər (“*Ölüm*”ə bax). Nümunəvi ölüm cədvəlləri sistemə daxil olan cədvəllərin regional ailəsi ölkənin müəyyən qrupunun ölüm xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Bir çox hallarda nümunəvi ölüm cədvəlləri hər cins üçün ayrıca qurulur. Bəzi hallarda cüt cədvəllər sistemi tərtib olunur, hər “kişi” cədvəlinə bir “qadın” cədvəli uyğun gəlir.

Nəzərdə tutulur ki, belə cütlük sistemi kişi və qadın ölümündə ən tipik nisbəti əks etdirir. Nümunəvi ölüm cədvəlləri adi ölüm cədvəlləri dəstəsinin məlumatlarının statistik emalı əsasında qurulur. Bu zaman qruplaşdırma, korrelyasiya, amillərin təhlili, ekstrapolyasiya, interpolyasiya və s. metodları tətbiq olunur.

Nümunəvi ölüm cədvəllərindən demoqrafiyada, birincisi - ölənlərin natamam, yaxud çox dəqiq olmayan uçotun aparıldığı ölkələrdə yaş ölüm səviyyəsini və gözlənilən ömür uzunluğunu qiymətləndirmək üçün, ikincisi - *demoqrafik proqnoz*un işlənilib hazırlanması zamanı, üçüncüsü - ölümün demoqrafik təhlilində istifadə olunur.

Nümunəvi ölüm cədvəllərinin qurulmasına ilk dəfə 1944-cü ildə A.Koull təşəbbüs göstərmişdir. O, ölüm səviyyəsinin indikatoru kimi, 10 yaşda (e_{10}) gözlənilən ömür uzunluğunu götürmüşdü. Ölüm ehtimalı hər yaş üçün xətti reqressiya metodu ilə müəyyən edilirdi.

1955-ci ildə BMT ekspertləri 158 müxtəlif ölüm cədvəllərinin statistik işlənməsi yolu ilə 40 cədvəldən ibarət nümunəvi ölüm cədvəllərinin seriyasını qurmuşlar. Bu cədvəllər 18-75 yaşadək gözlənilən ömür uzunluğunun artması və ölüm səviyyəsi üzrə nizamlanmışdı. Nümunəvi ölüm cədvəllərinin əsasına yaxın yaşlar üçün ölüm ehtimallarının parabolik reqressiyası qoyulmuşdu. Baxmayaraq ki, bu cədvəllər 50-ci illərin ortalarına hesablanmışdı, onlar müasir demoqrafik tədqiqatlarda tətbiq olunur.

-O-

Oferent	512	Operativ yaddaş və ya əməli yaddaş.....	513
Oferta	512	Operator	513
Ofis.....	512	Opsion.....	513
Ofşor bank.....	512	Orta adambaşına istehlak.....	513
Oxşar istehsalı yerli vahidlər	512	Orta elastiklik əmsalı	514
Oxşar sahələr.....	512	Orta əhali	514
Oxunma.....	512	Orta əmək haqqı.....	514
10-14 yaşlı təhsil alan yetim və valideynləri olan uşaqların nisbəti	512	Orta günlük istehsal indeksi.....	514
15 yaşadək işləyən uşaqların sayı	512	Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin növləri	515
15-24 yaşlarında İİV-ə yoluxmuş hamilə qadınların payı.....	512	Orta ixtisas təhsilinin təhsil müəssisələri...	515
15-24 yaşlarında savadlı qadın və kişilərin nisbəti	512	Orta illik əhali	515
15-24 yaşlı gənclər arasında işsizlərin sayı	512	Orta illik istehsal gücü	515
15-24 yaşlılar arasında savadlıların sayı	513	Orta kəmiyyət	515
Onlar qrupu	513	Orta qiymət	516
Operand.....	513	Orta qiymət indeksi.....	516
Operativ hesabat.....	513	Orta seçmə xəta.....	516
		Orta təhsilin dövlət təhsil standartı	516
		Orta yaş	516
		Ovçuluq təsərrüfatları	516

OFERENT – adından *oferta* (müqavilə) təqdim olunan şəxsdir.

OFERTA (müqavilə təklifi) – *tender sənədlərində* müəyyən edilmiş şərtlərlə ticarətin konkret obyektünə münasibətləri haqqında, müəyyənləşdirilmiş formada müqavilənin bağlanması üzrə tərtib olunmuş rəsmi təklifdir.

OFİS – firmanın rəsmi mənzil iqamətgahı, firma rəhbərliyinin yerləşdiyi yerdir. Firmanın yerləşdiyi yer firma qeydiyyatı alındıqda göstərilir.

OFŞOR BANK – öz beynəlxalq fəaliyyətini daha səmərəli həyata keçirmək üçün, ona xüsusi imtiyazların təqdim edildiyi müəyyən ərazilərdə yerləşən bankdır.

OXŞAR İSTEHSALLI YERLİ VAHİDLƏR – hissəsi olduğu vahidlə oxşar istehsalı həyata keçirən yerli vahidlərdir.

OXŞAR SAHƏLƏR – oxşar məhsul istehsalı ilə məşğul olan vahidlər qruplarından ibarətdir. Oxşar sahənin əhatə etdiyi fəaliyyət növü məhsul təsnifatı əsasında müəyyən edilir. Oxşar sahə yalnız o əmtəə və xidmətləri istehsal edir ki, onlar bu təsnifatda şərtləndirilmiş olsunlar.

Oxşar sahələr iqtisadi təhlil üçün nəzərdə tutulmuş vahidləri əks etdirir. Adətən, onları birbaşa müşahidə etmək mümkün deyildir. Buna görə də, bu vahidlər üzrə yığılan məlumatlar elə formalaşdırılır ki, onlar oxşar sahə təşkil edə bilsinlər. Bazar və qeyri-bazar əmtəə və xidmətləri istehsal edən vahidlərdən ibarət oxşar sahələr iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məhsul təsnifatına uyğun olaraq təsnifləşdirilir.

OXUNMA – oxucular tərəfindən kitabxana fondundan istifadə edilməsinin intensivliyini xarakterizə edən göstəricidir. İllik kitab vermənin sayının kitabxananın oxucularının sayına nisbəti kimi müəyyənləşdirilir.

10-14 YAŞLI TƏHSİL ALAN YETİM VƏ VALİDEYNLƏRİ OLAN UŞAQLARIN NİSBƏTİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - İİV/QİÇS nəticəsində yetim qalmış uşaqların sayında 15 yaşınadək atası, anası və yaxud hər iki valideyni QİÇS-dən vəfat etmiş uşaqların təqribi sayı nəzərdə tutulur. Təcrübədə QİÇS epidemiyasının təsiri nəticəsində yetimlərin əmələ gəlməsi, məktəbə gələn yetim uşaqlarla valideynləri olan uşaqlar arasındakı nisbət kimi qiymətləndirilir.

Hər iki bioloji valideynlərini itirmiş, məktəbə gələn 10-14 yaşlı uşaqların sayı hər iki valideyni sağ olan 10-14 yaşlı uşaqların və bioloji valideynlərindən birinin yanında yaşayan uşaqların sayına bölünür.

15 YAŞADƏK İŞLƏYƏN UŞAQLARIN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - gəlir əldə etmək və yaxud ailəsi üçün qazanc məqsədi ilə müddə ilə bu və ya digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olan uşaqlara aid edilir. *İqtisadi fəaliyyət* haqqı ödənilməklə və ya gəlir əldə etmək məqsədi ilə, yaxud şəxsi ev təsərrüfatında istifadə üçün mal və xidmətlərin istehsalını əhatə edir. *Məşğul* – bu, konkret hesabat dövründə bu və ya digər gəlir gətirən iqtisadi fəaliyyət növündə iştirak edən və ya müvəqqəti olaraq iştirak etməyən adamdır. Məşğul uşaqların sayı ölkə əhalisinin tərkibində olan bu yaşdakı uşaqların ümumi sayına bölünür.

15-24 YAŞLARINDA İİV-ə YOLUXMUŞ HAMİLƏ QADINLARIN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 15-24 yaşlarında olan, İİV-infeksiyasına yoluxmaya müsbət reaksiya vermiş hamilə qadınların faizlə payıdır.

Qanın analizi İİV-infeksiyaya yoluxmaya müsbət reaksiya vermiş hamilə qadınların sayı qan analizi götürülmüş 15-24 yaş qrupunda bütün hamilə qadınların sayına faizlə payı kimi ifadə olunur.

15-24 YAŞLARINDA SAVADLI QADIN VƏ KİŞİLƏRİN NİSBƏTİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 15-24 yaşlarında savadlı qadın və savadlı kişi əmsallarının nisbətidir. Bu göstərici 15-24 yaşlarında savadlı qadınların əmsalının həmin yaş qrupunda olan savadlı kişilərin əmsalına bölünməsi ilə hesablanır.

15-24 YAŞLI GƏNCLƏR ARASINDA (ÜMUMİ GÖSTƏRİCİ VƏ CİNSLƏR ÜZRƏ BÖLÜNMƏKLƏ) İŞSİZLƏRİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 15-24 yaşlı işsiz gənclərin sayının həmin yaşda olan işçi qüvvəsinin ümumi sayına nisbətini əks etdirir. Müəyyən dövr ərzində müddə ilə işləməmiş, lakin işə başlamağa hazır olan və müddə ilə və ya özüməşğulluq üzrə iş axtarmaq üçün konkret addımlar atanların hamısı *işsiz* hesab edilir. İş axtarışı üçün adi metodlar məhdud olduğu hallarda, əmək bazarının böyük hissəsi qeyri-mütəşəkkil xarakter daşıyır və ya miqyası üzrə məhduddur, yaxud müvəqqəti olaraq bütün əmək

resurslarını əhatə edə bilmir. Digər tərəfdən, işçi qüvvəsinin böyük hissəsi özü məşğuldursa, bu zaman yalnız iki meyarə əsaslanan (işin olmaması və hazırkı anda iş yerinin tutulmasına hazır olması) işsizliyin nisbətən az ciddi müəyyən edilməsi qaydalarından istifadə etmək olar.

İşçi qüvvəsi həm muzzdlə işə malik olanları, həm də hər hansı konkret hesabat dövründə işsiz hesab edilənləri özündə birləşdirir. Bu, əhalinin iqtisadi fəal hissəsidir. *Məşğulluq* konkret hesabat dövründə gəlir gətirən iqtisadi fəallığı və ya onda müvəqqəti iştirakı göstərir, *iqtisadi fəallıq* isə haqqa görə əmtəələrin istehsalı və ya xidmətlərin göstərilməsini, yaxud şəxsi ev təsərrüfatında istifadə üçün gəlir əldə etmək məqsədini göstərir. 15-24 yaşlı gənclər arasında işsizlərin sayı həmin yaş qrupunda olan işçi qüvvəsinin ümumi sayına bölünür.

15-24 YAŞLILAR ARASINDA SAVADLILARIN SAYI (PAYI) (Minilliyin bəyan-naməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 15-24 yaşlılar arasında savadlıların sayı (payı) və yaxud gənclər arasında savadlıların faizi, özündə əhalinin oxumaq, yazmaq bacaran, gündəlik yaşayış məsələlərinə dair sadə və qısa məlumatları qəbul edə bilən 15-dən 24-dək yaşında olan hissəsini əks etdirir. Savadlılığın müəyyən edilməsinə bəzən sadə riyazi hesablamaları aparmağı və digər vərdisləri bacaranlar da daxil edilir.

Adətən, bu göstərici 15-24 yaşda olan savadlıların sayının əhalinin uyğun yaşda olan ümumi sayına bölünməklə, alınmış nəticənin 100-ə vurulması ilə hesablanır. Lakin savadlılıq haqqında məlumatları bütün ölkələrdən və bütün siyahıyaalmalardan əldə etmək mümkün deyil. Buna görə də, YUNESKO-nun Statistika İnstitutu illik qiymətlərin tərtib edilməsi üçün vəziyyətin modellər üzrə tədqiq edilməsi metodunu tətbiq edir ki, bunun da əsası kimi milli siyahıyaalma və əhali müayinələri zamanı əldə edilmiş savadlılığın səviyyəsi haqqında məlumatlar götürülür.

ONLAR QRUPU (PARİS KLUBU) – Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) üçün vəsait təqdim etməyə razılıq vermiş, sənayesi daha çox inkişaf etmiş 10 zəngin dövlətdir: Belçika, Kanada, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Niderland, İsveç, Almaniya, Böyük Britaniya və ABŞ. Onlar xüsusi borc alma hüquqlarının (SDR) yaradılmasını elan ediblər.

OPERAND – 1) hesablama proqramlarının yerinə yetirilməsinin gedişində EHM-lə həyata keçirilən əməliyyatların obyektidir; 2) üzərində əməliyyat aparılan obyektidir.

OPERATİV HESABAT – müəssisələrin, təşkilatların struktur vahidlərində (sexlərdə, briqadalarda, bölmələrdə və s.) təsərrüfat prosesləri üzərində cari müşahidə üçün nəzərdə tutulmuş hesabatdır. Onun məlumatlarından müəssisələrin işlərinin operativ təhlili üçün istifadə olunur.

OPERATİV YADDAŞ VƏ YA ƏMƏLİ YADDAŞ - kompüterin vacib elementlərindən biridir. Prosessor proqramları buradan alır və alınmış nəticələri də bura yazır. Bu yaddaş ona görə operativ adlanır ki, o, çox sürətlə işləyir və prosessorla verilənləri yaddaşdan oxumağa və ya ora yazmaq üçün praktiki olaraq gözləmək lazım gəlmir. Lakin bu yaddaşdakı informasiya kompüterin işlədiyi müddətdə saxlanılır. Kompüter söndürüldükdə, bu yaddaşdakı məlumatlar silinir.

OPERATOR (proqramlaşdırma) – *proqramlaşdırma dilinin* elementidir. Yerinə yetirilən işin xarakterindən asılı olaraq, əməllərin müxtəlif formalarından istifadə edilir: mənimləmə əməlləri; şərti-keçid əməlləri; dövrə əməlləri və s.

OPSİON – 1) müqavilədir. Buna uyğun olaraq, müəyyən haqqa görə opsiyunun alıcısı müəyyən olunmuş dövr ərzində təsbit edilən tarixə qədər (və yaxud bu tarixdə) müqavilədə müəyyənləşdirilmiş *qiymət* üzrə və müəyyən miqdarda mükafat adlanan hər hansı *aktivin* (əmtəələrin, müqavilələrin) alınması və satılması hüququnu alır. Alınma üçün opsiyon satılma üçün opsiyondan fərqləndirilir; 2) dəniz (çarter) daşımaları müqaviləsində limanın fraxtçısı tərəfindən yükün yüklənməsi, yaxud boşaldılmasına və ya yükün daşıma üçün yüklənməsinə seçmə hüququnu nəzərdə tutan şərt, habelə müqavilədə nəzərdə tutulmuş yükün başqa yüklə əvəz edilməsi hüququdur; 3) birja əqdinin müddətinə daxil edilən şərtidir. Birja alqı-satqı əqdini bağlayan tərəflərin birinə müqavilənin alternativ şərtləri arasından seçmək hüququnun verilməsini nəzərdə tutan müqavilədir; 4) şirkət tərəfindən öz yüksək rütbəli qulluqçularına səhmləri sabit qiymətə satmaq üçün verilən hüquqdur.

ORTA ADAMBAŞINA İSTEHLAK – əhali tərəfindən müəyyən ərazi (ölkə, inzibati-ərazi bölgüsü) çərçivəsində bir adama, yaxud hər hansı bir sosial-demoqrafik qrupun nümayəndəsinə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin istehlakıdır. Əmtəə və xidmətlərin istehlak strukturu xeyli dərəcədə *əhalinin gəlirlərindən* asılıdır. İqtisadi inkişafı yüksək olmayan ölkələrdə əhalinin

rifahının göstəricisi əsas ərzaq mallarının, inkişaf etmiş ölkələrdə isə qeyri-ərzaq malları və xidmətlərinin orta adambaşına istehlak göstəriciləridir. Dövlətin iqtisadi inkişafının və iqtisadiyyatının sosial yönümlüyünün ümumi göstəricilərindən biri də pulsuz xidmətlərin orta adambaşına istehlakıdır.

Orta adambaşına istehlak göstəricilərindən iqtisadi proqnozların və proqramların tutulmasında, əhalinin *həyat səviyyəsi* və rifahı, həmçinin müəyyən sənaye sahələrinin və xidmət sferasının inkişaf səviyyəsi göstəricisi kimi istifadə olunur.

Bəzi ölkələrdə orta adambaşına istehlak hər bir istehlak vahidinə (müəyyən tərkibli ailəyə) də hesablanır.

ORTA ELASTİKLİK ƏMSALI – faktor əlamətlərinin dəyişməsinə müxtəlif dərəcədə reaksiya verən istehlakçıların müxtəlif qruplarının ümumi reaksiyasının ölçüsüdür. Tələbatın elastikliyi ayrı-ayrı istehlakçı qruplarının digərləri ilə müqayisəsi üzrə hesablanır, məsələn, gəlirlərin səviyyəsinə görə ailələrin qruplaşdırılması gəlirlərin artması amilindən tələbatın elastikliyinə aşkar edilməsinə imkan verir. Qrupun elastiklik əmsalı hər bir qrup üzrə (birinci, baza qrupunu nəzərə almadan) hesablanır:

$$E_n = \frac{y_n - y_{n-1}}{x_n - x_{n-1}} \div \frac{y_{n-1}}{x_{n-1}}$$

burada: y_n və x_n – n -ci qrupun tələb və amil əlamətidir; y_{n-1} və x_{n-1} – $(n-1)$ -ci qrupun keçmiş tələb və amil əlamətidir.

Bütün ($\bar{E}$) məcmusu üçün orta elastiklik əmsalı (E_i) qrup əmsalından riyazi orta kimi hesablanır:

$$\bar{E} = \frac{\sum_{i=1}^{n-1} E_i w_i}{\sum_{i=1}^{n-1} w_i}$$

w_i – i qrupunun ölçülərini əks etdirən kütlə; $(n-1)$ birinci olmadan i qrupunun sayıdır.

ORTA ƏHALİ (əhalinin orta sayı) – müəyyən dövr üçün əhalinin sayının ümumiləşdirici göstəricisidir. Orta əhali hesablanarkən ən çox xronoloji orta kəmiyyət üsullardan istifadə olunur. Əhalinin sayına $S(t)$ vaxt funksiyası kimi $t=t_0$ -dan $t=t_0+T$ dövrü üçün (burada T – müşahidə dövrünün kəmiyyətidir) orta əhali aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{S} = \frac{1}{T} \int_{t_0}^{t_0+T} S(t) dt.$$

Sağ tərəfdəki, integral verilmiş dövrdə əhalinin yaşadığı insan-ilin ümumi sayıdır. Onu T dövrünün uzunluğuna bölməklə orta əhalini alırsınız. Əgər əhali sayı hər iki tarix arasında bərabər dəyişirsə, tarixlər arasında intervallar isə eynidirsə, onda orta əhali iki son saylar $\frac{1}{2}$ çəki ilə daxil olan mövcud saylardan ölçülmüş orta hesabi kəmiyyət kimi alınır. Çox vaxt orta əhali üçün – orta bərabər dəyişirsə (məsələn, kənd şəhərləri), onda orta əhali hesablanarkən xüsusi düzəliş daxil edilir. Tarixlər arasında intervallar bir olmadıqda, onda birinci tarix birinci intervalın yarısını bərabər çəki ilə, ikincisi – birinci və ikinci intervalların yarı cəminə bərabər çəki ilə, üçüncüsü – ikinci və üçüncü intervalların yarı cəminə bərabər çəki ilə və i.ə. sonuncu tarixədək – sonuncu intervalın yarısına bərabər çəki ilə daxil olur. Əgər əhalinin yalnız dövrün əvvəli və sonundakı sayı mövcuddursa, onda əhalinin dövr ərzində bərabər artması ehtimalında əhalinin orta sayı onların yarı miqdarı (orta sayı) kimi hesablanır, əhalinin sayının həndəsi silsilə ilə artması ehtimalında isə bütün dövr ərzində əhalinin say artımının onun natural loqarifminin artımına nisbəti kimi hesablanır. Orta əhalinin daha çox işlədilən anlayışı – ilin əvvəli və sonundakı əhalinin orta sayıdır. Bu kəmiyyətdən *əhalinin təbii hərəkətinin (doğumun, ölümün, nikahın, boşanmanın ümumi əmsalları)* və miqrasiyanın illik ümumi əmsalının hesablanması istifadə edilir.

ORTA ƏMƏK HAQQI – orta hesabla bir işçiyə və ya işlənmiş vaxt vahidinə hesablanmış əmək haqqıdır. Əmək haqqı fondunun işçilərin orta siyahı sayına və ya müəyyən edilmiş dövr ərzində (saat, gün, həftə, ay, rüb, ilin əvvəlindən, il üzrə) faktiki işlənmiş adam-saatların sayına bölünməsi yolu hesablanır. Orta əmək haqqı işçilərin növbəti məzuniyyətdə və ezamiyyətdə olarkən, dövlət vəzifələrini və ictimai vəzifələri yerinə yetirərkən saxlanılır. Hamilə və südəmə uşaqları olan qadınlar daha yüngül iş keçirərkən onların da orta əmək haqqı saxlanılır.

ORTA GÜNLÜK İSTEHSAL İNDEKSİ – müəssisənin iş rejimindən irəli gələn, bir işlənmiş gündə müqayisə edilən dövr üzrə məhsul buraxılışının dəyişikliklərini xarakterizə edən nisbi göstəricidir. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I = \frac{Q_1}{T_1} \div \frac{Q_0}{T_0} = \frac{Q_1}{Q_0} \div \frac{T_1}{T_0}$$

Burda Q_1 , Q_0 – müqayisə edilən dövrdə məhsul buraxılışıdır; T_1 , T_0 – müqayisə edilən dövrdə işlənmiş fasiləsiz iş rejimində təqvim günlərinin sayına və ya 5 və ya 6 günlük iş həftəsində fasiləli

rejim şərtlərində (bayram və istirahət günlərini çıxmaqla) iş günlərinin sayına bərabər olan günlərin sayıdır.

Müəssisələrin T işlənmiş gün fondu aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$T = K \cdot d_n + P_5 \cdot d_5 + P_6 \cdot d_6$$

Burda K - dövr ərzində təqvim günlərinin sayıdır; P₅, P₆ - 5-6 günlük iş həftəsində iş günlərinin sayıdır; d_n, d₅, d₆ - fasiləsiz və ya 5 və ya 6 günlük iş həftəsində işləyən müəssisələrin tərəfindən istehsal olunan məhsulun payıdır.

ORTA İXTİSAS TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ – kolleclərdən ibarətdir.

Kollec – təhsil alanları daha yüksək ixtisas səviyyəsi ilə təmin edən, kadrların hazırlanmasını uzadılmış fərdi təhsil planları üzrə orta peşə təhsilinin genişləndirilmiş proqramları vasitəsilə həyata keçirən müstəqil təhsil müəssisəsinin yüksək növüdür (və ya universitetin, akademiyanın, institutun struktur bölməsidir).

ORTA İXTİSAS TƏHSİLİNİN TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİ (orta ixtisas təhsili müəssisələri) – orta ixtisas təhsilinin ixtisas təhsili proqramlarını həyata keçirən müəssisələrdir. Orta ixtisas təhsilinin təhsil müəssisələrinə kolleclər aiddir. Orta ixtisas təhsilinin təhsil müəssisələrinin filialları, tədris-məsləhət məntəqələri (müəssisələri), bölmələri, hazırlıq kursları, tədris kabinetləri və laboratoriyaları, tədris və tədris-istehsal emalatxanaları və təsərrüfatları, təlim poliqonları, mütəxəssis və işçilərin ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması və digər struktur bölmələri ola bilər. Orta ixtisas təhsilinin təhsil müəssisələri “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq yaradılır, fəaliyyət göstərir, yenidən təşkil edilir və ləğv edilir.

ORTA İLLİK ƏHALİ – bir il üçün əhalinin orta sayıdır. Adətən, ilin ortasına, yaxud ona yaxın tarixə ilin əvvəlinə və sonuna olan məlumatlardan orta hesabi kəmiyyət kimi hesablanır. Bu isə əvvəlki əhalidə illik artımın yarısının üstə gəlməsinə bərabərdir. Əhalinin sayı haqqında məlumatlar bir neçə tarixə olduqda (hər rübün, yaxud hər ayın əvvəlinə), dinamika sırasının orta xronoloji kəmiyyət kimi hesablanır. Məsələn, əgər əhalinin sayı haqda məlumat hər ayın əvvəlinə varsa, onda orta illik əhali ilin əvvəlinə olan əhali sayının yarısının bütün aralıq sayların və ilin sonuna olan sayın yarısının cəminin $\frac{1}{12}$ kimi müəyyən edilir.

ORTA İLLİK İSTEHSAL GÜCÜ – istehsal güclərinin ilin əvvəlinə mövcudluğunu, həmçinin il ərzində istifadəyə verilməsini və istifadədən çıxmasını (ləğv edilməsini) nəzərə almaqla, onları xarakterizə edən göstəricidir (natural və dəyər ölçü vahidlərində). Orta illik istehsal gücü (O.i.g.) ($G_{o.i.}$) belə riyazi ifadə üzrə hesablanır:

$$G_{o.i.} = G_{i.o.} + \sum C_{i.v.} \cdot \frac{\zeta_1}{12} - \sum G_{i.ç.} \cdot \frac{\zeta_2}{12},$$

burada $G_{i.o.}$ – ilin əvvəlinə mövcud olan faktiki gücü; $C_{i.v.}$ – il ərzində istifadəyə verilən gücləri; $G_{i.ç.}$ – il ərzində istifadədən çıxarılan (ləğv edilən) gücləri ζ_1 – yeni istehsal güclərinin istifadəyə verildiyi ayların sayını, ζ_2 – ləğv edilən istehsal güclərinin istifadədən çıxarıldığı ayların sayını bildirir (“İstehsal gücləri balansı”na bax).

ORTA KƏMIYYƏT – statistika göstəricilərinin geniş yayılmış forması, statistika elminin mühüm kateqoriyalarından biridir. Orta kəmiyyət dedikdə, statistika məcmusunda əlamət səviyyəsinin ümumiləşdirilmiş keyfiyyət xarakteristikası başa düşülür.

Orta kəmiyyət ayrı-ayrı vahidlərin fərdi xüsusiyyətlərindən təcrid edilmiş və *məcmu vahidə* aid edilən əlamətin kəmiyyətini əks etdirir. Orta kəmiyyətin hesablanması və tətbiqinin elmi şərtləri aşağıdakılardır:

- 1) statistika məcmusu vahidlərinin həmcinsliyi, onlarda əlamətin tipik ölçüsünü formalaşdıran ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğu;
- 2) digər şərtlərin və amillərin qarşılıqlı tarazlaşdırılması, ayrı-ayrı vahidlər üzrə əlamətin təsadüfi dəyişmələrinin aradan qaldırılması və orta kəmiyyətdə tipik, qanunauyğun səviyyənin təzahürü üçün - kifayət qədər böyük məlumat həcmi. Orta kəmiyyət hadisələrin həcmnin (əlamətin ümumi həcmnin) və məcmunun həcmnin (vahidin ümumi miqdarının) nisbəti kimi statistik vahidə hesablanır. Orta kəmiyyətin əsas növləri aşağıdakılardır: *hesabi orta*, *harmonik orta*, *həndəsi orta*, *orta kvadrat*, *eksponensial orta*.

Orta kəmiyyətin hesablanması düsturu əlamətin xarakterində və mövcud əsas məlumatlardan asılıdır. Orta kəmiyyət sadə və çəkili ola bilər. Sadə orta kəmiyyətin hesablanması məcmunun təhlili ilə əlaqədardır. Burada ortalanən əlamətin variantlar adlanan hər bir fərdi qiymətinə yalnız bir dəfə təsadüf edilir. Məsələn, sadə hesabi orta kəmiyyət aşağıdakı düstur üzrə hesablanır

$$X = \frac{\sum_{i=1}^n X_i}{n}$$

burada X_i i vahidi üçün X əlamətinin qiyməti; n – vahidin sayıdır.

Hər bir variantın qiymətinə bir neçə dəfə təsadüf edildiyi hallarda, çəkili ortanın hesablanması zəruridir. Məsələn, çəkili hesabi orta aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$X = \frac{\sum_{i=1}^n X_i f_i}{\sum_{i=1}^n f_i}$$

burada, f_i X_i əlamətinin qiyməti ilə vahidin miqdarıdır (tezliklə, ya da çəki ilə).

Kütləvi məlumatların ümumiləşdirilməsi kəmiyyəti də səviyyəsindən asılı olaraq, ümumi və qrup orta fərqlənir.

ORTA QIYMƏT – mal qruplarının dəyərinin, onun natura ifadəsində həcminə bölgüsündən alınan qismət kimi təyin edilir. Orta qiymətə qiymət amili ilə yanaşı, aralarında ayrılması lazım gələn müxtəlif dəyişkən çeşidli struktur faktorları da təsir göstərir: yeni malların meydana çıxması və köhnələrin yox olması, müxtəlif səviyyəli qiymətlərlə mövcud olan ayrı-ayrı malların payının dəyişməsi, regional qiymət fərqlənməsi ilə malların ərazidə yerləşmə hərəkəti, mövsümi qiymət dəyişmələri və s.

ORTA QIYMƏT İNDEKSİ - əmtəə qrupuna daxil olan ayrı-ayrı məhsulların konkret qiymət dəyişikliklərini əks etdirir.

ORTA SEÇMƏ XƏTƏ – qeyri-ümumi müşahidə (“*Qeyri-ümumi müşahidə*” və “*Seçmə müşahidə*”yə bax) nəticəsində əmələ gələn seçmə orta ($\tilde{x}$) və baş orta ($\bar{x}$) və arasındakı fərkdir (kənarlaşmadır). Orta seçmə xətanın həcmi $|\tilde{x} - \bar{x}| < t \mu$ ehtimalı ilə zəmanət verilən $\tilde{x}$ -in $\bar{x}$ -dən kənarlaşmasının sərhədləri kimi müəyyən edilir, burada t - $\tilde{x} - \bar{x}$ fərqi ilə zəmanət verilən ehtimaldan asılı əmsaldır (adətən, ehtimal 0,954 və ya 0,997-yə, t isə uyğun olaraq 2 və 3-ə bərabər qəbul edilir). Statistikada μ seçmənin orta xətası adlanır ($\tilde{x}$ -dən $\bar{x}$ kənarlaşmanın kvadratının riyazi gözləməsinin ikinci dərəcədə kökü) və təsadüfi təkrar seçmədə aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\mu = \sqrt{\frac{G^2}{n}}$$

$$\text{Qəti seçmə zamanı isə } \mu = \sqrt{\frac{G^2}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)}$$

düsturu ilə hesablanır. Burada G^2 - dispersiya; n – seçmə məcmunun vahidlərinin sayı və ya seçmənin həcmi; N – baş məcmunun vahidlərinin

sayıdır; $t \mu = \Delta$ seçmənin xətasının sərhədləri adlanır və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Delta = t \sqrt{\frac{G^2}{n}}; \quad \Delta = t \sqrt{\frac{G^2}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)}$$

μ - qiyməti (ölçüsü) baş məcmuda öyrənilən əlamətlərin variasiyasından, seçmənin həcmi və çəkisindən, müşahidə üçün baş məcmudan və seçmənin üsulundan asılıdır, Δ - həm də seçmə müşahidəsinin nəticələri ilə zəmanət verilən ehtimalın qiymətindən asılıdır.

ORTA TƏHSİLİN DÖVLƏT TƏHSİL STANDARTI – orta peşə təhsil strukturuna və orta təhsil proqramına, onların həyata keçirilmə şərtlərinə, təhsil alanların normativ yüklərinə və onların maksimal həcminə olan ümumi tələbləri özündə birləşdirən sənədlər toplusudur.

ORTA YAŞ – əhalinin yaş strukturunun, yaxud demoqrafik hadisələrin yaş üzrə bölüşdürülməsinin təxmini ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Orta yaş verilmiş əhalidə, yaxud nəsiləki bütün insanların, həmçinin həmin demoqrafik hadisə baş vermiş (məsələn, nikaha daxil olanların orta yaşı, boşananların orta yaşı) insanların yaşlarından orta hesabi (yaxud mediana, “*Median yaş*”a bax) kimi hesablanır. Orta hesabi kəmiyyət kimi müşahidə yaxud hadisə anına olan insan-ilin ümumi sayı insanların yaxud hadisələrin müvafiq sayına bölünməklə tapılır. Əgər bölgü yaş intervalı üzrə verilibsə, onda intervalın ortası yaşın qiyməti hesab olunur. Kiçik yaşlarda ölümün azalması orta yaşı aşağı salır, böyük yaşlarda – onu artırır. Faktiki əhalidə demoqrafik hadisələr baş verdikdə orta yaş göstəriciləri də demoqrafik proseslərin əvvəlki dinamikasının oxşar təsirinə məruz qalır. İki və bir neçə əhali müqayisə edildikdə, bu proseslərin təsirini ayırmaq çətin olduğu üçün, orta yaş göstəricisi nadir hallarda tətbiq olunur. Yaş strukturundan asılı olmayan onun qiymətini yalnız əhali modelləri üçün almaq olar.

OVÇULUQ TƏSƏRRÜFATLARI – vəhşi heyvan və quşların məskunlaşmasına xidmət edən və ovçuluğun və ya ovçuluq idmanının aparılması məqsədilə istifadə edilə bilən meşə, su və kənd təsərrüfatı torpaqlarıdır. Ovçuluq təsərrüfatları hüquqi şəxslərin müvafiq hüquqları və vəzifələri ilə ovçuluq yerlərində ovçuluq təsərrüfatının aparılması, onların keyfiyyətinin müəyyən edilməsi, müxtəlif biotexniki tədbirlərin layihəsinin tərtib edilməsi və aparılması və s. üzrə rəsmi təşkilati status alır.

-Ö-

“Ödə və al” prinsipi üzrə ticarət forması ...	518	Ölüm cədvəlləri	521
Ödəmə balansı	518	Ölüm ehtimalı	522
Ödəmə qabiliyyəti əmsalları	518	Ölüm əmsalları	522
Ödəmə tələbnaməsi	518	Ölüm haqqında tibbi şəhadətnamə	523
Ödənilən faizlər və ona bərabər tutulan xərclər	518	Ölüm siyahıları metodu	523
Ödənilməyə aid olan xərclər	518	Ölümün qüvvəsi	523
Ödəniş dəyəri	518	Ölümün orta gözlənilən yaşı	524
Ödəniş valyutası	518	Ölümün səbəbləri	524
Öhdəçilik	518	Ömrün qalan hissəsinin əmsalı	524
Ölçü şkalası	519	Ömür uzunluğu	524
Ölənlərin orta yaşı	519	Öyrənilən məcmu	525
Ölənlərin sayı	519	Öyrənmə ayrısı	525
Ölənlərin yaşa görə bölgüsü	519	Özəl müəssisə	525
Ölkə sərhədlərindən kənarda son istehlak xərcləri	519	Özəl mülkiyyətçi	525
Ölü doğulanlar	520	Özəl sektor	525
Ölü doğulma	520	Özəlləşdirmə çeki	525
Ölüm	520	Özü tənzimlənən təşkilat	525
“Ölüm” (biznes registrdə)	520	Özünü qeydə alma	525
Ölüm (demoqrafiya statistikasında)	520	Özünü sığorta	526
Ölüm cədvəlləri (ömrün qalan hissəsi, ölüm və orta ömür uzunluğu cədvəlləri)	521	Özünüsayma	526

“ÖDƏ VƏ AL” PRİNSİPİ ÜZRƏ TİCARƏT FORMASI - əmtəələrin özünəxidmət rejimində topdansaş anbarlarında və ya nümunələr (alıcının kataloq və ya kompüterləşdirilmiş özünəxidmətsiz sifariş sistemindən istifadə etməklə siyahıdan əmtəəni seçmək) əsasında satıldığı, yaxud hər iki ticarət formasından istifadə etməklə həyata keçirilən ticarət formasıdır. Alıcılar (pərakəndə satış tacirləri, istifadəçi – peşəkarlar, ictimai işə işçiləri, satıcılar, institusional alıcılar və s.) hesab-fakturanı yerində nağd olaraq ödəyir və müstəqil surətdə əmtəəni özü ilə aparır.

ÖDƏMƏ BALANSI – ölkənin xaricə və xaricdən daxil olan ödəmə balansıdır. Ödəmə balansı beynəlxalq hesablaşmaların ən geniş yayılmış balans növlərindən biridir. Mədaxil ödəmədən yüksək olduqda balans aktiv (aktiv saldoya malik olmaq) sayılır. Ödəmə balansının sxemlərinin düzülüşünün beynəlxalq standartları ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir. Həmin sxemləri Beynəlxalq Valyuta Fondu hazırlayır.

ÖDƏMƏ QABİLİYYƏTİ ƏMSALLARI – iqtisadiyyat subyektlərinin öz öhdəliklərini vaxtında ödəməsi imkanlarının statistik təhlili üçün hesablanır. Üç əmsaldan istifadə edilir: ödəmə, mütləq və təcili satılma əmsallarından.

Ödəmə əmsalı (Ö.ə) cari aktivlər hesabına qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi imkanını ilə müəyyən edilir:

$$\text{Ö.ə} = \frac{\text{Cari aktivlər}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Əmsalın normal qiyməti 1-3 həddində olur. Əmsalın 1-dən kiçik olması yüksək maliyyə riskini göstərir, təsərrüfat subyektinin kreditorlarla hesablaşma imkanının olmamasına dəlalət edir. 1-ə bərabər əmsal təsərrüfat subyektinin maliyyə sabitliyinin təhlükəliliyini əks etdirir. Əmsalın müəyyənləşdirilmiş səviyyədən həddən artıq yüksək olması ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadəni göstərir.

Mütləq satılma əmsalı (M.s.ə.) qısamüddətli öhdəliklərin hansı hissəsinin dərhal ödənilməsinin mümkünlüyünü göstərir:

$$\text{M.s.ə} = \frac{\text{Pul vəsaitləri} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

Əmsalın 0,2-0,3 çərçivəsində olması iqtisadi subyektlər üçün nəzəri cəhətdən təhlükəsiz hesab edilir.

Təcili satılma əmsalı (T.s.ə) subyektin cari öhdəliklərin hansı hissəsinin təkcə mövcud pul vəsaitləri hesabına ödəniləcəyini deyil, həm də göndərilmiş məhsullardan, yerinə yetirilmiş işlərdən əldə ediləcək gəlirlər hesabına ödənilməsinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir:

$$\text{T.s.ə} = \frac{\text{Pul vəsaitləri} + \text{Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları} + \text{Debitor borcları}}{\text{Qısamüddətli öhdəliklər}}$$

ÖDƏMƏ TƏLƏBNAMƏSİ - alıcının bank vasitəsilə tədiyyəçiyə müəyyən məbləğdə pulun ödənilməsi haqqında banka təqdim etdiyi tələbdır.

ÖDƏNİLƏN FAİZLƏR VƏ ONA BƏRABƏR TUTULAN XƏRCLƏR - əmlakın nominal dəyərinin müəyyən edilmiş faizinin əvvəlcədən ödənilmiş miqdarı ilə xarakterizə olunan ödəniş faizləri müəyyən maliyyə aktivlərinin (depozitlərin, ödəniş hesabların, fakturaların, borc öhdəliklərinin və kreditlərin) kompensasiyasına uyğundur. Onlar əsasən istiqraz (və istiqrazın digər növləri) üzrə borc öhdəliklərinin, ticarət kreditlərinin və kreditorun bank hesablarının cari kreditlərinin və s. faizlərini, həmçinin valyuta bazarının itkilərini (zərərlərini) özündə birləşdirir.

ÖDƏNİLMƏYƏ AİD OLAN XƏRCLƏR – balansın tərtib olunması tarixinə müəyyənləşdirilmiş, məqsədi dəqiq göstərilmiş, lakin ödənmə vaxtı və ya ümumi məbləği çox dəqiq göstərilməmiş borcdur. Sonralar xərclərin bu növləri hökmən borc dərəcələrinə keçmə meylinə malik olur və xüsusi maddələr üzrə bölüşdürülə bilər.

ÖDƏNİŞ DƏYƏRİ – oxşar əmlaka (mala) müstəqil bazardan alınarkən çəkilən xərcin miqdarıdır.

ÖDƏNİŞ VALYUTASI – xarici iqtisadi sazişlərə görə malların (xidmətlərin) ödənişini və beynəlxalq kreditlərin qaytarılmasını həyata keçirən valyutadır. Ödəniş valyutası ixracatçı və idxalçı arasında razılaşdırılmış ixtiyari valyuta ola bilər.

ÖHDƏÇİLİK – ümumi dəyərə və ya aktivlərinin tərkibinə təsiri müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsindən (məsələn, zəmanət verilmiş girov) və ya sonrakı əməliyyatların həyata keçirilməsindən (məsələn, sifarişlər) asılı olan hüquq və vəzifələrdır.

ÖLÇÜ ŞKALASI – kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin ölçülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nominal şkalalar – yalnız obyektlərin fərqləndirilməsinə imkan verən atributiv əlamətlərin ölçülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sıralanmış şkalalar yalnız obyektlərin fərqləndirilməsinə deyil, həm də onların yaranma dərəcəsinin bir sıra xüsusiyyətləri, yəni kəmiyyət əlamətlərinin ölçülməsi üzrə sıralanmasına imkan verir. Intervallar şkalasında kəmiyyət əlamətləri ölçülür və burada əlamətin yaranma dərəcəsini ölçmək və nəticə etibarlı ilə, müəyyən hesabi əməliyyatlar aparmaq olur. Digər təsnifləşdirmələrdə həm də nisbi və mütləq şkalalar ayrılır. Bu, əlamətlərin kəmiyyət ölçüləri üzərində müvafiq riyazi dəyişikliklər baş verdikdə, həyata keçirilir.

ÖLƏNLƏRİN ORTA YAŞI – demoqrafik göstəricidir; əhali qrupu üçün müəyyən dövr ərzində ölənlərin yaşa görə praktiki bölüşdürülməsini xarakterizə edir (ölüm cədvəlində olan ölənlərin sayından fərqli olaraq); ölənlərin yaş kəmiyyətlərinin orta hesabi kəmiyyətinə bərabərdir. Ölüm cədvəllərində ölənlərin orta yaşı göstəricisi tətbiq edilmir; *ölümün səbəblərinə görə ölüm cədvəlləri* istisna olmaqla, bu cədvəllərdə ölənlərin orta yaşı gələcək ömrün orta uzunluğuna bərabərdir (*“Ömür uzunluğu”na* bax).

Ölənlərin orta yaşı ayrı-ayrı yaş qruplarında ölümün səviyyəsi və əhalinin yaş strukturunun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. *Daimi əhali* üzrə ölənlərin orta yaşı gələcək ömrün orta uzunluğuna bərabərdir, müsbət təbii artım əmsalı olan *sabit əhali* üzrə ölənlərin orta yaşı gələcək ömrün orta uzunluğundan çoxdur, mənfi əmsal olduqda – azdır.

ÖLƏNLƏRİN SAYI – ayrı-ayrı insanların *ölümü* nəticəsində əhalinin sayının azalması prosesidir, *ölüm cədvəllərinin* göstəricisidir, doğulanların əvvəlki məcmusundan verilmiş yaş intervalında ölənlərin sayıdır. Adətən, d_x -lə işarələnir. Ölümün səviyyəsi və rejimi ayrı-ayrı cins-yaş və onun digər bəzi zaman dövrünə görə qruplarına aid əhali arasında ölüm hadisələrinin çoxluğu, müəyyən olunmuş yaşa qədər yaşayanların, ya da müəyyən edilmiş yaş intervalında ölənlərin anadan olanların ilk məcmusundakı payı, yeni anadan olanların orta ömür uzunluğu, ya da bütünlükdə müəyyən edilmiş yaş və bəzi yaş sərhədlərinə çatmışlar ilə xarakterizə olunur. Ölümün daha dərinlən təhlil edilməsində xəstəliklərin, zədələnmələrin və digər ölüm səbəblərinin beynəlxalq təsnifatına uyğun olaraq, ölüm səbəbləri üzrə bölünməsi ilə

xarakterizə edilir. Ölüm səbəblərinin ekzogen, insan orqanizminə daxili təsirə səbəb olan və anadangəlmə xəstəlik, ya da təbii yaşlanmanın nəticəsi kimi endogen səbəblərə bölünməsi mühüm rol oynayır. Ölüm səviyyəsinin daha çox yayılmış göstəricisi – ölümün ümumi əmsalındır.

$$m = \frac{M}{S * T},$$

burada M – bəzi dövrlərdə ölənlərin sayını; S – il ərzində əhalinin orta sayını; T – illər üzrə dövrün uzunluğunu (bir qayda olaraq, 1000 nəfərə hesablanır) göstərir. Bu göstərici, qadınlarda və kişilərdə müxtəlif yaşlarda ölüm hadisələrinin çoxluğunun müxtəlif olduğu kimi, əhəmiyyətliyinə görə də cins-yaş tərkibindən asılıdır və beləliklə, ölüm səviyyəsinin xarakteristikasına adekvat olmur. Ölümün sayının daha etibarlı xarakteristikasına, oxşar ümumi əmsal düsturuna görə hesablanan yaş (beş illik, bir illik, daha aralı – on illik) əmsalı xidmət edir, lakin əhalinin sayı və ölənlərin sayı haqqında məlumatlar uyğun olan yaş intervalı (zəif ölüm əmsalı istisna təşkil edir) üçün yığılır. Ölümün sayı əmsalı ayrı-ayrı ölüm səbəbləri (səbəb qrupları) üzrə də hesablanır. Ölümün sayını əhalinin yaş tərkibindən asılı olmayan *ölüm cədvəlinin* göstəriciləri daha düzgün əks etdirir. Ölümün sayının müasir təhlili əhalinin sayı və cins-yaş tərkibi haqqında, ölüm hadisələrinin qeydiyyatı materiallarının (*“Demoqrafik hadisələrin cari uçotu”na* bax) statistik işlənməsi nəticəsində əldə edilən cins və yaş üzrə ölənlərin sayı haqqında məlumatlara əsaslanır.

ÖLƏNLƏRİN YAŞA GÖRƏ BÖLGÜSÜ – ölənlərin ümumi sayında yaş intervalları üzrə ölənlərin payıdır. Demoqrafiya statistikasında ölənlərin yaşa görə bölgüsü ölüm cədvəllərində (cədvəl) və real əhalidə (faktiki) fərqləndirilir. Cədvəl bölgüsü ölənlərin bir sıra yaş rəqəmləri ilə verilir və hər yaş intervalındakı ölüm səviyyəsindən asılı olan doğulanların ömür uzunluğu üzrə bölgüsü ilə üst-üstə düşür. Faktiki ölənlərin yaşa görə bölgüsü xeyli dərəcədə əhalinin yaş tərkibindən asılıdır. Belə ki, ən çox sayda olan yaş qrupları üçün müvafiq göstərici çox yüksəkdir. Buna görə də, faktiki ölənlərin yaşa görə bölgüsündən müxtəlif yaş qruplarında ölüm səviyyəsinin nisbətini qiymətləndirmək üçün istifadə dəqiq nəticələr vermir. Ölənlərin yaşa görə bölgüsünün sadə xarakteristikası – ölənlərin orta yaş göstəricisidir.

ÖLKƏ SƏRHƏDLƏRİNDƏN KƏNARDA SON İSTEHLAK XƏRCLƏRİ – ölkə

rezidentlərinin ölkənin iqtisadi ərazisindən kənarda istehlak etdikləri əmtəə və xidmətlərin əldə olunmasına çəkdiqləri xərclərdir. Buna MHS-də əmtəə və xidmətlərin idxalı kimi baxılır.

ÖLÜ DOĞULANLAR – doğuşların sayının uçotunun aparılmasında istifadə edilən və dölün ölü doğulduğunu əks etdirən anlayışdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələrinə görə, hamiləlik müddətindən asılı olmayaraq, ölü doğulanlar ana bətnindən çıxana və ya çıxarılan qədər döllənmiş məhsulun ölümüdür. Ana bətnindən çıxan anda tənəffüs və digər həyat əlamətlərinin (ürək döyüntüsü, göbək ciyəsinin pulsasiyası və əzələlərin qeyri-iradi hərəkəti) olmadığı hallarda, döl ölü hesab edilir.

ÖLÜ DOĞULMA – doğum saylarının uçotu zamanı istifadə olunan anlayışdır və ölü dölün doğulması deməkdir. Hamiləliyin müddəti 28 həftə və daha çox olduqda ölü döllər populyasiyasında doğuşların tezliyidir. Ölü doğum göstəricisi promille (%) ilə ifadə olunur və aşağıdakı düsturla hesablanır: (ölü doğulan uşaqların sayı/bütün doğulan uşaqların sayı (diri və ölü)) $\times 1000$.

Analoji şəkildə ölü doğumun xüsusi göstəriciləri hesablanır, doğulduğu zaman bədən kütləsindən və hamiləliyin müddətindən asılı olaraq (“*Perinatal ölüm*”ə bax), həmçinin dölün həlak olduğu vaxta görə: doğuşun başlanmasından əvvəl (antenatal), yaxud doğuş zamanı (intranatal). ÜST tövsiyələrinə görə ölü doğulma – hamiləliyin müddətindən asılı olmayaraq, ananın orqanizmindən tam qovma, yaxud çıxardılmayadək mayalanma məhsulunun ölməsidir; ölümü belə ayırmadan sonra döldə nəfəsin, yaxud başqa istənilən həyatı əlamətlərin (ürək döyüntüsü, göbəyin pulsasiyası, yaxud sərbəst əzələlərin müəyyən hərəkətlərinin) olmamasını göstərir. Azərbaycanda 1993-cü il yanvarın 1-dən bədən kütləsi 1000 qr. və daha çox olan ölü doğulmuş uşaqlar ədliyyə orqanlarında qeydə alınır. Keçmiş SSRİ-də ölü doğulma asfiksiyada (müstəqil nəfəsi olmadan) doğulmuş uşaqlar aid edilirdi, hətta digər həyat əlamətləri olsa da. Əgər reanimasiya tədbirləri görüldükdən sonra belə uşaqlarda müstəqil ağciyər nəfəsinə nail olunursa o diri doğulmuş, olmadıqda isə ölü doğulmuş hesab olunurdu.

ÖLÜM – nəslin ölüb-getmə prosesi, *əhalinin təkrar istehsalının* iki əsas proseslərindən biridir. Ölüm – müxtəlif yaşlarda baş verən və real, yaxud hipotetik nəslin kəsilməsi ardıcılığını müəyyən edən çoxlu tək-tək ölümlərdən əmələ gələn kütləvi prosesidir. Onun statistik təsvirinə ölümün

kəmiyyət xarakteristikaları və insanların yaşı ilə əlaqənin yaradılmasına əsaslanan *ölüm cədvəlləri* imkan yaradır. Gözlənilən ömür uzunluğu x yaşa çatmış nəslin bir hissəsi üçün $e(x)$ – nəslin kəsilməsi ardıcılığının sintetik xarakteristikasıdır. Çox vaxt doğulanda gözlənilən *ömür uzunluğu* göstəricisi $e(0)$ tətbiq olunur.

Bu göstəricilərlə yanaşı, ölüm səviyyəsi göstəriciləri – yaşlar üzrə və ümumi əmsallar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumi ölüm əmsalı əhalinin yaş strukturundan asılıdır və müxtəlif əhalidə, yaxud müxtəlif vaxt dövrlərində bir əhalidə ölüm səviyyələrini təxmini müqayisə etmək üçün yararlıdır.

Nəslin ölüb-getmə prosesi böyük sayda bioloji və sosioloji *ölüm amillərindən* (təbiət – iqlim, genetik, iqtisadi, sosioloji, mədəni, siyasi və s.) asılıdır. Ölümün demoqrafik təhlili nöqteyi-nəzərcə, iki böyük qrupa: *endogen* (insan orqanizminin daxili inkişafı ilə törənən) və *ekzogen* (xarici mühitin təsiri ilə bağlı) qrupuna bölünür. Endogen amillərin ölümə təsiri əsasən orqanizmin qocalması ilə bağlıdır. Endogen proseslər müəyyən mənada nizamlıdır və nizamlılıq nisbidir, bu amillərin təsirində təsadüfi komponent də mövcuddur.

Orqanizmin inkişafına ekzogen amillərin təsiri nizamsızdır, təsadüfidir. Onların gücü orqanizmin müdafiə qabiliyyətinə üstün gələrək ölümlə nəticələnmişdir və az dərəcədə yaşdan asılıdır.

Nəslin kəsilməsi ardıcılığının müəyyən edilməsində *körpə ölümünün* və ardıcıl körpə yaşlarını yaşadığca ölüm ehtimallarının azalmasının (uşaq ölümünün paradoksu) xüsusi rolu var. Eyni zamanda bəzi ekzogen amillərin ölümə təsiri yaşdan az asılı olur (məsələn, təbii fəlakətlər, epidemiyalar), hətta ən həyat qabiliyyətli yaşlarda yüksək ölümlə nəticələnir (müharibələr, istehsal travmatizmi və s.). Buna görə də, ekzogen amillərin əhəmiyyəti böyük olduqda, istənilən yaşda, o cümlədən yetkin yaşlarda təsadüfi ölüm ehtimalı da yüksəkdir. Endogen ölüm amillərinin rolunun artması nəsilin ölüb getmə prosesində təsadüflük rolunun məhdudlaşmasına və gözlənilən ömür uzunluğunun artmasına bərabərdir.

“ÖLÜM” (biznes registrdə) - bilavasitə statistik vahidlərə aid olan demoqrafik hadisədir. Bu, ya işgüzar fəallığın “xalis” dayandırılması, ya da “qeyri-xalis”, yəni bir vahidin digəri tərəfindən udulması, yaxud müəssisənin bölməsi ola bilər.

ÖLÜM (demoqrafiya statistikasında) – insan orqanizminin həyat fəaliyyətinin bərpa olunması mümkün olmayan dayanmasıdır. O, klinik və bioloji ölümə ayrılır. BMT statistik

məqsədlər üçün aşağıdakı ölüm tərifini məsləhət görür: “Ölüm diri doğulmadan sonra bütün vaxtlarda baş verən bütün həyat əlamətlərinin tamamilə yox olmasıdır...”

ÖLÜM CƏDVƏLLƏRİ (ÖMRÜN QALAN HİSSƏSİ, ÖLÜM VƏ ORTA ÖMÜR UZUNLUĞU CƏDVƏLLƏRİ)

– doğulanların müəyyən çoxluğunda ölüm nəticəsində yaş azalmasını göstərən qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyətlərin nizamlanmış sırasıdır; ayrı-ayrı dövrlərdə ölüm səviyyəsini və ya müəyyən yaşadək yaşamağı, həyat davamiyyətini və s. ölçən yaş göstəriciləri sistemidir; *demoqrafiya cədvəllərinin* çox yayılan növüdür; ölümün daha dəqiq və adekvat xarakteristikasını verir.

Ölüm cədvəllərinin göstəricilərindən, əhalinin say və yaş tərkibinin yaşa görə yerdəyişmə üsulu ilə proqnoz sayının hesablanması zamanı bütün əhalinin və ya ayrılıqda yaş qruplarının ölüm səviyyəsinin xarakteristikası üçün ölümün dinamikası və təbəqələşməsinin öyrənilməsi, ölümün digər demoqrafik proseslərin gedişinə təsirinin ölçülməsi üçün istifadə olunur. Bu cədvəllər real və fərziyyə olunan (şərti) nəslin ölüm cədvəllərinə ayrılır. Dolğun ölüm cədvəllərində yaş üzrə göstəricilər bir illik *yaş intervalları* ilə, qısa ölüm cədvəllərində beş və on illik *yaş intervalları* ilə verilir. Müasir ölüm cədvəlləri, ilkin göstəricisi *ölüm yaşı əmsallarından* müəyyən olunmuş ölüm ehtimalı olan demoqrafik üsulla hesablanır. Bu üsul üçün müəyyən dövrlərdə yaşayan və ölənlərin yaş bölgüsü haqqında məlumatlar tələb edilir.

Adi ölüm cədvəllərindən başqa, ölümün səbəbləri üzrə ölüm cədvəlləri də hesablanır. Bu cədvəllərdə ölümə səbəb olan xəstəliklər, bədbəxt hadisələr və s. qruplar üzrə göstəricilər fərqləndirilir ki, bu da müəyyən ölüm səbəbləri qrupunun aradan qaldırılması ilə həyatın neçə il uzandığını hesablamağa imkan verir.

ÖLÜM CƏDVƏLLƏRİ (ömür cədvəlləri, ölüm və orta ömür uzunluğu cədvəlləri) – *ölümün* rəqəmli modelləri, onun ümumi səviyyəsini və müxtəlif demoqrafik məcmularda, ilk növbədə müəyyən vaxt dövründə əhalidə, real nəsilə (koqortada) yaş xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək üçündür; tarixən ilk və ən geniş yayılmış *demoqrafik cədvəllər* tiplərindən biridir. Hər hansı nəzəri *nəslin cədvəlin kökü* adlanan təsbit edilmiş ilkin sayı ilə ölüb-gətmə prosesini təsvir edən qarşılıqlı əlaqəli yaşa görə nizamlanmış rəqəmlər sırası sistemidir. Ölüm cədvəllərinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir göstəricilər sırasını götürməklə, bütün qalan sıraları hesablamaq mümkündür.

Ölüm cədvəllərinin göstəricilərindən ölümün dinamikası və diferensiasiyası öyrəniləndə, əhalinin və onun ayrı-ayrı qruplarının ölümünü xarakterizə etmək üçün, *demoqrafik proqnozlarda*, ölümün başqa demoqrafik proseslərə və əhalinin say dinamikasına təsiri ölçüldükdə istifadə olunur.

Bütün yaşlar üçün və ayrı-ayrı yaş kontingentləri üçün hesablanmış ölüm cədvəlləri mövcuddur. Tam ölüm cədvəllərində yaş bütöv rəqəmlərdə, yaşın dəyişmə addımı 1 il götürülür, bir qayda olaraq, 0-dan 100 ilədək. Qısa ölüm cədvəllərində yaş 5 il, nadir hallarda 10 il addımı ilə dəyişir. Dünya praktikasında yaş şkalası belədir: 0, 1, 5, 10, ... , 80, 85 il. *Ümumdünya səhiyyə təşkilatının* nəşrlərində yaş şkalası belədir: 0, 1, 5, 15, 25, ... , 65, 75 yaş. Ömrün birinci ili üçün ölüm cədvəllərində yaş 1 aylıq addıma, bəzən birinci ayda həftələrə, birinci həftədə isə günlərə (yaxud birinci gün seçilməklə) bölünür. Müasir demoqrafik təhlil praktikasında qısa ölüm cədvəllərindən istifadə olunur. Tam cədvəllər demoqrafik proqnozlar üçün zəruridir.

Demoqrafik statistikada ölüm cədvəllərinin ən sabit göstəricilər sistemindən və onların işarələnmə sistemindən istifadə olunur. Rus dilində olan nəşrlərin çoxunda ölüm cədvəllərinin tərkibinə aşağıdakı göstəricilər sıraları (tam ölüm cədvəllərində verilmiş qaydada) daxil edilir. *x*-yaşadək **sağ qalanların sayı** (l_x) – cədvəlin nəzəri nəslində həmin yaşadək sağ qalanların sayı. İlkin say yaxud cədvəlin kökü (l_0) 100 000 (nadir hallarda 1, 1000 yaxud 10 000) qəbul olunur. $l_0 = l$ olduqda, l_x – yeni doğulan uşağın dəqiq *x* yaşadək sağ qalma ehtimalıdır. Sağ qalanların sayı ölüm cədvəllərinə daxil olan yaşlar üçün ömür funksiyasının qiymətidir. Ölənlərin sayı (d_x) – *x*-dən *x*+1-dək yaş intervalında ölənlərin sayıdır; $d_x = l_x - l_{x+1}$. Gələcək ömrün bir ili ərzində **ölmək ehtimalı** (q_x); $q_x = d_x / l_x$. q_0 kəmiyyəti körpə ölümü əmsalı adlandırılır. Sonrakı *x*+1 yaşadək **sağ qalma ehtimalı** (P_x); $p_x = 1 - q_x$. *x*-dən *x*+1-dək yaş intervalında insan-yaş ömrünün sayı (L_x), $L_x = \sum_{i=x}^{\omega} l_i$. *X*-yaşda və ondan yuxarı yaşda olan insan-**il ömrünün sayı** (T_x); $T_x = L_x + L_{x+1} + \dots + L_{\omega}$, burada ω kəmiyyəti hesablama aparılan son yaşdır. *x*-yaşda **gözlənilən ömür uzunluğu** (e_x); $e_x = T_x / l_x$. **Doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu** e_0 – ən geniş yayılmış göstəricidir, əhalinin yaş tərkibindən asılı olmayan ölümün ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Bunlardan əlavə, müasir cədvəllərə **sağ qalma əmsalları** da daxil edilir P_x ; $P_x = L_{x+1} / L_x$.

Ölüm cədvəllərinin göstəriciləri interval (q_x, p_x, d_x, L_x, P_x) və kumulyativ göstəricilərə bölünür. Sonuncular dəqiq *x* yaşa aiddir və ölümü *x*-yaşdan cavan və *x*-yaşdan böyük yaşlarda (T_x, e_x, V_x)

xarakterizə edir. Qısa ölüm cədvəllərinin interval göstəriciləri üçün həmin işarələrdən istifadə olunur və yaş intervalının uzunluğunu göstərən əlavə sol indeksi qoyulur, məs., ${}_{\tau}q_x$.

Beynəlxalq təşkilatlar və ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən nəşr olan müasir qısa ölüm cədvəllərində göstəricilərin başqa tərkibi və qaydası qəbul olunmuşdur: ölüm cədvəlləri terminlərində ölüm əmsalları (m_x) $m_x = d_x / L_x$; sonra ${}_{\tau}q_x$, l_x , d_x , L_x , ${}_{\tau}P_x$, T_x , e_x ; son göstərici – verilmiş yaş intervalında ölənlərin yaşadığı illərin sayı (${}_{\tau}A_x$); ${}_{\tau}A_x = (\tau L_x - l_x) / d_x$.

Interval göstəriciləri ${}_{\tau}m_x$, ${}_{\tau}q_x$, ${}_{\tau}p_x$, ${}_{\tau}P_x$ müvafiq yaşlarda ölümün intensivlik göstəriciləridir, digər yaş qruplarında ölüm səviyyəsinin dəyişikliklərinə düçar olmur.

Ölüm cədvəllərinin hesablanmasına daxildir: 1) əhali statistikasının məlumatlarına əsasən bütün yaşlar üçün çıxış göstəricisinin qiymətlər sırasını müəyyən etmək; 2) lazım gəlsə bu sıranın işlənməsi, *yaş akkumulyasiyası* və ölüm intensivliyinin təsadüfi enib qalxması nəticəsində səhvlərin ləğv edilməsi, cədvəlin böyük yaşlarda göstəricilərini almaq üçün sıranın inteqrasiyası və onun ekstrapolyasiyası; 3) çıxış sıra əsasında ölüm cədvəllərinin bütün qalan göstəricilərinin hesablanması.

XIX əsrin ikinci yarısından ölüm cədvəlləri inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda müntəzəm hesablanır və əvvəllər əhalinin siyahıyaalmaları vaxtına salınırdı. Əhali statistikasının inkişaf etdikcə, ölüm cədvəlləri hər il hesablanmağa başladı.

ÖLÜM EHTİMALI – ölüm cədvəllərinin göstəricisidir, müəyyən yaş intervalının başlanmasınadək sağ qalanların sayında həmin intervalda ölənlərin payıdır. Tam ölüm cədvəllərində ölüm ehtimalı birillik yaş intervalları üçün, qısa ölüm cədvəllərində – 5 illik, yaxud 10 illik intervallar üçün hesablanır. Adətən, ${}_{\tau}q_x$ -lə işarə olunur, burada x – intervalın başlanmasına müvafiq olan yaş, r – yaş intervalının uzunluğudur ($r = 1$ olduqda, bu indeks buraxılır).

Ölüm ehtimalı demoqrafik hadisələrin digər ehtimalları kimi ciddi nəzəri – ehtimal mənasında ehtimal deyil, həmin yaşda ölüm hadisələrinin tezlik ölçüsüdür. Ölüm cədvəlləri hesablanarkən ölüm ehtimalı bilavasitə statistik məlumatlar əsasında, yaxud digər göstəricilər, çox vaxt ölümün yaş əmsalları əsasında müəyyən edilir. Belə ki, əgər m_x – x -dən $(x+1)$ yaşadək olan bir illik yaş intervalları üçün ölüm əmsalındırsa, bu interval üçün ölüm ehtimalı iki təqribi düsturlardan biri üzrə hesablanır:

$$q_x = \frac{2mx}{2 + mx}, \text{ yaxud } q_x = 1 - e^{-mx}.$$

ÖLÜM ƏMSALLARI – əhalinin ölüm səviyyəsini ölçən *demoqrafik statistikasının* göstəriciləridir. Ölənlərin sayı haqqında mütləq məlumatlar ölüm prosesinin intensivliyi və dinamikası haqqında tam təsəvvür yarada bilmir, bu məlumatları həmçinin ayrı-ayrı ölkələr və regionlar üzrə müxtəlif dövrlər üçün müqayisə etmək mümkün olmur. Ölüm əmsalları nisbi kəmiyyətlərdir, müxtəlif ölkələrdə eyni metodika üzrə hesablanır və tamamilə müqayisə olunur.

Demoqrafiyada müxtəlif növ ölüm əmsallarından istifadə edilir ("*Demoqrafik əmsallar*"a bax).

Ümumi ölüm əmsalları (m) ən geniş yayılmış göstəricidir, hər hansı dövr ərzində ölənlərin ümumi sayının (M) əhalinin orta sayına ($\bar{S}$) nisbəti kimi hesablanır və promillə ifadə olunur:

$$m = \frac{M}{\bar{S} \cdot T} \cdot 1000$$

burada T – dövrün uzunluğudur. Bir neçə illər üçün bu əmsalın dinamikası ölümün ümumi səviyyəsinin dəyişməsi barədə danışmağa imkan verir. Ümumi ölüm əmsalları dinamikası *əhalinin yaş və cins strukturunun* dəyişməsindən asılıdır. Belə ki, bu göstəricinin artması əhalinin qocalma prosesi ilə, həmçinin cins və yaş üzrə ölüm səviyyələrindəki dəyişkənliklə bağlı ola bilər.

Daha dəqiq nəticələri cins və yaş üzrə ölüm əmsallarının təhlili verir. **Ölümün yaş əmsalları** ilə ($m_{x, x+\tau-1}$) ayrı-ayrı yaş (1-illik, 5-illik və s.) qrupları üzrə ölüm səviyyəsi ölçülür. Verilmiş yaş qrupunda ölənlərin mütləq sayının ($M_{x, x+\tau}$) T dövrü üçün (adətən 1, yaxud 2 il) onun orta sayına nisbət kimi hesablanır ($\bar{S}_{x, x+\tau}$) və promillə (%) ifadə olunur:

$$m_{x, x+\tau-1} = \frac{1}{T} \cdot \frac{M_{x, x+\tau}}{\bar{S}_{x, x+\tau}} \cdot 1000.$$

Hesablama metoduna görə, yaş ölüm əmsalları cədvəldəkinə oxşardır, *ölüm cədvəllərinin* qurulmasında istifadə olunur. Yaş ölüm əmsallarının təhlili ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə ölüm səviyyəsində fərqləri aşkar etməyə imkan verir.

1 yaşadək uşaqların ölüm göstəricisinin – *körpə ölümü əmsalının* hesablanmasının xüsusi əhəmiyyəti var. Əhalidə 1 yaşadək uşaqların sayı nə qədər çox olarsa, bir o qədər ümumi ölüm əmsalları yüksəkdir (digər bərabər şərtlərlə), çünki ən yuxarı yaşlardan başqa körpə yaşlarında ölüm başqa yaşlara nisbətən ölüm səviyyəsini xeyli ötüb keçir. Körpə ölümünün ümumi ölüm səviyyəsinə təsirini aradan götürmək üçün **1 yaşdan yuxarı əhalinin ölüm əmsalı** hesablanır:

$$m_{1+} = \frac{M_{1+}}{S_{1+}}$$

burada m_{1+} - 1 yaşdan yuxarı əhalinin ölüm əmsalları; M_{1+} - 1 yaşda və daha yuxarı önlərin sayı; S_{1+} - 1 yaşdan və daha yuxarı yaşda olan əhalinin orta illik sayıdır, bu orta əhalidən 1 yaşadək uşaqların orta illik sayı çıxmaqla hesablanır. Bu göstəricini həmçinin doğum (n), ölüm (m) və körpə ölümü (m_0) əmsalları əsasında almaq mümkündür:

$$m_{1+} = \frac{m - n \cdot m_0}{1 - n(1 - km_0)}$$

burada k - vuran ədəd, körpə ölümünün hansı hissəsi verilən təqvim ilində doğulmuş uşaqların ölümündən asılılığını göstərir.

1 yaşdan yuxarı olan əhalidə 1–2 yaşlı uşaqların ölümü çox yüksəkdir. Əgər əhali tərkibində uşaqlar və qocalar üstünlük təşkil edirsə, onda ümumi ölüm əmsalları və 1 yaşdan yuxarı olan əhalinin ölüm əmsalları yüksək ola bilər. Ümumi ölüm əmsallarının kəmiyyətlərinə yaş strukturunun təsirini aradan götürmək üçün müxtəlif standartlaşdırma metodları tətbiq etməklə **standartlaşdırılmış ölüm əmsalları** hesablanır ("Demografik əmsalların standartlaşdırılması"na bax). Müxtəlif əhali qruplarının yaxud ayrı-ayrı ölkələrin əhalisinin ölüm səviyyələrini müqayisə etdikdə, standartlaşdırılmış ölüm əmsallarının tətbiqi ən doğru nəticələr verir.

Ölümün təhlilində **ölüm səbəbləri üzrə ölüm əmsallarının** mühüm əhəmiyyəti var, onlar ölüm səbəblərinin ayrı-ayrı qrupları üçün (adətən ayrı-ayrı yaşlar üzrə) hesablanır.

ÖLÜM HAQQINDA TİBBİ ŞƏHADƏTNAMƏ – ölümün uçota alınması üçün ilkin sənəddir. Xəstəni müalicə edən və **ölümün səbəbini** müəyyənləşdirən həkim tərəfindən tərtib edilir və sənəddə aşağıdakılar göstərilir: ölümün baş verdiyi yer (stasionarda, evdə, başqa yerdə), ölən adamın daimi yaşayış yeri, cinsi, soyadı, adı və atasının adı, doğulduğu və öldüyü tarix (gün, ay, il), əgər uşaq 1 aya qədər ölmüşsə, vaxtında doğulmuş və ya vaxtından əvvəl doğulduğu və doğulan zaman olan çəkisi, ölümün xəstəlik, bədbəxt hadisə, qəsdən öldürmə nəticəsində baş verməsi, ölümün səbəbinin hansı həkim tərəfindən (ölümü müəyyənləşdirən, öləni müalicə edən həkim, patoloji anatom, məhkəmə-tibbi ekspert) müəyyənləşdirilməsi və şəhadətnamənin hansı tibbi müəssisə tərəfindən verilməsi. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) tövsiyələrinə uyğun olaraq, ölüm haqqında tibbi şəhadətnamədə aşağıdakılar göstərilir: a) ölümün bilavasitə

səbəbi: zədə, xəstəlik və ya onun ölümə nəticələnən ağırlaşmış digər forması; b) bilavasitə ölümə nəticələnən xəstəliklər; c) ölüm hadisələrinin səbəblər üzrə bölünməsinə nəzərə alınan əsas (ilk) xəstəlik. Şəhadətnamədə ölümə nəticələnməyə səbəb olan, lakin ölümə bilavasitə şərait yaradan xəstəliklə əlaqəsi olmayan digər vacib xəstəliklər; bədbəxt hadisədən, zəhərlənmədən və ya alınmış zədədən öldükdə zədələnmənin (zəhərlənmənin) baş verdiyi tarix, zədələnmənin (zəhərlənmənin) baş verdiyi yer və şərait qeyd edilir.

Azərbaycanda ölüm haqqında tibbi şəhadətnamə Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbəsinə verilir, orada ölüm səbəbi qeydiyyatının düzgünlüyünə məsuliyyət daşıyan həkim tərəfindən yoxlanılır və ölüm aktlarında ölümün səbəblərini göstərmək üçün əsas olur; **ölüm** haqqında məlumatların hər ay statistik işlənməsi üçün ölüm aktlarının ikinci nüsxəsi ilə birlikdə statistika orqanlarına verilir.

Həkim olmadıqda, ölümün səbəbləri haqqında həkim qeydiyyatı aparıla bilmədiyindən, ölüm haqqında feldşer arayışı tərtib edilir ki, bunun da məzmunu ölüm haqqında tibbi şəhadətnamənin məzmunu ilə eyni olur. Ölü doğulanlar və ya həyatının birinci həftəsində önlər haqqında **perinatal ölüm haqqında tibbi şəhadətnamə** tərtib edilir.

ÖLÜM SİYAHILARI METODU – *ölüm cədvəllərinin* qurulmasının tarixən ilk metodudur, bu metodda önlərin yalnız yaş bölgüsü haqda məlumatlardan istifadə olunur. Bağlı adlanan əhali (miqrasiya olmayan əhali üçün) və dəyişməz nəslin kəsilməsi ardıcılığı və hər il doğulanların sayı sabit olan (stasionar əhali) əhali üçün dəqiq nəticələr verir. Ölüm siyahıları metodu cədvəllər hesablanan zaman önlərin sıra sayı d_x çıxış göstəricidir. Bu zaman güman edilir ki, verilmiş yaşlar intervalında önlərin ümumi sayında ölüm cədvəllərindəki model nəsilə analoji payla üst-üstə düşür. Müasir demoqrafiyada ölüm siyahıları metodundan paleodemoqrafik tədqiqatlarda istifadə olunur.

ÖLÜMÜN QÜVVƏSİ – demoqrafik göstəricidir; kiçik yaş intervalında ölümün intensivlik ölçüsünü xarakterizə edir. Ölümün qüvvəsi sonsuz kiçik yaş intervalı ərzində bir ilə gətirilmiş ölüm ehtimalına bərabərdir:

$$\mu(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{q_{x, x+\Delta x}}{\Delta x}$$

burada $\mu(x)$ – x yaşda ölümün qüvvəsi, $q_{x, x+\Delta x}$ - x -dən $(x+\Delta x)$ -dək yaş intervalında ölüm ehtimalıdır. Bu zaman güman edilir ki, x -dən $(x+\Delta x)$ -dək yaş intervalında ölüm ehtimalı dəqiqliklə ali qəbildən

olan sonsuz kiçik kəmiyyətədək ölüm qüvvəsinin və yaş intervalının uzununun Δx -ə vurma hasilinə bərabərdir.

Ölümün qüvvəsindən ölümün arası kəsilməyən riyazi modellərdə, başlıca olaraq müxtəlif demometrik funksiyalar arasında əlaqə müəyyən edildikdə istifadə olunur.

Birdən yuxarı olmayan ölüm ehtimalından fərqli olaraq ölümün qüvvəsi istənilən müsbət rəqəm ola bilər. Kiçik yaş intervalında ölənlərin sayı bu intervalda sağ qalma funksiyasının $l(x)$ dəyişməsidir, yəni yeni doğulan uşaq üçün x yaşa çatmaq ehtimalıdır. O dəqiqliklə intervalın uzunluğundan sonsuz kiçiyədək $l(x) \cdot \mu(x) \cdot \Delta x$ bərabərdir. Bu o deməkdir ki, ölümün qüvvəsi sağ qalma funksiyasının loqarifmik törəməsidir:

$$\mu(x) = -\frac{l'_x(x)}{l(x)} = -\frac{d}{dx} \ln l(x)$$

Ölüm səbəblərinin iki qrupu üçün, bu səbəblərdən ölümün asılı olmadığı nəzərdə tutulur, ölüm ehtimallarının toplama qaydasına görə:

$$q(x) = q_x^1 + q_x^2 - q_x^1 \cdot q_x^2$$

burada q_x^i - i -səbəbdən ölüm ehtimalıdır ($i=1,2$).

Ö.g. nisbəti xeyli sadədir:

$$\mu(x) = \mu^1(x) + \mu^2(x)$$

burada $\mu^i(x)$ - i -səbəbdən ölüm qüvvəsidir.

Bu nisbət səbəblərin istənilən sayında ədalətli və ədəbiyyatda ölümün qüvvəsi toplanma qanunu kimi məlumdur. Qanun 1867-ci ildə U.Meykem tərəfindən ifadə edilmişdir.

ÖLÜMÜN ORTA GÖZLƏNİLƏN YAŞI – nəsiləki bütün ömrü boyu bu səbəbdən ölən doğulan uşaqların yaşadığı illərin orta sayıdır; ölüm səbəbləri üzrə ölüm cədvəllərinin göstəricisidir. Bir qayda olaraq, təqvim dövründə hipotetik əhali üçün o şərtlə hesablanır ki, bu nəslin ömrü boyu bütün səbəblərdən və bu səbəbdən hər bir yaşda ölüm səviyyəsi öyrənilən dövrdə olduğu kimi olacaqdır. Bütün səbəblərdən ölümün orta gözlənilən yaşı doğulduğu zaman gözlənilən ömür uzunluğudur. Bunu əhalidə verilmiş ölüm səbəbindən ölənin orta yaşı ilə qarışdırmaq olmaz.

ÖLÜMÜN SƏBƏBLƏRİ – ölümə gətirib çıxarmış yaxud onun baş verməsinə səbəb olmuş xəstəliklər, patoloji vəziyyətlər, yaxud travmalar, həmçinin ölümlə nəticələnən travmaya bəis olan bədbəxt hadisə, yaxud qətl hallarıdır. Ölümün səbəbləri həkim tərəfindən təyin edilir. Müasir ölümün səbəbləri statistikaş ilkin və əsas səbəblərdən birinin seçilməsinə əsaslanır ("Xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatı"na bax). Əhalinin əsas ölüm səbəbləri qan dövrü

sisteminin xəstəlikləri, bədxassəli şişlər, bədbəxt hadisələr, zəhərlənmə və travmalardır. Bu növ patologiyalar bir çox ölkələrdə əhalinin ümumi ölüm səviyyəsini müəyyən edir. Ölümün səbəbləri statistikasından əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin qiymətləndirilməsində və səhiyyənin idarə olunmasında istifadə olunur.

ÖMRÜN QALAN HİSSƏSİNİN ƏMSALI (HƏRƏKƏT ƏMSALI) (x yaşında) – R_x

ölüm cədvəlinin göstəricisidir, dolu cədvəllərdə $\chi + 1$ -dən $\chi + 2$ yaş intervalında yaşayanların cədvəl sayının χ -dən $\chi + 1$ yaş intervalında yaşayanların sayına nisbəti (L_x) bərabərdir. Ömrün qalan hissəsinin əmsalı, verilən ildən gələn təqvim ilinin əvvəlinə qədər dövr ərzində nəsilin sayının azalması kimi izah (şərh) oluna bilər. *Əhalinin perspektiv hesablamalarında yaş üzrə hərəkət metodundan* istifadə olunur.

ÖMÜR UZUNLUĞU – uzun və sağlam həyat (yaşama) imkanlarını əks etdirir. İnsanın əsas universal tələbindən biri olan təbii həyat seçimini təşkil edir. İnsan inkişafı konsepsiyasında uzun yaşamanın baza göstəricisi gözlənilən ömür uzunluğu hesab edilir. Bu göstərici şərti nəsil əsasında hesablanır. Ölüm yaşına bərabər olan doğumla ölüm arasındakı intervaldır. Doğulan nəsil üçün ortalasdırılmış ömür uzunluğu – statistika göstəricisi olmaqla, *ölümün* ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. **Gələcək** ömür uzunluğu hər hansı yaşla ölüm yaşı arasında interval kimi başa düşülür.

Demoqrafiyada ömür uzunluğunun ölüm cədvəlləri çərçivəsində hesablanmış bir sıra orta xarakteristikalarından istifadə edilir. Bu qrupun ən geniş yayılmış göstəricisi **gözlənilən gələcək ömür uzunluğu**, yaxud orta ömür uzunluğudur. O, hər hansı x -il yaşa qədər sağ qalanların (qalan ömrün müddəti üzrə) ölüm cədvəllərində təsbit olunmuş nəslin kəsilməsi ardıcılığına müvafiq orta hesabi bölüşdürülməsinə bərabərdir. Adətən, e_x , yaxud e_x^0 -lə ifadə olunur. Fərz edək ki, $l(x)$ – sağ qalma funksiyası, yaxud yeni doğulanların cəmindən x -yaşa çatanların payıdır. $l(x)$ fasiləsiz yaş funksiya kimi baxıldıqda aşağıdakı alınır:

$$e_x = \frac{1}{l_x} \int_x^{\omega} l(x) dx.$$

Xüsusiən $x=0$ olduqda, yeni doğulanlar üçün gözlənilən gələcək ömür uzunluğu, yaxud orta ömür uzunluğu alınır.

Əgər $l_0=1$ olarsa, onda orta ömür uzunluğunu qrafik şəkildə əyri funksiya $l(x)$ altında səth kimi göstərmək olar. Ölüm cədvəllərinin praktiki

hesablanmasında e_x kəmiyyəti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$e_x = \frac{\sum_{y>x} L_y}{l_x}$$

burada L_y – ölüm cədvəllərində yaşayanların sayı, yaxud illik yaş intervalında sağ qalma funksiyasının orta kəmiyyəti $l(x)$.

Vaxtı uzadılmış (müvəqqəti vaxtı uzadılmış) orta gələcək ömür uzunluğu [$e_{x(u,v)}$] x -yaşa çatmış şəxslərin u -dən v -dək yaş intervalında yaşamalı olan orta illərin sayına bərabərdir. Aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$e_{x(u,v)} = \frac{l_u e_u - l_v e_v}{l_x},$$

burada l_x – x -il yaşadək sağ qalanların sayı, e_x – x -yaşa çatandan sonra orta gələcək ömür uzunluğudur. Demografik statistikada **əmək qabiliyyətli yaşda vaxtı uzadılmış** ömür uzunluğunun vacib praktiki əhəmiyyəti var.

Yaş intervalında ömür uzunluğu həmin yaş intervalında doğulanların müəyyən cəminin yaşamış illərin orta sayına bərabərdir. Bu göstərici vaxtı uzadılmış orta gələcək ömür uzunluğunun xüsusi bir halıdır.

Gələcək ömrün median uzunluğu (ehtimal olunan ömür uzunluğu) ölüm cədvəllərində təsbit olunmuş nəslin kəsilməsi ardıcılığına müvafiq olaraq gələcək ömrün uzunluğuna görə hər hansı x -yaşa çatmış şəxslərin bölüşdürülməsi medianına bərabərdir. Bu göstərici adətən v_x kimi ifadə olunur. Əgər l_x x -yaşadək sağ qalanların sayıdırsa, onda v_x kəmiyyəti $l(x+v_x)=0,5l(x)$ nisbətindən statistikada medianın tapılmasına aid standart qaydaların köməyi ilə müəyyən edilir. Yeni doğulanlar üçün median ömür uzunluğu – doğulanların yarısının sağ qalacağı yaşıdır: $l_{v0}=0,5l_0$.

Modal ömür uzunluğu (“normal” ömür uzunluğu – az istifadə olunan termindir) – ölüm cədvəllərində təsbit olunmuş nəslin kəsilməsi ardıcılığına müvafiq olaraq, yeni doğulanların cəminin ölüm yaşları üzrə bölüşdürülməsinin modasına bərabərdir; 1 yaşıdan yuxarı olan şəxslərin ən ehtimal olunan ömür uzunluğudur. Riyaziyyat göstəricisi kimi, onu x -qiyməti kimi göstərmək olar, burada sağ qalma funksiyası $l(x)$ maksimal sürətlə azalır və ölənlərin sayı (d_x) maksimuma çatır. Həmin x -yaşdan modal ömür uzunluğundakı olan intervalın kəmiyyəti bu yaş üçün **gələcək ömrün modal uzunluğuna** bərabərdir.

ÖYRƏNİLƏN MƏCMU – statistik öyrənməyə aid olan məcmudur. Seçmə

müayinənin təşkilində öyrənilən məcmu anlayışı, *baş məcmu* və *statistik müayinə obyekt*i oxşardır.

ÖYRƏNMƏ ÖYRİSİ (marketingdə) – firmanın bazarda malik olduğu paydan xərc səviyyəsinin nisbi asılılığını təsvir etdirən modeldir. Bu asılılıq hiperbolik funksiya ilə təsvir edilir və bazarın tutulmasının (alınmasının) marketing strategiyasının əsaslandırılması hesab edilir.

ÖZƏL MÜƏSSİSƏ – bir sahibi olan müəssisədir. Müəssisənin əsas vasitələri, müəssisə kapitalı həmin sahibə məxsusdur və onun xüsusi mülkiyyətinə əsaslanır. Özəl müəssisənin bir növü ailə müəssisəsidir.

ÖZƏL MÜLKİYYƏTÇİ – özəl bizneslə məşğul olan, sahibkar, şəxsi mülk sahibi, özəl ticarətçidir.

ÖZƏL SEKTOR – ölkədə ev təsərrüfatlarının və özəl firmaların məcmusudur.

ÖZƏLLƏŞDİRMƏ ÇEKİ – nominal qiymətə malik olan, dövlətin müəyyən məqsədli *qiymətli kağızıdır*. Özəlləşdirmənin ilk mərhələsində təqdim edənə bir sənəd kimi tətbiq olunur. Özəlləşdirmə çeqləri müəssisələrin, onların şöbələrinin, səhmdar cəmiyyət və birliklərdə, dövlətdə əmlakın, səhm və payların özəlləşdirilməsi zamanı onların ölkə vətəndaşlarına pulsuz keçmə mexanizmini reallaşdırır. Özəlləşdirmə çekinin fəaliyyət müddəti Azərbaycan Respublikasında hökumət tərəfindən həmin çekin üzərində göstərilməklə müəyyən edilir.

ÖZÜ TƏNZİMLƏNƏN TƏŞKİLAT – bu, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının könüllü birləşməsidir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının prinsipləri ilə fəaliyyət göstərilir. Özü tənzimlənən təşkilatın məqsəd və vəzifələri bazar iştirakçılarının peşəkar fəaliyyəti üçün şərtlərin təminatı və qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması üçün qayda və standartların müəyyənəşdirilməsi hesab edilir.

ÖZÜNÜ QEYDƏ ALMA – əhalinin siyahıya alınması (müşahidəsi) keçirilən zaman məlumatların toplanma metodudur. Bu metoda siyahı vərəqəsində (sual vərəqəsində) cavabı qeydiyyatçı deyil, sorğu edilənlərin özləri yazır. Adətən, bu zaman siyahı vərəqəsi ailəyə (ev təsərrüfatına) tutulur və cavabları yazmaq vəzifəsi ailənin böyük üzvlərindən birinin çox vaxt ailə

başçısının üzərinə qoyulur. Qeydiyyatçılar əvvəlcə siyahı vərəqələrini paylayır, sonra isə doldurulmuşları yığır, bəzən poçtla da göndərilir (ABŞ, 1970, 1980). Özünü hesaba alma metodu siyahıyaalma proqramının suallarının və cavabları yazmaq üçün göstərişlərin sadə və dəqiq ifadəsini tələb edir. Bu metod XIX əsrin ikinci yarısından Qərbi Avropa ölkələrində keçirilən əhəlinin siyahıyaalmalarında tətbiq edilməyə başlamışdı. Müasir şəraitdə qeydə hesaba alma metodu kiçik miqyaslı müxtəlif sosioloji tədqiqatlarda geniş tətbiq olunur.

ÖZÜNÜ SİĞORTA – qeyri-mərkəzləşdirilmiş sığortanın əsas növlərindən biridir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçiddə özünü sığortanın sərhədləri nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənir. Onun yeni modeli institusional vahidlər tərəfindən yaradılan mülkiyyətin bütün növlərinə - dövlət, səhmdar, xüsusi və ya birgə növlərinə aid olan risk fonduna çevrilir.

Bəzən sığorta şirkətləri **sığorta pulu** yaradırlar və bu müəyyən risklərin birgə sığortası üçün sığorta şirkətlərinin birləşməsidir. Sığorta pulu əsasən sığortaya iri və təhlükəli risklərin qəbulu zamanı, həmçinin iri sığorta hadisələrinin baş verəcəyi yüksək ehtimallarda yaradılır. Qəbul edən sığorta şirkəti ümumi hesabdan və ya ümumi xeyrə belə risklərin yenidən sığortasını həyata keçirə bilər.

ÖZÜNÜSAYMA – *əhəlinin siyahıyaalınması (müəyinəsi)* keçirilməsində məlumat toplama metodudur. Bu metodla siyahıyaalma vərəqəsində (sorgu vərəqəsində) cavabları qeydiyyatçılar deyil, sorgu olunanların özləri yazırlar. Adətən, bununla yanaşı, siyahıyaalma vərəqəsi ailə (ev təsərrüfatı) üçün tərtib edilir və onların cavablandırılması ailənin yaşlı üzvlərindən birinə həvalə edilir. Qeydiyyatçılar əvvəlcə siyahıyaalma vərəqələrini paylayır, sonra isə onları doldurulmuş şəkildə toplayırlar (sorgu vərəqələri poçt vasitəsi ilə də göndərilir). Özünüsayma metodu siyahıyaalma proqramının suallarının sadə və dəqiq formalaşdırılmasını və cavabların necə yazılması haqqında ətraflı izah tələb edir. Sorgu vərəqəsi nisbətən sadə proqram şəklində tətbiq edilir və əhəlinin kifayət qədər hazırlıqlı olmasını tələb edir. Özünüsayma müasir şəraitdə çox da böyük olmayan müxtəlif kiçik miqyaslı sosial müəyinələrdə də tətbiq edilir.

-P-

Paşə indeksi	529	Pərakəndə satış ticarəti	535
Paket	529	Pərakəndə ticarət	535
Paket işləmə rejimi	529	Pərakəndə ticarət dövrü	535
Pansion	529	Pərakəndə ticarət mağazalarının sayı	535
Paralel proqramlaşdırma	529	Pərakəndə ticarət: tədarükçülərin əsas bölmələri	535
Parametrlərin qiymətləndirilməsi	529	Pərakəndə ticarətin növləri	535
Pareto qanunu	529	Pərakəndə ticarətin yerli vahidləri	535
Paritet	529	Piksel	535
Partnyor	529	Planlar-qrafiklər	535
Partnyorluq	529	Poçt göndərişləri	536
Passivlər	529	Poçt və digər müştərilərdən birbaşa qəbul xidmətləri	536
Patent	530	Poçtla malların satılması	536
Patent hüququ	530	Podrat sövdələşməsi	536
Patent qabiliyyəti	530	Podrat təşkilatların registri	536
Patent lisenziyası	530	Podratçı	536
Patent müvəkkili	530	Populyasionistika	536
Patent pulu	530	Porter modeli	537
Patent rüsumu	530	Postnatal ölüm	537
Patent sahibi	531	Potensial demoqrafiya	537
Patent təmizliyi	531	Preferensialların ümumiləşdirilmiş sistemi	537
Patentin pozulması	531	Preferensiya	538
Patrilokal nikah	531	Prenatal ölüm	538
Pay	531	Problemin həllinə yönəldilmiş kompleks	538
Payevski metodu	531	Proqnoz	538
Paylanmış gecikmə	531	Proqnoz xətası	538
Paylı investisiya fondları	531	Proqnozların sintezi	538
Pensiya fondları	531	Proqnozu qabaqlama dövrü	538
Pensiya fondlarında ev təsərrüfatları aktivlərinin xalis dəyəri	531	Proqnozun dəqiqliyi	538
Pensiya fondlarında ev təsərrüfatlarının aktivlərinə əlavələr	531	Proqnozun etibarlılığı	539
Pensiya fondlarında ev təsərrüfatlarının aktivlərinin xalis dəyərinin azalması	532	Proqnozun təhlili	539
Pensiya fondlarında ev təsərrüfatlarının aktivlərinin xalis dəyərinin dəyişməsinə düzəliş	532	Proqnozun verifikasiyası	539
Pensiya təminatı	532	Proqram nəzarəti	539
Pensiya yaşı	532	Proqram təminatı	539
Pensiyaların ödənilməsi üzrə xərclərin nəzərdə tutulması	533	Proqram təminatı dəsti	539
Perinatal dövr	533	Proqram təminatına investisiya qoyuluşları	540
Perinatal ölüm	533	Proqram təminatına qoyulan ümumi investisiyalar	540
Perinatal ölüm haqqında tibbi şəhadətnamə	533	Proqram təminatının düzlüyü	540
Peşə	534	Proqram təminatının etibarlılığı	540
Peşə xəstəliyi statistikasına	534	Proqramların dövrləri	540
Peşə ölümü	534	Proqramların generatoru	540
Peşəkar teatr	534	Proqramların sazlanması	540
Pərakəndə qiymət	534	Proqramların seqmentləşdirilməsi	540
Pərakəndə satış mağazaları üçün ticarət sahələrinin kateqoriyaları	534	Proqramların translyasiyası	540
		Proqramlaşdırma	540
		Proqramlaşdırma dili	541
		Proqramlaşdırma xətası	541

Proqramlaşdırma sistemi.....	541
Proqramlı turizm	541
Prossessor	541
Protogenetik interval	541
Provayder	541
Pul	541
Pul vasitələri.....	541
Pul aqreqatı	541
Pul bəratları.....	542
Pul bazarı.....	542
Pul bazası	542
Pul formasında transferlər.....	542
Pul islahatı.....	542
Pul kütləsi.....	542
Pul kütləsi aqreqatları.....	542
Pul multiplikatoru	542
Pul nəzəriyyəsi	543
Pul sistemi	543
Pul standartı.....	543
Pul tədavülü.....	543
Pul tədavülü qanunu.....	543
Pul tədavülünün sürəti.....	543
Pul vahidi	543
Pul və kvazipul vasitələri	543
Pul və natura formasında transfer	544
Pul yığıcı.....	544
Pulun emissiyası.....	544
Pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi	544

PAAŞE İNDEKSİ – dəyişən əmtə dəsti (səbəti) əsasında hesablanan qiymət səviyyəsi göstəricisidir. O, ümumi milli məhsul **deflyatoru** adı altında daha geniş tanınır.

$$J_p = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

PAKET - müəyyən edilmiş ölçüdə olan və tam vəziyyətdə şəbəkəyə ötürülən maksimum həcmi olan informasiya (bit) qrupudur. Həcmi çox böyük olan məlumatlar hissələrə bölünür və bir neçə qovluq (paket) şəklində verilir.

PAKET İŞLƏMƏ REJİMİ – elektron hesablama maşınlarında (EHM) informasiyanın işlənməsi *prosesinin* təşkili növüdür və bu zaman müəyyən sayda məsələlər birləşərək giriş paketini əmələ gətirir. Bu halda istifadəçilərin EHM-ə birbaşa girişi olmur. Operator əvvəlcədən *əməliyyat sisteminin* köməyi ilə məsələləri xarici daşıyıcılara yığmaqla, paketi formalaşdırır.

PANSİON - turpaketin tərkibinə turistin yerləşdirilmə və gündə 3 dəfə yemək xərcləri də əlavə edilməklə göstərilən xidmətdir.

PARALEL PROQRAMLAŞDIRMA - proqramların yaradılması prosesinin təsviri üçün istifadə edilir.

PARAMETRLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ – modelin optimal olması məqsədinə imkan verən, model haqqında *informasiya* olmadıqda onların parametrlərin həqiqi qiymətlərinə yaxınlığına zəmanət verən statistik üsulların tətbiqidir. Ən çox istifadə olunan metodlar *an metodu*, maksimal həqiqətə uyğun və ən kiçik kvadratlar metodu hesab edilir. Bu metodlar $x_1, x_2, \dots, x_n$ təsadüfi seçməsi üzrə *X baş məcmusunda* nöqtələr parametrlərinin qiymətləndirilməsinə imkan verir ki, x ümumi halda özündə k -ölçülü vektoru əks etdirir. Həmçinin, interval qiymətləndirmənin tapılmasının statistik modelindən də istifadə olunur ki, qiymətləndirilən parametrlərin güman edilən ehtimalı verilən intervalın (məsafənin) daxilində yerləşir.

PARETO QANUNU (marketingdə) - istehlakçıların kiçik hissəsinin qeyri-mütənasib olaraq əmtənin böyük hissəsinə tələb irəli sürdükləri vaxt, marketing fəaliyyətində tez-tez təzahür edən qanunauyğunluqdur. Bu qanun həmçinin “20-80 qaydası” adını daşıyır.

PARİTET (latınca “*paritas*” – bərabərlikdir) – 1) tərəflərin bərabər təmsilçiliyi prinsipidir, eyni vəziyyətdə olması, hüquq bərabərliyi; 2) ya verilmiş pul vahidini (valyuta ilə və sikkə ilə) əks etdirən qızılın miqdarına görə, ya da onların alıcılıq qabiliyyətinə görə müxtəlif ölkələrin pul vahidləri arasında nisbi qarşılıqlı münasibətdir; 3) qiymətli kağızların nominal dəyərinə ekvivalent qiymətdir. İstiqraz vərəqələri üzrə əməliyyatların aparılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ödəmə riskinin göstəricisi hesab edilir.

PARTNYOR – şirkətin kapitalının bir hissəsinə malik olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Beləliklə, səhmdar partnyor hesab edilir, ancaq məhdud cavabdehliklə ortaqlığın və ya tam (ümumi) ortaqlığın (payda şirkət) iştirakçıları da partnyorlar hesab edirlər.

PARTNYORLUQ – vətəndaşların insan inkişafı layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsində iştirakının formalarından biri olmaqla, riskin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Yalnız birlikdə qərar qəbul etmək deyil, həm də onun müsbət və mənfi nəticəsi üçün tam məsuliyyət daşımaq hesab olunur. Bu iştirak formasının həyata keçirilməsi üçün iştirakçıların əməklərini qiymətləndirmək, onların məsuliyyətlərinin sahə və ölçüsünü müəyyənləşdirmək, monitoring və hesabat aparmaq vacibdir.

PASSİVLƏR – (I) - sahibkarın və müəssisənin sərəncamında olan yaranma mənbələri üzrə xarakterizə olunan vəsaitlərin dəyəridir. Mühəsibat balansında - sağda yerləşən tərəfdə müəssisənin maliyyə vəsaitinin mənbəyini əks etdirir, təyinatına və mənsubiyyətə görə qruplaşdırılır və xərclərin daxilolmalardan çox olmasını göstərir.

Sahibkarın və müəssisənin borc və öhdəliklərinin məcmusudur.

(II) – Avropa İqtisadi Şurasının Dördüncü Direktivinin 9-cu maddəsinə uyğun olaraq, mühəsibat balansının passivlər tərəfində aşağıdakı maddələr əks olunur:

A. Kapital və ehtiyatlar:

I. Abunə kapitalı;

II. Səhmlərin məzənnəsinə əlavələr hesabı;

III. Yenidən qiymətləndirmə ehtiyatı;

IV. Ehtiyatlar:

1) Hüquqi ehtiyatlar;

2) Xüsusi (özl) səhmlər üçün ehtiyatlar;

3) Assosiasiya maddələri ilə təmin olunan ehtiyatlar;

4) Digər ehtiyatlar.

V. Növbəti hesabat ilinə keçirilmiş mənfəət və zərərlər.

VI. Maliyyə ili üçün mənfəət və zərərlər.

B. Öhdəlik və ödəmələrin təmin edilməsi üçün ayırmalar:

- 1) Təqaüd (pensiya) və oxşar borcların ödənilməsi üçün ayırmalar;
- 2) Vergilərin ödənilməsi üçün ayırmalar;
- 3) Digər ayırmalar.

C. Kredit verənlər:

- 1) Ayrıca konversiya edilmiş ssudalar göstərilməklə, ssudalar üzrə borclar;
- 2) Kredit müəssisələrinə borclar;
- 3) Xəbərdarlıq etməklə hesaba ödənişlər. Belə ki, onlar ayrıca olaraq ehtiyatdan çıxılma kimi göstərilir;
- 4) Ticarət kreditləri;
- 5) Kapitalda iştiraka görə borclar;
- 6) Filial şəklində birləşmiş müəssisələrə borclar;
- 7) Kapitalda iştiraka görə müəssisələrə borclar;
- 8) Vergilər və sosial təminat da daxil olmaqla, digər kreditlər;
- 9) Əlavələr və gələcək dövrlərin gəlirləri;

Ç. Əlavələr və gələcək dövrlərin gəlirləri

D. Maliyyə ili üçün mənfəət

PATENT (latınca “*patens*” - *şəhadətnamə, fərman*) - 1) irəli sürülən təklifin dövlət tərəfindən ixtira kimi tanınmasını təsdiq edən və həmin ixtira üzərində şəxsin müstəsna hüququnu təsdiq edən sənəddir. Patent verilmiş ixtiradan patent alanın razılığı ilə istifadə olunur. Patentin qüvvədə olması müddəti (adətən, 15-20 il) milli qanunvericiliklə müəyyən edilir. Patent verilən zaman patent rüsumu tutulur; 2) ticarət, sənət və s. məşğul olmaq, bəzi ölkələrdə isə müəyyən vəzifəni tutmaq üçün hüquq verən sənəddir.

“*Patent haqqında*” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – ölkə ərazisində ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizə və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik aktıdır. Qanun 1997-ci ildə qəbul edilmişdir. Statistikada ixtiraların patentləşdirilməsinin mütləq və nisbi göstəricilərindən istifadə edilir. Əsas **mütləq göstəricilərə** aiddir: ölkə daxilində vətəndaşlar tərəfindən verilmiş (alınmış) patent ərizələrinin sayı; ölkədə xarici ərizəçilərdən alınmış (verilmiş) patent ərizələrinin sayı; həm ümumilikdə, həm də Beynəlxalq Patent Təsnifatının sinifləri, bölmələri və tematik qrupları üzrə ölkə ərizəçiləri tərəfindən xaricdə verilmiş (alınmış) patent ərizələrinin sayı.

Əsas **nisbi göstəricilər**: ixtiraçılıq fəallığı əmsali; özünü təmin etmə əmsali; texniki asılılıq əmsali; yayılma əmsali. Patent statistikasi

göstəricilərindən elmi tədqiqatların və işləmələrin nəticəliliyinin, ölkədə kommersiya və texnoloji vəziyyətin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə dünyada patentləşdirmənin meyllərinin, öz ixtiralarını ən çox patentləşdirən ölkə və firmaların aşkar edilməsinin, texnikanın və yeni texnologiyanın inkişafı vəziyyətinin və proqnozlaşdırılmasının qiymətləndirilməsinin təhlili üçün istifadə edilir.

PATENT HÜQUQU – ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik sahəsi, hüquq normalarının məcmusudur. Patent verilməsi yolu ilə, göstərilən obyektlər üzərində hüquqların mühafizə edilməsi sistemini müəyyən edir. Patent hüququ intellektual mülkiyyət haqqında qanunvericiliyin tərkib hissəsidir.

PATENT QABİLİYYƏTİ – müvafiq ölkədə qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, faktiki olmadan ixtira sayılmayan texniki qərarın xassələrinin məcmusudur. Azərbaycan Respublikasında “Patent haqqında” Qanuna uyğun olaraq, yeni, ixtira səviyyəli olan və sənayedə tətbiq edilə bilən ixtira obyektinə hüquqi mühafizə verilir.

PATENT LİSENZİYASI – patentləşdirilmiş ixtiraya (digər texniki nailiyyətə) verilən lisenziyadır.

PATENT MÜVƏKKİLİ – patent müvəkillərinin dövlət reyestrində qeydiyyatı alınan vətəndaşdır. Azərbaycan Respublikasında “Patent haqqında” Qanuna əsasən, ölkə ərazisində daimi yaşayan, ali təhsili olan, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilən, patent müvəkillərinin reyestrində qeydiyyatı alınan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı patent müvəkkili ola bilər.

PATENT PULU – öz sərəncamlarında olan patentləri təqdim edən və onlardan istifadə üçün lisenziya ticarətini həyata keçirən ayrıca firmanın yaradılması haqqında bir neçə firmanın sazişidir. Həmçinin patenti bəzə istifadə haqqında ikidən çox ölkə arasındakı sazişdir. Sazişin iştirakçıları bundan gəlir əldə edirlər. Onun həcmi birliyə daxil olduqda, patentin istifadəsindən olan mənfəətin bir hissəsi şəklindəki kvota ilə müəyyənləşdirilir.

PATENT RÜSUMU – patentin verildiyi zaman dövlət orqanları tərəfindən alınan məbləğdir

(rüsumdur): 1) verilmiş patentə əsasən, ixtiralarından istifadə edilməsi hüququnun haqqıdır; 2) sənətlə məşğul olmaqla, bu sənət növünə patentli olan müəssisələrin və fiziki şəxslərin büdcəyə ödədiyi haqlardır. Patent qüvvədə olduğu müddətdə illik rüsum tutulur.

PATENT SAHİBİ – patentin verildiyi şəxsdir. Azərbaycan Respublikasında “Patent haqqında” Qanuna əsasən, patent aşağıdakı şəxslərə verilir: a) sənaye mülkiyyəti obyektinin müəllifinə (müəlliflərinə) və onun (onların) varislərinə; b) patent verilməsi barədə iddia sənədində, yaxud sənaye mülkiyyəti obyekti qeydiyyatına alınana qədər müvafiq icra hakimiyyəti orqanına verilmiş ərizədə müəllifin (müəlliflərin) və ya onun (onların) hüquqi varislərinin göstərdikləri hüquqi və ya fiziki şəxslərə (onların razılığı ilə); c) “Patent haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda işəgötürənə.

PATENT TƏMİZLİYİ – texniki obyektin hüquqi xassəsi; həmin ölkənin ərazisində qüvvədə olan patentlərin təhlükəsizliyini pozmadan onlardan azad istifadə edilə bilməsindən ibarətdir.

PATENTİN POZULMASI – patent hüquqlarının pozulmasıdır. Azərbaycan Respublikasında “Patent haqqında” Qanuna uyğun olaraq, patentlə mühafizə edilən sənaye mülkiyyəti obyektindən bu qanunun müddələrinin pozulması ilə istifadə edən istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs, patent hüquqlarını pozan şəxs qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Patent sahibi patentli pozmuş hüquqi və ya fiziki şəxsə ona dəymiş zərərin ödənilməsi barədə razılığa gəlmədiyi halda, mübahisələr qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmədə baxılır.

PATRİLOKAL NİKAH (lat. *pater* – ata və *locus* – yer) – bu nikah növü bağlandıqdan sonra ər-arvadın köçüb ərin valideynlərinin ev təsərrüfatında yaşamasıdır.

PAY (HİSSƏ) – ortaqlıq kapitalında partnyorların iştirakının verilmiş (mənimsənilmiş) hissəsinin adıdır.

PAYEVSKİ METODU (ölüm cədvəllərinin qurulmasında) – *demografik metodun* modifikasiyasıdır; verilmiş yaş intervalında ölümün yaş əmsalının ölüm gücünün orta kəmiyyəti ilə eyniləşdirilməsinə əsaslanır. Payevski metodu ilə ölüm cədvəlləri qurulduqda,

$x+\tau$ yaşadək sağ qalanların sayı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$l_{x+\tau} = l_x e^{\tau m_x}$$

burada l_x - x yaşadək sağ qalanların sayı, m_x - x -dən $x+\tau$ -dək intervalda ölüm əmsalıdır.

PAYLANMIŞ GECİKMƏ (VAXT ÜZRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMÜŞ LAQLAR) – diskret paylanma formasında verilmiş laqların qiymətidir. Paylanmış gecikməni aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$y_t = \alpha_0 z_t + \alpha_1 z_{t-1} + \dots + \alpha_k z_{t-k} + \beta^T X_t + \varepsilon_t$$

y_t - asılı dəyişəni; z_t - laq dəyişəni, X_t - qeyri-laq dəyişənlərin sütun vektorunu; β^T - qeyri-laq dəyişmə vektorlarında yeri dəyişdirilmiş əmsal vektorunu göstərir; ε_t - təsadüfi səhvdir; $\alpha_0, \alpha_1, \dots, \alpha_k$ laq dəyişmələrində əmsaldır; k - laqın maksimum uzunluğudur. Laqlı dəyişənlər multikollineardır, buna görə də *ən kiçik kvadratlar metodu* kafi nəticələr vermir.

PAYLI İNVESTİSİYA FONDLARI – fərdi investorların vəsaitlərinin cəlb olunması üzrə bank sektorlarının əsas rəqibləridir. Onların fəaliyyəti fond bazarlarının inkişafına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və banklar tərəfindən təqdim oluna bilməyən xidmətlərin iqtisadi agentlərinin mümkün spektrlərinin genişlənməsinə kömək göstərir.

PENSİYA FONDLARI - sonrakı portfel investisiyaları üçün fərdi əmanətçilərin vəsaitlərini toplayır. Bununla yanaşı, qeyri-dövlət pensiya fondları investisiyalaşdırma məsələlərində daha mühafizəkar siyasət yürüdürlər. Çünki, onların əsas vəzifəsi əhalinin pensiya qoyuluşunu saxlamaqdan və artırmaqdan ibarətdir.

PENSİYA FONDLARINDA EV TƏSƏRRÜFATLARI AKTİVLƏRİNİN XALIS DƏYƏRİ - MHS-nin maliyyə hesabında pensiya fondlarında ev təsərrüfatlarının aktivlərinin xalis dəyərinin dəyişməsi qeyd olunur. Əməliyyatların nəticəsi hesab edilən belə dəyişikliklər ev təsərrüfatlarının vəsaitlərinə daxil edilə bilər.

PENSİYA FONDLARINDA EV TƏSƏRRÜFATLARININ AKTİVLƏRİNƏ ƏLA-VƏLƏR aşağıdakılardan ibarətdir:

a) muzzdlu işçilər, işə götürənlər və ya digər institusional vahidlər tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərin və ya ev təsərrüfatlarının xeyrinə ödənilən,

pensiya fondlarına faktiki ayırmaların ümumi dəyəridir ki, bunun nəticəsində də ayrı-ayrı şəxslər və ya ev təsərrüfatları fondlara qarşı tələbə malikdirlər;

b) əlavə ayırmaların ümumi dəyəri (pensiya fondlarına qoyulmuş ehtiyatlardan alınmış, onda iştirak edən ev təsərrüfatlarına aid olan gəlirlərlə eyni qiymətli);

c) fondların idarə edilməsi üzrə xidmətlərə görə ödəmələr çıxılır.

PENSIYA FONDLARINDA EV TƏSƏR- RÜFATLARININ AKTİVLƏRİNİN XA- LİS DƏYƏRİNİN AZALMASI -

aşağıdakılardan ibarətdir:

a) pensiyaya çıxan şəxslərə və ya onların ailə üzvlərinə hər ay və ya digər dövriliklə ödənilən məbləğin ümumi həcmdən çıxarılmasından;

b) pensiyaya çıxan şəxslərə birdəfəlik ödənilən məbləğin ümumi həcmdən çıxarılmasından.

PENSIYA FONDLARINDA EV TƏSƏR- RÜFATLARININ AKTİVLƏRİNİN XA- LİS DƏYƏRİNİN DƏYİŞMƏSİNƏ DÜ- ZƏLİŞ – bu düzəliş aşağıdakılardan ibarətdir:

xüsusi pensiya fondlarına ödənilən, sosial sığortaya faktiki ayırmaların ümumi dəyəri + sığorta vəsiqəsinin (polisinin) sahibinə (yəni pensiya hüquqlarının sahibinə) aid olan mülkiyyətdən gəlirlərdən ödənilən əlavə ayırmaların ümumi məbləği – müvafiq xidmətlərə görə ödəmələrin dəyəri – xüsusi pensiya fondları tərəfindən sosial sığorta üzrə müavinət kimi ödənilən pensiyaların ümumi dəyəri.

PENSIYA TƏMİNATI - əmək qabiliyyətinin (əlilliklə) itirilməsi, qeyri-əmək qabiliyyəti yaşına və müəyyən iş stajına çatma və ya aylıq pul ödəmələrində əks olunan, gəlirin itkisini kompensasiya edən və ya obyektiv səbəblərə görə o olmadıqda ailə başçısının ölümü ilə bağlı müxtəlif sosial və professional risklərdən əhalinin sosial müdafiəsi formasıdır.

Pensiya təminatı dövlət vəsaiti hesabına (əmək pensiyası, hərbi qulluqçulara və dövlət qulluqçularına, onların ailələrinə dövlət büdcəsindən ödənen pensiyalar), icbari pensiya sığortalarının vəsaiti hesabına (işçilərin və işverənlərin ödəmələri), həm müəssisələrin və işçilərin vəsaitləri hesabına (peşəkar pensiya fondlarına), həm də vətəndaşların könüllü şəxsi sığorta yolu ilə müstəqil pensiya fondlarına, sığorta şirkətlərinə, banklara (pensiya və əmanət hesablarına) ödədikləri vəsait hesabına həyata keçirilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində

pensiya təminatı və sığorta insan inkişafı problemi ilə sıx əlaqəlidir.

Dövlət pensiya təminatı vahid sosial vergi məbləği hesabına ödənilməsinə təminat verilən pensiya sisteminin bir hissəsidir, yəni vətəndaşlara dövlətin sosial təminat fondlarından verdiyi pensiyadır.

PENSIYA YAŞI – bu yaşa çatdıqda yaşa görə pensiya təyin olunur. Pensiya yaşı əmək qabiliyyətinin şərti meyarı kimi istifadə olunur: əhalinin fəal hissəsindən bu yaşa çatmış şəxslər üçün istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasında “Əmək pensiyaları haqqında” Qanununda yaşa görə əmək pensiyasının təyin edilməsi şərtlərinə görə, 63 yaşına çatmış kişilərin və 60 yaşına atmış qadınların azı 12 il sığorta stajı olduqda (bu Qanunun qüvvəyə mindiyi günədək yaşa görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla) yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır. Qeyd: Bu Qanunda nəzərdə tutulmuş kişilərin yaş həddi 2010-cu il yanvarın 1-dən başlayaraq 2012-ci ilin yanvarın 1-dək, qadınların yaş həddi 2010-cu ilin yanvarın 1-dən başlayaraq 2016-cı ilin yanvarın 1-dək hər il altı ay artırılır. Nəticədə bu yaş həddi kişilər üçün 63, qadınlar üçün 60 yaş nəzərdə tutulur.

Çoxuşaqlı qadınların, sağlamlıq imkanları məhdud uşağı olan anaların, uşaqlarını təkbaşına böyüdən ataların və qəyyumların yaşa görə əmək pensiyası beş və daha çox uşaq doğub onları səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan qadınların bu Qanunun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq müəyyən olunmuş yaş həddi hər uşağa görə 1 il azaldılmaqla, yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşağını səkkiz yaşınadək tərbiyə etmiş və azı 10 il sığorta stajı olan anaların bu Qanunun 7-ci maddəsinə uyğun olaraq müəyyən olunmuş yaş həddi 5 il azaldılmaqla yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır.

Ana vəfat etdiyinə və ya ana ilə nikaha xitam verildiyinə, yaxud ana valideynlik hüququndan məhrum edildiyinə görə 5 və daha çox uşağı nəvbəti nikah bağlamadan, təkbaşına səkkiz yaşınadək böyüdən ataların, habelə 5 və daha çox uşağı övladlığa götürüb təkbaşına səkkiz yaşınadək böyüdən ataların, həmçinin 5 və daha çox uşağı səkkiz yaşınadək böyüdən qəyyum kişilərin azı 10 il sığorta stajı olduqda, bu Qanuna uyğun olaraq müəyyən olunmuş yaş həddi 5 il azaldılmaqla, yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır.

62 yaşına çatmış kişilərin və 57 yaşına çatmış qadınların azı 5 il sığorta stajı olduqda (bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündəki yaşa görə əmək pensiyası təyin edilmiş şəxslər istisna olmaqla) yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır. Güzəştli şərtlərlə əmək pensiyası hüququ olan digər şəxslər, axırıncı iş yerindən asılı olmayaraq, yeraltı işlərdə, incəsənətin xüsusi sahələrində, həmçinin əmək şəraiti, xüsusilə zərərli və ağır olan işlərdə çalışan sığorta olunanların: kişilər – 57 yaşına çatdıqda, azı 25 il sığorta stajına malik olduqda və bu müddətin azı 12 il 6 ayını həmin işlərdə, qadınlar – 52 yaşına çatdıqda, azı 20 il sığorta stajına malik olduqda və bu müddətin azı 10 ilini həmin işlərdə çalışmışlarsa, əmək şəraitinə görə güzəştli şərtlərlə yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır. Hipoqizqanizm xəstəliyinə tutulan şəxslər (liliputlar) və mütənasibliyi pozulmuş cırdanboylular – kişilər 47, qadınlar 42 yaşına çatdıqda və həmin şəxslərin azı 5 il sığorta stajı olduqda, yaşa görə əmək pensiyası hüququ vardır.

PENSIYALARIN ÖDƏNİLMƏSİ ÜZRƏ XƏRCLƏRİN NƏZƏRDƏ TUTULMASI – hüquqi və ya müqavilə öhdəliklərinin nəticəsi kimi, heyətin pensiya təminatına münasibətdə onların hüquqları ilə bağlı nəzərdə tutulmuş xərclərdir.

PERİNATAL DÖVR (yunan. *peri* – ətrafda, lat. *hatalis* – doğuşa aid) – hamiləliyin 28-ci həftəsindən başlayır, doğuş dövrünü və yeni doğulmuş uşağın ömrünün ilk 7 gününü əhatə edir (doğulduqdan sonra 168 saat). “Perinatal dövr” anlayışının tətbiqi demoqrafiyada əvvəllər qəbul olunmuş insan ömrü tsiklinin yaş dövrə bölünməsinə dölnün ana bətnində inkişafının gec dövrünü daxil etmək hesabına genişləndirir. İnsan ömrünün bütün digər dövrlərindən fərqlənən perinatal dövrün xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə iki orqanizmin – ana və dölnün (uşağın) nadir qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Həyat fəaliyyətinin heç bir başqa formaları ilə müqayisə olunmayan və hamiləlik dövründə yaranan bu biososial sistemə iki altsistemdən başqa, həm də onlar arasında əlaqələndirmə halqası olan plasenta daxildir. Bu zaman dölnü əhatə edən mühit kimi, ana yaşadığı mühitdən ayrılmazdır. Doğuşdan sonra göbək kəsildə ana ilə uşağı ayırırlar, lakin yeni orqanizm hələ müstəqil yaşamağa qadir olmur və əvvəllər olduğu kimi, anadan asılı olur: xüsusi qida, ruhi rahatlıq, infeksiyalara qarşı müdafiə.

Rüşeym dövründə, erkən neonatal (ömrün birinci həftəsinin sonunadək) və neonatal (ömrün birinci ayının sonunadək) dövrlərə nisbətən prinsipə doğuş uşaq orqanizmi ilə xarici mühit arasında

münasibətlərin xarakterini dəyişsə də, orqanizmin əsas inkişaf istiqamətləri və templəri qalır – formalaşma prosesi gedir, orqanizm sürətli inkişaf edir, hüceyrə tərkibi dəyişir. Bütün bunlar dölnün ana bətnində inkişaf dövrünü hamiləliyin 28-ci həftəsi və erkən neonatal dövrü “perinatal dövr” anlayışında birləşdirməyə imkan verir. Bu anlayış həm ayrıca fərdə, həm də bütövlükdə insan nəslinə aid edilir.

Bu dövrdə hər yeni doğulmuş nəsil daha hiss olunan itkilər verir, çünki erkən çağlarında insan orqanizmi *ətraf mühitin* əlverişsiz təsirlərinə daha çox həssasdır. Perinatal dövr orta ömür uzunluğunun 0,5%-ni təşkil etsə də, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə bu dövrdə itirilmiş insanların sayı sonra gələn ömrün 20, 30 və hətta 40 yaşında ölənlərin sayını üstələyir.

PERİNATAL ÖLÜM – dölnün və yeni doğulmuş uşağın perinatal dövrdə, yəni hamiləliyin 28-ci həftəsindən başlayaraq, həyatın 7 günü arasındakı müddətdə ölüm hallarını əhatə edən anlayışdır. *Ölü doğulanların* sayı ilə həyatının birinci həftəsində ölənlərin sayının cəminin, həmin müddətdə ölü və ya diri doğulanların sayına olan nisbətində bərabər olan perinatal ölüm əmsalı ilə ölçülür. Perinatal ölüm termini Avstraliya demoqrafı S.Peller tərəfindən 1948-ci ildə təklif olunmuşdur.

“Perinatal ölüm” anlayışı dölnün ana bətnində inkişafını müəyyən edən etnologiya (xəstəliklərin səbəbləri və onların yaranma şəraiti haqqında elm) və patogenetik mexanizmlərin birliyini qeyd edir. Bir sıra şərtlərdən asılı olaraq, dölnün hələ də doğulmamış (*antenatal*), doğuş anında (*intranatal*), yaxud doğulduqdan ilk 168 saat sonra (*postnatal*) yeni doğulmuş uşağın məhvinə gətirib çıxara bilər ki, bu da erkən *neonatal ölüm* anlayışı ilə üst-üstə düşür.

Perinatal ölüm göstəricisi promille (%) ilə ifadə olunur və aşağıdakı düsturla hesablanır: ölü doğulanların sayı üstə gəlin sin ilk 7 günündə ölənlərin sayı bölünsün bütün doğulanların (diri və ölü) sayı, vurulsun 1000-ə.

Dölnün (uşağın) *ölümünün* əsas səbəbləri: respirator pozuntuları, o cümlədən anadangəlmə pnevmoniya, anadangəlmə anomaliyalar, doğuş zədələri, bətdaxili infeksiya və s. 75% hallarda ana orqanizmindəki patologiyalardır.

PERİNATAL ÖLÜM HAQQINDA TİBBİ ŞƏHADƏTNAMƏ – perinatal dövrdə, yəni *ölü doğulanlar* və həyatının birinci həftəsində (0-6 gün və ya doğulandan 168 saat sonra) diri doğulanlardan ölənlərin ölüm faktını və səbəblərini təsdiqləyən ilkin sənəddir. Perinatal ölüm haqqında tibbi şəhadətnamənin tətbiqi bu

dövrə *ölüm səbəblərinin* bütün digər yaşlarda olan ölüm səbəblərindən kəskin fərqlənməsi ilə şərtlənir. Burada *ölüm haqqında tibbi şəhadətnamədə* göstərilən əlamətlərdən başqa, əsas xəstəlik və ya uşağın (dölün) patoloji vəziyyəti; uşağın (dölün) digər xəstəlik və ya patologiyaları; ananın əsas xəstəliyi və ya patoloji vəziyyəti və ya ciftin dölə və ya uşağa zədələyici təsir göstərən vəziyyəti; ciftin uşağın (dölün) ölümünə səbəb olan ananın digər xəstəlikləri və ya patoloji vəziyyəti; ölümə səbəb olan digər hallar göstərilir.

Uşaq ölümü ölüm baş verdiyi andan üç gündən gec olmayaraq, ölü doğulanlarınki isə doğulma anından üç gündən gec olmayaraq qeydiyyat alınır. Azərbaycanda həyatının birinci həftəsində ölmüş uşaqlar Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələrində əvvəlcə doğulmuş kimi - doğum haqqında tibbi şəhadətnamə əsasında, sonra isə ölmüş kimi - perinatal ölüm haqqında tibbi şəhadətnaməyə əsasən qeydə alınır. Ölü doğulanlar Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələrində perinatal ölüm haqqında tibbi şəhadətnamə əsasında qeydə alınmalıdırlar. Ədliyyə Nazirliyinin qeydiyyat şöbələrində göstərilən tibbi sənədlər üzrə ölüm haqqında iki nüsxədə akt tərtib olunur ki, birinci arxivdə qalır, ikinci isə hər ay perinatal ölüm haqqında tibbi şəhadətnamələrlə birlikdə, perinatal ölüm haqqında məlumatların işlənməsi üçün dövlət statistika orqanlarına göndərilir.

PEŞƏ – müəyyən hazırlıq tələb edən məşğulluq növü, əmək fəaliyyəti növü, xüsusi öyrənmə və ya təcrübə nəticəsində əldə olunmuş zəruri biliklərin, bacarığın və vərdişlərin mövcudluğudur (sonuncu əsasən, öhdəliklərin və əmək funksiyalarının fəhlə kimi yerinə yetirilməsi üçündür).

PEŞƏ XƏSTƏLİYİ STATİSTİKASI – *xəstəliklər statistikasının* bölməsidir. Peşə xəstəliklərinə peşə ilə, iş şəraiti ilə bağlı olan xəstəliklər daxildir və onlara aiddir: istehsal prosesində atmosfer təzyiqinin dəyişməsi ilə bağlı olan xəstəliklər; istehsal tozunun təsirindən; qıcıqlandırıcı və zəhərli maddələrdən törəyən dəri xəstəlikləri və s. Peşə xəstəliklərinin *qeydiyyatı* ümumi xəstəliklərin qeydiyyatına oxşardır.

PEŞƏ ÖLÜMÜ (məşğuliyyət üzrə) – ölümün öyrənilməsi istiqamətlərindən biridir; müxtəlif peşələrdə çalışan insanların cins, yaş, ölüm səbəbləri və başqa əlamətlər üzrə ölüm səviyyələrinin müəyyən edilməsindən və fərqləndirmə xüsusiyyətlərinin tədqiqindən ibarətdir. “Peşə ölümü” və “məşğuliyyətlər üzrə ölüm” terminləri sinonimlər olsa da, “peşə ölümü”

termini həmçinin dar mənada bəzi məşğuliyyət növlərinə xas olan insan orqanizminə xüsusi mənfi təsirlə bilavasitə bağlı ölümü ifadə etmək üçün tətbiq olur.

İlk dəfə peşə ölümünün demografik tədqiqatları U.Farr tərəfindən 1861-ci ildə siyahıyaalma və İngiltərə və Uelsdə 1860–61-ci illərdə ölümlərin qeydə alınması məlumatlarına əsasən aparılmışdı. Peşə ölümü tədqiqatlarında bir sıra ölüm göstəriciləri tətbiq edilir, onların əsasında müxtəlif peşə növləri üzrə ölənlərin sayı (ölümlərin cari qeydə alınması məlumatları üzrə) ilə məşğuliyyət növləri üzrə əhalinin (əhalinin siyahıyaalınması məlumatları üzrə) sayı arasında nisbət durur. Bu isə peşə ölümünün yaş-cins əmsallarını hesablamağa imkan verir. Peşə ölümü təhlilinə təkcə böyükələr arasında ölümün tədqiqi deyil, həmçinin yeni doğulanların ölümü və valideynlərin məşğuliyyəti üzrə ölü doğumun tədqiqi daxil ola bilər və bu, ölüm səbəblərinin ətraflı siyahısı üzrə ölümün öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, bu zaman həm ümumi, həm də ölüm səbəbləri üzrə hesablanan standartlaşdırılmış ölüm əmsalları tətbiq olunur. Peşə ölümünün təhlilində peşələrin düzgün təsnifləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Peşə ölümünə peşə qrupları üzrə baxılması sosial-iqtisadi qruplar üzrə təhlilə uyğunlaşmalıdır, həmin yerdə (ölkədə) ictimai inkişaf səviyyəsi ilə bağlı bu və ya digər peşələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

PEŞƏKAR TEATR (TEATR-STUDIYA) – öz tərkibində müstəqil balansda peşəkar truppası olan teatr incəsənətinin yaradıcı kollektividir. Opera və balet, musiqili, musiqili-dramatik, dramatik, uşaq, gənc tamaşaçılar və s. teatrlara bölünür. Statistik hesabatlar aşağıdakı göstəricilərdən ibarətdir: teatrın maddi bazası, tamaşaçı zalının kommersiya tutumu, tamaşaların və tamaşaçıların sayı, toplanan pulların həcmi. Teatrların fəaliyyətinin yekun göstəriciləri ərazi və teatr janrları üzrə işlənilir.

PƏRAKƏNDƏ QIYMƏT – şəxsi istehlak üçün kiçik, az miqdarda satılan malın qiymətidir; malın pərakəndə ticarətdə qiymətidir.

PƏRAKƏNDƏ SATIŞ MAĞAZALARI ÜÇÜN TİCARƏT SAHƏLƏRİNİN KATEQORİYALARI – mağazaların ümumi sayına əlavə olaraq, ticarət sahələrinin kateqoriyalar (ölçülər) üzrə bölgüsüdür. Əsasən aşağıdakı bölgü təklif edilir:

120 kv. m-dən az

120 - 400 kv.m

400 – 1000 kv. m

1000 – 2500 kv. m
2500 kv. m və daha çox.

PƏRAKƏNDƏ SATIŞ TİCARƏTİ - ticarətin əhaliyə əmtəə satışı üzrə ixtisaslaşan altsahəsidir.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT - əmtəənin əsasən az miqdarda alınması və adətən istehlakçıya və ya son istifadəçiyə alındığı vəziyyətdə (və ya nəzərə cəkməyəcək qədər kiçik dəyişikliklərlə) yenidən satılmasına dair ticarət formasıdır. Pərakəndə ticarətlə məşğul olan vahidlər əmtəələri öz adlarından və ya üçüncü şəxs tərəfindən, əsasən ev təsərrüfatlarına satırlar.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİ – şəxsi istehlak və ya ev təsərrüfatlarında istifadə üçün istehlak mallarının nağd hesaba əhaliyə satışının dəyəridir. Əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarına güzəştə satılmış əmtəələrin dəyəri tam həcmdə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinə daxil edilir.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT MAĞAZALARININ SAYI - “yerli ticarət vahidlərinin sayı” göstəricisinin alt bölməsidir. Bu, müəssisə tərəfindən idarə olunan şəxsi və ya icarəyə götürülmüş mağazaların ümumi sayıdır.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT: TƏDARÜKÇÜLƏRİN ƏSAS BÖLMƏLƏRİ – tədarükçülərin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, yenidən satılmaq üçün nəzərdə tutulan əmtəələrin pərakəndə ticarətçilər tərəfindən alışıının təhlilidir. Qeyd: pərakəndə ticarətçilər öz alışlarını tədarükçülərin tipləri üzrə faizlə təxmini bölüşdürülməsini göstərməlidirlər: pərakəndə ticarətçilərin tədarük birlikləri; pərakəndə ticarətin iri müəssisələrinin tədarük kontorları; pərakəndə ticarətin digər iri müəssisələrinin tədarük xidmətləri; müəssisələri konsessiya və törəmə hesab edilməyən topdan ticarətçilər və istehsalçılar; tədarükçülərin digər tipləri (komisyonçular və s.)

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏTİN NÖVLƏRİ - bu bölmənin sürətlə inkişafı və ticarətin çoxsaylı növlərinin inkişafının baş verməsi göstərilən xidmətlərin funksional təsəvvürünü çətinləşdirir. Beynəlxalq Standart Sahə Təsnifatına (BSST) uyğun olaraq, satışın növlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə üç meyar ayrılır:

- yeni əmtəələrin və istehlakda olan köhnə əmtəələrin satışlarının növləri;

- mağazalarda və mağazalardan kənarda satışların növləri;
- ixtisaslaşdırılmış və ixtisaslaşdırılmamış ticarət. Ərzaq məhsulları ilə qeyri-ərzaq məhsullarının ticarəti arasında ciddi fərq, demək olar ki, bütöv pərakəndə ticarəti əhatə edən yalnız əmtəələrin satışının son iki növü arasında mövcuddur.

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏTİN YERLİ VAHİDLƏRİ – vahidin əsas fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, Avropa İttifaqının fəaliyyət təsnifatının ikinci redaksiyasının izahedici qeydləri üzrə qəbul ediləcək qanunvericilik aktlarından asılıdır. Lakin qəbul ediləcək qanunvericilik aktlarını gözləmədən, yuxarıda qeyd edilmiş təsnifat əsasında yerli vahidlərin

arasındakı kateqoriyaları müəyyən etmək olar:

- əsas etibarilə, ərzaq malları, içkilər və ya bütün məmulatları satan pərakəndə ticarətin (mağazaların) ixtisaslaşdırılmamış yerli vahidləri;

- qeyri-ərzaq malları satan pərakəndə ticarətin (mağazaların) ixtisaslaşdırılmamış yerli vahidləri, (məhz pərakəndə ticarətin yerli vahidlərinin bu kateqoriyasına iri universal mağazalar daxil edilir);

- ərzaq mallarının (ərzaq malları, içkilər və bütün məmulatları) satışı üzrə ixtisaslaşmış pərakəndə ticarətin (mağazaların) yerli vahidləri;

- qeyri-ərzaq mallarının, yeni və ya vaxtı keçmiş məmulatların satışı üzrə ixtisaslaşmış pərakəndə ticarətin (mağazaların) digər yerli vahidləri;

- poçtla malların satışı üzrə ixtisaslaşmış mağazalardan başqa pərakəndə ticarətin yerli vahidləri.

PİKSEL - bütün ədədi görünüşlərin ən kiçik parçası olan nöqtəciklərə piksel deyilir. İngiliscədə şəkil parçası mənasını verən “picture element” sözlərinin birləşməsindən götürülmüşdür. Pixel, picture (şəkil) sözünün qısaltması olan pix və element (parça) sözcüyünün ilk iki hərfindən (əl) meydana gəlmişdir. Dəqiq görünüşlər üfüqi və şaquli şəkildə yan-yanı sıralanmış piksellərdən meydana gəlir. Əgər bir görünüş çoxlu sayda kiçik piksellərdən meydana gəlmişsə, dəqiq və iti xətlili bir fotosəkil alınacaqdır. Əgər görünüş az sayda və böyük piksellərdən meydana gəlmişsə, kifayət qədər dəqiq olmayan və bulanıq xətlili bir fotosəkil alınacaq. Pikselin sayı artdıqca, görünüşün keyfiyyəti də yüksəlməkdədir.

PLANLAR-QRAFİKLƏR - tikintini və müxtəlif funksiyaların (modelləşdirən, hesablaşma-əyanilik, nəzarətçi-idarəetmə nəzarət-icraçı və s.) yerinə yetirilməsinin təşkil edilməsi və idarə olunması modeli kimi tətbiq olunan

təqvim planı və müxtəlif qrafik təsvir formaları (xətli, silsiləli, şəbəkəli, kombinə edilmiş, birgə) və başqa qrafik sənədlərdir.

POÇT GÖNDƏRİŞLƏRİ – aşağıdakılardan ibarətdir:

Məktub - prinsip etibarilə, cari və şəxsi yazışma xarakteri daşıyan və ya daşıya biləcək poçt göndərmələri kimi müəyyən edilir.

Poçt göndərişlərinə - əsasən məktublar, poçt açıqcaları, çap olunmuş materiallar (abunə və qeyri-abunə üzrə göndərilən qəzetlər) və banderollar daxil edilir. Bura həmçinin adi poçt göndərmələri, xüsusi poçt göndərmələri, yəni aviapoçt, əmtəələrin çatdırılmasına görə pul köçürmələri və sığorta transferləri də daxil olmaqla, qeydiyyatdan keçmiş poçt, pulsuz poçt da daxil edilir.

Poçt ötürmələri və onların hərəkətinə aid olan məlumatlar üç kateqoriyaya bölünür:

Ölkə daxilində poçt göndərmələri: Poçt xidmətinin səlahiyyətinə (ölkənin milli ərazisi) aid olan ərazidə həyata keçirilən əməliyyat və xidmətləri təmin edən inzibati strukturdur. Bu ərazidən kənara göndərilən və kənardan bu əraziyə daxil olan poçtlar beynəlxalq poçta aid edilir.

Beynəlxalq poçt – göndərmə: ölkədən kənara göndərilən poçtdur.

Beynəlxalq poçt – daxil olma: xarici ölkədən daxil olan poçtdur.

Poçt göndərmələrini həyata keçirən xidmət belə göndərmələrlə məşğul olan beynəlxalq poçt xidmətinin sahəsi kimi müəyyən edilir.

POÇT VƏ DİGƏR MÜŞTƏRİLƏRDƏN BİRBAŞA QƏBUL XİDMƏTLƏRİ – poçt və banderolların ictimai poçt qutularından və ya poçt bölmələrindən yığılması, daşınması və çatdırılması ilə bağlı xidmətlərdir. Poçt göndərişlərinin çeşidlənməsi, poçt qutularının icarəsi, “tələb olunanədək” yazışmaların işlənməsi üzrə xidmətlər; feldyeger poçt rabitəsi xidməti; səs, əksin (şəkilin), məlumatların və ya sair informasiyaların kabel sistemi, radiotranslyasiya, rele və peyk əlaqəsi vasitəsilə ötürülməsinin təmin edilməsi üzrə xidmətlər. Həmçinin, səslərin, əkslərin və məlumatların ötürmə şəbəkəsinə texniki xidmətlər üzrə xidmətlər də daxil edilir.

POÇTLA MALLARIN SATILMASI – “Poçt sifariş üzrə pərakəndə satış”dır.

Satışın bu kateqoriyası özündə kataloq və poçt sifariş üzrə malların istənilən növünün pərakəndə ticarətini birləşdirir. Mallar alıcıya onun tərəfindən kataloq, nümunə və digər təkliflər üzrə seçilmiş siyahıya görə göndərilir.

PODRAT SÖVDƏLƏŞMƏSİ – müsabiqə əsnasında mühəndislik işləri də (məsləhətçi, tikinti, texnoloji və s.) daxil olmaqla, kompleks obyektlərin tikilməsi, digər işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi üçün *podratçının* seçilməsini nəzərdə tutan, tikintidə sifarişlərin yerləşdirilməsi formasıdır. Podrat sövdələşməsinin obyektı sövdələşmənin obyektinə (sövdələşmə aparılan iş və xidmətlərin konkret növləri) aid olan istehsal və qeyri-istehsal obyektləri hesab edirlər.

PODRAT TƏŞKİLATLARIN REGİSTRİ

– müşahidə olunan obyektin müəyyən dövr və ya tarixə fərdi əlamətlərini xarakterizə edən əsas texniki-iqtisadi göstəricilər dəsti ilə podrat təşkilatlarının siyahısıdır. Podrat təşkilatların registrində hər bir təşkilat haqqında yerinə yetirilmiş işlərin həcmi, işçilərin sayı, əsas fondların dəyəri haqqında məlumatlar, həmçinin müşahidə olunan təşkilatın vəziyyəti və fəaliyyət xüsusiyyəti haqqında informasiyanın alınması üçün vacib olan məlumatlar saxlanılır. Podrat təşkilatların registri fəaliyyətdə olan statistik və mühasibat hesabatlarının göstəriciləri əsasında tərtib olunur və rəqləmənt və sorğu rejimində fəaliyyət göstərən EHM-dən istifadə edilməklə həyata keçirilir. Podrat təşkilatların registrinin statistik təcrübədə tətbiqi *əsaslı tikinti statistikasının* məlumat və təhlil səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, çoxsaylı iqtisadi-statistik (ənənəvi üsulların tətbiqi yararsız olan) məsələlərin həll olunmasına imkan verir.

PODRATÇI – müəyyənləşdirilmiş qaydada tikinti fəaliyyəti üzrə qeydiyyatdan keçmiş və lisenziya almış, fəaliyyət göstərən *tikinti və quraşdırma* təşkilatıdır. Podratçı, əsaslı tikintiyə podrat əsasında texnoloji və digər avadanlıqların quraşdırılması və sazlanması və digər podrat işləri daxil olmaqla, bina və qurğuların tikilməsini, onların yenidən qurulmasını və əsaslı təmiri üzrə tikinti və quraşdırma işlərini yerinə yetirir. *Sifarişçi* ilə müqavilə üzrə bütün nəzərdə tutulmuş işlərin təşkilini, keyfiyyətlə və vaxtında yerinə yetirilməsini öz üzərinə götürən podratçı *baş podratçı* adlanır. Baş podratçının tapşırığı üzrə işin ayrı-ayrı komplekslərini yerinə yetirən podratçı, tikintidə subpodratçı adlanır.

POPULYASİONİSTİKA – əhali sakinliyi (başlıca olaraq, lakin müstəsna hal kimi yox, doğum və ölüm prosesləri, əhali sayının dinamikası, həmçinin onun miqراسiyası) haqqında elmi biliklər məcmusunun sistemləşdirilmiş işlənməsinin ilk adıdır. “Populyasionistika”

termini ilk dəfə 1841-ci ildə K.Bernullinin alman dilində Ulmada nəşr olunmuş kitabının adında “Populyasionistika sorğu kitabı” tətbiq olunmuşdu. Bu neologizm, yəqin ki, XIX əsrin birinci yarısında alman, rus və bəzi başqa dillərdə istifadə olunmuş *populatio* (lat. *populus* – xalq) sözündən yaranmış və “populyasiya” anlayışı bir növ fərdlərin bioloji birliyini ifadə edirdi (ingilis, fransız və bir sıra Avropa dillərində “əhali sakinliyi” və “populyasiya” anlayışları bir terminlə – “population” kimi ifadə olunur).

Əhalinin siyahıyaalınması materialları əsasında yazılmış Bernullinin əsəri, əhali sakinliyinin öyrənilməsi üçün sabit mənbəyin yaranmasını əks etdirmiş və bununla belə, sübut etmişdi ki, bu öyrənmə daha çox sistemə, ardıcıl xarakter alır və ayrıca elmi biliklər sahəsinə çevrilir. Populyasionistikanın yaranması sonralar (1850–70-ci illərdə) daha bir ad – demoqrafiya adı almış elm sahəsinin bilavasitə formalaşmasının ilk əyani ifadəsi olmuşdur.

Populyasionistika konsepsiyası XIX əsrin sonunda *əhali sakinliyi haqqında nəzəriyyənin* işlənməsi üçün istifadə olunmuşdu, lakin o, başqa cəhdlər kimi, yalnız onun kəmiyyətə öyrənilməsi çərçivəsində əhali sakinliyi haqda elm yaratmaq cəhdi bütövlükdə reallaşmamışdır. Bununla da izah olunur ki, “populyasionistika” termini əvvəllər məşhurlaşmış, lakin kök salmamışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində əhali sakinliyinin nəzəriyyəsini ifadə etmək üçün, həmçinin “əhali statistikasi” və “demoqrafiya” terminlərinin sinonimi kimi tətbiq olunmuşdur. Müasir elmi ədəbiyyatda “populyasionistika” terminindən demək olar ki, istifadə olunmur, lakin “populyasionizm” termini əhali artımını stimullaşdırmaq mənasında nisbətən geniş yayılmışdır.

PORTER MODELİ (marketingdə) – amerikalı marketoloq M.Porter tərəfindən hazırlanmış modeldir. Model, *təlim əyrisinin* əksinə olaraq, U-ya bənzər əyri şəklinə malikdir və sübut edir ki, kiçik firmalar (müəssisələr) da bazarda daha çox xüsusi çəkiyə malik olan firmalar (müəssisələr) kimi yüksək səmərəlilik əldə edə bilərlər. Bu, mütəşəkkil marketing strategiyası nəticəsində baş verir: kiçik bazar əhatəsində bütün ehtiyatların səfərbər edilməsi, nadir malların və yaxud əmtəələrin satışının nadir üsullarının işlənməsi, yüksək xidmət səviyyəsi, artıq xərclərə yol verilməməsi, rəqabətə davamlı qiymətlərə və s. nail olunması.

POSTNATAL ÖLÜM – “Perinatal ölüm”ə bax.

POTENSİAL DEMOQRAFIYA – demoqrafik təhlilin sahəsidir, əhalini insan-illərlə ölçülən müəyyən həyat potensialının daşıyıcılarının məcmusu kimi öyrənir. Potensial demoqrafiya göstəricilərinin əsasında məcmu nümayəndəsinin hər yaşda əhalinin öyrənilən qrupunda həmin dövrdə mövcud olan *ölüm* səviyyəsinə müvafiq orta hesabla yaşamalması olduğu vaxt durur. Məsələn, x yaşda insanın həyat potensialı *potensialı* V_x bütün olmuş illəri (V_x) təşkil edir:

$$V_x = e_{x+\frac{1}{2}} = \frac{e_x + e_{x+1}}{2}$$

burada e_x – x -yaşda gözlənilən ömür uzunluğudur. Potensial demoqrafiyanın əsas prinsipləri L.Hers tərəfindən ifadə olunmuşdur. O, 1940-cı ildən başlayaraq dərc olunan məqalələrdə potensial demoqrafiya metodlarının sistemə, ardıcıl xarakter alır və ayrıca elmi biliklər sahəsinə çevrilir. Potensial demoqrafiyanın inkişafı *demoqrafiya statistikasında* rast gəlinən çətinlikləri aradan qaldırma zərurəti ilə həvəsləndirilmişdir. Bu çətinliklər onunla bağlıdır ki, insan demostatistik müşahidənin vahidi olduğu üçün, insanların məcmusunda baş verən struktur dəyişikliklərinin müxtəlif statistik göstəricilərin səviyyəsinə təsirini aradan qaldırmaq xüsusi səy göstərilməsini tələb edir. Potensial demoqrafiya metodları belə bir faktı nəzərə almağa imkan verir ki, bütün insanlara əhalinin təkrar istehsalında, əmək fəaliyyətində onların iştirakı nöqtəyi-nəzərindən eyni qiymət verilmir. Hər insan onun yaşına, nikahın davamiyyətinə, əmək fəaliyyətində uzun müddət iştirakına və s. müvafiq “çəkiyə” malikdir. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq, bu “çəki” tam, yaxud natamam gözlənilən ömür uzunluğu kəmiyyətidir.

Potensial demoqrafiya metodları müxtəlif *demoqrafik hadisələri*, həmçinin insan-illərdə ifadə etməklə onların dəqiq müqayisəsini aparmağa imkan verir. Potensial demoqrafiya metodlarının tətbiqi üçün cari demoqrafik statistika və *əhalinin siyahıyaalınmasının* məlumatları statistik bazadır. Potensial demoqrafiyanın inkişafı üçün *əhalinin registrləri* böyük əhəmiyyət kəsb edir, onlar EHM-lərdə geniş istifadə əsasında müxtəlif həyat potensiallarındakı dəyişiklikləri fasiləsiz müşahidə etməyə imkanlar açır.

Potensial demoqrafiya metodları müxtəlif *demoqrafik hadisələri*, həmçinin insan-illərdə ifadə etməklə onların dəqiq müqayisəsini aparmağa imkan verir. Potensial demoqrafiya metodlarının tətbiqi üçün cari demoqrafik statistika və *əhalinin siyahıyaalınmasının* məlumatları statistik bazadır. Potensial demoqrafiyanın inkişafı üçün *əhalinin registrləri* böyük əhəmiyyət kəsb edir, onlar EHM-lərdə geniş istifadə əsasında müxtəlif həyat potensiallarındakı dəyişiklikləri fasiləsiz müşahidə etməyə imkanlar açır.

PREFERENSİALLARIN ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ SİSTEMİ (PÜS) – inkişaf etməkdə olan ölkələrdən əmtəə idxalı zamanı preferensiyalar gömrük rüsumlarının tətbiqi üzrə xüsusi sistemdir.

PREFERENSIYA (ÜSTÜNLÜK) – imtiyazlı gömrük rüsumlarının tətbiqinə uyğun olaraq istifadə edilən tarif sistemidir. Qəbul edilmiş konvensiyalara, razılaşmalara və digər qanunvericiliyə uyğun olaraq, gömrük rüsumlarının tutulması tamamilə və ya qismən dayandırılır.

PRENATAL ÖLÜM (ANA BƏTNİNDƏ ÖLÜM) - dölün (döllənmə məhsulunun), hamiləlik müddətindən asılı olmayaraq, ana bətnindən bütünlüklə kənarlaşdırılması və ya ana vücudundan çıxarılması ilə nəticələnən ölüm hallarıdır.

PRESS-RELİZ (mətbu buraxılış) – kütləvi informasiya vasitələrinin işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi bülletendir; dövlət və digər müəssisələr, beynəlxalq təşkilatların rəhbər orqanları tərəfindən buraxılır və təcili dərc edilməli olan materialları özündə ehtiva edir.

PROBLEMİN HƏLLİNƏ YÖNƏLDİLMİŞ KOMPLEKS - ümumi texnologiya, informasiyanın işlənməsi rejiminin vahidliyi və istismar şəraiti ilə birləşmiş, müəyyən sinif proseslərin avtomatlaşdırılmasına yönəldilmiş texniki vasitələrin və proqram təminatının məcmusudur.

PROQNOZ – gələcəkdə obyektlərin mümkün vəziyyətlərinin, bu vəziyyətə çatmanın alternativ yollarının və müddətlərinin elmi əsaslandırılmasının təsviridir. Proqnozun hazırlanması prosesi proqnozlaşdırma adlandırılır. Proqnozlaşdırılan obyektədən asılı olaraq, proqnoz elmi-texniki, iqtisadi, sosial, hərbi-siyasi və s. bölünür. Obyektlərin miqyasından asılı olaraq, iqtisadi proqnozlar qlobal, makroiqtisadi, struktur, regional, iqtisadiyyat komplekslərinin inkişafı proqnozlarına, sahə, mikroiqtisadi proqnozlara bölünürlər.

Proqnozun qabaqlanması dövründən asılı olaraq, iqtisadi proqnozları təsnifləşdirmək olur.

PROQNOZ XƏTASI – göstəricinin proqnoz və faktiki qiymətləri arasındakı kənarlaşmanı xarakterizə edən kəmiyyətdir. Mütləq proqnoz xətası aşağıdakı düsturla hesablanır

$$\Delta = \bar{Y}_i - Y_i$$

Burada $\bar{Y}_i$ göstəricinin proqnoz qiyməti, Y_i faktiki qiymətidir. Bu xarakteristika proqnozlaşdırılan göstəricinin ölçüsünə bərabər ölçüyə malikdir və *müvəqqəti sıraların*

səviyyəsinin ölçmə miqyasından asılıdır. Praktikada göstəricinin faktiki qiymətinin nisbi faizlə ifadə olunan nisbi proqnoz xətasından geniş istifadə edilir:

$$\varepsilon = \frac{\bar{Y}_i - Y_i}{Y_i} \cdot 100\%$$

Həmçinin modul orta xətdən də istifadə edilir:

$$\bar{\Delta} = \frac{\sum_{i=1}^n |\bar{Y}_i - Y_i|}{n}; \quad \bar{\varepsilon} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{|\bar{Y}_{i-1} - Y_i|}{Y_i} \cdot 100\%$$

Burada n – proqnoz qiyməti müəyyənləşdirilən müvəqqəti sıraların səviyyə qiymətidir.

PROQNOZLARIN SİNTEZİ – müxtəlif üsullarla alınmış bir neçə *proqnozların* birləşdirilməsi, kombinə edilməsidir. Proqnozların birləşdirilməsi proqnozların etibarlılığı, ya da dəqiqliyindən asılı olaraq, müxtəlif çəkirlə həyata keçirilə bilər. Proqnozlaşdırmanın uyğunlaşdırılmış modellərində də bu çəkilər həmçinin uyğunlaşma xarakterinə malik ola bilər və müvafiq metod və ya modelin proqnozunun dəqiqliyinin artması, ya da azalması ilə əlaqədar olaraq, yeni rəqəmlərin ortaya çıxması nəticəsində dəyişməsi mümkündür. Hər hansı bir proqnozlaşdırma metodunun lehinə qəti məlumat olmadığı hallarda, proqnozların birləşdirilməsinin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Burada daha böyük *proqnoz xətalardan* qurtarmaq məsələsi qoyulur.

PROQNOZU QABAQLAMA DÖVRÜ – tədqiq olunan obyekt haqqında son statistik məlumatın mövcud olduğu andan proqnozun aid olduğu anadək olan müddətdir. Bəzən onu proqnozlaşdırılan dövr də adlandırırlar. Proqnozu qabaqlama müddətindən asılı olaraq, iqtisadi *proqnozlar* aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: operativ (təcili) proqnozlar (1 ayadək olan proqnozu qabaqlama dövrü); qısamüddətli proqnozlar (1 ildən çox olmamaq şərti ilə); ortamüddətli proqnozlar (1 ildən çox, lakin 5 ildən az); uzunmüddətli proqnozlar (5 ildən çox).

PROQNOZUN DƏQİQLİYİ – proqnozun vacib xüsusiyyətlərindən biridir.

Nöqtəli proqnozların dəqiqliyinin empirik ölçüləri: nöqtəli proqnozun *mütləq xətası* – göstəricinin faktiki qiyməti ilə onun proqnoz qiyməti arasındakı fərq kimi müəyyən edilir; nöqtəli proqnozun nisbi xətası proqnozun mütləq xətasının, göstəricinin faktiki qiymətinə olan nisbəti kimi müəyyən edilir; proqnoz seriyasının

ümumiləşdirici xüsusiyyətləri orta və ya median xətası, orta mütləq xəta, orta kvadrat xəta, uyğunsuzluq əmsalı ola bilər.

Uyğunsuzluq əmsalı:

$$k = \frac{\sqrt{\sum (\Delta \bar{X}_t - \Delta X_t)^2}}{\sqrt{\sum \Delta X_t^2}} \quad (1)$$

burada $\Delta \bar{X}_t$ və ΔX_t , X_t - dəyişənin proqnoz və faktiki artımıdır, yəni $\Delta \bar{X}_t = \bar{X}_t - X_{t-1}$ və

$\Delta X_t = X_t - X_{t-1}$, $\bar{X}_t$ - proqnozdur.

(1) ifadəsinin aşağıdakı ifadəyə ekvivalent olması asanlıqla müəyyən edilir:

$$k = \frac{\sqrt{\sum (\bar{X}_t - X_t)^2}}{\sqrt{\sum \Delta X_t^2}} \quad (2)$$

Interval proqnozlarının dəqiqliyinin empirik ölçüləri: interval proqnozları göstəricinin faktiki qiyməti verilmiş etibarlılıq ehtimalı ilə bu intervala düşdükdə doğru sayılır; interval proqnozları seriyasının dəqiqliyinin ümumiləşdirici xüsusiyyəti, proqnozların ümumi sayında doğru çıxan proqnozların nisbi sayı olur; əgər bu nisbi say etibarlılıq ehtimalı ilə tən gəlsə, onda proqnozun sərhədləri düzgün müəyyən edilmişdir, əks halda onlar daraldılmış və ya genişləndirilmişdir.

Dəqiqliyin aprior ölçüsü interval proqnozunun işlənməsində, onun xətasının hipotetik paylanması proqnozun dispersiyası kimi çıxış edir. Məsələn, seçmə, sürüşmə və ya eksponensial orta dispersiya, trend dispersiyası, reqressiyanın idarə edilməsi üzrə proqnoz dispersiyası və s. Eyni şərtlər şəraitində daha dar etibarlılıq intervalına malik olan proqnozun apriorları daha dəqiq hesab edilir.

PROQNOZUN ETİBARLILIĞI – proqnozun düzgün olması *ehtimalını* (subyektiv və təcrübəyə əsaslanan) əks etdirən keyfiyyət dərəcəsidir. Proqnozun etibarlılığı proqnozun etibarlılıq intervalının genişliyi ilə bağlıdır.

PROQNOZUN TƏHLİLİ – ümumi *göstəricinin proqnozunun* ayrı-ayrı göstəricilərin proqnozları ilə müqayisəsidir. Məsələn, *ümumi daxili məhsulun* proqnozu sahələrin proqnozu ilə, onlar isə öz növbəsində müvafiq müəssisələrin proqnozları ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Proqnozun təhlili həmin dövrün proqnozları ilə müqayisəsini, faktiki qiymətlərin keçmiş proqnoz qiymətləri ilə müqayisəsini nəzərdə tutur. Təhlil mərhələsində alternativ proqnoz mövcud olduqda, onun alınmasının ən yaxşı metodunun seçilmə məsələsi

həll edilir. Proqnozun təhlili mərhələsində proqnozun iqtisadi şərhindən daha səmərəli qərar qəbul etmək üçün istifadə olunur.

PROQNOZUN VERİFİKASIYASI (YOXLANMASI) – *proqnoz*un düzgünlüyünün (yəni həyata keçirilmə ehtimalının) və dəqiqliyinin qiymətləndirilməsinə, yaxud proqnozun əsaslandırılmasının yoxlanmasına yönəldilmiş metod və üsulların məcmusudur.

PROQRAM NƏZARƏTİ – xüsusi proqramların köməyi ilə EHM-in və onun ayrı-ayrı qurğularının işlərində daimi və təsadüfi səhv faktlarının olmamasının, EHM üçün proqram kodlarının ardıcılığının, işlərinin, EHM-də məlumatların etibarlılığının təmin edilməsi və hesablamaların düzgünlüyünün müəyyənəşdirilməsi üsuludur. Qurğuların işində baş verə biləcək səhvlərə xüsusi proqramlarla daimi nəzarət həyata keçirilir. Daimi səhvlərin olmamasına proqram nəzarəti məsələnin həlli prosesində həyata keçirilir (məsələn, alınmış nəticələrin sonradan müqayisə edilməsi ilə təkrar hesab metodundan istifadə etməklə).

PROQRAM TƏMİNATI – (I) - məlumatların işlənməsi sisteminin proqram vasitələrinin və bu proqramların istismarı üçün zəruri olan proqram sənədlərinin məcmusudur. Proqram təminatının müxtəlif elementləri ilə yerinə yetirilən tapşırıq və funksiyalara uyğun olaraq, ümumi (daxili) və xüsusi (zəruri) proqram təminatı seçilir. Ümumi proqram təminatına texnoloji mərhələlərin avtomatlaşdırılmasını təmin edən idarəetmə və emal proqramları, təsvirləri və təlimatları, *alqoritmlərin* və proqramların işlənməsi, həmçinin EHM-də hesablama prosesinin təşkili və nəzarəti aiddir. Ümumi proqram təminatının tərkibinə sınaq proqramları, *proqramlaşdırma sistemləri* və *əməliyyat sistemləri* daxildir. Xüsusi proqram təminatı özündə EHM-in tətbiq olunmasının müxtəlif sahələrindən hər hansı birinin həlli proqramlarının məcmusunu əks etdirir.

(II) - proqram təminatı rəqəmli qurğuların fəaliyyət göstərməsi üçün vacib olan komanda dəsti kimi müəyyənəşdirilir (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı). O, özündə sistem, vasitə (göstəriş) və tətbiqi proqram təminatını birləşdirir.

PROQRAM TƏMİNATI DƏSTİ (PAKETİ) – (I) - tətbiqi proqram sisteminin istismarı üçün zəruri olan proqram, üsul, qayda və sənədlərin məcmusudur.

(II) - bütün istifadəçilərə satılan standart proqram dəstə təminatıdır.

PROQRAM TƏMİNATINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI – proqram təminatına çəkilən xərclərdir. Praktiki məqsədlər üçün təklif olunur ki, proqram təminatına investisiya qoyuluşuna proqram təminatının istifadəsinin lisenziya qiyməti də daxil olmaqla, kompleks (standart) proqram təminatının alınmasına və istifadəçilərin sifarişi ilə hazırlanan proqram təminatına çəkilən xərclər, həmçinin müəssisələrin özləri tərəfindən işlənmiş proqram təminatına çəkilən xərclər daxil olunsun. Sonuncu istehsal dəyərində hesablanmalıdır və o vaxt nəzərə alınır ki, onun faydalı xidmət vaxtı bir ildən az olmasın. Sistem-proqram təminatına maddi aktivlərə qoyulan investisiyaların həcmində daxil edilməsi tövsiyə olunur.

PROQRAM TƏMİNATINA QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSİYALAR – *proqram təminatı* (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının tərifləri üzrə) rəqəmli əməliyyatlar üçün mütləq əmrlər dəstini əks etdirir. Buraya sistem, standart və tətbiqi proqram vasitələri daxildir. Praktiki məqsədlər üçün proqram təminatına qoyulan investisiyalara, proqram vasitələrinin işlədilməsi üçün *lisenziya* ödəmələri də daxil edilməklə, istifadəçilərin sifarişi ilə hazırlanmış proqram paketlərinin və proqramlarının alınmasına, həmçinin özlərinin hazırladığı proqramlara çəkilən xərclərin daxil edilməsi təklif olunur. Özlərinin hazırladığı proqramlar istehsal xərcləri ilə qiymətləndirilməli və yalnız onların yararlı istifadə olunma müddəti bir ildən az olmadıqda nəzərə alınmalıdır. Kompüter avadanlığı ilə birlikdə verilən sistem və digər standart proqram vasitələri istisna olunur və material aktivlərinə qoyulan investisiyanın həcmində göstərilir. Proqram təminatlarına qoyulan investisiyalar bəzən lisenziyalarla bağlı olur. Bu lisenziyalar *əsas fondlar* kimi nəzərə alınır.

PROQRAM TƏMİNATININ DÜZLÜYÜ – *proqram təminatının istifadəçinin* və standartların tələblərinə uyğunluğunun xarakteristikasıdır. Dəqiq spesifikasiyaya və bu tələblərə proqramı hazırlayanlar tərəfindən əməl edilməsinə əsaslanır.

PROQRAM TƏMİNATININ ETİBARLI LIĞI – istismar prosesində iş qabiliyyətinin saxlanmasına görə proqram təminatının xüsusiyyətidir. Nasazlıq nəticəsində proqramın yerinə yetirilməsində meydana çıxan səhvlərlə xarakterizə olunur. Səhvlər həm tapşırığın yerinə yetirilməsində müəyyənləşdirilmiş ardıcılığın

pozulması (proqramın işinin pozulması) kimi, həm də maşının müxtəlif əməliyyatları düzgün yerinə yetirməməsi və ya EHM-in *yaddaşında* saxlanan məlumatların təhrifi kimi meydana çıxıb bilər. Sıradan çıxmanın son nəticəsi çıxış məlumatlarının təhrif edilməsinə və ya proqramın “daim eyni yerdə təkrarlanmasına” səbəb olur.

PROQRAMLARIN DÖVRƏLƏRİ – hesablama prosesində dəfələrlə istifadə olunan proqram bölmələridir.

PROQRAMLARIN GENERATORU – qeyri-ənənəvi təsvirinə görə proqramların yenilənməsidir. Proqram generatoru istifadəçi tərəfindən verilmiş tapşırığın parametrlərini, massivlərin strukturunu, hesablama ehtiyatlarını təhlil edir və konkret tətbiq üçün işçi proqramını formalaşdırır. Hər bir proqram generatoru *proqram kitabxanası* ilə əlaqəlidir.

PROQRAMLARIN SAZLANMASI – verilmiş alqoritmə və qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq, proqramda səhvlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması, elektron hesablama maşınlarında düzgün işləməsi faktının müəyyənləşdirilməsi prosesidir. Sərbəst proqramların sazlanması hesabi əməliyyatların düzgünlüyünün yoxlanmasının aparılmasına, şərti keçid əmrlərinin idarə edilməsinə, modifikasiya əmrlərinin yerinə yetirilməsinə imkan verir. Sərbəst proqramların sazlanması avtomatik və yarım avtomatik rejimdə həyata keçirilir. Yarım avtomatik rejimdə proqramçı nəticələrin yoxlanması və düzəlişlərin daxil edilməsi üçün sazlanmış proqramın yerinə yetirilməsinin kəşimə nöqtəsini nəzərdə tutur. Avtomatik rejimdə proqramın sazlanması xüsusi sazlanmış proqramlarla həyata keçirilir.

PROQRAMLARIN SEQMENTLƏŞDİRİLMƏSİ – onlardan hər birinin EHM-in ayrılmış yaddaş sahəsində yerləşdirilməsi məqsədi ilə proqramların ayrı-ayrı hissələrə (seqmentlərə) bölünməsidir.

PROQRAMLARIN TRANSLYASIYASI – EHM-də bir dildə yaradılmış proqramın, mənaca dəyişmədən maşın koduna keçirilmə prosesidir.

PROQRAMLASDIRMA - komandaların ardıcılığının xüsusi işarələrlə yazılmasından ibarət olan, bu əməliyyatlarda iştirak edən zəruri kodları, obyektləri göstərən vəzifələrin EHM-də həlli üçün hazırlıq prosesidir. Komandaların özlərinin ardıcılığı alqoritmədən asılı olaraq

müəyyənləşdirilir. Proqramlaşdırma prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: qoyulmuş vəzifələrin riyazi ifadə olunması (formalaşdırılması), həlli metodunun seçilməsi, tapşırığın alqoritmik təsviri, *alqoritm*in *proqramlaşdırma* dilində təsviri (proqramların işlənməsi) və proqramlaşdırma dilinin maşın dilinə çevrilməsi.

PROQRAMLASHDIRMA DİLİ – proqramların təsvir edilməsi üçün yaradılan süni dildir. Konstruksiyaların yazılışını müəyyənləşdirən qaydalar çoxluğudur - əlifba ilə, sintaksislə və semantika ilə verilir.

PROQRAMLASHDIRMA XƏTASI – EHM-in işinin keyfiyyət göstəricisinin verilən və ya maksimum yol verilə bilən qiymətdən kənarlaşmasının xarakteristikasıdır. Xətanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir: hesabi, məntiqi, göstəricilərə müraciət xətası, EHM-in yaddaşı səviyyəsi arasında göstəricilərin mübadiləsi xətası və s. *Proqram təminatının* hazırlanmasının mərhələliyi xüsusiyyət, layihələndirmə, *proqramın* *sazlanması*, testləşdirmə, ötürmə xətlərinin əmələ gəlməsinə şərait yaradır.

PROQRAMLASHDIRMA SİSTEMİ – müəyyən avadanlıqlarda bu dillərdən istifadəyə xidmət edən müvafiq translyator və proqramların proqramlaşdırma dillərinin məcmusudur.

PROQRAMLI TURİZM - istehlakçının tipinə və səyahətin məqsədinə optimal şəkildə cavab verən normativlərə uyğun həcmdə xidmətlər kompleksinin turistlərə təqdim edilməsidir. Eyni zamanda, bu xidmətlər kompleksi rekreasiya tələbatlarına müvafiq olaraq məzmunlu fəaliyyəti təmin etməlidir.

PROSESSOR - hesab və məntiqi əməliyyatların, proqramların yerinə yetirilməsi proseslərini idarə edən qurğudur. Fərdi kompüterlərin əsasını prosessor və yaddaş bloku təşkil edir. Prosessor hesab-məntiq qurğusundan və idarə qurğusundan ibarətdir. İdarə qurğusu proqramdakı əmrləri qəbul edir və onların yerinə yetirilməsini təşkil edir. Hesab-məntiq qurğusu isə hesablama əməllərini yerinə yetirir. Prosessorun sürəti takt tezliyi, saniyədə taktların sayı, yəni saniyədə əməliyyatların sayı ilə təyin edilir.

PROTOGENETİK İNTERVAL (yunan. *prótos* – birinci və *genetikos* – doğan) – nikaha daxil olma ilə birinci uşağın doğulması arasında vaxt intervalıdır. Demografiyada nəsil üçün,

adətən qadınların nəslə üçün orta hesabla müəyyən edilir. Bir qayda olaraq o 9 aydan az olmur. 9 aydan az olan müddət ya nikahdan əvvəl hamilə olduğunu, ya da vaxtından əvvəl doğumu sübut edir.

Protogenetik intervalın hesablanması zamanı nikah bağlama tarixi kimi hansı tarixin qəbul olunmasının əhəmiyyəti var – nikah həyatının faktiki başlanması, yaxud nikahın hüquqi rəsmiləşdirilməsi anı. Protogenetik intervalın təhlili anamnestik müayinələrin materialları üzrə intergenetik intervallarla yanaşı həyata keçirilir. Protogenetik interval uşaq doğumunun tənzimləmə prosesini əks etdirir.

Yuxarı yaşlarda protogenetik interval artır. Bu, uşaq doğumunun tənzimlənməsinin güclənməsi ilə, həm də yaş artdıqca qadınlarda nəsilvermə qabiliyyətinin bir qədər aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Protogenetik intervalın dəyişməsi hipotetik nəsil üçün doğum göstəricilərinə əks təsir göstərir: protogenetik interval artıqda – aşağı düşür, azaldıqda – artır.

PROVAYDER (ingiliscə: The Internet service provider) – öz server resursları və korporativ lokal şəbəkəsi vasitəsilə şəxslərə və ya təşkilatlara xüsusi ödəniş hesabına internetə qoşulmanı təmin edən xüsusi lisenziyaya malik firmadır.

PUL – 1) bütün digər əmtəələrin ümumi qəbul edilmiş dəyər formasını əks etdirən, ümumi ekvivalent rolunu yerinə yetirən xüsusi əmtəədir. Kağız pul, sikkə, bank hesablarındakı qalıqlar formasında çıxış edir; 2) hər hansı xüsusi vəzifənin (tapşırığın) həll edilməsi üçün iqtisadi agentlər arasında bağlanan saziş formalarından biridir. Belə saziş zamanı gəlir ümumi fonda daxil olur və pul iştirakçıları tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş kvotalara uyğun olaraq bölüşdürülür. Pulun funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir: dəyər ölçüsü, tədavi vasitəsi, yığım və qənaət (saxlama) vasitəsi, ödəmə vasitəsi, dünya pulu.

PUL VASİTƏLƏRİ – məsrəflərin xüsusi maddələrini (faiz tarifi üzrə risk, valyuta mübadiləsi ilə bağlı risklər və s.) və ya alver əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsini ödəmək üçün maliyyə vasitəsidir.

Onlar əməliyyatların etibarlılığına və pula çevrilə bilmə qabiliyyətinə zəmanət olmaqla və ya zəmanət olmamaqla bazarda sərbəst dövr edə bilirlər.

PUL AQREQATI – *pul kütləsinin* həcm və strukturu göstəricisidir. Pul və pul vəsaitlərinin bir-birindən likvidlik səviyyəsinə, yəni tez bir

zamanda nağd pula çevrilə bilmək imkanlarına görə fərqlənən növləridir. Müxtəlif ölkələrdə pul aqreqatlarının tərkibi müxtəlif olur.

PUL BARATLARI - idarə, müəssisə, təşkilatların ünvanına göndərilən pul baratları, əmək haqqı və müavinətlərin ümumi həcmi xarakterizə edir. Respublika daxili və beynəlxalq göndərmələr, həmçinin daxil olmuş pul baratlarının sayı və ümumi məbləği daxildir.

PUL BAZARI - əsas etibarilə müəssisələrin döviyyə kapitalının, bankların, dövlətin, ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslərin qısamüddətli ehtiyatlarının hərəkətinə xidmət edən, əsasən qısamüddətli (1 gündən 1 ilədək olan müddətdə) depozit-borç əməliyyatlarını həyata keçirən borç kapitalı bazarının hissəsidir. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq pul bazarı formalaşdırılmışdır ki, bunun da əsas tərkib hissələrindən biri Avropa bazarıdır. Pul bazarının əməliyyat vasitələri – xəzinə və kommersiya vekselləri, depozit sertifikatları, bank akseptləri və digər hesablaşma vasitələrindən ibarətdir. Kredit mexanizmi vasitəsilə pul bazarında maksimum qısa müddətlərə iri əməliyyatlar həyata keçirilir.

PUL BAZASI – pul kütləsinin müstəqil komponentidir. Özündə M0 aqreqatını (tədavüldə olan nağd pulları) üstəgəl bankların kassalarında olan pul vasitələri, Mərkəzi Bankda kommersiya banklarının məcburi ehtiyatları və Mərkəzi Bankda onların müxbir hesablarında olan vəsaitləri birləşdirir. Pul bazası statistikada ənənəvi olaraq “N” hərfi ilə (məcmu pul kütləsi M3-dən fərqli olaraq) ifadə edilir. Pul bazası ümumi pul kütləsinə müəyyənəddici təsir göstərir.

PUL FORMASINDA TRANSFERLƏR – transferin xüsusi halıdır, bu zaman nağd pullar və ya əmanətlər bir vahiddən digərinə, hər hansı bir ekvivalent almadan, təmənnasız köçürülür, məsələn, ödənilən pensiyalar, təqaüdlər və s.

PUL İSLAHATI – pul tədavülünün qaydaya salınması və möhkəmləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən, pul sistemlərinin tam və yaxud qismən dəyişdirilməsidir. Pul islahatı ölkənin iqtisadi vəziyyətindən, milli valyutanın qiymətdən düşmə dərəcəsindən, dövlətin siyasətindən asılı olaraq müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Belə formalara valyutaların denominasiyası, köhnə pul vahidinin əvəzinə yeni pul vahidinin (və ya köhnə pul vahidi ilə paralel) tədavülə buraxılması, milli valyutanın devalvasiyası və revalvasiyası, ayrı-ayrı pul nişanlarının yeni nümunələrlə əvəz

edilməsi və s. aid edilir. Azərbaycanda pul islahatı denominasiya formasında 2006-cı ilin yanvar ayının 1-dən həyata keçirilmişdir (“Denominasiya”ya bax).

PUL KÜTLƏSİ – müəyyən tarixə və ya müəyyən dövr ərzində pulun hərəkətinin kəmiyyət xarakteristikasıdır. Tədavülə buraxılan kağız pulların (əsginasların) və metal sikkələrin cəmidir.

Beynəlxalq statistikada (BMT) pul kütləsinin cəmində nağd pullardan başqa, həmçinin depozit pullar da nəzərə alınır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu bütün ölkələr üçün ümumi olan M1 göstəricisini (nağd pullar və çek kitabçalarında əmanətlərin bütün növləri) və daha geniş göstərici olan “kvazipul”u (təcili və əmanət bank hesablarını və bazarda dövr edən daha çox pula çevrilə bilən maliyyə vasitələrini) hesablayır.

ABŞ-da və İtaliyada pul kütləsi 4 əsas göstəriciyə, İngiltərədə 5 göstəriciyə, İsveçrə və Almaniyada 3 göstəriciyə, Fransada isə 10 göstəriciyə bölünür.

PUL KÜTLƏSİ AQREQATLARI - pul tədavülünün tənzimlənməsi məqsədilə onun öyrənilməsinə yönəldilən pul kütləsinin həcmi və strukturunu əks etdirən göstəricilərdir. Məcmu pul kütləsi pul kütləsi aqreqatlarından ibarətdir:

- M0= bank sistemindən kənar nağd pul;
- M1=M0+ kommersiya banklarında əhalinin və müəssisələrin depozitləri;
- tələbli əmanət banklarında əhalinin depozitləri;
- müəssisə, təşkilat və vətəndaşların hesablaşma, cari və xüsusi hesablarındakı vəsaitləri;
- M2=M1+ əmanət banklarında müddətli əmanətlər;
- M3=M2+ bankların depozit sertifikatları; dövlət istiqraz vəərəqləri;
- bankların və dövlətin digər qiymətli kağızları.

PUL MULTIPLİKATORU – bank ehtiyatlarının artması hesabına döviyyədə olan pul kütləsinin artırılmasına xidmət edən əmsaldır. Aşağıdakı əmsalla hesablanır:

$$M2 / H = (C + D) / (C + R) = (C / D + 1) / (C / D + R / D),$$

Burada M2 – tədavüldə olan pul kütləsi; H – pul bazası; C – nağd pul; D – depozitlər; R – kommersiya banklarının ehtiyatlarıdır.

Pul multiplikatorunun son (maksimum mümkün olan) həddi kommersiya bankları üçün Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş məcburi ehtiyatların əks tarifrəsinə bərabərdir. Pul kütləsinin dinamikasına nəzarət etmək,

kommersiya banklarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının genişləndirilməsi imkanlarının təhlili üçün istifadə edilir.

PUL NƏZƏRİYYƏSİ – pulun miqdarının iqtisadi sistemin vəziyyətinə təsiri məsələləri ilə məşğul olan istənilən nəzəriyyədir.

PUL SİSTEMİ – ölkədə tarixən yaranmış və qanunvericiliklə təsdiqlənmiş *pul dövriyyəsinin* təşkili formasıdır. Özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir: a) rəsmi pul vahidini; b) nağd pulların emissiya qaydasını; c) pul dövriyyəsinin təşkilini və tənzimlənməsini. Azərbaycan Respublikasında rəsmi pul (valyuta) vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində digər pul vahidlərinin tətbiqi və pul surroqatlarının buraxılışı qadağandır.

PUL STANDARTI – bir və ya bir sıra ölkələrin pul sistemi əsasında ümumi razılaşma ilə qəbul edilən qiymətli şeylər və ya materiallardır. Bu, bazaya münasibətdə pul vahidlərinin təminatı (tərkibi) ilə müəyyənləşdirilir. Aşağıdakı standartlar fərqləndirilir: metal standartı, qızıl standartla qızıl külçə standartı, qızıl deviz standartı, qızıl valyuta standartı.

PUL TƏDAVÜLÜ – 1) əmtəələrin dövr etməsinə, həmçinin təsərrüfatda müxtəlif ödəmə və hesablaşmalara xidmət edən pulun hərəkətidir. Pul tədavülü sferasına qeyri-nağd pul dövriyyəsi və nağd pulların tədavülü ilə ("*Nağd pul dövriyyəsi*"nə bax) hədd qoyulur. Pul tədavülünün çox hissəsi maliyyə əməliyyatlarının (qiymətli kağızların müxtəlif növləri ilə aparılan sövdələşmələr, ssuda əməliyyatları, vergi ödəmələri və s.) payına düşür; 2) istehsal sferası miqyasında pul tədavülü və ya pul dövriyyəsi – təkrar istehsal prosesində pul vasitələrinin hərəkət prosesidir. Fasiləsiz (arasıkəsilmədən) pul tədavülü üçün daima ehtiyatlara, xərclərə, hesablaşmalara və təkrar istehsal dövrəsinin başa çatdırılması üzrə ödəmə vasitələrinə olan müvəqqəti tələbatı ödəməyə avans vermək üçün dövriyyə vasitələri lazımdır.

Pul tədavülünün iki növü mövcuddur. Birincisi, bu, nağd pulların, yəni banknotların və sikkələrin tədavülüdür. Bu halda ödəniş vasitəsi qismində mallar üçün bir subyekt tərəfindən digərinə verilən real pul nişanları çıxış edir. İkincisi, bu, nağdsız pul tədavülüdür. O, bank müəssisələrində müəyyən məbləğin bir subyektin hesabına keçirilməsindən ibarətdir.

PUL TƏDAVÜLÜ QANUNU – tədavül üçün zəruri olan pulun miqdarını müəyyənləşdirən

iqtisadi qanundur. Pul tədavülü qanunu aşağıdakı göstəricilər arasındakı əlaqəni əks etdirir: pul kütləsi, mal və xidmətlərin qiymətlərinin məbləği, kredit, borcların qarşılıqlı ödənilməsi, pulun tədavülünün sürəti və s.

PUL TƏDAVÜLÜNÜN SÜRƏTİ – pul nişanlarının tədavül və tədiyə vasitələri şəklində fəaliyyəti zamanı, onların hərəkətinin intensivlik göstəricisidir. Pul tədavülünün sürəti statistik olaraq, eyni adlı pul vahidlərinin dövriyyələrinin sayı ilə və ya tədavüldəki pul qalıqlarına dövriyyənin nisbəti bazasında hesablanan bir dövriyyənin davamlılığı ilə ifadə olunur. Pul tədavülünün sürəti hesablanarkən, əhalidə olan pul kütləsindən nağd-pul yığımını ayırmaq və əhali əmanətlərindən cari xərclər üçün ayrılan və ona görə də dövriyyədə olan hissəsini nəzərə almaq lazımdır. Nağd pul dövriyyəsinin tam əhatə olunmasından asılı olaraq, *pulların bank kassalarına qayıtma sürəti* (bank kassalarına qayıdan pul məbləğinin tədavüldə olan pulun orta illik kütləsinə olan nisbəti) və *nağd-pul dövriyyəsində pulun sürəti* (daxil olan pul məbləğinin verilən nağd pul məbləğinə olan nisbəti, poçtun və əmanət kassaları dövriyyəsinin tədavüldə olan pulun orta illik kütləsinə olan nisbəti daxil olmaqla) fərqləndirilir. Əmtəə dövriyyəsində pul tədavülünün sürəti hesablanarkən, dövriyyədə pul nişanlarının dəyişməsinin ümumi sayı deyil, yalnız əmtəələrin alış-veriş aktlarının xidməti zamanı onların sayı nəzərə alınır. Bu zaman pulların qeyri-əmtəə keçidləri qonşu əmtəə metamorfozalarının arasındakı vaxt dövrünü (belə desək, əvəzçilik səmərəliliyini) uzadır.

PUL VAHİDİ – ölkə pullarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada adıdır (manat, marka, lirə və s.). Pul vahidi milli pul sisteminin elementi hesab olunur. İstifadənin əlverişli olması üçün pul vahidi xırda proporsional hissələrə bölünür. Məsələn; 1 manat = 100 qəpik və s.

PUL VƏ KVAZİPUL VASİTƏLƏRİ – birlik və təşkilatların (o cümlədən büdcə, kredit, sığorta təşkilatlarının) daimi təsərrüfat dövriyyəsində olan, müxtəlif növ gəlir və daxilolmalardan bank hesablarında yığılan və onların öz məqsədləri üçün istifadə etdikləri və ya bank ehtiyatları (resursları) şəklində yerləşdirdikləri *pul vasitələridir*. Pul vasitələri tamamilə onların sahibinin sərəncamında olur. Bu vəsaitlər hesabına əmtəə və xidmətlərə görə ödəmələr, dövlət büdcəsinə ödəmələr, bankların ssudalarının ödənilməsi, əmək haqlarının, mükafatların və s. verilməsi həyata keçirilir. Pul

vəsaitinin bir hissəsi birliyin, müəssisənin, təşkilatın kassasında nağd formada yığılır.

Kvazipullar – qanuni ödəmə vasitəsi hesab edilməyən, ancaq öhdəliyin ödənilməsi üçün istifadə oluna bilən, pula çevrilmə qabiliyyətli aktivlərdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun metodologiyasına əsasən, bu – təcili və əmanət bankı hesablarıdır və bazarda dövriyyə edən, daha çox pula çevrilmə qabiliyyəti olan maliyyə vasitələridir. Müasir şəraitdə kvazipullar - pul kütləsinin əsas komponentdir, onun ən dinamik artan tərkib hissəsidir.

PUL VƏ NATURA FORMASINDA TRANSFER - pul və qeyri-pul formasında ola bilər. Əgər transferlər bütün digər münasibətlərdə analogi hesab edilərsə, onda pul və ya qeyri-pul formasında həyata keçirilə bilər, məsələn, sosial yardımlar üzrə müavinətlər, bu zaman bu iki forma adlarına görə fərqlənir: pul formasında transferlər və natura formasında transferlər.

PUL YIĞIMI – cəmiyyətin pul şəklində yaranan və reallaşdırılan xalis gəliridir. Məhsulun satış qiyməti ilə onun tam maya dəyəri arasındakı fərqi göstərir.

PULUN EMISSİYASI – pulların dövriyyəyə buraxılmasıdır. Azərbaycan Respublikasında pul emissiyasına hüquq istisna olaraq Mərkəzi Banka aiddir. Azərbaycan Respublikasında pul emissiyası və pulların dövriyyədən çıxarılması, pul dövriyyəsinin təşkilinin həyata keçirilməsi haqqında Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qərar verir. Pul emissiyası - bankın şərtsiz öhdəliklərinə malik və onun bütün aktivləri ilə təmin olunan bank biletləri və metal sikkələr şəklində buraxılışla həyata keçirilir. Dövriyyədə pul kütləsinin artması istehsal həcmnin və əmtəə və xidmətlər satışının artması ilə müşayiət olunmalıdır, əks halda pulların onlara olan tələbatdan çox olması, pulların qiymətdən düşməsinə və *inflasiyaya* gətirib çıxarır.

PULUN KƏMİYYƏT NƏZƏRİYYƏSİ – pul kütləsinin artımı və əmtəə qiymətlərinin artımı arasında mövcud olan birbaşa asılılığa dair nəzəriyyədir.

-R-

Rabitə (əlaqə) xətti	546	Reklam	552
Rabitə əməliyyatçısı	546	Reklam turları	552
Rabitə fəaliyyətinin sabitliyi	546	Reklamasiya	552
Rabitə xidməti	546	Rekurrent əlaqə	552
Rabitə xidmətlərinin göstərilməsi	546	Rekursiv model	552
Rabitə xidmətlərinin tarif indeksləri	546	Regressiv təhlil	552
Rabitə xidmətlərinin tarifləri	547	Regressiya	552
Rabitə işlərinin (məhsulun) keyfiyyəti	547	Renta	553
Rabitə müəssisələri	548	Rentabellik	553
Rabitə müəssisələrində yüklənmələrin təmərküzləşməsi əmsalı	548	Repatriasiya	553
Rabitə statistikasını	548	Reprezentativlik (təmsilçilik) xətası	553
Rabitə şəbəkəsi	548	Reproduktiv dövr	553
Rabitə vasitələri	548	Reproduktiv yaş	553
Rabitə vasitələrinin buraxılış qabiliyyəti	548	Residivist cinayətkarlıq	554
Rabitədə mübadilə	549	Restitusiya	554
Rabitədə tranzit mübadiləsi	549	Revalvasiya	554
Rabitədə yüklənmə	549	Rezident	554
Rabitədə yüklənmənin qeyri-bərabərlik əmsalları	549	Rəhbərlik tərəfindən nəzarət	554
Rabitənin əhəliyədən alınan gəlirləri	549	Rəqabət	554
Rabitənin fəaliyyət müddəti	549	Rəqəmlər üzərində əməliyyatlar	555
Rabitənin gəlirləri	549	Rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlik səviyyəsi	555
Rabitənin qıraq (uc) avadanlığı	549	Rəsmi statistika	555
Rabitənin növləri	549	Rəsmi statistika materiallarının istehsalı	555
Radio-televiziya stansiyaları	550	Rəsmi statistika sistemi	555
Rahət mağaza	550	Rəsmi statistikanın əsas prinsipləri	555
Rastra	550	Rəsmiyyət	556
Ratsin düsturu	550	Risqlərin və xərclərin ödənilməsi üzrə nəzərdə tutulmuş xərclər	556
Rayon	550	Riyazi demoqrafiya	556
Rayon tənzimləmə əmsalları	550	Riyazi gözləmə	556
Razılaşma (saziş) qiyməti	550	Riyazi iqtisadiyyat	557
Real əmək haqqı	550	Riyazi metod və modellərin bankı	557
Real əmtəə bazarı	551	Riyazi metodlar	557
Real investisiyalar	551	Riyazi statistika	557
Real nəsil	551	Riyazi statistika cədvəlləri	557
Real nəsil metodu	551	Rotel	557
Real nəslin ölüm cədvəlləri	551	Rurbanizasiya	557
Real vaxt rejimi	551	Rüsum ödənilmədən göndəriş	557
Reemigrasiya	551	Rüsum ödənilməklə göndəriş	558
Regiona gətirmə (göndərmə)	551		
Regional statistika	551		
Regional iqtisadiyyat	552		
Regionun yük dövriyyəsi	552		
Registr	552		
Registr göstəricisi	552		
Registr müşahidəsi	552		
Registrdə uçot kartı	552		
Registrin aktuallaşdırılması	552		
Registrin aparılması	552		
Reimmigrasiya	552		

RABİTƏ (ƏLAQƏ) XƏTTİ – iki son məntəqə arasında *məlumatların* (xəbərlərin) ötürülməsini təmin edən texniki qurğuların məcmusudur. Telekommunikasiya və poçt rabitə xətləri fərqlənilir. *Telekommunikasiya əlaqə xətləri* kabelli, hava (dirəklərdən asılmış), radiorele, radioxətləri, kosmik (peyk) növlərinə bölünürlər. *Poçt rabitəsi xidmətləri* istifadə edilən nəqliyyat vasitələrinin növlərinə uyğun bölünürlər: dəmir yolu, avtomobil, su, hava və s. Rabitə xəttinin uzunluğu, digər göstəricilərlə birlikdə ölkədə və ya hər hansı bir ərazidə rabitənin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Statistika hesabatlarında rabitə xəttinin uzunluğu (ölçüsü) onların növləri üzrə göstərilir. *Rabitə şəbəkəsinin* təşkili prinsiplərinə görə rabitə xətləri beynəlxalq; magistral (Bakı şəhərini rayon mərkəzləri və ölkədaxili şəhərlərlə birləşdirən); rayonlararası (ölkədaxili rayon və şəhərlər arasındakı əlaqə) və yerli (rayon və şəhərdaxili) abonentlərlə müvafiq əlaqələri yaradan şəbəkələrə bölünür. Rabitə xəttində yaradılmış kanalların sayı onun gücünü – cəmi buraxılış (xidmət göstərmək) imkanlarını xarakterizə edir.

RABİTƏ ƏMƏLİYYATÇISI (OPERATORU) – telekommunikasiya və poçt rabitəsi xidmətləri göstərmək hüququna malik olan fiziki və hüquqi şəxslərdir. Rabitə əməliyyatçısı istifadəçilərə keyfiyyət standartlarına, texniki normalara, sertifikatlara, müqavilə şərtlərinə müvafiq rabitə *xidməti* göstərir.

RABİTƏ FƏALİYYƏTİNİN SABİTLİYİ - istismarın müəyyən məlumatların (informasiyaların) ötürülməsi üzrə öz vəzifələrini yerinə yetirməsində rabitə obyektlərinin xüsusiyyətidir. Sabitlik (etibarlılıq) verilmiş vaxt intervalında obyektin fasiləsiz işləmə ehtimalı ilə xarakterizə olunur. Etibarlılığın digər əsas göstəricisi hazırlıq əmsali – $K_r(t)$ hesab edilir ki, bunun da ehtimallığı t anında obyekt iş qabiliyyəti vəziyyətində olur. Buradan boşdayanma əmsali olan $K_n=1-K_r$ özündə rabitə obyektinin işsiz vəziyyətində olması ehtimalını əks etdirir. Rabitənin fəaliyyətinin sabitliyinin pozulması müxtəlif səbəblərdən baş verir. *Rabitə statistikasında* rabitənin fəaliyyətinin sabitliyinin pozulması rabitənin zədələnmələrinin (fasilələrin) sayı və saatlarla (dəqiqələrlə) onların davamlılığı ilə xarakterizə olunur. Rabitənin fəaliyyətinin pozulmasının intensivliyini ifadə edən *statistik göstəricilərə* 100 km xətdə zədələnmələrin sayı, 100 telefon aparatında, 100 radio ötürücüdə və s. bir zədələnmənin orta davamlılığı, rabitənin işi

(fəaliyyəti) vaxtının tərkibində fasilə vaxtının xüsusi çəkisi aiddir.

RABİTƏ XİDMƏTİ – poçt göndərişlərinin və telekommunikasiya məlumatlarının qəbulu, işlənməsi, ötürülməsi və çatdırılması üzrə fəaliyyətin məhsuludur. Rabitə məhsullarının birinci xüsusiyyəti, onun qeyri-əşya xarakterli olmasıdır, yəni o, xidmət şəklində çıxış edir. Maddi istehsal sahəsinin digər məhsullarından rabitə xidmətinin digər əsas fərqli cəhəti onun rabitə müəssisələrində tamamlanmamış xarakter daşmasıdır, tam istehsal dövrəsinin ayrıca mərhələsi olmasıdır (çıxış (göndəriş), daxil olan (alınan), tranzit, xətti-kabel təsərrüfatının istifadəsi və s.). Rabitə xidməti yalnız o halda başa çatmış xarakter (tam istehsal dövrəsi) alır ki, rabitə müəssisəsinin fəaliyyət kompleksinin (şəbəkəsinin) məcmusu əldə edilsin və informasiyanın ötürəndən ünvan sahibinə doğru hərəkətini təmin etsin. Rabitə xidməti iki əsas formada göstərilir: 1) ayrı-ayrı məlumatların ötürülməsi – mübadiləsi formasında (teleqramlar, məktublar, beynəlxalq telefon danışqları və s.); 2) informasiyaların ötürülməsi və qəbulunun həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan texniki qurğuların (telefonların, abonent teleqraf qurğularının, radioötürücülərinin *rabitə kanallarının*) istehlakçılara istifadəyə və ya icarəyə verilməsi formasında.

RABİTƏ XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – rabitə müəssisəsinin poçt rabitəsi, feldyeger və xüsusi rabitə, sənədli elektrik rabitəsi, şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsi, şəhər telefon rabitəsi, kənd telefon rabitəsi, radiorabitə, radio və televiziya yayımı və peyk rabitəsi, naqilli səs yayımı, radiotezliklərin ayrılması, qeydiyyatı, istismarı və nəzarəti, naqilsiz radiorabitə üzrə və mobil telefon rabitəsi, internet xidmətləri, simsiz yerli telefon rabitəsi xidmətləri və digər rabitə xidmətləri üzrə müəssisənin müəssisə və təşkilatlara, habelə əhaliyə göstərdiyi rabitə xidmətlərinin dəyər ifadəsində həcmidir.

RABİTƏ XİDMƏTLƏRİNİN TARİF İNDEKSLƏRİ - telekommunikasiya və poçt müəssisələrində iqtisadi proseslərin gedişini izləmək və statistik araşdırmaq, tariflərin səviyyəsi və dinamikasını öyrənmək üçün indekslərdən geniş istifadə olunur. Bu göstərici dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində zəruri məlumatların toplanmasına kömək edir, makro səviyyədə proqnozların verilməsi və müxtəlif hesablamaların aparılmasında tətbiq edilir.

Telekommunikasiya və poçt statistikasında müşahidə obyektini natura və dəyər ifadəsində telekommunikasiya və poçt xidmətlərinin həcmi, rabitə şəbəkələri və vasitələridir. Statistik müşahidə vahidi kimi, poçt və rabitə müəssisələri (təşkilatı, idarəsi və s.) rabitə texniki vasitələrini istismar edərək poçt və rabitə xidmətləri göstərən digər müəssisələr götürülür.

Müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatlarda tarif indeksləri hesablanarkən müəssisə və təşkilatların göstərdikləri xidmətlərin tarifləri əsas götürülür.

Tarif indekslərinin qurulması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- Telekommunikasiya və poçt fəaliyyəti ilə məşğul olan bazis müəssisələrinin və təmsilçi xidmət növlərinin seçilməsi;

- tariflərin qeydiyyatı qaydasının təyin edilməsi;

- müxtəlif aqreqasiya səviyyələrinin məcmu qiymət indekslərinin hesablanması üçün göstəricilərin ölçülməsi sisteminin seçilməsi.

Tarif indekslərinin hesablanması düsturunun seçilməsi. Təmsilçi - xidmət növlərinin tarif indekslərinin hesablanması zamanı bazis çəkilişi kimi, hər bir rabitə müəssisəsi üzrə istifadə edilən xidmət növlərinin sayı haqqında məlumatlardan istifadə edilir.

İndekslər adətən hesabat ayına, keçən ilin müvafiq ayına, cari ilin əvvəlki ayına, dekabr ayına, hesabat dövrünün əvvəlindən və keçən ilin müvafiq dövrünə görə hesablanır.

Hüquqi şəxslər üçün rabitə xidmətləri üzrə tarif indeksləri hesablanarkən göstərilmiş xidmət növlərinin tarifləri əsas götürülür.

Məcmu tarif indeksləri birləşmənin müxtəlif səviyyələri üzrə hesablanır:

- xidmət qrupları üzrə;

- rabitə altsahələri üzrə;

- ümumilikdə rabitə sahəsi üzrə.

Rabitə xidmətləri tariflərinin məcmu indekslərinin hesablanması üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilir:

- müşahidə olunan xidmət növlərinin tarif indeksləri;

- bazis dövrünün çəki strukturu (ayrı-ayrı xidmət növlərinin natura və dəyər ifadəsində həcmi).

Rabitə xidmətləri üzrə məcmu tarif indekslərinin hesablanması üçün dəyər çəkilişinin rekursiv sistemlə hesablandığı modifikasiya olunmuş Laspeyres düsturundan istifadə edilir.

Hesablanmanın rekursiv sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hesabat ayının əvvəlki aya nisbətən məcmu tarif indeksi hesablanarkən, çəkiliş kimi bazis dövrünün əvvəlki ayın tarifinə əsasən çəkisindən istifadə edilir.

Məcmu indekslərin hesablanmasında fərdi indekslərdən istifadə edilməsi ayrı-ayrı xidmət

növlərinin tariflərinin dəyişməsinə göstərir və məcmu indekslərin yaranmasında onların rolunu aydın təsvir etməyə imkan yaradır.

RABİTƏ XİDMƏTLƏRİNİN TARİFLƏRİ

– xidmətlərin sahə üzrə orta maya dəyəri və müqavilə əsasında tələb və təklif qanunu nəzərə alınmaqla, gəlirlər əsasında müəyyən olunmuş qiymətlərdir. Rabitə xidmətlərinin tarifləri, istehlakçı kateqoriyasından (qrupundan), məlumatın çatdırılma uzaqlığından, *rabitə xidmətinin* göstərildiyi vaxtın, göndərişin çəkisindən (kütləsindən), ötürmənin sürətindən, bütövlüyünə tələblərdən, əlaqənin davamlığından və s. asılı olaraq fərqləndirilir.

RABİTƏ İŞLƏRİNİN (MƏHSULUNUN)

KEYFİYYƏTİ – məlumatların ötürülməsində tələbatların daha səmərəli ödənilməsinə imkan verən *rabitə vasitələri* sisteminin xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Rabitə vasitələri xidmətinin keyfiyyəti və *rabitə müəssisələrinin* məhsullarının keyfiyyəti *göstəriciləri* ilə müəyyənləşdirilir.

Rabitə vasitələri ilə xidmətin keyfiyyəti istehsal və qeyri-istehsal sferalarının və əhalinin rabitə vasitələri ilə təmin edilməsinin inkişaf vəziyyətini, təşkili və səviyyəsini əks etdirir. Aşağıdakı göstəriciləri xarakterizə edir: 1) əraziyə (rabitə müəssisələri tərəfindən xidmət göstərilən ərazinin orta sahəsi, orta xidmət radiusu) və yaxud əhalinin sayına (100 nəfər sakinə düşən telefonların sayı və s.) nisbətdə rabitə məntəqələrinin sıxlığı; 2) yaşayış məntəqələrinin rabitə şəbəkəsi ilə əhatə olunması (ölkə ərazisinin televiziya və radio verilişləri ilə əhatə olunması faizi); 3) rabitə şəbəkəsinin avtomatlaşdırılması dərəcəsi (şəhərlərarası telefon rabitəsinin avtomatlaşdırılmış kanallarının onların ümumi sayında payı); 4) rabitə məntəqələri və xətlərinin fəaliyyət müddəti (gün ərzində rabitə bölmələrinin, şəhərlərarası telefon rabitə xətlərinin rejimli iş vaxtı).

Rabitə müəssisələrinin məhsullarının keyfiyyəti müxtəlif növ məlumatların (teleqramların, məktubların, bağlamaların və s.) göndərilmə sürəti ilə; məlumatın doğruluğu (əks etdirmənin dəqiqliyi); rabitə fəaliyyətinin etibarlılığı (sabitliyi) ilə müəyyən edilir. Aşağıdakı göstəriciləri xarakterizə edir: məlumatların işlənməsi və ötürülməsinin nəzarət (normativ) vaxtının yerinə yetirilməsi (göndərəndən göndərilən ünvana mövcud nəzarət vaxtı ərzində məlumatın çatması faizi); 2) rabitə kanallarının saz vəziyyətdə fəaliyyət əmsalı – kanalların saz vəziyyəti vaxtının (saatlarla) müəyyən olunmuş

cədvəllə işlənmə vaxtına olan nisbəti - əks etdirilən rabitə kanallarının sabit (saz) fəaliyyəti. Telefon rabitəsində baş tutmuş zənglərin ümumi zənglərə nisbəti baş tutmuş danışıqların sayı və s. əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri hesab olunur.

RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİ (RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİ, İDARƏ VƏ TƏŞKİLATLARI) – mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, əsas fəaliyyəti telekommunikasiya və ya poçt rabitə xidməti olan hüquqi və fiziki şəxslərdir.

RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YÜKLƏNMƏLƏRİN TƏMƏRKÜZLƏŞMƏSİ ƏMSALI – yüklənmələrin qeyri-bərabərlik dərəcəsini xarakterizə edir. Ümumilikdə, rabitə müəssisələrində yüklənmələrin təmərküzləşməsi əmsalı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$K_{saat} = q_{saat} \div q_{sutka}$ (q_{saat} - əlavə götürülmüş saat yükü, q_{sutka} – sutkalıq yüklənmədir). Ən çox maraq ən böyük yüklənmə saatının təmərküzləşmə əmsalı təşkil edir:

$K_{ys} = q_{ys} \div q_{sut}$ (q_{ys} – ən böyük yüklənmənin saat ərzində yüklənməsidir).

RABİTƏ STATİSTİKASI – *rabitə müəssisələrinin* sosial-iqtisadi və istismar fəaliyyətini, rabitə şəbəkəsi və vasitələrinin inkişaf proseslərini öyrənən statistika sahəsidir. Nəzəri cəhətdən, rabitə statistikasına bütövlükdə rabitə sahəsinin konkret tələblərinə və xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılan ümumi statistika nəzəriyyəsinin metod və üsullarına əsaslanır. Rabitə statistikasının xüsusiyyəti ilkin statistik müşahidə üçün etibarlı baza yaradan operativ uçot sisteminin geniş inkişafı təmin olunmasıdır. İstifadəçilərin tələbatını təmin etmək üçün rabitə statistikasına sahəsi üzrə statistik hesabatların göstəricilər sistemi işlənilir və hazırlanır və rabitə müəssisələrinin işinin, poçt, telefon və teleqraf mübadiləsi axınlarını, rabitə xidmətinin istehlakçı qrupları, tarif qrupları və s. rabitə xidmətinin tələb səviyyəsi və strukturunun öyrənilməsi üçün birdəfəlik müayinələr təşkil edilir.

RABİTƏ ŞƏBƏKƏSİ – ölkənin ərazisi üzrə məlumatların ötürülməsi üçün rabitə vasitələrinin təşkili sistemidir. Stansiya və xətti rabitə qurğularının qarşılıqlı fəaliyyəti prinsipləri əsasında qurulur ki, onların ən vacib olanları aşağıdakılardır: 1) bütün ölkə və onun ərazi kompleksləri (ölkə, iqtisadi rayonlar, şəhərlər, inzibati rayonlar) miqyasında istehlakçılara daha səmərəli və keyfiyyətli *rabitə xidmətinin*

göstərilməsi; 2) rabitə şəbəkəsinin səmərəli və daha qənaətlili qurulması. Daha dar mənada rabitə şəbəkəsi – məlumatların qəbul olunmasının (daxil edilməsinin), verilməsinin (çıxardılmasının) və bölünməsinin (kommunikasiyasının, növlərə ayrılmasının) baş verdiyi rabitə məntəqələrinin, müəssisələrinin və rabitə məntəqələri arasında məlumatların (informasiyanın) ötürülməsini təmin edən rabitə xətləri və kanallarının məcmusudur. *Rabitənin növündən* asılı olaraq, poçt rabitə şəbəkəsi – poçt rabitəsi və poçt marşrutları obyektlərinin məcmusu və telekommunikasiya rabitə şəbəkəsi – EHM-lər arasında informasiyaların mübadiləsi, məlumatların telefonla, teleqrafla, faksla ötürülməsi, televiziya, radionun səs və digər növləri və ötürmə cihazları kimi bir və ya bir neçə ötürmə növü ilə təmin edilmiş texniki sistemlərə bölünür.

Qarşılıqlı əlaqəli rabitə şəbəkəsinin tərkib hissəsi olan - ümumi istifadə üçün rabitə şəbəkəsi fərqləndirilir. Onun xidmətləri bütün fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsi üçün açıqdır; idarə rabitə şəbəkəsi – ümumi istifadə rabitə şəbəkəsinə çıxışa malik olan istehsal və xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün qurulmuş elektrik rabitə şəbəkəsi; istehsaldaxili, texnoloji və ayrılmış rabitə şəbəkəsi – icra hakimiyyəti orqanlarının, eyni zamanda rabitə şəbəkəsinin ümumi istifadəsinə çıxışı olmayan istehsaldaxili fəaliyyətlərin və texnoloji proseslərin idarə edilməsi üçün qurulan müəssisə, idarə və təşkilatların telekommunikasiya rabitə şəbəkəsinə bölünür. Telekommunikasiya rabitəsi şəbəkəsinin qurulması əsasında Azərbaycanda – ümumi mərkəzləşdirilmiş idarə ilə təmin edilmiş ölkə ərazisində texnoloji olaraq, bir-biri ilə əlaqədar elektrik rabitə şəbəkəsi kompleksi vardır. Rabitə şəbəkəsinin inkişafı rabitə müəssisələrinin və məntəqələrinin sayı, rabitə xətləri və kanalların uzunluğu və digər infrastruktur göstəriciləri ilə xarakterizə olunur.

RABİTƏ VASİTƏLƏRİ – elektrorabitə məlumatlarının, ya da poçt göndərmələrinin formalaşdırılması, işlənməsi, ötürülməsi və qəbulu üçün istifadə edilən texniki vasitələrdir. Qarşılıqlı əlaqəli rabitə şəbəkəsində istifadə edilən bütün rabitə vasitələri, müəyyən edilmiş standartlar, normalar, texniki tələblərə uyğun olaraq, mütləq yoxlanmalıdır (sertifikatlaşdırılmalıdır).

RABİTƏ VASİTƏLƏRİNİN BURAXILIŞ QABİLİYYƏTİ – vaxt vahidində (adətən, bir saat) aparaturların, avadanlıqların ötürə biləcəyi məlumatların maksimal mümkün miqdarıdır. *Rabitə kanalları* dəstəsinin həcmindən

(tutumundan) və aparaturanın texniki parametrlərindən asılıdır. Rabitə vasitələrinin, aparaturanın, avadanlığın məhsuldarlığı, onların konstruksiya parametrlərinə görə müəyyən olunan texnoloji və istismar şəraitində yüksək ixtisaslı operatorun ötürə bildiyi məlumatların maksimum miqdarına görə müəyyən olunan istismar buraxılış qabiliyyəti fərqləndirilir. Rabitə vasitələrinin buraxılış qabiliyyəti *rabitə vasitələrinin* istifadə dərəcəsini və rabitənin işinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsini xarakterizə etmək üçün, *rabitə xidmətlərinin* həcmi planlaşdırılarkən nəzərə alınır.

RABİTƏDƏ MÜBADİLƏ – 1) müəyyən vaxt dövründə (gün, ay, rüb və il) *rabitə müəssisələrində* emal edilmiş məlumatların məcmusudur (yazılı mübadilə, teleqraf mübadiləsi və s.). Rabitədə mübadilə, yerinə yetirilməmiş sifarişlərin kəmiyyəti qədər *rabitədə yüklənmədən* fərqlənir; 2) poçt rabitələri obyektləri arasında poçt göndərmələrinin (məktubların, bağlamaların, qəzetlərin və s.) emalı və ötürülməsi prosesidir.

RABİTƏDƏ TRANZİT MÜBADİLƏSİ – rabitənin aralıq müəssisə və məntəqələrindən (obyektlərindən) keçməsi prosesində emal etdiyi məlumatlardır. Transzit rabitə mübadiləsinin mövcudluğu magistral, vilayət, rayon və şəhər rabitə məntəqələrinin daxil olduğu şəbəkənin qurulmasının məntəqə sistemi ilə şərtləndirilir.

RABİTƏDƏ YÜKLƏNMƏ – müəyyən vaxt dövründə (saat, gün, ay) *rabitə müəssisələrinə*, onların istehsal bölmələrinə (sexlər, istehsal sahələri, iş yerləri) daxil olan məlumatları (teleqramlar, telefon danışqları, məktublar, bağlamalar və digər göndərmələrin) sayıdır. İstehlakçıların *rabitə xidmətlərinə* tələbatların qeyri-bərabər olduğundan, vaxta görə rabitə müəssisələrinə yük də qeyri-bərabər daxil olur.

RABİTƏDƏ YÜKLƏNMƏNİN QEYRİ-BƏRABƏRLİK ƏMSALLARI – günün saatları, həftənin günləri, ilin ayları üzrə daxil olan yüklənmələrin dəyişməsinə xarakterizə edir və öyrənilən dövrdə yüklənmələrin bir neçə belə dövrlərin orta göstəricisindən nə qədər çox və ya az olduğunu göstərir. Saat qeyri-bərabərlik əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır: $H_s = q_s / q_{ss}$ (q_s – ayrılıqda götürülmüş saatda yüklənmə, q_{ss} – orta saatlıq yüklənmədir). Yüklənmənin bir günlük (həftə daxili) qeyri-bərabərlik əmsalı aşağıdakı qaydada xarakterizə olunur: $H_g = q_g / q_{og}$ (q_g – həftənin müəyyən bir günlük yüklənməsi, q_{og} – həftə ərzində orta sutkalıq yüklənmədir). Aylıq (günlük) qeyri-bərabərlik yüklənmə əmsalı belə

hesablanır: $H_{ay} = q_{ay} : q_{or.ay}$ (q_{ay} – hər ayın yüklənməsi, $q_{or.ay}$ – il ərzində orta aylıq yüklənmədir); yüklənmələrin mövsümi dəyişməsinin xarakterizə edilməsi üçün istifadə edilir. Yüklənmələrin qeyri-bərabərliyini nəzərə almaqla, *rabitə müəssisələrinin* avadanlıqlara (kanallara) və iş yerlərinə tələbatı hesablanır.

RABİTƏNİN ƏHALİDƏN ALINAN GƏLİRLƏRİ – əhaliyə rabitə xidmətinin göstərilməsindən müəssisəsinin xəzinəsinə daxil olan bütün nağd pulu əks etdirir.

RABİTƏNİN FƏALİYYƏT MÜDDƏTİ – müəssisələrin, məntəqələrin və *rabitə xətlərinin* müxtəlif növ məlumatların qəbulu, ötürülməsi və çatdırılmasını həyata keçirdiyi vaxtdır. Digər göstəricilərlə yanaşı, rabitənin fəaliyyət müddəti rabitənin iş keyfiyyətini xarakterizə edir.

RABİTƏNİN GƏLİRLƏRİ – *rabitə müəssisələrinin* əsas və digər kommersiya fəaliyyətlərindən əldə etdikləri ümumi gəlirlərdir. Rabitə sahəsində əsas fəaliyyətdən olan gəlirlər, cari tariflər üzrə istehlakçılara göstərilmiş rabitə xidmətlərinin ümumi həcmi üzrə əldə edilən pul daxilolmaları sayılır. Rabitə müəssisələrinin xidmətləri natamam xarakterə malik olduğundan və ayrı-ayrı rabitə müəssisələri məlumatların ötürülməsi üzrə istehsal prosesində müəyyən bir mərhələni yerinə yetirdiyindən, rabitə xidmətinin göstərilməsi üzrə əsas fəaliyyətdən əldə olunan gəlirin hamısı ona aid edilmir, yalnız məlumatların ötürülməsinin ümumi prosesində ona aid olan hissə nəzərdə tutulur. Rabitə müəssisələrinin əsas fəaliyyətdən olan gəlirləri sistem daxili hesablamalarda qəbul edilmiş qaydalara uyğun olaraq hesablanır.

RABİTƏNİN QIRAQ (UC) AVADANLIĞI – *rabitə kanalları* vasitəsilə abonentlər tərəfindən verilmiş informasiyaların ötürülməsi və qəbulu üçün olan elektrik rabitəsi siqnallarının formalaşdırılmasının texniki vasitəsidir. O, abonent xətlərinə qoşulur və abonentlərin istifadəsində olur.

RABİTƏNİN NÖVLƏRİ (elektrik və poçt) – verilən *məlumatın* və onun ötürülmə üsulunun xüsusiyyətindən asılı olaraq fərqləndirilir. **Elektrik rabitəsi** – işarələrin, siqnalların, yazılı mətnlərin, təsvirlərin və səsərin naqillər, radio, optik və digər elektromaqnit sistemləri vasitəsilə qəbulu və ötürülməsidir. Rabitə bir neçə növə bölünür: teleqraf rabitəsi - teleqramların, fototeleqramların qəbulu və çatdırılması, teleqraf abonentləri üzrə danışqların təmin edilməsi,

məlumatların ötürülməsi (müxtəlif obyektlər, müəssisələr, idarələr, EHM əsasında sürətli məlumat mübadiləsi), qəzet səhifələrinin ötürülməsi; telefon rabitəsi – yerli (şəhər və kənd), şəhərlərarası və beynəlxalq telefon danışıqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, telefon kanalları ilə məlumatların ötürülməsinin təşkil edilməsi; radio-rabitə, radio və televiziya verilişləri – radio və televiziya proqramlarının efirə verilməsi, telefon-teleqraf məlumatlarının, rəqəmli məlumatların ötürülməsi üçün radio kanalların verilməsi; internet rabitəsi – internet protokollarının (İP) və informasiyaların təmin edilməsi üçün ümumdünya miqyaslı paylanmış qlobal şəbəkələr mübadiləsidir. **Poçt rabitəsi** – poçt göndərişlərinin, həmçinin pul vəsaitlərinin poçt və teleqraf köçürmələrinin qəbulu, işlənməsi, daşınması və çatdırılmasıdır; dövrü nəşrlərin göndərilməsi, çatdırılması və yayılması, pensiyaların, müavinətlərin, məqsədli ödənişlərin və s. çatdırılmasıdır.

Rabitə növlərini nəzərə almaqla, rabitə sahəsi əsas fəaliyyətin bir sıra alt sahələrinə bölünür.

RADIO-TELEVİZİYA STANSİYALARI - səs və kadr görünüşlərini təmin etməklə, radio və televiziya proqramlarının yayılması üçün ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən stansiyalar aiddir. Statistikada aşağıdakılar fərqləndirilir - gücü 1 kVt və daha çox olan radio-televiziya stansiyaları; gücü 1 kVt-dan az olan radio-televiziya stansiyaları.

RAHAT MAĞAZA (ALICININ YAŞAYIŞ YERİNİN YAXINLIĞINDA YERLƏŞƏN MAĞAZA) – bu, böyük olmayan və yaxud orta sahəyə malik olan, əsasən qonşuluqda yaşayan və bu mağazaya piyada gələn alıcılar üçün nəzərdə tutulan mağazadır. Belə mağazalar gündəlik alınan malları, əsasən ərzaq məhsullarını təklif edir. Alıcılar üçün əlverişli qanunvericiliyin mövcud olduğu ölkələrdə onlar, adətən gecə yarısına qədər işləyirlər.

RASTRA - qrafik şəkillərin skanerləşdirilməsi, rəqəmli fotoaparat, videokamera çəkilişləri vasitəsilə alınır və nöqtələrdən təşkil olunur. Rastra qrafika üçün əsas xarakteristika vahid uzunluğa düşən nöqtələrin sayıdır. Rastra qrafika termini ingilis dilində “Bitmap-qrafika” termininə uyğun gəlir və mənası – bit ölçüsünün yerləşdiyi xəritə deməkdir. Rastra qrafik redaktoruna Paint, Adobe Photoshop, Photostyler, Adobe Photo-Paint, Picture Publisher, Corel Photo-Paint proqramları daxildir.

RATSIN DÜSTURU – demoqrafik statistikada müəyyən təqvim dövrü, bir qayda olaraq, 1 il üçün *körpə ölümü əmsalının* hesablanması məqsədilə tətbiq olunur. İlk dəfə XX əsrin əvvəlində alman statistiki Y.Rats tərəfindən təklif olunmuşdur. Ümumi şəkildə aşağıdakı kimi yazılır:

$$m = \frac{M_0}{\alpha N + \beta N'} \cdot 1000$$

burada M_0 – həmin ildə 1 yaşadək uşaqların sayı; N – həmin ildə doğulanların sayı; N' – əvvəlki ildə doğulanların sayı, $\alpha + \beta = 1$. α və β çəkirləri ölüm hallarının ömrünün birinci ilinin ayları üzrə bölüşdürülməsi haqda hipotezdən çıxış edərək müəyyən edilir. Körpə ölümünün sonradan aşağı düşməsi gedişində $\alpha = \frac{2}{3}$, $\beta = \frac{1}{3}$ və s. kimi qəbul olunurdu. Düstur o hallarda tətbiq olunur ki, 1 yaşadək ölənlərin sayı *nəsillər* üzrə bölünə bilməz.

RAYON (*fr. rayon*) – 1) hər hansı xüsusiyyətlərinə, əlamətlərinə görə fərqlənən ərazidir. Rayon taksonomik vahidlərdən biri hesab olunur (məsələn; fiziki-coğrafi rayon); 2) Azərbaycan Respublikasında inzibati-ərazi vahidi; 3) əhalisi 100 min nəfərdən çox olan şəhərlərdə yaradılan inzibati-ərazi vahidi; 4) bir sıra dövlətlərdə inzibati ərazi vahididir.

RAYON TƏNZİMLƏMƏ ƏMSALLARI - ərazilər üzrə işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına bərabər şəraitin yaradılmasına yönəldilmiş, əmək haqqının regional tənzimləmə sisteminin əsas alətidir. Rayon tənzimləmə əmsalları regionlar üzrə əhalinin yaşayış dəyərindəki fərqləri kompensasiya etməyə yönəldilir. Rayon tənzimləmə əmsalları əmək haqqına faizlə nisbətdə müəyyənləşdirilir və fərdi əlavələr, uzunmüddətli xidmətə görə və işin yekununa görə mükafatlar, məzuniyyətlərin ödənilməsi çıxılmaqla işçinin faktiki əmək haqqı hesablanır.

RAZILAŞMA (SAZİŞ) QİYMƏTİ – bağlanmış sazişlərə uyğun olaraq, əmtəələrin satışının həyata keçirildiyi qiymətdir. Bununla yanaşı, razılaşma (saziş) qiymətləri sazişin şərtlərindən asılı olaraq ya müqavilənin bütün dövrü ərzində daimi ola bilər, ya da satıcı ilə alıcı arasındakı razılaşma şərtləri ilə indeksləşdirilə bilər.

REAL ƏMƏK HAQQI – cari dövrdəki əmək haqqına baza dövründəki qiymətlərə uyğun olaraq, alınması mümkün olan əmtəə və xidmətlərin həcmidir. Başqa sözlə, real əmək haqqı – nominal əmək haqqının alıcılıq

qabiliyyətidir. Real əmək haqqının dinamikasının təhlili üçün nisbi göstəricilərdən istifadə olunur. Praktikada real əmək haqqı göstəricisinin dəyər ifadəsi ilə deyil, onun faizlə dəyişməsinin göstərilməsinə üstünlük verilir.

İstehlak mallarına və xidmətlərə qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinin xarakteristikası üçün real əmək haqqının indeksi hesablanır. Bunun üçün nominal əmək haqqı indeksini istehlakçı qiymət indeksinə bölmək lazım gəlir. Hər iki indeks eyni bir dövrə aid olmalıdır.

REAL ƏMTƏƏ BAZARI (MÖVCUD, FİZİKİ BAZAR) – təxirə salınmadan hesablaşmalar aparılan mövcud əmtəələr üzrə sövdələşmələrin baş verdiyi bazarıdır.

REAL İNVESTİSİYALAR – bütün növlərdən olan qeyri-maliyyə aktivlərinin (istehsal və qeyri-istehsal aktivlərinin) alınması məqsədi ilə qoyulan kapitalı əks etdirir (*“Kapital yaradan investisiya”*ya bax). Qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyalar istehsal olunan aktivlərə investisiyalardan və istehsal olunmayan aktivlərə investisiyalardan ibarətdir.

REAL NƏSİL (doğulduğu il üzrə koqorta) – eyni vaxtda doğulmuş insanların məcmusu, yaxud yaşlıların məcmusudur. *Uzununa təhlil* metodu ilə demoqrafik proseslərin təsviri zamanı real nəsil əsas anlayış kimi istifadə olunur.

REAL NƏSİL METODU – *“Uzununa təhlil”*ə bax.

REAL NƏSLİN ÖLÜM CƏDVƏLLƏRİ – qarşılıqlı əlaqədə olan kəmiyyətlərin nizamlanmış sırasıdır, doğulanların müəyyən məcmusunun ölümü ilə əlaqədar yaşa dolduqca real nəslin azalmasını göstərir (*“Ölüm cədvəlləri”*nə bax). Real nəslin ölüm cədvəlləri müəyyən təqvim dövründə ölümü xarakterizə edən hipotetik nəslin *ölüm cədvəllərinə* nisbətən az qurulur. Real nəslin ölüm cədvəlləri göstəricilərini müəyyən etmək üçün, təxminən 100 il ərzində nəslin ölümü haqda statistik məlumatlar olmalıdır (*“Uzununa təhlil”*ə bax). Real nəslin ölüm cədvəlləri yaşdan asılı olaraq ölümün dəyişməsinin həm ümumi qanunauyğunluqlarını, həm də nəslin həyat şəraitindəki dəyişikliklərlə bağlı xüsusi qanunauyğunluqları əks etdirir. Real nəslin ölüm cədvəllərindən tarixi-demoqrafik tədqiqatlarda istifadə olunur.

Bəzən real nəslin ölüm cədvəlləri dolaylı metodla qurulmuş hipotetik nəslin ölüm cədvəllərindən

fərqli olaraq, düz metodla (*“Laplasın düz metodu”*) hesablanan ölüm cədvəlləri adlanır. Belə qarşıqoyma düzgün deyil, çünki cədvəllər hesablama metodu ilə deyil, xarakterizə olunan obyektlə fərqlənir.

REAL VAXT REJİMİ – *hesablama sisteminin* işinin təşkil edilməsidir ki, bu zaman hesablama, EHM-dən asılı olmayan, bəzi xarici proseslərə xidməti təmin edən temple aparılır. Belə işləmənin zəruriliyi texnoloji proseslərin, nəqliyyat vasitələrinin və s. nəzarət və idarə olunma sistemlərində EHM-in tətbiqi zamanı meydana çıxır.

REEMİQRASIYA (lat. *re* – ön şəkilçisidir, burada əks hərəkət deməkdir və *emiqrasiya*) – emiqrantların könüllü, müstəqil şəkildə vətənə qayıdışıdır, bir qayda olaraq, vətəndaşlığı bərpa olunmaqla. *“Reemiqrasiya”* termini mahiyyətinə görə *repatriasiya* termininə yaxındır, çox vaxt onlar sinonim kimi tətbiq olunur.

REGIONA (ÖLKƏYƏ, İQTİSADI RAYONA, RAYONA, ŞƏHƏRƏ) GƏTİRMƏ (GÖNDƏRMƏ) – digər regionlardan nəqliyyat vasitəsilə gətirilmiş yüklərin miqdarıdır (ümumilikdə və ya onların növləri üzrə). Digər regionlardan gətirilmiş bütün yüklərin cəmi (və ya gətirilmiş bütün yüklərin miqdarı) ilə regionun öz məntəqələrindən gətirilmiş yüklərin miqdarının fərqi kimi müəyyən edilir. Bu göstərici bir ərazi bölməsinin digər regionlarla iqtisadi əlaqəsini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur.

REGIONAL STATİSTİKA – ərazi əlamətləri üzrə qurulmuş iqtisadi-statistik məlumatların obyektiv və müasir sistemidir.

Regional statistika bu və ya digər ərazinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır və təşkil olunan statistik müşahidələr və ərazinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan və ondan iqtisadiyyatın idarə olunmasında istifadə olunan əlavə məlumatların əldə olunması məqsədilə müvafiq dövlət statistika orqanlarının apardığı regional statistik müşahidələr əsasında regional idarəetmənin müxtəlif hissələrində iqtisadi təhlil məsələlərinə tətbiq olunan göstəricilər sistemini konkretləşdirir. Regionlararası qarşılıqlı fəaliyyət sahəsində iqtisadi integrasiya və səmərəli idarəetmə metodlarının fəaliyyət göstərməsi üçün prioritetlərdən biri, regionların iqtisadi və sosial inkişaf indikatorlarının müqayisəli təhlil edilməsi məsələsidir.

REGIONAL İQTİSADİYYAT – iqtisadiyyat elmi sahəsi, ictimai istehsalın ərazi üzrə təşkili qanunauyğunluqlarını və fəaliyyət mexanizmini öyrənir. Ayrı-ayrı regionların və ərazi-istehsal kompleksləri təsərrüfatlarının inkişafı ilə bağlı iqtisadi hadisə və prosesləri tədqiq edir.

REGIONUN YÜK DÖVRİYYƏSİ – hər hansı regiondan göndərilən və regiona gətirilən yüklərin miqdarıdır. Regiondan yüklərin göndərilməsi nəqliyyat vasitələrinə qəbul olunan məhsulların həcmi, həmçinin bu məhsulların istehsalının regionun ərazisi üzrə yerləşdirilməsini xarakterizə edir. Yüklərin regiona gətirilməsi istehlakla (tələbatla) bağlıdır və regionun xammalla, yanacaq, materiallarla və s. *mallarla* təmin olunmasını xarakterizə edir.

REGİSTR – (I) – vahidlərin (müşahidə obyektlərinin) siyahısıdır. Vahidlərin uçotunu və identifikasiyasını təmin edən məlumat sistemidir. (II) – ixtisaslaşdırılmış hüquqi registrləri (məsələn, ticarət registri) adlandırmaq üçün tez-tez istifadə olunan termindir. Vahidlərin bütün məcmusunun tam və aktuallaşdırılmış siyahısıdır.

REGİSTR GÖSTƏRİCİSİ – *registr* obyektinin kəmiyyət xarakteristikasıdır.

REGİSTR MÜŞAHİDƏSİ – statistik registrin aparılmasına əsaslanan müşahidədir.

REGİSTRDƏ UÇOT KARTI – özündə rekvizitlər məcmusunu əks etdirən, registr obyektinin *identifikasiyası* üçün müəyyən edilmiş və müəyyən qaydada kağız və ya maqnit daşıyıcılarda yerləşdirilmiş sənədin unifikasiyaşdırılmış formasıdır.

REGİSTRİN AKTUALLAŞDIRILMASI – *registr* subyektləri haqqında məlumatların doğru (aktual) vəziyyətdə saxlanması məqsədi ilə onlarda dövrü dəyişikliklərin aparılmasıdır.

REGİSTRİN APARILMASI – registr subyektləri haqqında olan məlumatların düzgün (səhih) vəziyyətdə saxlanmasıdır.

REİMMİQRASIYA (lat. *re* – ön şəkilçidir, burada əks hərəkət deməkdir və *immigrasiya*) – immiqrasiya nəticəsində gəlmiş şəxslərin ölkədən əks axınıdır.

REKLAM - tələbatın formalaşdırılması üçün istehlakçılara təsirin marketing üsuludur, həmçinin informasiya-tanışlıq funksiyasını yerinə

yetirir. Reklam - kütləvi informasiya vasitələri və ayrı-ayrı nəşrlər vasitəsi ilə, həmçinin ticarət müəssisələrinin, sərgi, təqdimat, piştaxtaların tərtibatı, məhsullara əlavələrin edilməsi, təbliğat və məsləhət fəaliyyəti yolu ilə satıcıların alıcılara pullu və dolaylı müraciətidir. Reklamın təsir formaları əmtəənin cəlbəedici xarici görünüşü, onun dizaynı və firma qablaşdırılmasıdır. Reklamın yayılması və səmərəliliyi statistik metodlarla öyrənilir.

REKLAM TURLARI - turagentliklərin və (və ya) aviashirkətlərin işçilərini hər hansı bir turist marşrutları və turist mərkəzləri ilə tanış etmək məqsədilə təşkil edilmiş pulsuz və ya güzəştli turlardır.

REKLAMASIYA (şikayət, iddia) - turların satışı ilə məşğul olan firmanın ofisinə dəyəri ödənilmiş və təqdim olunmuş xidmətlərin turun tərkibində göstərilənlərə uyğun gəlmədiyi halda, turist tərəfindən göndərilmiş şikayət ərizəsidir. Reklamasiya əsasında protokol tərtib olunur və uyğunsuzluq faktı sübut olunarsa, zərərin kompensasiya olunması nəzərdə tutulur.

REKURRENT ƏLAQƏ – onun ilk (birinci) üzvlərindən axıncı üzvlərinədək ardıcılıqla bütün üzvlərini müəyyən etməyə imkan verən düsturdur. Ardıcılıq üzvü kimi say, funksiya, vektor, matris və s. çıxış edə bilər. Rekurrent əlaqəsi iterasiya alqoritminin əsası kimi *müvəqqəti sıraların* parametrlərinin qiymətləndirilməsində və ekonometrik modellərin qurulmasında tətbiq edilməyə başlanmışdır.

REKURSİV MODEL – *ekonometrik modelin* tipik olmayan fərdi halıdır. Rekursiv modeldə *dəyişən endogenlər* arasındakı səbəb-nəticə əlaqələri geriye əlaqə olmadan dəqiq ardıcılıq yaradır, parametrlərin matrisaları üçbucaqlı şəkildə olur, təsadüfi kənarlaşmalar isə korrelyasiya olunmur. Rekursiv model üçün adi *ən kiçik kvadratlar metodunun* tətbiqi əsaslı qiymətləndirməyə səbəb olur.

REQRESSİV TƏHLİL – nəticə əlamətinin səbəb əlamətindən asılılığının forma və xüsusiyyətləri tədqiq olunan riyazi statistikanın istiqamətidir. Reqressiv təhlilin tətbiqinin nəticəsi reqressiv model və ya reqressiya tənliyidir. Reqressiv təhlil özündə bu modelin parametrlərinin və alınan nəticələrin etibarlılığının qiymətləndirilməsi metodlarını birləşdirir.

REQRESSİYA – asılı *Y* dəyişəninin, sərbəst dəyişənlərin verilən qiymətlərindən asılılığını

göstərən ($\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_k$ sərbəst dəyişənlərdir) $f(\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_k)$ funksiyasıdır. Ümumi halda, reqressiya funksiyasının təsviri üçün asılı dəyişənlərin paylanması qanununu bilmək vacibdir. İqtisadi hadisələrin statistik təhlili təcrübəsində adətən belə məlumatlara malik olurlar. Buna görə də, paylanma üçün statistik müşahidə (seçmə müayinə) nəticəsində alınan ilkin statistik məlumatlara əsaslanan oxşar approksimasiyaların (yaxınlaşmaların) axtarışı ilə kifayətlənilir. Reqressiyanın funksiyalarının qiymətlərinin ilkin statistik məlumatlara görə bərpa məsələsinin həlli üsullarından asılı olaraq, ortakvadrat, median, minimaks və s. reqressiyalara bölünür.

RENTA – sahibkarın sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan, əmlakdan (əmlak rentası), torpaqdan (torpaq rentası), kapitaldan müntəzəm əldə etdiyi *gəlir* növüdür. Bir çox ölkələrdə dövlət istiqrazları üzrə ödənilən faizlər də renta adlanır.

RENTABELLİK - müəssisələrdə, birliklərdə və iqtisadi fəaliyyət sahələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Müəyyən dövr ərzində fəaliyyətin son iqtisadi nəticəsini xarakterizə edir və əldə olunmuş *mənfəətin əsas fondlara və dövriyyə vasitələrinə* qoyuluşun kəmiyyətinə nisbəti ilə müəyyən edilir. Rentabelliğin aşağıdakı göstəriciləri tətbiq olunur: ümumi rentabellik – balans mənfəətinin istehsal fondlarının orta dəyərində nisbəti; məhsulların rentabelliği – məhsul və xidmətlərin satışından əldə olunan mənfəətin, onların istehsalı və satışına çəkilməmiş xərclərin həcmində nisbəti; istehsal olunmuş məhsulun rentabelliği – buraxılış qiymətləri ilə (ƏDV və aksizsiz) hesablanmış məhsulun (işlərin, xidmətlərin) həcmindən maya dəyərini çıxmaqla, məhsul istehsalından əldə olunan mənfəətin məhsul istehsalının maya dəyərində nisbəti.

REPATRIASIYA (keçmiş lat. *repatriatio* – vətənə qayıdış) – hərbi əməliyyatlar və s. məcburi şərtlər nəticəsində vətəndən kənarda olan hərbi əsirlərin və mülki şəxslərin, həmçinin vətəndaşlıq hüquqlarının bərpası ilə emiqrantların vətənə (çox vaxt mütəşəkkil) qayıtmasıdır. Repatriasiya ikinci dünya müharibəsindən sonra ilk illərdə, sonra – 1960-80-ci illərdə Asiyanın və Afrikanın bir sıra rayonlarında hərbi münaqişələrlə bağlı geniş vüsət almışdı.

REPREZENTATİVLİK (TƏMSİLÇİLİK) XƏTASI – *seçmə məcmunun və baş məcmunun* öyrənilən əlamətlərinin qiymətləri (göstəriciləri və

ya xüsusiyyətləri) arasındakı kənarlaşmadır. Təsadüfi və sistemik xətlər fərqləndirilir. **Təsadüfi** representativ xəta - seçmə statistik müşahidə zamanı seçmə məcmu baş məcmunu lazımi qədər dəqiq təsvir (təmsil) etmədikdə əmələ gəlir. Representativ xətanın qiymətinin müəyyən edilməsi zamanı *qeydiyyat xətasının* 0-a bərabər olması qəbul edilir. Representativ xətanın hesablanması xüsusi düsturla aparılır ("*Orta seçmə xəta*"ya bax). **Sistemik** representativ xəta *seçmə müşahidə* üçün baş məcmunun vahidlərinin seçilməsi qaydalarının (qərəzsiz, qəsdən olmayan seçim) pozulması nəticəsində əmələ gəlir. Sistemik representativ xəta müşahidənin nəticələrini tam yararsız hala sala bilər.

REPRODUKTİV DÖVR (GENERATİV DÖVR, NƏSİL VERMƏ DÖVRÜ)

– qadının həyatının uşaq doğmağa qadir olan hissəsidir. Demografiyada reproduktiv dövrün uzunluğu *reproduktiv yaşın* sərhədlərinin göstərilməsi ilə xarakterizə olunur. Hər bir qadının həyatında reproduktiv dövr birinci menstruasiyanın (menarxe) olması ilə başlayır və *menopauza* ilə başa çatır. Demografiyada reproduktiv dövrün başlanması şərti olaraq 15 yaş, başa çatması isə 50 yaş qəbul olunur. Bu yaş dövrünün qadınları üçün müxtəlif *doğum əmsalları* hesablanır. Qadınların həyat səviyyəsinin və sağlamlığının yaxşılaşdırılması reproduktiv dövrün uzunluğunun artmasına səbəb olur. Reproductiv dövrün həqiqi uzunluğu qadının reproduktiv dövrün həddlərində faktiki nikahda olmasından asılıdır. Uşaq doğumuna praktiki məhdudiyyət qoyulmayan əhəlidə reproduktiv dövrün həqiqi uzunluğunun artması doğumların sayının artmasına gətirib çıxarır; uşaq doğumunun ailədaxili məhdudlaşdırılması, geniş yayılmış əhəlidə reproduktiv dövrün həqiqi uzunluğunun artması doğumun sayına az təsir göstərir. Reproductiv dövrdən qadının həyatında uşaq doğma fərqləndirilməlidir.

REPRODUKTİV YAŞ ("fertil" yaşı ifadəsini işlətmək tövsiyə olunmur) – uşaq doğmağa qadir olan qadının yaşıdır. Demografiyada reproduktiv yaş sərhədinin göstərilməsi ilə reproduktiv dövrün uzunluğu xarakterizə olunur. Bir qayda olaraq, reproduktiv yaş anlayışı altında qadınlar üçün 15–49 yaş, doğum səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə bəzən 15–44 yaş (bütöv illərlə) başa düşülür. Doğulanların ümumi sayı və ümumi doğum əmsalının kəmiyyəti reproduktiv yaşda olan qadınların payından asılıdır. Bu pay nə qədər çox olsa, bir o qədər doğulanların ümumi sayı və ümumi doğum əmsalı çox olar. Reproductiv yaşda

olan qadınlar üçün müxtəlif doğum göstəriciləri hesablanır ("*Doğum əmsalları*"na bax).

RESİDİVİST CİNAYƏTKARLIQ – məhkəməyə düşməsi üstündən götürülməmiş və ya kəsilən məhkəmə cəzası qurtarmamış şəxslər tərəfindən törədilmiş qəsdən cinayətlərin cəmidir.

RESTİTUSİYA (latincada *restitutio* – **pozulmuş hüququ bərpa etmə, zərəri ödəmə deməkdir**) – 1) tərəflər arasında bağlanmış saziş etibarsız sayıldıqda müqavilə ilə əldə edilmiş pul və malın qarşılıqlı qaytarılmasıdır. Əgər mal və qiymətliyələri *natura* formasında qaytarmaq mümkün deyilsə, onda onların dəyəri pul formasında ödənilir. Əgər müəyyən edilsə ki, sazişin pozulmasında yalnız bir tərəf günahkardır, onda restitusiya birtərəfli qaydada həyata keçirilir və vəsaitləri yalnız günahkar tərəf qaytarır; 2) işğalçı dövlət tərəfindən qanunsuz zəbt edilmiş və qarət edilmiş mülkiyyətin qaytarılmasıdır; 3) özəlləşdirilmə və milliləşdirmə zamanı yaşayış evlərinin, binaların, tikililərin və bir sıra müəssisələrin əvvəlki sahiblərinə qaytarılması prosesidir. Hüquqi cəhətdən restitusiya haqqında qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir.

REVALVASİYA – valyuta məzənnəsinin digər ölkələrin valyutalarına nisbətən və ya beynəlxalq pul vahidinə nisbətən artmasıdır, yəni bu və ya digər valyutanın *paritetinin* dəyişməsidir. Adətən, revalvasiya qanunvericilik qaydasında baş verir, bu da yeni pariteti və baza dəyəri ətrafında enib-qalxmaların mümkün sərhədlərini müəyyən edən hüquqi aktların rəsmi mövcudluğunu tələb edir. Revalvasiyadan daxili *pul dövriyyəsinin* stabilizasiyası və inflyasiya dövrlərindən sonra pulun alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üsulu kimi istifadə olunur. Revalvasiya ixracın dəyərinin bahalaşmasına və idxalın ucuzlaşmasına səbəb olur.

REZİDENT (*fransızca resident, latınca residens* – *öz yerində qalan*) – 1) müəyyən ölkədə daimi məskunlaşma yerinə malik olan *fiziki və ya hüquqi şəxsdir*. Beynəlxalq hüquqa əsasən rezident anlayışı milli mənsubluğa əsaslanır. Əsas meyar iqtisadi maraq mərkəzi hesab edilir. Ölkədə vergi ilinin 12 ayından az olmamaq şərti ilə yaşadığı və orada özünün həyatı və ya işgüzar maraqlara malik olduğu halda, fiziki şəxsə rezident kimi baxılır. Bir neçə spesifik vəziyyət mövcuddur ki, bu zaman rezidentlik anlayışı xüsusi şəkildə müəyyən olunur. Ərazi anklavları (hərbi bazalar, səfirliklər və s.) qeyri-rezidentlərdir, çünki onların iqtisadi maraq mərkəzi, onların bu anklavlarda nə qədər uzun

müddətdə işləmələrindən asılı olmayaraq, başqa ölkədə yerləşir. Tələbələr xaricdə nə qədər uzun müddətə oxumalarından asılı olmayaraq, öz ölkələrinin rezidenti sayılırlar. Bu, həm də xaricdə müalicədə olan xəstələrə də aid edilir; 2) orta əsrlərdə göndərildiyi dövlətlərdə daimi qalan xarici diplomatik nümayəndə olmuşdur; 3) metropoliyanın protektoratdakı nümayəndəsidir; 4) kəşfiyyatın xarici ölkədə yaşayan nümayəndəsidir; 5) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə, aşağıda göstərilən tələblərin birinə cavab verən istənilən fiziki şəxsdir: a) təqvim ilində başa çatan hər hansı ardıcıl olan 12 aylıq dövr ərzində üst-üstə 182 gündən artıq vaxtda həqiqətən Azərbaycan Respublikasının ərazisində olanlar; b) təqvim ili içərisində, yaxud bir təqvim ili ərzində xarici ölkədə Azərbaycan Respublikasının dövlət xidmətində olanlar; Azərbaycan Respublikasının ərazisində və ya hər hansı xarici ölkədə fiziki şəxsin olma müddəti 182 gündən artıq olmadıqda, həmin fiziki şəxs aşağıdakı ardıcılıqla göstərilən meyarla Azərbaycan Respublikasının rezidenti sayılır: daimi yaşayış yeri; həyatı mənafeələrinin mərkəzi; adətən, yaşadığı yer; Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı.

RƏHBƏRLİK TƏRƏFİNDƏN NƏZARƏT – şirkətin fəaliyyət göstərməsi haqqında təsəvvürə imkan verən dövrü məlumatların rəhbərliyə çatdırılması məqsədi ilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bu məlumatların keçən ilin məlumatları və ya proqnozlaşdırılan məlumatlarla müqayisəsi yolu ilə rəhbərlik mövcud vəziyyəti daha yaxşı təsəvvür edir və tez bir zamanda düzgün vacib təşhihedici tədbirlər həyata keçirə bilər.

RƏQABƏT (latınca *concurrere* - *rəqib deməkdir*) – şəxsi və ictimai maraqların eyniliyinin baş verməsinə əlverişli şərait yaradan, bazar iqtisadiyyatında əsas nəzarət mexanizmidir. Müəssisə və ehtiyat tədarükçülərinin mənfəət əldə etmə səbəblərini elə ifadə edir ki, ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsində cəmiyyətin maraqları stimullaşdırılır. Rəqabət bazarda müxtəlif formalarda meydana gəlir və müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Eyni bir tələbatı ödəyən, ancaq qiymətinə, keyfiyyətinə və çeşidlərinə görə bir-birindən fərqlənən əmtəələri istehsal edən və bazarda satan əmtəə istehsalçılarının rəqabət apardıqları *sahədaxili* rəqabət; əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti tələbinə görə rəqabətlə xarakterizə olunan (yəni müxtəlif konkret tələbatı ödəyən əmtəələr rəqabət aparır) *sahələrarası* rəqabət ola bilər. Həyata keçirilmə metodlarına görə qiymət və qeyri-qiymət

rəqabətləri fərqləndirilir. **Qiymət** rəqabəti əmtəələrin satışını və ya xidmətlərin göstərilməsini digər bazar agentlərinə nisbətən daha aşağı qiymətlə nəzərdə tutur. Qiymətlərin aşağı salınması istehsal xərclərinin ixtisar edilməsi, yaxud gəlirin azaldılması hesabına mümkündür. Rəqabət mübarizəsi prosesində bəzi firmalar rəqiblərini bazarın müəyyən segmentlərindən sıxışdırıb çıxartmaq üçün gəlirin əldə edilməsindən tamamilə imtina edirlər. **Qeyri-qiymət** rəqabəti daha yüksək keyfiyyətli (erqonomik, ekoloji göstəricilər, təhlükəsizlik daxil edilməklə), yaxşılaşdırılmış dizaynı, daha geniş çeşidli əmtəələrin təklif edilməsini nəzərdə tutur. Fəaliyyətdə olan bazar agentlərinin (satıcı və alıcıların) sayına görə, iqtisadi nəzəriyyədə başa çatmış və başa çatmamış rəqabət fərqləndirilir. **Başa çatmış** rəqabət bütün bazar iştirakçılarının bərabər bazar gücünü (üstünlük təşkil etmənin olmamasını) nəzərdə tutur, yəni satıcı və alıcılar sərbəst şəkildə bazara daxil ola və oranı tərk edə bilər. Real həyatda belə vəziyyətə nadir hallarda rast gəlinir. Adətən, alıcı və satıcıların bazara təsiri yalnız məhsulun qiyməti vasitəsilə baş verir. Bu halda **başa çatmamış** rəqabət baş verir.

Rəqabət müəssisələr arasında bazar münasibətlərinin formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Təsadüfi surətdə müəssisələr seçir. Onların bir hissəsinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə məcbur edilir, digərləri isə iflasa uğrayır.

Bazarın rəqabətliliyini müəssisələr statistikasının məlumatlarından, onun maliyyəsindən və bir sıra MHS göstəricilərindən istifadə etməklə xarakterizə etmək olar

RƏQƏMLƏR ÜZƏRİNDƏ ƏMƏLİYYATLAR - əməliyyatların yerinə yetirilməsinin verilmiş *alqoritmlərin* qaydalarına uyğun rəqəmlərin nizama salınmış ardıcılığı üzərində işlərin məcmusunun EHM-də yerinə yetirilməsidir. Rəqəmlər üzərində əməliyyatların yerinə yetirilməsinin nəticəsi – rəqəmlərin və yaxud məntiqi qiymətlərin yeni ardıcılığıdır. Əsas əməliyyatlar hesabi, müqayisə və məntiqdən ibarətdir.

RƏSMİ QEYDİYYATDAN KEÇMİŞ İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİ – rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayının (“*Dövlət məşğulluq xidmətləri orqanlarında rəsmi qeydiyyata alınmış işsizlər*”ə bax) baxılan dövrdə iqtisadi fəal əhəlinin sayına nisbətidir. Rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin səviyyəsi müxtəlif yaş qrupları, kişilər və qadınlar, müxtəlif təhsil səviyyəli şəxslər və s. üçün hesablanı bilər.

RƏSMİ STATİSTİKA – dövlət orqanları idarələri tərəfindən statistik məlumatların mərkəzləşdirilmiş formada (qaydada) yığılması, işlənməsi və yayımlanması sistemidir. Azərbaycan Respublikasında statistika işinə mərkəzləşdirilmiş təşkilati və metodoloji rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi həyata keçirir. Dövlət Statistika Komitəsi sisteminə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi və rayon (şəhər) statistika idarələri (şöbələri) daxildir.

Azərbaycanda rəsmi statistikasının yaranma tarixi 1920-ci il iyul ayının 8-i hesab olunur. Belə ki, bu tarixdə N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən statistiklərin müvəqqəti kollegiyası haqqında əsasnamə təsdiq edilmişdir.

RƏSMİ STATİSTİKA MATERİALLARININ İSTEHSALI – statistik məlumatların yığılması, işlənilib hazırlanması, bazada yerləşdirilməsi, təhlili və yayılması üçün zəruri olan bütün fəaliyyətlərdir.

RƏSMİ STATİSTİKA SİSTEMİ - özündə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf templərini və proporsiyalarını, onun digər ölkələrlə müqayisəsini və müasir dünyanın vəziyyətini xarakterizə edən, statistik məlumatların yığılması, işlənməsi və yayılması ilə məşğul olan, iyerarxiya (aşağıdan yuxarıya) və funksional qarşılıqlı əlaqədə olan dövlət təşkilatları şəbəkəsidir.

Sistem dövlət hakimiyyətini və bütün səviyyələrdən olan idarəetmə orqanlarını, kütləvi informasiya vasitələrini, elmi ictimaiyyəti, kommersiya strukturlarını, əhalini və beynəlxalq təşkilatları ölkənin, onun regionlarının, iqtisadiyyat sahələrinin və bölmələrinin sosial-iqtisadi inkişafı məsələləri üzrə tam və obyektiv statistik məlumatlarla təmin edir.

Sistem özündə iki səviyyəni birləşdirir: ölkə və inzibati-ərazi. Azərbaycan Respublikasında *ölkə səviyyəsində* rəsmi statistikanı Dövlət Statistika Komitəsi, *ərazi səviyyəsində* Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, rayon (şəhər) statistika idarələri (şöbələri) əks etdirir. Rayon (şəhər) səviyyəsində statistika orqanları məlumatların ilkin yığılmasını, nəzarəti və işlənməsini, onların yuxarı təşkilata ötürülməsini, həmçinin yerli idarəetmə orqanlarının statistik məlumatlarla təmin edilməsini həyata keçirir.

RƏSMİ STATİSTİKANIN ƏSAS PRİN-SİPLƏRİ - beynəlxalq səviyyədə milli statistika orqanlarının fəaliyyətinin müəyyənləşdirilmiş

prinsipləridir. İlk dəfə AİK tərəfindən 1992-ci ildə, daha sonra isə BMT tərəfindən təkmilləşdirilmiş və 1994-cü ildə “Rəsmi statistikanın əsas prinsipləri” adlı tövsiyə xarakterli qətnamə qəbul edilmişdir. Bu qətnamədə rəsmi statistika orqanlarının işinin əhəmiyyətlik, obyektivlik və əlverişlilik; peşəkar standartlar və etika; hesabat verimliliyi və uyğunluq; yanlış istifadənin qarşısının alınması; rəsmi statistikanın mənbələri; konfidensiallıq; qanunvericilik; milli əlaqələndirmə; beynəlxalq standartlardan istifadə edilməsi; beynəlxalq əməkdaşlıq kimi prinsiplər əsasında formalaşdırılması tövsiyə edilir.

RƏSMİYYƏT (FORMAL OLARAQ) - bir və ya bir neçə fəaliyyət növünü həyata keçirən hüquqi vahid tərəfindən hökmən yerinə yetirilməli olan qayda və bəyannamələrdir.

RİSKLƏRİN VƏ XƏRCLƏRİN ÖDƏNİLMƏSİ ÜZRƏ NƏZƏRDƏ TUTULMUŞ XƏRCLƏR – risk və xərclərin ödənilməsinə nəzərdə tutulmuş xərclərin (balansın tərtib olunması tarixinə) qiymətləndirilməsidir. Bu, artıq başa çatdırılmış və ya baş verməkdə olan hadisələrin nəticəsi kimi ehtimal olunan xərclərdir. Xərclərin məqsədi dəqiq göstərməlidir, lakin bu xərclərin nə vaxt aparılması zərurəti məlum deyildir.

RİYAZİ DEMOQRAFIYA – demoqrafiya bölməsidir, əhalinin təkrar istehsalının kəmiyyət və keyfiyyət qanunauyğunluqları demoqrafik modellər tətbiq etməklə, riyazi metodlarla öyrənilir. Öz tarixi inkişafında riyazi demoqrafiya demoqrafiyanın digər bölmələrini xeyli qabaqlayırdı. Riyazi demoqrafiyanın yaradılmasını C.Qrauntun (1662) adı ilə bağlayırlar. O, müasir anlayışda ilk ölüm cədvəlini qurmağa cəhd etmişdi. Ölümün modelləşdirilməsinin cədvəl metodları indiyədək təkmilləşdirilir. Onlar müxtəlif demoqrafik cədvəllərin əsasını təşkil edir. 1760-cı ildə D.Bernulli bir səbəbdən ölüm hallarını istisna etməklə, ölüm cədvəlləri modelinə əlavə etmişdi. İ.Müre 1764-cü ildə ilk nikah cədvəlini, R.Bök 1886-cı ildə ilk doğum cədvəlini qurmuşdu. V.Leksis tərəfindən tətbiq edilmiş əhalinin qrafik modeli – demoqrafik cədvəl demoqrafik hesablama metodlarının formal əsası olmuşdu. B.Qompersin işində (1825) yaşlaşdığı ömrün dəyişməsinin analitik düsturu və onun formal-məntiqi əsaslandırılması var idi. Bu iş riyazi demoqrafiya inkişafının başqa istiqamətlərinin başlanğıcı olmuşdu. Birinci istiqamət – əvvəlcə analitik formada demoqrafik funksiyalar üçün

standart anlayışların axtarışı, sonra isə rəqəm formasında (ölüm, doğum, nikah və s. nümunəvi cədvəllər, nümunəvi stabil əhali). İkinci istiqamət – kauzal (izahedici) modellərin qurulması, demoqrafik dəyişənlər arasında məzmunlu əlaqəni (qeyri-demoqrafik parametrlərdən istifadə etməklə) aşkar etmək üçün çox vaxt makrosəviyyədə demoqrafik prosesləri elementar hissələrə ayırma yolu ilə və mikrosəviyyədə.

Riyazi demoqrafiyanın daha bir qolu – *potensial demoqrafiya*dır. Riyazi demoqrafiya metodları praktiki olaraq demoqrafiyanın bütün bölmələrində, bütün demoqrafik proseslərin öyrənilməsi zamanı tətbiq edilir. Riyazi demoqrafiya metodları demoqrafik tədqiqatda: 1) əhali statistikasının məlumatları əsasında demoqrafik proseslərin – demoqrafik cədvəllərin və ayrıca demoqrafik göstəricilərin alınması üçün, göstəricilərin çoxu (məsələn, təkrar istehsalın netto və brutto-əmsalları, gələcək ömür orta uzunluğu və s.) yalnız müvafiq demoqrafik modellər çərçivəsində məzmunlu interpretasiya və düzgün qiymətləndirilə bilər; 2) demoqrafik proseslərin qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi gedişində onların ayrı-ayrı komponentləri arasında əlaqəni aşkar etmək, ölçmək və sübuta yetirmək üçün; 3) əhaliyə aid demoqrafik proqnoz, retrospektiv qiymətləndirmə və başqa hesablamalar zamanı; 4) əhali haqqında statistik informasiyanın toplanması üzrə vəzifələri müəyyən etdikdə və dəqiqləşdirdikdə tətbiq olunur.

RİYAZİ GÖZLƏMƏ - X təsadüfi kəmiyyətinin $Y(X)$ funksiyası üçün müəyyən edilən kəmiyyətdir və bu, aşağıdakı kimi ola bilər

$$MY(X) = \begin{cases} \sum_x y(x) p_x & (X \text{ diskret}) \\ \int_{-\infty}^{+\infty} Y(x) f_x(x) dx & (X \text{ fasiləsiz}) \end{cases}$$

əgər bu ifadə mütləq bənzərlik mənasında mövcuddursa, onda burada $P_x = P(X=x)$, $f_x(x)$ – isə X kəmiyyətinin paylanma sıxlığıdır. X təsadüfi kəmiyyətinin riyazi gözləməsi (orta kəmiyyəti, paylanma mərkəzi) belə ifadə edilir.

$$MX = \begin{cases} \sum_x x p_x & (X \text{ diskret}) \\ \int_{-\infty}^{+\infty} x f_x(x) dx & (X \text{ fasiləsizdir}) \end{cases}$$

RIYAZI İQTİSADIYYAT – təhlilin, proqnozlaşmanın, planlaşdırmanın gedişində iqtisadi proseslərin təsviri və iqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün riyazi metod və modellərdən istifadə edən iqtisadi nəzəriyyənin bir hissəsi, iqtisadi nəzəriyyənin bir istiqamətidir.

RIYAZI METOD VƏ MODELİN BANKI (RMMB) – sosial-iqtisadi proseslərin müşahidəsi zamanı çoxamilli statistik təhlil üçün nəzərdə tutulmuşdur.

RIYAZI METODLAR (demoqrafiyada) – demoqrafik proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili üçündür, müxtəlif demoqrafik göstəricilərin hesablanmasında istifadə olunur: 1) riyazi metodlardan müxtəlif demoqrafik proseslərin xarakteristikaları ilə əhalinin tərkibi və sayı arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlilində, başlıcası isə *demoqrafik modellər* əsasında nəzəri təhlillərdə; 2) ayrı-ayrı kəmiyyət tədbirlərinin hesablanması, yaxud təxmini qiymətləndirilməsi üçün, o cümlədən demoqrafik modellər (məsələn, təbii artımın həqiqi əmsalı, ölümün qüvvəsi və s.) əsasında hesablanan törəmə göstəricilərin, həmçinin əhalinin və demoqrafik proseslərin bu və ya digər səbəbdən demoqrafik statistika məlumatlarının toplanması zamanı alınmamış bilavasitə xarakteristikaları üçün (5-illik yaş qruplarından çıxış edərək, 1-illik yaşlar üzrə məlumatların müəyyən edilməsi, göstəricilərin dinamik sıralarında boş yerləri doldurmaq və onların ekstrapolyasiyası və s. üçün); 3) ayrı-ayrı demoqrafik göstəricilər arasında əlaqələrin təhlili və riyazi təsviri, həmçinin proqnozu üçün (məsələn, *biometrik təhlil*, Brass düsturu). Bundan əlavə, statistika metodları çərçivəsində nəzəri-ehtimal və riyazi-statistika metodları ayrılır.

RIYAZI STATİSTİKA – elmi və təcrübi nəticələr əldə edilməsi üçün statistik məlumatların riyazi metodlarla sistemləşdirilməsi, işlənilib hazırlanması və istifadə edilməsinə həsr olunmuş riyaziyyatın bir bölməsidir. Riyazi statistikada başlanğıc məlumatların statistik işlənməsinin bir çox metodları bu məlumatların ehtimallı mahiyyətinə (xüsusiyyətinə) əsaslanır. Riyazi statistikanın hipotezlərin statistik yoxlanılması, ehtimalların bölünməsi və ona daxil olan parametrlərin, dispersiya, reqressiya, korrelyasiya, kovariyasiya, faktor, klaster və digər çoxölçülü təhlil metodlarının statistik qiymətləndirilməsi, təsadüfi proseslərin təhlilinin statistik metodları kimi bölmələri inkişaf etmişdir. Eksperimentlərin planlaşdırılması, keyfiyyət və etibarlılığa statistik nəzarət kimi metodlar müasir riyazi statistikanın mühüm sahələrindəndir. Riyazi statistikanın

vəzifələrinin həllində statistik məsələlərə *bayes yanaşması* (ingilis alimi T.Bayes) böyük rol oynayır.

RIYAZI STATİSTİKA CƏDVƏLLƏRİ – *təsadüfi kəmiyyətlərin* müxtəlif bölünmə funksiyalarının qiymətlərini, həmçinin elementar funksiyaların təsadüfi ədədi qiymətlərini özündə birləşdirir. Statistika metodlarında paylanma funksiyasından xüsusi qurulmuş meyarlar əsasında statistik fərziyyəni yoxlamaq və interval qiymətləri sərhədlərinin təyin edilməsi üçün istifadə olunur.

Statistik meyarların qurulması zamanı, irəli sürülmüş fərziyyəyə görə nəzəri cəhətdən paylanması məlum olan və cədvəllə verilən eksperimental məlumatlar əsasında hesablanan hər hansı bir statistika qurulur. Sonra, statistikanın hesablanan qiymətinin, özünün nəzəri cəhətdən paylanmasına uyğun olması (parametrlərin verilən - *əhəmiyyət səviyyəsi*, sərbəstlik dərəcələrinin sayı və s. qiymətlərində paylanması cədvəl üzrə müəyyən edilən kritik (tənqidi) qiymətlərin müqayisəsi yolu ilə) yoxlanılır. Əgər uyğunluq yoxdursa, onda fərziyyə qəbul edilmir.

ROTEL - hərəkət edən vaqon-mehmanxanadır.

RURBANİZASIYA (ing. *rural* – kənd və *urbanizasiya*) – şəhər formaları və həyat şəraitinin kənd yerinə yayılması prosesidir; geniş mənada, urbanizasiya prosesinin tərkib hissəsidir.

RÜSUM ÖDƏNİLMƏDƏN GÖNDƏRİŞ (... təyinat yerinin adı), DDU (Delivered Duty Unpaid (... named place of destination)) - bu terminin mənası odur ki, satıcı gömrük rəsmiləşdirilməsindən keçməyən və razılaşdırılmış təyinat yerinə çatdırılmış, nəqliyyat vasitəsindən boşaldılmamış malı alıcıya təhvil verir. Təyinat ölkəsində idxal üçün yığılan hər hansı yığımlar (əgər buna ehtiyac olarsa) istisna olmaqla, satıcı malın bu yerə qədər daşınması ilə bağlı bütün xərcləri və riskləri çəkməlidir (burada «yığım» sözü altında gömrük rəsmiləşdirilməsinin yerinə yetirilməsi, həmçinin gömrük proseduralarının, gömrük rüsumlarının, vergilərin və digər yığımların ödənilməsi üçün cavabdehlik və məsuliyyət nəzərdə tutulur). Belə yığımlar, həmçinin idxal üçün gömrük rəsmiləşdirilməsinin vaxtında keçməməsi səbəbindən yaranan digər xərclər və zərərlər üçün cavabdehliyi alıcı daşmalıdır.

Əgər tərəflər gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə riskləri və xərcləri, həmçinin malın idxalı üzrə xərclərin bir hissəsinin satıcının öz üzərinə götürməsinə istəyirlərsə, o zaman bu, alqı-satqı

müqaviləsinə müvafiq əlavədə dəqiq qeyd edilməlidir.

Malın boşaldılması və yüklənməsi üçün cavabdehlik, zərərlər və xərclər seçilmiş çatdırılma yerinin kimin nəzarəti altında olduğundan asılıdır.

Bu termin nəqliyyat növündən asılı olmayaraq tətbiq edilə bilər, lakin çatdırılma təyinat limanında gəminin bortunda və ya gəminin yan aldığı körpüdə yerinə yetirilsə, o zaman DES (gəmidən göndəriş) və ya DEQ (gəminin yan aldığı körpüdən göndəriş) terminlərini tətbiq etmək lazımdır.

RÜSUM ÖDƏNİLMƏKLƏ GÖNDƏRİŞ

(... təyinat yerinin adı), DDP (Delivered Duty Paid (... named place of destination)) - bu terminin mənası odur ki, satıcı gömrük rəsmiləşdirilməsini keçən və razılaşdırılmış təyinat yerinə çatdırılmış, nəqliyyat vasitəsindən boşaldılmamış malı alıcıya təhvil verir. Təyinat ölkəsinə idxal üçün yığılan hər hansı yığımlar da (əgər buna ehtiyac olarsa) daxil olmaqla, satıcı malın daşınması ilə bağlı bütün xərcləri və riskləri çəkməlidir (burada «yığım» sözü altında gömrük rəsmiləşdirilməsinin yerinə yetirilməsi, həmçinin gömrük formallıqlarının, gömrük rüsumlarının, vergilərin və digər yığımların ödənilməsi üçün cavabdehlik və məsuliyyət nəzərdə tutulur).

EXW termini satıcının üzərinə minimal öhdəliklər qoyduğu halda, DDP termini satıcının üzərinə maksimal öhdəliklər qoyur.

Əgər satıcı idxal lisenziyasının birbaşa və ya qismən alınmasını təmin edə bilmirsə, bu termin tətbiq edilə bilməz.

Əgər tərəflər idxal zamanı ödənilməli xərclərdən bəzilərini (misal üçün, əlavə dəyər vergisini) satıcının öhdəliklərindən çıxartmaq barəsində razılığa gəliblərsə, o zaman bu, alqı-satqı müqaviləsində dəqiq qeyd edilməlidir.

Əgər tərəflər malın idxalı üzrə bütün riskləri və xərcləri alıcının öz üzərinə götürməsini istəyirlərsə, o zaman DDU termini tətbiq edilməlidir. Bu termin nəqliyyat növündən asılı olmayaraq tətbiq edilə bilər, lakin çatdırılma təyinat limanında gəminin bortunda və ya gəminin yan aldığı körpüdə yerinə yetirilsə, o zaman DES və ya DEQ terminlərini tətbiq etmək lazımdır.

-S-

Saathesabı məhsuldarlıq.....	563	Seçmə müşahidə	569
Saathesabı ödəniş	563	Seçmə müşahidənin nəticələrinin şamil edilməsi.....	569
Sadə ailə	563	Seçmə səhvinin son həddi.....	570
Sadələşdirilmiş qaydalar	563	Seçmə siyahı	570
Sadələşdirmənin həddi	563	Seçmə vahidi.....	570
Sağ qalanların sayı	563	Seçmələrin əvəzlənməsi.....	570
Sağ qalma ehtimalı.....	563	Seçmənin əsası.....	570
Sağlamlıq	563	Seçmənin əsaslarının vəziyyəti.....	570
Sahə.....	563	Seçmənin həcmi.....	571
Sahə (idarə) hesabatı	563	Seçmənin orta xətası	571
Sahə (idarə) təsnifatları	564	Seçmənin payı.....	571
Sahə.....	564	Sentroqrafik metod	571
Sahə sektoru	564	Senz.....	571
Sahələr üzrə təhlil.....	564	Senzuradan keçmiş (kəsilmiş) seçmə	572
Sahələrarası balans	564	Seriyalı (yuvalı) seçmə	572
Sahələrarası balansın dinamik modeli.....	564	Seriyalı istehsal	572
Sahələrarası balansın kvadrantı.....	564	Sertifikat	572
Sahələrarası balansın statistik modeli	565	Sertifikatlaşdırılmış məhsul.....	572
Sahələrarası hesabat	565	Sertifikatlaşdırılmış vasitələrin və informatizasiya sistemlərinin sınaqdan keçirilməsi.....	573
Sahələrarası topdansaş ticarət	565	Sertifikatlaşdırma.....	573
Sahibkarlıq əminliyi indeksi	565	Server	573
Sahibkar	565	Səbəblər üzrə ölüm	573
Sahibkar sosiologiyası.....	565	Səciyyəvi (rayonlaşdırılmış) seçmə.....	573
Sahibkarlar bankı	565	Səfərlər.....	573
Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq).....	565	Səhiyyə sahəsində xidmətlər.....	574
Sahibkarlıq hüququ	566	Səhiyyə sistemi	574
Sair xarici investisiyalar.....	566	Səhiyyə statistikasını.....	574
Sanatoriya–kurort müəssisəsi.....	566	Səhiyyə, idman və sosial təminat xidmətlərinin göstərilməsi	574
Sanitar-gigiyenik normalara cavab verməyən şəraitdə məşğulluq.....	566	Səhm	574
Sanitariya (tibbi) statistikasını.....	566	Səhm sertifikatı.....	574
Satıcı bazarı.....	566	Səhmdar	574
Satılan obyektin dəyərinin orta məzənnəsi	566	Səhmdar cəmiyyəti	574
Satılma imkanları məhdud olan aktivlər	566	Səhmin nominal sahibi	574
Satılmış əmtəələrin qiymətləri	566	Səhmin nominalı.....	575
Satılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymət indeksi	566	Səhmlərə və mənfəətdə iştiraka hüquqların alınmasına ümumi kapital qoyuluşu	575
Satış.....	567	Səhmlərin denominasiyasını.....	575
Satış xərcləri.....	567	Səhmlərin emissiyasını	575
Satış qiyməti.....	567	Səhmlərin gəlirliliyi.....	575
Satış reaksiyası əyrisi	567	Səhmlərin kursu	575
Satış zamanı qiymətin aşağı düşməsi.....	567	Səhmlərin məzənnə indeksi	575
Saygac	568	Səhmlərin nəzarət paketi.....	575
Seçim variantları ilə kredit.....	568	Səhmlərin satılması və gəlirlərin bölüşdürülməsində iştirak hüququnun verilməsi	575
Seçmə xarakteristika	568	Səhmlərin və kapitalda iştirak payının satılması	575
Seçmə	568		
Seçmə dispersiya.....	568		
Seçmə hissəsinin (payının) xətası	568		
Seçmə məcmu	569		
Seçmə məkanı	569		
Seçmə müayinənin bazası	569		

Səhmlərin və kapitalda iştirak paylarının alınması	576	Sənədləşdirilmiş akkreditiv	582
Səlahiyyətli nümayəndə	576	Sənədləşdirilmiş məlumatlar	582
Səmərəli istehlak büdcəsi	576	Sənətkar	583
Sənaye	576	Sərbəst bazar qiyməti	583
Sənaye xarakterli iş	576	Sərbəst dövriyyə (tədavül) üçün mal buraxılışı	583
Sənaye istehsalının fiziki həcm indeksi	576	Sərbəst peşə	583
Sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyi	576	Sərbəst tədavül	583
Sənaye məhsulları istehsalçıların qiymət indeksi	577	Sərbəst ticarət	583
Sənaye məhsullarının buraxılışı	577	Sərəncam	583
Sənaye məhsullarının çeşidliliyi	577	Sərəncamda qalan gəlir	583
Sənaye məhsullarının komplektliliyi	577	Sərəncamda qalan təşhif edilmiş gəlir	583
Sənaye məhsullarının ölçü vahidi	578	Sərəncamda olan milli gəlir	584
Sənaye məhsullarının siyahısı	578	Sərhədə qədər göndəriş	584
Sənaye məhsullarının statistik təsnifatı	578	Sərnişin	584
Sənaye məhsulu	578	Sərnişin axını	584
Sənaye müəssisələrinin dövriyyə vəsaitləri	578	Sərnişin daşıma statistikasi	584
Sənaye müəssisələrinin hazır məhsulu	578	Sərnişin vaqonlarında sərnişinlərin sıxlığı	584
Sənaye müəssisələrinin işçi heyəti	578	Sərnişinlərin daşınması	584
Sənaye müəssisələrinin qeyri-sənaye təsərrüfat subyektləri	579	Sərnişinlərin daşınmasının orta məsafəsi	584
Sənaye müəssisələrinin qruplaşması	579	Səs	584
Sənaye müəssisələrinin registri	579	Sifariş üzrə çəkilişlər	585
Sənaye müəssisəsinin energetika təsərrüfatları	579	Sifarişçi	585
Sənaye müəssisəsinin əsas vasitələri	579	Sifarişçinin materialları və xammalı	585
Sənaye müəssisəsinin istehsal gücü	579	Sifarişçinin öz materiallarından hazırlanan xammal	585
Sənaye müəssisəsinin müəssisədaxili dövriyyəsi	579	Sifarişçi-server texnologiyası	585
Sənaye müəssisəsinin sexi	579	Sifarişlərin daxil olması	585
Sənaye mülkiyyəti	579	Sığorta	585
Sənaye mülkiyyəti (sahibliyi) obyektlərinin hüquqı qorunması	580	Sığorta agentləri	586
Sənaye nümunəsi	580	Sığorta auditi	586
Sənaye prosesi	580	Sığorta bazarı	586
Sənaye statistikasi	580	Sığorta brokerləri	586
Sənaye tikintisi	580	Sığorta edən idarə	586
Sənayedə başa çatdırılmamış istehsal	580	Sığorta hadisəsi	586
Sənayedə əmək məhsuldarlığı	581	Sığorta qiyməti	586
Sənayedə əsas fondlardan istifadə	581	Sığorta məbləği	587
Sənayedə əsas fondların təsnifatı	581	Sığorta müqaviləsi	587
Sənayedə ixtisaslaşma	581	Sığorta ödəməsi	587
Sənayedə kooperativləşdirmə	581	Sığorta statistikasi	587
Sənayedə satılmış məhsul	581	Sığorta şirkətləri tərəfindən qəbul edilmiş ümumi sığorta öhdəlikləri	587
Sənaye-istehsal əsas fondlarının dəyər indeksi	581	Sığorta şirkətlərinin ümumi investisiyaları	587
Sənayenin xalis məhsulu	581	Sığorta tarifi	587
Sənayenin ümumi məhsulu	582	Sığorta üzvlük haqqı	587
Sənəd	582	Sığorta vasitəçiləri	588
Sənəd dövriyyəsi	582	Sığortaçı	588
Sənədlər	582	Sikkə	588
		Simvollar və sətirlər üzərində əməliyyatlar	588
		Sınağın planlaşdırılması	588
		Sınaq marketinqi	588

Sınaq müşahidələri	588	Spread	597
Sintaksis	588	Ssuda borcları	597
Sirk	588	Standartlaşmanın vasitəli metodu	597
Sistem proqramçısı	588	Stansiyalarda vaqonların boşdayanmalarının	
Siyahı	588	uçotu	597
Siyahıyaalma materiallarının işlənməsi		Stansiyanın yük dövriyyəsi	597
proqramı	588	Stasionar əhali	597
Siyahıyaalma müddəti	589	Stasionar sosial xidmət idarələri	598
Siyahıyaalma proqramı	589	Stasionar ticarət	598
Siyahıyaalma vərəqəsi	590	Stasionar tipli yataqxanalar	598
Siyahıyaalmanın rayonlaşdırılması	590	Statistik asılılıq	598
Siyahıyaalmanın sayıcısı	590	Statistik dəyər	598
Smeta	590	Statistik ərazi	598
Smeta qiymətləri	590	Statistik formulyar	598
Smeta normativləri	590	Statistik göstəricilər sistemi	598
Son gəlirlər	590	Statistik göstəricilərin məlumatlar bankı ..	599
Son hədd (limit) xərcləri	590	Statistik hesabatlar	599
Son istehlak	591	Statistik həll nəzəriyyəsi	599
Son istehlaka dövlət xərcləri	591	Statistik hədd	599
Son məhsul	591	Statistik informasiya	599
Sorğu	591	Statistik işlər proqramı	599
Sorğu metodu	591	Statistik kənarlaşmalar	599
Sosial xarakterli ödəmələr	591	Statistik qərarlar nəzəriyyəsi	599
Sosial ədalət və mənafeq	591	Statistik qiymətləndirmə	599
Sosial xidmətlər	591	Statistik qrafik	599
Sosial indikatorlar	592	Statistik qruplaşdırma	600
Sosial infrastrukturun iqtisadiyyatı	592	Statistik metod	600
Sosial minimum	592	Statistik metodlar	600
Sosial mobillilik	592	Statistik məcmu	601
Sosial müavinət	593	Statistik məlumat	601
Sosial ödənişlər və imtiyazlar	593	Statistik məlumatları göndərənlər	601
Sosial sığorta	593	Statistik məlumatların elektron işlənməsi ..	601
Sosial sığorta proqramları	593	Statistik məlumatların mərkəzi bazası	601
Sosial sığortalar üzrə müavinətlər	593	Statistik məlumatların reqlament işlənməsi	
Sosial sığortaya ayırmalar	593	kompleksi	601
Sosial sığortaya xərclər	593	Statistik məlumatların teleişləmə sistemi ..	601
Sosial sığortaya könüllü ödəmələr və işçi		Statistik məlumatların yayılması	602
qüvvəsinə digər xərclər	594	Statistik müşahidə obyektı	602
Sosial statistika	594	Statistik müşahidə obyektlərinin baş	
Sosial təminat	594	məcmusu	602
Sosial təminat fondları	595	Statistik müşahidə vahidi	602
Sosial transferlər	595	Statistik proqnozlaşdırma metodları	602
Sosial turizm	595	Statistik standart	602
Sosial yardım	595	Statistik vahid	602
Sosial yardım üzrə müavinət	595	Statistik vahidlərin dövlət registrinin	
Sosial-iqtisadi proqnoz	595	qarşılıqlı fəaliyyəti	603
Sosioloji metodlar	596	Statistik vahidlərin dövlət registrinin idarə	
Sövdələşmə valyutası	597	edilməsi sistemi	603
Söz	597	“Statistik vahidlərin dövlət registrinin”	
Sözlər üzərində əməliyyatlar	597	məlumat bazasının aparılması	603
Spesifikasiya	597	Statistik yekun	603
Spot	597	Statistika	603

Statistika cədvəli	604
Statistika fəaliyyəti.....	605
Statistika göstəricilərinin siyahısı	605
Statistika göstəricisi	605
Statistika meyarı.....	605
Statistika məqsədləri üçün registr	605
Statistika məlumat-hesablama sisteminin texniki vasitələri.....	606
Statistika müşahidəsi.....	606
Statistika nəşrləri.....	606
Statistika tədqiqatları.....	607
Statistika uçotu.....	607
Statistikada müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə görə qruplaşdırılması	608
Statistikada seçmə.....	608
Statistikanın məlumat-hesablama sistemi	608
Statistikanın məlumat-hesablama sistemində sorğu statistikasını.....	608
Statistikanın məlumat-hesablama sisteminin standartları.....	608
Strata	608
Strateji marketinq matrisi.....	608
Struktur biznes statistikasını	609
Struktur statistikasını.....	609
Struktur tənliyi	610
Strukturun yenidən qurulması.....	610
Su ehtiyatlarının vəziyyəti, istifadəsi və mühafizəsi statistikasını	610
Su mühitinin qorunması.....	610

Subay	610
Subpodrat fəaliyyətdən olan gəlir.....	610
Subpodrat fəaliyyəti.....	610
Subpodrat işləri aparılan müəssisələrin sayı.....	610
Subpodratçı	611
Subpodratçılara ödənişlər	611
Subpodratçılara ödənişlərin həyata keçirilməsi.....	611
Subpodratçılardan alınan gəlir.....	611
Subpodratın verilməsi, subpodratçılarla müqavilələrin bağlanması.....	611
Sudan davamlı və ardıcıl istifadə.....	611
Supermarket.....	611
Superstruktur.....	611
Suya atılan son dərəcə yol verilə bilən tullantı	611
Suyun götürülməsi	611
Suyun istehlakı.....	612
Süd istehsalı	612
Südəmər uşaq.....	612
Sürət kateqoriyası	612
Sürətləndirilmiş amortizasiya	612
Sürünün dövriyyəsi	612
Svop	613

SAATHESABI MƏHSULDARLIQ – işlənmiş saatların miqdarına nisbəti kimi hesablanır.

SAATHESABI ÖDƏNİŞ - bu göstərici uçotda aşağıdakı nisbət kimi müəyyənləşdirilir: ümumi əmək haqqı/muzdlu heyət tərəfindən işlənmiş saatların miqdarı.

SADƏ AİLƏ – “*Nuklear ailə*”yə bax.

SADƏLƏŞDİRİLMİŞ QAYDALAR - statistik məlumat təqdim edənlərin vəzifə və işlərini sadələşdirmək məqsədilə dövrü blanklardan istifadə etməyə və ya məlumatların avtomatik işlənməsinə və məlumatların elektron ötürülməsinə imkan verən qaydalardır.

SADƏLƏŞDİRMƏNİN HƏDDİ – İntrastat sistemi üzrə Aİ ölkələri arasında ticarət əməliyyatlarının illik dəyəri bu həddi keçməyən statistik məlumat göndərənləri, hər bir mal növü üzrə yalnız ona verilmiş kodu, Aİ-yə üzv ölkəni, mənşəyini və ya təyinatını və malın dəyərini təqdim edir.

SAĞ QALANLARIN SAYI – *ölüm cədvəllərinin* göstəricisidir, doğulanların əvvəlki məcmusundan verilmiş yaşadək sağ qalmış şəxslərin sayıdır. Adətən, I_x kimi işarələnir.

SAĞ QALMA EHTİMALI – *ölüm cədvəllərinin* göstəricisi, müəyyən yaş intervalının başlanmasınadək sağ qalanların sayında bu intervalın sonunadək sağ qalan insanların payıdır. Sağ qalma ehtimalı bərabərdir: $P_x = 1 - q_x$, burada P_x – sağ qalma ehtimalı, q_x – həmin yaş intervalında ölüm ehtimalıdır.

SAĞLAMLIQ – Əhali və fərd üzrə fərqləndirilməklə sosial səviyyədir. Əhali sağlamlığı (ictimai sağlamlıq) – cəmiyyətin inkişafının, *həyat səviyyəsinin* vacib göstəricisi və şərtidir. Əhalinin sağlamlıq vəziyyəti haqqında demoqrafik proseslərə (*doğum, ölüm, körpə ölümü*) insanın *fiziki inkişafı* səviyyəsinə və *xəstələnməsinə* əsaslanaraq fikir söylənilir. Əhalinin sağlamlığına sosial-gigiyenik amillər – əmək və məişət şəraiti, mənzil şəraiti, əmək haqqının səviyyəsi, qida məhsulları ilə təminat, mədəniyyət və tərbiyə, tibbi yardımın keyfiyyəti və mümkünlüyü və s., həmçinin iqlim-coğrafi və başqa təbii amillər təsir göstərir. Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, bu amillərdən çoxuna cəmiyyət təsir göstərir.

Sağlamlığın mühafizəsi dövlətin ən vacib sosial vəzifələrindən biridir, *əhali sakinliyi siyasətinin* aspektidir.

Fərdin sağlamlığı insan sağlamlığına təsir edən amillərin çoxluğu ilə bağlıdır. Onun tam sosial-bioloji və psixi sağlamlığı daha çox təbiətdə mövcud olmayan mütləq sağlamlıq anlayışına müvafiqdir. Praktiki və nəzəri tələbat üçün “praktiki sağlamlıq”, yaxud “norma” anlayışını müəyyən etmək daha vacibdir, bunlardan kənarlaşmaları xəstəlik (patologiya) hesab etmək olar.

SAHƏ – müxtəlif şəraitdə geniş istifadə olunduğundan, müəssisələr statistikasında “Sahə” termininin uyğunlaşdırılmış mənası yoxdur. Burada “Sahə” terminindən ən geniş mənada istifadə olunur və fəaliyyətin aşağıdakı növlərini birləşdirir: mədənçıxarma sənayesi, emal sənayesi, tikinti, xidmət, ticarət və s.

Sahə aşağıdakılara uyğun ola bilər:

1. BSST-nin (Beynəlxalq Standart Sahə Təsnifatının) 3-cü nəşrinin istənilən rubrikası “Sahə” terminini çox geniş mənada müəyyənləşdirir. O, müəssisələrin və ya yerli vahidlərin daxil olduğu sahə sektorlarına uyğun gəlir;
2. İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının (NACE) B-dən F-ə qədər bölmələrinə uyğun gəlir;
3. İFNT-nin bütün sektorlarına uyğun gəlir (bu halda “Sahə” termini “İqtisadi fəaliyyət” termininin sinonimi hesab edilir).

Yuxarıda göstərilən hər üç misal göstərir ki, “Sahə” termini “Sahə sektoru” termininin sinonimi ola bilər.

Avropa milli hesablar sistemində (AMHS) “Sahə” termini fəaliyyət növləri üzrə yerli vahidlər eyni fəaliyyət növü ilə məşğul olan müəssisələrin hissələri kimi qəbul edilir. Təsnifatın ən təfəssilatlı səviyyəsində “Sahə” İFNT təsnifatının bir qruplaşmasına (dörd rəqəmli səviyyədə) daxil olan fəaliyyət növünün bütün yerli vahidlərindən ibarətdir, yəni göstərilən təsnifata görə fəaliyyət növü eyni olan bütün yerli vahidlərdən ibarətdir. Sahə fəaliyyət növünün həm bazar əmtəə və xidmətlərini, həm də qeyri-bazar əmtəə və xidmətlərini istehsal edən yerli vahidləri birləşdirir.

Təyinatına görə “Sahə”, onların aid olduqları institusional vahidlərin bazar və ya qeyri-bazar məhsulları istehsal edib və ya etməməsindən asılı olmayaraq, eyni fəaliyyət növü ilə məşğul olan yerli vahidlər qrupundan ibarətdir.

SAHƏ (İDARƏ) HESABATI – ayrı-ayrı nazirlik və ya idarə hüddudunda qüvvədə olan,

iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsi üçün tətbiq olunan hesabatdır.

SAHƏ (İDARƏ) TƏSNİFATLARI – müvafiq nazirliklər və idarələri tərəfindən qəbul edilmiş və həmin nazirlik və idarələrin bütün müəssisələri tərəfindən tətbiq edilməsi məcburi olan təsnifatlardır. Sahələr təsnifatı milli təsnifatlarda olmayan sənədlərin vahid şəkli salınmış sahə formalarını saxlayan və yaxud onlarda çatışmayan obyektlərin və (və ya) təsnifat əlamətlərinin davam etməsinə imkan verən milli təsnifatlardan seçmələri özündə birləşdirən *məlumatları* daxil etdikdə işlənir (hazırlanır). Sahə (idarə) təsnifatlarının işlənməsi, qəbulu, *uçotu*, aparılması, nəşri və tətbiqi qaydaları nazirliklər, idarələr tərəfindən müəyyənləşdirilir.

SAHƏ (məlumatların işlənməsində) – *məlumatların* saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş, elektron hesablama maşınlarının əməliyyat yaddaşında əlaqələndirici sahədir; obyektin tam şəkildə təqdim olunması üçün bir və ya bir neçə simvola malik olan əlaqədar *baytların* ardıcılığıdır.

SAHƏ SEKTORU – bir çox mənalara malik olan termdir:

1. Emal sənayesinin məhdud mənasına uyğun ola bilər;
2. İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının (NACE) B-F bölmələrinə uyğun ola bilər;
3. İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının istənilən bölməsinə uyğun ola bilər. Bu halda sahə sektorları, İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı sisteminə uyğun olaraq, eyni fəaliyyət növünə malik olan statistik vahidlərdən ibarət olur. Sahə sektorları müəssisələrdən və ya yerli vahidlərdən ibarət ola bilər.

Qeyd: “Sahə sektoru” “İnstitusional sektor”dan fərqlənir. “İnstitusional sektor” özündə instisisuonal vahidləri aqreqasiya edir.

SAHƏLƏR ÜZRƏ TƏHLİL - statistik vahidlərin fəaliyyətinə yönəldilmiş iqtisadi təhlil metodudur. Sahələr üzrə təhlil İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatlarına uyğun olaraq, qruplaşdırılmış statistik vahidlərin təhlilini əhatə edir. Həm BMT-nin, həm də Aİ-nin təsnifatları nəzərə alınmaqla, sahələr üzrə təhlil statistik vahidlərin iki qrupuna tətbiq oluna bilər:

- müəssisələr və yerli vahidlər: bu səviyyədə yığılan məlumatlar sahə bölmələri üzrə təhlilə uyğun gəlir;
- iqtisadi fəaliyyət növünün yerli vahidlərinə.

SAHƏLƏRARASI BALANS (məhsul istehsalı və bölüşdürülməsi) – bir sahədə məhsulun buraxılışı (dəyər ölçüsündə) və bu buraxılışın təmin olunması üçün lazım olan bütün iştirak edən sahələrin xərcləri, məhsullarının sərfi arasında əlaqələri xarakterizə edən xətt tənlikləri sistemi şəklində iqtisadi-riyazi balans modelidir.

SAHƏLƏRARASI BALANSIN DİNAMİK MODELİ – *aralıq istehlak*, son istehlak və ümumi kapital yığılı fondunu əmələ gətirən, ümumi məhsul buraxılışı və onun hissələri arasındakı mütənasibliyi əks etdirən tənlik sistemidir:

$$X_i - a_{ij} X_j - \dots - a_{in} X_n - K_{ij} \Delta X_j - \dots - K_{in} \Delta X_n = P_i,$$

burada X_i – i sahəsinin məhsulu; n – sahələrin sayı; a_{ij} – i sahəsinin məhsullarının xərclərinin j sahəsinin məhsul istehsalına əmsalı; K_{ij} – j sahəsinin əsas və dövryyə fondlarının yığılına daxil edilən i məhsulunun miqdarına və j sahəsinin hazır məhsul artımına (ΔX_j) bərabər olan əsas və dövryyə fondları qoyuluşunun artımı; P_i – ümumi kapital yaradan fondun bərpasından sonra i məhsulunun qalığıdır (bu qalığa istehlak fondundan başqa, ixrac saldo-qalığı da daxil edilə bilər).

Hər bir P_i üçün dinamika sırasını verdikdən və a_{ij} və K_{ij} -un bütün əmsallarını bildikdən sonra sahələrarası balansın dinamik modeli vasitəsilə verilmiş $P_1, P_2, \dots, P_n$ və onların verilmiş dinamikasını hesablamaq üçün zəruri olan hər bir məhsul istehsalının dinamika sırasını tapmaq olur. Sahənin (T_j) artım sürətini əlavə etməklə, həmin tənasübü aşağıdakı hala salmaq olar:

$$X_i = \sum_{j=1}^n b_{ij} X_j + P_i,$$

burada $b_{ij} = a_{ij} + K_{ij} * T_j$

Verilmiş P_i sırasına görə X_i sırasının hesablanması çox mürəkkəb vəzifədir. Oudur ki, son fərqlər nəzəriyyəsi və yaxud diferensial tənliklərdən istifadə etmək tələb edilir.

SAHƏLƏRARASI BALANSIN KVADRANTI – sahələrarası balansın hissəsidir (bölməsidir). Məsələn, *məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balansının* üç kvadrantı mövcuddur: birincidə *aralıq istehlakı* əks etdirir və istehsal əlaqələrinin formalaşmış sistemini xarakterizə edir, ikincidə – ÜDM-un istehlakının strukturu, üçüncüdə ÜDM-un gəlir strukturu göstərilir.

SAHƏLƏRARASI BALANSIN STATİSTİK MODELİ – ümumi məhsul istehsalı ilə son məhsul arasındakı münasibəti əks etdirən tənliklər sistemidir. Əgər j sahəsinin məhsul vahidinə i sahəsinin birbaşa xərclər əmsalı (a_{ij}), j sahəsinin məhsul istehsalı X_j olarsa, onda i sahəsinin məhsul istehsalına xərcləri $a_{ij}X_j$ olar. i sahəsinin məhsulundan onun xərclərini (onun öz xərcləri də daxil olmaqla) çıxdıqda, sahənin son məhsulunu tapmaq olur.

$$X_i - a_{i1}X_1 - a_{i2}X_2 - \dots - a_{in}X_n = Y_i,$$

Belə tənəsüblük ($i = 1, 2, \dots, n$ – sahələrin sayı) sahələrarası balansın statistik modelini təmsil edir, hər bir a_{ij} və X_i verilməklə Y_i -ləri hesablamaq olur. Yaxud əksinə, Y_i verilməklə, $Y_1, Y_2, \dots, Y_n$ -ləri hesablamaq üçün tələb edilən bütün X_i sahələrinin buraxılışını hesablamaq mümkündür.

SAHƏLƏRARASI HESABAT – bütün fəaliyyət növləri və ya bir sıra fəaliyyət növləri üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə və təşkilatlarda qüvvədə olan hesabatdır.

SAHƏLƏRARASI TOPDANSATIŞ TİCARƏT – aralıq mallarının (əmtələrin) istehsalçıdan alındığı və yenidən emal sənayesinə satıldığı topdansatış ticarətidir.

SAHİBKARLIQ ƏMİNLİYİ İNDEKSİ – müəssisələr statistikasına sahəsində ümumi keyfiyyət göstəricisidir və ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə hesablanır. Məsələn, sənayedə müəssisə rəhbərlərinin “məhsul buraxılışı”, “məhsul qalığı” və “məhsula olan tələbat” göstəriciləri üzrə cari və növbəti dövr üçün cavablarının balansı ilə (balans metodu) müəyyənləşdirilir. Müqayisə olunan dövr ərzində “məhsul buraxılışı” və “məhsula olan tələbat”ın artacağını və “qalıqların” azalacağını qeyd etmiş müəssisələrin cəmini “məhsul buraxılışı” və “məhsula olan tələbat”ın azalacağını və “qalıqların” artacağını qeyd etmiş müəssisələrin cəminə nisbəti əminlik indeksini xarakterizə edir. Ayrı-ayrı göstəricilər üzrə də bu, fərdi indekslər vasitəsilə hesablanır və hər göstərici üzrə “müsbət (artacaq və s.)” cavab verənlərin “mənfi (azalacaq və s.)” cavab verənlərin sayına nisbətini xarakterizə edir.

SAHİBKAR (YİYƏ) – (I) müəssisənin sahibi hesab olunan hüquqi vahiddir. Müəssisəni o, özü də işlədə bilər və ya başqasının istismarına da verə bilər. Məsələn, idarəetmə haqqında müqaviləyə (sazişə) görə.

(II) - müəssisənin iqtisadi fəaliyyət həyata keçirməsinə görə hüquqi cavabdehlik daşıyan hüquqi vahiddir.

SAHİBKAR SOSİOLOGİYASI – müasir biznesmenin sosial “surət”inin müəyyən edilməsi nöqtəyi-nəzərindən, kiçik sahibkarlığın öyrənilməsi aspektidir. Kiçik müəssisələrin rəhbərlərinin həyata keçirdikləri sahibkarlıq növündə peşə təhsili və səriştəliliyi; keçmiş iş yeri və şəxsi işin seçilməsinə onun təsiri; bizneslə məşğul olmağa səbəb, şəxsi işin təşkili, nəticələrin əldə edilməsi və bu nəticələrə təsir edən səbəblərlə əlaqəli digər suallar üzrə anketləşdirilməsi (sorgusu) həyata keçirilir.

SAHİBKARLAR BANKI – bir çox xarici ölkələrdə daşınmaz əmlak əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi üzrə ixtisaslaşmış, xüsusi hüquqi statusa malik maliyyə müəssisəsidir. Maliyyələşmə yolu ilə tikinti təşkilatlarına və podratçılara, yaşayış və istehsal yerlərinin alıcılarına kömək göstərir, ayrı-ayrı şəxslərə ssudalar verir, əmlakın alınması üçün borclar verilməsini idarə edir.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ (SAHİBKARLIQ) - hüquqi və fiziki şəxsin və ya vətəndaşın gəlir əldə etmək məqsədi ilə sərbəst təşəbbüskarlığı əsasında təsərrüfatçılıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) müəssisənin təşkilati-hüquqi forması (dövlət, ASC, QSC, şirkət, fərdi xüsusi müəssisə, istehsal kooperativi, bələdiyyə müəssisəsi, unitar müəssisə və s.) ilə müəyyən edilən hüdudda əmlak məsuliyyətini nəzərdə tutur. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin vətəndaşları, həmçinin vətəndaşlar birliyi (sahibkarlar kollektivi) ola bilər. Sahibkarın statusu hüquqi və ya fiziki şəxsin qeydiyyatı vasitəsi ilə yaranır. Qeydiyyatsız sahibkarlıq fəaliyyətinə icazə verilmir. Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlar (kəndli təsərrüfatları daxil olmaqla) fərdi sahibkarlar adlanırlar. Sahibkarlıq fəaliyyəti, fəaliyyətin xüsusiyyətindən və sahibkara olan münasibətdən asılı olaraq, həm sahibkarın özü tərəfindən, həm də onun tapşırığı ilə digər hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilər. Belə olduqda, sahibkar və idarəçi arasındakı qarşılıqlı münasibət *müqavilə* (kontrakt) vasitəsi ilə nizama salınır. Sahibkarın hüquqi statusu (onun hüquqları, məsuliyyəti, gəlirin bölüşdürülməsində iştirakı) və sahibkarlıq fəaliyyətinə zəmanət qanunla nizama salınır. Xüsusilə, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna, müəssisə yaratmağa və onun

fəaliyyəti üçün vacib olan əmlakı əldə etməyə; sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün subyektlərinin bazara çıxmasına, maddi, əmək, məlumat və təbii ehtiyatlara malik olmalarına hüquqlarının bərabərliyinə; müəssisələrin, onların xüsusi mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formalarından asılı olmayaraq, fəaliyyət şəraitlərinin eyni olmasına; müəssisə mülkiyyətinin qeyri-qanuni müsadirədən qorunmasına; sahibkarlıq fəaliyyətinin qoyulmuş hədudlarda sahə seçiminin sərbəst olmasına; ayrı-ayrı əmtəə istehsalçıları və rəqabət bazarında inhisarçılıq hallarına yol verilməməsinə zəmanət verilir.

SAHİBKARLIQ HÜQUQU – satıcının alıcıya verdiyi mülkiyyət haqqında şəhadətnamədir. Özəlləşdirmə obyektinə sahibkarlıq hüququnun satıcıdan alıcıya keçməsi, qüvvədə olan qanunvericiliklə baxılmış qaydada müqavilənin qeydiyyatdan keçdiyi andan baş verir.

SAİR XARİCİ İNVESTİSIYALAR – birbaşa və portfel anlayışına düşməyən *investisiyalardır*. Onlar arasında ticarət kreditləri (ilkin ödəmə və idxal-ixrac əməliyyatları üçün kreditlərin verilməsi) və birbaşa investorlardan alınmayan sair kreditlər, o cümlədən beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınmış kreditlər, bank qoyuluşları və s. ayrılır.

SANATORIYA-KURORT MÜƏSSİSƏSİ – əhalinin reabilitasiya müalicəsi və istirahəti üçün nəzərdə tutulmuş müalicə-profilaktika müəssisəsidir. Bunlara sanatoriyalar, müalicə pansionatları, sanatoriya-profilaktoriyalar aid edilir. Müalicə sanatoriyaları, pansionatları əsas etibarilə təbii amillərin şəfəverici xassələri əsasında xəstələrin müalicəsini təmin edir. Bir profilli və çox profilli, böyüklər, uşaqlar, gənclər, uşaq valideynlər üçün olan sanatoriyalar bir-birindən fərqləndirilir.

SANİTAR-GİGİYENİK NORMALARA CAVAB VERMƏYƏN ŞƏRAİTDƏ MƏŞĞULLUQ (MƏŞĞUL OLANLAR) – iş yerlərində insan üçün normativ aktlarla müəyyənləşdirilmiş təhlükəsizlik və zərərsizlik meyarlarının ölçülərini keçən, zərərli və təhlükəli istehsal amillərinin təsirinə məruz qalan şəxslərdir (məsələn, kimyəvi maddələrin, sənaye tozlarının və s. son dərəcəyə çatması).

SANİTARIYA (TİBBİ) STATİSTİKASI – sosial statistika sahəsidir, *əhalinin sağlamlığı*

statistikasını, səhiyyə statistikasını və klinika statistikasını özündə cəmləşdirir.

SATICI BAZARI – tələbin təklifi keçdiyi vəziyyətdir, istehsalçı ticarət və istehlakçıya öz şərtlərini diktə edir, alıcı satıcıyı axtarır.

SATILAN OBYEKTİN DƏYƏRİNİN ORTA MƏZƏNNƏSİ – müəssisənin (obyektin) satış qiyməti ilə onun başlanğıc qiymətinin cəminin yarısıdır.

SATILMA İMKANLARI MƏHDUD OLAN AKTİVLƏR – nadir hallarda rast gəlinən, istehsalın ayrılmaz hissəsi olan və praktiki olaraq əldən-ələ keçməyən *aktivlərdir*.

SATILMIŞ ƏMTƏƏLƏRİN QIYMƏTLƏRİ - vahidlər tərəfindən satılan əmtəə növlərinə istehsalçılar tərəfindən qoyulan qiymətdir. Əgər əmtəə əsasən ailə tələbatı (bərbər işi, kino zallarında filmlərin nümayişi) üçün nəzərdə tutulmuşdursa, bu zaman onun qiyməti tamamilə satış qiymətinə uyğun gəlir. Əks halda, sənaye məmulatları üçün yaradılmış sistemə oxşar istehsalçıların qiymətlərinə müşahidə sistemi zəruri olardı. Lakin belə müşahidə sisteminin tətbiq edilməsi sənaye məmulatlarına nisbətən daha çətin ola bilər. Qiymət indeksi fiziki həcmə alınması məqsədilə inflyasiyanın inkişafını təşhix etməyə imkan verir.

SATILMIŞ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ İSTEHSALÇI QIYMƏT İNDEKSİ – kənd təsərrüfatı müəssisələrinin müxtəlif istehlakçılar üçün satdıqları kənd təsərrüfatı məhsullarının ayrı-ayrı növ və qrupları üzrə qiymət dəyişikliklərinin, onların satdıqları məhsulların və əldə etdikləri istehsal vasitələrinin və xidmətlərin qiymət nisbətinin müqayisəli təşkili üçün istifadə edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət indeksindən satış şərtlərinin xarakteristikasının təhlili, kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarınin gəlirlərindəki dəyişikliklərdə qiymət amilinin rolunun aşkar edilməsi üçün istifadə olunur və kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının həcmənin sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsi üçün makro səviyyədə proqnozların verilməsi və müxtəlif iqtisadi hesablamaların aparılmasında tətbiq edilir. Qiymətlərin qeydiyyatı üçün təmsilçi-malların seçilməsi iki məqsəd üçün aparılır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının ayrı-ayrı növlərinin orta qiymətlərinin müəyyən edilməsi;
- seçilmiş əmtəə növlərinə görə qiymət indekslərinin, bitkiçilik və heyvandarlıq

məhsullarının əmtəə qrupları üzrə və ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə məcmu qiymət indekslərinin hesablanması.

Kənd təsərrüfatı məhsullarındakı qiymət dəyişiklikləri üzrə müşahidə bazis kənd təsərrüfatı müəssisələrinin seçmə şəbəkəsi üzrə həyata keçirilir.

Baza təsərrüfatlarının tərkibində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarına görə müxtəlif təşkilatlar təmsil olunur. Cari ayda müxtəlif kanallar üzrə satılmış məhsulun nəqliyyat, qablaşdırma, yükləmə və boşaltma xərcləri, ƏDV, dotasiyalar, subsidiyalar, satışdan vergi çıxılmaqla, keyfiyyətə görə əlavə və güzəştlər nəzərə alınmaqla, faktiki qiymətlərlə qeydiyyatla alınır. Müşahidəyə istehsal və emaledici müəssisələr tərəfindən şəxsi ticarət şəbəkəsi vasitəsi ilə bazarda, bilavasitə nəqliyyat vasitələri ilə əhaliyə yarmarka, hərrac və birjalarda barterlə kommersiya strukturları və təşkilatlarına satdıqları məhsul daxil edilir.

Təmsilçi malların qiymət indekslərinin qurulması zamanı bazis çəkilər kimi hər bir kənd təsərrüfatı müəssisəsi üzrə satılan məhsulun miqdarı haqqında məlumatdan istifadə olunur.

Bütövlükdə, kənd təsərrüfatı, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının, həmçinin əmtəə qrupları üzrə məcmu qiymət indekslərinin formalaşdırıldığı zaman bazis çəkilər kimi müşahidədə iştirak edən satılmış məhsulun həcmi haqqında dəyər məlumatlarından istifadə edilir.

Konkret məhsul növləri üzrə hesablanmış fərdi qiymət indeksləri bazasında məcmu qiymət indeksləri müəyyən edilir.

Satılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının məcmu istehsalçı qiymətləri indeksi birləşmənin müxtəlif səviyyəli qrupları üzrə hesablanır:

- əmtəə qrupları üzrə;
- bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları üzrə;
- ümumilikdə, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə.

Təmsilçi malların qiymət indeksləri bazis dövründə satılan məhsulun miqdarı və müşahidə olunan konkret məhsul növlərinin fərdi qiymət indeksləri haqqında məlumatlara əsasən formalaşır.

Təmsilçi malların qiymət indekslərinin hesablanması üçün Laspeyres düsturundan istifadə edilir.

Ayrı-ayrı məhsul növlərinin satış qiymətlərinin hesabat dövründə bazis dövrünə nisbətən dəyişməsinə hesablamaq üçün aşağıdakı fərdi qiymət indeksindən istifadə edilir:

$$i = P_1 : P_0,$$

Burada P_1 və P_0 müvafiq olaraq, hesabat ilində və baza ilində həmin məhsulun satış qiymətini göstərir. Mal qrupları üzrə qiymət indeksini

hesablamaq üçün isə aqreqat indeksi metodundan istifadə edilir:

$$I_p = \sum P_1 Q_1 : \sum P_0 Q_1$$

Burada P_1 və P_0 eyni növdən olan kənd təsərrüfatı məhsulunun orta satış qiymətini, Q_1 eyni növdən olan məhsulun hesabat dövründə satılmış miqdarını göstərir.

SATIŞ – (I) əmtəənin pula dəyişilməsi, əmtəələrin bir sahibkardan o biri sahibkarın mülkiyyətinə keçməsi prosesidir (“*Əmtəə dövriyyəsi*”nə bax).

(II) - əmtəə üzərindəki mülkiyyət hüququnu pula dəyişdirməklə (və ya natura ilə ödəməklə) və göstərilmiş xidmətə görə ödənişlə müəyyən oluna bilər.

“Satış” və “dövriyyə” terminləri arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək çox çətindir. Belə ki, “dövriyyə” terminindən kontinental Avropada daha çox mühasibat termini kimi istifadə olunduğu halda, “satış” termini daha çox ingilisdilli ölkələrdə yayılmışdır. Lakin “satış” terminindən daha məhdud mənada, “dövriyyə”nin sinonimi kimi istifadə etmək olar.

SATIŞ XƏRCLƏRİ – “Əmtəə və xidmətlərin alınması” maddəsinin bir hissəsini təşkil edir. Satış xərcləri reklam, əmtəələrin daşınması, keçid haqqı, mənzil, nümayəndəliyə xərclər və əmtəələrin satışına aid olan digər (müvafiq idarələrin işçilərinə əmək haqqı da daxil edilməklə) xərclərdən ibarətdir.

SATIŞ QİYMƏTİ – 1) opsiyon sahibinin opsiyon satışı zamanı qiymətli kağızları alıb-sata bildiyi məzənnədir;

2) malın satıldığı və ya satıla bildiyi qiymətdir; əmtəənin nağd pul ilə ödənildiyi və dərhal satıldığı qiymətdir.

SATIŞ REAKSİYASI ƏYRİSİ – satışın səmərəliliyinin xərclərin artımından asılılıq modelidir. Satış reaksiyasının əyrisi özündə zəifləyən əyrinin 2-ci dərəcəli parabolasını etdirir, yəni marketinq xərclərinin artımı, yalnız müəyyən həddə qədər hər bir xərclənmiş manatın qaytarılmasını artırır, bundan sonra isə səmərəliliyin artım səviyyəsi zəifləyir və hətta azalmaya da keçə bilər. Marketinqin səmərəliliyi və marketinq büdcəsinin öyrənilməsinin vacibliyinə əsaslanır.

SATIŞ ZAMANI QİYMƏTİN AŞAĞI DÜŞMƏSİ (GÜZƏŞTLƏR, DİSKONT-

LAR VƏ ALICILARA ONLAR TƏRƏFİNDƏN ÖDƏNİLMİŞ MƏBLƏĞİN BİR HİSSƏSİNİN QAYTARILMASI)

- qiymətlərin hesab-fakturada göstərilməyən aşağı düşməsidir, özündə güzəştləri, diskontları və alıcılara onlar tərəfindən ödənilmiş məbləğin bir hissəsinin qaytarılmasını birləşdirir.

Qiymətlərin aşağı düşməsi əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətin, məsələn, satılan məhsulların ilkin keyfiyyət və ya xüsusiyyətlərinin pisləşməsi ilə əlaqədar, aşağı düşmədir.

Bir qayda olaraq, güzəştlər satışın həcmindən, müştərinin peşəsi və kateqoriyasından asılı olaraq, təklif edilən normal satış qiymətlərinin aşağı salınmasıdır. Adətən, satış qiymətinin faizi kimi hesablanır.

Alıcıya, onlar tərəfindən ödənilmiş məbləğin bir hissəsinin qaytarılması: müəyyən edilmiş vaxt dövrü ərzində eyni bir müştəri ilə aparılan bütün əməliyyatlarla münasibətdə qiymətlərin aşağı salınmasıdır.

SAYĞAC – ardıcılıqla girişinə daxil olan siqnalların sayının hesablanması üçün qurğudur. Siqnalların paralel kod girişində, onun yadda qalan elementlərinin informasiya vəziyyətlərinin çoxluğunda qeydə alınmış ardıcılığı yaradır.

SEÇİM VARIANTLARI İLƏ KREDİT – bank qrupları tərəfindən müəyyən vaxta (dövrə) müştəriyə açılmış, təsdiq edilmiş kredit xəttidir. Borc alanın müqavilə vaxtının qurtaracağı ana qədər istənilən vaxtda pul vəsaitlərinə malik olmaq imkanı vardır, yəni kredit xətti “təsdiq edilmiş” hesab edilir ki, bunun hesabına da bank “öhdəçiliyə görə” komisiyon faizi alır. Bundan əlavə, borc alan hər bir krediti alarkən, borcun milli və ya xarici valyutada seçilməsi imkanına, ilkin faiz tariflərinin, kreditin verilmə vaxtının seçilməsi imkanına malik olur. “Təsdiq edilmiş” kredit xətti ilə yanaşı, hər bir kredit “tirajının” şərtlərində ayrıca qeyd edilmiş “təsdiq edilməmiş” kredit xətti də mövcuddur.

SEÇMƏ XARAKTERİSTİKA (SEÇMƏNİN XARAKTERİSTİKASI) –

$\bar{X}$	χ_1	χ_2	$\dots$	χ_n
P	$1/n$	$1/n$	$1/n$	$1/n$

paylanmasının xarakteristikasıdır, burada $\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n$ - X təsadüfi kəmiyyətinin müşahidə nəticələridir, başqa sözlə, X kəmiyyətinin paylanma funksiyası ilə təsvir olunan bir sıra *baş*

məcmudan olan seçmədir. Məsələn, seçmə riyazi gözləmə

$$M\bar{X} = \sum_{i=1}^n \chi_i \cdot 1/n = \bar{x} \quad \text{bərabərdir,} \quad \text{seçmə}$$

$$\text{dispersiya} \quad \text{isə} \quad D\bar{X} = M(\bar{X} - M\bar{X})^2 =$$

$$M(\bar{X} - \bar{X})^2 = \sum_{i=1}^n (\chi_i - \bar{x})^2 \cdot 1/n \quad \text{bərabərdir.}$$

Əgər $\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n$ X kəmiyyətinin müşahidə qiymətləridirsə, onda seçmə xarakteristikası sabit kəmiyyətdir; əgər $X_1, X_2, \dots, X_n$ -i X təsadüfi kəmiyyətləri kimi təsvir etsək, onda seçmə xarakteristikası *təsadüfi kəmiyyətdir*.

SEÇMƏ (SEÇMƏ MƏCMUSU) – X

təsadüfi kəmiyyətinin məhdud $\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n$ saylı müşahidəsinin məcmusudur. Burada n ədədi *seçmənin həcmi* adlanır. X təsadüfi kəmiyyəti *baş məcmu* kimi başa düşülür.

Seçmə təmsilçilə olmalıdır, yəni baş məcmunun xüsusiyyətlərini tam və uyğun əks etdirməlidir. Bu, seçmənin təşkil üsulları və həcmi ilə müəyyənləşdirilir. Təcrübədə təkrar, təsadüfi, *mexaniki*, tipik, seriyalı və *kombinasiyalı* (birləşdirilmiş) *seçmələrdən* istifadə olunur. Bu zaman seçmə vahidinin müstəqilliyinə zəmanət verilir, yəni χ_i təsadüfi kəmiyyətinin paylanması qanunu X paylanmasının qanunu ilə üst-üstə düşür və burada $i = 1, 2, \dots, n$.

SEÇMƏ DISPERSİYA – *baş dispersiyanın* qiymətidir (qarışıq). Əlamətin müşahidə olunan qiymətlərinin, onların orta riyazi qiymətlərindən kənarlaşmasının *orta riyazi* qiymətidir. Seçmə dispersiyanı $n/(n-1)$ (burada n – seçmənin həcmidir) əmsalına bölməklə, düzəldilmiş dispersiya alınır. Seçmə dispersiya və düzəldilmiş dispersiya baş dispersiyanın sərbəst qiymətləri hesab edirlər.

Seçmə dispersiya aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$S^2 = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2$$

Burada n seçmə məcmu, X_i - seçmə əlaməti, $\bar{x}$ əlamətin orta qiymətidir.

SEÇMƏ HİSSƏSİNİN (PAYININ) XƏTASI

– başdan-başa olmayan (seçmə) müşahidənin xarakteri nəticəsində baş verən seçmə məcmusundakı (W) və *baş məcmudakı* (P) paylar

arasındakı fərqi. Seçmə payının xətasının həcmi verilən $|W-P| < t\mu$ ehtimalı ilə təmin edilən W və P fərqlərinin həddlərindən kənarlaşmaların sərhədləri ilə müəyyən edilir. Burada $t - t\mu$ həddlərində $|W-P|$ fərqi ilə zəmanət olunması ehtimalından asılı əmsaldır (adətən, ehtimal 0,954 və ya 0,997-yə, t isə uyğun olaraq 2 və 3-ə bərabər götürülür). Statistikada μ seçmənin orta xətası adlanır (W -dən P -yə kənarlaşmanın kvadratının riyazi gözləməsinin ikinci dərəcədə kökü) və praktiki olaraq aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\mu = \sqrt{\frac{w(1-w)}{n}}$$

Burada n – müşahidələrin sayı və ya seçmənin həcmidir. Əgər fərq $w-p = \pm \Delta$ (seçmənin sərhəd xətaləri) olarsa, onda

$$\Delta = t \sqrt{\frac{w(1-w)}{n}} \quad (1)$$

və ya

$$\Delta = t \sqrt{\frac{w(1-w)}{n} \left(1 - \frac{n}{N}\right)} \quad (2)$$

Burada N – baş məcmunun həcmidir. (1) düsturu təkrar seçmədə, (2) düsturu isə qəti seçmədə istifadə edilir. μ həcmi (qiyməti) müşahidələrin sayından, baş məcmuda öyrənilən əlamətlərin çəkisindən, müşahidə üçün baş məcmudan, vahidlərin seçilmə üsulundan asılıdır, Δ - həm də seçmə müşahidəsinin nəticələri ilə zəmanət verilən ehtimalın qiymətindən asılıdır.

Seçmənin iki növ xətası fərqləndirilir: təsadüfi xəta (*“Qiymətləndirmənin dəqiqliyi göstəriciləri”*nə bax) və seçmə qaydalarının pozulması nəticəsində əmələ gələn (seçmə zamanı yerdəyişməyə görə) sisteməlik xəta. Təsadüfi xətanın müəyyən edilməsində fərz edilir ki, qeydiyyat xətası sıfıra bərabərdir. Sisteməlik xəta *yerdəyişmə* ilə əlaqədar xəta da adlandırılır. Seçmənin ümumi xətası təsadüfi xətadan (seçməyə aid olan və oraya düşməyən məcmu elementləri arasında təsadüfi fərq nəticəsində) və yerdəyişmə xətasından (sisteməlik xətadan) formalaşır.

SEÇMƏ MƏCMU – təsadüfi seçilmiş obyektlərin (vahidlərin) məcmusudur, ya da *baş məcmudan* müəyyən edilmiş qaydalar üzrə seçilmiş vahidlərin məcmusudur.

SEÇMƏ MƏKANI - şəraitin mövcud məcmusunda bəzi elementar hadisələrin baş verməsi ola biləcək bütün mümkün *seçmələrin* çoxluğudur. Sınaqların mümkün nəticəsi və ya n həcmnin mümkün seçmələrdən biri seçmə məkanı (nöqtəsi) hesab edilir.

SEÇMƏ MÜAYİNƏNİN BAZASI – seçmə statistika müşahidələrinin keçirilməsi, onun layihələndirilməsi üçün vahidlər məcmusudur.

SEÇMƏ MÜŞAHİDƏ – 1) təsadüfi qaydada baş məcmunun vahidlərinin müəyyən hissəsinin müayinəsidir. Qeyri-ümumi müşahidənin növlərindən biri hesab edilir. Seçmə müşahidə seçmə metodunun tətbiq edilməsinə - statistik tədqiqatlar metoduna əsaslanır. Burada, baş məcmunun göstəricilərinin qiymətləri onun seçilmiş vahidlərində keçirilmiş müayinələrin məlumatları əsasında hesablanır. Seçmə metodunun riyazi nəzəriyyəsi seçmənin nəticələrinin dəqiqliyindən, onun müayinədə tətbiq olunan növündən, müayinəyə məruz qalmış vahidlərin sayından və öyrənilən əlamətlərin dəyişmə səviyyəsindən asılılığını müəyyən edir; 2) seçmə statistika müşahidəsi beynəlxalq təcrübədə geniş yayılmış statistika müşahidə üsullarından biridir. Bu müşahidə üsulu başdan-başla müşahidə üsulundan fərqli olaraq, məcmunun bir hissəsini əhatə etməklə, öyrənilən hadisə haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olan bu üsulda maliyyə və əmək resurslarına əhəmiyyətli qənaət edilir, daha çevik aparılır, respondentlər daha az yüklənir. Azərbaycanın rəsmi statistika orqanlarında seçmə statistika müşahidəsi XX əsrin sonlarından daha geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. Azərbaycan statistikləri üçün yeni olan bu müşahidə üsulu ilk illərdə ehtiyatla, əsasən göstəricilərin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə və ümumi (başdan-başla) müşahidə üsulu ilə paralel tətbiq olunmuş, müasir dövrdə isə rəsmi statistikada geniş tətbiq olunur və müntəzəm müşahidə üsuluna çevrilməkdədir.

SEÇMƏ MÜŞAHİDƏNİN NƏTİCƏLƏRİNİN ŞAMİL EDİLMƏSİ – *baş məcmunun* xüsusiyyətlərinin *seçmə məcmusunun* xüsusiyyətləri əsasında müəyyənləşdirilməsidir. Statistika işləri təcrübəsində daha çox birbaşa hesablama və əmsal üsulu tətbiq edilir. **Birbaşa hesablama** zamanı - axtarılan xüsusiyyət, verilən *seçmə müşahidə* üzrə məlumatlardan tapılır və seçmənin son dərəcə mümkün səhvi nəzərə alınmaqla müxtəlif metodlarla baş çoxluğa şamil edilir. Beləliklə, orta qiymət üçün

$\bar{X} = \bar{x} \pm \Delta \bar{x}$ mövcuddur ki, bu da $\bar{x} - \Delta \bar{x} \leq \bar{X} \leq \bar{x} + \Delta \bar{x}$ iqiqat bərabərsizliyini əks etdirir; seçmənin hissəsi üçün: $P = w \pm \Delta w$; $w - \Delta w \leq P \leq w + \Delta w$ olur ki, burada $\bar{X}$ - baş çoxluğun orta qiymətini; $\bar{x}$ - seçmənin orta qiymətini; P - ümuminin hissəsini; w - seçmənin hissəsini; Δ - son dərəcə mümkün səhvi göstərir.

Əmsal üsulu – qeydiyyat səhvləri aşkar edilmiş *başdan-başa müşahidənin* məlumatlarına düzəlişlər etmək üçün tətbiq olunur. Bunun üçün əsaslı təkrar seçmə müşahidəsi aparılır. Onun məlumatları başdan-başa müşahidənin uyğun məlumatları ilə tutuşdurulur (bölmə yolu ilə). Bu ədədlərin bölünməsindən alınan qisməti dürüstləşdirici əmsal kimi qəbul edirlər. Başdan-başa müşahidənin ümumi yekununu bu əmsala vurmaqla, müşahidənin son məlumatları kimi qəbul edilir. Onlar, adətən, tam uçota alınmamanın düzəlişlərlə yekunu (məlumatları) adlanır.

SEÇMƏ SƏHVİNİN SON HƏDDİ – seçmə və baş məcmu xarakteristikaları arasındakı yol verilə bilən kənarlaşmanın (fərqlərin) son həddidir (“*Qiymətləndirmənin dəqiqliyi göstəriciləri*”nə bax).

SEÇMƏ SIYAHİ (DAİMİ SEÇMƏ) – müşahidənin aparılmasının bütün dövrləri ərzində dəyişməz qalan müəssisələrin məcmusundan ibarət seçmə siyahısıdır

SEÇMƏ VAHİDİ – seçmənin əsasını təşkil edən və seçmə məcmusunun formalaşdırılması üçün istifadə edilən elementdir. Seçmə vahidi anlayışını “*müşahidə vahidi*” anlayışından fərqləndirmək lazımdır, lakin ayrı-ayrı hallarda onlar bir-birinə uyğun gələ bilər. Seçmə prosesinin təşkili təcrübəsində seçmə vahidi kimi yalnız elementar müşahidə vahidləri deyil, həmçinin belə vahidlərin qruplarda (yuvalarda) və seriyalarda (belə seçmə vahidləri seriya və ya qruplar adlanır) birləşmiş qrupları da çıxış edə bilər. Seçmə vahidinə müşahidə vahidlərinin təbii qrupları da xidmət edə bilər. Məsələn, demoqrafiya müayinələrində seçmə vahidi kimi evlər və mənzillər də götürülə bilər. Bundan başqa, seçmə vahidinə süni yaradılmış vahidlər də xidmət edə bilər – seçmə vahidi kimi, xəritədə sayıcı məntəqəsini və ya sadəcə olaraq, düzbucaqlı bir sahəni götürmək olar. Seçmə vahidi müşahidə vahidindən kiçik olmamalıdır. Belə ki, bu, sistematik olaraq, seçmənin reprezentativliyində səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Seçmə prosesində seçmə vahidinin digəri ilə əvəz edilməsi nəticələrin dəqiqliyinə mənfi təsir göstərir. Ona görə də müşahidə edilərkən seçmə vahidləri sabit saxlanılmalıdır.

SEÇMƏLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ (ROTASIYASI) – seçmə elementlərinin qismən və ya tamamilə digər müşahidə vahidləri ilə əvəzlənməsidir. Zamanın müəyyən kəsiyində - mərhələsində fasiləsiz müayinələrin aparılması və statistik xüsusiyyətlərin və öyrənilən göstəricilərin qiymətlərinin alınması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tələb olunan qiymətləndirmənin xüsusiyyətindən və seçmələrin əvəzlənməsinin əhəmiyyətindən asılı olaraq, o bir mərhələdən digərinə keçirilə bilər. Adətən sosioloji müayinələrdə əvəzlənmə sxemi “simmetrik” olur. Bu onu göstərir ki, yeni elementlər çoxluğu seçməyə eyni intervalla daxil edilir, həmin elementlər daxil olunduqdan sonra seçmədə saxlanılır və ya eyni sxem əsasında çıxarılır. Seçmələrin əvəzlənməsindən əhalinin məşğulluq problemlərinin müayinələrinin, büdcə tədqiqatlarının keçirilməsində geniş istifadə olunur.

SEÇMƏNİN ƏSASI – öyrənilməsi lazım olan vahidlərin məcmusudur, yaxud məcmudan və istənilən xüsusi vahidin bu məcmunun tərkibinə daxil edilməsi və ya edilməməsi qaydalarının izahından ibarət olan, onun müəyyənləşdirilməsi sistemidir – vahidin növünün təsviridir. Seçmənin əsası seçmənin vahidi ilə möhkəm əlaqəlidir, o, seçmə vahidinin siyahısı kimi müəyyən edilə bilər. Əgər seçmənin vahidi müşahidə vahidi ilə üst-üstə düşürsə, onda seçmənin əsası baş məcmuya tam uyğundur. Əgər seçmənin vahidi müşahidənin bir çox vahidini birləşdirsə (seriya, yuva), onda seçmənin əsası baş məcmudan fərqlənir. *Çoxpilləli seçmədə*, hər pillədə özünün seçmə əsası qurulur. İstənilən seçmənin əsası, tədqiqatın həm qurulması anındakı, həm də onun istifadə anındakı məqsədinə uyğun olaraq, ikili hesablama azad, dəqiq və tam olmalıdır. Seçmənin əsasının qurulması və istifadəsi anı arasındakı vaxt ərzində seçmənin əsasının köhnəlməsi seçmənin nəticələrində səhvlərə gətirib çıxara bilər.

SEÇMƏNİN ƏSASLARININ VƏZİY-YƏTİ – seçmə vahidinin siyahıda yerləşmə qaydasıdır (nizamıdır). Seçmənin əsası: 1) seçmə vahidi təsadüfi yerləşdiyi siyahı şəklində ola bilər – təsadüfilik hər hansı meyar (məsələn, seriyalar meyarı) üzrə təsdiq edilmişdir; 2) işarələrin böyüklüyü üzrə sıra ilə düzülmüş siyahı şəklində, seçmənin əsasına salınmış, yəni seçmə vahidi bu məqsəd üçün xüsusi ayrılmış işarənin dəyəri ilə

müvafiq dərəcə üzrə, artan, ya da azalan qaydada yerləşir; 3) hər hansı işarə, ya da həmcins qruplarda (tipləşdirilmiş) işarələr sistemi üzrə birləşmiş siyahı şəklində; 4) seçilmiş işarələrin strukturunun qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif uyğunluğunu təmsil edən bir, ya da bir neçə kombinasiya cədvəlində yerləşdirilmiş seçmə vahidi nömrələrinin məcmusu şəklində; 5) onların həcmələrinin artan yekunu hesablanan bütün vahidlərin siyahısı şəklində ola bilər. Bunlardan başqa, seçmənin əsas sistemləşdirilməmiş və öyrənilməmiş ola bilər. Axırcıdan istifadə müayinənin nəticəsində qarışıqlığa gətirib çıxara bilər.

SEÇMƏNİN HƏCMİ – seçmə məcmusunda obyektlərin (vahidlərin) sayıdır (n). Bu, baş məcmudan seçilmiş ayrı-ayrı vahidlər, yaxud onların qrupları (yuvaları, seriyaları) ola bilər. Seçmənin həcmi hesablanması seçmə müşahidəyə hazırlığın əsas mərhələlərindən biri hesab edilir. Təşkil olunan seçmə müşahidəsi üçün zəruri olan seçmənin həcmi, seçmənin müxtəlif üsulları və növləri üçün xüsusi düsturlarla müəyyən edilir (hesablanır). Seçmə müşahidənin nəticələrinin mötəbərliyi (representativliyi) seçmənin həcmindən asılıdır. Seçmənin həcmi nə qədər çox olarsa, representativlik xətası bir o qədər az, seçmənin nəticələri dəqiq olur. Seçmənin həcmi miqdarı öyrənilən əlamətlərin variasiyasından, ehtimal edilən *seçmə xətasından* və baş məcmunun həcmindən asılıdır. Əgər seçmənin həcmi kəmiyyəti baş məcmuya yaxınlaşarsa və yaxud ona bərabər olarsa, onda seçmənin həcmi baş məcmunu tamamlayır. Öyrənilən əlamətlərdə yüksək variasiyaya xarakterik olan müxtəlif cinsli məcmuların kəmiyyətcə öyrənilməsində belə hallar daha çox meydana çıxır. Seçmənin həcmi aşağı salmaq üçün bir sıra üsullardan istifadə edirlər ki, bunun da məqsədi seçmənin xətasını yaradan variasiyaların (orta dəyişkənliyin) aşağı salınması hesab edilir. Bu üsullara aiddir: **tipik təbəqələrə ayırma** (“*Səciyyəvi seçmə*”yə bax); daha dəqiq qiymətləndirmədən istifadə etmək hesabına variasiyanı aşağı salmaq üçün nəzərdə tutulmuş **əlavə məlumatlardan istifadə** (yəni irimiqyaslı müayinələrin məlumatlarından); **seçmənin dəyişkən hissəsindən istifadə**, yəni seçməyə müxtəlif ehtimallarla (bu, seçmədə məcmunun daha çox dəyişkən, yaxud daha əsas hissəsinin yaxşı təmsil olunmasına imkan verir) müxtəlif təbəqələrdən vahidlərin (elementlərin) daxil edilməsi; seçmənin optimal çərçivəsində **çoxpilləli seçmələrdən istifadə**.

SEÇMƏNİN ORTA (STANDART) XƏTASI – qiymətləndirmənin dəqiqliyinin kəmiyyət xarakteristikasıdır (“*Qiymətləndirmənin dəqiqliyi göstəriciləri*”nə bax). Seçmənin orta (standart) xətası seçmənin əlamətlərinin riyazi gözləməsinin mümkün kənarlaşmasının kəmiyyətini göstərir. Nisbi standart xəta (qiymətlərin variasiya əmsalı) kənarlaşmanın qiymətinin qiymətləndirilən kəmiyyətdən faizlə fərqi göstərir. Seçmənin orta (standart) xətası 3 kəmiyyətdən asılıdır: öyrənilən əlamətin dəyişkənliyindən, seçmənin həcmindən və seçmənin payından. Seçmənin orta (standart) xətası müşahidə edilən əlamətə əsasən hesablanır.

SEÇMƏNİN PAYI – seçmənin həcmi nisbi kəmiyyətidir. Seçmənin payı seçmənin həcmi baş məcmuya olan nisbəti kimi hesablanır. Bir qayda olaraq, çoxpilləli seçmədə seçmənin müxtəlif paylarından istifadə edilir. Özlüyündə ölçülmüş seçmədə tədqiqatın müxtəlif sahələri üçün seçmənin payının eyni olması xarakterikdir; seçmənin hər bir pilləsində müxtəlif seçmə paylarından istifadə edilə bilər.

SENTROQRAFİK METOD - əhalinin öyrənilməsində – müxtəlif, geodemografik adlanan mərkəzlərin tapılması, onların trayektoriyasının dəyişdirilməsi yolu ilə əhalinin tədqiqinin analitik və qrafik üsullar məcmusudur. Verilmiş ölkə üçün əhali sıxlığının ümumi və regional mərkəzləri; xüsusi mərkəzlər – şəhər və kənd əhalisi üçün işçi qüvvəsi mərkəzləri və s. seçilir.

SENZ – (lat. *census, censeo* – siyahı tuturam, siyahıyaalma) – 1) Qədim Romada vətəndaşların siyahıya alınması, onların sosial-siyasi, hərbi və vergi vəziyyətini müəyyən etmək üçün əmlakı göstərilirdi; vergilərin miqdarını müəyyən etmək məqsədilə və vətəndaşların əmlakının vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün Qədim Romada aparılan siyahıyaalmaların adıdır. Senz siyahıları tərtib edilərkən Roma vətəndaşları and altında öz əmlaklarını qiymətləndirirdilər, yaşlarını, məşəyini, ailə vəziyyətini göstərirdilər; bu məlumatlardan əhalinin əmlak dərəcələri və hərbi bölmələr üzrə bölünməsində istifadə olunurdu; 2) orta əsrlərdə Qərbi və Mərkəzi Avropada – kəndli natura, yaxud pul vergisi; 3) Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ingilisdilli ölkələrdə siyahıyaalmanın adıdır. Mənzillərin siyahıyaalmaları ilə eyni zamanda keçirilən əhalinin siyahıya alınmasından başqa, istehsal, ticarət siyahıyaalmaları senzə aiddir; 4) insanın bir sıra siyasi hüquqlardan (məsələn, yaş, əmlak, təhsil senzi) istifadəyə yol vermək şərtləridir; 5) statistika işlərinin aparılmasında

(siyahıyaalmalarda, seçmə müayinələrdə və s.) obyektin tədqiq olunan məcmuya aid edilməsi üçün əsas kimi xidmət edən bir sıra əlamətlərin (adətən, kəmiyyət ifadəsində) mövcudluğudur. Məsələn, 1918-ci ildə sənaye siyahıyaalınmasında senz sənayesinə (kiçiklərdən fərqli olaraq) mexaniki mühərriksiz, 30 və daha çox işçiye malik olan və ya mexaniki mühərriki olan və 16 və daha çox işçisi olan müəssisələr aid edilmişdir.

SENZURADAN KEÇMİŞ (KƏSİLMİŞ)

SEÇMƏ – itirilmiş və ya atılmış ekstremal qiymətlərlə və ya variasiya sırasının orta qiyməti nizamlanmış $\chi_1 \leq \chi_2 \leq \dots \leq \chi_n$ müşahidələrdən alınan seçmədir. Nizamlama ölçmələrin nəticələrinə yeni xüsusiyyətlər verir. Senzuradan keçmiş seçmə yalnız əlamətin qiymətlərini deyil, həm də onların müşahidə sırasında yerini də əks etdirir. χ_i müşahidələri statistika sırası adlanır. Senzuradan keçmiş seçmədə, əsasən, statistika müşahidələri metodu ilə müəyyən edilən kəsmənin iki növü fərqləndirilir. Əgər ən kiçik r_1 və ən böyük r_2 qiymətləri atılırsa, onda bu, senzuraya alınmanın birinci növüdür. Bu halda kəsiyin sərhədi məlumdur və sanki seçməyə daha bir müşahidə əlavə edilir. Baxılan müşahidələrin qalan sayı təsadüfi kəmiyyətdir. Əgər ən kiçik qiymətlərin təsbit edilmiş α hissəsi və ən böyük qiymətlərin təsbit edilmiş β hissəsi atılırsa, onda bu, senzuraya alınmanın ikinci növüdür. Qalan müşahidələrin sayı əvvəlcədən verilən və $n(1-\alpha-\beta)$ -ə bərabər olan kəmiyyət hesab edilir.

$$\mu^* = \sum_{i=1}^n \alpha_i \chi_{(i)}, \quad \sigma^* = \sum_{i=1}^n \beta_i \chi_{(i)}$$

statistika dərəcələri üçün α_i və β_i optimal çəkirlərinin tapılması ilə nəticələnən optimal xətti qiymətlərin qurulması metodu işlənmişdir. Çəkirlərin qiymətləri *baş məcmunun* ilkin növündən, seçmənin həcmindən, kəsiyin növündən asılıdır. Bu metodla alınan qiymətlər bütün mümkün xətti qiymətlər arasında əsaslı (doğru), qeyri-qarışıq və daha səmərəlidir.

SERİYALI (YUVALI) SEÇMƏ – vahidləri konkret bir yuvaya (seriyaya; qrupa) aid olan, bir-biri ilə kəsişməyən təsadüfi seçilmiş elementlər (elementar vahidlər) seriyasının (yuvasının, qrupunun) müəyyən sayından ibarət olan altçoxluktur. Seriya (yuva) eyni (müadil (bir böyüklükdə olan) seriyalar) və ya müxtəlif saylı elementlərdən ibarət ola bilər. Seçilmiş yuvalarda ya yuvanın bütün elementləri, ya da onların bir hissəsi müayinə edilə bilər (“*Çoxpilləli seçmə*”yə bax). Əgər seçilmiş yuvalarda bütün vahidlər

müayinə edilsə, onda belə seçmə ***birpilləli*** yuvalı (seriyalı) seçmə, onun formalaşdığı (qurulduğu) çoxluq isə seçmənin ilkin çoxluğu adlanır. Əgər birinci pillədə seçilmiş yuvalarda (seriyalarda) vahidlərin sonrakı altseçimi aparılırsa (yəni yuvanın elementlərinin bir hissəsi müşahidə olunursa), onda belə seçmə ***iki pilləli*** yuvalı, onun çoxluğu isə seçmənin ikinci çoxluğu adlanır və s. Yuvalı seçmənin formalaşdırılmasında seriyaların (yuvaların) və ya vahidlər qrupunun (elementlərin) seçilməsi ya təsadüfi, ya da *mexaniki seçmə* (seçmənin əsasında kifayət sayda vahid olduqda) yolu ilə həyata keçirilir. Seriyalı seçmədən demoqrafiyada, sosiologiyada, iqtisadiyyatda aparılan seçmə müayinələrdə geniş istifadə olunur.

SERİYALI İSTEHSAL – məmulatların müəyyən olunmuş müntəzəmliklə, böyük partiyalarla (seriyalarla) buraxılışının xarakterik olduğu istehsalın təşkili formasıdır. Seriyalı istehsal il ərzində məmulatların kifayət qədər böyük nomenklaturada daimi buraxılışını nəzərdə tutur. Buraxılan məmulatların nomenklaturası aylıq nomenklaturadan daha geniş ola bilər. Seriyalı istehsal dəzgahqayırma, qara metal prokatının istehsalı və s. üçün xarakterikdir. Seriyalı istehsal çoxşaxəlidir və alt növlərə bölünür: ***kiçik seriyalı, seriyalı və iri seriyalı***. Kiçik seriyalı istehsal ***təkl***, iri seriyalı – ***kütləvi*** istehsalə meyl edir (“*İri seriyalı istehsal*”, “*Kiçik seriyalı istehsal*” və “*Fərdi istehsal*”a bax).

SERTİFİKAT – məhsulun keyfiyyətinin doğruluğunu, onun mənşəyini, qiymətli kağıza sahib olma haqqını, ya bank əmanətini alma haqqını və buna oxşar haqları təsdiq edən sənəddir. Sertifikatlar aşağıdakı növlərə bölünür: səhmdar (sahibkarın səhmdar cəmiyyətinin kapitalında ona aid olan səhm kateqoriyasına və nizamnaməyə uyğun gələn hissəsindəki haqqını təsdiq edən qiymətli kağız); sığorta (sığorta müqaviləsinin bağlanmasını təsdiq edən sənəd); depozit, ya da əmanət (hüquqi ya da fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin kredit müəssisələrinə əmanət olaraq qoyulması haqqında yazılı şəhadətnamə) və s.

SERTİFİKATLAŞDIRILMIŞ MƏHSUL – məhsulun müvafiq texniki şərtlərə (texniki tələblər, texniki rəqlament tələbləri) cavab verdiyini təsdiq edən, konkret standartlara, ya da digər normativ sənədlərə uyğun gələn məhsuldur. Sertifikatlaşdırılmış məhsul keyfiyyət haqqında sertifikat ilə təmin edilməlidir.

SERTİFİKATLAŞDIRILMIŞ VASİTƏLƏRİN VƏ İNFORMATİZASIYA SİSTEMLƏRİNİN SINAQDAN KEÇİRİLMƏSİ – müvafiq vasitələrin və onların təyinat sisteminin və imkanlarının qiymətləndirilməsi və yoxlanması üçün eksperimentlərin məcmusudur.

SERTİFİKATLAŞDIRMA – malın (işlərin, xidmətlərin) standartların məcburi tələblərinə uyğunluğunun təsdiq edilməsi və müvafiq sənədin verilməsi üzrə vəkil edilmiş orqanların fəaliyyətidir. Məhsulun sertifikatlaşdırılması üçün müxtəlif normativ-texniki sənədlərdən, standartlardan, ixrac məhsullarına tətbiqdə isə yuxarıda göstərilənlərdən əlavə beynəlxalq və digər ölkələrin milli standartlarında istifadə edilir. Azərbaycanda sertifikatlaşdırma üzrə milli orqan Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi sayılır. Sertifikatlaşdırmanın sınaqdan keçirilməsi Komitə tərəfindən akkreditasiya olunmuş xüsusi mərkəzlərdə (yoxlama laboratoriyalarında) aparılır. Bu və digər qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş nomenklatura üzrə məhsulların mütləq sertifikatlaşdırılması həyata keçirilir. Məcburi sertifikatlaşdırmaya insanların sağlamlığı və ətraf mühit üçün potensial təhlükə yaradan, həmçinin istehlakçının əmlakına zərər verə biləcək bütün məhsullar aid edilir. Könüllü sertifikatlaşdırma hüquqi şəxs və vətəndaşın öz təşəbbüsü ilə ərizəçi və sertifikatlaşdırma orqanı arasındakı müqavilə əsasında aparılır. Hüquqi şəxs tərəfindən alınan bu sertifikat məhsulun yüksək keyfiyyətinə əlavə zəmanət verir. Xaricdə sertifikatlaşdırmanın və uyğunluq nişanlarının tanınması Azərbaycanın da iştirakçısı olduğu çoxtərəfli və ikitərəfli razılaşmalar əsasında təmin edilir.

SERVER (en. server) – resursları istifadəçilər tərəfindən istifadə olunan şəbəkədəki kompüter və ya xüsusişədirilmiş kompüterdir. Server istifadəçilərin şəbəkə resurslarına, fayllara və printerlərə bölünməsi müraciətini təmin edir.

SƏBƏBLƏR ÜZRƏ ÖLÜM – “Ölümün səbəbləri”nə bax.

SƏCİYYƏVİ (RAYONLAŞDIRILMIŞ) SEÇMƏ – 1) *seçmə* növüdür (təbəqələşmiş seçmənin variantlarından biridir); 2) oxşar (səciyyəvi) qruplara və ya öyrənilən əlamətlərə dair təbəqələri əks etdirən, altməcmudan (yəni öyrənilən məcmunun hissələrindən) təsadüfi

seçilmiş vahidlərin müəyyən sayından ibarət altçoxluqdur. Təbəqələr (qruplar) elə yaranır ki, onların hər birinin daxilindəki vahidlər mümkün qədər bir-birinə daha çox oxşar olsunlar (yəni söhbət hər bir təbəqənin daxilindəki kiçik və ya orta variasiyalardan gedir). Əgər kiçik məcmuların hər birindən vahidlər təsadüfi qaydada seçilsə, onda səciyyəvi seçmə kiçik məcmulardan olan bir sıra təsadüfi seçmələrlə (səciyyəvi qruplar və ya təbəqələrlə) eyni əhəmiyyətə malik olur. Yaranmış hər bir təbəqədən vahidlərin seçimi ya təsadüfi qaydada, ya da *mexaniki seçmə* yolu ilə (təbəqədə kifayət sayda vahid olduqda) aparılır. Səciyyəvi seçmənin əsas mahiyyəti ondadır ki, məcmunun təbəqələşməsi hesabına seçmənin eyni həcmli məcmusundakı sadə təsadüfi seçmə ilə müqayisədə seçmənin daha dəqiq nəticələrini və ya seçmənin kiçik həcmində belə dəqiqliyi əldə etmək olsun. Bununla yanaşı, təbəqələşmə prosesi səmərəli olduqda, səciyyəvi seçmənin nəticələri də daha dəqiq olur. Belə ki, seçmənin xətası yalnız səciyyəvi qruplar daxilində variasiya ilə şərtlənir (xəta kiçik olduqda, qrupdaxili variasiya da kiçik olur və qiymət dəqiqləşir). Təbəqələşmə üçün, bir qayda olaraq, qruplaşdırma metodundan istifadə olunur. Əgər təbəqələşmə nəticənin yalnız məcmu üzrə bütövlükdə alınmasına yönəldilmişdirsə, onda seçimin aparılmasından əvvəl səciyyəvi seçmənin hesablanmış həcmnin təbəqələr (qruplar, hissələr) üzrə yerləşdirilməsi vacibdir. Yerləşdirmə ya bərabər ölçüdə (hər bir təbəqədə eyni sayda vahid seçilir), ya təbəqədə olan vahidlərin sayına görə proporsional, ya da təbəqənin ölçüsü və onda olan əlamətlərin dəyişkənliyi (variasiyası) nəzərə alınmaqla (optimal yerləşdirmədə) aparılır. Səciyyəvi seçmədən həm təsadüfi seçmənin, həm də mexaniki seçmənin tətbiqi (öyrənilən əlamətlər sisteminin böyük variasiyalı və onların qiymətlərinin asimmetrik bölüşdürülməsi nəticəsi olaraq) qeyri-mümkün olduqda, yekcins olmayan məcmuların öyrənilməsində istifadə edilir.

SƏFƏRLƏR (turizm) – tədiyə balansının kateqoriyası (elementi) kimi, özündə gələnlər (müəyyən ölkəyə gələnlər, turistlər) tərəfindən istehlak olunan mal və xidmətlər kompleksini əks etdirir və bununla da beynəlxalq ticarət xidmətlərinin digər növlərindən fərqlənir. Gələnlərə mövcud iqtisadi ərazidə olma müddətləri bir ildən az olan şəxslər, həmçinin gəldiyi ölkədə heç olmazsa bir gün gecələyən turistlər (səyahətçilər) və gəldiyi andan 24 saat ərzində ölkəni tərk edən tranzit sərnəşinlər aiddir. Ancaq bəzən səfərlərə müalicə, təhsillə bağlı, başqa ölkədə işlə bağlı müntəzəm olaraq sərhədi

keçən mövsümi və sərhədyanı işçilər də daxil edirlər.

Səfərlər tədiyə balansı təsnifatında iki yerə - işgüzar və şəxsi səfərlərə bölünür.

“Səfərlər” maddəsində gələnər tərəfindən ölkədə olduqları dövrdə şəxsi istehlakları üçün satın aldıkları və əvəzsiz əldə etdikləri (məsələn, qohumların evində pulsuz yaşamaq) bütün mal və xidmətlərin dəyərləri qeyd olunur.

SƏHIYYƏ SAHƏSİNDƏ XİDMƏTLƏR – əhalinin sağlamlığının qorunması ilə bağlı xidmətlərdir. Onlara xəstəxanaların, ixtisaslaşmış mərkəzlərin, sanitar-profilaktika müəssisələrinin (ümumi profilli həkimlərin və həkim mütəxəssislərin göstərdikləri məsləhət xidmətləri və ambulatoriya müalicəsi, o cümlədən şəxsi təcrübə qaydasında) xidmətləri; sanatoriyaların və kurortların bazasında müalicələrin və sağlamlıq tədbirlərinin aparılması üzrə xidmətlər; paratibbi heyətin həyata keçirdiyi xidmətlər aid edilir.

SƏHIYYƏ SİSTEMİ – xəstəxanalar və ambulatoriya-poliklinika müəssisələri, doğum evləri, feldşer-mama məntəqələri, təcili tibbi yardım stansiyaları, sanitar-sağlamlıq müəssisələri, sanitar-epidemiologiya stansiyaları və s. daxil edilməklə, müxtəlif tipli müalicə-profilaktika fəaliyyətini əhatə edir.

Səhiyyə sisteminin vəziyyəti göstəriciləri səhiyyə sisteminin inkişafının kəmiyyət xarakteristikasını əks etdirir və onlara səhiyyə müəssisələrinin şəbəkəsi, onların maddi-texniki bazası, tibbi kadrlarla – həkimlərlə, orta və kiçik tibbi heyətlə (ixtisas, cins, peşə hazırlığının səviyyəsi) təminatın mövcudluğu və səviyyəsi aiddir.

SƏHIYYƏ STATİSTİKASI – səhiyyə sisteminin: səhiyyə müəssisələri şəbəkəsinin, onların vəziyyəti və təchiz edilməsinin; tibbi kadrların (həkimlər, orta, kiçik tibbi və digər heyət) inkişafının kəmiyyət xarakteristikasını öyrənən sanitar statistikanın əsas sahəsidir.

SƏHIYYƏ, İDMAN VƏ SOSIAL TƏMINAT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) – bu sahələrin müəssisələri (xəstəxanalar, poliklinikalar, sanatoriyalar, istirahət evləri, turist bazaları, stadionlar, idman klubları, sosial təminat müəssisələri və s.) tərəfindən göstərilən bazar və qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəridir.

Bazar buraxılışı (xidməti) göstərilən pullu xidmətlərin dəyərini özündə əks etdirir.

Qeyri-bazar buraxılışı (xidməti) - dövlət büdcəsindən və qeyri-dövlət büdcə fondlarından maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatların cari

xərclərinin və sahənin əsas kapitalının sərfinin (istehlakının) həcmnin cəmi ilə müəyyən edilir.

SƏHM (I) – səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının bir hissəsidir. Səhm qiymətli kağız olub, onun sahibinə səhmdar cəmiyyətinin mənfəətinin bir hissəsini dividendlər (gəlirlər) şəklində almaq, idarə etmədə iştirak və cəmiyyətin ləğvindən sonra qalan əmlakın bir hissəsinə malik olmaq hüququ verir. Səhm sahibinin səhmdar cəmiyyətinə qoyduğu kapitalı geri götürməyə haqqı yoxdur, lakin səhmi fond birjasında sata bilər. Səhmdə göstərilən məbləğ onun nominal dəyəridir, faktiki satış qiyməti isə səhmin məzənnəsi adlanır və adətən, nominal dəyərə uyğun gəlir. Səhmlər istifadə xarakterinə görə adlı və adsız, gəlir gətirmə qabiliyyətinə görə isə adi və imtiyazlı olurlar.

(II) - cəmiyyətin səhmdarına hüquq, xüsusən səs hüququ və mülkiyyət hüququ verən qiymətli kağız olmaqla, dividendləri, səhmlərin alınmasını, satışını və kapitalda iştirak payını, səhmlərin və s. kapitalda iştirak payını əhatə edir.

SƏHM SERTİFİKATI – səhmdarın malik olduğu bütün səhmlərin hamısına qiymətli kağızdır.

SƏHMDAR – bir və ya bir sıra səhmdar cəmiyyətlərinin bir və ya bir neçə səhmlərinin sahibi olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir və göstərilənlərlə bağlı yaranan bütün hüquqlardan istifadə edir.

SƏHMDAR CƏMIYYƏTİ – nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünmüş (və ya cəmiyyətin üzvlərinin şəxsi amilləri nəzərə alınmadan, nizamnaməyə uyğun olaraq yaradılmış) cəmiyyətdir. Onları səhmdar adlandırırlar, onlar paya deyil, səhmlərə malik olurlar. Səhmlər buraxmağa yalnız səhmdar cəmiyyətlərinin hüququ vardır. Səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) onun öhdəliyi üzrə cavabdehlik daşıyırlar, lakin cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün onlara mənsub səhmlərin dəyəri müqabilində risk daşıyırlar. Onlar öz səhmlərini digər şəxslərə verə bilərlər. Səhmdar cəmiyyətlərinin əsas formaları qapalı, açıq tipli cəmiyyətlərdir. Cəmiyyətin təsisçisi (səhmdar) olan hüquqi şəxslər öz təsərrüfat müstəqilliyini və hüquqi şəxs statusunu saxlayırlar.

SƏHMİN NOMİNAL SAHİBİ – səhm sahibinin tapşırığı ilə öz adından səhmdar cəmiyyətlər *reyestrində* qeydiyyatdan keçmiş və səhmlərə sahib olan hüquqi şəxsdir. Səhmin

nominal sahibi əmlak fondları, banklar, investisiya institutları (investisiya məsləhətçilərindən başqa), deponentlər ola bilərlər.

SƏHMLİN NOMİNALI – səhmin emissiyası (emissiya layihəsində) anında onun bəyan edilmiş dəyəridir.

SƏHMLƏRƏ VƏ MƏNFƏƏTDƏ İŞTİRAKA HÜQUQLARIN ALINMASINA ÜMUMİ KAPİTAL QOYULUŞU – vahidin əsas kapitalına aid edilən səhmlərin və mənfəətdə iştirak hüquqlarının alınmasına yönəldilmiş vəsaitlərin həcmidir. Səhmlərin alınması və mənfəətdə iştirak hüquqlarının alınması alış qiymətləri ilə qiymətləndirilir.

SƏHMLƏRİN DENOMİNASİYASI – şirkətin əvvəllər buraxdığı səhmlərin bu şirkətin səhmlərinin digər nominalları ilə müəyyən nisbətdə dəyişdirilməsi yolu ilə *səhmlərin nominalının* dəyişməsidir.

SƏHMLƏRİN EMİSSİYASI - (“*Qiymətli kağızların emissiyası*”na bax).

SƏHMLƏRİN GƏLİRLİLİYİ – aşağıdakı düsturlarla hesablanan kəmiyyətdir:

a) əgər səhm satılmamışdırsa (səhmlərin cari gəlirliliyi):

$$P = D : Q \cdot 100\%,$$

burada: D – dövr ərzində əldə olunmuş (və ya hesablanmış) dividend; Q – səhmlərin alış qiyməti; P – faizlə səhmlərin gəlirliliyidir;

b) əgər səhm satılmışdırsa (səhmlərin yekun gəlirliliyi):

$$P = (D_h + Q_2 - Q_1) : (Q_1 \cdot H) \cdot 100\%$$

burada: D_h – səhmlərə sahib olma dövründə əldə olunmuş dividend; Q_1 – səhmlərin alış qiyməti; Q_2 – səhmlərin satış qiyməti; H – səhmlərə sahib olma illəridir (dövrü).

SƏHMLƏRİN KURSU –səhmdar cəmiyyətinin *səhmlərinin* konkret qiymətidir. Əvvəlcə səhmlər buraxılarkən onun nominal kursu formalaşdırılır ki, bu da səhmin özündə göstərilir. Səhmin bazar kursu alqı-satqı prosesində və yaxud *qiymətli kağızlar bazarında* (fond birjalarında, əmtəə birjalarının fond şöbələrində, investisiya şirkətlərində, banklarında və *qiymətli kağızların* yerləşdirilməsinə lisenziyası olan digər

təşkilatlarda), onun alış (satış) qiyməti ilə aydınlaşdırılır. Səhmin bazar kursu uzunmüddətli ssudalar üzrə *divident* tarifi və bank *faizi* arasındakı nisbətlərdən, səhmdar cəmiyyətinin etibarından və onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən formalaşan konyunktura mülahizələrinə görə müəyyənləşdirilir. Bəzən səhm kursu dedikdə, bir səhmə hesablamaqla səhmdar cəmiyyətin mülkiyyətinin *dəyəri* kimi müəyyənləşdirilən, səhmin *balans dəyəri* başa düşülür.

SƏHMLƏRİN MƏZƏNNƏ İNDEKSİ – 1) *fond birjalarının qiymətli kağızlar bazarının* vəziyyətinin ümumiləşdirici göstəricisidir; 2) fond birjalarında təyin edilmiş qiymətlə, *səhmlərin* müəyyən hissəsinin və ya hamısının gündəlik birja qiymətlərinin səviyyəsinin rəqəmlərlə ifadəsidir. Hər bir iri fond birjası öz səhm kursu indeksini (bəzən hesabatı fond birjalarından uyğun məlumat alan hər hansı bir kommersiya strukturu həyata keçirir) hesablayır. Dünyada daha çox məşhur olan səhm kursu indeksi – ABŞ-da Dou-Jons, Böyük Britaniyada Futsi, Yaponiyada NİKKEY hesab olunur.

SƏHMLƏRİN NƏZARƏT PAKETİ – sahibinə səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyətinə tam nəzarət etməyə imkan verən səhmlərin sayıdır. Səhmlərin mütləq nəzarət paketi səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin ümumi sayının 50%-dən çoxunu təşkil edir. Səhmlərin nəzarət paketi maliyyə kapitalı maqnatlarının əlində cəmləşir. Onlar iştirak sistemi vasitəsilə səhm nəzarət paketi 20-30%, bəzən isə 5-10% olduqda belə, səhmdarlar cəmiyyətində tam ixtiyar sahibi olurlar.

SƏHMLƏRİN SATILMASI VƏ GƏLİRLƏRİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİNDƏ İŞTİRAK HÜQUQUNUN VERİLMƏSİ (ÖTÜRÜLMƏSİ) – hesabat dövrü ərzində vahidin kapitalının satılmasının əsası kimi baxılan səhmlərin dəyərini və gəlirlərin bölüşdürülməsində iştirak hüququnu göstərir. Səhmlərin satılması və gəlirlərin bölüşdürülməsində iştirak hüququ balans dəyəri üzrə deyil, satıcı tərəfindən qəbul edilmiş mülkiyyətin ötürülməsi (verilməsi) ilə bağlı xərclər çıxılmaqla, faktiki qiymətlər üzrə qiymətləndirilir.

SƏHMLƏRİN VƏ KAPİTALDA İŞTİRAK PAYININ SATILMASI - hesabat dövründə vahidin əsas kapital kimi malik olduğu

və satılmış səhmlərdə səhmlərinin və kapitalda iştirak payının dəyərini özündə birləşdirir. Səhmlərin və kapitalda iştirak payının satılması balans dəyəri ilə deyil, mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə bağlı istənilən xərclər çıxıldıqdan sonra satıcının faktiki alınmış qiyməti üzrə qiymətləndirilməlidir.

**SƏHMLƏRİN VƏ KAPİTALDA İŞTİ-
RAK PAYLARININ ALINMASI** – bura hesabat vahidinin malik olduğu və hesabat dövrü ərzində alınmış səhmlərin və kapitalda iştirak paylarının həcmi daxildir. Səhmlərin və kapitalda iştirak paylarının alınması alıcının qiymətləri ilə qiymətləndirilməlidir.

**SƏLAHİYYƏTLİ NÜMAYƏNDƏ
(AGENT)** - digər hüquqi vahidin xeyrinə və maraqlarına müxtəlif əməliyyatları həyata keçirən hüquqi vahiddir.

SƏMƏRƏLİ İSTEHLAK BÜDCƏSİ - əhalinin *istehlak* etdiyi müxtəlif maddi nemətlərin (qida məhsulları, paltar, mədəni və məişət, mənzil və s. əşyaları) və mədəni-məişət təyinatlı xidmətlərin normatividir. Əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qrupları üçün hazırlanır. Dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilir.

SƏNAYE (SƏNAYE FƏALİYYƏTİ) – 1) təbiətdə olan və süni surətdə təkrar istehsal olunmayan maddi nemətlərin hasil edildiyi, bu nemətlərin, həmçinin kənd və meşə təsərrüfatı məhsullarının emalının həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahəsidir. Dünya təcrübəsində sənayenin əhatə dairəsi kimi mədənçıxarma, emal, elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyaladılmış hava ilə təchizat, çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi fəaliyyəti növləri göstərilir; 2) - əmək alətlərinin hazırlanması, bərpa olunmayan təbii maddi nemətlərin (faydalı qazıntıların) hasilatı, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər bərpa olunan bitki və heyvan xammallarının emalı üzrə təşkil olunmuş müəssisələrin və insanların fərdi əmək fəaliyyətidir. Statistika təcrübəsində müstəqil sənaye müəssisələri çərçivəsində sənaye fəaliyyəti (*əsas*) və qeyri-sənaye müəssisələri və təşkilatlarının təşkilati cəhətdən ayrılmış bölmələrində olan sənaye fəaliyyəti fərqləndirilir.

SƏNAYE XARAKTERLİ İŞ – *sənaye məhsulu* hesab edilən sənaye-istehsal xidmətidir. Sənayedə əvvəllər istehsal olunmuş məhsulun (sənaye məmulatlarının bərpa və ya təmir

edilməsi) itirilmiş (tamamilə və ya qismən) istehlak dəyərini bərpa edilməsi üzrə və ya əvvəllər yaradılmış istehlak dəyərini yaxşılaşdırılması (digər sənaye müəssisələrinin istehsal etdikləri məmulatların tam hazır olana qədər emalı və başa çatdırılması üzrə əməliyyatlar: rəngləmə, cilalama, çəkib-bükmə və s.) üzrə işləri özündə birləşdirir. Bu işlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı məhsulların dəyəri sənaye xarakterli işlərin dəyərinə daxil edilmir.

**SƏNAYE İSTEHSALININ FİZİKİ HƏCM
İNDEKSİ** – baza dövrü ilə müqayisədə cari dövrdə istehsal olunmuş maddi nemətlərin kütləsinin dəyişməsinə xarakterizə edən nisbi göstəricidir. Sənaye istehsalının fərdi və ümumi fiziki həcm indeksi fərqləndirilir: sənaye istehsalının fərdi fiziki həcm indeksi bir məhsulun istehsal həcmi dəyişməsinə əks etdirir və məhsulun cari və baza dövrlərindəki həcmələrinin nisbəti kimi hesablanır. Sənaye istehsalının ümumi fiziki həcm indeksi isə bir neçə növ məhsulu özündə birləşdirən maddi nemətlərin kütlələrinin müqayisəli dəyişməsinə xarakterizə edir. Qiymət dinamikasının təsiri istisna olmaqla, bu indeks yalnız onun fiziki həcmi dəyişməsi nəticəsində bütün məhsulun həcmi nə qədər artdığını göstərir. Sənaye istehsalının fiziki həcm indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

burada q_1 və q_0 – müvafiq olaraq cari və baza dövründə istehsal olunmuş məhsulun natural ifadəsi; p_0 – müqayisə olunan dövrlərdə məhsulun qiymətləndirilməsi aparılan müqayisəli qiymətlərdir.

**SƏNAYE İSTEHSALININ İQTİSADI
SƏMƏRƏLİLİYİ** – ayrı-ayrı ehtiyat növlərindən istifadə olunmasının səmərəliliyinin *xüsusi göstəriciləri* və bir neçə ehtiyat növlərinin istifadə səmərəliliyinin *ümumi göstəriciləri* daxil olan göstəricilər sistemi ilə xarakterizə edilir. Sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri istehsalın səmərəsinin (nəticələrinin) bu səmərənin əldə edilməsi ilə əlaqədar avans verilmiş ehtiyatlar və ya cari məsrəflər ilə müqayisəsi əsasında hesablanır. Səmərəlilik göstəriciləri buraxılan məhsul və ya gəlirdir (balansdan və ya sənaye məhsulunun satışından olan gəlir). Maddiləşmiş əməyin avans verilmiş ehtiyatlar ölçüsünün göstəriciləri, pul ifadəsində əsas, dövrüyyə və ya bütün istehsal fondlarıdır. Ayrı-ayrı ehtiyat növlərinin *cari*

məsrəf göstəriciləri - canlı əmək (vahid iş vaxtı və ya işçilərin sayı), əmək vasitələrinin (əsas istehsal fondlarının aşılması) və əmək əşyalarının (pul ifadəsində xammal, materiallar, yanacaqlar və enerji) məsrəfləridir.

Avans verilmiş ehtiyatların istifadə səmərəliliyini vahid ehtiyatların səmərəlilik göstəricisi xarakterizə edir: fond səmərəliliyi, dövrüyyə vəsaitlərinin dövr etmə əmsali, istehsal fondlarının gəlirliliyi və s. Ayrı-ayrı ehtiyat növlərinin **məsrəfinin səmərəliliyinin xüsusi** göstəriciləri - canlı əmək məhsuldarlığı və ya məhsulun əmək tutumu, material tutumu və ya material səmərəliliyi, alınan səmərənin pul vahidinə düşən amortizasiya ölçüsüdür (amortizasiya tutumu). Cari məsrəflər səmərəliliyin ümumiləşdirici göstəriciləri - səmərə vahidinin məsrəf tutumu və ya **məsrəf səmərəliliyidir**. Cari məsrəflərin avans verilmiş ehtiyatların ölçüləri ilə ölçülməsinin vacibliyi zamanı, istehsalın cari xərclərinin daxil olduğu çəkilmə məsrəflər və bir dövrə çəkilmə (kapital qoyuluşları səmərəliliyinin normativ əmsalının köməyi ilə) mövcud əsas və dövrüyyə istehsal fondlarının ölçüləri istifadə olunur. Toplu hesablamalarda, sahələrarası balansların tam əmək məsrəfləri matrisinin məlumatları əsasında əmək vahidində maddiləşmiş əməyə avans verilmiş ehtiyatların ifadəsi də mümkündür.

SƏNAYE MƏHSULLARI İSTEHSALÇILARININ QIYMƏT İNDEKSİ - sənaye məhsulları istehsalçıların qiymətlərinin dəyişməsi dinamikasını səciyyələndirir. İstehsalçı müəssisələr tərəfindən buraxılan təmsilçi əmtəələrin qiymətlərinin qeydə alınması yolu ilə bu qiymətlərin dəyişməsi üzərində aparılan müşahidə əsasında müəyyənləşdirilir. Sənaye məhsulları istehsalçıların qiymət indeksi baza sənaye müəssisələri və təşkilatlarının təmsilçi mallarının qiymət qeydiyyatı əsasında hesablanır. Qeydiyyatı cari ayda istehsal olunan və yüklənən məhsulun faktiki qiymətləri götürülür (əlavə dəyər vergisi, aksiz və topdansaş qiymətlərinə aid olmayan digər vergilər daxil edilmir).

Sənaye məhsulları istehsalçıların qiymət indeksi həm məhsullar, həm də iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə qiymət indekslərinin hesablanmasına imkan verən beynəlxalq metodologiyaya uyğun işlənir. Qiymət yığımı üçün seçilmiş əmtəələr genişləndirilmiş və onrəqəmli sənaye məhsullarının statistik təsnifatı sistemi üzrə, müəssisələr isə genişləndirilmiş beşrəqəmli iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatı (İFNT) sistemi əsasında iqtisadi fəaliyyətinə görə kodlaşdırılır.

İqtisadi fəaliyyətə əsaslanan sənaye məhsulları istehsalçıların qiymət indeksi istehsalçıların qiymət dəyişikliklərini qlobal qiymətləndirdiyi üçün əsas sayılır və əmtəələr üzrə bir sıra indekslər konkret əmtəələr və yaxud əmtəə qruplarının qiymət dəyişiklikləri göstəriciləri kimi istifadə olunur. İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı üzrə ölkənin sənaye müəssisələrində istehsal olunan məhsulların orta çəkili qiymətlərindən ibarət kompüter baza məlumatı formalaşdırılır.

Toplu indeksin hesablanmasında dəyər çəkirlərinin rekursiv hesablanma sistemi ilə modifikasiya olunmuş Laspeyres düsturundan istifadə olunur.

SƏNAYE MƏHSULLARININ BURAXILIŞI – satılmış (bazar və qeyri-bazar) məhsulların və öz istehsalı olan hazır məhsulların, bitməmiş istehsalın və *yarımfabrikatların* ehtiyatlarının dəyişməsinin dəyəridir. Satılmış məhsullar faktiki qiymətlərlə qiymətləndirilir, hazır məhsul və yarımfabrikatların ehtiyatlarının dəyişməsi ya satılmış məhsulların oxşar qiymətləri ilə, ya da orta qiymətlərlə; bitməmiş istehsal qalıqlarının dəyişməsi isə faktiki xərclərlə qiymətləndirilir.

MHS-nin ümumi qaydasına görə, əsas qiymətlərdə sənaye məhsulunun bazar buraxılışı, məhsul buraxılışının istehsalçı qiymətlərindən məhsullar üzrə ödənilmiş xalis verginin çıxılması ilə müəyyənləşdirilir. İstehsalçının qiymətləri müəssisənin topdansaş qiymətlərinə bərabər tutula bilər; məhsulun qeyri-bazar buraxılışının (müəssisələrin özünün ümumi daxili yığımı və *ev təsərrüfatlarının* öz istehlakı üçün lazım olan malların istehsalı), əsas qiymətlər haqqında məlumat olmadıqda, onun istehsalına sərf olunan cari xərclərlə qiymətləndirilir.

SƏNAYE MƏHSULLARININ ÇEŞİDLİLİYİ – buraxılan məhsulların, onların texniki-iqtisadi parametrlərinin və fəaliyyətdə olan standartlar və texniki şərtlərdə nəzərdə tutulmuş keyfiyyət qruplarının (növlərinin) istehlakçı xüsusiyyətlərinə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərdən çoxluq xarakteristikasıdır. Sənaye məhsullarının çeşidliliyinin statistik öyrənilməsi məlumatların istehsalının ümumi həcmində hər bir çeşidin (əla, birinci, ikinci və s.) xüsusi çəkisi göstəricisi, həmçinin sənaye məhsullarının növlülük indeksi göstəricilərinin köməyi ilə həyata keçirilir.

SƏNAYE MƏHSULLARININ KOMPLEKTLİLİYİ – məmulatda, hüquqi qüvvəyə malik olan və digər texniki normativ sənədlərin tələblərində nəzərdə tutulan bütün qovşaqların, cihazların, hissələrin (detalların), alətlərin və

komplektləşdirici məmulatların mövcudluğudur. Sənaye məhsullarının komplektliliyi – onun sənaye müəssisəsinin hazır məhsulunun tərkibinə daxil edilməsinin əsas şərtlərindən biridir.

SƏNAYE MƏHSULLARININ ÖLÇÜ VAHİDİ – istehsal olunmuş məhsulun miqdarını əks etdirən kəmiyyətdir. Sənaye məhsullarının aşağıdakı ölçü vahidləri fərqləndirilir:

- *natural* (fiziki) - ədəd, t, m, m² və s.;

- *şərti-natural* - istehlak xüsusiyyətləri (və ya texniki-iqtisadi parametrləri) ortaq ölçü kimi qəbul edilmiş (40% yağlılığa çevrilmiş sabun, müxtəlif tipli traktorlarda mühərriklərin gücü və s.) məhsulların bir növünün kəmiyyəti ilə ifadə edilən ölçü vahidi;

- *şərti* - bir neçə müxtəlif növlərdən ibarət olan məhsulların miqdarını ölçmək üçün qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, hər hansı əlamət üzrə müxtəlif növlü məhsullardan biri vahid kimi qəbul olunur, digər müxtəlif növlər üzrə isə bu müxtəlif növlü məhsulların əlamətlərinin vahid kimi qəbul edilmiş müxtəlif növlü məhsullara görə nisbətinin kəmiyyəti üzrə yenidən hesablama əmsalı müəyyənləşdirilir (məsələn, konserv sənayesinin məhsulları şərti banka ilə uçota alınır);

- *dəyər* – müəssisənin buraxılış qiymətləri ilə ölçülür. Məhsulun dəyər ölçü vahidi daha geniş yayılmışdır və müxtəlif ölçü vahidləri ilə ölçülən məhsulların ümumiləşdirilməsi və müqayisəsi üçün çox vacibdir.

Sənaye məhsullarının ölçü vahidi “Ölçü vahidləri təsnifatı”na uyğun müəyyənləşdirilir. Azərbaycanda bu təsnifatın milli versiyası – Sənaye Məhsullarının Statistik Təsnifatı (SMST) tətbiq olunur.

SƏNAYE MƏHSULLARININ SİYAHISI (PRODKOM) – “Aİ-nin sənaye məhsulları”nın fransız terminindən ixtisara salınmış adıdır.

PRODKOM həm də eyni zamanda Avrostatın layihəsinin və müvafiq sənaye məhsullarının siyahısıdır. Bu siyahı “Prodkomun siyahısı” adı altında məlum olan siyahıda öz əksini tapmış 5800-ə yaxın məmulat növünün istehsalını müşahidə etməyə imkan verir. Bu siyahı Kombinə edilmiş (birləşdirilmiş) nomenklatura adlanan və xarici ticarət statistikasında istifadə olunan məmulatların nomenklaturası ilə uyğundur. Məmulatların siyahısı, energetika və ticarət bölmələrinin məhsulları istisna olmaqla, sənaye mallarının böyük hissəsini birləşdirir.

SƏNAYE MƏHSULLARININ STATİSTİK TƏSNİFATI (siyahısı) – natura ifadəsində məhsul qruplarının, altqruplarının və

mövqələrinin (növlərinin) sistemləşdirilmiş siyahısıdır. Sənaye məhsullarının nomenklaturasından məlumatların avtomatlaşdırılmış işlənməsində istifadə edilir.

SƏNAYE MƏHSULU – mal formasında, yaxud istehsal xidmətləri (sənaye xarakterli işlər) formasında ifadə olunan, müəssisələrin fəaliyyətinin (istehsal strukturları çərçivəsində əmək təsirinə məruz qalmış nemətlər, yəni hasil və ya emal edilmiş) birbaşa faydalı nəticəsidir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DÖVRİY-YƏ VƏSAİTLƏRİ – istifadəsi bir təkrar istehsal dövrəsi çərçivəsində, yaxud nisbətən qısa təqvim dövrü ərzində (adətən, bir ilə qədər) həyata keçirilən obyektlərə qoyulan maliyyə ehtiyatlarıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində əmtəə-material qiymətliləri (istehsal ehtiyatları, hazır məhsul və digər maddi-material elementləri) və pul vəsaitləri (debitor borcları, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və s.) ayrılır. Dövriyyə vəsaitlərini həmçinin cari aktivlər də adlandırırlar. Əmtəə-material qiymətliləri maya dəyəri və yaxud bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilə bilər.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN HAZIR MƏHSULU – (I) - hesabat dövründə istehsalı tam başa çatmış hazır məmulatların və müəssisə tərəfindən kənara buraxılan *yarımfabrikatların* həcmi xarakterizə edən göstəricidir.

Hazır məhsul satış və ya istehlakçılara göndərmək üçün hazır olan və ticarət müəssisələrinə, yaxud istehlakçılara göndərilənədək istehsalçıda saxlanılan, gələcəkdə emal üçün nəzərdə tutulmayan məhsullardır;

(II) hazırlanması istehsal silsiləsində son həddə çatdırılan məmulatdır. Hazır məhsullara satış üçün və ya istehsalçılarda göndərilməyə hazır olan və onları istehlakçılara və ya ticarət vasitəçilərinə göndərilənədək istehsalçılarda saxlanılan əmtəələr aiddir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İŞÇİ HEYƏTİ – sosialist iqtisadiyyatında siyahı tərkibində nəzərə alınan, həm orta siyahı sayına daxil edilən, həm də daxil edilməyən bütün işçilər olmuşdur.

Sənaye müəssisələrinin heyəti iki yerə bölünürdü: sənaye-istehsal və qeyri-sənaye heyəti.

Sənaye-istehsal heyətinə (*əsas fəaliyyət heyətinə*) müəssisənin əsas fəaliyyəti (sənaye məhsulunun hazırlanması və sənaye xarakterli işlərin yerinə yetirilməsi, istehsalın təşkili və müəssisənin idarə edilməsi və sair) ilə əlaqədar olan əmək əməliyyatları ilə məşğul şəxslər aid edilirdi. *Qeyri-sənaye* heyətinə əmək fəaliyyəti fəaliyyət

növünün digər sahələrinə (sənayedən başqa) aid olan işlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan şəxslər aid edilirdi. Sənaye-istehsal heyətinin işçiləri - fəhlə (kiçik xidməti heyət və mühafizə işçiləri daxil olmaqla) və tərkibinə rəhbərlik, mütəxəssislər və digər qulluqçular (kontor, uçot və s. bu tipli heyət) daxil olan qulluqçulara bölünürdü.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN QEYRİ-SƏNAYE TƏSƏRRÜFAT SUBYEKT-LƏRİ – fəaliyyəti iqtisadiyyatın digər (məsələn, yardımçı kənd təsərrüfatı, əsaslı tikinti bölmələri (idarələri), məktəbəqədər uşaq müəssisələri və digər) sahələrinə (fəaliyyət növlərinə) aid edilən (sənayedən başqa) sənaye müəssisələrinin təşkilati cəhətdən xüsusiləşmiş (ayrılmış) bölmələrinin məcmusudur.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN QRUP-LAŞMASI – sənaye müəssisələrinin əhəmiyyətli əlamətlərə görə qruplara bölünməsidir. Qruplaşdırma əlamətləri təşkilati-hüquqi və mülkiyyət forması, işçilərin sayı, nizamnamə kapitalının həcmi və s. ola bilər.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN REGİS-TRİ – müəyyənləşdirilmiş dövriklə məlumatların yeniləşdirilməsi ilə tərtib olunmuş sənaye müəssisələrinin sistemləşdirilmiş siyahısıdır. Sənaye müəssisələrinin registri fəaliyyət növü və ərazi bölgüsü üzrə aparılır. Özündə sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin aşağıdakı əsas göstəricilərini əks etdirir: məhsulun (işin, xidmətin) həcmi; əsas sənaye-istehsal fondlarının orta illik dəyərlərini; mənfəəti (zərəri); sənaye-istehsal heyətinin sayını və s.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN ENERGETİ-KA TƏSƏRRÜFATLARI – müəssisəni enerjinin bütün növləri (elektrik enerjisi, buxar, qaz, yanacaq, sıxılmış hava və s.) ilə fasiləsiz təmin edən texniki elementlər çoxluğudur. Sənaye müəssisələrinin energetika təsərrüfatına daxildir: energetika avadanlıqları, enerji ötürücü vasitələri (transmissiyalar, elektrik ötürücüləri, istilik şəbəkələri, buxar və boru kəmərləri, qaz kəmərləri), enerjinin işçi parametrlərini dəyişdirmək üçün xüsusi qurğular (reduktorlar, transformatorlar, düzləndiricilər və s.), işçi parametrlərinin və enerji sərfini ölmək üçün cihazlar.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN ƏSAS VA-SİTƏLƏRİ (VƏSAİTLƏRİ) – müəssisənin sərəncamında olan və onun əsas fəaliyyətinin

balansında olan maddi-əşya qiymətlilərinin məcmusudur. Uçot və statistika təcrübəsində sənaye müəssisəsinin əsas vasitələrinə istifadə müddəti bir ildən artıq və dəyəri mühəsibat uçotu və balansları haqqında Əsasnamədə müəyyən edilən məbləğdən artıq olan obyektlər aid edilir. Sənaye müəssisələrinin əsas vəsaitləri öz natural formasını saxlamaqla, istehsalın təkrarlanan dövrəsində dəfələrlə iştirak edir. İstehsal istehlakı prosesində əsas vasitələr aşınma həddi üzrə öz dəyərlərini amortizasiya ayırmaları şəklində məhsulun dəyərinə keçirirlər. Sənaye müəssisələrinin əsas vasitələrinin tərkibində maddi istehsal ehtiyaclarına xidmət edən **istehsal** əsas vəsaitləri və müəssisələrin, şirkətlərin işçilərinin istehlak ehtiyacları üçün istifadə edilən **qeyri-istehsal** əsas vasitələri fərqləndirilir. İstehsal əsas vasitələrinin tərkibində **sənaye-istehsal** və **qeyri-sənaye istehsal** əsas vasitələri ayrılır. Sənaye-istehsal əsas vasitələri növlər və təyinat üzrə qruplarda təsnifləşdirilirlər.

İl ərzində sənaye müəssisələrinin əsas vasitələrinin mövcudluğunu xarakterizə etmək üçün **əsas vasitələrin orta illik dəyəri** göstəricisi tətbiq edilir. Bu, ya hər bir hesabat tarixinə (hesabat ilinin hər ayının əvvəlinə və axırına) mövcud əsas vasitələrin mövcudluğu haqqında məlumatlar üzrə orta xronoloji düstur üzrə, ya da əsas vasitə obyektlərinin müəssisənin əsas fəaliyyəti balansında olma günlərinin sayı üzrə çəkili, orta hesabi düstur üzrə müəyyən edilir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN İSTEHSAL GÜCÜ – istehsal avadanlıqlarından və istehsal sahəsindən, qabaqcıl texnologiyadan və əmək və istehsalın təşkilinin qabaqcıl metodlarından daha tam istifadə etməklə, vaxt vahidi (il, gün, növbə və s.) ərzində maksimum mümkün olan məhsul istehsalıdır və yaxud nomenklatura və çeşidlərlə xammalın hasilatı və emalının həcmidir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN MÜƏSSİ-SƏDAXİLİ DÖVRİYYƏSİ – müəssisənin hazırladığı hazır məhsul və yarımfabrikatlardan daxildə özünün sənaye-istehsal ehtiyaclarına istifadə etdiyi hissəsinin dəyəridir.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN SEXİ – rəhbər (rəis) tərəfindən idarə edilən və məhdud təsərrüfatçılıq sərbəstliyindən istifadə edən ayrıca təşkilati və inzibati bölmədir.

SƏNAYE MÜLKİYYƏTİ - daha geniş anlayış olan “*intellektual mülkiyyət*” anlayışının bir hissəsidir və aşağıdakı qeyri-maddi obyektlərə hüquqları əhatə edir: *ixtiralara, faydalı modellərə, sənaye nümunələrinə, mal nişanlarına*, xidmət

nişanlarına, şirkət adlarına və malların mənşəyinə və ya mənşəyi olan yerin adına. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris Konvensiyası yaradılmışdır (1-ci maddə). Sənaye mülkiyyəti də intellektual mülkiyyət kimi, sahibkara obyektə təsərrüfat dövrünə daxil etmək imkanı verən qeyri-material obyektlərinin (mütləq hüquqi) mühafizəsinin hüquqi rejiminə düşür. Beynəlxalq səviyyədə sənaye müəssisələri obyektlərinə olan hüquqların mühafizəsi bir sıra beynəlxalq razılaşmalar əsasında həyata keçirilir.

SƏNAYE MÜLKİYYƏTİ (SAHİBLİYİ) OBYEKTlərİNİN HÜQUQİ QORUNMASI

– *ixtiralara, sənaye nümunələrinə, əmtəə nişanlarına, faydalı modellərə*, əmtəələrin firma adlarına və mənşə yerlərinin adlarına hüquqların qanunla qorunmasına zəmanətdir. Sənaye mülkiyyətinə (sahibliyinə) münasibətləri tənzimləyən milli qanunvericilik, subyektin hüququnun yaranma şərtlərini, hüququn həcmi (böyüklüyünü), sənaye mülkiyyəti obyektinə subyektin hüquqlarının qorunması qayda və şərtlərini müəyyən edir. Sənaye mülkiyyəti (sahibliyi) obyektlərinin hüququ cəhətdən qorunması ya obyektin mərkəzləşdirilmiş qaydada qeydiyyatı nəticəsində – *quruluş qeydiyyatı* (Avstriya, Belçika, Almaniya, Yunanıstan, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Rusiya, Skandinaviya ölkələri, Latın Amerikasına ölkələri), ya da onun faktiki istifadəsi nəticəsində – *deklarativ qeydiyyat* (İngiltərə, Hindistan, Pakistan, Suriya, ABŞ, İsveçrə) baş verir.

Subyektin sənaye mülkiyyəti (sahibliyi) obyektinə hüququ yalnız qanun çərçivəsində olur və qanunla müəyyən olunmuş vasitələrlə qorunur.

SƏNAYE NÜMUNƏSİ – məmulatın xarici görünüşünün yeni, bədii-konstruksiya (dizayn) həllidir. Özündə onun texniki, funksional və estetik xassələrinin vahidliyini əks etdirir; təşkilatların, müəssisələrin qeyri-maddi aktivlərinin tərkibinə daxildir; lisenziya razılaşmalarının və *sənaye mülkiyyətinin* mühafizə obyektinə hesab olunur. Milli qanunvericilik mühafizə qabiliyyətli sənaye nümunələrinin əlamətlərini, hüquqların baş vermə qaydalarını, hüququn fəaliyyət göstərmə həcmi və şərtlərini müəyyən edir.

SƏNAYE PROSESİ – iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının B (mədənçıxarma sənayesi), C (emal sənayesi), D (elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırmasının təchizatı), E (su təchizatı; çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi) və F (tikinti) seksiyalarında

müəyyənləşdirildiyi kimi, yeni məmulatların (istehlak, aralıq və ya investisiya mallarının) istehsalında, artıq istifadə olunmuş məmulatların yenidən emalında və ya istehsal prosesində xidmətlərin göstərilməsində istifadə edilən emal (fiziki, kimyəvi, əl ilə və s.) prosesidir.

SƏNAYE STATİSTİKASI – sənayedə baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət tərəfini öyrənən və müxtəlif statistik metodların köməyi ilə sənaye-istehsal fəaliyyətinin şəraiti və nəticələrini xarakterizə edən statistika sahəsidir. Dünya təcrübəsində sənayenin əhatə dairəsi kimi mədənçıxarma, emal, elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat, çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi fəaliyyəti növləri göstərilir. Sənaye statistikasına fəaliyyət növü və ərazi bölgüsündə istehsal edilmiş və satılmış məhsulların həcmi, strukturu və keyfiyyətini; sənaye müəssisələrinin gəlir və rentabelliğini; işçi qüvvəsinin mövcudluğunu və istifadəsini, məhsuldarlığı və əmək haqlarını; əsas və dövrüyyə istehsal fondlarının mövcudluğunu və istifadəsini, həmçinin enerji və istehsal avadanlıqlarının əsas növlərini; elmi-texniki inkişafın nailiyyətlərinin tətbiqinin nəticələrini; sənaye istehsalının ixtisaslaşma, təmərküzləşmə proseslərini; məhsulların istehsalının və satışının xərclərini; əməyin, vasitələrin və əmək əşyalarının iqtisadi səmərəliliyi və istifadəsini; istehsal potensialının həcmi və istifadəsini xarakterizə edir. Sənaye statistikasına praktiki iqtisadi məsələlərin həlli üçün lazımlı göstəricilər sistemini və bu göstəricilərin müəyyən edilməsi metodologiyalarını işləyib hazırlayır.

SƏNAYE TİKİNTİSİ – bilavasitə sənaye məhsulu istehsal edəcək sənaye müəssisələrinin yeni istehsal əsas fondlarının yaradılması, fəaliyyət göstərənlərinin işə genişləndirilməsi, yenidən qurulmasıdır.

SƏNAYEDƏ BAŞA ÇATDIRILMAMIŞ İSTEHSAL – hər hansı bir sex hüdudunda istehsalı qurtarmamış sənaye müəssisəsinin məhsuludur. Uzun silsiləli istehsal sahələrində natamam istehsalın qalığının dəyişməsi istehsal olunmuş məhsulun dəyərinə daxil edilir. Başa çatdırılmamış istehsalın qalığının qiymətləndirilməsi üç üsulla həyata keçirilir: *birbaşa* – inventarlaşdırma məlumatları və xüsusi işlənmiş qiymət cədvəli üzrə; *məmulatların hazırlıq faizi* üzrə; *dolay* – natamam istehsalın qalığının maya dəyərinin hazır məmulatların dəyərinə və onların maya dəyərinə nisbəti əmsalına vurulması ilə.

SƏNAYEDƏ ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI

– işçi heyətinin əməyinin məhsuldarlığını əks etdirən göstəricidir, müəyyən dövrdə (ay, il və s.) sənaye sahəsində yaradılmış əlavə dəyəri bu dövrdə işçi heyətinin orta siyahı sayına və özüməşğulların sayına nisbəti kimi hesablanır. Əmək məhsuldarlığı indeksi əlavə dəyərin fiziki həcm indeksinin əmək məsrəfinin fiziki həcm indeksinə nisbətidir.

SƏNAYEDƏ ƏSAS FONDLARDAN İSTİFADƏ

– sənaye müəssisələrinin istehsal prosesində əmək vasitələrinin məqsəduyğun tətbiqidir. Müəssisələrdə əsas fondlardan səmərəli istifadə bütünlükdə sənaye istehsalında səmərəliliyin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərir. Sənayedə əsas fondlardan istifadə müəssisə, firma, fəaliyyət növləri səviyyəsində hesablanan əsas fondların fondverimi, fondtutumu və gəlirliliyi göstəriciləri sistemi ilə xarakterizə olunur. **Fondverimi** – dövr ərzində məhsulun həcmnin sənaye istehsalı əsas fondlarının bu dövrdəki orta dəyərində bölünməsi ilə müəyyənləşdirilir. **Fondtutumu** fond veriminin əks səviyyəsidir. **Əsas fondların rentabelliği** dövr ərzində sənaye əmtəə məhsullarının satışından əldə olunan gəlirin sənaye istehsalı əsas fondlarının orta illik dəyərində bölünməsi ilə tapılır. Bir sıra dövrlər üzrə bu göstəricilərin müqayisə edilməsi yolu ilə **əsas fondların istifadə dinamikası** aşkar edilir. Dinamika göstəricilərinin (indekslərin) hesablanmasını müqayisəli qiymətlərlə həyata keçirmək zəruridir. Sənayedə əsas fondlardan istifadə indeksinin cari qiymətlərlə hesablanması inflyasiyanın amillərinin təsirini (müqayisə dövrü böyük olduqca, bu təsir artır) əks etdirir. Qiymət amillərinin təsirinin kənarlaşdırılması uyğun qiymət indeksləri ilə (indeks deflyatorları) məhsul və əsas fondların dəyəri haqqında məlumatların təshih edilməsi yolu ilə mümkündür.

SƏNAYEDƏ ƏSAS FONDLARIN

TƏSNİFATI – əsas fond obyektlərinin bir sıra keyfiyyət əlamətləri üzrə qruplara sistemli bölünməsidir. Fəaliyyət sahəsindən asıl olaraq, müəssisə, firma və s. əsas fondları istehsal və qeyri-istehsal əsas fondlarına bölünür. İstehsal əsas fondlarının tərkibinə sənaye-istehsal əsas fondları və qeyri-sənaye əsas fondları daxildir. Qəbul edilmiş təsnifata uyğun olaraq, sənayedə istifadə olunan əsas fondlar aşağıdakı qrup və altqruplara bölünür: I. Binalar. II. Tikililər. III. Ötürücü qurğular. IV. Özündə aşağıdakıları birləşdirən maşın və avadanlıqlar: 1) güc maşın və avadanlıqları; 2) iş maşın və avadanlıqları; 3) ölçü və tənzimləyici qurğular və laboratoriya

avadanlıqları; 4) hesablama texnikası. V. Nəqliyyat vasitələri. VI. Alətlər. VII. Sənaye inventar və ləvazimatları. VIII. Təsərrüfat inventarları. IX. Sair əsas fondlar.

Əsas fondların təsnifləşdirilməsi onların uçotu, yenidən qiymətləndirilməsi, inventarlaşdırılması və digər məqsədlərə xidmət edir.

SƏNAYEDƏ İXTİSASLAŞMA – 1) texniki tərəqqinin bir istiqamətidir, oxşar növlü (əşya ixtisaslaşması) məmulatların, məmulatların detal və hissələrinin məhdudlaşdırılmış sayda istehsalının müəssisədə cəmləşdirilməsindən ibarətdir; 2) oxşar əməliyyatların (texniki ixtisaslaşma) məhdudlaşdırılmış sayda yerinə yetirilməsidir.

SƏNAYEDƏ KOOPERATİVLƏŞDİRMƏ

– texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərindən biridir, müəssisələrin ixtisaslaşmasının (*“Sənayedə ixtisaslaşma”*-ya bax) güclənməsi əsasında, onlar arasında birbaşa uzunmüddətli istehsal əlaqələrinin təşkil edilməsidir. Bir qayda olaraq, kooperasiya üzrə yarımfabrikatlar, detallar və komplektləşdirici məmulatlar tədarük edilir. İstehsal sənaye kooperativləşdirməsinin səviyyəsi **kooperativləşdirmə əmsalı** ilə – ixtisaslaşdırılmış bir-biri ilə bağlı olan müəssisələrdən istehsalçı-müəssisənin məhsulunun maya dəyərində kooperativləşmə qaydasında daxil olan, alınmış hissələrin, qovşaqların və s. dəyərində nisbəti ilə, həmçinin **kooperativləşdirilmiş təchizat əmsalı** ilə – kooperativləşdirilmiş mal göndərmənin haqqının ödənilməsi xərclərinin xammal və materiallara xərclərin ümumi məbləğinə olan nisbəti ilə xarakterizə olunur.

SƏNAYEDƏ SATILMIŞ MƏHSUL

– alıcı (sifarişçi) üçün yüklənmiş məhsuldur, yerinə yetirildiyinə görə hesablaşma sənədləri alıcılara (sifarişçilərə) təqdim olunmuş işlər və göstərilən xidmətlərdir.

SƏNAYE-İSTEHSAL ƏSAS FONDLARININ DƏYƏR İNDEKSİ

– sənaye-istehsal əsas fondlarının dəyərində dinamikanı əks etdirən nisbi göstəricidir. Cari dövrdə müqayisəli qiymətlərlə hesablanmış əsas fondların dəyərində baza dövrünün əsas fondlarının dəyərində nisbəti kimi müəyyənləşdirilir. Cari dövrdə müqayisəli qiymətlərlə əsas fondların həcmi, faktiki qiymətlərlə cari dövrdə əsas fondların dəyərində qiymət indeksinə bölünməsi ilə tapılır.

SƏNAYENİN XALİS MƏHSULU – planlı iqtisadiyyat şəraitində istifadə olunan sənaye istehsalı həcmində dəyər göstəricisidir, milli

gəlirin sənayedə yaradılmış hissəsini əks etdirir. Sənayenin xalis məhsulu özündə yeni yaradılmış dəyəri əks etdirir, müəssisənin fəaliyyətdə olan buraxılış qiymətlərində məhsulun (işin, xidmətin) həcmindən material xərclərinin və əsas fondların amortizasiyasının çıxılması yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bazar iqtisadiyyatında yeni yaradılmış dəyərin xarakteristikası üçün “əlavə dəyər” göstəricisindən istifadə olunur.

SƏNAYENİN ÜMUMİ MƏHSULU – əsas fəaliyyəti sənaye olan müəssisələr (hüquqi şəxslər) və onların ayrı-ayrı xüsusiləşdirilmiş bölmələri, hüquqi şəxs yaratmadan sənaye fəaliyyəti göstərən fərdi sahibkarlar tərəfindən istehsal olunmuş sənaye məhsulunun, sənaye xarakterli işlərin, xidmətlərin həcmi, habelə qeyri-əsas fəaliyyəti üzrə göstərilən xidmətlərin, işlərin həcmi haqqında məlumatların cəmi ilə müəyyənləşdirilir. Bura sənaye müəssisəsinin və fərdi sahibkarının bütün bölmələri tərəfindən kənara satılmaq, özünün əsaslı tikintisinə və qeyri-sənaye bölmələrinə göndərilmək, özünün əsas fondlarının (vəsaitlərinin) tərkibinə daxil edilmək, eləcə də əmək haqqı kimi öz işçilərinə vermək üçün hasil edilmiş məmulat və məhsulların; kənardan alınan sifarişlərlə, özünün əsaslı tikintisi və qeyri-sənaye bölmələri üçün yerinə yetirilmiş sənaye xüsusiyyətli işlərin (xidmətlərin), eləcə də öz avadanlığının modernləşdirilməsi və yenidən qurulması işlərinin; istehsalı hesabat dövründə başa çatdırılmamış uzunmüddətli istehsal silsiləli məhsulların (məmulatın) hazırlanması işlərinin; hesabat dövründə və ya əvvəllər istehsal olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, hesabat dövründə kənara, özünün əsaslı tikintisinə və qeyri-sənaye bölmələrinə satılmış özünün istehsalı olan yarımfabrikatların dəyəri daxil edilir. Dəyəri hazır məhsulun istehsalçısı tərəfindən ödənilməyən xammal və materiallardan hazırlanan məmulat bu xammal və materialların dəyəri çıxılmaqla faktiki qüvvədə olan buraxılış qiymətləri ilə sənayenin məhsulunun həcminə daxil edilir. Sənaye müəssisələrində məhsulun həcmi zavoddaxili dövriyyənin dəyəri nəzərə alınmadan zavod metodu ilə müəyyən edilir.

SƏNƏD – “*Sənədləşdirilmiş məlumatlar*”a bax.

SƏNƏD DÖVRİYYƏSİ – *sənədlərin* statistik və ya digər məlumat prosesində uçotunun, onların təbiiq edildiyi vaxtdan arxivə veriləcəyi vaxta qədər olan hərəkətidir. Sənəd dövriyyəsinin düzgün qurulması onların hərəkətinin fasiləsiz axınını, hərəkətin ayrı-ayrı mərhələlərində ləngiməməsi və bir yerdə yığılıb qalmamasını

tələb edir. Bu məqsədlə, sənədlərin hansı dərəcədə və hansı ardıcılıqla hərəkəti, hər bir mərhələdə sənəd üzərində hansı işlərin yerinə yetirilməsini əks etdirən qrafik işlənilib hazırlanır. Belə qrafiklər lazımi statistik və uçot məlumatlarının alınmasına sərf olunan vaxtın ixtisara düşməsinə səbəb olur.

SƏNƏDLƏR – təsərrüfat əməliyyatlarının baş verdiyi anda və yerdə *sənədlərin* köməyi ilə onların ilkin qeydiyyatıdır. Sənədlərdə (və ya məlumatların texniki daşıyıcılarında) həyata keçirilmiş əməliyyatların məzmunu (tərkibi) əks etdirilir və sonradan bu məlumatlar iqtisadi qruplaşdırmalara və ümumiləşdirmələrə məruz qalır. Sənədlər uçotun dəqiqliyi və həqiqiliyini təmin edir, qanunvericiliyə riayət olunmasına, təsərrüfat vasitələrinin saxlanmasına və istifadə edilməsinin məqsədəuyğunluğuna nəzarət vasitəsi hesab olunur.

SƏNƏDLƏŞDİRİLMİŞ AKKREDITİV – idxalçı tərəfindən səlahiyyət verilmiş bankirin vasitəçiliyi və əmtəələrə mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin verilməsi prosesində hər iki tərəfin təhlükəsizliyini təmin edən kommersiya əməliyyatlarının hesablanması texnikasıdır. Ərazi uzaqlığına görə tərəflər bir-biri haqqında lazımi məlumata malik olmadıqda, sənədləşdirilmiş akkreditiv iki tərəf arasında kommersiya əməliyyatlarının aparılması üçün lazımi etibarın müəyyən edilməsində bankirlər tərəfindən işlənmiş üsul hesab olunur. Belə ki, satıcı öz malını o vaxt verir ki, mal yükləndə malın haqqının ödənilməsinə əmin olur, alıcı isə o vaxt ödəyir ki, göndərilən malların onun sifarişlərinə uyğun olmasına arxayın olur. Sənədləşdirilmiş akkreditivlərdən əmtəənin satıcıları ilə alıcıları arasında daxili və beynəlxalq ticarət dövriyyəsi, xüsusən xarici ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda istifadə edilir. O poçt, teleqraf, geri çağırılı bilən və geri çağırılı bilməyən ola bilər.

SƏNƏDLƏŞDİRİLMİŞ MƏLUMATLAR (SƏNƏD) – vaxta və məkana görə məlumatların saxlanması, işlənməsi və ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş məlumatların material daşıyıcısıdır. Sənəddə saxlanılan məlumatlar işlənmək üçün əlverişli olmalı və qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq hüquqi əhəmiyyətə malik olmalıdır. İqtisadi əməliyyatı ilk dəfə qeyd olunan sənəd ilkin sənəd adlanır. Sənədin daha geniş xarakteristikası – hər hansı hüququ və faktı hüquqi cəhətdən təsdiq edən işgüzar sənəddir. Məzmununa görə elmi-texniki (məqalələr, kitablar, patentlər, çertyojlar və s.), hüquqi

(qərarlar, fərmanlar, müqavilələr və s.), idarəedici (əmrilər, direktivlər) sənədlər fərqləndirilir.

SƏNƏTKAR (XIRDA SƏNƏTKAR) – sənaye məhsulunun istehsalı (bütün növlər üzrə deyil) və xidmət göstərilməsi üzrə kiçik təsərrüfat subyektinin rəhbərləridir. Bu, fərdi sahibkardır və ya firmanın rəhbəridir. O, özü məhsul və xidmət istehsalçısı hesab edilir, əsasən öz əl əməyindən, ağılından və istehsal təcrübəsindən istifadə edir. Hər bir ölkədə sənətkar istehsalının müəyyən edilməsinin özünün xarakterik qaydaları var, bu səbəbdən, “sənətkar” termininin müəyyənləşdirilməsi də müxtəlifdir.

SƏRBƏST BAZAR QIYMƏTİ – bazar rəqabəti şəraitində məhsullara tələb və təklifin təsiri altında qiymətin liberallaşdırılması şəraitində formalaşan qiymətdir.

SƏRBƏST DÖVRIYYƏ (TƏDAVÜL) ÜÇÜN MAL BURAXILIŞI – gömrük rejimidir, bu zaman ölkənin gömrük ərazisinə gətirilənlər bu ərazidə, onların ərazidən çıxarılması haqqında öhdəçilik olmadıqda daimi qalırlar. Sərbəst dövriyyə üçün mal buraxılışında aşağıdakılara baxılır: mallara olan münasibətdə gömrük rüsumları, vergi ödənişləri və gömrük ödənişlərinin daxilolmalarına; iqtisadi siyasət və məhdudiyyət qaydalarının gözlənilməsinə. Gömrük orqanlarında lazımi səviyyədə əsaslar olduqda, yəni sübut olunduqda ki, mallar, beynəlxalq sazişlərə uyğun olaraq, buraxılan ölkəyə aid deyildir, onda bu orqanlar sərbəst tədavül üçün malın buraxılışını (idxalını) inkar edə bilər. Malın mənşəyi haqqında lazımi qaydada tərtib olunmuş *sertifikatın* təqdim edilməməsi, malın ölkənin *gömrük sərhədindən* keçirilməsinə qadağa qoymağa əsas vermir. Mənşəyi dəqiq müəyyən olunmamış mallar ölkənin *gömrük vergi tarifinin* maksimum həddi ilə buraxılır.

SƏRBƏST PEŞƏ - müəyyən qaydalara tabe edilmiş, xidmət sahəsinə aid olan və intellektual xidmətlərin göstərilməsindən ibarət olan peşədir. Bir qayda olaraq, bu xidmətlər müştərilərin peşəkar mütəxəssisin biliklərindən yararlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Fəaliyyətin bu növü müştəri və peşəkar mütəxəssis (həkim, vəkil və s.) arasında birbaşa əlaqəni nəzərdə tutur. Fəaliyyətin bu növünün həyata keçirilməsi üçün zəruri olan praktiki təcrübə, bilik (təhsil, diplomlar) sistematik yoxlama və nəzarət üçün əsas hesab edilir. Ölkədən asılı olaraq, statistiklər peşəkar assosiasiyalar tərəfindən idarə edilən xüsusi registrlərdən istifadə edə bilərlər.

SƏRBƏST TƏDAVÜL – gömrük ərazisində və ya bu ərazinin hüdudları xaricində gömrük sərhədindən buraxılmış mal və başqa əşyalara gömrük rəsmiləşdirilməsi olmayan sərəncamdır.

SƏRBƏST TİCARƏT – pərakəndə satış (ticarəti) formasıdır. Müəssisə hüquqi və maliyyə vəziyyətinə görə sərbəst sayılır. Bununla belə, onlar tədarükçü təşkilatlara və xidmət göstərən vahidlərə birləşdirilə bilərlər.

SƏRƏNCAM – konstitusiya hüququnda və inzibati hüquqda dövlət idarəçilik orqanının aktıdır. Sərəncam hökmlü səviyyə daşımaqla vəzifəli şəxsə, dövlət orqanına verilmiş səlahiyyət daxilində çıxarılır (verilir) və müvafiq vətəndaşlar, habelə fiziki şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır. Konkret hadisə barəsində verilən birdəfəlik və ümumi sərəncamlar, yəni uzun müddət üçün qüvvədə olan sərəncamlar fərqləndirilir. Lakin hər iki halda sərəncamlar qanuni qüvvəyə malik olan akt kimi çıxış edir. Qərar fərqli olaraq, sərəncam normativ xarakter daşımır; 2) mülki hüquqda sərəncam əşyanın mülkiyyətçisinin, habelə təhkim edilmiş əmlak üzərində təsərrüfatçılıq hüququnu həyata dövlət təşkilatlarının səlahiyyətlərindən biridir. Sərəncam hüququna əsasən, mülkiyyətçi alqı-satqı, tədarük, bağışlama, əmlak kirayəsi və i.ə. əqdlər vasitəsilə əmlak üzərində sərəncam verməklə onu iqtisadi dövriyyəyə daxil edir. Sərəncam aktı ilə əmlak özgeninkiləşdirilir, girov qoyulur, saxlanca, müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə verilir. Sərəncam vasitəsilə əmlak mülki dövriyyəyə buraxılır. əşyanın hüquqi taleyi sərəncam verilməsi ilə müəyyən edilir.

SƏRƏNCAMDA QALAN GƏLİR – sahibkar tərəfindən *son istehlak* və yığım üçün istifadə oluna biləcək gəlirdir. Sərəncamda qalan gəlirə inflyasiya, həmçinin hərbi əməliyyatlar, təbii fəlakət və s. nəticəsində aktivlərin dəyərinin dəyişməsi daxil edilmir. Cari transferlər kimi verilmiş gəlirlər çıxılmaqla, o, alınmış cari transferlər əlavə edilməklə alınmış və ödənilmiş ilkin gəlirlərin saldosa bərabərdir. Milli Hesablar Sistemində sərəncamda qalan gəlir gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir. Bütün institusional rezident-vahidlərin sərəncamda qalan gəlirlərinin cəmi ümumi milli sərəncamda qalan gəlirə bərabərdir.

SƏRƏNCAMDA QALAN TƏSHİH EDİLMİŞ GƏLİR – natura şəklində alınmış və verilmiş sosial *transferlər* nəzərə alınmaqla, *sərəncamda qalan gəlir*, yəni istehlak olunmuş

pulsuz xidmətlərin (məsələn, mənzil, kommunal xidmətləri, təhsil və s.) dəyəridir. Milli hesablar sisteminin kateqoriyasıdır, “Gəlirin natura şəklində bölüşdürülməsi” hesabında balanslaşdırıcı maddədir.

SƏRƏNCAMDA OLAN MİLLİ GƏLİR -

aşağıdakı yollar vasitəsilə ümumi və xalis milli gəlirdən alına bilər:

- a) institusional rezident vahidlərin qeyri-rezident vahidlərdən pul və ya natura şəklində aldığı bütün cari transferlərin əlavə edilməsi;
- b) institusional rezident vahidlər tərəfindən qeyri-rezident vahidlərə pul və ya natura şəklində ödənilən bütün cari transferlərin çıxılması.

SƏRHƏDƏ QƏDƏR GÖNDƏRİŞ (...

göndəriş yerinin adı), DAF (Delivered At Frontier (... named place) - həmsərhəd ölkənin gömrük sərhədinə malın çatdırılmasına qədər sərhəddə göstərilmiş məntəqə və ya yerə nəqliyyat vasitəsində çatdırılmış, ixrac gömrük rəsmiləşdirilməsini keçmiş, lakin idxal rəsmiləşdirilməsini keçməmiş boşaldılmamış malın alıcının sərəncamına təhvil verilməsi zamanı satıcı tərəfindən çatdırılmanın yerinə yetirilməsidir. “Sərhəd” termini altında, ixracatçı ölkənin sərhədi də daxil olmaqla, hər hansı sərhəd nəzərdə tutulur. Odur ki, bu şərt daxilində konkret yerin və ya məntəqənin adı göstərilməklə, sərhədin dəqiq təyin edilməsi əsasdır.

Əgər tərəflər gəlmiş nəqliyyat vasitələrindən malın boşaldılması üzrə öhdəliyin satıcının öz üzərinə götürməsinə və belə boşaldılma üçün bütün riskləri və xərcləri çəkməsini istəyirlərsə, o zaman bu, alqı-satqı müqaviləsinə müvafiq əlavədə dəqiq qeyd edilməlidir.

Bu termin malın quru sərhədə qədər çatdırılarkən hər hansı bir nəqliyyat növü ilə daşınması zamanı tətbiq edilə bilər.

Əgər çatdırılma təyinat limanında, gəminin bortunda və ya gəminin yan aldığı körpüdə yer alarsa, bu zaman DES (gəmidən göndəriş) və ya DEQ (gəminin yan aldığı körpüdən göndəriş) terminlərini tətbiq etmək lazımdır.

SƏRNIŞIN – yerüstü, su və ya hava nəqliyyatından istifadə etməklə səfər edən şəxsdir. Nəqliyyat müəssisələrində muddla işləyən şəxslər, məsələn, sürücülər və ya pilotlar sərnişin hesab edilmirlər. Şəxsi avtomobillərin sürücüləri “sərnışin” kateqoriyasına aid edilmirlər.

SƏRNIŞIN AXINI – dövr ərzində (adətən, il ərzində) konkret yola salma və təyinat məntəqələri arasında daşınan sərnışinlərin sayıdır. Nəqliyyat növü üzrə sərnışin axını stansiyalararası

(limanlararası), yollararası və rayonlararası sərnışin daşımalarının korrespondensiyası şəklində əks etdirilir. Dəmir yolu şəbəkəsinin bölmələrində sərnışin axını sərnışinlərin daşınmasının bölmə sıxlığı göstəricisini əks etdirir.

SƏRNIŞIN DAŞIMA STATİSTİKASI –

müəyyən dövrdə və dinamikada sərnışin daşımalarının həcmi, strukturunu və coğrafiyasını öyrənən nəqliyyat statistikasının bölməsidir. Müşahidə vahidi – biletlərin satılması haqqında sənədlərə əsaslanan sərnışinlərin gedişləridir. Sərnışin daşıma statistikasının göstəricilər sisteminə sərnışinlərin göndərilməsi, gəlməsi, daşınması, sərnışin dövriyyəsi, sərnışin daşınmasından əldə olunan gəlirlər, daşımaların orta uzunluğu, daşımaların sıxlığı, orta gəlir dərəcəsi və s. daxil edilir. Əsas qruplaşdırma əlamətləri – daşımanın mövqeyi, nəqliyyat növü (gəmi səfəri), daşımanın uzaqlığıdır.

SƏRNIŞIN VAQONLARINDA SƏRNIŞINLƏRİN SIXLIĞI (orta) –

vaqonun hərəkəti zamanı bütün yol boyu orta hesabla vaqondakı sərnışinlərin sayıdır. İl üzrə, *sərnışin dövriyyəsinin* kəmiyyətinin sərnışin qatarlarındakı sərnışin vaqonlarının qaçışının kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır.

SƏRNIŞINLƏRİN DAŞINMASI –

müəyyən dövr ərzində daşınan sərnışinlərin sayıdır. Nəqliyyatın, əlaqənin növləri, daşınmanın istiqamətləri üzrə uçota alınır. *Sərnışinlərin daşınması statistikasında müşahidə vahidi* sərnışin gedişləri (səfərləri) hesab edilir. Sərnışinlərin yola salınma anı ayrı-ayrı nəqliyyat növlərində eyni qaydada müəyyənləşdirilmir: ya biletin alınması anı üzrə (dəmir yolunda, avtomobildə), ya da nəqliyyat vasitəsinin yola düşməsi anı üzrə (su və hava nəqliyyatında) müəyyənləşdirilir. Sərnışinlərin daşınması statistikasında hava nəqliyyatı istisna olmaqla, təcrübədə gəlib çatma anından istifadə olunmur.

SƏRNIŞINLƏRİN DAŞINMASININ ORTA MƏSAFƏSİ (UZAQLIĞI) –

orta hesabla bir sərnışinin daşındığı məsafədir. Ayrı-ayrı sərnışin daşıma məsafəsinin orta kəmiyyət kimi sərnışin-kilometrə müəyyənləşdirilən sərnışin dövriyyəsinin daşınmış sərnışinlərin sayına bölünməklə, ümumilikdə, nəqliyyat növləri və əlaqə növləri üzrə hesablanır.

SƏS (VƏ TİTRƏYİŞ) - ətraf mühitin xarakteristikalarından biridir. Bu göstəriciyə səs

və titrəyişin (vibrasiyanın) qarşısının alınması, səs və vibrasiyanın səviyyəsinin onların mənbələrində azaldılması, səs və vibrasiyadan izolə edilməsi və onların monitorinqi daxildir. İş yerlərinin mühafizəsi məqsədilə səsin səviyyəsinin azaldılması bu göstəriciyə daxil edilmir.

SİFARIŞ ÜZRƏ ÇƏKİLİŞLƏR – göstəricisi abunəçinin sifarişi ilə proqram kataloqundan seçilmiş televiziya və ya audiovizual proqramların (bədi filmələrin) təcili verilməsidir.

SİFARIŞÇI – investisiya prosesinin iştirakçısıdır. Sifarişçi *investorlar* (bir işə və ya müəssisəyə investisiya qoyan şəxslər), həmçinin investorlar (investor) tərəfindən yeni müəssisələrin, obyektlərin, binaların *tikintisini*, fəaliyyət göstərnlərin isə yenidən qurulmasını, genişləndirilməsini, texnika ilə yenidən təchiz edilməsini, habelə digər işləri həyata keçirməyə vəkil edilmiş fiziki və hüquqi şəxslər ola bilər. Bununla yanaşı, əgər onlar (sifarişçi və podratçı) arasında bağlanmış müqavilədə (sazişdə) başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, sifarişçi investisiya prosesinin başqa iştirakçılarının sahibkarlıq və digər fəaliyyətlərinə qarışmamalıdır. Sifarişçi layihə sənədlərinə, tikinti və quraşdırma və digər işlərin keyfiyyətinə və həcminə dair tələbləri formalaşdırır, podrat hərəclarının aparılması haqqında qərar qəbul edir və onlarda iştirak edir, son şərtləri müəyyənləşdirir və hərəracın qalibi ilə müqavilə (saziş) bağlayır (“*Əsaslı tikintiyə podrat müqaviləsi*”nə bax), obyektin istismara qəbul edilməsini təşkil edir. Əgər sifarişçi investor deyilsə, bu zaman o, qüvvədə olan qanunvericilik nəzərə alınmaqla müqavilədə müəyyən edilmiş dövrdə və səlahiyyətləri həddində investisiyalara mülkiyyətçi, ondan istifadə və sərəncam vermə hüququna malik olur.

SİFARIŞÇININ MATERIALLARI VƏ XAMMALI – digər müəssisələrə məhsulun emalı və ya istehsalı üçün sifarişçi tərəfindən verilmiş, sifarişçinin material ehtiyatlarıdır. İstehsalçı-zavod tərəfindən sifarişçinin haqqı ödənilməmiş material və xammalının dəyəri istehsalçı-zavodun məhsulunun həcminə daxil edilmir. Belə hallarda istehsalçı-zavodun məhsulunun həcminə yalnız sifarişçinin materiallarının emalı üzrə sənaye xarakterli işlərin dəyəri daxil edilir.

SİFARIŞÇININ ÖZ MATERIALLARINDAN HAZIRLANAN XAMMAL – sifarişçiyə mənsub olan və bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq, ondan məhsul istehsalı üçün digər müəssisələrə sənaye emalına

verilən xammaldır. Son illərdə ayrı-ayrı sahələrdə, xammal sahibinə kompensasiya kimi, alınan məhsulun bir hissəsinin sonradan verilməsi ilə sifarişçinin öz materiallarından hazırlanmış xammal idxalının təkrar emalı geniş yayılmışdır.

SİFARIŞÇI-SERVER TEXNOLOGİYASI

- hər biri öz məsələsini həll edən, müxtəlif məntiqi komponentlər üzrə tətbiqi proqramların bölüşdürülməsidir.

SİFARIŞLƏRİN DAXİL OLMASI (YENİ SİFARIŞLƏR)

- bu termin artıq yazılmış hesab-faktura və ya silinməli olan məbləğə aid edilir. Hesabat vahidi tərəfindən hesabat dövrü ərzində qəti qəbul olunmuş, alınmış sifarişlər və dövriyyə kimi, eyni yolla müəyyənləşdirilir. Bu o deməkdir ki, hesabat ayı ərzində qəbul edilmiş və dərhal ehtiyatlardan yerinə yetirilmiş sifarişlər, prinsip etibarlı ilə, sifarişlərin bu kateqoriyasına daxil edirlər. Sifarişlər haqqında statistik məlumatların toplanmasında məqsəd tələbatın gələcək inkişaf səviyyəsinə dair məlumatları olduqca tez, nəticə etibarlı ilə, istehsalçı sifarişçi ilə qəti müqavilə fazasına daxil olduğu anda təqdim etməkdən ibarətdir. Sifarişlərin sayı və dəyəri qısa biznes statistikasının əsas göstəricilərindəndir.

SİĞORTA - sığortalanmış müəyyən hadisələr baş verdikdə, zərərin ödənilməsinə istifadə olunan, həmçinin vətəndaşlara onların həyatında bəzi hadisələr baş verdikdə göstərilən köməyə görə yaradılan pul vəsaitlərinin məqsədli fondlarının formalaşdırılmasının forma və metodları sistemidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid, sığortanın ictimai istehsalda rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin edir və sığorta xidməti sahələrini xeyli genişləndirir.

Sığortanın könüllü və mütləq sığorta formaları mövcuddur. **Könüllü** sığorta sığortaçı ilə sığorta olunan arasındakı müqavilə əsasında həyata keçirilir. Könüllü sığorta, onun aparılmasının ümumi şərt və qaydalarını müəyyənləşdirən qanunlara, Azərbaycan Respublikasında sığortaçı tərəfindən “Sığorta haqqında” Qanuna uyğun olaraq, müstəqil təsis edilir. Sığortanın konkret şərtləri sığorta müqaviləsi bağlandığı zaman danışıılır. Qanunun gücünə həyata keçirilən sığorta **mütləq** sığortadır. Mütləq sığortanın keçirilməsinin növləri, şərt və qaydaları normativ aktlara uyğun olaraq nizama salınır. Məsələn, sığorta obyektləri - sığortaçının və ya sığorta olunan şəxsin həyatı, səhhəti, əmək qabiliyyəti və təqaüd təminatı ilə bağlı (şəxsi sığorta); əmlaka malik olmaq, istifadəsi, idarə olunması ilə bağlı (əmlak sığortası); sığortaçının zərər verdiyi şəxsə

və ya fiziki şəxsin mülkünə, həmçinin zərər verdiyi hüquqi şəxsə zərərin ödənilməsi ilə bağlı (məsuliyyət sığortası) qanunvericiliyə zidd olmayan mülkü maraqlar ola bilər.

SIĞORTA AGENTLƏRİ – sığorta edən adından və onun tapşırığı ilə, ona verilmiş səlahiyyətlərə uyğun olaraq, öz fəaliyyətini həyata keçirən fiziki və ya hüquqi şəxslərdir.

SIĞORTA AUDİTİ – sığorta şirkətlərinin, dərc etdirdiyi (nəşr etdirdiyi) və ya yuxarı təşkilatlara təqdim etdiyi maliyyə hesabatlarının məlumatlarının hüquqi, iqtisadi və mühasibat cəhətdən qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin kompleks yoxlanmasıdır (ekspertizasıdır). Sığortanın auditinin məqsədi sığorta şirkətlərinin hesabatlarının dürüstlüyünün və onların apardıqları maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının normativ aktlarla uyğunluğunun təyin edilməsidir. Sığorta auditini daxili və xarici auditdən ibarətdir.

Xarici sığorta auditini sığorta şirkətlərinin hesabatlarının, qiymətli kağızların və valyuta əməliyyatlarının emissiyasının yoxlanması və təsdiqini özündə birləşdirir. **Daxili** sığorta auditini uçot siyasətinin seçilməsi, mühasibat uçotunun aparılması, sığorta şirkətinin fəaliyyətinin auditor hissəsi və bir sıra lisenziyalasdırma məsələləri ilə bağlıdır.

Sığorta auditinin göstərilən hər bir istiqaməti sərbəst həyata keçirilə bilər, lakin bəzi hallarda onlar bir-birini qarşılıqlı tamamlayır və genişləndirir. Bu onunla bağlıdır ki, auditin vəzifəsi və üsullarından asılı olmayaraq, onun həyata keçirilməsində ümumi əlamət və problemlər vardır. Onlara sığorta şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin, onların uçot və hesabatlarda əks olunmasına uyğunluğunun mütləq yoxlanması aiddir. Belə ki, sığorta şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Xarici audit keçirilərkən auditor sığorta şirkətlərinin hesabatlarından uçota, uçotdan maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterinə doğru gedir. Daxili auditin keçirilməsi zamanı isə tədqiqat məntiqi qaydada əks istiqamətdə tətbiq olunur: sığorta şirkətinin ilkin əməliyyatlarından onların uçot və hesabatlarda əks etdirilməsinə doğru.

Sığorta təşkilatının auditini prosesində sığorta edən idarənin gəlirlərinin tərkibinə daxil olan məbləğin (sığorta və təkrar sığortalar üzrə sığorta mükafatı, alınmış komissiya haqqı və broker mükafatları, investisiya fəaliyyətindən və digər sığorta fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin) təməli və dürüstlüyünün; həyata keçirilmiş xərclərin əsaslılığının və məqsədəuyğunluğunun (sığorta

məbləğinin və verilmiş broker mükafatlarının və komissiya haqlarının əvəzinin, işin aparılmasına çəkilmiş xərclərin ödənilməsinin); sığorta ehtiyatlarının formalaşdırılmasının düzgünlüyünün, aşkar edilmiş və yazılmışların maliyyə nəticələrinin hesabatlarında reallığının yoxlanması zəruridir.

Sığorta auditinin xüsusiyyətlərinə, həyat sığortası üzrə sığorta haqlarının ehtiyatlarının və digər sığorta növləri üzrə texniki ehtiyatların yaradılmasının və xərclənməsinin düzgünlüyünün yoxlanmasının zəruriliyini aid etmək lazımdır. Sığorta şirkətlərinin vergi qoyma sistemi və beləliklə də, vergi qoyma bazasının müəyyən edilməsi də öz xüsusiyyətlərinə malikdir.

Sığorta auditinin keçirilməsi və yekunlarının rəsmiləşdirilməsi qaydası digər audit formalarında olduğu kimidir.

SIĞORTA BAZARI – pul münasibətlərinin xüsusi sahəsidir ki, burada alqı-satqının obyektini kimi spesifik xidmət – sığorta müdafiəsi çıxış edir, ona təklif və tələb formalaşdırılır.

SIĞORTA BROKERLƏRİ – sığorta üzrə öz adından sığorta edənin, ya da sığorta edilənin tapşırığı ilə vasitəçilik fəaliyyətini həyata keçirən, sahibkar kimi müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydiyyatdan keçmiş hüquqi və ya fiziki şəxslərdir.

SIĞORTA EDƏN İDARƏ – qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılan və ölkə ərazisində sığorta fəaliyyətini həyata keçirilmək üçün sığorta fəaliyyətinə nəzarət xidmətindən qoyulmuş qaydalara uyğun olaraq lisenziya alan ixtiyari təşkilati-hüquqi formalı *hüquqi şəxsdir*. İstehsal, ticarət-vasitəçilik və bank fəaliyyəti sığorta idarələrinin birbaşa fəaliyyət predmeti ola bilməz. Sığorta edənlər dövlət, səhmdar, xüsusi və ya birgə sığorta təşkilatları ola bilərlər. Sığorta edənlər sığorta fəaliyyətini birbaşa və ya sığorta agentləri və sığorta brokerləri vasitəsilə həyata keçirə bilərlər.

SIĞORTA HADİSƏSİ – *sığorta müqaviləsində* qanunda nəzərdə tutulmuş hadisənin baş verməsidir. Bu zaman sığorta idarəsinin sığortaçıya, sığorta olunana, xeyir götürənə və ya digər üçüncü şəxsə sığorta ödənişlərini vermək vəzifəsi meydana çıxır.

SIĞORTA QİYMƏTİ – 1) obyekt sığortalandıqda onun müəyyən edilən dəyəridir; 2) sığortalanan obyektin dəyərinin müəyyən edilməsi prosesidir.

SIĞORTA MƏBLƏĞİ – *sığorta müqaviləsi* ilə müəyyən edilmiş və ya qanunla təyin edilmiş pul məbləğidir və qanunvericiliyə uyğun olaraq, *sığorta haqlarının* və *sığorta ödənişinin* miqdarı müəyyən edilir. Əmlakın sığortalanması zamanı, sığortanın məbləği müqavilənin bağlandığı an üçün əmlakın həqiqi dəyərini (sığorta dəyərini) aşsa bilməz. Əgər sığorta müqaviləsi ilə təyin edilmiş sığorta məbləği əmlakın sığorta dəyərini aşarsa, onda müqavilənin bağlandığı ana əmlakın həqiqi dəyərini aşan sığorta məbləği hissəsi qanuna görə etibarsız sayılır. Sığorta məbləği əmlakın sığorta dəyərindən az olduğu halda, sığorta ödəməsinin miqdarı sığorta məbləğinin əmlakın sığorta dəyərinə olan nisbəti qədər azaldılır.

SIĞORTA MÜQAVİLƏSİ – *sığortaçı* ilə *sığorta edən* arasında razılaşmadır. Bu müqaviləyə görə, sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığorta edən sığortaçıya və ya digər, xeyrinə sığorta müqaviləsi bağlanan şəxsə sığorta ödənişini ödəmək, sığortaçı isə sığorta üzvlük haqlarının müəyyən edilmiş müddətə vermək öhdəliklərini öz üzərlərinə götürürlər. Sığorta müqaviləsində tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən olunmuş digər şərtlər də ola bilər və həqiqi sövdələşmə ölkənin qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ümumi şərtlərə cavab verməlidir. Sığorta müqaviləsi, əgər müqavilə və ya qanunla digər bir şey nəzərdə tutulmayıbsa, sığortaçının birinci üzvlük haqqını ödədiyi andan qüvvəyə minir. Sığorta müqaviləsinin bağlanma faktı, sığorta edənin sığortaçıya sığorta qaydaları ilə birlikdə sığorta şəhadətnaməsinin verilməsi ilə (polislə, sertifikatla) təsdiq edilir.

SIĞORTA ÖDƏMƏSİ – sığorta hadisələri ilə əlaqədar olaraq, *sığorta edən* tərəfindən *sığortaçıya*, sığorta olunmuş şəxsə, xeyir əldə edənə və ya başqa üçüncü şəxslərə ödənilən pulun məbləğidir. Əmlakla sığorta hadisəsi baş verərsə, ödəmə sığorta ödənişi şəklində həyata keçirilir; sığortaçı şəxsə və ya üçüncü şəxsə sığorta hadisəsi baş verərsə - sığorta təminatı şəklində verilir. Sığorta müqaviləsinin şərtlərində sığorta ödənişini, zərərin kompensasiyasının sığorta ödəməsi məbləği həddlərində natura şəklində ödənişlə əvəz etmək nəzərdə tutula bilər.

SIĞORTA STATİSTİKASI – sığorta bazarının inkişafını təhlil etməyə, sığorta təşkilatlarının fəaliyyəti üzərində müşahidəni həyata keçirməyə imkan verir.

SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİ TƏRƏFİNDƏN QƏBUL EDİLMİŞ ÜMUMİ SIĞORTA ÖHDƏLİKLƏRİ - maliyyə ilində sığorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilmiş bütün tədiyyələr, üstə gəl sığorta tələbləri üçün ehtiyatlara ayrılmış məbləğlər, çıxılslar əvvəlki ildə sığorta tələbləri üçün ehtiyatlara ayrılmış məbləğlərin yekunundan ibarətdir. Bu məbləğlərə daxil olmalıdır: annuitetlər (sığorta təqaüdləri), sarrenderlər (müqavilə vaxtından əvvəl pozulduqda, sığortaçıya ödənilən məbləğ), sığorta tələbləri üçün digər sığorta şirkətlərindən alınan və onlara verilən ziyanlı ehtiyatların çıxarılması və yaradılması, sığortanın daxili və xarici tələblərinin idarə edilməsinə çəkilən xərclər və sığorta şirkətləri tərəfindən qəbul edilən, lakin elan edilməyən sığorta tələblərinə olan məsrəflər.

SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN ÜMUMİ İNVESTİSİYALARI – sığorta şirkətlərinin mühasibat balanslarının əksər hissəsini (80%-ə yaxını) təşkil edir və sığorta şirkətlərinin ən böyük uçot mövqelərini əks etdirir. Buraya torpaq və binalar, əlaqəli müəssisələrə qoyulan investisiyalar və kapitalda iştirak, həmçinin müəssisənin verilməsi ilə digər maliyyə investisiyaları və depozitləri daxildir.

SIĞORTA TARİFİ – aktuar hesablamalar əsasında hesablanan sığorta xidmətlərinin qiymətidir. Sığorta maliyyə hesablamalarının köməyi ilə və risklər nəzəriyyəsinin əsasları ilə bağlı, sığorta hadisələrinin baş verməsi tezliyinin statistik hesablamaları bazasında müxtəlif sığorta növləri üçün müxtəlif bazar segmentlərində, bir sıra xarici və daxili amillərdən asılı olaraq sığorta tarifiinin miqdarı müəyyən edilir. Sığorta subyektləri arasında bağlanan müqavilə üzrə tarif dərəcəsi **brutto-dərəcə** adlanır. O **netto-dərəcədən** (sığorta riskinin qiyməti) və **yükdən** (ehtiyat fondlarına ayrılmalar və mənfəət elementləri daxil olmaqla sığorta edənin sığorta işinin təşkilinə və həyata keçirilməsinə xərclərdən) ibarətdir.

SIĞORTA ÜZVLÜK HAQQI – *sığortaçının* sığortaya görə ödənişidir. *Sığorta edənə* sığorta müqaviləsinə, sığorta məbləği vahidinə və ya sığorta obyektinə qoyulan tarif, qanunvericiliyə uyğun olaraq, sığortaçının mütləq verməli olduğu ödənişdir. Sığortalanmanın mütləq növləri üzrə sığorta tarifləri mütləq sığorta haqqında qanunlarla müəyyən edilir. Şəxsi sığortanın könüllü növləri üzrə əmlak və məsuliyyət sığortası sığorta edənlər tərəfindən müstəqil hesablanı bilər. Sığorta tarifiinin konkret miqdarı

tərəflərin razılığı ilə sığorta müqaviləsində müəyyən edilir.

SIĞORTA VASİTƏÇİLƏRİ – sığorta şirkətlərinin özü ilə onun müştəriləri arasında əlaqələndirici bölmədir və onlar bilavasitə sığorta xidmətini həyata keçirirlər.

Sığorta vasitəçilərinin əsas funksiyaları aşağıdakılar hesab edilir:

- sığorta şirkətinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və sığortanın şərtləri haqqında müştərilərin məlumatlandırılması, yəni təşviqat funksiyasının yerinə yetirilməsi;

- sığorta təkliflərinin qəbul edilməsi və ilkin keyfiyyət təhlili, sığorta müqavilələrinin bağlanması, yeniləşdirilməsi və sığorta üzvlük haqlarının inkassasiyası;

- sığorta hadisəsi baş verdikdə, müştərilərə onların hüquq və vəzifələrinin izah edilməsi.

SIĞORTAÇI – *sığorta edənlə sığorta müqaviləsi* bağlayan, ya da qanuni şəkildə sığortaçı hesab edilən *hüquqi şəxslər* və iş bacarığı olan (hüquqi səlahiyyəti olan) *fiziki şəxslərdir*. Sığortaçının sığorta edənlə üçüncü şəxslərin sığortası haqqında sonuncuların xeyrinə müqavilə bağlamağa haqqı vardır, həmçinin sığorta müqaviləsi bağlanan zaman, sığorta müqaviləsi üzrə sığorta ödəmələrini alacaq fiziki və hüquqi şəxsləri təyin edə bilər.

Mülkiyyətin müxtəlif növlərinə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə (bölmələrinə) aid olan rezidentlər və qeyri-rezidentlər, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslər sığortaçı ola bilərlər. Sığortaçının əsas vəzifəsi müntəzəm olaraq sığorta haqlarını (mükafatları, ödəmələri) həyata keçirməkdən ibarətdir.

SİKKƏ – pul nişanıdır. Müxtəlif metaldan – qızıldan, gümüşdən, misdən və mis ərintilərindən, yeni dövrdə mis, nikel və alüminiumun müxtəlif ərintilərindən hazırlanır. Tədavül və tədiyyə vasitəsidir.

SİMVOLLAR VƏ SƏTİRLƏR ÜZƏRİNDƏ ƏMƏLİYYATLAR – simvollar və onların ardıcılığı (sətirləri) üzərində EHM-in sistemli komandasını nəzərdə tutan fəaliyyətdir.

SİNAĞIN PLANLAŞDIRILMASI – təsadüfi səhvlərə məruz qalan göstəricilərin rəşional təşkilini öyrənən *riyazi statistikanın* bölməsidir. Sınağın məqsədi - θ naməlum parametrlər vektorunun bütün və ya bəzi parametrlərinin, ya da onların funksiyalarının qiymətləndirilməsi və ya θ parametrləri haqqında bəzi fərziyyələrin qiymətləndirilməsi hesab edilir. Sınağın məqsədi

əşasında sınaq planının optimal meyarı formalaşdırılır. Sınağın planlaşdırılmasının nəticəsi sınaqda χ dəyişəninə verilən alınmış qiymətdir. Sınaq apararı, seçimi üzrə χ dəyişəni X çoxluğunun bəzi mümkün qiymətlərini ala bilər.

SİNAQ MARKETİNGİ (MARKETİNG TƏCRÜBƏSİ) - istehlakçılarının sorğusu, tələbatə bənzər (oxşar) modellərin işlənməsi ilə uyğunlaşdırılmış, az miqdarda, yeni (təzə) əmtəə partiyalarının sınaq satışıdır. Sınaq marketinqi (marketing təcrübəsi) istehlakçılarının fikrinin və nəyə üstünlük vermələrinin aşkar edilməsi, tələbatın operativ proqnozlaşması, firmanın marketing strategiyasının və qiymət siyasətinin əşaslandırılması məqsədini daşıyır.

SİNAQ MÜŞAHİDƏLƏRİ – əşas müşahidəyə hazırlıqla bağlı proqram-metodoloji və təşkilati məsələlərin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə aparılan statistik müşahidədir. Məsələn, əhalinin sınaq siyahıyaalınması.

SİNTAKSİS - əlifbada olan simvolları, dilin ayrı-ayrı konstruksiyalarının (komandaların, operatorların) yaradılmasının formal qaydalarıdır. Bu qaydalar müxtəlif həll alqoritmlərini proqramlaşdırmağa imkan verir.

SİRK – dövrü olaraq sirk artistləri kollektivinin dəyişməsi ilə sirk tamaşaları verən, səhnə (manej) və binaya malik olan tamaşa müəssisəsidir. Sirklər stasionar (qış və yay), hərəkətdə olan şapito (səyyar sirk çadırı), səhnədə sirklərə, zoosirklərə bölünürlər. Sirklərin statistika hesabatlarında aşağıdakı göstəricilər öz əksini tapır: tamaşaların və tamaşaçıların sayı, yığımların məbləği. Yekun məlumatlar ərazilər və sirklərin növləri üzrə işlənilir.

SİSTEM PROQRAMÇISI - sistem proqramlaşdırılması və sistem təminatı üzrə ixtisaslaşmış şəxsdir.

SİYAHİ (məlumatların işlənməsində) – eyni tipli elementlərin (dəyişənlərin) nizamlanmış dəstidir.

SİYAHİYAALMA MƏTERİALLARININ İŞLƏNMƏSİ PROQRAMI – əhalinin əlamətlər üzrə qruplaşdırılması sistemidir. Onların əşasında əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı alınmış fərdi məlumatlar ümumi əhalinin və onun ayrı-ayrı əlamətlərinin sayı, tərkibi, yerləşməsi və təkrar istehsalını xarakterizə edən toplu ümumiləşdirilmiş kəmiyyətlər məcmusuna

çevrilir. Siyahıyaalma materiallarının işlənməsi proqramı əhalinin siyahıyaalınması nəticəsində iqtisadiyyatın ehtiyacları, idarə etmə və elmi tədqiqatlar üçün zəruri olan məlumatlar dairəsini və məzmununu müəyyən edir. Onun əsasında siyahıyaalma proqramının özü, yəni sorğu zamanı nəzərə alınan əlamətlərin siyahısını və müvafiq sualların qısa və dürüst ifadəsini müəyyən edir. Proqramın hər bir cədvəlində insanların siyahıyaalma proqramlarının ayrı-ayrı əlamətləri haqqında məlumatlar olur. Bu əlamətlərin birləşməsi əhalinin siyahıyaalınması vəzifələrinin bu və ya digər aspektlərini əks etdirir. Siyahıyaalma materiallarının işlənməsi proqramının cədvəlləri **sadə**, qrup və **kombinasional** cədvəllərə bölünür. Cədvəllərin əksəriyyətində eyni zamanda insanların 3 və daha çox əlamətlər üzrə bölgüsü verilir. Cədvəllərin strukturu təkcə siyahıyaalma ilə deyil, eyni zamanda onların alınması üçün tətbiq olunan hesablama texnikası vasitələrinin imkanları ilə müəyyən edilir.

Əhalinin siyahıyaalınması materiallarının işlənməsi proqramı bir neçə əsas mövzuya həsr edilir. **Demoqrafik** xarakteristika əhalinin bu və ya digər kateqoriyasına (daimi və mövcud) aid olan insanların sayı haqqında; yaş-cins tərkibi və digər yaş qrupları üzrə bölgüsü; nikah vəziyyəti haqqında ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə, nikahda olmayanları heç vaxt nikahda olmayanlara, dul və boşanmışlara ayırmaqla; ailələrin və ev təsərrüfatlarının sayı və tərkibi haqqında məlumatlar vardır. Etnik xarakteristika müxtəlif millətlərdən, xalqlardan və etnik qruplardan olan insanların sayı, ana dili, ayrı-ayrı millətlərə mənsub olan şəxslərin demoqrafik və sosial-iqtisadi tərkibi haqqında məlumatları əhatə edir. **Mədəni** xarakteristikalarda təhsil səviyyəsi, sorğu aparılanların cinsi, yaşı, məşğulluğu, konkret məşğuliyyəti, müxtəlif tip təhsil müəssisələri üzrə şagirdlərin yaş-cins tərkibi haqqında məlumatlar göstərilir. **Sosial-iqtisadi** xarakteristikada insanların yaşayışı üçün gəlir mənbələri üzrə iqtisadi fəal olanları – iqtisadiyyatın sahələri və məşğuliyyəti üzrə bölüşdürülməsi haqda məlumatlar vardır. **Miqrasiya** haqqında məlumatlar insanları daimi yaşayış yerində yaşama müddəti üzrə, doğulduğu yer, yaxud əvvəl müəyyən dövrdə yaşadığı yer, miqrasiya səbəbləri üzrə bölüşdürülməklə göstərilir. Siyahıyaalma məlumatlarına görə, əhalinin **təkrar istehsalı**, adətən, qadınların yaşa və doğduğu uşaqların sayı üzrə bölüşdürülməsi kimi, nikah vəziyyəti və digər sosial-demoqrafik əlamətlərlə birlikdə verilir. Əhalinin **yerləşməsi**, yəni hər bir şəhər və kənd ərazi vahidləri üzrə qadın və kişilərin sayı,

şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin tipləri və sakinlərin sayı üzrə qruplaşmanı xarakterizə edir. Hər cədvəl bu və ya digər ərazi və əlamətə görə hazırlanır. Siyahıyaalma materiallarının işlənməsi proqramı onlarla müstəqil cədvəllərdən ibarət olur və onların qruplaşmaları nəzərə alınmaqla – milyonlarla göstəricilərdən ibarət çoxsaylı cədvəllərdən ibarətdir.

SIYAHİYAALMA MÜDDƏTİ – 1) adətən, bu zaman adamların nisbətən az hərəkəti ilə xarakterizə olunan, *əhalinin siyahıyaalınması* keçirilən təqvim ilinin müəyyən bir müddətidir. Siyahıyaalmanın məlumatlarına görə, adamların yerləşməsi adi yerləşməyə uyğun gəlməli və onların evdə olma ehtimalları daha yüksək olmalıdır. Siyahıyaalma müddəti həm də əhalinin siyahıyaalınmasının digər müəyinələrə əlaqəsindən asılıdır; 2) əhali siyahıyaalınmasının davamiyyəti. Siyahıyaalma proqramının, siyahıyaalma metodunun və siyahıyaalmada uçota alınacaq *əhali kateqoriyasının* mürəkkəbliyindən asılı olaraq, siyahıyaalmanın müddəti bir ayadək və daha çox ola bilər. Adətən, siyahıyaalmanın keçirilmə müddəti 10 gün olur.

SIYAHİYAALMA PROQRAMI – insanların, ailələrin (ev təsərrüfatlarının) xarakteristikaları üzrə siyahısı, yaxud əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı onlar haqqında toplanmış məlumatlardır. Siyahıyaalma proqramına uyğun olaraq, müşahidə blankına, sorğu vərəqəsinə və başqa statistik formulyara bir sıra suallar, əlamətlər (çox vaxt onların siyahısını da siyahıyaalma proqramı adlandırırlar) daxil edilir. Siyahıyaalma proqramlarına daxil edilən əlamətlər sırasında aşağıdakılar ayrılır: 1) ünvan məlumatları; 2) əhali kateqoriyalarının uçotu ilə bağlı suallar; 3) ümumi demoqrafik əlamətlər (cins, yaş, ailə vəziyyəti); 4) vətəndaşlığı, etnik xarakteristikaları, dini, etiqadı; 5) əhalinin təhsili (savadlılıq, təhsil səviyyəsi, tədris müəssisələrində oxuması); 6) sosial-iqtisadi xarakteristikalar (fəaliyyət sahəsi, məşğuliyyəti, fəaliyyət növü, məşğulluqda statusu (sahibkar, qulluqçu və s.), sosial-iqtisadi qrupu, gəlir, məşğulluq sektoru); 7) nikah və doğum (diri doğulmuş uşaqların sayı); 8) miqrasiya (doğulduğu yer, əvvəllər müəyyən dövrdə yaşadığı yer – iş yerinin ünvanı). Bəzi ölkələrdə siyahıyaalma proqramlarında mənzil şəraiti haqqında, həmçinin sənayenin, kənd təsərrüfatının müşahidəsi ilə bağlı suallar, ölkədə müəyyən edilmiş vaxtda aktual olan spesifik suallar olur. Müasir siyahıyaalma proqramları əhalinin sosial-iqtisadi əlamətlərinin daha ətraflı öyrənilməsi, doğumun, miqrasiyanın öyrənilməsi, əhalinin sayı və tərkibinin proqnozlaşdırılması

hesabına genişlənir. Bir sıra ölkələrdə başdan-başa və seçmə siyahıyaalma proqramları fərqlənir.

SIYAHİYAALMA VƏRƏQƏSİ - *əhalinin siyahıyaalınması üçün* əsas sənəddir, sorğu vərəqəsidir. *Siyahıyaalmanın proqramına* uyğun olaraq, blankda çap olunmuş suallara cavabların yazılması üçün nəzərdə tutulur. Siyahıyaalmanın metodundan, sorğu üsullarından və siyahıyaalma materiallarının işlənməsindən asılı olaraq, müxtəlif formalı siyahıyaalma vərəqələri tətbiq olunur.

SIYAHİYAALMANIN RAYONLAŞDIRILMASI - siyahıyaalmanın rayon (şəhər) təşkilat planında əsas bölmə olan, *əhalinin siyahıyaalınmasının* keçirilməsi üzrə işin təşkili üçün siyahıyaalma sahələrinə bölünməsidir. Siyahıyaalmanın rayonlaşdırılması rayonların xəritələri və şəhər yerlərinin məhəllələri üzrə sxematik planları, həmçinin siyahıyaalma işçilərinə düşən yükün müəyyənləşdirilməsi norması nəzərə alınmaqla, yaşayış məntəqələrində və onların ayrı-ayrı hissələrində əhalinin mövcud sayı əsasında aparılır. Ölkə təcrübəsində siyahıyaalmalarda hər bir rayonun (şəhərin) ərazisi siyahıyaalma məntəqələrinə, o isə öz növbəsində təlimatçı məntəqələrinə bölünür, sonuncular isə sayıcı məntəqələrinə ayrılır. Bütün siyahıyaalma sahələri şəhər və kənd üzrə təşkil edilir.

SIYAHİYAALMANIN SAYICISI (QEYD-ÇİSİ) – əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı insanlar, yaxud ailələr (bəzən də mənzillər) haqqında məlumatları bilavasitə yığan şəxsdir. Bir qayda olaraq, sayıcı şifahi sorğu aparmaq bacarığına malik müvəqqəti cəlb olunan işçilər (adətən, tələbələr, qulluqçular və digər işçilər) olur. Onlar siyahıyaalmadan əvvəl xüsusi təlim keçir və təlimatçı-nəzarətçinin rəhbərliyi altında işləyirlər. Öz sahəsində əhalinin tam uçota alınması, siyahıya alınanın sorğu vərəqələrində qeydlərin keyfiyyətinə və toplanmış fərdi məlumatın məxfiliyinə məsuliyyət daşıyırlar.

SMETA – 1) büdcə idarələrinin smetası – idarə və təşkilatların xərclərini dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmək üçün əsas plan sənədidir;

2) istehsal xərcləri smetası – müəssisənin, birliyin məhsul istehsalına və xidmətlər göstərilməsinə sərf olunmuş xərclərin plan məbləğinin hesablanmasıdır.

SMETA QİYMƏTLƏRİ – yeni tikintilərin, fəaliyyətdə olan müəssisələrin, binaların,

tikililərin və obyektlərin yenidən qurulması, texniki təchiz edilməsi və genişləndirilməsinin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan qiymətlər, tariflər, qiymət qoymalardır. Tikinti təşkilatları layihələri və smetaları işləyərkən tikilən obyektlərin smeta dəyərinin ilkin müəyyənləşdirilməsi üçün hesablama smeta normalarından və qiymət qoymalarından istifadə edirlər. İnvestorlar (sifarişçilər) və tikinti (podrat) təşkilatları arasında faktiki hesablaşmalar sərbəst (müqavilə) qiymətlərlə həyata keçirilir.

SMETA NORMATİVLƏRİ (tikintidə) – normativ sənədlər sistemidir. Smeta normativləri dövlət, sahə-istehsal, ərazi, firma (istifadəçi bazasının xüsusi normativi) bölmələrinə ayrılır. Smeta normativlərinin təyin edilmə qaydaları və tikintinin dəyəri ilə birlikdə bütün smeta normativləri tikintidə qiymət qoyma və smeta normalaşdırma sistemini təşkil edir. Onların cəmi tikintidə qiymətdə qoyma və smeta normalaşdırma sisteminin smeta-normativ (normativ-informasiya) bazasını təşkil edir. Sərbəst (bazar) qiymətləri, eyni zamanda istehsal-texniki təyinat məhsulu və xidmətinə nizamlanan qiymət və tariflər bu sistemə daxil edilmir. Smeta normativləri tikintinin dəyərinin təyin edilməsi ilə birbaşa əlaqəsi olan şərtlərə cavab verməlidir.

SON GƏLİRLƏR – *ilkin və törəmə (ikinci) gəlirlər* əsasında formalaşan və iqtisadi prosesin iştirakçıları tərəfindən *son istehlaka* və yığma istifadə edilən gəlirlərdir.

Planlı iqtisadiyyat dövründə tərtib olunan Xalq Təsərrüfatı Balansında (XTB) son gəlirlərə faktiki olaraq maddi nemətlərin istehlakı və yığılmasında istifadə olunan gəlirlər daxil edilirdi. Onların kəmiyyəti müəssisələr, təşkilatlar, idarələr və əhali üzrə müəyyənləşdirilirdi. Onların hamısı yaradılmış gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsində iştirak edirdilər. Dövlət yalnız yenidən bölüşdürmə prosesində iştirak edirdi və son gəlirlərə malik olmurdu.

Milli Hesablar Sistemində (MHS) isə son gəlirlər kateqoriyası sərəncamda olan gəlirlər kateqoriyasına uyğun gəlir. Onlardan əmtəə və xidmətlərin son istehlakında və yığmada istifadə edilir. Milli Hesablar Sistemində dövlət yenidən bölüşdürmənin subyekti kimi, iqtisadiyyatın digər sektorları ilə yanaşı, sərəncamda olan gəlirlərin sahibi kimi çıxış edir. Dövlətin son istehlakı bütövlükdə cəmiyyətə göstərilən kollektiv xidmətin dəyəri ilə ölçülür.

SON HƏDD (LİMİT) XƏRCLƏRİ – əldə edilmiş *buraxılış* həcmindən əlavə istehsal olunan məhsul vahidinə sərf edilən xərclərdir. İstehsalın

ümumi həcmindən asılı olaraq, əsasən son hədd xərclərinin əyrisi U formaya malik olur.

SON İSTEHLAK – ÜDM-dən istifadəni xarakterizə etdirən, Milli Hesablar Sisteminin göstəricisidir. Özündə fərdi və kollektiv tələbatların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş mal və xidmətlərin dəyərini əks etdirir. Mal və xidmətlərin son istehlakı ev təsərrüfatlarının, dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlakını əhatə edir.

Son istehlak Milli Hesablar Sisteminin metodologiyası üzrə aşağıdakı kimi qiymətləndirilir: 1) ev təsərrüfatlarının son istehlakı: bazardan alınmış mallar və *alıcıların qiyməti ilə* xaricdən hədiyyə kimi alınmış oxşar mallar; şəxsi istehlak üçün istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı və ərzaq malları və *əsas qiymətlə* işçilərin əmək haqqı kimi işverənlərdən aldıkları mallar; faktiki ödəmə ilə - ev qulluqçularının əməyi; 2) faktiki cari xərclər üzrə - dövlət idarəetmə orqanlarının və ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən *qeyri-kommersiya* təşkilatlarının son istehlakı.

SON İSTEHLAKA DÖVLƏT XƏRCLƏRİ – həm mal və xidmətlərin şəxsi istehlakına, həm də xidmətlərin kollektiv istehlakına dövlət tərəfindən ödənilən şərti hesablanmış məsrəflər də daxil edilməklə, çəkilən xərclərdir. Bu xərclər aşağıdakılara bölünə bilər:

- a) mal və xidmətlərin şəxsi istehlakına dövlət idarəetmə orqanlarının xərcləri;
- b) xidmətlərin kollektiv istehlakına dövlət idarəetmə orqanlarının xərcləri.

SON MƏHSUL – (I) - bir qayda olaraq, makro səviyyədə istehsalın son nəticəsini xarakterizə edən göstəricidir. Ölkənin son məhsulu, özündə müəyyən dövr ərzində (adətən, il ərzində) cari istehsal istehlakına daxil olan hissəni çıxmaqla, müəssisə, təşkilat və idarələr tərəfindən yaradılmış məhsulun həcmi əks etdirir. MHS-nin metodologiyasına görə, son məhsul özündə *son istehlaka və ümumi kapital yığımına* həmçinin onların ixracında istifadə olunan, istehsal edilmiş mal və xidmətlərin dəyərini birləşdirir.

(II) – emal prosesi tamamilə başa çatmış məhsuldur.

Qeyd: Belə tərif iqtisadi fəaliyyət növləri təsnifatının izahlarında verilmişdir. Digər kontekstlərdə bu termin başqa mənə verə bilər.

SORĞU – *statistika müşahidəsi* prosesində toplanılan məlumatların əldə edilməsi

üsullarından biridir. Sorğu zamanı hər bir *müşahidə vahidi* haqqında məlumat sorğu olunanların sözlərinə əsasən yazılır. Sorğu əsasında əhalinin siyahıyaalma və müayinə blankları doldurulur.

SORĞU METODU – “*Əhalinin siyahıyaalınması (müayinəsi) metodları*”na bax.

SOSIAL XARAKTERLİ ÖDƏMƏLƏR – müəssisə (təşkilat, idarə) tərəfindən işçilərə verilən, o cümlədən müalicə, istirahət, gediş haqqı, işə düzəlmək üçün kompensasiyalar və sosial güzəştlərdir. Sosial xarakterli ödəmələrə könüllü tibbi sığorta, həmçinin işçilərin xeyrinə şəxsi və əmək sığortasına dair bağlanmış müqavilələr üzrə müəssisələr tərəfindən ödənilən sığorta (pensiya və səhiyyədən başqa) haqqı, tibb müəssisələri xidmətlərinin ödənilməsi üzrə xərclər, işçilərin və onların ailə üzvlərinin istirahət, müalicə, ekskursiya və səyahətləri üçün verilən göndərişlərin (putyovkaların) ödənişi, məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların saxlanma xərcləri həcmində valideynlərə verilən yardım, müəssisələrin ləğvi, işçilərin sayının ixtisara düşməsi və s. ilə əlaqədar onlara verilən maddi yardım və işə düzəlmə məbləği daxildir (əgər iş yerində olan sosial müavinətlərə aid edilsə).

SOSIAL ƏDALƏT VƏ MƏNƏVİYYAT - əksər cəmiyyətlərdə və ictimai dəyərlər sistemində insan bədbəxtliyinin həddləri haqqında fundamental xarakter daşıyan anlayışdır. XVIII əsrdə bu anlayış Adam Smit tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: “Şübhəsiz, heç bir cəmiyyət, əgər onun üzvlərinin əksər hissəsi yoxsul və bədbəxtdirsə, çiçəklənə və xoşbəxt ola bilməz”.

SOSIAL XİDMƏTLƏR – uşaqlara, əlillərə, qocalara və özünə xidmət imkanları məhdud olan şəxslərin xüsusi kateqoriyalarına sosial köməyin göstərilməsi üzrə xidmətlərdir. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq, sosial xidmətin apardığı sosial iş dedikdə, fərdlərə, ailələrə, insanlar qrupuna çətinlikləri aşkar etmədə və onları yardım, müdafiə, reabilitasiya vasitəsi ilə aradan götürməyə kömək edən peşə fəaliyyəti başa düşülür. Sosial xidmətin əsas kontingenti uşaqlar, yeniyetmələr, yetkinlik yaşına çatmayanlar; həbsdə olanlar və cinayətkarlar; xəstələr, qocalar və əlillər; sosial güzəştlərdən istifadə edən ailələr və sairədir. Sosial xidmətə, xüsusən hamilik işinə namizədlər seçilərkən psixoloji peşəyə yararlılıq meyarı (özünü yaxşı tənzimləmə, şəxsi intizam, qayğıkeşlik və s.) işləyir. Bu onunla bağlıdır ki, sosial xidmətin çoxprofilli komandaları doğum evlərində, əsəb

xəstəxanalarında və digər tibb idarələrində fiziki çatışmazlıqları olan insanlarla; məhkəmələrdə, penitensiar müəssisələrində işləyirlər. Sosial xidmət dövlət, yerli hakimiyyət orqanları, xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən, həmçinin xüsusi layihələr (kommunal proqramlar, xüsusi inkişaf fondları və s.) vasitəsi ilə maliyyələşir. Bu, yaşayışı təmin etməklə (yetimlər üçün sığınacaqlar, uşaqlar üçün internatlar və yataqxanalar, həddi-buluğa çatmamış qanun pozucuları üçün islahedici evlər, ahıllar üçün, həmçinin fiziki və əqli çatışmazlıqlı şəxslər üçün evlər) və ya təmin etməməklə (məsləhətlər, qəyyumluq, qaçqınlara kömək, işə düzəltmə, kömək haqqında xahişin ödənilməsi, evdə və ya digər yerlərdə ayrı-ayrı şəxslərə və ailələrə göstərilən oxşar xidmətlər) göstərilir.

SOSIAL İNDİKATORLAR – əhalinin demoqrafik inkişafı, *həyat səviyyəsi* və sosial-iqtisadi tərəqqinin standartlarını əks etdirən statistik göstəricilər dəstidir. Sosial indikatorlar sosial-demoqrafik statistikada, əhalinin sosial rifahı sahəsində (sosial tənzimləyicilər, yaxud normativlər) istifadə olunur. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini ilkin qiymətləndirmək üçün Qərbi Avropa ölkələrinin metodikasında körpə ölümü səviyyəsi, bir həkimə düşən sakinlərin sayı, intihar, yol-nəqliyyat hadisələrində ölüm hallarının səviyyəsi, ali məktəblərdə tələbələrin sayı və s. bu kimi sosial indikatorlar var. BMT-nin tövsiyələrində geniş, müxtəlif istifadə üçün indikatorlar qurulduğu zaman maksimum elastiklik yaradan statistik cədvəllər var. BMT-nin sosial indikatorlar təsnifatı xüsusi nəşrdə “Hand Book on Social Indicators” verilir və 11 böyük bölmədən ibarətdir: əhali, insan məskənləri, ev təsərrüfatları və ailələr, təhsil sahəsi, sosial təhlükəsizlik, sağlamlıq və səhiyyə sahəsi, ictimai qayda-qanun və təhlükəsizlik, vaxtdan istifadə, iqtisadi təsnifləşdirmə. Hər bölməyə əhalinin 4 qrupuna aid baxılır: qadınlara, qocalara, cavanlara, əmək qabiliyyəti olmayanlara. Sosial indikatorlar mütləq və nisbi (faiz) göstəricilər, məcmuların statistik bölgüsü, əhalidə uyğunluqlar, onun dinamika, demoqrafik əmsallar, məcmuların illik dəyişmə templəri kimi təsvir olunur.

SOSIAL İNFRASTRUKTURUN İQTİSA-DİYYATI - assosiasiyalar, qarşılıqlı sığorta cəmiyyətləri, kooperativ təşkilatlar və ya öz üzvləri ilə münasibətləri və xüsusilə həmrəylik məqsədlərini qarşısına qoyan digər hüquqi təşkilatlar tərəfindən yaradılan və istismar edilən müəssisələr kompleksidir. Sosial infrastruktur müəssisələri öz fəaliyyətlərini bazar çərçivəsində

həyata keçirirlər, lakin digər iş, idarəetmə və gəlirlərin bölüşdürülməsi prinsiplərindən istifadə edirlər.

SOSIAL MİNİMUM – sosial cəhətdən məqbul səviyyədə ailələrin, yaxud tənha şəxslərin tipik tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilmiş istehlak dəstidir; *yaşayış minimumundan* sosial-mədəni təyinatlı əmtəə və xidmətlərin daha geniş çeşidi, əhalinin cins, yaş, əmək fəallığı və s. üzrə nümunəvi strukturunun uçuotu ilə fərqlənir. *Sosial siyasət* sahəsində mütəxəssislərin çoxu sosial minimuma yalnız informasiya-analitik kateqoriya kimi baxır.

Sosial minimum hesablamaları 1960-cı illərin əvvəlində Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində aparılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə “sosial minimum” termini yoxdur, əhalinin yoxsulluq problemləri üzrə geniş nəşrlərdə bu terminə ən yaxını “həyatın minimum standartı” anlayışıdır. Bu anlayış, məsələn, fransız ədəbiyyatında müəyyən sosial kateqoriyasının istehlak vərdişlərinə cavab verən nemətlərin kəmiyyət və keyfiyyət dəsti kimi başa düşülür. Buna orta qazanc səviyyəsində olan ailələrin aşağı, son yaşayış həddi kimi baxıla bilər. Bu həddən sonra onlar aztəminatlı dərəcəsinə düşür. İngilis dilli ədəbiyyatda “sosial minimum” anlayışına moderato (orta) kimi ifadə olunan dəst yaxındır. BMT nəşrlərində sosial minimum həyat səviyyəsinə bərabər qəbul olunur.

SOSIAL MOBİLLİLİK – sosiologiyada, demoqrafiyada və iqtisad elmlərində fərdlərin bir sosial qrup və təbəqələrdən, sosial-peşə qruplarından digərlərinə keçidin, onların cəmiyyətin sosial strukturunda tutduğu yerin dəyişməsinin ifadəsidir (“sosial yerdəyişmə” və “sosial hərəkətilik” terminləri də tətbiq olunur). Sosial mobillilik anlayışı 1927-ci ildə P.Sorokin tərəfindən “fərdin, yaxud sosial obyektin, yəni insan fəaliyyəti ilə yaradılmış və ya modifikasiya edilmiş hamısının bir sosial mövqedən digərinə” istənilən keçidi xarakterizə etmək üçün tətbiq edilmişdi.

Sosial mobillilik həm fərdin sosial strukturunun dəyişməsi, həm də şəxsi fəallığının ümumi meylləri ilə bağlıdır. *Şaquli* sosial mobillilik – sosial mövqelər sistemində “yuxarı”, yaxud “aşağı” hərəkət və *üfüqi* sosial mobillilik – fərdin eyni bir sosial səviyyədə hərəkət etməsidir və bu fərqləndirilir. Onun həmçinin baş və ikinci dərəcəli, tipik və təsadüfi, kütləvi və tək-tək istiqamətləri və kanalları ayrılır. Sosial mobillilik sosial mövqələrin bir nəsil, iki (atalar və uşaqlar), üç (babalar, atalar və uşaqlar) nəsil çərçivəsində dəyişiklikləri əks etdirir.

SOSIAL MÜAVİNƏT - ev təsərrüfatları tərəfindən alınan və müəyyən hadisə və ya şəraitlə bağlı baş verən ehtiyacların təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş cari transferlərdir. Məsələn, xəstəlik, işsizlik, təqaüdə çıxma, mənzil problemi və ya ailə vəziyyəti ilə əlaqədar meydana çıxan ehtiyacların ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş cari transferlər. İki növ sosial müavinət növü vardır: sosial sığorta üzrə müavinət və sosial kömək üzrə müavinət.

SOSIAL ÖDƏNİŞLƏR VƏ İMTİYAZLAR

– müəyyən əhali qruplarına maliyyə, natura şəkilində və digər formada yardım növləri sistemidir; dövlət, qeyri-dövlət müəssisələri, ictimai və dini təşkilatlar tərəfindən göstərilir. Əsas növlərinə pensiyalar, qoca və ahillərə sanitar yardımlar, ailə müavinətləri, əlilliyə, hamiləlik və doğuşa, istehsalat travmatizmi və peşə xəstəliklərinə görə müavinətlər aiddir. Sosial ödənişlər və imtiyazların minimum normaları xüsusi Beynəlxalq Konvensiyada, həmçinin BƏT-in tövsiyələrində nəzərə tutulmuşdur, onların əsas ilkin bloku 1933-cü ildə qəbul edilmiş, sonralar isə modifikasiya olunmuşdur. Dünya praktikasına iki və çoxtərəfli sazişlər daxil edilmişdir ki, onlarda da məqsəd, *əhalinin miqrasiyasından* asılı olmayaraq, sosial-əmək güzəştlərinin saxlanılmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələr üçün bir sıra sosial müavinətlərin vahid aşağı hədləri və ölçü meyarları müəyyən edilmişdir.

Dünya əhalisinin qocalması ona gətirib çıxarır ki, 1970-ci illərin ortalarından sosial ödənişlər və imtiyazlarda əsas diqqət ahillərə və əlillərə yardım göstərilməsinə yönəldilir.

SOSIAL SIĞORTA – ölkədə işləyənlərin maddi təminatına və sosial xidmətinə təminat verən dövlət *sosial təminat* sisteminin əsas elementlərindən biridir. Qanunla müəyyən olunmuş dövlət sosial sığorta haqları müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, fərdi sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən, həmçinin işçilərin öz qazancından ödənilir. İşəgötürən tərəfindən dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi işçini dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına təminat hüququndan məhrum etmir.

İşçilər, müvafiq hallarda isə onların ailələri sosial sığorta vəsaitləri hesabına əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi üzrə müavinətlə, qadınlar isə bundan əlavə hamiləlik və doğumla əlaqədar, uşağa qulluqla bağlı, uşağın doğulması ilə əlaqədar verilən müavinətlərlə; qocalığa, əlilliyə, ailə başçısının itirilməsinə görə pensiyalarla təmin olunur. İşçi, yaxud onun ailə üzvü vəfat etdiyi halda, dövlət sosial sığorta vəsaitləri hesabına onların ailəsinə müavinət verilir. Dövlət sosial

sığorta vəsaitlərindən müəyyən olunmuş qaydada sığorta olunmuşların sanatoriya-kurort müalicəsinə, istirahətinə, uşaqları üçün sağlamlıq düşərgələrinin saxlanmasına çəkilən xərclərin ödənilməsinə istifadə olunur.

SOSIAL SIĞORTA PROQRAMLARI

– bu, cari və ya gələcək illərdə muzzdlu işçilərə və ya digər ödəyicilərə, onların himayəsində olanlara və yaxud sağ qalmış ailə üzvlərinə sosial sığorta üzrə müavinətlərə hüququ təmin etməkdən ötrü, əsasında muzzdlu işçilər tərəfindən və ya işverənlərin öz muzzdlu işçiləri adından sosial sığortaya ayırmaların ödənilməsinə dair proqramlardır. Onlar xüsusi qaydada dövlət təşkilatları tərəfindən təşkil edilə bilər. Sosial sığorta üzrə müavinətlər pul və ya natura formasında verilə bilər.

SOSIAL SIĞORTALAR ÜZRƏ MÜAVİNƏTLƏR

– sosial sığortalar üzrə müavinətlər kimi təsnifləşdirilməsi üçün, transferlər sosial sığorta proqramlarının təşkilinə uyğun olaraq verilməlidir. Sosial sığortalar üzrə müavinətlər sosial təminatın ümumi proqramlarına, sosial sığortanın xüsusi fondlarının proqramlarına və ya sığorta təşkilatları və pensiya fondları formasında üçüncü tərəf cəlb edilmədən hazırkı və ya keçmiş muzzdlu işçilərin xeyrinə işverən tərəfindən təşkil olunan, fondlarla əlaqədar olmayan proqrama görə verilə bilər.

SOSIAL SIĞORTAYA AYIRMALAR

– 1) əmək qabiliyyətini itirmiş işçilərin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş fondlara (pensiya, sosial sığorta, tibbi sığorta) ayırmaların məcmusudur. İşə götürənlər, muzzdlu işçilər, muzzdla işləyən şəxslər, muzzdsuz işləyən şəxslər və məşğul olmayan şəxslər tərəfindən həyata keçirilən ödəmələrdir; 2) sosial sığorta üzrə müavinət ödənişlərinin vəsait təminatı üçün sosial sığorta proqramları üzrə faktiki və ya şərti hesablanmış ödənişlərdir.

SOSIAL SIĞORTAYA XƏRCLƏR

– öz işçilərinin sosial müavinət hüquqlarını təmin etmək üçün işverənlər tərəfindən sosial sığortaya ödənilən vəsaitin məbləğidir.

İşverənlərin sosial sığortaya xərcləri – işçilərinə yaşına görə pensiya, xəstəlik, hamiləlik və doğuş, əlillik, istehsalda zədələnmə və xəstəliklə bağlı işsizliyinə görə müavinəti, ailə müavinətini təmin etmək üçün proqram üzrə, həmçinin digər proqramlar üzrə onların sosial sığortasına ödəmələri (üzvlük haqlarını) birləşdirir.

Bu xərclərə bütün mizdlu işçilərin, o cümlədən evdə iş görənlərin və şagirdlərin xərcləri də daxil edilir.

Onların qanunla müəyyənəşdirilməsi, kollektiv müqavilələrlə, sazişlər və ya könüllülük xarakteri daşması hesab olunmasından asılı olmayaraq, bütün proqramlar üzrə xərclər daxil edilir. İşverənin xəstəlik, istehsalat zədələri, hamiləlik və ya iş vaxtının ixtisara salınması hallarında əmək haqqı ödənilməsinin davam etdirdiyi fəhlə və qulluqçulara müəssisələrdə qəbul edilmiş uçot sistemlərindən asılı olaraq, bu göstəricidə və ya ümumi əmək haqqında nəzərə alın bilər.

İqtisadiyyatda sosial sığorta xərclərini aşağıdakı kimi bölmək olar:

İşverənlərin sosial sığortaya **faktiki** ödəmələri, iş verənlərin öz işçilərinin xeyrinə sığortaçılara (sosial sığorta fondlarına və qeyri-dövlət və xüsusi fondlara) ödəmələrdən ibarətdir. Bu ödəmələr qanunvericiliklə müəyyən edilmiş, müqavilə və ya sazişlərlə şərtləndirilmiş sosial risklərin və ehtiyacların sığortalanması üzrə könüllü ödəmələri (üzvlük haqlarını) əhatə edir.

İşverənlərin sosial sığortaya **şərti hesablanmış** ödəmələri (üzvlük haqları) özündə məcburi və könüllü üzvlük haqlarının ekvivalentini (işçilərin özlərinin sosial sığortaya mümkün üzvlük haqları istisna olmaqla) əks etdirir və iş verən tərəfindən öz işçilərinə və ya keçmiş işçilərinə, yaxud da onları almağa hüququ olan digər şəxslərə sığorta şirkətlərinin və ya muxtar pensiya fondlarının iştirakı olmadan və bu məqsəd üçün xüsusi fond və ya ayrıca ehtiyat yaratmadan, bir başa ödənilir.

məcburi	könüllü	→ müəssisələr statistikası
faktiki	şərti hesablanmış	→ milli hesablar

birbaşa yığıla bilər	hesablamalar üzrə cəmlənmiş

Sosial sığortaya könüllü ödəmələr (üzvlük haqları) da, həmçinin işverənlər üçün xərclər hesab edilir.

SOSIAL SIĞORTAYA KÖNÜLLÜ ÖDƏMƏLƏR VƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNƏ DİGƏR XƏRCLƏR – məcburi proqramlardan əlavə, sosial xeyriyyə yardımlarının dəyəridir. Bu, bilavasitə özünün hazırkı və keçmiş işçilərinə və yaxud istehsal zədəsi və ya ailədə ağır itki və s. hallarda birdəfəlik pul ödənişi kimi ödəmələrə hüququ olan şəxslərə verilən yardımdır.

SOSIAL STATİSTİKA – sosial prosesləri və hadisələri öyrənən və təsvir edən statistika sahəsidir. Sosial statistikanın əsas məqsədi *sosial siyasətin* həyata keçirilməsi və effektivliyinə nəzarət etmək, iqtisadi inkişafın nəticələrini əhalinin rifah halı, həyat səviyyəsinin ölçülməsi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək üçün statistik göstəricilərin işlənilib hazırlanması və onlardan istifadədir (“*Sosial indikatorlar*”a bax).

Sosial statistika sahəsində hər il Böyük Britaniyada buraxılan “Sosial Trends” ən qocaman dövrü nəşr hesab olunur, orada analitik, diskussiya materialları, məqalələr, statistik cədvəllər verilir. BMT çərçivəsində sosial, demoqrafik və statistikanın başqa qonşu sahələrinin integrasiyası üçün əsaslar işlənilib hazırlanmışdır, sosial statistikanın universal göstəricilər sistemi işlənmişdir (Social indicators: guidelines and illustrative series, N.Y.,1978); xüsusi beynəlxalq proqramlarla (“Qadının onilliyi”, “Əlillərin onilliyi”, “2000-ci ilə hamı üçün sağlamlıq” və s.) əlaqədar sosial göstəricilərin tərtib olunması üzrə daima metodoloji iş aparılır. İƏİT ölkələri üzrə birinci göstəricilər toplusu 1986-cı ildə nəşr olunmuşdur (Living conditions in OECD countries: a compendium of social indicators, P., 1986). Bir sıra tematik (mövzu) məcmuələr UNİSEF-lə birlikdə dərc olunur.

SOSIAL TƏMİNAT – 1) öz təşkilati strukturu vasitəsilə işçi və qulluqçuları, bəzən isə öz şəxsi işləri ilə məşğul olan şəxsləri sosial müdafiə mexanizmləri ilə idarə edir. Qismən müəssisələr tərəfindən qoyulan əmanətlərlə maliyyələşdirilən sosial təminat orqanları statistiklər üçün tükənməz məlumat mənbəyi olan inzibati registrin aparılması və idarə edilməsini həyata keçirirlər; 2) vətəndaşların qocalıq dövründə, müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirmə dövrlərində, *ailə* başçısı itirildikdə maddi təminatına; ana olmuş qadınların, orta gəlirdən nisbətən aşağı gəlirləri olan ailələrin və digərlərinin müavinətlə təmin edilməsi və güzəştlər verilməsinə zəmanət verən sosial-iqtisadi tədbirləri qanunvericiliklə möhkəmləndirilmiş sistemdir. Sosial təminat dövlət idarələri, yaxud qanunverici orqan qarşısında məsul olan hökumət orqanı tərəfindən idarə olunur. Sosial təminat sistemi eyni zamanda xəstəxanalarda, ambulatoriya-poliklinika müəssisələrində; sanatoriya-kurort müalicələrində pulsuz, ya da güzəştli tibbi yardım və müayinəyə; qocalar və əlillərin internat-evlərində, uşaqların məktəbəqədər müəssisələrində, sağlamlıq düşərgələrində saxlanması zəmanət verir. Sosial təminatın əsas növü qocalıq, əlillik, ailə başçısının itirilməsi hallarına və s. görə pensiya hesab edilir.

Sosial təminat sahəsində beynəlxalq hüquq sisteminin əsas məzmunu BƏT-in tövsiyələrində verilmişdir. Sosial təminatın minimum normaları xüsusi beynəlxalq konvensiya ilə, həmçinin BƏT-in digər konvensiya və tövsiyələrində nəzərdə tutulmuşdur, onların əsas ilkin bloku 1933 ildə qəbul edilmiş, sonralar isə modifikasiya olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələr üçün əlilliyə, qocalığa, ailə başçısının itirildiyinə görə müavinətlərin vahid aşağı (minimum) həddi müəyyən edilmişdir; həmçinin bu müavinətlərin yuxarı (maksimum) hədləri də mövcuddur. Sosial təminatın vacib istiqamətlərindən biri sosial sığortadır: xəstəliyə, əlilliyə, ölümə görə sığortalanma; istehsalda bədbəxt hadisələrdən; pensiya sığortası; əlavə pensiya və s. Sosial təminat fondları adətən sosial xərclərin $\frac{1}{3}$ həcmi təşkil edir.

SOSIAL TƏMINAT FONDLARI - sosial təminat fondlarının alt bölmələri dövlət idarə etməsinin bütün səviyyələrində fəaliyyət göstərən bütün sosial təminat fondlarından ibarətdir. Sosial təminat fondları dövlət müəssisələri tərəfindən bütövlükdə cəmiyyət və yaxud onun böyük bir hissəsini əhatə edən sosial sığorta proqramlarının həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılır və nəzarət edilir.

SOSIAL TRANSFERLƏR - ümumi dövlət idarəetmə orqanlarının (dövlət təşkilatlarının), ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının, habelə qeyri-maliyyə müəssisələri və maliyyə idarələrinin sosial yardım göstərmək və əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmaq məqsədilə ev təsərrüfatlarına təqdim etdikləri cari transferlərin bir növüdür. Sosial transferlərə daxildir: 1) dəyər şəklində sosial transferlər; 2) natura şəklində sosial transferlər.

SOSIAL TURİZM - vətəndaşların onlara satılmış sosial turlar vasitəsi ilə və ya sərbəst şəkildə dövlət tərəfindən sosial məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitlər hesabına həyata keçirilən səyahətləri və turist səfərləri başa düşülür. Sosial turizm konsepsiyasının əsasını 3 prinsip təşkil edir:

1) aşağı səviyyəli gəlirə malik olan əhalinin turizm sahəsinə geniş cəlb edilməsi yolu ilə cəmiyyətin bütün üzvlərinin istirahətinin təmin edilməsi; 2) bu sahəyə subsidiyaların ayrılması; 3) mərkəzi dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, ictimai və kommersiya strukturlarının bu sahənin inkişafında fəal iştirakının təmin edilməsi.

Bu konsepsiya praktiki şəkildə İsveçrə və Fransada "məzuniyyət çəkləri" sisteminin köməyi ilə həyata keçirilir. Onun əsas elementi turistlərə

ünvanlı yardım göstərilməsi və əhalinin bütün təbəqələri üçün istirahətin əlçatan (əlverişli) olmasını təmin etmək üçün dövriyyəyə buraxılmış ödəniş – hesablaşma vasitəsi olan çekdir.

SOSIAL YARDIM - ünvanlı dövlət sosial yardımı – aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən verilən pul yardımudur. Sosial yardımın məqsədi aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Sosial yardımın əsas prinsipləri: ünvanlılıq - sosial yardım yalnız aztəminatlı ailələrə təyin olunur; ədalətlik - sosial yardım ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasındakı fərq məbləğində təyin olunur; bərabərlik – sosial yardım bütün aztəminatlı ailələrə təyin olunur.

Orta aylıq gəliri onlardan asılı olmayan səbəblərdən (ailə üzvlərinin əmək qabiliyyətinin olmaması, ailənin əmək qabiliyyətli üzvünün müvafiq icra hakimiyyəti orqanında işsiz kimi qeydə alınması, vəfat etməsi, məhkəmə tərəfindən itkin düşmüş və ya ölmüş hesab edilməsi, azadlıqdan məhrum edilməsi, ailə üzvünün olduğu yerin məlum olmaması və s.), hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan aztəminatlı ailələr sosial yardım hüququna malikdirlər.

SOSIAL YARDIM ÜZRƏ MÜAVİNƏT – ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən dövlət idarələri və ya qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən sosial sığorta üzrə müavinət kimi istifadə olunan ehtiyacları ödəmək üçün, lakin sosial sığorta üzrə sosial sığortaya və müavinətlərə ayırmalara daxil edilən, sosial sığorta proqramı üzrə istehsal olunmayan, ev təsərrüfatlarına ödənilən cari transferlərdir. Deməli, onlar sosial təminat fondları tərəfindən verilən bütün müavinətləri özündə birləşdirmir.

SOSIAL-İQTİSADI PROQNOZ - cəmiyyətin, yaxud insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı vacib sferalarının (iqtisadiyyat, sosial münasibətlər, siyasət və s.) gələcək vəziyyəti haqda səmərəli məlumatdır. Çox vaxt demoqrafik proqnozun məlumatlarına əsaslanır. Sosial proseslərin proqnozlaşdırılması insan şüurunun həqiqəti qabaqcadan əks etdirmə qabiliyyətidir. Elmi hipotetik fərziyyələrdən və başqa, gələcəyi qabaqcadan sezmə formalarından fərqli olaraq, sosial-iqtisadi proqnozda sosial hadisələrin gözlənilən inkişafına kəmiyyətə qiymət verilir, bu və ya digər hadisələrin başlanma ehtimalı və müddətləri müəyyənləşdirilir. Sosial-iqtisadi proqnozlarda mövcud alternativlərdən optimal variantlar seçmək üçün istifadə olunur.

Proqnozlaşdırma – gələcək haqda bilgi verməkdir, sosial inkişafın mövcud ilk şərtlərinin (maddi-texniki şərait, təbii resurslar, elmi-texniki və intellektual potensial, sosial və siyasi qüvvələrin nisbəti, həmçinin ayrı-ayrı insanlar tərəfindən güdülən məqsədlər) təhlilinə əsaslanır. Təbiətdə baş verən proseslərin proqnozlaşdırılmasından fərqli olaraq, sosial-iqtisadi proqnoz insan şüuruna və əxlaqına təsir edir, insanları qabaqcadan xəbər verilmiş hadisələrin (istənilən kimi qavranıldıqda) həyata keçirilməsinə nail olmağa, yaxud onların aradan qaldırılması üçün səylər (onlar arzuolunmaz olduqda, mümkün təhlükələr olduqda) qoymağa vadar edir.

Sosial-iqtisadi proqnozun 4 əsas növü var: *axtarış* proqnozları (bəzən onları kəşfiyyatçı, yaxud realist adlandırırlar) hadisələrin ən ehtimal olunan təbii gedişi və müşahidə edilən meyillərin davam etməsi haqda fərziyyədən çıxış edərək tərtib olunur. *Normativ* proqnozlar gələcəkdə müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün konkret tövsiyələri olan proqnozlardır. *Xəbərdarlıq proqnozları*, sosial proseslərin inkişafının mümkün əlverişsiz və hətta ağır nəticələrinin ayrılması üçün tərtib olunur. Onların qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi zəruridir. *Analitik* proqnozlar ciddi idrak-elmi məqsədlə gələcəyin müxtəlif tədqiqi metodlarının doğruluğunu yoxlamaq və təkmilləşdirmək üçün işlənir.

Sosial-iqtisadi proqnozun əsas metodları: 1) ekstrapolyasiya; 2) tarixi analogiyalar; 3) mürəkkəb sosial sistemlərin kompüter modelləşdirilməsi; 4) gələcəyin müxtəlif güman edilən ssenarilərin tərtib edilməsi; 5) ekspert qiymətləndirmə. Sosial-iqtisadi proqnozlar işlənən konkret metodikalarının bir sıra metodların birləşməsi yolu ilə yaranır.

SOSIOLOJİ METODLAR – demoqrafiya elmində tətbiq olunan nəzəri tədqiqatlar, həmçinin ilk sosioloji informasiyanın toplanması və onun emalının sosioloji metodlarıdır.

Sosioloji metodlar *demoqrafiyada* tətbiqi əhalinin *doğum*, *ölüm*, miqrasiya amillərinin, *nikah* və *boşanma* problemlərinin tədqiqinin dərinləşməsi ilə əlaqədar genişlənir. Demoqrafik prosesləri və hadisələri izah etmək üçün təkcə bu və ya digər demoqrafik hadisələri xarakterizə edən amilləri deyil, həm də onların insanın şüurunda əks olunmasını təhlil etmək zəruridir. Motivlərin və demoqrafik göstərişlərin öyrənilməsi bir sıra sosioloji metodlardan istifadəni şərtləndirir. 1970–90-cı illərdə sosioloji-demoqrafik tədqiqatlar geniş yayılmışdı. Onlarda *demoqrafik əxlaqın* təhlili, xüsusilə KAR (KAR – ingilis sözləri olan *knowledge* – bilik, *attitude* – göstəriş və *practice* – praktiki fəaliyyət - abreviaturasıdır) adlanan

tədqiqatlar həyata keçirilir, doğuma təsir edən müxtəlif amillər aydınlaşdırılır.

Demoqrafik hadisə və proseslər öyrənilərkən sosiologiyada işlənmiş konseptual modellərdən, anlayışlardan və nəzəri prinsiplərdən istifadə səmərəlidir. Əsasən sosial institut və kiçik qrup kimi, *ailənin* təhlilini, doğum problemləri üzrə ailədaxili kommunikasiyanı, doğum, nikah, boşanmadakı fərqlərə təsir göstərən amilləri öyrənmək üçün sosioloji-demoqrafik sistemin seçilməsinə, boşanmanın və nikahların səbəblərinin təhlilini göstərmək olar.

Demoqrafiyada informasiyanın toplanması və işlənməsində *sosioloji* metodlar tətbiq olunur. Sosiologiyada üç əsas sosioloji informasiyanın toplanması növü seçilir: *sorğu*, *sənədlərin təhlili* və *müşahidə*. Sorğu müsahibə yolu ilə, yaxud sorğu vərəqini doldurmaqla (anket vasitəsilə) aparılır. Kütləvi fikirlər (geniş insanlar dairəsində), göstərişlər və faktlar barədə informasiyanın toplanması üçün aparılan və verilmiş problem üzrə yalnız səlahiyyətli şəxslərin fikrini bilməyə istiqamətlənmiş ekspert sorğularına bölünür. Sosioloji tədqiqatlarda sənədlərin təhlili dedikdə, istənilən informasiyanın iki tip təhlili (çap, yaxud əlyazması mətnində, maqnit lentində, foto və kinoplyonkada təsbit edilmiş) - ənənəvi təhlil və məzmunlu-təhlil başa düşülür. Ənənəvi təhlil, müəyyən məqsəd və vəzifələrə müvafiq olaraq, sənədlərin izahlı təhlilidir. Məzmunlu-təhlil – kütləvi mətnli (yaxud plyonkaya yazılmış) informasiyanın kəmiyyət göstəricilərinə keçirilməsidir. Müşahidə dedikdə isə, adətən, sosiologiyada hadisələrin bilavasitə şahidlərdən alınmış məlumatlara əsasən qeydə alınması başa düşülür.

Sorğu – sənədlərin təhlili ilə yanaşı, istənilən demoqrafik informasiyanın alınması üçün ilk mənbədir. Bu zaman xüsusi sorğu vərəqələri tərtib olunur və onlar müxtəlif amillərin demoqrafik əxlaqın və göstərişlərin komponentlərinə təsiri haqda məlumatın alınması məqsədini daşıyır. Demoqrafik göstərişlər öyrənildikdə, mürəkkəb ölçü metodları işlənir, insanlar və testlər tətbiq olunur. Xaricdə həmçinin ekspert sorğuları yayılmışdı. Demoqraflar çox vaxt məlumat toplamaq üçün spesifik seçmə metodlarından, sosioloji tədqiqatlarda işlədilən nəticələrin emalı metodlarından, məsələn, klaster təhlili, faktor (amil) təhlili kimi metodlardan istifadə edir. Demoqrafik proses və hadisələrin hərtərəfli təhlili üçün onlara təsir edən bir sıra sosioloji amillər öyrənilməli olduğu üçün, ilkin sosioloji informasiyanın təhlili, toplanması və işlənməsində sosioloji metodların tətbiqi daim artır.

SÖVDƏLƏŞMƏ VALYUTASI – xarici ticarət sazişlərində əmtəənin qiymətinin müəyyən edildiyi və ya verilmiş kreditin məbləğinin ifadə olunduğu valyutadır. Sövdələşmə valyutası *ödəniz valyutası* ilə uyğun gəlir. Lakin onların uyğun gəlməməsi də mümkündür, xüsusilə klirinq hesablaşmalarında, yəni dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağdsız hesablaşmalarda. Sövdələşmə valyutasının ödəniş valyutasına hesablanması, ödəniş vaxtının çatdığı dövrdə fəaliyyət göstərən valyuta kursu ilə həyata keçirilir.

SÖZ (proqramlaşdırmada) – EHM-in, tərkibi birləşmiş işarə (simvol, *bit*) ardıcılığından ibarət olan (bütöv vahid kimi baxılan) əməliyyat yaddaşı tutumunun ölçü vahididir. Sözün uzunluğu müxtəlif EHM-lər üçün fərqlidir (EHM-in vahid sistemi – 4 *bayt*). Proqramlarda “söz”ün törəmələrindən istifadə olunur.

SÖZLƏR ÜZƏRİNDƏ ƏMƏLİYYATLAR – sözlər üzərində EHM-in əmrlər sistemini nəzərdə tutan fəaliyyətdir.

SPEŞİFİKASIYA (proqramlaşdırmada) – 1) avadanlıqların, proqramların, ya da ayrı-ayrı modulların xarakteristikalarının formal təsviridir; 2) üsulların formal parametrlərinin növ və sinifləri haqqında informasiya.

SPOT – 1) hər hansı bir anlıq qərarın həll edilməsi üçün *bankın* öz müştərisinə istisna qaydada verdiyi qısamüddətli (1-3 aylıq) kreditdir. Bu kreditdən sürətlə istifadə edilir, pul bazarının tarifi üzrə indeksləşdirilir, kifayət qədər riskli hesab olunur; 2) SPOT - sövdələşmədir – dərhal ödənilməli olan sövdələşmədir.

SPRED – eyni mala *fyuçers sazişlərinin* eyni zamanda alınması və satılmasıdır, amma fərqli çatdırma müddəti, ya da fərqli bazarlar üçündür. SPRED birjadaxili, birjalarası, məhsullarası, müvəqqəti ola bilər. SPRED-in məqsədi qiymət fərqlərinin oynamasından gəlir əldə etməkdir.

SSUDA BORCLARI – təyin olunmuş müddət ərzində banklara qaytarılmamış ssudalardır.

STANDARTLAŞMANIN VASİTƏLİ METODU – demoqrafik əmsalların standartlaşdırma metodlarından biridir; verilmiş qrupun demoqrafik hadisələrinin faktiki sayının əhalidə demoqrafik proseslərin intensivlik səviyyəsinə müvafiq onların sayı ilə standart kimi qəbul

olunmuş müqayisəsinə əsaslanır, həmin əhali qrupunun xüsusiyyətləri saxlanılır.

STANSİYALARDA VAQONLARIN BOŞ-DAYANMALARININ UÇOTU – qatarların tərkibində gəlmə anından getmə (yola salma) anınadək vaqonların stansiyalarda kateqoriyalar üzrə boşdayanma (yerli, emal edilməklə tranzit və emalsız tranzit) vaxtlarına ümumi sərfin müəyyənəndirilməsi üçün təşkil edilir.

Stansiyalarda vaqonların boşdayanmalarının uçotu *vaqon dövriyyəsinə* asılı olaraq **nömrəsiz** və nömrəli sistem üzrə aparılır. Nömrəsiz sistem üzrə stansiyalarda vaqonların boşdayanmalarının uçotu hər bir saatin sonuna boşdayanmaların kateqoriyaları üzrə (yerli, emal edilməklə tranzit) vaqonların stansiyalarda qalıqlarının müəyyənəndirilməsinə əsaslanır, bir şərtlə ki, vaqonların bu sayı bütün saat ərzində boş dayansın. Boşdayanmaların ümumi vaxtı hesabat dövründə saatlardakı qalıqların cəmləndirilməsi ilə alınır. Boş dayanmış vaqonların sayı daxil olma və yola salınmış vaqonların yarısı kimi hesablanır. Emalsız tranzitlə vaqonlar üçün boşdayanma vaxtı qatarın tərkibinin boş dayanma vaxtının tərkibdə olan vaqonların sayına vurulması ilə tapılır. **Nömrəli** sistem üzrə stansiyalarda boşdayanmaların uçotu ayrılıqda boşdayanmaların hər bir kateqoriyası üzrə hesabat dövründə göndərilmiş vaqonlar üzrə sonradan toplanmaqla ayrı-ayrı vaqonların stansiyada olma vaxtının uçotuna əsaslanır.

STANSİYANIN YÜK DÖVRİYYƏSİ – hesabat dövründə stansiyadan göndərilən və stansiyaya gətirilmiş yüklərin həcmi cəmidir.

STASİYONAR ƏHALİ (lat. *stationarius* – hərəkətsiz) – nəzəri əhali, əsl təbii artım əmsalı $r=0$ və əhalinin dəyişməz sayı $P(t)=P(0)$ olduqda, *stabil əhalinin* tipik olmayan hadisəsidir. Stasionar əhali nəzəriyyəsinin əsası E.Qalleyin (1693) əsərlərində qoyulmuşdu. XIX əsrin sonuncu rübündə Q.F.Knapp stasionar əhalinin əsas kəmiyyət nisbətlerini ətraflı işləmişdi. Son şəkildə A.C.Lotkanın əsərlərində XX əsrin birinci yarısında yazılmışdı. İlk əvvəl, stasionar əhaliyə doğulanların dəyişməz illik sayı olan və nəslin kəsilməsi ardıcılığı, doğum rejimi haqqda heç bir hipoteza olmayan əhali kimi baxılır. Belə şərh stasionar əhalini ekponensial əhalinin tipik olmayan hadisəsi edir.

Stasionar əhali nəzəriyyəsinin əsas məzmunu doğulanların, yaşayanların, ölənlərin müxtəlif qruplarının sayları ilə ölüm (ömür) və doğulma ehtimalları arasında nisbətlər sistemidir. Bu nisbətlər müxtəlif demoqrafik cədvəllərin, ilk

növbədə ölüm cədvəllərinin qurulmasında istifadə olunur. Stasionar əhalinin yaş strukturu bir mənalı olaraq ömür funksiyası $l(x)$ ilə müəyyən olunur. Belə ki, yaş strukturunun sıxlığı bərabərdir:

$$c(x) = \frac{l(x)}{\int_0^{\infty} l(x) dx}$$

burada x_1, x_2 yaş intervallarında şəxslərin payı

$$\int_{x_1}^{x_2} c(x) dx \text{ -dir.}$$

Stasionar əhalinin ölümünün ümumi əmsalı (m) doğumun ümumi əmsalına (b) bərabərdir və

$$b = m = \frac{1}{e_0}, \text{ burada } e_0 - \text{doğulduqda ömrün}$$

gözlənilən uzunluğudur.

STASİONAR SOSIAL XİDMƏT İDARƏLƏRİ – kənar sosial-məişət, tibbi xidmətlərə və qulluğa ehtiyacı olan qoca və əlillərin daimi, müvəqqəti (2 aydan 6 ayadək), həftəlik, gündəlik yaşayışı üçün nəzərdə tutulmuş müəssisələrdir. Stasionar müəssisələrin dörd əsas növü fərqləndirilir: qoca və əlillər üçün internat evləri (ümumi tipli); psixonevroloji internatlar; əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün uşaq evləri; fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün uşaq evləri. Göstərilən müəssisələrin bazalarında onlarda yaşayanların kontingentindən asılı olaraq, aşağıdakı müəssisələri təşkil edə bilirlər: müharibə və əmək veteranlarının pansionatları, şəfqət evləri, əlillər üçün reabilitasiya mərkəzləri.

STASİONAR TİCARƏT - daimi yerlərdə (məsələn, mağazalarda ticarət və ya ticarət məntəqələrində pərakəndə ticarət) ticarət müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən ticarət növüdür.

STASİONAR TIPLI YATAQXANALAR – vahid order verilmiş yaşayış binalarıdır və yaxud yaşayış evlərində və qeyri-yasayış tikililərində yaşayış yerləridir. Stasionar tipli yataqxanalara həmçinin uşaq evləri, əlillər və qocalar üçün evlər, məktəblər yanında internatlar və məktəb-internatlar da daxildir. Daimi yaşayanlara yaşayış yeri üzrə qeydiyyatla alınanlar daxildir.

STATİSTİK ASILILIQ – əgər birinin *ehtimal* bölgüsü digərinin kəmiyyətinin mümkün qiymət almasından asılı deyilsə, onda onlar statistik asılı olmayanlar hesab edirlər və iki təsadüfi kəmiyyətin əlaqəsidir. Əks halda, bu kəmiyyətlər asılı adlanır.

İkidən çox təsadüfi kəmiyyətin müqayisəsində onları qarşılıqlı qeyri-asılı adlandırırlar. Onların bölünmə qaydaları qalan təsadüfi kəmiyyətlərin hansı təsadüfi kəmiyyəti almasından asılı deyildir. Statistik asılı olmamasından keyfiyyətin qeyri-korrelyativliliyi irəli gəlir. Əksinin, ümumiyyətlə, yeri yoxdur.

STATİSTİK DƏYƏR – vahid bazaya gətirilmiş *müqavilə qiymətləri* üzrə müəyyən edilən əmtələrin *dəyəridir*. İdxalın dəyəri SİF qiyməti bazasında – ölkə limanı, ya da SİP – ölkə sərhədində təyinat məntəqəsi bazasında əmələ gəlir. SİF (dəyər, sığorta, fraxt) – əmtənin satış şərtləridir ki, ona uyğun olaraq əmtənin dəyərinə onun dəyəri və ölkə limanına qədər malın sığorta və nəqliyyat üzrə xərcləri daxil edilir. İxracın dəyərinin FOB – ölkə limanı, ya da DAF – ölkənin sərhədindəki qiymətlərin bazasında əmələ gəlir. FOB (limanda sərbəst) – malın qiymətinə onun dəyəri və gəmi limanına gətirilmə və yüklənmə üzrə xərclərinin daxil edilməsinə razı olan malın satış müqaviləsidir. SİF, FOB, SİP və DAF “İnkoterms-90” ticarət terminlərinin beynəlxalq izah etmə qaydaları”na uyğun müəyyən edilir. Xarici ticarətin gömrük statistikasında statistik dəyər əsasən ABŞ dolları ilə qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasında yenidən hesablanma yükün gömrük bəyannaməsinin qəbul edildiyi gündə Mərkəzi Bank tərəfindən təyin edilən məzənnə üzrə həyata keçirilir.

STATİSTİK ƏRAZİ – bir qayda olaraq, gömrük ərazisinə uyğun gəlir. Avropa İttifaqının statistik ərazisi özündə Aİ-nin Fransanın xarici departamentləri və Kanar adaları olmadan mövcud gömrük ərazilərini birləşdirir.

STATİSTİK FORMULAR – müşahidə proqramının sualları və suallara cavablar üçün yer göstərilən blankıdır (sorgu vərəqəsi, siyahıyaalma vərəqəsi, hesabat forması, anketidir).

STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ – ictimai həyatda kütləvi hadisələrin (təzahirlərin) müxtəlif cəhətlərinin vəziyyətini və inkişafını hərtərəfli əks etdirən, qarşılıqlı əlaqəli və məntiqi ardıcılıqla yerləşən göstəricilər kompleksidir. Növlərinə görə müxtəlif formalara malik olan (orta çəkili və sadə, müqayisəli və dinamika göstəriciləri və s.) mütləq, orta və nisbi göstəricilər fərqləndirilir. Öyrənilən hadisələrin xarakterindən asılı olaraq, sistemə daxil olan göstəricilər, fərqləndirilir: ölkənin sahəsi və əhalisi, milli sərvət, əmək ehtiyatları, məhsul və xidmətlər, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi,

istehlak bazarı, maliyyə, qiymətlər, elm, mədəniyyət və s. Statistika göstəriciləri sistemi ictimai inkişaf prosesində dəyişir, bir hadisə aradan qalxır, digəri meydana gəlir və bu da statistika göstəriciləri sistemində öz əksini tapır, göstəricilər sistemi aktuallaşdırılır.

STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏRİN MƏLUMATLAR BANKI (SGMB) – statistik işlərin ölkə və rayon səviyyəsində həlli üçün zəruri olan *statistik göstəricilər* sisteminin saxlanması, aktuallaşdırılmasını, qorunmasını, yığılmasını, işlənməsini və verilməsini təmin edən avtomatlaşdırılmış *məlumatlar* bazasıdır. SGMB *məlumatlar bazasının idarəetmə sistemi* (MBİS) şəklində proqram-texnoloji vasitələrin məcmusundan; statistik məlumatların bütün məcmusunun göstəricilərinin qiymətləri şəklində saxlanıldığı məlumatlar bazasının statistik faktoqrafik fondlarından; ümumi sistemli məlumat təminatı və digər məlumat-arayış məlumatları əsasında formalaşdırılan metaməlumat fondlarından ibarətdir. SGMB ayrıca müşahidə obyektləri və ya birləşdirilmiş obyektlər üzrə *statistik göstəricilərin* qiymətlərinin məlumatlar bazasında saxlanmasını təmin edir.

STATİSTİK HESABATLAR – şirkətlərin, müəssisələrin, təşkilatların təsdiq edilmiş formalar əsasında tərtib etdiyi, təyin edilmiş müddət ərzində yerli statistika orqanlarına təqdim etməli olduğu hesabatlar toplusudur.

STATİSTİK HƏLL NƏZƏRİYYƏSİ – qeyri-müəyyənlik şəraitində optimal həllərin seçilməsi nəzəriyyəsidir. Məsələnin optimal həlli riskini minimuma endirir. Statistik həll, statistikanın ikinci oyunçu – təbiətlə oyunu əsasında alınır. Təbiət dedikdə, bazarda tələb və təklif, birjada valyutanın qiyməti, iqlim şəraiti, vergilər, imtiyazlar və digər bu kimi göstəricilər nəzərdə tutulur.

STATİSTİK HÜDUD - dəyər və ya xalis kütlə (netto) ilə ifadə edilmiş hüduddur ki, bundan xaricdə Aİ-nin ticarət üzrə statistik məlumatları üçüncü ölkələrdə tərtib olunmur.

STATİSTİK İNFORMASIYA (STATİSTİK MƏLUMAT) – statistika müşahidələri prosesində formalaşdırılan ilkin statistik materiallardır. Sonradan bu materiallar sistemləşdirilir, yekunlaşdırılır, işlənir, ümumiləşdirilir və təhlil edilir. Düzgün və elmi əsaslandırılmış statistik məlumatlar sosial-iqtisadi

hadisələrin və proseslərin vəziyyətini və qanunauyğunluqlarını obyektiv əks etdirir.

STATİSTİK İŞLƏR PROQRAMI - mövcud ehtiyatlar, iqtisadi, demoqrafik, sosial və ekoloji vəziyyətin öyrənilməsi ilə bağlı məlumatların əldə olunması üçün hər bir elementin əhatəlilik, növ, dövrilik və mövzu əlamətlərini müəyyənləşdirməklə statistika orqanları tərəfindən hazırlanan illik proqramdır.

STATİSTİK KƏNARLAŞMALAR – ehtiyatlar və onlardan istifadə göstəriciləri arasındakı yekun xətalara xarakterizə edən göstəricidir. MHS-də buraxılan mal, aralıq və son istehlak məbləği, yığım və xalis ixracın müqayisəsində tətbiq edilir. Nisbi xəyata statistik kənarlaşmanın ÜDM-ə bölünməsi qəbul edilmişdir.

STATİSTİK QƏRARLAR NƏZƏRİYYƏSİ – statistik qərarların işlənilib hazırlanması və istifadə edilməsi üzərində statistik müşahidələrin aparılmasının ümumi nəzəriyyəsidir. Daha geniş mənada, qeyri-müəyyənlik şəraitində optimal qeyri-determinant davranışın **seçim nəzəriyyəsi** kimi müəyyən edilir. Belə qəbul edilir ki, hər bir eksperiment müəyyən dəyərə malikdir, səhv qərarlar isə cərimələrə gətirib çıxarır. Optimal qərar isə riskin minimuma çatdırıldığı qərardır. Statistik qərarlar nəzəriyyəsi loqistikaya aid olan bir sıra müddəalara malikdir: malgöndərənin seçilməsi və qiymətləndirilməsi, əvvəlcədən tam məlum olmayan şəraitdə bazarda davranış strategiyasının planlaşdırılması, malgöndərənin optimal partiyasının seçilməsi və s.

STATİSTİK QİYMƏTLƏNDİRMƏ – bölünmə parametrlərinin təqribi əvəz edilməsi üçün seçmə müşahidəsinin funksiyasıdır. Məsələn, ədədi ortanın təsadüfi kəmiyyətinin normal bölgüsü üçün – riyazi gözləmənin qiymətləndirilməsi. Nöqtəli və interval statistik qiymətləndirmə baş təsadüfi kəmiyyətin məcmusunun bölünməsi qanunlarının təcrübəsi əsasında və statistik qiymətləndirmənin xassələrinə uyğun tərtib edilir.

STATİSTİK QRAFİK – statistik məlumatların şərti həndəsi fiqurların (xətlər, nöqtələr, ya da digər simvolik işarələrin) köməyi ilə təsvir edilməsidir. Bunun nəticəsində, tədqiq edilən statistik məcmunun görüntülü xarakteristikasına nail olunur. Xətti, sütun diaqramı, lentşəkilli,

dairəvi, kartoqramlar, kartodiqram və s. qrafiklər fərqləndirilir.

STATİSTİK QRUPLAŞDIRMA – sosial-iqtisadi hadisə vahidlərinin mühüm əlamətlər üzrə yekcins qruplara ayrılmasıdır. Qruplaşdırma nəzəriyyəsinin çox mühüm məsələlərindən biri qruplaşdırma əlamətinin müəyyən edilməsi və onun seçilməsidir. Sosial-iqtisadi hadisələrin vahidlərinin qruplara ayrılmasına imkan verən əlamət qruplaşdırma əlaməti adlanır. Qruplaşdırma üçün götürülən dəyişən əlamət qruplaşdırma əlaməti hesab olunur. Onu çox vaxt qruplaşdırmanın əsası adlandırırlar. Statistika materiallarının işlənməsinin və təhlilinin nəticəsi əsasən qruplaşdırma əlamətinin düzgün seçilməsindən asılıdır. Qruplaşdırma əlaməti öyrənilən sosial-iqtisadi hadisənin hərtərəfli nəzəri təhlili əsasında müəyyənləşdirilməlidir.

Qruplaşdırma bir əlamət üzrə aparılarsa, belə qruplaşdırma sadə qruplaşdırma adlanır. Sadə qruplaşdırma ilə bərabər, sosial-iqtisadi hadisələrin inkişaf prosesini hərtərəfli öyrənmək üçün onları iki və daha çox əlamət üzrə qruplaşdırmaq lazımdır. Qruplaşdırma əlaqədə götürülmüş iki və daha çox əlamət üzrə aparılarsa, belə qruplaşdırmaya quraşlıq (kombinasiyalı) qruplaşdırma deyilir. Sadə qruplaşdırmaya nisbətən quraşlıq qruplaşdırma daha geniş elmi təhlil xüsusiyyətinə malikdir. Mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisələrin təhlilində quraşlıq qruplaşdırma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, quraşlıq qruplaşdırmada qruplaşdırma əlamətinin sayının artması ilə əlaqədar olaraq, qrupların sayı sürətlə artır. Ona görə də, quraşlıq qruplaşdırmada iki, üç qruplaşdırma əlamətindən artıq götürülməsi nəticənin təhlilini mürəkkəbləşdirir, onların aydın oxunuşunu və başa düşülməsini çətinləşdirir.

Qruplaşdırma əlamətləri atributiv, yəni keyfiyyət əlamətinə və kəmiyyət əlamətinə bölünür. Statistika məcmusunda vahidlərin bölgüsü xarakterindən asılı olaraq, fasilələr bərabər və qeyri-bərabər şəkildə müəyyən edilə bilər. Vahidlərin bölgüsü az-çox bərabər şəkildədirsə, bərabər fasilələr təşkil etmək məqsəduyğun olur. Məsələn, hər hansı kənd təsərrüfatı bitkisinin - buğdanın məhsuldarlığını həcminə görə qruplaşdırarkən bərabər fasiləli qruplar təşkil olunur. Bərabər fasiləli qrupları təşkil etmək üçün fasilə kəmiyyəti müəyyən edilməlidir. Qruplaşdırma əlamətinin maksimum qiymətindən minimum qiymətini çıxıb, alınan nəticəni təşkil ediləcək qrupların sayına bölsək, fasilə kəmiyyətini müəyyən etmiş olarıq.

Bərabər fasiləli qrupları təşkil edərkən fasilənin kəmiyyətini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar.

$$d = \frac{x_{\max} - x_{\min}}{n}$$

Burada, d - fasilənin kəmiyyətini, $x_{\max}$ - əlamətin yüksək qiymətini, $x_{\min}$ - əlamətin aşağı qiymətini, n - qrupların sayını göstərir.

Fasilələr qapalı və açıq ola bilər. Qapalı fasilələrdə qrupların aşağı və yuxarı sərhədləri göstərilir. Açıq fasilələrdə ancaq ya aşağı, ya da yuxarı sərhəd göstərilir. Açıq fasilə ancaq birinci və axırıncı qruplarda verilə bilər. Kəmiyyət əlamətləri üzrə bərabər fasiləli qruplar təşkil edərkən aşağı və yuxarı sərhədlər düzüst göstərilməlidir.

Əlamətin qiyməti qeyri-bərabər və əhəmiyyətli dərəcədə dəyişkən olduqda, qeyri-bərabər fasiləli qruplar təşkil etmək lazımdır. Sosial-iqtisadi hadisələrin böyük əksəriyyəti qeyri-bərabər fasiləli qruplar şəkilində təşkil olunur. Makroiqtisadi göstəricilərin təhlilində də qeyri-bərabər fasiləli qruplardan istifadə edilir.

Qeyri-bərabər fasiləli qruplar tərəqqi ilə artan və yaxud azalan hesabi və yaxud həndəsi tərəqqi ilə təşkil oluna bilərlər.

Qruplaşdırmanın vəzifələrinə uyğun olaraq, onu aşağıdakı üç növə ayırmaq olar: 1) tipik qruplaşdırma; 2) quruluş qruplaşdırma; 3) analitik qruplaşdırma.

Statistika məcmusunun yekcins hissələrə və ya ictimai-iqtisadi tiplərə ayrılmasına tipik qruplaşdırma deyilir. Hər hansı bir dəyişən əlamət üzrə statistika məcmusunun tərkibini, quruluşunu xarakterizə edən qruplaşdırma quruluş qruplaşdırmasıdır. Sosial-iqtisadi hadisələrin və onların əlamətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni xarakterizə edən qruplaşdırma isə analitik qruplaşdırma sayılır.

STATİSTİK METOD – *dəyişkən ekzogenin dəyişdirilməsi vaxta görə heç bir gecikmə olmadan (dinamik modeldən fərqli olaraq), dərhal bir anda dəyişkən endogenlər dəyişməsinə gətirib çıxarır.*

STATİSTİK METODLAR (STATİSTİK METODOLOGİYA) – sosial-iqtisadi hadisələrin statistik tədqiqatlarının, yəni məlumatların toplanması, onların işlənməsi, ümumiləşdirici göstəricilərin hesablanması, məlumatların təhlili üsullarının, qaydalarının və metodlarının məcmusudur. Kütləvi müşahidə, qruplaşdırma və göstəricilərin ümumiləşdirilməsi metodları əsas sayılır.

Tədqiqatın ən mühüm xüsusiyyətlərinə konkretlik; keyfiyyət təhlilinin üstünlüyü – hər şeydən əvvəl hadisələrin inkişafının vaxtı və yeri nəzərə alınmaqla, onun mahiyyətinin aydınlaşdırılması; oxşar məcmuların, hər şeydən əvvəl öyrənilən hadisələrin sosial və iqtisadi formalarının müəyyənləşdirilməsi; ictimai həyatın öyrənilən hadisə və proseslərin mahiyyət və formalarının dəyişməsi ilə əlaqədar tədqiqatın üsul və metodlarının şəklinin dəyişdirilməsi; öyrənilən hadisə və proseslərin, onların ölçülərinin və kəmiyyət nisbətlərinin dəyişməsi qanunauyğunluqlarını ətraflı səciyyələndirməyə imkan verən göstəricilər sisteminin tətbiqi daxildir.

STATİSTİK MƏCMU – hər hansı mühüm münasibətlərə (adambaşına müxtəlif gəlirlərlə ev təsərrüfatları; işəməz əmək haqqı alan işçilər; kiçik biznes müəssisələrinin məcmusu və s.) oxşar, amma statistik ölçmənin predmetini əks etdirən dəyişkən əlamətlərə malik olan obyektlər, hadisələr çoxluğu. Oxşar məcmular və qeyri-oxşar məcmular, onların daxilində isə – keyfiyyət və kəmiyyətə oxşar (qeyri-oxşar) məcmular fərqləndirilir. *Keyfiyyətə oxşar məcmular* üçün hazırkı müayinə göstəricilərinin əhəmiyyətliliyi üzrə elementlər arasında bənzərlik və onun tərkibindəki elementlərin həmin tipdəki hadisəyə aidiyyəti xarakterikdir. Statistik məcmu bir əlamət üzrə oxşar, digəri üzrə isə qeyri-oxşar ola bilər. *Keyfiyyətə qeyri-oxşar* məcmuda vahidlər (elementlər) müxtəlif tipli hadisələrə aiddirlər. Keyfiyyətə oxşar və qeyri-oxşar məcmular xüsusiyyətlərinə görə bölmənin asimmetrikliyi xarakterik olan öyrənilən əlamətlərin qiymətlərinin aşağı, ya da çox yüksək variasiyasına uyğundur. Müxtəlif oxşarlıqlı statistik məcmuların hərtərəfli statistik müayinəsi üçün taksomaniya və qruplaşdırma metodları tətbiq edilir.

STATİSTİK MƏLUMAT – sosial-iqtisadi həyatda baş verən hər hansı bir hadisəni xarakterizə edən məlumatların məcmusudur.

STATİSTİK MƏLUMATLARI GÖNDƏRƏNLƏR (TƏQDİM EDƏNLƏR) – prinsip etibarı ilə, Aİ-yə üzv ölkələr arasında İntrastat sistemi üzrə statistik məlumatların təqdim edilməsi əməliyyat iştirakçısının hər birinin, yəni Aİ-yə üzv ölkələr arasında mal mübadiləsində iştirak edən istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin vəzifəsi hesab edilir. Təcrübədə, statistik məlumatları təqdim edən əlavə dəyər vergisindən vergini ödəmək üçün qeydiyyatdan keçməyə borcludur. Üçüncü tərəflə xarici ticarət üzrə

statistik məlumatlara gəldikdə isə, məlumatları təqdim edənlər idxalçılar və ixracatçılar hesab edirlər.

STATİSTİK MƏLUMATLARIN ELEKTRON İŞLƏNMƏSİ – *statistik hesabatların müəyyən növləri üzrə məlumatların işlənməsinin çoxsəviyyəli proseslərinin avtomatlaşdırılmasını təmin edən proqram vasitələridir.*

STATİSTİK MƏLUMATLARIN MƏRKƏZİ BAZASI – statistik məlumatların saxlanması, təhlili, sorğuların cavablandırılması və digər nəticələrin əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş birləşdirilmiş məlumat ehtiyatlarıdır. Statistik məlumatların mərkəzi bazasında milli hesablar sisteminə, milli sərvətlərə, ölkənin iqtisadiyyatının sahələrinin fəaliyyətinə, iqtisadiyyatda institusional yenidən yaranmaya, investisiya, qiymətlər və tariflər, əmək ehtiyatları, maliyyə, xarici iqtisadi fəaliyyət, əhalinin gəlirləri və yaşayış səviyyəsi, demoqrafik göstəricilər, hüquq pozuntuları, təbii ehtiyatlar və ətraf mühitin qorunmasına dair və s. əsas göstəricilər saxlanılır.

STATİSTİK MƏLUMATLARIN REKLAMENT İŞLƏNMƏSİ KOMPLEKSİ – özündə yeni *informasiya texnologiyalarının* proqram-texnoloji vasitələrini əks etdirən və məlumatların vahid EHM sisteminə, fərdi EHM-də və lokal (yerli) *hesablama şəbəkələrində* paket rejimində işlənməsinin avtomatlaşdırılmasına xidmət edən, *statistikanın məlumat-hesablama sisteminin* yeni proqram-texnoloji vasitəsidir. Statistik məlumatların reklament işlənməsi müəyyən edilmiş standart çərçivəsində statistik məlumatların bazadan əvvəl işlənməsi rejiminə malik olur.

STATİSTİK MƏLUMATLARIN TELEİŞLƏMƏ SİSTEMİ (SMTİS) (statistikanın elektron poçt vasitəsilə – SMTİS/SEP) – məlumatların avtomatlaşdırılmış mübadiləsi və *statistikanın məlumat-hesablama sisteminin* ehtiyatlarına teledaxilolma üçün nəzərdə tutulan sistemdir. İki altsistemdən ibarətdir: statistikanın elektron poçtları (SEP) və məsafədən yığma sistemi (MYS). Statistikanın elektron poçtları istənilən formatda (mətn korrespondensiyası, *proqram təminatı*, qrafik, müxtəlif formalarda məlumatlar) məlumatların və massivlərin mübadiləsini, statistikanın məlumat-hesablama sisteminin məlumat və proqram ehtiyatlarına teledaxilolmanı təmin edir. Məsafədən yığma sistemi statistik məlumatların teleişlənməsini təmin edir. SMTİS/SEP statistika orqanlarının bütün səviyyələrində SEP qovşaqlar bazasında

statistikanın məlumat-hesablama sistemi üçün vahid telekommunikasiya vasitələrinin qurulmasını və onların məlumat axınının vahid marşrutlaşdırılması mexanizmi əsasında qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

STATİSTİK MƏLUMATLARIN YAYILMASI - əldə edilməsində tətbiq olunan forma və vasitələrdən asılı olmayaraq, məxfi sayılmayan rəsmi statistik məlumatların istifadəçilərə verilməsidir.

STATİSTİK MÜŞAHİDƏ OBYEKTİ – statistik müşahidəyə məruz qalan hadisələrin, əşyaların (statistikada *statistik məcmu* adlanan) və s. məcmusudur. Bu, müəssisələrin, maşınların, ölkə əhalisinin və s. məcmusu ola bilər. Müşahidənin müvəffəqiyyətlə keçirilməsi üçün müşahidə obyektinə dəqiq müəyyən olunmalıdır. Bunun üçün öyrənilən hadisələrin mahiyyətinin təhlili əsasında onu oxşar digər obyektlərdən fərqləndirən əlamətləri və xüsusiyyətləri ayırmaq və göstərmək, bir hadisədən digər hadisəyə keçid sərhədini müəyyənləşdirmək lazımdır.

STATİSTİK MÜŞAHİDƏ OBYEKT-LƏRİNİN BAŞ MƏCMUSU – hesabat dövründə iqtisadi fəaliyyətlə real məşğul olan və hesabat-statistika sənədlərinin təsdiq olunmuş hər bir forması üzrə statistik məlumatların yığılması və işlənməsi üçün işlənmiş alqoritmlərlə statistik müşahidə obyektlərinin seçilməsi və yaradılmasına imkan verən, müəyyən məlumatların qruplaşdırılmış dəstini xarakterizə edən təsərrüfatçılıq subyektlərinin son çoxluğu.

STATİSTİK MÜŞAHİDƏ VAHIDI – statistik hesabat forması tərtib olunarkən respondentin haqqında məlumat verdiyi vahiddir.

STATİSTİK PROQNOZLAŞDIRMA METODLARI – zaman sıralarının statistik təhlilinə əsaslanan proqnozlaşdırma metodudur. Bu metoda uyğun olaraq, birinci mərhələdə zaman sıralarının məlumatları ümumiləşdirilir və əsasında əlamətin proqnozu tapılan proqnoz modeli qurulur. Proqnozlaşdırma modeli kimi, ən çox trend modelindən, sürüşkən və orta eksponensial, avtoregressiya və ekonometrik modellərdən istifadə edilir. Proqnozların dəqiqliyi çox vaxt proqnoz modelin əsasında qoyulmuş şərtlərdən, hipotez və təkliflərin yerinə yetirilməsindən asılı olur. Məsələn, statistik proqnozlaşdırma metodu sosial-iqtisadi proseslərdə müəyyən səviyyədə hərəkətsizlik mövcud olduqda tətbiq edilir.

STATİSTİK STANDART – elmi əsaslandırılmış *statistik göstəricilərdir* və onların hesablanması *metodlarıdır*, statistika-hesabat sənədləridir, *statistik məlumatların* yığılması və işlənməsi qaydalarıdır. İqtisadi fəaliyyətin nəticələrinin uçotunun ən əsas statistik standartı milli hesabların göstəricilər sistemidir (MHS). Məsələn, BMT-nin statistik standartları özündə aşağıdakı əsas standartları birləşdirir: statistika sahəsində beynəlxalq standart təsnifatları, statistik göstəricilərin hesablanması üzrə beynəlxalq əsaslanmaları, statistika üzrə beynəlxalq sorğu kitabçalarını və müxtəlif texniki əsaslanmaları.

STATİSTİK VAHİD – (I) - Avropa İttifaqında İqtisadi Şuranın qərarına uyğun olaraq, statistik vahidin istehsal sisteminin müşahidəsi və təhlili üçün səkkiz tipi fərqləndirir:

- müəssisə;
- institusional vahid;
- müəssisələr qrupu;
- fəaliyyət növü vahidi (FNV);
- həmcins istehsal vahidi (İİV);
- yerli vahid;
- fəaliyyət növünün yerli vahidi (FNYV);
- həmcins istehsalın yerli vahidi (HİYV).

Statistik vahidlər 3 meyar əsasında müəyyən edilir:

- hüquqi, uçot və ya təşkilati;
- coğrafi meyar;
- iqtisadi fəaliyyət meyarı.

Statistik vahidlərin müxtəlif tipləri arasındakı əlaqələr aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

	Vahid bir və ya bir neçə yerdə yerləşib	Bir yerdə yerləşib
Bir və ya daha çox iqtisadi fəaliyyət növü	Müəssisə İnstitusional vahid	Yerli vahid
Yeganə bir iqtisadi fəaliyyət növü	FNV HİV	FNYV, HİYV

Müəssisələr statistikasının ümumi konseptual çərçivəsində həm də statistik vahidlərin aşağıdakı tipləri fərqləndirilir:

- Analitik vahid;
- Müşahidə vahidi;
- İstehsal vahidi;
- Hesabat vahidi.

(II) - istehsal sistemi haqqında məlumatların yığılması və təhlili, müşahidə üçün statistiklər tərəfindən müəyyən edilmiş vahiddir.

(III) - (istifadə növləri üzrə) - statistik vahidlərdən üç müəyyən edilmiş nöqteyi-nəzərdən istifadə edilə bilər:

- hesabat vahidi kimi;
- müşahidə vahidi kimi;
- təhlil vahidi kimi.

Müəyinə zamanı eyni bir statistik vahid bütün bu funksiyaları yerinə yetirə bilər və ya bu məqsədlər üçün iki və ya üç növ statistik vahidlərdən istifadə edilə bilər.

STATİSTİK VAHİDLƏRİN DÖVLƏT REGİSTRİNİN (SVDR) QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİ – registrin aktuallaşdırılması prosesində hüquqi şəxsləri, onların xüsusişdirilmiş ayrı-ayrı bölmələrini və fərdi sahibkarları xarakterizə edən digər inzibati məlumat mənbələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan statistik məlumat sisteminin əsasıdır.

STATİSTİK VAHİDLƏRİN DÖVLƏT REGİSTRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİ – istifadəçilərə informasiya xidmətini və statistik vahidlərin dövlət registrinin idarə edilməsi sisteminin aparılmasını təmin edən xidmət, metodlar və vasitələrin məcmusudur.

“STATİSTİK VAHİDLƏRİN DÖVLƏT REGİSTRİNİN” MƏLUMAT BAZASININ APARILMASI – “SVDR” məlumat bazalarının doğru (aktual) vəziyyətdə saxlanmasıdır. SVDR-in məlumat bazası aşağıdakıları nəzərdə tutur: mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq yeni yaradılmış hüquqi şəxslərin, onların ayrı-ayrı xüsusişdirilmiş bölmələrinin və fərdi sahibkarların daxil edilməsini; hüquqi şəxslərin yaradılmasına hüququ olan dövlət qeydiyyatı orqanlarının, təşkilati-sərəncam sənədlərin, həmçinin rəsmi statistika müşahidələrinin aparılması nəticəsində alınmış məlumatlara uyğun olaraq, SVDR-in obyektləri üzrə məlumatların aktuallaşdırılmasını; hüquqi şəxslərin yaradılmasına hüququ olan dövlət qeydiyyatı orqanlarının məlumatları və ya təşkilati-sərəncam sənədləri əsasında, hüquqi şəxslərin, onların ayrı-ayrı xüsusişdirilmiş bölmələrinin və fərdi sahibkarların SVDR-dən çıxarılmasını.

STATİSTİK YEKUN – yığılmış məlumatların sistemləşdirilməsindən, *statistik müşahidələrin* materiallarının qruplaşdırılmasından və *statistik məcmuların* ümumiləşdirilməsindən ibarət olan statistik tədqiqatın son mərhələsidir. Bu mərhələdə ümumiləşdirici statistik göstəricilər vasitəsilə ayrı-ayrı vahidlərin, onların qruplarının

və ümumilikdə obyektin xarakteristikasına keçid həyata keçirilir. Statistik yekun özündə məlumatların qruplaşdırılmasını, qrupdan və altqruplardan seçilmiş ümumiləşdirici göstəricilər sisteminin hesablanması, eyni zamanda işin nəticələrinin cədvəl və qrafiklərdə rəsmiləşdirilməsini birləşdirir. Statistik yekun texniki əməliyyat və ümumi nəticələrdən ibarətdir, əsas tərkibi işlənib hazırlanan cədvəllərdən ibarətdir və müəyyən proqram üzrə yerinə yetirilir. Bütün ilkin statistik müşahidə materialları mərkəzi statistika orqanına ötürülməsi və burada statistik məlumatların yekunlaşdırılması təşkil edilən statistik yekun, mərkəzləşdirilmiş sayılır. İlkin məlumatların mərkəzləşdirilməmiş qaydada yekunlaşdırılması yerlərdə (Naxçıvan MR, rayonlar və şəhərlərdə) həyata keçirilir və bu, qeyri-mərkəzləşdirilmiş yekun hesab olunur.

STATİSTİKA – 1) özündə elmi fənlərin (bölmələrin) mürəkkəb və şaxələnmiş sistemini əks etdirən, müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan, kütləvi hadisələrin və proseslərin kəmiyyət tərəfini onların keyfiyyət tərəfindən ayırmadan öyrənən bilik – elm sahəsidir. Onun əsas bölmələri statistika elminin daha çox ümumi kateqoriyaları, prinsip və metodlarına baxan statistikanın ümumi nəzəriyyəsidir; iqtisadiyyatda baş verən hadisə və prosesləri öyrənən iqtisadi statistikadır; sosial hadisə və prosesləri öyrənən sosial statistikadır; 2) ictimai həyatın hadisə və prosesləri haqqında kütləvi *məlumatların* toplanması, işlənməsi, təhlili və nəşrinə dair - praktiki fəaliyyət sahəsidir; 3) ictimai həyatın və ya onların məcmusunun kütləvi hadisə və proseslərinin vəziyyətini əks etdirən rəqəm məlumatlarının məcmusudur; 4) sosial-iqtisadi proses və hadisələrin öyrənilməsi üçün riyazi statistika metodlarından istifadə edən sahədir.

“Statistika” latın termini olan “status” sözündən götürülmüşdür və əşyaların vəziyyətini, halını ifadə edir. “Siyasi vəziyyət” mənasında işlədilmişdir və bu səbəbdən italyan sözü stato – dövlət və statista – dövləti yaxşı tanıyan deməkdir. Bu söz elmi ədəbiyyata XVIII əsrdə daxil olmuşdur və başlanğıcda “dövlətin idarəedilməsi” kimi başa düşülmüşdür. Amma statistika elmi hələ əvvəllər, XVII əsrin ortalarında, dövlətin istehsalının aparılması, ticarət, beynəlxalq münasibətlərin təşkili və s. üçün ehtiyatların mövcudluğu haqqında ölkə üzrə məlumata dövlətin ehtiyaclarının öyrənilməsinə cavab kimi meydana gəlmişdir. Bu dövrdə statistika siyasi hesab adlanırdı. Siyasi iqtisad və statistikanın uyğun gəldiyi elm idi. Onun banisi ingilis alimi V.Petti olmuşdur. Statistika ifadəsindən ilk dəfə 1746-cı ildə alman filosofu və

hüquqşünası professor Qotfrid Axenval istifadə etmişdir. Lakin o dövrdə Q.Axenvalın statistikanın məzmunu, predmeti və vəzifələri haqqında baxışları müasir statistika elminə olan baxışlardan çox-çox uzaq idi. XIX əsrin birinci yarısında A.Ketle və onun davamçıları işlərində statistikanın ictimai hadisələrin qanunauyğunluqları haqqında elm kimi təqdim edilməsinə cəhd göstərsələr də, bu qanunauyğunluqlara mücərrəd baxılır, cəmiyyətin qanunları təbiətin qanunları ilə eyniləşdirilirdi ("sosial fizika" A.Ketle). Daha sonra statistikada onu hadisənin keyfiyyət tərkibindən ayırmaqla kəmiyyət tərəfini öyrənən elmi statistika fənninin formal izahının yayılması kimi təqdim etmişlər. Azərbaycanda statistika elminin inkişafında bir çox alimlərin, xüsusilə Sədi Hacıyevin (Cənubi Qafqazda statistika üzrə ilk alim) böyük xidməti olmuşdur.

İndiki dövrdə statistika (sosial-iqtisadi statistika) ictimai elmdir – baxılan ictimai hadisələrin keyfiyyət tərkibi ilə bilavasitə əlaqədə kəmiyyətinin formalaşması və dəyişməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənir. Statistika elmi bazar iqtisadiyyatının inkişafının tələblərinə uyğun olaraq, kəmiyyət təhlili üsullarını işləyib hazırlayır. Keçən əsrin sonlarından başlayaraq, statistika elmi beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq, müasir elmi-metodoloji prinsiplər üzərində qurulmağa başlamışdır.

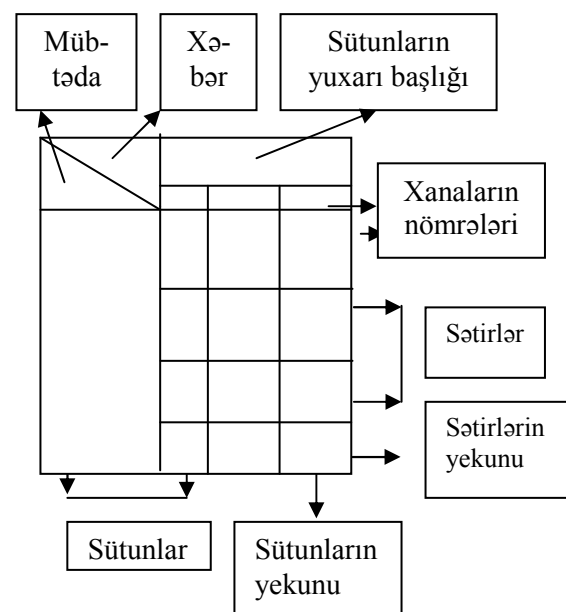
STATİSTİKA CƏDVƏLİ - statistika məlumatlarının izahının cədvəl şəklində verilməsidir. Statistika müşahidəsi materiallarının yekunlaşdırılması və qruplaşdırılmasının nəticələri, bir qayda olaraq, cədvəl formasında izah olunur. Statistika cədvəlləri tədqiqat üçün toplanmış statistika materiallarının təsvirinin və təhlil edilməsinin ən səmərəli formasıdır. Statistika cədvəllərində statistik məlumatlar daha yığcam, aydın, ifadəli və əyani şəkildə görünür. Hər bir cədvəl statistika cədvəli adlandırılı bilməz. Məsələn, vurma cədvəli, loqarifma cədvəli və s. statistika cədvəli ola bilməz. Statistika cədvəlləri sətir və sütunlardan ibarət olub, sosial-iqtisadi hadisələr haqqında statistik məlumatlar müəyyən ardıcılıqla və əlaqədə təsvir edilir. Statistika cədvəllərində empirik məlumatlarının hesablanmış nəticələrinin məcmusunu əks etdirir və o ilkin informasiyanın yekunlaşdırılmasının nəticəsidir. Statistika cədvəlləri bir və ya bir neçə mühüm əlamətlər üzrə öyrənilən statistika məcmusunun yekun rəqəmlərlə iqtisadi təhlilinin məntiqi qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterizəsindən ibarətdir.

Cümlədə olduğu kimi statistika cədvəllərinin də mübtəda və xəbəri vardır. Cədvəlin mübtədasında xarakterizə olunan obyekt, məcmu vahidi, qruplar vahidi, yaxud məcmu bütünlükdə göstərilir. Öyrənilən statistika məcmusunun, yəni cədvəlin mübtədasını xarakterizə edən kəmiyyət formasında göstəricilər cədvəlin xəbəri adlanır. Statistika cədvəlinin mübtədası, adətən, cədvəlin sol tərəfində, xəbəri isə sağ tərəfində verilir.

Statistika cədvəlləri üfüqi və şaquli sətirlərdən və şaquli sütunlardan ibarət olur. Sətirlər və sütunlar bir-birini kəsən düz xətlərlə ayrılır. Onların kəsişən yerlərində xanalar əmələ gəlir. Həmin xanalarda mübtədaları xarakterizə edən rəqəmlər yazılır. Hər bir statistika cədvəlinin ümumi, yan və yuxarı başlığı olur. Ümumi başlıq cədvəlin üstündə yazılır və cədvəldə verilən məlumatların qısa məzmununu xarakterizə edir. Cədvəlin yan başlığı onun sol tərəfində, yəni cədvəlin mübtəda hissəsində yazılır və sətirlərin məzmununu xarakterizə edir. Cədvəlin xəbərinə xarakterizə edən yuxarı başlıq cədvəlin şaquli sütunlarını əks etdirir. Mübtədanı xarakterizə edən sətirlərin yekun məlumatı cədvəlin sağ tərəfində, xəbəri göstərən sütunların yekun məlumatı isə cədvəlin aşağı hissəsində verilir.

Statistika cədvəlinin maketini aşağıdakı kimi vermək olar :

Cədvəlin ümumi başlığı

Mübtədanın xarakterinə görə statistika cədvəllərini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: sadə, qruplu və quraşlıq cədvəllər.

Sadə cədvəllərin mübtədasında öyrənilən obyekt qruplara ayrılır. Belə cədvəllərdə məcmunun bütün vahidlərinin siyahısı, ya da bütövlükdə məcmusu göstərilir. Sadə cədvəlin mübtədasında müşahidə vahidlərinin, xronoloji tarixlərin, yaxud ərazi bölgələrinin siyahısı verilir. Sadə cədvəllər öyrənilən hadisənin sosial-iqtisadi tipini, onların quruluşunu, həmçinin onların əlamətləri arasındakı əlaqə və asılılıqları aşkar etməyə imkan vermir. Qruplu cədvəlin mübtədasında öyrənilən hadisə bir əlamət üzrə qruplara ayrılır. Belə cədvəlin xəbərində qrupdakı vahidlərin sayı mütləq rəqəmlərdə və yekuna nisbətən faizlə göstərilir. Quraşlıq cədvəlin mübtədasında statistika məcmusu iki və daha çox əlamət üzrə qruplaşdırılaraq verilir. Sadə işlənən cədvəlin xəbərində göstəricilər yarımqruplara ayrılır. Xəbəri sadə işlənmiş cədvəl göstəricilərin paralel verilməsi prinsipinə əsaslanır. Cədvəlin xəbərini həddindən artıq xırdalamaq olmaz. Cədvəl nə qədər yığcam tərtib edilərsə, bir o qədər onun əyanilik xüsusiyyətini artırmaq mümkündür. Çox böyük cədvəlin əvəzinə iki və daha çox cədvəl tərtib etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

STATİSTİKA FƏALİYYƏTİ – statistika standartları əsasında cəmiyyətdə baş verən kütləvi hadisələr haqqında kəmiyyət məlumatlarının keyfiyyət tərəfindən ayırmadan yığılması, işlənməsi və yayılması ilə bağlı fəaliyyətdir.

STATİSTİKA GÖSTƏRİCİLƏRİNİN SİYAHISI - müəyyən ardıcılıqla ifadə olunmuş *statistik göstəricilərdir*. Statistika göstəriciləri hər hansı sahənin fəaliyyətini xarakterizə edən adlı kəmiyyətlərlə göstərilir.

STATİSTİKA GÖSTƏRİCİSİ – cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi hadisələrin və proseslərin kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikasıdır. Statistika göstəricisinin keyfiyyət tərəfi konkret məkan və zaman şəraitində hadisə və ya proseslərin mahiyyətini, kəmiyyət tərəfi isə onun miqdarını, mütləq və ya nisbi kəmiyyətlərini göstərir. Məsələn, Azərbaycanda (ərazi müəyyənliyi) 01.01.2010-cu il vəziyyətinə (zaman müəyyənliyi) əhalinin sayı (əhali - say göstəricisinin keyfiyyət müəyyənliyi) - 8,8 milyon nəfər (kəmiyyət müəyyənliyi) olmuşdur. Bu müəyyənliklərin hər hansı birindən məhrum olan rəqəm statistika göstəricisi hesab edilmir. Statistika təcrübəsində hesablanan göstəricilər aşağıdakı əlamətlərə görə üç qrupa bölünür: 1) öyrənilən *göstəricilərin* mahiyyətinə görə - proseslərin miqdarını əks etdirən **həcm** (*əmtəə dövriyyəsinin* həcmi) və özündə öyrənilən məcmunun (*əmək məhsuldarlığının* səviyyəsi)

tipik xüsusiyyətlərinin nisbətlərinin kəmiyyətini səciyyələndirən **keyfiyyət** göstəriciləri; 2) hadisələrin aqreqasiya (birləşmə) səviyyəsi üzrə - tək bir prosesi əks etdirən **fərdi** və məcmunu ümumilikdə və ya onun hissələrini əks etdirən **ümumiləşdirici** göstəricilər; 3) öyrənilən hadisələrin xarakterindən asılı olaraq – vaxta görə hadisələrin inkişafını ifadə edən, yəni əlamətlərin (sənaye məhsullarının aylıq, rüblük, illik həcmi), dəyişmə prosesini səciyyələndirən **fəsiləli** və müəyyən tarixə (ana) hadisələrin (dövrün əvvəlinə və ya sonuna mal ehtiyatlarının kəmiyyəti, müəssisələrin sayı) vəziyyətini əks etdirən **ani** göstəricilər.

İqtisadi sahənin hər hansı tərəfini (hər hansı əlamət üzrə) əks etdirən göstəricilər **sahə** göstəricisi, ayrı-ayrı ərazi bölmələri üzrə isə **ərazi** və ya **regional** göstərici adlanır.

Statistika göstəriciləri - mütləq, nisbi, orta kəmiyyət və s. kimi ifadə olunur. *Statistik məlumatların* təhlili və öyrənilən hadisələrin (əlamətlərin səciyyəliyi, onun ayrı-ayrı hissələrinin nisbəti, onun məkanda yayılma həddi, vaxta görə inkişaf meyli və sürəti və s.) xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan **analitik** göstəricilərdən - nisbi və orta kəmiyyətlər, variasiya və dinamika göstəriciləri, əlaqələrin sıxlığı və s. istifadə olunur.

STATİSTİKA MEYARI – X ümumi məcmusundan seçmə ($x_1, x_2, \dots, x_n$) əsasında N statistik ehtimalların qəbul edilməsi, ya da inkar edilməsinə imkan verən qaydadır. Hər bir meyar X -in bütün seçmələrinin sahəsində W kritik bölgəsini müəyyən edir: əgər $(x_1, x_2, \dots, x_n) \in W$ isə, $W:N$ inkar edilir, əks halda isə inkar edilmir. Belə alqoritm N ehtimalları, ya da onun təkzibinə məntiqi sübut vermir. Dörd hal mümkündür:

1. N doğrudur, amma meyarə uyğun olaraq inkar edilir – bu, birinci növ xətdir (onun α ehtimalının əhəmiyyət səviyyəsidir);
2. N doğrudur və qəbul edilir (bu halın ehtimalı $1 - \alpha$);
3. N doğru deyil, amma meyarə uyğun olaraq qəbul edilir – bu, ikinci növ xətdir (onun ehtimalı β -dir);
4. N doğru deyil və inkar edilir ($1 - \beta$ ehtimalı bu halda meyarın gücü adlanır). Meyarın quruluşunda α və β -ni minimuma endirmək lazımdır ki, bu da məsələlərin əksəriyyətində mümkün olmur.

STATİSTİKA MƏQSƏDLƏRİ ÜÇÜN REGİSTR – bütün uçot vahidlərinin, müşahidə vahidlərinin və təhlil vahidlərinin daxil edildiyi registrdir. Bu, statistiklərə istehsal sistemini öyrənmək üzrə öz işlərində istifadə etmək üçün

lazımdır. Yaradılmış bütün müəssisələr, onlara görə cavabdehlik daşıyan hüquqi vahidlər, onlardan asılı olan yerli vahidlər, yəni iqtisadi fəaliyyət göstərən və ümumi daxili məhsulun yaradılmasında iştirak edən yuxarıda sadalanan bütün vahidlər registrə daxil edilir.

Statistik registr *statistik müşahidə obyektinin* tərkib hissələrinin (vahidlərin) siyahısıdır. Statistik registrdə onun tərkib hissələrində (məsələn, əhali registrində, tikinti registrində) baş verən dəyişikliklər (yenilərinin yaranması, köhnələrin ləğv edilməsi) qeyd olunur. Statistik registr müşahidənin əsası rolunu oynayır.

STATİSTİKA MƏLUMAT-HESABLAMA SİSTEMİNİN TEXNİKİ VASİTƏLƏRİ (SMHS) – müasir tələblərə uyğun olaraq, statistika məlumat-hesablama sisteminin vasitələri ilə yeni texnologiyalar əsasında məlumatların toplanmasının, ötürülməsinin, işlənməsinin, yığımının və təqdim edilməsinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş inkişaf vasitəsidir. Texniki siyasətin formalaşması zamanı hesablama texnika vasitələrinin və məlumatların ötürülməsinin proqram təminatının inkişafı sahəsində müasir meyillər nəzərə alınır. Statistikanın texniki bazasının inkişafının əsas vəzifəsi yaradılmış *lokal hesablama şəbəkəsinin*, yeni *informasiya texnologiyalarının* tətbiqi üçün, güclü serverlər və işçi stansiyalarla təchiz edilməsinin müasirləşdirilməsidir.

STATİSTİKA MÜŞAHİDƏSİ – sosial-iqtisadi həyatda baş verən hadisə və proseslər haqqında, onların mühüm əlamətlərinin əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış müşahidə proqramı üzrə planlı, elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə məlumatların yığılmasıdır. Statistika müşahidəsinin məlumatları özündə müşahidə olunan obyekt haqqında ilkin statistik məlumatları əks etdirir ki, bu da ümumiləşdirilmiş xarakteristikaları almaq üçün əsas sayılır. Statistika müşahidəsi statistik tədqiqatların ilk əsas mərhələlərindən biri hesab edilir. Statistika müşahidəsi başdan-başa və qeyri-ümumi, fasiləli və fasiləsiz ola bilər (*“Başdan-başa müşahidə”*yə, *“Qeyri-ümumi müşahidə”*, *“Fasiləli müşahidələr”* və *“Fasiləsiz müşahidə”*yə bax). Statistika müşahidəsinin iki tipi mövcuddur: statistika hesabatı və xüsusi təşkil olunmuş müşahidə.

STATİSTİKA NƏŞRLƏRİ – məruzələr, külliyyatlar, məcmuə və bülletenlər, bukletlər, jurnallar, xülasələr, mətbu-buraxılışlar və s. məlumat-təhlil materialları şəklində təqdim edilən və geniş yayılma üçün nəzərdə tutulmuş işlənmiş

statistik məlumatlar sistemidir. Mövcud statistika nəşrləri sistemi statistik məlumatların istehlakçıları üçün bərabər girişi və kifayət qədər tam informasiya və təhlil bazasını təmin edir. Müasir şəraitdə dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən **rəsmi** statistika nəşrləri buraxılır. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Statistika Komitəsi ilə yanaşı, özünün məlumat yığma və işləmə sistemi olan digər nazirlik və idarələr (Maliyyə Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Mərkəzi Bank, Dövlət Miqrasiya Xidməti və s.) tərəfindən də məlumatlar nəşr olunur.

Bundan başqa, müxtəlif təşkilatlar, eyni zamanda kommersiya təşkilatlarının sifarişi ilə iqtisadi və sosial xarakterli müəyyən məlumatlar üzrə sorğu, hər cür müayinə keçirən müxtəlif elmi mərkəzlər, agentliklərin işləyib hazırladıqları **qeyri-rəsmi xarakterli** statistik məlumatlar nəşr olunur.

Rəsmi statistika nəşrləri sistemi arasında aparıcı yeri hər il təsdiq olunan “Statistik nəşrlərin kataloqu” əsasında buraxılan Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrləri tutur. Bu statistika nəşrlərinə həm rəsmi statistika orqanları sistemi üzrə, həm də ayrı-ayrı nazirlik və idarələr tərəfindən Dövlət Statistika Komitəsinə rəsmi olaraq təqdim olunan məlumatlar əsasında toplanmış və işlənmiş məlumatlar daxil edilir (Səhiyyə Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi və s.). Dövlət Statistika Komitəsinin bütün statistika nəşrlərinin hazırlanmasında cari statistika, əhalinin siyahıyaalınması, bir sıra seçmə və birdəfəlik müayinələrin materiallarından istifadə olunur.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistika nəşrləri arasında əsas yeri illər üzrə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini daha tam xarakterizə edən **statistik külliyyatlar** tutur. Onlar iki qrupa bölünür.

Birinci qrupa hər il buraxılan **toplu statistika külliyyatları** daxildir: “Azərbaycan rəqəmlərdə” qısa statistik külliyyatı və “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”. Belə külliyyatlar geniş proqram üzrə buraxılır və bu külliyyatlara ölkənin iqtisadiyyatı, maliyyə, qiymət, ticarət, təbii ehtiyatlar, əhalinin həyat səviyyəsi, əhalinin sayı və tərkibi, əmək ehtiyatları, məşğulluq və digər sosial-iqtisadi göstəriciləri haqqında bir sıra illər üzrə müxtəlif məlumatlar daxil edilir. Bir çox göstəricilər “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”ndə rayonların, regionların, Azərbaycan Respublikasının tərkibində olan muxtar respublikanın iqtisadiyyatı üzrə verilir. 1995-ci ildən ingilis dilinə tərcümə ilə birlikdə “Azərbaycan rəqəmlərdə” qısa statistik külliyyat da buraxılır.

İkinci qrupa həm illik, həm də böyük dövriliklə buraxılan *sahə və tematik statistik külliyyatlar* aid edilir: “Azərbaycanın regionları”, “Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri”, “Azərbaycanda ailələr”, “Azərbaycanda qadınlar və kişilər”, “Azərbaycanda uşaqlar”, “Azərbaycanın milli hesabları”, “Azərbaycanın sənayesi”, “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”, “Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və ailə kəndli təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri”, “Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi”, “Azərbaycanda tikinti”, “Azərbaycanın nəqliyyatı”, “Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti” “Azərbaycanda telekommunikasiya və poçt”, “Azərbaycanın yanacaq-enerji və material resursları balansı”, “Ticarət və xidmət”, “Azərbaycanın xarici ticarəti”, “Əmək bazarı”, “Azərbaycanda qiymətlər”, “Maliyyə”, “Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət”, “Azərbaycanda ətraf mühit və səhiyyə”, “Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalər”. Belə nəşrlərdə daha hərtərəfli statistik məlumatlar verilir. Ümumi göstəricilərlə bərabər iqtisadiyyatın sektorları, fəaliyyət növlərinin məlumatları üçün xarakterik olan çoxlu spesifik göstəricilər daxil edilir. Bu cür statistik nəşrlərdə göstəricilərin əhatəsi daha genişdir və ümumilikdə Azərbaycan üzrə yox, həm də regionlar üzrə verilir.

Eyni zamanda, müəyyən tarixi günlərə, Ümumdünya konfranslarına və s. statistik külliyyatların buraxılışı təbiiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi statistika nəşrlərini siyahıyaalma, birdəfəlik və seçmə müəyinələrin nəticələrinə görə də təşkil edir.

“Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət” haqqında aylıq məruzə əsasında, sonuncu ay ərzində ölkənin iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər haqqında cari məlumatları, eyni zamanda il ərzində əsas meyllərin xarakteristikasını tərkibinə daxil edən “Sosial-iqtisadi inkişaf” *xülasəsi* buraxılır. Xülasədə makroiqtisadi göstəricilər, ümumi daxili məhsul, istehsalın sahələri, qeyri-iqtisadi fəaliyyətlər, istehlak bazarı və əmək bazarında qiymətlər, maliyyə, həyat səviyyəsi və əhalinin gəlirləri haqqında materiallar verilir. Xülasəyə cədvəllər və qrafiklərdən başqa, qısa təhlili məlumatlar da daxil edilir.

Dövlət Statistika Komitəsində daha aktual məsələlər üzrə, əsasən mətn və cədvəldən meydana gələn 1-2 səhifəlik mətbu-buraxılışlarda hazırlanır. Bu məlumatlar qiymətlərin səviyyəsində, işsizlikdə, istehlak bazarının vəziyyətində, əhalinin pul gəlirlərində və yaşayış minimumunun kəmiyyətində, müəssisələrə ödəmələr və xərclərdəki olan dəyişikliklər

haqqında olur. Mətbu-buraxılışlar mütləq Dövlət Statistika Komitəsinə istinad edilməklə, kütləvi informasiya vasitələrində yayılma üçün nəzərdə tutulmuşdur.

STATİSTİKA TƏDQİQATLARI – özündə statistik məcmular (müşahidələr) haqqında kütləvi məlumatların yığılmasını, onların işlənməsini (qruplaşdırılmasını, yekunlaşdırılmasını) və statistik qanunauyğunluqların aşkar edilməsi məqsədi ilə əldə edilən nəticələrin təhlilini birləşdirir.

Statistika tədqiqatlarının birinci mərhələsi eyni proqram üzrə elmi cəhətdən təşkil olunmuş ictimai həyat prosesləri və hadisələri haqqında faktların uçotu və bu uçot əsasında əldə edilmiş kütləvi ilkin məlumatların yığılmasıdır. İlkin statistik materialların yığılması iki üsulla təşkil edilə bilər: iqtisadi subyektlərdən statistik hesabatların müntəzəm olaraq əldə edilməsi yolu ilə və birdəfəlik xüsusi statistik müəyinələrin təşkili vasitəsilə. Məcmu vahidlərin əhatəliliyinə uyğun olaraq, statistik müşahidələr iki yerə ayrılır: ümumi və qeyri ümumi. Öz növbəsində qeyri ümumi müşahidə seçmə, əsas massivin müşahidəsi, anket, monoqrafiya müşahidələrinə bölünür. Statistik müşahidələrin ayrı-ayrı növləri arasında vəzifəsi hər bir statistik məcmu vahidi üzrə hər hansı hadisənin sayının tam uçotu və tərkibinin xarakteristikası haqqında məlumatların əldə olunmasında siyahıyaalmaya xüsusi fikir verilir.

STATİSTİKA UÇOTU - əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram əsasında, onların mühüm əlamətlərinin müşahidəsi üzrə ictimai həyatın hadisə və prosesləri haqqında məlumatların qeydiyyatı yolu ilə planlı və elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə toplanmasıdır. Statistika uçotunun *əsas vəzifələri* aşağıdakılardan ibarətdir: kəmiyyət münasibətlərinin tədqiqatı vasitəsilə kütləvi ictimai hadisələrdə əlaqələrin səbəblərini öyrənməkdir (bilməkdir); elmi əsaslandırılmış göstəricilər sistemi əsasında cəmiyyətdə baş verən dərin iqtisadi və sosial proseslərdə dəyişikliklərin hərtərəfli tədqiqatı, ölkənin iqtisadi inkişaf meyllərinin ümumiləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması, istehsalın mövcud səmərəli ehtiyatlarının aşkar edilməsi, qanunvericilik hakimiyyətinin, idarəetmə, icra və təsərrüfat orqanlarının, həmçinin geniş ictimaiyyətin etibarlı məlumatlarla vaxtında təmin edilməsində statistika uçotunun spesifik tərəfi müəyyən vaxtla və yerlə bağlı, konkret - tarixi şəraitdə ictimai hadisələrin kəmiyyətə öyrənilməsidir. Statistika uçotunda istifadə olunan özünəməxsus statistik

xüsusiyyət onların keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin ayrılmaz (qırılmaz) vəhdətidir. Statistika uçotu ucdantutma və qeyri-ucdantutma, fasiləli və fasiləsiz ola bilər. Statistika uçotunun iki növü mövcuddur: rəsmi *statistika hesabatı* və *xüsusi təşkil edilmiş müşahidə*.

STATİSTİKADA MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNƏ GÖRƏ Qruplaşdırılması – müəssisələrin öyrənilən məcmusunun maliyyə vəziyyəti, bazarın digər subyektlərlə ödəmə və hesablaşma vəziyyəti, maliyyə sabitliyi (davamlılığı) və ödəmə (tədiyyə) qabiliyyəti üzrə bölüşdürülməsini xarakterizə edir. Təhlilin məqsədindən asılı olaraq, aşağıdakı qruplaşdırmalardan istifadə edilir: 1) *maliyyə nəticələri üzrə* - mənfəət əldə etmiş və zərərə düşmüş müəssisələr üzrə yekunlar işlənir; 2) *kiçik biznes müəssisələri üzrə* - mənfəət və gəlirlərin həcmi üzrə qruplaşmalar aparılır; 3) *ödəmə qabiliyyəti üzrə* - vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarına malik müəssisələr, həmçinin ödəmə qabiliyyəti əmsalı üzrə müəyyənləşdirilmiş intervala düşən müəssisələr ayrılır. Məsələn, cari satıla bilmə əmsalı üzrə ("*Ödəmə qabiliyyəti əmsalları*"na bax) qruplaşma hazırlanarkən aşağıdakı intervallar (sərhədlər) işlədilir (%-lə): 0-50, 51-100, 101-150, 151-200, 200-dən yuxarı. Hər bir intervala (sərhədə) düşən müəssisə onların xarakterinə (təşkilatların ümumi sayına %-lə), işçilərin orta siyahı sayına (işçilərin ümumi sayına %-lə), kreditor və debitor borclarının həcminə (ümumi məbləğə %-lə) görə xarakterizə olunur.

STATİSTİKADA SEÇMƏ – seçmə müşahidəsində seçmə məcmusunun təşkil edilməsi prosesidir ("*Seçmə müşahidəsi*"na bax).

STATİSTİKANIN MƏLUMAT-HESAB-LAMA SİSTEMİ (SMHS) – *hesablama texnikasının*, proqram vasitələrinin və yeni texnoloji nəticələrin tətbiq edilməsi əsasında ölkə, Muxtar Respublika, rayon (şəhər) səviyyələrində *statistik məlumatların* toplanması, işlənməsi, saxlanması, yığılması, aktualaşdırılması, təhlili, təqdim edilməsi, yayılması, istifadə edilməsi və mühafizəsi proseslərinin avtomatlaşdırılmış metod və vasitələrinin məcmusudur.

STATİSTİKANIN MƏLUMAT-HESAB-LAMA SİSTEMİNDƏ SORĞU STATİS-TİKASI – bu və ya digər sorğuya cavabı həyata keçirən, məlumat bazası sisteminin sorğu növlərinin və dəstlərin siyahısıdır.

STATİSTİKANIN MƏLUMAT-HESAB-LAMA SİSTEMİNİN STANDARTLARI – sahə standartları və razılaşmalarının nümunəvi standart həllidir. Özündə aşağıdakıları birləşdirir: 1) məlumatların elektron işlənməsi kompleksləri, o cümlədən məlumat bankları və elektron-nəşriyyat sistemləri ilə *interfeyslərə* tələbat üzrə razılaşmanı; 2) statistik məlumatın tele-işlənmə sistemində (SMTS), o cümlədən SMTS-nin məsafədən toplama sistemi ilə elektron-poçtun interfeysi, kütləvi məlumatların mübadiləsində olduğu kimi, məlumat bazaları ilə iş; elektron poçt standartları; 3) elektron-nəşriyyat sistemləri üzrə razılaşmanı.

STRATA – 1) müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq seçilmiş, ümumilikdə bölməni müəyyən etməyə imkan verən müəssisələrin, yaşayış məntəqələrinin məcmusunun təbəqəsidir (kəsiyidir).

2) Seçmə məcmuda sətir və sütun kəsişməsidir.

STRATEJİ MARKETİNG MATRİSİ – bazarda firmanın mövqeyini qiymətləndirməyə və marketing strategiyasının işlənilib hazırlanmasına imkan verən məkan (zaman) modelidir. Strateji marketing matrisası (bəzən də strategiya şəbəkəsi adlandırılır) 1957-ci ildə amerikalı iqtisadçı İ. Ansoffo tərəfindən təklif edilmiş və sonralar bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Bu matrisa müvafiq kəmiyyət və keyfiyyət xarakterizə edən iki amilin (və yaxud iki kompleks amilin inteqral xarakteristikasının) koordinatla kəsişməsini əmələ gətirir. Strateji marketing matrisası aşağıdakı sxemə malikdir:

Bazardakı vəziyyət	1	$A1B1 \rightarrow C1$ PH	$A1B2 \rightarrow C2$ PH
	2	$A2B1 \rightarrow C2$ PC	$A2B2 \rightarrow C3$ PB
		1	2
		Firmanın potensialları	

Rəqəmlərlə hər bir amilin keyfiyyət qiymətləri xarakterizə edilir: 1 – münasib vəziyyət (güclü potensial); 2 – qeyri-münasib vəziyyət (zəif potensial) deməkdir. Bu xarakteristikalar kəmiyyətcə ifadə oluna bilər: inteqral xarakteristika üçün amillərin çoxölçülü balla qiymətləndirilməsindən istifadə edilir ki, bu da kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirmələrinin birləşdirilməsinə imkan verir. Hər bir amilə ekspert qaydasında bazardakı vəziyyətə təsirinə və firmanın potensialına (F_i) görə çəki verilir; j amilinin ayrıca i xarakteristikası üçün (Q_{ij}) balı müəyyənləşdirilir. İnteqral xarakteristika özündə orta kəmiyyəti əks etdirir

$$\bar{Q} = \frac{\sum_j^n Q_{ij} F_j}{\sum_j^n F_j},$$

burada n, j – x amillərinin sayıdır. Adətən, $\sum_j^n F_j$

1-ə bərabər olur.

Firmanın mövqeyinin reytingi AB integral göstəricilərinin (strateji indeksin) orta həndəsi hesablanması və yaxud firmanın müvafiq kvadrant matrisalarına düşməsi kimi müəyyənləşdirilir. A1B1 kombinasiyası əlverişli vəziyyəti və firmanın güclü potensialını bildirir, riskin aşağı (PA) səviyyəsini və hücum strategiyasının (C1) seçilmə imkanlarını göstərir. Əlverişsiz şəraitin və zəif potensialın birləşməsi (A2B2) yüksək riskin (PB) olmasını göstərir və bazardan çıxaraq, çəkilmə strategiyasını (C3) diktə edir. Qalan iki kvadrant özündə yaxşı və pis amillərin (A1B2 və A2B1) kombinasiyalarını əks etdirir ki, bunlar da orta, mümkün riskə (PC) uyğun gəlir və müdafiə strategiyası (C2) tövsiyə edilir. Qruplaşdırma iki və daha çox əlamətlərə görə aparıla bilər və bu halda kvadrantların (sahələrin) sayı çox, aralıq variantlar hesabına strategiyanın seçilməsi geniş ola bilər.

STRUKTUR BİZNES STATİSTİKASI - müəssisələrin strukturuna və fəaliyyət növünə uyğun olaraq, illik müşahidə əsasında toplanan məlumatları əhatə edir. Struktur biznes statistikasının əsas məqsədi sahibkarlıq sahəsində müəssisələrin strukturu və fəaliyyəti haqqında müəyyən olunmuş göstəricilər üzrə vahid metodologiya əsasında müşahidələrin təşkili, məlumatların toplanması və yayılmasını təmin etməkdir. Biznes statistika əsas etibarilə Avropa İttifaqının 58/97 və 295/2008 nömrəli göstərişləri əsasında Avropa Statistika Bürosu tərəfindən müəyyənləşdirilmiş göstəriciləri əhatə edir və müvafiq metodoloji vəsaitlərdən istifadə olunur. Avrostatın tövsiyələrinə uyğun olaraq, biznes fəaliyyəti İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatına görə, iqtisadiyyatın B - Mədənçıxarma sənayesi, C - Emal sənayesi, D - Elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisiyalaşdırılmış hava ilə təchizat, E - Su təchizatı; Çirkli suların və tullantıların təmizlənməsi, F – Tikinti, G - Topdan və pərakəndə ticarət; Avtomobillərin və motosikletlərin təmiri, H - Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, I - Yaşayışın təşkili və ictimai iaşə, J - İnformasiya və rabitə, K - Maliyyə və sığorta fəaliyyəti, L - Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, M - Peşə, elmi və texniki fəaliyyət, N - İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi,

P - Təhsil, Q - Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, R - İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsi seksiyalarında cəmləşən müəssisələrin fəaliyyətindən ibarətdir. Beynəlxalq təcrübədə biznes statistikasını göstəriciləri əsasən struktur biznes statistikasını və qısamüddətli biznes statistikasını göstəricilərinə bölünür. Struktur biznes statistika 300-dən çox göstərici aiddir və onlar xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır. Yerli vahidlərinə, işçilərinin sayına, investisiya qoyuluşlarının həcmində, başqa ölkələrdə yerləşən vahidlərinə görə müəssisələrin sayı və onların bölgüsünə dair 25, məhsul buraxılışı, istehsal, mənfəət və s. bağlı 14, əmtəə və xidmətlərin sifarişi, qalıqlar, əmək haqqı xərcləri ilə bağlı 9, torpağa, bina və tikililərə, proqram təminatına və s. üzrə investisiyaya dair 8, yeni yaranmış müəssisələrdə, fəaliyyət göstərən müəssisələrdə çalışan işçilərin sayı, iş vaxtı üzrə 24, satış məntəqələri ilə bağlı 2, sənaye, tikinti, xidmət sahələri üzrə dövriyyə ilə bağlı 10, öhdəliklər, xərclər, sığorta, vergilər, mənfəət, zərər və digər maliyyə göstəriciləri ilə bağlı 63, maliyyə investisiyaları, qiymətli kağızlar haqqında 21, maliyyə təminatı, borclar, kapital və ehtiyatlarla bağlı 18 və s. istiqamətlər üzrə göstəricilər struktur biznes statistikanın əsas göstəriciləri hesab olunurlar.

STRUKTUR STATİSTİKASI – tez-tez “illik statistika” termini kimi işlədilən termdir. Müəssisələrin struktur statistikasının vəzifəsi - konyunktur dəyişikliklərə birbaşa aid olmayan illik məlumatların verilməsidir. Avropa İttifaqı dövlətlərində müəssisələrin struktur statistikasını bu məsələyə dair Avropa İttifaqı Şurasının 20 dekabr 1996-cı il tarixli, 58 nömrəli qərarı ilə tənzimləyir. Statistikanın digər sahələrindən fərqli olaraq, struktur statistikasını bütövlükdə müəssisənin özünün, habelə onun strukturunu təşkil edən tərkib hissələrinin – fəaliyyət növü vahidlərinin, yerli vahidlərin, fəaliyyət növünün yerli vahidlərinin və s. əsas makroiqtisadi göstəricilərini öyrənir.

Struktur statistikasının məqsədi – sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin strukturu və təkamülünü, sahibkarlıq fəallığı, rəqabət qabiliyyətliliyi və fəaliyyətinin nəticələrini müəyyənləşdirməyə imkan verən istehsal amillərini, sahibkarlığın və bazarların regional, milli və beynəlxalq inkişafını, müxtəlif fəaliyyət növləri qruplarına aid müəssisələrin səciyyəvi xarakteristikalarını təhlil etmək imkanını verən məlumatların yığılmasından ibarətdir.

Struktur statistikasını ilə müqayisədə müəssisələrin qısamüddətli statistikasının mühüm fərqləndirici

cəhəti ondan ibarətdir ki, o, baş verən proseslərin dəyişilməsini daha tez izləyə bilir.

STRUKTUR TƏNLİYİ – baxılan hadisələrin və proseslərin səbəb-nəticə mexanizmini əks etdirən, *ekonometrik modelin* verilməsinin (əks etdirilməsinin) ilkin formasıdır.

STRUKTURUN YENİDƏN QURULMASI – iqtisadiyyat strukturunun bazarın dəyişən şəraitinə uyğun olaraq dəyişməsidir. Stabil şəraitdə və sosial (institusional) islahatlarla əlaqədar keçid dövründə formalaşmış bazar münasibətlərində olan strukturun yenidən qurulmasından fərqlənir. Strukturlu yenidən qurma Azərbaycanın iqtisadiyyatında mərkəzləşmiş planlaşdırılmanın, bazar alətlərinin istifadəsinə əsaslanan, istehsalda, bölüşdürmə sahəsində və cəmiyyətdə sosial münasibətlərdə edilən dəyişikliklərin dərinlik və mürəkkəbliyinin çox böyük miqyasını şərtləndirən, idarəetmə ilə əvəz edilməsi prosesində həyata keçirilir. Strukturlu yenidənqurma makroiqtisadi göstəricilər sistemi, sahə və ərazi statistika göstəriciləri, həmçinin onun yeni istiqaməti olan – institusional dəyişikliklər (çox quruluşlu iqtisadiyyatın qurulması, özəlləşdirmə, səhmləşdirmə, kiçik biznes, fond bazarının inkişafı ("*Qiymətli kağızlar bazarı*"na bax) və s.) statistikasına əks olunur.

SU EHTİYATLARININ VƏZİYYƏTİ, İSTİFADƏSİ VƏ MÜHAFİZƏSİ STATİSTİKASI – təbii ehtiyatlar və ətraf mühit statistikasının alt sahəsidir. Su ehtiyatlarını, onun tərkibi və keyfiyyətini, ölkə iqtisadiyyatının su ehtiyatları ilə təminatını, *suburaxıcı və su istehlakını*, su itkisi, təmiz suyun təkrar və dövriyyə istifadəsi hesabına qənaətinə, *suyun kənara axıdılmasını*, yeraltı suların təbii göllərə, su anbarlarına və s. (çıxan suyun növləri üzrə), axıdılmasını, su mühafizə qurğuları ilə təchizatını və s. öyrənir.

SU MÜHİTİNİN QORUNMASI - ətraf mühitin qorunmasına çəkilən xərclərin ölçülməsində tez-tez istifadə olunan göstəricilərdən biridir. Tullantıların azaldılmasına və qarşısının alınmasına, onların yığılmasına, daşınmasına, emalına və yerdəyişməsinə, qurğuların quraşdırılmasına, həmçinin tullantıların monitorinqinə çəkilən xərcləri əhatə edir. Əsas etibarilə suyun keyfiyyətinin və miqdarının bərpa edilməsi və qorunması üzrə tullantıların azaldılmasına və onlardan istifadə edilməsinə yönəldilmiş emal üzrə fəaliyyət növləri daxil

edilir. Həmçinin səthi suların, yeraltı (torpaq) suların və torpağın keyfiyyətinin monitorinqini də özündə birləşdirir.

SUBAY – heç vaxt nikahda olmayan kişidir. *Nikah vəziyyətinin* kateqoriyalarından biridir. Bu termin əsasən nikah qabiliyyətli yaşda olan kişilərə tətbiq olunur. Adətən, evli olmayan istənilən kişini, əvvəllər nikahda olmağından asılı olmayaraq, belə adlandırırlar. Buna demoqrafiyada nikahda olmayanlar kateqoriyası müvafiqdir, subaylar, dul qalanlar və boşananlar bu kateqoriyaya aiddirlər.

SUBPODRAT FƏALİYYƏTDƏN OLAN GƏLİR - (I) – subpodrat münasibətləri çərçivəsində digər vahidlərə əmtəə və xidmətlərin göstərilməsi üzrə fəaliyyətdən olan dövriyyənin daxil edildiyi göstəricidir. Bundan başqa, sifarişçilərə göndərilən əmtəələrin emalından alınan gəlirlər də daxildir.

Subpodrat münasibətlər aşağıdakı hallarda mövcud olur:

- sifarişçi yaradılan məhsulun konsepsiyasının işlənməsində iştirak edir, hətta o istehsalçıya qismən də olsa spesifikasiya (müfəssəl texniki planlar və ya az müfəssəl spesifikasiya) verdiyi halda da;
- sifarişçi məhsulun satışı üçün cavabdehlik daşıyır.

Müqaviləsiz işçilərin həyata keçirdikləri fəaliyyət növləri daxil edilmir.

SUBPODRAT FƏALİYYƏTİ – subpodrat qarşılıqlı əlaqələri aşağıdakı hallarda mövcud olur:

- sifarişçi məhsulun konsepsiyasının hazırlanmasında iştirak edir, hətta əgər istehsalçını texniki planın hissələrindən başlayaraq bütün ümumi xüsusiyyətlərinə qədər məhsul üzrə xüsusiyyətlərlə qismən təmin edirsə;
- sifarişçi əmtəənin satışına görə cavabdehlik daşıyarsa.

SUBPODRAT İŞLƏRİ APARILAN MÜƏSSİSƏLƏRİN SAYI - fərdi müəssisə

üçün bu, subpodrat yerinə yetirilən müəssisələrin sadə sayıdır. Fəaliyyət növləri təsnifatına uyğun olaraq, ondan statistik məlumatların tərtib edilməsində istifadə edilir. Təsnifatda subpodrat üzrə müqavilə çərçivəsində əmtəə və xidmətləri digər vahidlərə çatdıran vahidlərin faizi aşağıdakı kateqoriyalar üzrə müəyyənləşdirilir:

- bir sifarişçi;
- iki sifarişçi;
- üç sifarişçi;
- dörd və ya daha çox sifarişçi;

- subpodrat müqaviləsi üzrə əmtəə və xidmətləri göndərməyən müəssisələr.

SUBPODRATÇI – əsas podratçının hesabına subpodrat üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə dair fəaliyyətin həyata keçirilməsinə razılıq vermiş üçüncü şəxsdir. Tikintidə subpodratçı – tikili və obyektlərin layihəsində nəzərdə tutulmuş bütün tikinti işlərinin tamamlanmasına cavabdeh olan baş podratçının yerinə yetirə bilmədiyi işləri həyata keçirmək üçün, baş podratçı ilə əlavə bağlanmış müqavilə əsasında, həmin tikinti müəssisəsi hesab edilir.

SUBPODRATÇILARA ÖDƏNİŞLƏR - tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, müəssisə tərəfindən üçüncü şəxsə təqdim edilmiş mal və xidmətlərə görə ödənişlər bu göstəriciyə daxil edilir. Bura, vahid tərəfindən firma istehsalçıya göndərilmiş malların emalına görə ödəmələr də daxil edilir. Təmir və texniki xidmət istisna edilir.

SUBPODRATÇILARA ÖDƏNİŞLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ – bu göstərici ödənişlərə daxildir. Tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq, istehsal olunmuş mallara və göstərilmiş xidmətlərə görə, baş podratçı tərəfindən üçüncü şəxslərə ödənilir.

SUBPODRATÇILARDAN ALINAN GƏLİR – “Subpodratçılara ödənişlər”də tərfi verilmiş, subpodrat münasibətlər çərçivəsində digər sifarişçilərin əmtəələrlə təmin edilməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə fəaliyyətlərdən yaranan döviyyədir.

SUBPODRATIN VERİLMƏSİ, SUBPODRATÇILARLA MÜQAVİLƏLƏRİN BAĞLANMASI – subpodratçılarla əlaqələr aşağıdakı hallarda mümkündür. Əgər:

- sadə ümumi göstərişlərdən başlayaraq, sifarişçi istehsalçıya hərtərəfli texniki çertyojlaradək spesifik məlumatları təqdim etməklə, məhsulun işlənməsində (istehsalında) heç olmazsa, qismən iştirak edirsə;
- sifarişçi əmtəənin satışa buraxılmasına görə cavabdehlik daşıyarsa. Buradan təmir və texniki xidmət çıxılır.

SUDAN DAVAMLI VƏ ARDICIL İSTİFADƏ – kollektor-drenaj suyundan istifadə də daxil olmaqla, dövrü su təchizatı və çirkab suların təkrar (ardıcıl) istifadə sisteminin tətbiq olunması hesabına təmiz suya edilən qənaətin həcmidir. Dövrü istifadəyə kommunal və istehsal

istilik təchizatı sistemindəki su məsrəfləri aid edilmir.

Sudan dövrü və ardıcıl istifadənin həcmi onun ümumi istehsal istehlakına (təmiz sudan istehsal ehtiyaclarına istifadə edilməsi, üstəgəl dövrü və ardıcıl *su istehlakı*) nisbəti su ehtiyatlarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsinin əsas xarakteristikası hesab edilir.

Sudan dövrü və ardıcıl istifadəni əks etdirən yekun göstəricilərin statistika uçotu və ümumiləşdirilməsi *su götürülməsi* göstəriciləri ilə eynidir.

SUPERMARKET - əsasən ərzaq malları satan və getdikcə qeyri-ərzaq mallarının miqdarını çoxaldan pərakəndə ticarətin özünəxidmət mağazası kimi müəyyənləşdirilir və müxtəlif ölkələrdə aşağıdakı ticarət sahəsinə malikdir:

- Belçika, Danimarka, İspaniya, Fransa, Lüksemburq: 400-dən 2500 m²-ə kimi;
- Almaniya (əsasən) : 400-dən 1000 m²-ə kimi;
- Yunanıstan, Portuqaliya: 200 m² və daha çox;
- Niderland: orta hesabla 300 m²;
- İrlandiya, Böyük Britaniya: 2323 m²-ə kimi (25000 fut²).

SUPERSTRUKTUR - otellər və turistlərin digər yerləşdirilmə vasitələri, restoranlar, mağazalar, əyləncə mərkəzləridir (kinoteatrlar, muzeylər, bədii qalereyalar, konsert zalı və s.). Superstruktur və infrastruktur terminləri arasında ciddi fərq yoxdur, lakin bu termin yeni tikiləcək kurortların planının tərtib edilməsi zamanı işlədilir.

SUYA ATILAN SON DƏRƏCƏ YOL VERİLƏ BİLƏN TULLANTI - su obyektinin müəyyən məntəqəsində (təşkilatın fəaliyyət göstərən və ya layihələndirilən müəssisəsində, qurğusunda), vaxt vahidində su hövzəsinin verilən hissəsində suyun keyfiyyət normasını pozmayan tullantıların tökülməsinə imkan verən axar sulara olan maddələrin maksimal miqdarıdır. Statistika, suya axıdılan faktiki tullantıların və tökülməsi son dərəcə yol verilə bilən tullantıların nisbəti axar suların çirkənləmə dərəcəsini xarakterizə edən əsas göstəricidir.

SUYUN GÖTÜRÜLMƏSİ – müxtəlif mənbələrdən götürülən su ehtiyatlarının həcmidir. Suyun götürülməsinin tərkibinə su ehtiyatlarının məcburi götürülməsi (elektrik enerjisinin istehsalı, gəmilərin şlüzdən keçməsi, balığın keçməsi, gəminin hərəkət dərinliyinin saxlanması və s. məqsədlər üçün suyun su qovşağından keçirilməsi) daxil deyildir. Statistika təcrübəsində suyun götürülməsinin həcmi şəhər və ya idarə su

kəmərlərinin, digər su təsərrüfatı sistemlərinin təkrar su tullantılarının, həmçinin birbaşa təbii mənbələrdən – dəniz və yeraltı laylar da daxil olmaqla, su hövzələrinin səthindən götürülən suların həcmələrinin cəmi daxil olmaqla, bütün mümkün mənbələrin ümumi miqdarı kimi hesablanır. Bundan başqa, ikili hesablamaları aradan qaldırmaq məqsədilə, təbii mənbələrdən suvarmaya, istehsal və kommunal su təchizatına və digər ehtiyaclarla suyun verilməsi ayrılıqda göstərilir. Bununla yanaşı, burada iri kanallara su verilməsi üçün tranzit sular, sonradan *istehlak* edilmədən filiz şaxtalarından (sonradan istehlak olunmamaqla) suların axıdılması və s. nəzərə alınmır. Əhali tərəfindən quyulardan, artesian quyularından, təbii hovuzlardan mərkəzləşdirilməmiş qaydada suyun istifadəsinin miqdarı ekspert qiymətləri əsasında müəyyən edilir. Suyun götürülməsi haqqında ümumi məlumatlar idarədaxili və ərazi bölmələri, həmçinin iri çay, göl və dəniz hövzələri üzrə formalaşdırılır.

SUYUN İSTEHLAKI – həm müəssisənin su buraxıcısından, həm də kommunal su kəmərləri və su təsərrüfatı sistemlərindən alınan bütün növ (səthi, yeraltı, lay, şaxta, dəniz və s.) suların təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadəsidir. Ayrılıqda götürülmüş müəssisə üçün su istehlakının ümumi həcmi bərabərdir - bütün mənbələrdən götürülmüş suyun həcmi, çıxılsın təzə (digər istehlakçılar tərəfindən istifadə edilmədən) götürülmüş suyun istifadə edilmədən digər istifadəçilərə ötürülməsi, çıxılsın suyun daşınmasındakı itkilər. Su istehlakı tərkibinə dövrü su istehlakının miqdarı və axar suların təkrar (ardıcıl) istifadəsi (dövrü və ardıcıl su təsərrüfatları sistemlərinə itkiləri əvəz etmək üçün daxil olan sular istisna olmaqla) daxil deyildir. Statistikada su istehlakının ümumi həcmi, o cümlədən əhalinin təsərrüfat-icmə ehtiyacları, kənd təsərrüfatı istehlakı daxil edilmədən (içməli su ayrılmaqla) istehsal ehtiyacları, suvarmaya (su ilə təmin etmə) və s. üçün ayrılan sular ayrılıqda öyrənilir. Yekun məlumatlar su götürmə göstəriciləri üzrə məlumatların işlənməsinə oxşar qaydada formalaşdırılır.

SÜD İSTEHSALI – satılmasından və ya təsərrüfatlarda körpə heyvanların südlə bəslənməsində istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, inəklərdən, camışlardan, keçilərdən, və qoyunlardan faktiki sağılmış südün həcmi xarakterizə edir.

SÜDƏMƏR UŞAQ – doğulduğu andan ömrünün bir yaşınadək olan uşaqdır. Yeni

doğulmuş dövr (dörd həftəlik yaş) və südəmə dövr (südəmə yaş) ayrılır. Südəmə uşağın inkişafı üçün boyunun və bədən çəkisinin tez artması ən səciyyəvi haldır. Südəmə uşağın bəzi sistemlərinin nisbi funksional keyfiyyətsizliyi onun xarici mühitdəki şəraitə nisbətən zəif uyğunlaşmasına, həmçinin infeksiyalara meyilli olmamasına səbəb olur. Erkən yaşında kifayət qədər yüksək xəstələnmə və ölüm bununla izah edilir.

SÜRƏT KATEQORİYASI – yükün xüsusiyyətlərindən asıl olaraq, yerdəyişmə rejimini müəyyənləşdirən *yüklərin göndərilməsinin* konkret əlamətidir (nişanəsidir). Aşağıdakı kateqoriyalar fərqləndirilir: *yük, böyük* (sürət qatarlarında daşınmalarda) və *sərnişin* (yükü vaqonların növbədənəknar sərnişin qatarlarına quraşdırılmasında).

SÜRƏTLƏNDİRİLMİŞ AMORTİZASIYA – iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sahələrinin inkişaf etdirilməsi və səmərəli texnologiyaların tətbiq edilməsi üçün şəraitin yaradılması məqsədilə *əsas kapitalın* normativ xidmət müddəti ilə müqayisədə aktivlərin silinməsinin sürətləndirilməsini təmin edən metoddur. Əsas kapitalın sürətləndirilmiş amortizasiyasının tətbiqi və onun yerinə yetirilməsi qaydaları hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Sürətləndirilmiş amortizasiya yüksəldilmiş faizlərlə hesablanır. Yüksək texnologiyalı sahələrin inkişafının stimullaşdırılması və vergiyə məruz qalan mənfəət məbləğinin azaldılması yolu ilə istehsal potensialının yeniləşdirilməsi üçün tətbiq edilir. Sürətləndirilmiş amortizasiya əsas fondların yalnız xidmət müddəti 3 ildən çox olan aktiv hissəsinə (maşınlar, qurğular, nəqliyyat vasitələrinə) aid edilir. (Qeyd etmək lazımdır ki, sürətləndirilmiş amortizasiya əsasında əsas fondların amortizasiyası haqqında məlumatlar, bir qayda olaraq, MHS tələblərinə cavab vermədiyinə görə (MHS-də əsas kapital bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir), əsas kapitalın istehlakının hesablanması istifadə edilə bilməz. Bundan əlavə, sürətləndirilmiş amortizasiya metodundan 01.01.2006-cı il tarixdən Azərbaycan Respublikasında istifadə edilmir).

SÜRÜNÜN DÖVRİYYƏSİ – mal-qaranın sayının hərəkətini və təkrar istehsalını əks etdirən göstəricilər sistemidir; təsərrüfatlarda, regionlarda və ölkədə növlər, cinslər və yaş qrupları üzrə *mal-qaranın daxil olması və çıxması balans* şəklində tərtib edilir. Balansda ilin əvvəlinə mövcud baş sayı, daxil olan mal-qaranın sayı, o cümlədən balalama və digər qruplardan köçürmələr

göstərilir. Çıxma üzrə aşağıdakı göstəricilər əks etdirilir: kəsilməyə verilənlər, damazlıq üçün satılanlar, digər qruplara köçürülənlər, sair satışlar və verilən, təsərrüfatda kəsilmələr, itənlər və ölənlər, oğurluqlar və əskik gəlmələr. Yekunda ilin sonuna sürünün baş sayını alırlar.

Mal-qaranın bala verməsi – təsərrüfata aid olan analardan diri doğulmuş bütün körpə heyvanlardır. Toyuqların nəsil verməsinə inkubatorlarda çıxardılmış bir günlük körpələr (cücələr) daxildir.

Mal-qaranın təkrar istehsalını və ana heyvanların məhsuldarlığının xarakteristikası üçün ilin əvvəlinə mövcud olmuş **əsas sürüdəki bir və ya 100 anaya düşən nəsilvermə** göstəricisi hesablanır. Hesablamanın həmçinin nəsilvermə üçün nəzərdə tutulmuş bütün analar üzrə aparılmasına da yol verilir. Buna o zaman yol verilir ki, mal-qaraların növlərinə uyğun olaraq, anaların sayına iki yaşıdan yuxarı düyələr, yoxlamadan çıxarılmış ana donuzlar, yaşı bir ildən yuxarı olan şişəklər daxil edilsin. Çoxdöllü heyvanlar üçün alınmış balaların sayının anaların nəsilvermə sayına nisbəti kimi onların məhsuldarlıq göstəricisi hesablanır. **Mal-qaranın tələf olması** – qocalıqdan, xəstəlikdən, yaralanmadan, təbii fəlakət və digər bədbəxt hadisələrdən, kəsilmiş heyvanların ətindən qida kimi istifadə olunmayan mal-qaranın məcburi kəsimi kimi, heyvanların bütün ölüm halları daxil edilməklə, mal-qaranın itkiləridir. Mal-qaranın tələf olmasının nisbi göstəricisi dövriyyədəki mal-qaranın ümumi sayına (ilin əvvəlinə olan mal-qaranın sayı üstəgəl nəsil vermə, üstəgəl kənardan daxil olmalar) və yaxud orta illik baş sayına görə %-lə hesablanır. Balaların tələf olması balaların daxil olmasına nisbətən %-lə hesablanır. Sürünün təkrar istehsalını təhlil etmək üçün **cavan heyvanlar yetişdirmə yolu ilə sürünün müntəzəm surətdə artırılmasının təmin edilməsi** göstəricisi hesablanır (onun sayının müvafiq mal-qara qrupunun uyğun mal-qara qrupunda yaşlıların baş sayına nisbətidir).

SVOP – 1) əlavə gəlir və şirkətin kapitalının strukturunun optimallaşdırılması məqsədi ilə aktivlərin, faizlər üzrə ödənişlərin və ya razılaşma sazişində göstərilən digər səciyyələrin (xarakteristikaların) mübadiləsinə dair sövdələşmədir. Svoplar defolt svoplarına, aktivlər üzrə svoplara və məcmu gəlir svoplarına bölünür; 2) müxtəlif aktivlərin mübadiləsi üzrə maliyyə-ticarət əməliyyatıdır. Bu zaman qiymətli kağızların, valyutanın, qızılın və s. aktivlərin alqısına (satqısına) dair bağlanan sazişlə bərabər, həmin aktivlərin müəyyən müddət keçdikdə

həmin və ya digər şərtlərlə geri alınmasına dair əks saziş də bağlanır.

-Ş-

Şablon.....	615
Şagirdlər	615
Şagirdlərin sayı	615
Şəbəkənin arxitekturası	615
Şəhər.....	615
Şəhər aqlomerasiyası.....	616
Şəhər bazarlarında daimi köşklərdə və ya çadırlarda ticarət.....	616
Şəhər elektrik nəqliyyatı	616
Şəhər əhalisi	616
Şəhər əhalisinin miqrasiyası.....	616
Şəhər məntəqələri.....	616
Şəhər məskənləri	616
Şəhər təmərküzləşməsi.....	616
Şəhərə xidmət edən əhali	617
Şəhəratrafi zonalar	617
Şəhəri yaradan əhali	617
Şəhərsalma	617

Şəxsi evdə (yaşayış yerində) yaşamağın şərti hesablanmış dəyəri.....	617
Şəxsi istehlak	617
Şəxsi istifadə üçün istehsal	617
Şəxsi maliyyə planlaşdırmasının və insan inkişafının alətləri	618
Şəxsi mülkiyyət	618
Şəxsi yığım	618
Şərti maliyyə vahidi	618
Şərti obyekt.....	618
Şərti yanacaq.....	618
Şirkət.....	619
Şirkətin rəsmi ünvanı	619
Şöbə	619
Ştatdankənar işçilər.....	619

ŞABLON - strukturun təsviridir. Proqramçıya şəxsi məlumat növlərini yaratmağa şərait yaradır.

ŞAGİRD LƏR (istehsalatda) – məhsul vahidinin istehsal prosesində tam iştirak etməyən, şagirdlik müqaviləsi əsasında və ya onların məhsuldarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən peşə təcrübəsi keçməklə işləyən bütün müddü işçilər daxil edilir.

ŞAGİRD LƏRİN SAYI (istehsalatda) – məhsul vahidinin istehsal prosesində natamam iştirak edən bütün müddü işçilər daxil edilir. Belə ki, onlar şagird müqaviləsi üzrə işləyir və yaxud onlar peşəkar bacarıqlarının olmaması səbəbindən məhsuldarlığın tələb olunan səviyyəsinə uyğun gəlmirlər.

ŞƏBƏKƏNİN ARXİTEKTURASI – texniki və proqram vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin əsas prinsiplərini xarakterizə edən anlayışdır. Şəbəkənin arxitekturası – birləşmələrin qaydaları və onların topologiyası nəzərə alınmaqla şəbəkənin reallaşdırılmış strukturudur. Şəbəkənin arxitekturası çərçivəsində məlumatların kodlaşdırılmasına, onun ötürülməsinə, səhvlərə nəzarət və məlumat axınının idarə edilməsinə, şəbəkə abonentlərinin ünvanlaşdırılmasına, qəza şəraitində şəbəkənin işləməsinin təhlili məsələlərinə aydın şəkildə baxılır.

ŞƏHƏR – 1) qanunvericiliyə görə, şəhərlər kateqoriyasına aid olan yaşayış məntəqəsidir. Bir qayda olaraq, əhalinin xeyli sayına (ölkənin kənd yerlərinə nisbətən) malikdir, əhalisi, başlıca olaraq, kənd təsərrüfatından kənar – sənaye, ticarət, xidmət, elm və mədəniyyət sahələrində məşğuldurlar.

Şəhər, şəhər hüdudu adlanan hüdudla məhdudlaşan əraziyə malikdir.

Müasir şəhər istehsal funksiyaları təmərküzlənmiş yerlərdir – sənaye, nəqliyyat və s. sahələrdə. İnkişaf bazası inzibati funksiyalar (adətən, onlar ticarət və istehsal funksiyaları ilə birləşir), hərbi funksiyalar (hərbi məhsulun monoistehsalı), mədəniyyət və elmlə bağlı, sağlamlaşdırma və istirahətlə bağlı (kurort-şəhər), dinlə və s. (şəhər-dini mərkəzləri, məsələn müqəddəs Məkkə şəhəri) bağlıdır.

Müasir *urbanizasiya* üçün ölkələr və rayonların yerləşməsinin dayaq karkasının aparıcı halqaları olan böyük şəhər artması, əhalinin qrup formada yerləşməsinin geniş yayılması səciyyəvidir. Şəhərin yaranması əməyin ictimai və coğrafi bölgüsü ilə bağlıdır. Şəhərin xarakteri, bütövlükdə istehsalatda və ictimai həyatda onların tutduğu yer, onların sosial siması, xarici görünüşü və s.

xeyli dəyişmişdir. Tarixi inkişafın gedişində bəzən bir şəhər öz əhəmiyyətini itirir (yaxud tamam yox olur), digərləri öz iqtisadi-coğrafi vəziyyətinin xeyrindən istifadə edərək onu gücləndirir, ölkələr və rayonların yaşayış yerlərinin iyerarxiyasında daha yüksək pillələri tutur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 70-80% və daha yüksək olmuşdur (1990-cı illərin əvvəli). Ümumi urbanizasiya prosesi şəhər ərazisinin inzibati sərhədlərdən kənara genişlənməsində, onların qonşu şəhər və kənd məskənləri ilə birləşməsində ifadə olunur. Bir sıra hallarda qonşu şəhər aqlomerasiyasının nəqliyyat magistralları boyunca böyüməsi, başdan-başa şəhər tikililərində çox kilometrli zonaların yaranmasına gətirib çıxarır. 1970–80-ci illərdə inkişaf etmiş qərbi ölkələrinin bir sıra iri şəhər və şəhər aqlomerasiyalarında əhalinin sayının mütləq və nisbi azalması müşahidə olunurdu.

XX əsrin ikinci yarısında inkişaf etmiş ölkələrdə şəhər və şəhər əhalisinin artması prosesi çox sürətli xarakter almışdı. Bu ölkələrin çoxunda gedən sənayeləşdirmə urbanizasiyadan geri qalır (buradan müxtəlif mürəkkəb şəhər problemləri yaranırdı, məsələn, şəhər əhalisinin natamam məşğulluğu və s.).

Şəhər – spesifik sosial-demografik xarakteristikaları və inkişaf amilləri ilə fərqlənən toplanmış əhali kütlələrinin həyat fəaliyyəti yeridir (geniş anlayışdır). Şəhər əhalisinin formalaşması miqrasiya, təbii artım, inzibati dəyişdirmə (şəhərin tərkibinə şəhərətrafi zonaların məskənlərini daxil etməklə) hesabına gedir.

2) Şəhər - böyük, mərkəzləşdirilmiş və məhdudlaşdırılmış yaşayış məntəqəsi olub, özünüidarə, təchizat və nəqliyyat strukturuna malikdir. Buna görə də, hər bir şəhər yaşayış mərkəzi sayılır. Şəhərlərin sakinləri etnik, dil, sosial, mədəni, dini və s. baxımdan müxtəlif ola bilər.

Şəhərlər mədəni-elmi baxımdan mədəniyyətin sıxlaşmasının ideal halı olub, adambaşına düşən yüksək sıxlığa malik olan, sərt əhatəyə, ümumi dövlət hüququ və həmçinin kommunal hüququna (öz icra rəhbərliyi, özünəməxsus mədəniyyəti, müxtəlif sosial təbəqəyə malik sakinləri) malik məntəqədir. Bu xüsusiyyətlər onları kəndlərdən və ya xüsusi məqsədlər üçün insanların cəmləşdirildiyi (iş düşərgələri və s.) yerlərdən fərqləndirir.

Hazırda yer kürəsinin əhalisinin yarısı şəhərlərdə yaşayır. 2000-ci ildə 18 şəhər 10 milyonluq əhaliyə malik idi. 2005-ci ildə belə şəhərlərin sayı 20-ə çatmışdır. Əhalisinin sayı 100 mindən çox olan şəhər sayı 2.4 mindir.

ŞƏHƏR AQLOMERASIYASI – istehsal, əmək, mədəni-məişət və digər əlaqələrlə mürəkkəb dinamik sistemdə birləşən məntəqələrin (əsasən şəhər) yığıcam ərazi qruplaşmasıdır. Özündə iri və ya kiçik şəhərləri, həmçinin onların sərhədlərindən kənarda, amma onlara bitişik olan, şəhəratrafi məntəqələri (o cümlədən kəndləri) birləşdirir. Xüsusi ədəbiyyatlarda şəhər aqlomerasiyası adı altında bütün şəhər tikililəri (aralarındakı məsafə 5 km-dən artıq olmamaqla) olan ərazi nəzərdə tutulur.

ŞƏHƏR BAZARLARINDA DAİMİ KÖŞKLƏRDƏ VƏ YA ÇADIRLARDA TİCARƏT – müəyyənləşdirilmiş ictimai yerlərdə qurulmuş çadırlarda həyata keçirilən satışdır; alıcılar adətən ticarət yerinə daxil olurlar.

ŞƏHƏR ELEKTRİK NƏQLİYYATI - metro, tramvay və trolleybus nəqliyyatını əhatə edir. Statistikada bu nəqliyyat növlərinin istismar və iqtisadi prosesləri, onların texniki vasitələri üzərində müşahidə təmin edilir.

ŞƏHƏR ƏHALİSİ (Azərbaycanda) – *şəhər yaşayış məntəqələrində* və qəsəbələrdə yaşayan əhalidir. Şəhər əhalisi ilə kənd əhalisinin sayının müqayisəsi ölkənin, yaxud hər hansı inzibati ərazinin urbanizasiya dərəcəsini xarakterizə edir, halbuki bu göstəriciləri ölkələr üzrə müqayisə etmək çətindir, çünki yaşayış məntəqələrini şəhərlərə aid etmə meyarları müxtəlifdir.

ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN MİQRASIYASI – konkret ərazi həddlərində əhalinin bir şəhər məskənindən digərinə (şəhərlərarası miqrasiya) və şəhər məskənlərindən kənd məskənlərinə daimi yaşayış yerinə yerdəyişməsi; şəhər və kənd yerlərində əhalinin sosial-demoqrafik və etnik tərkibinin dəyişməsidir. *Urbanizasiyanın* başlanğıc mərhələlərində şəhərlərarası miqrasiya şəhər əhalisinin iri və nəhəng şəhərlərə yerdəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Urbanizasiya daha yüksək olan ölkələrdə əhalinin iri və ən iri şəhərlərindən kiçik şəhərlərə və şəhərlərdən kənd yerlərinə intensiv hərəkəti, aqlomerasiya həddlərində isə – yaxın şəhəratrafi qəsəbələrə – mərkəzdənqaçma hərəkəti baş verir.

ŞƏHƏR MƏNTƏQƏLƏRİ – nisbətə daha çox sayda əhalisi olan və spesifik, əsasən qeyri-kənd təsərrüfatı funksiyalarını yerinə yetirən yaşayış əraziləridir. Azərbaycanda şəhər məntəqələrinin iki tipi var: şəhərlər və qəsəbələr. Şəhər yaşayış məntəqələrinin bu və ya digər

kateqoriyalara aid edilməsi meyarları qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. Əsas meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir: əhalinin minimum sayı (məsələn, şəhərlər üçün 12 min nəfərdən yuxarı), dövlət və bələdiyyə və dövlət qulluğunda, kommunal təsərrüfatda ictimai işə, mədəni və tarixi obyektlərdə və s. məşğul olan inzibati ərazi vahididir.

ŞƏHƏR MƏSKƏNLƏRİ – müəyyən əhali çoxluğu olan yaşayış yerləridir; spesifik, əsasən kənd təsərrüfatı olmayan (sənaye, nəqliyyat, mədəni, ticarət, inzibati-siyasi və s.) funksiyaları yerinə yetirir. İri şəhər məskənləri həmişə çoxfunksionaldır. Yaşayış məntəqələrinin bu və ya digər kateqoriya şəhər məskənlərinə aid edilməsi meyarı qanunvericiliklə müəyyən edilir. Mühüm meyarlar bunlardır: əhalinin minimum sayı və əhalinin ümumi sayında maddi işçilərin və onların ailələrinin minimum payı. Bundan əlavə, yaşayış məntəqəsinin inzibati əhəmiyyəti, sənayenin, kommunal təsərrüfatın, mədəni-məişət idarələrinin inkişaf dərəcəsi, abadlığı, inkişaf perspektivləri də nəzərə alın bilər. Şəhər məskənlərinə həmçinin müalicəvi əhəmiyyət daşıyan yerlərdəki məskənlər aid edilə bilər və onlar müstəqil kurort qəsəbələri kateqoriyasına ayrılır.

Bəzi ölkələrdə “şəhər məskənləri” və “şəhər” anlayışları üst-üstə düşür. Məskənlərin şəhərlər sırasına aid edilməsinin əsas meyarları müxtəlif ölkələrdə – sakinlərin sayı, inzibati, ticarət, maliyyə fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Bu meyarlar müxtəlifdir: bir ölkədə şəhərlə müəyyən əhali çoxluğuna nail olmuş bütün məskənləri aid edirlər (məsələn, ABŞ-da – 2,5 min, Niderlandda – 20 min və İslandiyada – 0,2 min sakin), başqalarında – bütün inzibati mərkəzlər və s.

ŞƏHƏR TƏMƏRKÜZLƏŞMƏSİ (yeni lat. *concentratio* – bir yerə toplama) – əhalinin şəhər məskənlərində toplanması prosesidir, *urbanizasiyanın* təzahüründən biridir. Şəhər təmərküzləşməsinin ən vacib göstəricisi – *əhali sıxlığıdır*; dünyanın ən iri şəhərlərində 1 km²-də bir neçə on minlərlə adam yaşayır. Şəhər təmərküzləşməsinə daha dəqiq müəyyən etmək üçün *təmizlənmiş sıxlıq* göstəricisi tətbiq olunur – şəhər məskəninin ümumi sahəsindən meşə-parklar, çöllər, boş yerlər və başqa becərilməmiş sahələr (bəzi şəhər məskənlərində onların payına 50%-dək ərazi düşür) çıxılır. Şəhər təmərküzləşməsinə dəqiqləşdirmək üçün bəzən əlavə olaraq seliteb sahəyə (şəhərlərdə yaşayış məhəllələri və onlar arasında küçə, meydan, bulvar və s. ilə tutulan torpaq sahələri) hesablanan əhali sıxlığı müəyyən edilir. Bu halda şəhər

ərazisindən həmçinin rabitə yolları, yaşayış üçün nəzərdə tutulmamış binalar və qurğularla tutulan sahələr istisna edilir. Mikrotəhlil məqsədləri üçün çox vaxt 1 yaşayış otağına, yaxud 1 m² yaşayış sahəsinə düşən sakinlərin sayı hesablanır. Şəhərsalmanın sıxlığını müəyyən etmək üçün bir neçə metodlar mövcuddur.

ŞƏHƏRƏ XİDMƏT EDƏN ƏHALİ – şəhərin ümumi əhalisinin kommunal, mədəni-məişət, ticarət, tibb və şəhər əhalisinə xidmət edən digər müəssisə və idarələrində çalışan hissəsidir.

ŞƏHƏRƏTRAFI ZONALAR – iri şəhəri əhatə edən və onunla sıx funksional və başqa qarşılıqlı əlaqədə olan ərazilərdir. *Şəhər aqlomerasiyasının* bir hissəsidir. Şəhəratrafi zonalarda şəhəratrafi qəsəbələr, peyk şəhərləri, ayrı-ayrı aqrar-sənaye, sənaye, nəqliyyat, kommunal müəssisələri yerləşir. Şəhəratrafi zonalarının bir hissəsindən kənd təsərrüfatı yerləri kimi istifadə oluna bilər. *Suburbanizasiyanın* xarakterindən asılı olaraq, şəhəratrafi zonaların həddlərində kor-təbii olaraq cəmiyyətin yüksək gəlirli təbəqələrinin məskun yerləri, işgüzarlıq mərkəzləri yaranır.

ŞƏHƏRİ YARADAN ƏHALİ – şəhər əhalisinin, onun sənaye, nəqliyyat müəssisələrində, tikintidə, siyasi-inzibati, təşkilati-təsərrüfat, elmi, mədəni və şəhərdənkənar əhəmiyyəti olan başqa idarələrində çalışan hissəsidir. Şəhəri yaradan əhalinin sayı şəhərin əhalisinin ümumi sayına mühüm təsir göstərir. Şəhəri yaradan əhalinin payı şəhərin böyüklüyündən və iqtisadi funksiyalarından asılıdır. Şəhəri yaradan əhalinin payı həmçinin şəhərin əhalisinin yaş tərkibindən asılıdır: nisbətən doğum səviyyəsi olan şəhərlərdə şəhəri yaradan əhalinin payı region üzrə orta göstəricilərindən aşağıdır.

ŞƏHƏRSALMA – şəhərlərin inkişafı, planlaşdırılması və tikilib abad edilməsi nəzəriyyəsi və praktikasındır. Şəhərsalmanda şəhərlərdə əhalinin sayının artması, təbii və miqrasiya artımının nisbətlərinin xüsusiyyətləri, əhalinin yaş-cins tərkibi, perspektivdə demoqrafik vəziyyətin dəyişməsi ilə meydana çıxan demoqrafik problemlərin uçotunun mühüm əhəmiyyəti var. Şəhərsalma praktikasında, hesablama müddətinə şəhər əhalisinin sayının müəyyənləşdirilməsi “əmək balansı” metoduna əsaslanır və bu metod əhalinin aşağıdakı qrupları – şəhəri yaradan, şəhərə xidmət edən və öhdədə olan arasında perspektiv nisbətləri müəyyən edir, əhalinin layihə sayını şəhəri yaradan əhalinin

gözlənilən sayından asılı edir. Hesablama aşağıdakı düsturla aparılır:

$$H = \frac{Q \cdot 100}{100 - (o + u)}$$

burada H – müəyyən edilən şəhər əhalisinin perspektiv sayı; Q – şəhərdəki əhali kontingentinin perspektiv sayı; O – bütün iqtisadi fəal əhali tərkibində xidmət qrupunun payı, faizlə; U – öhdədə olanların payı, faizlə; orta hesabla O=18–25 %, U=46–48%. Şəhərsalma üzrə qərarlarda təkcə ayrı-ayrı şəhərlərin həddlərində, həmçinin yerləşdirmə sistemləri miqyasında demoqrafik proseslərin nəzərə alınmasıdır.

ŞƏXSİ EVDƏ (YAŞAYIŞ YERİNDƏ) YAŞAMAĞIN ŞƏRTİ HESABLANMIŞ DƏYƏRİ – MHS göstəricisidir; sahibkar öz xüsusi evində yaşadığı halda, onun özünün özünə göstərdiyi xidmətin dəyərini əks etdirir. Xüsusi evdə yaşama üzrə xidmətin dəyəri belə xidmətlərə bazaradakı qiymətlərlə müəyyənləşdirilə bilər. Bu xidmətlərin dəyəri yaşayış yerlərinin saxlanmasına faktiki çəkilməmiş xərclər əsasında da müəyyənləşdirilə bilər.

ŞƏXSİ İSTEHLAK – əhalinin fərdi istehlakını təmin etmək üçün istifadə edilən milli gəlirin bir hissəsidir. Yalnız maddi nemətlərdən ibarət olan kateqoriyadır: ərzaq və qeyri-ərzaq malları, qeyri-əmtəə məhsulları, maddi xidmətlər. Şəxsi istehlakın tərkibinə alınan mallar, əmək haqqı hesabına alınan məhsullar, şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda istehsal edilən məhsullar, tədarük edilmiş yabanı bitkilər daxildir. Bunlardan başqa, şəxsi istehlaka həm də fərdi sifarişlər üzrə paltar, ayaqqabı tikisi, mənzillərin və mebellərin təmiri, camaşırxana xidmətləri, məişətdə işlədilən elektrik enerjisi, su və qaz xidmətləri, yaşayış fondunun aşınması daxil edilir. Şəxsi istehlakın şeylər (maddələr) üzrə xərclərin ödənilməsinin mənbəyi əmək üzrə gəlirlərdən, sosial və digər fondlardan ödəniş və yardımlardan ibarətdir.

ŞƏXSİ İSTİFADƏ ÜÇÜN İSTEHSAL – şəxsi istehlak və ya bu istehsala investisiya üçün nəzərdə tutulmuş bütün malların istehsalı bu kateqoriyaya daxildir. Kapital qoyuluşu üçün nəzərdə tutulmuş mallar – bu, təsərrüfat üsulu ilə istehsal edilmiş əsas maddi fondlar (binalar, maşınlar və s.), həmçinin əsas qeyri-maddi fondlardır (proqram təminatının işlənməsi və s.). Şəxsi istifadə üçün istehsal edilmiş məhsul qeyri-bazar məhsulu hesab edilir və bazarda satılan oxşar məhsulların qiymətinə, belələri olmadıqda isə, maya dəyərinə görə qiymətləndirilir. Ona həm maddi kapital malları (məsələn, dəmir yolu

müəssisələrinin dəmir yolları), həm də qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar (məsələn, proqram təminatı) daxildir. Maddi kapital malları “Maddi mallara ümumi investisiyalar” maddəsinə daxil edilir.

Şəxsi istifadə üçün istehsalın qiymətləndirilməsi “İstehsalı” milli hesablar sistemində müəyyən edildiyi kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

ŞƏXSİ MALİYYƏ PLANLAŞDIRMASI-NIN VƏ İNSAN İNKİŞAFININ ALƏTLƏRİ

- insan inkişafı amili çox vaxt insanların yaxşı təhsil alması üçün seçim imkanlarının genişlənməsi ilə, uzun və sağlam həyat tərzii ilə, haqqı ödənilən maraqlı işlə, qocalıb işləmədikdə belə, əvvəlki gəlirinin və adət etdiyi həyat səviyyəsinin saxlanılması ilə ölçülür.

Şəxsi maliyyənin planlaşdırılması insan inkişafının baza dəyərlərini təmin etmək üçün spesifik maliyyə alətlərinin tam spektridir. O alətlər ki, orta səviyyəli insan inkişafı olan ölkələrdə kifayət qədər deyildir, aşağı səviyyəli insan inkişafı olan ölkələrdə isə onlardan bəziləri ümumiyyətlə olmaya bilər. Yüksək səviyyəli insan inkişafı olan ölkələrdə bank, sığorta və investisiya alətləri fəal istifadə olunur.

İnsanların qarşılıqlarına qoyduqları məqsədə çatma imkanlarını genişləndirən şəxsi maliyyə planları alətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- depozit alətlər. Azərbaycanda depozitlər manat, dollar, avro və s. şəklində qoyulur. Təcili depozitlər əlavə ödəmələr edilmədən də qoyula bilər. Müəyyən faizlə gəlir götürməyə zəmanət verən, inflyasiya səviyyəsini qabaqcadan proqnozlaşdıran bəzi banklarda əlavə vəsaitin qoyulma müddəti 3-5 il təşkil edir;

- xarici valyuta bazarı. Bildiyimiz kimi, bazar münasibətlərinin qurulmasının müəyyən mərhələlərində xarici valyuta əhalinin əmanətini qiymətdən düşmədən xilas etmişdir. Keçmiş sovet ölkələrində fərdi şəxslərin valyuta əməliyyatları aparması cinayət işi sayılırdı və bu alətin əldə edilməsi qəti şəkildə qadağan olunmuşdu. İlkin və əlavə əmlak bazarlarının mövcudluğu əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşmasına geniş imkanlar yaratmışdır;

- kredit alətləri. Onlara mağazalarda istehlak mallarının alınması üçün təqdim olunan kreditlər, heç bir spesifik məqsədlər tələb etməyən tələsik ehtiyacları ödəyən kreditlər (banklarda deyildiyi kimi, “sadəcə pul”), kredit kartlar, ev və mənzillərin təmiri üçün kreditlər, istirahət və səyahət üçün kreditlər, təhsil almaq üçün kreditlər, maşın almaq üçün kreditlər (klassik kreditlər – banklarda maşın alınması üçün verilən kreditlər, ekspress-kreditlər - birbaşa

avtosalonlarda rəsmiləşdirilən kreditlər) və nəhayət, ipoteka kreditləri aiddir;

- xüsusi investitorlara aid olan qiymətli kağızlar. Son illər iri şirkətlərin səhmlərinin əhali arasında yayılması ilə əlaqədar bu alətlərdən daha tez-tez istifadə olunur;

- metal hesablar və qiymətli metallarla aparılan başqa əməliyyatların təmin edilməsi. Bəzi banklar gümüş, qızıl, platin və s. qiymətli metalların dəyərinə bərabər tutulan hesabları təklif edirlər;

- pay investisiya fondları. Bu fondlara səhm, istiqraz fondları, səhm və istiqraz fondlarının birləşməsindən, kombinasiyasından yaranan fondlar aiddir. Açıq fondlar istənilən iş günündə payların alınmasına və satılmasına imkan verir;

- şəxsi sığortaya və şirkətlərin digər sığortasına xidmət edən sığorta şirkətləri;

- şəxsi pensiya fondlarının xidməti.

ŞƏXSİ MÜLKİYYƏT – vətəndaşlara məxsus olan mülkiyyət formasıdır. Vətəndaşın şəxsi mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak, əmək qənaətləri və. s. ola bilər.

ŞƏXSİ YİĞİM - gələcəkdə tələbatının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş əhalinin pul gəlirinin bir hissəsidir. Bu vəsait məcmu pul kütləsinin bir hissəsi sayılır və ona şəxsi mülkiyyətin elementi kimi baxılır.

ŞƏRTİ MALİYYƏ VAHİDİ – “Şərti maliyyə vahidi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 2-ci maddəsi ilə müəyyənləşdirilən, 1 manat 19 qəpiyə bərabər olan məbləğ.

ŞƏRTİ OBYEKT – “Tikinti” aqreqatı üçün müqayisə metodudur. Şərti tikinti obyektinin smetalarının faktiki qiymətlərlə qiymətləndirilməsidir. Şərtilik real tikintinin olmaması ilə bağlıdır. Müqayisəlilik və representativlik arasında kompromis hesab edilir. Əgər o, verilmiş ölkədə qiymətlərin mövcud səviyyəsində tikilmişdirsə, onda obyektin *dəyəri* haqqında məsələ həll edilir.

ŞƏRTİ YANACAQ – müxtəlif yanacaq növlərinin ölçülməsi üçün tətbiq edilən şərti – natural vahiddir. Verilmiş yanacaq növünün miqdarının şərtiyə çevrilməsi əmsalın köməyi ilə aparılır. Burada, əmsal verilmiş yanacağın 1 kiloqramının yanacaq tərkibinin şərti yanacağın 1 kiloqramına nisbətində bərabərdir. İstilik törətmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Verilmiş yanacaq növünün yanacaq tərkibinin çəki vahidi laboratoriyalarda və ya xüsusi cədvəllərlə müəyyənləşdirilir.

ŞİRKƏT – birləşmə nəticəsində alınacaq gəliri bölüşdürmək məqsədi ilə öz aktivlərini birləşdirən bir neçə şəxsdən (sahibkardan) ibarət qrupdur.

Fərqləndirilir:

- hüquqi şəxs statusuna malik şirkətlər: vətəndaş assosiasiyaları, kommersiya şirkətləri (açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri, məhdud cavabdehlikli cəmiyyətlər), ortaqlı şirkətlər və s.;
- xüsusi statusa malik şirkətlər: ictimai birliklər, kooperativ cəmiyyətləri və s.;
- hüquqi şəxs statusu olmayan şirkətlər: tam yoldaşlıqlar.

ŞİRKƏTİN RƏSMİ ÜNVANI (BAŞ QƏRARGAHI) – müəssisəyə cavabdeh olan

hüquqi vahid tərəfindən seçilən, idarənin hüquqi ünvanıdır, yerli vahidin ünvanıdır. Çox vaxt müəssisə tərəfindən şirkətin bütövlükdə idarə olunması məhz bu ünvandan həyat keçirilir.

Həmçinin adi ünvan kimi qeydiyyatdan keçən, lakin heç bir yerdə heç bir fəaliyyət növü aparmayan ofislər də mövcuddur.

ŞÖBƏ – a) adətən nisbətən sərbəst (avtonom) olan, müəssisənin qeydiyyatdan keçdiyi ünvandan fərqli ünvanda yerləşən bir hissəsidir. Bir çox ölkələrdə hüquqi qeydiyyatda dair qanunda şöbənin hökmən qeydiyyatdan keçməsi nəzərdə tutulur. Müəssisə qeydiyyatdan keçərkən, ondan asılı olan və onun öhdəliklərinə görə hüquqi məsuliyyət daşıyan vahidi göstərməlidir.

b) Avropanın MHS-də “branch” eyni tipli (homogen) istehsalat malik vahidlərin birləşməsini göstərir.

Qeyd: şöbəni törəmə şirkətlərlə qarışdırmaq olmaz.

ŞTATDANKƏNAR İŞÇİLƏR - əmək qanunvericiliyinə görə idarə, müəssisə və təşkilatlar üçün birdəfəlik, təsadüfi işləri, yaxud istehsalın əsas sahəsinə aid müəyyən növ işləri icra edən şəxslərdir. Ştadankənar işçiləri əmək münasibətlərini yazılı saziş, müqavilə və digər sənədlər vasitəsilə rəsmiləşdirilir. Bu işçilərə əmək haqqı ştata daxil olan işçilərin yerinə yetirdikləri işlərə görə idarə və müəssisədə qüvvədə olan norma və qiymətlərlə müəyyən edilir, onlara uyğun verilir.

-T-

Tacir	624	Təbii ətraf mühit	630
Tam amortizasiya olunmamış dəyər	624	Təcili siyahıyaalma	630
Tam fond tutumları əmsalları	624	Təcililiyə və ya nağd ödənişlərə görə	
Tam həcmdə ibtidai təhsil almış		güzəşt	630
şagirdlərin sayı	624	Təcrid edilənlər	630
Tam xərc əmsallarının əks matrisi	624	Təcrübə istehsalı	630
Tam iş vaxtı işləməyənlərin sayı	624	Təcrübə, eksperimental işləri	630
Tam məşğulluq	624	Tədarükçü qruplarla birləşmələr	630
Tam məşğulluq ekvivalentinə keçirilmiş		Tədavül edən (rolover) kredit	630
muzdlı işləyən (əmək haqqı alan) şəxs	624	Tədavül edən depozit sertifikatı	631
Tamaşa müəssisələrinə gələnlərin sayı	624	Tədavül xərcləri	631
Tamaşa müəssisələrinin tutumu	624	Tədiyyə balansı	631
Tarif	624	Tədiyyə balansı hesablarının quruluşu	631
Tarif əmək haqqı	625	Tədiyyə balansında əks olunan əmtəələr ...	631
Tarif əmsalı	625	Təhkim olunmuş əhali	632
Tarif norması	625	Təhlükəli tullantılar	632
Tarif şəbəkəsi	625	Təhlükəsizlik tələblərinə cavab verməyən	
Tarif və ticarət haqqında baş (əsas) saziş ..	625	avadanlıqda məşğulluq	632
Tarifli yük dövriyyəsi	625	Təhsil	632
Tarixi dəyər	625	Təhsil xidmətlərinin göstərilməsi	632
Tarik	625	Təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı ...	632
Taymer	625	Təhsil müəssisələrinə qəbul	632
Texnologiyalara görə ödəniş balansı	625	Təhsil müəssisələrinə müsabiqə	633
Texnologiyanın verilməsi	626	Təhsil müəssisələrinin	
Telefon rabitəsi	627	lisenziyalaşdırılması	633
Telefon stansiyalarının tutumu	627	Təhsil müəssisələrinin maddi bazası	633
Telefon və teleqraf rabitələrində çağırışların		Təhsil müəssisəsinin dövlət tərəfindən	
itməsi	627	akkreditə edilməsi	633
Telefonların sıxlığı	627	Təhsil prosesinin daxili səmərəliliyi	633
Telekommunikasiya xidmətlərinə		Təhsil sahəsində xidmətlər	633
investisiyalar	627	Təhsil senzi	633
Televiziya kanalı	627	Təhsil statistikasına	633
Televiziya və radio proqramları xidmətləri	627	Təhsil üzrə ixtisas təsnifatı	634
Tender	627	Təhsillə əhatə olunma	634
Tender komitəsi	627	Tək (fərdi) sahibli müəssisənin kapitalı	634
Tender sənədləri	628	Tək analar	634
Terminal	628	Təkbaşına sahiblik	634
Testləşdirmə proqramı	628	Təklif	634
“Tez” və yüksək satışlı aktivlər	628	Təklif qanunu	634
Tezavvasiya	628	Təklif üzrə elastiklik	634
Tezlik	628	Təklifin elastiklik əmsalı	634
Tezlik yoxlaması	628	Təkrar	634
Təbəqələnmə seçmə	628	Təkrar istehsal	634
Təbiətdən istifadə	628	Təkrar istehsal rejiminin mütərəqqilik	
Təbiətin iqtisadi dəyəri	628	əmsalı	634
Təbiətin qorunması fəaliyyətinin iqtisadi		Təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş mallara	
həvəsləndirilməsi	629	ümumi qiymət artımı	634
Təbii (milli) parklar	629	Təkrar satış üçün yeganə tədarükçüdən satın	
Təbii doğum	629	alınan bütün və ya əksər mallar	635
Təbii ehtiyatlar	629	Təkrar seçmə	635
Təbii ehtiyatlara görə ödəmələr	630	Təkrar sığorta	635

Təqdim edən qıymətli kağızları	635
Təqvim günü fondu	635
Tələb	635
Tələb əyrisi	635
Tələb qanunu	635
Tələb üzrə elastiklik	635
Tələb və təklif elastikliyi	636
Tələb və təklifin tarazlığı	636
Tələbatın (tələbin) inflyasiyası	636
Tələbin elastiklik əmsalı	636
Tələb-təklif balansı	636
Təlimat	636
Təmərküzləşmə əmsalları	636
Təmir	636
Təmsilçi (səlahiyyətli) seçmə	636
Təmsilçi-əmtəə	636
Təmsilçi-malların siyahısı	637
Tənəzzül edən əhali	637
Tənlilər sistemi üzrə proqnoz	637
Tərəqqi edən əhali	637
Təsadüfi dəyişmə	637
Təsadüfi dəyişmələrdə vaxt sıralarının yoxlanması	637
Təsadüfi kəmiyyət	637
Təsərrüfat fəaliyyətinin subyekti	637
Təsirin (vasitənin) nəticəsi	637
Təsisçi	637
Təsisçilik sənədləri	638
Təsadüfi seçmə	638
Təsnifatların işlənməsi	638
Təsnifat	638
Təsnifatın aparılması	638
Təsnifatın tətbiqi	639
Təsnifatların harmonizasiyası	639
Təsnifləşdirmə	639
Təşəbbüskar turopertorlar	640
Təşkilat	640
Təşkilati struktur	640
Təşkilati vahid	640
Təşkilati-hüquqi struktur	640
Tətbiqi proqram paketi	640
Tətbiqi tədqiqatlara xərclər	641
Tətil	641
Tətilin davamlılığı	641
Təyinat ölkəsi	641
Təyinat regionu	641
Tibbi baş çəkmə	641
Tibbi kadrlar	641
Tibbi sığorta	641
Tibbi sığorta təşkilatı	641
Tibbi-sosial ekspert komissiyası	641
Tibbi-sosial ekspertiza	642

Ticarət	642
Ticarət anbarları	642
Ticarət balansı	642
Ticarət xərcləri	643
Ticarət meydanı	643
Ticarət mərkəzi	643
Ticarət palataları	643
Ticarət potensialının möhkəmləndirilməsi üçün ayrılan İRY-in hissəsi	643
Ticarət registri	643
Ticarət əlavəsi	643
Ticarət formaları	643
Ticarət siyahıyaalması	644
Ticarət şəbəkələrinin sıxlığı	644
Ticarət şərtləri	644
Ticarət şirkəti	644
Ticarət tərəfdaşları	644
Ticarət vasitəçiləri	645
Ticarət və işə xidmətlərinin göstərilməsi	645
Ticarətdə aralıq istehlak	645
Ticarətdə ümumi buraxılış	645
Ticarətdə ümumi əlavə dəyər	645
Ticarətin hərəkəti	645
“Tik”	645
Tikili	645
Tikinti	645
Tikinti fəaliyyətindən dövriyyə	645
Tikinti istehsalı	646
Tikinti istehsalına (işlərinə) çəkilən xərclər	646
Tikinti istehsalının ahəngdarlığı	646
Tikinti istehsalının diversifikasiyası	646
Tikinti istehsalının iqtisadi səmərəliliyi	646
Tikinti istehsalının təşkili	646
Tikinti istisna olmaqla, sənaye fəaliyyətindən dövriyyə	646
Tikinti işləri	646
Tikinti işlərinin ölçü vahidi	646
Tikinti kompleksi	646
Tikinti maşın və mexanizmlərindən istifadə göstəriciləri	646
Tikinti meydanı	647
Tikinti məhsullarına qiymətlər	647
Tikinti məhsullarına sərbəst (müqavilə) qiymətlər	647
Tikinti məhsullarının buraxılışı	647
Tikinti məhsullarının material tutumu	647
Tikinti məhsulu	647
Tikinti mərhələsi	648
Tikinti növbəsi	648
Tikinti obyektı	648
Tikinti obyektinin inventar dəyəri	648

Tikinti podratı müqaviləsi üzrə yerinə yetirilmiş iş.....	648
Tikinti registri	648
Tikinti statistikasında qruplaşdırmalar	648
Tikinti təyinatlı əsas fondlar	649
Tikinti və quraşdırma işlərinin maya dəyəri.....	649
Tikinti və quraşdırma işlərinin mexanikləşdirilməsi	649
Tikinti və quraşdırma təşkilatı	649
Tikinti və quraşdırma təşkilatlarının istehsal gücü.....	649
Tikinti və sənaye fəaliyyətindən dövriyyə	649
Tikintidə birbaşa xərclər	649
Tikintidə buraxılış obyektləri.....	649
Tikintidə əməyin enerji təchizatı.....	649
Tikintidə əsas istehsal	649
Tikintidə xidmət.....	650
Tikintidə ixtisaslaşma	650
Tikintidə iş növləri təsnifatı	650
Tikintidə qiymət indeksləri	650
Tikintidə layihə	651
Tikintidə layihələndirmə mərhələsi	651
Tikintidə siyahıyaalmalar.....	651
Tikintidə təqvim planı.....	651
Tikintilərin qalıq smeta dəyəri	651
Tikintilərin siyahıyaalınması.....	651
Tikintinin daxili titul siyahısı.....	651
Tikintinin davamiyyət müddəti	651
Tikintinin faktiki dəyəri	651
Tikintinin fondla təchizatı.....	652
Tikintinin hazır məhsulu	652
Tikintinin hazırlığı	652
Tikintinin xalis məhsulu.....	652
Tikintinin qismən istifadəyə verilməsi.....	652
Tikintinin layihələşdirilməsi	652
Tikintinin mexanizmlərlə silahlanması	652
Tikintinin smeta dəyəri	652
Titul siyahısı.....	652
Tikintinin ümumi məhsulu.....	653
Tikintisi başa çatmış obyektin istismara qəbul aktı.....	653
Tikintiyə smeta.....	653
Tikintiyə, binaların və ya tikililərin yenidən qurulmasına investisiya qoyuluşları.....	653
Tipik fəaliyyət.....	653
Tipik fəaliyyətlərdən gəlir.....	653
Tipik qruplaşdırma	653
Tipoloji təhlil.....	653
Tolling əməliyyatları.....	654
Topdansatış bazası	654
Topdansatış qiymət.....	654
Topdansatış ticarət dövriyyəsi	654
Topdansatış ticarət: alıcıların (müşətilərin) əsas sektoru	654
Topdansatış ticarəti.....	654
Torpağa görə ödəmə	654
Torpağa qoyulan ümumi investisiyalar	654
Torpağın monitorinqi.....	655
Torpağın tərkibi	655
Torpaq.....	655
Torpaq ehtiyatlarının mühafizəsi statistikasını	655
Torpaq rentası	655
Törəmə (ikinci) gəlirlər.....	655
Törəmə səhmdar cəmiyyəti.....	656
Törəmə şirkət.....	656
Transfer qiyməti.....	656
Transferlər.....	656
Transmilli birliklər.....	656
Transmilli.....	656
Transmilli birliklərin ixracı.....	656
Transmilli birliklərin istehsalının həcmi.....	656
Transmilli birliklərin nizamnamə fondu.....	657
Transmilli korporasiyalar.....	657
Trast	657
Trast firmaları	657
Trend.....	657
Tullantılar	658
Tullantılardan istifadə (emal, utilizasiya) edilməsi.....	658
Tullantıların basdırılması.....	658
Tullantıların transsərhəd daşınmaları	658
Tunc veksəl.....	658
Tur.....	658
Turagent.....	658
Turbroker	659
Turist.....	659
Turist marşrutları	659
Turistlərin sığortalanması	659
Turistlərin yerləşdirilməsi üçün şərait	659
Turizm.....	659
Turizm (səyahət) xərcləri.....	660
Turizm fəaliyyəti	660
Turizm göndəriş blankı.....	660
Turizm xidmətinin təklif edilməsi	660
Turizm xidmətlərinə tələbat.....	660
Turizm məhsulu	660
Turizm müəssisələri.....	660
Turizm strategiyası	660
Turizm taktikası	661
Turizm vauçeri.....	661

Turizm və ekskursiyalar sahəsində	
xidmətlər	661
Turoperator.....	661
Turpaket	661
Tvist	661

TACİR – müntəzəm olaraq ticarət əməliyyatları həyata keçirən istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsdir. O, ticarət bölməsində, istehsal və ya xidmət sahələrində fəaliyyət göstərir.

TAM AMORTİZASIYA OLUNMAMIŞ DƏYƏR – müəyyən ildə köhnəlmə və aşınma nəticəsində sıradan çıxmış əsas fondların tam ilkin dəyərinin əvəzi ödənilməyən aşınma hissəsidir. Belə əsas fondlar qalıq dəyəri ilə, yəni aşınma çıxılmaqla ilkin dəyər üzrə (həm balans dəyəri üzrə, həm də orta illik qiymətlə) qiymətləndirilir. Əgər köhnəlmə və aşınma nəticəsində sıradan çıxmış əsas fondların qalıq dəyərinə onların ləğv edilməsi ilə bağlı xərcləri əlavə edib və ləğv edilməsindən alınan material qiymətlilərini çıxsaq, tam amortizasiya olunmamış dəyərin miqdarını alırıq.

TAM FOND TUTUMLARI ƏMSALLARI – bu sahənin istehsalında yalnız birbaşa deyil, həm də bu sahənin məhsulunun (xidmətinin) istehsalı ilə əlaqədar dolayısı ilə digər sahələrdə iştirak edən əsas fondların həcmi xarakterizə edən göstəricilərdir. Aşağıdakı düstur üzrə (matris qeydi üzrə) hesablanır: $D_{t,f} = K_{b,f} \cdot (E-A)^{-1}$, burada: $D_{t,f}$ – tam fond tutumları əmsalının matrisini, $(E-A)^{-1}$ – məhsulun (xidmətin) istehsalına əmək əşyalarının (və ya məhsul və xidmətlərin) tam xərcləri əmsalının matrisidir.

TAM HƏCMDƏ İBTİDAİ TƏHSİL ALMIŞ ŞAĞİRTLƏRİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) – müəyyən ildə ibtidai məktəbin son sinfini müvəffəqiyyətlə bitirmiş şagirdlərin ümumi sayının, yaşlarına görə ibtidai məktəbi qurtarmalı olan uşaqların ümumi sayına olan nisbətini əks etdirir.

Kəsrin surətində bir və ya bir neçə dəfə eyni sinifdə qalmış, lakin verilmiş konkret anda ibtidai məktəbdə kursu müvəffəqiyyətlə başa vurmuş uşaqlara aid olan rəqəmlər (məlumatlar) iştirak edə bilər. İbtidai məktəbi bitirənlər haqqında məlumat daxil olmayan ölkələrdə tam həcmdə ibtidai təhsil alan şagirdlərin payı “oxşarlıq üzrə” hesablanır və ibtidai məktəbin son sinfində oxuyanların ümumi sayı ilə həmin ildə ikinci il oxuyanların sayı arasındakı fərqi ölkə üzrə öz yaşlarına görə ibtidai məktəbi qurtarmalı olan uşaqların ümumi sayına bölünməsi ilə alınır.

TAM XƏRC ƏMSALLARININ ƏKS MATRİSİ (ÇEVİRİLMİŞ MATRİS) – (A) çıxış matrisinə vurmaqla alınan (A) matrisdir, sağ və sol tərəfləri vahidi verir: $A^{-1} \cdot A = A \cdot A^{-1} = E$,

bunun köməyi ilə $AX=B$ tənlik sistemi $X=A^{-1} \cdot B$ formasına düşür.

TAM İŞ VAXTI İŞLƏMƏYƏNLƏRİN SAYI – il ərzində iş vaxtından az işləyən şəxslərin sayını göstərən rəqəmlər müəssisədə tam iş vaxtı işləyən muzzdlu işçilərin sayına yenidən hesablanmalıdır (tam iş vaxtına uyğunlaşdırılmalıdır). Bu kateqoriyaya gün, həftə ərzində iş vaxtı normasından az işləyən və ya il ərzində tam iş ayından az işləyən şəxslər daxil edilir. Yenidən hesablanma işlənmiş saat, gün, həftə və ya ayların sayı əsasında aparılmalıdır.

TAM MƏŞĞULLUQ – ölkənin bütün əmək qabiliyyətli əhalisinin işləmək tələbatını ödəməkdən ötrü kifayət edən sayda iş yerlərinin olması, uzunmüddətli işsizliyin demək olar ki, olmaması, işləmək istəyənlərə onların peşə istiqamətinə, təhsilinə, iş təcrübəsinə uyğun iş yerləri vermək imkanındır.

TAM MƏŞĞULLUQ EKİVALENTİNƏ KEÇİRİLMİŞ MUZDLA İŞLƏYƏN (ƏMƏK HAQQI ALAN) ŞƏXS – tam iş vaxtına çevirməklə hesablanmış (tam iş vaxtı ekvivalentinə keçirilmiş) işçilərin sayıdır.

Normal iş vaxtından az işləmiş şəxslərin sayı, verilən vahiddə (istehsalda) tam iş ili ərzində tam iş vaxtı ilə məşğul olan şəxslərin iş vaxtlarına nisbəti yolu ilə tam məşğulluq ekvivalentinə keçirilə bilər. Bu kateqoriyaya standart iş vaxtından az, həftədə standart iş günlərindən az və ildə həftələrin/ayların standart sayından az işləyən şəxslər daxildir.

Belə keçid saat, gün, həftə və ya ayların işlənmiş miqdarı bazası əsasında həyata keçirilməlidir.

TAMAŞA MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ GƏLƏNLƏRİN SAYI – teatr, konsert və digər tamaşalarda iştirak edən tamaşaçıların sayı göstəricisidir. Satılan biletlərin sayı ilə müəyyən edilir. Hər bir teatr tamaşası, konsert, kinoseans, həmçinin tamaşa müəssisəsi və ya mütəq və nisbi ifadədə (əhalinin hər 1000 nəfərinə) onların qrupları üzrə müəyyən olunur.

TAMAŞA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TUTUMU – iki göstəricini xarakterizə edir: ümumi tutumu (bütün oturmaqların, o cümlədən xidməti oturmaqların sayını) və kommersiya tutumunu (xidməti oturmaqsız, satışa daxil olan yerlər).

TARİF – idarələrə, müəssisələrə, təşkilatlara və vətəndaşlara müxtəlif istehsal və qeyri-istehsal xidmətlərinə görə verilən ödəmə məzənnəsi

sistemidir. Tarif kateqoriyasına həmçinin məzənnələr sistemi, əməyin ödənilməsində hər bir iş növünün qiymətləndirilməsi də aid edilir. Xarici ticarətin tənzimlənməsinin klassik aləti gömrük tarifi hesab olunur.

TARİF ƏMƏK HAQQI – müntəzəm xarakter daşıyan və mövcud müəssisənin fəaliyyəti və işçinin peşəkarlıq aidiyyəti ilə (məsələn, ağır və zərərli əmək şəraitinə, çoxnövbəli iş rejiminə, gecə növbəsində işləməsinə, peşəkarlıq bacarığına, briqadaya rəhbərliyinə (azad edilməmiş briqadirlərə), dəftərlərin yoxlanmasına görə (müəllimlərə) əmək haqqına əlavələr) şərtlənən, tarif dərəcələrinə və maaşlara əlavələr də daxil edilməklə, tarif dərəcəsi üzrə işlənmiş vaxta (yerinə yetirilmiş işə), maaşa və ya işəməzd tariflərə (qiymətləndirmələrə) görə işçiyə hesablanmış əmək haqqıdır. Əmək haqqı tarifinə aşağıdakılar daxil edilmir: iş vaxtından artıq işləməyə görə əlavələr; istirahət və bayram günlərində (qeyri-iş günlərində) işləməyə görə əlavələr; coğrafi və təbii-iqlim şəraitinə görə (rayon əmsalları, kənd yerlərində işə görə əlavələr və s.) və fəxri adlara görə əlavələr; eyni vaxtda bir neçə vəzifə daşmasına görə; fərdi xarakter daşıyan digər əlavələr.

TARİF ƏMSALI – tarif şəbəkəsi ilə müəyyən edilmiş müvafiq dərəcənin saat (gün) tarif normasının, vahid kimi qəbul edilmiş birinci dərəcənin saat (gün) tarif normasına nisbətidir. Yüksək dərəcənin tarif əmsalının birinci dərəcənin tarif əmsalına nisbəti tarif şəbəkəsinin diapazonudur. Əmsalın mütləq və nisbi dəyişməsi dərəcədən dərəcəyə artır.

TARİF NORMASI – müəyyən tarif dərəcəli işçiyə, müəssisədə (təşkilatda) tətbiq olunan *tarif şəbəkəsinə* uyğun olaraq, vaxt vahidində (saat, gün, ay) işə görə təyin edilmiş əmək haqqının ölçüsüdür. Verilən dərəcənin tarif norması, müvafiq *tarif əmsalının* birinci dərəcənin tarif normasına vurulması ilə müəyyən edilir. Tarif dərəcəsi olmayan digər işçilər üçün tarif norması, yerinə yetirilən işin xarakteri və ixtisas səviyyəsinə müvafiq olaraq, təyin edilmiş vəzifə maaşı ilə əvəz edilir.

TARİF ŞƏBƏKƏSİ – tarif dərəcələrinin (əməyin mürəkkəbliyindən asılı olaraq, işçilərə verilən müəyyən ixtisaslar) müəyyən sayından və onlara uyğun *tarif normalarından* ibarət əmsallar şkalasıdır. Sahibkarlıq subyektlərində (təşkilatlarda) əmək şəraiti və əməyin xüsusiyyətindən asılı olaraq, işçiləri əmək

haqqının dərəcələrə ayrılması ilə təmin edən bir neçə tarif şəbəkəsi tətbiq oluna bilər.

TARİF VƏ TİCARƏT HAQQINDA BAŞ (ƏSAS) SAZIŞ - dünya ticarətində iştirak edən, əksər ölkələri əhatə edən və 1947-ci ildə imzalanmış tariflər və ticarət haqqında çoxtərəfli sazişdir. Bu saziş 1994-cü ilə qədər müqavilə şəklində qalmış, 1994-cü ildən isə yeni “Ümumdünya Ticarət Təşkilatı”na (ÜTT) çevrilmişdir.

TARİFLİ YÜK DÖVRİYYƏSİ (dəmiryolu nəqliyyatında) – yoldaxili çevrə (ətraf) nəzərə alınmadan, faktiki gedilmiş yol üzrə yerini dəyişmiş yüklərin yekun göstəricisidir, ton-kilometrlərlə ölçülür. Göndərilmiş yükün daşınmanın qısa məsafəsinə hasili ilə müəyyənləşdirilir, hesabat dövrü üçün göndərilmiş bütün yüklərin cəmi kimi hesablanır. Tarifli yük dövriyyəsi dəmiryol şəbəkəsi üzrə bütövlükdə və yük və nəqliyyat növlərinə bölünməklə, dəmir yolunun inzibati-ərazi vahidləri üzrə müəyyən edilir.

TARİXİ DƏYƏR - bu metodla aktivlərin qiymətləri, onların alınması və ya istehsalı anında nağd pul (və ya nağd pula ekvivalent) kimi və ya kompensasiya şəklində verilmiş, fəaliyyətdə olan müəssisənin dəyəri kimi qeyd edilir. Borelar sazişin bağlanması vaxtı alınmış nağd pul (və ya nağd pula ekvivalent) kimi qeyd edilir. Ancaq nə xüsusi qiymətlərin sonrakı kənarlaşmaları, nə də pulun alıcılıq qabiliyyətinin ümumi dəyişməsi nəzərə alınmır.

TARİK - Avropa İttifaqının Birləşdirilmiş Gömrük Tarifidir - malların müvafiq kodlarla sistemləşdirilmiş siyahısıdır. Özündə kombinə edilmiş nomenklaturaların altmövqələrini və Aİ tərəfindən qəbul olunmuş tədbirləri (məsələn, antidempinq rüsumları) əks etdirən əlavə altbölmələri birləşdirir.

TAYMER – EHM-də vaxt hesablanmasının aparat vasitəsidir.

TEXNOLOGİYALARA GÖRƏ ÖDƏNİŞ BALANSI – müxtəlif ölkələrdən olan tərəfdaşlar arasında biliklərin, məlumatların və texnoloji xidmətlərin mübadiləsi (ticarəti) ilə əlaqədar bütün qeyri-maddi sövdələşmələr üzrə pul vəsaiti köçürmələrinin məcmusudur. Bu köçürmələrə tam birdəfəlik ödənişlər, ilkin məbləğlər, royaltilər və digər ödənişlər daxildir.

Birdəfəlik ödəməyə ödəniş haqqında əvvəlcədən razılaşdırılmış öhdəçilikdə göstərilən məbləğ aiddir. Bu zaman ödəniş ayrı-ayrı ödəmələr şəklində deyil, birdəfəlik ödənilir.

İlkin məbləğ alıcı (lisenziyaçı) tərəfindən müqavilə (saziş) bağlanan zaman və ya onun bağlanmasından sonra tez bir zamanda ödənilən məbləğdir, lakin bu vaxta qədər satılan texnologiya müştəriyə (lisenziyaçıya) tam açıqlanır. Adətən, eyni bir texnologiyaya görə müxtəlif müştərilərdən analoji ödəmə haqları tutulur.

Royalti - ədəbiyyat, incəsənət, yaxud elmi əsərlər, proqram təminatı, kinematografiya filmləri və digər qeyri-maddi aktivlər üzərində müəllif hüquqlarından istifadə olunması, yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə istənilən patentə, ticarət markasına, dizayn, yaxud modelə, plana, məxfi düstura, yaxud prosesə, sənaye, kommersiya, yaxud elmi təcrübəyə aid olan informasiyaya, sənaye, kommersiya və ya elmi avadanlıqdan istifadə, yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə mükafat şəklində alınan ödənişlərdir.

Digər növ tədiyyələr – bu, müəyyən vaxt fasiləsi ilə ödəmə haqları və borcun hissə-hissə ödənilməsindən; müvafiq texnologiyanın açılması və fiziki ötürülməsinin dəyərinin ödənilməsi üçün verilən ilkin məbləğlərdən; digər pauşal tədiyyələrdən – bütöv və ya möhlətlə bir neçə dəfəyə verilən dəqiq müəyyənləşdirilmiş məbləğ şəklində lisenziyalı mükafatların ödənilməsindən ibarətdir.

Texnologiyalara görə ödəniş balansında statistikada ticarət sövdələşmələrinin aşağıdakı 4 kateqoriyası: **texnologiyanın ötürülməsi**; texnoloji məzmunlu **xidmətləri**; yeni məhsul istehsalı üçün istifadə olunan **texnoloji məhsulların ticarəti**; ümumiyyətlə, texnologiyadan sərbəst və ya praktiki olaraq sərbəst kanallarla **biliyin ötürülməsi** (təcrübənin ötürülməsi və texnoloji əməkdaşlıq və ya məlumat mübadiləsi, həmçinin şəxsi əlaqələr) nəzərə alınır. Sövdələşmələrin texnologiyalara görə ödəniş balansına daxil edilməsinin əsas şərtləri sövdələşmələrin beynəlxalq xarakterli olmasıdır, yəni sövdələşmələrə müxtəlif ölkələrdən olan tərəf-müqabillər daxil olmalıdır; onların kommersiya meylləri (tədiyyələrin mövcud olan məbləğləri və ya xarici ölkə tərəf-müqabillərinə daxil olan pullar); sövdələşmələrin texnologiya mübadiləsinə (ticarətdə) və ya göstərilən texnoloji məzmunlu xidmətlərə və müxtəlif əlavə xidmətlərə birbaşa aidiyyəti olmalıdır.

Texnologiyalara görə ödəniş balansının tərtibi və təhlilinin metodoloji aspektləri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən

işlənmişdir ("Elm və innovasiya statistikasına üzrə beynəlxalq standartlar"a bax).

TEXNOLOGİYANIN VERİLMƏSİ – elmi-texniki xidmətlərin göstərilməsi, texnoloji proseslərin tətbiq edilməsi, müqaviləsiz və ya tərəflər arasında bağlanmış müqavilələrlə müəyyənləşdirilmiş şərtlərlə məhsulların buraxılışı üçün elmi-texniki təcrübənin və biliklərin verilməsidir. İdeya yarandığı vaxtdan onun maddi obyektə həyata keçirilməsinin reallaşdırılması və istehlakadək **vertikal** üzrə texnologiyanın verilməsi, texnoloji mübadilə obyektlərinin bir şəxs tərəfindən digər şəxsə **üfqi** verilməsi fərqləndirilir.

Texnologiyanın verilməsi həm ölkə daxilində həyata keçirilə bilər, həm də texnologiya milli sərhəddən keçməklə bir ölkədən digərinə verilsə, beynəlxalq əməliyyata çevrilir. Texnologiyanın verilməsi alıcının həmin texnologiyanı istehsal məqsədləri üçün fəal tətbiq etməyə başladığı andan başa çatmış hesab olunur. Onun səmərəli tətbiqi anınadək yalnız məlumatların verilməsi baş verir.

Texnologiyanın verilməsi **vermənin obyektləri üzrə** (ixtira üçün patentlər, patentsiz ixtira, nou-hau, əmtəə nişanı və sənaye nümunələri, mühəndis-texniki və idarəetmə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər ("İnjiniring"ə bax), texniki sənədlər, texniki köməklər); **məlumatların alınması üzrə** (sərgilər, beynəlxalq müşavirələr, konfranslar, alim və mütəxəssislərlə mübadilələr, texnoloji məlumatlar, avadanlıq və maşınların alınması və ya icarəsi (lizinqi), elmi-texniki və sənaye kooperasiyaları); **qarşılıqlı əlaqənin xarakteri üzrə** (birgə istehsal, birgə elmi tədqiqat və işləmələr, birgə müəssisələr); **məlumatların əldə olunması kanalları üzrə** (kommersiya və qeyri-kommersiya, ölkələrarası razılaşmalar, çoxmilli və ya transmilli korporasiyaların firmalar arası əlaqələri) təsnifləşdirilir.

Statistika texnologiyanın verilməsinin beynəlxalq kommersiyası ilə bağlı sövdələşmələrin aşağıdakı növləri üzrə kəmiyyət və dəyər göstəricilərini öyrənir: ixtira üçün patentlərin ötürülməsi; patentsiz ixtiralarla ticarət; patent lisenziyalaşdırılmaları; nou-haunun ötürülməsi; əmtəə nişanlarını, sənaye nümunələrini, texnoloji xidmətləri, məzmun-injiniringi birləşdirən sövdələşmələri; milli mütəxəssislər tərəfindən xaricdə həyata keçirilən və xarici sponsorlar tərəfindən maliyyələşdirilən elmi tədqiqatlar və işləmələr; texniki mahiyyəti olmayan, texnologiya mübadiləsi üzrə konkret sazişlərin reallaşdırılması ilə bağlı marketinq, reklam, maliyyə, sığorta, nəqliyyat və digər xidmətləri birləşdirən sair sövdələşmələri. Dəyər göstəricilərinə aiddir:

müqavilədə (sazişdə) göstərilmiş razılaşma predmetinin ümumi dəyəri, texnologiya ilə bağlı olmayan, yaxud onunla bağlı olduğundan, texnologiya satıcılarına ödənilməli olan (fraxta, qablaşdırmaya, göndərilməyə, sığorta məbləğinin ödənilməsinə, gömrük rüsumlarına, vergilərə, kommersiya güzəştlərinə xərclər) maddələr üzrə məsrəflər, dəyərlər və ya xərclər çıxılmaqla xalis satış qiyməti, hesabat ilində qüvvədə olan razılaşma əsasında həyata keçirilən daxilolmalar, ödəmələr.

TELEFON RABİTƏSİ - aşağıdakı telefon əlaqələri ilə xarakterizə olunur:

- **milli telefon rabitəsi:** bir ölkənin daxilində başlanan və qurtaran bütün telefon danışqları;
- **beynəlxalq telefon rabitəsi:** başqa ölkədə yerləşən abonentlə danışmaq üçün baş tutmuş telefon danışqlarıdır.

Telefon avadanlıqlarının növündən asılı olaraq, telefon xidmətlərinin həcmi zənglərin sayı, ödənilən çağırışlar və ya müəyyən edilmiş hallarda ödənilən dəqiqələrin sayı üzrə ölçülə bilər.

Faktiki olaraq icra edilmiş (uğurla yekunlaşmış) **telefon zənglərinin** təsnifatı üçün iki kateqoriya tətbiq edilir:

- **ödənişli** telefon zəngləri;
- **ödənilməyən (pulsuz)** - telefon zəngləri: bura telefon stansiyalarının administrasiyasının "xidməti" telefon danışqları, qəza şəraitində, yardımın göstərilməsinin zəruri olduğu və eləcə də digər oxşar vəziyyətlərdə (telefon zəngi üçün haqq alınmadıqda) çağırışlar, həmçinin avadanlığın texniki vəziyyətinin yoxlanması üçün edilən telefon zəngləri daxildir.

TELEFON STANSİYALARININ TUTUMU - quraşdırılmış bütün abonent dəstləri, xüsusi dəstlər və ya taksofonların daxil olması üçün qurğular, idarə stansiyalarına birləşən xətlər, həmişəlik istifadəyə verilən idarə, təcili, sifariş və xidməti məlumat bürosu xətləri daxildir. Avtomat telefon stansiyalarının ümumi tutumuna koordinat, elektron sistemli telefon stansiyalarının ümumi tutumu aid olunur. Stansiyaların istifadə olunan tutumu bütün abonentlərin istifadə etdiyi tutum (pullu və pulsuz quraşdırılmış abonentlər) və iş yerlərinin stansiya xidməti aparat və nömrələri xidməti sahə üçün istifadə edilən nömrələrdir. İstifadəyə verilmiş tutum quraşdırılmış tutumdan ehtiyatda olan nömrələrin sayı qədər az olur.

TELEFON VƏ TELEQRAF RABİTƏLƏRİNDƏ ÇAĞIRIŞLARIN İTMƏSİ - çağırılan abonentlə birləşməsi başa çatmamış

çağırışlardır; xətlərin yüksək yüklənmə saatlarında stansiyalarda cihazların (birləşdirici qurğuların) qüsurlara, cihazların nasazlığına, nömrəni yığarkən səhvlərə və digər səbəblərə görə baş verir. İtkilər əmsalı hər 1000 çağırışa düşən baş tutmayan birləşmələrin sayı ilə ölçülür. Telefon stansiyalarında lazım olan cihazların sayı hesablanarkən, normativ (yol verilən) itki əmsalları qəbul edilir.

TELEFONLARIN SİXLİĞİ – bütün əsas telefon aparatlarının əhalinin sayına nisbəti ilə hesablanır (adətən hər, 100 nəfərə).

TELEKOMMUNİKASIYA XİDMƏTLƏRİNƏ İNVESTİSIYALAR – gözlənilən fəaliyyət müddəti xeyli uzun müddətli olacaq qurğuların ilkin quraşdırılmasına və ya mövcud olanı tamamlayan quraşdırmalara çəkilən xərcləri göstərir.

TELEVİZIYA KANALI – televiziya heyəti (işçiləri) tərəfindən və ya bir neçə televiziya şirkətləri ilə əməkdaşlıq nəticəsində tərtib olunmuş və redaktə edilmiş televiziya proqramlarının toplusudur (dəstidir). Adətən, televiziya kanalı öz xüsusi işarəsinə (loqotip) malik olur və eyni bir şəbəkədə öz gündəlik verilişlərini aparır. Kanal öz verilişlərini radio dalğalar (hava ilə), internet, birbaşa peyk ilə və ya kabel əlaqəsi vasitəsilə apara bilər.

TELEVİZIYA VƏ RADIO PROQRAMLARI XİDMƏTLƏRİ - istənilən texniki vasitələr ilə ötürülən və xüsusi bölmə və ya ötürən təşkilatın məhsulları çərçivəsində xüsusi adı olan kanal formalaşdıran radio və ya televiziya proqramlarının ardıcılığı kimi müəyyən edilir.

TENDER – 1) alış-verişin aparılmasının müsabiqə formasıdır. *Tender sənədlərində* göstərilən meyarlara uyğun olması nöqtəyindən, ofertin (müqavilənin, sazişin) təqdim olunan iddiaçıların müsabiqəsidir; 2) satınalma müqaviləsinin yerinə yetirilməsi üzrə iddiaçıların yazılı təqdim etdikləri təkliflərdən ən səmərəlisinin seçilməsi məqsədi ilə keçirilən müsabiqədir.

TENDER KOMİTƏSİ (KOMİSSİYASI) – sifarişçi və ya hərrac təşkilatçısı tərəfindən hərracı təşkil etmək və aparmaq üçün yaradılan daimi və ya müvəqqəti orqandır. Tender komitəsinin (komissiyasının) daha rəqabət qabiliyyətli ofertinin seçilməsi məqsədi ilə, əsas vəzifəsi tender sənədlərinin hazırlanması, hərracın elan

edilməsi və aparılması, hərrac iştirakçılarının ofert təkliflərinin və ya ərizələrinin təhlili və qiymətləndirilməsidir.

TENDER SƏNƏDLƏRİ – obyektin və hərrac obyektinin texniki, ticarət, təşkilati və digər xarakteristikası, həmçinin hərrac üsulunun şərtləri haqqında ilkin məlumatlar olan sənədlər komplektidir. Tender sənədlərinin əsas bölmələri aşağıdakılardır: obyekt və hərrac obyekt haqqında ümumi məlumatlar; layihə sənədləri; ofertin tərtib edilməsi üzrə tələblər; ofert iştirakçılarının təlimatı; hərracın aparılma şərtləri və qaydaları; hərracda iştirak etmək üçün ərizə.

TERMINAL – istifadəçi tərəfindən EHM-də işlənən zaman, məlumatın daxil edilməsi – çap edilməsi üçün tətbiq olunan aparat və proqram vasitələri kompleksidir.

TESTLƏŞDİRMƏ PROQRAMI - EHM-in, onun ayrı-ayrı qurğularının və ya işlənmiş proqramların işləmə qabiliyyətinin yoxlanmasını təmin edən proqramdır. Yoxlanılan (nəzarət edilən) obyektə nasazlığı aşkar edən, nasazlığın mövcudluğu faktının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən və onun meydana çıxdığı yeri bildirən testləri bir-birindən fərqləndirir.

“TEZ” VƏ YÜKSƏKSATIŞLI AKTİVLƏR – nağd pula ekvivalent olan mövcud nağd pul və ya dəyərdir, həmçinin onların nominal dəyəri üzrə öz təbiətinə görə tez nağd pul vəsaitinə konvertasiya oluna bilən istənilən digər qiymətlilərdir.

TEZAVRASİYA (pulun əmanət şəklində banka qoymadan evdə saxlanması) – 1) qiymətli metalların sərbəst şəkildə yığılmasıdır; 2) kredit vəsaitlərini dövriyyədən çıxarmaq yolu ilə onların əhali tərəfindən qeyri-mütəşəkkil yığılmasıdır. Geniş mənada ölkənin mərkəzi banklarının, xəzinə və xüsusi fondlarının yaratdıqları qızıl ehtiyatları da tezavrasiyaya daxildir.

TEZLİK - bir saniyədəki rəqslərin (hərəkətin) sayıdır. Tezliyin ölçü vahidi hers (hs) adlanır.

TEZLİK YOXLAMASI – sıranın, ondan müəyyən diapazonlu tezlikli variasiyaların çıxardılması və təhlilin sıranın qalan hissələrinə yönəldilməsi məqsədilə riyazi şəklə salınma üsuludur.

TƏBƏQƏLƏNMİŞ SEÇMƏ - *baş məcmunun* uyğun təbəqələrindən götürülmüş, altçoxluqların dəstindən ibarət olan ümumi seçmədir. Təbəqələnmiş seçmənin təsnifləşdirilməsi, bölüşdürmə qarışıqlarının hissələrə ayrılması metodu ilə aparılır. Bölüşdürmə qarışıqlarının fərqləndirici əlamətlərinin (eyniləşdirmələrinin) məlum zəruri və kifayət olan şərtlərindən belə nəticə çıxır ki, bölüşdürmələrdən alınan son qarışıqlar fərqlənilir: 1) normal, o cümlədən çoxölçülü; 2) eksponensial; 3) puasson; 4) Koşi. Ümumi halda binominal və bərabər ölçülü paylamaların son qarışıqları eyniləşdirilən hesab olunurlar.

TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏ – müxtəlif növ təbii ehtiyatlardan istifadə olunması yolu ilə cəmiyyətin müxtəlif tələbatının ödənilməsidir. Təbiətdən səmərəli istifadə ekoloji davamlı inkişaf konsepsiyası ilə sıx əlaqədardır. Bu sahədə mərkəzi və ən əsası məğz insanla (insan fəaliyyəti ilə), onu əhatə edən ətraf mühit, yəni təbiət, təbiət ehtiyatlarının məcmusu arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyət xarakteristikasının statistik öyrənilməsi hesab edilir.

TƏBİƏTİN İQTİSADI DƏYƏRİ - ümumi iqtisadi dəyər konsepsiyasında daha dolğun şəkildə əks etdirilmişdir. Bu konsepsiya, təbiətin qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma nöqteyi-nəzərindən nəinki onun birbaşa ehtiyat funksiyalarını öyrənməyə cəhd edir, eyni zamanda bütün iqtisadi yanaşmalar arasında ən perspektiv yanaşma sayılır. Az müddət bundan əvvəl, 1990-cı illərdə meydana çıxan bu konsepsiya bütün dünyada həm nəzəri, həm də elmi cəhətdən təsdiqlənmişdir.

Ümumi iqtisadi dəyərin həcmi iki aqreqasiya edilmiş göstəricinin cəmindən ibarətdir: istifadə dəyəri (istehlak dəyəri) və qeyri-istifadə (qeyri-istehlak) dəyəri:

$$\dot{U}ID = \dot{I}D + \dot{Q}ID$$

$\dot{U}ID$ - ümumi iqtisadi dəyər;

$\dot{I}D$ - istehlak (istifadə) dəyəri;

$\dot{Q}ID$ - qeyri-istehlak dəyəri.

Öz növbəsində istifadə dəyəri üç toplanandan ibarətdir:

$$\dot{I}D = \dot{B}ID + \dot{D}ID + AAD$$

$\dot{B}ID$ - birbaşa istehlak dəyəri;

$\dot{D}ID$ - dolayı istehlak dəyəri;

AAD - ayrılmış alternativ dəyər.

Çox zaman *qeyri-istehlak dəyəri* mövcud olan dəyərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Bəzən qeyri-istehlak dəyərinə irsi dəyər də daxil edilir. Ümumilikdə, bu göstərici təbiətin insan və

cəmiyyət üçün nə qədər əhəmiyyətli olmasını göstərir.

Beləliklə, ümumi iqtisadi dəyərin həcmi dörd toplanandan ibarət olur: Yuxarıdakı düsturları nəzərə alsaq,

$$\dot{U}ID = B\dot{I}D + D\dot{I}D + AAD + MD$$

burada MD - mövcudluq dəyərini göstərir.

İstehlak dəyərini (istifadə dəyərini) təşkil edən iqtisadi qiymətlərə aşağıdakılar daxildir:

- birbaşa istehlak dəyəri – turizm, istirahət, sabit ovçuluq, balıqçılıq və s.

- dolayı istehlak dəyəri - qlobal nəticələr, karbon qazı və s. ilə bağlı olan ekoloji funksiyalar;

- ayrılmış alternativ dəyər - gələcəkdə təbii nemətlərin istifadəsindən yaranan potensial mənfəət.

Öz-özlüyündə təbiətin mövcudluğu cəhətdən qeyri-istehlak dəyəri böyük əhəmiyyət kəsb edir (daha incə məqamların qiymətləndirilməsi - təbiətin sosial, etik və estetik aspektləri). İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə nadir heyvanların və milli parkların mövcudluq dəyərini (mövcudluğunu) müəyyən etmək üçün bir sıra müayinələr aparılır. Bu müayinələrin əsasını əhali arasında aparılan sorğu nəticəsində müxtəlif nadir bioloji obyektlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi və onların mövcudluğunu ödəmək üçün əhalinin potensial hazırlığı təşkil edir. İqtisadi nəzəriyyədə bu müayinələr “ödəmə hazırlığı”, subyektiv qiymətləndirilmə ilə əlaqəlidir.

TƏBİƏTİN QORUNMASI FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADI HƏVƏSLƏNDİRİLMƏSİ

– 1) mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün müəssisələr (təşkilatlar) tərəfindən təbiətin qorunması səmərəli, az tullantılı texnologiyaların və istehsalın tətbiqi zamanı onlara verilən vergi və güzəştlərin müəyyən edilməsidir; 2) ekoloji fondların qoyduqları vergilərdən (tam və ya hissələrlə) azad edilməsidir; 3) ekoloji fond vəsaitlərinin bir hissəsinin müqavilə şərtləri daxilində, atmosfərə atılan (tullanan) zərərli maddələrin və ətraf mühitdə yerləşdirilən tullantıların miqdarının azaldılması zamanəti altında, iş görmək üçün müəssisələrə (təşkilatlara) və vətəndaşlara borcların aşağı faizlərlə verilməsidir; 4) təbiətin qorunmasının əsas istehsal fondlarının yüksək amortizasiya normalarının təyin edilməsidir; 5) ekoloji təmiz məhsulların istehsalı və satışına görə həvəsləndirici (yüksək) qiymətlərin tətbiqidir; 6) ekoloji zərərli məhsullara, həmçinin ekoloji təhlükəli texnologiyaların tətbiqi məhsullarına vergilərin qoyulması kimi tədbirlərin kompleksidir.

TƏBİİ (MİLLİ) PARKLAR - təbii və mədəni landşaftların (mənzərələrin) əlverişli birləşməsi nəticəsində xüsusi ekoloji, tarixi və bədii qiymətə malik olan və həm əyləncə və maarifləndirici, həm də elm və mədəniyyət məqsədləri üçün istifadə edilən təbii komplekslərin qorunması üçün yaradılan ərazi sahələridir. Təbii (milli) parklardan həm təbiətin qorunması, həm də əyləncə məqsədi üçün istifadə olunur. Statistika təbii (milli) parkların həm ümumi ekoloji göstəricilərini, həm də onların təsərrüfat fəaliyyətinin elementlərini (parka gələn şəxslərin sayını və strukturunu, göstərilən xidmətləri və s.) nəzərə almaq lazımdır.

TƏBİİ DOĞUM – hamiləliyin qarşısını alan tədbirlərlə və süni abortlarla məhdudlaşmayan doğumdur. “Təbii doğum” terminini elmə 1961-ci ildə fransız demoqrafı L.Anri daxil etmişdi. Təbii doğum törəyib artma qabiliyyəti ilə eyni deyil, çünki o təbii doğumda tam realizə olmur. Təbii doğum bəzən istifadə olunan qeyri-dəqiq “xalis-bioloji”, yaxud “kor-təbii” doğum kimi anlayışlara da bərabər deyil. Kontrasepsiya və süni abortlar praktikası olmadıqda, uşaq doğuşu nikah və ailə vəziyyətini, uşaqlara qulluğu və s. tənzimləyən sosial normaların təsiri ilə məhdudlaşır (nəzarət edilir, tənzimlənir).

TƏBİİ EHTİYATLAR – geniş mənada, əmək əşyaları və ya vasitələri, enerji mənbələri, qida məhsulları, reqressiya (insanların həyat fəaliyyətinin bərpa edilməsi), mühafizə elementləri və təbii sərvətlərin (aktivlərin) bərpa edilməsi və s. kimi cəmiyyətin müxtəlif fiziki və mənəvi tələbatını ödəmək üçün istifadə olunan və gələcəkdə istifadə oluna biləcək təbii komponentlərin və ətraf mühitin xüsusiyyətlərinin məcmusudur və sosial-iqtisadi statistika sisteminin tərkib hissəsi sayılır. “Təbii ehtiyatlar” anlayışı, nəticə etibarı ilə, mənaya və daxili tərkibə zərər vurmada “ətraf mühit vasitələri ehtiyatları” anlayışı ilə əvəz oluna bilər.

Təbii ehtiyatlara aiddir: torpaq, su, yeraltı sərvətlər (yeraltı qazıntılar), bitki və heyvanlar aləmi, atmosfer havası, havanın, qabarmaların və dalğaların enerjisi, günəş enerjisi. Bu ehtiyatlar bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatlara bölünürlər. Bərpa və təkrar olunan təbii ehtiyatlara su ehtiyatları, heyvanat və bitkilər aləmi, atmosfer havası və enerji; bərpa olunmayan və təkrar olunmayan ehtiyatlara isə bir çox nəsilər boyu təkrarlanmayan torpaq və faydalı qazıntılar aiddir.

Eyni zamanda, təbi ehtiyatlar istehsal və qeyri-istehsal ehtiyatlarına bölünürlər.

TƏBİİ EHTİYATLARA GÖRƏ ÖDƏMƏ-LƏR – torpaqdan, sudan, meşə və digər təbii ehtiyatlardan istifadə etmək və sərəncam vermək hüququna görə müəssisələrin (təşkilatların, səhmdar cəmiyyətlərin və s.) mənfəətlərindən və ya gəlirlərindən və digər mənbələrdən dövlət büdcəsinə ödəmə formasıdır; müəyyənləşdirilmiş normativ əsaslarla müəyyən edilir (mənfəətə görə *faizlə*, istifadə olunan ehtiyatların miqdarına görə fəaliyyətdə olan qəti tariflərə uyğun sabit dərəcələrlə). Təbii ehtiyatların təbii məhsuldarlığı arasında fərqlər baş verdiyindən, təbii ehtiyatlara görə ödəmələr diferensial renta şəklində alınır.

TƏBİİ ƏTRAF MÜHİT – insan cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri olan təbii şəraitin məcmusudur. Təbii ətraf mühit atmosferdən, hidrosferadan və litosferadan (torpağı, yeraltı suları və faydalı qazıntıları birləşdirən yer kürəsinin üst qatı), flora və faunadan ibarətdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə onun təbiətə təsiri genişlənir, təbii formalara xas olmayan, təbii mühit tərəfindən assimilyasiya olunmayan və canlı orqanizm üçün zərərli olan maddələrlə çirklənməsi, ətraf mühitin neqativ dəyişiklikləri artır; təbiətin dinamik tarazlığı pozulur; su balansında dəyişikliklər baş verir, torpağın eroziyası artır, mineral xammal və yanacaq ehtiyatlarının tükənməsi və s. kimi proseslər baş verir. İnsanla ətraf mühit arasında qarşılıqlı proseslər statistik öyrənmənin predmeti hesab edilir.

TƏCİLİ SİYAHİYAALMA - qısa təqvim günlərində (2 gündən 10-dək) təşkil olunmuş siyahıyaalmadır. Təcili siyahıyaalma üçün xarakterikdir: məlumatların toplanması və işlənməsində mərkəzləşdirilmiş (rəsmi statistika orqanları tərəfindən) rəhbərlik, ciddi məhdudlaşdırılmış məqsəd və müşahidənin qısa proqramı (1-5 sual), məlumatların ötürülməsinin təcili üsulu.

TƏCİLİLİYƏ VƏ YA NAĞD ÖDƏNİŞ-LƏRƏ GÖRƏ GÜZƏŞT - kreditor tərəfindən borcalana verilən borcun azalmasıdır. Borelu vaxtı çatmamış və yaxud təyin edilmiş vaxtda borcun ödənilməsində ona verilmiş üstünlükdən mənfəət əldə etmədən nağd ödəməklə öz borcunu ödəyir.

TƏCRİD EDİLƏNLƏR (fran. *isoler* – ayırmaq) – insanların nisbətən kiçik qrupu, öz ərazi vəziyyətlərinə (məsələn, kiçik adada, dağlarda və digər əlçatmayan yerlərdə məskunlaşma), yaxud digər səbəblərə (dini, etnik

və b.) görə əhali kütləsindən ayrılmış olurlar. Təcrid edilənlərdə əhalinin təkrar istehsalı bu qrupların hüdudundan kənara çıxmır.

TƏCRÜBƏ İSTEHSALI – elmi-texniki işləmələrin nəticələrinin yoxlanması, tədqiqat proseslərini təmin etmək məqsədi ilə eksperimental işləri yerinə yetirən təcrübə-eksperimental istehsalın məcmusudur. Statistika elmi idarələrdə təcrübə istehsallarının mövcudluğunu, onların texniki vəziyyətlərini, yerinə yetirilən eksperimental işlərin həcmi, onların davamiyyət müddətini, keyfiyyətə təsirini, yeni yaradılan texnikanın işlənilib-hazırlanma müddətini və səmərəliliyini öyrənir. Təcrübə istehsalı – həmçinin maketlərin, nümunələrin və ya yeni məhsul növlərinin birinci (ilk) partiyasının (seriyasının) hazırlanmasıdır. Təcrübə istehsalı partiyalarla həyata keçirilə bilər, gələcəkdə isə bu məhsulun layihə-konstruktor və elmi-tədqiqat təşkilatlarının nəzdində ixtisaslaşdırılmış təcrübə zavodları (sexləri), təcrübə zavodları tərəfindən kütləvi və ya seriyalı istehsalı gözlənilir.

TƏCRÜBƏ, EKSPERİMENTAL İŞLƏRİ – elmi tədqiqatların nəticələrinin təcrübədə yoxlanması ilə bağlı işləmələrin formasıdır. Təcrübə işləri yeni məhsul nümunələrinin hazırlanması və işlənməsi, yeni (təkmilləşdirilmiş) texnoloji proseslərin işlənməsi məqsədini daşıyır. Eksperimental işlər elmi tədqiqat və işləmələrin aparılması üçün zəruri olan xüsusi (qeyri-standart) avadanlıqların, aparatların, cihazların, qurğuların, stendlərin, maketlərin və s. hazırlanması, təmiri və xidmətinə yönəldilən işlərdir.

TƏDARÜKÇÜ QRUPLARLA BİRLƏŞ-MƏLƏR (ƏMƏKDAŞLIQ) – ayrılıqda aldıkları ilə müqayisədə, mal göndərəndən daha əlverişli şərait almaq üçün bir və ya daha çox topdan və pərakəndə ticarətçilərin birləşməsidir.

TƏDAVÜL EDƏN (ROLOVER) KREDİT – bankların qısamüddətli ehtiyatları hesabına (3-6 ay müddətinə) maliyyələşdirilən, bir və ya bir neçə bankın müştəriyə kredit xətti (2-5 il müddətinə) açdığı vaxt, dəyişən faiz tarifləri üzrə verilən, ortamüddətli və uzunmüddətli kredit formalarıdır. Kredit üzrə faiz tariflərinə bank tərəfindən hər yenidən maliyyələşdirilmə əməliyyatı zamanı yenidən baxılır və bu, qısamüddətli kapital bazarının dinamika və konyunkturasından asılı olur. Belə ki, konkret maliyyə bazarında baza faiz tarifinə bank marjlarının məbləği də əlavə edilir. Tədavül edən (rolover) kreditinin köməyi ilə bank valyuta, faiz və kredit tarifləri üzrə risklərin

səviyyəsini optimallaşdırır. İri tədavül edən (rolover) kredit daha çox bank konsorsiumları tərəfindən verilir ki, burada da risklər banklar arasında bölüşdürülür. Konsorsiuma başçılıq edən bank rəhbərlik etməyə görə komisiyon haqqı alır ki, bu da konsorsiumun üzvü olan hər bir bankın iştirakçı kimi aldığı komisiyon haqqa əlavə edilir.

TƏDAVÜL EDƏN DEPOZİT SERTİFİKATI – kredit müəssisələrində depoziti əks etdirən qiymətli kağızlardır. Bütöv şərtlənmiş müddət ərzində bank tərəddüd etmədən verilmiş məbləğə sərəncam vermək hüququna malik olduğundan, tədavül edən depozit sertifikatı gəlir gətirir. Sadə təcili əmanətlərlə müqayisədə, tədavül edən depozit sertifikatları əmanətçiye cərimə ödəmədən, öz vəsaitini vaxtından əvvəl geri tələb etmək imkanı verir. Bunun üçün ona təkrar (ikinci) bazarda sertifikatı üçüncü şəxsə satmaq kifayətdir.

TƏDAVÜL XƏRCLƏRİ – (I) məhsulun satılması və onun istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədar müəssisənin xərclərinin pul ifadəsində dəyəridir. Məhsulların daşınması; əmək haqqının ödənilməsi; binaların, qurğuların, tikili və inventarların icarəsi və saxlanması; köhnələn məhsulların saxlanması; reklam və s. xərcləri özündə birləşdirir. Tədavül xərcləri xalis və əlavə xərclərə bölünür. Xalis tədavül xərcləri məhsulun alqı-satqı aktı ilə bilavasitə əlaqədar olan və şərtlənən xərcləri, əlavə tədavül xərcləri isə tədavül sferasında istehsal prosesinin (daşınma, yenidən işlənmə, saxlanma, qablaşdırılma və s.) davam etdirilməsi ilə əlaqəli xərcləri göstərir. Tədavül xərcləri – müəssisənin gəlir və rentabelliyinin yaranmasının əsas amillərindən biridir. Tədavül xərclərinin statistikasi tədavül xərclərinin səviyyə, struktur və dinamikasının amil, indeks, tənəzzül və klaster modellərini işləyir və təhlil edir.

(II) - şirkətin öz məhsullarını və xidmətlərini alıcıya çatdırmasına çəkdiyi bütün xərclərdir. Onlar özündə məhsulun satışının və istehlakçıya xidmətlərin təşkilinə yönəldilmiş fəaliyyətin bütün növlərinə aid olan birbaşa və köməkçi xərcləri birləşdirir.

TƏDİYYƏ BALANSI – (I) - müəyyən dövr ərzində bir ölkənin digər ölkə ilə xarici iqtisadi əməliyyatlar haqqında sistemləşdirilmiş yekun məlumatlarını əks etdirən statistik cədvəldir. *Rezident və qeyri-rezidentlər* arasında baş verən belə əməliyyatlara əmtəə, xidmət və gəlirlərlə əməliyyatlar; dünyanın qalan ölkələrinə olan maliyyə tələb və öhdəliklərlə olan əməliyyatlar;

transferlər kimi təsnifləşdirilən əməliyyatlar daxildir.

(II) - ölkənin qalan dünya ilə bütün beynəlxalq əməliyyatları haqqında hesabatdır. O ölkə ilə rezident və qeyri-rezidentləri arasında olan bütün əməliyyatları əhatə edir. Tədiyyə balansı aşağıdakı əsas hissələrdən ibarətdir: cari hesab və investisiya və digər kapital əməliyyatları.

Mühasibat uçotunda tətbiq edilən ikili qeyd etmə sisteminin köməyi ilə qeydiyyatata alınmış bu əməliyyat, özündə qiymətli kağızlar bazarı, xarici valyuta ilə göstərilmiş və ya alınmış mallarla, xidmətlərlə, köçürmələrlə (transferlərlə), ssudalarla (borclarla) və s. aparılan əməliyyatları birləşdirir.

Beynəlxalq ticarət xidmətləri tədiyyə balansının cari hesabında göstərilir və “görünməyən əməliyyatlar” adlanan hissəsini formalaşdırır. Balansın cari hesabı özündə xarici ticarət xidmətləri statistikasi üzrə yeganə müqayisəli məlumat bazasını əks etdirir.

TƏDİYYƏ BALANSI HESABLARININ QURULUŞU

– *tədiyyə balansı* çərçivəsində aşağıdakı hesablardan istifadə olunur: cari əməliyyatlar hesabı, kapitalla əməliyyatlar hesabı və maliyyə hesabı. Cari əməliyyatlar hesabında əmtəə və xidmətlərin *idxal* və *ixracı*, xaricdən alınan gəlirlər və xaricə ödəmələr, xaricə və xaricdən olan cari transferlərin göstəriciləri əks etdirilir. Cari əməliyyatlar hesablarının əməliyyatları ümumi göstəricilərlə göstərilir ki, bu da hər bir kateqoriya üzrə debet və kredit müxabirləşməsinin olması deməkdir.

Kapitalla əməliyyatlar hesabında kapital transferləri və qeyri-istehsal qeyri-maliyyə aktivləri ilə (patent və müəllif hüquqları kimi) əməliyyatlar göstərilir. Kapitalla əməliyyatlar hesabında müxabirləşmələr üzrə həm də ümumi göstəricilər göstərilir.

Maliyyə hesabı, rezidentlərin qeyri-rezidentlərə olan maliyyə tələbləri (aktivlərlə) və rezidentlərin qeyri-rezidentlər qarşısındakı öhdəlikləri ilə əməliyyatlar üzrə məlumatları əks etdirir. Bu əməliyyatlar kredit və istiqrazların istifadəsi və ödənişini, xarici valyutaların alınmasını və xərclənməsini; qiymətli kağızların buraxılmasını, geri alınmasını, satışı və ya alışını və s. əks etdirir. Maliyyə hesabları əməliyyatları xalis göstəricilərlə yazılır ki, bu da hər bir mövqenin ya kredit, ya da debet üzrə müxabirləşməsinə əks etdirir.

TƏDİYYƏ BALANSINDA ƏKS OLUNAN

ƏMTƏƏLƏR – əmtəələrin *tədiyyə balansına* daxil edilməsinin və xarici iqtisadi əməliyyatlarda qeydiyyatı vaxtının müəyyən edilməsi üçün əsas

prinsip, əmtəyə olan mülkiyyət hüququnun əməliyyatın bir iştirakçısından digərinə keçməsi anı hesab edilir. Daşınar əmtələr, emal üçün əmtələr, əmtələrin təmiri, nəqliyyat təşkilatlarının limanlarda aldığı əmtələr və qeyri-monetar qızıl əmtə hesabına daxil olan komponentlərə daxildir.

TƏHKİM OLUNMUŞ ƏHALİ – “*Hüquqi əhali*”yə bax.

TƏHLÜKƏLİ TULLANTILAR – tərkibində əhalinin sağlamlığı və ətraf mühit üçün xüsusilə zəhərli maddələr və birləşmələr olan istehsal və istehlak tullantılarıdır. Qüvvədə olan qaydalara uyğun olaraq, təbii ətraf mühitə atılan bütün tullantılar (inqredientlər) dörd sinfə bölünür: 1) son dərəcə təhlükəli tullantılar; 2) yüksək dərəcəli təhlükəli tullantılar; 3) orta dərəcəli təhlükəli tullantılar; 4) az təhlükəli tullantılar. Sənayenin mövcud təhlükəli tərkibli zəhərli tullantılarının bütün növlərinin əmələ gəlməsinin, zərərsizləşdirilməsinin, basdırılmasının və istifadəsinin (utilizasiyasının), həmçinin saxlanma və ya daşınma prosesində korlanan, özünün birbaşa təyinatı üzrə istifadə oluna bilməyən (məsələn, istifadəyə yararsız hala düşən və qadağa olunan pestisidlər) bütün təhlükəli məhsul və məmulatların statistik uçotu aparılır. Lakin hazır məhsul və ya yarımfabrikat olan zəhərli maddələr (məhsullar, birləşmələr) uçota alınmır.

TƏHLÜKƏSİZLİK TƏLƏBLƏRİNƏ CAVAB VERMƏYƏN AVADANLIQDA MƏŞGULLUQ (MƏŞGUL OLANLAR) – istehsal avadanlıqları üçün təsdiq olunmuş təhlükəsizlik tələblərinə və müvafiq standartlara cavab verməyən istehsal avadanlıqlarından, maşın və mexanizmlərdən istifadə edən şəxslərdir.

TƏHSİL – biliklərin alınması və toplanması, qarşılıqlı münasibətlə informasiya mübadiləsi qabiliyyətinin əldə olunmasını özündə əks etdirir. Bu qabiliyyətlər müasir cəmiyyətin həyatında tam hüquqla iştirak və ona öz töhfələrini vermək üçün zəruridir. Hazırda təhsilin əhəmiyyəti daha yüksəkdir və innovasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına uyğun olaraq artmaqda davam edir.

Savadlılıq özündə istənilən təhsili almaq üçün zəruri zəmini əks etdirir və buna görə də, yaşlı əhalinin savadlılıq əmsalı insan inkişafının ölçülməsinin əsas baza göstəricisi hesab edilir. Bu, gündəlik həyata aid olan qısa sadə mövzuları başa düşməklə oxuya və yazı bilən adamların 15 və yuxarı yaşlarda olan adamların faizlə nisbəti kimi müəyyən edilir. Savadlılıq əmsalı real

əhaliyə aid edilir və vəziyyətin göstəricisi hesab edilir, yəni təhsil sahəsində toplanmış nailiyyətləri əks etdirir (bu, əhəmiyyətli dərəcədə keçən 10-20 ildə savadlılığın yayılmasından asılıdır). Savadlılıq səviyyəsini hesablayarkən həm birbaşa məlumatlardan (adətən, hər 10 ildən bir aparılan əhalinin siyahıyaalınmalarının nəticələri əsasında), həm də əlavə məlumatlardan istifadə etmək olar. Bazar iqtisadiyyatlı sənaye ölkələri üçün savadlılıq səviyyəsi göstəricisi 99 faizə bərabər götürülür və bu ölkələrdə əhali siyahıyaalınmalarının proqramlarından savadlılıq haqqında sual çıxarılmışdır. 1990-cı ildən təhsillilik indikatoru kimi savadlılıq səviyyəsindən istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hər kəsin təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, istedadlı şəxslərin təhsilinin davam etdirilməsinə dövlət zəmanət verir. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir.

TƏHSİL XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞI) - bütün

səviyyələrdə əhalinin təhsil alması məqsədi ilə və əlavə ixtisas təhsili (tədris akademiyaları, universitetlər, institutlar, məktəblər, digər ali və orta ixtisas təhsilli kadrların hazırlanması üzrə təhsil müəssisələri, ixtisasartırma kursları, uşaq evləri), həmçinin məktəbəqədər təhsil və tərbiyə üçün onlara göstərilən bazar və qeyri-bazar xidmətlərinin dəyəridir.

Bu sahə üzrə *bazar buraxılışı* göstərilən pullu xidmətlərin dəyərini ifadə edir.

Qeyri-bazar buraxılışı dövlət büdcəsindən və qeyri-büdcə fondlarından maliyyələşən müəssisə və təşkilatların cari xərclərinin, həmçinin sahənin əsas kapital istehlakının həcmi cəmi ilə ifadə olunur.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ OXUYANLARIN SAYI – ümumi təhsil

müəssisələrində; ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində oxuyanların sayıdır. Rəsmi statistika hesabatlarında oxuyanların (tələbələrin) sayı haqqında məlumatlar siniflər (kurslar), cins, yaş, ixtisas və digər göstəricilər üzrə verilir.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ QƏBUL -

təsdiq olunmuş qaydalara uyğun olaraq, müvafiq tədris ilində oxumağa qəbul edilmiş şəxslərin sayının göstəricisidir. İkinci ilə qalan və bərpa olunmuşların sayı qəbul olunanların sayına daxil olunmur. Təhsilin bu səviyyəsində təhsil müəssisələrinə qəbulun kəmiyyəti

xarakteristikalarına aşağıdakılar daxil edilir: qəbulun sayı, təhsilin formaları, istiqamətləri və baza təhsili üzrə qəbulun strukturu, təhsil müəssisələrinə müsabiqə, müəyyən təhsil səviyyəsinə daxil olma dərəcəsi.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNƏ MÜSABİQƏ – vətəndaşların ərizələrinə və qəbul imtahanlarının nəticələrinə (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla) görə, ali təhsil müəssisələrinə və orta ixtisas məktəblərinə müsabiqə əsasında qəbuldur. Qəbulun nəticələrinin təhlilində ərizə verənlərlə təhsil alanların (imtahan verənlər) nisbətini xarakterizə edən göstəricilərdən istifadə edilir və təhsil müəssisələrində müsabiqə hər yüz yerə ərizə verənlərlə ifadə olunur.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN LİSENZİYALAŞDIRILMASI – təhsil müəssisəsinin təhsil fəaliyyəti göstərmək üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanından xüsusi razılıq (lisenziya) almasıdır. Dövlət təhsil müəssisələrinə xüsusi razılıq (lisenziya) müddətsiz verilir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən təsis edilmiş bələdiyyə və özəl təhsil müəssisələrinə xüsusi razılıq (lisenziya) beş il müddətinə verilir. Əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər tərəfindən təsis edilmiş təhsil müəssisələrinə xüsusi razılıq (lisenziya) üç il müddətinə verilir. Belə lisenziyanın verilməsində məqsəd ölkə vətəndaşlarının peşə təhsili almaq hüququnun qorunması, müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya məxsus peşə təhsili müəssisələrinin sərbəst fəaliyyət göstərməsi və inkişaf etməsi üçün hüquqi əsas yaratmaqdan ibarətdir.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MADDİ BAZASI – tədris-tərbiyə prosesinin təşkili üçün istifadə edilən bina və avadanlıqlar kompleksidir. Konkret təhsil səviyyəsinin maddi-texniki bazasını xarakterizə edən göstəricilərə aşağıdakılar daxildir: funksional təyinatına görə sahənin həcmi, təhsil alan hər bir nəfərə düşən tədris sahəsi, orada yaşayan hər bir sakinə düşən yataqxana sahəsi, yataqxana ilə təminat, texniki təhsil vasitələri, kitabxana fondu, ictimai iaşə müəssisələri ilə təminat. Təhsil statistikasına həm də ümumtəhsil məktəblərinin binalarının texniki vəziyyətini və onların abadlığını öyrənir.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN AKKREDITƏ EDİLMƏSİ – təhsil müəssisəsinin statusunun dövlət tərəfindən tanınması prosesidir. Dövlət

akkreditasiyasının məqsədi təhsil müəssisəsinə statusun verilməsi, dövlət standartlarında nəzərdə tutulmuş səviyyədə və vaxtda təhsilin alınmasında vətəndaşların hüquqlarının qorunmasından ibarətdir.

TƏHSİL PROSESİNİN DAXİLİ SƏMƏRƏLİLİYİ – ikiilçilik (bir sinifdə iki il qalmaq), növbəti sinfə keçmə, çıxma (uzaqlaşma), buraxılış əmsalları ilə xarakterizə edilir. İkiilçilik əmsalı - dərslər ilini təkrarlayan (iki il bir sinifdə və ya kursda qalan) şagirdlərin (tələbələrin) sayının sinifdə (kursda) oxuyan şagirdlərin (tələbələrin) sayına olan nisbəti ilə; növbəti sinfə (kurs) keçmə əmsalı – növbəti sinfə keçənlərin sayının sinifdə (kursda) oxuyanların sayına olan nisbəti ilə; çıxma əmsalı – çıxan şagirdlərin (tələbələrin) sayının sinifdə (kursda) oxuyanların sayına olan nisbəti ilə; buraxılış əmsalı - axıncı sinifdən (kursdan) buraxılanların sayının axıncı sinifdə (kursda) oxuyanların sayına olan nisbəti ilə müəyyən edilir.

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ XİDMƏTLƏR – dövlət, qeyri-dövlət təhsil müəssisələri, şəxsi müəllimlər tərəfindən göstərilən xidmətlərdir. Onlara məktəbəqədər və ibtidai təhsil, ümumi orta və tam orta təhsil, orta ixtisas təhsili, ali təhsil sistemində oxumayan yaşlılar üçün fasiləsiz təhsil sahəsində xidmətlər; xüsusi ixtisaslaşmış pullu təhsil müəssisələri və seminarları tərəfindən göstərilən xidmətlər, kurslarda, pullu dərnlərdə göstərilən xidmətlər aiddir.

TƏHSİL SENZİ – ölkənin təhsil haqqında qanununa əsasən müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi aşağıdakı quruluşda müəyyən olunmuşdur: məktəbəqədər təhsil; ümumi təhsil (ibtidai təhsil; ümumi orta təhsil; tam orta təhsil; ilk peşə-ixtisas təhsili, orta peşə təhsili, ali təhsil).

TƏHSİL STATİSTİKASI – məktəbəqədər; ümumi təhsil; ilk peşə-ixtisas təhsili, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini öyrənən sahədir. Göstəricilər sistemi təhsil sahəsində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini xarakterizə edir. Təhsilin hər bir səviyyəsi üzrə təhsil müəssisələri, təhsil alanların kontingenti, təhsil prosesinin daxili səmərəliliyinin xarakteristikası, təhsil müəssisələrinə qəbul haqqında məlumatlar, mütəxəssislərin buraxılışı, müəllim heyətinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazalarının vəziyyəti haqqında məlumatların alınmasına imkan yaradır. Təhsil statistikasının praktiki vəzifəsi dövlət və ictimai

strukturlarını, elm sahələrini və vətəndaşları təhsil haqqında məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir.

TƏHSİL ÜZRƏ İXTİSAS TƏSNİFATI – təsnifləşdirmə obyektini ixtisas qrupları; fənn (elm) sahəsi; orta ixtisas və ali təhsil ixtisasları; hazırlığın istiqamətləri (ali təhsildə), həmçinin ixtisaslaşma olan təsnifatdır. Təhsil üzrə ixtisas təsnifatı ölkədə təhsil üzrə qəbul olunmuş ixtisasları nizama salmaq üçün yaradılmışdır və iqtisadiyyatın idarə olunmasının bütün səviyyələrində aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsində avtomatlaşdırılmış işləmələr və informasiya mübadiləsi prosesində istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur: mütəxəssislərin qəbulu və buraxılışının nizama salınmasında; mütəxəssislərin qəbulu, buraxılışı və işə düzəlməsinin statistika uçotunda; ölkənin ali və orta ixtisas təhsili sisteminin beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiya edilməsində; milli təhsil statistikasının digər ölkələrin statistikasına ilə müqayisəliliyinin təmin olunmasında.

TƏHSİLLƏ ƏHATƏ OLUNMA – müvafiq yaş qrupuna uyğun olaraq, əhəlinin təhsili mənimsəmə səviyyəsi ilə xarakterizə olunan göstəricidir. Əhəlinin mövcud təhsil səviyyəsini mənimsəmə göstəricisi xalis və ümumi kontingentlərə görə əmsallarla müəyyən edilir. Xalis (təmiz) kontingentə görə əmsal (netto əmsal) – yaşa uyğun mövcud təhsil səviyyəsini mənimsəyən əhəlinin bir hissəsidir. Ümumi kontingentə görə əmsal (brutto əmsal) – hansı yaşda olmasından asılı olmayaraq, təhsilin mövcud səviyyəsində təhsil alanların sayının həmin yaşda olanların ümumi sayına nisbətidir.

TƏK (FƏRDİ) SAHİBLİ MÜƏSSİSƏNİN KAPİTALI – tək sahibli kimi istismar ediləcək müəssisənin (şirkətin) yaradılmasıdır. Bu müəssisənin yaradılması zamanı onun başlanğıc kapitalı aktiv və passivlərin dəyərləri fərqi bərabər olur və müvafiq qanunvericiliyin olmadığı halda, müəssisənin sahibi öz müəssisəsinin balansına bu fərqi yazmağı qərara alır. Başlanğıc kapital sonradan əlavə kapital qoyuluşları və ya onun sərfi, həmçinin gəlirin bölüşdürülməsi nəticəsində dəyişir.

TƏK ANALAR – Azərbaycanda uşağı atası olmadan tərbiyə edən qadınlardır. Bir şərtlə ki, doğum haqqında şəhadətnamədə atası haqda yazı yoxdur və ya belə yazı həmin uşağın faktiki atası ilə nikahda olmadığı ananın göstərişi ilə aparılıb. Tək analara bir sıra güzəşt və üstünlüklər verilir. Onlar üçün 14 yaşınadək xəstələnmiş uşağa qulluqla bağlı əmək qabiliyyəti müəyyən

edildikdə əlavə təminatlar nəzərdə tutulur; işçilərin sayı və ştatı ixtisara düşdükdə işdə qalmaq üstünlüyünə malik olurlar. Tək analı uşağa 16 yaşa çatanadək, oxuduğu və təqaüd almadığı halda 18 yaşadək müavinət ödənilir.

TƏKBAŞINA SAHİBLİK – 1) yalnız bir fiziki şəxsə məxsus olan müəssisədir; 2) idarəetmənin təşkili formasıdır; bu zaman müəssisə, idarə, yaxud təşkilatın idarəetmə orqanına bir fiziki şəxs başçılıq edir; ona hüquqi cəhətdən məcburi, yəni hökmən icra olunmalı qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti verilir.

TƏKLİF (əmtəə təklifi) – bazar mexanizminin vacib tərkib hissəsidir. Təkliflər – bazarda təmsil edilmiş və müəyyən müddət ərzində bazara çatdırıla biləcək əmtəələrdir.

TƏKLİF QANUNU – təklifin artması müqabilində həmin əmtəənin (digər amillərin sabitliyi şəraitində) qiymətinin artması prinsipidir.

TƏKLİF ÜZRƏ ELASTİKLİK – əmtəə və xidmətlərə olan təkliflərin onların qiymətlərinə görə dəyişmə dərəcəsidir. *Təklif elastikliyi əmsalının* köməyi ilə hesablanır.

TƏKLİFİN ELASTİKLİK ƏMSALI – “*Elastiklik*” ifadəsinə bax.

TƏKRAR – registrdə vahidin səhvən iki dəfə və ya daha çox yazılmasıdır.

TƏKRAR İSTEHSAL – ölkə miqyasında istehsalın fasiləsiz bərpa edilməsi prosesidir. Maddi-əşya və dəyər formasında həyata keçirilir. Təkrar istehsal sadə və geniş ola bilər. Sadə təkrar istehsal prosesində hər bir yeni dövrdə (siləldə) istehsalın həcmi dəyişməz qalır (əvvəlki kimi), geniş təkrar istehsalda isə həcm artır. Sadə təkrar istehsalda yenidən yaradılan bütün dəyərlər (məhsullar) qeyri-istehsal istehlakına istifadə oluna bilər; geniş təkrar istehsalda isə yeni yaradılan dəyərlərin bir hissəsi yığılmalıdır və istehsalın əlavə fəaliyyət göstərən vasitələrinə çevrilməlidir.

TƏKRAR İSTEHSAL REJİMİNİN MÜTƏRƏQQİLİK ƏMSALI – “*Həqiqi əmsal*”a bax.

TƏKRAR SATIŞ ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULMUŞ MALLARA ÜMUMİ QIYMƏT ARTIMI – sonradan emala məruz qalmadan təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş mal

və xidmətlərin alınmasına aiddir. Emal edilmədən təkrar satış üçün alınmış mal və xidmətlərin dövriyyəsi, alışın həcmi və ehtiyatlarının dəyişməsi əsasında hesablanır. Təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş mal və xidmətlərin dövriyyəsinin, alınmasının və ehtiyatlarının dəyişməsinin həcmi, satışın həcminə alındıqları şəkildə daxil edirlər.

Belə qiymət artımı ümumi ticarət qiymət artımı adlanır.

Təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş malların ümumi qiymət artımı aşağıdakı kimi hesablanır:

Alış və təkrar satışla bağlı ticarət fəaliyyətinin dövriyyəsi – (çıxılsın) alınmış şəkildə təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş mal və xidmətlərin alışı +/- (üstəgəl və ya çıxılsın) əldə olunmuş şəkildə təkrar satış üçün alınmış mal ehtiyatlarının dəyişməsi = təkrar satış üçün nəzərdə tutulmuş malların ümumi qiymət artımı.

TƏKRAR SATIŞ ÜÇÜN YEGANƏ TƏDARÜKÇÜDƏN SATIN ALINAN BÜTÜN VƏ YA ƏKSƏR MALLAR – göstəricisi, tədarükü əhəmiyyətli dərəcədə yeganə bir satıcıdan asılı olan müəssisələrə aiddir. Tədarükçü öz fəaliyyətini həm rəsmi müqavilələr əsasında, həm də onlarsız topdansatış ticarət üzrə həyata keçirə bilər.

TƏKRAR SEÇMƏ (QAYITMA İLƏ, YENİ-DƏN) – bir dəfə seçilmiş vahid sonrakı seçmələrdən kənarlaşdırılmır və təkrarən yenidən seçilə bilər.

TƏKRAR SIĞORTA – balanslaşdırılmış sığorta portfelini yaratmaq, öz xüsusi maliyyə dayanıqlığını və rentabelliğini təmin etmək məqsədi ilə, sığortaçı müəyyən riskləri sığortaya qəbul edərək öz maliyyə imkanlarını nəzərə almaqla, cavabdehliyinin bir hissəsini razılaşdırılmış şərtlərlə digər sığortaçılara verdiyi iqtisadi münasibətlər sistemidir.

TƏQDİM EDƏNİN QIYMƏTLİ KAĞIZLARI – onu təqdim edənə aid olması hüququnu təsdiq edən hüquqi sənəddir.

TƏQVİM GÜNÜ FONDU – bir işçiyə və ya bütün işçilərə hesablanan müəyyən təqvim dövrlü (ay, rüb, il və s.) günlərin sayıdır. Bir işçi üçün – ayın, rübün, ilin təqvim günləridir, bütün işçilər üçün isə – günlərin sayının işçilərin orta siyahı sayına hasilidir (“*İşçilərin orta siyahı sayı*”na bax). Təqvim günü fondu işçinin (bir işçinin və bütün işçilərin) işə gəlmə və işə gəlməyən günlərinin sayından ibarətdir. **İşə gəlmənin**

adam–günü – faktiki işlənmiş adam–günlərin və tam işsiz dayanma (tam növbəli) günlərinin cəmidir. **İşə gəlməyən adam – günü** – üzrlü və üzrsüz səbəbdən işə çıxılmayan adam–günlərin cəmidir. Üzrlü səbəbli məzuniyyətlər (müdiriyyətin təşəbbüsü ilə məzuniyyətlərdən başqa), bayramlar və istirahət günləri, xəstəliyə və s. görə işə çıxılmamalar daxildir; üzrsüz səbəblərə müdiriyyətin icazəsi ilə, o cümlədən müdiriyyətin təşəbbüsü ilə məzuniyyətlər və üzrsüz işə çıxılmamalar daxildir. Üzrsüz səbəbdən işə çıxılmamalar və tam gün ərzində işsiz dayanmalar iş vaxtının itirilməsi sayılır (“*İş vaxtı*”na bax).

TƏLƏB – bazarın mühüm kateqoriyasıdır, bazarda verilən pulla ifadə olunan tələbatı xarakterizə edir.

TƏLƏB ƏYRİSİ – *tələbin qiymətdən asılılığını* göstərir $d=f(p)$. Ehtimal edilir ki, bu funksiya azalandır, yəni $f'(p) < 0$. Oxşar olaraq *təklifin* artan funksiyası da müəyyən edilmişdir $S=g(p)$, $g'(p) > 0$. P qiymətinin ümumi *amili* funksiyaya əks təsir göstərir. Əyrilər $\bar{p}$ nöqtəsində (bazar və taraz qiymət) kəsişirlər. Əgər $p < \bar{p}$ olarsa, bu zaman tələb təklifi keçir və qiymət artır. Əgər $p > \bar{p}$ olarsa, onda təklif tələbi keçir və qiymət düşür.

Təsadüfi hallarda nöqtələr əyri boyunca səpələnir, təsadüfi sapmalar dəyişən izahlarla korrelyasiya olunmamışdır. Nöqtələrin böyük hissəsi müvazinət nöqtəsi ətrafında toplanmışdır.

TƏLƏB QANUNU – *tələbin* həcmnin qiymətdən asılılığına uyğun olan prinsipdir. Tələb *təkliflə* tarazlığa cəhd edir, qiymət isə onların tənzimləyicisi kimi çıxış edir (digər amillərin sabitliyi şəraitində).

TƏLƏB ÜZRƏ ELASTİKLİK – tələbin amil dəyişməsinə reaksiyasını xarakterizə edən göstəricidir. Adətən, tədqiq edilir: qiymətə görə tələb elastikliyi (mənfi işarəli olur), gəlirə görə tələb elastikliyi (müsbət işarəli olur), çarpaz elastiklik (digər əmtəənin qiymətinə olan reaksiya).

Elastiklik əmsalı tələb və qiymət artımlarının nisbi kəmiyyətlərinin nisbəti kimi hesablanır

$$E_{d,p} = \frac{\Delta d}{d} : \frac{\Delta p}{p} \text{ və ya } (\ln d)'.$$

Oxşar olaraq, qiymətə görə təklif elastikliyi hesablanır:

$$E_{s,p} = \frac{\Delta s}{s} : \frac{\Delta p}{p} \text{ və ya } (\ln s)'.$$

TƏLƏB VƏ TƏKLİF ELASTİKLİYİ – istehlakçı və tədarükçülərin bazarda sosial-iqtisadi şəraitin - ilk öncə, əmtəə qiymətlərinin və şəxsi gəlirlərin dəyişməsinə reaksiyasıdır. Tələb və təklif elastikliyin ölçüsü *elastiklik əmsallarıdır*.

TƏLƏB VƏ TƏKLİFİN TARAZLIĞI – *qiymətlərin* müəyyən səviyyəsində (tarazlıq qiymətləri) *təklifin* həcmnin *tələbin* həcmi ilə uyğun gəldiyi vaxtda bazarın vəziyyətidir.

TƏLƏBATIN (TƏLƏBİN) İNFLYASIYASI – *bazar iqtisadiyyatında məcmu tələbin məcmu təklif* üzərində qısamüddətli artması ilə şərtlənən inflyasiyadır. Məcmu tələbin artımı son məhsulun *qiymətinin* artmasına, istehsalın real həcmnin çoxalmasına, *işsizliyin* azalmasına, bütün bunlarla yanaşı, *istehsal amillərinin* qiymətinin artmasına səbəb olur. Məcmu tələbin davam edən artımında, son məhsulun qiymətinin artım tempi istehsal proseslərində qiymətlərin artımını qabaqlayır və bu da işsizliyin aşağı səviyyəsində və real istehsalın artımında qiymətlərin daimi artımına gətirib çıxarır.

TƏLƏBİN ELASTİKLİK ƏMSALI – “*Elastiklik*” ifadəsinə bax.

TƏLƏB-TƏKLİF BALANSI – tələb və təklifin həcm və strukturunun uyğunluğunu (balanslaşdırılmasını) xarakterizə edən sistemli modeldir.

Əmtəə təklifi	Alıcı tələbatı
$\Pi=f(\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n)$	$C=f(\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n)$
SALDO (-)	SALDO (+)

Tələb və təklifin $(\chi_1, \chi_2, \dots, \chi_n)$ amilləri qiymətlər, istehsal potensialı, əhalinin adambaşına düşən gəlirləri, demoqrafik amillər və s. hesab edilir.

TƏLİMAT (*ərəb. idarəetmə aktı*) – qanun qüvvəli akt mənasındadır. Təlimat hər hansı fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydasını və şərtlərini tənzim edən norma və qaydalardan ibarət olan hüquqi aktdır. Təlimatlar, bir qayda olaraq, nazirliklər, dövlət komitələri və baş idarələr tərəfindən verilir. Azərbaycanda dövlət əhəmiyyətli ən mühüm təlimatlar Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

TƏMƏRKÜZLƏŞMƏ ƏMSALLARI – inhisara alma səviyyəsini qiymətləndirən və bazarın strukturunu təhlil etməyə imkan verən göstəricilərdir. Təmərküzləşmə əmsalları özündə sənaye sahəsinin bütün müəssisələrində istehsalın

ümumi həcmindən sonradan çıxma qaydasında sıraya düzülmüş iri istehsalçı-müəssisələrin payını əks etdirir. Beynəlxalq təcrübədə təmərküzləşmə əmsalları əsasən sahənin 3, 4, 6, 8, ..., 50 iri müəssisələrini birləşdirən müəssisələr qrupu üzrə hesablanır. Sahələrin və bazarların inhisarlaşma səviyyələrinin kəmiyyət xarakteristikasında əsas meyar 3, 4, 6 və 8 iri müəssisənin istehsal olunmuş məhsulun ümumi həcmində payı hesab edilir.

TƏMİR - əmtəələrin ilkin vəziyyətinə gətirilməsi üçün onların bərpası üzrə əməliyyatdır. Əsaslı və ya cari təmirlərdən ibarət ola bilər.

TƏMSİLÇİ (SƏLAHİYYƏTLİ) SEÇMƏ – *X baş məcmusunun* öyrənilən xüsusiyyətlərinin tamlığını və eyniliyini təmsil edən müəyinə olunan hissəsidir. Bütün baş məcmunun deyil, yalnız onun bir hissəsinin müəyinə edilməsi nəticəsində yaranan səhv təmsilçi xəta adlanır. Xətanın qiyməti baş məcmunun hansı elementlərinin seçməyə düşməsindən, yəni seçmə üsulundan və *seçmənin həcmindən* asılıdır. Eyni *ehtimallı* sadə təsadüfi seçmə seçmənin ən sadə üsulu hesab edilir. Əgər σ^2 dispersiyasının normal bölüşdürmənin *MX riyazi gözlənməsi* məlumdursa, onda təmsilçilik xətası (MX və bu seçmə ilə hesablanan *hesabi orta* arasındakı fərqi modul) ε -dan çox olmamaqla seçmənin γ ehtimalı ilə gözlənilən n seçməsinin həcmi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$n=t_{\gamma/2}^2 \sigma^2 / \varepsilon^2,$$

burada $t_{\gamma/2}$ kəmiyyəti - $\Phi(t) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^t e^{-\frac{x^2}{2}} dx$

Laplas funksiyasının arqumentinin qiyməti olur, harada ki, $\Phi(t) = \gamma/2$.

TƏMSİLÇİ-ƏMTƏƏ - əmtəə qrupu, əmtəənin (xidmətin) keyfiyyətinə və əsas istehlak xüsusiyyətinə təsir etməyən cüzi xüsusiyyətlərinə (detallarına) görə bir-birindən fərqlənən və özünün istehlak təyinatına görə eyni olan, müəyyən əmtəə (xidmət) növlərinin bütövlükdə çoxluğu başa düşülür. Əmtəə-təmsilçiləri qrupda istehsalın (satışın) həcmində əsas rol oynamalı, istehsalda (ticarətdə) xüsusiyyətlərin nisbi sabilliyi və daimi mövcudluğu ilə xarakterizə olunmalı, həmçinin bütün əmtəə qrupunun qiymət dinamikasını əks etdirməlidir. Regional səviyyədə əmtəəni təsvir etmək üçün elə xüsusiyyətlərdən istifadə olunur ki, onlar qiymətin qeydiyyata alınması üçün konkret əmtəəni göstərən alət olsun.

TƏMSİLÇİ-MALLARIN SİYAHISI – beynəlxalq müqayisə üçün “səbət”ə daxil edilən *təmsilçi-malların* siyahısıdır. Bu siyahıya ümumi daxili məhsulun son istifadəsini təşkil edən (ev təsərrüfatlarının istehlakı, investisiya malları (maşınlar və avadanlıqlar), tikinti işləri), mal və xidmətlərin bütün məcmusundan seçilən mallar, xidmətlər, şərti obyektlər daxil edilir.

TƏNƏZZÜL EDƏN ƏHALİ (lat. *regressio* – geriye hərəkət, qayıtma) – azalan əhalinin nəzəri modelidir, əhalinin dar təkrar istehsalı rejimini əks etdirir. Praktikada *tənəzzül edən əhalinin* mənfəi artım tempi r olan *eksponensial əhaliyə* müvafiqdir. *Tənəzzül edən əhalini* həmçinin birdən az olan *əhalinin təkrar istehsalının netto-əmsalı* ilə xarakterizə etmək olar. *Tənəzzül edən əhalinin* strukturu “*reqressiv*” tipə uyğundur (dar əsası və geniş zirvəsi olan yaş piramidası kimi təsvir olunur). “*Tənəzzül edən əhali*” termini İsveç alimi Q.Sundberqin işləri ilə bağlı meydana gəlmişdi. O, XX əsrin əvvəlində əhalinin üç tipli yaş strukturu: *proqressiv*, *stasionar* və *reqressiv* tiplər haqda müddəa irəli sürmüşdü.

Tənəzzül edən əhalidə doğum əmsalları (b) ölüm əmsalından (d) azdır. Bu vəziyyətin uzun müddət saxlanması *depolyasiyaya* – əhalinin təbii azalmasına gətirib çıxarır. Daha geniş mənada *tənəzzül edən əhali* $b > d$, yəni təbii artımın müsbət əmsalında *tənəzzül edən əhalinin* yeri var, lakin daimi mənfəi olan miqrasiya saldosu vaxtı, onun kəmiyyəti əhalinin artım göstəricisindən yüksəkdir (məsələn, kənd yerlərinin bəzi rayonlarında).

“*Tənəzzül edən əhali*” termini nadir hallarda tətbiq olunur, ədəbiyyatda “*azalan əhali*” termini daha çox yayılmışdır.

TƏNLİKLƏR SİSTEMİ ÜZRƏ PROQNOZ – *ekonometrik modelin* $Y_1, \dots, Y_p$ dəyişən endogeninin proqnozudur. Bərabərlik sistemi üzrə proqnoz modelin formasına modelin özündən kənarda alınan ($q > p$) dəyişən ekzogen $X_1, \dots, X_q$ proqnoz qiymətlərini dəyişməklə generasiya edilir.

TƏRƏQQİ EDƏN ƏHALİ (lat. *progressio* – irəliyə hərəkət, artma) – artan əhalinin nəzəri modelidir, əhalinin geniş təkrar istehsalı rejimini əks etdirir. Praktikada *tərəqqi edən əhalinin* müsbət artım tempi r olan *eksponensial əhaliyə* uyğundur. Onu həmçinin birdən çox olan əhalinin təkrar istehsalının *netto-əmsalı* ilə səciyyələndirmək olar. *Tərəqqi edən əhalinin* yaş strukturu “*proqressiv*” tipə uyğundur – geniş əsası və dar zirvəsi olan yaş-cins piramida.

Tərəqqi edən əhalinin modeli V.İ.Bortkeviç tərəfindən (1911) əsaslandırılmış və A.C.Lotkanın stabil əhali nəzəriyyəsində inkişaf etdirilmişdir. “*Tərəqqi edən əhali*” terminini Bortkeviç İsveç alimi A.Q.Sundberqdən götürmüşdü. O, 1899-cu ildə üç tipdə yaş strukturunu: *proqressiv*, *stasionar* və *reqressiv* təklif etmişdi. Müasir demoqrafiya ədəbiyyatında bu anlayış az tətbiq olunur, çünki daimi artım tempi ilə çoxalan əhali eksponensial əhali modelində ümumiləşdirilmişdir.

TƏSADÜFİ DƏYİŞMƏ – müəyyən *ehtimalla* xarakterizə olunan, verilmiş kəmiyyətdən (orta səviyyədə, trenddən və s.) kənarlaşmadır.

TƏSADÜFİ DƏYİŞMƏLƏRDƏ VAXT SİRALARININ YOXLANMASI – fərziyyələrin yoxlanmasıdır.

$$x(t_1), x(t_2 = t_1 + h), \dots, x(t_n = t_{n-1} + h)$$

müvəqqəti sırasının üzvləri, bir sıra *təsadüfi kəmiyyətlərin* müstəqil müşahidəsinin nəticəsi hesab edilir. Bu fərziyyələrin yoxlanmasının müxtəlif meyarları mövcuddur: “*dönmə nöqtələri*” meyarı, “*yüksəliş nöqtələri*” meyarı, dərəcə meyarı və s. Meyarın seçilməsi alternativ fərziyyəyə dair təkliflərdən, paylanma xarakterindən və s. şəraitdən asılıdır.

TƏSADÜFİ KƏMİYYƏT – təsadüfi amillərin təsiri altında dəyişən kəmiyyətdir. Təsadüfi kəmiyyətin özünün mümkün qiymətlərinin ixtiyari altçoxluğuna düşmə *ehtimalının* hesablanmasına imkan verən özünün paylanma qanunu ilə verilir. Tətbiqi tədqiqatlarda *ümumi çoxluğu* təşkil edən obyektlərin əlamətlərinə təsadüfi kəmiyyət kimi baxılır.

Təsadüfi kəmiyyət çoxölçülü və birölçülü, aramsız və diskret, saylı, sıralı, nominallı kəmiyyətə bölünür (sonuncu kateqoriyalasdırılmış və qeyri-kateqoriyalasdırılmış olur).

TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN SUB-YEKTİ – *sahibkarlıq fəaliyyəti* ilə məşğul olmaq məqsədilə əmlak dövrriyyəsində çıxış edən *hüquqi subyektdir*.

TƏSİRİN (VASİTƏNİN) NƏTİCƏSİ (EFFEKTİ) – borc səviyyəsinin bankın şəxsi kapitalının gəlir səviyyəsinə təsirini göstərən ifadədir. Təsirin nəticəsi yalnız o zaman işləyir ki, həyata keçən bank əməliyyatlarının gəlirliliyi bank maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsi olan borc kapitalının dəyərindən çox olur.

TƏSİSÇİ (İŞTİRAKÇI) – təsərrüfatçılıq yoldaşlığının və ya cəmiyyətinin təşkilatçısıdır.

TƏSİSÇİLİK SƏNƏDLƏRİ - kommersiya strukturunun, o cümlədən səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi üçün zəruri sənədlərdir. Sənədlərin siyahısı dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir. Əsas təsis sənədi cəmiyyətin nizamnaməsi hesab edilir.

TƏSADÜFİ SEÇMƏ – seçmənin həyata keçirilməsinə qədər baş məcmunun hər bir vahidi seçməyə düşmüş hesab olunmaq üçün (təsadüfi halda – bərabər) əvvəlcədən verilmiş müəyyən ehtimala malik *seçimdir*. Təsadüfi seçmə qayıdan və qayıtmayan ola bilər. *Qayıdan seçmə* (sadə təsadüfi seçmə) baş məcmunun bütün vahidlərinin seçməyə düşməsinə (seçilməsi) bərabər imkan yaradır. *Qayıtmayan seçmə* zamanı seçməyə düşmə ehtimalı müxtəlifdir, lakin hesablanılır. Təsadüfi seçmənin təşkili üçün ya təsadüfi rəqəmlərin cədvəllərindən, yaxud da püşkatma üsulundan istifadə edilir. Püşkatma zamanı seçmənin hər bir vahidi üçün sıra nömrəsi verilən kartoçka tərtib edilir. Kartoçkalar əsaslı surətdə qarışdırıldıqdan sonra onlardan biri götürülür, sonra yenidən biri götürülür və bu proses seçilən vahidlərin tələb olunan sayı alınana qədər davam etdirilir. Seçilən kartoçkaların nömrələri seçmə məcmusuna daxil olan vahidlərin nömrəsini təşkil edir.

TƏSNİFATLARIN İŞLƏNMƏSİ (HAZIRLANMASI) – müəyyənləşdirilmiş qaydalara uyğun olaraq, təşkilati-metodiki birliyi təmin etmək məqsədi ilə milli təsnifatları işləmək üçün aşağıdakı mərhələlər nəzərdə tutulmuşdur:

- cavabdeh nazirlik (təşkilat) tərəfindən təsnifatların işlənməsinin təşkili – texniki-iqtisadi sosial informasiyanın baxılan növünün tədqiqatı aparılır. Bu zaman müxtəlif beynəlxalq və xarici analoqlar, sənədlər nəzərə alınır;

- təsnifatların layihəsi (ilk variantı) işlənir - beynəlxalq təsnifatlar nəzərə alınmaqla, çıxış obyektləri çoxluğunun aşkar edilməsi və təhlili; verilmiş obyektlər çoxluğunun təsnifləşdirilməsi; obyektlərin adlarının tərtib edilməsi və yazılmasının unifikasiyası (vahid şəkllə salınması); verilmiş obyektlər çoxluğunun kodlaşdırılması həyata keçirilir. Layihənin əlaqədar təşkilatlara göndərilməsi;

- daxil olmuş rəylər nəzərə alınmaqla, təsnifat layihəsinin son variantının hazırlanması və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Kollegiyasının təsdiqinə təqdim olunması. Azərbaycan Respublikasında “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, qeydiyyatla alınması üçün Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinə təqdim olunması;

- Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsində qeydiyyatdan keçirilmiş təsnifatın nəşri.

TƏSNİFAT - təsnifləşdirmə qruplarının və (və ya) təsnifat obyektlərinin adlarının və *kodlarının* sistemləşdirilmiş toplusunu əhatə edən normativ *sənəddir*. Tətbiq olunma sahəsindən və təsdiq edilmə (qəbul edilmə) səviyyəsindən asılı olaraq, təsnifat aşağıdakı kateqoriyalara bölünür: ölkə üzrə milli, sahələr (idarə) və müəssisələr təsnifatına. Öz statusuna görə təsnifatlar standartların müvafiq kateqoriyalarına bərabər tutulur. Təsnifatların qurulmasında irəli sürülən tərkibin, strukturun və tələblərin təsvirində aşağıdakı termin və təriflərdən istifadə edilir. Təsnifatın *tutumu* (həcmi) – təsnifatın saxlaya bildiyi mövqelərin ən çox olan miqdarıdır. Qəbul edilmiş *kodlaşdırma* metodlarını və kodun strukturunu nəzərə almaqla, bu *göstərici* bütün mümkün kodlaşdırma kombinasiyaları nəticəsində təsnifatda kodlaşdırıla biləcək məlumatların həcmi qiymətləndirməyə imkan verir. Təsnifatın *ehtiyat tutumu* – təsnifatda boş (sərbəst) mövqelərin miqdarıdır. Təsnifata yeni mövqelər daxil etməklə onun genişlənmə imkanlarını xarakterizə edir. Təsnifatın *mövqeyi* – təsnifləşdirmə qrupunun və ya təsnifat obyektinin ad və kodlarıdır. Təsnifatın mövqeyinin tərkibinə kodların mümkün səhvlərdən qorunması üçün nəzarət rəqəmləri və təsnifləşdirmə qruplarının xarakteristikası üçün əlavə əlamətlər də daxil edilə bilər.

TƏSNİFATIN APARILMASI – (I) təsnifatın düzgün vəziyyətdə saxlanmasıdır. Təsnifatların aparılması, onun tərkib hissəsi hesab edilən və tərkibində olan *kodların*, *qrupların* və ya digər *məlumatların* daxil edilməsi, ləğv edilməsi və dəyişdirilməsinə aid olan dəyişikliklərin aparılmasından ibarətdir. Dəyişikliklər təsnifatın girişində, təsnifatda istifadə edilən qruplaşmaların mahiyyətinin açılmasının, kateqoriyaların müəyyənləşdirilməsinin əlifba-mövzu göstəricisində, əlavələrində, izahında aparıla bilər. Dəyişikliklər dövlət hakimiyyəti orqanlarında hazırlanan qanunvericilik və normativ aktlara, milli və beynəlxalq standartlara, direktiv xüsusiyyətli sənədlərə, idarələrarası sənədlər sistemində əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasında milli sosial-iqtisadi təsnifatlar əsasən Dövlət Statistika Komitəsi və digər nazirlik və baş idarələr tərəfindən mövcud beynəlxalq təsnifatlarla uzlaşdırılaraq hazırlanır. Təsnifatların ilk layihə nüsxələri baxılmaq üçün əlaqədar nazirlik və komitələrə, onların iradə və təklifləri nəzərə alındıqdan sonra isə son variantı

Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsinə göndərilir və sosial-iqtisadi təsnifatlar dövlət standartı kimi qeydiyyatı götürülür. Daha sonra nəşr edilərək yerli idarəetmə orqanlarına, yerli statistika orqanlarına, istifadəçilərə və s. təşkilatlara göndərilir.

(II) – təsnifatların “düzgün” vəziyyətdə saxlanması məlumatların tamlığının təmin olunması və onun istifadəçilər arasında yayılması prosesidir.

TƏSNİFATIN TƏTBİQİ – təsnifatın nəzərdə tutulmuş fəaliyyət sahəsində tətbiqini təmin edən tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir. Tərkibindən, məzmunundan və təyinatından asılı olaraq, milli təsnifatlar statistikada, maliyyə və bank fəaliyyətində, gömrük işlərində, standartlaşdırmada və iqtisadiyyatın digər sahələrində istifadə edilir. Təsnifat qruplarının ad və *kodlarının* tətbiqi, sənədləşmənin aşağıdakı ümumiləşdirilmiş sistemlərinə daxil olan sənəd formalarında həyata keçirilir: təşkilati sərəncamverici; bank; maliyyə, büdcə idarə və təşkilatlarının uçot, hesabat və mühasibat sənədləri; statistik-hesabat; müəssisələrin mühasibat uçotu və hesabatı sənədləri; əmək üzrə sənədlər; ölkənin Sosial Müdafiə Fondunun sənədləri; xarici ticarət sənədlərində. Təsnifatlardan məlumat fondlarının yaradılmasında və dövlət və qeyri-dövlət məlumat sistemlərində ölkə və region səviyyələrində, həmçinin yerli özünüidarəetmə səviyyələrində məlumat bazalarının yaradılması üçün istifadə edilir. Rəsmi statistika təsnifatlarından Statistik vahidlərin dövlət registrinin yaradılmasında geniş istifadə edilir. Həmçinin dövlət statistika müşahidəsinin aparılmasında məlumatların işlənməsi üçün əsas kimi istifadə edilir.

Statistikada təsnifatın *tətbiqi* dedikdə - göstəricilərin məlumat uyğunluğunun, habelə iqtisadi təhlildə təsnifat qruplaşdırmalarından istifadəni təmin etmək məqsədilə giriş və çıxış məlumatlarının kodlaşdırılması üçün təsnifatdan istifadə nəzərdə tutulur.

Statistikada təsnifatların tətbiqinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- statistik hesabat formalarında, habelə məlumatların kompüter işlənilməsi zamanı bu və ya digər təsnifatın kodlarından, kodlaşdırılmış göstəricinin (məhsul, xidmət növlərinin və s.) adlarından istifadə;

- müəssisələr registrində təsnifatın kodlarından istifadə.

TƏSNİFATLARIN HARMONİZASIYASI (UYĞUNLAŞDIRILMASI) – milli *təsnifatların* strukturunun və məzmununun

beynəlxalq təsnifatlara uyğunlaşdırılmasıdır. Göstəricilərin müqayisə olunması imkanının təmin edilməsidir.

Beynəlxalq təsnifatlara uyğun olaraq, təsnifatların harmonizasiyasına milli təsnifatların hazırlanmasında məlumatların qruplaşdırılması yolu ilə nail olunur. Ölkələrin milli xüsusiyyətlərinin əks olunması beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalar və tövsiyələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Məsələn, BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən təsdiq edilmiş və 4 rəqəmli koda malik olan iqtisadi fəaliyyətin bütün növlərinin Beynəlxalq Standart Sahə Təsnifatında (BSST) qrupların həm onluq sistemin bir rəqəminin əlavə olunması yolu ilə, həm də 4 rəqəmli kod dairəsində qrupların bölünməsi yolu ilə genişləndirilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulmuşdur. Milli və beynəlxalq təsnifatların qruplaşmalarının məzmununda qarşılıqlı uyğunluğun yaradılması üçün milli və beynəlxalq təsnifatların (və əksinə) mövqelərinin (kodlarının) razılaşdırılması haqqında məlumat əks olunan keçid açarları (kodlaşdırılmış cədvəl) hazırlanır. Təsnifatın müxtəlif əlamətlərinin istifadəsi nəticəsində kodların uyğunluğu heç də həmişə birmənalı olmur. Belə hallarda keçid açarlarında məlumat obyektlərinin girişini təsvir edən izahedici məlumat verilir.

TƏSNİFLƏŞDİRMƏ – texniki-iqtisadi və sosial *məlumat* obyektləri çoxluğunun müəyyən seçilmiş əlamətlər (obyektlərin xüsusiyyətləri, xarakteristikası və parametrləri) üzrə təsnifləşdirmə obyektlərinin sistemləşdirilməsini təmin edən, qəbul edilmiş metodlara uyğun olaraq, uyğunluğu və fərqləri üzrə altçoxluğa bölünməsidir. Əlamətin qiymətinin miqdarı bu əlamət üzrə yaranan təsnifləşdirmə qruplarının sayını müəyyən edir. Məsələn, məhsul təsnifatı üçün aşağıdakı əlamətlərdən istifadə edilir: sahə mənsubiyyəti, təyinatı, tətbiq edilmə sahəsi, fəaliyyət prinsipi, konstruktiv xüsusiyyətləri, hazırlanması üçün istifadə olunan üsul və materiallar. Məhsul Növləri Təsnifatında polad borular hazırlanma metoduna görə: dartılmış, qaynaq edilmiş, mərkəzdənqaçma və s.; təyinatına görə - qaz, su kəməri, neft kəməri, podşipnik və s.; material növünə görə - paslanmayan, karbonlu, minalanmış; ölçüsünə görə - 1020, 1220, 1420 və s. mm-li kimi təsnifləşdirilir.

Təsnifləşdirmə prosesinin təsvir edilməsi üçün anlayışların aşağıdakı ifadə və təriflərindən istifadə edilir: təsnifləşdirmə sistemi – təsnifləşdirmə metod və qaydalarının məcmusu və onun nəticəsi; təsnifləşdirmə obyekti – təsnifləşdirilən çoxluğun elementi; təsnifləşdirmə

əlaməti – təsnifləşdirmənin aparıldığı obyektin xüsusiyyəti və ya xarakteristikası; təsnifləşdirmənin pillələri – nəticəsində təsnifləşdirmə qruplarının məcmusu alınan, iyerarxiya metodunda təsnifləşdirmə mərhələsidir; təsnifləşdirmənin dərinliyi – konkret məsələlərin həll edilməsi üçün zəruri olan qrupların və əlamətlərin sayının konkretləşdirilməsi dərəcəsindən asılı olan, təsnifləşdirmə pillələrinin sayıdır; təsnifləşdirmə qrupları – təsnifləşdirmə nəticəsində alınan obyektlərin altçoxludur. Təsnifləşdirmə metodları iyerarxiya və faset üsullarından ibarət olmaqla, iki yerə bölünür. Təsnifləşdirmənin *iyerarxiya* metodu – ardıcıl olaraq obyektlər çoxluğunun tabe təsnifləşdirmə qruplarına bölünməsidir. Bu metodda obyektlər çoxluğu əvvəlcə seçilmiş əlamətlərlə (bölünmənin əsası) iri qruplara bölünür, sonra isə hər bir təsnifləşdirmə obyektini konkretləşdirilərək, qruplaşmanın digər əlamətləri üzrə bölünməklə iyerarxiya (tabelik) müəyyənləşdirilir. Təsnifatın *faset* metodu – obyektlər çoxluğunun paralel sərbəst (asılı olmayan) təsnifatlar qruplarına bölünməsidir. Bu metodda təsnifləşdirilən məlumat obyektləri çoxluğu müxtəlif tapşırıqların həlli üçün ayrıca istifadə edilə bilən, bir-biri ilə sərt münasibətdə olmayan sərbəst fasetlərin (siyahı) yığılması ilə təsvir edilir. Məsələn, əhali haqqında məlumat təsnifatında aşağıdakı fasetlərdən istifadə olunur: cins, yaş, vətəndaşlıq, doğulduğu yer, dili və s.

TƏŞƏBBÜSKAR TUROPERATORLAR - bu tip turoperatorlar turistləri xarici ölkələrə ya qəbuledici turoperatorlarla, ya da bilavasitə xidmətləri təqdim edən müəssisələrlə bağlanmış sazişlər əsasında göndərirlər. Turizm agentliklərindən fərqli olaraq, bu turoperatorlar turizm məhsulunun (ÜTT normalarına uyğun olaraq, turizm məhsulunun tərkibinə üçdən az olmayaraq xidmət növü daxil edilir: yerləşdirmə, turistlərin daşınması və sadalanan iki xidmətlə bağlı olmayan digər xidmət növləri) komplektləşdirilməsi ilə məşğul olur.

TƏŞKİLAT – hər hansı proqramı, yaxud məqsədi birlikdə həyata keçirən, eləcə də müəyyən edilmiş üsul və qaydalar əsasında fəaliyyət göstərən insanların birliyi.

TƏŞKİLATI STRUKTUR – iqtisadi obyektin, müəssisələrin, şirkətlərin, təşkilatların bölmələrə, şöbələrə, sexlərə, laboratoriyalara, sahələrə, qruplara ayrılmasıdır. Məqsəd idarəetmənin nizamlanması, həlqələrin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi, təbəçiliyin, məsuliyyətin təyin edilməsidir.

TƏŞKİLATI VAHİD (MÜƏSSISƏNİN TƏŞKİLATI VAHİDİ) – (I) – müəyyən bir fəaliyyət növü ilə bir yerdə (coğrafi ərazidə) sərbəst məşğul olan və bu fəaliyyətdən gəlir əldə edən müəssisədir (və ya müəssisənin hissəsidir). Başqa sözlə, idarə müəyyən növ işlərin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyət yeridir.

(II) – Milli Hesablar Sisteminə (MHS) görə, müəssisə bir yerdə yerləşən, yalnız bir istehsal fəaliyyəti (yardımcı deyil) həyata keçirən və ya istehsal fəaliyyətinin əsas növü əlavə dəyərin ən çox hissəsini yaradan müəssisədir və ya müəssisənin bir hissəsidir. Statistik vahidlər haqqında izahata və Avropa Milli Hesablar Sisteminə (AMHS) uyğun olaraq, idarənin tərfi fəaliyyət növünün yerli vahidi kimi statistik vahidə uyğun gəlir.

(III) - “Site” ingilis terminidir və fransız dilində “Etablissement” termininə ekvivalentdir. “İdarə” termininin ikili şərhinə yol verilir və tez-tez müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Bu terminin iki mənası vardır:

- 1) İdarə hüquqi vahiddir və ya hüquqi vahidin xüsusi formasıdır. Məsələn, dövlət idarələri (agentlik). Dövlət idarələri dövlət orqanlarının qərarları ilə yaradılmış hüquqi vahidlər hesab edilir.
- 2) Hər bir idarəyə hüquqi status verilmir. Lakin “idarənin” bütün təriflərində daima iki ümumi element iştirak edir:
 - idarə - dəqiq müəyyənləşdirilmiş yerə malikdir;
 - idarəyə rəhbər başçılıq edir. Avrostatın son hüquqi və metodoloji nəşrlərində statistik vahidlərin uçotunda “idarə” terminindən istifadə edilmir. Müəssisələr statistikasının Avropa sistemində hətta bu termin çox vaxt Avrostatın nəşrlərində “yerli vahid” termininə ekvivalent kimi istifadə edilsə də, “Beynəlxalq Standart Fəaliyyət Təsnifatı”nda fəaliyyət növünün yerli vahidi kimi müəyyənləşdirilmişdir.

TƏŞKİLATI-HÜQUQİ STRUKTUR – qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hüquqi normalara əsasən müəssisənin, şirkətin, firmanın növünün, tipinin müəyyən edilməsi və buna uyğun təşkilati quruluşun yaradılmasıdır; müəssisənin, şirkətin, korporasiyanın daxili quruluşunun ölkə qanunları və başqa hüquqi normalarla nəzərdə tutulan növü, üsulu, qaydasıdır. Mülkiyyət növü, müəssisənin həcmi, kapitalının formalaşması, bölmələrinin, hissələrinin birləşməsi və uzlaşması səciyyəsiindən asılı olur.

TƏTBİQİ PROQRAM PAKETİ (TPP) - bir qayda olaraq, məzmun və ya tətbiq olunan riyazi

metodlar üzrə bir-birinə yaxın olan müəyyən qrup məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulan proqram və modellər kompleksidir.

TƏTBİQİ TƏDQIQATLARA XƏRCLƏR

– təbiiqə tədqiqatlar ya fundamental tədqiqatların nəticələrinin səmərəli tətbiqinin müəyyənləşdirilməsi üçün, ya da qarşıda qoyulmuş məqsədin əvvəlcə nəzərdə tutulduğundan daha tez həllinə imkan verən yeni yolların tapılması məqsədi ilə ayrılan xərclərdir. Bu, artıq əldə olunmuş biliklərinin uçotunu və xüsusi problemlərin həlli məqsədi ilə onların daha da genişləndirilməsini nəzərdə tutur.

TƏTİL – kollektiv əmək mübahisələrini həll etmək məqsədilə işçilərin öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən (tam və ya qismən) könüllü olaraq imtina etmələridir. Statistika orqanları tərəfindən tətil haqqında məlumatlar aşağıdakı göstəricilər üzrə işlənir: tətildə iştirak edən işçilərin sayı; *tətilin müddəti*; tətilə cəlb edilmiş işçilər tərəfindən işlənməmiş vaxtın (tətilə əlaqədar itirilmiş iş vaxtının) həcmi; tətil baş vermiş müəssisə və təşkilatların sayı; tətilin səbəbləri. Tətildə bilavasitə iştirak edən işçilər və eləcə də tətil nəticəsində işlərini məcburi dayandırmış işçilər tətildə iştirak edən işçilərə daxil edilir. Səbəblər arasında aşağıdakılar fərqlənir: əmək haqqına aid olan problemlər; əmək təhlükəsizliyi və şəraiti problemləri; müəssisələrdə kadr siyasəti problemləri; tətilçilərə rəğbət və ya onlarla həmrəylik; etiraz tətili; digər səbəblər.

TƏTİLİN DAVAMLILIĞI – *tətilin* keçirildiyi dövr ərzindəki vaxtdır. Tətilin davamiyyəti işçilərin birinci qrupu arasında tətilin başlandığı andan tətilə cəlb olunmuş işçilərin sonuncu qrupunda onun başa çatmasına qədər olan təqvim günlərində ifadə olunur. Bu göstərici tətilin başlanma vaxtı ilə başa çatma vaxtı haqqında müəssisə və təşkilatların verdiyi məlumatlar əsasında müəyyən olunur.

TƏYİNAT ÖLKƏSİ – yüklənmə anında *malın* təyinat ölkəsi kimi məlum olan sonuncu ölkədir. Təkrar istehsal üçün göndərilən malın təyinat ölkəsi onun təkrar istehsalə məruz qaldığı ölkədir. *Xarici ticarətin gömrük statistikasında* təyinat ölkəsi – *ixracat* zamanı ölkə-kontragentin müəyyən edilməsi üçün əsasdır.

TƏYİNAT REGIONU – Aİ-yə üzv ölkənin mallarının daxil olduğu regiondur. Burada bu mallar istehlak edilir, quraşdırılır, yığılır, emal edilir, təmir edilir və ya lazımı qaydada saxlanılır.

Bunlar olmadıqda, təyinat regionu dəyişdirilir və mallar oraya göndərilir.

TİBBİ BAŞ ÇƏKMƏ (YOLUXMA) – xəstənin poliklinikada həkim yanına 1 dəfə getməsinə və ya həkimin xəstə yanına evə 1 dəfə gəlməsinə uyğun olan uçotdur.

TİBBİ KADRLAR – ixtisaslar üzrə ümumi sayda göstərilmiş həkimlər və orta tibb heyətidir. Həkimlərə, müalicə-profilaktika müəssisələrində əhaliyə tibbi yardımlar göstərən, həmçinin sanitar təşkilatlarında, sosial müdafiə müəssisələrində, elmi-tədqiqat institutlarında, kadr hazırlığı üzrə müəssisələrdə, səhiyyə orqanlarının aparatlarında və digər yerlərdə işləyən ali tibb təhsilli şəxslər aid edilir. Peşə qrupları (feldşer, mama həkimi, tibb bacısı və s.) üzrə orta tibbi təhsilli, müalicə-profilaktika müəssisələrində, sanitar təşkilatlarında, sosial müdafiə müəssisələrində, məktəbəqədər uşaq müəssisələrində, məktəblərdə və digər yerlərdə işləyən şəxslər orta tibb heyətinin sayına daxil edilir. Həkim və orta tibb heyəti ilə təminat göstəriciləri bütün həkimlərin (fiziki şəxslərin) və orta tibb heyətinin sayının hər 10 min nəfər əhaliyə nisbəti ilə və yaxud bir həkimə düşən əhalinin sayı kimi hesablanır.

TİBBİ SIĞORTA - tibbi xidmətlərə görə siğorta olunanların tibb təşkilatlarına müraciəti ilə əlaqədar, əlavə siğorta xərclərinin qismən və ya tam həcmdə kompensasiya edilməsində, siğorta ödənişlərinin həyata keçirilməsi üzrə siğorta edənin vəzifələrində nəzərdə tutulan siğorta növlərinin məcmusudur. Azərbaycan Respublikasında könüllü tibbi siğorta “Siğorta haqqında” və “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının tibbi siğortası haqqında” qanunlarla tənzimlənir.

TİBBİ SIĞORTA TƏŞKİLATI – məcburi və (və ya) könüllü tibbi siğortanın keçirilməsi üçün dövlət *lisenziyasına* malik, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hər hansı bir təşkilati-hüquqi formada olan, müstəqil təsərrüfat subyekti hesab edilən hüquqi şəxsdir. Tibbi siğorta təşkilatı səhiyyə sisteminə daxil olmur. Onun əsas vəzifəsi vətəndaşların tibbi siğortalanmasını təşkil etmək, tibbi yardımları ödəmək, həmçinin mütləq tibbi siğortanın ərazi müqavilə və proqramlarına uyğun olaraq, tibbi və digər xidmətlərin həcm və keyfiyyətinə nəzarət etməkdir.

TİBBİ-SOSIAL EKSPERT KOMİSSİYASI – əmək və əhalinin sosial müdafiəsi orqanları sisteminə (strukturuna) daxildir və *tibbi-sosial ekspertizanı* həyata keçirir. Vətəndaşların

tibbi-sosial ekspertizası, dövlət xidmətində yoxlanması və reabilitasiya tədbirləri vətəndaşların məcburi tibbi sığortası proqramının bazasına daxil edilir və məcburi tibbi sığortanın dövlət və ərazi fondlarından maliyyələşdirilir. Tibbi-sosial ekspert komissiyasının vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir: 1) *əlillik* qruplarının, onun səbəblərinin, müddətinin, başlama vaxtının, əlillərin müxtəlif sosial-müdafiəyə olan tələbatlarının müəyyənləşdirilməsi; 2) əlillərin reabilitasiyasının fərdi proqramlarının işlənməsi; 3) əhalinin əlillik səbəblərinin və səviyyəsinin öyrənilməsi; 4) əlillərin profilaktikasının, tibbi-sosial reabilitasiyasının və əlillərin sosial müdafiəsinin kompleks proqramlarının işlənməsində iştirakı; 5) peşə xəstəliyi və ya əmək əlili olmuş şəxslərin peşəkar əmək qabiliyyətinin itirilməsi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi; 6) ölənlərin ailəsinə imtiyazların verilməsinə baxılması üçün əlilin ölüm səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tibbi-sosial ekspert komissiyasının qərarının müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, digər təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsi mütləqdir.

TİBBİ-SOSIAL EKSPERTİZA – müayinə edilən şəxsin orqanizminin funksiyalarının davamlı olaraq pozulması ilə əlaqədar həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasının qiymətləndirilməsi əsasında, müəyyən edilmiş qaydalar üzrə, həmin şəxsin sosial müdafiə tədbirlərinə, o cümlədən reabilitasiyaya olan ehtiyacını təyin edən qurumdur.

Tibbi-sosial ekspertiza müəyyən edilmiş qaydada hazırlanmış və təsdiq edilmiş *təsnifat* və meyarlardan istifadə etməklə, müayinə edilən şəxsin klinik-funksional, sosial-məişət, peşə-əmək, psixoloji vəziyyətinə dair məlumatların təhlili əsasında orqanizmin fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Tibbi-sosial ekspertiza əlilliyin səbəbini və qrupunu, əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsini; reabilitasiya aparılmasının növünü, həcmi və müddətlərini və sosial müdafiə tədbirlərini müəyyən edir, vətəndaşların işə düzəlməsinə dair tövsiyələr verir. Tibbi-sosial ekspertiza əhalinin sosial müdafiəsi sistemində daxil olan komissiyalar tərəfindən aparılır. Tibbi-sosial ekspertiza komissiyasının vətəndaşların işə düzəlməsinə dair tövsiyələri, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrin müdiriyyəti üçün məcburidir.

TİCARƏT – (I) - 1) əmtəələrin bazarda alqı-satqısıdır; 2) əmtəə-vasitəçilik funksiyasının yerinə yetirilməsində ixtisaslaşmış fəaliyyət növüdür, müəssisələr kompleksidir.

Ticarət fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə “ticarət” fəaliyyəti anlayışı “mülki” anlayışla müqayisə olunur.

Ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi leqal reklam üsullarına aiddir. Bu fəaliyyət növünə aid olan digər tərəflərlə mübahisələrə ticarət məhkəmələrinin məsuliyyəti (cavabdehliyi) ilə baxılır və ticarət hüquq qanunlarına uyğun olaraq həll edilir.

Gəlirli ticarət hüquqi vahidə tətbiq olunan fəaliyyətdir, onun hüquqi formasına uyğun olaraq, məqsədi gəlir əldə etməkdən və onu kapital sahibləri arasında bölüşdürməkdən ibarətdir.

Qeyri-ticarət (gəlirsiz) – hüquqi subyektlər özünün hüquqi formasından asılı olaraq, gəlir əldə olunduğu halda, onun kapital sahibləri arasında bölüşdürməsinə qarşısına məqsəd qoymur.

(II) - (topdan və pərakəndə) – kommersiya fəaliyyətinin iki növü fərqləndirilir: topdansatış ticarət və pərakəndə ticarət. Bunlar da öz növbəsində daha üç formaya bölünürlər: müstəqil ayrıca ticarət, müstəqil assosiasiyalı ticarət və kompleks və ya cəmlənmiş ticarət. “Qeyri-cəmləndirilməmiş ticarət” terminindən bəzən birinci iki növ ticarətin adı üçün istifadə edilir: müstəqil birləşdirilməmiş ticarət və müstəqil birləşmiş ticarət. Təcrübədə ticarətin bu növləri daimi və ya müvəqqəti ticarət nöqtəsinə, ya səyyar (küçə) ticarətinə, yaxud da ixtisaslaşdırılmış və ya ixtisaslaşdırılmamış ticarətə icazəsi ola bilər. Komissiyaçılar (məsələn, ticarət nümayəndələri) da həmçinin ticarət bölməsinin bir hissəsi hesab edilir.

TİCARƏT ANBARLARI – malların saxlanması üçün xüsusi təchiz edilmiş yerdür. Ümumi anbarlar və ixtisaslaşdırılmış anbarlar (tərəvəz və kartof anbarları, soyuducular, neft anbarları və s.) fərqləndirilir. Ticarət anbarlarının tutumu sahəsi (m^2), ya da həcmi (m^3) görə müəyyən edilir.

TİCARƏT BALANSI – Avropa İttifaqının xarici ticarət statistikası üçün hesablanan əmtəələrin ixracı/göndərilməsi və idxalı/daxil olması arasındakı fərkdir, həmçinin dəyər, sığorta fraxt/franko-bort və ya franko-bort/franko-bort şərtlərində Aİ-yə üzv ölkələr arasında ticarətdir. Ticarət balansı tədiyyə balansının tərkib hissəsi kimi Aİ xarici ticarət üzrə statistik məlumatlar bazasında tərtib olunan balansdan və fərqli metodologiyalar üzrə Aİ-yə üzv ölkələr arasındakı ticarətdən fərqlənir (məsələn, mülkiyyət hüququ

dəyişmədən ticarət məlumatları istisna olmaqla; xarici ticarət və Aİ-yə üzv ölkələr arasında ticarət üzrə statistik məlumatlarda qeydiyyatdan keçməyən xarici tərəfdaşlarla aparılan bəzi ticarət əməliyyatları istisna olmaqla).

TİCARƏT XƏRCLƏRİ - istismar (əməliyyat) xərclərinin (işçi qüvvəsinə çəkilən xərclər nəzərə alınmadan) funksional bölüşdürmə göstəricisidir. Ticarət xərclərinə reklam, əmtəələrin daşınması, ezamiyyət, mehmanxanada qalma, nümayəndəlik və əmtəələrin satışı ilə əlaqədar olan digər xərclər (vasitəçilərin (agentlik işçiləri) haqqı) aiddir.

TİCARƏT MEYDANI – yerin, əmtəələrin satışı və sərgisi üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən hissəsidir, yəni:

- geyinib baxma otaqları da daxil olmaqla, alıcıların daxil ola bildiyi ümumi sahədir;
- pıştaxta və vitrinlər tərəfindən tutulmuş sahədir;
- pıştaxtının arxasında satıcıların dayandığı sahədir.

Ticarət meydanına (sahəsinə) rəhbərliyin kabinetləri, anbarlar, əmtəələrin satışa hazırlandığı yerlər, atelyelər, nərdivanlar, qarderoblar və istirahət otaqları daxil edilmir.

TİCARƏT MƏRKƏZİ - pərakəndə ticarət dükanları və digər xidmət sahəsi müəssisələrindən ibarət kompleksdir. Əsasən, ayrıca vahid kimi layihələndirilir, planlaşdırılır, tikilir və idarə olunur. Əksər hallarda belə komplekslər alıcı və işçi heyətin avtomobilləri üçün öz dayanacaqlarına malik olurlar. Ticarət növü və ticarət müəssisələrinin ölçüləri də daxil olmaqla, bütün kompleks elə hazırlanır ki, verilmiş radiusda yaşayan əhəlinin və mövcud kommersiya vasitələri nəzərə alınmaqla, mərkəzin xidmət göstərəcəyi ayrı-ayrı alıcıların tələbatlarını ödəyə bilsin.

TİCARƏT PALATALARI - əksər Avropa ölkələrində Ticarət Palataları ictimai təşkilatlar hesab edilir və direktorlar şurası sənaye və kommersiya sahibkarlarının nümayəndələrindən seçilir.

TİCARƏT POTENSİALININ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN AYRILAN İRY-İN HİSSƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - İƏİT/İYK tərəfindən tərtib olunmuş, yardım alanların siyahısına daxil edilmiş, inkişaf etməkdə olan ölkə və ərazilərə təqdim olunan subsidiya və istiqrazları birləşdirir ki, bu da əsas etibarilə iqtisadi inkişafa yardım və güzəştli maliyyə

şərtləri ilə (istiqrazı təqdim etdikdə, onun qaytarılmayan hissəsi 25%-dən az olmamalıdır) rifaha nail olunması məqsədilə rəsmi sektor tərəfindən ayrılır. Həmçinin texniki əməkdaşlıq da bura daxildir. Belə yardımlara hərbi məqsədlər üçün ayrılmış subsidiyalar, istiqraz və kreditlər daxil edilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən daha inkişaf etmiş ölkələrə, həmçinin İYK-da müəyyən edildiyi kimi, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə edilən yardımlar da bu kateqoriyaya daxil edilmir.

Ticarət potensialının möhkəmləndirilməsində yardım göstərilməsi üzrə fəaliyyət alıcı-ölkələrin aşağıdakı məsələlər üzrə imkanlarını genişləndirir:

ticarətin inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, həmçinin ixracın həcmi və qiymətlilərin dəyərinin artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, ixrac mallarının və bazarların diversifikasiyası, həmçinin iş yerlərinin yaradılması və ticarətin genişləndirilməsi üçün böyük həcmli xarici investisiyaların cəlb edilməsi; yerli firmaların ticarətinin stimullaşdırılması və ticarət sahəsinə istiqamətləndirilmiş investisiyaların həvəsləndirilməsi;

əsasən müvafiq müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar, həmçinin milli ticarət siyasətini, eləcə də beynəlxalq ticarətin norma və praktikasını formalaşdıran danışıqlar və digər proseslərdə iştirak edilməsi.

Bu fəaliyyət *İƏİT/ÜTT-nin (Ümumdünya Ticarət Təşkilatı) ticarətə texniki yardım və potensialın möhkəmləndirilməsi məsələləri ilə əlaqədar birinci birgə hesabatında* (2002-ci il) iki əsas kateqoriya üzrə ətraflı təsnifləşdirilir: ticarət siyasəti və ticarətin nizama salınması kateqoriyası (12 altkateqoriyaya bölünməklə) və ticarətin inkişafı kateqoriyası (6 altkateqoriyaya bölünməklə).

TİCARƏT REGİSTRİ - əksər Avropa ölkələrində dövlət hüquqi registrlərinə verilmiş addır.

TİCARƏT ƏLAVƏSİ - 1) əmtəələrin satış və alış qiymətləri arasındakı fərqdır, *əmtəələrin satışından əldə edilən mənfəətin və ticarətdə yaradılan ümumi daxili məhsulun* hesablanmasına xidmət edir; 2) əmtəələrin satışından tədavi xərclərinin ödənilməsi və gəlirlərin yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş qiymət elementidir.

TİCARƏT FORMALARI - müəssisənin yerli vahidinin ticarət forması aşağıda göstərilmiş siniflərdən biri və bir neçəsi kimi təqdim edilə bilər:

- supermarket və mağazalarda ticarət;

- daimi bazar köşklərində və ya çadırlarda ticarət;
- səyyar ticarət;
- poçt sifarişləri üzrə satışlar;
- digər ticarət formaları.

Mağazalar alıcıların gəldiyi və zəruri bazarlıq etdikləri daimi ticarət yeri kimi müəyyən edilir.

Daimi bazar köşklərində və ya çadırlarda ticarət ictimai yerlərdə daimi qurulmuş köşk və ya çadırlarda həyata keçirilir; adətən, alıcılar bu ticarət yerlərinə daxil olmur.

Səyyar ticarət daimi ticarət yerinə malik olmayan (hərəkətli ticarət çadırlarının sahibləri, küçə tacirləri, loto oynayanlar və paylayıcılar) kommersiya müəssisələrinin ticarət formasıdır. Səyyar və ya “**küçə ticarəti**” termini öz mallarını yoldan keçənlərə satan alverçilərə aid edilir; “qapıdan qapıya ticarət” termini satıcının öz malları ilə evləri gəzdiyi hallarda tətbiq edilir. **Evdə ticarət** zamanı satıcı birbaşa **potensial müştərinin yaşadığı** evə gedir.

Poçt sifarişi İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatında pərakəndə satış kimi müəyyənləşdirilir.

Poçt sifarişləri üzrə satışlar – bu, malların kataloqlar, elanlar, reklamların köməyi (dövri mətbuat, radio, televiziya) və ya firmanın nümayəndəsi vasitəsilə sifariş edildiyi və sifariş edilmiş malların poçtla və ya digər vasitələrlə alıcıya çatdırıldığı ticarət formasıdır. Bu ticarət forması əmtəə istehsalçıları (sifariş üzrə birbaşa satış), bu formanın vahid və ya demək olar ki, vahid fəaliyyət növü (evə poçt sifarişləri) olan pərakəndə ticarət müəssisələri və istehsal imkanları və münasiblikdən başqa ənənəvi pərakəndə ticarətə xas olan və sifarişlər üzrə satışlar üçün müvafiq qaydada avadanlıqlarla təmin edilmiş şöbələrə (sifarişlərin işlənməsi, əmtəələrin göndərilməsi və s. avadanlıqlarla) malik olan müəssisələrdə tətbiq edilir. Ümumi və ixtisaslaşdırılmış kataloqlar fərqləndirilir.

Digər ticarət formaları əsas etibarilə ticarət avtomatlarının köməyi ilə satışlardan ibarətdir.

TİCARƏT SİYAHIYAALMASI - əsas fəaliyyət növü əmtəələrin satışı əsas fəaliyyət növü hesab olunan, ticarət müəssisələrinin baş məcmusu haqqında məlumatın əldə edilməsi məqsədi ilə xüsusi təşkil olunmuş tam statistik müşahidədir. Ticarət siyahıyaalmalarının məqsədi – ölkə və yerli səviyyələrdə, mülkiyyət formasına görə, əsas fəaliyyəti və satış vasitələri üzrə, ticarətin maddi-texniki bazasının vəziyyətini və inkişafını xarakterizə etmək, onların mal dövriyyəsinin həcmi müəyyən etmək, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirməkdir. Ticarət siyahıyaalınmasının məlumatları ticarət müəssisələri registrinin yaradılması üçün əsas,

ticarət fəaliyyətinin cari seçmə uçotunun təşkili üçün baza sayılır.

Ticarət siyahıyaalması ilə, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, müstəqil balansda olan bütün müəssisələr əhatə olunur. Qeyri-ticarət müəssisələrinin (sənaye, kənd təsərrüfatı, tədris müəssisələri və s.) balansında olanlar hesaba alınmır. Ticarət siyahıyaalmasının yekunu üzrə aşağıdakılar işlənilib hazırlanır: özəlləşdirilmə vasitəsilə onların yaranma dövrünə görə (onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas göstəriciləri ilə) müəssisələrin qruplaşdırılması; müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin işçilərinin sayına görə qruplaşdırılması; əmtəə dövriyyəsinin miqdarına və fəaliyyət növlərinə görə müəssisələrin bölüşdürülməsi.

TİCARƏT ŞƏBƏKƏLƏRİNİN SIXLIĞI - əhalinin ticarət müəssisələri ilə təmin olunması səviyyəsini əks etdirən göstəricidir. Ticarət şəbəkələrinin sıxlığı iki variantda hesablanır:

- 1) bir müəssisəyə düşən əhalinin sayı;
 - 2) 10 min nəfər əhaliyə düşən müəssisələrin sayı.
- Müəssisənin ölçü faktorunu aradan qaldırmaq üçün ticarət şəbəkəsinin sıxlığı - 10 min nəfər əhaliyə düşən ticarət sahəsi kimi hesablanır (ictimai iaşə müəssisələrində müştəri yerlərinin sayı). Ticarət şəbəkələrinin sıxlığı – bütövlükdə ölkə üzrə və regionlar üzrə hesablanır. Ticarət şəbəkələrinin sıxlığının artım sürəti və regional variasiya göstəriciləri hesablanır. Ticarət şəbəkələrinin sıxlığı göstəricilərindən infrastruktur statistikasında istifadə olunur, həmçinin o, bazar fəaliyyətinin sosial səmərəlilik xarakteristikalarından biri hesab edilir.

TİCARƏT ŞƏRTLƏRİ - ixracın orta qiymət indeksinin idxalın orta qiymət indeksinə bölünməsidir.

TİCARƏT ŞİRKƏTİ – hüquqi forması onun təsisçiləri tərəfindən seçilən və nizamnaməsində yazılan şirkətdir. Ticarət şirkəti mülki və ya ticarət fəaliyyətinin bütün növlərini həyata keçirə bilir. Ticarət şirkətləri şərikli və ya səhmdar şirkəti ola bilər.

TİCARƏT TƏRƏFDAŞLARI - Aİ-nin ticarət nəticələrinin mənşə ölkəsi və göndərilmə (malların) ölkəsi və təyinat ölkəsi üzrə bölüşdürülmüşdür. Bu proses Aİ-nin xarici ticarəti və onun “Geonomenklatura” (Geon) adlanan üzv ölkələri arasında ticarət üzrə statistik məlumatlar üçün ölkələrin nomenklaturasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Əsasən, üçüncü ölkələrdən idxal edilən (gələn) və Aİ ərazisində sərbəst tədavülə buraxılmayan malların idxalı zamanı statistik

məlumatlarda mənşə ölkə göstərilir. Eyni zamanda, üçüncü ölkədə buraxılan və Aİ ərazisində ixracda sərbəst tədavülə buraxılmış əmtəələr üçün statistik məlumatlarda malların göndərilmə ölkəsi və təyinat ölkəsi göstərilir.

TİCARƏT VASİTƏÇİLƏRİ - əmtələri alan və təkrar satan ticarət müəssisələrdir, əmtəə hərəkətinin təşkilatçılarıdır.

TİCARƏT VƏ İAŞƏ XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ (BURAXILIŞ) – əsasən istehlak mallarının istehsalının başa çatdırılması və əhaliyə çatdırılması üzrə xidmətlərin dəyəridir. Buraxılışın tərkibinə ölkədaxili və xarici ticarət, kino-kirayə xidmətləri, ərzaq və iaşə xidmətləri daxildir. **Ölkə daxili ticarət xidmətlərinin göstərilməsi** satışın bütün kanalları üzrə ticarət əlavələrinin və ticarətdə əmtəə ehtiyatlarının dəyər dəyişkənliyinin cəmi ilə müəyyən edilir. Satılmış ticarət əlavələri satılmış əmtəələrin alışı və satış qiymətləri arasındakı fərq hesabına yaranır.

Onun satılmış hissəsindəki **iaşə məhsullarının buraxılışı** - onun əmtəə dövriyyəsinə bərabərləşdirilir. Bu, yeməklərin hazırlanmasında istifadə olunan və ya bufetlər vasitəsilə satılan ərzaqların dəyərinin həcmi ticarət əlavələrinin dəyəri qədər artırır.

Kino kirayə məhsullarının buraxılışı kinofilmlərin kirayəyə verilməsi haqqı ilə ölçülür. Xarici ticarət yaxın və uzaq xarici ölkələrlə ixrac və idxal əməliyyatlarını əhatə edir və ona istehlak malları ilə əməliyyatlar daxil olduğu kimi, istehsal vasitələri ilə əməliyyatlar da daxildir.

Xarici ticarət xidmətlərinin göstərilməsi daxili ticarətin buraxılışına oxşar kimi hesablanır. Satılmış ticarət əlavələrinin kəmiyyəti məhsulun xarici və ölkə daxili ticarət qiymətlərindəki dəyərlərin fərqi kimi müəyyən edilir.

TİCARƏTDƏ ARALIQ İSTEHLAK – cari dövrdə ticarət müəssisələri tərəfindən tam istehlak olunan məhsul və xidmətlərin dəyəridir: müəssisənin təsərrüfat və digər ehtiyaclarına istifadə olunmuş yanacaq və enerjinin dəyəri; malların saxlanması, işlənməsi, çeşidlənməsi və qablaşdırılması üzrə xərclər; tara alınması, icarə ödəmələri, xidmətlərin ödənilməsi üzrə məsrəflərdən ibarətdir.

TİCARƏTDƏ ÜMUMİ BURAXILIŞ - ticarət əlavələrinin məbləğidir.

TİCARƏTDƏ ÜMUMİ ƏLAVƏ DƏYƏR – ticarət sahəsinin bazar fəaliyyətinin son

nəticəsində payıdır və *ticarətdə ümumi buraxılış ilə aralıq istehlak arasındakı* fərq kimi hesablanır.

TİCARƏTİN HƏRƏKƏTİ – səyyar və ya qeyri-stasionar ticarətlə məşğul olan yerli vahidlərdir. Qeyri-stasionar və ya bazar ticarəti, adətən, müəyyənləşdirilmiş bir yerdə: bazar meydançalarında, icarəyə götürülmüş sərgilərdə həyata keçirilən ticarətdir. Buraya, həmçinin ticarətçi öz mallarını küçədə keçənlərə satdığı səyyar və ya küçə ticarəti, ticarətçi evdən-evə gedərək, öz mallarının çeşidlərini təklif etməklə, nəzərdə tutulan alıcının bilavasitə evinə gəldiyi ticarət də daxildir.

“TİK” – *qiymətli kağızın* qiymətində, birja ticarətinin qanunları ilə müəyyən edilmiş minimum hədlərdə enib-qalxmalarıdır.

TİKİLİ – natural-maddi əlamətlər üzrə *əsas fondların* növüdür. Tikiliyə təyinatı əmək predmetinin dəyişməsi ilə əlaqəli olmayan bu və ya digər texniki funksiyaların yerinə yetirilməsi yolu ilə istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün, ya da müxtəlif qeyri-istehsal funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması hesab edilən mühəndis-tikinti obyektləri aid edilir.

TİKİNTİ – (I) – müəyyən edilmiş qaydada təsdiq olunmuş vahid layihə-smeta sənədləri üzrə tikintisi həyata keçirilən bina və qurğuların yeni tikintisinin, yenidən qurulmasının və genişləndirilməsinin məcmusudur. Tikinti məhsuluna həmçinin tikinti mənşəli obyektlərin *əsaslı təmiri* də aiddir. Tikintinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əsas fondları onların gələcəkdə fəaliyyətdə olacaq yerlərində istehsal edir. Tikintiyə aiddir: istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı bina və tikililərin ucaldılması; avadanlıqların quraşdırılması; müəyyən obyektlərin ucaldılması ilə əlaqədar layihə, axtarış, qazma və s. işlər; bina və tikililərin əsaslı təmiri.

(II) - bir qayda olaraq, müəyyənləşdirilmiş qaydada ayrıca tikintinin titulu və ya onu əvəz edən sənədi təsdiq edilmiş vahid layihə-smeta sənədləri üzrə həyata keçirilən binaların və tikililərin (obyektlərin) tikintisinin, genişləndirilməsinin və yenidən qurulmasının məcmusudur.

TİKİNTİ FƏALİYYƏTİNDƏN DÖVRİY-YƏ - İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının müvafiq bölmələrində təsnif olunan müvafiq fəaliyyət növü üzrə alınan hissədir.

Bu göstəriciyə subpodrat münasibətlərinin obyektə olan əmtəə və xidmətlərin satışından alınan dövriyyə daxildir. Alınmış vəziyyətdə təkrar

satılmaq üçün alınan əmtəə və xidmətlər dövryyəsi istisna edilir.

Tikinti fəaliyyəti dövryyəsi şirkətin hesablarında ayrıca göstərilə bilməz. Bu göstərici “Xalis dövryyə”nin və “İstehsal fəaliyyətindən digər gəlirlər”in bir hissəsidir.

TİKİNTİ İSTEHSALI – nəticəsi, istismara hazır olan bina və tikililər və ya onların quraşdırmaya və texniki avadanlığın quraşdırılmasına hazır olan hissələri hesab edilən qarşılıqlı əlaqəli tikinti və quraşdırma işlərinin kompleksidir.

TİKİNTİ İSTEHSALINA (İŞLƏRİNƏ) ÇƏKİLƏN XƏRCLƏR – tikinti təşkilatlarının *tikinti məhsullarının* istehsalına çəkdiqləri xərclərin pul formasında ifadəsidir. Statistika bu xərcləri elementlər və xərc maddələri üzrə öyrənir. Tikinti istehsalına çəkilən xərclərin tərkibinə material xərcləri, əməyin ödənilməsinə xərclər, sosial ehtiyaclara ayırmalar, əsas fondların amortizasiyası və digər xərclər daxil edilir.

Onların işin maya dəyərinə daxil edilməsi üsulundan asılı olaraq, tikinti istehsalına çəkilən xərclər birbaşa və əlavə (dolay) xərclərə bölünür.

TİKİNTİ İSTEHSALININ AHƏNG-DARLIĞI – tikinti müəssisəsinin istehsal gücündən səmərəli istifadənin təmin olunması üçün tələb olunan əsas şərtlərdən biri olub, nəzərdə tutulmuş *tikinti məhsullarının* vaxtında hazırlanması və onların razılaşdırılmış plan-qrafikdə müəyyənləşdirilmiş vaxtda təhvil verilməsidir.

TİKİNTİ İSTEHSALININ DİVERSİ-FİKASİYASI - *tikinti-quraşdırma təşkilatı* çərçivəsində istehsalın tikinti fəaliyyəti növlərinin inkişafı ilə yanaşı, onunla əlaqəsi olmayan, istehsal olunan məmulat və xidmətlərin çeşidlərinin genişləndirilməsidir.

TİKİNTİ İSTEHSALININ İQTİSADI SƏ-MƏRƏLİLİYİ – *tikinti və quraşdırma təşkilatlarının* material və əmək ehtiyatları məsrəflərinin minimuma endirilməsi ilə istehsalın daha böyük nəticələrini əldə etmək nailiyyətlərini ifadə edən kateqoriyadır. Tikinti istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri kimi - *xalis məhsul; 1 manatlıq tikinti və quraşdırma işlərinə məsrəflər; gəlir* ola bilər.

TİKİNTİ İSTEHSALININ TƏŞKİLİ – *obyektlərin tikintisini*, onların tikilməsi üçün

ehtiyatları (keçici (müvəqqəti), əmək, material, pul), həmçinin obyektin tikilməsində verilmiş nəticəyə nail olmaq üçün ehtiyatların qarşılıqlı əlaqələndirilməsi məhdudiyyətlərini və qaydalarını (istiqamətin ardıcılığı, davamlılıq, intensivlik, etibarlılıq) birləşdirən funksional sistemdir.

TİKİNTİ İSTİSNA OLMAQLA, SƏNAYE FƏALİYYƏTİNDƏN DÖVRİYYƏ – İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının müvafiq bölmələrində təsnif olunan müvafiq fəaliyyət növləri üzrə alınan hissədir.

Bu göstəriciyə subpodrat münasibətlər obyektinə olan əmtəə və xidmətlərin satışından alınan dövryyə daxildir. Alınmış vəziyyətdə, emal edilmədən təkrar satılmaq üçün alınan əmtəə və xidmətlər dövryyəsi istisna edilir.

Tikinti istisna olmaqla, sənaye fəaliyyətindən dövryyə şirkətin hesablarında ayrılmalı bilməz. Bu göstərici “Xalis dövryyə”nin və “Sənaye fəaliyyətindən digər gəlirlər”in bir hissəsidir.

TİKİNTİ İŞLƏRİ – bina və tikililərin ucaldırılması, yenidən qurulması, genişləndirilməsi, əsaslı təmiri zamanı yerinə yetirilən işlərin kompleksi kimi *tikinti istehsalının* nəticəsidir. Tikinti işlərinə divarların hörülməsi və bina konstruksiyalarının quraşdırılması, özüllərin qoyulması, sahələrin mənimsənilməsi üzrə işlər, *tikinti* ərazisinin hazırlanması və planlaşdırılması, tikinti norma və qaydalarına uyğun olaraq, su təchizatı, istilik, kanalizasiya və s. quraşdırılması üzrə sanitar-texniki işlər daxildir.

TİKİNTİ İŞLƏRİNİN ÖLÇÜ VAHİDİ – smeta hesablamalarında, normalaşdırmada və uçotda qəbul olunmuş *tikinti işlərinin* kəmiyyətinin ölçüsüdür. Tikinti işlərinin ölçü vahidi natura və dəyər formasına bölünür. İşlərin həcmnin dəyər ifadəsində (pulla) ölçülməsi *tikintidə* smeta qiymətləri və *smeta normativləri* əsasında müəyyənləşdirilir.

TİKİNTİ KOMPLEKSİ – tikinti, quraşdırma, layihə-axtarış və elmi-tədqiqat təşkilatlarının, onlara xidmət göstərən müəssisələrin, həmçinin tikinti materialları, hissələri və konstruksiyaları istehsal edən müəssisələrin məcmusudur.

TİKİNTİ MAŞIN VƏ MEXANİZMLƏ-RİNDƏN İSTİFADƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ - sayı, işləmə vaxtı, gücü (intensivliyi) və işlərin həcmi üzrə maşınlarından istifadə *göstəriciləri* sistemidir. Maşınların sayı üzrə istifadə göstəriciləri – faktiki işləmiş maşınların sayının

müəyyən tarixə hesablanmış mövcud və ya işə yararlı (saz) olan ümumi maşınları nisbətidir, xüsusi çəkisidir. İşləmə vaxtına görə maşınlardan istifadə edilməsi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur: təqvim, rejim, sərəncamında olan və digər maşın vaxtı fondlarından istifadə əmsali, maşınların iş vaxtı normalarının yerinə yetirilmə səviyyəsi, vaxt üzrə maşınlardan istifadə səviyyəsi. Güc (intensivlik və ya məhsuldarlıq) üzrə maşınlardan istifadə maşınların bazis və hesabat dövrlərində intensiv yüklənməsi səviyyələrinin müqayisəsində hesablanan əmsali xarakterizə edir.

TİKİNTİ MEYDANI – layihəyə uyğun olaraq, müəyyən obyektin və ya obyektlər kompleksinin *tikintisində* görə ayrılmış ərazidir. Tikinti meydanı, tikintinin başa çatdırılması və obyektin, binanın, tikilinin istismara verilməsinin rəsmiləşdirilməsi anıadək tikinti rəisinin rəhbərlik etdiyi təşkilatı ayrılmış vahiddir.

TİKİNTİ MƏHSULLARINA QİYMƏTLƏR – yeni tikintilərin, fəaliyyətdə olan istehsal və qeyri-istehsal əsas fondlarının genişləndirilməsi, yenidən qurulması və texnika ilə təchiz edilməsinin dəyərinin pulla ifadəsidir. Smeta sənədlərinin tərkibində müəyyənləşdirilmiş dəyərin cari (proqnoz) səviyyəsi əsasında sifarişçilər (investorlar) və podratçılar (kontraktorlar) tikinti məhsullarına sərbəst (müqavilə) qiymətlərini formalaşdırırlar. Bu qiymətlər açıq ola bilər, yəni tikintinin gedişində və ya sonda (qəti olaraq) müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq dəqiqləşdirilə bilər. Azərbaycanda ümumi iqtisadi və vahid qiymət siyasətinə, həmçinin tikintidə qiymət siyasətinin istiqamətləri əsasında investisiya bazarında tələb və təklifi əks etdirən qiymət münasibətlərinə uyğun olaraq, tikinti məhsullarına sərbəst (müqavilə) qiymətlərinin tətbiqi sahəsinin daha da genişləndirilməsi baş verir.

TİKİNTİ MƏHSULLARINA SƏRBƏST (MÜQAVİLƏ) QİYMƏTLƏR – investor (sifarişçi), podratçı (kontraktor) tərəfindən baş layihə təşkilatının və subpodrat təşkilatının binaların və tikililərin, o cümlədən keçirilmiş müsabiqələrin (podrat sövdələşmələri) nəticələri üzrə əsaslı tikintiyə və ya əsaslı təmirə müəyyənləşdirdiyi qiymətlərdir. Əmək bazarı şəraitində əmələ gələn tikinti məhsullarına tələb və təklif, materialların, istifadə olunan maşın və avadanlıqların dəyər konyunkturı, həmçinin istehsalın genişləndirilməsi üçün podrat təşkilatının mənfəətinin təmin olunması nəzərə alınmaqla, tikintinin smeta dəyərinin

müəyyənləşdirilməsi üzrə mövcud normativ sənədlərə uyğun olaraq formalaşdırılır.

TİKİNTİ MƏHSULLARININ BURAXILIŞI – yeni istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı bina və tikililərin, qurğuların inşasının, mövcud olanlarının isə genişləndirilməsinin, yenidən qurulması və əsaslı təmirinin dəyəridir. Tikinti məhsullarının buraxılışına dəyər ifadəsində obyektlərin tikinti-quraşdırma, geoloji-axtarış, qazma, layihə-axtarış və inşaatı ilə əlaqədar olan digər işlərin; bina və tikililərin əsaslı təmiri üzrə işlərin; podrat və təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən bina və tikililərin cari təmir işlərinin; şəxsi evlərin və digər tikililərin inşaat dəyərləri daxildir. Görülmüş işlərin dəyərinə, başa çatma səviyyəsindən asılı olmayaraq, obyektlərin tikintisinin buraxılış və ya onların təmir dəyəri daxildir. Əgər kapital qoyuluşu hesabına tikilən bina və tikililərin fəaliyyəti ilə bağlı olan çoxillik əkmələrə çəkilən xərclər nəzərdə tutulursa, onda onların əkilməsinə və onlara edilən qulluğa görə işlərin dəyəri tikinti buraxılışının dəyərindən çıxarılır və kənd təsərrüfatı buraxılışının dəyərinə daxil edilir. Bundan əlavə, yeni tikinti üzrə buraxılışın dəyərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilən kapital qoyuluşunun həcmində dəir statistik məlumatlardan aşağıdakılar çıxılır: dərin kəşfiyyat qazmasının dəyəri; tikintinin əsas fondlarının ləğvi zamanı olan itkilər; əsas fondların dəyərini artırmayan xərclər. Quraşdırılan avadanlığın dəyəri tikinti məhsullarının buraxılış dəyərinə daxil edilmir.

TİKİNTİ MƏHSULLARININ MATERIAL TUTUMU – müəyyən həcmdə məhsulun *istehsalına* sərf edilmiş material ehtiyatlarının *dəyəridir*. Tikinti istehsalına xərclərin tərkibində material sərfinin xüsusi çəkisi və həmçinin qiymətin əmələ gəlməsi şərtlərindən asılı olaraq, natura şəklində *tikinti məhsullarının* ayrı-ayrı növlərinin vahidinə sərf edilmiş materialların dəyəri ilə xarakterizə olunur. Məhsul vahidinə sərf edilmiş materialların dəyər göstəricisi daha dolğun məlumat verir.

TİKİNTİ MƏHSULU – tikinti və quraşdırma, layihə və axtarış təşkilatlarının fəaliyyətinin nəticəsidir. Tikintinin son məhsulu – istifadəyə verilmiş və yenidən qurulmuş istehsal təyinatlı obyektlərdən - müəssisələrdən, tikililərdən; qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərdən – yaşayış binalarından, sosial-mədəni təyinatlı tikinti və obyektlərdən, məktəb, teatr binalarından və s. ibarətdir. Statistik müşahidələrdə podrat təşkilatları üçün tikinti məhsulu – tikinti və quraşdırma, layihə və axtarış təşkilatlarının əsas

istehsal fəaliyyətinin birbaşa faydalı nəticəsidir. Statistika tikinti məhsulunun aşağıdakı göstəriciləri fərqləndirilir: istifadəyə verilmiş güc və obyektlər, tikilmiş binaların ölçüsü (sahəsi) və həcmi, tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi, podrat işlərinin həcmi, *tikintinin ümumi məhsulu və tikintinin xalis məhsulu*.

TİKİNTİ MƏRHƏLƏSİ (LAQİ) – tikinti və obyektlərin başa çatdırılması üçün layihə-smeta sənədlərində nəzərdə tutulmuş *kapital qoyuluşunun əsas fond və istehsal güclərinə* çevrilməsi üçün zəruri sayılan müddətdir.

TİKİNTİ NÖVBƏSİ – məhsul istehsalını təmin edən, müəssisənin layihə ilə müəyyənləşdirilmiş hissəsidir. O bir və ya bir neçə buraxılış kompleksindən ibarət ola bilər.

TİKİNTİ OBYEKTİ – tikintisinə, yenidən qurulmasına və yaxud genişləndirilməsinə, tikinti cəhətdən yenidən təchiz olunmasına ayrılıqda layihə və smeta tərtib edilməsi tələb olunan, ayrıca yerləşən hər bir bina, qurğu və ya tikilidir (ona aid olan bütün avadanlıqlarla, alətlərlə və inventarlarla, qalereyalarla, estakadalarla, su təchizatı, kanalizasiya, qaz xətti, istilik xətti, elektrik təchizatı, radiolaşdırma kimi daxili mühəndis şəbəkələri ilə, yardımçı və köməkçi həyətə tikililərlə, abadlıq işləri ilə, digər işlər və xərclərlə birlikdə). Müəssisələrin, yaşayış qəsəbələrinin, elmi şəhərciklərin və s. tikintisində xarici xidmət və köməkçi tikililər tikintinin tərkibinə daxil olan ayrıca tikinti obyektləri hesab edilirlər. Bir neçə sexin yerləşdiyi bina (korpus) bir tikinti obyekti sayılır.

TİKİNTİ OBYEKTİNİN İNVENTAR DƏYƏRİ – istismara verildikdən sonra *əsas fondların* elementi qismində *sifarişçinin* əsas fəaliyyət balansına daxil olunan obyektin faktiki dəyəridir.

TİKİNTİ PODRATI MÜQAVİLƏSİ ÜZRƏ YERİNƏ YETİRİLMİŞ İŞ – tikinti podratı müqavilələri və ya sifarişçilərlə bağlanmış dövlət kontraktları üzrə yerinə yetirilmiş işlərdir. Bu işin dəyərinə tikinti-quraşdırma işlərinin (yeni tikintinin, yenidən qurmanın, genişlənmənin və texniki təchizatın), əsaslı və cari təmir üzrə işlərin, həmçinin sair podrat işlərinin (işə salma, mədəni-texniki, hidroyuma, qazma-partlatma və s.) dəyəri daxildir.

TİKİNTİ REGİSTRİ – müəyyən fərdi əlamət və *göstəricilər dəsti* ilə daima aparılan tikinti

kartotekasıdır. Bu kartotekada hər bir obyektin vəziyyətinin (tikintinin başlanması, istismara təhvil verilməsi və s.) dəyişməsi və ya bütün tikinti dövrü ərzində hər bir tikili üzrə göstəricinin kəmiyyətinin (tikintinin dəyəri, texniki hazırlığı və s.) dəyişməsi qeydə alınır. Tikinti registri ixtiyari vaxt anında tikintinin vəziyyətini və tikintilər üzrə müşahidə proqramı ilə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş, verilən ixtiyari əlamətinə görə tərtib edilmiş tikinti məcmusunun hərəkətini təhlil etməyə imkan verir. Müasir texniki bazada tikinti registrinin statistik təcrübədə tətbiq edilməsi məlumatların təhlili imkanını yaxşılaşdırır, göstəricilərin təkrarlanmasının qarşısını alır, ilkin məlumatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, etibarlılığının yüksəldilməsinə kömək edir.

TİKİNTİ STATİSTİKASINDA QRUPLAŞDIRMALAR – *sifarişçilərin*, tikinti müəssisələrinin, tikililərin və obyektlərin zəruri (əhəmiyyətli) əlamətlər üzrə qruplara bölünməsidir. Statistika müşahidələri təcrübəsində tikinti və quraşdırma işləri, avadanlıqlar, alətlər, inventar, digər işlər və xərclərə daxil edilən texnoloji tərkib üzrə investisiya qoyuluşunun qruplaşmalarından istifadə olunur.

İqtisadi təyinatına (istehsal və qeyri-istehsal) görə, investisiya qoyuluşunun qruplaşdırılması iqtisadiyyatın maddi sahəsində və sosial kompleksində əsas fondların yaranmasına və təkrar istehsalına yönəldilmiş investisiyaların nisbətini müəyyən etməyə imkan verir.

İqtisadiyyatın istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə investisiya qoyuluşları iqtisadiyyatın sahələri və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölüşdürülür.

Əsas fondların təkrar istehsalının (təkrar istehsal strukturunun) istiqamətlərinə uyğun olaraq, bütün əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar aşağıdakı qruplara bölünür: yeni *tikintiyə*, genişləndirməyə, yenidən qurmaya, fəaliyyət göstərən müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsinə və fəaliyyət göstərən güclərin saxlanmasına.

Ümumi iqtisadi əhəmiyyətli qruplaşmalardan əlavə, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın bəzi istiqamətləri də statistik müşahidə obyektləri hesab edilir. Məsələn, təbiətin qorunması tədbirlərinə, konversiyaya, sosial proqramlara yönəldilən investisiya qoyuluşları.

İnstitusional dəyişikliklərin baş verdiyi bir zamanda mülkiyyət növlərinin qüvvədə olan təsnifatına uyğun olaraq, müxtəlif mülkiyyət növlü müəssisə və təşkilatlar üzrə investisiya qoyuluşları üzərində müşahidə investisiya fəaliyyətinin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

Tikinti istehsalının öyrənilməsi zamanı tikinti təşkilatlarının ixtisaslaşması, ölçüsü (tikinti və

quraşdırma işlərinin və əsas fondların həcmi, işçilərin sayı) üzrə bölüşdürülməsi kimi qruplaşdırmalar da tətbiq olunur.

Statistika təcrübəsində həmçinin regionlar və iqtisadi rayonlar, əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların maliyyələşdirmə mənbələri, təşkilati-hüquqi formaları üzrə qruplaşdırmalardan da istifadə olunur.

TİKİNTİ TƏYİNATLI ƏSAS FONDLAR

– tikinti istehsalında: binalarda, qurğularda, maşınlarda və avadanlıqlarda, kommunikasiyalarda və s. işlədilən əmək vasitələrinin məcmusudur. Bunlar istifadə olunma prosesində dəyərlərini tədricən özlərinin aşınma (amortizasiyası) həddində istehsal edilmiş məhsulun dəyərinə keçirlər.

TİKİNTİ VƏ QURAŞDIRMA İŞLƏRİNİN

MAYA DƏYƏRİ – tikinti təşkilatlarının tikinti və quraşdırma işlərinin istehsal və onların *sifarişçiyə* təhvil verilmə xərclərinin (“*Tikinti istehsalına çəkilən xərclər*”ə bax) həcmidir.

TİKİNTİ VƏ QURAŞDIRMA İŞLƏRİNİN

MEXANİKLƏŞDİRİLMƏSİ – *tikintidə* texniki siyasətin istiqamətidir. Bir və ya bir neçə əsas əməliyyatları (işləri) tikinti maşın və mexanizmlərinin köməyi ilə yerinə yetirilən işlər **mexanikləşdirilmiş (qismən)** sayılır. Bütün əsas və qismən köməkçi əməliyyatları tikinti maşın və mexanizmləri ilə yerinə yetirilən işlər **kompleks-mexanikləşdirilmiş** hesab edilir. Tikinti və quraşdırma işlərinin mexanikləşdirilməsinin səviyyəsi (əmsalı) mexanikləşdirilmiş işlərin həcmnin bu növdən olan bütün işlərin həcminə nisbəti kimi hesablanır. Tikinti və quraşdırma işlərinin kompleks mexanikləşdirmə səviyyəsi (əmsalı) kompleks-mexanikləşdirmə üsulu ilə yerinə yetirilmiş işlərin həcmnin ümumi işlərin həcminə nisbəti ilə müəyyənləşdirilir.

TİKİNTİ VƏ QURAŞDIRMA TƏŞKİLA-

TI – müəyyənləşdirilmiş qaydada qeydiyyatdan keçən və tikinti fəaliyyətinə lisenziya almış istehsal müəssisəsidir. Tikinti və quraşdırma təşkilatlarının əsas fəaliyyəti, müxtəlif təyinatlı tikinti obyektlərinin ucaldılması, həmçinin onların yenidən qurulması və təmiri üzrə işlərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Tikinti statistikasında müşahidə vəzifəsindən asılı olaraq, hesabat vahidləri ilkin tikinti təşkilatları, tikinti və quraşdırma birlikləri, trestlər ola bilərlər.

TİKİNTİ VƏ QURAŞDIRMA TƏŞKİLATLARININ İSTEHSAL GÜCÜ – öz

sərəncamında olan ehtiyatlardan (maşın və mexanizmlərdən, işçi qüvvəsindən) tam istifadə etməklə, təşkilatın öz gücü ilə yerinə yetirə biləcəyi *tikinti məhsulunun* maksimum həcmidir. Tikinti və quraşdırma təşkilatlarının istehsal gücünün hesablanmasının məqsədi mövcud ehtiyatların üzə çıxarılması və işlənməsi üzrə təşkilati-texniki tədbirlər planının işlənilib hazırlanması üçün real istehsal imkanlarının və onların faktiki istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; tikinti istehsalının və işlərin keyfiyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi; tikinti və quraşdırma təşkilatlarının istehsal güclərinin inkişafının planlaşdırılması üçün ilkin məlumatların hazırlanması; onun inkişafı üzrə kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirməkdən ibarətdir.

TİKİNTİ VƏ SƏNAYE FƏALİYYƏTİN-

DƏN DÖVRİYYƏ – İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatının müvafiq bölmələrində təsnif olunan müvafiq fəaliyyət növləri üzrə alınan hissədir.

Bu göstəriciyə subpodrat münasibətlər obyektinə olan əmtəə və xidmətlərin satışından alınan dövrüyyə daxildir. Alınmış vəziyyətdə, emal edilmədən təkrar satılmaq üçün alınan əmtəə və xidmətlər dövrüyyəsi istisna edilir.

TİKİNTİDƏ BİRBAŞA XƏRCLƏR –

bilavasitə tikinti işlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan tikinti istehsalına çəkilən xərclərdir. İşçilərin əmək haqqının, materialların, məmulatların, konstruksiyaların və tikinti maşınlarının dəyərinin ödənilməsinə nəzərə alır. Faktiki birbaşa xərclər mühasibat uçotunun məlumatları əsasında müəyyənləşdirilir.

TİKİNTİDƏ BURAXILIŞ OBYEKTləri

– hazırkı dövrdə (hesabat ilində) fəaliyyətə verilməli olan tikinti və obyektlərdir. Həmin dövrdə tikilən, fəaliyyətə verilməsi hazırkı dövrdən sonrakı dövrdə nəzərdə tutulan tikinti obyektləri keçici obyektlərə aiddir.

TİKİNTİDƏ ƏMƏYİN ENERJİ TƏC-

HİZATI – quraşdırılmış mühərriklərin yekun güclərinin tikinti və quraşdırma işləri ilə məşğul olan işçilərin orta ümumi sayına nisbəti ilə xarakterizə edilən mexanikləşdirmə səviyyəsinin göstəricisidir.

TİKİNTİDƏ ƏSAS İSTEHSAL – *bina* və

qurğuların tikilməsi, yenidən qurulması, genişləndirilməsi, layihələşdirilməsi, həmçinin onların *əsash təmiri* üzrə tikinti təşkilatlarının

bölmələri tərəfindən həyata keçirilən tikinti və quraşdırma işlərinin *istehsalıdır*.

TİKİNTİDƏ XİDMƏT – tikinti obyektlərinin istifadəsi və onların istismarının təmin edilməsi ilə əlaqədar xidmətlər kompleksidir. Tikintidə xidmət iki yerə – satışdan əvvəl və satışdan sonrakı xidmətlərə bölünür.

TİKİNTİDƏ İXTİSASLAŞMA – tikinti təşkilatlarının fəaliyyətinin eyni tipli işlərin yerinə yetirilməsinə, ya da eyni təyinatlı obyektlərin ucaldılmasına cəmləşdirilməsidir. Tikintinin ixtisaslaşdırılmasında iki növ fərqləndirilir – sahə və texnoloji. Sahə üzrə tikintidə ixtisaslaşma dedikdə, tikinti və quraşdırma təşkilatlarının fəaliyyətinin müəyyən sahələrin obyektlərinin və ya tikinti növlərinin tikintisinə, məsələn, elektrostansiyaların, metallurgiya zavodlarının, yaşayış evlərinin və s. tikintisinə cəmləşdirilməsidir. Texnoloji ixtisaslaşmaya (iş növləri üzrə) bina və tikililərin müəyyən hissələrinin qurulmasında zəruri olan tikinti və quraşdırma işlərinin ayrı-ayrı növlərinin istehsalı, məsələn, torpaq işlərinin, bünövrənin qoyulması, dəmir-beton konstruksiyaların quraşdırılması, bəzək işləri və s. aid edilir. Tikintidə ixtisaslaşmanın texnoloji səviyyəsi tikinti və quraşdırma təşkilatlarının yerinə yetirdikləri işlərin həcmnin yerinə yetirilmiş ümumi işin həcmində, texnoloji profilə uyğun olaraq, xüsusi çəkisi ilə xarakterizə olunur.

TİKİNTİDƏ İŞ NÖVLƏRİ TƏSNİFATI – İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatına uyğun olaraq, tikinti və obyektlərdə tikinti və quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsi zamanı layihə-smeta sənədlərində yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuş iş növlərinin məcmusudur.

TİKİNTİDƏ QIYMƏT İNDEKSLƏRİ - statistika təcrübəsində tikintidə qiymət indekslərinin hesablanması müxtəlif metodlarından istifadə olunur. Onlardan hər biri uçota lazım olan həddə öz xüsusi elementlərini daxil edir. İstifadə olunacaq metodun seçilməsi mövcud olan resurslarla; iqtisadi fəaliyyət növü kimi tikintinin təşkili üsulu ilə; müxtəlif informasiya mənbələrindən alınan məlumatların mövcudluğu və əldə edilə bilməsi ilə müəyyən edilir.

Tikintidə qiymət indekslərinin yaradılmasının əsas metodları aşağıdakılardan ibarətdir: yekun qiymətlər metodu, reqressiv təhlil metodu (gedonik yanaşma), tikintinin xərc elementləri metodu, tərkib elementləri metodu, modelli metod. Onlardan bəziləri alıcı nöqteyi-nəzərdən

(funksional xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi) yanaşmaya, digərləri podratçı nöqteyi-nəzərdən (görülən işlərin göstəriciləri üzrə) yanaşmaya əsaslanır, bəziləri isə dəqiq fərqlərlə tədqiq edilmir.

Yekun qiymətlər metodu üzrə standart tikinti vahidlərinin (yaşayış binaları, zavodlar, məktəblər və s.) ilkin seçimi, onların ətraflı təsvirinin-səciyyələrinin işlənməsi və bazis ilində bu tip tikintinin (1 kv.m-ə düşən göstəricilər əsasında) şərti-hesablanma qiymətlərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Hesabat dövründə yekun qiymətlər (real, yaxud nəzərdə tutulan) məlumatına malik tikinti firmalarında real layihələr haqqında sorğu aparılır. Bu zaman bazis dövründəki tikinti texnologiyasının dəyişilməz qalması əsas şərt kimi götürülür. Bu yolla müəyyən edilən hipogetik düzlüyün qiyməti əməyin istehsal qabiliyyətinin, yeni material və avadanlıqların tətbiqinin təsirini aradan qaldırmaq məqsədi ilə təshih edilir. Hər bir layihə üzrə alınmış yekun qiymət, bu cür layihənin bazis dövründə olan şərti-hesablanma qiymətləri ilə müqayisə edilir. Seçilməyə daxil edilmiş hər bir tikinti layihəsi üçün sonralar yüksək səviyyədə-ümumilikdə tikintiyə aqreqasiya ediləcək qiymət indeksləri hesablanır. Bu indeks Paaşe indeksi adlanır ki, burada cari dövr ərzində tikilən binaların yekun dəyərində hər bir tikinti obyektinin payı çəkilər kimi çıxış edir.

Yuxarıda təsvir edilən metodun bir variantı **gedonik yanaşma**, yaxud **keyfiyyət parametrləri metodu** adlanır. O, məhsulun müxtəlif keyfiyyət xarakteristikaları və ya istifadəçilər üçün yararlılığı ilə qiymətləri arasında olan əlaqələrin mövcudluğuna əsaslanır. Əgər keyfiyyət xarakteristikalarının müxtəlif kombinasiyalarını özündə əks etdirən fərqli məhsul modellərini və onların qiymətlərini müşahidə etmək olsa, onda qiymətlərin reqressiya bərabərliyini hesablamaq olar.

Tikintidə qiymət statistikasına təcrübəsində **xərc elementləri metodundan** daha geniş miqyasda istifadə olunur. Belə ki, tikinti obyektlərinin qiymətlərinə nəzərən xərc elementlərinin qiymətləri daha asan uçota alınır. Bu zaman tikinti məhsullarının qiymətlərinin formalaşmasına təsir edən əsas amillərin (tikinti materiallarının qiymətləri, əmək haqqı, istifadə olunan avadanlıqların səviyyəsi və digərləri) dinamikasının təhlilinə əsaslanır. Çıxış anı - bazis dövründə məhsulun dəyərinin tərkib elementlərinin strukturunu müəyyən etmək və “standart” konstruksiyanı işləyib hazırlamaqdır.

Tikintidə istehsalçı qiymətləri indeksinin hesablanması daha bir metodu, yuxarıda göstərilən iki metodun (xərc elementləri metodu

və yekun qiymətlər metodu) əsas prinsiplərinə əsaslanan **tərkib elementləri** metodudur. Bu metod ona əsaslanır ki, tikinti məhsullarının bəzi tərkib elementləri son məhsul olmasalar da, xərc elementləri arasında özünəməxsus yer tutur. “Tərkib elementləri” metodu ona əsaslanır ki, tikinti obyektlərinin konstruktiv dəstinə (özü, pəncərə, döşəmə və s.) və onların quraşdırılması üçün digər iş növlərinə (torpaq, quraşdırma, rəngsaz və s.) əsaslanır. Hər bir element üçün qiymətə təsir edən elementlər müəyyən edilir. Ölkə üçün xarakterik olan eyni tipli tikinti obyektləri seçilir. Eyni tipli obyektlər üzrə indeksin hesablanması seçilmiş binanın ümumi tikinti dəyərində hər bir elementin çəkilişi üzrə aparılır. İndeks Laspeyres düsturu ilə hesablanır.

TİKİNTİDƏ LAYİHƏ – gələcək müəssisənin və ya binanın texnologiyası və avadanlığı üzrə qərarlardan, arxitektura-planlaşdırma və konstruksiya qərarlarından, texniki-iqtisadi hesablamalar və əsaslandırılmalardan, smeta və zəruri izahatlardan ibarət olan qrafik və mətnli kompleks materiallardır.

TİKİNTİDƏ LAYİHƏLƏNDİRMƏ MƏR-HƏLƏSİ – yeni tikintilərin, fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsinin və texniki təchizat vasitələrinin tamamilə yeniləşdirilməsinin, iqtisadiyyat sahələrinin bina və qurğularının, sənaye sahələri və inşaat növlərinin tikintidə layihə-smeta sənədləşməsinin yaradılmasının başa çatdırılmasının layihələşdirmə prosesinin hissəsidir. Müəssisə, bina və qurğuların layihələşdirilməsi müəssisə, bina və qurğuların mürəkkəbliyi və böyüklüyündən asılı olaraq, bir və iki mərhələdə həyata keçirilir.

TİKİNTİDƏ SİYAHİYAALMALAR - əsaslı *tikintidə* rəsmi statistik müşahidələrin başdan-başa uçuğu əsasında xüsusi təşkil olunmuş formasıdır. Azərbaycanda ilk dəfə tikintidə siyahıyaalma 1932-ci ildə “Tikinti sənayesinin siyahıyaalınması” adı altında keçirilmişdir. Sonrakı illərdə bu növ siyahıyaalmalar həyata keçirilmişdir ki, onların arasında da ən əhəmiyyətli siyahıyaalmalar başa çatmamış tikililərin, texnikanın, tikintidəki material və avadanlıq ehtiyatlarının, podrat tikinti təşkilatlarının siyahıyaalınması olmuşdur.

TİKİNTİDƏ TƏQVİM PLANI – *tikintinin* həyata keçirilməsinin ardıcılığını və vaxtını müəyyənləşdirən sənədlər toplusudur. Tikintidə təqvim planı tikintinin təşkili və işlərin istehsalı layihələrinin tərkibində əsas sənəd hesab edilir. Tikintidə təqvim planına uyğun olaraq, işçi

kadrların və maddi-texniki ehtiyatların hərəkət qrafiki işlənilib hazırlanır. Tikintidə təqvim planına əməl edilməsi tikinti işlərinin ahəngdarlığını təmin edir.

TİKİNTİLƏRİN QALIQ SMETA DƏ-YƏRİ – tikintinin tam başa çatdırılması və ya istifadəyə verilməsi üçün tikinti smetasında nəzərdə tutulmuş vəsaitdən qalıq müəyyən edilən dövrə istifadə edilməmiş hissəsidir. Tikintinin tam smeta dəyərindən qalıq müəyyən edilən dövrdə istifadə edilmiş əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın həcmi çıxmaqla, tikintinin qalıq smeta dəyəri müəyyən edilir.

TİKİNTİLƏRİN SİYAHİYAALINMASI – müəyyən tarixə tikintilərin vəziyyətinin öyrənilməsi üçün həyata keçirilən statistika müayinəsidir. İstehsal və qeyri-istehsal təyinatlı tikintilər üzrə keçirilə bilər. Tikinti və quraşdırma işləri həyata keçirilən, müvəqqəti və ya tamamilə dayandırılmış və dondurulmuş tikintilər nəzərə alınır. Siyahıyaalmaya daxil edilmiş hər bir tikinti üzrə tikintinin xarakteri (yeni, genişləndirilmə, yenidənqurma), tikintinin dəyəri, hazırlıq dərəcəsi, istifadəyə verilməli olan güclərin ölçüləri və bir sıra digər göstəricilər müəyyən edilir. Statistika orqanlarında bu iş xüsusi hazırlanmış və təsdiq edilmiş formalar və proqramlar üzrə aparılır.

TİKİNTİNİN DAXİLİ TİTUL SİYAHISI – tikinti obyektlərinin siyahısını müəyyənləşdirən sənəddir. Bu sənəddə hər bir tikinti obyektı üzrə tikintinin dəyəri, təhvil verilmiş quraşdırılmış avadanlıqların və tikinti və quraşdırma işlərinin dəyəri çıxılmaqla, kapital qoyuluşunun həcmi, güclərin istifadəyə verilməsinin və əsas fondların istifadəyə verilməsinin kəmiyyəti, istifadəyə vermənin vaxtı, başa çatdırılmamış tikintinin həcmi göstərilir.

TİKİNTİNİN DAVAMIYYƏT MÜDDƏTİ – tikinti meydançasında hazırlıq işlərinin başlanmasından müəssisələrin, onların növbələrinin, buraxılış komplekslərinin və ayrı-ayrı obyektlərin güclərinin istifadəyə verilməsinə, layihədə nəzərdə tutulmuş işlərin tamamilə yerinə yetirilməsinə qədər olan dövr ərzindəki vaxtdır. Statistika təcrübəsində bir qrup müəssisə üzrə tikintinin orta davamiyyət müddəti tikintinin gücü və ya dəyəri üzrə orta hesabı çəkiddə müəyyən olunur.

TİKİNTİNİN FAKTİKİ DƏYƏRİ – sifarişçi təşkilatın tikintisini həyata keçirdiyi tikili və obyektlərin istifadəyə verilməsi təmin edilənə

qədər (layihə-smeta sənədlərinə əsasən) sərf edilmiş investisiyanın cəmidir: tikinti və quraşdırma işlərinə görə sifarişçi tərəfindən ödənilmiş xərclərin faktiki məbləği; sifarişçinin əldə etdiyi avadanlıq, alət, inventarın faktiki dəyərində çəkilən xərclər; layihə-axtarış işlərinə çəkilən xərclər və məsrəflər; həmçinin *tikinti obyektinin inventar dəyərində* aid olan məsrəflər.

TİKİNTİNİN FONDLA TƏCHİZATI (Sİ-LAHLANMA) – tikinti istehsalının əsas fondlarla təchizatını xarakterizə edən göstəricidir. Tikinti təyinatlı əsas fondların orta illik dəyərinin tikinti və montaj işlərinin illik həcminə nisbəti ilə müəyyən edilir. Tikintinin fondla təchizatı iqtisadi mahiyyətinə görə fond tutumuna uyğundur.

TİKİNTİNİN HAZIR MƏHSULU (POD-RAT TİKİNTİ TƏŞKİLATLARININ HAZIR MƏHSULU) – tikintisi başa çatmış və dövlət komissiyasının qəbul aktları əsasında istismara qəbul edilmiş tikili və obyektlərdir. Tikintinin hazır məhsulu yerinə yetirilmiş tikinti və quraşdırma işlərinin həcmi, yəni istifadəyə verilmiş tikili və obyektlərin dəyərinin bilavasitə tikintidə yaradılan hissəsini əhatə edir.

TİKİNTİNİN HAZIRLIĞI – ayrı-ayrı tikintilər üçün müəyyən tarixə istifadəyə verilmiş buraxılış komplekslərinin (növbələrinin) gücünün, tikilinin və ya tikinti obyektinin tam layihə gücünə nisbəti ilə müəyyən olunur. Tikintilərin məcmusu üzrə, həmçinin ayrı-ayrı tikili və obyektlər üzrə tikintinin hazırlığı müəyyən tarixə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın istifadə edilmiş dəyərinin müqayisəli qiymətlərdə tikintinin tam dəyərində nisbəti ilə müəyyən olunur.

TİKİNTİNİN XALIS MƏHSULU - maddi istehsal sahəsi kimi, tikintidə yaradılmış milli gəlirin hissəsidir. Tikintinin ümumi məhsulundan material xərclərinin çıxılması ilə hesablanır. Tikintinin xalis məhsulu faktiki fəaliyyətdə olan qiymətlərlə və müqayisəli qiymətlərlə müəyyən edilir. Axırncı halda qiymət indekslərinin köməyi ilə müqayisəli qiymətlərdə ümumi məhsulun yenidən hesablanması həyata keçirilir.

TİKİNTİNİN QİSMƏN İSTİFADƏYƏ VERİLMƏSİ – tikintinin ayrı-ayrı obyektlərinin müddətlər üzrə ayrılıqda istifadəyə verilməsinin layihədə nəzərdə tutulmasını göstərir.

TİKİNTİNİN LAYİHƏLƏŞDİRİLMƏSİ – nəticəsi, bina və tikililərin tikintisi üçün zəruri

olan texniki sənədlər hesab edilən qarşılıqlı əlaqəli işlər kompleksidir.

TİKİNTİNİN MEXANİZMLƏRLƏ Sİ-LAHLANMASI – *tikinti istehsalının* texniki təchizatının xarakteristikasıdır. Tikinti maşın və mexanizmlərinin orta illik *dəyərinin* il ərzində yerinə yetirilmiş tikinti və quraşdırma işlərinin dəyərində nisbəti kimi hesablanır. Tikinti təşkilatlarının istehsal fondlarının aktiv hissəsinə tələbatın hesablanması, əmək vasitələrindən istifadənin texniki səviyyəsinin xarakteristikasında və təhlilində istifadə edilir.

TİKİNTİNİN SMETA DƏYƏRİ – müəssisə, bina və tikililərin layihəsinə uyğun olaraq, tikintinin həyata keçirilməsi üçün lazım olan pul vəsaitlərinin məbləğidir. Tikintinin smeta dəyəri tikinti məhsuluna sərbəst (müqavilə) qiymət formalaşdırılması, qoyulan investisiyanın həcmi təyin edilməsi, tikintinin maliyyələşdirilməsi üçün əsasdır. Tikintinin smeta dəyərinin təyin edilməsi üçün əsaslar kimi, layihə və işçi sənədləşdirməsi, fəaliyyətdə olan smeta normativləri (o cümlədən ehtiyatlar), eyni zamanda müvafiq tikintiyə aid olan təchizat, mebel, inventar, ayrı-ayrı əşyaların buraxılış qiyməti, mərkəzi və digər dövlət idarəetmə orqanlarının qərarları xidmət edir. Texnoloji struktura uyğun olaraq, tikintinin smeta dəyərində qoyulan investisiya tikinti işinin dəyəri; avadanlıqların quraşdırılması üzrə iş (quraşdırma işi); avadanlıq, mebel və inventar əldə edilməsinə (hazırlanması) xərclərə və digər xərclərə bölünür.

TİTUL SIYAHISI – investisiya proqramına daxil edilmiş müəssisələrin (obyektlərin) adbaad siyahısıdır. Hər bir tikinti üçün vəzifələri təyin edən sənəddir: güclərin istifadəyə verilməsi və əsas fondların istifadəyə verilməsi, kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi, tikinti və quraşdırma işlərinin, başa çatdırılmamış tikintinin həcmi. Tikintinin titul siyahısında adı, yerləşdiyi yer və təbəçiliyi, sahə mənsubiyyəti, tikintinin xarakteri (yeni, genişlənmə və s.), tikintinin müddəti (başlanğıc ili və başa çatma ili), layihə gücü, baş podratçının (kontraktorun) və avadanlıqları komplektləşdirən təşkilatın adı, layihə gücü və illər üzrə bölünməklə, vəzifələr göstərilir. Yeni başlanan və keçici tikintilərin titulları fərqləndirilir. Keçici tikintilərin titullarının tərkibinə, yuxarıda sayılanlardan başqa, keçmiş dövrdə yerinə yetirilmiş tapşırıqlar haqqında göstəricilər və tikintinin sonunadək yerinə yetirilməli olan tapşırıqlar da daxil edilir. Titul siyahısına uyğun olaraq, kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin həcmi və

avadanlıqların, tikinti materiallarının göndərilmə müddəti müəyyənləşdirilir, podrat müqaviləsi bağlanır. Titul siyahısı, illər üzrə bölməklə, tikintinin bütün dövrü üçün hazırlanır.

TİKİNTİNİN ÜMUMİ MƏHSULU – dəyər ifadəsində tikinti sahəsində göstərilmiş iş və xidmətlərin dəyəridir. Tikintinin ümumi məhsuluna podrat və təsərrüfat üsulu ilə tikinti və quraşdırma işlərinin, bina və tikililərin əsaslı və cari təmiri üzrə işlərin; digər podrat işlərinin; podrat və ya təsərrüfat üsulu ilə fərdi bina tikənlərin gücü ilə yerinə yetirilmiş fərdi yaşayış tikintisi üzrə işlərin; layihə-axtarış və podrat təşkilatları tərəfindən yerinə yetirilən *layihə-axtarış işlərinin*; qazma (istismar-qazma) işlərinin; tikintidə *əsas fondların* ləğvindən olan itkilərin; konservasiya olunmuş və müvəqqəti dayandırılmış tikinti və obyektlər üzrə xərclərin; sair əsaslı işlərin və xərclərin dəyəri daxildir. Tikintinin ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə əlavə dəyərə vergisiz qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə müqayisəli qiymətlərlə də aparıla bilər.

TİKİNTİSİ BAŞA ÇATMIŞ OBYEKTİN İSTİSMARA QƏBUL AKTI – *tikintisi* başa çatmış obyektin istifadəyə verilməsini təsdiq edən əsas sənəddir. Bu sənəd müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət komissiyasının qəbul aktıdır. Obyektin istifadəyə verilməsi haqqında məlumatın statistik hesabatda daxil edilməsi tikintisi başa çatmış obyektin istismara qəbul aktı qeydə alındığı dövrdə həyata keçirilir. İş icraçısı qəbul aktı əsasında müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi haqqında müəyyən edilmiş qaydada statistik hesabat təqdim edir.

TİKİNTİYƏ SMETA – *tikintinin smeta dəyərinin* müəyyən edilməsinin əsasında duran sənədlərdir. Smeta sənədləri lokal smeta, lokal smeta hesabları, obyekt smetası, obyekt smeta hesabı, xərclərin ayrı-ayrı növlərinə smeta hesabları, tikinti dəyərinin ümumi smeta hesabları, yekun xərclər və digər sənədlərdən ibarətdir.

TİKİNTİYƏ, BİNALARIN VƏ YA TİKİLİLƏRİN YENİDƏN QURULMASINA İNVESTİSIYA QOYULUŞLARI – hesabat dövrü ərzində tikintiyə və binaların və ya tikililərin yenidən qurulmasına, genişləndirilməsinə çəkilən xərclərdir, həmçinin cari təmir və saxlamağa çəkilən xərclər istisna olmaqla, vahidə məxsus olan və ya onun tərəfindən icarəyə götürülmüş bina və ya

daşınmaz əmlakın digər növlərinin təmiri və saxlanmasına çəkilən xərclərdir.

TİPİK FƏALİYYƏT - mühasibat uçotu kontekstində tipik fəaliyyət özündə, adətən, müəssisə tərəfindən həyata keçirilən istehsal və maliyyə fəaliyyətlərini birləşdirir. Fövqəladə fəaliyyətlər bura daxil edilmir.

TİPİK FƏALİYYƏTLƏRDƏN GƏLİR – tipik istehsal və maliyyə fəaliyyətlərindən olan gəlirlərin cəmidir. Bu, əmtəə və xidmətlərin satışından (dövriyyədən) gəlirlərin, subsidiyaların, istehsalla bağlı investisiyadan gəlirlərin, faizlər və buna oxşar maliyyə gəlirlərinin cəmidir.

Əsas fondların satışı daxil edilmir.

Bu gəlir uçotun aşağıdakı maddələri üzrə birbaşa yolla hesablanır:

Təmiz dövriyyə

+ İstehsal fəaliyyətindən olan digər gəlir

+ Kapitalda iştirakdan olan gəlir

+ Əsas fondların bir hissəsini təşkil edən digər investisiya və ssudalardan olan gəlir

+ Alınan faizlərdən olan və buna oxşar digər gəlirlər

= Tipik fəaliyyətlərdən gəlir

TİPİK QRUPLAŞDIRMA - statistika məcmusunun yekcins hissələrə və ya ictimai-iqtisadi tiplərə ayrılmasıdır. Burada məqsəd, yekcins olmayan sosial-iqtisadi hadisələrin yekcins tiplərə ayrılması nəzərdə tutulur. Müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasına, mülkiyyət növlərinə və s. görə qruplaşdırılmasını misal göstərmək olar.

TİPOLOJİ TƏHLİL – tədqiq olunan obyektlərin qruplara (siniflərə) bölünməsinə və oxşar obyektlərin araşdırılmasına əsaslanır. Tipoloji təhlilə olan zərurət oxşar olmayan obyektlər çoxluğunun araşdırılması və ya hər hansı bir qanunauyğunluğun öyrənilməsi ilə bağlıdır. Tipoloji təhlil məsələlərin həllində çox vaxt müşahidələrin çoxölçülü təsnifləşdirilməsi metodlarından istifadə edilir.

Tipləşdirmə (oxşar qrupların aşkar edilməsi) prosesi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: konkret tədqiq olunan çoxluğun (məcmunun) təhlilində istifadə olunan tipləşdirici əlamətlərin ekspert və statistik qiymətləndirilməsində əlamətlərin seçilməsi; təsnifləşdirmənin alqoritmlərinin seçilməsi və istifadə edilməsi; nəticələrin təhlili, alınmış siniflərin yayılması. Belə prosesə, məsələnin qoyuluşuna müvafiq olaraq ("obyektlərin yaxınlığı" dərəcəsinə, sinif daxili səpələnmənin qiymətlərinə görə və s.), qiymətləndirilən, nəzərdə tutulan eyni tipli

obyektlərin alınmasınadək bir neçə təsvir (şərh) daxil edilə bilər.

Tipoloji təhlil iqtisadi və sosioloji tədqiqatlarda tətbiq olunur.

TOLLİNG ƏMƏLİYYATLARI – *sifarişçinin xammalının emalı üzrə əməliyyatlardır.*

TOPDAN SATIŞ BAZASI – satış üzrə müəyyən sayda (ayrılıqda iri, orta və ya hətta kiçik) müəssisələri birləşdirən təşkilatdır və bu təşkilatın məqsədi yaradılmış alıcılıq və satış potensialı hesabına, alış planında (qiymət və alış şəraitində) olduğu kimi, müxtəlif növ kömək və yardım mexanizmi planında da əmtəə satışı (topdan və ya pərakəndə satış) sahəsində, həmçinin idarəetmə, sənədlərin hazırlanması və maliyyələşdirmə sahəsində tədarükçüdən ən yaxşı şəraiti əldə etməkdir.

TOPDANSATIŞ QİYMƏT – topdan satıldığı şəraitdə əmtəənin qiymətidir. Müəssisənin öz əmtəəsini vasitəçisiz satdığı qiymətdir. Adətən, pərakəndə satış qiymətindən aşağıdır, çünki topdansaşıda hər əmtəə vahidinə düşən tədavül məsrəfləri aşağı olur.

TOPDANSATIŞ TİCARƏT DÖVRIY-YƏSİ - əvvəllər emal etmək, yenidən satılmaq və ya digər peşəkar istifadə üçün kənardan alınmış əmtəələrin kənara göndərilməsinin (verilməsinin) dəyərini əks etdirir. Topdansaşı ticarət dövriyyəsi, bundan əlavə, özündə digər şəxs və ya firmaların adından və ya hesabına alış-satış sövdələşmələrini həyata keçirən topdansaşı vasitəçilərinin əmək haqlarını da birləşdirir.

TOPDANSATIŞ TİCARƏT: ALICILARIN (MÜŞTƏRİLƏRİN) ƏSAS SEKTORU – topdansaşı ticarətlə məşğul olan müəssisələrin dövriyyəsinin onun alıcılarının işgüzar fəallığının növlərinə uyğun olaraq təhlilidir. Bu halda topdansaşı ticarətçilərdən satışlarının təqribən (faizlə) aşağıdakı kimi bölüşdürülməsi tələb olunur:

- digər topdansaşı ticarətçilərə və ya topdansaşı bazalarına;
- pərakəndə satış ticarətçilərə;
- əmtəə istehsalçılara (fermerlərə, kustarlara və s.);
- təşkilatlara, dövlət idarələrinə;
- digər alıcılara (xidmət göstərən şəxslərə və s.).

TOPDANSATIŞ TİCARƏTİ – 1) ticarətin vasitəçilik əməliyyatları, həmçinin istehsalçılara

və digər kütləvi istehlakçılara əmtəə satmaq üzrə ixtisaslaşan altsahəsidir;

2) əmtəələri pərakəndə satış ticarətçilərinə, sənaye, kommersiya, institusional və ya peşəkar istehlakçılara, yaxud digər topdansaşı ticarətçilərinə təkrar satışından ibarət olan fəaliyyətdir;

3) ticarətin elə bir növüdür ki, bu zaman əmtəələr böyük miqdarda alınır, saxlanılır və son istehlakçılara deyil, alverçilərə, ixtisaslaşmış fərdlərə və ya qruplara razılaşdırılmış miqdarda hissə-hissə satılır.

TORPAĞA GÖRƏ ÖDƏMƏ (HAQQ) - torpaq vergisi və ya icarə haqqı şəklində həyata keçirilən, torpaqdan istifadəyə görə ödəmələrdir. Mülkiyyətində, mülkündə və istifadəsində torpaq sahələri olan vətəndaşlar və hüquqi şəxslər vergi ödəyiciləri hesab edirlər. Dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdən, icarəyə verilmiş torpaq sahələrinə görə vətəndaş və hüquqi şəxslərdən icarə haqqı alınır. Torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, torpaq vergisi torpaq sahəsinə görə sabit tədiyyə formasında hesablanır. Torpaq vergisinin miqdarı qanunvericiliklə müəyyən olunmuş orta tarif əsasında torpağın keyfiyyətindən və yerləşdiyi yerdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Torpağa görə icarə haqqının kəmiyyəti mülkiyyətçi ilə və icarədar arasında müqavilə ilə müəyyən edilir. Dövlət və ya bələdiyyə torpaqlarının icarəsi zamanı icra hakimiyyətinin müvafiq orqanları torpaqdan istifadə növləri və icarədarın kateqoriyaları üzrə icarə haqqının baza ölçülərini müəyyənləşdirirlər.

TORPAĞA QOYULAN ÜMUMİ İNVESTİSİYALAR – bu göstərici torpaqdan başqa yeraltı faydalı qazıntı mədənlərinə, meşələrə və daxili sulara qoyulan investisiyaları da əks etdirir. Əgər torpaq, üzərində mövcud olan binalarla birlikdə alınarsa və bu iki komponentin dəyəri bölünməzdirsə və torpağın qiyməti üzərində yerləşən binaların qiymətindən çoxdursa, onda ümumi məbləğ torpağa qoyulan ümumi investisiya maddəsi ilə qeydiyyatata alınır. Əgər mövcud binaların dəyəri torpağın dəyərindən çoxdursa, onda ümumi məbləğ “Mövcud bina və tikililərə qoyulan ümumi investisiya” maddəsi üzrə qeydiyyatata alınır. Torpağın hamarlaşdırma yolu ilə yaxşılaşdırılması dəyərləri, boru kəmərlərinin, piyada və şose yollarının çəkilişinin dəyərləri də buraya daxil edilir. Birləşdirmə yolu ilə əldə olunan torpağın dəyəri isə daxil edilmir.

Torpağa qoyulan ümumi investisiyalar “maddi aktivlərə qoyulan ümumi investisiyalar” göstəricisinin bir hissəsidir.

TORPAĞIN MONİTORİNQİ – torpağın vəziyyəti üzərində müntəzəm müşahidədir (şəklinin çəkilməsi, müayinəsi və tədqiqatı), baş verən dəyişikliklərin aşkar edilməsi və onların qiymətləndirilməsidir. Monitorinqin obyektinə ölkənin bütün torpaqları daxil edilir. Torpağın monitorinqinə aşağıdakı vəzifələr daxildir: torpağın vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin vaxtında üzə çıxarılması, onların qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması, neqativ proseslərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tövsiyələrin hazırlanması; *dövlət torpaq kadastrının* aparılmasının, torpaq ehtiyatları dövlət idarələrinin torpaqdan səmərəli istifadəsi, yer quruluşu, torpaqdan istifadə və mühafizəsinə nəzarət edilməsinin və digər funksiyalarının məlumatlarla təmin olunması. Məqsəd və əhatə olunan ərazidən asılı olaraq, torpaq monitorinqinin ölkə, region, rayon və lokal formaları olur və müəyyən proqramlara müvafiq həyata keçirilir.

TORPAĞIN TƏRKİBİ – vəziyyətinə görə torpağın mövcudluğu və nisbəti, təyinatı və istifadəsi üzrə statistika praktikasında istifadə edilən göstəricilərin məcmusudur. Məqsədli təyinat və hüquq rejimi üzrə torpaq aşağıdakı əsas kateqoriyalara bölünür: kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar; yaşayış məntəqələrinin (şəhərlərin və kənd məntəqələrinin) torpaqları; sənaye, nəqliyyat, rabitə, radio verilişlərinin idarə şəbəkəsi, televiziya, informatika, kosmik təmin etmə, energetika, müdafiə və digər sənaye təyinatlı torpaqlar; xüsusi qorunan ərazi və obyektlərin torpaqları (təbiəti mühafizə, təbiət qoruqları, sağlamaşdırma, tənəffüs, tarixi-mədəni təyinatlı); meşə fondu torpaqları; su fondu torpaqları; ehtiyat torpaqlar. Torpaq dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə ayrılır.

Torpağın sahibi torpaq istifadəçilərinin qrupları nöqteyi-nəzərindən uçota alınır – kənd təsərrüfatı müəssisələri (onların tipi və formaları üzrə), sənaye, nəqliyyat və s. müəssisələri, meşə və su təsərrüfatı təşkilatları, bağ və bostançılıq təsərrüfatları daxil edilməklə, əhali təsərrüfatı.

Yerlər növlər üzrə kənd təsərrüfatı və qeyri-kənd təsərrüfatı yerlərinə ayrılır. Kənd təsərrüfatı yerlərinin tərkibinə əkin yerləri, çoxillik əkilmə altında olan sahələr, biçənək, otlaq və dincə qoyulmuş torpaqlar daxildir. Qeyri-kənd təsərrüfatı yerlərinə meşə, kolluq, bataqlıq, tikinti

və inşaat, yol, sualtı, qumluq, dağ silsiləsi və s. ilə tutulmuş torpaqlar aid edilir.

Suvarılan və qurudulmuş (meliorasiya edilmiş) torpaqların həcmi və tərkibi xüsusi olaraq uçota alınır. Təsərrüfat yerlərinin ayrı-ayrı növlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində, hər şeydən əvvəl, eroziyaya uğramış, bataqlaşmış, daşlarla zibillənmiş, ekoloji sağlam olmayan və digər torpaqları ayırırlar.

TORPAQ – iqtisadiyyatda istehsalın dörd əsas amillərindən biridir, adətən, məhsuldar olmaq üçün əmək və kapitalla birləşməlidir.

Torpağın uçotunda aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır:

- tikinti altında istifadə olunmayan torpaq sahələri;
- şirkətə aid olan binaların yerləşdiyi torpaq sahələri;
- müəssisəyə aid olmayan binaların yerləşdiyi torpaq sahələri.

Milli Hesablar Sistemində torpaq, sahiblik hüququ müəyyənləşdirilmiş torpaq örtüyü və onunla bağlı istənilən səth suları daxil edilməklə, torpaq (süxur) kimi müəyyənləşdirilir. Torpaq bina və tikililər altında olan torpaqlardan, becərilən torpaqlardan, dincə qoyulmuş torpaqlardan və onunla bağlı səth sularından və sair torpaqlardan ibarətdir.

TORPAQ EHTİYATLARININ MÜHAFİZƏSİ STATİSTİKASI – torpaq ehtiyatlarının istifadəsinin səmərəlilik səviyyəsini (dərəcəsini) və mühafizəsinə, birinci növbədə onların zərərli maddələrlə (məhsullar) çirklənməsinə qarşı mühafizə edilməsini, *çirklənmiş torpaqların*

təmizlənməsi və bərpa edilməsini və s. xarakterizə edir. Torpaq ehtiyatlarına dəymiş zərərlərin, həmçinin su və hava eroziyası, deflyasiya, quruma və bataqlaşma, şoranlaşma və s. ilə mübarizə üzrə işlərin uçotu buraya aid edilə bilər.

TORPAQ RENTASI – mülkiyyətdən gəlir forması olan, torpaq sahibinin icarədən aldığı icarə haqqıdır. Renta hesablanmış məbləğ əsasında nəzərə alınır, yəni rentaya torpaq sahibi ilə icarədar arasında bağlanmış sazişdə göstərilmiş, bütün dövr ərzində torpaq sahibinə fasiləsiz hesablanmış haqq kimi baxılır.

TÖRƏMƏ (İKİNCİ) GƏLİRLƏR – ilkin gəlirlərin bazasında, onun bir hissəsinin bir sahibkardan digərinə verilməsi nəticəsində yaranan gəlirlərdir. İqtisadiyyat üzrə ümumilikdə verilmiş və alınmış gəlirlər bir-birinə uyğun gəlir, hər bir sahibkar üzrə isə əhəmiyyətli dərəcədə

fərqlənir, bunun nəticəsində də verilən və alınan gəlirlərin müsbət və mənfi saldosu formalaşır. Planlı iqtisadiyyat dövründə Xalq Təsərrüfatının Balansı (XTB) sistemində müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatlar, əhali və dövlət (dövlət büdcəsi) gəlir sahibləri kimi çıxış edirdi. Törəmə (ikinci) gəlirlərə büdcəyə vergi və qeyri-vergi ödəmələri, büdcədən ödəmələr, sığorta ödəmələri, istiqraz faizləri, pay və ianələr, qeyri-istehsal sferasının işçilərinin əməyinin ödənilməsi, pensiyaların, təqaüdlərin, müavinətlərin ödənilməsi daxil edilir.

Milli Hesablar Sistemində isə *institusional vahidlər* və ya onların məcmusu (iqtisadiyyat sektorları) gəlir sahibləri kimi çıxış edir. Törəmə (ikinci) gəlirlərə vergilər, sığorta ödəmələri, istehsala dövlət subsidiyaları, ev təsərrüfatlarına pulsuz və güzəştli qiymətlərlə xidmətlərin göstərilməsi, pensiya və imtiyazlar, pul və natural formasında olan digər sosial transferlər daxil edilir.

TÖRƏMƏ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ - nizamnamə kapitalında iştirakının daha çox olması və ya digər səbəbdən fəaliyyəti əsas səhmdar cəmiyyətinin tam nəzarəti altında olan digər səhmdar cəmiyyətidir. Ya da cəmiyyət o halda törəmə cəmiyyət sayılır ki, digər (əsas) təsərrüfat ortaqlığı və ya cəmiyyəti onun nizamnamə kapitalında üstün iştirakına görə və ya onlar arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən həmin cəmiyyətin qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək imkanına malik olur. Törəmə cəmiyyət əsas ortaqlığın və ya cəmiyyətin borcları üçün cavabdeh deyildir.

TÖRƏMƏ ŞİRKƏT - kapitalının böyük hissəsinə malik olan hüquqi şəxs tərəfindən nəzarət olunan hüquqi vahiddir. (*Qeyd: "Bölmə" ifadəsi ilə qarışdırmaq olmaz*).

TRANSFER QİYMƏTİ – istehsalçı müəssisənin qiymətlərinin müxtəlif növlü olmasıdır. Eyni bir müəssisənin bölmələri arasında kommersiya əməliyyatlarında tətbiq edilir. Həm hazır məmulatlar, yarımfabrikatlar, xammallar, həm də xidmətlər (işlər), o cümlədən idarəçilik üzrə müəyyənləşdirilir.

TRANSFERLƏR – (I) - əməliyyatın bir iştirakçısı tərəfindən digərinə birtərəfli qaydada əvəzi ödənilmədən verilən iqtisadi (təqdim edilən) qiymətlilərdir; əvəzində digər iştirakçıdan iqtisadi qiymətli ola bilən heç nə alınmır. Cari transferlər (məsələn, xaricdən olan humanitar kömək) cari əməliyyatlar hesablarına daxil edilir, kapital transferlər isə (kapital investisiyası ilə əlaqədar

əmtəə və xidmətlərin əldə olunması çərçivəsində xaricdən kömək) kapitalla əməliyyatlar hesablarında əks olunurlar.

(II) - əməliyyat kimi müəyyənləşdirilir. Bu zaman bir institusional vahid ikinci vahidə mal, xidmət və aktivlər verir, lakin ikincidən əvəzinə hər hansı bir mal, xidmət və ya aktiv almır.

TRANSMİLLİ BİRLİKLƏR - istehsal, investisiya, kommersiya və maliyyə-kredit fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın müasir formalarından biridir və bilavasitə milli müəssisələr arasında qarşılıqlı əmtəə mübadiləsi əsasında kooperasiya əlaqələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir. "Transmilli şirkət" əsasən beynəlxalq xarakter daşıyan fəaliyyət göstərmək məqsədilə və milli kapitalın payının üstünlük təşkil etməsi ilə yaradılan təsərrüfat vahidi kimi müəyyənləşdirilir. Transmilli şirkətlər öz iş fəallığını, bir qayda olaraq, xarici ölkələrdə yerləşən istehsal filiallarının geniş şəbəkəsinə istinad edərək həyata keçirirlər. Transmilli birliklər aşağıdakı formalarda yaradılır: müştərək maliyyə-sənaye qrupları; beynəlxalq təsərrüfat birlikləri; korporasiyalar; holding şirkətləri; assosiasiyalar; ittifaqlar; müştərək müəssisələr; ticarət evləri şəklində ticarət-vasitəçilik təşkilatları; agentlər və beynəlxalq birjalar; müştərək kommersiya bankları və onların birlikləri; maliyyə və sığorta şirkətləri.

TRANSMİLLİ BİRLİKLƏRİN İDXALI – transmilli birliklər tərəfindən xaricdən gətirilmiş əmtəələrin həcmnin dəyəridir və dövlət sərhədini keçən anda idxal edən ölkənin SİF və ya franko-sərhəd qiymətləri ilə qiymətləndirilir.

TRANSMİLLİ BİRLİKLƏRİN İXRACI – transmilli birliklər tərəfindən xaricə göndərilən əmtəələrin həcmnin dəyəridir və dövlət sərhədini keçən anda ixrac edən ölkənin FOB və ya franko-sərhəd qiymətləri ilə qiymətləndirilir.

TRANSMİLLİ BİRLİKLƏRİN İSTEHSALININ HƏCMİ - hazır məhsulların və kənara satılmış yarımfabrikatların, həmçinin əlavə dəyərə vergisiz, xüsusi vergisiz və aksiz yığımsız buraxılış qiymətlərlə kənarın sifariş əsasında yerinə yetirilmiş sənaye xarakterli işlərin dəyəridir. Transmilli birliklərin satılmış məhsullarının həcmi – transmilli birliklərin yerləşdikləri ölkələrdə satdıqları əmtəə və xidmətlərdən, həmçinin transmilli birliklərin təsisçi ölkələri arasında məhsulların dəyişdirilməsi formasında əmtəə və xidmətlərin satışından ibarətdir.

TRANSMİLLİ BİRLİKLƏRİN NİZAM-NAMƏ FONDU

– transmilli birliklərin qeyd sənədlərində qeyd edilmiş kapitalın həcmidir. Nizamnamə fondu, transmilli birliklərin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasının mənbəyi kimi təsisçilərin əmanətləri və pay haqları hesabına formalaşdırılır.

Transmilli birliklərin nizamnamə fondunda tərəf müqabillərinin payı – mənfəət əldə etmək məqsədilə transmilli birliklərin istehsal fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün onun nizamnamə fonduna xarici sahibkar tərəfindən qoyulmuş kapitalın nisbi həcmidir.

TRANSMİLLİ KORPORASIYALAR – BMT-nin işləyib hazırladığı tərifə görə mənşə ölkəsindən asılı olmayaraq iki və ya daha çox dövlətdə qəbul edilmiş qərarlar sisteminə uyğun fəaliyyət göstərən strukturlara malik xüsusi, qarışıq müəssisələr və dövlət müəssisələridir.

TRAST – etibarlılıq mülkiyyəti institutudur. Trast sistemində adətən üç tərəf iştirak edir: trasti təsis edən, etibarlı mülkiyyətçi və benefisiarçı (xeyir götürən). Trastın hüquqi əsası, trasti təsis edənə, yəni trast satılan mülkiyyət sahibi ilə etibarlı mülkiyyətçi (ona keçən mülkiyyətin idarə olunma öhdəliklərini öz üzərinə götürən tərəf) arasında bağlanan müqavilədir. Trast təsisçisi sahibkar olur, lakin o, müqaviləyə görə mülkiyyətin idarə olunmasının bütün hüquqlarını etibarlı mülkiyyətçiyə (məsələn, banka) verir. Trast, bir qayda olaraq, məxfi sahibkara keçən mülkiyyətin idarə olunmasında ona tam sərbəstlik verir – mülkiyyətin istifadəsindən əldə olunan xeyrin, gəlirlərin (mədaxilin, istiqrazlara görə faizlərin və s.) benefisiarçıya verilməsi şərti ilə.

Trast əməliyyatları aşağıdakılara bölünür: *fərdi trast xidmətləri* (ayrı-ayrı vətəndaşlar üçün); *institusional trast xidmətləri*, uzunmüddətli borc öhdəliklərinin emitenti arasında və ya bu öhdəliklərin qanunvericisi və bu öhdəlikləri idarə edən hüquqi şəxs arasında bağlanan müqavilə əsasında, yaxud şirkətlə və ya digər hüquqi şəxs – sahibkar və bu mülkiyyətin idarə olunması üzrə ixtisaslaşmış və “master trast” (bank və ya trast şirkəti tərəfindən pensiya fonduna və ya digər şirkətlər qrupuna, vəkalət verənlərin gəlirlərinin maksimum olması məqsədi ilə onların ümumi hesabını idarə etməklə göstərilən xidmətlər) tipli xidmətlər təqdim edən trast şirkəti arasında bağlanan müqavilə əsasında göstərilən xidmətlər.

Trast, həmçinin müəyyən mülkiyyətin xüsusi şərtlərlə bankın nəzarəti və idarəsi altına verilməsidir. Vəkalət verən şəxs, trast şirkətinə və ya bankın trast-şöbəsinə onun mülkiyyəti ilə əməliyyatların aparılmasını etibar edən şəxsdir.

Belə olduqda, vəkalət verənin tapşırığı ilə bu əməliyyatları yerinə yetirən trast-şöbə etibarlı şəxs kimi iştirak edir.

Etibar olunan mülkiyyətin idarə olunma xüsusiyyətinə görə, trastlar *aktiv və passivlərə* bölünür. Aktiv trastda olan mülkiyyət satıla, borc verilə, girov qoyula bilər, yəni etibarlı şəxsin əlavə razılığı olmadan şəklini dəyişə bilər (məsələn, pulların qızıla, qiymətli kağızlara çevrilməsi). Passiv trastlar, müəyyən mülkiyyətin etibarlı şəxs tərəfindən satıla və ya girov qoyula bilmədiyi xidmətləri göstərir (məsələn, müəssisə, torpaq, daşınmaz əmlak).

Aşağıdakılar trastın ən çox yayılan xidmətləridir:

- müştərinin şəxsi bank hesablarının aparılması (onun hesablarının ödənilməsi, ona düşən ödənişlərin alınması);
- müştərinin qiymətli kağızlarının, riskin “norma” dərəcəsinə onun gəlirlərinin maksimumlaşdırılması (çoxdılması) ilə alışı və satışı;
- müştərinin vergi bəyannaməsinin hazırlanması (onun hesab yazıları əsasında ilin nəticəsi üzrə);
- gəlirlərin müştərinin xeyrinə yığılması (dividentlər, faizlər və s.).

TRAST FİRMALARI – qeyri-adi maliyyə institusional vahididir. Bir qayda olaraq, bank idarələri ilə birlikdə, etibar edilmiş əmlakın; himayə altında olan varisliyin, mülkiyyətin; səhmlərin verilməsi və qeydiyyatı və digər xidmətlərin göstərilməsinin idarə edilməsi məqsədi ilə etibarlı şəxs, fidusiar və ya agent kimi fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, trast maliyyə idarələri vəsiyyət edilmiş vəsaitlərin (yəni fidusiar fəaliyyət həyata keçirir) idarə olunması (investisiyalaşdırma) ilə məşğul olur.

TREND – sıranın “orta” səviyyəsinin dəyişmə xüsusiyyətidir. Determinik və stoxastik trendlər fərqləndirilir. Determinik trendlər dedikdə, *ən kiçik kvadratlar üsulunun* istifadəsi ilə seçmə məlumatlar əsasında qiymətləndirilən vaxtın bu və ya digər determinik funksiyasını ifadə edən müvəqqəti sıranın əsas uzunmüddətli meyli başa düşülür. Belə determinik funksiyalara misal kimi, polinomial, eksponensial, loqoritmik və s. funksiyaları göstərmək olar.

Stoxastik proseslərə baxılan zaman X_t sırası çox vaxt iki təsadüfi komponent kimi təsvir edilir:

$$X_t = \xi_t + \varepsilon_t$$

burada ξ_t sıranın “səviyyəsinin” təsadüfi olmasını xarakterizə edir, yəni stoxastik trenddir, ε_t - bu “səviyyədən” təsadüfi kənarlaşmadır. ξ_t

və ε_t kəmiyyətləri sıranın digər üzvlərindən əlaqə xüsusiyyətinə görə fərqlənilir. ε_t dəyişəni yalnız X_t sırasının sinxron üzvü ilə əlaqəlidir, bu zaman isə ξ_t kəmiyyəti ilə vaxtın müxtəlif anlarına aid olan sıra üzvlərinin qarşılıqlı təsiri həyata keçirilir. Stoxastik trendə misal kimi aşağıdakı funksiyayı göstərmək olar:

$$\xi_t = \xi_{t-1} + u_t = \xi_0 + \sum_{i=1}^t u_i$$

burada ξ_0 - müəyyən ilkin qiymət; u_i - orta kəmiyyət sıfıra bərabər təsadüfi sərbəst dəyişəndir.

Trendin müəyyən edilməsi üçün sürüşkən orta kəmiyyət, eksponensial hamarlaşma üçün eyniləşdirmə (hamarlaşdırma) üsullarından istifadə olunur.

TULLANTILAR – ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin ölçülməsi zamanı müəyyən olunan göstəricilərdən biridir. Bu, tullantıların azaldılmasına, qarşısının alınmasına, onların yığılmasına, daşınmasına, emalına və yerdəyişməsinə, avadanlıqların quraşdırılmasına, həmçinin tullantıların monitorinqinə çəkilən xərcləri birləşdirir. Əsasən tullantıların azaldılmasına və onlardan istifadə edilməsinə yönəldilmiş emal üzrə fəaliyyət növləri daxil edilir.

TULLANTILARDAN İSTİFADƏ (EMAL, UTİLİZASIYA) EDİLMƏSİ – əhaliyə satış da nəzərə alınmaqla, istehsal prosesində təkrar (ikinci dəfə) istifadə olunmuş və ya kənara (pulsuz və ya kommersiya əsasında) satılmış tullantıların miqdarıdır. Həmçinin məhsul və ya yarımfabrikatların əldə edilməsi şərti ilə xüsusi dəzgahlarda və zibili emal etmə zavodlarında işlənmiş tullantılar da buraya daxil edilir. İstehsal və məişət tullantıları yandırıldıqda, onlardan əmələ gələn istiliyin yalnız faydalı istifadə olunan hissəsi utilizasiyaya aid edilir. İstifadə olunmuş tullantılara konkret müəssisələrin (müəssisələr qrupunun) texnoloji iş rejiminə ilkin olaraq qoyulması ilə əldə edilmiş və işlənmiş eyni istiqamətdə olan məhsullar daxil edilmir. Bu, xüsusilə ət emalı kombinatlarının subməhsullarına, buynuzlara, dırnaqlara, qana və s. aid edilir.

Statistikada istehsal və məişət tullantılarının istifadəsində (işlənməsində) onlar çəki (kq, ton), həcm (m^3) və s. ilə ayrı-ayrı növlər və iriləşdirilmiş qruplar şəklində nəzərə alınır (öyrənilir). Yekun (ümumiləşdirilmiş)

məlumatların işlənməsi fəaliyyət növü və ərazi üzrə həyata keçirilir.

TULLANTILARIN BASDIRILMASI (ZƏRƏRSİZLƏŞDİRİLMƏSİ, ANBARA YIĞILMASI) – təhlükəli tullantılar daxil edilməklə, istehsal və istehlak tullantılarının tam, daimi və ya qismən, müvəqqəti izolyasiya edilməsi, həmçinin natamam neytrallaşdırılması ilə təmizlənməsi metodudur. Bu metod sonradan tullantıların istifadəsi (utilizasiya-tullantılardan istifadə edilməsi) ilə əlaqədar deyil.

Statistikada müvafiq tullantıların mövcudluğu, yığılması (toplanması), müvəqqəti saxlanması, birdəfəlik basdırılması, zərərsizləşdirilməsi və s. öyrənilir. Məlumatların toplanılması və onun təhlili müxtəlif ölçü vahidlərindən (çəki, həcm və s.) istifadə etməklə, siniflər (qruplar) və konkret istehsal və istehlak tullantıları üzrə ayrıca həyata keçirilir.

TULLANTILARIN TRANSƏRHƏD DAŞINMALARI (YERDƏYİŞMƏSİ) – tullantıların bir dövlətin milli yurisdiksiyası altında olan rayondan digər dövlətin yurisdiksiyası altında olan rayona (və ya rayondan keçərək) yerdəyişməsidir. Tullantıların transərhəd daşınmasının (yerdeyişməsinin) uçuotu, tullantıları idxal və ixrac edən bütün mülkiyyət növlü təsərrüfat obyektlərindən hesabat məlumatlarının yığılması və təhlili ilə həyata keçirilir. Bundan başqa, *gömrük statistikasının* məlumatlarından istifadə olunur. Tullantıların transərhəd daşınmasını (yerdeyişməsinə) xarakterizə edən məlumatların əldə olunması üçün dövlətlərarası sıx əməkdaşlıq, tullantıların idxal və ixracı haqqında məlumatların qarşılıqlı müqayisəsi və qarşılıqlı nəzarəti vacibdir.

TUNC VEKSEL (ÜMİDSİZ VEKSEL) – əmtəə ilə ödənilə bilməyən (təminatı olmayan) vekseldir.

TUR - konkret müddətdə konkret marşrut üzrə və səyahətin məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif xidmətlər kompleksindən ibarət olan turizm məhsulunun vauçer şəklində satılan formasıdır.

TURAGENT - turoperator tərəfindən formalaşdırılmış turların bilavasitə turizm bazarında satışı üzrə vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Turagent öz fəaliyyəti müqabilində komissiyon mükafatlar alır (turun dəyərinin 7-15%-i). Turagent turun keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır.

TURBROKER - turların topdansatışı ilə məşğul olan firma tərəfindən turların tərkibinə daxil edilmiş nəqliyyat xidmətlərini göstərmək məqsədilə şəxsi nəqliyyat vasitəsinə malik olmayan, lakin onu icarəyə götürən hüquqi və ya fiziki şəxsdir.

TURİST - istirahət, müalicə, tanış olma, idrakı (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və s.), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə, 24 saatdan 12 ayadək müddətdə müvəqqəti olan şəxsdir.

TURİST MARŞRUTLARI – getmə davamlılığı bir gündən artıq olan, özündə nəqliyyat, yemək, hərəkət boyunca turist xidmətləri daxil olmaqla, turist yollayışları və ya digər gediş sənədləri üzrə vətəndaşların dincəlməsi və gəzintisi üçün nəzərdə tutulmuş turist marşrutlarıdır.

TURİSTLƏRİN SİĞORTALANMASI – sığortanın xüsusi forması olub, turist səfərləri, səyahətlər və şop-turlar zamanı vətəndaşların mülki maraqlarının qorunması məqsədilə həyata keçirilir. Bu sığorta növü yüksək riskli sığorta əməliyyatları qrupuna aid olub, əsas xarakterik cəhəti qısamüddətli (6 aydan çox olmayaraq) olması və sığorta hadisəsinin baş vermə vaxtının və mümkün zərərin həcminin müəyyənləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyüdür. Xaricə səfərə gedən turistlərin sığortalanması dedikdə, adətən, turistin gözlənilmədən xəstəliyə tutulması və ya bədbəxt hadisə nəticəsində bədən xəsarəti alması hallarına qarşı könüllü tibbi sığorta nəzərdə tutulur. Bəzən turistlərin tibbi yardımdan başqa, hüquqi, texniki, inzibati və s. kimi yardımlara da ehtiyacı olur.

TURİSTLƏRİN YERLƏŞDİRİLMƏSİ ÜÇÜN ŞƏRAİT - “gecələmək üçün turistlərə müntəzəm olaraq (və ya hərdənbir) təqdim olunan istənilən yer” kimi müəyyənləşdirilir.

Öz yaşayış yerlərindən kənarda olan qonaqlara kommersiya əsasında daimi xidmət göstərən yerlərlə təsadüfən gecələmək üçün təklif olunan yerləri fərqləndirmək zəruridir. Belə ki, turistlərin yerləşdirilməsi üçün şərait iki əsas qrupa bölünür:

Kollektiv yaşayış müəssisəsi: səyahətlərin otaqda və ya digər yerdə gecələmək üçün yerləşdirilməsini təmin edən yaşayış müəssisəsi kimi müəyyən edilir, lakin bu zaman təqdim edilən yerlərin sayı bir ailədən artıq şəxslər qrupu üçün nəzərdə tutulmuş minimumdan artıq olmalı və hətta gəlir gətirməsə belə, müəssisədəki bütün

yerlər ümumi kommersiya idarəetməsi altında olmalıdır. Bu qrup üç kiçik qrupa bölünür: mehmanxanalar və onlara oxşar müəssisələr, ixtisaslaşdırılmış müəssisələr və digər kollektiv müəssisələr. Bu kiçik qruplar daha 9 kiçik qruplara bölünür.

Özəl turist müəssisələri: kollektiv turist mənzillərinin müəyyən edilməsinə uyğun gəlmir və turistlərin yerləşdirilməsi formasını əks etdirir. Bu müəssisə iki kiçik qrupa və beş vahid qrupuna bölünür. Kiçik qruplar arasında “özəl tutulmuş mənzil” və “özəl tutulmamış mənzil” qruplarını fərqləndirmək vacibdir. Belə ki, birinci mənzilin tutulması və bununla əlaqədar xərclər tələb edilir, eyni zamanda bu, sonuncu qrupa aid deyildir.

TURİZM – (I) - ölkə vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə, istirahət, müalicə, tanış olma, idrakı (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və s.), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələridir (səyahətləridir).

(II) - istirahət, işgüzar və digər məqsədlərlə səyahət edən və ardıcıl bir ildən artıq olmayan dövr ərzində öz yaşayış yerindən fərqli olan yerdə qalan şəxslərin fəaliyyəti kimi müəyyən olunur.

Verilmiş əraziyə münasibətdə (məsələn, rayon, ölkə, ölkələr qrupu) üç elementar **turizm forması** mövcuddur:

- **daxili turizm:** öz yaşayış yerindən kənar olan, bəzi ərazilərin hüduqlarında səyahət edən bu ərazilərin rezidentlərinin fəaliyyəti kimi müəyyən olunur;

Qeyd: Verilmiş kontekstdəki “daxili” termini Milli Hesablar Sistemində istifadə edilən termindən fərqlənir. Milli hesablar kontekstində bu termin verilmiş ərazidə səyahət edən rezident və qeyri-rezidentlərin fəaliyyəti və xərclərinə aid edilir, turist fəaliyyətini xarakterizə edən termin isə daxili turizm və xarici ölkə sərhədlərinə turizm hesab edilir.

- **giriş turizmi** (sərhəddən kənardan): öz yaşayış yerlərindən kənar bəzi ərazilərə səyahət edən qeyri-rezidentlərin fəaliyyəti daxildir;

- **çıxış turizmi** (sərhəddən kənara): bəzi ərazilərin (və öz yaşadığıları ərazidən kənar) hüduqlarında yerləşən yerlərə səyahət edən və vaxt keçirən bu ərazilərin rezidentlərinin fəaliyyətini əks etdirir; Əraziyə bir neçə ölkə qəbul edildiyi halda, aşağıdakı **turizm kateqoriyalarını** müəyyən etmək üçün üç əsas turizm forması müxtəlif formada birləşdirilə (əlaqələndirilə) bilər:

- “daxili turizm” və “giriş turizm”i daxil olan **“daxili turizm”**;

- “daxili turizm” və “çıxış turizm”i daxil olan **“milli turizm”**;

- “çıxış turizm”i və “giriş turizm”dən ibarət olan **“beynəlxalq turizm”**.

Qarışıqlıqdan qaçmaq üçün, bu üç terminin bir ölkə ilə münasibətdə turizm üçün ehtiyatda saxlanması məsləhət görülür. Digər hallarda verilmiş terminin hansı coğrafi və ya inzibati səviyyəyə aid olmasını dəqiq müəyyən etmək vacibdir, məsələn, “əyalət səviyyəsində çıxış turizmi”, “Avropa İttifaqında daxili turizm”.

(III) - iqtisadiyyatın sahəsidir. Onun iqtisadiyyata təsiri (birbaşa, dolayısi ilə və ya vasitəli) əlavə dəyərin yaradılmasında, məşğulluğun artmasında, regionların inkişafında və s. danılmazdır.

TURİZM (SƏYAHƏT) XƏRCLƏRİ - “müşəri tərəfindən və ya onun adından səfər etmək üçün, səyahət zamanı və təyin olunmuş yerdə çəkilmiş ümumi istehlak xərcləri” kimi müəyyənləşdirilir.

Bu konsepsiya özündə çox müxtəlif mövqeləri birləşdirir. Bunlara, səyahətdə və istirahətdə olma ilə bağlı istehlak mallarının və xidmətlərin, özü üçün uzunmüddətli istifadə üçün az miqdarda istehlak mallarının, həmçinin öz ailəsi və dostları üçün suvenirlərin və hədiyyələrin alınması daxildir. Turizm xərcləri səyahət zamanı olan xərclərlə məhdudlaşmır. Onlar, həmçinin səyahətə hazırlıq və onun gerçəkləşdirilməsi, səyahətlə bağlı və səyahətdən döndükdən sonra daimi yaşayış yerində edilən alış-veriş xərclərini də özündə birləşdirir. Bu kateqoriyaya, həmçinin səyahət zamanı sığortalanma, nəqliyyat, bələdçi xərcləri və s. də aiddir.

Xərclərin və ya əldə etmələrin elə növləri mövcuddur ki, onları turizmə məsrəflərdən çıxmaq lazımdır. Bunlara kommersiya məqsədləri üçün alınan mallar, kapital qoyuluşu ilə bağlı investisiyalar və ya sövdələşmələr (məsələn, daşınmaz əmlak, avtomobil, gəmilər və s. ilə bağlı), hətta gələcəkdə onlardan turist məqsədləri üçün istifadə olunsa belə, həmçinin şəxslərə və ya təsisatlara turist əmtəə və xidmətlərinin alışıını özündə əks etdirməyən ianə və ya nağd verilən pullar aid deyil.

Turizmin ümumi xərclərini aşağıdakı mövqelərə uyğun olaraq bölmək olar:

- daxili və beynəlxalq turizmə çəkilən xərclər;
- beynəlxalq turizmə xərcləri öz növbəsində nəqliyyat və digər xərclər;
- bir günlük səyahət üçün çəkilmiş xərclərə (gecələmə ilə və ya onsuz);
- məhsullara sərf edilmiş xərclər.

TURİZM FƏALİYYƏTİ - bəzi iqtisadi fəaliyyət növlərinin mövcudluğu turizmdən

asılıdır, məsələn, turistlərin yerləşdirilməsi üçün şəraitlər, turizm agentlikləri, uzaq məsafəli sərnişin nəqliyyatları. Restoran və barlar, avtomobillərin icarəyə verilməsi üzrə xidmətlər, əyləncə və attraksionlar kimi digər fəaliyyət növləri verilmiş mərhələdə turizmə arxalanmaq tendensiyasına malikdir. Təyin edilmiş fəaliyyət növlü müəssisələrin turizmdən asılılığına onların yerləşdiyi yer də təsir edir.

TURİZM GÖNDƏRİŞ BLANKI - ciddi hesabat olmaqla, proqramla nəzərdə tutulmuş xidmətlərin ödənildiyini təsdiq edən sənəddir.

TURİZM XİDMƏTİNİN TƏKLİF EDİLMƏSİ - turizmin özünün müəyyənləşdirilməsindən irəli gəlir. Buna görə də, səfər müddətində gələnlərin (turistlərin) tələbatının ödənilməsi üzrə bütün aktiv, mal və xidmətlərin təqdim edilməsi və ya zəruri olan alınmaların təmin edilməsi kimi müəyyən edilə bilər.

TURİZM XİDMƏTLƏRİNƏ TƏLƏBAT – turoperatorlar, turagentliklər, mehmanxanalar və restoranların turizmlə əlaqədar olan digər infrastruktur vahidlərin (muzeylər, tarixi-mədəni abidələr və s.) fəaliyyətinin xidmətlər məcmusudur. Tələbat nöqtəyi-nəzərdən, yəni turizm xidmətləri göstərilmiş şəxslərin sayı ilə müəyyən edilir. Bu şəxslər müştərilər (gələnlər) adlandırılır.

TURİZM MƏHSULU - turistin səyahəti müddətində onun tələbatlarının ödənilməsi üçün lazım olan maddi və qeyri-maddi istehlak dəyərlərinin məcmusudur. Turizm məhsulu 3 hissədən ibarətdir: tur (müəyyən olunmuş marşrut üzrə turist gəzintisi); turizm-ekskursiya xidmətləri (yerləşdirmə, qidalanma, nəqliyyat, səyahətin məqsədindən asılı olaraq, marşrut üzrə ekskursiya və digər proqramlar) və mallar – istehlak şeyləri.

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİ – turist bazaları, yurdları, mehmanxanaları, motelləri, kempinqləri və digərləridir. Turizm müəssisələrində yaşamaq xidmətləri (məcburi xidmətlər), qidalanma və turist-ekskursiya xidmətləri göstərilir.

TURİZM STRATEGİYASI - reallaşdırılmasına xeyli vaxt və maliyyə resursları tələb edilən ümumi inkişaf konsepsiyalarının və məqsədli proqramların işlənilib hazırlanmasıdır.

TURİZM TAKTİKASI - qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilən konkret tədbirlər məcmusudur.

TURİZM VAUÇERİ - xarici turistlərə xidmət göstərilməsi və firma ilə qarşılıqlı ödəmələr aparılması üçün əsas olmaqla, turun tərkibinə daxil olan xidmətlər üzərində turistin hüququnu müəyyənləşdirən və xidmətlərin göstəriləcəyi faktını təsdiq edən sənəddir.

TURİZM VƏ EKSKURSIYALAR SAHƏSİNDƏ XİDMƏTLƏR – səyahətlərin və ekskursiyaların (səfərlərin marşrutları haqqında məlumatların verilməsi və məsləhətlər, marşrutların planlaşdırılması, səfərlərin təşkili, səyahətlərin və turistlərin yaşayış yerləri, nəqliyyat vasitələri, biletlər və ekskursiya rəhbəri ilə təmin edilməsi) təşkili üzrə *xidmətlərdir*.

TUROPERATOR – turist marşrutlarını işləyib hazırlayan, turların komplektləşdirilməsi, onların fəaliyyətinin təmin edilməsi və reklamını təşkil edən turizm müəssisəsidir. Turoperator, həmçinin normativlərə uyğun olaraq, turların qiymətinin hesablanması və təsbit edilmiş qaydada bu marşrutlar üzrə turların qiymətinin təsdiq edilməsi, eləcə də öz lisenziyası əsasında yollayış blanklarının buraxılması və satılması məqsədilə turların turagentlərə satılması ilə də məşğul olur. Fəaliyyət göstərdiyi ərazi baxımından, turoperatorlar təşəbbüskar və daxili (reseptiv) turoperatorlara bölünür.

TURPAKET - fərdi və qrup halında səyahət üçün təqdim edilən əsas (mütləq) xidmətlər kompleksi olub, seriyalı xarakter daşıyır və geniş satış üçün təklif olunur. 4 mütləq elementi vardır: turist mərkəzi, nəqliyyat, yerləşdirmə vasitələri və transfer (yəni turist mərkəzi daxilində turistin müxtəlif istiqamətlərdə daşınması (məsələn, aeroportdan, dəmiryolu stansiyasından, dəniz limanından otelə və geriye, teatr, muzey və s. kimi yerlərə aparılması). Təsbit edilmiş qiymətə malikdir.

TVİST – hakimiyyətin tarif dərəcələrinə əks istiqamətli tədbirlərdən ibarət siyasətidir. Məsələn, ABŞ-də Tvist tədiyyə balansının tarazlaşdırılmasının bərpasında, daxili bazarda yerləşdirilmiş xüsusi və xarici kapitalların cəlb ediliyinin yüksəldilməsində, investisiya həcmının artırılması hesabına yüksək iqtisadi artım sürətinin saxlanılmasında istifadə olunur.

-U-

Ucuz əsas dərman vasitələrini əldə etməyə həmişə imkanı olan əhəlinin sayı	663
Ucuz turlar.....	663
Uçot.....	663
Uçot anı	663
Uçot dövrü.....	663
Uçot faizi.....	663
Uçot registrləri	663
Uçot sənədləri	664
Uçotun avtomatlaşdırılması	664
Uçuş mərhələsi.....	664
Udma.....	664
Udulma.....	664
Ulpianın cədvəli	664
Unitar müəssisə.....	664
Universal mağaza.....	664
Urbanizasiya.....	664
Uşaq ölümü	665
Uşaq ölümü paradoksu.....	665
Uşaq sağlamlıq-təhsil müəssisəsi.....	665
Uşaqlar	665
Uşaqların arzu olunan sayı	666
Uşaqların gözlənilən sayı	666
Uşaqların ideal sayı.....	667
Uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə təmin olunması.....	667
Uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrində yerlərlə təmin olunması ...	667
Uşaqların orta sayı	667

Uşaqların planlaşdırılan sayı.....	668
Uşaqly olma indeksi	668
Uşaqlylıq göstəricisi	668
Uyğunlaşma (adaptiv) modeli.....	668
Uyğunlaşma parametri.....	668
Uyğunluq	668
Uyğunluq meyarları	668
Uzun ömür	669
Uzunmüddətli aktivlər	669
Uzunmüddətli dövlət istiqraz vərəqəsi	669
Uzunmüddətli icarə üçün ödəmələr və malların əməliyyat lizinqi	669
Uzunmüddətli icarə üçün ödəmələr və malların maliyyə lizinqi.....	669
Uzunmüddətli icarə və material aktivlərinin əməliyyat lizinqinə görə ödəmələr.....	669
Uzunmüddətli investisiyalar	670
Uzunmüddətli istifadə üçün istehlak malları	670
Uzunmüddətli kredit	670
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu formasında investisiyalar	670
Uzunmüddətli saxlama üçün məlumatlar bazası	670
Uzununa təhlil.....	670

UCUZ ƏSAS DƏRMAN VASİTƏLƏRİNİ ƏLDƏ ETMƏYƏ HƏMİŞƏ İMKANI OLAN ƏHALİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - 20 addan az olmayan ən zəruri dərmanları almağa imkanı olan əhalinin faizidir. İnsanların yaşadığı (yerləşdiyi) yerdən bir saatdan çox olmayan piyada getmək məsafəsində yerləşən, dövlət və ya özəl tibbi, yaxud aptek müəssisələrində əhali üçün əlverişli qiymətli dərmanların daimi mövcudluğu kimi müəyyən edilir. Əsas dərman vasitələri əhalinin böyük əksəriyyətinin tibbi tələbatlarını ödəyən dərmanlar hesab edilir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı üzv ölkələr və digər partnyorlarla geniş məsləhətləşmələr apararaq, əsas dərman vasitələrinin müntəzəm olaraq yeniləşdirilən nümunəvi siyahısını hazırlamışdır. Beləliklə, əsas dərman vasitələrinin əldə edilməsinin genişləndirilməsinin inkişaf etdirilməsi hökumətlərin, BMT, dövlət və özəl müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatları və həmkarlar birlikləri kimi strateji partnyorların birgə səylərinin nəticəsi hesab edilir (Əsas dərman vasitələri üzrə ÜST-nin ekspertlər Komitəsi, 1999-cu il, noyabr).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı minimum 20 ən zəruri dərmanın əldə edilməsinə dair müntəzəm olaraq monitoring həyata keçirir.

UCUZ TURLAR - qiymətinə yalnız zəruri xərclər daxil edilmiş turist xidmətləri kompleksidir. Adətən, baha olmayan aviareyslə uçuşu və ya qatarla səyahəti, orta səviyyəli mehmanxanada gündə bir dəfə qidalanmanı nəzərdə tutur. Bu cür turlara ekskursiya və bələdçinin xidmətləri daxil edilmir.

UÇOT – iqtisadi fəaliyyətin və ictimai həyatın vəziyyətinin və dəyişikliklərinin öyrənilməsi məqsədi ilə onlardakı proseslərin müntəzəm qeydiyyatıdır. Uçotu natura-əşya formasında, dəyər ifadəsində, əmək ölçü vahidində aparmaq olar. Uçotun müxtəlif metodlarının və formalarının tətbiqi sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı dərəcəsi, uçot obyektlərinin xarakteri və mürəkkəbliyi səviyyəsindən asılıdır.

UÇOT ANI – su, dəmir yolu, avtomobil, hava nəqliyyatlarında daşımalarda malların idxalı (gətirilməsi) və ixracı (aparılməsi) anıdır. Uçot anı gömrük yük bəyannaməsində göstərilən malların buraxılmasına dair gömrük orqanının nümayəndəsi tərəfindən verilən icazənin tarixinə görə aparılır. Boru kəməri nəqliyyatı ilə təşkil edilmiş malların, habelə elektrik ötürücü xətlər

vasitələri ilə ötürülən elektrik enerjisinin idxal və ixrac tarixi, sərhəd və müvafiq boru kəməri və elektrik ötürücü xətlərinin *nəzarət-paylaşdırıcı* məntəqələrində tərtib edilən təhvil-təslim aktlarının tarixi hesab edilir.

UÇOT DÖVRÜ – sorğu metodundan istifadə olunarkən gəlirlərin, istehlakın və xərclərin hər bir maddəsi üzrə müəyyənləşdirilməsi xüsusi diqqət tələb edən amildir. Uçot dövrü həddən artıq qısa olduqda, ona daha az qiymət düşür ki, bunun nəticəsində də seçmədə böyük səhlərə yol verilir. Həddən artıq uzun uçot dövrü isə unutqanlıqdan düzgün olmayan cavablarla nəticələnə bilər. Buna görə də, uçot dövrünün müəyyənləşdirilməsində gəlirlər, istehlak və xərclər axınının normal modelini nəzərə almaq zəruridir və bu, ayrı-ayrı maddələr üzrə müxtəlif ola bilər.

UÇOT FAİZİ (UÇOT DƏRƏCƏSİ) - veksellər uçota alınan zaman, yəni onların bank tərəfindən alındığı zaman ödənişlərin vaxtı gələndə banklar tərəfindən tutulan faizdir. Veksellər uçota alınarkən, bank kreditinə görə müvafiq ödəmələrdən əlavələri (diskontanı) çıxmaqla, veksellərin nominal dəyərini onları təqdim edənə ödəyir. Veksəl üzrə pulun tələb olunması hüququ banka keçir. O ya vaxtın bitməsinə gözləyir və vekselin sahibindən veksellərdə göstərilmiş məbləği alır, ya da vekseli (həmçinin əlavə ilə birlikdə) pul bazarında yenidən satır. Əgər vekselin bazarda satışı çətinləşmişdirsə, onda kommersiya vekseli Mərkəzi Bankda yenidən uçota alınə bilər. Bu zaman o, əməliyyata görə bank tərəfindən müəyyənləşdirilmiş rəsmi uçot faizi dərəcəsini ödəməlidir.

UÇOT REGİSTRƏLƏRİ - uçot yazıları üçün nəzərdə tutulmuş mühasibat sənədləridir. Mühasibat sənədləri vasitəsi ilə hesablamaların düzgünlüyü, onlarda təsərrüfat əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin qanunauyğunluğu və məqsədəuyğunluğu yoxlanılır. Sonra isə mühasibat uçotunun sintetik və analitik hesabları sistemində onların qeydiyyatı və iqtisadi qruplaşmaları həyata keçirilir. Bu məqsədlə, əmlakın qalıqları, təsərrüfat vasitələri və onların formalaşması mənbələrinə dair məlumatlar, həmçinin mühasibat uçotu hesablarında təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirmək üçün istifadə olunan müvafiq ilkin sənədlərdən təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatlar uçot registrlərində yazılır.

Quruluşundan asılı olaraq uçot registrləri *xronoloji* və *müntəzəmə* bölünür. Xronoloji registrlərdə təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatlar baş verdikdə, onlar ardıcılıqla yazılır.

Müntəzəm uçot registrlərində bundan əlavə, müəyyənləşdirilmiş əlamətlər üzrə təsərrüfat əməliyyatları qruplaşdırılır. Uçot registrləri kitab, jurnal, siyahı, kart, maşinoqram və ayrı-ayrı vərəqlər formasında aparılır. **Sintetik** uçot sintetik registrlər adlanan registrdə, analitik uçot isə **analitik** registrlərdə həyata keçirilir. Registrlərdə yazılar həm əllə, həm də hesablama texnikası vasitələrindən istifadə etməklə aparılır.

UÇOT SƏNƏDLƏRİ (tikintidə) - tikintidə təsərrüfat əməliyyatlarının və təsərrüfat işlərinin ucdantutma yazılı qeydiyyatı üçün sifarişçi müəssisələrin və təşkilatların, həmçinin podrat tikinti, layihə və axtarış (kəşfiyyat) təşkilatlarının uçot sənədlərinin məcmusudur. Uçot sənədləri müəyyənləşdirilmiş formalar üzrə aparılır və vəzifəli şəxslər tərəfindən imzalanır. *Statistika müşahidələrinin* formalarının tərtib olunması üçün əsas mənbə sayılır. Uçot sənədlərinin tərkibində material və maliyyə qiymətlərinin hərəkətinin rəsmiləşdirilməsi, maşın və mexanizmlərin mövcudluğu və istifadəsi, işçi qüvvəsi və əmək haqqına dair sənədlər olur.

UÇOTUN AVTOMATLAŞDIRILMASI – istehsal-texniki, iqtisadi və sosial proseslərin məlumatlarının müşahidəsi, ölçülməsi, qeydə alınması və həmçinin məlumatların işlənməsinin bu proseslərin idarə edilməsində hesablama texnikasından və digər elektron vasitələrindən istifadə olunmasıdır. Bu zaman uçotun bütün mərhələləri və növləri üzrə məlumatların işlənməsi prosesləri avtomatlaşdırılır: ilkin, operativ-texniki, mühasibat, statistik. İnformasiyaların işlənməsinin avtomatlaşdırılması məlumatların doğruluğunu, onun sosial və təsərrüfat proseslərinin idarə edilməsində səmərəli istifadəsinə yararlı olan şəkllə salınmasını təmin edən vasitələrlə (EHM, sayğaclar, qeydiyyatçılar və s.) həyata keçirilir.

UÇUŞ MƏRHƏLƏSİ – verilmiş reysdə uçuş anından sonrakı yerə enməyədək hava gəmisinin uçuşudur. Sərnişin daşınmasının orta məsafəsi yerinə yetirilmiş sərnişin dövriyyəsinin aviasiya nəqliyyatı ilə daşınmış sərnişinlərin sayına nisbəti ilə müəyyən edilir.

UDMA – müəyyən statistik vahidlərin digər belə statistik vahidlər tərəfindən udulmasına, yəni öz tərkibinə daxil edilməsinə dair müəssisələrin demoqrafiyasına aid olan hadisələrdir.

UDULMA – iki firmanın udan firmanın hüquqi şəxs kimi qalmasını, udulan firmanın isə bütün əmlakını, öhdəliklərini, borclarını birinciye

verməklə ləğv edilməsini nəzərdə tutan birləşmə növüdür. Udan firma öz aktivlərini udulan firmanın xalis aktivləri məbləğində artırır, onun səhmdarlarına isə onların hər birinin iştirakına müvafiq yeni səhmləri almaq hüququ verilir. Çox vaxt udulma məcburi qaydada keçirilir.

ULPIANIN CƏDVƏLİ – məlum olan ən qədim ölüm cədvəlidir. Tərtibçisi olan Roma hüquqşünası və dövlət xadimi Domisiy Ulpianın adı ilə adlandırılmışdır. Məqsəd – müxtəlif yaşda olan şəxslərə ömürlük renta ödənilməli olan illərin sayının müəyyən edilməsidir.

UNITAR MÜƏSSISƏ - əmlak mülkiyyətçisi tərəfindən ona təhkim edilmiş mülkiyyətə hüququ olmayan kommersiya təşkilatıdır. Unitar müəssisənin əmlakı bölünməz hesab edilir və qoyuluşlar (paylar, hissələr) üzrə, o cümlədən müəssisələrin işçiləri arasında bölüşdürülə bilməz. Unitar müəssisə formasında yalnız dövlət və bələdiyyə müəssisələri yaradıla bilər. Onların əmlakı, uyğun olaraq, dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olur və bu müəssisələrə təsərrüfatın aparılması və operativ idarə etmə hüququ aid olur.

UNİVERSAL MAĞAZA – bu, əhali üçün əlverişli olan (adətən şəhər mərkəzlərində), eyni bir dam altında yerləşən, geniş çeşidli istehlak malları (xüsusən məişət texnikası və geyim) təklif edən, geniş sahəyə malik olan pərakəndə ticarət müəssisəsidir. Mallar (və bəzi xidmətlər) hər biri ixtisaslaşmış mağaza kimi fəaliyyət göstərən şöələrdə satılır. Universal mağazaların həddlərində yerləşən supermarketlərdə ərzaq malları şöbəsi (satıcılar tərəfindən satılan qənnadı və delikates (zərif yemək) malları istisna olmaqla) adətən özünə xidmət prinsipi əsasında işləyir.

URBANİZASIYA (fr. *urbanisation*, ing. *urbanization*, lat. *urbanus* – şəhərli, *urbs* – şəhər) – cəmiyyətin inkişafında şəhərlərin rolunun tarixi artma prosesidir; istehsalın yerləşdirilməsində və ilk növbədə əhalinin yerləşməsində, onun sosial-peşə, demoqrafik strukturunda, həyat tərzində, mədəniyyətində və s. dəyişiklikləri əhatə edir. Urbanizasiya – çoxtərəfli sosial-iqtisadi, demoqrafik və coğrafi prosesdir: tarixən təşəkkül tapmış ictimai və ərzaq əmək bölgüsü əsasında baş verir. Demoqrafik statistik anlayışda urbanizasiya – şəhərlərin, xüsusən böyük şəhərlərin artmasıdır, ölkədə, regionda, dünyada *şəhər əhalisinin* xüsusi çəkisinin yüksəlməsidir (*əhalinin urbanizasiyası*).

İlk şəhərlər e.ə. 3-1-ci minilliklərdə Misirdə, Mesopotamiyada, Çində, həmçinin Aralıq dənizinə yaxın Avropa və Afrikanın bəzi

regionlarında meydana gəlmişdir. Yunan-Roma dünyasında Afina, Roma, Korfagen kimi şəhərlər çox böyük rol oynayırdı. Sənaye cəmiyyətinin inkişafı ilə maddi və mənəvi fəaliyyətin müxtəlif forma və növlərinin təmərküzləşmə və integrasiyanın zəruriliyi urbanizasiya prosesinin güclənməsinə, əhalinin daha çox şəhərlərdə cəmləşməsinə səbəb olmuşdur. Urbanizasiya prosesinin inkişafı şəhər əhalisinin formalaşması və şəhərlərin artması xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır: şəhər əhalisinin özünün təbii artımı; şəhərtrafi ərazilərin (şəhər, qəsəbə və kəndlər daxil olmaqla) şəhər hüduduna daxil edilməsi, yaxud inzibati təbəçiliyə aid edilməsi; kənd yaşayış məntəqələrinin şəhər məntəqələrinə çevrilməsi.

UŞAQ ÖLÜMÜ – 0 yaşından 5 (0-4 yaş) yaşınadək olan uşaqların ölümüdür. 1987-ci ilədək uşaq ölümü ifadəsindən *körpə ölümünün* sinonimi kimi istifadə edilirdi.

UŞAQ ÖLÜMÜ PARADOKSU – demoqrafik ədəbiyyatlarda istifadə olunan termindir, gələcək ömrün orta uzunluğunun adi vəziyyətdə yaşa dolduqca azalmasından fərqli olaraq, onun yaşa dolduqca artması vəziyyətini ifadə edir. Uşaq ölümünün paradoksu *körpə ölümünün* nisbətən yüksək səviyyədə olması zamanı müşahidə olunur və onunla bağlıdır ki, bir yaşadək ölənlərin böyük sayı ölüm cədvəlləri üzrə hesablanmış və doğulanda gözlənilən orta ömür uzunluğuna bərabər olan ölənlərin orta yaşını xeyli azaldır. Məsələn, ömrünün birinci yaşında bütün doğulanların orta hesabla 10%-i 0,5 il yaşında ölür; 1 yaşa çatmışlar üçün gözlənilən orta ömür uzunluğu isə 59 yaş təşkil edir. Onda yeni doğulmuşlar üçün gözlənilən orta ömür uzunluğu bərabərdir:

$0,1 \times 0,5 + 0,9 \times (59 + 1) = 54,05$ il, yaxud 1 illik yaş üçün gözlənilən orta ömür uzunluğuna nisbətən demək olar ki, 5 il az. Körpə ölümü əmsalı 10%-dən aşağı olduqda, uşaq ölümünün paradoksu praktiki olaraq müşahidə olmur.

UŞAQ SAĞLAMLIQ-TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİ – uşaqların sağlamlıq durumunun möhkəmləndirilməsi, onların gigiyenik və fiziki mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, qüvvələrinin bərpa edilməsi, özünün peşə müqəddəratını təyin etmə, yaradıcılığının həyata keçirilməsi, hüquqi, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, ekoloji tərbiyə və uşaqların inkişafına yönəldilən tibbi-profilaktik, idman, təhsil, asudə-mədəni vaxt proqramlarının və *xidmətlərinin* həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasını təmin edir. Uşaq sağlamlıq-təhsil müəssisəsinin növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

stasionar düşərgələrdən, bağlardan, şəhərkənarı sağlamlıq mərkəzlərindən, bazalardan və s.

UŞAQLAR - 1) yetkinlik yaşına çatmayan insanlardır. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq, demoqrafiyada onun yuxarı həddi fərqlənən yaş kateqoriyasıdır. *Əhalinin təkrar istehsalı* öyrəniləndə, uşaqları yaşlılardan ayıran hədd adətən 15 yaş hesab olunur. Bu yaş həddi çox aşağı olsa da, nəzərdə tutulur ki, bu yaşda olan adamlar çox nadir halda doğurlar, lakin bu, 5 bölünən ədəddir. Bu isə müqayisə etmək və hesablamalar üçün rahatdır, xüsusilə 5-illik yaş qrupları üzrə qruplaşdırıqda. Uşaqlar kateqoriyasını demoqrafik və sosial xüsusiyyətlərinə görə (onun sayının əvvəlki illərdə doğumların sayından və ömrünün birinci ilində ölüm səviyyəsindəki fərqlərdən asılılığı) adətən daha kiçik qruplara bölürlər. Südəmə (körpə) uşaqlar qrupu 0 il yaşında (yəni doğulduqdan dərhal 1 yaşadək olan intervalda) xüsusilə vacib hesab olunur, *körpə ölümünün* öyrənilən zaman onu aylar, hətta həftələr üzrə bölürlər. Birinci 5-illik qrup üzrə 0-4 yaşda uşaqlar (doğulduqdan dərhal 5 yaşınadək) haqqında məlumatlar əhalinin siyahıyaalınması və müəyinə məlumatları üzrə uşaq olma göstəricilərini hesablamaq üçün tətbiq olunur. Demoqrafik təhlildə uşaqlar kateqoriyası əhalinin təkrar istehsalının nəticəsi və onun perspektivini qiymətləndirmək üçün əsas kimi vacibdir.

İqtisadi-coğrafi tədqiqatlarda uşaq yaşının yuxarı həddi qanunvericilikdə təsbit olunan əmək qabiliyyətinin başladığı yaş (16 yaş) götürülür. Sosioloji tədqiqatlarda 14-15 yaşlı uşaqlar yeniyetmələr; planlaşdırma ehtiyacları üçün ölkə statistikasına südəmə, yaşlı, məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqlar fərqləndirilir.

2) Düz (birbaşa) xətt üzrə 1-ci qohumluq dərəcəli kişi və qadının gələcək nəslə – oğul və qızlarıdır. *Ailə vəziyyətinin* kateqoriyalarından biridir. Ailədə uşaqların sayı *ailənin həyat sikli* mərhələlərinin vacib xarakteristikasıdır. Ailə haqqında məlumatlar əhalinin siyahıyaalınması üzrə onların tərkibində uşaqları yaşından asılı olmayaraq ayırırlar və bu zaman uşaqlar kateqoriyasını azyaşlı uşaqlarla eyniləşdirmək lazım deyil. “Uşaqlar” termininin doğumun xarakteristikası kimi istifadə olunması düzgün deyil. Çünki bütün doğulmuş uşaqlar sağ qalmır və onların hamısı həmin ailənin tərkibinə daxil olmur.

3) Doğum və diri doğuş anlayışının sinonimidir. Bu mənada ailədə uşaqların sayı uşaq doğma dövrünün sonuna qədər nəslində doğuşların sayı kimi başa düşülür, doğumun və demoqrafik əxlaqın ailədə ideal, gözlənilən, istənilən,

planlaşdırılan uşaqların sayının öyrənilməsi zamanı işlədilir.

Çox vaxt “uşaqlar” termini müxtəlif anlayışları və ölçüləri işarə etmək üçün tətbiq olunur və onun düzgün tətbiq olunmaması yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Siyahıyaalma vaxtına ailədə diri və ya yaşayan uşaqların sayının qadının doğuşlarının sayı ilə eyniləşdirilməsi daha çox yol verilən səhvlərdəndir. Bir halda ki, bəzi uşaqlar kiçik yaşlarında ölür, yetkinlik yaşına çatmır, yaxud ayrı yaşayır, anaları ilə birlikdə yaşayan uşaqların sayı hətta uşaq ölümünün aşağı səviyyədə olması zamanı, orta hesabla həmişə doğulan uşaqların sayından azdır. Bu səbəbdən də, qadınların (ailələrin) uşaqların sayına görə bölgüsü doğumların sayına görə onların bölgüsündən fərqlənir və ananın yaşı artdıqca ailənin böyüməsinin xarakteristikası kimi izah etmək olar.

4) Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər (hüquqi).

Mülki, ailə, pensiya qanunvericiliyində “uşaqlar” termini həmçinin qanunla müəyyən olunmuş yetkinlik yaşına çatmış şəxslər barədə də tətbiq olunur.

UŞAQLARIN ARZU OLUNAN SAYI – öz arzusundan çıxış edərək, fərdin ailəsində istədiyi uşaqların sayının olmasıdır. Uşaqların arzu olunan sayı şəxsiyyətin dəyərləndirmə oriyentasiyası, onun sosiallaşma xüsusiyyətləri, ailə təcrübəsi və başqa fərdi keyfiyyətlərlə bağlıdır.

Uşaqların arzu olunan sayı haqda informasiya əhali arasında müşahidə aparılan zaman verilən xüsusi suala cavab kimi alınır. Adətən belə suallar verilir: “Neçə uşağın olmasını istəyirsiniz?”, yaxud “Əgər bunun üçün şərait olarsa, ailədə neçə uşağın olmasını istəyirsiniz?”.

Cavab rəqəmlə ifadə olunan kəmiyyət xarakteristikasıdır. Məlumatlar işləndikdə qeyri-müəyyən cavablar istisna olunur, alternativ (“iki” yaxud “üç”) cavablar isə orta kəmiyyətlə müəyyənləşir. Xaricdə aparılan müşahidələrdə qrup göstəricilər iki variantda: birmənalı olmayan cavabların minimum və maksimum kəmiyyətləri üzrə verilir. Eyni cinsli sosial qruplar çərçivəsində uşaqların arzu olunan sayı haqda suala cavabların variasiyası adətən çox olur, nəinki uşaqların ideal sayı haqda suala.

Uşaqların arzu olunan sayı qrupunun xarakteristikası kimi, sayca müəyyən cavabların bölgüsü növündə ifadə olur. Bu bölgünün parametrlərindən ən çox orta hesabi (uşaqların arzu olunan orta sayı) göstərici tətbiq olunur, bəzən də ortanın ətrafında cavabların variasiyası ölçülərini göstərməklə müşayiət edilir.

İlk dəfə uşaqların arzu olunan sayı haqda məlumatlar ABŞ-da XX əsrin 50-ci illərinin

ortalarında alınmışdır. Sonrakı illərdə uşaqların arzu olunan sayı haqda sual müxtəlif ölkələrdə aparılan müşahidələrə daxil edilmişdir.

Keçmiş SSRİ-də uşaqların arzu olunan sayı haqqında informasiya isə 60-cı illərin sonunda alınmışdır. 1980-ci ilə kimi 10-dan çox müşahidə aparılmış və bu sual ora salınsa da, onlar lokal xarakter daşımışdır. Qrup səviyyədə uşaqların arzu olunan orta sayı – uşaqların gözlənilən orta sayından bir qədər yüksəkdir. Fərdi səviyyədə bu kəmiyyətlər müxtəlif ola bilər, lakin uşaqların gözlənilən sayının sistematik olaraq istənilən saydan çox olması doğumun azalması başlayan əhali qruplarında olur. Uşaqların arzu olunan sayı göstəricilərinin mənasının izahı müxtəlifdir. Müəlliflərin çoxu bunu reproduktiv məqsədin vacib xarakteristikası və uşaqlara olan tələbatın əksi hesab edir.

UŞAQLARIN GÖZLƏNİLƏN SAYI – konkret həyat vəziyyətini və şəxsi üstünlüklərini nəzərə alaraq, öz ailəsində fərdin fikrində olan uşaqların sayıdır. Bu halda nəzərdə tutulur ki, “olmaq” və “doğmaq” anlayışları eynidir və uşaq doğumu ailədə uşaqların olmasının yeganə mənbəyidir, ona görə də, uşaqların gözlənilən sayı fərdi uşaq doğumu planının uyğun əks edilməsi hesab oluna bilər. “Uşaqların gözlənilən sayı” anlayışı yalnız uşaq doğumunun ailədaxili tənzimlənməsi yayıldığı əhali üçün məna daşıyır. Uşaqların gözlənilən sayı haqda məlumat əhalinin müşahidəsi zamanı qoyulan xüsusi suallara cavablardan alınır – “Cəmi neçə uşağın olmasını istəyirsiniz?”, “Daha neçə uşağın olmasını nəzərdə tutursunuz?”. Suallar bir qayda olaraq ərdə olan reproduktiv yaşlı qadınlara ünvanlanır. Cavablar çox vaxt müəyyən xarakter daşıyır və birmənalıdır. Buna görə də, onların statistik işlənilməsi çətinlik törətmir.

Ailədə uşaqların gözlənilən sayı haqda məlumatlar ilk dəfə 1955-ci ildə ABŞ alimləri tərəfindən Amerika ailələrinin artımının tədqiq edildiyi zaman alınmışdır. Sorgu aparılan hər qadınla öz ailəsinin inkişaf proqnozunun verilməsi təklif olunmuşdu. Bu şəxsi proqnozlar əsasında ölkə əhalisinin perspektivdə inkişafını qiymətləndirməyə cəhd edilmişdi. Sonralar bu göstərici əhalinin proqnozları üçün praktiki istifadədə xüsusi əhəmiyyətə malik oldu.

Keçmiş SSRİ-də uşaqların gözlənilən sayı haqqında informasiya ötən əsrin 60-cı illərin ortalarından alınmağa başlamışdı. Uşaqların gözlənilən sayı reproduktiv göstəricinin bu və ya digər aspektlərinin aşkara çıxarılması ilə bağlı yeganə suallardan biri idi ki, ümumittifaq müşahidələrə salınırdı. Uşaqların gözlənilən sayı haqda məlumatlar demoqrafik vəziyyətin

təhlilində, doğum dinamikasının və diferensiasiyasının izah olunmasında vacib yer tutur.

Uşaqların gözlənilən sayı qrup xarakteristikalarının izahı onların real koqortada doğulma illəri üzrə, yaxud real nikah koqortasında doğum saylarının proqnozlaşdırılmasında istifadəsi ilə bağlıdır. Bu zaman nəzərdə tutulur ki, uşaqların gözlənilən sayı ilə doğulmuş uşaqların sayı arasında fərq koqorta üzvlərinin gələcək reproduktiv fəaliyyətində orta hesabla olmasını istəyən uşaqların sayıdır.

UŞAQLARIN İDEAL SAYI – konkret həyatı şərait və şəxsi üstünlüklər nəzərə alınmadan fərdin, ümumiyyətlə, ailədə uşaqların ən yaxşı sayı haqda təsəvvürdür. Uşaqların ideal sayı ideal həyat tərzı haqqında ümumi təsəvvürlər kompleksinin elementlərindən biridir.

Eyni sosial-mədəni birliklər çərçivəsində uşaqların ideal sayı haqqında təsəvvür məhdud müxtəlifliklə fərqlənir. Qruplar arasında fərqlər mövcud olur. Bu təsəvvürlər, bir insanda hansı ailədən söhbət getdiyindən (şəhər və kənd, maddi cəhətdən yaxşı, yaxud nisbətən pis təmin olunmuş və s.) asılı olaraq, fərqlənə bilər.

Uşaqların ideal sayı haqda məlumatlar əhalidə müşahidələrin aparılması zamanı verilən xüsusi suallara cavab kimi alınır. “Fikrinizcə, ailədə uşaqların ən yaxşı (ideal) sayı neçədir?”, “Ümumiyyətlə, ailədə neçə uşağın olması yaxşıdır?” sualları daha geniş yayılmışdır. Bəzən qeyd olunur ki, sual eyni təbəqədən olan, yaxud eyni şəraitdə yaşayan ailələrə aiddir.

Rəqəmlə ifadə olunan kəmiyyət xarakteristikaları növündə cavabları almağa çalışırlar. Lakin bu heç də həmişə mümkün olmur, ona görə də “iki-üç”, yaxud “üç-dörd” tipli cavablara yol verilir. Onlar orta kəmiyyətlə nəzərə alınır.

İlk dəfə uşaqların ideal sayı haqda məlumatlar 1936-cı ildə ABŞ-da Qellap İctimai Rəy İnstitutu tərəfindən alınmışdı. ABŞ-da uşaqların ideal sayı haqqında sual 1955-ci ildən doğumun ümummilli müşahidələrinə daxil edilir. Bu sual Doğumun ümumdünya müşahidəsi Proqramına daxil edilmişdir. Bu proqram BMT-nin tövsiyəsi ilə dünya ölkələrinin çoxunda 1972–77-ci illərdə həyata keçirilirdi.

Keçmiş SSRİ-də uşaqların ideal sayı haqda məlumat 60-cı illərin ortalarından əhalinin ayrı-ayrı qrupları üzrə alınır. Uşaqların ideal sayı haqda sual daxil edilmiş ümumittifaq müşahidələr 1969 və 1989-cu illərdə keçirilmişdir. 20 il ərzində ərdə olan cavan qadınların (18–29 yaş) rəyində uşaqların ideal sayının aşağı düşməsində nəzərəcarpacaq dəyişiklik baş vermişdi və iki uşaqlı ailəyə üstünlük verilirdi. Təhsil

səviyyəsindən, etnik mənsubiyyətindən, respondentlərin yaşadığı məskun tipindən və bəzi başqa amillərdən asılı olaraq, təbəqələşmə aşkar olunmuşdu.

Uşaqların ideal sayı haqda məlumatlar demografik vəziyyətin, doğumun dinamika və təbəqələşməsinin təhlilində mühüm rol oynayır. Lakin doğumun determinasiyasının ümumi qəbul olunmuş nəzəriyyəsinin olmaması səbəbindən müxtəlif müəlliflərdə uşaqların ideal sayı haqda məlumatların izahı üst-üstə düşmür. Çoxları uşaqların ideal sayını reproduktiv göstərişin vacib xarakteristikalarından biri sayır. Uşaqların ideal sayı həmçinin reproduktiv əqlaın sosial normaları və doğum nəzəriyyəsinin digər anlayışları ilə əlaqələndirilir.

UŞAQLARIN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏH-SİL MÜƏSSİSƏLƏRİ İLƏ TƏMİN OLUNMASI

– məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə gələn uşaqların sayının *demoqrafiya statistikasının* məlumatları üzrə 1-5 yaşlarında olan uşaqların sayına nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu göstərici region, şəhər və kənd yerləri üzrə hesablanır.

UŞAQLARIN MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏH-SİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ YERLƏRLƏ TƏMİN OLUNMASI (hər 1000 nəfərə düşən yer) – məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki yerlərin sayının *demoqrafiya statistikasının* göstəriciləri üzrə 1-5 yaşlarında olan uşaqların sayına nisbəti kimi hesablanır. Hesablamalar region, şəhər və kənd yerləri üzrə aparılır.

UŞAQLARIN ORTA SAYI – uşaqların sayına görə sorğu edilmiş qadınların bölüşdürülməsi əsasında *əhalinin siyahıyaalınması* və ya *müayinəsinin* məlumatlarından əldə edilən doğum sayı göstəricisidir. Sualın xarakterindən asılı olaraq, göstərici fərqli tərkibdə ola bilər: anadan olmuş uşaqların orta sayı; doğulanların sayından siyahıyaalma (müayinə) anına qədər yaşayan uşaqların orta sayı; siyahıyaalma (müayinə) anına ailədə yaşayan uşaqların orta sayı; uşaqların orta ideal sayı; uşaqların gözlənilən orta sayı və s. Bu göstəricilərin hesablanma metodikası oxşardır, lakin onlar fərqli məna daşıyır və qarşılıqlı əvəz edilmir, qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır. Əhalinin fərqli qruplarında uşaqların orta sayının müqayisəsində göstəricilər öz reproduktiv dövrünün eyni mərhələsində olan koqortalara aid edilməlidir.

UŞAQLARIN PLANLAŞDIRILAN SAYI

– reproduktiv məqsədin xarakteristikalarından biridir. Müşahidələr zamanı uşaqların sayı haqqında suala cavab kimi alınır və sorğu aparılanın nikah bağladığı zaman istədiyi (planlaşdırdığı) uşaqların sayını göstərir. *Uşaqların ideal sayı*, uşaqların istənilən sayı ilə yanaşı, uşaqların planlaşdırılan sayı göstəricisi doğumun uzununa müşahidələrində istifadə olunur; 60–70-ci illərdə əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmışdır, lakin nə “Ümumdünya doğumun müşahidəsi”nə, nə də başqa beynəlxalq layihələrə daxil edilməmişdir. 8 inkişaf etmiş ölkə üzrə məlumatların müqayisəli tədqiqi göstərmişdir ki, uşaqların planlaşdırılan sayı reproduktiv məqsədin başqa xarakteristikaları kimi eyni amillərdən asılılığını aydınlaşdırır.

UŞAQLI OLMA İNDEKSİ – hipotetik nəşildə doğum səviyyəsini dolayı ölçən uşaqly olma indeksi yüklənmə göstəricilərinə aiddir, çünki kiçik yaşda olan uşaqların sayının yaşa görə onların anası ola bilən qadınların sayına nisbətini xarakterizə edir. Uşaqly olma indeksi (Q) – 0–4 yaşly (S_{0-4}), yaxud 0–9 yaşly (S_{0-9}) uşaqların sayı 20–49 yaşly (W_{20-49}) 1000 qadına nisbəti ilə hesablanır. Birinci halda:

$$Q_{0-4} = \frac{S_{0-4}}{W_{20-49}} \cdot 1000$$

İkinci halda:

$$Q_{0-9} = \frac{S_{0-9}}{W_{20-49}} \cdot 1000$$

Uşaqly olma indeksi öz-özlüyündə nəşillərin əvəz olunma səviyyəsini xarakterizə etməsə də, müxtəlif əhəli qruplarında (yaxud dinamika əyni əhalidə) uşaqly olma indeksi doğum səviyyəsində fərqləri (dəyişiklikləri) çox düzgün xarakterizə edir. Buna görə də, əhalinin hər hansı qrupunun cins-yaş tərkibi haqqında yalnız siyahıyaalma məlumatları olduqda və bu qruplarda doğum haqqında məlumatlar olmadıqda, uşaqly olma indeksi bu qruplar arasında doğumdakı fərqləri xarakterizə edə bilər.

UŞAQLILIQ GÖSTƏRİCİSİ (UŞAQLILIQ İNDEKSİ) – əhalinin yaş-cins strukturu haqqında məlumatlar üzrə doğum səviyyəsini dolayı (əlavə) ölçənidir. 0–4 yaşnadək olan uşaqların sayının reproduktiv (məhsuldar) yaşda (15–49 yaşlarında) olan qadınların sayına nisbəti kimi hesablanır. Son beş ildə doğuşların səviyyəsini əks etdirir, ancaq əyni zamanda 5 yaşnadək uşaq və reproduktiv yaşda olan qadın ölümünün səviyyəsindən də asılıdır. Daha dəqiq göstəricilər əldə etmək üçün məlumatlar

olmadıqda, ərazilər, etnik, sosial və digər qruplar üzrə doğum səviyyəsini təhlilində istifadə olunur.

UYĞUNLAŞMA (ADAPTİV) MODELİ

– geniş mənada özünü təşhif edən (düzəldən), özü-özünə qurulan (nizamlanan) modeldir ki, şərait vaxtına görə dəyişmələri əks etdirmə qabiliyyətinə malikdir, zaman ardıcılığının (*zaman sırasının*) müxtəlif üzvlərinin informasiya qiymətlilərinə (sərvətlərinə) nəzərə alır və tədqiq edilən sıranın gələcək üzvlərinə qiymətləndirməyə imkan verir. Uyğunlaşma modeli hər şeydən əvvəl qısamüddətli statistik proqnozların hazırlanması üçün, həmçinin uzunmüddətli meyllərin seçilməsində təhlillər üçün nəzərdə tutulur.

Qısa mənada uyğunlaşma modeli statistikada eksponensial çəkili sürüşkən orta (eksponensial uyğunlaşdırma-hamarlama) ifadəsindən istifadəyə əsaslanan model, təşhif etmə üsulu kimi qəbul edilmişdir.

UYĞUNLAŞMA PARAMETRİ

– öyrənilən vaxt sıralarının dinamikasında dəyişilməyə uyğunlaşma modelinin reaksiyasının tezliyini xarakterizə edən kəmiyyətdir. Retrospektiv statistik materiallardan ən yaxşı uyğunlaşma parametrlərinin seçilməsi üçün istifadə edilir. Eksponensial hamarlıq üçün:

$S_t = \beta S_{t-1} + \alpha x_t$, $x_t = S_{t-1} + \alpha (x_t - S_{t-1}) = S_{t-1} + \alpha e_t$ düsturundan istifadə edilir. Burada, $0 < \alpha < 1$; $\alpha = \text{const}$; $\beta = 1 - \alpha$; S_t t anında eksponensial orta göstəricidir, x_{t+1} gələcək sıra üzvünün proqnozu kimi qəbul edilir; e_t – bir addımda proqnozlaşdırma səhvidir; α – daimi hamarlığın uyğunlaşma parametri hesab edilir. Uyğunluq modeli özündə fasiləli uyğunlaşma parametrlərini cəmləşdirə bilər, bu da modelə *alqoritmlərin* tətbiqi ilə müəyyən olunur. Modeldə bir neçə uyğunlaşma parametri ola bilər.

UYĞUNLUQ – riyazi obyektlərin son vəziyyətini (ədədi ardıcılığı və sıraları, inteqralları, törəmələri və s.) əks etdirən riyazi anlayışdır. Miqdarca yaxınlaşan məsələlərin tapılmasında istifadə edilir (məsələn, mürəkkəb fiqurların sahə və həcmələrinin, funksiyaların parça-xətti hissələrlə yaxınlaşdırılması yolu ilə inteqralların təqribən hesablanması üçün).

UYĞUNLUQ MEYARLARI – hipotezə, paylanma qanununu tam, ya da parametrlərin məhdud hissəsini dəqiqliklə müəyyənləşdirən meyarlardan biridir. Uyğunluğun daha çox yayılmış meyarlar Kolmoqorovun və Kolmoqorov-Smirnovun omega-kvadrat, x_i -kvadrat meyarlarıdır. Öyrənilən *təsadiüfi kəmiyyətin* paylanması funksiyası haqqında

hipotezə statistikanın köməyi ilə aşağıdakı düsturla yoxlanılır:

$$D_n = \sup_{-\infty < x < \infty} |F_n(x) - F(x)|$$

burada $F_n(x)$ və $F(x)$ – paylanmanın seçmə və model funksiyalarıdır.

K.Pirsonun x_i -kvadratının uyğunluq meyarı $p_k = P(E_k)$ hipotetik ehtimalının E_1, E_2, E_r təsadüfi hadisələrinin, müstəqil n müşahidələrindən seçmələrdə onların nisbi tezliyinin uyğunluğunu yoxlayır. Bir çox əlavələrdə E_k hadisəsi ondan ibarət olur ki, təsadüfi kəmiyyət müəyyən intervala düşür. Belə ki, meyarlar x kəmiyyətinin hipotetik nəzəri paylanmasının onun empirik paylanması ilə müqayisəsinə imkan verir.

UZUN ÖMÜR – insanın 80 yaşına (ayrı-ayrı ölkələrdə 75 yaşa) və ondan yuxarı yaşa çatmasıdır. Əhalinin orta ömür uzunluğu göstəricisinin artmasına, *əhalinin yaş strukturunun* dəyişməsinə təsir edən səbəb və amilləri aydınlaşdırmaq məqsədilə tədqiqatlar aparılır. Uzun ömür sosial-iqtisadi amillərdən – əhalinin maddi şəraiti, mədəni səviyyəsi və tibbi xidməti, həyat şəraiti və əməyin xarakteri, cəmiyyətdə psixoloji mühitdən asılıdır. Uzun ömrə insanın irsi əsasında duran bioloji amillər, həmçinin təbiət amilləri də təsir edir.

Uzun ömrün öyrənilməsi çox vaxt insanın nisbətən dəqiq yaşı haqqında mümkün qədər etibarlı statistik informasiyanın olmamasına görə mürəkkəbləşir, çünki bəzən qocalar öz yaşını artırmağa meyilli olurlar. Uzunömürlülərin dəqiq sayını təşhix etmək üçün uzun ömrün tədqiqində yaşın xüsusi verifikasiya üsullarından istifadə olunur. Uzun ömür səviyyəsi adətən hər hansı bir vaxta (məsələn, əhalinin siyahıyaalınması zamanı) 80 yaş və daha çox yaşda olan insanların sayının 60 yaş və daha çox yaşda olan insanların sayına nisbəti ilə ölçülür. Hesablanmış bu göstərici əhalinin yaş strukturu tipindən, keçmişdə olan doğum səviyyəsindən və miqrasiyadan birbaşa asılı deyil və qoca və ahıl yaşına çatmış insanlar arasında uzun ömür səviyyəsini əks etdirir; kişilər və qadınlar üçün ayrıca hesablanır.

UZUNMÜDDƏTLİ AKTİVLƏR – müəyyən borc tələblərindən və qiymətli kağızlardan ibarət olan aktivlər kateqoriyasıdır.

UZUNMÜDDƏTLİ DÖVLƏT İSTİQRAZ VƏRƏQƏSİ (UDİV) – *dövlətin qiymətli kağız növü* və beş il və ondan yuxarı müddətə buraxılan daxili istiqraz vərəqəsidir.

UZUNMÜDDƏTLİ İCARƏ ÜÇÜN ÖDƏMƏLƏR VƏ MALLARIN ƏMƏLİYYAT LİZİNQİ – malların uzunmüddətli icarəsi üçün ödəmələrə bir ildən çox müddətə icarəyə götürülən maddi mallara aid olan bütün xərclər daxil edilir.

Əməliyyat lizinqi hüquqi sahibkarın malik olduğu, icarədara vermədiyi əsas risk və ödəmələrin lizinqlərini özündə birləşdirir. Malların əməliyyat lizinqi üçün ödəmələr, faiz ödəmələri ilə yanaşı, əsas borcun ödənilməsi də daxil olmaqla, belə şərtlərdə vahid üçün əlverişli olan maddi malların istifadə qiymətinin cəminə aid edilir.

UZUNMÜDDƏTLİ İCARƏ ÜÇÜN ÖDƏMƏLƏR VƏ MALLARIN MALİYYƏ LİZİNQİ – bu göstərici özündə vahidin kapital qoyuluşu hesabına aid olmayan müəyyən maddi mallardan istifadə üçün illik ödənişləri əks etdirir. Uzunmüddətli icarə üçün ödəmələrə bir ildən çox müddətə icarəyə götürülən maddi mallara aid olan bütün xərclər daxildir. Maddi malların maliyyə lizinqi müəssisənin hesabında nəzərə alınmayan və iqtisadiyyatın istehlak sektorunun istehsal kapitalının qiymətləndirilməsinə daxil edilməli olan istehsal kapitalının istifadəsinə uyğun olan istehsal xərclərini əhatə edir. Maddi malların maliyyə lizinqi üçün ödəmələr belə şərtlərdə verilmiş vahidin istehsal kapitalının ümumi istehsal xərclərinə bərabərdir. Əsas borcun ödənməsi ilə yanaşı, faiz ödəmələri də onlara daxildir.

UZUNMÜDDƏTLİ İCARƏ VƏ MATERİAL AKTİVLƏRİNİN ƏMƏLİYYAT LİZİNQİNƏ GÖRƏ ÖDƏMƏLƏR – istismar xərclərinin məlumatları müəyyən material aktivlərinin (maliyyə lizinqi müqavilələri üzrə istifadə olunan material aktivləri istisna olmaqla) istifadəsinə görə illik ödənişlərə uyğun gəlir. Onlar vahidin kapital qoyuluşu hesabına aid edilmirlər, ancaq onları kapitalın təhlilində, istifadə olunduqları bölmədə istehsal amili kimi nəzərə almaq zəruridir. Uzunmüddətli icarəyə görə ödəmələrə bir ildən artıq material aktivlərinin icarəsinə aid olan bütün xərclər daxil edilir. Material aktivlərinin əməliyyat lizinqinə görə ödəmələrə həm faiz ödəmələri, həm də əsas borcun qaytarılması (ödənilməsi) daxil edilməklə, bu müqaviləyə uyğun olaraq, vahid üçün mümkün olan material aktivlərindən istifadə olunmasının dəyərinin məbləği aid edilir.

UZUNMÜDDƏTLİ İNVESTİSİYALAR –

1) kapital qoyuluşuna istifadə edilən investisiyadır. Uzunmüddətli investisiyalara yaradılmasına, miqdarının artırılmasına (həmçinin satış üçün nəzərdə tutulmayan), uzunmüddətli istifadə üçün (1 ildən yuxarı) qeyri-dövriyyə *aktivlərinin* əldə edilməsinə xərclər aiddir; 2) özünükündən başqa, şirkətin uzun müddət saxlamaq niyyətində olduğu (investisiya qiymətli kağızları) və ya şirkətin qısa müddətdə satmağa qadir olmadığı qiymətli kağızlardır.

UZUNMÜDDƏTLİ İSTİFADƏ ÜÇÜN İSTEHLAK MALLARI –

il və ya daha çox dövr ərzində dəfələrlə və uzun müddət istifadə oluna bilən mallardır.

UZUNMÜDDƏTLİ KREDİT – uzun müddətə verilən və başlıca olaraq əsas kapitalın geniş təkrar istehsalına xidmət edən kreditdir. Uzunmüddətli kreditin mühüm sahəsi, həmçinin dövlət krediti və mənzil tikintisinin kreditləşdirilməsidir (maliyyələşdirilməsidir). Uzunmüddətli kredit beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində də geniş tətbiq edilir.

UZUNMÜDDƏTLİ MALİYYƏ QOYULUŞU FORMASINDA İNVESTİSİYALAR – dövlətin qiymətli kağızlarına (istiqrazlar və digər borc öhdəlikləri), digər müəssisələrin qiymətli kağızlarına və nizamnamə kapitalına qoyuluşlar, həmçinin ölkənin ərazisində və ondan kənarda digər müəssisələrə verilən uzunmüddətli borclardır.

UZUNMÜDDƏTLİ SAXLAMA ÜÇÜN MƏLUMATLAR BAZASI – müşahidənin uzun dövrü ərzində dinamika şəklində yüklənmiş informasiyalarla iş və onun saxlanması üçün məlumatlar bazasıdır.

UZUNUNA TƏHLİL – demoqrafik proseslərin öyrənilməsi üsuludur. Bu üsulla demoqrafik proseslər *koqortada*, yəni hər hansı bir demoqrafik vəziyyətə eyni zamanda daxil olmuş (məsələn, bir ildə doğulanlar) insanların cəmində təsvir və təhlil olunur. Uzununa təhlil verilmiş koqorta üçün bu və ya digər demoqrafik prosesin koqortanın yaranması ilə həmin hadisənin başlanması arasındakı vaxtdan asılı olan xarakteristikaların alınması və onların koqorta sırası üçün müqayisəli tədqiqi deməkdir.

Eninə təhlildən fərqli olaraq, uzununa təhlil zamanı demoqrafik hadisələrə onların təbii ardıcılığında, bir koqortanın, yaxud koqorta qrupunun həyatında, çox vaxt doğulduğu il üzrə

koqortalarda (bütün demoqrafik hadisələr öyrənildikdə), yaxud nikah koqortalarında (doğum və nikahın dayandırılması öyrənildikdə) baş verən hadisələr kimi baxılır. Qrafik şəkildə bu, *demoqrafik cədvəllərdə* hadisələrin cəminin həyat xətti boyunca (uzununa) təsvirinə uyğun gəlir.

Uzununa təhlil və eninə təhlil göstəricilərin hesablanması üsuluna görə fərqləndirilir. Eninə təhlildə əsas göstərici verilmiş təqvim ili ərzində demoqrafik hadisənin uzunluğuna görə hadisələrin tezliyidir. Uzununa təhlildə həmin koqortaya mənsub olan şəxslərdə müvafiq hadisələrin tezliyidir.

Hadisələrin tezliyinin nisbi göstəriciləri (demoqrafik əmsallar) eninə təhlildə hadisələrin sayını həmin qrup əhalinin orta illik sayı ilə, uzununa təhlildə isə həmin koqortadan müvafiq təqvim ilinin başlanmasınadək sağ qalanların sayı ilə müqayisə etməklə hesablanır.

Məlumat mənbələri kimi, eninə təhlil üçün cari müşahidələrin materiallarıdır, uzununa təhlil üçün – siyahıyaalmalar, yaxud xüsusi tədqiqatlar zamanı alınan retrospektiv məlumatlar, yaxud nəsilər kəsiyində işlənmiş bir sıra illər üçün cari uçot məlumatlarıdır. Retrospektiv müşahidədə öyrənilən proseslə koqortaya aid olan insanların müşahidə anınadək sağ qalması arasında asılılıq nəzərə alınmalıdır.

Uzununa təhlilin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, müşahidə nəticələri real proseslərdən “geri qalır”, yəni koqortanın demoqrafik tarixi yalnız o, həmin demoqrafik vəziyyətdən çıxdıqdan sonra məlum olur (məsələn, doğum öyrənildikdə) – qadınlar 45–50 yaşa çatdıqda, bu da yalnız tarixi maraq doğurur. Bu vəziyyətdən çıxmamış koqortalar yalnız müşahidə anına çatdıqları onun uzunluq qiymətinədək müşahidə oluna bilər. Koqorta nə qədər gec yaranırsa, müşahidə anına o dövrün bir o qədər az hissəsi yaşayır, ondakı hadisələrin sayı haqda məlumatlar sanki, “kəsik” olur. Bu çatışmazlığı doldurmaq üçün həmin haldan çıxmamış koqortalar üçün məlumatlar onların gözlənilən göstəriciləri, yaxud əvvəlki koqortalara analogi göstəricilərin şamil edilməsi yolu ilə tamamlanır. Buna görə də, nəsildə hadisələr nisbətən kiçik vaxt ərzində baş verən proseslərin (məsələn, nəsildə 20–25 yaşda olan doğum və nikahların öyrənilməsində) öyrənilməsində uzununa təhlilin üstünlükləri var. Uzununa təhlilin daha bir üstünlüyü – demoqrafik hadisələrin təqvimini (yəni hadisələrin koqortanın ömür dövrləri üzrə bölüşdürülməsi) və bu təqvimin bu və ya digər şəraitin təsiri altında dəyişməsinin öyrənilmək imkanının olmasıdır. Demoqrafik hadisələrin dinamikasını dərinlən öyrənmək üçün təhlilin iki üsulunun birlikdə tətbiqi daha məqsədəuyğundur.

-Ü-

Üçaddımlı ən kiçik kvadratlar üsulu	671
Üçlər qrupu	672
Üçüncü tərəf.....	672
Ümumdünya poçt birliyi	672
Ümumdünya səhiyyə təşkilatı.....	672
“Ümumi”	672
Ümumi daxili məhsul.....	672
Ümumi dövlət idarəetməsinin faktiki son istehlakı	672
Ümumi əlavə dəyər	672
Ümumi əməliyyat mənfəəti.....	673
Ümumi xarici borc	673
Ümumi ictimai məhsul istehsalı, istehlakı və yığılı balansı	673
Ümumi investisiyalar	673
Ümumi istifadədə olan nəqliyyat	673
Ümumi istifadədə olmayan (idarədaxili) nəqliyyat.....	673
Ümumi kapitalın yaranması	673
Ümumi qənaət.....	673
Ümumi miqrasiya.....	674
Ümumi milli gəlir.....	674
Ümumi milli məhsul	674
Ümumi sığorta mükafatları	674

Ümumi təhsil müəssisələrinin işlərinin növbəliliyi	674
Ümumi təklif.....	674
Ümumi təyinatlı avadanlıq və qurğular	674
Ümumi ticarət əlavəsi	675
Ümumi ticarət əlavəsi əmsalı.....	675
Ümumi ticarət sistemi	675
Ümumi torpaq sahəsinin tərkibində bioloji müxtəlifliyin saxlanması məqsədi üçün ayrılmış rayonların payı.....	675
Ümumi yekun mənfəət	675
Ümumi yekun mənfəət	675
Ümumi yığım.....	675
Ümumiləşdirilmiş braun modeli	675
Ümumtəhsil internat məktəbləri	675
Ümumi təhsil müəssisələri.....	675
Ümumtəhsil proqramlarının səviyyəsi.....	676
Üsul	676
Üsulların (qaydaların) müəyyən edilməsi..	676
Üzmə növləri	676

ÜÇADDIMLI ƏN KİÇİK KVADRATLAR ÜSULU (3ƏKÜ) – eyni vaxtlı ekonometriya tənliklər sistemlərinin parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən metoddur. Üçaddımlı ən kiçik kvadratlar üsuluna uyğun olaraq, hər bir reqressiya tənliklər sisteminin parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün əvvəlcə ikiaddımlı ən aşağı kvadratlar üsulu tətbiq edilir. Bundan sonra tənliklər sistemi üçün kovariasiya matrisasının qiymətləri tapılır, ən kiçik kvadratlar çəki üsulunun köməyi ilə tənliyin parametrləri dəqiqləşdirilir. Beləliklə, eyni vaxtlı tənliklər sisteminin alınmış xarakteristikası üçaddımlı ən kiçik kvadratlar üsulu adlandırılır. Üçaddımlı ən kiçik kvadratlar üsulu eyni vaxtlı tənliklər sisteminin parametrlərinin qiymətləndirilməsi üçün seçmənin tərkibində olan məlumatlardan daha tam istifadə edilməsinə imkan verir.

ÜÇLƏR QURUPU – sənayesi daha çox inkişaf etmiş dövlətlərdir: ABŞ, Almaniya və Yaponiya.

ÜÇÜNCÜ TƏRƏF - statistik məlumatları göndərən, məlumatların təqdim edilməsi üsullarını AI-yə üzv dövlətdə rezident hesab edilən üçüncü tərəfə ötürə bilər, lakin bu ötürmə yuxarıda qeyd edilmiş məlumat göndərənə məsuliyyətini azaltmır.

ÜMUMDÜNYA POÇT BİRLİYİ (ÜPB) – 1874-cü ildə Bern müqaviləsi ilə yaradılmışdır və 1948-ci ildən BMT-nin ixtisaslaşdırılmış təşkilatıdır. ÜPB yazışmaların qarşılıqlı mübadiləsinə əsasən vahid poçt sahəsini təşkil edir. Poçt xidmətinin təşkili və təkmilləşdirilməsinin, ÜPB-nin üzvləri olan bütün ölkələrə poçt xidməti sahəsində texniki kömək göstərilməsinin təmin edilməsi üçün yaradılmışdır.

ÜMUMDÜNYA SƏHIYYƏ TƏŞKİLATI (ÜST) – BMT-nin 1948-ci ildə yaradılmış ixtisaslaşdırılmış təşkilatıdır. Nizamnaməyə uyğun olaraq, ÜST-in məqsədi – yalnız xəstəliklərin və ya fiziki qüsurun yox edilməsi deyil, “tam fiziki, mənəvi və sosial rifahın vəziyyəti” ilə müəyyənləşdirilən sağlamlığın ən yüksək səviyyəsinin bütün xalqlar tərəfindən əldə edilməsidir. Praktiki olaraq, ÜST-nin fəaliyyəti xəstəliklərlə mübarizəyə, milli səhiyyə xidmətlərinin möhkəmləndirilməsinə köməyə, ana və uşaq sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitin qorunmasının tibbi-sanitar aspektlərinin hazırlanmasına, məlumat-nəşriyyat işlərinin inkişafına və s. yönəldilmişdir. ÜST *səhiyyə statistikasının* təkmilləşdirilməsinə böyük maraq

göstərir. ÜST-in bir çox proqram və layihələrinə daxil edilən səhiyyə mövzusu aşağıdakıları əhatə edir: ana və uşaq sağlamlığının qorunmasını, qidalanmanı, sanitar maariflənməsini, uşaqların vaksinlə peyvənd edilməsinin kütləvi təşkilini və s. ÜST-in rəhbər orqanı Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır ki, burada da BMT-yə üzv olan bütün ölkələr təmsil edilmişdir.

“ÜMUMİ” – (MHS-nin kontekstində) bu göstərici *əsas kapitalın* istehlakını (məsələn, ümumi buraxılış, ümumi daxili məhsul, iqtisadiyyatın ümumi gəliri) əks etdirir. MHS-də “ümumi” termini “xalis” termininə qarşı qoyulur.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL (ÜDM) – (I) - ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ümumiləşdirici göstəricisidir və insan potensialının inkişaf indeksinin elementlərindən biri hesab edilir. İstehsal mərhələsində - iqtisadiyyat sahələrinin əlavə dəyərlərinin cəmini, istifadə mərhələsində - son istehlak, yığım və *ixrac* üçün nəzərdə tutulmuş əmtəə və xidmətlərin dəyərini əks etdirir. *MHS-nin* əsas göstəricisidir, ondan statistikada və beynəlxalq müqayisələrdə geniş istifadə olunur. MHS-nin “İstehsal” hesabında ÜDM - ümumi buraxılışın və *aralıq istehlakın* həcmiəri arasındakı fərq kimi, “Gəlirin yaranması” hesabında – muzzdlu işçilərin əmək haqlarının, istehsala xalis vergilərin və *iqtisadiyyatın ümumi mənfəətinin* cəmi kimi, “Gəlirlərin istifadəsi” hesabında – son istehlaka və yığma çəkilən xərclərin cəmi kimi hesablanır. Xalis daxili məhsul göstəricisindən əsas kapitalın istehlakı qədər fərqlənir. ÜDM faktiki, əsas və bazar qiymətləri ilə hesablanır. Real ÜDM deflyasiyası cari qiymətlərlə ifadə olunmuş əlavə dəyərin qiymət indeksi vasitəsi ilə qiymət amilindən “təmizlənməsi” metodu ilə hesablanır.

(II) - ÜDM bütün institusional rezident vahidlər tərəfindən yaradılmış ümumi əlavə dəyərin məcmusu ilə ölçülür.

ÜMUMİ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNİN FAKTİKİ SON İSTEHLAKI – ümumi dövlət idarəetməsi vahidlərinin istehlak etdikləri əmtəə və xidmətlərdir; onlara çəkilən xərclərin dəyəri kollektiv xidmətlərə bərabər tutulur.

ÜMUMİ ƏLAVƏ DƏYƏR – (I) - məhsul və *xidmətlərin* istehsalı prosesində yeni yaradılmış *dəyərdir*. Bu, prosesdə istehlak edilmiş məhsul və xidmətlərin dəyərinə əlavə edilən dəyərdir. Milli hesablar sistemində “istehsal hesabı”nın göstəricisi və balansedicisi maddəsidir. *İqtisadiyyatın sahələri* üzrə məhsul (xidmət) buraxılışının dəyəri ilə *aralıq istehlakın* dəyəri

arasındakı fərq kimi müəyyən olunur və xalis əlavə dəyər göstəricisindən fərqli olaraq, *əsas kapitalın istehlakını* da daxil edir. Ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə bütün ümumi əlavə dəyərlərin cəmi *ümumi daxili məhsulu* (ÜDM-i) təşkil edir.

(II) – ümumi əlavə dəyər - aralıq istehlakın dəyəri çıxılmaqla, buraxılışın dəyəri kimi müəyyən edilir.

(III) - ümumi məhsulun (ümumi buraxılışın) dəyərindən aralıq istehlak üçün istifadə edilmiş materialların və digər mal və xidmətlərin dəyərlərini çıxıldıqdan sonra qalan dəyərdir.

(IV) - şirkətin adi istehsal fəaliyyətinin gedişində əmtəə və xidmətlərə görə üçüncü şəxsdən almaqla yaratdığı və ya artırdığı dəyərdir.

Dövrün konkret bir anına istehsal edilmiş məhsulun dəyəri ilə istehsal prosesində istehlak edilmiş əmtəə və xidmətlərin dəyərləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

ÜMUMİ ƏMƏLİYYAT MƏNFƏƏTİ - amil xərcləri üzrə ümumi əlavə dəyərlə əməyin ödənilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərqdən ibarətdir.

ÜMUMİ XARİCİ BORC – 1) vaxtın istənilən anında özündə gələcəkdə faizlər və ya əsas borclar, yaxud da hər ikisinin debitorçu tərəfindən ödənilməsi tələb olunan, ölkənin rezidentlərinin qeyri-rezidentlərinə cari və heç bir öhdəliklə şərtlənməmiş məbləğin ödənilməməsini əks etdirir; 2) debitor tərəfindən borcun əsas məbləğinin və (və ya) borc üzrə faizlərin müəyyən edilmiş dövrlərdə ödənilməsini nəzərdə tutan ölkə rezidentlərinin qeyri-rezidentlər qarşısında ödənilməmiş faktiki cari öhdəliklərinin qalığıdır.

ÜMUMİ İCTİMAİ MƏHSUL İSTEHSALI, İSTEHLAKI VƏ YIĞIMI BALANSI (TOPLU MADDİ BALANS) – ümumi ictimai məhsulun təkrar istehsalını əks etdirən statistik cədvəllərdir. Balansın ehtiyat hissəsinin məlumatları istehsal vasitələrinin, sahələr və mülkiyyət növləri üzrə istehlak mallarının, həmçinin idxal məhsullarının daxil olmalarını əks etdirir. Balansın istifadə hissəsində istehsal istehlakı (ödəmə fondu); şəxsi və ictimai qeyri-istehsal istehlakı (*istehlak fondu*); istehsal və qeyri-istehsal əsas fondlarının, dövriyyə vasitələrinin artımı; sair xərclər (yığım fondu); təbii fəlakətlərdən və digər səbəblərdən olan itkilər; *ixrac* göstərilir. Balansa sənaye, kənd təsərrüfatı və s. sahələrin məhsullarının toplu balansı daxildir və o, ayrı-ayrı məhsullar üzrə dəyərlə ifadə olunmuş maddi balansları birləşdirir.

ÜMUMİ İNVESTİSIYALAR – maliyyələşmə mənbəyindən asılı olmayaraq, *investisiyaların* ümumi həcmidir.

ÜMUMİ İSTİFADƏDƏ OLAN NƏQLİYYAT – yük və sərnişinlərin daşınmasında iqtisadiyyatın bütün bölmələrini və əhalinin tələblərini təmin edən, istehsalçı ilə istehlakçı arasında müxtəlif növ məhsulları daşıyan, əhaliyə nəqliyyat xidməti göstərən nəqliyyatdır. Ümumi istifadədə olan nəqliyyat daşınmalarına sərnişinlərin (ictimai nəqliyyatda pulsuz getməyə hüququ olan sərnişinlər də daxil olmaqla) və ya yüklərin kommersiya əsasında (ödənişlə) daşınması daxildir.

Kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi daşınma o zaman ümumi istifadədə nəqliyyat daşınması sayılır ki, hər hansı bir şəxs və ya hüquqi şəxsin müraciəti əsasında, qanuna və ya digər hüquqi aktlara, həmçinin bu təşkilata verilən icazəyə (lisensiyaya) görə yük və ya sərnişin daşınması onun vəzifəsidir. Ümumi istifadədə olan nəqliyyat daşınmaları haqqında müqavilələr açıq müqavilələrdir.

Statistikada “ümumi istifadədə olan nəqliyyat” termini “nəqliyyat sektoru”na sinonim işlədilir.

ÜMUMİ İSTİFADƏDƏ OLMAYAN (İDARƏDAXİLİ) NƏQLİYYAT – bir qayda olaraq, müəssisənin, birliyin (cəmiyyətin, konsernin və s.) daxili ehtiyaclarının təmin olunması üçün yük və sərnişinlərin daşınmasını həyata keçirən nəqliyyatdır. Statistikada “ümumi istifadədə olmayan nəqliyyat” termini qeyri-nəqliyyat sektoruna sinonim kimi işlədilir.

ÜMUMİ KAPİTALIN YARANMASI - əsas fondların ümumi yığımının, maddi dövriyyə vəsaitlərinin qalıqlarının və xarici ticarət saldusunun dəyişməsinin kəmiyyətidir.

ÜMUMİ QƏNAƏT - *əsas kapitalın*, maddi dövriyyə vəsaitlərinin və maliyyə aktivlərinin yığım mənbəyidir. MHS-in “Gəlirlərin istifadəsi” hesabının göstəricisi əmtəə və xidmətlərin son istehlakına xərclənməmiş, sərəncamda qalan gəlirin bir hissəsini özündə birləşdirir. Son istehlak və yığım məqsədləri üçün istifadə olunmamış vəsait qalığı - xalis kredit vermə adlanır, vəsait çatışmazlığının (kəsirin) yaranması – xalis borc alma adlanır. Bu kəmiyyətlər “Kapitalla əməliyyatlar” hesabının balanslaşdırıcı maddələri hesab edilir və “Maliyyə hesabı”nda maliyyə aktivlərinin növləri üzrə dəqiqləşdirilir.

Ümumi qənaətin məbləği, xalis qənaətdən əsas kapitalın istehlakı qədər çoxdur.

ÜMUMİ MIQRASIYA – ayrıca götürülmüş istiqamətlər üzrə miqrantların sayıdır. Gələnlərin ümumi sayı – gəlmə üzrə ümumi miqrasiya, gedənlərin ümumi sayı – getmə üzrə ümumi miqrasiyadır.

ÜMUMİ MİLLİ GƏLİR - (I) milli hesablar sistemində gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir və bu hesabda “ilkin gəlirlərin qalıqları (saldosu)” adlanır. Xaricə verilmiş və xaricdən alınmış ilkin gəlirləri nəzərə almaqla, ölkə iqtisadiyyatında yaranmış ümumi gəlirin həcmi əks etdirir. Bu göstərici ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi milli gəlir müəyyən dövr ərzində istehsal edilmiş ümumi daxili məhsulun həcminə, həmin dövr ərzində “qalan dünya”ya verilmiş və “qalan dünya”dan alınmış ilkin gəlirlərin saldossunu əlavə etməklə hesablanır. Başqa sözlə, Ümumi milli gəlir (ÜMG) bərabərdir: ÜDM çıxılsın “qalan dünya”ya (qeyri-rezidentlərə) ödənilmiş əmək haqqı və mülkiyyətdən gəlirlər, üstəgəl həmin maddələr üzrə “qalan dünya”dan alınmış gəlirlər. MHS-in 1993-cü ilədək olan versiyalarında “ümumi milli gəlir” termini əvəzinə “ümumi milli məhsul” termini istifadə olunurdu.

(II) rezident vahidlərin ilkin gəlirlərinin cəmidir. “Gəlirlərin ilkin bölgüsü” hesabı göstəricisi MHS-yə 1993-cü ildə daxil edilmişdir. Miqdarca o, *ümumi daxili məhsul* (ÜDM) göstəricisinə yaxındır, lakin “gəlir” istehsal mərhələsində (əlavə edilmiş dəyərlər) cəmi deyil, bölgü mərhələsində yaranır. ÜMG ilə ÜDM arasındakı fərq miqdarca xaricdə aparılan əməliyyatlardan alınan xalis gəlirə bərabərdir.

(III) – ÜMG, qeyri-rezident vahidlərə ödənilən ilkin gəlirlər çıxılmaqla və qeyri-rezident vahidlərdən alınan ilkin gəlirlər əlavə edilməklə, Ümumi daxili məhsula (ÜDM) bərabərdir. Başqa sözlə, ÜMG bərabərdir ÜDM, çıxılsın “qalan dünya”ya ödənilən, istehsala və idxala vergilər (subsidiyalar çıxılmaqla), muzzdlu işçilərin əmək haqları və mülkiyyətdən gəlirlər, üstəgəl “qalan dünya”dan alınan gəlirlərin müvafiq maddələri. Beləliklə, bazar qiymətləri ilə ÜMG institusional rezident vahidlərin (sektorların) əldə etdikləri ümumi ilkin gəlirlərin məbləğidir.

ÜMUMİ MİLLİ MƏHSUL (ÜMM) – MHS-nin ümumiləşdirici göstəricilərindən biridir. MHS-nin 1993-cü il versiyasında *ümumi milli gəlir* göstəricisi ilə əvəz edilmişdir.

ÜMUMİ SIĞORTA MÜKAFATLARI – maliyyə ili ərzində siğorta müqavilələri üzrə ödənilən bütün məbləğləri (bu məbləğlərin bütövlükdə və ya qismən sonuncu maliyyə ilinə aid olmasından, onların təkrar siğortalamaya görə siğorta mükafatlarının ödənilmə hüquqlarının verilməsindən əvvəl və ya sonra ödənilməsindən və ya güzəştlərin məbləğinin siğorta portfelindən çıxıldıqdan sonra və siğorta üzrə zamanətlərə və onların ödənilməsinə yenidən baxılmasından asılı olmayaraq) özündə birləşdirir.

ÜMUMİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İŞLƏRİNİN NÖVBƏLİLİYİ – bir, iki və üç növbədə işləyən təhsil müəssisələrinin təhsil müəssisələrinin ümumi sayına nisbəti, eyni zamanda birinci, ikinci və üçüncü növbədə oxuyanların, sayının oxuyanların ümumi sayına nisbəti kimi müəyyən edilən göstəricidir.

ÜMUMİ TƏKLİF – qiymətin, mal və xidmətlərin hər bir mümkün səviyyəsində istehsalçıların bu qiymətlə satmağa hazır olduqları istehsalın mövcud real həcmi ifadə edən makroiqtisadi göstəricidir. Qiymət səviyyəsi və müəssisələrin bazara göndərdiyi məhsulun həcmi arasındakı asılılıq qrafikdə ayrı ilə əks etdirilir. Belə ki, daha yüksək qiymətlər malların əlavə istehsalını və onların satış üçün təklifini stimullaşdırır, daha aşağı qiymət isə – malın istehsal və tədarükünün ixtisarına gətirib çıxarır. Ümumi təklif əyrisinin forması məhsul vahidinə xərclərin dəyişməsindən asılıdır. İstehsalın həcmi artması müəssisəyə xərclərin ödənməsi və gəlir əldə etməsinə imkan verəcək şəkildə qiymətlərdə də əks etdirilir. Ümumi təklif statistikanın aşağıdakı bölmələrində tədqiq edilir: milli hesablar sistemi; sənaye və digər sahələrin statistikasi; əmək bazarı, ev təsərrüfatları, müəssisələr statistikasi; maliyyə və qiymət statistikasi.

ÜMUMİ TƏYİNATLI AVADANLIQ VƏ QURĞULAR – avadanlıqlar vahidi kompleksidir. Onun iş qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün və istehsal ilə bilavasitə bağlı olan, ayrılıqda fəaliyyət göstərən texniki və texnoloji avadanlıqlar bir-biri ilə birləşdirilməlidir.

Məsələn:

- təchizat və quraşdırılmasına görə şirkətin məsuliyyət daşıdığı telefon qurğuları;
- inzibati yerlərin qızdırılması üçün avadanlıqlar sistemi;
- heyət və s. üçün duş qurğuları.

ÜMUMİ TİCARƏT ƏLAVƏSİ (YENİDƏN SATILMAQ ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULMUŞ MALLARDAN)

– alışdan və sonradan emala məruz qalmadan alqı-satqıdan (yenidən satışan) əldə olunan mənfəətdir. Dövriyyə vahid tərəfindən alınmış malların satılmasına uyğun gəlir və aşağıdakı kimi hesablanır:

Dövriyyə - yenidən satmaq üçün malların alınması + yenidən satılmaq üçün alınmış malların ehtiyatlarının dəyişməsi = ümumi ticarət əlavəsi.

ÜMUMİ TİCARƏT ƏLAVƏSİ ƏMSALI – bu göstərici uçotda “Bazar qiymətləri üzrə ümumi mənfəətin ümumi əlavə dəyərə nisbəti” kimi müəyyən edilir.

ÜMUMİ TİCARƏT SİSTEMİ – ümumi ticarət sistemi üzrə tranzitlər istisna olmaqla, bütün idxal və ixrac malları qeydiyyatdan keçirilir.

ÜMUMİ TORPAQ SAHƏSİNİN TƏRKİBİNDƏ BİOLOJİ MÜXTƏLİFLİYİN SAXLANMASI MƏQSƏDİ ÜÇÜN AYRILMIŞ RAYONLARIN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - ölkənin ümumi sahəsində təbiəti mühafizə üçün ayrılmış zonaların sahələrinin faizlə nisbəti kimi müəyyən edilir. Ümumdünya Təbiəti Mühafizə İttifaqı (ÜTMİ) tərəfindən verilmiş, ümumi qəbul edilmiş *təbiəti mühafizə zonası* anlayışına uyğun olaraq, belə zona özündə mühafizə məqsədilə ilə ayrılmış və bioloji müxtəliflik üçün saxlanılan, həmçinin təbii və onlarla bağlı mədəni ehtiyatları, hüquqi və digər səmərəli vasitələrin köməyi ilə idarə olunan torpaq və dəniz sahələrini əks etdirir. Quruda və dənizdə təbiəti mühafizə zonalarının payı yekunlaşdırılır və ölkənin ərazisinin ümumi sahəsindən faiz payı şəklində müəyyən edilir. Ölkə ərazisinin ümumi sahəsi torpağın üst qatından və bu ölkəyə aid olan bütün ərazi sularından (12 dəniz mili çərçivəsində) ibarətdir.

ÜMUMİ YEKUN MƏNFƏƏT – müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində alınan mənfəəti əks etdirir, istehsalıdan mənfəəti və maliyyə əməliyyatlarından əldə olunan mənfəəti özündə birləşdirir. Ümumi mənfəət müəssisənin səmərəlilik göstəricisidir və bu göstəricidən illik gəlir və ya itkilərin hesablanması istifadə olunur. Ümumi mənfəət aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

İstehsalıdan mənfəət
+ maliyyə gəlirləri

- maliyyə xərcləri
+ istehsal fəaliyyətinin digər gəlirləri
- digər istehsal xərcləri
= Ümumi mənfəət

ÜMUMİ YEKUN MƏNFƏƏT (VERGİ ÇIXILANADƏK VƏ DƏYƏR TƏSHİH EDİLƏNƏDƏK) – ümumi əməliyyat mənfəəti ilə maliyyə əməliyyatlarından əldə olunan gəlirlərin cəmini əks etdirir.

ÜMUMİ YIĞIM – (I) - rezidentlərin cari (hesabat) dövrdə istehsal etdikləri, lakin onların istehlak etmədikləri malların əldə olunmasıdır. MHS-in “Kapitala əməliyyatlar” hesabı göstəricisinə əsas kapitalın yığılı və maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi daxildir.

(II) - maliyyə vəsaitinin böyük hissəsinin investisiya fəaliyyətinə sərf olunduğunu göstərir.

ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ BRAUN MODELİ – əvvəlcədən məlum olan, vaxta görə determinasiya edilmiş funksiyaların seçilməsi və sıfır *riyazi gözləmələr* (ehtimallar) və sabit dispersiya ilə additiv qeyri-asılı təsadüflər yaradan bir sıra çəkili şəkildə müvəqqəti sıraları əks etdirən adaptiv modeldir. R.Q.Braun modelinə daxil olanların funksiyaları polinomlar, eksponentlər, sinusoidlər və yaxud onların törəmələri olduğu hallar üçün sıranın faktiki yeni nöqtələrinin alınmasında modellərin əmsalının (çəkisinin) adaptasiyası rekurent qaydalarını işləyib hazırlamışdır.

ÜMUMTƏHSİL İNTERNAT MƏKTƏBLƏRİ – uşaqların tərbiyə olunmasında ailəyə *kömək* göstərmək, onlarda müstəqil həyat, sosial müdafiə bacarıqlarının formalaşdırılması və uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin hərtərəfli açılması məqsədilə yaradılan müəssisələrdir. Ümumtəhsil internat məktəblərə birinci növbədə dövlətin köməyinə ehtiyacı olan uşaqlar, o cümlədən aztəminatlı və çoxuşaqlı ailələrdən; tək anaların və ataların uşaqları; qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar qəbul edilir. Ümumtəhsil internat məktəblərinin aşağıdakı növləri mövcuddur: ibtidai ümumi orta və tam orta təhsilə əsaslanan məktəb-internatlar, o cümlədən ayrı-ayrı fənlərin dərinədən öyrədilməsi üzrə; gimnaziya-internatlar; lisey-internatlar; meşə-sanatoriya məktəbləri; sanatoriya məktəb-internatlar.

ÜMUMİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİ – ibtidai, ümumi orta, tam orta ümumi təhsillərin

ümumtəhsil proqramlarını həyata keçirən müəssisələridir. Ümumi təhsil müəssisələrinin növləri aşağıdakılardan ibarətdir: ibtidai, orta, tam orta ümumtəhsil məktəbləri, o cümlədən ayrı-ayrı fənləri dərinlən öyrədən liseylər, gimnaziyalar. Ümumi təhsil məktəbləri dövlət, bələdiyyə və özəl müəssisələrinə bölünür.

Ümumi təhsil müəssisələri fasiləsiz təhsil sisteminin əsas hissəsi hesab edilir və bütün ölkə vətəndaşlarına dövlət standartlarına uyğun pulsuz ümumi təhsil almalarında dövlət zəmanətli hüquqlarını həyata keçirməyə imkan verir.

ÜMUMTƏHSİL PROQRAMLARININ SƏVİYYƏSİ – ümumtəhsil proqramlarının səviyyəsinə uyğun olaraq, təhsilin üç dərəcəsi (mərhələsi) mövcuddur: ümumi ibtidai (mənimləmənin normativ müddəti 4 il), əsas ümumi (mənimləmənin normativ müddəti 5 il), ümumi (tam) orta (mənimləmənin normativ müddəti 2 il).

ÜSUL (məlumatların işlənməsində) – EHM-də *məlumatların işlənməsinin* reqlamentləşdirilmiş ardıcılığıdır. Başlıqdan (üsulun adı və ya identifikatoru, giriş parametrlərinin məcmusu) və cisimdən (proqram modullarının məcmusu) ibarətdir. Nümunəvi üsul aşağıdakılardan ibarətdir: *informasiyanın maşın daşıyıcılarından* məlumatların yığılması və onların məntiqi nəzarəti, çeşidlənməsi, məlumat bazasına yüklənməsi, düzəlişlər edilməsi, axtarış, *məlumatların* məntiqi şərtlərə müvafiq olaraq alt çoxluqlara bölünməsidir.

ÜSULLARIN (QAYDALARIN) MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ – riyaziyyatın və kibernetikanın obyektlərin təsnifləşdirilməsi və eyniləşdirilməsi metodlarını işləyib hazırlayan və bu əsasda proqnozlaşdırma məsələlərini həll edən bölməsidir. Obyektlər əlamətlərin son dəsti ilə təsvir edilir. Üsulların müəyyən edilməsi məsələlərindən biri obyektlərin *təsnifləşdirilməsinin* (müəyyən edilməsinin) verilmiş dəqiqliyinə nail olunmasına imkan verən daha dəqiq məlumat əlamətlərinin minimum sayının müəyyən edilməsi (ayrılması) sayılır. Üsulların müəyyən edilməsi məsələsinin həlli üçün klaster, əlamət və komponent təhlili kimi riyazi statistikanın metodlarından istifadə olunur.

ÜZMƏ NÖVLƏRİ – dəniz nəqliyyatı statistikasında yük və sərnişin daşınması üzmə növlərinə görə nəzərə alınır: kiçik kabotaj, böyük kabotaj, xaricə üzmə və xarici limanlararası. Kiçik kabotaj – başqa dövlətin su ərazisindən keçmədən, ölkənin daxilindəki iki liman arasında gəmilərin

üzməsidir. Böyük kabotaj – başqa dövlətin su ərazisindən keçməklə ölkənin daxilindəki iki liman arasında gəmilərin üzməsidir. Xaricə üzmə ölkənin limanları ilə xarici ölkələrin limanları arasındakı gəmi daşınmasıdır. Xarici limanlararası əlaqə ölkəyə məxsus gəmilərin digər ölkələrin limanları arasında (müqavilə əsasında) xarici ölkə fraxtçıları üçün həyata keçirilmiş üzmələrdir.

-V-

Vahid (subyekt).....	678	Vasitə əmsalı.....	681
Vahid tərəfindən istehsal olunan hazır məhsul və natamam istehsal ehtiyatlarının dəyişməsi.....	678	Vasitəçilik (agentlərin) fəaliyyətindən dövryyə.....	681
Vahidin (həcmi, çəkinin) dəyər indeksləri.....	678	Vasitəçilik fəaliyyəti üzrə dövryyə.....	681
Vahidlərin (müəssisələrin) istifadə etdikləri lizinq.....	678	Vasitəli vergilər.....	682
Vaxt (an) metodu.....	678	Veb-sayt.....	682
Vaxtamuzd əməkhaqqı.....	678	Veksel.....	682
Vaxtı keçmiş borclar.....	678	Vergi güzəştləri.....	682
Vaxtı uzadılmış gəlir vergiləri.....	678	Vergi krediti.....	683
Vaxtı uzadılmış xərclər.....	679	Vergi statistikasını.....	683
Vaxtın bölüşdürülməsi.....	679	Vergi tənzimlənməsi.....	683
Vaqon dövryyəsi.....	679	Vergi uçotu.....	683
Vaqonların və konteynerlərin siyahıya alınması.....	679	Vergilər.....	683
Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və yeniyyətəmələrin uçotu.....	679	Vergilər, üzvlük haqları və ödənişlərin digər növləri.....	684
Valyuta.....	679	Vəhşi heyvan və quşların mühafizəsi və təkrar istehsalı.....	684
Valyuta “ilanı”.....	679	Vərəm xəstəliyinə tutulma və ondan ölmə səviyyəsi.....	684
Valyuta “dəhlizi”.....	679	Vəsaitlərin mənbəyi və istifadəsi haqqında hesabat.....	684
Valyuta bazarı.....	679	Vətəndaşların tibbi sığortası.....	684
Valyuta ehtiyatları.....	679	Vətəndaşlıq.....	684
Valyuta kursu.....	680	Vətəndaşlıq vəziyyəti aktları.....	686
Valyuta nəzarəti.....	680	Vəzifə.....	686
Valyuta riski.....	680	Vəzifə cinayəti.....	686
Valyuta tənzimlənməsi.....	680	Vəzifə maaşı.....	686
Valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti.....	680	Virtual maşın.....	686
Valyutanın konvertasiya edilə bilməsi.....	680	Virtual yaddaş.....	686
Variasiya göstəriciləri.....	681	www (world wide web).....	686
Variasiya sırası.....	681		

VAHİD (SUBYEKT) – “vahidlərin” sinonimidir. İngilis dilində hüquqi subyekt anlayışı “qanuni (hüquqi) vahid” anlayışından fərqlənir.

VAHİD TƏRƏFİNDƏN İSTEHSAL OLUNAN HAZIR MƏHSUL VƏ NATAMAM İSTEHSAL EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ – hesabat dövrünün birinci və sonuncu günləri arasında, iqtisadi vahid tərəfindən istehsal olunmuş, lakin hələ satılmamış və ya istehsal prosesində olan hazır məhsul ehtiyatlarının həcmində baş verən dəyişiklikləri göstərir.

Bu göstəriciyə iqtisadi vahidə aid olan natamam istehsal, o cümlədən üçüncü tərəfin mülkiyyətində olan istehsal da daxildir. İqtisadi vahiddə olan, lakin üçüncü tərəfə mənsub olan məhsullar bu kateqoriyaya daxil edilmir.

Ehtiyatlar istehsalın maya dəyərinə görə və dəyərin təshih edilməsindən əvvəl (amortizasiya kimi) qiymətləndirilir.

İstehsalla bağlı ehtiyatların dəyişməsi çox böyük (müsbət və ya mənfi kəmiyyət) ola bilər, xüsusilə də istehsal dövrü 1 ildən çox olduqda (gəmiqayırmada, texniki quraşdırmada və s.). Lakin bir çox fəaliyyət növləri üçün bu göstərici çox kiçikdir və ya heç mövcud deyildir (məsələn, müvəqqəti iş və s.).

Ehtiyata daxil olan və istehsal prosesinə daxil edilmək üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar həm əmtəələr, həm də xidmətlər kimi ola bilər. Ehtiyatların artırılması üçün digər iqtisadi vahiddən alınmış məhsullar maya dəyərinə görə qeydə alınırlar (yəni alınma qiyməti üzrə).

VAHİDİN (HƏCMİN, ÇƏKİNİN) DƏYƏR İNDEKSLƏRİ – dəyərin malın kəmiyyətinə bölünməsi yolu ilə hesablanan göstəricilərdir. Avropa Statistika Bürosu illik zəncirvari indeksləri Fişer düsturu üzrə hesablayır. Beynəlxalq bazarın mövzusu sayılan “əmtəələrin səbətləri”nin dəyəri çox sürətlə dəyişir, buna görə də illik zəncirvari indekslər aktuallaşdırılmış məlumatların çəkirlərinə əsaslanır.

VAHİDLƏRİN (MÜƏSSİSƏLƏRİN) İSTİFADƏ ETDİKLƏRİ LİZİNQ - icarəyə verənin icarədara mülkiyyətin (əmlakın) və maddi və ya qeyri-maddi kapital əmtəələrinin (proqram təminatının və s.) uzun müddətə icarəyə verməsidir. Bu zaman, əvvəlcədən şərtləşdirildiyi dövrdə müqavilə vaxtı başa çatdıqdan sonra icarədara əsas fondları qalıq dəyəri ilə almaq hüququ verilir və aşağıdakılara bölünür:

- icarədar götürən tərəfindən lizinqi verən müəssisəyə ödənilən icarə haqqı;
- lizinq əməliyyatlarının nəticəsi kimi, il ərzində yığılan əsas kapital.

VAXT (AN) METODU – seçmə qiymətlər üzrə bölgü parametrlərinin qiymətləndirilməsinin tapılması üsuludur, K.Pirson tərəfindən tətbiq edilmişdir. Vaxt metodu ilkin seçilmiş anların müəyyən sayını məlum olmayan parametrlərin funksiyaları sayılan müvafiq bölgü anlarına bərabərləşdirməkdən ibarətdir. Qiymətləndirmənin səmərəliliyi nöqtəyinə nəzərdən, vaxt metodu mümkün olan metodların ən yaxşısı sayılmır, yəni ən az olmayan dispersiyaya malikdir. Kifayət qədər ümumi şərtlər müqabilində, hesab etmək olar ki, vaxt metodu daha dolğun və səmərəli qiymətləndirməni verir.

VAXTAMUZD ƏMƏKHAQQI - əməkhaqqı formalarından biridir. Bu formada əməkhaqqı işə sərf olunmuş faktiki vaxtdan və işçinin ixtisasından asılı olaraq verilir. Bu formada əməkhaqqı işə sərf olunmuş faktiki vaxtdan və işçinin ixtisasından asılı olaraq verilir. Vaxtamuzd əməkhaqqı sistemində işçilər üçün onlara təhkim edilmiş qurğulara, aqreqlərə xidmət normaları, yaxud müəyyən dövr üçün normalaşdırılmış istehsalat tapşırıqları müəyyən edilir. Ayrı-ayrı funksiyaları və ya işləri yerinə yetirmək üçün işçilərin say normativləri müəyyən edilə bilər.

VAXTI KEÇMİŞ BORCLAR – hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vaxtında həyata keçirilməmiş ödənişlərdir, yəni əmtəə-maddi qiymətlilərə, iş və xidmətlərə görə mal göndərənlərə və podratçılara; ssudalar üzrə kredit müəssisələrinə; büdcəyə ödəmələr üzrə maliyyə orqanlarına; əmək haqqı üzrə fəhlə və qulluqçulara ödənişlərdir.

VAXTI UZADILMIŞ GƏLİR VERGİLƏRİ - korporasiyanın gəlirinə verginin uçotu metodudur ki, buna əsasən aşağıdakı vergiqoyma tipləri verilən maliyyə ilinin hesabatına daxil olmalıdır:

- gəlirə vergiqoyma əsasında hesablanmış, məcburi ödənilməli olan vergi;
- sonrakı hesablanmış vergi və ya mühasibat uçotunun və vergi qoyulan gəlirlərin hesablanması nəticələri arasındakı müvəqqəti fərqlər zamanı çıxıla bilən vergi (vergi güzəştləri və ya sonradan aparılacaq tutmalar);
- qanunla nəzərdə tutulmuş, ehtiyatların çıxılması ilə bağlı sonrakı vergi;

- investisiya subsidiyalarının yığılması (yaradılması) ilə bağlı sonrakı vergi. Vaxtı uzadılmış vergilərə gizli vergilər daxil edilmir.

VAXTI UZADILMIŞ XƏRCLƏR – artıq sübut olunmuş rentabelliklə spesifik əməliyyatın bir hissəsidir: maliyyə ili ərzində qeydiyyatla alınmış, lakin gələcəkdə əldə olunacaq ayrı-ayrı gəlirlərə aid olan xərclərdir.

VAXTIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ - xüsusi əməliyyat proqramları əsasında, bir-birindən asılı olmayaraq maşına müraciət edən çoxsaylı istifadəçilərə eyni zamanda xidməti həyata keçirən iş rejimidir.

VAQON DÖVRİYYƏSİ – stansiyanın iş həcmnin *göstəricisidir*. Stansiyada yük və texniki (tranzit) əməliyyatlarda istifadə olunan, gələn və gedən vaqonların cəmi ilə ölçülür.

VAQONLARIN VƏ KONTEYNERLƏRİN SİYAHİYAALINMASI – başdan-başa yoxlama yolu ilə dəmir yolunun bütün şəbəkələrində, yeni tikintilərdə, müəssisələrin magistrala çıxan yollarında, xarici dəmir yollarında olan yük vaqonlarının və konteynerlərinin eyni anda naturada birdəfəlik qeydə alınmasıdır. Konteynerlərin siyahıya alınması eyni vaxtda dəmir yolu nəqliyyatında həyata keçirilir. Qeydiyyat stansiyaları, vaqonun (konteynerin) mənsubiyyəti və nömrəsi, növü, taranın çəkisi, yükqaldırması, qurulma və əsaslı təmir ili və başqa əlamətləri qeydiyyata alınır. Vaqonların və konteynerlərin siyahıya alınması əsasında vaqon və konteyner parklarının inventar və cari *uçot* məlumatları dəqiqləşdirilir.

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN UÇOTU – dövlət himayəsinə və onların uşaq internat müəssisələrində böyüməsinə ehtiyacları olan uşaqların aşkar edilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bundan əlavə, ailələrə tərbiyəyə (himayəyə) verilmiş uşaqlar da nəzərə alınır. Uçotun məlumatları əsasında hər il bu işin nəticələrini xarakterizə edən statistik hesabat tərtib edilir.

VALYUTA – (I) - 1) müəyyən ölkənin pul vahididir (milli valyutasıdır) və dövlətin pul sisteminin növüdür (qızıl, gümüş, kağız); 2) xarici dövlətlərin pul nişanlarıdır, xarici ölkələrin pul

vahidləri ilə ifadə olunan və beynəlxalq hesablaşmalarda (xarici valyuta) istifadə edilən kredit və ödəniş vasitəsidir; 3) beynəlxalq hesablaşma vahidi və ödəniş vasitəsidir: BVF çərçivəsində valyuta xüsusi borcalma hüquqlardır (SDR); Avropa İttifaqı çərçivəsində istifadə olunan Avropa valyuta vahididir (AVRO).

(II) – bu termin vahid inzibati sənəddə, hesab-fakturada göstərilən məbləği ifadə edən valyutani əks etdirir.

VALYUTA “İLANI” – Avropa ölkələri arasındakı razılaşmalara görə, 1972-ci ildən həyata keçirilən valyuta kurslarının razılaşdırılması sistemidir. Valyuta siyasəti sahəsində vahid və razılaşdırılmış fəaliyyəti təmin edən mexanizm olmadığından, 1979-cu ildə Valyuta “ilani” Avropa valyuta sistemi ilə əvəz edilmişdir.

VALYUTA “DƏHLİZİ” – ölkənin valyutasının ilkin və ikinci təkrar bazarlarında xarici valyuta ilə dəyişdirilə biləcəyi, dəyişmə tarifinin mümkün aşağı və yuxarı qiymətləri arasındakı intervaldır.

VALYUTA BAZARI – bank xidmətlərinin və kapitalların müəyyən növünə olan təklif və tələbin görüşdüyü yerdir. Valyuta bazarı aydın, yəni hiss olunan, gözə görünən (məsələn, Rendji bazarı) ola bilər və ya əksinə, hər hansı bir real mücərrədlik (məsələn, avro-dollar bazarı kimi) başa düşülə bilər. Bu, nəzəri konsepsiya şəklində (tələb və təklifin qarşı-qarşıya durduğu sahə) də ola bilər. Valyuta bazarının əhəmiyyəti - qiymətin səviyyəsinə və *valyuta kursunun* səviyyəsinə, yəni bazarın tənzimlənməsinə rəqabətin səviyyəsinin və tələbin, təklifin və həyata keçirilən sövdələşmələrin həcmnin səviyyəsinin təsir dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir.

VALYUTA EHTİYATLARI – 1) bir ölkənin digər ölkələrlə hesablaşmasında ödəniş balansının defisitinin (kəsirinin) ödənməsi üçün ödəniş vasitəsidir. Hazırda valyuta ehtiyatlarının yaradılması üç qrupa bölünür: qızıl, valyuta (qızıl valyuta standartlarının həyata keçirildiyi vaxtdan – Amerika dolları və ingilis funt sterlinqi) və BVF-yə üzv ölkələrin normaları (ölçüləri). Pul və valyuta siyasətinin müəyyənləşdirilməsi üçün valyuta ehtiyatlarının məbləği və tərkibi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; 2) ölkənin Mərkəzi Bankında və ya dövlətin maliyyə orqanlarının sərəncamında olan qızıl və xarici valyuta, digər ölkələrin banklarında olan xarici valyuta depozitləri, xarici dövlətlərdə qoyulmuş qiymətli kağızlar rəsmi ehtiyatlardır. Valyuta ehtiyatları

həm də beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarında yaradılır, beynəlxalq hesablaşmalarda alıcılıq və ödəniş vasitələrinin ehtiyatı kimi xidmət göstərir, dövlətin müvafiq valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi, onun valyuta-maliyyə vəziyyətinin təşhii edilməsi, valyuta kursunun saxlanması üçün istifadə edilir.

VALYUTA KURSU – bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidi və ya beynəlxalq ödəniş vasitələri ilə qiymətidir. Rəsmi valyuta kursu təklifin, tələbin, valyuta bazarında həyata keçirilmiş (*təsbit edilmiş*) sövdələşmələrin həcm və növünün miqyas və nisbətindən asılı olaraq, dövlət tərəfindən (Mərkəzi Bankın şəxsində) və ya bazarda müəyyən edilə bilər, yaxud yuxarıda göstərilən amillərin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər (dəyişkən) valyuta kursu). Valyuta kursu beynəlxalq valyuta vahidlərinə münasibətlərdə milli valyutalarda daha tez-tez tətbiq olunur.

VALYUTA NƏZARƏTİ – 1) milli valyutanın, ölkənin milli valyutasında qiymətli kağızların, valyuta qiymətlilərinin ölkənin gömrük sərhədlərindən (azad gömrük zonalarının və azad anbarların perimetrləri istisna olmaqla) keçməsinə nəzarətdir; 2) əmtəə və nəqliyyat vasitələrinin ölkənin gömrük sərhədlərindən keçməsi ilə bağlı olan valyuta əməliyyatlarına nəzarətdir; 3) valyuta, ixrac-idxal və digər xarici iqtisadi əməliyyatlar sahəsində ölkə qanunvericiliyinə riayət edilməsinin yoxlanılması və nəzarətin təşkili işi vahid ümumdövlət siyasətinin tərkib hissəsidir; 4) *rezidentlər və qeyri-rezidentlərin* valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsini tənzimləyən ölkə qanunvericiliyinə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarına riayət olunmasına, rezidentlərin dövlət qarşısındakı xarici valyuta öhdəliklərini yerinə yetirməsinə nəzarətdir. Valyuta nəzarəti ölkənin qanunvericiliyinə və ölkənin valyutaya və ixraca nəzarəti üzrə Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq, ölkənin gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda Mərkəzi Bank, habelə Azərbaycan Respublikası hökuməti valyuta nəzarəti orqanları, müvəkkil edilmiş banklar və qanunvericiliklə valyuta nəzarətini həyata keçirə bilən digər təşkilatlar isə valyuta nəzarəti agentləri hesab olunurlar.

VALYUTA RİSKİ - əmtəə və fond birjalarında aparılan xarici ticarət, kredit, valyuta əməliyyatları zamanı, milli valyuta ilə müqayisədə xarici valyuta kursunun dəyişməsi ilə bağlı valyuta itkisi təhlükəsidir. Açıq valyuta

vəziyyəti mövcud olduqda baş verir. Risk valyutaların qabaqcadan satın alınması, habelə təcili əqdlərin bağlanması sığortası ilə aradan qaldırıla bilər.

VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİ – bankın əsas funksiyalarından biridir, ölkə valyutası ilə xarici valyutanın alqı-satqısını, banklararası və birja bazarlarında ödəmə sənədlərinin və xarici valyutalarda öhdəliklərin alqı-satqısını həyata keçirir və beləliklə, ölkə valyutasının məzənnəsinin dinamikasına, iqtisadiyyatda pula olan tələb və təklifə həlledici təsir göstərir.

VALYUTANIN ALICILIQ QABİLİY- YƏTİ PARİTETİ – müəyyən əmtəə dəsti üçün iki və ya bir neçə milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti arasındakı nisbətdir. Valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti əmtəə siyahısının seçilməsindən asılı olaraq *xüsusi* (müəyyən əmtəə qrupu üzrə) və ya bütün *ümumi daxili məhsul* üzrə *ümumi* ola bilər. Valyutanın alıcılıq qabiliyyəti paritetindən beynəlxalq müqayisələrdə müqayisənin sabit valyutası olmadığı şəraitdə daha tez-tez istifadə olunur. Belə ki, praktiki olaraq o, rəsmi valyuta kursları ilə uyğun gəlmir.

VALYUTANIN KONVERTASIYA EDİ- LƏ BİLMƏSİ – 1) istənilən formada və məhdudiyyətsiz olaraq əməliyyatların bütün növlərində bazar və ya rəsmi valyuta kursları üzrə milli valyutanın xarici valyutaya sərbəst dəyişdirilməsi qabiliyyətidir, valyutanın dönməsidir; qızıl standart dövründə - valyutanın qızılın qeyd edilmiş qiymətinə görə dəyişdirilməsidir.

Sərbəst konvertasiya edilən (məhkəm, dönən), məhdudlaşdırılmış konvertasiya edilən (qismən dönən) və konvertasiya edilməyən valyutalar fərqləndirilir. Əgər qanunvericiliklə valyutanın sərbəst və məhdudiyyətsiz olaraq digər valyutalarla mübadiləsinə, digər ölkəyə aparılması və gətirilməsinə və onunla bütün növ cari və investisiya əməliyyatlarının aparılmasına icazə verilmişsə, onda o *sərbəst konvertasiya* edilən valyuta hesab edilir. Əgər dövryyə yalnız xüsusi əməliyyatlara, dar çərçivələrə şamil edilsə, mübadilə isə yalnız müəyyən edilmiş pul məbləğində həyata keçirilsə, onda belə valyuta *məhdud konvertasiya* edilmiş sayılır.

Valyutanın daxili və xarici mübadiləsi (dövryyəsi) mövcuddur. *Daxili mübadilə* məlum ölkənin ayrı-ayrı şəxslərinin və təşkilatlarının xaricdə ödəmə həyata keçirməsi və xarici valyutaları məhdudiyyətsiz alması üçün imkanı nəzərdə tutur. *Xarici mübadilə* - xarici fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən milli valyuta ilə

istənilən əmtəə və xidmətlərin ödənilməsi üçün və xarici valyutaya dəyişdirilməsi üçün sərbəst istifadə etmək imkanındır;

2) bəzi qiymətli kağızların digərlərinə konvertasiyasıdır.

VARIASIYA GÖSTƏRİCİLƏRİ -

VARIASIYA GÖSTƏRİCİLƏRİ – məcmu vahidinin əlamətinin qiymətlərinin dəyişməsinə əks etdirən statistik xarakteristikadır. Latın sözü “variation”dan əmələ gəlmiş və dəyişmə, tərəddüd, müxtəliflik deməkdir. Statistika əlamətin variyasiyası dedikdə, müxtəlif amillərin təsiri altında yekcins məcmu hüdudunda öyrənilən əlamətin kəmiyyətə dəyişmələri başa düşülür.

Əlamətin variyasiyası bir sıra mütləq orta kəmiyyət və nisbi göstəricilərlə ölçülə bilər. Əlamətin variyasiyasını ölçmək üçün istifadə edilən ən sadə göstəricilərdən biri variasiya genişliyidir. Variantın maksimum və minimum qiymətləri arasındakı fərq variasiya genişliyi adlanır $R = X_{\max} - X_{\min}$. Variasiya genişliyi ayrı-ayrı variantların bir-birindən tərəddüd dərəcələrini əks etdirmir. Bu göstərici variantların çəkirlərini də nəzərə almır. Ona görə də əlamətin tərəddüd dərəcəsini ölçmək üçün bir sıra orta göstəricilərdən, o cümlədən orta xətti uzaqlaşma

($\bar{d}$) göstəricisindən istifadə edilir. Orta xətti uzaqlaşma hesabı orta kəmiyyət kimi, ayrı-ayrı variantların orta kəmiyyətdən uzaqlaşmalarının mütləq qiymətləri əsasında aşağıdakı düsturlar əsasında hesablanır:

çəkili düsturu isə aşağıdakı kimi yazılır:

$$\bar{d} = \frac{\sum |x - \bar{x}| f}{\sum f} \quad \bar{d} = \frac{\sum |x - \bar{x}|}{n}$$

Burada $|x - \bar{x}|$ - variantlardan orta kəmiyyətin uzaqlaşmalarının moduludur və ya uzaqlaşmaların mütləq qiymətləri, n - variantların sayı, f - variantların çəkirləridir. Əlamətin variyasiyasının nisbi göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Ossilyasiya əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$V_g = \frac{R}{\bar{x}} \cdot 100.$$

Burada R – variasiya genişliyidir, $\bar{x}$ – orta kəmiyyətdir.

2. Xətti variasiya əmsalının düsturu belədir:

$$V_d = \frac{\bar{d}}{\bar{x}} \cdot 100.$$

$$3. \text{ Variasiya əmsalı: } V_\sigma = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100.$$

Burada σ - orta kvadratik uzaqlaşmadır. Təcrübədə çox tez-tez variasiya əmsalından istifadə edilir.

Variasiya göstəricilərindən dispersiya geniş

istifadə olunur. $\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}$

Dispersiya nəticələrin statistik qiymətləndirilməsi, seçmə xətasının hesablanması və s. kimi statistika məqsədlərində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

VARIASIYA SIRASI – $F(\chi)$ ehtimalının

bölünmə funksiyası ilə və $\chi_1 < \chi_2 < \dots < \chi_n$ artma

qaydasında yerləşən X baş məcmusundan götürülmüş, təsadüfi seçmənin (n -in həcmi) qiymətlərinin ardıcılığıdır.

χ_i variasiya sırasının elementi – i -ci sıranın sətri, i – nömrəsi isə χ_i sətrinin rəngi (sırası) adlanır.

Variasiya sırası əsasında $F_n(\chi) = m_x / n$ (burada

m_x – χ -dan kiçik olan sıra elementləridir) bölmə funksiyasının empirik qiyməti tapılır.

VASİTƏ ƏMSALI – borc kapitalının miqdarı və borc alanın ümumi şəxsi kapitalı arasında olan nisbətdir. Ümumiyyətlə, belə hesab edilir ki, bu münasibət 0,5-1 çərçivəsində olmalıdır. Ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsinin yüksək olduğu bir sıra sahələrdə, konkret hallarda vasitə əmsalının kəmiyyətinin 1,5 olmasına yol verilir.

VASİTƏÇİLİK (AGENTLƏRİN) FƏALİYYƏTİNDƏN DÖVRİYYƏ

– vahidin vasitəçilik fəaliyyətindən alınan dövriyyənin bir hissəsidir. Üçüncü tərəfin adından və onun tapşırığı (və ya buna oxşar fəaliyyət növü) ilə həyata keçirilən alqı-satqı əməliyyatlarına görə əldə olunan ixtiyari komissiyalara uyğundur.

Bu göstərici, əsas və ya qeyri-əsas fəaliyyət növünün nəticəsi olaraq, “Vasitəçilik (agentlərin) fəaliyyətindən dövriyyə”dir. Bəzi vasitəçilik fəaliyyəti növləri xidmət və ya emal sənayesi vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər.

VASİTƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ DÖVRİYYƏ (AGENTLƏR) – komissiyon

ticarəti üzrə fəaliyyət növlərində dövriyyədir.

VASİTƏLİ VERGİLƏR (istehlak mallarından alınan vergilər) – vasitəli vergilər iki qrupa bölünür:

Birinci qrupa şirkətin hesablarında dövryyədən silinən (çıxarılan), bilavasitə dövryyə ilə əlaqədar olan əlavə dəyər vergisi və digər vergilər daxildir. İkinci qrupa istehsalla bağlı bütün digər vergi və rüsumlar daxildir. Bunlara istehsala, mal və xidmətlərin idxalına, işçi qüvvəsinin mizdlə tutulmasına, torpaq, binalar və istehsalda iştirak edən əsas fondlara malik olmağa və ya onlardan istifadəyə görə dövlət idarəetmə orqanları və ya Avropa İttifaqının təşkilatları tərəfindən tutulan pul və ya natura şəklində məcburi, əvəzsiz ödənişlər daxildir. Buraya həmçinin aksiz yığımları, spesifik məhsulların satışına görə gerb yığımları, maliyyə əməliyyatlarından və kapital əməliyyatlarından vergilər, avtomobillərin qeydiyyatından vergilər, əyləncələrdən vergilər, lotereyalardan, ehtiraslı oyunlardan, bağlanmış mərcələrdən vergilər, sığorta mükafatlarından vergilər və s. də daxildir. Bu vergilər, gəlirin olub-olmamasından asılı olmayaraq, ödəməyə aiddir.

VEB-SAYT (en. website, web – hörümçək toru, site — «yer») – HTTP/HTTPS protokolları vasitəsilə İnternetdə müraciət etmək mümkün olan, eyni mövzulu veb-səhifələrin yığıdır. Veb-saytların ümumi yığını Ümumdünya hörümçək torunu yaradır. Veb-saytların səhifələri ümumi domen ünvan altında birləşmiş olurlar və eyni məntiqi struktura malikdirlər. Veb-sayt anlayışı (hostinq) server, provayder, domen, şəbəkə və s. anlayışlarla sıx bağlıdır. İnternet texnologiyaları inkişaf etdikcə, bir serverdə (kompüterdə) çoxlu sayda domen və veb-saytlar yerləşdirmək mümkündür.

VEKSEL – məcburi (vacib) rekvizitlərlə (tədiyəçinin adı, müddət, məbləğ, ödəniş yeri və s.) qəti müəyyənləşdirilmiş formada qiymətli kağızdır. Öhdəçiliyin vaxtı qurtardıqdan sonra, öz sahibinə (veksel sahibinə) borcludan vekseldə göstərilmiş pul məbləğini ödəməyi tələb etməyə şərtsiz hüquq verən yazılı borc öhdəçiliyidir. Veksellər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin kommersiya və bank təcrübəsində, həmçinin xarici ticarətdə və digər beynəlxalq hesablaşmalarda geniş yayılmışdır. Vekselin yeganə obyektinə ancaq pul (milli və ya xarici valyuta) ola bilər.

Veksellər formasına görə sadə və köçürmə veksellərə bölünür. Sadə veksellər borclu tərəfindən yazılır. Köçürmə veksellər kreditörün (barat vekseli) borc alana, müəyyən bir məbləğin vekseldə göstərilən şəxsə ödənməsi haqqında yazılı əmridir. Köçürmə veksellər akseptli olmalıdır, yəni tədiyəçi vekseli ödəməyə razılıq verməlidir.

Veksellər sahibi tədiyyə vaxtı çatdıqda vekseli ödəməyə təqdim edə bilər və ya vekselin arxasında köçürmə yazısının köməyi ilə pulu almaq hüququnu digər şəxsə verə bilər (indossment). O, həm də veksellər verəndən, veksellər zamanətliyi (aval) şəklində tədiyyənin vaxtında və tam ödənilməsinə tələb edə bilər. Ölkədə veksellər dövryyəsinin aparılmasının məqsədi – müəssisələr arasında pul ödəməməsi hallarının azalması, hesablaşmaların və dövryyə vəsaitlərinin dövryyəsinin sürətləndirilməsidir.

VERGİ GÜZƏŞTLƏRİ – fiziki və hüquqi şəxslərin vergilərdən qismən və ya tam azad edilməsidir. Vergi güzəştləri – vergi siyasətinin elementlərindən biridir, sosial və iqtisadi məqsədlər daşıyır. Vergi güzəştlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- gəlirlərə minimum vergi qoymanın tətbiq edilməsi;
- vergi güzəştlərinin müəyyənləşdirilməsi (məsələn, ayrı-ayrı sahələrin, regionların müəssisələri üçün);
- vergi qoyulan gəlirin məbləğindən vergi ödəyicilərinin bir sıra xərclərinin çıxarılması (məsələn, nümayəndəlik xərclərinin, ümitsiz borcların);
- müəyyən növ gəlirlərdən vergi qoymanın götürülməsi (məsələn, əgər gəlir ölkədən kənarda əldə edilibsə və orada vergi tutulubsa);
- verginin məbləğindən tutulmalar (vergi krediti, məsələn, əgər gəlirlərin bir hissəsi hesabına keçmiş illərin itkiləri ödənilirsə);
- əvvəlcədən ödənilmiş vergilərin qaytarılması (vergi amnistiyası);
- adətən bir neçə il müddətində bir sıra vergilərin ödənilməsindən tam azad edilmə (məsələn, yeni yaradılan müəssisələr üçün) və s.

Vergi güzəştləri kiçik sahibkarlıq subyektlərini, ixracatçıları həvəsləndirmək üçün, xarici investisiyanın cəlb olunması üçün tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti orqanları, büdcə təşkilatları və yerli özünüidarəetmə orqanları, Mərkəzi Bank və onun qurumları, dövlət fondları və əlillərin ictimai təşkilatları əmlak vergisini ödəməkdən azaddırlar. Məişət, qalayçılıq, dulusçuluq və şəxsi məmulatlarının, təsərrüfat məhsullarının, bağçılıq-bostançılıq alətlərinin, xalq musiqi alətlərinin, oyuncaqların, suvenirlərin, qamışdan və qarğıdan məişət əşyalarının düzəldilməsi keramika məmulatlarının işlənməsi, bədii tikmə, ağac materiallarından məişət alətlərinin hazırlanması sahəsində hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sənətkarlıq emalatxanalarının binaları və

ya binaların bu emalatxanalar yerləşən hissələri əmlak vergisinə cəlb edilmir.

Binaların icarəyə, kirayəyə verildiyi, habelə sahibkarlıq və ya kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün istifadə edildiyi hallar istisna olmaqla, AR VM-in 102.2-ci maddəsində göstərilən şəxslərin, habelə pensiyaçıların və müddətli hərbi xidmət qulluqçularının və onların ailə üzvlərinin müddətli hərbi xidmət dövründə binalara görə ödəməli olduqları əmlak vergisinin məbləği aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin müəyyən misli qədər azaldılır.

VERGİ KREDİTİ – verginin ödənilməsi üzrə vaxtın uzadılması və yaxud möhlətin verilməsidir.

VERGİ STATİSTİKASI – dövlətin vergi siyasətinin yerinə yetirilməsinin gedişinin və büdcəyə vergilərin daxil olmasının artırılması ehtiyatlarının təhlili üçün informasiya bazasıdır. Əsas növ vergilərin ödəyiciləri haqqında, ödənməyə hesablanmışdan büdcəyə ödənməmiş vergilər və hüquqi və fiziki şəxslər üçün ayrılıqda hər bir vergi növü üzrə hesabat dövründə faktiki ödənişlər haqqında, vergi qoyma bazasının ölçüləri haqqında məlumatları birləşdirir. Vergi hesablamaları əsasında vergi ödəmələrinin statistika və mühasibat qeydlərinə əsaslanır. Hesablamaların metod və formaları adətən dövlət vergi xidmətləri tərəfindən işlənib hazırlanır. Vergi məlumatları müntəzəm tərtib olunan statistika hesabatlarından və vergi qoymanın müxtəlif məsələlərinə dair keçirilən seçmə müayinələrə (məsələn, vergi tutmaların miqdarının təşkilatların maliyyə nəticələrinə və investisiya fəallığı vəziyyətinə təsirinin öyrənilməsi üzrə müayinə; vergi və ödəmələrin ödənişi üzrə təxirə salınması ilə bağlı büdcənin itkiləri müayinəsi və s.) əldə edilir.

VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ – vergilərin ümumi səviyyəsinin (birbaşa fərdi vergi tariflərinin, mənfəətdən verginin, dolay vergilərin), müəssisələrin kapitalının sürətli amortizasiyası sisteminin, investisiyalara vergi güzəştlərinin ("vergi krediti"), sahibkarlığın və işgüzar fəallığın inkişafına imkan yaratmaq məqsədilə müxtəlif xüsusi vergi güzəştlərinin azaldılması və ya artırılması yolu ilə iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin dolay yolla təsir tədbirlərinin məcmusudur.

VERGİ UÇOTU – müəssisələr (təşkilatlar) və Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin vergi orqanları səviyyəsində həyata keçirilən vergi ödəmələrinin və qeydiyyatdan keçmiş və qeydiyyatdan keçməmiş vergi ödəyicilərindən

daxilolmaların kompleks uçotudur. Vergi uçotu ölkə büdcəsi (regionların büdcələri) və maliyyə uçotu ilə sıx bağlıdır.

Müəssisələrdə (təşkilatlarda) vergi uçotunun tərkibinin əsasını vergi ödəmələrinin statistik və mühasibat qeydə almaları təşkil edir. Bu proses vergi hesablamaları ilə tamamlanır. Hesablamaların metod və formaları adətən dövlət vergi orqanları tərəfindən hazırlanır. Verginin hər növü üzrə hesablamaların və ödəmələrin aparılmasına dair qanunla müəyyən qaydalar nəzərdə tutulur. Vergi ödəmələrinin vaxtında təqdim olunmaması və köçürülməməsi cərimə sanksiyasına səbəb olur. Vergi ödəyiciləri müəyyən olunmuş nümunə forması üzrə vergi hesablamalarını göstərilmiş vaxtda dövlət vergi xidmətinin yerli bölmələrinə təqdim edirlər.

Vergi orqanları hər bir vergi ödəyicisi üzrə vergi növləri və büdcəyə ödəmə üzrə vergi uçotunu aparır. Vergi orqanları maliyyə orqanları ilə birlikdə büdcənin gəlir hissəsinin icra olunmasına nəzarət edir. Müvafiq səviyyədə büdcəyə daxil olan vergilərin və ödəmələrin uçotu vergilərin ümumi məbləği və onun ayrı-ayrı növlərinin vergi daxil olmalarının ümumi həcmində payı üzrə aparılır.

VERGİLƏR – (I) – 1) dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına məcburi, əvəzi ödənilmədən, geri qaytarılmayan ödənişlərdir. Vergilər – dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının xeyrinə, yeni yaranan dəyərin bölüşdürülməsi prosesində meydana çıxan münasibətləri əks etdirən xüsusi spesifik formadır. Hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri və mülkiyyətləri pul formasında vergi qoymanın obyektləri hesab edilir. Yığılma qaydalarına görə vergilər birbaşa və dolay vergilərə bölünür. **Birbaşa** vergilər bilavasitə ödəyicilərin gəlirlərindən tutulma yolu ilə yığılır. **Dolay** vergilər isə qiymətlər vasitəsilə məhsul istehlakçılarna keçirilir. Birbaşa vergilərə müəssisənin mənfəətinə gəlir vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi və s., dolay vergilərə isə əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük tarifləri və s. aid edilir. Vergi ödəmə mənbələri məhsulun maya dəyəri (yol, torpaq və s.), mənfəət (mənfəətə, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara və s.), satışdankənar əməliyyatların nəticələri (məsələn, əmlaka görə vergi) ola bilər. Vergi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: fiskal (bütün səviyyələrdə büdcələrin formalaşdırılması); tənzimləmə (təsərrüfat fəaliyyətinin şərtlərinin

tənzimlənməsi); sosial, həvəsləndirmə və s. Dövlət vergi münasibətlərini vergi qanunvericiliyi vasitəsilə tənzimləyir;

2) ictimai xərcləri maliyyələşdirmək məqsədi ilə, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş qaydada bütün səviyyələrdə dövlət orqanları tərəfindən tariflər üzrə fiziki və hüquqi şəxslərdən tutulan məcburi və əvəzsiz toplanmaları (vəsaitin götürülməsini) əks etdirir. Vergilər cəmiyyətdə və dövlətdə sosial-iqtisadi münasibətlərin zəruri hissəsi hesab edilir və onun əmələ gəldiyi andan mövcud olur. Başqa sözlə, vergilər – cəmiyyətin inkişafına görə ödənişdir.

(II) - dövlət idarəetmə sektoruna institusional vahidlər tərəfindən pul və ya natura formasında köçürülən məcburi əvəzsiz ödənişlərdir.

VERGİLƏR, ÜZVLÜK HAQLARI VƏ ÖDƏNİŞLƏRİN DİGƏR NÖVLƏRİ –

aşağıdakıları birləşdirən ödənişlərdir:

- dövlət xərclərini təmin etmək üçün mərkəzi hökumətə və yerli hakimiyyətə məcburi ödənişləri;
- iqtisadi və sosial xarakterli layihələrin maliyyələşdirilməsi qaydasında dövlət hakimiyyəti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ödənişləri.

VƏHŞİ HEYVAN VƏ QUŞLARIN MÜHAFİZƏSİ VƏ TƏKRAR İSTEHSALI –

heyvan və quşların sayının uçotunun aparılmasına, onların qorunması və təkrar istehsalı üzrə biotexniki tədbirlərə (yerləşdirmələr, vəhşi heyvanların əlavə yemlənməsi üçün yemlərin hazırlanması və verilməsi, yemləmə sahələrinin və duzlaqların, süni yuvaların və s. tikilməsi), həmçinin ölkənin ovçuluğa nəzarətə və peşəkar ovçu xidmətinin saxlanmasına çəkilən xərcləri özündə birləşdirir.

VƏRƏM XƏSTƏLİYİNƏ TUTULMA VƏ ONDAN ÖLMƏ SƏVİYYƏSİ (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) -

vərəm xəstəliyinə tutulma səviyyəsi – bu, hər 100 000 nəfərdə vərəm xəstəliyinə tutulma hallarının sayıdır. *Vərəmdən ölmə əmsalı* hər 100 000 nəfərdə vərəmdən ölənlərin sayını bildirir. *Vərəm xəstəliyinə tutulma hadisəsi* həkim tərəfindən diaqnoz qoyulan və ya bakterioloji tədqiqat əsasında təsdiqlənən vərəm xəstəliyinin mövcudluğu faktı ilə müəyyən edilir. Məlumatların yalnız müvafiq tibbi xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı materiallardan əldə edilməsi hallarında 100 000 nəfərə hesablanır.

Məlumatların ev təsərrüfatlarının müayinə materiallarından əldə edilməsi hallarında, vərəm xəstəliyinə tutulma (bəzən bu xəstəlikdən

ölənlərin əmsalı) səviyyəsi haqqında məlumatlar 100 000 nəfərə hesablanır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, məxrəcdə müayinəyə cəlb edilmiş bütün əhalinin sayı göstərilir. Bəzən vərəm xəstəliyinə tutulma səviyyəsi xəstəlik hallarının mütləq sayı ilə ifadə edilir, amma hər hansı bir müəyyən dövrdə (adətən 1 il ərzində) vərəm xəstəliyinə tutulma 100 000 nəfərə hesablanır.

VƏSAİTLƏRİN MƏNBƏYİ VƏ İSTİFADƏSİ HAQQINDA HESABAT –

hesabat dövründə şirkətin aktivlərinin və maliyyə strukturunun dəyişməsi haqqında məlumat verən hesabatdır.

VƏTƏNDAŞLARIN TİBBİ SİĞORTASI –

yiğilmiş vəsait – *sığorta ödənişləri* hesabına əhaliyə tibbi yardımların göstərilməsi formasıdır. Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyə görə, sığorta hadisəsi baş verdikdə əhaliyə müəyyən səviyyədə tibbi yardım və dərman preparatları ilə kömək göstərilməsinə təminat verilir. Vətəndaşların tibbi sığortası iki formada həyata keçirilir: *icbari və könüllü*. Vətəndaşların tibbi sığortasının *icbari* forması əhali üçün ümumi sayılır. Vətəndaşların icbari tibbi sığortası işləməyən əhali, büdcə idarə, müəssisə və təşkilatlarında işləyənlər, habelə rentabelli işləməyən müəssisələrdə işləyənlər üçün müvafiq büdcələrdən; yerdə qalan vətəndaşlar üçün isə müəssisə, təşkilatların və s. təsərrüfat subyektlərinin hesabına ödənilir. Vətəndaşların tibbi sığortasının *könüllü* forması bağlanmış *sığorta müqavilələri* əsasında, müəssisələrin mənfəəti (gəliri) və əhalinin vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Könüllü tibbi sığorta vətəndaşlara müqavilə əsasında məcburi tibbi sığortada nəzərdə tutulduğundan əlavə tibbi və digər xidmətlər göstərilməsini təmin edir.

VƏTƏNDAŞLIQ – insanın konkret dövlətlə hüquqi əlaqəsidir, onların qarşılıqlı hüquq, vəzifə və məsuliyyətinin məcmusunda ifadə olunur. Padşahlıq dövrlərində vətəndaşlıq bəzən “təbəəlik” kimi göstərilir.

Vətəndaşlığın alınması və itirilməsi qaydası milli hüquqlarla tənzimlənilir. Beynəlxalq hüquq münasibətlərində vətəndaşlıq institutunun insan hüquqlarının unifikasiyası və onların beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi üçün, xarici vətəndaşların diplomatik müdafiəsi, onların qaldığı dövlətin məhkəmə orqanlarına aid olmaması (bəzi hallarda) və s. haqqında məsələləri həll etmək üçün əhəmiyyəti var.

Bir qayda olaraq, vətəndaşlıq doğulduqda alınır. Buna görə də, uşaqların vətəndaşlığı haqqında məsələ milli qanunvericilikdə xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Uşaqların vətəndaşlığının müəyyən edilməsinin iki əsas nöqteyi-nəzəri mövcuddur: “qan prinsipi” (yəni vətəndaşlıq valideynlərin vətəndaşlığı ilə müəyyən edilir) və “torpaq prinsipi” (doğulduğu yerlə müəyyən edilir). Bu iki prinsipdən istifadə mümkündür, çünki valideynlər bəzən müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları olur.

Vətəndaşlıq alması həm də insanın xahişi ilə, oğulluğa (qızlığa) götürüldə, ərə getdikdə və s. qaydasında mümkündür. İnsanın reinteqrasiyası (yəni vətəndaşlıq hüququnun bərpa olunması) tez-tez rast gəlinən vətəndaşlıq alma hallarıdır.

Beynəlxalq təcrübədə vətəndaşlığın dəyişməsinin xüsusi halları da var – optasiya qaydasında, yəni konkret ərazinin digər dövlətə keçməsi zamanı vətəndaşlığın seçilməsi.

Vətəndaşlığın itirilməsi təbii yolla (öldükdə), yaxud insanın həmin dövlətin vətəndaşlığından könüllü çıxması haqqında ərizəsinə əsasən baş verir.

İkili vətəndaşlıq problemi xüsusi çətinliklər yaradır. İnsan eyni zamanda iki dövlətin vətəndaşı olduqda: birinin – doğulduğu yerə görə, digərinin – nikaha görə. Dövlətlər ikili vətəndaşlıq hallarından qaçmaq üçün müqavilə və sazişlər bağlamağa çalışır. Müasir dövrdə hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarını müəyyən edən beynəlxalq hüquq normaları qəbul edilmişdir. Əsas beynəlxalq-hüquq normaları İnsan hüquqları üzrə ümumi bəyannamədə (1948), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqda Beynəlxalq Paktda (1966), mülki və siyasi hüquqlar haqda Beynəlxalq Paktda (1966), Ərli qadının vətəndaşlığı haqda Konvensiyada (1957) və digər beynəlxalq sənədlərdə əks olunub. İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı hər dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə həyata keçirilir. Azərbaycanda vətəndaşlıqla bağlı qanun 1998-ci ildə qəbul olunub. Bu qanun vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin həyata keçirilməsini təmin edir, vətəndaşlıq almaq, həmçinin onu ləğv etmək üçün qaydaları müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci Maddəsinə görə, Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərdən biri Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşadıda və ya Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Valideynlərdən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları aşağıdakı şəxslər sayılırlar:

1) bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığında olmuş şəxslər (əsas: bu Qanunun qüvvəyə mindiyi gündək şəxsin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olması);

2) 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycan Respublikasının və ya başqa dövlətin vətəndaşı olmayan, lakin Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olan şəxslər;

3) 1988-ci il yanvarın 1-dən 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycan Respublikasının ərazisində məskunlaşmış qaçqınlar;

4) bu Qanuna müvafiq surətdə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığını əldə etmiş şəxslər.

Bu maddənin birinci hissəsinin ikinci bəndində nəzərdə tutulmuş şəxslər o halda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə edirlər ki, bu Qanun qüvvəyə mindiyi gündən bir il müddətində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilmək haqqında ərizə ilə müraciət etsinlər.

Bu Maddənin birinci hissəsinin üçüncü bəndi əsasında Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmiş qaçqınlar tərk etdikləri dövlətlərə qayıtmaq hüququnu itirmirlər. Həmin şəxslərə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində məcburi köçkünlər üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlər şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan kişi və ya qadının əcnəbi ilə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslə nikah bağlaması və ya nikahı pozması ər və arvadın vətəndaşlığının dəyişməsinə səbəb olmur. Ərin (arvadın) vətəndaşlığının dəyişməsi arvadın (ərin) vətəndaşlığının dəyişməsinə səbəb olmur.

Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisində doğulmuş uşağı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan, hər iki valideyni naməlum uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır.

Valideynlərin vətəndaşlığı dəyişdikdə və hər ikisi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etdikdə, onların 14 yaşına çatmamış uşaqları da Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmiş olurlar. Uşağın valideynlərindən biri məlumdursa, həmin valideyn Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etdikdə, onun 14 yaşına çatmış uşağı da Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmiş olur.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları əcnəbi uşağı və ya vətəndaşlığı olmayan uşağı övladlığa götürürlərsə; əcnəbi uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdırsa, digəri isə vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə; vətəndaşlığı olmayan uşağı övladlığa götürən ər-arvaddan biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdırsa, digəri isə

vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, həmin uşaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmiş olur.

Bu Qanunun 19-24-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda, 14 yaşından 18 yaşınadək uşaqların vətəndaşlığı yalnız onların razılığı ilə dəyişə bilər.

VƏTƏNDAŞLIQ VƏZİYYƏTİ AKTLARI

– əhalinin vətəndaşlıq-hüquqi statusuna aid olan və ümumilikdə onun vətəndaşlıq vəziyyətini xarakterizə edən sənədlərdir. Azərbaycan Respublikasında *vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının* mütləq VVADQ orqanlarında qeydə alınması nəzərdə tutulmuşdur. *Demografik hadisələrin cari uçotunun* aparılmasında əsas olan doğum, ölüm, nikahın qeydə alınması və pozulması, atalığın müəyyən edilməsi, adın, atanın adının və soyadın dəyişdirilməsi haqqında akt qeydləri kimi sənədlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Vətəndaşlıq vəziyyəti aktları qeydlərinin sualları Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı qaydalarına dair təlimatlar və s. ilə tənzimlənir. Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydləri şəhər (rayon) VVADQ şöbələri tərəfindən, kənd və qəsəbələrdə isə yerli icra hakimiyyəti orqanlarında əlaqədar şəxslərin ərizələri əsasında müvafiq kitablarda aparılır.

VƏZİFƏ – işçi müəssisədə (təşkilatda, idarədə) rəhbər, mütəxəssis, qulluqçu (*“Heyətin kateqoriyası”na* bax) kimi öz fəaliyyətini həyata keçirərkən, onun öz vəzifə borcları, hüququ və cavabdehliyi ilə şərtlənmiş xidməti vəziyyətidir (məvqedir), yəni vəzifənin daşıyıcılarının qanunla müəyyən edilmiş lazımi davranış ölçüsüdür. Vəzifələrin adları və onların şəxslərin kateqoriyalarına aid edilməsi qulluqçuların vəzifə təsnifatında əks etdirilir.

VƏZİFƏ CİNAYƏTİ – səlahiyyətdən, xidməti vəzifədən sui-istifadə və ya onları aşmaq, səhlənkarlıq, rüşvət almaq, rüşvətxorluqda vasitəçilik, vəzifə saxtakarlığı, antiinhisar qanunvericiliyini pozmaq və s. ibarətdir. Vəzifə cinayəti Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququna görə, dövlət hakimiyyəti, dövlət qulluğu mənafeyi və yerli özünüidarə orqanlarında qulluq mənafeyi əleyhinə olan cinayətdir. Vəzifə cinayətlərinin əlamətləri aşağıdakılardır: vəzifəli şəxsin öz vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməklə qulluq məvqeyinə qəsdən zidd olaraq istifadə etməsi və bunun nəticəsində vətəndaşların və ya təşkilatların hüquqlarına və qanuni mənafehlərinə, yaxud

cəmiyyətin və ya dövlətin qanunla qorunan mənafehlərinə mühüm zərər vurməsi.

VƏZİFƏ MAAŞI – müəyyən vəzifəni daşıyan şəxs üçün nəzərdə tutulan əməyin ödənilməsi tarifi, aylıq əmək haqqıdır.

VİRTUAL MAŞIN - virtual maşın konsepsiyası 60-cı illərin sonu ABŞ-ın Massaçusests ştatında Kembric Universitetində meydana gəlmişdir. Bu sistemlər bir kompüterin daxilində müxtəlif məqsədlər üçün yaradılmışdır və müxtəlif fərqli əməliyyat sistemləri ilə işləməyə imkan verir. Virtual Maşınlar sistemlərini tətbiq edərək kompüter daxilində "yeni kompüterlər" yaratmaq üçün əsas kompüterin sürəti, xarici və operativ yaddaşın kifayət qədər böyük olması zəruri şərtlərdən biridir. Bu cür işləmək üçün kifayət qədər "güclü" kompüterə malik olmaq lazımdır.

VİRTUAL YADDAŞ - kompüter tərəfindən yerinə yetirilən proqramın ölçüsü tətbiqi yaddaş qurğusunun ölçüsündən böyük olduqda, istifadə olunan müvəqqəti yaddaşdır. Məsələn, kompüterin tətbiqi yaddaş qurğusunun ölçüsünün cəmi 64 Mbayt olduğuna baxmayaraq, o 4 Qbayta qədər virtual yaddaşdan istifadə edə bilər.

WWW (WORLD WIDE WEB) – ümumdünya hörümçək toru adlanıb, internet vasitəsilə ötürülən sənədlərdən ibarətdir. Ümumdünya Torunun (WWW) əsasını lazımi sənədlərin ünvanlarını göstərən əlaqələr sistemi təşkil edir. Əlaqənin yaradılması texnologiyalarından asılılığı aradan qaldırmaq məqsədilə, WWW üçün xüsusi ünvan sistemi URL yaradılmışdır. URL (universal ünvan göstəricisi) sənədin adı ilə birgə ona çatma protokolunu da göstərir.

-Y-

Yaddaşa yazma	689	Yeni köçmüş	700
Yaxşılaşdırılmış sanitar-texniki vasitələrə malik olan şəhər və kənd əhalisinin sayı....	689	Yeni məhsul (innovasiya) statistikasına	700
Yaxşılaşdırma.....	689	Yeni tikinti	701
Yalançı (saxta) dəyişən	689	Yeni yaradılmış müəssisələrin sayı	701
Yalançı (səhvən) fəal vahid.....	689	Yenidən qiymətləndirmə hesabı	701
Yanacaq-enerji balansına	689	Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi	701
Yaradılmış əlavə iş yerlərinin sayı.....	690	Yenidən satılmaq və sub-podratçılara verilmək üçün alınmış əmtəə ehtiyatlarının dəyişməsi	701
Yaranma	690	Yenidən təşkil etmə	702
Yardımcı fəaliyyət.....	690	Yeniləşdirilən kredit	702
Yardımcı istehsal.....	690	Yenilik dərəcəsi üzrə innovasiyaların təsnifatı	702
Yarım pansion	690	Yeraltı su ehtiyatları	702
Yarımçıq tikinti	690	Yerdəyişmə əmsalı.....	702
Yarımçıq tikinti istehsalı	690	Yerini dəyişməyən qiymət.....	702
Yarımfabrikatlar	690	Yerini dəyişmiş şəxs	703
Yaş	691	Yerli	703
Yaş akkumulyasiyasına	691	Yerli idarəetmə orqanları	703
Yaş xətti	692	Yerli iş əmsalı	703
Yaş intervalı	692	Yerli özünüidarə	703
Yaş kontingenti	692	Yerli pərakəndə ticarət vahidlərinin sayı ..	703
Yaş qrupu	692	Yerli vahid	703
Yaş piramidasına	692	Yerli vahidlərin sayı	703
Yaş şkalası.....	693	Yetim uşaqlar və valideyn himayəsindən məhrum uşaqlar üçün təhsil müəssisələri ..	703
Yaş üzrə hərəkət.....	693	Yetkinlik yaşına çatma	704
Yaşama müddəti.....	693	Yetkinlik yaşına çatmayanlar	704
Yaşayanların sayı	694	Yığılmış itkilər.....	705
Yaşayış binaları.....	694	Yığılmış mənfəət	705
Yaşayış dəyəri indeksi	694	Yığım	705
Yaşayış evlərinin ümumi sahəsi.....	694	Yığım hesabı	705
Yaşayış fondunun təchizatı	694	Yığma meyl	705
Yaşayış məntəqəsi.....	695	Yığma tikinti	705
Yaşayış minimumu	695	Yoxlama.....	705
Yaşayış minimumundan aşağı gəliri olan əhalinin sayı	696	Yoxlama blankı.....	706
Yaşayış sahəsi	696	Yoxsulluğun gərginlik indeksi.....	706
Yaşayış sahəsinə görə haqqın miqdarı.....	696	Yoxsulluq.....	706
Yaşayış sahəsinə və kommunal xidmətlərə görə haqqın tərkibi	697	Yoxsulluq dərəcəsi indeksi	706
Yaşayış yeri.....	697	Yoxsulluq əmsalı	706
Yaşlılar	697	Yoxsulluq əmsalı	706
Yaşın intervalı.....	697	Yoxsulluq indeksi	707
Yaşın təsnifləşdirilməsi.....	698	Yoxsulluq zonası	707
Yaşın yuvarlaqlaşdırılması.....	699	Yoldaşlıq.....	707
Yaşlar üzrə yerdəyişmə	699	Yolların daşıma və buraxılış qabiliyyəti....	707
Yaşlılar	700	Yollayış blankı.....	707
“Yatmış vahid”	700	Yumurta istehsalı	707
Yayım.....	700	Yun istehsalı	707
Yayım kabel şəbəkəsi.....	700	Yunesko	707
Yazı formatı	700	Yunido	708
Yeddiilər qrupu	700	Yuvarlaqlaşdırma xətası	708
Yeni başlanan, keçici tikinti.....	700		

Yük axını.....	708
Yük daşıma statistikasını.....	708
Yük vaqonları parkının balansı	708
Yük vaqonlarının yüklənməsi	708
Yükləmə (göndərmə) əmsalı.....	708
Yükləmə	708
Yükləmə işlərinin orta günlük intensivliyi.....	709
Yükləmə məntəqəsi.....	709
Yüklənmə	709
Yüklənmiş məhsul.....	709
Yüklərin çatdırılması.....	709
Yüklərin daşınma (çatdırılma) sürəti	709
Yüklərin daşınması əmsalı	709
Yüklərin daşınmasının orta məsafəsi	709
Yüklərin daşınmasının tarif indeksləri	709
Yüklərin göndərilməsi.....	710
Yüklərin təsnifatı.....	710
Yüklərin və sərnişinlərin daşınması	711
Yüksək eyniləşdirmə tənliyi.....	711
Yüksək risklə müşayiət edilən, sonuncu cinsi əlaqədə qoruyucu vasitələrdən istifadə et- mişlərin payı.....	711
Yükün boşaldılıb yüklənməsi.....	711
Yükün çatdırılmasının davamlılığı.....	711

YADDAŞA YAZMA (QEYD ETMƏ) – yaddaş qurğusunda (yaddaşında) yazılmış *məlumatları* əks etdirən siqnallara uyğun olaraq, yaddaş elementlərinin vəziyyətinin dəyişməsidir. Yaddaşa yazma verilmiş ünvana uyğun olaraq, yaddaşdakı elementlərin parametrlərinin dəyişməsi nəticəsində baş verir.

YAXŞILAŞDIRILMIŞ SANİTAR-TEKNİKİ VASİTƏLƏRƏ MALİK OLAN ŞƏHƏR VƏ KƏND ƏHALİSİNİN SAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - gigiyenik cəhətdən insan ifrazatını insan, heyvan və həşəratlarla təmasdan izolyasiya edən binalara (qurğulara) girişə malik olan əhalinin faizlə payıdır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və BMT-nin Uşaq Fondu tərəfindən nəşr olunmuş “2000-ci ildə su təchizatı və sanitariyanın global qiymətləndirilməsinə dair məruzə”yə uyğun olaraq, bu məqsəd üçün adekvat (əgər onlar ictimai istifadə üçün nəzərdə tutulmayıbsa) kanalizasiya kollektorları və ya durulducu hovuzlar, təzyiq altında yuyulan tualetlər, həmçinin sadə və ya təkmilləşdirilmiş və havası dəyişdirilən ayaqyolu kimi tikililər hesab edilir. Bu göstərici şəhər (və ya kənd) yerlərində yaşayan və insan ifrazatını gigiyenik izolyasiya edən, yaxşılaşdırılmış sanitar-texniki qurğulara malik olan əhalinin şəhər və ya kənd əhalisinin ümumi sayına nisbəti ilə hesablanır.

YAXŞILAŞDIRMA (SAĞLAMLAŞDIRMA) – dövlətin, bankların, şirkətlərin köməyi ilə müəssisənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırması, müflisləşməsinin qarşısının alınması və maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırması üzrə tədbirlər sistemidir. Bu sistemə dövlət borclarının silinməsi, güzəştli əsaslarla bank kreditləri, vergi qoymada güzəştlər, borc ödənişi vaxtlarının uzadılması, istifadə olunmayan mülkün satışı, sağlamlaşdırılan müəssisənin digər müəssisə ilə birləşdirilməsi (udulması); səhmdar cəmiyyətləri üçün – yeni səhmlərin buraxılmasının ixtisara salınması yolu ilə səhm kapitalının azaldılması, köhnə səhmlərin nominal dəyərinin aşağı salınması daxildir. Müəssisənin fəaliyyətinin davam etdirilməsi və onun ödəmə qabiliyyətinin bərpa edilməsini təmin edəcək sağlamlaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair qərar bu müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili əsasında qəbul edilir. Sağlamlaşdırma üsullarının seçilməsində iştirak etmədə üstünlük sahibkara, kreditorlara, borclu müəssisəsinin əmək kollektivinin üzvlərinə verilir.

YALANÇI (SAXTA) DƏYİŞƏN - kəmiyyət ölçməsinə tabe olmayan, amillərin və xüsusiyyətlərin təsviri üçün *ekonometrik modellərdə* süni dəyişəndir. Adətən, yalançı dəyişən 0 və ya 1 qiymətini qəbul edir. O hallarda tətbiq edilir ki, parametrlərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan müvəqqəti sıraların göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlif davranışlı dinamikalı bölmələrə parçalanır və açıqca bir sıra eyniləşdirilməyən amillərin bir bölmədə fəaliyyət göstərməsinin və digərlərində isə fəaliyyət göstərmədiyinə fərz edilməsinə əsas verir. Belə halda, yalançı dəyişənin qiyməti eyniləşdirmə amillərinin fəaliyyəti güman edilən bölmələr üçün vahidə bərabər, qalan bölmələr üçün isə sıfıra bərabər qəbul edilir.

YALANÇI (SƏHVƏN) FƏAL VAHİD (kölgə) – registrdə qeyddə olan və iqtisadi fəal sayılan, lakin faktiki olaraq fəaliyyət göstərməyən vahiddir. Bu tip səhvlər müayinə keçirilən zaman avtomatik olaraq düzəldilir. Bununla yanaşı, statistikada seçmə məcmunun ölçüsünü müəyyən edərkən, gözlənilən yalançı fəal vahidlər üçün müəyyən faizə yol verilir.

YANACAQ-ENERJİ BALANSI – ölkənin energetika sektorunda baş verən hadisə və proseslərin öyrənilməsi, bu sahədə qərarların, strategiyaların qəbul olunması, prioritet və perspektivlərin müəyyənəşdirilməsi, milli energetika ehtiyatlarının idarə olunmasına yönəldilmiş dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ön mühüm vasitədir. O, eyni zamanda ölkənin enerji potensialından istifadə olunmanın səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, enerji istehlakının müxtəlif (adambaşına və ya ÜDM-ə nisbətdə enerji istehlakı, enerji ehtiyatlarının əhalinin sayına nisbəti, xam neft üzrə xalis idxalın ÜDM-ə nisbəti və s.) göstəricilərinin işlənilib hazırlanması üçün əvəzedilməz məlumat mənbəyidir.

Enerji balansının işlənilib hazırlanmasında əsas məqsəd, energetika məhsullarının istehsal və istehlak strukturunda baş verən dəyişiklik və meyllərin statistik tədqiqi və təhlilini həyata keçirməklə, energetika sektorunun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsində, növbəti illər üçün ölkənin enerji balansının tərtib olunmasında, energetika sektorunun səmərəliliyinin artırılmasında, energetika sahəsində qərarların qəbul edilməsində ölkə hökumətini zəruri statistik məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın milli Enerji balansı matrisa formasında qurulmaqla 60 sətir və 28 sütundan (23 məhsul növü və 5 məhsul qrupu) ibarətdir,

sətilərdə enerjinin yaranmasından onun son istehlakınadək *axınlar*, sütunlarda isə *energetika məhsulları* göstərilir. Balansın axınlar hissəsi 4 iri sektora – energetika məhsullarının mənbələri (istehsal, idxal və s.) sektoru, transformasiya sektoru, energetika müəssisələrinin daxili istehlakı və itkilər sektoru və son istehlak sektorlarına bölünür. Enerji balansı ayrı-ayrı energetika məhsulları üzrə (neft, qaz, elektrik enerjisi və s.) əmtəə balanslarını özündə birləşdirməklə onların neft ekvivalentinin tonu (NET), yəni müvafiq enerji vahidi ilə ifadə olunmuş kompleks məcmusudur (1 NET 41,868 Qıqa Coula bərabərdir). Enerji balansının tərtibindən əvvəl balansda göstərilən bütün energetika məhsullarının əmtəə balansları tərtib edilir.

YARADILMIŞ ƏLAVƏ İŞ YERLƏRİNİN SAYI – hesabat dövründə iş yerlərinin genişləndirilməsi, istehsalın yenidən təşkili, işin növbəliliyinin artırılması və s. nəticəsində yeni yaranmış iş yerlərinə qəbul edilən və ya qəbul edilə biləcək işçilərin sayıdır.

YARANMA – bilavasitə statistik vahidə aid olan demoqrafik hadisədir. Bu, statistik vahidin “xalis”, yaxud “qeyri-xalis” yaradılmasıdır, yəni müəssisələrin bölünməsi və ya birləşməsi nəticəsində statistik vahidin yaranmasıdır.

YARDIMÇI FƏALİYYƏT – *əsas fəaliyyətin* həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması məqsədi ilə müəssisə daxilindəki fəaliyyətdir (mühasibat, nəqliyyat, saxlanma, reklam və s.). Yardımçı fəaliyyətin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə fəaliyyət nəticəsində buraxılan məhsul həmişə bu iqtisadi vahidin daxilində *aralıq istehlak* üçün nəzərdə tutulur.

YARDIMÇI İSTEHSAL (tikintidə) - tikinti təşkilatının balansında olan təşkilatı-xüsusişdirilmiş (ayrılmış) sənaye istehsalıdır. Belə istehsallara aiddirlər: beton-məhlul qovşaqları; dəmir-beton və beton məmulatlarının, divar bloklarının və panellərinin, kərpic, kirəmit və digər tikinti materiallarının istehsalı; daş, qum, çınqıl və gilin hasilatı və emalı üzrə karxanalar; dəmirçixanalar; mexanika, xarrat və digər emalatxanalar; ağac tədarükü istehsalı; elektrik stansiyaları; su təchizatı; buxarı mexaniki qüvvəyə çevirən qurğular və sair.

YARIM PANSİON – turpaketin tərkibində turistin yerləşdirilmə və gündə 2 dəfə səhər yeməyi və seçimdən asılı olaraq, nahar və ya şam yeməyi xərclərini də daxil edən xidmət növüdür.

YARIMÇIQ TİKİNTİ – başa çatdırılmamış və ya istifadəyə verilməmiş tikililərin, obyektlərin məcmusudur. Yarımçıq tikinti ani göstərici hesab edilir, onun mütləq miqdarı müəyyən tarixə aid edilir. Natural ifadədə hesabat tarixinə olan vəziyyətə görə tikililərin və obyektlərin sayı ilə xarakterizə olunur. Dəyər ifadəsində yarımçıq tikinti – bu, müəyyən tarixə (adətən, ilin sonuna) başlanmış və istənilən səviyyədə başa çatdırılmamış və istifadəyə verilməmiş tikinti obyektləri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın faktiki mənimsənilməsidir. Yarımçıq tikintinin uçotu qarışıq qiymətlərlə həyata keçirilir. İnvestisiya fəaliyyətinin nəticələrinin təhlilində bu göstərici üzrə artma, azalma sürətini müəyyən etmək mümkündür. Təhlil üçün həmçinin yarımçıq tikintinin nisbi səviyyəsini xarakterizə edən göstəricidən də istifadə edilir:

$$H_n = H/K$$

Burada H – ilin axırına yarımçıq tikintinin, K hesabat dövründə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmi göstərir. Bununla yanaşı, yarımçıq tikintinin və əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın həcmələrinin hesablanmasında müqayisəli qiymətlər götürülməlidir.

YARIMÇIQ TİKİNTİ İSTEHSALI – müəyyən tarixə tikinti təşkilatları tərəfindən qurtarmamış və *sifarişçiyə* təhvil verilməmiş **obyektlərdə** və komplekslərdə yerinə yetirilmiş işlərin həcmi xarakterizə edən tikinti məhsulunun bir hissəsidir. Müqavilə (smeta) dəyəri və faktiki maya dəyəri üzrə qiymətləndirilir, tikinti təşkilatlarının balansında işlərin sifarişçiyə təhvil verilməsinə (ödənilməsinə) qədər hesaba alınır. Yarımçıq tikinti istehsalı ilə yarımçıq tikintini qarışdırmaq olmaz.

YARIMFABRİKATLAR – (I) - sənaye müəssisələrinin sexlərindən birində emalı başa çatmış və həmin müəssisənin başqa bir sexində sonrakı emala aid olan məhsuldur. Sənaye müəssisələrində istehsal olunmuş yarımfabrikatların uçotu natura və pul ifadəsində aparılır. Verilmiş dövrdə kənara göndərilmiş, yəni satılmış (sənaye müəssisələrinin əsas fəaliyyətindən kənar) yarımfabrikatların ümumi dəyəri hazır məhsullarla bərabər səviyyədə sənaye müəssisəsinin məhsullarının həcminə daxil edilir. (II) - qismən emal edilmiş, lakin istifadəyə hazır olmazdan əvvəl növbəti emal tələb edən məhsullardır. Onlar sonrakı emal üçün digər istehsalçılara satıla bilər. Tipik nümunə son emal üçün başqa yerlərə satılan metaldan tökmələr ola bilər.

Qeyd: Bu müəyyənləşdirmə İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatına izahlarda verilmişdir. Digər kontekstlərdə bu termin başqa əhəmiyyət kəsb edə bilər.

YAŞ – insanın doğulmasından onun həyatının bu və ya digər sayılan anınadək olan dövrüdür. Orqanizmdə maddələr mübadiləsi və funksiyaların vəziyyəti ilə, həmçinin bu proseslərin insan populyasiyanın yaş normalarına uyğun gəlməsi ilə müəyyən olunan **bioloji** yaş və doğulan andan keçən vaxtla ölçülən **təqvim** yaş fərqləndirilir. Ömrün uzunluğunun təkamülü prosesində yaş dövrləri haqda təsəvvürlər də dəyişir (“*Yaşın təsnifləşdirilməsi*”nə bax). İnsan həyatının nümunəvi dövrləri (hüduqların nisbəliyi nəzərə alınmaqla) aşağıdakı kimi təqdim oluna bilər:

1–7 gün	yeni doğulmuşlar
7 gün – 1 yaş	körpələr
1–3 yaş	erkən uşaqlıq
4–7 yaş	birinci uşaqlıq
8–12 yaş (oğlanlar) 8–11 yaş (qızlar)	ikinci uşaqlıq
13–16 yaş (oğlanlar) 12–15 yaş (qızlar)	yeniyyətə
17–21 yaş	gənc oğlan
16–20 yaş	cavan qız
22–35 yaş (kişi)	yaşlı yetkin
21–35 yaş (qadın)	yetkinliyin I dövrü
36–60 yaş (kişi)	yetkinliyin II dövrü
35–55 yaş (qadın)	yetkinliyin II dövrü
61–72 yaş (kişi)	ahıl insanlar
56–74 yaş (qadın)	ahıl insanlar
75–90 yaş (kişi və qadın)	qoca insanlar
90 yaşdan yuxarı (kişi və qadın)	uzun ömürlülər

Yaşayanların yaşı ilə bərabər demoqrafik təhlildə ölənlərin yaşının, nikah bağlama yaşının, uşaq doğma yaşının da böyük əhəmiyyəti var, yaxud insanların həyatında bu və ya digər demoqrafik hadisənin baş verdiyi vaxt ayrı-ayrı insanların yaşının bilinməsi *əhalinin yaş strukturu* haqqında təsəvvür yaradır və həmin demoqrafik hadisənin hansı yaş qruplarında baş verməsini göstərir. Doğum, ölüm, nikah, boşanma müxtəlif yaş qruplarında eyni olmadığından, insanın yaşı demoqrafik hadisələrin ümumi koordinatıdır və onların əhalinin təkrar istehsalının təhlili üçün böyük əhəmiyyəti olan ölüm, doğum, nikah

cədvəllərinin köməkliyi ilə təsviri ömrün müxtəlif mərhələlərində bu proseslərin keçməsinin ümumi qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir. İnsanın öz həyatı və fəaliyyəti prosesində keçdiyi yaş dövrlərinin təhlilinin konkret məqsədlərindən asılı olaraq, demoqrafiyada müxtəlif yaş qruplaşması tətbiq olunur və yaşın orta göstəriciləri hesablanır. İnsanın yaş sayının bütün əhalinin, yaxud onun hər hansı bir hissəsinin sayına nisbəti orta göstəricilərin hesablanması üçün metodik əsasdır. Əhalinin *orta yaşı* və *median yaşı* daha çox demoqrafik əhəmiyyətə malikdir. Onlar yaş tərkibinin toplu xarakteristikalarıdır. Orta *nikaha daxil olma yaşı*, uşaq doğulduqda və digər demoqrafik hadisələr baş verdikdə də hesablanır.

Hüquqi cəhətdən də yaşın əhəmiyyəti var: məsələn, *nikah yaşı*, hüquqa malik olma və hüquq səlahiyyəti, o cümlədən əmək, cinayət, inzibati və mülki məsuliyyət yaşı və s. (“*Yetkinlik yaşına çatmayanlar*”a bax).

Demoqrafiyada yaş, adətən, tamam olmuş yaşla, yəni tam rəqəmlə, bir yaşıdan aşağı olan uşaqlar üçün – ayların, hətta günlərin sayı ilə (1 aylıq uşaqlar üçün) hesablanır. Yaş haqqında məlumatlar əhalinin siyahıyaalınması, sorğu yolu ilə, demoqrafik hadisələrin (nikah, boşanma və s.) cari qeydə alınması, sənədlərdəki qeydlər əsasında alınır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda siyahıyaalma proqramlarında anadan olma tarixi (gün, ay, il, yaxud ay, il), bəzən tamam olmuş illər haqqında sual qoyulur. Anadan olma tarixini bilməklə, siyahıyaalma tarixinə tamam olmuş yaşı siyahıyaalma ilindən anadan olma ilini çıxmaqla müəyyən etmək olur.

Əgər siyahıyaalma ilində anadan olma günü onun tarixindən sonradırsa, fərq bir vahid azaldılır. Anadan olma tarixinin qeydə alınması məlumatları təkə yaş üzrə deyil, həm də nəsilərlər üzrə qruplaşdırmağa imkan verir. Adətən, cari qeydiyyatda anadan olma tarixi, yaxud yalnız ili nəzərə alınır. Sorğu zamanı yaşı təqribən, yaxud yuvarlaqlaşdırılmış rəqəmlə göstərilməsi ayrı-ayrı yaş qruplarının sayının təhrif olunmasına, *yaş akkumulyasiyasına* gətirib çıxarır.

YAŞ AKKUMULYASIYASI - bir sıra *yaşlarda*, daha çox 0 və 5 rəqəmləri ilə qurtaran *yaşlarda* qonşu yaşlara nisbətən daha çox adamların sayının və ya demoqrafik hadisələrin toplanmasıdır. *Sorğu* zamanı yuvarlaqlaşdırma nəticəsində yaşı bilərəkdən və ya təsadüfən sistematik təhrifi baş verir. Əhalinin və ya yuvarlaq (akkumulyasiya olunan say) və digər yaşlarda hadisələrin sayının nisbətini xarakterizə edən xüsusi göstəricilərin köməyi ilə ölçülür. Güclü yaş akkumulyasiyası zamanı statistik

müşahidə yolu ilə alınmış yaş tərkibi haqqında məlumatlar, adətən, yuvarlaqlaşdırılmış və qonşu yaşlardakı ədədlərin həqiqi nisbətini bərpa etmək üçün səlisləşdirilir. Ədədlərin akkumulyasiyası göstərilən səbəblər nəticəsində təkcə yaş üzrə bölünməyə görə yox, həm də vaxtın digər xüsusiyyətlərinə, məsələn, *nikahın davamlılığına*, verilən ərazidə yaşama davamiyyətinə və s. görə də baş verə bilər.

YAŞ XƏTTİ – müəyyən demoqrafik vəziyyətdə olma müddətini bu və ya digər kəmiyyətə çatma anlarını birləşdirməklə *demoqrafik şəbəkədə* xətdir. Məsələn, eyni yaş kəmiyyətləri; nikahın pozulması anına onun davamiyyət müddəti kəmiyyətləri; birinci uşağın doğulması ilə ikinci uşağın doğulması arasında keçən illərin sayı və s. Yaş xətti ordinat oxunda yaşın, yaxud vəziyyətin uzunluğunun bu və ya digər kəmiyyətinə müvafiq olan nöqtədən başlayan üfüqi xətdir.

YAŞ İNTERVALI – əvvəlki və sonrakı yaş arasında olan fərkdir. Bir qayda olaraq, dəqiq yaşın il üzrə kəmiyyətini nəzərə alır. Yaş tamamlanmış illə ölçüldüyünə görə, yaş intervalı həmişə mövcuddur. Onun həddi kimi aşağı sərhəd xidmət edir. Məsələn: 20 yaş dedikdə, tam 20 yaş ilə tam 21 yaş arasındakı interval nəzərdə tutulur. Bu yaş intervalı bir ildən yuxarı müddəti əhatə etdikdə daha ədalətli hesab edilir. Məsələn: 20-24 yaşları dedikdə, tam 20 yaşla tam 25 yaş arasındakı interval nəzərdə tutulur.

Yaş intervalı insan həyatının müxtəlif mərhələlərində demoqrafik və sosial-iqtisadi proseslərin keçmə intensivliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunur. Bir illik və beş illik yaş intervalları daha geniş yayılmışdır. Bunların ardıcıl yayılması müxtəlif demoqrafik proseslərdə əsas yaş qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

YAŞ KONTİNGENTİ – oxşar demoqrafik və ya sosial, iqtisadi xarakteristikaları (məsələn, uşaq doğumu, əmək qabiliyyətli və s.) olan bir, yaxud bir neçə yaş qruplarında insanların cəmidir. Yaş kontingenti sərhədləri insanların fizioloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənir, sosial-iqtisadi münasibətlərdən və onları əks etdirən qanunvericilikdən asılıdır. Ölkə statistikasında aşağıdakı yaş kontingenti ayrılır: körpə yaş – 0–2 yaşlı uşaqlardır, onlar uşaq məsləhətxanalarının nəzarəti altında olur və onlara körpələr evi xidmət edir, çox vaxt onların arasında bir yaşadək olan uşaqları ayırırlar; məktəbəqədər yaş – 3-6 yaşlı uşaqlar, onlara uşaq bağçaları xidmət edir; məktəb yaşlı – 7-12 yaşlı uşaqlar və 13-15 yaşlı yeniyetmələr; əmək qabiliyyətli yaş – kişilər 15-

62, qadınlar – 15-60; pensiya yaşı: kişilər – 63 yaş və yuxarı, qadınlar – 60 yaş və yuxarı; reproduktiv yaş – 15-49 yaşlı qadınlar; seçici kontingenti – 18 və daha yuxarı yaş.

YAŞ QRUPU – eyni yaşda olan insanların məcmusu, əhalinin yaş strukturunun əsas elementidir. Demoqrafik və sosial-iqtisadi təhlilin məqsədlərindən asılı olaraq, birillik və iriləşdirilmiş (5 illik, 10 illik və s.), yaş qrupları fərqləndirilir; bir yaşadək olan uşaqlar üçün daha xırda – aylar, yaxud günlər üzrə yaş qrupları tətbiq olunur. Yaş qruplarının sayı seçilmiş yaş intervalının kəmiyyətindən asılıdır. Demoqrafik proseslərin intensivliyi yaşlar üzrə fərqləndiyi üçün, yaş qrupları əhalinin təkrar istehsalında, onun sosial-iqtisadi fəallığında, tələbatların formalaşmasında və s. müxtəlif rol oynayır. “Yaş qrupu” anlayışı bəzən *nəsil* və *koqorta* anlayışları ilə eyni olmur (uyğun gəlmir).

YAŞ PİRAMİDASI - insanların yaşa və cinsinə görə bölgüsünün qrafik təsviridir. Bu piramida özündə hər yaş və cins üzrə insan sayının və ya onların əhali içərisində payının eyni ölçülü üfüqi xətt şəklində ikitərəfli diaqramını əks etdirir. Xətlər bir-birinin üstündə yaş qiymətinin artması qaydasında yerləşir, adətən 0-dan 100 qədər, sol tərəfdən – kişilər üçün, sağ tərəfdən – qadınlar üçün göstərilir. Belə ki, ölüm nəticəsində yaşlı insanların sayı cavanların sayından daha az olduğundan, yaşların tam yığımının təsviri piramida formasını alır.

Yaş piramidası, adətən, əhalinin siyahıyaalınması və ya illik, yaxud 5 illik yaş qrupları üzrə müşahidəsi haqqında məlumatlara əsasən piramidanın pillələrinin sahəsi, həmin insanların yaş və cins üzrə sayına qrafik, yaxud bütün əhalinin sayında onların payına (müqayisədə) uyğunlaşması şərti ilə qurulur. Bununla yanaşı, pillələrin uzunluğu həmin yaş qrupunun sıxlığından, yəni hər yaş vahidinə nə qədər insan uyğun gəldiyindən asılıdır. Əgər yaş strukturu haqqında ilk məlumatlar müxtəlif yaş intervallarında ifadə olunubsa, daha iri qruplar üçün yaş piramidası pillələrinin uzunluğu qrupda olan insanların sayının bütün yaş piramidası üçün yaş vahidi kimi qəbul olunmuş intervalın uzunluğuna bölünməsi ilə ifadə olunur. Belə ki, 5-illik yaş qrupları üzrə yaş piramidası qurularkən 6-illik yaş qruplarının sayı 6/5, 10-illik yaş qruplarının sayı isə 2-yə bölünməlidir. Əgər böyük yaş qrupu, məsələn, 70 yaşlı və daha yaşlı insanları birləşdirsə, hesab olunur ki, bu interval 100 yaşa qədər uzanır, yəni 30 yaşa bərabərdir, lakin burada hər 5 il üçün orta sıxlıq (70 yaş və ondan böyük olan insan qrupunun 6-ya bölünməsi

nəticəsində alınması mümkün olur) deyil, 100 yaşa çatmış 0 qədər bərabər sürətdə azalan sıxlıq əks olunur. Bəzən yaş piramidasında (ştrixləmə və ya rəngləmə ilə) hər yaşda olan, bir çox hallarda isə nikahda olan, dul və boşanmış hər hansı bir insan qrupları ayrılır.

Yaş piramidası əhalinin bu və ya digər vaxtda yaş-cinsi quruluşunu əks etdirir, yəni *əhalinin təkrar istehsalının* daimi prosesində onun bəzi vəziyyətini qeydə alır. Pillələrin müqayisəli uzunluğu ən yaşlı insanlardan (çoxdan doğulmuş insanlar) başlayaraq, ən kiçik yaşlı (yaxınlarda anadan olmuş) insanlara qədər uzun vaxt müddətində əhalinin yaş tərkibinə doğum və ölüm proseslərinin və həmçinin indiki zamanda formalaşmış yaş tərkibinin əhali artımının perspektivlərinə təsiri haqqında məlumat əldə etməyə imkan yaradır.

Doğum sayının aşağı düşməsinə və çağırış yaşında olan kişilərin itkisinə gətirib çıxaran müharibə, yaxud əmək qabiliyyətinə malik olan kişilərin sayını artıran daimi mühacirət nəticəsində, əhalinin sayı və yaş strukturunda və ya onun çoxalmasının sürətində baş verən pozuntuların təsiri altında yaş piramidasının sərhədləri qeyri-sabit olur, onlarda əhalinin artım və itki xarakterində yaranan əvvəlki dəyişikliklər əks olunur. Belə dəyişikliklər əhalinin yaş strukturunda bir növ piramidanı nöqsanlı edən uzunmüddətli iz buraxır.

Əhalinin siyahıyaalınmasının üst-üstə çəkilmiş iki yaş piramidası (bu zaman hər pillənin uzunluğunda olan fərq dəqiq qeyd olunmalıdır) yaş-cins strukturunda, həmçinin sayı müxtəlif ola bilən ayrı-ayrı illərdə eyni yaşda olan müxtəlif nəsillərin olması ilə nəticələnmiş dəyişiklikləri göstərir. Bununla yanaşı, yaş piramidası *demoqrafik proqnozu* asanlaşdırır. Yaş piramidasının məkanda da müqayisəsi səciyyəvidir, məsələn, piramidaların şəhər və kənd əhalisi üçün: kənd yerlərində uşaqlar və yaşlı nəsil, şəhər yerlərində isə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali üstünlük təşkil edir. Yaş piramidası həmçinin yaş haqqında qeydə alınmış məlumatların dəqiqliyini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Əhalinin ayrı-ayrı qruplarının – miqrantlar, məşğuliyyəti olan insanlar, etnik qruplar və ya ayrı-ayrı regionların əhalisinin təhlil məqsədi ilə yaş piramidaları qurulur. *Demoqrafik modellərin* köməyi ilə yaş piramidası əhalinin təkrar istehsalının öyrənilməsində də öz əksini tapır. Real əhalinin və stasionar yaxud sabit əhalinin yaş piramidası çevrəsini, onların təkrar istehsal rejimlərinə uyğun olaraq müqayisə edərək, real əhalinin yaş-cins tərkibi və sayını, müasir doğum

və ölüm səviyyəsinin təsirinin xarakterini əyani şəkildə təsvir etmək olar.

Keçmişə yönəldilmiş belə təhlil, təkrar istehsalın bir rejimdən digərinə keçidini müşahidə etməyə, başqa ölkələrdə və başqa dövrlərdə belə keçidin vaxtını müəyyən etməyə kömək edir.

Yaş piramidası gələcək nəsil üçün istər ayrı-ayrı ölkələr, istərsə də ölkələr qrupunun (məsələn, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş və inkişafda olan), həmçinin dünyanın bütövlükdə demoqrafik proqnozlarının müxtəlif variantlarını görməyə imkan verir. Yaş piramidası təsvirinə stasionar vəziyyətinə qədər “cavan” və “yaşlı” əhalisi olan ölkələrin əhalisinin yaş-cins tərkibinin dəyişilməsi perspektivinin müqayisəsi üçün daha tez-tez xarici futuristlər müraciət edir.

Yaş piramidası iqtisadi-demoqrafik tədqiqatlarda da istifadə olunur. Burada yaş piramidası pillələri nəslin sayını yox (yaş qrupunun), istehsalatda məşğul olanların sayını, hər yaşda olan və ya həyatının hər dövründə olan insanların istehsalat və tələbat həcmi (adətən, pul şəklində), işə sərf olunmuş vaxtını əks etdirir. Şərti nəsil üçün belə xüsusiyyətlər iqtisadi yaş piramidasının qurulması ilə əldə olunur.

YAŞ ŞKALASI – bu və ya digər demoqrafik hadisənin başlanması, demoqrafik proseslərin gedişatı, yaşını yaxud əhalinin yaş tərkibini ölçmək üçün tətbiq olunan yaş xarakteristikaları sistemidir. Düz xətlə təsvir olunur və onun üzərinə eyni məsafədə dəqiq yaşın, yaxud yaş intervalının ardıcıl qiymətlərinə uyğun müvafiq nöqtələr qoyulur. Şkalanın dərəcələrinin qiyməti kimi, öyrənilən prosesdən asılı olaraq, günlər, aylar, illər, həmçinin beş illik, yaxud on illik yaş intervalları tətbiq olunur. Analoji şkala bu və ya digər demoqrafik vəziyyətin uzunluğu öyrənilən zaman da tətbiq olunur.

YAŞ ÜZRƏ HƏRƏKƏT – cari hesablamalarda və ya *əhalinin proqnoz hesablamalarında* əhalinin gələcək yaş tərkibinin qiymətləndirilməsi üsuludur. Hər bir yaş üzrə əhalinin ilin əvvəlinə olan sayı, növbəti ilin (beş illiyin) əvvəlinə adamların bir hissəsinin ölməsi, qalanların isə yaşaması nəzərə alınmaqla, sonrakı yaş qrupuna keçirilir. Adətən, yaş üzrə hərəkətdə *yaş intervalı* onun həyata keçirildiyi zaman intervalına bərabər götürülür. Cari hesablamalarda yaşa görə hərəkət üçün yaş üzrə faktiki ölənlərin sayından, perspektiv hesablamalarda isə - *ölüm cədvəlində* olan yaşayanların nisbi sayından istifadə olunur.

YAŞAMA MÜDDƏTİ – bir yerdə fasiləsiz yaşanan ömür uzunluğu və əhali miqrasiyasının

göstəricilərindən biridir. Əhalinin siyahıyaalınmasında sorğu olunana “Hansı vaxtdan həmin yaşayış məntəqəsində fasiləsiz yaşayır” sualı verməklə, yaxud yaşama müddəti haqda birbaşa sualın köməyi ilə müəyyən edilir. Siyahıyaalmanın aparıldığı yerdə doğulmuş və bütün ömrü boyu orada yaşamış şəxslərə qeyri-miqrantlar, qalanlarına isə miqrantlar kimi baxılır. Yaşama müddəti haqda məlumatları miqrantların miqrasiya koqortaları üzrə təsnifləşdirmək üçün, miqrasiyanın bu və ya digər regionun uzun müddət üçün əhalisinin formalaşmasına təsirini qiymətləndirmək üçün əsasdır.

YAŞAYANLARIN SAYI – *ölüm cədvəllərinin* göstəricisidir, verilmiş yaş intervalına daxil olan yaşlaradək sağ qalanların intervalın uzununa vurulmuş orta sayına bərabərdir. Adətən, L_x kimi işarələnir.

YAŞAYIŞ BİNALARI – daimi və ya müvəqqəti yaşayış üçün nəzərdə tutulmuş, həmçinin belə məqsədlər üçün uyğunlaşdırılmış binalardır. Yaşayış binaları yaşayış fondlarına aid olan (ümumi təyinatlı, yataqxana, məktəb-internatların yataq korpusları, uşaq evlərinin yataq korpusları, qocalar və əlillər evlərinin yataq korpusları) və yaşayış fondlarına aid olmayan (yay bağları, bağ evləri, hərəkət edən lövhəli evciklər, yaşayış üçün uyğunlaşdırılmış vaqoncuqlar, yerlər, vaqonlar və vaqonların, gəmilərin və s. kuzovları) binalara bölünür.

YAŞAYIŞ DƏYƏRİ İNDEKSİ – öz dövründə sovet iqtisadçısı A.Konyus və belçikalı iqtisadçı E.Engel tərəfindən irəli sürülmüş ideyalar əsasında hesablanan yaşayış dəyərinin artma göstəricisidir.

A.Konyus 1924-cü ildə yaşayış dəyərinin indeksi nəzəriyyəsinin yaradılmasında həlledici addım atmışdır. Onun ideyalarından yarım əsr keçdikdən sonra ABŞ Əmək Statistikası Bürosunda istehlak qiymətləri indeksinin hesablanması (yaşayış dəyərinin indeksi) rəsmi konsepsiya statusu adını almışdır.

Ailələr tərəfindən əldə edilmiş istehlak nemətləri yığımı, onların yaşayış səviyyəsi xarakteristikasına əsasən izah edilir (aydınlaşdırılır). Ailənin üzləşdiyi qiymət artımı onun ümumi istehlak xərclərinin (hər dəfə həyat səviyyəsinin dəyişməzliyini saxlamaq üçün bu gün dünənə nisbətən daha baha olur) artımı kimi qiymətləndirilir. Əmtəə və xidmətlərin konkret yığımı deyil, onların *istehlakının* yekunu qeyd olunmuş hesab edilir. Başqa sözlə, ailənin tələbatlarının öyrənilməsi vəziyyətinin ümumi nöqtəyi-nəzərinə bərabər olan istehlak

nemətlərinin tam yığım dəsti mövcuddur. Bu ideya yaşayış dəyərinin indeksi nəzəriyyəsinin əsası hesab edilir. Yaşayış dəyərinin indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$I = \frac{\bar{q}_0 \cdot p_1}{q_0 \cdot p_0}$$

Burda q_0 – baza dövrünün istehlak yığımı; p_0 – baza dövrünün qiyməti; p_1 – hesabat dövrünün qiymətidir.

Laspeyresin məşhur düsturundan əsaslı fərq ondadır ki, indi surətdə müəyyən edilmiş baza ili yığımı əvəzinə q_0 yığımı iştirak edir ki, bu da ailəyə həmin faydalılıq məcmusunu daşımaqla yanaşı, həm də optimallıq xüsusiyyətinə malikdir, o mənada ki, onun əldə olunması ailəyə eyni faydalılıqla qiymətlərin yeni sistemində bütün digər yığımlardan ucuz başa gəlir.

YAŞAYIŞ EVLƏRİNİN ÜMUMİ SAHƏSİ

– *mənzillərin* yaşayış və yardımçı otaqlarının (mətbəx, qabaq dəhliz, mənzildaxili dəhlizlər, vanna və duşxana otaqları, tualet, anbar və ya quraşdırılmış təsərrüfat şkafları, həmçinin qızdırılan və yaşayış üçün yararlı olan mansardlar, yarımmərtəbələr, eyvanlar, şüşəbəndlər) ümumi sahəsidir.

Yataqxanalarda yardımçı yerlərə həmçinin mədəni-məişət təyinatlı və tibbi xidmət yerləri də aid edilir.

Yaşayış evlərinin ümumi sahəsinə pilləkən qəfəslərinin, lift salonlarının, tamburların, ümumi dəhlizlərin, eyvanların, lociyaların, meydançaların, qızdırılmayan mansardların və yarımmərtəbələrin, həmçinin mənzil-istismar təşkilatları, mağazalar, rabitə şöbələri, uşaq müəssisələri, məişət xidməti və digərləri tərəfindən tutulmuş qeyri-yaşayış yerlərinin sahəsi daxil edilmir.

YAŞAYIŞ FONDUNUN TƏCHİZATI

– yaşayış fondu aşağıdakılarla təchiz edilə bilər: **su xətti** ilə, əgər daxildə mərkəzləşdirilmiş qaydada su xəttindən və yaxud artezian quyusundan su daxil olan bölüşdürücü su xətti şəbəkəsi mövcuddursa; **kanalizasiya** ilə, əgər daxildə təsərrüfat-nəcis sularının küçə kanalizasiya şəbəkəsinə və yaxud hopdurma quyularına axıdılması üçün kanalizasiya qurğuları mövcuddursa; isitmə təchizatının mənbələrindən asılı olmayaraq, **mərkəzi isitməsi** ilə: özünün bina qazanxanasından, qrup (məhəllə), birləşmiş və yaxud rayon qazanxanasından, istilik-enerji mərkəzlərindən, həmçinin hər mənzildə olan su qızdırıcılarından və yerli, mərkəzləşdirilməmiş

aztutumlu, qaz və bərk yanacaq ilə işləyən qızdırıcı qazanlardan; isti suyun (isti su təchizatı sistemi) daxil olma üsulundan asılı olmayaraq **vanna** (duş) ilə: qaz (odun) kalonkası ilə mərkəzləşdirilmiş, yerli su qızdırıcıları ilə təchiz olunmuş; döşəməyə qoyulan qaz plitəsinin quraşdırıldığı hallarda istər şəbəkə, istərsə də maye **qazla**; mərkəzləşdirilmiş və yaxud azmetrajlı istilik qazanları da daxil olmaqla, mənzillər üzrə su qızdırıcılarından yaşayanların məişət ehtiyacları üçün isti suyu yaşayış yerlərinə ötürən xüsusi su xəttindən **isti su** ilə.

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏSİ (YAŞAYIŞ YERİ, MƏSKUN MƏNTƏQƏ) – daimi və ya mövsümi yaşayış yeridir. Onun struktur elementlərinin – yaşayış və insanların yaşayışının digər maddi formalarının, əmək sərf etmə yerlərinin, istehsal infrastrukturunu obyektlərinin məcmusunun məkan məhdudluğu və ərazi birliyi ilə xarakterizə olunur. Adətən, coğrafi ada (toponimə) malik olur, *əhali coğrafiyasında* əsas müşahidə vahididir. Yaşayış məntəqəsi müxtəlif məkan formalarına (yığcam, toplanmış və s.), böyüklüyə, inzibati statusa, sakinlərin məşğuliyyət növlərinə malik ola bilər. Yaşayış məntəqəsi xüsusi funksiyaların yerinə yetirilməsi hallarında, digər yaşayış məskənlərindən ərazicə uzaqda, ayrıca məskən (xutor, meşə zolağı və s.) kimi də mövcud ola bilər. Yaşayış məntəqəsinin iki əsas tipi mövcuddur: şəhər yerləri və kənd yaşayış məntəqələri.

Əhalinin, istehsalın yerləşdiyi yer və müəyyən nəqliyyat qovşağı, yaxud sistemləri məntəqəsi kimi məskunlaşma yeri – yerləşdirmə qovşaqları və sistemlərinin, ərazi istehsal komplekslərinin formalaşmasında struktur elementidir. Məskunlaşma yerinin forma və tiplərinin müxtəlifliyi sosial-iqtisadi və təbii-coğrafi şəraitdə, demoqrafik xüsusiyyətlərlə müəyyən edilir. Tarixən məskunlaşma yerinin müxtəlif tiplərə bölünməsi iri tutumlu əməyin ictimai-ərazi bölgüsü ilə bağlıdır və ilk növbədə sənaye və ticarət əməyinin əkinçilik əməyindən ayrılmasına və bununla da şəhərin kənddən ayrılmasına gətirib çıxarır. Məskunlaşma yerinin təsnifləşdirilməsində, o cümlədən onların şəhər və kəndlərə bölünməsi üçün ən ümumi və tez-tez istifadə olunan əlamət – *məskənlərin əhali çoxluğu*dur.

YAŞAYIŞ MİNİMUMU – minimum istehlak səbətinin dəyəri və icbari ödənişlərin cəmindən ibarət sosial normadır və əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları - yaş-cins əlamətlərinə, sosial vəziyyətinə görə fərqlənən əhali qrupları (əmək qabiliyyətli əhali, pensiyaçılar, əlillər, uşaqlar və

s.) üzrə aztəminatlılığın həddini müəyyən edir və rəsmi dövlət nəşrlərində dərc olunur. İnsanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin minimum səviyyəsi üçün zəruri olan ərzaq məhsulları, qeyri-ərzaq malları və xidmətlərin elmi normalar əsasında müəyyən edilmiş toplusudur.

Yaşayış minimumundan əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin, ünvanlı dövlət sosial yardımının, ehtiyac meyarının, müavinətlərin və digər ödəmələrin, həmçinin onlar arasındakı nisbətlərin minimal ölçüsünü müəyyənləşdirərkən normativ kimi istifadə edilir.

Yaşayış minimumundan aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımının göstərilməsi sisteminin formalaşdırılması və tətbiqi;
- aztəminatlı ailələrin rifahının yüksəldilməsi konsepsiyasının və dövlət proqramlarının hazırlanması;
- əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması;
- fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə və icbari ödənişlərə cəlb edilməyən həddinin əsaslandırılması;
- əhalinin pul gəlirlərinin və əmanətlərinin indeksləşdirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilməsi və həyata keçirilməsi;
- dövlət büdcəsinin, yerli büdcələrin, büdcədən kənar dövlət fondlarının, qanunvericiliklə tənzimlənən qiymət və tariflərin formalaşdırılması.

Minimum istehlak səbəti əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları üzrə, bir nəfərin və ya ailənin xərc maddələri üzrə aşağıdakı tərkibdə formalaşdırılır:

- ərzaq məhsullarının minimum toplusu;
 - fərdi və ailəvi istifadə olunan qeyri-ərzaq mallarının minimum toplusu (geyim, ayaqqabı və dəftərxana ləvazimatları, təsərrüfat, mədəni-məişət və sanitariya əşyaları, dərmanlar və s.);
 - xidmətlərin minimum toplusu (mənzil-kommunal, nəqliyyat, rabitə, məişət, təhsil, mədəni-maarif, müalicə-istirahət xidmətləri və s.).
- Minimum istehlak səbətinin tərkibi dövlət elmi idarə və müəssisələrinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən üç ildə bir dəfədən az olmayaraq müəyyənləşdirilir.

Yaşayış minimumunun ərzaq məhsullarının dəstinə 12 iriləşdirilmiş qrupda birləşdirilmiş ərzaq malları daxildir: çörək və çörək məmulatları; kartof; tərəvəzlər; meyvə və giləmeyvələr; ət və ət məhsulları; süd və süd məhsulları; balıq məhsulları; yumurta; şəkər və şirniyyat məmulatları; bitki yağları; marqarin; duz; istiot. O “səbət” minimal dəyərində

əhalinin bütün sosial-demoqrafik qrupları üzrə əsas yeyinti maddələrinə və enerjiyə olan tələbatın tamamilə ödənilməsinə təmin edir. Daha ucuz və asan əldə olunan məhsullardan təşkil olunmuş ərzaq məhsullarının dəsti fizioloji istehlaka, enerji məsrəflərinə (kaloriliyə) və əsas yeyinti maddələrinin miqdarına uyğun gəlir, zəruri dad keyfiyyətini, qidanın rəngarəngliyini, qidalanmanın təşkilində ənənələrə riayət edilməsinə təmin edir. Dəstlərin təşkil zamanı eyni yeyinti maddələrindən ibarət olan malların qarşılıqlı əvəz olunması nəzərə alınır. Məsələn, ət, balıq, süd, yumurta - zülal mənbəyi; çörək, düyü, makaron məmulatları, şəkər – karbohidrat mənbəyi kimi xidmət edir. Rasionlarda mineral duzların, kalsiumun, fosforun, həmçinin vitaminlərin miqdarına olan tələblər nəzərə alınır. Yaşayış minimumunun büdcəsinin strukturuna ərzağa olan məsrəflərdən başqa, qeyri-ərzaq mallarına, xidmətlərə, vergilərə və digər məcburi ödəmələrə çəkilən xərclər də daxil edilir. Minimal normalar və onların əsasında qurulan *istehlak səbəti* vaxtaşırı dəqiqləşdirilir (yenidən baxılır).

YAŞAYIŞ MINIMUMUNDAN AŞAĞI GƏLİRİ OLAN ƏHALİNİN SAYI

- gəliri ev təsərrüfatının hər üzvünə hesabı ilə yaşayış minimumundan az olan şəxslərin mütləq ifadədə sayıdır. Faiz ifadəsi ilə - adambaşına gəlirin və rəsmi yoxsulluq həddinin (yoxsulluq həddi) səviyyəsinə görə əhali bölgüsü məlumatları əsasında hesablanan yoxsulluğun nisbi göstəricisi, başqa sözlə, gəlirin səviyyəsi yaşayış minimumundan aşağı olanların əhalinin ümumi sayına nisbətinin faizlə ifadə olunmasıdır.

YAŞAYIŞ SAHƏSİ – mənzil hüququnun obyektidir. Yaşayış sahəsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasına Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq, daşınmaz əmlak hesab edilən və vətəndaşların daimi yaşaması üçün yararlı olan (müəyyən edilmiş sanitariya və texniki norma və qaydalara, qanunvericiliyin digər tələblərinə cavab verən) ayrıca sahə başa düşülür. Yaşayış sahəsinin ümumi sahəsi vətəndaşların yaşayış sahəsində yaşaması ilə əlaqədar onların məişət və digər ehtiyaclarının ödənməsi üçün nəzərdə tutulan yardımçı sahələrin (balkon və eyvanlar istisna olmaqla) sahəsi daxil olmaqla, həmin yaşayış sahəsinin bütün hissələrinin sahəsinin məcmusundan ibarətdir.

Yaşayış sahəsinə aiddir: yaşayış evi, yaşayış evinin hissəsi; mənzil, mənzilin hissəsi; otaq. Otaqlardan, habelə yaşama ilə əlaqədar məişət və digər ehtiyacların ödənməsi üçün nəzərdə tutulmuş yardımçı sahələrdən ibarət fərdi müəyyən edilmiş ev yaşayışı hesab edilir.

Bir və ya bir neçə otaqdan, habelə yaşama ilə əlaqədar məişət və digər ehtiyacların ödənməsi üçün nəzərdə tutulmuş yardımçı sahədən ibarət, çoxmənzilli binanın ümumi istifadədə olan sahələrinə birbaşa daxil olmaq imkanını təmin edən strukturca ayrıca hissəsi mənzil hesab edilir. Yaşayış evinin və ya mənzilin bilavasitə yaşamaq üçün nəzərdə tutulmuş ayrıca hissəsi otaq hesab edilir.

Yaşayış sahəsinin əsas təyinatı həmin sahədə insanların yaşamasıdır.

Yaşayış sahəsində qanuni əsaslarla yaşayan fiziki şəxslərə digər şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafelərini, habelə yaşayış sahəsi üçün müəyyən edilmiş tələbləri pozmaq şərtilə, həmin yaşayış sahəsindən peşə fəaliyyətini və ya fərdi sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə istifadəsinə yol verilir.

YAŞAYIŞ SAHƏSİNƏ GÖRƏ HAQQIN

MİQDARI – yaşayış sahəsinin saxlanması və təmirinə görə çoxmənzilli binanın ümumi əmlakının qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq saxlanmasını təmin edən miqdarda müəyyən edilən haqdır.

Dövlət və bələdiyyə mənzil fondunun yaşayış sahələrinin sosial kirayə və ya kirayə müqavilələri üçün yaşayış sahələrinin kirayəçiləri üçün yaşayış sahəsindən istifadəyə görə haqqın (kirayə haqqının), yaşayış sahəsinin saxlanması və təmirinə görə haqqın miqdarı onların tutduqları yaşayış sahəsinin ümumi sahəsindən (yataqxanaların ayrıca otaqlarında həmin otaqların sahəsindən), həmçinin yaşayış sahəsinin keyfiyyəti və abadlığından, evin (binanın) yerləşdiyi yerdən asılı olaraq, dövlət mənzil fondu barəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən, bələdiyyə mənzil fondu barəsində isə müvafiq bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir.

Sosial xidmət sistemi evlərinin (binalarının) yaşayış sahələrində, məcburi köçkünlərin və qaçqın statusuna malik olan şəxslərin müvəqqəti yerləşdirilməsi fondunun yaşayış sahələrində, habelə yataqxanaların yaşayış sahələrində yaşayan vətəndaşlar üçün yaşayış sahəsinə görə haqqın miqdarı dövlət mülkiyyətində olan yaşayış sahələrinə görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən, bələdiyyə mülkiyyətində olan yaşayış sahələri barəsində müvafiq bələdiyyələr tərəfindən, özəl mülkiyyətdə olan yaşayış sahələri barəsində isə onların mülkiyyətçiləri tərəfindən müəyyən edilir.

Mənzil mülkiyyətçiləri müştərək cəmiyyətinin və ya mənzil-tikinti kooperativinin və ya digər ixtisaslaşmış istehlak kooperativinin yaradılmadığı çoxmənzilli binanın yaşayış sahəsinin saxlanması və təmirinə görə haqqın

miqdarı həmin binanın sahə mülkiyyətçilərinin ümumi yığıncağında bir ildən az olmayan müddətə müəyyən edilir.

Çoxmənzilli binanın ümumi əmlakının saxlanması və təmirinə görə çəkilən xərclərlə bağlı mənzil mülkiyyətçiləri müştərək cəmiyyətinin və ya mənzil-tikinti kooperativinin və ya digər ixtisaslaşmış istehlak kooperativinin üzvlərinin (iştirakçılarının) mütləq (məcburi) ödənişləri və (və ya) haqlarının miqdarı Mənzil Məcəlləsinə və mənzil mülkiyyətçiləri müştərək cəmiyyətinin nizamnaməsinə və ya digər ixtisaslaşmış istehlak kooperativinin nizamnaməsinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir.

YAŞAYIŞ SAHƏSİNƏ VƏ KOMMUNAL XİDMƏTLƏRƏ GÖRƏ HAQQIN TƏRKİBİ

– dövlət və ya bələdiyyə mənzil fondunun yaşayış sahələrində sosial kirayə müqaviləsi üzrə yaşayan kirayəçinin yaşayış sahəsinə və kommunal xidmətlərə görə ödədiyi haqq və onun tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- yaşayış sahəsindən istifadə haqqı (kirayə haqqı);
- çoxmənzilli binanın idarə edilməsi, ümumi əmlakının saxlanması və cari təmiri üzrə xidmət və işlərə görə ödənilən haqqın daxil olduğu yaşayış sahəsinin saxlanması və təmirinə görə haqq. Çoxmənzilli binanın ümumi əmlakının əsaslı təmiri yaşayış fondunun mülkiyyətçisinin hesabına həyata keçirilir;
- kommunal xidmətlərə görə haqq.

Çoxmənzilli binanın yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisinin yaşayış sahəsinə və kommunal xidmətlərə görə ödədiyi haqq aşağıdakılardan ibarətdir:

- çoxmənzilli binanın idarə edilməsi, ümumi əmlakının saxlanması, cari və əsaslı təmiri üzrə xidmət və işlərə görə ödənilən haqqın daxil olduğu yaşayış sahəsinin saxlanması və təmirinə görə haqq;
- kommunal xidmətlərə görə haqq.

Yaşayış binalarının mülkiyyətçiləri müvafiq fəaliyyət növlərini həyata keçirən şəxslərlə bağlılıqları müqavilələrə uyğun olaraq, həmin binaların saxlanması və təmiri üzrə xərcləri çəkir, habelə kommunal xidmətlərə görə haqq ödəyir.

Kommunal xidmətlərə görə haqqa soyuq və isti su təminatı, kanalizasiya, elektrik, qaz və istilik təchizatına görə ödənilən haqlar daxildir.

YAŞAYIŞ YERİ – vətəndaşların daimi və ya əsasən (mülkiyyətçi kimi, icarə müqaviləsi və ya icarəyə götürmə üzrə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər əsaslarla) yaşadığı yerdir – yaşayış evləri, mənzillər, xidməti yaşayış yerləri, ixtisaslaşdırılmış evlər (birgəyaşayış yeri, mehmanxana-sığınacaq, müəyyən fondun evləri,

kimsəsizlər və qocalar üçün evlər, əlillər, veteranlar və digərləri üçün internat-evlər), habelə digər yaşayış yerləridir.

YAŞIDLAR – eyni yaşlı insanlardır. Demografik təhlildə ya eyni *dəqiq yaşa* malik olan, ya da yaş intervalında (illik, yaxud beşillik) olan yaşlılar məcmusu tətbiq olunur. Dəqiq yaşın ardıcıl rəqəmləri üçün yaşlıların sayı yaşayanların birinci məcmularının sayına müvafiqdir (“*Demografik məcmular*”a bax). Onlar müəyyən ana aparılan əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı alına bilməz, hesablama yolu ilə müəyyən edilir. Əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı sorğu aparılanların yaşı (tamam olmuş illərin sayı) nəzərə alındıqda, yaş intervalları üçün “Yaşlılar”ın sayı alınır.

Uzununa təhlil zamanı hər hansı real bir nəslə mənsub olan (məsələn, nikah koqortası, yaxud doğulduğu ilə görə koqortanın qadınları) yaşlılar və bu nəslə bu və ya digər yaşda baş verən demografik hadisələrin sayı (məsələn, onların doğduğu uşaqların sayı) tədqiq edilir. Bu məlumatlar *anamnestik müşahidələrin* məlumatları əsasında retrospektiv alınır. Müxtəlif nəsillərdəki yaşlılar üçün eyni adlı göstəricilərin müqayisəsi (məsələn, müxtəlif nəsillərdə olan qadınlar tərəfindən eyni yaşda doğulan uşaqların orta sayı) müvafiq demografik prosesin bir nəslə digər nəsllə dəyişməsinin xarakteristikasını verir. “Yaşlılar”ın təhlili bəzən təkcə eyni yaşda olan bütün şəxslərə deyil, həm də müəyyən *demografik vəziyyətdə* eyni uzunluqda qalanlara da şamil edilir.

YAŞIN İNTERVALI – yaşın sonrakı və əvvəlki kəmiyyətləri arasındakı fərkdir. Bir qayda olaraq, *dəqiq yaşın* illik kəmiyyətləri nəzərdə tutulur. Yaş tamam olmuş illərin bütöv rəqəmi ilə ölçüldüyünə görə, yaşın kəmiyyəti həmişə yaşın intervalıdır. Adətən, aşağı həddi onun işarəsidir. Məsələn, 20 yaş - dəqiq 20 yaşdan dəqiq 21 yaşadək interval deməkdir. Yaş intervalı 1 ildən çox dövrü əhatə edən hallarda düzgündür. Məsələn, 20–24 yaş - dəqiq 20 yaşdan dəqiq 25 yaşadək yaş intervalı deməkdir.

Yaş intervalı insanların həyatının müxtəlif mərhələlərində demografik və sosial-iqtisadi proseslərin keçmə intensivliyini qiymətləndirmək üçün tətbiq olunur. Birillik və beşillik yaş intervalı daha çox yayılmışdır, onların ardıcıl bölüşdürülməsi müxtəlif demografik proseslərin əsas yaş qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Bir qayda olaraq, demografiyada interval variasiya sırasından istifadə olunduğu üçün, yaş

intervalı seçimi bu və ya digər hadisənin tətbiqi zamanı böyük əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi tədqiqatlar üçün insanın müəyyən vəziyyətlərini müəyyən edən iriləşdirilmiş yaş intervalı tətbiq olunur: 0–15 yaş və 60 yaş və yuxarı – istehlakçı; 16–59 yaş – istehlakçı və istehsalçı. Yaş intervalı nə qədər az olsa, bir o qədər öyrənilən əlamətin enib-qalxma dərəcəsi çox olur, bu, çox vaxt yaş bölgüsünün yığılma effekti ilə şərtlənir.

Yaş intervalı bərabər və qeyri-bərabər fasiləli ola bilər. Bu demoqrafik proseslərin təhlilinin məqsədindən və yaş xüsusiyyətlərindən asılıdır; açıq – yuxarı və aşağı sərhədinin kəmiyyəti göstərilmədən; bağlı – intervalın hər iki sərhədinin göstərilməsi.

Bəzən əhalinin bu və ya başqa əlamətləri üzrə bölüşdürülməsi haqda statistik məlumatlar iriləşdirilmiş yaş intervalında göstərildiyi üçün, bu intervalların parçalanmasına ehtiyac yaranır. Məsələn, uşaq məsləhətxanalarının xüsusi nəzarəti altında olan və uşaq evlərinin xidmətində olan 0-dan 2 yaşadək (bu yaş daxil olmaqla) uşaqlar, uşaq bağçalarının xidmətində olan məktəbəqədər 3–6 yaşda uşaqlar; məktəb kontingentləri: 7–13 yaş, 14–15 yaş və 16–17 yaş və s. 10-illik intervallara qruplaşdırılmış məlumatları 5-illik intervallara parçalamaq üçün Nyutonun interpolyasiya düsturundan istifadə olunur:

$$f_{na} = \frac{1}{2} \left[f_n + \frac{1}{2} (f_{n-1} - f_{n+1}) \right]$$

burada f_{na} – verilmiş 10-illik qrupun birinci yarısının hesablanan sayı; f_n – bütün 10-illik qrupun sayı; f_{n-1} və f_{n+1} – əvvəlki və sonrakı 10-illik qrupların sayıdır.

Demoqrafik cədvəllərin və əhali modellərinin hesablanması zamanı yaş intervalının orta kəmiyyətlərindən istifadə olunur. Əgər yaşı x -lə, bu yaşda insanların sayını isə $P(x)$ ilə ifadə etsək, onda yaş intervalında bu funksiyanın dəyişikliyi xətti xarakterdə olduqda, onun bu interval üçün kəmiyyəti onun orta riyazi yuxarı və aşağı kəmiyyətlərinə bərabər olacaqdır.

Demoqrafik cədvəllər hesablanarkən yaş intervalının orta kəmiyyəti Bortkeviçin düzəlişi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir:

$$\frac{1}{24} (x_2 - x_1), \text{ yəni}$$

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2}{2} + \frac{1}{24} (x_2 - x_1),$$

burada x – intervalın orta kəmiyyəti; x_1 – intervalın aşağı sərhədi; x_2 – intervalın yuxarı sərhədidir.

YAŞIN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ –

insanların yaşlarının onların hər hansı sosial, iqtisadi, yaxud demoqrafik funksiyalarının oxşarlığı əsasında birləşdirən daha böyük, yaxud kiçik qruplara bölüşdürülməsidir. Adətən, bütün əhaliyə, yaxud insanların böyük məcmusuna tətbiq edilir. Yaşın təsnifləşdirilməsinin əsasında yaşın dövrləşdirilməsi haqqında təsəvvür durur. Yaşın təsnifləşdirilməsi bu və ya digər yaş kontingentlərini ayırmağa imkan verir və onun meyarları tədqiqatın məqsədindən asılıdır. Demoqrafiyada 1-illik və 5-illik qruplar üstündür, sonuncu halda çox vaxt (məsələn, *qısa ölüm cədvəlləri* hesablandıqda) birinci 5-illik qrup xüsusi əhəmiyyətinə görə 1-illik qruplara bölünür. Nikah və doğumun öyrənilməsi zamanı nikah qabiliyyətli yaşlar və qadınların reproduktiv yaşı seçilir. İqtisadi demoqrafiyada yaşlar 3 qrupa bölünür – əmək qabiliyyətli yaşa qədərki yaş, əmək qabiliyyətli yaş və əmək qabiliyyətli yaşdan sonrakı yaş. Onların sərhədləri müxtəlifdir: 3 qrupun hər birində bütöv rəqəmli 5-illik qruplar daha çox işlənir (0–14, 15–59, 60 yaş və daha çox, yaxud 0–14, 15–64, 65 yaş və daha çox). Yaşın belə təsnifləşdirilməsi beynəlxalq praktikada qəbul olunmuşdur. Azərbaycanda iqtisadi praktikada qrupa bölünmə belə tətbiq edilir: 0–14, 15–64, 65 yaş və daha çox kişilər üçün; 0–14, 15–59, 60 yaş və daha çox qadınlar üçün. Əmək ehtiyatları strukturunun təhlili üçün əhəmiyyəti olan yaşın təsnifləşdirilməsi S.Q.Strumilin və B.Urlanis tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı. Bu zaman əhali 3 qrupa bölünür: əmək qabiliyyətli yaşa qədərki – 15 yaşadək, əmək qabiliyyətli yaş – 16–59 yaş (o cümlədən gənclik 16–24, yetkinlik – 25–44 və gecikmiş yetkinlik – 45–49), əmək qabiliyyətli yaşdan sonra – 60 yaş və ondan yuxarı (o cümlədən ahıl yaş – 60–69, erkən qocalıq – 70–79, dərin qocalıq – 80 yaş və yuxarı). Əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalinin 2 yaş qrupuna ayrılması – 16–39 və 40–60 yaş (böyük və kiçik yaş qruplarının nisbəti) məşğul əhalinin qocalma dinamikasının, həmçinin pensiyaqabağı 5-illik qrupun *məşğulluq siyasətində* xüsusi yer tutduğu üçün və *əmək bazarında* ən zəif təbəqə olduğu üçün, öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda insan həyatının ikinci yarısının yaş təsnifatından istifadə olunur. 45–49 yaş orta yaş kimi, 70–74 – ahıl, 75 yaşdan yuxarı – qocalıq kimi müəyyən edilir. Burada 90 yaşdan yuxarı olan insanlar *uzunömürlülərdir*.

Universal yaşın təsnifləşdirilməsi təklifinə əvvəllər də cəhdlər edilirdi. Belə ki, XIX əsrin birinci yarısının rus statistiki və demoqrafı A.P. Roslavski-Petrovski aşağıdakı qrupları ayırırdı: böyüməkdə olan nəsil – 15 yaşadək (o cümlədən

kiçikyaşlı – 5 yaşadək və 5–15 yaşlı uşaq), çiçəklənən nəsil – 16–60 yaş (o cümlədən cavanlar – 16–30, yaşa dolmuş nəsil – 30–45, ahıl – 45–60 yaş), soluxan nəsil – 61–100 yaşdan yuxarı (o cümlədən qocalar – 61–75, uzunsürən – 75–100 yaşdan yuxarı). 1939-cu ildə Amerika Səhiyyə Assosiasiyasının demoqrafik statistika seksiyasının təklif etdiyi yaşın təsnifləşdirilməsi müasir beynəlxalq müqayisələrdə qəbul edilmiş təsnifləşdirmələrə uyğundur. Bu, 8 dövrdən ibarətdir: körpək – 1 yaşadək, məktəbəqədər yaş – 1-dən 4 yaşadək, məktəb illəri – 5–14, cavanlıq illəri – 15–24, ən fəal illər – 15–44, orta yaş – 45–64, qocalığın erkən dövrü – 65–74, qocalıq – 75 yaşdan yuxarı.

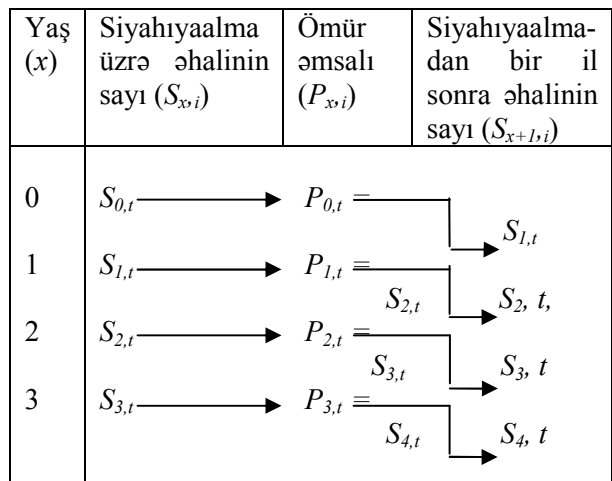
YAŞIN YUVARLAQLAŞDIRILMASI – insanlar tərəfindən həqiqi yaşın illəri əvəzinə “0” və ya “5” rəqəmi ilə qurtaran sayadək yuvarlaqlaşdırılmış sayının göstərilməsi, *yaşın təhrif edilməsinin* yayılmış formasıdır. Məsələn, 69 (yaxud 71) yaşında olan insan neçə yaşı tamam olduğu haqda suala cavab verə bilər ki, onun 70 yaşı var. Bu halda dəqiq olmayan, təxmini, yuvarlaqlaşdırılmış yaşını göstərir. Bununla yanaşı, doğulduğu ilin yuvarlaqlaşdırılmasına da rast gəlinir. Məsələn, 1899-cu, yaxud 1901-ci ildə anadan olmuş insan deyə bilər ki, o, 1900-cu ildə anadan olmuşdur. Yaşın yuvarlaqlaşdırılmasına əhalinin siyahıyaalınması, vətəndaş vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı, müxtəlif müşahidələr zamanı rast gəlinir və bu, *yaş akkumulyasiyasına* gətirib çıxarır. Yaşın yuvarlaqlaşdırılması onunla bağlı ola bilər ki, insan doğulduğu ili bilmir, yaxud dəqiq ili yaddan çıxarıb; həm də onunla bağlı ola bilər ki, o, öz yaşı haqda məlumat vermək zərurəti ilə nadir hallarda rastlaşır; nisbətən tez-tez yaşın yuvarlaqlaşdırılması o hallarda baş verir ki, müxtəlif səbəblər üzündən insanın yaşı haqda məlumatları o özü yox, əvəzinə kimsə başqası verir.

YAŞLAR ÜZRƏ YERDƏYİŞMƏ (yaşların yerdəyişmə metodu) – miqrasiyanın təsiri nəzərə alınmadan əhalinin yaş-cins strukturunun perspektivə hesablanması üsuludur. Əgər əhalinin siyahıyaalınması məlumatları üzrə verilmiş yaş-cins qrupunda insanların müəyyən sayı qeydə alınmışdırsa ($S_{x,i}$), bir ildən sonra bu insanlar sonrakı yaş qrupuna keçirlər. İnsanlar növbəti yaşadək müəyyən *ölüm cədvəllərindən* götürülmüş nisbətdə ömür əmsalı şəkilində (P_x):

$$P_x = \frac{L_{x+1}}{L_x} \text{ olur. Burada } L_{x+1} \text{ və } L_x \text{ – ölüm cədvəli}$$

üzrə yaşayanların sayıdır. Siyahıyaalma üzrə yaş-cins qrupunda ($S_{x,i}$) əhalinin sayını müvafiq ömür

əmsalına ($P_{x,i}$) vurduqda, onda alınan kəmiyyət bir ildən sonra əhalinin sayını sonrakı yaşda ($S_{x+1,i}$) xarakterizə edəcək. Yaşlar üzrə yerdəyişmə metodu ilə əhalinin perspektiv hesablanması ümumi sxemi:

Belə hesablamalar beşillik yaş intervalları üzrə də aparıla bilər. Bu halda həm $P_{x,i}$, həm də $S_{x,i}$ eyni yaş intervalları kimi götürülməlidir.

O yaşda uşaqların gələcək sayı (yaxud 0–4 yaşda, əgər hesablama beşillik yaş intervalları üzrə aparılırsa) aşağıdakı sxem üzrə müəyyən edilir:

Qadınların yaşı (x)	Qadınların sayı (S_x)	Doğuşun yaş əmsalları (F_x)	Verilmiş yaşda qadınların doğduğu uşaqların sayı (N_x)
15	S_{15}	F_{15}	$S_{15} \times F_{15} = N_{15}$
16	S_{16}	F_{16}	$S_{16} \times F_{16} = N_{16}$
17	S_{17}	F_{17}	$S_{17} \times F_{17} = N_{17}$
-	-	-	-
49	S_{49}	F_{49}	$S_{49} \times F_{49} = N_{49}$
			$\sum_{x=15}^{49} N_x$

Sonra alınan məbləğ doğulanlar arasında qızların, yaxud oğlanların payına (adətən, bu pay (δ) müvafiq olaraq 0,52 və 0,48 təşkil edir) və sonra 0 yaşda (0–4) olan uşaqların ölüm səviyyəsini ölçən göstəriciyə vurulur. $L_{0,j}$ – həmin cins üçün ölüm cədvəllərindən yaşayanların orta sayı, yaxud $P_{0,j}$ – sağ qalma ehtimalıdır (həmin cədvəllərdən). Son nəticədə uşaqların gələcək sayının hesablanması düsturu aşağıdakı vurma hasili kimi olur:

$$N_0 = \sum_{x=15}^{49} N_x \cdot \delta \cdot \bar{L}_{0,j}$$

Yaşlar üzrə yerdəyişmə və uşaqların sayının hesablanması paralel olaraq həyata keçirilir və perspektiv hesablama neçə il qabağa aparılırsa, o sayda da təkrar olunur.

YAŞLILAR (demoqrafiya) – reproduktiv və ya əmək qabiliyyətli yaşda olan əhalidir. Yaşlıların yaş hədudları şərtidir və qəbul olunmuş yaş təsnifatından asılı olaraq dəyişir, məsələn, 16–57 yaş qadınlar və 16–62 yaş kişilər üçün. Yaşlıların sayının göstəricilərindən *demoqrafik yük* əmsalının hesablanması üçün istifadə olunur.

“YATMIŞ VAHİD” (fəaliyyətsiz) – faktiki olaraq dövr ərzində heç bir iqtisadi fəaliyyət həyata keçirməyən hüquqi vahiddir, baxmayaraq ki, hüquqi cəhətdən müəyyən zaman dövrü ərzində “canlı” hesab edilir.

YAYIM (YAYMA) – məlumatların ötürülməsidir. Statistik məxfilik kontekstində məlumatların statistika sistemindən kənardan daxil olmağa icazə hüququna malik olan istifadəçilərə ötürülməsidir.

YAYIM KABEL ŞƏBƏKƏSİ – yer kürəsində audiovizual vasitələrə malik olan bir və ya daha çox yerlərlə, binalarla, evlər və ya onların ev təsərrüfatları ilə məşğul olan hissələri ilə və ya üçüncü tərəflə “nöqtədən nöqtəyə” əlaqələrini təmin edən, metal kabellərin, optik tellərin, dalğa tənzimləyicilərinin, radio şüaların və ya belə telekommunikasiya vasitələrinin kombinasiyasının köməyi ilə veriliş proqram siqnallarının və mümkün başqa oxşar siqnalların ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş tikili və avadanlıqlardan ibarətdir.

YAZI FORMATI – məlumatlar blokunun ayrı-ayrı sahələrinin kodlaşdırılmasının yerləşdirilməsi və sırasıdır.

YEDDİLƏR QRUPU – sənayesi daha çox inkişaf etmiş aparıcı dövlətlərdir: ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Almaniya və Kanada. Yeddilər qrupu 1976-cı ildə iqtisadi problemlərə həsr olunan birinci yüksək səviyyəli görüşdə rəsmiləşdirilmişdir. Həmin dövrdən etibarən, adları sadalanan dövlətlərin başçıları ildə bir dəfə görüşürdülər. Bu cür görüşlərin ilkin məqsədi bu dövlətlərin iqtisadi siyasətinin müzakirəsi və razılaşmalarla bağlı idi. Lakin zaman keçdikcə müzakirə olunan məsələlərin dairəsi siyasi müstəviyə keçmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın artan nüfuzu və səmərəliliyi 80-ci illərdə maliyyə nazirlərinin görüşləri nəticəsində birgə fəaliyyətə gətirib

çıxartdı (məs: mübadilə ediləcək valyutaların kursları sahəsində).

YENİ BAŞLANAN, KEÇİCİ TİKİNTİ – birinci dəfə investisiya proqramına daxil edilən tikintidir və yaxud da birinci dəfə maliyyələşmə açılan tikintidir. Yeni başlanan, keçici tikintiyə, əvvəllər təsdiq edilmiş və ya qoyulmuş qaydalara uyğun olaraq, yenidən təsdiq edilmiş layihə-smeta sənədləri əsasında hesabat dövründən sonra davam etdirilməsi nəzərdə tutulan *başla çatdırılmamış tikinti* aid edilir.

YENİ KÖÇMÜŞ – yaşayış yerinə yeni köçmüş adamdır. Yeni köçmüşün ayrılması meyarları köçmüş yerdə yaşama müddətidir. Onların miqrasiya fəallığı *çoxdan yaşayanlara* nisbətən yüksəkdir.

YENİ MƏHSUL (INNOVASIYA) STATİSTİKASI – sənaye məhsulunun yeniləşdirilməsi, onun yaradılması və elmi tədqiqat və işləmələrinin səmərəliliyinin xarakteristikası kimi, istehsalda mənimsənilməsi proseslərini öyrənən elm və innovasiya statistikasının bölməsidir. Yeni məhsul statistikasını yeni növ maşın, avadanlıq, aparat, alət və avtomatlaşdırma vasitələrinin, yeni növ xammal və materialın yaradılması və mənimsənilməsi göstəricilərini öyrənir. Nümunələrə ölkədə birinci dəfə yaradılan və əvvəlcə buraxılanlardan fəaliyyət və funksional təyinat prinsipi üzrə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni texnika daxil edilir. Yeni məhsulun nümunələrinin yaradılması prosesinə texniki məsələlərin və texniki sənədlərin işlənməsi, nümunəsinin hazırlanması, nəzərdə tutulmuş standartlara uyğun şəkildə təcrübədən keçirilməsi və qəbul edilməsi aid edilir. Əgər konstruktor və texniki sənədləşmə hazırlanmışdırsa, məhsulun istehsalı üçün vacib olan texniki avadanlıqlar, alətlər, qurğular və s. texniki avadanlıqlar mənimsənilmişdirsə, onun işlənməmiş texniki proses üzrə sistemli buraxılması təşkil edilmişdirsə və bununla yanaşı, buraxılan məhsulun texniki xarakteristikası verilənlərə uyğun gəlirsə, yeni məhsulun istehsalı mənimsənilmiş sayılır.

Yeniləşdirmə səviyyəsinə görə, yaradılmış və mənimsənilmiş məhsul yeni, modernləşdirilmiş və şəkli dəyişdirilmiş məhsula bölünür. Yeni texniki-iqtisadi keyfiyyət xarakteristikasına malik olan, səviyyəsi müasir tələblərə cavab verən və ölkədə birinci dəfə yaradılan məhsul *yeni* sayılır. Yeni məhsul növlərinə eyni zamanda, yeni məhsulun əsas texniki parametrlərini müəyyən edən, sənayedə mənimsənilməmiş və digər müəssisələrin kooperasiyası şəklində tədarük

edilən, ilk dəfə hazırlanan tamamlayıcı məhsullar da aid edilir. Yeni məhsul iri pioner (yeni) ya da yüksək effektiv ixtiraya əsaslanmalıdır. Məhsulun **modernləşdirilməsi** (texnika) deyəndə, onun müasir tələblərə uyğun dəyişdirilməsi (təkmilləşdirməsi) nəzərdə tutulur. **Məhsulun (texnika) şəklinin dəyişdirilməsi** onun görünüşünün dəyişdirilməsi, yeni xüsusiyyətin ortaya çıxmasını xarakterizə edən dəyişdirilmədir. Məsələn, eyni tipli texniki mexanizm (maşın) ailəsində əsas modeldən çox az fərqlənən yeni model.

İlk dəfə yaradılan nümunələrin yeni növ maşın, avadanlıq, aparat, alətlər, avtomatlaşdırma vasitəsi və mənimsənilmiş yeni növ maşınqayırma məhsulunun müasir tələblər səviyyəsinə cavab verən, həqiqi yeni texnikaya aid edilmə qanunauyğunluğunun sübutu, onlar haqqında olan patent xalisliyi, patentə layiq olma və lisenziyadır (patent).

İqtisadiyyatda ilk dəfə tətbiq edilən, istehsalın yeni tələbatını ödəyən, ya da ənənəvi xammal və materiallardan daha böyük sosial-iqtisadi səmərəyə malik olan təbii və süni, eyni zamanda xüsusiyyəti süni şəkildə dəyişdirilmiş təbii xammal və materiallar yeni növ xammal və materiallar hesab edilir. Onların tətbiqi məhsulun texnoloji, keyfiyyət, texniki səviyyə və istismar xüsusiyyətlərini yüksəldir, texniki proseslərin tezləşdirilməsinə imkan yaradır, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırmasını yüksəldir.

Nümunəsi yaradılmış və mənimsənilmiş yeni növ sənaye məhsulu ilə əlaqəli, onların texniki normativlərə uyğunluğu, istehlakçıların və ətraf mühitin sağlamlığının, həyatın təhlükəsizliyinin zəmanəti sertifikatı hesab edilir.

Texnikanın obyektinin texniki-iqtisadi səviyyəsi obyektin təkmilləşdirilmiş texniki göstəricisinin kəmiyyətinin (məhsuldarlıq, möhkəmlik, qənaət, etibarlılıq və s.) baza nümunəsinin müvafiq göstərici ilə müqayisəsinə əsaslanan nisbi keyfiyyət xarakteristikası ilə müəyyən edilir. Baza modeli təyinat, hazırlanma şərtləri, istismar, ya da istehlak üzrə oxşar obyekt qruplarından seçilir. Məhsulun yeniləşmə əmsalı yeniləşdirilmiş maşın, avadanlıq, aparat, alətlər və avtomatlaşdırma vasitələrinin yeni növlərinin dəyərinin hesabat dövrünün sonuna istehsal avadanlıqlarının ümumi dəyərinə nisbəti kimi hesablanır və əsas fondların aktiv hissəsinin texniki yeniləşdirməsini xarakterizə edir.

YENİ TİKİNTİ – yeni yaradılan müəssisələrin, binaların və qurğuların əsas, yardımçı və xidmət təyinatlı obyektlər kompleksinin, həmçinin yeni istehsal güclərinin yaradılması məqsədilə yeni

meydançalarda həyata keçirilən, istifadəyə verildikdən sonra sərbəst balansda olacaq filialların, ayrı-ayrı istehsal tikinti və obyektlərinin tikintisidir.

YENİ YARADILMIŞ MÜƏSSİSƏLƏRİN

SAYI - göstəricisinin hesablanmasında həqiqətən yeni yaranmış müəssisələr və səhvən yeni yaradılmış (əvvəllər mövcud olan müəssisənin fəaliyyətini bərpa etməsi) müəssisələr fərqləndirilir.

YENİDƏN QIYMƏTLƏNDİRMƏ HESABI

– MHS-nin *yığım (kapital yığımı) hesablarından* biridir ki, burada qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində *iqtisadiyyatın bölmələrindəki* aktiv və passivlərin qiymətlərindəki dəyişikliklər əks olunur. Yenidən qiymətləndirmə hesabı, inflyasiyanın aktivlərin xalis dəyərinə necə təsir göstərdiyini, hansı sektorların kapital dəyərinin artmasından qazandığını, hansılarının isə qiymətlərin dəyişməsi zamanı kapital dəyərinin azalmasından zərər çəkmələrini göstərir. Yenidən qiymətləndirmə hesabına, həmçinin nəticəsi xarici maliyyə aktivləri üzrə holdinq gəlirləri və ya itkiləri olan, valyuta kurslarının dəyişməsi nəticəsində aktivlərin qiymətlərinin dəyişməsi də daxildir. Kapitalın yenidən qiymətləndirilməsi, öhdəliklərin yenidən qiymətləndirilməsi çıxılmaqla, aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsinə bərabərdir. Yenidən qiymətləndirmə hesabında balanslaşdırıcı kimi, “Nominal holdinq gəlirləri (itkiləri) nəticəsində şəxsi kapitaldakı dəyişikliklər” maddəsindən istifadə olunur.

YENİDƏN MALİYYƏLƏŞDİRMƏ DƏRƏCƏSİ

– köhnə kredit borclarının yeni kreditlərlə əvəz edilməsi yolu ilə ödənməsi üçün bankın müştəriləri tərəfindən həyata keçirilən ödəmənin miqdarıdır. Yenidən maliyyələşdirmənin üç əsas üsulu tətbiq edilir: vaxtı bitən istiqraz vərəqəsi və digər qiymətli kağızların müştərinin razılığı ilə yeni buraxılmış istiqraz vərəqəsi, veksəl və digər qiymətli kağızlarla əvəz edilməsi; qısamüddətli istiqraz kağızlarının uzunmüddətli ilə əvəz edilməsi; uzunmüddətli borc istiqraz vərəqələrinin qısamüddətli təəhhüdlərin ödənilməsi üçün nağd pula satılması.

YENİDƏN SATILMAQ VƏ SUB-PODRATÇILARA VERİLMƏK ÜÇÜN ALINMIŞ ƏMTƏƏ EHTİYATLARININ DƏYİŞMƏSİ – yenidən satılmaq və

subpodratçılara verilmək məqsədilə vahidin həyata keçirdiyi alışın, əlavə dəyər vergisiz satılma qiymətləri üzrə ehtiyatlarının dəyişməsidir.

Ehtiyatların qalığının müsbət və mənfi dəyişməsi məhsulun dəyərinin hesablanmasına imkan verir.

Yenidən satılmaq üçün alınmış və xidmət sahəsinin müəssisələrinin anbarında saxlanan məhsul, özündə əmtələri (sənaye avadanlıqlarını, obyektlərin açar altında təhvil verilməsi sazişi üzrə baxıldığı hallarda və ya istehsal obyektlərinin yenidən qurulması hallarında), həmçinin xidmətləri (reklam məkanını və vaxtını, nəqliyyat, mənzil və s. xidmətlərin göstərilməsini) əks etdirə bilər.

YENİDƏN TƏŞKİL ETMƏ - əsasən, müəssisələr qrupu daxilində həyata keçirilən, bütöv tədbirlər kompleksindən ibarət olan hadisədir. Bu tədbirlər qrup daxilində müəssisələr arasında aktivlərin və fəaliyyət növlərinin bölüşdürülməsindən ibarətdir.

YENİLƏŞDİRİLƏN KREDİT - 1) əvvəlcədən müəyyən edilmiş limit və ödəniş vaxtı çərçivəsində müştəriyə veriləcək müəyyən məbləğdə kreditdir. O, kredit müqaviləsinin tərəfləri arasında əlavə danışıqlar aparılmadan avtomatik olaraq bərpa edilir. Yeniləşdirilən kredit, kredit xəttinə müvafiq olaraq rəsmiləşdirilir; 2) ssuda kapitalları bazarında yeniləşdirilən kredit müəyyən olunmuş limit daxilində avtomatik olaraq verilir və bərpa edilir.

YENİLİK DƏRƏCƏSİ ÜZRƏ İNNOVASIYALARIN TƏSNİFATI - əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə innovasiyaların məcmusunun yenilik səviyyəsinə görə eynicinsli qruplara bölüşdürülməsidir. İnnovasiyanın yeniliyi anlayışı - ya bütünlükdə tam yeniləşdirildiyi halda məhsul və texnoloji proseslərə, ya da mövcud məhsul və texnoloji prosesin funksiya və xarakteristikasını dəyişdirən bəzi elementlərə aid edilə bilər. Bu mövqedən innovasiyalar prinsipial olaraq yeni məhsullara aid olan *radikal innovasiyaya* və əhəmiyyətli dərəcədə mövcud məhsulların təkmilləşməsinə, həmçinin yeni və ya əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmiş istehsal metodlarının tətbiqinə aid olan *inkremental innovasiyaya* ayrılır.

Yenilik dərəcəsi üzrə innovasiyaların təsnifatı, həmçinin texnoloji parametrlərin dəsti üzrə və bazar mövqelərinə görə də həyata keçirilir. **Texnoloji parametrlər** nöqteyi-nəzərindən innovasiyalar aşağıdakı əlamətlərə görə bölüşdürülür: a) *məhsul innovasiyası* - yeni materialların tətbiqi; yeni yarımfabrikat və

komplektləşdiricilərin tətbiqi; prinsipial olaraq yeni funksiyaların (prinsipial yeni məhsulların) əldə edilməsi; b) *proses innovasiyaları* - yeni istehsal texnologiyasıdır; avtomatlaşdırmanın daha yüksək səviyyəsidir; istehsalın təşkilinin yeni metodlarıdır (yeni texnologiyalara uyğun olaraq). Bazar üçün yeniliklərin növləri üzrə innovasiyanın tərkibində aşağıdakılar ayrılır: dünyada sahələr üçün yeniliklər; ölkədə sahələr üçün yeniliklər; mövcud müəssisə (müəssisələr qrupu) üçün yeniliklər.

YERALTI SU EHTİYATLARI - onlara malik olmaq və ya istifadə etmək, onlardan istifadəyə görə bazar qiymətini və iqtisadi nəzarəti müəyyənləşdirməyin mümkünlüyü ilə su laylarını və digər yeraltı suları özündə birləşdirir.

YERDƏYİŞMƏ ƏMSALI - ölüm cədvəlinin göstəricisi, vaxt dövrünün əvvəlinə müəyyən yaş intervalında yaşayanların məcmusundan vaxt dövrünün sonuna sağ qalan şəxslərin payına bərabərdir. Adətən, P_x ilə işarə olunur. Birillik yaş intervalları və 1 il dövrü üçün yerdəyişmə əmsalı $(x+1)$ yaşda yaşayanların cədvəl sayının x yaş üçün analogi göstəriciyə nisbəti kimi müəyyən olunur: yəni $P_x = L_{x+1} : L_x$, burada L_x - x yaşda yaşayanların cədvəl sayıdır. 5-illik yaş intervalları və 5 il dövrü üçün analogi olaraq bərabərdir:

$$P_{x,x+5} = \frac{L_{x+5} + L_{x+6} + L_{x+7} + L_{x+8} + L_{x+9}}{L_x + L_{x+1} + L_{x+2} + L_{x+3} + L_{x+4}}.$$

Yerdəyişmə əmsalını yaşamaq ehtimalından (p_x) ayırmaq lazımdır. Bu, dəqiq yaşayanların sayının nisbətinə bərabərdir, yəni $p_x = l_{x+1} : l_x$. əhalinin sayının perspektiv hesablamalarında yerdəyişmə əmsalının verilmiş yaş-cins qrupunda yaşayanların əvvəlki başlanğıc sayından onların dövrün sonunadək sağ qalanların sayına keçmək üçün böyük praktiki əhəmiyyəti var.

YERİNİ DƏYİŞMƏYƏN QIYMƏT - əgər qiymətləndirmə sistematik səhvlərdən azad edilmədirsə, riyazi gözləməsi qiymətləndirilən kəmiyyətlə üst-üstə düşən nöqtəli qiymətdir. Ədədi orta - bərabər bölünmüş X_i təsadüfi kəmiyyətinin (qeyri-bərabər də ola bilər) riyazi gözləməsi üçün dəyişməyən statistik qiymətləndirmədir. Eyni zamanda, S^2 seçmə dispersiyası G^2 dəyişən dispersiyasının statistik qiymətləndirilməsidir. Dəyişməyən qiymət şəklində G^2 dispersiyası üçün islah edilmiş seçmə dispersiyası götürülür:

$$\mathfrak{E}^2 = \frac{n}{n-1} S^2$$

YERİNİ DƏYİŞMİŞ ŞƏXS – 1946-cı il BMT EKOSOS-un qətnaməsinə əsasən, hakimiyyətin hərəkətləri nəticəsində vətəndaşı olduğu ölkədən, yaxud əvvəlki yaşayış yerindən köçürülmüş, yaxud dini, siyasi və başqa səbəblər üzündən yerini tərk etməyə məcbur olmuş şəxsdir. Termin hərbi əməliyyatlar, sənaye qəzaları, bədbəxt hadisələrin (aclıq, zəlzələ və s.) qurbanlarına aid olunur. *Qaçqınlar* kimi, xüsusişəkillənmiş beynəlxalq müdafiə və yardım obyektı olmayaraq, yerini dəyişmiş şəxs bir sıra beynəlxalq idarələrin diqqət və fəaliyyət sferasına daxildir: UNİSEF, bədbəxt hadisələrdə yardım göstərilməsi üzrə BMT əlaqələndiricisinin bürosu, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi, həmçinin humanitar qeyri-hökumət təşkilatları (aclıq çəkənlərə Oksford Yardım Komitəsi, “Sərhədsiz həkimlər” və s.), Ümumdünya Ərzaq Proqramı. Xüsusi hallarda BMT Baş katibi, yaxud Baş Assambleyanın qərarı ilə, yerini dəyişmiş şəxs *BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı* (məsələn, 1970-ci ilin sonu – 1980-ci illərin əvvəlində – Şimali-Şərqi Afrika və Cənubi-Şərqi Asianın bir sıra ölkələrində) sferasına daxil edilir.

YERLİ – sifətdir. Registrdə istifadə olunan ən kiçik coğrafi bölgüdür.

YERLİ İDARƏETMƏ ORQANLARI – idarəetmə orqanlarının altbölməsidir. Ayrıca institusional vahidlərdən və əsasən yerli idarəetmə orqanları tərəfindən maliyyələşən və nəzarət olunan qeyri-kommersiya təşkilatlarından ibarətdir.

YERLİ İŞ ƏMSALI – dəmir yolu şəbəkəsi bölməsində orta hesabla vaqonun işlənməsinin bir tsiklinə (dövrünə) düşən vaqonların yüklənmə və boşaldılma əməliyyatlarının sayıdır. Yüklənmiş və boşaldılmış vaqonların sayının dəmir yolu şəbəkəsi bölməsində, sahəsində görülmüş işlərə nisbəti ilə müəyyən edilir (“*Dəmir yolunun işi*” nə bax).

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ – insan inkişafı layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsində iştirakın ən kompleks formasıdır. İki şəkildə mövcud ola bilər: inzibati-təsərrüfatçılıq və inzibati-siyasi müstəqillik. Birinci halda, yerli orqanların rəhbərləri mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilir və hakimiyyət lokal (yerli) səviyyədə təmsil edilir. İkinci halda, yerli orqanların rəhbərləri müəyyən siyasi müstəqilliyi olan seçkilərlə təyin edilir.

YERLİ PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT VAHİDLƏRİNİN SAYI - topdan və pərakəndə ticarətin öyrənilməsi üçün ticarətlə məşğul olan vahidlər (dükənlər, şəhər bazarlarında çadırlar) hesab olunur və müəssisə bir neçə regionda yerləşən minlərlə dükana malik ola bilər. Bundan əlavə, ticarətlə məşğul olan yerli vahidin işgüzar fəaliyyət növü onların asılı olduğu müəssisənin fəaliyyət növündən fərqlənir. Məsələn, ayaqqabı və dəri mallarının pərakəndə ticarəti kimi təsnifləşdirilən yerli vahid ayaqqabı istehsalı sahəsində təsnifləşdirilən müəssisədən asılı ola bilər.

YERLİ VAHİD – (I) - hüquqi şəxslərin struktur bölməsidir.

(II) - coğrafi cəhətdən bir ərazidə yerləşən müəssisədir və ya onun bir hissəsidir (məsələn, sex, kontor, şaxta və ya anbar). Bu yerdə və ya bu yerdən eyni bir müəssisə üçün bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən (hətta iş vaxtı tam olmasa da), bəzi istisnalar olmaqla, iqtisadi fəaliyyət həyata keçirilir. Yerli vahid statistik vahid hesab edilir.

Yerli vahidlər onların əsas fəaliyyət növü üzrə Avropa İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatına (2-ci versiya) uyğun olaraq təsnifləşdirilir. Yerli vahidin əsas fəaliyyət növü heç də həmişə bu vahidin aid olduğu müəssisənin əsas fəaliyyəti ilə eyni olmur. Yerli vahid özünün göstərdiyi xidmət növünə görə “layihə bürosu” kimi təsnifləşdirilə bilər ki, bu da əsas fəaliyyət növü sənaye olan müəssisənin bir hissəsi ola bilər.

Müəssisəyə gədikdə isə, onun bütün yerli vahidləri, hətta mizdu işçilərə malik olmasa belə, nəzərə alınmalıdır.

YERLİ VAHİDLƏRİN SAYI – bu göstəricidən müəssisələr registrdə qeydiyyatdan keçmiş yerli vahidlərin uçotu üçün istifadə edilir və buraya yalnız fəaliyyətdə olan yerli vahidlər (hətta onlarda mizdu ilə işləyənlər olmadıqda belə) daxil edilir. Adətən, belə məlumatlar ani statistik müşahidə əsasında əldə edilir və müəyyən dövrə vəziyyəti əks etdirir.

YETİM UŞAQLAR VƏ VALİDEYN Hİ-MAYƏSİNDƏN MƏHRUM UŞAQLAR ÜÇÜN TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ - əsas vəzifələri şəxsiyyətin əqli, emosional və fiziki inkişafına kömək edən, ev şəraitinə uyğun əlverişli şəraitin yaradılması; tərbiyə olunanların sosial müdafiəsi; tibbi-psixoloji və tibbi-pedaqoji reabilitasiyanın və sosial adaptasiyanın təmin edilməsi; təhsil proqramının mənimsənilməsi, şəxsiyyətin cəmiyyətin və dövlətin maraqları istiqamətində öyrədilməsi və tərbiyə olunması;

tərbiyə olunanların qorunmasının təmin olunması sağlamlığının gücləndirilməsi hesab edilən müəssisələrdir. Müəssisələrdə tərbiyə olunanların saxlanması və öyrədilməsi tam dövlət təminatı hesabına həyata keçirilir. Müəssisələrin növləri aşağıdakılardan ibarətdir: körpə evləri; uşaq evləri; uşaq ev-məktəbləri; yetim uşaqlar və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar üçün internat-məktəblər; sanatoriya uşaq evləri; xüsusi uşaq evləri; xüsusi internat-məktəbləri.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMA (hüquqda) – qanunla müəyyən olunmuş yaşıdır – bu yaşa çatmaqla vətəndaşın hüquq səlahiyyəti (yəni öz hərəkətləri ilə vətəndaş hüquqları almaq və özü üçün vətəndaşlıq vəzifələri yaratmaq imkanı) başlayır, həmçinin digər hüquq və vəzifələri (seçki hüququ, *nikah* və ailə sahəsində hüquq və vəzifələr) yaranır. Yetkinlik yaşı Azərbaycan Respublikasında – 18 yaşıdır.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLAR – 18 yaşına çatmamış vətəndaşlardır. *Mülki hüquq* vətəndaşların yaşı ilə (yetkinlik yaşına çatması) tam hüquq səlahiyyətinin başlanmasını, yəni öz hərəkətləri ilə bütün fəaliyyət sahələrində hüquq və vəzifələrini müəyyən etmək imkanlarını (hüquqa malik olma, yəni mülki hüquq və vəzifələrə malik olma qabiliyyəti doğulduğu andan yaranır) müəyyənləşdirir. Qanunvericilikdə hüquqi nəticə verməyən yetkinlik yaşına çatmayanlar (15 yaşadək) və məhdud hüquqa malik yetkinlik yaşına çatmayanlar fərqləndirilir (15 yaşdan 18 yaşadək). Yetkinlik yaşına (18 yaşa) çatmayanlara nikaha girməyə yol verilsə, onda onlar nikaha düşdüyü vaxtdan tam həcmdə hüquq və vəzifələrə malik olur. Hüquqi nəticə verməyən yetkinlik yaşına çatmayanlar adından hüquqi hərəkətləri onların qanuni nümayəndələri – valideynləri, övladlığa götürənləri, qəyyumları aparır. Lakin ayrı-ayrı hallarda hüquqi nəticə verən hərəkətlər etmək üçün yetkinlik yaşına çatmayanların hüququ tanınır. Məsələn, 10 yaşına çatmış yetkinlik yaşına çatmayı övladlığa götürmək üçün onun razılığı olmalıdır.

Ömlaka varis olma zamanı yetkinlik yaşına çatmayanlara mühüm güzəştlər verilir (onların mirasda mütləq paya hüququ var, yəni vəsiyyətin məzmunundan asılı olmayaraq, onlara $\frac{2}{3}$ az olmayan payı miras qalır).

Əmək hüquq münasibətlərində yetkinlik yaşına çatmayanlar yetkinlik yaşına çatanlara bərabər tutulur, əməyin mühafizəsi, iş vaxtı, məzuniyyət vaxtı, bir neçə digər əmək şəraiti sahəsində bir çox güzəştlərdən istifadə edirlər.

Yaşı 18-dən az olan işçilərin əməyindən istifadə olunmasının xüsusiyyətləri və onlar üçün müvafiq

təminatlar nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə əsasən, yaşı 18-dən az olan işçilər üçün müəyyən edilmiş təminatlara işəgötürən tərəfindən əməl olunması məcburidir. Bu işçilərlə müqavilə bağlayarkən, onların əmək və peşə vərdislərinin artırılması üçün işəgötürən tərəfindən təmin edilməli olan əlavə şərtlər, öhdəliklər nəzərdə tutulmalıdır. Onların iş günü ərzində peşə hazırlığına sərf etdikləri vaxt işəgötürənin razılığı ilə iş vaxtı kimi nəzərə alınır.

Bu şəxslərin azsaylı olduğuna və ya əmək vərdislərinin, yaxud peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasına görə işə qəbul olunmasından imtina edilə bilməz.

Yaşı 15-dən az olan şəxslərin, bir qayda olaraq, işə qəbul edilməsinə yol verilmir. Orta ümumtəhsil peşə məktəblərinin, liseylərin və orta ixtisas tədris müəssisələrinin 14 yaşına çatmış şagirdlərinin istehsalat təlimi keçmələri üçün dərstdən asudə vaxtda onların səhhətinə ziyan yetirməyən yüngül işlər yerinə yetirməklə, valideynlərin, yaxud onları əvəz edən şəxslərin razılığı ilə işə qəbul edilməsinə yol verilir.

Əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə, habelə əxlaqi kamilliyin inkişafına mənfi təsir göstərən iş yerlərində, o cümlədən gecə klublarında, barlarda, kazinolarda, spirtli içkilərin, narkotik vasitələrin və toksiki preparatların istehsalı, daşınması, satışı və saxlanması işlərində yaşı 18-dən az olan şəxslərin əməyindən istifadə qadağandır.

Yaşı 18-dən az olan işçi tərəfindən ağırlıq qaldırma ilə bağlı işlərdə məhdudiyyət qoyulur.

Əmək Məcəlləsinə əsasən, yaşı 18-dən az olan şəxslər işə yalnız tibbi müayinə keçirildikdən sonra qəbul edirlər və onlar 18 yaşına çatanadək hər il işəgötürənin vəsaiti hesabına hökmən tibbi müayinədən keçməlidirlər. Bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qısaltılmış iş vaxtı şəraitində onlara əmək haqları müvafiq vəzifələr və peşələr üzrə işləyən yaşlı işçilər üçün müəyyən edilmiş tam məbləğdə ödənilir. Həmçinin işəməz işlərdə çalışan işçilərin əməyi yaşlı işçilər üçün müəyyən edilmiş işəməz qiymətlər üzrə ödənilir. Qısaltılmış iş vaxtı ilə yaşlı işçilərin gündəlik iş vaxtı arasındakı müddət fərqi üçün onlara tarif dərəcəsi üzrə əlavə haqq verilir.

Yeniyyətmiş işçilərin gecə vaxtı işlərə, iş vaxtından artıq işlərə, istirahət və bayram günləri, iş günü hesab olunmayan digər günlərdə işə cəlb edilməsi, habelə onların ezamiyyətə göndərilməsi qadağandır. Axşam saat 20-dən səhər saat 7-dək olan müddətdə yaşı 18-dən az olan işçilər üçün gecə vaxtı hesab edilir.

İxtisası (peşəsi) üzrə peşəkarlıq səviyyəsi kifayət dərəcədə olmadığı üçün tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmədiyinə görə, Əmək Məcəlləsinə (70-ci maddəsinin “c” bəndi) əsasən, yaşı 18-dən az olan işçinin əmək müqaviləsi ləğv edilə bilməz.

“Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu müavinətlərin təyin olunması və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Belə ki, yeniyetmələrə nəzərdə tutulmuş müavinətlər aşağıdakı müddətlərə təyin edilir: a) əlilliyə görə 16 yaşınadək əlil uşaqlara müavinət – əlillik müddətinə; b) vəfat etmiş şəxsin 18 yaşına çatanaqədər uşağına (əyani təhsil alanlara təhsili bitirənədək); v) vəfat etmiş şəxsin 8 yaşınadək uşaqlarına baxan və işləməyən valideynlərdən, qardaş, bacı, baba və nənələrdən birinə; q) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş bəzi kateqoriya şəxslərin 16 yaşadək (ümumtəhsil müəssisələrində əyani təhsil alanlar üçün 18 yaşınadək) uşaqlarına müavinət.

18 yaşına çatmamış şəxslər **cinayət qanununun** xüsusi mühafizəsindədirlər. Belə ki, azyaşlıya qarşı cinayət etmə, yetkinlik yaşına çatmayanlar cinayətə təhrik etmək, yaxud iştiraka cəlb etmək məsuliyyəti ağırlaşdıran şərtlər sayılır. Yetkinlik yaşına çatmayanların düzgün inkişaf maraqlarını incitmə, cinsi yetkinliyə çatmamış şəxslə cinsi əlaqəyə girmə, pozğun hərəkətlər etmə, aliment ödəməkdən qəsdən yayınma, qəyyumluq vəzifələrinə sui-qəsd, spirtli içkilərlə ticarət qaydalarının pozulması, cinayətə, sərxoşluğa, narkomanlığa cəlb etmə və s. bu kimi hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

Yetkinlik yaşına çatmamış şəxs tərəfindən cinayətin törədilməsi faktına məsuliyyəti yüngülləşdirən şərt kimi baxılır. 18 yaşına çatmayanadək cinayət törətmiş şəxslər ömürlük, yaxud 10 ildən çox müddətə azadlıqdan məhrum oluna bilməz. Yetkinlik yaşına çatmayanlar azadlıqdan məhrum etmə cəzasını böyüklərdən ayrı koloniyalarda keçirlər. Qanunvericilikdə göstərilmiş yaşa çatanaqədər ictimai təhlükəli hərəkətlər etdikdə, cinayət məsuliyyəti istisna olunur, lakin onlara qarşı tərbiyə tədbirləri (xüsusi məktəblərə yaxud xüsusi peşə məktəblərinə və s. göndərmə) görülmə bilər.

Cinayət-prosessual hüquqda yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün hüquq və qanuni maraqlarına əlavə təminatlar nəzərdə tutan xüsusi normalar mövcuddur.

YİĞİLMİŞ İTKİLƏR - əvvəlki maliyyə illərinin bağlanması zamanı ortaya çıxan itkilərdir. Bu itkilər ehtiyatlara aid edilmirlər və ya nizamnamə kapitalından çıxmaqla silinmirlər. Sonrakı

maliyyə ilinin mənfəətindən çıxıla və ya onun defisitinə (kəsirinə) əlavə edilə bilər.

YİĞİLMİŞ MƏNFƏƏT – illik hesabları yoxlayan orqan tərəfindən bölüşdürülməsi daha uzun müddətə təxirə salınan mənfəətdir.

YİĞİM – gəlirlərin istifadə olunması hesabında iki versiyada balanslaşdırıcı maddədir. Onun kəmiyyəti, son istehlaka xərclər çıxıldıqdan sonra sərəncamda qalan gəlir kimi və faktiki son istehlak çıxılmaqla təşhix edilmiş sərəncamda qalan gəlir kimi alındığından asılı olmayaraq, dəyişməz qalır.

YİĞİM HESABI – MHS-nin hesabı olmaqla, onda müəyyən dövr üçün iqtisadi fəaliyyət sektorlarının və institusional vahidlərin iqtisadi fəaliyyətləri nəticəsində *maliyyə* və *qeyri-maliyyə aktivlərinin* dəyişmələri və xarici iqtisadi təsirlər təsbit edilir. Ona dörd hesab aiddir: *kapitalla əməliyyat hesabı*; *maliyyə hesabı*; *yenidən qiymətləndirmə hesabı*; *aktivlərin həcmində digər dəyişikliklər hesabı*.

YİĞİMA MEYL - əhəlinin mövcud real gəlirlərindən yığım məqsədinə ayırdıqları hissəsidir. İqtisadi nəzəriyyədə və iqtisadi-riyazi modelləşdirmədə son yığım meyli – mövcud real gəlirin əlavə vahidinin əlavə yığıma yönəldilmiş hissəsidir. Bir qayda olaraq, real gəlirin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, son yığım meyli də bir o qədər yüksək olar. Son istehlaka meyl məbləğinin və son yığıma meylin cəmi vahidə bərabərdir.

YİĞMA TİKİNTİ – bina və tikililərin tikinti sahəsində yüksək dərəcədə zavod hazırlığı olan iri elementlərdən, konstruksiyalardan və detallardan ucaldırılan *tikinti* metodudur.

YOXLAMA (FİLTR) – faydalı məlumat tərkibli *dinamiki sıradan* anormal halları aradan qaldıran alətdir. Xətti süzgəcdən keçmə əməliyyatı bu sıranın müşahidə yekunlarının ardıcıl hesablanmasıdır:

$$S_t = \sum_{i=t-p+1}^t w_i x_i \quad (1)$$

burada S_t - ölçülmüş orta; w_i - i müşahidəsinin çəkisi; x_i - sıranın i anında səviyyə qiyməti; p – müşahidələrin S hesabında istifadə olunan sayı; t vaxtın cari anıdır. (1) tipli ifadə xətti yoxlama, x dəyişəni girişi, S isə fitrin çıxışı adlanır.

Adi yoxlama halında sürüşkən ortadan istifadə edilir ki, burada da müşahidələr eyni $w=1/p$

çəkiyə malikdirlər, daha əvvəlki və ya daha sonrakı verilənlərin çəkisi isə sıfırdır. Yoxlamaya, həmçinin eksponensial sürüşkən orta da aiddir:

$$S_t = \alpha \chi_t + (1 - \alpha) S_{t-1},$$

burada $0 < \alpha < 1$, o halda ki, yoxlama aşağıdakı şəkildə yazıla bilər:

$$S_t = \alpha \chi_t + \alpha(1 - \alpha) \chi_{t-1} + \alpha(1 - \alpha)^2 \chi_{t-2} + \dots$$

Burada ən böyük çəki χ_t -nin cari qiymətidir, daha köhnə müşahidələr üçün çəki həndəsi azalır. Adaptiv yoxlamada çəkinin dəyişənləri istifadə olunur, burada vaxt sırası boyunca hərəkətin hər bir addımında onların üzərində düzəlişlər aparılır.

YOXLAMA BLANKI – statistik formulyardır, əhalinin yoxlanması proqramına daxil edilmiş əlamətlər üzrə suallara cavabların yazılması üçün nəzərdə tutulur. Tətbiq olunan blank – kartoçkalar (fərdi formulyarlar) yalnız bir şəxs, yaxud digər müşahidə vahidi (ailə, ev təsərrüfatı, mənzil) haqqında cavabları yazmaq üçün, yaxud blank-siyahılar (siyahı formulyarı) – bir neçə şəxslər, yaxud digər müşahidə vahidləri haqqında cavabları yazmaq üçündür; sonuncu halda hər şəxs üçün ayrıca sətir və ya sütun ayrılır. Cavablar yoxlama blankında sözlə deyilənləri yazmaq, cavabların təklif olunan variantlarından birinin altında xətt çəkməklə, yaxud qrafik işarə qoymaq yolu ilə qeyd edilir. Siyahı vərəqəsi, ailə kartı, müxtəlif *anketlər* yoxlama blankına aiddir; yoxlama blankı yoxlama aparən işçilər, yaxud sorğu aparılanların özləri tərəfindən doldurulur, misal üçün, anket sorğusu aparılan zaman.

YOXSULLUĞUN GƏRGİNLİK İNDEKSİ – kvadrata yüksəldilmiş və müvafiq region üzrə seçmədə ailələrin ümumi sayına daxil edilmiş aşağı gəlirin orta aralığıdır. Bu göstərici daha kasıb ailələrin gəlirlərinin defisitliyini müəyyən edir.

YOXSULLUQ – pul, əmlak və s. ehtiyatlarla təminat səviyyəsi nisbətən aşağı olan və buna görə də özünün maddi və mənəvi tələblərini aşağı səviyyədə ödəyən əhalinin və *ailənin* vəziyyətidir. Yoxsul əhalinin sayı və onun həyat səviyyəsi ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Yoxsulluğun sərhədləri, əhalinin şəxsi istehlak üçün ehtiyatlarla təminatının faktiki və normativ əsasları əsasında və uyğun olaraq, adamların maddi və mənəvi tələblərinin ödənilməsi səviyyəsi ilə qiymətləndirilə bilər. Statistika təcrübəsində yoxsulluğun qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlardan və onların kombinasiyalarından istifadə edilir: 1) *statistik* -

əhalinin gəlirlər üzrə bölüşdürülməsi əsasında (şəxsi ehtiyatların əsas tərkibi kimi); 2) *normativ* - maddi və mənəvi sərvət və xidmətlərin (natura və dəyər ifadəsində) istehlakının zəruri ictimai minimum normalarının müəyyən edilməsi əsasında; 3) *öz-özünü qiymətləndirmə metodu* - əhalinin xüsusi sorğu məlumatları əsasında ("Yaşayış minimumu"na bax).

Yoxsulluq insan inkişafının imkanlarının genişləndirilməsi yolunda əsas maneələrdən biridir. Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində bir milyarda yaxın insan yoxsulluqdan və doyunca yeməməkdən əziyyət çəkir. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, 2000-ci ilin sentyabr ayında Minilliyin Sammitində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan 189 ölkə tərəfindən qəbul edilmiş Minilliyin Bəyannaməsində yoxsulluğun ifrat formaları ilə mübarizə inkişafın əsas məqsədləri siyahısında birinci adlandırılmışdır. Yoxsulluğun müəyyən edilməsinin bir neçə yanaşması mövcuddur. İki ənənəvi yanaşma, mütləq və nisbi yanaşma istisna olaraq, gəlir və ya istehlakla əlaqələndirilir. Müasir dünyada yoxsulluq anlayışı genişlənməmişdir. Buna görə də, "çoxşaxəli" yoxsulluğun şərhinə və ölçülməsinin metodlarına yeni yanaşma təklif olunur.

YOXSULLUQ DƏRƏCƏSİ İNDEKSİ – müvafiq rayon üzrə seçmədə ailələrin ümumi sayına aid edilən aşağı gəlirin orta aralığıdır (fasiləsidir). Aşağı gəlirin aralığı (yoxsulluğun intensivliyi) - gəlirin çatışmazlığının (defisitinin) həcmi faizlə yaşamaq üçün zəruri olan minimuma nisbəti) nisbi həcmidir.

YOXSULLUQ ƏMSALI – əhalinin ümumi sayında *gəlirləri yoxsulluq* həddinin müvafiq aşağı kəmiyyətindən az olan əhalinin payı kimi müəyyən edilir.

YOXSULLUQ ƏMSALI (ƏHALİNİN YOXSUL HİSSƏSİ x YOXSULLUQ DƏRƏCƏSİ) (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - əhalini yoxsulluq həddindən (bununla yanaşı, bu göstəricinin qiymətinin sıfıra bərabər olması, hələlik əhalinin müvafiq hissəsinin yoxsulların sayına məxsus olduğunu bildirmir) ayıran orta məsafəni əks etdirir və əhalinin yoxsulluq həddindən aşağı vəziyyətdə yaşayan hissəsinin əhalinin ümumi sayına olan nisbəti kimi faizlə hesablanır.

Yoxsulluq əmsalı, yoxsulluq həddindən aşağıda yerləşən əhalinin defisitinin cəminin əhalinin ümumi sayına bölünməsindən alınan qismət kimi hesablanır və onu aşağıdakı düsturun köməyi ilə əks etdirmək olur:

$$PG = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^q \left[\frac{z - Y_i}{z} \right]$$

Burada, z – rəsmi yoxsulluq həddi, Y_i – ayrıca i şəxsin gəliri, q – yoxsulların sayı, n – əhalinin sayıdır. Yoxsulluq əmsalı və ya yoxsulluğadək məsafəni aşağıdakı kimi də ifadə etmək (deməli, həm də hesablamaq) olar:

$$PG = I \times H$$

burada

$$H = \frac{q}{n}, \quad I = \frac{z - Y_q}{z}$$

haradakı

$$Y_q = \frac{1}{q} \sum_{i=1}^q Y_i$$

Bütün düsturlar məlumatları adambaşına çıxarır (Y_i bir adamın gəlir səviyyəsini və ya istehlak həcmi ifadə edir). Əgər məlumatlar ev təsərrüfatları üzrə istifadə edilsə, onda özündə hər bir i ev təsərrüfatı üçün seçmənin genişləndirmə əmsalının ev təsərrüfatı üzvlərinə hasilini əks etdirən W_i kütlə göstəricisini təşhix etməklə, düsturda düzəlişlər etmək lazımdır.

YOXSULLUQ İNDEKSİ – *yoxsulluq* həddinin orta artım tempinin səviyyəsidir.

YOXSULLUQ ZONASI – yoxsulların daha çox toplandığı ərazidir. Özündə *yoxsulluq əmsalının* (yoxsul əhalinin payının) ölkə üzrə orta normadan çox olan regionlarını birləşdirir.

YOLDAŞLIQ - özündə maliyyə iştirakı deyil, şəxsi əsasda birgə fəaliyyət üçün iştirakçıların birləşməsinə əks etdirir. Belə birləşmə haqqında saziş “intuitu personae” (insanın intuisiyası) üzərində qurulur. Tərəfdaşlar (yoldaşlığın üzvləri) paylara sahib olurlar. Onlar bu payları digər tərəfdaşların razılığı olmadan başqa şəxslərə verə bilməzlər. Yoldaşlığın üzvləri şirkətin borcu üçün şəxsən və tam cavab verirlər. Yoldaşlığın əsas formaları aşağıdakılardır:

- tam (ümumi) yoldaşlıq: birgə iş aparan və ümumi ad altında bizneslə məşğul olan adamların birliyi;
- məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq, çox vaxt tam yoldaşlıqla əvəz olunur.

YOLLARIN DAŞIMA VƏ BURAXILIŞ QABİLİYYƏTİ – ümumilikdə, yol şəbəkəsinin

və sahələrinin mühüm nəqliyyat-istismar xarakteristikasıdır. Sahələrin məcmusu üçün sahələrin uzunluğu nəzərə alınmaqla, *orta hesabı* ölçü müəyyən edilir.

Buraxılış qabiliyyəti – bu, hərəkətin idarə edilməsi üzrə daimi qurğuların və əlaqə vasitələrinin mövcudluğu nəzərə alınmaqla, vaxt vahidində (gün ərzində) yol şəbəkəsindən nəqliyyat vahidlərinin maksimum keçmə qabiliyyətidir. Qatar cütlərinin sayı ilə, avtomobillərin, gəmilərin və s. sayı ilə ölçülür.

Boru kəməri nəqliyyatının buraxılış qabiliyyəti texniki, konstruksiya və texnoloji vəziyyət üzrə faktiki məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, optimal rejimdə neftin, neft məhsullarının (tonla) və ya qazın (m^3 -lə) vurulmasının illik həcmi ilə müəyyənləşdirilir.

Daşıma qabiliyyəti - nəqliyyat vasitələrinin səmərəli tərkibi və yükləməsi şəraitində (doldurma) sahənin müvafiq buraxılış qabiliyyətinə uyğun olaraq (məsələn, qatarın tərkibi və sıxlığı və ya qatarın tərkibində vaqonun yüklənməsi), yüklərin tonla və ya sərnişinlərin miqdarıdır.

YOLLAYIŞ BLANKI - turist marşrutu üzrə təqdim olunacaq xidmətlərin dəyərinin ödənildiyini təsdiq edən və bu xidmətlərin göstərilməsi üçün əsas olan sənəddir.

YUMURTA İSTEHSALI – bütün növ ev quşlarından alınmış yumurtalar, o cümlədən quşların təkrar istehsalı üçün (inkubasiya və s.) istifadə olunan yumurtaların cəmini göstərir.

YUN İSTEHSALI – qırılmış qoyun, dəvə, keçi yunlarını və keçi tüklərinin ümumi həcmi özündə birləşdirir. Qoyun dərilərinin sənaye emalı zamanı alınan yun bu məhsula daxil edilmir. Qoyunların qırılmasından (yəni bütün yuyulmamış yunlar) bilavasitə əldə olunmuş bütün yunlar fiziki şəkildə göstərilir.

YUNESKO (BMT-nin TƏHSİL, ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ TƏŞKİLATI) - 1946-cı ildə yaradılmış hökumətlərarası təşkilatdır. YUNESKO-nun əsas məqsədi sülh və təhlükəsizlik işinə kömək göstərmək, təhsil, elm, mədəniyyət və məlumat vasitəsi ilə ölkələr arasında əməkdaşlığa təsir etməkdir. Fəaliyyətin əsas növləri milli təhsilin, elmin və texnikanın, mədəniyyətin informasiya vasitələridir. YUNESKO-nun Statistika İnstitutu bu məsələlər üzrə statistik məlumatların toplanması, təhlili, işlənməsi, yayılması və dərc edilməsi ilə məşğul olmur. YUNESKO-nun əsas nəşri aşağıdakılardan ibarətdir: illik statistik

məcmuələr; məruzələr, tədqiqatların nəticələri, cari müayinələr, beynəlxalq tövsiyələr və təsnifatlar.

YUNIDO – BMT-nin sənayenin inkişafı üzrə ixtisaslaşdırılmış təşkilatıdır. Təşkilatın məqsədi inkişaf etmiş ölkələrdə sənayenin inkişafına yardım etməkdən ibarətdir. 1966-cı ildə BMT-nin muxtar orqanı kimi yaradılmışdır. Hazırda YUNIDO-nun 170 üzvü var.

YUVARLAQLAŞDIRMA XƏTASI – a yuvarlaqlaşdırılan ədədinin dəqiq hesablanması qiymətinin n -ci dərəcəyə qədər yuvarlaqlaşdırılmış a' ədədi arasındakı fərqdır ($a - a'$).

YÜK AXINI – müəyyən dövr (adətən, il) ərzində göndərilmə məntəqəsindən təyinat məntəqəsinə bir nəqliyyat növü vasitəsilə göndərilən yüklərin miqdarıdır. Yük axını bütövlükdə və ayrılıqda hər yük növü üzrə tonla, tək-tək hallarda isə ton-kilometrlə ölçülür. Yol şəbəkəsinin (istiqamətlərinin) ayrı-ayrı sahələrində yük axınının səviyyəsi yüklərin həcmi (çoxluğu) ilə ifadə olunur.

YÜK DAŞIMA STATİSTİKASI – müəyyən dövrdə və dinamika yük daşımalarının həcmi, tərkibi və coğrafiyasının həcmi öyrənən *nəqliyyat statistikasının* bir bölməsidir. Daşıma sənədləri ilə rəsmiləşdirilən yüklərin daşınması müşahidə vahidi hesab edilir.

Ümumi və ayrı-ayrı yüklərin daşınmasını xarakterizə edən əsas göstəricilər sistemində yüklərin göndərilməsi, gətirilməsi, daşınması, yük dövriyyəsi, yük daşınmasından əldə edilən gəlirlər, daşımaların uzaqlığı, daşımaların sıxlığı, çatdırmanın davamlılığı və sürəti, orta gəlir dərəcəsi və s. daxil edilir. Əsas qruplaşdırma əlamətləri – yükün mövqeyi, nəqliyyatın (üzmə) növü, daşımanın uzaqlığıdır.

YÜK VAQONLARI PARKININ BALANSI – sxem üzrə dəmir yolu bölməsində və dəmir yolunda yük vaqonları parkının mövcudluğu və hərəkətini xarakterizə edən göstəricilər sistemidir: hesabat gününün əvvəlinə mövcud olma balansı + daxil olmuş vaqonlar – çıxmış vaqonlar = sutkanın sonuna mövcud olma balansı. *Yük vaqonları parkı balansı* mövcud olan vaqonların kateqoriyaları, onların vəziyyət və növlər üzrə bölgüsünə dair bütövlükdə park üçün tərtib edilir. Balans uçotu vaqonların bölmələrdə, yollarda coğrafi yerləşməsinə göstərən stansiyaların uçotu ilə tamamlanır.

Dəmir yolu nəqliyyatında vaqon parkında təsərrüfat subyektlərinin statistik məlumatları aşağıdakı nəqliyyat vasitələrini əhatə edir: dəmir yolu nəqliyyatının təsərrüfat subyektlərinə məxsus bütün dəmiryol nəqliyyat vasitələri; onların sərəncamında olan, təmirdə və ya təmiri gözləməkdə olan, parkda işlək və ya nasaz vəziyyətdə olan nəqliyyat vasitələri; təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan xarici ölkənin nəqliyyat vasitələri; dəmir yolu nəqliyyatının təsərrüfat subyektlərinə deyil, xüsusi mülkiyyətə məxsus, lakin bu subyektlərin göstərilən şərtlərinə əsasən daşımalara buraxılan nəqliyyat vasitələri; xüsusi mülkiyyətə məxsus və bu təsərrüfat subyektlərinə üçüncü tərəfdən icarəyə verilən yük vaqonları. Dəmir yolu nəqliyyatının təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olmayan: 1) dəmir yolu şəbəkəsində istismar olunan, dəmir yolu nəqliyyatının təsərrüfat subyektlərinə məxsus olmayan xarici nəqliyyat vasitələri; 2) başqa dəmir yolunun, təsərrüfat subyektlərinin sərəncamına verilən nəqliyyat vasitələri, yalnız texniki daşımalar üçün ehtiyatda saxlanılan və satılmaq və ya silinməyə təyin olunmuş nəqliyyat vasitələri bura daxil edilmir.

YÜK VAQONLARININ YÜKLƏNMƏSİ – müəyyən anda (statistik) və orta hesabla bütün yol boyu (dinamika) vaqonda olan yükün tonla miqdarıdır. Yük vaqonlarının *statistik* yüklənməsi, yük altında olan vaqonların məcmusu üçün, orta hesabla *yüklənmə* anına yüklənmiş yüklərin tonla miqdarının məşğul vaqonların sayına nisbəti kimi müəyyən edilir. Yüklənmiş yük vaqonlarının *dinamiki* yüklənməsi yüklənmiş vəziyyətdə vaqonların hərəkətini xarakterizə edir və ton-kilometrlə *yük dövriyyəsinin netto istismarının* yüklü vaqonların vaqon-kilometrlərlə qaçışına nisbəti kimi hesablanır. İşçi parkın yük vaqonlarının dinamiki yüklənməsi vaqonların boş və yüklü vəziyyətdə hərəkətini xarakterizə edir və netto istismarın yük dövriyyəsinin vaqonların ümumi qaçışına nisbəti kimi hesablanır ("*Hərəkət heyətinin (nəqliyyat vasitələrinin) yürüşü*"-nə bax).

YÜKLƏMƏ (GÖNDƏRMƏ) ƏMSALI – yüklənmiş və istehsal olunmuş məhsulların dəyərlərinin nisbətini xarakterizə edən göstəricidir. İstehsal olunmuş əmtəəlik məhsulun 1 manatına neçə manat yüklənmiş məhsul düşdüyünü göstərir. Müəssisənin məhsulun satışına cavabdeh olan idarəetmə bölməsinin işinin keyfiyyətinin əlavə xarakteristikası hesab edilir.

YÜKLƏMƏ (YÜKLƏNİB) – nəqliyyat növlərinin dəmir yolu şəbəkəsi üzrə daşınmasına

başlanmış yük kütləsinin həcmidir. Hesabat dövründə və ya gündə orta hesabla yükləmədə olan nəqliyyat vasitələrinin fiziki vahidlərinin sayı və ya onlara yüklənən yüklərin ümumi kütləsi (çəkisi) ilə ölçülür. Ümumilikdə və ya ayrı-ayrı yük növləri ilə uçota alınır. Mahiyyətinə görə yüklərin göndərilməsi anlayışına uyğun gəlir, lakin sonuncudan *uçota* alınma anına görə fərqlənə bilər.

YÜKLƏMƏ İŞLƏRİNİN ORTA GÜNLÜK İNTENSİVLİYİ – gəminin limanda bir gün ərzində dayanması müddətində orta hesabla hazırlanmış yüklərin tonla kəmiyyətidir. Daşınmış yüklərin tonla miqdarının iki mislinin (belə ki, hər ton limanda iki dəfə hazırlanır: yükləmə və boşaltma) gəminin liman dayanacağında durma vaxtının gəmi-günlərə nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. Yük işlərinin xalis (texniki) və ümumi intensivliyi fərqləndirilir.

Xalis intensivlik gəmilərin yük əməliyyatları altında durmasının vaxt vahidi ilə, **ümumi** isə gəmilərin limanlarda durmasının ümumi vaxtı ilə hesablanır.

YÜKLƏMƏ MƏNTƏQƏSİ – ixracda, göstərilən məntəqə zəruri rəsmiyyətçiliyin yerinə yetirildiyi vaxt və Aİ-nin sərhədini keçməli olan malların fəal nəqliyyat vasitələrinə yükləndiyi yerdir.

YÜKLƏNMƏ (siyahıyaalma heyətinə) – əhalinin siyahıyaalınması (müşahidəsi) zamanı müxtəlif dərəcəli siyahıyaalma işçiləri üçün məlumatların toplanması üzrə iş həcmi ölçüsüdür. *Siyahıyaalmanın sayıcıları* üçün hər birinin məlumat toplanmalı olduğu insanların sayı ilə, təlimatçı-nəzarətçilər və siyahıyaalma şöbələrinin müdirləri üçün – onların rəhbərlik etdiyi sayıcılar tərəfindən məlumat toplanmalı olduğu insanların sayı, yaxud onlara təbə olan siyahıyaalma sayıcılarının və müvafiq təlimatçı-nəzarətçilərin sayı ilə ölçülür. Siyahıyaalma proqramında sualların sayından, bir adamın, yaxud ailənin sorğusu müddətindən, siyahıyaalmanın müddəti və metodundan asılı olaraq, 1 işçiyə düşən orta və maksimum yol verilən yüklənmə norması təyin edilir, bir qayda olaraq, şəhər və kənd əhalisi üçün fərqlənir. Konkret şəraitə uyğun olaraq, ayrı-ayrı sahələrdə yüklənmə orta kəmiyyətdən fərqlənə bilər.

YÜKLƏNMİŞ MƏHSUL – hesabat dövründə istehlakçılara faktiki göndərilmiş (akt üzrə sifarişçilərə yerində təhvil verilmiş məhsul daxil edilməklə) məhsuldur. Yüklənmə nəqliyyat təşkilatı tərəfindən anı daşıma üçün yükün

qəbulu faktını təsdiq edən sənədin tarixi və ya sifarişçiyə məhsulun hazırlandığı yerdə təhvil verilməsi aktının tarixi hesab olunur.

YÜKLƏRİN ÇATDIRILMASI – yüklərin müəyyən nəqliyyat növü vasitəsilə göndərmə məntəqəsindən təyinat məntəqəsinə daşınmasını təmin edən texnoloji prosesdir. Yükün qəbul edilməsi, yükün istehlakçıya təhvil verilməsi və ya onun təyinat məntəqəsinə çatması anları ilə məhdudlaşır. Çatdırılmanın davamlılığı və *yüklərin çatdırılmasının sürəti* ilə xarakterizə olunur.

YÜKLƏRİN DAŞINMA (ÇATDIRILMA) SÜRƏTİ (orta) – daşımanın zaman vahidində yüklərin orta hesabla yerdəyişdirməsinin kilometrərlə ölçüsüdür. Bir göndərişdə daşınmaların cəmi üçün hesablama, daşıma məsafəsinin uzunluğunun (göndərmə-kilometr) göndərmənin çatdırılma vaxtına (göndərmə-gün) bölünməsi ilə hesablanır və bir ton yükün göndərilməsinin hesablanması göndərmə yolunun uzunluğunu (ton-kilometr) çatdırma vaxtına bölməklə hesablanır (ton-gün).

YÜKLƏRİN DAŞINMASI ƏMSALI – müəyyən dövr ərzində (adətən, il) göndərilmiş (daşınmış) yüklərin miqdarının müvafiq məhsulun istehsalının (ümumi yığımının, hasilatının) miqdarına olan nisbətidir. İstehsal olunmuş məhsulun bütün və ya ayrı-ayrı nəqliyyat növlərində daşınmış payını xarakterizə edir. Daşınan yükün düzgün səciyyələndirilməsi üçün eyni bir yükün müxtəlif nəqliyyat növlərində daşınmasının təkrar hesaba alınmasının aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

YÜKLƏRİN DAŞINMASININ ORTA MƏSAFƏSİ (UZAQLIĞI) – orta hesabla bir ton yükün daşındığı məsafədir. Yüklərin çəkisi nəzərə alınmaqla, göndərilmiş yüklərin daşıma məsafəsinin orta kəmiyyət kimi ton-kilometrərlə yük dövryyəsinin tonla daşınmanın həcminə bölünməsi ilə, ümumilikdə, nəqliyyat növü, yüklərin ayrı-ayrı növləri və əlaqə növləri üzrə müəyyən edilir.

YÜKLƏRİN DAŞINMASININ TARİF İNDEKSLƏRİ – ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin yükdaşıma tariflərinin dəyişmə templərinin qiymətləndirilməsi və həmçinin ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artma (azalma) tempinin hesablanması, istifadə olunan deflyator indekslərinin və digər makroiqtisadi göstəricilərin müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Onlardan nəqliyyat müəssisələrinin müxtəlif nəqliyyat növləri vasitəsilə yükdaşımalardan əldə etdikləri gəlirlərdəki qiymət (tarif) amilinin xarakterizə edilməsi üçün istifadə edilir. Yükdaşıma tarifləri indeksləri makro səviyyədə proqnozların verilməsi və müxtəlif iqtisadi hesablamaların aparılmasında tətbiq edilir. Yükdaşıma tarifləri indeksləri müxtəlif əlamətlərə - yükün növünə, göndərmənin ölçüsünə, çatdırma vaxtına, daşınma məsafəsinə, daşınma ərazisinə, hərəkət edən nəqliyyat növünə, yükqaldırma səviyyəsinə və s. görə daşınan yüklərin strukturundakı dəyişiklikləri nəzərə almadan hesabat dövrü üzrə onların dəyişmələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Bütün nəqliyyat növlərinin yükdaşıma tariflərinin məcmu indeksi dəmir yolu, boru kəməri, dəniz, daxili sular, avtomobil və hava nəqliyyatı növlərinin yükdaşıma tariflərinin indeksləri əsasında müəyyən edilir.

Hər bir nəqliyyat növü üzrə yükdaşıma tariflərinin qeydiyyatı təmsilçi xidmətlər üzrə əlaqə növləri arasında aparılır.

Yükdaşıma tariflərinin dəyişməsi və səviyyəsi üzərində müşahidə üçün baza nəqliyyat müəssisələri onların ümumi sayından seçmə yolu ilə 2 mərhələdə götürülür.

Ərazi səviyyəsində boru-kəməri nəqliyyatı vasitəsilə yüklərin nəqlini həyata keçirən müəssisələr seçilir. Həmçinin dəmir yolu nəqliyyatından yükdaşıma tariflərinin qeydiyyatı aparılacaq dəmir yollarının siyahısı müəyyən edilir.

Qeydiyyatı, əlavə dəyər vergisi (ƏDV), aksiz və digər vergilər nəzərə alınmadan, fəaliyyətdə olan faktiki yükdaşıma tarifləri alınır.

Yükdaşıma tariflərinin məcmu indekslərinin formalaşdırılması zamanı çəkilər kimi bazis dövrünə görə nəqliyyat növləri üzrə yükdaşımalardan gələn gəlirlər haqqında məlumatlardan istifadə edilir.

Yükdaşıma tarifləri indekslərinin hesablanmasını zəncirvari metodla həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Zəncirvari metoddan istifadə zamanı aylıq tarif indeksi təmsilçi xidmətin hesabat ayında olan tarifinin əvvəlki ayın tarifinə gətirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Uzunmüddətli dövr üçün tarif indeksləri aylıq tarif indekslərinin vurulması yolu ilə müəyyən edilir.

Yükdaşıma tariflərinin məcmu aylıq indeksləri aqreqasiyanın müxtəlif səviyyələri ilə hesablanır:

- ayrı-ayrı əlaqə növləri üzrə;
- ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə;
- bir neçə nəqliyyat növü üzrə;
- bütövlükdə yükdaşımalar üzrə.

Laspeyres düsturu vasitəsilə konkret nəqliyyat növü üzrə yükdaşıma tariflərinin məcmu aylıq indeksləri hesablanır. Bu indeksin hesablanması üçün aylıq tarif indekslərindən və konkret nəqliyyat növünün bütün əlaqə növlərində olan yükdaşımalardan əldə edilən gəlirin həcmi haqqında məlumatlardan istifadə edilir. Bütövlükdə, yükdaşımalar və bir neçə nəqliyyat növü üzrə tariflərin məcmu aylıq indeksləri bazis dövründə bütün və yaxud bir neçə nəqliyyat növü ilə yükdaşımalardan əldə edilən gəlirlərin (hesabat və əvvəlki ayın tarifləri ilə olan) bölünməsi yolu ilə alınır.

YÜKLƏRİN GÖNDƏRİLMƏSİ – dəmir yolu şəbəkəsinin müəyyən məntəqələri arasında, bir yük göndərən və bir yük qəbul edən göstərilməklə, ayrı-ayrı yükdaşıma sənədləri üzrə daşımaya qəbul edilmiş yük partiyasıdır. *Müşahidə vahidi* hesab edilir, yükün qəbul edilməsi anından yükü qəbul edənmə vermə anına qədər bütün proseslərin əks olunmasını təmin edir (*“Göndərmə kateqoriyası”na* bax).

YÜKLƏRİN TƏSNİFATI – daşınan məhsulların həm istehsal xüsusiyyətləri (mənsəyini, emalının başa çatma dərəcəsinə, təyinatını), həm də daşınma xüsusiyyətlərini (dəmir yol nəqliyyatı vasitələrinin növlərini, həcmliliyini, iriliyini və s.) üzrə əlamətlərin qruplaşdırılmasıdır. Yüklərin təsnifatı iqtisadi-nəqliyyat əlaqələrinin öyrənilməsinə, ayrı-ayrı nəqliyyat növlərində və ümumilikdə tariflərin və daşımaların müəyyənləşdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Yüklərin təsnifatı nomenklatura adlanan, yüklərin sistemləşdirilmiş siyahısı şəklində tərtib olunur. Dəmir yolu və su nəqliyyatının vahid statistik-tarif nomenklaturası 11 bölmə, 69 qrup, 250 mövqe, 4000-dən çox adda yük növlərinə bölünür. Nəqliyyatın digər növlərində qrupların sayı kəskin ixtisar edilmiş daha yığcam nomenklaturadan istifadə edilir.

Azərbaycanda Nəqliyyat Statistikaı üçün Yüklərin Təsnifatı (NSYT) 2005—ci ildən tətbiq edilir. “Nəqliyyat statistikaı üçün yüklərin təsnifatı (siyahısı)” nəqliyyat statistikaı sahəsində məlumatların mübadiləsinə təmin etməyə imkan verir və Azərbaycanda milli versiyaları olan beynəlxalq təsnifatlarla - “Fəaliyyət növü üzrə Məhsul Növləri Təsnifatı”nın (Milli versiyası: Məhsul Növləri Təsnifatı) və “Bütün İqtisadi Fəaliyyət Növlərinin Beynəlxalq Standart Sahə Təsnifatı” (Milli versiyası: İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatı) ilə uzlaşdırılmışdır.

YÜKLƏRİN VƏ SƏRNIŞINLƏRİN DAŞINMASI – nəqliyyatın fəaliyyətinin faydalı nəticəsidir. O, yüklərin və sərnişinlərin daşınması, sərnişin dövriyyəsi və yük dövriyyəsi (yəni uzaqlıq nəzərə alınmaqla, daşımanın həcmi) göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Bu göstəricilər üzrə məlumatlar nəqliyyatın növləri, əlaqənin növləri (beynəlxalq, şəhərlərarası, şəhəratrafi, şəhərdaxili), yükün növləri üzrə verilir

YÜKSƏK EYNİLƏŞDİRMƏ TƏNLIYI – əgər $k-m > s-1$ olarsa, *ekonometrik modelin* struktur tənliyi yüksək eyniləşdiricidir, burada k – modelin əvvəlcədən müəyyən edilmiş dəyişənlərinin sayı; m – modelin verilən struktur tənliyinə daxil olan əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş dəyişənlərinin sayı; s – modelin verilən struktur tənliyinə daxil olan endogen dəyişənlərinin sayıdır. Əgər $k-m = s-1$ olarsa, onda tənlik eyniləşdirilmiş və ya dəqiq eyniləşdirilmiş adlanır.

YÜKSƏK RİSKLƏ MÜŞAYİT EDİLƏN, SONUNCU CİNSİ ƏLAQƏDƏ QORUYUCU VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMİŞLƏRİN PAYI (Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf göstəricilərindən) - son 12 ay ərzində daimi olmayan cinsiyyət tərəfdaşları ilə cinsi əlaqə zamanı qoruyucu vasitələrdən istifadə haqqında məlumat verən 15-24 yaşlı gənc insanların sayıdır. Son 12 ay ərzində daimi olmayan cinsi tərəfdaşlarla (yəni həyat yoldaşı və yaxud məşuqə olmayanlar) cinsiyyət əlaqəsində olduqları haqqında və bu və ya digər tərəfdaşlarla axırıncı cinsi əlaqədə olarkən qoruyucu vasitələrdən istifadə etmələri haqqında məlumat verən 15-24 yaşlı respondentlərin sayı, son 12 ayda daimi olmayan cinsi əlaqədə olmaları haqqında məlumat vermiş 15-24 yaşlı respondentlərin ümumi sayında payı kimi hesablanır.

YÜKÜN BOŞALDILIB YÜKLƏNMƏSİ (İŞLƏNMƏSİ) – yükün limanın anbarları vasitəsilə bir nəqliyyat növündən digərinə və ya bilavasitə bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə (dəmir yolu vaqonlarından, avtomobil nəqliyyatından su nəqliyyatına və əksinə) verilməsidir. Yükün boşaldılıb yüklənməsi birbaşa variantla (bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə) daha əlverişli hesab edilir. Belə ki, bu zaman yükün limanın anbarlarına daşınması və onun başqa nəqliyyat vasitəsinə yüklənməsinə qədər orada saxlanması zəruriliyi aradan qaldırılır.

YÜKÜN ÇATDIRILMASININ DAVAMLILIĞI – göndərilmə məntəqəsindən təyinat məntəqəsinə, yük alıcısının ünvanına *yükün çatdırılmasının* günlərlə vaxtıdır. Göndərmə üzrə və göndərmələrin məcmusu üçün orta hesabla 1 göndərmə üzrə göndərmə günlərdə, göndərmələrin çatdırma vaxtını göndərmələrin sayına bölməklə, göndərmələrin kütləsinin 1 tonuna ton-günlərdə göndərmələrin çatdırma vaxtını göndərmələrin tonla çəkisinə bölməklə müəyyən olunur.

-Z-

Zaman laqı.....	713
Zaman sırası	713
Zavoddaxili dövriyyə	713
Zəmanət.....	713
Zəncirvari qiymət indeksi	713
Zərərli maddələrin atmosfərə atılması	713
Zəvvar turları.....	713

ZAMAN LAQLI. “Gecikmək” sözünə bax.

ZAMAN SIRASI - bərabər vaxt intervallarında həyata keçirilmiş, t - müşahidə anlarında ($t=1,2,...T$) hər hansı X_t göstəricisinin müşahidə edildiyi vaxtda nizamlanmış sırasıdır. Zaman sırası bəzən dinamika sırası da adlandırılır (“*Dinamika sırası*”na bax).

Sıranın “uzunluğu” dedikdə, adətən, əvvəlki müşahidədən sonrakı müşahidəyədək keçən vaxt və ya T müşahidəsinin sayı - *seçmənin* həcmi başa düşülür.

ZAVODDAXİLİ DÖVRİYYƏ – müəyyən dövrdə istehsalçı-müəssisə tərəfindən özünün sənaye-istehsal ehtiyacları üçün istehsal olunmuş və müəssisə daxilində məhsul istehsalı prosesində istehlak edilmiş sənaye məhsullarının dəyəridir.

ZƏMANƏT – (I) – müəyyən şəxs tərəfindən pul, yaxud əşya öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə zəmanət, qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə məsuliyyət formasıdır;

(II) - borclunun özü tərəfindən kreditin ödənilməsi qabiliyyəti olmadıqda, üçüncü tərəfin bu borcu ödəməsi üçün onun razılığıdır. Zəmanət şərtlə və şərtsiz ola bilər, kreditin bir hissəsini və ya bütün məbləğini ödəyə bilər, müqavilə ilə və ya təslim yazısı ilə rəsmiləşdirilə bilər. Zəmanət əməliyyatlarında iştirak edən bankların sayından asılı olaraq, birbaşa, dolayısı və vasitəçilik zəmanətlərini fərqləndirirlər.

ZƏNCİRVARİ QİYMƏT İNDEKSİ - dövrün qiymətlərinin keçən dövrün qiymətlərinə aid edilməsi metodu əsasında qurulur. Statistik təcrübədə uzunmüddətli vaxt ərzində qiymət indeksinin hesablanması istifadə olunur. Zəncirvari metodun seçilməsi keçid dövründə istehsalın və istehlakın qeyri-sabit vəziyyəti ilə şərtlənmişdir. Belə ki, bu zaman əmtəə dəstlərində daimi dəyişikliklər baş verir və praktiki olaraq yalnız nəticələrin qarışıq müqayisəliliyi təmin edilir (yəni bilavasitə bir-birinin ardınca gələn 2 ay çərçivəsində müqayisəlilik). Bu şəraitdə zəncirvari qiymət indeksi konkret dövr üçün daha dəqiq və daha elastik hesab edilir. Belə ki, qeyd edilmiş bazada qiymət indekslərinin hesablanması qaçılmaz olan əlavə hesabat tələb edilmədən əmtəələrin dəyişməsi həyata keçirilir.

ZƏRƏRLİ MADDƏLƏRİN ATMOSFERƏ ATILMASI – (I) bütün antropogen (insanın cari təsərrüfat fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olan) mənbələrdən insan və ətraf mühit üçün

təhlükəli olan zərərli maddələrin atmosfərə daxil olmasıdır.

Stasionar mənbələr tərəfindən atmosfərə atılan zərərli maddələrin tərkibinə daxildir: mütəşəkkil çirklənmə mənbələrindən, yəni toz-qaztəmizləyici qurğulardan keçdikdən sonra (natamam təmizləmə nəticəsində) hava hövzəsinə daxil olan çirkləndiricilər və təmizləmədən keçmədən hava hövzəsinə daxil olan çirkləndiricilər (qeyri-mütəşəkkil mənbələrdən). *Ev təsərrüfatlarında* olan tullantıların hesablanması xüsusi qaydada aparılır.

Qeyri-stasionar (hərəkətdə olan) mənbələrdən atmosfərə daxil olan tullantıların hesablanması avtomobil, dəmir yolu, dəniz, çay, hava nəqliyyatları üzrə aparılır. Atmosferə çirkləndirici maddələrin daxil olmaları statistikasını bütövlükdə bütün tərkiblər (kiloqram və tonla), onların ayrı-ayrı növləri, həm də konkret bir maddənin (onun son dərəcə yol verilə bilən qatılığında) miqdarının statistik *ölçülməsindən* sonra şərti hesablamalarla uçota alınır.

Məlumatların işlənməsi (ümumiləşdirilməsi), nisbətən iri şəhərlər və ekoloji vəziyyətin gərgin olduğu təsərrüfat mərkəzləri ayrılmaqla, sahə (fəaliyyət növü), idarə və inzibati bölmələr üzrə həyata keçirilir.

(II) - ətraf mühitin qorunmasına çəkilən xərclərin ölçülməsində tez-tez müraciət olunan, ətraf mühitin öyrənilməsinin bir bölməsidir. Bu bölmə atmosfərə atılan zərərli qazların, mayələrin və tozların qarşısının alınmasını, azalmasını və onların monitorinqini əhatə edir.

ZƏVVAR TURLARI - mömin və dindarların müqəddəs yerlərə, müxtəlif sitayiş obyektlərinə təşkil olunmuş səfərlərdir, çox zaman dini qurumlar tərəfindən dini bayramlarla (mərasimlərlə) əlaqədar olaraq təşkil olunur.

İstifadə olunan ədəbiyyatların siyahısı

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – 12.11.1995, № 00.

Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 15.12.1992, № 405.

Rəsmi statistika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 18.02.1994, № 789

Sosial sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 18.02.1997, № 250-QD.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 21.07.2000, № 926-IQ.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət registri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 12.12.2003, № 560-IIQ

Dövlət borcu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 29.12.1992, №42 (qüvvədən düşüb) 22.05.2007, № 334-IIIQ

Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 16.01.2004, № 590-IIQ.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanunu – 10.12.2004, № 802-IIQ.

Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 29.06.2004, № 716-IIQ.

Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 14.06.2005, № 926-IIQ.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 19.06.2009, № 833-IIIQ.

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi – 10.06.1997, № 311-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi – 01.02.1999, № 618-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi – 25.06.1999, № 695-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi – 28.12.1999, 779-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi – 28.12.1999, № 781-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi – 30.12.1999, № 787-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi – 11.07.2000, 905-IQ.

Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi – 30.06.2009, № 845-IIIQ.

Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin meyarlarının müəyyənləşdirilməsi və “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunundan irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 18 dekabr 192 nömrəli qərarı.

English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume I, Business registers - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1994.

English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume II, Structural business statistics - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1995.

English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume III, Business accounting - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1994.

English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume IV, Foreign trade - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1994.

English/Russian glossary of statistical terms with multilingual entries (first edition), Volume V, National Accounts - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1994.

Methodology for business statistics, Glossary of Business statistics (Eurostat, 1998 edition) – Методология статистики предприятий Глоссарий по статистике предприятий - Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1999.

Glossary of statistical terms (OECD), 2007.

SNA-93 (Commission of European Communities, IMF, OECD, UN, Word Bank).
ESA-95.

Glossary of terms for the Standardization of Geographical names, United Nations, New York, 2002.

Methodology for business statistics, Glossary of business statistics (EC, Eurostat).

English-Polish Statistical Dictionary.

«Инкотермс – 2000. Официальный перевод» изд. Закон и Бизнес, Спб, 2001.

«Курс социально-экономической статистики», Москва, Финстатинформ – 2002.

“Minilliyin bəyannaməsində əks olunmuş inkişaf (tərəqqi) məqsədlərinə nail olunmanın monitorinqi üçün göstəricilər” BMT, Nyu-York, 2006-cı il.

Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса, Учебное пособие, Москва, Издательство «Права человека», 2008.

Система национальных счетов, 1993, том – 1 (Подготовлено под эгидой Межсекретариатской рабочей группы по национальным счетам, Комиссия Европейских сообществ – Евростат, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный банк, Брюссель/Люксембург, Вашингтон, О.К., Нью-Йорк, Париж – 1998 год.

Система национальных счетов, 1993, том – 2 (Подготовлено под эгидой Межсекретариатской рабочей группы по национальным счетам, Комиссия Европейских сообществ – Евростат, Международный валютный фонд, Организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный банк, Брюссель/Люксембург, Вашингтон, О.К., Нью-Йорк, Париж – 1998 год.

«Статистический словарь», Государственный комитет Российской Федерации по статистике, 1996, Финстатинформ, 1996.

Əhali məsələləri üzrə ensiklopedik lüğət, Bakı-2008.

İzahlı iqtisadi terminlər lüğəti, I və II cildlər, Bakı-Nurlan-2005.

Hüquq ensiklopediyası, Bakı-Qanun-2007.

M Ü N D Ə R İ C A T

Müqəddimə.....	3	L.....	399
Lüğətdən istifadəyə dair tövsiyələr..	6	M.....	407
A.....	7	N.....	487
B.....	45	O.....	511
C.....	81	Ö.....	517
Ç.....	86	P.....	527
D.....	93	R.....	545
E.....	143	S.....	559
Ə.....	173	Ş.....	614
F.....	217	T.....	620
G.....	228	U.....	662
H.....	241	Ü.....	671
X.....	262	V.....	677
İ.....	277	Y.....	687
J.....	342	Z.....	712
K.....	344	İstifadə olunan ədəbiyyatların	
Q.....	379	siyahısı	715
